

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR†

(April 1943—March 1961)

P. L. VAIDYA

(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT-BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE†;

F. EDGERTON†; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR†;

V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; V. P. VAIDYA†;

H. D. VELANKAR†; RAGHU VIRA†; M. WINTERNITZ†;

R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

UNDER THE PATRONAGE OF THE RAJA OF AUNDH; THE BRITISH ACADEMY, LONDON; THE CENTRAL GOVERNMENT OF INDIA; THE PROVINCIAL GOVERNMENTS OF BOMBAY, MADRAS, BURMA, AND U. P.; THE STATES OF BARODA, HYDERABAD (DECCAN), GWALIOR, PHALTAN, MYSORE, BHAVNAGAR, SANGLI, KOLHAPUR, PATIALA, DHAR AND RATLAM; THE UNIVERSITIES OF BOMBAY, CALCUTTA, POONA AND TRIVANDRUM; AND OTHER DISTINGUISHED DONORS

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

1969

THE HARIVAMSA

BEING THE KHILA OR SUPPLEMENT TO THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED

BY

PARASHURAM LAKSHMAN VAIDYA

General Editor, Mahābhārata

HONORARY MEMBER

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

VOLUME I

(Critical Text)

*Under the patronage of the Government of India
and the State of Maharashtra*

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

1969

All rights reserved

*The entire cost of preparation and production of this Volume
of the Critical Edition of the Harivaṃśa has been borne by
the Government of India (Ministry of Education) and
the State of Maharashtra (Education Department)*

Printed by Dr. R. N. Dandekar, M. A., Ph. D., at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4
and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute
Poona 4 (INDIA)

PREFACE

Even when the project of the Critical Edition of the *Mahābhārata* had been first mooted by the Bhandarkar Oriental Research Institute, nearly fifty years ago, it was decided that the Critical Edition would comprise not only the eighteen *Parvans* of the Great Epic but also the *Harivamśa*, which had been traditionally regarded as its *Khila-parvan*. Naturally enough, during the first thirty years and more, the Institute applied its entire energy to the completion of the Critical Edition of the main epic. When, however, in course of time, the end of that work was well-nigh in sight, the Mahābhārata Department began to think of commencing the work on the *Harivamśa* in right earnest. Accordingly, the preliminaries in that connection were taken in hand, in an informal manner, in August 1954. Later, at a solemn function organized at the Institute on November 19, 1954, Rashtrapati Dr. RAJENDRA PRASAD formally inaugurated the work of the Critical Edition of the *Harivamśa* by writing down on the collation-sheet, in his own hand, its first stanza. It may be recalled that the work of the Critical Edition of the *Mahābhārata* had been inaugurated in a similar way by Ramakrishna BHANDARKAR thirty-five years before.

It must be confessed that, in the initial years, the work on the *Harivamśa* did not show any appreciable progress — and this mainly for want of adequate funds. The appeal for funds issued by the Institute did not evoke any hopeful response though, it must be gratefully mentioned, Dr. RAJENDRA PRASAD himself had opened the list of subscribers with a personal donation of Rs. 1,000. In 1960–61, Dr. S. K. BELVALKAR, who had then been the General Editor of the *Mahābhārata*, applied to the Government of India for a suitable grant for the *Harivamśa*. After I had taken over as General Editor in April 1961, on the retirement of Dr. BELVALKAR, I pursued the matter, specially urging on the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs the advisability of creating opportunities for the proper utilization, in connection with a text-critical project such as that of the *Harivamśa*, of the trained and efficient personnel of the Mahābhārata Department who would have to be otherwise soon disbanded. Thereupon the Ministry appointed a small *ad hoc* committee to examine the details — academic, administrative, and financial — of the *Harivamśa* scheme submitted by the Institute. The committee visited Poona, discussed the whole scheme with the workers of the Institute, and finally recommended in their report that the estimated cost of the project amounting to Rs. 3,60,000 — which amount, the committee privately felt, erred on the side of being over-moderate — be borne by the Ministry. Ultimately the Government of India agreed to pay, in ten annual instalments, two third of this amount and persuaded the Government of Maharashtra to pay the remaining one third.

With this welcome assurance of adequate financial assistance, for which our most grateful thanks are due to the Government of India and the Government of Maharashtra, the Institute immediately set out to implement the project of the Critical Edition of the

The Harivaṁśa

Harivaṁśa by, first of all, strengthening its staff of collators and apparatus-writers. The critical editing of the *Harivaṁśa*, which contains over 18,000 stanzas, involves a detailed examination of as many as 36 manuscripts written in as many as 8 scripts. The text-critical methodology adapted here is essentially similar to the one adopted in the case of the *Mahābhārata*, though a few modifications have to be made in it in view of the special character of this *Khilaparvan*.

Before concluding this Preface, I should like to record my grateful thanks to the Bhandarkar Oriental Research Institute and its Honorary Secretary Dr. R. N. DANDEKAR for the honour they have done me in inviting me to be the General Editor of the *Mahābhārata* in 1961 after the retirement, on account of age, of Dr. S. K. BELVALKAR who had piloted the scheme of the Critical Edition of the *Mahābhārata* for a full period of eighteen years. It may not be out of place to state here that the first General Editor of the *Mahābhārata*, the late Dr. V. S. SUKTHANKAR, came to the office of the General Editor at the age of 40; the late Dr. BELVALKAR, his successor, at the age of 62; while I took this office when I was 71. All the three General Editors did their job according to their intellectual level, in which the part played by their assistants was highly creditable, and was duly recognised by them. I, as Editor of *Harivaṁśa*, was lucky to have four chief assistants like the four arms of the hero of the poem, viz., Shri. N. M. Khuperkar, who alas! suddenly passed away on 1st January 1968, Shri. G. G. Soman, Pandit V. D. Patwardhan, and Shri. V. V. Jayade. All of them did their job loyally and creditably, and I should like to make a grateful mention of the fact here. Dr. A. D. PUSALKER and Professor V. M. BEDEKAR, though not mainly concerned with the *Mahābhārata* Department as such, had also rendered me great help when it was sought. I must, therefore, tender my thanks to them. The staff of the Institute's Press, particularly the foreman, Shri. S. B. Mahabaleshwarkar, spared no pains to do their job as perfectly as was humanly possible.

Thus, we have come to the end of the job of the Critical Edition of the *Mahābhārata* including its *Khila*, the *Harivaṁśa*, undertaken by the Institute in 1919. The task was huge and difficult, and no single person should appropriate the credit to himself to have finished it. It was a co-operative job in which scholars and patrons have put their best, and I feel sure, that both the classes will have the satisfaction of having used their learning and money to achieve a task which, I am sure, will go down in history as a highly creditable performance.

April 1969

P. L. VAIDYA
Editor, *Harivaṁśa*
and
General Editor, *Mahābhārata*

TABLE OF CONTENTS

VOLUME I

Preface	page v
Abbreviations and Diacritical signs	„ VIII
Facsimile of the Śāradā Codex	facing page ix
Introduction	ix
Text and Critical Apparatus	1
Critical Notes	785

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy., adhys. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamīśra.
 Bhāgavata P. = Bhāgavata Purāṇa,
 N. S. Press edition.
 Bom. ed. = Bombay edition of the HV
 printed at Shri Venkateshwar Steam
 Press.
 Cal. ed. = Calcutta ed. of HV.
 chap. = chapters(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 G(ed.) = Grantha Edition, 1897.
 hapl. = haplographic(ally).
 HV = Harivaṁśa.
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 L. = Line.
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañjarī = Bhāratamañjarī (Kāvyaṁālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.)
 MBh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).

Poona ed. = Poona edition of Harivaṁśa
 Chitrashala Press, 1936.

post. = posterior.
 pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variations.
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

* * (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose
additions to Ms. readings.
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should be
omitted from Ms. readings.
 * * (in the Ms. readings) indicate sylla-
 bles lost through injury to Ms.
 ~~~~~ printed below (or along the side
 margin of) any part of the consti-
 tuted text indicates that the reading
 of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator; thus, Ca. n. s. = Comm.
 of Arjunamīśra, Nilakaṇṭha, and
 Sūradāsa. A "p" is added on to de-
 note a "pāṭha" or variant; thus,
 Cnp = a pāṭha mentioned in the
 Comm. of Nilakaṇṭha.

Śāradā Codex, No. 218 of 1875-76
 Maharashtra Government Collection deposited at The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

[illegible][illegible]

INTRODUCTION

This first Critical Edition of the *Harivaṁśa*, the *Khilaparvan* of the *Mahābhārata*, is based on four printed editions, and 36 Manuscripts in 8 different scripts.

A-Printed Editions

1) Calcutta Edition (Cal. ed.), Vol. IV, Khila *Harivaṁśa* parva, pp. 445-1007, edited by Pandits of the Asiatic Society, Calcutta, and published by the same Society in A. D. 1839.

2) Bombay Edition (Bom. ed.) containing the text of the *Harivaṁśa* in three volumes and published by Shri Khemraj Shrikrishnadas at the Venkatesvara Steam Press, Bombay; first edition 1897, with a Hindi translation by Pandit Jwalaprasad Mishra of Moradabad (U. P.).

3) Poona Edition (Poona ed.) in one volume, with the commentary called *Bhārata-bhāva-dīpa* of Nilakanṭha Caturdhara, edited by Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar and published by Chitrashala Press, Poona, 1936.

4) Grantha Edition [G(ed.)] in Grantha script, printed in Lakṣmī-Hayānana Printing Press by Vangipura Shri Vedānta Rāmānujācārya in 1897.

There are a few more printed editions of *Harivaṁśa* in Devanāgarī script published by the Gītā Press at Gorakhpur, and in Bengali script edited by Nrsingha Mukhopadhyaya and published in Calcutta in 1871. But for obvious reasons they were not consulted for this Critical Edition.

All the four printed editions divide the text of *Harivaṁśa* into three sub-parvans with separate adhyāya numbering for each. Thus the first *Harivaṁśaparvan* contains 55 adhyāyas (corresponding to 1-45 adhyāyas of the Critical Text), *Viṣṇuparvan* contains 128 adhyāyas (corresponding to adhyāyas 46-113 of the Critical Text), and *Bhaviṣyaparvan* contains 135 adhyāyas with minor khilas (corresponding to adhyāyas 114-118 of the Critical Text). I have indicated these three sub-parvans in the left-hand corner of the right-hand page as well as on marginal references to editions. But the Mss. of *Harivaṁśa* consulted by me do not support such a division into sub-parvans as well as separate numbering of adhyāyas for each sub-parvan. All the three sub-parvans are, therefore, treated by me as one continuous text, and adhyāyas are numbered consecutively from 1 to 118. The reader, while referring to the Vulgate Text, has to bear this fact in mind. The concordance of the three editions at the end of Vol. II as well as marginal references in the Critical Text will help the reader in this respect.

THE HARIVAMŚA

B-Manuscripts

Besides these printed editions, the editor has used 36 manuscripts in several Indian scripts such as Śāradā, Newārī, Maithilī, Bengālī, Devanāgarī, Telugu, Grantha, and Malayālam. Manuscripts in Oriya and Assamese scripts were not available. One manuscript in Nandināgarī script was collated, but it was found to give an identical text with that in Telugu script and was, therefore, not taken into account.

A group-wise description of the *manuscripts actually used* is given below :

NORTHERN RECENSION (N)

(a) North-Western Group

Śāradā Version (Ś)

Ś₁ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at the BORI), No. 218 of 1875-76; in Śāradā script, written on birch-bark (Bhūrjapatra); folios 337; bound in leather; undated, but seems to be at least 500 years old.

Devanāgarī Group allied to the Śāradā Version (K)

K₁ = No. 9509 belonging to the Oriental Institute Library, Baroda; incomplete; written on paper; folios 1-262; undated.

K₂ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1879-80; dated Samvat 1679 = A. D. 1623; written on paper; folios 375; complete.

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 160, dated Samvat 1681 = A. D. 1625; written on paper; folios 667.

K₄ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at the BORI), No. 176 of 1879-80; dated Samvat 1762 = A. D. 1706; written on paper; folios 768.

(b) North-Eastern Group

Newārī Version (Ñ)

Ñ₁ = Microfilm of a palm-leaf manuscript from the Bir Library at Kathmandu, Nepal; no date.

Ñ₂ = Varanaseya Sanskrit Vishwavidyalaya; no number; complete; written on Nepalese paper. Dated Nepali year 811 = A. D. 1724.

Ñ₃ = Microfilm of a paper manuscript belonging to the Tribhuvana University, Kathmandu, Nepal; dated Nepali year 532 = A. D. 1445,

INTRODUCTION

xi

Maithili Version (V)

- V₁ = Darbhanga, Raj Library; transcript in Devanāgarī script of a Maithili palm-leaf manuscript; folios 442; dated Lakṣmaṇa Saṁvat 528 = A. D. 1648.
- V₂ = Poona, Bhandarkar O. R. Institute; in Maithili script, purchased for the Institute at Darbhanga. Undated.
- V₃ = Darbhanga, Raj Library; transcript in Devanāgarī script of a Maithili paper manuscript; folios 243; dated A. D. 1670.

Bengali Version (B)

- B₁ = Dacca (East Pakistan); procured for the editor by Professor Anantlal Thakur of Vaishali Institute (Bihar) from the house of his maternal uncle. No date.
- B₂ = Calcutta, Sanskrit College; folios 493; written on paper; undated.
- B₃ = Calcutta, Vaṅgīya Sāhitya Pariṣad; No. 337/80, written on paper; folios 254; dated Śaka 1743 = A. D. 1820.

(c) Central Devanāgarī version other than K (D)

Devanāgarī version of Nilakaṇṭha (Dn)

- Dn₁ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 8976; dated Saṁvat 1810 = A. D. 1753; paper.
- Dn₂ = Poona, Bharat Itihasa Samshodhan Mandal; Mirikar Collection No 2; Library No. 25/218; dated Śaka 1679 = A. D. 1757; folios 607; written on paper.

Devanāgarī version of Sūradāsa (Ds)

- Ds₁ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at BORI), No. 467; Vishrambag I; paper; undated.
- Ds₂ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at BORI), No. 23/1868-1869; folios 473; undated.

Devanāgarī version (Bare Text)

- D₁ = Baroda, Oriental Institute Library, No 205; dated Saṁvat 1523 = A. D. 1446; folios 541.
- D₂ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3945; dated Saṁvat 1674 = A. D. 1617; paper.
- D₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3944; folios 440; written on paper; undated.
- D₄ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at BORI), No. 679 of 1882-83; dated Saṁvat 1607 = A. D. 1550; paper.

THE HARIVAMŚA

D₅ = Poona, Maharashtra Government Collection (deposited at BORI), No. 43 of 1879-80; new no. 35; folios 470; dated कार्तिक शुद्ध पञ्चमी, बुधवार, पूर्वाषाढा नक्षत्र, but no year mentioned.

D₆ = Poona, Bharat Itihasa Samshodhan Mandal; No. 29; undated; folios 246. The text in this Ms. is a curious mixture of N and S recensions.

SOUTHERN RECENSION (S)

(a) Telugu Version (T)

T₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11879; folios 378; palm-leaf; undated, but very old.

T₂ = Madras, Government Oriental Manuscripts Library; No. 1971; in two parts; part I dated 8th March 1839; part II, folios 382; written on paper.

T₃ = Madras, Adyar Library, No. 73893; palm-leaf; folios 192; incomplete.

T₄ = Madras, Adyar Library, in two parts; both undated; part I No. 73546; folios 182; part II, No. 75879; folios 314; incomplete; many scribal errors.

(b) Grantha Version (G)

G₁ = Baroda, Oriental Institute Library, Nos. 6999 and 7000; palm-leaf; folios 334; undated.

G₂ = Madras, Adyar Library, No. 73433; palm-leaf; folios 296; incomplete; undated.

G₃ = Mysore, Oriental Institute Library, No. 3889; Palm-leaf; folios 334; undated.

G₄ = Madras, Adyar Library, No. VB 290; palm-leaf; folios 448; undated.

G₅ = Madras, Government Oriental Manuscripts Library, No. 8577; palm-leaf; folios 355; undated.

(c) Malayālam Version (M)

M₁ = Tripunithura (Keral), Sanskrit College Library, No. 67; palm-leaf; folios 205; incomplete (text ends with adhy. 113 of the Critical Edition).

M₂ = Tripunithura (Keral), Sanskrit College Library, No. 65; palm-leaf; folios 276; undated.

M₃ = Manuscript from Avanapparampu Mana Library (Keral), No. 100; palm-leaf; folios 265; undated; incomplete (up to adhy. 113 of the Critical Edition).

M₄ = Alwaye (Keral), from the collection of Punnokkothu Mana Library (in two parts), No. 16; palm-leaf; part I, folios 209; part II, folios 234; undated.

INTRODUCTION

xiii

C - Testimonia

A - Commentaries

(1) The commentary of Nilakanṭha Chaturdhara (circa A. D. 1650-1690) is by far the most popular and easily available commentary on Harivaṃśa. It is named *Bhārata-Bhāva-Dīpa*. The text utilized by Nilakanṭha for this commentary is mostly that of the vulgate edition including the *Kailāsayātrā* portion, our App. I (No. 31) which is generally found in S Recension. Although Nilakanṭha in his introductory stanza (No. 7) states that for fixing his text he utilized Mss. coming from various parts of India, he seems to have mostly used Mss. in Devanāgarī and Bengālī scripts only. His commentary is sufficiently exhaustive, and he is often frank in admitting on occasions his inability to satisfactorily explain the difficult and contradictory points. I have shown elsewhere in this Introduction how and why the so-called contradictions have arisen. Nilakanṭha failed to realise that the original text of Harivaṃśa as a Khila of the Mahābhārata received numerous additions, from time to time, of stray episodes (Khalas) having no connection with the original theme of Harivaṃśa, and it is these additions that are responsible for contradictions. Besides, his own doctrine “खिले ग्रन्थेऽस्मिन्सर्वपुराणार्थसंग्रहः” cited at the beginning of his commentary on the *Kailāsayātrā*, App. I (No. 31), is responsible for many of the so-called contradictions in the text. The above admission itself on the part of Nilakanṭha is an evidence of the miscellaneous character of Harivaṃśa and of its having received many additional passages as well as episodes. These passages and episodes, coming from a different tradition of bardic poetry, are introduced into the original form of Harivaṃśa and hence cannot be easily reconciled. For the general characteristics and evaluation of Nilakanṭha's commentary, the reader is referred to *Prolegomena* of the *Ādiparvan*, pp. LXV-LXIX.

(2) About the commentary of Arjunamiśra, we got a transcript of a paper Ms. which is very corrupt and almost unusable. Arjunamiśra hailed from Bengal and seems to show his preference to Bengālī readings (इति गौडीयः पाठः). He has commented on the Vulgate text. He lived earlier than A. D. 1534, and our Ms. is dated Śaṃvat 1690 = A. D. 1634. At the end of his commentary Arjunamiśra says —

इयमाश्चर्यपर्वणि दुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरचिता शुभ्रा सतामास्तां मुदे सदा ॥
श्रीदेवबोधविमलबोधशांतेन्य(!)माधवाः ।
नारायणश्च सर्वज्ञः पिता च गुरवो मम ॥
एतेषामुपदेशेन स्वयं वा च क्वचित्कचित् ।
हरिवंशस्य विवृतावुद्यमोऽयं समाभवत् ॥
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धो विद्वत्सु कृतबुद्धिषु ।
तैरेवास्याः परिष्कारो विधेयो गतमत्सरैः ॥

वारेन्द्रचापहो (?) च कुलसविज्ञाप्येदु (?) पाठकराजश्रीमदीशानतनय - भारताचार्य पाठकराज - श्रीमदर्जुनमिश्रकृतायां महाभारतार्थ-संग्रहदीपिकायाम् आश्चर्यपर्वणि हरिवंशः समाप्तः ॥ ... संवत् १६९० पौषशुक्लाष्टम्यां समाप्तोऽयम् । गौडाक्षरं दृष्ट्वा लिखितम् ।

THE HARIVAMŚA

The above details in the colophon show that Arjunamiśra, the son of Īśāna, composed this commentary for which he used the (older) commentaries of Devabodha, Vimalabodha, Śāntenya (?), Mādhava, and Sarvajña Nārāyaṇa. He was also helped by his father Īśāna. The Ms., being corrupt, could be used only occasionally.

(3) Vimalabodha has also written a commentary called *Viṣamaśloki* on the whole of the Mahābhārata including Harivaṁśa. He, however, comments on a few ślokaś of each parvan of both Mahābhārata and Harivaṁśa, which are often regarded as *Kūṭaslokaś*. The text presented belongs to the "Eastern" tradition, i. e. Bengālī, Maithilī and Newārī tradition, and more specially Bengālī. A complete Ms. of it for the whole Mahābhārata is available in the Maharashtra Government Collection deposited at the B. O. R. Institute, Poona and bears No. 84 of 1869-70. It has 88 folios, and was copied in A. D. 1802 in Poona. This commentary also is sparingly used.

(4) We have one more commentary on the whole of Harivaṁśa. It was written by Sūradāsa. He usually imitates and follows the explanations given by Nilakaṇṭha. Two Mss. of this commentary along with text, viz., Ds₁ and Ds₂, were available and have been utilized.

(5) Vādirāja has called his commentary "Lakṣālaṁkāra" which is on the whole of the Mahābhārata, including Harivaṁśa. For the Mahābhārata we obtained a transcript of this commentary from Mysore, but it did not contain the portion relating to Harivaṁśa. Yet we know for certain that he has commented on the Vulgate text of Harivaṁśa. We have evidence that he wrote an exhaustive commentary on the section of Harivaṁśa called "*Paṇḍikāparvan*", relegated in this edition to App. I (No. 41). This portion of Vādirāja's commentary has been further commented by an unknown author and is called "*Lakṣālaṁkāradīpikā*" (see Descriptive Catalogue of Sk. Mss., Dharwar, Vol. I, p. 26).

(6) There are a few more commentaries on Harivaṁśa which are more or less Ṭippaṇas mentioned in the above Catalogue, one by Rāmacandra called "*Candrikā*" and the other by Jayarāma called "*Padabhāvārthadīpikā*". They cannot be called full-fledged commentaries and were not used by me. I also noticed a few more Ṭippaṇas on Harivaṁśa in the Raj Library, Darbhanga, in Maithilī script (see Catalogue, published by Bihar Government).

B - Epitomes

But by far the most important contribution to the text-constitution is made by Kṣemendra's *Bhārata-Maṇjarī*. It is an epitome of the entire Mahābhārata including Harivaṁśa. It may be noticed that Kṣemendra's date is well-nigh fixed at A. D. 1046, and hence, the "Maṇjarī" is very useful in determining the stage of the growth and contents of the various parts of the Mahābhārata and more particularly of Harivaṁśa, because after all Harivaṁśa is a Khila capable of admitting extra matter at any place. In my

INTRODUCTION

xv

opinion, Harivamśa received numerous such additions since its composition at about A. D. 400, and even the text before the author of "Mañjarī" is not free from such additions. It is important to note that our critical text of Harivamśa has 6073 stanzas; while *Mañjarī* has summarized it into 1522 stanzas. The three Prādurbhāvas, viz., Varāha, Narasimha and Vāmana (our App. I [Nos. 42, 42 A and 42 B]) are summarized in further 119 stanzas. It should be noted that, like our Śāradā Ms., Kṣemendra makes no reference to episodes which I have excluded from the constituted text except the three Prādurbhāvas of Varāha, Narasimha and Vāmana. The text of Harivamśa has been receiving additions from very early times, say, from the 4th or 5th century of the Christian era, while Kṣemendra's *Mañjarī* represents a text of Harivamśa that was in existence at the middle of the 11th century, to be accurate, at about A. D. 1046. Portions from the inflated text could, however, be easily determined on the principle of Agreement and Difference among Mss. taken as a whole. I thus claim for my constituted text an antiquity ranging from the 4th century to 11th century. The portions eschewed from the constituted text were added during these 700 years making the Vulgate a bundle of *Khilas*. All such *Khilas* I have relegated to Appendix I printed in Volume II of the present edition. Kṣemendra's *Mañjarī* has thus helped me immensely in arriving at the oldest form of Harivamśa.

DETAILED ACCOUNT OF THE MATERIAL

EDITIONS, RECENSIONS, VERSIONS, AND MANUSCRIPTS

(1) Printed Editions

I have used for this critical edition of the Harivamśa four printed editions. The late Dr. Sukthankar and his successors ignored the printed editions generally noting their variants when these variants were not found in any of the manuscripts used. In the case of Harivamśa, however, they were collated fully as each one of the printed editions in its own way, represented a manuscript-tradition which, I feel, may not have come down to us. It is the view of the present editor that these manuscript traditions represented by printed editions should be utilized, and their value of a manuscript tradition should be recognised. Of the four printed editions actually used and fully collated for this Critical Edition, I take that the Calcutta edition, as stated on the title-page of that edition, represents the best manuscripts in Bengali script available to the Editor in Bengal. Similarly, the Bombay and Poona editions represent the manuscripts available in Maharashtra, and the Grantha edition those in the Tamil country. The method adopted in reporting variants, however, is the same as adopted in the Critical Edition of the Mahābhārata.

(2) Northern Recension

The Northern Recension in the Critical Edition of Harivamśa is represented by 18 or 19 manuscripts drawn from Śāradā (1), Kashmirī (4), Newārī (3), Maithilī (3), Bengali (3), Devanāgarī (except Dn and Ds. s) (6). Out of the eighteen Mss. (K and

THE HARIVAMŚA

D taken together), the entire group of K and Ds D₁₋₄ represents pure Northern recension while D_n and D₅ represent an influence of southern recension in that they include the section called *Kailāsayātrā*, our App. I (No. 31). D₆ is a mixed version agreeing partly with N recension and partly with S recension.

(3) *Southern Recension*

The Southern recension in my Critical Apparatus is represented by Telugu version (4 Mss.), Grantha version (5 Mss.) and Malayālam version (4 Mss.). Out of the 13 Mss. of this recension, G₂ seems to represent an influence of the N recension, but otherwise it presents text of pure S recension. Out of four Mss. of the Telugu recension, T₃ and T₄ are damaged towards the end, and are incomplete.

(4) *Versions of Harivamśa*

The Mss. material of Harivamśa is divided into 9 versions, viz., Śāradā, Kashmirī (i. e., a version allied to Śāradā), Newārī, Maithilī, Bengālī, Devanāgarī, Telugu, Grantha and Malayalam. All these versions are represented in my Critical Apparatus by manuscripts in the respective scripts except Kashmirī group, of which all manuscripts are in Devanāgarī script. Each version, again, has its own characteristic features represented by manuscripts in that script.

(5) *Characteristics of individual Manuscripts*

I must state at the outset, that I was very lucky to secure for this edition a number of very old manuscripts in practically all the scripts of India. In the case of the Mahābhārata, several parvans did not get a single Ms. in some of the scripts such as Newārī and Maithilī.

(i) *Śāradā version*Ś₁

Only one very old and genuine Ms. in Śāradā script came to my hand. It belongs to the Collection of old Bombay Government originally deposited in the Deccan College, Poona, now transferred to the Bhandarkar Oriental Research Institute, and bears No. 281 of 1875-76. It is written on birch-bark and has 337 folios. The last page of this Ms. is damaged, and hence no date or scribe's name is available. In my opinion, this Ms. seems to be at least 500 years old if not older still, and represents a tradition much older, even older than the tradition of Mss. available to Kṣemendra (*circa* A. D. 1050), because it is itself a copy made from an older original which also was worn out or broken; for Ś₁ notes lacunae here and there by dots and blank spaces. The text presented by this Ms. is the shortest, and many of its important variants and omissions from the vulgate are found supported by those recorded in the oldest Newārī and Malayālam Mss., viz., Ñ₁ and M₁₋₃. Several long passages and episodes found in the current Vulgate are not found in Ś₁ and hence are relegated to App. I by me. They are surprisingly omitted in Ñ₁ and M₁₋₃.

INTRODUCTION

XVII

It is, therefore, natural that my Critical Text of Harivaṁśa represents the most genuine and the oldest text, based as it is on the agreement of North-western, i. e., S₁; North-eastern, i. e., Ñ₁; and the extreme tip of the South, i. e., M₁₋₃. It may not be an exaggeration to say that the Critical Text in this edition represents a phase which is positively older than A. D. 1050, the age of Kṣemendra. If I am allowed to indulge in speculation, I claim for my Critical Text of Harivaṁśa a date nearer to A. D. 600 or so. This does not mean that there are no interpolations in my text. I have pointed out in the Critical Notes on adhy. 73 that the entire adhy. seems to be an interpolation.

There are two more manuscripts in Śāradā script known to me. One of them is written on birch-bark, in the old Śāradā script as distinguished from the new Śāradā script. It comes from Kashmir, and belonged to the ruling family of the kings of Kashmir; it had come to the National Archives, New Delhi, for repairs. The Ms., however, is incomplete, having neither beginning nor end, and represents nearly one-third of the bulk of the original. A few specimens from this Ms. were obtained, which indicated that the text therein is an inflated text. The Ms., therefore, was not utilized for this edition.

Yet another Ms. in Śāradā script was reported to me. It belonged to the Scindia Institute of Ujjain. The Institute was kind enough to send this Ms. to me for use, and was with me for several days. I carefully examined this manuscript. It is written in neo-Śāradā script on paper. The copyist was no doubt a Kashmir Brāhmaṇa, probably on a visit to Banaras, and seems to have prepared this Ms. there as a pastime. The text of Harivaṁśa in it is the inflated text almost identical with the Vulgate, and what is important to note is that there is a commentary of Nilakaṇṭha Caturdhara on the top as well as at the bottom of the page. It requires no argument to say that this Ms. was prepared much later than A. D. 1690, i. e., after Nilakaṇṭha's commentary on the whole of Mahābhārata was completed. As this Ms. in neo-Śāradā script was prepared so late, and as it contained Nilakaṇṭha's commentary, its value as a Ms. of Śāradā version is nil. There is, thus, only one Ms. in Śāradā script that was used for this edition, viz., Ś₁. Even this Ms., the shortest of all, has a number of exclusive star-passages. They are : 24*, 86*, 131*, 270*, 362*, 473*, 529*, 538*, 669*, 686*, 1008*, 1036*, 1080*, 1135*, 1268*, 1335*, 1459*, 1461*, 1487* and 1489* : twenty in all.

(ii) *K Version*

By K version of the Mahābhārata the late Dr. V. S. SUKTHAĀKAR, and his successors as editors of the different parvans understood a version which was either a direct copy from a Ms. in Śāradā script, or at the most a distant copy from a Śāradā Ms. The Mss. grouped and designated as K version, generally showed some external as well as internal signs common with Mss. of Śāradā version. In my group of Mss. of K version, however, there is a very thin resemblance with the genuine Śāradā version in variants; as far as omissions from the Vulgate which is a surer sign of affinity with genuine Śāradā

THE HARIVAMŚA

XVIII

version, there are only a few. In other respects, the four Mss. of my K group represent a text which belongs to the inflated N recension.

K₁

This Ms. has only two exclusive star-passages, viz., 372* and 531*.

K₂

This Ms. has nine exclusive star-passages, viz., 358A*, 370*, 411*, 420*, 673*, 1103*, 1166*, 1232* and 1457*.

K₃

This Ms. has only one exclusive star-passage, viz., 1568*; but the copyist has inserted one star-passage from the Mahābhārata, viz., 295*, and two from the Bhāgavata Purāṇa, viz., 440* and 441*. Although other Mss. have similar insertions from the Mahābhārata and the Bhāgavata Purāṇa in them, the three above-named insertions, viz., 295*, 440* and 441* are not shared by them.

K₄

This Ms. has nineteen exclusive star-passages, viz., 190*, 192*, 194*, 195*, 209*, 211* (marg.), 212*, 306*, 317*, 318*, 328*, 337*, 351*, 371*, 375*, 395* (marg.), 407*, 436* and 705*. It may be noted that the above-mentioned star-passages are found in the first 60 adhys. only of the Critical Text. It has also inserted from the Bhāgavata Purāṇa the following passages : 313*, 321*, 331*, 333*, 334*, 338*, 339*, 343*, 345A*, 435A*, 685*, 713*, 717* and 728*.

(iii) *Newārī Version*

I was very lucky in having secured three Mss. in Newārī script for this edition of Harivamśa. Two of these Mss., viz., Ñ₁ and Ñ₃, have come actually from Nepal, the former belongs to the Bir Library in Kathmandu, while the latter comes from Tribhuvan University, Kathmandu. The former is a very old palm-leaf Ms.; it contains the shortest text and its readings are frequently identical with those in the Śāradā version on the one hand, and with those in the genuine Malayālam version of M₁₋₃ on the other. Although Ñ₁ has no date recorded, I think its orthography is very much similar to that of the Rāmāyaṇa Ms. used in the Baroda edition which Ms. is dated A. D. 1020. Further, the text tradition represented by Ñ₁ seems to be slightly later than that of Kṣemendra. It is, therefore, safe to assume that Ñ₁ belongs to the close of the 11th century, or to the first half of the 12th century A. D. Ñ₃, on the other hand, contains an inflated text of N recension; the date recorded at the end of this Ms. is Nepali year 532 = A. D. 1445. Ñ₂ comes from the Saraswati Bhavan Library of Varanaseya Sanskrit Vishwavidyalaya. It is a paper Ms. containing 320 folios. The paper for the Ms. was prepared in the Nepalese fashion by pasting together two sheets, and painted deep yellow on one side, and light dark on the other. This

INTRODUCTION

xix

Ms. was prepared in Nepal by local scribes and must have been sold to Saraswati Bhavan Library. The date recorded at the end of this Ms. is : संवत् ८११ आषाढशुक्ले तृतीया पुष्यनक्षत्रे हर्षनयोगे बृहस्पतिवासरे श्वकुहुसिन्धुकादिन (?) लिखितममृतसिंह वैद्य. This date works out to be A. D. 1724. The Ms. was copied from an older Ms. as occasional dots and lacunae show. The text in this Ms. is an inflated text of N recension, and generally agrees with that in $\tilde{N}_3$.

Of $\tilde{N}_1$ and $\tilde{N}_3$ we obtained microfilms prepared at my request by the Microfilming Unit of Government of India. $\tilde{N}_3$ film was rather faint, and collation had to be abandoned towards the end. I, however, satisfied myself that text in $\tilde{N}_3$ is an inflated text of N recension.

 $\tilde{N}_1$

This Ms. has only one exclusive star-passage, viz., 446*.

 $\tilde{N}_2$

This Ms. has fourteen exclusive star-passages, viz., 196*, 445*, 668*, 954*, 1088*, 1107*, 1112*, 1208*, 1385*, 1442*, 1558*, 1563*, 1564* and 1567*.

 $\tilde{N}_3$

This Ms. in microfilm was fully collated for the portion of the Constituted Text, but was ignored for Appendix passages. Still, in the portion of the Constituted Text, no exclusive star-passage was found.

(iv) *Maithilī Version*

I was equally lucky in obtaining for Harivaṇśa three Mss. in Maithilī script. In the case of the Mahābhārata, several parvans did not get a single Maithilī Ms. for use. All the three Mss. come from Darbhanga. V_1 and V_3 belong to the Raj Library, now transferred to Kameshwar Sing Sanskrit University, Darbhanga. The late Mm. Dr. Umesh Mishra, the then Vice-Chancellor of that University, was pleased to get prepared transcript of these Mss. in Devanāgarī at my cost. V_2 was purchased for me at Darbhanga from Pandit Rambhadra Jha. All the three Mss. contain the text of N recension.

 V_1

There is no exclusive star-passage in this Ms.

 V_2

This Ms. has ten exclusive star-passages in it, viz., 45*, 61*, 188*, 315*, 342*, 419*, 486*, 765*, 861* and 946*.

 V_3

This Ms. has only one exclusive star-passage in it, viz., 135*.

THE HARIVAMŚA

(v) Bengali Version

I have made use of three Mss. in Bengali script for this edition. All of them contain an inflated text of N recension. Of these, B₁ was procured for me by Professor Anantlal Thakur of Vaishali Institute, Bihar, from the house of his maternal uncle in Dacca (East Pakistan). B₂ was sent to me from Sanskrit College Library, Calcutta, by Dr. Gaurinath Sāstri, the then Principal of that College. B₃ was secured from the Library of Vangiya Sahitya Parishad, Calcutta, through the kindness of Professor Chintaharan Chakravarti, the then secretary of the Parishad.

B₁

This Ms. has four exclusive star-passages in it, viz., 981*, 1142*, 1228* and 1416*.

B₂

This Ms. has five exclusive star-passages, viz., 174*, 601A*, 629*, 839* and 1110*.

B₃

This Ms. has no exclusive star-passage.

(vi) Devanāgarī Version

Out of a very large number of Mss. of Harivamśa in Devanāgarī script, I selected only 10 Mss. for my use. Of these ten Mss., two contain the commentary of Nīlakaṇṭha and two of Sūradāsa, and the remaining six Mss. contain bare text. Although Sūradāsa seems to copy interpretations of Nīlakaṇṭha, the text before him is not that of Nīlakaṇṭha but one allied to that in NE recension. Of the six Mss. of bare text, D₆ is peculiar in several respects. It has its own individuality in that it contains twelve star-passages exclusive to itself; it shares 215 star-passages with one or all S recension Mss.; and it has as many as 216 star-passages which are shared by Mss. of N recension. It appears, therefore, that D₆ represents a stage of transition from N to S recension, or represents a mixture of both N and S recensions. I give below the individual peculiarities of each Ms. of the Devanāgarī version.

D_n

These two Mss., D_{n1} and D_{n2}, have four exclusive star-passages, viz., 162*, 883*, 1122* and 1250*. D_{n2}, on the other hand, has one exclusive star-passage, viz. 304*. Both these Mss. show an unexpectedly striking affinity with G(ed.) as is evident in the following star-passages, viz., 332* and 369*.

D_s

I discovered in the Maharashtra Government Collection, deposited at the Institute, two Mss. of Harivamśa, D_{s1} and D_{s2}, with Sūradāsa's commentary. The date of Sūradāsa is not yet fixed. He uses a text-tradition allied to NE group. He seems to imitate inter-

pretations of Nīlakaṇṭha, but Ds₁ does not comment on the *Kailāsa-yātrā* section which we have relegated to App. I (No. 31). Both the Mss. have a few star-passages. Ds₁ has 825* (marg.); 969* (marg.); 974* (marg.); 979* (marg.); 1087* (marg.); 1148B* (marg.) and 1320* (marg.), some of them are in a different hand and consequently seem to be inserted at a later date. There are only three exclusive star-passages in Ds₁, viz., 1183*, 1248* and 1462*. Ds₂ has only one such exclusive star-passage, viz., 977*; while both the Mss. have 54*, 670*, 978* and 1345A* as star-passages in common.

I wish to draw the reader's attention to a star-passage bearing No. 1087*, which is found in Ds₁ on marg. This passage records, strangely enough, that once the divine sage Nārada, at the bidding of Indra, visited the assembly of Yādavas to congratulate Kṛṣṇa on his success in killing the demon Naraka and returning to Aditi the ear-rings which Naraka had forcibly taken from her. It is at this juncture that Ugrasena asked Nārada to read out to him a good book from among the Purāṇas; when Nārada agreed to do so, Kṛṣṇa himself put on Nārada's seat a copy or Ms. of Harivaṁśa. Among the audience Uddhava was present, but he sat silent. Nārada, then, seated comfortably on his seat, read out to the assembly the text of Harivaṁśa! Obviously this passage is a very late addition, and being found in a single Ms. is relegated to the Critical Apparatus as a star. This Ms. also adds one more passage, in marg. again, viz., 974* पीताम्बरेण स्वीयेन तमाच्छाद्य स भूपतिम्, which means that Kṛṣṇa covered the body of sleeping Mucukunda by his own yellow garment to delude Kālayavana that the sleeping person might be Kṛṣṇa. This was a very fine ruse, no doubt, but no other Ms. of Harivaṁśa supports it and hence must have come into vogue very late, and must have been introduced into the work by the Dharmakathikas. The passage, therefore, had to be relegated to the Critical Apparatus as a star-passage.

D₁

This Ms. has only three exclusive star-passages, viz., 30*, 81* and 120*.

D₂

This Ms. has a few independent exclusive star-passages as well as passages which the copyist has added from the Bhāgavata Purāṇa. The independent exclusive star-passages are : 47*, 206A*, 389*, 416*, 677*, 702*, 844*, 863*, 925*, 1098*, 1299A* and 1431*. Passages which the copyist has added from the Bhāgavata Purāṇa are : 147*, 637*, 798*, 800*, 814*, 828*, 831*, 834*, 847*, 875*, 876*, 892A*, 898*, 911*, 971*, 975*, 976* and 1025*. Regarding passages added from the Bhāgavata Purāṇa in this and other Mss., I have dealt in detail elsewhere in this Introduction.

D₃

This Ms. has eleven exclusive star-passages, viz., 140*, 335*, 390*, 429*, 483*, 590*, 817*, 865*, 1155*, 1224* and 1304*. One more point to be noted about this Ms. is that it gives a very large number of readings not shared by any other Ms.

THE HARIVAMŚA

D₄

This Ms. has thirteen exclusive star-passages, viz., 33*, 128*, 145*, 286*, 872*, 965*, 980*, 987*, 996*, 1000*, 1200*, 1582* and 1584*.

D₅

This Ms. has eight exclusive star-passages, viz., 64*, 111*, 506*, 744*, 810* (marg.), 827*, 848* and 1078*.

D₆

This Ms. must be regarded as a Ms. showing the transition of text-tradition from N recension to S recension. It has, however, twelve star-passages exclusive to itself. They are : 104*, 189*, 292*, 998*, 999*, 1001*, 1003*, 1004*, 1005*, 1007*, 1010* and 1550* (marg.). This Ms. also shares with one or all Mss. of S recension a very large number of star-passages numbering about 215 (not listed for want of space). At the same time it must be stated that S recension as a whole has an equally large number of star-passages (actually 216) which are not found in D₆. In other words, D₆ should be regarded as a mixture of N and S recensions.

S Recension

The text of S recension is more or less uniform except in the case of M₁₋₃ of M version. In my opinion, M₁₋₃ represent the shortest text of S recension, and their contents and readings surprisingly agree with those of Śāradā (Ś₁) as well as Newarī (Ñ₁) Mss. This surprisingly striking agreement in contents as well as in readings has weighed with me immensely in fixing my text. This does not mean that M version represented by M₁₋₃ has no additional matter; far from that. All the same, M₁₋₃ omit from the Vulgate certain interpolated passages which are also omitted in Ś₁ and Ñ₁. S recension, as stated above under D₆, has as a whole, 216 passages marked as star-passages which are not found in N recension. Of the Grantha version, G₂ shows, like D₆, a sort of transion from N to S recension.

(vii) *Telugu Version*T₁

This Ms. has only two exclusive star-passages, viz., 1125A* and 1588*.

T₂

This Ms. has only five exclusive star-passages, viz., 72*, 558*, 665*, 726* and 1508* (marg.).

T₃

This Ms. is not available to us in its complete form. It is missing from adhy. 99. 21

INTRODUCTION

XXIII

of our Critical Text. Yet, in the portion available to us, there are as many as twentysix star-passages exclusive to it, viz., 84*, 108*, 109*, 112*, 113*, 127*, 161*, 177*, 214*, 215*, 232*, 301*, 312*, 367*, 402*, 414*, 433*, 456*, 489*, 490*, 539*, 703*, 710*, 711*, 785* and 992*.

T₄

This Ms. also is not available to us in its complete form. It is missing from adhy. 113. 44 of our Critical Text. It has, in the available portion, six exclusive star-passages, viz., 484*, 729*, 790*, 973*, 1044* and 1509*.

(viii) *Grantha Version*G₁

This Ms. has no exclusive star-passage as such.

G₂

This Ms. in Grantha script belongs, like D₆, to a mixed version. It has only three star-passages exclusive to it, viz., 962*, 1043* and 1069*. This Ms. also has not come down to us complete. It is missing from adhy. 110. 21 of our Critical Text. It shares with N recension the following star-passages : 234*, 477*, 966*, 994*, 1002*, 1058*, 1059*, 1061*, 1063* and 1068*. Normally it should have shared star-passages of the S recension, but, strangely enough, it does not share them not only in sporadic cases, but exactly in 100 cases in the portion available to us.

G₃

This Ms. has only one star-passage exclusive to it, viz., 509*.

G₄

This Ms. has only two star-passages exclusive to it, viz., 809* and 1544*.

G₅

This Ms. has only one exclusive star-passage, viz., 1054*.

(ix) *Malayālam Version*

This group of Malayālam Mss., as a whole, has got two star-passages, viz., 1454* and 1488* which are not found in any other Ms. or group of Mss.

M₁

There is no exclusive star-passage in this Ms.

M₂

This Ms. has only three star-passages exclusive to it, viz., 467*, 478* and 666*.

THE HARIVAMŚA

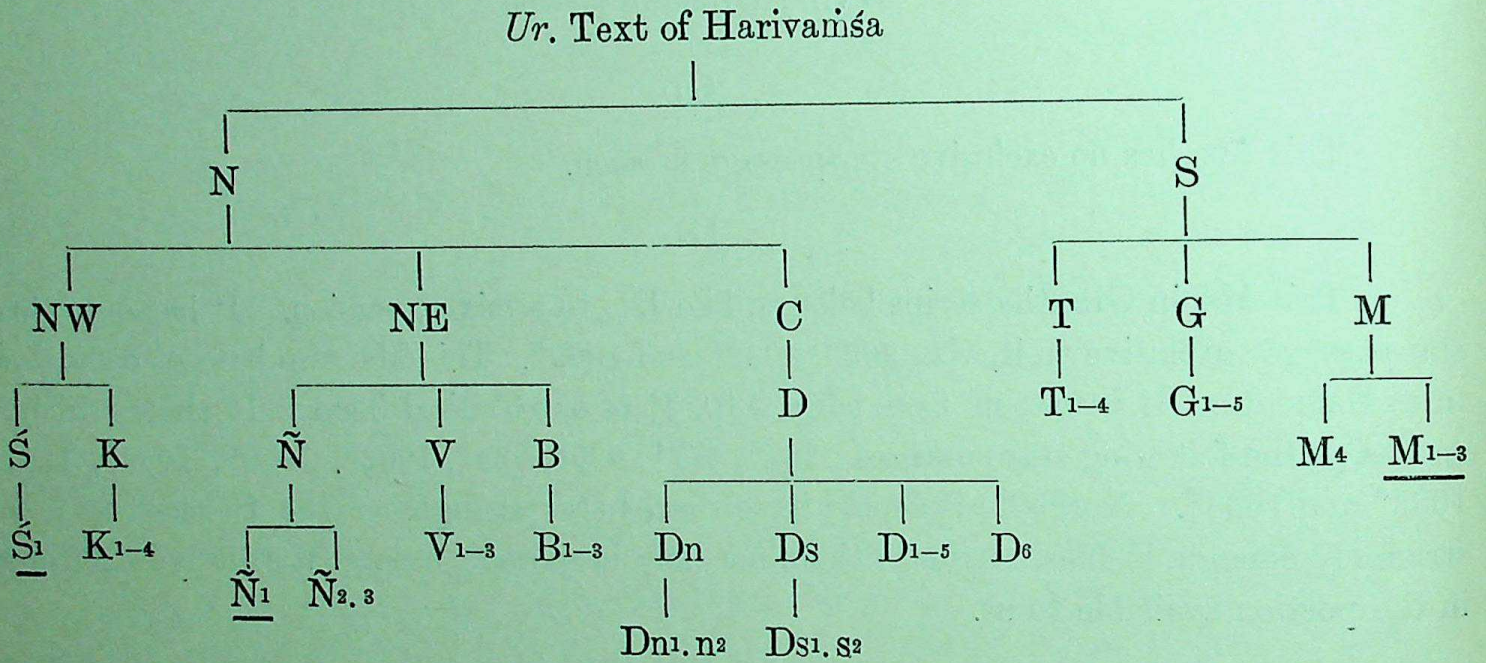
M₃

This Ms. has five star-passages exclusive to it, viz., 618*, 891*, 945*, 1034* and 1246*.

M₄

This Ms. has only three star-passages exclusive to it, viz., 125*, 406* and 1580*. This Ms., however, does not, like M₁₋₃, represent a genuine Malayālam version, but, shows leanings to T and G versions.

I give below the pedigree of Mss. utilized by me :

I may point out once more that my Critical Text is based upon the agreement of the extremes, viz., NW (represented by $\bar{S}_1$), NE (represented by $\tilde{N}_1$) and S (represented by M_{1-3}).

I have given above in detail the peculiarities of Mss. used by me. The object in doing so is to show to the reader that each Ms. used is more or less an independent Ms.; I may even go further and say that the value of my Constituted Text based on the above Mss. would not be much upset even by discovery of any new Ms.

It is usually believed that a copyist prepares copies of Mss. faithfully and does not go beyond them. It is his practice to state so at the end of his copy. He states sometimes यथा दृष्टं तथा लिपीकृतम्. He is aware of human frailties and asks pardon for mistakes he might have committed while copying, कर्तुमर्हन्ति विद्वांसः. There are several other stock phrases which the copyist uses; for example :

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

Or,

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्ववेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

INTRODUCTION

XXV

Or again,

विन्दुदुर्लिपिविसर्गवीचिकां शृङ्गभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥

Or further,

अस्मिन्नक्षरहानिर्मात्राभ्रंशोऽथ वान्यथा लिखितम् ।
मोहाज्जातं ग्रन्थे तत्क्षान्ताः शोधयन्तु विद्वांसः ॥

And in the same strain,

आदर्शदोषान्मतिविभ्रमाच्च
यदत्र हीनं लिलिखे मयात्र ।
तत्सर्वमायैः परिशोधनीयं
प्रायेण दृङ्मुह्यति लेखकानाम् ॥

Or,

नेत्रालस्याद्धस्तवेगान्मातृकास्पष्टवर्णतः ।
न्यूनातिरेकतात्र स्याद्यदि शोभ्या मनीषिभिः ॥

According to the above-given verses, slips of hand, haplographical omissions, and defects in Mss. prepared by professional copyists are understandable, and editors normally look them over and give the reader a correct text. I, however, want to draw the attention of the reader to additions which the copyists make to improve upon the work of the author. In the case of Mss. which I was called upon to handle for the Critical Edition of Harivaṁśa, I cannot say that copyists have always been faithful to their original. I have discovered among my Mss. of Harivaṁśa two Mss., K₃ and K₄, from K group, and D₂, from D group, which contain a pretty large number of passages, which these copyists or their predecessors have taken from the Bhāgavata Purāṇa and inserted them in Harivaṁśa at appropriate places. A mere professional copyist cannot make such additions. I, therefore, feel compelled to draw the conclusion that copyists of K₃, K₄ and D₂ were themselves Pandits well-versed in the Bhāgavata Purāṇa, and thought that the Harivaṁśa might have in its narration of the life of Lord Kṛṣṇa a lacuna and it was their duty to fill it up. These learned copyists thought little that they were thus tampering with the original text of Harivaṁśa, and that there was nothing wrong in so doing. I think there must have been other instances of this type elsewhere. Often a small and apparently an insignificant change in the reading gives a new turn to the entire story. I have a specific instance to cite that such a change in reading gives a new turn to the narrative. It will be found in my Constituted Text of Harivaṁśa at adhy. 28. 12. The passage in my text runs as under :

प्रसेनो द्वारवत्यां तु निविशन्त्यां महामणिम् ।
दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥

Now the reading समुद्रात् in the above stanza, which is supported by the oldest Mss., viz., Ś₁, Ñ₁ and M₁₋₃ group as well as a few other Mss. used by me, was changed into स सूर्यात्, pro-

THE HARIVAMŚA

XXVI

bably under the influence of the Bhāgavata Purāṇa. Immediately a new myth sprang up about the gem Syamantaka, and a long passage of about 22 lines (my star-passage no. 435*) was composed to explain under what circumstances Prasena obtained the Syamantaka gem from the Sun. This passage 435* is obviously missing in our oldest Mss. In my opinion, there is justification for the genuineness of the reading समुद्रात्, for the ocean which is known as Ratnākara, threw out the gem Syamantaka on the shore, and Prasena must have picked it up. The reading स सूर्यात् is a concocted reading, and gives a new twist to the whole incident. Immediately a pseudo-poet composes a passage how and under what circumstances Prasena got the gem from the Sun. These two instances, in my opinion, clearly show that both bards and copyists, at any rate the learned copyists, *did not* do their job faithfully, and have made changes in texts as they liked. Many of the star-passages, as well as long passages relegated to App. I (printed in Vol. II) have come into the body of our text which thus got inflated.

Different Names of Harivamśa

The Harivamśa is variously named in the colophons as Khila, Āścaryaparvan, Pārijāta and Māthura. Harivamśa proper, as represented by my critically Constituted Text is a Khila or supplement to the Mahābhārata. It appears that there was originally only one Khila to the Mahābhārata, viz., Harivamśa :

हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्वे शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।

Mbh. 1. 177*

While the Critical Text of the Mahābhārata has

अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः ।
खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ॥

Mbh. 1. 2. 233

But when a maxim subsequently recorded by Nilakanṭha खिलेऽस्मिन्ग्रन्थे सर्वपुराणार्थसंग्रहः came into vogue, passages, episodes and other material, whether connected with the life of Kṛṣṇa or not, came to be inserted and added in to the original text depicting the race of Yadus, life of Kṛṣṇa, some important episodes in the life of Kṛṣṇa and future of the race of Janamejaya, increasing the volume of the original Harivamśa nearly threefold. Among passages and episodes of this nature which are put together in Vol. II of the present edition, I may mention the following :

- (1) Vulgate adhys. 92-100 = App. I (No. 18)
- (2) Vulgate adhys. 102-110 = App. I (No. 19)
- (3) Vulgate adhys. 120-152 = App. I (No. 29, and 29 A, B, C, D, E, F)
- (4) Vulgate adhys. 159, 27-162. 32 = App. I (No. 30)

INTRODUCTION

xxvii

- (5) Vulgate adhy. 164 = App. I (No. 24)
- (6) Vulgate adhys. 190-215 = App. I (No. 41)
- (7) Vulgate adhys. 216-223 = App. I (No. 42)
- (8) Vulgate adhys. 224-230 = App. I (No. 42A)
- (9) Vulgate adhys. 231-255 = App. I (No. 42B)
- (10) Vulgate adhys. 256-314 = App. I (No. 31)
- (11) Vulgate adhy. 315 = App. I (No. 40)
- (12) Vulgate adhy. 316 = App. I (No. 43)
- (13) Vulgate adhys. 317-318 = App. I (No. 45)

All the above-mentioned passages have little or no organic connection with the main topic of the work, and hence they must be styled as khilas. The Vulgate edition of the Harivaṁśa is thus a bundle of khilas.

The Harivaṁśa is also referred to as Āścaryaparvan, and forms part and parcel of the Mahābhārata. In fact, it is the nineteenth parvan of the Epic, though traditionally it had only eighteen parvans. It is called Āścaryaparvan because it describes the wonderful life-story of Kṛṣṇa :

आश्चर्यश्चैव नान्योऽस्ति कृष्णश्चाश्चर्यसंनिधिः ।
सर्वेष्वश्चर्यकल्पेषु नास्त्याश्चर्यमवैष्णवम् ॥

HV. 113. 75

Or again,

आश्चर्यपर्वमखिलं यो हीदं धारयेन्नृप ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

HV. 113. 82

There is also another reason why Harivaṁśa is named Āścaryaparvan. Kṛṣṇa himself is called Āścarya; his life-story may, therefore, be named an Āścaryaparvan. I refer the reader to adhy. 100 of my Critical Text, and more particularly to the following passage where Nārada refers to Kṛṣṇa as Āścarya and Dhanya :

आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तम ।
धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कश्चन ॥
एवमुक्तः स्मितं कृत्वा प्रत्युवाच मुनिं प्रभुः ॥
आश्चर्यश्चैव धन्यश्च दक्षिणामिः सहेत्यहम् ॥

HV. 100. 22-23

Nārada calls Kṛṣṇa as Āścarya and Kṛṣṇa accepts this appellation adding दक्षिणामिः सह, and thereby identifying himself with the Yajñas or sacrifices along with the Dakṣiṇās or gifts. Nārada seemed to be in search of a wonderful object. In his search, he first came upon a tortoise in the waters of the river Gangā, and called it as a wonderful being. The tortoise,

THE HARIVAMŚA

XXVIII

however, did not allow Nārada to call it a wonderful being; he referred the sage to Gangā, which, from the point of view of the tortise, was an object fit to be termed an *āścarya*. Gangā, similarly, did not accept the epithet *āścarya* as applicable to her and sent the sage to the ocean. Thus, each previous object sent Nārada to another object, which, according to the previous one was a wonderful object. The last object which Nārada met in this series are the Yajñas or sacrifices, who, as our text runs, said :

अग्निष्टोमादयो यज्ञा मम वाक्यादनन्तरम् ।
 प्रत्यूचुर्मा परं वाक्यं सर्वे यूपध्वजाः स्थिताः ॥
 आश्चर्यशब्दो नास्मासु धन्यशब्दोऽपि वा मुने ।
 आश्चर्यं परमं विष्णुः स ह्यस्माकं परा गतिः ॥

HV. 100. 77-78

So, Nārada called on Kṛṣṇa and told him that he (Kṛṣṇa) was both *Āścarya* and *Dhanya*. Kṛṣṇa's reply to Nārada, after admitting that he was so, contained an addition, दक्षिणाभिः सह, accepting his identification with Yajñas only along with the Dakṣiṇās and the appellation *Āścarya*; for the Yajñas are never complete without Dakṣiṇās which are regarded as their wives.

The Harivaṁśa is also referred to in the colophons of some chapters as *Pārijāta*, probably because *Pārijāta-haraṇa* (Crit. Text, adhy. 92) constitutes one of the important events and episodes in the life of Kṛṣṇa. We have also another longer version, subsequently composed by a later bard and introduced in the Vulgate Text, which I have relegated to App. I (No. 29). This episode, thus, formed an interesting part of the Vulgate referring to the bringing of the heavenly tree *Pārijāta* to *Dvārakā* by Kṛṣṇa.

The Harivaṁśa is also referred in the colophons as *Māthura*. Kṛṣṇa was born at Mathurā and brought up in its suburbs Gokula and Vṛndāvana. Kṛṣṇa killed Kaṁsa, his maternal uncle, at Mathurā which was one of the most important mission of his incarnation and an event in his early life. It is perhaps on this account that the Harivaṁśa is referred to as *Māthura* in colophons. In my Critical Apparatus, I have put references to *Pārijāta* and *Māthura* under sub-parvans.

EXTENT OF HARIVAMŚA

The Harivaṁśa is an organic part or continuation of the Mahābhārata. Commentators of Harivaṁśa usually give a long argument at the commencement of their commentaries to prove that Harivaṁśa must be regarded as a part of the Mahābhārata because the Mahābhārata is itself called a *Śata-sāhasrī Samhitā*. Calculating the ślokas of the Mahābhārata up to Svargārohanaparvan in the Vulgate of N recension, we get about 84,000 stanzas. The Harivaṁśa, in N recension, has got about 16,000 stanzas. So we must add these two figures to arrive at the figure of 1,00,000 stanzas exactly. To me this argument does not seem to be sound. The author of the Mahābhārata wanted to narrate the story of the war of the Bharatas and did not assure his readers that the volume of his work would be exactly

INTRODUCTION

XXIX

1,00,000 stanzas. The S recension, as represented by the Madras Edition of P. P. S. Sastri has nearly 1,12,000 stanzas, i. e., 12,000 stanzas over and above 1,00,000 stanzas. The Crit. Edition of the Mahābhārata contains, in all the 18 parvans together, slightly over 73,000 stanzas, and that of Harivaṁśa 6073 stanzas. The total of these together comes to nearly 80,000 stanzas. As even this number of 80,000 stanzas under a single title is very huge, the Mahābhārata came to be styled as a *Śata-sāhasrī Saṁhitā*.

The exact relationship between Harivaṁśa and Mahābhārata, however, is stated in the Introductory stanzas of Harivaṁśa itself in the following manner :

श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन भरतानां स भारतः ।
 जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ॥
 महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् ।
 कथितं भवता विप्र विस्तरेण मया श्रुतम् ॥
 तत्र शूराः समाख्याता बहवः पुरुषर्षभाः ।
 नामभिः कर्मभिश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥
 तेषां कर्मावदातानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ।
 तत्र तत्र समासेन विस्तरेणैव चाभिभो ॥
 न च मे तृप्तिरस्तीह कीर्त्यमाने पुरातने ।
 एकश्च मे मतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥
 भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥
 यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ।
 तेषां पूर्वविसृष्टिं च विचित्रामा प्रजापतेः ॥

HV. 1. 7-13

It is clear from the above passage that king Janamejaya wanted Vaiśampāyana to narrate to him the genealogy of the Vṛṣṇi race which he had not touched at all in the Mahābhārata; further, Janamejaya desires Vaiśampāyana to narrate to him an account of the race of the Vṛṣṇis right from the beginning of Prajāpati the creator. In other words, Janamejaya wants Vaiśampāyana who had already narrated him the *Itihāsa*, to narrate a *Purāṇa* on the race of the Vṛṣṇis. And Vaiśampāyana does so, and gives us a full-fledged *Purāṇa* with the traditional five sections,

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

Chronologically speaking, Harivaṁśa is the first and the oldest *Purāṇa* that has come down to us. Its purpose is to give an account of the race of Vṛṣṇis, tracing it from Prajāpati and giving details of some prominent members of that race. The present text of Harivaṁśa in this Critical Edition fully bears out the above definition of a *Purāṇa* text. Along with the race of Vṛṣṇis, we have a detailed account of Kṛṣṇa and his exploits as he is the most eminent person of that race. The genuine portion of the Harivaṁśa, written as a supplement to Mahābhārata, must, therefore, have only that much portion of the Vulgate which bears

THE HARIVAMŚA

xxx

on the race of the Vṛṣṇis, and on the life of Kṛṣṇa only. In my Critical Text, the oldest Mss. give me such a text. I, however, feel that the original Harivamśa might be even shorter than my Constituted Text, but I could not venture to give it because that would have thrown my manuscript authority to winds. If, however, I am to suggest what the original Harivamśa might have been like, I may say that it must have ended with the close of adhy. 98 of the Critical Text which notes the phrase इति वंशः समाप्यते (adhy. 98. 27^d). The reader will himself see that the portion from adhy. 99 onwards upto adhy. 113 of the Critical Text records only some important episodes in Kṛṣṇa's life, and they may have been added after the close of the original Harivamśa. I have included these adhys. in my Constituted Text because all my Mss. have them, while the App. I passages given in Volume II of this edition were added, definitely after A. D. 1050. I would like to point out that passage No. 29 which is not found in Ñ₁ in a place where it is given in the Vulgate Text, i. e., after adhy. 92, but after the close of the Vulgate Text of N recension, i. e., after the App. I passage No. 42B. It clearly shows that App. I (No. 29) came to be composed after A. D. 1050 but before A. D. 1200, the probable date of Ñ₁. My App. I (No. 29) consists of several parts, 29, 29A, 29B, 29C, 29D, 29E and 29F, but of these passages, Ñ₁ gives only No. 29 and not the remaining parts from A to F. App. I (No. 31) which is found in all the S recension Mss. except M₁₋₃, does not really belong to N recension, and very few genuine N Mss. give it. In my opinion, this passage was included into a few Mss. of N recension after Nilakanṭha commented upon the passages. All the remaining passages of both the recensions, came into the Vulgate after about A. D. 1200. I give below a list of all passages relegated by me to App. I, the Mss. in which they are found and the reason why they were not included in my Critical Text.

No.	Mss. in which found	Reasons for non-inclusion in the Constituted Text
1	Ś ₁ K _{1. 3} Dn Ds D _{1. 4}	Not found in K _{2. 4} Ñ V B D _{2. 3. 5. 6} and S
2	K Ñ _{2. 3} V B D T ₂₋₄ G	Not found in Ś ₁ Ñ ₁ T ₁ M
3	D ₆ S	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D ₁₋₅
4	D ₆ S	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D ₁₋₅
5	K Ñ _{2. 3} V B Dn Ds D _{1-3. 5. 6} T G	Not found in Ś ₁ Ñ ₁ D ₄ M
6	K Ñ _{2. 3} V B D T G M ₄	Not found in Ś ₁ Ñ ₁ M ₁₋₃
6A	G(ed.) only	Not found in Mss.
6B	K Ñ _{2. 3} V B D T G M ₄ G(ed.)	Not found in Ś ₁ Ñ ₁ M ₁₋₃
7	K Ñ _{2. 3} V B D T G M ₄	Not found in Ś ₁ Ñ ₁ M ₁₋₃
8	N and T G M ₄	Not found in M ₁₋₃
9	D ₆ T G M ₄ G(ed.)	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D ₁₋₅ M ₁₋₃
9A	D ₆ S G(ed.)	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D ₁₋₅
10	D ₆ S G(ed.)	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D ₁₋₅
11	D _{3. 6} S	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D _{1. 2. 4. 5}
12	D _{3. 6} S	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D _{1. 2. 4. 5}
13	D _{3. 6} S	Not found in Ś ₁ K Ñ V B Dn Ds D _{1. 2. 4. 5}

INTRODUCTION

XXXI

14	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D T G M_4	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 M_{1-3}$
15	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D T G M_4 G(ed.)	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 M_{1-3}$
16	D_6 $T_{1,2}$ G M_4	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} $T_{3,4} M_{1-3}$
17	D_6 T_{1-3} G M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B D_{1-5} T_4
18	K $\tilde{N}$ V B D S	Not found in $\acute{S}_1$ (Not referred to in Bhāratamañjarī)
18A	D_6 S	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5}
19	$T_{1,3}$ G_3 M	Not found in N and $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$
20	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D T_{2-4} $G_{1,2,4,5}$ G(ed.)	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 T_1 G_3$ M
21	D_6 T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} G_2
22	D_6	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} S
23	D_6 T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} G_2
24	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D S	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1$
25	D_6 T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} G_2
26	D_6 T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} G_2
27	D_6 T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds D_{1-5} G_2
28	$D_{3,6}$ T $G_{1,3-5}$ M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds $D_{1,2,4,5}$ G_2
28A	$D_{3,6}$ T $G_{1,3-5}$ M G(ed.)	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Dn Ds $D_{1,2,4,5}$ G_2
29	K $\tilde{N}$ V B D T G M_4	Not found in $\acute{S}_1 M_{1-3}$
29A-F	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D T G M_4	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 M_{1-3}$ } (Not referred to in Bhāratamañjarī)
30	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{1,2,4}$ G M_4	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 M_{1-3}$ }
31	Dn D_6 $T_{1,2,4}$ G M	Not found in $\acute{S}_1$ K $\tilde{N}$ V B Ds D_{1-5}
32	Dn D_6	Not found in $\acute{S}$ K $\tilde{N}$ V B Ds D_{1-5} $T_{1,2,4}$ $G_{1,3-5}$ M
33	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{1,2,4}$ G M	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1$
34	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 T_1 G_3$ M
35	$\acute{S}_1$ K $\tilde{N}_{2,3}$ B D $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$	Not found in $K_2 \tilde{N}_1 T_1 G_3$ M
36	K $\tilde{N}$ V B D $T_{2,4}$ G	Not found in $\acute{S}_1 T_1$ M
37	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D T_4	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1 T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ M
38	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{1,2,4}$ $G_{1,3-5}$	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1$ M
39	K $\tilde{N}_2$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_{1,3}$ M
40	K $\tilde{N}$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$	Not found in $\acute{S}_1$
41	K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$	Not found in $\acute{S}_1 \tilde{N}_1$
42	K $\tilde{N}$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$	Not found in $\acute{S}_1$
42A-B	K $\tilde{N}$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$	Not found in $\acute{S}_1$
43	$\acute{S}_1$ K $\tilde{N}_{2,3}$ V B D $T_{1,2}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$	Not found in $\tilde{N}_1$
44	K_1 $\tilde{N}_{2,3}$ V $_{1,2}$ B $_2$ Dn Ds $D_{3,6}$	Not found in $\acute{S}_1$ $K_{3,4}$ $\tilde{N}_1$ V $_3$ B $_{1,3}$ D $_{1,3}$ $T_{1,3}$ $G_{1,3-5}$ $M_{2,4}$
45	K_1 Dn $D_{3,5,6}$	Not found in $\acute{S}_1$ K_{2-4} V B Ds $D_{1,2,4}$ S

THE HARIVAMŚA

XXXII

It may be noted that T₃ is missing to the end from App. I (No. 30); G₂ from App. I (No. 37); T₄ from App. I (No. 39) and M₁₋₃ from App. I (No. 40).

I should like to state in greater details the reasons for non-inclusion of some of these passages. It is quite clear from the introductory questions of Śaunaka and Janamejaya that the Harivaṁśa should contain only the genealogy of the race of Yadus and doings of Kṛṣṇa. Whatever else we might find in the Vulgate text is not germane to the Harivaṁśa and hence has to be excluded from a Critical Text. There must, of course, be evidence in our hands to so exclude the passages. For textual criticism, our authorities and sources are the manuscripts available to us. Older the manuscript, smaller the volume as well as the number of additions. Luckily, we have come across old and reliable Mss. of Harivaṁśa which go to support my critically Constituted Text. These Mss. are Ś₁ in Śāradā script which is written on birch-bark, Ñ₁ in Newārī script, and M₁₋₃ in Malayālam script. They respectively represent North-western, North-eastern and extremely southern regions of India. An Indian text which has a currency in Kashmir, Nepal and Keral is an all-India text and a text which can be constituted from out of such Mss. must, therefore, be regarded as the oldest form of the text as far as our Mss. can take us. Again, of the five Mss. viz., Ś₁ Ñ₁ and M₁₋₃, Ś₁ is the shortest in extent, even a shorter version than what Kṣemendra had before him. When the contents of this Ms. are supported by North-eastern recension as well as extremely southern recension, we may take for granted that the portion is most authentic. On the other hand, portions on which there is no unanimity among these three recensions, may be regarded as not germane to or not genuine parts of the work. I should like to make the point clearer by making specific reference to a few passages which I have excluded from my Critical Text. Take for instance, passages Nos. 18 and 19. Kṣemendra does not make any reference to the contents of these passages, proving thereby the view that they were not known to him at about A. D. 1050. Many of the lines from these passages are already included in the Critical Text. The narrative seems, at least in part, a repetition of the Critical Text as given in adhys. 80-82. The only part which is new in the passage is a genealogy of Kṛṣṇa which is at variance with that given previously. It may be then asked how the passage (Vulgate adhys. 92-100) could come into the Vulgate Text of Harivaṁśa. My explanation is that this portion has been taken from another Purāṇa text, not yet traced, and inserted in Harivaṁśa, because a portion of it refers to the defeat of Jarāsaṁdha, already narrated in the Constituted Text of adhys. 80-82. We can thus well understand the embarrassment of Nīlakaṇṭha who has to admit his inability to explain away the conflicting statements re. : the correct genealogy of Kṛṣṇa, and say : दुःसमाधेयस्य विरोधः. My explanation is that the Vulgate adhys. 92-100 belong to a different Purāṇa tradition, but are inserted in the Harivaṁśa because the defeat of Jarāsaṁdha is common to both the traditions. The insertion must have taken place after A. D. 1050 when Kṣemendra summarised the Harivaṁśa.

There is yet another passage which I have echewed from my Critical Text and relegated it to App. I (No. 19) corresponding to Vulgate adhys. 102-110. This portion

INTRODUCTION

XXXIII

is not found in S_1 , N_1 and all the four Mss. of the Malayālam version. Kṣemendra makes no reference to the contents of these nine adhys. The passage refers to Kṛṣṇa's visit to Kundinapura in connection with the reported Svayamvara of Rukmiṇī. According to this passage, Kṛṣṇa went to Kundinapura like many other princes. He was not well-received by Bhīṣmaka, Rukmiṇī's father. The other princes who had gathered, also did not like Kṛṣṇa's presence at the Svayamvara. They first wanted to insult him in the court by saying that he had no right to sit among the princes as he was not crowned. But the two rulers, Kratha and Kaiśika, offered their own kingdom to Kṛṣṇa and got him crowned. Bhīṣmaka then apologised to Kṛṣṇa, and got the Svayamvara postponed. In the meanwhile, king Sālva was sent to Kālayavana to attack Mathurā and the Yādavas as he was destined to be invulnerable to the people of Mathurā. At the same time, Kṛṣṇa founded Dvārakā on the west coast and shifted the Yādavas there. I have omitted this portion from my Critical Text, firstly on the ground that the contents are not found in my oldest Mss., viz., $\bar{S}_1$, $\bar{N}_1$, M_{1-3} and in the case of this passage, also in M_4 ; and secondly there is no reference to its contents in Kṣemendra's *Mañjarī*. My view in that this portion also is taken from a different Purāṇa tradition and inserted in Harivaṃśa after A. D. 1050. There are other considerations also for my rejection of the passage from my Critical Text. It is a composition of a third-rate or fourth-rate bard. There are so many expressions and passages which grammatically and stylistically do not match well with the Epic style. There are numerous passages which are absurd as well as repetitious.

The next passage not included by me in my Critical Text is a very long episode popularly known as *Pārijāta-haraṇa* and a few minor episodes up to the death of the demon Vajranābha. This passage also is missing in $\bar{S}_1$ and M_{1-3} ; a portion of the episode is given in $\bar{N}_1$, after the Vulgate Text of N recension. It is neither referred to nor summarized by Kṣemendra. Further, the passage is absurd in the context, because in my Critical Text of adhys. 91 and 92, it is clearly stated that Satyabhāmā accompanied Kṛṣṇa on the invasion to kill the demon Naraka, and while returning from the campaign, Kṛṣṇa uprooted the Pārijāta tree and brought it to Dvārakā. So, there was no occasion for jealousy between Rukmiṇī and Satyabhāmā, and no reason for a special invasion to fight with Indra for the tree. In my opinion, the contents of the entire passage No. 29 in Appendix I are out of place in the context, and inserted in the Vulgate Text of Harivaṃśa after A. D. 1050, i. e., after Kṣemendra. The origin of the passage is to be found in the observances of certain vows by ladies (अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतानि) for attainment of beautiful limbs which goddess Pārvatī recommended, and a few other events incidentally introduced such as the destruction of Śaṭpura, death of demons Nikumbha and of Andhaka by god Śiva, aquatic sports of Yādavas and death of demon Vajranābha at the hands of Pradyumna. In my opinion, therefore, this section also has been tagged on to Harivaṃśa after A. D. 1050.

The original text of Harivaṃśa as a Khila of the Mahābhārata must have ended with adhy. 98 of the Critical Text which closes with the remark इति वंशः समाप्यते. However, a few more events in the life of Kṛṣṇa, his greatness and exploits still remained to be narrated

THE HARIVAMŚA

XXXIV

constituting the fifth item, viz., वंशानुचरित, of the definition of a Purāṇa. These events and episodes are : (1) The death of demon Śambara at the hands of Pradyumna the shorter version of which is included in *Mañjarī* and my best Mss., Ś₁, Ñ₁ and M₁₋₃; (ii) Nārada narrating to Yādavas and others how Kṛṣṇa embodies in him wonder of wonders, which narration is preserved in my best Mss., Ś₁, Ñ₁ and M₁₋₃ and Kṣemendra, a later version of which is also found in *Brahmavaivarta Purāṇa*, Śrīkṛṣṇakhaṇḍa, adhy. 87; (iii) great powers of Kṛṣṇa in bringing back the four sons of a Brāhmaṇa; (iv) cutting off of thousand arms of the demon Bāṇa and the marriage of his daughter Uṣā with Aniruddha, Kṛṣṇa's grandson. All these four episodes are only indirectly connected with Harivaṁśa, but they have been included in my Critical Text because all my best Mss., Ś₁, Ñ₁ and M₁₋₃, have them, and further because Kṣemendra also refers to them. There is one more section of five adhys. in my Critical Text, viz., adhys. 114-118 which refer to Janamejaya's successors, his performance of an Aśvamedha sacrifice against the advice of Vyāsa, Indra spoiling it by his misbehaviour; Janamejaya's wrath against the Brāhmaṇas and his chief queen Vapuṣṭamā; and pacification of Janamejaya's wrath by Viśvāvasu Gandharva. I have retained these adhys. in my Critical Text because all my best Mss. and Kṣemendra have preserved them. I have retained them also on account of the fact that the *Parvasaṁgraha*, 1. 2. 233^{ab} of the Mahābhārata refers to Bhaviṣya as a part of its khilas thus :

खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ।

Now I must explain why some sections of the Vulgate, viz., Pauṣkaraparvan [Vulgate adhys. 190-215 (= App. I (No. 41))], the three *prādurbhāvas* of Varāha, Narasiṁha and Vāmana [App. I (Nos. 42, 42A, 42B)], Kailāsayātrā [App. I (No. 31)] and Tripuravadha [App. I (No. 43)] do not find a place in my Critical Text. The main reason is that these sections are not referred to in the *Parvasaṁgraha* (MBh. 1. 2); secondly, even the inflated text seems to have ended with adhy. 118 because of the *phalaśruti* for Harivaṁśa; and thirdly, Pauṣkaraparvan is not referred to by Kṣemendra, and omitted in some of my best Mss., viz. S₁ and N₁. Tripuravadha, though found in S₁, is not referred to by Kṣemendra; besides, this episode has already been narrated in great detail in the Karna-parvan of the Mahābhārata (8. 24), and hence there was no need of its inclusion in Harivaṁśa. The three Prādurbhāvas of Varāha, Narasiṁha and Vāmana, along with many other prādurbhāvas of Viṣṇu, are already described in adhy. 31 of my Critical Text, and hence I do not see any reason why only these three should have been selected for a further detailed treatment in Harivaṁśa. Kṣemendra, however, refers to them, but my best Mss. do not. Hence, this section is excluded from my Critical Text. As regards the topic of *Kailāsayātrā*, it is already treated in a shorter form, in the Mahābhārata, 13. 126 and 13. App. I (No. 15). A reference to this section is omitted by Kṣemendra, and almost all genuine Mss. of N recension do not give it. It is found in Mss. of S recension and Nīlakaṇṭha's composite version only.

It will be clear from the foregoing discussion, that even my Critical Text might be an expanded version of the original text of Harivaṁśa, but I cannot further reduce it

INTRODUCTION

xxxv

because of my Mss. material and its abridgement preserved in the *Mañjarī*. It must always be borne in mind that the Harivaṁśa is a Khila of the Mahābhārata, which, in course of time, gathered other episodes to be tagged to it. The result is that we have in the Vulgate Text, not only Harivaṁśa, but other episodes as its appendages.

Besides the above-mentioned sections excluded from my Critical Text, there are a number of passages in the Vulgate Text and Mss. of Southern recension here and there. Some of these passages figure as star-passages, while others, on account of their length, are relegated to App. I (Volume II) of the present edition.

The passages excluded from the Critical Text can be classified under five groups :

संग्रामश्च विवाहश्च स्तुतिर्देवीवरादिकम् ।

प्रक्षेपकारणान्याहुः पञ्चमं च फलश्रुतिः ॥

The redactors spend their poetic genius in adding descriptions of battles and marriages; in adding or expanding laudatory stanzas; inserting intervention of goddesses or other divinities to confer a boon on the devotees; and adding *phalaśruti* stanzas at the end of recitation. Many of the longer star-passages embodied in the Critical Apparatus as well as passages relegated to App. I relate to such topics. There is one more noteworthy explanation to be offered for these additional passages given by the commentator Nilakaṇṭha. viz., खिलेऽस्मिन्ग्रन्थे सर्वपुराणार्थसंग्रहः as already stated before. It means that the Harivaṁśa being styled as a khila or supplement to the Mahābhārata, can encompass all or any matters from the (other) Purāṇas. And in my opinion, many of the Appendix passages and episodes originally belonged to some other Purāṇa text in the oral tradition of bards, but could not form an independent work as such; they were then tagged on to Harivaṁśa. The above view of mine explains many contradictory and conflicting statements found in such additional passages. For example, Appendix passages Nos. 18, 18A and 19, 20, 29, 31 etc. are passages which are included in the Vulgate from such works composed by bards, but which could not form an independent Purāṇa. I may mention a concrete case of the passage No. 42 in my Appendix I, bearing on Vāmana-prādurbhāva; it is found in the existing editions of the Vāmana Purāṇa. On this analogy, we may one day trace Varāha-prādurbhāva to some recension of a Varāha Purāṇa and Narasiṁha-prādurbhāva to a Narasiṁha Purāṇa, and Pauṣkaraparvan either in a recension of the Padma Purāṇa or Skānda Purāṇa.

THE METHOD OF TEXT-CONSTITUTION

The Text of the Harivaṁśa is constituted on the principles which have been formulated by the late Dr. V. S. SUKTHANKAR, and explained by him in detail in his *Prolegomena* to the Ādiparvan of the Mahābhārata. I should like to re-state them here for easy reference. The Editor has to respect and rely on manuscripts he uses for reconstruction of the oldest available text. The Mss. should be divided or classified, according to their age and script, into recensions and versions, script-wise classification supplying to the editor

THE HARIVAMŚA

XXXVI

clues for different versions into which the text existed. A broader division into Northern (sub-divided into North-west and North-east if available), Central (normally Devanāgarī script) and Southern scripts, may supply a further clue to Recensions. When a text has an all-India currency, the critical text should only include such passage on which all recensions and versions agree. In particular, I may state that a text on which North-western, North-eastern and Southern versions agree, is the oldest and authentic text of the work. In the case of Harivamśa my text is based on the agreement of Ś₁ (representing the oldest Ms. of the North-west version), Ñ₁ (representing the oldest Ms. of the North-eastern version) and M₁₋₃ (representing the extreme Southern version). Whatever portion is not supported by these three groups, is put into the Critical Apparatus as star-passages or relegated to App. I given in Vol. II. The Editor has to see, while eliminating a certain passage, that the Critical Text arrived at by elimination runs smooth and indicates no break in the narrative. There are a few corollaries to be noted in this connection re : characteristics of the Ms. material. They are :

(1) No Ms. is found absolutely correct.

(2) Every Ms. has additions and omissions.

(3) The professional copyist unconsciously omits or slips over portions from the original Ms. and produces incorrect variants if he is unable to decipher the original Ms.

(4) The learned copyist makes an attempt to improve upon the text and adds portions to the original in the fond hope that thereby he brings his Ms. up to date. We have numerous instances of such additions made by copyists of Mss. from the Bhāgavata Purāṇa with the above objective.

(5) Learned scribes or bards make additions to Mss. of long episodes which may be even at variance with the main text. We may point out to the episode of the *Pārijāta-harana* (i. e., the portion covered by the passage No. 29 in App. I of Harivamśa). As has been explained earlier, this episode is clearly at variance with the main story narrated in adhy. 92. 63-67.

(6) The Harivamśa being itself a Khila, has ample scope for additions and repetitious matter of episodes not connected with the main narrative of the text.

(7) The following verse codifies occasions and events most convenient for such additions as already stated above :

संग्रामश्च विवाहश्च स्तुतिर्देवीवरादिकम् ।

प्रज्ञेपकारणान्याहुः पञ्चमं च फलश्रुतिः ॥

The reader will be convinced that all the passages, short or long, which I have eschewed from the Critical Text of Harivamśa fall under one of these five categories of inflation.

ORIGINAL VOLUME OF HARIVAMŚA

My constituted Critical Text of Harivamśa has 118 adhys. and 6073 śloka units as against 318 adhys. and 18,000 ślokas of the Vulgate. The oldest form of Harivamśa, however, must have a still smaller volume. In my view, the oldest form of Harivamśa contained only the genealogy of the race of Yadus and the life of Kṛṣṇa, and must have ended with adhy. 98 of the Critical Text. The next 15 adhyāyas of the Critical Text were included by me in my Constituted Text, because they relate to some important events in Kṛṣṇa's life, viz., the death of Śambara at the hands of Pradyumna (adhy. 99); Kṛṣṇa as wonder of wonders (adhy. 100); recovery of four dead sons of a Brāhmaṇa by Kṛṣṇa when Arjuna failed to bring them back (adhys. 101–104); and fight with Bāṇa (adhys. 106–113). It is rather difficult for me to show any real connection of Śaunaka's question to Sūta to narrate to him the genealogy of Janamejaya and to include it in Harivamśa. Still, I have retained adhys. 114–118 in my Constituted Text because they are found in all recensions and versions, in almost all Mss. which I have used. Their contents are referred to in the Parvasaṁgraha under the heading *Bhaviṣya* (MBh. 1. 2. 233), and there is a *phalaśruti* at the end of adhy. 118 indicating the close of Harivamśa. My oldest and shortest Mss., viz., S₁, Ñ₁ and M₁₋₃ (M₁. 3 missing for adhys. 114–118) have only this much portion of the constituted text on which all extremes of versions, North-western, North-eastern and extreme South agree. Kṣemendra also supports me in this regard.

I should like to note here that the tendency of redactors is normally in the direction of additions rather than in the direction of omissions. The late Dr. V. S. Agrawala termed this process as revision or bringing a work up to date. Of course, such a revised work cannot be termed as original. I should like to elaborate this point a bit further with special reference to additions in my Critical Text of Harivamśa. I hold the view that the original text of Harivamśa must have been what has been given in this edition or a bit smaller. Each redactor went on putting into the original Harivamśa what he thought, could, or even could not go with it, with the result that its volume went on increasing till it reached the volume of the Vulgate. In the Southern recension current in Keral there is a section called *Śeṣadharmā*, which is totally irrelevant to the subject-matter of Harivamśa.

It may be asked what is the Editor's evidence to prove that the scribes or copyists make additions in their work. My answer is that the reader should examine the following star-passages :

K₃ has the following star-passages :

- (1) 439* = Bhāgavata Purāṇa, 10. 59. 22–23; this passage is also found in K₄
- (2) 440* = (var.) Bhāgavata Purāṇa, 10. 56. 33
- (3) 441* =   "   "   10. 56. 34
- (4) 606* = (var.)   "   "   10. 3. 48–51; also found in D₂.
- (5) 608* =   "   "   10. 4. 1–2; also found in D₂.

THE HARIVAMŚA

XXVIII

K₄ has the following star-passages :

- (1) 313* = (var.) Bhāgavata Purāṇa, 9. 14. 1-2
- (2) 321* = „ „ „ 9. 14. 48-49
- (3) 331* = Bhāgavata Purāṇa, 9. 18. 1^{cd}
- (4) 333* = „ „ 9. 18. 2
- (5) 334* = „ „ 9. 18. 3
- (6) 338* = „ „ 9. 18. 4
- (7) 339* = (var.) Bhāgavata Purāṇa, 9. 18. 43, 44^{cd}, 45^{cd}
- (8) 343* = „ „ „ 9. 19. 15
- (9) 345A* = „ „ 9. 19. 16^{cd}
- (10) 435A* = „ „ 10. 56. 10^a-11^b
- (11) 439* = „ „ 10. 59. 22-23; the passage is found in K₃ as well.
- (12) 685* = „ „ 10. 18. 25
- (13) 713* = „ „ 10. 25. 19
- (14) 717* = „ „ 10. 25. 21
- (15) 728* = (var.) „ „ 10. 27. 27

D₂ has the following star-passages :

- (1) 798* = Bhāgavata Purāṇa, 10. 41. 11, 12^{ab}, 13, 15-16
- (2) 800* = „ „ 10. 41. 18
- (3) 814* = „ „ 10. 42. 18-22
- (4) 828* = „ „ 10. 42. 38; this passage is found in D₅ as well.
- (5) 831* = „ „ 10. 43. 2-5
- (6) 834* = „ „ 10. 43. 17
- (7) 847* = „ „ 10. 44. 35-36
- (8) 875* = (var.) Bhāgavata Purāṇa, 10. 45. 15-18
- (9) 876* = „ „ „ 10. 45. 20-25
- (10) 892* = „ „ „ 10. 50. 1
- (11) 898* = „ „ „ 10. 50. 3-4
- (12) 911* = „ „ „ 10. 50. 17^c-20^d
- (13) 971* = „ „ „ 10. 51. 7^a-9^b
- (14) 975* = „ „ „ 10. 51. 24-27
- (15) 976* = „ „ „ 10. 51. 28-31
- (16) 1025* = „ „ „ 10. 61. 34^a-36^b
- (17) 1128* = „ „ „ 10. 89. 48; this passage is found in D₁. 5 as well.

D₄ has the following star-passage :

- (1) 777* = Bhāgavata Purāṇa, 10. 39. 25-27

The total number of such star-passages taken from the Bhāgavata Purāṇa comes to 38, which number clearly shows that they have been deliberately added by copyists of Mss. and cannot be accounted for as mere accident. We must thank these copyists that

they did not insert passages from the text of Bhāgavata Purāṇa from the Rāsakrīḍā or Kātyāyanīvrata.

Similarly, I have discovered two small passages, viz., 295* in K₃, and 363* in K N₂. & K B₂ D (except D₆), which are taken from the Mahābhārata. It is true that the Harivaṁśa is a continuation of the Mahābhārata, yet, there is no reason why the passages from the Mahābhārata should be drawn upon in this fashion. Elsewhere also incidents from the Mahābhārata are bodily copied or referred to in the Harivaṁśa. Some of them, e. g., Śrāddha-kalpa section referring to the origin of Śrāddha as described in adhys. 11–19 of Harivaṁśa, correspond to adhys. 13. 87–92 of the Mahābhārata. Out of these adhys. again, adhy. 13. 89 of the Mahābhārata is bodily repeated in the Vulgate of Harivaṁśa [our App. I (No. 4 lines 51–80)], but, having no Mss. support for its retention in the constituted text, it had to be relegated to App. I.

From the above discussion re. : additional passages which the Vulgate text of Harivaṁśa borrows from the Mahābhārata and the Bhāgavata Purāṇa, it is clear that longer episodes which could not go as independent Purāṇa texts, have also been tagged on to the original and the only Khila called Harivaṁśa, of the Mahābhārata under Nīlkaṇṭha's doctrine, खिले ग्रन्थेऽस्मिन्सर्वपुराणार्थसंग्रहः.

It is possible for me to indicate the different epochs during which Harivaṁśa was growing. The collective evidence of Mss., particularly Ś₁, Ñ₁ and M₁₋₃ is one source to determine these epochs; the second source is Kṣemendra's *Bhārata-Manñjarī*, because Kṣemendra used for his *Mañjarī* the Mahābhārata and Harivaṁśa as they existed in about A. D. 1050. I, therefore, can safely say that adhys. 1–98 of the Constituted Text is the oldest form of Harivaṁśa as the first – and may I say the only – khila of the Mahābhārata at about A. D. 300. The remaining parts of my Constituted Text, viz., adhys. 99–118, came to be added to the original Harivaṁśa during the period from A. D. 300 to A. D. 1050, as also Appendix passages Nos. 40, 42, 42A, 42B, 43, 44 and 45; while passages Nos. 18, 29, 31 and 41 came to be added to it after A. D. 1050.

THE BARDIC LITERATURE AND ITS FEATURES¹

All old Indian literature, including the oldest Vedic literature, is essentially transmitted by oral tradition. The Vedic literature is transmitted from the teacher to the pupil, and this transmission is letter by letter, there being no scope or chance for any variation in the wording or even in the order of words. The non-Vedic literature, on the other hand, was handled mostly by bards, the Sūtas, who may have their own guilds;

¹ This topic, with special reference to English and Continental literature has been discussed by (1) N. K. and H. M. CHADWICK in *The Growth of Literature*, Vols. 1–III; (2) C. M. BOWRA in *Heroic Poetry*; (3) M. PARRY in *L'Épithète traditionnelle dans Homère* (Paris 1928); (4) A. B. LORD in *The Singer of Tales* (1960); (5) G. S. KIRK in *The Songs of Homer* (1962); and with special reference to Vālmiki Rāmāyaṇa by (6) Nabaneeta SEN in his article *Comparative Studies in oral Epic Poetry*, JAOS, Vol. 86 Oct.–Dec. 1966.

THE HARIVAMŚA

XL

no tradition of transmission letter by letter is noticed but only by the subject-matter. The bardic literature, in its oldest form, existed first in the form of Gāthā Nārāśaṁsī or floating stanzas, current about men and their doings or sayings. There were no books or manuscripts at that age. These Gāthās or floating verses passed from one bard to another, and he sang them along with a story. The floating verses had their form more or less fixed, but the story illustrating the gāthās varied from bard to bard, and it assumed different wording. I may illustrate my point of view with a few instances taken from the Mahābhārata and the Harivaṁśa, of the oldest specimens of bardic literature. Let us take the story of king Yayāti. The stanzas which figure in almost every account of Yayāti are :

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मनो भूय एवामिवर्धते ॥
यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

The above stanzas are Gāthā Nārāśaṁsī of the story of Yayāti, and are utilized as such by every narrator or bard of the story of Yayāti, details and wording of which differ from narrator to narrator. This story of Yayāti is found in the Mahābhārata (1. 80) as well as in the Harivaṁśa (adhy. 22) and several Purāṇas like Viṣṇu (IV 10. 23-24), Brahmāṇḍa (3. 68. 14-105), Matsya (24. 36), Vāyu (93) and Bhāgavata (IX. 18), each bard narrating it in his own way. But the gāthās given above and a few more will invariably form part of his narration. Similarly, the story of a sparrow called Pūjanīyā in HV. Vol. II, App. I (No. 5) and Pūjanīyā in MBh. 12. 137 or Jātaka story No. 343 of Kuntanī-sakuṇikā, have a Gāthā Nārāśaṁsī —

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नापि विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥

or its paraphrase as their basis; but see how the narrative varies with each narrator. The above gāthā and a few more in the same strain are assigned to Uśanas (इत्येता उशनोगीता गाथा धार्या विपश्चिता in HV, and उशनाश्चात्र गाथे द्वे in MBh.).

These two instances of the use of Gāthā Nārāśaṁsī and stories on them recited by bards with different wording can be easily multiplied. In fact, there are a number of topics common to many a Purāṇa text, like the creation, genealogies etc. The narration of these topics may look similar or may even be identical with occasional vagaries. Sometimes these vagaries of bards create a lot of confusion among historians who make an attempt to arrive at a uniform genealogy of a particular race. I may give a specific instance of this type from the Vulgate text of Harivaṁśa itself. I refer the reader to passage No. 18 in App. I (printed in Volume II) and particularly to lines —

यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् ।
अत्र वंशे च वंशस्ते सोमस्य भविता किल ॥

HV. App. I (No. 18, 9**)

INTRODUCTION

XLI

Now, I may point out that the above stanza has created a confusion in the genealogy of Yadu's race available from standard traditional sources and the one narrated in this passage. The difficulty was noticed by Nilakanṭha Caturdhara. He did not care to ascertain whether the passage was genuine, and finding that the two genealogies do not agree, makes an attempt at a compromise. I am tempted to quote the full text of his commentary on the above stanza :

यायातमपीति । यादवं ययातिपुत्रस्य यदोः संबन्धनं वंशं ते तव वंशः सभेष्यति प्रवेक्ष्यति । अत एव सोमस्य वंशमनु ते तव वंशो भविष्यति, सूर्यवंशात् च्युतो भविष्यतीत्यर्थः । ननु इह ययातितो यदुः, यदोः क्रोष्टा, क्रोष्टुर्देवमीदः, देवमीदाच्छूरः, शूरादसुदेवः, वसुदेवात्कृष्णः इति वंशः प्रागुक्तः । पुनः सूर्यवंशीयाद् हर्यश्वाद्यदुः, यदोर्माधवः, माधवात्सत्वान्, सत्वतो भीमः, भीमादन्धकः, अन्धकाद्रैवतः, रैवतादृक्षः, ऋक्षाद्विश्वगर्भः, तस्माद्रसुः, वसोर्वसुदेवः, वसुदेवात्कृष्णः इति । तत्कथं यदोः षष्ठस्यैव एकादशत्वम् ? न च कल्पभेदाभिप्रायमिदम्, एकग्रन्थपठितत्वादिति दुःसमाधेयोऽयं विरोधः । सत्यम् । तथाप्ययमत्र समाधिः— यायातमपि वंशस्ते इत्येतस्मादेव वचनादेक एव यदुः, गृहाद्गृहान्तरप्रवेशवत् योगबलेन सूर्यवंशेऽप्याविर्भूय सूर्यवंशं स्ववंशे आनीतवान् । यथा ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठः केनचिन्निमित्तेन पुनर्मित्रावरुणाभ्यामपि जन्म लेभे वसिष्ठत्वं च न जहौ, एवं यदुरेक एव लीलावशात् क्रमेण देहद्वयं धृतवान् । न तावता द्वौ यदू जातौ । ततश्च एक एव यदुः द्वयोर्वंशयोः कर्ता । एवं वसुदेवोऽपि शूराच्च वसोश्चाविर्भवन्नेक एव । क्वचिद्यदोः पञ्चमः, क्वचिदशमः, इति यथायोगं ज्ञेयम् । कृष्णस्तु वंशद्वयानुगताद्वसुदेवाज्जातः एक एव सन् वसोरपि पौत्रः शूरस्य च पौत्रः । वसुशूरयोरपि पितृभेदान्नामभेदेऽपि स्कन्दसनत्कुमारवद् व्यक्त्यैक्यं ज्ञेयम् । तेन पृथायाः पाण्डवमातुः शूरोत्पन्नत्वं वसूत्पन्नत्वं च संगच्छते । एवमन्यत्रापि वंशविरोधेऽप्यूहम् । यादवानां देवतात्वेन एकस्यापि उभयसंबन्धस्य युगपत्संभवाच्चेति दिक् ॥

I request the scholars to study the above explanation of Nilakanṭha on the two genealogies, in the first of which Kṛṣṇa figures as sixth and in the second as eleventh, and see for themselves whether they are prepared to accept it. My explanation is that the genuine genealogy of Kṛṣṇa is the one given at the beginning of the above portion of Nilakanṭha's commentary. The second genealogy comes from a different Purāṇa tradition which has been inserted in Harivaṁśa after A. D. 1050. For, Kṣemendra does not refer to the passage and my best Ms., viz., S₁ omits it; further the stanza यायातमपि वंशस्ते etc. also is missing in my other reliable Mss. viz., K₂ Ñ₁ and M₁₋₃. It follows that the two genealogies come from two different bardic traditions, and the App. I (No. 18) passage has been interpolated in Harivaṁśa by a different bard.

There is yet another argument in favour of my eschewing the above passage from my Critical Text. The contents of the passage are redundant as the defeat of Jarāsaṁdha and withdrawal of his army from Mathurā are already narrated in adhys. 80-82 of the Constituted Text. The event is repeated in the above passage almost in identical verses. The reference to a meeting of Balarāma and Kṛṣṇa with Paraśurāma also is abnormal. A portion of the story of the passage is found in the Bhāgavata Purāṇa but the two texts are not identical. Further, there is absolutely no reference to the contents of this passage of over 1100 lines in Kṣemendra. All these facts put together clearly prove that the passage is not genuine so far as Harivaṁśa is concerned, and belongs to a different bardic tradition.

Similar is the case with the passage No. 20 in App. I. The passage refers to the events leading to the abduction of Rukmiṇī by Kṛṣṇa. The genuine part of the events (i) The death of Kālayavana; (ii) Kṛṣṇa's founding the city of Dvārakā on the west coast,

THE HARIVAMŚA

XLII

and (iii) Abduction of Rukmiṇī will be found in adhys. 84–87 of the Critical Text. All these events are based upon all the 36 Mss. that I have used. The case of App. I (No. 20) is different. It is found missing in Ś₁ Ñ₁ T₁ G₃ M, and there are no references to its contents in Kṣemendra's *Mañjarī*. The entire passage is a composition of a third-rate bard. The only point of interest in it is to make Kṛṣṇa a crowned king to enable him to sit in the assembly of kings invited by Bhīṣmaka to the Svayamvara of Rukmiṇī. Rukmī, her brother, had already decided, against the wish of his father and sister, to marry her to Śiśupāla. The Critical Text says that Rukmiṇī had already heard about Kṛṣṇa and his exploits and had fallen in love with him merely on hearing reports (श्रवादेव), and Kṛṣṇa also loved her merely on hearing of her beauty as stated in the following :

रुक्मिणी त्वभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि ।

चकमे वासुदेवस्तां श्रवादेव महाद्युतिः ॥

सं चाभिलषितस्तस्याः श्रवादेव जनार्दनः ।

तेजोवीर्यबलोपेतः स मे भर्ता भवेदिति ॥

HV. 87. 14–15.

When, therefore, the marriage between Śiśupāla and Rukmiṇī was being arranged and was about to be celebrated, Kṛṣṇa got the news, decided to go to Kuṇḍinapura with Yādavas, and finding that Rukmiṇī had just come out of the temple from her traditional worship of Indrāṇī, he suddenly appeared on the scene, abducted her and carried her to Dvārakā. Rukmī, her brother, pursued Kṛṣṇa, had a fight with him, was defeated and had to return. Against this background, I am sure, the reader will find the narrative in passage No. 20 as tame and fabricated by a later bard. In fact, according to the original and genuine text of Harivamśa, there was no Svayamvara of Rukmiṇī, no question of Kṛṣṇa's sitting in the assembly of princes, but a plain case of abduction of Rukmiṇī by Kṛṣṇa as both of them loved each other. This form of marriage is known as the Rākṣasavivāha, and is recommended for the Kṣatriya caste, and seems to me to be a genuine account. But a volume of myths has gathered about the marriage of Kṛṣṇa and Rukmiṇī. The Bhāgavata Purāṇa has further additions to the Svayamvara myth. A Brāhmaṇa messenger brings a highly poetic letter from Rukmiṇī to Kṛṣṇa that she deeply loves him and does not like her marriage with Śiśupāla. Thereupon, Kṛṣṇa goes to Kuṇḍinapura and abducts her (Bhāgavata P. 10. 52. 18–44). The entire accounts of Kṛṣṇa's marriage with Rukmiṇī as narrated in the original Harivamśa, the interpolated passage No. 20 in the Vulgate and the account as given in the Bhāgavata Purāṇa throw a flood of light on the question how myths grow against the background of facts.

I should like to take another passage from the Vulgate which I have relegated to App. I (No. 29). It is not given a place in the Constituted Text because it is missing in Ś₁ and M₁₋₃; only 719 lines from it are available in Ñ₁, not at a place where the Vulgate gives it but at its end. It is not referred to by Kṣemendra in his *Mañjarī*. The contents of the passage are a bundle of various topics, viz., bringing forcibly from Indra's

garden the Pārijāta tree because Satyabhāmā wanted it for the purpose of a vow (No. 29); Different vows for the purpose of securing personal beauty (No. 29A); Destruction of Śatpura and demons residing there (No. 29B); Death of demon Andhaka at the hands of Mahādeva (No. 29C); Water-sports of Kṛṣṇa and the Yādavas (No. 29D); Abduction of Bhānumatī, a Yādava girl, her recovery and death of the demon Nikumbha (No. 29E); and death of the demon Vajranābha, and marriage of his daughter Prabhāvatī with Pradyumna (No. 29F). The interpolation is thus a bundle of so many events, and had they all been a part of the original Harivaṁśa, they would not have been ignored by Kṣemendra. But my main argument against the genuineness of passage No. 29 is that its contents run counter to the genuine part of Harivaṁśa, viz. adhy. 92. It should be noted that Satyabhāmā accompanied Kṛṣṇa on his mission to kill the demon Naraka; while returning from heaven to Dvārakā, Kṛṣṇa saw the Pārijāta tree in Indra's garden, took a fancy to it, uprooted it, placed it on the back of Garuda, and with Indra's consent, brought it to Dvārakā. Now I ask the reader to see for himself how these contents of the genuine portion of Harivaṁśa compare with the contents of passage No. 29 (lines 1-1585), and judge for himself whether there was any occasion for jealousy between Rukmiṇī and Satyabhāmā on account of the Pārijāta tree. The story of the death of Andhaka (No. 29C) at the hands of Śaṅkara should have no place in Harivaṁśa. In my opinion, the entire bundle of passages, No. 29 and 29A to F, was composed by a bard, well-versed in classical poetry, and tagged on to Harivaṁśa. It is likely that the passage was originally connected with a *vṛata* or vow which is recommended for ladies; the story was composed in a purāṇa style, and was interpolated in Harivaṁśa because Kṛṣṇa was the hero in all the passages, from 29 to 29F except 29C. It should be noted that the theme in passage No. 29 (lines 1-1585) was used by a large number of classical poets for their poems and plays. Passages Nos. 29B to F are miscellaneous episodes connected with Kṛṣṇa and the Yādavas, and originally formed stray passages, which were subsequently tagged on to Harivaṁśa.

I should like to take up one more passage for discussion here. It is passage No. 30. The topic dealt with in the passage is the death of the demon Śambara at the hands of Pradyumna, Kṛṣṇa's son. My Critical Text, (adhy. 99) devotes only 49 stanzas or 98 lines for the description of the event; Kṣemendra summarises it in 5 stanzas or 10 lines only (sts. 1143-1147), while the Vulgate spreads it over five adhyāyas and 274 stanzas or 548 lines. The expansion covers three of the five points of expansion already enumerated above on page xxxv, viz., संग्राम, स्तुति, and देवीवर.

APPENDIX PASSAGES FROM THE SOUTHERN RECENSION

The passages dealt with in the previous section are found in Mss. of both the N and S recensions. I like to draw the attention of the reader to a few passages found in Mss. of S recension only. One of them is passage No. 12. The passage is also found in D₃, & of N recension obviously on account of contamination with Mss. of S recension.

THE HARIVAMŚA

XLIV

The story refers to Kṛṣṇa's marriage with a cowherd girl, Nīlā by name. This marriage, according to the place of the passage, must have taken place when Kṛṣṇa was hardly seven years of age, and hence presumably Nīlā must have been at the most of six years. Still the passage describes Nīlā in lines 9-25 as if she had attained full youth. Her father was a cowherd named Kumbhaka, brother-in-law of Nanda. While Kṛṣṇa was still a boy, as the story goes, seven demons in the form of bulls came to the herd of Kumbhaka, and troubled him and his herd. Kumbhaka then proclaimed that he would give his beautiful daughter Nīlā to one who would subdue the seven bulls. Many young cowherds tried their best to do that, but failed. At this juncture, Nanda with Kṛṣṇa and Balarāma came there. Kṛṣṇa subdued the seven bulls and killed them, and consequently won the hand of Nīlā. This episode in the life of Kṛṣṇa is unknown to genuine Mss. of N recension and printed editions, including G(ed.) and hence there was a query in the Indian Antiquary, Vol. 40 by A. Govindacharya SWAMIN in the article "*A lacuna in Harivamśa*" as to why this story, found in some Mss. of S recension, could not be traced in printed editions.

Simiarly, the passage No. 13 in the App. I is peculiar to Mss. of S recension. This passage states that once the sages Vāmadeva and Bhāradvāja, in the course of their pilgrimage, reached the banks of the river Yamunā, and having learnt of the presence of Kṛṣṇa in the vicinity, called on him and offered him prayers as a Supreme Being.

I also want to draw the reader's attention to an interesting passage, App. I (No. 28A) which is found in all the Mss. of S recension and in only D₃. 6 of N recension. The passage relates to the episode of the death of Naraka at the hands of Kṛṣṇa. My Critical Text states in adhy. 91 that Kṛṣṇa, at the bidding of Indra, went on a mission to kill the demon Naraka; he was accompanied by Satyabhāmā (सत्यभामासहायवान्, 91. 39^c). Instances of women accompanying their husbands on similar occasions are known to the Purāṇa literature; they are also known to have helped their husbands in difficulties, e. g., Kaikeyī is said to have helped Daśaratha by putting her arm when the axle of his chariot gave way; in modern English history, Queen Elizabeth is known to have sent a proclamation to her men that she might herself take to weapons if her soldiers failed to defeat the Spanish Armada; in modern Indian history also Rānī Lakṣmibai of Jhansi has figured as bravely fighting against the British army. But Satyabhāmā in the above passage is said to have fought a full-scale battle against Naraka with all kinds of missiles with Kṛṣṇa's bow, when he was a bit fatigued. I think there are no other instances of women actually fighting on the battle-field in the Purāṇa literature. This passage also belongs to S recension originally and supported only by two Mss. of N recension, viz., D₃. 6.

ORIGIN OF BARDIC LITERATURE

In India the bardic tradition can be traced back to hoary antiquity. Vyāsa and Vālmiki composed their works, the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa; Vyāsa narrated the Sāmhita of the Mahābhārata to his five pupils, Sumantu, Jaimini, Paila, Śuka and Vaiśam-

INTRODUCTION

XLV

pāyana, and each of them published *his own* Sanihitā *separately* (पृथक्त्वेन) as stated in the Mahābhārata itself :

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

मुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुक्रं चैव स्वमात्मजम् ॥

प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।

संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥

Mbh. 1. 57. 74-75

This means that Vyāsa composed the Mahābhārata, but when it came to his pupils, they recited the poem in their own way. This further means that with each pupil of Vyāsa, the contents of the Mahābhārata remained the same, but wording differed. Similarly, Vālmiki also composed the Rāmāyaṇa, taught it to his pupils Kuśa and Lava, sons of Sītā, who recited the same in the court of Rāma; subsequently, it spread among different classes of people, who must have sung the Rāmāyaṇa in their own way. This is exactly the reason why there is such a variety of readings in each tradition of transmission till it was reduced to writing in the early centuries of the Christian era. We have a clear reference that the Mahābhārata had already been reduced to writing at the time of Bāṇa (first half of the seventh century, महाभारते वाच्यमाने). Out of the five different saṁhitās of the Mahābhārata, only one from Vaiśampāyana has come down to us in its complete form while others were lost. Had all the five saṁhitās of Vyāsa's pupils come down to us, the task of a Critical Edition of the Mahābhārata, i. e., reducing it to Vyāsa's original, would have been tremendously difficult, because with only one tradition of transmission reaching us we have such a mass of conflicting readings and other problems like problems of transpositions of episodes etc.; they would have been multiplied at least fivefold if other traditions had reached us. Vaiśampāyana's tradition is carried on by Ugraśravas Lomaharṣaṇi, and by his successors, Śaunaka and others. While carrying on this tradition orally to successive generations, they must have changed the wording of the text, and may have even added new episodes here and there. The Saṁhitā of the Mahābhārata so transmitted was not, like the Vedas, Śābdapradhāna, but was Arthapradhāna, and hence change of a word here and there did not matter much as long as contents or the theme remained the same. The Epic metres, Anuṣṭubh and Triṣṭubh, are easy to admit synonymous words of the same quantity. By way of illustration, I pick up a few such words : महातेजाः, महाराज-महाराजः, महाभाग-महाभागः, महाबाहुः-महाबाहो, महावीर्य-महावीर्यः, महासत्त्व-महासत्त्वः (all suitable for the first pāda of a line) and महातपाः, महाबल-महाबलः, महायशः, महायुतिः-महायुते, महामतिः-महामते (suitable for the second pāda of the line). Such stock phrases are promiscuously used in this bardic literature. I need not, therefore, emphasize that variant reading of these words can be used anywhere in the narrative as it suits the whim of the bard. Besides, there is a group of expressions which may be termed as verse-fillers, च, वै, तु, हि, ह, स्म; but the group, in my opinion, is not restricted to these expletives only; there are other expressions like वृष-वृषः, वीर-वीरः, प्रभु-विभुः, प्रभो-विभो; भद्रं ते, भारत, कौरव; जनेश्वर-जनेश्वरः, नरेश्वर-नरेश्वरः, नराधिप-नराधिपः; and कुरुसत्तम

THE HARIVAMŚA

XLVI

कुरुनन्दन, यदुनन्दन, नन्दनन्दन, भरतर्षभ, क्षत्रियर्षभ for the anuṣṭubh metre, and नरेन्द्रसूनु, नरेन्द्रपुत्र, जनेन्द्रसूनु, जनेन्द्रपुत्र for the triṣṭubh metre, which expressions could be expanded to the full length of a pāda, e. g., यशोदानन्दवर्धन or शतशोऽथ सहस्रशः. The bard can use any one of such expressions as he likes. I have in view a set of somewhat funny expressions, e. g., नरकस्य महात्मनः and नरकस्य दुरात्मनः where महात्मनः and दुरात्मनः are promiscuously found in Mss. We can interpret both these expressions as applicable to the demon Naraka, first ironically and second in its normal sense. But when varying traditions reach the stage of writing them down in Mss., both of them had to go on record, and the Editor has to use some device like a wavy line below the constituted text, because the Editor is unable to decide which tradition he should prefer, for, both the traditions are equally authentic and required to be preserved. The reader is requested to open any page of the present Critical Edition when he will see a number of expressions marked with a wavy line. There are long passages and episodes as well, of which parallel versions are found which the Editors have marked with a wavy line in the margin.

There are a number of other devices which the bard has to resort to in his recitation. He cannot strictly follow the rules of grammar and syntax because he is primarily to look to versification. He then uses Parasmaipada for the Ātmanepada and vice versa; he drops augment *a* of the Past Tense; he uses nominative and accusative plural forms of words in the feminine gender promiscuously; he may even leave sentences incomplete and even change the construction so as to involve the flaw of anacoluthon. These and similar features go to prove that texts, transmitted by oral tradition, have wide variations in their wording. This is the main reason why Epics and Purāṇas abound in various readings, transpositions and parallel versions. I should like to bring to the notice of the reader the entire volume of the Virāṭaparvan, adhy. 24 of the Karmaparvan, adhys. 126–134 of the Anuśāsanaparvan of the Mahābhārata and adhy. 87. 29–77 of Harivamśa and their parallel passages given in the Appendices to these volumes.

The bards also go on expanding contents of a particular episode by filling in details. I should like to draw the reader's attention to the episode of the death of the demon Śambara as given in adhy. 99 of the Critical text, and its expansion in App. I (No. 30). The episode of Bāṇa and the marriage of his daughter Uṣā as narrated in the Critical Text in adhys. 106–113; additional passages of the episode given in App. I (Nos. 32–39) and an unusually large number of star-passages from 1144* to 1536* (393) go to prove a very wide range of variation, all due to oral tradition.

These additional passages and episodes are not peculiar to any recension N or S, but are found in both the recensions. I should like to invite in this connection a reference to Kṛṣṇa's marriage with Nīlā (App. I [No. 12]). The story of this early marriage of Kṛṣṇa while he was still a boy living in Gokula is not at all known to N. It means that various incidents in the life of Kṛṣṇa were sung by bards in different regions, north and south, and these episodes were preserved in the local traditions and Mss. representing them.

INTRODUCTION

XLVII

There are several other indications to prove that the texts like the Mahābhārata, Harivaṁśa, the Purāṇas, and early poetic compositions like the Rāmāyaṇa have come down to us by oral tradition. The fluidity of readings of individual words, expressions, incidents, transpositions, all go to indicate that such oral traditions were more than one. The language of this literature transmitted by oral tradition was equally fluid, and suitable for adjustment according to place in the metrical composition, not bound by standard rules of grammar and even syntax, and depended upon the capacity of bards who sung the text. There are many forms in Epics and the Purāṇas which do not conform to rules of grammar in one version, while attempts are noticeable to rectify the same in another version. Cases of anacoluthon are also noticeable in some instances, though they are not so frequent as variations in word-readings.

EQUIPMENT OF A BARD

It is worth our while to inquire into the equipment of a bard. The first item in his equipment is the thorough knowledge of the theme he is going to sing to his audience. Of course, he must have qualities of an extempore poet. He must be quick at versification, and must have command over a wide stock of synonymous expressions and verse-fillers. In Harivaṁśa we get an indication of some of these qualities. In the opening questions of Janamejaya to Vaiśampāyana, we get the following line :

भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

HV. 1. 12

Here Vaiśampāyana is called well-versed in the knowledge of genealogies, persons, their relations with each other, and their peculiarities. Vaiśampāyana had one more qualification in that he had personally seen the doings of personalities in the Epic, which bards of subsequent generations can not claim. Personal variations in bardic poetry start from this stage; their performance depends on opportunities and even the response and encouragement they receive from the audience. There are a number of tricks of the trade and even repetitious descriptions like a comparison of the army with a river like

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला

शल्यग्राहवती कृपेण वहिनी कर्णेन वेलाकुला ।

Descriptions like these occur in the Epic a score of times inflating the text. Battlefields also have been described several times as to how they look when the battle is over. I have in view a fine specimen of bardic activity in swelling the text. The reader is referred to the story of Bāṇa narrated in Harivaṁśa in eight chapters from adhy. 106 to adhy. 113. The Critical Text of the episode proper has 623 verse-units or 1246 lines; the star-passages in this episode number 393 with 1246 lines, and App. I passages numbering 8, have 547 lines. It will be seen that the original text of the episode of Bāṇa had only 1246 lines from the first singer Vaiśampāyana, while bards of subsequent ages have interspersed in it as many as 1799 lines in which form it has reached us.

COMPARISON OF HARIVAMŚA

WITH MBh. 2, App. I (NO. 21) AND THE BHĀGAVATA PURĀṆA

We have a long passage in S recension of the Sabhāparvan of the Mahābhārata (No. 21) with contents similar to those of Harivamśa. The resemblance is at times so close in wording and order of incidents between these works that a reference to it has become necessary. After a careful comparison of the contents, I have come to the conclusion that passage No. 21 in App. I to the Sabhāparvan is taken from a text of Harivamśa similar to my Constituted Text. The story of Kṛṣṇa is given there by Bhīṣma on the occasion when the Pāṇḍavas were called upon to select, from among those present, a most worthy person to receive honour or worship first. Bhīṣma then tells the Pāṇḍavas that Kṛṣṇa is the only person who deserves the honour as he is the incarnation of Supreme Being. Bhīṣma then gives an account of Viṣṇu's exploits beginning with the fight with the demons Madhu and Kaiṭabha (corresponding to lines 76-135 of the passage = HV adhy. 42). Bhīṣma then narrates some of the incarnations of Viṣṇu (lines 136-598 = HV adhy. 41) and his fight known as तारकामयः संग्रामः (lines 601-705 = HV adhy. 38). The life of Kṛṣṇa is then taken up omitting detailed references to the account of the race of Yadu (lines 730-1500 = HV adhy. 41-113). The incidents mentioned in the above passage are the death of the demon Śakata; the death of Pūtānā; felling of the twin trees when Kṛṣṇa was bound to the pounding block of wood; his play with cowherd boys and girls; his subduing the snake Kālīya; his holding the mount Govardhana on his hand; death of the demons Ariṣṭa and Keśin; death of Kaiṁsa; the study of both Balarāma and Kṛṣṇa under Sāṁdīpani; restoring to Sāṁdīpani his lost son; defeat of Jarāsamdha; leaving Mathurā and founding a new city Dvārakā; the death of the demon Naraka; cutting off of the thousand arms of Bāṇa and marriage of his daughter Uṣā with Aniruddha. The conclusion of the above passage is interesting and worth-quoting because there is nothing corresponding to it in Harivamśa. It runs thus :

नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामावसत्प्रभुः ।
 आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ॥
 यथा बुद्धुद उत्थाय तत्रैव तु निलीयते ।
 चराचराणि भूतानि तथा नारायणे सदा ॥
 न प्रमातुं महाबाहुः शक्यो भारत केशवः ।
 परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥

MBh. 2, App. I (No. 21), lines 1607-1612.

It is clear that the above passage in MBh. 2, is an abridgment of Harivamśa *minus* the account of the race of Yadu, and incidents like the death of the demon Śambara at the hands of Pradyumna in which Kṛṣṇa did not take part, but the marriage of Uṣā with Aniruddha figures in it as Kṛṣṇa takes part in cutting the hands of Bāṇa, Uṣā's father.

INTRODUCTION

XLIX

I, therefore, conclude that the above passage is an adaptation prepared from the (constituted) text of Harivaṁśa. Besides, the passage includes several lines which are almost identical with corresponding lines in Harivaṁśa.

The Bhāgavata Purāṇa, on the other hand, supplies to us a later and developed version of the life of Kṛṣṇa. There is a brief description of the race of Yadu in 9. 24. The Tenth Book of the Bhāgavata Purāṇa is entirely devoted to the account of Kṛṣṇa from his childhood, and follows more or less the same lines as in Harivaṁśa. The supernatural element in the life of Kṛṣṇa is more pronounced here than in Harivaṁśa. The incidents in Kṛṣṇa's life mentioned in Harivaṁśa are, of course found in the Bhāgavata Purāṇa, but there are a few additional incidents which we meet here for the first time. They are the deaths of the demons Tṛṇāvarta (10. 7), Vatsaka (10. 11), Aghāsura (10. 12), Pralamba (10. 18) and Śaṁkhacūḍa (10. 34). Among incidents relating to the supernatural powers of Kṛṣṇa are the all-encompassing character of Kṛṣṇa as shown to Yaśodā (10. 8), recovery of his foster-father Nanda when he was removed by Varuṇa (10. 25) and of his being swallowed by a snake. The erotic element also is more pronounced in the Bhāgavata Purāṇa than in Harivaṁśa. The Rāsakṛīḍā incident is expanded to the length of showing Kṛṣṇa as a lover of cowherd girls (10. 28-33), on which the commentators like Śrīdhara were required to put an esoteric interpretation. Kubjā, a girl in Kāṁsa's employ to carry fragrant articles to her master, meets Kṛṣṇa on the streets of Mathurā, and is enamoured of him. Kṛṣṇa plays some jokes with her and promises to meet her later. After killing Kāṁsa, Kṛṣṇa meets her and spends a night with her (10. 48). There are a number of *stutis* interspersed in the Bhāgavata Purāṇa like the Brahmastuti and Vedastuti to satisfy the pedantic material for the Paurāṇikas. All these points clearly show an advanced stage in the evolution of the Kṛṣṇa myth. Harivaṁśa, therefore, seems to be much older than the Bhāgavata Purāṇa.

I have already spoken above of the supernatural element in the Kṛṣṇa myth. Both Harivaṁśa and the Bhāgavata Purāṇa have it, but it is more emphatic in the latter. Similarly, the erotic element also is more predominant in the Bhāgavata Purāṇa than in Harivaṁśa. I may ask the reader to compare Rāsakṛīḍā (10. 28-33) in the Bhāgavata Purāṇa and Hallīśakakṛīḍana in Harivaṁśa (adhy. 63). In the former work cowherd girls enjoy the sport as if Kṛṣṇa was their lover, while in Harivaṁśa Kṛṣṇa is said to have indulged in the sport just as a grown up boy (कौमारकं मानयानः). I have already referred to the incident of Kubjā above.

There are some additional incidents mentioned in the Bhāgavata Purāṇa. One of them relates that Rukmiṇī sent a letter to Kṛṣṇa through a Brāhmaṇa messenger to save her from her projected marriage with Śīśupāla. This letter of hers gives a new turn to the whole myth. I have already referred to the event above and have shown that Kṛṣṇa and Rukmiṇī loved each other merely on hearing (श्रुत्वादेव) of the bravery of Kṛṣṇa and beauty of Rukmiṇī.

In the later development of Kṛṣṇa myth, Rādhā figures prominently, first time in

THE HARIVAMŚA

L
the Brahma Vaivarta Purāṇa and in popular songs of later generations. She is nowhere mentioned in both Harivaṁśa and the Bhāgavata Purāṇa. We thus have in Harivaṁśa the oldest phase of the Kṛṣṇa myth which plays an important role in Indian myths.

IS HARIVAMŚA AN ELABORATION OF VEDIC MANTRAS ?

I should like to briefly refer to a remark of Nilakaṇṭha Caturdhara that Harivaṁśa is an elaboration of certain Mantras from Vedic literature. In this connection I should like to cite the line

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

which states that obscure passages of the Veda could be elaborated with the help of the Itihāsa and the Purāṇas. It is possible that some passages from the Veda may be interpreted by reference to Itihāsa-Purāṇa, but I think that all events mentioned in Itihāsa-Purāṇa cannot be traced to the Mantras. I should like to cite one or two instances in this regard. The first relates to Kṛṣṇa's killing the demon Śakata. Nilakaṇṭha quotes the following mantra :

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ RV. 1. 123. 1

and gives his interpretation as follows :

पृथुर्महान् रथः शकटम् । दक्षिणाया दिशः संबन्धि, मृत्युकरमित्यर्थः । अयोजि योजितः । शत्रुभिरित्यर्थोऽलभ्यते । तमेन रथं देवासो देवाः, अमृतासो अमृताः, आ समन्तात् अस्थुः परिवार्य स्थितवन्तः । एतस्मिन्नन्तरे स रथः कृष्णात् कृष्णं प्राप्य तत्प्रेरणेन उदस्थात् उत्थितः । विहायाः आकाशाश्रितः विशेषेण हयते गच्छतीति वा । यन्त्रोत्क्षिप्तगोलकवदाकाशमार्गेण उत्थाय पतितः सन् नष्ट इत्यर्थः । ततश्च अर्या ईश्वरी स्वामिनी माता तत्रत्यप्रजा वा चिकित्सन्ती संशयवती मानुषाय मनुष्यस्य क्षयाय नाशाय ॥ एतेन पतता रथेनायं बालकः कथं न नाशितः इत्यत्र कारणविशेषमपश्यन्ती संदिहानैवातिष्ठत्, न तु ईश्वरकृत्यमेतदित्यवेदीत् इति भावः । एवमेव सर्वेषामर्थानां प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमुच्येयं वेदोपबृंहणत्वादस्य (हरिवंशरूपस्य) शास्त्रस्य ॥

In my view, the reference in the above-mentioned passage from the Veda to Kṛṣṇa's killing the demon Śakata is questionable. Nilakaṇṭha goes a step further and wants to bring in reference to other deeds not mentioned in Harivaṁśa when he remarks :

अत्र तृणावर्तवथाऽपि पुराणान्तरादुपसंहर्तव्यः । तदुपबृंहिका श्रुतिस्तु

साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वा तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ इति । RV. 10. 97. 13

खेचरत्वेन यक्षं पूज्यमिवात्मानं मनुते सिमीते तोलयति वा यक्ष्मः । हे यक्ष्म राक्षस, तद्वत्पीडकेति वा, चाषेण तद्वर्णेन हरिणा तव हन्त्रा साकं प्रपत । भूमाविति शेषः । किकिदीविना ज्ञः सन् दीव्यतीति किकिदीविः । किधातोर्बाहुलकात् किप्रत्यये लिङ्भावे च किकिर्विद्वान् । तेन वा तस्य वायोर्ध्राज्या गत्या यया धूलिवात्यारूपया एनमुपरि नीतवानसि, तथा साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि । निहाकया गत्या च साकं वा साहित्यं वा पतन एव न तु नाशे । अतस्तेन सह पतितः सन् स्वयमेक एव नाशं प्राप्नुहीत्यर्थः । एवं देवैरुक्ते तृणावर्तः पपात ममारेत्यर्थः ॥

There are over 60 such Vedic passages in which Nilakaṇṭha finds references to incidents referred to in Harivaṁśa. To me, they appear to be expressions of his pedantry. I, therefore, stick to my view that works like the Mahābhārata and the Purāṇas belong to a class of popular literature styled as Bardic Poetry, and if at all, they may have a very thin reference to contemporary life.

P. L. Vaidya

CONCORDANCE OF ADHYS. OF THIS EDITION

with the Bombay, Poona and Calcutta Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
Adhy. 1	1. 1	1. 1	1. 1-53
2	1. 2	1. 2	2. 54-114
3	1. 3	1. 3	3. 115-256
4	1. 4	1. 4	4. 257-291
5	1. 5	1. 5	5. 292-348
6	1. 6	1. 6	6. 349-405
7. 1-45	1. 7. 1. 59	1. 7. 1-59	7. 406-466 ^{ab}
App. I (No. 1)	1. 7. 60-84	1. 7. 60-84	7. 466 ^{cd} -492
7. 46-47	1. 7. 85-90	1. 7. 85-90	7. 493-498
App. I (No. 2)	1. 8. 1-23 ^{ab}	1. 8. 1-23 ^{ab}	7. 499-522 ^{ab}
7. 48-56	1. 8. 23 ^{cd} -45 ^{ab}	1. 8. 23 ^{cd} -45 ^{ab}	8. 522 ^{cd} -544 ^{ab}
8	1. 9	1. 9	9. 545-612
9. 1-28	1. 10	1. 10	10. 613-649
9. 29-77	1. 11	1. 11	11. 650-705
9. 78-100	1. 12	1. 12	12. 706-729
10. 1-27	1. 13	1. 13	13. 730-764
10. 28-53	1. 14	1. 14	14. 765-795
10. 54-80	1. 15. 1-38 ^{ab}	1. 15. 1-38 ^{ab}	15. 796-833
11	1. 16	1. 16	16. 835-883.
12	1. 17	1. 17	17. 884-928
13. 1-69	1. 18. 1-76 ^{ab}	1. 18. 1-76 ^{ab}	18. 929-1006 ^{ab}
App. I (No. 3)	—	—	—
13. 70-75	1. 18. 76 ^{cd} -82	1. 18. 76 ^{cd} -82	18. 1006 ^{cd} -1012
App. I (No. 4)	—	—	—
14	1. 19	1. 19	19. 1013-1036
15. 1-65	1. 20. 1-76	1. 20. 1-76	20. 1037-1116
App. I (No. 5)	1. 20. 77-140	1. 20. 77-140	20. 1117-1181
15. 66-68	1. 20. 141-143	1. 20. 141-143	20. 1182-1184
16	1. 21	1. 21	21. 1185-1225
17	1. 22	1. 22	22. 1226-1236
18	1. 23	1. 23	23. 1237-1272
19	1. 24	1. 24	24. 1273-1310
20	1. 25	1. 25	25. 1311-1362

THE HARIVAMŚA

LII

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
21. 1-10	1. 26. 1-11	1. 26. 1-11	26. 1363-1373
App. I (No. 6)	1. 26. 12-48 ^{ab}	1. 26. 12-48 ^{ab}	26. 1374-1410
App. I (No. 6A)	—	—	—
App. I (No. 6B)	1. 27. 1-58	1. 27. 1-58	27. 1411-1474
21. 11-37	1. 28. 1-37	1. 28. 1-37	28. 1475-1512
App. I (No. 7)	1. 29	1. 29	29. 1513-1598
22	1. 30	1. 30	30. 1599-1650
23. 1-42	1. 31	1. 31	31. 1651-1712
23. 43-133	1. 32	1. 32	32. 1714-1841
23. 134-168	1. 33	1. 33	34. 1843-1905
24	1. 34	1. 34	35. 1906-1946
25	1. 35	1. 35	36. 1947-1968
26	1. 36	1. 36	37. 1969-1998
27	1. 37	1. 37	38. 1999-2031
28	1. 38	1. 38	39. 2032-2090
29	1. 39	1. 39	40. 2091-2130
30	1. 40	1. 40	41. 2136-2198
31	1. 41	1. 41	42. 2199-2378
32	1. 42	1. 42	43. 2379-2418
33	1. 43	1. 43	44. 2419-2450
34	1. 44	1. 44	45. 2451-2504
35	1. 45	1. 45	46. 2505-2582
36	1. 46	1. 46	47. 2583-2644
37	1. 47	1. 47	48. 2645-2704
38	1. 48	1. 48	49. 2705-2789
39	1. 49	1. 49	50. 2790-2818
40	1. 50	1. 50	51. 2819-2867
41	1. 51	1. 51	52. 2868-2899
42	1. 52	1. 52	53. 2900-2960
43	1. 53	1. 53	54. 2961-3038
44	1. 54	1. 54	55. 3039-3126
45	1. 55	1. 55	56. 3127-3179
46	2. 1	2. 1	57. 3180-3211
47. 1. 53.	2. 2. 1-54	2. 2. 1-54	58. 3212-3266
App. I (No. 8)	2. 3. 3-31 ^{ab}	2. 3. 3-31 ^{ab}	59. 3270-3299
47. 54	2. 3. 2	2. 3. 2	59. 3269
47. 55-57	2. 3. 31 ^{ed} -34	2. 3. 31 ^{ed} -34	59. 3300-3303
48	2. 4	2. 4	60. 3304-3369

CONCORDANCE

Lii

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
49	2. 5	2. 5	61. 3371-3402
50. 1-19	2. 6. 1-21	2. 6. 1-21	62. 3403-3422
50. 20-29	2. 6. 22 ^{cd} -34	2. 6. 22 ^{cd} -34	63. 3423 ^{cd} -3435
51. 1-12	2. 7. 1-12	2. 7. 1-12	64. 3436-3447
App. I (No. 9)	—	—	—
App. I (No. 9A)	—	—	—
51. 13-37	2. 7. 13-37	2. 7. 13-37	65. 3448-3474
52	2. 8	2. 8	66. 3475-3512
53. 1-7	2. 9. 1-7	2. 9. 1-7	66. 3513-3519
App. I (No. 10)	—	—	—
53. 8-35	2. 9. 8-35	2. 9. 8-35	66. 3520-3547
App. I (No. 11)	—	—	—
54	2. 10	2. 10	67. 3548-3591
App. I (No. 12)	—	—	—
55. 1-23	2. 11. 1-24	2. 11. 1-24	68. 3592-3615
App. I (No. 13)	—	—	—
55. 24-57	2. 11. 25-59	2. 11. 25-59	68. 3616-3650
56	2. 12	2. 12	69. 3652-3701
57	2. 13	2. 13	70. 3702-3727
58	2. 14	2. 14	71. 3728-3786
59. 1-18	2. 15	2. 15	72. 3787-3806
59. 19-61	2. 16	2. 16	73. 3807-3853
60	2. 17	2. 17	74. 3854-3891
61	2. 18	2. 18	75. 3893-3959
62	2. 19	2. 19	76. 3960-4063
63	2. 20	2. 20	77. 4064-4098
64	2. 21	2. 21	78. 4099-4123
65	2. 22	2. 22	79. 4124-4232
66. 1-38	2. 23	2. 23.	80. 4233-4272
66. 39-40	2. 24. 1-2	2. 24. 1-2	81. 4273-4274
67	2. 24. 3-76	2. 24. 3-76	81. 4275-4348
68	2. 25	2. 25	82. 4349-4387
69	2. 26. 1-31	2. 26. 1-31	83. 4388-4419
70	2. 26. 32-71	2. 26. 32-71	83. 4420-4460
71	2. 27	2. 27	84. 4461-4522
72	2. 28. 1-29	2. 28. 1-29	85. 4523-4551
73. 1-9	2. 28. 30-38	2. 28. 30-38	85. 4552-4560
App. I (No.14)	2. 28. 39-57	2. 28. 39-57	85. 4561-4579

THE HARIVAMŚA

LIV

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
73. 10-18 ^{ab}	2. 28. 58-66 ^{ab}	2. 28. 58-66 ^{ab}	85. 4580-4588 ^{ab}
App. I (No.15)	2. 28. 66 ^{cd} -92 ^{ab}	2. 28. 66 ^{cd} -92 ^{ab}	85. 4588 ^{cd} -4615
73. 18 ^{cd} -38	2. 28. 92 ^{cd} -118	2. 28. 92 ^{bd} -118	85. 4616-4641
74	2. 29	2. 29	86. 4642-4685
75	2. 30. 1-47	2. 30. 1-47	87. 4686-4733 ^{ab}
76	2. 30. 48-93	2. 30. 48-93	87. 4733 ^{cd} -4779
77	2. 31	2. 31	88. 4780-4839
78	2. 32	2. 32	89. 4840-4903
79	2. 33	2. 33	90. 4904-4950
80. 1-17	2. 34. 3-22	2. 34. 3-22	91. 4953-4973
App. I (No. 16)	—	—	—
81	2. 35	2. 35	92. 4974-5087
82. 1-5	2. 36. 1-6	2. 1-6	93. 5089-5094
App. I (No. 17)	—	—	—
82. 6-30	2. 36. 8-40	2. 36. 8-40	93. 5096 ^{cd} -5129
App. I (No. 18)	2. 37-2. 45	2. 37-2. 45	94. 5130-103. 5738
App. I (No. 18A)	—	—	—
App. I (No. 19)	—	—	—
83	2. 46	2. 46	103. 5739-5799
App. I (No. 20)	2. 47-2. 55	2. 47-2. 55	104. 5800-113. 6385
84	2. 56	2. 56	114. 6386-6421
85	2. 57	2. 57	115. 6422-6492
86	2. 58	2. 58	116. 6493-6578
87. 1-28	2. 59. 1-30	2. 59. 1-30	117. 6579-6608
App. I (No. 21)	—	—	—
App. I (No. 22)	—	—	—
87. 29-48	2. 59. 31-51	2. 31-51	117. 6609-6629
App. I (No. 22A)	—	—	—
87. 49-77	2. 59. 52-81	2. 59. 52-81	117. 6630-6660
88. 1-34	2. 60. 1-34	2. 60. 1-34	118. 6661-6694
App. I (No. 23)	—	—	—
88. 35-44	2. 60. 35-45	2. 60. 35-45	118. 6695-6706
89	2. 61	2. 61	119. 6707-6765
App. I (No. 24)	2. 109	2. 109	168. 9488-9591
90	2. 62	2. 62	120. 6766-6786
91. 1-6 ^{ab}	2. 63. 1-6 ^{ab}	2. 63. 1-6 ^{at}	121. 6787-6792 ^{ab}
App. I (No. 25)	—	—	—
91. 6 ^{cd} -21	2. 63. 6 ^{cd} -20	2. 63. 6 ^{cd} -20	121. 6792 ^{cd} -6807

CONCORDANCE

LV

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
App. I (No. 26)	—	—	—
91. 22-24	2. 63. 21-23	2. 63. 21-23	121. 6808-6810
App. I (No. 27)	—	—	—
91. 25-52	2. 63. 24-89 ^{ab}	2. 63. 24-89 ^{ab}	121. 6811-6876 ^{ab}
App. I (No. 28)	—	—	—
91. 53-55	2. 63. 89 ^{cd} -90 ^{ab} ; 109 ^{cd} -111 ^{ab}	2. 63. 89 ^{cd} -90 ^{ab} ; 109 ^{cd} -111 ^{ab}	122. 6876 ^{cd} -6877 ^{ab} ; 6897 ^{cd} -6899 ^{ab}
App. I (No. 28A)	—	—	—
91. 56-59	2. 63. 120 ^{cd} -126	2. 63. 120 ^{cd} -126	122. 6908 ^{cd} -6914
92	2. 64	2. 64	123. 6915-6988
App. I (No. 29)	2. 65-2. 76	2. 65-2. 76	124. 6989-135. 7721
App. I (No. 29A)	2. 77-2. 81	2. 77-2. 81	136. 7722-140. 7956
App. I (No. 29B)	2. 82-2. 85	2. 82-2. 85	141. 7957-144. 8198
App. I (No. 29C)	2. 86-2. 87	2. 86-2. 87	145. 8199-146. 8300
App. I (No. 29D)	2. 88-2. 89	2. 88-2. 89	147. 8301-148. 8470
App. I (No. 29E)	2. 90	2. 90	149. 8471-8549
App. I (No. 29F)	2. 91-2. 97	2. 91-2. 97	150. 8550-156. 8934
93	2. 98	2. 98	157. 8935-9010
94	2. 99	2. 99	158. 9011-9039
95	2. 100	2. 100	159. 9040-9057
96	2. 101	2. 101	160. 9058-9131
97	2. 102	2. 102	161. 9132-9176
98	2. 103	2. 103	161. 9177-9207
99. 1-26	2. 104. 1-34 ^{ab}	2. 104. 1-34 ^{ab}	163. 9208-9242 ^{ab}
App. I (No. 30)	2. 104. 34 ^{cd} -2. 107. 32.	2. 104. 34 ^{cd} -2. 107. 32	164. 9243 ^{cd} -166. 9450
99. 27-49	2. 108. 1-29	2. 108. 1-29	167. 9451-9480
100	2. 110	2. 110	169. 9592-9681
101	2. 111	2. 111	170. 9682-9699
102	2. 112	2. 112	171. 9700-9722
103	2. 113	2. 113	172. 9723-9753
104	2. 114	2. 114	173. 9754-9781
105	2. 115	2. 115	174. 9782-9805
App. I (No. 31)	3. 73-3. 131	3. 73-3. 131	264. 14391-322. 16139
106	2. 116	2. 116	175. 9806-9898
107. 1-18	2. 117. 1-28 ^{ab}	2. 117. 1-28 ^{ab}	176. 9899-9926
App. I (No. 32)	2. 117-28 ^{cd} - 2. 118. 1 ^{ab}	2. 117. 28 ^{cd} - 2. 118. 1 ^{ab}	—

THE HARIVAMŚA

LVI

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Poona Ed.	Cal. Ed.
107. 19-87	2. 118. 1 ^{cd} -98	2. 118. 1 ^{cd} -98	176. 9927-10025
App. I (No. 33)	2. 119. 1-21	2. 119. 1-21	177. 10026-10047 ^{ab}
108 1-5	2. 119. 25-34 ^{ab}	2. 119. 25-34 ^{ab}	177. 10051-10060 ^{ab}
App. I (No. 34)	2. 119. 34 ^{cd} -53	2. 119. 34 ^{cd} -53	177. 10061-10078
108. 6-98	2. 119. 54-192 ^{ab}	2. 119. 54-192 ^{ab}	177. 10079-10217
App. I (No. 35)	2. 120	2. 120	178. 10230-10280
109. 1-81	2. 121. 1-95	2. 121. 1-95	179. 10281-10381
App. I (No. 36)	2. 121. 96-134	2. 96-134	179. 10382-10423
109. 82-91	2. 121. 135 ^{cd} -145	2. 121. 135 ^{cd} -145	179. 10424-10434
110. 1-33	2. 122. 1-40	2. 122. 1-40	180. 10435-10476
110. 34-73	2. 122. 46 ^{cd} -93	2. 122. 46 ^{cd} -93	181. 10482-10532
111	2. 123	2. 123	182. 10533-10571
112. 1-27	2. 124. 1-49	2. 124. 1-49 ^{ab}	183. 10572-10620
112. 28-32	2. 125. 1-8 ^{ab}	2. 125. 1-8 ^{ab}	184. 10629-10637
App. I (No. 37)	2. 125. 8 ^{cd} -63	2. 125. 8 ^{cd} -63	184. 10638-10697
112. 33-49	2. 126. 2-25 ^{ab}	2. 126. 2-25 ^{ab}	185. 10699-10724 ^{ab}
112. 50-112	2. 126. 36-140	2. 126. 36-140	186. 10731-10840
112. 113-129	2. 126. 141-164	2. 126. 141-164	187. 10841-10866
113. 1-5	2. 127. 9-12	2. 127. 9-12	188. 10875-10878
App. I (No. 38)	2. 127. 13-41	2. 127. 13-41	188. 10880-189. 10911
113. 6-70	2. 127. 42-148	2. 127. 42-148	189. 10912-11021
App. I (No. 39)	2. 128. 1-22	2. 128. 1-22	190. 11023-11043
113. 71-84	2. 128. 23-41	2. 128. 23-41	190. 11044-11062
114	3. 1	3. 1	191. 11063-11081
App. I (No. 40)	3. 132	3. 132	323. 16140-16238
115	3. 2	3. 2	192. 11082-11127
116	3. 3	3. 3	193. 11128-11170
117	3. 4	3. 4	194. 11171-11224
118. 1-38	3. 5	3. 5	195. 11225-11265
118. 39-51	3. 6	3. 6	196. 11266-11278
App. I (No. 41)	3. 7-3. 32	3. 7-3. 32	197. 11279-222. 12277
App. I (No. 42)	3. 33-3. 40	3. 33-3. 40	223. 12278-230. 12608
App. I (No. 42A)	3. 41-3. 47	3. 41-3. 47	231. 12609-238. 12899
App. I (No. 42B)	3. 48-3. 72	3. 48-3. 72	239. 12900-263. 14390
App. I (No. 43)	3. 133	3. 133	324. 16239-16324
App. I (No. 44)	3. 134	3. 134	325. 16825-16357
App. I (No. 45)	3. 135	3. 135	326. 16358-16374

॥ हरिवंशः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

C 0
B I. I. I
P I. I. I

This mantra is found only in N (except Ñ₁ D₆). Ś₁ K₂, D₃, and D₄ read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś₁ ins. ॐ स्वस्ति । श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो नारायणाय । श्रीगुरुवे नमः । ॐ ; K₁ ॐ नमः परमात्मने । श्रीगुरुवोत्तमाय । K₂ ॐ नमः श्रीगणेशाय । नमो भगवते वासुदेवाय । K₄ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । Ñ₂ ॐ नमो गणेशाय । ॐ नमो नारायणाय । Ñ₃ V₁ ॐ नमो नारायणाय । V₂ B ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । V₃ ॐ नमो विघ्नेशाय (marg.) । ॐ नमः शिवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । D₁ ॐ श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । D₂ नमः श्रीगणेशाय । नमो भगवते वासुदेवाय, followed by 1*, 5*, and 8*; D₃ श्रीगणपतये नमः । श्रीचन्द्राय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । D₄ ॐ नमो विघ्नवल्लीविध्वंसिने गजवदनाय । ॐ नमः श्रीहरि-हरहिरण्यगर्भेभ्यो नमः । व्यासवाल्मीकिचरणकमलेभ्यः । D₅ श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

[The sequence of the introductory addl. stanzas occurring in the various Mss. is given below. Then follow these stanzas with their variants.]

— After the introductory mantra, K₂ ins. 1*, 2* and 3*.

— K₃ ins. 1*, 5*, and 3*.

— K₄ ins. 2*, and 3*.

— Ñ₂ ins. 2*, 4*, 1*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, and 3*.

— Ñ₃ ins. 2*, 4*, 1*, 5*, 6*, 7*, 9*, 8*, and 3*.

— V₁ ins. 2*, 4*, 1*, 5*, 6*, 7*, 9*, 8*, and 3*.

— V₂ ins. 2*, 4*, 1*, 5*, 6*, 8*, 7*, 9*, and 3*.

— V₃ D_n (D_{n2} om. 4*) ins. 8*, 1*, 5*, 6*, 7*, 9*, 2*, 4*, and 3*.

— B₁ ins. 8*, 1*, 5*, 6*, 9*, 2*, 4*, and 3*.

— B₂ ins. 1*, 8*, 5*, 6*, 9*, 4*, 2*, and 3*.

— B₃ ins. 1*, 2*, 4*, 8*, 5*, 7*, 9*, 6*, and 3*.

— D₅ ins. 1*, 6*, 7*, 4*, 5*, 8*, 2*, and 3*.

— D₁ ins. 10*, 1*, 5*, 2*, first line of 3*, 11*, and lines 2-4, and 6-8 of 3*.

— D₂ ins. 2* and 3*.

— D₃ ins. 2*, 4*, 1*, 5*, 6*, 7*, 9*, 8*, and 3*.

— D₄ ins. 8*, 1*, 5*, 6*, 12*, 2*, and 3*.

— D₅ ins. 1*, 2*, 4*, 8*, 5*, 6*, 7*, 9*, 13*, and 3*.

Of the Mss. which om. the introductory mantra, Ñ₁ begins with : ॐ नमो महागणपतये । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नैमिषारण्ये कुलपतिः ।

— D₆ begins with : श्रीगणपतये नमः । निर्विघ्नमस्तु । हरिः ॐ । and then ins. 14*, 15*, 16*, 2*, 4*, 5*, 6*, 9*, 8*, and 3*.

— T₁ begins with : श्रीः ॥ शुभमस्तु ॥, and then ins. 17*.

— T₂ begins with : श्रीराम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीशारदास्व नीवे कलुष । श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥ ॐ हरिः ॐ । and then ins. 16*.

— T₃ begins with : शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीमहोगणाधिपतये नमः ॥ and then ins. 17*, 18*, 19*, 14*, 15*, lines 1-2 and 4-5 of 3* and then 20*, and lines 7-8 of 3*.

— T₄ begins with : 18*, 14*, 15*, 16*, lines 1-2 of 3*, and 21*.

— G₁ begins with : श्रीगोपालकृष्णस्वामिने नमः, and then ins. 16*.

— G₂ begins with : 17* and 22*.

— G₃ begins with : 17*, 22* and then reads श्रीवेद-व्यासाय । श्रीकृष्णाय नमः, and then ins. lines 7-8 of 3*.

1. 0]

—G₄ begins with : शुभमस्तु । हरिः ॐ ; then ins. 14*, 15*, and 16*.

—G₅ begins with : हरिः ॐ शुभमस्तु ॥ and then ins. 17* and reads श्रीमहागणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीदुर्गालक्ष्मीसरस्वत्यै नमः ॥ कटबदशम् । महाराज राजश्री सुब्रह्मय्यर् अवर्कल हरिवंशसंपुटं कावेरीनगरम् । रामन् लिखितम् ॥ श्रीहरये नमः ॥ and then ins. 14*, 15*, and 16*.

—M₁ begins with : हरिः । श्रीगणेशाय नमः ॥

—M₂ begins with : श्रीः । हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ । and then ins. 14*, 15*, and 16*.

—M₃ begins with : श्रीः । हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ॥ शौनक उवाच and then ins. 14*.

—M₄ begins with : हरिः । हरिवंशः । and then ins. 15*, 14*, 16*, and 20*.

1* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

[(L. 2) D₂ वाङ्मयपुण्यं (for वाङ्मयममृतं) .]

2* पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं

महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।

नारायणस्यांशजमेकपुत्रं

द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥

[(L. 1) K₂ षष्ठं (for षष्ठं) . — (L. 3) K₄ ञ्ज [अ]-
ज्जम् ; D₄ [आ] त्मजम् (for [अ] शं) . — (L. 4) K₄ द्वैपायनं
वेदनिधिं नमामि .]

3* आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ।

परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥

मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् । [5]

नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥

नैमिषारण्ये कुलपतिः शौनकस्तु महामुनिः ।

सौतिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ॥

[Lines 1-6 = MBh. 1.1.20-22. For lines 7-8, cf. MBh. 1.1.1. — (L. 1) K₄ आसीनं (for ईशानं) . D₅p पुरुहूतं (for 'हूतं') . — (L. 4) D₆ परावराणां ; T₃ चराचं (for पराव) . D₁ च परं (for स्रष्टारं) . D₁ पुरुषं च तमव्ययम् (for ' ') . — D₁ om. line 5. — (L. 5) K₃ मङ्गलं ; D₅ माङ्गल्यं (for मङ्गल्यं) . Ñ₂ D₅p शिवम् (for शुचिम्) . — (L. 7) " hypermetric. D₂ कुलपः (for कुलपतिः) . K₂ G₃ नैमिषारण्यकुलपः ; D₅2 ण्यकुलपतिः ; T₃ ण्यकपतिः (for ") . K₃ 4 D₁ 5 T₃ 4 शौनको नाम विश्वतः (D₁ तापसः) ; D₄ कः परिपृच्छति (for ' ') . — (L. 8) D₂ सूतं (for सौतिं) K₃ 4

D₁ 5 T₃ G₃ पप्रच्छ सौतिं (T₃ G₃ सूतं) धर्मात्मा (for ") . K₂ Ñ₂ V₁ 2 B₂ D₅ D₁ 3 6 T₂ 3 G₃ -विशारदम्. D₄ सौतिं सर्वपुराणज्ञं व्यासशिष्यं महामतिम् .]

4* जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं

यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।

पराशरात्सत्यवती महर्षिं

तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

[(L. 2) D₆ यद् (for यं) . Ñ₂ यं द्वीपमध्यस्थगमात्म-
योगात् . — (L. 3) B₃ D₃ 6 महर्षेम् (for ' ') .]

5* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति

विप्राय वेदविदुषे बहुविश्रुताय ।

पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च तद्व-

तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

[(L. 2) K₃ Ñ₂ V₁ B₁ 3 D₁ 2 5 सु (K₃ स) बहु-
V₂ B₂ D₃ 6 च बहु- (for बहुवि-) . — (L. 3) K₃ दिव्यां
(for पुण्यां) . K₃ य इमां शृणोति ; Ñ₂ V₁ 2 B D₃ 6
शृणुयाच्च नित्यं ; D₅1 सततं शृणोति ; D₁ प्रयतः शृणोति ; D₂
शृणुयादजस्रं ; D₅ कथयन् शृणोति (for शृणुयाच्च तद्वत्) . — (L.
4) D₂ पुण्यं (for तुल्यं) . D₅ [इ] ति (for [ए] व) .]

6* शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं

चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।

भवेदनन्तं हरिवंशदाना-

त्प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥

7* यद्वाजपेयेन तु राजसूया-

दृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ।

तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं

गीतं च वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥

8* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं

पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं

किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥

[❀ C₁₁ : द्वैपायनोष्ठ इत्यादयोऽन्यत्रस्थाः षट् श्लोका विभूति-
कथनार्थमत्र पठ्यन्ते । ❀]

9* यो हरिवंशं लेखयति यथाविधिना महातपाः सपदि ।

स याति हरेः पदकमलं कमलं मधुपो यथा लुब्धः ॥

[(L. 2) B₃ om. स . D₅ transp. स and याति . B₁ 3
D₆ om. (hapl.) कमलं .]

10* यं ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति

परं प्रधानं पुरुषं तथान्ये ।

विश्वाद्भूतेः कारणमीश्वरं स

तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥

11* संसारतारणं विष्णुं योगिध्येयमनुत्तमम् ।

12* शृणोति हरिवंशं यः श्रद्धया वंशवर्धनम् ।

प्रत्यक्षरं भवेत्तेषां कपिलादानजं फलम् ॥

आदिसर्गः]

हरिवंशपर्व

[1. 6

शौनक उवाच ।

सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
 भारतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ १
 देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 दैत्यानामथ सिद्धानां गुह्यकानां तथैव च ॥ २
 अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चयाः ।
 विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्यमनुत्तमम् ॥ ३

कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्रुक्षण्या गिरा ।
 मनःकर्णसुखं तन्मां प्रीणात्यमृतसंमितम् ॥ ४
 तत्र जन्म कुरूणां वै त्वयोक्तं लोमहर्षणे ।
 न तु वृष्ण्यन्धकानां वै तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ५
 सूत उवाच ।

जनमेजयेन यत्पृष्ठः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः ॥ ६

C 17
B 1. 1. 10
P 1. 1. 10

13* यो ददाति हरिवंशपुस्तकं
 ब्राह्मणाय विदुषे सदक्षिणम् ।
 सोऽश्वमेधफलभागभवेन्नरः
 सत्यमेव कथितं महर्षिणा ॥
 14* चक्रं यस्य भुजाग्रहस्तललितं विद्युत्प्रभं राजते
 शङ्खो यस्य विराजते करतले संपूर्णचन्द्रप्रभः ।
 माला यस्य सचम्पका सतिलका साशोकनीलोत्पला
 स त्वां पातु षडर्धविक्रमगतिस्त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

[(14*, L. 1) T₃ मुजे गभस्ति- (for मुजाग्रहस्त-). M₃ विष्व-
 कप्रभं (for विद्युत्प्र°). T₃. 4 M₄ भ्राजते (for रा°). — (14*,
 L. 4) T₃ M₃ [S]स्मान्; T₄ M₂. 4 वः; G₅ नः (for त्वां).]

15* योऽविद्याद्यैरशेषैर्मनसि विनिहितैः क्लेशसंज्ञैस्त्रिदोषै-
 रस्पृष्टो निर्गुणत्वात्परमगुरुरजःकर्मभिस्तत्फलैर्वा ।
 सर्वज्ञत्वादियुक्तो निरतिशयसुखप्राप्तिहेतुर्यतीनां
 सोऽनादिर्वासुदेवः शमयतु दुरितं सर्वजन्मार्जितं वः ॥
 [(L. 1) M₂ रत्याद्यैर् (for ऽविद्या°). M₄ तु (for त्रि-).
 — (L. 2) T₃ अस्पृष्टो (for °ष्टो). — (L. 3) T₄ M₂ सर्वज्ञः
 सति मु(M₂ यु)क्ते (sic) (for °ज्ञत्वादियुक्तो).]

16* जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥
 [(L. 1) T₂. 4 G₁ नमस्ते (for जितं ते). — (L. 2) T₄
 नमः (for महा-).]

17* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
 प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
 [(L. 2) G₅ -दु.खोप- (for -विघ्नोप-).]

18* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
 19* इन्दिराकुचपाटीरपङ्कसंकलितोदरः ।
 दद्यादमन्दमानन्दमचिरान्नो नृकेसरी ।
 कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली ॥

20* असत्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुलाम् ।
 वाचं शौरिकथालापगङ्गायैव पुनीमहे ॥
 [(20*, L. 1) M₄ -कान्तारां (for °र-).]

21* इन्दीवरदलश्यामं इन्दिरानन्दकन्दलम् ।
 वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
 22* व्यासं वसिष्ठनसारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
 पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
 व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
 नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

1 M₃ reads the ref. before 14*. S₁ शौनकादयः
 (also श्रीजनमेजयः); M₁ om. (for शौनक). — °) D₂
 सूत तन्; G₄ श्रुतं सु- (for सौते सु-). — °) N₂ V₁. 2 B₃
 Dn₁ Ds D₂ भरतानां. S₁ कुरूणां च; K₁-3 महजन्म; D₁
 हि सर्वेषां (for च स°).

2 K₂ om. (hapl.) 2. — °) T₁. 4 अपि (for अथ). V₂
 यक्षाणां (for सिद्धानां). — °) K₄ N₂ D₁. 4. 5 T₃. 4 च
 सर्वशः; D₃ damaged (for तथैव च).

3 °) T₂ G₁ धर्माणि (for क°). V₁ अद्भुतानि च कर्माणि.
 — °) D₄ T₂ G₁ विविधा (for विक्रमा). G₄ भवता कर्म-
 निश्चयाः. — G₁ repeats 3°^d after 8. — °) Ds₁ वा (for
 च). D₁ [ए]षाम् (for [अ]ग्र्यम्).

4 °) M₁ damaged for भवता. K D₆ T₂-4 G M₂. 3
 पूर्व; M₄ सर्व (for पुण्यं). — M₄ om. 4°-12°. — °)
 D₆ मन्ये (for मनः-). S₁ तस्मात्; N₂. 3 V B Dn Ds D₃. 4
 सौते (for तन्मां). — °) S₁ संमतम्; M₁. 2 संनिभम्
 (for संमितम्).

5 M₄ om. 5 (cf. v. 1. 4). — °) N₃ (marg. as in
 text) V₃ अत्र (for तत्र). D₁. 3. 5 T₁ च; M₃ तु (for वै).
 — °) K₃ यथा (for त्वया). S₁ T₄ M₃ रो (S₁ लो) महर्षणम्;
 some Mss. रोमहर्षणे, लौम° or रौम° (for लोम°). — °)
 S₁ V₁. 3 D₃ तु; K₄ B Dn Ds D₄ T₃. 4 च (for वै). — °)
 V₁. 3 B₂ (marg. as in text). 3 Dn Ds D₂. 3 M₃ तद्भवा-
 न्वकुमर्हति (Ds₁ D₂ °सि); D₆ T G तन्मे (D₆ °जः) प्रबुद्धि
 पृच्छतः.

6 M₄ om. 6 (cf. v. 1. 4). K₁. 3 N₂. 3 V B Dn Ds

1. 7]

हरिवंशे

श्रुत्वेतिहासं कातरुर्येन भरतानां स भारतः ।
 जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ॥ ७
 महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् ।
 कथितं भवता विप्र विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ ८
 तत्र शूराः समाख्याता बहवः पुरुषर्षभाः ।
 नामभिः कर्मभिश्चैव वृण्यन्धकमहारथाः ॥ ९
 तेषां कर्माविदातानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ।

D3-5 सौतिरु; G1.4 om. (for सूत). — ^a) Hypermetric.
 K1 यत्पृष्टं; D3 T2 G1 M1-3 संपृष्टः (for यत्पृष्टः). — ^b) N
 (except S1 D3.6) T4 M3 धर्मवित् (for धीमतः). — After
 6^{ab}, D6 T G M1-3 ins.:

23* धर्मवित्कथयामास कुलं तेषां सविस्तरम् ।

[M3 कथयामास यत्तेषां (for ^a). M1-3 विस्तरेण तपोधन
 (for ^b).]

— ^c) T1 तेषां (for तेऽहं). S1 K1.3.4 N1 कीर्तयिष्यामि;
 K2 V2 B1.2 (marg.) वर्त (V2 णं) यिष्यामि; T3.4 कथ-
 यिष्यामि (for संप्रवक्ष्यामि). — ^d) T1.2 G उत्तमम् (for
 आदितः).

7 M4 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^b) K3.4 V3 D2.4-6
 T2-4 G1.3-5 M1.2 भारतानां (for भं). K1.4 D4 सभापते;
 N2 च भारत (for स भारतः). D1 T1 G2 M3 भारतानां स
 भारत (T1 G2 तम्). — ^c) Hypermetric.

8 M4 om. 8 (cf. v. l. 4). Before 8, some Mss.
 ins. जनमेजय उवाच. — ^b) N (N1 damaged) V B Dn
 Ds D1-5 T3.4 G2 श्रुति- (for बहु-). K G1 बह्वर्थं श्रुतिसं-
 (K3.4 G1 मि) तम्; D6 T1.2 G3.4 बह्वर्थं (G4 यथार्थं) श्रुति-
 संहितम्. — ^c) K3 N1 Dn D6 T1.2 G पूर्वं; N2.3 V
 B Ds D1-3 T3.4 पुण्यं; D4 तद्वै; D5 M1.2 सर्वं; M3
 चित्रं (for विप्र). — ^d) S1 Ds यथा (for मया). G1 (inf.
 lin. as in text) कृतम् (for श्रुतम्). — After 8, G1
 repeats 3^{cd}.

9 M4 om. 9 (cf. v. l. 4). — ^a) N3 (marg. as in
 text) V1 यत्र (for तत्र). N2.3 V B1.2 D2.3 महेष्वासा
 (for समाख्याता). — ^b) M1-3 बहवः (M3 दृढास्त्राः)
 क्षत्रियर्षभाः. — ^d) V1 महायज्ञाः (for रथाः).

10 M4 om. 10 (cf. v. l. 4). — ^a) D3 [अ]वदातानां;
 D5 प्रदानानि; G1.3.5 [अ]पदानानि (for [अ]वदातानि).
 D2 M3 तेषां कर्माणि नामानि; T1 तेषामप्यपदानानि; M1.2
 तेषां नामानि कर्माणि. — ^b) S1 नरोत्तम; D6 T1.2 G M1.2
 द्विजर्षभ (for द्विजोत्तम). — ^d) K2.4 D1.4.5 T4 तथा
 विभो; N1 च मे प्रभो; N2.3 V1.2 D3.6 [ए]व मे (D6 वा)

तत्र तत्र समासेन विस्तरेणैव चाभिभो ॥ १०

न च मे तृप्तिरस्तीह कीर्त्यमाने पुरातने ।

एकश्च मे मतो राशिवृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ ११

भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १२

यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ।

तेषां पूर्वविसृष्टिं च विचित्रामा प्रजापतेः ॥ १३

विभो; V3 B1.3 Dn [ए]व मे प्रभो; B2 Ds T2 G1 च मे
 विभो; D2 च वै प्रभो; T1 [अ]पि वा विभो; T3 कथा प्रभो
 (sic); G4 [ए]व चाभितः; G5 [ए]व चापि भो; M1-3 न
 चाभिभो (for [ए]व चां).

11 M4 om. 11 (cf. v. l. 4). — ^a) N2 अस्तीति; M1-3
 अभवत् (for अस्तीह). — ^b) N3 V1.3 B Dn Ds D2.3
 T1.4 G4.5 M1-3 कथ्यमाने (for कीर्त्यं). — ^c) N2 [ए]व;
 V3 B Dn Ds [ए]व (for मे). S1 एकशोऽप्यभवद्वाजन् (sic).
 — ^d) T1 वाङ्मन्याः (for वृष्णयः). S1 तदा (for तथा). D6
 T2 G (except G2) वृष्णयश्चान्धकाश्च ये.

12 M4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) D6 T2 G1.4.5
 वंशास्तु कुरुरा (T2 रु) स्तेषां. — ^b) D6 T2-4 G1.3-5 M3
 स्वयं (for तेषां). S1 दर्शिनम्. — ^c) K4 कथय त्वं (for
 यस्व). M3 प्रभवश्च पुनस्तेषां. — ^d) D2 यथाश्रुतम् (for
 तपोधन). — After 12, T2.3 G1 ins. 27*.

13 ^a) S1 यथावच्च; K1 D1 G5 M4 [अ]न्ववाये ये; K2
 या ये ये; K3 T1 ये ये च (T1 तु); G2 ये जातास् (for ये
 ये ये). T3 ये च यस्यान्वये जातास्. — ^b) S1 तत्त्वम्
 (for तांस्तान्). — After 13^{ab}, S1 ins.:

24* पूर्व कथा समाख्याता विचित्रा च महीपते ।
 while K2-4 N2.3 V B Dn Ds D1-4 T4 ins. after
 13^{ab}: D5 after 13:

25* सर्वमेतदशेषेण कथयस्व द्विजोत्तम ।

[N3 V1 B2 Dn Ds T4 स त्वं सर्वम् (for सर्वमेतद्). B3 स
 त्वं सर्वं विशेषेण (for ^a). N3 V1 B D3 T4 महामुने (for
 द्विजोत्तम).]

D2.5 cont.:

26* येन वै शृण्वतां पुंसामपुत्रत्वं प्रणश्यति ।

T4 cont. after 25*: T2.3 G1 ins. after 12: D2 G4
 after 13:

27* एवं संचोदितो राजा व्यासशिष्यो महामुने ।

[G1 स नोदितो (for संचो). T3.4 महामुनिः; G4 मतिः
 (for मुने).]

— S1 K2 om. 13^{cd}. — ^c) D4 पूर्वं (for पूर्व-). D6 प्रवृत्तिं

आदिसर्गः]

हरिवंशपर्व

[1. 22

सूत उवाच ।

सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कथयामास तां कथाम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यां पुण्यां पापप्रणाशिनीम् ।

कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १५

यश्चैनां धारयेत्तात शृणुयाद्वाप्यभीक्षणशः ।

स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १६

अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं पुरुषं तस्मान्निर्ममे विश्वमीश्वरः ॥ १७

तं वै विद्धि महाराज ब्रह्माणममितौजसम् ।

सष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ १८

अहंकारस्तु महत्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे ।

भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः ॥ १९

विस्तारावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।

कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेणां कीर्तिवर्धनम् ॥ २०

धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्गमायुर्विवर्धनम् ।

कीर्तनं स्थिरकीर्तिनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २१

तस्मात्कल्याय ते कल्यः समग्रं शुचये शुचिः ।

आ वृष्णिवंशाद्ब्रूयामि भूतसर्गमनुत्तमम् ॥ २२

C 34
B I. I
P I. I.

च; T₂ G M_{1.2} -प्रसृष्टिं च; M₃ -विसृष्टिं हि (for °ष्टिं च).
—^a) K_{1.4} विचित्रां तां; K₃ Ñ V₁ B Dn Ds D_{1-3.5}
T_{3.4} विचिन्त्येमां; Ñ₃ (marg.) विचिन्त्यैतां; M₃ °त्रार्थं (for °त्रामा).

14 T_{3.4} om. the ref. Some Mss. सौतिर् (for सूत).
—^a) Dn₁ प्रतिपृष्टस्; Ds D₆ परितुष्टस् (for °पृष्टस्). Ś₁
स; K_{1.2.4} D₅ T_{3.4} सन्; D₄ सौ (for तु). K₃ जनमे-
जयेन संपृष्टः (hypermetric). —^b) V₂ व्यासशिष्यो (for
स महात्मा). Ś₁ K Ñ₂ D_{1.5} M₃ महायज्ञाः (for °तपाः).
D₂ शिष्यो व्यासस्य धर्मवित्. —^c) K₃ -पूर्व्या स; V₁ D₆
T_{1.2.4} G₁₋₃ M₄ -पूर्व्याच्च; D₁ -पूर्वेण; G₄ M₃ -पूर्व्येण; G₅
-पूर्व्याद्वा (for -पूर्व्या च). —^d) Ś₁ भागशः; K₁ (sup.
lin. as in text). 3.4 T₁ भारतम् (T₁ °त); T₂ G M
भार्गवः (for तां कथाम्).

15 T₃ om. the ref. —^a) Ñ₁ Ds D₆ T_{1.2} G₁ पुण्यां;
Ñ₃ V₁ एतां; V₃ एनां (for दिव्यां). —^b) Ś₁ K Ds D₅
सर्व-; Ñ₁ D₆ T_{1.3.4} G₂₋₅ M₄ दिव्यां (for पुण्यां). K_{1.2.4}
Ñ_{1.3} V_{1.3} B_{2.3} Dn D_{2.3.5} M₁₋₃ -प्रमोच (V_{1.3} D₃
°चि)नीम्; D_{4.6} T₂ -प्रणाशिनीम् (for °शिनीम्). —^c) D₄
कथां (for मया). —^d) V₃ -विश्रुताम्; D₃ -संम-; D₆ T_{1.2}
G (except G₄) -संहि- (for -संमि-). Ś₁ बह्वर्थां श्रुतविस्तराम्;
Ñ M₄ °र्थश्रुतिविस्तरा (M₄ °संहिता)म्.

16 ^a) Ñ₃ V B_{1.3} Dn D₃ [इ]मां; D_{5.6} G_{2.4} M₄
[ए]तां (for [ए]नां). D₆ T_{1.2} G M_{1.2.4} कथयेत् (for धार-).
Dn वापि; D_{2.3} नित्यं; T₃ पुण्यां; T₄ पूज्यां (for तात).
D₁ यश्चैतां धारयेन्नित्यं. —^b) V D₆ T_{1.2} G च (for वा).
— After 16^{ab}, D₆ T_{1.2} G M₄ ins.:

28* यश्चैनां धारयेद्विप्रः श्रावयेद्वा महात्मनाम् ।

[D₆ G_{2.4} [ए]तां (for [ए]नां). T₁ विद्वान् (for विप्रः).]

—^c) G₂ M₄ -धारणां (for °णं). —^d) M₃ काले स्वर्गे (for
स्वर्गलोके).

17 ^a) Ñ_{2.3} यत्तु; M₁₋₃ नित्यं (for यत्तन्). —^b)
M₁₋₃ यत्तन् (for नित्यं). —^c) V₁ प्रधान- (for °नं).
Ds₁ T_{3.4} G_{2.4} M_{1.2} पुरुषस् (for °षं). V₃ यस्मान् (for
तं). Ś₁ प्रधानपुरुषस्तं तु. —^d) Ś₁ K_{1.3.4} लोकभावनम्;
K₂ Ñ₁ V₃ B Dn D₁ T₄ विश्वमीश्वरम्; D₆ T₁ G₂₋₅ M
महदीश्वरः; T₂ जगदी- (for विश्वमी-).

18 Ś₁ transp. 18^{ab} and 18^{cd}. —^c) D_{2.5} M_{1.2.4}
-लोकानां (for -भूतानां). —^d) D₁ नित्यमात्मपरायणम्; T_{2.3}
G₁ नारायणमनामयम्.

19 ^a) Ñ₂ D₅ च (for तु). —^b) D₁ निर्ममे (for
जज्ञिरे). —^c) Ś₁ Ñ₁ -भेदश्च; Ñ₂ D₁ T₂ -सर्गस्तु; D₂ T_{1.4}
-भेदास्तु; D₅ -सर्गस्तु; T₃ -सर्गश्च (for -भेदाश्च). G₅ भेदेभ्य
(for भूतेभ्य). M₃ भूतं भूताश्च भूतेभ्य. —^d) V₂ पुरातनः
(for सना-).

20 ^a) Ds D₃ विस्तारावयवं चैव; D₆ M₄ विस्तरेण मया
चैव. —^b) D₃ यथाप्रज्ञा (for °प्रज्ञं). Ś₁ K_{1.2.4} D₁ यथा-
श्रुति; D₄ °श्रुतिम्; D₆ G₂ °विधि (for °श्रुतम्). K₃ यथा-
वेदं यथाश्रुतिम्. —^d) Ś₁ K Ñ₂ V_{2.3} D_{1.2.4.5} M₃ सर्वेषां
(for पू-).

21 D₄ reads 21^{ab} on marg. —^a) D₅ G_{1.3.5} M₃
आयुष्यं (for शत्रुघ्नं). G₄ धन्यं वंशस्य माहात्म्यं. —^b) Ñ₃
V_{1.2} B Dn Ds D₃ T₁ स्वर्गमायुःप्रवर्धनम्; D₅ M₃ शत्रुघ्नं
स्वर्गं (M₃ कीर्ति)वर्धनम्; T_{3.4} M₂ स्वर्गमायुष्यव (M₂ °षि व-)
र्धनम्. —^c) Ñ₂ D₅ कीर्तितं (for कीर्तनं). T₂ G₅ स्थिति;
G₁ गीत- (for स्थिर-). —^d) Ñ_{1.2} -कर्मिणाम्.

22 ^a) M₄ कल्याय (for कल्याय). M₃ कल्पः (for

1. 23]

हरिवंशे

विष्णुः स्वयंभूर्भगवान्सृष्टुर्विविधाः प्रजाः ।
 अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ २३
 आपो नारा इति प्रोक्ता नाम्ना पूर्वमिति श्रुतिः ।
 अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ २४
 हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
 तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम् ॥ २५
 हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
 तदण्डमकरोद्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ २६
 तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ।

अप्सु पारिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधा दधे ॥ २७
 तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ।
 ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतिम् ॥ २८
 मरीचिमच्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ २९
 सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
 नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३०
 ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसंभवम् ।
 सनत्कुमारं च ऋषिं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३१

कल्पः). $\dot{S}_1$ यस्मात्कल्पाय ते कल्पः; K $\dot{N}_1.3$ V B1.2 D T G2 त (K1.3 Ds य)स्मात्कल्पाय ते कल्पः. — δ) K3 D1 G5 M3 समग्रः. D4 सृजते (for शुचये). $\dot{S}_1$ समग्राः शुचयः शुचेः (sic). — After 22^{ab}, $\dot{S}_1$ K D1.3.4.6 ins.:

29* तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ।
 अजाय प्रथमायैव वरिष्ठाय प्रजापतेः ।
 ब्रह्मणे लोकनाथाय गरिष्ठाय स्वयंभुवे ॥

[(L. 1) D1.6 महात्मने (for [ई]श्वराय च). — (L. 2) D3 अजाय (for अजाय). $\dot{S}_1$ प्रजापतेः; D1 महात्मने; D3 [ई]-श्वराय च (for प्रजापतेः). — (L. 3) $\dot{S}_1$ D1.6 -तन्त्राय (for -नाथाय). $\dot{S}_1$ नमस्कृत्य (for गरिष्ठाय). D1 लोकातीताय मानिने; D6 नमस्कृत्य महात्मने (for δ).]

D1 cont.:

30* प्रणम्य प्रभवे पूर्वं तस्मा अमिततेजसे ।

23 α) K4 $\dot{N}_1.2.3$ (marg. as in text) V B D (except D6) T3 G2 ततः (for विष्णुः). — α) B2.3 D1 बीजम् (for वीर्यम्). K अथासृजत्; D2 अथाक्षिपत्; G1 महत्सृजत् (for अवासृजत्).

24 δ) G5 श्रुताः; M3 श्रुतम् (for श्रुतिः). $\dot{S}_1$ $\dot{N}_2.3$ V B D (except D6) T2-4 आपो वै नरसूनुवः. — α) $\dot{N}$ B2.3 D2 M4 तत् (for ताः). V1 तत्तु (for पूर्व). D6 G1.2 M1-3 ता यदस्यायनं पूर्व; T1 G4.5 ताश्च (G4 सां; G5 सु) यस्यायनं पूर्व; G3 corrupt. — α) $\dot{N}_3$ (marg.) V3 M4 तस्मान् (for तेन).

25 α) G (except G2) हिरण्यमभवत्तस्मात्. — α) $\dot{N}_2$ V2 T3.4 तस्मिन् (for तत्र). — α) $\dot{N}_1$ विश्रुतम्; $\dot{N}_2$ T4 G2 M4 नः श्रुतिः; T2 G1.3-5 विश्रुतः (for नः श्रुतम्).

26 α) $\dot{S}_1$ -वर्ण (for -गर्भो). — α) T G2.3 M3 द्वेधा (for द्वैधं). $\dot{S}_1$ तद्विधाण्डं विधायाशु. — α) G2 दिव्यं (for दिवं). Ds भूमिम् (for भुवम्). $\dot{N}_3$ V1 Dn1 D5 वा (for

च). $\dot{S}_1$ दिवं भूमिं च निर्ममे; G4 दिवं विश्वमथोऽपि च.

27 α) K1.3.4 ततः (for तयोः). K $\dot{N}$ V B Dn Ds D1-4 मध्ये; D5 T3.4 G2 मध्य (for मध्यम्). — δ) $\dot{S}_1$ $\dot{N}_2$ Dn Ds T3.4 असृजत् (for अकरोत्). K2 T2 G1.3.5 विभुः (for प्रभुः). — α) Dn2 वारिप्लवां (for पारि). $\dot{N}_1$ उर्वी (for पृथ्वी). — α) D3 दिशं (for दिशश्च). D2 [अ]द्यौ तथा (for दशधा). $\dot{S}_1$ तथा; $\dot{N}_2$ [अ]धात् (for दधे).

28 α) $\dot{S}_1$ ततः (for तत्र). — δ) $\dot{N}$ Ds D2 G1 काम (for कामं). T2 G1.3.4 अतो (for अथो). $\dot{N}_1$ Ds D1 रतिः. $\dot{S}_1$ कामक्रोधावथो रते (sic); $\dot{S}_1$ (marg.) कामं क्रोधमथातनोत्. — α) $\dot{S}_1$ (sup. lin. as in text) तत्रापां; K1 (also as in text) ब्रह्मरूपां (hypermetric); D3 तद्भूतां (for तद्रूपां). — α) T2-4 G M1.3.4 प्रजापतिः.

29 α) K $\dot{N}$ V B3 Dn Ds D1.4 G2.4 M1.3 अन्यङ्गिरसं; B1.2 अत्रिमङ्गिरसं (hypermetric). — α) Some Mss. वशिष्ठं. — α) T1 G (except G3) M ससृजे (for सोऽसृजत्).

30 α) $\dot{S}_1$ K1 [ए]व (for [ए]ते). — δ) $\dot{S}_1$ (sup. lin.) K1 D3 पुराणे निश्चयो मतः; D4 णे निश्चया मताः. — α) K3 $\dot{N}_2.3$ V1.2 B2 D3.4 तु; K4 $\dot{N}_1$ V3 D1.5 च (for वै). K1 (sup. lin. as in text). 2 नारायणात्मकास्ते वै. — α) V1 द्विज (for ब्रह्म). D6 G3-5 M3 -योनिनाम्; T2 G1 -योगिं; G2 -वादि (for -जन्म). $\dot{S}_1$ (sup. lin. as in text) सप्तानां ब्रह्मजात्सताम् (sic); K1.2 पि ब्रह्मपूजकाः (K2 तेजसः).

31 δ) $\dot{S}_1$ K3 दोषात्मके (K3 कं) (for रोषात्मसं). M4 रुद्रं दोषात्मकं प्रभुम्. — α) K4 $\dot{N}_3$ V B Dn Ds D1-5 T3.4 M3 विभुं; $\dot{N}_1$ D6 T2 G1.5 M1.2.4 कृतिं; $\dot{N}_2$ विभुः; T1 G2.3 मुनिं; G4 गतिं (for ऋषिं). — α) $\dot{N}_1$ D1.4.5 G2 सर्वेषाम् (for पूर्व).

32 α) $\dot{S}_1$ (marg.) K2.4 B Dn Ds D1.3-5 T3.4 सप्तैते जनयन्ति सः; K1.3 सप्तस्वतेषु जायन्ते; $\dot{N}_2$ सप्तैव ते व्यजा-

आदिसर्गः]

हरिवंशपर्व

[1. 38

सप्त त्वेते प्रजायन्ते प्रजा रुद्रश्च भारत ।
 स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३२
 तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ३३
 विद्युतोऽशनिमेवांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 यादांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ससर्ज ह ॥ ३४
 ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ।

साध्यास्तैरयजन्देवानित्येवमनुशुश्रुमः ॥ ३५
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ॥ ३६
 द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्थेन नारी तस्यां स ससृजे विविधाः प्रजाः ।
 दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठति ॥ ३७
 विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजत्पुरुषं विराट् ।

C 51
B I. I. 44
P I. I. 44

यन्तः; $\tilde{N}_3$ V D2 सप्तस्वेता अ ($\tilde{N}_3$ ° ताः प्र-; D2 ° ता व्य) जायन्तः;
 T2 G1 सप्त चेति प्रजायन्ते. — ^b) K3 प्रजां (for प्रजा).
 $\tilde{S}_1$ (marg. as in text) K1.4 V2.3 D3 रुद्राश्च; $\tilde{N}_2$ रुद्रं;
 $\tilde{N}_3$ V1 B2 G5 रुद्रांश्च (for रुद्रश्च). D4 प्रजा रुद्रेण वै सह.
 — ^c) $\tilde{S}_1$ (sup. lin. as in text) K1.3.4 D3 अतः; D1 स्वयं
 (for स्कन्दः). $\tilde{S}_1$ (sup. lin. as in text) K1-3 तु (for
 च). — ^d) K1.3.4 D1.3.4 तिष्ठति (for °तः). $\tilde{S}_1$ तेजः
 संहत्य तिष्ठति. — T G M4 ins. after 32: D6 after 33^{ab}:

31* सप्तश्च योगतत्त्वज्ञं सनकं च सनन्दनम् ।

एते सप्त समाख्याता ऋषयः संशितव्रताः ॥

[(L. 1) T1.3.4 G2.4 तत्त्वज्ञः (for °ज्ञं). D6 सनन्दयोग-
 तत्त्वज्ञौ (for °). D6 G3 सनातनम् (for सनन्दनम्). — D6
 om. line 2. — (L. 2) M4 मयाख्याता (for समा°).]

33 °) G3.5 समभवन् (for सप्त महा-). V1 तेजा (for
 वंशा). G4 तेषां तेषां सप्त सप्त. — ^b) T2 G1 दिव्य-; G4 (also
 as in text) वंशा (for दिव्या). V1 B2 D1.3 T2 G5 गुणा-
 न्विताः (for -गणा°). $\tilde{S}_1$ K1-3 दिव्या देवर्षिपूजिताः. — After
 33^{ab}, D6 ins. 31*. — ^d) D3 राजर्षिभिर् (for मह°).

34 °) D2 विद्युत्तोयानि मेघांस्तु. — ^b) G4 रोहितेन्द्रा-
 युधानि च. — M1-3 read 34^{cd} twice. — ^c) $\tilde{N}_1$ V B
 Dn Ds D1.3-5 वयांसि; D2 रक्षांसि (for यादांसि). K2 स-
 सर्जादौ च पर्जन्यं; D6 T1.2 G M1-3 (last three first
 time). 4 उल्कानिर्वा (D6 °न्युत्पा) तकेतुश्च. — ^d) K2 वयांसि
 (for पर्जन्यं). T2 तथैव च (for ससर्ज ह). $\tilde{N}_2.3$ (marg.)
 V1 D2 पर्जन्यममितं ($\tilde{N}_3$ V1 °पि स) प्रभुः; M1-3 (all
 first time) ससर्जादौ प्रजापतिः.

35 °) $\tilde{N}_2$ सामादि (for °नि). — After 35^{ab}, $\tilde{S}_1$ K
 V2 Dn D3 (marg.). 4 ins. :

32* मुखाद्देवानजनयत्पितृवंशेशोऽपि वक्षसः ।

प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जघनान्निर्ममेऽसुरान् ॥

[$\tilde{S}_1$ transp. line 1 and line 2. — (L. 1) K3 अजयत
 (for अजनयत्). $\tilde{S}_1$ पितृवंशैव; K4 D4 पितृवंशो (for पितृवंशेशो).
 — (L. 2) K1 प्रजनान् (for °नाच्च). $\tilde{S}_1$ सुखं (for असुरान्).]

— ^c) V1 B1 G2.4 साध्यास्. $\tilde{N}_2$ त्वजनयन् (for तैरयजन्).
 $\tilde{S}_1$ V3 B2.3 D2.3.6 साध्यास्तैरयजन्देवान्; K1 $\tilde{N}_1$ V2 Dn
 D1.4.5 G1 साध्यानजनयदेवान्; T1.2 G3 M साध्यास्तैरय-
 जन्देवा; T3 साध्यास्ते त्वभवन्देवान्; T4 साध्यास्ते प्रथमं देवा.
 — ^d) K3 $\tilde{N}_3$ V B Dn1 Ds D1.5 T2-4 M1.2 शुश्रुम
 (for °मः).

36 °) $\tilde{N}_2$ रूपाणि (for भूतानि). — ^b) $\tilde{S}_1$ चैव; D2
 तत्र (for तस्य). — After 36^{ab}, D4 ins. :

33* ब्रह्माणं हृदयं भित्त्वा निश्चितो भगवान्भृगुः ॥

स्तनं तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मजेन च विग्रहः ।

निश्चितो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥

त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ।

कामः शमश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ [5]

कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्रीतिरङ्गना ।

नन्दा भार्या च हर्षस्य त्रयो लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

— ^c) $\tilde{N}_2$ आदावस्य; $\tilde{N}_3$ (also as in text) अप°; T2 G2
 आप्ल°; G4 अप्ल° (for आप°). D6 प्रजासर्गः; M3 सर्गे. — ^d)
 K4 D3 च; D1.4.5 तु; G3 ऽपि (for हि). D6 प्रजातो-
 ऽभूत्प्रजापतेः. — After 36, $\tilde{S}_1$ K Dn D3 (marg.). 4 G4
 M2 ins. :

34* सृज्यमानाः प्रजा नैव विवर्धन्ते यदा तदा ।

[$\tilde{S}_1$ सृजमानाः (for सृज्य°). K2 [ए]वं; K4 [अ]नेन (for
 [ए]व).]

37 °) K4 $\tilde{N}_2$ D3-5 तस्यां च; $\tilde{N}_3$ V1.2 B1 Ds D2
 T2 तस्यां तु; V3 तस्यास्तु; G1.2 तस्यासीत्; G3-5 यस्यां
 स; M3 तस्मात्सा (for तस्यां स). — ^d) K4 $\tilde{N}_2$ V1.2
 B Ds D2-5 T3 सोऽसृजद्; G2 स जज्ञे (for ससृजे). — ^e)
 M3 नभश्च (for दिवं). D2.5 दिवं चैव तथा भूमिं. — ^f) $\tilde{S}_1$
 विश्वतः; K1 धिष्ठितः; K2.4 $\tilde{N}_1.2$ V2.3 (orig.) B1.3 Dn
 Ds M4 ति ($\tilde{N}_1$ वि) ष्टतः; V3 (sup. lin.) वेष्टितः; M1.2
 विष्टितः; M3 विश्रुतं (for तिष्ठति). D6 महिम्ना प्राप्य तिष्ठतः.

38 °) D3 विष्णुं; M1-3 ब्रह्मा (for विष्णुः). — ^c)
 K1-3 च (for तं). — ^d) K1.2.4 D3.4 तस्य; T1.2 G1.
 2.4 तस्मान् (for तद्वै). K1 श्रुतम्; G5 बत (for स्मृतम्).

पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ।
द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३८
स वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषः प्रभुः ।

नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ॥ ३९
आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवेन्नरः ।
आदिसर्गं विदित्वेमं यथेष्टां प्राप्नुयादितिम् ॥ ४०

इति श्रीहरिवंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।

स सृष्टासु प्रजास्वेवमापवो वै प्रजापतिः ।
लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १
आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः ।

धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत ॥ २
सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।
भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३
स वै स्वायंभुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ।

—^c) Ñ B_{2.3} D₈ D_{1.2.5} T₂ मानसस्य; D₄ मानवस्य; M₃ तापसस्य (for आपवस्य). V₃ (sup. lin.) B₁ G₁ द्वितीयं मानसस्यैवं (G₁ °व); T₁ G₂₋₅ M_{1.2.4} °यं तापसं नाम.

39^a) K₃ T₂ G वैराजं. K₄ परः (for प्रजा-). —^b) K₃ प्रभुम्; B₃ परः; D_{2.5} विभुः (for प्रभुः). — After 39^{ab}, D₈ T G M₄ ins. :

35* मनुं प्रजापतिं विद्धि ससर्जं प्रभुरीश्वरः ।

— T₂ G₁ M₄ read 39^{cd} twice. —^c) Ś₁ K_{1.3} D₃ M₄ (second time) -विसर्गस्य (M₄ °स्थः); D₂ -परः सर्गः; D₅ -पराः सर्गः; T₃ G₁ (both second time) -निसर्गस्य; M_{2.3} -विसर्गाच्च (M₃ °न्स) (for °र्गः स). Ñ₁ नारायणात्मकः सर्गः; T_{1.2} (first time), G₁ (first time), 2-4 M₄ (first time) प्रजापतेरयं सर्गः. —^d) D₂ तस्याम् (for तस्यापि). T₂ G₁ (both second time) [अ]योनिजाम्.

40 V₃ M₄ om. 40^{ab}. T G transp. 40^{ab} and 40^{cd}. —^a) K_{2.4} Ñ₂ D₃ भव्यः; T₂ G₁ धीमान् (for धन्यः). —^b) D₆ भविष्यति; M₁₋₃ भवत्युत (for भवेन्नरः). K₁₋₃ D_n G₃ प्रजावाञ्छुतवांस्तथा. — T G ins. after 40^{ab}: M_{1.2.4} after 40 :

36* स्थिरवंशश्च भवति मृतः स्वर्गे महीयते ।

—^c) D_{2.4.5} [ए]नं; T₂ G₁ [ए]व (for [इ]मं). —^d) K₄ B₃ M₄ यथेष्टं (for °ष्टं). V₁ D_{1.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M चामुयाद् (for प्रां). T₃ G₄ यथेष्टां गतिमामुयात्.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₁₋₃ Ñ₃ B₁ D₁ T_{2.3} G_{1.3-5}. — Mention of Khila : K Ñ₃ V_{1.3} B D_n D_{1.4.5} G_{1.3.4} M₄. — Sub-parvan : B₁ D₈ आश्चर्यपर्व; T₃ माधुर. — Adhy. name : Ś₁ K₄ Ñ₃ V B D_{2.4.6} T_{1.2}

G M आदिसर्गः; K₁₋₃ भूतसर्गः; K₄ (also) प्रथमः सर्गः; Ñ₂ D₈ प्रथमसर्गः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ Ñ_{1.2} V₁ B D_n D₈ D₄₋₆ T G M₁₋₃ 1. — Śloka no. : K₁ D_n 46; K₃ 43; D₈ 53; D₂ 51; D₄ 59; T₂ 44.

2

1 D₂ om. the ref. —^a) Ś₁ सु-; K₁₋₃ D₃₋₆ M₁₋₃ सं- (for स). V₂ B T_{1.2} G₃ M_{3.4} सृष्ट्वा तु (for सृष्टासु). K₄ Ñ₃ V₁ D₈ D₂ T_{3.4} G_{1.2.4.5} स सृष्ट्वा तु प्रजास्त्वेवं. —^b) K_{1.4} D₁ मानसेन; Ñ₁ D₆ M₁₋₃ आपवेन; T₁ G_{3.5} M₄ °वेयः; T₂ G₁ ततो वेदाः; T_{3.4} G_{2.4} आपवो यः (for °वो वै). —^d) Ś₁ शतरूपाभिधानतः.

2^a) D₃ अथ सा स्व-; G₃ आपवेय- (for °वस्य). T₂ G₅ आपवेयस्य महिम्ना. — T₁ G₂ om. 2^{bc}. —^b) D_{2.3} G₅ M₃ तिष्ठति (for °तः). —^c) K₁ (sup. lin. as in text) D_{1.4} अर्धेनैव (D₁ °न वै) (for धर्मेणैव). D₆ M₃ महिम्ना तु (for महाराज). —^d) D₁ [अ]प्यजायत; M₃ व्यराजत (for व्यजायत).

3 G₄ om. (hapl.) 3^{a-5b}. Ś₁ repeats 3^{ab} after 14^{ab}. —^a) Ś₁ (first time) वर्षशतं (for वर्षायुतं). —^b) K₄ Ñ₂ D_{4.5} दुष्करम्; B₃ दारुणम् (for दुश्चरम्). —^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) कर्तारं (for भ°). Ś₁ (sup. lin.) दीर्व- (for दीप्त-). V₁ D_{2.4.5} T_{3.4} -वपुषं; D₃ -मनसं (for -तपसं).

4 G₄ om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) D_{1.4.5} राजन्; D₂ ब्रह्मा (for तात). — K₁ Ñ₂ V₃ om. (hapl.) 4^{cd}. —^c) T_{3.4} [ए]वं (for [ए]क-). —^d) K₄ अथ (for इह).

दक्षसृष्टिः]

हरिवंशपर्व

[2. 14

तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४
 वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५
 काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 काम्यापुत्राश्च चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ ६
 उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ।
 उत्तानपादाच्चतुरः सनृता सुषुवे सुतान् ॥ ७
 धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सनृता नाम विश्रुता ।
 उत्पन्ना वाचि धर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८
 ध्रुवं च कीर्तिमन्तं चाप्ययस्मन्तमयस्पतिम् ।

उत्तानपादोऽजनयत्सनृतायां प्रजापतिः ॥ ९
 ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ।
 तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १०
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतिः स्थानमात्मसमं प्रभुः ।
 अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११
 तस्याभिमानमृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ।
 देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो व्रतम् ।
 यमद्य पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३
 तस्माच्छ्लिष्टं च मान्यं च ध्रुवाच्छंभुर्व्यजायत ।

C 67
 B 1. 2. 14
 P 1. 2. 14

5 G₄ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). M₄ om. 5^a-14^b. — ^a) Ś₁ D₆ T₄ G₂ वीराच्च; D₄ G₁ वीरौ (for वीरं). K_{1.3} द्वौ राजपुरुषाद्वीरौ; D₁ वैराजपुरुषाद्वीरौ. — ^c) K₄ D₅₁ प्रियवृत्तोत्तानपादौ. — ^d) Ś₁ वीरौ कन्या; D₄ (marg.). ^e वीरात्कन्या; T₃ अपरा च (for वीरात्काम्या).

6 M₄ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ महाभागा (for 'बाहो'). — After 6^{ab}, T_{1.2.4} G ins. :

37* सुता सुतपसा युक्ता महती लोकधारिणी ।

[T₁ तु (for सु-). T₁ G₃ सारिणी (for -धा°).]

— B₃ om. 6^{cd}. — ^c) K₄ D₆ M₁₋₃ कन्या (for काम्या). K₁₋₃ Ñ₂ V₃ B₁ D_n D₅₂ D_{2.4} T₄ G_{2.4} तु (for च). — ^d) Ś₁ corrupt. K₃ चक्षुर् (for कुक्षिर्). — K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B_{1.2} D (D₃ marg.) T_{3.4} ins. after 6 : B₃ after 6^{ab} :

38* प्रियव्रतं समासाद्य पतिं साजनयत्सुतान् ।

[K₄ D₅₁ प्रियवृत्तं (for 'व्रतं'). D₄ पत्नी (for पति). K₂₋₄ B₁ D_n D₁₋₆ सुषुवे (for [अ]जनयत्).]

7 M₄ om. 7 (cf. v. 1. 5). Ś₁ om. (hapl.) 7^{ab}. — ^b) T₂ पुरुमित्रः (for पुत्रमत्रिः). — ^c) Ś₁ K₁ D₆ T₂ G चत्वारः (for चतुरः). — ^d) K₁ (inf. lin.). 2 Ñ₂ D_{1.3.5} G_{2.4} [अ]जनयत् (for सुषुवे). Ś₁ प्रासृजदत्र मानसी; K₁ सनृताधत्त मानसी; K₃ T G_{1.3.5} M₁₋₃ ताधत्त वाङ्मयी.

8 M₄ om. 8 (cf. v. 1. 5). — ^c) T₁ G (except G₅) या च (for वाचि). K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B D T_{3.4} उत्पन्ना वाचिमेधेन (D₃ धे तु). — ^d) K₁ (marg.). 2 पुरा; K₃ परा; D₅ श्रुता (for शुभा).

9 M₄ om. 9 (cf. v. 1. 5). — ^a) K₄ om. the first च. — ^b) K₁ T₁ G_{2.3} om. [अ]पि. K_{2.3} D_n शिवं (D_{n2} तं) शान्तम् (for [अ]प्ययस्मन्तम्). K₄ Ñ_{2.3} V B D₃ D₁.

3-5 Cnp आयुष्मन्तं वसुं तथा; Ñ₁ D₂ T_{3.4} आयुष्मन्तं महायुतिम्; G₄ damaged.

10 M₄ om. 10 (cf. v. 1. 5). — ^b) D_{n1} om. त्रीणि. D₃ T₁ G₂ दिव्यानि त्रीणि भारत. — ^c) V₂ महाभाग (for 'राज'). — ^d) D₆ S (except G₄; M₄ om.) विपुलं (for सुमहद्). D₁ प्रार्थयत्सुमहायशः.

11 M₄ om. 11 (cf. v. 1. 5). — ^a) K₄ ददौ स सु; T_{3.4} ददौ हरिः (for ब्रह्मा ददौ). — ^b) V₂ विभुः; D₅ G₂ भुवि (for प्रभुः). K₁₋₃ D_n स्थानमप्रतिमं भुवि. — ^c) Ñ₁ अन्ययं (for अचलं). T₂ G₁ पुरुषः (for पुरतः). — ^d) Ñ₁ D₂ कुलोद्बहः (for प्रजापतिः).

12 M₄ om. 12 (cf. v. 1. 5). — ^a) Ś₁ K_{1.3.4} Ñ₁ D_n D₅ D₄ G₁ [अ]तिमात्रम्; B₁ [अ]तिमानम् (for [अ]भि°). V₃ D_{1.6} T_{1.2} G₂₋₅ वृद्धिं (for ऋद्धिं). Ñ_{2.3} (marg. as in text) D₃ तस्याभिमानवृद्धिं च. — ^b) T₄ च वीक्ष्य (for निरीक्ष्य). — ^c) K_{1.4} तत्रासुराणाम्; Ñ₃ V₃ (both marg.) M₃ दैत्या; D₃ अथा° (for देवा°). — ^d) K_{2.4} Ñ₃ (marg.) B_{1.2} D₅ D_{2.4} (marg.) G_{4.5} प्राग्; D_{1.3.4} अत्र; D₅ चात्र (for अपि).

13 M₄ om. 13 (cf. v. 1. 5). — ^b) Ś₁ धैर्यम्; Ñ₃ (marg. as in text) श्रमम् (for श्रुतम्). Ś₁ श्रुतम्; Ñ₁ D_n D₆ बलम्; Ñ₂ गुणम्; Ñ₃ V B D_{1.2.5} T_{1.2} G M₁₋₃ ऽद्भुतम्; D₅ हुतम् (for व्रतम्). D₄ अहोऽस्य तपसः श्रुतम्; T_{3.4} अहोऽस्य श्रुतमद्भुतम्. — ^c) Ś₁ येनेदं; K₁₋₃ Ñ₂ V_{1.2} D_{1.4.5} यदेनं; K₄ यमेनं; D₃ येनैनं (for यमद्य).

14 M₄ om. 14^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) K_{1.4} D₁ क्लिष्टिं; G_{4.5} शिष्टं; M₁₋₃ शिष्टिं (for श्लिष्टिं). Ñ₁ V_{3.3} B D₅₂ D_{2.4.5} T_{3.4} भव्यं (for मान्यं). Ś₁ तस्माच्छ्लिष्टिं दशाभ्यां च (sic); D_n च्लिष्टं च धन्यं च; D₅₁ क्लिष्टिं च

श्लिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
 रिपुं रिपुंजयं विप्रं वृकलं वृकतेजसम् ॥ १४
 रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।
 अजीजनत्पुष्करिण्यां वैरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ १५
 प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ।
 मनोरजायन्त दश नङ्गलायां महौजसः ।
 कन्यायां भरतश्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १६
 ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवित्कविः ।

मन्युं च; T₂ °च्छिष्टश्च धन्यश्च; G_{1.2} °त्सुष्टिश्च धर्म्यं (G₂ मान्य)श्च; G₃ °च्छिष्टश्च मान्यश्च. — ^b) Ñ₂ भव्याच; D₁ भार्या (for ध्रुवाच). — After 14^{ab}, S₁ repeats 3^{ab} — ^c) S₁ बुष्टेर्; K₄ V₂ D₂ सुष्टेर्; T_{1.2} G_{1.3-5} M₁₋₃ शिष्टेर् (for श्लिष्टेर्). — K₂ D₂ ins. after 14^{cd}; K₃ D₁ after 14:

39* प्राचीनगर्भं वृकतिं वृकलं वृकतेजसम् ।
 पत्नी प्राचीनगर्भस्य सूनृता सुषुवे नृप ।
 नाम्नोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥
 उदारधीः सुतं भद्राजनयद्वै दिवंजयम् ।
 रिपुं रिपुंजयं जज्ञे वराङ्गी सा दिवंजयात् ॥ [5]

[D₁ om. (hapl.) line 1. — (L. 4) K₃ D₂ उदधेस्तु (D₂ °श्च) (for उदारधीः).]

— K₂ om. (hapl.) 14^{ef}. — ^e) Ñ₃ V_{1.3} क्षिप्रं; Ñ₃ (marg.) D₄ T₁ M_{2.3} वृत्रं; V₂ D_n पुण्यं; D₅ M₁ पुत्रं; T₃ वीरं (for विप्रं). Ñ₂ रिपुं विश्वंजयं वृत्रं; D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ रिपुंजयं रिपुं वृ (D₆ G_{2.5} पु) वृत्रं; G₄ पुरंजयं रिपुं वृत्रं.

15 Ñ₁ M₃ om. (hapl.) 15^{ab}. — ^a) T₁ पृथिवी; T₂ वहती; G₃ महती (for बृहती). — ^b) K₁ D₁ सूर्यः; M_{1.2} सम- (for सर्व-). — ^c) T₂ G_{1.5} पुष्करण्यां. — ^d) S₁ वारुण्यां; K₂₋₄ Ñ_{2.3} V_{1.3} B₁ D₃₋₅ M_{3.4} वीरण्यां; Ñ₁ B_{2.3} D_n D_s D₁ T_{3.4} G₅ वीरण्यां; D₂ G₂ M_{1.2} वैरण्यां; D₆ T₂ वैरणं; T₁ G₄ वीरणं; G₁ वैरिणं (for वैरण्यां). K₃ om. चाक्षुषो मनुम्. K₁ D_{1.3.4.6} T_{1.2} M_{3.4} मनुः (for मनुम्). V₂ वैरण्यां च महाप्रभुः.

16 ^a) M₄ च जायायां (for आत्मजायां). — ^b) S₁ वारुण्यस्य; K₄ D₃ वरुणस्य; Ñ V B D_{n1} D₃ (sup. lin.). 4 T_{1.4} G_{2.4} M₃ अरण्यस्य; D_{2.5} वीरण्यस्य; D₆ T₂ G_{1.5} वैरणस्य; G₃ वैरिं (for वीरं). K₁ अनरण्यस्य धीमतः. — K₃ reads 16^c–18^c twice. — ^c) D₂ G₁ नव (for दश). — ^d) V₃ व्यजायत; T₄ महात्मनः (for महौजसः). D_{s1} नङ्गलायां महौजसम्. — ^e) T₁ G₄ M_{3.4} भारत- (for भं).

अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ।
 अभिमन्युश्च दशमो नङ्गलायां महौजसः ॥ १७
 ऊरोरजनयत्पुत्रान्पडाग्नेयी महाप्रभान् ।
 अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमाङ्गिरसं शिवम् ॥ १८
 अङ्गात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥ १९
 प्रजार्थमृषयोऽथास्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ।
 वेनस्य पाणौ मथिते संवभूव महानृषिः ॥ २०

Bom. and Poona eds. कन्यायामभवञ्छ्रेष्ठा. — ^f) K₁ (also as in text) D_s वीरणस्य; M₃ रोहितस्य (for वैराजस्य).

17 For the repetition in K₃, cf. v. l. 16. — ^a) K₁ कुरुः; G₄ पुरुः (for ऊरुः). — ^b) K₁ D₁ सत्यजित्; K₁ (sup. lin.) V B_{2.3} D_{s2} T₄ °वाक्; K_{2.4} Ñ_{2.3} B₁ D_n D_{s1} D_{2.5} T₃ °वान् (for °वित्). K₃ (both times) D₆ G₄ M₄ तपस्वी सत्यविक्रमः; D_{3.4} °स्वी सत्यवाक्शुचिः. — ^c) K₃ (both times) अग्निध्रश्च; K₃ (also) वाक्पतिर्; T_{1.2} G₃₋₅ M_{3.4} अनुष्टुप्च (for अग्निष्टुप्). M_{1.2} अन्वरात्रश्च (for अति°). Ñ_{2.3} अग्निष्टुरतिरात्रं च (Ñ₃ °त्रिश्च); D₆ G_{1.2} अनुष्टुप्चातिरुद्रं (G₁ °रात्र)श्च. — ^d) K₁ D₄ प्रद्युम्नश्च (for सु°). S₁ वै; Cal. ed. [अ]मी (for ते). G_{1.3.5} ऽनघ (for नव). — ^f) Ñ₃ (marg.) D_{1.3-5} प्रजापतिः; T₃ महात्मनः (for महौजसः).

18 For the repetition in K₃, cf. v. l. 16. — ^a) K₁ कुरोर; G₄ पुरोर (for ऊरोर). — ^b) K₄ महाव्रतान्; D₃ °त्मनः; D₄ °तपाः; M_{1.2} °प्रभा; Cnp महौजसः (for महाप्रभान्). — ^c) V₂ (marg.) D_{5.6} G_{2.4} ख्यातिं; M₃ स्वातीं (for स्वातिं). — ^d) K₁₋₃ D₅ Cnp शिविम्; K₄ Ñ_{2.3} V B D_n D_s D_{1.2.3} (sup. lin.). 4. 6 T_{3.4} गयम्; Ñ₁ शुभम्; D₃ नयम् (for शिवम्).

19 ^a) S₁ K₁ (sup. lin. as in text) T₁ G_{2.4} M_{1.2} मर्या वै; K₃ M₃ मान्या वै; K₄ कन्या च; Ñ₃ (marg. as in text) B_{1.2} (marg. as in text) कन्या वै; D₂ चापत्यं; T₂ वत्सं वै (for [अ]पत्यं वै). Cal. ed. अङ्गः सुनीथ-कन्यायां. — G_{2.4} om. 19^b–20^c. — ^b) Some Mss. वेणम् (for वेनम्). G₁ एनं (for एकं). S₁ K₁₋₃ D_n D₁ T_{3.4} G₃ अजायत (for व्यजा°). — ^c) K₁₋₃ D_n T_{1.3} अपचारानु; D₃ दुराचारेण (for अप°). Some Mss. वेणस्य (for वेनस्य).

20 G_{2.4} om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). — ^a) V₃ प्रजार्थे; D_s पुत्रार्थम् (for प्रजा°). S₁ चास्य; K_{1.3} V₃ B₁ D_n D_s D₆ T_{1.2} G₁ M₁ यस्य; K₄ ऽप्यस्य; D₃ T_{3.4} तस्य (for

दक्षसृष्टिः]

हरिवंशपर्व

[2. 29

तं दृष्ट्वा मुनयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः ।
 करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् ॥ २१
 स धन्वी कवची जातस्तेजसा निर्दहन्निव ।
 पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥ २२
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
 तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ २३
 तेनेयं गौर्महाराज दुग्धा सस्यानि भारत ।
 प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्षिगणैः सह ॥ २४
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।

सर्षैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥ २५
 तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा ।
 प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् ॥ २६
 पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्धिपालिनौ ।
 शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥ २७
 हविर्धानात्पडाग्रेयी धिषणाजनयत्सुतान् ।
 प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २८
 प्राचीनवर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः ।
 हविर्धानान्महाराज येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ २९

C 84
B I. 2. 30
P I. 2. 30

ऽथास्य). — °) Some Mss. वेणस्य (for वेनस्य). K2 Ñ2 V2 B1. 2 T1. 4 M3 वेनस्य मथिते पाणौ. — °) Ś1 Ñ2 D1. 2. 5 महानृपः; V3 मुनिः; D4 T4 नृपुः (for नृषिः). K1. 3 Dn बभूव मुनिभिः पृथुः.

21 °) G2. 4 तद् (for तं). K1-3 D1 T1 ऋषयः (for मुनयः). B2. 3 प्रोचुर; D3 आहुः; D5 सर्वे (for प्राहुर). — °) D3 सर्वा; D5 प्राहुर; D6 एवं (for एष). Ś1 वै मोदिताः; D2 वो मुदिताः; T2 G1. 2. 4. 5 वो वृत्तिदः; G3 वै वृत्तिदः (for वै मुदिताः). — Ś1 T1 G4 M om. 21°d. — °) Ñ1. 3 V1. 3 च (V3 [इ]ति) धर्मात्मा (for महातेजा). — °) D1 T2 G3 संप्राप्स्यते; G1 संप्राप्य वै; G5 स प्राप्स्यते (for च प्रा). K2 D2. 5 महान् (for महत्).

22 D6 T1. 2 G repeat 22° after 22. — °) K4 G3 (first time) खङ्गी; D6 T1. 2 G (all second time) चैव (for जातस्). — T4 om. 22°d. D6 T1. 2 G repeat 22° after 40*. — °) Ñ2. 3 V1. 3 B Ds D2 कराज्ज्व (D2 कालज्ज्व) लनसंनिभः. — M4 om. 22°d. — °) V1 Ds1 D2. 5 वैण्यस् (for वैन्यस्). Ñ2. 3 V Ds D4 T2 G (except G4) तथा (for तदा). Ś1 D6 पृथ्वी; V2 D2. 4 धीमान्; D3 गां वै (for चेमां). — °) D3 धीमान्स (for ररक्ष). G4 पूर्वकः (for जः). D1 ररक्ष वसुधां नृप; T3. 4 क्ष च वसुंधराम्. — D6 T1. 2 G ins. after the repetition of 22° : T4 after 22° :

40*

बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

प्रजारक्षाकृतोत्साहः.

[(L. 1) T4 G4 खङ्ग- (for बद्ध-).]

23 °) D5 T2 G1. 5 मान्यः (for आद्यः). Ñ2. 3 (marg.) V1 D1. 3. 4 आद्यः स पृथिवीपतिः. — °) D1. 2 M4 तस्माद्; D4 तस्मिन् (for तस्माच्च). D6 [ए]तौ; T2 G1 [ए]वं (for [ए]व). — °) K4 नहुषौ; Cal. ed. विपुलौ (for निपुणौ).

24 °) V2 महाभाग (for राज). — °) D5 सर्व- (for दुग्धा). Ñ2 शस्यानि (for स). G4 दुग्धान्यन्नानि भारत. — °) Ś1 हित- (for वृत्ति-). D6 S (except T3 M3) कामानां (for कामेन). — °) K1 ब्रह्मगणैः; K3 Ñ2 Dn D3-5 ऋषिं (for सर्षिं). D2 देवैर्महर्षिभिस्तथा.

25 °) M1. 2 विश्वैर् (for चैव). — °) Ds T1 G5 M3. 4 अप्सरोगणैः; D2. 4 चाप्सं (for साप्सं). K4 V2 D3 गन्धर्वाप्सरसां गणैः. — °) T2-4 G1. 4 साध्यैः (for सर्षैः). D6 T1. 2 G (except G4) M1. 2. 4 [अ]पि (for [ए]व).

26 °) Ñ1. 3 V1 B3 T2 G1. 3. 5 M1-3 तु; D6 om. (for च). — °) D4 (marg. as in text) दुह्यमाना (for दुह्य). — °) T4 यस्येप्सितं (for यथे). — °) B2 येन (for तेन). K2 प्राणम् (for प्राणान्). K3 V3 T4 G1 M3 अधारयत् (for यन्).

27 °) Ñ2 D3. 6 T1. 2 G5 M1-3 पृथोः (for पृथु-). K3 सु-; D6 च (for तु). K4 Ñ1. 3 V B D2. 4 पृथोस्तु (B2 श्र) पुत्रौ धर्मज्ञौ; D1. 5 पृथोः सुपुत्रौ धर्मज्ञौ; G2 M4 पृथोरेवास्य (M4 व तु) धर्मज्ञौ. — °) Ś1 T1 G3. 5 M1 सादिनौ; K1. 3 पायनौ; K2 Ñ1 Dn पालितौ; B3 D1 (marg.) पादिनौ; D4 पावतौ (sic); D4 (marg.) पाजिनौ; T3. 4 यायिनौ; G2 सादितौ; G4 शान्दिनौ (sic) (for पालिनौ). — °) G1 हविर्भानम् (for धानम्). — °) D1 अजायत (for व्य).

28 °) Ś1 वृषेण (for धिषणा). — After 28°d, Ś1 ins. an addl. colophon with mention of Epic, followed by श्रीवैशंपायनः. — °) M3 गजं (for गयं). D6 कृष्णौ (for कृष्णं). Ś1 प्रजाविनौ; Ñ2 B1 प्रजाजिनौ; Ñ3 V1. 3 गजां; T1 व्रतानिनौ; G2. 4 व्रताजिनौ; M वृकां (for व्रजां). T2 गयं कृष्णवृकाजिनौ; G1 जयं कृष्णवृकाजितौ.

29 °) G4 आसीद्राजा (for महानासीत्). — °) D2 M1. 4 हविर्धानिर्; G2 धानं (for धानान्).

2. 30]

C 85
B 1. 2. 31
P 1. 2. 31

प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ।
 प्राचीनबर्हेरभवन्पृथिवीतलचारिणः ॥ ३०
 समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः ।
 महत्तपसः पारे सवर्णायां महीपतिः ॥ ३१
 सवर्णाधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३२
 अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३३
 तपश्चरन्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहः ।
 अरक्ष्यमाणामावबुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३४
 नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्भूमैः ।

दश वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३५
 तदुपश्रुत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजञ्जातमन्यवः ॥ ३६
 उन्मूलानथ वृक्षांस्तान्कृत्वा वायुरशोषयत् ।
 तानग्निरदहद्धोर एवमासीद्भुमक्षयः ॥ ३७
 भुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
 उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रतापवान् ॥ ३८
 कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः ।
 वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥ ३९
 रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ।
 भविष्यं जानता तात धृता गर्भेण वै मया ॥ ४०

30 °) All Mss. (except S1) बर्हिर् (for बर्हेर्). K2.4 N̄ V B D T G M3 भगवान्; M4 अभवत् (for अभवन्). —^a) D6 T1 G2.4 M1-3 तलमास्थितः; T2 G1.3.5 माहितः; T3.4 माश्रितः (for चारिणः). M4 पृथिव्यां तेन विश्रुतः.

31 °) K1.2 N̄2 तमसः (for तपसः). —^a) B3 सुवर्णायां (for स). S1 K1.2 T1.2.4 M1.4 महीपते; N̄2.3 V1.3 B2.3 Ds D4 T3 M2.3 प्रजापतिः (for मही).

32 °) K3 समुद्रा (for सवर्णा). D3 सा पुत्रान्; D4 M4 सामुद्रा (for द्वा). T1 सवर्णायां तु सामुद्री. — After 32^{ab}, T1.2 G1.3.4 ins.:

41* पुत्रान्वै जनयामास सर्वलोकाभिपूजितान् ।

— °) K2 N̄3 V3 B3 Ds D1.6 T1 G1.3.5 M4 सर्वान् (for सर्वे). G2.4 सर्वान्प्राचेतसो नाम. —^a) K2 N̄3 V3 B1.3 Ds D1.6 T2 G M4 पारगान् (for गाः).

33 °) K1.3 कर्माणस् (for चरणास्). D3 अकर्मक (marg. पृथक्) मर्करणास्. —^b) K2 स्तप्यन्स्तु; N̄2 स्तप्यन्त च (hypermetric) (for स्तप्यन्त). — T2 om. (hapl.) 33^c-35^b.

34 T2 om. 34 (cf. v. 1. 33). —^b) K3 D5 प्राचेतःसु (for प्र). — °) Some Mss. अरक्ष्यमाणाम्. N̄1 अरक्ष्यमाणयां तस्यां; D5 T3.4 णा ववृधुर्. —^a) M3 जनक्षयः (for प्रजा). — After 34, N̄2 V B2 Ds D3-5 ins.:

42* प्रत्याहताः प्रजाः सर्वाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

[V3 प्रत्याहिताः (for हताः). Ds1 D4 प्रजाचाराश्च; D5 प्रजाश्चासंश्च (for प्रजाः सर्वाश्च).]

35 T2 om. 35^{ab} (cf. v. 1. 33). —^a) D1 [अ]शक्रोन् (for कन्). S1 K4 D3 मरुतो. —^b) D3 व्यासं (for वृतं). —^a) B1 पालितुं (for चेष्टितुं).

36 °) T3 उपस्मृत्य (for श्रुत्य). S1 अथ संश्रुत्य तपसा. —^b) D6 T2 G1-3.5 M4 एते (for सर्वे). — For 36^{ab}, N̄1 subst.:

43* प्राचेतसमुपस्तव्य तपसः सर्वपर्वतैः ।

—^a) K4 D1.3 ससर्जुर्; N̄1 D4 असृजन्; N̄2.3 V B Ds D2.5 ससर्जुर् (for तेऽसृजन्).

37 °) T1 उन्मूलम् (for लान्). K1-3 N̄1.3 Dn D2 तान्कृत्वा; N̄2 B1 D1.3-5 T4 तान्वृक्षान् (by transp.). —^b) K1-3 N̄1 Dn T3 वृक्षान् (for कृत्वा). — °) N̄1 V3 D6 T2 धोरम्; Ds1 वीर (for धोर). —^a) V3 प्रजाक्षयः (for भुम).

38 °) D1 T3.4 G4 दृष्ट्वा (for बुद्ध्वा). —^b) K3 N̄3 V1.3 D1.6 T1 G1-3 M4 शेषेषु (for शिष्टेषु). — °) D3 उपागत्य (for उपगम्य). N̄1 M1.2 एतान् (for एतान्). —^a) N̄3 V B2 (marg. as in text). 3 Ds अथ (for राजा). K4 N̄ V B Dn Ds D1-4.5 (marg.) T3.4 M3 प्रजापतीन्; D5.6 G2.5 M1.2.4 प्रजापतिः; T1.2 G4 प्रचेतसः (for प्रतापवान्).

39 °) N̄3 V1 क्रोधं (for कोपं). — °) S1 K1.3 G2 वृक्षाः शून्ये (G2 न्या) जनिष्यन्ति; N̄2.3 V1 Ds D1.3.4 T2-4 G1.3-5 वृक्षाः कन्यां प्रदास्यन्ति; M वृक्षाः कन्यां प्रयच्छन्ति. —^a) K1 N̄1.2 T2 G1.3.4 M3 शाम्यताम् (for शाम्ये).

40 °) S1 (sup. lin. as in text) न; B2 हि (for च). V3 [ए]षा (for [ह]यं). — °) K4 N̄3 (marg.) V2 B Dn

दक्षसृष्टिः]

हरिवंशपर्व

[2. 49

मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ।
 भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्धिनी ॥ ४१
 युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः ।
 अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ४२
 स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति ॥ ४३
 ततः सोमस्य वचनाज्जगृह्णते प्रचेतसः ।
 संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ४४
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ।

दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ॥ ४५
 पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्धनान् ।
 अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ॥ ४६
 स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ।
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 शिष्टाः सोमाय राज्ञे तु नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः ॥ ४७
 तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४८
 ततः प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसंभवाः ।

C 105
B 1.2. 50
P 1.2. 50

Ds T1 G3.4 तत्त्वं; D1 चाथ; G1 तेन; M1.2 सा तु (for तात). T2 भविष्यते न तातेन (sic); M4 भविष्यता महाप्राज्ञि (sic). —^a) D6 ध्रुवा (for धृता). T3.4 मया गोभिर्विवर्धिता.

41 ^a) K1.3 Dn D2.3 कन्येयं; N1.2 V3 B Ds कन्यैषा; D6 T1.2 G1-4 M सा रोषो; G5 दारार्थो (for नाम्नैषा). S1 मार्षाणामथ मार्षेण. —^b) G5 निर्मितम्. D3 वृक्षाणां मद्भिर्निर्मिता. —^c) D2.5 [अ]स्तु वो (by transp.). —^d) D4.5 T1 G1.5 M1.2 -विवर्धनी; T2 G2 M3 'र्धना (for 'र्धिनी). Dn सोमवंशस्य वर्धिनी.

42 D4 repeats 42^{ab} after 43^{ab}. —^a) D4 (second time) तेजसोऽंशेन (for 'सोऽर्धेन). —^b) N1 D4 (second time).⁶ T2 G1-3.5 M4 [अं]शेन (for [अ]र्धेन). N1 D2.3.5 तेजसा. S1 सोमस्यांशेन तेजसा; T1 ममांशेन च तेजसा. —^c) V3 G3.5 M1 उत्पद्यते (for 'त्स्यते). K1-3 B2 (marg. as in text).³ Dn Ds D2.3 G2 पुत्रो; V2.3 धीमान् (for विद्वान्).

43 T3 om. (hapl.) 43^a-45^b. —^a) V3 Ds2 D6 T1.4 G2.4 य (for स). G1 धीमान् (for इमां). D6 देव (for दग्ध-). D3 सर्व दग्धमभूद्राष्टं; T2 स धीमान्दमभूयिष्ठां; M4 सद्रुमा दग्धभूयिष्ठा. —^b) S1 T1 युष्मत्तेजोबलेन वै. — After 43^{ab}, D4 repeats 42^{ab}. —^c) B3 Ds D1.2.4 T4 भूत्वा (for भूयः). —^d) K2 G4 प्रजां; T4 भूयः (for प्रजाः).

44 T3 om. 44 (of. v. 1. 43). —^a) T2 G1 वचनं (for 'नाज्). —^c) S1 K1.3 N1.2 Dn2 D1.4.5 संगृह्य (for संहृत्य). D3 संगृह्य कोपं वृक्षेषु. —^d) S1 K1 N2 D1.6 M3 पत्नी (for पत्नीं). — After 44, N (except S1 N2 D6) T4 G2 ins.:

44* मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।

[N3 (marg.) V1 तु ते सर्वे; Dn D3 ततस्ते तु (for 'स्ते वै).]

45 T3 om. 45^{ab} (of. v. 1. 43). —^a) K1 च (for तु).

—^b) S1 K1 मार्षायां तु (for मारिषायां).

46 S1 K1 N1 D1.4 M3 om. 46^{ab}. Ds D5 transp. 46^{ab} and 46^{cd}. —^b) K4 -विवर्धनः; D3 -प्रवर्धनान् (for -वि). —^c) T2 स (for the first च). G1 अचेताः स्थावरांश्चैव; G3 स चरान्स्थावरां. —^d) D3 द्विपदांश्च (for 'दोऽथ). N1.2 V3 Ds D1-3.5 चतुष्पदान् (for 'ष्पदः).

47 ^a) V3 T1.3.4 G2-4 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). —^b) S1 K1-3 N V2.3 Dn1 D3 G2.4 अप्यसृजत् (for असृजत). Ds T G1.3.5 M पञ्चाशदसृजत्स्त्रियः. ❀ Cs अत्र दक्षस्य पञ्चाशत्कन्याकथनमन्यत्र षष्टिकन्याकथनं सर्गान्तरत्वादविरुद्धम्। ❀ — After 47^{ab}, V2 ins.:

45* तदा प्रजाविवृद्ध्यर्थं महातेजाः प्रजापतिः ।

—^c) D3 प्रादात् (for ददौ). K1 G3 M1-3 दश स (by transp.); V2 दश च. K4 धर्मात्मा (for 'य). —^d) Some Mss. काश्यपाय. —^e) G1 M4 सृष्टाः (for शिष्टाः). S1 K4 राज्ञे च; K1.2 B1 Dn T3.4 G4.5 राज्ञेऽथ; N2.3 D3 राजेन्द्र (for राज्ञे तु). N3 V2.3 B2 (marg. as in text).³ Ds D2 सप्त (Ds D2 'सा) विंशति सोमाय. —^f) S1 नक्षत्राणि (for 'त्राख्या). D6 T1 G1-3.5 M1.2.4 विभुः (for प्रभुः). G4 ददौ दक्षः स वै प्रभुः.

48 ^a) T2 G1 वसुदेवाः; M1 तासु यक्षाः (for तासु देवाः). K1.2 N3 V1 T3 खगा नागा; N2 V3 D4 T4 च नागाश्च (for खगा गावो). D1 तेभ्यो देवाश्च नार्यश्च. —^b) K1.3 N2.3 V1.3 D1.4 T3.4 गावो (for नागा). M2.3 मानवाः (for 'दा'). —^c) T2 G1 गन्धर्वाप्सरसां चैव. —^d) N1 सन्याः स्वः; M3 चाश्व- (for सन्याश्च). T3 भूतयः (for जा').

49 T1 partly damaged. —^a) T3 तदा (for ततः). —^d) K4 N2 B Ds D3 पूर्वेषां प्रोच्य (N2 जाय-; B3 सृज्य-) ते प्रजाः; N3 V2.3 D1.3.5.6 T1.2 G M3.4 'वासुच्यते प्रजाः; N3 (marg.) V1 T3.4 M1.2 'शामभवन्प्रजाः.

2. 49]

हरिवंशे

[हरिवंशपत्र

C 106
B 1. 2. 50
P 1. 2. 50संकल्पादर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ४९

जनमेजय उवाच ।

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥ ५०

अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्षश्चोक्तस्त्वयानघ ।

कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लेभे महातपाः ॥ ५१

एतं मे संशयं विप्र व्याख्यातुं त्वमिहार्हसि ।

दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥ ५२

वैशंपायन उवाच ।

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु भारत ।

ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये जनाः ॥ ५३

युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृप ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५४

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप ।

तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ५५

इमां हि सृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचरम् ।

प्रजावानायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५६

इति श्रीहरिवंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

50 T2 om. the ref. — ^c) T3. 4 सर्वो (for पूर्व).51 ^a) $\tilde{N}_3$ V1 दक्षिणाजू (for ब्रह्मणो). — ^b) Dn प्रोक्तस् (for चो). K3 $\tilde{N}_2.3$ V B2.3 Ds D2.4.5 तदा (V2.3 D2 ^{था}) त्वया; D6 T1.2 G1-3.5 M1.3.4 त्वया पुरा; M2 त्वया तदा (for त्वयानघ). $\tilde{N}_1$ G4 दक्षः प्रोक्तस्त्वया तदा (G4 पुरा); D1 T3.4 दक्षः प्रोक्तः पुरा त्वया; D3 प्रोक्तो दक्षस्तदा त्वया. — After 51^{ab}, N (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) T2.4 G M4 ins.:

46* वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत ।

[D4 ततश्च; D5 तदा (for तथा). D3 पत्नी; M4 चोमा (for चैव). V2 D1.2 पत्नी तस्य (by transp.); M4 भव-पत्नी. D3 तस्य चैव प्रजायते (for ^b).]— ^c) $\tilde{S}_1$ Ds हि; $\tilde{N}_1$ V2.3 Dn1 D1.2 च; $\tilde{N}_2.3$ V1 B1 D3-5 तु (for स). — ^d) M3 महायशाः (for ^{तपाः}).52 ^a) $\tilde{S}_1$ T2 एवं; V3 तत्तन् (for एतं). T1 एवंविधं (for मे संशयं). — ^b) T1 G व्याख्यातुं; M4 छेतुं वै (for व्याख्यातुं). $\tilde{S}_1$ व्याख्यातुं वै त्वमर्हसि; K1-3 Dn सम्यग-ख्यातुमं; V2 प्रत्याख्यातुं त्वमं. — ^c) T2 G1 एव (for चैव). — ^d) K4 ईश्वरतां (for श्वशुरं).53 ^a) D6 विनाशश्च; T1.2 G1-3.5 M4 विपत्तिश्च (for निरोधश्च). $\tilde{N}_1$ तु (for the second च). — ^b) D6 नित्यं (for नित्यौ). K1.4 T3.4 G4 पार्थिव (for भारत). $\tilde{S}_1$ K3 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D2-5 नित्यं (D3 स्थितो) भूतेषु पार्थिव; M3 नित्यो भूतेषु पञ्चसु. — ^c) $\tilde{S}_1$ ज्यत्र; D3 अत्र वि-; G3 नात्र (by transp.). M3 मुह्यन्ते. — ^d) B1.2 D3.5 ये नराः; M4 मानवाः (for ये जनाः). K1-3 Dn D1 विद्वांसश्चैव ये जनाः. ❀ Cn: भूतेषु पञ्चादिषु उत्पत्तिर्निस्त्या स्वाभाविकी । सापि-

ण्ड्यनियमं विना प्रजोत्पादनं स्वाभाविकम् । तथा मनुष्येषु निरोधो नित्यः, असपिण्डां समुद्रहेदिति नियमः स्वाभाविकः । यद्यप्येवम्, तथाप्यत्र ऋषयः 'प्रजापतिवै स्वां दुहितरमभ्यधावत्' इत्यादिश्रुतिदर्शिनो विद्वांसश्च सापिण्ड्यशास्त्रस्य अति-त्याज्जमिवाचरणार्थत्वं जानाना न मुह्यन्ति । विश्वसृजां कार्यगौरवात् सापिण्ड्यशास्त्रस्याधुनिकस्योल्लङ्घने न दोष इत्यर्थः ॥ ❀

54 ^a) D4 भवे भवे (for युगे युगे). — ^b) $\tilde{N}_1.3$ V1.2 B Ds D2.5.6 T2-4 G नृपाः (for नृप). — ^c) $\tilde{S}_1$ हि (for नि-). K3 D6 T1.2 G1.2.5 M4 -रुध्यन्ति (for ^{न्ते}). — ^d) M3 मुह्यते.55 ^a) D6 M1-3 ज्यैष्ठ्य- (for ज्यैष्ठ्यं). T3 इति (for अपि). $\tilde{S}_1$ ज्येष्ठं कनिष्ठमप्येषां; T2 ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यमन्येषां. — ^b) D3 [अ]स्ति (for [आ]सीज्). $\tilde{N}_2.3$ V B2 Ds1 D4.5 नराधिप (for जनां). $\tilde{N}_1$ Ds2 पूर्वमासीन्नराधिप. — ^c) G1 एतद् (for एव). $\tilde{S}_1$ अत्र (for अभूत्). — ^d) D6 T1.2 G1.3.5 प्रभ (D6 भा) वो न; G4 प्रभवे न (for प्रभावश्च). $\tilde{N}_2$ [अ]ग्र; $\tilde{N}_3$ V1.2 D1.4.5 T3.4 [अ]त्र (for [ए]व). ❀ Cn: यथा जातिकनिष्ठो विश्वामित्रस्तपोबलाद्ब्राह्मणोऽभूत्, एवं जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षः अन्यङ्गिरःसाम्यं लब्ध्वा तत्संबन्धित्वं गत इति भावः ॥ ❀56 ^a) N (except $\tilde{S}_1$ D6) T1.3.4 G4 M3.4 वि- (for हि). — ^c) $\tilde{N}_2$ partly damaged. $\tilde{S}_1$ K3.4 Dn D1.4.6 प्रजानामापदुत्तीर्णः; D3 प्रजावान्पुरुषस्तीर्णः. — After 56, D2 ins.:

47* दिव्यान्भोगानवाप्नोति रम्भादिस्त्रीभिरावृतः ।

COLOPHON. — Mention of the Epic: K1-3 $\tilde{N}_3$ G3. — Mention of Khila: K $\tilde{N}_1.3$ V B Dn2 Ds D1-6,

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 8]

३

जनमेजय उवाच ।

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

उत्पत्तिं विस्तरेणैव वैशंपायन कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।

यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ॥ २

मनसा त्वेव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभुः ।

ऋषीन्देवान्सगन्धर्वान्सुरानथ राक्षसान् ॥ ३

यदास्य यतमानस्य न व्यवर्धन्त वै प्रजाः ।

ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ॥ ४

स मैथुनेन धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

असिक्रीमावहृत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ।

सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारणीम् ॥ ५

अथ पुत्रसहस्राणि वैरण्यां पञ्च वीर्यवान् ।

असिक्रयां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ६

तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविधयिषून्प्रजाः ।

देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् ।

नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनस्तथा ॥ ७

यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ।

दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ८

C 124
B I. 3. 9
P I. 3. 9

— Sub-parvan : Ds D3 आश्चर्यपर्वः; T4 माधुर. — Adhy.
name : Ñ2. 3 V Ds2 D1. 2. 4. 5 दक्षोत्पत्तिः; B2 दक्षजन्म;
D3 प्रजासर्गः; M1. 2 दक्षसृष्टिः. — Adhy. no. (figures,
words or both) : K3 Ñ3 V2 B1. 2 Dn2 Ds D1. 4. 6 S 2.
— Śloka no. : Ds 60; D4 59.

3

1 D4 om. 1. — °) Ś1 K1-3 Dn M4 [इ]मां; T2 G1.
2. 5 M1. 2 [इ]ह (for [ए]व).

2 °) T2 G1. 3. 5 चादिष्टः (for व्या°). — M3 om.
2°-4°. — °) T4 महीवर (for °पते).

3 M3 om. 3 (cf. v. 1. 2). — °) Ñ2. 3 V B Ds D1. 3-5
T1. 3. 4 च (for तु). K3 Dn D2. 6 G2 मानसान्येव भूतानि;
Ñ1 मनसश्चैव भू°. — °) G3 विभुः (for प्रभुः). — °) G5
ऋषि- (for ऋषीन्). — °) K3 D2 यक्ष- (for अथ). K4 Ñ3
B2 (marg.) D1. 2 (marg. sec. m.) 4. 6 S (M3 om.)
मानुषान् (for राक्षसान्). — After 3, K2. 4 Ñ2. 3 V B D
ins. :

48* यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ।

[D2 (marg. sec. m. as above) मानुषांश्च; D5 रक्षोभूत-
(for यक्ष°). Dn -सरीसृपान् (for -मृगांस्तथा).]

4 M3 om. 4 (cf. v. 1. 2). — °) T2 यथा (for यदा).
Ś1 यदास्य ताड्यमानस्य (sic); K2. 4 Ñ1 B1. 2 (marg.) D2
°स्य मानसी (B1 °सं) तात; K3 B2 Dn D4 °स्य तास्तु (D4
[marg. °श्च]) मानस्यो; Ñ2. 3 Ds D5 °स्य तात मानस्यो;
B3 D3 °स्य तप्यमानस्य; T3. 4 यथास्य सृज्य°. — °) K2. 4

Ds1 M4 व्यवर्धत (for °न्त). Ñ3 V1. 3 B2 Ds D1. 3. 5 ताः
(for वै). D2 न व्यवर्धत्तथा प्रजा. — After 4^{ab}, Ś1 K V2
Dn D1. 2. 4 (marg.) T2-4 G2. 4 ins. :

49* अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ।

[K4 D4 उ (D4 अ) पध्यातो; D2 प्रजा ध्याता (for अपध्याता).]

— V3 om. (hapl.) 4°-5°; D4 reads the same on marg.
— °) V1. 2 B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds D2. 6 T1. 3
G M1. 2. 4 तदा; T2 तथा (for ततः). Ś1 तपनं (sic); Ñ2 D6
T2 G1. 3. 4 M1. 2. 4 च पुनः; Ñ3 V1. 2 B Ds धर्मात्मा (for तु
पुनः). — °) Ds पुन्रहेतोः (for प्रजा°).

5 V3 om. 5^{ab} (cf. v. 1. 4). D4 reads 5^{ab} on marg.
— °) Ñ1 D6 T G1. 2. 5 M1. 2. 4 मैथुनेनैव (Ñ1 °नेह) धर्मे-
(T4 मार्गे) ण. — °) D6 T1 G3 अवहत् (for आ°). — °)
Ś1 D3 T3. 4 G4 तु (for सु-). Ñ1 सुतां तां सुमहायुक्तां. — °)
Ñ1 तपसा; Ñ3 (marg. as in text) V1. 3 D1. 3-5 तापसीं
(for महतीं). G2 -धारिणीम्. T1 सर्वलोकस्य धारिणीम्.

6 °) D3 तस्यां (for अथ). — °) Ś1 K1. 3 Ñ1 V3 D3. 5
M3 वीरण्यां; K4 Dn D1. 4 T1 वीरण्यां; Ñ2. 3 V1. 2 B1 Ds
D2. 6 T2. 3 G M1. 2. 4 वैरण्यां (for वैरण्यां). — °) V3
असिक्रीं (for °क्र्यां). — °) D1 दशपुत्रः (sic) (for दक्ष एव).

7 °) K4 D4 दृष्ट्वा स; Ñ2 दृष्ट्वा च; Ñ3 V1. 3 दृष्ट्वा तु (by
transp.). G4 महाभाग; M3 °भागः (for °भागान्). — °)
Ś1 T3 G4 संविधयिषुः प्रजाः. — °) Ś1 K1. 3 D3 कृत- (for
प्रिय-). ❀ Cs : प्रियसंवादः प्रियो विवादः कलहो यस्य । ❀

8 °) Ñ1 M3 यः (for यं). Some Mss. काश्यपः. D3 सुतं
वीरं (for सुतवरं). — °) K3 V3 D1. 3 T2 G1. 5 परमेष्ठ्यम-

C 124
B 1.3. 10
P 1.3. 10

पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ।
असिन्नयामथ वैरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ।
तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुंगवम् ॥ ९
तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विश्रुताः ।
निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥ १०
तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ।
ब्रह्मर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ ११
ततोऽभिसंधिं चक्रे वै दक्षस्तु परमेष्ठिना ।
कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १२
ततो दक्षः सुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने ।

(T₂ G_{1.5} ° छीर) जीजनत्. ❀ Cs : अत्र परमेष्ठी कश्यपः । अग्रिम-
श्लोके तु ब्रह्मा । नारदः पूर्वं परमेष्ठिनः ब्रह्मणः उत्सङ्गाज्जात इति
विशेषः । ❀ — ^a) M₃ मुनिम्.

9 °) T_{1.2} G_{1.5} पूर्व एव ; G_{2.3} M₄ पूर्वमेव (for पूर्व स
हि). — ^b) T₃ ब्रह्मणः (for नारदः). ^ñ V_{1.2} B_{1.2} Dn
T_{1.4} परमेष्ठिना (for नः). — ^c) ^ñ स तु (for अथ).
Some Mss. वैरण्यां, वीरण्यां and वीरण्यां (for वै°).
— ^d) K₄ जातो (for भूयो). T₂ G₁ ब्रह्मर्षि- (for देवर्षि-).
D₃ सत्तमम्. ❀ Cs : असिन्नयामिति वीरणस्य प्रजापतेः पुत्र्यां
दक्षभार्यायामसिक्ती वीरणीत्याख्यायां जातत्वात्तत्पुत्र्यपि असिक्ती
वीरण्येव । तदाह — तं ब्रह्मपुत्रत्वेन प्रसिद्धं सन्तमपि भूयः पुनरपि
जनयामास पितेव मरीचिरिवात्मानं भूयो देवर्षिसत्तमः बहुदेवर्षि-
श्रेष्ठः कश्यपो मरीचिर्वा । ❀ — V₃ om. 9^e-11^b. M₄ om.
(hapl.) 9^e. — ^e) K_{1.3.4} D_{3.4} तं दक्षो ; D₆ G_{2.4.5}
पुत्रान्स ; T₁ G₃ M₁₋₃ पुत्रान्सं ; T₂ G₁ यः पुत्रान् (for तं
भूयो). — ^f) M₁₋₃ पुरा (for पिता). V₃ D₆ T_{1.2} G
(except G₄) M₁₋₃ सत्तमः ; D₁ पुंगवः (for वम्). [§] 1
पितेव स महामुनिः.

10 V₃ om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^a) ^ñ V₂ D₂ वै पुत्रा
(by transp.); D₆ T₂ G_{1.5} M₄ पुत्राः स्युर ; G₂ पुत्रास्तु.
— ^c) K₄ D₅ D₄ (marg.) धर्मार्थं ; ^ñ 3 (marg.) B_{2.3}
नर्मार्थं ; D₃ निमन्थ्य ; D₆ T_{1.2.4} G₁₋₃ विमथ्य ; M₄ विमुच्य
(for निर्मथ्य). K₄ पूर्वं (for सर्वे). — ^d) [§] 1 समन्ततः
(for न संशयः). K₄ विधिना भरतर्षभ.

11 V₃ om. 11^{ab} (cf. v. 1. 9). — ^a) D₅ G₅ M₄ तथा
(for तदा). — ^c) [§] 1 T_{1.4} G_{2.3.5} M_{1.2.4} ब्रह्मर्षि ; K₁₋₃
Dn D₂ महर्षीन् (for ब्रह्म). — ^d) K₁ (sup. lin. as in
text). ⁴ वारितः (for याचितः). T₄ G₁ M₄ परमेष्ठिनः.

12 [§] 1 V₂ G₁ om. (hapl.) 12^{ab}. — ^a) D₃ तेन (for

स तस्यां नारदो जज्ञे भूयः शापभयादपिः ॥ १३
जनमेजय उवाच ।

कथं प्रणाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ।
प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।

दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्धयिषवः प्रजाः ।
समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १५
बालिशो बत यूयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरुर्ध्वमधश्चैव कथं सक्षयथ वै प्रजाः ॥ १६
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् ।

ततो). K_{1.3} T_{3.4} चक्रुस्ते ; ^ñ 2 चक्रुर्वै (for चक्रे वै). — ^b)
K_{1.3} ^ñ 2 B₂ स (for तु). T₂ परमेष्ठिनः. ❀ Cs : परमेष्ठिना
कश्यपेन । ❀ — ^c) K₄ दक्षं (for मह्यं). — ^d) T₃ एव
(for तव). ^ñ 1 भवत्विति ; V₃ T_{3.4} M₄ भविष्यति (for
भवेदिति).

13 °) ^ñ 1 दक्षः सृष्टां (for ततो दक्षः). ^ñ 2 Dn G_{2.4} तु
तां (for सुतां). Dn₁ om. ; D₂ दद्यात् (for प्रादात्). — ^b)
K_{2.3} Dn T₄ M₄ कन्यां (for प्रियां). — ^c) T₁ G₅ तस्यां तु ;
T₂ G₁ तस्यायं (for स तस्यां). [§] 1 K_{1.2} transp. जज्ञे and
भूयः. K₄ ^ñ 2.3 V_{1.3} B_{1.2} (marg.). ³ Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4}
G₂₋₄ M₄ दक्षः (for भूयः). K₄ D₂ मुनिः (for ऋषिः).

14 °) [§] 1 K_{1.3} Dn T_{3.4} G₂ विनाशिताः (for प्रणा°).
T₂ G_{1.5} ब्रह्मन् (for पुत्रा). — ^b) K_{1.3} Dn D₁ सुरर्षिणा ;
^ñ 3 V₁ T₄ महात्मना (for महर्षिणा). — After 14, T₃
reads 18^{ab} repeating it in its proper place.

15 G_{2.4} om. the ref. After 15^{ab}, ^ñ 1 reads 18^c-19^b.
— ^c) M₄ वीर्यवन्तो (for महावीर्या). [§] 1 समागत्य महावीरा ;
V₁ D₃₋₅ M₁₋₃ समागतान्महावीरान्.

16 °) N (except K_{1.3}) T₂₋₄ G M₄ वै (for ये).
— ^b) K₃ ^ñ 2 B_{1.3} Dn Ds D_{1.4} T_{3.4} G₄ M_{1.2} जानीथ
(for तं). ^ñ 1 विस्तरम् (for वै भुवः). — K₁ (marg.). ^{2.3}
(all first time). ⁴ ^ñ V B Dn Ds D_{1-4.5} (first time). ⁶
T_{1.3.4} G₄ ins. after 16^{ab} : K₁ (marg.). ^{2.3} D₅ (all
second time) after 17^{ab} : T₂ G_{1-3.5} after 16 : M₄
after 18^{ab} :

50* प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ।

[K_{2.3} (both second time) T₂ G_{1.3.4} द्रष्टुकामा ; D₅
(second time) लब्धुं (for स्रष्टुं). K₂ (second time)

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 23

अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ १७

हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ १८

विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा ।

पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव चोदिताः ॥ १९

अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महानृपिः ।

भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ।

ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं सक्षयामहे प्रजाः ॥ २०

तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ।

अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ २१

तदाप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ।

प्रयातो नश्यति विभो तन्न कार्यं विपश्यता ॥ २२

तांश्चापि नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ।

षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २३

C 132
B I. 3. 27
P I. 3. 27

ते ; Dn T3.4 G4 स्थ (for वै). M4 वैरण्यां सष्टुकामो वै (for ^a). K3 सुवः ; Bom. and Poona eds. गताः (for प्रजाः).]

— ^c) K3 Ñ1 D3.4 M3 अन्तम् (for अन्तर). — ^d) K4 सक्षयन्त ; M3 सक्षयेत (for सक्षयथ). — S1 Dn2 D4 ins. after 16 : K1.3 cont. after the first occurrence of 50* :

51* वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराभवम् ।
[S1 त्वनशनं (for अन). K1 D4 वायुं त्वनशनं प्राप्य (for ^a).]

17 ^b) Ñ2.3 V1.2 B3 Ds1 D1 M3 सर्वतोदिशः.
— After 17^{ab}, K1 (both times marg.). 2.3 D5 (all second time) ins. 50*. — 17^{cd} = 21^{cd}. — ^d) Ñ2 समुद्रस्य ; V3 द्रेषु (for द्रेभ्य).

18 M1 om. (hapl.) 18-21. T3 reads 18^{ab} for the first time after 14. — ^b) Ñ2 D3 प्रभुः ; V3 तदा (for पुनः). — After 18^{ab}, M4 ins. 50*. Ñ1 reads 18^c-19^b after 15^{ab}. — ^c) Some Mss. वैरण्याम्, वीरि° and वीर° (for वैर°). Ñ2 B2 (marg. as in text) अथ (for एव). M4 असिक्न्यामथ पुत्राणां. — ^d) K4 अनयत् (for असृजत्).

19 For the the sequence in Ñ1, cf. v. l. 18. M1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K1 तेषु ; M2 तेऽथ ; M4 तेषां (for ते तु). — ^b) K1.3 M2 प्रजास्तथा ; Ñ2.3 V D1.3.4.6 T1.2 G1.3.4 M4 स्ततः ; D2 तदा प्रजाः (by transp.); T3.4 प्रजाः पुनः. — ^c) K1.2 Ñ3 V1 T2 G1-4 M4 पूर्वोक्तं (for °क्तं). S1 M2 ते तु (for तात). K3 भ्रातॄणां मार्गेण तेऽथ ; Ñ2 V3 पूर्वोक्तं चैव वचनं. — ^d) G3 प्र- (for [ए]व). K2.4 D4 नोदिताः ; Ñ3 (marg. as in text) देशिताः ; M2.3 श्राविताः (for चोदिताः).

20 M1 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^b) K1-3 Dn D6 T2.3 G M4 महामुनिः ; T1 णुतिः (for नृपिः). — ^c) K3 Ñ2 V3 D6 T1.3 पदवीं (for °वी). G2.4 ज्ञातुं (for चैव). K4 Ñ1 V2 B Dn Ds D2 भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं ; D3 भ्रातृभि- भ्रातृपदवीं. — ^d) K4 Ñ1 V2.3 B Dn Ds D2.6 G5 गन्तव्यं (for °व्या). — ^e) V2 पृथ्व्यास्तु ; D4 G2 पृथिव्याः (for

पृथ्व्याश्च). — After 20, Ñ2.3 V B Dn Ds T3.4 ins. :

52* एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः ।

[B सुस्थ- (for स्वस्थ-). Ñ2 T3.4 -मनसा.]

21 M1 om. 21 (cf. v. l. 18). — ^a) D2 धर्मेण (for मार्गेण). D3 तेनैव तेऽपि मार्गेण. — ^b) Ñ1.3 V1 B1 D1.4 सर्वतोदिशः. — 21^{cd} = 17^{cd}. — ^d) K1-3 समुद्रादिव सिन्धवः ; Ñ1.2 V2.3 B2 (marg.) D1.2.4.5 T3.4 तत्रैव निधनं गताः. — K2.3 (first time). Ñ2.3 V B D T G1-3.5 M4 ins. after 21 : K1.3 (second time) after 22 :

53* नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।

नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥

[(L. 1) Ds नष्टः (for दक्षः). K1.2 D6 स्वदत्प्रभुः ; K4 B2 दशपद्भिः ; Ñ2 V2 B3 Ds D3 स्वदद्विभुः ; V1 B1 दब्रवी- द्विभुः ; T3.4 स्वदद्वचः (for दब्रवी°). T1.2 G1-3.5 M4 तेषु नष्टेषु दक्षः स (T1 रक्षःसु ; T2 G1 दक्षस्तु) क्रुद्धो वचनमब्रवीत्. — (L. 2) K4 आयातु (for एहीति). D3 गर्भे वासं ; D5 गर्भवासे (for °सं). Ñ3 V1 विशेषेति ; D2 समेहि ; D5 भवेति ; M4 व्रजेति (for वसेति). K3 (both times) गर्भे वासं भवेति च (for ^b).]

22 ^a) D1 भ्राता च (for वै भ्राता). — ^b) S1 यतः ; K1-3 रतः ; Ñ1 मतः ; T2 ध्रुवम् (for नृप). — ^c) D3 स गतो ; D4 प्रयातो (for प्रयातो). K4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3.4 क्षिप्रं ; D6 T1 G M4 सदा ; T2 तथा ; M1-3 ततस् (for विभो). — ^d) S (except T3.4) विजानता (for विपश्यता). — After 22, K1.3 (second time) ins. 53*.

23 ^a) K3 V2.3 B1 Dn D2 [ए]व ; K4 हि (for [अ]पि). G4 पुत्रान् (for नष्टान्). — ^b) G4 नष्टान् (for पुत्रान्). T1 एवं (for दक्षः). — After 23^{ab}, Ds ins. :

54* तन्नीत्या नारदं शप्त्वा कन्या एवासृजत्प्रभुः ।

— ^c) T1.3 षष्टिर् (for षष्टिं). K2 Ñ V1 B1.2 (marg.) D1-5 T3.4 भूयो ; K4 V2.3 B2.3 Ds D6 ततो ; T2 G1 पुत्रान् (for दक्षो). Ñ1.3 V1 B1.3 Dn1 Ds D3 कन्यां (for कन्या). — ^d) Some Mss. वैरण्याम्, वीरि° and वीर° (for वैर°). K4 ततः (hypermetric) (for नः). Ñ1 T2 G1.5 श्रुतिः (for

3. 24]

C 133
B 1. 3. 29
P 1. 3. 29

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥ २४
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
द्वे भृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ २५
अरुन्धती वसुर्जामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ २६
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यान्व्यजायत ।

श्रुतम्). — After 23, K2.4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T
G1-3.5 ins. :

55* तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्थे कश्यपः प्रभुः ।

सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः ॥

[(L. 1) D3 सर्वाः; T1.2 G1.3.5 सुताः (for तदा). Ñ3
V2.3 D3 भार्यार्थे (for °र्थे). Some Mss. काश्यपः. — (L.
2) T2 G1 [ए]व च; G3 चान्ये (for [ए]वान्ये).]

24 °) G3 M3 दश स (by transp.). — °) Some
Mss. काश्यपाय. — °) S1 K4 Ñ2 Dn2 G5 सप्तविंशति; K1
V1 Ds1 D2.4 सप्तविंशति. — °) N (except D3.5) -नेमिने
(for -नेमये). * G3 : अरिष्टनेमिने नामान्तरं प्राप्ताय कश्य-
पायैव । *

25 °) K1 B3 Dn2 D3.6 T3.4 G2.4 भृगु- (for बहु-).
— °) Ñ2 [आ]ङ्गिरसस् (for °से). D1 ततः; D6 G1.3.5 M4
तदा (for तथा). — K2 reads 25°d twice (once on
marg.). — °) K1.2 (first time). 3.4 Ñ2.3 V B D
T2-4 G1.2.4 कृशाश्वाय. K2 (second time) धर्मपत्नीः
प्रवक्ष्यामि; T1 द्वे कृशाश्वाय ऋषये. — °) K4 वै (for मे).

26 °) K1 मरुत्वती (for अरुन्धती). Ñ2 वपुर्; Dn2
D6 वसू (for वसुर्). K4 V2.3 B Ds T1 यामी; M1.2 जामिर्
(for जामी). — °) K1 अरुन्धती (for मरुत्वती). — °)
V2 T2 संध्या; M3 संध्या (for साध्या). K2 विद्या (for विश्वा).
— °) Ñ4 [ए]वं (for [ए]तास्). — °) T1.2 तदपत्यानि
(for तास्).

27 °) K2 V2 T3.4 G2.4 च (for तु). Ñ3 D3 T2
विश्वयां (for °याः). — °) K1-3 Ñ3 V1 D1 T1 M3 साध्या-
न्साध्या (by transp.); V3 संध्या संध्यान्. S1 अजायत (for
व्य°). — °) S1 D2.5 G3 मरुत्वत्या (for °त्यां). T1 मरुत्व-
त्यास्तु मरुतो. — °) N (except Ds1 D2.6) T3.4 तथा
(for स्मृताः).

28 °) S1 ते तु; K4 जाता; M1.2 पुत्रा (for तात).

मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवः स्मृताः ॥ २७
भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्तास्तु मुहूर्तजाः ।
लम्बायाश्चैव वोषोऽथ नागवीथी च जामिजा ॥ २८
पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत ।
संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव च ॥ २९
या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्तु ज्योतिषे परिकीर्तिताः ॥ ३०
ये त्वनेके सुरगणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ।

— °) K1.4 D4 मुहूर्तायास्तु (hypermetric); V2 B Ds
D1.5 °र्तायां; Dn T3.4 G2-4 °र्ताया (for °र्तास्तु). M3 मुह-
र्तकाः (for °र्तजाः). — Ñ1 repeats 28°-29°, 56* and
31-34 after 110. — °) T2 लम्बायां (for °याश्). K2.3
T4 त्वथ; Ñ2 चाथ; M3 चापि (for चैव). K1 लङ्कायास्त्वथ
वोषोऽथ. — °) D5 नागवीथ्यां; T1.2 G1 °वीथिस् (for
°वीथी). K3 Ñ2 T1.2 G1-3.5 M1.2.4 तु (for च). K2.4
Ñ3 V1 (last two marg.) B2.3 Ds T1 यामिजा; Ñ3 V1
यामिनी (for जामिजा). D6 नागवीथ्यूर्णनामिजा; G4 M3
°वीथिस्तु जामजः (sic).

29 For the repetition in Ñ1, cf. v. 1. 28. — °) S1
त्वस्याम्; K1 तस्याम् (for सर्वम्). D6 M3 पृथिवीविषयस्त-
स्याम्. — °) D2.5 G4 मरुत्वत्यां (for अरुन्धत्यां). D6 T1
G5 M अजायत (for व्य°). Ñ3 V1 T2 G1 मरुत्वत्यामजायत.
— D3 reads 29°d on marg. — °) V1 M3 संकल्पायां
(for °यास्). V2 D2 च (for तु). S1 K1.3 सत्यात्मा; V2
B1 D4.5 T2 G1.3 धर्मात्मा (for सर्वात्मा). Ñ1 (first time)
संकल्पायाश्चैव कौरव्य (hypermetric). — °) K Ñ1 (both
times). 2.3 V1 B1.2 Dn D1-5 T2-4 G4 हि; D6 T1 G1-3.5
सः (for च). — K1 (marg. sec. m.). 2-4 Ñ1 (first time).
2.3 V B Dn Ds D2.3 (marg.). 5.6 ins. after 29 : D4
after 34 :

56* नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत ।

[K3 नागवीथी; D6 °वीथ्या (for °वीथ्याश्). Ñ3 V1.2
B2.3 Ds D4.6 यामिन्या (D4 °न्यां) (for जा°). Ñ1 (both
times) नागवीथ्या सुहासिन्या (for °). K1 वृषभङ्गा; K3 Ñ1
(both times) विषलम्बा; Ñ3 V B Ds D1-3.5.6 Cnp
वृषलश्च (for °लम्बा).]

30 S1 om. 30. G3 M3.4 om. 30°d. K1 reads 30 on
marg. (sec. m.). — °) T3.4 चैताः (for राजन्). — D6
T G M1-3 repeat and M4 reads 30°d after 53°d. — °)
K4 -नाम्ना हि; Ñ V1.2 B Dn Ds D1-5.6 T1.3 G4 M1.2
(last six first time) -नाम्ना ता; D6 T G M1-3 (all

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 39]

वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३१

आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः श्रुताः ॥ ३२

आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ ३३

सोमस्य भगवान्वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।

मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ३४

अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रः पुरोजवः ।

अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ३५

अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रिया वृतः ।

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेषश्च पृष्ठजः ।

अपत्यं कृत्तिकानां स कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ३६

प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।

द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ३७

बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ३८

प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य तु ।

C 161
B I. 3. 46
P I. 3. 46

second time). + नामिन्यो; T₄ (first time) -भूताश्च (for -नाम्नयस्तु). — ^a) D₃ ज्योतिष्ये. T₁ G₃ M₁₋₃ (all second time) तु (G₃ M₃ हि) प्र- (for परि-). T₃. 4 (both second time) ज्योतिषे ह प्रकाशिताः.

31 For the repetition in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 28. $\tilde{N}_1$ (first time) om. 31^{ab}. — ^a) $\tilde{S}_1$ च (for तु). K₂. 4 $\tilde{N}_3$ (marg.) V B Ds D₂. 5 (marg.). 6 T₂ G₁₋₃ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै; $\tilde{N}$ D₁. 5 M₁. 2. 4 ये त्वनेकवसुप्राणा ($\tilde{N}_2$. 3 या); D₃ ये त्वन्ये ख्यातिता देवाः; T₃ G₄ M₃ ये त्वनेकसुर- (M₃ त) प्राणा. — ^b) D₃ सर्वे (for देवा). — ^c) $\tilde{N}_1$ (first time) V₁ B₃ Ds प्रसंख्यातास् (for समा).

32 For the repetition in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 28. — ^a) V₂ धर्मश्च (for सोमश्च). — ^b) G₁ धर्मश्च (for धरश्च). K₁₋₃ $\tilde{N}_1$ (first time) V₃ Dn Ds₁ T₁ [अ]निलानलो (for लोऽनलः). — ^c) $\tilde{N}_2$ V₃ T₂ प्रभावश्च (for सश्च). — ^d) M₂. 3 ष्टाविति (for नामभिः).

33 For the repetition in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 28. — ^a) K₃ वैतण्ड्यः; V₃ वैतण्ड्यः; Ds₁ द्ययः; D₁ वैराजः; D₄ वैतण्ड्यः; T₂ G₁ वेदश्च; T₃ वैधर्म्यः; G₅ वैदस्यः; M₄ वैरण्यः (for वैतण्ड्यः). — ^b) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ (both times) D₂ शमः; T₂ G₁ क्रमः (for श्रमः). K₁₋₃ B₁. 3 Dn₁ Ds D₁. 5. 6 M₄ श्रान्तो (for शान्तो). K₁. 4 D₁ T₃. 4 धुनिस् (for मुनिस्). M₃ श्रमः (for शान्तो). — ^c) D₆ G M बलवान् (for भग). — ^d) T₄ प्रकाशनः; M₄ शकः; C_s लनः (as in text). ☞ C_s : लोकप्रकालनः लोकसंहारकः । ☞

34 For the repetition in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 28. — ^a) $\tilde{S}_1$ D₁. 2 T₂ G₁ M₄ वर्चो (for वर्चा). $\tilde{N}_2$. 3 (marg.) V₁. 3 D₄. 5 सोमस्य पुत्रो वर्चा वै (D₄. 5 चार्स्तु); D₃ स्य पुत्रो भगवान्. — ^b) $\tilde{N}_1$ (first time) सर्वस्वी भरतर्षभ. — ^d) K₄ Dn₁ हुतहव्यो (Dn₁ व्यं); M₄ हुतं हव्य- (for हुतहव्य-).

— ^c) T₁ damaged. D₃. 4 मनोहरायां; T₂ G₁. 3. 5 M₄ रोऽथ (for रायाः). — After 34, D₄ ins. 56*.

35 T₁ damaged. — ^a) G₁ शिला (for शिवा). — ^b) K₂. 4 $\tilde{N}_2$. 3 V₁. 2 B₂ (marg.) D₁₋₃ M₁. 2 तस्याः; D₅ T₁ G₁ तस्य; M₃ तस्यां (for यस्याः). K₄ $\tilde{N}$ V B Dn Ds D₂. 6 मनोजवः; T₂ पुरोबुधः (for जवः). — ^c) M₃ अविज्ञाता हविश्चैव.

36 T₁ damaged. — ^a) D₆ अग्नेः (for अग्निः). K₄ B₂ D₁. 4. 5 च (for तु). — ^b) G₁ शरस्तम्बे (for स्तम्बे). K₁. 2. 4 D₁. 4. 5 T₂₋₄ G व्यजायत; M₂ श्रियान्वितः (for श्रिया वृतः). $\tilde{S}_1$ शरस्तम्बे श्रिया वृतः. — ^c) K₁ पुत्रा (for शाखो). — ^d) K₁. 2. 4 $\tilde{N}$ V B D T₃. 4 G₄ नैगमेषश्च (for मेषश्च). $\tilde{S}_1$ G₃ पृष्ठतः; K $\tilde{N}_1$ Dn₂ Ds D₁. 2. 4. 5 T₃ G₄. 5 जाः; $\tilde{N}_2$ गः; V₃ षष्ठजः; B₃ पूर्वजः (for पृष्ठजः). — ^e) K₁ (sup. lin. as in text) $\tilde{N}_2$ कृत्तिकायां (for कानां). K₂. 4 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D₁₋₃. 5 T₁. 3. 4 M₃ तु; K₃ D₄ M₄ च (for स). — ^d) K₁ V₂ B₃ D₅ श्रुतः; K₂. 4 D₁. 4 श्रुतिः (for स्मृतः). — After 36, N (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) T₃. 4 G₂ ins. :

57* स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ।

[K₁. 2. 4 D₃ (marg. as above) सनत्कुमारस्य (for श्व). K₃ $\tilde{N}_3$ (marg. as above) V₃ B Ds D₆ तेजसा (for तः). K₁ (sup. lin.) D₁. 4 सृष्टः पावकतेजसा (for तः). ☞ C_s : पादेन शरस्तम्बे प्रक्षिप्तस्य तेजसो वीर्यस्य पादेन चतुर्थांशेन स्कन्दः सृष्टः । चकारात्सनत्कुमारोऽपि पादेन तेजसः सृष्टः । पारिशेष्यादर्थेन शाखादयः सृष्टाः । ☞]

37 ^b) M₁. 3. 4 ऋषिः; Bom. and Poona eds. ऋषिं (for ऋषिं). $\tilde{S}_1$ (sup. lin. as in text) स; K₁ $\tilde{N}_3$ B₂ Ds तु; K₂₋₄ V₃ Dn D₄. 6 T₃. 4 G₂. 4 च (for [अ]थ). $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ M₄ देवलः. — ^d) $\tilde{S}_1$ प्रजावन्तौ (for क्षमा). K₁₋₃ Dn

3. 39]

C 161
B I. 3, 46
P I. 3, 46

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ३९
कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ।
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ॥ ४०
यः सर्वेषां विमानानि दैवतानां चकार ह ।
मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ ४१
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् ।
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशः ॥ ४२
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।

तपस्विनौ (for मनीषिणौ).

38 ^a) B₂ च (for तु). — ^b) Ś₁ वीरस्त्री (for व^०).
K₄ Ñ V B D (except Dn) T_{1.2} G -वादिनी (for
-चारिणी). — ^c) K₃ D₆ T₂ G₁₋₄ M₄ योगा (K₃ ग) सक्ता;
G₅ योगं सक्ता (for योगसिद्धा). M₂ सर्वम् (for कृत्स्नम्).
— ^d) Ñ₃ (marg. as in text) अशब्दा; D₆ T₁ M₄ असक्तं;
G₄ प्रविश्य (for असक्ता). Ś₁ K_{1.3} Dn विचरत्युत (for
चार ह).

39 ^a) Ś₁ K₁₋₃ V₃ Dn च (for तु). K_{1.2} Ñ₂ V_{2.3} B₂
D_{2.6} T G_{1.2.4.5} M₄ सा भार्या (by transp.); K₃ भार्या
च; K₄ B₁ D₃ या भार्या; D_{4.5} G₃ भार्या या. — ^b) K₁₋₃
Ñ₂ V₃ Dn D₂₋₄ T_{3.4} G_{2.4} च; K₄ Ñ_{1.3} V_{1.2} B Ds D_{1.5.6}
T_{1.2} G_{1.3.5} ह (for तु). — ^c) B₂ (marg. as in
text). ३ महाबाहो; T_{3.4} G_{2.4} भाग (for भागस्). — ^d)
B यस्यां; T₃ तस्य (for तस्यां).

40 T₁ om. 40-41. — ^a) M₃ शिल्पि- (for शिल्प-).
— ^b) K₄ Ñ₂ V_{1.3} D₄ T_{2.3} G_{2.4.5} M₁₋₃ वार्धकिः; D₃
वर्धकः; D₆ वर्धिकः (for वर्धकिः). — ^d) Ñ₁ सर्व- (for
कर्ता).

41 T₁ om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) K₁₋₃ Dn D₅
(before corr. as in text). ६ T₄ M_{1.2} सर्वासां (for सर्वेषां).
— ^b) K₄ देवानां तु (for दैवतानां). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Ñ₃
V₁ B_{1.3} Dn Ds D_{1.2.4.5} T₃ G_{4.5} मनुष्याश्च (for मानु-
षाश्च). D₂ जीवन्ते (for ण्ति). — ^d) D₂ तस्य (for यस्य).
K₄ शिल्पे (for शिल्पं). Ś₁ (marg.) तस्य शिल्पेन भारत.
— K₁₋₃ Ñ_{2.3} V_{1.2} B Dn Ds D_{1.2.3} (marg.). 4-6 T_{3.4}
M₄ ins. after 41 : K₄ V₃ T_{1.2} G_{1.2.4.5} after 42 :

58* सुरभिः कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ।

महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥

[(L. 1) Some Mss. सुरभी (for भिः). Some Mss.
काश्यपाद्. K₃ Dn D₄ व्यजायत; Ñ₂ विजशिरे (for विनि-
र्ममे).]

वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ४३
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतं चैवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ ४४
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ।
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रुर्मुनिश्च लोकेश तास्यपत्यानि मे शृणु ॥ ४५
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ४६

42 G₃ om. 42. D₃ T₁ read 42 on marg. M₁ transp.
42^{ab} and 42^{cd}. — ^a) K_{1.3} Ñ_{2.3} B_{2.3} Ds D_{1.4} G₅ M₄
अहिर्बुध्न्यस्; D₆ M_{2.3} ध्न्यस्; G₁ ध्नी (for ध्न्यस्). * Cn:
अजैकपादित्येकः । अहिर्बुध्न्य इत्येकः । * — ^b) K_{2.4} Ñ_{2.3}
V_{1.3} B₃ Ds D₁₋₆ T_{1.2} G₁ भारत (for वीर्यवान्). K_{1.3}
Dn पिनाकी च (K₃ तु) परंतपः; V₂ T_{3.4} G_{2.4} M₁ त्वष्टा
रुद्राश्च भारत. — K_{3.4} B₁ Dn om. 42^{cd}. — ^c) Ś₁ [अ]पि
(for [ए]व). — ^d) T₁ व्यजायत (for महायशः). — After
42, K₄ V₃ T_{1.2} G_{1.2.4.5} ins. 58*.

43 ^a) V₃ कन्दर्पी (for कपर्दी). T₂ G₁ रैवतस् (for
रै^०). — After 43, K_{2.4} V B Ds D_{1-3.5} T G M₄ ins. :

59* मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशां पते ।

[D_{3.5} G₁ सर्वश्च; T_{2.4} G_{2.3} M₄ Csp शर्वश्च (for सर्पश्च).
M₄ कपालां (for ली). T_{2.3} महामते (for विशां पते).]

44 ^a) Ñ₁ व्याख्याता; V₂ B₂ विख्याता (for कथिता).
D₃ एकादशैव व्याख्याता. — ^c) K₃ Dn D₃ त्वेतत्; D₆ M_{1.2}
त्वेव; T₂ G_{1.3.5} तेषां; G₄ त्वेकं; M_{3.4} चैव (for चैवं).
K_{1.2} T₂ G_{1.4.5} M समाख्यातं (for ख्यातं). — After 44,
K Ñ_{2.3} V B D T₂₋₄ G M₄ ins. :

60* पुराणे भरतश्रेष्ठ यैर्व्याप्ताः सचराचराः ।

लोका भरतशार्दूल कश्यपस्य निबोध मे ॥

[(L. 1) G_{2.4} M₄ भारत- (for भ^०). — G_{3.5} M₄ om.
(hapl. ?) line 1^b and line 2^a. D₃₋₅ T_{2.3} G_{1.4} यैर्व्याप्तं
सचराचरम् (for ^b). — (L. 2) D₅ लोकं; T₂ G_{1.4} ततो;
T₃ भार्या (for लोका). Ñ₂ भारत-; D₁ त्रयो नृ- (for भरत-).
Some Mss. काश्यपस्य.]

V₂ cont. :

61* अन्यैः सत्यव्रता राजन्याभिलोकत्रयं धृतम् ।

45 ^a) K₁ M₁₋₃ काला; Ñ₁ चापि (for चैव). — ^b)
G₄ अरिष्टिः. Ñ₁ V₃ खशा; V₁ (sup. lin.) B_{2.3} Ds खसा;
M₄ इरा (for तथा). — ^d) K_{1.3} नाम्ना (for ताम्रा).
K_{3.4} इडा; D₆ G_{2.3.5} इळा; G₄ बळा (for इरा). T₂ G₁

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 56

उपास्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
 हितार्थं सर्वलोकानां समागम्य परस्परम् ॥ ४७
 आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ।
 मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ४८
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
 मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥ ४९
 तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ ५०
 विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ५१

चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्त्ये तुषिताः सुराः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ५२
 सप्तविंशत्तु याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः ।
 तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ॥ ५३
 अरिष्टनेमेः पत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
 बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ ५४
 भृशाश्चस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः सुताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ ५५
 सर्वे देवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्तु कामजाः ।

C 181
B 1. 3. 66
P 1. 3. 66

शारुभीनी (G₁ भागि) विशंगिला (sic). — ^e) Some Mss. कद्रु. K₂-4 Ñ₂, 3 V₁, 3 D_n D₂, 3, 5 खसा चैव (D₃ लोके); B₂, 3 च राजेन्द्र; D₁ T₃, 4 च धर्मज्ञ; D₄ च लोके च (for केश). — After 45^e, D₆ T G M₃, 4 ins. :

62* खषा चैव त्रयोदश ।

कश्यपस्य तु भार्या वै.

[(L. 1) D₆ कषा; T₁ कला; T₄ काला; G₄ खगा (for खषा). D₆ G₂ [इ]ति (for [ए]व). M₄ त्रयोदशी. M₃ सुरसा च त्रयोदश. — (L. 2) T₃, 4 च (for तु).]

— ^f) D₆ तस्य (for तासु).

46 ^a) Ś₁ K₁ D₁, 2, 4, 5 पूर्वे (for पूर्व-). Ñ₂, 3 V D_n D₄, 5 T₃, 4 तात (for श्रेष्ठा). — ^d) D₆ T₂ G₁, 3, 5 वैवस्वतान्तरे.

47 ^a) K₁, 3 Ñ₁, 2 V₂, 3 D₁, 2, 5 T₃, 4 M₃ ऽतियशसि; D₆ T₁, 2 G निसर्गे वै (for ऽतियशसश्च). — K₁ D₂, 5 (all marg.) repeat 47^{cd} after 49^{ab}. — ^c) K₁ (first time), 3 V₃ सत्त्वानां; K₂ भूतानां (for लोकानां). — ^d) K₁ D₂, 5 (all second time) सर्व एव दिवौकसः (D₅ साम्).

48 Before 48, D₆ M₂, 3 ins. तुषिता ऊचुः. — ^a) K₁-3 D_n सर्वे (for देवा). — ^d) Ś₁ G₅ ततः; D₂ तत्र; D₆ तेन (for तश्च). — After 48, D₅ ins. an addl. colophon mentioning Khila.

49 Before 49, some Mss., ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) D_n तु सर्वे च; M₃ ततः सर्वे (for तु ते सर्वे). — After 49^{ab}, K₁ D₂, 5 (all marg.) repeat 47^{cd}. — ^c) Some Mss. काश्यपाज्. — ^d) Ñ₂ om. ते. — After 49, D₅ ins. :

63* पूर्वजन्मनि सुतपःपृष्ठिरूपे बभूवतुः ।

50 ^a) G₁ तस्य (for तत्र). D₁ रुद्रश्च (for शक्रश्च). B₃ D_n D₅ तत्र शक्रश्च विष्णुश्च. — ^b) K₁, 3 Ñ₁, 3 V₁ B₁, 2 D_n D₁, 2 ह; B₃ D₃ च (for हि). D₆ S जज्ञाते सुरपुंगवौ. — ^c) D₆ T G M₄ पूषा (for धाता). M₂ वै (for च). — ^d) D₃ पूषा त्वष्टा (by transp.); D₆ T G₁, 3, 5 M₄ धाता त्वष्टा; G₂, 4 तथा त्वष्टा. K₄ B₂ (marg. as in text), 3 D₅ च भारत (for तथैव च).

51 ^e) D₁ T₃ अंशुर् (for अंशो). V₁, 3 [अ]दितिजा (for [अ]तितेजा).

52 Ś₁ G₂ M₃ om. (hapl.) 52; D₃ reads it on marg. — ^b) D₄ ते (for ये). — ^c) D₆ वैवस्वतान्तरे. Ñ₃ V₁ D₄ ऽतीति; D₂ ते तु; T₂ ते वा; G₅ ते च; M₃ चैव (for ते वै).

53 ^a) Ś₁ K₄ Ñ₃ सप्ता (K₄ ऽप्त) विंशतिर; K₁ Ñ₁, 2 V D₁, 3-6 T₃, 4 G₄ सप्तविंशति; K₂, 3 B₁ D_n D₂ C₃ सप्ता विंशति (for सप्तविंशत्तु). B₂, 3 D₅ याः सप्त (D₅ ऽप्ता) विंशतिः प्रोक्ताः. ✽ C₃ : सप्ताविंशतीति । अत्र विसर्गलोप आर्षः । ✽ — ^b) K₄ Ñ₁ V B D₅ D₁-5 महा (for स्थ सु). — After 53^{ab}, D₆ T G M₁-3 repeat and M₄ reads 30^{cd}. G₂, 5 M om. 53^{cd}. — ^c) T₂ G₁, 4 आसाम् (for तासाम्). — ^d) K₃, 4 Ñ₂ D₂, 4 तेजसः (for ऽसाम्). Ś₁ दीप्तयोऽमिततेजसः; K₁ Ñ₁ दीप्ता (Ñ₁ ऽप्त) यामिततेजसः. — After 53, D₅ ins. :

64* तारागणाः समस्ता ये गगने ये चकासति ।

54 ^a) N (except Ś₁ V₂) T G₁, 3, 4 अरिष्टनेमि (for नेमे). — ^c) D₆ भृगुपुत्रस्य वेदर्षेश. — ^d) K₁, 2, 4 (also as in text) Ñ₂, 3 (marg.) V₁ D₁, 2, 5 (marg.) सुताः; G₁ कृताः (for स्मृताः). — ^e) K₄ D₁ पुत्राश्चा (D₁ त्रा अ) ङ्गिरसः श्रेष्ठा; D₃ प्रत्यङ्गिरःप्रजाः श्रेष्ठाः. — ^f) Ś₁ D₁ सत्त्वमाः

C 182
B13. 67
Pl. 3. 67

तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ५६
यथा सूर्यस्य कौरव्य उदयास्तमयाविह ।
एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ ५७
दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च भारत ।
सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ ५८

(D1 °म); K1 D4 M1. 2. 4 -संस्तुताः; K2. 4 -संमताः; K3
D3 G3 -संज्ञिताः; Dn1 G1 -संस्कृताः; T2 G4 -सु (G4 -सं)-
स्मृताः (for -संस्कृताः). D5 ऋषिब्रह्मर्षिसंयुताः.

55 °) K Ñ V B D (except D6) T1. 3. 4 G2-5 कृशा-
श्वस्य (for भृशा°). S1 च (for तु). K2 V3 T1 राजर्षेर्;
K4 Ñ2. 3 (marg. as in text) V1 (marg. as in text)
Ds D1. 2. 4. 5 ब्रह्मर्षेर् (for देव°). — °) K2. 4 Ñ1. 3 D1-3. 5
T2 G2 स्मृताः (for सुताः). S1 देवग्रहगणाः स्मृताः; K1. 3
Dn D4 M1 देवप्रहरणानि च (M1 °न्युत); Ds देवः प्रहरणः
स्मृतः. — °) T2 G1. 5 युगे (for एते). T2 युगे (for युग-).
— °) S1 K1 Ñ2 V Ds D3. 5 M4 हि (for ह).

56 °) Ñ B1 Dn D6 T2. 3 G1-3. 5 M1. 3. 4 सर्व- (for
सर्वे). K4 Ñ1 V2 B3 Ds D3 G3 तत्र (for तात). S1 सर्वे
देवनिकायास्तु. — °) D3 च (for तु). K4 T3 छन्दजाः; M4
कामगाः (for °जाः). * Cs : त्रयस्त्रिंशत्तु वसुरुद्रादित्याः पर्जन्यः
प्रजापतिश्चेति । * — °) B2 तु (for च). — °) D3 जनि-
रूपत्तिर; D6 T2 G1. 5 M4 निधनो° (for निरोधो°). V2 एव
च (for उच्यते). T1 G3 M1-3 निधनोत्पत्तिरिष्यते.

57 °) Ñ1 V2 B1. 2 Ds D3 G2 गगने; D6 T G1. 3-5
M4 राजेन्द्र (for कौरव्य). — °) K Ñ2. 3 V1. 3 B3 Dn
Ds D4. 5 उदयास्तमने इह; Ñ1 B1 °मनाविह; D6 °मयानि ह;
T2 प्रलया मनवस्तथा; T3 उदयास्तमयोरिह; M1-3 °मये इह.
— After 57°b, D6 T1. 3. 4 G ins. :

65* तथा युगानि राजेन्द्र प्रलया मनवस्तथा ।

[T1 प्रलयानामपि स्थितिः; T4 °यास्तमनोस्तथा (sic) (for °).]
— °) S1 तु (for ते). T2 G1 एवं ते नियताः सर्वे.

58 °) K3 दितिः; B1 दित्यां; T4 दितेः (for दित्याः).
— °) Some Mss. काश्यपाद्. M1-3 श्रुतिः (for श्रुतम्).
— After 58°b, K2. 4 B1 D1. 3. 5 ins. :

66* कश्यपस्यात्मजावेतौ सर्वेभ्यः पूर्वजौ मतौ ।

— °) K2 चैव (hypermetric) (for च). S1 K1 V1. 3 Dn
D1. 5 वीर्यवान्; T3. 4 दुर्जयः (for भारत). K3 हिरण्याक्षश्च
वीर्यवान्. — °) K4 सिंहिका; V3 सैहिका (for सिं°). M1-3
नाम वै (for चाभवत्). — After 58, K Ñ2. 3 V B D

हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।
अनुहादश्च हादश्च प्रहादश्चैव वीर्यवान् ॥ ५९
संहादश्च चतुर्थोऽभूद्भ्रादपुत्रो हृदस्तथा ।
हृदस्य पुत्रोऽप्यायुर्वै शिवः कालस्तथैव च ।
विरोचनश्च प्राहादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ ६०
बलेः पुत्रशतं त्वासीद्वाणज्यैष्ठं नराधिप ।

T1. 2 G1. 3. 5 ins. :

67* सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ।

[K2. 3 सिंहिकेया; D2 सिंहि° (for सैहि°). Ñ2. 3 V B2
Ds D2-4. 6 T2 G1 यस्याः (for तस्याः). G3 बलान्विताः (for
महाबलाः).]

K2. 4 V B2 Dn D2. 3. 5 G3 cont. :

68* गणस्तेषां तु राजेन्द्र दशसाहस्र उच्यते ।

[Dn च (for तु). V तेषां गणो महाराज; G3 गणेश्वर सह
राजेन्द्र (for °). V G3 शत (G3 दश)साहस्रमुच्यते (for °).]
— After the above, V1 (marg.). 3 read 64°-65°b, V1
repeating the same in its proper place. While K2 V2
B2 D3 (marg.). 5 cont. after 68* : Ñ2. 3 B1. 3 Ds D4. 6
ins. after 58 : V1 after the first occurrence of 64°b :
V3 after 64°b :

69* तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु ॥

[(L. 1) D5 तेषां (for तेषां). — (L. 2) D5 महात्मानो
(for °बाहो). D4 सुताः; D5 पुरा (for शृणु).]

59 D1 om. 59°b. — °) D3 चत्वारः पृथुतेजसः; M1. 2
°रोऽमिततेजसः. — °) Some Mss. ह्लादश्च (for हा°). G2
M4 प्रह्लादश्चैव संह्लादो (M4 राजेन्द्र); M1-3 अनुह्लादस्तथा
ह्लादः. — °) K4 [अ]ति-; T4 [इ]ति (for [ए]व). G2
ह्लादोऽनुह्लाद एव च; M3 [अ]नुह्लादो ह्लाद एव च.

60 °) Some Mss. संह्लादश्च (for संहा°). — °) Some
Mss. ह्लाद- (for हाद-). — After 60°b, K1-3 V2. 3 Dn
D4 ins. :

70* संहादपुत्रौ सुन्दश्च निसुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ।

[V2 Dn -पुत्रः (for -पुत्रौ). D4 [उ]पसुन्दस् (for नि°).
K1 चापि (for ताव्). K3 Dn निसुन्दश्चैव तावुभौ; V3 हृदपुत्रौ
वभूवतुः (for °).]

— S1 K1-3 G2 om. 60°d; D4 reads it twice. — °) D5
ह्लादस्य; T1 ह्ला°; some Mss. ह्ला° (for ह°). Ñ3 V1. 3 B1
om. ऽपि. Ñ2 आयुष्मान्; D2 T1 G3. 4 M मायावी (for
ऽप्यायुर्वै). Ñ1 Ds हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै; V2 Dn D4 (first

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 66

धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥ ६१
 कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ।
 बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ६२
 पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् ।
 पार्श्वतो मे विहारः स्यादित्येवं याचितो वरः ॥ ६३
 हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।

झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ ६४
 अभवन्दनुपुत्रास्तु शतं तीव्रपराक्रमाः ।
 तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध तान् ॥ ६५
 द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा विभुः ।
 अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ६६

C 197
 B 1. 3. 81
 P 1. 3. 81

time) अनुहादसुतो ह्यायुः; T₂ G_{1.5} हृदपुत्रोऽपि मायावी;
 T_{3.4} अनुहादश्च मायावी. — ^a) K₄ Ñ_{2.3} V_{1.3} D_s D_{1-3.4}
 (both times). ⁵ शिविः (for शिवः). — After 60^{cd}, T
 G_{1.3-5} M₄ ins.:

71* संह्लादपुत्र आयुष्मान्शिविर्वाक्कल एव च ।
 [T_{3.4} आयुश्च (for °ष्माजू).]

T₃ cont.:

72* तेषां मध्ये महाभाग सर्वत्र समदृग्गशी ।
 प्रहादः परमां भक्तिं य उवाच जनार्दने ॥

— ^c) Ś₁ V₃ B_{2.3} D₆ T₁ G_{1-3.5} M₃ तु (for च). Ñ_{1.2}
 V_{1.3} D₁ G_{1.2} प्रहादिर; Ñ₃ G₅ M₄ प्र (M₄ प्रा)ह्लादी;
 some Mss. प्राह्लादिर.

61 ^a) K₁₋₃ D_{3.6} T₁ G_{1.2} M₃ च (for तु). Ś₁ बडे-
 रासीत्युत्रशतं. — ^b) D₄ बाणश्रेष्ठः; D₆ T₁ M_{3.4} बाणो ज्येष्ठो
 (for बाणज्येष्ठः). — ^c) G₄ शूरश्च (for सूर्यश्च). — ^d) K₁.
 2.4 Ñ_{1.2} V₃ D_{1-2.6} T₄ G₂₋₅ M₃ चन्द्रः; T₃ चेन्दु- (for
 चेन्द्र-).

62 ^a) K₁ (marg.) Ñ_{2.3} कुम्भनादो; V₁ निकुम्भनाभो
 (hypermetric); Dn₂ कुम्भो नादो (for कुम्भनाभो). Ś₁
 K_{1.3} निकुम्भो नाम गु (Ś₁ कु)र्वक्षः; K₄ कुम्भो नागो गर्द-
 भाख्यः; Dn₁ कुम्भो नादः कदम्भाक्षः; D₆ T₂ G निकुम्भ-
 नाभो गुर्व (G₄ भूवृ)क्षः. — ^d) D₄ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). K₄
 दैत्यपतिः; G_{2.5} पशुपति- (for °पतेः). T_{3.4} सखा (for प्रियः).

63 Ñ₂ om. 63^{ab}. — ^a) K₁ कल्पे ह; D_s G₃ कल्पेन;
 G₅ कल्पे च (for -कल्पे हि). T_{3.4} पुरा हि कल्पे बाणेन. — ^b)
 D₆ प्रशस्य (for प्रसाद्य). K₃ विभुस् (for प्र°). D_{1.3} G₂₋₄
 M₁₋₃ प्रसाद्योमापतिः प्र (M₁₋₃ °तिर्वि)भुः. — ^c) K₁ (marg.).
 2-4 Ñ V B Dn D_s D₁₋₅ T_{1.3.4} M₄ पार्श्वतो विहरिव्यामि;
 D₆ T₂ G °तोऽपि हरो मे स्याद्. — ^d) Ñ₂ तवैवं; D₃ [इ]त्येव
 सं- (for इत्येवं). K₁ D₆ M₁₋₃ वरम् (for वरः). — After
 63, V_{1.3} B₂ (marg.) D_s Bom. and Poona eds. ins.:

73* बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ।

गणस्तेषां तु राजेन्द्र शतसाहस्रसंमितः ॥

हरिवंश — 4

[(L. 2) Bom. and Poona eds. गणास्तथासुरा राज-
 शतसाहस्रसंमिताः.]

64 V₁ (marg.). ³ read 64^a-65^b after 68*, V₁
 repeating the same here. — ^b) V₁ (first time). ³
 विक्रान्ताः (for विद्वांसः). D₆ T₁ G_{2.3.5} M₄ तु (for सु-).
 — After 64^{ab}, V₃ ins. 69*. — ^c) K_{1.3} D₄ ऋषभः;
 K_{2.4} D₁ जर्झरः; Ñ₃ झर्झरः; Dn जर्झरः; D_{s1} मद्भरः; D₂
 धूमरः; D₃ घर्घरः (for झर्झरः). — ^d) T₁ भूतः (for भूत-).
 D_{s1} संपादनश्च (for संताप°). — ^e) Ś₁ K₄ महानादश्च; D₄
 G_{2.3.5} M °भागश्च (for °नाभश्च). — ^f) Ñ₂ V₁ (first
 time) T_{1.2} G₁₋₄ M कालनेमिस् (for °नाभस्). V₃ कालने-
 मिर्महाबलः.

65 For the sequence and the repetition in V_{1.3}, cf.
 v. 1. 64. — ^a) Ñ₂ देव- (for दनु-). K Ñ₁ V₁ (both
 times). ^{2.3} B_{2.3} Dn D_s D₂₋₈ T G M₄ च; D₁ ते (for
 तु). — ^b) T_{3.4} भीम- (for तीव्र-). — ^d) K_{2.3} निबोधत;
 T₂ G₁ °ध्यताम्; T_{3.4} °ध मे (for °ध तान्).

66 ^a) G₅ त्रि- (for द्वि-). Ś₁ D₃ शङ्कुरश्च; K_{1.4} शम्ब-
 रश्च; K₃ शङ्कुरिश्च; Ñ₁ शकुनश्च; D₁ शङ्कुराश्च; D₄ शङ्कुलाश्च
 (for शकुनिश्च). T_{1.2} G₁₋₄ M₄ त्रिमूर्धा शंकरश्चैव; M₁₋₃
 मूर्धा शङ्कुशिराश्चैव. — ^b) Ś₁ K_{1.3} शालिशिरा; T₁ शङ्कुशरा;
 M₁₋₃ °भिदो (for °शिरा). Ñ₂ V₃ B₃ D_s प्रभुः (for विभुः).
 D₃ इल्लबणो षष्ठमस्तथा (sic). — After 66^{ab}, N (except
 Ś₁ Ñ₁ D₃) T₂₋₄ G_{1-3.5} M₄ ins.:

74* शङ्कुकर्णो विवादश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा ।

[K₄ G₁ शङ्कुकर्णो; B₃ °कर्ण- (for °कर्णो). K₃ विनादश्च;
 Ñ_{2.3} V B_{1.2} विराधश्च; G₅ M₄ विपादश्च (for विवादश्च). Ñ₃
 V₃ B₁ गवेष्टो; V₁ D₆ गरिष्ठो; Dn₁ गवेष्टो; T₂ गवोर्वी;
 M₄ भवेष्टी (for गवेष्टी).]

— D₃ om. 66^c-67^d. T_{3.4} om. (hapl.) 66^c-67^b. — ^c)
 D₅ M₄ अयोमुखः (for अयो°). Ś₁ शम्बरश्च; V_{1.3} सम्ब° (for
 शम्ब°). — ^d) D_{s1} कपिजो; G₄ कपालो (for कपिलो).

67 D₃ om. 67; T_{3.4} om. 67^{ab} (for all, cf. v. 1. 66).
 — ^a) Ś₁ K₃ भगवांश्च; T₂ मर्मवांश्च; G₃ धर्म°; M_{1.2} मरु-
 तश्च; M₃ भरतश्च (for मघवांश्च). — ^b) V₂ B D₂ इरा (for

3. 67]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 198
B 1.3.82
P 1.3.82

मरीचिर्मघवांश्चैव इडा गर्गशिरास्तथा ।
विशोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहदौ ॥ ६७
इन्द्रजित्सर्वजिचैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ॥ ६८

इडा). K₂ पृथुशिरासः; D₅ शङ्कु° (for गर्ग°). K₁ वृकः (for तथा). K₁ (marg.). 3. 4 Dn G₂ इरा शङ्कु (G₂ गर्भ°) शि (K₃ °श) रावृकः; Ñ_{1.3} (marg.) इल्वलः (Ñ₃ °नः) खसुमस्तथा; Ñ_{2.3} इरा नग (Ñ₃ गर्भ°) शिरास्तथा; V₁ ज्वलनः खसुमस्तथा; V₃ D_{1.4} इरा (D₄ तथा) शङ्कुशिरा (V₃ °र) स्तथा; D₅ बहुलनः खसुमस्तथा (hypermetric); D₆ M₁₋₃ इलो गर्भ (M_{1.2} हय) शिरास्तथा; T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ इला गर्भ (T₁ °ज) शिरा°. — ^a) Ñ₁ महावीर्य°; T_{1.2} G वीर्यकेतु- (G_{1.3} °तुः) (for केतु-वीर्य°). K₃ हदाहदौ; some Mss. शतहदौ (for °हदौ).

68 ^a) Ś₁ K_{1.3} Dn T₂₋₄ G₃ सत्यजिच (for सर्व°). — ^b) D₆ M₃ वज्रनाभिसः; M₄ यज्ञनाभसः (for वज्र°). — After 68^{ab}, K_{2.4} Ñ₃ V B D (except D₂) T_{3.4} G₄ ins.:

75* महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ।

[K₄ D_{1.3.4} महाभागश्च (for °नाभश्च).]

— T₂ G_{1-3.5} read 68°-69° after 76*. — ^c) G₅ एक-वक्रो (for °चक्रो). Ñ₂ V₃ महावीर्यसः (for °बाहुसः). — ^d) D₃ M₁₋₃ तथैव च (M₃ हि) (for महाबलः).

69 For the sequence in T₂ G_{1-3.5}, cf. v. l. 68. G₄ reads 69 after 71. M₄ repeats 69^{ab} after 70. — ^a) V₃ विश्वावसुः (for वैश्वानरः). K₄ D₅ पुलोमाश्च; B₃ पुलो नाम (for पुलोमा च). — ^b) Ś₁ Ñ₃ V₃ B D₅ G₁ महाशिराः; K V_{1.2} Dn D₁₋₅ G₄ °सुरौ; Ñ_{1.2} °सुरः; T₁ °बलौ (for °शिरौ). T_{3.4} विद्रावी च महाबलः. — ^c) K₂ D₅ M₄ स्वर्मानु- (for °नुर). — ^d) K₁ विदम्भश्च महासुरः; K₂ तुरण्डश्च महासुरः; K₃ रुहण्डश्च महासुरः; K₄ द्रुहिणश्च महासुरः; Ñ₂ तुकुण्डश्च महासुरः; Ñ₃ Dn D₅ D_{2.3.5} T_{3.4} G₂ तुहु (D₃ T₄ °ह) ण्डश्च महासुरः (Ñ₃ D₅ °बलः); V₁ तुर्गण्डश्च महाबलः; V₂ चतुर्गण्डो महासुरः; V₃ दुर्दन्तश्च महाबलः; D₁ *तुर्दन्तो महासुरः; D₄ विदुम्भश्च महासुरः; T₂ विभत्सश्च महासुरः; G₁ भभत्सश्च महासुरः; G₄ महण्डश्चैव वीर्यवान्. — After 69, N (except Ś₁ Ñ₁) T G ins.:

76* सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ।
असिलोमा सुकेशी च शठश्च बलको मदः ॥
तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो महासुरः ।
प्रमदो मयः कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥
वैसृपः सविरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ ।
हिरण्यकशिपुश्चैव शतमायश्च शम्बरः ।

वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिरौ ।
स्वर्मानुर्वृषपर्वा च विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ६९
सर्व एते दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे ।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ॥ ७०

शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥

[K₄ om. lines 1-3. — (L. 1) D₅ निरभश्च (for निचन्द्रश्च). D₂ तु (for च). Ñ₂ ऊर्णनाभो; D₂ उल्व°; D₄ ऊर्णनासो; T₃ कर्णनाभो (for ऊर्ण°). T₂ G₁ महाशिराः; T_{3.4} गिरिस्तथा (for महागिरिः). — (L. 2) T₄ असि-रोमा; G₂ असुलोमा (for असि°). B D₅ T₄ G₄ च (for सु-). G₁ अनुलोमानुकेशी च (for °). K₂ Dn₂ शवश्च; D₃ वसश्च; T₂ G_{1.3.5} शर्वश्च (for शठश्च). Ñ₂ वनको (for बलको). K₁ मलः; K₃ T_{1.2} G_{1.3.5} विदः; D₃ नदः (for मदः). G₂ शवः शवलको मतः; G₄ शिवश्च बल-कामदः (for °). — D₅ om. line 3. — (L. 3) T_{3.4} G₄ गगनमूर्धा. V₂ G_{2.4.5} कुण्डनाभो; V₃ कुम्भनाभो; D₃ °नालो; G₁ चण्डनाभो (for कुम्भ°). — (L. 4) G₃ प्रधनो (for प्रमदो). K₄ Ñ₃ V B₂ D₅ T G मय (D₅ °द)श्च (hypermetric) (for मयः). T₄ सुवधो (for कुपथो). K₁ मयः प्रमादः कुपथो; D₃ मदः प्रमयः कुशपो; D₄ प्रमदोश्चनयः केशी; D₆ मदो मयः कूपखगो (for °). — (L. 5) K₁ वैश्रवः; K₂ वैरूपः; K_{3.4} D₃ वैन (K₄ °नृ-; D₃ °मृ)पः; T₂ G विष्टपः (for वैसृपः). V₃ T₂ G₁ सु-; D₅ च (for स-). K₁ B₂ शपथो; Ñ₂ सपनो; Ñ₃ B_{1.2} G_{3.5} सपथो; V₂ (sup. lin. as above) द्विपादो; V₃ कापथो; D₅ D₆ कुपथो; T₂ G₁ सपथो (for सुपथो). K₂ हलाहलौ; G₁ हताहतौ (for हराहरौ). D₂ प्रापुष्योऽथ हलाहलौ; D₃ कुपथोऽथ हलाहलौ; T_{3.4} शयः क्रोधवराहकौ (for °). — (L. 6) K₁ B₁ T₃ शक्रमायश्च; K_{2.3} V₂ B₂ Dn T₁ G₃ शतमायश्च (for °मायश्च). D₅ सथ (for च). — (L. 7) K_{1.2} D₂ सरभः (for शरभः). K₃ शरभः (for शलभः). Ñ₃ V₁ D₃ सरभः सलभश्चैव; D₅ T₂ G_{2.3.5} शलभः शरभश्चैव (for °). Ñ₃ विप्रचित्तिश्च; Dn₁ प्रविचित्तिश्च (for विप्र°).]

— After the above, T₂ G_{1-3.5} read 68°-69°.

70 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dn एते सर्वे (by transp.). — ^b) Some Mss. काश्यपाद्. Ś₁ M₄ अपि; K₄ Ñ_{2.3} V D_{1.2.4.5} T_{3.4} एव; B₂ (marg.) D₃ इति (for अभि-). — ^c) K₃ विप्रचित्ति- (for °चित्ति-). K_{1.3} Ñ₂ D_{1.3.5} G_{1.3.5} M₁₋₃ तु; K₂ च (for ते). — ^d) D₂ सर्व एव (for दानवाः सु-). — After 70, M₄ repeats 69^{ab}. While N (except Ś₁ K₃ Ñ₁) T G ins. after 70: M₄ after the repetition of 69^{ab}:

77* एतेषां यदपत्यं तु तन्न शक्यं नराधिप ।
प्रसंख्यातुं महीपाल पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 77

स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता ।
 उपदानवी ह्यशिराः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ७१
 पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बह्वपत्ये महासत्त्वे मारीचेस्तु परिग्रहः ॥ ७२
 तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवसत्तमान् ।
 मारीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः ॥ ७३
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ।

अवध्या देवतानां हि हिरण्यपुरवासिनः ।
 पितामहप्रसादेन ये हताः सव्यसाचिना ॥ ७४
 ततोऽपरे महावीर्या दानवा अतिदारुणाः ।
 सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा ॥ ७५
 दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सैहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥ ७६
 व्यङ्गः शल्यश्च बलिनौ बलश्चैव महाबलः ।

C 215
B 1. 3. 99
P 1. 3. 99

[(L. 1) K1.2 Ñ2 D2 तदेपां (for एतेपां). K1 D2 च (for तु). B Ds D3 न तच्छक्यं; M4 प्रसंख्यातुं (for तन्न शक्यं). — (L. 2) M4 न शक्यं तन् (for प्रसंख्यातुं). K1 Ñ2 V3 पुत्रपौत्रसमन्ततः; K4 M4 व्रसमन्वितम्; Ñ3 V1 D1.6 व्रं समन्ततः; B1 व्रसमन्तकम्; B2 Dn D4 T1.3.4 G1.4.5 व्राचनन्तकम् (for व).]

71 ^a) V2 च; T1.2 G2 M1-3 सु- (for तु). — ^b) V2 D3 T3 G2.4 च (for तु). K3 शची भृता; Dn सुतात्रयम् (for शची सुता). — ^c) Hypermetric. G4 उपदाना (for दानवी). K1.2 Ñ1.3 V2.3 (sup. lin. as in text) D1.2.4.5 पृथुशिराः; D3 (sup. lin. as in text). ⁶ T2 G1.5 M3.4 मयसुता (for ह्यशिराः). — ^d) K3 Dn1 M1 वार्षपार्वणी; V2 D4 G1 वर्षपर्वणी. — After 71, G4 reads 69.

72 ^a) K2 V3 Ds D1.4 T3.4 G2.4 कालिका (for कालका). D6 पुलोमा कालकेया च. — ^b) K4 Ñ3 V1 B2 D5 शुभे (for उभे). — ^c) Ñ3 Ds1 बह्वपत्यः; T4 उभे ते तु (for बह्वपत्ये). ¹ K2.3 Dn T3.4 महावीर्यं (for सत्त्वे). — ^d) Ñ2 D6 T1.2 G M4 मारीचस्य; B3 T3 मरीचेस्तु (for मारी). M1-3 परिग्रहौ (M3 हे) (for ग्रहः).

73 ^a) Ñ3 V1 सुतः; D3 षष्टि- (for पुत्र-). — ^b) T3 G4 षष्टिर् (for षष्टिं). ¹ K1.2 V2.3 B Ds नन्दनान्; K3 Ñ1.3 Dn2 D5 नन्दनाः (for सत्तमान्). K4 Ñ2 V1 D4 षष्टिर्दानवनन्दनाः (K4 नान्); Dn1 षष्टिदानवनन्दनान्; D1 षष्टिर्दानवपुंगवाः; D2.6 T1.2.4 G1-3.5 M3.4 षष्टिर्दानवसत्तमाः; D3 पुत्रान्दानवनन्दनान्. — K2.4 Ñ2.3 V B D T G1.2 M4 ins. after 73^{ab}; G3-5 after 73:

78* चतुर्दशशतानन्यान्हिरण्यपुरवासिनः ।

[Ñ2 D2 -शतान्यानि; Ñ3 V1.2 D3 G1 न्यन्यान्; V3 सहस्राणि; Dn D4.5 -शतान्यासन् (for नन्यान्). K2.4 Ñ2.3 V B1 Ds D1.3 T4 वासिनाम् (for नः).]

— D2 M4 om. (hapl.) 73^c-74^d; D6 reads the same (74^{cd} repeating) after 79*. — ^c) D1 T4 M3 मरीचिर; T1.2 G1-4 मा(G4 म)रीचो (for मारीचिर्).

74 For the sequence and the repetition in D6, cf. v. 1. 73. D2 M4 om. 74^{abcd} (cf. v. 1. 73). — ^a) ¹ K1.3 Ñ2.3 (marg.) D4 कालखज्जाश्; K2.4 Ds D1.3 कालिकेयाश्; V1 कालकज्जाश् (for केयाश्). M1.2 तु (for च). — ^b) ¹ K1-3 वै; Ñ2 सु-; V3 तु; Ds च (for ते). — ^c) ¹ S1 अपत्या (for अवध्या). K2.4 Ñ V B1 Dn D1.3-5 T3.4 G4 च; K3 वै (for हि). Ds अवध्याश्च देवतानां. — ^d) T1 प्रभावेन (for प्रसादेन). — ^e) K1 (marg. as in text). 2.4 (marg. as in text) Ñ2.3 V1.3 B2.3 Dn Ds D1.2.5.6 T3.4 नि- (for ये). — After 74, N (except ¹ S1 K3 Ñ1; K1 marg.) T G M4 ins.:

79* प्रभाया नहुषः पुत्रो जयन्तश्च शचीसुतः ।

पूर्वं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुःपन्तमुपदानवी ॥

[(L. 1) K4 D2 प्रभायां. V1 D1.2.4 न(V1 ल)वुवः (for नहुषः). T1 प्रभायां नहुषं पुत्रं (for ^a). Ñ2.3 V B T1.4 G2.4.5 सृजयश्; Ds G3 Cs संजयश् (for जयन्तश्). D2 तु (for च). ¹ Cs : प्रभायाः स्वर्भानुकन्यायाः । संजयः जयन्तापरपर्यायः पौलोमीपुत्रः । ¹ — (L. 2) D2 पुत्रं; T3.4 G4 प्रभुं; some Mss. पुत्रं (for पूं). D3 यदुं च (for जज्ञेऽथ). Ds जज्ञेऽथ पूर्वं शर्मिष्ठा (for ^a). Some Mss. दुष्यन्तम्; दुष्कं and दुष्मं (for दुःपं).]

— After 79*, D6 reads 73^c-74^d (74^{cd} repeating).

75 ^a) M4 महावीरा (for वीर्या). — ^b) K Ñ V B Dn Ds D1-3.5.6 T2-4 G2-4 M त्वतिः; D4 G1 तेऽति- (for अति-). T1 दानवाश्च महाबलाः. — T1 om. (hapl.?) 75^c-77^d. — ^d) D3 विप्रचित्ति- (for चित्ते). ¹ S1 K3 Ñ1 D T3.4 G2.4 तदा; K1 ततः (for तथा).

76 T1 om. 76 (cf. v. 1. 75). — ^a) Dn2 Ds दैत्या (for दैत्य-). B3 संसर्गाज् (for संयोगाज्). — ^b) V2 शूरास् (for दैत्यास्). — ^c) D2 सिंहिकेयाः; G1 संहि- (for सैहि-). K4 [अ]तिवि- (for इति). Ds T2 G1.3.5 M3 प्रोक्तास् (for ख्यातास्). M1.2 सिंहिकायामथोत्पन्नास्. — After 76, Ds reads line 1 of 80*, repeating it in its proper place.

3. 77]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 215
B 1. 3. 99
P 1. 3. 99

वातापिर्नमुचिश्चैव इल्ललः खसुमस्तथा ॥ ७७
आजिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
सरमाणस्तथा चैव शरकल्पश्च वीर्यवान् ॥ ७८
एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्धनाः ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७९

77 T1 om. 77^{ab} (cf. v. l. 75). — ^a) K1 व्यङ्गश्च (hypermetric); Ñ1 V B1.2 Dn Ds D1.2.4 T4 व्यंशः; B3 वंशः; M1.2 व्यंशः; M3 व्यासः (for व्यङ्गः). K3 B3 बलिनो. K4 व्यङ्गशलयौ च बलिनौ; D3 सत्यकेतुश्च बं; D6 M4 व्यंशः शल्यश्च राजेन्द्र; T2 G1 व्यासः (G1 घानः) शल्यश्च राजेन्द्र. — ^b) K1.2.4 Ñ V B1 D1.2.4 T3.4 नभश्च; D3.6 T2 G M4 नलश्च; D5 राहुश्च (for बलश्च). B2 Dn नभश्चैव तथा बलः; Ds सुनाभश्च तथा बलः. — ^c) K4 Ñ2.3 V1.3 D1.4.5 वातापी (for पिर). — ^d) K1 D2.5 इल्ललः (for लः). S1 खसुमस्; K3 चाष्टमस्; D2 चसुमस्; T4 खल्ललस् (for खसुमस्).

78 ^a) K4 युजिको; V1 D2.3.5 G3 अजिको; D1 अन्तको; T2 G1.4 अन्धको; M1.2 अजितो; M3 पुजिको; M4 अजको (for आजिको). — ^b) G2 कालनागस् (for नामस्). — K2-4 V1.3 B2.3 Dn Ds D2.4-6 T G1.2.4.5 M4 ins. after 78^{ab}: K1 Ñ2.3 V2 B1 D3 G3 after 78: D1 cont. after 81*:

80* राहुर्ज्यैष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः ।
शरः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् ॥
मूकश्चैव तुहुण्डश्च हृदपुत्रौ बभूवतुः ।
मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताडकायां व्यजायत ॥

[B1 Dn T1 transp. lines 1 and 2. D3 reads line 1 for the first time after 76. — (L. 1) Ñ3 D5 च (for तु). M4 हि (for वै). T2 G सुतस्तेषां (for तु तेषां वै). D3 (first time) राहुस्तेषामभूच्छ्रेष्ठश्च (for ^a). Ñ2 T1 G2.5 सूर्यचन्द्र- (for चन्द्रसूर्य-). K3 B1 Dn T3 G4 सूर्यचन्द्रविमर्दनः (for ^b). — (L. 2) K4 D6 शूरः; Ñ3 Ds शुकः; V1.3 शवः; T2 G2 सुर- (for शरः). T3.4 G4 सरः प्रव (G4 स)रणश्चैव; G3 सुराः पोतवरा; M4 सरः पौत्रणं (for ^a). — (L. 3) B1 Dn2 Ds शुकश्च (for मूकश्च). K1 तुहुण्डश्च; K3 रुहुण्डस्तु; K4 तुहुण्डश्च; Ñ3 तुतुहुण्डो; D5 तुकुण्डश्च; G3 च दुधश्च; G5 तुलुण्डश्च; M4 तुमुं (for तुहुं). V1 मूकश्चैव तुतुगण्डो; B2 शुकश्च बहुतुण्डश्च (for ^a). K1 हुण्डपुत्रौ; K3 शवतल्पौ; T2 G1.2.5 चन्द्रपुत्रौ; G4 शिवं; some Mss. हृद and हृद (for हृद). — (L. 4) G2.5 म (G5 मा)रीचिः (for मारीचः). K3 Ñ1.3 V1 D1.3 T2 G1.5 तु (for च). K4 मारीचः सुन्दरः पुत्रस्; D2.5 चः स्कन्दपुत्रस्तु (for

संहादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ।
समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ॥ ८०
पद् सुताः सुमहासच्चास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ।
काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके ॥ ८१
काकी तु जनयामास उत्क्री प्रत्युल्लूककान् ।

^a). K1.4 B1.2 D1 तारकायां; Ñ2 तालं; V3 Dn Ds1 D3 T2 G1.3.5 ताडं (for ताडं).]
While D1 ins. after 78^{ab}:

81* स्वर्भानुश्च महावीर्यो वक्त्रयोधी महासुरः ।
— K4 Ñ3 V1.3 B3 Ds D1.2 T3.4 om. 78^{cd}; D3 reads it twice. — ^c) Ñ2 शतमानस्; V2 शरमाणस्; Dn Ds T2 G4 शिवं; D3 (second time) सुधर्मस्; D4 शिरमाणस्; T1 सिवं; G2 मिमारणस् (sic) (for सरमाणस्). G1 सदा (for तथा). — ^d) K1 शरतल्पश्च; K3 शततल्पश्च; Ñ1.2 B2 Dn D4.5 T1 G4 सुरकल्पश्च; B1 खरं; D3 (first time) सुकुनाभश्च (for शरकल्पश्च). K2 सुरकल्पस्तथैव च; D6 चरः शल्यः सुवीर्यवान्.

79 ^a) S1 K2.3 T2 G1.3.5 M2 दानव- (for वाः). — ^b) B D3.6 दनोर् (for दनु-). — 79^{cd} = 94^{ab}.

80 ^a) K2 Ñ2 V3 (sup. lin. as in text) B3 D2 प्रहादस्य; T4 प्रह्लां; some Mss. संह्लां (for संह्लां). K1 B2.3 Ds2 च (for तु). B1 पुत्रस्य (for दैत्यस्य). — ^c) K1 सुतपसा; K2 तु तपसा; K3 Dn2 सुतपसो (for सुमहता). — ^d) K1.3 Dn महतो (K1 ता); K2 महान्तो (for तपसा). — After 80, N (except S1 K3 Ñ1) T G M4 ins.:

82* चतस्रः कोटयस्ताश्च मणिमत्यां निवासिनः ।
तेऽप्यवध्यास्तु देवानामर्जुनेन निपातिताः ॥

[T1 om. line 1. — (L. 1) V3 तेषां; D1 तात; T2 G1.4 चैव; G2.5 M4 ते च; G3 ये च (for ताश्च). Ñ3 V1.2 B Dn Ds D3 तिस्रः कोटयः सुतास्तेषां (for ^a). T2 G1 मणिमाला- (for मत्यां). K4 Ñ2 V2 B1.3 Dn D1.3.6 T3.4 G5 निवासिनाम्; B2 सिताः (for सितः). D3 मणिवत्यां नि (sup. lin. मध्यनि) वासिनाम् (for ^b). — (L. 2) V2 D3 च (for तु). K1 अवध्यास्ते हि देवानाम्; B Ds तेऽपि वध्या देवतानाम् (for ^a).]
T1.2 G cont.:

83* अनेकमायाकुशला धनुर्वेदस्य पारगाः ।

81 ^a) M1-3 पुत्राः (for सुताः). K4 च; Ñ2.3 V1.3 Dn D1-5 तु (for सु). B3 महात्मानस्; D6 T2 G M4 प्राज्ञास् (for सत्त्वास्). — ^b) K4 Ñ3 V1.2 B D3.5 M3 संप्रः; T3.4 सुप्र- (for परि-). — After 81^{ab}, K2 (marg.) reads 84^{ab} repeating it in its proper place. — ^c)

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 90

श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्रिका ॥ ८२
 शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ।
 अश्वानुष्टान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥ ८३
 विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा ।
 सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा ॥ ८४
 सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणामभितौजसाम् ।
 अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् ॥ ८५
 काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रमभितौजसः ।

सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः ॥ ८६
 तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ।
 ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्चतरावुभौ ॥ ८७
 एलापत्रश्च शङ्खश्च कर्कोटकधनंजयौ ।
 महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ ८८
 कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ।
 शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८९
 नहुषः शङ्खरोमा च मणिरित्येवमादयः ।

C 230
B I. 3. 115
P I. 3. 115

D₃ क्रौञ्चा श्येना (for काकी श्येनी). — ^a) B₁ सुसीवी;
 T₂ G₁. 3. 5 सुग्रीवा (for °वी). S₁ K₂. 4 Ñ V B Dn Ds
 D₂. 5. 6 G₂. 4 C₃ शुचिगृध्रिका; T₁ शुचिर्नूभिके (sic); M₃
 शुक्रगृध्रिके (for शुचि°). D₃ सुग्रीवा च सगृध्रिका. ❀ C₃ :
 शुचिसहिता गृध्रिका । शुचिर्गृध्रिका चेत्यर्थः । ❀

82 D₃ reads 82^{ab} twice (second time on marg.).
 — ^a) B₁ D₃ (first time) क्रौञ्ची (for काकी). K₂— Ñ₂. 3
 V B₂. 3 Dn Ds D₁. 2. 3 (marg. second time). 4. 5 T₁. 3. 4
 काकी काकानजनयद्; D₆ T₂ G M₄ काकी त्वजनयत्काकान्.
 — ^b) K₁ उल्लूकान्; K₂. 3 D₃ (marg.) M₂ सोल्लूकी (for
 उ°). T₂— G₂. 4. 5 M₄ प्रत्युल्लूकिकान्. S₁ उल्लूकांश्चापि वायसान्.
 ❀ C₃ : प्रत्युल्लूकिकान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्चेत्यर्थः । ❀ — ^c)
 Dn₁ om. श्येनी. — ^a) S₁ गृध्रिका; K Ñ V₁. 2 B D
 (except D₂) T₁. 3. 4 G₂. 4. 5 M₃ गृध्रयपि; G₁ गृध्रका;
 G₃ सूचिका (for गृध्रिका).

83 ^a) Hypermetric. D₆ कुचीरोदान्; T₄ शुच्यौदकान्;
 M₁—₃ शुकी शुक्रान् (for शुचिरौदकान्). S₁ अनौदकान्पक्षिणश्च;
 M₄ शुचिरौदगणान्पक्षीन् (sic). — ^b) D₃ T₂ G₁ M₄ सुग्रीवा.
 S₁ K₄ च (for तु). — ^c) K₃ ह्यान् (for अश्वान्). — ^a)
 T₄ तासां (for ताम्रा). K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁ B D₂. 4. 5 G₄. 5
 ताम्रावं (Ñ₂ सां वं) शाः प्रकीर्तिताः; T₂ G₁. 2 ताम्रायाः पुत्रतां
 गताः (G₂ तान्); G₃ M₃ याः परिकीर्तिताः.

84 K₂ reads 84^{ab} on marg. for the first time after
 81^{ab}. — ^a) K₂ (first time) D₁ विनतायास्; V₂ विनतायां
 (for तायास्). K₁. 2 (both times) B Ds D₂ च (for तु).
 K₄ B₂ Ds D₆ T₂— G₁. 5 M₁. 2. 4 द्वौ पुत्रौ (by transp.).
 — ^b) D₆ T₁. 2 G M₄ विख्यातौ गरुडारुणौ. — ^c) K₄ B
 Ds D₁. 3. 5. 6 T₁ G₁. 5 M₄ पतगः (for तां). Ñ₂ T₂ सुवर्णः
 पक्षिणां (T₂ तगः) श्रेष्ठो. — ^a) T₂ G₁ अरुणः; M₄ विख्यातः
 (for दारुणः). T₃. 4 दारुणः पद्मगाशनः.

85 ^a) S₁ तु साहस्रं (for सहस्रं तु). — D₄ T₃ om.
 (hapl.) 85^c—86^b. — ^c) S₁ तेषां (for तात). ❀ C₃ :

अनेकशिरसां नानारूपकणानाम्, न तु बहुमस्तकानाम् । सर्पाणां
 तु एकमस्तकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वात् । ❀ — B₃ om. 85^a—88^c.
 — ^a) S₁ Ñ₂ खचराणां. V₃ तथैव च (for महात्मनाम्).

86 B₃ om. 86; D₄ T₃ om. 86^{ab} (for all, cf. v. 1.
 85). — ^a) S₁ सु-; K V₃ B₁. 2 Dn Ds D₃ T₁. 4 G₂. 4 च
 (for तु). — ^c) G₃ वंशजा (for वशगा). M₄ नाम (for
 नागा). T₄ तथा क्रोधवशायास्तु. — ^a) Ds D₁ T₂ G₁ M
 नैक- (for स्नेक-).

87 B₃ om. 87 (cf. v. 1. 85). — ^a) S₁ D₆ G₁ एषां;
 K₂— D₁. 5 T₂ G₂—₅ M येषां (for तेषां). T₃. 4 ग (T₄ भ-
 ण्यन्ते (for सततं). — ^c) T₁ महासत्त्वः (for पद्मः).

88 B₃ om. 88^{abc} (cf. v. 1. 85). T₃ om. 88^{ab}. — ^a)
 Ñ₁. 2 V₁ Ds₂ M₄ एलापुत्रश्च; M₂ लोहपत्रश्च (for एला°).
 K₁. 2 V₃ Dn T₄ G₂. 4 तथा शङ्खः (for च शङ्खश्च). S₁ K₃
 ऐलापत्रस्तथा पद्मः (K₃ शङ्खः). — ^b) D₂ कर्कोटश्च (for
 टक-). — ^c) D₄ महाकालौ; G₃ वणौ (for कर्णौ). D₅
 G₂ महानीलो (G₂ बलो) महाकर्णौ. — ^a) G₃ धनंजयौ (for
 बलाहकौ).

89 ^a) K₁ कुहरः; Ñ₃ (marg. as in text) कुञ्जरः; D₆
 कुमारः (for कुहरः). S₁ Ñ₂ दन्तश्च (for दंष्ट्रश्च). K₄ कुहरः
 परदंष्ट्रश्च; T₁. 2 G M कुमारः पद्मदंष्ट्र (M₁—₃ दंष्ट्रश्च).
 — After 89^{ab}, Dn₁ ins. 85*. Dn₁ om. 89^c—90^b. S₁ G₂
 om. (hapl.) 89^{cd}. V₂ reads 89^{cd} on marg. — ^c)
 V₁. 3 शङ्खपाणिश्च; M₄ पाली (for पालश्च).

90 Dn₁ om. 90^{ab} (cf. v. 1. 89). — ^a) K₃ D₄ नहुषः
 (for नहुषः). G₂ लोमा (for रोमा). — ^b) K₁ (sup.
 lin. as in text) Dn₂ पाणिर्; T₁ महिर (for मणिर).
 — After 90^{ab}, T₃ ins. :

84* एते चान्ये च बहवो दंदशूका विषोल्बणाः ।

T₃ cont. : K₁. 2 (also marg.). 4 Ñ₂. 3 V B Dn₂ Ds
 D₁—₆ T₂. 4 G₁. 4 ins. after 90^{ab}; Dn₁ after 89^{ab} :

३. ९०]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 232
B 1. 3. 116
P 1. 3. 116

गणं क्रोधवशं विद्धि तत्र सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥ ९०
स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च धरायाः प्रसवः स्मृतः ।
गास्तु वै जनयामास सुरभी महिषी तथा ॥ ९१
इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ।
खसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥ ९२
अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानमितौजसः ।
एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्याणुजंगमाः ॥ ९३
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः ॥ ९४
वैवस्वते तु महति वारुणे वितते क्रतौ ।

85* तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन निपातिताः ।

चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणामुरगाशिना ॥

[After line 1^a, K₂ reads line 2^a and line 2^b (transp.). — (L. 2) K₂ सहस्राणि चतुर्दश (for ^a). V₂ D₂ सर्पाणाम्; D₃ शूरा^a (for क्रूरा^a). K₁ पन्नगाशिनाम्; K₂ (marg.). 4 N_{2.3} V B Dn Ds₁ D_{1.4.6} T₄ G₄ उरगाशिनाम्; D₃ T₂ अनिलाशिनाम्; Gorakhpur ed. पवनाशिनाम् (for उरगाशिना). K₂ उरगाशिना क्रूरेण (for ^b).]

— ^c) S₁ वशा सूते; K₃ वशा नाम (for वशं विद्धि). — ^d) K N V B Dn Ds D₂₋₅ T₃ G तस्य; D_{1.6} T_{1.2} M₄ तस्याः; T₄ ते च (for तत्र). D_{2.5} सर्व (for सर्वे).

91 ^a) G₃ जलस्थाः (for स्थलजाः). — ^b) K₂ D₆ M₁₋₃ इरा (D₆ ला)याः (for धरायाः). K₁ N_{1.2.3} (marg.) V B_{1.2} D_{2.4.5} T_{3.4} G₄ धरायाः प्रसवाः स्मृताः; K₄ N₃ याः प्रसवास्तथा; B₃ D₃ याः पशवः स्मृताः; T_{1.2} G_{1-3.5} इ- (T_{1.2} ज)रायाः प्रस (T₁ भ)वाः स्मृताः. — After 91^{ab}, S₁ ins. :

86* अनायुषायाः पुत्रास्तु पञ्चाशत्सुमहाबलाः ।

सुरतो गुणवृत्तश्च विश्वरोऽथ नृपस्तथा ॥

— ^a) S₁ सुरभिर् (for भी). N_{1.3} V₁ B Ds T_{2.3} G₁₋₃ M₁₋₃ सुरभिर्महिषांस्तथा; V_{2.3} Dn D₃₋₅ T_{1.4} G_{4.5} M₄ मिर्महिषीस्तथा; D₆ मिर्वृषभांस्तथा.

92 ^a) K₂ T_{2.3} G_{1.5} M₄ इला; K_{3.4} इडा (for इरा). — ^b) Cal. ed. स्याणु- (for तृण-). — D₅ repeats 92^{cd} on marg. after 93^{ab}. — ^c) S₁ N₃ V_{1.3} B_{1.3} T₄ G_{2.4} खसा तु; K₁ निकषा; K₃ निशा तु; N_{1.2} D₆ शेषास्तु; D₁ सुरसा; D₅ (second time) क्रोधा तु (for खसा तु). — ^d)

जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ ९५

पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीनुत्पन्नान्सप्त मानसान् ।

पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ ९६

ततो विरोधे देवानां दानवानां च भारत ।

दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥ ९७

तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ।

वरेण च्छन्दयामास सा च वत्रे वरं तदा ॥ ९८

पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ।

स च तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं सुमहातपाः ॥ ९९

दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभाषत ।

K_{1.4} N_{1.3} Dn Ds₂ D₁ T_{1.3.4} G₂₋₅ M₄ मुनीन् (for मुनिर).

93 ^a) K₁ N₃ V_{1.3} D₃ च; M₃ सु- (for तु). S₁ K V₁ D_{1.6} G₂ महासत्त्वा (for सत्त्वान्). — After 93^{ab}, D₅ repeats 92^{cd} on marg. — ^c) Some Mss. काश्यप- (for क^a). V₂ एते कश्यपतो जाताः. — ^d) V₃ स्थल- (for स्याणु-).

94 94^{ab} = 79^{cd}. — ^a) S₁ K₄ V_{1.2} D_{1.4} एषां; D₅ M_{1.2} येषां (for तेषां). G₃ एतेषां पुत्रपौत्राश्च. — G₄ om. 94^c-96^b. — ^c) V₂ D₆ T₁ G₂ M₄ एवं (for एष). N₂ D₂ मन्वन्तरस् (for रे). Dn D₃ स्तीते (for तात). — ^d) N_{1.2} V₂ M₃ स्वारोचिषः (for षे).

95 G₄ om. 95 (cf. v. 1. 94). — ^a) K₂₋₄ N_{2.3} D_{1-3.5} T₂ G_{1.5} M₃ स्ति-; D₆ ऽपि; G₃ च (for तु).

96 G₄ om. 96^{ab} (cf. v. 1. 94). — ^a) S₁ N_{2.3} V₁ D_{2-4.6} T G_{1-3.5} M_{3.4} तु (D₄ om. तु) सप्तर्षीन्; K₄ N₁ V₂ B Ds D_{1.5} समुत्पन्नान्; V₃ *देवर्षीन् (for तु ब्रह्मर्षीन्). — ^b) N₁ B Ds ब्रह्मर्षीन्; V₂ D₅ सप्तर्षीन् (for उत्पन्नान्). — ^c) D₆ M₁₋₃ पुत्रान्वै (for पुत्रत्वे). S₁ पुत्रत्वे कारयामास. — ^d) D₆ S (except M₁₋₃) प्रजापतिः (for पितामहः).

97 ^a) D₂ विरोधाद् (for धे). — ^b) D_{3.4} दैत्यानां चैव भारत. — ^c) K₄ च (for वै). — ^d) T₄ वै पतिम्; some Mss. काश्यपम् (for क^a). S₁ कश्यपं समुपस्थिता.

98 ^a) Some Mss. काश्यपः. T₃ तु धर्मात्मा (for प्रसन्नात्मा). K₂ तां प्रसन्नः कश्यपश्च. — ^b) S₁ V₃ D₅ तथा; D₃ तदा (for तथा). — ^c) K₃ Dn तोषयामास; V₃ वरं (for च्छन्द^a). — ^d) N₂ om. वत्रे. D₂ वत्रे च (by transp.). K_{2.3} N₁ B₁ Dn D₁ T₁ G_{2.4} M_{1.2} वरं ततः; D₅ वरार्थिनी (for वरं तदा).

99 B₃ om. 99-100. — ^c) T₂ G₁ तस्या (for तस्यै).

मरुदुत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[3. 106

इन्द्रं पुत्रो निहन्ता ते गर्भे चेच्छरदां शतम् ॥ १००
 यदि धारयसे शौचं तत्परा व्रतमास्थिता ।
 भविष्यति सुतस्तेऽयं यद्येनं धारयिष्यसि ॥ १०१
 तथेत्यभिहितो भर्ता तथा देव्या महातपाः ।
 धारयामास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप ॥ १०२
 ततोऽभ्युपगमादित्यां गर्भमाधाय कश्यपः ।
 रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ १०३

तेजः संभृत्य दुर्धर्षमवध्यममरैः सदा ।
 जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ १०४
 तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरभवत्पाकशासनः ।
 ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमच्युतः ॥ १०५
 अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ।
 निद्रामाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य ह ।
 वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तत ॥ १०६

C 248
B I. 3. 133
P I. 3. 133

— ^a) Ds D6 T4 M2.4 प्रार्थितः (for °तं). T3 भार्यायै राज-
 सत्तम.

100 B3 om. 100 (cf. v. l. 99). — ^a) G4 तद्वाचा
 परमव्यग्रो. — ^b) M1 मारीचिस् (for °चस्). S1 उवाच ह
 (for अभाषत). — After 100^{ab}, K1.2.4 N2.3 V B1.2
 D T1.3.4 G2 read 101^{cd}, D6 T1 repeating it in its
 proper place. — ^c) S1 K1-3 Dn G2 सुतो; N2.3 पुत्रान्
 (for पुत्रो). Ds वै (for ते). — ^d) S1 D2 T1 G3.5 M3.4
 गर्भं चेच्; N1 V3 B2 Dn Ds D3 T3.4 G2.4 गर्भं वै;
 N3 V1.2 D5 T2 G1 गर्भं च; D1 गर्भान्ते; M2 गर्भं च (for
 गर्भं चेच्). K2.4 N2 B1 D4 गर्भं वै (K2 °भं वै; N2 D4 °भं
 च) शरदः शतम्.

101 ^a) N2.3 V1 D6 T1 G3 M2 शौचात् (for शौचं).
 — ^b) V3 om.; T1 तत्परं (for °रा). V3 व्रततत्परा; M1 वृत्त-
 मास्थिता (for व्रतं). — S1 K3 B3 om. 101^{cd}. K1.2.4
 N2.3 V B1.2 D T1.3.4 G2 read 101^{cd} after 100^{ab}, D6
 T1 repeating the same here. — ^c) Ds1 भविष्यसि (for
 °ति). N2 तुभ्यं; D4 त्वेष (for तेऽयं). — ^d) K1 N1 B1
 Dn D5 (marg. as in text) T1 (both times). 2 G1.3
 M3.4 यद्येवं; D4 यद्योगं (for यद्येनं).

102 ^a) D3 [अ]भिहिते (for °तो). T2 G1 तथेत्यभिहिता
 भर्ता. — ^b) T2 G1 तथा देवी (for तथा देव्या). — ^c) V2
 वै; D5 तं (for तु). — ^d) K1 वै परंतप; K2.3 वै नराधिप
 (for वसुधा°). — After 102, D6 T G1-3.5 M4 ins. :

87* तित्यं त्रिषवणं स्नाता कृच्छ्रचान्द्रायणे रता ।

[D6 त्रिषवणे; T1 G3.5 M4 °ण- (for °णं). G5 कृच्छ्रे.]

103 Ds om. 103^{ab}. — ^a) M1-3 अभ्युपगमे (for
 °पगमाद्). K3 D3 दिव्यं (for दित्यां). — ^b) S1 आदाय; D6
 आज्ञाय (for आधाय). Some Mss. काश्यपः. — K1 (marg.
 sec. m.). 2.4 N2.3 V B D T2-4 G repeat 103^{cd} after
 110^{ab}. — ^c) S1 रोचयेद्वै; K1 (first time) अरोचयद्; K1.4
 (both second time) रोचयित्वा; K2 (first time) रोषयन्वै;
 Ds (both second time) शोचयन्वै; D6 (first time) रोच-
 यन्तं; G3.5 (both first time) यद्वै (for °यन्वै). K1.2 D4

(all first time). 6 (second time) M1.2 गणं; K1 (second
 time). 4 D6 (both first time) T1.3.4 (last two first
 time) M4 गुण-; G2 (second time) गुणं (for गण-).

104 ^a) S1 T2 G1.5 संगृह्य; K1.3 B2.3 D2.4.6 G3
 M1.3.4 संहृत्य; K4 संसृज्य; N2 संवृत्य; Ds संहृत्य (for
 संभृत्य). — ^b) M2 असह्यम् (for अवध्यम्). K N V2.3
 B Dn Ds D1-5 T3.4 G2.4 अपि; D6 G3 M4 सह (for
 सदा). V1 अवध्यममरगणैरपि (hypermetric). M3 अवध्यम-
 सुरैस्तदा. — ^c) D1 पर्वते च (for °ताय). S1 जगाम
 पर्वतादेशं. — After 104, T3 ins. :

88* दधार सा च तं गर्भं सम्यक्सा च समन्विता ॥
 गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि ।

T3 cont. : T2 G M4 ins. after 104 :

89* गते तु काश्यपे तात वरदः पाकशासनः ।
 [G4 वरदे.]

T2.3 G M4 cont. : D6 T1.4 ins. after 104 :

90* तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुर्ववन्दे चरणौ दितेः ।
 शुश्रूषयाम्यहं देवि पादौ ते नियतव्रते ॥
 एवमुक्ता तु सा देवी शक्रेणामिततेजसा ।
 उवाच वचनं देवी शक्रं शत्रुनिबहर्णम् ॥
 शुश्रूषय महाभाग नियतात्मा महाद्युते । [5]
 ततः पश्यसि संजातं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः शुश्रूषणपरायणः ।

[(L. 1) T3 [अ]न्तरं (for °र-). — (L. 3) D6 सान्त्वम्
 (for एवम्). T2 उक्त्वा महा- (for उक्ता तु सा). — (L. 4) D6
 G3.5 देवं; T3 चेदं (for देवी). — (L. 5) G4.5 शुश्रूषस्व
 (for °य). M4 महामते (for °द्युते). — (L. 6) T3 पदयामि
 (for पश्यसि). — (L. 7) T4 G2.4 तस्याः (for देव्याः).]

105 ^a) K2.4 B3 D3.4 [अ]न्तरं (for °र-). — ^c) S1
 K1 (sup. lia.) ऊन-; K1 गते; K4 D1.2 जाते (for ऊने).
 K1-3 D4 तत्र; D6 T3 G1.3.5 M तस्याः; T3.4 G2.4 चास्या
 (for चास्या). — ^d) K2.3 D1 अच्युत; D6 उद्यतः; T3
 आत्मवान् (for अच्युतः).

3. 107]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 249
B I. 3. 133
P I. 3. 133

स पात्यमानो गर्भोऽथ वज्रेण प्ररुद ह ।
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ १०७
सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः ।
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्शनः ।
मरुतो नाम देवास्ते बभूवुर्भरतर्षभ ॥ १०८

106 ^b) K₄ अथाविशत् (hypermetric) (for आवि-
शत्). — ^c) K₂ Ñ V_{1.2} B_{2.3} D_n D_s D_{1.2.4.5} T_{1.3.4}
G_{2.3.5} M₄ चा (D_{n1} वा) हारयामास; K₄ च धार^०; V₃ B₁
D₆ च कार^०; T₂ G_{1.4} च हार^० (for आहार^०). K_{1.3} निद्रायां
दारयामास; D₃ गर्भं च हार^०. — ^d) D₅ T₂₋₄ G_{2.4} तस्यां
(for तस्याः). K_{1.3} Ñ₂ V₃ D_{1.2.4} T_{1.3.4} G₂₋₅ सः; D₅
M₄ च (for ह). — ^e) Ś₁ K₁₋₃ तु तं; D₆ T₂ G_{1.3.5} M₄
तथा; T₁ तदा (for ततो). — ^f) K₁₋₃ T₂ G_{1.3.5} तु; D₄
च (for तं). K₂ व्यकृन्तत; K₄ व्यचिच्छिनत्; Ñ₂ B₁ D_{1.2.5}
व्यवच्छिनत् (for न्यकृन्तत).

107 ^a) K₂ D₅ सं- (for स). K₂ गर्भस्तु; K₃ D_n
G₃₋₅ M₄ वज्रेण; Ñ₁ D_s गर्भो वै (for गर्भोऽथ). D₆ T_{1.2.4}
G_{1.2} स वध्य (T₄ पात्य) मानो वज्रेण. — ^b) K₃ D_n T_{3.4} G₄
गर्भस्तु; D₆ T₂ G_{1.2.5} M₄ गर्भोऽथ; T₁ गर्भो हि; M₁₋₃
सस्वरं (for वज्रेण). D₁ च (for प्र-). — ^c) D₂ रोदीति च
(for रिति). — ^d) V₃ पुत्रम् (for पुनर्). K₁ M_{1.2}
अभाषत (for अथाब्रवीत्).

108 D₂ om. 108^{abcd}. M_{1.2} om. 108^{ab}. — ^a) D_s
सोऽब्रवीत्; D₅ अभवत् (for सोऽभ^०). D_{s1} गर्भं (for गर्भस्).
— ^b) K₄ दुःखितः; T₃ धर्षितः (for रुषितः). D₆ T₂ G₄ M₄
प्रभुः (for पुनः). — ^d) T₂ G₁ कर्शनः; some Mss. कर्षणः
(for कर्शनः). — After 108^{abcd}, D₆ T G M₄ ins. :

91* तेन रोदनशब्देन दितिः सा प्रत्यबुध्यत ।

उवाच शक्रमार्ता सा किं त्वेतत्कृपणं कृतम् ॥

स भीतो निश्चरत्स्माद्योनिद्वारात्पुरंदरः ।

ततः पार्श्वगतो देव्याः पादयोर्निपपात ह ॥

इन्द्रः ।

अशुचिर्देवि सुसासि पादयोः कृतमूर्धजा । [5]

मयात्मवधभीतेन कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥

एवमुक्ता तु सा देवी आह शक्रमिदं वचः ।

सुकृतं साधु ते पुत्र न ते भवति दुष्कृतम् ॥

किं तु वक्ष्याम्यहं किंचित्त्वरुःवारिमर्दन ।

समैव पुत्रस्त्वं देव रक्ष चैतान्यदीच्छसि । [10]

वाढमित्यब्रवीदिन्द्र एवमेतन्न संशयः ॥

[(L. 2) T_{3.4} शक्रं धृतो; G_{2.4} शक्रमाना (for शक्रमार्ता).
T₁ G₃ तं; T_{3.4} ससि (for सा). T₁ G₃ च; T₂ G_{1.5}

यथोक्तं वै मघवता तथैव मरुतोऽभवन् ।

देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ १०९

तेषामेवं प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजय ।

निकायेषु निकायेषु हरिः प्रादात्प्रजापतीन् ।

क्रमशस्तानि राज्यानि पृथोः पूर्वं तु भारत ॥ ११०

M₄ तु (for तु). G₅ क्षपणं (for कृपणं). — (L. 3) T₁
महितो; T₂ G_{1.5} स भीत्या; T_{3.4} स दितेर् (for स भीतो).
D₆ G_{1.5} निःसृतस्; T₂ निभृतस् (for निश्चरत्). — T_{3.4}
G_{2.4} पुरंदरः (for इन्द्रः). — (L. 5) T₃ दिते देवि प्रसुप्तासि
(for ^a). — (L. 6) T₁ मयापि (for ^०म्-). T₂ G₁ कृतस्
(for कृतं). — Before line 7, G₄ ins. वैशंपायनः. — (L.
7) T₁ G₃ तदा (for तु सा). — (L. 8) T₃ सुकृतं सादिते
गर्भे यत्ते तदतिदुष्कृतम्. — (L. 9) M₄ कुरुष्व रिपुमर्दन (for ^b).
— (L. 10) T₂ G_{1.5} पुत्रांस् (for पुत्रस्). D₆ T₄ G₃ M₄
ते च (for देव). G₅ रक्षस्व (for रक्ष च). G₁ M₄ यदि (for
यद्). D₆ न वैतान्हन्तुमर्हसि (for ^b). — (L. 11) D₆ एते देवा;
T_{1.2} G_{3.5} एतदेव; G₂ एतदेवि; M₄ एवमेव (for ^०मेतन्).]

— ^c) Ś₁ B₂ देवा वै; Ñ₁ V₂ B_{1.3} D_s ते देवा (by transp.).
— ^f) T₃ बभूवुर्भभिषिताः; M₁₋₃ ^०वुर्जनमेजय.

109 ^a) K₁₋₃ V₃ (marg. as in text) D_n T G M₄
[ए]वोक्तं (for [उ]क्तं वै). Ś₁ K_{1.3} D_s D_{2.3.6} M₃ भगवता
(for मघ^०). — After 109^{ab}, D₆ T G M₄ ins. :

92*

दितिः ।

मा रोदीरिति यच्छब्दस्त्वयोक्तः पाकशासन ।

मरुतो नाम तेनेमे भवन्तु यदि मन्यसे ॥

देवासुरेषु युद्धेषु भृत्यास्तव कृते विभो ।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यन्ति वशगास्ते पुरंदर ॥

एवं ब्रुवाणां तां देवीं प्राह शक्रस्त्वदं वचः । [5]

[(L. 1) D₆ T₁ यः शब्दस्; T₃ शब्दोऽयं (for यच्छब्दस्).
— (L. 3) T₃ पुत्रास्; M₄ भीनास् (for भृत्यास्). D₆ तव तु
ते; T₂ तु तव ते; T₄ G_{2.4} भवन्तु ते (for तव कृते). T₁ G₃
सहायास्ते भवन्तु वै (for ^b). — (L. 4) T₁ G₃ सहायास् (for
वशगास्).]

— D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ read 109^{cd} twice. — ^c) B₃
चैकोन- (for ए^०). — ^d) D₆ T_{1.2} (all first time).³
G_{1.3.5} M₄ (last four first time) सहाया मे सदानये.

110 ^a) V₃ D_{s2} D₂ G₁ एव (for एवं). V₂ D₆ T_{1.2}
G_{1.5} M₄ प्रवृत्तानां; D₂ प्रवृद्धानां (for प्रवृ^०). — After
110^{ab}, K₁ (marg. sec. m.). 2.4 Ñ_{2.3} V B D T₂₋₄ G
repeat 103^{cd}. — ^{cd}) M₄ transp. second निकायेषु
and हरिः प्रादात्. Ñ₂ V₃ (marg.) हविः (for हरिः). M₁₋₃

पृथुपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[4. 4

स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः ।
पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्गमिदं जगत् ॥ १११

भूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो भरतर्षभ ।
नावृत्तिमयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ ११२

इति श्रीहरिवंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।

अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैन्यं पितामहः ।
ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ १
द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।

यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २
अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिम् ।
आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३
प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् ।

C 261
B 1. 4. 5
P 1. 4. 5

चक्रे (for प्रादात्). $\tilde{N}_2$ B2 D2. 5 प्रजापतिः ; B1. 3 T3. 4 G4
पतिम् (for पतिन्). — $\tilde{f}$ K1 कृष्ण (for पृथोः). K1
(marg.) पूर्वाणि (for पूर्व तु). K2. 4 $\tilde{N}$ V B D (except
D6) T3. 4 पृथुपूर्वाणि भारत ; K3 पूर्वाणि कृष्ण भा°. — After
110, $\tilde{N}_1$ repeats 28°-29°, 56* and 31-34.

111 °) $\tilde{S}_1$ हरिश्च (for स हरिः). $\tilde{N}_2$. 3 (marg.) B1. 3
(marg.) स चादिपुरुषो देवः. — $\tilde{b}$ M4 विष्णुः (for जिष्णुः).
M1 कृष्णो विष्णुस्वभारत (sic). — °) K4 तापनो. — After
111, V1 B2 ins. 94*. While $\tilde{N}_2$. 3 V3 ins. after 111 :
V1 cont. after 94* : B1 Ds ins. after 112 :

93* प्रयतो भव राजेन्द्र शृणुष्वैकमनास्ततः ।
नाशुद्धे नाशुचौ वापि नाशिष्याय कथंचन ॥
वर्णयेयमहं राजन्कृतज्ञाय हिताय च ।
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदेन संमितम् ॥

[(L. 1) $\tilde{N}_2$. 3 V1 प्रयत्नेन च ($\tilde{N}_2$ °नैव) राजेन्द्र (for °).
— (L. 2) $\tilde{N}_2$ [अ]स्य (for [अ]पि). V3 नाशुचये नानसूयाय
(hypermetric) ; Ds नाशुचेनानसूयाय (for °). B1 कदाचन
(for कथं). — (L. 3) $\tilde{N}_3$ B1 Ds वर्तयेयमिदं राजन् (for °).
 $\tilde{N}_2$ कृपणायाहिताय च (for °). — $\tilde{N}_2$ om. line 4. — (L. 4)
V3 वेदान्त- (for वेदेन).]

112 °) T2 G1 हन्त (for भूत-). $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_2$ V3 D5 G3
इदं ; Ds प्रियं (for इमं). — $\tilde{b}$ T1 ज्ञात्वा तु (for जानतो).
— K2. 4 $\tilde{N}_2$. 3 V2. 3 B1 Dn D1. 5 Bom. and Poona eds.
ins. after 112° : V1 B2 after 111 :

94* मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोऽपि वा ।

[K4 V2 मा (V2 म) मरुतानां ; $\tilde{N}_2$. 3 V1. 3 B1 मरुतां हि ;
D1 °तोऽथ (for °तां च). V3 श्रुतं ; Bom. and Poona
eds. शुभे (for शुभं). $\tilde{N}_2$ V1. 3 हि (for सिपि). V2 च (for
वा). K2 B2 शृणुयाच्च (B2 °द्वा) पठेत च (B2 वा) ; K4 Dn
D1. 5 शृणुयाच्चः पठेन्नरः (K4 D1 °त वा) (for °).]

— After the above, V1 cont. 93*. — °) D1 वृत्ति- ; M4
[अ]प्यस्य (for [आ]वृत्ति-). G3 फलम् (for -भयम्). V2
[इ]ति (for [इ]ह). — $\tilde{d}$ D5 G1. 5 -लोके (for -लोक-).
— After 112, B1 Ds ins. 93*.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K1-3 $\tilde{N}_1$ Dn Ds
T2. 3. — Mention of Khila : N S. — Adhy. name :
K2-4 V2. 3 B2 D1. 2 मारुतोत्पत्तिः ; $\tilde{N}$ V1 D4 मरुतोत्पत्तिः ;
B1 मरुदुत्पत्तिः ; D3 सर्वभूतसर्गः ; D5 पारिजाते मरुतामुत्पत्तिः ;
D6 G2. 3. 5 M4 भूतसर्गः ; T2 G1 भूतोपसर्गः. — Adhy. no.
(figures, words or both) : K3 $\tilde{N}_3$ B Dn Ds D4. 6 S 3.
— Śloka no. : K1 132 ; Dn D4 136 ; Ds2 149 ; D2 137.

4

1 M1 om. 1°b. — °) D6 T2 G2. 3 M3 [अ]थ (for
[अ]धि-). D3 च (for तु). D2 अभिषिच्याधिराज्येन. — $\tilde{b}$
Some Mss. वैन्यं (for वैन्यं). K3 Dn प्रजापतिः (for पिता-
महः). — $\tilde{d}$ V3 संदेष्टुम् ; D6 T1 G2. 3 M1. 2. 4 प्र° ; T2
G1. 4 प्रा° (for व्या°).

2 °) $\tilde{N}_2$ द्विजानां वीरुधानां च. — $\tilde{b}$ D6 S (except
T4) नक्षत्राणां ग्रहैः (T1 गणैः) सह. — $\tilde{d}$ $\tilde{N}_2$ G5 अभिषेच-
यत् (for अभ्य°). D6 पार्थिवानां धनस्य च.

3 °) D6 च (for तु). D6 चैव (for राज्ये). — $\tilde{b}$ $\tilde{S}_1$
K1. 3 Dn D5 T3 G4 प्रभुम् ; V3 कृतम् ; V3 (sup. lin.)
M1-3 तथा ; T2 G1 प्रति (for पतिम्). — After 3°b, V2
D4 T4 ins. :

95* बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावाङ्मिरसं पतिम् ॥
भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ।

[T4 om. (hapl.) line 1.]

While after 3°b, T1. 2 G M1-3 read 5°d. — °) D6
T1-3 G1-4 M1 पतिं (for तथा).

4. 4]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 261
B I. 4. 5
P I. 4. 5

दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादममितौजसम् ॥ ४
वैवस्वतं पितृणां च यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च ॥ ५
सर्वभूतपिशाचानां गिरीशं शूलपाणिनम् ।
शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ ६

4 ^a) Some Mss. प्रह्लादम्. K₂ Ñ₁ T₂ G₁ अमितौजसम् (for °जसम्). — After 4, Ñ_{2.3} V D₃ ins. 97*, and D₅ 99*.

5 ^a) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.2} B₁ D_{1.5} पितृणां तु; T_{3.4} G_{2.4} M₃ च पितृणां (by transp.). — ^b) D₄ धर्म (for यमं). G₃ अभिषिच्य च (for अभ्यषेचयत्). — After 5^{ab}, S₁ K_{1.3} Dn D₄ ins.:

96* मातृणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवाम् ।

[K₁ transp. तथा and गवाम्.]

— D₃ om. 5^{cd}; T_{1.2} G M₁₋₃ read it after 3^{ab}. — ^c) M₃ यक्षाणां रक्षसां चैव. — ^d) K₄ M₁₋₃ गुह्यकानां (for पार्थिवानां). T_{1.2} G₂₋₅ M₄ धनस्य (for तथैव). — B_{2.3} D₅ D₆ T₁ ins. after 5: K₄ Dn D₅ after 6: Ñ_{2.3} V D₃ after 4: B₁ after 5^{ab}:

97* नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ।

विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥

[(L. 1) N₃ देवानां (for साध्यानां). — T₁ om. line 2. — (L. 2) D₃ उपादिशत् (for अथा°).]

6 D₅ om. 6^{ab}. — ^b) Some Mss. गिरिशं (for गिरीशं). — K₁ D₆ ins. after 6: K₄ Dn D₅ cont. after 97*: Ñ₂ after 99*: Ñ₃ V B_{1.2} ins. after 9:

98* गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ।

शब्दाकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥

[(L. 1) Ñ₂ खगानाम् (for भूतां). Ñ₃ V₁ B₂ च शरीरिणाम् (for अश°). — K₁ om. line 2. — (L. 2) Ñ₃ V₁ B₁ शब्दानां शब्दवतां चैव (hypermetric); B₂ शब्दानां शब्दतां चापि; Dn Cnp काशमुवां चैव (for °). Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn बलवतां (for च बलिनां).]

— While K₄ Dn D₅ ins. 97* after 6.

7 D₂ om. 7-9. — ^a) D₅ च राजानं (for अधिपतिं). — ^b) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} B D₅ D_{1.4.5} प्रभुम्; K₃ Dn M₁₋₃ विभुः; D₆ T_{1.2.4} G M₄ तथा; T₃ प्रति (for प्रभुः). D₂ (sup. lin. as in text) चक्रे निजरथप्रभुम्. — V₂ om. 7^{cd}. — ^c) K_{1.4} (sup. lin. as in text) D₄ G₅ चैव (for चक्रे). S₁ नागानामधिपं शेषं. — ^d) S₁ वासुकिम्; Ñ₁ तक्षकः (for °कम्).

गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुः ।

नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ ७

वारणानां च राजानमैरावतमथादिशत् ।

उच्चैःश्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ८

मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं तु गवामपि ।

8 D₃ om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^a) K₄ Ñ V_{1.3} B D₅ D_{2.5.6} T_{1.2} G_{1.3.5} M_{1.2.4} तु (for च). S₁ राजेन्द्र (for राजानम्). — ^b) Ñ₂ ऐरावणम् (for °वतम्). K₄ [अ]पि वा (for [अ]दिशत्). — ^d) T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ [अ]पि (for [ए]व). K_{2.4} D_{4.5} गरुडमन्तं च पक्षिणाम्; K₃ Dn °डं च पतत्रिणाम्.

9 D₃ om. 9 (cf. v. 1. 7). — ^a) D₂ T₂ G₁ अपि (for अथ). — ^b) K₂ D₄ वृषभं (for गोवृषं). B₁ T_{1.3} G₂ च (for तु). Ñ₁ पतिः; V₂ B D₅ T₃ पतिम् (for अपि). K_{1.3} Dn गोवृषं च चतुष्पदाम्. — After 9^{ab}, Ñ₂ ins. 99*. — ^c) T_{3.4} छक्षं तु (for राजानं). — ^d) T_{3.4} राजानं च (for छक्षमेव). K_{1.3} Dn [अ]दिशत्प्रभुः (Dn₁ °भुम्) (for [अ]भ्यषेचयत्). — K₄ Dn D_{5.6} ins. after 9: Ñ₂ after 9^{ab}: Ñ₃ V B_{1.2} cont. after 98*: D₅ ins. after 4: D₃ after 6:

99* सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च ।

आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥

सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ।

सरीसृपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥

[(L. 1) Ñ₂ नदीनां (for नदीनां). Ñ₂ V₂ वर्षितस्य (for वर्षणस्य). — (L. 2) Ñ₂ V₂ अन्यतमं; Ñ₃ V₁ अवरजं (for अधिपतिं). Ñ₂ V_{2.3} पर्जन्यमभ्य (V₃ °भि)षेचयत्; D₅ न्यं चाभ्यषेचयत् (for °). — D₆ om. lines 3-4. Ñ₂ transp. lines 3 and 4. — (L. 3) V₂ दन्तिनां (for दंष्ट्रिणां). Ñ₂ V₃ राजानमभिषेचयत्; Dn₁ D₅ D₃ °नं चा (D₃ सो)भ्यषेचयत् (for °). — V_{2.3} B₂ D₅ om. line 4. — (L. 4) K₄ Ñ₂ Dn D_{3.5} सर्वेषां (for सर्पाणां).]

— After the above, Ñ₂ cont. 98* followed by 7^{ab}. K₄ Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn D₅ D_{3.5.6} Bom. and Poona eds. cont.: K₁ D₂ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ ins. after 9:

100* सर्वाप्सरोगणानां च कामदेवः कृतः प्रभुः ॥

ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ।

पक्षाणां च क्षपाणां च सुहूर्ततिथिपर्वणाम् ॥

कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।

गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ [5]

[K₁ D₂ om. lines 1-2. — (L. 1) D₆ सर्वाप्सर- (for °रो-). Ñ₂ गन्धर्वाप्सरागणानां च (hypermetric); Bom. and Poona eds. गन्धर्वाप्सरसां चैव (for °). K₄ Ñ_{2.3} V_{1.3}

वनस्पतीनां राजानं पुष्पमेवाभ्यषेचयत् ॥ ९
 एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ।
 दिशां पालानथ ततः स्थापयामास भारत ॥ १०
 पूर्वस्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशापालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ ११
 दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १२
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १३

तथा हिरण्यलोमानं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १४
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ १५
 राजसूयाभिषिक्तश्च पृथुरेभिर्नराधिपैः ।
 वेददृष्टेन विधिना राजराज्येन राजभिः ॥ १६
 ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषेऽमिततेजसि ।
 वैवस्वताय मनवे पृथिवीराज्यमादिशत् ॥ १७
 तस्य विस्तरमाख्यासे मनोर्वैवस्वतस्य ह ।

C 280
 B I. 4. 24
 P I. 4. 24

B1. 2 D3. 5 कामदेवं तथा प्रमुम् (for ^b). — T1 om. (hapl.) lines 2-5. — (L. 2) K4 D3 कक्षाणाम्; D6 मार्गशीर्षो (for कर्तूनाम्). K4 Dn D3 देवतानां; Ds D5 वासराणां (for दिवसानां). — T2 om. lines 3-4. G2 om. lines 3-5. — (L. 3) K4 D5 अयनानां; N2 V1. 2 च क्षणानां; V3 च क्षराणां; Dn Ds उभयानां (for च क्षणानां). D3 कर्तूनामथ पक्षाणां; D6 पक्षाणां स तु जातानां (for ^a). M4 -लक्षणां (for -पर्वं). D6 तिथिमुहूर्तपर्वणाम् (for ^b). — (L. 4) D3 -प्रचाराणां; M4 -निभेषाणां (for -प्रमाणानां). — K1 D2 om. line 5. — (L. 5) D3 गतिरस्य (for गणितस्य). V2 च (for [अ]थ). D6 गणितस्थोपयोगस्य (for ^a). K4 सांख्ययनं; D3 शाखायनं (for संवत्सरं). D6 T2 G1. 3. 5 पतिम्; M4 विमुम् (for प्रमुम्).]

10 ^b) K1. 3 N1 B Dn Ds D3 M1-3 प्र-; D6 T2 G1. 3. 5 M4 [ए]व (for स). — ^c) N1 V3 Ds D3. 6 T1. 3. 4 G1. 2. 5 M1. 3. 4 दिशा- (for दिशां). D3 अपि (for अथ). D6 T1-3 G M1. 3. 4 तथा (for ततः). K3 दिक्पालानथ ततः (sub-metric); M2 दिशापालानथो तात.

11 ^a) S1 K1. 3 पूर्व तु; N1 राजेन्द्र (for पुत्रं तु). — ^b) G1 वैरणस्य; M1 वैराज्यस्य (for 'जस्य). — K3 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^c) S1 K4 V B1. 2 Dn D3. 4 दिशां (for दिशा-). M1-3 सुधर्माणं (for 'न्वानं). — ^d) K1 T3. 4 G2. 4. 5 च; V3 om. (for सो).

12 K3 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. K1 reads 12 and D4 reads 12^{ab} on marg. — ^a) S1 महाराज (for 'त्मानं). — ^c) T2 G1 शङ्खपदं (for 'पदं). — After 12, T2 reads 15^a repeating it in its proper place.

13 S1 om. 13-15. — ^a) K1. 3 N3 B Dn D2-6 T1-3 G3-5 M4 पश्चिमायां (for 'मस्यां). — ^c) M2 क्रतुमन्तं (for केतुं).

14 S1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Some Mss.

-रोमाणं. — ^b) T4 कर्दमस्य (for पर्जन्यस्य). — ^{cd}) K3 चैव (for दिशि). K1. 3 transp. दुर्धर्षं and राजानं. K1. 3 च (for सो).

15 S1 om. 15 (cf. v. l. 13). T2 reads 15^a for the first time after 12. D6 T3. 4 G1-3. 5 ins. after 15^a: T2 after the repetition of 15^a:

101*

सशैलवनकानना ।

ससागरा च ससरित्.

[(L. 2) T3. 4 ससरित्सप्तजलभिः.]

— ^b) Ds M4 सपर्वता; T3. 4 सपट्टणा (T4 ना) (for 'तना). T2 सप्तद्वीपसपट्टणा. — ^d) T3. 4 M4 धर्मतः (for धर्मेण). N2 V2 B D2 प्रति- (for परि-). K1 -कल्पते (for -पाल्यते). D3 T2 धर्मेण प्रतिपद्य (T2 'लभ्य) ते.

16 ^a) N1 V2 B2. 3 Dn D2. 3 T1. 3. 4 G2. 4 M4 तु; D5 वै (for च). S1 K1. 3. 4 सर्वैश्चैवाभिषिक्तश्च (S1 'स्तु); Ds राजसूयेऽभिषिक्तश्च. — ^b) B3 Ds एतैर्; D2 एव (for एभिर्). S1 K1. 3 D3 नराधिप (K1. 3 पः) (for 'धिपैः). — ^c) K2 देव-; N1 शास्त्र- (for वेद-). D6 देवसृष्टेन विधिना. — ^d) K2. 4 N2. 3 V1. 3 D2. 5 T3 भारत; M1-3 राजराट् (for राजभिः). N1 V2 B Ds D1. 3 T4 राजराज्ये नराधिप (N1 'पः); Dn 'ज्ये सुराजभिः; D4 राजा राज्ये च भारत; D6 T1. 2 G M4 राजा रा (D3 G1. 3 'जरा) ज्येऽभिषेचितः.

17 ^b) M1. 2 चाक्षुषे भरतर्षभ. — ^d) B D2. 3 पृथिव्यां (for 'वी), S1 K1-3 Dn T3 G4 ब्रह्मा (T3 पृथ्वी) राज्यमथादिशत्; D4 ततो राज्यं समा.

18 ^a) T2 विस्तारम् (for विस्तं). — ^b) K1 T3 G1 M4 हि; K2 V2 B1 G3 M1. 2 च; K4 B2. 3 Ds वै (for ह). — ^c) K4 [आ]नुपूर्व्या; T1 [अ]नुकूलं (for [आ]नुकूल्याद्). K1. 3 D4 तथानुपूर्व्याद्राजेन्द्र. — ^d) M4 पादशुश्रूषणेन च (sio). — D6 reads 18^{ef} twice. — ^e) N (except S1

C 281
B 1. 4. 25
P 1. 4. 25

तवानुकूल्याद्राजेन्द्र यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
महद्ध्येतदधिष्ठानं पुराणे परिनिष्ठितम् ॥ १८

जनमेजय उवाच ।

विस्तरेण पृथोर्जन्म वैशंपायन कीर्तय ।
यथा महात्मना तेन दुग्धा चेयं वसुंधरा ॥ १९
यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथर्षिभिः ।
यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमैः ॥ २०
तेषां पात्रविशेषांश्च वैशंपायन कीर्तय ।
वत्सान्क्षीरविशेषांश्च सर्वमेवानुपूर्वशः ॥ २१

Ñ1 B3 Ds) om. हि. D6 (second time) उपाख्यानं (for अधिष्ठानं). — ^f) Ś1 K Ñ3 V1.2 Dn D1.4.5 T2.4 G1 कीर्तितम् (for -निष्ठितम्). Ñ2 T3 पुराणं परिकीर्तितम्; G4 णं परिनिर्मितम्. — After 18, N (except Ś1 K3 Ñ1) T G M4 ins. :

102* पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गवासकरं शुभम् ।

[T3 धन्यं (for पुण्यं). T1.4 स्वर्ग्यं (for स्वर्ग-). V1 परम्; T2 G1 नृणाम् (for शुभम्).]

— After the above, K1 (marg.) ins. an addl. colophon mentioning Khila and adby. name as अभिषेकः सर्गः.

19 G2 om. the ref. — ^c) K3 [अ]नेन (for तेन). — ^d) D6 [ए]वं (for [इ]यं).

20 G4 om. 20. V2 om. (hapl.) 20^{bc}. — ^b) K4 Ñ2 D5 T4 महर्षिभिः (for यथ^o). — After 20, all Mss. (except Ś1 Ñ1 G4 M1-3) ins. :

103* यथा शैलैः पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः ।

राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुंधरा ॥

[L. 1) T3 G1 [अ]चलैः; T3 रक्षः- (for शैलैः). V2.3 यथा सिद्धैर् (for गन्धर्वैश्च). K1.3 D2 द्विजोत्तम (for उत्तमैः). — (L. 2) K2 [ए]व तैः सर्वैर्; D4 पिशाचैश्च (for महासत्त्वैर्).]

21 ^a) Ñ1.2 T1 विशेषाश् (for षांश्). — Ś1 om. 21^b. K2 B1 om. (hapl.) 21^{bc}. Ś1 reads 21^c after the first occurrence of 21^d. — ^c) K4 Ñ2.3 V1.2 B3 Ds D1.2 वत्सं; Ñ1 D2.5 T3.4 विधिः; D6 T1.2 G1-3.5 M दोग्धून्; G4 दोग्ध- (for वत्सान्). — Ś1 reads 21^d twice. — ^d) Ś1 (second time) K1.3 Dn सर्वेषाम्; K2 Ñ2.3 B Ds D2.3 दोग्धारं च; T4 स त्वमेव; G4 सर्वाश्चैव (for सर्वमेव). K4 D1- (sup. lin. as in text) सर्वशः; D4.6 कीर्तय (for पूर्वशः). Ś1 (first time) दोग्धारं विधिमेव च.

यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैनस्य मथितः पुरा ।

कुद्वैर्महर्षिभिस्तात कारणं तच्च कीर्तय ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पृथोर्वैनस्य संभवम् ।

एकाग्रः प्रयतश्चैव शुश्रूषुर्जनमेजय ॥ २३

नाशुचेः क्षुद्रमनसो नाशिष्यस्याव्रतस्य वा ।

कीर्तयेयमहं राजन्कृतघ्नस्याहितस्य वा ॥ २४

स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदेन संमितम् ।

रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणु राजन्यथातथम् ॥ २५

22 ^a) V1 यस्माच्च (for यस्मिंश्च). D1 कारणात् (for णे). Ñ1.2 V3 B Ds D2.3.5 M1-3 यस्माच्च कारणात्पाणिर्. — ^b) Some Mss. वेणस्य (for वेनस्य). — ^c) G3.5 M4 चैव; M1.2 तस्य; M3 तच्च (for तात). — ^d) D1 M4 तस्य (for तच्च).

23 ^a) V1.2 B2 Ds D2.3 हन्त ते कीर्तयिष्यामि. — ^b) Some Mss. वैणस्य (for वैनस्य). Ñ1 V2 B1.2 (marg.).3 Ds D3 T1 विस्तरम् (for संभवम्). — Dn2 D5 repeat 23^{cd} after 26. — ^c) Ś1 भूत्वा (for चैव). Dn2 D5 (both second time) एकाग्रमानसश्चैव. — ^d) K Ñ3 B1 Dn1.2 (first time) D1.3.4.5 (both times) T1.3.4 G3-5 M4 शृणुष्व (for शुश्रूषुर्).

24 ^a) T1.3 G4 M3 नाशुचः (for चेः). Ñ1.2 नाशुचः क्षुद्रमनसा. — ^b) Ñ2 D4.5 T4 G1.4 च (for वा). Ś1 K1.3 Ñ1 B Dn Ds D2.3.6 T2.3 G2.3.5 M4 ना(K1.3 कु)शिष्यायाव्रताय च (Ñ1 B3 D6 T2 G2.3.5 वा); T1 कुशिष्यायाव्रतस्य ह. — ^c) Ñ1 T1 M1-3 वर्तयेयम् (for की^o). K2 D1.4.5 T2 G1 इमं; Ñ2.3 V1.2 B Ds D2.6 इदं (for अहं). Ś1 वर्तय त्वं महाराज; K1.4 T3.4 G2 कीर्तनीयमिदं (T3 G2 मं) राजन्; D3 कीर्तनीयं महाराज; G4 वक्ता चायं महाराज. — ^d) K1.3 Dn D3 T3 च (for वा). Ś1 कृतघ्नस्याव्रतस्य च; V2 B Ds D6 T2.4 G1.2 M4 कृतघ्नस्याहिताय वा (V2 Ds2 T2 G1 M4 च).

25 M4 om. 25. — ^a) K2 D4 पुण्यं (for स्वर्ग्यं). D3 ददाति स्वर्गमायुष्यं. — ^b) Ś1 पुण्यं; K1.3 T3 धर्म्यं (for धन्यं). Ñ2 V2.3 B Ds D1.2 T3 M3 वेदैश्च (for वेदेन). D3 T1.2.4 G1.2 धर्म्यं (D3 पुण्यं) वेदैश्च संमितम्. — Ds om. 25^{cd}. — ^d) K4 D5 T2 G1 यथातथा (for तथम्).

26 ^a) T1 [ए]तत्; G3.5 [इ]मं (for [ए]नं). Ś1 K1.3 D3 M1.2 यश्चेमं कथयेन्नित्यं (M1.2 येन्मर्त्यः). — ^b) Some

यश्चैनं कीर्तयेन्नित्यं पृथोर्वैन्यस्य संभवम् ।

ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतम् ॥ २६

इति श्रीहरिवंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

आसीद्धर्मस्य संगोप्ता पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ।

अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापतिः ॥ १

तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकोऽभवत् ।

जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ॥ २

स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः ।

स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लोकेष्ववर्तत ॥ ३

मर्यादां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिवः ।

वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ४

निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन्प्रजापतौ ।

प्रावर्तन्न पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ५

न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।

आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ६

अहमीज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरुद्रह ।

मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ७

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांश्रतम् ।

C 299
B I. 5. 8
P I. 5. 8

Mss. वैण्यस्य (for वैन्यस्य). V₂ B Ds D_{2, 3} विस्तरम् (for संभवम्). — Ñ₃ om. 26^{cd}. — ^c) K_{1, 3} Ñ₂ V_{1, 3} D₆ S (except T₃) नमस्कृत्वा (for स्मृत्य). — ^d) D₁₋₃ शोचेत (for स शोचेत्). Ñ₁ कृताकृतैः; M_{1, 2, 4} कदाचन (for कृताकृतम्). K₂ न शोचेत कृताकृती. — After 26, D_{n2} D₅ repeat 23^{cd}.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K_{1, 3, 4} Ñ₁ Ds D₁ T₃. — Mention of Khila : Ś₁ K_{1, 3} Ñ₁ V₃ B Dn D_{1, 4, 5}. — Adhy. name : K_{1, 2, 4} Ñ_{3, 3} V B_{1, 2} Dn Ds D₁₋₅ पृथूपाख्यानम्; T₂ सोमाभिषेकः; T₃ चतुर्थसर्गः; G₁ M₄ सोमाद्यभिषेकः; G_{2, 3, 5} सोमाद्यभिषेके दिक्पालस्थापनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K_{1, 3} Ñ₃ B Dn Ds₁ D_{1, 6} S 4 : D₅ 5. — Śloka no. : K₁ D₂ 28; D_{n1} Ds 33; D₄ 27.

5

1 M₄ om. the ref. — ^a) Ś₁ K_{1, 3} Dn D₆ T₁ G_{2, 4} गोप्ता वै; V₃ वै गोप्ता (for संगोप्ता). — ^b) M₄ समुद्भवः (for समः प्रभुः). — ^c) V₃ Ds D₂₋₄ G₁ अत्रिवंशे (for वंश). — ^d) K₃ तुङ्गो; D₆ G₂ साङ्गो; T₂ G₁ अङ्गो; G₃₋₅ M_{1, 2, 4} सोङ्गो (for त्वङ्गो). V₂ महीपतिः (for प्रजा).

2 ^a) B₁ अस्य (for तस्य). Some Mss. वेणो (for वेनो). — ^b) Ś₁ K₁ G₅ धर्मको (for धार्मिको). Ñ₁ नृपः (for भवत्). K₂₋₄ Ñ_{2, 3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3, 4} M₃ नात्यर्थं

धर्मकोविदः. — ^c) V₂ तु; D_{n2} च (for वै). — ^d) D₆ T_{1, 2} G_{1, 3, 5} M₄ प्रजापतेः (for पतिः).

3 ^b) Ñ₃ V_{1, 2} (sup. lin. as in text) B Ds₁ D_{2, 3, 6} T_{1, 4} G_{1, 3-5} M तेन (for वेनः). Ñ₂ V₃ वेनः कालात्मजासुतः. — ^c) Ś₁ T₁ M₄ स धर्मः; D₃ स्वधर्मान् (for र्म). — ^d) K_{2, 4} Ñ₂ V₂ B Ds D_{1, 2, 5} T_{2, 4} G_{1, 3, 5} लोभेषु (for लोकेषु). K₁ वर्तते (for [अ]वर्तत). V_{1, 3} कामाल्लोभेषु वर्तते; D₃ T₃ कामलोभेष्ववर्तत; D₁ कामलोभप्रवर्तकः; M₄ कामाल्लोभोभ्यवर्धत.

4 ^b) K₃ नराधिपः; D₆ T_{1, 2, 4} G M₄ स भारत (for स पार्थिवः). M₁₋₃ धर्मापेताः सहस्रशः. — ^c) D₆ T_{1, 2} G_{1, 3, 5} धर्मम् (for धर्मान्).

5 ^b) Ñ₁ D₆ S (except T_{3, 4}) तस्मिन्तर्वे (for प्रजास्तस्मिन्). Ś₁ K_{1, 3} Dn तस्मिन् राजानि शासति. — ^c) K_{2, 4} Ñ₂ V B₁ Dn D₁₋₆ T G M₄ प्रवृत्तं; K₃ संस्कृतं (for प्रावर्तन्). V₂ पुनः (for पपुः). — ^d) K_{1, 3} श्रुतं; D₁ हुतं; M₃ सुतं (for हुतं).

6 ^a) K₃ च (for the second न). Ñ₂ V₁ दातव्यम् (for हो). — ^c) V₂ घोरा (for कूरा). T₃ G₅ M₄ [ए]व; G₃ [ए]वं (for [इ]यं). — ^d) V₂ विनाशे समुपस्थिते. — After 6, D₆ reads 8^{cd}, repeating it in its proper place.

7 D₆ om. 7^{ab}. — ^a) V₃ ईज्या; D₂ ईड्यशः; D₄ ईशशः; some Mss. इज्यशः (for ईज्यशः). Ś₁ पूज्यशः (for

ऊर्चमर्हर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा ॥ ८
वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्बहून् ।
अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सतां मतः ॥ ९
निधने हि प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ।
प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १०
तांस्तथा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीन्ब्रवीत्तदा ।
वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवत् ॥ ११

यष्टा). K₃ अहमिष्टश्च पूर्वश्च; K₄ मीड्यश्च यज्वा च. — ^b) K₂₋₄ Ñ₂ V₃ D₂. 4. 5 [ए]व (for [इ]ति). Ñ₁ कुलोद्बह (for कुरु). S₁ यज्ञे देवैर्द्विजातिभिः. — ^c) T₂ G₁. 2 न हि (for मयि). M₃ तु दातव्यो (for विधा). B₃ D₅ मयि यज्ञा विधा-तव्या. — ^d) D₃ यष्टव्यम् (for होत^०).

8 The portion from 8^b up to 7. 50^d is lost in M₁ on missing folios. — ^b) Ñ₁ अधार्मिकम् (for असांप्रतम्). — D₅ reads 8^{cd} for the first time after 6. — ^d) T₂ G₂ नारद (for मरीचि). S₁ सदा; K₁ ततः; V₂ (sup. lin. as in text). 3 B₁ D₁. 3-5 M₄ तथा (for तदा). D₅ (both times) D₆ G₁ नारदप्रमुखास्तथा.

9 M₁ missing (cf. v. l. 8). — ^b) K₄ शश्वद्वर्ष (for संवत्सर). — After 9^{ab}, D₆ ins.:

104* फलदायी स चास्माकं यज्ञस्तेऽद्यापि नान्यथा ।

— ^c) T₃. 4 वीर; G₅ येन; some Mss. वेण (for वेन). — ^d) D_{n2} नैव; D₂ एष (for नैष). S₁ सतामपि; K₃ Ñ₃ V₁. 3 B₃ D_n D₅ D₄. 6 T₁. 3. 4 M₂. 3 सनातनः; Ñ₁ V₂ B₁. 2 D₃ T₂ G₁ M₄ सतामिति (for सतां मतः).

10 M₁ missing (cf. v. l. 8). — ^a) K₁. 4 B₁ (marg.) D₁₋₃. 5 अन्वयेऽत्रे; K₂ Ñ₁ B₁ D_n D₅ D₄ निधनेऽत्र; K₃ नैवमत्रे; Ñ₂. 3 V B₂. 3 T₂. 3 G₁. 4 अत्रिवंश (B₂. 3 शे) (for निधने हि). M₂ निधनं हि प्रजानां त्वम्; M₃ विहितो हि प्रजानां त्वं. — ^b) Ñ₃ V₁. 3 B₃ T₂ G₁. 2. 5 M₃ असंशयः; V₂ इव स्वयम् (for असंशयम्). — ^d) K₄ निश्चयः (for समयः). M₂ एष धर्मः सनातनः.

11 M₁ missing (cf. v. l. 8). — ^a) S₁ K₁ Ñ₂ D₆ T G₁. 2. 4 M₃. 4 तदा (for तथा). D₂ वदतः (for ब्रुवतः). — ^b) S₁ K₃. 4 D_n D₄. 5 प्राब्रवीत् (for अ). S₁ K₁. 3 D₆ T₁. 2 G₁. 3. 5 M₄ ततः; D₄ M₂. 3 वचः (for तदा). — ^c) Some Mss. वेणः (for वेनः). — ^d) K₁ इदं वाक्यम्; Ñ₃ D_n D₁ इदमर्थम्. S₁ B₂. 3 D₅. 6 T₁. 3 G₁. 4. 5 M₃ अनर्थ-वित्; B₁ अरिदम (for अनर्थवत्). K₄ V₂ D₅ इदमर्थमनर्थ-वित्; G₃ इदं वचनमब्रवीत्. — After 11, Ñ₂ V₃ ins. 105*.

12 M₁ missing (cf. v. l. 8). Before 12, D₅ ins.

स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वा मया ।
संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मां विशेषतः ॥ १२
इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः ।
द्यां वै भुवं च रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ १३
यदा न शक्यते मानादवलेपाच्च पार्थिवः ।
अनुनेतुं तदा वेनं ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ १४
निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ।

वैशंपायन उवाच; some Mss. वेन उवाच. Ñ₂ V₃ read 12^{ab} after 105*. — ^a) M₃ वै न (for कश्च). K₁ [अ]त्र (for [अ]न्यः). — ^b) S₁ K₁. 3 G₂. 4 वै (for द्या). T₃. 4 वचः (for मया). — After 12^{ab}, all Mss. (except S₁ Ñ₁ M₂. 3; M₁ missing) Ñ₂ V₃ ins. after 11:

105* श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।

प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥

[(L. 1) T₂ G₁. 3. 5 भूतः (for वा कः). M₄ विमुः (for भुवि). — (L. 2) K₄ T₂ G₁ M₄ प्रभवः (for वं).]

— T₁ om. (hapl.) 12^{cd}. — ^c) D₄ मां (for न). T₂ G₁ वेनं (for नूनं). — ^d) D₆ T₂ G₁ M₄ हि (for मां). K₃. 4 Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₁₋₅ वि (V₃ B₃ अ)चेतसः (for विशेषतः).

13 M₁ missing (cf. v. l. 8). — ^b) K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁. 2. 5. 6 T G M₄ जलेन वा; K₃ D_n जलैरपि; Ñ₁ V₂ B D₅ D₃ जलैस्तथा (by transp.); D₄ तथा जनान्. — ^c) D₁ वा; D₂ नि (for च). D₆ G₂₋₅ M₃. 4 रुन्धीयां (for रुन्धेयं). S₁ K₁. 3 V₂ D_n T₄ द्यां भुवं चैव रुन्धे (S₁ K₁. 3 भिद्येयं; D₃ T₃ द्यां भुवं च निरुन्धेयं; T₁ द्यां वा भुवं च रुन्धीयां; Bom. and Poona eds. खं भुवं चैव रुन्धेयं).

14 M₁ missing (cf. v. l. 8). Before 14, S₁ K₂ D₆ T G M₃. 4 ins. वैशंपायनः. — ^a) Ñ₁ V₂ B D₅ D₂₋₄. 6 T₁. 3. 4 मोहाद् (for मानाद्). — ^b) S₁ K₂. 4 V₃ D₁ T₂ G₁. 5 पार्थिवः; K₃ वम् (for वः). — ^c) K₂. 4 V₁ D₁₋₃ T₂ G₁ Cnp अपनेतुं (for अनु). K₁ प्रजा ह्येनं; K₃ Ñ₃ B₂ D₅ T₁. 3. 4 G₂. 4 तदा वेनस्; G₃ प्रजा वेनस् (for तदा वेनं). Ñ₁. 2 V₂. 3 B₁. 3 D₅ D₅ M₂ अपनेतुं तदा (M₂ था) वेन (Ñ₁ V₃ ण)स्. ✽ Cn : पाठान्तरे अपनेतुमधर्मादिपक्रष्टुम् । ✽ — ^d) M₂. 3 तदा (for ततः).

15 M₁ missing (cf. v. l. 8). — ^a) Ñ₁ V₂ B D₅ D₃ तं निगृह्य (by transp.); V₃ निगृह्य तु; G₂ विनिगृह्य. Ñ₂ महात्मानं (for त्मानो). — After 15^{ab}, T₃. 4 ins.:

106* हन्यतां हन्यतां पाप इत्युचुस्ते परस्परम् ॥

यो यज्ञपुरुषं देवमनादिनिधनं हरिम् ।

पृथूपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[5. 24]

ततोऽस्य सव्यमूरं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ १५
 तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजज्ञिवान् ।
 हस्योऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चापि बभूव ह ॥ १६
 स भीतः प्राञ्जलिर्भत्वा स्थितवाञ्जनमेजय ।
 तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निपीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १७
 निषादवंशकर्ता स बभूव वदतां वर ।
 धीवरानसृजच्चापि वेनकल्मषसंभवान् ॥ १८
 ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुमुरास्तुम्बुरास्तथा ।
 अधर्मरुचयस्तात विद्धि तान्वेनकल्मषान् ॥ १९

ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ।
 अरणीमिव संरब्धा ममन्थुस्ते महर्षयः ॥ २०
 पृथुस्तस्मात्समुत्तस्थौ कराञ्ज्वलनसंनिभः ।
 दीप्यमानः स्वपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ २१
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवम् ।
 शरांश्च दिव्यान् रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २२
 तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संग्रहयानि सर्वशः ।
 समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं ययौ ॥ २३
 समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ।

C 316
 B I. 5. 25
 P I. 5. 25

विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः ॥
 इत्युक्त्वा मन्त्रपूतैस्तैः कुशैर्मुनिगणा नृपम् ।
 निजघ्नुर्निहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ [5]
 तस्मिन्हते जगत्सर्वं दस्युभूतमभून्नृप ।
 ततः संमन्य ऋषयो ममन्थुस्तस्य भूभुजः ॥

[(L. 3) T₃ ते (for वि-) . -- (L. 5) T₃ आजगुरु (for नि-) .]
 — °) D₃ वै (for ते) . T₃ सव्यमूरं महाबाहो . — °) Ś₁ कृत- (for जात-) .

16 M₁ missing (cf. v. l. 8) . T₁ om. 16^a-18^b . — °) V₂ तस्मिंस्तु प्रमथ्यमाने . — °) D₄ रौद्रः ; T₂ M₃ ऊरोः (for ऊरौ) . V₂ B D₃ वि- (for प्र-) . — °) N₁ om. 16^c-17^b . — °) K_{1.3} D₆ -मात्रं ; C_s -मात्रः (as in text) . * C_s : अतिमात्रो मात्रा अतिहस्य इत्यर्थः । * — °) K_{1.3} N_{2.3} V B D_n D_s D_{2.3} T₁ G₄ M₃ [अ]ति- (for [अ]पि) .

17 M₁ missing (cf. v. l. 8) . N₁ om. 17^{ab} ; T₁ om. 17 (for both, cf. v. l. 16) . — °) Ś₁ संभूतः (for स भीतः) . — °) V₂ B_{2.3} D_s D_{2.3} T₂ G_{1.2.5} M_{2.4} तस्थिवान् (for स्थित°) . — °) Ś₁ K_{1.3} D_n ततः ; D_s वचः ; D₃ पुनः (for तदा) .

18 M₁ missing (cf. v. l. 8) . T₁ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16) . — °) V₂ B D_s D_{2.3} T_{3.4} G_{2.4} [अ]सौ ; D₆ च (for स) . M₄ निषादकर्ता वंशस्य (sic) . — °) K₂ D_s D₁ G_{2.5} वरः (for वर) . B₃ बभूव जनमेजय . — °) Ś₁ तात ; K₁ V₁ T_{3.4} चाथ ; M₂ चैव (for चापि) . — °) Some Mss. वेण- (for वेन-) . M_{2.4} संभवः (for वान्) .

19 M₁ missing (cf. v. l. 8) . G₂ om. 19 . — °) D₂ (sup. lin. as in text) चिन्त्य- (for विन्ध्य-) . — °) N₁ तुम्बुरास् ; V_{1.5} तुषारास् ; B₂ तुषारास् ; T₃ निषादास् ; M₃ तुमुलास् (for रास्) . D₆ G₄ तुम्बरास् (for तुम्बुरास्) . K_{1.3} V₂ B_{1.3} D_n D_s D_{1.2.4.5} तुषा (K_{1.3} म- ; B₃ D_s

खा) रास्तुम्बरास्तथा ; N₂ तुषारास्तुमुलां ; D₃ सुखरास्तुम्बुराः खशाः ; T₁ तुम्बुनस्तुम्बरास्तथा ; T₄ निषादास्तुम्बरां . — °) D₄ -पुरुषास् (for -रुचयस्) . Ś₁ K_{1.3} V₃ D_n ये च (for तात) . — °) V₁ [इ]मान् (for तान्) . Some Mss. वेण- (for वेन-) . Bom. and Poona eds. संभवान् (for कल्मषान्) .

20 M₁ missing (cf. v. l. 8) . — °) T₂ G₁ तदा (for ततः) . — °) Some Mss. वेणस्य (for वेनस्य) . — °) K₁ संतप्तः ; T₂ M₄ संरब्धां (for रब्धा) . — °) N₂ तु (for ते) . D₆ न संशयः (for महर्षयः) . N₁ V₂ B_{2.3} D_s D₃ ममन्थुर्जातमन्यवः .

21 M₁ missing (cf. v. l. 8) . — °) N₁ V_{2.3} B D_s समुत्पन्नः (for उत्तस्थौ) . — °) K₁ M_{2.3} संनिभात् (for भः) . Ś₁ कराञ्जलसंनिभात् ; D₃ ज्वलनार्कसमप्रभः . — V₂ D_s D₆ Bom. and Poona eds. ins. after 21 : B₂ after 21^{ab} .

107* स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महातपाः ।

[D_s वेण्यो (for एव) . D₆ महाबलः ; Bom. and Poona eds. यशाः (for तपाः) .]

22 M₁ missing (cf. v. l. 8) . — °) * C_s : आजगवम् । अजगवोः शृङ्गाभ्यां निर्मितं धनुः । * — °) K_{1.3} D_n D₃ G₁ M_{2.3} महारथः ; N₁ वरः ; N₂ G₂ वरम् ; T₂ G₅ रथम् ; T₃ जवम् (for रवम्) . — °) N₂ transp. च and दिव्यान् . — °) D₂ कवचांश्च महाप्रभान् .

23 M₁ missing (cf. v. l. 8) . — °) Ś₁ जाते च ; K₄ N_{2.3} V₁ D₁ प्रजाते ; M_{2.3} जाते तु (for जातेऽथ) . V₃ अग्निः प्रजापतेस्तानि (sic) . — °) Ś₁ T₄ सर्वतः (for शः) . D₁ संहृष्टानि च सर्वशः . — °) Ś₁ समानेतुं ; N₂ ययुरः ; D₆ संवभूवुर (for समापेतुर) . N₃ V_{1.2} B_{2.3} D_s D₄ महाभाग (for राज) . D₃ समुत्पेतुर्महाभीमो . — °) Some Mss. वेणश्च (for वेनश्च) . V_{2.3} B₃ D₃ तु ; D_s T₄ [स]पि (for च) . Ś₁ K_{1.3} D_n गतः (for ययौ) .

5. 24]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 317
B I. 5. 25
P I. 5. 25

त्रातः स पुरुषव्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्तदा ॥ २४
तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ।
तोयानि चाभिषेकार्थं सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५
पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह ।
स्थावराणि च भूतानि जंगमानि च सर्वशः ॥ २६
समागम्य तदा वैन्यमभ्यपिञ्चनराधिपम् ।
महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥ २७
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ।
आधिराज्ये तदा राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ २८
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।

24 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^b) K2 D5 M3 सुपु-
त्रेण (for सत्पु). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B2 D1. 6
T2 G1 -व्याघ्रः (for -व्याघ्र). — ^d) T1 G3. 5 ततः (for
तदा). Ś1 पुन्नाम्नो नरकं तथा (sic).

25 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^a) K1. 3 Dn समा-
गम्य (for च नद्यश्च). — K2 om. (hapl.) 25^c-26^d. — ^c)
K1. 3 T3 G2. 4 [अ]भिषेकाय (for °कार्थं). — ^d) K1. 3 T1
[अ]व- (for [उ]प-).

26 M1 missing (cf. v. l. 8). K2 om. 26 (cf. v. l.
25). — ^a) T2 G1. 5 स (for च). — ^b) M2 ऋषिगणैः
(for आङ्गिरसैः). — ^c) Ś1 सर्वाणि (for भूतानि). — B1
om. 26^d. — ^d) K1. 3 Dn तथैव च (for च सर्वशः). G2
जंगमादीनि सर्वशः.

27 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^a) D1 समागत्य
(for °गम्य). K1 Dn T1. 2 G1. 3 M4 तथा; D3 M2. 3 ततो
(for तदा). Some Mss. वैन्यम् (for वैन्यम्). — ^c) M4
-वंशेन (for -राज्येन). — ^d) T3. 4 महीभृतम् (for महाद्यु-
तिम्).

28 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^a) Ś1 K2. 4 Ñ2 V2
D1. 5 अभिषिक्तो (for सोऽभि). — ^b) Ś1 K1 -कोविदैः (for
-कोविदैः). — ^c) Some Mss. आदिराज्ये (for आधि). K3
om. राजा. Ñ1. 3 V B Ds D3 T4 तदा (Ñ3 V1. 2 D3 °था)
राजा; D4 तथा राजा; D6 T2 G1. 2 M4 महातेजाः; T1 G3-5
महाबाहुः (for तदा राजा). — ^d) Some Mss. वैन्यः (for
वैन्यः).

29 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^a) Ś1 D4 परा-
जितास; K2 G4 M2. 3 न र (M2 विर)जितास; T3 वै रज्जि-
तास (for [अ]परजितास). G6 चैव (for तस्य). K3
corrupt; D6 G5 पित्रा वि (G5 °त्राप)रजिताश्चैव; T1 G2. 3

अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ २९

आपस्तस्तम्भिरे तस्य समुद्रमभियास्यतः ।

पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजसङ्गश्च नाभवत् ॥ ३०

अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यन्त्यन्नानि चिन्तया ।

सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ३१

एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ३२

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।

पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः ॥ ३३

तावूचुर्कषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।

M4 पित्रा पराजिताश्चैव; T2 G1 पित्राभिरञ्जिताश्चैव. — ^b) D3
सुरक्षिताः (for [अ]नुरञ्जिताः). — ^c) B1 D5 तु तत् (for
ततस्). — ^d) B1 राज- (for नाम). G2 [अ]मन्यत (for
[अ]जायत). B1 (marg.) रामराज्येत्यभाषत (sic).

30 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^a) K3 संस्तम्भिरे;
D4 च स्तम्भिरे (for तस्तम्भिरे). K2 Ñ2. 3 V1. 3 D1. 2. 5
T1. 3. 4 G2-5 M2. 4 चास्य; M3 वास्य (for तस्य). Ś1 K4 D6
T2 G1 आपः संस्तम्भिरे चा (K4 वा)स्य. — ^d) Ś1 (before
corr. as in text) K2 Ñ V B D T G1. 2. 4. 5 ध्वजसङ्गश्च
(for °सङ्गश्च).

31 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^b) Ñ1 Ds1 D1 T
G2-4 सिध्यति (for सिध्यन्ति). — ^c) Ñ3 V1 D6 G2 M2. 3
सर्वाः (for सर्व-). V2 (sup. lin. as in text) D6 -दुहा (for
-दुघा). B3 गाश्च (for गावः). — ^d) C3 : पुटके पुटके
प्रतिपन्नम्। सर्वं वृक्षा मधुमन्त इत्यर्थः। C3

32 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^c) K2. 4 Ñ3 V1. 3
D1. 4. 5 T3. 4 समभवत् (for समुत्पन्नः). Ñ2 सूतः सौत्यां सम-
भवत्. C3 : सूतो लोमहर्षणः पौराणिकः सुत्यां सुत्यायां सोमा-
भिषवे क्रियमाणेऽहनि सुत्यादिना समुत्पन्नः। अग्निकुण्डादिति
शेषः। “अग्निकुण्डात्समुद्भूतः सूतो निर्मलमानसः” इति व्या-
सोक्तेः। C3 — ^d) D3 सौतत्वे हि; D4 (also as in text)
सौम्येऽहनि (for सौत्येऽहनि). K1. 3 Dn D6 महाद्युतिः (for
°मतिः).

33 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^b) K2 जज्ञे राज्ञो;
V2 B3 Ds यज्ञे प्राज्ञो; D3 प्राज्ञो जज्ञे (by transp.). — ^c)
Ñ1 D5 G3-5 M2. 3 स्तवार्थं (for °र्थं). — ^d) K1. 3 Ñ1 Dn
G2. 3 M2. 3 सुरर्षिभिः (for मह°).

34 M1 missing (cf. v. l. 8). G2 om. (hapl.) 34-35.
— ^b) K2 G3 M4 एव (for. एष). T3 वै पृथुः (for

कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ॥ ३४
 तावूचतुस्तदा सर्वास्तानृषीन्सूतमागधौ ।
 आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ३५
 न चास्य विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ।
 स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥ ३६
 ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।
 यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ॥ ३७

तदाग्रभृति त्रैलोक्ये स्तवेषु जनमेजय ।
 आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३८
 तयोः स्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ।
 अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥ ३९
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ।
 वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ॥ ४०
 ततो वैन्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।

C 336
B I. 5. 44
P I. 5. 44

पार्थिवः). T₁ G₁ स्तूयतामिति पार्थिवम्. — °) Ś₁ वै; K₃ च; Ds₁ D₃ T₂ M₄ वा (for वां). G₄ कर्मभिस्तदनुरूपं वां (hypermetric). — °) D₆ T₂ G₁ M₄ पृथुश्च; T₃. 4 याति (for पात्रं). K₂ D₅ वायं; D₂ चान्नं; T₁ चाथ (for चायं).

35 M₁ missing (cf. v. l. 8). G₂ om. 35 (cf. v. l. 34). D₃ om. 35^{ab}. — °) K₄ D₁. 4 तथा; D₆ T₁. 2 G₁ M₄ ततः (for तदा). — °) Ś₁ K₁ M₃ वयं (for आवां). — °) Ś₁ K₁ प्रीणयामः (for यावः).

36 M₁ missing (cf. v. l. 8). — °) Ś₁ विद्यते; K₂. 3 D₁ M₂. 3 विद्वो वै; B₃ विदुर्वै; D₂ विद्धि वै; D₃. 5. 6 T₁. 2 G₂-5 M₄ विद्वहे; G₁ विद्वहे (for विद्वो वै). V₂ कार्यं (for कर्म). — °) K₄ चास्य (for तथा). S₁ विद्यते (for लक्षणं). — °) Ś₁ K₂. 3 D₂ कुर्यावो; K₁ कुर्वन्ति; N₁ कुर्याम; N₃ V₁. 2 Dn D₁. 4. 5 कुर्वो वै; D₃ कुर्वति; G₅ कुर्या वा (for कुर्याव). T₃. 4 स्तोत्रं यदस्य कुर्वीत (T₄ मो). — After 36, T₃ ins. :

108*

ऋषयः ।

करिष्यते तु यत्कर्म चक्रवर्ती महाबलः ।

गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः ॥

37 M₁ missing (cf. v. l. 8). — °) K₄ तैर; G₂ च (for तौ). K₁ T₃. 4 G₃. 4 च; B₂ G₂ तौ (for तु). — After 37^{ab}, T₃ ins. :

109* तौ स्तुतिं चक्रतुर्युक्तं सूतमागधकौ नृप ।

— °) M₂. 3 वैन्यो (for पश्चान्). K₂. 4 N₂. 3 V₁. 3 D₁. 2. 4. 5 T₃. 4 महामतिः; D₆ T₁. 2 G₁ M₄ यशाः (for बलः). — After 37, N₂ V B₁ Dn D₅ ins. :

110* सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसंधो नरेश्वरः ।
 श्रीमाञ्जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान्प्रियभाषकः ।
 मान्यमानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः साधुवत्सलः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारस्थितो नृपः ॥ [5]

[(L. 1) N₂ V₂. 3 सत्यवान् (for वाग्). Dn D₅ शम- (for दान-). N₂ V₁ नराधिपः (for नरेश्वरः). — (L. 2)

V₂ B₁ Dn₂ श्रीमान्मैत्रः; Dn₁ D₅ ह्रीमान्मैत्रः (for श्रीमाञ्जैत्रः). V₃ सत्यसंधो (for क्षमाशीलो). — (L. 3) V₃ धर्मज्ञेषु कृतज्ञेषु (for °). V₁. 3 कृत- (for प्रिय-). Dn -भाषणः (for °कः). — (L. 4) V₂ मान्यो (for मान्य-). Dn ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः (for °). — B₁ om. line 5. — (L. 5) Dn D₅ समः शान्तः (Dn₁ °मशील)श्च निरतो (for °).]

38 M₁ missing (cf. v. l. 8). — °) Ś₁ च नित्यं; N₁ M₃ हि नित्यं (for -ग्रभृति). K₁. 2. 4 N₂. 3 V₁. 3 Dn D₁. 2. 4 T₄ लोकेऽस्मिन्; T₃ लोकेषु (for त्रैलोक्ये). V₂ B Ds D₃. 5 ततः-ग्रभृति लोकेषु (V₂ Ds₂ D₃. 5 °केऽस्मिन्); D₆ T₁. 2 G M₄ ततः परं महाराज. — °) K₁ भूतेषु; N₃ V₁ सर्वेषु; D₆ T₁. 2 G M₃. 4 तमेत्य; T₄ स्थलेषु; M₂ तथैव (for स्तवेषु). — °) K₁ प्रदीयन्ते; T₂ प्रयुक्तेऽथ (sic) (for प्रयुज्यन्ते).

39 M₁ missing (cf. v. l. 8). — °) N₂ partly damaged. D₄ स्वार्थे; T₃ सर्वैस्ते; T₄ स्वत्वात् (for स्तवान्ते). — °) D₆ T₁. 2 G M₂-4 जनेश्वरः (for प्रजे). — °) T₁ -देशान् (for -देशं). Dn₁ तज्ज्ञाय (for सूताय). — °) K₂-4 N₁ Dn D₁ T G₂. 4 M₃ मगधान्; D₆ G₁. 3. 5 M₂. 4 मागधान् (for मगधं).

40 M₁ missing (cf. v. l. 8). — °) M₂ मुनयः (for परम-). — °) G₂ सर्वे (for प्रजाः). Ś₁ आहुर; K₁. 3 Dn T₃. 4 चाहुर (for प्रां). N₁ V₂ D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 4 मनीषिणः (for महर्षयः). — °) D₁ वै; D₆ T₁. 2 G₂. 3. 5 M₄ नो (for वो). — °) K₂. 4 N₁ V₁. 3 D₁. 2. 5 नरेश्वरः; K₃ B₂ (marg.) Dn न संशयः; V₂ B Ds D₃ नराधिपः; M₂. 3 महेश्वरः (for जने). — After 40, D₅ ins. :

111* तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपतस्थुः क्षुधार्दिताः ।

ओषधीषु प्रनष्टासु तस्मिन्काले हराराजके ॥

तमचुस्तेन ताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम् ।

प्रजा ऊचुः ।

अराजके नरश्रेष्ठ धरिण्या सकलौषधीः ।

ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ॥ [5]

त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।

देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥

5. 41]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 336
B I. 5. 44
P I. 5. 44

त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिवचनात्तदा ॥ ४१
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
 धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च पृथिवीमार्दयद्वली ॥ ४२
 ततो वैन्यभयव्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ।
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ४३
 सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ।
 प्रददर्शाग्रतो वैन्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥ ४४
 ज्वलद्भिर्निशितैर्वाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् ।
 महायोगं महात्मानं दुर्धर्ममरैरपि ॥ ४५

अलभन्ती तु सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत ।
 कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ४६
 उवाच वैन्यं नाधर्मं स्त्रीवधे परिपश्यसि ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ४७
 मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ।
 मत्कृते न विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥ ४८
 न मामर्हसि हन्तुं वै श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ।
 प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ४९
 उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।

41 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) D6 तथा (for ततो). Some Mss. वैण्यं (for वैन्यं). ^ñ3 V1 D1.3 T2 महाराजं (for राज). — ^b) M2.3 तमभि- (for समभि-). D3 तुष्टुः (for दुष्टुः). D6 T1 G2-5 M4 प्रजास्ताः समभि-द्रवन्; T2 G1 जनास्तमभिदुष्टुः. — ^a) D5 ततः; G1 तथा (for तदा). T3 महर्षिवचनं तथा.

42 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) B3 ऽभिद्रुतः; D3.4 ऽभिद्रुतः (for द्रुतः). ^ś1 सोऽभिध्यायाथ सहसा; K1.3 द्रुत्याथ सहसा. ^ś6 Gs : अभिद्रुतः प्रोत्साहितः। ^ś — ^b) ^ś1 -प्रिय- (for -हित-). — ^a) K2.4 D4 अ(K4 आ)द्रवद्; D1 T1 M2.3 अर्दयन् (for आर्दयद्).

43 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) Some Mss. वैण्य- (for वैन्य-). K3 B1 Dn2 D5.6 M3-भयात् (for -भय-). — ^b) K1.3 भयात् (for मही). — ^a) M3 अनुधावति (for अन्वधावत).

44 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^b) T1 G3-5 गता (for गत्वा). Some Mss. वैण्य- (for वैन्य-). K2 ^ñ2 V2.3 B2.3 Ds D1.2.4.5 ततः (for तदा). — ^c) K2.4 ^ñ3 V1.3 D1.2.5 सा ददर्श; D6 T1.2 G M4 ददर्शाथ (for प्रददर्श). Some Mss. वैण्यं (for वैन्यं). T3.4 साग्रतो ददृशे वैन्यं. — ^a) K2 D4.5 M2.3 समादत्तः; K4 संगृहीतः; ^ñ2 V1 समागणः; V3 समाकुलः; D1 सम्यगात्तः; D2 समाहितः; T3.4 समासक्त- (for प्रगृहीत-). D6 M4 उपात्तधनुषं तदा; T1.2 G उपात्तधनु (T1 G3-5 शर)मन्तिकात्.

45 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) K2 ^ñ1.2 V2 Ds D4.6 T1 G3-5 M2.3 विशिखैर् (for निशितैर्). D1.2 ज्वलद्भिर्विशिखैः पाणौ. — ^b) K4 अन्वितम्; ^ñ1 अच्युतः; D3 उद्यतम् (for अच्युतम्).

46 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) Ds तदा; D3 च सा; T1 परि- (for तु सा). — ^b) Some Mss. वैण्यम् (for वैन्यम्). K2 D2 [अ]भ्यपद्यत (for [अ]न्व°). — ^a) K2.4

लोके (for लोकैस्). ^ñ1.3 V1.2 B Ds D5 T4 M2.3 तदा; V3 D3 T2 G1.3 तथा (for सदा).

47 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) V2 B3 Ds M2.3 चैनं; Some Mss. वैण्यं (for वैन्यं). K2 मा (for न). ^ñ2 D3 T G4 [अ]धर्म्यं (for र्मं). — ^b) ^ś1 B1 स्त्रीवधं (for धे). K ^ñ2.3 V1.3 B2.3 Dn Ds D1-5 T4 स्त्रीवधं (K2.4 धे) कर्तुमर्हसि. — ^c) G2 करं (for कथं). T1 वापि (for चासि). — ^a) V2 D2.3.6 T1.2 G1.3.5 M2.3 मया विना (by transp.); T4 विना प्रभौ. K2.4 ^ñ2.3 V1.3 D1.4.5 T3 मया राजन्विना (D4 स्त्रिमाः) प्रजाः.

48 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) K4 D1 स्थिरा राजन्; T2 G1 च राजेन्द्र (for स्थिता राजन्). — ^b) K2.4 ^ñ2.3 V1.3 D1.2.5 T3.4 सं- (for [इ]दं). — ^c) K2.4 ^ñ V B Dn Ds D1.2.4.5 T3.4 G4 मद्विनाशे (for मत्कृते न). K3 विनश्यन्ति (for श्येयुः). ^ś1 D1 (marg.) मत्कृते च विनश्यन्ति; K1 D3 मद्विनाशे विनश्यन्ति. — ^a) D4 G2 विद्धि ताः; D6 वर्धिताः; M4 वर्धन (for विद्धि तत्). ^ś1 K1 D1 (marg.) विद्धि पार्थिव पार्थिवाः.

49 M1 missing (cf. v. 1. 8). — ^a) ^ś1 K2 B1 D2 वै हन्तुं (by transp.); M2.3 हन्तुं त्वं. K1.3 Dn न त्वमर्हसि मां हन्तुं. — ^b) K4 T3 त्वं चेत् (by transp.); D6 ते त्वं; T2.4 G1 M4 च त्वं. — G2 om. (hapl.) 49^a-52^c.

50 M1 missing (cf. v. 1. 8). G2 om. 50 (cf. v. 1. 49). K1.2.3 (marg.) ^ñ2.3 V B D (except D3) repeat 50 after 6. 7^{ab}. — ^a) T2 G1 समारब्धाः (for रब्धाः). — After 50^{ab}, T3 ins.:

112* तस्माद्ददाम्युपायं ते तं कुरुष्व यदीच्छसि ।

— T2-4 G1.4 repeat 50^{cd} after 6. 7^{ab}. — ^c) V3 (first time) B2 (second time) येन पश्य (by transp.); Ds1 (first time) पश्य तेन; D2 (second time) यस्य येन. B1 (second time) [अ]हं (for त्वं). — ^a) K1 (second time).²

पृथूपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[6. 2]

उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५०
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पोषणे नृप ।
अन्नभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते ॥ ५१
अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।

सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५२
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ ५३

इति श्रीहरिवंशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

पृथुरुवाच ।

एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

बहून्वै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥ १
सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहते शुभे ।

C 350
B I. 6. 2
P I. 6. 2

(both times). 3 (marg. ; second time). 4 (both times)
Ñ3 V B2. 3 Dn Ds D1. 2 (all second time). 3. 4. 5 (last
two both times). 6 (second time) T1. 2 (second
time). 3. 4 (both both times) G1. 4 (both second time)
प्रजाः इमाः ; Ñ1. 2 (both times) V B Ds (all first
time) प्रजामिमाम् ; D1. 2 (both first time) इमाः प्रजाः
(for प्रजा नृप). B1 (second time) धारयेयमिमाः प्रजाः .

51 M1 missing (cf. v. l. 8). G2 om. 51 (cf. v. l.
49). Ś1 om. (hapl.) 51^{ab}. — ^a) K2. 4 Ñ3 D1-3. 5 T3. 4
न समर्थस् (for मां न शक्तस्). D4 हत्वा हि न समर्थस्त्वं .
— ^b) T1 G4 पालने ; T3. 4 तोषणे (for पो). K1-3 Dn प्रजा
धारयितुं नृप ; D6 T2 G1. 3. 5 M4 प्रजानां परिपालने . — ^c)
Ś1 K1 Ñ1. 3 V2. 3 B1. 3 T1. 3. 4 G1. 5 अनुभूता (for अन्न).
D2 M4 भविष्यन्ति (for ऽप्यामि). — ^d) G3 शोकं (for
कोपं). K2. 4 V3 B3 D1. 5 M2 महामते (for ऽद्युते).
— After 51, T3 ins. :

113*

पृथुः ।

आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।

52 M1 missing (cf. v. l. 8). G2 om. 52^{abc} (cf.
v. l. 49). — ^a) K2 वा (for च). D1 [अ]प्याहुस् (for
प्राहुस्). Ś1 K1. 3 V2 B Ds अवध्यां च स्त्रियं प्राहुस् . — ^b)
Ñ2 -गतास्वपि ; V2 B2 -गतामपि ; D3 M3 -गता अपि (for
-गतेष्वपि). — ^c) K2 Ñ2. 3 V1. 2 B1 D1. 3-5 T4 M4 सर्वेषु ;
D2 सत्त्वे च ; T1 सत्त्वेन (for सत्त्वेषु). — ^d) D6 T1. 2 G
M2. 4 हातुम् (for त्यक्तुम्). V3 नाधर्मं कर्तुमर्हसि .

53 M1 missing (cf. v. l. 8). — ^b) K2 B2 (marg.
as in text) राजन् (for राजा). — After 53^{ab}, D6 T G
M4 ins. :

114* चिन्तयित्वा बहुविधं प्रजानां हितकाम्यया ।

[T1 चोदयित्वा (for चिन्तं).]

— ^c) T1 नियम्य (for निगृह्य). T3 निगृह्य कोपं धर्मात्मा .

COLOPHON missing in M1. — Mention of the
Epic : K3 Ñ1 Dn Ds. — Mention of Khila : K Ñ V
B Dn Ds D1. 2. 4. — Adhy. name : V2 पृथिवीवाक्यम् ;
V3 B Ds D2. 5 पृथूपाख्यानम् ; D3 T2 G1 पृथुचरितम् ; D6
G2. 3. 5 M4 वैन्योत्पत्तौ वसुधावाक्यम् ; T4 वैन्योत्पत्तिः .
— Adhy. no. (figures, words or both) : K1 4 ; K3 Ñ3
V1. 3 B Dn Ds D1. 3. 4. 6 T G1-3. 5 M2-4 5 ; D5 6 .
— Śloka no. : K1 Dn1 Ds D2 54 ; D4 53 .

6

This adhy. is missing in M1 (cf. v. l. 5. 8).

1 Ś1 वैन्यः (for पृथुर्). — ^a) Ñ2 [अ]र्थे हि ; V3 [अ]र्थे
च ; D3 [अ]र्थे तु (for [अ]र्थाय). — ^b) K1. 3 V3 च ; D4 ह
(for the second वा). — ^c) K2 Ñ2. 3 V B Ds D1. 2. 5
वा ; D3 तु (for वै). K2. 3 ह्येको ; Ñ2. 3 Dn वैक ; V1. 3
B1. 2 D2. 5 स्यैकं ; V2 B3 D1 स्येकं ; D3 T2. 3 भद्रे (for
लोके). Ñ1 M3 बहूनि प्राणिनोऽप्येकं (M3 ँ); D6 T1. 2 G
M4 बहूनि सत्त्वान्येकं वा ; M3 सुबहून्प्राणिनोऽप्येकं . — ^d)
Ñ2 ह ; Ds2 तु ; T1 हि ; G3. 5 M4 [ए]व (for [इ]ह).

2 K2 om. (hapl.) 2. G1 reads 2 twice. — ^a) Ś1
(inf. lin.) दुःखम् (for सुखम्). — ^b) D2 च (for तु).
K3 Dn T4 सति ; Cs शुभे (for शुभे). ❧ Cs : अशुभे
इति च्छेदः । ❧ — ^c) Ś1 नास्त्यशुभे ; K1. 3 Dn अशुभे
नास्ति ; D2 नास्ति धरे ; D3 धरे नास्ति ; T1 G4. 5 नास्ति हन्तुः
(G4 ँन्तुं ; G5 ँन्त्रे) (for नास्ति भद्रे). V2 T3 तस्मिंस्तु निहते
भद्रे ; G3 तस्मिन्नास्ति हते भद्रे . — ^d) K1 D4 वोप ; K3. 4
Ñ2 B1 Dn D3. 6 T1. 3. 4 G2-4 M4 चोप ; V2 नैव (for
नोप). — After 2, Dn Ds T3. 4 ins. :

115* एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।

6. 2]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 350
B I. 6. 2
P I. 6. 2

तस्मिन्हते नास्ति भद्रे पातकं नोपपातकम् ॥ २
सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुंधरे ।
यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ॥ ३
त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता स्वयम् ॥ ४
सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ।
संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे ॥ ५
दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ।
नियच्छेयं त्वद्वधार्थमुद्यतं घोरदर्शनम् ॥ ६

बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥

[(L. 2) D3 क्षेमस् (for क्षेमं).]

3 ^a) Ś1 Ñ2 Ds1 त्वा (for त्वां). — ^b) Ñ2 वसुंधराम्.
— ^c) V3 M2 वचनान् (for वचनं).

4 ^a) Ś1 K4 V3 आशु; K1.3 Dn तु (for [अ]द्य).
— ^c) Ñ2 V1 आत्मानं प्रथयिष्यामि; T3.4 आत्मयोगप्रभावेन.
— ^d) K3 Dn चिरम् (for स्वयम्).

5 ^a) G4 आपद्य; M4 आज्ञाय (for आस्थाय). — ^b)
T2 G1 धर्म; G3-5 वैन्यं (for मम). K4 धर्मवतां (for
भृतां). Ś1 धरे (for वरे). — ^c) D6 जीवयस्व (for संजी-
वय). — ^d) G3 transp. हि and असि. D3 पोषणे (for
धारणे).

6 ^a) Ś1 मे यच्छ; Ds गच्छस्व (for मे गच्छ). — ^b)
D1 एतमहं; D6 T1 G2-4 M2 एनं महा; T2 G1 M4 एवं महा-
(for एनमहं). — ^c) T1.2 G1 नियच्छेऽहं (for च्छेयं). D4
वधार्थाय (for त्वद्वधार्थम्). — ^d) Ñ2 उद्युतं (for उद्यतं).
Ñ1 दर्शनः; D6 T1.2 G M4 रूपिणम् (for दर्शनम्).

7 ^a) Ś1 K1. D2 T2 G1.3-5 पृथिवी; B Ds M4 वसुधा;
D3 T4 धरा (for वसुंधरा). — ^c) Ś1 K1.3 Dn एवम् (for
सर्वम्). — After 7^{ab}, K1.2.3 (marg). Ñ2.3 V B D
(except D3) repeat 5.50 and T2-4 G1.4 repeat 5.50^{cd}.
— ^c) V3 transp. तु and मम. K4 Ñ2 Dn2 D3-5 G3.4
M2.3 सं (for तं).

8 ^b) K3 Dn D2 त्वं मां (by transp.); T1 मां तु; M4
मां च. — ^c) Ds यस्य (for यथा). K1.3 Dn [अ]भिस्यन्द-
मानं; K2.4 Ñ V2 B1.3 Ds2 विस्पन्दं; T2-4 G1.3-5 M4
निष्यन्दं (for विष्यन्दं). — ^d) D2 T2 G1 भावये (D2
ये); D3 यन्; T3.4 य (for येत्).

9 ^b) N (except Ś1 D6) T G M3 शैलाब् (for शिलाः).
— ^c) K1.3 ततो; Dn नृपो; D6 T1.2 G M4 पृथुर (for

वसुंधरोवाच ।

सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि न संशयः ।

वत्सं तु मम तं पश्य क्षरेयं येन वत्सला ॥ ७

समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।

यथा विष्यन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्सारयामास शिलाः शतसहस्रशः ।

धनुष्कोट्या तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्धिताः ॥ ९

न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

तदा). Some Mss. वैण्यस् (for वैन्यस्). — ^a) D3 तदा
(for तेन). D6 T2 G1.5 विमर्दिताः; T1 G4 निवर्तिताः; M4
विवर्तिताः (for विर्दिताः). — After 9, K Ñ2.3 V B D T2-4
G M3 ins.:

116* पृथुवैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समां ततः ।

मन्वन्तरेऽवतीतेषु विषमासीद्वसुंधरा ॥

स्वभावेनाभवंस्तस्या समानि विषमाणि च ।

चाक्षुषस्यानरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥

[K1 om. line 1. — (L. 1) Some Mss. वैण्यस् (for
वैन्यस्). Ds यदा; D6 T2 G1.5 तथा (for तदा). K3 Dn
चक्रे; D4 राजन् (for राजा). D3 ततश्च (for महीं). K3 Dn
राजा (for चक्रे). D3 महीम् (for ततः). T3.4 G4 समां
चक्रे महीं ततः (for ^b). — K1 reads lines 2-4 on marg.
— (L. 2) K1 वीर्यादासीद्; K3 वक्रा चां; Dn वक्राथां; G4
विभवां (for विषमां). — (L. 3) K1 V3 B2 (marg. as
above). 3 [अ]स्याभवन् (submetric); K3 Ds T3.4 [अ]स्या
ह्यभवन्; Ñ3 [अ]स्या भवने; Dn M3 [अ]भवन्त्यस्याः; D2 [अ]-
स्याश्चाभवन्; T2 G1 स्वान्यभवन्; G2-5 [अ]स्या अभवन् (for
[अ]भवंस्तस्याः). Ñ2 प्रभावेनास्य भवने; V1 प्रभावेनास्याभवन्;
D3 अस्याः स्वभावादभवत् (for ^a). — (L. 4) B1 पुरां; D4
तथा (for तदा).]

10 ^a) D6 बहु; G2 तर्हि (for न हि). T1 पूर्व (for
पूर्व). D3 विसर्गेषु (for में वै). — ^b) V3 धरणी (for
पृथिवी). — ^c) K2 D6 पुराणां वै; Ds णानां; D2 G2.4 णां
च (for णां वा). — ^d) D2 च (for वा). Ś1 K1.3 Dn D6
T2 तथाभवत्; Ñ1 V2 B1.3 Ds [अ]भवत्तदा (by transp.).
D4 ग्रामाणां च कृतस्तदा; T3.4 राष्ट्राणां च तथाभवत्.

11 ^a) Ñ2 V1.3 शस्यानि (for सं). K1.3.4 B1 Dn
Ds G1 गोरक्षं; Ñ1 D3.5.6 M4 क्षा; D4 गोरक्षां; T1 गोरक्षो
(for क्ष्यं). — ^b) M1 कृषी (for कृषिर्). — After 11^{ab},
K1 (marg.), 2-4 Ñ2.3 V B D T3.4 ins.:

पृथुपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[6. 20]

प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा तदाभवत् ॥ १०
 न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
 वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ ११
 यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीत्तदानघ ।
 तत्र तत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयन् ॥ १२
 आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
 कृच्छ्रेण महता युक्त इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ १३
 संकल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
 स्वे पाणौ पुरुषव्याघ्र दुदोह पृथिवीं ततः ॥ १४
 सस्यजातानि सर्वाणि पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।

तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ १५
 ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
 वत्सः सोमोऽभवत्तेषां दोग्धा चाङ्गिरसः सुतः ॥ १६
 बृहस्पतिर्महातेजाः पात्रं छन्दांसि भारत ।
 क्षीरमासीदनुपमं तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ १७
 ततः पुनर्देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः ।
 काश्वनं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥ १८
 वत्सस्तु मधवानासीद्दोग्धा तु सविता विभुः ।
 क्षीरमूर्जस्करं चैव येन वर्तन्ति देवताः ॥ १९
 पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।

C 373
B I. 6. 24
P I. 6. 24

117* नैव सत्यानृतं तत्र न लोभो न च मत्सरः ।

वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्सांप्रते समुपस्थिते ॥

[L. 1) D₄ [ए]व (for [ए]व). K₃ V₃ सत्यानृते (for °नृतं).
 D₃ तात ; D₄. 6 चैव (for तत्र). T₃ न वै सत्यानृते चैव (for °).
 V₃ [ए]व लोभो न (for लोभो न च). — (L. 2) K₂. 4 तत्र ;
 B₃ D_n D_s D₅ T₃ चास्मिन् (for तं). K₁. 2. 4 D_n D₁. 2.
 4. 5 T₄ सांप्रतं (for °ते).]

— °) Some Mss. वैण्यात् (for वैन्यात्). — °) G₁ [ए]-
 वास्य (for [ए]तस्य).

12 °) S₁ तत्र (for the second यत्र). N₂ D₅. 6 T₁
 G₁. 2 M₃ समं तस्या ; D₂. 3 समत्वं स्याद् (D₃ तु); T₃. 4 समत्वं
 च (for समं त्वस्या). — °) S₁ K₂ D₁ इहानघ ; D₃ नराधिप
 (for तदानघ). — °) K₂ V₃ T₁ सं- (for नि-).

13 °) S₁ K₁. 2 आहारं ; G₁. 3. 5 °राः (for °रः). — °)
 T₂ G₁ प्रजानामभवत्तथा. — °) S₁ K₁-3 D_n नित्यम् ; N₁. 2
 D₂. 3 T₁ G₁. 3. 5 M₄ युक्तम् ; N₃ V₁ D₁ M₂. 3 युक्ता (for
 युक्त). — °) S₁ परि- (for अनु-). K₁ D_s D₂. 3. 5. 6 T₁. 4
 G₂. 3 M₂-4 -शुश्रुम् (for °म). G₅ इत्येतदनुशुश्रुम्.

14 °) K₂. 4 V₁ D_s स (for सं). D₂ तं वत्सं (for वत्सं
 तु). — °) T₂ G₁ M₂-4 स्वारोचिषं (for स्वायंभुवं). N₁ V₁
 प्रभुः (for प्रभुम्). — °) K₁-3 N₂. 3 D_n D₂-4 T₃. 4 M₃
 स्व- (for स्वे). S₁-श्रेष्ठो ; K₁-3 D_n D_s-श्रेष्ठ ; D₅-व्याघ्रो
 (for -व्याघ्र). B₃ D_s T₁. 2 G₁ M₄ स्वे पा (G₁ M₄ स्वपा)णौ
 पृथिवीं तां तु (B₃ T₂ G₁ तात). — °) N₂. 3 V₁ D₁-5 T₃. 4
 पृथुः ; V₂. 3 प्रभुः ; B₁ नृप (for ततः). D_s T₁. 2 G₁ M₄
 दुदोह स नराधिपः.

15 °) V₁. 3 यस्य (for सस्य-). M₃ तत्र जातानि सस्यानि.
 — °) D₃ (marg. as in text) प्राणायुषि ; some Mss.
 पृथुर्वैन्यः (for °न्यः). — V D₁. 2 ins. after 15^{ab} ; D₅

after 15 :

118* सस्यानि तेन वै दुग्धा वैन्येनेयं वसुंधरा ।

[V₁. 3 दुग्धा वै (by transp.); V₂ दुग्धानि. Some Mss.
 वैण्येन. V₁ च ; V₃ [ए]व (for [इ]यं). D₁. 2 वैन्येनेह महा-
 त्मना (for °).]

— °) G₃. 5 ततो (for तेन). M₂. 3 तेन (for [अ]न्नेन). K₄
 N₂. 3 V D₁. 2. 4. 5 T₃ G₃. 5 M₂ सर्वा ; G₁ तावद् ; M₃ ते वै
 (for तात). T₁ ततस्तेन प्रजाः सर्वा. — °) B D_n D_s D₁. 2
 T₁ G₃ सर्वशः (for नित्यशः). S₁ D_s G₂. 5 M₂. 4 वर्तयन्त्यद्य
 (D_s M₄ न्तेऽद्य) सर्व (S₁ नित्य)शः ; K₁ T₃. 4 वर्तयन्तेऽद्य
 (K₁ न्तेऽद्य) नित्यशः ; T₂ G₁ वर्तन्ते चाद्य सर्वशः.

16 °) N₂ प्रयतैश्च (for श्रूयते). T₁ [ए]व (for [अ]पि).
 — °) K₄ N₂. 3 V₁. 2 B D_s D₁. 3. 5. 6 T₃ G₃ M₂. 3 तु
 (for च). V₃ तथा ; T₁ स्मृतः (for सुतः).

17 °) D₂. 6 T₁. 2 G₂. 4. 5 M₄ बृहत्तेजाः (for महातेजाः).
 — °) G₅ पर्ण (for पात्रं). K₁ (sup. lin. as in text)
 चाभवत् (for भारत).

18 °) T₁ अतः (for ततः). K₁-3 D_n G₄ पुनर्देवगणैः
 सर्वैः.

19 °) S₁ K₁-3 V₃ D_n D₁ T₃. 4 G₂. 4 च (for तु).
 K₁-3 N₁. 3 V₁ B D_n D_s D₃ T₃ G₃. 5 M₃ प्रभुः ; V₃ स्वयम् ;
 G₁ भुवि (for विभु). — °) K₂ D₂. 3 ऊर्जस्वलं (for °स्करं).
 D_s T₁. 2. 4 G₁ M₄ लोके (for चैव). K_s क्षीरमूर्जस्वरं तोयं ;
 T₃ तत्क्षीरममृतं चैव. — °) G₅ वर्धन्ति (for वर्तन्ति). T_s
 G₁ तेन वर्धन्ति देवताः ; Bom. and Poona eds. वर्तन्ते येन
 देवताः.

20 °) B D_s दुग्धा ; D₂ वापि (for चापि). — °) B
 D_s देवी (for दुग्धा). — °) K₃ वामितः ; D_n चामितः
 (for अं).

६. २०]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 373
B 1. 6. 24
P 1. 6. 24

राजतं पात्रमादाय स्वधाममितविक्रमैः ॥ २०
यमो वैवस्वतस्तेषामासीद्वत्सः प्रतापवान् ।
अन्तकश्चाभवदोग्धा कालो लोकप्रकालनः ॥ २१
नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् ।
अलाबुपात्रमादाय विषं क्षीरं नरोत्तम ॥ २२
तेषामैरावतो दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महीपते ॥ २३
तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया महाबलाः ।
तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदपाश्रयाः ॥ २४
असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।

आयसं पात्रमादाय मायाः शत्रुनिवर्हणीः ॥ २५
विरोचनस्तु प्राह्मादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा ।
ऋत्विग्दिमूर्धा दैत्यानां मधुर्दोग्धा महाबलः ॥ २६
तयैते माययाद्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः ।
वर्तयन्त्यमितप्रज्ञास्तदेषाममितं बलम् ॥ २७
यक्षैश्च श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
आमपात्रे महाराज पुरान्तर्धानमक्षयम् ॥ २८
वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ।
तेन ते वर्तयन्तीह परमर्षिरुवाच ह ॥ २९
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।

21 ^a) K1. 3 योऽसौ; T1 ततो (for यमो). — ^d) D3 लोकालोक (for कालो लोक). T2 (*sup. lin.*) प्रकालकः; T4 प्रतापनः (for प्रकालनः). T1 कालो लोकभृतानलः.

22 ^a) D3. 5 तु (for च). — ^b) D3 transp. वत्सं and कृत्वा. B3 वासुकिम् (for तक्षकम्). — ^c) K3 Ñ3 V B1. 2 Dn2 D3. 5 T1 M2 अलाबुं (for 'बु). — ^d) T2-4 G2. 4 विष- (for विषं).

23 ^a) Ds इरावतो (for ऐरा). — ^c) K4 Ñ2. 3 V D1. 2. 4. 5 कौरव- (for भरत-). — ^d) K4 Ñ2. 3 V D1. 2. 4-6 T G1. 3-5 महाद्युते (for महीपते).

24 ^a) Ś1 K1. 3 Dn T1 ते (for [ए]व). — ^b) D4 दण्डकाया (for महा). Ś1 K1-3 B3 Dn D6 विषोल्बणाः (for महाबलाः). — ^c) G2 तदाकारास् (for 'हारास्). D3 तदा-धारास्; D6 G1. 3. 5 तदा (G1 'था) कारास् (for तदाचारास्). T2 तथाहारास्तथाकारास्; T3 तथाकारास्तथाहारास्. — ^d) Ś1 तद्वीर्यास्तत्पराक्रमाः; K2. 3 Ñ2 V2 B1. 3 Dn1 D1. 2. 5. 6 T2-4 G M4 'स्तदुपाश्रयाः; D3. 4 'स्ते (D4 'स्तु) तदाश्रयाः.

25 T1 om. (hapl.) 25^c-30^b. — ^d) N (except Ś1 Ñ1) T2-4 G M4 मायां. Some Mss. -निवर्हणीम् and -निवर्हिणीम् (for 'र्हणीः).

26 T1 om. 26 (cf. v. 1. 25). — ^a) D3 वैरोचनस् (for विरो). K3 B1 Dn Ds M3 च (for तु). Some Mss. प्राह्मादिर्. — ^c) K1 सम्यग्; T2-4 G1 वृत्रो; M4 तथा (for ऋत्विग्). D6 मूर्धा तु (for द्विमूर्धा). — ^d) Ñ3 V1. 2. 3 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M2. 4 अभूद् (for मधुर). ❀ Cs: मधुरेव दैत्यानामृत्विक् । स एव द्विमूर्धा । ❀

27 T1 om. 27 (cf. v. 1. 25). — ^a) Ś1 K1-3 D6 T2. 3 G1. 5 त एते; D3 तयैते; G1 तमेते; M3 तदेते (for तयैते). K4 ते मायासुपजीवन्ति. — ^b) K4 Ñ1. 3 V2 B3

Ds1 D1. 2. 5 मायाविदो (for 'विनो). D3. 4 सर्वमायाविदोऽसुराः. — ^c) M2. 5 [अ]नृत- (for [अ]मित-). — ^d) M3 अनृतं (for अमितं).

28 T1 om. 28 (cf. v. 1. 25). — ^a) Ś1 K1 दुग्धा; K3 Ñ2 B1 तात; D3 M2. 3 चापि (for राजन्). — D5 repeats 28^b after the second occurrence of 29^b. — ^b) Ś1 तात; K1 राजन् (for दुग्धा). — ^c) K1 आमपात्रं (for 'पात्रे). — ^d) M3 अन्तर्धानं पुराक्षयम्.

29 T1 om. 29 (cf. v. 1. 25). D5 reads 29^{ab} twice. — ^b) Ñ3 V1 B3 Ds D1 T3. 4 G2. 4 तदा; D5 (second time) चैव (for तथा). K4 D2. 4. 5 (first time) दोग्धा तु (K4 D4 च) धनदः प्रभुः. — After the second occurrence of 29^b, D5 repeats 28^b. K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D3. 6 T2-4 G M4 ins. after 29^{ab}; D5 after the repetition of 28^b:

119* दोग्धा रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य यः ।

यक्षात्मजो महातेजस्त्रिशीर्षः सुमहातपाः ॥

[L. 1) K2 चैवं स्व-; D6 वै वत्स-; G2 राजत- (for र'). Ñ2 च (for तु). D5. 6 T2 G2. 5 मणिवरस्य; T3. 4 'मयस्य (for 'वरस्य). — (L. 2) K2 V2 B2 G2. 4. 5 यक्षानुजो; G3 यक्षराजो (for यक्षात्मजो). V3 D6 त्रिशीर्षः सु-; T2 G1 त्रिशीर्षस्तु; G3-5 त्रिशङ्कुश्च (G4 'स्तु) (for त्रिशीर्षः सु-).] While D1 ins. after 29^{ab}:

120* दोग्धा तु धनदः स्वामिन्नेवं तैश्च वसुंधरा ।

— ^c) Ñ1 G3 वै; G2 [ए]व (for ते). B1. 3 Ds D5. 6 T2-4 G1. 2. 4. 5 M2-4 [ह]ति; B2 D3 [उ]ग्रा (for [ह]ह). — ^d) T2 G1 महर्षिभिर् (sic) (for परमर्षिर्). K3 Dn तदेषां परमं बलम्; B2 D3 उग्रकर्मपरायणाः.

30 T1 om. 30^{ab} (cf. v. 1. 25). Ś1 om. 30^{cd}; K1

पृथूपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[6. 39

शावं कपालमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ॥ ३०
 दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीत्कुरुद्रह ।
 वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ॥ ३१
 तेन क्षीरेण रक्षांसि यक्षाश्चैवामरोपमाः ।
 वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसंवास्तथैव च ॥ ३२
 पद्मपत्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
 वत्सं चित्ररथं कृत्वा शुचीन्गन्धान्नरोत्तम ॥ ३३
 तेषां च सुरुचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ।
 गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसंनिभः ॥ ३४
 शैलैश्च श्रूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुंधरा ।

ओषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
 वत्सस्तु हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरिः ।
 पात्रं तु शैलमेवासीत्तेन शैलाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३६
 दुग्धेयं वृक्षवीरुद्धिः श्रूयते च वसुंधरा ।
 पालाशं पात्रमादाय च्छिन्नदग्धप्ररोहणम् ।
 दुदोह पुष्पितः सालो वत्सः प्लक्षोऽभवत्तदा ॥ ३७
 सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुंधरा ।
 चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ।
 सर्वकामदुग्धा दोग्ध्री सर्वस्यप्ररोहिणी ॥ ३८
 आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

C 394
 B I. 6. 45
 P I. 6. 45

reads it on marg. — °) K1 D1. 4 T3. 4 Cs नैशं; K3. 4 V3 (marg.) नारं; D6 T2 G1. 2 M1 पात्रं; M2 शिरः; M3 निजं (for शावं). § Cs: नैशं निशायां गृहीतम् । § — °) K1. 2. 4 Ñ2 V3 D1. 4 प्रजां (for प्रजा). K3 V2 B2 (marg. as in text). 3 Dn Ds2 D3 T4 M4 नराधिप (for नरर्षभ).

31 °) D4. 6 G2 राजत- (for र°). — After 31°, M4 reads 33^b-35°. — °) D4 कुलोद्भव (for कुरु°). — °) D3 तु (for च).

32 °) K1-3 Dn यक्षाश्च राक्षसाश्च; T1 M4 रक्षांसि राक्षसा (M4 पिशाचाश्च (for °सि यक्षाश्चैव). Dn M2 [अ]-मरोपम. — °) M4 महाराज (for पिशाचाश्च).

33 K1 reads 33 on marg. — °) S1 K3. 4 V2 B2. 3 Dn Ds D1. 2 T1 G3 M4 -पात्रे; Ñ2 -पात्रं; T2 G1 -पात्रैः (for -पत्रे). — M4 reads 33^b-35° after 31°. — °) K3 Dn D1-3. 5 T2 G1 M2. 3 गन्धर्वैः (D1-3. 5 °श्चा)प्सरोगणैः. — °) D5 चाशु (for कृत्वा). — °) Dn1 D3 शुचिः; D6 शुभ- (for शुचीन्). K Ñ V1. 3 Dn D1. 2. 4. 5 T3. 4 G4 नरर्षभ; M3 नृपोत्तम (for नरो°). G2 शुचिगन्धं नरर्षभ.

34 For the sequence in M4, cf. v. 1. 33. Ds om. (hapl.) 34^{ab}. — °) S1 V2 D3. 6 T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 वसुरुचिस्; Ñ3 V1. 3 B1. 3 M3 तु सुरुचिस् (for च सु°). Dn2 D5 च (for तु). K3 D2 तेषां तु सुरुचिश्चासीद्; K4 Dn1 T3. 4 तेषां वसुरुचिश्चासीद् (K4 °चिः स्वामी). — °) V3 भारत- (for भ°).

35 For the sequence in M4, cf. v. 1. 33. — °) K1. 3 Dn G3 राजन्; K2 वापि; B3 D3 T1 G4. 5 देवी; M2 चापि (for दुग्धा). — °) K1-3 B3 Dn D3 T1. 4 G3-5 M2. 4 दुग्धा (for देवी). — G1 om. (hapl.) 35°-38°.

— °) Some Mss. औषधीर् (for ओ°). K1. 3 Dn च (for वै).

36 G1 om. 36 (cf. v. 1. 35). — °) B2 च (for तु). Ñ1 वत्सं हिमालयं कृत्वा. — °) K2 T1 G2 transp. दोग्धा and मेरुः. K3 Dn मेरुर्दोग्धा न संशयः. — °) K4 Ñ2. 3 Dn Ds D1. 2. 4-6 T G2-5 M2-4 विवर्धिताः (for प्रतिष्ठिताः). K1-3 तेषां भरतसत्तम.

37 G1 om. 37 (cf. v. 1. 35). — °) D3 श्रूयते (for दुग्धेयं). K1. 3 Dn वीरुद्धिः श्रूयते राजन् (K1 पूर्व; K3 वृक्षै°). — °) K1. 2 राजन्दुग्धा; K3 Dn D3 पुनर्दुग्धा; M4 श्रूयते हि (for °ते च). — °) S1 पलाशः; K4 पालाश- (for °शं). — °) K2 M2 दग्धच्छिन्नः; D4 हिमदग्धः; D6 M3 दु (M3 दग्धं छिन्नं; T1 G2 भिन्नदग्धः; T2 भिन्ने दग्धे; G3-5 M4 दग्धं भिन्न- (for छिन्नदग्ध-). S1 K1. 3 D3 क्षीरं पुष्पफलं स्मृतम्; D1 दुग्धं क्षीरं फलं स्मृतम्. — °) K4 दोग्धेह (for दुदोह). Some Mss. शालो (for सालो). — °) D6 T1. 2 G2-5 transp. वत्सः and प्लक्षोः. M2. 3 प्लक्षवत्सां यशस्विनीम्. — After 37, D6 T2 G3. 5 M2. 3 ins. :

121* सर्वकामदुग्धा दोग्ध्री पृथिवी जनमेजय ।

[M2. 3 -दुहां दोग्ध्री (for -दुधा दोग्ध्री). M2. 3 पृथिवी (for °वी).]

38. G1 om. 38^{ab} (cf. v. 1. 35). — °) S1 जनित्री च; K4 च धरणी; D3 च लोकानां; M3 च पात्री च (for विधात्री च). — °) S1 K1 T1. 2 G3 भावनी; M2. 3 पावना (for °नी). — °) G2 भूतस्य (for सर्वस्य). — °) T1. 2 G M4 प्रतिष्ठा जगतीपते; M2. 3 °ष्टा सर्वभावनी. — °) D6 -दुहा (for -दुधा). Ñ3 देवी; Dn1 दुग्धा (for दोग्ध्री). — °) K1. 4 B3 D2. 4-6 -प्ररोहणी (for °हिणी).

39 °) D3 आदावियं (for आसीदियं). — °) M2. 3 चैव

6. 39]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 394
B 1. 6. 45
P 1. 6. 45

मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसाभिपरिप्लुता ॥ ३९
ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य भारत ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ ४०
पृथुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुंधरा ।
सस्याकरवती स्फीता पुरपत्तनमालिनी ॥ ४१
एवंप्रभावो वैन्यः स राजासीद्राजसत्तम ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ॥ ४२
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवेदाङ्गपारगैः ।
पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदः स सनातनः ॥ ४३

(for कृत्स्ना). — ^a) K₃ [अ]ति- (for [अ]भि-). K₄ Ñ_{1.2} V_{1.3} D₆ T_{3.4} G_{2.3} M₂₋₄ मेदसा परिसंत(Ñ₁ D₆ °ग)ता; Ñ₃ V₂ B D₅ D₁₋₃ °सा समभिप्लुता; D₄ T₂ G₁ °सा परिनिर्मि- (D₄ °संस्थि)ता; G_{4.5} °सा चाति(G₅ वारि)संतता. — After 39, N (except S₁ Ñ₁) T_{3.4} ins. :

122* तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।

[K₄ Ñ₂ V_{2.3} D_{1.3-6} उच्यते (for प्रो°).]

40 ^b) Some Mss. वैण्यस्य (for वैन्यस्य). — ^a) D₄ सा पृथिवी (for देवी पृथ्वी). S₁ तथा; D₂ [इ]ति सा; M₃ [इ]त्यथ (for [इ]ति च).

41 ^a) Ñ₁ सु- (for प्र-). V₂ तु; T₁ G₅ सा (for च). D₂ पृथुना प्रथिताकारा; G₂ °ना विप्रभक्ता सा. — ^b) Ñ₃ शोभिता च; D₂ M₄ साधिता च; T₄ शाश्वती च; G₃ साध- यित्वा (for शोधिता च). — ^c) D₃ ख्याता; M₃ प्रीता (for स्फीता). T₂ सस्याकरपरिस्फीता. — ^d) D₆ T_{3.4} M₃ पट्टन- (for -पत्तन-). V₂ B_{1.2} शालिनी (for -सा°).

42 ^a) Some Mss. वैण्यः. K₄ D_{1.4.5} ससौ; B₃ च; D₆ तु (for स). — ^b) B₃ स राजा (for राजासीद्). Ñ_{1.2} D₅ D_{3.5} T_{1.2.4.5} M₄ -सत्तमः (for °म). — ^c) G₄ स मान्यश्च (for नमस्यश्च). — ^d) S₁ K₃ भूतिकांमैर् (for भूत- ग्रामैर्). B₃ D₅ असंशयम् (for न संशयः).

43 ^a) D_{3.4} महाभाग (for °भागैर्). — K₂ reads 43^b-44^a on marg. — ^b) Ñ₁ T₁ M₃ -पारगः (for °नैः). K₁ नानादेशसमागतैः. — S₁ om. (hapl.) 43^c-47^b. — ^d) K_{1.3} B_{1.3} D_n D₅ D_{1.3} ब्रह्मयोनिः; K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} B₂ (marg. as in text) D_{4.5} T_{3.4} वृत्तिदाता (for °दः स). V₂ वृत्तिदाता न संशयः; D₂ वृत्तिदाता महानृपः.

44 S₁ om. 44 (cf. v. l. 43). — ^b) K₄ Ñ₃ V_{1.2} B D₅ D_{1-3.5} T₁ M₃ इहेप्सुभिः (for अभी°). Ñ₁ पार्थिवश्च महेप्सुभिः. — D₃ om. 44^c-45^a. M₂ om. (hapl.) 44^c-45^b.

पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ।

आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ४४

योधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्नुकामैर्जयं युधि ।

आदिराजो नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ४५

यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् ।

स घोररूपान्संग्रामान्क्षेमी तरति कीर्तिमान् ॥ ४६

वैश्यैरपि च वित्ताढ्यैर्वैश्यवृत्तिमनुष्ठितैः ।

पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥ ४७

तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ।

— ^a) Some Mss. वैण्यः (for वैन्यः).

45 S₁ om. 45 (cf. v. l. 43). D₃ om. 45; M₂ om. 45^{ab} (for both, cf. v. l. 44). — ^a) G₃ चापि (for अपि). — ^c) K_{2.4} Ñ_{2.3} V B₁ D_n D_{2.4.5} T_{3.4} G₃ पृथुरेव (for आदिराजो). K_{1.3} D₁ आदिकर्ता रणा(K₃ °था)नां च. — ^d) G₃ प्रवरो (for प्रथमो). K_{3.4} Ñ₁ D₅ D₁ T₂ G₁ नृप; V₃ गुरुः; D₅ भुवि (for नृपः). M_{2.3} योधानां प्रवरो नृप.

46 S₁ om. 46 (cf. v. l. 43). — ^a) K₃ T₂ G₁ योधो; D₃ यो हि (for योद्धा). — ^b) K₃ नृप (for नृपम्). — ^c) Ñ₁ V₂ B D₅ D₃ भीम- (for घोर-). T₄ -रूपः (for -रूपान्). M_{2.3} घोररूपं सुसंग्रामं. — ^d) Ñ_{1.2} D_n T₁ क्षमी; B₃ D_{1.2} क्षेमं; G₅ क्षेमे (for क्षेमी). Ñ₃ V₃ D₅ D₆ भवति; T₂ G₁ जयति (for तरति). K₄ M_{2.3} कीर्तनात् (for कीर्तिमान्).

47 S₁ om. 47^{ab} (cf. v. l. 43). — ^a) K₁ च शोभा- ढ्यैर्; V₁ च वित्ताढ्यैर्; D₅ च वृश्यैर्; D₆ T_{1.2} G M₄ सदा- चारैर्; T₃ च वृत्ताढ्यैर्; M_{2.3} च शौचाढ्यैर् (for च वित्ताढ्यैर्). — ^b) D_n पण्य- (for वैश्य-). K₄ D_{1.5} इहेप्सुभिः (for अनुष्ठितैः). Ñ₁ वैश्यवृत्तिभिरेव च; V₂ B D₅ D₃ वैश्य(D₅ पण्य)वृत्तिविधायिभिः. — After 47^{ab}, M_{2.3} read 48^c-49^b. D₆ G₂ M₄ om. 47^{cd}. — ^d) K₃ वित्तिदाता; G_{1.3.5} वृत्ति- दानान् (for °दाता). Ñ₃ D₁₋₅ महातपाः (for °यशाः). Ñ₂ V श्रेयः परमभीप्सुभिः.

48 S₁ om. 48. Ñ₁ om. (hapl.) 48^{ab}. K₁ reads 48 on marg. — ^b) K_{1.2} D_{1.2.4} त्रिवर्ग- (for त्रिवर्ण-). D₆ T G_{1.3-5} M₂ त्रिवर्णपरिचारकैः. — M_{2.3} read 48^c-49^b after 47^{ab}. G₅ om. 48^{cd}. — ^c) K_{1.2} Ñ_{2.3} V_{1.3} D₅ D_{1.2.4.5} T_{3.4} M_{2.3} आदिराजो (for पृथुरेव). — ^d) K_{1.3} Ñ_{2.3} V B₂ D (except D₅ D₃) T_{1.2} G₁₋₄ M₄ वृत्तिदाता स(T₂ G₁ °नाम्न)हायशाः (D₅ °तपाः).

49 For the sequence in M_{2.3}, cf. v. l. 48. — ^a) T₁ तु (for च). — ^b) S₁ दोग्धा च; G₂ पात्राणि (for दोग्धारः).

मन्वन्तराणि]

हरिवंशपर्व

[7. 4

पृथुरेव नमस्कार्यः श्रेयः परमभीप्सुभिः ॥ ४८
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।

पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि ते ॥ ४९

इति श्रीहरिवंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

जनमेजय उवाच ।

मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ।
तेषां पूर्वविसृष्टिं च वैशंपायन कीर्तय ॥ १
यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च ।
मन्वन्तरकथां ब्रह्मज्ज्योतिर्मिच्छामि तच्चतः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

न शक्यं विस्तरं तात वक्तुं वर्षशतैरपि ।
मन्वन्तराणां कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु ॥ ३
स्वायंभुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ।

C 409
B 1. 7. 4
P 1. 7. 4

— °) G₂ दोग्धारश्च (for पात्राणि). T_{3.4} विशेषाश्च (for मयोक्तानि). — °) D₂ T_{1.2} G_{1.4.5} M₂ वर्तयामि (for वर्ण). D₆ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि; M₃ किं भूयो वर्तयामि च. — After 49, K₂ V₂ ins. :

123* य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः ।
पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिरं भुवि ॥
[L. 2) K₂ स पुत्रपौत्रसंयुक्तो (for °).]

While D₆ T_{1.2} G M₄ ins. after 49 :

124* उक्तानि भरतश्रेष्ठ वैन्यस्येह महात्मनः ।
किमन्यद्भरतश्रेष्ठ पृच्छसि त्वं नरेश्वर ॥

[M₄ transp. line 1 and 2. — (L. 1) D₆ G₂ वृत्तानि ; T₂ G₁ वृत्तानां (for उक्तानि). M₄ वृत्तानि भरतश्रेष्ठ (for °). D₆ T₂ G₁ [एव ; T₁ हि ; M₄ च (for [इह)]. — D₆ om. line 2. — (L. 2) G₃ M₄ भारत- (for भ°). G₄ त्रिवर्णपरिचारकैः (for °).]

M₄ cont. :

125* यः शृणोति सदा भक्त्या स स्वर्गी नात्र संशयः ।

COLOPHON. Mention of the Epic : K_{2.3} Ñ₁ D₆. — Mention of Khila : Ś₁ K Ñ₁ V B Dn D_{1.2.4.5}. — Adhy. name : Ś₁ वैन्योपाख्यानम् ; K₁₋₃ Dn पृथिवीदोहः ; K₄ Ñ₂ V_{2.3} B D_{1.2.4} T₃ M₃ पृथूपाख्यानम् ; Ñ₃ V₁ पृथोरुपाख्यानम् ; D₃ पृथुचरितम् ; D₅ पारिजाते पृथूपाख्यानम् ; D₆ T₂ G₁ वसुंधरादोहः ; G_{2.3.5} पृथुमाहात्म्ये वसुंधरादोहः ; M₄ पृथुवंशचरितम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ V B_{2.3} Dn D₆ D_{1.4.6} S 6 ; D₂ 7. — Śloka no. : D₆ D_{2.4} 55.

हरिवंश—7

7

✎ M₁ is missing up to वर्ष (in 50^a) (cf. v. 1. 5. 8).

1 °) T_{3.4} [अ] शेषाणि (for सर्वाणि). — °) T₂ G₁ कथितानि (for विस्तरेण). — °) K₄ D_{1.2} एषां पूर्व- ; D₆ पूर्वसृष्टिं ; M₄ तेषां सृष्टिं (for तेषां पूर्व-). K₂ B₃ -विसृष्टं च ; M₃ -विसृष्टेन (for ° णि च). Ś₁ पूर्वेषां पूर्वसृष्टिं च.

2 M₁ missing (cf. v. 1. 1). — °) M_{2.3} तात (for चैव). — °) Ñ₂ तावन्तं ; D₆ यावन्तः (for °न्तं). — °) Ś₁ K_{2.3} V₃ Dn T₃ G₅ मन्वन्तरं तथा ब्रह्मज् ; K_{1.4} V_{1.2} B D₆ D_{1.3-5} T₄ G₂ °रमहं ब्रह्मज् ; D₂ °रण्यहं ब्रह्मज्.

3 M₁ missing (cf. v. 1. 1). — °) K₄ D_{1.4} T_{3.4} विस्तरात् (for °रं). T_{3.4} transp. तात and वक्तुं. Ś₁ K₁₋₃ V₂ B Dn D₆ D_{2.5.6} T_{1.2} G M₄ न शक्यो विस्तरस्ता (V₂ °रात्ता) त ; D₃ न शक्यं विस्तरेणेति (for °). — °) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} संक्षेपं (for कौरव्य). M₄ मन्वन्तराणि संक्षेपं. — °) K₂ त्वं च मे ; D₃ चैव मे ; G₄ वदतः ; M₃ त्वपि मे (for त्वेव मे). Ñ₃ V₁ D₄ संक्षेपत्वेन मे शृणु ; V₂ °पेणैव मे शृणु ; D₆ M₂ °पात्वं च (M₂ °चैव) मे शृणु ; D₆ T₂ G_{1.2} M₄ यथा-वदद् (T₂ G₂ M₄ °द्वव) तः शृणु ; T₁ G_{3.5} कौरव्य वदतः शृणु.

4 M₁ missing (cf. v. 1. 1). D₆ reads 4 twice. — °) D₆ (first time) सावर्णिश्च (for स्वायंभुवो). — °) D₃ त्वथ (for तथा). — G₅ om. (hapl.) 4^{ad}. — °) K V₃ D_{1.2.5} (marg.) T G_{1.3.4} M₄ उत्तमस् ; Ñ V_{1.2} B Dn D₆ औत्तमिस् (for °मस्). M₂ तापसश्च (for ताम°). D₆ (both times) उत्तमस्तापसश्चैव. — For 4^{ad}, Ś₁ subst. :

126* उत्तमाख्यस्तामसश्चाभूतां रैवतचक्षुषौ ।

7. 4]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 410
B 1. 7. 5
P 1. 7. 5

वैवस्वतश्च कौरव्य सांप्रतो मनुच्यते ॥ ४
सावर्णिश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ।
तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः ॥ ५
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ।
कीर्तिता मनवस्तात मयैवैते यथाश्रुति ।
ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा ॥ ६
मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः ऋतुः । -
पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥ ७
उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सप्तर्षयः स्थिताः ।

— ^f) Ś1 K1 D5 T2 G1.2 सांप्रतं (for तो). Ñ1 एव च
(for उच्यते). — After 4, T3 ins.:

127* अष्टमो दक्षसावर्णिर्धर्मसावर्णिरेव च ।

रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भवितैकादशो मनुः ॥

5 M1 missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Ś1 K4 Ñ2.3 V1
Ds D3 M3.4 सावर्णिश्च; T1 सवर्णस; G4 सावर्ण्यस (for
'णिश्च). K4 Ñ2.3 V1.3 B2 D1.4.5.6 T1.2 G1.3-5 M4 तु
(for च). — ^b) K1.3 रैभ्यो; Ñ1 भौतो; T2 धौत्यो (for
भौत्यो). V1.3 D3 रोच्यस; D6 रैभ्यस; T1 रौत्यस; M3
रौप्यस (for रौच्यस). — After 5^{ab} D4 ins.:

128* रैवतो ब्रह्मसावर्णिः सूर्यसावर्णिरेव च ।

— ^c) K3 V3 सावर्णिश्च; D5.6 T2 G1.3.4 M4 'णिश्च (for
'र्णाश्च). D4 देवसावर्णिरित्येते. — ^d) K3.4 V3 B1 (marg.
as in text) T1 तथा (for स्मृताः). ❀ Cn: मेरुसावर्णा-
श्चत्वारः—ब्रह्मसावर्णिः, रुद्रसावर्णिः, मेरुसावर्णिः, दक्षसावर्णिश्च ।
एते मेरौ तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति सर्वेऽपि मेरुसावर्णा
इत्युच्यन्ते । ❀

6 M1 missing (cf. v. 1. 1). Ñ1 om. (hapl.) 6^a—8^b.
— ^a) G5 चैव (hypermetric) (for च). D3 अतीताना-
गताश्चैव. — ^b) K4 V B Ds D1.2.4.5 T4 M3 नृप; D6
T1.2 G1-3.5 M2.4 अपि (for च ये). D3 वर्तमानास्तु ये नृप.
— ^c) K2 Ñ2 V2 D2.4 मयैते ते; B1 Dn D3 T1.3.4 G2
ते तु; Ds तनु; T2 G1.3.5 M4 ते ये; G4 तथैते ये; M2.3
मयैवेमे (for वैते). K2 V2.3 B3 Ds D2.6 G1.2.4.5 T2-4
M4 यथाश्रुतम्; D3 स्मृति; T1 G3 M2.3 श्रुताः (for
श्रुति). — ^e) V1.3 Ñ2.3 D1.3.5.6 G5 M4 त्वेषां; D2
T2.4 G1 त्वेतान्; T1 ते तान्; G3 चैषां (for तेषां).

7 M1 missing (cf. v. 1. 1). Ñ1 om. 7 (cf. v. 1. 6).
— ^b) D6 T G1-3.5 M4 पुलस्त्यः (for अङ्गिराः). — ^c) D6
T G M4 अङ्गिराश्च (for पुलस्त्यश्च). Some Mss. वशिष्ठश्च.

यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ ८
आग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ९
मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः ।
एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ १०
और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्भः काश्यप एव च ।
प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्यवनस्तथा ।
एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ ११
देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वरोचिषेऽन्तरे ।

— ^d) G5 समाः (for सुताः). Ś1 सप्तैते ब्रह्मणा सह; G2 ते
ब्रह्मसत्तमाः.

8 M1 missing (cf. v. 1. 1). Ñ1 om. 8^{ab} (cf. v. 1.
6). — ^b) Ś1 K1-3 B3 Ds D6 T1.2 G M4 स्मृताः; K4
Ñ2 B2 (marg.) Dn D1.2.4 T3 स्परे; V3 T4 परे (for
स्थिताः). — After 8^{ab}, Dn D5 read 23^{ab}, repeating it
in its proper place. — ^c) K1 (sup. lin.) 4 Ñ3 V B2.3
D2.5.6 T1.3.4 G3.5 याम्या; G2 यज्ञा (for यामा). Ñ2
याम्या नामैव देवास्तु. — ^d) K1 D6 T1.2 G1.5 M2-4 चासन;
Ñ3 V1.2 B2.3 Ds D3 त्वा° (for आ°). Ś1 स्वायंभुवो (for
वे).

9 M1 missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K4 Ñ3 B1.2 D1.5
अग्निध्रश्च (for आग्नी°). Ś1 [अ°तिवाहश्च; D2 [अ°तिवाहुश्च (for
अग्नि°). — ^b) Ds om. (hapl.) the first मेधा. — ^c) Ñ3
V1 तिथिमान्; M4 ज्योति° (for द्युति°). T2 G1 M4 भव्यः
(for हव्यः). — ^d) V3 सवलः (for नः). Ś1 K1.2 D4 T3
सत्र; Ñ3 V1 सर्व; D2 (inf. lin.) M2 पत्र; M3 पात्र (for
पुत्र). T1 G3 सवनिः पुरुरेव च; G2 च्यवनो वेत्र एव च.

10 M1 missing (cf. v. 1. 1). D4 reads 10^a—17^b on
marg. — ^b) Ñ2.3 V1.3 D1.2.4.5 सुतेजसः (for महौ°).
— ^c) V3 तत्र; D3 M2.3 एवं (for एतत्). G5 प्रथितं (for
प्रथमं).

11 M1 missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Ś1 K3 D6 ऊर्जो;
K1.2.4 D2 ऊर्वो (for और्वो). Some Mss. वशिष्ठ. D2 तु
(for च). D1 ऊर्जपुत्रो वशिष्ठश्च. — ^b) Ś1 Ñ B1 Ds2 D5
स्तम्भः; Dn2 स्तवः (for स्तम्भः). — ^c) K2.4 द्रोणो (for
प्राणो). D1 [ए°वं (for [ए°व). — ^d) Ś1 K3 D2 दत्तात्रिश्च;
D6 दत्तात्रिश्च; T1.2 G3 M2 (inf. lin.) दान्तोऽग्निश्च; M2
दत्तोऽग्निश्च (for दत्तोऽत्रिश्च). K4 Ñ V2.3 B2.3 Dn2 D1.4
T3.4 G2.4 दत्तो निश्चयवनस्तथा; V1 Ñ3 (marg.) B1 G1.5
M4 दान्तो नि°. — ^f) D2 (marg. as in text) सप्त; D3

हविर्धः सुकृतिज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ १२
 प्रथितश्च नभस्यश्च नभः सूर्यस्तथैव च ।
 स्वरोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ।
 कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः ॥ १३
 द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ।
 इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १४
 वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा जाताः सुतेजसः ॥ १५
 ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे ।

औत्तमेयान्महाराज दश पुत्रान्मनोरमान् ॥ १६
 इष ऊर्जस्तनूषश्च मधुर्माधव एव च ।
 शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च ।
 भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ १७
 मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जहुर्धाता च भारत ।
 कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयो नृप ॥ १८
 पुराणे कीर्तितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत ।
 सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः ॥ १९

C 427
B 1.7.22
P 1.7.23

तव; T₁ (marg.) योग. (for वायु-). K₃ D₁ भक्षा (for प्रोक्ता). M₂. 3 महौजस (for महाव्रता:).

12 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^δ) Ś₁ स्वरोचिषो (for षे). — ^ε) K₂ हविजः; T₃ हवीध्रः; T₁ हवीन्द्रः (for हविर्धः). K₁ सुकृती. D₆ M₂. 3 हविरन्ध्रः कृ(D₆ 'न्ध्रकृ) ति-ज्योतिर्; T₁. 2 G M₄ आ(G₄ अ) धीध्र आकृ(G₂ 'ध्र आहु-; G₃ 'ध्रश्चाकृ) तिज्यो. — ^d) K₄ अयो (for आपो-). Ś₁ ज्योतिर् (for -मूर्तिर्). K₂₋₄ Ñ₂. 3 V₁ Dn₁ D₁. 2. 4. 5 अयः स्मृतः; Ñ₁ अयं तथा (for अयस्मयः).

13 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) T₂ G₂₋₄ M₄ पृथिवी; G₁ प्रदीची (for प्रथितश्च). Ś₁ मनस्यश्च; K₃ मनश्चाथ; Ñ₂ om. (for नभस्यश्च). Dn₁ प्रतीतश्च मनस्यश्च. — ^δ) Ñ₁ M₂. 3 नभास्यानुस; Ñ₂ V₃ B D₃ T₃. 4 नभ ऊर्जस; D₅ नभऊ-तस; D₆ T₁ G₂ M₄ वनस्पत्यस; T₂ G₁. 3. 5 वानस्पत्यस; G₄ पुनः सत्यस (for नभ सूर्यस). — ^ε) Ñ₂ तु (for ते). — ^d) M₂. 3 स्मृतास (for मनोस). — ^ε) K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁. 4 -पाला (for -पाल). D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M₃. 4 कीर्तितास्ते (M₃ 'ता ये) महीपाल (T₂ G₁ 'ला); M₃ 'ता ये महावीर्या. — ^f) B₂. 3 D₅ M₂ -बल- (for -वीर्य-).

14 M₁ missing (cf. v. l. 1). Ś₁ om. 14^{ab}. — ^δ) D₃ मया मन्वन्तरं तव. — ^d) D₆ निबोधत (for तन्निबोध).

15 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Some Mss. वाशिष्ठ- T₁ तत्र (for सप्त). — ^δ) Some Mss. वाशिष्ठा. D₁ ते (for वि-). — D₃ om. 15^{cd}. — ^ε) D₆ T₂ G₁. 2. 5 M₂. 3 हैरण्य- (for हि-). — ^d) K₂. 4 Ñ₂. 3 B₂. 3 Dn D₅ D₁₋₅ G₅ नाम (for जाताः). Ś₁ महौजसः; K₃ न संशयः (for सुतेजसः). K₁ T₃. 4 ऊर्जा नाम महौजसः; D₆ ऊर्जिताश्च स्वते-जसा.

16 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ च (for सत्र). Ś₁ समाख्याताः; D₆ M₂. 3 तपोपेताः (for मया प्रोक्ताः). — ^δ) B₁. 2 (marg. as in text). 3 D₅ D₆ T₂ G₁. 2 तान् (for मे).

— ^ε) K₂ D₁ अप्रमेयान्; D₂ उक्तं (for औत्तं). — ^d) Ñ₂ V₁. 3 D₅ मनोरिमान्; M₄ 'हरान् (for 'रमान्).

17 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ D₄ सह-स्यश्च; K₁ (sup. lin.). 2. 3 Ñ V₂. 3 B₁. 3 Dn₂ D₅ D₁. 2 T₃ तनूजश्च; K₄ V₁ B₂ Dn₁ D₃. 5 T₄ 'जंश्च; D₆ T₁. 2 G M₂₋₄ तपस्यश्च (for तनूषश्च). — ^ε) M₃ शुक्र (for शुक्रः). Ś₁ तपश्च (for सहश्च). — ^ε) Ś₁ क्रतवस्; K₁ क्रतु; K₃ कृत; D₁ ऋभं; D₆ G₂. 3 M₄ भावनास (for भानवस्). D₃ त्वत्र (for तत्र).

18 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ñ₂ तु (for ते). — ^δ) K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂ (marg.) Dn D₁. 2. 4. 5 कीर्तयि-ष्यामि (for कथं). K₃ कीर्तयिष्यामि तत्त्वतः. — ^ε) Ś₁ K₁. 3 गार्ग्यः; D₆ T₁. 2 G₁₋₄ M₂ हव्यः; M₃ गव्यः; M₄ भव्यः (for काव्यः). — ^d) Ś₁ B₃ M₂. 3 जन्यो धामा; B₂ (marg. as in text) जहुर्धामा (for 'र्धाता). D₅ जहुर्धामा च भार्गव; D₆ T₁. 2 G₁₋₄ जन्यो धाता तथैव च. — D₅ om. (hapl.) 18^e-19^b. — ^ε) G₄ कपीवारो; M₃. 4 कपिवानो (for कपीवान्). K₄ कपिवान्कीर्तिमांश्चैव; V₁ D₄ कपिवान्कपिवांश्चैव; D₂ कपि-वान्कपिवीरश्च; D₆ G₁ कपिवान्कपिलश्चैव; T₂ 'न्कबलश्चैव; G₃. 5 कक्षीवान्कपिलश्चैव. — ^f) K₂₋₄ Ñ₂. 3 V₁. 3 Dn D₁. 2. 4 T₃. 4 G₄ उपरे (for नृप).

19 M₁ missing (cf. v. l. 1). D₅ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) Ś₁ पौराणैः (for पुराणे). K₁ G₄ कथितास (for कीर्तिं). — ^δ) Ś₁ corrupt. Ñ₃ D₅ D₂ पुत्रपौत्राश्च; V₁ पुत्रान्पौत्रांश्च; G₁. 3. 5 गोत्रांश्चैतांश्च; G₂ गोत्रान्वैतांश्च; M₃ होत्रांश्चैतांश्च; M₂ (inf. lin.). 3 धात्रांश्चैतांश्च (for पुत्राः पौत्राश्च). — ^ε) B₂ T₃. 4 साध्या; B₂ (marg. ; also as in text) तथा; D₅ तप्या; D₆ सभ्या (for सत्या). K₃ Ñ₂. 3 V₁. 3 Dn D₁. 2. 4. 5 चापि; K₃ M₄ तात (for चैव). — ^d) D₆ T₁ G₃. 5 M₂. 3 तापसस्य (for तामं). — After 19, N (except Ś₁ K₁ Ñ₁) S (except M₂. 3 ; M₁ missing) ins.:

7. 20.]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 428
B 1. 7. 23
P 1. 7. 23

द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः ॥ २०
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ।
वायुप्रोक्ता महाराज चतुर्थं चैतदन्तरम् ॥ २१
वेदबाहुर्यदुधश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ।
हिरण्यलोमा पर्जन्य उर्ध्वबाहुश्च सोमजः ।
सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २२
देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ।
पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २३

129* पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ।

[D6 G3 M4 तामसस्य (for ताम°). T1 तामसांस्तपसः सुतान्; T2 तामसस्यान्तरे मनोः (for °).]

20 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) V1. 2 T3 ज्योतिस् (for द्युतिस्). —^b) Ś1 B3 Dn Ds D2 तपोशनः; K1 (sup. lin. as in text). 3 तपासनः; Ñ3 (marg.) तपोबलः; D6 M2. 3 सनातनः (for तपोधनः). —^c) D1 तपो (for तन्वी). K1 Ñ2 V1. 3 T2 G1 परंतपः; M2. 3 च सोमकः (for परंतपः). D6 स्तम्भधन्वी च सोमकः.21 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) D6 T1 M2-4 तामसस्य (for ताम°). T2 G1 तात (for एते). —^b) K3. 4 T2 G1. 2 M4 महाबलाः; Ñ1 B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds D3 प्रकीर्तिताः; M2. 3 महाप्रभाः (for °बलाः). —^c) V2 M4 मया (for वायु). —^d) D2 तु (for च). D3 चतुर्थस्यान्तरे मनोः; D4 G4 °र्थं तदनन्तरम्; Bom. and Poona eds. पञ्चमं तदनन्तरम्. — After 21, M2 reads 23^{ab} and 23^{cd} (transposed).22 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ñ1. 2 B2 (sup. lin.) D5 G5 देव- (for वेद-). Ś1 K1. 4 यदुश्चैव; Ñ3 V1 सुबाहुश्च; Dn1 यजधश्च; D1 यदुधश्च; D3 यज्ञधामा; T2 G1 अनिद्रश्च; G2 अनिद्रश्च; G3. 5 अनिद्रश्च; M2. 3 वेदनेत्रोः; M4 दरिद्रश्च (for यदुधश्च). T1 देवबाहुरसीधश्च. —^c) D3 रेता; some Mss. -रोमा (for -लोमा). —^d) Ds तु (for च). Ś1 K1. 3. 4 सोमपः (for °जः). M2. 3 ऊर्जः सोमात्मजस्तथा. —^e) K2 T2 G1. 2 सप्त- (for सत्य-). D6 मया प्रोक्त (for तथात्रेय). —^f) M2 नृप (for स्परे).23 M1 missing (cf. v. l. 1). Ñ2 V1 repeat 23^{ab} after the repetition of 42^{ab}. Dn Ds read 23^{ab} for the first time after 8^{ab}. M2 reads 23^{ab} and 23^{cd} (transposed) after 21. —^a) Dn Ds (all first time) शान्त- (for [अ]भूत-). —^b) K2. 4 Ñ2 (both times). 3

अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ।
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ २४
अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाकृतिः ।
रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २५
षष्ठं ते संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ।
भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ २६
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्त एते महर्षयः ।
चाक्षुषस्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाञ्छृणु ॥ २७
आद्याः प्रभूता क्रमवः पृथुकाश्च दिवौकसः ।

V1 (both times) Dn1 (second time). n2 (both times) D1. 2. 4. 5 (first time). 6 T1 G2. 4 स्परे; Dn1 (first time) D3 परे (for स्मृताः). — D3 om. 23^{cd}. —^c) Ś1 D4 चरिण्वश्च; K3 Ñ2 D1 वारिप्लवश्च (for पारि°). D2 चारिण्युश्चैव रैभ्यश्च; T1 M2. 4 चारिण्वश्च रैवश्च; T2 G1 च (G1 चा) रिण्वः पञ्चमस्य; T3 वादिस्तुवश्च रैभ्यश्च; G2 वारिण्यस्य पञ्चमस्य; G3. 5 पारिण्वस्य पञ्चस्य (sic); G4 चरिण्यस्य रैवस्य; M3 आपवस्य च रैवस्य.24 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 तत्र (for तस्य). —^b) Ñ1 T1. 2 G1. 3. 5 M2-4 वदतो (for ग°). —^c) M3 वृत्तिमान्; M4 श्रुति° (for धृति°). K3 Ñ3 D5 मुत्सुक (for यु°). —^d) B3 तत्त्वमुक्तो (for °दर्शी).25 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ś1 K1. 2. 4 V2. 3 Dn1 D1. 2. 4. 5 आरण्यश्च; B1 हिर° (for अर°). Ñ2 चैव (hypermetric) (for च). Ś1 K3 M2. 3 प्रकाङ्क्षश्च (for °शश्च). —^b) Ś1 निर्वाहः; D6 T2 G1. 5 M2. 4 निर्मोहः (for °हः). Ñ2 D6 T4 G2. 3. 5 M3. 4 सत्यवान् (for °वाक्). K1 धृतिः; V1. 2 B1 कृती; V3 Dn D1. 2 T3. 4 कविः; G4 मतिः (for कृतिः). K3 Ñ1 B2. 3 Ds D3 निर्मोहः सत्यवान्कृती (K3 °विः). —^c) Ś1 D2 पञ्चमस्य (for °मं च). K4 पञ्चमं वै अनन्तरम्.26 M1 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ñ2 तु (for ते). D2 वै; D4 संह (for सं-). D6 T2 G1-3. 5 M4 षष्ठं ते कथयिष्यामि. — M4 om. 26^{cd}. —^c) K4 D4 T1 नागो; T2 G1 नृपो (for नभो). —^d) Ś1 सुधामो; T2 G1 स्वधामा (for सु°). K2 D2 T2 विरजस् (for °जास्). — After 26, K2 ins. 132*.27 M1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. (hapl.) 27^a-32^b. M4 om. 27^a-28^b. —^a) D2 अतिमानः; D6 °नामः (for °नामा). —^b) Ś1 K1 Ñ3 V2 सप्तैवैते; K3 V1 D6 T1. 2 G2 M2. 3 सप्त चैते; Ñ1 B2. 3 Ds सप्तैवैते; B1 सप्तैते सु; Dn

लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥ २८
 ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः ।
 नाङ्गलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुताः ।
 ऊरुप्रभृतयो राजन्पुष्टं मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ २९
 अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
 गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३०
 तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
 सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सांप्रतं दिवि ॥ ३१

साध्या रुद्राश्च विश्वे च वसवो मरुतस्तथा ।
 आदित्याश्चाश्विनौ चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ ॥ ३२
 मनोवैवस्वतस्यैते वर्तन्ते सांप्रतेऽन्तरे ।
 इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः ॥ ३३
 एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम् ।
 राजन्पुत्राश्च पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३४
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिशं सप्त सप्तकाः ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥ ३५

C 445
 B I. 7. 39
 P I. 7. 39

ससैते तु ; D₂ एते सप्त (by transp.); D₃ ससैते स्युर; T₃. 4
 ससैते वै. — °) M₃ वीर (for तात).

28 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 28 ; M₄ om.
 28^{ab} (for both, cf. v. l. 27). — °) V₂ D₁ Cnp आप्याः
 Cnp (also) अस्ताः (for आद्याः). K₃. 4 Ñ₁. 2 V₁ D₅ D₂-5
 T₃ प्रसूता ; Ñ₃ प्रसूता (for प्रभूता). V₃ ऋषभः ; T₄ ऋषयः ;
 M₂ प्रभवः (for ऋ). S₁ आद्याः प्रशूरा ऋषभः ; B₁ आप्याः
 प्रसूता ऋभवः ; D₆ G₁. 4. 5 आभ्यः (D₆ °द्याः ; G₁ °प्याः)
 प्रसूताः प्रभवः ; T₂ आभ्यां प्रसूना ऋभवः ; G₃ आर्याः प्रसूताः
 प्रभवः ; M₃ आप्याः प्रभूताः प्रभवः. — °) S₁ पृथुपाश्च ;
 K₁. 4 Ñ V B₁. 2 (marg.) Dn D₂. 4. 5 पृथग्भावा ; K₃ D₁
 पृथुगाश्च ; D₆ G₂ पृथग्जाश्च ; T₁ G₃-5 पृथुजाश्च ; T₃. 4 पृथ-
 ग्भूता ; M₂. 3 प्रवृद्धाश्च (for पृथुकाश्च). — °) K₄ Ñ₂. 3
 V₁. 3 D₁. 2. 4. 5 T₃. 4 लेखा नाम महाराज.

29 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 29 (cf. v. l.
 27). — °) M₂. 3 पौत्रा (for पुत्रा). — °) K₁. 3 Dn मह-
 र्षयः (for महौजसः). — °) D₆ M₂ नङ्गलायां ; T₃. 4 नङ्गलेया
 (for ना°). Ñ₂ नङ्गलायां महात्मानो. — °) S₁ K₁. 3 Dn तु
 (for च). K₁. 3 D₂ वै स्मृताः (for विश्रुताः). — °) S₁ om.
 29^c-30^b. — °) K₁ रुद्रः ; K₁ (sup. lin.) B₁ रुरु (for
 ऊरु). — °) T₃. 4 G₄ चाक्षुषस्यान्तरे मनोः. — After 29,
 T₃. 4 G₄ ins. :

130* षष्ठं मन्वन्तरं प्रोक्तं सप्तमं तु निबोध मे ।

[T₄ om. °]

30 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 30 (cf. v. l.
 27). S₁ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — °) Some Mss.
 वशिष्ठो. — °) T₁. 2 G₁. 3 M₂-4 काश्यपश्च (for क°). D₆
 वृषः ; M₃ मुनिः (for ऋषिः). — °) K₁. 3 Ñ₂. 3 V₁ Dn
 D₅ D₁. 2. 4. 5 T₁ च (for सथ).

31 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 31 (cf. v. l.
 27). — °) K₁ Ñ₂ D₅ तु (for च). — °) D₆ M₂. 3 सांप्रता
 (for °तं). V₃ भुवि (for दिवि). T₂ G₁ ऋषयः सांप्रता इति.

32 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 32^{ab} (cf. v. l.
 27). T₁ om. 32^a-33^b. — °) K₃ देवाश्च ; D₃ रूपाश्च (for
 रुद्राश्च). K₄ Ñ₂. 3 V₁. 3 Dn D₁. 2. 4. 5 T₃. 4 साध्या विश्वे
 च रुद्राश्च. — °) G₃ मरुतो वसवस्तथा. — °) G₃ om. the
 first च. V₂ B D₅ D₂. 3 T₄ G₂. 4 [अ]पि (for [ए]व).
 K₁. 2 आदित्यावश्विनौ देवौ (K₁ चैव); K₄ Ñ₃ V₁. 3 D₁. 4. 5
 °त्या ह्य(Ñ₃ ह्या)श्विनौ देवौ ; Ñ₂ T₃ °त्यास्वश्विनौ देवौ (T₃
 चापि). — °) S₁ देवा ; K₂. 4 Ñ₃ V₁. 3 D₅ तौ च ; D₄
 तौ वा (for देवौ). Dn₁ om. स्मृतौ. Ñ₂ D₁ तौ च वैवस्वते
 स्मृतौ ; D₆ T₂. 3 G₁. 2. 4. 5 M₄ देवा वैवस्वते (G₂. 5 °ताः)
 स्मृताः.

33 M₁ missing (cf. v. l. 1). T₁ om. 33^{ab} (cf. v. l.
 32). — °) K₃ B₃ [ए]व (for [ए]ते). — °) D₅ D₂ M₃
 वर्तन्ते सांप्रतान्तरे ; D₆ T₂ G M₄ सांप्रतस्य महात्मनः ; M₂
 वर्तन्ते सांप्रता दिवि. — °) D₂ प्रभवश्च (for प्रमुखाश्च).
 — °) D₂ सप्त (for दश). — After 33, S₁ ins. :

131* मनोः समभवद्वाजन्दिक्षु सर्वासु भारत ।

34 M₁ missing (cf. v. l. 1). — °) K₂ तेषां वै (for
 एतेषां). K₂. 4 Ñ₃ V₁. 3 Dn D₂. 5 च (for तु). — °) D₃
 सप्तर्षीणां (for मह°). D₂ च सर्वशः ; T₂ G M₄ महात्मनाम्
 (for महौजसाम्). M₂. 3 राजर्षीणां महात्मनाम्. — °) S₁
 Ñ₃ D₄ T₁. 3. 4 G₁. 5 M₃. 4 राजः (for राजन्). — °) D₆ T
 G M₄ [अ]वस्थिताः (for भारत).

35 M₁ missing (cf. v. l. 1). — °) K₃ Dn Cn
 प्राग्दिशः ; K₄ D₁. 3-5 प्रथिताः ; Ñ₃ V₁ D₅ प्राग्देशः ; C₃
 प्राग्दिशं (as in text). S₁ प्राग्दिशः सप्त सप्तजाः ; K₁
 प्रथिताः सप्त तारकाः ; T₁ प्रादिशंस्तत्र सर्वगाः (sic) ; T₂ G M₄
 प्रादिशंस्तत्र सप्तकाः (G₁ °सकान् ; G₃ °त्तमाः ; G₅ °समाः).
 ❀ Cn : प्राग्दिशः पूर्वकल्पप्रकाराः सप्त सप्तकाः एकोनपञ्चा-
 शन्मरुतो देवाः प्रागुक्ता अपि प्रतिमन्वन्तरं भवन्तीति ज्ञेयम् ।
 C₃ : प्राग्दिशं पूर्वकल्पव्यवहितधर्माद्युपदेष्टारः उपदेशादिना
 लोकक्षणं कृतवन्त इत्यर्थः । ❀ — Ñ₂ om. 35^c. — °) K₂. 3
 (also as in text) Ñ₁ V₃. 3 B D₅ D₁. 2. 4. 5 T₁. 3. 4 G₂-5

७. ३६]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 445
B I. 7. 40
P I. 7. 40

मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः ।
कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ३६
ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत ।
अतीता वर्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत ॥ ३७
एतान्युक्तानि कौरव्य सप्तातीतानि भारत ।
मन्वन्तराणि सर्वाणि निबोधानागतानि मे ॥ ३८
सावर्णा मनवस्तात पञ्च तांश्च निबोध मे ।
एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारश्च प्रजापतेः ।
परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गताः ॥ ३९

दक्षस्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया नृप ।
महता तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः ॥ ४०
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम मनुः स्मृतः ।
भूत्यां चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचेः सुतः ।
अनागताश्च सप्तैते लोकेऽस्मिन्मनवः स्मृताः ॥ ४१
अनागताश्च सप्तैव स्मृता दिवि महर्षयः ।
मनोरन्तरमासाद्य सावर्णस्येह ताञ्छृणु ॥ ४२
रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ॥ ४३

M₄ लोकधर्मः; Ñ₃ V₁ T₂ G₁ M_{2.3} लोके धर्मः; D_n D₅ स्थिता लोक- (for स्थिता धर्म-). — ^a) D₄ लोकानां (for लोकसं-). — After 35, D₅ reads 39^a-40^b, repeating the same in its proper place.

36 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D₆ T_{1.2} G_{1.5} M_{2.3} त्वतिक्रान्ते (for व्यति°). — ^b) K_{1.3} सर्वे ते (for चत्वारः). — ^c) K₂ V_{2.3} D_{1.2.4.5} T_{1.3.4} धर्म (for कर्म). — ^d) Ś₁ T_{3.4} G_{3.5} सनातनम्; V₃ असंशयम् (for अनाम°). — After 36, K₁ reads 46^a (with 136*) repeating it in its proper place.

37 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K₂₋₄ Ñ_{2.3} V₃ D (except D₆) G_{4.5} आपूरयन्ति (for तत्पू°). V₂ च (for [उ]त). Ś₁ corrupt; K₁ स्थानं तत्पूरयन्तिव (sic); T_{3.4} स्थानमापुरनुत्तमम्. — V₃ D₅ om. 37^{cd}. — ^d) Ś₁ [अ]नेन (for [ए]तेन).

38 M₁ missing (cf. v. l. 1). K_{2.4} Ñ V B D₅ D_{2.3} M_{2.3} read 38-41 (D₅ repeating 39^a-40^b after 35) after 46. D₅ reads 38^a after 46. D₆ T G M₄ read 38-41 after 139*. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D_{1.2.4} M_{2.3} सप्तसु; K₄ V₂ D₆ T_{1.4} G₂ M₄ सप्त च (for [अ]तीतानि). — D₅ reads 38^c-41^d after 45. — ^c) K_{2.4} Ñ₂ V_{2.3} B₁ D_{2.3.5.6} T₂₋₄ G_{1.2.4.5} M_{2.3} संक्षेपान्; Ñ_{1.3} षट् चापि; T₁ G₃ M₄ सर्वेषां (for सर्वाणि). — ^d) K₂ निबोध गदतो मम; Ñ₁ निबोधानागताः शृणु.

39 M₁ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K_{2.4} Ñ V B D₅ D_{2.3.5.6} S (M₁ missing), cf. v. l. 38. D₅ reads 39^a-40^b for the first time after 35. — ^a) D₃ सावर्णि; D₆ T_{2.4} D₅ ण्या (for णी). — ^b) Ś₁ Ñ_{2.3} V_{1.2} B₂ D_{1.2.5} [ए]तांश्च (for तांश्च). G₂ वै (for मे). — ^c) T₂ G₅ चैषां (for तेषां). — ^d) K_{2.4} Ñ₃ V B D_{1.2.4.5} T_{1.3.4} G₂₋₄ M_{2.3} तु (for च). V₃ प्रजाः प्रभोः (for

प्रजापतेः). — ^e) D₄ पश्चान् (for तात). — ^f) K_{1.3} पश्चात् (for मेरु). K₃ D₁ G₅ सावर्णितां; D₆ T₂ G₁ M₄ ण्यतां.

40 M₁ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K_{2.4} Ñ V B D₅ D_{2.3.5.6} S (M₁ missing), cf. v. l. 38. For the repetition in D₅, cf. v. l. 39. — ^a) K_{1.3} D_{1.6} T₂ G_{1.3} M₄ ते हि; K₂ [ए]ते ह; V₃ तद्वै; T₁ M_{2.3} [ए]ते तु (for [ए]ते हि). — ^b) K_{2.4} Ñ₃ V₁ B_{1.2} (marg.) D_{1.5} तदा; V₃ Ñ₂ T₄ तथा (for नृप). — ^c) K_{1.3} D_n T_{3.4} G₄ महान्तस् (for महता).

41 M₁ missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K_{2.4} Ñ V B D₅ D_{2.3.5.6} S (M₁ missing), cf. v. l. 38. — ^b) M₄ रुच्यो (for रौच्यो). T₂ G_{1.2} महाद्युतिः (for मनुः स्मृतः). D₅ प्राच्यो नाम महाद्युतिः. — ^c) K₃ D₁ रुच्यां; Ñ₁ भौत्यां. D₆ भूत्यां (for भूत्यां). Ś₁ भूत्या चोत्पादिते चोर्व्या (sic). — ^d) K₁ भूत्यो; K₃ भौत्यां (for भौत्यो). Ś₁ भवेत्; K₁ रुचेः; Ñ₁ D_{1.4.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M₂ कवेः; D₅ दितेः (for रुचेः). — K₃ D_n om. (hapl.) 41^{ef}. — ^e) T₃ G₂ ये (for च). — ^f) Ś₁ K₁ Ñ_{1.3} V₂ B₁ D₅ D₃₋₅ T₃ कल्पो; T₁ G₃ M_{2.3} काले (for लोके). — After 41, D₅ ins. 138*.

42 M₁ missing (cf. v. l. 1). Ñ₂ V_{1.3} B₂ repeat and D₅ reads 42^a after 133*. — ^a) T₂ G₁ तु (for च). K₃ Ñ_{1.2} (second time). V₁ (both times). B_{1.2} (both times). D_n D₅ D₃ T_{3.4} G₂₋₄ [ए]ते (for [ए] च). — ^b) Ñ₃ V_{1.3} (both second time) B_{1.2} (second time) D₅ ख्याता (for स्मृता). Ñ₁ इह; T₁ दिव्या (for दिवि). — ^d) D₂ सावर्णेश्च (for णस्य). Ś₁ ह तं; K_{1.2} Ñ T₃ G₄ ह ताञ्; G₁ गताञ् (for [इ]ह ताञ्). T₂ सावर्णा नागताञ्छृणु.

43 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^b) Ś₁ दीप्तिमान्भु (for मन्तो). K₂₋₄ Ñ₂ B_{2.3} D_n D_{1.2.4.5} T_{3.4} दीप्तिमा

गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः ।

कौशिको गालवश्चैव रुहः काश्यप एव च ।

एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ४४

वरीवांश्चावरीवांश्च संमतो धृतिमान्वसुः ।

C 465
B I. 7. 59
P I. 7. 59

निति वि(K₄ मानिव वि-; D₁ मानतिवि)श्रुतः. — °) T₃. 4
G₃ M₂ भरद्वाजस. — °) K₃ D₂ महामुनिः; T₄ G₂ धृतिः
(for °धृतिः).

44 M₁ missing (cf. v. l. 1). — °) B₃ [अ]पि (for
[ए]व). — K₄ om. 44^{bcdef}. N₂ om. (hapl.) 44^{bc}. — °) V₂. 3 गौतमिः (for °मः). S₁ K₁. 3 Dn शरद्वान्नाम गौतमः कृपः;
D₂. 4 भरद्वाजोऽथ गौतमिः (D₄ °मः). — °) N₁ V₂ B₃ Ds
T₄ और्वः; B₁ T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ कुरुः; B₂ और्विः; D₁ पुरुः;
D₃ क्रतुः; T₃ औरुः; G₄ मरुः (for रुहः). Some Mss.
कश्यप (for का°). — °) S₁ एते सप्तर्षयश्चैव. — S₁ K₁. 3 D₄
ins. after 44 : K₂ after 26 :

132 * देवतानां गणास्तत्र त्रयः प्रोक्ताः स्वयंभुवा ।
मारीचस्यैव ते पुत्राः कश्यपस्य महात्मनः ॥

While K₄ N₂. 3 V B Dn Ds D₃. 5. 6 ins. after 44 :

133* ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥
अभिजात्याथ तपसा मन्त्रव्याकरणैस्तथा ।
ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥
भूतभन्वभवज्ज्ञानं बुद्धा चैव तु यैः स्वयम् ।
तपसा वै प्रसिद्धा ये संगता प्रविचिन्तकाः । [5]
मन्त्रव्याकरणाद्यैश्च ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये ॥
एतान्भार्यान्दिन्द्रजो ज्ञात्वा नैष्ठिकानि च नाम च ।
सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥
दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः ।
बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रावर्तकास्तथा ॥ [10]
कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।
प्रवर्तयन्ति ते वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ।
सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥
तेषां चैवान्वयोत्पन्ना जायन्ते हि पुनः पुनः ।
मन्त्रब्राह्मणकर्तारो धर्मे प्रशिथिले तथा ॥ [15]
यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ।
तस्मान्न कालो न वयः प्रमाणमृषिभावने ॥
एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रान्भविष्यान्ष्टुणु सत्तम ॥

[D₅ om. line 1. — (L. 1) D₃ ब्रह्मणा (for °णः). N₂
V₂ D₃. 6 [ए]व (for [ए]ते). Dn स्थिताः (for स्मृताः).
— D₅. 6 read lines 2-9 after 134*. — (L. 2) N₂ आभि-
जात्या; V₃ अभिजाता (for °त्या). B₂ (marg. as above) हि
(for [अ]थ). D₅ अभिजाताश्च तपसा (for °). — (L. 3)
D₅. 6 च (for तु). D₆ सप्तर्षयो (for ब्रह्म*). V₃ गणाः
(for समलाः). — (L. 4) V₃ भूतं भव्यं (for भूतभन्व-). D₃
-भवज्ज्ञात्वा; D₅ -भविष्यज्ञा; D₆ -भवज्ञानां (for °ज्ञानं). K₄
N₂ B₁ Dn Ds D₂ च ये; N₂ इ यत्; V₁. 3 [इ]ह ये; B₂

च यैः (for तु यैः). D₅. 6 सत्याभिव्याहृतेन च (for °).
— After line 4, D₅. 6 ins. :

133A* संवन्धाच्च स्वयंतेजाः संबुद्धाश्च यतः स्वयम् ।

— (L. 5) Dn₁ तु; Dn₂ च; D₆ ये (for वै). N₂ तपसापि
प्रसिद्धोऽथ; D₅ °सातिप्रवृद्धा ये (for °). N₂ V₂ Dn D₆
प्रति-; B₃ ये प्र- (for प्रवि-). D₅ गन्धर्वेषु विचिन्तकाः (for °).
— (L. 6) N₂ V₂. 3 D₃. 6 मन्त्रव्याकरणैश्चैव; B₂ °णार्थैश्च
(for °). N₂ ऐश्वर्यात्सर्वशश्च मे; Dn °वचक्षुषः; D₅. 6 ऐश्वर्ये
ये व्यवस्थिताः (for °). — (L. 7) D₃ corrupt. K₄ D₃
भावान्विसुर; N₃ V₁ B₂. 3 Ds भावान्विताञ्; V₂ प्रभावान्वि-
ताञ् (hypermetric); V₃ भावार्थिनो; B₁ भार्यान्वितो (for
भार्यान्दिन्द्रजो). N₂ एतान्प्रभावान्विज्ञात्वा (for °). K₄ V
D₃ तेष्वाकारि; N₃ (marg.) तेजकारि (for नैष्ठिकानि).
D₅ एतैस्तावदभिज्ञानं तेषु वै कल्पितं मया. — D₃ om. lines
8-12. — (L. 8) K₄ V₃ Ds ते (for [ए]ते). D₆ गणाः
(for गुणैः). — After line 9, D₅ reads line 19, repeat-
ing it in its proper place. — (L. 10) K₄ Dn आद्याः;
D₅ बुद्धाः; D₆ विधेः (for बुद्ध्या). K₄ स्मृताः; D₅. 6 च ये
(for तथा). — K₄ om. line 11. — (L. 11) Ds₂ कृता
विष्णु- (for कृतादिषु). N₂. 3 V₁ B₁ युगाख्यासु (for °ख्येषु).
V₃ सर्वास्वेव; B₂. 3 सर्वेषु च; D₅ °ष्वेषु (for °ष्वेव). — (L.
12) D₅ ये (for ते). K₄ विप्रा (for वर्णान्). — (L.
13) Dn सत्यव्रत- (for °धर्म-). — (L. 14) D₅. 6 एव (for
चैव). Dn₁ om. one पुनः — (L. 15) K₄ -कर्ता च (for
-कर्तारो). D₅. 6 तदा (for तथा). — (L. 16) N₃ V₂ B₂
(marg. as above). 3 Dn Ds तस्माच्च (for य°). B₂ Dn
सर्वे (for सप्त). K₄ N₂ V₁ D₃. 6 यस्माद (D₃ °चा) वरजाः
सर्वे (N₂ V₁ सप्त); D₅ corrupt (for °). D₃ परि- (for
[अ]पराः). K₄ N₃ V₁ B₂ (marg.) परेभ्य एव पावनाः; N₂
परस्य इव पावनाः; V₂ परेभ्यः प्रलयान्विताः; V₃ °भ्य इव
पारणाः; B₁ °भ्य एव कारिताः; B₂. 3 D₅ °भ्य एव याचिताः;
D₅ corrupt; D₆ °भ्यः परभावनाः (for °). — (L. 17) D₅
तस्मान्न कालोपचयः (for °). — K₄ Dn D₃ om. line 18.
— (L. 18) V₂ D₅. 6 एते सप्तर्षयो देवा (V₂ धन्या) (for °).
V₂ D₅. 6 व्याख्यातासु (for °तसु). N₂ तु (for ते). — D₅
reads line 19 for the first time after line 9. — (L.
19) D₃ सावर्णेश्च (for °र्णस्य). D₅ (both times) पुत्रा (for
पुत्रान्). K₄ N₂ V₂ Dn D₃ तनयादृ (N₂ °न्मया नृ) ए सावर्णे
(N₂ °र्णे; Dn °र्णान्) (for °). K₄ N₂ V₂ Dn D₃. 5
(both times). 6 भारत (for सत्तम).]

— After the above, N₂ V₁. 3 B₃ repeat and Ds reads
42^{ab}. After the repetition of 42^{ab}, N₂ V₁ repeat

7. 45]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 465
B 1.7. 59
P 1.7. 59

चरिष्णुराढ्यो धृष्णुश्च वाजी सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ४५
एतेषां काल्यमुत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ।

अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ ४६
तैरियं पृथिवी तात ससमुद्रा सपत्तना ।
पूर्ण युगसहस्रं हि परिपालया नरेश्वरैः ।

23^{ab}. While after 133*, D₅. 6 cont. :

134* यस्माच्छंसन्ति ते ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मर्षयः स्मृताः ।

[D₆ विशन्ति (for शंसन्ति). D₆ सप्तर्षयः (for ब्रह्म) .]

45 M₁ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₁ K₂ वीरवांश्चो-
र्वीवांश्च ; K₁ वरीवांश्च वरीयांश्च ; K₃ वरीमानोः पुत्रवांश्च ;
K₄ Ñ₂ V₃ T₁. 2 G₁ M₄ वरीयांश्चावरीयांश्च ; V₁ वरीवांश्चा-
र्धवीरांश्च ; D₅ D₂ वीरवांश्च वरीवांश्च ; D₅ बलीयांश्च महीयांश्च ;
T₃ वरिवांश्च नदीवांश्च ; G₂ वारिवांश्चोर्वरीवांश्च ; G₃ वरीयांश्च
गरीयांश्च ; G₄ परिपांश्चावरीपांश्च ; M₂ परीवांश्चावरीयांश्च .
— ^b) Ś₁ समन्तो ; D₁ संमदो ; D₂ जन्मतो ; D₆ T₂ G₁. 5
M₄ संमितो ; G₄ संततो (for संमतो). — ^c) K B₁ D_n D₁. 5
M₃ वरिष्णुर (for च) . K₁ आप्यो ; K₁ (sup. lin.). 3 D₄
M₂. 3 आद्यो ; K₂. 4 आपो ; Ñ₂ D_n D₂ आर्यो ; G₄ आज्यो
(for आढ्यो). Ś₁ धर्मश्च ; K₄ धृष्टश्च (for धृष्णुश्च). Ñ₁. 3
V B₂. 3 D₅ T₃. 4 चरिष्णुर (Ñ₃ V B₂. 3 D₅ D₅ आर्य-
धृष्णुश्च ; D₃ चरिष्णुरथो धृष्टश्च . — ^d) Ś₁ V₁. 2 B₁. 2 राजा ;
K D₁. 4 वज्रः ; Ñ₂ V₃ B₃ D_n D₅ T₁. 3. 4 वाजः ; D₆ T₂ G
M₄ भोजः (for वाजी). G₃ च (for सु). — ^e) T₄ सावर्णस्य
(for णस्य). — After 45, Ś₁ K₁. 3 D_n D₅ D₁. 4 ins. a
passage given in App. I (No. 1). While V₃ ins.
after 45 :

135* क्षमया नृप सावर्णा भविष्यान्शृणु भारत ।

While D₅ reads 38^c-41^d after 45.

46 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₁ reads 46 (with
136*) for the first time after 36. D₅ reads 46 on
marg. — ^a) K₁ (second time) Ñ₂ B₂. 3 D₆ कल्यम् ;
K₁ (first time). 2. 3 V₂ D₃ D₂-4 कल्पम् ; K₄ कल्प ;
V₁. 8 D₅ T₂. 4 G₄. 5 कल्य ; G₁ कालम् ; G₃ M₂. 4 काल्य
(for काल्यम्). D_n एतेषां कल्य (D_n ल्य) मास्थाय . — ^b)
D₆ M₄ (also as in text) कीर्तयन् (for कीर्तनात्). K₂. 3
Ñ₂. 3 B₁ D₁. 2. 5 T₃ अश्रुते (for एधते). — After 46^{ab},
K Ñ₂. 3 V B D T₂-4 G₁-3. 5 M₄ ins. :

136* यशश्चाप्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ।

[K₁ (first time) Ñ₂ प्राप्नोति (for चा). D_n स (for
सु). V₂ B₂ तदा ; V₂ (sup. lin.) B₃ D₅ D₃ तथा (for
नर). K₃ om. ; T₃ आयुश्चैव भवेत्तथा (for ^b).]

K₃ cont. :

137* चतुर्दशे मनोभागे उरगम्भीरबुधकाः ।

पुत्राश्चा[वै चा ?] क्षुपा देवा शुक्राद्याश्च तपस्विनः ॥

— G₄ ins. 139* after 46^{ab}. After 137*, K₃ reads

49^{ab}, repeating it in its proper place. K₃ G₄ om.
46^{cd}. — ^c) Ñ₂. 3 V₁. 3. B₁ D₂. 5. 6 च (for वै). — ^d) M₂
तथा (for सदा). D₅ T₃ [अ]नघ (for नरः). — After 46,
K₂. 4 Ñ₂ V B D₅ D₂. 3 M₂. 3 read 38-41 (D₅ repeat-
ing 39^a-40^b after 35) and D₅ reads 38^{ab}. While, Ś₁
K₁D_n D₄ ins. after 46 : D₅ after 41 :

138* देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ।

तरंगभीरुवृद्धश्च तरस्वानुग्र एव च ॥

अभिमानि प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ।

तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥

भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते । [5]

इत्येतेऽनागतातीता मनवः कीर्तिता मया ॥

[(L. 2) K₁ D₅ बुधश्च ; D_n वध्यश्च ; D_n वन्ध्यश्च (for
वप्रश्च). D₄ तरंगभीरुवृद्धश्च (for ^a). Ś₁ तनुश्चानुह एव च (for
^b). — (L. 3) Bom. and Poona eds. प्रवीणश्च (for रश्च).
Ś₁ D₄ जिष्णुः (for जिष्णुः). — (L. 6) D_n इत्येते नामतोऽ-
तीता ; D₄ इत्येतेऽनागतास्तात (for ^a).]

On the other hand, D₆ T G₁-3. 5 M₄ ins. after 46 :
G₄ after 46^{ab} :

139* नमस्कृत्वा जयेत्स्वर्गं ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

क्षत्रियो जयते शत्रून्वैश्यः शूद्रो यथेप्सितम् ॥

[(L. 1) T₁ सर्व (for स्वर्ग). — (L. 2) T₃ यथेप्सितान्
(for तम्). T₁ वैश्यशूद्रौ यथाफलम् (for ^b).]

— After the above, D₆ T G M₄ read 38-41.

47 M₁ missing (cf. v. l. 1). K₃ om. 47. — ^a) D₃
सर्वा ; D₄ पाल (for तात). — ^b) K₁ Ñ₃ V₁ B₂ D_n T₂
G₂. 4 समुद्रान्ता ; V₃ सप्तद्वीप- (for ससमुद्रा). D₆ G₁. 3. 5
सपर्वता ; T₃. 4 सपट्टणा (for त्तना). D₂ सप्तद्वीपा सपर्वता .
— After 47^{ab}, D₃ ins. :

140* यथाप्रदेशमद्यापि सर्वतः परिपाल्यते ।

— ^c) Ñ₃ (marg. as in text) D₃ पूर्व ; T₁ M₄ पूर्णा (for
पूर्ण). Ś₁ सहस्रान्तं ; K₁ स्तं तत् ; K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁
D₁-3. 5 स्तं वै ; V₂ B₂. 3 D_n D₅ D₄ T₃. 4 G₄ स्तं तु ; D₆
T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ स्त्राणि (for स्तं हि). — ^d) Ś₁ K₁ V₂. 3
नरेश्वर ; D_n G₄ नराधिप (for नरेश्वरैः). — D₆ T₂ G₁
repeat and G₃ reads 47^{ef} after 48. T₃. 4 repeat 47^{ef}
and G₄ repeats 47^e-48^b after App. I (No. 2). G₂ reads
47^{ef}, followed by the repetition of 47^{ab}, after 49^{ab}.
— ^e) V₂ प्रजाभिश्चापि तपसा ; B₂. 3 D₅ G₄ (second time)
भिश्चैव तपसा ; T₃. 4 (both second time) प्रजापतिश्च तपसा .

प्रजाभिस्तपसा चैव संहारान्ते च नित्यशः ॥ ४७
 युगानि सप्ततिस्तानि साग्राणि कथितानि ते ।
 कृतत्रेतादियुक्तानि मनोरन्तरमुच्यते ॥ ४८
 चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तवर्धनाः ।
 वेदेषु सपुराणेषु सर्वे ते प्रभविष्णवः ।
 प्रजानां पतयो राजन्धन्यमेषां प्रकीर्तनम् ॥ ४९
 मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः ।
 न शक्यमन्तं तेषां वै वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५०

विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत ।
 मन्वन्तरेषु संहारः श्रूयते भरतर्षभ ॥ ५१
 सशेषास्तत्र तिष्ठन्ति देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः ।
 पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते ॥ ५२
 तत्र भूतानि सर्वाणि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभो ॥ ५३
 प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ।

C 529
B I. 8. 30
P I. 8. 30

—^f) Ś1 K1 Dn संहारस्तेषु भागशः; Ñ1 B2.3 Ds T3 (both times).⁴ (second time) M4 रान्तेषु नित्यशः; D6 T2 G1-4 (all second time) संहाराः (D6 भा) रं तेषु नित्यशः; T1 र्यन्ते च नित्यशः; T4 G4 (both first time) M2.3 रस्तेषु नित्यशः. — After 47, K3 Ñ2.3 V B Dn Ds D3.6 ins. an addl. colophon [Mention of the Epic: K3 Ds. — Mention of Khila: K3 Ñ2.3 V1.3 B Dn Ds D6. — Adhy. name: V3 मन्वन्तरोपाख्यानम्; Dn मनुवर्णनम्; Ds मन्वन्तरवर्णनम्; D3 मन्वन्तरम्; D6 मन्वन्तरकथनम्. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 Ñ3 V B2.3 Dn Ds D6 7. — Śloka no: Dn1 81; Ds 94; D3 54; D6 84]. — After the above, N (except Ś1 Ñ1) T2-4 G ins. a passage given in App. I (No. 2).

48 M1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in G4, cf. v. l. 47. D4 om. 48^{ab}; D5 reads it on marg. —^a) Ś1 युगानां (for लि). K1.3 यानि; Ñ1 चैव; T1 G2.4 (second time) तात (for तानि). —^b) B1 तु; D5 मे (for ते). —^c) K1 B3 D6 G1 M4 त्रेतानि (for दि). B1 बद्धानि; D3 चत्वारि (for युक्तानि). K2-4 Ñ2 V2.3 Dn D1.2.4.5 T3.4 कृतत्रेतादि बद्धानि; Ñ1 कृतं त्रेतायुगं चैव. —^d) K2 D4 G1.3 अन्तर (for रम्). — After 48, K1.3 ins. an addl. colophon [Mention of the Epic: K3. — Mention of Khila: K1.3. — Adhy. no.: K1 7; K3 8]. — While, D6 T2 G1 repeat and G3 reads 47^{ef} after 48.

49 M1 missing (cf. v. l. 1). K3 reads 49^{ab} for the first time after 137*. —^b) Ñ1 V2 कथिताः (for कीर्तिताः). M2.3 वर्धन (for नाः). —^c) Ñ1 देवेषु (for वेदेषु). D6 T1.2 G1.5 M3.4 च (for स). —^d) Ñ1 T2 G1 सर्वे वै; Ñ3 V1.2 B (B2 marg. as in text) Ds D5.6 T1.3.4 G2-5 M2-4 सर्वेषु (for सर्वे ते). —^f) D2 तेषां (for एषां). Ś1 T2 G1 M4 प्रकीर्तनम्; K Ñ2.3 V1.3 Dn D1.4.5 T4 च कीर्तनम् (for प्रकी). —

50 M1 missing up to वर्ष (in 50^d) (cf. v. l. 1). D2 reads 50^a-51^b on marg. —^a) K2.4 Ñ2.3 V1 Ds1 D1.4 संहारः. Ñ1 मन्वन्तरे तु संहाराः; D6 T1.2 G M4 रान्ते संहाराः (T2 G1.4 रः). — D6 om. (hapl.) 50^b-51^c. —^b) K3.4 Ñ2.3 V1 B2 Ds1 D1.2 T2 G1 संभवः; T3 सर्वशः (for संभवाः). K1.2 T4 संहारान्ते च संभवाः (K2 वः); D4 श्रूयते भरतर्षभ; G4 श्रूयन्ते तेषु संभवाः. — K1 om. 50^{cd}. —^c) Ñ1 अशक्यम् (for न शक्यम्). Ś1 K2-4 Ñ2.3 V B1 Dn D1-5 T3.4 G2.4 M4 न शक्यमन्तरं तेषां; T2 G1.3.5 न्ततस्तेषां. —^d) Ñ2 बहु- (for वक्तुं).

51 M1 resumes. D6 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^a) K1 ते; K3 Dn D1 च (for वै). — T3.4 om. 51^{cd}. —^c) Ś1 K2.4 Ñ V1.2 D1-3.5 G2.4 संहाराः; M1-3 सर्वेषु (for संहारः). T1.2 G1.5 M4 मन्वन्तरान्ते संहाराः. —^d) Ś1 K2-4 Ñ2.3 V1.2 D1.2.5 T1.2 G1.2.4.5 M4 श्रूयन्ते (for ते). D3 श्रूयन्ते भरतर्षभ; D4 संहारान्ते च संभवाः; M1-3 संहारः श्रूयते नृप.

52 Ś1 reads 7.52-8.11 twice. —^a) K4 D2-4 G4 अशेषास्; T2 G1 M4 त्रिं (for स). — V2 reads 52^b-53^a twice. —^b) K1.2.4 Ñ2.3 V1.3 Dn Ds2 D1-5 T1.3.4 M4 सप्तर्षिभिः (for ब्रह्म). —^d) Ś1 (second times) damaged. K2-4 Ñ2.3 V1.3 Dn D1-3.5 समाहिताः; D4 समाधिना (for समन्विताः). —^f) K2 कालो (for कल्पो). T1 G3 नामैष (for निःशेष).

53 For the repetition in Ś1 V2, cf. v. l. 52. —^{ab}) D6 G2.5 जातानि (for भू). Ś1 (both times) transp. सर्वाणि and दग्धानि. K Ñ2 V2 (first time).3 Dn D1.2.4.5 T2-4 G1.4 M1.2 तत्र सर्वाणि भू (T2 G1 जा) तानि (for 53^a). K3 Dn तेजसा (for रश्मिभिः). —^d) K Ñ2.3 V B2 Dn D1-3.5 विभुम्; D6 T1.2 G1-3.5 M4 प्रभो (for विभो). D4 सर्वादित्यगणैर्भुवि. — After 53, B1 (marg.) Ds ins.:

141* योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रजमच्युतम् ।

[B1 हरिं नारायणं प्रभुम् (for^b) (= 54^b).]

7. 54]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 530
B 1. 8. 31
P 1. 8. 31

स्रष्टारं सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः ।
अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ५४

54 For the repetition in $\dot{S}_1$, cf. v. 1. 52. — ^c) K₂₋₄ $\dot{N}_2$, ₃ V₂ B₃ D₁₋₅ T₄ स स्रष्टा; $\dot{N}_1$ V_{1, 2} (*sup. lin.*). ₃ B_{1, 2} D_n D_s यः स्रष्टा (for स्रष्टारं). K₁ ससुरासुरभूतानां. — ^d) $\dot{N}_3$ V₁ T₂ G_{1, 3, 5} कल्पान्ते च (for कल्पान्तेषु). D₄ कल्पान्ते पुरुषः पुनः. — ^e) T₄ चैव (for देवस्). — ^f) T₂ G₁ तेन (for तस्य). — K₂ (*marg.*). ₃ V_{2, 3} D_n D_s D₃₋₆ ins. after 54: $\dot{N}_2$ after the first occurrence of 55^{ab}:

142* तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ।
नारायणोदरे निद्रां ब्राह्मं वर्षसहस्रकम् ॥
तावन्तमिति कालं सा रात्रिरित्यभिषन्दिता ।
निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यामन्ते पितामहः ॥
सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुगपर्यया । [5]
तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥
सैव स्मृतिः पुराण्यं तद्वृत्तं तद्विचेष्टितम् ।
देवस्थानानि तान्येव केवलं च विपर्ययः ॥
ततो दग्धानि भूतानि सर्वाण्यादित्यरश्मिभिः । [10]
देवर्षियक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥
यथर्तावृत्तुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु रात्रिषु ॥
निष्क्रमित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसंशयम् । [15]
ये च वै मानवा देवाः सर्वे चैव महर्षयः ॥
ते संगताः शुद्धसङ्गाः शश्वद्धर्मविसर्गतः ।
न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥
तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसंख्याविभागवित् ।
सहस्रयुगसंख्यानं कृत्वा दिवसमीश्वरः ॥ [20]
रात्रिं युगसहस्रान्तां कृत्वा च भगवान्विभुः ।
संहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनः पुनः ।
व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिरनारायणः प्रभुः ॥

[(L. 1) V₂ तत्र प्र-; D₆ न तत्र (for तत्र सं-). $\dot{N}_2$ D₅ कृते; V₂ जगत् (for तदा). — (L. 2) V₂ D_{4, 5} ब्रह्मा (for निद्रां). K₂ ब्राह्म-; K₃ $\dot{N}_2$ D₄ ब्रह्म-; V₃ ब्राह्मं; D_{n1} ब्राह्मे (for ब्राह्मं). $\dot{N}_2$ D₄ -सहस्रिकम् (for स्रष्टारं). — (L. 3) V₂ D₃ एव (for इति). V_{2, 3} D₃ कालस्य; D₆ कालं च (for कालं सा). V₂ D₃ -विश्रुता; D_{n2} -संज्ञिता; D₆ -धीयते (for -शब्दिता). — (L. 4) D₃ यत्र; D_{5, 6} यस्य (for यस्याम्). $\dot{N}_2$ V_{2, 3} D₂ शेते; D₄₋₆ चान्ते (for अन्ते). — (L. 5) $\dot{N}_2$ V₃ इयं; D_n D_s सेयं; D₄ सा वै (for सा च). V₂ पराक्रान्ता; D₃ अति (for अप-). V₂ D_{4, 6} -पर्यये (for या). — (L. 6) K₂ D_s ब्रह्म- (for ब्रह्मा). — (L. 7) $\dot{N}_2$ V₃ युक्त (for युक्तः). K₃ D_n निदधे (for वि-). K₂ $\dot{N}_2$ V₃ पुनः (for मनः).

अत्र ते वर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतश्रेष्ठ सांप्रतस्य महाद्युते ॥ ५५

— (L. 8) $\dot{N}_2$ देव- (for सैव). $\dot{N}_2$ V₃ पुराणेऽपि; V₂ णे च; D_{n2} D₄₋₆ णेषु (for णेयं). K₂ V₃ यद्वृत्तं (for तद्वृत्तं). $\dot{N}_2$ विवर्तितम् (for विचेष्टितम्). — (L. 9) D_s repeats line 9^a after line 10. K₃ D_{4, 6} विपर्ययः; $\dot{N}_2$ V₃ ये (for यः). — (L. 10) V₃ सर्वाणि भूतानि (by transp.). — (L. 11) K_{2, 3} D_n D_{s1} D₃ -गन्धर्व-; $\dot{N}_2$ सदेवकपिगन्धर्व-; V₃ स च देवर्षिगन्धर्व- (for ^a). $\dot{N}_2$ V₃ -पिशाचान्तानि कृत्स्नशः (for ^b). — (L. 12) D_{4, 5} युगे च भरतर्षभ (for ^b). — (L. 14) $\dot{N}_2$ V₃ दृश्यन्ते च तदा चैव (V₃ दातमानं) (for ^a). K₃ $\dot{N}_2$ V₃ तदा (for तथा). D_{4, 6} तथा ब्रह्मा मुखादिषु (for ^b). — (L. 15) $\dot{N}_2$ पूरयित्वा (for निष्क्रमित्वा). D₄ प्रजाकामः (for कारः). V₂ D₃ निष्क्रामन्ति विशन्तीह प्रजाकारं (V₂ मं) प्रजापतिः (V₂ [*sup. lin.*] तौ). — (L. 16) K₃ मनवो (for मानवा). K₂ D₄₋₆ ये च वै (D₆ सर्वे) देव-मुनयः; $\dot{N}_2$ ये चैव देवा मनवः; V₂ D₃ ये देवा मा (D₃ वमा)-नुषाः सर्वे; V₃ ये वै वेदाश्च मनवः (for ^a). V₃ ते च (for चैव). — (L. 17) D₄ -सङ्गाच् (for -सङ्गाः). $\dot{N}_2$ V₃ ते च स्वर्गताः सिद्धा (for ^a). $\dot{N}_2$ V₃ उद्भवन्ति भवन्ति च (for ^b). V₂ ते संगताश्च सिद्धाश्च उद्भवन्ति पुनः पुनः. — (L. 18) D₄₋₆ सं- (for न). $\dot{N}_2$ V_{2, 3} भवन्ति च पुनस्ते तु ($\dot{N}_2$ स्तात) (for ^a). D₄ युगे च भरतर्षभ (for ^b). — (L. 19) $\dot{N}_2$ V_{2, 3} पुनश्च (for तत्सर्वं). D₆ काल- (for क्रम-). D₆ युग- (for काल-). V₂ -विधानवित् (for -विभाग-). — (L. 20) K₂ D_{5, 6} -संस्थानं; V₂ -पर्यन्तं; V₃ -संख्यातं (for नं). K₃ D_{s1} ईश्वरं (for रः). $\dot{N}_2$ कृत्वा देवो महेश्वरः; V_{2, 3} कृत्वा देवः स ईश्वरः (for ^b). — (L. 21) K₃ -सहस्रान्तं; D₄₋₆ स्त्राणां (for स्त्रान्तां). K_{2, 3} D_{n1} D₄ तु; D_{s1} [अ]पि; D₆ स (for च). V_{2, 3} प्रभुः (for विभुः). — (L. 22) $\dot{N}_2$ [ए]ष; V_{2, 3} [ए]व (for [अ]थ). K₃ D_n सृजे (for सृजते). — (L. 23) $\dot{N}_2$ D₄ (*marg. as above*) व्यक्ताव्यक्त- (for क्तो). D₄₋₆ -तेजा (for -देवो). D₅ देवो (for हरिः). D₄₋₆ स्मृतः (for प्रभुः).]

55 For the repetition in $\dot{S}_1$, cf. v. 1. 52. $\dot{N}_2$ repeats 55^{ab} after 142*. — ^a) K $\dot{N}_2$ (both times). ₃ V D_n D₁₋₅ तस्य (V₂ D₃ तत्र) ते कीर्तयिष्यामि; $\dot{N}_1$ अत्र संवर्तयिष्यामि; B D_s T_{1, 3, 4} G_{4, 5} अत्र ते कीर्तयिष्यामि; D₆ T₂ G_{1, 2} M₄ अत्र (T₂ तत्र) ते कथयि. — ^b) $\dot{S}_1$ (both times) K₁ हि; $\dot{N}_1$ V₂ B₂ च; B₃ D_s D₆ T₂ G_{1-3, 5} M₄ वै (for ह). — ^d) V₃ सरहस्यं (for सांप्रतस्य). K_{1, 2} $\dot{N}_3$ V₂ D_n D₂ T₃ M₁₋₃ महाद्युते; D₆ T_{1, 2} G M₄ प्रजापते (for महाद्युते).

56 For the repetition in $\dot{S}_1$, cf. v. 1. 52. — ^a) K_{1, 3} प्रयोगेन (for प्रसङ्गेन). — After 56^{ab}, D₆ T_{1, 3, 4} G M₄ ins.:

143* नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ।

वैवस्वतोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[8. 5]

वृष्णिगवंशप्रसङ्गेन कथ्यमानं पुरातनम् ।

यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिवृष्णिकुले प्रभुः ॥ ५६

इति श्रीहरिवंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

C

वैशंपायन उवाच ।

विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञे दाक्षायण्यामरिंदम ।

तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः ।

सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ १

सा वै भार्या भगवतो मार्तण्डस्य महात्मनः ।

भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी ।

संज्ञा नाम स्वतपसा दीप्तेनेह समन्विता ॥ २

आदित्यस्य हि तद्रूपं मार्तण्डस्य स्वतेजसा ।

गात्रेषु परिदग्धं वै नातिक्रान्तमिवाभवत् ॥ ३

न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत ।

अजानन्काश्यपस्तस्मान्मार्तण्ड इति चोच्यते ॥ ४

तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः ।

C 550
B 1. 9. 6
P 1. 9. 6[T₄ G_{2.4} सर्वत्रगः (for 'गतः'). T₁ नित्यतः सर्वगः सूक्ष्मः (for '°').]— °) V₂ D₅₂ महातेजा ; V₃ M₁₋₃ महात्मा च ; D_{3.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ त्मासौ (for 'त्मा स'). — °) Ś₁ (both times) कुलोद्भवः ; D_n D₂ कुलप्रभुः (for 'कुले प्रभुः'). — After 56, D_n T_{1.3} ins. :

144* सर्वासुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₁ V₃ D₅. — Mention of Khila : Ś₁ (both times) K Ñ V_{1.3} B D_n D_{1.2.4.5}. — Adhy. name : K_{1.3} D_n मन्वन्तरानु- (D_{n2} 'दि') कीर्तनम् ; K_{2.4} Ñ_{2.3} V₁ B₁ D_{1.2.4} चतुर्दशमन्व- तरानुकीर्त (K₄ 'कथ') नम् ; V₂ मन्वन्तरायम् ; V₃ चतुर्दशमन्व- तरोपाख्यानम् ; B_{2.3} D₅ चतुर्दशमनुकीर्तनम् ; D₃ मन्वन्त- राणि ; D₅ पारिजाते चतुर्दशमन्वन्तरानुकीर्तनम् ; D₆ T₂ G₁₋₃ मन्वन्तरसंकीर्तनम् ; T₄ मन्वन्तरप्रसङ्गः ; M₄ मन्वन्तरकीर्तनम्. — Adhy. no. : K₁ Ñ₃ V_{1.3} B D_n D₅ D₆ M₃ 8 ; K₃ 9 ; D_{1.4} T G M_{1.2.4.7}. — Śloka no. : K₁ 14 (?) ; D_{n1} D₅ 45 ; D₂ 81 ; D₄ 29.

8

Ś₁ reads 1-11 twice (cf. v. l. 7. 52).1 °) Some Mss. काश्यपाज् (for क°). — °) Some Mss. दाक्षायण्याम् (for 'यण्याम्'). — D₃ reads 1^{ca} on marg. — °) G₄ यस्य (for तस्य). D₂ [अ]भवच्च तत् (for भार्याभवत्). — D₃ om. 1^e-2^b. T₁ om. 1^{ef}. T₂ repeats 1^e-2^a after 5^{ab}. — °) T₂ (both times) G₁ सा सुरेणुरिति ख्याता. — °) Ś₁ (both times) विश्रुता ; Ñ_{2.3} B V_{1.2} D₅ D₂ Cnp भामिनी (for भामिनी).2 For the repetition in Ś₁ T₂, cf. v. l. 1. D₃ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — °) M₁₋₃ तु (for वै). Ś₁ (both times) सा वै भगवतो भार्या. — °) Some Mss. मार्तण्डस्य (for मार्त°). D₆ स्वतेजसा ; M₁₋₃ विवस्वतः ; M₄ प्रजापतेः (for महात्मनः). — K₂ reads 2^c-3^a on marg. — °) Ś₁ (first time) तस्य (for भर्तृ°). V₃ (marg. as in text) सा ; G₂ या (for न). — °) K₁ V₁ D_{n1} T₄ G₄ नाम्नी ; D_{n2} T₃ नाम्ना (for नाम). K₂₋₄ Ñ V B D_n D₅ D_{1.2.4} T_{1.3.4} G₄ सु- (for स्व). D₅ T₂ संज्ञाना स्त्री सुतपसा. — °) Ñ₃ दीप्तेन सु- ; V₂ B_{2.3} D₅ T_{3.4} सुदीप्तेन ; V₃ रूपेणेह (for दीप्तेनेह). D₃ दीप्तेⁿ महसन्विता.3 For the repetition in Ś₁, cf. v. l. 1. K₂ reads 3 on marg. Ñ₂ reads 3^{ab} twice. — °) Ñ₂ (second time) V_{1.3} असहन्ती तु (V₁ हि) तद्रूपं. — °) Ñ_{1.2} (both times) D_n D₃ T₃ मण्डलस्य (D₃ 'स्थ'); M₁₋₃ अण्डस्थस्य ; some Mss. मार्तण्डस्य (for मार्त°). K_{2.4} Ñ_{1.2} (first time). V_{1.3} D_{1.2.4.6} T₃ महात्मनः ; B₃ सुतेजसः (for स्वतेजसा). V₂ B₂ D₅ मण्डलस्य सुतेजसः ; B₁ गर्भस्थस्य महात्मनः ; T₄ मण्डलस्थस्य तेजसा. — K₂ reads 3^{ca} twice. — °) K_{1.3} (both times). 3. 4 Ñ_{2.3} V₁ D₁₋₄ T_{3.4} G₄ गात्रं सु- (for गात्रेषु). Ś₁ (both times) प्रतिबद्धं (for परिदग्धं). — °) Ñ₁ B₁ D_{n1} D₅₂ D_{3.5} T G M_{3.4} नातिक्रान्तम् (for 'क्रान्तम्'). D₆ T₂ इह ; G₄ अथ (for इव).4 For the repetition in Ś₁, cf. v. l. 1. D₅₁ om. 4. — °) T₂ मृदण्डस्य (for मृतोऽण्डस्थ). — °) M₃ इति स्नेहेन भारत. — °) K Ñ_{2.3} (marg. as in text) V_{2.3} B₁ D_n D₁₋₃ T_{1.3.4} G_{2.4.5} अज्ञानात् ; D₆ अरुजः (for अज्ञानम्). Some Mss. कश्यपस्य (for का°). — °) Some Mss. मार्तण्डस्य

8. 5]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 550
B 1. 9. 6
P 1. 9. 6

येनातितापयामास त्रील्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ५
 त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ।
 आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ६
 मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ।
 यमश्च यमुना चैव यमजौ संवभूवतुः ॥ ७
 श्यामवर्णं तु तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः ।
 असहन्ती तु स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः ।
 मायामयी तु सा संज्ञा तस्याश्छाया समुत्थिता ॥ ८
 प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ।
 उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिने ।
 स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ॥ ९

संज्ञोवाच ।

अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ।
 त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशङ्कया ॥ १०
 इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा ।
 संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते त्वया ॥ ११
 सवर्णोवाच ।
 आ कचग्रहणादेवि आ शापान्नैव कर्हिचित् ।
 आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १२
 समाधाय सवर्णां तु तथेत्युक्ता तया च सा ।
 त्वष्टुः समीपमगमद्वीडितेव मनस्विनी ॥ १३
 पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्मत्सिता शुभा ।

(for मारुण्ड). D3 कथ्यते (for चोच्यते).

5 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) Ś1 (first time) त्वग्यधिकं; T2 स्वभ्यं; G4 ससहमभूत् (for त्वभ्यधिकं). — After 5^{ab}, T2 repeats 1^c-2^d. —^c) Ñ1 तेन (for येन). K4 Ñ2 V3 [अ]भि- (for [अ]ति-). —^d) Some Mss. काश्यपात्मजः.

6 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) D3 चैव (for द्वौ च). T1. 2 G1 कन्ये द्वे च प्रजापतिः (sic).

7 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. Ś1 (second time) partly damaged for 7-11. B3 om. (hapl.) 7^{ab}. —^a) D2 यमौ तौ (for यमजौ).

8 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) Ñ1 Dn D5 सा विवर्णं; T1 G3. 4 M4 घोरं (for श्यामं). —^b) Ś1 (both times) संज्ञां दृष्ट्वा; K Ñ2. 3 V1. 3 B1 Dn D1-6 T G M4 दृष्ट्वा संज्ञा (by transp.). — T3 repeats 8^{cd} after 32. —^c) D2 corrupt. Ś1 (first time) स तां; K1 Dn D5 T1. 3 (second time). 4 G2-4 M3 च स्वां; D3 T2 G1 तु स्वः; G5 तु सा (for तु स्वां). —^d) M4 सावर्णी (for सवर्णा). Ś1 (both times) तनुम्; K2 च ताम्; D5 सतः (for ततः). —^e) Ś1 (both times) मायामयी; V1 वती; T2 G1. 3. 5 छायामयी (for मायां). M4 संज्ञाता (for सा संज्ञा). —^f) T1 समर्थिता (for समुत्थिता).

9 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) K1. 3 Ñ2. 3 V1 D2. 4 प्रयता (for प्रणता). —^b) Ś1 (both times) Ñ1 T2 G1. 5 M संज्ञा (for छाया). Ś1 (both times) K1. 2 Ñ1 D5 D1 T3. 4 G1. 2. 4 संज्ञा (for संज्ञां). M1. 2 नराधिप (for नरेश्वर). — G5 om. 9^c-10^d. —^d) T2 G1 विवेहि

त्वं (for कथयस्व). —^e) Ś1 (both times) G2. 3 संदेशे (for निर्देशे). —^f) Ś1 (both times) Dn1 मा (for मां).

10 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. G5 om. 10 (cf. v. 1. 9). T3 om. the ref. —^b) Dn तम् (for स्वम्). D1. 2 भुवनं (for भं). —^c) D2 छाये ह; D6 T2 त्वयैव (for त्वयेह). Ñ2. 3 V D2 भवनं (for ने). —^d) B1 स्थातव्यं (for वस्तव्यं). Ś1 (both times) K1 Ñ2. 3 B2 (orig.). 3 Dn D5 D1. 3-5 G3 M3 वस्तव्यं निर्विकारया.

11 For the repetition in Ś1, cf. v. 1. 1. B2 reads 11 twice. —^a) Ś1 बालौ च दारकौ मह्यं. —^c) D2 संभाव्यं तु; T1. 2 G M4 व्येयं (for व्यास्ते). T4 सपि (for न). —^d) Ś1 (second time) damaged. K Ñ1. 2. 3 (marg.) B1. 2 (marg.) D1. 2. 4 T1. 3. 4 G3 भगवतस् (for वते). Ś1 सन्धे; Ñ1. 3 V1 B2 (both times). 3 D5 कचित्; D3. 6 T2 G1. 2. 4. 5 M शुभे (for त्वया).

12 T2 om. the ref. Some Mss. छाया (for सवर्णा). —^a) M1. 3 केश- (for कच-). —^b) D6 आशापं (for आ शापान्). T2 G1 च (for न). G4 कस्यचित् (for कर्हि). —^c) D1 नमस् (for मतं).

13 Before 13, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. Ś1 damaged for 13^a. —^a) Ñ1. 3 (marg.) V1. 2 B D5 Cn समादिश्य; C5 धाय (as in text). K1. 3 V3 Dn D4 तां (for तु). —^b) K1. 3 Dn T1. 3 G4 च सा तया; D2 तयाश्च सा; T2 तया सह; G2 तदा च सा (for तया च सा). —^d) D6 T2 G1. 3. 5 व्रीडिता सा; T1 व्रीडिता वै; G2 व्रीडिता तं (for तेव). Ś1 damaged; K1. 3. 4 Ñ1. 2 V2. 3 B2. 3 Dn D5 T3. 4 तपस्विनी (for मनं). M4 व्रीडिता च सुमध्यमा.

वैवस्वतोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[8. 21

भर्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः ॥ १४
 अगच्छद्वडवा भूत्वाच्छाद्य रूपमनिन्दिता ।
 कुरुनथोत्तरान्गत्वा तृणान्येव चचार सा ॥ १५
 द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् ।
 आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा ॥ १६
 पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः ।
 मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥ १७
 संज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ।

चकाराम्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ॥ १८
 मनुस्तस्याः क्षमत्तु यमस्तस्या न चक्षमे ।
 तां वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वा बलात् ।
 पदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः ॥ १९
 तं शशाप ततः क्रोधात्सवर्णा जननी तदा ।
 चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता ॥ २०
 यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ।
 भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विवेजितः ।

C 568
 B 1. 9. 24
 P 1. 9. 24

14 Ś1 partly damaged for 14^{ab}. — ^a) K2 मात्रा (for सा तु). V1.3 पितुः समीपमागच्छ. — ^b) Ś1 K1.3 Ñ1 Dn T3.4 G2 तदा (for शुभा). — ^d) K4 सा (for च). — After 14, D4 (marg.) ins.:

145* चिन्तामवाप महतीं स्त्रीणां धिक्चेष्टितं त्विति ।
 निनिन्द बहुधात्मानं स्त्रीत्वं चातिनिनिन्द सा ॥
 स्थातव्यं न क्वचिच्छ्रीणां धिगस्वातन्त्र्यजीवितम् ।
 शैशवे यौवने वार्षे पितृभर्तृसुताद्वयम् ॥
 त्यक्तं भर्तृगृहं मौग्ध्याद्धत दुर्वृत्तया मया । [5]
 अविज्ञातापि वेधायामथ पत्युर्निकेतनम् ॥
 तत्रास्ति सा सवर्णा वै परिपूर्णमनोरथा ।
 नष्टं भर्तृगृहं मौग्ध्याच्छ्रेयोऽत्र न पितुर्गृहे ॥

15 ^c) V1 D3.4 G1 आगच्छद् (for अगं). — ^b) Ś1 छद्मः; K4 निन्द्यः; V1 T3.4 छाया (for [आ]च्छाद्य). G5 अनिन्दितम् (for ता). — Ś1 partly damaged for 15^{cd}. — ^c) K2 D3 T1 M4 तथा; V3 वै च (for अथ). Ś1 M2.4 (sup. lin.) तात; K2 मत्स्यांस; D6 T1.2 G1.3-5 M1 (inf. lin.). 3.4 प्राप्य (for गत्वा). — ^d) Ñ1 V2 B1.2 Ds2 D3 T2 G1 [अ]थ; T1.4 G3.5 M4 [अ]त्र (for [ए]व). M1-3 तृणैस्तत्र चचार सा.

16 ^a) K1 द्वितीयायास्तु संज्ञायाः. — ^b) K4 अनु- (for इति). — ^d) V3 ततः (for तदा).

17 ^a) K1 भ्रातुः (for तात). — ^b) Ñ1 V1 B3 Ds M1-3 प्रभो (for प्रभुः). D3 सोदरोऽयमिति प्रभो. — K1.3 read 17^{cd} twice. — ^c) T3.4 आत्म- (for नाम्ना). K1.3 (both first time) सवर्णत्वान्मनोभूयः. — ^d) D6 सावर्ण्यः; some Mss. सावर्णिर् (for णं). — After 17, K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.2.4-6 T G M4 read 47^{cd} repeating it in its proper place. D3 reads 47^{cd} after 17.

18 ^a) Ś1 damaged; D6 T1 G2.3.5 प्रा (T1 चा) र्थिता (for पार्थिवी). — ^b) Ś1 K2.4 D1.4 तस्य (for स्वस्य). K2 (before corr.) ततः (for तदा). — ^c) K4 सा चकाराधिकं स्नेहं. — ^d) Ñ3 V D1 [अ]पि (for वै). K4 न तथा पूर्वजे

न हि.

19 ^a) G1 अस्याः (for तस्याः). K1.3 B3 क्षमत्तु (B3 °त्र); K2 क्रमं तत्र; Ñ2 V1 क्षमन्मातुर; D1 चक्षमे तु; D2.4 क्षमत्तत्र; D5 क्षमां चक्रे; D6 क्षमयिता; T2 G1 ह्यक्षमत (for क्षमत्तु). D3 मनुस्तु क्षान्तवांस्तस्या; G2.3.5 °स्तमस्या-क्षमत (sic). — ^b) Dn1 तथा; D2 तस्यां; G2.5 M4 तं तु (for तस्या). — ^c) Ś1 स (for तां). K3 Dn T1.3 G2 स (for वै). T2 G1 मोहाच्च (for बाल्याच्च). M1.2 सा वै बाल्याच्च रोषाच्च. — ^d) Ś1 K2.4 D1.5 T1 G3-5 M4 वै बलात्; K1.3 वानघ; Ñ V B Ds D2.3.6 T2.4 G1.2 चानघ; Dn गौरवात्; D4 वा तथा; T3 भारत (for वा बलात्). — ^e) T3 तथा (for पदा). V3 यदा संताडयामास; D1 पदा संभर्त्सं.

20 ^a) D3 क्रुद्धा (for क्रोधात्). V3 ततः शशाप तं क्रोधात्. — ^b) Some Mss. सावर्णः, सवर्णः and सावर्ण्यः (for सवर्णा). Ś1 यमम्; K Ñ2.3 V2.3 Dn D1.2.4 T3.4 नृप; D6 T1.2 G M4 ततः; M2 तथा (for तदा). — G2 om. 20^c-21^b. — ^c) T2 चरणं (for णः). — ^d) K3 तथा; B1 देव; D2 पत (for तत्र). Ñ3 V1 नृप (for भृशः). Ś1 D1 -रोषिता (for -दुःखिता).

21 G2 om. 21^{ab} (cf. v. 1. 20). — ^a) D2.6 T1.2 G1.3.5 M4 च (for तु). — ^b) D2 प्राञ्जलिः स न्यवेदयत्. — ^c) K3 पाप- (for शाप-). — ^d) T4 वाक्य- (for वाक्यैर्). Ś1 D1.2 विचेष्टितः; K2 सुतर्जितः; K4 विशङ्कितः; Ñ1.2.3 (marg.) V1.2 B Cnp विरेजितः; Ñ3 वियोः; D5 विवर्जितः (for विवेजितः). K1 संज्ञाशापप्रचोदितः; K3 Dn वाक्यप्रतो- (K3 °चो) दितः; V1 °शापैर्विरेजितः; D3 संज्ञां वाक्ये विवर्जितः (sic); D6 T1.2 G M4 संज्ञावाक्येन वै जि (D6 वेजि-; T1 G4 चेष्टि-; M4 वेपि) तः. — ^e) Ś1 मे (for च). K1.3 B2 D4 शापोऽयं विनिवर्त्यस्ते (B2 D4 [both marg.] °त्यो मे); K2.4 Ñ V B Dn Ds D1-3.5 T3.4 शापोऽयं विनि (Ñ1 °पो वै विनि-; V2 °पोऽयं मे नि) वर्तेत; G4 शापे निवृत्ते दीप्त्या च (sic). — ^f) D3 स प्राह (for प्रोवाच). V2 D6 T1.2 G1-3.5 M नृप (for सदा). Ś1 प्रोवाच वचनं पितुः.

8. 21]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 569
B 1.9. 25
P 1.9. 25

शापो निवर्तेदिति च प्रोवाच पितरं तदा ॥ २१
मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ।
सेयमस्मानपाहाय यवीयांसं बुभूषति ॥ २२
तस्या मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ।
बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ २३
शप्नोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर ।
तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २४

विवस्वानुवाच ।

असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ।

22 ^a) K₁ (*sup. lin.* as in text) Ñ₁ T₁ स्नेहेषु (for 'न'). M₁₋₃ पुत्रेषु (for सर्वेषु). — ^b) K₁ M₄ सुतेन; M_{1, 2} समेन; M₃ स्वकेषु (for सुतेषु). — After 22^{ab}, D₂ ins. 147*. — ^c) G₂ या (for सा). — ^d) Ś₁ Ñ₂ D₃ कनीयांसं (for यवी°). D₆ T₂ G₄ M₄ बुभूषते (for 'ति').

23 ^a) Ñ_{1, 3} V_{2, 3} D_n D₄₋₆ T_{1, 3} G_{2, 4} M₄ तस्यां; Ñ₂ T₄ तस्मान्; B₁ G₅ अस्यां (for तस्या). G₁ अस्यामेवोद्यतः पादो. — ^b) V₃ वि-; M₁ स्व- (for नि-). — ^d) M₃ वक्तुम् (for क्षन्तुम्). K_{2, 3} D_{2, 4} T_{3, 4} G_{2, 4, 5} अर्हसि (for 'ति'). — After 23, Ñ₂ B₂ D₅ G₄ ins.:

146* यस्मात्ते पूजनीयाहं तर्जितास्मि त्वया सुत ।

तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥

[(L. 1) G₄ लङ्घितारिम (for तर्जि°). Ñ₂ यदा (for त्वया). D₅ पदा (for सुत). — (L. 2) B₂ [ए]व (for [ए]ष).]

G₄ cont.: D₂ ins. after 22^{ab}:

147* अपत्यं दुरपत्यं स्यान्नाम्बा कुजननी भवेत् ।

24 ^a) D₃ लोकेशु; D₆ T_{1, 2} G_{1, 4, 5} M_{1, 4} देवेश; T_{3, 4} लोकेशस्मिन् (for लोकेश). — ^b) T₄ वदतां (for तपतां). — ^c) T₄ transp. चरणो and न पतेत्. T₂ चरणं (for चरणो). Ñ₃ B₁ D₅ भवत्प्रसादाच्चरणो (for °). G₄ इति (for मम).

25 D₃ T_{3, 4} सूर्यं (for विवस्वान्). — ^a) V_{2, 3} D_{3, 6} M₁₋₃ महत्पुत्र (by transp.); T₂ G_{1, 2} तत्र महान् (G₂ हद्); T_{3, 4} सुत महद्. — ^b) T₂ G₁ [अ]थ (for [अ]त्र). — After 25^{ab}, D₆ T_{1, 2} G₄ M₄ ins.:

148* यस्त्वं धर्मपरो नित्यं धर्मं संत्यक्तवानिमम् ।

[M₄ यस्माद् (for यस्त्वं). G₄ यः स्वधर्मचरो नित्यं (for °). G₁ धर्म्यं न (for धर्म सं-). G₅ असि (for इमम्).]

— ^c) K₃ D_{3, 6} अविशत् (for आ°). — D₆ T_{1, 2} G_{1, 3, 5} ins. after 25: G₂ cont. after 148*:

येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ २५
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातृवचस्तव ।

कृमयो मांसमादाय यास्यन्ति तु महीतले ॥ २६
कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति ।

शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ २७
आदित्यश्चाब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ।

तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेहः क्रियतेऽति पुनः पुनः ।

सा तत्परिहरन्ती स्म नाचक्षे विवस्वतः ॥ २८

तां शमुकामो भगवान्नाशाय कुरुनन्दन ।

149* युक्तमेव हि ते कर्तुं तव मातृवचोऽनघ ।

[T₂ मात्रा (for मातृ-).]

26 ^a) K_{2, 4} G_{1, 3-5} शक्यते तन् (for 'मेतन्'). Ś₁ वै; D₄ मे (for तु). K_{1, 3} D_n T₁ न श (D_{n1} अश) क्यमन्यथा कर्तुं; D₃ T₂₋₄ न शक्यते तु (T_{3, 4} च) तन्मिथ्या; G₂ न शक्यते तु मिथ्या वै. — ^b) K_{1, 3} D_n T₁ मया (for कर्तुं). D_{4, 6} T_{1, 2} G_{3, 4} मातुर् (for मातृ-). T₂ G₁ तथा (for तव). — ^c) Some Mss. क्रिमयो (for कृ°). — ^d) Ś₁ D₃ गमिष्यन्ति; M₃ यास्यन्तीति (for 'न्ति तु'). K₂ Ñ_{2, 3} V₁ B₁ D_n D₅ D_{1, 2, 4, 5} T_{3, 4} G₂ यास्यन्ति धरणीतलम् (V₃ D₄ ले); D₆ T_{1, 2} G_{1, 3-5} गमिष्यन्ति धरा (T₂ G₃₋₅ रसा) तलम्. — After 26, K₂ Ñ₂ V₁ (marg.). 2. 3 B_{1, 2} D_n D₅ D_{1, 3-5} ins.:

150* *तव पादान्महाप्राज्ञ ततः संप्राप्यसे सुखम् ।

[V₁ महाराज; D₅ भाग (for 'प्राज्ञ'). Ñ₂ V_{1, 3} D₅ तं (for सं-).]

27 T₁ partly damaged. — ^a) Ś₁ D_{3, 6} T₁ G_{1-3, 5} M₄ एतद्; K₃ Ñ₁ B₂ D_{2, 4, 5} एव (for एवं). Ś₁ D₃ सत्यं; K₂ M₁₋₃ तस्या (for तथ्यं). T₂ तमेतद्दचनं तथ्यं. — ^d) B₃ T_{3, 4} G₄ त्राता (for त्रातो). Ñ₁ D₄ G_{3, 5} भविष्यति (for 'सि').

28 Before 28, G₂ ins. वैशंपायनः. — ^a) Ś₁ T₁ तु; K_{1, 3} V₂ D_n T₃ G₄ सथ (for च). — ^d) Ś₁ ह; K₃ D_n D₆ T₂ G_{1, 5} M₄ तु; T₄ G₂ M₃ च (for ऽति). K₄ om. one पुनः. Ś₁ पुनस्त्वया; T₂ G_{1, 3, 5} त्वया पुनः (for पुनः पुनः). V₂ एकस्मिन्क्रियते त्वया; D₃ क्रियते न त्वयानघे. — ^c) Ñ_{1, 2} B_{1, 3} D₅ D_{2, 3} T_{3, 4} G₄ तु (for स्म). — ^d) Ś₁ K_{1, 3} Ñ₂ V_{2, 3} B_{2, 3} D₅ D_{2, 3, 5} T_{1, 3, 4} G₃ विवस्वते (for 'तः'). — After 28, K_{1, 3} Ñ_{2, 3} V_{1, 2} (first time). 3 B₁ D_n D₅ D₄₋₆ T_{3, 4} ins.:

151* आत्मानं स समाधाय योगात्तथ्यमपश्यत् ।

[T₄ च (for स). T_{3, 4} तस्याम् (for तथ्यम्). D₄ त्वपश्यत् (for अ°).]

वैष्वस्योत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[8. 34

ततः सर्वं यथावृत्तमाचक्षे विवस्वतः ।

विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा कुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥ २९

त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ।

निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३०

त्वष्टोवाच ।

तवाति तेजसाविष्टमिदं रूपं न शोभते ।

असहन्ती स्म तत्संज्ञा वने चरति शाङ्गलम् ॥ ३१

द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ।

श्लाघ्यां योगवल्लोपेतां योगमास्थाय गोपते ॥ ३२

अनुकूलं तु ते देव यदि स्यान्मम तन्मतम् ।

रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम् ॥ ३३

ततोऽभ्युपगमाच्चष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ।

Ñ2.3 V B2 Ds D3 cont. :

152* मूर्धजेषु च जग्राह सा चात्मानं शशंस ह ।

[Ñ2.3 स; Ds नि-; D6 प्र- (for च). Ñ3 V1 च (for ह).]

V2 (second time) cont. after 152*: V3 ins. after 28:

153* आत्मानं गोपयामास संयोगात्तस्य नैव तु ।

29 Ś1 om. (hapl.) 29^{abd}. —^b) K3 नाशपत्; T2 G1.3 अभवत् (for नाशाय). D3 अभवत्कुरुत्तम. — After 29^{ab}, K3 Dn D1 Bom. and Poona eds. ins. :

154* मूर्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगते तु सा ।

[D1 तु तत्; Bom. and Poona eds. ऽपि च (for तु सा).]

—^c) K1 Ñ1 D1 सा तत् (for ततः). B2 पूर्व (for सर्व).

K1 (sup. lin. as in text) तथ्यम् (for वृत्तम्). T2 G1

ततः सा कुपिता वृत्तम्. —^d) K4 नाचक्षे; D3.5 सा च (for आच).

Ñ2 V2 B Ds D5 T3.4 M4 विवस्वते (for तः).

—^e) Ñ3 V1.3 D3 अपि; D2 तच्च (for अथ). —^f) K2

सत्वरम् (for त्वष्टारम्). V1 Dn D4.6 T2.4 M1-3 अभ्यगात्;

G5 M4 धात् (for गात्).

30 —^a) K4 D1 त्वष्टा च तं; M2 तं त्वष्टा तु (for त्वष्टा तुतं). —^d) Ś1 सर्वदा (for वै तदा).31 T4 G1.4 M1.2 om. the ref. —^a) M4 युक्तम् (for[आ]विष्टम्). —^b) V2 शोभनम् (for ते). — K1 reads31^c-32^d on marg. —^c) Ś1 न सहन्ती (for अस). K Ñ2.3

V1.2 Dn D1.2.4.5 ततः; V3 B1.3 D3 T3 G3.4 च तत्; B2

Ds तु तत्; T1 कृतं; T4 च सा; G2 तु तं (for स तत्).

—^d) M3 शाश्वतम्; some Mss. शाङ्गले (for लम्). T4

विचरन्ती तु शाङ्गले.

32 —^a) D2 द्रष्टासि; T1 G1.5 दृष्टा हि (for द्रष्टा हि).D3 अश्वां (for अद्य). B2 द्रष्टा तां भगवानद्य. —^b) Ñ2 V2

Ds T3.4 स्वभार्या; D2 भार्या च; D3 M2 तां भार्या (for स्वां

भार्या). V3 भूत- (for शुभ-). D3 T1 G2 कारिणीम् (for

चां). T2 G1 स्वां भार्या ह्यपकारिणीम्. — K Ñ2.3 V B D

T1.3.4 G1 (first time). 2-5 ins. after 32^{ab}: T2 G1

(second time) cont. after 158*; M4 ins. after 35:

155* नित्यं तपस्यभिरतां वडवारूपधारिणीम् ।

पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां मलधारिणीम् ।

हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव ॥

[T3 G1 om. line 1. V2 transp. lines 1 and 2. G4 reads lines 1-2 after line 13 of 158*. T1 reads lines 1-2 after 35. D3 reads line 1 on marg. G2 om. (hapl.) line 2. — (L. 2) D1 (sup. lin.) तृणाहारां (for पर्णां). B1 जटिलां; (inf. lin. °लां) (for °लां). B2.3 Ds जटिलां ब्रह्मचारिणीम्; T2 G1 (second time) जटिलाम्बरधारिणीम् (for °). — (L. 3) D2 -क्लिष्टां (for -क्लिष्टां). G3 व्याकुलामिव पद्मिनीम् (for °).]

—^d) G2 लोकम् (for योगम्). — After 32, T3 repeats 8^{cd}.33 Ś1 om. 33. —^a) D6 T1 G3.5 आनुकूल्यं (for अनुकूलं). K1.3 Ñ1 Dn T1 तु देवेश; Ds तु तदेव; T2 G1 ततो देव (for तु ते देव). M4 आनुकूल्येन ते देव. —^b) V1 T1.2 G1.3 M4 यन्मतम्; D4 संमं; G5 धर्मतः (for तन्मतम्). —^c) D6 T1.2 G1-3.5 निर्वर्तयिष्ये (for °यामि). —^d) D2 तच्च (for तव). D4.6 T1-3 G1-3.5 कामम् (for कान्तम्). — After 33, K Ñ2 V2 B2 Dn Ds D3-6 Bom. and Poona eds. ins. :

156* रूपं विवस्वतश्चासीत्तिर्यगूर्ध्वसमं तु वै ।

तेनासौ संभृतो देवो रूपेण तु विभावसुः ॥

तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहु मेने प्रजापतिः ।

समनुज्ञातवांश्चैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥

[K1.2 om. line 1. — (L. 1) V2 यदेव संभृतश्चासीत् (for °). K3 Ñ2 Dn Ds तिर्यगूर्ध्वमरिन्दम्; V2 B2 तिर्यगूर्ध्व समन्ततः (for °). — V2 om. line 2. K2 reads lines 2-4 on marg. — (L. 2) Dn1 येन (for तेन). B2 संभृतो (for संभृतो). Bom. and Poona eds. देव- (for देवो). K4 Ds तेनासन्संभृता देवा; D5 °सीत्संभृतो देवो (for °). K4 Ds च (for तु). K4 विभावसोः (for °वसुः). Ds रूपेण ह विभावसोः (for °). — (L. 3) Ds च (for स). D4 चैवायं (for वै वाक्यं). B2 अनु- (for बहु). Ñ2 विभावसुः; D4 प्रजापतेः (for °पतिः). — (L. 4) Dn Ds [अ]पि (for [ए]व). K1 D4 समनुज्ञापयचापि; K2.3 Ñ2 D3.5.6 °नुज्ञाप्य तं (K3 °पितं) चापि (for °).]

8. 34]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 590
B I. 9. 44
P I. 9. 44

भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भारत ॥ ३४
ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै ।
कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ३५

34 °) T1 स च (for ततो). T2 सभ्युपगमे; M3 सभ्युप-
गमात् (for सभ्यु). Ds तस्मान्; D2 सद्य (for त्वष्टा). — B3
om. 34^b-35^d. — °) Some Mss. मार्ताण्डस्य (for मार्तं).
— °) S1 N1 D6 T2.4 G2 M3 भ्रमम्; Dn1 भ्रमिम्; G1
भ्रमीम्; Cs भ्रमिम् (as in text). — °) K2.4 N2.3 V
B2 (marg. as in text) D1.2.4.5 T3.4 शिक्षया (for
भारत). * Cs : भ्रमिं शाणम् । शातयामास तनूचकार । घृष्ट-
वानित्यर्थः । * — After 34, T3 ins. :

157* कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयदव्ययम् ॥
यत्सूर्याद्वैष्णवं तेजः शातितं विश्वकर्मणा ।
त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥
त्रिशूलं चैव शर्वस्य शिबिकां धनदस्य च ।
शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषां च वरायुधम् ॥ [5]
तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा ह्यकल्पयत् ।
[L. 3 = (var.) 45^{ab}]

35 B3 om. 35 (cf. v. 1. 34). G2 om. 35. — °) K1
निशातितं; N3 V1 B1 G2.5 निर्भस्मितं; D3 विभा-
सितं; T1 जतिभां; M1-3 निर्वर्तितं (for निर्भासितं). — °) K1.3 V
B1 Dn Ds D3-6 T2.4 G1 M2 संभृतेन; G4 विश्रु-
(for संह). — °) D1 T2 G1 M1.2 द्रष्टुः; D6 M4 दृष्ट्वा
(for द्रष्टुम्). — After 35, M4 ins. 155* and T1 reads
lines 1-2 of 155*. S1 K N2.3 V B1.2 D T2-4 G1.3-5
ins. after 35 : B3 after 34^a : G2 after 34 :

158* मुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ।
ततःप्रभृति देवस्य मुखमासीत्तु लोहितम् ॥
मुखरागं तु यत्पूर्वं मार्ताण्डस्य मुखच्युतम् ।
आदित्या द्वादशैवेह संभूता मुखसंभवाः ॥
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा । [5]
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
हर्षं लेभे ततो देवो दृष्ट्वादित्यान्स्वदेहजान् ।
गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटेन च ॥
एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ह ॥ [10]
गच्छ देवेश स्वां भार्यां कुरुंश्चरति चोत्तरान् ।
वडवारूपमास्थाय वने चरति शाङ्गले ॥
तां तथारूपमास्थाय स्वां भार्यां शुभलीलया ।

[B3 om. lines 1^a-3^a. — (L. 1) S1 मुखान्; K1.3 आदौ
(for मुखे). G2 ततो निर्भस्मितं रूपं (for °). S1 यस्माद् (for
तस्य). — (L. 2) Ks Dn G1 तदा- (for ततः-). G4 रोहि-
तम् (for लो). S1 मुखं वै लौहितं भवेत् (for °). — (L. 3)
Dn श्वात् (for -रागं). K1 D1.2 च (D2 हि) यत्पूर्व; V2

ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः ।
अष्टव्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ३६
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ।

तु तत्पूर्व; D6 T2 G1-3.5 तपत्पूर्व (for तु यत्पूर्व). S1 भ्रमीषु
यद्गतं चूर्णं (for °). Some Mss. मार्ताण्डस्य (for मार्तं). N2
V2 D1.5.6 T2 G1.5 मुखाच्च (for मुख-). — (L. 4) V1 T4
एते (for इह). V3 संभृता (for संभूता). K4 तेजसः (for
-संभवाः). — (L. 5) D2 T3 वरुणोऽशुर. — (L. 6) D5
स्मृतः (for तथा). — (L. 7) K3 अजस्त्वन्यो; D5 अजायत
(for अजघन्यो). — (L. 8) N3 D4 दृष्ट्वा देवान्; Dn2
ऽऽदित्यान्दृष्ट्वा (by transp.). T2 G1.2.5 स्वतेजसा (for स्वदे-
हजान्). — (L. 9) N2 गन्ध- (for गन्धैः). S1 वाससा (for
भास्वता). T2.3 G मकुटेन (for मु). K4 D2 वै (for च).
— G2.3.5 om. lines 10-13. — (L. 10) K1.2 एनं (for
एवं). S1 च (for ह). — (L. 11) K1 ते; K2 om.
(for स्वां). K3 Dn D5 गच्छ देव निजां भार्या; T2-4 G1.4
गच्छस्व देव स्वां भार्या (for °). K N3 B2 (marg. as above)
Dn Ds D1.4.6 T2.3 G4 सोत्तरान्; B3 सोत्तमान् (for चोत्त-
रान्). — (L. 12) N3 B3 om. lines 12^b-13^a. S1 शाङ्ग-
लम्; V1.3 T3 G4 शाङ्गले (for शाङ्गले). — T3 om. line 13.
— (L. 13) K1-3 Dn T4 स; T2 तं (for तां). D3 अश्वरूपं
(for तथा). V2 om. (hapl.) from line 13^a up to 36^a.
N2.3 V1.3 (first time) Dn Ds2 D3 स्व- (for स्वां). K2.3
N2 V3 (second time) Dn Ds D1 रूप-; T2 G1.4 शिशु-
(for शुभ-). S1 -लोचनाम्; D4.6 -लक्षणां (for -लीलया).
— After line 13, G4 reads lines 1-2 of 155*.]

— After the above, T2 G1 (second time) cont. 155*.

36 V2 om. 36^a (cf. v. 1. 35). T3 om. 36^{ab}. D4
reads 36^a on marg. — °) Ds रूपं (for योगम्). — After
36^a, V3 repeats line 13^b. — °) K3 तां भार्या; D3
चरन्ती (for स्वां भार्या). K2.4 N2 V2 D1.2 तथा; N3 V1.3
(marg.) B2 (marg.) D4.5 तदा (for ततः). — °) D1.6
अष्टव्यां (for अष्टव्यां). — °) K2 N2.3 V1.3 D1.4.5 T3
तप (T3 तेज) सा विनयेन च. — After 36, K4 N V B Ds
D1-5 T3.4 G2 ins. :

159* वडवावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ।

[N2 V3 D1 वडवारूप (D1 वैष) मास्थाय (for °).]

37 °) N2 स्वश्वरूपी भगवांस्तु. — °) K4 तां मुखेन
(hypermetric); N2 संमुखे; M3 स्वमुखे (for तां मुखे).
G2 तां मुखे समवाहयत्. — °) K1.3.4 N1 B1.3 Dn Ds
D2-6 G3-5 विचेष्टन्ती; K2 N2.3 V B2 D1 T2 G1.2 विचे-
ष्टन्ती (for विवे). — °) G2.4 M4 -पुंस्त्व-; M1-3 -पुंसि
(for -पुंसो). S1 K3 Dn T1.3 G4 स्प-; T4 अभि- (for वि-).
N2 V3 T2 G1.5 परपुरुषशक्त्या.

वैवस्वतोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[8. 47]

मैथुनाय विवेष्टन्तीं परपुंसो विशङ्कया ॥ ३७
 सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकाया विवस्वतः ।
 देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥ ३८
 नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ।
 मार्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ ३९
 तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ।
 सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष जनमेजय ॥ ४०
 यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ।
 धर्मेण रञ्जयामास धर्मराज इमाः प्रजाः ॥ ४१
 स लेभे कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ।

पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च ॥ ४२
 मनुः प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्णः स तपोधनः ।
 भाव्यः सोऽनागते तस्मिन्मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥ ४३
 मेरुपृष्ठे तपो नित्यमद्यापि स चरत्युत ।
 आता शनैश्चरश्चास्य ग्रहत्वं स तु लब्धवान् ॥ ४४
 त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ।
 तदप्रतिहतं युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ॥ ४५
 यवीयसी तयोर्या तु यमी कन्या यशस्विनी ।
 अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभावनी ॥ ४६
 मनुरित्युच्यते लोके सावर्ण-इति चोच्यते ।

C 610
B 1.9.64
P 1.9.64

38 ^a) Ś1 G4 निराधमच् (for निरव^०). M3 शुक्रं (for शुक्रं). T2 G1.3.5 सा तन्निरयावधः शुक्रं (G3^०क्रं) (hyper-metric); M1.2.4 सा तन्निराधमच्छुक्रं. — ^b) D6 T2 G M1.2.4 नासिकाभ्यां (for काया). — ^c) V2 व्यजायेताम् (for अ^०). Ś1 देव्यां ततः प्रजायेताम्. — ^d) M1-3 अश्विनौ भिषजौ ततः.

39 ^b) D5 स्थितौ (for स्मृतौ). K2 ताव् (for द्वाव्). K1 इमौ; K2.4 Ñ2 V3 D2.4.5 उभौ; T4 अपि (for इति). — ^c) Some Mss. मार्तण्डस्य (for मार्त^०). D6 T2 G1-3.5 सुताव् (for [आ]त्मजाव्). — ^d) K3 त्वष्टमस्य (for अष्ट^०). — After 39, Dn D5 ins. :

160* संज्ञायां जनयामास वडवायां स भारत ।

40 ^a) D6 T2 G1.2.4.5 दान्तेन (for कां^०). — ^c) Ś1 K3 D3.6 T G च (for तु). — After 40, T3 ins. :

161* आतिन्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान्हरिः ।

41 ^a) B3 येन (for तेन). — M2 om. (hapl.) 41^b-42^a. — ^b) T2 G व्रीडित- (for पीडित-). — ^d) M4 रूप (for राज). K1 तु ताः; K3 D5 इव (for इमाः).

42 M2 om. 42^a (cf. v. l. 41). — ^a) Ś1 K1.3 लेभे स (by transp.). — ^b) D1 T2 G1.5 शुशुभे; D4 तपसा; M1-3 शान्तेन (for शुभेन). K1.3 Dn T3 परमेण महाद्युतिः.

43 Before 43, K4 ins. यम उवाच. — ^a) K4 om. मनुः. T1 G4 M4 प्रजापतेः सु (T1^०तिसु) तस्त्वासीत्. — ^b) Some Mss. सावर्णिः (for णं^०). D3 च; G4 सु (for स). B3 D5 तदोच्यते (for तपोधनः). K1.2.4 Ñ2.3 V B2 (marg. as in text) D1.2.4.5 T3.4 सावर्ण (K2 V1^०ण्यं) इति चोच्यते. — ^c) T3.4 M3 भाव्यः (for भाव्यः). Ñ1 T1 G3.5 तु (for सो). K2-4 Ñ2.3 V B2 Dn D1.2.4.5 T1.3.4 काले (for तस्मिन्). Ś1 K1 भाव्यः सावर्णिके (K1^०णिको) अन्यस्मिन्.

हरिवंश—9

— ^d) K1 मुनिः (for मनुः). Ś1 D3 T4 M2 सावर्णिके (for णिके). Ñ2 मनुः सावर्णिकान्तरे.

44 ^a) V1 -पृष्ठे (for -पृष्ठे). Ś1 K1.3 Dn D5 G3 M4 घोरम् (for नित्यम्). — ^b) Ś1 K1.3 Dn G3 अद्यापि चरति प्रभुः (K1^०भो); D3^०पि चरते नृप; T3.4 अध्यास्ते स च भारत. — ^c) K2.4 Ñ3 V1.3 B2 Dn D1-5 तस्य; B1 चासौ (for चास्य). — ^d) K2.4 Ñ2.3 V1.3 B2 Dn D1.2.4.5 T उप-; M4 स च (for स तु). — After 44, Dn Bom. and Poona eds. ins. :

162* नासत्यौ यौ समाख्यातौ स्वर्वेद्यौ तु बभूवतुः ।

रेवन्तोऽपि तथा राजन्मन्त्रानां शान्तिदोऽभवत् ॥

[(L. 1) Bom. and Poona eds. तौ (for तु). — (L. 2) Bom. and Poona eds. सेवतो (for रेवन्तो).]

45 T3 om. 45. — ^a) V3 दृष्टा (for त्वष्टा). K1 च (for तु). — ^b) Ś1 K1.3 Ñ1 Dn अवर्तयत् (for अकल्प^०). — ^c) D6 G2 यदप्रतिहतं; T1.2.4 G1.3-5 M4 सदा (T4 G4 तदा)प्र^० (for तदप्र^०). D1 चक्रे (for युद्धे). — ^d) M1-3 दानवान्तकरं सदा.

46 ^a) K1 Ñ3 V B Ds D1.4.5 तु याप्या (K1 या चा) सीद्; K2 [इ]ति याप्यासीद्; Ñ1.2 तु सा तस्य (for तयोर्या तु). — ^b) Ś1 याम्या; T3 यामी (for यमी). D2 विवस्वतः (for यशस्विनी). — Ñ3 om. (hapl.) 46^a. — ^d) K1 D1.6 T2-4 G1.2.4.5 M1-3 पावनी; D3-5 T1 G3 M4 पाविकी (for भावनी).

47 D3 om. 47^a. — ^a) M4 असौ वै (for लोके). — ^b) Some Mss. सावर्णिर् (for णं^०). — K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.2.4-6 T G M4 read 47^a for the first time after 17; D3 reads it after 17. — ^c) K2.4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.4-6 T1-3 G M4 (all first time) सुतस्तस्याः । D2

8. 47.]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 611
B 1. 9. 65
P 1. 9. 65

द्वितीयो यः सुतस्तस्य स विज्ञेयः शनैश्चरः ॥ ४७
य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्धारयेत वा ।

आपदं प्राप्य मुच्येत प्रामुयाच्च महद्यशः ॥ ४८

इति श्रीहरिवंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।

मनोवैवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समाः ।
इक्ष्वाकुश्च नभागश्च धृष्णुः शर्यातिरेव च ॥ १
नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभानोदिष्टसप्तमाः ।

करुषश्च पृषधश्च नवैते पुरुषर्षभ ॥ २
अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ।
मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशां पते ।
अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भारत ॥ ३

(first time) सतां श्रेष्ठः; T₁ (first time) मनुस्तस्य (for सुत^१). — ^a) Ś₁ K Ñ V B Dn Ds D_{1. 2. 4-6} T_{1. 2. 4} G M (all [except Ś₁ Ñ₁ M₁₋₃] second time) मनोभ्राता; D₂ (first time) सुतस्तस्याः; D₃ स वै जज्ञे (for स विज्ञेयः); T₁ (first time) शनैश्चर इति स्मृतः. — K Ñ_{2. 3} V B D T_{1. 2. 3. 4} (last two second time) G M₄ ins. after 47: T_{3. 4} (both first time) after the first occurrence of 47^{cd}:

163* ग्रहत्वं स तु लेभे वै सर्वलोकानुपूजितम् ।

[K_{1. 4} B Ds D_{1. 2. 5} T_{3. 4} (both second time) G_{2. 4} स च; T_{3. 4} (both first time) च स (for स तु). D₄ च (for वै). K₂ Ñ₂ V₁ स च ग्रहत्वं लेभे वै (for ^a). K_{2. 4} Ñ₃ V_{1. 2} B Ds D_{1. 2} T_{1. 2. 3. 4} (last two both times) G M₄ -लोकाभि- (for -लोकानु-). B₂ D₆ T₂ G_{2. 3} -पूजितः (for ^१तम्). Ñ₂ V₃ सर्वलोकेऽभिपूजितः (V₃ ^१तम्) (for ^b).]

48 ^b) K₂ धारयेत्तथा; K₃ Dn वापि धारयेत्; Ñ_{1. 3} V₁ B_{1. 3} Ds M₁₋₃ धारयीत वा; Ñ₂ D₅ T_{3. 4} G₅ येनु वा; D₁ वा पठेत वा; D₄ श्रावयेत च (for धारयेत वा). — ^c) K₃ Dn आपद्भयः स विमुच्येत; D₆ T₂ G_{1-3. 5} नापदं प्राप्य मुच्येत; M₁₋₃ आपदस्तस्य (M₃ ^१त्र) मुच्यन्ते.

COLOPHON. — Mention of the Epic: K₃ Ñ₁ Dn Ds₂. — Mention of Khila: Ś₁ K Ñ V_{2. 3} B Dn Ds₁ D_{1. 2. 4. 5}. — Sub-parvan: D₅ पारिजात. — Adhy. name: K_{2. 4} Ñ_{2. 3} V B Ds D₁₋₅ T₄ वै (K₂ वि)वस्वतोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ 10; Ñ₃ V_{1. 3} B₁ Dn Ds₂ D₆ 9; D_{1. 4} T₂₋₄ G M 8; T₁ 6. — Śloka no.: K₁ 64; Dn 61; Ds₂ 65; D₂ 60; D₄ 63.

9

1 K₄ om. 1-2 (retaining the ref.). — ^b) D₆ T_{1. 2} G M₄ पुत्रा वैवस्वतोपमाः. — ^c) K₂ Ñ_{2. 3} V B D (except

D₆) T₁₋₃ G_{1. 3} [ए^१व नाभागो; T₄ [ए^१व राजेन्द्र (for नभागश्च). Ś₁ K_{1. 3} इक्ष्वाकुः शिबिर्नाभागौ. — ^a) K₂ Dn D₂₋₄ T₄ M₄ धृष्टः; V₁ धृष्णः (for धृष्णुः). G₄ शुद्धातिर् (for शर्या^१). Ś₁ K₃ धृष्टिः (K₃ ^१ष्णः) शर्यातिपञ्चमाः (K₃ ^१मौ); M₁₋₃ धृष्णुः शर्यातिसर्वगाः.

2 K₄ om. 2 (cf. v. 1. 1). — ^a) Dn D₃ (marg.).⁵ नरिष्यंश्च (for ^१प्यन्तस्). D₃ च दण्डश्च; G₃₋₅ M₄ तु षष्ठोऽभून् (for तथा प्रांशुर्). Ś₁ K₃ नरिष्यती (K₃ ^१न्ति) ति षष्ठास्ते; B Ds ^१प्रांशुषष्ठास्ते; T₁ G₂ ^१तिस्तु षष्ठोऽभून्; T₂ G₁ नरिष्यन्तः स्थविष्ठोऽभून्; M_{1. 2} ^१प्यदथ षष्ठस्तु; M₃ ^१प्यदथ षष्ठोऽभून्. — ^b) Ś₁ K_{1. 3} Ñ₁ V₂ Dn Ds G₄ Cn नाभगारिष्टसप्तमाः (Ś₁ ^१सकाः; Ds₂ ^१त्तमाः); K₂ Ñ₃ V_{1. 3} D_{1. 4. 5} नभोनेदिष्टसप्त (D₁ ^१त्तमाः; D₃ (orig.) निर्दिष्टः सप्तमस्तथा; D₃ (marg.) नाभारिष्टश्च सप्तमः; D₆ नेदिष्टः सप्तमः स्मृतः; T₁ G₅ नगो (G₅ ^१भो)ऽरिष्टस्तु सप्तमः; T₂ G₁ नाभागोऽन्यः स सत्त (G₁ ^१स)मः; T₃ कारुषारिष्टसप्तमाः; T₄ G₂ M₄ नाभागोऽदिष्टसप्तमः (T₄ ^१माः); G₄ नाभागोऽरिष्टस्तु सप्तमः (hyper-metric); M₁₋₃ नाभारिष्टश्च सप्तमः. ✽ Cn: नाभगारिष्ट इत्यत्र दिष्ट इत्यपि पठन्ति। “नाभानेदिष्टं वै मानवम्” इति श्रुतेः। नाभानेदिष्ट इति पाठः प्रामाणिकः। ✽ — ^c) K_{2. 3} D₂ कु (D₂ का)रुषश्च; T_{1. 2} G₃ M_{1. 2} (inf. lin.).³ करुषश्च (for ^१षश्च). Dn₁ D₄ T₂ वृषध्र (D₄ ^१ध्रु)श्च; G₁ वृषेन्द्रश्च (for पृषध्रश्च). G₅ करुषश्च वषड्ध्रश्च. — ^d) Ś₁ नवैते पुरुषर्षभाः; K₂ Ñ_{2. 3} V_{1. 3} D_{1. 2. 4. 5} T₄ ^१ते तव की (D₂ T₄ परिकी)र्तिताः.

3 ^a) G₅ च (for तु). — ^b) T₄ पुनर् (for मनुर्). — ^c) Ds₂ अंशं (for तात). — M₃ reads 3^e-4^d on marg. — ^d) K₄ दशसु (for नवसु).

4 M₃ reads 4 on marg. — ^a) M_{1. 2} इष्ट्यां (for तस्यां). B_{1. 3} Ds च (for तु). — ^b) M_{1. 2} तस्यां (for

इक्ष्वाकुवंशः]

हरिवंशपर्व

[9. 12

तस्यां तु वर्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ।
 मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत् ॥ ४
 तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञ इति श्रुतिः ॥ ५
 तामिडेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ।
 अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिडा प्रत्युवाच ह ॥ ६
 मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतां वर ।
 तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽहनत् ॥ ७
 सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिडा ।

गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् ॥ ८
 तां तथावादिनीं साध्वीमिडां धर्मपरायणाम् ।
 मित्रश्च वरुणश्चोभावचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ९
 अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ॥ १०
 आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ।
 मनोर्वशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ ११
 सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने ।

C 628
B I. 10. 15
P I. 10. 15

इष्ट्यां). V₂ D₄ भारत- (for भ°). — °) K₁ D₂ वंशे (for अंशे). — °) D₅ D₅ T₃ मुनिर् (for मनुर्). V₃ आहुतिर् (for °तिम्). Ñ₁ आवहत्; G₁ आक्षिपत्; G₂. 5 M आवपत् (for आजुहोत्). D₆ T₁. 2 G₃ मुनिराहुतिमाव(T₁ °क्षि)पत्. — After 4, K₁-3 Ñ₂. 3 V₁. 2 B₁. 2 D₅ D₁-5 T₃ ins.:

164* आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ।
 तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः ।
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो धनम् ॥

[(L. 1) Ñ₂ -मानवाः; D₅ -राक्षसाः (for -मानुषाः). — (L. 2) V₁ तुष्टिः. V₁. 2 D₅ D₂. 3. 5 च (for तु). K₃ Ñ₃ V₁. 2 B₁ D₅ D₁-3 ऋषयश्च (for मुन°). Ñ₂ सथ (for च). — V₂ Ñ₃ B₁ D₅ om. line 3; D₅ reads it on marg. — (L. 3) K₃ स्रग्- (for स्रग्). K₁ स्रुतम्; D₅ हुतम् (for धनम्). K₂ Ñ₂ D₄. 5 T₃ अहोऽस्य श्रुतमद्भुतम्; B₂ अहो वीर्यमहो-स्रुतम् (for °).]

5 °) Ñ₁ भूषणा (for भूषिता). — °) K₂. 4 (marg.) Ñ₁ V₁. 3 B D₅ D₁. 4 (sup. lin.). 5 G₄ इला; T₄ M₁. 2 इला (for इडा). D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ इला (T₁ G₁-3 °ला) जज्ञ इति नः श्रु(M₄ तच्छ्रु)तम् (hypermetric).

6 D₄ reads 6° on marg. — °) Some Mss. इला and इला (for इडा). G₂ स (for [ए]व). — °) K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁-5 T₃. 4 G₄ स्वयम्; K₃ V₂ D_n D₆ T₂ G₁ तथा (for तदा). — °) Ñ₁ एव; K₁. 3 D₁ एहि (for भद्रे). D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ भद्रे मामनुगच्छेति. — °) Some Mss. इला and इला (for इडा). K₂ तामिलामित्युवाच ह; V₂ तमिडा प्रत्यभाषत. — Ñ₁ K Ñ V B D_n D₅ D₁. 3-6 T₂-4 G M₄ ins. after 6 : D₂ after 6° :

165* धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ।

[D₂ transp. ° and °. Before 165*, Ñ₁ ins. इलो-वाच. G₂ धर्मयुक्तं (for पुत्रकामं). M₄ महीपतिः (for प्रजापतिम्).]

7 Before 7, D_n D₃ ins. इन्द्र; some Mss. इडा. T₂ partly damaged. — °) K₁ तपतां (for वदतां). — G₁ reads 7° after 10. — °) T₄ गच्छामि (for यास्यामि). — °) D₁. 2 मा (for न). Ñ₁ K₃ हतो भवेत्; Ñ₁. 3 V₁. 3 B D_n D₅ G₄ हतोऽवधीत्; T₃. 4 विरुध्यते (for हतोऽहनत्). K₂ मा गाढर्मो हतो महान्; K₄ D₃ G₂. 3 मा मा (D₃ मां; G₃ च) धर्मो हतो भवेत्; Ñ₂ V₂ मा मा (V₂ मां) धर्मो हतो वधीत्; D₄ मा धर्मोऽहमितो भवेत्; D₆ T₁ मम धर्मो हि(T₁ ह)तो भवेत्; G₁. 5 M₄ ममाधर्मो गतो भवेत्.

8 T₂ partly damaged. — °) D₃ देव; D₄ G₂ देवी (for देवं). — °) Some Mss. इला and इला (for इडा). — °) M₁-3 महाभागा (for वरारोहा). — °) G₂ चेदम् (for वाक्यम्). — °) K₁-3 V₂ D₂. 6 T₁-3 G₁-4 ऽस्मिन्; M₄ तु (for ऽस्मि). — After 8, K₂-4 Ñ₂. 3 V B D (except D₂) ins. :

166* मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ।

[K₃ [अ]रिम; D₄ [अ]पि (for वै).]

9 °) Some Mss. इलां and इलां (for इडां). D₅ इली धर्मपरायणी. — °) D₅ D₆ T₁. 2 G₃. 5 M₄ अब्रूतां; M₁-3 आहतुर् (for ऊचतुर्). Ñ₁ ऊचतुस्तन्निबोधत.

10 °) B₃ om. (hapl.) from धर्मेण up to सत्येन च (in 10°). Ñ₁ K₁. 3 धर्मज्ञे (for धर्मेण). — °) D₅ वा (for च). — °) D₆ T₁. 2 G₁. 5 [ए]व च (by transp.); M₁-3 तव. — After 10, G₁ reads 7°.

11 °) M₁-3 वै (for त्वं). — °) D₂ च (for [इ]ति). Ñ₁ K₁. 3 D_n कन्या (Ñ₁ °न्ये) ख्यातिं गमिष्यसि. — °) Ñ₁ K₁. 3 B₂ (marg.) D_n D₃ T₃. 4 G₂. 4. 5 M₂ वंशधरः (for °करः). — °) M₃ गरीयांश्च (for त्वमेव). K₁ जनिष्यसि; Ñ₁ करि° (for भवि°).

12 D₅ reads 12 on marg. — °) Ñ₁ (sup. lin.) प्रद्युम्न (for सु°). D₃ चेति (for इति). — °) K₃ विद्युतः

9. 12]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 628
B I. 10. 15
P I. 10. 15

जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः ॥ १२
निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपवर्तिता ॥ १३
सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरुरवाः ।
जनयित्वा ततः सा तमिडा सुद्युम्नतां गता ॥ १४
सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्चैव भारत ॥ १५
उत्कलस्योत्तरा राजन्विनताश्चैव पश्चिमा ।

(for शोभने).

13 °) $\tilde{N}_2$ सान्तरम् (hypermetric); M_3 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तरम्). — °) $\tilde{S}_1 K_3 V_2 B_1.2$ (orig.) $3 Dn Ds T_2.4$ मन्त्रिता; $K_2 \tilde{N}_2.3 V_1.3 B_2$ (marg.) $D_2-5 T_3 G_2$ पादिता; $K_4 D_1$ याचिता; G_4 चक्रमे (for वर्तिता).

14 °) $D_6 T_2 G_1.2 M_1.2$ राजा (for राजंस). — °) $\tilde{S}_1$ तथा; $K_1.3$ पुत्रो; D_3 तस्माज् (for तस्यां). — °) $K_3 Dn Ds$ सुतं (for ततः). $\tilde{N}_1$ तस्माद् (for सा तम्). — °) Some Mss. इला and इळा (for इडा).

15 °) $\tilde{S}_1 K_1.3 Dn$ वीर्यवान् (for भारत).

16 °) D_2 उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं. — °) $D_6 T_2 G_1.4.5$ विनीताश्चैव (for विनं). — °) G_3 पूर्वा दिग् (by transp.). — °) $K \tilde{N}_2.3 V B_2$ (marg. as in text). $3 D$ (except D_6) पुरी (D_4 रम्) (for स्मृता).

17 °) D_3 तस्मिन् (for तात). — K_2 reads 17°-18° on marg. — °) T_1 तु (for तद्). $K_1.2 \tilde{N}_2.3 V B Dn_1 Ds D_1.5 T G_2.4$ दधत्; $K_4 D_2$ पुनः; $\tilde{N}_1$ इदं; M अथ (for गतं). $B_2 Dn_2 Ds_1 D_2.6$ क्षेत्रम् (for क्षत्रम्). $D_3.4$ दशधा तत्सुतः (D_4 इवं) क्षेत्रम्. — After 17, all Mss. (except $\tilde{S}_1 K_1 \tilde{N}_1 T_1 M_1-3$) ins. :

167* यूपारुक्ता वसुमती यस्येयं सवनाकरा ।

[K_3 यूपारुक्ता; M_4 ण्विता (for ण्विता). D_3 च पृथिवी (for वसुमती). D_3 तस्य (for यस्य). T_3 यस्येयं सवनार्णवा (for ण्विता).]

18 °) K_4 पितुर; $\tilde{N}_2$ श्रेष्ठ- (for ज्येष्ठ-). $K_2.4 D_1 M_1-3$ दायाद्यं; $\tilde{N}_1 D_4 G_1$ दायादं (for दो). — °) D_3 अवाप्नुयात् (for सवान्). — $\tilde{S}_1$ om. (hapl.) 18°d; B_1 reads it on marg. — °) $K_2.4 \tilde{N}_2.3 B_2.3 Ds_1 D_1-6 T_1-3 G_1.3.5 M_4$ तु (for च). — °) $K_2 \tilde{N}_2 D_1-3.5$ तद्; $\tilde{N}_3 V B_2.3 Ds_1 T_3.4$ [ए]तद्; D_6 [ए]वं; $T_1 G_2.5 M_1.3$ [ए]तं; M_3 तं (for [ए]नं). D_3 अवाप्नुयात् (for सवान्). $K_4 D_4$ न तद्वाज्यमवाप्तवान्; $T_2 G_1$ नैव तं गुणमाप्तवान्.

दिवपूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गया स्मृता ॥ १६
प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरमरिंदम ।
दशधा तद्रतं क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥ १७
इक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
कन्याभावाच्च सुद्युम्ना नैनं गुणमवाप्तवान् ॥ १८
वसिष्ठवचनाच्चासीत्प्रतिष्ठानं महात्मनः ।
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरुद्रह ॥ १९
तत्पुरुरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः ।

19 Ds_2 transp. 19°b and 19°d. — °) Some Mss. वशिष्ठ- (for वसिष्ठ-). $\tilde{S}_1 K \tilde{N}_2 V B_2.3 Dn D_3.4$ तु (for च). — °) $K_2-4 \tilde{N} V_1.2 B Dn Ds T G$ प्रतिष्ठाने (for ण्वितानं). — °) M_2 शीलस्य (for राजस्य). D_3 प्रतिष्ठानं महा- राज. — °) $K \tilde{N} V B_1 Dn D_2.5$ कुलोद्भवः; D_1 [अ]करो- द्विभुः; D_4 कुलोद्भवः (for कुरुद्रह).

20 °b) K_3 राजा ईड्यं (for प्रादाद्राज्यं). D_4 चापि; M_3 प्राप; M_4 प्राप्तं (for प्राप्य). — After 20°b, $K_1.3 D_4$ ins. :

168* चक्रवर्ती महाराज बभूव जनमेजय ।

— $K_1.3 D_4$ repeat 20°d after 169*. $K_2.4 \tilde{N}_2.3 V B Dn Ds D_1-3.5.6 T_2-4 G M_4$ ins. after 20°b : $K_1.3 D_4$ after the first occurrence of 20°d :

169* सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रियाम् ।
धृष्णुकश्चांम्वरीषश्च दण्डश्चेतीह ते त्रयः ।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥
वनं तल्लोकविख्यातं तापसानामनुत्तमम् ।
तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ [5]
सुद्युम्नश्च दिवं यात ऐडमुत्पाद्य भारत ।

[(L. 1) G_3 नृपस्तदा; M_4 नृपक्रियाः (for ण्विक्रियाम्).

— After line 1, Bom. and Poona eds. ins. :

169A* उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।

— (L. 2) $K_1.2.4 \tilde{N}_2.3 V B Dn Ds T_3.4$ धृष्टकश्च; K_3 धृष्टकश्च; D_2 धृष्टकश्चैव; $D_4.5$ धृष्टकश्चैव; G_2 धृष्टकश्च (for धृष्टक). $K_2-4 Dn D_1.5$ सुतासु; $\tilde{N}_2 V_2 T_2 G_3.5$ ह ते (for [इ]ह ते). $\tilde{N}_3 V_1.3 B Ds T_3.4 M_4$ दण्डकश्चेति ते त्रयः (for ण्वितानं). — (L. 4) K_4 च; V_3 तु (for तत्). Ds_2 अत्र (for लोक-). — (L. 5) Dn_1 यत्र (for तत्र). $\tilde{N}_2$ तत्प्रतिष्ठानं तु नरः; $\tilde{N}_3 V_1.3 Dn_2 D_5.6 T_2 G_1.5 M_4$ त (for Dn_2 य) त्र प्रतिष्ठ (for ण्वित) मानस्तु (for °). $\tilde{N}_2$ सद्यः (for नरः). D_3 पापैः (for पापात्). — (L. 6) V_2 तु (for च). K_3 याति (for यात).

इक्ष्वाकुर्वशः]

हरिवंशपर्व

[9. 25]

मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥ २०
 नरिष्यतः शतं पुत्रा नाभागस्य तु भारत ।
 अम्बरीषोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तम ॥ २१
 धृष्णोस्तु धार्ष्टिकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ।
 शर्यातेर्मिथुनं चासीदानर्तो नाम विश्रुतः ।
 पुत्रः कन्या सुकन्या च या पत्नी च्यवनस्य ह ॥ २२

आनर्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः ।
 आनर्तविषयश्चासीत्पुरी चासीत्कुशस्थली ॥ २३
 रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्भी नाम धार्मिकः ।
 ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् ॥ २४
 स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके ।
 मुहूर्तभूतं देवस्य मर्त्यं बहुयुगं प्रभो ॥ २५

C 646
 B I. 10. 35
 P I. 10. 35

Some Mss. डेलम् (for डेडम्).]

— °) K1 (first time) T2 माननीयो ; K1. 3 (both second time) मानवो यो (for वेयो). — °) N2 वृत्तः (for युतः).
 S1 स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रभुः. — K1. 3 D4 ins. after the second occurrence of 20^{ca} : K2. 4 N V B Dn D1. 2. 5. 6 T3. 4 G2. 4 Bom. and Poona eds. after 20 :

170* धृतवांस्तमिडेत्येवं सुद्युन्नश्चेति विश्रुतः ॥

[K3 N2 ताम् ; Dn G2. 4 य (for तम्). Some Mss. इला (for इडा). K1 इलेति नाम धृतवान् (for °). V1 B3 Ds इति च (by transp.); Bom. and Poona eds. चाति-
 K1 पश्चात्सुद्युन्नविश्रुतः (for °).]

D1. 2. 5 cont. : K2 ins. after 22^{ab} :

171* पृषध्रो हि वधित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ।

शापाच्छूद्रस्वमापन्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥

[= (var.) 37. — (L. 1) D2 हिंसयित्वा (for हि वधित्वा).
 — (L. 2) D5 आपन्नमूचुस् (for न्नः पुत्रस्).]

21 °) D6 नरिष्यते ; T2 G2. 4 ° व्यन्ते ; M4 ° व्यन्तः (for ° व्यतः). S1 K2 N V B Dn Ds D1-5 T3 शका. (for शतं).
 K1 नरिष्यन्तादमः पुत्रो ; K3. 4 G5 ° व्यन्तः (G5 ° न्ते) शकाः
 पुत्रा ; T4 ° व्यन्तश्च भाः पुत्रा. — °) Ds M3. 4 च (for तु).
 — °) K3 N1. 2 V B Dn Ds D2. 5 T G1. 3-5 M4 सत्तमः
 (for ° म). D3 नृपतिः श्रेष्ठतां गतः ; M1-3 तस्य पार्थिवसत्तम.

22 °) K4 N1 V3 B1. 3 Dn Ds D4 T3. 4 धार्ष्टिकं ; D3
 धार्ष्टिकं ; D5 T1. 2 धार्ष्टिकं ; G4 धार्ष्टिकं ; M1-3 धार्मिकं (for
 धार्ष्टिकं). K1 धृष्टस्य धार्ष्टिकं क्षेत्रं ; K2 N2 धृष्टस्य धार्ष्टिकं (N2
 ° धृष्टं) क्षेत्रं ; K3 धृष्णोः सुधार्ष्टिकं क्षेत्रं ; N3 धृष्टोस्तु धार्ष्टिकं
 पुत्रं ; V1. 2 B2 धृष्णोस्तु धार्ष्टिकं पु (B2 क्षेत्रं) ; D1 धृष्णोश्च
 धार्ष्टिकं क्षेत्रं ; D2 धृष्णोः सुधार्ष्टिकं क्षेत्रं ; D6 G2. 5
 धृष्णोस्तु धार्ष्टिकं क्षेत्रं ; M4 धृष्णोस्तु धार्ष्टिकं क्षेत्रं. — °)
 S1 रणधृष्टं ; K4 रणे धृष्टं ; K2 D2 रणधृष्टं ; V3 D1 ° धृष्टं ;
 D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 ° धृष्टं ; G3 रतिधृष्टं (for रणधृष्टं).
 — After 22^{ab}, K2 ins. 171*. — S1 K1. 3. 4 N2 V2 Dn
 D2-5 ins. after 22^{ab} : K2 (marg.) D1 cont. after 171* :

172* करुष्य तु कारुषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।

सहस्रं क्षत्रियगणो विक्रान्तः संबभूव ह ॥

नाभागारिष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्यतां गताः ॥

प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजापतिरिति श्रुतः ।

नरिष्यन्तस्य दायादो राजा दण्डधरो दमः ॥ [5]

[Line 1 = 36^{ca}. — (L. 1) D2 च (for तु). K3
 कारुष्याः ; D1 माहिष्याः (for कारुषाः). D2 दुरुषस्य तु माहिष्याः
 (for °). — V2 D4 om. line 2. — (L. 2) K2 D1. 2
 -गणा (for -गणो). — (L. 3) K3 D1 तु ; D2 ते (for च).
 N2 V2 नाभागस्य तु पुत्राश्च ; D4. 5 नभोगा (D5 ° ने) दिष्टपुं
 (for °). — Line 4 = 178* — (L. 4) K2 D1. 2 नरिष्यतो
 (for प्रांशोरेको). K2 Dn D1. 5 शर्यातिरिति विश्रुतः ; D2. 4
 प्रजातिरिति विश्रुतः (for °). — K2 Dn2 D1. 2. 5 om.
 line 5. — (L. 5) D4 नरिष्यतस्य (for ° ष्यन्तस्य). D3
 राजन् (for राजा). V2 राजा दण्डधरोपमः (for °).]

— °) N1. 2 V2 B1. 3 Dn Ds D3. 4. 6 T2 G3. 5 M4 तु (for
 च). — °) D2 धार्मिकः ; D6 T1. 2 G1-3. 5 पार्थिवः ; M3 वै
 श्रुतः (for विश्रुतः). — T1 partly damaged for 22^{ca}. — °)
 यत्र (for पुत्रः). S1 N2 Ds2 D5. 6 G3 सुकन्या (for कन्या
 सु). K1. 3 B1 Dn सुकन्याख्या ; D2 ° न्या तु (for ° न्या च).
 — °) S1 सा पत्नी ; D3. 4 पत्नी या (D3 सा) (by transp.).
 K1. 3 Dn D2 T4 M1. 3 तु ; K2 N3 V1 D3 T2 G1 च (for
 ह).

23 °) V1 D6 om. ; D5 T2 G1. 3. 5 M4 च (for तु).
 — °) T2 G1. 3. 5 रान्तदेवो (for रेवो नाम). D2 मुनिः (for
 -द्युतिः). — °) M1. 2 आनर्तो (for ° तं). S1 V2 B1 Ds M3
 [एव ; N1 [अ] पि (for [आ] सीत्). D6 T1. 2 G M4 आनर्त-
 विषये चैव. — °) N (except S1 D6) T3. 4 [अ] स्य ; G5
 [एव (for [आ] सीत्).

24 °) T4 रेवताद् (for रेवस्य). — °) M4 कुकुरा (for
 ककुद्भी). Ds2 वीर्यवान् ; D3 G2. 3 पार्थिवः (for धार्मिकः).
 — °) K1 शताच्चासीद् ; T2 G1 शतं त्वां ; G4 शतस्यापि
 (for ° स्यासीद्). — °) D3 पुरी चास्य कुशस्थली. — For
 24^{ca}, T3 subst. :

173* तस्य पुत्रशतं त्वासीत्कन्या चापि कुरुद्वह ।

25 °) K3 ऽन्तिकम्. — °) K3 मुहूर्तभेदं तत्रेदं ; D6 मूर्त-
 भूतं तु देवस्य. — °) K3. 4 यातं ; V3 Ds D1 (sup. lin.) :

9. 26]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 646
B I. 10. 35
P I. 10. 35

आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् ।
कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् ।
भोजवृण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥ २६
ततस्तद्रैवतो ज्ञात्वा यथातच्चमरिंदम ।
कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ॥ २७
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः ।
रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥ २८
जनमेजय उवाच ।
कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजर्षभ ।

(marg.) G₂. 3. 5 गतं; B₂ (marg.) D₂ मतं; D₆ T₁. 2 G₁. 4 M मत्वा (for मर्त्य). K₃ तस्य (for बहु-). Ś₁ तदा; V₂ B₃ विभो; D₂. 3 प्रभो; D₆ T₂ G₁. 3. 4 प्रभु; T₁ G₅ M₄ प्रभुं (for प्रभो).

26 ^a) K₁ (sup. lin.). 2. 4 Ñ₂. 3 V B₁. 2 (marg. as in text) D₁. 2. 4. 5 T₃. 4 जवेन; D₃ पुनश्च; D₆ तु तेन; M₃ इहैव (for युवैव). — ^b) G₁ संप्रतं (for स्वां पुरीं). K₃ G₄ धृताम्; T₃. 4 युताम् (for वृ). — ^c) K₃ T₃ कृत्वा; Ñ₃ वृतां; T₁. 2 G₁ गत्वा; G₄ मत्वा (for कृतां). K Ñ V₁. 2 B Dn Ds D₁-4. 6 T₃ नाम (for नाम्ना). — ^f) D₆ G₂. 5 वसुदेव- (for वा).

27 ^a) K₁ ततः स; K₃ Ñ₂ D₅ ततस्तु; D₃. 6 ततस्तां; T₁ M₄ तत्रैव (for ततस्तद्). T₂ G₁-3. 5 तत्रैव च ग(T₂ G₁ चाग)तो ज्ञात्वा (G₅ राजा); G₄ तत्रैव च गताञ्ज्ञात्वा. — ^b) D₆ G₂. 5 याथातथ्यम्; T₂ G₁ यथा तस्याम्; G₃ M₄ यथा-तथ्यम् (for तत्त्वम्). K₁ T₃ अरिंदमः. G₄ याथातथ्यमरिंदमः. — ^c) D₆ T₁ G₃ भद्राय (for देवाय). — ^d) Ś₁ Ñ₁ B₁ Ds₂ D₆ T₂ G₁. 2 M₄ सुभद्रां; B₂ T₁ G₃-5 सुप्रभां (for सुव्रतां). M₁-3 अथ (for नाम).

28 ^a) Ñ₃ V₁ जगाम दत्त्वा शिखरं. — ^b) Ś₁ K₁. 3 Ñ₂ B₂ (marg. as in text) Dn D₄. 6 T₁ संस्थितः; D₃ सुव्रत (for संश्रितः). — After 28^{ab}, B₂ (marg.) ins. :

174* रोहिण्या सहितश्चन्द्रो यथा शच्या शचीपतिः ।
— ^c) Ś₁ (sup. lin. as in text) मेने (for रेमे). B₃ स्य (for स्वि). — ^d) D₆ T₁. 2. 4 G M₄ प्रभुः (for सुखी).
— After 28, K₂ Ñ₃ V B Dn Ds D₄ ins. an addl. colophon [Mention of the Epic : Ds₂ D₄. — Mention of Khila : K₂ V₃ B Dn Ds₁ D₄. — Adhy. name : K₂ Ñ₃ V B₁ वैवस्वतकुलोत्पत्तिः; B₂. 3 Ds ऐलोत्पत्तिः. — Adhy. no. : V₂ Dn Ds₂ 10 ; B₁ 9].

न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं च ककुब्जिनम् ॥ २९
मेरुं गतस्य वा तस्य शर्यातेः संततिः कथम् ।
स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भरतर्षभ ।
ऋतुचक्रं प्रभवति ब्रह्मलोके सदानघ ॥ ३१
ककुब्जिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह ।
हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ ३२
तस्य भ्रातृशतं त्वासीद्दार्मिकस्य महात्मनः ।

29 M₃ om. 29-30 (with ref.). — ^a) K₁. 3. 4 Dn D₃ G₁ बहुतिथे; T₂ विधे (for युगे). — ^b) Ś₁ K Ñ₂. 3 V₁. 3 Dn Ds₁ D₁-3. 5 T₃. 4 द्विजोत्तम (for द्विजर्षभ). — ^c) M₁. 2 प्राप (for प्राप्ता). — ^d) K₄ om.; V₂. 3 B₁. 3 Dn M₁. 2 वा (for च).

30 M₃ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K₄ यातस्य (for गं). — ^b) Some Mss. शर्यातेः (for शां). Ś₁ सुरतिः (for संततिः). — ^c) G₄ स्मृता (for स्थिता). — ^d) D₂ तन्मुने (for तत्त्वतः). B₃ श्रोतुमिच्छामहे वयम्.

31 ^a) K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 3. 5 T₃. 4 क्षुत्पिपासा. K₄ V₁ G₄ च (for वा). — K₃ om. 31^{cd}. — ^c) K₂ नातुरत्वं (for ऋतुचक्रं). Ñ₁ T₂ G प्रभवते; V₃ प्रतरति; Ds₂ D₄ न भवति (for प्रभं). D₆ मृत्युचक्रभयं तात; M कालचक्रं प्रभवते. — ^d) D₆ T₂ G M सनातने; T₁ पुरातने (for सदानघ).

32 ^a) K₃ च (for तु). Ś₁ स्वर्लोकं; V₂. 3 B Ds G₅ M₃ लोकं तं (by transp.); D₆ T₁. 2 G₁-4 M₁. 2. 4 लोकान्तं. — ^b) Ñ₃ V₁ [आ]गतस्य (for गं). Ñ₁ रैवतसहितस्य वै. — ^c) V₃ वृता; D₆ हतां; T₁. 2 G₁. 5 M₁. 2. 4 हता (for हता). — ^d) K₁. 3 Dn च; K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁ D₁-4 T₂. 4 तु (for सा).

33 ^a) Ś₁ K₁. 3 V₂ D₃ पुत्र- (for भ्रातृ-). K₁. 3 Ñ₁ Dn D₅. 6 T G च (for तु). — ^b) T₃. 4 कुरुद्वह (for महात्मनः). — ^c) D₃ छेद्यमानं; D₅ युध्यं (for वध्यं). — ^d) K₁. 2 V B₂ Ds D₃. 4 T₂ G₁ प्राकामद्; K₃ Dn₁ प्राद्रवद् (for प्राकमद्). K₃ D₆ अप्युत (for अच्युत). K₄ Dn₂ M₄ दिशः प्राद्रवदच्युतम्; B₃ D₁. 2. 5 T₁. 3. 4 G₂. 4 दिशः प्राकामदच्युतम्. — K₄ Ñ₁ V₁ B Dn Ds D₅. 6 T G M₁. 3. 4 ins. after 33 : Ñ₂ V₂. 3 cont. after 176* :

175* विद्रुतस्य च राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ।

इक्ष्वाकुवंशः]

हरिवंशपर्व

[2. 41]

तदध्यमानं रक्षोभिर्दिशः प्राक्रमदच्युत ॥ ३३
 अन्ववायस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशां पते ।
 तेषां ये ते महाराज शार्याता इति विश्रुताः ॥ ३४
 क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ।
 सर्वशः सर्वगहनं प्रविष्टाः कुरुनन्दन ॥ ३५
 नाभागस्य तु पुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ।
 करूपस्य तु कारूपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ ३६
 पृषधो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ।

शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः ॥ ३७
 क्षुवतस्तु मनोस्तात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
 तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् ॥ ३८
 तेषां विकुक्षिज्येष्ठस्तु विकुक्षित्वादयोधताम् ।
 प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ ३९
 शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चशतं स्मृताः ।
 उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो विशां पते ॥ ४०
 चत्वारिंशद्दथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि ।

C 663
B I. II. 15
P I. II. 15

[Ñ1 V2 D5 T1. 3. 4 G2. 4 M3 तु; G5 om. (for च).]
 K4 Ñ1 V1 B Dn Ds D5 T3. 4 cont. : K1-3 Ñ2 V2. 3
 D1-4 ins. after 33 :

176* तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ।
 [D5 पराक्रान्ताः (for भया).]

34 ") Dn2 अन्वयो यस्य (for 'वायस्य). D1. 2 अभ्य-
 धावंस्तु संनस्तासु. — ^b) D4 वर (for पते). — ^c) K1. 3
 B2. 3 D3. 6 T1. 3. 4 G1 M4 तेषामेते; K2 Ñ2. 3 V1. 2 B1 Dn
 D1. 2. 4. 5 येषामेते; K4 एवमेते; V3 तेषां त्वेते; M1 तेषां वै ते
 (for तेषां ये ते). — ^d) Some Mss. शार्याता.

35 V2 om. 35^{ab}. — ^b) Ñ1 V3 B विश्रुताः; M1-3
 संश्रिताः (for धार्मिकाः). — ^c) T2 G1. 2 M4 -वर्णानां (for
 -गहनं). K1-3 Ñ V1 B2. 3 Dn Ds D1. 3-6 T3. 4 G4 सर्वशः
 (D4. 6 T3 'तः) पर्वतगणान्; T1 G3. 5 सर्वगाः (G5 'गर्वाः)
 सर्ववर्णानां; M1. 2 स सर्वगः सर्वजनान् (M2 [orig.] 'नम्);
 M2 (inf. lin.) स सर्वशः (M2 'गः) सर्वगणान्. — After 35,
 T3 ins. :

177* तेषु तत्र कृपां चक्रे ब्रह्मा लोकपितामहः ।

36 ") K1 D5 transp. पुत्रौ and द्वौ. S1 M4 ना(M4
 न)भागरिष्टस्य सुतौ; B Dn Ds D2 'रिष्ट(Dn1 'दिष्ट)पुत्रौ द्वौ;
 D3 'रिष्टस्य द्वौ पुत्रौ; D6 नाभागेदिष्टस्य सुतौ; T1. 2 G1-3. 5
 M1-3 नाभा(T1. 2 'गा)रिष्टस्य तु सुतौ. — ^c) Some Mss.
 करूपास्य (for 'षस्य). K1 D4 T1. 4 G2-4 च (for तु). Some
 Mss. कारूपाः (for 'षाः). — K4 om. 36^d. — ^d) K3
 युधि; D5 चैव (for युद्ध-). — After 36, S1 K1. 3 Ñ1 V2
 Dn G4 ins. :

178* प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजापतिरिति श्रुतः ।

[K1 श्रुतम्; V2 श्रुतिः (for श्रुतः). S1 Ñ1 G4 प्रजातिरिति
 नः श्रुतम् (for ^b).]

37 = (var.) 171*. ") Ñ1 D3 G5 M1. 3 वृषधो; T3. 4 पृष-
 धुर; G4 वृषेन्द्रो (for वृषधो). — ^c) V3 damaged. G3
 शसः (for शापाच्). — ^d) K2. 4 Ñ2. 3 V1 D1. 5 M3 तव
 (for परि). — After 37, all Mss. (except S1 M1-3)

ins. :

179* वैवस्वतस्य तनया मनोर्वै भरतर्षभ ।

38 ") V2. 3 क्षरतस् (for क्षुवतस्). T1. 3. 4 G2. 4 च
 (for तु). K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 D1-4 T3. 4 पुत्र (for तात).
 — ^b) K2. 4 Ñ3 V1. 3 D1. 3. 4 T4 ततः; D2 पुनः (for सुतः).
 — After 38^{ab}, K4 reads 39^{cd}, repeating it in its
 proper place. — ^c) D6 T1 G5 M3 च (for तु). — ^d)
 S1 D1 G2 -दक्षिणः; M4 'णाः (for 'णम्).

39 ") K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 D1. 2. 4. 5 T3. 4 तेषां ज्येष्ठो
 विकुक्षिस्तु; D3 ज्येष्ठोऽभवद्विकुक्षिस्तु. — ^b) K4 अयोधनम्;
 Ñ2 'धयत्; D2. 6 M1-3 'धयताम्; T1 'धतः (for 'धताम्).
 — K4 reads 39^{cd} for the first time after 38^{ab}. — ^c)
 D4 प्रीतः (for प्राप्तः). K4 (first time) वीर्यवान्धर्मसंपन्नः.
 — ^d) S1 विभो; K1. 3 Dn बभौ; K4 (first time) स्मृतः;
 M1. 2 महान् (for प्रभुः).

40 K4 om. 40-41. — ^b) S1 K2 पञ्चशताः; K1 Ñ V2
 B1. 2 Ds D1. 2. 4 पञ्चाशतः; B3 पञ्चशतः; D3 (marg.) T1
 पञ्चदश; D5 T3 M1 पञ्चाशतं (for पञ्चशतं). K3 Dn. पुत्राः
 पञ्चाशदुत्तमाः; D3 पुत्राः पञ्चाशदव्ययाः. — ^c) D3 -देशेषु;
 T1 -देशस्था (for -देशस्य). — ^d) S1 K1. 3 Dn महीक्षितः;
 T4 महीपते (for विशां पते).

41 K4 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) Ds D2. 4. 6 T1. 2
 G1. 3. 5 M तथा (for अथ). — ^c) K1 (marg.) T1. 3
 G3-5 शशादः; M4 वसादि- (for 'ति-). Ñ1 चास्य; D2
 तस्य (for चान्ये). K2 Ñ2. 3 V B1. 2 D1. 3-5 शशाद-
 प्रमुखास्तस्य (V2. 3 B1. 2 'श्रान्ये); T4 वंशादिप्रमुखास्तस्य.
 — ^d) S1 K1 D6 T1. 2 G1. 3-5 M4 महीक्षितः (for विशां
 पते). — After 41, K1 Ñ2. 3 V B1. 2 Dn Ds D3. 5 ins. :

180* इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षि वै अष्टकायामथादिशत् ।

मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्दत्त्वा महाबल ॥

[(L. 1) Ds1 reads from इक्ष्वाकुस्तु up to मांस-
 मानय (in line 2) on marg. Ds1 विकुक्षि (for 'क्षि). V3

9. 41]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व]

C 664
B I. II. 15
P I. II. 15

वसातिप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विशां पते ॥ ४१
 श्राद्धकर्मणि चोद्दिष्टे अकृते श्राद्धकर्मणि ।
 भक्षयित्वा शशं तात शशादो मृगयां गतः ॥ ४२
 इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ।
 इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पुरमावसत् ॥ ४३
 अयोधस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ ४४
 विष्टराश्वः पृथोः पुत्रेस्तस्मादार्द्रस्त्वजायत ।

आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ४५
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महीपतिः ॥ ४६
 कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः ।
 यः स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४७
 जनमेजय उवाच ।
 धुन्धोर्वधमहं ब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ।
 यदर्थं कुवलाश्वः सन्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४८

तु (for वै). — (L. 2) Ds कव्यार्थं (for श्राद्धार्थं). B2 Ds2
 मृगं (for मृगान्).]

42 ") $\tilde{N}1.2$ V2 B2.3 Ds2 D5.6 T1.3.4 G2-5 M1.2.4
 चोद्दिष्टम्; T2 चादिष्टम्; G1 चादिष्टे (for चोद्दिष्टे). — ^b) G1
 त्वकृते (for अ°). — ^c) K4 प्रायाचू (for तात). — ^d) K4
 शशादत्वं वनं गतः.

43 After 43^{ab}, $\tilde{N}2.3$ V1.3 ins. :

181* शशादनाच्छशादोऽभूच्छशादो वनमाविशत् ।

— ^c) K2 V2 B3 (marg. as in text) D1 राज्यं; V3 यज्ञे;
 Dn राजा; D2-5 T3.4 राज्ये (for तात). K3 इक्ष्वाकौ संस्थितं
 राज्यं. — ^d) K1 V2 B2.3 तमथ; D2 तामथ; M1.2 न तथा
 (for पुरम्). K2 D1 शशादनमथाविशत्; K4 $\tilde{N}2$ V3 Ds
 D4.5 स्तम (K4 D4 दस्ताम-; $\tilde{N}2$ दं तम) थाविशत्; $\tilde{N}3$
 V1 दः पृथिवीपतिः; D3 दः समुपाविशत्; D6 T G M4
 दमभिषेचयत्; M3 दोऽभून्महीपतिः. — After 43, $\tilde{N}2.3$
 V1.3 ins. :

182* प्राप्तः परमधर्मात्मा योऽयोध्याधिपतिक्रियाम् ।

44 ") N (except $\tilde{S}1$) T G M1.4 शशादस्य (for अयो-
 धस्य). — After 44^{ab}, all Mss. (except $\tilde{S}1$ T1 M1-3)
 ins. :

183* इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ।

पूर्वमाडीवके युद्धे ककुत्स्थस्तेन स स्मृतः ॥

[L. 2) K1.4 आटीवके; K2 आलीवके; K3 Dn Ds1
 (marg.) D2 देवासुरे; D6 मारीवके; T2 G1 आदियुगे; G2
 व्यडिम्बके; G3 आलिबके; G5 आलिबके; M4 आसीद्रलि- (for
 आडीवके). $\tilde{N}2$ V1.2 B2 D3.5.6 T2 G1.3 M4 संस्मृतः; V3
 संस्तुतः; D4 संवृतः; T3 हि स्मृतः; G4 संमितः (for स स्मृतः).
 $\tilde{N}3$ ककुत्स्थेन च स स्मृतः (for ^b).]

— K1 om. (hapl.) 44^{cd}. — ^c) D4 अनेनेन्द्रं; T3 नाः स;
 M3 नाश्व (for नास्तु). $\tilde{N}1$ ककुत्स्थस्तु; M1-3 स्थातु (for
 स्थस्य). — ^d) K4 तस्य सुतः; T1-3 G1.3-5 चानेनसः (for

आ°). K2 $\tilde{N}2$ B1 D1.5 G2 M3 सुतः (for स्मृतः). D6 M4
 पृथुश्चानेनसः सुतः.

45 ") K2.4 $\tilde{N}2.3$ V D1-4 T3 सुतस्तस्य ($\tilde{N}3$ V1
 स्मात्) (for पृथोः पुत्रस्). — ^b) K3 Dn चार्द्रस् (for आ°).
 M1.2 तु जज्ञिवान्; M3 सप्यजायत (for त्व°). — ^c) M1-3
 आर्द्रान्तु (for आर्द्रस्य). V2 M1.2 च (for तु). K2 आर्द्रस्य
 युवनाश्वस्य. — ^d) K4 शुश्रावस्; $\tilde{N}2$ V2 D2.3 श्रावन्तस्;
 T3 नावनस्; T4 पावनस्; G4 श्रावस्तिस् (for स्तस्). $\tilde{S}1$ G3
 श्रावस्तस्यैव भारत; K3 Dn1 D1.5 श्रावस्त (D1 न्त) स्य तु
 चात्मजः; $\tilde{N}1$ G2 M श्रावस्तश्चैव भारत; D4 श्रावस्तस्यापि
 चात्मजः; D6 T1 शावस्क (T1 श्यावक) चैव भारत; T2
 G1 श्यावस्तै (G1 स्ति) श्चैव भारत; G5 श्रावस्तं चैव भारत.

46 ") $\tilde{N}1$ T2 M4 श्यावस्तको; D1.3 श्रावन्तको; D4
 G3.5 श्रावस्ततो; D6 स्यावस्करो; T1 श्यावकतो; T3.4 शाव-
 स्तको; G1 श्यामस्ततो; M1-3 श्यावस्थको (for श्रावस्तको).
 G4 जज्ञे शावस्तिना राज्ञा. — ^b) $\tilde{N}1$ T1 श्यावस्ती; V2 D1.3.4
 श्रावन्ती; T4 G4 M2 शावस्ती; M1.3 श्यावस्थी (for श्रावस्ती).
 D2 तेन (for येन). T2 G1 श्यावाच्छावस्तनः सुतः. — ^c) $\tilde{N}1$
 V3 श्यावस्तस्य; D6 T1 श्यावस्कस्य; M1.2 श्यावस्थस्य (for
 श्रावस्तस्य). T2 G1 श्रा (G1 श्या) वस्तनस्य दायादो; M3 श्याव-
 स्थीयस्य दा°. — ^d) $\tilde{S}1$ K1.3 Dn T3 महायशाः; K2.4 $\tilde{N}2.3$
 V1.3 D1-6 T1.2 G M4 महातपाः; T4 प्रतापवान् (for मही-
 पतिः).

47 ") K1.3 V3 कुवल (V3 ली) याश्वः (hypermetric)
 (for कुवलाश्वः). — ^c) K2 D2.6 T2 G1.5 तु; D3 हि
 (for स).

48 ") K1 कुवलाश्वः (hypermetric) (for लाश्वः).
 K4 D2 M1.2.4 तु; $\tilde{N}2.3$ V B1.3 Ds1 D1.4 (sup. lin.)
 M3 स; D3.4 च (for सन्). $\tilde{S}1$ D5 यदर्थं कुवल (D5 ला)
 याश्वो; K3 G1 र्थं कुवलाश्वः सन् (hypermetric); D6 र्थं
 कुवलाश्वस्य (hypermetric).

इक्ष्वाकुवंशः]

हरिवंशपर्व

[9. 55

वैशंपायन उवाच ।

बृहदश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।
 बभूवाथ पिता राज्ये कुवलाश्वं न्ययोजयत् ॥ ४९
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा समाविशत् ।
 तमुत्तङ्कोऽथ विप्रर्षिः प्रयान्तं प्रत्यवारयत् ॥ ५०

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ५१

ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ।

समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ॥ ५२
 देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ।
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो महान् ॥ ५३
 राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ।
 शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ५४
 संवत्सरस्य पर्यन्ते स निःश्वासं विमुञ्चति ।
 यदा तदा मही तात चलति स्म सकानना ॥ ५५

C 681
B I. II. 34
P I. II. 34

49 ") Dn पौत्राणां (for पुं). K2 Ñ V B Ds1 D1-6
 S कुवलाश्वस्य पुत्राणां. — After 49^{ab}, all Mss. (except
 Ś1 K1 Ñ1 T1 M1-3) ins. :

184* सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।

[V3 D4 T3.4 G2.4 सर्व-; D3 शतं (for सर्वे). K4 D1
 निपुणा; V2 विख्याता; D4 निष्पन्ना (for निष्णाता).]

— °) T1 M1-3 तं (for [अ]थ). K2-4 Ñ2.3 V B D T2-4
 G M4 बभूवुर्धामिकाः सर्वे. — After 49°, all Mss. (except
 Ś1 K1 Ñ1 T1 M1-3) ins. :

185* यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।

कुवलाश्वं सुतं राज्ये.

[(L. 1) V1 यजेन (for यज्वानो). Dn बहु- (for भूरि-).
 — (L. 2) K3 कुवलाश्वं (hypermetric); D1.2 कुवलाश्व-
 (for °लाश्वं). V2 B Ds T2 G1.3-5 M4 पिता (for सुतं).
 T3.4 ज्येष्ठं (for राज्ये). D6 G2 बभूवुस्तं पिता राज्ये.]

— ^d) K2-4 Ñ V B Dn Ds D1.5 T3.4 M1-3 बृहदश्वो
 (for कुवलाश्वं). D2 बृहदश्वमयोजयत्; D3.4 बृहदश्वोऽभ्ययोज-
 (D4 °पेच) यत्; D6 T1.2 G M4 बृहदश्वो न्यवेद (G2.3 M4
 °श) यत्.

50 ") K3 संक्रान्तित-; Ds2 संक्रमित- (for संक्रामित-).
 K2.4 Ñ2.3 V1.3 D1.2.4.5 च (for तु). — ^b) All Mss.
 (except Ś1 K1.3 Dn M1-3) विवेश ह (Ñ1.3 V1.3 B Ds
 सः) (for समाविशत्). — °) Some Mss. उदङ्को (for
 उत्तङ्को). K2.4 Ñ2.3 V1.3 D1-5 च; D6 ऽपि (for स्य). K4
 D1.4 राजर्षिः; Ñ3 V1 D6 T1.2 G ब्रह्मर्षिः (for विप्रर्षिः).
 — ^d) Ñ1 D6 T1.2 G M1.4 प्रया (M4 °शा) न्तं प्रत्येषयत्.

51 Ds1 G2.5 om. the ref. Some Mss. उदङ्क (for
 उत्तङ्क). — ^a) K4 रक्षणं सम कारन्त्येन. — ^b) K4 त्वं तावत्;
 G2 न तथा; G4.5 तत्ता (for तत्तावत्). — °) K2 D3 M2
 कर्तुं (for चर्तुं). — ^d) M4 च (for हि). Ś1 Ñ3 V2 D6 T3
 G2-5 शक्नोषि (for °मि). — After 51, Ś1 K1.3 Ñ2.3 V

Ds D4 ins. :

186* त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥
 पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्विरीदशी ॥
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते । [5]
 प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥
 रक्षितव्याः प्रजा राजा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥

[(L. 4) Ñ2 [अ]न्यथा; D4 मया (for तथा). K3 Ds
 तपश्चर्तुं महारण्ये; Ñ3 V1.3 नान्यथा दृश्यते राजन् (for °).
 Ñ2.3 V1.3 transp. ते and भूद्वि. — (L. 5) Ñ2.3 V1.3
 transp. न and हि. K3 Ds कापि हि (for कचन). V1.3
 कचिद्देशे तु (V3 हि) दृश्यते (for °). — (L. 6) Ñ2.3 V1.3
 प्रजानां पालनं सक्त्वा इत्थं राजर्षिभिः कृतम्. — Ñ2.3 V1.3
 om. line 7. — (L. 7) Ds तात (for राजा).]

52 ") Ś1 K1.3 Dn Ds2 समीपे हि; K2.4 Ñ2.3 V
 D1-3.5 पे तु; D4 T3.4 पेपु (for पे वै). — ^b) T2 G1.3.5
 सर्वेषु (for समेषु). — ^d) V B3 Cnp उज्जालक; T2-4 G1.
 2.4 M °नुक (for °नक). K1 श्रुतिः; B2 T3.4 G2.4 श्रुतः
 (for स्मृतः). T1 मज्जमानाकृतिस्ततः.

53 ^b) G3 महामायो (for °कायो). — °) D6 अन्तरुर्मि-
 (for अन्तर्भूमि-). Ñ2 D1.2.4 M4 तस्य (for तत्र). — ^d)
 Ś1 स्थितः (for महान्). K3 Dn बालुकान्तर्गतोऽभवत्; T2
 G1 °न्तःस्थितो महान्.

54 ^b) K3 Dn नाम्ना (for नाम). K2.4 Ñ V B Ds
 D1-3.5.6 T G M4 महासुरः; D4 महाबलः (for सुदारुणः).
 — ^d) D6 T1.2 G M4 दारुणं यत्नमास्थितः.

55 ") D1 संवत्सरे च पूर्णे तु. — ^b) K1 स्व- (for स).
 Some Mss. निश्वासं (for निः). K1.3 Dn D4.5 T3.4 G3.5
 प्र- (for वि-). G4 समुच्छ्वासं स मुञ्चति. — °) Ś1 K1.3 Dn
 D5 भूश्चलति; D1 मही वाताच; D2 महीनाथ; T1 G3 M4
 मही राजन्; M1-3 मही तस्माच् (for मही तात). — ^d) Ñ2

9. 56]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 682
B I. II. 35
P I. II. 35

तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ५६
सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् ।
तेन तात न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ॥ ५७
तं वारय महाकायं लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्निनिहते त्वया ॥ ५८
त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ।
विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वं ततोऽनघ ।
तेजसा स्वेन ते विष्णुस्तेज आप्याययिष्यति ॥ ५९
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।

निर्दग्धुं पृथिवीपाल चिरं युगशतैरपि ।
वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदम् ॥ ६०
स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्गेन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवर्हणे ॥ ६१

बृहदश्व उवाच ।

भगवन्त्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ६२
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुनिग्रहे ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ ६३
कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः ।

चरति (for चलति). $\tilde{N}_1$ B Ds M₃ नराधिप ; G₄ चकार स ;
(for सकानना). $\tilde{S}_1$ K_{1.3} Dn D₅ सशैलवनकानना .

56 ^a) Some Mss. निश्वास- . — ^b) D₆ T₁ धुन्धूयते
(for उद्धू). D₅₁ महान् (for महत्). — ^c) D₂ -मार्गम् ;
D₆ -रथम् ; G₁ -पदम् (for -पथम्). $\tilde{S}_1$ आस्थाय ; D₃ आहत्य ;
M₂ आश्रित्य (for आवृत्य). — ^d) $\tilde{S}_1$ प्रत्यहं (for सप्ताहं).

57 ^a) Some Mss. सविस्फुलिङ्गं . — ^c) T₃ तावन् (for
तात). — ^d) $\tilde{N}_3$ V₁ तत्र ; T₃ अस्मिन् (for तं). K_{1.3}
G₃ स्वकाश्रमे ; K₂ न आं ; V₃ सुखां (for स्व आं).

58 ^a) $\tilde{S}_1$ निवारय ; K₂₋₄ $\tilde{N}$ V B D (except D₆)
T₂₋₄ G_{3.5} तं वारय (for तं वां). T₁ -बाहुं (for -कायं).
— ^c) $\tilde{N}_3$ B₂ सुस्था (for स्वस्था). $\tilde{S}_1$ K₄ $\tilde{N}$ V₂ Dn D₅₂
D_{5.6} T_{1.3.4} G₂₋₅ भवन्ति (for 'न्तु). — ^d) K_{1.3} Dn D₆
T_{1.2} G₄ M₁ अश्वे (for त्वया).

59 ^b) $\tilde{N}_2$ V₃ B₂ (marg.) D_{3.5.6} T₁₋₃ G₄ M₄ -तले
(for -पते). — ^d) $\tilde{S}_1$ K_{1.3} $\tilde{N}_2$ V₃ B₂ Dn G₄ पूर्वयुगे ;
 $\tilde{N}_1$ D₅ पूर्वं तदा ; T₃ पूर्वं तथा (for पूर्वं ततो). K₂ मम पूर्व
पितानघ ; K₄ मम पूर्वयुगेऽनघ ; $\tilde{N}_3$ V₁ D₁₋₄ T₄ मम पूर्वं
तदा (T₄ 'था) नघ ; V₂ B_{1.3} D₅ मह्यं पूर्वयुगे नृप . — After
59^d, $\tilde{S}_1$ K₁ $\tilde{N}_2.3$ V B D (except D₃) T G M₄ ins. :

187* यस्मिन् महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् ।

[$\tilde{S}_1$ V₂ B₁ Dn D_{4.5} T_{1.3.4} G_{2.4} M₄ त्वं (for तं). G₂
महाबलं (for 'सुरं). T₄ श्रेष्ठ (for रौद्रं). $\tilde{S}_1$ T_{3.4} G_{2.4} हनि-
ष्यति ; K₃ Dn जयिष्यति ; G₃ वधिष्यति (for हनिष्यति).]

V₂ cont. :

188* स च विख्यातकीर्तिस्तु चक्रवर्ती न संशयः ।

— D₃ om. 59^d ; K₁ reads the same twice. — ^c) K₁

(first time). 2-4 $\tilde{N}_2.3$ V B Dn Ds D_{1.2.4.5} T_{3.4} तस्य
त्वं (B_{1.3} Ds मे) वरदानेन ; $\tilde{N}_1$ G₅ ते (G₅ ओ) जसस्तेन वै
विष्णुस् ; D₆ G₂ M₄ ओजस्ते स्वेन वै विष्णुस् ; T₁ G_{3.4} ओजसा
ते (G₄ 'जसस्ते) न वै विष्णुस् ; T₂ G₁ ओजस्वी नै (G₁ अजः स्वेनै)
व विष्णुस्तम् ; M_{1.2} तेजस्ते स्वेन वै विष्णुस् ; M₃ ततस्त्वां तेन
वै विष्णुस् . — ^f) K₁ (first time). 2-4 $\tilde{N}_2.3$ V_{1.3} B_{1.2}
Dn Ds D_{2.5} तेज आप्याययिष्यति ; $\tilde{N}_1$ V₂ D₆ T_{1.2} G₄ M₄
ते (T₂ G₁ ओ) जसाप्याययिष्यति (V₂ G_{2.4} M₄ 'सि).

60 ^a) Some Mss. दुन्दुर् . D₆ T₂ G_{1.3.5} M₄ महा-
वीर्यस् ; M₃ 'राजस् (for 'तेजास्). — ^b) Ds [अ]न्येन (for
[अ]ल्पेन). D₂ शक्नुते (for शक्यते). — ^d) $\tilde{S}_1$ K_{1.3} स हि
वर्ष- ; Dn दिव्यवर्ष- ; T₁ वीरं युग- ; G₂ वीरो युग- ; G₃ चिरं
वर्ष- (for चिरं युग-). $\tilde{N}_1$ महत् ; M₁₋₃ महान् (for अपि).
— $\tilde{S}_1$ G₄ om. 60^d. — ^e) $\tilde{N}_1$ B_{1.3} Ds च ; V₂ B₂ D₁
M₁₋₃ तु (for हि).

61 Before 61, D₆ M₂ ins. वैशंपायनः . G₄ om. 61.
— ^a) D₆ T₂ G_{1.2.5} M₄ राजेन्द्र (for राजर्षिर् . M₁₋₃
एवमुक्तोऽथ राजर्षिर् . — ^b) Some Mss. उदङ्गेन . — ^c) K₁
V₃ कुवलाश्वं (V₃ 'श्वः) (hypermetric) ; G₃ कुवलाश्वः (for
'लाश्वं). K₄ प्राह (for प्रादात्). — ^d) K₂ तस्य ; K₄ $\tilde{N}_2.3$
V_{1.3} B₁ D_{1.2} तस्मिन् ; M₄ राजा (for तस्मै). $\tilde{S}_1$ K₃ Dn
M₂ (inf. lin. as in text) निवारणे (for निवर्हणे).

62 V₂ om. (hapl.) 62-63 (with ref.). T_{3.4} G₄
om. the ref. — ^a) D₂ त्यक्त- (for न्यस्त-). — ^d) T₂ G₁
महायशाः (for न संशयः).

63 V₂ om. 63 (cf. v. 1. 62). — ^a) $\tilde{S}_1$ K_{3.4} तु (for
तं). D₃ चादिश्य ; G₅ आं (for व्यां). — ^b) $\tilde{N}_2$ D₂ G₁
राजर्षि (for 'र्षिर् . Some Mss. दुन्दुर् . K₃ Dn D₅ M₄
-मारणे (for निग्रहे). — ^c) $\tilde{S}_1$ D₃ तपसे च (for पर्वताय).

इक्ष्वाकुवंशः]

हरिवंशपर्व

[9. 75]

प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निर्वहणे ॥ ६४

तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।

उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥ ६५

तस्मिन्प्राप्ते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।

एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ६६

दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ।

देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्भरतर्षभ ॥ ६७

स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।

समुद्रं खानयामास बालुकार्णवमव्ययम् ॥ ६८

नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।

बभूव स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ६९

तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु बालुकान्तर्हितस्तदा ।

धुन्धुरासादितो राजन्दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ ७०

मुखजेनाग्निना क्रोधाह्लोकानुद्वर्तयन्निव ।

वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ।

सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलो महान् ॥ ७१

तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनं तु रक्षसा ॥ ७२

ततः स राजा कौरव्य राक्षसं तं महाबलम् ।

आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुविनाशनः ॥ ७३

तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।

योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ७४

निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।

C 703
B I. II. 55
P I. II. 55K₂ D₁ जगाम पर्वताग्रे च (D₁ °तवरे). — ^a) D₃ पर्वतं (for तपसे). S₁ संश्रित- (for संशित-). N₂ तपस्तप्तुं स्थितव्रतः.64 ^a) K_{1.3} कुवलाश्वस्तु (hypermetric); V₂ बृहद-
श्वस्य; D₄ कुवलाश्वस्य (for °श्वस्तु). — ^b) K_{1.2.4} N_{2.3}
V_{1.3} D₁₋₅ T_{3.4} शतेन परिवारितः. — ^c) K_{2.4} D₁ ययाव;
T_{3.4} आयाद् (for प्रा°). T₁ G_{3.5} सह प्रादादुदङ्केन. — ^d) S₁
K_{1.3} D_n विनिग्रहे (for निर्वहणे).65 ^a) D₄ तमादिशत्; M₄ समाविशत् (for तमा°). T₂
G₁ ततो (for तदा). — ^b) K₃ D_n विभुः; D₆ T_{1.2} G₁₋₄
वृत्तः (for प्रभुः). K_{2.4} N₂ V B D_{1.2.4.5} तेजसा भगवान्प्रभुः;
D₃ तेजसा पुरुषः प्रभुः. — ^c) N₃ V₁ D₂ नियोगादि; T₁
नियोगेन (for °गाद्वै). — ^d) S₁ प्रजानां; K₁ D₅ लोकस्य
(for लोकानां).66 ^b) T₂ दिवः (for दिवि). — ^c) K_{2.4} N_{3.3} V_{1.2}
D_{1.4.5} महात्माद्य; N₁ नृपो ह्यस्य; V₃ महातेजा; B D₅ G₃
M_{2.3} अवध्योऽद्य; D₃ महानद्य; D₆ T₁ G_{2.4.5} M_{1.4} अक-
म्प्योऽन्यैर् (for नृपसुतो). D₂ एवं श्रीमान्महात्माद्य; T₂ G₁ एवं
(G₁ °ष) श्रिया न कम्प्योऽन्यैर्; T_{3.4} ततः श्रीमान्महानद्य.67 ^a) T_{3.4} दिव्य- (for दिव्यैर्). — ^b) V₁ ऋषयः
(for समन्तात्). B₂ D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ समन्तात्पर्यवारयन्;
G₄ संतोषात्पर्यवारयन्. — ^c) N₂ V₃ दिवि (for देव-). S₁
K_{1.3} D_n D₅ T_{3.4} G_{2.4} [अ]पि (for [ए]व). — ^d) D₆
T_{1.2} G M₄ प्रणेदुः स्वयमीरिताः.68 ^a) K_{2.4} D_{1.2} T₄ जगतां; T₂ [आ]स्मवतां; M₄
जपतां; M₁₋₃ भरत- (for जयतां). G₂ श्रेष्ठैस्. — D₅ reads
68^{ad} twice; T₁ damaged for the same. — ^c) G₄ समुद्रान्
(for °द्रं). — ^d) M₁₋₃ अक्षयम् (for अव्ययम्). K_{2.4}N_{2.3} V B_{2.3} D₅ D_{1.2.4} T_{3.4} G₃₋₅ M₄ बालुकापूर्णमव्य-
यम्; B₁ °कान्तर्हितस्तदा; D₃ बालुपूर्णमसंशयः. C_n :
बालुकार्णवं बालुकापूर्णमुदकमयम् । बालुकापूर्णमिति गौडाः । C_n69 ^a) D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M_{1.4} राजर्षिस् (for कौरव्य).
— ^b) K_{1.3} D_n G₃ स वै; K_{2.4} N_{2.3} V_{1.2} D₁₋₅ नृपः;
T_{3.4} हि सः (for तदा). S₁ तेजसाप्यायितेन हि; G₂ °सा व्या-
पितः स वै. — N₁ reads 69^c-70^b twice. — ^c) K_{1.3} N₁
(second time) D_n D₆ T₂ G_{1.5} M_{1.2} बभूव सु-; K_{2.4}
N_{2.3} V_{1.3} D₁₋₄ स बभूव (by transp.). — ^d) T_{3.4} माया-
(for भूयो). G₄ ज्वाला- (for बल-).70 For the repetition in N₁, cf. v. 1. 69. — ^a)
K_{2.4} N₁ (both times). 2.3 V B D₅ D₁₋₄ च (for तु).
— ^b) N₃ V₂ तथा (for तदा). S₁ D₄ बालुकान्तर्ग (D₄ °रि)
तस्तदा. — ^c) S₁ K₁₋₃ D_n आश्रित्य; N_{2.3} V B_{2.3} D₅
D₁₋₄ T_{3.4} आसाद्य (for आवृत्य). K₄ G₄ देशमासाद्य (G₄
°वृत्य) पश्चिमम्.71 ^a) T₁ कोपाल् (for क्रोधाल्). — ^b) S₁ अधरयन्;
N₂ V₃ धुन्धुर्दहन् (for उद्वर्तयन्). — ^c) D₄ करको; D₆
कलिलं (for °लो). K₃ D_n धारोर्मिकलिलं महत्. — After
71, D₅ ins. :

189* एकविंशति पुत्राणां सहस्रमामितौजसाम् ।

72 ^a) T₂ G₁ ततः (for तस्य). D₆ मुखानि दग्धं तत्सर्वं.73 ^b) B₃ स (for तं). M_{1.3} महाबलः (for °बलम्).
— ^c) K N_{2.3} V_{1.3} D_n D_{1.3-5} -निर्वहणः (for -विनाशनः).
T_{3.4} धुन्धुं शत्रुनिर्वहणः (T₄ °णम्).74 ^b) D₂ मायया; D₆ मायिनः; T_{3.4} अवाप; G₃ अपि-
बत् (for आपीय). — ^c) N₃ V₁ B₁ D₃ M₁₋₃ स (for च).

9. 75]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 703
B I. II. 55
P I. II. 55

उत्तङ्गं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ७५
उत्तङ्गस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ।
ददत्तश्चाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥ ७६
धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्राणां चाक्षयाल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ७७
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्चो ज्येष्ठ उच्यते ।
दण्डाश्चकपिलाश्चौ तु कुमारौ तु कनीयसौ ॥ ७८
धौन्धुमारिर्दृढाश्चस्तु हर्यश्चस्तस्य चात्मजः ।
हर्यश्चस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ ७९

संहताश्चो निकुम्भस्य सुतो रणविशारदः ।
अकृशाश्चः कृशाश्चश्च संहताश्चसुतौ नृप ॥ ८०
तस्य हैमवती कन्या सतां माता दृषद्वती ।
विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चापि प्रसेनजित् ॥ ८१
लेभे प्रसेनजिद्भार्या गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिज्ञाता तु सा भर्त्रा नदी सा बाहुदा कृता ॥ ८२
तस्याः पुत्रो महानासीद्युवनाश्चो नराधिपः ।
मान्धाता युवनाश्चस्य त्रिलोकविजयी नृपः ॥ ८३
तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताभवत् ।

M₄ योगीशो योगवह्निं च. — ^a) M_{2.3} शमयित्वा च वारिणा.

75 ^a) Ñ_{1.2} V₂ B₁ D₈ D₆ T₂ G M_{2.4} निरस्य (for निहत्य). K₁ बाहुं (for कायं). — ^c) K_{2.4} Ñ_{1.2} V₂ D_{1.2.4} उत्तङ्गे (for 'ङ्ग'). — ^d) D₆ T₂ G_{1.2} कृतकृत्यो (for 'कर्मा'). K₃ Dn महायज्ञाः (for नराधिपः).

76 ^b) D₂ राजन् (for राज्ञे). Ś₁ तस्मिन् राज्ञि महात्मनि. — ^c) K_{1.3} Dn अददाच्च; K_{2.4} Ñ V B_{2.3} D₁₋₅ T G_{1.2}. 4.5 ददौ तस्य; G₃ ददावस्य (for ददत्तश्च). — ^d) D₂ [अ]-पराजितम् (for 'जयम्').

77 Ñ₃ om. (hapl.) 77^{ab}. — ^a) D₆ M₃ रतिश्च (for रतिं). — ^b) K_{1.2} Ñ₁ V₂ B₃ Dn₂ D₁₋₅ T G M_{3.4} स्वर्गे- (for स्वर्गे). Ś₁ च शाश्वतम्; T₄ अथाक्षयम् (for तं). — ^c) D₃ पुत्राणां चाक्षयं वासं. — ^d) K₄ मृधे; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ युद्धे (for स्वर्गे). — After 77, K_{2.4} Ñ_{2.3} V B D T_{3.4} ins. an addl. colophon [Mention of the Epic: D₁. — Mention of Khila: K_{2.4} Ñ_{2.3} V B D T_{3.4}. — Adhy. name: K₂ B₂ धुन्धुमारः; K₄ Ñ₂ V_{2.3} B_{1.3} D₈ D_{1.4-6} धुन्धुवधः; Ñ₃ V₁ धुन्धुमारवधः; D₂ धुन्धुमारोपाख्यातम्; D₃ धुन्धोर्वधः. — Adhy. no.: Ñ₃ V₁ B₁ D_{3.6} 10; V_{2.3} B₂ Dn D₈ 11; D_{1.4} T_{3.4} 9].

78 Before 78, Ś₁ K₄ Ñ_{2.3} V B D ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) K₂ प्रौढा; D₂ श्रेष्ठा; D₃ ख्याता (for शिष्टा). — ^b) D₁ वृषाश्चो; M₄ दृढायुर् (for 'श्चो'). — ^c) K₁ D₆ G_{2.2.5} चण्डाश्च; K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B Dn D₈ D_{1-3.5} T_{3.4} G₁ चन्द्राश्च; M₄ दाराश्च (for दण्डाश्च). K₂ तौ; K₄ Ñ₂ V₂ M₁₋₃ च (for तु). D₄ चन्द्राश्च कपिलाश्चश्च; T₁ दण्डाश्च कपिलाश्चस्तु; T₂ G₁ चण्डाश्चकपिलाश्चौ च. — ^d) K₃ V₃ Dn दौ; D₄ T₄ तौ; T₃ च (for तु). K₂ Ñ_{2.3} V₂ B D₈ D_{1.3} M₁₋₃ कुमारौ कन्यसौ स्मृतौ; K₄ V₁ कनीयांसौ कुमारौ; Ñ₃ D₆ T_{1.2} G कुमारौ तस्य तौ स्मृतौ; D₂ कुमारौ कनीयसौ स्मृतौ (hypermetric); M₄ 'तौ त्वनुजौ स्मृतौ.

79 ^a) K_{1.3} D_{1.4} M₃ धुन्धुमारिर्; K₄ D₃ T₂ G₁ धौन्धुमारिर् (for 'मारिर्'). K₄ Ñ₃ V₂ D_{3.5} T_{2.4} G₁ M₄ च (for तु). — ^d) D₈ धर्मरतिः (for 'रतः').

80 ^a) D₁ संहिताश्चो (for संहं). — ^b) Ś₁ K_{1.3} Dn D₅ पुत्रो (for सुतो). — ^c) Ś₁ च साश्चश्च; V₂ B कृशाश्चौ तु (V₂ च); D₄ कृशाश्चस्तु; M₂ कृताश्चश्च (for कृशां). K₄ D₂ अकृताश्चः कृताश्चश्च (D₂ 'श्चौ तु'); Dn सुकृशाश्चकृशाश्चौ तु. — ^d) D₁ संहिताश्च- (for संहं). K_{2.4} D_{4.5} सुतो भवेत् (for सुतौ नृप).

81 ^a) K₂ Ñ₂ V₁ T₁ हैमवती (for हैं). M_{1.2} भार्या (for कन्या). — ^b) K₁ पत्नी जाता; K_{2.3} Dn D_{1.6} सतां मान्या; K₄ D₂ माता चास्य; D₈ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ तस्य (T₂ G_{2.5} M₄ 'स्या') माता; D₃ तेषां माता; T_{3.4} माता यस्य; G₄ यस्य माता (for सतां माता). — ^c) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_{2.3} प्रख्याता; T₂ G₁ विख्यातस् (for ता). — ^d) K_{2.4} Ñ_{2.3} V B Dn D₈ D₁₋₅ T_{3.4} [अ]स्याः (for [अ]पि).

82 ^c) K₂ Ñ₃ V₁ B D₈ D₃ G₅ M₄ अभिशस्ता (for 'शस्ता'). K₃ om. तु सा भर्त्रा. V₃ च (for तु). D₆ तत्र (for भर्त्रा). Ś₁ (sup. lin. as in text) K₁ अभिशस्त (K₁ 'स्त') स्तथा भर्त्रा; K₄ शस्ता तु सा भार्या; D_{1.2.4} शस्तेन सा भर्त्रा. — ^d) K_{2.4} Ñ_{2.3} D_{1-3.5} T_{3.4} वै; D₄ च (for सा). K₃ नदी चैवाभवत्तदा; Ñ₁ V_{1.2} B D₈ नदी वै बाहुदाभवत्.

83 ^a) K₄ D₄ तस्यां; Ñ₂ D₃ तस्य (for तस्याः). — ^b) Ś₁ K_{1.3} B₂ Dn महीपतिः; K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D₁₋₅ T_{2.4} महाबलः; M₄ महामनाः (for नराधिपः). — After 83^{ab}, K₄ ins.:

190* युवनाश्चस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ।

कं धारयति कुमारोऽयं न्यस्तो रोरुयते भृशम् ।

मान्धातवस्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥

— ^c) D₆ S (except T_{3.4}) मान्धाता यौ (M₄ यु) युवनाश्चस्त्.

इक्ष्वाकुवंशः]

हारीवंशपर्व

[9. 90

साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
 पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा ॥ ८४
 तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ।
 पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च पार्थिवम् ॥ ८५
 पुरुकुत्ससुतस्त्वासीन्नसदस्युर्महीपतिः ।
 नर्मदायामथोत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ॥ ८६
 संभूतस्य तु दायादः सुधन्वा रिपुमर्दनः ।

सुधन्वनः सुतश्चापि त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥ ८७
 राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्रय्यारुणः प्रभुः ।
 तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ॥ ८८
 पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः ।
 येन भार्या हता पूर्व कृतोद्वाहा परस्य वै ॥ ८९
 बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च संहर्षाच्चापलेन च ।
 जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवासिनः ॥ ९०

C 719
B I. 12. 14
P I. 12. 14

—^a) K₃ D_n D₅ D₅ त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). ¹ K₁ ² N₂. 3 V₁. 3 B सुतः (for नृपः).

84 G₁ om. (hapl.) 84^a-85^b. —^a) K₄ D₁ चित्र-
 रथी (D₁ 'था) (for चैत्र'). —^b) K₄ शतविन्दोः (for शश').
 —^c) D₅ M₁₋₃ [अ]प्रतिमा; G₂ [अ]सदृशा (for 'शी). —^d)
 T₁ पतिभूता (for 'व्रता). ² सा (for the second च).
 —^e) K₂ ¹ N V B D₅ D₁₋₅ M₁₋₃ वै; T₁ च (for सा).

85 G₁ om. 85^{ab} (cf. v. l. 84). —^c) D₄ पुरुहूतं (for
 'कुत्सं). M₃ मुचुकुन्दं च धर्मज्ञः. —^d) M₃ पुरुकुत्सं (for
 मुचुकुन्दं). ¹ K₁. 3 ² N₃ D_n G₃₋₅ धार्मिकम्; K₂ ¹ N₁ T₁
 पार्थिवः (for 'वम्).

86 ^a) D₄ पुरुहूत- (for 'कुत्स-). K₁. 3 ² N₂ D₄. 6 T₂
 G₁. 3-5 M₂ च (for तु).

87 ^a) K₃ ² N₂ D_n च (for तु). —^b) ¹ S₁ ² N₁ M₁. 3
 त्रिधन्वा (for सु'). B₂ (marg. as in text) D₅ T₃ सुधन्वा
 नाम पार्थिवः. — After 87^{ab}, ² N₂. 3 V₃ B₂ D₅ ins.:

191* सुधन्वनः सुतश्चापि विष्णुवृद्धिरिति स्मृतः ।
 विष्णुवृद्धा इति ख्यातास्तस्य वंश्या नराधिपाः ।
 एते त्वङ्गिरसः पक्षे क्षेत्रोपेता द्विजातयः ॥
 संभूतस्यापरः पुत्रो अनरण्यो महायशः ।
 रावणेन हतो योऽसौ त्रिलोकजयिना पुरा ॥ [5]
 त्रसदशो नरस्तस्य हर्यश्चस्तस्य चात्मजः ।
 हर्यश्चस्तस्य दृषद्वत्यां जज्ञे सुमनसः सुतः ॥
 तस्य पुत्रोऽभवद्वाजा सुधन्वा रिपुमर्दनः ।

[D₅ om. line 1. — (L. 1) ² N₂ V₃ B₂ [अ]भूद् (for
 [अ]पि). — (L. 2) D₅ विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य वैष्णवृद्धा यतः
 स्मृताः. — (L. 3) ² N₂. 3 हि (for तु). ² N₂. 3 यज्ञे; D₅ क्षेत्रे
 (for पक्षे). — (L. 4) B₃ D₅ [अ]भवत् (for [अ]परः).
 — (L. 5) D₅ -विजये (for -जयिना). — (L. 6) V₃ B₂
 corrupt. — (L. 7) V₃ जातः (for जज्ञे). ² N₃ च सुमनाः
 (for सुमनसः).]

—¹ S₁ ² N₁ M₁₋₃ om. 87^{cd}. —^c) K₃ ² N₃ D_n T₃. 4 G₁₋₄
 [आ]सीत् (for [अ]पि).

88 ^a) K₂ B₁ D₁ राजा; D_n पुत्रस; D₃ राजंस (for
 राजस). V₂ त्रैधन्वनस. K₂ B₁ D₁. 3-5 चापि; M₁. 2 चासीद्
 (for त्वा'). K₄ ² N₂. 3 V₁. 3 D₂ T₄ राजा त्रै (K₄ T₄ राज्ञै;
 V₃ राज्ञै; D₂ नान्यत्रै) धन्वनश्चापि; D₅ M₃ राजं (M₃ 'ज्ञ-
 त्रै) धन्वनश्चासीद्; D₆ राजा त्रैधन्विनश्चापि. —^b) ¹ S₁ तस्यारुणिः;
 K₃ सत्यारुणः; T₂ G₁. 2. 4 M₁ सूर्या; G₅ सौर्या (for त्रय्या).
 K₂. 4 ² N₂. 3 V₁ B₂ D₁. 5. 6 ऽभवत्; ¹ N₁ B₃ D₅ G₄ सुतः (for
 प्रभुः). V₃ विद्वांस्रस्यारुणोऽभवत्; D₂₋₄ 'स्यैयारुणोऽभवत्;
 T₃. 4 'स्तस्यात्मजोऽभवत्.

89 ^a) G₂ partly damaged. T₂ om.; G₂. 3. 5 M₄
 -मात्रे तु; G₄ -मन्त्रेण (for -मन्त्राणां). —^b) ¹ S₁ महात्मभिः;
 K₃ ¹ N₁ D_n D₁₋₃. 5 G₃ M₂ स दुर्मतिः (for सुदु'). —^c)
 K₄ प्राप्ता (for पूर्व). —^d) D₆ S (except T₃. 4) कृतो-
 द्वाहस्य कस्यचित्.

90 ^a) ² N₂ स्नेहाच्च; D₆ T₂ G M₄ लोभाच्च (for कामाच्च).
 K₂ मौढ्याच्च; D₃ लोभाच्च (for मोहाच्च). —^b) K₂. 4 ² N₂
 V₂. 3 D₂. 3 T₃. 4 प्र- (for सं). K₁. 3 D₅ T₁ G₅ M₁ च बलेन
 (for चापलेन). ¹ S₁ ² N₂ D_n वै (for च). D₄ G₂ M₂ संघ-
 (D₄ प्रह) र्षाच्च बलेन च (G₂ वै); T₂ G₁ संतोषाच्च बलेन च.
 —^c) T₂ (also as in text) भार्या (for कन्यां). K₂. 4
 D₂ कामाच्च; D₄. 6 T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁. 2. 4 'त्मा; M₃ 'तौ
 (for 'त्स). ¹ S₁ K₁. 3 D_n जहार कामात्कन्यां स. — After
 90, K₄ ins.:

192* एकस्मिन्दिवसे राजपुत्रोऽत्यन्तपराक्रमी ।
 ददर्श विचरन्स्त्रीये पत्तने चारुलोचनाम् ।
 उद्वाहयन्तीं वेदिकायां वैश्यवर्षस्य कस्यचित् ॥
 अनुलङ्घितमर्यादां सप्तपद्या विचक्षणः ।
 भर्त्रा पाणिग्रहयुतां बलाद्बद्धा महीपतिः । [5]
 गान्धर्वेण विवाहेन स्वयमुद्वाहयद्बलात् ॥
 वैश्याः सर्वे समागम्य राजानमिदमूचतुः ।
 कुमारेण हता कन्या वेदिकाया महद्बलात् ।
 राजा न रक्षितो लोकस्तदा नष्टो भवेद् ध्रुवम् ॥
 न पूर्वैस्तैः कृतं पूर्वं न करिष्यति चापदि । [10]
 यथा कुमारेण कृतं राजन्कर्म विगर्हितम् ॥

9. 91]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 719
B. I. 12. 14
P. I. 12. 14

अधर्मशङ्कुना तेन राजा त्रय्यारुणोऽत्यजत् ।
 अपध्वंसेति बहुशो वदन्क्रोधसमन्वितः ॥ ९१
 पितरं सोऽब्रवीत्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ।
 पिता त्वेनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ।
 नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ॥ ९२
 इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः ।
 न च तं वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ९३
 स तु सत्यव्रतस्तात श्वपाकावसथान्तिके ।
 पित्रा त्यक्तोऽवसद्वीरः पिताप्यस्य वनं ययौ ॥ ९४

श्रुत्वा वचनं हि तेषां राजा क्रोधसमन्वितः ।

91 ^a) K₁ शङ्किना (for शङ्कुना). K₂ अधर्मं कुर्वता तेन ;
 मंशीलिनं तं तु ; M₁₋₃ तमधर्मेण संयुक्तं. — ^b) K₃ सत्यारुणो ;
 D₃ Ñ B Dn₁ Ds D_{2.3.5} त्रैय्यां (for त्रय्यां). T₁ राज-
 न्पुत्रं स चात्यजत्. — For 91^{ab}, D₆ T_{1.2} G M₄ subst. :

193* तमधर्मेण संयुक्तं पिता सूर्यारुणो जहौ ।

[D₆ त्रय्यारुणो (for सूर्यां).]— ^c) V_{1.3} अपसर्प (for ध्वंस).

92 ^a) Ñ₁ V₂ B Ds सोऽब्रवीत्पितरं त्यक्तः. — ^b) K_{2.4}
 Ñ_{2.3} V_{1.3} D₁₋₄ T_{3.4} पार्थिव (D₂ वं); K₃ Dn वै बहु ;
 V₂ वै विभुः ; M₂ वै पुनः (for वै मुहुः). — ^c) K₄ [अ]प्येनम् ;
 V₂ B Ds D₃ च तम् ; V₃ त्वेवम् (for त्वेनम्). — ^d) Ñ₂
 V_{1.2} पांशुल (for पांसन).

93 ^a) Ds₂ इत्युक्त्वा (for क्तः). S₁ K₃ T₂ G_{1.3} सन्
 (for स). — ^b) D₆ T_{1.2} G M_{3.4} वचनान्नगरात्पितुः.

94 ^a) K₂ Ñ_{1.3} Dn₁ Ds₂ D₅ T_{1.3.4} G₂₋₄ M_{1.2} धीरः
 (for वीरः). — ^d) S₁ K₁ G₄ त्वस्य ; V₂ T₄ G₃ चास्य ; V₃
 D₃ G₂ तस्य (for [अ]प्यस्य).

95 ^a) K_{2.4} Ñ₂ V₃ D_{1.2.4.5} T_{1.2} G_{1.3} M तस्य ;
 D₃ यतस् (for ततस्). — After 95^{ab}, K₄ ins. :

194* अचिरान्नरपतेर्वसिष्ठस्याविचारतः ।

परित्यागात्कुमारस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥

यदा द्वादशवर्षाणि तेन नष्टाभवत्प्रजा ।

स्वाहाकारः स्वधाकारो वषट्कारोऽपि नाभवत् ।

राष्ट्रे तस्य महीपस्य धर्मनाशोऽभवत्तदा ॥

96 ^a) S₁ चरस् (for दारांस). Ds च (for तु). — ^b)
 K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} Ds₄ महायशाः (for तपाः). — ^d) D₆
 T_{1.2} G परम् (for विपुलं). — After 96, K₄ ins. :

195* एतस्मिन्नेव समये विश्वामित्रस्य वै सुताः ।

चत्वारो वेदविद्वांसः क्षुधया परिपीडिताः ॥

ततस्तस्मिंस्तु विषये नावर्षत्पाकशासनः ।

समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा ॥ ९५

दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ।

संन्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ ९६

तस्य पत्नी गले बद्धा मध्यमं पुत्रमौरसम् ।

शेषस्य भरणार्थाय व्यक्रीणाद्दोशतेन वै ॥ ९७

तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ।

महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥ ९८

सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ।

विश्वामित्रे गते दूरं तपसेऽतिमहात्मनि ।

प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे मातरं प्रति भारत ॥

विक्रीय तनयं मातर्जीव्यतां यदि रोचते । [5]

मरिष्यामोऽन्यथा सर्वे क्षुधया परिपीडिताः ।

विक्रीय तनयं जीव यावदागमनं पितुः ॥

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति मानवः ।

अर्धेन कुरुते कार्यमिति पौरातनी श्रुतिः ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । [10]

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं सकलं त्यजेत् ॥

तस्माद्विक्रीय तनयान्मातर्जीव यथासुखम् ।

अन्यथा निधनं सर्वे गमिष्यामस्त्वया सह ॥

अयोध्यायां महात्मानो ध्यानवन्तो महत्तराः ।

गृह्णन्ति मनुजाः सर्वे दासार्थं समुपागतान् ॥ [15]

तस्माद्विक्रीयन्तं मातः पूर्वं भक्षय पूर्वजम् ।

पश्चाद्विक्रीयतां सर्वान्नो चेद्वर्षति वासवः ॥

97 ^b) T₁ पुत्रं मध्यममौरसम्. — ^c) D₃ T_{3.4} शेषस्य रक्ष-
 णार्थाय ; D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ स्य भरणार्थं वै. — ^d) D₂
 विक्रीते (for व्यक्रीणाद्). T₂ द्वि- (for गो).

98 ^a) T₂ G₁ ब(G₁ बु)द्धा (for दृष्ट्वा). K_{2.4} Ñ_{2.3} V
 D_{1.3-5} T_{3.4} तं तु (K₂ सुतं) दृष्ट्वा गले बद्धं. — ^b) K_{1.4} Ñ₂
 V₃ D₃ T_{3.4} G₁ विक्रीणन्तं (D₃ ंन्तीं); Ñ₃ V_{1.2} B Ds
 D_{2.5.6} G₁ विक्रयार्थं (for विक्रीयन्तं). K₂ विक्रीयन्तीं नृपात्म-
 जाम्. — ^d) D_{2.3} मोक्षयामास भारत.

99 ^b) D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ चास्य (for तस्य). — ^d)
 S₁ K_{1.3} Dn D₄ क्रोशार्थम् (for कम्पार्थम्). — After 99,
 Ñ₂ ins. :

196* महाव्रतं तदा रोषं वसिष्ठो मनसाकरोत् ।

100 ^a) D₆ T_{1.2} G_{1.2} राजन् (for नाम). — ^b) K_{2.4}
 Ñ₃ V_{1.2} B Ds T_{1.2.4} M₄ गले बन्धान् (K_{2.4} T_{1.2} M₄
 ंद्धो); D₆ गलबद्धो (for बन्धान्). T₃ G₄ महामनाः (for

त्रिशङ्कुचरितम्]

हरिवंशपर्व

[10. 8]

विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥ ९९

सोऽभवद्भालवो नाम गलवन्धान्महातपाः ।

महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः ॥ १००

इति श्रीहरिवंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।

सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ।

विश्वामित्रकलत्रं तद्भार विनये स्थितः ॥ १

हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ।

विश्वामित्राश्रमाभ्याशे मांसं तदवबन्धत ॥ २

उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।

पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३

अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।

याज्योपाध्यायसंयोगाद्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४

सत्यव्रतस्तु बाल्याद्वा भाविनोऽर्थस्य वा बलात् ।

वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास नित्यदा ॥ ५

पित्रा तु तं तदा राष्ट्रात्परित्यक्तं प्रियं सुतम् ।

न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन हि ॥ ६

पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।

न च सत्यव्रतस्तस्माद्धृतवान्सप्तमे पदे ॥ ७

जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भारत ।

C 787
B I. 13. 8
P I. 13. 8

१ तपाः). — °) M1 ब्रह्मर्षिः (for महर्षिः). — °) D1. 3 मोक्षितः; D6 T2 G M4 रक्षितः (for मोक्षितः).

COLOPHON om. in K4. Mention of the Epic : K3 Ds2. — Mention of Khila : N (K4 om.). — Adhy. name : K2 Ñ2. 3 V B1. 2 D1. 2. 4. 5 त्रिशङ्कुचरितम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K1 D1. 4 T3. 4 10; K3 Ñ3 V1 D3. 6 11; V2. 3 B1. 2 Dn Ds2 12; T1. 2 G M1. 2. 4 9. — Śloka no. : Dn1 Ds2 D3. 4 24; D2 25.

10

1 T3 M1 om. the ref. — °) Dn1 om. च. — °) K1 Ñ V1. 3 B1. 2 D1. 4 T2 G4. 5 [अ]थ; D6 स्वः (for च). K3 प्रतीक्षया; G4. 5 यदृच्छया (for प्रतिज्ञया). — °) Ś1 K1. 3 G1 कलत्रं च (K1 स); T1 त्राणि (for त्रं तद्). — °) Ñ2 विनयः (for विनये). Ś1 K1. 3 पोषयामास वै तदा; T2 G1 बभार विनयान्वितः.

2 °) T3. 4 विश्वामित्रवनाभ्याशे. — °) K1. 3 Dn मांसं स तु बबन्ध तत्; K2 मांसं तच्च बबन्ध ह; K4 Ñ2. 3 V B Ds D3. 5 T4 मांसं वृक्षे बबन्ध च (K4 D3 T4 ह; D5 सः); D6 T1. 2 G1 मांसं तत्तदवबन्ध (T1 ध्य-; T2 G1 न्ध)त; T3. 4 (marg.) तांश्च सर्वान्पुपोष ह; G4 कीटजग्धं बबन्ध सः; M4 मांसं तदवबन्धत.

3 °) Ś1 आदाय (for आस्थाय). — °) Ś1 Ñ3 V1. 2 B3 Ds D4 अवहत्; T3 एवेह (for अवसत्). — °) K1. 2. 4 V2 B3 Ds D1. 4. 6 T2 G1. 5 M3. 4 नृप; D2 तदा (for नृपे).

4 °) Ñ1 V2 B1. 3 Ds D2 राज्यं (for राष्ट्रं). — °) T2 G1. 5 इज्योपाध्यायः (for या). Ś1 K1-3 Dn M1. 2 संबन्धाद् (for संयोगाद्).

5 °) Ś1 T1 G3 वै; K2. 4 Ñ V B Ds D1-3. 5 T3. 4 G2 च (for वा). — °) Ś1 D2 वै बलात्; K2. 4 V2 T3 वानघ; Ñ1. 3 V1 B Ds D1. 3. 5 चानघ; Ñ2 भारत (for वा बलात्). — Ñ2 repeats 5° after 8°. — °) K2 T3. 4 G2. 4 वसिष्ठो (for वृष्टे). — °) Ś1 K1 Dn वै तदा; K4 T1. 3 नित्यशः; D6 G2 तः (for दा).

6 °) K2. 4 Ñ V B D3-5 T4 M2. 3 हि तं; Ds D1 हि तत्; D2 सुतं; T3 हि तु; G2. 4 पुत्रं (for तु तं). D4 T4 तथा (for तदा). Ś1 Ñ3 V2. 3 D5 T4 राज्यात्; K2. 3 Ñ2 Dn D1. 2 राजंस; K4 V1 राजा (for राष्ट्रात्). — °) K2. 4 Ñ V B Ds D3-5 T3. 4 त्यज्यमानं; D1 तप्यमानं (for परित्यक्तं). D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 तमा (T2 दा)त्मजम्; T1 G3 महात्मना; M1-3 नृपात्मजम् (for प्रियं सुतम्). Ś1 परित्यज्य तमात्मजम्; K1. 3 त्यज्यमानं स्वमात्मजम्; D2 त्यज्यमानं प्रियं तदा. — °) K Ñ V B Dn Ds D1-5 T4 G2. 4 ह; D6 T1. 2 G1. 3 M4 तु; G5 ते (for हि). T3 वसिष्ठः कारणैः सह.

7 °) G4 मन्त्रस्य (for मन्त्राणां). — °) D4 निवृत्ति (for निष्ठा स्यात्). — After 7°, Ś1 K3 read 9°. Ś1 K3. 4 Ñ2 D1. 5 T1 G3. 5 om. (hapl.) 7°. — °) M2. 3 तु (for च). T2 G1 सत्यव्रतात् (for व्रतस्). K1 V3 Dn तस्य; M4 तात (for तस्माद्). — °) K1 Dn तमुपांशुमबुध्यत.

8 °) Ś1 K1. 3 Dn D1. 4 धर्मात्; K2. 4 Ñ3 V D2. 3. 5

10. 8]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 737
S I. 13. 8
P I. 13. 8

सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाकरोत् ॥ ८
 गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तदा ।
 न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९
 तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः ।
 तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०
 तेन त्विदानीं बहता दीक्षां तां दुर्वहां भुवि ।
 कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा वै भवेदिति ॥ ११
 न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ।
 अभिषेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं मतिर्मुनेः ॥ १२
 स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्रहन्वली ।

Ts. 4 अपि (for धर्म). M1-3 च (for तु). —^b) Ś1 पाल-
 यामास भारत; G5 नामन्त्रयति भा°. — After 8^{ab}, Ñ2
 repeats 5^c.

9 ^a) G3. 5 गुणं बुद्ध्या (for गुणबुद्ध्या). D3 कृतवान् (for
 भग°). —^b) D3. 6 भगवांस (for कृत°). K1. 2. 4 Ñ Dn1
 Ds D1. 4. 5 T1. 3. 4 G2. 4. 5 M1. 2 तथा; T2 G1 ततः (for
 तदा). — Ś1 K3 read 9^{cd} after 7^{ab}; K1 reads it on
 marg. —^c) K1. 2 Ñ2. 3 V1 D3. 4 T3. 4 तात (for तस्य).

10 ^a) Ś1 Ds D3 T1 G5 स्यं (for यः). —^b) D1
 महाबल (for °त्मनः). — D3 om. 10^{cd}. Ś1 K1 read 10^d
 after 13^a. —^d) K3 तां दीक्षामवहद्वली.

11 Ś1 K1 om. 11^a. —^a) V3 T3. 4 महता; G4. 5 गत-
 वान् (for वहता). —^b) Ś1 तां दीक्षां (by transp.). T3. 4
 दुर्लभां (for दुर्वहां). K1 तां दीक्षामवहद्वली. — For 11^{ab},
 D4 subst.:

197* तेनार्थे चैव विहिता दीक्षास्तात हता भुवि ।
 —^a) K2. 4 Ñ2. 3 V1 D1. 4. 5 वै सा (by transp.); D3
 वैषा. K3 इह (for इति). S (except T3. 4) कृता ते (G5
 M1 °ताने) न भविष्यति.

12 ^b) K2. 4 Ñ3 V1. 3 D1. 3. 4. 6 गुणबुद्ध्या; Ñ2 तेन
 बुद्ध्या; D2 गुणबुद्ध्या (for पित्रा त्यक्तं). T1 M4 न्यवर्तयत्;
 T4 अवार°; G3. 5 न्यवेश (G3 °द) यत् (for न्यवार°). —^a)
 V2 ममाप्येवं; D2. 3 G3. 5 अस्येत्येव; M1-3 अस्येवेति (for
 अस्येत्येवं). Ś1 K1. 3 Ñ3 D1. 2. 4 मुनिः; Ds मम (for मुनेः).

13 ^a) Ś1 K1. 3 D4 तेन; T3 यत्तद्; T4 यस्तद् (for स
 तु). — After 13^a, Ś1 K1 read 10^d. —^b) V2 B1. 2 Dn
 Ds तां दीक्षाम् (by transp.). K4 Ñ1. 3 V3 Dn D1-6 T1.
 4. 4 G1-4 M4 उद्रहद्; Ñ2 V1 B1 Ds अवहद् (for उद्रहन्).
 Ds मसी (for बली). K3 नावर्षत्पाकशासनः (= 10^d).

अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ।

सर्वकामदुहां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः ॥ १३

तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधान्वितः ।

दशधर्मगतो राजा जघान जनमेजय ॥ १४

तच्च मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ।

भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे ॥ १५

वसिष्ठ उवाच ।

पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमयस्मयम् ।

यदि ते द्वाविमौ शङ्कु न स्यातां वैकृतौ पुनः ॥ १६

पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।

— After 13^{ab}, K4 Ñ3 V1 D3 ins.:

198* उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ।

[K4 स तु; D3 ततः (for महत्).]

—^f) Ñ1 V2 B Ds D2. 4. 6 T1. 2 G1. 3-5 M4 स ददर्श (by
 transp.).

14 ^a) Ś1 श्रमाच्च (for क्रोधाच्च). —^b) K1. 3 Dn क्षुधा-
 दितः; K2. 4 Ñ2. 3 V3 B1 (marg.) D1. 3. 4 T3. 4 बुभुक्षितः
 (for क्षुधान्वितः). Ś1 क्रोधाच्चैव क्षुधादितः; V1 श्रमाच्चैव
 बुभुक्षितः. —^c) Ś1 दशवर्ष-; D1 दस्युधर्म-; D2. 3 देश°;
 D5 G2. 4 दश धर्मान्; T1. 2 G1. 3 M दशधर्म- (for दश°).
 — Ñ3 (marg.) ins. after 14^{ab}: Dn Ds Cs after 14:

199* मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

त्वरमाणश्च भीतश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥

[(L. 1) Ds श्रान्तः (for श्रान्तः).]

15 ^a) K2 Ñ2. 3 V1. 3 D1-6 G3-5 M स तन्मांसं; K4
 स च मांसं; V2 B1. 3 Ds तन्मांसं तु; T1. 2 G1 स तु मांसं (for
 तच्च मांसं). T3. 4 स तन्मांसं शृतं चैव. —^b) K2 T2 G1
 [आ]त्मवान्; Ñ1 °जम् (for °जान्). —^d) K2 T1. 2 G1. 3
 M4 [अ]थ (for [अ]स्य). T1 चुक्षुभे (for चुक्रुधे). — After
 15, N (except Ś1 K1 Ñ1) T2-4 G M4 ins.:

200* क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ।

[K2 तं; D4 च (for तु).]

16 D3 T2 G1. 2 om. the ref. —^a) B1 क्रूर (for क्रूर°).
 —^b) K Ñ2 Dn D3. 4 न संशयः; Ñ1. 3 V B Ds D2. 6
 T3. 4 असंशयम् (for अयस्सयम्). Ds T1. 2 G M4 तव वंशम्
 संशयम्. —^d) Ś1 K1 पुरा (for पुनः).

17 K1 reads 17^a-18^b on marg. —^a) Ds -तोषाच्च
 (for -तोषेण). K3 पितुश्च परिरोषेण. —^c) D3 -भोगाच्च

त्रिशङ्कुचरितम्]

हरिवंशपर्व

[10. 23]

अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १७
 एवं त्रीण्यस्य शङ्कानि तानि दृष्ट्वा महातपाः ।
 त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ॥ १८
 विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते ।
 तेन तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे ।
 छन्दमानो वरेणाथ गुरुं वरे नृपात्मजः ॥ १९
 अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ।

अभिषिच्य च राज्ये च याजयामास तं मुनिः ।
 मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः ॥ २०
 तस्य सत्यरथा नाम पत्नी केकयवंशजा ।
 कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २१
 स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः ।
 आहर्ता राजसूयस्य स सम्राडिति विश्रुतः ॥ २२
 हरिश्चन्द्रस्य तु सुतो रोहितो नाम विश्रुतः ।

C 756
 B I. 13, 26
 P I. 13, 26

(for -योगाच्च). — ^a) D₆ त्रिविधस् (for त्रि°). ^ñ2 तु
 (for ते). ^ś1 त्रिविधास्ते व्यतिक्रमाः; K₁ त्रयश्चातो व्यतिक्रमाः.

18 Before 18, some Mss. ins. वैशंपायनः. K₁ reads
 18^{ab} on marg. — ^a) K₄ D₁. 4. 5 च (D₁ स) त्रीणि; G₃
 त्रीण्यथ (for °स्य). — ^b) M₃ कृत्वा (for दृष्ट्वा). ^ś1 K₁. 3
 Dn महायज्ञाः (for °तपाः). — Dn₁ om. (hapl.) 18°. — ^c)
^ñ1 V₂ B Ds D₂ तेन (for इति). — ^d) V₂ चाभवत्; D₃
 च स्मृतः; T₁ विश्रुतः (for स स्मृतः).

19 ^b) D₄ भक्षणे (for भरणे). M₄ आगतो भरतर्षभ.
 — ^c) ^ś1 K₂. 4 ^ñ3 V B₂ (marg. as in text) Dn₂ Ds₂
 D₁-5 T₃. 4 G₂-4 स तु; K₃ Dn₁ स च (for तेन). — ^e) T₁
 G₄. 5 चोद्यमानो; T₂ चिन्त्य° (for छन्द°). — ^f) ^ś1 K
^ñ2. 3 V Dn D₁-5 T₁. 3. 4 G₃-5 M₄ वरं (for गुरुं). — After
 19, all Mss. (except ^ś1 ^ñ1 M₁-3) ins.:

201* सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो मुनिः ।

[V₃ सशरीरं (for °रो). ^ñ2 V₂. 3 B Ds D₃ T₃. 4 वरः
 (for मुनिः).]

20 ^c) K₁ ^ñ2 T₃. 4 पितृ (K₁ °ये) राज्ये; K₂ D₂
 राज्ये पित्र्ये; ^ñ1 D₁ राज्ये पै (D₁ पि)त्र्ये च (D₁ तु) (hyper-
 metric); V₁ B₁ राज्ये पैत्र्ये; D₃ [अ]थ राज्येऽपि; D₅ स
 राज्ये तं; M₁-3 च राज्येऽपि (for च राज्ये च). K₃ Dn पित्र्येऽ-
 भिषिच्य राज्ये तु; K₄ V₂. 3 B₂. 3 Ds राज्येऽभिषिच्य पित्र्ये
 तु (K₄ च; V₂ om.; V₃ वै). — ^d) ^ś1 T₃ योजयामास
 (for याज°). — For 20^{cd}, D₆ T₁. 2 G M₄ subst.:

202* तं मुनिर्याजयामास पित्र्ये राज्येऽभिषिच्य तु ।

[G₁ मुनिं. T₂ तं मुनिर्योजयामास (for °). T₁. 2 M₄ पित्रे
 (for पित्र्ये).]

— After 20^{cd}, V₃ ins. 204*. — ^e) M₄ मिषतां सर्वदेवानां.

— ^f) D₂ महात्मनः; T₁ G₃. 5 तु कौशिकः (for च कौ°).

— After 20, ^ś1 K₁. 3. 4 Dn D₄ ins.:

203* सशरीरं तदा तं तु दिवमारोपयत्प्रभुः ।

While ^ñ2. 3 V₁. 3 B Ds D₂. 6 T₂-4 G₁. 4 ins. after 20:

हरिवंश—11

V₃ after 20^{cd}:

204* दिवमारोपयामास सशरीरं महातपाः ।

[^ñ2 D₂ दिवमारोहयामास (for °).]

21 ^a) D₃ T₁ G₃. 5 सत्यव्रता; D₆ T₂. 4 G₁ M₁. 4 रता
 (for रथा). — ^b) ^ś1 K₁ D₅. 6 T₄ G₂ भार्या (for पत्नी).
 Some Mss. कैकय- and कैकेय- (for केकय-). G₅ नन्दजा
 (for -वंशजा). — ^c) Ds₂ चिरस्य (for कुमारं).

22 ^a) M₂. 3 च (for वै). — ^b) K₃ B₂ Dn श्रुतः (for
 स्मृतः). K₁ त्रैशङ्क इति विश्रुतः. — T₃. 4 om. (hapl.?)
 22^{cd}; K₂ reads it on marg. — ^d) ^ñ2 V₃ D₂ transp.
 स and सम्राट्. B₁ इह (for इति). ^ñ1 च श्रुतिः (for
 विश्रुतः). K₂ सम्राडिति हि स श्रुतः; K₃ V₂ Dn D₁ सम्राडिति
 च (D₁ हि) विश्रुतः; D₆ T₁. 2 G M साम्राज्य इति नः श्रुतम्
 (G₃ विश्रुतः; G₅ विश्रुतम्).

23 ^a) K ^ñ2. 3 V Dn D₁-5 T₁. 3. 4 G₂ पुत्रोऽभूत्; B₂
 च सुतो (for तु सुतो). — ^b) K ^ñ2. 3 V Dn D₁-3. 6 T G
 M₄ वीर्यवान् (for विश्रुतः). D₄ रोहिताश्वः स पार्थिवः.
 — After 23^{ab}, K₁. 3. 4 V Dn D₃-6 M₄ ins.:

205* येनेदं रोहितपुरं कारितं राज्यसिद्धये ॥

कृत्वा राज्यं स राजर्षिः पालयित्वा तथा प्रजाः ।

संसारासारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुरं ददौ ॥

[M₄ om. line 1. — (L. 1) D₆ [ए]व (for [इ]दं). K₃
 Dn राष्ट्र- (for राज्य-). — (L. 2) V₁ च ताः; D₅ त्वय (for
 तथा). — (L. 3) V₁ स्व- (for तत्).]

K₁. 3. 4 V Dn D₃-6 cont. : K₂ ^ñ2. 3 B Ds D₁. 2 T₂-4 G
 ins. after 23^{ab}:

206* हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ।

विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतुः ।

जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥

रुरुकस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविदः ॥

After line 1^{cd}, D₃ ins.:

206A*

हरितो जज्ञिवांस्ततः ।

तथैव लोके धर्मात्मा.

10. 23]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 760
B 1. 13. 30
P 1. 13. 30

रोहितस्य वृकः पुत्रो वृकाद्वाहुस्तु जज्ञिवान् ॥ २३
 हेहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ।
 नात्यर्थं धार्मिकस्तात स हि धर्मयुगेऽभवत् ॥ २४
 सगरस्तु सुतो बाहोर्जज्ञे सह गरेण वै ।
 और्वस्याश्रममासाद्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ २५
 आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ।
 जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहेहयान् ॥ २६
 शकानां पल्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः ।
 क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां च धर्मवित् ॥ २७

— (L. 2) G₃ विरजश्च (for विजयश्च). K₂ सुवेदश्च; K₃ सुवीरश्च; D₈ सुदेष्णुश्च (for वृश्च). — (L. 3) V₃ D₁. 4. 6 जेता सर्वस्य क्षत्रस्य (for °). N₂ D₅. 6 G₁. 3. 5 संस्मृतः; B₁ संमतः; T₃. 4 सोऽभवत् (for स स्मृतः). — B₁. 3 D₅ D₂ T₂-4 G₁. 3-5 om. line 4. — (L. 4) D₁ रुचकस् (for रुक्). K₁. 3 V₁ D_n D₃. 4 राजा (for राज-).]

— °) K N₂. 3 V B₂ D_n D₃-6 G₂ रुरुकस्य; B₁. 2 (marg.). 3 D₅ D₂ T₂-4 G₁. 4 विजयस्य; D₁ रुचकस्य (for रोहितस्य). — °) K₄ V₂ D₁. 5 च (for तु). — After 23, K N₂. 3 V B D₁-5 T₂-4 G₁. 4 ins. :

207* शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पल्लवैः सह ।

[T₄ काम्बोजैः (for -काम्बोजैः). K₁ पल्लवैः; K₂ V₂ D₃ पल्लवैः; K₄ च पुत्रैः; D₁ प्रहृदैः; T₃. 4 G₄ पल्लवैः (for पल्लवैः).]

24 °) Some Mss. हैहयास् (for हे°). — °) K₃ D_n D₄ M₁. 3 निरसन्ति (for °स्यन्ति). B₁ मुनिम् (for नृपम्). — °) K₂ D₁. 4 सत्ययुगे; N₁ धर्मस्ततो; V₃ परो (for °युगे).

25 °) K₃ N₁ D₅ D₈ T₁. 2 G M₄ सगरं तु (G₅ °रस्तु) सुतं बाहुर (G₄. 5 °हुं). — °) T₂ G M₄ लेभे (for जज्ञे). M₂ स हि (for सह). K₁. 3 D_n ह; N₂. 3 T₁. 3. 4 G₂ च (for वै). D₈ लेभे स सगरेण वै. — M₄ om. 25°-26°. — °) D₂ ऊर्वस्य (for औ°). S₁ K₁. 3 T₁. 4 G₂. 4 आगम्य (for आसाद्य).

26 M₄ om. 26 (cf. v. 1. 25). — °) V₂ [अ]थ; D₃ M₁ स; D₈ G₃. 5 [अ]सौ; T₁. 2 G₁ तु (for च). — °) K₂. 4 N₂. 3 V₁. 3 D₂. 4 T₃. 4 सर्वा (for हत्वा). — °) S₁ G₃ केकयास्; some Mss. हैह° (for -हेह°).

27 °) K₄ पल्लवानां; some Mss. पल्लव°, पल्ल° and पल्ल-वातो (for पल्ल°). — °) D₂. 5 T₂ G₁. 4 M धर्मान् (for धर्म°). K₃ D_n D₅ न्यरसद् (for नि°). K₂ N₃ V₁. 3 B₁ D₁ अच्युत; B₂ अच्युत (for अच्युतः). — T₁ om. (hapl.) 27°-29°.

जनमेजय उवाच ।

कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ।
 किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ २८
 धर्मं कुलोचितं क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ॥ २९
 वैशंपायन उवाच ।
 बाहोर्व्यसनिनस्तात हृतं राज्यमभूत्किल ।
 हेहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्धं विशां पते ॥ ३०
 यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पल्लवाः खशाः ।

— °) D₈ T₂ G₁-3. 5 ह (D₈ फ)लानां च (for क्षत्रियाणां). K₂. 4 N₂. 3 V₁. 3 D₁-3 नृप-; D₄ द्विज- (for कुरु-). — °) K₁. 3. 4 D_n D₅ T₃ G₂. 4. 5 स (for च). D₃ सर्वशः (for धर्मवित्). — After 27, K₂. 4 N₂. 3 V B D_n D₅ D₁-5 T₃. 4 ins. an addl. colophon [Mention of Khila : K₂. 4 N₂ V₂. 3 B D_n D₅ D₁-4. — Adhy. name : K₂. 4 N₃ V B₂. 3 D₅ D₁-5 त्रिशङ्कुचरितम्; N₂ B₁ शङ्कुचरितम्. — Adhy. no. : N₃ V₁ D₃ 12; V₂. 3 B₂ D_n D₅ 13; D₁. 4 T₃. 4 11].

28 T₁ om. 28 (cf. v. 1. 27). — °) N₁. 2 स कथं (by transp.). K₂. 4 N₂. 3 V₁. 3 B₂ (marg. as in text) D₁. 4 T₃. 4 जज्ञे; G₂. 4 राजा (for जातो). — °) K₂ N₂. 3 V B₁. 2 D₂. 4 M₁ [अ]च्युत; B₃ [उ]च्यताम्; T₃ [अ]नघ (for [अ]-च्युतः). — M₃ om. (hapl.) 28°-29°. — °) K₁ T₃ G₄ शकानां स (for °दीनां). — °) S₁ महात्मनाम् (for महौजसाम्).

29 T₁ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 27). M₃ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 28). — °) K₂ N₂. 3 V₁. 3 D₁-5 T₃. 4 धर्मां न्कुलोचितान् राजा; K₄ धर्मां कुलोचिताद्राजा. — °) K₂ कस्मान्; K₄ N₂. 3 V₁. 3 D₁-4 T₃. 4 क्रुद्धो; D₅ om. (for राजा). K₂ N₁. 3 V₁ B D₁. 4 [अ]च्युत (for °तः). — °) G₁ एतस्मिन् (for °न्मे). N₁ आख्याहि (for आचक्ष्व). — °) T₂ G₁ कथामिमाम् (for तपोधन).

30 °) D₄ राष्ट्रम् (for राज्यम्). — °) Some Mss. हैह-वैस् (for हे°). — °) S₁ तात; M₃ चापि (for सार्धं). D₈ T₂ G M₄ समागतैः (for विशां पते).

31 °) T₂. 3 G₁ काम्बोजाः (for काम्बोजाः). N (except D_n D₅) T₁. 2 G₁. 3. 3 M तथा (for खशाः). — B₁ D₃ T₃. 4 ins. after 31^{ab}: T₂ G₁. 4 after 37^{cd} :

208* कातिसर्पा माहिषिकाः पारदाष्टङ्गणाः शकाः ।

[B₁ G₄ कोलि-; D₂ केलि- (for काति-). T₃ माहिषिकाः

सगरचरितम्]

हरिवंशपर्व

[10. 41

एते ह्यपि गणाः पञ्च हेययार्थे पराक्रमन् ॥ ३१
 हृतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ।
 पत्न्या चानुगतो दुःखी वने प्राणानवासृजत् ॥ ३२
 पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 सपत्न्या च गरस्तस्या दत्तः पूर्वमभूत्किल ॥ ३३
 सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत ।
 और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवारयत् ॥ ३४
 तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ।
 व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ३५
 और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महात्मनः ।
 अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ।

आग्नेयं तं महाभागममरैरपि दुःसहम् ॥ ३६
 स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वितः ।
 हेययान्निजधानाशु क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ।
 आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ३७
 ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तथा ।
 पह्वांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितो नृपः ॥ ३८
 ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ।
 वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ ३९
 वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः ।
 सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाभयं तदा ॥ ४०
 सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।

C 779
B I. 14, 15
P I. 14, 15

(for मा°). T2 G1 तोळिसर्पान्माहिषकान् (for °). D2 G4
 स्वशाः (for शकाः).]

— °) Ś1 K1.3 ह्यरि-; K4 दैत्य-; Ñ2 V1 क्षत्र-; D1 T1
 ऽन्येऽपि; D2 चापि; D3 ह्यत्र; D4 रिपु- (for ह्यपि). — °)
 Some Mss. हैहयार्थे (for हे°).

32 °) Ds1 हृत्- (for हृत्-). Ñ3 V1 T2 तथा (for तदा).
 M1 राजन् (for राजा). — °) M1 च (for वै). Ñ3 V1 गतः
 (for ययौ). — °) M1-3 दुःखाद् (for दुःखी). — °) Ś1
 K1-3 T3 G4 स वै; Ñ1 V2 B Ds तत्र; D3 ततः (for वने).
 — After 32, K4 ins. :

209* वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं तत्पत्न्यनुमरिष्यती ।

और्वेण जानतात्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥

33 T1 M1.2 om. 33^{ab}. — °) T3.4 पत्नी तु बाहोर्या
 चैव. — °) D3 ऽन्वियात्; D5 ऽन्वयात् (for गत्वा). — °)
 Ś1 Ñ2.3 V1.3 B Dn Ds D1-4.6 T2 G1.3.5 M1 तु (for
 च). K3 T3.4 गरं (for गरस्). Ñ3 V3 B Ds D5 तस्यै;
 M1.2 दत्तस् (for तस्या). — °) K1.4 B3 Ds1 D2 दत्त-;
 K2 D4 T3.4 दत्तं (for दत्तः). Ś1 ततः किल; V2 किलानघ;
 B2.3 Ds1 तदा किल (for अभूत्किल). D6 T1.2 G M दत्तो
 (M1.2 तस्या) गर्भजि (T1 ° भे जि) घांसया.

34 °) D5 च (for तु). Ś1 K3 Ñ2.3 Dn D1.6 T3.4
 चिति (for चितां). — °) T2 G M2-4 वने समधि (T2 G1
 ° ति) रोहति. — °) Ś1 V1 M1.2 तु (for तां). — °) V1
 कारुण्यात्तामवारयत्.

35 °) D3 तु (for च). Ś1 तद्गर्भो; V2 गर्भश्च; B2 Ds
 गर्भः स (for तं गर्भं). — °) K2 Ñ3 V1 महाभागा; K4 Ñ2
 D1-3 T3.4 भाग; V3 राज; D2 तेजाः; D4 भागं (for बाहुं).

— °) Ś1 Ñ2 V2.3 B2.3 D5 T1 सगरो नाम पार्थिवः.

36 °) M3 तज् (for तु). G5 कर्माणि (for कर्मादि).

— °) D6 T1.2 G1.3.5 M1.4 कृत्वा तस्य (by transp.).

— °) D6 T2 G1.5 M4 वेदाज्; T1 वेदं (for वेद-). K3

(marg.). Ñ2.3 V1.3 Dn D1.3.4 T3.4 अध्याप्य (T1

धीत्य) वेदानखिलांस (Dn1 ° लं); D2 ° प्य वेदान्प्रबलांस. — °)

D4 ततोऽस्त्रं प्रत्यपद्यत. — °) Ś1 Ñ2.3 V1.3 B Dn Ds D1

T1.4 आग्नेयं तु; D2 ° यं सु; D5 T2 G1.3.5 ° यास्त्रं (for ° यं

तं). K4 Ñ2 Dn1 D4 बाहुम्; Ñ3 Dn2 D1.3.5 बाहुर;

V1 भीमम्; B1.2 (marg.) Ds T4 घोरम् (for भागम्).

— °) Ñ2 वासवैरपि दुर्जयम्.

37 °) T3.4 स तेनाजौ स्ववीर्येण. — °) D1 स्वबलेनैव (for

बलेन च). K2 दुर्जयो देवदानवैः. — °) K2.4 Ñ2.3 V D1-5

T3.4 हैहयांस्तालजङ्घांश्च. — °) K3.4 Ñ2.3 V D1-5 T3.4

जङ्घे (for क्रुद्धो). — After 37^{cd}, T2 G1.4 ins. 208*

— °) K3 च लोके तु; V2 ततो लोके (for च लोकेषु).

38 °) K1 च (for स-). — °) T G M4 तदा (for

तथा). — °) V2.3 B Ds. [अ]पि; D6 T1.2 G स (for

[ए]व). Ñ1 पारदांश्चापि निःशेषान्; M1-3 बाहिकांश्चापि निः.

— °) Ś1 K1.3 Dn किल; G4 M तदा (for नृपः).

39 °) K2.4 Ñ2.3 V1 D1-4 T3.4 प्राप्ताः (for गत्वा).

— °) K2.4 Ñ2.3 V1 D1.2.4 प्रणमुस्तं (V1 D2 ° स्ते) (for

प्रणिपेतुर्). B3 Ds D6 T1 G3.5 मनीषिणः; T1 महासुनिम्

(for मनीषिणम्). D3 प्रणमुस्तं मुनिं क्षणात्.

40 Ś1 om. 40^{ab}. — °) B2.3 Ds D6 T1.2 G1.3.5 M

सपि (for तु). D3 सर्वान्; D6 T2 G1.5 M कृत्वा (for हृत्वा).

— °) K2 समये तान् (for येन). M4 महासुनिम् (for

10. 41]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

धर्म जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह ॥ ४१
 अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् ।
 यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ ४२
 पारदा मुक्तकेशास्तु पल्लवाः श्मश्रुधारिणः ।
 निःस्त्राध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥ ४३
 शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च विशां पते ।
 कोलिसर्पा माहिषका दर्वाक्षोलाः सकेरलाः ॥ ४४

द्युतिः). — ^a) K₁ (sup. lin. as in text) D₂ M₃ वरं
 (for [अ]भयं). Ś₁ ततः (for तदा).

41 ^a) T₁ M₁ तां (for स्वां). Ñ₁ V_{2,3} B Ds M_{1,3} तु
 (for च). — ^b) Ñ₁ ह; B₃ तु (for च). — ^c) V₃ B₁ D₃
 तेषां च; D₁ वै तेषां (by transp.). M_{1,2} तेषां जघान धर्मान्वै
 (M₁ मं वै). — ^d) K₁ तेषामन्यं; Ñ_{1,3} V B_{1,3} वेषानन्यांश्च
 (for न्यत्वं). Ś₁ च (for ह). D₂ वेषत्यागं चकार च.

42 ^b) Ś₁ K₁ D₅ T₁ मुण्डं कृत्वा (for मुण्डयित्वा).

43 ^a) K₂ V B Ds D_{3,6} T₂ G_{1-3,5} M₄ पा(G₂ दा)-
 रदान्मुक्तकेशाश्च (B₃ D₆ T₂ G_{1-3,5} M₄ स्तु). — ^b) G₁
 corrupt. M₁₋₃ बाहिकाः; some Mss. पल्लवान् (for पल्लवाः).
 M₄ पल्लवान्श्मश्रुधारिणः. — ^d) Ś₁ (marg. as in text) महा-
 मुने; K_{1,3} रथाः (for त्मना).

44 M₂ om. (hapl.) 44-45. M_{1,3} om. 44^{ab}. — ^b)
 K_{2,4} Ñ_{2,3} V B_{2,3} Ds D₁₋₅ T₃ पारदाः पल्लवास्तथा. — ^c)
 Ś₁ K_{1,3} कोलिसर्पा; Ñ₁ Dn कोलसर्पा; D_{2,6} कालं; D₃
 कालशापाः; T₂ G_{1,2} तोलिसर्पा; T₃ कातिं; G₃ कालिं; M₄
 तोलिसका (for कोलिसर्पा). Ñ₂ V_{2,3} B₁ Dn D₁₋₅ T_{1,3,4}
 G₄ समहिषा; Ds D₆ G₁ माहिषि(D₆ षी)का; M_{1,3} महिषका
 (for माहिं). K_{2,4} कौन्ति(K₄ कालि)सर्पाः समहिषा. — ^d)
 K₁ V₁ Dn D₁₋₃ दार्वाश्च; Ñ₁ Ds दर्पाश्च; Ñ_{2,3} द(Ñ₃ दा)-
 दाश्च; D_{4,5} T_{1,4} G₄ दार्वाश्च (for दर्वाश्च). Ś₁ स्वशैः सह;
 G₄ सपल्लवाः (for सकेरलाः). D₆ अवाक्क्षोलाः सपल्लवाः; T₂
 G₁ M₃ दर्पाः क्षोलाः (M₄ दर्पाक्षोलाः) सपल्लवाः; T₃ दाराश्चोराः
 सकेरलाः; G_{2,3,5} दर्वाः क्षोलाः स(G₃ दर्पाक्षोलस)पल्लवाः;
 M_{1,3} दर्पाक्षोलाश्च पल्लवाः. — After 44, K₄ (first time)
 Ds ins. 210*.

45 M₂ om. 45 (cf. v. l. 44). D₂ repeats 45 after
 210*. — ^a) T₂ G₁ ते सर्वे (by transp.). — G₃ om. 45^{cd}.
 T₃ repeats 45^{cd} after the repetition of 210*. — ^c) D₆
 T_{1,2} (both times) G_{1,4,5} M_{1,3} तात (for राजन्).
 — K_{1-3,4} (second time) Ñ_{2,3} V B Dn Ds D_{1,3-5}
 T₃ (first time). 3, 4 G₄ ins. after 45: K₄ (first time)
 after 44: D₆ after the first occurrence of 45: D₆ G₂.

सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः ।

वसिष्ठवचनाद्राजन्सगरेण महात्मना ॥ ४५

स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुंधराम् ।

अश्वं विचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥ ४६

तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ।

वेलासमीपेऽपहतो भूमिं चैव प्रवेशितः ।

स तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः ॥ ४७

3, 5 after 45^{ab}: T₂ (second time) G₁ cont. after 213*.

210* खशास्तुषाराश्चीनाश्च मद्राः किष्किन्धकास्तथा ।

कौन्तलाश्च तथा वज्राः शाल्वाः कौङ्कणकास्तथा ॥

[(L. 1) Dn D_{1,3,5} T₂ (first time) खशास्तुषारांश्ची-
 नां (T₂ श्चोलां)श्च; D₄ खशास्तुखारान्दरदान् (for ^a). Ñ₂ V₃
 B₁ D₆ G₂₋₄ कैष्किन्ध(G_{2,3} ण्धि)कास्; T₂ (second time)
 रैवन्धिकास् (sic); T₄ कर्षन्ति (for किष्किन्ध). Dn D_{1,3,5}
 T₂ (first time) मद्रान्किष्किन्धकास्तथा; D₄ मद्रांश्च पुण्ड्रकां-
 स्तथा; G₁ मद्राश्चैव डिशास्तथा (for ^b). — (L. 2) K₁ D_{4,5}
 कोशलाश्च; K₂ T₄ कुन्तं; B₁ Dn Ds T₂ (first time)
 कौन्तलांश्च; D₃ केरलांश्च; D₆ T₃ G₅ कुन्तलांश्च (for कौन्तलाश्च).
 Ñ₃ V₁ तु (for च). V₁ [अ]म्बष्टाः; Dn D_{1,3} वज्राञ्च; D₄
 वीराञ्च; T₃ अङ्गाः (for वज्राः). K₃ शाल्वान्; D₂ शल्काः (for
 शाल्वाः). K₂ कुङ्कुणकास्; V₃ कौङ्कणं (for कौङ्कणकास्). Dn
 D_{1,3} T₂ (second time) शा(T₂ सा)ल्वान्कौङ्कणकास्तथा; G₁
 विल्वाः कौङ्कणकास्तथा (for ^b).]

46 ^b) Ñ₂ D₆ [ए]नां (for [इ]मां). — ^c) K_{1,3} Ñ₃
 V_{1,3} D₄ T₁ G₃₋₅ M₄ वै; Ñ_{1,2} V₂ B Dn Ds D₅ T_{3,4}
 प्र-; M₃ हि (for वि-). D₂ M₂ अश्वं वै मोच(M₂ निश्चार)
 यामास.

47 ^c) K₃ स्थ (for स्प-). — ^d) B₃ भूमौ; D₃
 भूम्यां (for भूमिं). — After 47^{cd}, K₄ (marg.) ins.:

211* तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरंदरः ।

हत्वा कपिलपार्श्वे तं बद्ध्वागान्धरीं पुनः ॥

सुमत्यास्तनया दत्ताः पितुरादेशकारिणः ।

तानि षष्टिसहस्राणि हयरक्षणतत्पराः ॥

— ^a) G₃ तान्देशांस् (for तं देशं). Ś₁ V₂ G_{1,3} तथा (for
 तदा). — ^c) T_{3,4} वीर्यवान् (for पार्थिवः). D₆ शोधयामास
 पार्थिवः.

48 ^a) K₁ तत्र; K₃ Ñ₁ V_{2,3} B Dn Ds D₆ तदा (for
 ततस्). D₆ T₂ G_{1,2} M₄ आसेदुस्तत्र देशे तु. — ^b) Ñ₁ रसा-
 तले (for महार्णवे). — ^c) D₆ -पूरुषं (for -पुरुषं). B₁ दिव्यं
 (for देवं). K₂₋₄ Ñ₂ Dn D_{1,2,4,5} T_{3,4} तमादिदेवं पुरुषं.
 — ^d) D₆ T_{1,2} G विष्णुं (for कृष्णं). Ś₁ सनातनम् (for

सगरचरितम्]

हरिवंशपर्व

[10. 58]

आसेदुस्ते ततस्तत्र खन्यमाने महार्णवे ।
 तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् ।
 विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषं तदा ॥ ४८
 तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ।
 दग्धाः सर्वे महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ ४९
 बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा बर्हिद्रथो नृपः ।
 शूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वंशकरा नृप ॥ ५०

प्रादाश्च तस्मै भगवान्हरिर्नारायणो वरम् ।
 अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तिनीम् ।
 पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ॥ ५१
 समुद्रश्चाध्वमादाय ववन्दे तं महीपतिम् ।
 सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य ह ॥ ५२
 तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान् ।
 आजहाराश्वमेधानां शतं स समहायशाः ।

C 794
 B 1.14 30
 P 1.14. 30

प्रजापतिम्). — °) D6 T1 G M4 कृष्णं (for विष्णुं). — °) K2.4 तपन्तं (for स्वपन्तं). T3.4 तथा (for तदा). K1.3 B2.3 Dn Ds D4 G2.4 स्वपन्तं पुरुषोत्तमम्; D6 T1.2 G1.3.5 न्तं पुरुषर्षभम्; M1-3 साक्षान्नारायणं तदा. — After 48, K4 ins. :

212* हयमन्त्रेषमाणास्ते समन्तादयस्खनन्महीम् ।
 प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददशुः कपिलान्तिके ॥
 एष वाजिहरश्चोर आस्ते मीलितलोचनः ।
 हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः ।
 मुष्टिप्रहारैरहनन्नुन्मिषे तदा मुनिः ॥ [5]

While D6 T1.2 G M ins. after 48 :

213* स्रष्टारं सर्वभूतानां साध्यं नारायणं तथा ॥
 तस्य गत्वा समीपे तु सोऽयं चोर इति ब्रुवन् ।
 गृह्यतां बध्यतामेष नोऽश्वहर्ता सुदुर्मतिः ॥
 ततस्ते पाशमुद्यम्य ग्रहीतुं तं महाद्युतिम् ।
 उपाक्रामंस्तदा सर्वे सागराः कालचोदिताः ॥ [5]

[T1 M1-3 om. (hapl.) line 1. — (L. 1) G2 साक्षान् (for साध्यं). D6 G4 तदा (for तथा). — (L. 2) D6 समीपं (for °पे). — (L. 3) G4 ग्रस्यतां (for गृह्य°). D6 भर्त्यताम्; G2.4 M4 बध्यताम् (for बध्य°). G3 सोऽयं (for एष). T2 G1.5 सश्वं हत्वा (for सश्वहर्ता). G3-5 M4 तु (for सु-). — (L. 4) M2.3 ग्रहीतुं ते समुद्यताः; M4 om. (for °). — M1-3 om. line 5. — (L. 5) M4 उपक्रामंस्तदा (for उपाक्रामंस-).]

— After the above, T2 (second time) G1 cont. 210*, which is followed in T2 by the repetition of 45°d. While T3 ins. after 48 :

214* ददशुः सागराः सर्वे सायुधास्तं प्रदुदुवुः ।

49 °) K2-4 V1 D2 तेजसा प्रति (K4 D2 °त्य) बुध्यतः; D6 G5 प्रत्य (G5 °ति) बुध्यत तेजसा; T1.2 G1.3.4 M4 प्रतिबुध्यस्ते तेजसा. — °) S1 K1.3 Dn T1 G2.5 ते वै (for सर्वे). — °) S1 तेऽव-; K1 चाव-; D3 त्वेव (for त्वव-).

50 °) S1 K1.3 V2 बर्हकेतुः; D4.6 T2 G1.5 बर्हि° (for

बर्हि°). — °) S1 K N2.3 V Dn Ds2 D1-3 धर्मरथो; D4.5 T3.4 धर्मरतो (for बर्हिद्रथो). — B3 om. (hapl.) 50°d. — °) S1 कुरुः (for शूरः). N1 V3 B1.2 पञ्चनदश्च; G2.3.5 M1.3.4 वनश्च (for जनश्च). K2.4 N3 V1.2 Dn D1-5 T3 नाम (for चैव). N2 शूरः पञ्चबलो नाम. — °) N1 B1 Dn Ds2 D3.4 T1.4 G2.4 M2-4 वंशकरो (for °करा). K1.4 N2.3 V1.3 D1.2.6 नृपाः; K2 T3 सुताः; N1 V2 B1 सभवन्; T4 सुतः (for नृप). — After 50, T3 ins. :

215* अंशुमन्तं तदाज्ञाप्य पात्रमश्वार्थमच्युतम् ।
 प्रतीक्षमाणस्तत्रैव दीक्षितः संव्यतिष्ठत ॥
 पितृणां पदवीं गत्वा स ददर्श हरिं प्रभुम् ।
 मूर्ध्ना प्रणम्य तं देवं प्रह्वीभावेन चास्थितः ॥

51 °) K2.4 N3 V1 D1-4 स तस्मै; N2 V3 तस्मै स (for च तस्मै). — °) S1 K1.3 Dn D3.4 T4 G2 वरान् (for वरम्). — °) T2 अक्षयं (for °यं). — For 51°d, T3 subst. :

216* ततः स भगवान्देवो दत्त्वा चाश्वं वरं ददौ ।
 सगराय महाराज.

— °) S1 [अ]स्य (for [अ]पि). K2.4 [अ]तिवर्तिनीम्; K3 Dn [अ]नपायिनीम्; D4.5 T3 G4 [अ]निवर्तिनीम्; D6 T2 G1-3.5 M4 [अ]विनाशिनीम्; T1 damaged (for [अ]निवर्तिनीम्). — °) S1 प्रभुः; D3 M1-3 विभुं (for विभुः). — °) K2.4 N Dn Ds2 D2.3.5.6 T1.3.4 G2-4 स्वर्गे (for स्वर्गे). K2 कुलम् (for [अ]क्षयम्). — After 51, K3 Dn T3 ins. :

217* पुत्राणां चाक्षयाल्लोकांस्तस्य ये चक्षुषा हताः ।

52 °) D6 [अ]श्वम्; some Mss. [अ]र्धम् (for [अ]र्धम्). — °) S1 ह (for तं). — °) S1 तदा लोके; K1 D1 M4 तदा (M4 °तो) लेभे; B2 च लेभे वै (for च लेभे स). — °) S1 V2 Dn2 M तस्य तेन (by transp.). S1 K1.3 B2.3 Dn Ds G2-4 वै; G1 सः; M4 हि (for ह).

53 °) D6 T1.2 G M4 समुद्राल्लब्धवांस्तथा (D6 T1 G2.5 °दा). — °) D6 T2 G M4 शतानि (for शतं स). K3 सु- V2 च (for सु-). M1-3 महाबलः (for °यशाः). — °) Dn Ds D1 तु (for च). K2 सहस्राणां (for °णि). — °) K2-4

10. 53]

हारिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 795
B I. 14. 30
P I 14. 30

पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ॥ ५३
जनमेजय उवाच ।

सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महाबलाः ।
विक्रान्ताः षष्टिसहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥ ५४
वैशंपायन उवाच ।

द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ।
और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तन्निबोध नराधिप ॥ ५५
षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तरस्विनाम् ।

Ñ₂ V₂ D₁₋₄ षष्टि (for षष्टिस्). M_{1.3} श्रुतिः (for श्रुतम्).
— After 53, D₆ ins. 218*. While N (except S₁ K₁ Ñ₁) T_{3.4} M₄ ins. (D₆ after 218*) an addl. colophon [Mention of the Epic: K₃ D_n D_{s2} T₃ M₄.
— Mention of Khila: K₃ V₃ B D_n D_{s1} D_{1-4.6} M₄.
— Adhy. name: K₂ Ñ₂ V₃ D_{s2} D₁₋₄ स (Ñ₂ सा) गरोत्पत्तिः; K_{3.4} Ñ₃ V_{1.2} B_{2.3} D_{s1} D₅ स (K₃ सा) गरोत्पत्ति-
चरितम्; B₁ सगरोपाख्यानम्. — Adhy. no.: K₃ Ñ₃ D_{1.4-6} T_{3.4} 12; V₁ D₃ 13; V_{2.3} B₂ D_n D_{s3} 14].

54 ^a) K_{2.4} Ñ_{2.3} V₁ D_{1.3.4.6} T_{1.2} G M_{1.4} विप्र;
D₂ पुत्राः; M₂ ब्रह्मन् (for वीराः). — ^b) K₃ D_n D₅ G₄
महात्मनः (for बलाः). — ^c) T₁ M_{1.2} -साहस्रं; G_{3.5} -पुत्रा
हि (for साहस्रा). G₄ विक्रान्तं षष्टिसहस्रं. — ^d) M_{1.2}
निहताः (for विधिना). K₁ ते; D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ वै (for
वा). M₃ निहताः केन वा हताः.

55 D₆ om. 55^{ab}. K Ñ_{2.3} V B D_n D_s D₁₋₅ T_{3.4}
G_{1.4} ins. after 55^{ab}: D₆ after 53:

218* ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता ।
कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ।
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥

[(L. 1) T_{3.4} G_{1.4} सुकेशी (for केशिनी). V₂ B_{1.2} D_s
D₆ नामतः; B₃ भारत (for विश्रुता). — (L. 2) K_{1.3} D_n
सा तस्य; V₂ B D_s महती (for या तस्य). T₄ सती (for
पत्नी). K₁ -रूपिणी; K₂ -धर्मिणः; K₃ -धामिका (for -धर्मिणी).
C_{sp} ईलिनी नाम नामतः (for ^b). ☞ C_s: कनीयसी पत्नी ईलिनी-
संज्ञा । ☞]

— ^c) K₃ मृगपुत्रो; Ñ₁ V₂ B_{1.2} D_s और्वस्तयोर् (for
स्ताभ्यां). — ^d) K₂₋₄ V₃ D_n D_{1.4.5} T_{1.3.4} G₂₋₅ M₄
नराधिप; Ñ₁ V₂ B D_s नरोत्तम; Ñ₂ जनेश्वर; M₃ नरपंथ
(for नराधिप).

56 ^a) G₁ षष्टिः; G₄ षष्टिः (for षष्टिं). K₂ D₆ T_{1.2}
G₃₋₄ सहस्राणां (for स्राणि). — ^b) K₃ D_{3.4} कुलं विना; Ñ₂

एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ ५६
तत्रैका जगृहे पुत्राल्लुब्धा शूरान्वहंस्तथा ।
एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह ततो मुनिः ॥ ५७
राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः ।
इतरा सुषुप्ते तुम्बं बीजपूर्णमिति श्रुतिः ॥ ५८
तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसंमिताः ।
संवभूवुर्यथाकालं बबृधुश्च यथासुखम् ॥ ५९
घृतपूर्णेण कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधुस्ततः ।

D₁ तपस्विनाम्; Ñ₃ V_{2.3} B D_n D_{5.6} T₂₋₄ G M₄ तपस्विनी;
D_s D₂ तरस्विनी; T₁ मनस्विनी (for तरस्विनाम्). — ^c)
K₄ D₂₋₄ वंशकरं (for धरं). K_{2.3} G₄ चैका; M₄ चैव (for
त्वेका). D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} एकं वंशकरं चैका (T₁ व; G₅ कं).
— ^d) G₄ यद्विष्टं (for यथेष्टं). D₅ यथेष्टं वरवर्णिनी.

57 ^a) S₁ लुब्धा; K₃ D_n शूराल्ल (for पुत्राल्ल). — ^b)
S₁ K_{1.3} D_n पुत्राल्ल; K₂ D₁ लुब्धा; Ñ अन्यान्; V₁ D_{s1}
D_{4.6} T₁ G_{2.3} M_{1.4} लुब्धाञ्; V₃ T₄ G₄ M₃ लुब्धा; D_s
उच्चाञ्; D₃ युद्धः; T₃ G₁ (sup. lin.) लुब्धाञ्; T₃ चण्डाञ्;
G₁ वीराञ् (for लुब्धा). D_{n1} लुब्धा; D_{n2} लुब्धा (for शूरान्).
V₂ तथा बहून्; D₆ G₅ M₁ बहूंस्तदा (for स्तथा). — ^c) V₂
D₆ T_{1.2} G_{1.5} M वंशकरं (for धरं). K₃ G₃ चैका; M₄ चैव
(for त्वेका). — ^d) K₁₋₃ D_{1.3.4} T₂ G_{1.3.5} M च तैर्;
B_{2.3} D_s T₃ महा; D_n D₅ T_{1.4} G_{2.4} च तां; D₆ च वै
(for ततो). — After 57, Ñ_{2.3} B_{1.2} D_n D_s D₅ ins.:

219* केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।

58 M₂ om. 58^{ab}. — ^a) D₆ T₂ G₁ एकः (for राजा).
Ñ₁ पञ्चनदो; Ñ₂ बलो; V₂ D₂ G₂₋₅ M_{3.4} वनो; T₄ सम
असो (for पञ्चजनो). — ^b) S₁ बभूव च; K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3}
D_{1.2.4.5} स बभूव; D_n D_{s1} G₄ बभूव स (for व सु). Ñ₁
महाद्युतिः; D₆ T_{1.2} G_{1.3} M₄ महायशः (for बलः). V₂
B₁ बभूव स महाद्युतिः. — ^c) K₂ Ñ_{2.3} V B D_n D_s D_{1.2}
5.6 T_{1.3.4} G₂ तुम्बी (for तुम्बं). — ^d) K_{2.3} Ñ V B D_n
D_s D_{2.5} T G_{2.4.5} पूर्णाम् (for पूर्णम्).

59 ^a) S₁ K₁ तत्र षष्टिं; Ñ₃ V₁ M₁ ततः षष्टिः; B₃ D_s
D₃ तत्र षष्टिः; D₂ षष्टिं पुत्रं (for तत्र षष्टिः). — B₃ om.
(hapl.) 59^b-62^a. — ^b) T₂ G₁ गर्भास्तेनैव निर्मिताः. — ^c)
S₁ K_{1.3} D_n T₄ G₃ यथाक्रमम् (for सुखम्).

60 B₃ om. 60 (cf. v. l. 59). G₂ om. (hapl.) 60^a-61^b.
— ^a) M₁₋₃ कुण्डेषु (for कुम्भेषु). — ^b) V₃ B_{1.2} D₆ T_{1.2}
G₁ M₄ निदधे (for धुस्). K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_{s2} D_{1.2}
4.5 G₁ तदा; D₃ T₂ तथा; M₁₋₃ स्त्रियः (for ततः). D_n

सगरवंशः]

हरिवंशपर्व

[10. 68

धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीः पोषणे नृप ॥ ६०
 ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथाक्रमम् ।
 कुमारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ ६१
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्नुप ।
 शुक्रादलाबुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपतेः ॥ ६२
 तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ।
 एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ ६३
 सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् ।
 दिलीपस्तस्य तनयः खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ ६४

येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ।
 त्रयोऽभिसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ ६५
 दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ।
 यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभुः ।
 समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वे त्वकल्पयत् ॥ ६६
 भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ६७
 अम्बरीषस्तु नाभाभिः सिन्धुद्वीपपिताभवत् ।
 अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ ६८

C 814
B I. 15, 18
P I. 15, 18

G₃ तान्गर्भाभिदधे पिता. — °) T₂. 3 G₃ धात्रीं (for धात्रीश्).
 — °) D₂ तावन्तीः; T₁. 2 °तां; T₃. 4 तेषां वै; G₃ तावतीं
 (for °तीः). K₁. 3 D_n तावतीरेव पोषणे.

61 B₃ om. 61 (cf. v. 1. 59). G₂ om. 61^{ab} (cf. v. 1.
 60). — °) K₄ संबभूवुर (for समुत्तस्थुर). K₂ Ñ₂. 3 V₁. 3
 D T G₁. 3-5 M₄ सुखम् (for क्रमम्). — °) M₁. 2 साग-
 रास् (for कुमां). K₂ यथाकाले; V₂ कामं; D₃ न्यायं (for
 कालं). D₆ T₁. 2 G M₄ ववृधुश्च कुमारस्ते.

62 B₃ om. 62^a (cf. v. 1. 59). — °) Ś₁ K₁. 3 Ñ₁
 V₂. 3 D_n D₁. 4 षष्टिं; K₂. 4 D₂. 3. 6 षष्टि- (for षष्टिः).
 — °) B₂ प्राभवन् (for अं). T₃. 4 तथा समभवन्नुप. — °)
 Ñ₂ V₂. 3 B D_n D₅ (marg. as in text). 2. T₂ G₁. 4
 गर्भाद्; some Mss. शुक्राद् (for शुक्राद्). — °) T₄ जाता
 हि (for जातानि). Ñ₂ D₂ तले (for पतेः).

63 °) Ñ₁ पञ्चनदो; Ñ₂ बलो; G₂-5 M °वनो (for
 जनो). — After 63, D₆ T₂ G₁-3. 5 M₃ ins. :

220* असमञ्ज इति प्राहुस्तस्य पुत्रोऽंशुमानभूत् ।

[G₃ ख्यातस् (for प्राहुस्). D₆ G₂ M₃ असमञ्जेति यं प्राहुस्
 (for °).]

64 °) Ś₁ अतः; M₄ ततः (for सुतः). Ñ₁ नदस्य; Ñ₂
 बलस्य; T₂ G₁-4 M °वनस्य (for जनस्य). K₄ [अ]भूद् (for
 [आ]सीद्). — °) D₆ T₁-3 G₁-3 M₁. 2 कीर्तिमान् (for वीर्य-
 वान्). — °) Ś₁ K Ñ₂. 3 V₁ B₁ D_n D₅ D₁-5 T₃. 4 G₂-4
 दिलीपस्तनयस्तस्य. — °) K₂ स श्रुतः; Ñ₁ विश्रुतिः; T₃ नः
 श्रुतः (for विश्रुतः). D₄ खट्वाङ्गस्तस्य चात्मजः.

65 Ñ₁ repeats 65 after 73^{cd}. — °) Some Mss.
 [आ]गम्य (for °त्य). — °) Ś₁ T₁ हि; K₁. 3 Ñ₁ (second
 time) D_n D₄ G₂-4 ऽनु- (for ऽभि-). B₂ संहिता; G₃
 संस्थिता (for संधिता). T₂ G₁ त्रयो हि संभृता लोका. — °)
 G₁ मिथ्या; G₂ (inf. lin.) धृत्या (for बुद्ध्या). Ñ₁ (second

time) D₅. 6 G₄ M₄ सत्त्वेन (for सत्येन). K₂ वानघ; D₂
 वा तथा; T₃ भारत (for चानघ).

66 °) Ñ₂. 3 V₁ च (for तु). — °) K₄ Ñ₂. 3 V₁
 D₂. 3 महान्राजा; D₁ तेजा; G₃ भागो (for राजो). — °)
 K₃ स गङ्गां यः; T₁ यः स्वर्गं (for यः स गङ्गां). — °) Ñ₂
 V₃ समवातारयत्प्रभुः. — After 66^{cd}, N (except Ś₁ Ñ₁)
 T₂-4 G₁-3. 5 ins. :

221* कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ।

[K₁. 3 D_n सु-; V₃ B₁ वै (for स). T₄ महाप्राज्ञः (for
 भागः).]

— °) T₁ [ए]तां (for [ए]तां). — °) K₁ D₄. 6 T₂ G₁. 5 M₄
 [स]प्यकल्पयत्; Ñ₁. 2 V₃ च कल्पयत् (Ñ₂ V₃ °यन्); M₁-3
 चकार ह (for त्वकल्पयत्). K₂ Ñ₃ V₁ B D₅ D₅ T₁. 3. 4
 G₂. 4 दुहितृत्वेन कल्पयत् (K₂ B₁ D₅ D₅ °यन्); K₄ D₂
 °त्वमकल्पयत्. D₃ °त्वेन कल्पिताम्. — After 66, N (except
 Ś₁ Ñ₁) T₂-4 G M₄ ins. :

222* तस्मान्नागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ।

[V₂ कीर्त्यते (for कथ्यते). K₄ D₂ धर्म-; D₃ तत्त्व- (for
 वंश-). K₃ कीर्तनैः; D₆ T₃ G₁-3. 5 M₄ कोविदैः (for
 चिन्तकैः).]

67 °) K₂ जातः (for राजा). D₃ भगीरथस्ततो राजा.
 — K₄ om. 67^{cd}. K₁ reads 67^c-71^d on marg. (sec. m.).
 — °) K₁ N₃ नाभागस्य (for गस्तु). Ñ₃ (marg.) V₁
 सुतस्तस्य; Ñ₃ (also) सुतस्यासीत् (for शुं). T₁ नाभाग इति
 तस्यापि.

68 °) Ś₁ नाभागः; D₆ T₁. 3 G M °गत् (for °गि).
 K₄ श्रुतस्य पुत्रो नाभोऽभूत्. — °) D_n D₂. 6 T₁. 3 G M₄
 सिन्धुद्वीपस्ततो (D_n पो यतोऽभवत्. — G₃ om. (hapl.)
 68^{cd}. — °) D₆ T₂-4 G₄ M अयुतायुस् (for ताजित्).
 G₁. 3. 5 अयुतायुः (G₁ °योः) सुतस्वासीत्.

10. 59]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 814
B 1. 15. 19
P 1. 15. 19

अयुताजित्सुतस्त्वासीद्वतर्पणो महायशः ।
 दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥ ६९
 ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महीपतिः ।
 ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत् ॥ ७०
 कल्माषपादस्य सुतः सर्वकर्मैति विश्रुतः ।

69 °) K₂ G₄ च (for तु). D₆ T G₁. 2. 4. 5 M अयुतायुः-
 (T₂₋₄ G₁ 'योः) सुतस्त्वासीद्. — °) S₁ दृढपर्णो; V₃ भूतः;
 some Mss. ऋतु (for ऋत). D₆ पुत्रः परमधार्मिकः.
 ❀ C_s : ऋतपर्णः । ऋतानि पर्णानि अक्षज्ञानविषये विभीतकस्य
 नलाग्रे प्रदर्शितानि, येन स ऋतपर्णः । न तु ऋतुपर्ण इति ।
 तन्नाम अग्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिरित्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् । ❀
 — °) V₃ सौ (for वै). — °) K₂ G₁ -सखा (for -सखो).
 T₃ M₄ ऽभवत् (for बली).

70 °) D₄ च (for तु). — °) K₃ D₄ आर्तपाणिर्; V₁
 आर्तिपर्णिर्; G₂. 4 आर्तपर्णी; M₁. 3 'पर्णो; M₄ गदापाणिर्
 (for आर्तपर्णिर्). K₂. 4 Ñ V B D_s D₁₋₃. 6 T₂₋₄ G M₄
 महायशः (for महीपतिः). D₅ आसनो नाम पार्थिवः. — After
 70^{ab}, K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 V B D_n D_s D₂. 6 T₂₋₄ G M₄ ins.:

223* सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत् ।
 सुदासस्य सुतस्त्वासीत्सौदासो नाम पार्थिवः ॥

[B₁ om. line 1. — (L. 1) D_s सुदासस्य तु तनयो; T₂
 सुदासः स सुतस्त्वासीद् (for °). K₂. 4 इन्द्रसखा; Ñ₂ V₁ हीन्द्र-
 सखो; Ñ₃ T₃. 4 G₂. 4 त्विन्द्र; V₃ हीन्दुमुखो; B₂ (marg.)
 चेन्द्रसखो; T₂ G₁. 3. 5 मित्रसखो (G₃ हो) (for इन्द्र). — (L. 2)
 Ñ₂ V₃ G₄ प्रोक्तः (for त्वासीत्). T₂ G₁ विश्रुतः (for पार्थिवः).]
 — °) T₁ जातः (for ख्यातः). Ñ₁ B₁ ऽभूद् (for वै). — °)
 K₄ Ñ₂. 3 V B₂ (marg. as in text). 3 D_s D₁₋₅ राजा (for
 नाम्ना). D₆ T₁₋₃ G₁. 2. 5 -सखो (for -सहो). S₁ K₁. 3 तथा
 (for ऽभवत्). — K₁. 4 Ñ₃ D_s ins. after 70 : Ñ₂ V₁. 3
 B₃ after 73^{ab} : V₂ after 73^{cd}.

224* वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे कल्माषपादके ।
 अश्मकं जनयामास इक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥

[L. 1) K₁ -पादके; K₄ V₂ -पादिके (for -पादके). — (L.
 2) V₃ B₃ अश्मकं (for अश्मक).]

K₁ Ñ₂ V B₃ D_s cont. :

225* अश्मकाश्चैव कारुषो मूलकस्तुतोऽभवत् ।
 मूलकस्यापि धर्मात्मा राजा शतरथोऽभवत् ॥
 तस्माच्छतरथाज्ज्ञे राजा ऐलबिलो बली ।
 आसीदैलबिलः श्रीमान्वृद्धशर्मा प्रतापवान् ॥
 दलस्तस्यात्मजश्चापि ततो जज्ञे शलो नृपः ।
 ऊर्णो नाम स धर्मात्मा शलपुत्रो बभूव ह ॥

[5]

अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुतः सर्वकर्मणः ॥ ७१
 अनरण्यसुतो निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतुः ।
 अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षमसत्तमौ ॥ ७२
 अनमित्रस्तु धर्मात्मा विद्वान्दुलिदुहोऽभवत् ।
 दिलीपस्तस्य तनयो रामस्य प्रपितामहः ।

[(L. 1) Ñ₂ अश्मकोऽपि हि रूक्षायां; V₁ अश्मकोभिरुक्ताय
 (sic). V₂. 3 B₃ अश्म (V₂ 'श्म) कात्कारुषायां च; D_s अश्म-
 कात्पञ्चिकायां तु (for °). V₂ पूर्णकस्; D_s पुलकस् (for मू).
 Ñ₂ V₁. 3 B₃ पूर्ण (Ñ₂ पुल) कस्तु ततोऽभवत् (for °). — (L.
 2) Ñ₂ पुलकस्य; V B₃ पूर्ण; D_s पुल (for मूल) Ñ₂ V₁. 3
 B₃ जातः शतरथः सुतः (for °). — (L. 3) D_s ऐलबिलो
 (for 'बिलो). — (L. 4) Ñ₂ V B₃ ऐलबिलाच् (for
 'बिलः). Ñ₂ V₁. 3 B₃ वृद्धश्चैव (for 'शर्मा). — Ñ₂ V₁. 3
 B₃ ins. after line 4 : V₂ D_s (both second time) after
 line 8 of 230* :]

225A* पुत्रो विश्वसहस्तस्य पितृकन्या व्यजायत ।
 — V₁ B₃ om. lines 5-6; Ñ₂ V₃ read them after line
 8 of 230*. — (L. 5) Ñ₂ V₃ चैव (for चापि). Ñ₂ V₃
 गलो (for शलो). — (L. 6) Ñ₂ V₃ गल- (for शल-).
 — After line 6, Ñ₂ V₃ ins. :

225B* रजो नाम सुतस्तस्य शृङ्खलस्तस्य चात्मजः ।]
 — After the above, V₂ D_s read 72, repeating it in
 its proper place.

71 Ñ₂ om. (hapl.) 71^{cd}. — °) K₂. 4 Ñ₃ V₁. 3 D₁₋₄. 6
 च (for तु). K₃ D_n वै (for ऽभूद्). — °) T₃. 4 विख्यातः
 सर्वकर्मणि.

72 Ñ₁ om. (hapl.) 72; V₂ D_s read it for the first
 time after 225*. D_s (second time) om. 72^{ab}. D_s reads
 72 twice. — °) S₁ राजा (for निम्नो). V₂ D_s (both
 first time). s₂ तस्य निम्नो निम्नतश्च; T₁ तस्य पुत्रस्तु वै निम्नो.
 — S₁ om. (hapl.) 72^{ab}-73^{cd}. — °) V₂ D_s (all first
 time) द्वौ पुत्रौ तु; B₂ निम्नतो द्वौ; D₆ T₁. 2. 4 G₁. 2. 4. 5 M
 निम्नस्य द्वौ (for 'पुत्रौ). — K₁ ins. after 72; V₂ D_s after
 the second occurrence of 72^{cd} :

226* अनमित्रसुतः स्तम्बः शङ्खणस्तस्य चात्मजः ।

[K₁ शिखिनस् (for शङ्खणस्).]

— After the above, V₂ D_s (both first time) ins.
 230*. While after 72, K₄ ins. 230A*.

73 S₁ om. 73^{cd} (cf. v. 1. 72). G₄ om. (hapl.) 73^{ab}.
 — °) Ñ₁ अनरण्यसुतो राजन्; B D_s अनमित्रसुतो राजा (B₃ 'जन्).
 — °) Ñ₂. 3 बलिदुहो; D₁ दुहि; D₂ नदुलिहो; D₃ दुहि

इक्ष्वाकुवंशः]

हरिवंशपर्व

[10.77

दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत्सुतः ॥ ७३
 अजस्तु रघुतो जज्ञे तथा दशरथोऽप्यजात् ।
 रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मरामो महायशः ॥ ७४
 रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
 अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ॥ ७५

निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु ।
 नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ ७६
 क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ।
 आसीद्हीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ।
 अहीनगोस्तु दायादः सहस्वानाम पार्थिवः ॥ ७७

C 825
B I. 15, 30
P I. 15, 30

दुलो; T₃ कलिदुहो; T₄ तुलपरो (for दुलिदुहो). D₆ T₁. 2
 G₁₋₃. 5 M बनमेव जगाम ह. — After 73^{ab}, Ñ₂ V₁. 3 B₃
 ins. 224*. — °) K₁. 3 Ñ₁ B Dn₂ D₁. 2. 4-6 T G M₃. 4
 दिलीपस्तनयस्तस्य. — °) D₅ रामप्रप्रितामहः. — After 73^{cd},
 Ñ₁ repeats 65 and V₂ ins. 224*. — °) K₄ Ñ₁ V₂ [इ]ति
 विश्रुतः; B Ds सुतोऽभवत् (by transp.); M₁ [अ]भवत्ततः.
 — N (except S₁ Ñ₁) ins. after 73: T₁. 3. 4 G M after
 73^{ab} :

227* अयोध्यायां महाराज रघुरासीन्महाबलः ।

[K₁. 2 Ñ₂. 3 V₁. 2 B₂. 3 Ds D₂. 5 T₁. 3. 4 G₂₋₄ महाराजो
 (for °राज). K Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂. 3 Dn₂ D₁. 2. 4. 5 T₁. 3. 4
 G₂₋₄ चासीन्; D₃ त्वा° (for आ°).]

74 °) K₂. 3 रघुणा; B₁ D₆ T₂ G₁. 3. 5 M राघवो; G₂
 राघवाज् (for रघुतो). — °) V₂ G₄ तस्माद्; M₁₋₃ ततो
 (for तथा). K₁₋₃ Dn D₂. 3 T₃. 4 अजादशरथोऽभवत्; K₄
 Ñ₂. 3 V₁. 3 B D₁. 4. 5 अजादशरथोऽप्यभूत्. — Ñ₂ om.
 (hapl.). 74^d-75^a. — °) K Ñ₁. 3 V B Dn Ds D₄. 5 T₃. 4
 धर्मात्मा सु- (B₂ च); D₆ T₁. 2 G₁. 3. 4 धर्मराजो; G₅ धाम्यो
 रामो (for धर्मरामो). S₁ महातपाः (for °यशः).

75 Ñ₂ om. 75^a (cf. v. l. 74). — °) B₂ तनुजो (for
 तनयो). — °) S₁ [अ]ति- (for [अ]भि-). — °) K₂ D₁ च
 (for तु). — °) G₁ (marg. as in text) धार्मिकः (for
 चात्मजः). ॥ Cs : निषधो नाम अतिथिसुतः । स च वीरसेना-
 निषधदेशाधिपान्यः । तस्य सोमवंशत्वात् । ॥

76 °) S₁ वै; K₄ B₂ D₁ च (for तु). T₂ G₁ नलस्य तु
 नभश्च सः. — After 76^{ab}, K₁ reads 78 on marg., repeat-
 ing it second time after 229* and third time in its
 proper place. — °) K Ñ₁. 3 V₂. 3 B Dn Ds D₁₋₅ T₃. 4
 G₂₋₄ नभस्य (for °सः). K₁ T₁ पुण्डरीकाक्षः (for °कस्तु).
 — °) K₂ T₃. 4 तु (K₂ च) तत्सुतः; K₄ Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁₋₅ T₂
 G₁. 2 ततः सुतः (for ततः स्मृतः). D₆ हेमधन्वा ततः सुतः.

77 °) B₂ क्षेमधन्विः; D₆ हेमधन्व- (for क्षेम°). S₁ K₄
 राजा; M₃ चासीद् (for त्वा°). Ñ₁ क्षेमधन्वस्य पुत्रोऽभूद्; Ñ₂
 V₁. 3 D₁₋₃ क्षेमधन्विस्तु राजासीद्. — °) K₂ Ñ₂. 3 V₁. 3
 D₁₋₄ नाम्ना (for नाम). — °) K₁. 3 Dn T₁ G₃. 4 देवानीक-
 सुतः प्रभुः. — For 77^{cd}, M₄ subst. :

228* देवानीकस्य दायादोऽहीनगस्तु प्रतापवान् ।

— T₁ om. 77^e-79^a. — °) N (except S₁) T₃. 4 G M₄
 सुधन्वा (K₄ °र्मा) (for सहस्वान्). — After 77, N (except
 S₁ Ñ₁) T₃. 4 G M₄ ins. :

229* सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञे नलो नृप ।

उक्तो नाम स धर्मात्मा नलपुत्रो बभूव ह ।

वज्रनाभः सुतस्तस्य उक्तस्य च महात्मनः ॥

[(L. 1) K₄ सुधर्मणः (for °न्वनः). Ñ₂ V₂ सुतस्त्वा (V₂
 °श्वा) सीत्; B₁ Ds तु दायादो (for सुतश्चैव). — After line
 1^a, Ñ₂. 3 V B₃ ins. :

229A* पारियान्नो महायशः ।

नलस्तस्यात्मजश्चैव ।

[(L. 2) Ñ₂ V₁ दलस्; V₃ गलस् (for नलस्). V₃ तस्य
 (for चैव).]

K₁. 4 Ñ₂ V B₂ D₄ शलो नृप; Ñ₃ G₁₋₃ M₄ गलो नृप;
 T₃ G₄ ततः सुतः (for नलो नृप). B₁. 3 Ds नलो नाम मही-
 पतिः (for °). — (L. 2) K₁. 4 Ñ₂ V B₂ D₄ शल-; G₁. 3 M₄
 गल- (for नल-). — (L. 3) K₂ D₃ यज्ञनाभः; T₄ G₄ वज्रबाहुः
 (for °नाभः). K₂ उक्तस्य च; K₃ उक्तस्य च; V₂ T₃ G₁. 3
 M₄ नलस्तस्य; D₁ उत्कलस्य; D₂ औत्कस्य च; D₃ उक्तस्य च;
 D₄. 6 उत्कलस्य (for °उक्तस्य च). Ñ₂. 3 V₁ B₁. 2 शङ्खलस्तस्य
 चात्मजः (for °).]

— After the above, K₁ (second time) reads 78, re-
 peating it third time in its proper place. K₃. 4 Ñ₂. 3
 V₁. 3 B₁. 2 Dn Ds (both second time) D₁. 4-6 T₃ cont. :
 K₁ (first time marg.) V₂ Ds (both first time) cont.
 after 226* : K₁ (second time) after the second occur-
 rence of 78 :

230* शङ्खस्तस्य सुतो विद्वान्ध्युषिताश्व इति श्रुतः ।

ध्युषिताश्वसुतो विद्वान्राजा विश्वसहः किल ॥

हिरण्यनाभः कौशल्यो ब्रह्मिष्ठस्तस्य चात्मजः ।

पुष्पस्तस्य सुतो विद्वानर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥

सुदर्शनः सुतस्तस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् । [5]

अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरुः सुतः ॥

मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः ।

तस्यासीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्वलः ॥

[(L. 1) K₁ (first time) शिखिनस्य; Ñ₂. 3 V₁ B₁. 2
 शङ्खलस्य; V₂ Ds (both first time) शङ्खलस्य; V₃ वज्र-

10. 78]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 830
B 1. 15. 35
P 1. 15. 35

नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुलोद्भवः ॥ ७८
इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्येनेह कीर्तिताः ।
एते विवस्वतो वंशे राजानो भूरितेजसः ॥ ७९

इति श्रीहरिवंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पठन्सम्यग्निमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ।
श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ।
प्रजानामेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ ८०

नाम- (for शङ्खस्तस्य). — K₁ (first time) om. (hapl.)
lines 1^b-2^a. Dn₁ व्युपिताश्च; D₅ सुखि° (for ध्युषि°). V₁
(marg.). 2. 3 B₂ D₅ (both first time) स्मृतः (for श्रुतः).
Ñ₃ V₁ व्युपिताश्चेति विश्रुतः (for °). — K₁ (second
time). 3 Dn D₅ (both second time) D_{1, 4-6} T₃ om.
lines 2-3. — (L. 2) Ñ₃ V₁ B₁ व्युपिताश्च- (for ध्यु°).
— Ñ₂ om. line 3. — (L. 3) K₄ D₅ (first time)
कौशिल्यो; Ñ₃ कौशल्यद् (for °ल्यो). Ñ₃ V₁ वासिष्ठस् (for
ब्रह्मि°). B₁ उक्थस्य च महामुनेः (for °). — B₁ om. lines
4-8. — (L. 4) Ñ₂ पुत्रो (for सुतो). Ñ₂ ध्रुवसिद्धिस् (for
अर्थ°). K₄ D₅ (both second time) च (for तु). Ñ₃
(marg. as above) ध्रुवसंस्थितात्मजः; V_{1, 3} B₂ ध्रुवसंस्थि-
स्ततः सुतः; V₂ D₅ (both first time) रु (D₅ कृ) कसंधिश्च
(V₂ °स्तु) तत्सुतः (for °). — K₁ (first time) om. lines
5-8. — (L. 5) V₂ D₅ (both first time) transp. सुतः
and तस्य. — (L. 6) K₁ D₅ (both second time) D₆
शीघ्रश्च; Ñ₃ मरुतस्; V₂ D₅ (both first time) तु सुतो; D₅
चञ्चुस्तु (for शीघ्रस्तु). K₃ Dn अग्निवर्णसुतः शीघ्रः (for °).
D₆ मरुतः (for तु मरुः). Ñ₃ तस्यापि प्रसुतः सुतः; V₂ D₅
(both first time) मरुः स मरुधन्वसु; D₄ तस्मान्मरुः सुतः
स्मृतः; D₅ तस्माज्ज्ञे मरुः सुतः (for °). — (L. 7) Ñ₃ D₆
मरुतो (for मरुस्तु). Ñ₃ V₃ B₂ -ग्रामम् (for -द्वीपम्). K₄
कल्पद्वीपं समास्थितः; Ñ₂ V_{1, 2} D₅ (both first time) कला-
पग्राममा (V₂ °सं) श्रितः (for °). — Ñ_{2, 3} V B₂ D₅ (both
first time) ins. after line 7: K₄ after 72:

230A* प्रसुप्तो मरुसुतः सुसंविस्तस्य चात्मजः ।

सुसंधेस्तु सुतो मर्षः सहस्राक्षाम नामतः ।

आसीत्सहस्रतः पुत्रो राजा विश्रुतवानिति ॥

[(L. 1) K₄ प्रसुप्तो रघोः पुत्रः; Ñ₃ प्रसुतो मरुताज्जातः;
V₂ D₅ प्रसुप्ततो मरोः पुत्रः (for °). — (L. 2) Ñ₂ सुमित्रेस्
(for सुसंधेस्). Ñ₂ सहस्रो; Ñ₃ सहस्रो; V₁ D₅ सहस्रान् (for
°स्रान्). V₂ सहस्राक्षाम वीर्यवान् (for °). — (L. 3) K₄ Ñ₃
V₂ D₅ आसीत्सहसुतो राजा; V₁ आसीत्सहस्रसुतः पुत्रो (hyper-
metric) (for °). K₄ नाम्ना (for राजा). Ñ₃ विश्रुतः
श्रुतवानिति; V₁ राजा वै श्रुतवानिति (for °).]

— (L. 8) D₆ श्री- (for [आ]सीद्). K₁ D₅ विश्रुतवल् (for
°वतः). D₄ पुमान् (for पुत्रो). D_{5, 6} पुत्रो राजन्महाबलः (for
°). — After line 8, Ñ₂ V₃ read lines 5-6 of 225* and

V₂ D₅ (both second time) ins. 225A*.

78 T₁ om. 78 (cf. v. 1. 77). D₅ om. 78. K₁ reads
78 on marg. first time after 76^{ab}, repeating (second
time) after 229* and third time here. — °) D₆ M₁₋₃
नलौ (for नलौ). M₁₋₃ अपि (for एव). — °) V₁ G₁
पुराणे पुरुषर्षभ. — °) D₁ चैको; M₄ श्रीमान् (for चैव).
— After 78^{abc}, T₃ ins. 231*. T₃ om. 78^d-80^f. — °)
M₃ तथा (for यश्च). D₃ T₄ M₁₋₃ -कुलोद्भवः

79 T₁ om. 79^a (cf. v. 1. 77). T₃ om. 79 (cf. v. 1. 78).
— °) K₄ -कुल- (for -वंश-). T₄ -प्रथिताः (for -प्रभवाः).
— °) K₁ हि; Ñ₁ V₂ B_{1, 2} D₅ प्र- (for [इ]ह). — °) S₁
K₂ D_{2, 4} वैवस्वते (for विवस्वतो). M₁₋₃ वंश्या (for वंशे).
— °) K₃ Dn ऽमित- (for भूरि-). V₃ -दक्षिणाः (for -तेजसः).

80 T₃ om. 80 (cf. v. 1. 78). — °) D₃ पठेत् (for
पठन्). — T₁ om. 80^{def}; D₃ reads it on marg. — °)
D₃ तुष्टिदस्य (for पु°). K_{2, 4} Ñ₂ V₃ D_{1, 2, 4} ह (for च).
— °) K₁ (sup. lin. as in text) प्रजावानेव; V₃ °वानिति
(for °नामेति). Ñ₁ संयोगम्; Ñ₃ V_{1, 2} D₆ T₂ G M₄ सालो-
क्यम् (for सायुज्यम्). — After 80, S₁ M₁₋₃ read 11.
1-4 followed by the colophon. While K_{1, 2, 4} Ñ_{2, 3} V
B D T_{2, 4} G M₄ ins. after 80: T₃ after 78^{abc}:

231* विषाण्मा विरजाश्चैव आयुष्मांश्च भवत्युत ।

[T₃ om. °. D₃ भवेन्नरः; G₁ भवेत्तदा (for भवत्युत). D₂
ह्यायुष्मांश्च भवेत्पुनः (for °).]

— After the above, D₆ T₂ G M₄ read 11. 1-4 followed
by the colophon.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₂ Dn D₅
T₃. — Mention of Khila : S₁ K_{1, 3} Ñ₂ V₃ B Dn D₅
D_{1-4, 6} T₂ G M. — Adhy. name : K₁ T_{3, 4} सूर्यवंशानु-
कीर्तनम्; K₂₋₄ Ñ_{2, 3} V_{1, 3} B_{1, 2} Dn D₅ D_{1, 3-5} आदित्य-
वंशानुकीर्तनम्; Ñ₁ V₂ B₃ आदित्यवंशकीर्तनम्; D₂ आदित्य-
वंशानुवर्णनम्; D₆ T₁ G_{2, 5} इक्ष्वाकुवंशकीर्तनम्; T₂ G_{1, 3}
इक्ष्वाकुवंशकथनम्. — Adhy. no. (figures, words or
both) : K₁ 11; K₃ D_{1, 4, 6} T_{3, 4} 13; Ñ₃ V₁ D₃ 14;
V_{2, 3} B₂ Dn D₅ 15; T_{1, 2} G M 10. — Śloka no. :
K₁ 99; Dn D₄ 37; D₅ 49; D₂ 35; D₃ 34.

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[11. 8

११

जनमेजय उवाच ।

कथं वै श्राद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वतः ।

श्रोतुमिच्छामि विप्राग्र्य श्राद्धस्य च परं विधिम् ।

पितृणामादिसर्गं च क एते पितरः स्मृताः ॥ १

एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः ।

स्वर्गस्थाः पितरोऽन्ये स्म देवानामपि देवताः ।

इति वेदविदः प्राहुरेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २

यावन्तश्च गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां परं बलम् ।

यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ॥ ३

प्रीताश्च पितरो येन श्रेयसा योजयन्ति हि ।

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि पितृणां सर्गमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पितृणां सर्गमुत्तमम् ।

मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते ॥ ५

अपृच्छद्वर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ।

एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६

तत्तेऽनुपूर्व्या वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा ।

गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ७

पुष्टिष्ठिर उवाच ।

पुष्टिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते ।

C 844
B 1. 16. 9
P 1. 16. 9

11

1 T₁ om. 1^{ab}. Ś₁ M₁₋₃ read 1-4 after 10. 80; D₆ T₂ G M₄ read the same after 231*. — ^a) Ś₁ च (for वै). K₁ B₂ (marg.) D₃ -देवस्य (for -देवत्वम्). — ^b) K₁ B₂ (marg.) चादित्यस्य (for आ°). Ś₁ विधीयते (for विवस्वतः). — ^c) D₂ विप्रेन्द्र; D₆ T₁ G₁. 3-5 M₄ [अ]हं विप्र; M₁₋₃ तत्त्वेन (for विप्राग्र्य). — ^d) Ñ₂ V₃ D₃. 6 T₂ G₁. 4. 5 M₁. 2. 4 परमं (for च परं). Ś₁ T₃. 4 विधिं परम् (by transp.). — ^e) D₃ -सर्गे (for -सर्ग). — ^f) Ñ₁ य; G₅ त (for क).

2 For the sequence in Ś₁ D₆ T₂ G M, cf. v. 1. 1. — ^a) Ñ₁ V₂ B Ds₁ M₁. 2 हि श्रुतम्; D₄ विश्रुतम्; D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M₄ श्रुतं पुरा; T₃. 4 G₄ तच्छ्रुतम् (for च श्रुतम्). Ds₂ एवं श्रुतमस्माभिर्हि; M₃ एवं हि श्राद्धमस्माकं. — ^c) Ś₁ अन्ये वै; K₁. 3 Dn D₅ ये च; K₂ Ñ₁ अन्यस्य; K₄ Ds ये स्म; D₂ अन्ये स्युर्; D₃ अन्ये च; D₄ ये वै; T₁ ये हि; T₂ G₄ अन्ये हि; T₃. 4 अन्येषां; G₁ ज्येष्ठा; G₂. 3. 5 अन्येऽस्मिन् (for अन्ये स्म). — ^f) Ś₁ एतम् (for एतद्).

3 For the sequence in Ś₁ D₆ T₂ G M, cf. v. 1. 1. — ^a) K₁. 3 Dn D₄ ये च तेषां (for यावन्तश्च). Ds T₁. 2 G₂. 3 M₄ गुणाः (for गणाः). — ^b) K₁ T₃ G₃ बलं परम् (by transp.); T₄ बलाबलम्; G₂ पुरा बलम्. — Ñ₂. 3 V B Dn Ds repeat 3^c-4^b after 5^{ab}. — ^c) D₁ (sup. lin. as in text) यदा च; D₂ यथावत् (for यथा च). — ^d) K₁ मे (for वै).

4 For the sequence in Ś₁ D₆ T₂ G M, cf. v. 1. 1,

and for the repetition in Ñ₂. 3 V B Dn Ds, cf. v. 1. 3. — ^a) Ñ₁. 2 V₂. 3 B Ds (last eight both times) D₅ T₃. 4 G₂ ये स्म; Ñ₃ V₁. 2 (all second time) येषां; Dn (both first time) D₂ ये च; Dn (both second time) येऽस्मान्; D₆ G₄. 5 M₂. 3 ते स्म; T₁ तेऽस्मिन्; T₂ G₁ तस्मिन्; M₁ तेऽस्मात् (for येन). M₄ तथा च मातरस्ते स्म. — ^b) K₂. 4 B₂ (both times) D₁. 5 च; Ñ₁. 3 (both times) V₁. 3 (both second time) B₁ (both times) Ds (both first time) ह (for हि). — ^c) K₂ B₂ D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ एवं वै; B₃ एतं वै; G₂ एवं च (for एतद्वै). Ś₁ K₁. 3 Dn एवं वेदितुमिच्छामि. — After 4, Ś₁ D₆ T₁. 2 G M read the colophon of the last adhy.

5 M₄ om. the ref. — ^a) D₆ अथ (for हन्त). — After 5^{ab}, Ñ₂. 3 V B Dn Ds repeat 3^c-4^b. — ^c) G₅ मार्कण्डेयाय कथितं.

6 ^a) V₂ D₄. 6 T₂ G₁. 5 M₁₋₃ अपि (for हि). — ^b) Ñ₁ V₂ B Ds तदा (for पुरा). — ^c) K₄ इदम् (for एवम्). K₃ एतं; K₄ एवं; T₁. 2 G₁. 3 M₄ एतत् (for एव). M₁. 3 परं; M₃ वरं (for पुरा). M₄ वृत्तं (for प्रश्नं).

7 ^a) G₁. 2. 4. 5 तदा; M₂ तं ते (for तत्ते). Ś₁ अनुपूर्व्याद् (for 'पूर्व्या). D₆ T₁. 2 G₃ M₄ तदनुपूर्व्याद्वक्ष्यामि. — ^b) B₁. 2 (marg.) D₃ G₃ पुरा; G₁ मया (for यथा). — ^d) D₃ (before corr.) कथ्यते (for पृच्छते). — After 7, T₃ ins. :

232* भीष्मस्तु धर्मराजाय प्रोक्त्वानेतदच्युत ।

8 ^c) M₁ आख्यातुम् (for 'तम्). K₂₋₄ Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁₋₅ T₃. 4 एतद्वै श्रो (B Ds ज्ञा) तुमिच्छामि; Ñ₁ दाख्याहि मे तात; D₆ T₁. 2 G M₄ दिच्छामि विज्ञातुं.

11. 8]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 844
B 1. 16. 9
P 1. 16. 9

एतदाख्यातमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति ॥ ८
भीष्म उवाच ।

श्राद्धैः प्रीणाति हि पितृन्सर्वकामफलैस्तु यः ।
तत्परः प्रयतः श्राद्धी प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ९
पितरो धर्मकामस्य प्रजाकामस्य चाभिभो ।
पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः ।
प्राणिनां नियतं ह्युक्तं कर्मजं फलमुच्यते ॥ ११
श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामा न संशयः ।
अभिसंधाय पितरं पितुश्च पितरं तथा ।

पितुः पितामहं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यदा ॥ १२
तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्त्यथो पितृन् ।
कथं च शक्तास्ते दातुं निरयस्थाः फलं पुनः ।
के वा ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः ॥ १३
देवा अपि पितृन्स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ १४
स भवान्कथयत्वेनां कथाममितबुद्धिमान् ।
यथा दत्तं पितृणां वै तारणायैह कल्पते ॥ १५
भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथातत्त्वमरिंदम ।
पित्रा मम पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै ॥ १६

9 ") V2 T3.4 श्राद्धे. K2.4 Ñ1.2 D4 M1.2 तु; Ñ3 V3 M3 च; V2 D1 om.; D2 यः (for हि). — ^b) S1 M3 -कामैः (for -काम-). K1 -फलैः स यः; K3 -फलप्सया; D6 T1.2 G1-3.5 M -फलैः सह (M1.2 दा) (for -फलैस्तु यः). — ^d) Ñ1 मोदति; T1.2 G1.3-5 M नन्दति (for मोदते). D6 G2 प्रेत्यैव च नन्दति.

10 ") D6 G2.4.5 नन्द-; T2 G1 सः स; M2 पुष्टि- (for धर्म-). — ^b) S1 भारत; K Ñ2.3 V1 Dn Ds D1.2.4.5 T2.4 च प्रजाम्; Ñ1 B वा विभो; V3 D3 G1 च प्रजा; T1 वै विभो; G3 M2 वै प्रभो; M1 वा विभो; M3 चापि भो (for चाभिभो). — ^c) B3 -कामं च (for -कामस्य). D4 पुष्टिं शान्तिं च परमां; M2 पुष्टिं प्रजां च स्वर्गं च.

11 T2.3 G4 M4 om. the ref. — ^b) D3 केचिच्च; G3 केषां च (for केषांचिन्). — ^c) S1 K1.3 Dn चापि; K2 गुह्यं; B1.3 D1-4 G1 युक्तं; D5 T4 वापि (for ह्युक्तं). M4 प्राणिनां निरयं युक्तं. — ^d) S1 कर्म वा; Ñ2 धर्मजं (for कर्म). G2.3.5 M2 अच्युत; M1 अप्युत (for उच्यते). M4 कर्मणां फलमुच्यते.

12 ") S1 श्राद्धादि (for नि). V1 om.; D3 [ए]के (for [ए]व). — ^b) K V B1.2 Dn D1.2.5 सदा नराः; D3 नराः सदा; T3.4 सदानघ (for न संशयः). M4 फलकामानुसारतः. — ^d) D3 तथापि च पितामहम्. — ^e) D3 प्रपितामहं च पितरं. — ^f) B1 Ds D3 नित्यशः (for दा).

13 Before 13, T1.3.4 G4 ins. युधिष्ठिरः. — ^a) S1 तेषु (for तानि). G4 तानि च (for श्राद्धानि). — ^b) M3 कर्तुं (for कथं). S1 D1 [अ]धः; K Ñ2.3 V1.3 Dn D2.4.5 T3.4 वै (for [अ]थो). — ^c) K2 नु शक्तास्; Ñ2 V3 D2 T3.4 G1.4 शक्ताश्च (by transp.). — ^d) S1 K1.3 Ds2 D2 T1 नरकस्थाः; Ñ3 नित्यस्थः; D4 नियमस्थाः (for निरयस्थाः). B1

M4 कथं (for फलं). — Ñ2 B3 om. (hapl.) 13^{ef}; D4 reads the same on marg. — ^e) K2 किं वा ते; D6 देवास्ते; M1.3 के चा (M1 वा)पि; M2 ते वापि (for के वा ते). T3.4 स्माकं; M4 अन्येऽस्मिन् (for अन्ये स्म). S1 के चापि पितरो नाम. — ^f) S1 Ñ1 यजाम (for मो). — For 13^{ef}, D3 subst. :

233* के च लोका न जानीमो वयं पुनरुपस्थिताः ।

14 ") K2 पितृन्स्तथा (for अपि पितृन्). — ^b) K1.3 Dn इति नः; K4 च पुनः; B2 M1-3 [इ]ति ह नः; D2 [इ]ति पुनः; D6 T1.2 G1.3.5 M4 [इ]ति हि नः (for [इ]ति च नः). Ds2 M3 श्रुतिः (for श्रुतम्). S1 Ñ2 V3 यजन्त इति नः श्रुतम्; T3.4 पूजयन्तीति नः श्रुतम्. — ^d) S1 तपोधन; D4 T2 G1 महामते (for द्युते).

15 ") K2.4 D2 भगवन्; K3 Ñ2 V3 D3-5 T3.4 भगवान् (for स भवान्). — ^b) D4 कथां वै मम पृच्छतः. — ^c) K4 Dn हि; D5 च (for वै). — ^d) S1 तद्दद; K4 कथ्यते; Ñ3 V3 कल्प्यते (for कल्पते).

16 ") D2 तत्र (for अत्र). Ñ3 (also as in text) V Dn1 वर्णयिष्यामि; D5 T1-3 कीर्तं; G1 कथं (for वर्तं). — ^b) K2.4 Ñ V1.3 Dn D1-5 T3.4 G2.3 यथाश्रुतम्; B1 (marg.) T1.2 G1.4.5 वृत्तम् (for तत्त्वम्). — After 16^{ab}, K2 Ñ2.3 Vs D (except D2.3) G2 ins. :

234* ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुनः ।

[Ñ2 V3 येन (for ये च). K2 नाम; D3 स्माकं (for अन्ये स्म).]

— ^c) G2 वृत्तं (for गीतं). — ^d) D3 ह (for वै).

17 ^b) D2 समुद्धतः (for द्यतः). — ^c) M1-3 ततः

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[11. 26]

श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः ।
 तं पिता मम हस्तेन भित्वा भूमिमयाचत ॥ १७
 हस्ताभरणपूर्णेन केयूरभरितेन च ।
 रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्टः पुरा मया ॥ १८
 नैष कल्पविधिर्दृष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम् ।
 कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥ १९
 ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा ।
 उवाच भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयानघ ॥ २०
 त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽमुत्र चेह च ।
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपाशिता ॥ २१

मया च तव जिज्ञासा प्रयुक्तैषा दृढव्रत ।
 व्यवस्थानं च धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानघ ॥ २२
 प्रमाणं यद्वि कुरुते धर्माचारेषु पार्थिवः ।
 प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरितं सदा ॥ २३
 त्वया च भरतश्रेष्ठ वेदधर्माश्च शाश्वताः ।
 कृताः प्रमाणं प्रीतिश्च मम निर्वर्तितातुला ॥ २४
 तस्मात्तवाहं सुप्रीतः प्रीत्या वरमनुत्तमम् ।
 ददानि त्वं प्रतीच्छस्य त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥ २५
 न ते प्रभविता मृत्युर्यावज्जीवितुमिच्छसि ।
 त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभविता तव ॥ २६

C 865
B I. 16. 29
P I. 16. 29

पिता स्वहस्तेन. — ^a) D3. 6 T2 G3 हित्वा (for भित्वा). B3 अयाचयत् (for चत).

18 ^a) Ñ2 V3 D5 युक्तेन (for -पूर्णेन). — ^b) Ś1 केयूराभिहतेन च; K1 रादियुतेन च; K4 ररचितेन च; Ñ2. 3 V1 B राभरितेन च; V2. 3 रान्तरितेन च; B2 (marg.) Ds D5. 6 T1. 2 G M2. 4 राभरणेन च; D1 ररन्वितेन च. — ^c) V3 D6 रक्ताङ्गुलि- (for रक्ता). M1-3 [ए]व (for [अ]थ). — ^d) M3. 4 दृष्टं (for दृष्टः).

19 ^a) K2. 4 Ñ1. 2 V2. 3 B1 Dn Ds D1. 4. 5 G5 कल्पे; K3 कर्म; D2 T3. 4 G3. 4 कल्पो (for कल्प). D2 मया; M4 विधौ (for -विधिर्). — ^b) Ś1 K1. 3 Dn Ds G5 संचिन्त्य (for निश्चित्य). K3 न; D3 वा (for च). — ^c) Ś1 च तं; K1. 3 Dn Ds T3. 4 G2. 4 ततः; Cal. ed. तथा (for तदा). Ñ1 T2 G1. 3 M1. 2 पिण्डान् (for पिण्डं). — ^d) Ś1 अविधारयन्; D3 त्वविचां (for अं).

20 ^b) Ś1 [अ]नघ; K3 G3 गिरा (for तदा). — ^a) D6 T3 G3. 5 मम; M1. 2 सदा; M3 तदा (for मया). Ś1 तदा (for [अ]नघ).

21 ^b) Ś1 corrupt. D3 त्वयार्थो (for कृतार्थो). B1 यत्र (for अमुत्र). Ds1 वा (for च). V3 [ए]व ह; T3 [ए]व हि (for [इ]ह च). — K2. 4 Ñ2 V Dn D1. 2. 4-6 T2-4 G1. 2 ins. after 21^{ab}; K1 Ñ1. 3 B Ds after 22; G4 after 21:

235* यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ।

पापस्य हि तथा मूढः फलं प्राप्नोत्यरक्षिता ।

[(L. 2) K4 पापस्य वै; B1 अधर्मस्य (for पापस्य हि). K1 फलं (for तथा). K1 तथा (for फलं).]

— ^c) Ś1 तथा; M1-3 सदा (for त्वया).

22 ^a) K1. 3 Dn D6 S तु; K4 V2 B Ds [अ]पि (for

च). Ñ2 तत्त्व-; G3 कृत- (for तव). — ^b) T3 G2. 3 दृढव्रत (for दृढ). — ^c) K1. 3 Ñ2 Dn D5. 6 G M4 तु (for च). Ś1 M1 लोकेषु; D1 धर्मे वै; M2 धर्मस्य (for धर्मेषु). T2 व्यवस्थानं सुधर्मेषु. — ^d) K1 कृतं; V2 कीर्तिं (for कर्तुं). B1 D2. 3 M2 लोकेषु; M1 धर्मस्य (for लोकस्य). Ś1 कथं लोकस्य वाभवत्. — After 22, K1 Ñ1. 3 B Ds ins. 235*.

23 ^a) V2 वै (for हि). — ^b) D1. 2 पार्थिव. V3 D6 धर्माचारेण (D3 रस्तु) पार्थिवः; D4 तेषु तेषु च पां. — ^c) D2 प्राज्ञास् (for प्रजास्). T2 G तम् (for तद्). — ^d) M प्रमाणचरितं. Ñ1. 2 (marg.) V1 T4 G2 तदा; T3 M1. 2 (inf. lin.). 3 तथा (for सदा). Ś1 प्रमाणं चरितं सताम्.

24 ^a) D3 तथा (for त्वया). D6 वै; T1. 2 G1. 3. 5 M तु (for च). — ^b) K4 त्वया; Dn1 D6 T1. 2 G1. 2. 6 M1. 2. 4 वेदा (for वेद-). Ś1 सनातनाः (for च शाश्वताः). — ^c) Ś1 धर्माः; Ñ1 कृत- (for कृताः). Ś1 K1. 3 कीर्तिश्च (for प्रीतिश्च). — ^d) D3 T1. 2 G2-5 क्षुधा; T3 [अ]मला; M4 तथा (for [अ]तुला).

25 ^b) D1 प्रीतो (for प्रीत्या). Ñ1 Ds D1. 5 T3 G3 प्रीत्या च वरमुत्तमम्. — M4 om. (hapl.) 25^c-27^b. — ^c) K1. 4 Dn D3 ददामि तं; D3 मि त्वं (for नि त्वं). Ś1 प्रतीच्छ त्वं; Ñ3 प्रयच्छस्व (for प्रती). K3 B1. 2 D1. 4-6 T1. 2. 4 G2-5 ददामि तं प्रतीच्छ त्वं; Ñ1 V2 Bs Ds G1 नि तं प्रीच्छ त्वं; V3 नि तं प्रयच्छस्व. — ^d) K1 (sup. lin. as in text) D4 G4 विश्रुतम्; V2 वर्धनम् (for दुर्लभम्).

26 M4 om. 26 (cf. v. 1. 25). — ^a) T1 तत् (for न). D2 सं- (for ते). — K3 reads 26^c-30^b twice. — ^c) Ñ3 V1. 3 D3 अनुज्ञां तु (for अभ्यनुज्ञां). — ^d) Ś1 नृप; K1. 3 (both times) Dn D3 पुनः; D2 (sup. lin. as in text) न च; T3 तदा; T4 तथा (for तव).

11. 27]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 865
B I. 16. 30
P I. 16. 30

किं वा ते प्रार्थितं भूयो ददानि वरमुत्तमम् ।
तद्ब्रूहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥ २७
इत्युक्तवन्तं तमहमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
अब्रुवं कृतकृत्योऽहं प्रसन्ने त्वयि सत्तम ॥ २८
यदि त्वनुग्रहं भूयस्त्वतोऽर्हामि महायुते ।
प्रश्नमिच्छाम्यहं किंचिद्व्याहृतं भवता स्वयम् ॥ २९
स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म यदिच्छसि ।
छेत्तास्मि संशयं तात यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३०

27 M₄ om. 27^{ab} (cf. v. l. 25). For the repetition in K₃, cf. v. l. 26. — ^a) D₂ G_{2.5} कं (for किं). K₃ (second time) प्रार्थिता; V₃ प्रथितं; B₁ प्रार्थितो; M₃ ते (for तं). — ^b) K_{1.2.3} (both times). 4 N_{1.2} V_{2.3} B₁ D_n D_{s2} D₁₋₆ T_{3.4} G_{2.4} M₁ ददामि; T₂ तदानीं (for ददानि). — ^c) K₃ (second time) D₂ तं (for तद्). — ^d) D₂ यं (for यत्).

28 For the repetition in K₃, cf. v. l. 26. — ^a) V₂ T₁ G₃ पितरम् (for तमहम्). T_{3.4} इत्युक्तस्तमहं तातम्. — ^b) D₁ अभिवन्द्य (for वाद्य). — ^d) D₂ T₁ मानद; D₃ सांप्रतम् (for सत्तम). K₃ (second time) प्रसन्ने मयि सर्वदा.

29 For the repetition in K₃, cf. v. l. 26. — ^a) K₂ त्वद् (hypermetric) (for तु). — ^b) T₂ G_{1.5} यामि (for अर्हामि). — ^c) S₁ श्रोतुम्; D₅ T_{3.4} G₄ प्रष्टुम् (for प्रश्नम्). K_{1.3} (both times) D_n D₅ S (except T_{3.4}) इच्छामि वै; D₆ महे (for म्यहं). K₄ D₃ कंचिद् (for किं). — ^d) M₂ त्वहम् (for स्वयम्).

30 For the repetition in K₃, cf. v. l. 26. — ^a) N₂ V₃ धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). S₁ मामुवाच च धर्मात्मा. — ^b) S₁ यथा; N₂ V₂ B₁ M_{2.3} यदि (for यद्). — ^c) Cal. ed. स (for [अ]स्मि). S₁ यत्ते; N₁ V₂ B D_s T₃ सर्वं (for तात). — ^d) K₂ प्रक्षयसि; N₃ V₁ D₄ वक्षयसि (for पृच्छसि). S₁ यस्माद्वक्षयसि भारत.

31 ^a) K_{3.4} V₃ B_{1.3} D_{n2} D_{s1} D_{1.5} T G M₄ तातं (for तात). — ^b) G₂ [अ]न्तर्भूतम् (for हितम्). N₁ V₂ M₁₋₃ तु; B₁ हि (for च). D₃ लोकान्तर्हितमेव च; G₃ तत्राभिहितमेव च. — ^c) K₁ गतिं; T₂ G₄ गच्छन्; G₂ M₄ गतिः (for गतं). K₁ लोके; V₂ B₃ D_s D₃ लोकान् (for लोकं). S₁ गतिं प्रकृतिनां लोकान्. — ^d) B₃ T₂₋₄ तथा; G₂ तु सः (for तदा). K₃ D_n कौतूहलसमन्वितः (K₃ तम्).

32 Before 32, K N V B_{1.2} D_n D₁₋₆ ins. भीष्म

अपृच्छं तमहं तात तत्रान्तर्हितमेव च ।
गतं सुकृतिनां लोकं जातकौतूहलस्तदा ॥ ३१
श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवताः ।
ते वाथ पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वयं पुनः ॥ ३२
कथं च दत्तमस्मानिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ।
लोकान्तरगतांस्तात किं नु श्राद्धस्य वै फलम् ॥ ३३
अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव च ।
तद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३४

उवाच. — ^a) N_{1.3} V_{1.2} B D_s D₃ तात; N₂ V₃ D₄ देव (for देवा). — ^b) N₁ B D_{s1} D₃ देवता. — ^c) S₁ K N_{2.3} V D_n D_s D_{1.3.5} T_{1.3.4} G_{3.4} देवाश्च; B₂ देवताः; D₂ देवाः किं; D₆ देवानां; T₂ G_{1.2} देवान्वा; G₅ M₄ देवा वा (for ते वाथ). K₁ D_{1.5} च; M₂ (inf. lin. as in text) स (for वा). D₄ देवतानां च पितरः. — ^d) S₁ यजाम (for मो).

33 ^a) D₁ कथं नु; D₃ कथं वा; T₁ कथंचिद् (for कथं च). — ^b) K₁₋₃ N_{2.3} V_{1.3} D (except D_s D₃) S [अ]थो (for वै). — ^d) S₁ किमु; V₁ B₁ D_{n2} किं तु; D₆ T₂ G₅ M_{1.2.4} किं च; T₄ M₃ किंचिच् (for किं नु). N_{1.2} B D_s D₆ T_{3.4} G_{2.4} वा (for वै). — After 33, N (except S₁) T₂₋₄ G M₄ ins. :

236* कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनरदानवाः ।
सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिंनरमहोरगाः ॥

[Cf. 36^{def}. — (L. 1) N₁ तान् (for कान्). K₁ T₂₋₄ G₄ लोकान् (for लोका). K₂ सदेवा (for व-). N₃ सदेवाः सुरदानवाः; T_{3.4} G₄ सदेवासुरमानवाः (T₃ नुपाः) (for वै). — (L. 2) K₄ रक्षोयक्ष-; V₂ D_s D₆ T₂₋₄ G M₄ यक्षरक्षो- (for यक्षोरग-).]

34 N₁ om. 34. D₅ om. (hapl.) 34-36. — ^a) K₄ तात (for तीव्रः). M_{1.3} अत्र मे संशयं तीव्रं. — ^b) K₂ N₂ V₃ D₁₋₄ मे; V₂ D_s T_{3.4} G_{3.5} ह (for च). — ^c) D₃ M₁₋₃ तं (for तद्). N₃ धर्म- for मम. — ^d) K₃ corrupt. G₃ M₁₋₃ प्रत्यक्षो (for सर्वज्ञो). D₆ G_{1.4} M₄ सर्वज्ञः (for मे मतः). S₁ T₁ G_{2.5} प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वज्ञः; D₃ सर्वज्ञोऽसि मतो मम. — After 34, S₁ K N_{2.3} V B D_n D_s D_{1-4.6} T₂₋₄ G ins. :

237* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै पिता ।

[Before 237*, N₂ ins. वैशंपायन उवाच. K₂ D₂ शंतनुः; D₃ T₂ G_{1.5} तस्मिन्; D₆ तत्तथा (for वै पिता). D₁ भीष्म चोवाच वै तदा (for वै).]

35 D₅ om. 35 (cf. v. l. 34). S₁ om. the ref. — ^a)

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[11. 41]

शतनुरुवाच ।

संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ।
 पितृणां कारणं श्राद्धे फलं दत्तस्य चानघ ।
 पितरश्च यथोद्धृताः शृणु सर्वं समाहितः ॥ ३५
 आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः ।
 तान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनरदानवाः ।
 सयक्षरक्षोगन्धर्वाः सकिंनरमहोरगाः ॥ ३६
 आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति वै ।
 जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ३७

तान्यजस्व महाभागाञ्छ्राद्धी श्राद्धैरतन्द्रितः ।
 ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥ ३८
 त्वयैवाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्तनैः ।
 अस्मानाप्याययिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ ३९
 मार्कण्डेयस्तु तेऽशेषमेतत्सर्वं वदिष्यति ।
 एष वै पितृभक्तश्च विदितात्मा च भार्गवः ॥ ४०
 उपस्थितश्च श्राद्धेऽद्य ममैवानुग्रहाय वै ।
 एनं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ४१

C 893
B I. 16. 46
P I. 16. 46

इति श्रीहरिवंशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

V₂ वक्ष्येऽहं (for ते वक्ष्ये). — ^b) T₁ यत्वं; G₄ यथा; M₃ यन्मा (for यन्मां). K₂₋₄ Ñ V B Ds D₁₋₄ T₃ + यन्मां त्वं परिपृच्छसि. — D₅ om. 35^{cd}. — ^c) K₁. 3 Dn D₃ पितरश्च यथोद्धृताः. — ^d) K₃ D₃ ते (for च). Ś₁ फलं दत्तं च भारत. — ^e) Ś₁ तु (for च). K₁. 3 Dn D₃ पितृणां कारणं श्राद्धे. — ^f) D₃ (marg. as in text) एतत्; D₆ T₁ राजञ् (for शृणु). D₆ T₁ शृणु; G₂ राजन् (for सर्वं).

36 D₅ om. 36 (cf. v. l. 34). K₄ reads from 36 to the end of this adhy. on marg. — ^a) T₂ G₁ आदित्यस्य (for 'देव'). — ^b) K₂ विद्वि; Ñ₃ भुवि (for दिवि). — For 36^{cd} cf. 236*. — ^c) K₂ ता; B₁ यान् (for तान्). V₁ यजन्ते. Ś₁ K₁. 3 Dn G₂ + वै लोकाः (by transp.); Ds₁ लोको वै; T₂ G₁ लोके वै; T₃ + लोकान्वै. — ^d) T₁ -देवताः; M₁. 3 -दानवाः (for -दानवाः). Ś₁ K₁. 3 Dn G₅ सदेवासुर-मानुषाः (G₅ दानवाः). — G₂ om. 36^e-38^d. — ^e) K₁₋₃ Ñ₁. 3 V₁. 3 D₁₋₄. 6 T₁. 3. 4 G₄ -यक्षोरग- (for -यक्षरक्षो-).

37 G₂ om. 37 (cf. v. l. 36). — ^a) D₁. 6 तु (for च). Ś₁ मे; D₃ वै (for ते). Ś₁ K₃ Ñ₂ D₄ T₁. 3. 4 G₁. 4 M₁. 4 श्राद्धे; V₂ सर्वे (for श्राद्धैः). — ^b) Ś₁ K₁. 3 V₃ B₂ Dn T₃ + G₁. 4 च; K₂ नः; M₁ हि (for वै). M₃ पुनराप्याय-यन्तिवति. — ^c) Ś₁ तस्मात् (for जगत्).

38 G₂ om. 38 (cf. v. l. 36). — ^a) Ś₁ K₁. 3 V₃ Dn Ds D₃ + T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ महाभाग (for 'गान्'). — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 Dn D₄. 5 T₂ श्राद्धैरग्यैर्; T₃ + पितृश्राद्धैर्; G₁ सदा श्राद्धैर्; G₄ श्राद्धे श्राद्धैर् (for श्राद्धी श्राद्धैर्). K₂

श्राद्धैः श्राद्धी ह्यतन्द्रितः. — ^c) B₃ ततः; D₃ तात; T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁₋₃ ते हि; M₄ तेषु (for ते ते). Ñ₁. 2 T₄ ऽभि- (for वि-). — ^d) K₁ (sup. lin.) -कर्म- (for -काम-).

39 ^a) Ñ₂ D₄ T₃ + G₂ च (for [ए]व). Ñ₂ तु (for ते). — ^b) Ś₁ -योगानु-; K₃ Dn D₄ T₄ -गोत्रानु- (for -गोत्रादि-). D₄ -कीर्तिताः (for -कीर्तनैः). — ^c) Ñ₁ D₂ अस्मानाहूय (D₂ न्वा पोष) यिष्यन्ति. — ^d) Ś₁ M₄ स्वर्गस्थानेऽपि भारत.

40 ^b) D₃ सर्वमेतद् (by transp.). Ś₁ K₁. 3 Dn G₅ प्रवक्ष्यति (for वदिष्यति). — ^c) M₁. 3 ते (for वै). D₃ तु (for च). — ^d) K₁ (sup. lin. as in text) B₁. 2 Dn G₂. 3 भारत (for भार्गवः). D₄ वेदिता तव भार्गवः.

41 ^a) Ś₁ D₆ श्राद्धेभ्यो; K₁₋₃ Ñ₁ Ds₁ श्राद्धे वै; D₁ श्राद्धेभ्यः; D₄ वै श्राद्धे (for श्राद्धेऽद्य). — ^b) K₄ तव (for मम). K₄ Ñ V D₁. 3. 4 च (for [ए]व). K₂ Ñ₁ M₁₋₃ च (for वै). — ^c) K₄ एवं पृष्टो; Ñ₂ B₁ Ds G₁ एवं पृच्छ; D₄ एतत्प्रश्नं (for एनं पृच्छ).

COLOPHON. — *Mention of the Epic* : K₃ Ñ₁ Dn Ds₂ T₃. — *Mention of Khila* : All Mss. — *Adhy. name* : Ś₁ K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B₁ Ds D₁₋₅ पितृकल्पः; Dn M₁₋₃ श्राद्ध-कल्पः; D₅ श्राद्धविधिः; T₁ G₃. 5 श्राद्धविधौ शतनुरुभीषसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K₁ 12; K₃ D₁. 4 T₃. 4 14; V₁ Ds 15; V₂. 3 B₂ Dn Ds₂ 16; T₁. 3 G M 11 (as in text). — *Śloka no.* : Dn₁ D₄ 46; Ds₂ 48; D₃ 47; D₅ 43.

12. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

१२

C 894
B 1. 17. 1
P 1. 17. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ।
 प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं यन्मे पृष्ठः पुरा पिता ॥ १
 स मामुवाच धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ।
 भीष्म वक्ष्यामि तत्त्वेन शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ २
 मयापि हि प्रसादाद्वै दीर्घायुष्टं पितुः प्रभो ।
 पितृभक्त्यैव लब्धं च प्राग्लोके परमं यशः ॥ ३
 सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ।
 अधिरुह्य गिरिं मेरुं तपोऽतप्यं सुदुश्चरम् ॥ ४

ततः कदाचित्पश्यामि दिवं प्रज्वालय तेजसा ।
 विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५
 तस्मिन्विमाने पर्यङ्कं ज्वलनादित्यसंनिभम् ।
 अपश्यं तत्र चैवाहं शयानं दीप्ततेजसम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषमग्रावग्निमिवाहितम् ॥ ६
 सोऽहं तस्मै नमस्कृत्वा प्रणम्य शिरसा प्रभुम् ।
 संनिविष्टं विमानस्थं पाद्यार्घ्याभ्यामपूजयम् ॥ ७
 अपृच्छं चैव दुर्धर्षं विद्याम त्वां कथं प्रभो ।
 दैवतं ह्यसि देवानामिति मे वर्तते मतिः ॥ ८

12

1 Ds G4 om. the ref. — ^a) Ds ततोऽहं वचनात्तस्मान्.
 — ^o) Ñ3 V1 चापृच्छं; V3 [अ]नुपूर्वं; G4 [अ]हमपृच्छं
 (hypermetric) (for [अ]न्वपृच्छं). — ^d) V2 B2 Ds यो
 मे; B1 यथा (for यन्मे). S1 Ñ1 V3 B Ds T3.4 पिता पुरा
 (by transp.).

2 ^a) Ds T1.2 G1.2.5 M4 मा(Ds त)मुवाच स धर्मात्मा.
 — ^b) B2 (marg.) महामनाः (for तपाः). — Before 2^{cd},
 D2.6 T3.4 ins. मार्कण्डेय उवाच. — ^c) S1 K1.3 Dn
 Ds G5 कात्स्न्येन; D4 यत्नेन; M4 ते त्वेकं (for तत्त्वेन).
 — ^d) S1 Ñ3 शुश्रूषुः; K1 T1 शुश्रूष (for शृणुष्व). V1 नृप;
 Ds मम (for सन्व). K3 Dn शुश्रूषुः प्रयतो भव; M1-3
 प्रभमेतत्तवानघ. — After 2, M3 reads 4^{cd}.

3 ^a) S1 K3 Ñ1 मया पितुः; K2.4 Ñ2.3 V1.3 B Ds
 D1-3 T3.4 G2.4 अहं पितुः (for मयापि हि). V2 Ds T1.2
 G1.3.5 M2.4 अहं पितृप्रसादेन. — ^b) K1 Ñ1 दीर्घायुष्यं;
 M1 भीष्मायुष्यं (for दीर्घायुष्टं). Ñ2 V2 B1.2 Ds T3.4
 G2-4 M4 अवाप्तवान् (for पितुः प्रभो). K2-4 Ñ3 V1.3 Dn
 D2.3.5 T2 G1 दीर्घमायुरवा(T2 G1 ^aप्यमा)प्तवान्; B3 दीर्घा-
 युष्यमवाप्तयात् (sic); D1.4 दीर्घमायुरवाप्तयाम्; Ds T1 G5
 M1 दीर्घायुष्यमवाप्तवान्. — ^c) K1.2.4 Ñ V D2.4-6
 M2.3 लब्धं मे; T3.4 G1.2 M1.4 लब्धं प्राग्; G4 मे लब्धं;
 G5 यल्लब्धं (for लब्धं च). — ^d) Ds प्राकाले; T2 G1.3.5 M1
 लोके च; T3.4 लोकेषु; G2 लोकेश (for प्राग्लोके). K2 Ñ1 V3
 Ds.5 M4 च परं; V2 B Ds प्रथितं (for परमं). S1 प्रागेव
 प्रथितं यशः; K4 प्राग्लोके च महद्यशः; Ñ2 ^aकेषु परं यशः; Ñ3
 पुरा लोके परं यशः.

4 ^a) Ds (marg. as in text) अहं (for सोऽहं). — Ds

reads 4^b-5^c on marg. — ^b) S1 K1.3 शतान्तिके; K4
 D2.4.6 T G M4 सहस्रके (for ^aस्तिके). — M3 reads 4^{cd}
 after 2. — ^c) K4 B1.3 D1 अधिरुह्य; M3 अव^a (for अधि^a).
 — ^d) D2 तप्तं; Ds T2 G1 तप्ये (for सतप्यं). K2 सुदुश्चरम्
 (for सुदुश्च^a).

5 ^a) M1.3 अपश्यमनलप्रख्यं. — ^b) T2 G1 M4 दिव्यं
 (for दिवं). Ds तेजसा प्रज्वालन्प. — Ñ2 om. 5^{cd}. — ^c)
 T3.4 सहसा (for महद्). K2 Ds2 D4 आयन्तम्; K4 D1-3
 M2 आयातम्; Ds आश्चर्यम् (for आयान्तम्). V2 विमान-
 महमायान्तम्. — ^d) Ds T2 तथा (for तदा).

6 ^a) Ñ1.3 B1 Dn Ds D3 (before corr.). 4-6 T3.4
 पर्यङ्के (for ^aङ्कं). D2 T1 G1 M4 तस्मिन्विमानपर्यङ्के; T2 G2-3
 M1-3 नपर्यन्ते. — ^b) B1 D3.6 वर्चसम्; T2 G1 M4 तेज-
 सम् (for संनिभम्). S1 K1.3 D1 ज्वलितादित्य (S1 ^aङ्गार)
 संनिभम्; Ñ1 V2 B3 Ds D5 ज्वलितादित्य (B3 ^aसूर्य) वर्चसम्;
 T1 G2-4 ज्वलितादित्यतेजसम्. — ^c) V2 D2 transp. तत्र
 and चैव. — ^d) S1 विमानं (for शयानं). M1-3 अमितौजसम्
 (for दीप्तते^a). — ^e) Ds मेराव् (for अग्राव्). — After
 6, M1.2 read 10, M1 repeating it in its proper place.

7 ^a) K1.2 (before corr.). 3 V3 Dn D2-5 नमस्कृत्य
 (for त्वा). — ^b) K3 Ñ2 V3 Dn Ds T G1.2.5 विभुम्;
 M2 भवम् (for प्रभुम्). — ^c) Ds2 संनिविष्टो. — ^d) K1
 पाद्यार्घ्याद्यैर्; D1 पादाद्यैर् (for पाद्यार्घ्याभ्याम्). T2 G1
 पाद्यार्घ्यैरभ्यपूजयम्.

8 ^a) D2 तं च (for चैव). — ^b) K1 G3.5 विद्यामस;
 K2 विन्दामि; K3 विन्द्यामस; K4 विन्द्याम; B3 विद्यां वै;
 D1.2 T3.4 विद्यामि; D4-6 T1.2 G1 M3.4 विद्यामस (for
^aम). S1 त्वा (for त्वां). K3 om. from कथं up to देवानां
 (in 8°). K1 Ñ1 B1 Dn D4-6 T1.3.4 G2-5 विभो (for

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[12. 16

स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानघ ।
 न ते तपः सुचरितं येन मां नावबुध्यसे ॥ ९
 क्षणेनैव प्रमाणं स विभ्रदन्त्यदनुत्तमम् ।
 रूपेण न मया कश्चिद्दृष्टपूर्वः पुमान्कचित् ॥ १०
 सनत्कुमार उवाच ।
 विद्धि मां ब्रह्मणः पुत्रं मानसं पूर्वजं प्रभो ।
 तपोवीर्यात्समुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् ॥ ११
 सनत्कुमार इति यः श्रुतो वेदेषु वै पुरा ।

सोऽस्मि भार्गव भद्रं ते कं कामं करवाणि ते ॥ १२
 ये त्वन्ये ब्रह्मणः पुत्रा यवीयांसस्तु ते मम ।
 भ्रातरः सप्त दुर्धर्षा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३
 क्रतुर्वसिष्ठः पुलहः पुलस्त्योऽत्रिस्तथाङ्गिराः ।
 त्रीँल्लोकान्धारयन्तीमान्देवदानवपूजिताः ॥ १४
 वयं तु यतिधर्माण आरोप्यात्मानमात्मनि ।
 प्रजाधर्मं च कामं च वर्तयामो महामुने ॥ १५
 यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् ।

C 900
B I. 17. 17
P I. 17. 17

प्रभो). — After 8^{ab}, K_{1.2.4} Ñ₂ V B_{1.2} D (except Ds) T₄ read 11^{cd} repeating it in its proper place; while T₃ reads 11^{cd} after 8^{ab}. — °) K₁ D₃ देवता; V₃ दैवतो (for °तं). D₂ दैवतं देवतानां त्वम्.

9 °) K₃ हास्यमान; T₂ G₁ स्मयमानम्; T₃ प्रीयमाण (for स्मयमान). — °) S₁ मा (for मां). Ñ_{2.3} V अव-; D₂ एव (for नाव-).

10 M_{1.2} read 10 after 6, M₁ repeating it here. — °) T₂ G₁ वै (for स). — °) K₂ व्यधाद् (for विभ्रद्). S₁ K₂ D_{1.4} M₁ (both times). 2 अन्यम् (for अन्यद्). — °) Ñ₁ [ए]व; T₂ G₁ स (for न). Ñ₁ T₄ G_{2.3} M₁ (both times). 2.3 तादृग्; D₆ T₁ तात; T₂ G_{1.5} M₄ तत्र (for कश्चिद्). Ñ_{2.3} V B Ds D_{1.3.4} रूपेण च (Ñ₂ °णैव; B₁ °ण न) पुमांस्तादृग्; D₂ °ण वपुषा तादृग्; T₃ °ण च पुमांस्तात्. — °) K_{2.4} Ñ V B Ds₁ D₂₋₄ T₃ न मे कचित्; T₂ G_{1.4} M₁ (second time). 3 कथंचन; G₅ M₁ (first time). 2 कदाचन (for पुमान्कचित्). Ds₂ D_{1.5} दृष्टपूर्वो (D₁ °स्वद्यो) न मे कचित्. — After 10, Ñ₂ V₂ ins. :

238* स मामुवाच तेजस्वी वाचा मधुरया पुनः ।

कौतूहलपरिज्ञाने यत्तद्ब्रह्मन्ददामि ते ॥

[(L. 2) V₂ तु शुद्धं (for तद्ब्रह्मन्).]

11 T₃ om. 11^b. — °) K_{1.3} T₄ G₂ विभोः; Ñ_{1.3} V₁ B₁ Ds D_{1.4} प्रभोः; V₂ Dn D_{2.6} T_{1.2} G_{1.3.5} M₂ विभो (for प्रभो). M_{1.3} पूर्वजं मानसं प्रभो. — K_{1.2.4} Ñ₂ V B_{1.2} D (except Ds) T₄ read 11^{cd} for the first time after 8^{ab}. T₃ reads 11^{cd} after 8^{ab}. — °) K₁ (second time). 3 Ds (second time) G_{2.4} M_{2.4} तपोवीर्य-; T₂ G₁ °विद्या- (for °वीर्यात्). K₄ (second time) समुत्पन्नो; D₄ (second time) °द्धतं (for °त्पन्नं). — °) K₄ (second time) -गुणात्मकः; D₆ (first time) °न्वितम् (for °त्मकम्).

12 T₃ om. 12^a-13^a. — °) T₂ G₁ च (for यः). — °)

K_{1.2} Dn₂ D_{2.5} T₄ G₃ M₄ देवेषु (for वेदेषु). K₂ यः (for वै). — °) K₁ संहं (for ऽस्मि).

13 T₃ om. 13^a (cf. v. l. 12). — °) G₁ M₃ ऽपि (for तु). — °) S₁ (sup. lin.) कोनेष्टासंस् (sic) (for यवीयांसस्). K₄ सुता मम; D₄ तु ते इमे; D₆ तु मेऽनघ (for तु ते मम). — °) Ñ₂ सर्व- (for सप्त). D₅ T_{1.2} G₄ M₄ धर्मज्ञा (G_{1.5} °ज्ञ) (for दुर्धर्षा). — °) K₂₋₄ Ñ V_{1.3} B₁ Dn D₁₋₅ T_{3.4} तेषां (for येषां). K₁ V₂ प्रकीर्तिताः (for प्रतिष्ठिताः). M₃ येषां वंशः प्रतिष्ठितः. — After 13, T₂ G_{1.3.5} ins. :

239* मरीचिरात्रिभगवान्पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

अङ्गिराश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥

[Cf. 14. — (L. 2) G₁ सप्तैते ब्राह्मणास्ततः (for °).]

14 °) D₃ पुलस्त्यो अङ्गिराः शृणु (marg. शृणुः). — After 14^{ab}, S₁ K_{1.3} Dn D₃₋₅ ins. :

240* मरीचिस्तु तथा विद्वान्देवगन्धर्वसेविताः ।

[K₁ D_{3.4} धीमान् (for विद्वान्). S₁ D₅ मरीचिश्च महातेजा (for °). S₁ -पूजिताः (for -सेविताः). D₅ देवदानवपूजिताः (for °).]

— S₁ D₅ om. (hapl.) 14^{cd}. — °) V₂ B Ds D₂ [ह]मि (for [ह]मान्). T₁ त्रीँल्लोकान्धारयिष्यन्ति. — °) Cf. 240*. T₄ -गन्धर्व-; G₂ -मानव- (for -दानव-). Ñ₂ G₂ -पूजितान् (for °ताः).

15 °) T₃ तीर्थ- (for यति-). Ñ₃ V₁ B₂ D₆ -धर्मेण (for -धर्माण). — °) S₁ संहत्य; K_{1.3} Dn T_{3.4} संयोज्य; D₄ संन्यस्य (for आरोप्य). K₃ D₂ आत्मना (for °नि). K₂ समारोप्याणामात्मनि; K₄ Ñ_{1.3} D_{1.3} समारोप्यात्मनो मम; D₆ T_{1.2} G₄ M₄ समारोप्य तदा (G₃₋₅ °य्य तथा; M₄ °प्याय वा) -त्मनि. — °) V₃ Dn D₂ प्रजा धर्म-; T₄ स्थिता प्रजा (for प्रजाधर्म-). — °) S₁ वर्धयाम; K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B₂ Dn D₂ D_{1.2.4.5} T_{3.4} G₄ व्यपहाय; Ñ₁ B₂ Ds₂ D₅ व्यपहाय; G₂ वर्तयाम (for °मो). K₁ व्यपहाय सदा मुने; D₆ T_{1.3} G₂

12. 16]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 901
B L. 17. 17
P L. 17. 17

तस्मात्सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥ १६
मद्भक्त्या ते तपश्चीर्णं मम दर्शनकाङ्क्षया ।
एष दृष्टोऽसि भवता कं कामं करवाणि ते ॥ १७
इत्युक्तवन्तं तमहं प्रत्यवोचं सनातनम् ।
अनुज्ञातो भगवता प्रीयता तेन भारत ॥ १८
ततोऽहमर्थमेतं वै तमपृच्छं सनातनम् ।
पृष्टः पितृणां सर्गं च फलं श्राद्धस्य चानघ ।
चिच्छेद संशयं भीष्म स तु देवेश्वरो मम ॥ १९
स मामुवाच प्रीतात्मा कथान्ते बहुवार्षिके ।
रमे त्वयाहं विप्रर्षे शृणु सर्वं यथातथम् ॥ २०

M₄ वर्धयाम महामते.

16 ^a) G₃ अथ (for यथा). — ^b) D_{3.4} बुद्धिमान् (for विद्धि माम्). — ^c) V₁ तस्मात्सनत्कुमारेण. — ^d) V₂ तन् (for [ए]तन्). ¹ S₁ सं- (for मे).

17. Before 17, G₂ ins. मार्कण्डेयः. — ^a) K₂ M₃ त- (M₃ य) द्भक्त्या ते; D₆ महद्भक्त्या (for मद्भक्त्या ते). ² N₂ V₂ तीर्ण- (for चीर्ण). — ^b) G₁ महद् (for मम). — ^c) K₄ ³ N_{2.3} V_{1.3} D₃₋₅ एवं; M₂ तेन (for एष). B₁ हि (for ऽसि). M₄ सहसा (for भवता). — ^d) K₂ D₆ किं (for कं). K_{2.4} ⁴ N⁵ V B D₈ D_{1.3.5} T_{3.4} प्रदिशामि; V₃ (marg.) प्रददामि (for करवाणि). M₄ (also as in text) किम् (for ते).

18 ^b) ¹ S₁ प्रत्युवाच (for प्रत्यवोचं). — D₄ reads 18^c-19^b on marg. — ^d) ¹ S₁ K₃ D_n D₄₋₆ T G M₄ प्रीयमाणेन भारत.

19 ^a) K ² N₃ V₁ D_n D_{1.2.4} T₄ M₂ एतमर्थं (by transp.); ³ N₂ अर्थमेतं; V₂ एतदर्थं; D₈ D_{3.5} एन (D₅ व)-मर्थं; D₈ अर्थमेतत्. D₈ हि; D₈ ते; D₅ तं (for वै). T₃ ततो हेतुमदर्थं वै. — T₃ om. 19^{bcd}. — ^b) D₆ T₁ M₄ समपृच्छं (for तं). — ^c) ¹ S₁ च स्वर्गं; K₃ D_n सर्गं स; D₂ सर्गो मे; D₃ T₂ स्वर्गं च (for सर्गं च). — ^d) K₄ प्राप्तस्य (for श्राद्धस्य). — ^e) ¹ S₁ स तद्; D₆ T₂ G_{1-3.5} ततो; Cal. ed. स च (for स तु). K₂ देववरो (for देवेश्वरो). D_n स तु देवेश्वरोपमः; M₁₋₃ तुष्टो देवेश्वरो युवा.

20 ^a) K ² N³ V B D_n D₅ D₁₋₅ T G₃ M₄ धर्मात्मा (for प्रीतात्मा). — ^b) D₅ कथां तां (for कथान्ते). D₄ वार्षिकीम्. — ^c) ¹ S₁ K_{3.4} ² N₃ V B₁ D_n D₅ D₁ रमे; D₆ G₄ M₄ तन्मे (for रमे). K_{1.2} प्रीतिं करोमि विप्रर्षे.

देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्षयन्तीति भार्गव ।
तमुत्सृज्य तदात्मानमयजंस्ते फलार्थिनः ॥ २१
ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा विचेतसः ।
न स्म किञ्चित्प्रजानन्ति ततो लोको व्यमुह्यत ॥ २२
ते भूयः प्रणताः सर्वे प्रायाचन्त पितामहम् ।
अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीत्प्रभुः ॥ २३
प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः ।
पुत्रांश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ २४
प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रान्पप्रच्छुरार्तवत् ।
तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा ॥ २५

21_ Before 21, ² N_{2.3} V₁ ins. सनत्कुमार उवाच. — ^a) K₄ वै सोऽसृजद्; ² N₂ V_{2.3} B₁ D₈ अथासृजद्; ³ N₃ असृजद्वै; V₁ अवासृजद्; D₂ अय्यसृजद् (for असृजत). D₁ स देवानसृजद्ब्रह्मा. — ^b) D₁ वक्ष्यामि; D₂ (*sup. lin.* as in text) यजन्ति (for यक्षयन्ति). K₄ ² N₃ V_{1.3} B_{1.3} D₂ भारत (for भार्गव). D₄ मां यक्षयन्त इति भार्गव (hypermetric). — ^c) ² N₃ B₂ D₈ समुत्सृज्य (for तं). ¹ S₁ ² N₁ M₃ ततोऽत्मानम्; K₁ ² N₂ D₅ T₃ G₂ तथात्मा; T_{1.4} G₃₋₅ महात्मा (for तदात्मा). G₁ M_{2.4} समुत्सृज्य तमात्मानम्. — ^d) ¹ S₁ D₂ अयजन्त (for जंस्ते).

22 ^a) K_{1.3} सूखा (for मूढा). — ^b) ¹ S₁ K_{1.3} D_n D₁ भविष्यथ; ² N_{1.2} V₂ B D₈ D₅ दिवौकसः (for विचेतसः). — ^c) D₂ नास्मात्; D₆ नास्य (for न स्म). ¹ S₁ प्रजानन्त; K_{1.3} D_n D₅ T_{3.4} G_{2.4} M₄ विजानन्ति; K₂ प्रतिज्ञातं; K₄ M₁₋₃ अ (M₁ वि) जानन्त (for प्रजानन्ति). D₁ तस्माकिञ्चित्प्रजानन्त; T₂ G₁ नास्य किञ्चिद्विजानन्ति. — ^d) N (except ¹ S₁ K₁) T G₂₋₅ M_{1.2} ऽप्यमुह्यत (D₆ ति); M₄ ह्यमु (for व्यमु). G₁ ततो लोकस्य मुह्यत (sic).

23 ^a) B D₈ शप्ताः (for सर्वे). — ^b) K₂ ² N₂ V_{2.3} B₂ D_n D₄ प्रयाचन्त; K₃ अया; ² N₁ प्रयाचन्ति; D₃ त्वयाचन्त T₁ प्राधावन्त; T₂ G₁ प्रसेदुश्च (for प्रायाचन्त). — ^d) T₂ तदात्मान् (for ततस्तान्). ¹ S₁ K₃ इदम्; K₂ पुनः; ² N₁ V₃ B D_n D₅ M₁ विभुः (for प्रभुः).

24 ^a) D₃ च (for वै). — ^b) D₁ अभिचारो (for व्य). ¹ S₁ T₂ हि नः; D₃ च वः (for हि वः). — ^c) V₁ पृच्छ त्वं; M₄ पृच्छस्व (for ध्वं).

25 M₄ om. (hapl.) 25. — ^a) K_{1.4} D₂ प्रायश्चित्तं (for चत्त). ² N₂ क्रियार्थम् (for र्थ). V₃ तु (for ते). G₄ प्रायश्चित्तः कृतार्थं ते (sic). — ^b) D₈ पप्रच्छ च (for पप्र

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[12. 95

प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि वै ।
 शंसन्ति कुशला नित्यं चक्षुष्मन्तो हि तत्त्वतः ॥ २६
 प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा लब्धसंज्ञा दिवौकसः ।
 गम्यतां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्ताश्च ते तदा ॥ २७
 अभिशप्तास्तु ते देवाः पुत्रवाक्येन तेन वै ।
 पितामहमुपागच्छन्संशयच्छेदनाय वै ॥ २८
 ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं वै ब्रह्मवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्ता यूयं तैस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ २९
 यूयं शरीरकर्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ॥ ३०

अन्योन्यपितरो यूयं ते चैवेति निबोधत ।
 देवाश्च पितरश्चैव तद्बुध्यध्वं दिवौकसः ॥ ३१
 ततस्ते पुनरागम्य पुत्रानूचुर्दिवौकसः ।
 ब्रह्मणा छिन्नसंदेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ ३२
 यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ।
 यदुक्तं चैव युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ३३
 उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः पुत्रका इति वै वयम् ।
 तस्माद्भवन्तः पितरो भविष्यन्ति न संशयः ॥ ३४
 योऽनिष्टा च पितृञ्श्राद्धैः क्रियाः काश्चित्करिष्यति ।

C 920
B I. 17. 36
P I. 17. 36

चक्षुर). D₃ आत्मजान् (for आर्तवत्). — °) M₃ ततस् (for तेभ्यस्). S₁ तेभ्यः प्रयच्छतात्मनः (sic); K₂ तस्य ते प्रयतात्मभ्यः; D₃ तेभ्यस्ते पूजितात्मनः. — °) D₂ तनयांसु; G₂ प्रयतास् (for तनयास्). V₃ मुदा; D₃ तथा (for तदा).

26 °) S₁ K₄ D₆ T₂ G₁ M_{2.4} धर्मज्ञ. — °) K₁ D₄ कायजानि; G₂ कायिकानि (for कर्मजानि). N₁ B_{1.3} D₅ D_{3.6} T₁ G_{3.4} M_{3.4} ह; M₁ तु; M₂ हि (for वै). K₃ N₃ V B₂ D_{1.2.5} T_{3.4} वाङ्मनःकायकर्मभिः; K₄ नःकायजानि च; N₂ नःकर्मकायभिः; T₂ G₁ नःकर्ममानसैः. — °) D₅ ऽपि (for हि). S₁ K₂ N₁ V₃ B₁ D_{1.2} T_{3.4} चक्षुर्भ्यां (S₁ षा)मपि तत्त्वतः; K_{1.3} D_n D_{3.4} चक्षुस्तान्यपि नित्यशः (D₃ तत्त्वतः); K₄ देवानामपि तत्त्वतः; D₆ T_{1.2} G_{1.3.4} M_{2.4} चक्षुर्मिरपि (T₂ G₁ रिव) नित्यशः; G₂ M_{1.3} भ्यामपि (M₃ मिति) नित्यशः.

27 °) K_{1.3} प्रायश्चित्तातितत्त्वज्ञा. — After 27^{ab}, T₄ reads 31^{cd} repeating it in its proper place. — °) S₁ K_{1.3} D_n [ए]वं (for [इ]ति).

28 S₁ om. 28. V₁ reads 28^{ab} on marg. — °) K_{2.3} N_{1.2} V_{1.2} B₁ D_{n1} D₅ D_{1.4} अभिशप्तास्; T₂ G_{1.3.5} तप्तास्; G₄ अधिशप्तास्; M_{1.2} अभिशप्तास्; M₃ अधिशप्तास् (for अभिश). D₁ om. ते. K_{1.3} D_n वै देवाः; T₁ देवास्ते (by transp.). D₃ अभिशप्तास्ततो देवाः; M₄ तप्ताश्च ते सर्वे. — °) K_{1.3} D_n तेन ते; T₁ तेन हि; Bom. and Poona eds. निन्दिता (for तेन वै). D₆ T₂ G₄ M₄ तेषां वाक्येन तेन ह (D₆ M₄ तेऽनघ; T₂ तेन वा). — °) M₁₋₃ तु (for वै).

29 V₁ om. (hapl. ?) 29^{ab}. — °) S₁ K₁ D_{5.2} D_{1.4} न (for वै). — °) T₁ G₃ उक्तं (for उक्ता). N_{1.2} V₂ D_n D₂ G_{2.4} M₄ ते; V₃ B D₅ D_{3.4} T_{3.4} वै (for तैस्). S₁ K₃ D₅ तस्माद्यदुक्तं युष्माकं; D₁ कं दायादैस्. — °) M₃

तथा तं तु (for तत्तथा न).

30 M₄ om. (hapl.) 30-33. — °) S₁ श्रुत्वा न (for शरीर). — °) T₁ तथा (for तेषां). — °) D₁ ते च; G₅ तेन (for ते तु). — °) D₂ ऽत्र; G₅ वै (for वो).

31 M₄ om. 31 (cf. v. l. 30). — °) N₁ V B_{1.3} D_n D₃ D_{4.5} T G M₁ अन्योन्यं (for न्य). — After 31^a, V₃ reads from line 2^b of 245* up to 32^b repeating the same in its proper place. — °) N₁ तदेव; T₂ तथैव; T_{3.4} ते वै च (for ते चैव). K₃ D_n न संशयः; D₂ निबोध मे (for धत). S₁ ते चैवं विनिबोध मे. — V₃ reads 31^{cd} twice. T₄ reads 31^{cd} for the first time after 27^{ab}. — °) V_{2.3} (first time) अन्योन्य- (V₃ न्यं) (for देवाश्च). N₃ [ए]तद्; B₃ [इ]ति (for [ए]व). — °) N₃ बुध्यध्वं च (for तद्बुध्यध्वं). K₃ D_n D₄ (by corr.) न संशयः (for दिवौकसः).

32 M₄ om. 32 (cf. v. l. 30). N₃ T_{3.4} om. (hapl.) 32^{ab}. M₃ transp. 32^{ab} and 32^{cd}. — °) D_n D₅ आगत्य (for म्य).

33 M₄ om. 33 (cf. v. l. 30). — °) B_{1.3} प्रवि- (for प्रति). — °) D₂ स (for च). M₁ कः (for वः). — °) G₃ वै (for वः). — °) N₃ B₃ D₅ तत्तदा; M₂ तथा तन् (by transp.).

34 °) K₂ (marg. as in text) T₂ G₁ युक्तास् (for उ). N₂ V₂ B D₅ G₁ यदत्र; D₆ च तस्माद् (for च व). — °) D₃ चैव यत्; G₃ M₄ वै स्वयम्; M₁₋₃ ते वयस् (for वै व). — °) S₁ B_{2.3} D_n D₅ भविष्यथ (for व्यन्ति).

35 °) G₄ यान् (for यो). V₂ M₃ नेष्टा तु (M₃ च); V₃ D₅ G₅ ऽनिष्टा तु; D₆ नेष्टा तु; T₃ वोऽनिष्टा; T₄ हि नेष्टा;

12. 35]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

राक्षसा दानवा नागाः फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥ ३५
 श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
 आप्याय्यमानं युष्माभिर्वर्धयिष्यन्ति नित्यदा ॥ ३६
 श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकमाप्याययिष्यति ।
 समुद्रपर्वतवनं जंगमाजंगमैर्वृतम् ॥ ३७
 श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥ ३८
 श्राद्धे च ये प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः ।

सर्वत्र वर्तमानांस्तान्पितरः सपितामहाः ।
 भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन पूजिताः ॥ ३९
 इति तद्वचनं सत्यं भवत्वद्य दिवौकसः ।
 पुत्राश्च पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४०
 सनत्कुमार उवाच ।
 त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ।
 अन्योन्यपितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥ ४१

इति श्रीहरिवंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

G₄ चेष्टा वः (for स्निष्टा च). Ñ₂ B₁ D₈ D₃ G₂ M₄ श्राद्धे
 (for श्राद्धैः). — ^δ) B₁ D₈ D₃ G₂ M₃ क्रियां (for क्रियाः).
 K₂ Ñ_{1,3} V₁ B₁ D₅ T₂ G₁ कश्चित् (for कां). — ^α) K₃
 T₁ ते; D₄ तु (for तत्).

36 ^α) K_{2,3} Dn₂ [अ]पि; Dn₁ om. (for [ए]व). — ^α)
 K₁ V₁ Dn₁ D₃ T₄ आप्याय्यमानो (V₁ नं); K₃ Dn₂ D₅
 T₃ G_{3,4} यमानो; Ñ₁ D₄ यमाने (for यमानं). S₁
 आप्याययिष्यन्ति च तं; D₆ T_{1,2} G_{1,2} M अपीयमानमस्मा-
 (M₁₋₃ नं युष्मा)भिर्. — ^α) D_{4,6} T₂ G₁ नित्यशः; T₁
 तः (for दा). S₁ धरिष्यति यथा च सः; K₂ वर्धयिष्यति सदा
 च सः; K₃ वर्धयिष्यन्ति सदा च वः.

37 ^α) M_{2,3} यैः समाप्यायितः सोमो. — ^δ) K_{1,3,4}
 Ñ_{2,3} V B Dn D₂₋₅ T_{3,4} G₃ M₁₋₃ लोकान् (for लोकम्).
 — ^α) Ñ₁ D₅ T₁ M₁₋₃ पर्वतं (for त-). K₄ समुद्रं पर्वतं
 वनं. — ^α) M₁₋₃ जंगमाजंगमावृतम्.

38 ^α) K_{1,3,4} Dn प्रजां (for प्रजाश्). — ^α) Ñ₃
 यास्यन्ति (for दां). V₂ D₄ G₁ तदा; T₁ M₁₋₃ तथा (for
 सदा).

39 T₂ om. (hapl.) 39^α-41^δ. — ^α) S₁ Ñ₁ V₃ Dn
 D_{2,4,5} T_{3,4} G_{2,4} श्राद्धे ये च (V₃ om. च); D₆ T₁ G₁.
 3.5 श्राद्धेषु ये; M₄ श्राद्धे तु ये. K₃ श्राद्धे ये च प्रदातारम्.
 — ^δ) Ñ₁ G₁ M₁ त्रि- (for त्रीन्). — ^α) S₁ D₃ M₄ वर्त-
 मानास्ते; K₁ D₁ G₁ नास्तान्; G₂ वर्ण्यमानास्तान् (for वर्तं).
 — ^α) S₁ D₆ G_{1,2,4,5} M_{2,4} प्रपितामहाः; K₃ Ñ₂ V₃ D₁.
 4.5 सपितामहान्; T₁ G₃ M_{1,2} प्रपितामहान्. K₂ पितृनथ
 पितामहान्. — ^α) D₄ भावयन्तीति सततं. — ^α) G₁ दानेषु
 (for नं). S₁ Dn तर्पिताः (for पूजिताः). K₃ श्राद्धकालेन

तर्पिताः. — After 39, N (except S₁ Ñ₁) T_{1,3,4} G₁ M₄
 ins.:

241* एवमाज्ञा कृता पूर्व ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

[Before the above, D₃ T₁ G_{2,4} ins. पितरः. K Ñ₃
 V₁ Dn D_{1,5} T₁ आज्ञापितं (for आज्ञा कृता). G₃ ब्रह्मणः
 परमेष्ठिनः (for ^δ).]

40 T₂ om. 40 (cf. v. l. 39). — ^δ) K₂ भवत्वद्य; D₃
 त्वद्य; T₃ जगृहुस्ते; T₄ भवत्वद्धा; G₃ अभवच्च; M₁ lacuna
 (for भवत्वद्य).

41 T₂ om. 41^{αδ} (cf. v. l. 39). D₅ मार्कण्डेय; G_{1,2}
 om. (for सनत्कुमार). — ^α) V₃ तत्र ते; D₄ M_{1,2} इत्येते;
 T₁ एते च; M₃ तदा ते (for त एते). — ^δ) M₄ तदा (for
 तथा). — ^α) K₃ Ñ V B_{1,3} Dn D₅ D_{2,4,5} T_{1,3,4} G₂₋₅
 M₄ अन्योन्यं (for न्य-). B₃ M₃ देवा (for ह्येते). S₁ D₆
 T₂ G₁ अन्योन्यपि (G₁ न्यं पि)तरावेतौ. — ^α) Ñ₃ V_{1,2}
 B_{1,2} T_{1,2} G₁₋₄ M_{1,2,4} पितृगणाश्च (for च पितरश्च). M₃
 ह (for हि). B₃ देवाः पितृगणस्य ह; G₅ ते देवाः पितृणां
 च ह.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃. — Mention
 of Khila : S₁ K₃ Ñ₁ V₃ B Dn D₅ D₁₋₆. — Sub-parvan :
 D₅ आश्चर्य; D₅ पारिजात. — Adhy. name : K_{1,2,4} Ñ_{2,3}
 V B₁ D₅ D₁₋₅ पितृकल्पः; K₃ Dn M₁₋₃ श्राद्धकल्पः; D₆
 T₂ G_{1,5} मार्कण्डेयसनत्कुमारसंवादे पितृत्वप्रतिपादनम्; G_{2,3}
 सनत्कुमारमार्कण्डेयसंवादे पितृत्वप्रतिपादनम्. — Adhy. no.
 (figures, words or both) : K₃ D_{1,4} T_{3,4} 15; Ñ₃ V₁
 D₃ 16; V_{2,3} B₂ Dn D₅ 17; T_{1,2} G₁ M₁₂. — Śloka
 no. : Dn₁ D₃ 42; D₅ 43; D₂ 45; D₄ 55.

१३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तोऽहं भगवता देवदेवेन भास्वता ।
 सनत्कुमारेण पुनः पृष्ठवान्देवमव्ययम् ॥ १
 संदेहममरश्रेष्ठं भगवन्तमरिंदम ।
 निबोध तन्मे गाङ्गेय निखिलं सर्वमादितः ॥ २
 कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिँल्लोके च ते गणाः ।
 वर्तन्ति देवप्रवरा देवानां सोमवर्धनाः ॥ ३

सनत्कुमार उवाच ।

सप्तैते जपतां श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ।
 चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रय एषाममूर्तयः ॥ ४
 तेषां लोकं विसर्गं च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

प्रभावं च महत्त्वं च विस्तरेण तपोधन ॥ ५
 धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ।
 तेषां नामानि लोकांश्च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६
 लोकाः सनातना नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७
 विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः ।
 यजन्ति तान्देवगणा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८
 एते वै योगविभ्रष्टा लोकान्प्राप्य सनातनान् ।
 पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मयादिनः ॥ ९
 ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सांख्ययोगमनुत्तमम् ।
 यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ १०

C 938
 B 1. 18. 10
 P 1. 18. 10

13

1 T2 om. the ref. — ^a) K2 वै (for sṃ). — ^b) D6
 T2 G1. 5 तेन (for देव-). — ^c) M2 ततः ; M3 पुरा (for
 पुनः). — ^d) M2 एवम् (for देवम्).

2 ^a) T4 वन्देऽहम् (for संदेहम्). — ^b) K2. 3 Ñ3 V1. 2
 B1. 3 Dn Ds2 D1. 3. 6 T1. 3. 4 G2. 4. 5 अरिंदमम्. — ^c)
 K1. 2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 D1-5 T4 तन्मे निबोध गाङ्गेय.

3 ^b) Dn प्रतिष्ठिताः ; D3 च नित्यशः (for च ते गणाः).
 K3 कस्मिँल्लोके प्रतिष्ठिताः. — ^c) S1 पतन्ति ; K2-4 Ñ V B2. 3
 Ds D1. 3-5 T3. 4 वर्तन्ते (for ँन्ति). K1 (marg. as in
 text) वर्तन्ते देवतवरा ; D2 ँन्ते देवदेवेश ; D6 T1. 2 G M4
 ँन्ते प्रवरा देवा (G2. 4 व). — ^d) T2 G1 प्रीतिः (for सोम-).

4 K4 om. the ref. — ^a) V2. 3 (marg.) B2 (marg.
 as in text) D2. 3. 5 T3. 4 यजतां ; V3 Dn2 जयतां ; Dn1
 D6 तपतां (for जपतां). S1 V3 D1. 2 M4 श्रेष्ठाः (for श्रेष्ठ).
 K1 Ñ2. 3 सप्त ते यजतां श्रेष्ठाः ; K2 V1 D4 सप्तैते जयतां श्रेष्ठाः ;
 K4 G2 सप्त ते (G2 सप्तैते) तपतां श्रेष्ठाः ; T2 सप्तैते तपसां श्रेष्ठाः ;
 G1 सप्त ते तपसा श्रेष्ठ. — ^b) K2 D3 तथा (for स्मृताः).
 — ^c) Dn T3. 4 G2. 4 च (for वै). — ^d) K1. 2. 4 Ñ2. 3
 V B D (except Dn) T3. 4 G2 तेषाम् (for ए).

5 ^a) S1 K3 Ñ2 V3 लोकविः ; T3. 4 लोकांश्च ; M2
 लोकान्वि- (for लोकं वि-). D6 तेषां हि स्वर्गलोकं च ; T1. 2 G
 M1. 3. 4 तेषां विस (T2 G1. 2 हि स) र्गं लोकं च. — ^b) M2 ते
 (for तच्च). S1 K3 कथयिष्यामि तच्छृणु (K3 तं शृ) णु. — S1

D1. 6 T1 om. (hapl.) 5^c-6^d. K2 reads 5^c-6^d on marg.
 — ^c) M1-3 माहात्म्यं च प्रभावं च.

6 S1 D1. 6 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). K2 reads 6^{ab} on
 marg. — ^a) K1. 4 कर्म- (for धर्म-). Ñ2 G3. 5 येषां ; B3
 ते तु ; D3 ते वै ; M3 चैषां (for तेषां). — ^b) K2 नृप (for
 त्रयो). M4 वै (for ये). K3 चापरे ; D4 च परे (for परमा).
 D3 त्रयो योगपरायणाः. — K2 om. 6^{cd}. — ^c) Ñ2 Ds2 T2
 लोकाश्च (for लोकांश्च). M1-3 तेषां लोकांश्च नामानि. — ^d)
 Dn M4 कथयिष्यामि (for कीर्तं).

7 ^a) T1 यत्र (for नाम). — ^b) D1 M3 त्रयस् (for
 यत्र). S1 Ds M1 भासुराः (for भास्वराः).

8 ^a) G1 वैराजस्य (for वि). T3. 4 तु पुत्रास्ते (for द्विज-
 श्रेष्ठ). — ^b) S1 वै श्रुताः ; V2 कीर्तिताः ; V3 नः श्रुताः (for
 विश्रुताः). — ^c) D6 M1 देवगणान् (for गणा). — ^d)
 T3. 4 पितृ- (for विधि-). — After 8, S1 K1. 3 Ds1 D4. 5
 ins. :

242* मनोजवाः स्वधाभक्षाः सर्वकामसमन्विताः ।

एते योगं परित्यज्य महात्मानो भवन्त्युत ॥

[(L. 1) K1 D4 स्वधाभक्ताः ; K3 हाराः ; Ds1 सुजः
 (for भक्षाः).]

9 ^a) T1. 4 G1. 3 लोक- (for योग-). — ^c) T2 G1. 2. 4. 5
 M2. 3 शतस्यान्ते (for सहस्रान्ते).

10 ^a) K2 Dn D3 G2 ते तु प्राप्य ; Ñ3 V1 प्राप्य ते तां
 (for ते प्राप्य तां). — ^b) Ñ2 V3 Dn Ds. 3 G3 M1. 3 सांख्यं ;
 B3 संख्या ; D2 M4 सांख्ये (for सांख्य-).

13. 11]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 939
B I. 18. 11
P I. 18. 11

एते स्म पितरस्तात योगिनां योगवर्धनाः ।
 आप्याययन्ति ये पूर्व सोमं योगबलेन वै ॥ ११
 तस्माच्छ्रद्धानि देयानि योगिनां द्विजसत्तम ।
 एष वै प्रथमः कल्पः सोमपानामनुत्तमः ॥ १२
 एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
 पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥ १३
 मैनाकस्य सुतः श्रीमान्क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
 पर्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमाचितः ॥ १४
 तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।

अपर्णामेकपर्णां च तृतीयामेकपाटलाम् ॥ १५
 तपश्चरन्त्यः सुमहदुश्चरं देवदानवैः ।
 लोकान्संतापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजंगमान् ॥ १६
 आहारमेकपर्णेन सैकपर्णा समाचरत् ।
 पाटलापुष्पमेकं च विदधे चैकपाटला ॥ १७
 एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेधयत् ।
 उ मा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ १८
 सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरचारिणी ।
 उमेत्येवाभवत्ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥ १९

11 °) N (except S₁ D₆) T₃. 4 G₂ स्युः; T₁ तु; T₃ G₁ ऽस्मिन् (for स्म). — °) M₄ योगिनो (for °नां). T₃ वर्धकाः (for °नाः). — °) K₃ आप्याययन्ते; D₁ ऽयिष्यन्ति (for °ययन्ति). M₄ वै (for ये). — °) T₃. 4 G₂. 4 च (for वै).

12 °) K₃ दिव्यानि; V₂ दत्तानि (for देयानि). — °) S₁ K₃ D_n योगिनां तु विशेषतः. — °) D_n T₄ G₅ सर्गः (for कल्पः). K₃ एष वै प्रथितः सर्गः. — °) K₃ D_n महात्मनाम्; N₁ अनुत्तरम्; V₃ B₁ D₆ T₂ G₁-3. 5 M अनन्तरम्; D₈ अनुत्तमम् (for °मः). K₃ सोमयोगोऽनु उत्तम (sic).

13 °) S₁ शुभ्रो; D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₁. 3. 4 पुत्रो; M₂ शुभ्रा (for श्रेष्ठा). — °) N₂ यस्यां. K₁. 4 तत्सुतः (for उच्यते).

14 °) S₁ K₂. 3 D₈ D₄ T₂ पर्वतः (for °त-). N₁. 3 B₃ D₈ T₁ G₃ पुत्रो; M₄ शुद्धो (for शुभ्रो). — °) K₂ D (except D₈ D₁) S (except T₃ G₄) -समन्वितः (for समाचितः).

15 °) M₁ मेनकायां (for तु मेनायां). — °) K₁. 2. 4 N₂. 3 V₁. 3 D₁. 3. 4 चैक- (for एक-). — °) K₁. 2. 4 N₂. 3 V₁ D₁. 2. 5 T₄ चैक- (for एक-).

16 °) K₃ corrupt. D₈ चरन्ति (for °न्त्यः). — T₂ om. 16^{ad}. — °) M₃ लोकान्संतापयामासुस्. — °) D₄ तिस्रस्ताः (by transp.). — D₁. 2. 3 T₃. 4 G M ins. after 16: T₂ after 16^{ad} :

243* न्यग्रोधमेकपर्णा तु पाटलं चैकपाटला ॥
 आश्रिते द्वे अपर्णा तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
 दशवर्षसहस्राणि दुश्चरं देवदानवैः ॥

[(L. 1) G₂ -पाटलाम्; G₄ °लः; M₄ °लम् (for °ला).
 — After line 1, G₄ ins. 244*. D₁. 2 G₄ om. lines 2-3.
 — (L. 2) T₃. 4 संश्लिष्टे द्वे; G₂ आश्रिते द्वे; G₅ आश्रितत्वे (for

°ते द्वे). T₃. 4 G₂ अनिकेतास्तपोऽचरन् (for °).]

17 G₄ om. (hapl.) 17. — °) K₂. 3 N₁. 2 V₂ B₂ D (except D₈) T₃. 4 G₂ एक- (for सैक-). — °) T₃. 4 पाटली- (for °ला-). K₁. 4 N₃ D₁ पाटलामेकपुष्पं च (sic); D₆ T₁ G₂. 3. 5 M °लेनेह (M₁-3 °नापि) चैकेन; T₂ G₁ °लेनैकचक्रेण (sic). — °) G₅ सैक- (for चैक-). S₁ V₂ D₃ वि (D₃ व्य) दधादेकपाटला; K₁. 4 D₁. 5 विदधात्येकं; K₂ N₁ V₁. 3 B D₈ D₂ G₃ विदधावेकं; K₃ D_n T₄ आदधावेकं; D₄ विदधात्तेन पां. — D₆ T G₁-3. 5 M ins. after 17: G₄ after line 1 of 243* :

244* पूर्णे पूर्णसहस्रे तु आहारं द्वे प्रचक्रतुः ।

[D₆ M₄ पूर्णे; G₃ वर्ष-; G₄. 5 युग- (for पूर्ण-). T₂ G₁ ते (for द्वे). G₄ ऽपि (for प्र-).]

18 °) M₂ त्वत्र (for तत्र). K₂ T₁ एकां तत्र निराहारां. — °) V₂. 3 T₃. 4 G₂. 4 माता तां (by transp.); D₃ तां मेना. — °) D₆ T₁. 2 G₁. 2. 5 M₁-3 माता; T₃ पुत्री (for मातृ-).

19 °) S₁ N₁ D₆ T₁. 2 M₃ तथा; K₃ B₂. 3 D_n G₁ M₁. 2 तदा (for तया). D₃ तथोक्ता सा तदा मात्रा. — °) D₂ दुष्कर- (for दुश्चर-). — °) M₂ [अ]भिवि- (for [अ]भिवत्). D₆ T₁. 2 G M₄ उमा इत्यभिविख्याता; M₁. 3 उमा इति महाभागा. — °) N₁ B₁. 2 (marg.) M₁. 3 विश्रुता; D₆ T₁. 2 G M₄ पूजिता (for सुन्दरी). — After 19, all Mss. (except S₁ N₁) ins. :

245* तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी ।

एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति भार्गव ॥

[L. 1) K₂ [ए]व; D₆ T₁. 2 G M₁-3 [आ]दौ; M₄ [अ]सौ (for [इ]ह). K D₁-3. 5. 6 (marg.) -धारिणी (for -धर्मिणी). D₆ T₁. 2 G M₄ निरुद्धा (D₆ T₁ G₃ °क्ता) तत्र कर्मतः; M₁-3 निरुद्धं त्वद्धि कर्मतः (for °). — (L. 2) K₁. 4 D₅ ते त्रिः

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[18. 25]

तपःशरीराः सर्वास्तास्तिस्रो योगबलान्विताः ।
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ २०
 उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ।
 महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥ २१
 असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ।
 पत्नी दत्ता महाब्रह्मयोगाचार्याय धीमते ॥ २२

जैगीषव्यस्य तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ।
 एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते ॥ २३
 लोकाः सोमपदा नाम मरीचैर्यत्र वै सुताः ।
 पितरो दिवि वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्त्युत ।
 अग्निष्वात्ता इति ख्याताः सर्व एवामितौजसः ॥ २४
 एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा ।

C 954
 B I. 18. 26
 P I. 18. 26

M1-3 तत्रि-; M4 तत्र (for तु त्रि-). V3 reads from line 2^b up to 32^b for the first time after 12. 31^a. V3 (first time) भारकर; S (except T3.4) शाश्वतम् (for भार्गव).]

D6 T1.2 G M cont.:

246* एतासां तपसा दग्धं यावद्भूमिर्धरिव्यति ।

[G4 एतस्मात् (for एतासां). D6 M1.2 लब्धं; M3 युक्ता (for दग्धं).]

20 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. — ^a) S1 K N2.3 V1.2 D (except Ds) T3 G2.4 ताः सर्वास् (by transp.). T4 तपश्चरन्त्यस्ताः सर्वास्. — ^b) S1 D1 तपोः; M4 तीव्र- (for तिस्रो). K1 तपोयोगसमन्विताः. — After 20^{ab}, D6 S ins.:

247* सर्वास्ता वै महाभागाः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥
 ता लोकमातरश्चैव ब्रह्मचारिण्य एव च ।

[G2 M1-3 om. (hapl.) line 1. — (L. 1) T1 G3 महा-
 भाग (for गाः). T1 [अ]मर- (for स्थिर-). — G5 om. line 2; M1-3 read it after 20^{cd}.]

— ^c) S1 सु- (for च). — ^f) D2 om. च.

21 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. — ^a) S1 तु (for च). — ^b) S1 K1.4 M3 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा). — ^d) K3 उपाश्रिता (for उपस्थिता). — After 21, D6 S (except T1) ins.:

248* दत्तकश्चोशनास्तस्याः पुत्रस्तु भृगुनन्दनः ।

[G2.4.5 [उ]शनस् (for नास्). G2.4 तस्यां (for तस्याः). T3.4 दत्तश्चोशनसस्तस्यां; G3 M1-3 कस्योशनास्त (M1.2 ना य)स्याः (for अ).]

22 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. — ^a) D3 असिताय; T1 अस्ति तत्र; T2 G1 M1 असितं च (for तस्य). — ^b) D3 देवालयमहात्मने (sic); S देवलं सुपुत्रे सुतम्. — T G M1.3.4 ins. after 22^{ab}; D6 M2 after 22:

249* पुष्टिस्तासां कुमारीणां तृतीया चैकपाटला ॥

पुत्रं शतशलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ।

तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ॥

[(L. 1) D6 ततस्; M1 श्रेष्ठा; M2.8 श्रेष्ठां (for पुष्टिस्).]

T3.4 पाटला च महाभागा वरदं सुपुत्रे सुतम्. — (L. 2) T2 G1.2.5 -शलाक्यं हि (for कस्य). T3.4 ततः सर्वस्य लोकस्य (for अ).]

— T G M4 om. 22^c-23^b. M1.3 om. 22^c-23^d. — ^c) D4 महाराज (for ब्रह्मन्). — ^d) D6 धीमतः (for ते). N1 V2 B1.3 Ds M2 योगाचार्यस्य धीमतः (B1 ते).

23 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. T G M4 om. 23^{ab}; M1.3 om. 23 (for all, cf. v. l. 22). D6 M2 om. 23^{ab}. — ^a) K1 जिगीषतस्य; V3 (second time) D5 जैगीषव्याय (for व्यस्य). N1 om.; Ds2 च (for तु). K3 N2 V3 (both times) तदा (for तथा). K4 जिगीषस्य तु तथा दत्तां (hypermetric). — ^b) D1 विहिता त्वेकपाटला. — S1 om. 23^{cd}. — ^c) M4 अपि च (by transp.). D3 एते चैव महायोगे; D6 T1.2 G1 तौ चापि सुमहाभागे (T1 गौ; T2 गा); T3.4 G3.4 एतौ चापि महाभागौ. — ^d) K2 D1.6 योगाचार्यम्; D2 चार्यं (for चार्याव्). N1 [क्र]ते स्थिते; T1.4 G3 [उ]पस्थितौ. T2.3 G1 योगाचार्यमुपस्थितौ (sic).

24 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. M1 reads 24^a twice. — ^a) T G (except G4) M1 (both times). 2 (inf. lin.). 3.4 सोममया (for पदा). D6 लोका-
 न्सनातनात्तम. — ^b) K1.2.4 N1 V1.3 (both times) D1.2.4.5 मारीचेर् (for म). N2 श्रुताः (for सुताः). D6 T2 G1.5 पुत्रपौत्रा मरीचिनः; T1.3.4 G2-4 M1.3.4 यत्र पु-
 (T1 G3 पौ)त्रा मरीचिनः. — T2 G1 repeat 24^{cd} after 26^{ab}; T3.4 repeat the same after 251*; G2.4 after 253*. — ^c) N1 B1.3 Dn Ds D2.3 T2.4 G1 (last three first time) M4 यत्र; D6 T1.8 (first time) G2.4 (both both times). 5 M1.3 तत्र (for दिवि). S1 वर्धन्ते (for वर्तन्ते). — ^d) D2 लोकास् (for देवास्). K3 Dn तर्पयन्ति (for भाव). T1 च; M1.3 [ह]ह (for [उ]त). V3 (second time) देवास्तान्भावयन्तु नः; T2-4 G1.2.4 (all second time) स्तान्वरवर्णिनी; G1 (first time) स्तान्भावयन्तः. — ^e) V3 (second time) अग्निष्वात्ता; Cal. ed. स्वात्ता (for स्वात्ता). — ^f) S1 D3 एते (for एव). — For 24^{ef}, T1-3 G M4 subst.:

18. 25]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 955
B I. 18 27
P I. 18 27

अच्छोदं नाम तद्विव्यं सरो यस्याः समुत्थितम् ॥ २५
सा दृष्ट्वा पितरं वव्रे वसुं नामान्तरिक्षगम् ।
नाम्ना वसुमिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम् ॥ २६
सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामचारिणी ।

250* अग्निव्वाक्ताः श्रुतास्तत्र पितरो ये परिश्रुताः ।

[T₂ -स्मृताः (for -श्रुताः) .]

25 For the repetition in V₃, cf. v. l. 19. — ^b)
T_{3.4} अम्भोदा (for अच्छोदा). ¹ K₃ विश्रुता (for निम्नगा).
— ^c) D₆ अच्छोदा ; T_{3.4} अम्भोदं (for अच्छोदं). D_n वि-
ख्यातं (for तद्विव्यं). ¹ अच्छोदं यत्र विख्यातं. — ^d) D_{n1}
om. यस्याः समुत्थितम्. ¹ यत्र ; D₆ T₂₋₄ G_{1.3.5} M_{1.3}
तस्मात् (for यस्याः). D₃ समन्वितम् (for समुत्थितम्).
— After 25, K₁ ¹ N_{2.3} V_{1.2.3} (both times) B D_{n2} D₃
D_{3.5.6} S ins. :

251* तथा न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन ।

[K₁ न तथा (by transp.) ; G₂ भयान्न. D₆ T₁ G_{3.5} M
तु (for ते). ¹ N₂ तथा न पूर्वदृष्टास्तु ; T₂ G₁ तयोरदृष्टपूर्वास्तु
(for ^a). V_{1.2} T_{1.2} G_{1.3} M ते ; D₅ न (for तु).]

— After the above, T_{3.4} repeat 24^{cd}.

K₁ ¹ N_{2.3} V_{1.2.3} (both times) B D_{n2} D₃ D_{3.5} G₄
cont. : ¹ K₂₋₄ ¹ N₁ D_{n1} D_{1.2.4} ins. after 25 :

252* अप्यमूर्तानथ पितृन्सा ददर्श शुचिसिता ।

[K₃ अपि (for अथ). K_{1.2.4} D₁ अमूर्तिमन्तश्च पितृन् ;
¹ N_{1.2} V₃ (both times) D₄ अमूर्तिमन्तः पितरो ; D₂ अमूर्-
तान् नु पितृन्वै (for ^a). K_{1.2.4} ¹ N_{1.3} (both times)
D_{1.2} ददर्शे सा (¹ N₃ V₁ च) (for सा ददर्श). D₄ ददृशुस्तां
शुचिसिताम् (for ^b).]

¹ K_{1.3.4} ¹ N₃ D_n D₅ D₄ G₄ cont. : D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M
cont. after 251* :

253* संभूता मानसी तेषां पितृन्स्वात्राभिजानती ।

[¹ K₄ ¹ N₃ D_n D₃₂ D₄ म (K₄ मा) नसा ; K₁ मानसास ;
K₃ D_{n2} मनसस् (for मानसी). M₂ तेषां (for तेषां). D₅
संभूता नाम मनसा (for ^a). ¹ K₄ तत्राभि- ; K₄ स्वानभि- (for
स्वात्राभि-).]

— After the above, G_{2.4} repeat 24^{cd}. Finally, ¹ K_{1.3.4}
¹ N₃ D_n D₅ D_{4.6} cont. : K₂ ¹ N₂ V_{1.2.3} (both
times) B D_{1.2.5} cont. after 252* :

254* व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ।

[D₆ पापेन (for दुःखेन).]— After the above, K₃ D_{n2} D₃ cont. 255*.26 For the repetition in V₃, cf. v. l. 19. T₂ G₁

पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥ २७

त्रीण्यपश्यद्विमानानि पतमाना दिवश्च्युता ।

त्रसरेणुप्रमाणानि सापश्यत्तेषु तान्पितृन् ॥ २८

सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नीनिग्निविविहितान् ।

repeat 26^{ab} after the second occurrence of 24^{cd}. — ^a)
D₆ T₂ G₁ (last two first time). 3. 5 M₁₋₃ त्वच्यं (for
दृष्ट्वा). — ^b) K₂ D₂ नाम्ना (for नाम). ¹ N₂ वसुं नाम्ना-
न्तरीक्षगम् ; D₆ T₂ G₁ (last two first time). 3. 5 M₁₋₃
स्वानतिक्रम्य तान्पितृन्. — After the first occurrence of
26^{ab}, T₂ G₁ repeat 24^{cd}. — ^c) K_{2.4} ¹ N_{1.2} B_{1.2} D_n D₃₂
D_{1-3.4} (marg.). 5 G_{2.4} अमावसुर् ; D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M
नाम्ना वसुर् (for नाम्ना वसुम्). D₅₂ D₆ ख्याताम्. K₃ D₄
त्रिषु लोकेषु विख्यातम् ; T_{3.4} अमा च सुमती ख्याताम् (sic).
— ^d) M_{1.2} ऐल- (for आयोः). D₆ दिगीश्वरम् (for यश-
स्विनम्). T_{1.2} G_{3.4} ऐलपुत्रं दिवीश्वर (M₁ वश्वरम्).
— K_{1.4} ¹ N_{2.3} V_{1.2} B D_{n1} D₅ D₄₋₆ S (except M_{1.2})
ins. after 26 : K₃ D_{n2} D₃ cont. after 254* : V₃ ins.
after the first occurrence of 26 :

255* अद्रिकाप्सरसायुक्तं विमानेऽधिष्ठितं दिवि ।

[¹ N₂ om. ^b . V_{1.2} B D₅₁ विष्ठितं ; D_{3.4} विस्मिता (for
ऽधिष्ठितं). D₆ T₁ G_{3.4} M_{3.4} विमाने दिवि वि (D₆ नि) ष्ठितम् ;
T₂ G_{1.5} वि (T₂ स) भानं दिवि विष्ठितम् (for ^b).]

27 For the repetition in V₃, cf. v. l. 19. ¹ N₂ om.
27^a. — ^b) D₆ T₂ G_{3.4} दुःखिता (for मनसः). K₃ B₃
D_n D₅ D_{3.4} -रूपिणी (for -चारिणी). M_{1.2} मनसा काम-
रूपिणी. — ^c) K₄ वै (for [अ]न्यं). ¹ K₁ पितरं प्रार्थयाना वै.
— ^d) ¹ K₁ योगाद् (for योग-).

28 For the repetition in V₃, cf. v. l. 19. — ^b)
K_{1.3.4} D_n D₂₋₅ M₂ पात्यमाना ; M₃ वाद्यमानान् (for पत-
माना). B₁ च्युतम् ; D₃ ततः (for च्युता). D₁ पात्यमाना
विवस्वता. — ^c) M₂ -प्रमाणान्स्वान् (for णानि). — ^d) V₂
तेन ; B₃ तत्र (for तेषु). ¹ N₂ वै (for तान्). — For 28, D₆
T_{1.2} G_{3.4} M₄ subst. :

256* अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकान् ।

त्रसरेणुप्रमाणांस्तान्प्रापश्यत्स्वकान्पितृन् ॥

29 For the repetition in V₃, cf. v. l. 19. — ^a)
¹ N₃ असूक्ष्मान् ; D₆ M₃ सुसू ; T_{3.4} सा सू (for सुसू). T₁
om. from व्यक्ता up to पितरः (in 31^a). K_{1.4} B₃ D_{n1}
T_{2.4} M_{1.3} अपरित्यक्तान् (for व्यक्तान्). D₃ (marg. as in
text) शुश्रूषां च परिव्यक्तान् (sic). — ^b) K_{1.2.4} ¹ N_{2.3}
V_{1.2.3} (first time) D₁₋₄ अग्निवृद्धीन् (by transp.). D₅
[आ]स्थितान् (for [आ]दि). — ^c) D₆ T₂ M₄ [पु]नान् ; G₁

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[13. 36

त्रायध्वमित्युवाचार्ता पतन्ती तानवाक्शिराः ॥ २९
 तैरुक्ता सा तु मा भैषीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ।
 ततः प्रसादयामास स्वान्पितृन्दीनया गिरा ॥ ३०
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्या व्यतिक्रमात् ।
 भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ॥ ३१
 यैः क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरैर्दिवि देवतैः ।
 तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३२
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।

तस्माच्च तपसः पुत्रि प्रेत्येह प्राप्स्यसे फलम् ॥ ३३
 इत्युक्ता पितृभिः सा तु पितृन्स्वान्संप्रसादयत् ।
 ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्याः सर्वेऽनुकम्पया ॥ ३४
 अवश्यं भाविनं ज्ञात्वा तेऽर्थमूचुस्ततश्च ताम् ।
 तस्य राज्ञो वसोः कन्या त्वमपत्यं भविष्यसि ।
 कन्यैव भूत्वा लोकान्स्वान्पुनः प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ३५
 पराशरस्य दायादं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
 स वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ॥ ३६

C 969
B I. 18. 41
P I. 18. 41

3. 5 [ए]तान् (for [आ]र्ता). — ^a) Ś1 सा हि (for तान्). Ñ1
 अवाक्शिरान्; D5 °रम् (for °राः). B2. 3 Ds तान्पतन्ती त्ववा-
 क्शिराः; D6 निपतन्ती अधोमुखी; T2 G M4 पतन्ती सा त्व-
 (G3 सा अ-; G4 चाप्य)धोमुखी.

30 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. T1 om.
 30 (cf. v. l. 29). — ^a) M4 साधु (for सा तु). — ^b) D6
 G M4 प्रतिष्ठिता (for व्यवस्थिता). T2 इति व्योम प्रतिष्ठिता.
 — ^c) Ś1 तत्र (for ततः). K2 ततः प्रसादमादाय. — ^d) Ś1
 K1. 3. 4 Ñ2 Dn D3. 5 T3. 4 तान्; Ñ3 मुनि- (hypermetric);
 V2 B3 Ds M2 सा (for स्वान्).

31 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. T1 om.
 up to पितरः (in 31^a) (cf. v. l. 29). — ^a) B1 तां (for
 ते). — V3 (second time) om. 31^{cd}. K3 om. 31^c.
 — ^c) D3 भ्रष्टा स्वर्गात् (for भ्रष्टैश्वर्या). D6 G2 [अ]ति- (for
 स्व-). V1 भ्रष्टैश्वर्यं विदोषेण. — ^d) T2 G1. 5 तप्तासि; G4
 ततोऽसि (for पतसि).

32 For the repetition in V3, cf. v. l. 19. — ^a)
 Ś1 Ñ1 Ds G1. 5 ह (for हि). M2 कृत्यानि (for कर्माणि).
 M1. 3 यैः कृतानीह कृत्यानि. — K2 om. (hapl.) 32^b-33^a.
 — ^b) D6 एव; T2 G M इह (for दिवि). — ^d) V1. 2 हि;
 T1 G M2. 4 स्स (for [इ]ह). — After 32, G(ed.) ins. :

257* मनुष्यस्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।

33 K2 om. 33^a (cf. v. l. 32). — ^a) Ś1 अतः (for
 सद्यः). — After 33^{ab}, K3 D1. 4 ins. :

258* यानि कर्माणि देवत्वे तानि सन्त्येव मानुषे ।

[K3 सत्येव (for सन्त्येव).]

— ^c) Ś1 तपसे; D4 G2 पतसे (for तपसः). D6 T1. 2 G1.
 4. 5 M3. 4 तस्मात्पत(D6 °त्तप)सि पुत्रि त्वं; G3 प्राप्ता यद्वसुपुत्रि
 त्वं. — ^d) T1 om. प्रेत्येह. Ñ1. 2 B Ds D1 T3. 4 G2 [इ]दं;
 T2 G1. 3. 5 त्वं (for [इ]ह). V2 B2 D6 M3 प्राप्स्यते (for
 °से).

हरिवंश—14

34 ^a) Ñ3 D6 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता). Ñ2 Ds सार्धं;
 Ñ3 तात; D6 T1. 2 G M4 साथ (for सा तु). — ^b) D6
 T1. 2 G1. 3 M4 स्वान्पितृन् (by transp.). Ś1 Ñ V2 B Ds
 अप्रसादयत् (Ñ1 °न्); K1 D1-3. 5 M3 संप्र(D2 सा प्र)साद-
 यन् (for °यत्). K3 Dn पितृन्प्रासादयत्स्वकान्. — ^c) K1. 4
 D4 T2 G1. 5 M4 ध्याताः (for ध्यात्वा). Ds चक्रुस्ते (by
 transp.). K2 ध्यात्वा प्रसादयन्ती च. — ^d) T3 तेऽस्याः
 सर्वे; M1-3 सर्व एव (for तस्याः सर्वे). K2 -कम्पया (for
 -कम्पया). D6 T1. 2 G M4 तस्याः करुणवेदिनः.

35 ^a) Ś1 T3. 4 G2. 4 अवश्य- (for °श्य-). — ^b) Ś1 K3
 ह्यर्थम्; D2 ते ताम्; D6 सार्थम्; T2 G1 स्वार्थम्; M1
 lacuna; M2. 3 चार्थम्; M4 ते तम् (for तेऽर्थम्). K1. 4 Ñ
 V1. 3 B Ds D1. 3 T3. 4 G2. 4 तु ताम्; K2 D4. 5 सुताम्;
 D2 तु ताः (for च ताम्). — ^c) Ś1 K3 V2 B1 Dn D1
 M4 अस्य (for तस्य). — ^d) K2 त्वमपत्यं; M4 तदपत्यं
 (for त्वमं). — After 35^{abed}, K3 Ñ2 V B Dn D3-5
 ins. :

259* उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मनः ।

[K3 D4 उत्पन्नेषु; D3 उत्तमस्य (for उत्पन्नस्य). V1 मनु-
 ष्येषु (for पृथिव्यां तु). V1 पृथिव्यां तु; B2 शान्तनोऽस्य (for
 मानुषेषु). K3 D4 महात्मसु (for °नः).]

— After the above, T2 reads 36^c-38^b, repeating the
 same in its proper place. T1 om. (hapl. ?) 35^a-36^a.
 — ^c) Ś1 K3 Dn G3 कन्या च; V2 B3 भार्यैव (for कन्यैव).
 K1. 2. 4 T2 G1 भूता (for भूत्वा). M4 स्वाँल्लोकान् (by
 transp.). — After 35, T2-4 G M1-3 ins. :

260* मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) Some Mss. परा-
 शरस्य (for परां). — ^b) K2 B3 तं विप्रं; K3 B1 D3. 6 T3
 G1. 2. 4. 5 M1. 4 त्वं पुत्रं; Ñ2 विप्रं त्वं (by transp.); D1
 त्वं विमुं; D4 त्वं देवं; T3. 4 व्यासं त्वं; G3 पुत्रं त्वं. — T2
 reads 36^c-38^b for the first time after 259*. — ^c)

13. 37]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 970
B I. 18. 42
P I. 18. 42

महाभिषय पुत्रौ च शंतनोः कीर्तिवर्धनौ ।
विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं तथा चित्राङ्गदं प्रभुम् ॥ ३७
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि कुत्सितम् ॥ ३८
तस्यैव राजस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यति ।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ॥ ३९
एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तदा ।

T₂ (first time) त्रि- (for स). $\dot{S}_1$ K₃ D₃ विप्रविंश (for ब्रह्म). — ^a) K₃ तु (for वि-). K₁. 2. 4 $\ddot{N}_2$. 3 V B D₅ D₁₋₅ T₃. 4 चतुर्धा वै करिष्यति. — After 36, $\dot{S}_1$ reads 39^{cd} repeating it in its proper place.

37 For the sequence and the repetition in T₂, cf. v. l. 36. — ^a) K₃ $\ddot{N}_1$ B₁. 3 D_n D₅ D₄ (also as in text). 5 द्रौ; V₃ तु (for च). $\ddot{N}_3$ (also) महाभिषापत्यस्य च; D₆ T₁ G₂. 3. 5 M₁. 3 षक्सु (M₁. 3 त्सु) तौ चैव; T₂ (first time) G₁ षक्सुतस्यैव; T₂ (second time) षक्च तस्यैव; T₃. 4 षक्सुतौ च द्रौ; G₄ M₄ षक्सुता चैव; M₂ तौ महाभिषजः पुत्रौ. — ^b) Some Mss. शंतनोः. D₄ M₄ वर्धनं; T₂ (both times) ने (for नौ). — ^c) K₃ चित्रवीर्यं च धर्मज्ञं. — ^d) D₃ त्वन्यं (for तथा). $\dot{S}_1$ K₃ D_n D₅ शुभम्; $\ddot{N}_1$ V₂ B₁. 3 D₅ विभुम्; T₃. 4 नृपम् (for प्रभुम्). — For 37^{cd}, T₁. 2 (both times) G M₂. 4 subst. :

261* ज्येष्ठं विचित्रवीर्यं च चित्राङ्गदमतः परम् ।

38 For the sequence and the repetition in T₂, cf. v. l. 36. — ^a) $\ddot{N}_1$ T₃ एताव (for एतान्). $\dot{S}_1$ B₂ पुत्रांस्तु; $\ddot{N}_1$ पुत्रौ द्रौ; V₂ पुत्रांश्च; D₅ T₄ पुत्रौ त्वं (for पुत्रांस्त्वं). — ^b) D₃ लोकम् (for लोकान्). T₂ (both times) G M₄ पुनरेव (M₄ वं) गमिष्यसि. — After 38^{ab}, V₂ B₁ D₃ ins. :

262* प्राप्यैतत्सुमहाभागे कुत्सितेन स्वकर्मणा ।
— ^c) D₃ वै (for च). — ^d) D₆ T₁. 2 G₁. 3. 5 M₄ प्राप्स्यते जन्म कुत्सितम्.

39 ^a) D₅. 6 T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ अस्य (for तस्य). $\dot{S}_1$ K₃ D_n अस्यैव राज्ञः कन्या त्वं. — ^b) K₁ याद्रिकायां; K₂ वाटि; $\ddot{N}_2$ पुत्रिकायां; D₁ चाद्रि; D₄ वाद्रि; M₄ ह्यद्रि (for अद्रि). — $\dot{S}_1$ reads 39^{cd} for the first time after 36. — ^c) T₄ G₄ अष्टविंशे. $\ddot{N}_1$ भवती (for भवित्री). — ^d) T₄ सत्य- (for मत्स्य-). K₂ योगिना (for योनिजा).

40 ^a) V₁ D₅ D₆ T₂ G₁ उक्त्वा (for उक्ता). D₃ तदा सैव; D₅ तु दासेयी; D₆ S (except T₄ G₂) तु सा कन्या; some Mss. तु दासेयी. — ^b) K₁. 2. 4 $\ddot{N}_1$ V B D₅

मत्स्ययोनावनुपमा राज्ञस्तस्य वसोः सुता ॥ ४०
वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि भान्ति सुदर्शनाः ।
यत्र बर्हिषदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥ ४१
तान्दानवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ।
नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः ॥ ४२
एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
महात्मानो महाभागास्तेजोयुक्तास्तपस्विनः ॥ ४३

D₁₋₄ जज्ञे (for जाता). G₄ शुभा (for तदा). — T₁ G₂. 3. 5 M₄ om. 40^{cd}. — ^c) D_n D₅ समुत्पन्ना (for अनुपमा). — ^d) K₁. 2. 4 $\ddot{N}_1$ V B₁ D₁₋₃. 5 सुता राज्ञो ह्य ($\ddot{N}_2$ D₅ ऋस्त्व) मावसोः; T₂₋₄ G₁ पुत्री राज्ञो ह्यमावसोः; G₄ राज्ञो वीरेण चैव हि. — D₆ T₂₋₄ G₁. 4 M₁₋₃ ins. after 40: T₁ G₂. 3. 5 M₄ after 40^{ab} :

263* अद्रिका मत्स्यभूता सा गङ्गायमुनसंगमे ।

तस्यां जज्ञे तु सा कन्या राज्ञो वीरेण चैव हि ॥

[(L. 1) G₁ -जाता (for -भूता). G₅ अद्रिकायां मत्स्यजाता (for ^a). — (L. 2) D₆ T₁ G₃ M₁₋₃ हि (for तु). G₃ M₂. 4 ह; M₃ च (for हि).]

41 ^a) T₁. 2 G₁. 5 विभ्राजा (for वै). K₁. 2. 4 $\ddot{N}_1$. 3 V B D₅ D₁₋₃. 5 (sup. lin.) M₃ लोकास्ते (by transp.); $\ddot{N}_2$ लोकास्तु. G₂. 3 विभ्राजमानास्ते लोका; M₁ वैभ्राजमाना लोकास्ते; M₄ विभ्राजमाना लोकान्वै. — ^b) $\dot{S}_1$ K₁. 3 $\ddot{N}_1$. 2 D₅ T₃. 4 M₃ सन्ति (for भान्ति). — ^c) $\ddot{N}_3$ V₁ पूर्व; V₂ तत्र (for यत्र). — ^d) T₁ देव- (for दिवि). K₄ संस्थिताः (for विश्रुताः).

42 ^a) D₂ ते (for तान्). K₃ B D_n D₅ D₅ वै देव- (for दानव-). T₂ G₁ यक्षा; T₃. 4 G₂ यक्ष- (for सर्वे). G₃₋₅ पितृदेवगणा यक्षा. — ^b) $\dot{S}_1$ सिद्ध- (for यक्ष-). G₅ किंनराः (for -राक्षसाः). T G₁₋₄ M रक्षोगन्धर्वकिंनराः (G₃ दानवाः). — ^c) K₃ सिद्धाः; G₁ सर्प-; G₃ सर्वे (for सर्पाः). $\dot{S}_1$ नागाः सुपर्णा यक्षाश्च.

43 ^a) M₁. 2 स्मृता विप्रः; M₄ स्मृताः प्रोचुः (for महात्मानः). — ^b) T₁ पुलहस्य (for स्तस्य). — T₃. 4 repeat 43^{cd} after 264*. — ^d) D₆ T₂ G₁. 3. 5 M₄ तपोयुक्तास् (for तेजो). K₂. 4 $\ddot{N}_2$. 3 (marg. as in text) V₂ D₁₋₆ T₁. 3. 4 (last two both times) M₄ मनस्विनः (for तप). — M₁₋₃ subst. for 43^{cd} : D₆ T₁ G M₄ ins. after 43: T₃. 4 after the first occurrence of 43^{cd} :

264* त्रय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः ।

44 ^b) D₅ D₆ T₂ G₂. 3. 5 M₄ पीवरा (for री). — ^c)

एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
 योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च ।
 भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ ४४
 पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ।
 भविष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः ।
 व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ४५
 स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ।

कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलान् ॥ ४६
 कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं कन्यां कृत्वीं तथैव च ।
 ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य या ॥ ४७
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान् ।
 महायोगी तदा गन्तापुनरावर्तिनीं गतिम् ॥ ४८
 अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने ।
 कथा यत्र समुत्पन्ना वृण्यन्धककुलान्वया ॥ ४९

C 989
 B I. 18. 56
 P I. 18. 56

K₃ Ñ₂ D_n D₅ योगिपत्नी; B_{2.3} D₅ D₆ S योगमाता (for पत्नी). V₂ तु (for च). — ^a) K_{1.3} D_n D₅ योगिमाता; B_{2.3} D₅ D₆ S योगपत्नी (for माता). — ^f) K_{2.4} B_{2.3} D_n D₂₋₄ M₂ वर (for वरा). T₁ G₃₋₅ अष्टाविंशतमे युगे; T₂ G₂ M₁ (inf. lin.). ₃ अष्टाविंशं तदे (T₂ थै) व हि; G₁ M₄ अष्टाविंशतथैव हि.

45 ^a) Ñ₂ D₅ T_{1.2} G_{1.3.5} M₂₋₄ कुलोत्पन्नः (for उद्भूतः). — ^b) K₃ महायशाः (for तपाः). — ^c) D₄ युगे तत्र; D₆ T_{1.2} G M_{3.4} महायोगी; T_{3.4} कुले तस्मिन् (for युगे तं). — ^d) D₆ T_{1.2} G M_{3.4} युगे तस्मिन्निजोत्तमः. — ^f) V₁ Ñ₃ विधूमाग्निरु. S₁ [उ]ज्वलन्; B_{2.3} T_{1.2} G₁₋₄ M [उ]त्थितः (for ज्वलन्).

46 ^b) G_{1.5} वीर्यवान् (for पीवर्यां). — D₆ reads 46^{cd} twice. — ^c) K₁ V₃ चतुरो (for चतुरो). D₆ (second time) T_{1.2} G M_{3.4} पुत्रान्पञ्चैव कन्यां च (M₄ न्याश्च). — ^d) D₂ योगाचार्यो. K₂ D₆ (first time) महाबलान्; D₆ (second time) T_{1.2} G_{1.3-5} M₂₋₄ परिश्रुतान्; G₂ परागतान् (for महाबलान्). — For 46^{cd}, S₁ subst.:

265* पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्या वेदेषु कोविदाः ।

47 ^a) G₁ कृष्ण- (for कृष्णं). K₃ शुभं (for शंभुं). — ^b) S₁ D₅₁ कृत्वा कन्यां; K₃ Ñ₁ B D_n D₅₂ D₅ कृत्वीं कन्यां (by transp.). D₆ T_{1.3} G₁ M₄ तथा भूरिश्रुतं जयम्; G₂₋₅ M₁₋₃ तथा भूरिश्रुतं (G_{3.5} M₃ श्रवं) च यः. — After 47^{ab}, T_{1.2} G M_{2.4} ins.:

266* कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगमातां च योगिनीम् ।

[T₁ योगमायां (for मातां).]

While M_{1.3} ins. after 47^{ab}:

267* कृत्वीं कन्यां कीर्तिमतीं योगां योगस्य मातरम् ।

48 ^a) M₁ पुत्रान् (for एतान्). M₃ धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — ^b) D₃ योगाचार्यो; D₄ चार्य- (for चार्यान्). T₃ महाबलान्; M_{1.2} तपाः (for व्रतान्). D₆ T_{1.2} G M₂ (inf. lin.). ₄ योगधर्ममवाप्य च. — After 48^{ab}, K_{1.4} Ñ_{2.3} V B D₅ D_{2.4-6} T₂ G_{1-3.5} M₄ ins.:

268* श्रुत्वा स जनकाद्वर्मान्यासादमितबुद्धिमान् ।

[Ñ₂ V₃ तु; V₂ B₃ D₅ स्व-; D₆ G_{1-3.5} M₄ च (for स). Ñ₂ V₃ B₂ धर्म-; D₆ T₂ G_{1.3} धीमान् (for धर्मान्). K₄ D₂ चामित- (for अमित-). Ñ₂ V₃ व्यासात्सर्व (V₃ र्द्धर्म) तपोधनात्; Ñ₃ (marg. as above) व्यासाच्चैव महाव्रतान् (for ^b).]

— T₁ G_{3.4} M_{2.3} ins. after 48^{ab}; G_{1.5} M₄ after 48; D₆ G₂ cont. after 271*:

269* आदित्यकिरणोपेतमपुनर्मार्गमास्थितः ।

[T₁ M₃ -किरणोपेतो; G₅ M₂ णापीतम्; M₄ णातीतम् (for णोपेतम्).]

— T_{1.3} G₄ M_{2.3} om. 48^{cd}. — ^c) D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ महायोगं. S₁ पुनरु; K₃ Ñ₁ V₂ B D_n D₅ T₂ M₄ ततो; V₁ D₄ G₁ तथा (for तदा). — ^d) D₅₂ [अ]पुनरावृत्तिनीं; T_{2.4} G_{1.5} वृत्तितां (T₄ नां); G₃ वर्तितां (for वर्तिनीं). — After 48, S₁ ins.:

270* आदित्यरश्मिभिः पीतो ह्यपुनर्वारमेव्यति ।

While N (except S₁ Ñ₁) T G₂₋₄ ins. after 48; G_{1.5} M₄ cont. after 269*:

271* यत्तत्पदमनुद्विगमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ।

49 M₂ transp. 49^{ab} and 49^{cd}. — ^b) D₂ ब्रह्म- (for धर्म-). G₅ om. मूर्ति. D₃ तु ते; D₅ T_{1.2} G M_{1.3.4} गणा; (for मुने). — After 49^{ab}, K₁ D_{n2} D₅ read 59^{ab} repeating it in its proper place. K₃ D₅₂ D₂ om. 49^{cd}. S₁ D₄ repeat and D_{n2} read 49^{cd} after 60. D_{n1} om. 49^{cd}. — ^c) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^d) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^e) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^f) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^g) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^h) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ⁱ) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^j) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^k) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^l) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^m) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ⁿ) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^o) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^p) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^q) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^r) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^s) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^t) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^u) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^v) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^w) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^x) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^y) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^z) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{aa}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ab}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ac}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ad}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ae}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{af}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ag}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ah}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ai}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{aj}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ak}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{al}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{am}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{an}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ao}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ap}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{aq}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ar}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{as}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{at}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{au}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{av}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{aw}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ax}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ay}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{az}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ba}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bb}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bc}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bd}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{be}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bf}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bg}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bh}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bi}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bj}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bk}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bl}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bm}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bn}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bo}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bp}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bq}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{br}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bs}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bt}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bu}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bv}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bw}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bx}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{by}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{bz}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ca}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cb}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cc}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cd}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ce}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cf}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cg}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ch}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ci}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cj}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ck}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cl}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cm}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cn}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{co}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cp}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cq}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cr}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cs}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{ct}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cu}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cv}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cw}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cx}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cy}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{cz}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{da}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{db}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{dc}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{dd}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{de}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{df}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{dg}) D₆ T₁ तथा (for कथा). K₂ Ñ₁ V B D_{n2} D₅₁ 50^f. — ^{dh}

C om.
B om.
P om.

त्रय एते मया प्रोक्ताश्चतुरोऽन्यानिबोध मे ।
यान्वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठ मूर्तिमन्तो हि ते स्मृताः ।
समुत्पन्नाः स्वधायां तु काव्यादग्नेः कवेः सुताः ॥ ५०
सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
निरता देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भार्गव ।
सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५१
तेषां वै मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ।
तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी द्विज ॥ ५२

एकशृङ्गा इति ख्याता साध्यानां कीर्तिवर्धनी ।
मरीचिगर्भान्सा लोकान्समावृत्य व्यवस्थिता ॥ ५३
ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः संवर्धिताः पुरा ।
तान्क्षत्रियगणास्तात भावयन्ति फलार्थिनः ॥ ५४
एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी या विश्वमहतः स्नुषा वै वृद्धशर्मणः ।
राजर्षेर्जननी तात दिलीपस्य महात्मनः ॥ ५५
तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतैर्महर्षिभिः ।

D₄ °र्थ तु (for °रोऽन्यान्). T_{3.4} निबोधत (for °ध मे).
Ñ_{2.3} V_{1.2} चत्वारश्च निबोध तान्. — °) Ñ_{2.3} V₂ तद्;
D₃ T₁ तान्; M₂ यद् (for यान्). D₂ नृप- (for द्विज-).
— °) K₁ D₁ महाप्रभान्; D₂ महाव्रताः (for हि ते स्मृताः).
Ñ_{2.3} V_{1.2} शुद्धमूर्तिधरान्गणान्. — For 50^{ef}, cf. 61^{cd}.
— °) D₄ उत्पन्ना वै (for समुत्पन्नाः). K_{1.3} D₆ T_{1.2} G₁
उत्पन्नास्तु स्वधायां वै (D₆ ये); T_{3.4} उत्पन्ना वसुधायां तु.
— T₃ om. 50^f-51^a. — °) K₁ D₄ M_{1.2} सोमपा ये (M_{1.2}
वै); T₁ damaged; T₂ M₃ कन्या अग्नेः; M₄ कव्यस्यादेः (for
काव्यादग्नेः). — After 50, D₄ ins. 272*.

51 T₃ om. 51^a (cf. v. l. 50). D₁ reads 51^{ab} after
59^{ab}; G₄ M₃ read it after 60; M_{1.2} read it after 61^{ab}
and Ś₁ D_{4.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M₄ repeat it after 61^{ab}. — °) D₅
सुकामा; D₃ सुकुला; D₄ (both times). T_{2.4} G₃
(last four second time) M_{1-3.4} (second time) सुकला;
D₆ (first time) फलका; G_{2.3} (both first time) पलका;
G₂ (second time) साकला; G₅ (first time) सलका (for
सुकाला). — °) D₆ नितरां; T_{1.2} G_{3.4} पितरो (for
निरता). K₁ Ñ₁ V_{1.2} B_{2.3} D_n D₅ दिवि (for देव-).
D₅ लोकेऽस्य; D₃ देवेषु (for लोकेषु). K_{2.4} Ñ_{2.3} V₃
D_{1.2.4} T_{3.4} निर (T_{3.4} °य) ता दिवि देवेषु; K₃ पितरो दिवि
देवेषु; B₁ नियता दिवि लोकेषु; M_{1.2} पितरो दिवि वर्तन्ते.
— °) Ś₁ K_{1.3} D_n D₅ भासुराः; Ñ₂ भारत; T₁ भास्वराः
(for भार्गव). D₆ ज्योतिर्भासिषु भासुराः; T_{2.4} G_{3.4} °भसि-
(T₄ G_{2.4} °वे)षु भास्वराः (T₄ °र्गव). — °) D₆ -कर्म- (for
-काम-). — °) D₄ ह (for [उ]त).

52 °) D_n तेषां च; D₆ T_{1.2} G₃ एतेषां (for तेषां
वै). — °) Ś₁ गौरा सा; Ñ_{2.3} V B D_n D₅ D_{2.4.5} T_{3.4}
G_{2.4} गौर्नाम्ना (for °म). — °) B₂ (also as in text) D₂
तत्रैव; M₃ कवेश्वर (for तवैव). Ś₁ सा दत्ता; T₃ विख्याता
(for या दत्ता). D₃ T_{1.2} G₄ दत्ता सनत्कुमारेण. — °) K₄
Ñ₃ V₁ D_{3.4} T₂ G₁ M_{1.2.4} शुक्रस्य (for शुक्रस्य). Ś₁

K₃ D_n D₆ T_{1.2} G_{3.4} प्रिया; K₂ नृप (for द्विज). V₂
(marg.) शुक्रस्य राज्ञो महिषी.

53 °) V₁ D₃ एकशृङ्गा (for °शृङ्गा). Ñ₂ V₂ B D_n
D₅ D_{2.5.6} S (except M₂) एकशृङ्गेति विख्याता. — °) D₆
T_{1.2} G_{3.4} M₂₋₄ भृगूणां; M₁ सा स्त्रीणां (for साध्यानां). K_{2.4}
Ñ_{1.2} V_{2.3} B₂ D_n D₅ D_{2.5.6} T₁ G_{2.3.5} M_{1.3} -वर्धनी;
K₃ -वर्धना (for °नी). — °) K₂ D₅ D₂ T_{1.3.4} G_{3.5} M₄
-गर्भास्ते; Ñ₁ V_{1.3} B D₃ -गर्भास्ते; D_n D₅ G₄ M_{1.3} -गर्भास्तौल्य
(for -गर्भान्सा). D₅ पुत्रान् (for लोकान्). V₂ D₆ T₂ G_{1.2}
M₂ मरीचिगर्भा (V₂ °र्भा) स्ते लोकाः. — °) K_{3.4} V₂ D_n
D_{3.4} समाश्रित्य (for °वृत्य). Ś₁ दिवि स्थिताः; D₅ व्यवस्थि-
तान्; M_{1.3} समास्थिताः; M₄ च संस्थिताः (for व्यवस्थिता).
K_{1.2} Ñ₁ V₃ B₂ D_n D_{1.2.5} T_{3.4} समाश्रि (Ñ₁ °ह) ल्य
व्यवस्थिताः; D₆ T_{1.2} G₃ M₂ या (G₂ M₂ ता) न्समावृत्य सं-
(G₄ सु) स्थिताः. — After 53, D₄ reads 50.

54 M₄ reads 54^{ab} twice. — °) K₁ Ñ_{1.2} D₂ T₄ ते
त्वथ; V₃ ते तु (submetric); B₃ ये तथा; D₅ M₃ तत्तथा;
D₆ T_{1.2} G₄ (first time) त (D₆ य) त्रैते (for ये त्वथ).
— °) K₃ प्रभो; M₄ (first time) परा (for पुरा). D₆
T_{1.2} G_{1.2.4} M₄ (second time) पितरः श्राद्धदेवताः. — K₁
D_{2.5.6} T G M₁₋₃ ins. after 54^{ab}; D₄ after 50; M₄
after the repetition of 54^{ab} :

272* उपहृताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्वरा दिवि ।

[D₂ उपहृताः; D₄ °हुताः; T₁ °भूताः (for °हृताः).]

— °) T₃ ते (for तान्). B₃ om. क्षत्रिय. K₁₋₃ Ñ_{1.2} V_{2.3}
B₃ D_n D₅ D_{2.5} T_{1.3.4} G₂₋₅ M₂₋₄ -गणांस् (for -गणास्).
K₄ सर्वान्; D₃ सर्वे (for तात). — °) K_{1.2} भावयन्ते (for
°यन्ति). M₂ जयार्थिनः (for फलां).

55 °) Ś₁ K₁ M₁ तेषां वै; K₃ D_n D₅ M₂ तेषां तु (for
एतेषां). — °) B₁ M_{1.2} अच्छोदा (for यशोदा). — °) N
(except Ś₁ K₃ D_n) S (except M_{2.3}) सा (for या).
M₁₋₃ -महसः (for -महतः). — °) G₃ सा (for वै). D₅

तदा देवयुगे तात वाजिमेधे महामखे ॥ ५६
 अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।
 दिलीपं यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ।
 सत्यवन्तं महात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ५७
 सुखधा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहान्महात्मानो द्विजर्षभाः ॥ ५८

लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहंगमाः ।
 तांस्तु वैश्यगणास्तात भावयन्ति फलार्थिनः ॥ ५९
 तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ।
 ययातेर्जननी ब्रह्मन्महिषी नहुषस्य च ॥ ६०
 त्रय एते गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ।
 उत्पन्ना ये स्वधारां तु सोमपा वै कवेः सुताः ॥ ६१

C 997
 B I. 18. 67
 P I. 18. 67

G⁵ वृद्धधर्मणः; D⁶ वृद्धिधर्मणः; T₂ G_{1.2} वृद्धिधारिणः (for वृद्धधर्मणः). — ^c) D_{s1} राजर्षि- (for 'र्वै'). S₁ B₁ D_n D_{s2} G_{2.4} चापि; D₆ T_{1.2} G₁ M₃ चैव; G_{3.5} चैपा; M₂ नाम (for तात). — ^f) T₁ निलपस्य; M₃ खट्वाङ्गस्य (for दिलीपस्य).

56 K₃ M_{3.4} om. (hapl.) 56^a-57^b. — ^{ab}) S₁ B_{2.3} D_s T_{1.2} G M_{1.2} यस्य; T₃ अस्य (for तस्य). N_{1.3} V B D_s D₂ T₃ transp. गीता and गाथाः. K_{1.2.4} D₁ T₂ गाथा (for गाथाः). D₆ T₁ G_{1-3.5} पूर्वैर् (for प्रीतैर्). D₁ T₃ महात्मभिः (for महर्षिभिः). — ^c) V₃ (marg.) सत्य- (for देव-). — ^d) D₆ T_{1.2} G महात्मनः (T₁ ना) (for मखे).

57 K₃ M_{3.4} om. 57^{ab} (cf. v. l. 56). — ^a) K₂ अग्नि-; D₆ T₂ G_{1.2.5} अग्नौ (for अग्नेर्). N₂ T₂ G_{1.2} M_{1.2} तदा (for तथा). D₆ T_{1.2} G_{1.2.4} M_{1.2} दृष्ट्वा; G_{3.5} तादृक् (for श्रुत्वा). — ^b) G₂ शाण्डिल्याय महात्मने. — ^c) D_{3.4} वै; G₄ तु; M_{1.2} तं (for ये). T₁ यजमानं दिलीपं तु. — ^d) S₁ D₆ T₂ G₂ M₄ समाहितम्. T₁ G₄ ये पश्यन्ति समाहितम्; M_{1.2} सत्यसंघं महाबलम्. — For 57^{cd}, G_{3.5} M₃ subst.:

273* यजमानो दिलीपस्तु तदा दृष्टो मनीषिभिः ।
 — ^c) D₆ सत्यव्रतं (for वन्तं). D₆ T₂ महात्मानस् (for त्मानं). M_{1.2} ये पश्यन्ति महात्मानस्. — After 57, D₆ T_{1.2} G_{1.2.4.5} M₄ ins.:

274* यस्याश्वमेधावभृथे सह तेन दिवं गताः ।

[D₆ M₄ ये च; G₄ ये वा (for यस्य). T₁ ये वाजिमेधावभृथे (for ^a). D₆ संगतेन (for सह तेन).]

58 ^a) S₁ K₃ D_{1.4} आज्यपा; K_{1.4} G_{3.5} M₃ (inf. lin.) सुधन्वा; N_{2.3} V B D_s सुमेधा; D₆ T₂ G_{1.2} M₄ वसुधा; G₄ सुधना (for सुखधा). — ^c) N (except S₁ K₄ V₃ D₆) T_{3.4} समुत्पन्नास्तु (for न्नस्य). — ^d) S₁ उत्पन्नास्ते; D₆ M₁ समुत्पन्ना (for महात्मानो). N₂ M₁ द्विजर्षभ; N₃ महाद्विजाः; T_{3.4} द्विजर्षभात् (for भाः). T_{1.2} G M₂₋₄ उत्पन्नाः कर्दमस्य ते.

59 K₁ D_{n2} D_s read 59^{ab} for the first time after 49^{ab}. K₂₋₄ N_{2.3} V D_{1.2} repeat 59^{ab} after 61^{ab}; D_s read the same after 61^{ab}. — ^a) V₂ (second time) विनि-

(for दिवि). S₁ दिव्येषु; K₁ (first time). 3.4 (both both times) D_{n1.2} (both times) D₁ (first time) G₁ वर्धन्ते (for वर्तन्ते). T_{1.2} G₂₋₅ M₄ ते लोकेषु विवर्धं (G₃ राज)न्ते; M₃ लोकेषु ते विवर्धन्ते. — ^b) K₂ (first time) काननेषु; K₂ (second time) कामेषु च; T_{1.2} G_{2.4.5} M₄ कामदेषु; G₃ कार्दमेषु (for कामगेषु). — After 59^{ab}, D₁ reads 51^{ab}. — ^c) S₁ N₂ V₃ D_n D₁₋₅ तांश्च; K₁₋₃ तान्वै; K₄ तांश्चैव (hypermetric); N₂ M₂ तान्स्य; N₃ T_{1.2.4} G M_{1.3.4} एतान् (for तांस्तु). S₁ K₄ N_{1.2} V_{2.3} D_s D₅ T_{3.4} G_{2.4} M_{1.2} वैश्यगणांस् (for णास्). D₆ T₂ G_{1.2.5} M₃ श्राद्धैर्; T₃ G₃ M₄ श्राद्धे (for तात). — ^d) M₂ धनार्थिनः (for फलां).

60 ^a) N₂ V₃ D₆ T_{1.4} G_{1.4.5} M_{1.3.4} एतेषां (for तेषां वै). — ^b) D₆ T₂ G_{1.4} M₄ इति (for नाम). — ^c) N₃ V₁ तात; D₆ T_{1.4} G₃₋₅ M_{1.3.4} साध्वी; M₂ कन्या (for ब्रह्मन्). T₂ G₁ ययातिजननी साध्वी. — ^d) D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M_{1.4} पत्नी सा (for महिषी). K_{1.4} त्वणुहस्य; K₃ D_{1.4} नहुषस्य (for नहु). K_{1.4} D_{1.4} M₃ ह; N₁ B_{1.3} D_s तु (for च). — After 60, S₁ D₄ repeat, D_{n2} read 49^{cd} and G₄ M₃ read 51^{ab}. While D₆ ins. after 60:

275* तपसा वा प्रयत्नेन दृश्यन्ते मां स्वचक्षुषा ।

इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥

61 G₄ om. 61. M₃ om. 61^{ab}. For 61^{ab}, cf. 50^{ab}. — ^a) K₂ एते त्रयो (by transp.); D₆ T₂ G_{1.3.5} M₂ त्रयश्च ते; T₄ M₁ त्रयश्चैते. T₁ G₃ मया (for गणाः). — ^b) V₂ M₂ चतुर्थं च; D₂ र्थस्तु; T₁ G₃ रोज्ञ्यान् (for र्थं तु). T₁ वै (for मे). — After 61^{ab}, S₁ D_{1.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M₄ repeat 51^{ab} and K₂₋₄ N_{2.3} V D_{1.2} repeat and D_s read 59^{ab}, and M_{1.2} read 51^{ab}. For 61^{cd}, cf. 50^{cd}. S₁ K₃ D₆ T₂ G_{1.5} M₄ om. 61^{cd}. — ^c) T₁ G₃ तु; M₃ ते (for ये). N₁ तु स्वधया; N_{2.3} B₂ D_{s1} T_{3.4} G₂ M₁₋₃ स्वधारां ते; D_{3.4} यास्तु; T₁ यां वै; G₃ यां ये. — ^d) D₂ सोमपास्ते; T₁ M₃ कन्या अग्नेः; T₃ सोमपा ये; G₃ कन्यादग्नेः (for सोमपा वै). D_n तु ये (for सुताः).

62 ^a) S (except T_{3.4}) हैरण्य- (for हिं). T₁ G_{3.5} सुताम् (for सुताः). — ^b) D₁ हि (for [उ]त्त). — M₁

C 997
B 1. 18. 67
P 1. 18. 67

हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान्भावयन्त्युत ।
मानसा नाम ते लोका यत्र वर्तन्ति ते दिवि ॥ ६२
तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ।
या भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
पुरुकुत्सस्य या पत्नी त्रसदस्योर्जनन्यपि ॥ ६३
तेषामथाभ्युपगमान्मनुस्तात युगे युगे ।
प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टे धर्मे प्रजापतिः ॥ ६४
पितृणामादिसर्गेण सर्वेषां द्विजसत्तम ।

om. 62^{cd}. — °) Ś1 त्रैलोक्या; K3 ये लोका; T2 G1 ते लोके (for ते लोका). — °) K1 om. यत्र. V1 [अ]वर्तन्ति; B3 Ds D5 G2 तिष्ठन्ति (for वर्तन्ति). D1 (sup. lin.) नित्यदा (for ते दिवि). K2 D6 T2. 3 G4. 5 M3. 4 वर्तन्ते यत्र ते दिवि; T1 वर्तन्ते यमृते दिवि.

63 °) T1. 2 G1. 5 M1. 3. 4 एतेषां (for तेषां वै). — °) D1 M2 भावयन्ति; D5 तारयति; D6 T4 G2. 5 पावयति; T1 पावयन्ति; G4 प्लावयन्ति; M1. 3 पा(M3 भा)वयन्ती (for भावयति). G4 या पावयति लोकांश्च; M4 संधापयति भूतानि. — °) Ś1 -वासिनी (for -गामिनी). — K2-4 Ñ1 D1-3 om. 63^{ef}. — °) Ś1 K1 D4 सा (for या). — °) Some Mss. त्रसदस्योर (for °दस्योर). — Ñ2. 3 V B Ds T3. 4 subst. for 63^{ef}: D5 ins. after 63:

276* जननी त्रसदस्योश्च पुरुकुत्सपरिग्रहः ।

[V2. 3 T3. 4 सा; B3 तु (for च).]

While D6 T1. 2 G M subst. for 63^{ef}:

277* पुरुकुत्सस्य सा भार्या त्रसदस्युश्च तत्सुतः ।

[M2 पत्नी (for भार्या). T2 G1. 5 त्रसदस्युश्च (for °दस्युश्च).]

64 °) K2 तथा तथा; D1. 3 तेषामेव; T1 G2-5 M एतेषाम् (for तेषामथ). K4 तेषामेवाभ्युपगमान्; D6 एषामभ्यु-
दृता नाम (sic); T2 G1 एतेषामभ्युपगमे. — °) S (except T3. 4) मनुर्मन्वन्तरेऽथ. — °) K4 Ñ2 V1. 3 D1. 2 M2. 3 प्रावर्तयत; K1. 2 Ñ1. 3 प्रावर्तयति; V2 D6 G1. 3. 5 प्रवर्त-
यन्ति (for °यति). — °) M2 धर्मे नष्टे (by transp.). T1. 2 G M4 चादौ मन्वन्तरस्य ह (M4 च).

65 M4 om. 65^a-67^b. — °) Ś1 D1 -सर्गे च; V1 B Ds -सर्गे तु; D2 -धर्मेण (for -सर्गेण). — T4 om. (hapl.?) 65^{bc}. — °) D6 T2 G M3 नृप- (for द्विज-). D4 G2 -सत्तमाः. — °) Ś1 V2 M3 एवं; T1. 2 G1. 3. 5 एतत् (for एनं). M1 आदिदेवं तु धर्मेण. — °) T1. 2 G1. 3. 5 M3 देयं श्राद्धं; G2 श्राद्धं देयं (for श्राद्धदेवं). B1. 3 यजन्ति (for वदन्ति). D4 हि; D6 T1. 2 G1-3. 5 [उ]त; M2 तम्; M3 ह (for वै).

तस्मादेनं स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥ ६५

सर्वेषां राजतं पात्रमथ वा रजतान्वितम् ।

दत्तं स्वधां पुरोधाय श्राद्धे प्रीणाति वै पितृन् ॥ ६६

सोमस्याप्यायनं कृत्वा बह्वैर्वैस्वतस्य च ।

उदगायनमप्यग्न्यावग्न्यभावेऽप्सु वा पुनः ॥ ६७

पितृन्प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ।

यच्छन्ति पितरः पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ।

स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ॥ ६८

66 M4 om. 66 (cf. v. 1. 65). — °) G1. 3 रजतं (for रा°). — °) T2 G1. 3. 5 अपि (for अथ). D6 अपि वा राजता-
न्वितम्. — °) B1 (marg. as in text) दत्तां सुधां; T2 G1 दत्तधर्म (for दत्तं स्वधां). Ñ2 B1 प्रबोधाय (for पुरो°). — °) Ñ1 B Dn Ds D5. 6 S (M4 om.) श्राद्धं (for श्राद्धे). M3 प्रीणयते (for प्रीणाति वै).

67 M4 om. 67^{ab} (cf. v. 1. 65). Ñ2 om. 67^{ab}. — °) K3 सोमाय (for सोमस्य). — °) K3 Dn अग्नेर् (for बह्वेर्). V2 वै; B2. 3 Ds D2 G3 ह (for च). — °) D6 S (except T2) पिण्डानयनमप्यग्न्याव. ❀ Cn: उदगायनमप्यत्र कर्तव्यं स्वधामन्त्रेण होमे दक्षिणापवर्गा आहुतिर्दिद्यात् । स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगपवर्गे अप्याहुती भवतः । यदाहाश्चलायनः — सोमाय पितृमते स्वधा । नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः । इति स्वाहाकारेण अग्निं पूर्वमिति उदगायनपदादेवात्र स्वाहान्त-
पक्षोऽपि सूचितः । ❀ — °) Ñ2 ऽप्सु तान्पुनः; V1. 2 B2. 3 ऽप्सु वा तथा; M3 तथाप्सु वा (for ऽप्सु वा पुनः). — After 67, K1 Ds1 D4 ins.:

278* अजेषु ताम्रवर्णेषु गोषु वा कपिलासु च ।

शृङ्गाभःपरिषिक्तासु स्तुषासु रमणीषु च ।

अप्रजासु सवत्सासु दातव्याः शुचिपिण्डकाः ॥

[(L. 2) K1 सुरासु (for स्तुपासु). D4 च मनीषिभिः (for रमणीषु च). — (L. 3) D4 सुसत्त्वासु (for सवत्सासु). D4 सुवि (for शुचि-).]

68 °) K3 ते (for तम्). — °) Ñ1 यदिच्छति (hypermetric); V3 (marg.) ददन्ति (for यच्छन्ति). M1 तस्य (for पुष्टिं). — °) D3 सुलभासु; M1 सुशुभासु (for विपुलासु). — T1. 2 G M4 subst. for 68^{cd}: M1-3 for 68^{cd}:

279* पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।

पुष्टिं प्रजां च स्वर्गं च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

— °) K4 धर्मम् (for स्वर्गम्). K4 D1 आयुश्च; D2. 4. 5 एवार्थः; T3. 4 ऐश्वर्यं; G2 एवायुर् (for एवाथ). — °) T4 [इ]च्छति

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[13. 75

देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ ६९
 शीघ्रप्रसादा ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम् ।
 स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ ७०
 पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे सद्भक्तश्च न संशयः ।
 श्रेयस्तेऽद्य विधास्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् ॥ ७१
 चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रदिशामि च तेऽनघ ।
 गतिमेतामप्रभक्तो मार्कण्डेय निशामय ॥ ७२

न हि योगगतिर्दिव्या न पितृणां परा गतिः ।
 त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ ७३
 एवमुक्त्वा स देवेशो मामुपस्थितमग्रतः ।
 चक्षुर्दत्त्वा सविज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ।
 जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ७४
 तन्निबोध कुरुश्रेष्ठ यन्मयासीन्निशामितम् ।
 प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं भुवि मानुषैः ॥ ७५

इति श्रीहरिवंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

C 1012
B I. 18. 82
P I. 18. 82

(for [ई]प्सितम्). D₄ वाञ्छितं च प्रयच्छति. — For 68^c,
D₃ subst.:

280* आयुर्धनं सुखं चैव स्वर्गमारोग्यमेव च ।
 दद्युः पितामहाः प्रीत्या यदन्यद्वापि चेप्सितम् ॥

69 ^a) T_{1.2} G M₄ ह्येतत् (for मुने). — ^c) B₃ D₈ च
 (for हि). T_{1.3.4} G₄ देवताभ्यः पितृणां हि; T₂ G₁ देवानां
 पितरः सर्वे. — ^d) Ñ₃ V₁ सर्वम् (for पूर्वम्). — After 69,
 M₂ ins. a passage given in App. I (No. 3).

70 M₂ om. 70-73. M₃ om. 70-72. — ^a) D₆ T_{1.2} G
 M_{1.4} सुप्रीता (for ह्यक्रोधा). K₄ D₂ शीघ्रप्रसादाद्भ्यः (D₂
 'द'क्रोधात्; D₁ 'दान्'ह्यक्रोधात्. — ^b) T_{1.2} G_{1.3.5} M₄
 स्मृतम् (for परम्). D₆ G₂ लोकस्याप्यायनाः स्मृताः. — ^c)
 D₈ शीघ्र- (for स्थिर-). K_{2.4} D₃ प्रसादांश्च (for 'दाश्च').
 S₁ योगेशास्; V₂ च तदा (for च सदा). — ^d) S₁ नमस्कुरु;
 D₃ भजस्वाद्यु (for नमस्यस्व). D₂ भारत (for भार्गव).

71 M_{2.3} om. 71 (cf. v. l. 70). — ^a) K₂ D₁ स्य;
 V₃ om. (for ससि). — ^b) S₁ K₃ Ñ₃ D_n G₃ विशेषतः (for
 न संशयः). — ^c) S₁ तव; K_{2.3} D₁ तेऽहं; Ñ₃ V ते सु;
 T₂ G₁ त्वद्य (for तेऽद्य). — ^d) V₂ पश्य (for कुरु). K_{1.4}
 B₂ (marg. as in text) ते (for तत्).

72 M_{2.3} om. 72 (cf. v. l. 70). K₃ om. 72^{ab}. — ^a)
 D_n दिव्यं चक्षुः (by transp.); G₄ चक्षुर्देयं. T₁ चक्षुस्ते
 विविधं ज्ञानं. — ^b) D_{3.6} T₁ G_{1.3.5} M_{1.4} तव (for च ते).
 — ^c) T₁ मतिम् (for गतिम्). K₂ B₂ एनाम्; M₁ एषाम्
 (for एताम्).

73 M₂ om. 73 (cf. v. l. 70). — ^a) T_{1.2} G_{1.3-5} M_{1.4}
 सूक्ष्मा (for दिव्या). — ^b) K₃ Ñ₃ V₁ B₃ D_n D₄ T₃ G_{2.4}
 M₄ पितृणां च; K₄ पितृणां न (by transp.). B_{1.2} D₅ T_{1.4}

G₃ पितृणां परमा गतिः. — G_{2.4} repeat 73^{cd} after App.
 I (No. 3). M₁ reads 73^{cd} twice. — ^c) G_{3.4} (both
 times) M₁ (first time) दृश्यते (for सिद्धेन). D₆ T₂ G_{1.2}
 (both times). ⁵ M₄ त्वद्विधेनापि दृश्यते; T₁ यद्विधैस्तु न
 दृश्यते; T₃ योगनिष्ठैः प्रदृश्यन्ते; M₁ (second time). ^{3.4}
 तपसा वा प्रयत्नेन. — ^d) D₆ T₁₋₃ G_{1.2} (both times). ^{3.4}
 (both times). ⁵ M₁ (first time). ⁴ किं पुनर् (for दृश्यते).
 K₃ चर्म-; D₃ नैव (for मांस-). K₂ दृश्या नैषा स्वचक्षुषा.
 — After 73, D₆ T G M_{1.3.4} ins. a passage given in
 App. I (No. 3).

74 D₃ om. 74-75. Before 74, T₄ G₂ ins. मार्कण्डेयः.
 — ^a) N (except S₁; D₆ om.) T_{2.4} G_{2.4} स एवमुक्त्वा देवेशो
 (K₃ 'वोऽसौ'). — ^b) G₂ उपासीतम् (for उपस्थितम्). S₁
 उत्तमम्; Ñ₁ V₂ B₁ अव्ययः; T₂ G₁ उत्थितः (for अग्रतः).
 G_{3.4} M₄ मामुपासितुमुत्थितः; G₅ 'पासितुमर्थितः; M₁₋₃
 मार्कण्डेयस्य धीमतः. — ^c) K₃ दिव्यं (for दत्त्वा).

75 D₆ om. 75 (cf. v. l. 74). K₄ om. 75. Before 75,
 G₂ ins. भीष्मः. — ^a) V₃ मुनिः; D₈ द्विज- (for कुरु).
 — ^b) V₂ मम (for मया). S₁ T₂ G M_{3.4} तन्; K₁₋₃ D_{2.4}
 M_{1.2} स; D₁ सं-; T₃ तु (for [आ]सीन्). K₃ निबोधितम्;
 Ñ₁ निशामितः (for 'मितम्'). — ^c) G₁ प्रसादस् (for 'दात्').
 — ^d) Ñ₂ V₁ G₁ दुर्ज्ञेयं; T₄ विज्ञेयं (for दुर्ज्ञेयं). K₁ Ñ₂
 V₃ D₈ D₂ T₂₋₄ G M₄ मानवैः (for मानुषैः).

COLOPHON. — Mention of the Epic: K_{1.3} D₈.
 — Mention of Khila: All Mss. (except K₄). — Sub-
 parvan: D₅ पारिजात. — Adhy. name: N (except S₁
 Ñ₁) पितृकल्पः; T₂ G₁ श्राद्धविधानसनत्कुमारवाक्यम्; G_{2.3}
 श्राद्धविधौ सनत्कुमारवाक्यम्; M₂ श्राद्धकल्पः. — Adhy. no.

14. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

१४

C 1013
B 1. 19. 1
P 1. 19. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

आसन्पूर्वयुगे तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः ।
योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥
अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः ।
महतस्तमसः पारे मानसस्य विसंज्ञिताः ॥ २ ॥
तमेवार्थमनुध्यान्तो नष्टमप्स्विम मोहिताः ।
अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ ३ ॥
ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोपिताः ।

(figures, words or both): K1 14; K3 D1, 4, 6 T1 G2-5
M 16; N3 V1 D3 17; V2, 3 B1, 2 Dn Ds2 T2 G1 18;
T3, 4 19. — Śloka no.: K1 87; Dn1 D3 82; Ds1 85;
D4 90.

14

1 T2 G2 om. the ref. D6 T1 G1, 3-5 M1 (*inf. lin.*).
2.4 सनत्कुमारः (for मार्कण्डेयः). —^a) T2 G1 पुरा कृत-;
G3 आसन्कृत- (for 'न्पूर्व-). D3 -गते (for -युगे). —^b)
D3 पुरा (for द्विजाः). Ś1 K2 N3 V1 भारद्वाजात्मजा द्विजाः;
K1 भरद्वाजान्वया द्विजाः. —^c) T2 युग- (for योग-).
D3, 4, 6 T2, 3 G1, 2 -प्राप्ता (for -प्राप्य).

2 ^a) B3 corrupt; D4 अपध्वंसम्; M1 (*inf. lin.*)
योगभ्रंशम् (for अप^o). —^b) D2, 3 -धर्मोप-; T2 G1 -धर्मानु-
(for -धर्माप-). K2 (*marg.*) योगधर्मपरायणाः. —^c) K1-3
N V B D (except D2) T1, 3 G2-5 सरसः; T4 M1-3
तपसः (for तमसः). —^d) D1 तामसस्य (for मान^o). N2
विवर्जिताः; D3 प्रतिष्ठिताः; D4 विसर्जिताः; G2 [ए]व विस्मिताः;
M2 च भारत (for विसंज्ञिताः).

3 D4 om. (*hapl.*) 3^{ab}; D5 (*marg.*) reads it
twice. —^a) N1, 2 V2 B1 D1, 5 (first time) T3 अनु-
ध्यातो; M3 'ध्याता (for 'ध्यान्तो). D5 (second time)
तमेव विगतात्मजा; D6 T1, 2 G M4 तमेव चार्थं ध्यायन्तो.
—^b) K2 नष्टसंज्ञा विमोहिताः; D3 नष्टज्ञाना वि^o; T2 G1
नष्टार्थमिव मोहिताः. —^c) K2, 4 N V B Dn Ds D1-4, 6
T1-3 G M4 सर्वे स्म; T4 सर्वेऽस्मिन्; M2 सर्वे तु (for ते सर्वे).
—^d) D6 M3 -धर्मिणः; T4 -कर्मणि (for -धर्मणा). K2
(*marg.*) संयुक्ता धर्मकर्मणा.

4 ^a) Ds च (for ते). G2 काल-; G5 om. (for योग-).
—^b) K2, 4 N V B1, 3 Dn Ds D4, 5 T3 नरर्षभाः; D3
द्विजर्षभाः; D6 G3 कुरुत्तमः; T1 नृपोत्तमः; T2 G1, 3, 5 भृगु-

जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभ ॥ ४ ॥
हिंसया विचरिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ।
ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सिताम् ॥ ५ ॥
तेषां पितृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन च ।
स्मृतिरुत्पत्स्यते प्राप्य तां तां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६ ॥
ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिताः ।
ब्राह्मण्यं प्रतिलप्स्यन्ति ततो भूयः स्वकर्मणा ॥ ७ ॥
ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुनः ।

त्तमः; G4 नृपोत्तमाः; M2, 4 कुरुद्वह (for नरर्षभ).

5 ^a) K4 हिंसायां (for हिंसया). K1, 3 Dn T1 G2
हिंसया विहरिष्यन्तो. —^b) D3 धर्मे (for धर्म). B3 -गणेन
(for -कृतेन). D6 T2 G M धर्मेण पितृगेण वै. — D3 reads
5^c-6^b on *marg.* —^c) T2 G1, 3-5 M1-3 सप्त ते; G2 तपसे
(for ततस्ते). K1, 2 (*marg.*), 3, 4 D3, 4 T1 आयान्ति; V1, 2
आवृत्तिः; T3, 4 आयान्तु; G1 आजानीं (for 'तिं). Ś1 D1 त
एते (D1 तेन ते) पुनरायान्ति; K2 ततस्ते तु नरा जातिं.
— After 5^c, M4 reads 8^{bc}, repeating it in its proper
place. M4 repeats 5^d after the repetition of 8^{bc}. —^d)
D1 (*sup. lin.*) गतिं; M4 (both times) जातिं (for
भ्रष्टाः). Ś1 गर्हिताम्; T2 G1 कुत्सिताः (for 'ताम्).

6 Ś1 K4 om. (*hapl.*) 6. —^b) M3 सर्व- (for पूर्व-).
K3 N3 V1, 3 B2, 3 Ds D1, 2, 6 S (except T4) वै (for
च). —^c) D6 M3 उत्पद्यते (for 'त्स्यते). —^d) D4 तां तां
योनिं; D6 नामजाति-; T2 नामजातिं; G1 नार्हा जातिं;
G3, 5 M तामाजातिं (for तां तां जातिं).

7 ^a) K1 ये (for ते). T1 G4, 5 M2, 3 इत्यर्थं (for
नित्यं). —^c) V2 M1, 2 -पत्स्यन्ति; D2, 3 -लप्स्यन्ते; D6
T1, 2 G1, 2, 4 M3, 4 -पत्स्यन्ते; G3, 5 -पद्यन्ते (for -लप्स्यन्ति).
—^d) Ś1 K3 Dn स्वकर्मभिः; T4 'णि; M4 समाहिताः (for
स्वकर्मणा).

8 ^a) D1, 4 स्व- (for च). K2, 4 N V B Ds D1-4
T3, 4 संप्राप्य (for प्राप्स्यन्ति). — M4 reads 8^{bc} for the
first time after 5^c. —^b) K2 (*marg.* as in text) -कृतं
नृप; B1 -समाहितम् (for -कृतं पुनः). — After the repeti-
tion of 8^{bc}, M4 repeats 5^d. —^c) G4 -प्राप्य (for -प्राप्ताः).

9 ^a) K4 धर्मेण (for धर्मे च). Ś1 वै बुद्धिर; K2 बुद्धिर्वा
(for ते बुद्धिर). —^b) K2, 4 N V1, 2 B Ds D1-4 T2-4 G1
न संशयः; D6 T1 G2-5 M समाहिता (for पुनः पुनः).

भूयः सिद्धिमनुप्राप्ताः स्थानं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ८
एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुनः पुनः ।

योगधर्मे च निरतः प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ९
योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोऽस्ति विशेषवान् ।

C 1032
B L. 19. 18
P L. 19. 18

— Dn Ds repeat 9^{cd} after 282*. —^c) G3 हि (for च). K1.3 Dn Ds (last three both times) T1 नितरां (for निरतः). —^d) Ś1 K3 T1. 3. 4 G3 बुद्धिम् (for सिद्धिम्). — K1 (marg.). 2-4 Ñ2. 3 V B Ds D1-4. 6 T G1. 3. 4 ins. after 9 : Dn Ds after the first occurrence of 9^{cd} :

281* योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञैः कदाचन ।
लब्ध्वापि नाशयन्त्येनं व्यसनैः कटुतामिताः ॥
अधर्मेऽप्येव वर्तन्ते अर्दयन्ते गुरुं सदा ।
याचन्ते न त्वयाच्यानि रक्षन्ति शरणागतान् ।
नावमन्यन्ति कृपणान्माद्यन्ते न धनोऽभ्रमणा ॥ [5]
युक्ताहारविहारश्च युक्तचेष्टाः स्वकर्मसु ।
ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगवेषिणः ॥
नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणाः ।
न कामपरमा नित्यं न विप्रासेविनस्तथा ॥
नानार्यसंकथासक्ता नालस्योपहतास्तथा । [10]
नात्यन्तमानसंसक्ता गोष्ठीषु निरतास्तथा ।
प्राप्नुवन्ति नरा योगं योगो वै दुर्लभो भुवि ॥
प्रशान्ताश्च जितक्रोधा मानाहंकारवर्जिताः ।
कल्याणभाजनं ये तु ते भवन्ति यतव्रताः ॥
एवंविधास्तु ते तात ब्राह्मणा ह्यभवंस्तदा । [15]
स्मरन्ति ह्यात्मनो दोषं प्रमादकृतमेव तु ।
ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते वर्त्मनि संस्थिताः ॥

[(L. 1) D6 राजन् (for नित्यम्). G1 योगा हि दुर्लभा नित्यम् (for^a). K1 न साध्यते; K2 B3 कथंचन (for कदा). — (L. 2) D3. 4 लब्धो (for लब्ध्वा). K3 [ए]तं; K4 [अ]न्ये; Ñ2 [ए]ते; Ñ3 V1 D3 [ए]व; V2 [ए]वं (for [ए]नं). K2. 3 D2 व्यसनैरुप (K2 नैः पटु) तापिताः; K4 नैः कूटलापनाः; Ñ3 D1 G3. 4 नैः कटुतापिताः (D1 नः); Ds1 (inf. lin.) वचनैर्बहुतामिताः; D3 विषयेषु सुकामिनः; D4 व्यसनैः कटु-वासिताः; D5 नैः कवचैर्हताः; T2 नैः कटुतापिताः; T3 नैः कटुताडिताः; G1 नैः कुलवापिताः (for^b). — (L. 3) D3 T G1. 3 स्वधर्मेषु (for अं). D1 च (for [ए]व). B3 D2 अर्दयन्ति; Dn प्रार्दयन्ते; D3 आद्रिं; D4 अर्दयन्ते; T1. 2. 4 G1. 3. 4 अर्चयन्ति (for अर्दयन्ते). Ñ3 V1 B1 D6 T3 गुरुसदा; B2 गुरुनापि (for गुरुं सदा). K1 अर्दयन्ति गुरुं तथा; Ds न्ति गुरुसदा; D5 मर्दयन्ते गुरुसदा (for^b). — (L. 4) D2 च; D3 [ए]व (for तु). K1 याचन्ते चैव याच्यापि; T3 न्ते सत्त्वया वाचा (for^a). — (L. 5) K3 V3 Dn Ds T1 जानन्ति (for -मन्यन्ति). Dn माद्यन्ति (for न्ते). — (L. 6) D3. 6 T4 विहारश्च. Ñ3 चेष्टः (for -चेष्टाः). Ñ2 B2. 3 Ds D3. 6 च कर्मसु; V2 ह्यकं (for स्वकं). — (L. 7) D4 निष्ठाश्च (for -युक्ताश्च). D2 ध्यानाध्यापनयुक्ताश्च (for^a).

Ñ2 V B2 T3. 4 G1 नष्टार्थः; D2 नित्यानु- (for नष्टानु-). D4 गुणयानुगुण्यगवेषिणः; T2 न नष्टार्थगवेषणाः; G3 धर्मपेक्षिणः (for^b). — (L. 8) K1. 2 D1 -भक्षिणः; Ñ3 V1 T2-4 G1. 3 -भक्षकाः (for णाः). — (L. 9) K3 अकाम- (for न काम-). K1 D3. 5 T1 न च कामपरा नित्यं (for^a). K1. 3 न निद्रा-सेविनस्तथा; B1 (marg. as above). 2. 3 D6 न विप्रोत्सा-दिनस्तथा; D1. 4 न प्रियासेविनस्तथा; D3 अविप्रां (for^b). — D3 om. (hapl.) lines 10-11. — (L. 10) K4 न भार्याः; V1 नाकार्यः; D4 नानार्थ- (for नानार्थ-). V2 नानार्थ-संगमासक्ता; T2-4 G1. 3 न चार्थ- (T4 भार्या) संगमासक्ता (for^a). — (L. 11) K1 corrupt; Dn Ds [अ]ल्यन्तं (for न्त-). Ñ3 -सक्ता वै; Dn2 -संयक्ता (for -संसक्ता). K2. 4 न ह्यर्थे सा- (K4 धर्मा) नुपक्ता वै; K3 न ह्यनर्थसमायुक्ता; Ñ2. 3 (marg.) V न क्षुत्तु (V1 लवुत्तु) णानुस (V1 र) क्ता वै; B3 Ds न क्षुद्रमनुसक्ता वै; Ds1 D2 न द्यूतमनुपक्ता वै; Ds2 (sup. lin.) नात्यन्तपानसक्ता वै; D1 नानुत्तमानुपक्ता वै; D4 न ह्यर्थ-मानसक्ता वै; T1 G3 नान (G3 ल्य) धर्मनुपक्ता वै; T2-4 G1. 4 न ह्यर्थमनुपक्ता वै (for^a). K3 Ñ2. 3 V3 B1 Dn1 D6 [अ]नि-रताश्च; D3 [अ]भिं (for निरताश्च). G3 सदा (for तथा). — (L. 12) D4 प्राप्नुवन्ते नरा योगान् (for^a). T2 ऽपि; T4 ऽयं (for वै). — (L. 13) D2 जितकामा (for प्रशान्ताश्च). Ñ2 प्रशान्ता जितक्रोधाश्च (for^a). — (L. 14) V2 कल्याणं. B2 T2 G3 भाजना; T4 भाजिनो (for भाजनं). D6 यत्तु (for ये तु). D3 कल्याणं भजमानं ये (for^a). K2 सं-; Ds2 T1 G3 ये (for ते). Ds तरन्ति; D3 भजन्ति (for भवन्ति). K4 दृढव्रताः; D2. 4 जितं; D6 धृतं (for यतं). — (L. 15) Ñ3 च (for तु). T1 ये (for ते). T3 ब्रह्मण्या (for ब्राह्मणा). K2-4 D1. 2 T1. 2 G1 सदा (for तदा). — (L. 16) D1 स्मरन्तो (for न्ति). V2 प्रमादं; B2 दातुं (for द-). T1. 2. 4 G1. 3. 4 तत् (for तु). — (L. 17) V1 Ds शान्तः; T1 शान्तिः; G1 कान्ते (for शान्ते). D4 धर्मणि (for वर्त्मनि). Ds1 संस्तुताः; D3 सुस्थिताः (for सं).]
Dn Ds cont.:

282* शान्तिं ते परमामाशु लभन्ते नात्र संशयः ।
तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ योगधर्मपरो भव ॥

— After the above, Dn Ds repeat 9^{cd}.

10^a) Ñ3 धर्माद्वै; V2 च; G2 र्थ- (for दि). — Before 10^c, T4 ins. सनत्कुमारः. —^c) K1. 3 विप्रिहं; K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B2 Dn D1. 3-6 T G M1. 2. 4 वरिष्ठः (for ष्टं). D2 वरिष्ठः सर्वमन्त्राणां. —^d) K1. 3 एवं भव; Rom. and Poona eds. एवाचर (for समाचर).

14. 10]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1032
B 1. 19. 18
P 1. 19. 18

वरिष्ठं सर्वधर्माणां तं समाचर भार्गव ॥ १०
कालस्य परिणामेन लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
तत्परः प्रयतः श्राद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि ।
इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११
अष्टादशानां वर्षाणामेकाहमिति मे मतिः ।

उपासतश्च देवेशं वर्षाण्यष्टादशैव मे ॥ १२
प्रसादात्तस्य देवस्य न ग्लानिरभवत्तदा ।
न क्षुत्पिपासे कालं वा जानामि स्म तदानघ ।
पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु कालः संविदितो मम ॥ १३

इति श्रीहरिवंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते देवे वचनात्तस्य वै विभो ।
चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीन्ममानघ ॥ १
ततोऽहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशिकात्मजान् ।

आपगेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विशुर्मम ॥ २
ब्रह्मदत्तोऽभवद्राजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ।
पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलेन कर्मणा ॥ ३
शुकस्य कन्या कृत्वा तं जनयामास पार्थिवम् ।

11 Before 11, T₃ ins. सनत्कुमारः. — ^a) K₃ D₁ M₁ परिमाणेन (for °णामेन). — ^b) K₂₋₄ V₃ D₁ T₁ G_{1.4.5} लब्धाहारो (for लब्धा°). — ^c) D₃ मत्परः (for तत्परः). D₄ T₄ G₄ M₂ श्राद्धे; G₃ श्राद्धं (for श्राद्धी). T₂ G_{1.5} त्वं (G₁ तं) कुरु प्रयतः श्राद्धं. — ^d) M₃ यशोधर्मम् (for योग°). N₁ अवाप्स्यति; D₅ थ (for °सि).

12 ^a) V₃ धर्माणाम् (for वर्षाणाम्). G₁ damaged from वर्षाणा up to तदानघ (in 13^d). S₁ तदष्टादशवर्षाणि; K_{1.3.4} D_n D₅ G₃ अष्टादशैव वर्षाणि. — ^b) D₅ त्वेकाहम् (for ए°). T₄ इव (for इति). G₂ गतम् (for सतिः). S₁ एकाहमिव चाभवत्; K_{1.3.4} V₂ D_n M₂ त्वे (V₂ M₂ ए) काहमिव मेऽभवत्; D₆ T_{1.2} G₃₋₅ M_{1.3.4} ए (G₃ त्वे) काहमिव मे गतम्. — ^c) K_{1.3} D_n T_{2.3} G_{2.4.5} तं; D₆ T₁ M₄ तु (for च). S₁ देवेशे; K_{2.4} N₃ (marg.) V_{1.3} D_{1.2.4.5} तत्रैव; N₁ तत्रैवं; N₃ तेनैव; B_{2.3} D₅ तं देवं (for देवेशं). N₂ D₃ उपासितश्च तत्रैव; M₂ सतस्तु तं देव; M₃ गतस्य देवेशं. — ^d) D₆ G_{3.5} M₄ [अ]ष्टादशानि (for °शैव). K₄ V₂ B₁ तु (for मे).

13 ^b) D₃ चाभवत् (for अ°). — ^c) V₂ क्षुत्पिपासं (for °से). — ^d) S₁ जानाम्यपि; K_{2.4} N₁ V B D₅ D₃₋₅ T₂ प्रत्यजानं; D₁ न प्रजानं; D₂ प्रत्यजानत्; G₃ जानाति स्म; M₄ न जानामि (for जानामि स्म). M₃ कदाचन (for तदानघ). T₃ जाताः स्म मम चानघ; T₄ प्रत्यजानन्त भूयशः (sic); G₂ जाता न स्म ममानघ. — ^e) N₁ सकाशं (for °शात्). K₁ च; B₁ वै (for तु). — ^f) D₅ कालं (for कालः). K_{2.4} N₂ V B_{2.3} D₂ T₃ G₄ M_{1.2} स; B₁ D_{3.5} च; D₅ मे (for

सं). T₂ वेदितो (for वि°). N (except S₁ D₆) T_{3.4} M₂ मया (for मम).

COLOPHON. — Mention of the Epic: K₃ D₅. — Mention of Khila: S₁ K₃ V₃ B D₅ D_{1.3.4.6}. — Adhy. name: N M₄ पितृकल्पः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 15; K₃ D_{1.4} T_{1.2} G M 17; N₃ V₁ D₃ 18; V_{2.3} B_{1.2} D_n D₅ 19; D_{2.6} T_{3.4} 20. — Śloka no.: D_n D₅ 22; D₂ 23; D₃ 21.

15

1 K₁ om. the ref. — ^b) S₁ K_{1.3} D_n T_{3.4} G_{2.5} M₄ प्रभोः; N_{2.3} V_{1.3} B_{1.2} D_n D_{1.5} T₂ G_{1.3} M_{1.2} विभोः; D_{2.3} प्रभो (for विभो). — ^d) K_{2.4} N₁ V B D (except D₆) T_{3.4} तदा मम; G₃ तदानघ (for ममानघ).

2 ^c) T₃ यानुवाच (for आपगेय). V₃ कुरुक्षेत्रे (for °क्षेत्रे). — ^d) N₁ मासुवाच; T₃ ह्यापगेय (for यानुवाच). S₁ G_{2.3.5} M_{2.4} गुरुर् (for विशुर्). B₁ तदा (for मम). T₂ G₁ यानवोचदुर्धर्मम्.

3 ^b) K₄ सोमपो (for सप्तमो). — ^c) M₄ चक्रवर्ती (for पितृ°). S₁ D₃ T₂ M₃ तु (for [इ]ति). — ^d) D₃ [आ]सीत्तेन (for शीलेन). T₃ महता स्वेन कर्मणा.

4 Before 4, K₁ ins. भीष्म उवाच. — ^a) T₄ corrupt. K₂ N_{1.3} V_{1.3} D₅ D_{2.4} तु; M₁ यज् (for तं). D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ शुककन्या कीर्तिमती. — ^b) M₂ भूमिपम् (for पार्थिवम्). — ^c) K₂ D₄ श्रेष्ठं (for -श्रेष्ठात्). — ^d)

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[15. 13

अणुहात्पार्थिवश्रेष्ठात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह ।

राजा धर्मभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशः ॥ ५

ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यश्च बभूव ह ।

कथं च सप्तमस्तेषां संबभूव नराधिपः ॥ ६

न ह्यल्पवीर्याय शुक्रो भगवानल्लोकपूजितः ।

कन्यां प्रदद्याद्योगात्मा कृत्वीं कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ७

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।

ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ८

यथा च वर्तमानास्ते संसारेषु द्विजातयः ।

मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान्व्रवीतु मे ॥ ९

भीष्म उवाच ।

प्रतीपस्य स राजर्षे तुल्यकालो नराधिपः ।

पितामहस्य मे राजन्वभूवेति मया श्रुतम् ॥ १०

ब्रह्मदत्तो महाराजो योगी राजर्षिसत्तमः ।

रुतज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ११

सखा हि गालवो यस्य योगाचार्यो महायशः ।

शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रवर्तितः ।

कण्डरीकश्च योगात्मा तस्यैव सचिवोऽभवत् ॥ १२

जात्यन्तरेषु सर्वेषु सहायाः सर्व एव ते ।

सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौजसः ।

C 1051
B I. 20. 14
P I. 20. 14

M1.3 काम्पिल्ये (for काम्पिल्ये). — After 4, N (except S1 N1 D1) T2.4 G4 ins.:

283*

भीष्म उवाच ।

यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः ।

तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥

[K1 N2.3 V1.3 B Ds G4 om. the ref. K3 सौतिर् (for भीष्म). — (L. 1) D6 महाभाग. — (L. 2) B3 वंशे महा- (for वंशमहं). N2.3 V B1.2 D2.4-6 ब्रह्मन् (for राजन्). K1.2 N2.3 V1 D1 T4 तं (for तच्).]

5 ^a) Ds1 पुत्रस्तु (for वै पुत्रः). — ^b) T3 लेके (for काले).6 ^a) T3.4 (marg. as in text) ब्रह्मपुत्रो (for दत्तो). K2.4 N2.3 V D1-4 T3.4 स्य नृ (for नर). — ^b) K3 Dn किंवीर्यः स; K4 D1 किंवीर्यश्च (for किंवीर्यश्च). D6 S किंवीर्यः किंपराक्रमः. — ^c) T2 G1 कथं चित्; M4 कथं स (for कथं च). T1 संमतस् (for सप्तमस्). — ^d) K1 बभूव च; K2 B2.3 Ds बभूव स; K4 N V1.3 B1 Dn D1-5 T3.4 G2-5 स बभूव (for संब). —7 Dn2 om. 7-8. — ^a) T4 [अल्पविद्याय (for वीर्याय). — ^c) D5 M4 प्रादाद्यद् (for प्रदद्याद्). T1 G2.4 लोकात्मा (for योगात्मा). — ^d) D3 T1.2 G1.2.4.5 M1.2 (inf. lin.). 3.4 शुभां (for कृत्वीं). K2 N2 कीर्तिमतीं (for तीं). B3 विभुः (for प्रभुः).8 Dn2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^a) K3 तदिच्छामि ह्यहं श्रोतुं. — ^b) N2 V3 T2 G1 महामते; T2 (also) मत्ताः (for द्युते). — ^d) K2 D1 T4 M4 अर्हसि (for ति). D1

भवान्वक्तुमिहार्हति.

9 ^b) K1.3 D1 G3 संसारे च; D5 रे तु (for रेपु). S1 द्विजोत्तमाः (for द्विजातयः). — ^c) N2 T2 G1.5 M4 कथितं (for तात्).10 ^a) K2.4 N3 V B Dn Ds D1-5 T1.3 G4 M3 तु; N2 T4 च; D6 T2 G1-3.5 M1.3.4 [ए]व (for स). — ^b) K1 M1.2 कालं (for कालो). K3 V3 D3.4 T1.4 M नराधिप. — ^c) S1 [इ]ति (for मे). — ^d) D3 यथा (for मया).11 ^a) S1 K1.3 (marg.) B1.2 Dn Ds T G M2.4 महाभागो; K2.4 D1-5 M1 राज (for राजो). — ^b) K2 V2.3 Dn1 Ds1 D1.4 सत्तम; D3 संमतः (for सत्तमः). — ^c) K4 तत्त्वज्ञः; T3.4 सर्वज्ञः (for रुतज्ञः). N2 जन्तूनां (for भूतानां).12 ^a) K3 M1 corrupt. K2.4 N V B Dn D1-3.5 T3 G2.4 स; D1 [अ]स्य; D6 T1.2.4 G1.3.5 M2-4 तु (for हि). — ^b) N3 (marg. as in text) V1 (sup. lin. as in text) महाबलः; D6 T1.2.4 G M तपाः (for यशः). — ^c) V2 सहसा; D3 तरसा (for तपसा). — ^d) D3 विवर्तितः; T3.4 प्रकीं (for प्रव). — ^e) K2 Dn2 M2 कुण्डरीकश्च; K4 G2 कण्डरीकः; N2 V2.3 D3 कण्डरीकश्च; B1 D1.6 T3 पुण्डरीकश्च (for कण्डरीक). G1 तु योगात्मा; M1 तु धर्मात्मा (for च योगात्मा). — ^f) T1 स द्विजो (for सचिवो). D5 G5 महत्त्वं (for सभवत्).13 ^b) K2.4 N2 V1.3 D1-5 T1.3.4 G3 सखायः (for सहायाः). — ^c) B2 D3 T1.2 G1.3.5 M2.3 सप्तैव; G3 सर्वे ते (for सप्तैव). — ^e) K N V2.3 B Dn Ds D1.2.4.5

C 105 I
B 1. 20. 14
P 1. 20. 14

यथोवाच महातेजा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १३
तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
ब्रह्मदत्तस्य पौराणं पौरवस्य महात्मनः ॥ १४
पुरुमित्रस्य दायादो राजा बृहदिषुर्नृप ।
बृहद्वनुर्बृहदिषोः पुत्रस्तस्य महायशाः ।
बृहद्वर्मेति विख्यातो राजा परमधार्मिकः ॥ १५
सत्यजित्तस्य तनयो विश्वजित्तस्य चात्मजः ।
पुत्रो विश्वजित्तश्चापि सेनजित्पृथिवीपतिः ॥ १६
पुत्राः सेनजितश्चासंश्रित्वारो लोकसंमताः ।

रुचिरः श्वेतकाश्यश्च महिम्नास्तथैव च ।
वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परि वत्सकाः ॥ १७
रुचिरस्य तु दायादः पृथुषेणो महायशाः ।
पृथुषेणस्य पारस्तु पारान्नीपोऽथ जज्ञिवान् ॥ १८
नीपस्यैकशतं तात पुत्राणाममितौजसाम् ।
महारथानां राजेन्द्र शूराणां बाहुशालिनाम् ।
नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते ॥ १९
तेषां वंशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्धनः ।
काम्पिल्ये समरो नाम स चेष्टसमरोऽभवत् ॥ २०

T₄ G₂ महाभागो; Ñ₃ (marg.) V₁ T₃ योगी (for तेजा).

14 K₃ om. 14. — ^a) K₂, 4 Ñ₁ V₂, 3 B Dn D₁, 2, 4, 5
अहं ब्रह्मन्; D₆ T₂ G₁, 3 M₄ महाराज (for अहं राजन्). — ^b)
Ñ₁ ते शृणु; Ñ₂ V₁, 3 B₃ D₅ तं शृणु; D₆ T₁, 2 G₁, 3-5
M₃, 4 सर्वशः; M₁ तेऽनघ (for तच्छृणु). — ^c) D₃ पुत्राणां;
D₆ M₁-3 शूरस्य (for पौराणं). D₄ चरित्रं ब्रह्मदत्तस्य.
— K₁, 4 Ñ₃ V B₁, 2 D₅ D₂-6 M₄ ins. after 14: Ñ₂ B₃
after 15^{ab}:

284* बृहद्वक्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ।
सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं वै हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनाश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च । [5]
अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिषुर्नृप ॥

[K₄ M₄ om. lines 1-5. Ñ₂ om. line 1. — (L. 1)
V₁, 3 B₃ बृहद्वक्षत्रस्य. D₅ पार्थिवः (D₅ ^v) (for धार्मिकः).
— (L. 2) Ñ₂ D₃ च; V₁, 3 तु (for [अ]पि). — (L. 3)
D₅ येन (for तेन). D₅ दिव्यं (for पूर्वं). K₁ D₅ हस्तिना
(for पुरं वै). Ñ₃ V₁ पुरं वै नागसाह्वयम्; D₄ हस्तिनापुरमुत्त-
मम् (for ^b). — (L. 4) B D₅ D₆ [ए]व (for [अ]पि).
— (L. 5) K₁ Ñ₃ V₁ D₂-4 पुरमीढस्. — D₆ om. line 6.
— (L. 6) Ñ₃ (marg. as above) M₄ दायादो (for धूमि-
न्यां). K₁ D₃ पुरमीढस्य दायादो (for ^a). K₁ Ñ₃ V₁ D₃
M₄ राजा (for जज्ञे). K₁ स्मृतः; Ñ₃ B₁ D₅ D₂-4 नृपः
(for नृप). B₂ पुरुमित्रो बभूव ह (for ^b).]

15 K₁ Ñ₃ V B₁ D₅ D₃, 5 M₄ om. (hapl.) 15^{ab}.
D₂ transp. 15^{ab} and 15^{cd}. D₄ reads 15^a-17^d on marg.
— ^a) Dn₁ D₁ T₄ G₅ पुरुमित्रस्य; M₃ कुरु (for पुरु).
— T₄ om. 15^b. — ^b) B₂ जज्ञे; T₂ राजन् (for राजा).
S₁ K₃ Dn स्मृतः; K₄ Ñ₁ B₂ D₁, 2 T₂ G₁, 5 M₃ नृपः (for
नृप). Ñ₂ B₃ बृहद्वक्ष (B₃ ^vक्षेत्र इति स्मृतः. — After

15^{ab}, Ñ₂ B₃ ins. 284*. S₁ om. (hapl.) 15^{cd}. — ^a) G₄
पुत्रस्य च (for ^vस्तस्य). D₂ महातपाः; T₄ त्मनः (for यशाः).
— For 15^{cd}, T₃ subst.:

285* आसीद्बृहदिषोः पुत्रो बृहद्वर्मेति विश्रुतः ।

— ^c) K₃ बृहद्वर्मेषु विख्यातो; T₃ द्वनुश्च विख्यातो.

16 ^a) D₅ हव्यजित्; G₅ सत्यवित् (for जित्). K₃ Dn
D₅ T₃ G₂-4 सत्यजित्तनयस्तस्य. — G₂ om. (hapl.?) 16^{cd}.
— ^c) G₄ [आ]सीत् (for [अ]पि). — ^d) D₁-3 श्येनजित्
(for सेन). M₁, 3 सेनाजित्पृथिवीपते; M₂ सेनाजित्पर-
वीरहा.

17 ^a) D₁-3 श्येनजित् (for से). B₂ T₂ G₁-3, 5 M₄
[अ]पि (for [आ]संश्). — ^b) K₁, 2, 4 Ñ₂ V₃ D₁-6 S -वि-
श्रुताः; K₃ Dn -सत्तमाः; Ñ₃ V₁ -पूजिताः (for -संमताः).
— ^c) S₁ श्वेतकक्षश्; K₁, 3 श्वेतकाक्षश्; K₁ (sup. lin.) श्रुत-
केतुश्; K₂, 4 Ñ₂, 3 V B₂, 3 Dn D₅ D₁-5 T₁, 3, 4 G₃, 4 श्वेत-
केतुश्; M₄ कार्यश् (for काश्यश्). — ^d) K₂ महिम्ना च;
D₁ नारस्; D₄ स्तारस्; T₁ तारस् (for झारस्). — ^e) Ñ₃
V₁ D₁, 6 G₅ M₁, 3 [अ]वन्तिको; T₂ G₁, 2 [आ]पत्तिको; G₄
[आ]रन्तिको (for [आ]वन्तिको). T₃ वत्सकावन्तिको राजा.
— ^f) D₆ G M तस्य (for यस्य). M₄ [अ]नु (for एते).
Ñ₃ D₅ G₂, 3, 5 M₄ वत्सराः; D₄ T₁, 2 G₁, 4 वंशजाः; M₁, 2
(inf. lin.) 3 वासिनः; M₂ वासकाः (for वत्सकाः).

18 ^a) K₂ च (for तु). G₂ रुचिराश्चस्य दायादः. — ^b)
Some Mss. पृथुसेनो (for षेणो). V₂ B D₅ महातपाः (for
यशाः). — ^c) Some Mss. पृथुसेनस्य. D₄ दायादः; G₁ पौ-
रस्तु (for पारस्तु). — ^d) S₁ K₃ B₁ Dn D₅ T₂, 3 G₂, 4 तु;
K₁ च; V₂ सपि (for सथ). D₄ पार इत्यधिभीयते. — After
18, D₄ ins.:

286* पारस्य तनयः श्रीमान्नीपो नाम महायशाः ।

19 ^a) T₂ G₁ नीपकस्य (for स्यैक-). K₁ V₂ राजन्
(for तात).

समरस्य परः पारः सदश्च इति ते त्रयः ।
 पुत्राः परमधर्मज्ञाः पारपुत्रः पृथुर्वभौ ॥ २१
 पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनेह कर्मणा ।
 जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥ २२
 विभ्राजस्य तु पुत्रोऽभूदणुहो नाम पार्थिवः ।
 वभौ शुकस्य जामाता कृत्वीभर्ता महायशाः ॥ २३
 पुत्रोऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभुः ।

योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परंतपः ॥ २४
 विभ्राजः पुनराजातः सुकृतेनेह कर्मणा ।
 ब्रह्मदत्तस्य तनयो विष्वक्सेन इति श्रुतः ॥ २५
 विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूदण्डसेनो महीपतिः ।
 भल्लाटश्च कुमारोऽभूद्राधेयेन हतः पुरा ॥ २६
 दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलवर्धनः ।
 भल्लाटपुत्रो दुर्बुद्धिरभवजनमेजयः ॥ २७

C 1071
B I. 20. 33
P I. 20. 33

20 ^a) B_{2.3} Ds एषां (for तेषां). K₃ राजन् (for राजा). — M₃ om. 20^c-22^d. — ^c) M_{1.2} कास्त्रिल्ये (for कास्त्रिल्ये). — ^d) D₁ स ज्येष्ठः; D₆ G_{3.4} M_{2.4} सदेष्ट- (for स चेष्ट-).

21 M₃ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) D₂ समराजु (for रस्य). D₅ [अ]परः (for परः). K₂ B₃ समस्य पारः संपा (B₃ सत्पा)रः; K₄ Ñ₁ D₄ M_{1.2} समरस्य पारः संपारः (hypermetric); D₃ T_{1.2} G समरात्पारः संपा (T₂ G₁ वा)रः; M₄ समरात्पारपुः पारः (sic). — ^b) T₂ G₁ सदश्चा (for श्व). T₃ समराश्च इति त्रयः. — ^d) S₁ K₄ B₂ Dn T₄ परः; D₆ परः (for पार-). M₁ प्रथिर् (for पृथुर्). T₃ विभुः; T₄ विभो (for वभौ).

22 M₃ om. 22 (cf. v. l. 20). — ^a) S₁ om. तु. S₁ सुकृतिर्; K_{1.3} D₁ ती (for तो). — ^b) V₃ स्वकृतेन (for सु). S₁ [ए]व; D₆ T_{1.2} G_{3.5} M_{1.4} च (for [इ]ह). — ^c) D₆ T_{1.2} G M_{1.2.4} पुत्रः (for जज्ञे).

23 ^b) S₁ K₁ Ñ₁ धार्मिकः; B Ds नामतः (for पार्थिवः). — ^c) T₃ आसीच्च (for वभौ). D₃ (marg. as in text) या कन्या (for जामाता). M₃ अणुहः शुकजामाता. — ^d) S₁ कृत्या भर्ता; K₄ कृत्वीभार्यो; Ñ₂ V₃ कृत्वी भार्या; T₁ G_{4.5} कीर्त्या कान्त्या; T₂ G₁ M_{3.4} कीर्त्या भर्ता; T₄ G₂ कीर्तेभर्ता (for कृत्वीभर्ता). — After 23, G₂ reads lines 2-3 of 291*.

24 ^a) V₂ B_{1.3} Dn Ds सुतो (for पुत्रो). K_{2.4} Ñ_{2.3} D₁₋₅ अणुहस्य सुतो राजा; Ñ₁ T_{1.2} G_{1.3-5} M अणुहस्य पुत्रो राजर्षि (T₂ G₁ राजर्षे; M₄ ब्रह्मर्षि)र (hypermetric); D₆ G₂ अणुहपुत्रो राजर्षिर्; T_{3.4} अणुहस्य तु दायदो. — ^b) S₁ K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D₁₋₅ T_{3.4} वभूव ह; T₂ G₁ महाप्रभुः (for अभवत्प्रभुः). — M₄ om. 24^c-25^b. — ^d) S₁ इति स्मृतः; K₂ इति श्रुतिः; V₂ महातपाः; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁₋₃ अभवत्प्रभुः; G₄ महानृपः (for परंतपः). — After 24, K₂ ins. 287*.

25 M₄ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). S₁ K₂ om. (hapl.) 25. — ^a) K_{1.3} V₂ Dn D_{1.5} T_{1.3.4} G_{3.4} आयातः (for आजातः). — ^b) Ñ₁ V_{2.3} B_{1.2} Dn Ds T₁₋₃ G_{1.3-5} M_{1.2} स्वकृतेन (for सु). T₁ [ए]व (for [इ]ह). — T_{1.2} G_{1.4.5} repeat 25^{cd} after 287*. — ^c) Ñ₂ V₂ B Dn Ds D₅ T₁ (first time). 3.4 G_{3.4.5} (last two first time) पुत्रोऽन्यः; T₂ G₁ (both first time) पुत्रोऽस्य; M₄ दायदो (for तनयो). — ^d) Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{2.4-6} T_{1.2} (both first time). 3.4 G₁ (first time). 3.4.5 (last two first time) सर्वसेन (for विष्वक्सेन). K_{1.3} Dn इति स्मृतः; Ñ₂ D₁ T₁ (second time) इति श्रुतिः; M₄ वभूव ह (for इति श्रुतः). — K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3-6} T_{3.4} G₃ ins. after 25: K₂ after 24: T_{1.2} G_{1.4.5} after the first occurrence of 25^{cd}:

287* चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया ।

सुचिरोषितया राजन्ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि ॥

[(L. 1) K₃ Dn यस्य (for तस्य). D₃ भिन्नेऽथ; T₂ G_{1.4} निर्भिन्ने; G_{3.5} निर्भिन्ने (for न्ने). — (L. 2) T₂ G_{1.4.5} चात्मनि; T_{3.4} मित्रया (for वेश्मनि).]

— After the above, T_{1.2} G_{1.4.5} repeat 25^{cd}. While K₄ Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{4.6} G₃ cont. after 287*:

288* अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवान् ।

विष्वक्सेन इति ख्यातो महावलपराक्रमः ॥

26 ^a) D₆ T_{1.2} G M₁₋₃ पुत्रस्तु; M₄ दायदो (for पुत्रोऽभूद्). — ^b) S₁ महासेनो; K₂ दत्तः; Dn₁ अजं (for दण्डं). K₃ महीपते; Ds₂ पते; D₆ वभूव ह (for महीपतिः). S (except T_{3.4}) उदक्सेनो वभूव ह (M₄ नोऽभवत्प्रभुः). — After 26^{ab}, T₂ G₁ read 27^{ab}. — ^c) S₁ K_{1.3} Dn D₁ भल्लाटोऽस्य; K₂ B₃ टस्य; D₃ टक (for टश्च). D₆ T G M₁₋₃ भल्लाटस्तस्य पुत्रस्तु (T_{3.4} पुत्रोऽभूद्); M₄ भल्लास्तस्य तु पुत्रोऽभूद्. — ^d) K₄ D₃ गाधिथेन (for राधेयेन).

27 T₂ G₁ raad 27^{ab} after 26^{ab}. — ^a) T_{1.2} G_{1.4} M उदक्सेनात्मजः शूरो. — ^b) D₆ T_{1.2} G M_{2.3} बलो (G₃

C 1072
B I. 20, 34
P I. 20, 34

स तेषामभवद्राजा नीपानामन्तकृच्छ्रपः ।
उग्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ॥ २८
उग्रायुधः स चोत्सिक्तो मया विनिहतो युधि ।
दर्पान्वितो दर्परुचिः सततं चानये रतः ॥ २९

युधिष्ठिर उवाच ।

उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशेऽथ जज्ञिवान् ।
किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्व्रीहि मे ॥ ३०

भीष्म उवाच ।

अजमीढस्य दायादो विद्वान्राजा यवीनरः ।

धरो; G3-5 बालो) नाम महाबलः; M1 बल्लाटो वै महाबलः; M4 महातेजा महाबलः. — °) T2 G1 भल्लातकस्य दुर्बुद्धेर; G4 'टस्य च दुर्बुद्धिर; M4 भल्लपुत्रो बलो नाम. — °) N2 V B Dn Ds T1.3.4 G3-5 अभवच्च युधिष्ठिर.

28 °) G4 एतेषाम् (for स ते). — °) S1 V2 B D5.6 अन्तको; G5 अभिकृन् (for अन्तकृन्). K2 B3 D1.3-6 T1.3 G2-4 M2.3 नृप (for नृप); M4 नीपानामन्तिमो नृप. — °) D3 नीपार्थे; D6 om.; T1-3 G1.3.5 M1.3.4 वीरेण (for यस्यार्थे). — °) D4 नीपाः सर्वे (by transp.).

29 °) K2.4 N2.3 V B1.2 (marg. as in text).3 D T3.4 G4 मदोत्सिक्तो; T1 G1.5 स चोद्युक्तो; T2 G2.3 स चोद्विक्तो; M4 सहोद्विक्तो (for स चोत्सिक्तो). — °) G2 वै (for वि). M3 रणे (for युधि). — °) D6 दर्पाविष्टो (for 'न्वितो). Ds रतिः (for -रुचिः). — °) K4 [अ]प्रिये (for [अ]नये).

30 °) T4 पुत्रः (for सुतः). — °) V1 कस्य (कस्मिन्). M4 देशे (for वंशे). N1 V2 B1 (marg.).2.3 स; D5 च; Ds T1.2 G3.5 M3.4 प्र- (for सथ). D6 -जग्मिवान् (for जज्ञि). — °) N1 किमर्थं भवता वापि. — °) K2.4 N2.3 V1.3 D1-6 T1.2.4 G M वदस्व; V2 ब्रवीतु (for 'हि). S1 हतस्तद्व्रीहि मे; K1.3 Dn निहतो ब्रूहि तन्मम.

31 S1 lacuna for 31°. — °) T2 G1 M3.4 आजमीढस्य. — °) V2 D3 पुत्रोऽभूत्; M2 तनयस् (for पुत्रस्तु). D2 वृत्तिमानस्य पुत्रस्तु.

32 °) D6 T2 G1.2 तस्य (for जज्ञे). — S1 N1 M1-3 om. (hapl.) 32°-33°. — °) K1 दृढसेनः; T2 'नेमः (for 'नेमिः). — B3 om. 32°. — °) K1 दृढसेनः; T1 दृढनेमिः; T2 'नेम- (for 'नेमिः). — °) N3 (marg. as in text) T3.4 सुधन्वा; D6 धर्मात्मा (for सुधर्मा). K2.3 पार्थिवः; V2 B1.2 Ds धार्मिकः; G1 वीर्यवान् (for पार्थिवः). T1 G3.5 सुधर्माणः

धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥ ३१
जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ।
दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ३२
आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ।
सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराट् तदा ॥ ३३
तस्यान्ववाये महति महान्पौरवन्दनः ।
जज्ञे संनतिमान्राजा संनतिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३४
तस्य वै संनतेः पुत्रः कर्तो नाम महाबलः ।
बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः ।

(T1 'र्मा तु) प्रतापवान्; T2 धर्मात्मा नाम वीर्यवान्.

33 S1 N1 M1-3 om. 33° (cf. v. 1. 32). D4 reads 33°-34° on marg. — °) N3 (marg. as in text) T3.4 सुधन्वनः; T2 G1 धर्मात्मजः (for सुधर्मणः). — °) S1 M2 प्रजाहितः; N1 B Ds प्रजापतिः; V2 D6 T2 G M1.3.4 प्रतापवान् (for प्रजेश्वरः). — °) M1.2 महात्मा धर्मशीलश्च. — °) S1 D1 अकरोट् (for एकराट्). K1-3 N V B D (except D6) T4 विभुः; K4 प्रभुः; T3 G2.4 भुवि (for तदा).

34 °) K4 [अ]न्वये च (for [अ]न्ववाये). T3 मतिमान् (for महति). — °) K4 D6 T1.2 G1.2.4.5 M3.4 कौरव- (for पौ). K4 N2 Dn2 D5.6 T1 G3.4 M -नन्दनः; Ds -वंशजः (for -नन्दनः). N1 V2 महापौरववंशजः. — K2-4 N2.3 V B D T G M4 ins. after 34° : K1 after the first occurrence of 34° :

289* महतश्चापि पुत्रस्तु नाम्ना रुक्मरथः स्मृतः ॥

पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपार्थो नाम पार्थिवः ।

सुपार्थतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥

[(L. 1) K1.4 D1.4.5 [ए]व (for [अ]पि). G5 च (for तु). V2 B1.3 Dn2 Ds G2-4 राजा (for नाम्ना). T4 रुक्म-धरः (for 'रथः). B3 श्रुतः; D1 सुतः; M4 तथा (for स्मृतः). — (L. 2) G1 रुक्मवधस्य (for 'रथस्य). V3 [अ]थ (for [अ]पि). K4 D6 T2 G1 सुपार्थो (for 'र्थो). B2 T4 नामतः (for पार्थिवः). D3 सुपार्थो नाम विश्रुतः (for 'र्थः). — (L. 3) K4 D3.6 T2 सुपार्थ- (for 'र्थ-). N2 Dn D4 (marg. as above) पार्थिवः (for धार्मिकः).]

— After the above, K1 repeats 34°. K1 reads 34° thrice. Ds G1-3.5 read 34° twice. — °) G1 damaged. T1 G4 सथ सुमती (G4 'ते) (for संनतिमान्). K1 (second time). 2.4 N2.3 V B Dn Ds D1-5.6 (first time) T2-4

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[15. 40

नीपो नाम महाराज पाञ्चालाधिपतिर्हतः ॥ ३५
 स चाप्युग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिर्वैरकृत्सदा ।
 प्रदीप्तचक्रो बलवानीपान्तकरणोऽभवत् ॥ ३६
 स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
 पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥ ३७

माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
 उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ३८
 अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
 स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुरुपुंगव ॥ ३९
 एवं राज्यं च ते स्फीतं बलानि च न संशयः ।

C 1089
B I. 20. 51
P I. 20. 51

G2. 3. 5 (last three first time) M1 सुमतेरपि (D6 तेनृप)
 धर्मात्मा. — ^a) D3. 4. 6 संततिर् (for संन). V2 B1. 3 Ds
 राजा संनतिमान्प्रभुः. — After 34, K3 reads 36^{ab}, repeat-
 ing it in its proper place.

35 ^a) Ñ2 तथा (for तस्य). K2. 4 Ñ V1. 3 B3 Ds
 D1-4. 6 T1. 2 G1. 3 M4 [ए]व (for वै). D4 संततेः (for
 संनतेः). — ^b) Ś1 कान्तो; K2 Ñ1 D6 T2 G1 कर्ता; K3 Ñ3
 V2 B Dn Ds D5 T3. 4 G2. 4 M4 कृतो; K4 कीर्तिर्; D3. 4
 T1 G3. 5 M1-3 कर्तो (for कार्तो). M1. 2 महायशाः (for
 बलः). — After 35^{ab}, N (except Ś1 Ñ1 D1. 2) S ins.:

290* शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौसल्यस्य महात्मनः ।
 चतुर्विंशतिधा तेन प्रोक्तास्ताः सामसंहिताः ।
 स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्ता नाम्ना तु सामगाः ॥
 कार्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः ।

[K3 reads lines 1-2 after 36^{ab}. — (L. 1) D6 T1. 2
 G M हिरण्यनाभेः शिष्यः (D6 M4 भशिष्य-; T3 G3 भेः पुत्र-;
 G2 भः शिष्य)स्तु (for ^a). Some Mss. कौशिल्यस्य, कौश-
 ल्यस्य, कौशलस्य, कौसलस्य; T3. 4 कौशिकस्य (for कौसल्यस्य).
 — (L. 2) Ñ2 V3 येन (for तेन). K2 B D5 T3 सप्राच्याः;
 V2 D3 T1 G3-5 M4 संप्रोक्ताः (for प्रोक्तास्ताः). G1 -संहिताः
 (for -संहिताः). — K3 reads line 3 after 291*. — (L.
 3) T3 श्रुत्वा; T4 श्रुतास् (for स्मृ). K3 तैः; G4. 5 M4 ताः
 (for ते). K2 प्राच्यसवनाः; G2. 4 प्राच्यनामानः (for
 सामानः). K1 D4 कर्ता; Ñ3 T3. 4 कर्तुर् (for कार्ता). K2. 4 Ñ3
 (marg.) V B Dn Ds G3. 5 M4 कार्तीयो नाम सामगाः; Ñ2 D3
 कर्ता नाम च सामगाः; Ñ3 कर्ता नाम्ना तु सामगाः; D6 T1. 2
 G1. 2 M1-3 कर्ता नामे (T1 भे)ह सा (for ^b). — (L. 4)
 K4 B3 G2 कीर्तिर्; D4 कार्तेर्; T2-4 G1 कर्तुर् (for कार्तिर्).
 K2. 4 सोऽपि; D4 चापि; D6 T2 G1. 5 M3 सो वै; M1. 2
 सर्वैर् (for सोऽथ). T2 G1. 2 M3 परः (for वीरः). M4 कौरव-
 (for पौ). D6 G3. 5 M1 -नन्दन (for नः).]

— K4 om. 35^{cdes}. — ^c) D6 T1. 2 G M4 संग्रामे (for
 बभूव). — ^d) Ñ3 वृषभस्य (for पृषतस्य). Ś1 T4 M1 पिता
 हतः (for पितामहः). — ^e) Ś1 Ñ1 V2 D6 T2 G1. 2 नीलो
 (for नीपो). Ś1 K1. 3 Dn D5. 6 T1 G3-5 M3. 4 महातेजाः
 (for राज). — ^a) Some Mss. पञ्चालाधिपतिर्. K2 Ñ1. 2
 M1 तदा; D6 G2 M2. 3 बली (for हतः). M4 पाञ्चाल्यो

निहतो बली. — After 35, K1-3 Ñ2. 3 V B Dn Ds D3-6
 T G M4 ins.:

291* उग्रायुधस्य दाय्यादः क्षेम्यो नाम महायशाः ॥
 क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरानु नृपंजयः ।
 नृपंजयाद्दुहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥

[(L. 1) D4. 5 तनयः (for दाय्यादः). K3 Ñ3 V1 D3 T3
 G2 क्षेमो (for क्षेम्यो). D6 महावलः (for यशाः). T2 G1. 3. 5
 M4 क्षेमो नाम महावलः (for ^b). — G2 reads lines 2-3
 after 23. — (L. 2) K3 Ñ3 V1 D3 T2 G1. 3. 5 क्षेमात् (for
 क्षेम्यात्). M4 क्षेमात्सुवीरो नृपतिः (for ^a). D3 च (for तु).]
 — After the above, K3 reads line 3 of 291*.

36 K3 reads 36^{ab} for the first time after 34. — ^a)
 Ś1 K1. 3 (second time) D1 कार्तिर्; K3 (first time)
 कीर्तिर्; D2 कार्तेर् (for स चापि). — ^b) K4 T2 दुर्बुद्धेर् (for
 द्विर्). Ś1 K3 (second time) Dn T3 दुर्बुद्धिर्भवत्तदा (Ś1
 वृषभः); G4 रसकृत्तदा. — After the repetition of 36^{ab},
 K3 reads lines 1-2 of 290*. — ^c) Ś1; T1 G4 प्रवृद्धः;
 K1. 3 G3 M प्रवृत्त- (for प्रदीप्त-). — ^d) K1 V2 B Ds T3
 G2. 4 महान् (for अभवत्). — After 36, D6 ins.:

292* उग्रायुधस्तु दुर्बुद्धिः स्त्रैणो दुष्टः सदाभवत् ।
 राजकन्यां जहाराथ मुनिपत्नीप्रधर्षकः ॥

37 ^a) Ds1 (also as in text) दर्पपूर्ण (for णो). T3. 4
 बलवान्; M2 हत्वा च (for हत्वाजौ). — ^b) K2 वीर्यवान्
 (for पार्थि). G2 नीपानामन्तकोऽभवत्. — ^d) D2 मां नृप
 (for किल्बिषम्).

38 ^a) K1 मामामात्यैः; K1 (sup. lin.) महा; D2 मम
 नित्यं (for मामामात्यैः). — ^b) K1 पृथिवी- (for धरणी-).
 — ^d) T3 आगत्य च (for अभ्येत्य वचो).

39 ^a) Ś1 M1. 2 अद्य वै; K1. 2 अद्यैव; T2 अन्यां तु; G1
 अन्यां त्वं (for अद्य त्वं). — ^b) T1 तव काली; T2 G1 M
 गन्धकाली; G2 डिण्डिकाली (for गन्ध). — G4 om. 39^d-
 41^a. — ^d) K3 Ñ3 V1 B2. 3 Dn Ds D6 T1. 3 G1. 3. 5
 M1. 3. 4 -नन्दन (for -पुंगव). M3 शीघ्रमेवोपपादय.

40 G4 om. 40 (cf. v. 1. 39). — ^a) T3 एतद् (for
 एवं). D3 धनं (for च ते). M1-3 एवं मम कृते कामे.
 — After 40^a, M1-3 ins.:

15. 40]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1050
B 1. 20. 51
P 1. 20. 51

प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभागभुवि ॥ ४०
 राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ।
 शासने मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ४१
 अधः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ।
 दूतान्तरितमेतद्वै वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ४२
 ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युत ।
 आज्ञप्तवान्वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः ॥ ४३
 मम प्रज्वलितं चक्रं निशाम्यैतत्सुदुर्जयम् ।
 शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत ॥ ४४
 विचित्रवीर्यं बालं च मदपाश्रयमेव च ।

दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा युद्धायैव मनो दधे ॥ ४५

निगृहीतस्तदाहं तु सचिवैर्मन्त्रकोविदैः ।

ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च सुहृद्भिर्नरपुंगव ॥ ४६

स्त्रिण्वैश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने ।

कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदानव ॥ ४७

मन्त्रिण ऊचुः ।

प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो ।

न चैष प्रथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ॥ ४८

ते वयं साम पूर्वं वै दानं भेदं तथैव च ।

प्रयोक्ष्यामस्ततः शुद्धो दैवतान्यभिवाद्य च ॥ ४९

293*

त्वया राज्ये च ते स्थितिम् ।

चतुरङ्गयुतान्यद्य.

—^b) K1.3 Dn D4 धनानि च; N3 V1 बलं चैव (for बलानि च). — M3 reads 40^{ed} twice. —^c) D2 दास्यामि च (for प्रदास्यामि). N2 V3 D1 यथाकालम् (for 'मम्'). —^d) K1 हि (for वै). K4 G3 रत्नभुगू (for 'भागू'). — After 40, all Mss. (G4 om.) and printed eds. read 44.

41 G4 om. 41^a (cf. V. 1. 39). —^a) M3.4 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). K2 चैव (for [इ]च्छसि). K1 स्वस्ति; D3 तुष्टे; T1 स्वास्थ्यं (for स्वस्ति). M1.2 राष्ट्रे यदीच्छसि स्वस्ति. —^b) V3 प्रजानां; G5 प्राणिनां (for प्राणानां). D4 T4 च (for the first वा). S1 K1.3 V2 B1 Ds1 D2.3 T4 M4 च (for the second वा). M1.2 प्राणानामपि ते (M2 मे) सदा. —^d) S1 च (for हि).

42^a) D1.4 (marg.). G1 T1-3 G2-5 M3.4 अहं (for अधः). M1 अथाध.प्रस्तारशये. —^b) K4 D4 नोदितः; N2.3 (marg. as in text) V3 देशितः; D3 बोधितः (for चोदितः). S1 K1.3 शयानस्यैव वाशि (K1 चि) तम्; K2 'नास्तेन चोदितः. —^c) M3 एवैतद् (for एतद्वै). K2-4 N V B Ds D1-6 T2.4 दूतान्तरितमेतद्वै; T2 रे तदेतद्वै. —^d) D6 T1.2 G M1.2.4 विषोपमम् (for 'शिखो'). — After 42, D6 T1.2 G1.3.5 ins.:

294* शरीरं मेऽहत्तस्य वाक्यं चैतदुत्तमः ।

43^b) K4 D4 अच्युतः; D1 अच्युतः; G1 अच्युतम् (for अच्युत). —^c) K1.3 V2 B Dn Ds D5.6 G2.4 आज्ञापयं (for आज्ञप्तवान्). N1.2 B2 Ds M1.2 संग्रामं (for 'मे'). S1 आज्ञापयं च संग्रामे. —^d) V2 B2 T4 सर्वतः (for 'शः').

44 G4 om. 44. All Mss. (G4 om.) and printed

eds. read 44 after 40. —^a) M1.2 सैन्यं (for चक्रं). —^b) K N1.2 V1.3 B1 Dn D1-5 T3.4 निशाम्येदं; N3 D6 M3 निशाम्येतं; V2 B2 निशाम्येवं; B3 Ds निशाम्येव; G2.3 निशाम्येदं; M4 निशाम्येनं (for निशाम्येत्तत्). —^c) D1.6 अपि (for वि-). —^d) T1.2 G1 M1.3 पार्थिवः; G3.5 M2.4 पार्थिवाः (for भारत).

45^a) K2 D2 तं (for च). S1 विचित्रवीर्यो बालश्च. —^b) M2.3 तम् (for च). K2.3 V3 Dn D4.5 T1.3.4 G1.4 मदुपाश्रयमेव च. —^c) K2.4 N3 V1.3 D1-4 T4 परीताक्षो; N2 ताङ्गो (for 'तात्मा').

46^a) M4 ततो (for तदा). K1.2.4 N2.3 V Dn D1-5 T2-4 G2.4 [अ]हं तैः; N1 तत्तु (for [अ]हं तु). —^b) M3 धर्मः (for मन्त्र-). — K2 reads 46^c twice. —^c) K2 (second time) सुहृद्भिर् (for ऋत्विग्भिर्). S1 M1 अर्थकामैश्च; B2 Ds T2 वेदकल्पैश्च; D6 G1-3.5 M2-4 हितकामैश्च; T1 G1 हितकारैश्च (for देवकल्पैश्च). —^d) K2.4 N V B Dn Ds D1-5 T2-4 सुहृद्भिश्चार्थं (N2 B1 'नु) दर्शयिषिः; D6 T1 G M 'भरत (M1 'श्र नर) र्बभ.

47^a) K2.4 N V B2.3 Ds1 D1-3 T3.4 मन्त्रविद्भिश्च; D4 मन्त्रिवर्यैश्च (for शास्त्रविद्भिश्च). —^b) T3 प्रवेशने; T4 निवेशने (for निवर्तने). —^c) M4 श्रावितं (for 'तश्च'). S1 T4 [अ]पि (for [अ]स्मि). K2 कारणं श्रावयिष्यामि (sic). —^d) K1.3 Dn युक्ति- (for युक्त-). K1.3 Dn तथा (for तदा).

48 T3.4 M1-3 om. the ref. M4 ऋत्विग्मन्त्रिणः (for मन्त्रिणः). —^a) K2.4 N2.3 V D1-4 T2-4 G1.2 M4 प्रवृद्धः; D6 स वृद्ध- (for प्रवृत्त-). —^c) S1 N2 V3 चैव; M1 त्वेष (for चैष). —^d) K1 युद्धे (for युद्धं).

49^a) K2 वयं (for वयं). Dn1 पूर्वं (for पूर्व), S1 D4

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[15. 53

कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्हुत्वाग्नीन्वाच्य च द्विजान् ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रयास्यासि जयाय वै ॥ ५०
 अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेश्यश्च संगरः ।
 आशौचे वर्तमानेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ५१
 सामदानादिभिः पूर्वमपि भेदेन वा ततः ।
 तं हनिष्यसि विक्रम्य शम्बरं मघवानिव ॥ ५२
 प्राज्ञानां वचनं काले वृद्धानां च विशेषतः ।
 श्रोतव्यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोऽस्मि नराधिप ॥ ५३
 ततस्तैः स क्रमः सर्वः प्रयुक्तः शास्त्रकोविदैः ।

तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारव्यमुत्तमम् ॥ ५४
 स सामादिभिरप्यादावुपायैः शास्त्रचिन्तकैः ।
 अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतुं न शक्यते ॥ ५५
 प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ।
 परदाराभिलाषेण सद्यस्तात निवर्तितम् ॥ ५६
 न त्वहं तस्य जाने वै निवृत्तं चक्रमुत्तमम् ।
 हतं स्वकर्मणा तत्तु पूर्वं सद्भिश्च निन्दितम् ॥ ५७
 कृतशौचः शरावापी रथी निष्क्रम्य वै पुरात् ।
 कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोध्यमहं रिपुम् ॥ ५८

C 1108
B 1.20. 69
P 1. 20. 69

च (for वै). — ^δ) B₂ दानं भेदस्; M₁ दानपूर्व (for दानं भेदं). M_{2,3} च भारत (for तथैव च). — ^ε) K₄ V₃ D₁ तपःशुद्धो; M₃ तदा राजन् (for ततः शुद्धो). T₄ प्रयोक्ष्यामि तपःशुद्धो. — ^d) K₁ (sup. lin.). ² देवता (for दैवतानि). S₁ K_{1,3} [अ]भिगम्य (for वाच्य).

50 ^δ) T_{2,4} G_{1,3,5} हुत्वाग्निं; M_{1,2} (inf. lin.) हुताशं (for हुत्वाग्नीन्). K₂₋₄ N_{1,3} V_{2,3} B_{1,2} Dn Ds D₂₋₆ T₁ G_{2,4} अर्च्य; N₂ B₃ आर्च्य; T₄ M₂ चार्च्य (for वाच्य). N₁ द्विजम्. V₁ गत्वाग्नीन्वाच्यं च द्विजान्; T₃ हुत्वाग्निं चाच्यं वै द्विजान्. — ^d) D₂ यास्यसि त्वं; T₄ (marg.) प्रयातो वै; G₃ हि वि- (for स्यसि).

51 ^δ) S₁ संगरे; Dn₁ T₂ राः (for रः). D₆ G M₃ न प्रवेश्याश्च सं (G₄ सा)गराः. — ^ε) N₃ V₃ B₃ Ds₂ D₆ G₁ अशौचे (for आ). S₁ K_{3,4} N₂ B₂ अशौचे वर्तमाने तु (N₂ च); K₁ B₁ Dn D_{4,5} T_{1,3} आशौचे वर्तमाने तु (T₁ च). — ^d) G_{3,5} M₄ अनु- (for इति).

52 ^α) N₁-पूर्वादिभिः (for दानां). T_{1,3} G_{2,4,5} पूर्णम् (for पूर्वम्). — ^δ) S₁ अथ; B₃ इति; Ds T₂ G₁ अभि- (for अपि). K₂ D₃ T₁₋₃ G_{1,3-5} M पुनः (for ततः). T₄ अपि लेखेन वा पुनः. — ^ε) T₂ G₂ हरिष्यसि (for हनि). — ^d) Ds₁ (sup. lin.) शम्बरं कृष्णजो यथा.

53 ^α) V₃ Ds₂ D₂₋₄ प्रज्ञानां (for प्रां). T₂ G₁ लोके (for काले). — ^δ) N₁ वै (for च). — ^ε) V₃ बुध्वा (for श्रुत्वा). — ^d) G₂ विशेषतः (for नराधिप). M₂ विनिवृत्तोऽस्मि भारत.

54 ^α) K₃ N_{1,3} V₁ B Dn Ds₂ D₅ G₂ संक्रमः; N₂ क्रमशः (for स क्रमः). D₂ पूर्वः (for सर्वः). V₂ D_{1,3} T_{3,4} ततस्तैः क्रमशः सर्वैः (D_{1,3} र्वै); V₃ D₆ T_{1,2} G_{1,3-5} स्तैः संक्रमः पूर्व (V₃ सर्वैः; T₁ G₄ पूर्वः); M₁₋₃ ततोऽस्मै संक्रमः स (M₂ पूर्वः; M₄ ततस्तं संक्रमैः पूर्व. — ^δ) Dn₁ D₅ T₄ G₅ M₂ प्रयुक्तः; T₂ G₁ प्रवृत्तः (for प्रयुक्तः). — ^ε) G₁

अस्मिन् (for तं). S₁ मासे; K_{1,3} पापे (for काले).

55 N₂ om. (hapl.) 55^a-57^b. — ^α) K_{1,3} D₅ T₃ G_{2,4} एवादाव्; M_{1,2} अन्यैश्च (for अप्यादाव्). D₆ T_{1,2} G_{1,3} M_{3,4} सामादिभिरप्यादाव् (G₁ स्थाप्यादाव्; M₄ रथोपायैर्). — ^δ) T_{3,4} प्राज्ञ- (for शास्त्र). S₁ K_{1,3} निश्चितैः; G₁ चिन्तनैः (for कैः). K₂ उपायैरपि चिन्तितैः; K₄ N_{1,3} V B Dn Ds D₁₋₅ यैः प्रा (K₄ प्र)ज्ञचिन्तितैः (N₃ [marg.] न्तकैः); M_{1,2} यैरनुचिन्तितैः; M₄ प्रयुक्तैः शास्त्रकोविदैः. — ^ε) Hypermetric. V₂ T₂ G_{1-3,5} अनुनीयमानो दुर्बुद्धिर्.

56 N₂ om. 56 (cf. v. l. 55). — ^α) V_{2,3} T₄ प्रवृद्धं (for त्तं). G₂ विप्रवृत्तस्य तच्चक्रम. — ^ε) D₆ T₂₋₄ G_{1,2,4} परदाराभिमर्शेन. — ^d) T₁ G_{3,5} चक्रं; G₄ क्रमं (for सद्यस्). D₆ G₂ तेन (for तात). K₂ D₁ वि- (for नि-). — After 56, K₃ ins. :

295* न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥

[= MBh. 13. 107. 20^{cd}ef]

57 N₂ om. 57^{ab} (cf. v. l. 55). — ^α) K_{2,4} V₂ Dn₂ D₁ नु; T₄ च (for तु). K N₁ V₃ Dn D₁₋₅ T₃ G₂₋₄ M₁ जाने तन्; D₆ T_{1,2} G_{1,5} M₂₋₄ तज्जाने; T₄ जाने च (for जाने वै). S₁ अन्वहं तस्य वै जाने. — ^δ) S₁ प्रवृत्तं (for निं). N₁ V₂ B_{1,3} Ds अच्युत; N₃ V₁ M₁ उद्यतम्; B₂ अच्युत (for उत्तमम्). — ^ε) G₃ कर्तुं; M₁ तेन; M₂ तस्य (for तत्तु). — ^d) D₆ T₂₋₄ G_{1,2} M च गर्हितम्; T₁ G₃₋₅ विगर्हितम् (for च निन्दितं).

58 ^α) K N_{2,3} V B D T_{1,2,4} G M₁ शरी चापी; N₁ कृतावापी; T₃ कृतास्त्रश्च (for शरावापी). — K₄ om. 58^c-59^d. — ^d) M₁ परम् (for रिपुम्).

59 K₄ om. 59 (cf. v. l. 58). — ^α) N_{1,2} D₁ T₁ G₁ सुमार्गम्; V₃ B₂ T_{3,4} संप्रामम् (for संसर्गम्). N₃ V₁ Dn

C 1109
B 1. 20. 70
P 1. 20. 70

ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ।
ज्यहमुन्मत्तवद्युद्धं देवासुरमिवाभवत् ॥ ५९
स मयास्त्रप्रतापेन निर्दग्धो रणमूर्धनि ।
पपाताभिमुखः शूरस्त्यक्त्वा प्राणानरिंदम ॥ ६०
एतस्मिन्नन्तरे तात काम्पिल्यात्पृषतोऽभ्ययात् ।
हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे ॥ ६१
आहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप्य महायुतिः ।
द्रुपदस्य पिता राजन्ममैवानुमते तदा ॥ ६२
ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपदं रणे ।

अहिच्छत्रं सकाम्पिल्यं द्रोणायाथापवर्जितम् ॥ ६३
प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभयं जयतां वरः ।
काम्पिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव ॥ ६४
एष ते द्रुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह ।
वंशः कात्स्न्येन वै प्रोक्तो वीरस्योग्रायुधस्य च ॥ ६५
अतस्ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ६६
श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं सुकृतस्य च ।
तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ॥ ६७

आक्रम्य (for आगम्य). K₂ D₂₋₄ ततः स मार्गं (D₃ संमर्द)-
माक्रम्य. — ^b) T₃. 4 दिव्येन (for बलेन). S₁ [आ]स- (for
[अ]स्त्र-). T₄ ते (for च). — ^c) D₆ T₁. 2 G₁₋₄ M₁₋₃ मुहूर्त-
वद् (for उन्मत्त). M₄ मुहूर्तमभवद्युद्धं.

60 ^a) V₁ T₃ M₂. 3 मम (for मया). K₂ स्व- (for [अ]-
स्त्र-). D₂ स संप्रतापेन मया; M₁ स समास्त्रप्रभावेन. — ^b) D₁
निहतो; G₂ काम्बिल्यो (for निर्दग्धो). — ^c) V₃ त्यक्त्वा
(for शूरस्). — ^d) V₃ स च (for त्यक्त्वा). K₂. 4 N̄ V₁. 2
B D₅ D₁₋₄ सहानुगः; V₃ महानृपः; M₃ अरिंदमः (for 'म').

61 D₃ reads 61^b on marg. — ^b) S₁ काम्पिल्यः; K₃
Dn D₅ G₂ ल्ये; T₃ लः; G₃ काम्बिल्यात्. N̄₁ D₅ पृष्ठतो
(for पृषतो). V₂ ऽभ्ययात्; V₃ ऽभ्यगात्; D₃ ऽभ्ययात् (for
ऽभ्य). D₆ काम्पिल्यः पृष्ठतोऽभ्ययात्; T₂ G₁. 5 काम्पि (G₅
स्त्रि) ल्यां पृषदोऽभ्ययात्; T₄ काम्पिल्यः पृष्ठतोऽभ्ययात्; G₄
काम्बिल्यः पृष्ठतोऽभ्ययात्; M₁₋₃ काम्बिल्यं पृषतोऽभ्यगा (M₃
तोऽत्यज) त्; M₄ काम्पिल्यः पृषतोऽभ्यगात्. — D₃ om. 61^c.
T₃ om. 61^{cd}. — ^d) G₁ नृप (for नृपे). D₃ तस्मिन्नि-
निहते नृपे.

62 ^a) K₂. 4 B₁ Dn₂ D₅ D₁₋₃ T₂ G₁ M₄ अहिच्छत्रं;
K₃ अहिच्छत्रे; N̄₂ G₃. 5 अभिच्छत्रं; D₆ अधिच्छत्रं; T₃ अया-
चत (for आहिच्छत्रं). D₄ स्वकं राष्ट्रं; M₁. 2 सकाम्बिल्यं (for
स्वकं राज्यं). M₃ अहिच्छत्रं स राज्यं हि. — ^b) K₃ om. from
पित्र्यं up to निर्जित्य द्रु (in 63^b). K₁. 4 N̄₂ V B Dn D₅
D₃. 5. 6 T G M₄ पित्र्यं प्राप; N̄₃ पैत्रं प्राप; D₁. 4 पैत्र्यं प्राप;
M₁. 3 तदवाप्य (for पित्र्यं प्राप्य). — ^c) G₁. 3. 5 M₄ राजा
(for राजन्). N̄₃ द्रुपदः स महाराज. — ^d) T₂ G₁ मम
वाचानुमोदितः. — After 62, N̄₂ D₅ ins.:

296* ततोऽभूद्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः ।

63 K₃ om. up to निर्जित्य द्रु (cf. v. l. 62). — ^a) K₂
तस्यापि; V₂ सहसा; B₃ T₁ तपसा (for तरसा). — ^c) G₂

partly damaged. Dn₁ D₁. 5 T₁. 4 आहिच्छत्रं; D₆ अधिच्छत्रं;
T₃ दत्तं राज्यं; T₄ (marg.) दत्तराज्ये (for अहिच्छत्रं). T₂ G₁
अहिच्छत्रा स (T₂ 'त्रास्य) काम्पिल्या; G₃ अभिच्छत्रात्सकाम्बि-
ल्याद्; G₄. 5 M₁₋₃ आहिच्छत्रं (G₅ 'त्रा) सकाम्बिल्यं (G₅
'ल्या); M₄ अभिच्छिद्रः सकाम्बिल्यो. — ^d) G₂ partly
damaged. M₁₋₃ [ए]व (for [अ]थ). S₁ [उ]पपादिताः; T₂
G₁. 5 M₄ [अ]पवर्जिताः (for 'वर्जितम्').

64 ^a) B₃ D₅ T₁ प्रगृह्य तु (T₁ च) (for प्रतिगृह्य).
K₂. 4 D₃ तु तद्; D₁ T₄ तु तं (for ततो). K₁ द्रोणम् (for
द्रोण). — ^b) S₁ ह्युभयं (for उ'). D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M₁. 3
ददतां (for जयतां). K₂ B₂ D₄. 5 वरः; D₁ वरं (for वरः).
M₄ अभयं दत्तवान्वरम्. — ^c) T₂ G₁ काम्पिल्यान्; G₃₋₅
M₁₋₃ काम्बिल्यं (for काम्पिल्यं). — ^d) M₄ तदा (for तव).

65 ^a) K₄ N̄₁ V₂ B₁ D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M₂₋₄ [अ]पि (for
[आ]दौ). — ^b) K₂ D₃. 6 T₁. 2. 4 G₁. 3. 5 M₂. 4 हि (for
ह). — ^c) S₁ ते प्रोक्तो; V₁ प्रोक्तो वै (by transp.). — ^d)
K₂. 4 V₂ B D₁. 4. 5 T₄ G₂₋₄ लीपस्य (for वीरस्य). K₂. 4
N̄₁ D₁. 2. 5 वै (for च). — After 65, K₂. 4 N̄₂. 3 V B
Dn D₅ D₁₋₃. 5. 6 T G ins. a passage given in App. I
(No. 5); K₁. 3 D₄ ins. the same after adhy. 15.

66 K₁. 3 D₄ repeat 66-68 (with the colophon) after
App. I (No. 5). Dn repeats 66^a-67^b after App. I (No.
5). — ^a) V₂. 3 Dn₂ (first time) वर्णयिष्ये (for वर्त').
B₁ D₂ G₅ अतस्ते वर्तयिष्यामि; T₄ अत्र ते कीर्तयिष्यामि.

67 For the repetition in K₁. 3 Dn D₄, cf. l. 66.
— After 67^a, T₃ reads lines 128^b-129^a of App. I
(No. 5) repeating them in their proper place. — ^b) T₂
सुश्रुतस्य (for सुक'). K₄ ह; V₃ D₂ M₁₋₃ वै (for च).
— ^c) K₁ (first time) महाभाग (for 'राज'). — ^d) K₁
(first time). 3 (second time). 4 V₁. 3 Dn D₁₋₃. 4

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[16. 4]

सगालवस्य चरितं कण्डीरीकस्य चैव ह ।

ब्रह्मदत्ततृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ६८

इति श्रीहरिवंशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि श्राद्धस्य फलमुत्तमम् ।

ब्रह्मदत्तेन यत्प्राप्तं सप्तजातिषु भारत ॥ १

तत एव हि धर्मस्य बुद्धिर्निर्वर्तते जनैः ।

पीडयाप्यथ धर्मस्य कृते श्राद्धे पुरानव ॥ २

ततोऽहं नातिधर्मिष्ठान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतान् ।

सनत्कुमारनिर्दिष्टानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥ ३

वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ।

C 1189
B I. 21. 5
P I. 21. 5

(second time). 5. 6 T3. 4 [अ]भूत्पुरा; K3 (first time) भारते (for 'त'). K2 संप्राप्तं यदभूत्पुरा.

68 For the repetition in K1. 3 D4, cf. v. 1. 66. — ^a) Ś1 K3 (first time) D5. 6 G2 M सुगालवस्य. — ^b) K4 कुण्डीरीकस्य; D4 (first time). 6 G2 पुण्डीरी; T2 कन्धरी-हस्य; T4 कन्धरीकस्य; G1 कण्डीरीहस्य; M2. 3 कुण्डीरीकस्य (for कण्डी). K1 (second time). 2. 3 (both times) V2 Dn Ds2 D3. 4 (both times). 5 T3. 4 G1-4 M4 हि (for ह). — ^a) K2 T3. 4 सर्वेषां; N1 योगानां (for योगिनां). T2 G1-3. 5 M1-3 धर्म- (for ब्रह्म-). Ś1 K1. 3 D4 (last three first time.) योगि(K1. 3 'गा')नां सहधर्मिणाम्.

COLOPHON om. in T1. — Mention of the Epic: K3 (both times) Dn Ds2. — Mention of Khila: Ś1 K3 (both times) N3 V B Dn Ds1 D1. 2. 4 (both times). 5. — Adhy. name: Ś1 K1. 3 (both first time). 4 N1 D4 (first time) M1. 2 पितृकल्पः; K1 (second time) वीराचटिकाख्यानम्; K2. 3 (second time) N3 Dn D3. 6 T2 G1 M4 चटकाख्यानम्; N2 B1. 3 Ds पूजनीयोपाख्यानम्; V1 D4 (second time) चटकोपाख्यानम्; V2 पितृकल्पे चटकोपाख्यानम्; V3 B2 पितृकल्पे पूजनीयोपाख्यानम्; D5 पारिजाते चटकाख्यानम्; D1. 2 शकुन्तिकोपाख्यानम्; G3. 5 शकुन्ताख्यानम्. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 (both times) 16; K3 (first time) 18; K3 (second time) N3 V1 D4 (both times) 19; V2. 3 B1. 2 Dn Ds2 20; D1 T2 G M 18; D6 T3. 4 21. — Śloka no.: K1 (both times) 67; Dn1 41; Ds2 146; D2 43; D4 (both times) 66. — After adhy. 15, K1. 3 D4 ins. App. I (No. 5).

16

1 N (except Ś1 N1 D6; K2 marg.) T1. 3 G2. 4 ins. after the ref.: T2 G1 after 1^{ab}; G3 after 1:

297* श्राद्धे प्रतिष्ठितो लोकः श्राद्धाद्योगः प्रवर्तते ।

[D3 T2 G3 श्राद्धे प्रतिष्ठिता लोकाः (for 'a'). K2. 3 N2 Dn D5 T1 श्राद्धे (for श्राद्धाद्). D4 लोकः (for योगः).]

K2 reads 1-2 on marg. — ^a) K4 D2. 3. 6 T2-4 G1. 3. 5 कथयिष्यामि; V वर्णः; D1 कीर्तः (for वर्तः). T1 G4 M4 हन्त ते कथयिष्येऽहं; M2 हन्त ते संप्रवक्ष्यामि. — ^b) K3. 4 N V1. 3 D2-5 T3. 4 विधिम् (for फलम्). Ds श्राद्धयो(Ds2 'द्वाद्यो)गमनुत्तमम्. — ^c) Ś1 K2. 3 V3 प्रोक्तं (for प्राप्तं). — After 1, G5 reads 5^a.

2 ^a) M1. 2 धर्मस्य; M3 धर्मस्मिन् (for धर्मस्य). — ^c) D6 T2 G1. 2 अपि; T3. 4 वापि; M3. 4 [अ]पि हि (for [अ]प्यथ). T1 G3. 5 पीडयामास धर्मस्य (sic). — ^a) K2 भूते श्राद्धे; T2 कृतश्राद्धे; G1 कृतश्राद्धैः (for कृते श्राद्धे). Ś1 पुरातने (for 'नव'). — After 2, N (except Ś1 N1) S (except M1-3) ins. :

298* यत्प्राप्तं ब्राह्मणैः पूर्वं तन्निबोध नरोत्तम ।

[D3 प्राप्य (for प्राप्तं). K N2 V3 D1. 3-5 द्विजोत्तम (D3 'मैः'); Dn महामते; T3. 4 G4 नृपोत्तम (for नरो).]

3 ^a) K2 तत्र; K4 N2. 3 V1 Dn Ds D2. 3. 5 T1. 2. 4 G1 तात (for नाति). V2. 3 B D1 T3 G4 ततोऽहं तानधर्मिष्ठान्. — ^b) V2 कृतः; D6 यत- (for पितृ-). — After 3, N (except Ś1 N1) S (except M1-3) ins. :

299* दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विभुः ॥

[D3 येन (for तेन).]

4 ^a) T1 G4 वज्रेष्टः; T3 गर्विष्टः; T1 अङ्गुष्ठः; G3. 8 वाक्कष्टः (for वाग्दुष्टः). K3 पिशुनो (for क्रोधनो). — ^b) V3 रुचिर्; T2 G1 कपिर् (for कविर्). — ^c) K2 समृगः (for खसृगः). — ^a) T2. 4 G1 तदा; M1 स्मृताः (for तथा).

16. 4]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1190
B 1. 21. 5
P 1. 21. 5

खसृमः पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ४
 कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ।
 पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥ ५
 नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् ।
 समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥ ६
 तेषां पथि क्षुधार्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत ।
 क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा ॥ ७
 तान्कविः खसृमश्चैव याचेते नेति वै तदा ।
 न चाशक्यन्त ते ताभ्यां तदा वारयितुं द्विजाः ॥ ८

पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्यं श्राद्धाह्निको द्विजः ।
 स सर्वानब्रवीद्भ्रातृन्कोपाद्धर्मसमन्वितः ॥ ९
 यदवश्यं प्रकर्तव्या पितृनुद्दिश्य साध्विमाम् ।
 प्रकुर्वीमहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिताः ॥ १०
 एवमेषा च गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः ।
 पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोऽस्मान्भविष्यति ॥ ११
 तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गां ततः ।
 पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपयुञ्जन्त भारत ॥ १२
 उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् ।

5 G₅ reads 5^a after 1. — ^a) D₃ ते तु (for तात). — ^b) D₄. 6 G₂. 5 M गर्गस्य (for गार्ग्यस्य). T₂ G₁ शुभा (G₁ शिष्या) गस्तस्य भारत (sic). — ^c) D₂. 6 T₁. 2 G₁-2. 5 M तस्मिन् (for सर्वे). — ^d) S₁ प्रवसन्तस्; M₁. 3 प्रभव (for व्रतव). N₁ प्रभवन्तस्ततो हुतम्; N₃ (marg. as in text) V₂ B₂. 3 D₅ (marg. as in text). s₂ न्यवसन्त त (N₃ D₅ सन्तस्त; B₃ तन्तत) दा गुरौ; B₁ न्यवसन्त गुरौ तदा; D₆ G₂. 3 M₂. 4 प्रभवन्तस्ततोऽभ (G₂ दाभ) वन्; T₂ G₁. 5 प्रभवस्ते ततोऽभवन्.

6 ^a) S₁ K₁. 3. 4 D_n T₁ G₂ विनियोगाद्; V₂ B P_s D₆ T₂ G₁. 3-5 M ते नियोगाद् (by transp.). D₃ सर्वे (for तस्य). — ^b) K₄ D₂ T₄ समपालयन्; D₁ (marg.) समचार (for समकाल). — ^c) K₂ N₂ T₄ G₃ न्यायागतासु; N₁ D₆ गतं; V₂ न्यायागतासु; T₁ G₅ न्यायागतां (for न्याया). D₅ सदा (for तदा). T₂ G₁ सर्वन्यायागतां तथा.

7 ^a) M₄ एषां (for तेषां). T₂ G₁ अपि (for पथि). — ^b) T₄ G₃ पार्थिव (for भारत). — ^c) T₃ क्रूरा. N₁ समुत्पन्ना (for समभवत्). — ^d) N₁ धेनुं तां (for तां गां वै). D₆ G₂. 4 तां गां वै हिंसितुमेव हि (hyper-metric); T₁. 2 G₁. 3. 5 M₄ तां गां हिंसितुमेव हि.

8 ^a) G₁ कपीन् (for कविः). K₂ समृगश; D₃ स्वसृपश (for खसृमश). — ^b) K N₂. 3 V₂. 3 B D_n D₅ D₁-5 T₃. 4 याचेतां; V₁ यातेतां; M₃ याचितौ (for याचेते). — ^c) V₂ B₂. 3 D₅ [ए]व (for च). K₁ [अ]शक्यं न (for [अ]शक्यन्त). G₂. 4 तात; M₁. 3 सर्वे (for ताभ्यां). S₁ K₄ न च शक्यं तदेता (K₄ तात ताभ्यां; N₂ न चाशक्यं ततस्ताभ्यां; B₁ D₅ नैवाशक्यन्त ते ता (D₅ क्यं ततो द्वाभ्यां; D₆ G₃. 5 न चाशक्यन्तस्तौ तु (G₃ तो जाता; G₅ तस्तात); T₂ G₁ M₄ न चाशक्यन्तस्तात; M₄ कस्तु ते तात. — ^d) D₆ T₄ G₂. 3. 5 यदा; T₂ यथा (for तदा). S₁ M₂ वारयितुं (for वा). B₃ तदा (for द्विजाः). G₁ M₄ यथा (M₄ दा) वारयितुं

द्विजाः.

9 ^a) B₃ च; D₅ M₁. 2 [इ]ति (for तु). — ^b) K₁. 2 V₃ नित्य- (for नित्यं). D₆ श्राद्धाहितो; T₁. 4 G₄ न्वितो; G₃. 5 श्राद्धरतो (for श्राद्धाह्निको). K₃ द्विजम् (for द्विजः). T₂ नित्यश्राद्धरतो द्विजः; G₁ नित्यश्राद्धं करो द्विजः. — ^c) M₁-3 तु तान् (for सर्वान्). B₁ राजन्; G₃ तात (for भ्रातृन्). — ^d) K₁. 4 V₃ D₂-4 G₂ समाहितः; T₃. 4 परायणः (for समन्वितः). S₁ कोपाद्धर्मसंसितः; K₂. 3 N₁ V₁ B D_n D₅ कोपाद् (B₁ पध) र्मे समाहितः; V₂ ऋमात्समाहितः; D₁. 5 को वो धर्मः समाहितः; M₁. 2 समासाद्धर्मसंहितम्; M₃ अकोपाद्धर्मसंहितान्.

10 ^a) K₁-3 D_n D₅ D₁. 5 प्रहर्तव्या; N₁ B₁ D₂. 6 प्रकर्तव्यं; N₂. 3 V T₃ प्रहन्तव्या (V₂ व्यं); B₂ D₅ D₄ T₁. 2 G₁. 3-5 प्रहर्तव्यं; B₃ प्रवर्तव्या (for प्रक). K₄ M₄ यदा (M₄ द) वश्यं प्रहर्तव्या; T₄ G₂ यदवश्यं प्रहन्तव्या (G₂ कर्तव्यं). — ^b) T₁ ताम् (for साधु). — ^c) D₆ T₂ G₁. 3. 5 M₄ समन्विताः (for समाहिताः).

11 ^a) K₁. 3. 4 D_n G₂. 4 M₁ [अ]पि; B₁ om. (for च). T₂ om. from धर्म up to उपयुज्य (in 13^a). T₃ धर्म गौः (by transp.). — ^b) V₁ M₃. 4 प्राप्स्यते (for प्राप्स्यते). — ^c) K₃ D_n उद्दिश्य; D₆ G₁. 5 M₁ अर्च्यं च; M₃ अर्चत (for अभ्यर्च्य). — ^d) K₂ D₅ D₁-4 वो; N₂. 3 V B₂. 3 D_n नो; D_n 2 अभि; T₄ ससौ (for सस्मान्). B₁ T₁ G₅ M₁-3 भजिष्यति (for भविं).

12 T₂ om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^a) N₁ V₂ B₁. 2 D₅ D₁ T₁ तु (for च). D₆ T₁ G M₄ गां (for ते). — ^b) V₂ T₁ G₃. 4 तु; D₄ [अ]थ (for च). K₄ मांसतः; N₁ तां ततः; D₆ T₁ G M शास्त्रतः (for गां ततः). — ^c) K₂ D₂ [इ]माम्; K₄ D₄ [ए]ताम्; B₃ [ए]वम्; D₃. 6 T₁ G₁. 3. 5 ताम् (for [ए]नाम्). — ^d) K₁. 3 V₃ D₃ उप (K₃ पा) भुञ्जन्त; N₃ V₂ B D_n D₅ D₁. 5. 6 T₁ G₄ M₁. 2. 4 उपायुं; V₁ D₂. 4 G₁. 2

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[16. 21

शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं गृह्यतामिति ।
 आर्जवात्स तु वत्सं तं प्रतिजग्राह वै द्विजः ॥ १३
 मिथ्योपचर्य ते तं तु गुरुमन्यायतो द्विजाः ।
 कालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये ॥ १४
 ते वै हिंस्रतया क्रूरा अनार्यत्वादुरोस्तदा ।
 उग्रा हिंसाविहाराश्च समाजायन्त सोदराः ।
 लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः ॥ १५
 पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ।
 स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥ १६
 जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः ।

स्वधर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः ॥ १७
 तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ।
 शेषं धर्मपराः कालमनुध्यान्ति स्वकर्म तत् ॥ १८
 नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन्नराधिप ।
 निर्वैरो निर्वृतः क्षान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ।
 वैवसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥ १९
 तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्मपरैर्वने ।
 माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः ॥ २०
 यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ।
 तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् ॥ २१

C 12C8
B I. 21. 23
P I. 21. 23

उपायुज्यत; T3. 4 उपयुज्यन्त; G3. 5 युज्यन्ति; M3 उपायुज्यत (for उपयुज्यन्त).

13 T2 om. up to उपयुज्य (cf. v. l. 11). — ^a) K2 (marg.). 3 Ñ3 (marg.) V1. 3 D3. 6 उपयुज्य; K4 Dn2 Ds1 युज्य; D4 भुज्य; T1 G4 M1-3 युक्तां; G1 युक्त्वा; G2. 3. 5 M4 युक्त्वा (for युज्य). T2. 4 G1 तां; M3 ते (for गां). — ^b) K4 D1. 3 G1 निवेदयन् (for न्य). — ^c) D6 शार्दूलेन. — ^d) M1-3 वत्स सं- (for वत्सोऽयं). K2. 3 Ñ2. 3 V1. 3 Dn D1-5 T2-4 G1 वत्सोऽयं प्रति (V3 परि) गृह्यताम्. — ^e) D6 आर्जवेन (for वात्स). K1 च (for तु). Ś1 K1. 4 V2 Dn D5 T3 तं वत्सं (by transp.). T1. 2 G1 M4 आर्जवेन तु (T2 च) तत्सर्वं. — ^f) D6 T1. 2 G1. 3. 5 M4 स (for वै).

14 ^a) D1 च (for तु). K4 मिथ्योपचर्याचरिते; Ds1 र्यया तं तु; T3. 4 सर्वे ते वञ्चयित्वा तं (T4 तु). — ^c) D3 T1. 2 G1 युज्यन्त; D5 युज्येत (for युज्यन्त). — ^d) K2 क्षयात् (for क्षये).

15 ^a) D1 हिंस्रतया; T3 क्रूरतया (for हिंस्र). Ś1 K1. 3. 4 Dn ते वै क्रूरतया (K4 Dn या) हिंसा. — ^b) Ś1 K1. 2. 4 D2-4 M1-3 गुरोस्तथा; K3 Ñ1. 2 B Dn Ds D1. 5 T3 G2. 4 गुरौ तथा; Ñ3 V1 T2. 4 G1 M4 गुरौ तदा; V2 गुरौ सदा (for गुरोस्तदा). T1 G3. 5 अन्यायत्वादुरौ तथा (G5 दा). — ^c) Ñ2 D1 T2. 3 G1 उग्र- (for उग्रा). D1 हिंस्र- (for हिंसा). G3. 5 उग्राश्च हिंसाश्चोराश्च; M4 उग्रा हिंसाश्च रौद्राश्च. — ^d) K3 Dn [अ]सृज्यन्त (for [अ]जायन्त). — M3 om. 15^e-17^d. — ^e) T1. 2 G2. 3. 5 M4 ते लुब्धस्य (for लुब्धकस्य). — ^f) K2 Ñ V B2 (marg. as in text). 3 Ds D1-5 T3. 4 मनीषिणः (for मनस्विनः).

16 M3 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) T1 M3 अर्च्य च

(for अभ्यर्च्य). — ^b) V2 B2. 3 Ds1 (sup. lin. as in text). s2 ततः; D2. 6 T2 G1 M4 तथा (for तदा). — ^c) K1 (marg. as in text) D4 प्रत्यवमर्शश्च; Ñ V B Ds D1. 5 G2. 4 मर्शश्च (for मर्शश्च). T4 स्मृतिप्रत्यवमर्शश्च.

17 ^b) K3 जन्म- (for धर्म-). M4 विचारणाः (for विचक्षणाः). — ^c) Ś1 K3. 4 Dn D5 T1 G4 स्वकर्म- (for स्वधर्म-). D6 सहिताः (for निरताः).

18 ^a) D6 G2 प्रवर्तन्ति; T1. 2 G1. 3. 5 M1 प्रवर्तन्ते (for प्रकुर्वन्ति). — ^b) K1 धारणा. K2 वायुना प्राणधारिणः. — ^c) K2 Ñ V B1. 2 Dn Ds D1. 3-5 T3. 4 M4 ध्यानपराः; D2 ध्यानरताः (for धर्मपराः). — ^d) K1. 3 Ñ2 V B1. 2 Dn D1-5 G2 ध्यायन्ति; K2 Ñ1. 3 T4 M1. 3 ध्यान्ति स्म (for ध्यान्ति स्व). Ś1 Ds1 कर्मतः; Ds2 कर्मभिः (for कर्म तत्). K4 अनुध्यायन्ति कर्मतः.

19 ^b) K3 एतानि (for इमानि). K2 Ñ V B Ds1 D1. 2. 4. 5 T3. 4 विशां पते (for नराधिप). D3 अन्यान्यासन्विशां पते. — ^c) K1. 3 Ñ1 V2. 3 B2. 3 Dn1 Ds D2. 4. 6 T1-3 G M1-3 निर्वृतिः (for तः). D3 क्षान्तो (for क्षान्तो). K4 Ñ2 B1 Dn2 D5 निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो (K4 क्षान्तिर्). — ^d) K4 निःकर्म-; Ñ3 विमन्युः (for निर्मन्युः). M2 क्षान्तिर् (for कृतिर्). — ^e) Ñ2 B1 D1. 2 विवसो (for वै). K2 मनवर्ती (for मातृ). T3. 4 विवसोऽमात्यवर्ती च.

20 ^a) K1 सुखितैस्; D4 अखिलैस्; G3 उषितास् (for उषितैस्). — ^b) Ś1 B1 D5 T1. 2 G M4 रतैर्वने; K1. 3. 4 पराङ्मुखैः; K2 रतैस्तदा; Ñ V B2. 3 Dn Ds D1-5 T3. 4 रतैः सदा (for परैर्वने). — ^c) D5 [अ]नु (for च).

21 ^a) D2 तेषां (for यदा). — ^b) D3 प्रयुक्तौ (for सं). T4 कर्मणि (for धर्मणा). — ^c) D6 T1. 2 G M1. 4 न्यस्य

16. 22]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 1209
B 1. 21. 24
P 1. 21. 24

शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः ।
 त्रासोद्वेगेन संविग्रा रम्ये कालंजरे गिरौ ॥ २२
 उन्मुखो नित्यविविक्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ।
 पण्डितो घस्सरो नादी नामभिस्तेऽभवन्मृगाः ॥ २३
 तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ।
 आसन्वनेचराः क्षान्ता निर्द्वेद्वा निष्परिग्रहाः ॥ २४
 ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः ।

(for त्यक्त्वा). — ^a) T₄ M₁₋₃ सर्वे (for वने).

22 ^a) D₂ तेऽथ (for तेन). — ^b) T₃ नृप (for मृगाः).
 — ^c) K_{2,3} V₁ D_s D₁ T₂ G₁ त्रासमुत्पाद्य संविग्रा; Ñ V_{2,3}
 B D_n D_{2,4-6} T₁ G_{2,4,5} M₁₋₃ त्रासा (M₃ श्रान्ता) नृपाद्य सं;
 T₃ मृगाभूता वने तस्मिन्; G₃ आसन्न यज्ञसंविग्रा; M₄ ते सर्वे
 तु महाभागा. — ^d) K_{2,4} D_s D₁ कालंजरे; K₃ D₄ कालि-
 जिरे; D₆ T_{2,3} G_{2,4,5} कालांजने; T₄ कालंजके; G₁ कालांजरे;
 G₃ M₄ कालंजने; M₁₋₃ कालंजरे (for कालं).

23 ^a) M₃ तुषुवो (for उन्मुखो). S₁ K₂ G₁ विस्त्रस्तः;
 D₄ चिन्त्यश्च; T₁ G_{3,5} विस्त्रब्धः (for विविक्षतः). — ^b)
 D₃ विरोचनः (for विलो). — T₃ om. 23^{cd}. — ^c) V₂ T₄
 पिण्डितो (for पण्डितो). K₃ D_{s1} सुस्सरो (for घस्सरो). D₆
 G₂₋₄ M नन्दी (for नादी). S₁ पिण्डितश्च स्सरो नादी; D₃
 पिण्डितो घस्सरो दीनो; T₂ G_{1,5} पण्डितो नस्सरो नन्दी. — ^d)
 S₁ K_{1,3,4} Ñ₁ B₁ D_n D_{5,6} T_{1,4} G₂₋₅ नामतस् (for भिस्).
 Ñ₃ V₁ तु (for ते). M₁₋₃ नामभिः कर्मभिस्तथा.

24 ^a) K₄ अनुध्यायन्तो (hypermetric); D₂ T₂ अनु-
 ध्यात्वा; T₁ G₃₋₅ अभिध्यात्वा (for अनुध्यायन्तो). — ^c) Ñ₁
 D₁ T₃ G_{2,4} वनेचराः (for वने). S₁ शान्ता; K₂ Ñ_{2,3} V
 B D_n D_s D_{1-3,5} T₂ G₁ दान्ता; Ñ₁ damaged (for
 क्षान्ता).

25 ^b) K_{1,3,4} T₁ सधर्माणो; B₃ D_{2,3} सुध^o; M₁₋₃
 स्वधर्मेण (for सधर्माणो). — After 25^{ab}, S₁ K_{1,3,4} D_{1,4}
 read 31-33; S₁ repeating 31^b-32^d and 33^{cd}, K_{1,3}
 repeating 33, K₄ D_{1,4} repeating 31-33 in their proper
 places. While Ñ₂ V_{2,3} B_{1,2} D_n D₆ T₂ G₄ read 33^{cd}
 after 25^{ab}, repeating it in its proper place. D₅ (marg.)
 ins. 300* after 25^{ab}. — ^c) S₁ मेरुसाध्या (for मरुं साध्य).
 K₂ Ñ V (V₃ damaged) B D_s D₁₋₆ S जहुः प्राणान्मरुं
 साध्य (D₄ T₂ रूसाध्या; G₁ रूसाध्या). ☞ C_n: मरुर्निर्जलो
 देशः । तं साध्य साधयित्वा । जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गा-
 निपत्येत्यन्ते । ☞ — ^d) K_{2,3} Ñ_{1,3} V₂ B D_{n2} D_s D_{1,2,5,6}
 T_{1,3} G₂₋₄ M₃ लब्धाहारास्; D₃ त्यक्ता (for लब्धा).

मरुं साध्य जहुः प्राणाल्लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ २५
 तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ।
 तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालंजरेऽच्युत ॥ २६
 कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः ।
 शुभाच्छुभतरां योनिं चक्रवाकत्वमागताः ॥ २७
 शुभे देशे सरिद्वीपे सप्तैवासञ्जलौकसः ।
 त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो धर्मचारिणः ॥ २८

26 ^a) T₄ मरुं साधयतां तेषां. — ^b) D_{4,6} T_{1,2} G_{1,3-5}
 M₄ पाद- (for पद). — ^c) V₂ वर्तन्ते (for दृश्यन्ते). — ^d)
 D_{s1} कायंकुरे; D₄ कालिजिरे; D₆ T₂ G_{1,3,5} M₄ कालांजने;
 T₃ कालंजले (for कालंजरे). S₁ K₁ D_n M₂ (inf. lin.) नृप
 (for ऽच्युत). K₂ Ñ₃ मृगाः कालंजिरे गिरौ (Ñ₃ जरेऽच्युताः);
 K₃ गिरौ कलिजरे नृप; K₄ D₃ गिरौ कालंजि (D₃ ज) रे नृप;
 D₁ रम्ये कालंजिरे नृप; G_{2,4} गिरौ कालांजने तदा (G₄ नृप).

27 B₁ repeats 27 after 29. — ^a) B₁ (second time)
 एतेन कर्मणा तात; D₆ T_{1,2} G_{1,3,5} M तेन ते कर्मणा तात.
 — ^b) D₆ T₂ G_{1,5} शुद्धेन (for शुभेन). M₃ वर्मना (for
 वर्जिताः). D₄ शुभाशुभविवर्जिताः. — ^c) S₁ शुभतरां (for
 रं). T₃ शुभाच्छुभतरा भूत्वा.

28 ^a) T₁ G₄ तले (for देशे). K₃ Ñ V B D_n D_s
 D₃₋₆ T_{1,3,4} G₄ शरद्वीपे (for सरिद्वीपे). M₃ शुभद्वीपे सरि-
 देशे. — ^b) K₃ D_n सप्तासन्वै; T_{3,4} सर्वे चासञ्च (for सप्तै-
 वासञ्च). — K₄ om. 28^{cd}. — ^c) Ñ₁ सहचरं (for री).
 — ^d) G₂ corrupt. K₃ सततं (for मुनयो). D₃ reads from
 धर्म up to गुणोत्तराम् (in line 10 of 300*) on marg.
 K₁₋₃ Ñ_{2,3} V_{1,3} B_{2,3} D_s D_{1,3} (before corr.). 4, 5 T_{3,4}
 G₅ ब्रह्म (for धर्म). — S₁ K_{3,4} D_n D_{s2} D_{1,2,3} (marg.). 4
 ins. after 28: K₁ after 29: D₅ (marg.) after
 25^{ab}:

300* निःस्पृहो निर्ममः क्षान्तो निर्द्वेद्वा निष्परिग्रहः ।
 निर्वृत्तिर्निभृतश्चैव शकुना नामतः स्मृताः ॥
 ते ब्रह्मचारिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ।
 निराहारा जहुः प्राणांस्तपोयुक्ताः सरित्ते ॥
 अथ ते सोदरा जाता हंसा मानसचारिणः । [5]
 जातिस्मराः सुसंबद्धाः सप्तैव ब्रह्मचारिणः ॥
 विप्रयोनौ यतो मोहान्मिथ्योपचरितो गुरुः ।
 तिर्यग्योनौ ततो जाताः संसारे परिवभ्रमुः ॥
 यदा तु पितृकार्यार्थः कृतः स्वार्थे व्यवस्थितैः ।
 ततो ज्ञानं च जातिं च ते हि प्रापुर्गुणोत्तरम् ॥ [10]

[S₁ om. lines 1-4. K₁ om. lines 1-2. — (L. 1) K₄

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[16. 32

सुमना मुनिः सुवाक्शुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः ।
 सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ॥ २९
 पञ्चमः पञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ।
 षष्ठस्तु कण्डीरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ ३०

तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै ।
 योगस्य चाभिनिर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात् ॥ ३१
 पूर्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै ।
 तथैव तत्स्थितं ब्रह्म संसारेष्वपि वर्तताम् ॥ ३२

C 1220
B 1. 21. 39
P 1. 21. 39

क्षान्तिर् (for क्षान्तो). — (L. 2) K₃ निवृत्तिर्; D₁ निवृत्तिर् (for 'त्तिर्). K₄ निःसृतिश्; D_{2.4} निर्भृतिश्; D₃ निर्भृतिश् (for निर्भृतिश्). D_{5.2} निवृत्तिर्निवृत्तिश्चैव (for ''). D₁ शकुना (for 'ना). D₂ नामभिः (for 'तः). D₃ शुभाः (for स्मृताः). — K₁ transp. lines 3-8 and 9-10. K₃ reads lines 3^a-st. 29^d twice. — (L. 3) D₅ ब्रह्मवादिनः (for 'चारिणः). K_{1.4} ते तत्र पक्षिणः सर्वे (for ''). D_{1.2.4.5} शकुना योगधर्मिणः (for ''). — (L. 5) K₃ (both times). D_n D₃ इमे; D_{5.2} D_{2.5} तथा (for अथ). — (L. 6) S₁ D_{5.2} सुसंबन्धाः; D_n 'बुद्धाः; D_{1.4} 'वृद्धाः; Bom. and Poona eds. युक्ताः (for 'वद्धाः). S₁ वै; D_{5.2} [ए]ते (for [ए]व). K_{1.4} सत्तैवं ब्रह्मवादिनः (for ''). — (L. 7) D₄ ब्रह्म- (for विप्र-). S₁ यथा; K_{1.4} D_{5.2} D_{4.5} यदा; D₁ तदा (for यतो). S₁ गुरोः; D_{1.4} गुरौ (for गुरुः). — (L. 8) K₄ D_{1.4.5} तदा (for ततो). S₁ K₁ तै (K₁ ति) र्धेग्योना (K₁ न्य) स्तदा जातीः (for ''). — (L. 9) D_n D₃ यतस्; D₄ यथा (for यदा). K₃ (second time) ते (for तु). S₁ कार्यं तैः; K₃ (both times) -वाक्यार्थैः; D_n D₃ -वाक्यार्थः; D₄ -कार्याणि (for 'र्धः). S₁ D₄ कृतं (for कृतः). D₁ स्वार्थः. — (L. 10) S₁ K₁ D_{5.2} D_{4.5} तदा (for ततो). K_{1.3} (both times) D_n D₃ जाति (for ज्ञानं). K_{1.3} (both times) D_n ज्ञानं; D_{1.4} जातीश् (for जातिं). S₁ K₁ D_{1.4} क्रमात् (for ते हि). D₁ प्राप्तं (for प्राप्). K₃ (both times) गुणोत्तमाम्; K₄ D_{5.2} D₄ 'राम्.]

29 For the repetition in K₃, cf. v. l. 28. D₅ om. 29. — '') Hypermetric. D₆ T₂ G_{1-3.5} च (for मुनिः). B₃ सिद्धः; M₁₋ बुद्धः (for शुद्धः). S₁ B₁ सुमना मुनि-वाक्शुद्धः; K_{1.2.3} (both times). D_{2.3} V_{1.3} D_n D_{5.2} D_{1.2.4} T_{3.4} M₄ 'नाः शुचिवाक्शु (K₁ V₃ 'क्कु)द्धः; N₁ 'नाः सुमतिः शुद्धः; T₁ G₄ महामुनिः सुवाक्शुद्धः. — '') N₂ damaged; B₁ corrupt. D₁ पवनश् (for पञ्चमश्). D₆ T₂ G₁ M_{3.4} चित्र- (for छिद्र-). D₃ विशुद्धः क्षुद्रदर्शनः; G₄ पश्चिमश्चित्रदर्शनः. — '') S₁ K₂ V₁ (sup. lin. as in text) D₃ T₂ G_{1.5} सुतन्त्रश्; G₃ सुवक्त्रश् (for स्वतन्त्रश्). — '') T₁ नाम ते; T_{3.4} नामभिः (for 'तः). — After 29, B₁ repeats 27, S₁ reads 33^a and K₁ ins. 300*.

30 S₁ K₁ om. 30. K₂. N_{2.3} V B_{1.2} D_n D₅ D₆ repeat and K₃ reads 30 after 18. 23. — '') B₁ (second time) खसूमः (for पञ्चमः). K₂ V₁ (first time). 2 (both times). 3 (first time) B_{1.2} (both both times). 3

D_n (both times) D₅ (first time) D₆ (second time) पाञ्चिकस्; D₂ पाञ्चिकस्; D₆ (first time) T_{1.2} G M₂ (inf. lin.) पण्डितस्; T₄ पञ्चकस्; M₁₋₃ चित्रं (for पञ्चिं). K₃ D_{3.5} पञ्चालः पञ्चम (D₅ 'क) स्तत्र; D₅ (both second time) खसूमः पाञ्चिकश्चाभूत्; T₃ चतुर्थः पङ्कजस्तत्र; M₄ पञ्चमः पण्डितस्तात्. — '') K_{2.3} N_{2.3} V (all, [except K₃] second time) B₁ (both times). 2 (second time) D₆ (both times) T_{1.2} G M भारत (for [अ]जायत). — '') N₃ V₁ B₁ (all first time) च (for तु). K₄ कण्डीरीको; T₃ पुण्डरीको (for कं). D₃ तु; T₁ G_{1.3.5} स्थ (for ऽभूद्). D₆ (first time) षष्ठस्तु पुण्डरीकोऽथ; D₆ (second time) 'स्तु कण्डकस्तत्र; T₂ 'स्तु कण्डीरीकोऽथ; M₄ गुप्तस्तु कण्डीरीकोऽथ.

31 For the sequence and the repetition in S₁ K₁. 3.4 D_{1.4}, cf. v. l. 25. — '') K₃ मनसा (for तपसा). N₁ T₁ G₅ [अ]नेन (for तेन). — '') S₁ (first time) K_{3.4} D_{1.4} (last three first time) बहुजातिः; S₁ (second time) पूर्वजातिः; K₂ प्रजापति- (for सप्तजाति-). D₃ हि (for वै). — '') K_{2.3.4} (both times) N_{1.2} V₂ B_{1.3} D₂₋₄ (second time). 5 T_{3.4} G₄ M₄ चापि; V₃ T₂ G_{1.3.5} चैव; D₄ (first time) चातिः; T₁ G₂ [ए]व च; M₁₋₃ [अ]प्यति- (for चाभि-). D₆ योगाख्ययैव निर्वृत्त्या. — '') K₄ (first time) प्रतिज्ञानाच्; D_{5.1} प्रज्ञाभां; D₁ (second time). 4 (first time) प्रतिध्यां; D₃ प्रतिकाराच्; D₆ T_{1.2} G_{1.4.5} प्रणिधानाच् (for प्रतिभां).

32 For the sequence and the repetition in S₁ K_{1.3.4} D_{1.4}, cf. v. l. 25. — '') D₁ (first time) तद् (for यद्). N₂ D₃ ब्रह्मञ् (for ब्रह्म). — '') S₁ (first time) शुभ- (for गुरु-). D₁ (first time) -कुलेषु यत्; T₄ -गृहेषु वै; G₄ -कृपागतम्; M₁₋₃ -कुले पुरा (for -कुलेषु वै). — B₁ om. 32^a. — '') S₁ (second time) स्थिरं (for स्थितं). N₁ D₅ G₅ M_{1.2} विद्धि; B₃ बुद्धिः (for ब्रह्म). S₁ K₄ D_{1.4} (all first time) तथैवावस्थितं तद्धि (S₁ बुद्धौ); K_{2.4} (second time) N_{2.3} V B₂ (marg.) D_n D₁ (both times). 2. 5. 6 T₁₋₃ G_{1.2.4} M₄ 'वाव (T₁ G₄ 'व च) स्थिता बुद्धिः; D₃ 'वावस्थितं विद्धि; D₄ (second time) 'व च स्थिरा बुद्धिः; T₄ 'वावसिता बुद्धिः; G₃ M₃ 'व तत्स्थिति (M₃ 'द्धि तं) विद्धि. — '') S₁ (second time) G_{3.5} M₄ [अ]भि- (for [अ]पि). D₆ T₂ G_{1.2} वर्तिनाम् (for वर्तताम्).

16. 33]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1220
B I. 21. 40
P I. 21. 40

ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहंगाः कामचारिणः ।
योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ ३३
तेषां तत्र विहंगानां चरतां सहचारिणाम् ।
नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः ॥ ३४
विभ्राजमानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ।

श्रीमानन्तःपुरवृत्तो वनं तत्प्रविवेश ह ॥ ३५
स्वतन्त्रश्चक्रवाकस्तु स्पृहयामास तं नृपम् ।
दृष्ट्वायान्तं श्रियोपेतं भवेयमहमीदृशः ॥ ३६
यद्यस्ति सुकृतं किञ्चित्तपो वा नियमोऽपि वा ।
खिन्नो ह्यस्म्युपवासेन तपसा निष्फलेन च ॥ ३७

इति श्रीहरिवंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं चक्रवाकौ द्वावूचतुः सहचारिणौ ।

आवां ते सचिवौ स्यावस्तव प्रियहितैषिणौ ॥ १
तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मनो मतिः ।

33 For the sequence and the repetition in Ś1 K1. 3.4 D1.4, cf. v. l. 25. — ^a) K1.4 D1.4 (all first time) D6 T1.2 G2.4.5 M -वादिनः (for -चारिणः). — ^b) Ñ2 V3 B2 D2.4 (second time) T3.4 विहंगाः. K2 D6 T1.2 G M4 ब्रह्म- (for काम-). K1.3.4 D1.4 (all first time) मृगा हि ब्रह्मचारिणः; K3 (second time) Ñ1 B Dn Ds1 (marg. as in text). s2 विहं (Ñ1 ह) गा ब्रह्मवादिनः; M1-3 विहंगा ब्रह्मचारिणः. — Ñ2 V2.3 B1.2 Dn D6 T2 G4 read 33^a for the first time after 25^{ab}. — ^c) Ś1 K1.3.4 Dn T2 G4 (all first time) अनुप्राप्ता; K4 (second time) अनुध्यायन्तो (hypermetric); V3 (first time) अनुप्राप्य; T4 G2 ध्याता (for ध्यान्तो). — ^d) K1 (first time) विहरन्तः; D6 T2 (second time) G1.3.5 M3.4 विचरन्ति (for विह°). Ś1 (first time) स्म तत्र वै; V2 (first time) स्म भारत; T3 यथा-विधि; T4 स्म तत्र हि (for स्म तत्र ह). — After 33, T3 ins. :

301* मानसं तु सरः प्राप्य हंसा भूत्वा जलौकसः ।

34 ^b) Ś1 D6 ब्रह्म-; K3 T2 G M3.4 धर्म- (for सह-). K1 चरतां ब्रह्मवादिनाम्. — ^a) D6 वैराजः; M4 विभ्राजन् (for जः).35 ^b) D2 प्रभावेण. — ^c) Ś1 K2 (marg. as in text) -परिवृत्तो; M4 -पुरगतो (for वृत्तो). — ^d) K2 सं-; M3 तु (for तत्).36 Ś1 om. 36^a. — ^a) B1 च (for तु). K3 Dn D1 विहंगमः स्वतन्त्रश्च (D1 न्त्रोऽस्थ); D2 स्वतन्त्रश्च विहंगस्तु. — ^c) D3 दृष्टा यातं; M1-3 दृष्टा च तं (for दृष्ट्वायान्तं). V3 श्रियोत्पन्नं; T3 तदा राजा (for श्रियोपेतं).37 ^b) T3 तपसा वा महत्फलम्. — ^c) K2 ह्यद्य; V2 D1.5 T1.3.4 G4 ऽस्मि हि (by transp.); T2 G1.3.5

ऽस्मीति; G2 जहम्. M1-3 किं खिन्नोऽस्म्युपवासेन. — ^a) Ñ2.3 V G3 नियमेन; D3 निश्चलेन (for निष्फलेन). D4 वै (for च). — After 37, T1.2.4 G1.3.5 ins. :

302* नृपत्वमहमिच्छामि यदि मे सुकृतं भवेत् ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ds2. — Mention of Khila : Ś1 K1.3 Ñ3 V1.3 B Dn Ds1 D1.2.4.6. — Adhy. name : Ś1 K2.4 Ñ2.3 V B Ds D1-5 M1-3 पितृकल्पः; T2 G1.3 सप्तव्याधा(G3 धोपा)ख्यानम्; G2.5 व्याधाख्यानम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K1 17; K3 Ñ3 V1 D3.4 20; V2.3 B1.2 Ds2 21; D1 T1.2 G M 19; D6 T3.4 22. — Śloka no. : K1 Dn1 44; Ds2 45; D2.3 G1 40; D4 48.

17

1 M4 om. the ref. — ^a) Ś1 V2 Ds1 तौ; D1 G3.5 M4 तु; Dn1 ते (for तं). D1 चक्रहंसौ (for वाकौ). — ^b) M3 सहचारिणम्. — ^c) M4 च (for ते). Ñ1 D3 स्यातां; Ñ2 Ds T3 G2.4 स्याव (for स्यावस्). — ^d) D6 T1.2 G M4 -हिते रतौ (for -हितैषिणौ).

2 ^a) K2.4 Ñ2.3 Ds1 D1-3.6 T1.2 G1.3.5 M1.2 तु (for च). — ^b) T2 G1 तथा; M4 ततो (for तदा). K1 योगात्मका; K3 Ñ2 V2.3 B Ds D1.3-6 T3.4 त्मिका (for त्मनो). T1 G2.4 M4 गतिः; M2 (inf. lin. as in text) मनः (for मतिः). K2.4 Ñ3 V1 Dn D2 तदा योगात्मिका गतिः. — ^d) T2 G1 सुव्यक्तं; G3 सुमनाः (for सुवाक्तं) K1 सुवाक्चैनमुवाच ह; K2 Ñ2.3 V1.2 B1.2 D2.5 T3.4 G2 क्वेदमभाषत; K3 शुचिवाक्चैनमुवाच ह (hypermetric); K4 D1 शुचिवाक्चेदमभाषत (hypermetric); Ñ1 Ds2

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[17. 11

एवं ते समयं चक्रुः सुवाक्तं प्रत्यभाषत ॥ २
 यस्मात्कामप्रधानस्त्वं योगधर्ममपास्य वै ।
 अवरं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे ॥ ३
 राजा त्वं भविता तात काम्पिल्ये नगरोत्तमे ।
 भविष्यतः सखायौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ॥ ४
 शप्त्वा तानभिभाष्याथ चत्वारश्चक्रुण्डजाः ।
 तांस्त्रीनभीप्सतो राज्यं व्यभिचारप्रधर्षितान् ॥ ५
 शप्ताः खगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ।
 तानयाचन्त चतुरस्त्रयस्ते सहचारिणः ॥ ६
 तेषां प्रसादं चक्रुस्ते अथैतान्सुसनावीत् ।

सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं तदा ॥ ७
 अन्तवान्भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः ।
 इतश्च्युताश्च मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथ ॥ ८
 सर्वसच्चरुतज्ञश्च स्वतन्त्रोऽयं भविष्यति ।
 पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै ॥ ९
 गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण पितृभ्य उपकल्पताम् ।
 अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः ॥ १०
 इदं च वाक्यसंदर्भश्लोकमेकमुदाहृतम् ।
 पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योगमवाप्स्यथ ॥ ११

इति श्रीहरिवंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

C 1236
B I. 22. 11
P I. 22. 11

सुवाक्तं त्वभ्य°; V3 D3 (before corr.) सुवाक्चेदमुवाच ह;
 Dn D3 (after corr.) शुचिवाक्तमुवाच ह; Ds1 सुवाक्यत्वम-
 भाषत (sic); D4 सुवागिदमभाषत; M3 सुवाक्यस्त्वभ्य-
 भाषत.

3 °) B1 तस्मात् (for य°). — °) K3.4 Ñ2.3 V3 B1.2
 D2.4-8 T1.2 G1.3-5 M1-3 अवाप्य; T4 समाप्य (for
 अपास्य). — M2 च (for वै). M4 योगाद्धर्ममवाप्य वै. — °)
 Hypermetric. S1 B3 D1.4 अन्यं वरं; V3 damaged; Dn1
 D3 एवं वरं; D2 वरं वरं; D6 T2 G1.2 M1-3 अपरं वरं; T1 G4
 M4 यथापरं (for अवरं वरं). T3 अपरं प्रार्थयस्येतत्.

4 °) Ñ1 काम्पिल्य-; D6 G2.3.5 काम्बिल्ये (for काम्पि-
 ल्ये). S1 K1.3 Dn G4 काम्पि (G4 °म्बि) ल्ये नात्र संशयः.
 — °) K4 V3 B2 D1-3 T2 G1-4 M3.4 भविष्येते; T1
 भवन्त्येतौ (sic) (for भविष्यतः). S1 V2 सहायौ (for
 सखायौ). T3.4 G5 M1.2 भविष्येते सखायौ द्वौ (M1.2 तौ).
 — °) T3.4 इमौ च (for द्वाविमौ). G1 तदा (for तव).

5 °) V2 च अभि-; D6 तावभि- (for तानभि-). S1 V3
 B1 D5 T2 G1.5 -भाष्यास्ताञ्; M3 -भाष्यान्त्ये (for -भाष्याथ).
 K3 B3 Dn2 Ds D4 T1.3 G2-4 M1.2 शप्त्वा चान (T3 च ना-
 भिभाष्यास्ताञ् (Dn2 °व्यांस्ते); Ñ1 ततः सनभिभाष्याश्च (sic);
 D2 स शप्तानभिभाष्याथ; M4 शप्त्वामनाभिभाषियं (sic).
 — °) V1 D6 T2 G1 M चेरु; G3 ते पुरा (for चक्रु).
 — °) Ñ2 तान् (for त्रीन्). D4 राज्ये (for राज्यं). — °)
 Ds2 -प्रधर्षितात्; T3.4 -प्रदर्शनात्; M3 -प्रधर्षिताः (for °तान्).

6 °) K1.2 (marg. as in text). Dn खगास्ततस;
 T4 M1.2 त्रयः खगास् (by transp.). — °) D2 M1.2

प्रायाचन्त; D5 T1 G4 प्रयातांश्च; G3 प्रयाचंश्च; G5 प्रयातश्च
 (for अयाचन्त). T2 G1 ततः प्रयातांश्चतुरस्. — °) K2
 त्रयश्च सहधार्मिकाः.

7 °) S1 K1.3 Dn T3 G2.4 ते चक्रु (by transp.).
 — °) S1 अथैतं; K2 सप्येनान्; K4 [s]प्येतांश्च; B3 D1.6
 G5 तथैतान्; T1 अथैनान् (for °तान्). K1 जगौ (for [अ]-
 ब्रवीत्). — °) K3 V3 Dn वचः (for तदा). S1 D1 T3.4
 प्रसादानुमतं (T3.4 °ते) तदा; K2 अथ वानुगतस्तदा; Ñ1.3
 V1 B3 Ds G4 प्रसादादुत्तमात्तथा (G4 °दा); B1.2 °दसुमुख-
 स्तदा; D6 T1.2 G1-3.5 M4 °दुत्तमं (D6 °रं) तदा; M1-3
 प्रकाश्य (M3 °साध्य) स्वमतं तदा.

8 °) M3 अस्माकं (for अन्तवान्).

9 M4 om. (hapl.) 9-11. — °) G1 सर्वसत्त्वे मतज्ञश्च.
 — °) T1 G4.5 सौ (for स्यं). — °) T3.4 पितृप्रसादाद्युष्मा-
 भिर. — °) Ñ1 D4 अस्य प्राप्तिः; T3.4 योगप्राप्तिः (for
 अस्य प्राप्तः).

10 M4 om. 10 (cf. v. l. 9). — °) K2 (marg.
 as in text) B1 तां; G4 ताः (for गां). — °) K1
 Ñ V B1.2 Dn Ds1 D2.6 T2 G1.4.5 कल्प्यताम्; K4 B3
 D1.3 G2.3 M1.2 कल्पिताम्; M2 (inf. lin.) कल्प्य च;
 M3 कल्पितः (कल्पताम्). S1 पितृभ्यश्चोपकल्पिता; T3 पितृ-
 नभ्यर्च्य कल्पितात्; T4 पितृनभ्युपकल्प्यताम्. — °) Ñ2 Ds2
 T4 ज्ञान- (for योग-). K2.4 Ds1 D1.5 M3 साधनम्; D6
 T1.2 G °कः (for °नः). V2 सर्वेषां ज्ञानसाधनम्.

11 M4 om. 11 (cf. v. l. 9). — °) B1 Dn1 इमं
 (for इदं). K3 D4 वाक्यं (for वाक्य-). Ñ1 G2
 M1.2 संदिष्टं; Ñ2 V3 B3 संदर्भं (for संदर्भ-). S1 K1

18. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

१८

C 1237
B 1. 23. 1
P 1. 23. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः ।
वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् ॥ १
राजा विभ्राजमानस्तु वपुषा तद्वनं तदा ।
चचारान्तःपुरवृतो नन्दनं मधवानिव ॥ २
स तानबुध्यत्स्वचरान्योगधर्मात्मकान्बुधः ।
निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यात्वा पुरं ययौ ॥ ३
अणुहो नाम तस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ।

इदं च वाक्यं संरब्धाः; $\tilde{N}_3$ V1. 2 B2 Dn2 Ds D3 T3 G4
इमं च वाक्यसंदर्भं (T3 G4 'दिष्टं'); D1. 6 T1. 2. 4 G1. 3. 5
इदं (T1 'मं') च वाक्यं संदिष्टं (D1 'दर्भ'); D2 इदं च सहसंदर्भः;
M3 इमं च भक्त्या संदिष्टं. — ^b) K2. 4 D1. 4 एतद्; D3 T4
एवम् (for एकम्). — ^c) K $\tilde{N}_1$. 3 V B1. 2 Ds D1-3. 5
T4 पुरुषान्तर्हितं श्रुत्वा. — ^d) D3 महा- (for ततो).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ds2.
— Mention of Khila : $\tilde{S}_1$ K3 $\tilde{N}_3$ V1. 3 B2. 3 Ds D1. 2. 4. 6.
— Adhy. name : N (except D6) M1-3 पितृकल्पः; T2
G1. 3. 5 चक्रवाकचरितम्. — Adhy. no. (figures, words or
both) : K1 18; K3 $\tilde{N}_3$ V1 D3. 4 21; V2. 3 B1. 2 Dn
Ds2 22; D1 T1. 2 G M 20; D2 19; D6 T3. 4 23.
— Śloka no. : K1 Dn1 Ds2 D3. 4 11.

18

1 K2 om. the ref. $\tilde{S}_1$ मार्कण्डेय. — ^a) G5 धर्मयोग-
(for योगधर्म-). — After 1^{ab}, K4 Bom. and Poona eds.
ins.:

303* पद्मगर्भोऽरविन्द्राक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः ।
ऊरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः ॥
[K4 om. line 1.]

While Dn2 ins. after 1^{ab}:

304* हंसा जाता महात्मानो मानसेषु सरःसु च ॥
सुमनाः सुवाक्सुशुद्धश्च तत्त्वदर्शी च तत्त्ववित् ।
सुनेत्रश्च सुहोत्रश्च द्विजा नामभिरेव च ॥
ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहगाः कामचारिणः ।
— ^c) $\tilde{S}_1$ वाय्वम्बुफलभक्षाश्च. — ^d) T1 [अ]वशोषयन्;
M1-3 [अ]भ्यं (for [उ]पं).

2 ^b) $\tilde{N}_3$ (marg. as in text) D3 तथा; T1 सदा (for
तदा). — ^d) D3 नन्दने (for 'नं').

अणुधर्मरतिर्नित्यमणुहोऽध्यगमत्पदम् ॥ ४
प्रादात्कन्यां शुक्लस्त्रै कृत्वीं पूजितलक्षणां ।
सत्त्वशीलगुणोपेतां योगधर्मरतां सदा ॥ ५
सा ह्युद्दिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणा ।
सनत्कुमारेण तदा संनिधौ मम शोभना ॥ ६
सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेयाकृतात्मभिः ।
योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च ।
यथा ते कथितं पूर्वं पितृसर्गेषु वै मया ॥ ७

3 ^a) K1-3 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D1-5 T3. 4 G4 अपश्यत्;
D6 M1. 2 बुध्वा तु (for अबुध्यत्). V2 खेचरान्. K4 स
तानपश्यत वरान्. — ^b) V2 -धर्मार्थकान्; D5 'त्मको' (for
'त्मकान्'). K1. 3 Dn नृपः; B3 D3 G4 नृप (for बुधः).
— ^c) D1 (before corr.) विज्ञानन्त (for निर्वेदाच्च). — ^d)
 $\tilde{S}_1$ अनुध्याय; K1. 3 V2. 3 B Dn Ds D5 T3 G4 'ध्यायन्';
K2 एवं ध्यात्वा (for अनुध्यात्वा). D2. 6 T1. 2 G1-3. 5 M4
अनुध्यायन्गृहं य(D2 'नपुरं य-; M4 'नगृहान्य)युः.

4 ^a) K2 अणुको (for 'हो'). $\tilde{N}_3$ (marg.) V1 तत्र
(for तस्य). — ^c) K4 B1 Dn1 D3. 5. 6 T1. 3. 4 G2. 4. 5 M4
अणुर; $\tilde{N}_3$ अथ; V1 अर्थः; V3 सूक्ष्म- (for अणु-). K2 रतं
(for -रतिर्). — ^d) K $\tilde{N}_1$ V3 Dn D1-4 मनसा ($\tilde{N}_1$
D3 'सो'); V2 B1. 2 Ds1 D5 T3. 4 G2 अणुं सो; B3 Ds2
M1-3 अणुः सो (for अणुहो). D3. 6 परम् (for पदम्). $\tilde{N}_2$. 3
V1 मानुष्ये ($\tilde{N}_3$ मनसा) योगतत्परः.

5 ^a) G1 तस्मिन् (for तस्मै). — ^b) K2 कृष्णां; T1
कैर्ति; T2 कार्ति; T3 कृती; G M3. 4 कीर्ति (for कृत्वीं).
— ^c) V1. 2 B Ds D6 T2 G3. 5 M सर्वशील-; T1. 4 G1 सत्यं
(for सत्त्वं).

6 ^a) K2 G1 साप्युद्दिष्टा; $\tilde{N}_2$ V3 सा तूद्दिष्टा; D4
साप्युक्ता तु; D5 सोपादिष्टा; T1 साभ्युद्दिष्टा (for सा ह्युद्दिष्टा).
— ^b) K1 $\tilde{N}_3$ V1. 2 B2 Dn Ds D3 T G1 मनीषिणी; B3
मनस्विनी (for मनीषिणा).

7 ^a) D1 सत्या धर्म-; D3 सर्वसत्य-; G1 तस्य धर्म- (for
सत्यधर्म-). $\tilde{S}_1$ K1 T3. 4 -रता; K2 $\tilde{N}_2$ B3 M4 -रतां (for
-भृतां). $\tilde{N}_1$ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठा). — ^c) K3 योगि- (for योग-).
M2 (inf. lin. as in text) -माता (for -पत्नी). — ^d) K3
Dn योगि- (for योग-). M2 -पत्नी (for -माता). — ^e) T1
M1. 3 कथिता (for 'तं'). — ^f) $\tilde{S}_1$ K1. 3 D5 G4 -कल्पेषु;
 $\tilde{N}_2$ -सर्गेण (for 'पु'). B1 तदा (for मया).

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[18. 17]

विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ।
 आमन्त्र्य पौरान्प्रीतात्मा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
 प्रायात्सरस्तपश्चतुं यत्र ते सहचारिणः ॥ ८
 स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।
 त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेषु सरसस्तस्य पार्श्वतः ॥ ९
 तस्य संकल्प आसीच्च तेषामन्यतरस्य वै ।
 पुत्रत्वं प्राप्य योगेन युज्येयमिति भारत ॥ १०
 कृत्वाभिसंधिं तपसा महता स समन्वितः ।
 महातपाः स विभ्राजो विरराजांशुमानिव ॥ ११
 ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजमिति तद्वनम् ।
 सरस्तच्च कुरुश्रेष्ठ वैभ्राजमिति शब्दितम् ॥ १२

यत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिणः ।
 योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् ॥ १३
 काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः ।
 जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः ।
 स्मृतिमन्तोऽत्र चत्वारस्त्रयस्तु परिमोहिताः ॥ १४
 स्वतन्त्रस्त्वणुहाञ्जले ब्रह्मदत्तो महायशाः ।
 यथास्यासीत्पक्षिभावे संकल्पः पूर्वचिन्तितः ॥ १५
 छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवत्सयोः ।
 जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ १६
 सखायौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजातिसहोषितौ ।
 पाञ्चालः पञ्चमस्तत्र कण्डरीकस्तथापरः ॥ १७

C 1256
B 1. 23. 20
P 1. 23. 20

8 ^a) K₂ वैभ्राजस् (for वि°). — ^b) V₃ B₂ (marg. as in text) D₁ G₅ M₃ नरेश्वरम्; D₅ D₁ T₄ र (for र°). — ^d) M₄ [उ]वाच (for वाच्य). — ^e) D₃ स वै; M₃ स तु (for सरस्).

9 ^c) Ś₁ Ñ₂ V₃ D₃ कामं (for कामांस). — ^d) K₁ Ñ₂ पार्श्वतः (for पार्श्वतः).

10 ^a) G₄ स तस्य संकल्प आसीत्. — ^b) K_{1.3} T₁ G₄ एकतरस्य; V₂ B₃ Dn Ds₂ M₃ अन्यतरस्य (for तरस्य). Ś₁ तेषामेकस्तपस्यता (sic). — ^d) T_{1.4} G_{3.5} M₄ युज्येयम्; M₁₋₃ योक्ष्येऽहम् (for युज्येयम्).

11 ^a) K₂ (marg. as in text) एतासां; M₃ तपसो (for सा). — ^b) Ś₁ D₆ T₂ G_{1.3.5} M₄ च; K_{1.3} Dn [अ]भि-; Ñ₃ V₁ सु-; B₁ [अ]ति-; G₂ [अ]पि (for स). — ^c) Ś₁ च; G₅ सु- (for स). K₂ Ñ₁ V_{1.2} B_{2.3} D₃ D₂ वैभ्राजो; V₃ वैराजो (for विभ्राजो). — ^d) D₅ स चचार (for विरराज).

12 ^a) M₂ विराजितं (for विभ्रा°). D₆ T_{1.2} G₄ M₄ विभ्राजितं तेन तदा (T₁ तं नैतदन्तं). — ^b) Ś₁ वैराजम्; D₁ विभ्राजम् (for वै°). — ^c) Ś₁ M_{1.3} तत्र; Ñ₁ T_{2.3} G₄ तस्य (for तच्च). G₂ नर- (for कुरु-). — ^d) K_{1.2.4} Ñ₁ V_{1.2} B₃ Dn Ds D_{1-3.5} T₁ विश्रुतम्; K₃ D₄ G₄ संशितं; V₃ नः श्रुं; B₂ वै श्रुं (for शब्दि°). T_{3.4} विभ्राजमिति विश्रुतम्.

13 ^a) Ś₁ D₄ M_{1.2} तत्र; K₃ ये तु (for यत्र). — ^c) M_{1.2} सर्वे (for चैव). — ^d) G₄ योग- (for देह-). K₁ न्यागकृतो; K₂ न्यासवतो; Ds₂ कृता (for कृतो). T₁ योगाभ्यासकृतोऽभवन्.

14 ^a) Ñ₁ काम्पिल्य-; Ñ₂ V₃ काम्पिल्य-; G_{3.5} M₁₋₃

काम्पिल्ये. K₃ Dn ते वै; V₂ तस्मिन्; B₁ D₃ तत्र (for ते तु). — ^c) D₁ तत्र (for सप्त). — ^d) Ś₁ -किल्बिषाः (for कल्मषाः). — After 14^c, Ñ₃ V B_{1.2} (first time).³ Ds D₃ T₂ G₂ ins. 305*. — T₂ G₂ om. 14^e-15^d. — ^e) Ds स्थ; M₄ हि (for सत्र).

15 T₂ G₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^b) G₅ महातपाः (for यशाः). — ^c) K_{1.3} Ñ₁ V₂ B Dn Ds D₂ T_{1.3} G_{1.3-5} M₄ हि (for [अ]स्य). K₄ भावेन (hypermetric); D₁ भावे वै (hypermetric) (for भावे). Ś₁ यथासीत्पक्षिभावेऽपि; D₄ यथासीत्पक्षिभावेन. — ^d) V₂ सर्व- (for पूर्व-). K_{2.4} D_{2.3.5.6} T_{3.4} G_{1.3.5} -चोदितः; Ñ₂ V₃ -दर्शितः; Ñ₃ V₁ -देशितः; M₄ -संचितं (for -चिन्तितः). — K Ñ_{1.2} B₂ (second time) Dn D_{1.2.4-8} G_{1.3.5} M₄ ins. after 15: Ñ₃ V B_{1.2} (first time).³ Ds D₃ T₂ G₂ after 14^c.

305* ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः ।

[B₁ -योग- (for -ध्यान-). V₃ B₂ (first time) T₃ G₂ तपःपूजा-; D₃ तपोयुक्ता (for तपःपूता).]

16 ^a) K₄ छिद्रदर्शी; D₃ क्षुद्रदर्शी; D₆ चित्रं; T₁ G_{1.3.5} भद्रं; G₂ चित्रदर्शी (for छिद्रदर्शी). M₃ त्रि- (for सु-). V₂ तु (for च). T₃ भद्रदर्शी सुपुत्रश्च; M₄ चित्रदर्शित-नेत्रश्च. — ^b) K₂ वैभ्राज- (for बाभ्रव्य-). Ñ₁ M₄ -वात्स्यकौ; V₂ D_{3.4.6} T₂ G_{1.3.5} -वत्सकौ (for -वत्सयोः). G₄ तथा बाभ्रव्यपात्सुतौ (sic).

17 ^a) K_{1.3} V_{2.3} B Dn Ds₁ (sup. lin. as in text) T₃ G_{2.4} M₁₋₃ सहायौ (for सखायौ). — ^b) K₄ सर्व- (for पूर्व-). — ^c) D₃ पाञ्चालः; M_{1.2} पाञ्चाल्यः (for लः). V₃

18. 18]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1257
B 1. 23. 21
P 1. 23. 21

पाञ्चालो बहुचस्त्वासीदाचार्यत्वं चकार ह ।
द्विवेदः कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽध्ययुरेव च ॥ १८
सर्वसचरुतज्ञश्च राजासीदणुहात्मजः ।
पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य संविदभूत्तदा ॥ १९
ते ग्राम्यधर्मनिरताः कामस्य वशवर्तिनः ।
पूर्वजातिकृतेनासन्धर्मकामार्थकोविदाः ॥ २०
अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ।
अभिषिच्य तदा राज्ये परां गतिमवाप्तवान् ॥ २१
ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्यात्मजाभवत् ।

असितस्य योगदुर्धर्षा संनतिर्नाम भारत ॥ २२
तामेकभावसंयुक्तां लेभे कन्यामनुत्तमाम् ।
संनतिं संनतिमतीं देवलाद्योगधर्मिणीम् ॥ २३
शेषास्तु चक्रवाका वै काम्पिल्ये सहचारिणः ।
ते जाताः श्रोत्रियकुले सुदरिद्रे सहोदराः ॥ २४
धृतिर्महामना विद्वांसश्चदर्शी च नामतः ।
वेदाध्ययनसंपन्नाश्चत्वारोऽच्छिन्नदर्शिनः ॥ २५
तेषां संविदथोत्पन्ना पूर्वजातिकृता तदा ।
ते योगनिरताः सिद्धाः प्रस्थिताः सर्व एव हि ॥ २६

पाञ्चिकस्; T₁ पञ्चकस्; G₂ पण्डितस् (for पञ्चमस्). S₁
पाञ्चालः पावकिस्तत्र (sic); K₁ Dn पाञ्चालः पा(K₁ प)-
ञ्चिकश्चैव; K₂ 4 N₁ 2 D₂ 4 T₃ पञ्चालः पञ्चि(N₁ T₃ ञ्च)-
कस्तत्र; K₃ पञ्चालः प्रथमश्चैव; N₃ V₁ 3 B Ds पञ्चालः पाञ्चि-
कस्तत्र. — ^a) S₁ M₁ काण्डरीकस्; K₄ कण्डीरं; D₆ T₁
पुण्डरीं; T₂ कन्धरीं; M₃ कुण्डरीं (for कण्डरीं).

18 ^a) K₂ 4 N₁ 3 V₁ B Dn D₁ 4 T₃ 4 पञ्चालो;
M₁ 2 पाञ्चाल्यो (for लो). K₃ Dn D₆ T₃ G₂ 4 M₁ च
(for तु). — ^b) S₁ आर्विज्यं स (for आचार्यत्वं). K₂ Dn
सः (for ह). — ^c) M₃ द्विवेदं. S₁ M₄ काण्डरीकस्; K₂
पुण्डं; K₄ कण्डीं; T₂ कन्धं (for कण्डं). D₅ reads from
स्तु छन्दो up to कण्डरी (in 19^a) on marg. D₆ T₁ 2
G₁ 3 5 M₄ च (for तु). — ^d) K₄ छन्दसो (for छन्दोगो).

19 ^a) K₁ 3 Dn D₅ T₃ G₂ 4 M₁ 3 तु (for च). K₄
सचरुतज्ञश्च ततो. — ^c) K₁ 3 N₁ V₁ 3 B Ds D₁ 3 T₃ 4
पञ्चालः; M₁ 2 पाञ्चाल्यः. S₁ M₄ काण्डरीकाभ्यां; K₄
कण्डीरं; D₆ पुण्डरीं; T₂ कन्धरीं (for कण्डरीं). — ^d)
V₃ तथा (for तस्य). K₃ Dn सख्यम् (for संविद्).

20 ^a) T₁ तद् (for ते). S₁ M₃ ग्राम- (for ग्राम्य-).
K₃ T₃ G₂ 4 धर्माभि- (for धर्मनि-). — ^b) S₁ काम्यस्य
वशमागताः. — ^c) D₂ कृते राजन् (for कृतेनासन्).

21 ^a) D₃ तं (for तु). — ^b) K₂ अकिल्बिषम्; N₁
अकल्मषः. — ^c) D₁ सदा राज्ये; D₆ T₁ G₂ 3 5 M₄ तु
योगात्मा; M₁ 3 स्वराज्ये वै (for तदा राज्ये). S₁ अभिषिच्य
राज्ये योगात्मा (hypermetric); K₁ 3 B₁ 2 (marg.) Dn
T₁ 3 G₁ राज्येऽभिषिच्य योगात्मा; T₂ G₁ अभिषेच्य तु योगा-
त्मा. — ^d) K₂ पुरा (for परां).

22 ^b) K₂ सुता (for [आ]त्मजा). — ^c) Hypermetric.
K₁ N₁ 2 V₂ 3 D₆ T₂ G₁ 2 5 असिता; K₂ 4 Dn D₁ 4 T₁
आसीत्सा; D₃ आसिता; M₁ 2 पितृवद्; M₄ अस्तस्य (for

असितस्य). N₃ V₁ B₂ 3 Ds D₅ हि; B₁ सु-; D₂ तु (for
योग-). T₃ 4 आसीत्स्य हि (T₁ तु) दुर्धर्षा. — ^d) K₂ 4 N₁
V B Dn Ds D₁ 5 T₃ 4 G₂ नामतः (for भारत).

23 ^a) T₂ G₁ 3 M₄ एव भाव-; G₂ 4 एव गाढं (for
एकभाव-). K₂ 4 N₁ V B Dn D₂ Ds D₁ 5 T₃ 4 M₁ 2
संपन्नां (for संयुक्तां). Dn₁ तामेकभावं संपन्नां. — ^b) D₆
T₁ 2 G M₄ भार्याम् (for कन्याम्). S₁ अनुव्रताम् (for
त्तमाम्). — ^c) S₁ संनत- (for संनति-). T₂ संनतिः संनति-
मतिं; G₃ संनतिं संनतमतिं. — ^d) D₃ देवलीं (for लाद्).
D₅ धर्मिणः. — After 23, K₂ N₂ 3 V B₁ 2 Dn Ds D₆
repeat and K₃ reads 16. 30. While K₄ ins. after 23:

306* उपयेमे विधानेन ब्रह्मदत्तो नराधिपः ।

24 ^a) T₂ तेषां (for शेषास्). K₁ 3 Dn D₁ शेषा
विहंगमा ये (D₁ मास्ते) वै. — ^b) K₂ काम्पिल्य-; G₃ 5
काम्बिल्ये (for काम्पिल्ये). — N₁ om. 24^{cd}. — ^c) K₂
B₂ 3 आजाताः; N₃ V₁ B₁ Ds D₃ 5 T₁ प्रजाताः; M₁ 2
जाता वै; M₃ अजायन्त (hypermetric) (for ते जाताः).
— ^d) D₆ T₁ 2 G₁ 3 5 M₃ 4 सुदरिद्राः (for द्रे). K₁ महौ-
जसे; K₂ 4 N₂ 3 V B₂ (marg.) D₁ 2 4 T₃ 4 महौजसि;
D₃ महौजसः (for सहोदराः).

25 ^a) D₅ तत्र (for विद्वांस). S₁ धृतिमांश्च महाविद्वांस;
K N₂ 3 V B Dn Ds D₁ 2 4 T₁ 3 4 G₁ धृ(T₁ श्रु) ति-
मानुमना विद्वांस (K₂ तिस्तत्त्व-); D₃ वृत्तिमानुमहान्विद्वांस;
M₁ 2 मानव्ययो युक्तस्. — ^b) D₂ तदानव; D₃ [इ]ति नामतः
(for च नां). — K₃ om. (hapl.) 25^d-26^a. — ^d) N₁
V₂ D₃ तत्त्व- (for सच्छिन्न-). T₁ दर्शनाः (for दर्शिनः). K₁
चत्वारो ज्ञानदृष्टयः.

26 K₃ om. 26^a (cf. v. 1. 25). — ^a) N₁ V₃ B Ds
T₁ 3 G₂ 4 संवित्तथा; G₅ संपदथ (for संविं). — ^b) S₁

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[19. 2

आमन्त्र्य पितरं तात पिता तानब्रवीत्तदा ।
 अधर्म एष युष्माकं यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २७
 दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्थीश्चैव पुष्कलान् ।
 शुश्रूषामप्रयुक्त्वा च कथं वै गन्तुमर्हथ ॥ २८
 ते तमूचुर्द्विजाः सर्वे पितरं पुनरेव हि ।
 करिष्यामो विधानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ॥ २९

इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहमन्त्रिणम् ।
 श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ ३०
 प्रीतात्मा दास्यति स ते ग्रामान्भोगांश्च पुष्कलान् ।
 यथेप्सितांश्च सर्वार्थान्गच्छ तात यथासुखम् ॥ ३१
 एतावदुक्त्वा ते सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् ।
 योगधर्ममनुग्राह्य परमां निर्वृतिं ययुः ॥ ३२

इति श्रीहरिवंशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मदत्तस्य तनयः स वैभ्राजस्त्वजायत ।

योगात्मा तपसा युक्तो विष्वक्सेन इति श्रुतः ॥ १
 कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्यया सहितो वने ।

C 1274
B 1. 24. 2
P 1. 24. 2

K1. 3 B1 D4 -कृतेन वै; M3 -कृते तदा (for -कृता तदा).
 —^c) N1 V2 B2. 3 Ds ते योगधर्मनिरताः. —^d) K4 N1
 D1 M1. 3 ह; D2 M4 ते (for हि).

27 ^a) T3. 4 तत्र (for तात). D6 आमन्त्र्याङ्गिरसं तात
 (sic). —^c) S1 K1-3 V1. 2 D1. 2. 6 T2 G1. 5 एव; K4
 पश्य (for एष). M4 अधर्मयोगो युष्माकं. —^d) S1 [अ]-
 गमन्यथा (sic) (for गमिष्यथ).

28 ^b) S1 पूजार्थीश्च; D3 दत्त्वा (for पुत्रा). V3 [अ]ति-
 (for [ए]व). M3 दत्त्वा भोगांश्च पुष्कलान्. — After 28^{ab},
 D1. 2. 4 ins.:

307* कामानभीप्सितान्सर्वान्मम कृत्वाद्य पुत्रकाः ।

[D2 [अ]कृत्वाद्य; D4 क्षिप्त्वाद्य (for कृत्वाद्य).]

—^c) N3 V1 अप्रयुज्याथ; B Ds D2. 5 ज्यैव (for क्त्वा
 च). S1 शुश्रूषा च प्रयुक्ता च (sic); D3 वां न प्रयुज्यैव.
 —^d) S1 अथ वै; M1. 2 नाधर्माद् (for कथं वै). D1 उद्यताः
 (for अर्हथ).

29 ^a) M1. 2 राजन् (for सर्वे). —^b) N2 V3 पूर्वम्;
 M1. 2 सर्व (for पुनर्). K1. 3. 4 V3 Dn D4 T3 G2. 4 च;
 N1 B1. 2 Ds D2. 5 M1-3 ह (for हि). —^c) S1 करिष्याम.
 —^d) D6 एवं ते; M4 येन त्वा (for येन त्वं). Ds1 (after
 corr. sup. lin.) येन त्वं विचरिष्यसि.

30 ^a) S1 om. महार्थं त्वं. D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 इमौ
 श्लोकौ महार्थौ त्वं. —^b) S1 -धर्मिणम् (for -मन्त्रिणम्).

31 ^a) K2. 4 N V B Dn Ds D1-5 T3. 4 स ते (K4 तु)
 दास्यति प्रीता (T3. 4 तुष्टा)त्मा; Dn2 स ते दास्यत्यतिप्रीत्या.
 —^b) N1 V3. 3 B Ds स्नाथतान् (for पुष्कलान्). —^c)

K2. 4 N2. 3 V1. 3 B1. 2 D1-5 T3. 4 कामानभी (T4 'चे')प्सि-
 तान्सर्वान्. —^d) N (except S1 V3 D2) T G1. 2. 4. 5 M4
 यथेप्सितम्; M3 तथैव तम् (for यथासुखम्).

32 ^a) K2. 4 N2. 3 V1 D1-5 सर्वे ते (by transp.).
 —^b) N2 जगदुरुम्; D2 च तदुरुम्; M1. 2 (inf. lin.). 4
 प्रवव्रजुः (for च तं गुरुम्). —^d) N (except K1 D6)
 T3. 4 परां निर्वृतिमाययुः (N2 V3 'मुयुः; V1 'युषः; V2
 'गताः). — After 32, D6 T1. 2 G ins.:

308* योगिनः परमात्मानः संयतेनान्तरात्मना ।

[G1 योगेन (for योगिनः). G4 परमात्मानं.]

COLOPHON. — Mention of the Epic: K3 Dn1 Ds2.
 — Mention of Khila: S1 K3 N3 V1. 3 B Dn Ds D1. 2. 6.
 — Sub-parvan: D5 पारिजात. — Adhy. name: N
 (except D6) M1. 2 पितृकल्पः; T2 G1. 3. 5 पितापुत्रसंवादः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): K3 N3 V1 Ds
 22; V2. 3 B1. 3 Dn Ds2 23; D1 T1. 2 G M 21; D2
 20; D6 T3. 4 24. — Sloka no.: K1 D2 34; Dn1 Ds2
 D3. 4 G1 35.

19

1 ^a) K2. 4 N V B Ds D1-5 दायदः (for तनयः).
 —^b) K3 Dn2 D3 T2 G1. 3. 5 M1. 2. 4 विभ्राजस्; D2 वै
 बाहुस् (for वैभ्राजस्). —^c) S1 योगेन; V2 B2 (marg.
 as in text). 3 Ds1 (marg. as in text). 5 सहता; B1
 M1. 2 योगी स (B1 सु-); M3 योगात्स (for 'त्मा). D6 T1
 G4 योगी सततसंयुक्तो; T2 G2. 3. 5 योगी संतत (T3 G3 'ति)

19.2]

C 1274
B 1.24.2
P 1.24.2

विजहार प्रहृष्टात्मा यथा शच्या शतक्रतुः ॥ २
ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः ।
कामिनीं कामिनस्तस्य याचतः क्रोशतो भृशम् ॥ ३
श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥ ४
ततः सा संनतिर्दीना व्रीडिता दीनचेतना ।
निराहारा बहुतिथं बभूवामित्रकर्शन ॥ ५
प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच शुचिस्मिता ।
त्वयावहसिता राजन्नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६

स तत्कारणमाचख्यौ न च सा श्रद्धधाति तत् ।
उवाच चैनं कुपिता नैष भावोऽस्ति पार्थिव ॥ ७
को वै पिपीलिकरुतं मानुषो वेत्तुमर्हति ।
ऋते देवप्रसादाद्वै पूर्वजातिकृतेन वा ।
तपःफलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप ॥ ८
साहं यथैव जानीयां तथा प्रत्याययस्व माम् ।
प्रागान्वापि परित्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शपे ॥ ९
तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषं विभो ।
स राजा परमापन्नो देवश्रेष्ठमगात्तदा ।

संयुक्तो; G₁ M₄ योगसंतति (M₄ °त) संयुक्तो. — ^a) Ś₁ [इ]ति विश्रुतः; K₂₋₄ D_n D_{1.3.4} इति स्मृतः (for इति श्रुतः).

2 °) Ñ₃ V₁ B₃ D_s स (for तु). — ^b) K₂ नृप (for वने). — ^c) K₂ विरराज (for विजहार). M₃ प्रविष्टात्मा (for प्रहृष्ट). — ^d) Ś₁ K_{1.3} D_n D₆ T_{1.2} G₄ M₄ शचीपतिः (for शतक्रतुः).

3 °) Ś₁ पिपीलिक- (for °लिक-). D₁ पिपीलिकस्याथ रुतं. — ^b) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B_{2.3} D_n D_s D_{1-4.6} T_{1.2.4} G₁ M₄ शुश्राव स (by transp.); K₂ शुश्राव तु. — K₂ reads 3^c-8^f on marg. — ^c) K_{2.3} B₃ D₃ कामिनीः (for °नीं). M_{1.2} तत्र (for तस्य).

4 °) Ñ₁ D₆ याचमानां; D₂ याच्यमाने (for °नां). K₃ तु (for तां). D₃ श्रुत्वा तु याचमानं तं. — ^b) Ś₁ K₄ क्रुद्धः; B₃ D_{s1} क्रुद्धा (for क्रुद्धां). Ś₁ D₂ सूक्ष्म-; B₃ सूक्ष्मा (for सूक्ष्मां). — ^c) Ñ₁ तु सुमहांस (for महाहासम्). — ^d) Ñ₁ तस्माद् (for अक°). D₆ G_{1.2.5} M_{1.2} इव (for एव). K₂ Ñ₂ V₂ T₄ [अ]करोत् (for [अ]हसत्). M₃ अकस्मात्सोऽप्यजीजनत् (sic).

5 °) M₁₋₃ भीता (for दीना). — ^b) Some Mss. व्रीडिता (for व्रीडिता). Ś₁ K_{1.3} गत- (for दीन-). D₆ G_{2.4} चेतसा (for °ना). K_{2.4} Ñ_{2.3} V B D_n D_s D₁₋₅ T_{3.4} व्रीडितेवा (K₂ °ता वा; B₁ °ता चा) भवत्तदा. — ^c) D₃ M₃ बहुनिशं; D₆ T_{1.2} G₄ M_{1.2.4} °दिनं (for °तिथं). — ^d) Ś₁ कर्षण (for -कर्शन). K_{2.4} Ñ V B D (except D₆) T_{3.4} बभूव वरवर्णिनी.

6 °) T₁ प्रयाच्यमाना भर्तारं. — Before 6^a, Ñ₃ V₁ ins. संनतिरुवाच. — ^c) K₁₋₃ Ñ_{1.3} V₃ D_{n1} D₂₋₅ G₂ च हसिता; K₄ M₃ च सहिता; B₁ विहसिता; D₆ T_{1.3.4} G₃₋₅ M_{1.2} [अ]पहसिता; T₂ G₁ [अ]पहसिता (for [अ]वहसिता). — ^d) V₂ हि (for [अ]हं).

7 °) D₁ च (for तत्). B₁ आचख्ये (for °ख्यौ). — ^b) T₁ G_{3.5} M₄ तच्च (for सा). Ś₁ Ñ₁ M₃ तम्; B₃ च; T₁ G_{3.5} M₄ सा; T₃ वै (for तत्). — G₁ om. 7^c-8^f. — ^c) T_{1.2} G₅ M₄ त्वरिता (for कुपिता). — ^d) D₃ [ए]व (for [ए]ष). M₄ हासो (for भावो). K₃ ऽस्तु (for ऽस्ति). K_{1.2} D₃ पार्थिवः; K₃ D_{n2} मानुषे; D_{n1} मानुषं (for पार्थिव).

8 G₁ om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^a) T₄ वा (for वै). Ś₁ पिपीलिक-; K₂ °लिका-; V₁ °डिक- (for °लिक-). — ^b) M₂ वक्तुम् (for वेत्तुम्). T₁ G₂₋₅ M₄ उत्सहेत् (for अर्हति). T₂ मानुषे वेत्तुमुत्सहेत्. — ^c) V₂ B D_n D₅ T_{3.4} -प्रसादाद्वा; T_{1.2} G₂₋₅ °देन (for °दाद्वै). — ^d) K₃ -जन्म- (for -जाति-). Ñ₂ D₂ M₁₋₃ वै (for वा). — ^e) K_{2.4} Ñ_{2.3} V B D T_{3.4} तपोब्रलेन. D₂ वै (for वा). — N (except Ś₁ Ñ₁) T G₂₋₅ M₄ ins. after 8; G₁ after 7^{ab}:

309* यद्येष वै प्रभावस्ते सर्वसत्त्ववृत्तता ।

[K₄ अद्य; V₃ अस्य (for यदि). V₃ तु (for ते). G₅ भूत- (for -सत्त्व-).]

9 °) T₁ G₄ अहं; T₂ G_{1.2.5} M हासं (for साहं). Ś₁ D_{n1} यथैतज्; Ñ₁ यथावज्; V₂ D_s तथा तज्; B यथा तज्; D_{n2} तथैतज् (for यथैव). K₂ Ñ_{2.3} V_{1.3} D₁₋₆ T_{3.4} यथाहमेतज्जा (D₁ °मनुजा-; T_{3.4} °मेवं जा) नीयां. — ^b) K_{2.4} Ñ₁ V₁ D_{1.4} तथा प्रत्याप (Ñ₁ °त्यान-; D_{1.4} °ज्ञाप) यस्य माम्. — ^c) K₂ Ñ V B D_n D_{s1} D_{1.3} T_{3.4} अहं (for वापि). — ^d) D₆ वै (for ते). Ñ₁ तथा (for शपे).

10 °) D₁ स तस्या; T₂ G₁ तस्यास्तद् (by transp.). Ñ₁ V₂ B_{1.3} D_s करुणं (for वचनं). — ^b) Ś₁ परम्; K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_{1.3.5} प्रभो; D₄ T₄ प्रभुः (for विभो). K_{1.3} D_n D₂ T₃ महिष्याः परुषाक्षरम्; Ñ₁ °व्या वचनात्प्रभो (sic); V₂ B D_s °व्या वचनं प्रभो; G₁ °व्याः परमं विभोः (sic). — ^c) Ś₁ K_{1.3.4} स राजा परमोद्दिष्टो. — T₃ om. 10^d. — ^d) K₁ G₂₋₅ अगात्ततः; K_{2.4} Ñ₁ V₁ B D_{n2} D_s D_{1-3.5} प्रप-

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[19. 18

शरण्यं सर्वभूतेशं भक्त्या नारायणं प्रभुम् ॥ १०
 समाहितो निराहारः षड्रात्रेण महायशाः ।
 ददर्श दर्शने राजा देवं नारायणं हरिम् ॥ ११
 उवाच चैनं भगवान्सर्वभूतानुकम्पकः ।
 ब्रह्मदत्त प्रभाते त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि ।
 इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२
 चतुर्णां तु पिता योऽसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
 श्लोकं सोऽधीत्य पुत्रेभ्यः कृतकृत्य इवाभवत् ॥ १३
 स राजानमथान्विच्छत्सहस्रमन्त्रिणमच्युतम् ।

न ददर्शन्तरं चापि श्लोकं श्रावयितुं तदा ॥ १४
 अथ राजा शिरःस्नातो लब्ध्वा नारायणाद्वरम् ।
 प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् ॥ १५
 तस्य रश्मीनगृह्णाच्च कण्डरीको द्विजर्षभः ।
 चमरव्यजनं चापि वाभ्रव्यः समवाक्षिपत् ॥ १६
 इदमन्तरमित्येव ततः स ब्राह्मणस्तदा ।
 श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ ॥ १७
 सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ ।
 चक्रवाकाः सरिद्धीपे यूयं तेभ्योऽवसीदथ ॥ १८

C 1293
B 1, 24, 21
P 1, 24, 21

द्यतः; Ñ₂ V₃ प्रपद्य च; V₂ Dn₁ प्रपद्यते; D₄ प्रपद्य तम् (for अगात्तदा). Ñ₃ देवं श्रेष्ठं प्रपद्यत. — ^e) Ś₁ K Ñ₃ V₂ B₂ (orig.) Dn D₂. 3. 5 T₄ शरणं (for शरण्यं). B₃ Ds₁ (marg.) -लोकेशं; T₂ -भूतेषु (for 'शं). — ^f) K₁. 3 Dn D₆ T₁. 2 G M₃. 4 हरिम् (for प्रभुम्).

11 K₂ reads 11 on marg. — ^a) M₃ समानीतो (for 'हितो). — ^b) T₃ षड्रात्रं स; M₁ 'त्रं च (for 'त्रेण). K₄ V₂ महातपाः (for 'यशाः). — ^c) T₂. 3 G₄ शयने (for दर्शने). M₁₋₃ राजन् (for राजा). — ^d) Ś₁ परम्; K Ñ₂. 3 V₁. 3 Dn D₁₋₆ T G₁. 3-5 M₄ प्रभुम्; B₃ विभुम् (for हरिम्).

12 ^b) K₃ Dn D₆ T G₂₋₄ M₂ -कम्पनः; G₁ 'नम्; M₄ -कम्पिनः (for -कम्पकः). D₃ भक्तानामनुकम्पकः. — ^c) T₃ मम प्रसादाद्राजर्षे. — ^d) D₃ कल्याणं रूपमाप्स्यसि. — Ś₁ om. 12^{ef}. — ^e) V₂ B₂. 3 D₃ विष्णुस् (for देवस्). D₆ T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M इत्युक्त्वा स (M₁₋₃ तं) तु देवेश (G₂. 4 'शस्). — ^f) Ñ₂ तथा (for तत्र). — After 12, T₃. 4 ins.:

310* ब्रह्मदत्तोऽपि राजर्षिः सर्वसत्त्वरुतज्ञताम् ।

उपदिश्य च भार्यायै वनात्प्रत्यागतः पुरम् ॥

13 M₄ om. 13-14. — ^a) B₃ वै (for ससौ). — ^b) K₁ द्विजन्मनाम् (for महात्म). — ^c) G₅ श्लोकौ (for श्लोकं). Ś₁ om.; T₄ च (for सो). — ^d) G₃ कृतार्थ इव चाभवत्.

14 M₄ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K₃ M₁₋₃ [अ]-गच्छत् (for [अ]न्विच्छत्). — ^b) G₃ मन्त्रिभिर् (for -मन्त्रिणम्). Ś₁ अव्ययम्; Ñ₃ V₁ B₁. 3 Dn Ds D₃. 5 अच्युत; T₂ तः (for 'तम्). — ^c) N (except Ś₁ B₁) T G किञ्चित्; M₂ तत्र (for चापि). — ^d) D₆ G₂. 3. 5 श्लोकौ (for श्लोकं).

15 T₂ om. (hapl.) 15^a-17^b. — ^a) K₃ Dn D₅ सरः-स्नातो. — ^b) T₃. 4 लब्ध्वा नारायणं प्रभुम्. — ^c) Ś₁ Ñ₁ V₂ B₃ Ds D₆ G₃ पुरं (for पुरीं). D₆ T₁ G₁. 2. 4. 5 M₄

धीमान्; T₃ सूढो; G₃ श्रीमान्; M₂ वीरो (for प्रीतो).

16 T₂ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) T₃ ततस्तस्मिन् (for तस्य रश्मीन्). Ś₁ K₁. 3 अगृह्णात्स; Ñ₁ च संगृह्य; Ñ₂ अथागृह्णन्; V₂ B Ds अथागृह्णात्; V₃ तदागृह्णत्; Dn अथोऽगृह्णात्; D₅ प्रत्यगृह्णात्; D₆ T₁ G M अगृह्णात् (for 'ह्णाच्च). — ^b) Ś₁ कण्डरीको; K₄ कण्डीरको; D₆ T₃ पुण्डरीको (for कण्ड). Ñ₂ V₃ D₆ T₁ G M₄ द्विजोत्तमः; T₃. 4 नरर्षभः (for द्विज). — ^c) K₂ V₁. 2 B₃ Dn₂ D₂. 5. 6 T₁. 3 G M₁. 2. 4 चामरं (for चमर-). K₁ D₃ वा (for च). K₄ [अ]थ (for [अ]पि). B₁ चामरं व्यजनं चैव; T₄ चामरं व्यजने चापि. — ^d) D₁ वाभ्रव्यः समवाकिरत्.

17 T₂ om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K₂. 4 Ñ₂. 3 V B₁. 2 Dn Ds D₁. 2. 4 [ए]वं; T₄ [ए]नं (for [ए]व). — ^b) Ds ससौ (for स). — ^c) V₃ तं श्लोकं (by transp.); D₆ T₂ G₁₋₃. 5 श्लोकौ तं (G₂. 3 तौ). T₄ तदा (for च तौ). Ś₁ K₁. 3 श्लोकं ससचिवं त (K₁ [sup. lin.] स) दा; K₂ श्लोकं सर्वैर्विबोधितैः; D₃ श्लोकं तं चैव चोक्तवान्; T₁ G₄ M₄ श्लोकौ तं (T₁ तौ) सचिवौ तदा; T₃ श्लोकं तं सचिवं तदा.

18 D₃ om. 18^{abc}. — ^a) K₂ दशारण्ये (for 'णेषु). — ^b) K₂₋₄ V₂ Ds₂ D₁. 5 कालंजरे; D₆ T₂. 3 G₁. 5 M₄ कालंजने; T₁ G₂ कालंजने; M₁. 2 कालंजरे; M₃ कारंजरे (for कालं). — Before 18^{cd}, Ds₁ (marg.) ins. ब्राह्मण उवाच. — ^c) K₃ Ñ V B Dn₂ Ds D₅. 6 T₂₋₄ G₁ शरद्धीपे; D₄ सुरद्धीपे; T₁ सरिद्धीरे (for 'द्धीपे). — After 18^{abc}, N (except Ñ₁; D₃ after 17) S (except M₁₋₃) ins.:

311* हंसाः सरसि मानसे ।

ते स जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं.

[D₃ om. line 1. — (L. 2) K Ñ₃ V B₃ D₁₋₄ T₁ M₄ तेऽपि; Ñ₂ B₁. 2 Dn Ds D₅ G₂. 4 तेऽपि; T₃ यस्मिन्; T₃. 4

19. 19]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1294
B I. 24. 22
P I. 24. 22

तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तस्तदानघ ।
सचिवौ चास्य पाञ्चालः कण्डीकश्च भारत ॥ १९
स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ ।
दृष्ट्वा बभूवुरस्वस्थाः पौराश्चागन्तवश्च ह ॥ २०
मुहूर्तादिव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिंदम ॥ २१
ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमुपलभ्य च ।
ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन् ॥ २२
अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्णुक्सेनमरिंदमम् ।

ये स (for ते स). — (L. 3) K D (except D₃) T G M₄
दीर्घम् (for दूरम्).]

— ^a) K₁ D₅ किम् (for तेभ्यो). K₃ निषीदथ; M₂ (*inf.*
lin.) विषी° (for स्वसी°). S₁ किं यूयमवसीदथ.

19 °) M₄ योगम् (for मोहम्). — ^b) K_{1.3} N₁ V₂
B_{1.2} (marg. as in text). D_n D_s नराधिपः; N₃ V₁ D₃
G₁ तथानघ (for तदा°). — °) K_{1.2} D_n सचिवश्च (for
°वौ). D₃ अस्य (for चास्य). S₁ V_{1.3} B_{2.3} D_{s1} पाञ्चाल्यः;
D_{s2} पञ्चाल्यः. K_{3.4} N₃ D_{1.4.5} T_{3.4} G_{2.4} सचिवश्चास्य
पाञ्चाल्यः; N₁ D₂ °वश्चास्य (D₂ °पि) पञ्चाल्यः; D₆ T_{1.2}
G_{1.3.5} M °वस्त (M₁₋₃ °वौ त) स्य पाञ्चाल्यः. — ^a) T₃ पुण्ड-
रीकश्च (for क°). K_{1.3} D_n तथैव च; K₄ सभापते; T₁
G_{3.5} स्य भारत (for च भा°). D₆ T₂ G₁ पुण्ड (T₂ कन्ध-;
G₁ कन्द) रीकोऽथ भारत.

20 °) N₂ भ्रष्टः; M₄ हस्त (for स्रस्त). — ^b) K₂
G₂ पतिते (for °त-). — °) V₁ बभूवतुर् (hypermetric
(for बभूवुर). — ^a) K_{1.4} N₁ V_{1.3} B D_n D_s D₁₋₄ च
सुहृदश्च; K₂ सर्वसदश्च (for चागन्तवश्च). T₁ सह; G_{2.4}
सदा (for च ह). V₂ D_{5.6} T_{3.4} पौराश्च सुहृदस्तथा (D₆
°श्च सा).

21 °) S₁ V₂ मुहूर्तम् (for °र्तद्). K_{1.2.4} N₁ V_{1.3} B
D₂₋₅ T_{1.3.4} एव (for इव). T₂ G₁ [अथ; M₁₋₃ तु (for
स). K₃ D_n D₁ G_{2.4} मुहूर्तमेव राजा स. — °) D₃ प्रति-
लीय (for °लभ्य). — ^a) V₃ अभ्यागच्छद् (for प्रत्या°).

22 °) D₆ T₂ G_{1.3.5} स्मृतिं लब्ध्वा; M₄ स्मृतिं स्मृत्वा
(for सरः स्मृत्वा). — ^b) S₁ उपगम्य (for °लभ्य). — °)
K₃ D_n भोगैर्; B₃ रत्नैर् (for अर्थैर्). — ^a) K₃ अर्घ्यैश्च;
D_n अर्थैश्च (for भोगैश्च). K_{1.3} समयोजयन्; K₄ D₁ °कल्प-
यन्; D₆ T_{1.2} G M₄ °तोषयन् (for °योजयन्).

23 °) T₂ अभिषिच्य (for °षिच्य). N₃ V₁ सुतं राज्ये;
V₂ D_s स्वराज्ये च; D₆ च राज्ये तु; M₃ स राजेन्द्रं (for स्व-

जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह ॥ २३
अथैनं संनतिर्धीरा देवलस्य सुता तदा ।
उवाच परमप्रीता योगाद्वनगतं नृपम् ॥ २४
जानन्त्या त्वं महाराज पिपीलिकरुतज्ञताम् ।
चोदितः क्रोधमुद्दिश्य सक्तः कामेषु वै मया ॥ २५
इतो वयं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ।
तव चान्तर्हितो योगस्ततः संस्मारितो मया ॥ २६
स राजा परमप्रीतः पत्न्याः श्रुत्वा वचस्तदा ।
प्राप्य योगं वनादेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥ २७

राज्ये तु). — ^b) K₂ D_{4.6} M₄ अरिंदम (for °मम्). — °)
T₄ ऽपि (for स्य). — ^a) D₃ सुमेरोर् (for सदारो). G₃
एव (for एव). S₁ V₂ B_{2.3} D₂ च; N₂ T_{1.4} हि
(for ह).

24 °) K₂ N_{2.3} V_{1.3} B_{1.2} D_{2.3} (after corr. on
marg.). G₁ दीनां; T₃ नाम; G₃₋₅ प्रीता (for धीरा).
M₄ अथैनं सन्नतिवरा. — °) K₂ -प्रीत्या (for -प्रीता).

25 °) K₂ अजानन्त्या; K₃ D₄ M₁₋₃ जानत्या त्वं; K₄
जानेऽहं ते; N₂ जानन्त्या त्वा; D_n D₂ T_{3.4} G_{2.4} °न्त्या ते;
D₅ °त्यार्थं (for °न्त्या त्वं). — ^b) S₁ K₃ D_{n1} पिपीलिकः;
V₃ D₂ सर्वसत्त्व- (for पिपीलिक-). K₁ (*sup. lin.* as in
text). N_{1.3} V₂ M₃ -रुतज्ञया; N₃ (marg.) B_{1.3}
D_s -रुतं तदा (for -रुतज्ञताम्). V₁ पिपीलिकरुतं तदा.
— °) N_{2.3} (marg. as in text) V₃ देशितः; D_{n1} D₄
नोदितः (for चो°). M₃ उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K₃ नोदितो-
ऽसि महाराज. — ^a) D₁ (*sup. lin.* as in text) रक्तः (for
सक्तः). D_s T₃ कामेन; T₄ कामे स (for कामेषु).

26 °) V₂ शुभः सं; D₆ स च सं; T₃ तपसा; T₄ तपः
सं; M₃ त्वत्तः सं (for ततः सं). V₁ -भावितो (for -स्मारितो).
D₂ मया संस्मारितस्ततः.

27 °) K₂ प्रीत्या श्रुत्वा; D₆ T_{1.2} G_{1.5} M₄ श्रुत्वा पत्न्या
(by transp.); T_{3.4} तस्याः पत्न्या. D₄ तथा (for तदा).
— K₂ om. (hapl.) 27°-28°. — °) N₁ D_{n1} D₅ बलादेव;
N₂ बलादेवं; V₃ च तामेव; D₆ T_{1.2} G M₄ वनं गत्वा (for
वनादेव). D_{n2} D₂ प्राप्य योगबलादेव; D₃ प्राप्य योगमना
देव. — ^a) K₄ N_{2.3} (marg. as in text) V₃ D₁₋₅ T₄
प्राप्तः (for प्राप). D₄ च (for सु-). T_{1.2} G M_{1.3.4} -दुर्लभाम्
(for -दुर्लभाम्).

28 K₂ om. 28° (cf. v. l. 27). — °) S₁ काण्डीरको;
K₄ कण्डीरको; T₃ पुण्डरीको (for क°). T_{1.2} G_{1.3} M₄ तु
(for ऽपि). K₃ B₁ D_n D_{1.5} T₃ G_{2.4} धर्मात्मा (for यो

पितृकल्पः]

हरिवंशपर्व

[19. 35

कण्डरीकोऽपि योगात्मा सांख्ययोगमनुत्तमम् ।
 प्राप्य योगगतिं सिद्धो विशुद्धः स्वेन कर्मणा ॥ २८
 क्रमं प्रणीय पाश्चालः शिक्षामुत्पाद्य केवलाम् ।
 योगाचार्यगतिं प्राप यशश्चाग्र्यं महातपाः ॥ २९
 एवमेतत्पुरा वृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ।
 तद्वारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ॥ ३०
 ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।
 तिर्यग्योनिषु ते जातु न भविष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३१
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ।

योगधर्मो हृदि सदा परिवर्तेत भारत ॥ ३२
 स तेनैवानुबन्धेन कदाचिच्छभते शमम् ।
 ततो मनोगतिं याति सिद्धानां भुवि दुर्लभाम् ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ।
 श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्याप्यायनाय वै ॥ ३४
 सोमो हि भगवान्देवो लोकस्याप्यायनं परम् ।
 वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

C 1310
 B 1. 24, 38
 P 1. 24, 38

गात्मा). — ^b) Dn Cnp सांख्यं. — ^c) D3 प्राप्तो; G3. 5 M1. 2 प्राप (for प्राप्य). K3 -मति; D5 T1. 3 G2. 4 M4 -गति; Cn -मति: (for -गतिं). K2 शुद्धो; D2 G3. 5 सिद्धां; D3 शुद्धां; D5 T1 M1. 2 सिद्धौ (for सिद्धो). — ^d) D4 विश्रब्धः (for विशुद्धः). V3 D5 T2 तेन (for स्वेन). G2 विशुद्धेन स्वकर्मणा.

29 ^a) T1 G1. 3-5 कर्म; G2 क्षेमं (for क्रमं). Some Mss. पाश्चाल्यः. — ^b) T3 चोत्पाद्य (for उ°). K1 कौरव; Ds D3 केवलम्; T1. 2 G1. 2. 5 M1-3 गालवः; M4 गालवात् (for केवलाम्). S1 K3. 4 शिष्यानु (S1 °क्षां चो)त्पाद्य कौरव; D4 शिष्यानुत्पाद्य केवलम्; D6 G3. 4 शिष्यां चो (D6 °खामु)त्पाद्य गालवात्. — ^c) K2. 4 N2. 3 V1. 3 D1. 3. 4 T3. 4 G1 प्राप्तो; N1 V2 प्राप्य (for प्राप). D2 योगाचार्यो गतिं प्राप्तो. — ^d) D4 स्वर्ग्यं; G1 चाग्रं (for चाग्र्यं). N1 V2 B Ds अनुत्तमम्; V3 महायशाः (for °तपाः).

30 ^a) D3 यथा (for पुरा). — ^b) K2 V1 अच्युत (for अच्युत). — ^c) T2 G5 M4 तं (for तद्). — ^d) V2 हि तत (for ततः). T2 श्रेयसा योक्ष्य तत्त्वतः (sic).

31 ^a) T4 damaged. Ds2 ये चान्ये धारयन्ति स्म. — ^c) S1 K3 V2 B1. 2 Ds M4 ते जाता; N1 जातीषु; D3 ते तात (for ते जातु). — ^d) S1 K1. 3 Dn D5 T1 M2 गमिष्यन्ति (for भवि°).

32 Before 32, T2 G1. 4. 5 ins. भीष्मः. — ^b) T2 च महा- (for महतां). N1 गति: (for गतिम्). — ^d) S1 K1. 3. 4 N1 Dn D1-4 T1. 4 G3-5 M3. 4 -वर्तति; G2 -वर्धेत (for -वर्तेत).

33 M4 om. 33^a-34^b. T4 partly damaged. — ^b) D2 सुखम्; G2 गतिम् (for शमम्). — After 33^{ab}, T3 ins.:

312* य इमं श्रावयेच्छास्त्रे पितृन्प्रीणाति पुण्यकृत् ।

अक्षयं च पितृणां वै प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥

ये पठन्ति च शृण्वन्ति श्रावयन्ति च ये द्विजान् ।

— ^c) D2 तदा (for ततो). K1. 3 N3 V B Dn Ds D3. 5 T1. 3. 4 योग- (for मनो-). S1 शुद्धां (for याति). — ^d) K1. 3 V1. 3 Dn D1. 4. 5 T1 शुद्धां तां; N1. 3 V2 B1 D2 शुद्धानां (for सिद्धानां). T1 G4 दिवि; T2 G1 अति-; M2 (inf. lin.) अपि (for भुवि). S1 भुवि प्राप्य सुदुर्लभाम्; K4 विशुद्धानां सुदु°; N2 शुद्धानां भुवि बल्लभाम्.

34 M4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). D3 repeats 34 after the ref. of adhy. 20. — ^b) D3 (first time) मार्कण्डेयाय धीमते; M1. 2 °याय पृच्छते.

35 ^a) T4 सोमो हि देवो भगवाँस्. — ^c) S1 कृष्ण- (for वृष्णि-). — ^d) S1 K4 N1. 3 B D1. 2. 5 M3 निबोधत; K1 °ध च; D6 G2. 3. 5 M4 °ध ह (for °ध मे). N2 तस्य वंशो निबोध च.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Dn1 Ds2 Ds. — Mention of Khila : S1 K2. 3 N3 V B Dn Ds1 D1-4. 6. — Sub-parvan : D5 पारिजात. — Adhy. name : S1 K N V B Dn Ds D1-3. 5 T3. 4 G2. 3 M1 पितृकल्पः; M2 श्राद्ध-कल्पे पितृकल्पः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 N3 V1 D3. 4 23; V2. 3 B1. 2 Dn Ds2 24; D1 T1. 3 G M 22; D6 T3. 4 25. — Śloka no. : Dn1 Ds2 D2 G1 38; D3 36; D4 35.

20. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

२०

वैशंपायन उवाच ।

पिता सोमस्य वै राजञ्जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः ।
 तत्रात्रिः सर्वलोकानां तस्थौ स्वविनयैर्वृतः ।
 कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार ह ॥ १
 अहिंसः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ २
 अनुत्तमं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा ।

20

After the ref., K₄ ins. :

313* अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः ।
 यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥
 यत्र जातो हरिः साक्षात्कृष्णस्त्रैलोक्यपावनः ।
 सहस्रशिरसः पुंसो नाभिहृदसरोरुहात् ॥
 जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः । [5]

[= (var.) Bhāgavata P. 9. 14. 1-2.]

While D₃ repeats 19. 34 after the ref.

1 °) D₃ भगवाञ्; D₆ T₁. 2. 4 G₁-3. 5 M राजेन्द्र (for वै राजञ्). — °) M₃ जातो (for जज्ञे). D₃ जज्ञे राजनृषिः पुरा. — After 1^{ab}, K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B D T G M₄ ins. :

314* ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ।

[G₃ ब्रह्मणा (for °णो). K₄ D₃. 5 मानसाः; T₂ G₁. 5 M₄ मनसा (for मानसात्). K₃ ब्रह्मणो मनसा पुत्रः; D₄ °णा मनसा पूर्व (for °). T₁. 3 G₄ चिकीर्षतः (G₄ °तम्) (for विधित्सतः). D₄ प्रशंसस विधिं ततः (for °).]

— °) B₃ अत्र; T₃ यत्र; M₄ यदा (for तत्र). N (except S₁ D₆) T₃. 4 -भूतानां (for -लोकानां). — °) K₂ Ñ V B D₅ D₂. 4. 5 स्व (V₁ सु) तनयैर्; M₃ स्वस्वजनैर् (for स्वविनयैर्). K₁. 4 D₁ युतः (for वृतः). K₃ D_n तस्थौ स्वतनयैर्वृतः; D₃ तपस्वी विनयावृतः; D₆ T₂ G M₄ हितकृत्स्वजनै (D₆ G₂ °त्सुनयै) वृतः; T₁ हितकृत्स्वतनयैर्वृतः (hyper-metric); M₁. 2 दयाशीलो महातपाः. — °) T₄ [ए]वं (for [ए]व). K₃ T₁ M₄ [आ]चचार (for च°). K V₃ B₁ D_n D₁-3. 4 (marg.). 5 T₃. 4 G₂. 4 सः (for ह).]

2 °) D₂ -भूतानां (for -भूतेषु). — °) K Ñ₂ D₁. 2. 4. 6 T₄ संशित- (for संशित-). — °) K₂ कुट्टः; K₄ कूप- (for

त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ३
 ततोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ।
 सोमत्वं तनुरापेदे महाबुद्धस्य भारत ॥ ४
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ।
 नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयदिशः ॥ ५
 तं गर्भं दशधा दृष्ट्वा दश देव्यो दधुस्ततः ।
 समेत्य धारयामासुर्न च तास्तमशक्नुवन् ॥ ६

कुड्य-). — °) S₁ महातपाः; D₅ °कविः; T₄ damaged (for महाद्युतिः).

3 T₄ partly damaged for 3^{ab}. — °) S₁ K Ñ₁. 2 V₃ B D_n D₅ D₁. 3-5 T₁. 2. 4 G₄. 5 अनुत्तरं (for °त्तमं). G₁ ततो (for तपो). — °) D₅ महत्युतः; T₃ M₄ °त्तपः (for °त्पुरा). — °) K₄ [इ]ह; Ñ₁ B₁ D₁ M₂. 3 ह; V₁ om. (for हि). D₃ दिव्यानीत्यनुशुश्रुम.

4 °) K₁ V₁ B D_n D₅ D₁. 2. 5. 6 T₃ G₂-5 M₄ तत्रो- (D₁ °दो)र्ध्वरेतसस्तस्य. — °) V₃ द्विजस्य; M₄ हि तस्य (for स्थितस्य). S₁ हि; K₁ T₄ M₁. 2 च (for ह). — °) K₂ च रुचा; D₆ G₂ M₃. 4 पुनर् (for तनुर). — °) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₂-6 T G M₄ -सत्त्वस्य; K₂ D₁ -श्राद्धस्य (for -बुद्धस्य).

5 °) T₄ partly damaged. — °) S₁ K₁ तस्य; Ñ₁ B₁. 2 (marg. as in text). 3 सोमः; M₁ (inf. lin. as in text) सोऽति- (for वारि). — °) T₂ दश च (for दशधा). K₂. 4 Ñ₃ V B D_n D₅ D₁-4 G₃ M₁ द्योतयन्; M₃ द्योतिता (for द्योतयद्). D₆ G₁ M₄ दश च द्योतयन्दि (G₁ °येदि) शः.

6 °) D_n D₃ तद् (for तं). S₁ D₅ (marg. as in text). s₂ D₅. 6 T₁. 2 G M₁ (inf. lin.). 2-4 विधिना (for दशधा). S₁ K₁ Ñ V₁. 3 D_n D₅ D₂. 3. 5 T₁ G₅ M₂ दृष्टा; V₂ दृष्टा; B₁ कृत्वा (for दृष्ट्वा). — °) K₄ दिशि; D₆ दिशो; G₄ दिशां; G₅ दिशा (for दश). K₃ V₃ B D_n D₂ T₃ G₂. 4 M₁. 4 दधुस्तदा; G₃ धृतवताः (for दधुस्ततः). — °) Ñ₁ B₂. 3 D_n D₅ D₂. 5 G₄ न च ताः समशक्नुवन्; G₃ न व्यस्ताः समं; M₁. 2 न च तास्तमथाशक्नु.

7 °) T₄ सर्वाभ्यः (for स ताभ्यः). S₁ [आ]शु (for [अ]थ). K₂ स तु ताभ्यः सहैवाथ. — T₄ damaged for 7^{bc}. — °) K₂ गर्भो दिग्भ्यः (by transp.). D₆ प्रभावतः; T₁ M₁ (inf. lin. as in text). 2 प्रधावितः (for प्रभान्वितः). S₁ दिग्भ्यो राजन्निश्रयान्वितः. — °) S₁ भावयेत्; K₂. 4 Ñ₁. 4

सोमोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[20. 16]

स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ।
 पपात भासयल्लोकाञ्शीतांशुः सर्वभावनः ॥ ७
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ।
 ततस्ताभिः सहैवाशु निपतात वसुंधराम् ॥ ८
 पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ ९
 स हि वेदमयस्तात धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् ॥ १०
 तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
 तुष्टुबुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः ॥ ११

तथैवाङ्गिरसस्तत्र भृगोरेवात्मजैः सह ।
 ऋग्भिर्भुजुभिः सामभिरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥ १२
 तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ।
 आप्यायमानं लोकांस्त्रीन्भावयामास सर्वतः ॥ १३
 स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुंधराम् ।
 त्रिःसप्तकृत्वोऽतियशाश्चकाराभिप्रदाक्षिणम् ॥ १४
 तस्य यच्चावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।
 ओषध्यस्ताः समुद्भूतास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत ॥ १५
 ताभिर्धार्यो ह्ययं लोकः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।
 पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥ १६

C 1327
B I. 25, 17
P I. 25, 17

V₃ B₃ D₂₋₄ T₃ G₄ M₁₋₃ भावयल्लै; B₁. 2 भाव° (for भास°).
 — ^a V₃ स्फीतांशुः (for शी°). G₂ -भाविनः (for -भावनः).
 T₂ G₁ शीतांशुः स तु भावितः; M₄ श्रुः सर्वतः पुनः.

8 ^a D₅₁ M₂ न यदा (by transp). G₄ यथा नारायणे
 शक्तास् (sic). — ^b G₂ भर्गस्य (corrupt) (for गर्भस्य).
 K₂. 4 N₃ V₁ D₁₋₅ T₃. 4 ता ग (N₃ D₅ तद्) भर्गस्य दिशो दश.
 — ^c K₁ N₃ V₁ B₂. 3 D₅ [अ]थ (for [आ]शु). — ^d
 D₂ निष्पपात (for निप°).

9 ^a D₆ T₂ G M₃. 4 पतन्तं (for पतितं). — ^b K₄
 ब्रह्म- (for ब्रह्मा).

10 ^a T₄ partly damaged. K₂₋₄ V₁ D₅₁ (marg.)
 D₁ G₁. 2. 5 देवमयस्; T₂ वेदहयस् (for मयस्). — ^b
 K₄ स आत्मा; D₁ सत्यात्मा; M₄ धर्माक्षः (for त्मा).
 K₃ D_n D₅₂ T₁. 3 G₂₋₅ संग्रहः (for संगरः). S₁
 K₁ M₁₋₃ धर्माक्षः (S₁ ह्यः) सत्यसंग्रहः (M₁. 2 बन्धुरः).
 — ^c T₁ वाज- (for वाजि-). — ^d K₁ सदागति (sic);
 K₄ N₂ V₂ शतेनेति; B₂ शिते° (for सिते°). V₂ D₆ G₅
 M₁₋₃ [इ]ह; D₁ T₁ ह (for हि). M₃ श्रुतिः (for श्रुतम्).

11 ^a G₂ निवेदिते (for निपतिते). — ^b K₂ पुत्रेभ्यः; N₂
 पुत्रेण; M₄ पुत्रत्वे (for पुत्रेऽत्रे). S₁ D₁ सुमहात्मनि; T₄
 परमात्मनः (for ति). — ^c S₁ सप्त नः; K₂ सप्त मे;
 D_{n2} प्राप्तये (sic); D₂. 6 T₁. 2 G₁. 3-5 M सप्त वि- (for सप्त
 ये). S₁ श्रुतम्; K₁ B₂ (marg. as in text) D₅ स्मृताः;
 T₄ damaged (for श्रुताः).

12 T₄ damaged for 12^{ab}. — ^a B₂ तस्य (for तत्र).
 — ^b S₁ K₃ D_n D₅₁ D₃. 5. 6 T₁. 3 G₂ भृगुर (for भृगोर).
 M₁₋₃ चैव (for एव). — S₁ om. 12^{cd}. — ^c K₃ D_n D₅₁
 (marg.). s₂ M₃ बहुलैर् (for सामभिर). K₄ D₄ ऋत्विग्भि-
 र्भुजुभिः साम (D₄ भिश्चैव); B₁ ऋग्यजुःसामबहुलैर्; D₆ T

G M₁. 2. 4 ऋग्यजुःसामभिश्चैव. — ^d D₂. 3 सह (for अपि).

13 ^a B₁ तस्य संस्तूयमानस्य. — ^b B₂ D₁. 4 T₃ भारत;
 M₄ भास्वरम् (for तः). — ^c K₁ आपाद्यमानं; K₃ अथोद्यं;
 N₃ V₂. 3 B₂ D₅₁ आप्याय्यं; D₃ आप्यायमानो; D₄ अथाप्य-
 मानं (for आप्यायं). S₁ त्रील्लोकान् (by transp.); G₃
 M₄ लोकान्वै. D₆ T₁. 2 G₁. 2. 4 आप्यायमानो लोकान्वै.
 — ^d K₁. 3 B₁. 2 D_n D₅. 6 T₃ G₁ (inf. lin.). 2-4 M₁. 2
 भासयामास (for भाव°). K₁. 3 D_n T₁ G₃₋₅ M₄ सर्वशः
 (for तः).

14 T₄ partly damaged for 14^{abc}. — ^b D₂ सागरान्तां;
 M₄ सागराणां (for रान्तां). — ^c K₂ स्तितनियमाच्च (cor-
 rupt); D₆ T₁. 2 G₁. 3. 5 स्तितनियमं; M₃ भूयश्च; M₄ स
 गिरीन् (for स्तितनियमं). — ^d N₁ T₄ M₃ चचार (for
 चकार).

15 ^a K₂ यच्चावितं; K₃ विष्ठा; K₄ यन्ता; D₁ (before
 corr.) यद्वावृतं; D₁ (marg. as in text). 3 यत्पतितं;
 D₆ यच्चापितं; T₁. 2 G₃. 5 यच्चापि तत्; T₄ तद्वावृतं;
 M₃ यच्चापि तं (for यच्चावितं). — ^b S₁ V₁ B₁. 3
 अनुपद्यत (for अन्व°). — ^c D₃ G₄ औषध्यस् (for ओ°).
 S₁ K₂. 4 N₂ V₁ B₁ D₁₋₄. 6 T₁. 2. 4 G₁. 5 M₄ समुत्पन्नास्
 (for ऋतास्). — ^d S₁ D₆ ज्वलयन्ति; N₃ च ज्वलयन्ति;
 T₁. 2 G₁₋₃. 5 M₁. 2. 4 जा (G₃ प्रा) ज्वलयन्ति; M₃ या ज्वलयन्ति
 (for प्रज्व°). D₁ च (for [उ]त). D₃ तेजसा प्रज्वलन्त्युत.

16 ^a N₁ T₁ G₄ धार्यस्तु; D₁ T₂ G₁₋₃. 5 M धार्यति
 (for धार्यो हि). K₁. 3 लोकोऽयं धार्यते चा (K₃ या)भिः;
 K₂. 4 N₂ V₃ D₁. 4 ताभिः संधार्यते लोकः (N₂ कै; V₃ कै);
 N₃ V₁. 2 B₁ D_n D₅ D₃. 5 T₃. 4 ताभिर्धार्यास्त्रियो लोकाः.
 — T₄ damaged for 16^{bc}. — ^c D₄ ज्योत्स्ना; M₄ पुष्टे
 (for पोष्टा). D₃ स (for हि). T₃ पोष्टा हि जगतो लोके.

C 1328
B 1. 25. 18
P 1. 25. 18

स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैः स्वैश्च कर्मभिः ।
तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश ॥ १७
हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ।
निधिस्तासामभूदेवः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा ॥ १८
ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ १९
सोऽभिषिक्तो महातेजा राजराज्येन राजराट् ।
त्रील्लोकान्भावयामास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २०
सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः ।
ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ २१

— ^a) Ś1 जगत्यां; T3 भगवान्; M4 तेजसा (for जगतो).
D3 जगतो जगतां पतिः.

17 ^a) Ś1 सं- (for स). — ^b) Ś1 T4 च स्व-; Ñ1 B1. 3
T1-3 G2. 4 M4 तैश्च; D3. 4 तैः स्व-; M3 चैव (for स्वैश्च). Ñ3
V1. 2 D3 संस्तुतश्च (D3 स्तैः) स्वकर्मभिः. — ^c) Ś1 K1. 2
Ñ2. 3 V B2 D3 M1. 2 महाभागः; B3 राजः; D6 T1. 2 G1.
2. 4. 5 M4 बाहुः (for भाग). — ^d) K4 तु शतीर्; T2 G1
दशतिर् (for तीर्). T3 पद्मानां दशभिस्तथा.

18 ^a) K1 ता (for या). T2 हिरण्यवर्णया देव्या. — ^b)
K3 [आ]त्मनो (for ना). — T4 damaged for 18^{cd}. — ^c)
K4 Ñ3 V1. 2 B1. 2 D3. 4 विधुस्; T3 प्रभुस् (for निधिस).
— ^d) Ñ3 V1. 2 D3-5 तेजसा (for कर्मणा). K3 प्रख्यात-
स्तेन तेजसा.

19 ^a) T3 राजा (for राज्यं). — ^b) D4 वेद- (for ब्रह्म-).
— ^c) K2 वृक्षौषधीनां; Dn1 बीजौषधानां; G1 बीजौषधीनां
(for बीजौ). — ^d) D4 यथावज् (for अपां च).

20 ^a) D5 अभिषिक्तो (for सोऽभि). Ś1 K3. 4 Dn
D1. 4. 5 G2-4 महाराज (for तेजा). — ^b) K2 राज्ये;
Ñ2. 3 V1 B1 T2 G1. 2. 4. 5 राजा; D3 T3 सोमो (for राज-).
B3 राजेन (for राज्येन). V3 राज्यराट्; Ds2 (marg. as in
text) भारत (for राजराट्). — ^c) K1. 3 T1. 3 G2. 4 M3
लोकान् (by transp.); D3 T2 त्रिलोकान्. K1 V1. 2 B1. 2
(marg. as in text) Dn T1-3 G M भासयामास (for
भास्वतां). — ^d) T4 partly damaged. K1 स भासा; K2
स्वभावाद (for सा). Ś1 Ñ2 D6 भासतां (for भास्वतां).
D3 परः (for वरः). T1 सद्भासा भासतां वरः.

21 D4 reads 21^a-22^b on marg. — ^a) T4 damaged.
Ñ3 V B1 Ds1 D1. 3. 4. 6 सप्तविंशतिम्; Dn सप्त (Dn1 सा).
विंशतिर् (for तिम्). B3 च (for तु). Ś1 K3 सप्ता-

स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः ।
समाजहे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २२
होतास्य भगवानत्रिरध्वर्युर्भगवान्भृगुः ।
हिरण्यगर्भश्चोद्राता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ २३
सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सनत्कुमारप्रमुखैराधैर्ब्रह्मर्षिर्भिवृतः ॥ २४
दक्षिणामददत्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् ।
तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ २५
सिनीवाली कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः ।
कीर्तिर्द्युतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ २६

विंशतिमिन्दोश्च; D2 सप्तविंशतिभार्यास्तु. — ^b) V1 दाक्षा-
यणीर्; Dn2 D3 दा (D3 द) दक्षिण्यो; some Mss. दाक्षायि
(for दाक्षायण्यो). Ś1 महाप्रभाः; K3 व्रत (for व्रताः).
— ^c) D2 प्राचेतसो (for प्रा). — ^d) T1 च (for [ह]ति).
Ś1 नक्षत्राणीह या दिवि.

22 ^a) M1-3 अवाप्य सु- (for स तत्प्राप्य). K2 Ñ3 V1
B1. 2 Ds D6 G1 महाराज्यं; T2 महाराज (for महद्राज्यं).
Ñ1 स तं प्राप्य महाराज्यं. — ^b) K Ñ1. 2 B1. 2 D1. 3. 4 T3. 4
सौम्यवतां (for सोमं). — ^c) D2 समाजहे; D3 स संजहे
(sic) (for समाजहे). M1-3 इयाज राजसूयं स. — ^d) G5
सहस्रं (for स).

23 T4 damaged for 23^{ab}. — ^a) D2 तु; D3 च; T2
[अ]पि; G1 हि (for [अ]स्य). — ^b) Dn अभवद् (for भग-
वान्). Ś1 गुरुः; K3 (sup. lin. as in text) B3 प्रभुः; V3
विभुः (for भृगुः). — ^c) D6 T2 G1. 2. 5 M1-3 हैरण्य- (for
हि). — ^d) K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B Ds D2. 3 ईयिवान्
(for ए).

24 ^a) T2. 3 G1. 4. 5 तस्य (for तत्र). D6 सदस्यस्य
भगवान्. — ^b) K1. 3 Dn G2 स्वयम् (for प्रभुः). — ^c)
Ds2 सनत्कुमारैः प्रमुखैर्. — ^d) K2. 4 D1. 2. 4 देवैर्; M4
अन्यैर् (for आद्यैर्).

25 ^a) K3. 4 Dn D2. 3. 5. 6 T1. 3. 4 G M अददात्; T2
धात् (for दत्). — ^b) T2 त्रि- (for त्रील्ल). D6 च (for
नः). — ^c) K2. 4 Ñ1. 2. 3 (marg. as in text) V2. 3
D1. 2 T3. 4 कल्पेभ्यः (for मुख्येभ्यः).

26 ^a) K1. 3 तं शनी च (K3 निश्च); K2 शनीवाली;
Ñ1 V2 B1. 3 Ds D6 M1-3 तं सि (B3 शि) नी च; B2 (marg.)
Dn D5 T3 G2 तं सिनि (G2 नी) श्च (for सिनीवाली). K2
D6 कुहूश्च; Dn1 कुहूश्च (for कुहूश्च). — ^b) K4 द्युतिः (for

सोमोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[20. 34]

प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ।
 विरराजाति राजेन्द्रो दशधा भावयन्दिशः ॥ २७
 तस्य तत्प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ।
 विवभ्राम मतिस्तात विनयादनयाहता ॥ २८
 बृहस्पतेः स वै भार्यो तारां नाम यशस्विनीम् ।
 जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ २९
 स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह ।
 नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ ३०

उशना तस्य जग्राह पार्णिमङ्गिरसस्तदा ।
 स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पतेः ॥ ३१
 तेन स्नेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः ।
 पार्णिग्राहोऽभवदेवः प्रगृह्याजगवं धनुः ॥ ३२
 तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ।
 उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥ ३३
 तत्र तद्युद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् ।
 देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥ ३४

C 1346
B I, 25, 35
P I, 25, 35

द्युतिः). T₂ G₁ तुष्टिः (for पुष्टिः). D₃ T₁ G₄ विभा (for प्रभा). — °) D₄ भूतिश् (for धृतिश्). D₆ T₁ G₂₋₅ कान्तिश्; T₂ G₁ शान्तिश् (for लक्ष्मीश्). — °) K₂ तं च (for नव). D₃ सिधेचिरे (for विरे).

27 °) D₈₁ (*sup. lin.*) अव्यक्तः (for °ग्रः). — °) D₁ सप्त- (for सर्व-). Ñ₃ V_{1.2} -पूजितम् (for °तः). — After 27^{ab}, V₂ ins.:

315* तं मूर्धन्युपाधाय तदा सोमो धाता प्रजापतिः ।

— °) K₂ स; Ñ₃ V_{1.3} B D₅ T G_{2.4} M₄ [अ]धि; D₁ G_{1.3.5} [अ]थ (for [अ]ति). S₁ K₁ अतिराजाति देवेभ्यो; D₆ M₁₋₃ अधिराजाधिराजेन्द्रो (M_{1.3} 'देवेभ्यो'). — °) V₁ धारयन्; D_n D₆ S भास; D₅ द्योत (for भाव).

28 °) Ñ₁ ते प्राप; Ñ₂ ते प्राप्य (for तत्प्राप्य). Ñ₂ V₂ B₂ D₈₁ D₆ T_{2.4} G_{1.5} M₁₋₃ दुष्प्राप्यम्; D_n D₄ दुःप्राप्यम् (for दुष्प्रा). B₁ तस्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं. — °) S₁ K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_{1.4.5} T₄ ऋषि- (for मुनि-). Ñ₁ B_{2.3} D₅ D₂ ऐश्वर्यमृषिसंस्तुतम् (Ñ₁ D₅ °तः); B₁ तत्प्राप्य ऋषि-सत्कृतम्; B₂ (*marg. as in text*).₃ (*marg.*) D₆ T₂ G M₄ ऐश्वर्यमृषिपूजितम्; M₁₋₃ 'मृकृतात्मभिः' (M₃ °नः). — °) D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} तत्र; M_{3.4} तस्य (for तात). — °) K₂ विनयाहतचेतनः; V₁ °दनयाहिता; B₁ T₃ °दनयाह (T₃ °धृ)ता; B₁ (*marg.*) °दनपाहता (*sic*); D₂ °दनपाहता (*sic*); T₃ °योद्धता; G₄ °दनवाप ह; G₅ °दनयावहा.

29 °) D₄ यथेप्सिताम् (for यशस्विनीम्). — °) M₁ जग्राह (for जहार). S₁ तापसान् (for तरसा). K Ñ_{2.3} V B₂ D_n D₁₋₄ T_{3.4} सोमो; D₆ T₁ G_{2.4.5} राजन्; T₂ G₁ M₄ राजा (for सर्वान्). — °) S₁ D₅ अवमन्य (for °मत्य). V₃ B₂ D_{n2} D_{5.6} T_{1.3} G_{1-3.5} M₄ -सुतम् (for -सुतान्). K₁ ह्यवमत्याङ्गिरसः सुतम् (*hypermetric*); K₂₋₄ Ñ₂ V_{1.2} B₁ D₁ T₄ अवमन्याङ्गिरसः सुतम् (*hypermetric*); Ñ₃ D_{n1} D_{2.4} °मत्याङ्गिरसः सुतम् (*hypermetric*); D₃ ऋषेराङ्गिरसः सुतम्.

30 °) K_{1.3} D_n राजर्षिभिः; K₄ D_{1.6} T_{1.2} G₂ M₁₋₃ ब्रह्म (for देव). G_{1.5} M₄ तदा ब्रह्मर्षिभिः सह. — °) D₈₂ [ए]वं (for [ए]व). K₄ न वै विसर्जयामास; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ नैव (T₁ G_{3.5} न च) तां व्यसृजत्तारां. — °) Ñ₃ V₂ स ताम्; D_{n1} तव (for तस्मा). V₃ B₁ (*marg.*).₂ D₅ D_{2-4.6} T₁ G_{3.5} M_{2.4} चाङ्गिरसे; D_{n1} अङ्गि; D₁ आङ्गिरसस् (for °रसे). Ñ₂ T₂ G₁ M_{1.3} तस्मै चाङ्गिरसे तथा (Ñ₂ यदा); V₁ सतामङ्गिरसे तदा; T₃ सर्ती लोकैकसुन्दरीम्. — After 30, all Mss. (except S₁ M₁₋₃) ins.:

316* स संरब्धस्तदा तस्मिन् देवाचार्यो बृहस्पतिः ।

31 Ñ₁ om. 31^{ab}. — °) K₄ नोशनास्; some Mss. उशनास् (for °ना). G₁ पार्णीन् (for पार्णिम्). M₄ आङ्गिरसं; some Mss. अङ्गिरसस् (for आ). D₆ T₂ G₅ M₄ तथा (for तदा). K₁ उशनाभूच्च सोमस्य पार्णिग्राहः सुरासुरैः. — °) S₁ स स; B_{2.3} D₅ स तु; D₂ शुक्रः; D₆ स ह; M₃ भव- (for स हि). — °) K_{2.3} Ñ_{2.3} V B D₅ D_{1.2} T₄ G_{2.3} M₁ पूर्वो; D₃ तस्य (for पूर्वं). Ñ₁ पितुः पूर्वो बृहस्पतिः.

32 S₁ D₅ om. (*hapl.*) 32^{ab}. — °) Ñ₁ पुनः (for तेन). — °) D₆ पार्णिग्राहो (for °ग्राहो). D₁ भवेद्; M₃ भवो (for °भवद्). — °) M₂ सशरं; M₂ (*inf. lin.*).₃ भगवान् (for [आ]जगवं).

33 °) D₄ ततो (for तेन). K₁ ब्रह्मशिरो (for °शिरो). Ñ₁ ते ब्रह्मशिरसो नाम. — °) K₁ (*sup. lin. as in text*) महातपाः; B₃ T₂ G_{1.5} °त्मनः (for °त्मना). — °) K_{1.3} Ñ₁ D_n D₅ दैत्यान् (for देवान्). K₃ उद्दिष्टं; G_{1.5} उत्सृष्टं (for उत्सृष्टं). — °) T₂ वाशितं (for ना).

34 °) G₃ ततस् (for तत्र). K₃ तत्र युद्धमभूद्धोरं; B₁ तत्र युद्धं समभवत्. — S₁ om. 34^{cd}. — °) K₃ मतम् (for महत्). Ñ₁ लोकक्षयकरो महान्.

35 °) T₂ ततः (for तत्र). K₄ D₄ सृष्टास् (for शि). S₁ K_{1.3} T₁ G₂ च ये देवास्; K₄ त्रयो देवास्; D₅ तु देवास्तु;

20. 35]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व]

C 1346
B I. 25. 36
P I. 25. 36

तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तु पिताश्चैव भारत ।
 ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं पितामहम् ॥ ३५
 ततो निवार्योशनसं तं वै रुद्रं च शंकरम् ।
 ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ३६
 तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा विप्रः प्राह बृहस्पतिः ।
 मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथंचन ॥ ३७
 अयोनावसृजत्तं तु कुमारं दस्युहंतमम् ।
 इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३८
 जातमात्रः स भगवान्देवानामाक्षिपद्रुपुः ।
 ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन्सुराः ॥ ३९

G3.5 च देवास्तु (for तु ये देवास्). D3 तत्र देवास्तु ये शिष्टास्. —^b) M1.2 नाम (for चैव). —^a) N (except S1 D6) T3.4 सनातनम् (for पितामहम्).

36 ^a) K4 D1.4 निव (K4 °र्व)र्त्य (for निवार्य). —^b) K1 N1 Ds1 (sup. lin.) T3 G4 M2 रुद्रं ज्येष्ठं; K3 ज्येष्ठं रुद्रं; K4 स वै रुद्रं; B1 तस्मै ज्येष्ठं; Ds1 तं वै ज्येष्ठं; D4 तं वै रौद्रं; D6 T1.2 G1-3.5 M4 रुद्रं देवं; M1 रुद्रश्रेष्ठं; M3 रुद्रं श्रेष्ठं (for तं वै रुद्रं). K1 om. च; K4 तु (for च). S1 ज्येष्ठं रुद्रं भयंकरम्. —^c) K2 Dn2 T4 G4 अङ्गिरसे; D3 चाङ्गि (for आङ्गि).

37 ^a) T2 तामन्तं; T3 ततः स- (for तामन्तः). —^b) K4 N2.3 V B D (except D6) T4 G3 तारां (for विप्रः). —^c) K4 मदीयोऽयं (for °यायां). K2 वै (for ते). M3 मदीयो नैव ते योनौ. — After 37, K4 ins.:

317* सत्यं कथय मे सुभु कस्य गर्भस्तवोदरे ।
 त्यज त्यजाशु दुर्बुद्धे मत्क्षेत्रादाहितं परैः ॥
 नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सांतानिके सति ।
 श्रुत्वा बृहस्पतेर्विक्रियं रोषेण व्याकुलाभवत् ॥

38 ^a) K1.3 B1.2 Dn Ds D5.6 G2.3.5 M उत्सृ (K1 असृ)जत्तं सा (B1.2 Ds वै); K2 उत्सृजन्तं वै; K4 N1.3 V1.2 D2 T4 G4 उत्सृज (G4 °जे)त्तं तु; V3 उत्सृजत्तु; D1 उत्सृजत्सा तं; D4 उत्सृजेत्तत्र; T1 उत्सृजैत्तं तु; T2.3 उत्सृजे-
 ताथ (for असृजत्तं तु). N2 स्वयोनावुत्सृजत्तं तु. —^b) K2 T2 हंतकम् (for °तमम्). —^c) B1 Ds D2 इषिका; T2 उर्विका; G1 इषिका- (for इषीका). S1 इषुकास् तमासाद्य; K2 D4 इषीकास् समां. —^a) N1 भास्वरः (for पावकम्).

39 ^b) Dn1 om. देवा. K1 N3 V3 Dn2 अक्षिपद् (for आं). —^c) B1 संशयम् (for संशयम्). —^a) G5 M4 इमाम् (for ताराम्). K2-4 N2.3 V B Dn Ds D1.2.4.5

सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः ।
 पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा ।
 तदा तां शमुमारब्धः कुमारो दस्युहंतमः ॥ ४०
 तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतो ह्ययम् ॥ ४१
 सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् ।
 सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहंतमम् ॥ ४२
 तं मूर्धन्युपाधाय तदा सोमो धाता प्रजापतिः ।
 बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः ।
 प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ॥ ४३

T3.4 तारामूचुः सुरोत्तमाः; D3 °चुर्दिवौकसः.

40 ^a) S1 तथ्यं; Ds1 M2 (inf. lin. as in text) सा त्वं (for सत्यं). —^c) T1 उच्यमाना (for पृच्छ्यं). K1.3 Dn1 तु सा; T2 G1 तथा; G2 M4 तदा (for यदा). —^a) V1 D6 हि (for [आ]हं). K1.3 सहसा नावदद्यदा; K4 न हि सा किमपीति च. — After 40^a, K4 ins.:

318* कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलजया ।
 किं न वोचस्यसदृत्ते आत्मावद्यं वदाशु मे ॥

—^c) D2 तदानीं (for तदा तां). D4 (marg.) प्रभुम्; D4 (also) हन्तुम् (for शमुम्). —^f) K4 D4 दस्युहंतमः; T3 °हन्तकः (for °हंतमः).

41 D3 reads 41-42 on marg. —^a) M4 सं- (for तं). D3 तदा (for ततो). —^b) G5 स स्वयम् (for संश-
 यम्). —^c) D6 तदत्र; G3 यत्तत्र (for यदत्र). —^a) K1 D6 G2.3.5 M4 त्वयम्; K2 ह्यसौ; T2 G1 च ते; M1-3 न्वयम् (for ह्यं).

42 ^b) T3 जगतः (for वरदं). V2 D2 विभुम्; Dn शनैः; T2 G1 शुभम् (for प्रभुम्). K2 ब्रह्माणमुत्तरं प्रभोः; T4 °णं शरणं गता. —^c) D6 [इ]मं; T2 [ए]व (for [इ]ति). S1 K1 महात्मायं (for °त्मानं). —^a) S1 K1 कुमारो दस्युहंतमः; K4 D4 रं दस्युहंतमम्.

43 ^a) S1 K1 T1 M1-3 ततः; B3 om.; T4 पुत्रं (for तदा). K3 Dn D4.5 तं मूर्धन्याधाय तनयं (D4.5 तु तदा); D6 मूर्धन्युपाधाय ततः; T2 G1 मूर्धन्याधाय तं (G1 च) ततः; T3 सोमस्तं मूर्धन्युपाधाय; G2 M4 मूर्धन्युपाधाय च तदा (M4 ततः); G4.5 ततस्तं मूर्धन्युपाधाय. —^b) K2 D6 T1.2 G1-3.5 M4 राजा (for धाता). T3 ज्वलन्तमिव तैजसम्. —^c) T2 G1 नाम्ना (for नाम). —^a) K4 N3 V1.2 B3 Dn D1-3 T4 स्वस्य (for तस्य). S1 वै तदा (for धीमतः).

सोमोत्पत्तिः]

हरिवंशपर्व

[20. 48

उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रिका ।
 तस्यापत्यं महाराजो बभूवैलः पुरुरवाः ।
 उर्वश्यां जज्ञिरे यस्य पुत्राः सप्त महात्मनः ॥ ४४
 प्रसह्य धर्षितस्तत्र विवशो राजयक्ष्मणा ।
 ततो यक्षमाभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ।
 जगाम शरणायाथ पितरं सोऽत्रिमेव च ॥ ४५

तस्य तत्पापशमनं चकारात्रिर्माहायशाः ।
 स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वशः ॥ ४६
 एतत्सोमस्य ते जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ।
 वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानमतः शृणु ॥ ४७
 धन्यमायुष्यमारोग्यं पुण्यं संकल्पसाधकम् ।
 सोमस्य जन्म श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४८

C 1362
B I. 25. 51
P I. 25. 51

इति श्रीहरिवंशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

—^c) D₄ प्रतिकूलं स; G₂ कूलस्य; Cal. ed. कूलश्च (for कूलं च). Ś₁ समरे; K₂. 4 गमने; D₂ T₁. 2 G₁. 4 गगनं (for ने). D₆ प्रतिकूलस्य दमनं. —^f) D₆ M₂ तम (M₂ दा) भ्युत्तिष्ठते बुधः; G₄ कुमारं दस्युहंतमम्.

44 ^a) D_n G₃ ततः; T₃ om. (for तदा). D₂ उद्वाहयामास तदा. —^b) M₃ पुत्रकम् (for पुत्रिका). —^c) B₃ G₅ पुत्रं; G₁ पुत्रो (for [अ]पत्यं). K₂. 4 Ñ V₁. 3 B₁. 2 (marg.) D₁₋₄ T₃. 4 महातेजा; G₂₋₄ M₁₋₃ राज (for राजो). V₂ ततस्तस्य महातेजा; T₂ तस्याः पुत्रो महाराज. —^d) Ś₁ इडः; K₁ D₄ ऐडः; T₂ G₁. 2. 4 M ऐडः; T₃. 4 ऐशः; G₅ इडः (for ऐलः). —^e) Ś₁ उर्वश्या जज्ञिरे पुत्रास. —^f) Ś₁ तस्य सप्त; K₄ सप्त पुत्रान्; Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁₋₄ सप्त पुत्रा (by transp.); V₂ पुत्रास्तस्य. T₄ सप्त पुत्रा महाबलाः.

45 ^a) G₂ partly damaged. D₆ धृषितस् (for धर्षितस्). D₁ सोमो; G₃. 5 तस्य (for तत्र). —^b) K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 V B₂ D_n D_{s1} (marg.) D₂₋₅ सोमो वै; K₃ corrupt; Ñ₁ अवशो; D₆ M₁₋₃ त्वं; T₁. 2 G ह्यं (for विं). M₄ ह्यवशो राजयक्ष्मणः. —^c) K₂ B₃ D_s स (for तु). — K₃ om. 45^c-46^b. —^e) G₃ M₁ शरणं च (for णाय). Ś₁ D₂ [ए]व (for [अ]थ). K₁ V₃ D_n D₅ जगाम शरणाथय; M₂. 3 म पितरं सोऽथ. —^f) M₂. 3 शरण्यं (M₃ णं) (for पितरं). K₁ सः; K₂ D_s तु; M₂ ह (for च).

46 K₃ om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). —^a) Ś₁ corrupt; D_{n1} T₁ तत्पापः; D₆ T₂ G तापोपः; M₁₋₃ [आ]मयस्य (for तत्पापः). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 2 D_n D_s D₁. 4 G₄ महातपाः (for यशाः). —^c) K₃ Ñ₂ स राजा; M₃ रराज (for स राज). K₂ D₁ (marg. as in text) युक्तः (for मुक्तः). —^d) Ś₁ K₁. 3 V₂. 3 B₁ D₁ T₃. 4 G₃ M₁. 2

सर्वतः (for शः).

47 ^a) K₁. 3 G₅ एवं (for एतत्). Ś₁ K₁. 3 V₃ D_n D_s वै (for ते). —^b) D_{n1} om. कीर्तितं. K₂ D₅ M₁₋₃ वर्धन (for नम्). G₃. 5 कीर्तितं यशवर्धन. — Ś₁ om. 47^c-48^b. —^c) D₂ T₂ G₁ वंशस्तस्य; G₂. 4. 5 M₄ वंशं तस्य (for वंशमस्य). D₃ वंशं सोमस्य वै राजन्. —^d) D₂ कीर्त्यमानो (for मानम्). K₁. 3 G₃ च मे; D₂. 6 T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M₄ मया; M₁₋₃ अथो (for अतः). B₃ परं (for शृणु).

48 Ś₁ om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). —^a) K₄ वंशम्; M₃ वीर्यम् (for धन्यम्). K₁. 3 D_n D₅ धन्यमारोग्यमायुष्यं. —^b) M₁₋₃ सर्वार्थः (for संकल्पः). K₁. 4 V₃ D_{n2} D₁. 3-6 T₁. 2. 4 G₁₋₃. 5 M₄ साधनम् (for कम्). K₃ D_{n1} प्रजाः संकल्पसाधनम्; T₃ पुण्यं सर्वार्थसाधनम्; G₄ पुण्यं संकीर्तिवर्धनम्. —^c) B₁ D₁. 2 [ए]वं; M₁₋₃ [इ]दं (for [ए]व). — After 48^c, D₆ T₁. 2 G ins. :

319*

नरो विगतकल्मषः ।

श्रद्धधानः प्रसन्नात्मा.

—^d) All Mss. (except Ś₁ M₁₋₃) पापेभ्यो वि- (K₃ D_s भ्यो वै; T₁. 4 G₅ भ्योऽपि) (for सर्वपापैः).

COLOPHON. Mention of the Epic : K₃ D_n D_{s2} D₅. — Mention of Khila : Ś₁ K₃. 4 V B D_n D_s D₁. 2. 4. 6. — Sub-parvan : D₅ पारिजात. — Adhy. name : K₃. 4 Ñ V B D (except D_n D₅) T₁. 2 G सोमोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 22; K₃ D_s. 4 24; Ñ₃ D₁ T₁. 2 G M 23; V B₁. 2 D_n D_{s2} 25; D₆ T₃. 4 26. — Śloka no. : K₁ D_{n1} D_{s2} 51; D₂ 59; D₃ 52; D₄ 50.

21. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

२१

C 1363
B 1. 26. 1
P 1. 26. 1

वैशंपायन उवाच ।

बुधस्य तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरुरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १
ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ।
आहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च दिवो महीम् ॥ २
सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैथुनः ।
अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाप्रतिमः सदा ॥ ३
तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४

तया सहावसद्राजा दश वर्षाणि पञ्च च ।
पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारत ॥ ५
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ।
अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६
उत्तरान्स कुरुन्प्राप्य मनोरथफलद्रुमान् ।
गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ७
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।
उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।

21

1 °) G₂ च (for तु). — °) K₄ तु (for च).

2 Before 2nd, K₃ ins. पुरुरवा उवाच. — °) K₃ आदत्ता (for आहर्ता). D₃ आहर्ता राजसूयस्य; M₂ र्ता वाजिमेधस्य. — °) Ś₁ om.; K₂. 4 तु (for च). Ś₁ महामनाः; K N₂. 3 V B Dn Ds D₁₋₅ T₁. 3. 4 G₃₋₅ M₄ महीपतिः (G₄ ते); D₆ G₂ ददौ महीम्; T₂ G₁ [अ]दद (G₁ दा) न्महीम् (for दिवो महीम्).

3 °) Ś₁ पुण्यरतिः; K₂ गतिः (for मतिः). — °) N₁ B Ds सम्यक्; D₃ कामं; D₆ T₁ G₂ M₄ सौम्यः; T₂ G₁ सभ्यः (for काम्यः). D₂ संभृतः; T₂ संयतः (for संवृतः). — °) T₄ वरिष्ठस् (for अतीव). — °) N₃ V B₁. 2 (marg. as in text). 3 Dn D₂ T₄ G₁₋₃. 5 तदा; D₆ T₂. 3 G₄ तथा (for सदा). T₁ यशसा प्रशमस्तया; M₁₋₃ तस्य चाप्रतिमं यशः.

4 °) D₁ ब्रह्मवेदिनं (for वादिनं). K₂ V₂ B₂ (marg.). 3 Ds D₆ शान्तं; D₄ T₂ कान्तं; T₃. 4 दान्तं (for क्षान्तं). — °) Ś₁ विक्रमम् (for वादिनम्). D₅ धर्मसत्यस्य वादिनम्. — °) K₄ याचयामास; M₁₋₃ कामया (for वरया). — °) M₃ कामं (for मानं). T₁. 2 G M मनस्विनी; T₄ यशस्विनम् (for स्विनी). D₆ हित्वा चान्यं मनस्विनी.

5 °) B₁ corrupt. D₂ [अ]रमद् (for [अ]वसद्). — °) N₃ V₁. 3 D₃ सप्त (for पञ्च). G₃ G (ed.) वर्षाणि दश पञ्च च. — °) V₂ द्विपञ्चषट् (hypermetric); G₄ षट् पञ्च (by transp.); M₁₋₃ षट् षट् च.

6 °) T₂ वसंशः; M₁ ततश्च (for वने). D₂ तस्य (for रम्ये). G₁ वसंश्चैत्ररथं रम्यं. — °) K₄ V₂ तदा (for तथा). Ś₁ K₁ वने (for तटे). D₆ T₁. 2 G M तथा (T₂ G तदा;

M₁. 3 चित्रे). मन्दाकिनीमनु. — °) Ds₁ अलकायां च (hypermetric); some Mss. अलकायां. — °) D₅ तथा वै नन्दनोत्तमे; D₆ T₂ G₁₋₃. 5 M₄ नन्दनोपवनोत्तमे.

7 °) N₁ om. कुरुन्. Ś₁ गत्वा; D₅ चाथ (for प्राप्य). — °) T₂ मनोरमः; T₄ M₂ हर- (for रथ-). M₄ पथ- (for फल-). Ś₁ मनोरमफलाङ्कुरान्. — °) N₁ om.; N₂ V₁ पादे च (for पादेषु). — °) Ś₁ K₁. 3 मेरुशृङ्गे (for शृङ्गे). N₃ V₁. 2 M₁. 2 तथोत्तमे; D₆ T₁. 2 G M₄ नगोत्तमे (for तथोत्तरे).

8 °) K₄ पुष्पेषु (for मुख्येषु). — °) M₂. 3 सः (for च). — °) T₁ G₃. 5 च परया (for परमया).

9 N (except Ś₁ N₁) T G M₄ repeat 9 after App. I (No. 6, line 73). K₄ (third time) reads 9^{ab} after 320*. — °) K₁. 3. 4 V₁ D₁. 2. 4-6 T₁. 2 G M₄ (all second time) अभिष्टुतः; K₂ (both times). 4 (first time) शुभे; D₁ (first time) अनुष्टुते; D₂ (first time) अभिष्टुते; D₄ (first time) अधिष्ठिते (for अभिष्टुते). M₁₋₃ महर्षिचरिते शुभे. — °) Ś₁ K₄ D₁. 5 (last three first time) राज्यं च; K₄ (second time) T₃ (first time) स राज्यं (by transp.). — T₁. 2. 4 G₁₋₃. 5 (all first time) ins. after 9: K N₂. 3 V B D T₃ G₄ M₄ after the second occurrence of 9: T₁. 2. 4 G₁₋₃. 5 (all second time) after the second occurrence of 9:

320* उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशः ।

[T₁. 2. 4 G₁₋₃. 5 (all first time) गङ्गाया उत्तरे कूले (for °).]
— K₄ cont. ;

321* एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।

आयुवंशः]

हरिवंशपर्व

[21. 15

राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९
 तस्य पुत्रा बभूवुस्ते षडिन्द्रोपमतेजसः ।
 दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः ।
 दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ १०
 आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।
 नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् ।
 दम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ११
 रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै ।

राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ १२
 यत्र देवासुरे युद्धे समुपोढे सुदारुणे ।
 देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाबुवन् ॥ १३
 आवयोर्भगवन्युद्धे विजेता को भविष्यति ।
 ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामहे वचः ॥ १४
 ब्रह्मोवाच ।

येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः ।

योत्स्यते ते विजेष्यन्ति त्रील्लोकान्नात्र संशयः ॥ १५

C 1489
B I. 28. 6
P I. 28. 6

देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥
 पुरुरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
 अभिना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥
 [Cf. Bhāgavata P., 9. 14. 48-49.]

10 B₃ om. 10. — ^a) Ś1 हि (for ते). D₂ बभूवुस्तस्य
 ते पुत्राः. — ^b) K₂₋₄ Ñ V B_{1.2} Dn Ds D₂₋₆ S सप्त
 (Dn₁ सर्वे) देवसुतोपमाः. — K₃ om. 10^{cd}. T₁ G₄ read
 10^{cd} after 322*. — ^c) Ñ₁ damaged. D₃ महाभागा (for
 'त्मान). T_{3.4} गन्धर्वलोके दिविजा. — ^d) Ś1 ह्यायुर्; Ñ₁
 damaged (for आयुर्). K₁ उदावसुः (for अमा^o). — K₂
 Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn₂ Ds D₃₋₆ T G_{1-3.5} M₄ ins. after
 10^{cd}: G₄ after 10^{ef}:

322* विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ।

[D₄ च शतायुश्च (for [ए]व धर्मात्मा). Ñ₂ अश्वायुश्चापि
 धर्मात्मा; Ds₂ विश्वावसुश्च ध^o (for ^a). — D₄ om. 322^{ab}.
 D₃ G₂ तथापराः; T₂ G₁ तदापरः (for तथा^o).]

— D₄ om. 10^e. D₅ om. 10^{ef}. — ^e) K₂ Ñ_{2.3} बलायुश्च;
 G (ed.) शता^o (for वना^o). Ś₁ गृहायुश्च धनायुश्च. — ^f)
 D₄ दृढायुश्च; G (ed.) वना^o (for शता^o). — K_{2.4} Ñ_{2.3} V B
 (B₃ after 320*) D T G M₄ G (ed.) ins. a passage
 given in App. I (No. 6) after 10; K₁ after 22. 1^{ab};
 K₃ after adhy. 21. While K₁ reads lines 1-2 of App.
 I (No. 6) after 10, repeating them in their proper
 place. G (ed.) cont. App. I (No. 6A) and K_{2.4} Ñ_{2.3}
 V B D T G M₄ cont. App. I (No. 6B) after
 App. I (No. 6).

11 Before 11, K_{1.4} Ñ_{2.3} V B D T G ins. वैशं-
 पायन उवाच. K₂ om. 11^a-22^c. K₁ repeats 11 after the
 first occurrence of 22. 1^{ab}; K₃ repeats it after App.
 I (No. 7). — ^a) B_{2.3} Ds च ते पञ्च; D₃ महावीर्याः
 (for तथा पञ्च). — ^b) Ñ₃ D₄ T_{3.4} महाबलाः (for महा-
 रथाः). Ś₁ सर्वे धीरा महौजसः; K_{1.3} (both first time)

सर्वे वीरपराक्रमाः; D₃ पञ्च सर्वे महारथाः. — After 11^b, all
 Mss. (except Ś₁ Ñ₁ M₁₋₃; K₂ om.) ins.:

323* स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृप ।

[Dn स्वर्भानोस् (for 'नु-). M₄ स्वर्भानोश्च सुतायां च (for
^a). V₃ B_{2.3} D₃ नृपाः (for नृप).]

— ^c) K₃ (both times) D₁ नहुषः (for नहुषः). — ^d)
 D₃ क्षत्रवृद्धस (for वृद्धशर्मा). — B₁ om. 11^e-13^d. — ^e)
 K_{1.3} (both both times). Ñ₁ B_{2.3} Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4}
 G_{3.4} रम्भो; T₂ अम्भो; G₁ अंहो; M₁₋₃ डम्भो; M₂ (inf.
 lin.) डिम्भो (for दम्भो). Ñ₁ अनेयश्च; D₂ वनेयुश्च (for
 अनेनाश्च). T₁ रम्भोरजिनेनाश्च (sic). — After the first
 occurrence of 11, K₁ ins. App. I (No. 7) followed by
 22. 1^{ab}; K₃ ins. App. I (No. 7).

12 K₂ B₁ om. 12 (cf. v. l. 11). Ñ₁ partly damaged.
 — ^a) G₂ पञ्च (for पुत्र). M_{1.2} सहस्राणि (for श-
 तानीह). — ^c) K₄ V₂ D₄ राजेया इति विख्याताः. — ^d) Ñ₃
 (marg.) V₁ Ds₁ (sup. lin. as in text). s₂ पुत्रम्; T_{3.4}
 जातम् (for क्षत्रम्). D₁ T₂ G_{1.2} M₄ प्रभावहम् (for भया^o).
 V₂ क्षत्रियांशाः प्रकम्पनाः.

13 K₃ B₁ om. 13 (cf. v. l. 11). M₄ om. 13^{ab}. — ^a)
 T₁ G_{3.4} तत्र (for यत्र). — ^b) K_{1.4} Ñ_{1.3} V B₂ D₁₋₅
 T_{1.3.4} G_{3.4} समुत्पन्ने; D₆ T₂ G_{1.2.5} समूढे च (for समु-
 पोढे). — ^c) T₂ देवा वै च; G_{3.5} देवताश्च (for देवाश्चैव).
 M_{2.3} देवाश्च दानवाश्चैव; M₄ यत्त देवासुराश्चैव.

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 11). — ^b) K₄ Ñ V B Ds
 D₁₋₅ T_{3.4} को विजेता (by transp.). — ^c) K₁ Dn T₂ G₁
 -देवेश; K₃ T₁ भूतेषु (for 'श). — ^d) D₂ ज्ञातुम् (for श्रोतुम्).
 K₃ Ñ V B_{1.2} Dn₁ Ds D₁₋₆ T G_{1.3.4} इच्छामि ते; Dn₂
 G_{2.5} M₂₋₄ म ते (for 'महे). D₃ तव; M₄ वयं (for वचः).

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 11). T₃ om. the ref. — ^a)
 D₁ T₂ G₁ अर्थे तु (D₁ च) (for अर्थाय). T₃ येषामर्थे
 रजिरयं. — Ñ₁ damaged for 15^{ab}. — ^b) T₂ सत्यायुचः (for

21. 16]

यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः ।
 यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ १६
 ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये ।
 अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृष्णाना भरतर्षभ ॥ १७
 स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ।
 राजा परमतेजस्वी सोमवंशविर्वर्धनः ॥ १८
 ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं दैतेयदानवाः ।

आत्ता°). M2.3 युधि (for प्रभुः) D3 रजिश्चात्तायुधो भवेत्;
 T3 दीर्घायुरमितप्रभुः. — °) K3 स जेयति; D5 जयिष्यन्ति;
 G1 विजिं (for विजे°).

16 K2 om. 16 (cf. v. l. 11). — °) T4 चैव (for
 तत्र). — °) T3 om. (hapl.) from तत्र up to चैव (in °).
 S1 N1 यत्र (for तत्र). N1 ततो (for यतो). — °) K4 ततो
 धर्मो; N2.3 V1.2 D1-4 T3.4 तत्र धर्मो (by transp.). V3
 ततो धर्मस्ततो जयः.

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 11). Before 17, D6 T1.2
 G1-3 M4 ins. वैशंपायन उवाच. — °) Dn Ds2 D2.6 T2.4
 G1.2.5 M1-3 देवा (for देव-). — °) D6 M3 उक्ते (for
 उक्ता). D6 T1.2 G2.3.5 M रजिं (for रजेर्). — °) S1
 अत्ययुर् (for अभ्य°). — °) S1 शृण्वाना (for वृ°). N1 V1
 Dn T1 G3.4 वृष्णाना भरतर्षभम्; N2 V2.3 B Ds T3 ना तं
 नरर्षभम्; T4 ना तं नरोत्तमम्.

18 K2 om. 18 (cf. v. l. 11). — °) S1 सभयः; N1
 प्रभया (for प्रभायां). D6 S (except T3.4) प्रभायामुदप-
 द्यत. — °) S1 रजिः (for राजा). — °) K4 D1.4 -प्रवर्धनः
 (for -वि°).

19 K2 om. 19 (cf. v. l. 11). — °) K1.3 ते तुष्ट-;
 G4 प्रहृष्ट- (for ते हृ°). — °) K1.3.4 Dn D4 देवाश्च;
 D2 दैवत-; D3 T1.3.4 G4 वै देव-; D6 T2 G1-3.5 M4
 ते देव- (for दैतेय-). B Ds D5 -देवताः (for -दानवाः).
 — After 19^{ab}, T3 ins. 325*. T3 om. 19°-20°. — °)
 K1 D1 G2 अस्य जयाय (for अस्मज्). K4 ऊचुर्जयाय त्वं
 राजन्. — °) D6 T2 G3.5 शर- (for वर-). — After 19,
 K1.3.4 N2.3 V B D T1.2.4 G M4 ins.:

324* अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः ।

स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥

[Before line 1, K1 ins. रजिस्त्वाच. — (L. 1) T2 G3.5
 योद्धुं; G1 योधान् (for तयोर्). — (L. 2) N3 V1.2 B1 Ds
 अर्थज्ञः; M4 सत्विजः (for स्वार्थज्ञः). D4 आदिश्य (for उद्दिश्य).]

20 K2 om. 20 (cf. v. l. 11). T3 om. 20 (cf. v. l. 19).

ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकामुकम् ॥ १९

रजिस्त्वाच ।

यदि देवगणान्सर्वाञ्जित्वा शक्रपुरोगमान् ।

इन्द्रो भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ २०

दानवा ऊचुः ।

अस्माकमिन्द्रः प्रहादो यस्तार्थे विजयामहे ॥ २१

अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा देवचोदितः ।

D1 repeats 20 after line 4 of 325*. K1.3.4 D1-4 om.
 the ref. — °) K4 N2.3 V B D (D1 (first time). 2-6
 T1.2.4 G M4 दैत्य- (for देव-). S1 G4 M2.3 जित्वा (for
 सर्वाञ्). — °) S1 M2.3 सर्वाञ् (for जित्वा). N1 Dn T2
 G1.5 -पुरोगमाः (for °मान्). K4 N2.3 V B Ds D1 (first
 time). 2-5 T4 G3 M4 जित्वा वीर्येण वासव (D1 °वम्; D3-5
 T4 M4 °वः); T1 जित्वा वीर्येण मानवः; G4 वीर्येणाहं च
 वासव. — °) G2 भवेयं (for भवामि). N2 वीर्येण; D5
 देवानां; Cal. ed. धर्मेण (for °ण). — °) N1 यास्यामि (for
 योत्स्यामि). S1 K1.3 संगरे (for संयुगे). M1-3 ततो यास्यामि
 संगरम्. — K1.3.4 N2.3 V B D T1.2.4 G M4 ins. after
 20: T3 after 19^{ab}:

325* देवाः प्रथमतो भूयः प्रतीयुर्दृष्टमानसाः ।

एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥

श्रुत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ।

पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥

दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ।

प्रत्यूचुस्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥

[T3 om. line 1. — (L. 1) G4 भूप (for भूयः). K1.2
 V2 Dn D5 T1.4 G4.5 प्रत्यूचुर्; D1 प्रतीता; G3 M4 प्रीतिसं-
 (for प्रतीयुर्). — Before line 2, G2 ins. वैशंपायन उवाच.
 — (L. 2) K1.3 Ds1 D4 कामं (for कामः). N3 (marg.)
 संपद्यते; B3 कल्पयतां (for संपद्यतां). K4 D1-3 कामं संपद्य-
 (D3 °त्स्यते तव (for °). — (L. 3) G3 देव- (for सुर-).
 N2 D1.4 T2 G1 M4 तथा (for तदा). — (L. 4) K1.3.4
 Dn D4 -मुख्यांश्च; N2 V3 T4 G4 °स्तान्; D1 -मुख्यं तु;
 D2 T1 -मुख्यानां (for -मुख्यांस्तु). — After line 4, D1
 repeats 20, followed by वैशंपायन उवाच. — (L. 5)
 B1.2 Dn Ds1 T1.3.4 G4 [अ]व-; B3 [अ]धि- (for [अ]नु-).
 — (L. 6) K3 D4.5 G4 M4 प्रत्यूचुस्ते; D1 उवाच च; G1
 corrupt (for प्रत्यूचुस्तं).]

21 K2 om. 21 (cf. v. l. 11). S1 दैत्या; K4 N2.3 V
 B Ds2 D1-8 T3.4 G4.5 om.; M2 असुरा (for दानवा).
 — °) Some Mss. प्रहादो (for प्रहादो).

आयुवंशः]

हरिवंशपर्व

[21. 31

भविष्यसीन्द्रो जित्वैव देवैरुक्तः स पार्थिवः ।
 जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिना ॥ २२
 स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ।
 निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ २३
 ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः ।
 रजिपुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २४
 इन्द्रोऽसि तात भूतानां सर्वेषां नात्र संशयः ।
 यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि कर्मभिः ॥ २५
 स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ।
 तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् ॥ २६

तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ ।
 दायादमिन्द्रादाजहुराचारात्तनया रजेः ॥ २७
 तानि पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ।
 समाक्रामन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २८
 ततो बहुतिथे काले समतीते महाबलः ।
 हतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हतभागो बृहस्पतिम् ॥ २९
 बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ।
 ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाप्यायितः सदा ॥ ३०
 ब्रह्मन्कृशोऽहं विमना हतराज्यो हताशनः ।
 हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः कृतो विभो ॥ ३१

C 1501
B I, 28, 26
P I, 28, 26

22 K₂ om. 22^{abc} (cf. v. l. 11). Before 22, K₄ ins. देवा ऊचुः. — ^a) K₁ Ñ₂ V_{2, 3} D₁₋₄ T₄ तस्मिंस् (for अ°). S₁ K₁ T_{2, 3} समयो; V₂ D₅₁ D₃ M₃ समरे (for ये°). — ^b) T₁ partly damaged. K_{1, 4} Ñ₂ V_{1, 3} D₂₋₅ त्वमिन्द्रोऽनन्तरं त (D₂ रस्त) तः; Ñ₃ V₂ B D₅ D₆ T₂ G_{1-3, 5} M₄ तिष्ठेया राजसत्तमः; D₁ था दैवनोदितः. — After 22^{ab}, Ñ_{2, 3} V_{2, 3} B D₅ D_{2, 4, 6} T₂₋₄ G_{1-3, 5} M₄ ins.:

326* स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ।

[Before the above, G₂ ins. वैशंपायनः. Ñ₃ (marg. as above) [अ]तिदेशितः; V₃ D_{2, 4, 6} [अ]भिचो (D₆ पि नो) दितः; G₃ [अ]थ चोदितः (for [अ]भिचो°).]

— V₁ om. 22°-24°. — ^c) V₃ B D_n D₅ T₁ G₃₋₅ M₁₋₃ [ए]वं (for [ए]व). — K₂ reads 22^d-31^d on marg. — ^d) N (except S₁ D₃; V₁ om.) T_{1, 3, 4} G_{2, 4} M₄ तु; M₁₋₃ च (for स). — ^e) D_{1, 5, 6} T_{1, 2, 4} G M₄ अवध्यान् (for ये वध्या). K_{1, 3, 4} Ñ V_{2, 3} B D_n D₅ D_{3, 4} T_{1, 3, 4} G_{2, 3, 4} M₂ -पाणिनः (for -पाणिना).

23 V₁ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) Ñ₁ विप्रनष्टो; D_{2, 4} वै प्रनष्टां (for विप्र°). — ^b) D₆ M_{2, 3} श्रियं धर्मपरो वशी. — ^c) M₁₋₃ निजित्य (for निहत्य). — ^d) T_{3, 4} तदा (for प्रभुः).

24 V₁ om. 24 (cf. v. l. 22). M₂ om. 24^{ab}. — ^a) D₂ ततो रजिर्महावीर्यो. — ^b) D₂ सह देवैः (by transp.). S₁ शतक्रतुम्. — ^c) B_{2, 3} D₅ D₆ T_{1, 3} G₃ रजेः; G₂ राज- (for रजि-).

25 ^a) M₂ हि (for ऽसि). Ñ₁ V₂ B D₅ T₁ देवानां; Ñ₂ सर्वेषां (for भूतानां). Ñ₃ V_{1, 3} D_{2, 3, 5} T₄ त्वमेवेन्द्रोऽसि देवा (D_{2, 3, 5} T₄ भूता)नां; T₃ कस्त्वमिन्द्रोऽसि

भूतानां. — ^d) B₃ T_{3, 4} यास्यति (T₄ सि); D₄ प्राप्स्यामि (for यास्यामि). G₄ कर्मणः (for भिः).

26 ^a) K_{1, 3} B D_n G₃ शतक्रतुः; T₃ शक्रस्य तु (for स तु शक्र-). — ^b) T₁ चिन्तितस् (for वञ्चि°). G₁ स्तेह- (for तेन). — ^c) Ñ_{2, 3} V_{1, 3} B₁ D₅ D₆ T₂ G_{1, 2, 5} M₄ एवेति (by transp.). — ^d) M₂ शतक्रतुः (for तुम्).

27 ^a) T₁ च (for तु). — ^b) B₃ T₂ G₁ महीपते (for पतौ). — ^c) D_{n2} दायादम् (for द्यम्). T₄ दायं सर्वं समा-जहुर. — ^d) Ñ₁ दायादात्; D₄ ते राज्यं; T₂ G₁ अचिरात्; G₂ राजानस् (for आचारात्).

28 ^a) Ñ₂ V B_{2, 3} D_n D₅ T_{1, 3, 4} G_{3, 4} पञ्च (for तानि). M₁ (sup. lin. as in text). 2. 3 तत्तु पुत्रशतं त M₁ त्वस्य. — ^b) T₄ दिव्यं (for तद्वै). — ^c) T₂₋₄ G_{1, 3} वसुधां (for बहुधा). S₁ K₄ Ñ₂ V₂ D_{n2} D₅ T₁ G₄ समा-क्रमन्त वसुधां (S₁ Ñ₂ V₂ D_{n2} बहुधा); Ñ₃ V₁ B₁ D₅₂ °क्रामंस्तु बहुधा; B_{2, 3} D₅₁ °क्रामंस्तु वसुधा (sic); G₂ °मनन्त बहुधा; M₁₋₃ °क्रामन्सुब (M₂ °न्त ब)हुशः.

29 ^c) B₁ D_{2, 5} हतराज्ये; D₄ °राष्ट्रो (for °राज्यो). Ñ₁ ऽभवच्च; M_{2, 3} ऽभ्ययाच्च (for ऽब्रवीच्च). — ^d) S₁ V₃ G₅ M_{2, 3} हतभोगो; K₃ °राज्यो; Ñ₂ °भाग्यो; D₂ °रागो; D₆ T₂ G_{1, 2} M₄ °लोको (for °भागो).

30 Before 30, K Ñ_{2, 3} V B D_n D₅ D_{1-4, 6} T_{3, 4} G₄ ins. इन्द्रः; M₁₋₃ शक्रः. — ^a) S₁ त्वं; K₃ D_{1, 6} तु; B₃ मे; D₃ वा (for वै). — ^c) D₆ तुल्येयं; T₁ तिष्ठे च; T₂ G₁ शिष्यस्ते; G₂ चर्येयं (for तिष्ठेयं). — ^d) T₂ corrupt. M₁₋₃ तव (for सदा).

31 ^a) D_n D₅ भगवन् (hypermetric) (for ब्रह्मन्). G₁ कृतो (for कृशो). — ^b) Ñ₂ B_{1, 3} D₆ T_{2, 3} G₃ M₁₋₃

21. 32]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1502
B 1. 28. 27
P 1. 28. 27

बृहस्पतिरुवाच ।

यद्येवं चोदितः शक्र त्वया स्यां पूर्वमेव हि ।
नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्तव्यं मयानघ ॥ ३२
प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न संशयः ।
यथा भागं च राज्यं च नचिरात्प्रतिलप्स्यसे ।
तथा तात करिष्यामि मा ते भूद्विक्रयं मनः ॥ ३३

हतासनः (for 'शनः). — °) Ś1 K2 Ñ1.2 V Dn2 Ds1
D4.6 T2.4 G1.4.5 M1.4 हतौजा; M2.3 हतस्त्रो (for
हतौजा). — °) Ś1 B3 D3 रजेः (for रजि). K V B D
(except Dn) T G M4 प्रभो (for विभो).

32 °) T1 G4 अस्याहं; T2 G1.2 M1-3 यद्यहं; G5
अद्याहं (for यद्येवं). K1 T1 बोधितः; K2.4 नोदितः; Ñ3
(marg. as in text) देशितः (for चोदितः). — °) M1-3 ह
(for हि). — T3 om. 32°d. — °) Ñ3 D2 T1 नाभविष्यं;
M2.3 अभविष्यं (for नाभविष्यत्). Ñ1 B Ds प्रियार्थं ते
(Ds1 वै) (for त्वत्प्रियार्थम्). T2.4 नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थं वै (T4
च) (hypermetric). — °) D4 मत्कर्तव्यं; T2 G1 कर्तव्यं
यन् (for अकर्तव्यं). Ś1 K1.3 Ñ2 V B Dn Ds D2.3.5 G3
M4 ममानघ; K4 मया न च (for मयानघ). M1-3 कर्म कर्तुं
तदानघ.

33 °) Dn देवेश (for देवेन्द्र). — Ds reads 33°def on
marg. — °) D6 T2 G1-3.5 M1-3 भोगांश्च; T1 G4 भागांश्च;
M4 भोगं (for भागं). — °) Ñ3 V1 लप्स्यसि; V2 पाद्यसे;
V3 लिप्स्यते; B2 D2 लप्स्यते; D4 लभ्यसे; T2 G3.5 पत्स्यसे
(for लप्स्यसे). T4 नचिरात्प्राप्यसेऽनघ. — °) Ś1 यथा तथा;
D3 तथा तथा (for तथा तात). — °) Ś1 K1.3 Ñ Dn D1.5
भूते (by transp.). M1-3 मा ते भूद्विक्रवा मतिः.

34 °) D2 [आ]द्यं (for [अ]स्य). — °) T2 G1.5 तेजसां
(for 'सो). K2 वर्धने (for 'नं). D6 G1.3.5 तथा; T3
ततः (for तदा). — °) K2 Ñ V1.2 B D2-5 T1.3.4 G3
द्विजः; K4 V3 Ds D1.6 G5 M4 बुद्धि- (for ऋषि-). T2 G1.
2.4 M1.3 अकरोद्बुद्धिसंमतः (G2 तम्); M2 'दुद्धिसंमितः.
— After 34, all Mss. (except Ś1 Ñ1 M1-3) G (ed.) ins.:

327* नास्ति वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ।
परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोनुगम् ।
न हि धर्मप्रधानानां रोचते वै कथान्तरे ॥
ते तद्बृहस्पतिकृतं शास्त्रं श्रुत्वाल्पचेतसः ।
पूर्वोक्तधर्मशास्त्राणामभवन्नेषिणः सदा ॥ [5]
प्रचक्रुर्न्यायरहितं तन्मतं बहु मेतिरे ।
तेनाधर्मेण ते पापाः सर्व एव क्षयं गताः ॥
त्रैलोक्यराज्यं शक्रस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च ।

ततः कर्म चकारास्य तेजसो वर्धनं तदा ।

तेषां च बुद्धिसंमोहमकरोदपिसत्तमः ॥ ३४

ते तदा स्म सुसंमूढा रागोन्मत्ता विधर्मिणः ।

ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५

ततो लेभे सुरैश्चर्यमिन्द्रः स्थानं तथोत्तमम् ।

हत्वा रजिसुतान्सर्वान्क्रामक्रोधपरायणान् ॥ ३६

बृहस्पतिप्रसादाद्धि परां निर्वृतिमभ्यगात् ॥

[(L. 1) K2 वादानु-; K4 Ñ2.3 V D1 वेदार्थ-; T2 G1.5
वादार्ह- (for 'र्थ-). G (ed.) नास्ति वादाय शास्त्राणि (for °).
D5 वृद्ध- (for धर्म-). — (L. 2) V2 B Ds D6 T2 G1-3.5 M4
अपरं (for परमं). K1 त्वर्थ-; D6 कर्म- (for तर्क-). — D6 om.
(hapl.) lines 2°-5°; B2 reads the same on marg. K2
समतीतं; Ñ2 असतां च (for असतां तन्). Ñ3 मनोनयम्; B1
मधम्; D2 ममानुगम्; T1.3.4 G2 मनोरमम्; G1 गतम्; G4
हरम् (for 'नुगम्). — (L. 3) Ds प्रधानं हि; T2 G1.3.5
प्रधानश्च (for 'नानां). K1 B3 Dn तत् (for वै). K1 कथंचन;
K2 तथान्तरे; D2.4 कथान्तरम् (for 'न्तरे). K3 सेवते तत्कथंचन;
K4 रोचते तत्कथान्तरम् (for °). — (L. 4) K1 Ñ2.3 (marg.)
V3 B3 Ds T4 एतद्; K3 ते च तं (hypermetric); V1 तत् तद्
(hypermetric); D1 ते तत् (hypermetric); D3 ते वै (for
ते तद्). K4 तद्बृहस्पतिकृतं शास्त्रं (hypermetric); M4 बृहस्पति-
कृतं शास्त्रं (for °). K2 श्रुत्वा तत्र; D5 शास्त्रं कृत्वा; M4 ते
तच्छ्रुत्वा (for शास्त्रं श्रुत्वा). V3 B1 T4 तेजसः; T3 मेधसः; G5
चेतसा (for 'सः). K4 श्रुत्वा ते चाल्पचेतसः (for °). — (L.
5) B1 पुरोक्त- (for पूर्वोक्त-). D2 T4 G1.5 M4 तदा; T2 तथा
(for सदा). — (L. 6) V3 Dn Ds2 D1.2.5 T3 G4 प्रव-
क्तुर् (for प्रचक्रुर्). V3 रचितं (for -रहितं). K2 उन्मतं; Ñ3
(marg.) B1.3 Ds स्वमतं (for तन्मतं). — After line 6,
D6 reads 35. — (L. 8) D3 ऽपि (for तु). K1 (inf.
lin.) 2 Dn2 T2 G1.3 प्राप (for प्राप्य). T2 G1 सः (for च).
— D6 om. line 9. — (L. 9) M4 बृहस्पतेः (for 'स्पति-).
G2 प्रभावाद् (for प्रसादाद्). K3 V2 B Dn Ds D1 T1.3.4
G4 वै; D3 च (for हि). K2 B1 Ds2 T1.3.4 अभ्ययात् (for
गात्).]

35 D6 reads 35 after line 6 of 327*. — °) B1
corrupt. D1 सदा (for तदा). K2.4 Ñ V B2.3 Dn Ds
D1-5 T2-4 G4 तु (for स्म). T3 वि- (for सु). — °) V2
रागोन्मूढा; Ds वेगोन्मत्ता (for रागो). — °) K1 (sup. lin.
as in text) धर्म- (for ब्रह्म-). T3.4 तु (for च).

36 °) K2 स्वर्गैश्वर्यम् (for सुरैः). D6 एवं पापाः स्वमै-
श्वर्यम्. — °) Ñ2.3 V1.3 T4 ऐन्द्रं (for इन्द्रः). K3 D2
सुरोत्तमम्; Dn सुरोत्तमः; D1 यथोत्तमम्; M4 यदुं (for

ययातिचरितम्]

हरिवंशपर्व

[22. 2

य इदं च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रतोः ।

शृणुयाद्धारयेद्वापि न स दौरात्म्यमामुयात् ॥ ३७

इति श्रीहरिवंशे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।

नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ।

यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्यातिरुद्धवः ।

यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् ॥ १

ककुत्स्थकन्यां गां नाम न लेभे स यतिस्तदा ।

तेनासौ मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ २

C 602
B 1. 30. 3
P 1. 30. 3तथो). — ^c) V₂ पूर्वान् (for सर्वान्). — K₃ om. 36^d.
— ^d) Ñ₂ V_{2.3} समन्वितान् (for परायणान्).37 ^a) Ñ₂ V₃ D₁ M₃ च्यवनं; T₁ चालनं (for च्यावनं).
Ñ₁ स्थानं (for स्थानात्). — ^b) Ñ_{2.3} V D₁₋₆ T G₁₋₄ M₄
प्रतिष्ठानं (for 'ष्टां च). — ^c) K₄ वाचयेद्; T₂ G_{1.3-5} श्रावं
(for धारं). — ^d) K₁ दौर्भाग्यम्; D₂ दौर्गत्यम् (for दौरा-
त्म्यम्). V₃ B₃ G_{2.3} न दौरात्म्यमामुयात्; T₃ स नरः श्रिय-
मामु. — After 37, K₄ ins. :328* रजेः पञ्च शतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ।
देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्हत्वेन्द्रायाददादिवम् ॥
इन्द्रस्तस्मै पुनर्हत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ।
आत्मानमर्पयामास प्रहादाचरिशङ्कितः ॥
पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः । [5]
गुरुणा हूयमानेऽमौ बलभित्तनयान्रजेः ।
अवधीक्ष्वंसितान्मार्गाञ्च कश्चिदवशेषितः ॥On the other hand, D₆ T_{1.2} G ins. after 37 :

329* अरोगश्च भवेत्तात यावज्जीवमकलमषः ।

[T₁ अरोगत्वं (for 'गश्च).]COLOPHON om. in Ñ₁ M₁₋₃. — Mention of the Epic :
K₃ Ds₂. — Mention of Khila : Ś₁ K_{1.3} Ñ₃ V_{2.3} B Dn₂
Ds₁ D_{1.2.4.6}. — Sub-parvan : D₃ पारिजात. — Adhy.
name : K_{2.4} Ñ_{2.3} V B_{1.2} Ds D₂₋₄ शक्रच्य (D₂ 'च्या)वन-
प्रतिष्ठानः (K₄ D₁ 'ष्टापनम्; Ñ₃ Ds 'ष्टा); K₃ इन्द्रप्रतिष्ठा; B₃
शक्रच्यावनम्; Dn आयुर्वंशानुकीर्तनम्; D₁ शक्रप्रतिष्ठापनम्;
D₅ शक्रप्रतिष्ठा; D₆ T_{1.2} G₁₋₄ रजिचरितम्. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Ś₁ 23; K₃ 25; Ñ₃ V₁ Ds₄
27; V_{2.3} B_{1.2} Dn Ds₂ 28; D₁ T_{1.2} G 26; D₆ T_{3.4}
29. — Śloka no. : K₁ 34; Dn D₄ 37; Ds₂ D₂ 38;
D₅ 36. — After the above, K_{2.4} Ñ_{2.3} V B D T G
M₄ ins. a passage given in App. I (No. 7); K_{1.3} ins.
it after the first occurrence of 21. 11. While after
adhy. 21, K₃ ins. App. I (No. 6) and (No. 6B).

22

K₄ Ñ₁ D_{2.3} om. the ref. K₁ (both times). 2. 3 Ñ_{2.3}
V B Dn Ds D_{4.5} T_{1.3} G_{3.4} ins. after the ref. : K₄
D_{1.3.6} T_{2.4} G_{1.2.5} M₄ after 1^{ab} :

330* उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ।

1 ^a) K₃ D₁ नहुषस्य (for नहु). K₃ च (for तु). Ñ₂
दायाद्याः (for 'दाः). — ^b) Ñ₁ महेन्द्रोपमतेजसः. — After
1^{ab}, K₁ ins. a passage given in App. I (No. 6). — ^c)
K_{1.4} शर्यातिर् (for संया). — ^d) Ś₁ K₃ Ñ₁ D₅ T₁ आय-
तिर्; T₂ G₁ अयातिर् (for आ). Ś₁ D₁ पाञ्चिरुद्धवः; K₁ D₆
M₂ यातिरुद्धवी (D₆ M₂ 'तः); K₂ काञ्चिको भवः; K₃ Dn
य (Dn या)तिरेव च; K₁ वियतिः कृतिः; Ñ₂ V_{2.3} B Ds D_{3.5}
पाञ्चिको भवः (Ñ₂ 'कोऽभवत्; D_{3.5} 'को बुधः); Ñ₃ (marg.)
V₁ पाञ्चिरुद्धः; D₂ पार्थिरुद्धवः; T₁ कलिरुद्धवः; T₂
corrupt; T_{3.4} जातिको (T₄ पातिरो) भवः; G_{1-3.5} अति-
रुद्धवः (for यातिरुद्धवः). — After 1^{cd}, K₄ ins. :

331* षडिमे नहुषस्यासन्निद्रियाणीव देहिनः ।

[= Bhāgavata P., 9. 18. 1^{cd}.]On the other hand, Dn M₄ G (ed.) ins. :

332* सुयातिः षष्ठस्तेषां वै ययातिः पार्थिवोऽभवत् ।

[Dn सुयातिः षष्ठस्तेषां; G (ed.) षष्ठः सुयातिस्तेषां वै (for
^a).]— T_{3.4} read 1^{ef} twice. — ^c) T₃ (both times) सुयातिः
षष्ठस्तेषां वै. — ^f) V₂ च (for तु). V_{2.3} परः (for परम्).2 ^a) D₅ काकुत्स्थ- (for क). T₁ G₃ नाम्ना; T₂ नाम्नी
(for नाम). — ^b) T_{2.3} G₃ लेभे स; M₂ लेभेस्थ (for न
लेभे). G_{1.5} M₄ सं- (for स). T₂ तथा; M₁ यदा (for तदा).
Ś₁ K_{1.2.4} Ñ₂ V B Ds लेभे परमधार्मिकः (Ñ₁ 'काम्); K₃
Dn लेभे धर्मभृतां वरः; T₁ स लेभे संमतस्तदा. — After 2^{ab},
K₄ ins. :

333* राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ।

यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥

22. 3]

C 1602
B I. 30. 4
P I. 30. 4

तेषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम् ।
 देवयानीमुशनसः सुतां भार्यामवाप ह ।
 शर्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः ॥ ३
 यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
 द्रुह्यं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ४
 तस्य शुक्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ।
 असङ्गं काञ्चनं दिव्यं दिव्यैः परमवाजिभिः ।
 युक्तं मनोजवैः शुभ्रैरेन भार्या समुद्रहत् ॥ ५
 स तेन रथमुख्येन षड्रात्रेणाजयन्महीम् ।

[= Bhāgavata P., 9. 18. 2.]

— °) Ś1 K Ñ1.2 V2 B1.2 Dn Ds D1.2.4-6 T4 G1.4
 यतिस्तु (for तेनासौ). Ñ3 V1 यतिस्तु योगमास्थाय; V3 B3
 यतिस्तु मोक्षमादाय; D3 यतिर्मोक्षं समास्थाय. — After 2,
 K4 ins.:

334* पितरि ध्वंसिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद्विजैः ।

प्रापितोऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥

[= Bhāgavata P., 9. 18. 3.]

3 °) Ś1 पञ्चालान् (for नानां). — °) T2 विधित्सुर; G4
 विजेता (for विजित्य). — °) K2 D6 अविन्दत; K3.4 V2
 B Dn Ds G2 M4 अवाप सः (for प ह). M1-3 सुतां कन्या-
 मवासवान्. — °) D1 कन्यां (for चैव).

4 °) K1.3 तुर्वसुं (for सुं). — °) K V B3 Ds2
 D1.2 G2 द्रुह्यं; T4 द्रुह्यं (for द्रुह्यं). V1 D3 [अ]णुं (for
 [अ]नुं). B1 वसुं चैव (for च पूरुं च). — °) K3 V2 B2.3 D1
 वार्षपर्वणी; V1 वर्षप (for वार्षप). Ś1 शर्मिष्ठायां व्यजायत.

5 K3 reads 5° on marg. — °) K2 Ñ2.3 V1.2 B
 Dn Ds D6 G4 तस्यै शक्रो; D3 (orig.) ब्रह्मा तस्य (for तस्य
 शुक्रो). T4 रथं चापि (for ददौ प्रीतो). — °) K4 रथं; T4
 ददौ (for रथं). K2 भासुरम् (for भास्वरं). — °) Ś1
 शुभाङ्गं; D1 निःसीमं; D5 आशुगं; T4 शताङ्गं; M3 असङ्गे; M4
 भासङ्गं (for अं). K4 असङ्गं काञ्चनैर्दिव्यैर्. — °) Ś1 शुभैः;
 K4 दिव्यं (for दिव्यैः). — °) D6 T1.2 G M4 दान्तैर् (for
 शुभ्रैर्). — °) K2 काव्यां; K4 Ñ1.2 V2 B2 Dn D3.6
 कार्यं (for भार्यां). K1.3 उवाह सः; D5 T2 G1.2.5 M उदा-
 वहत् (M3 न्) (for समुद्रं). V3 येन कार्यं बभूव ह; T1 G3.4
 येन चोर्वीमुदावहत्.

6 °) K1 corrupt; M1-3 विचित्रेण; some Mss. षड्रा-
 त्रेण (for त्रेण). Ś1 प्रसुः (for महीम्). — °) Ñ3 V3
 D3 युद्धं; T2 G1.3 अथ (for युधि). — °) K1 सदा; K3

ययातिर्युधि दुर्धर्षस्तथा देवान्सवासवान् ॥ ६

स रथः पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ।

यावत्तव सनामा वै पौरवो जनमेजय ॥ ७

कुरोः पौत्रस्य राज्ये तु राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।

जगाम स रथो नाशं शापाद्गर्गस्य धीमतः ॥ ८

गर्गस्य हि सुतं बालं स राजा जनमेजयः ।

वाक्कूरं हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः ॥ ९

स लोहगन्धी राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः ।

पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित् ॥ १०

तदा (for तथा). Ñ3 (marg.) V1 सदानवान् (for सवासं).
 D6 T1.2 G M देवदानवमानवैः.

7 °) D2 (sup. lin. as in text) च (for तु). — Ñ2.3
 read 7° twice, Ñ3 reading it for the second time on
 marg. — °) Ś1 समन्ता; Ñ1 B1 D6 सनामो; M4 सुनामो
 (for सनामा). K1.2 (marg.) Ñ2.3 (both both times)
 V1 B2.3 Dn Ds2 D2.3.5 T2-4 G यावत्तु (T4 तित्तु)
 वसुनामा (K2 Ñ3 V1 B2.3 D5 T3.4 म्ना) वै; K3.4 V2.3
 D4 यावन्तो वसुधायां वै; Ds1 न्न वसुधायां वै. — °) K1.2
 Dn G4 कौरवो; K3 V3 D4 कौरवा; B1.2 T3.4 कौरवाज्;
 D6 T1.2 G1-3.5 M4 कौरव्यो; M2 पौरवाज् (for वो). Ñ3
 (orig.) B3 D6 T2.3 G1.4.5 M1.2.4 जनमेजयः (for मेजय).
 Ś1 K4 Ds D1-3.5 कौरवो (K4 वा) जनमेजयः; Ñ1 कौरवं
 जनमेजयम्; Ñ2 (second time). 3 (marg.) V1.2 कौरवाज्जन-
 मेजयात्.

8 °) T1 G1-3.5 M3.4 पूरोः (for कुरोः). K2.4 Ñ2 V3
 D1-5 T1.3.4 G3-5 M4 पुत्रस्य (for पौ). K1 M1.2 राजेन्द्र
 (for राज्ये तु). K3 Ñ1.3 V1.2 B Dn Ds कुरोः पुत्रस्य
 राजेन्द्र. — °) K2.4 Ñ V1 D1-5 T3.4 राजन् (for राज्ञः).
 Some Mss. पारिक्षितस्य (for पारि). Ś1 हि; B2 Ds D3-5
 T3.4 M1 च (for ह). — After 8°b, D3 ins.:

335* ब्रह्महत्यायुतः पाप इन्द्रः कुद्वोऽहरद्रथम् ।

— °) Ñ1 M3 जगाम सु; D1 सु जगाम (by transp.). T3
 शापं (for नाशं). — °) K1.3 Ñ2 V2 Dn D3.4 T1.3.4 G4
 गार्ग्यस्य; K4 B1 M3 गार्गस्य; B3 Ds2 D6 भर्गस्य (for
 गर्गस्य). Ś1 शापाद्गार्ग्यस्य भारत. — After 8, T3 reads
 12°b.

9 T3 om. (hapl.) 9°b. — °) D6 भर्गस्य; some Mss.
 गार्ग्यस्य (for गर्गस्य). K1.4 D2.4 तु; K3 V2 om.; G5 ह
 (for हि). Ś1 गार्ग्यस्य तु सुतो बालः. — °) K3.4 Ñ2.3 V2
 D2.4 T1.4 G2 M3 जनमेजय (for जयः). — °) Ś1 Ñ2.3

ययातिचरितम्]

हरिवंशपर्व

[22. 18

ततः स दुःखसंतप्तो नालभत्संविदं क्वचित् ।
 इन्द्रोतं शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ ११
 याजयामास चेन्द्रोतः शौनको जनमेजय ।
 अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ।
 स लोहगन्धो व्यनशत्स्यावभृथमेत्य ह ॥ १२
 स च दिव्यो रथो राजन्वसोश्चेदिपतेस्तदा ।
 दत्तः *शुक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ॥ १३
 ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ।
 प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दन ॥ १४

सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ।
 व्यभजत्पञ्चधा राजा पुत्राणां नाहुषस्तदा ॥ १५
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमानृषः ।
 प्रतीच्यामुत्तरस्यां तु द्रुह्यं चानुं च नाहुषः ॥ १६
 दिशि पूर्वोत्तरस्यां तु यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ।
 मध्ये पूरुं च राजानमभ्यपिञ्चत्स नाहुषः ॥ १७
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ।
 प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपसत्तम ॥ १८

C 1620
B 1. 30, 20
P 1. 30, 20

V2. 3 B1 Dn Ds2 D3 T1. 3. 4 G2 M1 वाक्छूरं (for वाक्छूरं).

10 ^a) K1 D4 लोहगन्धो (for °गन्धी). — ^b) K4 Ñ2 D1. 4 पर्यधावद् (D4 °न्) (for परिधावन्). — ^d) Ñ1 M3 कर्म (for शर्म). K3 B2 कुत्रचित्; T2 G1 कस्य° (for कर्हि°).

11 ^a) B1 स्व- (for स). — ^b) Ñ2 स मुदं; D4 (marg.) M2 (inf. lin. as in text) स सुखं (for संविदं). — ^c) Ś1 Ñ1 इन्द्रस्तं; K2. 3 D3. 4 (marg.) त्रातारं; V1 D6 इन्द्रोक्तं (D6 °क्त.); V3 Ds D5 G1. 4. 5 इन्द्रोतः; D4 (orig.) इन्द्रोनं; M4 चन्द्रोतं (for इ°). Dn D1. 2 राजञ् (for राजा). K4 V2 इन्द्रं तं शौनकं वाजी (V2 राजञ्); Ñ2 इन्द्रोना शौनको राजञ्; T1 इन्द्रं तं शौनको राजा; T3. 4 त्रातारं शौनको राजञ्. — ^d) Ds2 शरण्यं (for °णं).

12 T3 reads 12^{ab} after 8. — ^a) K1 Ñ3 इन्द्रोतः; K2 D6 T1. 4 राजेन्द्र (D6 °न्द्र; T3. 4 °न्द्र.); K3 Ñ2 G4. 5 चेन्द्रोतं (Ñ2 G4 °ता.); Ñ1 देवेन्द्रं; V1 चेन्द्रोक्तः; D3 वै होता; D5 G2 चेन्द्रस्तं; G1 M4 चन्द्रोतः (for चेन्द्रोतः). V3 स याजयामास चेन्द्रस्तं (hypermetric); T2. 3 योजया-मास चेन्द्रोतः. — ^b) Ś1 K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 5. 6 M1. 2 जनमेजयम्; K1 Ñ1 D3 T2 G1 M4 °जयः (for °जय). — T3 om. 12^c-13^d. — ^d) K2. 3 V2 D1. 4. 5 द्विजोत्तम (D6 °मै.); G1 °त्तमं (for °त्तमः). — ^e) G1. 5 लोभ- (for लोह-). D4 स्प्यशमत्; G1. 4 स्प्यनशत् (for व्य°). — ^f) Ś1 K2 च; T2 G1. 2 सः (for ह).

13 T3 om. 13 (cf. v. 1. 12). — ^a) K2 वै (for च). D1. 2. 5 T4 G2 दिव्य- (for दिव्यो). T2 राजा (for राजन्). — ^b) K1 Ñ1. 3 V1 B3 Ds D6 T2 G4 M4 तथा (for तदा). — ^c) Ś1 G2 ततः (for दत्तः). Ś1 K Ñ V1. 3 B D T G1. 3-5 M शक्रेण (for *शुक्रेण). V2 G2 दत्ततुष्टेन शक्रेण. — ^d) D3 [अ]लभत् (for लेभे). — After 13, Ñ2. 3 V B Dn Ds D6 T1. 4 G3. 4 ins.;

336* बृहद्रथात्क्रमेणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् ।

[B2 प्राप्तो; B3 G4 ततो (for गतो). G4 नृपः (for नृपम्). Ñ3 V1 जरासंधस्तमवाप्तवान् (for °).]

14 ^a) M3 गत्वा (for हत्वा). — ^b) D1 स्वं; D2. 6 तद् (for तं). Ś1 भीमस्तं रथसत्तमम्. — ^d) K1. 3. 4 Ñ V B2 Ds D2-6 T1. 3. 4 G2-4 नन्दनः (for नन्दन).

15 ^a) K4 सप्तद्वीपां स (for सप्तद्वीपां). Ś1 ययातिः सप्त-द्वीपां तु. — ^b) G1-3. 5 चोर्वी (for पृथ्वीं). — ^c) K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B1 Dn D1. 3-6 T1. 3. 4 G3 राजन् (for राजा). — ^d) Ś1 K4 T2 G1. 5 नहुषस्; K3 नहुं (for नाहु°). Ñ1 D3. 5 T2-4 तथा (for तदा).

16 ^b) K3 तुर्वसं (for °सुं). D4 नृपम् (for नृपः). Ś1 वशं मतिमतां वर; D6 T1. 2 G M तुर्वसुं (T2 °शं) पतिमा-दिशत्. — ^c) V3 प्रतिष्ठाम्; D6 उदीच्याम्; M3 पृथिव्याम् (for प्रतीच्याम्). Ś1 K Ñ1. 2 V3 B Dn Ds D1. 4-6 T1. 3. 4 G4. 5 M4 च (for तु). T2 G1 प्राच्यां दिश्युत्तरस्यां च. — ^d) Some Mss. द्रुह्यं (for द्रुह्यं).

17 Ś1 B3 om. (hapl.) 17. — ^a) T1. 2 G M4 पूर्वो-त्तरायां (for °रस्यां). Ñ2 V3 B2 च; Bom. and Poona eds. G (ed.) वै (for तु). K1 (sup. lin. as in text) D5 ययातिर्दिशि पूर्वस्यां; D3 (marg. as in text) दक्षिणस्यां यदुं ज्येष्ठं. — ^b) B1. 2 Dn D4. 6 श्रेष्ठं; M1-3 चैव (for ज्येष्ठं). Ñ2 V3 T2 G3. 5 M1. 3 न्यवेशयत्; G1. 2 न्यवीविशत्; M4 निवेशयत् (for न्ययोज°). D3 न्ययोजयत् नाहुषः. — ^c) Ñ2 D6 तु (for च). — ^d) K1. 4 Ñ1. 3 V1 T1. 2 G1. 3. 4 अभ्यपिञ्चत् (for °पिञ्चत्स). K2 पार्थिवः (for नाहुषः). K3 अभ्यपिञ्चत् नाहुषः; D6 न्ययोजयदरिदमः.

18 ^a) T2 G1 गौर (for तैर्). — ^b) T3 सप्तद्वीपा (for °त्तना). Ś1 K1. 3 धर्मेण परिरक्षिता; T1 G4 सशैलवनकानना. — ^d) M2 धर्मतः (for धर्मेण). K1. 2. 4 Ñ1. 3 V2 B1 Dn2 Ds D5. 6 M1 प्रति- (for परि-). — ^e) D6 T1 G2. 3. 5 M3

22. 19]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1621
B 1. 30. 21
P 1. 30. 21

धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ।
 परवानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ १९
 निक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं निरीक्ष्य पृथिवीपतिः ।
 प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ॥ २०
 एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ।
 जरां मे प्रतिगृहीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ २१
 तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ।
 जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥ २२
 अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ।
 अनयाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥ २३
 जराया बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।

तस्माज्जरां न ते राजन्नग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २४
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
 प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २५
 स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सुतम् ॥ २६
 क आश्रमस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते ।
 मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २७
 एवमुक्त्वा यदुं तात शशापैनं स मन्युमान् ।
 अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति नराधिप ॥ २८
 स तुर्वसुं च द्रुह्यं च अनुं च भरतर्षभ ।
 एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ २९

परस्तात् (for पुर°). T3. 4 ते (for तु). T2 G1 प्रादात्तेषां
 परस्तान्तु.

19 °) K2 (by corr.). 4 N1. 3 V1. 3 Ds1 (sup. lin.)
 D2-4 T3. 4 गृह्य; G5 तस्य (for न्यस्य). K3 पृषत्कं (for
 °त्कांश्च). M1. 2 धर्मनित्यश्च विद्वांश्च. — After 19^{ab}, K4
 ins. :

337* जिगाय पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपवर्तीं नृपः ।
 — °) All Mss. (except S1 M1-3) जरावान् (for पर°).
 — T3 reads 19^d-20^d twice.

20 For the repetition in T3, cf. v. l. 19. — °)
 V2 G2 वि- (for नि-). — °) T3 (second time) निक्षिप्य
 (for निरीक्ष्य).

21 Before 21, G2 ins. वैशंपायनः. — °) G(ed.) यया-
 तिर्युधि दुर्जयः. — °) D6 T1. 2. 4 G पुत्र कार्यान्तरेण वै; T3
 पुत्रकृत्यावचो हि वै (sic).

22 °) Dn2 चरेय (for °यं). M1. 2 (inf. lin. as in
 text) चरेयं विषयानहम्. — °) S1 समायस्य (for °धाय).
 — °) S1 तं यदुः प्रत्यभाषत. — After 22, K4 ins. :

338* नोत्सहे जरया स्थातुमन्तरा प्राप्तया तव ।
 अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृण्यं नैति पूरुषः ॥
 [= Bhāgavata P., 9. 18. 4.]

23 B3 om. 23^{ab}. — °) M4 दीक्षा (for भिक्षा).
 — °) B1 ब्राह्मणं यं; B2 °णाय (for °णस्य). T3 प्रतिष्ठिता (for
 °श्रुता). — G2 om. 23^c-26^b. — °) T2 अनुपाकृत्य; M4
 अनपत्या तु (for °पाकृत्य). — °) K4 D1. 4 ग्रहीष्यामि न
 (by transp.).

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 23). — °) S1 D3 जरया;
 K1. 4 N3 V1 Ds D2 M3 जरायां (for °या). — °) D1 स्नान-
 (for पान-). T3 कारिणः (for °ताः). — °) M1-3 ग्रहीष्यामि
 कथंचन.

25 G2 om. 25 (cf. v. l. 23). — °) N1 भुवि (for
 नृप). — °) D3 T1. 2 G1. 3-5 प्रतिगृह्णन्तु ते राजन्. — °)
 D3 ह; D4 (marg. as in text) हि (for वै).

26 G2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 23). — °) D6 M यदुं
 (for राजा). M2 क्रोध- (for कोप-). — °) G1 श्रेष्ठं
 (for श्रेष्ठो). — °) D3 नाहुषः (for गर्हयन्).

27 °) V2 D6 चाश्रय (D6 °म)स; Dn Ds T1. 3. 4 G3-5
 आश्रयस् (for °मस्). S1 D1 तथा (for तव). T2 G1 आश्र-
 मस्तव नान्योऽस्ति. — °) V2 धर्मो वा (by transp.); D4
 ऽन्यो धर्मो. — °) D1 यदहं; D6 M1-3 अहं वै; G5 यदिदं
 (for यदहं). K2. 4 D1 T4 देशकः (for देशिकः).

28 °) D2 T2 तातः (for तात). — °) S1 सुमन्युमान्;
 K3 समत्सरः; V2 D2 स मन्युना (for स मन्युमान्). — °)
 T3 न राज्यं (for अराज्या). T4 सदा (for प्रजा). — °) B2
 भविष्यति; G4 °त्री वै; M °त्री ते (for °त्रीति). S1 N3
 (marg.) V1 न संशयः; K4 D5 T1 नराधम (for °धिप).
 K2 भवित्री नात्र संशयः; T2-4 G1-3. 5 भवित्री वै (T2 G2 °त्री
 ते; T3. 4 °व्यति) नराधम.

29 °) D5 तुर्वसं (for °सुं). S1 K2-4 V1. 3 Ds2 D1-4
 T2-4 G4 द्रुह्यं च; K1 द्रुह्यं वा (for द्रुह्यं च). V2 तुर्वसुं चापि
 द्रुह्यं च. — °) K1 N1. 3 B D1. 5 [अ]प्यनुं च; V1 Ds1
 (orig.). s2 [अ]प्यनुं च; V2 अनुं च; D3 चाप्यनुं; D4 चातुं
 च (for अनुं च). S1 अनुं च पुरुषर्षभ; T1 G4 अनुं चैव हि
 भारत; T2 G1. 3. 5 अनुं द्रुह्यं (T2 G5 °ह्यं) च भारत; G2

ययातिचरितम्]

हरिवंशपर्व

[22. 38

शशाप तानपि कुट्टो ययातिरपराजितः ।
 यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३०
 एवं शप्त्वा सुतान्सर्वान् चतुरः पूरुपूर्वजान् ।
 तदेव वचनं राजा पूरुमप्याह भारत ॥ ३१
 तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ।
 जरां त्वयि समाधाय त्वं पूरो यदि मन्यसे ॥ ३२
 स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान् ।
 ययातिरपि रूपेण पूरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३३
 स मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम ।

विश्वाच्या सहितो रेमे वने चैत्ररथे प्रभुः ॥ ३४
 स यदा दृष्टो कामान्वर्धमानान्महीपतिः ।
 ततः पूरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३५
 तत्र गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना ।
 याभिः प्रत्याहरेत्कामान्सर्वशोऽङ्गानि कूर्मवत् ॥ ३६
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३७
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ३८

C 1649
B I. 30. 39
P I. 30. 39

[अ]प्यनुं चैव च भारत; M₁ अनुजं चैव भारत. — °) D₃ (अ]-
 वदद् (for [अ]ब्रवीद्). — °) S₁ प्रत्यायातैश् (for °ख्यातश्).
 K₂. 4 N₂. 3 V₁. 3 D₁-3. 5 T₃. 4 तु (for च). K₁ इति; D₃
 सुतैः (for अपि).

30 °) S₁ M₃ अभि-; K₃ N₁ B₃ T₁. 3 G₃ अति- (for
 अपि). — °) S₁ ययातिः पृथिवीपतिः. — M₁-3 om. 30^{cd}.
 — °) K₁ V₃ ययातेः (V₃ ते); K₂ यथैतत्; N₁ तवायं;
 G₂ यथा तैः (for यथा ते). D₃ सर्वं (for पूर्वं).

31 °) S₁ D₆ T₁. 3 G₁. 3. 5 M₄ सुतान् राजा; T₂ G₁ च
 राजा च (for सुतान्सर्वान्). — °) D₄ चतुरः पूर्वजान्सुतान्;
 T₃. 4 चतुरः पूरुमुक्तवान्. — °) D₅ पूरुं च प्रत्युवाच ह.

32 °) M₁. 2 (inf. lin. as in text) चरेयं विषयानहम्.
 — °) D₂ परो (for पूरो). — After 32, K₄ ins.:

339* पूरुस्वाच ।

को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् ।
 प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम् ॥
 अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ।
 सोऽपि तद्वयसा कामान्जुषोऽन्याहतेन्द्रियः ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 9. 18. 43, 44^{cd}, 45^{cd}.]

33 °) K₄ जरां स (by transp.); N₁ स राजा. — °) B₁
 K₄ D_n पुत्रः (for पितुः). M₃ पुत्रः (for पूरुः). — °) B₁
 इति; D₆ प्रति- (for अपि).

34 °) T₃. 4 अमार्गमाणः (for स मां). — °) V₁ अस्तं
 (for अन्तं). T₁ G₄ M₄ भारत- (for भं). K₁ D₃ सत्तमः
 (for °म). — °) D₅ (sup. lin.) द्विभार्या; D₁. 4. 5 भार्यया;
 D₂ भार्याभ्यां (for विश्वाच्या). — °) D₅ नृप; M₁-3 शुभे
 (for प्रभुः). — After 34, K₁ D₁ ins. 340*.

35 °) T₁ स यथा; G₂ सर्वदा (for स यदा). S₁ K₁. 3
 D₁ G₁ कामं (for कामान्). — °) S₁ K₁. 3 D₁ G₁ वर्धमानं
 (for °मानान्). — K₁ D₁ ins. after 34: K₂. 4 N₁ V B

D_n D_s D₂-5 T₃. 4 subst. for 35^{ab} :

340* यदावितृप्तः कामानां भोगेषु च नराधिपः ।

[N₃ D₃ तु (D₃ तु) तृप्तः; V₁ D₅ त्वत्तृप्तः; V₃ D_n [अ]-
 वितृप्तः; D₂ वै तृप्तः (for [अ]वितृप्तः). N₁ B₂ कामेषु (for
 कामानां). V₂ B₁. 3 D₅ यदा त्वत् (V₂ तु तृ) तृप्तः कामेषु (B_s
 °च्छां) (for °). D_n D_s स (for च).]

— °) K₂. 4 N₁ V B D_n D_s D₁-5 T₃. 4 तदा (for ततः).
 D₆ पुत्र- (for पूरोः). G₂ हि (for वै). — °) S₁ D₃ तां
 (for स्वां). K₁. 3 तां जरां प्रत्यगृह्णत. — After 35, S₁
 K₁ ins. :

341* वरं चासौ ददौ प्रीतो विपुलं वंशमीश्वरः ।

आचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदिति मतिर्मम ।

अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥

[K₁ reads lines 2-3 on marg.]

36 °) B₁ T₄ अत्र (for तत्र). D₄. 6 G₂. 5 M₄ गाथां
 (for गाथा). — °) N₂ V₃ पुरा (for शृणु). D₄. 6 G₂. 5
 गीतां (for गीता). — °) K₂ यतिः; D₆ T G M₄ यो हि
 (for याभिः). D₃ कामं (for कामान्). — °) B₁. 2 T₁ G₄
 सर्वतो (for °शो). B_s कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः. — After 36,
 V₂ ins. :

342* स सुखी धृतिमान्धन्यः परत्रेह च मोदते ।

37 °) D₃ विषयैः (for हविषा). — °) B₂ हि (for [अ]-
 भि-). K₂ वर्तते (for वर्धते). — After 37, K₄ ins. :

343* यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ।

समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 9. 19. 15.]

38 °) N₂ -यवौ (for -यवं). — °) D₆ T₁. 2 G M₄
 एकस्यापि न पर्याप्तम्. — °) K₂ इति पश्यन्मुञ्चत; K₄ N₁
 V B D_n D_s D₁-3. 5 T₃. 4 इति पश्यन् (N₁ D_s कृत्वा न; B_s

C 1641
B 1. 30. 40
F 1. 30. 40

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३९
यदान्येभ्यो न बिभेति यदा चास्मान् बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४०
एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम् ।
कालेन महता चापि चचार विपुलं तपः ॥ ४१
भृगुतुङ्गे तपश्चीर्त्वा तपसोऽन्ते महायशाः ।

अनश्नन्देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४२
तस्य वंशे महाराज पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४३
यदोस्तु शृणु राजर्षे वंशं राजर्षिसत्कृतम् ।
यत्र नारायणो जज्ञे हरिवृष्णि कुलोद्भवः ॥ ४४
स्वस्थः प्रजावानायुष्मान्कीर्तिमांश्च भवेन्नरः ।
ययातेश्वरितं नित्यमिदं शृण्वन्नराधिप ॥ ४५

इति श्रीहरिवंशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मत्वा न) मुह्यति. — After 38, D₆ T_{1.2} G M₁ ins. :

344* उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।

[G_{1.2} वर्धति (for °ते).]

39 °) S₁ V₃ D₆ G₁ पावकम्; K₁ (sup. lin.). 3. 4
D_{2.5} पातकम्; T₂ पापकः (for °कम्). — After 39^{ab}, T₂ G₁
ins. 345*. — T₂ om. 39^c–40^d. — After 39, D₂ ins. 345*.

40 T₂ om. 40 (cf. v. 1. 39). M₁ om. (hapl.) 40.
— °) D₃ यश्च (for यदा). S₁ K₃ परेभ्यो (hypermetric);
N₁ B₁ तेभ्यो; D₆ G_{2.5} M₁₋₃ चायं (for [अ]न्येभ्यो). B_{2.3}
D₅ बिभ्येत (for बिभेति). K₁ T_{3.4} यदा परेभ्यो न बिभेद्;
D₂ न बिभेति परेभ्योऽयं. — °) K₃ D₄ [अ]न्यान् (for [अ]-
स्मान्). B_{2.3} बिभेति (for बिभ्यति). D₃ यस्मादन्ये न बिभ्यति.
— G₁ om. (hapl.) 40^{cd}. — °) T₃ सदा; G₂ ततः (for
तदा). — K N_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3-6} T_{1.3.4} G_{2.3.5}
ins. after 40 : D₂ after 39 : T₂ G₁ after 39^{ab} :

345* या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां वृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । [5]
वृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥

[(L. 1) N₂ यान्दुस्त्यजान् (for या दुस्त्यजा). T G_{1.3.5}
जीर्यतो या न जीर्यते (G_{1.5} °ति; G₃ °तः) (for °).
— After line 1, K₄ ins. :

345A* तां वृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ।

[= Bhāgavata P., 9. 19. 16^{cd}.]

— D₃ om. (hapl.) lines 2–3. — (L. 2) K_{3.4} Dn D₄
G₁ या (for यो). K₂ तान्दृष्ट्वा (for तां वृष्णां). — (L. 3)

T_{1.2.4} G_{1.2.5} जीर्यन्ते (for the first °न्ति). — After
line 3, B₁ ins. :

345B* चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यन्ते वृष्णैका तरुणायते ।

— G₁ om. (hapl.) line 4. — (L. 4) K_{1.3.4} Dn₁ D_{1.4.5}
G₃ जीविताशा धनाशा च; Dn₂ जीविताशा च धनाशा च (hy-
permetric); T₄ धनाशा जीविताशाश्च (for °). T₂₋₄ G_{1.5}
जीर्यतः (for °ति). — (L. 5) K₁ शमात् (for महत्).
— (L. 6) K₃ [इ]ह (for [ए]ते). N₂ V₃ D_{1.2.4} T₂ G₁ कलां
नार्हन्ति षोडशीम् (for °).]

41 Before 41, V₂ ins. वैशंपायन उवाच. — °) V₃ तु
(for स). — °) T₂ G_{1.3.5} ववृधे (for चचार).

42 °) S₁ महाराज; K₁₋₃ Dn Ds₁ (marg.) D_{4.5} तप-
स्तप्त्वा; D₆ T_{1.2} G M₁ श्रक्के; T_{3.4} M_{2.3} श्रत्त्वा (°श्रीर्त्वा).
— °) S₁ K_{1.3} N₂ V₃ G_{2.3} महातपाः (for °यशाः). — S₁
om. 42^c–43^d. — °) D₅ अमुह्यन्; D₆ T₁ अयत्नाद्; T₂
G_{1-3.5} अयत्नं; G₄ अधस्ताद् (for अनश्नन्). — °) K₂ D₆
T_{1.2} G M सदारः सोऽगमदिवम्.

43 S₁ om. 43^{ab} (cf. v. 1. 42). — °) D₄ [ए]ते वै;
D₆ T_{1.2} G M₁ वंश्या; M₁₋₃ जज्जुर् (for वंशे). — G₂
lacuna for °. — °) T₂ G_{1.4} सत्तम (for °माः). — °)
T_{1.2} G₁ M₄ तैर् (for यैर्). T₂ आसा (for व्यासा).

44 °) V₂ T₂ G₁ च (for तु). S₁ K_{1.2} राजेन्द्र (for
राजर्षे). — °) S₁ सत्तमम्; K₃ V₂ सत्तम; N₁ D₅ सत्कृतः;
M₂ (inf. lin.) संस्कृतम् (for सत्कृ°). — °) S₁ कृष्णः
(for वृष्णि).

45 V₁ Dn D₁ transp. 45^{ab} and 45^{cd}. — °) S₁
K_{1.3.4} N₃ V_{1.2} D_{1.4} T₂ धन्यः; K₂ स्वर्ग्यः; N₂ V₃
D_{3.5} T₄ G₂ शृण्वन्; B₁ धर्म्यः; D₆ M₁₋₃ ततः; G₂ स्मृतः;

पूरुवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 5

२३

जनमेजय उवाच ।

पूरोर्वशमहं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

दुह्योश्चानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च द्विजोत्तम ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वृष्णिवंशप्रसङ्गेन स्वं वंशं पूर्वमेव हि ।

शृणु पूरोर्महाराज वंशमग्रे महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ २

हन्त ते वर्तयिष्यामि पूरोर्वशमनुत्तमम् ।

दुह्योश्चानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च परंतप ॥ ३

पूरोः प्रवीरः पुत्रोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ।

राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥ ४

तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा च महीपतिः ।

सुधन्वनः सुबाहुस्तु रौद्राश्चस्तस्य चात्मजः ॥ ५

C 1658
B 1. 31. 8
P 1. 31. 8G₅ M₄ स्वन्तः (for स्वस्थः). — After 45^{ab}, D₆ T₁. 2
G₂₋₅ M ins. :

346* धन्यस्य महतो धर्म्यं श्रीमतो धीमतस्तथा ।

[T₁ G₅ M₄ धन्यं (for धर्म्यं). T₂ G₄ धीमतस् (for धी°).]— K₄ Ñ₁ V₃ D₄. 5 om. 45^{cd}. — °) K₂. 3 ययाति- (for °तेश्). K₂ V₂ B₁ T₂. 3 दिव्यम्; Ñ₃ V₁ B₂ D_n D₁ T₁ G₃. 4 पुण्यम् (for नित्यम्). — °) K₁ D_s D₃ G₃ M₄ इदं शृणु; B₁ शृण्वन्नित्यं; B₂ D_n D₁ G₄ पठन्शृण्वन् (for इदं शृ°). K₂ D₃ T₃. 4 नरः सदा (for नराधिप). — After 45, D₂ ins. :

347* मुच्यते पातकेभ्यश्च अपुत्री न भवेत्कदा ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ B₃ D_n D_{s2}.
— Mention of Khila : Ś₁ K₃ Ñ₃ V B D_n D_{s1} D₁. 2. 4. 6.
— Sub-parvan : D_s पारिजात. — Adhy. name : K₂. 4 Ñ₁ V₁ D₄. 5 ययातिवंशः; K₃ V₂ B D_n D_s D₆ T₂ G₁₋₃ M₄ ययातिचरितम्; D₁ ययातिमोक्षः; D₂. 3 ययातिवंशवर्णनम् (D₃ °शानुकीर्तनम्). — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁ 23; K₃ D₁. 3 T₁ G₂. 4. 5 28; Ñ₃ V₁ D₄ 29; V₂ D_n D_{s2} T₃ 30; D₆ T₄ 31; T₂ G₁ M₄ 27; G₃ 20; M₁₋₃ 24. — Śloka no. : K₁ D_n 51; D₃ 33.

23

1 M₄ om. the ref. D₂ om. 1^{cd}. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₃ दुह्यस्य (for. दुह्योश्च). D₆ T₁₋₃ G₁₋₃. 5 M अनोर; some Mss. चाणोर (for चानोर). — °) D₁ वंशं चैव; some Mss. तुर्वशोश्च (for तुर्वसोश्च). K₂ Ñ₁ V B D (D₂ om.) T₄ G₄ पृथक्पृथक्; T₁. 3 परंतप (for द्विजोत्तम). T₂ G₂ तुर्वशोद्विज-सत्तम. — After 1^{cd}, D₆ reads 2^{ab}, repeating it in its proper place. G₂ om. (hapl.) 1^e-2^d. Ñ₃ V₁. 2 B₁. 2 D₃transp. 1^{ef} and 2^{ab}. — °) Ś₁ T₁. 2. 4 G₁. 3. 5 M₃ [आ]नु-पूर्व्याच् (for °पूर्व्या). — T₂ repeats 1^f-2^a after 2^e. — °) V₂ तं (for तद्). V₁ तद्भवान्प्रवृत्तौ मे.2 G₂ om. 2^{ab} (cf. v. 1. 1). Ñ₃ V₁. 2 B₁. 2 D_s transp. 1^{ef} and 2^{ab}. D₆ reads 2^{ab} for the first time after 1^{cd}. — °) K₃ वृष्णेर् (for वृष्णि-). — °) Ś₁ K₁ V₁. 3 D_{n2} D_{s1} D₁. 3. 4 T₂. 4 G₁ M₄ स्व (for स्वं). Ś₁ च; K₁. 3 B₂. 3 D_s. 6 (second time) T₁₋₃ G₁. 3-5 M तु (for हि). — Before 2^{cd}, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) K₂₋₄ Ñ₁. 2 V₃ B D_n D₁₋₅ T₃. 4 वंशमुत्तम-पौ (K₃ D₂. 4. 5 °पू)रुषम्. — °) Ś₁ Ñ₁ D₆ T G₁₋₃. 5 M₃ [आ]नुपूर्व्याच् (for °पूर्व्या). — After 2^e, T₂ repeats 1^f-2^a. — °) T₃ भारत (for पार्थिव).3 T₄ om. 3. — °) Ś₁ यत्र; T₁ G₄ अहं (for हन्त). K₂ V₂ D₂. 4 T₃ G₁. 3. 5 M₁. 2. 4 कथयिष्यामि; K₄ Ñ₂. 3 V₁ B₂. 3 D_s कीर्तं; V₃ D₅ वर्णं (for वर्तं). — °) K₁. 3. 4 D₃ दुह्यस्य (for दुह्योश्च). Ś₁ दुह्यस्यानुयदोश्चैव. — °) Ś₁ जनाधिप; K₁ D_{s2} D₃ नराधिप; M₁ नृपोत्तम (for परंतप).4 °) T₁. 2 G₁ M₄ तु (for अभून्). K₂. 4 Ñ₁ D_n D₁. 3-5 T₃. 4 पूरोः पुत्रः (D₁ पुत्रः पूरोः) प्रवीरोऽभून्; Ñ₂. 3 V B D_s D₆ प्रचिन्वन्तः प्रवीरोऽभून्. — °) Ñ₂ मनस्यस्य; T₂ G₁₋₃. 5 M नमस्युस् (for मन°). D₆ T₁. 2 G₁ M₄ वै सुतः (for चात्मजः). — °) K₁. 4 राजापि; Ñ₁ राजासाव् (hypermetric); Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂ D₁. 3. 5 राजाय; D₃. 6 राजा तु; T₁. 2 G₁ M₄ तथैव (for राजा च). — °) T₂ G₁. 2. 5 M नमस्योर (for मन°).5 °) D₁ [अ]पि (for [आ]सीत्). — °) Ñ₁ [अ]पि; B₁ D₄ स; B₃ D₃ तु (for च). V₂ D_s D₂. 6 T₁. 2 G₁ M सुधन्वा नाम पार्थिवः (T₁ व). — After 5^{ab}, M₄ reads 11-12. D_{s2} repeats 5^c-6^b after 7^{ab}. D₃ reads 5^c-6^b twice. — °) K₂. 4 V₃ D_{s1}. s₂ (first time) D₂. 4 T₃. 4 सुबाहुश्च; Ñ₃ बाहुगवो; Ñ₃ V₁ बहुवरः; V₂ B₃ D_s. 8 (first

23. 6]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1658
B 1. 31. 8
P 1. 31. 8

रौद्राश्वस्य दशार्णेषुः कृकणेषुस्तथैव च ।
कक्षेयुः स्थण्डिलेषुश्च संनतेयुस्तथैव च ॥ ६
ऋचेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्च महाबलः ।
वननित्यो वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥ ७

time) बहुगवः; Ds2 (second time) बहुशरः (for सुबा-
हुस्तु). S1 सुधन्वोः सुबहुः पुत्रो; N1 सुधन्वनः सुबहुः पुत्रो
(hypermetric); M1-3 बाहुः सुधन्वनः पुत्रो. — N2. 3
V1. 2 B2. 3 D3 ins. after 5° : Ds2 D6 after the repe-
tition of 5° :

348* संपातिस्तस्य चात्मजः ।

संपातेस्तु रहस्याती.

[(L. 1) N2 D5 शम्यातिस; N3 V1 संजा° (for संपा°).
— D5 om. line 2. — (L. 2) N2 शम्यातिस (for संपा°).
Ds2 D6 रहंजाती (for रहस्याती). N3 V1 संजातिश्च रहंजाती.]
— d) D2 सुबाहोस (for रौद्राश्वस्य). B2 Ds2 (second
time) T1. 2 G M4 वै सुतः (for चात्मजः). D6 (first
time) रुद्राश्वस्तस्य वै सुतः; D6 (second time) रौद्राश्व-
स्तस्य चात्मजाः.

6 For the repetition in Ds2 D6, cf. v. 1. 5.
— a) N1 तु पुत्राश्च; N2. 3 V1. 2 B2. 3 Ds2 (second time)
घृताच्यां वै; D1. 5 दशार्णेषु; D6 (first time) दशाश्वस्तु (for
र्णेषु). D6 (second time) दशाश्वस्य घृताच्यां वै. — N2. 3
V1. 2 B2. 3 ins. after 6° : Ds2 D6 after the second
occurrence of 6° :

349* दशाप्सरसि सूनवः ।

ऋचेयुः प्रथमस्तेषां.

[(L. 1) N2. 3 V2 Ds2 दशाप्सरससूनवः. — (L. 2)
Ds2 कृत्वेयुः (for ऋचेयुः).]

— N1 om. 6°-7°. — b) V1 कृकलेष्वस; V3 णेयस;
D3. 6 (first time) G1. 4 M कृकणेषुस् (for कृक°).
— V2 om. (hapl.) 6°d. D6 transp. 6°d and 7°ab. — c)
B1 च स्थलेयुश्च; T1 कुण्डलेयुश्च; T3 च बलेयुश्च (for स्थण्डि-
लेयुश्च). — d) S1 च वीर्यवान्; M1-3 च पार्थिवः (for तथैव
च). V3 (marg. as in text) जलेयुश्च महायशाः.

7 N1 om. 7°ab (cf. v. 1. 6). D6 transp. 6°d and
7°ab. — a) N2 V2 B2. 3 दशार्णेषुश्च; D2 ऋते° (for ऋचे°).
B1 Dn D1. 4 स्थलेयुश्च (for ज°). K1 चिरेयुश्च स्थलेयुश्च;
N3 वत्तेयुश्च स्थले°; V1 ऋतेष्वश्च स्थलेष्वश्च; D6 दशार्णेषुः
स्थलेयु°; T3. 4 कक्षेयुश्च स्थण्डिलेषुश्च; G1 ऋचेयुः शलमलेयुश्च.
— b) K1. 3 N3 B1 Dn D1. 4. 6 T3. 4 G2 जलेयुश्च; V1
जलेष्वश्च; D2 अज्जेयुश्च; D5 व्रते°; G1 स्थिते° (for स्थले°).
S1 K1. 3. 4 N2. 3 V1 Dn D1. 6 महायशाः (for बलः).

रुद्रा शूद्रा च मद्रा च मलदा मलहा तथा ।
खला बला च राजेन्द्र तलदा सुरथापि च ।
तथा गोपबला च स्त्री रत्नकूटा च ता दश ॥ ८
ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे च तासां भर्ता प्रभाकरः ।

— After 7°ab, Ds2 repeats 5°-6°. — For 7°ab, D3
subst.:

350* षष्ठश्चैव रुचेयुश्च जलेयुश्चैव सप्तमः ।

धर्मेयुश्च दृढेयुश्च वनेयुर्दशमः स्मृतः ॥

— c) K2 B3 Dn D3. 5 धनेयुश्च; N3 धर्मेयुश्च; D1 धननिलो;
D4 वधेयुश्च (for वननित्यो). S1 परेयुश्च (for वने°). V1
धर्मेष्वश्च वनेष्वश्च; V2. 3 वलनित्यो वलेयुश्च. — d) D1 स्युर
(for च). T4 पुत्रका दश च स्त्रियः. — After 7, K4 ins.:

351* दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावसः स्मृतः ।

घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥

8 a) K1. 3. 4 N2. 3 V B2 Dn D1. 2. 4-6 T4 भद्रा; M4
आर्द्रा (for रुद्रा). K1 (sup. lin. as in text) सुरा; T3. 4
G2 श्रमा (for शूद्रा). S1 K2 B2. 3 T4 G3-5 भद्रा; N2 B1
माद्रा; V1 मुद्रा; D6 मन्द्रा; T3 रुद्रा; G2 मात्रा; M4 चन्द्रा
(for मद्रा). T2 G1 भ (T2 रु)द्रा च मा च माता च. — b)
T3. 4 मद्रा वा (for मलदा). M4 मलभा (for हा). K V2
Dn D1-4. 6 शलदा म (D4 न) लदा तथा; V1 सलदा चामला
तथा; V3 शमहा मदना तथा; G5 मदला मदहा तथा. — c)
S1 खला खमा; K1 बेला बला; K2 शला वना; K3 वेला
खला; K4 Dn D1-3 ख (D1 खे) ला चला; V3 खसा वला;
D4 वेला वला; T1 G3 खलवा माला; T3 हला मला; T4 बला
मला; G2. 5 M4 खला मला; G4 खलानाले; M1-3 बलाबले
(M1 ला) (for खला बला). N V1 ख (N3 खि) लदा चैव
राजेन्द्र; V2 B Ds खलदा च ततो (B2 था) राजन्; T2
बला मलेन्द्र राजेन्द्र; G1 खिला मला च राजेन्द्र. — d) S1 G5
तलवा; K1 नरदा; V3 D1-3 नलदा; Dn Ds1 बलदा; T1. 2
G2-4 तलावा; G1 तथा वा; M1. 3 तलपा; M2 स्थलपा (for
तलदा). K2 बलदा सुरदापि च; K3 तथैभा सुरथा नृप; N1
V2 नलदा सुरसापि च; N2 V1 नलदा सुरदापि च; N3 B Ds
बलदा सुर (Ds2 च र) सापि च; D4. 5 नरदा सुरथा (D5 दा)
अपि; D6 बलदा सुरसा अपि; T3 तलवा सरतापि च; T4 तल-
वापरितोपि च; M4 तलावा सुरथैव च. — e) S1 सोमबला;
K1 गोमफला; K2 N1. 2 V2 B Dn Ds D3. 5 गोचपला; K4
V3 D1. 2 गोपाचला; T3. 4 [ए]व चपला (for गोपबला).
Printed eds. तु (for च). T2 G1 [ए]व (for स्त्री). N3 V1
तथा गोचपला चैव. — f) K1. 3. 4 D5 G2 रत्नकोटी; D1
रत्नोत्करा; D2 रत्नकण्ठी; D6 पूती; T1 G1. 3-5 M कुट्टी;
T4 दण्डा (for कूटा). S1 D4 [इ]ति ता; N2 V3 तथा (for
च ता).

पूरुवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 19]

रुद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥ ९
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ।
 तमोभिभूते लोके च प्रभा येन प्रवर्तिता ॥ १०
 स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः ।
 वचनात्तस्य विप्रर्षेण पपात दिवो महीम् ॥ ११
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ।
 यज्ञेष्वत्रिधनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥ १२
 स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।
 दश पुत्रान्महात्मानस्तपस्युग्रे रतान्सदा ॥ १३
 ते तु गोत्रकरा राजन्वृषयो वेदपारगाः ।

स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वत्रिधनवर्जिताः ॥ १४
 कक्षेयुतनयास्त्वासंस्त्रय एव महारथाः ।
 सभानरश्चाक्षुषश्च परमेक्षुस्तथैव च ॥ १५
 सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ।
 कालानलस्य धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥ १६
 सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ।
 जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोऽभवत् ॥ १७
 जनमेजयस्य राजर्षेर्महासालोऽभवत्सुतः ।
 देवेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशास्तथा ॥ १८
 महामना नाम सुतो महासालस्य धार्मिकः ।

C 1672
B 1. 31. 22
P 1. 31. 22

9 ^a) T₃. 4 सस्य (for सत्रि-). K $\tilde{N}$ ₃ V B₂ Dn D₁₋₃.
 5, 6 T G M₁. 3. 4 तु; M₂ वै (for च). — ^b) $\tilde{S}$ ₁ च भास्करः;
 $\tilde{N}$ ₁ भयंकरः; D₆ प्रजाकरः (for प्रभा). — ^c) K $\tilde{N}$ ₂. 3 V
 Dn D₁₋₄. 6 T₄ G₁. 2 भद्रायां; M₄ आर्द्रायां (for रुद्रायां).
 — ^d) $\tilde{S}$ ₁ M₄ सोमपुत्रं; K₁ सोम्य पुत्रं; K₂₋₄ $\tilde{N}$ V₁ B₂. 3
 Dn₁ Ds D₁. 2. 4-6 T₂₋₄ G₁. 2 सुतं सोमं; B₁ स तं सोमं;
 Dn₂ D₃ सुतसोमं; T₁ G₃ सुतं पुत्रं (for सोमं पुत्रं).

10 ^a) V₁ वृते (for हते). — ^c) D₂ तेनाभिः; G₁ ततोऽ-
 भि- (for तमोभि-). G₂ लोकेश (for लोके च). T₁ तमोभूते
 च लोके च. — ^d) V₃ प्रजा (for प्रभा). K₁. 3 B₂ D₄ प्रक-
 लिप्ता; $\tilde{N}$ ₁ प्रदर्शिता (for प्रवर्तिता).

11 M₄ reads 11-12 after 5^{ab}. — ^a) T₂ G₁ स्वस्ति
 (for सस्त्विति). K₁ [उ]क्तं; K₂ G₅ [उ]क्त्वा (for [उ]क्तो).
 — ^b) Ds₁ om. (hapl.) from दिवाकरः up to पपात (in
 11^d). D₅ पतमाने दिवाकरे. — ^c) K₃ राजर्षेर्; T₂ G₁
 विषयं; M₁₋₃ ब्रह्मर्षेर् (for विप्रं). — ^d) $\tilde{N}$ ₁ B₁ ततो (for
 दिवो).

12 For the sequence in M₄, of. v. l. 11. — ^b) K₄
 M₁₋₃ महायशाः (for तपाः). — ^c) D₄ यज्ञेऽपि (for यज्ञेषु).
 $\tilde{N}$ ₁ त्रिविधं; V₃ अत्रेर्धनं (for अत्रिधनं). K₃ Dn Ds यस्य
 (for चैव). — ^d) $\tilde{S}$ ₁ मुनेर्; V₂ B₂. 3 देवैर् (for सुरैर्).
 K₃ Dn Ds₁ चैव; T₃ अस्य; G₂. 4 यत्र (for यस्य).

13 ^b) $\tilde{S}$ ₁ सनामिकान्; K₂ पुलोमकान्; K₄ G₃ सुनामं;
 V₂ सनातनान् (for सनामकान्). K₃ पुत्रकान्पुरुनामकान्.
 — ^c) K₁ T G₁. 2. 4 M₄ पुत्रा (for पुत्रान्). K₂ B₂. 3 D₂. 4
 महासत्त्वांस; K₄ Dn Ds D₁ त्मासौ; V₂ B₁ सत्त्वास; D₃
 T₄ G₅ त्मा स; D₆ त्मा वै (for त्मानस्). — ^d) $\tilde{S}$ ₁ $\tilde{N}$ ₂
 T₁. 2 रताः सदा; K₂ रतांस्तदा; D₂ रतांस्तथा; T₃. 4 सदा

रताः; G₁. 2 रतास्तदा (for रतान्सदा). G₄ M₄ तपःसु निरताः
 सदा.

14 ^a) K₂ तेषु; V₂ तत्ते; M₁₋₃ ते तद् (for ते तु).
 M₁. 3 -धरा (for -करा). — ^d) K₁ $\tilde{N}$ ₃ B₂. 3 G₁ [अ]त्रि
 (for [अ]त्रि-).

15 T₂ G₁ repeat 15 after 22^{ab}. — ^a) K₁₋₃ $\tilde{N}$ V₂ B
 D T₂ (second time). 3. 4 G₁ (second time). 3. 5 M₄ कक्षे-
 योस्; K₄ काक्षेयास्; V₁ कक्षेयास् (for यु). K₂ $\tilde{N}$ ₁. 3 V₁. 2
 B₂. 3 Dn Ds D₂ T₂ G₁ (both second time). 5 चांसस्;
 T₃ राजंस; M₁. 3 तत्र (for त्वासंस). — ^b) K₂ एते (for
 एव). — ^c) K₂ संतानवश् (for सभानरश्). M₁. 2 च परमः
 (for चाक्षुषश्च). T₂ G₁ (both second time) नहानश्चाक्षुष-
 श्चैव. — ^d) K₂ $\tilde{N}$ ₁. 3 V₁. 2 B₂. 3 परमन्युस्; $\tilde{N}$ ₂ V₃ T₂ G₁
 (last two first time) M₄ मेषुस्; D₄ मर्क्षेस्; T₂ G₁ (both
 second time) परमेष्ठी; T₃ परायुश्च; T₄ परमेयुस्; M₁. 2
 वीर्यस्; M₃ माक्षस् (for मेषुस्). B₁ परमन्युश्च भारत.

16 K₃ om. 16. — ^a) K₂ संतानवस्य पुत्रस्तु; M₁ सदा-
 नरस्य पुं. — ^b) M₄ विद्वान्कालानलोपमः. — ^c) T₁ G₅ M₁
 कालानरस्य (for नलस्य). — ^d) $\tilde{S}$ ₁ वीर्यवान्; K₄ विश्रुतः;
 T₁. 2 G₁. 4. 5 भारत; G₃ पार्थिवः (for वै सुतः).

17 $\tilde{N}$ ₂ om. (hapl.) 17^{cd}. — ^c) Hypermetric. V₃
 महाबाहुः (for राज). — For 17^{cd}, D₃ subst.:

352* पुरंजयान्महाराज पुत्रोऽभूजनमेजयः ।

18 ^a) V₁ Dn राजर्षिर् (for र्षेर्). — ^b) Some Mss.
 महाशालो (for सालो). M₄ सुतोऽभवत् (by transp.).
 — ^c) $\tilde{S}$ ₁ वेदेषु; D₁. 5 यज्ञेषु (for देवेषु). D₃ G₁. 2. 5 M₁₋₃
 सु-; G₄ च (for स). K₄ परित्यातः (for ज्ञातः). K₁. 3
 वेदेषु परिनिष्ठातः. — ^d) N (except $\tilde{S}$ ₁ K₁. 3) T₂₋₄ G₁. 2
 भुवि (for तथा). M₄ प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती.

23. 19]

जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः स महामनाः ॥ १९
महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ।
उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम् ॥ २०
उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥ २१
उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्बहाः ।
तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः ॥ २२
नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्याः कृमिरजायत ।

19 ^b) Ś1 V1.3 (marg. as in text) T1 G4 M4 धीमतः (for धार्मिकः). — ^c) D3 वज्रे (for जज्ञे). — ^d) Ś1 K4 Ñ V B Dn1 D1.3.5.6 G2 पूजित सु-; T2 G1 सुपूतस्तु (for पूजितः स). M4 महायशाः (for 'मनाः). K1.3 T1.3.4 G3.5 M2-4 पूजितः सुम(K3 M3 'स्तु स)हायशाः.

20 ^a) K2 च (for तु). Ñ1 V2 G4 M द्वौ पुत्रौ (by transp.). — ^b) T1 G4 पार्थिव (for भारत).

21 ^a) D2 कान्तास्तु; D3 पत्न्यश्च (for 'स्तु). — ^b) M1.2 (inf. lin. as in text). 3-कन्यकाः (for -वंशजाः). D2 पञ्च राजसुतोपमाः. — D4 reads 21^c-22^d on marg. — ^c) Ds1 मृ(sup. lin. नृ)गी; D1 नृगी; D3 मृ(sup. lin. as in text)गा (for नृगा). Ś1 (inf. lin.) क्षमी; K2 V2 B1.2 T4 कृमिर; T2 G1 कृतिर (for कृमी). Ñ2 दर्वी; D1 दीर्वा; T2 दर्पा (for दर्वा). — ^d) T1 G3-5 M3 तु (for च).

22 ^a) V3 च (for तु). — ^b) Ñ1 तात; D2 [ए]ते स्म (for तासु). M1-3 महाबलाः (for कुलोद्बहाः). — After 22^{ab}, T2 G1 repeat 15. K2 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — ^c) K1.3 D1.5 T1 G4 M वै सु- (for चैव). K2 T3.4 तपसा महता चैव. — ^d) K1.3 T1 G3-5 M भारत (for चात्मजाः).

23 K2 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — ^a) Ś1 नृगायां; D3 (marg. as in text) नृगायास (for नृगा). D3 मृगः (for नृगः). V3 पुत्रं (for पुत्रः). — ^b) Ś1 K1.2 Ñ1.2 V B Ds D2.3.5.6 T1 G2.3.5 M4 कृम्यां; T2 G1 कृत्यां (for कृम्याः). T2 G1 कृतिर (for कृमिर). — ^c) T2 G1 नवायां (for 'यास). Ñ2 V नरायास्तु (V3 'यां तु) नरः पुत्रो. — ^d) D1 दीर्वायाः (for दर्वायाः). M1-3 दुद्रुवो (for सुवतो).

24 ^a) D6 G5 M1.3 दृषद्वत्यां (for 'त्यास). T2 G1 सुतो (for तु सं-). — ^d) V2 तु; D3 T4 च (for ह). D3 यौधेयाश्च मृ(sup. lin. नृ)गस्य च.

25 ^a) B2 D6 T2 G1.4-राष्ट्र (for -राष्ट्रं). V3 D2 च (for तु). Ñ2 V1.2 नरस्य नरराष्ट्रं तु. — ^b) Ñ1 कृमिला येन

नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुवतोऽभवत् ॥ २३
दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृप ।
शिवेस्तु शिवयस्तात यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥ २४
नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ।
सुवतस्य तथाम्बुष्ठा तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु ॥ २५
तितिक्षुरभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत ।
उशद्रथो महाबाहुस्तस्य फेनः सुतोऽभवत् ॥ २६
फेनात्तु सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसः सुतः ।

सा पुरी; D6 निमेस्तु मिथिला पुरी. — ^c) M1-3 दुद्रुवस्य (for सुवतस्य). T4 सुता (for तथा). — N (except Ś1 Ñ1) T2-4 G1-3.5 M4 ins. after 25^c: T1 G4 cont. after 354^a:

353*

शिविपुत्रान्निबोध मे ॥

शिवेश्च पुत्राश्चत्वारो वीरा वै लोकविश्रुताः ।

वृषदर्भः सुवीरश्च कैकेयो मद्रकस्तथा ॥

तेषां जनपदाः स्फीताः कैकेया मद्रकास्तथा ।

वृषदर्भाः सुवीराश्च.

[5]

[T1 G4 read lines 1-4 after line 5. — (L. 2) K1 पुत्राश्च (by transp.); K3 पुत्रास्तु. B1.2 Ds D6 T1.2 G1.2.4.5 M4 शिवेश्च शिवयः पुत्राश्च (for ^a). B1 Ds D6 T1.2 G1.2.4.5 M4 चत्वारो (for वीरा वै). Dn D5 त्रैलोक्य-; D2 लोकेषु (for वै लोक-). — T4 reads line 3 twice. — (L. 3) D1 वृषादर्भिः; D6 वृषादर्भिः (for वृषदर्भः). D3 सुराष्ट्रश्च (for सुवीरश्च). K1 मद्रकः कैकेयस्तथा; K3 मद्रकं कैकेयं तथा; K4 Ñ3 V3 D1 G1 कैकेयो मद्रकस्तथा (for ^b). — T1.3.4 om. line 4^a. — (L. 4) Ds मद्रकाः कै(Ds2 के)कया-स्तथा (for ^b). — G3 om. line 5. — (L. 5) D3 G2 वृष-दर्भः (for 'र्भाः). G5 वृषदश्चः सुवीरश्च.]

— ^d) K1.3 सु-; K2 B1 D5 T3.4 च (for तु). D5 प्रजां (for प्रजाः).

26 ^a) K1.3 तैतिक्षुर; B Ds तैतिक्ष्वो; D5 तितिक्षेयो (for तितिक्षुर). — ^c) Ś1 D6 G2-5 M4 कुशद्रथो; Ñ1 दृष-; Ñ2 B1 जय-; D1.2 बृह-; T2 G1 कुशक्रोधो; M1.3 ककुद्रथो (for उशद्रथो). K2.4 Ñ V B1.2 Dn Ds D1.2.4.5 T4 महाराज; M1 महाभाग (for 'बाहुः). D3 उषद्रथोऽभवत्तस्मात्; T3 उषद्रथ इति ख्यातः. — ^d) K1 तस्य शैलः; K2.4 Ñ1.3 V3 D1.2.4.5 T3.4 शैलस्तस्य; Ñ2 V1.2 Dn Ds D3 फेन-स्तस्य (by transp.). D6 T1.2 G M ऽभवत्सुतः (by transp.).

27 ^a) Ś1 B1 Dn D3 फेनस्य; K1 D5 शलस्य; K2.4 Ñ3 V3 D1.2.4 T3.4 शैलस्य (for फेनात्तु). Ñ1 शैलस्य तु सुतो

पूरुवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 35

बलिर्मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः ॥ २७
 महायोगी स तु बलिर्वभूव नृपतिः पुरा ।
 पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान्भुवि ॥ २८
 अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुहस्तथैव च ।
 पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ।
 बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ २९
 बलेस्तु ब्रह्मणा दत्तो वरः प्रीतिन भारत ।
 महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ।
 चतुरो नियतान्वर्णास्त्वं च स्थापयितेति ह ॥ ३०

इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ।
 कालेन महता राजन्स्वं च स्थानमुपागमत् ॥ ३१
 तेषां जनपदाः पञ्च वङ्गाङ्गाः सुहस्तास्तथा ।
 कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य मे शृणु ॥ ३२
 अङ्गपुत्रो महानासीद्राजेन्द्रो दधिवाहनः ।
 दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथस्तथा ॥ ३३
 पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः ।
 विद्वान्धर्मरथो नाम तस्य चित्ररथः सुतः ॥ ३४
 तेन धर्मरथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ।

C 1695
B I. 31. 45
P I. 31. 45

जज्ञे. — ^b) K₂ T_{3.4} राजः; V₂ B_{2.3} D_s D₁ सुतः; T₁ G_{1.3-5} M_{2.4} बलिः; T₂ बलः; G₂ M₃ बली (for जज्ञे).
 N₁ च (for सु-). K_{1.4} N₂ V_{2.3} B Dn D_s D_{1.2.4.5} M₁
 बलिः (for सुतः). — ^c) S₁ K₁ बडिर्; V₂ B Dn D_s D_s
 G₄ जातो; T₁ बली; T₂ G₁ बलान् (for बलिर्). T₃ G₁ धन्वा
 (for योनौ). S₁ च; B₂ वै (for तु).

28 ^a) K_{1.3} D₆ T₁ G_{3.5} M_{1.3.4} तु स (by transp.);
 T₂ G₁ स च. S₁ K₁ बडिर्; K₂ D_{1.3.4} G_{1.5} बली (for
 बलिर्).

29 S₁ om. 29^a-30^b. — ^a) D₆ T₂ G_{1.2} प्रथमजो; G₃
 तु प्रथमो (for प्रथमतो). — ^b) B₁ स्वन्तस् (for सुहस्).
 — ^c) Some Mss. पुण्ड्रः. N₃ V₁ पुण्ड्रश्चैव कलिङ्गश्च. — ^d)
 T₃ यैरियं पालयते मही. — ^e) M₁₋₃ बलि- (for तस्य). D₆
 T_{1.2} G_{1.2.4} M विभो (for भुवि).

30 S₁ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{ab}) K_{1.4} N₂ Dn
 D_{s2} D_{1.2.4} T₁ G₃ दत्ता वराः (for दत्तो वरः). — M₂ om.
 30^{cd}. — ^d) D₃ बलं चापरिमाणतः. — After 30^{cd}, N
 (except S₁ N₁) S (except M₁₋₃) ins. :

354* संग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानताम् ।

त्रैलोक्यदर्शनं चापि प्राधान्यं प्रसवे तथा ।

बलस्याप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥

[D₆ om. line 1^a. — (L. 1) T₁ G₅ धर्म (for धर्मे). D₅
 धर्मे प्रज्ञानतां तथा; M₄ धर्मश्चैव प्रधानतः (for ^b). — (L. 2)
 K₃ दीपनं (for दर्शनं). K_{1.3} B_{2.3} D₁ [ए]व (for [अ]पि).
 K₂ सामर्थ्यं (for प्राधान्यं). K_{1.3} D_{3.4} यशसे (for प्रसवे).
 N₂ सामान्यं लप्स्यसे तथा (for ^b). — After line 2, G₄
 reads 31^{ab}, repeating it in its proper place. — (L. 3)
 V₂ बलेन; B Dn D_s D_{5.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ बले च (for
 बलस्य).]

— After the above, T₁ G₄ cont. 353*. — ^e) K₁ अपि

यतो (for नियतान्). T_{3.4} अर्थोस् (for वर्णोस्). — ^f)
 G₁ स्वांश् (for त्वं). S₁ K₄ D_{2.5} M₄ [इ]ति च; K₃ Dn T₁
 भुवि; V₂ ह्यसि (for [इ]ति ह).

31 G₄ reads 31^{ab} for the first time after line 2
 of 354*. — ^a) K₂ T₂ G₁ बलिना; V₂ विधिना (for
 विभुना). — ^b) V₃ D_s परं (for परां). — After 31^{ab},
 N_{2.3} V B_{2.3} Dn D_s ins. :

355* तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुंगवाः ।

संभूता दीर्घतपसः सुदेष्णायां महौजसः ।

बलिस्तानभिषिच्ये ह पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥

कृतार्थः सोऽपि योगात्मा योगमाश्रित्य स प्रभुः ।

अष्टव्यः सर्वभूतानां कालापेक्षी चरत्युत ॥ [5]

[L. 1) B₂ क्षेत्रेषु; B₃ क्षत्रिया (for क्षेत्रजा). D_s पुंगवान्
 (for वः). N₂ क्षत्रिया बलिपुंगवान् (for ^b). — (L. 2) Dn₂
 तमसः (for तपसः). — (L. 4) N₃ V_{1.2} धर्मात्मा (for
 योगात्मा). — (L. 5) Dn D_s चरन्नापि (for त्युत).]

— ^c) S₁ N₂ V₃ राजा (for राजन्). — ^d) K_{2.4} N₂ V_{2.3}
 B₁ Dn D_s D₁₋₅ उपेयिवान् (for उपागमत्). T_{3.4} सम्यग्ज्ञा-
 (T₄ स्वं च ज्ञा) नमुपेयिवान्.

32 ^b) T₄ सर्वकास्; G_{3.5} सुहगास्; M₃ हास् (for
 कास्). N₁ वङ्गसुहगास्तथैव च; N₃ V_{1.2} B D_s अङ्गा वङ्गाः ससु-
 (N₃ V_{1.2} अङ्गाश्च सु) हकाः; G₂ वङ्गकाः सिन्धुकास्तथा. — ^c)
 K_{1.3} पौण्ड्रकाश्; K₃ पुण्ड्रः; D_{s1} D_{1.2.4} T₄ पुण्ड्र (for
 पुण्ड्र). — ^d) D₃ पुत्रांश्च (for प्रजास्तु). T₄ वै (for मे).

33 ^d) K₂ दधि- (for दिवि-). K_{2.4} N₂ V B Dn D_s
 D₁₋₅ T_{3.4} S भवत् (for तथा).

34 ^a) D₄ [अ]पि (for [आ]सीच्). K₂ पुत्रो दधिरथ-
 स्यापि. — ^b) K₂ आसीच्छक्र- (for शक्रतुल्य-). — ^d) N₂
 चैत्र- (for चित्र-). T_{3.4} स्मृतः (for सुतः).

35 ^a) K_{1.3.4} Dn D₄ T_{3.4} G₄ चित्र- (for धर्म-). B₁

28. 35]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1696
B 1. 31. 45
P 1. 31. 45

यजता सह शक्रेण सोमः पीतो महात्मना ॥ ३५
अथ चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् ।
लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताभवत् ॥ ३६
तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशः ।
ऋश्यशृङ्गप्रभावेन जज्ञे कुलविवर्धनः ॥ ३७
चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ।

T1 G3-5 [अ]पि (for [अ]थ). — ^b B2. 3 Ds1 (marg.)
D6 M3 तथा (for तदा). N1. 3 (marg.) V1. 2. 3 (marg.)
Ds1 (marg. as in text) कालंजरे; B1 Ds2 कालंजरे (for
विष्णुपदे).

36 ^b D6 T1. 2 G1-3. 5 M सुतो (for पुत्रो). D3 तदा
(for सभवत्). — ^c Some Mss. रोमपाद (for लो).

37 ^a S1 चातिरथिर्; K1. 3. 4 चातिरथो (for दाशर-
थिर्). — ^c Some Mss. ऋश्यशृङ्ग (for ऋश्य). K N2. 3
V B2. 3 D (except D6) T3. 4 G3-5 प्रसादेन (for प्रभावेन).

38 D4 reads 38 on marg. — ^a D4 सभूत (for तु).
— ^b D2 महायशः; D6 T1. 2 G2. 3. 5 M1 इति श्रुतः (for
इति स्मृतः). — T3 om. (hapl.) 38^c. — ^f T2 पूर्वा (for
पूर्व). D6 G2 मालती (for मालिनी). S1 [अ]भवत् (for
बभौ). K2. 4 N2. 3 V Dn D1. 2. 4 T4 मालिनी याभवत्पुरा;
N1 B Ds D3. 5 या (B1 सा) मालिन्यभवत्पुरा.

39 ^a K4 D1. 4 T4 पूर्णचन्द्रः; D6 T1. 2 G1-3. 5 M4
पूर्वभद्र (for पूर्ण). M1. 2 (inf. lin.) प्रभावेन (for प्रसा-
देन). — ^c K1-3 Dn2 D1. 4 वै (D1. 4 वि) भाण्डिकस्; N
V B Dn1 Ds D2. 5. 6 वै (N V1 D2 वि) भाण्डिकस्; M1
वैभण्डिकस् (for विभाण्डिकस्). — ^d K4 वाहनं; T1 दारुणं;
T2 G1 वारणः (for णं). Dn1 om. (hapl.) शत्रुवारणम्.
K N V2. 3 B Dn2 Ds D2-6 T1. 2 G M4 शक्रः (for शत्रु).
S1 वारणः शत्रुवारणः. — ^e Hypermetric. — ^f N1 V2
D2. 5 T2 G1-3. 5 M1. 4 वारणम्; N2 बलिनम् (for वाहनम्).

40 D6 T2 G1-3. 5 repeat 40^a and 40^b (by transp.)
after 356*. — ^a V3 हर्यशस्य; D1 हर्यशस्य (for ङ्गस्य).
K N2. 3 V B Dn Ds D1-5. 6 (first time) T1. 2 (first
time). 3. 4 (orig.) G1-3 (last three first time). 4. 5 (first
time) M4 तु दायादो; T4 (marg.) तु तत्त्वज्ञो (for सुतः
कर्णो). — K N2. 3 V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 G4 M4 ins.
after 40^a; D6 T2 G1-3. 5 after the first occurrence of 40^a;

356*

राजा भद्ररथः स्मृतः ।

पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ।

बृहद्वर्धः सुतस्त्वस्य यस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः ॥

बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम् ।

नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः ॥ [5]

पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशः ।
चम्पस्य तु पुरी चम्पा या पूर्व मालिनी बभौ ॥ ३८
पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ।
ततो विभाण्डकस्तस्य वारणं शत्रुवारणम् ।
अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥ ३९
हर्यङ्गस्य सुतः कर्णो विकर्णस्तस्य चात्मजः ।

आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ।

दायादस्तस्य कर्णस्तु.

[(L. 1) D4 भद्रो; M4 नाम्ना (for राजा). T2 G1 भद्र इति
(for भद्ररथः). — (L. 2) N3 (marg.) V1 इन्द्रो (for पुत्रो).
T2 सुतस्य (for रथस्य). T1 बृहद्भानुः; T2 G3 ब्रह्मकर्मा (for
बृहत्कर्मा). — (L. 3) N3 V1 T1. 4 G4 बृहद्भानुः; V3 Ds
D2. 3. 6 ऽर्धः; T2 G1. 3 ब्रह्मद (G3 णं) भः (for बृहद्वर्धः). K2
N2 V2. 3 B1. 2 Ds तस्माज् (for यं). — (L. 4) D2. 3
T3 राजेन्द्र; G3 दायादो (for राजेन्द्रो). — (L. 5) Dn1 वीर;
Dn2 वीरं (for नाम). T1 नाम्ना जयद्रथ इति (for ^a). N2
V2 तस्माद् (for यं). T2 G1. 3. 5 जातो दृढो; G (ed.) विद्-
रथो (for दृढरथो). K2 सुतः; D3 T3 सभवत् (for नृपः).
— (L. 6) G (ed.) विद्दरथस्य (for दृढं). — (L. 7) D4
शस्त्रजित्तन्महावीरो.]

— ^b D4 दायादस् (for विकर्णस्). D6 T2 G1-3. 5 (all
second time) हर्यङ्गस्तस्य चाभवत्. — K2 reads 40^a after
358A. — ^c K1 D5. 6 च (for तु). — For 40^a, M1-3
subst. :

357* विकर्णस्य सुतस्त्वासीदङ्गदः कुलवर्धनः ।

— K1. 3. 4 N2. 3 V1 Dn Ds D1. 3. 4. 6 ins. after 40 : K2
after 40^a : V2 after the repetition of line 3 of 363* :

358* बृहद्वर्धसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ।
तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैद्यस्यैते सुते शुभे ।
यशोदेवी च सत्वी च ताभ्यां वंशः स भिद्यते ॥
जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत ।
ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्त्व्यां विजयो नाम विश्रुतः ॥ [5]
विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ।
धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महाव्रतः ॥
सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ।
यः कर्णं प्रतिजग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ॥
एतद्गः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् । [10]
कर्णस्य वृषसेनस्तु वृषस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥

[(L. 1) K2 बृहद्वर्धः; N2. 3 V1. 2 ऽद्भानोः (for ऽर्धः).
D3 बृहद्भानुः सुतो यस्य (for ^a). V2 यस्य जातो (for राजा
नाम्ना). K2 नाम्ना राजा बृहद्वर्धः (for ^b). — (L. 2) Ds

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 45

तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्धनम् ॥ ४०

एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया ।

सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ४१

ऋचेयोस्तु महाराज रौद्राश्वतनयस्य वै ।

शृणु वंशमनुप्रोक्तं यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ४२

ऋचेयुतनयो राजन्मतिनारो महीपतिः ।

मतिनारसुताश्वासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ४३

तंसुरोघोऽप्रतिरथः सुबाहुश्चैव धार्मिकः ।

सर्वे वेदव्रतस्नाता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ४४

इला नाम तु यस्यासीत्कन्या वै जनमेजय ।

C 17.9
S I. 32. 6
P I. 32. 6

भार्या- (for पत्नी-). K1 चैद्यस्योमे; N3 (marg.) V1 वैद्य-
तस्य; V2 वैनेतेय-; D3 वैद्यस्योमे (for चैद्यस्यैते). K1.3 उमे
सुते; N2 शुमे सुते (by transp.). N3 वैनेतेयसुते उमे (for
°). — (L. 3) K2 V2 Dn1 D3.3 सत्या; N2.3 V1 संधी (for
सत्वी). K2 V2 D3 तु; Dn Ds प्र- (for स). — D6 om.
lines 4-6. — (L. 5) Ds2 दत्तोत्तरः (for क्षत्रोत्तरः). K1
V1 Dn1 Ds सत्यां (for सत्वां). K2 ब्रह्मदत्तोत्तरं सत्यां; N2
°क्षत्रोद्भवः सत्यां; N3 V2 °क्षत्रात्मजः सत्यां (for °). K2 विजयं
नाम विश्रुतम् (for °). — (L. 7) D6 धृतव्रतः सुतस्तस्याः
(for °). K2 महारथः; N2.3 D3.4.6 °यशः (for °व्रतः).
V2 सत्यधर्मा महायशः (for °). — (L. 8) V2 सत्यधर्म- (for
°कर्म-). D3 विश्वकर्मा सुतस्तस्य (for °). K2 तत्सुतो (for
सुतस्तु). V1 विरथस्तु; Dn2 [अ]धिरथः स (for °थस्तु). N3
V2 राजा अधिरथिः स्मृतः (N3 °धर्मतः). — After line 8,
K2 ins. :

358A* धार्मिकः सर्ववर्णस्तु सेनस्तस्यात्मजोऽभवत् ।

— K2 om. lines 9-11. — (L. 9) N2.3 V2 D3 तेन (for
ततः). — D6 om. line 10. — (L. 10) Dn वै (for वः).
— (L. 11) K1.3 Dn2 D6 सुतः (for स्मृतः).]

41 B2 om. 41. — °) K4 D2 वङ्गजाः (for वंशजाः).
— °) D4 राजन्याः (for राजानः). S1 राजानः कीर्तिवर्धनाः.
— °) T2 G1.2 तस्य पुत्रा (for सत्यव्रता).

42 °) K4 N3 V1.3 B2 D1.2 भद्राश्व- (for रौद्राश्व-).
K1.3 D5.6 T1.2 M ह (for वै). T3 वंशं वक्ष्यामि तच्छृणु.
— T3 om. 42°d. — °) V2 मया (for अनु-). Dn प्राप्सं (for
प्रोक्तं). — °) D5 G3 M1.2 तत्र (for यत्र). — After 42,
N (except S1 N1) T3.4 ins. an addl. colophon
[Mention of the Epic : K3 Dn Ds2. — Mention of
Khila : K1.3 V2.3 B D (except D5). — Adhy. name :
K2-4 N2.3 V B D कक्षेयु (V2 क्षेमक-; B2 कुक्षेयु) वंशानु-
कीर्तनम्. — Adhy. no. : K3 D1.3 29; N3 V1 D4 30;
V2.3 B2 Dn2 Ds2 31; D6 T3.4 32].
— After the addl. colophon, all Mss. (except S1 N1
M1-3) ins. :

359* वैशंपायन उवाच ।

अनाष्टव्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराद स्मृतः ।

ऋचेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा ॥

[Some Mss. om the ref. — (L. 1) K1.2 D1 अना-
ष्टव्यः; K3 B3 Dn °ष्टव्यः; T2 G1 °युष्म (for °ष्टव्यस्य).
D2.3 ऋचेयुश्च (for ऋचे°). T3 ऋचेयुरभवत्सुतः (for °).]

43 G2 M4 read 43°d twice. — °) K N3 V1 B1.3
Dn Ds2 D1-6 T1.3.4 G2 (both times).4 M4 (both
times) तस्यां स देव्यां राजर्षिर् (T4 जनिता); N2 V2.3 B2
Ds1 तस्यां देव्यां स राजर्षिर्; T2 G1.3.5 तस्यां राजर्षिर्भवन्.
— °) N1 मतिमानो; some Mss. अन्तिनारो (for मति°).
M4 (first time) महामतिः (for महीपतिः). — After 43°d,
T3 reads 44°d, repeating it in its proper place. T1
transp. 43°d and 44°d.

44 S1 om. 44. T1 transp. 43°d and 44°d. T3 reads
44°d for the first time after 43°d. — °) N2 तंसुराघो;
D6 M1-3 तंसुरोघो; Cnp तंसुरोघ (for तंसुरोघो). K1.2
तंसुः सुरौघोऽतिरथः; V2 Dn1 D3 तंसुराघः प्रः; T3 (second
time) ज्येष्ठस्तस्य प्रतिरथः. — °) V2 सुबलिश्च; V3 सुबालिश्च;
D6 G2.5 सुतपाश्च (for सुबाहुश्च). K3 पार्थिवः (for धार्मिकः).
D2 सुधन्वांश्च धार्मिकः; M1 युवनाश्वश्च पार्थिवः (inf. lin.
धार्मिकः); M2.3 युवनाश्वस्तु (M3 °श्च) धार्मिकः. — K
N2.3 V B D T2.4 G ins. after 44°d : T1 after 43°d :
T3 after the repetition of 44°d :

360* गौरी कन्या च विख्याता मान्धातुजननी शुभा ।

[V1 परि- (for च वि-). D1.3.6 T4 मान्धातुर् (for °तु-).
B3 तथा (for शुभा).]

— K1 om. 44°d. — °) K2.3 D4 व्रतास्तात; N1 Ds1 विद-
स्तात; V2 B1.2 Ds2 विदस्तत्र; T1 विदः स्नाता (for व्रत-
स्ताता). — °) D6 T2 G2.3.6 M4 सर्वे ब्रह्मण्यवादिनः.
— K2-4 N2.3 V B D (except D6) T G1.3-5 ins. after
44: K1 cont. after 360* :

361* सर्वे कृतास्त्रा बलिनः सर्वे युद्धविशारदाः ।

पुत्रोऽप्रतिरथस्यासीत्कण्वः समभवत्पुत्रः ।

मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्कण्वोऽभवद्भिजः ॥

[T1.2 G1.3.4 om. line 1. — (L. 2) Some Mss. प्रति-
रथस्य. K3 T2.4 G1.3.4 [अ]पि (for [अ]सीत्). — (L. 3)
Dn यस्मात्कण्वायना द्विजाः; T2 G1 °कण्वाभवद्भिजाः (for °).]

45 M1 om. 45. — °) N1 corrupt. Some Mss. इवा
and इळा (for इला). D4 नास्मा (for नाम). S1 K1 (marg.

23. 45]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1719
B 1. 32. 6
P 1. 32. 6

ब्रह्मवादिन्यधित्री च तंसुस्तामध्यगच्छत ॥ ४५
तंसोः सुरौघो राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशः ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥ ४६
उपदानवी सुताल्लेभे चतुरस्तान्सुरौघतः ।
दुःषन्तमथ सुःषन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥ ४७
दुःषन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् ।

स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ॥ ४८
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुःषन्तस्य महायशः ।
शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना स्थ भारताः ॥ ४९
भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपते ।
मातृणां तत कोपेन यथा ते कथितं तदा ॥ ५०
बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो राजन्महामुनिः ।

as in text). 1 D1 M2-4 इलिना तु (K4 D1 इलिनी तु; M2 बलिनीम; M3 बलिना तु; M4 बलिनोस्तु) यमस्यासीत्; B2 इला नाम तथास्यासीत्; Dn Ds T4 ईलिनी भूप यस्यासीत्; D2 इलिना भूपतेर्यस्मात्. — ^δ) M4 मे (for वै).
❧ Cn : इलानाङ्गी तु यस्यासीत्कन्येति पाठस्तु प्रामादिकः । तंसुना स्नानजप्रपौत्रस्य दुहिता परिणीता इत्येवमर्थकत्वादयुक्तश्च । ❧
— ^c) K4 Ñ2 V3 D3 [अ]थ स्त्री च; Ñ1 B1. 2 Dn2 D5 T1 G4 [अ]धिस्त्री च; D1 [अ]थो स्त्री च; D2 [अ]थ स्त्री च (for [अ]धित्री च). M2. 3 सा ब्रह्मवादिन्यधिकं. — ^d) K3 वामस्ताम्; Ñ3 त्रसुस्ताम्; D6 M2. 3 त्रसुस्ताम्; T2 G1. 2. 5 तत्सुताम्; G3 सुतास्ताम् (for तंसुस्ताम्). K Ñ V B Dn D1-3. 5. 6 T1-3 G M3. 4 अभ्यगच्छत; D4 अन्वपद्यत; T4 अभ्यपद्यत (for मध्यगच्छत).

46 *) D3 तस्याः; T2 G ततः; M1-3 त्रसोः (for तंसोः). Ds3 सुतो वै; T3 सुतो यो (for सुरौघो). D6 ततः सुतोऽथ राजर्षिर्. — ^δ) K2. 4 Ñ V B D (except D6) T3. 4 प्रतापवान् (for महायशः). — ^c) D6 G2 धर्मवादी; T3 धर्मचारी (for ब्रह्मवादी).

47 *) Hypermetric. — ^δ) K2 D6 सुरोपमान् (for सुरौघतः). B3 D1 चतुरस्त्वैलिकात्मजान्; T3 स्वामितौजसः. — After 47^{ab}, Ś1 ins. :

362* ततश्चोत्पादयामास चतुरः पुरुनन्दनान् ।

— ^c) Some Mss. दुष्वन्तम्, दुष्यं, दुष्कं, दुःखं, दुष्मं (for दुःषं). K1. 2. 4 Dn1 Ds D1. 4 सुषन्तं; K3 B3 सुष्यं; Ñ V B1. 2 Dn2 D6 T2. 3 G1. 4 सुष्यं; D2 सुखं; D3. 6 G5 सुष्यं; T1 G3 दुष्मं; M1-3 धुष्यं; M2 (inf. lin.). 4 पुष्यं (for सुःषं). T4 दुष्यन्तमतिवीर्यं तं; G2 पुष्यवन्तं मधुष्यन्तं. — ^d) T3 प्रवीरं च सुदुर्जयम्.

48 *) Ś1 K1. 3 D6 T2 G1. 2. 3. 5 M4 [अ]थ; Dn [अ]पि; D5 च (for तु). — ^d) M1. 2 (inf. lin.) बलो विभुः; M3 बलोपमः (for बलो महान्).

49 *) V2 चात्मजः (submetric); V3 महीपतेः (for महायशः). — ^d) K1. 3 D4 [अ]सि भारत; K2 D1 T4 च भारतम्; K4 तु भारती; Ñ1. 3 V1 D3 तु भारताः; Ñ2 V3 D2 तु भारतं; V2 तु भारतः; B3 तु भारतः; G2 [अ]थ भारताः (for स्व भा). — After 49, K1. 2 (marg.). 3. 4 Ñ2. 3

V B2 D (except D6) ins. :

363* दुःषन्तं प्रति राजानं चागुवाचाशरीरिणी ।
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।

त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ [5]

[= (var.) MBh. 1. 69. 28-30. Ñ2. 3 V3 om. line 1. — (L. 1) D1 जानन्था (for राजानं). — (L. 2) V2 Ds D5 भस्त्रा माता (by transp.). — V2 repeats line 3 after line 5. D3 repeats line 3 after line 4. — (L. 3) D3 (first time) सत्यमाह शकुन्तला (= line 5^b) (for ^δ). — Ds om. (hapl.) lines 4-5. D5 reads line 4 on marg. — (L. 4) D3 रेतोधा नयते पुत्रो (for ^a). — Ñ2. 3 V3 D1. 3. 5 om. line 5. — After the repetition of line 3, V2 ins. 358*.]

50 *) Ñ1 B3 D6 T2 G1. 2. 4 [अ]पि; G3 [अ]थ (for वि). — ^c) D2 मातृतातयोः कोपेन. — ^d) K1. 2. 4 Ñ V B Ds D1-5 T1. 3. 4 G3 मया; Dn पुरा (for यथा). Ś1 V2 B1. 2 पुरा; K1. 3 Dn मया; K2. 4 B3 Ds यथा; D2. 6 S (except M1) तथा (for तदा).

51 *) Some Mss. अङ्गिरसः. — ^δ) M2 सुतो (for पुत्रो). K2 नाम; G3 M3 राजा (for राजन्). Ñ3 (marg.) महामतिः; B1 बलः; T1 G1. 4 महीपतिः (for महामुनिः). — K2. 3 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-4 T3. 4 repeat 51^{cd} after 364*. D5 om. 51^{cd}. — ^c) K1 (sup. lin.). 2. 3 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-3 T3. 4 (all first time) संक्रामितो; Ñ2 (second time) उपायजद्; B2. 3 Dn1 T3. 4 (all second time) अयोजयद् (for अयां). B2 (first time) महाराज (for भरद्वाजो). — ^d) K1 (sup. lin.). 2 (second time) Ñ2. 3 (both first time) V1. 2 (both both times). 3 (first time) B1. 2 (both both times). 3 Dn D1-4 (last seven first time). 5 T1. 2. 3. 4 (last two both times) G1. 3-5 M4 मरुद्भिः (for महद्भिः). K1 G5 M1. 2 विभुम्; K2 (second time). 3 (both times). 4 Ñ2. 3 V1. 3 B2. 3 Dn Ds D1. 3. 4 (last thirteen second time). 5 T1. 3. 4 (last two second time) हितम्; V2 (both times) वृतम्; B1 (both times) हृतम्; T2 G1. 2 वरम्

ययातिवंशः]

हरिवंशपत्र

[23. 55

अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥ ५१
पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ।
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात्सुतोऽभवत् ॥ ५२
स चापि वितथः पुत्राञ्जनयामास पञ्च वै ।

सुहोत्रं सुतहोतारं गयं गर्गं तथैव च ॥ ५३
कपिलं च महात्मानं सुतहोतुः सुतद्वयम् ।
काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिः प्रभुः ॥ ५४
तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।

(for विभुः). — K1.4 ins. after 51 : K2.3 Ñ2.3 V B Dn
Ds D1-4 T3.4 after the first occurrence of 51^{ad} : D5
after 51^{ad} :

364* अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।

धर्मसंक्रमणं चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥

[(L. 1) K V2 D1.3-5 T3 तत्र (for अत्र). D3 [र]दं
(for [इ]मं). V3 अत्रैव व्याहरन्तीमं (for °). — (L. 2) Ñ3
जन्म- (for धर्म-). D4 भरतस्य (for °ताय).]

52 °) Ds2 कृतं; D3 G1 कृतो; T4 G3.5 M1-3 क्रतौ
(for कृते). K4 Ñ2 V1 पूर्व- (for पुत्र-). T2 G1.2 क्रतौ तत्र
च जन्मनि. — °) B3 Ds2 T4 M1.2 स्य (for स्थ). — °)
Ñ V1.3 B Dn2 Ds D1.2.4 T1.2 G1.3-5 भरद्वाज-; T3
भरतस्य (for °द्वाजात्). — After 52, N (except S1.Ñ1
D6) T3.4 ins. :

365* ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ।
वितथं चाभिषिच्यथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥

[(L. 1) Dn पौत्रे (for ततो). T3 स्य; T4 वै (for स्थ).
D3 भरद्वाजो (for °तस्तु). — (L. 2) D2 सो (for च). K3
दिवं (for वनं).]

Ñ2 V3 D3 cont. :

366* वितथस्य तु दायादो भुवमन्पुत्रं भूव ह ।
महाभूतोपमाश्रामी चत्वारो भुवमन्पुजाः ।
बृहत्क्षत्रो महावीर्यो नरो गार्ग्यश्च वीर्यवान् ॥
नरस्य सांक्रुतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महाबलौ ।
वरवी रन्तिदेवश्च ते च कात्यायनाः स्मृताः ॥ [5]
दायादा अपि गार्ग्यस्य शिविर्विद्वान्बभूव ह ।
स्मृताः शैब्यास्ततो गार्ग्याः क्षत्रोत्पन्ना द्विजातयः ॥
महावीर्यसुतश्चासीद्दीमान्नाम्ना पुरुक्षयः ।
तस्य भार्या विशाला तु सुपुत्रे तत्सुतत्रयम् ॥
त्रैयाक्ष्णं पुष्करिणं तृतीयं सुपुत्रे कपिम् ॥ [10]
कपीनां प्रवरा ह्येते त्रयः प्रोक्ता महर्षयः ।
गार्ग्याः संक्रुतयः काप्याः क्षत्रोत्पन्ना द्विजातयः ॥
संश्रिताङ्गिरसः पक्षं सर्वे जाता महाबलाः ॥
बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ।
सुहोत्रस्य तु दायादो हस्ती नाम बभूव ह । [15]
तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं गजसमाह्वयम् ॥
हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमकीर्तयः ।
अजमीढस्य पुत्रास्तु जाताः कुरुकुलोद्भव ॥

तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो बृहस्य धार्मिकाः ।

भरद्वाजप्रसादेन जाता वंशविवर्धनाः ॥ [20]

अजमीढस्य केशिन्यां कण्वः समभवत्सुतः ।

मेघातिथिः सुतस्तस्य तस्मात्काण्वायनाः स्मृताः ॥

[(L. 1) D3 भूतमन्पुत्र- (for भुव°). — (L. 2) D3 [आ]-
सन् (for [अ]मी). D3 भूत- (for भुव-). — (L. 3) V3
बृहत्क्षेत्रो (for °क्षेत्रो). D3 गर्गश्च (for गार्ग्यश्च). — (L. 4)
Ñ2 V3 तस्य पुत्रो महाबलः (for °). — (L. 5) D3 गुरुधीति-
देवश्च सांक्रुत्यानां च विश्रुतौ. — (L. 6) D3 दायादश्चापि
गार्ग्यस्य (for °). — (L. 7) D3 क्षत्रोत्पन्ना (for °त्पन्ना). — (L.
8) V3 नाम्ना धीमान् (by transp.); D3 विद्वान्नाम्ना.
— (L. 10) Ñ2 V3 तस्यां पुष्करिण्यां वंशं (sic) (for
°). — D3 om. line 12. — (L. 12) V3 क्षत्रोत्पन्ना (for
क्षत्रोत्पन्ना). — (L. 13) D3 संसृता ह्यङ्गिरःपक्षं बृहत्क्ष-
त्रस्य संततिः. — Lines 14-17 = (var.) lines 1-4 of
284*. — (L. 14) V3 बृहत्क्षेत्रस्य. — Ñ3 om. (hapl.) lines
14^b-15^a. D3 om. lines 15-22. — (L. 17) V3 त्रयः
प्रोक्ता महर्षयः (for °). — After line 17, Ñ2 V3 read
73^{ad} repeating it in its proper place. — (L. 18) V3
कुलोद्भवः (for °ह). — After line 20, Ñ2 V3 read 74
repeating it in its proper place.]

53 K3 om. 53^a-94^b. D3 om. 53-72. — °) K4 B2.3
Dn D1.4.5 राजा (for चापि). — °) K1.2.4 Ñ V B Dn Ds
D1.2.4.5 T1.3.4 G2-4 च सु- (for सुत-). — °) K1 Ñ1
गार्ग्यः; Ñ2 V3 M4 गार्ग्यं (for गर्गं). S1 गयं भार्गवमेव च.
— After 53, T3 ins. :

367* सुहोत्रस्य च पुत्रस्तु च्यवनो नाम धार्मिकः ।

54 K3 D3 om. 54 (cf. v. 1. 53). T3 om. 54^a-109^b.
— °) S1 वसुहोत्र-; K1.2.4 Ñ2.3 V B1.3 Dn Ds D1.4.5
T1 G2 सुहोत्रस्य (D1 °स्तु); Ñ1 सुतकेतुः; B2 D2 सुहोत्रस्तु;
G4 सुहोत्रश्च (for सुतहोतुः). — D1 om. 54^a-94^b. — °)
S1 K1 T2 G1 कौशिकश्च; K1 बृहत्क्षत्रापि (sic); Ñ1.3 (marg.
as in text) Dn1 D2.5 T1 काशिकं च; V2 काशिकस्तु; V3
D4 कौशिकं च; M4 काश्यश्चैव (for काशिकश्च). Ñ3 V3 Dn
D2.4 T4 महासत्त्वं; D6 T1.2 G1.2.4.5 M महोत्सास्य (for
महासत्त्वस्य). — °) D3 सुतो (for तथा). G1 गृत्समदः
(for °मतिः). K2 सुतः; K4 Ñ1 V2 B Ds नृपः (for
प्रभुः). Ñ2 V3 तथा गृत्सपतिर्नृपः; Ñ3 (marg. as in
text) T4 तथा (T4 °दा) गृत्सपतिर्नृपः; Dn तथा गृत्समतिः

23. 55]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 1734
B 1. 32. 21
P 1. 32. 21

काश्यस्य काश्यो राजन्पुत्रो दीर्घतमास्तथा ॥ ५५
बभूव दीर्घतमसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः ।
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ ५६
अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः ।
दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षःप्रणाशनः ॥ ५७
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः ।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ ५८
शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ।
शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नरर्षभ ॥ ५९

नृपः; D₂. 1. 5 तथा गृत्सपतिं नृप (D₂ °पम्); T₂ तदा गृत्स-
मदः प्रभुः.

55 K₃ D₃ om. 55 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 55
(cf. v. 1. 54). — °) Ñ₁ om. तथा गृत्समतेः. G₄ partly
damaged. D₆ T₁ G₂. 3. 5 तत्र (for तथा). T₂ G₁ तत्र गृत्स-
मदः पुत्रो. — °) Ñ₁. 2 V₃ D₄. 5 T₄ काशेस्तु (for काश्यस्य).
T₂ G₁-3. 5 M₄ राष्ट्रं (for राजन्). K₂ Ñ₃ V₁. 2 B Dn Ds
काशिकस्य तु काशेयः; K₄ काशेस्तु काशिपो राजन्; D₂ काशेस्तु
कश्यपो रा°; M₂ काश्याच्च काश्यपो रा°. — °) Some Mss.
दीर्घतपास (for °मास). V₁ स्मृताः (for तथा).

56 K₃ D₃ om. 56 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 56 (cf.
v. 1. 54). — °) D₂ स्मृतः; T₄ तथा (for सुतः). — °)
B₂ दायादः (for तनयः).

57 K₃ D₃ om. 57 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 57 (cf.
v. 1. 54). — °) K₄ Ñ₂. 3 V₁. 2 B Dn Ds D₅ M₄ विद्वान्
(for वीरो). S₁ K₁ नृप; V₂ तदा; D₆ सुतः (for स्मृतः).
K₂ Ñ₁ V₃ D₂. 4 T₄ विद्वान्हे (T₄ °न्वा) मरथः स्मृतः.
— After 57^{ab}, K₄ V₂ Dn D₂ T₂ ins. :

368* सुतो भीमरथस्यासीदिवोदासः प्रजेश्वरः ।

[V₂ पुत्रो (for सुतो). K₄ V₂ Dn [अ]पि (for [आ]सीद्).
D₂ पुत्रो हेमरथस्यापि (for °). V₂ Dn D₂ वाराणस्यधिपोऽ-
भवत् (D₂ °पो नृपः) (for °).]

— °) V₂ B₂ Ds₂ -क्षत्र- (for -रक्ष-). K₂ -विनाशनः (for
प्रणा°). S₁ K₁ Dn सर्वराक्षसनाशनः; K₄ Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁
D₂. 4. 5 T₁. 4 G₄ °क्षत्रविनाशनः (K₄ °कः).

58 K₃ D₃ om. 58 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 58 (cf.
v. 1. 54). — °) D₄ तस्मिन्नेव च काले तु; M₃ एतस्मिन्नन्तरे
काले. — °) D₆ T₂ G M पुरा (for नृपः). — °) S₁ विश्रुतः
(for राक्षसः).

59 K₃ D₃ om. 59 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 59 (cf.

तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ ६०
भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।
हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ ६१
दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ।
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च ॥ ६२
अलर्को राजपुत्रश्च राजा संनतिमान्भुवि ।
हेहयस्य तु दायादं हतवान्वै महीपतिः ॥ ६३
आजहे पितृदायादं दिवोदासहृतं बलात् ।

v. 1. 54). — °) S₁ पुरी तेन (for मतिमता). — °) M₁
कुम्भकेन (for निकुम्भेन). — °) D₆ T₂ G₁-3. 5 M₄ भवि-
ष्यति (for °त्रीति). K₂. 4 Ñ₂ V₃ B₁ Dn D₄. 5 T₄ नराधिप;
Ñ₃ V₁ न संशयः (for नरर्षभ). Ñ₁ V₂ B₂. 3 Ds D₂ भवित्री
भरतर्षभ.

60 K₃ D₃ om. 60 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 60 (cf.
v. 1. 54). — °) B₃ स (for तु). — D₅ om. (hapl.)
60°-61°. K₄ repeats 60° after 61. — After 60, Dn
G(ed.) ins. :

369* भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसीभवत् ।

यदुवंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च ॥

61 K₃ D₃ om. 61 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 61 (cf.
v. 1. 54). D₅ om. 61 (cf. v. 1. 60). — °) D₆ T₁. 2 G₁-4 M₄
प्रतापवान् (for प्रजेश्वरः). K₂ पुरीं तत्र महीपतिः. — After
61, K₄ repeats 60°.

62 K₃ D₃ om. 62 (cf. v. 1. 53). D₁ T₄ om. 62 (cf.
v. 1. 54). K₄ om. 62. — °) S₁ सौदासस्य तु पुत्रश्च. — °)
S₁ K₂ राजन् (for राजा). — °) D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 द्वौ पुत्रौ
(by transp.); M₁-3 पुत्रौ वै. — °) S₁ वीरो (for वत्सो).
K₁ गर्गस्तथा; K₂ भर्गस्तथा; Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁. 2 Dn D₂. 4. 5
T₄ भार्गस्तथा (for भार्गव). — After 62, D₆ reads 66°
repeating it in its proper place.

63 K₃ D₃ om. 63 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 63
(cf. v. 1. 54). D₆ om. 63^{ab}. — °) Dn M₄ वत्स-
(for राजः). M₂. 3 तु (for च). — °) Dn तस्मात् (for
राजा). K₁ G₂ [आ]सीन्मतिमान् (for संनति°). S₁ प्रभुः; D₄
बुधः; T₂ G₁. 5 विभुः; G₃ बली (for भुवि). — After 63^{ab},
K₄ Dn D₄ read 64°^{cd}, repeating it in its proper place.
— S₁ om. 63°-66°. — °) Some Mss. हेहयस्य. K₁ Dn
स (for तु). Ñ₁ G₂ M₃ दायादं; D₄ °दान् (for °द्यं).

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 71

भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ।
 दिवोदासेन बालो हि घृगया स विसर्जितः ॥ ६४
 अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ।
 तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत ।
 वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ ६५
 अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ॥ ६६
 युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्बहः ।

लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ ६७
 वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ।
 रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥ ६८
 अलर्कस्य तु दायादः क्षेमो नाम महायशः ।
 क्षेमस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥ ६९
 वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः ।
 आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ ७०
 सुकुमारस्य पुत्रस्तु सत्यकेतुर्महारथः ।

C 1752
B 1. 32, 38
P 1. 32, 38

64 K₃ D₃ om. 64 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 64 (cf. v. l. 54). Ś₁ om. 64 (cf. v. l. 63). — ^a) K₁ आहृतं (for आजहे). — ^b) M₁₋₃ दिवोदासैर् (for दिवोदासः). — After 64^{ab}, K₂ ins.:

370* तस्यान्वये सुहोत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ।
 — K₂ om. 64^c-71^f. K₄ Dn D₄ read 64^{cd} for the first time after 63^{ab}. — ^c) K₄ (both times) Dn₁ D₄ (both first time) पुत्रो वै (for पुत्रेण). — ^d) B₂ T₂ दुर्दमेन (for दुर्दं). D₅ महात्मनः (for त्मना). K₄ (both times) Dn₁ D₄ (both second time) दुर्दमो नाम विश्रुतः; B₃ दुर्दमेन महामनाः. — ^e) Ñ₁ बालेन; Ñ₃ V₁ B Dn Ds D₂. 5 T₁. 4 बालेति; D₆ !T₂ G बाल्ये हि; M₂. 4 बाल्ये तु; M₃ धर्मात्मा (for बालो हि). — ^f) K₄ Ñ₁ V₂. 3 Ds₁ D₂. 5 M₄ विवर्जितः (for विसं). K₁ T₁. 4 घृगया परिवर्जितः; B₃ यासौ विवर्जितः.

65 K₃ D₃ om. 65 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 65 (cf. v. l. 54). Ś₁ om. 65 (cf. v. l. 63). K₂ om. 65 (cf. v. l. 64). M₄ om. 65^{ab}. — ^c) Ñ₂ Ds₂ बालस्य; B₁ बालेन (for बालेषु). V₂ B₃ Ds₁ D₆ तेन पुत्रेण बालस्य (D₆ लेन). — ^d) Ds₂ M₃ प्रहृतं; T₂ G₂ M₄ हृतं तत् (for प्रहृतं). — ^e) D₄ तदा राजन् (for महाराज). — ^f) K₁ M₂ (inf. lin. as in text) विवित्सता (for विधिं). — After 65, K₄ ins.:

371* सोऽप्येवं पुत्रसंहारं कुर्वन्पञ्चत्वमागतः ।

66 K₃ D₃ om. 66 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 66 (cf. v. l. 64). Ś₁ om. 66^{ab} (cf. v. l. 63). K₂ om. 66 (cf. v. l. 64). — ^a) K₄ काशिपुत्रस्य (for राजस्य). — D₆ reads 66^b for the first time after 62. — ^b) D₄ ब्रह्मजः (for ण्यः). V₃ राजा संनतिमान्भुवि (= 63^b). — After 66^{ab}, K₁ ins.:

372* अलर्कं प्रति राजानं श्लोको गीतः पुरातनम् ।

— ^c) K₄ Ñ₁ V₃ B₂ Ds D₂. 5 T₂. 4 G₃. 4 M₄ षष्टिः; D₄. 6 T₁ G₁. 2. 5 षष्टिर् (for षष्टिं). — ^d) K₁. 4 B₁. 3 Ds₂ D₂. 4. 5 T₂. 4 G₃. 4 M₄ षष्टिः; D₆ T₁ G₁. 2. 5 षष्टिर् (for षष्टिं).

— After 66, K₁ (marg.). + Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₂. 4. 5 T₁. 4 G₁. 3. 4 ins.:

373* तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ।

67 K₃ D₃ om. 67 (cf. v. l. 54). D₁ T₃ om. 67 (cf. v. l. 54). K₂ om. 67 (cf. v. l. 64). — ^a) M₄ अवासवान् (for प सः).

68 K₃ D₃ om. 68 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 68 (cf. v. l. 54). K₂ om. 68 (cf. v. l. 64). — ^a) Dn D₆ T₁. 4 शापस्य; D₄ तपसो (for वयसो). Ś₁ V₂ B₁. 3 Ds महाराजः; G₁ M₁₋₃ बाहो (for बाहुर्). — ^c) B₁. 2 G₅ शून्यां (for रम्यां). — ^d) G₄ damaged. V₁ पुरं (for पुरीं).

69 K₃ D₃ om. 69 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 69 (cf. v. l. 54). K₂ om. 69 (cf. v. l. 64). — After 69^a, Ñ₁. 3 V₁. 2 B₂. 3 Dn Ds G(ed.) ins.:

374* क्षेमको नाम पार्थिवः ।

क्षेमकस्य तु पुत्रो वै.

[(L. 1) G(ed.) सुनीथो (for क्षेमको). Dn सुनीथो नाम धार्मिकः. — V₂ om. line 2. — (L. 2) Dn G(ed.) सुनीथस्य तु दायादः.]

— Ñ₁ B₂. 3 Ds om. 69^{bc}. — ^b) K₄ क्षेमको (hyper-metric); V₁ Dn D₅ T₄ क्षेम्यो (for क्षेमो). — ^c) Dn T₄ M₄ क्षेम्यस्य (for क्षेमस्य). — ^d) K₁ बर्हकेतुस् (for वर्षं). D₆ अथो; T₂ G₁ M₄ तथा (for ततो).

70 K₃ D₃ om. 70 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 70 (cf. v. l. 54). K₂ om. 70 (cf. v. l. 64). Ś₁ D₄ om. (hapl.) 70. — ^a) K₁ बर्हकेतोस् (for वर्षं). — ^b) K₄ जनैश्वरः (for प्रजे). — ^c) Some Mss. आवर्तस्. T₂ प्रभोः (for विभोः). — ^d) D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M नृपः (for ऽभवत्).

71 K₃ D₃ om. 71 (cf. v. l. 53). D₁ T₃ om. 71 (cf. v. l. 54). K₂ om. 71 (cf. v. l. 64). — ^a) Ś₁ K₁ पुत्रस्तु सुकुमारस्य. — ^b) D₆ T₂ G M महायशः (for रथः). — ^c) Ś₁ K₁ Ñ₃ (marg.) V₂ ततो; K₄ तत्र (for सुतो). D₆ T₃

28. 71]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 1752
B 1. 32. 39
P 1. 32. 39

सुतोऽभवन्महातेजा राजा परमधार्मिकः ।
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ७१
एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च भरतर्षभ ॥ ७२
सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहतस्तनयास्त्रयः ।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान् ॥ ७३
अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः ।
नीली च केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥ ७४
अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जहुः प्रतापवान् ।

G1. 2. 4 महाराज (for 'तेजा'). — After 71^{cd}, K4 ins. :

375* करन्तुर्नाम नृपतिस्तस्य पुत्रौ बभूवतुः ।

ब्रह्मण्यौ सत्यसंपन्नौ भार्गो वत्सस्तथैव च ॥

— ^c) M4 वात्सकेतुस (for वत्सभूमिस्). — ^f) Ñ2 V3 D6 M1-3 भृगुः; some Mss. भार्ग- (for भार्ग-). Ś1 Ñ1. 2 V3 D2. 5 भार्गवः; K1. 4 D4 तः (for 'वात्').72 K3 D3 om. 72 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 72 (cf. v. l. 54). — ^b) M1 भारत; M2 भारते (for भार्गवे). — After 72, D6 T1. 2. 4 G M4 ins. :

376* कर्मभिस्ते तपोमूलैः स्थिताः कुरुकुलोद्ग्रह ।

[T4 G4 कर्मभिः स्वैस्तदा तुर्यैः (for ^a). T1 G1. 2 M4 स्थिराः (for स्थिताः). T1 G3 कुलोद्भवः; G2. 5 उद्भवः (for 'द्ग्रह').]73 K3 om. 73 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 73 (cf. v. l. 54). Ñ2 V3 read 73^{cd} for the first time after line 17 of 366*. — ^c) V2 G2 आजमीढो (for अ³). — ^d) B3 प्रतापवान् (for च वीर्य³).74 K3 om. 74 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 74 (cf. v. l. 54). Ñ2 V3 read 74 for the first time after line 20 of 366*. — ^b) Ś1 स्य; K1 D6 T1. 2 G M इति- (for वै). K2. 4 Ñ2 (both times). 3 V1. 3 (both times) B1 Dn D2-5 T4 तिस्रो रूपसमन्विताः. — ^c) K2. 4 Ñ1. 3 V1 B2 Dn Ds D2. 4. 5 T4 G4 नीलिनी; Ñ2 (second time) V2. 3 (second time) B1 नलिनी; D3 मालिनी; D6 T2 G1 नीवी च (for नीली च). Ñ2 (first time) नीलिनी धूमिनी चैव; V3 (first time) नीमिनी चूडिनी चैव. — ^d) Ñ2 V3 (both first time) केशिनी (for धूमिनी). D3 वराङ्गना; T4 नना (for 'ङ्गना').75 K3 om. 75 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 75 (cf. v. l. 54). D3 reads 75^{ab} after 384*. — ^a) G1 केशिन्या (for 'न्या'). — ^b) D3 जहुः समभवद्वृष. — D3 om. (hapl.)

य आजहे महासत्रं सर्वमेधं महामखम् ॥ ७५

पतिलोभेन यं गङ्गा विततेऽभिससार ह ।

नेच्छतः प्रावयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः ॥ ७६

तया च प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ।

सौहोत्रिरव्रवीद्गङ्गां कुद्धो भरतसत्तम ॥ ७७

एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यापः पिबाम्यहम् ।

अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७८

ततः पीतां महात्मानो गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ।

उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वाय जाह्नवीम् ॥ ७९

75^c-94^d. — ^c) K2. 4 Ñ2. 3 V B Dn D4. 5 T1. 4 आजहे यो (by transp.); Ñ1 Ds आजहे तन्; D2 आजहे स; M1-3 य आहरन्. — ^d) V2 सर्वसत्रं; M4 सोऽश्वमेधं (for सर्व³). D2 महारथः (for 'मखम्').76 K3 om. 76 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 76 (cf. v. l. 54). D3 om. 76 (cf. v. l. 75). M4 om. 76^a-94^b. — ^a) D4 गङ्गा यं (by transp.); G3 तं गङ्गा. — ^b) K1. 4 V1. 3 D4 T1 विनीता; K2 Ñ2. 3 V2 B1 D2. 5 T2 G1-3. 5 विनीतेव; Ñ1 वितते वि-; B2. 3 Ds वितताभि-; Dn1 पति त्वभि-; Dn2 पतित्वेऽभि-; D6 T4 विततेव (for 'तेऽभि-'). — B1 om. 76^c-78^d. Ñ2 reads 76^{cd} twice. — ^c) Ś1 रोषेण; Ñ2 (second time) स तया (for नेच्छतः). — ^d) Ñ1 Ds समन्ततः; Ñ3 V1. 2 B3 T1 G3 [अ]थ तत्सदः; Dn D2 T4 सदस्ततः; D4 स तत्सदः (for च त³).77 K3 om. 77 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 77 (cf. v. l. 54). D3 om. 77 (cf. v. l. 75). B1 M4 om. 77 (cf. v. l. 76). — ^a) Ś1 तं तथा; K1 B2. 3 Ds तत्तया; K2 Ñ2 V2. 3 D5 T1 स तया (for तथा च). Ñ1 D2 T4 G4 चा(Ñ1 त्वा)प्लावितं (for च प्लावितं). — ^b) Ś1 K1. 4 Ñ1. 3 V1. 3 Dn D2. 4. 5 T4 परंतपः (for समन्ततः). — ^c) K2. 4 Ñ V B2. 3 Dn Ds D2. 4. 5 T2. 4 जहुरपि (for सौहोत्रिः).78 K3 om. 78 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 78 (cf. v. l. 54). D3 om. 78 (cf. v. l. 75). B1 M4 om. 78 (cf. v. l. 76). — ^a) K4 Ñ1. 2 V3 D2. 4. 5 एतत्ते; D6 T1 G2. 4. 5 एतेषु; T2 G1 सक्तेषु (for एष ते). — ^b) D4 प्रक्षिप्य (for सं³). K4 V2 Dn D4 [अ]म्भः (for [आ]पः). — ^c) V1 Ds तस्य (for अस्य).

79 K3 om. 79 (cf. v. l. 53). D1 T3 om. 79 (cf. v. l. 45). D3 om. 79 (cf. v. l. 75). M4 om. 79 (cf.

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 88

युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जहुरावहत् ।
 गङ्गाशपेन देहार्धं यस्याः पश्चान्दीकृतम् ॥ ८०
 जहोस्तु दयितः पुत्रो अजको नाम वीर्यवान् ।
 अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ॥ ८१
 बभूव मृगयाशीलः कुशिकस्तस्य चात्मजः ।
 पह्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैः स ह ॥ ८२ ॥
 कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः ।
 लभेयमिति तं शकस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ८३
 स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम् ।

विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥ ८४
 विश्वजिद्विश्वकुचैव तथा सत्यवती नृप ।
 ऋचीकाञ्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजायत ॥ ८५
 विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ।
 प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ८६
 देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः ।
 शालापतिर्हिरण्याक्षो रेणुर्यस्याथ रेणुका ॥ ८७
 सांकृत्यो गालवो राजन्मौद्गल्यश्चेति विश्रुताः ।
 तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ८८

C 1770
 B I. 32. 56
 P I. 32. 56

v. 1. 76). — ^a) B₁ स तां (for पीतां). M_{1.2} अथो भीतां (for महात्मानो). — ^b) K_{2.4} Ñ V B_{1.3} Dn Ds D_{2.4.5} T₄ दृष्ट्वा गङ्गां (by transp.). D₆ महायशाः (for महर्षयः). — ^c) T₄ ये च (for उप). Ś₁ B₂ D_{2.4} G_{2.4.5} M₃ महाभागा (for गां). — ^d) K₂ V₂ B_{1.2} Dn Ds D₅ T₄ G_{2.5} दुहितृत्वेन; V₃ त्वानु (for त्वाय).

80 K₃ om. 80 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 80 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 80 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 80 (cf. v. 1. 76). — ^a) Ś₁ K₁ पौत्रीं (for पुत्रीं). — ^b) K₄ आविशत् (for आवहत्). — ^d) M₁ चापि (for पश्चान्). G₁ (marg. as in text) महीकृता (for नदीकृतम्).

81 K₃ om. 81 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 81 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 81 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 81 (cf. v. 1. 76). — ^b) K₁ B_{1.2} T_{2.4} G_{1.4} त्वजको; G_{3.5} अजिरो (for अजको). — G₅ om. (hapl.) 81^c-83^d. — ^d) Ś₁ K₄ बलाकास्यो; D₆ T_{1.2} G₁₋₄ M₁₋₃ कम्बलाश्वो (for बलाकाश्वो).

82 K₃ om. 82 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 82 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 82 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 82 (cf. v. 1. 76). G₅ om. 82 (cf. v. 81). — ^c) Ñ_{2.3} (marg.) B_{1.2} Dn₂ D₅ संवृद्धो; Ñ₃ संभूतो (for संवृद्धो). — ^d) Ś₁ K₄ सदा; Ñ₂ Dn D₄ तदा; M₁ स हि (for सह). K₂ Ñ_{1.3} V B Ds D_{2.5} T₄ राजा वनचरस्तदा.

83 K₃ om. 83 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 83 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 83 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 83 (cf. v. 1. 76). G₅ om. 83 (cf. v. 1. 81). T₂ G₁ om. (hapl.?) 83-84. — ^b) K₂ Ñ₂ V₁ Dn D_{2.4.5} T₄ समप्रभम्; K₄ Ñ₃ V_{2.3} Ds समं प्रभुम्; B₃ समं विशुम्; D₆ T₁ G₂₋₄ M₁₋₃ समं भुवि (for समं प्रभुः). — ^c) Ñ₁ दयितं (for इति तं).

84 K₃ om. 84 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 84 (cf.

v. 1. 54). D₃ om. 84 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 84 (cf. v. 1. 76). T₂ G₁ om. 84 (cf. v. 1. 83). — ^b) Ś₁ G_{4.5} भगवान्; Ñ₂ मघवा; V₃ स युवा (for मघवान्). — ^d) Ś₁ तु ह; K_{2.4} Ñ₁ V₂ B_{2.3} Ds D_{2.4} T₄ तदा; Ñ_{2.3} V_{1.3} B₁ Dn D₅ G₃₋₅ तथा (for च ह).

85 K₃ om. 85 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 85 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 85 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 85 (cf. v. 1. 76). — ^a) Ś₁ K_{1.2} Ñ₂ V₂ B_{2.3} D_{5.6} T_{1.2.4} G₁ विश्वकृद्विश्वजि (K₁ भृ) चैव. — ^b) G₁ तस्य (for तथा).

86 K₃ om. 86 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 86 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 86 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 86 (cf. v. 1. 76). Ś₁ G₄ om. (hapl.) 86^c-87^d.

87 K₃ om. 87 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 87 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 87 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 87 (cf. v. 1. 76). Ś₁ G₄ om. 87^{ab} (cf. v. 1. 86). — ^a) V₂ देवरातः; M_{1.2} शूर्पः (for श्रवाः). K₄ कविश; D₆ T_{1.2.4} G_{1.5} M₁₋₃ कृतिश (for कतिश). — ^b) V₂ M₃ तस्मात् (for यं). — K₂ reads 87^c-94^d on marg. — ^c) K_{2.4} Ñ_{1.2} D₆ G₅ शालावती; Ñ₃ V₁ Dn D₂ T₄ शालावत्यां; V_{2.3} शालावत्यां; B Ds D₅ T₁ G₃ शालावत्या; D₄ शालावतिर; T₂ G₁ जालावती; G₂ शालावतिर (for शालापतिर). Ś₁ गालवेति हिरण्याख्यो. — ^d) Dn G₂ रेणोर्जज्ञेथ रेणुमान् (G₃ कः); D₆ T₂ G_{1.3.5} रेणुमत्याथ रेणुका; T₄ केऽस्याथ रेणुका.

88 K₃ om. 88 (cf. v. 1. 53). D₁ T₃ om. 88 (cf. v. 1. 54). D₃ om. 88 (cf. v. 1. 75). M₄ om. 88 (cf. v. 1. 76). Ś₁ reads and K₁ (marg.) repeats 88^{ab} after 90^{ab}. — ^a) K₁ (second time) B₃ सांकृत्या गालवा राजन्; D₆ T₁ G_{1-3.5} M₁₋₃ सांकृत्यगालवौ राजन्. — ^b) K₁ (second time) Ñ₂ Ds मौद्गल्याश; K₄ लाश; V₂ लश (for ल्यश). D₆ T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃

23. 89]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1770
B 1. 32, 57
P 1. 32, 57

पाणिनो बभ्रवश्चैव धानंजय्यास्तथैव च ।
 पार्थिवा देवराताश्च सालङ्कायनसौश्रवाः ॥ ८९
 लौहित्या यमदूताश्च तथा कारीषयः स्मृताः ।
 विश्रुताः कौशिका राजंस्तथान्ये सैन्धवायनाः ।
 ऋष्यन्तरविवाद्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः ॥ ९०
 पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ।
 संबन्धो ह्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ ९१
 विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः ।

भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ॥ ९२
 शबरादयश्च सप्तान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
 दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ ९३
 अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जहुगणो मया ।
 आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां भरतर्षभ ॥ ९४
 अजमीढात्तु नील्यां वै सुशान्तिरुदपद्यत ।
 पुरुजातिः सुशान्तेस्तु बाह्याश्चः पुरुजातितः ॥ ९५
 बाह्याश्चतनयाः पञ्च बभ्रुवुरमरोपमाः ।

मौद्गल (M1. 2 'ल्य)श्चैव विश्रुतः. — °) B2 नामानि (for गोत्राणि).

89 K3 om. 89 (cf. v. 1. 53). D1 T3 om. 89 (cf. v. 1. 54). D3 om. 89 (cf. v. 1. 75). M4 om. 89 (cf. v. 1. 76). — °) D4 बभ्रुकश्च; D6 बलहश्च; G3 बहुलश्च; G5 बभ्रु-
 मुश्च (for 'वश्च). M1. 2 सुपाणिनो बभ्रवश्च (M2 भवंश्चैव).
 — °) K1 ध्यानंजुष्टाश्च; K1 (sup. lin.). 2. 4 Ñ1. 3 V1. 2 B
 Dn Ds D2. 5 T1. 4 G3. 4 M3 ध्यानजप्याश्च; Ñ2 V3 D4
 करंजप्याश्च; G2. 5 धनंजय्याश्च (for धानं°). — °) G2
 पार्थिवो देवरातश्च; M1. 2 विश्वामित्रस्य दायादाः. — °) Some Mss. शालङ्कायन-. K4 D6 G3. 5 M1. 2 सौश्रुताः; D4
 सौश्रुवाः; T2 G1 सौश्रुताः; G2 सौश्रिताः; M3 सौश्रुतौ
 (for सौश्रवाः).

90 K3 om. 90 (cf. v. 1. 53). D1 T3 om. 90 (cf. v. 1. 54). D3 om. 90 (cf. v. 1. 75). M4 om. 90 (cf. v. 1. 76). — °) Ś1 लौहित्यः; Ñ1 Dn2 D4-6 T2 G1 लौहित्या
 (for लो°). Ñ2 D2 लौहित्यायनराताश्च; Ñ3 V1. 2 B2. 3 Dn1
 Ds लौहित्या यमदूताश्च; B1 T4 लौहित्या यामभूता (T4
 'दौत्या)श्च. — °) M1. 2 कार्यायनाः (for कारीषयः).
 — After 90^{ab}, Ś1 reads and K1 (marg.) repeats 88^{ab}.
 — °) Dn सौश्रुताः (for वि°). — °) D6 वै (for [अ]न्ये).
 — °) V3 D2 ऋष्यन्तरे (for 'न्तर-). — °) B3 कौशिक्या
 (for 'का).

91 K3 om. 91 (cf. v. 1. 53). D1 T3 om. 91 (cf. v. 1. 54). D3 om. 91 (cf. v. 1. 75). M4 om. 91 (cf. v. 1. 76). — °) K2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 D2. 4 T4 महर्षेः (for ब्रह्मर्षेः).
 T2 G1. 5 काश्यपस्य (for कौशिकस्य). K1 B1. 2 D2. 6 G1. 3. 5
 M1-3 ह; D4 तु (for च). — °) K2. 4 त्वस्य; Ñ1 D2 T2
 G1 ज्य च; V2 Ds ज्यथा; B1 T1 G2. 5 ज्यस्य; B3 यस्य
 (for ह्यस्य).

92 K3 om. 92 (cf. v. 1. 53). D1 T3 om. 92 (cf. v. 1. 54). D3 om. 92 (cf. v. 1. 75). M4 om. 92 (cf.

v. 1. 76). — °) D6 T2 G1-3. 5 M2. 3 विश्वामित्रसुतानां तु
 (G3. 5 M2. 3 च); M1 'त्रसुतस्त्वासीच्; M2 (also) 'त्रस्य
 दायादः. — °) Some Mss. शुनःशेफो. K2 Dn1 सग्रतः (for
 'जः). K2 कृतः (for स्मृतः). — °) D6 T1. 2 G1-3. 5 प्राप्त-
 वान् (for प्राप्तः स). K2 V2 B2. 3 Ds D5 T4 पुंगवः (for
 'सत्तमः).

93 K3 om. 93 (cf. v. 1. 53). D1 T3 om. 93 (cf. v. 1. 54). D3 om. 93 (cf. v. 1. 75). M4 om. 93 (cf. v. 1. 76). — °) Hypermetric. K1 (marg.). 2. 4 Ñ2. 3
 V B Dn Ds D2. 4. 5 T1. 4 G3. 4 देवरातादयश्चान्ये (K1 V2
 G3 'यः सप्त); Ñ1 वरादयश्च सप्तान्ये; D6 शमीवसातयश्चैव;
 T2 G1. 5 शमीपथा (G5 'वसा)दयः सप्त; G2 corrupt; M1
 शमीवरायाः सप्तान्ये; M2. 3 शमीवरादयः सप्त. — °) Ñ2 V3
 चात्मजाः (for वै सुताः). — °) V3 [अ]न्ये (for [अ]पि).

94 K3 om. 94^{ab} (cf. v. 1. 53). D1 om. 94^{ab}; T3
 om. 94 (for both, cf. v. 1. 54). D3 om. 94 (cf. v. 1.
 75). M4 om. 94^{ab} (cf. v. 1. 76). K2 reads 94^{ab} twice.
 — °) K2 (first time) जहुः; T2 G1. 5 लोभः; G2 M1-3
 लोहः (for लौहिः). K2 (second time) एष राजन्यवंशस्तु.
 — °) G2 प्रोक्ता जहुगणा मया. — °) Ś1 G4 आजमीढाः (G4
 'ढेः) पुरोर्वंशः; D2 M4 अजमीढः पु (M4 'ढात्पु)रोर्वंशः. — °) K4 Ñ1 Dn D4 T4 पुरुषर्षभ (for भरत°).

95 T3 om. 95 (cf. v. 1. 54). — °) K2 Ñ2. 3 V B1
 Ds D2 T1. 4 नीलिन्यां; T2 G1 नीलो वै (for नील्यां वै). Ś1
 K1 आ (K1 अ)जमीढस्य नील्यां च (K1 वै); K3. 4 B2. 3
 Dn D4. 5 Bom. and Poona eds. अजमीढस्य नीलिन्यां
 (Bom. and Poona eds. 'न्यः); D3 'ढस्तु मालिन्यां. — °)
 Ś1 उपपद्यते; K3 समपद्यत; Ñ3 (marg.) T2 G1 उपपद्यत
 (for उद°). — °) Ś1 K1 T4 पुरुजातः; K3 पुराजातः (for
 पुरुजातिः). K2 सुशान्तात्तु; V2 B1. 3 Ds D4. 6 G2. 5 M3
 'न्तेश्च; T2 G1 'न्तश्च; M4 सुजातेश्च (for सुशान्तेस्तु). — °)
 Ś1 बाह्याश्च; V3 बाह्यांशुः; M3 बह्वश्च (for बाह्याश्च). T1. 4

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 100

मुद्रलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा ॥ ९६
 यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्च पञ्चमः ।
 पञ्चमे रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ ९७
 पञ्चानां विद्धि पाञ्चालान्स्फीतान्पुण्यजनावृतान् ।

अलं संरक्षणे तेषां पाञ्चाला इति विश्रुताः ॥ ९८
 मुद्रलस्य तु दायादो मौद्रल्यः सुमहायशाः ।
 इन्द्रसेना यतो गर्भं वध्यश्चं प्रत्यपद्यत ॥ ९९
 आसीत्पञ्चवनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः ।

C 1790
 B I. 32. 77
 P I. 32. 77

G2-4 M1. 2 -जातिजः (for °तः).

96 T3 om. 96 (cf. v. l. 54). — °) S1 K1. 3 बाह्यस्य;
 V3 बाह्यांशुः (for बाह्याश्च-). — °) V3 सुकुलः (for मुद्रलः).
 N3 संजयश्च; M4 सुजलश्च (for सृञ्जयश्च-). — °) K3 स्मृतः;
 V2 तदा (for तथा).

97 T3 om. 97 (cf. v. l. 54). — °) S1 कपिलाश्च
 (for कृमि°). — °) S1 K1. 2 D4 पञ्चानां; N1 V2 B D3 T4
 M4 पञ्चैते; N3 V3 T2 G1. 4. 5 पञ्च मे; D3 पञ्च ते (for
 पञ्चमे). D5 पञ्चानां रक्षणीयानां. — °) S1 Dn नः श्रुतम्;
 K3. 4 D1. 4 विश्रुतम्; T1. 2 G M ते स्मृताः (for विश्रुताः).

98 T3 om. 98 (cf. v. l. 54). D1 om. (hapl.) 98.
 — °) S1 इति (for विद्धि). Some Mss. पञ्चालान्. K3
 पाञ्चालानां हि पाञ्चालान्; D3 पञ्चालान्विद्धि पञ्चालैः. — °)
 T1 -जनैर्वृतान् (for -जनावृत°). K2. 4 N2. 3 V1. 3 B1 Dn Ds2
 D2-5 T4 स्फीतैर्जनपदैर्वृतैः (B1 Ds2 °दावृ°) तान्; N1 V2 B2. 3
 Ds1 स्फीताजनपदावृतान्. — °) S1 संरक्षणात् (for °णे).
 — °) Some Mss. पञ्चाला. M2 ते स्मृताः; M4 नः श्रुताः
 (for विश्रुताः).

99 T3 om. 99 (cf. v. l. 54). — °) N3 बहुलस्य (for
 मुद्र°). — °) K4 D3 तु (for सु°). K2 -महातपाः (for
 °यशाः). K3 मौद्रल्य इति विश्रुतः. — After 99^{ab}, K N2. 3
 V B D (D6 marg.) T4 G4 ins. :

377* सर्व एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
 एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौद्रलाः ॥
 मुद्रलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।

[K2 repeats lines 1-2 after 378*. — (L. 1) N2 D3
 क्षत्रोत्पन्ना (for °पेता). — V2 repeats lines 2-3 after 378*.
 — (L. 2) K2 (both times) N2 B1 D1. 2 पक्षाः; K3
 पक्ष-; V1. 2 (both times). 3 Ds D3 पुत्राः (for पक्षं). V1
 B1 संश्रिताः; V2 (first time) सृञ्जयाः (for संश्रिताः). V3
 B1 संश्रिताः; V2 (second time) संश्रिताः कण्वमुद्रलाः (for °
 -मौ°). V2 (second time) संश्रिताः कण्वमुद्रलाः (for °
 -मौ°). — (L. 3) K2 N2 V3 B2. 3 Ds D5. 6 मौद्रलस्य (for सु°).
 D3 सुतौ द्वौ तु (for सुतो ज्येष्ठो). V2 (both times) महर्षिः
 (for ब्रह्मर्षिः). K2. 4 V2 (first time) B Dn Ds D3. 6
 T4 -महायशाः (for °तपाः).]

— °) N2 V2. 3 इन्द्रसेनी; V1 B2 D3. 5 T1. 4 G3. 5 °नो
 (for °ना). — °) N3 भद्राश्च; D6 T2 G1. 5 बाध्यश्च; G3

M1. 3 बाध्यश्च (for द°). — After 99, N (except S1 N1)
 T1. 2. 4 G M4 ins. :

378* वध्यश्चान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ।
 दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ॥
 शरद्वतस्य दायादमहल्या संप्रसूयत ।
 शतानन्दमृषिप्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशाः ।
 पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ [5]
 तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाप्सरसमग्रतः ।
 अथ स्कन्धं शरस्त्वमे मिथुनं समपद्यत ॥
 कृपया तच्च जग्राह शंतनुर्मृगयां गतः ।
 कृपः स्मृतः स वै तस्माद्रौतमी च कृपी तथा ॥
 एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ [10]
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम् ।
 दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ॥
 मैत्रेयाणां ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ।
 एते विपश्चिताः पक्षाः क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥

[(L. 1) N3 V1 भद्राश्चान्; D6 G3. 5 बाध्यश्चान् (for वध्य-
 श्चान्). N2 V3 स्मृतिः; D1 श्रुतम् (for श्रुतिः). — (L. 2)
 Some Mss. अहल्या. — (L. 3) K4 V2 D1 शारद्वतस्य (for
 श°). K2 अहल्या संप्रजायत; Dn D2. 3. 5 अहल्या समसूयत
 (for °). — (L. 4) N3 (marg.) V1 ऋषेज्येष्ठं; T3 नृपप्रेष्ठं;
 G1 नृपज्येष्ठं (for ऋषिप्रेष्ठं). T2 G1 [अ]सीत् (for [अ]पि).
 N2 -महातपाः (for °यशाः). — (L. 5) D2 चतुर्वेदस्य (for
 धनु°). — (L. 6) D2 अन्ततः (for अग्रतः). — (L. 7) K3
 N2 V2. 3 B1. 2 Dn D3. 5 T1. 4 M4 अथ- (for अथ). — (L.
 9) D3 स वै स्मृतस्य; T1 G2. 4 सुतः स वै (for स्मृतः स वै). Ds
 T1. 2. 4 G3 तथा कृपी (by transp.). — (L. 12) K2 स्मृतः
 (for नृपः). — (L. 13) K1 N2 D3 T1 G3 मैत्रेयाणस्य; Ds1
 मैत्रेयस्य (for °याणां). D1 पुत्रो (for सोमो). Dn मैत्रेयाणी ततः
 शाखा (for °). D3 सुताः (for स्मृताः). D6 T2 G1. 2. 5 मैत्रेयस्तु
 ततः स्मृतः (for °). — K2 repeats line 14 after the repe-
 titution of lines 1-2 of 377*. — (L. 14) D3 प्रपश्चिताः
 (for वि°). M4 पक्षं (for पक्षाः). K1. 3. 4 N3 D1. 4. 5 एतेऽपि
 (K1. 3 D5 °ते हि) संश्रिताः पक्षं (N3 °क्षाः; D4 °क्षे); K2
 (second time) Dn एते वै संश्रिताः पक्षं (for °). K3. 4
 D1. 4 क्षत्रोत्पन्नासः]

— After the above, K2 repeats lines 1-2 and V3
 lines 2-3 of 377*.

100 T3 om. 100 (cf. v. l. 54). — °) K3 V2 Dn

23. 100]

हरिवंशे

[हरिवंशपत्र

C 1791
B 1. 32. 77
P 1. 32. 77

सुतः पञ्चवनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ १००
सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशः ।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ १०१
सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ।
तेषां यवीयान्पृषतो द्रुपदस्य पिता प्रभुः ॥ १०२
महिषी त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रगृद्धिनी ।
तृतीया तव पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ॥ १०३
सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमाहिता ।

तपो वर्षशतं तेपे स्त्रीभिः परमदुश्चरम् ॥ १०४
हुत्वाग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना ।
अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुग्राप जनमेजय ॥ १०५
धूमिन्या स तथा देव्या अजमीढः समेयिवान् ।
ऋक्षं सा जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम् ॥ १०६
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा ।
यः प्रयागादपक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥ १०७
पुण्यं च रमणीयं च पुण्यकृद्धिर्निषेवितम् ।

Ds D2. 3. 5. 6 T1 G3 M4 पञ्चजनः; Ñ V1 B °बलः (for °वनः). — °) G2 [आ°सीत् (for [अ]पि).

101 T3 om. 101 (cf. v. 1. 54). — °) T4 M1-3 प्रता-
पवान्; G3 महीपतिः (for महायशः). — °) D6 T1. 2 G M
सहदेवस्य पुत्रस्तु. — After 101, N (except S1 Ñ1) T2. 4
G M4 ins. :

379* अजमीढात्पुनर्जातः क्षीणे वंशे तु सोमकः ।

[K1. 3 B1 D1. 3 T4 अजमीढः; K4 Dn°आजमीढात्; Ds
आजमीढः (for अजमीढात्). K2 जज्ञे (for जातः). K2 सोमके
(for °कः).]

102 T3 om. 102 (cf. v. 1. 54). — °) Ñ3 सुतं (for
सुतो). Ñ2 जह्वर; Ñ3 जज्ञे (for जन्तुर). — °) S1 यतः (for
यस्य). T4 वंश- (for पुत्र-). D3 विभो (for बभौ). — °)
V3 M1-3 येषां (for तेषां). G1. 2. 5 पृषदो (for °तो).
— After 102, N (except S1 Ñ1) T1. 2. 4 G M4 ins. :

380* धृष्टद्युम्नस्तु द्रुपदाद्भृष्टकेतुश्च तत्सुतः ॥

आजमीढाः स्मृता ह्येते महात्मानस्तु सोमकाः ।

पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः ॥

[(L. 1) V2 B Ds धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य (for °). D3 M4
ततः सुतः (for च तत्सुतः). — (L. 2) Some Mss. अजमीढाः.
V2 चैव; B Ds चैते (for ह्येते). — K3 Ds D3. 5 om. line 3.
— (L. 3) M4 om. 3°. Ñ2. 3 V सोमकस्य (for °त्वं).
K2 G1. 3 महात्मनाम् (for °नः).]

103 T3 om. 103 (cf. v. 1. 54). K3 om. 103°. M4
om. (hapl.) 103°. — °) D3 पत्नीनाम् (for महिषी तु).
— °) T4 भामिनी (for धूमिनी). V1 D1. 5 G3 -गधिनी (for
-गृद्धिनी). D6 धर्मिणी द्रुमगन्धिनी; T2 G1. 2. 5 M4 धूमनी धूम-
गृद्धिनी.

104 T3 om. 104 (cf. v. 1. 54). — °) K2. 4 Ñ V
B Dn Ds D1. 2. 4-6 T1. 2 G M4 -समन्विता; M3 -महाव्रता
(for -समाहिता). D3 ब्रह्मचर्यसमन्विता; T4 ब्रह्मचर्यमनि-
न्दिता. — °) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1. 3 Dn D1-4. 6 T2 G वर्षायुतं

(for वर्षशतं). K2 Ñ1 V2 B Ds D5 T1. 4 M4 ततो वर्षायुतं
तप्त्वा (Ñ1 Ds T1. 4 M4 तेपे). — °) B Ds तपः (for
स्त्रीभिः).

105 T3 om. 105 (cf. v. 1. 54). — °) V3 कृत्वाग्निं;
B3 हुत्वाग्निं (for °ग्निं). — °) K3 D1. 4. 6 T2 G1. 2 अग्नि-
होत्रे (for °त्र-).

106 T3 om. 106 (cf. v. 1. 54). — °) T1 G3. 5 च
(for स). T1 ततो (for तथा). — °) K Ñ V1. 3 B
Dn Ds D2-3 T1. 4 G2. 3. 5 M1-3 त्वजमीढः (for अ°). S1
त्वजमीढः स जज्ञिवान्. — °) K2 Ñ1 V2 B Ds2 D2 T1
G5 M3 सं- (for सा). — °) S1 सोमवर्णं; K4 Ñ3 V2 T2
G1 धूमं; T1 धूतं (for धूम°).

107 T3 om. 107 (cf. v. 1. 54). — °) V2 G2 ततः;
D3 अथ (for तथा). — After 107°, K2 ins. 382*. K2
om. (hapl.) 107°-109°. — °) K4 स (for यः). S1 K1.
3. 4 Ñ2 V2. 3 B2. 3 Dn Ds D5 T1 अतिक्रम्य; G3. 5 उप°;
M1. 3 अपा° (for अप°). D4. 6 T2 G1. 2 प्रयागादपनिष्क्रम्य
(D6 °पि निष्क्रम्य; G2 °परिक्रम्य). — Ñ2. 3 V2 Ds D3-5
ins. after 107: V1 after 108°° :

381* तद्वैतत्स महाभागो वर्षाणि सुबहून्यथ ।

तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो बभौ ॥

[(L. 1) V1 दृष्ट्वा तत् (for तद्वैतत्). Ñ2 Ds D3 दृष्ट्वैतत्
महाभागो (Ñ2 °तेजा; D3 °राजो); V2 दृष्ट्वैव तु महाराजो (for
°). Ñ2 V2 D3. 5 [अ]पि; D4 यत् (for [अ]थ). — (L. 2)
Ñ2 V1 Ds D3-5 हृष्यमाणे (Ñ2 °णं; D4 °णस्); V2 दृश्य-
मानम् (for तप्यमाने). Ñ2 यत्तस्य; V2 यत्र स्म (for यत्रास्य).
V1 Ds सभवत् (for बभौ).]

108 T3 om. 108 (cf. v. 1. 54). K2 om. 108 (cf.
v. 1. 107). G4 om. 108. — °) M1. 3 तत्र राज्यं चकाराथ.
— °) K4 पुण्यवद्भिर् (for °कृद्भिर्). T4 निवेष्टितम् (for
निषेवि°). — After 108°, V1 ins. 381*. — °) B3 D6
T1 G3. 5 M2. 4 तस्य (for यस्य). K1. 3 D1 T4 च; V2 B2. 3
Ds D2. 3 तु; D6 स्म (for स्थ).

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 110

तस्यान्ववायः सुमहान्यस्य नाम्ना स्थ कौरवाः ॥ १०८
कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।

परीक्षिच महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः ॥ १०९
परीक्षितस्तु तनयो धार्मिको जनमेजयः ।

C 1813.
B 1. 32. 100
P 1. 32. 100

109 T₃ om. 109^{ab} (cf. v. 1. 54). K₂ om. 109^{ab} (cf. v. 1. 107). — ^a) S₁ पुत्रास्तु; K₁ N̄ V₁ B₁ D_n D₁. 2. 4 T₄ तु पुत्राश्च; V₂ D_s पुत्राश्च (by transp.). — ^a) S₁ K₁. 3 प्रवीरश्च; D₆ प्रततश्च; T₂ G₁. 3. 5 M₃. 4 प्रतरश्च; M₁. 2 प्रथितश्च (for प्रवरश्च). K₃ [अ]रिनिग्रहः; T₄ [अ] पि दुर्जयः (for [अ]रिमेजयः). — K₁. 3. 4 N̄₂ V₂. 3 B₁. 2 D T G M₄ ins. after 109 : K₂ after 107^{ab}; N̄₃ after the first occurrence of 110^{ab}; V₁ B₃ after 110^{ab} :

382* सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमान्स्मृतः ।
च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥
च्यवनाकृतयज्ञस्तु इष्टा यज्ञैः स धर्मवित् ।
विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसखं नृपः ॥ [5]
चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम् ।
चैद्योपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त मानवान् ॥
महारथो मगधराक्षिश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यकाली च सत्तमः ॥
बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः । [10]
कुशाग्रस्यात्मजो विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान् ॥
दायादस्तस्य विक्रान्तो राजा सत्यहितः स्मृतः ।
तस्य पुत्रः स धर्मात्मा नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान् ।
ऊर्जस्य संभवः पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥
शकले द्वे स वै जातो जरया संधितः स तु । [15]
जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततः स्मृतः ।
सर्वक्षत्रस्य जेतासौ जरासंधो महाबलः ॥
जरासंधस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ।
सहदेवात्मजः श्रीमानुदायिः स महायशः ।
उदायिर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम् । [20]
श्रुतधर्मेति नामानं मगधान्योऽवसद्विभुः ॥

[T₃ M₄ om. lines 1-2. — (L. 1) B₁ om. (hapl.) lines 1^b-10^a. D₆ T₂ G₅ सुहोत्रो (for सुहोत्रो). N̄₂ नृपः; B₂. 3 G₂ ततः; D₃ नरः (for स्मृतः). — (L. 2) K₃ N̄₃ B₃ D_{s2} D₃ च्यवनस्य तु (D₃ च) पुत्रस्तु; N̄₂ V₃ स्य तु दायादो (for ^a). K₃ D_n D₁ राजन्; D₆ G₁. 2. 5 सत्य- (for राजा). D₃ राजा परमधार्मिकः (for ^b). — (L. 3) K₂ च; D₅ सु- (for स). D₆ T₂ G₁. 2. 5 धर्मराट्; T₃ विश्रुतः (for धर्मवित्). — (L. 4) K₄ D_n D_s D₅. 6 T₂ G₁. 3. 5 M₄-समं (for -सखं). D_s नृपम् (for नृपः). — (L. 5) T₁. 3. 4 राजा (for चैद्यो). D₆ T₂ G₃ जज्ञे (for वीरं). G₁. 2. 5 देव्योपरिचरो जज्ञे (for ^a). T₂ om. (hapl.) lines 5^b-6^a. — (L. 6) T₃ ज्ञात्वा (for जज्ञे). N̄₂ V₂. 3 B₃ मानसान्; T₂. 4 G₁. 2 मानवाः (for ^aवान्). T₃ राजानः सप्त मानवाः (for ^b).

— (L. 7) V₂ महाराजो; T₁ महारथो (for महारथो). D₃ मागधो मगधे राजा; T₃ महारथश्च मगधो (for ^a). — (L. 8) K₂ D₂. 3 सत्यग्रहः (for प्रत्य^a). K₁. 2 V₂ D₄ कथञ्च (for कुशश्च). T₂ G₁ तम् (for यम्). D₂ अपाङ्गय भिभूषणः (for ^b). — (L. 9) D_{n1} शाकलञ्च; D₆ T₂ G₁. 5 माकळञ्च; G₂ मंकळञ्च; G₃ माळकञ्च (for मारुतश्च). K₁ D₃. 3 मालकं (D₃ मातुलं; D₅ कमलं) च यदुं चैव; D₄ कामनं ययुजं चैव; T₁. 3. 4 G₄ मारुतं च यमं (T₃ मयं) चैव (for ^a). D_{n1} D₂ सप्तमी (for सत्तमः). D_{s1} D₆ मत्स्यः काली च सत्तमः (D₆ मा); D₃ मत्स्यः कालं च सत्तमम्; D₅ मत्स्यकालिं च सत्तमम्; T₁ वाच्यं कालीं च सत्तमः; T₃. 4 वाच्यकालं च सत्तमः; G₁. 2 मत्स्यः काळीं च सत्तमः; G₄ वाच्यकाली च सत्तमा (for ^b). — (L. 10) D₃ om. (hapl.) lines 10^b-12^a. N̄₃ (marg. as above) कुशाग्रो (for कुशाग्रो). N̄₃ V₁ (both marg.) दानवः; V₂ नामतः (for विश्रुतः). — D₄ om. line 11. M₄ om. lines 11-21. — (L. 11) N̄₃ V₁ कुशाग्रस्य (for प्रस्य). K₂ [अ]ग्रजो (for [आ]त्मजो). D₅ धीमान् (for विद्वान्). Some Mss. ऋषभो (for वृ^a). — After line 11, K₁ (marg.) D_n D_s D₂. 3 ins. :

382A* वृषभस्य तु दायादः पुष्पवान्नाम धार्मिकः ।

[D₃ om. ^a. D_{s1} D₃ वीर्यवान् (for धार्मिकः).]

— (L. 12) N̄₃ (marg.) V₁. 2 B₂ D₆ T₁. 2 G₁. 4. 5 सत्य-जितः; T₃ रथः; G₃ धृतः (for हितः). T₄ राजा सत्य-जितस्त्वतः (for ^b). — (L. 13) D₅ G₃ सथ (for स). — (L. 14) K₄ विभवः (for सं^a). — (L. 15) T₂ G₂ शकलेन (for शकले द्वे). D₃. 4 संजति (for वै जातो). K₂. 3 सुतः; D₁ प्रसुः; D₃ नरः (for स तु). — (L. 16) T₂-4 G₁ इति (for ततः). — (L. 17) D₆ तेजस्वी (for जेतासौ). D₃ सर्वक्षत्रविनाशेऽसौ (for ^a). V₃ महोपतिः (for महाबलः). — (L. 19) K₂ D_n T₃. 4 उदायुः; some Mss. उदायिः (for यिः). D₂ महाबलः (for यशः). — (L. 20) B₃ धार्मिकः (for कम्). — (L. 21) K₂ D₆ T₂ G₁. 2. 5 श्रुत-श्रवा; N̄₂. 3 V₁. 3 B₂ D_n D_s D₁. 2. 4 शर्मा; G₃ देव (for धर्मी). T₁. 3. 4 G₄ श्रुतश्रवस्तनामानं (for ^a).]

110 N̄₁ om. 110^{ab}; N̄₃ reads it twice. — ^a) K N̄₃. 3 (both times) V B D_n D_s D₁-5 T₃. 4 दायादो (for तनयो). — After 110^{ab}, V₁ B₃ ins. 382*. — K N̄₃ V₂. 3 B₁. 2 D T G₁-4 ins. after 110^{ab}; N̄₃ after the repetition of 110^{ab}; V₁ B₃ cont. after 382* :

383* जनमेजयस्य दायादाश्च पव महारथाः ।

[Line 1^a hypermetric.]

K₁-3 N̄₂. 3 V B₁ D_s D₁-4 cont. :

श्रुतसेनोऽग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ ११०
 जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो महिमांस्तथा ।
 सुरथस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ १११
 विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ।
 द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव संज्ञितः ॥ ११२
 द्वावृक्षौ तत्र वंशेऽस्मिन्द्वावेव च परीक्षितौ ।
 भीमसेनास्त्रयो राजन्द्वावेव जनमेजयौ ॥ ११३
 ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ।
 प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शंतनुः ।

देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ११४
 शंतनोः प्रसवस्त्वेष यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
 बाह्लिकस्य तु राज्यं वै सप्तबाह्व्यं विशां पते ॥ ११५
 बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशः ।
 जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ ११६
 उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ।
 च्यवनस्य पुत्रः कृतक इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥ ११७
 शंतनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरंधरः ॥ ११८
 काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ।

384* जह्नुस्तु कथयिष्यामि यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥

जह्नुस्त्वजनयत्पुत्रं सुरथं नाम भूमिपम् ।

[(L. 2) Ds [अ]जीजनत् (for [अ]जनयत्). V₂ भूमिकम् (for भूमिपम्).]

— After the above, D₃ reads 75^{ab}. — After 110, K₂₋₄ Ñ_{2,3} V B D (except D₆) T_{3,4} ins. :

385* एते सर्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ।

[T_{3,4} महात्मानो (for भागा).]

111 T₃ om. 111^{ab}. — ^a) S₁ Ñ₁ M पुत्रस्य (for पुत्रौ). — ^b) D₆ सुतपो (for सुरथो). S₁ महिषस्य; K_{2,3} Ñ₃ V B Dn Ds D₂₋₅ T_{1,4} G₃₋₅ M₄ मतिमांस; M₃ महितस्य (for महिमांस). — ^c) D₆ सुतपस्य (for सुरथस्य). T₃ तत्र ज्येष्ठस्तु सुरथस्य. — ^d) T₃ तस्य पुत्रो (for पुत्रो जज्ञे). Some Mss. विदूरथः (for विदू). D₃ पुत्रो विदूरथः स्मृतः.

112 D₂ om. (hapl.) 112^{ab}. — ^b) D₁ महाबलः; T₂ G₁ यशः (for रथः). — ^c) M₁₋₃ सपि (for स). — ^d) K_{2,4} Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3,4} विश्रुतः (for संज्ञितः).

113 ^a) G₂ द्वौ पुत्रौ (for द्वावृक्षौ). S₁ तु (for ऽस्मिन्). — ^b) D₂ [ए]तौ (for [ए]व). S₁ K_{1,3} B₃ D₅ G₃₋₅ तु; T₁ [अ]थ; T_{3,4} हि (for च). — ^d) K_{2,4} Ñ_{1,3} V_{1,2} B Dn Ds D₁₋₅ T_{1,3} G₄ चापि; D₆ T₂ G_{1,5} इमौ (for एव).

114 ^c) S₁ प्रतिपो. K₂ Ñ V B₁ Dn Ds D₁₋₅ T₃ भीमसेनानु; T₁ G_{2,3,5} M₄ भैमसेनिस्तु; T₂ G₄ भैमसेनस्तु (for भीमसेनस्य). K₄ G₁ प्रतिपो भी (G₁ भैमसेनानु (G₁ नेस्तु). — ^d) Some Mss. शांतनुः (for शं). — ^e) B₃ D₃ T₃ एते (for एव). D₂ कौरवाणां धुरंधराः.

115 ^a) K₂ तात; B₃ D₁ चैव (for त्वेष). — ^c) V₁ Dn₂ M₄ बाह्लिकस्य. K₃ D_{4,5} राजर्षे; G₂ तद्राज्यं (for राज्यं वै). — ^d) S₁ यत्र बह्व्यो; K₁ समाबह्व्यो; T₁ G₄ Cn सप्तबाह्व्यं; T₂ G₃ M₃ बाह्व्या; M_{1,2} वाह्या; M₄ शल्यां (for

बाह्व्यं). K_{2,3} Ñ_{2,3} V B Dn Ds D₅ T_{3,4} नरेश्वर (for विशां पते). D₁ प्रत्यवाद्यन्तरेश्वरं (sic); D₃ सर्वधान्यं नरेश्वर; D₄ सप्तराजा भवेन्नरः (sic). ✽ Cn : सप्तविधप्रासिवाह्यम् । सा च “ज्ञाने धर्मे बले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे । मदर्थे भूभुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा मता” ॥ इति । ज्ञाने शास्त्रीये विज्ञाने युक्तिकौशलादौ । मदर्थे शारीरभोगे चन्दनताम्बूलादौ । शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकगणाभ्यां बाह्यशून्यमित्याहुः । सप्तकगणौ च सप्त रत्नानि । तथा हि—गजवाजिरथास्त्रेषु निधिमालाम्बरद्रुमाः । शक्तिः सासिर्मणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥ इति । ✽

116 G₁ reads 116^{ab} on marg. — ^a) G₁ श्रीमान् (for चैव). — ^b) G₁ प्रतापवान् (for महायशः). — ^d) D₂ (sup. lin. as in text) बलः (for शलः).

117 ^b) D₂ सोऽभवन् (for अभ). — M_{2,3} om. 117^{cd}. — ^c) Hypermetric. K₄ Ñ₃ V₁ B_{1,2} Dn Ds D_{1,5} T_{1,3,4} कृतः पुत्र; Ñ₁ पुत्रः कृतिक; Ñ₂ V_{2,3} कृतकः पुत्र (by transp.). — ^d) K₂ महारथः (for रत्ननः).

118 ^b) Ñ₁ धनुर्धरः; Ñ₃ (marg.) V₁ तु बान्धवः (for धुरंधरः). — After 118, all Mss. (except S₁ Ñ₁ M₁₋₃) ins. :

386* शंतनोः संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥

गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्पुत्रः ।

स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥

[T₁ G₄ om. lines 1 and 3. — (L. 2) K_{1,3,4} Ñ_{2,3} V_{1,3} D_{1,3,4,6} T₂ G₅ गाङ्गा (for गाङ्ग). K_{1,3,4} Ñ_{2,3} V_{1,3} D_{3,4} T_{2,4} सा (for सो). K_{1,3} शुभं; K₄ Ñ₃ V D_{3,4} प्रभु (for प्रभुः). — (L. 3) Dn कौरवाणां (for पाण्डवानां).]

119 K_{1,3} Ñ₂ V₃ D_{1,2,4} read 119^{ab} twice. — ^b) D₂ (second time) पार्थिव (for भारत). K_{1,3} Ñ₂ V₃ D_{1,2,4} (all first time) दासेयी जननी तव; T_{3,4} दासे योजनयत्तस्यां (sic). — After the first occurrence of 119^{ab}, K_{1,3} Ñ₂ V₃ D_{1,2,4} ins. 387*.

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

{ 23. 130

शतनोर्दयितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् ॥ ११९
 कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ।
 धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ १२०
 पाण्डोर्धनंजयः पुत्रः सौमद्रस्तस्य चात्मजः ।
 अभिमन्योः परीक्षितु पिता तत्र जनेश्वर ॥ १२१
 एष ते पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
 तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा । १२२
 तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्नेर्गोभानुरात्मजः ।
 गोभानोस्तु सुतो राजा त्रिशानुरपराजितः ॥ १२३
 करंधमस्तु त्रैशानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः ।
 अन्यस्त्वाविक्षितो राजा मरुतः कथितस्तव ॥ १२४

अनपत्योऽभवद्राजा यज्जा विपुलदक्षिणः ।
 दुहिता संमता नाम तस्यासीत्पृथिवीपतेः ॥ १२५
 दक्षिणार्थं हि सा दत्ता संवताय महात्मने ।
 दुःपन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् ॥ १२६
 एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा ।
 पौरवं तुर्वसोर्वंशः प्रविवेश नृपोत्तम ॥ १२७
 दुःपन्तस्य तु दायादः शरुत्थामः प्रजेश्वरः ।
 शरुत्थामादथाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः ॥ १२८
 पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्रोलश्च पार्थिवः ।
 तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाश्च केरलाः ॥ १२९
 द्रुह्योस्तु तनयो राजन्वभ्रुसेनश्च पार्थिवः ।

C 1837
B I. 32. 124
P I. 32. 124

120 ^a) D₆ M₁₋₃ -द्वैपायनाच् (for 'नश्'). — ^{cd}) V₃ व्यजीजनत् (for [अ]प्य°). M₁₋₃ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चापि जज्ञिवान्. K_{2,4} Ñ₃ V_{1,2} B Dn I s D_{3,5,6} T G M₄ ins. after 120: K_{1,3} Ñ₂ V₃ D_{1,2,4} after the first occurrence of 119^{ab}:

387* धृतराष्ट्रस्तु गान्धारीं पुत्रानजनयच्छतम् ।

तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः ॥

[(L. 1) K_{2,4} V₂ B Ds D₆ T_{1,2} G_{1-3,5} M₄ उत्पादयच् (for अजनयच्). V₃ शतान् (for शतम्). — T₁ G₄ om. line 2. — (L. 2) K₂ V₂ T_{2,3} G_{1-3,5} ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). Dn D₁ अभवत् (for एव स).]

121 ^a) Ñ₁ M₁₋₃ नरेश्वरः; D₆ T₂ G M₄ नरोत्तम (G_{4,5} मः) (for जनेश्वर).

122 ^a) M₄ एतत् (for एष). — After 122^{ab}, K₂ B_{1,3} D₄ ins. an addl. colophon [Mention of Khila: B₁ D₄. — *Adhy. name*: K₂ B_{1,3} D₄ पुरुवंशानुकीर्तनम्]. — Before 122^{cd}, K₂ Ñ₂ B_{1,3} D₄ ins. वैशंपायन उवाच. — ^c) B₂ Ds₁ T₂₋₄ G₁ च (for तु). V₂ तुर्वसोरथ वक्ष्यामि. — ^d) S₁ K_{1,3} D₃ द्रुह्यस्य (for द्रुह्योश्च).

123 ^a) K_{1,3} B₂ D₆ T_{1,2} G M सुतस्तु तुर्वसोर्वह्निर्. — ^b) K_{1,2,4} Ñ V B_{1,3} Dn Ds₁ D_{1-3,5} T_{2,4} G_{1-3,5} गोभानुस्तस्य चात्मजः; D₄ वह्नेर्गोभानुकः स्मृतः. — D₃ om. (hapl.) 123^c-124^b. — ^c) M₁₋₃ राजन् (for राजा). — ^d) K₁ त्रिभानुरः; K₃ त्रिजानुरः; Ñ_{1,3} V₃ B_{2,3} Dn Ds D₁ त्रैशा°; V₁ D₂ त्रैभा°; D₄ त्रिसा°; D₆ T_{1,2} G M त्रैशा° (for त्रैशा°). S₁ त्रिशानुरिति वै स्मृतः; T_{3,4} त्रैशानुस्तस्य चात्मजः.

124 D₃ om. 124^{ab} (cf. v. l. 123). — ^a) Some

Mss. त्रैशानोर् (for त्रैशानोर्). — K₃ om. 124^{cd}. — ^c) Ñ₂ पुनस् (for अन्यस्). Some Mss. [आ]विक्षितो. D₃ अतस्तु विश्रुतो राजा. — B₃ reads 124^d-125^a (transposed) twice. — ^d) T_{3,4} मरुत्तस्तस्य चात्मजः.

125 For the sequence and the repetition in B₃, cf. v. l. 124. — ^c) M₄ संमता (for संमता). — ^d) M₃ कन्या (for तस्य).

126 ^a) K₁ Ñ₁ T_{1,2,4} G₂₋₅ M₄ सा वै; K₃ च सा; V₂ B_{1,3} Ds तु सा (for हि सा). S₁ दक्षिणार्थं सा दत्ता; M₁₋₃ सा दक्षिणार्थं दत्ता वै. — ^b) M₁₋₃ महीपते (for महात्मने). — V₃ om. 126^{cd}. — ^c) V₂ नाम; T₁ G₄ चैव (for चापि). — ^d) D₆ T_{1,2} G M₄ अनुत्तमम् (for अकल्मषम्).

127 ^a) S₁ K_{1,3} B₁ T₃ ययाति- (for 'ते:'). — ^b) Ñ₁ D₅ T₃ जरासंक्रमणेन च. — ^c) G₂ वंश (for वंशः). — ^d) Ñ_{2,3} V_{1,3} B₁ नरोत्तम (for नृपो°).

128 ^a) Ñ₂ B Ds₂ D₅ T₁ G_{3,4} दायादाः (for 'द:'). — ^b) Ñ₁ करुत्थामा; Ñ₂ V_{2,3} B_{1,2} Dn Ds करुत्थामः; Ñ₃ V₁ B₃ D₅ करुषामः; D_{2,3} स्वरूपाद्; D₆ T₁ M₄ गुरुश्यामः; T₂ G₂ गरुधामः; G₁ गुरुदामः; G₃ गुरुधर्मः; G₅ गुरुधामः; M₁₋₃ गरुश्यामः (for शरुत्थामः). — ^c) Ñ₂ V₂ B₂ Dn Ds D₄ करुत्थामाद्; B₃ D₅ करुषामाद्; D₂ स्वरूपाद्; G_{1,5} गरु (G₅ गुरु) धामाद्; M₄ गुरुश्यामाद् (for शरुत्थामाद्). B₁ T₁ तथा (for अथ). Ñ₃ V₁ करुषामादथो पाण्ड्यश्च; D₆ गुरुश्यामस्य चालीडश्च; M₁₋₃ गरुश्यामस्य चाक्रीडश्च.

129 ^a) T₄ damaged. V₂ [अ]पि; B₃ [ए]कः (for [ए]व). V₃ पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव. — ^b) Ñ₁ damaged. S₁ K₁ काल्यश्चोल्याश्च; B₃ बलश्चोलाश्च (for कोलश्चो°). D₃ पार्थिवाः

23. 130]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व]

C I. 1837
B I. 32. 121
P I. 32. 124

अङ्गारसेतुस्तपुत्रो मरुतां पतिरुच्यते ॥ १३०
यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली ।
युद्धं सुमहदासीद्धि मासान्परि चतुर्दश ॥ १३१
अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः ।
ख्यायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान् ।
गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः ॥ १३२
अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्धतस्तस्यात्मजोऽभवत् ।

(for °वः). $\tilde{N}_2$ V₃ D_{2,4} कोलाश्रोलाश्च पार्थिवाः ; D₆ T_{1,2}
G M चोलः कुल्यस्तथैव च. — ^a) K₁₋₃ $\tilde{N}_1$.₃ V_{1,2} B Dn
Ds D_{1-3,5} T₁ G_{1,3,5} M₄ स (for च). T₃ पाण्ड्यकेरळ-
चोळिनाम् ; T₄ पाण्ड्याः केरळचोळजाः .

130 ^a) M_{2,3} राजा (for राजन्). — ^b) K₂ $\tilde{N}_2$ V₃
B₃ Dn₂ Ds₁ D₆ T₂ G₂ M₄ बभ्रुसेतुश्च ; $\tilde{N}_1$.₃ V₁ B_{1,2} Dn₁
D_{1,2,3,5} T_{1,4} G_{1,4,5} M₁ बभ्रुः सेतुश्च ; T₃ बृहत्सेतुश्च ; G₃
तस्य सेतुश्च ; M_{2,3} [अ]भवत्सेतुश्च (for बभ्रुसेनश्च). — ^c) $\tilde{S}_1$
K_{1,3,4} अङ्गारसेनपुत्रस्तु (K₄ °श्च) ; $\tilde{N}_1$ V₃ D₂ अङ्गारसेतु-
पुत्रश्च (D₂ °स्तु) ; V₂ अङ्गारसेनस्तु तपुत्रो ; Dn D_{1,3,4} T₃
अङ्गारः सेतुपुत्रश्च ; D₆ T₂ G_{1-3,5} M₄ आरट्टारः सेतुपुत्रो ; M₁₋₃
आरट्टः सेतुपुत्रस्तु. — ^d) G₂ मरुतः (for °तां). $\tilde{S}_1$ एव च
(for उच्यते).

131 ^b) B₁ कूरेण (for कृच्छ्रेण). V₃ हि ; Dn [अ]पि ;
T₂ G_{1,2} M₄ स (for नि). — ^c) K_{2,4} $\tilde{N}_2$ V_{2,3} B Dn
Ds D₁₋₅ T_{1,3,4} G₄ अस्यासीन् (for आसीद्धि). K₃ युद्धं तु
सुमहजातं. — ^d) D₁ चापि ; D₆ T₂ G_{1,5} M₄ प्रति (for
परि).

132 D₁ om. (hapl.) 132^{abc d}. — ^a) V₂ अङ्गदस्य ;
T₁ अट्टारस्य ; G_{3,5} M₁₋₃ आरट्टस्य (for अङ्गारस्य). K₂ B Ds
D₅ अङ्गारसेतोदायादो ; D₆ T₂ G_{1,2} आ (T₂ G₁ अ) रट्टारस्य
दां. — ^b) $\tilde{S}_1$ K₃ B₂ T₁ भारत (for पार्थिवः). — ^c)
D₅ स्थाप्यते (for ख्यायते). K_{3,4} B₃ G₃₋₅ तस्य (for यस्य).
 $\tilde{S}_1$ K₁ नाम्ना स ; K₃ D₆ T₂ G_{1,4,5} M₄ नाम्ना तु ; $\tilde{N}_3$ V₁ वै
नाम्ना (by transp.) ; G₂ नाम्नाथो. — ^d) $\tilde{N}_3$ V₁ M₃
गान्धारो (for र). — ^e) M₂ आरट्टः (for गान्धारः). K₁
विषयाश्च ; K₄ D_{2,3,5} G_{2,3,5} M₄ वंशजाश्च (for देशजाश्च).
 $\tilde{S}_1$ अङ्गारविषयाश्चैव ; K₃ $\tilde{N}_1$ D₁ अङ्गारवंशजाश्चैव ; M₃ आरट्ट-
वंशजाश्चापि. — ^f) Some Mss. तुरंगा (for तुरगा).

133 ^a) T₁ G₄ गर्गो (for धर्मो). — ^b) M₁₋₃ प्रत्तस्
(for घृतस्). — ^c) $\tilde{S}_1$ रुद्रो ; K₄ दुर्दमो ; D₃ विद्रुहो ; D₄
दुर्दो ; D₆ T_{1,2} G दुर्जयो ; M₄ [अ]रिजयो (for दुद्रुहो).
M₁₋₃ प्रत्तात्तु दुर्धरो जज्ञे. — ^e) K₃ D₂ प्र- (for सु). — ^f)
 $\tilde{N}_3$ D₅ कीर्तितो (for °ता). $\tilde{S}_1$ B₂ Ds₁ अनवो ; V₃ D₅

घृतात्तु दुद्रुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ।
प्रचेतसः सुचेतास्तु कीर्तिता ह्यनवो मया ॥ १३३
बभ्रुवस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ।
सहस्रदः पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा ॥ १३४
सहस्रदस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
हेहयश्च हयश्चैव राजन्वेणुहयस्तथा ॥ १३५
हेहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः ।

ह्यानवा ; B₃ Dn₁ ह्यानवो ; D₂ ह्यनया ; D₃ चाणवो ; D₆ T₂
G M_{3,4} तनया ; M₁ त्वनयो ; M₂ चानवो (for ह्य°).
 $\tilde{N}_2$ B₁ Ds₂ T_{1,3,4} कीर्तितो ह्या (Ds₂ अ) नवो मया. — After
133, N (except $\tilde{S}_1$ K₁ $\tilde{N}_1$) S (except M₁₋₃) ins. :

388* यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च गदतो मे निशामय ॥

[T₁ G₄ om. line 2. — (L. 2) B₂ D₆ T₂₋₄ G_{2,5} M₄
-पूर्व्याच्च ; B₃ G₃ -पूर्व्यात्तु ; D₃ -पूर्व च (for -पूर्व्या च). K₂
निबोध तान् ; K₄ $\tilde{N}_2$ V_{2,3} B₂ D_{1,2} निबोधत ; $\tilde{N}_3$ V₁ B₁
Ds D₃₋₆ निबोध तम् ; Dn निबोध ह ; G₅ M₄ निबोध तत्
(for निशामय). T₂ G₁₋₃ वदतो मे निबोध तत् (for °).]

D₂ cont. :

389* यस्य श्रवणमात्रेण पातकेभ्यः प्रमुच्यते ।

[K₁ ins. an addl. colophon after 133 ; K₂₋₄
 $\tilde{N}_2$.₃ V B Dn Ds D_{1,3-6} T_{3,4} after 388* ; D₂ after
389*. — Mention of Khila : K_{3,4} $\tilde{N}_3$ V B Dn₂ Ds
D_{1,2,4,6}. — Sub-parvan : D₅ पारिजात. — Adhy.
name : K_{1,3,4} $\tilde{N}_2$.₃ V B_{2,3} Dn Ds D_{1,3,5,6} पुरुवंशानु
कीर्तनम् ; K₂ द्रुह्यानुतुर्वसुवंशानुकीर्तनम् ; B₁ तुर्वसुवंशानु
कीर्तनम् ; D₃ वंशानुकीर्तनम्. — Adhy. no. (figures,
words or both) : K₃ D_{1,3} 30 ; $\tilde{N}_2$ V_{2,3} B₂ Dn Ds₂ D₄
32 ; $\tilde{N}_3$ V₁ 31 ; D₆ T_{3,4} 33].

134 Before 134, N (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) T_{3,4} ins.
वैशंपायन उवाच. — ^a) $\tilde{N}_2$.₃ V_{1,2} D₆ T_{2,4} G_{1,2,5} च
(for तु). — ^c) D₁ यशोदश्च (for पयो°). — ^d) K_{3,4}
 $\tilde{N}_3$ (marg.) V₁ Ds D₁ क्रोष्टु (for क्रोष्टा). K₁ $\tilde{N}_2$ V₃
Dn₂ D₃ नीलोऽञ्जिकस्य ; K_{2,3} नीलोऽञ्जिकस्य ; D₆ नीलाञ्जनस्य ;
T_{3,4} वीरोऽञ्जिकस्य ; G_{1,2} M_{2,3} नीलोऽजितस्य (for नीलोऽञ्जि-
कस्य).

135 ^a) $\tilde{S}_1$ संहारस्य तु दायादास्. — After 135^a, D₃
ins. :

390*

शतजिन्नाम पार्थिवः ।

शतजितः सुताः ख्यातास्.

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 142

धर्मनेत्रस्य कान्तस्तु कान्तपुत्रास्ततोऽभवन् ॥ १३६
 कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतधन्वा तथैव च ।
 कृताग्रिश्च चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्तथार्जुनः ॥ १३७
 यः स बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
 जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ १३८
 स हि वर्षशतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।

दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १३९
 तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ।
 पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं परमं वरम् ॥ १४०
 अधर्मे धीयमानस्य सद्भिः स्यान्मे निवर्हणम् ।
 उग्रेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुरञ्जनम् ॥ १४१
 संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ।

C 1855
 B 1. 33. 13
 P 1. 33. 13

G2 om. (hapl.) 135^{cd}. — ^c) Some Mss. हैहयश्. B2 [अ]पि (for [ए]व). T1 M1-3 हे (T1 है)हयो है (T1 है)-हयश्चैव. — ^d) K1. 2. 4 N2. 3 V1 B1. 3 Dn Ds1 D1-4 T4 राजा (for राजन्). K3 राजस्त्वणुहयश्च यः; V2. 3 B2 T2. 3 G1 राजा रेणुहयस्तथा.

136 ^b) K1 B2. 3 T1 इति स्मृतः; N1 Ds इति श्रुतिः; V2 महायशाः (for इति श्रुतः). — ^c) S1 कान्तश्च; K2. 3 N V B1 Ds D1 T3. 4 कार्तस्तु; B2 कीर्तिस्तु; B3 कार्तश्च; Dn D2 कार्तिस्तु (for कान्तस्तु). — G2. 3 read 136^d twice. — ^d) S1 N1 T2 G1. 2. 3 (last two first time). ⁵ कान्त (N1 ⁰र्त)-पुत्रस्तथाभवत्; K N2. 3 V B Dn Ds D1-3. 5 T1. 3. 4 G2. 3 (last two second time). ⁴ M4 साहजस्तस्य चात्मजः (K3 पार्थिवः). — After 136, S1 K1 ins.:

391* साहजस्य महिष्मास्तु भद्रश्रेण्यश्च तत्सुतः ।
 [S1 सहन्तस्य (for साहजस्य).]

K1 cont.: K2-4 N2. 3 V B D T G1. 4. 5 M4 ins. after 136: G2. 3 after the repetition of 136^d:

392* साहजनी नाम पुरी तेन राज्ञा निवेशिता ॥
 साहजस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिवः ।
 माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥
 आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ।

[D6 om. (hapl.) line 1; K1 reads it on marg. — (L. 1) D3 सोहजनी (for सा⁰). V2 साहजिनी तस्य पुरी (for ^a). K1 B2 D3 T1 G3 M4 येन (for तेन). — K4 om. (hapl.) lines 2-3. — (L. 2) K3 V2 साहजस्य दायादो; D5 ⁰जनस्य पुत्रोऽभून् (for ^a). D5 महिषो नाम नामतः (for ^b). — D3 om. line 3. — (L. 3) V2 B1 Ds पुण्यदेशे (for नाम पुरी). V2 पुरी येन; D2 राज्ञा येन (by transp.); T1-3 तेन राज्ञा. B1 Ds D5 T4 पुरी येन (D5 T4 तेन राज्ञा) विनिर्मिता (for ^b).]

— K1. 3. 4 B2 Dn G3 cont.: S1 cont. after 391*:

393* वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु ।

S1 K1. 3. 4 B2 Dn G3 cont.: K2 N2. 3 V B1. 3 Ds D1-6 T G1. 2. 4. 5 M4 cont. after 392*:

394* भद्रश्रेण्यस्य दायादो दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥

दुर्दमस्य सुतो धीमान्कनको नाम नामतः ।

कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥

[(L. 1) S1 K1 B3 T1 पुत्रस्तु; K3 पुत्रोऽभूद् (for दायादो). D3 दुर्मेधो (for दुर्दमो). S1 K1. 3 धार्मिकः (for विश्रुतः). B3 M4 दुर्मेधो (M4 ⁰र्मेधो) नाम पार्थिवः (for ^b). — (L. 2) D3 दुर्मेधस्य (for दुर्दमस्य). K3 सुतो विद्वान्; B2. 3 सुतो राजा; D2 तु पुत्रोऽभूत्; D4 सुतो वीरः; T4 तु दायादः; G2 सुतः श्रीमान् (for सुतो धी⁰). M4 जनको (for क⁰). S1 K1. 3 D2 वीरवान्; N2 पार्थिवः; D3 T4 विश्रुतः (for नामतः).]

137 ^b) S1 K3. 4 N2 V1. 2 Dn Ds1 D1. 3. 5 कृतवर्मा; K1. 2 D2. 4 T3. 4 ⁰कर्मा; N3 V3 ⁰धर्मा; B3 कृतधन्वा (for क⁰). — ^d) N1 B2. 3 Ds अथ (for तथा). T1 कृतवीर्यार्जुनस्तथा.

138 ^a) K2 V2 B2. 3 D3. 5 T2. 3 G4 तु; K3. 4 D1. 4 स्व- (for स). — ^b) K2 D3 द्वीपाधिपो (for द्वीपेश्वरो). — ^d) K3 तेजसा (for वर्चसा).

139 ^a) N (except S1 K1. 3) S (except M1-3) वर्षायुतं (for वर्षशतं). — ^b) D1. 4 दुष्करम् (for दुश्च⁰). — ^c) N3 देवम् (for दत्तम्). T3 दत्तात्रेयात्परं प्राप.

140 ^a) N2 देवो (for दत्तो). — ^b) V2 D6 T2 G M तेजसे (for ⁰सः). — T1 om. (hapl.) 140^d-143^a. — ^d) S1 K1. 3 प्रथमं; K2. 4 N V1. 3 B Dn Ds2! D1-5 T3. 4 सुमहद्; V2 तु महद् (for परमं). Ds1 प्रार्थितस्तु महद्वरम्.

141 T1 om. 141 (cf. v. l. 140). D6 reads 141^{ab} twice. — ^a) K4 B3 D5 अधर्मे वर्तमानस्य; D6 (first time) T2 G1-3. 5 M4 शत्रुभिर्युध्यमानस्य. — ^b) K4 N2. 3 V D3 G4 सद्भिस्तत्र (V2 ⁰स्य); D4 सद्यः स्यान्मे; D6 (first time) T2 G1-3. 5 M4 सद्यः शत्रु; D6 (second time) सद्यस्तस्य; M1. 2 सद्यस्तत्र (for सद्भिः स्यान्मे). S1 K3 निवारणम् (for निवर्ह⁰). K2. 3 B Dn Ds D2. 5 T3. 4 M3 सद्भिः (T3 M3 ⁰द्य)-स्तत्र निवारणम्. — After 141^{ab}, Ds D4. 5 read lines 3-7 of 396*, Ds D6 repeating the same in their proper place. — ^c) D5 T5 G1-3. 5 M4 युद्धेन; M1. 3 धर्मेण (for उग्रेण). — M4 reads 141^d-142^a twice. — ^d) K1. 2. 4 N V1. 3 B1. 2 Dn Ds2 D1-5 T3. 4 स्वधर्मेण; M3 प्रजानाम् (for धर्मेणैव).

23. 142]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1855
B 1. 33. 13
P 1. 33. 13

संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाभ्यधिकाद्रणे ॥ १४२
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ।
योगाद्योगेश्वरस्याग्रे प्रादुर्भवति मायया ॥ १४३
तेनेयं पृथ्वी कृत्स्ना सप्तद्वीपा सपत्तना ।
ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता ॥ १४४
तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ।
प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय ॥ १४५
सर्वे यज्ञा महाबाहो तस्यासन्भूरिदक्षिणाः ।
सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्वे काञ्चनवेद्यः ॥ १४६

142 For the repetition in M₁, cf. v. l. 141. T₁ om. 142 (cf. v. l. 140). G₂ reads 142^{ab} twice. — ^a) Ś₁ गत्वा; Bom. and Poona eds. कृत्वा (for जित्वा). — M₄ om. 142^b–144^a. — ^b) Ś₁ K_{1.3} D₄ हत्वा वीरान्; K₂ निह-
तारिन् (for हत्वा चारिन्). — ^c) Ñ₂ D₂ चात्यधिकाद्; V₂ B₃ Dn₁ Ds₂ D₅ T_{3.4} चाप्य; D₆ G₂ सर्वा; G₄ चैकाकिनो
(for चाभ्यधिकाद्). T₂ G_{1.3.5} वधः सर्वाधिकाद्रणे; M₁–3
वधश्चैवाधिकाद्रणे.

143 T₁ om. 143^a (cf. v. l. 140). M₄ om. 143 (cf. v. l. 142). — ^a) D₄ सहस्रेण; T₂ G₂ स्तं तद्; T₄ स्तं वै
(for स्तं तु). — ^b) Dn पार्थिव; D₆ T_{1.2} G M₁–3 जा(G₄
ज)यते (for भारत). — ^c) K_{2.4} Ñ_{1.3} V_{1.3} B_{1.2} Dn
Ds₂ D₁–4 T_{3.4} [ए]व; Ñ₂ V₂ B₃ Ds₁ [इ]व (for [अ]ग्रे).

144 M₄ om. 144^a (cf. v. l. 142). — ^a) N (except
Ś₁ D₆) T_{3.4} M₂ सर्वा (for कृत्स्ना). — ^b) K₄ Dn सप-
र्वता; D₆ T₁ G₁ दृष्टा; T₃ वसुंधरा (for सपत्तना). — ^c)
K₂ बुध्रेण (for उ). K₃ D₃ तपसा (for विधिना).

145 ^a) D₃ कृतानि (for प्राप्तानि). D₆ T_{1.2} G₂–5
M विधिवद् (for विधिना). Ś₁ V₂ G₃ राजन्; K₁ D₄ राज्ये
(for राज्ञा).

146 ^a) T₂ सर्व- (for सर्वे). Ś₁ महाराज (for बाहो).
— ^b) N (except Ś₁ K_{1.3} D₆) सहस्रशतदक्षिणाः. — B₁
om. (hapl.) 146^c. — ^c) T₂ G₁ सर्वाः (for सर्वे). D₃
चेदिकाः (for वेद्यः).

147 ^{ab}) K₂ Ñ V₃ B Dn D_{2.3.5.6} T G M₄ सर्वैर;
K₄ Ds₁ D₄ सर्व- (for सर्वे). D₃ विमानस्थैर्महाराज (by
transp.). — ^c) B₂ सेविताः (for शोभिताः).

148 ^a) V₂ D₆ T_{1.2} G_{1.2.4.5} M₁–3 तस्य (for यस्य).
D₄ गानं (for गायो). — ^b) T₂ G M₄ गन्धर्वैर; M₃ गालवो
(for गन्धर्वो). K₂ M₄ तदा (for तथा). — ^c) K₁ वरद-
स्यात्मजो विद्वान्; K₃ वरदः सात्मजो वि; D_{2.5} वीरदासात्मजो

सर्वे देवैर्महाराज विमानस्थैरलंकृताः ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १४७

यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा ।

वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः ॥ १४८

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।

यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन वा ॥ १४९

स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मो शरासनी ।

रथी द्वीपाननुचरन्योगी संदृश्यते नृभिः ॥ १५०

स भिक्षामददाद्वीरः सप्त द्वीपान्निभावसोः ।

वि; D₃ T_{3.4} हरिदासात्मजो वि; D₄ कृतवीर्यात्मजस्यैव; D₆
T_{1.2} G M ईजानस्याथ राजर्वे. — ^a) Ñ₁ धीमतः; D₅ M₄
विश्रुतः (for विस्मितः).

149 Before 149, N (except Ś₁) S (except T_{3.4}
M₂) ins. नारद उवाच. — ^a) Ñ₃ नूनं न (by transp.).
— ^b) T₄ प्राप्यन्ति (for यास्यन्ति). B₃ मानवाः (for पार्थिवाः).
— ^c) K₃ श्रमेण; Ñ₃ बलेन; T₁ कृतेन (for श्रु). — After
149, K₄ (marg.) ins.:

395* पञ्चाशीतिसहस्राणि अव्याहतबलः समाः ।

अकरोदर्जुनो राज्यं हरिं चैवान्वहं स्मरन् ।

अनष्टवित्तस्मरणे बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु ॥

150 ^a) D₆ T_{1.2} G M तु (for हि). — ^b) K₂ Ñ_{1.2}
V₃ वर्मी खड्गी; Ñ₃ V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D₁ T_{3.4} चर्मो खड्गी;
(by transp.); D₃ चर्मखड्गी; D₄ धन्वी खड्गी; G₄ खड्गचर्म;
M₂ खड्गी वर्मी. — ^c) V₂ अनुसरन् (for चरन्). — ^d)
M₁–3 योगीशो (for योगी सं-). V₃ B₃ नृपः (for नृभिः).
Ś₁ येमान्पश्यन्ति भास्कुरान् (sic). — After 150, K₁–3
Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₂–6 T₂ G₁–3.5 M₄ ins.:

396* अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ।

प्रभावेन महाराजः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥

स सर्वरत्नभाक्सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ।

स एव पशुपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव च ।

स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् । [5]

स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ।

भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव च भास्करः ॥

स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ।

कर्कोटकसुताजित्वा पुण्यां तस्यां न्यवेशयत् ॥

स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृङ्गलेऽभुजेक्षणः । [10]

क्रीडन्निव भुञ्जोद्भिन्नं प्रतिस्त्रोतश्चकार ह ॥

लुण्ठिता क्रीडता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ।

चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताभ्येति नर्मदा ॥

तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ।

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 125

यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुनं विभुः ॥ १५१

यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हेहय ।

C 1886
B I. 33. 43
P I. 33. 43

भयान्निलीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥ [15]
चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ।
मारुताविद्धफेनौघमावर्तक्षोभदुःसहम् ॥
प्रावर्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ।
देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दरः ॥
मन्दरक्षोभचकिता अमृतोत्पादशङ्किताः । [20]
सहस्रोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ॥
नता निश्चलमूर्धनो बभूवुस्ते महोरगाः ।
सायाह्ने कदलीखण्डैः कम्पितास्तस्य वायुना ॥
स वै बध्वा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शरैः ।
लङ्केशं मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् । [25]
निर्जित्यैव समानीय माहिम्न्यां बबन्ध तम् ॥
श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन तु ।
ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम् ।
मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः ॥
यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः । [30]
युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव ॥
अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् ।
राज्ञो बाहुसहस्रं तु हैमं तालवनं यथा ॥
तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ।

[D4 om. lines 1-3. G3 om. line 1. — (L. 1) B3 M4
अनन्त- (for °ष्ट-). G5 [अ]नेन (for चैव). G5 बभूवामित्रकर्शनः
(for °). — (L. 2) K2 प्रभावातु (for °वेन). N̄2.3 V1
प्रजां (for प्रजा). D6 T2 G2 रक्षिता (for रक्षतः). — N̄2.3 V
B2.3 D5 ins. after line 2 : Dn after line 3 :

396A* पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ।

[N̄2 नरेश्वरः (for नराधिपः). V3 वर्षाणां स नरेश्वरः (for °).]

— After the above, V1 reads 151^{ab} repeating it
in its proper place. Ds D4.5 read lines 3-7 after 141^{ab},
Ds D5 repeating the same here. — (L. 4) K1.3 Ds
(both first time) D3.4.5 (both times) यज्ञपालो; V3 शिशुः;
D2 लोकं (for पशुः). V3 Ds (both first time) D4.5 (both
times) तथैव (for स एव). — (L. 5) B1.2 D5 (second
time) G1.3.5 वृष्ट्यां (for वृष्ट्या). Ds2 (first time) त्वर्जुनो;
D3 च तथा; D5 (both times) चार्जुनो (for अ°). K1.3
Dn योगित्वं च (Dn °त्वेन) ततोऽभवत् (for °). — (L. 6)
K1.3 Dn Ds1 (first time). s2 (both times) D3.4.5 (first
time) ज्याघातकठिनेन च (K1 D4 तु) (for °). — (L. 7)
K1.3 B3 Dn Ds (both first time) D4.5 (first time) M4
दिवाकरः; V1 प्रभाकरः (for च भास्करः). — K1.3 D4 om.
lines 8-34. — (L. 8) T2 G1.3 राजा (for नागान्). M4
महेष्वासो (for मनुष्येषु). Ds माहिम्न्यो (for °त्यां). V3
महामतिः; G3 °बली (for °द्युतिः). — (L. 10) K2 तु रेवायाः
(for समुद्रस्य). — (L. 11) D3 बहु- (for इव). N̄2.3

(marg.) V1.3 Ds सः (for ह). — (L. 12) D6 G1.3.5
M4 घृणिता (for लुण्ठिता). Some Mss. क्रीडिता (for क्रीडता).
— (L. 13) K2 वेल्दुमि- (for चल्). — After line 13,
B2 ins.:

396B* उवास तामनुसरन्नवगाढो महार्णवम् ।

चकारोद्धतवेलान्तमकालप्रावृद्धतम् ॥

— (L. 15) D5 भूयो निलीय निश्चेष्टाः (for °). — (L. 16)
G2 विघृणित-; G3.5 घूर्णीकृत- (for चूर्). V1 चूर्णीकृतं महावारि
(for °). T2 G1 -महोमिणम् (for -महातिमिम्). D6 चलमीन-
महत्तिमिम्; G3 चलमीनं महोमिणम् (for °). — (L. 17) T2
G1.2 मरुतावर्तफेनौघम् (for °). — (L. 19) N̄3 (marg.
as above) -समायुक्तः (for °क्षिप्तः). — (L. 20) Bom.
Poona and G(eds.) अमृतोद्धवशङ्किताः (for °). — (L.
21) N̄3 (marg. as above) [न]वेत्थिता (for [उ]त्पतिता).
N̄3 नृपात्मजम्; D2 महानृपम् (for नृपोत्तमम्). — (L. 22) N̄2
V3 D2.3 ततो (for नता). — (L. 23) B2.3 D3 M4 -खण्डाः
(for -खण्डैः). N̄3 (marg.) V1 बाहुना; D2 चाङ्गनाः (for
वायुना). — (L. 25) D3 सबलं (for लङ्केशं). D3 लङ्केशं
(for सबलं). — (L. 26) K2 Dn1 D2 निर्जित्य वशमानीय
(for °). — K2 om. (hapl.) lines 27^b—29^a. — (L.
29) D2 राजा (for रक्षः). — (L. 30) N̄2 V1 G3 तस्य
(for यस्य). N̄3 (marg.) V1.2 -सहस्रेण (for °सस्य). D2
ह्यतुलः; D6 T2 G1.5 तलानि- (for ज्यातल-). — (L. 32) N̄3
(marg.) V1 D2 महदीर्घैः; T2 G1.3.5 मृधे वीर्याद् (for मृधे
वीर्यं). V1 भार्गवस्तु यथाच्छिनत् (for °).]

151 N̄3 om. 151^{ab}; V1 reads it for the first
time after 396A*. D2 repeats 151^{ab} after 397*. — °)
S1 अदधाद् (for °दाद्). Ds2 धीरः (for वीरः). D4 स
चैकदा वनं वीरः; T2 G1.5 स हि भिक्षामदाद्भीरः. — K2 N̄3
V2.3 B Dn Ds D3.5.6 T2 G1-3.5 M4 ins. after 151^{ab} :
N̄3 cont. after 396B : V1 after the second occurrence
of 151^{ab} : D2 after the first occurrence of 151^{ab} :

397* पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्वशः ।
जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिपक्षया ॥
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मनः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि च ॥
स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्यात्मजस्य वै । [5]
ददाह बलवद्भीतश्चित्रभानुः स हैहयः ॥
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ।
वसिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥

[L. 1) D3 पुराणि घोषान्ग्रामांश्च (for °). — (L. 2)
Some Mss. जज्वालुस्. K2 D3 वाणोत्थ- (for सर्वाणि). G3
दिपक्षये (for दिपक्षया). — (L. 3) G2.3.5 महामनाः (for
°त्मनः). — (L. 4) D3 पुन्वतः (for ददाह). — (L. 5) V3

23. 152]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1887
B I. 33. 44
P I. 33. 44

तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हरिष्यति ।
 अर्जुनो नाम कौरव्यः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ॥ १५२
 छित्त्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ।
 तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां हनिष्यति स भार्गवः ॥ १५३
 अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्शन ।
 प्रभावेण नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १५४
 रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्महामुनेः ।

दिव्यं; Ds G1.3 सर्व (for रम्यं). — (L. 6) V3 B2 D3 भीमश्
 (for भीतश्). — (L. 7) V3 यं लेभे परपुत्रं वै; D3 स्थापया-
 मास वरुणः (for °). D3 पुत्रं (for पुरा). V3 भानुस्तम् (for
 भास्वन्तम्). — (L. 8) K2 T2 G1.3 वसिष्ठो; B3 वरिष्ठ (for
 वसिष्ठं). Dn2 मुनि (for मुनिः). Ds2 D3 G5 M4 वसिष्ठनामा
 स मुनिः; D3 वसिष्ठः स मुनिः ख्यातो (for °). Dn2 D5
 ख्यातम्; D3 यश्च (for ख्यात). Ñ2 (marg. as above)
 प्रख्यातबलविक्रमः (for °).]

— °) B2 यं; D5 M1.3 सं- (for त). K2 वसिष्ठः स च तं
 क्रोधाच्च; D2 ततः क्रुद्धो महातेजाः; M4 आपवस्तु सुसंक्रुद्धः.
 — °) K2 V3 D5.6 विभुम्; Ñ2 M2 (inf. lin.) प्रभुम्; Ñ3
 V1 B1 D3 M1.3 प्रभुः (for विभुः). S1 शशाप जनमेजय;
 B3 शसवानापवं पुनः.

152 °) V3 वासं ते मम चार्जुन. — T1 reads 152^{cd}
 after 153^{ab}. — °) V3 दुष्कृतं (for दुष्करं). — °) S1 K2
 Ñ2 V2.3 B D3 T1.3 G3 हनिष्यति; M1.2 (inf. lin.). 3
 करिष्यति (for हरि°). — K2.4 Ñ V B Dn Ds D1-3.5
 T3.4 ins. after 152^{cd}: K1.3 D4 after 152: D6 T2 G
 M4 after 153^{ab}:

398* रामो नाम महाबाहुर्जामदग्नयः प्रतापवान् ।

[D6 T2 G महावीर्यो (for °बाहुर्). D6 G3-5 भार्गवो भृगु-
 नन्दनः; T2 G1.2 भार्गवः कुरुनन्दन (for °).]

— K2.4 Ñ V B Dn Ds D1-3.5 T3.4 om. 152^{ef}. — °) G1.2.5 कुरु- (for कुन्ति-).

153 °) K3 छित्ता; V3 जित्वा; D6 M1-3 रामो (for
 छित्त्वा). K3 तु; D3 वै (for ते). — °) K2 प्रमथ्य तव
 बाहिनीम्. — After 153^{ab}, D6 T2 G M4 ins. 398*.
 — °) D4 धन्वी; M3 च त्वा (for च त्वां). T4 तपस्वी ब्रह्म-
 चारी च. — °) N (except S1 V2 D6) T3.4 वधिष्यति
 (for हनि°).

154 D6 T2 G1.3.5 om. 154. Before 154, B3 Dn
 ins. वैशंपायन उवाच. K1-3 Ñ2.3 V1.3 Ds D3.4 repeat
 154 after 399*. — °) K1.3 (both second time) अनन्त-
 (for °ह-). S1 तात; K1.3 D3 (all first time) तस्य;

वरश्चैष हि कौरव्य स्वयमेव वृतः पुरा ॥ १५५

तस्य पुत्रशतस्यासन्पञ्च शेषा महात्मनः ।

कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः ॥ १५६

शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ।

जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ।

कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ १५७

जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ।

K1 (second time). 2 (both times). 3 Ñ2.3 V1 (last
 four second time). 2 (also as in text). 3 (both
 times) Dn Ds D3.4 (last four second time) चैव; G2
 M1-3 तेन; M4 [अ]नेन (for यस्य). T1 अनष्टद्रव्यदानेन.
 — °) K1-3 Ñ2.3 V1.3 Ds D3.4 (all second time) तस्य
 राज्ञो बभूव ह. — °) K1.2 Ds D3.4 (all second time)
 प्रत्ययेन; Ñ2 (second time) प्रयत्नेन; Ñ3 V1.3 (all
 second time) प्रतापेन (for प्रभावेण). — °) K1 (first
 time) राज्यं; Ñ2 V1 (both first time). 3 (second
 time) D2 प्रजां (for प्रजा). K1.2 Ñ2.3 V1.3 Ds D4 (all
 second time) शासतः (for रक्षतः).

155 °) M1-3 रामस् (for रामात्). D1 बभूव; D4 तवैव
 (for ततोऽस्य). K4 रामान्वितोऽस्य मृत्युर्वै; D6 T2 G M4 राम-
 स्तस्य च वै मृत्युस्. — °) S1 K1.3 V2 B2 महात्मनः; K4 B3
 Dn D1 मुनेर्नृप; D4 विभावसोः (for महामुनेः). — S1 om.
 (hapl.) 155^c-156^b. — °) K2 B3 तथैव; K3.4 Ñ2.3
 V1.3 B1.2 Dn D1-4 T4 चैवैष; Ñ1 चैव स; V2 तस्यैष; D5
 तथैष; D6 T1-3 G M4 चैषोऽस्य (for चैष हि). — °) Ñ1
 स्थितः (for वृतः).

156 S1 om. 156^{ab} (cf. v. 1. 155). — °) K1.3.4
 शतादासन्; Ñ1 V2 शतं त्वासीत्; Ñ2.3 V1 D5 शतं
 त्वासन्; V3 शतान्यासन्; D1 M3 शतं चासीत्; G2
 शतत्यासीत् (for °सन्). — °) K1.3 D6 G2.5 M पुत्रा;
 D5 मुख्या; T G1.3.4 श्रेष्ठा (for शेषा). V2 T3 महाबलाः
 (for °त्मनः). — °) Dn मनस्विनः; D4 तपस्विनः (for
 यश°).

157 °) B3 धृष्टोक्तः (for शूरश्च). — °) S1 D1.2
 वृष्णोक्तः; K1.3 D4 कृष्णाक्षः; Ñ2 D3 धृष्टकः; B1 धृष्टोश्च;
 B3 शूरश्च; T3 विक्रान्तः (for धृष्टोक्तः). — °) T3 वै (for
 [आ]सीद्). — °) Ñ2 आवन्त्यां; V1 अवन्त्यो (for आ°). T3
 पञ्चैते परिकीर्तिताः. — After 157^{cd}, K1.3 Ñ2 V1.3 T3.4
 G4 read 160^{ab} (all except T3.4) repeating it in its
 proper place. D2 om. (hapl.) 157^{ef}. — °) K2 तनयो
 (for °या). — °) K4 Ñ1.2 V B3 Dn Ds D1.3-4

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[23. 163

तस्य पुत्राः शताख्यास्तु तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ १५८
 तेषां कुले महाराज हेहयानां महात्मनाम् ।
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयस्तथा ॥ १५९
 तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ।
 भारताश्च सुजाताश्च बहुत्वान्नानुकीर्तिताः ॥ १६०
 वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पुण्यकर्मिणः ।

वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ।
 मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशभाक् ॥ १६१
 वृषणाद्वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ।
 यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हेहयाः ॥ १६२
 न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं प्रतिलभेच्च सः ।
 कार्तवीर्यस्य यो जन्म कथयेदिह नित्यशः ॥ १६३

C 1899
B I. 33. 57
P I. 33. 57

T3. 4 महाबलाः (for °रथाः). K2 वीर्यवान्सुमहाबलः.

158 K1 repeats 158^a-159^b after 24. 6^{ab}. — ^a) K4 (first time) Dn D2 ऽभूत्; V2 वै (for तु). — ^b) D6 तालजङ्घा महाबलाः. — ^c) K2. 4 (first time) Ñ V2 B2 Ds D4. 5 T2] G3. 4 शतं ख्यातासु; Dn समाख्यातासु; G1. 5 शताख्याश्च; G2 °श्रैव; M4 शतं शूरासु (for शताख्यास्तु). V1. 3 B3 T1. 3. 4 तस्य पुत्रशतं ख्यातासु; D1 तस्य पुत्रशतं त्वासीत्; D3 तस्य पुत्रशतान्वासंस. — ^d) K4 (first time) V2 Dn D3 T4 इति स्मृताः; D5 तथैव च; M1-3 महाबलाः (for इति श्रुताः).

159 For the repetition in K4, cf. v. 1. 158. D3 om. (hapl.) 159. — ^a) T3 सुता (for कुले). — ^b) V3 क्षत्रियाणां (for हेहयानां). — ^c) S1 K3 समाख्याता; D6 T1. 2 G M प्रजाता (D6 M °त्या; G5 °ख्या)श्च; T3. 4 सुहोत्राश्च (for सुजाताश्च). — ^d) K Ñ V B Dn DsD1. 2. 4. 5 T3. 4 स्मृताः (for तथा).

160 K1. 3 Ñ2 V1. 3 T3. 4 G4 read 160^{ab} (all except T3. 4) for the first time after 157^{cd}. — ^a) K1 (second time inf. lin.) Ñ3 तौण्डिकेया (for °रा). K1 (first time). 2. 4 Ñ2 V1. 3 (last three first time) Dn D1 च विक्रान्तासु; Ñ1. 2 (second time) V1 (second time). 2. 3 (second time) B Ds1 D2. 4 च वि (Ñ1 सुवि)ख्यातासु; T1 च राजेन्द्र (for इति ख्यातासु). D6 T2 G M कौण्डिकेया (G3. 4 [second time] M1. 2 कौण्डिकेरा; M3 कौण्डिकेरा)श्च राजेन्द्र; T4 G4 (first time) ताल (G4 कौण्डिकेराश्च विक्रान्तासु. — Ñ2 (second time) om. (hapl.) 160^{bd}. — ^c) D6 T2 G1-4 एरकाशु; T3 वरदाशु; some Mss. भरताशु (for भा°). K2 (marg.) सुताश्चैव; B1 Ds2 D3. 5 T1 G3. 4 सुता जाता; B2 सुजात्याश्च (for °ताश्च). — ^d) K4 नाति; B1 D1 नात्र; D6 न तु (for नानु). Ñ1 बहुवश्चात्र कीर्तिताः.

161 ^a) M1 वृष्णि- (for वृष-). — ^b) D4 T4 दयादा; D6 नृदेवाः (for यादवाः). B2. 3 Ds2. T1. 4 G3 पूर्ण- (for पुण्य-). K1-3 Ñ1 V1 B1 Dn D1. 6 T2 G5 M4 कर्मणः (for पुण्य-). — ^c) K4 V3 D1. 4. 5 तस्य (for तत्र). — ^d) K3 G4 च (for तु). — ^e) Ñ1 D6 T2 G1-4 M2-4 तत्र (for तस्य). K2. 4 Ñ2. 3 V B D (except D6) T3 वंशकृत्; Ñ1 damaged (for वंशभाक्).

162 ^b) T3 ते; G3 वै (for तु). Dn D1 T1 तथा; G1 सुताः (for स्मृताः). S1 T1 G4 मधोस्तु म (T1 मा)धवस्तथा; M1-3 माधवास्तु मधोः स्मृताः. — Ñ2 om. 162^{cd}. — ^c) D3 सर्वे (for चाग्रे). — ^d) S1 तु (for च). G4 निरुच्यन्ते सहैहयाः. — After 162, K1-3 Ñ2. 3 V1. 3 Dn Ds D3-5 ins. :

399* शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथानव ॥

शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ।

[(L. 1) K1-3 Ds तथानवाः; Ñ3 V1. 3 च ते नृपाः; Ds च चानव; D4 नवास्तथा (sic) (for तथानव). — (L. 2) Ñs V1. 3 देशस्तस्य (by transp.). Ds महानभूत् (for °त्मनः).]

— After the above, K1-3 Ñ2. 3 V1. 3 Ds D3. 4 repeat 154.

163 ^a) M4 द्रव्य- (for वित्त-). S1 K1. 3 Dn T1 ऽस्ति; D3 ऽभूत् (for स्यात्). — ^b) S1 V2. 3 B3 D1 G2 लभेत (for लभेच्च). — T4 reads 163^{cd} twice. Ñ2 om. 163^d. — ^d) S1 K1. 3 Ñ3 Dn Ds T4 कीर्तयेद् (for कथं). T3 अहन्यहनि कीर्तयेत्. — Ñ2. 3 V1 Ds ins. after 163 : V3 after 168 :

400* वित्तवांश्च भवेच्चैव धर्मश्चैव विवर्धते ।

यथा सृष्टिर्यदोर्जाता तथा स्वर्गे महीयते ॥

Colophon.

[L. 1) D3 स (for the first च). — (L. 2) D3 यथा विष्णुर्यथा देवासु (for °). — Colophon om. in V1. 3. — Adhy. name : Ñ2. 3 D3 कार्तवीर्याजुनजन्म. — Adhy. no. : D3 31.]

Ñ2. 3 V1 D3 cont. :

जनमेजय उवाच ।

401* किमर्थं तद्वनं दग्धमापवस्य महात्मनः ।
 कार्तवीर्येण विक्रम्य तन्मे ब्रूहि प्रपृच्छतः ॥
 रक्षिता स हि राजर्षिः प्रजानामिति नः श्रुतम् ।
 कथं स रक्षिता भूत्वा नाशयामास तद्वनम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

आदित्यो विप्ररूपेण कार्तवीर्यमुपस्थितः । [5]
 वृषिमेकां प्रयच्छस्व आदित्योऽहमुपस्थितः ॥

C 1900
B I. 33. 58
P I. 33. 58

एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशां पते ।
कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ।
भूतानीव महाराज पञ्च स्थावरजंगमम् ॥ १६४
श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ।
वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ १६५
लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् ।

आयुः कीर्ति धनं पुत्रानैश्वर्यं भूय एव च ।
धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ १६६
क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपूरुषम् ।
यदोर्विश्वरस्येह यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ १६७
क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिवृष्णिगुलप्रभुः ॥ १६८

इति श्रीहरिवंशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अर्जुन उवाच ।
भगवन्केन तृप्तिस्ते भवेद्ब्रूहि विभावसो ।
कीदृशं भोजनं दद्वि श्रुत्वा ते विदधाम्यहम् ॥
विभावसुरुवाच ।
स्थावरं देहि मे सर्वमाहारं वदतां वर ।
तेन तृप्तिर्भवेन्मह्यं तेन तुष्टिश्च पार्थिव ॥ [10]

अर्जुन उवाच ।
न शक्यं स्थावरं सर्वं तेजसा मानुषेण तु ।
निर्दग्धं तपतां श्रेष्ठ त्वामेव प्रणमाम्यहम् ॥
आदित्य उवाच ।
तुष्टस्तेऽहं शरान्दद्वि चाक्षयान्सर्वतोमुखान् ।
ये (च) क्षिप्ताः संज्वलन्ति मम तेजःसमन्विताः ॥
आविष्टस्तेजसा मेऽद्य स्थावरं शोषयिष्यसि । [15]
शुष्कं भस्म करिष्यामि तेन तृप्तिर्नराधिप ॥
ततः शरांस्तदादित्यो अर्जुनाय तदा ददौ ।
ततः स प्राच्यमदहत्स्थावरं सर्वमेव तत् ॥
आश्रमानथ ग्रामांश्च घोषांश्च नगराण्यपि ।
तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च ॥ [20]
एवं स प्राच्यमदहत्ततः सर्वं प्रदक्षिणम् ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दग्धा सा योगतेजसा ॥
एतस्मिन्नेव काले तु आपवो जलमाश्रितः ।
दश वर्षसहस्राणि जलवासी महानृषिः ॥
पूर्णे व्रते महातेजा उदतिष्ठन्महानृषिः । [25]
क्रोधाच्छाप राजर्षि कीर्तितं वै यथा मया ॥

[(L. 6) $\tilde{N}_2$ एतां (for एकां). $\tilde{N}_2$ D3 उपागतः (for उप-
स्थितः). — (L. 8) D3 [अ]पि (for ते). — (L. 9) D3
ददतां (for वदतां). — (L. 13) $\tilde{N}_2.3$ वरं (for शरान्). D3
रक्षायां (for चाक्षयान्). — (L. 14) D3 ये क्षिप्ताः प्रज्व-
लिष्यन्ति (for α). — (L. 15) $\tilde{N}_2.3$ स्थावरं शोषयन्ति ते
(for β). — (L. 17) D3 दिव्यान् (for [आ]दित्यो). — (L.
18) D3 तच्च संप्राप्य त्वदहत् (for α). — (L. 19) $\tilde{N}_2$ D3
च (for [अ]पि). — (L. 21) $\tilde{N}_2$ तत्सर्वं च (for ततः सर्वं).
— (L. 22) $\tilde{N}_2.3$ -निद्रया (for -तेजसा). — (L. 24) V1 महा-
नृपः (for β). $\tilde{N}_2.3$ जलवासो महानृपः (for β).]

164 δ) $\tilde{N}_1$ पञ्चापञ्च (for पञ्च वंशा). T3.4 महीपते
(for विशां पते). — ϵ) T1 G3 कीर्तिता वीरलोकानां. — δ)
D6 ते (for ये). $\tilde{N}_3$ लोकं (for लोकान्). V3 वरयन्ति (for
धारं). $\tilde{S}_1$ ह; D3 [उ]त; D4 च; T1 ते (for वै). — ϵ)
 $\tilde{N}_2.3$ V1 B2 T2 G1.2.4.5 च (for [इ]व). — δ) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_2.3$
D2 T3.4 -जंगमाः; K1.2.4 V2 B Dn D3-5 T1 मान्
(for मम्).

165 α) G5 राजा (for श्रुत्वा). $\tilde{N}_2$ V3 B1.2 Ds T3.4
M4 -विसर्गास् (for र्गं). B2 D3 G2 च (for तु). — δ)
K2 $\tilde{N}_1.2$ D1 M1.4 राजः; D3 दक्षो; D6 राजन्; G5 श्रुत्वा
(for राजा). V2 राजा धर्मविशारदः. — K3 om. 165 ϵ -166 δ .
— α) $\tilde{S}_1$ न संशयः; K2 Ds T1.2 G1.3.5 M4 जनेश्वरः; V1
T3.4 तथैव च; B2 नरेश्वर; D2.6 नरेश्वरः; G2.4 जनेश्वर (for
तथेश्वरः).

166 K3 om. 166 $\alpha\delta$ (cf. v. l. 165). — α) T1.3 G4
लेभे (for लभेत्). G2 लभेच्च पञ्चवर्गं तु. — δ) D6 लौकिकैः
(for कान्). D3 लौकिकानिह दुर्लभान्. — ϵ) $\tilde{S}_1$ K4
 $\tilde{N}_3$ B1 D1 कीर्तिर् (for कीर्ति). K3 $\tilde{N}_1$ V1 B Ds
D5.6 T1 G4 तथा (for धनं). V2 आयुः पुष्टिं तथा कीर्तिम्.
— α) K1 V1.3 D1 G4 भूमिम्; K2.3 V2 B2.3 Dn Ds
D2-5 T1.3.4 G3 भूतिम्; K4 $\tilde{N}_1$ भूतिर्; $\tilde{N}_2.3$ भूमिर् (for
भूय). B1 ऐश्वर्यं भूतिमात्मनः; D6 T2 G1.2.5 M4 ऐश्वर्यं भू-
चैव हि (D6 G2.5 ह). — ϵ) K1 चैव; K3 वापि (for चैव).
— δ) $\tilde{N}_3$ (marg.) V1.2 -वंशस्य; Dn2 D1.2.5 T1.4 G4
M4 -सर्गस्य (for -वर्गस्य). — After 166, T3 ins.:

402 * लभते मनुजः श्रेष्ठं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

167 α) K1.3 च शृणु; Ds T1.2 G M1.2.4 शृणु च; M3
शृणुत (for तु शृणु). — δ) K4 -कारकम्; some Mss. -पौर-
षम् (for -पू). — ϵ) M1.3 -करस्य (for -धरस्य). K2.4 $\tilde{N}_1$
V B Dn Ds D2.3.5 T1.3.4 G3 [अ]थ; D4 [अ]पि; G2 [ए]व
(for [इ]ह). — α) K1.2 यज्विनः (for यज्वनः). B1.3 Ds1
Ds M3 -कर्मिणः (for -कर्मणः). K4 D1 M2 यज्विनः पुण्यकर्मिणः.

168 α) $\tilde{S}_1$ तु (for हि). $\tilde{S}_1$ D6 T2 G1.2.5 [ए]व;

क्रोष्टुवंशः]

हरिवंशपर्व

[24. 7

२४

वैशंपायन उवाच ।

गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भायै बभूवतुः ।
 गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ।
 माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीदृशम् ॥ १
 तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २
 माध्याः पुत्रौ तु जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकाबुधौ ।
 जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३

श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते ।
 नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४
 कदाचित्काशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम ।
 त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः ॥ ५
 स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ।
 श्वफल्कपरिवर्ते च वर्ष हरिवाहनः ॥ ६
 श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।

C 1912
B 1. 34. 7
P 1. 34. 7

Dn1 D4 T4 G4 [ए]नं; D2 [ए]वं (for [इ]मं). K2 Ñ1 B
 Ds क्रोष्टुवंशं हि श्रुत्वेमं. — ^b) T3 पापेभ्योऽपि (for सर्वपापैः).
 M1 वि- (for प्र-). — ^c) K2 (after corr.) D5 चान्वयजो;
 D4 [अ]न्वये स्वयं (for वायजो). — ^d) S1 K2 V2 B2. 3
 Ds G5 M1 कुलोद्भवः; K1 Ñ3 V1. 3 B1 D3. 5 M1-3 कुले
 प्रभुः; K3 Ds T2 G1-3 कुलोद्भवः (for कुलप्रभुः). — After
 168, V3 ins. 400*.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ds2 D4 G3.
 — Mention of Khila : S1 K1. 3. 4 Ñ1. 3 V B Dn2 Ds
 D1. 2. 4-6 G3. — Sub-parvan : K2 B1 Ds माधुर; D5
 पारिजात. — Adhy. name : K4 हरिवंशानुकीर्तनम्; V2
 ययातिवंशकीर्तनम्; V3 कार्तवीर्यजन्म; Ds T2 G1. 3 यदुवंश-
 कीर्तनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : S1 35;
 K3 D1 31; Ñ3 V1 D3 32; V2. 3 Dn Ds2 D4 33; Ds
 T4 34; T1 G3-5 29; T2 G1 M4 28; T3 24; M1-3 25.
 — Śloka no. : Dn1 62; Ds2 67; D4 46.

24

1 = (var.) 28. 9^a-10^b. T3 om. the ref. — ^b) K2. 4
 Ñ2. 3 V1. 3 Dn D3 T4 क्रोष्टु- (for क्रोष्टोर्). D1 क्रोष्टुभायै तथैव
 च. — ^d) T1 ह्यनमित्रं (for अनं). — ^e) K2 V3 D2 युधा-
 युतं; K4 युधाजितं (for युधाजितं). — ^f) K1. 2 Ñ V B
 Dn Ds D1-5 T3. 4 ततोऽन्यं; G2 तथा वै (for ततो वै).

2 T3 reads 2 twice. — ^a) K4 अयं (for तेषां).
 — ^b) Ds1 M4 वर्धनं. T2 G1 वृष्णिवंशविवर्धनः.

3 ^a) Ñ2 V3 T3. 4 माध्याः; D1 G1 माद्री (for माध्याः).
 S1 K2 D1. 4. 5 पुत्रस्य; V2 च पुत्रौ; V3 तु पुत्रौ (by transp.).
 — ^b) Ñ2 V2 D2 शुभौ; T3. 4 उभौ; M1. 2 ततो; Cal. ed.
 स्मृतौ (for सुतौ). T3. 4 शुभौ (for उभौ). — ^d) K1 स्व-
 (sup. lin.) फलशः; T2 श्वफल्कशः; G5 M1 श्वफल्कशः (for
 श्वफं). S1 श्वफल्कचित्रकौ तथा.

4 ^a) T2 G1 श्वफल्कसः; G2. 5 M1-3 श्ववं (for श्वफं).
 K2 च (for तु). — ^b) S1 K1. 3 पार्थिवः (for वर्तते).
 — ^d) T3 दुर्भिक्षः; T4 अवृष्टि- (for नावर्ष-). K1. 3. 4 T2
 G1. 5 उच्यते; Ñ2. 3 V1 B1 Ds M3 अच्युत (for अप्युत).
 K2 नावर्षजभयं क्वचित्.

5 ^a) S1 शृणु तत् (for कदाचित्). — D2 om. (hapl.)
 5^b-7^a. — ^c) D1 त्रीणि वर्षसहस्राणि; Ds द्वादशाष्टानि
 विषये.

6 D2 om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) Ñ2 V2. 3 T3 तु तं
 (for तत्र). Ñ1 मानयामास; V3 G(ed.) वा (G(ed.) व-
 र्या; T2 G1. 3 चाह्वया; M4 [आ]वासया (for वासया).
 — ^b) K3 (also as in text) Ds T2 G परमार्चिषम्; Dn2
 न्वितम् (for चितम्). Ñ2 श्वफल्कपरिवारहा (sic). — After
 6^{ab}, K4 repeats 23. 158^a-159^b. Ñ2 om. 6^c-7^b. — ^c)
 S1 परिवर्ते तु; Ds T2. 4 G1. 4. 5 वर्तेन; D4 वृत्तेन (for
 वर्ते च). D3 श्वफल्के तत्र वसति; T3 ल्के चार्चिते तत्र.

7 D2 om. 7^a (cf. v. 1. 5). Ñ2 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6).
 — ^b) D4. 5 अनिन्दिताम् (for अविन्दत). — G3 reads 7^{cd}
 twice. — ^c) S1 गादिगा; K1 corrupt; K2. 4 Ñ1 D2. 4
 गादिनी (for नीं). K1 गां सा हि; B1 सा गौस्तु; B3 Dn D1
 सा गास्तु; M1-3 या गा हि; M4 यां गोभिः (for सा गां तु).
 K3 गादिना नाम गां सा हि; D2 नी नाम गां सा तु; Ds गां दी
 तस्यास्तु गां दीत्वं; T2 गां दीं तस्यां तु गांधर्वा (sic); T3
 गान्धारी नाम सा गास्तु; G1. 3 (second time). 5 गां दीं तस्यां
 तु (G3. 5 स्यास्तु) गां दत्त्वा; G2 गां दीं तस्यास्तु गां दीत्वं.
 — ^d) Ds T2 G2. 3 (second time). 5 गाः सदा; G1 गां
 सदा; G3 (first time). 4 सर्वदा (for नित्यशः). — After
 7, K2 Ñ2. 3 V1. 3 B2. 3 Dn D1 G (ed.) ins. :

403* सा मातुरुदरस्था तु बहून्वर्षगणान्किल ।
 निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताव्रवीत् ॥
 जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ।

24. 7.]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

गांदिनीं नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥ ७
 दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
 अक्रूरः सुषुवे तस्माच्छ्रुत्वाद्भूरिदक्षिणः ॥ ८
 उपमदुस्तथा महुर्मदुरश्चारिमेजयः ।
 अरिक्षेपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः ॥ ९

प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गां च दिने दिने ॥
 यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता । [5]
 तथेत्युवाच तं चास्याः पिता काममपूरयत् ॥

[(L. 1) $\tilde{N}2$ या (for सा). — (L. 2) $Dn2$ गर्भस्था (for स्था). $\tilde{N}3$ $V3$ तदा (for पिता). — (L. 3) $K2$ $\tilde{N}2$ $B2.3$ $D4$ लघु (for शीघ्र). $V1.3$ मदे त्वं (for मद्रं ते). $\tilde{N}3$ $V1.3$ Dn चेह (for इह). — (L. 4) $V1$ [इ]मं; $V3$ [इ]यं (for [ए]नं). $V1.3$ Dn सा कन्या गां (for कन्या गां च). — (L. 5) $V1.3$ $G(ed.)$ यदि दद्यात् ($V1$ स); $Dn2$ परिदद्यां (for यदि दद्यां). $K2$ $\tilde{N}2$ $B2.3$ $D4$ यदि दद्यास्त- ($B2.3$ त्त-; $D4$ स्त्व) तो जाये (for ^{a}). $K2$ $\tilde{N}2$ $D4$ पितरं प्र- ($K2$ त्वि-; $D4$ से) त्युवाच ह; $\tilde{N}3$ $V1$ जनयिष्यामि नान्यथा; $V3$ जनयिष्यामि च नान्यथा; $B2$ पितश्चैतन्न संशयः; $B3$ पितर- मित्युवाच ह (for ^{b}). — $B2$ om. line 6. — (L. 6) $D4$ [उ]क्त्वा च (for [उ]वाच). $K2$ $\tilde{N}3$ $V1$ तां तस्याः; $V3$ तां यस्मात् (for तं चास्याः). $V3$ पिता सा गांदिनी स्मृता; $B3$ काममेवमवाप्नुयात्; $D4$ पिता सर्वमथाकरोत् (for ^{b}).]

8 ^{a}) $K2.4$ $\tilde{N}2$ V $B1$ Ds $D1-5$ T $G1-4$ $M4$ वीरश्च (for धीं). — $D3$ reads 8^c-9^b on marg. — ^{c}) $D6$ $T2$ $G1.2$ M अक्रूरं (for रः). Dn तस्यां (for तस्मात्). — ^{d}) $\tilde{S}1$ $V2.3$ $B1$ $Ds2$ $D5$ $T1.3.4$ $G3.4$ श्वाफल्काद् (for श्वं). $D1$ $M1-3$ दक्षिणात्; $D3$ $T2$ $G1.3.5$ $M4$ णम् (for णः).

9 = 28. 39. — ^{a}) $\tilde{N}3$ उपमदुस्तथा; $Dn2$ $T1$ $G4$ उपा- सङ्गस (for उपमदुस्तथा). $G1$ मल्लुर (for महुर्). K $D2$ उपमंगुस्तथा मंगुर; $V1$ उपमन्युस्तथा मन्युर; $Dn1$ उपासङ्ग- स्तथा पङ्गुर; $D3$ उपसङ्गस्तथा सङ्गुर; $D4$ उपमंगुश्च मंगुश्च; $T2$ $M1-3$ उपमल्लुस्तथा मल्लुर. — ^{b}) $\tilde{S}1$ मृद- श्वश्च; $K1.4$ $V3$ B Dn $D1.3.5$ $T1.3$ मृ ($K4$ म) दुरश्च; $K3$ मृदुरश्च; $\tilde{N}2.3$ $V1$ मृदवश्च; $V2$ मृदुलश्च; $D4$ चित्रकश्च; $D6$ प्रजरश्च; $G1$ प्रदमश्च; $G2$ M प्रदरश्च; $G3$ प्रवं; $G4.5$ प्रदरिश्च (for मृदुरश्च). — ^{c}) $K2.4$ $V2$ Dn $D1.2.6$ अरिक्षिपस्; $\tilde{N}$ $V1$ B Ds $D6$ $T3$ अविक्षिप ($\tilde{N}3$ $V1$ $T3$ स) स्; $V3$ अरिपक्षस्; $T1.2$ $G2.4.5$ शि ($G5$ शी) र्यक्षतस्; $G2$ शीर्यक्षकस्; $G3$ वीर्यस्तक्षस्; $M1-3$ गिरिपृष्ठस्; $M4$ श्रिय- क्षकस् (for अरिक्षेपस्). $K2.4$ $V1.3$ $D2$ तथोत्पक्षः; $B1.2$ $M1$ ततोपेक्षः; Dn $T1.3$ $G2.4$ $M4$ तथा; $D1.3$ तथोत्पन्नः; $T2$ $G1$ वृ सा ($G1$ वा) पेक्षं; $G5$ सुसपेक्षः (for तथो). $\tilde{S}1$ तिरिरिक्ष-

चर्मभृद्युधिवर्मा च गृध्रमोजास्तथान्तकः ।
 आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरा च वराङ्गना ॥ १०
 अक्रूरेणौप्रसेन्यां तु सुगात्र्यां कुरुनन्दन ।
 प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ ११
 चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।

स्तथा पक्षे (sic); $K1$ $[D4$ अरिक्षिपस्तथाक्षेपः; $T4$ अविक्षेप- स्तथापक्षः. — ^{d}) $\tilde{S}1$ वा; $K1.4$ सपि; $V3$ Dn $D2$ $M1$ च (for स्य).

10 = 28. 40. — ^{a}) $M2$ (*inf. lin.* as in text) वर्मभृद् (for चं). $G3-5$ युधिवर्ती (for वर्मा). $\tilde{S}1$ चर्मत्व- ग्युधिवर्मा च; $K1$ वर्मभृद्युधिवर्मा च; $K2$ धर्मभृद्युधिवर्मा च; $K3$ धर्मभृत्चाधिवर्मा च; $K4$ धर्मगृह्येतिधर्मा च; $\tilde{N}$ V B Dn Ds $D2.4-6$ $T1$ धर्मभृद्युधिवर्मा ($D4$ य) तिधर्मा च; $D1$ धर्म- गृह्येतिधर्मी च; $D3$ धर्मभृद्युधिवर्मा च; $T3.4$ सत्यभृद्युधिवर्मा च; $G1$ वर्मभृद्युधिवर्मी वा; $M4$ चन्द्रविद्युधिवर्मी च (sic). — ^{b}) $G1.3.5$ गृध्रतेजास् (for मोजास्). $K1.2.4$ $\tilde{N}2.3$ $V1.3$ $B1$ Dn $D1.4.5$ $T3.4$ $G1.2$ तथान्धकः; $B2.3$ Ds $T1$ [अ]न्तक- स्तथा (by transp.); $V2$ $D2$ अन्धकस्तथा. $K3$ $D6$ गृध्रमोजा- स्तथान्धकः; $D3$ कोपोऽन्धकस्तथा; $T2$ तेजास्तथान्तकः; $M1.3$ भोजान्तकम्बलः; $M2$ गृत्समोजास्तु कम्बलः (sic). — $\tilde{N}2$ reads 10^c twice. — ^{c}) $K1$ आवाहुः; $K3$ आवाहः; $\tilde{N}2$ (first time) $V1.3$ $D2-4$ सुबाहुः; $\tilde{N}2$ (second time) अक्रूरः; $G3$ आवह (for आवाह-). $V1.3$ $D2.3$ प्रतिबाहुः; $D5$ वाहश्च (for वाहौ). $K4$ $\tilde{N}3$ $B1$ Dn $D1$ $T4$ आवाहुः प्रतिबाहु च; $V2$ सुबाहुश्च प्रबाहुश्च. — ^{d}) K $\tilde{N}1.3$ V B Dn Ds $D1.2.4-6$ $T2-4$ $G2-4$ सुन्दरी; $M3.4$ सुदारा (for सुन्दरा). — After 10, $\tilde{S}1$ $K1.3.4$ $D4.5$ ins. :

404* विश्रुता साम्बमहिषी कन्या चास्य पुनर्नवा ।

रूपयौवनसंपन्ना सर्वभूतमनोहरा ॥

अक्रूरात्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ।

[(L. 1) $\tilde{S}1$ महिषी कन्या; $D5$ सा च महिषी (for साम्बम). $\tilde{S}1$ जाता चास्य सुधन्वना (for ^{b}). — $D5$ om. line 2. — (L. 2) $\tilde{S}1$ $K1$ $D4$ मनोरमा (for हरा).]

11 ^{a}) $T3$ अक्रूरस्य (for रेण). $K1.2.4$ $\tilde{N}$ V B D (except Dn) $T1.1.4$ $G1$ $M4$ [उ]ग्रसेनायां ($\tilde{N}1.2$ $D2-4$ याः); $T3$ $M3$ [औ]ग्रसेनायां; $M1$ न्यां वै (for न्यां तु). — ^{b}) $\tilde{N}1$ $D2-4$ $T4$ सुगात्र्याः (for त्र्यां). — ^{c}) $D3.6$ सुदेवश्च (for प्रसेनश्च). $T3.4$ [उ]ग्रसेनश्च; $G2.3.5$ [उ]पसेनश्च (for देवश्च).

12 = 28. 43. — ^{a}) $\tilde{S}1$ $K2$ V Dn $D1.2.4.5$ $T2-4$ $G1.2.4.5$ [अ]भवत्पुत्रः (for [अ]भवन्पुत्राः). — ^{b}) $D2$ विपृथुः पृथुरेव च. — ^{c}) $\tilde{S}1$ च राहुश्च; $D6$ $T2$ $G1.2.5$ $M4$ च

ययातिवंशः]

हरिवंशपर्व

[24. 20

अथग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्थक्यवेष्टणौ ॥ १२
 अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ।
 सुबाहुर्वह्नुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ १३
 अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीदुषम् ।
 महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश ॥ १४
 वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।
 जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिनि ॥ १५
 आनकानां च संहारः सुमहानभवद्विनि ।
 पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् ॥ १६

बा°; G₁ सुबा°; M_{2.3} सश्ववालश् (for सश्वबाहुश्). —^a) K₄ Ñ₃ V_{1.2} D_n D₂₋₅ T_{1.4} M₃ गवेष्टिणौ; D₆ °क्षणौ; G₅ गणेषणौ (for गवे°).

13 = 28. 44. —^a) D₃ (marg.) अश्वत्थः; D₃ च सुताः (for अश्वश्च). —^b) T₄ सधर्मा; G_{3.5} सुधर्मा; M₄ सुवर्चा (for सुधर्मा). K_{2.4} V₁ D₃ D₁₋₄ धर्मवित्तथा; Ñ₂ B₁ °भृत्तथा; T₁ G₄ धर्मक (G₄ °व)र्मभृत्; G_{2.3.5} चर्मवर्मभृत् (for धर्मभृत्तथा). S₁ K₃ सुवर्मा घ (K₃ व)र्म एव च; T₂ G₁ M_{1.2} सुवर्मा चर्मवर्मभृत्. —^c) G₂ M₄ भूमिश् (for बाहुश्). M₁₋₃ सुभूरिर्वह्नुभूरिश्.

14 ^a) Ñ_{2.3} V₁ आश्मक्यां; V₂ आसक्यां; D₁ श्रविष्ठा; T₂ M₁₋₃ अश्मक्यां; T_{3.4} M₁₋₃ °की; G₂ अश्विन्यां (for अश्मक्यां). —^b) K₄ V₂ B_{1.2} D_n D_{1.3-6} T_{2.3} G₂₋₄ देवमीदुषः (D₁ °षा); T₄ M °मीदुषात् (for °षम्). —^c) S₁ मन्थायां; K₃ महिष्योर्; T₂ G₁ M मारिष्यां (for महि°). Ñ₁ महिष्यौ जज्ञिरे शूरान्. —^d) V₂ D₃ भोज्यायां; T₂ G₁₋₄ M भार्यायां (for भोज्यायां). K_{1.3} D_n G₂ तनया; D₆ जज्ञिरे (for पुरुषा).

15 ^a) S₁ महाबाहो (for °बाहुः). —^c) B₃ D₅ T₂ G_{1-3.5} तस्य (for यस्य). D₅ च दुन्दुभ्यः (for प्रसूतस्य). —^d) S₁ T₂ G भुवि; T₃ युधि (for दिवि). K_{1.3} दुन्दुभिः प्राणदद्विनि; D₅ प्राणदन्नहता दिवि.

16 ^a) K₄ च संहारः; V₃ च निर्हादः; D₂ तदा नादः (for च संहारः). —^b) K₃ D_n M₃ भुवि (for दिवि). —^c) Ñ₃ D₂ वर्षश्; T₄ वृष्टिश् (for वर्ष°). —^d) D₂ महान्; G₅ ऽभवत् (for महत्).

17 ^a) M₄ मानुष्य- (for म°). K_{2.4} Ñ_{2.3} V B₃ D_n D_{1.2.4-6} T₂₋₄ G_{1-3.5} ऽस्मिन्; D₃ M₁₋₃ तु (for ऽपि). —^b) B₃ हादे; D₆ अपि; T₂ G₁ रूपं; M₂ (inf. lin.) बले (for रूपे). K₁ नासीत् (for नास्ति). T₂ समं (for

मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ।
 यस्यासीत्पुरुषाग्रस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ १७
 देवभागस्ततो जज्ञे ततो देवश्रवाः पुनः ।
 अनाष्टृष्टिः कनकको वत्सवानथ गृज्जिमः ॥ १८
 श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः ।
 पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः ।
 राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥ १९
 कुन्त्यस्य श्रुतदेवायामगृध्रः सुपुत्रे नृपः ।
 श्रुतश्रवायां चैवस्तु शिशुपालो महाबलः ॥ २०

C 1930
B 1. 34. 25
P 1. 34. 25

समो). K₂₋₄ Ñ_{2.3} V D_n D₁₋₅ T₄ G₂ रूपेणाप्रतिमो भुवि- (D₁ °मोऽभवत्; D₄ °मो विभुः). —^c) V₁ यत्र; G₅ तस्य; M₄ अस्य (for यस्य). K₄ B₁ D₅ T₂ पुरुषाग्रस्य (for °ग्रस्य).

18 ^a) S₁ देवभावस् (for °गस्). M₃ तथा (for ततो). —^b) B_{2.3} D_n D₅ D₄₋₆ T₁ G_{2.3.5} M₁ तथा (for ततो). K₃ तथा (for पुनः). —^c) S₁ D_{3.5} M₂ (inf. lin. as in text) अना (D₃ °न)ष्टृष्टिः; D₆ अनाष्टृष्ट्यः (for °ष्टृष्टिः). K₄ D₂ कनकको; Ñ₂ V₁ कलवको; B₂ कनवसो; B₃ °रको; D₁ च कनको; T₂ G M_{1.2} कनकपो (M₂ °वो) (for °वको). —^d) S₁ Ñ₁ D_n D₅ अव-; K₄ अपि (for अथ). K₂ (sup. lin.). D₁ गृज्जितः; Ñ₂ गृज्जुमः; V D₃₋₅ गृज्जयः (D_{3.5} °नः); D₆ संजयः; T₃ M₁₋₃ सृज्जयः; T₄ गृज्जमः (for गृज्जिमः). K₁ D₂ वत्सवानल (D₂ °र्थ)गृज्जनः; T₁ वत्सो वास परंजपः; T₂ G₁ वत्सो ह्यवनगृज्जकः (G₁ °मः); G₄ वत्सो दानवगृज्जनः; G₃ वत्सो ह्यनवगृज्जिमः; M₄ वत्सपादपगृज्जमः.

19 ^a) D₁ सोमः (for श्यामः). D₃ शमीपो (for °को). D₅ गण्डूश्च (for °षः). —^b) K₄ तस्य (for चास्य). —^c) T_{1.2} G M₄ श्रुतकीर्तिः (for पृथु°). D₆ [अ]पि (for [ए]व). —^d) K₃ Ñ₂ V₂ B₁ D_n D₅ M₁₋₃ श्रुतश्रवा (for °श्रवाः). — T₁ G₃ om. 19^{ef}. —^f) Ñ₂ पञ्च ता; T₄ पञ्चधा (for पञ्चैता). K₃ Ñ₃ (marg. as in text) B₃ G₃ देव-; M₄ वीर्य- (for वीर-). — After 19, K₂ (marg.) Ñ₂ D_n D₃ D₅ ins. :

405* पृथां दुहितरं वद्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ।

शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ।

तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा ॥

[(L. 1) Ñ₂ D₅ चक्रे (for वद्रे). D_n D₃ तु (for तां).]

20 M₁₋₃ om. 20^{ab}. —^a) K₂ (marg.) कुन्तिश्च; K₃ D₄ T₂ कुन्तस्य; B₂ D₆ G_{4.5} अन्यस्य; D_n कौकेयः (for कुन्त्यस्य). Ñ₁ D_n D₁ श्रुतदेवाया; T₂ G₁₋₅ °वा च (for

24. 21]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

हिरण्यकशिपुर्वोऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ।
 पृथुकीर्त्या तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्मणः ॥ २१
 करूपाधिरतेवीरो दन्तवक्रो महाबलः ।
 पृथां दुहितरं चक्रे कौन्त्यस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २२
 यस्यां स धर्मविद्राजा धर्माज्ज्ञे युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनंजयः ।
 लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २३
 अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठादृष्णिनन्दनात् ।

वायाम्. — ^b) Ś1 अवृहः; K1.3 अगृहं (K3 °हः); K2 Ñ2.3 V B2 Dn D5 G5 जगृहुः; B1 गृञ्जुमं; D1 प्रगृहुः (for अगृहुः). V2 पुनः; G4.5 सुतम् (for नृपः). B3 D4.6 M4 जगृहुः सुपुत्रे सुतः; D3 अगृहुः (D52 °क्षुः) सुपुत्रे सुतः; T2 G1-3 स्वगृहं सुपुत्रे सुतम्. — After 20^{ab}, M4 ins. :

406* श्रुतदेव्यां केकयस्तु पञ्च पुत्रानकलमघान् ।
 सुतर्दनपुरोगांस्तु जनयामास भारत ॥
 राजाधिदेवी राजेन्द्र पुत्रौ परमधार्मिकौ ।
 विन्दातुविन्दावावन्त्यौ सुपुत्रे भरतर्षभ ॥

— ^c) K3.4 B2.3 D5 D5.6 T1.3 G1-3.5 M1-3 चैवस्य (for चैवस्तु). D4 T2 G4 श्रुतश्रवायाश्चैवस्तु (G4 °स्य). — After 20, K4 ins. :

407* यो हतो राजसूये वै कृष्णेन सुमहात्मना ॥

21 ^c) K2 Ñ V1.2 B1 D1.4.6 T3.4 पृथुकीर्त्यासु; T1.2 G M4 श्रुतकीर्त्यासु (T1 G3-5 °र्त्या) (for पृथुकीर्त्या). Ś1 K1.3 तु तनयः; M3 तथा जज्ञे (for तु संजज्ञे). D5 पृथुकीर्तिसुतो जज्ञे. — ^a) Ś1 K1.3 B3 संजज्ञे (for तनयो).

22 ^a) D6 T2 G1-3.5 श्रीमान् (for वीरो). — ^b) Ñ2 D51 M1-3 दन्तवक्रो. — ^c) T3 भोजां (for पृथां). V3 B3 जज्ञे; D3 वज्रे (for चक्रे). — ^a) K1 कुन्त्यसु; K3 V3 D2 T1 कुन्ती; K4 Ñ V1.2 B Dn D5 D1.3-6 T3.4 M3.4 कुन्तिसु; T4 (marg.) भोजसु (for कौन्त्यसु). T1 G4 यां (for तां).

23 ^a) K2 D3 T2 यस्याः स; Ñ3 G4 तस्यां स; D4 यस्यां च; M1-3 तस्यास्यां (for यस्यां स). — ^b) B3 कुन्त्यां (for धर्माज्). — Ñ2 om. 23^{cd}. — ^c) K2 सुतो; K4 Ñ1 V1.3 B1.2 Dn D5 D2-4 T4 ततो; T2 तदा (for तथा). D6 T2 G वायोर् (for वाताद्). T3 भीमसेनस्तु वातात्मा. — ^a) T3.4 देवाद् (for चैव). — ^c) K3.4 Ñ V B2 Dn D3 T3.4 प्रतिष्ठितो; D2 त्वप्रतिमो; D6 T2 G M4 ह्यतिरथो (for स्र°). M1-3 शूरः (for वीरः).

24 ^a) Ś1 K D1.4 शनिर् (for शिनिर्). — ^b) M4

शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युयुधानस्तु सात्यकिः ॥ २४
 उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ।
 पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम् ॥ २५
 अश्मक्यलभतापत्यमनाधृष्टिं यशस्विनम् ।
 निकृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं श्रुतदेवा व्यजायत ॥ २६
 श्रुतदेवाप्रजातस्तु नैषादिर्यः परिश्रुतः ।
 एकलव्यो महाराज निषादैः परिवर्धितः ॥ २७
 वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।

कनिष्ठो (for °ष्टाद्). — ^c) Ñ3 शैलेयः (for शैनेयः). K1 D2 तु सुतसु; D51 T3 सात्यकिसु; G2 सात्यकसु (for स°). Ñ1 शैलेयस्य सुतस्तस्माद्; V3 शैनेयस्तु सुतस्तस्य; M3 शिनि-रासीन्महाराज. — ^a) Ñ V B Dn D5 D3-5 T1.4 च (for तु). T3 युयुधानो महाद्युतिः. — After 24, Ś1 K1.3.4 Dn D4.5 ins. :

408* असङ्गो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ।
 भूमेर्युग्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥

[(L. 2) K1 D5 युगधरः; K3 गन्धरः (for युग°).]

25 ^b) D2 सत्यभागः (for महा°). K1.3.4 T2 G1.3.5 ततो (for सुतो). D4 T4 महाभागवतोऽभवत्. — ^c) D6 T2 वरं (for परं). — ^a) B3 उत्तरम्; D2 उत्तमम् (for उद्ध-वम्). — For 25^{cd}, M4 subst. :

409* पण्डितं नाम राजेन्द्र लेभे देवश्रवाः सुतम् ॥

26 ^a) Ś1 अश्वकी; K1 T2 G1 अश्मक्यां; B3 अश्मकसु (for °की). B3 पुत्रम् (for [अ]पत्यम्). K2.4 N B1.2 Dn D5 D1-5 T3.4 अश्मक्यां प्राप्त (T3.4 लब्ध) वा नृपम्. — ^b) Ś1 K1.3 (marg.).4 D4 T4 G4 अनाधृष्टिर् (K3 T4 G4 °ष्टि); K2 °ष्ट्यं; Ñ2.3 V1.2 B1.3 Dn D5 D3.5 T2.3 G5 अनाधृष्टिर्; M2 (inf. lin.) °ष्टेर्; M2.3 °ष्टेर् (for °ष्टि). D1 G1 M1.4 अनाधृष्टेर्य (D1 °ष्टि य; G1 °ष्टिर्य) शस्विनी (M1 °नः). — ^c) K3.4 निर्मथ्य; Ñ1 V2 B D2.4.5 T1 निवृत्त-; Ñ3 V3 D52 D6 निवृत्त-; D3 त्रिमूर्त- (for निकृत्त-). D1 विवर्तशत्रुः शत्रुघ्नं; M1-3 श्रुतदेवं तु शत्रुघ्नं. — ^a) Dn D5 देवश्रवा; D1.3 श्रुतदेवी; T4 M1 °देव्या (for °देवा). Ś1 शत्रुदेवादजायत; K1 श्रुतदेवं वि°; T2 G1 श्रुतदेवा व्यजायत (G1 ते).

27 ^a) K1.2 Ñ V2 B1 D52 D1 श्रुतदेवात्; Dn D5 देवश्रवाः; D3 T3.4 श्रुतदेव्याः (for °देवा-). Ś1 शत्रुदेवाप्र-जातं तु; D5 T1.2 G M4 श्रुतदेवोपजातस्तु. — ^b) Ñ2 V3 B3 Dn1 प्रतिश्रुतः (for परि°). — For 27^{ab}, M1-3 subst. :

410* श्रुतदेवानु नैषादिः सोऽस्माभिर्यः परिश्रुतः ।

वृष्णिवंशः]

हरिवंशपर्व

[24. 34

अङ्घ्रिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ २८

गण्डूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतम् ।

चारुदेष्णं सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ २९

असंग्रामेण यो वीरौ नावर्तत कदाचन ।

रौक्मिणेयो महाबाहुः कनीयान्भरतर्षभ ॥ ३०

वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।

चारुनद्योपयोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानिति ॥ ३१

तन्निजस्तन्निपालश्च सुतौ कनकस्य तु ।

वीरश्चाथहनुश्चैव वीरौ तावथ गृज्जिमौ ॥ ३२

श्यामपुत्रः सुमित्रस्तु शमीको राज्यमावहत् ।

अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ ३३

वसुदेवस्य तु सुतान्कीर्तयिष्यामि ताञ्जशृणु ॥ ३४

C 1945
B I. 34. 40
P I. 34. 40— ^c) K₂ T₂₋₄ G₁ महाभाग (for °राज). — ^d) Ś₁ निषादिः (for °दैः). — After 27, K₂ ins. :

411* वसुदेवस्य वै पुत्रो वासुदेवः प्रतापवान् ।

28 K₂ reads 28^{ab} on marg. — ^a) Ś₁ वत्सावतस्य; K₁ corrupt; Ñ₂ वसोः पुत्रस्य; Ñ₃ G₄ वत्सापतेस्; V_{1.3} वसोः पतेस्; T₁ संकृताय; M₁ वत्सापदे (for °वते). G₂ त्वपुत्राय (for त्वपुत्राय). K₂₋₄ वसोः पतेस्तु पुत्राय; Ñ₁ वत्सापतेश्च पुत्राय; D₂ यवनेन्वपतेः पुत्राय (sic); D₅ वसोः पुत्रस्य पुत्राय; D₆ T₂ G_{1.3.5} वत्साय चानपत्याय; M₃ वत्सातयेऽल्पपुत्राय. — ^b) Ś₁ वत्सदेवः (for वसु°). — ^c) D₃ च तं (for सुतं). Ś₁ K₄ Ñ₂ D₆ T₂ वीरः (for वीरं). — ^d) Ñ₂ शौरिं (for शौरिः). D₆ औरसः (for °सम्). V₃ शौरिं कनकमौरसम्. — For 28^{cd}, M₁₋₃ subst. :

412* ददौ पुत्रं स्वकं शौरिः कुमारममितौजसम् ।

29 ^a) Ñ₁ गण्डूषायां; M₄ °काय (for °षाय). M₃ [अ]ल्पपुत्राय (for त्वपु°). — ^b) K₂ Ñ_{1.2} V_{1.2} B Dn Ds D_{4.5} T_{1.3.4} G_{4.5} M₄ सुतान् (for सुतम्). — ^c) Ś₁ चारुदोष्णं (for °देष्णं). K₂ सुचान्तं च; K₃ D₄ सुचारं च; Ñ₁ B₁ तथा चारुं; D₆ T₂ G_{1-3.5} M सदा चारुं (for सुचारं च). — ^d) K₃ पाञ्चालं; D₆ T₂ G M₁₋₃ पञ्चास्त्र (for °लं). Ñ₂ V₃ पाञ्चालकुललक्षणम्.30 ^a) Ś₁ धीरो (for वीरो). — ^b) K_{3.4} Ñ_{1.2} T_{3.4} [आ]वर्तति (for [अ]वर्तत). — ^c) K_{1.3.4} V₂ D₂ T₄ रौहिणेयो (for रौक्मि°). M₃ महावीर्यः (for °बाहुः). — ^d) Ś₁ K_{1.3} B₃ T₁ पुरुषर्षभः (B₃ T₁ °भ); Ñ₂ Dn D₁ भरतर्षभः (for °र्षभ).31 ^a) D₆ G₂ M₄ यं (D₆ यो) हयानां (for वायसानां). K_{1.3} सहस्रं तु (for °स्राणि). — ^b) D₆ T_{1.2.4} G₁₋₄ M_{1.3.4} प्र- (for यं). — ^c) D₆ M₂ (inf. lin.) बलम् (for चारुन्). D₅ D₁ भोक्ष्यामश् (for °यो). Ś₁ K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_{1-3.5} T G चारुमांसानि भोक्ष्यामश्. — ^d) K₁ Ñ₂ V_{2.3} Dn D_{2.5} हतानि च; K₃ T G_{1.3-5} नि वै; B₃ °नपि (for °निति).32 ^a) K₁ तन्निजस्य; K₂ D₄ तन्निजस्य; D₆ G_{3.5} तन्त्री°; M₁ तन्निजस्य; M₂ तन्त्रीतस्य (for तन्निजस्य). K_{3.4} V₃D_{1.3} तन्निजस्तन्निपालश्च; Ñ_{1.2} V₂ B_{2.3} तन्निज (Ñ₁ °जा)-स्तन्निपालश्च; D₅ तन्निजस्तन्नि°; M₃ तन्निजस्तन्निजालश्च; M₄ तन्निजस्तन्निपालश्च. — ^b) K₁ कनकस्य; K₂ तौ कनकस्य; K₄ D_{1.2} कनकस्य; Ñ₂ V₁ कलवकस्य; D₆ कुन°; T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ कन (G₅ °न्य) कपस्य; M₃ कनपकस्य (for °वकस्य). T_{3.4} सुतौ नरवरस्य च. — M_{2.3} om. 32^c-33^d. — ^c) Ñ₁ B_{2.3} D₃ हनश्; D₄ हरश् (for हनुश्). — ^d) Ś₁ धीरौ (for वीरौ). Ś₁ D₅ अपि; K₂ Dn T_{1.3} M₄ अथ- (for अथ). K₃ D₃ गृज्जनौ; V₂ गृज्जिमौ; D₂ गृज्जिनौ; T₃ गृज्जयौ; G₂₋₄ M₄ गृज्जमात् (for गृज्जिमौ). K₁ वीरौ तावगृज्जनसुतौ (hyper-metric); D₁ वीरौ तौ देवगृज्जितौ; D₄ वीरावप्यथ गृहितौ; D₆ वीरवानथ सृज्जयात्; T₂ G_{1.5} वीरवानवगृज्जनात्.33 M_{2.3} om. 33 (cf. v. l. 32). — ^a) G₁ मित्रः (for -पुत्रः). Ś₁ चमत्केतुः; K₂ B₃ D_{3.5} सुमित्रश्च; K₃ वनं यातः; Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} Ds Cn शमीकस्तु; D₆ तु मित्रस्तु (for सुमि°). Ñ₁ V₃ सोमपुत्रः शमी (V₃ सखी) कस्तु. — ^b) D₂ रथम् (for राज्यम्). Ś₁ आहरत् (for आवहत्). — After 33^{ab}, N T G M₄ Cn ins. :

413* जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

[Ś₁ K₄ भोगत्वाद्; G₃₋₅ भोगेभ्यो (for भोजत्वाद्). T₂ G₁ जुगुः समानो भारिभ्यो (for °). ☞ Cn : भोजत्वात्, एक-देशराजानो भोजः । तद्भावात् । ☞ T₄ राज्यं स्वयम् (for राजसूयम्). Ś₁ corrupt (for °).]— M₁ om. 33^{cd}. — ^c) T₁ G₁ शूराणां (for शत्रूणां). — ^d) T G_{1.4} M₄ शत्रु- (for तस्य).34 ^a) K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} वसुदेवसुतान्वीरान् (B₁ °तांश्चैव); T₂ G_{1.3.5} °देवस्य तनयान्. — ^b) K₂ Ñ_{1.3} V_{1.2} D₅ D₃ G₄ तच् (for ताच्).35 ^a) Ś₁ त्रैविध्यम्; D₅ त्रिवीर्यम् (for त्रिविध्यम्). K_{1.3} B₂ एवं; K₄ Ñ₃ V_{1.3} B_{1.3} Dn Ds D_{1.2.6} T_{1.2.4} G M_{1.2.4} एतत्; M₃ एकं (for एतं). T₃ वृष्णीनां वंशमेतत्. — ^b) D₂ वंशमाहुर (for बहुशाखं). K₃ G₂ M_{1.2} महौजसः; D₆ मितौजसः (sic) (for महौजसम्). M₃ शतशाखं महौजसः. — After 35^{ab}, T₃ ins. :

414* प्रकृतानुपयुक्त्वाद्विस्तराच्चानुकीर्तनम् ।

24. 35]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

वृष्णेस्त्रिविधमेतं तु बहुशाखं महौजसम् ।

धारयन्विपुलं वंशं नानर्थैरिह युज्यते ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

पौरवी रोहिणी नाम बाह्लिकस्यात्मजा नृप ।
ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयितानकदुन्दुभेः ॥ १
लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं शठमेव च ।
दुर्दमं दमनं श्वभ्रं पिण्डारककुशीनरौ ॥ २

चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया नव ।
चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता कुरुनन्दन ॥ ३
वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशाः ।
रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः सुतः ॥ ४
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत ।

— T₃ om. 35^{cd}. — ^c) K₃ नाम (for वंशं). — ^d) K B₁
D₆ T₂ G₁ नानार्थैरु (for नान^o). G₄ हि (for [इ]ह).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ B₃ Dn Ds₂.
— Mention of Khila : Ś₁ K₂₋₄ Ñ V_{1.3} B Dn Ds D₁.
2.4.5. — Adhy. name : K_{1.3} Dn D₆ G₃ वृष्णिवंशकीर्त-
नम् ; K₄ वृष्णेस्त्रिविधं वंशम् ; V₂ क्रोष्टुवंशानुकीर्तनम् ; V₃
यदुत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ś₁
36 ; K₃ D₁ 32 ; Ñ₃ V₁ D₃ 33 ; V_{2.3} Dn Ds₂ D₄ 34 ;
D₆ T_{3.4} 35 ; T₁ G₃₋₅ 30 ; T₂ G₁ M₄ 29 ; M₁₋₃ 26.
— Śloka no. : K₁ 39 ; Dn 40 ; Ds₂ 37 ; D₂ 34 ; D₄ 41.

25

After the ref., N (except Ś₁ Ñ₁) T G M₄ ins. :

415* याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः ।
पौरवी रोहिणी नाम मदिरापि तथापरा ।
वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पञ्चमी ॥
सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता ।
वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी ॥ [5]
सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥

[(L. 2) V₂ चैव (for नाम). Ñ₂ V_{2.3} B₃ च (for [अ]-
पि). Ñ₃ V₁ धरा ; Ds D_{2.3} वरा (for [अ]परा). K_{1.3} D₅
इन्दिरा वितथा व (D₅ इ) रा ; K₂ मदिरा वितथा तथा (marg.
इरा) ; B_{1.2} D₄ T_{1.2} G मदिरा वितथा ध (D₄ T₁ व) रा ;
D₆ इन्दिरा च ततो धरा ; M₄ मधुरा वितथा धरा (for ^b).
— (L. 3) T_{3.4} महा- (for तथा). K₃ सुमाता ; Dn D₃ T₄
सुनामा ; D₄ सुमना ; T₂ सुनाम्ना (for ^cम्नी). K₃ D₅ सप्तमी
(for पञ्चमी). — K₃ transp. lines 4 and 5. — (L. 4)
Ñ₂ V_{2.3} D₃ सहदेवी शान्तिदेवी (for ^a). Ñ₂ V_{2.3} D₃ श्री-
देवी ; B_{2.3} Ds D₆ संदेवा ; G₁ त्रि^o (for श्री^o). G₄ शान्ति-
(for देव-). — (L. 5) T₂ G_{1-3.5} M₄ वृकदेवा सुदेवी च

(for ^a). K₄ चाष्टमी ; M₄ पञ्चमी (for सप्तमी). — (L. 6)
K₂ द्वे परे ; K₄ भासुरे ; T_{2.3} ^c1 द्वे चैते ; M₄ पञ्चैते (for द्वे
एते).]

1 Ś₁ om. 1^a. — ^a) V₂ चैव ; D₃ नूनं (for नाम).
— ^b) Dn₂ D₆ G₃ बाह्लिकस्य (for बाह्लि^o). K_{2.4} Ñ V
B_{2.3} D (except D₆) T₄ [अ]भवत् (for नृप). — ^c) D₁
महाभाग (for ^cराज).

2 ^a) D₁ जज्ञे (for लेभे). B₃ चैव (for रामं). — ^b)
K₂ शिवम् ; K₄ Ds₁ D_{2.4} गदम् ; T_{1.2} G_{1.3.5} शङ्खम् (for
शठम्). — ^c) Ś₁ दुर्दमं ; B₂ दुर्गदं ; D₄ M₄ दुर्मदं (for दुर्दमं).
T₂ G_{1.3} मर्दनं ; T₄ मदनं ; G₂ M₄ शमनं (for दमनं). K_{2.3}
Ñ_{2.3} V_{1.2} Ds D₂ T₁ G₂ शुभ्रं ; V₃ भद्रं (for श्वभ्रं).
— ^d) G₄ M₄ पिण्डार- (for ^cरक). Ś₁ K_{1.3} महामुखौ ;
K₂ M₁ कुशीनरम् (M₁ ^cरान्) ; Ñ_{2.3} V₁ ^cलवौ (for
^cनरौ). V₂ B Dn Ds D_{2.6} T₁ G₂ पिण्डारककुशीनरम्.

3 T₂ om. 3^{ab}. — ^a) Ś₁ चैव (for नाम). K_{1.3} चित्राङ्गमथ
मारीचं ; Ñ₁ D₁ चित्रा नाम कुमारी च. — ^b) Ś₁ K_{1.2} (sup.
lin.). ^c Ñ_{1.3} V_{1.3} B_{1.3} Dn D_{1-4.6} S (T₂ om.) Cn दश
(for नव). — ^d) Ñ₃ व्याख्याता (for वि^o). ✽ Cn : चित्रान्ता-
नि नवापत्यानि संख्याय “ रोहिणीतनया दश ” इत्युक्तिरयुक्तेत्या-
शङ्क्याह ‘ चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता इति ’ । चित्रा पुनर्जज्ञे ।
सा च द्वितीये जन्मनि सुभद्रेति विख्यातेत्यर्थः । अत्र पौराणिकी
कथा-चित्रा नाम काचिदप्सरा मुनिशापाद्रोहिण्यां गर्भवासं लेभे ।
सा पुनर्जातमात्रा त्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगवतो
लीला न दृष्टा, धिक् मामित्यनुतापं चक्रे । ततश्च तथा वास-
नया पुनस्तत्रैव जन्म घृतवती इति तथा सह दशसंख्यापूर्ति-
र्ज्ञेया । ✽

4 ^a) G₂ M_{1.2} (inf. lin.) वसुदेवस्य (for ^cवाच).
— ^b) D₄ (marg.) कृष्णः (for जज्ञे). — After 4^{ab}, D₂
ins. :

416* कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।

वसुदेववंशः]

हरिवंशपर्व

[25. 11]

अकूरात्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ५
 वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु ।
 ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ॥ ६
 भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवासुताबुभौ ।
 वृकदेवः सुनामायां गदश्चास्याः सुताबुभौ ।
 अगावहं महात्मानं वृकदेवी व्यजायत ॥ ७
 कन्या त्रिगर्तराजस्य भर्ता वै शिशिरायणः ।
 जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चस्कन्देऽथ पौरुषम् ॥ ८

कृष्णायससमप्रख्यो वर्षे द्वादशमे तदा ।
 मिथ्याभिशाप्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः ।
 गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥ ९
 गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी ।
 धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ १०
 मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नयोगाच्छूलपाणिनः ।
 स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ।
 वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ ११

C 1962
 B 1.35. 16
 P 1.35. 16

मृत्युं समर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ।
 त्रिपुलं तेष्वष्टतमो स्वयमेव हरिः किल ॥

— ^a) K₃ परमः (for दयितः).

5 ^a) D₆ तथा (for रथी). — K₄ Ñ₂ T₄ G₅ om. (hapl.) 5^{cd}.

6 ^c) K₃ V₃ D₃ पुरा (for पुत्रा). — ^a) Ñ V_{1.3} B₁ D₄ (sup. lin.). ⁵ निबोधत; D₅ T₂ G_{1.2.5} ध वै (for ध मे). T₃ तान्निबोध महाद्युते.

7 ^a) D₆ T₁₋₃ G_{1.2} M जयश् (for भोजश्). — ^b) K₃ Ñ₂ V_{2.3} D₃ T₂ G_{1.3.5} शान्तिदेवी- (for देवा). — T₁ om. (hapl.) 7^{cd}. K₁ reads and K₃ repeats 7^{cd} after 418*. — ^c) Ś₁ सदेवाया; K₁ सुनाम्नास्तु; K₂ B₁ सुदेवायां; D₁ M_{1.3} सुदामायां; D₄ T₄ सुनाम्नायां; G₂ सनामायां (for सुनां). D₃ वृकदेवी सुनामाया; D₆ श्वैव सुनाम्नायां च. — ^a) T₂ जयश् (for गदश्). K_{1.4} [अ]थ; Ñ_{1.3} V D_{1.2} T₃ G₁ [अ]स्य; B D_n D_{3.5} G₂₋₄ [आ]स्तां; D₁ [अ]स्यां (for [अ]स्याः). T₄ G₂ प्रभो (for उभौ). Ñ₂ गदश्चास्य सुतो बभौ. — K₁ ins. after 7^{ab}; K₃ after the first occurrence of 7^{cd}:

417* उपासङ्गं वरं लेभे तनयं देवरक्षिता ।

[K₃ परं (for वरं), and -रक्षितः (for तां).]

— ^c) Ś₁ Ñ₁ D₆ T_{1.2} G₃ आशावहं; K₄ आगावहं; G_{1.5} M₄ आशापहं (for अगावहं). K_{1.3} च सुवृकं (for महात्मानं). — ^f) Ñ₁ D₅ वृकदेवो; D₆ G₃ देव्या; G₁ देव्यां; some Mss. देवा (for देवी). — After 7, K_{1.3} D₄ ins.:

418* विजयं लोमपादं च वर्धमानं च देवकी ॥
 एते स्वयं महात्मान उपदेव्यां च जज्ञिरे ।
 सुतनू च नरावी च शौरिरास्तां परिग्रहः ॥
 पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवसुताबुभौ ।
 नराव्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुतः ॥ [5]
 तयोर्नृपोऽभवत्पौण्ड्रः कपिलस्तु वनं ययौ ॥
 पूर्यां समभवद्द्वीपो वसुदेवान्महाबलः ॥
 जरा नाम निषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम् ।

8 ^b) D_{4.6} T_{3.4} M_{1.2.4} [अ]स्याः (for वै). Some Mss. शैशिरायणः. — ^c) T_{1.2} G M₄ जिज्ञासायां पौरुषे च (T₂ G [also] ये); M₁₋₃ योऽस्तीव पौरुषं चक्रे. — ^a) K₁ अस्य; K₃ तु; D₆ अत्र; T₂₋₄ G_{1.3.5} M_{1.4} च (for अथ). Ś₁ M₁ पौरुषात्; Cal. ed. पौरुषे (for षम्). M_{2.3} न चस्कन्द च पौरुषात्. ❧ C_n: तस्यैव त्रिगर्तराजस्य भर्ता पुरोहितः शैशिरायणो गार्ग्यः । तदीयः स्यालो यादवपक्षीयः पुरोहितः कश्चित् । तस्य पौरुषमस्ति न वेति जिज्ञासां परीक्षां चक्रे, हस्तेन लिङ्गमभिमृष्टवान् । अथ अनन्तरं गार्ग्यस्य पौरुषं न चस्कन्द दृढव्रतत्वात्...ततो गार्ग्यो नपुंसक इति स्यालेनोक्त इत्यर्थः । ❧ — After 8, V₂ ins.:

419* कृष्णायससमाचख्यो न पुमांस्त्वं नपुंसकः ।

9 ^a) C_{np} कृष्णायससमप्रख्यो. ❧ C_n: कृष्णायससमः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः । ...अन्ये तु कृष्णायसमयःप्रख्य इति पठित्वा कृष्णायसं लोहचूर्णं अभक्षयत् । अयःप्रख्यो लोहवर्ण इति व्याख्या । ❧ — ^b) D₂ द्वादशके (for मे). N (except Ś₁) T G_{2.4} तथा (for तदा). — ^c) K_{1.2} Ñ₁ V_{1.3} D_n D_{5.2} D_{1.4.5} G₄ शस्तो; B₁ शापो (for शसो). G₃ गर्गस् (for गार्ग्यस्). K₃ शापाभिशास्तो गार्ग्यस्तु; D₆ M₁₋₃ अपवादेन गर्गस्तु (D₆ गर्गस्य; M₂ गार्ग्यस्तु); T₂ G₁ मिथ्याभिशास्तो गर्गस्तु. — ^a) K₃ Ñ₃ V₁ [अ]ति-; D₆ T₂ G₁ हि (for [अ]भि-). B₂ D₆ समन्वितः; T_{3.4} परिभुतः (for समीरितः). D₁ मन्मथाभिसमीरितः.

10 ^a) Ñ₃ V₁ T₃ M₂ (inf. lin.) तत्र; M₄ रेतो (for तस्य). Ś₁ गोपाल्यथाप्सरा नाम; Ñ₁ ली तस्य भद्रा तु; D₆ T₂ G_{3.5} M₃ ली तस्य तद्रेतो; G_{1.2} लकस्य तद्रेतो. — ^c) Ñ₁ D₅ G₁ गार्गस्य; D₂ T₂ G₃ M₁₋₃ गर्गस्य (for गार्ग्यस्य). — ^a) T₄ दुर्धरम् (for दुर्धं).

11 ^a) K₃ Ñ₁ T₂ G_{1.3} M_{1.3} गर्ग- (for गार्ग्य-). — ^b) Ñ₃ (marg. as in text) धारिणः (for पाणिनः). — ^a) S (except T_{3.4}) शूरो (for राजा). — M₁₋₃ om. 11^{ef}. — ^c) Ñ₂ V₂ वृक- (for वृष-). Ś₁ मूर्धार्ध- (for पूर्वार्ध-). K₄ कायास्ते; D₄ कायं तम् (for कायास्तम्).

25. 12]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

B I. 35. 17
P I. 35. 17

अपुत्रस्य स राज्ञस्तु वृधेऽन्तःपुरे शिशुः ।
यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् ॥ १२
स युद्धकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्विजोत्तमान् ।
वृष्ण्यन्धकुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः ॥ १३
अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ।
दूतं च प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशने ॥ १४
ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ।

समेता मन्त्रयामासुर्जरासंधमयेन च ॥ १५
कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनमरोचयन् ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ।
कुशस्थलीं द्वावतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ १६
इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ।
पर्वसु श्रावयेद्विद्वान्निर्ऋतः स सुखी भवेत् ॥ १७

इति श्रीहरिवंशे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

वैशंपायन उवाच ।

क्रोष्टोरेवाभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशः ।

वार्जिनीवतमिच्छन्ति स्वाहिं स्वाहाकृतां वरम् ॥ १
स्वाहिपुत्रोऽभवद्राजा रूपदुर्वदतां वरः ।

12 ^a) K₂ M₁ च; K₃ V₂ Ds₂ D_{3.5} T_{1.2} G₁ M₃ तु
(for स). — ^b) D₆ T₂ G₁ M₁ नृप (for शिशुः). M_{1.3} व-
वृधे स नरोत्तम. — B₃ om. 12^c-13^d. — ^c) K₂ महाभाग
(for राज). — ^d) D₂ T₃ महान् (for सभवत्).

13 B₃ om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) K_{1.3} Ds₂ T_{1.3}
युद्धकामी (for मो). G_{2.4} M₁ नृपतीन् (for तिः). M_{1.2} स
योद्धकामो नृपतीन्; M₃ योद्धकामोऽथ नृपतीन्. — ^b) T₄ यः
पप्रच्छ (for पर्यपृच्छ). N₁ द्विजोत्तमम् (for मान्). — ^c)
T_{1.3.4} M₃ कुले (for कुलं). — ^d) S₁ K_{2.4} प्रभुः (for
विभुः).

14 ^a) K_{3.4} N_{1.2} V_{2.3} B₁ Dn D_{1.3.4} T_{3.4} G₂ च;
T₂ G₁ M₁₋₃ स; G_{3.5} M₁ हि (for तु). K_{1.2} Ds अक्षौहि-
णीभिः सैन्यस्य; D₂ णीभिस्तिस्मिन्. — ^b) D₂ अभ्यगात्
(for यात्). — T₃ om. 14^c-15^d. — ^c) K₄ om.; N₁
B Ds D₅ सं- (for च). — ^d) K₂ N₁ V B Ds D_{1.3.4}
T_{2.4} G_{1.2.4.5} M₁ निवेशनम् (for ने).

15 T₃ om. 15 (cf. v. l. 14). G₂ om. 15^{ab}. — ^b)
B_{1.2} महाद्युतिम् (for मतिम्). — ^c) S₁ Dn समेत्य (for
ता). — ^d) K N V B Dn D₁₋₅ T₄ यवनस्य भयात्तदा
(T₄ था); Ds यवनस्य तदा भयात्.

16 ^a) T_{1.4} G_{1-3.5} M₁ वि- (for च). K₃ समयं (for
निश्चयं). N₂ सद्यः (for सर्वे). — ^b) K N₁ V B₁ Dn
D₁₋₅ T_{3.4} पलायनपरायणाः; M₁ पराभवन्. — After 16^{ab},
K₂ ins.:

420* त्यक्त्वा गृहान्धनं सर्वे पलायन्त मनोरथम् ।

— ^c) K₃ सर्वे (for रम्यां). — After 16^{cd}, N₃ V₁ read
26. 8^c-9^b, repeating it in its proper place. — After 16,
K_{1.3.4} D₄ ins.:

421* एवं देवो महाबाहुः पूर्वं कृष्णः प्रजापतिः ।

विहारार्थं मनुज्यांशो मानुषेष्वभ्यजायत ॥

17 ^c) K₁ D₂ G_{2.4} विप्रान् (for विद्वान्). — ^d) S₁
K₃ निरतः; K_{1.2} N_{2.3} V_{1.3} B_{1.2} Ds D₂₋₆ T_{3.4} M₁
अनृणः; T_{1.2} G_{1.3-5} नीरुजः; G₂ निरुणः (for निर्ऋणः).
Cal. ed. सु- (for स).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃. — Mention
of Khila : N S. — Adhy. name : K_{1.2} V_{2.3} B Dn Ds
कृष्णजन्मानुकीर्तनम्; K₃ कृष्णजन्मकीर्तनम्; K₄ कृष्णस्य
जन्म; D₆ वसुदेववंशकथनम्; T₁ G₃ यदुवंशकथनम्. — Adhy.
no. (figures, words or both) : K₁ (marg.) M₁₋₃ 27;
K₃ V₃ D₁ 33; N₃ V₁ 34; Dn Ds D₄ 35; T₁ G_{3.5} 31;
T₂ G_{1.4} 30; T_{3.4} 36. — Sloka no. : Dn₁ 21; D₂ 23;
D₄ 27; D₅ 22.

26

1 ^b) D₆ T₁ M₁₋₃ वृजिनीवान् (for वृ). — K₃ om.
1^c-2^b. — ^c) N₁ ईप्संश्च; V_{2.3} ईप्सन्वै; M_{1.2} आभीप्सन्
(for इच्छन्ति). S₁ G₂ वृजिनीतमभीप्सन्वै; K₁ D₄ वृजिनी
वान्पुत्रमाप; K_{2.4} N_{2.3} V₁ Dn D_{1.2} T_{1.2.4} G₄ वृजिनी
वत्सुतश्चापि (D₂ तश्चैव; T_{2.4} G₄ तो राजन्); B₃ वृजिनी
वतमिच्छन्ति; Ds₁ वार्जिनीतोऽभवद्भूप; D₃ वृजिनीवन्तमि-

ज्यामघवंशः]

हरिवंशपर्व

[26. 11

महाक्रतुभिरीजे यो विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ २
 शतप्रसूतिमिच्छन्वै रुषद्गुः सोऽग्र्यमात्मजम् ।
 चित्रैश्चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्मभिरन्वितः ॥ ३
 आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
 शशबिन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४
 पृथुश्रवाः पृथुयशा राजासीच्छशबिन्दुजः ।
 शंसन्ति च पुराणज्ञाः पार्थश्रवसमन्तरम् ॥ ५
 अन्तरस्य सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ।
 उशतो यज्ञमखिलं स्वधर्ममुशतां वरः ॥ ६

शिनेयुरभवत्पुत्र उशतः शत्रुतापनः ।
 मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥ ७
 मरुत्तोऽलभत ज्येष्ठं सुतं कम्बलवर्हिषम् ।
 चचार परमं धर्मममर्षात्प्रेत्यभाववित् ॥ ८
 शतप्रसूतिमिच्छन्वै सुतं कम्बलवर्हिषः ।
 बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ॥ ९
 निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिनां रणे ।
 धन्विनां निशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १०
 जज्ञे च रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ।

C 1979
B I. 36. 11
P I. 36. 11

च्छन्वै; T₃ G₁ वृजिनीतः सुतो राजन्; G_{3.5} वृजिनीवतः सुतो राजन् (hypermetric); M₃ वार्जनीयमभीप्सन्वै; M₄ वृजिनीयमभीप्सन्वै. — ^a) D₂ स्वाहिः (for स्वाहिं). V₃ G₂ स्वाहाकृतं; M₄ तं (for तां). K₁ B Ds₂ वरः (for वरम्). K₂ ततः स्वाहीकृतं वरः; K₄ Ñ₁ V₁ Dn D_{1.3} T G_{1.3-5} स्वाहिः स्वाहाकृतां वरः; Ñ₂ स्वाहिः स्वाहाकृताध्वरः.

2 K₃ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ V₃ B Ds D₃₋₅ स्वाहिः (for स्वाहिं). G₃ महाराज (for शभवद्राजा). — ^b) K₁ D₁ रुषद्गुर्; K₄ रुषद्गुर्; D_{2.3} उषद्गुर् (for रुषद्गुर्). Ñ₁ B_{1.3} D₆ G₁₋₃ M ददतां (for वं). — ^c) Ś₁ ईजानो (for ईजे यो). — ^d) D₄ विचित्रैर् (for विविधैर्). Ñ₁ B Ds भूरि-; M₁₋₃ स्वास- (for आस-).

3 K₃ om. 3^{ab}. — ^a) K_{1.4} Ñ₃ Dn D_{1.2} T₄ सुत-; K₂ Ñ_{1.3} (marg.) V₃ B Ds D₄ ततः; Ñ₂ स तु; V₂ सुतं (for शत-). Ś₁ V₃ D₄ T₁ अन्विच्छन्; M₁₋₃ इच्छन्ति (for न्वै). V₁ ततः प्रसूतमन्विच्छन्; D_{3.5} T₃ G_{3.4} सुतप्रसूतिमन्विच्छन्. — ^b) Some Mss. रुषद्गुः; उषद्गुः (for रुषद्गुः). Ś₁ सोम्यम्; Dn₁ D₅ T_{2.4} G_{2.4.5} सोऽग्रम्. M₁₋₃ रुशद्गोरग्र्यमात्मजम्. — ^c) N (except Ś₁; D₆ marg. as in text) T_{1.3.4} G₁ M₄ जज्ञे (for चित्रैश्). G₂ चित्ररथं (for थस्). — ^d) Ś₁ पुण्यैः (for पुत्रः). T₄ अच्युतः (for अन्वितः).

4 ^a) K₂ Ñ₃ V₁ Ds T₂ M₄ चैत्ररथो (for थिर्). — ^c) V₃ शशबिन्दुः (for शशं). K₂ (marg.) यत्नं (for वृत्तं). — ^d) Ś₁ K₁ V₁ T₂ G₁ अनुष्ठितम्; D₂ अधिष्ठितः; T₃ अनुत्तमम्; G₂ त्तमः (for ष्ठितः).

5 ^a) Ñ₁ देवश्रवाः (for पृथुं). — ^c) T₁ यं शंसन्ति; G₅ प्रशंसन्ति (for शंसन्ति च). — ^d) K_{1.2} B₃ उत्तर (K₂ म)म् (for अन्तरम्).

6 G₄ partly damaged. — ^a) K₂ अनुत्तमं; B₁ D₂ G₃ अनन्तरं (D₂ रात्); D₁ उत्तरस्य (for अन्तं). Ñ₁ अन-

न्तरस्तु सुमहान्; Ñ₂ V₃ अन्तरस्य तु दायादः; V₂ अनुत्तरस्य दायादः. — ^c) Ś₁ K₃ उशन्ति; K_{1.4} Ds₁ (sup. lin.) D₁ उशन्तो; K₂ उशन्यो; V_{1.3} B₂ Ds D_{2.5.6} उषतो; B_{1.3} उषन्यो (for उशतो). — ^d) T₂ सद्धर्मम् (for स्वधं). K₁ D₁ यजिनां; D₄ सुखिनां (for उशतां). G₁ वरम्. — For 6^{cd}, T_{3.4} subst.:

422* उद्यतस्तस्य धर्मात्माभवत्पुत्रवतां वरः ।

7 ^a) D₁ उशन्तेर् (for शिनेयुर्). Ś₁ D₆ G₂₋₅ सूनुर; K₁ तस्य (for पुत्र). T_{1.2} G₁ M₄ शी (T₁ शि)तेयुरभवत्सूनुर. — ^b) K₄ उशन्तः; G_{2.3.5} M₄ उशतेः (for तः). K₁ उशतस्तस्य चात्मजः.

8 ^a) Ñ₂ मारुतो (for मरुत्तो). Ś₁ K_{2.3} V₁ B₃ D_{4.6} T₂ G_{1.2.5} लभते; K₄ ऽप्यालभज् (for लभत). Dn₁ श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). D₃ मरुत्तादभवच्छ्रेष्ठं; T₃ मरुत्तस्याभवज्येष्ठं. — ^b) Ś₁ V₃ पुत्रं (for सुतं). T₂ बर्हिषे; M₃ षः (for षम्). D₃ सुतः कम्बलवर्हिषे. — ^c) K_{1.3} च परं; K_{2.4} Ñ V B D (except D₆) G₄ विपुलं; M_{1.2} स परं (for परमं). T_{3.4} चकार विपुलं सर्वं (T₄ धर्म)म्. — ^d) Ś₁ K_{1.3} Ñ V B Dn Ds D₅ Ts₄ अमर्षात्प्रेत्यभागपि; K₂ ऽप्यत्यभागि यत् (sic); K₄ Ds₁ (sup. lin.) D_{1.2.4} ऽपुण्य (D₂ त्र)भागपि; D₃ समर्थो राज्यभागपि; D₆ T_{1.2} G M₄ अमर्षात्पि (M₄ वि)भागवित्.

9 ^a) K₂ D₃ स तं; Ñ₁ V₃ Dn D₅ सुत-; Ñ₂ V₂ स तु; V₁ D₆ M₃ शतं (for शत-). Ś₁ K₁ अन्विच्छन्; K₄ M₁₋₃ इच्छन्ति; T₄ न्हि (for न्वै). D_{2.4} सु (D₄ श)तं प्रसूतमन्विच्छन्. — ^b) Ñ₂ V₃ पुत्रं; T₂ G₁ सुतः (for सुतं). Ś₁ K₃ Ñ₁ V₃ B_{1.2} D_{1.2.4} G₂ बर्हिषम् (for षः). D₆ शतशत्रुनिबर्हणम्. — Ś₁ om. (hapl.) 9^d-10^a. — ^d) K₂ स तं; K₃ सुतं; Ñ₂ V₃ स तत्; V₁ शतं (for शत-). D₁ प्रसवजः; G₄ कः (for तः). G₂ सुतम् (for सुतः). D₆ ततः कम्बलवर्हिषात्.

26. 21]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 1979
B 1. 36. 11
P 1. 36. 11

जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्याः पराजितः ।
 रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पालितो हरिः ॥ ११
 पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ ।
 रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मश्च संश्रितः ।
 ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्ज्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १२
 प्रशान्तः स वनस्थस्तु ब्राह्मणेनावबोधितः ।
 जगाम रथमास्थाय देशमन्यं ध्वजी रथी ॥ १३
 नर्मदाकूलमेकाकी नर्मदां मृत्तिकावतीम् ।

10 $\dot{S}_1$ om. 10^a (cf. v. 1. 9). — ^a) D_{3, 4, 6} T₂ G₁ कवचं (for °चः). — ^a) $\dot{S}_1$ उत्तमः (for °माम्).

11 ^a) V₃ B Dn Ds T_{1, 3, 4} G₅ श्र; D₃ om.; M₁₋₃ तु (for च). — ^b) D₃ पराधिः; T₂ परंजित् (for पराजित्). — ^c) T_{3, 4} M_{2, 3} च (for तु). — ^d) K₂ $\tilde{N}_1$ महावीर्य- (for °र्याः). T₃ महौजसः (for पराजितः). D₂ महावीर्यपराक्रमाः. — M₄ om. 11^e-13^b. — ^f) T₂ G₁ पलदो (for पालितो).

12 M₄ om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^a) T₂ फलदं; G₁ पलदं; G₂ फलितं (for पां). Ds पालितश्च हरिश्चैव. — ^a) T₁ पृथुरुक्मस्य (for °श्च). K₃ D_{1, 2} संश्रयात्; G₃ वै धृतः; M₁₋₃ तं श्रितः (for संश्रितः). K₂ $\tilde{N}$ V B Ds D_{3, 4, 6} T_{3, 4} पृथुरुक्मस्य संश्रयात्. — ^c) $\tilde{N}_{2, 3}$ V B₁ Dn D₁₋₃ G₂ राजा (for राज्याज्). K₃ तस्यां निःसारितो राजा; T_{3, 4} ताभ्यां पराजितो राजा.

13 M₄ om. 13^{ab} (cf. v. 1. 11). — ^a) $\dot{S}_1$ प्रव्रज्य (for प्रशान्तः). D_{2, 4} च (for तु). $\tilde{N}_1$ Ds M₃ प्रशान्तश्चाप्रशान्तश्च (Ds₁ M₃ °स्तु). — ^b) K_{2, 4} $\tilde{N}_{1, 3}$ B Dn Ds D₃₋₅ T_{3, 4} M₂ ब्राह्मणैश्च (for °णेन). $\tilde{N}_2$ V ब्राह्मणैश्चावबोधितः. — ^c) Dn Ds T_{1, 3} G₃ जिगाय (for जगाम). $\dot{S}_1$ जिगाय चमुमास्थाय; K₂ B Ds D₄ जगाम धनुरादाय. — ^d) $\dot{S}_1$ D₃ रथी ध्वजी (by transp.); G₃ ध्वजी शरी.

14 ^a) M₄ तीरम् (for कूलम्). — ^b) K $\tilde{N}_{2, 3}$ V B₂ Dn Ds₁ (sup. lin.) D_{1, 2, 4, 5} T G_{1, 3-5} नगरीं; B₁ Ds मेकलां (for नर्मदां). Ds M₁ (inf. lin.)₂ (inf. lin. as in text)₃ मृत्तिकावतिः (D₃ °तिम्); M₄ मुत्तिकावतीम्. $\dot{S}_1$ नर्मदावृत्तिकावतिः; B₃ मेकलां मृत्तिकावतीम्; D₃ नगरीं मृत्तिकां. — ^c) D₃ दृष्ट्वा (for जित्वा). — ^d) K₄ V₁ मुक्तिमत्याम् (for शुक्तिं). $\dot{S}_1$ K₁ उवास ह; D₃ गतस्ततः; G_{3, 4} अवाप सः (for उवास सः).

15 ^b) $\tilde{N}_1$ G₂ M₄ बलवती (for परिणता). K $\tilde{N}_{2, 3}$ V B D T G_{1, 3-5} शैव्या (K₃ सेव्या; T₂ वैश्या) बलवती सती (Ds °दा). — ^c) $\dot{S}_1$ स; K_{1, 3} हि; K₂ $\tilde{N}_1$ तु (for च).

ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः ॥ १४
 ज्यामघस्याभवद्भार्या चैत्रा परिणता सती ।
 अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १५
 तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ।
 भार्यामुवाच संत्रासात्स्नुपेति स नरेश्वरः ॥ १६
 एतच्छ्रुत्वात्रयीदेनं कस्य चेयं स्नुपेति वै ।
 यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्येति जातभीः ॥ १७
 उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः सा व्यजायत ।

$\dot{S}_1$ तु; D₆ M₄ [अ]सौ (for स). T₂ G_{1-3, 5} अपुत्रो विच-
 चारासौ. — ^a) K₂ भार्या नान्याम् (by transp.).

16 ^a) $\dot{S}_1$ $\tilde{N}_1$ Ds तत्र; K₂ यस्य (for तस्य). — After 16^{ab}, $\tilde{N}_{2, 3}$ V ins. :

423* रथमारोप्य सा नीता पत्न्यर्थं स्त्रीनिवेशनम् ॥
 तां दृष्ट्वा रुषिता शैव्या अर्तारमिदमब्रवीत् ।
 किमर्थमियमानीता सपत्नी दुर्नया मम ॥

[(L. 1) V_{1, 2} स्वं; V₃ स्व- (for स्त्री-). — (L. 3) $\tilde{N}_3$ om. 3^a. $\tilde{N}_2$ दुःशया (for दुर्नया). V₃ सपत्नी मम दुर्नया (for °).]

— ^c) K_{2, 4} $\tilde{N}$ V B D (except D₆) T_{1, 4} संत्रस्तः; T₃ संत्रस्तां (for संत्रासात्). — ^d) $\dot{S}_1$ K_{1, 3} M₄ च (for स). K₂ $\tilde{N}_1$ जनेश्वरः; D₆ T_{1, 2} G M₄ नराधिपः (for नरेश्वरः). B₁ स्नुषेयं ते जनेश्वरः.

17 ^a) $\tilde{N}_2$ सा च श्रुत्वा; V₃ सा तच्छ्रुत्वा; M₁₋₃ तच्छ्रुत्वा सा (for एतच्छ्रुत्वा). $\tilde{N}_1$ B Ds T₁ G₄ देवी (for एनं). — ^b) D₃ कथं (for कस्य). D₆ सा (for च). D₂ च; D₆ T₂ G_{1-3, 5} M₃ सा; T₁ G₄ ह (for वै). — After 17^{ab}, $\tilde{N}_{2, 3}$ V_{1, 2} ins. :

424* न हि प्रसूता पुत्रेण नान्या भार्यास्ति तेऽनघ ।
 स्नुषासंबन्धवागेषा कतमेन सुतेन ते ॥

[(L. 1) $\tilde{N}_2$ [अ]हं (for हि).]

$\tilde{N}_{2, 3}$ V_{1, 2} cont. : K V₃ B D T G M₄ ins. after 17^{ab} :

425* अत्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ।

[K₁ T₄ उपश्रुत्वा (for °श्रुत्य).]

— ^a) K₃ (marg.) $\tilde{N}_1$ B_{1, 3} Ds D₅ [उ]पदानवी; V₂ [उ]पजातभीः; D₆ भविष्यति; M₂ (inf. lin. as in text) [इ]त्युवाच ह; M₄ [इ]ति भारत (for [इ]ति जातभीः).

18 ^a) T₂ G₁ सत्याः (for तस्याः). M₄ अनुग्रहेण चैतस्य. — ^b) $\dot{S}_1$ K₁ व्यजीजनत् (for व्यजायत). K₃ सेव्यायाः स

ज्यामघवंशः]

हरिवंशपर्व

[26. 27

पुत्र्यां विदर्भं सुभगा चैत्रा परिणता सती ॥ १८
 राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुषायां क्रथकैशिकौ ।
 पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरो रणविशारदौ ॥ १९
 भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
 कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ २०
 धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
 आवन्तश्च दशार्हश्च बली विष्णुहरश्च यः ॥ २१
 दशार्हस्य सुतो व्योमा विद्वाञ्जीमूत उच्यते ।
 जीमूतपुत्रो वृकतिस्तस्य भीमरथः सुतः ॥ २२

अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ।
 तस्य चासीदशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ २३
 तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः ।
 देवक्षत्रोऽभवत्तस्य दैवक्षत्रिर्महात्मनः ॥ २४
 देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ।
 मधूनां वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ २५
 मधोर्जज्ञे तु वैदर्भ्यां पुरुत्वान्पुरुषोत्तमः ।
 माता जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरुद्वह ॥ २६
 ऐक्ष्वाकी चाभवद्भार्या मातुस्तस्यामजायत ।

C 1996
 B I. 36. 30
 P I. 36. 30

व्यजीजनत्; Ñ1 T3 कन्या सानुव्य (T3 यस्या व्य) जायत; T2 G1. 3-5 कन्यायाः सोऽप्य (G3. 4. स व्य) जायत; M4 'याः स प्रजायत. — °) G1 पुत्रं विदर्भः सुभगाद्. — °) K1. 2. 4 Ñ V B Dn Ds D1 T1. 4 G3-5 M1 (inf. lin.) शैव्या; K3 सेव्या; T2 G1 धैर्यात्; M1 कन्या (for चैत्रा). T3 शैव्या लेभे स्वमात्मजम्.

19 S1 om. 19. — °) K2 D3 राजपुत्रौ; K4 Ñ2. 3 V D4 T3 G2 पुत्र्यास (for 'यां). — °) K4 Ñ2. 3 V1. 2 D3 T3 स्नुषायाः (for 'यां). Some Mss. क्रथकैशिकौ (for 'कैशिकौ). — T3 om. 19^{ca}. K1. 3 D4 read and K4 repeats 19^{ca} after 426*. — °) K4 (both times) वैदर्भो (for 'वि'). K2 पश्चाद्विदर्भोऽजनयन्. — °) D3 पुत्रौ (for शूरो). K2. 4 (both times) शूरो रणविशारदः. — K1. 3 Dn D1. 5 (marg.) ins. after 19 : K4 after the first occurrence of 19^{ca} :

426* लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥
 लोमपादात्मजो बभ्रुराहूतिस्तस्य चात्मजः ।
 आहूतेः कैशिकश्चैव विद्वांस्परमधार्मिकः ।
 कैशिकस्य विदिः पुत्रस्तस्याच्चैद्या नृपाः स्मृताः ॥

[(L. 2) K1. 3. 4 D4 आहूतिस् (for आह°). — K1. 3. 4 D4 om. line 3. — (L. 4) Dn D5 चेदिः पुत्रः कौ (Dn2 कै)-शिकस्य (for °). K4 इति (for नृपाः). D4 सुताः (for स्मृताः).]

20 °) D3 भूपो (for भीमो). — °) K1. 2. 4 Ñ1 V1 B1. 2 D2 T1. 4 G4. 5 M1. 2. 4 धृष्ट- (for धृष्टः). S1 ततो जज्ञे; T3 समभवद् (for सुतो जज्ञे). — °) D2 T2-4 रणे धृष्टः; G1 रणे धृष्टः; G4 अनाधृष्टः (for रणधृष्टः).

21 °) Ñ2 V3 पुत्रास् (for शूरास्). — °) Ñ3 V1 B1 D1. 6 T1. 2 G M1-3 आवन्त्यश्च; Ds D4 T4 अवन्तश्च; D3 आव-र्तश्च (for 'न्तश्च). K3 M1 दशार्णश्च (for 'र्हश्च). — °) K1 Ñ2. 3 V B1. 2 Dn Ds D4 विषहरश्च; K2-4 D1. 5 विषहनश्च;

Ñ1 विषवलश्च; T1 G4 विषविलश्च; G3 विष्णुवलश्च (for 'हरश्च). D1 T2 G सः (for यः). B3 बली विषहरः स्वयम्; D2 बली विहतनिश्चयः; D3 बलो विषहरश्च यः; T3. 4 बली विषहरस्तथा.

22 °) M1 दशार्णस्य. S1 M1-3 व्योम्नि; K1 Ñ2 D4 M1 (inf. lin.) व्योमो; K2 T2 G1-3. 5 M4 व्यासस्य; D2. 3 भौम्यां; D6 विद्वांश्च; G4 व्योम्नस् (for व्योमा). — °) K1. 3 व्योमाज्; K2 व्यासाज्; K4 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 4. 5 T3. 4 व्योम्नो; T1. 2 G M4 तस्माज् (for विद्वाञ्च). — °) S1 विकृतिस्; K2-4 Ñ V B2. 3 Dn D1-3. 6 T3. 4 वृहतिस् (Dn 'ती); T1 G2. 3 M वृकति (M1. 2 'णि)स् (for वृकतिस्). — °) Ñ2 B3 Dn D5 T2-4 G1. 2. 4 M4 स्मृतः (for सुतः).

23 °) K2 युवा (for पुत्रो). Ds1 अश्वरथस् (for नव°). — °) Ñ3 V1 शनिस्तस्यात्मजोऽभवत्.

24 °) Dn2 D6 करम्भी; T2 G1. 2 'न्मिः (for 'म्मः). — °) D3 सुतः (for नृपः). — °) D3 देवरातेर्; M1-3 दैव-रातिर् (for 'क्षत्रिर्). K1 महाद्युतिः; K2 Ñ1 V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 G2 'यशाः; K4 'रथः; T2 G1. 3-5 'मनाः (for 'त्मनः). M4 दैवक्षेत्रे महायशाः.

25 °) Cal. ed. देववर्गः (for 'गर्भः). Ds T1. 2 G1-3. 5 M2. 4 देवगर्भोपमो जज्ञे.

26 G4 damaged. — °) S1 K1-3 Ñ2 V1. 3 B Ds T1 स्य; V2 Ds च (for तु). T2 G2 वैदेह्यां (for वैदर्भ्यां). — Dn ins. after 26° : B2. 3 after the first occurrence of 26° :

427* पुत्रो मरुवसस्तथा ।

आसीन्मरुवसः पुत्रः.

[B2. 3 om. line 1.]

— Ñ3 V1 T1 M1 om. (hapl.) 26^{bc}. S1 reads 26^{bc} (transposed) twice. B2. 3 repeat 26^b after 427*. — °) K1-3 Ñ1 V2 B Dn Ds D1. 2. 5. 6 M2 पुरुद्वान्; K4 D1 'जित्; T3. 4 सत्त्ववान्; G1. 3 पुरुत्वः (for 'त्वान्).

26. 27]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 1997
B I. 36. 30
P I. 36. 30

सर्वसत्त्वगुणोपेतः सात्वतां कीर्तिवर्धनः ॥ २७
इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ।

युज्यते परया प्रीत्या प्रजावांश्च भवत्युत ॥ २८

इति श्रीहरिवंशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।

सत्त्वतः सत्त्वसंपन्नान्कौसल्या सुषुवे सुतान् ।
भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १
अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ।

तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणोह ताञ्शृणु ॥ २
भजमानस्य सृज्ययौ बाह्यका चोपबाह्यका ।
आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जिरे बहवः सुताः ॥ ३
निमिश्र क्रमणश्चैव विष्णुः शूरः पुरंजयः ।

Ñ₂ V₃ पुरुत्वान्पुरुषर्षभः. — T_{3.4} om. 26^{cd}. — ^c) K₁ मन्तुर; K₂ Ñ_{1.2} V₂ B₁ D_n D_s D₅ मधुर; K₃ B₂ ततो; K₄ D₄ अंशुर (for माता). K₂ स; V₂ च; D_{1.3.6} G_{1.3} M₁₋₃ तु (for स्थ). G₁ वैदेह्यां (for वैदर्भ्यां). T₂ G₂ मधोर्जज्ञे तु वैदेह्यां; Cal. ed. मधुर्जज्ञेस्थ पौरव्यां. — ^d) Ś₁ भद्रवत्याः (for वत्यां). B D_{s2} D₅ T₁ कुरुद्वहः; D₄ G_{2.4} M₄ पुरुद्वहः; D₆ T₂ G_{1.3.5} M_{1.2} पुरुत्वतः (for कुरुद्वह).

27 ^b) K_{1.3} Ñ₂ D_n T_{1.3.4} G_{1.4} सत्त्वांस; K₄ G₂ M₄ मधोस (for मातुस). Ñ₁ D₁ व्यजायत (for अजा). K₂ Ñ₃ V_{1.2} B₂ D_s D₃₋₅ सत्त्वां (K₂ D₃₋₅ त्व)स्तस्यां व्यजायत; D₂ मधुस्तस्यां व्यजा. — ^c) Ñ₂ V B_{2.3} D_{4.6} T₁ M₂ सत्त्वान्सर्व; Ñ₃ D_n D_{2.3.5} T_{3.4} G_{2.4} M_{1.3} सत्त्वान्सर्व; G_{1.3.5} M₄ सत्त्वः सत्त्व- (for सर्वसत्त्व-). — ^d) Ñ_{2.3} V B D_s D₂ M₄ सत्त्वतां; T₄ सात्वतः (for तां). — After 27, G_{1.3.5} ins.:

428* यत्रासन्सद्गुणोपेताः सात्वताः कुलवर्धनाः ।

28 V₂ om. 28^{ab}. — ^a) D₂ सृष्टिं तु (for विसृष्टिं). D₆ इमां हि सृष्टिं यो वेद. — ^c) D_{3.4} पूज्यते (for युं). D_s परम- (for या). Ś₁ K₃ B₂ D_{1.5} T₁ कीर्त्या (for प्रीत्या). K₁ युज्येत परया कीर्त्या. — ^d) K_{1.2.4} B₂ D₅ T₄ भवेन्नरः; K₃ B₃ D_s D₆ G_{3.5} M₁₋₃ भवेत्तथा; V₂ T_{1.2} G_{1.4} M₄ भवेत्तदा; D_{n1} D_{1.3} भवेत्पुनः; T₃ भवेत्सुखी; G₂ भवेत्ततः (for भवत्युत). D₂ प्रजावन्तो भवन्त्युत.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K_{3.4}. — Mention of Khila : N S. — Adhy. name : K_{2.4} Ñ_{2.3} V B₁ D_n D_s D₁₋₅ ज्यामघसृष्टिः; D₆ ज्यामघस्य वंशकीर्तनम्; G₂ वंशकीर्तनम्; G₃ M₂ ज्यामघसंकीर्तनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : Ñ₃ V₁ D₃ 35; V_{2.3} D_n D_{s2} D₄ T₄ 36; D₁ 34; D₆ T₈ 37; T₁ G₃₋₅ 32; T₂ G₁ M₄ 31; G₂

29; M₁₋₃ 28. — Sloke no. : K₁ D₄ 31; D_{n1} 32; D_{s2} 29; D₂ 30.

27

1 ^a) K₁₋₃ Ñ₂ B_{1.3} D_n D_s D_{1.3.4} T₄ सात्वतात्; Ñ₃ सत्त्वतान्; V₃ B₂ D₅ T_{1.3} तात् (for ताः). K₃ सत्य-; Ñ₃ (marg.) सर्व- (for सत्त्व-). Ś₁ Ñ₁ संपन्नं (for चान्). V₁ सात्वतान्सर्व (also ँगुण)संपन्नान्; D₂ सात्वताः सत्त्वसंपन्नाः. — ^b) K_{1.3} D_{1.2.4} कौशल्या; K₂ कौशल्यान्; some Mss. कौशल्य (for कौसल्या). D₃ [अ] जनयत् (for सुषुवे). Ś₁ Ñ₁ सुतम् (for सुतान्). — ^c) Ś₁ पृथिवीं; K_{1.3} D₄ भोगिनं; G_{1.2} भगिनं; G₅ M₄ भजनं; M_{1.2} निजिं च; M₃ भगिनी (for भजिनं). Ñ₁ भगिनी भजमानस्य; T₂ भगिनीं भगमानं च. — ^d) T₄ देवं (for दिव्यं). T₂ G_{1-3.5} देववतं (for देवावृधं). K₃ Ñ₁ V_{1.3} B₁ D_{3.4} T₄ नृप (for नृपम्). M₄ दिवं देववृत्तं नृप.

2 ^a) Ś₁ T_{2.3} महाभागं (for बाहुं). — ^c) T₂ G_{1.2.4.5} एषां (for तेषां). M₄ चतुरो (for चत्वारो). K₁ तेषां विसर्गाश्चतुरो. — ^d) K₁ च; G₃ ह; M₃ तु (for [ह]ह).

3 ^a) Ś₁ Ñ₁ T_{1.2} G₄ सृज्ययां; B₁ D_{s2} D_{1.5} G₃ संजयौ; D₆ M₁₋₃ राजेन्द्र; G₂ साज्यया (for सृज्ययौ). — ^b) K₂ Ñ₃ (marg.) V B_{1.3} D_n D_{s1} D_{4.5} T₁ [अ]य (for च). K₃ बाह्यके (for का). T₄ बाह्यकारोपबाह्यको (sic). — ^c) T_{3.4} भार्ये चास्तां (for आस्तां भार्ये). Ś₁ K₃ D_n D_{1.2} तस्य; K₂ ताभ्यां; Ñ_{1.2} याभ्यां; D₆ T_{1.2} G₄ M₄ येन; M₁₋₃ एव (for तस्माज्).

4 ^a) K_{1.2.4} Ñ₁ V_{2.3} B D₄₋₆ G₄ क्रमिश; some Mss. क्रिमिश (for निमिश). T₁ G₁ क्रमिश (G₁ ँशि)श; T₃ G₅ कृ (G₅ क्रि)मिशश; G₃ क्रमशश् (for ँगश). K₃ D₁₋₃

कुकुरवंशः]

हरिवंशपर्व

[27. 13

एते बाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ४
 अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दाशकः ।
 उपबाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ५
 यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ।
 पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितः ॥ ६
 संयुज्यात्मानमेवं स पर्णाशाया जलं स्पृशन् ।
 सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७
 चिन्तयाभिपरीता सा जगामैकविनिश्चयम् ।
 कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८

नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ।
 जायेत्तस्मात्स्वयं हन्त भवाम्यस्य सहव्रता ॥ ९
 अथ भूत्वा कुमारी सा विभ्रती परमं वपुः ।
 वरयामास नृपतिं तामियेष च स प्रभुः ॥ १०
 अथ सा दशमे मासि सुषुवे सरितां वरा ।
 पुत्रं सर्वगुणोपेतं बभ्रुं देवावृधान्नृपात् ॥ ११
 अनुवंशे पुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ।
 गुणान्देवावृधस्याथ कीर्तयन्तो महात्मनः ॥ १२
 यथैवाग्रे श्रुतं दूरादपश्याम तथान्तिकात् ।

C 2010
B I. 37. 13
P I. 37. 13

कृमिश्र कृमि (D₂ कर्म-; D₃ कृम)णश्चैव; T₂. 4 क्रमिश्र कृ-
 (T₂ क्र)मिश्रश्चैव; M₃ निमिश्र क्रममाणश्च. —^b) K Ñ
 V B Dn Ds D₁₋₅ T₃ G₂ छष्टः; T₁ वृष्णिः; T₄ वृष्टिः;
 G₄ damaged; G₅ M₄ हष्टः (for विष्णु); D₆ तुष्टः शूरः
 पराजयः; T₂ G_{1.2} हष्टः परपुरंजयः. — T₁ G₄ om. 4^{cd}.
 —^a) V₁ Ds₂ हि; G (ed.) च (for वि-). T₂ भजमानस्य
 जज्ञिरे.

5 S₁ D_{1.3} om. (hapl.) 5. —^b) Ñ_{2.3} (marg.)
 दासकाः; V₁ B₃ Ds₁ दासकः; T₂ G₃ दाशतः (for कः).
 K₁ D₅ शताजिच्चथ देशि (D₅ श)कः; D₂ श्रुताजिच्चथ बाल-
 कः. — T_{3.4} om. 5^{cd}. —^c) B₂ एते (for उप-). M_{2.3}
 नामायां (for सृञ्जय्यां). —^d) V₁ Ds हि (for वि-).

6 ^a) D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ देवव्रतो; M₃ देववरो (for
 देवावृधो). —^b) V₂ चकार (for चचार). —^c) S₁ पुत्रं
 सर्वगुणोपेतम्. —^d) Ñ₂ T_{1.4} निश्चयः (for निश्चितः). S₁
 अजय्यामिति निश्चयः (sic).

7 G₄ om. (hapl.) 7^{a-8^b}. —^a) N (except S₁ K₃)
 T तु (for स). —^b) S₁ K₁ (marg. as in text). 3 T₂
 सवर्णायां; K₂ पर्णाशनः; Ñ₃ V₁ पर्णाशायी; M_{1.2} वेष्णायाः
 स (M₂ यास्तु) (for पर्णाशायी). —^c) K₂ सं (for [उ]प-).
 M_{1.3} स्पर्शनात् (for स्पृशतस्). —^d) G₂ प्रीतिस् (for
 प्रियम्).

8 G₄ om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). —^a) S₁ G_{1.5} M₄ हि;
 Ñ₃ V₁ [अ]ति-; D₄ [अ]नु- (for [अ]भि-). M₁₋₃ तमेव चिन्त-
 यन्ती सा (M₃ यामास). —^b) K₁ Ñ₃ V_{1.2} [ए]का वि-;
 K_{2.3} V₃ T₂ G_{1.3} M₄ [ए]वं वि-; K₄ Ñ₁ B₃ Dn Ds T₄
 [ए]काभि-; Ñ₂ D₆ T₁ [ए]व वि-; D₃ [ए]कान्तः; G₂ [ए]व
 हि; G₅ [ए]कं वि- (for [ए]कवि-). S₁ M₃ निश्चया (for
 यम्). —^c) Ñ₂ V₃ कन्या भूत्वा; D₆ T₂ G_{1.3.5} कल्याणार्थं
 (for णत्वान्). T₃ कल्याणमस्तु नृपते. —^d) D₆ तस्यासीन्;
 T₈ सावदन् (for तस्य सा).

9 ^a) Ñ₃ V₁ Ds D₆ T₂ G_{2.3} M₄ [अ]ध्यगच्छतु (for
 त). V₂ देवीं (for नारीं). Ñ₁ सोऽध्यगच्छतदा नारीं.
 — After 9^{ab}, D₃ ins.:

429* भवेत्सर्वगुणोपेतो राज्ञो देवावृधस्य च ।
 —^c) D₆ M_{2.3} जाया तावत् (for जायेत्तस्मात्). Ñ₁ G_{2.5}
 M₄ सुतं हन्त; Ñ₃ B Ds D₄ स्वयं गत्वा; T₂ G₁ सुतमहं
 (for स्वयं हन्त). K₂ जायतेऽस्मात्स्वयं गत्वा. —^d) S₁ K₄
 M_{1.2} पतिव्रता; K₁ D₄ परिग्रहः (for सहव्रता).

10 ^a) Ñ₂ V₃ तु स; D₆ T₃ G M_{1.3} स च (by transp.);
 G₂ स्वयं; M₄ परां. — After 10, N (except S₁ Ñ₁) T_{3.4}
 ins.:

430* तस्यामाधत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधीः ।
 [Ñ₂ तु (for च).]

11 ^a) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} सुषुवे (for
 दशमे). —^b) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} दशमे (for
 सुषुवे). —^c) T₂ G_{1.2} पुत्रान्सर्वगुणोपेतान्. —^d) D₆ G₅
 M₄ देवव्रतान् (for देवावृधान्). K₂ Ds D₃ नृपम् (for
 नृपात्). Ñ₁ बभ्रुदेवावृधं नृपः; Ñ₂ V₃ T_{3.4} बभ्रुं देवावृधं
 नृपम् (T₃ प); T₂ G_{1.2} बहून्देवव्रतान्नृपात्.

12 ^a) N (except S₁ K₃) T_{1.3.4} G₄ M₄ अत्र वंशो;
 M₁₋₃ अनुवंशं (for वंशो). —^b) K₂ च नः; G₂ परं
 (for परि-). T₃ गायन्ति श्लोकमुत्तमम्. —^c) D₆ T₂ G_{1.5}
 M_{3.4} देवव्रतस्य (for देवावृधस्य). K_{2.4} Ñ₁ V_{1.3} B₁ Dn
 D₁₋₄ T₃ [ए]व; K₃ V₂ [अ]पि (for [अ]थ). —^d) T₂ G₁
 वेदयन्तो (for कीर्तं).

13 ^a) S₁ Dn₁ D₂ स्स तं; K₂ Ñ₃ V_{2.3} B_{2.3} Ds D₄
 T_{3.4} तथा; K₃ Dn₂ D₁ स्मृतं; K₄ D₅ T₁ समं; G₂ सुतान्;
 G₄ श्रितं (for श्रुतं). Ñ₂ V₃ पश्चाद् (for दूराद्). D₃ M₄
 यथैव शृणुमो दूराद्. —^b) D₅ T₁ G₃ पश्याम च; M₄ संप-
 श्यामस् (for अपश्याम). K₄ D₁ T_{3.4} G₄ M_{1.3} तथान्तिके

कुकुरवंशः]

हरिवंशपर्व

[27. 28

रूप्यकाञ्चनकक्षणां सहस्राणि दशापि च ॥ २२

तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ।

आ भूमिपालान्भोजान्स्वानतिष्ठन्किङ्किणीकिनः ॥ २३

आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसां ददुरन्वकाः ॥ २४

आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ।

देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ ॥ २५

देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशौषमाः ।

देवानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ।

कुमार्यः सप्त चाप्यासन्सुदेवाय ता ददौ ॥ २६

देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ।

वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी ॥ २७

नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ।

न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कुशङ्कुसुभूमयः ।

राष्ट्रपालोऽथ सुानुरनाष्टृष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ २८

C 2028
B I. 37. 31
P I. 37. 31

4. 5 M4 -चोदिताः (for -मोदनम्). S1 मोदनेत्यनुशोभनम् (sic); K2 B Ds D4 भोजस्य प्रययुः किल; K4 मोदनेत्यनुचोदितम्; D1 भोजस्यैनानुवाजिनाम्; D6 M1-3 ओजसेत्यनुचोदितः (M1 °तम्); T3 भोजस्यासीन्नहद्वनम्. — K2 N2. 3 V B D (except D6) T3. 4 ins. after 22^{ab}; S1 after 19; K1. 3 after 20; K4 after 22:

432* सोपासद्भानुकर्षणां ध्वजिनां सवरूथिनाम् ।

रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥

[(L. 1) K1. 3 सध्वजानां; Ds2 ध्वजिन्या स; D2 वाजिनां स; D5 ध्वजिनां च (for °नां स). S1 अध्वजानां पताकिनाम् (for °). — (L. 2) Ds सहस्राणां. S1 K1. 3 D4 चतुर्दश; V2 दशैव ह; B3 ददौ बहु (for दशैव तु).]

— °) S1 तस्य; V2 Ds2 D2 रौप्यः; T1 रूपः (for रूप्यः). M2 (inf. lin. as in text) चित्राणां; some Mss. कक्षाणां (for कक्षणां). — °) S1 N1. 2 V3 दशापि तम्; K1. 3. 4 युतम्; K2 °वताम्; N3 V1. 2 B Ds D4 [प]र्कविंशतिः; D1 दशाभवत्; D2 °पि वा; D6 T2 G M1 शतानि च; T3 दशैव तु; M1-3 दशाधिकम् (for °पि च).

23 °) N1 अपरं च (for तावन्त्येव). — °) V2 B1 Ds D4 T1 (avoiding hiatus) ह्युत्तरस्यां (for उ°). — T3 om. 23^{cd}. — °) K4 N3 V3 अभूमिपालान् (for आ भू°). V1. 2 D1 G3-5 भोजान्स्तान्; B Ds1 भोजास्तम्; D3. 5 भोजाश्च; T2 भोजस्तान् (for भोजान्स्वान्). — °) K2 B Ds1 D4 अतिष्ठन्; V1 Ds2 D5. 6 T3. 4 M3 उत्तिष्ठन्; Dn2 उत्तंसं; D3 [अ]प्यतिष्ठन् (for अतिष्ठन्). K1. 3 किङ्किणीयुतः; M4 किनाम् (for °किनः). Dn1 उत्तमान्किङ्किणीकिणाः; T2 G1. 2 M1. 2 अतिष्ठान्किङ्किणीकिनान् (M1. 2 °नाम्).

24 D3 om. 24. — °) K3 [अ]थ (for [अ]पि). D6 G2. 3. 5 M4 [अ]वन्त्यस्य (for [अ]वन्तिभ्यः). K3 आहुकीं प्राप्य ते तस्मै; T2 G1 किं चास्य वर्णस्य.

25 °) K2 च; V2 om. (for तु). K3 काश्यां वै; B2 T1 दायदो; G1 M4 कन्यायां (for काश्यायां). — °) K1. 3 D5 देवपुत्रः (for °गर्भः). T3 समग्रौ (for °समावुभौ).

26 °) D4 रक्षितः (for रक्षितः). — D3 reads 26°-

27^b on marg. — °) S1 G2 [प]व; K2. 4 N2. 3 V B1 Dn Ds D1. 2. 4 G1. 5 [अ]थ; K3 [अ]थ (for [अ]पि). — °) D3 T3 वसुदेवस्य ता ददौ.

27 °) B2 देवकीं (for °की). N1 शान्तिदेवां; D3 G3 °देवी; D6 शान्तदेवी; G1 कान्तिदेवा (for शान्ति°). S1 K2 N2. 3 V B1. 3 Dn D2 देवकीं शान्तिदेवां च. — °) D4 रक्षिता (for रक्षिता). S1 K2 N V Dn सु (Dn श्री) देवां देवरक्षिताम्; D3 पूर्व्याः काथतास्तव. — °) K2 N2 V B1 Dn D2. 3 [उ]पदेवीं (for °वी). S1 वृकदेवां च देवीं च; K1. 3 N1 D6 T2 G1-3. 5 M1. 3. 4 °देवोपदेवा (K1. 3 M1. 3 °वी; N1 °वीं) च; D1 °दत्तोपदेवा च; M2 °देवा च देवी च. — °) D6 T1 G1. 2. 4 M1. 2. 4 सुनामा (for °म्नी). N1 B2 सप्तमा; T3. 4 पञ्चमी (for सप्तमी). S1 K2 N2. 3 V1. 3 B1 Dn D2 सुनाम्नीं (Dn °मा) चैव सप्तमीम्; T2 सुनामा चैव सप्तमा; M3 सुनामा नाम सप्तमी.

28 °) S1 तथा (for तेषां). N3 D5 स (for तु). B2 G5 पूर्वकः (for °जः). — °) S1 M1. 2. 4 कङ्कुः शङ्कुः; G2 चण्डः शङ्कुः (for कङ्कुशङ्कुः). K2 सुभूषणः (for °मयः). K3. 4 D1 कङ्कुः (K3 °ङ्कुः) शङ्कुस्तु भूमिपः; N1 V1. 3 B Ds2 D4. 6 कङ्कुः (D6 °ङ्कुः) शङ्कुः सुभूषणः; N3 कङ्कुः कंसश्च भूमिपः; N3 Dn Ds1 D2. 3. 5 कङ्कुः शङ्कुः सुभूमिपः (N3 [marg.] °षणः); V3 T1-3 G1. 3-5 कङ्कुः शङ्कुः (T3 °ङ्कुः)श्च भूमिपः; T4 रंहः शङ्कुश्च भूमिपः; M3 कङ्कुः शङ्कुः सुवभ्रवः. — °) S1 राष्ट्रसेनो (for °पालो). K4 सुधन्वानुर; N2. 3 V Dn D2. 4 Sथ सुधनुर; D3. 5 वसुधनुर (for Sथ सुतनुर). — °) K1. 4 D1. 4. 5 अनाष्टृष्टिश्च; G2 यतस्त्रिष्टिश्च; M4 यत्र पुष्टिश्च (for अनाष्टृष्टिश्च). V2 B3 Ds तु (for च). D6 M1 बुद्धिमान्; M2 वीर्यवान् (for पुष्टिमान्). D2. 3 अनाष्टृष्टिः सुवृष्टिमान्; T2 G1. 3 तुष्टिः (G1 °ष्टृ)श्चैव तु पुष्टिमान्; M3 अनाष्टृष्टश्च बुद्धिमान्. ☞ Cn : कंसः पूर्वजः प्रथमः, न्यग्रोधादयोऽष्टौ । सुभूमिप इति शङ्कोर्विशेषणम्. गौडपाठे सुभूषण इति वा तस्य विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुः । तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विहृत्यते । परे पुनः कङ्कुश्चैव सुभूमिप इति शङ्कुपदे लोपमेव कुर्वन्ति । तत्र पाठतत्त्वं न्यास

27. 29]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2029
B I. 37. 31
P I. 37. 31

एषां स्वसारः पञ्चासन्कंसा कंसवती तथा ।
सुतनू राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ २९
उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुरुरोद्भवः ॥ ३०

कुरुराणामिमं वंशं धारयन्ममितौजसाम् ।
आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानामुते नरः ३१ ॥

इति श्रीहरिवंशे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।

भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः ।
राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभवत् ॥ १
राजाधिदेवस्य सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥ २
शमी च दण्डशर्मा च दत्तशत्रुश्च शत्रुजित् ।
श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ संवभूवतुः ॥ ३

शमीपुत्रः प्रतिक्रवः प्रतिक्रवस्य चात्मजः ।
स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्भृदिकः संवभूव ह ॥ ४
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः ।
कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः ॥ ५
देवान्तश्च नरान्तश्च भिषग्वैतरणश्च यः ।
सुदान्तश्चाधिदान्तश्च कीनाशो दामदम्भकौ ॥ ६
देवान्तस्याभवत्पुत्रो विद्वान्कम्बलवर्हिषः ।

एव वेद । ❀

29 °) K1.3 Ñ2 V2 B Ds D5 T1 M4 तेषां; Ñ1 एवं (for एषां). — °) T2 M2.3 कण्वा (for कङ्का). T3 चेति; T4 देवी (for चैव).

30 °) Ś1 सहामात्यो (for 'पत्यो). — °) K1 V2.3 G2 M4 विख्यातः (for व्या°). Ñ2 विख्यातः कुरुरोऽभवत्; D2 G1 M1-3 व्याख्यातः कुरुरोद्भवः (D2 G1 °द्वहः).

31 °) M1-3 कुरुराणाम् (for कुरु°). G1.5 इदं (for इमं). — °) K1.3 Ñ1 V2 B Ds D2.4-6 T G M4 आमुयान्; K4 जायते; D1 अश्रुते (for आमुते). Ñ2 (marg. as in text) जनः (for नरः). D3 कृत्वा याति सुखं नरः.

COLOPHON om. in D5. — Mention of the Epic : K3 Ds2 T4. — Mention of Khila : All Mss. (D5 om.). — Adhy. name : K4 कुरुरवंशः; V2 अन्धकसृष्टिः; V3 कंसोत्पत्तिः; D3 कुरुरोद्भवकीर्तनम्; M1.2 कुरुरवंशकथनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 D1 35; Ñ3 V1 D3 T3 36; V2.3 Dn Ds2 D4 T4 37; D6 38; T1 G3-5 33; T2 G1 M4 32; G2 30; M1-3 29. — Śloka no. : K2 Dn1 D1 33; Ds2 32.

28

1 °) D3 वीरः; T2 G1 रथि- (for रथ-). — °) V2 B1 T2 G1.3 च (for तु).

2 °) D6 G2 -राजस्य (for -देवस्य). K2.4 Ñ2.3 V1.3 Dn D1-5 T3.4 राजाधिदेवपुत्रास्तु. — °) K2 वीर्यसंमताः; D3.4 बलवत्तराः; D6 T1.2 G वीर्यव (T2 G1.2 °स) तमाः; T3 देववत्तराः (for वीर्य°). — °) K3.4 D3.5 दत्तोऽतिदत्तो बलिनः; D1 दान्तोऽतिदान्तो बलिनौ; T2 G1.3 M4 उत्तरश्चित्रबलिनः.

3 °) D2.3 च (D3 द) ण्डधर्मा; D6 G2.5 M4 दण्डवर्मा; T1 G4 गण्डशर्मा (for दण्ड°). Ś1 मरीचश्चण्डशर्मा च; T2 G1 शमीदण्डसुवर्मा च. — °) V2.3 B T3.4 M2 दण्डशत्रुश्च; D1.3.4 दन्तवक्त्रश्च (for दत्तशत्रुश्च). K1.3 D2 दन्तवक्त्र (D2 °त्तचक्र)श्च शक्रजित्; D5 दण्डशत्रुश्च शक्र°. — °) G3 धनिष्ठा (for श्रविष्ठा).

4 °) K3 सुतः (for -पुत्रः). — °) G3 स्वसंभोजः (for स्वयं°). — °) K3 च; Ñ1 तु (for ह). D3 वृद्धिकामो बभूव ह.

5 °) K1 दश (for सर्वे). — T3.4 om. 5°d. — °) G(ed.) शतधर्मा (for °न्वा). K1.3 B3 D1 T1 [अ]थ; G1.4 च (for तु).

6 °) K4 वनान्तश्च; V2 रणा°; T3 निता° (for नरा°). Ś1 देवाक्षश्च वनाक्षश्च; K3 D1 °पिश्च वनान्तश्च; Ñ1 D3 T1.2 G1.3.5 M1.2.4 देवर्षिश्च वनान्तश्च; Ñ3 (marg. as in text) Dn G2 देवर्षेर्वचनात्तस्य (Ñ3 °स्माद्); M3 देवादिश्च वनान्तश्च. — °) Ś1 ह (for यः). T2 G1 M4 भीतश्चैव र (M4 °तः श्वेतर)णश्च यः; T3.4 M1-3 भिषजश्चारणश्च यः.

स्यमन्तकौपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[28. 12]

असमौजास्तथा वीरो नासमौजाश्च तावुभौ ॥ ७

अजातपुत्राय सुतान्प्रददावसमौजसे ।

सुदंष्ट्रं च सुचारुं च कृष्णमित्यन्धकाः स्मृताः ॥ ८

गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः ।

गान्धारी जनयामास सुमित्रं मित्रनन्दनम् ॥ ९

माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीदृशम् ।

अनमित्रमभिप्राणां जेतारं च महाबलम् ॥ १०

अनमित्रसुतो निम्नो निम्नस्य द्वौ बभूवतुः ।

प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ ॥ ११

प्रसेनो द्वारवत्यां तु निविशन्त्यां महामणिम् ।

C 2043
B 1. 38. 13
P 1. 38. 13

— °) B3 D1. 2. 5 T1. 4 विद्वान्तश्च; D4 [अ]धिदेवान्तो; M1. 2 [अ]पि दान्तश्च (for [अ]धिदा°). K3 अदान्तश्च धिया दान्तः; D6 T2 G1-3. 5 M4 जयन्तश्च वि(G3 ज)य°; G4 अदान्तश्च विय°; M3 अदान्तश्चाभिप्रातश्च. — °) S1 K1. 3 किन्नायः (S1 °न्याः) कामदम्भकौ; K2 महाकामदिदान्धकौ; K4 Dn D1 T1 कामदा कामद(K1 Dn3 °दा)नितके (T1 °का); N1 कामाय कामदान्तिका; N2 V3 B2 Ds2 D4 निकाम्यः (Ds2 °य्यः; D4 °मः) काम(N2 °म्य)दन्तकः; N3 V1. 2. 3 (marg.) B1 Ds1 D2 कामदः कामदन्ति(V3 B1 Ds1 °न्त)कः; D3 T3 कामदः (T3 °हा) कामदाग्भिकः; D6 महाकामादिदाग्भिकः; T4 कामहा रौमदग्भिकः.

7 M1. 2 om. 7^{ab}. — °) S1 K1 D1 देवापि(K1 D1 °पे)र; D6 T1. 2 G M3. 4 देवधैर (for देवान्तस्य). Dn देव-वांश्चाभवत्पुत्रो; Cal. ed. देववान्दत्तको नाम. — °) Cal. ed. पुत्रः (for विद्वान्). — After 7^{ab}, T3 ins.:

433* क्रोष्टोः पुत्रोऽनमित्रस्तु तस्माद्वै देवमीदृशः ॥

— °) V2 B2 (marg. as in text). 3 Ds D1 सुतस्तस्य (for तथा वीरो). — °) D3 तथा (for च ताव्).

8 °) K2 सुतं; B1 D4 पुरा; D2 G2 स तान्; D3 T1 सुतौ (for सुतान्). — °) K2 V1 सुदेणं; D5 सुदम्भं (for सुदंष्ट्रं). K1. 3 B3 T4 G2. 4 चारुरूपं; K4 च सुदान्तं; B1 च सुबाहुं; D6 T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 च सुरुपं (for च सुचारुं). S1 सुदंष्ट्रश्चारुरूपश्च; M4 अदंष्ट्रश्च सुरुपश्च. — °) K3 N3 B2 Ds1 D3 G2 कृष्ण (for कृष्णम्). S1 K2. 4 N2 V3 B3 Dn D1. 5 T3. 4 त्रयः; D6 T1. 2 G3-5 M1. 2. 4 सुतान्; G1. 2 सुताः; M3 स्वकान् (for स्मृताः). — After 8, S1 K1. 3. 4 N2. 3 V1. 3 B2 Dn D3 ins.:

434* एते चाऽये च बहवो अन्धकाः कथितास्तथ ।
अन्धकानामिमं वंशं धारयेयस्तु नित्यशः ।
आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ।

[K3. 4 om. line 1. — (L. 1) Dn ह्यन्धकाः (for अ°). S1 अन्धकास्तु स्मृता विभो (for °). — (L. 2) K1. 3. 4 कुकुराणम् (for अन्धकानाम्). Bom. and Poona eds. वंशे (for वंशं). S1 कुकुरान्धकवंशस्तु (for °). D3 वाचयानस (for धारयेयस्). S1 K1. 3. 4 धारयन्मित्रतौजसम् (for °). — (L. 3) D3 स

लभेद् (for लभते). S1 K1. 3. 4 प्रजावानश्च (S1 °नाम्)ते नरः.]
— S1 K1. 3. 4 N2. 3 V1. 3 B2 D3 ins. an addl. colophon after the above: D3 after 8 : — [Mention of the Epic : K3. — Mention of Khila : S1 K1. 3 N3 V1. 3 B2 D3. — Adhy. name : N2. 3 V1 B2 D3. 5 अन्धकसृष्टिः. — Adhy. no. : K3 36; N3 V1 D3 37; V3 38].

9 = (var.) 24. 1^{ab}. Before 9, S1 K1. 3. 4 N2. 3 V1. 3 B2 D3. 5 ins. वैशंपायन उवाच. — °) K4 V1. 3 D1 क्रोष्टु- (for क्रोष्टोर्). — M1. 2 om. (hapl.) 9^{cd}. — °) S1 -वर्धनम् (for -नन्दनम्). K1 (marg.). 2. 4 N V B Dn Ds D1-5 T2. 4 अनमित्रं महाबलम्.

10 °) K1 पूर्व; V3 जातु; D3 चापि (for पुत्रं). — °) D3 ततोऽन्यं; G2 तथा वै (for ततो वै). — D2. 3 om. (hapl.) 10^{cd}. — °) K2. 4 N V B Dn Ds D1. 4. 5 T4 जेतारमपरा-जितम्; T3 °ममितौजसम्.

11 °) S1 K N2. 3 V1. 3 B Dn D1-3. 6 T G M3 निम्नतो (for °स्य). M4 च (for द्वौ). — °) B3 सुसेनश्च (for प्र°). K T3. 4 [अ]पि; G2. 4 [अ]त्र (for [अ]थ). D1 प्रमोदनश्च सत्राजित्. — °) K2 (marg.). 4 N V1. 3 Dn D1-3 सर्व-सेनाजितावुभौ; D6 T2 G1. 2 M4 शत्रुसैन्य°.

12 °) K4 सत्राजिद् (for प्रसेनो). N2 V3 च (for तु). — °) K1. 2. 4 N V B1. 2 (marg.). 3 Ds D1. 4. 5 T1 G4 निवसन्त्यां; B2 Dn D2. 3 निवसन्त्यो; D6 निवसन्वै; T2 G1. 5 निवसन्तु; T3. 4 निवसन्तं; G2 निविशन्तं; M4 निवासस्तु (for निविशन्त्यां). — °) K2. 4 N3 V1 B2 (marg. as in text) D1 स सूर्याद् (for समुद्राद्). S1 K1. 3 D6 T1. 2 G M4 समुद्रा-लब्धवांस्तदा. — K2. 4 N2. 3 V B D T G M4 ins. after 12 : K1. 3 after 19^{ab} :

435* तस्य सत्राजितः सूर्यः सखा प्राणसमोऽभवत् ॥

स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः ।

अद्विक्कूलमुपस्पृष्टमुपस्थातुं ययौ रविम् ॥

तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ।

अस्पृष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान्प्रभुः ॥ [5]

अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ।

यथैव व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषां पते ॥

तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ।

28. 12]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2043
B I. 38. 14
P I. 36. 14

दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ १२
स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं भवेत् ॥ १३
लिप्सांचक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।

को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपागतस्य वै ॥
एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् । [10]
स्वकण्ठादवमुच्यैव एकान्ते न्यस्तवान्भुवि ॥
ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।
प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा सुहूर्तं कृतवान्कथाम् ॥
तमभिप्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ।
लोकानुज्ञासयस्येतान्धेन त्वं सततं प्रभो । [15]
तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन्दातुमर्हसि ॥
ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः ।
स तमावध्य नगरीं प्रविदेश महीपतिः ॥
तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह ।
पुरीं विस्मापयित्वा स राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ [20]
तत्प्रसेनजिते दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तमम् ॥

[(L. 1) G₄ M₄ तत्र (for तस्या). — (L. 2) G₁ कथंचिन् (for कदाचिन्). — D₂ reads line 3 twice. — (L. 3) K₂ तोयं जलम्; Ñ₂ V₃ तोयं कूलाद्; Ñ₃ V₁ T G_{1.4.5} तोयकूलम्; V₂ B Ds G₂ तोयं (G₂ °ये) कूलम्; D₂ (second time) गिरि-कूलम् (for अन्वि°). D₂ (first time) तोयपूर्णसमप्रलयम्; D₆ तोयं कूले उपस्पृष्ट; M₄ तोयं कूले उपस्पृष्टय (for °). Ds₁ D₁ उपस्थानं (for °स्थातुं). Cal. ed. हरिम् (for रविम्). — (L. 4) K₃ T_{1.4} G₄ सूर्यो (for सूर्य). — (L. 5) M₄ अथाष्ट- (for अस्पष्ट-). D₃ सूर्यो (for तेजो-). Ñ₂ D₆ T₂ G_{1.3.5} विसुः; D₁ च यः; G₂ द्विजः (for प्रभुः). — (L. 7) D₅ G₃₋₅ [ए]वं (for [ए]व). G₃ तथा त्वां; M₄ तथैव (for सदा त्वां). — (L. 8) M₄ सतेजोमण्डलं देवं (for °). — (L. 9) Ñ₃ B Ds₃ D₃ T₁ G₂ [उ]पगतस्य (for [उ]पाग°). M₄ तेजसो विहृतस्य वै (for °). — (L. 10) G₂ ध्यात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 11) Ñ₂ स्वकक्षाद् (for स्वकण्ठाद्). V₂ B_{1.3} Ds D_{2.4.6} T₂ G₁₋₃ [ए]नम् (for [ए]व). K₂ Ñ₂ V₂ B_{2.3} Ds D₄₋₆ T₁ विसुः (for सुवि). — T₃ om. line 13. — (L. 14) D₅ T₁ G₃ अपि (for अमि-). V₁ प्रस्थितो (for °तं). B₃ (marg.) दृष्ट्वा; D₃ सूर्य (for भूयो). T_{1.2.4} G_{1.3-5} वसापि च (for विवस्वन्तं). K_{1.3} D_{1.4} स सत्रजित्; K₂ सपत्नं; K₄ तु शत्रुं; Dn समव्री 1 (for स सत्रजित्). T₃ वसापि नृपतिः पुनः (for °). — (L. 15) T₂ G₁ नित्यं (for येन). V₃ मणिना (for सततं). K₁ V₂ D_{1.4} विभो (for प्रभो). — (L. 17) T₁ G₄ चैव (for तस्य). T₃ दत्तवांश्च विभावहः (for °). — (L. 18) V₃ अराध्य; B₃ आविध्य; T₄ आसाद्य (for आवध्य). D₂ सततं

गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार सः ॥ १४
कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ।
स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप वनेचरात् ॥ १५
अथ सिंहं प्रधावन्तमृशराजो महाबलः ।

भासमानः स (for °). D₆ T_{2.3} G_{1-3.5} महामतिः (T₃ °बुतिः) (for महीपतिः). — (L. 20) K₄ पौरान् (for पुरी). K₂ स्वां पुरीं विस्मापयित्वा; Ñ₃ V_{1.3} D₆ T₂ G_{1-3.5} पुरीं विस्मापयामास; B Ds स्वां पुरीं स विस्मिमाय (for °). V₃ स्वान्तःपुरीं; T₂ G_{1.5} [अ]न्यन्तःपुरं (for त्व°). K₄ Ñ₃ V₁ B_{1.2} Dn Ds D_{2-4.6} T₂ G_{1.3.5} तथा; V₂ B₂ T₁ G₄ तदा (for ययौ). K_{1.2} स राजान्तःपुरं तथा; K₃ राजा अन्तःपुरं तथा; D₁ राजा स्वन्तःपुरीं तथा; G₂ भ्राजतान्तःपुरं तथा (for °). — After line 20, K₄ ins.:

435A* सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमञ्जलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेदयत् ॥
दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स खवति प्रभो ।
[= Bhāgavata P., 10. 56. 10-11^{ab}.]

— (L. 21) K₄ B₃ Dn D₁ T_{1.3} प्रसेनजितं (for °जिते).
— For lines 11-21, M₄ subst.:

435B* अवतार्य गच्छात्तूर्णमेकान्ते संन्यवेशयत् ॥
ततः सत्राजितः सूर्यं ज्वलन्तं वपुषा तदा ।
प्रणिपत्य महात्मानं कृताञ्जलिरवस्थितः ॥
स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः प्रीणयामास भास्करम् ।
ततः प्रसन्नो भगवान्वृणीष्व वरमीप्सितम् । [5]
इत्युवाच स राजानं स च वव्रे मणिं तदा ।
स चापि तं मणिं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत् ॥
सत्राजिच महाराज मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।

— (L. 22) D₃ प्रातुर् (for भ्रात्रे). Cal. ed. सत्रजिद् (for सत्रा°).

13 °) V₃ नित्यं (for रुक्मं). — °) K₂ निवेशनम् (for ने). — °) G₃ -कृत् (for -भयं). S₁ स्वतः; K_{1.3} तदा; V₂ B_{1.2} (marg. as in text) M₁₋₃ ह्यभूत्; Ds महत् (for भवेत्).

14 °) S₁ प्रसेनस्य; K₄ G₂ °नात्तं (for °तु). — °) Ñ₃ स्यमन्तके (for °कम्). K_{1.3} V_{2.3} B Dn Ds D₁₋₆ T G M₄ मणिरत्ने स्यमन्तके. — °) K₄ G₄ M₁₋₃ अपि न तत् (K₄ तं; G₄ यं); B₃ Ds D₂ T₁ G_{2.3.5} M₄ न च तत् (for न च तं). D₁ transp. तं and लेभे. T₃ गोविन्दोऽपि महातेजाः. — °) S₁ K₁ Ñ₁ च; K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} ह (for सः).

15 °) K₂ हिंसाद् (for सिंहाद्). — °) T₁ भयं (for वधं). B₂ आप (for प्राप). Ñ₂ V₃ वने चरन् (for वने

स्यमन्तकोपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[28. 25]

निहत्य मणिरत्नं तमादाय विलमाविशत् ॥ १६
 ततो वृष्णयन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ।
 प्रार्थनां तां मणेरुध्वा सर्व एव शशङ्किरे ॥ १७
 स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः ।
 आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ १८
 प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ॥ १९
 अन्वेषयन्परिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ।
 साध्वं हतं प्रसेनं तु नाविन्दच्चैव तं मणिम् ॥ २०
 अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ।

ऋक्षेण निहतो दृष्टः पादैर्ऋक्षस्य सूचितः ॥ २१
 पादैस्तैरन्वितायाथ गुहामृक्षस्य माधवः ।
 महत्पृथ्विले वाणीं शुश्राव प्रमदेरिताम् ॥ २२
 धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप ।
 क्रीडापयन्त्या मणिना सा रोदीरित्यथेरिताम् ॥ २३

धात्र्युवाच ।

सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ।
 सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ २४
 व्यक्तीकृतश्च शब्दः स तूर्णं चापि ययौ विलम् ।
 शार्ङ्गधन्वा विलस्यं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ २५

C 2069
B I. 38. 38
P I. 38. 38

चरात्) .

16 ^b) T₁ महावली (for °बलः) . — ^c) K_{1.3} V₂ B D
T_{1.2} G_{1.3} M₄ तद् (for तम्) . — ^d) K₂ तदादाय विलं
विशत् ; N₃ (marg. as in text) तदादायाविशद्गृहम् .

17 ^a) D₆ T_{1.2} G M_{2.4} अथ (for ततो) . M₃
सर्वे (for कृष्णं) . — ^c) K₁ (marg.) प्रार्थितं ते ; B_{1.2}
(marg.) प्रार्थनं तन (for °नां तां) . M₁₋₃ मणौ (for मणेरु) .
K₂ प्रार्थनार्थं ततो बुध्वा ; K_{3.4} N_{2.3} V_{1.3} Dn Ds D₁₋₅
G₄ प्रार्थितं तं (K₃ तु) मणिं बुध्वा ; N₁ प्रार्थनं तन्मणौ बुध्वा .
— ^d) S₁ सद्य एवाविशत्किल (sic) .

18 ^b) N₁ नाकरोत् ; D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ नाकार्षीत्
(for नकारी) . K₂ (marg.) प्रतिज्ञामकरोत्तदा ; T₃
विपरीतस्य कर्मणः . — ^c) N₁ सहमिति च (for मणिमिति) .
— After 18, K₄ ins. ;

436* देवद्विजातिभक्तोऽयं श्रियः सर्वेचरोऽपि च ॥

While S₁ K₂ N_{2.3} V B Ds D₂₋₅ ins. after 18 :

437* यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ॥

[K₂ व्यचरत् (for आ°) .]

19 T₃ om. 19^{ab} . — ^a) T₂ G_{1.5} वधं (for पदं) . D₂
मृगय ; D₃ द्रष्टुं (for गृह्य) . K_{1.3} प्रसेनपदवीं वीक्ष्य . — ^b)
N₂ -कर्मभिः (for कारिभिः) . V₃ (marg. as in text) पुरु-
षैरात्मकर्मभिः . — After 19^{ab}, K_{1.3} ins. 435* . — ^c) K_{2.4}
ऋक्षवन्तं (for ऋक्ष°) . — ^d) N₃ (marg.) रस्यं (for विन्ध्यं) .

20 ^a) D₆ G_{3.5} अन्वेषण (for °धयन्) . S₁ अन्विषन्नप-
रिश्रान्तः ; T₂ G_{1.2} अन्वेषणपरिश्रान्तः ; M₁₋₃ माणः श्रान्तश्च .
— ^b) M₃ ददर्श च (for स ददर्श) . — ^c) N₁ V₂ Dn
D_{2.3} अश्वं (for साध्वं) . S₁ K_{1.3} B₂ Ds G₃₋₅ वै ; K_{2.4}
N_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₁ T_{3.4} च ; D₆ T_{1.2} G_{1.2} M तं (for तु) .

— ^d) K₁ नात्र तं ; K₁ (sup. lin.) D₆ T₂ G M₄ चात्र तं ;
T₁ चेच्छितं ; M_{1.3} तत्र तं (for चैव तं) . K₃ नापश्यत्तत्र तं
मणिम् ; B_{2.3} नाविन्दत च तं मणिम् .

21 ^a) K_{1.3} N₂ B_{1.2} Ds D_{2-4.6} T_{2.3} G_{2.3.5} M
पदैर् (for पादैर्) . B D₁ T_{1.3.4} G_{3.5} M_{1.2.4} ऋक्षश्च (for
ऋक्षस्य) .

22 ^a) B_{2.3} Ds पदैस् (for पा°) . S₁ D₆ M₄ पा (D₆
प) दैस्तैरन्वितायास (corrupt) ; K N V B_{1.2} (marg.)
Dn D₁₋₅ T G_{1.3-5} प (K₄ N V_{1.2} Dn D₂ T_{1.3} G₄
पा) दैरन्वेषयामास ; G₂ पदैस्तैरानयामास ; M₁₋₃ पदैरन्वीय-
मानः स (M₃ नस्तु) . — ^b) D₃ गृहम् (for गुहाम्) . N₁ Dn
D₁ T_{1.2} G M_{1.2.4} धावतः ; N₃ V₁ धीमतः (for माधवः) .
— ^c) K₃ N₁ Dn₁ D₃ महानृक्षः ; K₄ N₂ V₃ Dn₂ D₆ G₃
महदक्षः ; V₁ D₂ महानृक्ष (for महत्पृक्ष) . D₆ वाचं (for
वाणीं) . — ^d) T₃ शुश्राव मधुसूदनः .

23 G(ed.) om. (hapl.) 23. — ^a) S₁ D₄ धात्री
(for धात्र्या) . — ^b) N₂ सुतं जाम्बवतं नृपम् . — ^c) T₃ [अ]-
कुलिना (for मणिना) . M_{1.2} उल्लालयन्त्या मणिना ; M₃
उल्लालयित्वा च मणिं . — ^d) T₃ मा रोदीरिति तं नृपम् .

24 T₄ om. the ref.

25 Before 25, N₂ V₃ G₃ ins. वैशंपायन उवाच . — ^a)
S₁ स शब्दश्च ; K₂ च शब्दश्च ; K₄ च शब्दः संस ; D_{3.6} T_{1.2}
G_{1.3-5} स (T₁ G₁ च) शब्दस्तु ; M₄ सशब्देन (for च
शब्दः स) . K_{1.3} Dn सुव्यक्तीकृतशब्दस्तु (K₁ °ब्दः स) ;
T₃ श्रुतस्य तस्य शब्दस्य ; T₄ विलतः श्रुतस्य शब्दस्य (hyper-
metric) ; G₂ व्यक्तीकृतश्च शब्दस्तु ; M₁₋₃ धात्रीकृतः स शब्दस्तु .
— ^b) M₃ पूर्णश्च (for तूर्णं) . S₁ M₃ [अ]भिः ; D₆ [अ]त्र (for
[अ]पि) . N₁ V₂ B_{1.3} Ds विलं ययौ (by transp.) ; B₂ विलं

28. 26]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C. 2078
B I. 38. 39
P I. 38. 39

युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बवता सह ।
बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ २६
प्रविष्टे तु विलं कृष्णे वसुदेवपुरःसराः ।
पुनर्द्वाखतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ २७
वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ।
लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम् ॥ २८
मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ।
अनुनीयर्क्षराजानं निर्ययौ च तदा विलात् ॥ २९

विशत् (corrupt); G₄ ययौ बली. K₁ Ñ₂ V₃ Dn D₂₋₅
तूष्णीं (D₄ °णं) च विल (D₅ गृह) माविशत्; K_{2.4} Ñ₃
(marg.) V₁ T₃ स तूष्णीं (K₄ T₃ °ण्णीं) विलमाविशत्; K₃ D₁
वृष्णि (D₁ कृष्ण) श्र विलमाविशत्; T₁ तूष्णीं विलमथाविशत्.
— After 25^{ab}, all Mss. (except Ś₁ Ñ₁ M₁₋₃) ins. :

438* प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षबिलमञ्जसा ।
स्थापयित्वा विलद्वारि यदूल्लङ्घिलिना सह ॥

[T₁ G₄ om. line 1. M₄ transp. lines 1 and 2. — (L.
1) V₂ B₂ D₅ तत्र (for चापि). G₂ वलवांस (for भग).
K₃ Dn T₂ G₁ तद् (for तम्). K₄ Ñ₃ V₁ Dn D_{1.4} ओजसा
(अञ्ज).]

— D₃ om. 25^{cd}. — °) Ś₁ बिलजं तं; K₂ V₃ T₄ °स्थं तं;
K₃ D_{4.6} T₂ G₄ °स्थं च; M₃ °स्थश्च (for °स्थं तु). — °)
M₂ (inf. lin.) महाबलम् (for ददर्श ह).

26 °) V₁ च; M₂ ऽपि (for तु). — °) M₁₋₃ दिवसा-
न्येकविंशतिम्. — After 26, K_{3.4} ins. :

439* स वै भगवतानेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
पुरुषं प्राकृतो मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥
द्वंद्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।
आयुधादमद्रुमैर्दोभिः क्रव्यार्थे इयेनयोरिव ॥

[= Bhāgavata P., 10. 59. 22-23. K₃ om. lines
1-2.]

27 M₂ om. 27. — °) K₃ D₅ T_{3.4} विले (for
विलं). — °) K₁ Ñ₁ V_{1.2} B₂ D_{5.6} T_{1.3.4} G₃ बल-
देव- (for वसु). G₅ पुरोगमाः (for -पुरःसराः). Ñ₂ बलदेव-
पुरोगमाः. — After 27^{ab}, K₃ ins. :

440* अदृष्ट्वा निर्गमं शौरिः प्रविष्टस्य विलं जनाः ।

प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 10. 56. 33.]

— °) K₁₋₃ V₂ B_{1.2} D₅ D₄₋₆ T_{1.3} G_{2.3} M₁ पुरीं; B₃

एवं स मणिमाहृत्य विशोध्यात्मानमच्युतः ।
ददौ सत्राजिते तं वै सर्वसात्वतसंसदि ॥ ३०
एवं मिथ्याभिषेक्तेन कृष्णेनाभिषेकवातिना ।
आत्मा विशोधितः पापाद्विनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ३१
सत्राजितो दश त्वासन्भार्यास्तासां शतं सुताः ।
ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ॥ ३२
वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांस्तथैव च ।
कुमार्यश्चापि तिस्रो वै दिक्षु ख्याता नराधिय ॥ ३३

M₄ पुरं (for पुनर्). D₆ T₂ G₄ M_{1.3.4} प्राप्य (for एत्य).
— After 27, K₃ ins. :

441* निशम्य देवकी राजन्हविमप्यानककुंदुभिः ।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्विलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥
[= Bhāgavata P., 10. 56. 34.]

28 °) K₄ च (for तु). — °) T₄ महाबलः (for °बलम्).
— For 28^{ab}, K₃ subst. :

442* जाम्बवन्तं विनिर्जित्य वासुदेवो महाबलम् ।
— °) K_{2.4} T_{1.4} G₃ M₄ भेजे (for लेभे). M₂ भार्याम् (for
कन्याम्). — °) T₃ धीमतः (for संमताम्).

29 °) Ñ₁ नाम (for चैव). — °) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄
अनुज्ञाप्य (for °नीय). B₂ T₄ -राजं तु (T₄ तं) (for -राजानं).
— °) V₂ B₃ D₅ ततो विलात्; D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ विलात्तदा
(by transp.). B₂ निर्जगाम ततो विलात्. — After 29, all
Mss. (except Ś₁ Ñ₁ M₁₋₃) ins. :

443* द्वारकामगमत्कृष्णः श्रिया परमया युतः ।

[T₃ transp. ° and °; D₆ आविशत् (for अगमत). V₂
B₂ उपायाद्वारकां कृष्णः; T₃ पुरीं द्वारवतीं ययौ (for °). K₂ स
विनीतैः पुरःसैरः; K₄ प्रियया परया युतः; D₅ D₆ स विना तैः
पुरःसैः (for °).]

30 Before 30, G₂ ins. वैशंपायनः. — °) Ñ₃ V₁
आकृष्य (for आहृत्य). — °) Ś₁ प्रबोध्य (for विशोध्य).
K_{1.3.4} D₁ आत्मना (for अच्युतः).

31 °) Ś₁ K₄ Ñ₂ V₂ B₃ D_{2.5.6} T_{1.2} G_{2.5} M₂ (inf.
lin.) -शस्तेन; V₃ (marg. as in text) -शापाच्च (for -शस्तेन).
— °) K₄ -शातिना (for -वां). T_{3.4} कृष्णेनामिततेजसा.
— °) M₁₋₃ वै (for वि-).

32 °) K₃ [ए] व (for तु). — °) K₄ तिस्रो (for
तासां). — °) V₃ त्वासन् (for तेषां). — °) K₄ भङ्गकारस्तु
(for भङ्गं). T₃ भङ्गकारीष्टपूर्वजः.

33 °) K₄ वातमतिश्च; D₁₋₃ दानपतिश्च (for वात°).

स्यमन्तकोपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[28. 39

सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता ।
 तथा पद्मावती चैव भार्याः कृष्णस्य ता ददौ ॥ ३४
 समाक्षो भङ्गकारात्तु नारेयश्च नरोत्तमौ ।
 जज्ञाते गुणसंपन्नौ विश्रुतौ गुणसंपदा ॥ ३५
 मधोः पुत्रस्य जज्ञेऽथ पृश्निः पुत्रो युधाजितः ।
 जज्ञाते तनयौ पृश्नेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३६

श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
 गादीं तस्यास्तु गादीत्वं सदा गाः प्रददौ हि सा ॥ ३७
 तस्यां जज्ञे तदा वीरः श्रुतवानिति भारत ।
 अकूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ ३८
 उपासङ्गस्तथा मद्गुर्मुदुरश्चारिमर्दनः ।
 गिरिक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुहा चारिमेजयः ॥ ३९

C 2084
B I. 38. 52
P I. 38. 52

—^b) Dn विपत्तातस; D1-4 T3.4 उपस्वापस; D5 विव-
 स्वांश्च (for उपस्वावांस्). D3 T2 G M1 च सुप्रियः; T1 च ते
 त्रयः (for तथैव च). S1 K1.3 उपस्वायश्च ते त्रयः; M1
 श्रावश्च सुप्रियः. —^a) N3 V1 दिशि (for दिक्षु). D6 T1.2
 G2-5 M नरर्षभ (for नराधिप). G1 दिक्षु ज्ञाता नरर्षभ.

34 ^b) D3 वृजिनी; M2 (*inf. lin.*). 3 व्रतती (for
 व्रतिनी). —^c) K1.2 D2.5 प्रस्थापिनी; K1 (*sup. lin.*)
 प्रस्वावती; K3.4 N1 V1.2 B Dn Ds D1 T3.4 G3 प्रस्वा-
 (B1 स्वं) पिनी; N3 D1 प्रस्वाप (D1 व) नी; D3 [उ]पस्वा-
 पिनी (for पद्मावती). N2 V3 तासां प्रस्थापिनी चैव: —^a) K2
 N3 V1.2 B2 Ds D1-4 कृष्णाय तां (V1.2 B2 Ds1 D3 ता);
 K3 G3 कृष्णस्य या (G3 तां) (for स्स्य ता). K1.4 N1.2 V3
 B1.3 Dn Ds T1.4 Cn भार्यां कृष्णाय तां ददौ. ❀ Cn:
 भार्याः कृष्णस्य ता ददाविति पाठे तिस्रोऽपि दत्ताः । ❀

35 ^a) V3 B2 शताक्षो; Ds2 समाक्षो; T2 G1 सहोक्षो
 (for सभाक्षो). K2 N3 V1 G5 भङ्गकारिस्तु; K3 B1 D1.2
 G3 कारस्तु; K4 भङ्गकारस्तु; Dn D3 भङ्गकारस्य; M4 कारश्च
 (for कारात्तु). S1 K1 N2 शताक्षो भङ्गकारस्तु; N1 D5 T1
 समाक्षो भङ्गकारिस्तु; T3 सभायो भङ्गकायात्तु; T4 सभायो भङ्ग-
 कारस्तु. —^b) T1.2 G1.2.5 M1.2 नादेयश्च; T3 M3 नादे-
 यस्तु; M4 नारदेवौ (for नारेयश्च). —^c) B2 रूप- (for
 गुण-). —^d) K1-3 V2 B3 Ds D4.5 रूप- (for गुण-). S1
 विश्रुतं रूपसंपदा. — After 35, D3 repeats 24. 3^{ab}.

36 K1.4 M4 om. 36-44. D3 om. 36^{ab}. —^a) B3
 Ds1 T1 माद्याः; Dn माद्री- (for मधोः). K3 D5 पुत्रस्तु
 (for स्स्य). D6 M1 वै; G3 यः (for स्य). K2 V2 B1.2
 D4 T3.4 G4 माद्याः पुत्रस्तु जज्ञेऽथ; N3 V1 मधोः पुत्रोऽथ
 जज्ञे तु; D1 माद्रीपुत्रस्तु जज्ञेऽथ; D2 T2 G1 मधोः पुत्रस्तु जज्ञे
 तु (T2 G1 यः); M2.3 माद्याः पुत्रस्य जज्ञे वै. —^b) K2.3
 N1.2 V B1.2 Dn Ds D1.2.4.5 वृद्धिः (for पृश्निः). — 36^{cd}
 = (var.) 24. 3^{cd}. D6 om. 36^{cd}. —^c) K2.3 N2.3 V
 B1.2 Dn Ds D1.3-5 वृद्धेः (for पृश्नेः). N1 जज्ञेऽथ तनयः
 पृश्न्याः; M1-3 जज्ञातेऽथ सुतौ पृश्ने. (M3 वृद्धेः).

37 K1.4 M4 om. 37 (cf. v. l. 36). 37^{ab} = 24. 7^{ab}.
 —^a) T2 गादिन्यां (for गादीत्वं). S1 K3 N1 Dn D1.2 M3

गादी तस्याथ (S1 स्था हि) गादी (K3 दि) त्वं; K2 N2.3
 V B Ds D3-5 T3.4 G2 गादिनीं (N2.3 V1.3 Ds1 D4
 नी नाम तस्याश्च; T1 गादिनीं नाम गां नित्यं; G1 गादिनी
 नाम गादिन्यां. —^a) N2 V1.2 B Ds D4.5 गाः सदा (by
 transp.); N3 V3 सदा गां; T1 G4 सदा वै. D3 (marg.)
 पिता (for हि सा). D6 गास्तु संप्रददौ हि सः; T2 G1.3 गास्तु
 (G3 वः) संप्रददे हि सा (G1 सः).

38 K1.4 M4 om. 38 (cf. v. l. 36). —^a) K2 तदा
 धीरः; N3 D6 T1 G M2 तथा वीरः; V1 महावीरः; V2 B2.3
 Ds T3 M1 महाबाहुः; B1 तदा प्रीतः; D5 यदा वीरः; M3 महा-
 वीर्यः (for तदा वीरः). —^b) S1 N2 V2 B2.3 Ds D3 T1 G4
 विश्रुतः (for भारत). Dn D6 T2-4 G1-3.5 M1 3 श्रुतवान-
 तिथिप्रियः. —^c) S1 अथाकूरो (by transp.); T1 G4 अकू-
 रोऽपि. V2 महाबाहो (for भागो).

39 = (var.) 24. 9. K1.4 M4 om. 39 (cf. v. l. 36).
 —^a) K3 D1 उपसर्गम्; N2 V2 B Ds D4 T3 उपमद्गुस;
 T4 देवमद्गुस (for उपासङ्गस). M2 मल्गुर; M3 बाहुर (for
 मद्गुर). K2 D3 उपमद्गुस्तथा मद्गुर; D2 उपासङ्गस्तथा मद्गुर;
 M1 उपमल्गुस्तथा मल्गुर. —^b) M1.2 प्रददश; M3 मृदङ्गश्च (for
 मृदुरश्च). K2 B1.2 Dn1 T3 [अ]रिमेजयः (for मर्दनः). K3
 N2.3 V1.3 Dn2 Ds D2.3 मृदुर (K3 मंदन-; D3 मदग) श्चारि-
 मेजयः; G4 मृदुश्च रिपुमेजयः. — D2 T3.4 om. (*hapl.*)
 39^{cd}. —^c) S1 K3 गिरिरि (K3 र) क्षस; N2 शृङ्गस; Dn
 अरिक्षिपस; D1 संहिहक्षस (sic); D6 G2 हरिरक्षा (G2 क्ष) स;
 T1 हरिकृष्णस; M1.2 गिरिपृष्ठस; M3 लक्ष्मस (for क्षिपस).
 N1 गिरिशृङ्गस्तथा क्षेमः; N3 रिक्षस्तथोपेतः; Ds क्षेपस्तथा
 क्षेमः; D3.5 T2 G1 गिरिः (T2 G1 हरिर) क्षस्तथा पक्षः; D4
 गिरिजिपस्तथा क्षेमः; G3 हरिकृष्णस्तथोपेक्षः. —^a) V3 Dn Ds
 [अ]रिमर्दनः (for मेजयः). S1 M2 शत्रुघ्नोऽथारिमेजयः; K3
 णोऽप्यरिमर्दनः; G4 भावारिमर्दनः.

40 = 24. 10. K1.4 M4 om. 40 (cf. v. l. 36). —^a)
 M2 वर्मभृच् (for चं). T2 G1.3.5 शान्तिवर्मा; G2
 शतं; G4 चारिवर्षा; M1 युधिवर्मा (for चारिं). K2 Dn T1.3
 धर्मभृच्चतिधर्मा च; N1 वर्मभृच्चापि वर्मी च; N2.3 V B Ds
 D2-8 M3 धर्मभृच्चापि धर्मी (N3 V1 पि वर्मी; V3 Ds

28. 40]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2084
B I. 38. 52
P I. 38. 52

चर्मभृच्चारिवर्मा च गृध्रमोजा नरस्तथा ।
आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरा च वराङ्गना ॥ ४०
विश्रुता साम्बमहिषी कन्या चास्य वसुंधरा ।
रूपयौवनसंपन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥ ४१
अक्रूरेणौग्रसेन्यां तु सुगात्र्यां कुरुनन्दन ।
सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ ४२

चित्रकस्याभवत्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वसेनोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥ ४३
अरिष्टनेमेस्तु सुता धर्मो धर्मभृदेव च ।
सुबाहुर्वहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ ४४
इमां मिथ्याभिशास्ति यः कृष्णस्य समुदाहताम् ।
वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ४५

इति श्रीहरिवंशे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच

यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।

अदात्तद्वारयद्भुभोजेन शतधन्वना ॥ १

सदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ।

पि धर्मा; M₃ तिधर्मी) च; T₄ धर्मभृच्चापि धर्मत्मा. — ^δ) T₂
G₁ गृध्रोदो (for 'मोजा). S₁ N₃ V₂ B Ds D₁ [अ]न्तक-
स्तथा; K₂ V₃ D₄ T₃ [अ]न्धकस्तथा; N₂ तथान्धकः (for
नरस्तथा). V₁ Dn D_{5.6} T₄ गृध्रमोजोऽन्ध (Dn D₆ 'जान्ध'-
कस्तथा; T₁ G₄ गृध्रमेधो वरं तथा. — ^ε) V₂ B₂ सुबाहुः;
T₂ G_{1.3-5} M₂ प्रवाह- (for आ). S₁ सुविवाहौ (for
प्रति). K_{2.3} N₃ V_{1.3} B₁ Dn D₁₋₅ T_{1.4} सुबाहुप्रतिवाह
च; D₆ प्रवाहातिप्रवाहौ च; M₃ प्रवाहो वर्धमानश्च. — ^α)
K_{2.3} N₃ V B D T_{1.3.4} G₄ सुन्दरी (for 'रा).

41 = (var.) 404*, lines 1-2. K_{1.4} M₄ om. 41
(cf. v. l. 36). — ^α) V₂ नाम; V₃ सा सु; Dn [अ]श्वस्य;
D_{2.3} सा च (for साम्ब). — ^δ) S₁ सुधन्वनः; N_{2.3} (marg.
as in text) D₂ T_{3.4} पुरंदरा; V₂ Dn वराङ्गना; D_{1.5} पुरंदरी;
D₄ च सुन्दरी; D₆ G₂ धुरंधरा; M₁₋₃ परंतप (for वसुंधरा).
D₃ कर्षस्य पुरंदरा. — K₃ om. 41^c-42^b. — ^α) Dn₁
मनोहरी; D₄ M_{1.3} रमा (for 'हरा). S₁ सर्वभूतमनोरमा.

42 = (var.) 24. 11. K_{1.4} M₄ om. 42 (cf. v. l. 36).
K₃ om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). — ^α) S₁ B₁ [उ]ग्रसेन्यां च
(B₁ वै); D₆ T₂ G_{1-3.5} [उ]ग्रसेनायां; M₂ [औ]ग्रसेन्यां वै
(for 'सेन्यां तु). — ^δ) K₂ N₃ V_{1.3} B_{2.3} Dn D₅ D₁₋₅ T₁.
3.4 सुतौ द्वौ; V₂ B₁ सुतौ वै (for सुगात्र्यां). — ^ε) D₄ G₄
वसुदेवश्च (hypermetric) (for सुदे).

43 = (var.) 24. 12. K_{1.4} M₄ om. 43 (cf. v. l. 36).
— ^α) S₁ D₄ T₂ G₁ [अ]भवत्पुत्रः (for 'न्पुत्राः). D₆ G_{2.5}
चित्रकस्याभवत्पुत्रः. — ^ε) K₃ D₁ अश्वसूतो; Dn D₅ T₁
'ग्रीवो; D₂ 'त्यामा; G₄ M₁₋₃ 'त्यानो (for 'सेनो). S₁ K₂
अश्वत्यामा (K₂ 'ग्रीवः) सुबाहुश्च; N₃ 'सेनोऽश्वबाहुश्च; D_{3.6}

T₂ G_{1-3.5} 'ग्रीवश्च बाहुश्च. — S₁ om. (hapl.) 43^d-44^c.

44 = (var.) 24. 13. K_{1.4} M₄ om. 44 (cf. v. l. 36).
S₁ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^α) V_{2.3} B_{2.3} Ds D₃ M₃
च (for तु). D_{3.5.6} T₂ G_{1-3.5} M₃ सुतौ (for सुता). Dn
T_{3.4} M_{1.2} अरिष्टनेमिरश्चश्च. — ^δ) K₃ G₃ M₁₋₃ चर्मवर्म;
D₆ T₂ G_{1.2.4.5} वर्मचर्म- (for धर्मो धर्म-). Dn T₄ सुधर्मा
धर्मभृत्तथा.

45 ^α) K₂ एवं (for इमां). V₂ D₃ शस्तिं (for शस्तिं).
— ^ε) S₁ V₁ D_{2.3} शस्यस्तं; T₁ शस्तिं तां; G₄ M शस्तिस्तं
(for शापास्तं). — ^α) K₃ स्पृशेयुः; D₄ विशन्ति; T_{1.2}
G₁₋₄ M स्पृशेत (for स्पृशन्ति).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K_{3.4} B₃.
— Mention of Khila : S₁ K₃ N_{1.3} V B Dn Ds₁ D_{1.4}.
— Adhy. name : K_{1.3} स्यमन्तकलाभः; K₂ V₂ B₂ D₃
स्यमन्तकप्रत्यानयनम्; K₄ कृष्णस्य मि[थ्या]भिशासिः; N₂ V₃
मिथ्याभिशासिः; B₁ D_{1-3.6} T₂ G_{2.3} M₂ स्यमन्तकोपाख्या-
नम्; D_{4.5} स्यमन्तकाख्यानम्; T₄ स्यमन्तकमणिकथनम्; G₁
स्यमन्तकव्याख्यानम्. — Adhy. no. (figures, words or
both) : K₃ D₄ 37; N₃ V Dn Ds₂ D₃ T₄ 38; D₁ 36;
D₆ 39; T₁ G₃₋₅ 34; T₂ G₁ 33; T₃ 32; G₂ 31; M 30.
— Śloka no. : K₁ 42; Dn D₂ 58; D₃ 52; D₄ 59.

29

1 ^α) V₁ तु (for तत्). — ^ε) K_{1.3} जहार तद्; N₁
त्वधारयद्; D₆ T₂ G_{1.2.5} तद्वारयन्; M₃ तं धारयन् (for
तद्वारयद्). K_{2.4} N₂ V₃ B_{1.3} (marg.) Dn Ds D₁₋₅ T_{1.3.4}
G₁ अदात्तद्वारयामास; N₃ V_{1.2} B_{2.3} ददावद्वारयद्भुभुजः.

स्यमन्तकौपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[29. 12

अक्रूरोऽन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ २
 सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ।
 रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३
 अक्रूरस्तु तदा रत्नमादाय भरतर्षभ ।
 समयं कारयांचक्रे नावेद्योऽहं त्वयाच्युते ॥ ४
 वयमभ्युपपत्स्यामः कृष्णेन त्वां प्रधर्षितम् ।
 समाद्य द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५
 हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी ।
 प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६
 सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ।

भर्तुर्निवेद्य दुःखार्ता पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ७
 पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकं तदा ।
 कुल्यार्थे च स भ्रातॄणां न्ययोजयत् सात्यकिम् ॥ ८
 ततस्त्वरितमागम्य द्वारकां मधुसूदनः ।
 पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ।
 स्यमन्तकः स मद्रामी तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १०
 तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ।
 स्यमन्तको महाबाहो सह नौ स भविष्यति ॥ ११
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ।

C 2102
B 1. 39. 12
P 1. 39. 12

— ^a) K₂ Ñ₂ V₃ B₁ D (except D₆) T₃ विस्मितः; T₄ बभ्रुवै (for भोजेन). K₁ विस्मितः शतधन्विने; M₄ शतधन्वा च भोजराट्.

2 ^a) K₂ V₃ B₃ D₅ M₁ यदा हि; D₆ सखीभिः; T₂ G_{1.3} M₄ सदाभिः; T_{3.4} सदा स (for सदा हि). — ^b) D₆ च तं तदा; M_{2.3} च तं मणिम् (for अनिन्दिताम्). — ^c) D₃ मणिम्; T₂ G_{1-3.5} M_{3.4} रत्नम् (for सन्तरम्). — ^d) D₄ M₂ मणिरत्नं (for मणिं चैव).

3 ^c) Ś₁ आहृत्य (for आदाय). T₃ मणिरत्नं समादाय. — ^a) D₆ T_{2.4} G_{1.2} M₄ तदा; T₃ तद् (for ततो). M₁₋₃ अक्रूराय स दत्तवान्.

4 ^a) Ś₁ K D_{1.5} T_{1.4} G₄ ततो रत्नम्; D₄ तमादाय; T₂ ततो दत्त्वा; T₃ तथा रत्नम्; G₁ ततो दत्तम्; G_{2.5} M₄ तदा दत्तम् (for तदा रत्नम्). — ^b) D₄ मणिं चैव स्यमन्तकम्. (= 2^d). — ^c) D₁ T_{3.4} M₁₋₃ कारयामास (for यांचक्रे). — ^d) Ś₁ K₂₋₄ Ñ V B D_n D₁₋₅ [इ]त्युत; D₅ [इ]ति वै (for [अ]च्युते).

5 ^a) Ś₁ M₁ अभ्यव- (for अभ्युप-). V₃ B₃ D_{1.4-6} T₁ यास्यामः; B_{1.2} (marg.) D₅ गच्छामः (for पत्स्यामः). K₄ वयमन्वेव पश्यामः; M₃ वयं त्वामभ्यपत्स्यामः. — ^b) Ś₁ K_{1.3} अभिद्रुतम् (for प्रधर्षितम्). — ^d) Ñ₁ T_{3.4} [अ]-संशयः.

6 ^b) Ñ₃ V₁ D_n मनस्विनी (for यशः). — ^c) V₃ आस्थाय (for आरुह्य). — ^d) M₂ प्रययौ (for नगरं). K₄ D_n वारणाह्वयम् (for वतम्).

7 ^a) K₂ [अ]थ (for तु). Ś₁ सर्वं (for वृत्तं). — ^d) G₁ सास्वस्था (for पार्श्वस्था).

8 ^a) G₄ हि (for तु). — ^b) Ñ₃ V_{1.2} B D₅ D₂₋₄ T_{3.4} G₅ M₄ हरिः कृत्वोदकक्रियाम्. — ^c) K Ñ₁ V₂ B_{1.2}

(marg.). ³ D_n D₅ D_{1.2.4.5} [अ]पि पाण्डूनां (for स भ्रातॄणां). Ñ₂ V₃ D₃ कुल्यार्थं (D₃ कल्पार्थं) चापि पाण्डूनां; Ñ₃ V₁ भ्रातॄणां कुशलस्यार्थं; B₂ D₆ कुलस्यार्थं तु भ्रातॄणां; D₃ कल्पार्थं चापि पाण्डूनां; T_{3.4} कुल्यार्थं पाण्डवानां च. ❀ C_n : कुल्यार्थं अस्थनां संस्कारार्थं। कुल्यं स्यात्कीकसे इति मेदिनी। ❀ 9 ^a) D₂ तत्र (for ततस्). K_{2.4} Ñ₂ V_{1.3} B_{1.3} D (except D₆) T_{1.3.4} आगत्य (for म्य). — ^c) D₃ इष्ट्वा (for श्रीमान्).

10 ^c) K_{1.2} D_{1.3} T₄ स मां गामी; K₃ स तद्रामी; D₂ तदागामी; T₂ G₁ स मा क्रामीत् (for स मद्रामी). B_{1.2} (marg.) स्यमन्तकं पुरा प्राप्तं. — ^d) K₄ Ñ₁ V B_{2.3} D₁₋₅ T₄ प्रभो; D_n यतः (for विभो).

11 ^a) G_{4.5} तम् (for तद्). K₄ आरुह्य (for आरोह). — ^b) V₁ B₂ (marg. as in text). ³ D₅ M₁₋₃ महारथम् (for बलम्). — ^c) Ñ₁ स्यमन्तकं. T₂ G₁ महाभाग (for बाहो). — ^d) K₁ V₃ B₃ D_{n2} D₂₋₅ ह्यस्माकं स; K₂₋₄ Ñ V_{1.2} B_{1.2} D_{n1} D₅ D_{1.6} T_{3.4} अस्माकं स; T_{1.2} G M₄ सहसा नो (T₁ सासौ; G₃ सा नौ); M₃ सह नौ सं (for सह नौ स). — After 11, D₆ T₁₋₃ G_{1-3.5} ins. :

444* ततो रथं समारुह्य रामकृष्णौ महाबलौ ।
 शतधन्वविनाशाय नगराद्वारणावतात् ॥
 शतधन्वा ततो भीतो विज्ञायाच्युतमागतम् ।
 [(L 2) T₁ नगरं वारणावतम् (for ^b).]

12 Before 12, T₄ ins. वैशंपायनः. — ^a) K₄ D₁ T₃ प्रवर्तते (for वृत्ते). G (ed.) ततः प्रवृत्तं युद्धं तु. — ^b) T₄ तुमुलं वृष्णिभोजयोः. — ^c) K₂ तम् (for ततो). — ^d) Ś₁ K₁ Ñ₂ M₃ अवैक्ष्य; K₄ अपश्यत् (for अवैक्षत्). Ñ₁ T_{3.4} दिशः (for दिशम्). Ñ₃ V_{1.2} B_{2.3} D₅ सर्वतोदिशमैक्षत.

13 D₅ reads 13^{ab} twice. — ^a) K Ñ₂ V_{3.3} B D_n

29. 12]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2102
B I. 39. 12
P I. 39. 12

शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२
 अनाप्तौ च वधाहौ च कृत्वा भोजजनार्दनौ ।
 शक्तोऽपि शाख्याद्वार्दिक्यं नाक्रूरोऽभ्युपपद्यत ॥ १३
 अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः ।
 योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४
 विख्याता हृदया नाम शतयोजनगामिनी ।
 भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५
 क्षीणां जवेन हृदयामध्वनः शतयोजने ।
 दृष्ट्वा रथस्य स्वां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६
 ततस्तस्या हयायास्तु श्रमात्स्वेदाच्च भारत ।

खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७
 तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ।
 पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८
 पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ।
 मिथिलामभितो राजञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ १९
 स्यमन्तकं च नापश्यद्वत्वा भोजं महाबलम् ।
 निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ २०
 नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ।
 धिक्शब्दपूर्वमसकृत्प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१
 भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ।

Ds (first time) D1-5 T1. 3. 4 G4 संरब्धौ तावुभौ (T1 तौ ततो; T3. 4 तु ततो) दृष्ट्वा (K2 वृष्णी); N1 अनाप्तौ च वराहोः (sic); D6 T2 G1. 2. 5 अवाप्ताश्चावरोहौ तु; G3 अवाप्ताश्चवरौ तौ तु. — ^b) S1 (marg.) दृष्ट्वा; K V2. 3 B Dn Ds (first time) D1-5 T1. 3. 4 G3. 4 तत्र; N3 V1 ज्ञात्वा; D6 T2 G1. 5 श्रुत्वा; M4 कृतौ (for कृत्वा). — ^c) K3 साक्षाद् (for शाख्याद्). K1 D2 शक्तोऽपि शतधन्वानं. — ^d) N1 B1. 3 अक्रूरो (for ना). S1 K1 M3 अभ्यव-; B1. 3 (both sup. lin.) नान्व-; D1 T2 M4 ह्युप- (for अभ्युप-). N3 V1. 2 B2 Ds T1 G3. 4 अक्रूरो नान्व- (T1 G3. 4 अभ्य) पद्यत; M1. 2 अक्रूरोऽभ्यवप-.

14 N3 om. (hapl.) 14. — ^b) S1 बलार्दितः; G3 भयान्वितः (for र्दितः). — ^d) N2 V1. 3 B1. 2 (marg.) सा हया; B2 D2. 3. 5 T3. 4 हृदया; D2 (marg.) अश्वां यां; T3 G1 हयेन; Cal. ed. वडवा (for हयया).

15 G2 om. 15^{ab}. — ^a) K2 (marg. as in text) V3 D2. 6 विज्ञाता; K4 Dn T2 G1. 5 M विज्ञात- (for विख्याता). — ^c) T2 G1. 3. 5 बान्धवा (G3 वो) (for वडवा). — ^d) K3 D2 अयोधत (for धयत्). — After 15, D6 T G M4 ins. :

445* ततः क्रुद्धौ भोजकृष्णौ त्वरितौ तु महाबलौ ।

वञ्चयित्वा ततः कृष्णं शतधन्वातिबुद्धिमान् ।

पूर्वा दिशं जगामाशु हयया वातवेगया ॥

अथ द्रुतमगात्कृष्णो रथेन रथिनां वरः ।

बलेन सहितो राजन्प्रययौ तस्य मार्गेणे ॥ [5]

[(L. 1) D6 प्रभू; T3 क्रुद्धौ (for क्रुद्धौ). T2. 4 G1 ततः प्रवृत्ते युद्धं (for ^a). G1 भोजकृष्णौ (for त्वरितौ तु). T2. 4 भोजकृष्णं महाबलम् (for ^b). — (L. 3) T3 om. lines 3^b-5^b. G3 रथेन (for वेगया). T2. 4 G4 मायया हतवेगया (for ^b).

— (L. 4) T2. 4 द्रुतमनाः (for द्रुतमगात्).]

16 T3 om. 16^a-17^c. — ^a) K4 गमनाद्; Dn Ds T1 G3. 4 च हयाम्; D6 M1-3 वडवाम् (for हृदयाम्). S1 क्षीणा जवेन हृदया. — ^b) M1-3 अध्वनां (for नः). K4 योजनात् (for ने). S1 सा पुनः शतयोजना; D3 स कृष्णः शतधन्वनः. — ^c) K4 B2. 3 Dn Ds G4 तां वृद्धिं; V3 स्वां वृद्धिं; D6 M1 [अ]विदूरे; M3 वृद्धिं च (for स्वां वृद्धिं). T1. 2 G1-3. 5 M2. 4 दृष्ट्वा स्वरथवृद्धिं च. — ^d) K4 T4 M4 आद्रवत् (for आर्दयत्). Dn शतधन्वा समत्यजत्.

17 T3 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — ^a) K1 (marg. as in text) ततोऽस्या हृदयायास्तु. — ^b) K2 (marg.) श्रम- (for श्रमात्). K1. 3 क्लेशाच्च (for स्वेदाच्च). K2 आमस्वेदाच्च भारत. — ^c) K1 (marg. as in text). 2 समुत्पेतुर् (for खं). — ^d) M3 अभाषत (for अथाब्रवीत्).

18 ^a) S1 तिष्ठस्व हे; K2 (marg. as in text) दृष्टः स्वयं; V1. 2 B1. 2 Ds तिष्ठेह त्वं; T2 G1. 5 तिष्ठस्वेति (for स्वेह). — ^b) T4 दृष्टकोपा (for दोषा). K2 B1 Ds. 5 मया हया (by transp.); N2 हया मम. M1. 2 नृपवंशस्य दूषकम्. — ^c) M4 गत्वा पद्भ्यां (by transp.). N1 समेष्ट्यामि (for हरिं). V1 पद्भ्यामेवाहरिष्यामि; M1-3 हत्वा तमाहरिष्यामि.

19 ^a) S1 K1. 3 स पद्भ्यां तु (for पद्भ्यामेव). — ^b) K3 Ds अच्युतम् (for तः). — ^c) S1 ततः समभितो राजन्; V1 मिथिलामिमुखो रां.

20 ^a) K2 D2 न च (by transp.); T4 तु न. — ^b) S1 महारथम्; N1 बलः (for बलम्). — ^c) T3. 4 om. च.

21 ^a) K1. 3 N3 V1 प्रोवाच (for चो). — ^c) N2 V1. 3 Dn D1. 3-5 धिक्शब्दमसकृत्कृत्वा (V1 D3. 4 त्पूर्व). — ^d) K4 हत्युवाच (for प्रत्यु).

स्यमन्तकोपाख्यानम्]

हरिवंशपर्व

[29. 33

कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२
 प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः ।
 सर्वकामैरुपाचितैर्मैथिलेनाभिपूजितः ॥ २३
 एतस्मिन्नेव काले तु बहुर्मतिमतां वरः ।
 नानारूपान्कृतून्सर्वानाजहार निर्गलान् ॥ २४
 दीक्षामयं स कवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ।
 स्यमन्तककृते प्राज्ञो गांदीपुत्रो महायशः ॥ २५
 अर्थान्तरानि चाग्राणि द्रव्याणि विविधानि च ।
 षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६
 अक्रूरयज्ञा इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ।
 बह्वन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥ २७

अथ दुर्योधनो राजा गत्वा स मिथिलां प्रभुः ।
 गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् ॥ २८
 प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
 आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९
 अक्रूरस्त्वन्धकैः सार्धमपायाद्भरतर्षभ ।
 हत्वा सत्राजितं युद्धे सहबन्धुं महाबली ॥ ३०
 ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ।
 अपयाते तदाक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः ॥ ३१
 अनावृष्ट्या तदा राष्ट्रमभवद्बहुधा कृशम् ।
 ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ३२
 पुनर्द्वावर्तीं प्राप्ते तस्मिन्दानपतौ ततः ।

C 2123
B 1. 39. 33
P 1. 39. 33

22 °) T1 आतस्त्वां (for आतृत्वान्). M1 [अ]य (for [ए]ष).. — °) V2 मया न (hypermetric) (for न मे). N2 B2 Ds2 D1. 4 G2. 4 द्वारकया; N3 V3 D3 T2 G1. 3. 5 M4 कायां (for कया). — °) Dn2 तव; T3 च न (by transp.).

23 °) D1 T2 G1 तदा (for ततो). — °) S1 पर- (for अरि-). — S1 om. 23°d. — °) K1. 3 V1. 2 D2. 3 उपहृत्तैर्; K4 नतैर्; N3 B3 Ds कृतैर् (for चितैर्). — °) V3 D3 [अ]नु; B3 प्र-; G4 [अ]पि (for [अ]भि-).

24 °) B3 एतस्मिन्नन्तरे काले. — °) T2 G1. 2. 4. 5 M4 भूतान् (for रूपान्). — °) V1 निराकुलान्; V3 [अ]तिनिर्मलान्; D6 T1. 2 G निरन्तरान् (for गलान्). N2 आजुहोवातिनिर्मलान्.

25 °) K1 M4 च कवचं; T2 G1. 2. 5 सक्तं (for सकं). — °) N1 B1 स (for प्र-). — °) K1. 3 D2. 3 G1 राजन्; K2 N1. 2 V3 D1 T3. 4 राजा; T2 G2. 5 राज्ञो (for प्राज्ञो). — °) S1 G1. 2. 5 गांदीपुत्रो.

26 °) K2 V2 B1 Dn D1. 4 T1 G3 अथ; T2 G1. 4 अदाद्; T3. 4 अन्नं (for अर्थान्). D6 वित्तानि (for रत्नानि). S1 नानाविधानि चाग्राणि; N1 V1. 3 B2. 3 Ds अथ रत्नानि चान्यानि; D2 अर्थादन्नानि चाग्राणि. — °) N1 V1. 3 B2. 3 Ds धनानि (for द्रव्याणि). — °) K4 D1 G1 योजयन् (for यत्). K2 N3 V1. 2 B Ds D2 यज्ञेष्वेव न्ययोजयत्.

27 °) K2 संपन्न-; N2 V3 बहुप्र-; B2 (marg. as in text) बह्वर्थ- (for बह्वन्न-). — °) D2 T4 G4 M2 सर्वे; G3 धर्म- (for सर्व-). N1. 2 V3 B3 T4 प्रदक्षिणाः; T3. 4 (marg.) समन्विताः (for प्रदायिनः).

28 °) S1 K1 Dn D6 T1. 3 G M2. 4 गत्वा तु; K2 D4. 5 स गत्वा (by transp.); V2 गत्वाथ; T2 गत्वा तां. B2 (marg. as in text) पुरीम् (for प्रभुः). — °) V2 तथा; D6 T2. 3 G1 M तदा (for ततो).

29 °) S1 K1 प्रसाद्य च; D6 T1. 2 G M4 दितस् (for द्य तु). N1 तदा (for ततो). K2 रामं (for रामो).

30 °) T3 स जनैः (for त्वन्धकैः). — °) T1 G3-5 अयाद्; T2 उपायाद् (for अपां). K4 N2 V2 पुरुषर्षभ; Dn D1. 2. 4. 5 T3. 4 पुरुषर्षभः (for भरतर्षभ). K2 आयातः पुरुषर्षभ; N3 V1 अयाचत्पुरुषं. — G2 om. 30°d. — °) M1 हत्वा तु शतधन्वानं. — °) K2. 4 बन्धुर (for बन्धुं). N2. 9 V B3 Dn Ds D2. 5 T1 G1 महाबलः (D2 लैः) (for बली). K1. 3 D3 सहबन्धुर्महाबलः; N1 T2 G1. 3. 5 M1-3 बन्धुमतां (G3. 5 तो; M1-3 ता) बली; D6 बन्धुं मियो बली; M2 युद्धे बन्धुमतां बली. — After 30, N2 ins. :

446* अफल्कतनयायां तु तारायां नरसत्तमौ ।
 भङ्गकारस्य तनयां विश्रुतौ च महाबलौ ॥
 जज्ञातेऽन्धकमुख्यस्य शत्रुघ्नो बन्धुमांश्च तौ ।
 वरात्तु भङ्गकारस्य स कृष्णप्रतिमोऽभवत् ॥

31 °) D3 नाश- (for भेद-). — °) N2 नृप; N3 B2 (both marg. as in text) Ds तथा; B2 तदा; M2 प्रभुः (for अथ). — °) K N1. 2 V2. 3 B Ds D1. 2. 4. 5 T1. 8. 4 G1. 9 तथा; D3 T2 G1. 2. 4. 5 M ततो (for तदा). — °) D6 T3 G1. 3. 5 न ववर्षात्र वासवः; G2 M नावर्षत्त्र वासवः.

32 °) S1 K3 (marg. as in text). 4 N2 V2 B2 Dn D1-3. 5 T1. 3. 4 G4 M3 यदा; N1 B1. 2 ततो; N3 V1 तथा (for तदा). S1 K2 N2 Dn Ds T1 G1 रावणम् (for

29. 33]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2123
B 1. 39. 33
P 1. 39. 33

प्रवर्ष सहस्राक्षः कच्छे जलनिधेस्तदा ॥ ३३
कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् ।
अक्रूरः प्रददौ धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन ॥ ३४
अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् ।
सभामध्यगतं प्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ३५
यत्तद्रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ।
तत्प्रयच्छस्व मानार्हं मयि मानार्थकं कृथाः ॥ ३६
षष्टिवर्षगते काले यद्रोषोऽभूत्तदा मम ।

स संरूढोऽसकृत्प्राप्तस्ततः कालात्ययो महान् ॥ ३७
ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसदि ।
प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ॥ ३८
ततस्तमार्यवत्प्राप्तं बभ्रुर्हस्तादरिन्दमः ।
ददौ हृष्टमनाः कृष्णस्तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥ ३९
स कृष्णहस्तात्संप्राप्य मणिरत्नं समन्तकम् ।
आबध्य गांदिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव ॥ ४०

इति श्रीहरिवंशे एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

राष्ट्रम्). — ^b) Ś1 K2 Ñ1 कृतम्; V1 भृशम्; M1-3 हतम्
(for कृतम्). — ^a) M1.2 (inf. lin. as in text) कुक्-
रान्धकाः (for कुक्).

33 ^b) V2 पुनः; G1 तदा (for ततः). — ^c) T4 प्रावर्षत
(for प्रवर्ष). — ^a) K Ñ2 Dn1 Ds2 D1-4 G2.5 M4
कक्षे; T3.4 स्कन्धे; M3 कुक्षौ (for कच्छे). K2 V2 D6
T4 M3 तथा; B2.3 D4 T1.2 G M4 ततः (for तदा).

34 ^a) Ś1 K1.3 तु (for च). G4 वासुदेवस्य (for वाय).
— ^c) D6 M3 श्रीमान् (for धी). — ^a) D6 T1.2 G1-4
M1.3.4 प्रीत्यर्थं (for र्थं). K4 Ñ1.2 V3 B1 Dn D1-3 T1.4
G4 पुंगव (D1-3 वः) (for नन्दन).

35 ^b) D3 भोजगतं; T2 G1 सकूरं (for बभ्रुं).
— ^c) K2 Ñ1.3 V1 B2 D5 T1 मध्ये गतं; B1.3 D6 T2 G
M मध्ये तदा (for मध्यगतं). — ^a) D1 तदा (for तम्).

36 ^a) Ś1 D3 मणिमयं; G4 वरस (for वरं). — ^b)
Ñ2 Ds प्रभो (for विभो). — ^c) K4 D1 तं (for तत्). Ñ1
स तत्प्रयच्छ मानार्हं; Ñ2 तत्प्रयच्छ महाभाग; M3 मम प्रयच्छ
मानार्हं. — ^a) D6 M3 मणिं (for मयि). K4 त्वया (for
कृथाः).

37 ^a) Ñ3 V1 B1 D2 षष्टि वर्षः; B2.3 Dn D5 T1.3
G2.3 M1-3 षष्टिवर्षे (for वर्षः). — ^b) D2 यो रोषो (for
यद्रोषो). N (except Ś1 D6) T3 ममा (D3 या) नव (for
तदा मम). — ^c) K2.4 D2 संरूढो; T1.2 G1.3.5 संरूढो;
M4 मा क्रोधो (for संरूढो). D6 प्राप्य (for प्राप्तस्). — ^a)
Ñ3 V1.2 Ds2 D2 तदा; B1.2 तस्य; D3 त्वत्तः (for ततः).

38 ^a) K2 B2 स कृष्णः (for कृष्णस्य). Ñ3 V1.2 B3
Ds स ततः कृष्णवचनात्. — ^b) B2 (marg.) पार्थिव (for

-सात्वतः). — ^a) K1.3 कृष्णाय स (K3 सु-) (for अक्लेशेन).
Ś1 जनार्दने (for महामतिः). K2 रत्नेशं स महाद्युतिः.

39 ^a) D5 तत्रस्थम्; T3 पुनस्तम् (for ततस्तम्). K2
Ñ1.3 V1 B Ds T4 आर्जवः; Ñ2 V2.3 Dn D2.3 आर्जवात्
(for आर्यवत्). — ^b) G2.3 बभ्रुः (for बभ्रोर). K2.4
D1-5 अरिन्दमः. Ś1 D6 T2 G1 बभ्रुहस्तादरिन्दमः. — ^c) Ś1
प्रीतमनाः; B1 तुष्टं (for हृष्टं). — ^a) D6 T1.2 G तदा (for
पुनः). M1-3 पुनस्तस्य करे मणिम्.

40 ^a) K Ñ1.2 V3 B1.2 Dn D1-5 T1.3.4 G3 M4
संप्राप्तं (for प्य). M1-3 कृष्णहस्तात्तु तं प्राप्य. — ^c) D6 T2
G1.2.4.5 M आबध्य गान्दी (T2 G1.2.5 न्दि) पुत्रस्तु. — ^a)
T4 विचचार (for विरराज). — After 40, K4 Dn Ds
Ds Bom. and Poona eds. ins. :

447* यस्त्वेवं शृणुयान्नित्यं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सुखानां तत्सकल्पानां फलभागी भविष्यति ॥
आ ब्रह्मभवनाच्चापि यशःख्यातिर्न संशयः ।
भविष्यति नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्वीमि ते ॥

[(L. 1) K4 Bom. and Poona eds. [ए]तत् (for [ए]व).
— (L. 2) K4 सुखी च सर्वयज्ञानां; Bom. and Poona eds.
सुखानां सकलानां च (for ^a). Bom. and Poona eds. [इ]ह
जायते (for भविष्यति). — (L. 3) Bom. and Poona eds.
-सुवनाच् (for -मं).]

While D6 T G ins. after 40 :

448* ततः सर्वे यदुवरा हृष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
ववन्दिरे महात्मानः कृष्णं कमललोचनम् ॥

[(L. 2) D6 T1 G3 महात्मानं (for नः).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K1.3. — Mention

विष्णुप्रादुर्भावाः]

हरिवंशपर्व

[30. 6

३०

जनमेजय उवाच ।

विस्तरेणैव सर्वाणि कर्माणि रिपुघातिनः ।

श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य धीमतः ॥ १

कर्मणामानुपूर्व्या च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ।

या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मंस्तं च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २

कथं च भगवान्विष्णुः सुरेशोऽरिनिषूदनः ।

वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ३

अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिरलंकृतम् ।

देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः ॥ ४

देवमानुषयोर्नेता द्योर्भुवः प्रभवो विभुः ।

किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ ५

यश्चक्रं वर्तयत्येको मानुषाणामनामयम् ।

C 2141
B 1. 40. 11
P 1. 40. 11

of Khila : All Mss. — Sub-parvan : D₅ पारिजात.
— Adhy. name : K₂ Ñ₃ V₁ B_{2.3} D₈ सोमवंशसमुद्भवः ; K₃
D₄ स्यमन्तवरप्रदानम् ; K₄ D_{1.2.6} स्यमन्तकोपाख्यानम् ; V₃
स्यमन्तकचरिते वंशावली समाप्ता ; D₃ स्यमन्तकमाख्यानम् ;
G_{2.3} स्यमन्तकदर्शनम्. — Adhy. no. (figures, words or
both) : K₁ D₆ T₃ 40 ; K₃ D₄ 38 ; Ñ₃ V Dn D₈ D₃ T₄
39 ; D₁ 37 ; T₁ G₃₋₅ 35 ; T₂ G₁ M₄ 34 ; G₂ 32 ; M₁₋₃
31. — Śloka no. : K₃ D₂ T₂ 40 ; D₈ 42.

30

1 After the ref., N (except Ś₁) T_{1.3.4} ins. :

449* प्रादुर्भावः पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः ।
सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् ॥
न जाने तस्य चरितं विधिं नैव च विस्तरम् ।
न कर्मगुणसंतानं न हेतुं न मनीषितम् ॥
किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता । [5]
किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन पुरा कृतम् ॥
यज्ञार्थं समवेतानां मिषतां च द्विजन्मनाम् ।
महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥
यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूपमास्थितः ।
दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुजहारारिसूदनः ॥ [10]

[(L. 1) K₄ Ñ_{1.3} V₁ D_{4.5} T₃ प्रादुर्भावाः ; B₂ °व ; Dn
D₈ D₃ T₁ °वान् (for °वः) . Ñ₂ अनुल- (for अमित-) . — (L.
2) K_{2.4} V_{2.3} T₄ वराह (for वा°) . — (L. 3) K₂ Ñ_{1.3}
V_{1.2} B_{2.3} D₈ D₆ न विधिं न (for विधिं नैव) . Ñ₂ V₃ B₁
D₂₋₅ T₄ न विधिं नैव विस्तरम् (for °) . — (L. 4) K₃ कर्म न
च ; D₈ धर्मगुण- ; D₁ गुणकर्म- (for कर्मगुण-) . K₄ -संजातं ; Ñ₂
V_{2.3} -संस्थानं ; T₃ -संधानं (for -संतानं) . — (L. 5) B₁ सौ (for
स) . — (L. 6) Ñ₂ स्वभावो (for प्र°) . Ñ_{1.3} V_{1.2} D₈ तदा
कृतम् ; D₁ कृतं पुरा (by transp.) . — (L. 7) D₂ सर्वेषां ;
T_{1.3} यज्ञार्थं (for °र्थ) . Ñ₁ द्विजातिनाम् (for द्विजन्म°) .
— (L. 9) K₄ तथा ; Ñ₃ V₁ B_{1.3} (marg.) D₈ D₆ यत्र

(for यथा) . V₂ देवो (for ब्रह्मन्) . — (L. 10) Ñ₁ V₂ D₈
-मर्दनः (for -सूदनः) .]

— D₂ om. (hapl.) 1^a-3^b. — ^a) G₄ ततस्तस्य (for विस्त-
रेण) . M₄ च (for [ए]व) . K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V Dn D₈ D_{1.3-5}
T_{1.3.4} G_{3.4} M₃ कर्माणि सर्वाणि (by transp.) ; K₂ कर्माणि
कृष्णस्य . — °) K₂ ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) . Ñ₃ V₁ तत्त्वेन
(for [अ]शेषेण) .

2 D₂ om. 2 (cf. v. 1. 1) . — ^a) Ś₁ D₆ T₂ G₃ M₁₋₃
आनुपूर्वी ; B_{1.3} Dn D_{3.5} T_{1.3.4} G_{2.4.5} M₄ °पूर्व्याच् ;
B₂ G₁ °पूर्व्य (for °पूर्व्या) . — ^b) D₈ D₄ प्रभोः (for
विभोः) . K₃ प्रादुर्भावश्च यो विभोः . — °) K₂ Ñ₃ V_{1.2} B
D₈ D₄ ब्राह्मी (for ब्रह्मंस) . — ^a) K_{1.4} D₅ मे ; K₃ om. (for
च) . Ñ₃ V₁ चाख्यातुम् (for व्या°) . T₃ तां ममाख्यातुमर्हसि .

3 D₂ om. 3^a (cf. v. 1. 1) . — ^a) D_{4.5} स (for च) .
D₅ कृष्णः (for विष्णुः) . — ^b) K₁ सुरशत्रु- ; K₄ V_{1.3} सुरे-
चरि- (for शोऽरि-) . Ś₁ सुरश्रेष्ठोऽरिसूदनः ; K₃ सुरशत्रुनिब-
र्हणः ; Ñ₂ V₂ सुरेशो बलि (V₂ मधु) सूदनः ; D₆ S (except
T_{3.4}) सुरेऽवसुरसूदनः . — °) Ś₁ D₁ T₁ श्रीमान् ; K₂ योऽसौ
(for धीमान्) .

4 ^a) K₂ आगतं ; Ñ₂ आहतं (for आवृतं) . D₃ दिव्यं
(for पुण्यं) . D₂ अमरैरावृतः पुण्यैः . — ^b) K Ñ₂ V₃ D
(except D₈) T_{1.3.4} G₂₋₄ M_{2.4} निषेवितम् (K₃ D₂ °तः)
(for अलंकृतम्) . T₂ G_{1.5} पुण्यकृत्यनिषेवितम् . — °) V₂
B₃ D₈ D₁ M₁₋₃ किमुत्सृज्य (for समु°) . — G₂ reads
4^a-5^a (transposed) twice .

5 For the repetition in G₂, cf. v. 1. 4. — ^a) G₂ (both
times) जेता ; M₁₋₃ कर्ता (for नेता) . D₃ देवमानुष्ययोनिश्च .
— ^b) K Ñ_{2.3} V B Dn D₈ D_{1.2.4} T_{3.4} भूर्भुवः- ; K₁
(before corr.) D₅ T₁ यो भुवः ; M₁₋₃ ह्यात्मभूः (for द्योर्भुवः) .
T₂ G₅ भुवि ; G₃ दिवि (for विभुः) . D₆ ह्यात्मभूः प्रभवो
भुवि ; G₁ गोरपां प्रभवो भुवि . — ^a) V₂ मानुषे ; D₂ मानुषं
(for मानुष्ये) . Ś₁ K₃ D₁ मानुष्ये (D₁ °षे) समवेश-

30. 6]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2141
B I. 40. 11
P I. 40. 11

मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ६
गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ।
स कथं गां गतो विष्णुर्गोपत्वमगमद्विभुः ॥ ७
महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार च ।
श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ ८
येन लोकान्क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया ।
स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रयः ॥ ९
योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः ।
लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १०
यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः ।

विषाणाग्रेण वसुधामुज्जहारारिसूदनः ॥ ११
यः पुरा पुरुहूतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ।
ददौ जित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः ॥ १२
येन सैहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च तत्पुनः ।
पूर्वदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १३
यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः ।
पातालस्थोऽर्णवगतं पपौ तोयमयं हविः ॥ १४
सहस्रचरणं ब्रह्मन्सहस्रांशुं सहस्रशः ।
सहस्रशिरसं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ १५
नाभ्यरण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ।

(K₃ °योज)यत्; D₆ T₂ G₁. 3. 5. M₃. 4 मा(M₄ म)नुष्ये
संन्य(M₃ °येऽपि न्य)वेशयत्; T₃ °येष्वत्र योजयत्.

6 °) D₆ G₁. 2 M₁. 3. 4 मनुष्याणां (for मानुषाणां). S₁
D₅ मनोमयम् (for अना°). T₂ मनुष्याणामयं सदा. — °)
D₆ G₁-3. 5 स मानुष्ये (by transp.); M₄ मानुष्ये च. — °)
G₄ चक्रवतां (for °भृतां). B₁ चक्रे चक्रगदाधरः.

7 °) K₃ प्रकुरुते; D₃ च यश्चक्रे (for यः कुरुते). — °)
D₁ G₁ M कालिकम् (for -लौकिकम्). — °) K₂ N₂ V₃ B₂
(marg.) Dn D₁-3. 5 T₁. 3. 4 देवो (for विष्णुर्). N₁ भग-
वान्गां गतस्तस्माद्. — °) S₁ N₃ V₁ B D₅ D₄ T₂ G₁. 2
M₁. 2 प्रभुः (for विभुः). K₂ N₁. 2 V₃ B₂ (marg.) Dn
D₁-3. 5 T₃. 4 विष्णुर्गोपत्वमागतः.

8 °) K₄ भूतानि; D₆ T₁. 2 G M₄ योगात्मा (for
भूतात्मा). — °) K₂ V₃ B₂ T₂ ह (for च). — °) K₁. 3
D₁. 4 T₃ अगर्भः (for श्री°). S₁ जज्ञे (for गर्भे). — °)
D₅ G₁ श्रिया (for स्त्रिया). K₃ मानुषया (for भूचरया).
D₂. 5 T₄ धृतः (for धृतः). S₁ श्रिया भूचरया धृतः; T₃
स्त्रिया भूतधरो नृप.

9 °) D₃ लोकं (for लोकान्). — °) K₂-4 B₂ त्रिभिस्त्रीं-
स्त्रिदशेच्छ(K₂ °शाश)या; T₁ G₃-5 °शेचरः; T₃ त्रिभिः स
पुरुषोत्तमः. — °) D₃ जगतां (for °तो). T₃. 4 धर्मास (for
मार्गास). — °) N₃ त्रिमार्गः (for त्रिवर्गः). S₁ N₂ B₃ D₂. 5
G₁. 2 प्रवरास; T₄ परमास (for प्रभवास).

10 °) D₆ T₂ G₁-3. 5 शेते (for कृत्वा). M₂ लोकमयं
(for तोय°). K₃ T₃. 4 विभुः; G₂ वसु; M₄ वसुम् (for वपुः).
— °) B₃ एकान्तरं (for °र्णवं). — °) S₁ कर्मणा; K₁ वर्त्मणा
(for वर्त्मना).

11 °) G₅ स (for यः). K₁ पुराणः; D₂. 4 °णं (for °णे).
— °) N (except S₁) T₃. 4 G₃ रूपम् (for वपुर). M₄

वराहश्च पुरःस्थितः. — K₂ om. (hapl. ?) 11°-13°. — °)
S₁ दंष्ट्राग्रेणैव वसुधाम्; T₄ विषाणाग्रे च व°.

12 K₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — °) K₁ B₃ D₁. 3 T₁
G₃ अव्ययः (for °यम्). — °) K₄ N₂ V₃ D₂-4 T₃. 4 जित्वा
ददौ (by transp.); M₄ ददत्तित्वा. S₁ सुरगणं; K₁. 3 Dn D₅
T₁ G₄ सुरगणान् (for वसुमतीं). D₁ ददौ हत्वा सुरगणान्.
— °) K₁. 3 T₃. 4 सुरेभ्यः (for सुराणां).

13 K₂ om. 13 (cf. v. l. 11). — °) D₅ D₁. 2 T₃. 4
सिंहं (for सैहं). K₃ (marg.) पुरा (for वपुः). — °) K₄
तद्वपुः; G₁ यत्पुनः (for त°). K₁. 3 सुराणां कार्यसिद्धये.
— °) K₁. 3 N₂. 3 V B Dn D₁. 2. 4 T₁. 3. 4 G₄ पूर्वदैत्यो;
D₆ T₂ G₁-3 पूर्वदेवो (for °दैत्यो). M₄ पूर्वदेवो महावीरो.

14 °) N₁ यः पुरा ह्यनलं पीत्वा. — °) T₁ M₂ (avoid-
ing hiatus) ह्यौर्वः (for और्वः). S₁ सनलः (for विभुः).
— °) D₆ दिवि (for ऽर्णवं). N₁. 3 V₃ Dn D₂. 3 T₃. 4 G₄
रसं; M₁-3 गतः (for -गतं). K₂ पातलस्यार्णववरं. — °)
Cal. ed. पपौ तोयमयहरिः (sic).

15 °) K₁. 2. 4 N₁. 2 V₂. 3 B₁. 3 Dn D₁-5 T₁. 3
-शिरसं (for -चरणं). — °) K₄ सहस्राक्षः; D₂ °सासं (for
°सांशुं). K₁. 3 N₃ D₃-5 सहस्रदम्; G₂ °स्रकम् (for °स्रशः).
B₁ Dn T₁ सहस्राक्षं (T₁ °रं) सहस्रदम्; T₂ G₁. 3-5 M₄ °सांशुः
समप्रभम्; T₃ °साक्षं जगत्पतिम्; T₄ °स्रस्य सहस्रदम्; M₁-3
°सांशुसहस्रगुः. — °) K₂ N₁. 2 V₂. 3 B₁. 3 Dn D₁-5 -चरणं
(for -शिरसं). — °) N₃ V₁ च (for वै).

16 °) K₂ V₂. 3 B₁. 3 Dn D₃. 5. 6 T₁. 3 G₃ नाभ्या-
रण्यां; N₁. 3 V₁ B₂ D₅ नाभ्यारणिः; D₁ नाभ्यामब्जं; D₂ G₄
नाभ्यरण्यात्; M₄ नाभिरन्ध्रे (for नाभ्यरण्यां). T₃. 4 समुद्भूतं
(for °त्पन्नं). — °) K₁ D₅ -जलस्थस्य (for -गते लोके).
— °) T₁ G₄ यत् (for तत्). N (except S₁) T₃. 4 नष्टे

विष्णुप्रादुर्भावाः]

हरिवंशपर्व

[30. 23

एकार्णवगते लोके तत्पङ्कजमपङ्कजम् ॥ १६
 येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
 सर्वदेवमयं कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः ।
 गरुडस्थेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः ॥ १७
 उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ।
 यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत् ॥ १८
 सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्यं
 तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् ।
 शक्रं च यो दैत्यगणारुद्धं
 गर्भावसाने नकुशं चकार ॥ १९

पदानि यो लोपपदानि कृत्वा
 चकार दैत्यान्सलिलाशयस्थान् ।
 कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवां-
 श्चक्रे सुरेशं पुरुहूतमेव ॥ २०
 गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा ।
 अग्निमाहवनीयं च वेदीं चैव कुशान्सुवम् ॥ २१
 प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव आवभृथ्यं तथैव च ।
 अरांस्त्रीणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदान्मखे ॥ २२
 हव्यादांश्च सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितृनपि ।
 भागार्थे यज्ञविधिना योगज्ञो यज्ञकर्मणि ॥ २३

C 2160
B 1. 40. 30
P 1. 40. 30

स्थावरजंगमे.

17 ^a) T₃ तेन (for येन). — ^d) K₂ -मयं; Dn₂ D₁ -वरं (for -धरं). — ^e) M₂ (inf. lin. as in text) चोद्विक्तः (for चोत्सिक्तः). — After 17, K₂. 3 Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₂. 4 ins. :

450* निर्जितश्च महादैत्यस्तारकश्च महासुरः ।

[V₂ तथा; B₃ D₄ मयो (for महा-).]

18 ^a) Ś₁ K₁ D₄ उत्तरेण (for 'रान्ते). — ^c) T₃ यत्रास्ते (for यः शेते). — ^d) D₅ महान् (for महत्). Ś₁ आस्थाय तिमिरापहम्; T₃ य पुरुषोत्तमः.

19 ^a) Some Mss. सुरारणी (for 'णिर्). — ^b) G₃ M₃. 4 -प्रभावाद् (for -प्रकर्षाद्). D₁ पुराणम्; T₁ पुराणे (for 'णम्). — ^d) Dn D₁. 4. 5 G₅ M₁ निभृतं; D₈ M₁. 2 विभयं (for नकुशं). K₂ Ñ₁. 3 V₁. 2 D₂. 3 गर्भावधानेन भृ- (D₂. 3 कृ) तं चकार.

20 T₃ transp. 20^{ab} and 20^{cd}, transposing also 20^a and 20^b. — ^a) Ñ₁ दैत्य- (for लोक-). N (except Ś₁ Ñ₁ D₈) T₁ मयानि; T₄ सुखानि (for -पदानि). T₃ निरामया-ल्लोककृतश्चकार. — ^b) Ś₁ K₁. 4 Ñ₁. 2 V₃ Dn D₁-3. 5 T₁. 2. 4 सलिलेशयांस्तान्; B₃ सलिलेशयस्थान्; T₃ स्वनिवेशयस्थान्; G₁. 5 स बिलां (for सलिलां). — ^c) M₁. 3 चक्रे (for कृत्वा). Ñ₁ देवश्च (for देवांश्च). T₃ चकार देवांस्त्रिदिवप्रतिष्ठांश्च. — ^d) G₂. 4 स (G₄ त) देवं; M₄ स देवः (for सुरेशं). K₂. 4 V B D (except D₈) T₃. 4 त्रिदशाधिपत्ये (for पुरुहूतमेव). — N (except Ś₁) T G₁. 3. 4 G (ed.) ins. after 20 : G₅ after 21 :

451* पात्राणि दक्षिणा दीक्षा चमसोल्लखलानि च ।

[K₁. 3 Ñ₃ दक्षिणां. V₁. 3 दीक्षाश्च (for दीक्षा). V₂ D₄-8

G₄ पात्राणि दक्षिणां दीक्षां; T₃ यज्ञान्सदक्षिणादीक्षान् (for ^a). T₂-4 G₁. 4. 5 मुसलोल्लखलानि च (for ^b).]

21 ^a) K₄ Ñ₃ V₁ B₂. 3 Ds D₆ T₂. 4 G₂-5 M गार्हपत्यं च (for 'त्येन). — B₂ repeats 21^{bc} after 23^c. — ^b) Ñ₃ V₁ Ds D₆ T₂. 4 G₃-5 M₁. 2. 4 अन्वाहार्यं च कर्मणा. — M₃ om. (hapl. ?) 21^c-23^d. — ^d) Some Mss. वेदिं (for वेदीं). Ś₁ T₂ कुशान्सुवम्; K₁. 3. 4 Ñ₁ V₁. 3 B Dn₃ Ds T₁. 4 G₃ कुशं सुवम् (for कुशान्सुवम्). V₂ Dn₁ G₁. 2. 5 M₄ वेदिं चैव कुशं सुवम्. — After 21, G₅ ins. and G (ed.) repeats 451*.

22 M₃ om. 22 (cf. v. l. 21). M₄ om. 22. — ^a) K₁ Ñ₂. 3 V₁ B T₂ सुवम्; V₃ चरं (for ध्रुवां). — ^b) D₈ G M₁. 2 उपभृत्यां (for आवभृथ्यं). B₁. 2 (marg.) तथावभृथ-मेव च. — ^c) K₁-3 सुधात्रीणि; Ñ₂ स्वधां त्रीणि; Dn Ds D₂. 5 T₁ सुधात्रीणि (for अरांस्त्रीणि). K₄ D₄ अथात्रेयांश्च यं चक्रे; V₃ स्वधां च त्रीणि यश्चक्रे; D₃ अथोज्जिद्वयं चक्रे; D₆ T₁. 2 G M₁. 2 अहस्त्रिषवणं चक्रे; T₃ त्रील्लोकान्स हरिश्चक्रे. — ^d) K₁. 4 Ñ₁. 2 V₂. 3 D₁. 2. 4 T₃. 4 -भागप्रदान्; K₁ (sup. lin.) -वाहप्रदान्; D₃ -वाहप्रदं (for -कव्यप्रदान्). Dn D₅ द्विजान् (for मखे). Ś₁ हव्यवाहप्रदान्सुखे; K₂ कव्ये कव्य-प्रदो मखे; D₆ T₁. 2 G हव्यभागप्रदः (G₄ पुरः) स वै; M₁. 2 पुरा नारायणोऽरिहा.

23 M₃ om. 23 (cf. v. l. 21). — ^a) D₃ हव्यवाहान् (for हव्यादांश्च). K Ñ₁ V₃ B₃ Dn D₁. 5 यज्ञे (for चक्रे). — ^b) D₅ तु (for च). T₃ हव्यभागप्रदान्सुखे (cf. 22^d). — ^c) K Ñ₁ V₁. 2 B₁. 2 Dn Ds D₂-5 T₃ मन्त्रः; D₁ सन्त्रः; T₄ मन्त्रे (for यज्ञ-). V₃ B₃ भागार्थं मन्त्रविधिना. — After 23^c, B₂ repeats 21^{bc} and om. 23^d. — ^d) K Ñ₁ V B₁. 3 Dn Ds D₂-5 S (except M₁. 2; M₃ om.) यश्चक्रे (for

30. 24]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2160
B I. 40. 30
P I. 40. 30

यूपान्समित्त्तुचं सोमं पवित्रं परिधीनपि ।
यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च चयनानलान् ।
सदस्यान्यजमानांश्च मेधादींश्च क्रतूत्तमान् ॥ २४
विवभाज पुरा यश्च पारमेष्ठ्येन कर्मणा ।
युगानुरूपं यः कृत्वा लोकाननु परिक्रमन् ॥ २५
क्षणा निमेषाः काष्ठाश्च कलास्त्रैकाल्यमेव च ।
मुहूर्तास्तिथयो मासा दिनसंवत्सरास्तथा ॥ २६
क्रतवः कालयोगाश्च प्रमाणं विविधं नृषु ।

आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम् ॥ २७
त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविध्यं पावकास्त्रयः ।
त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः ।
सृष्टा लोकास्त्रयोऽनन्ता येनानन्त्येन वर्त्मना ॥ २८
सर्वभूतगुणसृष्टा सर्वभूतगुणात्मकः ।
नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ।
गतागताभ्यां यो नेता तत्रेह च विधीश्वरः ॥ २९
यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ।

योगज्ञो) .

24 °) K₄ D₆ T₃ G₂. 3 M₄ यूपं; D₁ यूपः (for यूपान्).
K₁ Ñ V B₂. 3 D₈ D₆ T₁. 3. 4 G₁. 2. 4 M₁ समित्त्तुचं; K₂
समित्त्तुचं (for °त्तुचं). — °) K Ñ₂ V₂. 3 D_n D₁₋₅ T₁. 3
पवित्रान् (for °त्रं). — °) K₁. 3 Ñ₁ D₁₋₄ S (except T₁. 4)
याज्ञि (G₂ °ज्ञी) यानि (for यज्ञि°). — °) Ñ V₁. 3 D_n D₈
D₁. 2. 4. 5 T₁ सचयानलान् (Ñ₁ °लाः); B₁. 2 (marg.) चय-
नानि च; D₃ समयाचलान्; T₄ सचषालकान् (for चयनान-
लान्). B₃ हयांश्च सचयानलान्. — °) K₁. 3 Ñ₁ V₂. 3 B D_n 2
D₈ D₄. 5 मेध्यादींश्च (for मेधा°). T₁ G₄ M₄ वेदींश्च (M₄ °दिं
च) क्रतुसत्तमान्.

25 °) T₂ M विवभाज (for °भाज). Ñ V B₃ D_n D₈
D₁. 3. 5 T₃ सर्वं (for यश्च). K₄ B₁. 2 D₂. 4 T₄ विवभाज
पुरा सर्वं (K₄ विष्णुः); G₂ °भाज पुरोधाश्च. — °) M₄ कृत्वाथ
(for यः कृत्वा). K₄ D_n D₅ T₁ Bom. and Poona eds.
यागानुरूपं यः (Bom. and Poona eds. °पान्यः) कृत्वा. — °)
K₂ Ñ₁ B₁ पराक्रमान्; K₃. 4 D₆ T₄ परिक्रमन्; Ñ₂ V₁. 3 B₂. 3
D₈ T₃ M₄ °क्रमात्; V₂ D₃ G₂. 4. 5 °क्रमान्; D_n T₁ पराक्र-
मन्; G₃ पराक्रमन्; M₃ परिभ्रमन् (for °क्रमन्). — After 25,
D₆ T₂ G₁. 3. 5 M₄ read 29^{ab}, repeating it in its proper
place; T₁ reads 29^{cdes}; G₂ 29^{ab} and M₂ 29^{abed}.

26 °) K₂ Ñ V B D (except D₁. 4. 6) T₃. 4 लवाश्च
(for निमेषाः). — K₃ om. (hapl. ?) 26^b-27^a. — °) T₂
G₂. 3. 5 त्रैकाल्यं (for °ल्यम्). — °) M₄ मुहूर्ता यामास्ति-
थयो. — °) K₂. 4 Ñ₁ V B D_n D₈ D₁₋₅ T₃. 4 पक्षाः; T₁
[अ]यनः; G₁. 4 दिनं; M₄ मासाः (for दिनः). K₁ Ñ₂. 3 G₃
पक्षाः संवत्सरास्तथा; D₆ T₂ G₂. 5 दिनं संवत्सरास्तथा (T₂ G₂
°रं त) या.

27 K₃ om. 27^a (cf. v. l. 26). — °) Ñ₂ T₂ G₁. 2
योगश्च (for -योगश्च). — °) K₁. 3 D₂. 3 T₄ नृषु; K₂. 4
Ñ₂ V B D_n D₈ D₁. 4. 6 T₁. 3 G M₄ त्रिषु; T₃ तथा (for

नृषु). Ñ₃ प्रमाणं त्रिविधेषु च; M₃ °णास्त्रिविधा नृषु. — °)
Ś₁ [उ]पादेयं; K₂ G₂ [उ]पचया; D₆ T₁. 2 G₁. 4. 5 M₄ °चयं
(for °चयो).

28 °) Ś₁ D₂. 6 G M वर्गास् (for लोकास्). K₃ त्रयो
लोकास्त्रयो वर्णास्. — °) K₁. 3. 4 D₂ T₃. 4 त्रैलोक्यं (for
त्रैकाल्यं). T₁ तेजांसि (for कर्माणि). D₆ T₂ G M₂. 4 त्रैलोक्यं
त्रीणि तेजांसि. — °) D₆ T₁. 2 G M दोषास्; T₄ सृष्ट्यास् (for
ऽपायास्). — °) D₃ अष्टौ; T₃ सृष्ट्या (for सृष्टा). Ś₁ K₁. 3 B₃
D₅ त्रयो लो (Ś₁ सर्वलो) काः पुरा सृष्टा; D₆ S सृष्टा (D₆ T₁ G₂
M₃ सृष्ट्या; G₃. 4 M₂ सृष्ट्या) लोकानपुरा सृष्ट्या (T₁ G₃ सृष्ट्या; M₄
तेन). — °) Ñ₂ V₂. 3 B₁ D_n D₂ T₂ [अ]नन्तेन (for °न्येन).
Ś₁ K₁. 3. 4 V₁ (sup. lin. as in text) D₅ T₂ कर्मणा;
T₁ चेतसा (for वर्त्मना). D₆ G₁. 3-5 M येनानन्येन चेतसा;
G₂ °नन्येन रक्षिते.

29 D₆ T₂ G₁. 3. 5 M₄ read 29^{ab} for the first time
after 25; while G₂ reads 29^{ab} and M₂ 29^{abed} after
the same. — °) K₁ D₅ G₃ (first time) -गुणसृष्टा;
K₂ Ñ₃ V₁. 2 B₁. 2 D₂ -गणाः सृष्टाः; Ñ₂ -गणद्रष्टा; D₈
-गुणाः सृष्टाः; D₆ (both times) T₁. 3 G₁. 5 (last two
second time) M₁. 3. 4 (second time) -गुणान्सृष्टा; T₁. 2
(second time). 4 G₃ (second time) -गणान्सृष्टा; T₂ G₁. 5
M₄ (all first time) -गुणान्सृष्टा; G₂ -गुणं सृष्ट्या; G₄
damaged (for -गुणसृष्टा). — °) Ś₁ -गुणाधिकः; K₃ -गुणा-
धिपः; D₆ T₂ (both second time). 4 G₁. 3. 5 (last three
second time) -गुणात्मना; T₂ G₁ (both first time)
°त्मकम्; T₃ °त्मनः (for °त्मकः). — G₂ om. 29^c-51^d. T₁
reads 29^{cdes} after 25. — °) Ś₁ योगेन परमेण च.
— °) K₁ D₄ गत्यागतिभ्यां यो नेता; K₂ Ñ V B₁. 2 D₈
D₁₋₃ T₃. 4 गतागतिभ्यां यो नेता (K₂ गन्ता); K₄ तिभ्यां
नेता च. — °) D₁ सर्वत्रेह; G₃ तत्रैव च (for तत्रेह च). K₁
D_n D₃. 4 सर्वत्र जगतीश्वरः; K₂₋₄ Ñ V₁. 3 B₂. 3 D₈ 2 D₂. 5
T₃. 4 सर्वत्र जगदी°; B₁ स सर्वजगदी°.

विष्णुप्रादुर्भावाः]

हरिवंशपर्व

[30. 37

चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ३०
 चातुर्विधस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः ।
 दिगन्तरो नभोभूतो वायुर्वायुविभाजनः ॥ ३१
 चन्द्रसूर्यद्वयं ज्योतिर्योगीशः क्षणदातनुः ।
 यः परं श्रूयते ज्योतिर्यः परं श्रूयते तपः ॥ ३२
 यः परं प्राह परतः परं यः परमात्मवान् ।
 आदित्यादिस्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विभुः ॥ ३३

युगान्तेष्वन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः ।
 सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ३४
 वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम् ।
 सोमभूतश्च भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ३५
 मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ।
 विनयो नयवृत्तानां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ ३६
 सर्गकारश्च सर्गाणां लोकहेतुरनुत्तमः ।

C 2177
B 1. 42, 46
P 1. 40, 46

30 G₂ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K₂ M_{1.2} योग-
 (for धर्म-). B₁ शीलानाम् (for युक्ता). — B₁ om. (hapl.)
 30^a. — ^c) K₂ D₃ चातुर्वर्ण्यप्रभावस्य (D₃ स्तु); K₃ Ñ_{1.2}
 V₂ D₂ T₃ चातुर्वर्ण्यप्रभावश्च (T₃ वाच). — ^d) K₂ Ñ_{1.3}
 V_{1.2} B_{2.3} D_n D_s D₅ T₃ चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता.

31 G₂ om. 31 (cf. v. l. 29). — ^a) K₂ वेत्ता च; K₄
 D₁ G₅ यो नेता (for यो वेत्ता). S₁ D₆ T_{3.4} G₃ M₄ चातुर्व-
 र्ण्यस्य यो वेत्ता; T₂ G₁ वर्ण्यस्य नेता च. — ^b) T₃ संयुतः
 (for संश्रयः). — ^c) Ñ_{2.3} V B_{1.2} D₃ T G₄ नभोभूमिर्
 (for भूतो). S₁ दिगन्तरनभोभूतो; K₃ B₃ D_s G₁ रं (K₃ G₁
 रा) नभोभूमिर्. — ^d) K D_n D₃₋₅ T₂ G_{1.3.5} वायुरापो
 (K₄ भूतो) विभावसु; Ñ_{2.3} V B D_s D_{1.2} T_{1.3.4} G₄
 आपो (T₃ सोमो) वायुर्विभावसु.

32 G₂ om. 32 (cf. v. l. 29). — ^a) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V₂
 B₁ D_{n1} D₁₋₅ सूर्यमयं; K₂ समं; V₃ मयो; B₃ D_{n2} मयः;
 T₁ G₄ सूर्यात्परं; G₃ सूर्यद्वय- (for द्वयं). Ñ₃ V₁ B₂ D_s
 D₆ यश्चन्द्रसूर्ययोज्योतिर्. — D₂ reads 32^b on marg.
 — ^b) S₁ K₃ T_{1.2} G₄ योगेशः; D₁ G_{1.5} M₁₋₃ युगेशः; G₁
 युगेन (for योगीशः). K_{1.2} Ñ V B D_n D_s D_{2.3.5.6}
 योगी (K₁ युगे) शः क्षणदान्तकः; T₃ यो निशाक्षणदान्तरम्.
 — S₁ om. (hapl.) 32^c. Ñ₂ has lacuna for 32^c. — ^c)
 B₂ T_{1.2} G_{3.5} यत् (for यः). B₁ पूर्वं; M₄ परा (for परं).
 — ^d) K₁ B_{2.3} D₅ T_{1.2} G_{3.5} यत् (for यः). K₂ Ñ₃ V₁
 B₂ D_{s1} D_{2.6} M₁₋₃ तमः; M₄ ततः (for तपः). B₁ यः परं
 ब्रह्मतेजसः.

33 G₂ om. 33 (cf. v. l. 29). D₃ om. 33^{ab}; K_{1.3}
 read it twice. — ^a) K₁ (first time) 2.4 Ñ_{2.3} V
 B D_n D_s D_{2.4-6} T_{1.3.4} यं परं (V₁ B₃ यः परं; D₂ परं यं;
 D₅ यत्परं; T₃ तं परं) प्रादुरपरं; K_{1.3} (both second time)
 यः परं परमं गुह्यं; K₃ (first time) Ñ₁ यः परं प्रादुरपरे. — ^b)
 K₁ (first time) 2 Ñ₂ V_{2.3} B_{1.2} D_n D_{1.4.5} T_{1.3} G_{3.5}
 यः परः; K₃ (first time) V₁ T₄ यः परं (by transp.); D₆
 परो यः. K_{1.3} (both second time) 4 (before corr.) Ñ₃
 B_s D_s यः परं (B₃ रः) परमात्मनः (K₃ विद्); D₂ परं परम-

मात्मवान्. — After 33^{ab}, Ñ₂ V_{2.3} B D_n D_s D_{3.4.5}
 and Cal. ed. ins. :

452* नारायणपरा वेदा नारायणपरा क्रियाः ।
 नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः ॥
 नारायणपरं सत्यं नारायणपरं तपः ।
 नारायणपरो मोक्षो नारायणपरं परम् ॥

[D₃ om. (hapl.) lines 1-3. D₆ om. (hapl.) line 2.
 — (L. 3) Ñ₂ B₃ D₆ -परो यज्ञो (for -परं सत्यं). D₆ -परा गतिः
 (for -परं तपः). — B₃ om. (hapl.) line 4; D₆ reads it
 twice. — (L. 4) Ñ₂ -परं सत्त्वं; D₆ (first time) -परो योगो
 (for -परो मोक्षो). D_n D_s -परायणम्; D_{3.6} (first time)
 -परं तपः (for -परं परम्).]

— ^c) K₄ V₂ B₃ च (for तु). K₄ D_{1.2.4} देवो (for दिव्यो).
 S₁ आदित्यादित्य आदित्यो; K₃ श्वैव यो दिव्यो; D₃ (marg.
 as in text) स्तु तपो दिव्यो. — ^d) T₂ G_{1.5} M₄ तु (for
 च). Ñ₂ V₃ (also as in text) अन्तकः (for विभुः).

34 G₂ om. 34 (cf. v. l. 29). Ñ₂ om. (hapl.) 34^{ab}.
 — ^a) K₄ युगान्तेऽपि; D₃ न्ते हि (for न्तेषु). K₁ [अ]न्त-
 कारश्च (for को यश्च). — ^c) D₂ लोकानां (for सेतूनां).
 — ^d) M_{1.3} मेध्यं (for मेध्यो).

35 G₂ om. 35 (cf. v. l. 29). — ^a) K₄ Ñ₂ V₃ D_n
 D₂ S (G₂ om.) वेत्ता; D₃ नेता (for वेद्यो). — ^b) Ñ₃
 V_{1.2} B_{1.3} D_s G₅ M₁₋₃ यः प्रभुः (by transp.). Ñ₁ प्रभुर्यः
 प्रभविष्णुनाम्; D₆ यः प्रभुः प्रभूणामपि; T_{1.2} G_{1.4} यः प्रभुः
 परमात्मनाम्. — ^c) K₂₋₄ Ñ B D (except D₆) T G_{1.3-5} तु
 (T₂ G_{1-3.5} च) सौम्यानाम् (for च भूतानाम्). — M₄ om.
 35^d-37^c. — ^d) Ñ₃ V_{1.2} कर्मणाम्; D₆ M₁₋₃ चर्चसाम्
 (for चर्चसाम्).

36 G₃ om. 36 (cf. v. l. 29). M₄ om. 36 (cf. v. l.
 35). — ^a) K_{2.4} Ñ_{1.2} V₃ B₁ D_n D_{1.2} T₄ मानुषाणां
 (for मनुष्याणां). — ^c) K₃ भूतानां; Ñ₃ V₁ B₁ D₄₋₆ T₁ G₃
 M_{1.3} वृत्तीनां (for वृत्तानां).

30. 37]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2177
B I. 40. 46
P I. 40. 46

विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्गतिमतामपि ॥ ३७

आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताशनः ।

देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः ॥ ३८

रसाद्वै शोणितं भवति शोणितान्मांसमुच्यते ।

मांसात्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थि निरुच्यते ॥ ३९

अस्थो मज्जा समभवन्मज्जायाः शुक्रसंभवः ।

शुक्राद्रर्भः समभवद्रसमूलेन कर्मणा ॥ ४०

तत्रापां प्रथमो भागः स सौम्यो राशिरुच्यते ।

37 G₂ om. 37 (cf. v. l. 29). M₄ om. 37^{ab} (cf. v. l. 35). Ś₁ om. (hapl.) 37. K₁₋₃ Ñ_{1.3} V₁ B₁ D_{1.3} T₃ om. 37^{ab}. Dn transp. 37^{ab} and 37^{cd}. — ^a) G₃ सर्गका-
मश् (for 'कारश्'). V₃ Dn तु (for च). B₂ 3 Ds D_{2.5}
सर्गणां सर्गकारश्च; T₁ सर्गकश्चापि सर्गणां. — ^b) D₆ लोके
सेतुर; G_{1.3-5} लोकसेतुर (for 'हेतुर'). — ^c) K₁ विग्रहा-
र्तानां; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M₁₋₃ 'हवतां' (for 'हार्हाणां').

38 G₂ om. 38 (cf. v. l. 29). — ^a) Ds₁ आकाशं (for
'श'). — ^b) Ś₁ K₄ वायोः; K₂ V₂ D_{2.3} T₂ M₄ वायुः (for
वायु). — ^c) T_{1.2} G_{1.3-5} आपो (for देवा). — ^d) D₃
प्राणाभिर् (for प्राणोऽग्नेर्).

39 G₂ om. 39 (cf. v. l. 29). — ^a) Hypermetric.
M_{1.2} (inf. lin. as in text) अन्नानु; M₃ रसानु (for 'द्वै').
K₂ Ñ_{2.3} V B Ds D₅ जातं; K₃ भावः; D₆ भूयात्; G₃
भाति (for भवति). K_{1.4} Ñ₁ Dn D₂₋₄ T_{1.3.4} G₄ रसाच्छो-
णितसंभूतिः; D₁ भुक्तसाराद्रसाद्रक्तं. — ^b) Ś₁ एव च (for
उच्यते). G₁ शोणितं तत्त्वमुच्यते. — ^c) D₁ om.; D₄ वा
(for तु). Dn₁ om. (hapl.) मेदसो जन्म. Ñ₁ मांसात्तु मेदसं
भवति (hypermetric); D₃ 'मेदःसमुत्पत्तिर्; D₆ T_{1.2}
G_{1.3-5} M₄ 'तु जायते मेदो. — ^d) Ś₁ विजज्ञिरे; D₃ स-
मु-
ज्जवः; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M₁ (inf. lin.). 2.4 [इ]ह जायते
(for निरुच्यते). K_{1.3.4} Dn D₄ मेदसोऽस्थीनि चैव हि (D₄
ह); T₄ M_{1.3} 'सोऽस्थीनि चोच्यते.

40 G₂ om. 40 (cf. v. l. 29). B₁ om. (hapl.) 40^a-
41^b. — ^a) K_{2.4} Ñ_{1.2} V₃ Dn D₁₋₄ T₄ G₁ संभवति (for
समभवन्). — ^b) Ñ_{2.3} V B_{2.5} Dn Ds D₂₋₅ मज्जातः; T₂
G₅ M₁ 'यां (for 'या:). S (G₂ om.) शुक्र- (for शुक्र-). Ś₁
K_{1.3} मज्जातः (Ś₁ 'या: शुक्रमेव च; K₄ Ñ₁ D₁ मज्जाच्छु-
(K₄ 'जाः शुक्रं प्रवर्तते (sic). — ^c) Some Mss. शुक्राद्
(for शुक्राद्). Ś₁ गर्भे (for गर्भः). Dn D₃ संभवति (for
समभवद्). D₂ शुक्राद्रर्भे प्रभवति.

41 G₂ om. 41 (cf. v. l. 29). B₁ om. 41^{ab} (cf. v. l.

गर्भोष्मसंभवो ज्ञेयो द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ४१

शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्तवं पावकात्मकम् ।

भावौ रसानुगावेतौ वीर्यं च शशिपावकौ ॥ ४२

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ।

कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ॥ ४३

देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तु मनसः स्मृतम् ।

नाभिकण्ठान्तरस्थस्तु तत्र देवो हुताशनः ॥ ४४

मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ।

40). — ^a) K₂ तत्र यः; B₂ Ds तत्रापः; D₆ शुक्रो यः;
T_{1.2} G₃₋₅ M शुक्रोष्पां; T₃ तत्राहं (for 'पां'). — ^b) Ś₁
सोम्यो (for सौम्यो). B₃ सोम्यो वापि निरुच्यते. — G₃ om.
(hapl.) 42^{cd}. — ^c) K_{3.4} V₃ B_{1.3} Dn Ds D₅ T₁ G₅
M₄ 'म्रियौ; Ñ₂ वह्निर्; V₂ ह्यभिर्; D₄ योऽग्नेर् (for ज्ञेयो).
D₃ भागो ह्यार्तवजोऽग्नेर्यौ. — ^d) Ś₁ एव च (for उच्यते).

42 G₂ om. 42 (cf. v. l. 29). — ^a) D₂ ज्ञेयं (for
विद्याद्). — ^b) K₃ Ñ₂ (marg. as in text). 3 V₃
D₂ T₄ G_{1.4} आर्तवं पावकात्मजम्; Bom. and Poona eds.
'वं विद्धि पावकम्. — ^c) K₄ G₄ भागौ (for भावौ). K₂
भावा रसात्मका ज्ञेया; K₃ D₄ भागौ (D₄ 'वौ) रसात्मकावेतौ;
Ñ₁ V₁ B₁ Ds भावा (B₁ 'गौ) रसात्मकास्तेषां; Ñ₂ V_{2.3}
B_{2.3} D_{2.3.5} T_{1.4} भागौ रसात्मकौ ह्येषां (B₃ तेषां; D₃ पुष्यं;
D₅ वैषां); Dn₁ D₁ T₃ भागो रसात्मको ह्येषां; M₄ भावौ
रसानुभावौ तौ. — ^d) K₃ वीर्येण (for वीर्यं च).

43 G₂ om. 43 (cf. v. l. 29). — ^b) Dn D₁ -वर्गे तु;
D₃ -वर्गेऽपि; D₆ G₂ -वर्गे च; G₁ -वर्गे तु; G₅ -वर्गस्य (for
-वर्गे च). — ^d) K_{2.4} Ñ V B Dn Ds D₁₋₄ पित्तं नाभ्यां
(by transp.). T_{3.4} पित्तं नाभ्यामवस्थि (T₄ 'पि स्थि)
तम्.

44 G₂ om. 44 (cf. v. l. 29). M_{1.2} om. (hapl.)
44^{ab}. — ^a) M₃ मध्यं (for मध्ये). — ^b) K₂ Ñ V_{1.2} B
Dn Ds D₅ T_{1.3} तन् (for तु). — ^c) K₁ D₄ T₄ नाभिको-
ष्ठा (K₁ 'कण्ठा)न्तरो यस्तु; K_{2.3} Ñ V B Dn Ds D_{2.3.5}
T₃ G₃ M_{1.2} नाभिको (Ds 'भी को)ष्ठान्तरं यत्तु (K₂ V₃ T₃
'स्तु; Ñ₃ D₂ 'च्च); D₁ 'कोष्ठेऽन्तरो यस्य; D₆ T_{1.2} G₁
4.5 M₄ 'कण्ठान्तरं यत्तु. M₃ 'कोष्ठान्तरस्थं तु. — ^d) T₃
संतिष्ठति (for तत्र देवो).

45 G₂ om. 45 (cf. v. l. 29). B₃ om. (hapl.)
45^a-47^b. — ^a) T₂ ज्ञेयं (for ज्ञेयः). — ^b) T₂ G₁ मनः
(for कफः). D₆ कफः सोमो विधीयते. — ^c) K₄ Ñ₂ V₃
Dn D_{1-3.5} T_{3.4} स्मृतं ह्येतद्; Ñ₁ स्मृतं ह्येषां; Ñ₃ V_{1.3}

विष्णुप्रादुर्भावाः]

हरिवंशपर्व

[30. 53

पित्तमग्निः स्मृतस्त्वेवमग्नीषोममयं जगत् ॥ ४५

एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्तितेऽर्बुदसंनिभे ।

वायुः प्रवेशनं चक्रे संगतः परमात्मना ॥ ४६

स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्धते पुनः ।

प्राणापानौ समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ ४७

प्राणोऽस्य प्रथमं स्थानं वर्धयन्परिवर्तते ।

अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ ४८

व्यानो व्यायच्छते येन समानः संनिवर्तते ।

भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरा ॥ ४९

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

तस्येन्द्रियाणि शिष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ५०

पार्थिवं देहमाहुस्तु प्राणात्मानं च मारुतम् ।

छिद्राण्याकाशयोनीनि जलस्रावः प्रवर्तते ॥ ५१

ज्योतिश्चक्षुषि तेजश्च तेषां यन्तु मनः स्मृतम् ।

ग्राम्याश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ५२

इत्येतान्पुरुषः सर्वान्सृजल्लोकान्सनातनान् ।

B1. 2 Ds स्मृतो ह्येवम्; D1 स्मृतो ह्येतद्; D6 T1 G3. 5 स्मृत-
श्रेति; T2 G1 स्मृतश्चेत्तु; G4 स्मृतं चैतद्; M1. 2 स्मृतं चैवम्;
M3 स्मृतश्चैवम्; M4 स्मृतं चेति (for स्मृतस्त्वेवम्). —^a)
K2 अग्निष्टोमात्मकं जगत्; K3. 4 Ñ V B1. 2 Dn Ds D1-5
T3. 4 G4 M2 अग्नीषो(Ñ1 T4 ष्टो)मात्मकं (K3 ङं) जं; D6
अग्नीषोममिदं जं.

46 G2 om. 46 (cf. v. l. 29). B3 om. 46 (cf. v. l.
45). —^b) K2 Ñ3 V1 B2 Ds D3 वर्धिते (for वर्तिते). S1
G4 वर्तितेऽर्बुदसंनिभम्; K3 वर्धिते बिन्दुसंनिभे; K4 D4 ऋतौ
बुद्बुदं; Ñ1. 2 V3 B1 Dn D5 T1. 4 G5 वर्धितेऽर्बुदं; D6
M1. 2 वृत्तबुद्बुदं; T2 G1 प्रततेऽर्बुदं; T3 तस्मिन्बुद्बुदं; M3. 4
वृत्तेऽर्बुदं. —^c) K1-3 Ñ1. 2 V3 B2 Dn D2-5 T1. 4 G1. 3
प्रवेशं सं (for शनं). K4 D6 M1-3 वायुः प्रवेशं कुरुते. —^d)
D3 अनुगतः; M4 संहतः (for संगतः). S1 D1. 6 T4 संगतः
परमात्मनि (D6 T4 नः). — After 46, K2-4 Ñ V B1. 2
Dn Ds D1-4. 5 (marg.) T G1. 3-5 ins.:

453* ततोऽङ्गानि विसृजति बिभर्ति परिवर्तयन् ।

[T3 स सृजत्यपि चाङ्गानि (for^a). Ñ3 V1 B1 Dn Ds T1
वर्धयन् (for -वर्तं).]

47 G2 om. 47 (cf. v. l. 29). B2 om. 47^{ab} (cf. v. l.
45). Ñ1 om. 47^{ab}. —^b) Ñ3 V1 B1. 3 D2-4. 6 G5
M1-3 वर्धयन्; T2 G1. 3. 4 M4 वर्तयन्; T3. 4 वर्तते (for
वर्धते). —^c) K2 Ñ1 प्राणापानः; K4 Ñ2. 3 V B D
(except D6) T1. 3. 4 M4 प्राणोऽपानः (for प्राणापानौ).
—^d) Ñ1 व्यानम् (for व्यान). D3 उच्यते (for एव च).
T1. 3 [उ]दानव्यानौ त(T3 नस्त)थैव च.

48 G2 om. 48 (cf. v. l. 29). —^a) K4 B3 Dn Ds
T3 स (for सस्य). S1 प्राणस्येह परं स्थानं; K1. 3 प्राणोऽस्य
(K3 णः स) पुरतः कार्यं; D6 T1. 2 G1. 3-5 M प्राणोऽस्य
(T2 G1 णस्य) परमात्मानं. —^b) K2 Ñ2. 3 V1. 2 B1. 3 Ds
D3. 6 T1 वर्धते (for वर्तते). — M4 om. 48^c-50^d. D3
om. (hapl.) 48^c-49^b. —^c) Ñ1 अपानं (for नः). —^d)

T1. 2 शरीरगः (for र्णिगः). D6 G1. 4. 5 M1-3 उदानोर्ध्व-
शरीरगः.

49 G2 om. 49 (cf. v. l. 29). M4 om. 49; D3 om.
49^{ab} (for both, cf. v. l. 48). —^a) D2 हि ध्मायते (for
व्यायच्छते). T3 सर्वं (for येन). —^b) K4 संप्र- (for संनि-).
S1 K1 -यच्छते; K3 -यच्छति; V1. 3 B3 Dn T4 वर्तयेत् (for
वर्तते). —^c) Ñ3 तथा (for ततस्). —^d) D1. 2 ज्ञायते
(for जायते).

50 G2 om. 50 (cf. v. l. 29). M4 om. 50 (cf. v. l.
48). —^a) D2 T2. 4 आकाश (for शम्). —^c) K1. 3
सर्वाणि; Ñ1. 3 V2 B2. 3 Dn D5 T1. 2 G5 विष्टानि; D3
[अ]धिष्ठाने (for शिष्टानि). K2 V1 B1 Ds D6 G1. 3 M1-3
तस्येन्द्रियनिविष्टानि; T3. 4 यस्येन्द्रियाणि सृष्टानि. —^d) D2
स्वयं (for स्वं स्वं). S1 प्रकुर्वते; K4 भजन्ति च (for प्रचक्रिरे).

51 G2 om. 51 (cf. v. l. 29). —^a) Ñ3 V2 B2. 3
Dn D1. 2. 4. 5 G3. 4 आहुस्तं; T2 G1 आहुस्ते; M1-3 इत्याहुः
(for आहुस्तु). Ñ2 पार्थिवं देहमार्गं तं; M4 चक्रिरे पार्थिवं
देहं. —^b) S1 प्राणापानं (for त्मानं). K1 D2 प्राणापानौ च
मारुतौ; Ñ1 प्राणोऽपानश्च मारुतः. —^c) K3 T3 -योनीति;
D6 -योगीनि (for -योनीनि). —^d) K1. 2. 4 Ñ V B Dn
Ds D1-5 T3. 4 G1 (sup. lin.) जलस्रावः; K1 (sup. lin.)
जलाद्रावं (for जलस्रावः). T1. 2 G1. 3-5 M जलं स्रा (T3
G1. 5 लस्रा; G3 M2 लस्रा)वं प्रचक्षते.

52^a) M1. 2 चक्षुर्हि (for षि). K1. 3 Ñ1. 2 V2. 3 B1
D2. 4 G2 M3. 4 तेजात्मा; D3 तेजोत्थं; G3 तेजोऽन्ते (for
तेजश्च). S1 ज्योतिश्चक्षुरिति ज्योत्स्ना; K2. 4 B3 Dn
T3. 4 क्षुश्च तेजात्मा; Ñ3 V1 B3 Ds क्षुस्तेज आत्मा; D5. 6
T1 G1. 5 क्षुंषि तेजात्मा (T1 जांसि; G5 जोऽन्ते); T2
G1 ज्योतिश्च चक्षुषस्तेज. —^b) S1 K1. 3. 4 Ñ1. 2 V3 Dn
Ds1 (sup. lin.) D1-5 T1. 4 G2-5 M1 यन्ता; T3 राजा (for
यन्तु). K4 Ds1 (sup. lin.) स्वयम्; Ñ1. 2 V3 B3 Dn D4
T3. 4 G4 M1 स्मृतः (for स्मृतम्). T3 G1 आत्मा तेषां सवः

30. 53]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

नैधनेऽस्मिन्कथं लोके नरत्वं विष्णुरागतः ॥ ५३
 एष मे संशयो ब्रह्मन्नेष मे विस्मयो महान् ।
 कथंगतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ५४
 श्रुतो मे स्वस्य वंशस्य पूर्वजानां च संभवः ।
 श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ॥ ५५

आश्चर्यं परमं विष्णुर्देवैर्दैत्यैश्च कथ्यते ।
 विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने ॥ ५६
 एतदाश्चर्यमाख्यानं कथयस्व सुखावहम् ।
 प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 कर्मणाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ५७

इति श्रीहरिवंशे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।

प्रश्नभारो महांस्तात त्वयोक्तः शार्ङ्गधन्वनि ।

यथाशक्ति तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यशः ॥ १
 विष्णोः प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता ।

स्मृतम्. — °) Some Mss. ग्रामाश् (for ग्राम्याश्). K3
 ग्रामं सविषयं चैव. — °) S1 प्रवर्तिनः; T3 तैते (for तिताः).
 K1 D2-5 य (K1 त)स्य वीर्यानुवर्तिनः.

53 B3 reads 53^a twice. — °) K1.3 Dn D1.5 T1
 [ए]वं (for [ए]तान्). S1 T1 G3-5 M4 पुरुषान् (for षः).
 N1 सर्वः; T3 सत्त्वान् (for सर्वान्). B3 (first time) इत्ये-
 तांश्रोतुमिच्छामि; B3 (second time) विष्णुस्तु पुरुषः सर्वान्;
 T2 G1 इत्येतान्सर्वपुरुषान्; G2 तान्पुरुषाल्लोकान्. — °)
 S1 चराचरान्; D6 T2 G1.5 M सनातनः (for नान्). T1 G4
 सृजन्वो वा (G4 वै) सनातनः; G2 सृजन्देवो जनार्दनः. — °)
 K2.4 N1.2 V3 D1.2.4.5 T3.4 कथं लोके नैधनेऽस्मिन् (K4
 नेन); V1 D3 कथं लोके मानुषेऽस्मिन्.

54 °) D3 परं (for एष). N3 संशयं (for यो). T2
 G1-3.5 एतन्मे संशयं ब्रह्मन्. — °) T1 M4 एवं (for एष).
 S1 K2 संशयो (for विस्मयो). — °) B3 कथं पतिर्; D2
 कथंगतिं; T1 G4 कथं हरिर् (for कथंगतिर्). D5 कथं स हि
 गतिमेताम्.

55 °) N1 V3 Ds2 D5 T2.4 M2 स्वस्व (for स्वस्य).
 D3 पूर्वेषां (for वंशस्य). — After 55^a, N3 V1 read 57^e
 repeating it in its proper place and read 55^b twice.
 — °) K N V1.3 B D (except D6) T3.4 पू (N3 V1
 [both second time] B2 Ds D2 स)र्वेषां चैव संभवः (D5
 वम्); V2 पूर्वेषामपि सं. — °) K1.3 V2 D4 M3 च (for
 तु). — °) N2 T2 G1 तु (for च).

56 °) T2 G1-3.5 M4 प्रथमं (for परमं). — °) S1
 दैत्यैर्देवैश्च (by transp.); K1 D2.4 देवदैत्यैश्च. — °) D6
 T1 G3 M1.2 आश्चर्यं (for र्यं). — °) K4 Ds D4 समा-
 चक्ष्व; T3 आचक्ष त्वं (for ममाचक्ष्व). D6 महामते; T1 युते
 (for मुने).

57 M2 om. 57^{ab}. G2 reads 57^{ab} twice. — °) D6
 T1.2 G1.2 (first time). 3.4 M4 एतदाख्यानमाश्चर्यं; G2
 (second time) प्रवृत्ताख्यानमाश्चर्यं. — °) N1 महामुने (for
 सुखावहम्). — N3 V1 read 57^e for the first time after
 55^a. — °) M1-3 कर्माणि (for कर्मणा). D1 T1.2 G M4
 कर्म चाश्चर्यभूतं तु. — °) K3 D6 [उ]च्यते (for ताम्).
 M1-3 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः. — After 57, D6 T1.2 G M3.4
 ins. :

454* व्यापिनो देवदेवस्य संभवं वक्तुमर्हसि ।

[T1 G4 अपि नो (for व्यापिनो).]

COLOPHON om. in K4. — Mention of the Epic : K3
 N1 Ds2. — Mention of Khila : All Mss. (except K4
 T4). — Adhy. name : K1.3 B1 Dn Ds D2-5 आश्चर्यप्रश्नः;
 K2 प्रादुर्भावप्रश्नः; V3 प्रादुर्भावः; D1 विष्णोः प्रादुर्भावानुकीर्ति-
 नम्; T2 G2.3 जन्मजयप्रश्नः; M2 [वासुदेव]प्रादुर्भावः.
 — Adhy. no. : (figures, words or both) : N3 V Dn D3
 T3.4 40; D1 38; D4 39; T1 G3.5 36; T2 G1 M4 35;
 G2 33; G4 30; M1-3 32. — Śloka no. : K1 66; Ds3
 68; D3 67; D4 69.

31

1 °) K1 T2 G1 प्रश्नभागो : V3 प्रादुर्भावो; T3 प्रश्नार्थ-
 सु- (for प्रश्नभारो). N2 तत्र (for तात). — °) N2 प्रसक्तः;
 V3 D2-4 T4 प्रयुक्तः (for त्वयोक्तः). B Ds T2.3 G1.3.5 M4
 धन्वनः (for नि). K4 Dn प्रयुक्तः शार्ङ्गधन्वनः. — °) T2
 G (ed.) यथाशक्त्या (for शक्ति). S1 K2 V2 B G4 प्र-
 D5 च (for तु).

2 °) G1 विष्णु- (for विष्णोः). S1 श्रवणाद् (for ने).

विष्णुप्रादुर्भावाः]

हरिवंशपर्व

[31. 9

हन्त विष्णोः समस्तास्त्वं शृणु दिव्याः प्रवृत्तयः ॥ २
 सहस्रास्यं सहस्राक्षं सहस्रचरणं च यम् ।
 सहस्रशिरसं देवं सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३
 सहस्रजिह्वं भास्वन्तं सहस्रमुकुटं प्रभुम् ।
 सहस्रदं सहस्रादिं सहस्रभुजमव्ययम् ॥ ४
 सुवनं हवनं चैव हव्यं होतारमेव च ।
 पात्राणि च पवित्राणि वेदिं दीक्षां चरुं सुवम् ॥ ५
 सुक्सोमशूर्पमुपभृत्प्रोक्षणीं दक्षिणायनम् ।

अध्वर्युं सामगं विप्रं सदस्यं सदनं सवम् ॥ ६
 यूपं समित्सुवं दर्वीं चमसोत्खलानि च ।
 प्राग्वंशं यज्ञभूमिं च होतारं चयनं च यत् ॥ ७
 हस्वान्यतिप्रमाणानि स्थावराणि चराणि च ।
 प्रायश्चित्तानि चार्घ्यं च स्थण्डिलानि कुशांस्तथा ॥ ८
 मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ।
 अग्रेभुजं सोमभुजं हुतार्चिषमुदायुधम् ।
 आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञं शाश्वतं विभुम् ॥ ९

C 2208
B I. 41. 10
P I. 41. 10

—^c) M1 (inf. lin. as in text) दिव्याः (for विष्णोः). K2.4 Ñ1.2 V2 Dn D1.3-5 प्रवृत्तिं च; Ñ3 V1.3 B Ds D2 G4 प्रवृत्तिं त्वं; G1 समस्तं त्वं (for 'स्तास्त्वं'). T1 अतो विष्णु-प्रवृत्तिं त्वं; T3 हन्तोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि; T4 अत्रापि संप्रवक्ष्यामि. —^d) K2.4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T1.3.4 G4 शृणु दिव्यां (Ñ2 V3 दिव्यां शृणु) मयेरिताम्.

3 ^a) K4 Ñ3 V1 Dn D4.5 T3.4 G3 M4 सहस्राक्षं सह-स्रास्यं; M1-3 'स्यः सहस्राक्षः. —^b) B1 -श्रवणश्च (for -चरणं). S1 प्रभुम्; K3 D6 T1.2 G M4 विभुम्; D4.5 च तम्; T4 च यः (for च यम्). D3 सहस्रश्रवणं च यत्; M1-3 'चरणश्च येः. —^c) D3 -चरणं (for -शिरसं). —^d) T3 अच्युतम् (for अव्ययम्). — After 3, Ñ2 ins.:

455* सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रपरिवत्सरम् ।
 सहस्रशतधा भूत्वा प्रलयं कारयेत्तु यः ॥

4 S1 K4 Ñ2 om. (hapl.) 4. —^a) K3 -जिह्वा; Cal. ed. -चाहुं (for -जिह्वं). D6 T1 G1-3.5 M1-3 साहस्रं (for भास्व-न्तं). T2 सहस्रजिह्वनासाग्रं; M4 'ह्वासहितं. —^b) M3 -मुकुटं. K3 D6 G4 विभुम् (for प्रभुम्). T1.2 G1-3.5 M2.4 सहस्रमुकुटं विभुम्; M1 'मुकुटप्रभम्. —^c) D4 च तं देवं (for सहस्रादिं). T2 सहस्रदंष्ट्रासाहस्रा; G1 'दंष्ट्रं साहस्रं. —^d) K3 -करम् (for -भुजम्). T2 G1 अच्युतम् (for अव्य-यम्).

5 ^a) S1 K4 V2.3 B Ds D6 T1.2 G M हव (S1 K4 चय; T1 G3.5 M4 भव) नं सवनं चैव; Ñ2 हरणं सवनं चैव. —^b) M1.3 होतारं हव्यमेव च. —^c) Ñ1 स- (for च). D3 T4 विचित्राणि (for पवित्रं). D2 पवित्राणि च पात्राणि. —^d) G1 वेदीर; some Mss. वेदीं (for वेदिं). Ñ2 V2 सुवं चरुम् (by transp.); G1 M3 चरुं ध्रुव (M3 'वा) म्. S1 वेदीं दीक्षां शतं ध्रुवम् (sic).

6 ^a) G M1.2.4 सुक्सोमं (for म-). K3.4 Ñ2 D1.5.6 T4 शूर्पमुसलं (for -शूर्पमुपभृत्). K2 सुवं सोमं यूपमुसलं

(hypermetric); Ñ1.3 V B Dn Ds D2 T3 सुक्सोमं शूर्प-मुसलं; M3 सुक्सोमं शूर्पमुपभृत्. —^b) K1.2 Ñ V Dn D1.2.5 T3 G4 प्रोक्षणं (for 'णीं). T4 प्रोक्षणमजिनं तथा. —^c) V1 G1 अध्वर्यु- (for 'युं). —^d) D6 G1.2.5 M4 सवनं (for सदनं). S1 (marg. as in text) चयम्; K1.3 Ñ3 V1.2 Dn Ds D1.4 सदः; K2 D2 चयः; Ñ1.2 V3 B तथा (for सवम्). T1 सदस्यं पवनं स्वनम्; T4 सप्रीतस्य धनं वनम् (sic).

7 ^a) Dn Ds T1-3 G3 समित्सुवं; G4 damaged (for 'सुवं). Ñ2 V3 M4 दर्वीं; D2.4 दर्वीश्च; D3 दर्वीश्च (for दर्वीं). K4 यूपं समित्सुवं च. —^c) S1 Ñ1 Ds प्राग्वंश- (for 'वंशं). —^d) K2 च फलं; K3 जपनं; V2 च परं; G2 ऋत्विजं (for चयनं). S1 चयम् (for च यत्).

8 ^a) K3 Ñ1.3 (marg.) V1 B Ds D4 रहस्यानि; D5 हस्वान्यपि (for 'न्यति-). —^b) K2.4 Ñ1.3 V1.2 B Dn Ds D1.2.4-6 T3 M3 चराणि (Ñ1 B1.2 [marg.] Ds D6 M3 स्थानानि) स्थावराणि च; T1.2 G M4 कथयन्ति मनीषिणः. —^c) G4 partly damaged. K2 B2 T3 चार्घ्यं च; Ñ2 चार्घ्याणि; Dn D4 चार्घ्यं च; D6 तान्यत्र; T1.2 G1.3.4 चाचार्यं; G2 चाश्वर्यं; G5 चाचार्याः (for चार्घ्यं च).

9 ^a) K3 यज्ञमहं; G1.2.5 यज्ञावहं; G3 यज्ञहवं (for 'वहं). K2 T4 मन्त्रयज्ञयुतं (T4 'मयं) वह्निं. —^b) D4 भोगावहं (for भागं). S1 K1 M2 चयम्; M3 च यः (for च यत्). D3 T4 भागाभागावहं च यत् (D3 यम्). —^c) D6 M3 अग्रपूजां; G2 M4 अग्रभोजं; M1.2 अग्रेभोजि (for 'भुजं). Ñ2 V1 हुतभुजं (for सोमं). —^d) Ñ2.3 Dn Ds G4.5 घृतार्चिषम्; T3 G3 उदा; M1.2 हुतार्चिषम् (for 'चिषम्). K1 (sup. lin. as in text) D4 उदाहृतम् (for 'युधम्). — After 9^a, T3 ins.:

456* सर्वयज्ञमुखं देवं सर्वयज्ञप्रवर्तिनम् ।
 —^c) T3 सर्वे; T4 सर्व- (for आहुर). —^d) K1.2.3

[30. 10]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व]

तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्गस्य धीमतः ।
 प्रादुर्भावसहस्राणि समतीतान्यनेकशः ।
 भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह पितामहः ॥ १०
 यत्पृच्छसि महाराज दिव्यां पुण्यां कथां शुभाम् ।
 किमर्थं भगवान्विष्णुर्वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ ११
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ।
 वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १२

हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च ।
 बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ।
 प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्देवगुणैर्युतान् ॥ १३
 सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यवान् ।
 पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ १४
 ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ।
 देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ १५

Ñ V_{2.3} D_{1.2.4} T_{3.4} यजन्ते (K₄ °न्तः); K₂ Ñ₃ (marg.)
 V₁ B Dn Ds D₅ यं यजे (for यं यजं). S₁ ध्रुवम्; D₆ G₂
 M_{3.4} प्रभुम् (for विभुम्). D₃ यजन्ते सात्वतं प्रभुम्; T₁ G₃
 यं यजे शाश्वतं प्रभुम्; T₂ G_{1.4.5} यज्ञानां शाश्वतं प्रभुम्.

10 °) Ñ₂ V₃ यस्य; T₁ G₄ अस्य (for तस्य). — °) K₂
 श्रीवत्साङ्कितवक्षसः. — °) Ñ₁ T₁ G_{2.4.5} M₄ [अ]संशयः (T₁
 G₂ °यम्) (for [अ]नेकशः). K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₅
 T₂₋₄ अ (V₁ ह्य) तीतानि न संशयः. — °) D₆ T₂ G_{1.2.4.5}
 [इ]ह (for [ए]व). — °) K_{2.3} Ñ₁ D₁ T₄ एवम् (for [इ]-
 त्येवम्). N (except S₁ D₆) T_{3.4} प्रजापति (for पितामहः).

11 °) D₂ यां (for यत्). M₄ महाभाग (for °राज).
 G₅ यः पृच्छसि कथां पुण्यां. — °) K_{2.4} Ñ V B Dn Ds
 D_{1.2.4.5} T₄ G₄ पुण्यां दिव्यां (by transp.); T_{1.2} G_{2.3}
 दिव्यां पुण्य-; G₅ महाराज. K₃ इमाम् (for शुभाम्). S₁ K₁
 पुण्यां दिव्यां कथामिमाम्; D₃ पुण्यां हरिकथां शुभाम्; T₃
 पुण्यां दिव्यां शुभां कथाम्; M₁ दिव्यां पुण्यकथां प्रभो. — S₁
 om. 11°d. — °) K_{2.4} Ñ V_{1.3} B Dn Ds D₂₋₅ T₂₋₄ M₄
 यदर्थं (for किमर्थं). — After 11°ab, K₂ Dn Ds ins. :

457* सुरेशो रिपुसूदनः ।

देवलोकं समुत्सृज्य.

[(L. 1) K₂ Ds सुरेशोऽरिनिषूदनः.]

— °) D_{3.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M कुलोद्भवः (for कुलेऽभवत्).

12 °) K₁ Ñ₁ D₄ G₄ महाद्युते; T₂ G₁ °मते (for
 °द्युते).

13 °) D₁ लोकानां प्रभवव्ययम्. — °) D₃ [अ]प्याविर्भ-
 वति कार्यतः. — After 13°d, Ñ₂ reads 14°d repeating
 it in its proper place. — °) Ñ_{1.3} V₁ D_{3.4} T_{2.4} G_{1.4}
 M₄ तु (for च). S₁ प्रादुर्भावं प्रवक्ष्यामि. — K₂ om. 13°f.
 — °) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B_{2.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} G_{2.4} पुण्या-
 न्दिव्य-; Ñ₁ पुण्यैर्दिव्य-; B₁ Ds पुण्यान्दिव्यान्; T_{1.2} G_{1.3.5}
 M₄ दिव्यान्पुण्य-; M_{1.2} दिव्यान्देव- (for पुण्यान्देव-). S₁
 पुण्यं देवगुणैर्युतम्; D₆ दिव्यान्पुण्यगुणैर्युतम्; M₃ दिव्यां दिव्य-
 गुणैर्युतम्. — K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T_{1.3.4} G_{4.5} ins.

after 13 : K₂ after 13° : G₃ cont. after 461* :

458* छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥

शुचिः प्रयतवाग्भूता निबोध जनमेजय ।

इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।

हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥

[D₃ om. line 1. K₂ om. lines 1°-4°. — (L. 1) Dn
 T₃ G₅ छान्दसाभिः. — (L. 4) T_{1.4} पुण्यां (for विष्णोर्).
 K_{1.3} शुभाम् (for शृणु). T₃ पुण्यं दिव्यगुणैर्युतम्; G₃ पुण्यां
 दिव्यकथां शृणु (for °).]

— K_{2.3} Ñ_{2.3} V B D. (except D_{1.3}; D₅ marg.) G₄
 cont. :

459* यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥

तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ।

नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥

द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ । [5]

प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥

[G₄ om. lines 2-6. — (L. 3) D₂ [अ]स्य (for हि).
 Ñ₂ V₁ Dn₁ Ds₂ D_{2.6} सत्तमा; V₂ भारत (for सत्तम).
 — (L. 5) D_{2.4} योगनिद्राम् (for निद्रायोगम्). — (L. 6)
 D₄ अध्यात्मादि- (for किमध्यात्म-).]

14 °) K₂ सुप्तो (for सुप्त्वा). K₂ च; K₂ (also) V₂
 B Ds D_{2.4} T₁ G₁ यः; K₃ Ñ₂ D₃ तु (for स). T₄ स्वयं
 युगसहस्राणि. — °) V₂ B Ds D₄ G₄ कार्यतः (for °वान्).
 — Ñ₂ reads 14°d for the first time after 13°d. — °)
 B₃ Ds वर्ष- (for युग-). Ñ₃ V₁ M₄ द्वे; D₆ T_{1.2} G_{1.2.5}
 M₁₋₃ स्थ (for तु). — °) Cal. ed. जगत्प्रभुः (for °त्पतिः).
 — K_{2.4} Ñ V B Dn Ds D₂₋₆ T_{1.3.4} ins. after 14 : K_{1.3}
 after 15 : D₁ after 15°b :

460* पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ।

[D₂ चन्द्रादित्यहुताशनाः (for °).]

15 K_{2.4} Ñ₁ T_{3.4} om. 15°b. — °) K_{1.3} B₁ D₁ [अ]थ;
 Dn₁ om. (for the first च). D₃ ब्रह्मा च कपिलाख्यश्च. — D₄

सनत्कुमारश्च महानुभावा

मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ।

पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे

प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥ १६

येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजंगमे ।

नष्टे देवासुरनरे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ १७

योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ दानवौ मधुकैटभौ ।

हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वामितं वरम् ॥ १८

पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि ।

पुष्करे यत्र संभूता देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ १९

एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।

पुराणं कथ्यते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ २०

वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः ॥ २१

वेदपादो गृपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।

अग्निजिह्वो दर्भलोमा ब्रह्मर्षिर्षो महातपाः ॥ २२

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।

आज्यनासः सुवस्तुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ २३

धर्मसत्यमयः श्रीमान्कर्मविक्रमसत्कृतः ।

प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुर्महावृषः ॥ २४

C 2230
B I. 41. 31
P I. 41. 31

om. (hapl.) 15^b. — ^b) V₂ तपोधनः (for तथैव च). B₁ नागाश्चाप्सरसस्तथा. — ^c) D₂ च ऋषयश्च (for सप्तर्षयश्च). M₄ [अ]पि (for [ए]व). — ^d) K₂ महाबलः (for 'यशाः'). — After 15, K_{1.3} ins. 460* and cont.: K_{2.4} Ñ V B D T_{1.3.4} G₃₋₅ ins. after 15:

461* वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहे समाश्रिताः ।

16 ^a) K_{1.3} स्य (for च). — ^b) D₆ T_{1.2} G प्रजेशः; M₁₋₃ प्रजापतिः; M₄ प्रजेश्वरः (for प्रजाकरः). — ^c) K₂ -देवेश (for -देवोऽथ). — ^d) T₂ G₁ -दीप्त- (for -तुल्य-).

17 ^a) D₂ सागर- (for चार्णव-). K₂ Ñ₂ D₃ G₂ -मध्यस्थे (for 'स्थौ'). — ^c) S₁ T₂ G₁ नष्ट- (for नष्टे). K_{1.2} Ñ_{2.3} V B D (except D₆) T₄ G₄ -गणे; T₁ -वरे (for -नरे).

18 ^a) S₁ K_{1.3} T₃ दुराधर्षौ (for सुदुर्धर्षौ). — ^c) G₁ प्रदर्पितौ; G₃ भगवता (for प्रभं). S₁ घोरौ (for तेन). K_{1.3} हतौ प्रभवतो घोरौ; T₂ हतौ प्रदर्पितौ वीरौ. — ^d) Ñ₁ तदा (for तयोर्). K₁ G₃ M_{1.3} [अ]मृतिः; K₃ D₁ M₄ मृधे; T_{1.2} G_{1.4} महा- (for [अ]मितं). K₂ G₃ तयोर्दत्त्वा ग (G₃ म) ति वराम्; G₂ तयोर्दत्तमतः परम्.

19 ^b) T₄ वसतः (for स्वपतः). — ^c) B₁ D₅ यस्य (for यत्र). — ^d) K₃ D₃ ऋषि- (for सर्षि-). K₁ D_{4.5} प्रभो; V₂ B₁ D₅ D₆ T_{1.2} G M₄ तथा (for पुरा).

20 ^a) D_{4.5} वै पौष्करो; D₆ G_{1.2.5} M पौष्करिको; T_{3.4} पुष्करको (for पौ). B_{1.2} स एष पौष्करो नाम. — ^b) S₁ प्रकीर्त्यते; K_{1.2.4} Ñ V B D (except D₆) T_{3.4} महात्मनः (for प्रकीर्तितः). — ^c) S₁ K_{1.3.4} Ñ₁ V₃ B₁ D_n D_{1.2.4.5} T_{1.4} पुराणे (for 'णं'). D_{3.5} तत्र (for यत्र). — ^d) K_{1.3} Ñ₁ D_{1.2.4} T₂₋₄ M₄ -समाहितः; K₄ -समन्वितः; B₁ -समाश्रितः (for 'हितम्'). D_n G₃ वेदः श्रुतिसमाहितः.

21 ^a) K₃ D₁ वाराहस्य (for 'स्तु'). K₂ Ñ B_{2.3} D_n

D_{s2} D_{3.5.6} T_{1.4} G₄ श्रुतिमुखः; T₃ श्रुतो येन (for श्रुति-मुखः). — ^c) D₃ तत्र (for यत्र). — ^d) Ñ₂ क्रमम् (for रूपम्). — After 21, K_{1.2} Ñ V B D_s D_{1.2.5.6} T G M_{3.4} ins.:

462* महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।

[G₁ महा- (for महीं). T₃ उज्जहार महीं कृत्वा (for '').]
22 ^b) S₁ क्रतुवक्त्रश्च; V_{2.3} B_{2.3} D_{s1} (sup. lin. as in text) 'हस्तश्च; D₃ चित्रहस्तश्च (for क्रतुदन्तश्च). T_{3.4} शिलीमुखः; G₄ श्रुती (for चिती). K₂ क्रतुहस्तः श्रुतीमुखः. — ^c) Some Mss. दर्भरोमा.

23 ^b) Ñ₂ D_{2.4} वेदाङ्गः (for 'ङ्ग-'). D₅ T_{3.4} G₃₋₅ -स्मृति- (for -श्रुति-). G₁ वेदाङ्गस्मृतिभूषणम्. — ^c) K_{2.3} V₃ B₃ T₃ सुवातुण्डः; K₄ तु सुक्तुण्डः; D_{s1} T₁ M_{1.2} सुव-तुण्डः; T₂ G_{1.3.5} M₄ श्रुतिस्तम्बः (for सुवस्तुण्डः). K₁ आज्यं नासस्तु सुक्तुण्डः (sic); Ñ_{1.3} V₁ आज्यनासा सुव- (Ñ₁ 'वं' तुण्डः; D_n आज्यनाससुवा (D_{n2} 'वं' तुण्डः; D₁ 'नाभश्च सुवतुण्डः (hypermetric); T₁ corrupt; G₂ 'नासा श्रुतिस्तम्बः; G₄ 'नाससुवस्तुम्बः. — ^d) K_{1.3.4} D₁ G₂ -स्वरो (for -स्वनो).

24 ^a) B₁ D_{s2} सत्यधर्ममयः श्रीमान्. — ^b) S₁ K_{1.3.4} V₂ D_{1.3.6} T₂ G_{1.2} कर्म- (for क्रम-). D₄ -सत्क्रियः (for -सत्कृतः). B₁ M₄ कर्मविक्रमसत्क्रियः (M₄ 'लकमः'); T₃ साम-घोषस्वनो महान्; M_{2.3} क्रयविक्रयसत्कृतः. — ^c) S₁ -मयो; K₄ Ñ_{1.2} B₃ D₆ -मखो (for -नखो). K₁₋₃ Ñ_{2.3} V D₁₋₃ G₅ वीरः; B₁ D₅ D₆ घोरः (for धीरः). T_{3.4} प्रायश्चित्तहरः श्रीमान्. — ^d) N (except S₁) T₄ महाभुजः; T₃ 'बलः; G₃ 'व्रतः (for 'वृषः).

25 ^a) K₁ उच्चतांशो; K₄ D₄ उद्गाताङ्गो; D_n 'वन्नो;

31. 25]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2230
B I. 41. 32
P I. 41. 32

उद्गात्रात्रो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ।
वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिक्कृतः सोमशोणितः ॥ २५
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिराचितः ॥ २६
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ।
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ २७
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।

एकार्णवजले अष्टामेकार्णवगतिः प्रभुः ॥ २८
दंष्ट्रया यः समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
सहस्रशीर्षो देवादिश्चकार जगतीं पुनः ॥ २९
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा ॥ ३०
वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु ।
यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ ३१
पुरा कृतयुगे राजन्सुरारिवलदर्पितः ।

D2 तात्र; T4 तांशो; G1 त्रदो; G2.3 त्रदण्डो (hyper-
metric); G4 त्रस्थो (for त्रान्तो). D6 उद्गात्रान्तो महालिङ्गः;
T3 उद्गात्रान्तो होतृ; M4 त्रदण्डो होमाङ्गः. —^b) B3 कफबीज-;
G2.3.5 फलबीजो (for बीज-). D1 महोदधिः (for महौ-
षधिः). K4 कथाबीजमहोदधिः; T2 G1 फलबीजो महाविधिः.
—^c) K4 बाह्यान्तरात्मा; D1 आज्या; D3 द्यावा (for वायव).
Ds D6 वेदस्फिग्; T1.3.4 G4 मन्त्राङ्गो; M मन्त्रास्थि (for
मन्त्रस्फिग्). K2 वागवेदनात्मा मन्त्राणि. —^d) K1.3 वैकृतः
(for वि). T2 G1.2.5 M1-3 वि (T2 G1 प्र) कृतः सौम्यदर्शनः;
T3.4 (marg.) वेदाङ्गः स्मृतिभूषणः; M4 विकृतस्यारिमर्दनः
(sic).

26 ^a) Ś1 K1.3.4 Ñ1 V3 Dn2 D1.3.4 T3.4 G1-3.5
M4 वेदस्कन्धो (for वेदि). Ds हव्यगन्धो (for हविर्गन्धो).
—^b) G1.5 M3.4 कव्यादि- (for ति). —^d) Ś1 K2
अन्वितः; Ñ3 (marg.) V1.2 Ds D6 G1-3.5 M4 अर्चितः
(for आचितः).

27 ^b) B3 सत्त्वमयो; Ds मन्त्र (for सत्र). Ñ2
महासत्रमहाहरिः; V3 मन्त्रमयो हरिः. —^c) Ś1 Ñ1 रुचिरः; Ds
चिबुकः; D6 T4 रुचिकः; T2 G1 चुबुकः (for रुचकः). K1.3
उपा (K3 प) कर्मोष्ठिरुचकः; D1 उपाकर्मार्थ रुचकः; D2 मास्थि-
रुचिरः. —^d) K2 Ñ3 V1.3 B2.3 D6 प्रवर्ग्यावर्तभूषणः.
— After 27^{cd}, all Mss. (except Ś1 Ñ1 M1.1) ins. :

463* नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।

[T3.4 नानाछन्दोगतिपथो (T4 रथो); G1 गतिपदो (for ^a).
K1 वाक्योपनिषदासनः; D2 G4.5 गुह्योपनिषदाननः (D2 त्मकः)
(for ^b).]

—^c) K2 Ñ1.2.3 (marg.) V B Dn Ds D5.6 मेरु (for
मणि). K1 Ñ1 शृङ्गम्. T4 G3 मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितम्. — T1.2
G M4 ins. after 27 : D6 after 28^{ab} :

464* रसातलतले मग्नां रसातलतलं गतः ।

[G2 मग्ना (for मग्नां). T2 G1 गताम् (for गतः).]

28 ^a) T1.2 G M4 सप्त (for महीं). — After 28^{ab},

D6 ins. 464*. —^c) K2 Ñ2.3 (marg.) V1.2 B Ds
D2.3.6 T3 G1.2.5 M4 मग्नाम्; Ñ1 नष्टाम् (for अष्टाम्).
D4 T4 एकार्णवे जले मग्नाम्. —^d) Ś1 V2 B1.2 Ds T4 गतः
प्रभुः; K1 D2-4 गतो विभुः; K2-4 Ñ V1.3 B3 Dn D1 T3
G3.4 गतां प्रभुः; D5 गतां विभुः (for गतिः प्रभुः). — D6
T1.2 G1-3.5 M4 ins. after 28 : G (ed.) after 29^{ab} :

465* पूर्वं लोकहितार्थाय दंष्ट्राभ्यामुज्जहार गाम् ॥
ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः ।
मुमोच पूर्वं मनसा धारयित्वा धराधरान् ॥
सद्यो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात् ।
चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय वेधसे ॥ [5]

[G (ed.) om. line 1. — (L. 1) T2 G1 याम् (for
गाम्). T1 दंष्ट्राभ्यामुज्जहार गाम् (for ^b). — (L. 2) G2.5
पृथिव्यां (for वीं). — (L. 3) G5 पूर्ण- (for पूर्व).]

29 ^a) Ñ2 B1 D2.6 T1.2 G M4 गां (for यः). T3
दंष्ट्रयोद्धृतवान्योगे. —^b) D5 लोकानां च हितार्थिना. — After
29^{ab}, G (ed.) ins. 465*. —^c) K1 V3 शीर्षा (for
शीर्षो). Ñ1 B Ds लोकादिशः; T3 M4 देवादीशः; T4 देवोऽसौ;
G4.5 देवेशश्च (for देवादिशः). Ñ2 D3 सहस्रशीर्षा देवादीशः.
—^d) K Ñ V1.2 B D (except D6) T2.3 G1 पृथिवीं (for
जगतीं). M1.3 प्रभुः (for पुनः). V3 अचरत्पृथिवीं पुनः;
T4 चकार पृथिवीपतिः.

30 T4 om. 30^{ab}. D5 reads 30^{ab} on marg. —^b)
Ñ1 प्रादुर्भूतः; G1 श्रुत्वा भूत- (for भूत्वा भूत-). V3 हितै-
षिणा; M1.3 भवार्थिना (for हिता). —^c) K2 सर्वा (for
देवी). K3 उद्धृत्य पृथिवीं देवीं. —^d) K2 सशैलाम्बु- (for
सागराम्बु-). K3 D3 चरा; D2 गता (for धरा). K4 पुनः;
T1 धरा (for पुरा).

31 ^a) D2 एवं (for एष). —^b) B3 D6 अथो (for
अतः).

32 ^b) D3 असुरो (for सुरारिर्). —^d) K B3 Dn
D1.3-5 चचार (for चकार). Ñ3 V1 चकार च महत्तपः; D6

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 43

दैत्यानामादिपुरुषश्चकार तप उत्तमम् ॥ ३२
 दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जलोपवासस्तस्यासीत्स्थानमौनदृढव्रतः ॥ ३३
 ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ।
 ब्रह्मा प्रीतमनास्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ३४
 तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागम्य भूपते ।
 विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ३५
 आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्मरुद्भिर्देवतैः सह ।
 रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ३६
 दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैस्तथा ।
 नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः ॥ ३७
 देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ।

राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैरप्सरोगणैः ॥ ३८
 चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः सर्वैः सुरैस्तथा ।
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३९
 प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसानेन सुव्रत ।
 वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि ॥ ४०
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।

न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
 न मानुषाः पिशाचा वा हन्युर्मां देवसत्तम ॥ ४१
 ऋषयो वा न मां शपैः क्रुद्धा लोकपितामह ।
 शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ४२
 न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ।
 न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ ४३

C 2250
B I. 41. 51
P I. 41. 51

T1. 2 G M चका(G1 चा)र परमं तपः.

33 ^δ T2 G1. 3 चाष्ट च; M1-3 चैव ह (for पञ्च च).
 K2 V2 B1 Ds दश वर्षशतानि च; D6 T1 G2. 5 M+ शतानि
 च दशाष्ट च. — M1. 2 om. 33^{cd}. — ^c) D2 जपोप-
 (for जलोप-). K2 V2 B Ds तत्रासीत्; Dn2 स तस्य
 (for तस्यासीत्). S1 K1. 3 D1. 4 जलोपवासनिरतः; T2
 G1 सोपवासं तु तस्यासन्. — ^d) V1 D2 स्नान- (for स्थान-).
 K1 N2 V3 -धृतव्रतः (for -दृढ^δ). S1 स्थानासनधृतव्रतः; K3
 B3 स्नानमौनधृत^δ; D1 वीरस्थानधृत^δ; D3 स्नानं मौनव्रतं दृढम्;
 T1 G4. 5 M4 स्थानं मौनं दृढव्रतम्; T2 G1 स्नानमौनव्रतं
 दृढम्.

34 ^δ S1 चानघः; K+ संयुतः (for चानघ). — ^c) K1. 3
 प्रीतोऽभवत् (for प्रीतमनास्).

35 ^a) D6 G1. 2 M4 देवः (for तं वै). — ^δ) Some
 Mss. आगत्य (for 'म्य'). — ^c) S1 [ए]व दिव्येन (for [अ]-
 र्कवर्णेन). — ^d) D6 भारत (for भास्वता).

36 ^a) T4 M3 सार्धं (for साध्यैर्). — ^δ) K2 अपि
 (for सह). — ^c) D3 विश्वैः (for विश्व-). — ^d) K1. 3
 पञ्चगैः (for -किन्नरैः). T2 G1 यक्षकिन्नराश्रसैः.

37 ^a) D6 T1. 2 G M4 प्र- (for वि). N2 V3 दिग्भि-
 र्विदिग्भिश्च तथा. — ^δ) G3 सह (for तथा). — M4 om.
 (hapl.) 37^c-39^d. — ^c) G2 [ए]व खचरैर् (for मुहूर्तैश्च).
 — ^d) S1 K1 N2 V1. 2 D3 T3. 4 खचरैश्च (for खे^δ). D6
 D8 परैर्; T2 G1 [अ]परैर् (for महा-). T1 G2. 3. 5 M1-3
 ख(G2 भू)चरैश्चापरैर्ग्रहैः.

38 M4 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) K1. 3 ब्रह्मर्षि-

भिस् (for देव^δ). — ^δ) G1 सिद्ध-; M3 देवैः (for सिद्धैः).
 G1 तदा; G4 सदा (for तथा). T3. 4 सिद्धरा(T4 द्वै रा)र्षि-
 भिस्तथा. — T4 om. (hapl.) 38^c-39^d. — ^c) T3 ब्रह्म-
 र्षिभिः (for राज^δ). — ^d) K4 N3 V1. 3 B Dn Ds2 D6 T3
 G3 चाप्सरोगणैः.

39 M4 om. 39^{ab} (cf. v. l. 37). T4 om. 39^{ab} (cf.
 v. l. 38). N2 om. 39^{ab}. — ^a) N1 G2 चचार स (G2 च)
 (for चराचर-). — ^δ) K1. 3 सुरासुरैः; N1 सुरैस्तदा (for
 'स्तथा'). S1 वृतः सर्वदिवौकसैः; D2 वृतः सर्वसुरैरपि. — ^c)
 V2 B1. 3 Ds वेदविदां (for ब्रह्म^δ). — ^d) Dn1 देवो (for
 दैत्यं).

40 Before 40, S1 K1. 3 N3 V1 D6 ins. ब्रह्मोवाच.
 T3 om. 40^{ab}. — ^δ) T4 G1 तेन (for [अ]नेन). K1. 3 तपसा
 नियमेन च.

41 ^c) S1 D1 मानुष्याः; D3 मनुष्याः (for मानुषाः).
 B2. 3 D2. 3. 5 T1. 3. 4 M1-3 च (for वा). — ^d) B2. 3 निह-
 न्युर; G2 हिंस्युर्मां (for हन्युर्मां). T2 सत्तमाः (for 'म').
 K2. 4 N2. 3 V1. 3 Dn D1. 3- T3. 4 निह(D1. 4 न ह)न्युर्मां
 कथंचन; D2 न हन्युर्मां कदाचन.

42 ^a) D6 च; G1 ऽपि (for वा). — ^c) M2 दहेयुस्
 (for शपे^δ). — ^d) K2. 4 D2 एनं; K3 D3 एवं; N2. 3 V1
 D6 एतद्; B1. 3 एको (for एतं).

43 ^δ) K2. 4 V2 B3 Dn Ds D1-5 T2 G1 च (for वा).
 — ^d) T1 G2. 3. 5 M1. 2 वा वधः; G1 वा तथा (for मे वधः).
 N2 V1 न चान्येनापि मे वधः. — After 43, N (except
 S1) T1. 3. 4 G1. 3-5 Cal. ed. ins.;

[31. 44]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

C 2252
B I. 41. 52
P I. 41. 52

भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः ।

सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ ४४

अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ।

धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधियः ॥ ४५

ब्रह्मोवाच ।

एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ।

सर्वान्कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ४६

एवमुक्त्वा तु भगवान्जगामाकाशमेव ह ।

वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४७

ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ।

वरप्रदानं श्रुत्वैव पितामहमुपस्थिताः ॥ ४८

देवा ऊचुः ।

वरदानेन भगवन्वधिष्यति स नोऽसुरः ।

तत्प्रसीदस्व भगवन्बोधोऽस्य प्रविचिन्त्यताम् ॥ ४९

भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्भिः ।

स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ॥ ५०

466* पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम् ।

यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥

[(L. 2) Ds Ds Cal. ed. न संशयः (for भविष्यति).]

While M2 ins. after 43 :

467* नाकाशे वा न भूमौ वा रात्रौ वा दिवसेऽपि वा ।

नान्तर्वा न बहिर्वापि स्याद्बोधो मे पितामह ।

पशुभिर्वा मृगेन्द्रैर्वा पक्षिभिर्वा सरीसृपैः ॥

44^b) S1 प्रजापतिः (for हुताशनः). —^c) Some Mss. चान्तरिक्षं. —^d) G5 नक्षत्रं वि- (for त्रिणाणि).45^a) T1 G4 अहं कामश्च क्रोधश्च. —^c) D3 कुबेरश्च (for धनदश्च). K3 धनदो धनदाध्यक्षो. —^d) N2 D6 G2 यमः (for यक्षः). T3 यक्षः किंपुरुषादयः. — After 45, K4 V2.3 Dn D1.2.5 (marg.) ins. :

468* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभुर्भगवांस्तदा ।

उवाच दैत्यराजं तं प्रहसन्नपसत्तम ॥

[K4 Dn D2 om. the ref. — (L. 1) K4 Dn D2 तथा; V3 मुदा (for तदा). — (L. 2) V2.3 राजानं (for राजं तं).]

While Ds1 (marg.) ins. after 45 :

469* न दिवा न च रात्रौ वा न मे मृत्युर्भविष्यति ।

46^a) S1 T2.4 G1 दिव्य- (for दिव्या). T3 एष तेऽस्तु वरस्तात. —^c) K3 सर्व- (for सर्वान्). —^d) D6 प्राप्स्यसे. K4 N2 V3 Dn2 D1-3.5 T1 असंशयम्; N1 न संशयम् (for न संशयः). D4 T2 G M प्राप्स्यसे त्वमसंशयम् (G4 M4 यः).47^b) S1 K2 B2 D4 T3.4 G2 M1.3.4 हि; K3 N3 V1.3 Dn D2.5 T1 G4 च; N1 V2 B3 Ds तु (for ह). D3 जगामाशु रथेन वै. —^c) M1 (inf. lin. as in text). 2.3 विरजा (M1 जो) (for वैराजं). —^d) D6 G2 M2 ससर्षिः; T1.2 G1.4.5 देवर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K2 ब्रह्मा देवर्षिसेवितम्.— K2-4 N2.3 V B Dn D1.2.4-6 T3.4 ins. after 47 :
Ds after 48 :

470* श्रुत्वा देवा वरं तं च दत्तं सलिलयोनिना ।

विभुं विज्ञापयामासुर्देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

[B3 Ds om. line 1. — (L. 1) After देवा, K3 reads from श्रुत्वा नागाश्च (in 48^a) up to स्तथा (in 48^b), repeating the same in its proper place. B1 Dn दिव्यः; B2 D4 चैव (for देवा). N2.3 V1.2 D6 तत्र; D2 तस्य (for तं च). K3 N1 B1.2 कमल-; V1 नलिन- (for सलिल-). — N3 D5.6 repeat line 2 after 48. — (L. 2) K3 N1 D1 विधिः; K4 D1 ब्रह्मन्; D2 अजं; D4.5 (both times) देवं (for विभुं). K2 N2 (both times). 3 V1 ब्रह्माणं ज्ञापयामासुर् (for विभुं). N2 (second time) B3 Ds D5.5 (last two second time) इन्द्र- (for शक्र-).]48^a) K3 reads for the first time from श्रुत्वा नागाश्च up to स्तथा (in 48^b) after देवा (in line 1) of 470*. D2 गन्धर्वाः सिद्धाश्च; D3.4 गन्धर्वा नागाश्च (by transp.). —^c) V2 B1 Dn D1 [ए]वं; D2 [इ]मं; D5 T1.3 ते; D6 T1 G [ए]तत् (for [ए]व). T4 वरं प्रसादं श्रुत्वैव. — After 48, N2 D5.6 repeat line 2 of 470* and Ds ins. 470*.49 T1 G2.4 M3.4 om. the ref. —^a) N (except S1 D6) T3.4 वरेणानेन भगवन्. — D2 om. (hapl.) 49^b). —^b) N1.3 V2 Ds T3.4 बाधिष्यति (for वं). K1.3 N3 V3 B2.3 Dn D1.3-6 T1.2 G M4 बाध (K1 धार) यिष्यति नोऽसुरः. —^c) M1-3 भवता (for भगवन्). B3 ततः प्रसीद भगवन्. —^d) K1.3.4 N2.3 V2.3 B D T G2-5 स्यस्य; K3 N1 G1 ह्यस्य (for स्य प्र-). M1-3 धीयतां (for चिन्त्यताम्). V1 वरोऽप्यस्य विचिन्त्यताम्.50^b) B3 गुरुः; T4 भुवि (for विभुः). —^c) T3.4 स्रष्टा च सर्वभूतानाम्. —^d) Dn1 T2 अव्यक्तं (for कः). V3 विभुः; M3 ध्रुवम् (for ध्रुवः). K3 D2.3 अव्यक्तप्रकृतिर्ध्रुवः (D2 तिर्ध्रुवम्; D3 तिर्ध्रुवः).

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 60

ततो लोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ।
 प्रोवाच भगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणांस्तदा ॥ ५१
 अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ।
 तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं विष्णुः करिष्यति ॥ ५२
 एतच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे वाक्यं पङ्कजजन्मनः ।
 खानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदा युताः ॥ ५३
 लब्धमात्रे वरे चापि सर्वाः सोऽवाधत प्रजाः ।
 हिरण्यकशिपुर्देत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ ५४
 आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्वै संशितव्रतान् ।
 सत्यधर्मरतान्दान्तान्पुरा धर्षितवांस्तु सः ॥ ५५

देवांसिभुवनस्थांश्च पराजित्य महासुरः ।
 त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ॥ ५६
 यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसदानवो भुवि ।
 यज्ञियानकरोदैत्यानयज्ञीयाश्च देवताः ॥ ५७
 आदित्याश्च ततः साध्या विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
 शरण्यं शरणं विष्णुमुपतस्थुर्महाबलम् ॥ ५८
 देवं ब्रह्ममयं यज्ञं ब्रह्मदेवं सनातनम् ।
 भूतभव्यभविष्यस्य प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
 नारायणं विभुं देवाः शरण्यं शरणं गताः ॥ ५९
 त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्वधात् ।

C 2270
B I. 41 71
P I. 41. 71

51 ^a) Ś1 Dn सर्व- (for ततो). — ^b) M1 श्रुत्वा लोक-
 पितामहः. — ^c) D2 प्रोवाच वाक्यं भगवान्. — ^d) D4 M4
 सर्व- (for सर्वान्). K1.3 M1.2 ततः; K2.4 Ñ3 (also as
 in text) V1.2 Dn D2-5 T2-4 G1.4 M4 तथा (for तदा).

52 Before 52, Ñ2 V2 Ds D2.3 ins. ब्रह्मोवाच. — ^b)
 Ś1 भोक्तव्यं (for प्राप्तव्यं). — ^c) Ś1 सन्तेऽपि; K2.3 D2 G4
 सन्ते स; D4 T3.4 G1 सन्ते च; G2 तस्य (for सन्तेऽस्य).

53 ^a) T4 वचः (for सुराः). — ^b) Ś1 कमल- (for
 पङ्कज-). K2.4 Ñ V1.3 B1 Dn D1-5 T3.4 -संभवात् (for
 जन्मनः). — ^c) T1 G4 जग्मुस्ते (for दिव्यानि). — ^d) K1
 प्रजग्मुस्ते; K3 जग्मुस्ते तु; T1 G4 त्रिदशा वै (for जग्मुस्ते वै).
 B2 D3 T2 G1.3 M1-3 मुदान्विताः (for मुदा युताः). Ñ2 V3
 जग्मुश्चैते मुदान्विताः.

54 ^a) D2 सन्तरे^०वा (for वरे च). V2 [ए]व (for [अ]पि).
 — ^b) D5 सर्वशो; T3 सर्वा वै (for सर्वाः सो). D3 G4 सर्वा वै
 बाधते प्रजाः; T1 सर्वास्ता बाधिताः प्रजाः. — ^c) V3 चैव (for
 दैत्यो).

55 ^c) K2 Ñ2 V3 B1.2 (marg.) D1-4 T1.4 G4 M4
 परान् (for रतान्). — ^d) T1 G4 ततः; G2 स्र सः (for
 तु सः). T3 पुराधर्मयदूर्जितः.

56 ^a) Ñ1.3 B2 D2.6 T1.2 G M तु (for च). — ^b)
 V2 B1 Ds महाबलः (for सुरः). — ^d) Ñ3 V1 सोऽसुरः
 (for दानवः). V2 Ds D2.3 स्वर्गेऽवसदथासुरः; T2 G1 स्वर्ग-
 मप्युत दानवः.

57 ^b) Ñ3 V2 B1.2 Dn Ds D1.4 T1-3 G3.5 M1-3 दिवि
 (for भुवि). D5 निवसन्दानवो दिवि; G2 M4 निर्वैरो दानवो
 दिवि. — ^c) M1-3 याज्ञियान् (for यं). K Ñ V B Dn Ds
 D1-3.5.6 T4 G4 कृतवान् (for अकरोद्). D4 T1.2 G1.2.5 M4
 याज्ञि (G2 यज्ञी)यान्कृतवान्दैत्यान्; T3 यज्ञसाकृतवान्दै^०. — ^d)

K1.3 Dn अयज्ञाहौ; Ñ1 M1-3 अयाज्ञी (Ñ1 °ज्ञि)याश्च (for
 अयं). K2 V2 B Ds D2-5 T4 देवांश्चैवाप्ययज्ञियान् (D4
 °याज्ञियान्; D5 °याज्ञिकान्); K4 Ñ3 V1 देवताश्चाप्ययज्ञियाः;
 Ñ2 V3 D1 देवता अप्ययज्ञियाः; D6 T1.2 G M4 अयं (T2
 G1.5 M4 °या)ज्ञीयान्दिवौकसः.

58 ^a) Ś1 मरुतः; K1.3 वसवः; M2 वै ततः (for च
 ततः). K2.4 Ñ V B Dn Ds D1.2.4.5 T3.4 आदित्याश्च
 ततो (K2 V2 B Ds1 D2 °था) रुद्रा; D3 °त्या वसवो रुद्रा.
 — ^b) Ś1 देवा वसुस्; K1.3.4 B2 D3 च म (K4 सम-;
 D3 स्य म)रुतस्; V2 B1.3 Dn Ds D1 T1-3 G1.3-5 M च
 (D1 T3 स) वसवस् (for स्य वं). D6 G2 विश्वे च वसवस्ततः.
 — After 58^{ab}, D6 T G M4 ins.:

471* मरुतोऽप्सरसश्चैव गन्धर्वा ब्रह्मविद्विजाः ।

ऋषिनागाः सुपर्णाश्च ये चान्येऽप्येवमादयः ॥

[(L. 1) G2 गन्धर्वा ब्रह्मवर्चसः (for ^b). — (L. 2) G1 -नाग-
 (for -नागाः).]

— ^d) K4 B2 T3 G4 उपाजग्मुर् (for उपतस्थुर्).

59 T3 om. 59^{ab}. — ^a) K2 Ñ1 V2 B1.2 Dn D2 T4
 देवयज्ञमयं ब्रह्म; K4 Ñ3 V1 B3 Ds D5 वेदयज्ञमयं ब्रह्म (Ñ3
 V1 विष्णुं; B3 D5 ब्रह्मन्); Ñ2 V3 Dn1 D4 देवं यज्ञमयं ब्रह्मन्
 (Dn1 D4 °ह्य); D3 वेदमन्त्रमयं ब्रह्म. — ^b) Dn1 (marg.)
 T1 M4 देवदेवं (for ब्रह्म). — ^c) Ś1 K4 D4 M4 भूतं भव्यं;
 T3 भूतभव्यं (for °भव्य). D1.2 -भविष्यं च (for °व्यस्य).
 K1.3 भविष्यद्भूतभव्यानां; K2 Ñ V B Dn Ds D3-5 T4 भूतं
 भ (V1 °तम)व्यं भविष्यं च. — ^d) D3 सर्वदेवः; M1 भवं लोक-
 (for प्रभुं लोक-). — ^e) K2 Ñ1 T1.4 G3 प्रभुं देवाः; K3 B3
 Ds विभुं देवं; D6 T2 G1.2.5 M प्रभुं देवं; T3 हरिं देवाः (for
 विभुं देवाः). — ^f) D3 T3.4 ययुः (for गताः). Ś1 K3 B3
 T1.2 G2.3.5 M4 शरण्यं शरणागताः.

31. 60]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

त्वं हि न परमो देवस्त्वं हि न परमो गुरुः ।
 त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ६०
 उत्फुल्लाम्बुजपत्राक्ष शत्रुपक्षभयावह ।
 क्षयाय दितिर्वंशस्य शरणं त्वं भवस्व नः ॥ ६१
 विष्णुरुवाच ।

भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहम् ।
 तथैव त्रिदिवं देवाः प्रतिपद्यत माचिरम् ॥ ६२
 एषोऽहं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ।
 अवध्यममरेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्मि तम् ॥ ६३
 एवमुक्त्वा स भगवान्विसृज्य त्रिदशेश्वरान् ।

हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाम हरिः सभाम् ॥ ६४
 नरस्य कृतार्थतनुं सिंहस्यार्थतनुं तथा ।
 नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ ६५
 जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिखनः ।
 जीमूतघनदीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ॥ ६६
 दैत्यं सोऽतिबलं दृप्तं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ।
 दृप्तदैत्यगणैर्गुप्तं हतवानेकपाणिना ॥ ६७
 नृसिंह एष कथितो भूयोऽयं वामनोऽपरः ।
 यत्र वामनमाश्रित्य रूपं दैत्यविनाशनम् ॥ ६८
 बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।

60 Before 60, N (except S1 N1) T3.4 ins. देवा ऊचुः. T4 om. 60^a-62^b. — ^a) B1 हृषीकेश (for सद्य देवेश). — ^b) N (except S1 D6) T3 G2.4 M4 भयात् (for वधान). — K1.3 N1 D1-3.6 T1.3 G M3.4 om. (hapl.) 60^{cd}; B1 reads it twice. K3 Dn transp. 60^{cd} and 60^{ef}. — ^c) K4 ब्रह्म; V3 धर्मस् (for देवस्). — B1 om. 60^{ef}; N1 D5 T2 M1.2 read it twice. — ^f) S1 K1.3 D2-4 सुरोत्तमः; Cal. ed. सुरेश्वर (for सुरोत्तम).

61 T4 om. 61 (cf. v. l. 60). — ^a) K1 B2 D5 G4 M2 -पत्राक्षः (for 'क्ष). K4 D2-4.6 G2 M1.3 उत्फुल्लामल-पत्रा (D3.4 M3 'त्रा)क्ष; M4 'ल्लपत्रपत्राक्ष. — ^b) S1 K2 V B Dn Ds1 D1-4.6 T2.3 G1.2.5 M4 Cal. ed. -क्षयावह; K1.3.4 -क्षयंकरः; D5 T1 G3.4 M3 -भयावह; Bom. and Poona eds. -भयंकरः (for -भयावह). — ^c) K3 दैत्य- (for दिति-). — ^d) N2 B2.3 Dn D1-5 शरण्यस्; D6 M1.2 'णस् (for 'णं). V2 B1 Ds भवाद्य (for भवस्व). K1 शरण्यस्त्वं भयाद्यतः; K3 N3 V1 G5 'ण्यस्त्वं भवाद्य नः.

62 T4 om. 62^{ab} (cf. v. l. 60). D6 S (T4 om.) भगवान् (for विष्णुर्). — ^b) K1.3.4 N V B2 Dn D1-6 T1 G3 M2.4 ह्यभयं (for अं). T3 प्रः; G5 वै (for वो). — ^c) K2-4 N1 B2.3 D6 T1.4 G2.3.5 M2 तथैवं; T3 तत्रैव (for तथैव). S1 हृष्टाः (for देवाः). — ^d) K2-4 N1 V B Dn Ds D1-5 T2.3 G4 पत्स्यथ (for पद्यत). S1 om. माचिरम्.

63 ^a) K2.4 N2.3 V1.3 B1 Dn D3 T4 G3 तं; Cal. ed. त्वं (for संह). — ^b) N1 गर्वितम् (for दर्पितं). — ^d) B2 T1 दानवं तं (for 'वेन्द्रं). N V1.3 B1.3 Dn D1-4 T2-4 G1-3.5 M2.4 [अ]हम् (for तम्). K2.4 D5 दानवं तं निह-न्यहम्.

64 Before 64, N (except S1 N1 D6) T3.4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) Ds M1 तु; T3 [अ]पि (for स). — ^b) S1 विसर्ज्य (for विसृज्य). K1 V3 D1 G1.3 विसृज्य त्रिदिवेश्वरान्. — ^c) S1 D2 (sup. lin. as in text) स्थानम्; D6 T1.2 G M4 पार्श्वे (for राजन्). — ^d) K1-3 N2.3 V1.3 Dn D2-4 T4 तां ज (N3 V1 त्वाज) गाम (for आजं). S1 महेश्वरः; N1 हरिर्विभुः; M1-3 हरिः पुरम् (for हरिः सभाम्). D6 T1.2 G M4 जगामाशुपराक्रमः. — For 64^{cd}, V2 B Ds subst. :

472* सभां हिरण्यकशिपोर्जगाम हरिरीश्वरः ॥

65 ^a) M4 स (for [अ]र्ध-). V2 M2 नरस्यार्थतनुं कृत्वा. — ^b) K2.4 N1.3 V1.2 B1.2 Dn Ds D1.3-5 T1 M4 प्रभुः; N2 V3 D2 M2 विभुः; D6 T2 G M1.3 पुनः; T2.4 हरिः (for तथा). — ^d) D3 लिप्पिष्य; M3 संगृह्य (for संस्पृश्य).

66 D4 M1.2 om. (hapl.) 66^{ab}. D3 om. (hapl.) 66^{bc}. — ^b) Some Mss. -निःस्वनः. — ^c) B1 D6 T2 G1 M1-3 इव (for -घन-). S1 -संदीप्तो; T1 -दीप्ताभो (for -दीप्तौजा). D2 जीमूतघनवदीप्तो. — ^d) K4 D2.3 (sup. lin. as in text) G2 -घन- (for इव). — After 66, S1 ins. :

473* देवादिर्दितिजान्वीरो नृसिंहः समुपाद्रवत् ।
 समुत्पत्य नखैस्तीक्ष्णैर्विदार्य निहतो युधि ॥

67 ^a) B3 D5 T1.4 M4 -बलं दीप्तं; T2 G1 बलोद्विक्तं; G2 -बलं दृष्ट्वा; G3.5 -बलोद्वृत्तं (for -बलं दृप्तं). — ^b) N3 V1.3 D3.4 -विक्रमः (for 'मम्). Dn1 शार्दूलसमाविक्रमम्. — ^c) Ds -बलेर् (for -गणैर्). B3 दृप्तं (for गुप्तं).

68 ^a) D5 G4 -विनाशकृत् (for 'नम्).

69 ^a) S1 बहेर् (for बलेर्). — ^b) Ds विष्णुना प्रभ-

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[81. 77

विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः क्षोभितास्ते महासुराः ॥ ६९
 विप्रचित्तिः शिविः शङ्कुरयः शङ्कुस्तथैव च ।
 अयःशिरा अश्वशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ।
 वेगवान्केतुमानुग्रः सोमव्यग्रो महासुरः ॥ ७०
 पुष्करः पुष्कलश्चैव साधोऽश्वपतिरेव च ।
 प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादो गगनप्रियः ॥ ७१
 अनुह्लादो हरिहरौ वराहः संहरो रुजः ।
 शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः ॥ ७२
 बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः शङ्कुकर्णो महास्यनः ।

दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुपादो मृदुप्रियः ॥ ७३
 वायुर्गविष्ठो नमुचिः शम्बरो विश्वरो महान् ।
 चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च ॥ ७४
 कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः ।
 गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ ॥ ७५
 इन्द्रतापनवातापी केतुमान्वलदर्पितः ।
 असिलोमा पुलोमा च बाष्कलः प्रमदो मदः ॥ ७६
 खसृमः कालवदनः करालः केशिरेव च ।
 एकाक्षश्चन्द्रहा राहुः संह्लादः सुमरः स्वनः ॥ ७७

C 2289
B I. 41. 89
P I. 41. 89

विष्णुना. — °) T₃ G₁ एवाथ; T₄ G₅ अक्षोभ्यैः (for °भ्याः).
 — °) T₂ G₁. 3. 5 महाबलाः (for °सुराः).

70 M₁. 2 om. (hapl.) 70. — °) Ś₁ Ñ₁ D₆ शिवः
 शङ्कुर; D₄ शिरःशङ्कुर; T₂ G₃. 5 शङ्कुशिरा (for शिविः शङ्कुर).
 G₁ विप्रचित्तः शङ्कुशिरा. — K₄ om. (hapl.) 70°-71°. — °)
 Ñ₂ भूयःशिरा (for अयः). Ñ₃ V₁ हयशिरा; B₂ T₁ शङ्कुशिरा
 (for अश्व). T₃. 4 अधःशिरा अल्पशिरा. — °) G₂ अश्वग्रीवश्च
 (for हय). — °) T₁ G₄ केतुमानुग्रसमरः. — °) K₁ सोम-
 थासो (sic); Ñ₂ T₁. 4 G₂ सोमव्यग्रो; D₁ सोम्य; D₃
 सोमो व्यग्रो (for सोमव्यग्रो). T₃ पुष्करश्च महाहनुः; M₃
 सोमो व्यग्रो महाबलः.

71 K₄ om. 71^{ab} (cf. v. 1. 70). — °) Ś₁ M₁. 2
 पुष्कलः पुष्करश्चैव; T₃ सोमो व्यग्रः पुष्कलश्च; M₄ पुष्कलश्चैव
 केतुश्च. — After 71^a, Bom. and Poona eds. ins.:

474*

वेपनश्च महारथः ।

बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः.

— °) K₁. 3 अश्वो (for साधो). — °) Some Mss. प्रह्लादो
 (for प्रह्लादो). Ñ₁ सप्तः (for कुम्भः). — °) K₁ संप्राहो;
 T₂. 4 G₁. 3. 5 M₁-3 संह्लादो (for संह्लादो). D₆ संह्लादो गगन-
 प्रियः.

72 G₃ om. (hapl.) 72-73. — °) Some Mss. अनु-
 ह्लादो (for °ह्लादो). T₃. 4 M₃ हरिहयो (for °हरौ). — °)
 V₃ वाराहः (for व). Ś₁ संवरो; Ñ₁ T₂ G₂. 4. 5 M₄ संहतो;
 B₃ D_n T₁ शंकरो; G₁ सिंहतो (for संहरो). K₂ Ñ₃ V₁ B₁
 D₅ हरः (for रुजः). D₆ वाराहः संहतो रुजः; T₃ वराहः संहतो
 हरिः; T₄ °हः संवरो हरः; M₁-3 ह्लादः संह्ला (M₃ °हा) द एव
 च. — G (ed.) om. 72°-73°. — °) M₃ शरदः (for °भः).
 B₁ शालभश्च (for श). D₄. 5 सरभः सरभश्चैव; M₁ शलभः
 शरभश्चैव; M₂ शरदः शरभश्चैव. — °) D₆ कुवलः; T₂ कृकणः

(for कुपनः). K₁. 3 V₁ कुथः; B₃ तथा; D₅ क्रथः; G₄
 क्रियः (for क्रथः). K₂ कुपनः क्रोधनः कुशः; B₁ D₄ कुपथः
 कोपनः क्रथः (D₄ °मः); D₂ कुमुदः कुपनः क्रथः; T₃ कुपनः
 क्रोधनः क्रतुः; G₁ कृकणः कोपनः क्रकः; M₁-3 कृकणः कोपन-
 स्था.

73 G₃ om. 73; G (ed.) om. 73^{ab} (for both, cf. v.
 1. 72). — °) D₆ कण्ठो (for -कर्णो). Ñ₁ V₁ T₁ G₄ महा-
 सुरः (for °स्वनः). — °) B₃ दीर्घचारो (for °जिह्वो). — °)
 K₂. 4 V₂. 3 B D_n D₅ D₂-5 T₁. 3 G₂ M₁ चापो; Ñ₂ D₆
 T₂. 4 G₁ M₂ पापो (for -पादो). D₁ मृतपादो मृतप्रियः; G₅
 M₄ मदपालो मदप्रियः.

74 °) G₁ पायुर (for वा). Ś₁ गतिष्ठो; K₂ जविष्ठो;
 K₄ B₂. 3 D₅ T₃ यं; V D₆ गरिष्ठो (for गविष्ठो). — °)
 Ñ₁ B₂ D_n विज्वरो; T₁ G₄ शम्बरो (for विश्वरो). — °)
 D₆ T₁. 2 G₁-4 शक्रः; G₅ शत्रुः; M₂. 4 चक्रः (for चन्द्र).

75 °) K₁. 3 कालेयः (for कालकः). D₃ कालज्ञः काल-
 केतुश्च; D₆ G₂ M कालकः (M₃ °हः) कालहेतुश्च. — °) Ñ₃
 V₁ बृहत्क्रोधो (for वृत्रः क्रोधो). D₆ G₂ M वृत्रः क्रोधविमो-
 चनः. — °) D₄ अरिष्ठश्च; some Mss. गविष्ठश्च (for गरिष्ठश्च).
 K₃ गविष्ठश्च गरिष्ठश्च. — °) K₂ करकाव (for -न).

76 °) G₂ उग्रः (for इन्द्र). Ñ₁ कोपनः; M₄ पातन-
 (for तापन). — °) B₃ दर्पणः (for दर्पितः). — °) K₁
 [अ]नुलोमा; Ñ₃ V₁ विलोमा (for पु). — °) T₁ वाहलः;
 T₃ G₁ पुष्कलः; G₂. 3. 5 वाक्कलः (for बाष्कलः).

77 °) Ś₁ निस्पृष्टः; K₃ निस्पृष्टः; K₄ चेष्टनः; D_n वैसृष्टः;
 T₄ वैशिमः; M₂ विस्त्रकः (for खसृमः). D₆ T₁ G₁-3. 5 M₁
 दमनः (for चदनः). K₁ निस्पृष्टस्तालवदनः; K₂ Ñ₁ D₂-5
 वै (K₂ कौ) शिकः शा (D₄. 5 शै) लवदनः. — °) K₂ Ñ₁ V B
 D_n D₅ D₃-5 T₃. 4 करालः कैशिकः शरः; M₁. 2 करालश्चिशिरा-
 स्था. — °) T₃ काकाक्षश्च (for ए). D_n चेन्द्रहा (for च).

31. 78]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा परिघपाणयः ।
 अश्मयन्त्रायुधोपेता भिण्डिपालायुधास्तथा ॥ ७८
 शूलोत्खलहस्ताश्च परश्वधधरास्तथा ।
 पाशमुद्गरहस्ता वै तथा लगुडपाणयः ॥ ७९
 महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः ।
 नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा महाजवाः ॥ ८०
 कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ।
 खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ ८१
 भीमा मकरवक्त्राश्च क्रोष्ट्रवक्त्राश्च दानवाः ।

आखुर्दुर्गवक्त्राश्च घोरा वृकमुखास्तथा ॥ ८२
 मार्जारशशवक्त्राश्च महावक्त्रास्तथापरे ।
 नक्रमेषाननाः शूरा गोजाविमहिषाननाः ॥ ८३
 गोधाशल्यकवक्त्राश्च क्रौञ्चवक्त्रास्तथापरे ।
 गरुडाननाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा ॥ ८४
 गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
 चीरसंवृतगात्राश्च तथा बल्कलवाससः ॥ ८५
 उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोऽसुराः ।
 किरीटिनो लम्बशिखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ।

Ñ₃ V₃ D₂ एकाक्षश्चन्द्रा (V₃ ° बा) हुश्च. — ^a) T₁. 2. G₁. 4
 M₄ संहारः ; M₃ संहारः (for संहारः). K₂ V₁ सृदुरः ; Ñ₁. 3
 सृदुरः ; T₄ चमरः (for चमरः). Ñ₃ पुनः (for स्वनः). K₃
 D_n संहाराश्चो महास्वनः ; B₂. 3 D₅ संहारो सृदु (B₂ ° दु) रः
 स्वनः ; D₆ संहारः स नरेश्वरः ; G₂. 3. 5 संहारः चमरः स्वरः.

78 ^a) Ś₁ चन्द्र- (for चक्र-). — Ś₁ repeats 78^b
 after 79^a. — ^b) T₁ गदा- (for तथा). Ś₁ (first time)
 मुसल- ; K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V D₅ D₃. 5 मुसल- (for परिघ-).
 Ñ₁ तेषां मुसलपाणयः. — K₃ V₂ B₁ D₅ D₁. 4. 6 M₄
 om. (hapl.) 78^c-79^d. D_n om. (hapl.) 78^c-79^b. — ^c)
 D₂ अग्रे (for अश्म-).

79 K₃ V₂ B₁ D₅ D₁. 4. 6 M₄ om. 79 ; D_n om.
 79^{ab} (for all, cf. v. l. 78). T₃ om. 79-85. K₂ om.
 (hapl.) 79^{ab}. After 79^a, Ś₁ repeats 78^b. — ^b) K₁
 T₁. 2 G M₁-3 परे (for तथा). — ^c) K₁ T₂ G₁. 2. 5 M₁. 3
 प्रास- ; T₄ शूल- (for पाश-). K₁. 2 V₃ B₂ D₅ T₂ G M₁-3
 च (for वै). — ^d) K₁ D₂ परिघ- ; K₂ वै शूल- ; K₄ Ñ₁. 3
 V₁. 3 B₂ D_n D₅ T₄ मुसल- ; Ñ₂ D₅ मुद्गल- (for लगुड-).
 D₃ गदामुसलपाणयः.

80 T₃ om. 80 (cf. v. l. 79). B₃ om. 80^a-81^b. B₂
 G₄ om. 80^{ab}. — ^b) K₄ स्थूल- (for शूल-). — M₁. 2 om.
 80^c-81^b. Ñ₁ D₄ om. 80^d. — ^d) Ś₁ नानावेगा (for वेषा).
 K₂ महारवाः ; Ñ₂ D₂. 3 T₂ G₁-3 मनोजवाः ; Ñ₃ M₃ महा-
 बलाः (for जवाः). V₁ महावेशा महाबलाः ; D₆ महावेगा
 मनोजवाः.

81 T₃ om. 81 (cf. v. l. 79). B₃ M₁. 2 om. 81^{ab} (cf.
 v. l. 80). — ^a) D₄ कूर्- (for कूर्म-). K₁ D₂ कुक्कुर- (for
 कुक्कुट-). T₄ हस्ताश्च (for चक्राश्च). — ^b) Ñ₁. 3 V₁. 2
 B₁. 3 D₅ D₄ काकोलूक- (for शशो°). G₂ महावक्त्रास्तथापरे.
 — ^c) D₂ शानोष्ट्र- (for खरोष्ट्र-).

82 T₃ om. 82 (cf. v. l. 79). T₄ om. 82^{ab}. — ^a) D_n
 M₃ मीना (for भीमा). — After 82^a, G₁ reads 83^b, re-
 peating it in its proper place. — ^b) Some Mss. क्रोष्ट्र-
 (for क्रोष्ट्र-). D₃ तथापरे (for च दानवाः). — D₃ om.
 (hapl.) 82^c-83^b. — ^c) K₂. 3 D₄ दुर्दुर- ; M₄ दुन्दुभ-
 (for दुर्दुर-). — ^d) Ñ₁ D₆ T₂ G₁. 5 M सृग- (for वृक-).
 — After 82, Ś₁ reads 85^{ab}.

83 T₃ om. 83 (cf. v. l. 79). D₃ om. 83^{ab} (cf. v. l.
 82). Ś₁ reads 83^a and 83^c after 84. — ^a) Ś₁ खर- ; K
 Ñ₂. 3 V D_n D₁. 4. 5 T₁. 4 G₃. 4 गज- ; D₂ M₁-3 शुक्र-
 (for शश-). — Ś₁ om. 83^b. G₁ reads 83^b for the first
 time after 82^a. — ^b) T₂ G₁ (both times). 3 सृग- (for
 महा-). G₂ शशोलूकमुखास्तथा. — T₁ om. (hapl.) 83^c-84^b.
 — ^c) K₄ D₅ बभ्रु- (for नक्र-). V₃ भेकाननाः ; D₆ T₂ G₁. 3
 M₁-3 मीना° (for मेषा°). K₁ चैव ; B₁ क्रूरा (for शूरा).
 — Ś₁ om. 83^d.

84 T₃ om. 84 (cf. v. l. 79). T₁ om. 84^{ab} (cf. v. l.
 83). — ^a) K₁. 4 D₄ शल्लक- ; Ñ₂. 3 V B₁. 3 D_n शल्लकि- ;
 D₆ M₁-3 शल्लक- (for शल्यक-). — ^b) Ś₁ K₁. 3 Ñ₂ V₃. 3
 B₃ D₅ D₄ G₅ च दानवाः (for तथापरे). — ^c) Hyper-
 metric. Ñ₃ (marg.) D₅ D₄ शरभास्याः (for गरुडाननाः).
 Ñ₂. 3 V₃ D₂ खड्गिमुखा ; G₃ M₄ खग° (for खड्ग°). V₁. 2
 B₁. 2 शरभास्याः खड्गिमुखा ; Cal. ed. गरुडास्याः खड्गि°.
 — After 84, Ś₁ reads 83^a and 83^c.

85 T₃ om. 85 (cf. v. l. 79). Ś₁ reads 85^{ab} after
 82. K₂ om. 85^c-86^b. — ^c) V₃ B₁ संभृत- ; D₆ T₂ G₁.
 4. 5 M₄ संवीत- (for संवृत-). Ś₁ देहाश ; K₄ वदनाश
 (hypermetric) (for गात्राश). — ^d) K₃ Ñ₁ B₁. 2
 (marg.) D₁. 3 T₂ G₁-3. 5 M₄ फलक- (for बल्कल-).

86 K₂ om. 86^{ab} (cf. v. l. 85). — ^a) D₃ कवचिनस

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 97

नानावेषधरा दैत्या नानामाल्यानुलेपनाः ॥ ८६
 खान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्तानीव तेजसा ।
 क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ ८७
 प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैस्ततः ।
 रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् । ८८
 तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ।
 नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल समास्थितौ ॥ ८९
 परमाक्रममाणस्य जानुभ्यां तौ व्यवस्थितौ ।
 विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ ९०
 हत्वा स मेदिनीं कृत्स्नां हत्वा चासुरपुंगवान् ।
 ददौ शक्राय वसुधां विष्णुर्वलवतां वरः ॥ ९१

एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
 वेदविद्भिर्द्विजैरेतत्कथ्यते वैष्णवं यशः ॥ ९२
 भूयो भूतात्मनो विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः ।
 दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ९३
 तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मखेषु च ।
 चातुर्वर्ण्ये च संकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ॥ ९४
 अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ।
 प्रजासु शीर्यमाणासु धर्मे चाकुलतां गते ॥ ९५
 सयज्ञाः सक्रिया वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै ।
 चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ ९६
 तेन हेह्यराजस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः ।

C 2309
B 1. 41. 108
P 1. 41. 108

(for मुकुटि°). — ^δ) T₂ G₁ नृपाः; M₃ परे (for ससुराः).
 — ^ε) V₂ B_{2.3} D₃ Cal. ed. कवचिनो (for किरीटिनो). K₂
 लम्बमुखाः; G₂ मेघशीर्षाः (for लम्बशिखाः).

87 ^δ) D₆ T₂ G_{1-3.5} M₄ प्रदीप्ता (for 'प्तानि). K₂
 [ए]व; K₄ D_n G₄ [अ]ति- (for [इ]व). — ^α) M_{1.2} (inf.
 lin.). ३ भारत (for सर्वशः).

88 ^α) V₂ T₂ सर्व-; G₁ सर्वैर् (for सर्वान्). S₁ प्रमथ्य
 दैत्यान्सर्वान्वै. — ^δ) M₁ हस्तपाद- (for पादहस्त-). K_{2.4}
 N_{2.3} V_{1.3} B₁ D_n D_{2.3.6} T_{3.4} प्रभुः; B₂ D₄ T₂ G_{1-3.5}
 M₄ विभुः; D₁ पुनः (for ततः). G₄ पादहस्तैस्तलैर्विभुः. — ^ε)
 K_{1.3} D_{2.3.5} कृत्वा रूपं (by transp.). — ^α) N₂ V₃ च
 (for स).

89 ^α) S₁ भूमिश्च; B₁ भूमेश्च (for भूमिं). — ^δ) K₃
 तथा परे (for स्तनान्तरे). — ^ε) K_{1.3} N₃ (marg. as in
 text) D₂ ततः (for नभः). — V₃ reads 89^d after 90^{ab}.
 — ^α) B₂ समाहितौ; D₂ समाश्रितौ; D₆ T₁ G₂₋₄ M तदा
 (T₁ G₁ 'था) स्थितौ; T₂ G₁ तथा स्थितः; G₅ तदास्थितम्
 (for समास्थितौ). N₂ नाभिदेशे व्यवस्थितौ.

90 N_{1.2} D₆ T₂ G_{1.2.5} om. (hapl.) 90^{ab}. V₃ transp.
 90^a and 90^b. — ^α) T₁ दिवम् (for परम्). K_{3.4} N₃
 V B₁ D_n D₁₋₅ T_{3.4} G_{3.4} M₁₋₃ परं (T₃ नभः; T₄ G₃
 M₁₋₃ दिवं) प्रक्रममाणस्य. — ^δ) K N₃ V_{1.3} B₂ D_n D₁
 T₁ जानुदेशे; V₂ B₁ D₅ 'मूले; D₄ 'मध्ये; G_{3.4} 'भागे (for
 'भ्यां तौ). D₃ जानुदेशे समास्थितौ; D₅ 'देशे स्थितावुभौ; T₃
 नाभ्यां किल समास्थितौ (= 89^d); T₄ जानुदेशे व्यवस्थिताः.
 — After 90^b, V₃ reads 89^d. — ^ε) K_{2.4} N V B D
 (except D₆) T_{1.3.4} अतुल- (for अमित-). — ^α) B₃
 मनीषिणः (for द्विजातयः).

91 ^α) K_{1.3} V₂ B₃ D₅ T_{1.2} पृथिवीं (for मेदिनीं).
 K_{2.4} N_{2.3} V_{1.3} B₁ D_n D₁₋₄ T₄ सर्वा (for कृत्स्नां). T₃
 हत्वा स पृथिवीं सर्वा. — ^δ) K_{1.3} D₅ T₁ G₃ जित्वा (for
 हत्वा). — ^ε) N (except S₁ D₆) T_{1.3.4} त्रिदिवं (for
 वसुधां).

92 ^α) S₁ एवं (for एष). — ^δ) S₁ ऽऽतः शुभः; M_{1.2}
 प्रकीर्तितः (for महात्मनः). — K₄ om. (hapl.) 92^c-93^b.
 — ^ε) S₁ एते; K₂ N₂ V₃ एव; N₃ B_{2.3} T_{1.3.4} एवं (for
 एतत्). — ^α) B₁ पठ्यते (for कथ्यते). N₁ V_{1.2} वामनं
 (for वैष्णवं). S₁ T_{1.2} G M₄ वैष्णवं कथ्यते यशः.

93 K₄ om. 93^{ab} (cf. v. 1. 92). — ^α) K₂ N_{1.2.3}
 (marg.) V_{1.3} D_{n2} D₅ T₄ भूतात्मको; T₃ शृणु महा-
 (for भूतात्मनो). M₁₋₃ तस्य (for विष्णोः). — ^ε) N₂
 V_{2.3} B_{2.3} D₅ कृपया (for क्षमया). D₆ T_{1.2} G M₄ [अ]-
 न्वितः (for युतः).

94 ^α) S₁ (sup. lin. as in text) K_{1.2} N₁ B₁ T₃
 G_{1.2} M₄ देवेषु (for वेदेषु). — ^δ) K₂ M₁₋₃ क्रियासु च;
 T_{1.4} G_{3.4} M₄ सक्रियासु (for प्रक्रि°). D_{n1} वै (for च).
 — ^ε) K₂ N B_{1.3} D₃₋₅ T_{1.2.4} G_{1.5} तु; K₄ D_n ऽति-
 (for च). K₃ चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं.

95 ^δ) M₁₋₃ स्थितेऽनृते (by transp.). — ^ε) M₁₋₃
 प्रजासु क्षीयमाणासु. — ^α) T₂ G_{1.3-5} व्याकुलतां (for वा°).

96 ^α) G₄ M₄ यज्ञियाः (for सयज्ञाः). N₂ V₃ च क्रिया;
 T₁ G₃ सक्रिया (for सक्रिया). K N₁ B₁ D_n D₁₋₃ T₃ सह-
 यज्ञक्रि° N₁ 'ज्ञाः क्रि° या वेदाः. — ^δ) N₁ हि तेन च; B₃ हि
 तानि वै; D₆ G₂ M₄ महात्मना (for हि तेन वै). D₅ पृथिव्यां
 शयितेन वै. — D₆ G₂ om. (hapl.) 96^{cd}. — ^ε) K₄ D₅

31. 97]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2309
B 1. 41. 108
P 1. 41. 108

वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥ ९७
एतद्बाहुद्वयं यत्ते तत्ते मम कृते नृप ।
शतानि दश बाहूनां भविष्यति न संशयः ॥ ९८
पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधेश्वर ।
दुर्निरीक्ष्योऽरिवृन्दानां युद्धस्थश्च भविष्यसि ॥ ९९
एष ते वैष्णवः श्रीमान्प्रादुर्भावोऽद्भुतः शुभः ।
भूयश्च जामदग्न्योऽयं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ १००
यत्र बाहुसहस्रेण विस्मितं दुर्जयं रणे ।
रामोऽर्जुनमनीकस्थं जघान नृपतिं प्रभुः ॥ १०१
रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वाऽर्जुनं भुवि ।
धर्षयित्वा यथाकामं क्रोशमानं च मेघवत् ॥ १०२

कृत्स्नं बाहुसहस्रं च चिच्छेद भृगुनन्दनः ।
परश्वधेन दीप्तेन ज्ञातिभिः सहितस्य वै ॥ १०३
कीर्णा क्षत्रियकोटीभिर्मरुमन्दरभूषणा ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १०४
कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः सुमहातपाः ।
सर्वपापविनाशाय वाजिमेधेन चेष्टवान् ॥ १०५
तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः ।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुंधराम् ॥ १०६
वारुणांस्तुरगाञ्शुभ्रान् रथं च रथिनां वरः ।
हिरण्यमक्षयं धेनूर्गजेन्द्रांश्च महामतिः ।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायशाः ॥ १०७

चातुर्वर्ण्यं समाकीर्णं.

97 ") Some Mss. हैहय- (for हे°). — B3 om. (hapl.)
97^{cd}. — ") D3 अर्जुनस्य (for वरदेन).

98 ") M3 एतं (for एतद्). K4 G5 धत्ते; V2.3 जज्ञे
(for यत्ते). — ") K3 कृतं; K4 D5 T1 G3 मृधे; M1-3 तद्वै
(for तत्ते). S1 B2 G4.5 सन्ध (for नृप). D3 तन्नूनं मत्कृते
नृप. — ") D3 सहस्रं चैव बाहूनां. — ") All Mss. (except
K2 D5.6 G4 M4) भविष्यन्ति (for ष्यति).

99 ") S1 N3 V1.2 D2 G2.5 पालयिष्यति कृत्स्नां च (D2
वै). — ") B3 D3.6 T1.2 G1-3.5 M2.4 वसुधां वसुधा-
धिप. — ") S1 -वृन्दैस्त्वं (for -वृन्दानां). — ") K N1.3
(marg. as in text) Dn D1.2.4.5 T3.4 धर्मज्ञश्च; V2
M2 युद्धस्थं च; V3 धर्मज्ञेषु; G2 युधिस्थश्च (for युद्धस्थश्च).
T2 G1.5 युद्धं तच्च भविष्यति.

100 Before 100, N2 V2 ins. वैशंपायन उवाच. — ")
N1 G1.2.5 प्रादुर्भूतो (for भूतो). D3 पुनः स्मृतः; M3
महात्मनः (for ऽद्भुतः शुभः). D6 प्रादुर्भूतो भवः शुचिः.
— After 100^{ab}, N2.3 V B D2 M3 ins. :

475* कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरिंदम ।

[M3 ते (for वै).]

— N2 om. 100^{cd}. — ") D3 श्रूयतां (for भूयश्च). B3 वै
(for स्यं).

101 ") S1 यस्तु (for यत्र). — ") K2 N1 V2.3 B1
D5 D3 निर्मितं; K4 N3 V1 विस्मयं; B2 निर्जितं (for वि-
स्मितं). G4 दुर्जितं (for दुर्जयं). N2 निर्मितं दुर्जये रणे. — ")
D3 समीकस्थं (for अनी°). — ") M1.3 विभुः (for प्रभुः).
M4 जगाम भृगुनन्दनः.

102 M4 om. (hapl.) 102^a-103^b. — ") D6 राजन्
(for रामः). — ") K1.3 D2.5.6 T1-3 G1.2.5 युधि; N1.3
D1 विभुः; V1 प्रति; D3 रणे (for भुवि). — ") D3 सुध-
न्वानं (for धर्षयित्वा). — ") T2 G1 M3 क्रोशमानश्च (for
मानं). K2 मेघवत्; G5 वेग° (for मेघ°).

103 M4 om. 103^{ab} (cf. v. 1. 102). — ") T2 तच्च
(for च). — ") T4 विभुश्च तेन दीप्तेन.

104 ") K1 कीर्णां; T2 G1 तूर्णं (for कीर्णां). — ")
K1 T2 G1 -भूषणाम् (for णा).

105 ") K3 तु; N3 D2.3 स (for सु-). K2 N3 (marg.)
V1.2 B1 D5 -महाबलः; T2 G1-3.5 यशाः (for तपाः). D6
M4 भार्गवश्च (M4 र्वः स) महायशाः. — ") K3 om. (hapl.)
from वाजि up to मारीचाय (in 106^c). N1 यत्नवान् (for
चेष्ट°). T3 वाजिमेधमवाप्तवान्.

106 K3 om. up to मारीचाय (in 106^c) (cf. v. 1.
105). — ") V3 महाराज; D4 दानं; T3 ददद्रामो; G4 महा-
नेष (for दाने).

107 ") V2 D5 G1.3 M1.2 वारुणांश्च (for वारु°). K4
N1.3 V1 B1.2 Dn D1.4.5 T3.4 शीघ्रान्; D2.3 शीघ्रं (for
शुभ्रान्). K1-3 N2 V3 T1 G2 वारुणांस्तुरगाञ्शीघ्रान्. — G
(ed.) om. 107^b-108^c. — ") K4 द्रव्यं; D3.6 T2
G1.3.5 रथांश्च (for रथं). — ") K2.4 D1.4 T4 धेनुं;
D6 T2 G1-3 चैव (for धेनू°). — ") N (except S1 D6)
महामनाः; T3 बलः; T4 यशाः; G4 महीपतिः (for महा-
मतिः). — T4 om. (hapl.) 107^{ef}. — ") D6 T2 G1-3.5
महाक्रतौ (for यशाः).

108 G (ed.) om. 108^{abode} (cf. v. 1. 107). — ")

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 116

अद्यापि च हितार्थाय लोकानां भृगुनन्दनः ।
 चरमाणस्तपो दीप्तं जामदग्न्यः पुनः पुनः ।
 तिष्ठते देववच्छ्रीमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १०८
 एष विष्णोः सुरेशस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ।
 जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ १०९
 चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः ।
 जज्ञे दशरथस्याथ पुत्रः पद्मायतेक्षणः ॥ ११०
 कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः ।
 लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ॥ १११
 प्रसादनार्थं लोकस्य रक्षसां निग्रहाय च ।

धर्मस्य च विवृद्धयर्थं जज्ञे तत्र महायशः ।
 तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ ११२
 तस्मै दत्तानि चास्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
 वधार्थं देवशत्रूणां दुर्धराणि सुरैरपि ॥ ११३
 यज्ञविघ्नकरौ येन मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन बलिनां वरौ ।
 निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना ॥ ११४
 वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः ।
 भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया पुरा ॥ ११५
 यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेऽवसत् ।

C 2330
B I. 41, 128
P I. 41, 129

Ś1 घोरं (for दीप्तं). — ^a) Ñ1. 2 B1. 2 Dn Ds1 (sup. lin. as in text) पुनः प्रभुः ; Ds T1. 2 G1. 3-5 प्रतापवान् (for पुनः पुनः). — ^c) Ñ1. 3 B Ds T3 M1. 3 धीमान् (for श्री°). — After 108, Ds T1. 2 G M4 ins. :

476* कृष्णाजिनोत्तरीयं च जटामकुटमण्डली ।
 [Ds -मुकुट- (for -मुकुट-).]

109 ^b) K2. 4 Ñ V B D (except Ds) T3. 4 श्रीवत्सा-
 कस्य धीमतः . — ^c) Ñ1 [इ]ति वि- (for इति). — After
 109, T3 ins. an addl. colophon [mention of Khila
 and Adhy. no. 42].

110 Before 110, T3 ins. वैशंपायनः . — ^a) T1 (marg.)
 रघुवंशे ; M2 (inf. lin. as in text) अष्टाविंशे (for चतु-
 र्विंशे). T2 G3 तात ; T4 चैव (for चापि). K3 G1. 5 चतु-
 र्विंशयुगे तात (K3 चापि) ; T3 M1. 3 रघुवंशे पुनश्चापि . — ^b)
 T3. 4 विश्वामित्रस्य धीमतः (sic). — ^c) K3. 4 Ñ2 V3 B Dn
 D1-3. 5 T1. 3. 4 G4 M4 राज्ञो (for जज्ञे). K1 [अ]द्य ; Ñ3 V1
 [आ]सीत् ; Ds T2. 3 G1-3. 5 M4 [अ]पि ; M3 [अ]र्थे (for
 [अ]थ). — ^d) Ś1 पद्मपत्रायतेक्षणः ; K2. 4 Ñ V B Dn Ds
 D2-5 T3. 4 पुत्रः पद्मदलेक्षणः .

111 ^b) D2. 3 पुनर् (for प्रभुर्). — ^c) K1. 3 ख्याते
 (for ख्यातस्). — ^d) V3 तेजसा भास्करप्रभः ; G2 प्रादुर्भावो
 महात्मनः .

112 ^a) D2. 3. 5 प्रसादनार्थं लोकस्य . — ^b) K1. 3 B2
 (marg. as in text) Ds2 M4 निघनाय ; Ds च भयाय ; T1. 2
 G अभवाय (for निग्रहाय). — ^c) K2 Ñ3 (marg.) V1. 2 B1. 2
 Ds T4 प्रतापवान् ; K4 Ñ V3 Dn D1 महात्मवान् (sic) ; Ds
 M1. 2 मनाः ; G2 M3 रमनः (for यशः). — ^d) K1. 3 D1
 अथ (for अपि). — ^e) Ś1 K1 Ds G2 मनुष्येन्द्र (for न्द्रं). — ^f)
 Ks -पति प्रभुम् ; T4 -हिते रतम् (for -पतेस्तनुम्). — After

112, the sequence in Ś1 K1. 3. 4 Ñ1. 3 V1 B1 Dn1 D1-3
 T2. 4 G1. 2. 5 M is : 116, 118^{ab}, 117, 119^{ab}, 126^{ab}, 119^{cd},
 122-125, 126^{cd}, 121, 127^{abcd}, 114, 127^{ef}, 119^{ef}, 120,
 113, 115, 128^{ab}, 118^{cd}.

113 For the sequence in Ś1 K1. 3. 4 Ñ1 V1 B1
 Dn1 D1-3 T2. 4 G1. 2. 5 M, cf. v. 1. 112. Ñ3 Dn2 T1. 3
 G3. 4 om. 113-115. Ds om. 113. K1 repeats 113 after
 120. — ^a) K1 (first time) Ds T2 G1. 2. 5 M यस्यै (for
 तस्यै). Ñ2 V2 Ds शस्त्राणि (for चा°). B2. 3 D2. 3 यस्यै
 दत्तानि शस्त्राणि . — B2. 3 Ds D3-5 om. 113^{cd}. — ^c) Ś1
 K1 (both times). 3 D2 सुरः ; Ñ2 V2. 3 चैव (for देव-).
 — ^d) Ś1 D2 दुर्धराणि ; Cal. ed. दुर्धराणि (for राणि).

114 For the sequence in Ś1 K1. 3. 4 Ñ1 V1 B1
 Dn1 D1-3 T2. 4 G1. 2. 5 M, cf. v. 1. 112. Ñ3 Dn2 T1. 3
 G3. 4 om. 114 (cf. v. 1. 113). K1 repeats 114 after
 127. — ^a) Ś1 K3 Ñ1 V2. 3 B2. 3 Dn1 D1. 6 T2. 4 G1. 5
 -विघ्नकरौ (for करौ). — ^d) V1 M4 बाणेन ; V3 Cal. ed.
 बालेन ; M1-3 निहतौ (for बलेन). — M1-3 om. 114^{ef}.
 — ^e) D2 च निरस्तौ ; T2 G1 निर्गताशौ (for च निराशौ).

115 For the sequence in Ś1 K1. 3. 4 Ñ1 V1 B1
 Dn1 D1-3 T2. 4 G1. 2. 5 M, cf. v. 1. 112. Ñ3 Dn2 T1. 3
 G3. 4 om. 115 (cf. v. 1. 113). Ds om. 115. K1 repeats
 115 after the repetition of 113. — ^a) Ś1 K1 (second
 time). 3 D2 चापि (for येन).

116 For the sequence in Ś1 K1. 3. 4 Ñ1. 3 V1 B1
 Dn1 D1-3 T2. 4 G1. 2. 5 M, cf. v. 1. 112. — ^a) Ds यः
 साक्षी सर्वधर्मस्य . — ^b) K2. 3 Ñ1 D1. 6 G1. 3 M3. 4 वसन्
 (for स्वसत्). — T3 reads 116^d after 118^{ab}. — ^c)
 K2 Ñ V2 Dn D1-3 T2. 4 -गतो यश्च ; K4 -गतो रामः (for

31. 116]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2331
B I. 41. 128
P I. 41. 128

लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११६
रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः ।
पूर्वोचितत्वाद्या लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥ ११७
चतुर्दश वने तप्त्वा तपो वर्षाणि राघवः ।
जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार सः ॥ ११८
सीतायाः पदमन्विच्छन्निजघान महामनाः ।
विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ।
जघान पुरुषव्याघ्रौ गन्धर्वौ शापविक्षतौ ॥ ११९
हुताशनार्कान्शुतडित्प्रकाशैः

प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ।

सुरेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः

शरैः शरीरेषु वियोजितौ बलात् ॥ १२०

सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो महाबलः ।

वाली विनिहतः संख्ये सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ १२१

देवासुरगणानां हि यक्षराक्षसपक्षिणाम् ।

यत्रावध्यं राक्षसेन्द्रं रावणं युधि दुर्जयम् ॥ १२२

गुप्तं राक्षसकोटीभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ।

त्रैलोक्यरावणं क्रूरं राक्षसं राक्षसेश्वरम् ॥ १२३

चरो रामः). — After 116, $\tilde{N}_2$ reads 118^{ab}.

117 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 B1
Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^a) D4 त्वस्य;
D5 तस्य (for यस्य). — ^b) K2 D6 T2 G1-3.5 M भुवि;
T1 G4 [अ]भवत् (for जनैः). — ^c) K1.2.4 $\tilde{N}$ V B2.3
Dn D1.2.4.5 T3.4 पूर्वोचिता त (D1 चिता य; T3 दिता त)-
स्य लक्ष्मीर्; K3 तस्य या लक्ष्मीर्; D3 ता महालक्ष्मीर्;
M3 पूर्वेषु सा तनौ लक्ष्मीर्. — ^d) $\tilde{N}_3$ V1 चानु- (for
अनु). Dn3 D6 G3 -गच्छती (for ति).

118 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 B1
Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. $\tilde{N}_2$ reads
118^{ab} after 116. — ^a) K1.3 M1.2 तपस् (for वने). T4
G2 M4 गत्वा (for तप्त्वा). — ^b) K1-3 M1.3.4 वने; V3
G2 ततो (for तपो). — After 118^{ab}, T3 reads 116^{ab}.
— ^c) K1-3 $\tilde{N}$ V B D (except D3) T2-4 G1-3.5 चकार
ह; K4 च कारणात्; M4 चकार यः (for चकार सः). — After
118, V3 reads 126 and D3 126^{ab} repeating it in its
proper place.

119 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 B1
Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^b) K4 $\tilde{N}_2.3$
V1.3 Dn D1 जघान स (for निजघान). $\acute{S}_1$ K1.3 T1 G4
महायशाः; G1 सुरान् (for मनाः). K2 V2 B Ds D2-5 T3.4
लक्ष्मणानुचरो विभुः. — After 119^{ab}, $\tilde{N}_2$ reads 126^{ab}.
— ^c) $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 Dn D1 T1.2.4 G3 M1-3
विराधश्च कबन्धश्च. — ^d) G3 -रूपिणौ (for -विक्रमौ). — ^e)
K1.3 V1 D4 -व्याघ्र; K2 $\tilde{N}_2.3$ V2.3 B1 Dn Ds D2.3.6
T4 G1.4.5 M4 -व्याघ्रो (for -व्याघ्रौ). — ^f) $\tilde{N}_1.2$ V2 B
D2.6 T G1.3-5 M4 -वीक्षितौ; D1 -मोक्षितौ; D3 -दूषितौ
(for -विक्षितौ).

120 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 B1
Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^a) $\acute{S}_1$ K1.3

D6 G2.5 -तडिदुणामैः; K2 Ds D4 -द्वनामैः (for -त्प्रकाशैः).
 $\tilde{N}_1$ हुताशनार्कैन्दुतडित्प्रभावैः; $\tilde{N}_2$ V2.3 -चन्द्रार्कतडिद्वनामैः;
B2.3 D2.3.5 T3 G3.4 -नार्कैन्दुतडिद्वनामैः; T1 M4 -नार्कैन्दु-
तडिदुणामैः. — ^b) K2 D3 M1-3 प्रदीप्त-; $\tilde{N}_3$ V1 B1 Dn2
T4 सुतप्त- (for प्र). M2 -चामीकर- (for -जाम्बूनद-). $\tilde{N}_1$ D1
-पट्टनद्वैः; V2 -पुङ्खचित्रैः; T4 -पट्टनद्वैः (for -चित्रपुङ्खैः).
— ^c) K2-4 $\tilde{N}$ V B D (except D6) T1.3.4 G4 M4 महेन्द्र-
(for सुरेन्द्र-). $\acute{S}_1$ K1.3 -वेगैः (for -सारैः). — ^d) K2 $\tilde{N}_3$
V1.3 B Ds D2-6 T G शरीरेण (for -रेषु). V3 M4 नियो-
जितौ; M1.2 नियोजितैर् (for वियोजितौ). M3 शरैः शरी-
राणि सुरद्विषाणाम् (sic). — After 120, K1 repeats 113
followed by the repetition of 115.

121 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1 B1
Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. D6 om. 121.
— ^c) K2 D1 वालिर् (for वाली). V3 D3 G1-3.5 M4 च
(for वि). K2 $\tilde{N}_2$ V2.3 B1.3 Dn2 Ds D2.3.5 T3.4 G4
युद्धे (for संख्ये). D4 वाली विनिहितो येन.

122 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1
Dn1 D1-3 T2 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. B1 T4 om.
122-123. — ^a) $\acute{S}_1$ तु; K2 V2 B2 D2-5 वै; K3
Ds2 च (for हि). — ^b) $\acute{S}_1$ -भोगिनाम् (for -पक्षिणाम्).
K1.3 T3 यक्षगन्धर्वभोगिनाम्. — ^c) K1.3 T3 अवध्यं राक्ष-
सेन्द्रं तं. — ^d) $\tilde{N}_1$ B2 D4.5 दुर्मदम् (for दुर्जयम्). K2 $\tilde{N}_3$
V2.3 B3 Ds D1-3 रावणं युद्धदुर्मदम्.

123 For the sequence in $\acute{S}_1$ K1.3.4 $\tilde{N}_1.3$ V1
Dn1 D1-3 T2 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. B1 T4 om. 123
(cf. v. l. 122). — ^a) $\acute{S}_1$ K1.3 D3-6 T2.3 G1.3-6 युक्तं
(for गुप्तं). — ^c) K2 $\tilde{N}_2.3$ V2 Ds D4.5 -द्रावणं; D3
-द्राविणं (for -रावणं). K1.3 V3 D2 T3 घोरं (for क्रूरं). D3
दुष्टं तं रावणं शूरं. — ^d) K1.3 V3 T1.3 G3 रावणं (for
राक्षसं). K2 B2.3 Ds D2-5 दुराचारं महाबलम्; K4 $\tilde{N}$ V1.3

प्रादुर्भावसंग्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 131]

दुर्जरं दुर्धरं दृप्तं शार्दूलसमविक्रमम् ।
 दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ १२४
 जघान सचिवैः सार्धं ससैन्यं रावणं युधि ।
 महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ १२५
 तमागस्कारिणं क्रूरं पौलस्त्यं पुरुषर्षभः ।
 रावणं निजघानाशु रामो भूतपतिः पुरा ॥ १२६
 मधोश्च तनयो दृप्तो लवणो नाम दानवः ।
 हतो मधुवने भीमो वरदत्तो महासुरः ।

समरे युद्धशौण्डेन तथान्ये चापि राक्षसाः ॥ १२७
 एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः ।
 दशाश्वमेधाज्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ १२८
 नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ।
 न वित्तहरणं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १२९
 पर्यदेवन्न विधवा नानर्थश्चाभवत्तदा ।
 सर्वमासीजगदान्तं रामे राज्यं प्रशासति ॥ १३०
 न प्राणिनां भयं चासीजलानलविधातजम् ।

C 2346
B I. 41. 144
P I. 41. 144

Dn D1 राक्षसं तं (Ñ1 तु) महाबलम्.

124 For the sequence in Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 V1 B1 Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^a) K2.3 Ñ V2.3 B D1.3.5 T1.4 G4.5 M2 दुर्जयं; K4 Dn दुर्जयं (for दुर्जरं). D2 दुर्जरं (for दुर्धरं). K1 V1 दुर्जयं दुर्धरं दृप्तं (V1 दुष्टं); D6 T2 G1-3 M1.3.4 दुर्धरं दुर्जयं दृ (M1.3 दी) सं; T3 दुर्जयं दैवतैर्दृष्टं. — ^b) Ñ2 V3 D6 T1.2 G1-3.5 M दृप्तशार्दूल-विक्रमम्.

125 For the sequence in Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 V1 B1 Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. B3 Ds D2.3 om. 125^{ab}. — ^b) D5 सगणं (for रावणं). D6 T G1.2.5 M2-4 ससैन्यं युधि रावणम्; M1.2 (marg.) रावणं सगणं युधि. — ^c) K2 D2 महाभयनाभ्रसंकाशं; B3 D3 मेघाभ्रसंकाशं; D6 T2 G1-3.5 मधुधरसंकाशं.

126 For the sequence in Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 V1 B1 Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. Dn2 T3 G4 om. 126^{ab}. V3 reads 126 and D3 126^{ab} for the first time after 118. D2 reads 126 twice. — ^a) K1.3 Ñ1 V1.2 B1 Dn2 T1 M2.4 घोरं (for क्रूरं). D3 (second time) नीलाञ्जनगिरिप्रख्यं. — ^b) K2 Ñ1.2 V1.3 (second time) B Ds D4.5 G3 पौलस्त्यं युधि दुर्जयं (Ds2 मंद) म्; K4 Ñ3 V3 (first time) Dn1 D1 स्तं कु (K4 Dn1 D1 स्तं कु) लपांसनम् (V3 सुलम्); V3 D2.3 (all second time) स्तं युधि दुर्जयम्; D2.3 (both first time) स्तं कुलनन्दनम्; D6 T4 G2.5 राक्षसं (T4 वणं) राक्षसेश्वरम्; T1 M पौलस्त्यं मनुजर्षभः (T1 M4 भ); T2 G1 राक्षसं रावणं प्रभुम्. — Ś1 K2 Ñ2 Ds D4.5 G2 G (ed.) ins. after 126^{ab}; V3 D2.3 after the second occurrence of 126^{ab}:

477* सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ।

[V3 हत- (for क्रूर-) .]

— ^c) K2 Ñ3 V2 B2.3 Ds D2 (both times). ³ [आ]जौ

(for [आ]शु). — ^d) B2 प्रभुः (for पुरा).

127 For the sequence in Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 V1 B1 Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^a) D4 जज्ञे; D5 दुष्टो (for दृप्तो). — ^b) K2 V2 B3 Ds D2.3 राक्षसः (for दानवः). — ^c) Ś1 धीरो; K1.3 V2 B2.3 वीरो; Ñ1 D1 T4 दृप्तो; Ñ2 V3 ध्वस्तो (for भीमो). T3 हतो मधुपुरे ध्वस्तो. — ^d) K3.4 B2 Dn D3.5 T1.3.4 वरदृप्तो (for दत्तो). — ^e) Ś1 समरे युद्धदण्डेन. — ^f) K3.4 Ñ V1.3 Dn D1.4.5 T3.4 [अ]न्ये चैव; K2 Ds D2.3 [अ]न्येऽपि च; V2 B T1.2 G3.5 M3 चान्येऽपि (for [अ]न्ये चापि). — After 127, K1 repeats 114.

128 For the sequence in Ś1 K1.3.4 Ñ1.3 V1 B1 Dn1 D1-3 T2.4 G1.2.5 M, cf. v. l. 112. — ^a) K2 जारूथ्या; K4 विततान्; Ñ3 Ds1 D6 G2 M1-3 Cnp जारूथ्याम्; D3 दाक्षिण्यान् (for जारूथ्यान्). T2 G1 अश्वमेधाश्च जारूथ्याम्; G5 अश्वमेधानजारूथ्यान्. ❧ Cn: जारूथ्यान् त्रिगुणीकृतदक्षिणानित्येके । अन्ये तु जारूथ्यामिति सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षते । जरूथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषः, तदहान् । 'जरूथं गरूथं गृणतेः स्तुतिकर्मणः' इति यास्कः । इति गृणतेरुत्थन्प्रत्यये आदेशत्वमिति तस्य जत्वम् । जवृथ्या-मूथन् (उ. सू. 2.6) इति सूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः । जारूथ्यान् स्तुत्यान् पुष्टान् वेत्यर्थः । ❧

129 ^b) Ñ2 V2 B3 Cal. ed. नाकुलो (for लं). K3 नातुरं पीडयेत्कचित्. — ^c) K1.3.4 Ñ1.3 V1.3 B1.3 Dn D1-5 T2 त्वासीद्; T4 चापि (for चासीद्).

130 Ś1 D3 G2 M1.3.4 om. (hapl.) 130. K1 reads 130^{ab} after 145. — ^a) T2.3 G1 न पर्यदेवन्निधवा. — ^b) K2 कचित् (for तदा). Ñ1 V2 T1-3 G1.3-5 M2 नानर्थाश्चाभवत्तदा; B3 Ds नानाथाश्चाभवत्कचित्. — K1 om. 130^{cd}. V3 om. 130^c-133^b. — ^c) T2 G1 समम् (for सर्वम्). V2 Cal. ed. तदा (for जगद्). T2 G3.5 शान्तं (for दान्तं).

131 V3 om. 131 (cf. v. l. 130). — ^a) K1 Ds चापि;

31. 131]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 2347
B I. 41. 144
P I. 41. 144

न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ १३१
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
शूद्राश्चैव हि वर्णास्त्रींश्शुश्रूषन्त्यनहंकृताः ॥ १३२
नार्यो नात्यचरन्भर्तृन्भार्या नात्यचरत्पतिः ।
सर्वमासीज्जगदान्तं निर्दस्युरभवन्मही ।
राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताभवत् ॥ १३३
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
अरोगाः प्राणिनश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १३४
देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वशः ।
पृथिव्यां सहवासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १३५
गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।

रामे निबद्धास्तत्त्वार्था माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ १३६
श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्थो मितभाषिता ।
आजानवाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाशुजः ॥ १३७
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ १३८
ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः ।
अव्युच्छिन्नोऽभवद्राष्ट्रे दीयतां भुज्यतामिति ॥ १३९
सत्त्वान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ।
अति सूर्यं च चन्द्रं च रामो दाशरथिर्बभौ ॥ १४०
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदाक्षिणैः ।
हित्वायोध्यां दिवं यातो राघवोऽसौ महाबलः ॥ १४१

K₂₋₄ Ñ V₁ B_{1,3} D_n D_{1,2,5} T_{3,4} चापि; T₁ G₄ किञ्चिज्
(for चासीज्). — ^b) K₁ Ñ₃ B D_n D_s D_{1,4} T_{3,4} G₅
जलानिल- (for 'नल-). K₃ Ñ₂ निघातजम्; K₄ T₁ विघात-
नम्; G₁ M₄ विपात(M₄ क)जम् (for विघा°). D₆ ज्वलनानि-
लघातजम्; T₂ जलानिलविपातजम्. — ^c) K₃ B_{1,2} कर्माणि
(for कार्याणि). M_{1,3} [अ]कुर्वत (for कुर्वते). S₁ न च स्म
प्रेतकार्याणि कुर्वते सुखिता जनाः.

132 V₃ om. 132 (cf. v. l. 130). — ^a) D_{3,6} ब्रह्म-
चर्यपरं क्षत्रं; M₃ ब्रह्मचर्यमनु क्षत्रं. — ^c) S₁ च (for हि). T₁
शूद्राः पर्यचरन्वर्णाञ्. — ^d) S₁ शुश्रूषन्तेऽनसूयवः.

133 V₃ om. 133^{ab} (cf. v. l. 130). — ^a) D₂ भार्या
(for नार्यो). K₂ कान्तं (for भर्तृन्). S₁ Ñ₁ B D_s भार्या
(S₁ नारी; B₂ भार्या) नात्यचरद्भर्ता. — ^b) M₁ नारीर्; M₃
नारी (for भार्या). S₁ Ñ₁ D_s भार्या नात्यचरत्पतिम्; V₁
न भार्या नाचरत्पतिः; T₃ नान्यामत्यचरत्पतिः. — D₃ om.
133^{cd}. — ^c) S₁ पूर्वम् (for सर्वम्). K₃ दीप्तं; D₅ T_{2,3}
G_{1,3} शान्तं (for दान्तं). — ^d) V₁ विदस्युर (for निर्द°).
T_{3,4} (marg.) तदा (for मही). — ^e) D₆ T₁ G_{1,3-5}
जगद्भर्ता (for ऽभवद्भर्ता). — ^f) G₃ जगत् (for [अ]भवत्).

134 M₁ om. 134^{ab}. — ^a) K Ñ_{2,3} V_{1,3} B₂ D_n D₁₋₅
T_{3,4} G_{3,4} M₄ आयुर् (for आसन्). V₂ B_{1,3} D_s M₃ सहस्र-
पुत्रि (M₃ वर्षि) णश्चासन्. — ^b) S₁ नराः; D₃ तत्र (for तथा).
V₂ B_{1,3} D_s वर्ष- (for पुत्र-). G₄ सहस्रशः (for स्त्रिणः).

135 T₁ G₄ om. (hapl.) 135. — ^a) D₃ देवानां च
(for देवतानाम्). — ^b) V₂ B₁ D_s मानुषाणां (for मनु-
ष्याणां). K₃ तथैव च (for च सर्वशः). — ^c) S₁ K₄ Ñ₂ V₃
B₂ D_n D₁₋₅ T_{3,4} समवायो; K₂ सहचारो (for वासो).

— After 135, M₂ ins. :

478* रामो रामो राम इति प्रजानामभवत्कथाः ।
रामारामं जगद्भूतं रामे राज्यं प्रशासति ॥

136 ^a) K Ñ_{2,3} V D_{n1} D_{1-3,5,6} T₂ G₁₋₃ M₄
गाथाम् (for गाथा). B₃ अस्य; Cal. ed. चापि (for अपि).
D₂₋₅ [अ]नु- (for [अ]त्र). S₁ अप्यत्र गाथा गायन्ति. — ^b)
D₃ पुराणार्थ- (for ये पुराण-). K₄ पुरा (for जनाः). — ^c)
K₂ Ñ_{1,2} V₃ D_n D_{4,5} T_{1,3,4} G₃₋₅ निबद्ध- (for 'द्धास्).
T₂ G₂ M₄ तत्त्वार्थं (for 'र्था). K_{1,3,4} Ñ₃ V₁ D_{2,3} रामे
नि(D₃ 'मेऽति) बद्धतत्त्वार्थो (K₁ 'र्था); D₁ रामे निबद्धां
तत्त्वार्थो; D₆ रामे श्रद्धा तथा चार्था. — ^d) T₂ G_{1,3,5} महा-
र्थास्; M₁₋₃ माहात्म्यात् (for 'त्यं).

137 ^b) Ñ₂ V_{2,3} B₂ D_s D₆ Cal. ed. -भाषणः (for
-भाषिता).

138 ^a) Ñ₂ देव- (for दश). — S₁ Ñ₁ M₃ om. 138^{bc}.
K₃ om. (hapl.) 138^b. D₆ om. 138^b-139^c. G₄ om.
138^c-139^d. — ^c) T_{1,2} G_{1-3,5} M_{1,2,4} यज्ञांश्च सुबद्ध-
न्कुर्वन् (T₁ G₃ 'न्कृत्वा); Cal. ed. अयोध्यायामयोध्यानां.
— ^d) Ñ₂ V₃ चकार ह (for अकारयत्).

139 D₆ om. 139^{abc}; G₄ om. 139 (for both, cf.
v. l. 138). — ^b) G₂ जनघोषो (for ज्याघोषश्च). S₁ Ñ_{2,3}
V_{1,3} D₄ महास्वनः (for 'त्मनः). — ^c) V₂ T_{3,4} G_{3,5}
अविच्छिन्नो (for अव्यु°). K_{3,4} B_{2,3} D_n D₁ राज्ये (for
राष्ट्रे). T₂ G₁ अविच्छिन्नोऽभवद्राज्ये. — ^d) Ñ₃ V₁ भुज्यतां
दीयतामिति.

140 ^a) K₂ सत्यवान्; Ñ₂ G₂ सत्त्व(G₂ 'त्य)वान्; D₆
सत्त्वादि- (for सत्त्ववान्). — ^b) K_{1,3} B₃ च (for स्व-).

प्रादुर्भासप्रहः]

हरिवंशपर्व

[31. 148

एवमेष महाबाहुरिक्ष्वाकुलनन्दनः ।

रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ १४२

अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।

विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥ १४३

यत्र साल्वं च कंसं च मैन्दं द्विविदमेव च ।

अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥ १४४

नागं कुवल्यापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा ।

दैत्यान्मानुषदेहस्थान्सूदयामास वीर्यवान् ॥ १४५

छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्भुतकर्मणः ।

नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः ॥ १४६

हतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा ।

दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये महीतले ॥ १४७

एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः ।

कल्की विष्णुयशा नाम भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभुः ॥ १४८

C 2367
B I. 41. 164
P I. 41. 164

—^c) D₆ T₂ G_{1,2} अग्नि (for अति). M₁₋₃ चन्द्रमसं (for च चन्द्रं च). K Ñ V_{1,3} Dn D_{1,4,5} T_{3,4} G₄ अति चन्द्रं च सूर्यं च.

141 ^a) M₃ चरैः (for -शतैः). —^b) V₂ बहु- (for -वर-). —^d) K₁₋₃ Ñ V B_{2,3} Ds₁ D₁₋₃ सु-; K₄ Dn D_{4,5} T_{3,4} स (for ससौ). D₆ T_{1,2} G M₄ राघवः सह बान्धवैः.

142 ^b) V₃ T G_{1-3,5} वर्धनः (for -नन्दनः). — K₂ om. (hapl. ?) 142^c-143^b. —^d) K₃ V₂ विभुः; D₅ पुनः (for प्रभुः). Ś₁ दिवमाक्रान्तवान्विभुः; D₆ G₄ क्रमिता विभुः (G₄ भिभूः); T_{1,2} G_{1-3,5} M^c मताभिभूः (M₄ ता विभुः). — After 142, V₂ ins. an addl. colophon [Mention of Khila and Adhy. no. 41].

143 K₂ om. 143^{ab} (cf. v. l. 142). Before 143, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. —^c) M₄ विख्याते (for तो). T₂ G_{1,5} M₃ मथुरे; T₄ ह्यमरे (for माथुरे).

144 ^a) K_{1,2,4} Ñ V B₁ Dn Ds D₄₋₆ T₂₋₄ G M₄ मैन्दं (for कंसं). D₃ शकटं च यमौ चैव. —^b) Ñ₁ B Ds D₆ G_{1-3,5} M_{2,4} कंसं; G₄ damaged (for मैन्दं). K Ñ_{2,3} V_{1,3} Dn D_{1,3-5} T₂₋₄ द्विविदं कंसमेव च; D₂ द्विपदं केशिमेव च. —^c) Some Mss. ऋषभं (for वृ). —^d) V₂ बाल- (for दैत्य-). T₃ बालिकाम् (for -दारि-).

145 ^b) Ś₁ मौष्टिकं (for मु). —^c) K₂ देहश्च; T₁ देहांस्तान् (for -देहस्थान्). —^d) B₂ केशवः (for वीर्यवान्). — After 145, K₁ reads 130^{ab}.

146 ^b) D₃ बाणस्य च महीपते. —^d) Ś₁ V₃ महासुरः; K₂ M₃ त्मना (for बलः). — After 146, K₂ D₅ ins. 479*.

147 K₂ D₅ om. 147. —^c) T₃ नृपाश्च निहताः पापाः. —^d) K_{1,3} G₃ च मही-; D₁ तेन भू- (for ये मही-). — K₁ (marg.). 3, 4 Ñ V B Dn Ds D_{1-4,6} T G_{1,4,5} M₄ ins. after 147: K₂ D₅ after 146:

479* नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराभवत् ।
वेदव्यासस्तदा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ।

जनितो भारतो वंशः सत्यवत्याः सुतेन च ॥

[K₂ om. (hapl.) lines 1-3. D₅ om. lines 1-2. — (L. 1) B₂ D_{3,4} नवमो (for मे). B₃ Cal. ed. विष्णोर् (for विष्णुर्). D₄ युगेऽभवत्; T₂ G_{1,5} M₄ ऽभवत्पुरा (by transp.). — T₂ M₄ om. lines 2-4. — (L. 2) V₃ पुरा; Ds₁ D₂ ततो (for तदा). Ñ₃ V B₂ Ds D₅ जातूकर्ण-; D₃ याज्ञवल्क्य-; G₄ जातूकर्ण- (for जातूकर्ण्य-). D₁ सत्यवत्यां पराशरात्; T_{3,4} जातूकर्णपुरःसराः (for ^b). — G₄ om. lines 3-4. — (L. 3) K₁ B₃ D_{2,3,5,6} T_{1,3,4} G₁ एकं वेदं; Ds₁ एकवेदं (for एको वेदश्च). K₁ कृतं तेन; B_{1,3} Ds D₆ T₁ कृतं तेन; D_{2,3,5} कृत्वा तेन (for कृतस्तेन). T₄ व्यस्तं चक्रे महातपाः (for ^b). — (L. 4) K Ñ₃ V₁ B₃ Ds D_{1,2,4-6} जनितं भारतं वंशं; D₃ जनितं च पुराणं च (for ^a).]

148 G₄ om. 148. K₁ D_{1,3} T₁ G₃ M₁ om. 148^{ab}. —^a) T₃ M_{2,3} एष (for एते). —^b) T₃ M₂ प्रादुर्भावो (for भावा). — K₂₋₄ Ñ_{2,3} V B Dn Ds D_{2,4,5} (marg.). 6 T_{3,4} G_{1,5} ins. after 148^{ab}: T₁ cont. after 479*:

480* अतीताः कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागताः ।

—^c) B_{2,3} D₆ T₁ G_{2,3,5} M₁₋₃ कल्किर्; T₂ कर्की; T₃ कलौ (for कल्की). K_{1,3} वेदयशा; D_{1,6} विष्णुयशो (for यशा). Ś₁ कर्किर्विष्णुयशो नाम; T₄ कलौ विष्णुयशो नाम. — After 148^c, N (except Ś₁ Ñ₁) T_{1,3,4} G_{3,5} ins.:

481* संभलग्रामको द्विजः ।

सर्वलोकहितार्थाय.

[(L. 1) K_{1,3,4} Ds₁ D₂ G₃ शम्भल-; Ñ₂ D₃ सम्भल-; V_{1,3} T₁ शम्भले; Ds₂ शलभ-; T_{3,4} शम्बर-; G₅ कम्भल- (for संभल-). D₃ ग्रामके (for को).]

—^d) M_{1,3} जनिता (for [उ]त्पत्स्यते). K₃ T_{1,2} G₁ M₄ विभुः (for प्रभुः). — After 148, N (except Ś₁ Ñ₁) T_{3,4} G₃₋₅ ins.:

482* दशमो भान्यसंपन्नो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ।
क्षपयित्वा च तान्सर्वान्भाविवार्थेन चोदितान् ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥
ततः काले व्यतीते तु सामात्ये सहसैनिके ।

31. 149]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2373
B I. 41. 170
P I. 41. 170

एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्युताः ।

नृपेव्वथ प्रनष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः ॥ [5]
क्षणेन निर्वृते चैव हत्वा चान्योन्यमाहवे ।
परस्परहृतस्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ॥
एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ।
प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्धं कलियुगेन ह ॥
क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं पुनः । [10]
प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥

[(L. 1) K1.3 D2 T3 दशमं; N2 Dn Ds D4-6 T1 मे (for 'मो'). N3 D3 G3.5 भाग्य- (for भाव्य-). D1 दशमं भाग्यसंपन्नो; T4 देशोऽयं भाग्यसं (for 'अ'). Cn: भाव्याः भवं सततोत्पत्तिं प्रशंसन्ति ते भाव्याः क्षणिकवादिनो बौद्धाः । तैः सह संपन्नो वादे युद्धे च संगतः । क्षययित्वा जित्वा हत्वा च । तानेव विशि-
नाष्टि—भाविना भावं पूर्वोक्तं प्रशंसता बुद्धमुनिना विष्णोरेव रूपान्तरेण भगवता केनचिदर्थेन निमित्तेन कलौ दम्भयज्ञप्रवृत्त्या लोकनाशो मा भूदिति यज्ञनिन्दार्थेन निमित्तेन चोदितान्प्रवर्तितान् । एतेन कलिकतः प्राग् बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धपक्षक्षयार्थं कल्कीयुक्तम् । C T3 -पुरस्कृतः (for -पुरःसरः). — After line 1, N2.3 V1.3 ins. :

482A* अनुकर्षन्स वै सेनां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ।
प्रगृहीतायुधैर्विप्रेवृतः शतसहस्रशः ॥
निःशेषाञ्छुद्ध[शुद्ध]राजांस्तांस्तदा स तु करिष्यति ।
पापण्डान्लेच्छजार्तींश्च दस्यूँश्चैव सहस्रशः ॥
नात्यर्थं धार्मिका ये च ये च धर्मद्विषः क्वचित् । [5]
उदीच्या मध्यदेशस्थाः पार्वतीयास्तथैव च ॥
प्राच्यान्प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठपरानुगान् ।
तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सहलैः सह ॥
गान्धारान्पारदांश्चैव पङ्गवान्यवनाञ्चकान् ।
तुखारान्वर्वराश्चैव श्वानिकान्दरदान्वशान् ॥ [10]
लम्बकांश्च मरुधांश्च किरातांश्चैव स प्रभुः ।
प्रवृत्तचक्रो बलवान्दस्यूनामन्तको बली ।
अधृष्यः सर्वभूतानां पृथिवीं विचरिष्यति ॥
मानुषः स तु संजज्ञे देवस्याग्रस्य धीमतः ।
पूर्वजन्मनि विष्णुः स प्रमातिर्नाम वीर्यवान् । [15]
गात्रेण वै चन्द्रमसः पूर्णं कलियुगेऽभवत् ॥
इत्येता वासुदेवस्य दश संभूतयः स्मृताः ॥
तं तं कालं च कार्यं च तं तथोद्देशकारिणम् ।
अंशेन त्रिषु लोकेषु तांस्तान्योनीन्विशत्यपि ॥
पञ्चाविंशोत्थितः कल्की पञ्चाशच्छरदां समाः । [20]
विनिघ्नन्सर्वभूतानि मानुषांश्चैव सर्वशः ॥
कृत्वा बीजावशेषां तु महीं क्रूरेण कर्मणा ।
संयोधयित्वा च खलान्प्रायस्तानप्यधार्मिकान् ॥
तदेष वै तदा कल्की चरितार्थः ससैनिकः ।
प्रजानां साधयित्वा च संसिद्धार्थः पुनः स्वयम् । [25]
वृथान्योन्यं प्रकुपितान्संहरिष्यति मोहितान् ॥

प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १४९

[(L. 1) N3 V1 अनुकर्षात्. — (L. 6) V3 उदीच्यान्मध्य-
देशस्थान् (for 'अ'). V3 पार्वतीयांस् (for 'यास्'). — (L. 7) N2
प्राच्याः प्रतीच्याश्च तथा (for 'अ'). V3 -पृष्ठान् (for -पृष्ठ-).
— (L. 10) V1.3 श्वालिकान् (for श्वानि). — (L. 11) V3
नरुकांश्च (for मरुधांश्च). N2.3 सर्वशः (for स प्रभुः). — (L.
12) N2 V3 अन्तकृद् (for 'को'). — (L. 14) N2 V3 [अं]शेन
(for [अ]ग्रस्य). — (L. 18) N2.3 V3 तत्तु (for तंतं). — (L.
19) N2.3 अंशेषु; V1 अङ्गेन (for अंशेन). V3 तास्ता योनीन्
(for तांस्तान्योनीन्). — (L. 23) N3 V1 संशोधयित्वा च
खलान्; V3 संशोधयित्वा वृषलान् (for 'अ'). N2 प्रायशस्तान्
(for 'स्तान्यपि').]

— (L. 2) K4 V2 D1.2.4 भावितार्थेन (for 'नार्थेन'). N3
V1 देशितान्; D3 T1 G4 चोदितः (for 'तान्'). K1.3 भावि-
नोऽर्थेन चो (K3 नो)दितः; T3.4 'नार्थे' तु (T4 च) चोदितः
(for 'अ'). — (L. 3) T4 स्थानं (for निष्ठां). K3 स प्रभुः
(for सानुगः). — (L. 4) K4 कलौ; N3 (marg.) V1.3
B1.2 Dn D1.2.4-6 G4 कुले (for काले). K1.3 D1.3
सामात्यैः सहसैनिकैः; T3 'त्येषु हि तेषु वै (for 'अ'). — (L.
5) K1 प्रवृद्धेषु; K1 (sup. lin.) V2 T3 प्रविष्टेषु (for प्रनं).
K2 तदर्थं प्रग्रहात्पुनः; N3 V1 D4.5 तदार्थप्र (D4 'दा तत्त्व')
ग्रहाः प्रजाः; Dn जगत्प्रग्रहाः प्रजाः; T3 तदा करहराः प्रजाः
(for 'अ'). — (L. 6) V3 निहते (for निर्वृते). B2 Dn D2-3
रक्षणे (D4 क्षणेन) विनिवृत्ते च; T4 रक्षणे निर्वृतं चैव (for 'अ').
— (L. 7) D3.5 परस्परं (for 'र-'). K2 -हतास्ताश्च; K1
D1 -हताश्वासा; Ds1 -हतस्वाश्च (for -हतं). N3 निरानन्दाः;
N3 (marg.) Ds 'क्रान्ताः (for 'क्रन्दाः'). — After line 7,
N2 V1.3 ins. :

482B* पुराणि हत्वा ग्रामांश्च तदा दुष्प्रग्रहाः प्रजाः ।
प्रनष्टश्चतिधर्माश्च नष्टवर्णाश्रमास्तथा ॥
ह्रस्वा अल्पायुषश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ।
सरित्पर्वतसेविन्यः पत्रमूलफलाशनाः ॥
चीरपत्राजिनधरा गहरं धोरमाश्रिताः । [5]
अल्पायुषो नष्टवार्ता बहुवाधाः सुदुःखिताः ॥

[(L. 1) V1.3 तुल्यास्ते निष्परिग्रहाः (for 'अ'). — N2 om.
line 2. — (L. 3) N2 वनौकसः (for कलौ युगे). — (L. 4)
V1.3 -फलाशिनः (for 'शनाः'). — (L. 5) V1 सज्वरा; V3
सज्वरं (for गहरं). — (L. 6) N2 बहुधाराः; V3 बहुधायाः
(for बहुवाधाः).]

— (L. 8) T3 छिष्टम् (for कष्टम्). K2 कलेः (for कलि-).
D3 -संध्यन्तरे (for -संध्यांशके). — K4 om. lines 9-11.
— (L. 10) T3 गते (for क्षीणे). K2 सत्ययुगं; V3 D2 कृत
युगे (for 'युगं'). — (L. 11) V2 Ds D6 प्रवत्स्यन्ते; T3
प्रपत्स्यन्ते (for 'त्स्यते').]

149 'अ') K2 B1.2 Ds M2 दिव्यगुणैर्; V2 Cal. ed.

विष्णुप्रतिज्ञा]

हरिवंशपर्व

[32. 2

यत्र देवा विमुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने ।
पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ १५०
एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ।
कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः ॥ १५१
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनात् ।

विष्णोरमितवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥ १५२
एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः
श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ।
ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगा-
न्याप्नोति शीघ्रं भगवत्प्रसादात् ॥ १५३

इति श्रीहरिवंशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ।

वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १

ईश्वरस्य हि तस्येमां कर्मणां गहनां गतिम् ।

C 2380
B I. 42. 2
P I. 42. 2

दिव्यगणैर्; Dn1 D2. 4. 6 G4 देवगणैर् (for 'गुणैर्'). D3 दिव्या
देवगणैः स्तुताः; T3 देवदेवस्य धीमतः; T4 देवा दिव्यगुणैर्युताः;
M1. 3 दिव्या दिव्यगणान्विताः. — °) D5 प्रादुर्भूताः (for
'भावाः'). — °) N3 (marg. as in text) कथ्यन्ते (for
गीयन्ते).

150 °) K1. 2 V3 B1. 3 D2. 4. 5 विमुह्यन्ते; K3 N1. 2
Dn Ds D1. 3 T2 G4 M1. 2 [अ]पि मुह्यन्ति (N2 D1 'न्ते');
K4 तु मुह्यन्ते; T3. 4 च मुह्यन्ति (for विमु). — °) K2
D5 M3 कीर्तनात् (for 'ने'). — After 150^{ab}, K3 reads
151^{cd}. M3 om. (hapl.) 150^c-152^b; K2 reads the same
on marg. — °) T4 पुराणे (for 'णं'). D3 तत्र; M1. 2 योगं
(for यत्र). T3 पुराणेषु च वर्तन्ते. — °) D2. 3 -स्तुति- (for
-श्रुति-). N2 -समन्विताः; T3 -समाहिताः (for 'हितम्'). M1. 2
सांख्यं च परिगृह्य वै.

151 M3 om. 151 (cf. v. l. 150). M1. 2 (hapl.) om.
151-152. K1 transp. 151^{ab} and 151^{cd}. K3 reads 151^{cd}
after 150^{ab}. — °) S1 B1 G1 G (ed.) कीर्तनं (for की-
र्तितं). T3. 4 कीर्तनीयस्य सर्वं (T4 देव)स्य. — °) S1 V3
विभो; D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 विभोः (for प्रभोः).

152 M3 om. 152^{ab} (cf. v. l. 150). M1. 2 om. 152
(cf. v. l. 151). — °) D6 T2 G M4 त्रिदशास (for पित-
रस्). T1 तत्र (for तस्य). — °) K2. 4 N2. 3 V1. 3 B2
(marg.) D (except Ds) T2-4 G M3. 4 अनुल (for
अमित-). — °) K2 N3 V2 B Ds G वदन्त्येवं द्विजातयः
(B3 मनीषिणः). — After 152, D3 ins. :

483* सर्वपापविनिर्मुक्तो धनपुत्रपशूल्लभेत् ।

While T4 ins. after 152 :

484* नाशुभं विद्यते तस्य पुत्रवान्धुतिमान्भवेत् ।

हरिवंश—30

— 233 —

153 °) D4 एताश्च; G4 एतां तु (for एतास्तु). K3 D6
T1 G4 -मायां (for -मायाः). T2 G1-3. 5 M4 एतां तु सर्वेश्वर-
योगमायां (G3 'याः'); M1-3 इमां विभूतिं पुरुषोत्तमस्य. — °)
M1-3 पठन् (for श्रुत्वा). K1. 4 D2. 4. 6 T2 G2. 3. 5 मुच्यते
(for 'ति'). V2 B Ds श्रुत्वा विमुच्येत नरस्तु पापैः. — °)
K2 सिद्धिं (for ऋद्धिं). D3 च सिद्धिं (for समृद्धिं). — °)
K1 प्रयाति (for प्राप्नोति). B1 दीर्घं; Dn D4. 5 G3 सर्वं;
D2 सिद्धिं (for शीघ्रं). K3 भुवि तत्प्रसादात्; K3 तु भवत्यं
(for भगवत्प्र').

COLOPHON. — *Mention of the Epic* : K3 N2 Ds2
D1. 5. — *Mention of Khila* : All Mss. (except N1 D3).
— *Sub-parvan* : D5 पारिजात. — *Adhy. name* : S1 K3
T4 प्रादुर्भावानुकीर्तनम्; K1. 2 V2 B1. 2 Ds D4. 5 प्रादुर्भाव-
संग्रहः; K4 N V1. 3 B3 Dn D1 प्रादुर्भावानुसंग्रहः; D2 दशा-
वतारप्रादुर्भावसंग्रहः; D3 प्रादुर्भावसंग्रहकथनम्; D6 भगवत्प्रादु-
र्भावानुवर्णनम्; T2 G1-3 भगवत्प्रादुर्भाववर्णनम्; M2 प्रादुर्भाव-
वर्णनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K3 D4
T3. 4 40; N3 V1. 3 Dn Ds2 D3 41; V2 D6 42; T1 39;
T2 G1 M4 36; G2 34; G3-5 37; M1-3 33. — *Sloka*
no. : K1 175; K3 170; Dn1 Ds 173; Ds2 165; D1
139; D4 176; T2 G1 166.

32

1 K3 om. 1-2. — °) K1. 4 V1 B1. 3 D1-3 T1. 2 G1.
3. 4 M4 विष्णुत्वं; T3 जन्म त्वं; G5 शृणु त्वं (for विश्वत्वं).
D3 वै (for मे). — °) M2 (inf. lin. as in text) हि
(for च). Cal. ed. कृष्णत्वं मानुषे युगे.

2 K3 om. 2 (cf. v. l. 1). — °) N3 V1 ईश्वरत्वं (for

32. 2]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

C 2880
B I. 42. 2
P I. 42. 2

संप्रत्यतीतां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः ।
नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च ॥ ३
एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत्सनातनः ।
ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्मः शुक्रो बृहस्पतिः ॥ ४
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ।
एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रादवरजोऽभवत् ॥ ५
प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्यां पुत्रजन्म तत् ।
वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ ६
प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः ।
सोऽसृजत्पूर्वपुरुषः पुराकल्पे प्रजापतीन् ॥ ७

ते तन्वानास्तनूस्तत्र ब्रह्मवंशाननुत्तमान् ।
तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८
एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोः कर्मानुकीर्तनम् ।
कीर्तितं कीर्तनीयस्य कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ९
वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे ।
आसीन्नैलोक्यविख्यातः संग्रामस्तारकामयः ॥ १०
तत्र स्म दानवा घोराः सर्वे संग्रामदर्पिताः ।
घ्नन्ति देवान्सगन्धर्वान्सयक्षोरगचारणान् ॥ ११
ते वध्यमाना विमुखाः क्षीणप्रहरणा रणे ।
त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं प्रभुम् ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे मेघा निर्वाणाङ्गारवर्चसः ।

स्य). K₂ ईश्वरत्वं तु तस्याहुः; Ñ₁ B₁. 3 रत्वं हि (B₁ च) तस्ये-
ह; Ñ₂ V₂. 3 B₂ Dn D₁ T₃ रत्वं च (B₂ हि) तस्येदं. — ^δ)
V₂ गतिः (for गतिम्). K₁. 2. 4 Ñ₁. 3 V₁ B₂ Dn D₁-5 T₃
गहनां कर्मणां (D₂-5 णो) गतिम्; Ñ₂ V₃ T₄ गहना कर्मणो
गतिः. — ^ε) M भव्यां (for भाव्यां). Ś₁ संप्रतीतां च भाव्यां
च.

3 ^δ) K₃ य एव; Ñ₂ V₃ B₃ Dn₁ D₁ यत्रैष (Dn₁ व);
D₃ स एष; G₄ य एवं (for य एष). — ^ε) T₄ M₃ [अ]-
चिन्त्यात्मा (for [अ]नन्तात्मा). — ^δ) K₄ अव्यक्त (for
अव्यय). K₃ पुरुषोऽव्ययमेव च; D₃ प्रभावोऽप्यग्र एव च.

4 ^δ) K₂. 4 Ñ V B Dn D₃ D₁. 3-5 T₃. 4 कृते युगे
(for सनातनः). — ^ε) T₃ रुद्रश्च (for शक्रश्च). D₆ T₁ G₂-5
M₂. 4 चन्द्रश्च; T₂ G₁ इन्द्रश्च; M₁. 2 (inf. lin.) शुक्रश्च;
M₃ धर्मश्च (for सोमश्च). — ^δ) K₁ धर्मपुत्रो; T₂ G₁ धर्मः
शक्रो; T₄ शुक्रः शक्रो; G₃. 5 यमः शुक्रो; M₁. 2 (inf. lin.)
धर्मः सत्यो; M₃ रुद्रः शुक्रो (for धर्मः शुक्रो).

5 ^ε) D₆ इष्ट- (for अपि). — ^δ) D₃ एत्य पाण्डवनन्दन.
— ^ε) T₃ उपेन्द्र इति विख्यात. — ^δ) D₆ T₁. 2 G M₁ विभुः
(for सभवत्). Ś₁ K₁ इन्द्रादनवरो भुवि; M₄ इन्द्रस्यावरजो
विभुः.

6 ^ε) D₃ T₁. 2 G₁-4 M₄ यस्य (for ह्यस्य). — ^δ) N
(except Ś₁) T₂-4 G अदित्याः (for त्यां). K₁ च (for
तत्). — ^ε) G₂ देवः; M₄ सर्व- (for सुर).

7 ^ε) Ñ₁ महात्मा तु; Ñ₃ (marg. as in text) V₁
(sup. lin. as in text) पुराणात्मा (for प्रधानात्मा). T₂
G₁-3. 5 पुनर् (for पुरा). — ^δ) G₄ पुरः; M₄ विभुः (for
प्रभुः). — ^ε) V₂ B₃ (marg.) D₁ सोऽसृजत्सप्त पुरुषान्.

— ^δ) G₂ प्रजा- (for पुरा-). T₄ प्रजापतिः (for पतीन्).

8 ^ε) Ś₁ वि- (for ते). Ñ₁ स्तुवत (for तन्वानास्).
K₄ तनुं तत्र; D₂ तत्र तनूर् (by transp.); T₁. 2 G₁. 2. 5
M₄ ततस्तत्र; M₃ स्मृता. D₆ ते मन्वानास्ततस्तत्र; T₄ (marg.)
प्रजापतिस्त्वजनयद्. — ^δ) K₂ D₂ अनुक्रमात् (for त्तमान्).

9 ^ε) B₁. 3 D₃ -भूतं तु (for -भूतस्य). — ^δ) K₄ Dn
D₁ नामानु-; Ñ₁ वंशानु-; D₃ माहात्म्य- (for कर्मानु-). M₁-3
कीर्तितम् (for कीर्तनम्). — ^ε) K₄ Ñ V₁ Dn₁ कीर्तनं
(for कीर्तितं). K₁. 3 B₁. 2 (marg. as in text). 3 D₃
D₂. 5. 6 T₁-3 G₁-3. 5 M कीर्तनीयस्य लोके (T₃ देवे) पु.
— ^δ) Ñ₁ निबोधत (for ध मे).

10 ^ε) T₃ कलियुगे (for वृत्रवधे). K₂ वृत्रं यत्रावधी-
त्तात. — ^ε) T₁ G₄ विस्तारः; G₅ विख्याते (for तः).

11 ^ε) K₂. 4 Ñ₂. 3 V B₁. 2 Dn D₁-5 T₂-4 [आ]सन्
(for स्म). T₁ सर्वे (for घोरा). G₄ तत्रासन्दानवाः सर्वे.
— ^δ) B₁. 3 D₃ -मोहिता (for -दर्पिताः). T₁ M₄ संग्रामे बल-
दर्पिताः. — ^ε) Ś₁ K₁. 3 Ñ₁ V₂ B₁. 2 (marg. as in text). 3
D₃ D₅ घ्नन्ति देवगणान्सर्वान्. — ^δ) N (except D₆) T₄ G₄
M₄ -राक्षसान्; T₃ -किंनरान् (for -चारणान्). G₂ यक्षोरा-
गणान्वहन्.

12 ^ε) T₄ तैर्देवाः; G₂ विबुधाः (for विमुखाः). — ^δ)
M₃ तदा (for रणे). — After 12^{εδ}, T₄ reads 20^{εδ},
repeating it in its proper place. — ^ε) K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3
B₂ Dn D₁-4 T₄ शरणं (for मनसा). — ^δ) Ś₁ K₁ हरिम्;
K₃. 4 B₃ विभुम् (for प्रभुम्).

13 ^ε) B₃ G₂ देवा (for मेघा). — ^δ) K₂ Ñ₂. 3

सार्कचन्द्रग्रहगणं छादयन्तो नभस्तलम् ॥ १३

चञ्चद्विद्युद्गणाविद्धा घोरा निहादकारिणः ।

अन्योन्यवेगाभिहताः प्रववुः सप्त मारुताः ॥ १४

दीप्ततोयाशनीपातैर्वज्रवेगानलानिलैः ।

ररास घोरैरुत्पातैर्दह्यमानमिवाम्बरम् ॥ १५

पेतुरुल्कासहस्राणि पेतुराकाशगान्यपि ।

न्युञ्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १६

चतुर्युगान्तपर्याये लोकानां यद्भयं भवेत् ।

अरूपवन्ति रूपाणि तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १७

तमसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।

तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दश ॥ १८

विवेश रूपिणी काली कालमेधावगुणिता ।

द्यौर्न भाल्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९

तान्वनौघान्सतिमिरान्दोर्भ्यां विक्षिप्य स प्रभुः ।

वपुः संदर्शयामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २०

बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ।

तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलम् ॥ २१

दीप्तपीताम्बरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।

धूमान्धकारवपुषं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ २२

चतुर्दिगुणपीनांसं किरीटच्छन्नमूर्धजम् ।

C 2401
B I. 42. 23
P I. 42. 23

(marg.) V Dn Ds1 (sup. lin.) D1-3. 5 T4 -वर्षिणः; B2 (marg.) -दर्पिता; G2 -वर्चसम् (for 'सः'). K4 निर्वाताङ्गार-
वर्षिणः; N1 निर्वाणान्तरवर्चसः; T3 नीचैः शर्करवर्षिणः. — D3
om. (hapl.) 13^c-14^b; T1 om. 13^c-15^b. — ^c) K3 B2 G2
-ग्रहाणां च; G4 -ग्रहानीकं; M3 -ग्रहगणान् (for 'गणं').
— ^d) N3 (marg.) V1. 2 B1. 3 Ds D2. 4. 5 छादयामासुर-
म्बरम्.

14 T1 om. 14; D3 om. 14^{ab} (for both, cf. v. l. 13).
K3 om. 14. — ^a) K1. 2 N2 V2. 3 B1 Ds T2-4 G M2. 4
चलद्विद्युद्गणाविद्धा; M1. 2 (inf. lin.) समं वि. — ^b) K1 V3
B3 D5. 6 T2 G1-3 M1. 2. 4 घोर (for घोरा). — D1 reads
14^{cd} twice. — ^c) K2. 4 N V B1. 2 Dn Ds1 D2. 4 ते-
न्योन्य-; D1 (second time) तेभ्योऽस्ति (for अन्योन्य-).
— ^d) Ds T2 G1-3. 5 सर्व-; M2. 3 तत्र (for सप्त). K1 D1
(first time) प्रववर्षुः समारुताः.

15 T1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) D3 दीप्ततोयैः
सनिर्घोषैरु; Ds 'तोयौघनिर्घोषैरु'. — ^b) K1. 2. 4 N2 V3 B2
Dn D1. 3. 5 T3. 4 G4 M4 वज्रवेगानिलाकुलैः; K3 N1. 3
V1. 2 B1. 3 Ds D4. 6 T2 G1-3. 5 वज्रवे (K3 'यो' गानिला-
नलैः; D2 बहुवेगानिलानलैः; M3 वज्रवेगा इवानिलैः. — ^c)
Ds2 घोषैरु; T3 तैस्तैरु (for घोरैरु). — ^d) D3 दह्यमानम्
(for दह्य').

16 T3 om. 16^{bc}. — ^b) S1 K4 Dn बहूनि; K3 परम्;
Ds2 D4. 5 T1. 4 G3-5 मुहुर (for पेतुर). — ^c) D1 दीप्तानि
च; D3. 4 न्युञ्जान्यपि; Ds T1. 2 G M1. 2. 4 दिव्यानि च;
M3 विद्युद्भासि- (for न्युञ्जानि च). — ^d) K1 T3 नि- (for
प्र-). G1 [आ]पतन्ति (for [उ]त्प'). D3 [उ]त; M1-3 खात
(for च).

17 ^b) G4 भवेद्भयम् (by transp.). — ^c) K2. 4 N V

B D T3. 4 ता(Dn1 स) दशान्येव रू(K4 'न्यनुरू' पाणि; T2
G1. 3 अरूपाणि च रू. — ^d) M1. 2 तद्द (for तस्मिन्). Ds
चोत्पात- (for उ'). K2 N3 (marg.) V1 B Ds -दर्शने (for
-लक्षणे). D3 T2 G M4 तद्दुत्पातलक्षणैः (M1 'णम्').

18 ^a) T2 येन (for सर्व). M1-3 तमसा निष्प्रभः सर्वो.
— ^c) Ds G2. 3. 5 तिमिरेण (for 'रौघ-). M4 परिकल्पा (for
'क्षिप्ता). T2 G1 तिमिरेण परिक्षिप्तं. — ^d) N1 रेजुर्वै; D3 T4
विरेजुश्च (for न रे').

19 ^a) K1. 3. 4 N2. 3 V B Dn Ds D1. 4. 5 T1-3 G4. 5
निशेव; D2 निषेवे (for विवेश). T4 निशेव रूपिणी नारी.
— ^b) B3 -वेगाव- (for -मेधाव-). — ^c) Ds अभूद् (for न
भाति). K2 द्यौर्नभाल्यपिताकाशे (sic); M1-3 द्यौर्नभश्चैव
भूमिश्च.

20 ^a) N1 तान्महौघान्; T1 घनाघनान् (for तान्ध-
नौघान्). G4 घनाघनान्सतिमिरौघान् (hypermetric). — ^b)
K1. 3 T1 G3 M2 उरिक्षिप्य; K4 विक्रम्य; N3 (marg. as in
text) B1. 3 Ds D5 संक्षिप्य; D1 T4 G4 नि' (for वि').
— T3 reads 20^{cd} twice; T4 reads the same for the
first time after 12^{ab}. — ^c) N3 पुनः सं; D1 अद्युष्यं; Ds
T4 (second time) वपुः स; T1 G4 वपुः स्वं (for वपुः सं).
T3. 4 (both first time) तस्मिन्नुत्पातलक्षणे तमसि. — ^d) D2
दिव्यं देवैः सुपूजितम्; T4 (second time) कालानलसमप्रभम्.

21 Ds2 repeats 21^b after 22^c. — ^b) K2 -तन्निभम्
(for 'रुहम्'). — ^c) S1 तरसा; N1 Dn D1. 4. 5 T1 तमसा
(for तेजसा). — ^d) D3 [अ]भवत् (for [अ]चलम्). D1
कुर्वन्कृष्णमिवाम्बरम्.

22 ^a) N1 तप्त- (for दीप्त). S1 तेजोम्बर- (for 'पीता').
— ^b) K2 दीप्त- (for तप्त). D3-5 भूषितम् (for -भूषणम्).

32. 23]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

C 2401
B I. 42. 23
P I. 42. 23

चामीकरासक्तमायुधैरुपशोभितम् ॥ २३
चन्द्रार्ककिरणोपेतं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
नन्दकानन्दितकरं शराशीविषधारिणम् ॥ २४
शक्तिचित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गशृङ्गिणम् ॥ २५
हर्यश्वरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते ।
चन्द्रार्कचक्ररचिते मन्दराक्षधृतान्तरे ॥ २६

— ^a) V₃ B₃ D₅ T₁ G₃ -चपुषा (for 'च'). — After 22^a, D₅ repeats 21^b. B₁ reads 22^a and 23^a (by transp.) twice.

23 For the sequence and the repetition in B₁, cf. v. l. 22. — ^a) K₁ V₁ Ca -पीनांशं (for -पीनांसं).
❧ Ca: चतुर्दिगुणो अष्टधा पीनो वृद्धिं गतो अंशो विभागो यस्य सः । के ते अंशाः । मूर्धादिक्रमेण संकर्षणप्रद्युन्नानिरुद्ध-
नारायणब्रह्मविष्णुनरसिंहवराहाः । ❧ — ^b) T₃ मुकुटः; T₄ मकुट- (for किरिट-). K₁, 3 B₂ बलाकापङ्क्तिभूषणम्; V₂ Dn₁ D₁ किरीटाच्छन्नमूर्धजम्. — ^c) N (except S₁ K₁, 3) T₁. 8. 4 G₄ -क (D₃ T₃, 4 -व) राकारैर् (for -करासक्तम्). — ^d) T₂ G₁-3. 5 M₁, 4 मयूखैर् (for आयुधैर्).

24 B₁ T₃, 4 om. (hapl.) 24^{ab}. — ^a) K₂, 4 Ñ V B₂ Dn D₁-5 T₁, 2 G₂-4 M₁ चन्द्रार्ककिरणोद्द्योतं; B₃ D₅ 'णद्योतं; D₆ 'णौघाभं. — ^b) K₁ Ñ₂, 3 V₃ B₃ D₄-6 इवो-
त्थितम्; B₂ Dn शिलोच्चयम्; D₁ शिलोच्छ्रितम् (for इवो^o).
Ñ₁ मदोत्कटशिलोच्चयः.

25 ^a) S₁ शक्तिचक्रः; K₂ Ñ₂, 3 V₁ B₂ (marg. as in text) Dn D₂-5 'वज्रः; Ñ₁ 'मन्तं; V₂ 'व्रजं; M₁ 'च्छन्नं (for 'चित्रं). B₁ हलधरं (for हलोदग्रं). K₁, 3. 4 शक्ति-
चित्रफलो (K₁ 'करो) दग्रं; V₃ T₃ 'वज्रध (T₃ 'क) रोदग्रं; D₁ शक्तिवज्रफलोदग्रं. — ^b) S₁ शार्ङ्ग- (for शङ्ख-). B₃ गदायुधम् (for 'धरम्). — ^c) D₃ विष्णुं श्रिया युतं वक्षः (sic). — ^d) D₆ श्रीवत्सं (for श्रीवृक्षं). K₁, 4 Ñ V B₂ Dn D₁, 2. 4. 5 G₂ -धन्विनम् (Ñ₁ 'नः) (for -शृङ्गिणम्). K₃ D₃ श्रीवत्सं शार्ङ्गधन्विनम्.

26 ^a) B₁ D₅ M₁ (inf. lin.), 2 -वर- (for -रथ-). K₃ D₅ संयुक्तं (for 'क्ते). — D₃ om. (hapl.) 26^b-27^a. — ^b) T₁ गरुड- (for सुपर्ण-). T₃ -संयुक्ते (for -शोभिते). — ^c) B₁ Dn D₁, 5 -रुचिरे; T₂ G₁-3. 5 -हरिते; M₁ -भरिते (for -रचिते). — ^d) K₁ मन्दराक्षे (for 'क्ष-). S₁ Dn D₄ T₃, 4 -वृक्षधरे; Ñ₁ चराधरे (for -धृतान्तरे).

27 D₅ om. 27^a (cf. v. l. 26). — ^a) M₁-3 -निर्युक्ते

अनन्तरश्मिसंयुक्ते दुर्दर्शे मेरुकूबरे ।
तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबन्धुरे ॥ २७
भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः ।
ददृशुस्ते स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८
ते कृताञ्जलयः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ।
जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः ॥ २९
स तेषां तां गिरं श्रुत्वा विष्णुर्दयितदैवतः ।

(for -संयुक्ते). D₆ T₁, 2 G₁-3. 5 M₁ अनन्तरश्मिभिर्युक्ते.
— ^b) S₁ B₃ दुर्दर्शे; K₁ D₂, 3. 5 विपुले; K₂ उद्धर्षे; Ñ₁, 2 V₃ Dn T₂, 3 G₁, 3-5 M₂, 3 ददृशे; M₁ दुर्धर्षे (for दुर्दर्शे).
— ^c) Ñ₁ B₁ D₅ -कुसुमे (for -कुसुमे).

28 ^a) K₁ Ñ₃ (marg. as in text) Dn तं (for ते).
— ^d) K₁ D₁, 3-6 G₅ M₁-3 दिव्ये (for दिव्य-). T₃ तत्र दिव्यमहेश्वरम्.

29 ^b) K₂ इन्द्र- (for शक्र-). B₃ -पुरोगताः (for 'माः).
— B₃ om. (hapl.) 29^{cd}. — ^d) K₃ D₆ G₁, 2. 4. 5 M₁ शरण्यं शरणागताः. — After 29, D₆ S (except G₁ M₃) ins. :

485* तुष्टुवुश्च जगन्नाथं देवं नारायणं हरिम् ॥
जय देव जगन्नाथ जय देव जनार्दन ।
जय देव प्रभो विष्णो जय शङ्खगदाधर ॥
नमस्तुभ्यं हृषीकेश नमो देव जनार्दन ।
आदिदेव जगन्नाथ भूतभावनभावन ॥ [5]
नमस्तुभ्यं प्रभो विष्णो भूतादिपतये नमः ।
नम आद्याय बीजाय पुरुषाय नमो नमः ॥
नमोऽस्तु ते जगन्नाथ नमो भूयो महात्मने ॥
किं वानेन जगन्नाथ नमस्कारेण केशव ।

रक्ष नः सकलान्देवान्दैत्यपाशाविपाशितान् ॥ [10]
[(L. 1) T₃ om. (hapl.) lines 1^b-2^a. M₁ प्रसुम् (for हरिम्). — (L. 2) M₁ om. (hapl.) lines 2^b-5^a. T₁ नमो भूयो नमो नमः (for ^b). — G₁ om. line 3. — (L. 3) T₃ चक्र- (for शङ्ख-). — (L. 5) D₆ -पावन (for -भा^o). — (L. 7) T₃ नम उग्राय भीमाय (for ^a). — (L. 8) T₁, 3 M₁, 2 नमो नमः (for महात्मने). — (L. 9) T₃ तेन (for [अ]नेन). T₁ नमो भूयो नमो नमः (for ^b). — (L. 10) T₃ रक्षस्व सकलालोकान् (for ^a). D₆ दैत्यपाशानुपाशितान्; T₃ दानवपाशितान्; T₃ G₃ M₁ पाशावपाशितान्; G₁ पावक-
पावितान् (for ^b).]

30 Ñ₁ om. 30^{ab}. — ^a) K₁, 3. 4 Ñ₂, 3 V₁, 2 B Dn D₅ D₁-5 T₄ G₃-5 ता गिरः; V₃ तु गिरः; D₆ गिरः सं- (for तां गिरं). T₁ पृतेषां ता गिरः श्रुत्वा; T₃ इति तेषां गिरः श्रुत्वा.

विष्णुप्रतिज्ञा]

हरिवंशपर्व

[32. 39]

मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामृधे ॥ ३०
 आकाशे तु स्थितो विष्णुरुत्तमं वपुरास्थितः ।
 उवाच देवताः सर्वाः सप्रतिज्ञमिदं वचः ॥ ३१
 शान्तिं व्रजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः ।
 जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३२
 ते तस्य सत्यसंधस्य विष्णोर्वाक्येन तोषिताः ।
 देवाः प्रीतिं परां जग्मुः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ ३३
 ततस्तमः संहियते विनेशुश्च बलाहकाः ।
 प्रववुश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दश ॥ ३४
 सुप्रभाणि च ज्योतीषि चन्द्रं चक्रुः प्रदक्षिणम् ।

दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुरर्कं प्रदक्षिणम् ॥ ३५
 न विग्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रसेदुश्चापि सिन्धवः ।
 विरजस्का बभ्रुर्मार्गा नाकमार्गादयस्त्रयः ॥ ३६
 यथार्थमूहुः सरितो नापि चुक्षुभिरेऽर्णवाः ।
 आसञ्जुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥ ३७
 महर्षयो वीतशोका वेदानुच्चैरधीयिरे ।
 यज्ञेषु च हविः स्वादु शिवमाप च पावकः ॥ ३८
 प्रवृत्तधर्माः संवृत्ता लोका मुदितमानसाः ।
 विष्णोर्दत्तप्रतिज्ञस्य श्रुत्वारिनिधने गिरम् ॥ ३९

इति श्रीहरिवंशे द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

C 2418
B I. 42, 39
P I. 42, 39

— ^b) M₃ -दैवतम् (for °तः). K₂ विष्णुदैवतपूजितः; D₁ देववरप्रदः; T₃ हरिर्नारायणः प्रभुः. — ^c) D₃ यानं (for मनश्). — ^d) G₂ राक्षसानां (for दानवानां). D₂ मुदा (for महा-).

31 ^a) K₂ D₆ T₁ G₂₋₅ M_{2, 4} च स्थितो; D₁ उत्थितो; T₂ G₁ स्वस्थितो; M_{1, 3} सुस्थितो (for तु स्थितो). T₄ आसनं च स्थितो विष्णुर्. — ^b) Ś₁ K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D₂₋₅ सोत्तमे (K₃ D_{2, 4, 5} उत्तमे; D₃ उत्तमः) पुरुषोत्तमः; K₁ D₁ उत्तमे तु (D₁ वै) रथे स्थितः; G₂ उत्तमं च वपुर्धरन्. — ^d) T₃ कालयुक्तम्; T₄ संप्रज्ञम् (for सप्रति). D₃ सज्जेहोपमितं वचः.

32 ^a) Ñ₁ B₃ D₄ M₂ भजत (for व्र°). — ^c) Ś₁ वै (for मे). — ^d) Ñ₂ V₃ पद्यताम् (for गृह्यताम्).

33 ^a) T_{3, 4} ततस्ते; M₄ तेनास्य (for ते तस्य). — ^b) Ñ₂ चोदिताः; M₂ हर्षिताः (for तोषिताः). — ^c) K₂ समाजग्मुः; D₃ परां प्रापुः (for परां जग्मुः). — ^d) D₆ T_{1, 2, 4} G M अमृतमिव (by transp.). K₁ उत्थितम्; Ñ₃ (marg.) V₁ उत्तरम् (for °मम्). K_{2, 4} Ñ_{2, 3} V_{2, 3} B₃ Dn D₁₋₅ प्राप्यामृतमिवोत्थितम् (Ñ₃ D_{4, 5} ताः).

34 ^b) K₄ Ñ₁ M₄ विनेदुश्च (for °शुश्च). Ś₁ ते (for च). — ^c) K₂ शुभा (for शिवा). — ^d) Ś₁ दिवौकसः (for दिशो दश).

35 ^a) T₂ G_{1, 5} भगणानि (for सुप्रभाणि). K₂ Ñ_{2, 3} (marg.) V_{1, 3} B Ds ज्योतीषि च प्र (K₃ सुप्र)भावन्ति; K₄ ज्योतीषीव सुविमलं; Ñ₃ V₂ Dn D₁₋₅ T_{3, 4} ज्योतीषि सुप्रभाप्यासन् (D₃ वानि). — ^b) T_{3, 4} चन्द्रश्चक्रे (for चन्द्रं चक्रुः).

— K₃ T_{3, 4} M_{1, 2} om. (hapl.) 35^{c, d}. — ^c) B₂ (marg.) D₆ प्रदीप्तानि (for दीप्तिमन्ति). Ś₁ भूतानि (for तेजांसि). B₈ Ds प्रदीप्तानीव तेजांसि.

36 ^a) D₃ च विग्रहं (for विग्रहं). K₃ कुर्युः (for चक्रुः). — ^b) Ś₁ K_{1, 3} D_{3, 5} G₂ प्रसन्नाश्च (for प्रसेदुश्च). T₃ नभोमार्गान्विरेजिरे. — ^c) K₂ B Ds D₆ T₂ G M नीरजस्का (for वि°). K₁ Ñ_{2, 3} V Dn D₁ T₁ विरेजुर्नभसो मार्गाः; Ñ₁ विरजा नभसो मार्गाः; T₁ नीरजस्का बभ्रुवुस्ते. — ^d) K₂ V₃ B Ds D₆ पृष्ठादयस् (for मार्गा°). T₄ ततः (for त्रयः). D₁ नाकपृष्ठादयश्च ये; D₃ वाताः स्वर्गादयस्त्रयः.

37 ^a) V₂ Ds G₄ यथाध्वम्; M₂ यथाहम् (for °र्थम्). — ^b) Ñ_{1, 3} V₁ Dn₂ D₁ M₁₋₃ [अ°नि- (for [अ°पि). D₆ नापि चुक्षुभितोऽर्णवाः; T_{1, 3} G₂ नातिचुक्षुसुर्णवाः. — ^c) Ñ₁ B_{1, 2} (marg. as in text).₃ Ds D₆ शुभा भूतेन्द्रियगुणा (Ñ₁ ग्रामा).

38 ^b) K Ñ V B Dn Ds D₂₋₅ T_{1, 4} G₂₋₄ अधीयत; D₁ उदीरयन् (for अधीयिरे). T_{3, 4} (marg.) M₄ वेदानुचारयन्त्यपि (M₄ °न्ति च). — ^c) G₄ यज्ञे हुतं (for यज्ञेषु च). Ś₁ हविष्यन्तः; Ñ₂ D₆ T₃ हविः साधु; G₂ M_{1, 4} हविष्याणां (for हविः स्वादु). M_{2, 3} यज्ञेषु हविषां भागं (M₃ पानं). — ^d) K_{1, 3} Ñ V B D T_{1, 3, 4} G₂₋₅ M₁ भस्माति (for आप च). K₂ हविरभाति पावकः; T₂ G₁ शिवमभाति पावकाः.

39 ^a) K_{3, 4} Ñ_{2, 3} V_{1, 3} Dn D_{1, 3} प्रवृत्त (D₆ °ति) धर्मः संवृत्तो; V₂ स्वधर्मकर्मनिरताः. — After 39^a, V₂ ins.:

486*

सर्वे लोका मुदान्विताः ।

बभ्रुवुरधिकाश्चैव.

३३. १]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

३३

वैशंपायन उवाच ।

ततो भयं विष्णुमयं श्रुत्वा दैतेयदानवाः ।
 उद्योगं विपुलं चक्रुर्युद्धाय युधि दुर्जयाः ॥ १
 मयस्तु काञ्चनमयं त्रिनल्वान्तरमव्ययम् ।
 चतुश्चक्रं सुवपुषं सुकल्पितमहायुधम् ॥ २
 किंकिणीजालनिर्घोषं द्वीपिचर्मपरिष्कृतम् ।

रचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च शोभितम् ॥ ३
 ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् ।
 दिव्यास्त्रतूणीरधरं पयोधरनिनादितम् ॥ ४
 स्वक्षं रथवरोदारं सूपस्थमगमोपमम् ।
 गदापरिघसंपूर्णं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ॥ ५
 हेमकेयूरवलयं स्वर्णकुण्डलकूबरम् ।

—^१) $\tilde{N}_1$ लोके (for लोका). K1. 4 Dn2 D1-3 लोको मुदित-
 मानसः. — After 39^b, K1 $\tilde{N}_2$ V2. D5 ins. :

487* प्रीत्या परमया युक्ता देवदेवस्य भूपतेः ।

—^२) $\tilde{S}_1$ K1. 3. 4 D2. 3. 5 G4 सत्यः (for दत्तः). —^३) D4
 गिरः (for गिरम्). D3 श्रुत्वा सत्यगिरां तदा; T3 श्रुत्वारिवध-
 संयुताम्. — After 39, D6 T1. 2. 4 G ins. :

488* निहन्मि दानवान्दत्तान्युष्माकं विग्रहैः सह ।

[T1 इनिष्ये दानवानुग्रान् (for ^४). T1. 4 युष्माकमिति सर्वशः
 (T1 विग्रहे) (for ^५).]

While T3 ins. after 39 :

489* गिरं ते दानवानुग्रान्मेनिरे निहतान्युधि ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K1. 3. 4 Ds2.
 — Mention of Khila : $\tilde{S}_1$ K2-4 $\tilde{N}$ V B Dn Ds1
 D1. 4. — Sub-parvan : K1 $\tilde{N}_2$. 3 V1. 3 Dn D1-5 आश्चर्य-
 तारकामयम्; K3 आश्चर्यतारकम्; K4 V2 B1 तारकामयम्; $\tilde{N}_1$
 आश्चर्यम्. — Adhy. name : K2 B Ds D4. 6 विष्णुप्र(D4
 ण्योः प्र) विज्ञा; K3 सत्यप्रतिज्ञाकथनम्; $\tilde{N}_3$ V1 देवसंहननम्.
 — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 D4 T1 41;
 $\tilde{N}_3$ V1. 3 Dn Ds2 D3 42; V2 Ds 43; D1 40; T1 G3-5
 38; T2. 3 44; G1 M4 37; G2 35; M1-3 34. — *Sloka*
 no. : K1 Ds2 39; Dn D3 38; D4 40.

33

1 D4 om. the ref. —^६) K2 $\tilde{N}_2$. 3 V1 B1. 2 Ds1
 (marg.) D6 विष्णुमुखाच्च; D1 M1. 3 भवं; T2 G1. 2. 5 कृतं;
 G4 वचः (for मयं). —^७) K2. 4 $\tilde{N}$ V B Dn Ds1 D1-4. 6
 T2. 4 परमं (for विपुलं). M3 विपुलं चक्रुर्युद्धाय; M4 उद्योगं
 परमं जगमुर. —^८) M3 उद्योगं (for युद्धाय). K4 D1 दुर्मदाः;
 $\tilde{N}_1$ दानवाः; T1 दुर्जये; G1 यम् (for याः).

2 ^९) K2 मयस्तु काञ्चनान्वितं. —^{१०}) T1 कल्पान्तरम्
 (for नल्वान्). Ds Ds T1. 3 G1-4 M अक्षयम् (for अव्यं).
 D1 त्रिनल्वान्तरमव्ययम्. —^{११}) V2 B1. 3 Ds Ds S सुविपुलं;

B3 Bom. and Poona eds. विक्रमन्तं (for सुवपुषं). K2 $\tilde{N}$
 V1. 3 D2-4 चतुश्चन्द्रार्कं ($\tilde{N}_2$ V3 D4 ऋर्कः; D3 ऋर्कः) वपुषं;
 D5 ऋर्कः पुरुषं. —^{१२}) $\tilde{N}_1$. 3 V1 Dn D1 विक्रमन्तं (for
 सुकल्पित-). $\tilde{N}_2$ V3 विक्रमन्तं महाजवम्.

3 ^{१३}) G5 संयुक्तं (for निर्घोषं). —^{१४}) K1. 3 D1. 2
 पुरस्कृतम् (for परिष्कृतम्). —^{१५}) N (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) T3. 4
 G3 स्वचितं; M2 रुचिरं (for रचितं). K2 हेम- (for रत्न-).
 T2 G माल्यैश्च (for जालैश्च). —^{१६}) K2 रत्न-; T2 हेति-
 (for हेम-). $\tilde{N}_2$ वि- (for च). N (except $\tilde{S}_1$ K1. 3) T3. 4
 भूषितम् (for शोभिं). — After 3, Bom. and Poona eds.
 read 5^{१७}.

4 B3 om. (hapl.) 4^{१८}-11^{१९}. —^{२०}) $\tilde{S}_1$ परिभक्ति-; T1. 2
 G1-3. 5 M1. 4 पक्षिपङ्क्ति-; M2 वर्ति- (for पक्षिभिश्च). M3
 परिपङ्क्तिभिरावृतम्. —^{२१}) T2 G1 चरं (for धरं). —^{२२}) T2
 वि- (for नि-).

5 B3 om. 5 (cf. v. l. 4). $\tilde{N}_1$ om. 5^{२३}. Bom. and
 Poona eds. read 5^{२४} after 3. —^{२५}) $\tilde{N}_2$ स्वक्षं; D3 T1
 स्वच्छं; T4 शुभं; M3 चित्रं (for स्वक्षं). K1. 3 V2 B3
 (marg.) Dn2 G3 चरोदग्रं (for दारं). K2 ध्वाङ्गध्वजधरं
 धुर्यं; K4 Dn1 स्वक्षं वररथोदारं (Dn1 दग्रं); B1 Ds D4 स्व-
 (B1 ऋ) क्षं ध्वजवरं धुर्यं; T3 शुभं रथवरं भीमं. —^{२६}) K1
 (marg.) D2 रूपस्थम् (for सू). $\tilde{S}_1$ T2. 4 G1. 3. 4 M4 सूप-
 स्करमगोपमम्; K2. 4 D4 यू (D4 सू) पस्थमचलां; $\tilde{N}_2$ उप-
 स्थानमगो; $\tilde{N}_3$ V B1. 2 Ds D6 सूपस्थानमगो; D5 सूर्यस्य
 गमनो; T1. 3 G2 सू (T1 सो) पस्करमनू. — K1. 3 repeat
 5^{२७} after 9. D5 reads 5^{२८} on marg. —^{२९}) K1. 3 (both
 second time) संयुक्तं; M1 संकीर्णं (for संपूर्णं). —^{३०})
 K1. 3 (both second time) D3 [अ]म्बुदम्; $\tilde{N}_3$ V1. 3 D4
 [अ]न्तकम्; T1. 2 G1. 2. 5 M4 [अ]नलम् (for [अ]र्णवम्).

6 B3 om. 6 (cf. v. l. 4). —^{३१}) N (except $\tilde{S}_1$ Ds;
 B3 om.) T3. 4 मण्डल- (for कुण्डल-). T1. 2 G M2. 4 सुवर्ण-
 मय (G2 णि) कूबरम्. —^{३२}) T1 G1-4 M4 ध्वजोपेतं (for
 दग्रं). K2 सपत्नकं सध्वजोपेतं; T2 कं ध्वजोपेतं. —^{३३}) $\tilde{S}_1$

दैत्यसेनावर्णनम्]

हरिवंशपर्व

[33. 16]

सपताकध्वजोदग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ॥ ६
 गजेन्द्राम्भोदवपुषं कचित्केसरवर्चसम् ।
 युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ॥ ७
 दीप्तमाकाशगं दिव्यं रथं पररथारुजम् ।
 अतिष्ठत्समराकाङ्क्षी मेरुं दीप्त इवांशुमान् ॥ ८
 तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वाहयन् रथम् ।
 शैलोत्करिमसंकाशं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ९
 काललोहाष्टचरणं लोहेषायुगकूबरम् ।
 तिमिरोद्गारिकिरणं गर्जन्तमिव तोयदम् ॥ १०
 लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ।

आयसैः परिधैः पूर्णं क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ ११
 प्रासैः पाशैश्च विततैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ।
 शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ १२
 उद्यतं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ।
 युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥ १३
 विरोचनस्तु संकुद्रो गदापाणिरवस्थितः ।
 प्रमुखे तस्य सैन्यस्य दीप्तशङ्ख इवाचलः ॥ १४
 युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानवः ।
 स्यन्दनं वाहयामास सपत्नानीकमर्दनम् ॥ १५
 व्यायतं बहुसाहस्रं धनुर्विस्फारयन्महत् ।

C 2434
B 1. 43. 15
P 1. 43. 15

V₃ D₂ आदित्यम् (for सां). T_{1.2} G M₄ सादित्यं मन्दरं यथा.

7 B₃ om. 7 (cf. v. 1. 4). —^a) K_{1.4} Ñ V B_{1.2} Dn D_{1.2.4-6} T₄ -सदृशं; D₃ -सदृशं (for -वपुषं). T₃ गजेन्द्राम्बुदसंकाशं. —^b) K_{2.4} Ñ V_{2.3} B_{1.2} D T_{3.4} लम्बकेसरवर्चसम्; Ñ₃ (marg.) V₁ लसत्के. —^c) T₄ अश्व-; M₂ मृग- (for ऋक्ष-). G₂ -सहस्राख्यं; M_{1.3.4} 'साम्यां' (for 'स्त्रेण'). M₂ (inf. lin.) युक्तं मृगसहस्राभ्यां. —^d) K₁ -नादिना; M₁ -नादिकम् (for 'तम्'). S₁ सुसमृद्धाम्बुनादितम्; T₁ G₃ समुद्राम्बुदं.

8 B₃ om. 8 (cf. v. 1. 4). T₁ om. 8-9. —^a) D₃ दीप्तमाकाशगमनं. —^c) K₄ Ñ₁ D₂₋₅ T₃ आरुहत्; Ñ_{2.3} V_{2.3} Dn D₁ T₄ आरोहत्; M₁ आतिष्ठत् (for अं). K₂ Ñ₃ (marg.) V₁ B_{1.2} Ds D₆ अध्यतिष्ठद्गणाकाङ्क्षी. —^d) S₁ K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B_{1.2} D (except D₆) G_{1.2.4} M₄ दीप्तम् (for दीप्त).

9 B₃ om. 9 (cf. v. 1. 4). —^a) T₃ तारकः (for 'स्तु'). —^b) T₃ सायुधं; G_{1.2} M₃ आयतं (for 'सं'). K₂ Ñ_{2.3} (marg.) V_{1.2} B_{1.2} Ds D_{4.6} G₅ आयसं वायसध्वजम्. —^c) G₄ om. 9^{ab}. —^d) G₃ -संकीर्णं (for -संकाशं). K_{1.3} शैलेन्द्रोत्तमसंकाशं; K₂ Ñ_{2.3} V B_{1.2} D T₄ शैलोत्करसमाकारं (K₂ V₂ B₁ Ds D₆ 'कीर्णं'); K₄ शैलार्कहिमसंकाशं; T₃ कैलासशिखराकारं; M₄ तं शैलोत्तमसंकाशं. — After 9, K_{1.3} repeat 5^{ab}.

10 B₂ om. 10 (cf. v. 1. 4). —^a) D₂ -लोहाद्रि- (for 'ष्ट-'). — T₃ om. 10^b. —^b) S₁ G₃ लोहेषायस (G₃ 'रथ-') कूबरम्; D₂ कालमेघसमप्रभम्. —^c) Ñ Dn Ds₁ (marg.). S₂ D₄ T_{3.4} तिमिराङ्गारिकिरणं; D₃ निषिद्धसूरं.

11 B₃ om. 11^{ab} (cf. v. 1. 4). —^a) K₄ हेम- (for

लोह-). —^b) S₁ K_{1.4} 'संवृतम्'; K₃ शोभिं (for दंशितम्). T_{1.2} G M₄ सगवाक्षमिव स्थितम्. —^c) T_{3.4} आयुधैः (for आयसैः). S₁ K_{1.3} V₃ B₂ T₃ G₃ कीर्णं; K₂ B_{1.3} Ds D₆ T₄ शूलैः (for पूर्णं). —^d) S₁ B_{1.3} M_{1.3} च लोष्टभिः; K_{1.3} तथाश्मभिः; K₂ तथेषुभिः; Ds D₆ च लेष्टभिः (for च मुद्गरैः).

12 ^a) D₄ T₄ पाशैः प्रासैश्च (by transp.); M₂ शूलैः प्रासैश्च. K₄ Ñ V B₂ D (except Ds D₆) T_{3.4} विततं; G₂ विविधैर् (for विततैर्). —^b) D₄ दारणीयैश्च (for अवसक्तैश्च). T₁ G₄ शितेषुभिः; T₂ G_{1-3.5} च लेष्टभिः (for च मुद्गरैः). K₁ अथ शक्त्याथ मुद्गरैः (sic); K₄ Ñ V_{1.2} B₂ Dn D_{1-3.5} T₄ दारणीयैः समन्ततः; T₃ भिण्डिपालैः समन्ततः; M₄ असक्तैश्च वरेषुभिः. —^c) T₂ G₁ शोभितैः (for तोमरैः). K_{3.4} Dn₂ D₁ T_{1.2} G₄ M_{1.3} च (for सं). T₄ परिच्छदैः (for -परश्वधैः).

13 ^a) K₃ हेतौ; T₂ G₁ भेदे (for हेतोर्). —^d) Ñ₁ G₂ ऽभ्यक्रामद्; Ñ₂ D₁₋₄ ऽध्यरोहद्; T_{2.4} G_{1.5} M₄ ऽभ्यां; G₃ ऽभ्यां (for ऽभ्यां).

14 ^a) K₃ च (for तु). T₂ G_{1-3.5} M₄ दैत्येन्द्रो (for संकुद्रो). —^b) K₂ अदृश्यत (for अवस्थितः). —^c) K₃ देवस्य (for सैन्यस्य). —^d) G₃ [अ]नलः (for [अ]चलः).

15 G₄ om. (hapl.) 15-16. —^a) D₁ रथ-; M₃ खर- (for हय-). —^b) K_{2.4} Dn Ds D₂ M₃ च; D₄ सु (for तु). —^c) M₁ देवतानीक- (for सपत्नां). K_{3.4} Ñ₁ V₁ B₂ Dn T_{1.3.4} G₅ M₄ -मर्दनः (for 'नम्').

16 G₄ om. 16 (cf. v. 1. 15). —^a) K₂ व्याहीसे (for व्यायतं). V₂ दश-; T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ किङ्कु- (for बहु-). —^b) Ñ₂ विस्खलयन्; T₂ G₁ विस्फूर्ज- (for विस्फार-). —^c) K₂ D_{2.4} वाराहः; G_{3.5} M₄ जाहव- (for वाराह-). Ñ₁ D₁ च (for प्र-). —^d) T₂ G₁ सवराह (for सावरोह-).

38. 16]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2434
B I. 43. 15
P I. 43. 15

वराहः प्रमुखे तस्यौ सावरोह इवाचलः ॥ १६
क्षरस्तु विक्षरन्दर्पान्नित्राभ्यां रोषजं जलम् ।
स्फुरदन्तौष्ठवदनः संग्रामं सोऽभ्यकाङ्क्षत ॥ १७
त्वष्टा त्वष्टादशहयं यानमास्थाय दानवः ।
व्यूहितो दानवैर्व्यूहैः परिचक्राम वीर्यवान् ॥ १८
विप्रचित्तिसुतः श्वेतः श्वेतकुण्डलभूषणः ।
श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ १९
अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽद्रिशिलायुधः ।
युद्धायातिष्ठदायस्तो धराधर इवापरः ॥ २०
किशोरस्त्वतिसंहर्षात्किशोर इव चोदितः ।

अभवदैत्यसैन्यस्य मध्ये रविरिवोदितः ॥ २१
लम्बस्तु लम्बमेवामः प्रलम्बाम्बरभूषणः ।
दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २२
स्वर्भानुरास्ययोधी तु दशनौष्ठेक्षणायुधः ।
हसंस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे सुमुखो ग्रहः ॥ २३
अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे ।
सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्क्षगताः परे ॥ २४
केचित्खरोष्ट्रयातारः केचित्तोयदवाहनाः ।
नानापक्षिगताः केचित्केचित्पवनवाहनाः ॥ २५
पत्तिनस्त्वपरे दैत्या भीषणा विकृताननाः ।

M1 (inf. lin.) द्रुमः (for [अ]चलः). D1 सागरौघ इवाकुलः.

17 ^a) K1 Ñ3 (marg.) V1 M4 रक्षस्तु; Ñ V3 B1. 2 Dn Ds D5 T3. 4 G4 खरस्तु; T1. 2 G1. 3. 5 क्षुरास्यो (for क्षरस्तु). Ds M3 दर्पं (for दर्पान्). D3. 4 खरस्तु विकिरन्दर्पान्. — ^b) T4 बलम् (for जलम्).

18 ^a) S1 T2 G1-3. 5 M -गजं (for -हयं). K2-4 Ñ1. 2. 3 (marg. as in text) V2 Dn D1-3. 5 G4 अरिष्टो द्वा- (D1 G4 ष्टोष्टा) दशहयं (G4 गजं); T3. 4 गविष्टो द्वादशहयं. — ^c) Ñ2 घूर्णितो; T2 G1. 3. 5 व्यूहितं (for तो). V2 व्यूहे (for व्यूहैः). S1 K1 G2 M4 व्यूहितं दानवव्यूह (G2 वे व्यू- हे; K3. 4 Ñ1 V1 D1. 2. 4. 5 M1. 2 व्यूहिते दानवे व्यूहे; Ñ3 V3 Dn D3 M3 व्यूहितो दानवे व्यूह (V3 M3 वव्यूहैः; T3. 4 G4 व्यूहन्वै दा (G4 हयन्दा) नवव्यूहैः.

19 ^a) Ñ2 विप्रचित्तेः (for त्ति-). K2 D3 चैव (for श्वेतः). — ^b) D2-5 भूषितः (for भूषणः). — ^c) K2. 4 Dn D3 T1-3 G5 M3. 4 [अ]भिमुखे (for मुखः).

20 ^a) S1 बडि- (for बलि-). Ds च (for तु). — ^b) Ñ3 D5. 6 बलिष्ठो (for वरिष्ठो). Ñ1 B2 G4 शिलायुधैः (for धः). M3 वरिष्ठो निशितायुधः. — ^c) K1 Ñ2 V2. 3 D1. 2. 4. 5 [उ]त्तिष्ठद् (for [आ]तिष्ठद्). D3 T2 M2 आयत्तो (for स्तो). K2 Ñ3 V1 B1. 2 Ds D6 T3. 4 M1. 3 युद्धायाभिमुखस्त (K2 D6 T4 स्ते त स्यौ. — ^d) T2 धराधर (for धं). Ñ1. 2 D1 M1-3 [अ]चलः (for [अ]परः).

21 T3 om. 21. — ^a) K1. 3 त्वभिसं-; K4 Ñ V B1. 2 D1. 2. 4. 5 तु रणे (for त्वतिसं-). Dn D3 T4 किशोरस्तु रणे दर्पात् (D3 वर्षं); T1 G2. 4 M4 स्वभिसं (G2 पि सं) वर्षात्. — ^b) K4 Dn D4 नोदितः (for चो). — ^c) V3 अभवत्समराकाङ्क्षी. — ^d) K4 रविचन्द्र (for मध्ये रविर्). G3

[उ]त्थितः (for [उ]दितः).

22 G3 repeats 22^a after the first occurrence of 23^d. — ^a) T3 प्रलम्बो नीलमेवामः. — ^b) V3 भूषितः (for भूषणः). S1 K1. 3 T2 G M4 प्रलम्बाम्बरणाम्बरः. — ^c) K2 सैन्य- (for व्यूह-). — ^d) Ñ1 प्रदीप्त इव भानुमान्.

23 ^a) K2. 4 V1 D1. 3 वक्रयोधी; Ñ V3 B Dn D2. 4-6 वक्रयोधी; V2 T4 वज्रं; T1 G4 अश्मं (for आस्यं). S1 B D2 T4 G4 च (for तु). — ^b) S1 T4 दशनौष्ठेक्षणारुणः; T3 नीलाञ्जनसमप्रभः. — After 23^{ab}, T3 ins. :

490* प्रमुखे देवसेनाया रराज गिरिसंनिभः ।

— ^c) K2 Ds2 अग्रे; M3 स हि (for हसंस). Ds देवानां; S (except T3. 4) सैन्यानां (for दैत्यानां). — G3 repeats 23^d after the repetition of 22^a. — ^d) K2 V2 Ds सुमहा; K3. 4 Ñ V1. 3 B2 Dn D1-3. 5 T1-3 G1. 4. 5 स महा; M1 सुमुख; M4 संमुखो (for सु). S1 K1 स्रतः (for ग्रहः). D4 G3 (second time) सं (G3 प्र) मुखे स महाग्रहः; T4 प्रभञ्जनसमग्रहः; G2 प्रमुखे स मुखग्रहः; G3 (first time) स्ते स समाहितः.

24 ^a) B1 चान्ये (for भान्ति). — ^b) K2 नागस्कन्धे तथापरे; Ñ3 (marg.) V1 B3 Ds D2. 4. 6 न्धेषु चापरे. — S1 om. (hapl.) 24^{cd}. — ^c) K1. 3 स्कन्ध- (for व्याघ्र-). — ^d) B3 वराहर्क्षे; M4 वाराहर्क्ष- (for वं). K2 V1 B1 Ds D2-6 वराहर्क्षेषु चापरे.

25 ^a) K4 यन्तारः (for यातारः). — S1 D3 G2 M om. (hapl.) 25^{cd}. K1. 3 transp. 25^{cd} and 26^{ab}.

26 K1. 3 transp. 25^{cd} and 26^{ab}. — ^a) K1. 3 D2-5 T2 G M पत्तयस्तु (K1. 3 D5 श्र); B3 पत्तिनश्च (for पत्तिनस्तु). — ^c) S1 G1-3. 5 M4 [अ]र्ध- (for द्वि-). — ^d) K2 नदन्तो; Ñ3 (marg.) V1 B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds

दैत्यसेनावर्णनम्]

हरिवंशपर्व

[33. 32

एकपादा द्विपादाश्च ननृतुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २६
 प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च दानवाः ।
 दृप्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुंगवाः ॥ २७
 ते गदापरिवैरुग्रैर्धनुर्व्यायामशालिनः ।
 बाहुभिः परिघाकारैस्तर्जयन्ति स्म दानवाः ॥ २८
 प्रासैः पाशैश्च खड्गैश्च तोमराङ्कुशपट्टिसैः ।
 चिक्रीडुस्ते शतघ्नीभिः शितधारैश्च मुद्गरैः ॥ २९
 गण्डशैलैश्च शैलैश्च परिवैश्चोत्तमायुधैः ।

चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रानन्दितं बलम् ॥ ३०
 एवं तदानवं सैन्यं सर्वं युद्धमदोत्कटम् ।
 देवानभिमुखं तस्थौ मेघानीकमिवोद्धतम् ॥ ३१
 तदद्भुतं दैत्यसहस्रगाढं
 वाय्वग्नितोयाभ्युदयशैलकल्पम् ।
 बलं रणौघाभ्युदयाभ्युदीर्णं
 युयुत्सयोन्मत्तमिवावभासे ॥ ३२

इति श्रीहरिवंशे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

C 2450
B I. 43. 31
P I. 43. 31

D6 नर्दन्तो (for ननृतुर).

27 °) T2 G1 प्रक्ष्वेडयन्तो बहवः; G3 प्रास्फोटमाना बं.
 — °) K2 B1. 3 Ds D6 ते भुजान्; K4 Ñ V B2 Dn D2-4
 T3. 4 बाहुभिः (for दानवाः). D5 स्फोटयन्ति स्वबाहुभिः.
 — T1 repeats 27^{cd} after 28. — °) G2 -निष्पेषा; M2 (*inf.*
lin. as in text) -विक्रान्ता (for -निर्घोषा).

28 °) T3 G1. 2. 5 गताः (for गदाः). — °) Ñ2 -व्या-
 योग- (for -व्यायाम-). D4. 5 -शालिभिः; T4 नम् (for नः).
 T1. 2 G M गदापरिवपाणयः (T2 M4 शालिनः). — °) K
 Ñ2. 3 V1. 3 B Dn Ds D1-4. 6 T3. 4 M4 देवताः (for
 दानवाः). — After 28, T1 repeats 27^{cd}.

29 °) K1. 2 पाशैः प्रासैश्च (by transp.). Dn1 om.
 from खड्गैश्च up to दैत्य (in 30°). M1. 3 om. from खड्गैश्च
 up to चिक्रीडुस्ते (in 29°). Ñ2. 3 B2 (marg.) शूलैश्च; Dn2
 मुसलैश्च; D1 तुमुलैश्च (for खड्गैश्च). V T4 पाशैः प्रासैश्च शूलैश्च;
 D3. 4 पाशैः (D4 प्रासैः)श्च मुद्गरैश्चैव; T1 G2. 4. 5 प्रासैः खड्गैश्च
 पाशैश्च; T2 G1. 3 प्रासैः खड्गैश्च कुन्तैश्च; M2. 4 प्रासैः खड्गैः
 शतघ्नीभिः (M4 शरैरुग्रैः). — °) T1. 2. 4 G1. 3-5 M2. 4 पट्टिसैः;
 some Mss. -पट्टिशैः (for सैः). D2 परिवैश्चोत्तमायुधैः; M4
 शतघ्नीभिश्च कर्पणैः. — °) S1 K1 T4 चिक्रीडुश्च; K3. 4 Dn2
 शतघ्नीभिश्च कर्पणैः. — °) S1 K1 T4 चिक्रीडुश्च; K3. 4 Dn2
 D1 विक्रीडन्तः; B2 (marg.) विक्रीडन्ति; D3 व्यक्रीडन्तः;
 D6 विक्रीडुस्ते (for चि°). M4 शक्तिभिः शतधारैश्च. — °) K
 Ñ2. 3 (marg.) V1. 3 B3 Dn2 D5 T3. 4 G1. 3-5 M1. 3 शत-
 (for शित-). M4 मुद्गरैः क्रूरमारिणः.

30 Dn1 om. up to दैत्य (in 30°) (cf. v. 1. 29).
 — °) K3. 4 Ñ1. 2 V3 D1. 2. 5 खड्गैः शूलैश्च पाशैः (Ñ2 शैलैः)श्च;
 V2 खड्गैः शैलैश्च शूलैश्च; Dn2 खड्गैः शूलैर्गदामिश्च; D3 खड्गैः
 शूलैर्भिण्डिपलैः; T4 खड्गशूलैर्मुमुक्षुण्डीभिः. — °) Ñ2. 3 V1
 M1. 2 [उ]त्तमायसैः (for युधैः) D2 तोमराङ्कुशपट्टिशैः; M3

परिवैरुत्तमायसैः. — °) D2 चक्रैश्चक्रुर्दैत्यवराश्च. — After 30,
 K1. 2 Ñ2 Dn1 D3. 4 ins. :

491* काङ्क्षन्तो विजयं युद्धे दानवा युद्धदुर्मदाः ।

31 °) S1 एतत्तद्; D3 एवं च; T3. 4 एवं तु; G2 एतावद्
 (for एवं तद्). K2 B Ds D6 एवं दानवसैन्यं तत्. — °)
 S1 T2 G2. 3. 5 M4 सर्वायुध- (for सर्वं युद्ध-). B2. 3 T1. 3. 4
 -बलोत्कटम् (for -मदो°). K1. 3. 4 Ñ2. 3 V Dn D1-5 G1. 4
 सर्वायुधबलो (G1 मथो)त्कटम्. — °) K2 Ñ2. 3 V1. 3 B
 Ds D4. 6 T1. 3 G1. 5 देवताभिः; M4 देवानीक- (for नभि-).
 S1 -समुत्तस्थौ (for -मुखं तस्थौ). — °) S1 K2 देवानीकम्
 (for मेघा°). K3 B1. 2 T1. 2 G M4 [उ]त्थितम्; D2 T4
 [उ]द्यं (for [उ]द्ध°).

32 °) K3. 4 Ñ V Dn D1-3. 5 T4 अत्यद्भुतं (for तद°).
 — °) D3-5 वाय्वी (D3 ते)रिताम्भोधरशैलकल्पम्. — °) S1 K3
 बलं महौघाभ्युदयाभ्युदीर्णं; K1. 2 बलं रणौघा (K2 णाया)भ्यु-
 दयाय की (K2 वकी)र्णं; Ñ V1. 3 B2 Dn Ds D1. 2. 5 T3
 G3 बलं (V1 रणं)रणौघाभ्युदयावकी (G3 ती)र्णं; V2 B1 D6
 बलं रणाया (V2 णौघा)भ्युदयाद् (B1 भ्यु)दीर्णं; D3. 4 T4 बलं
 रणोत्थाभ्युदयावकीर्णं; T1 M2 बलं शरौ (M2 रणौ)घाभ्युदयाद्
 दीर्णं; M3 बलं शरौघाय तदाभ्युदीर्णं; M4 बलं बलौघाभ्युदया°.
 — °) S1 M3 मत्तम् (for [उ]न्मत्तम्).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ds2.
 — Mention of Khila : S1 K3. 4 Ñ3 V B Ds D1.
 — Sub-parvan : K4 Ñ V Dn1 D1. 2. 4. 5 तारकामयम्;
 D5 (also) पारिजात. — Adhy. name : K1 दैत्यसैन्यस्य वर्ण-
 नम्; K2 B2 Ds1 देवासुरयुद्धे दैत्यसंह (K2 हन)नम्; K3
 दैत्यसैन्यस्य विस्तारवर्णनम्; Ñ3 V1 B1. 3 D4. 6 दैत्यसंह-
 नम्; Ds2 देवासुरसंग्रामे दैत्यसंहनम्; D1 दैत्यसैन्यवर्णनम्;

34. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

३४

C 2451
B I. 44. I
P I. 44. I

वैशंपायन उवाच ।

श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विग्रहे ।
 सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तरं वैष्णवं शृणु ॥ १
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ ।
 सबलाः सानुगाश्चैव संनहन्त यथाक्रमम् ॥ २
 पुरुहूतस्तु पुरतो लोकपालः सहस्रदृक् ।
 ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोह सुरद्विपम् ॥ ३
 सव्ये चास्य रथः पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान् ।
 सुचारुचक्रचरणो हेमवज्रपरिष्कृतः ॥ ४

Ds दैत्यवर्णनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
 Ks D4 42; Ns V1.3 Dn Ds2 Ds T4 43; V2 44; D1 41;
 T1 G3-5 39; T2 G1 M4 38; T3 45; G2 36; M1-3 35.
 — *Sloka no.* : K1 Dn1 T2 G1 32; Ds2 Ds 33.

34

1 ^δ) N2 V3 B1 D4 T2 G1 M3.4 विस्तरस् (for विस्त^०).
 S1 विस्तरस्तात संग्रहे; K3 विस्तरस्तु महानयम्. — ^०) T1 G
 M1.3.4 अपि (for सर्व-). T3.4 सुराणां विस्तरं राजन् (T4 चेह);
 M3 देवानामपि सैन्यस्य. — ^α) T3 सबलं (for विस्तरं). K2
 B Ds Ds वैष्णवं विस्तरं शृणु.

2 ^α) D3 संनहन्ते (for ह्यन्त^०). K1 यथाबलम्; T3
 तथम्; T4 तथा (for क्रमम्). K3 संनहन्ते स्म देवताः.

3 ^δ) N3 (marg. as in text) सहायुधः (for सह-
 स्रदृक्). — ^०) S1 K4 N1.3 (marg. as in text) V2 D1
 T4 भूतानाम् (for देवा^०). — ^α) S1 महा- (for सुर-).

4 ^α) K3 सव्ये तस्य; D2 मध्ये चास्य; T1.2 G1-3.5 M4
 सव्ये चापि; M1-3 स चाप्यस्य (for सव्ये चास्य). D5 तथा
 (for रथः). K1 सर्वे वास्य रथाः पार्श्वे; D3 देवस्य रथपार्श्वे च.
 — T3 om. 4^{bc}. — ^δ) D3 प्रस्थितो (for पक्षिप्र-). S1 K1.3
 रंहसः; N1 शोभिते (for वेगवान्). — ^०) D2 चरणैर् (for
 चरणो). — ^α) N2 जालः; T4 चक्र- (for वज्र-). T1 G4
 विभूषणः; T2 G1-3 M2 विभूषितः (for परिष्कृतः). G5
 हेमचक्रविभूषितः; M4 चित्रविभूषणः.

5 T3 om. 5^{cd}. — ^०) D2 सदस्यैश्च; T1.2 G1-4 M1.2 सह-
 स्रैश्च (for सदस्यैश्च). — ^α) K2.4 N V B1.3 D (except
 Ds) T4 महर्षिभिर (for ब्रह्म^०).

देवगन्धर्वयक्षौघैरनुयातः सहस्रशः ।

दीप्तिमद्भिः सदस्यैश्च ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतः ॥ ५

वज्रविस्फूर्जितोद्धूतैर्विद्युदिन्द्रायुधार्पितैः ।

गुप्तो बलाहकगणैः पर्वतैरिव कामगैः ॥ ६

यमारूढः स भगवान्पर्येति मघवान्गजम् ।

हविर्धानेषु गायन्ति विप्रा मखमुखे स्थिताः ॥ ७

स्वर्गे शक्रानुयातेषु देवतूर्यानुनादिषु ।

इन्द्रं समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्सरोगणाः ॥ ८

केतुना वंशराजेन भ्राजमानो यथा रविः ।

6 ^δ) S1 K1.3 G4 विद्युदिन्द्रायुधान्वितैः; T2 G1 धावृतैः;
 T4 इन्द्रायुधसमर्पितैः. — ^०) S1 G4 युक्तः; K1.4 N1.2
 V3 D3.5 T1.4 G2 M3 गुप्तः; K3 गुप्तेर (for गुप्तो). — ^α)
 S1 K1.3 कामगैरिव पर्वतैः.

7 ^α) K1 (sup. lin. as in text). 2-4 N2.3 (marg.)
 V1.3 B Dn D1-3.5.6 T3.4 G1-3 M4 समारूढः (for य^०).
 — ^δ) Some Mss. मघवा (for वाज्). N2.3 V1 B1.3 Ds
 D4.6 T1.2 G1.3-5 M जगत् (for गजम्). — ^०) T1 G4
 यास्यन्ति; T2 G1.3.5 यं यान्ति (for गायन्ति). M1.2
 हविर्धाने तु यं गान्ति; M3 धाने तु तं यान्ति. — ^α) K4
 N1.2 B2 Dn D1-3.5 T1 M2 सोममुखे; N3 V1.3 साममुखे
 (for मख^०). B3 सर्वे विप्रा मखे स्थिताः.

8 ^α) T2 G1 M4 सर्वे (for स्वर्गे). K1 N1.2 V3 T4
 यातेन; K4 D3 याते तु; N3 V1.2 B Ds D4 यातेषु; Dn
 D2 याते तु (for यातेषु). T1 G2.4 सर्वे शक्रानुयाते (G2
 नेन; G3.5 M1-3 सर्वे शक्रानुयानेषु. — ^δ) K2 N3 V1 B
 Ds D4 T2 तूर्यानि (for तूर्यानु). M1-3 गामिषु (for
 नादिषु). K1.3.4 N2 V2.3 D1-3.5.6 T1.3.4 G4 देव-
 तूर्याण्यवादयन्. — ^०) B1.2.4 T1.2 G2-5 M4 सेन्द्रं (for
 इन्द्रं). K4 Dn D1-3.5 इन्द्राप्रतस्तु नृत्यन्ति; N V इन्द्राय ते
 तु नृ^०; B3 Ds D4.6 G1 M1-3 सेन्द्रं यमुपनृ^०; T3.4 इन्द्रे
 याते तु नृ^०. — ^α) K2 च; K4 B1.3 Dn Ds D1.6 ऽपि
 (for हि). B2 शतशोऽस्यैव तेजसा; T3.4 G1.3.5 शोऽ-
 प्सरसां गणाः (G1 ञैः).

9 ^α) S1 K1.4 N2 D1-3.5 नाग- (for वंश-). K2.3 B3
 जातेन (for राजेन). — ^δ) K1.3 B2 D1.5 T1.2 G M राज-
 मानो; T3 वज्रं (for भ्राज^०). — ^०) K1-3 B3 हरि- (for
 हय-).

युक्तो ह्यसहस्रेण मनोमारुतरंहसा ॥ ९
 स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ।
 कृत्स्नः परिवृतो मेरुर्भास्करस्येव तेजसा ॥ १०
 यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्तं च मुदरम् ।
 तस्थौ सुरगणानीके दैत्यान्नादेन भीषयन् ॥ ११
 चतुर्भिः सागरैर्गुप्तो लेलिहद्विश्च पन्नगैः ।
 शङ्खमुक्ताङ्गदधरो विभ्रत्तोयमयं वपुः ॥ १२
 कालपाशान्समाविध्य हयैः शशिकरोपमैः ।
 वाय्वीरितजलोद्गारैः कुर्वल्लीलाः सहस्रशः ॥ १३
 पाण्डुरोद्धूतवसनः प्रवालरुचिराङ्गदः ।
 मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदरः ॥ १४

वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान् ।
 युद्धवेलामभिलपन्मिन्नवेल इवार्णवः ॥ १५
 यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ।
 युक्तश्च शङ्खपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ।
 राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत ॥ १६
 विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ।
 स राजराजः शुशुभे युद्धार्थी नरवाहनः ।
 प्रेक्षमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥ १७
 पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितुराजस्तु दक्षिणम् ।
 वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः ॥ १८
 चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोत्कटाः ।

C 2471
 B I. 44. 20
 P I. 44. 20

10 ^b) K₄ Ñ_{2.3} (marg. as in text) V₂ B_{2.3} Dn D_{1.3.4} T_{2.4} G₁₋₄ M₂₋₄ गुप्तो (for युक्तो). T₂ G₅ सह; G₁ सदा (for तदा). T₃ गुप्तो देवगणैस्तदा. — ^c) D₁ G₁ कृत्स्नः; D₃ शस्त्रैः; T₃ देवैः (for कृत्स्नः). — ^d) Ñ₃ V₁ तु (for [ह]व).

11 ^a) D₃ च (for तु). — ^b) K₄ D₃ चक्रं (for युक्तं). T₄ तु (for च). — ^c) T₄ चरानीके (for -गणा). T₃ तदा सुरवरानीके. — ^d) T₁ स्थानेन (for नादेन).

12 ^a) Ś₁ युक्तैर्; K_{1.3} Ñ₃ V₁ T_{3.4} युक्तो; Ñ₂ शिष्टो; V₃ जुष्टो (for गुप्तो). — ^b) K_{1.3} T₁₋₃ G M_{2.4} लेलिहानैश्च (for हद्विश्च). D₂ तु (for च). — ^c) D₃ मुक्ताङ्गदः (for मुक्तां). — For 12^c, M_{1.2} subst.:

492* शङ्खमुक्तामलतनुः शीतीभूतोऽयमम्बुपः ।

13 M_{1.2} om. 13. — ^a) K_{3.4} Ñ V_{1.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} पाशं (for पाशान्). K₂ V₂ B Ds D₆ कालपाशं तु संगृह्य. — ^c) Ś₁ K₁ (marg. as in text) करारैः; Dn₁ तलोद्गारैः; G₂ M_{3.4} जलारैः (for जलोद्गारैः). D₃ उद्गीरित-तलोद्गारैः. — ^d) Ñ₁ क्रीडाः; Ñ₂ V₃ D₅ लीलां (for लीलाः).

14 ^a) Some S Mss. पाण्डुरोद्धूतः. — ^b) K₂ Ñ₃ (marg.) V₁ B₃ Ds प्रवालरुचिराधरः. — After 14^{ab}, G₂ ins. 494*. G₂ om. 14^c-16^b. — ^c) Ś₁ D₁ श्यामीकृतः (for श्यामोत्तमः). — ^d) K₂ Ñ₁ B Ds D₆ हारोत्तमविभूषितः.

15 G₂ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K_{3.4} पाशयुद्धं (for भृन्). — ^b) K₂ देवसैन्यस्य तस्थिवान्. — For 15^{ab}, T₃ subst.:

493* वरुणः पाशहस्तः सन्देवानीके व्यतिष्ठत ।

16 G₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). T₂ om. 16^c-17^d.

N (except Ś₁) T_{1.3.4} G_{1.4} ins. after 16^{ab}: G₂ after 14^{ab}:

494* मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ।

[^a = 14^c.]

— ^d) M₁₋₃ धनानाम् (for निधी). Ś₁ निधिभ्यामभितः स्थितः; D₁ निधीनामधिपं प्रभुम्. — B₃ om. 16^c-18^b. — ^e) Ñ₃ (marg.) V₁ B_{1.2} Ds D_{4.6} देवो वित्तेश्वरः श्रीमान्. — ^f) K₂ दानपाणिर् (for गदा). T₃ व्यतिष्ठत (for अदृश्यत).

17 B₃ om. 17; T₂ om. 17^{abc} (for both, cf. v. l. 16). — ^b) Ñ₁ आकाशे; T₁ ह्यनदत्; G₁ स्यनदत्; G₂ M₄ व्यनदत्; M_{1.2} विनदन् (for विमाने). M₃ पुष्पकेण विराजता. — ^c) D₃ धनदो (for शुशुभे). — K_{2.4} M₄ om. (hapl.) 17^c-18^d. — ^e) T₂ G_{1.3-5} M₁₋₃ क्षौमवासाः; Ca दृश्यमानः (for प्रेक्षमाणः). D₂ शिवं स्वस्थः (for शिवसखः). — ^f) T_{1.2} G_{1.3-5} शिव इव (by transp.). — For 17^{ef}, G₂ subst.:

495* क्षौमवासाः शिवः साक्षाच्छिवरूपः स्वयं स्वयम् ।

18 B₃ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). K_{2.4} M₄ om. 18 (cf. v. l. 17). — ^b) T₁ G_{2.3} दक्षिणः (for णम्).

19 ^a) K₃ Ñ_{2.3} V_{1.2} चतुर्युक्ताश्च चत्वारो; Cal. ed. Ca चतुर्युक्ताश्च च. — ^b) Ś₁ K_{1.3} M₂ (inf. lin.) महाबलाः; T_{1.2} G M₄ महारथाः; T₃ मदोत्कटाः (for बलो). V₃ लोकपाः परमोत्कटाः. — M₂ reads 19^{cd} twice. — ^c) K₂ B_{3.3} Dn Ds D₆ M₂ (first time). 3 स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्वै; Ñ₁ G₃ स्वासु दिक्षु व्यराजन्तः; Ñ_{2.3} V_{1.2} B₁ D₁ T_{3.4} G₂ M_{1.2} (second time) स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन् (M₂ रोचते; T_{1.2} G_{1.4.5} स्वासु दिक्षु व्य (T₁ G₄ ह्य) रक्षन्तः; M₄ स्वासु दिक्षु सुरक्षन्तः. — ^d) Ñ_{1.2} B₃ D₁ स्वस्य (for तस्य). K₂

34. 19]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 2471
B I. 44. 20
P I. 44. 20

स्वां स्वां दिशं ररक्षुस्ते तस्य देवबलस्य ह ॥ १९
सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना ।
श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥ २०
उदयास्तगचक्रेण मेरुपर्यन्तगामिना ।
त्रिदिवद्वारचित्रेण तपता लोकमव्ययम् ॥ २१
सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमानेन तेजसा ।
चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥ २२
सोमः श्वेतहयो भाति स्यन्दने शीतरश्मिवान् ।
हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भाभिराष्ठावयञ्जगत् ॥ २३
तमृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ।

शशच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयम् ॥ २४
ज्योतिषामीरणं व्योम्नि रसानां रसनं प्रभुम् ।
ओषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च ॥ २५
जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शैत्यमयं रसम् ।
ददृशुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणं स्थितम् ॥ २६
यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ।
सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रीन्दधार चचार च ॥ २७
यमाहुरग्रेर्यन्तारं सर्वप्रभवमीश्वरम् ।
सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गीर्भिरुदीर्यते ॥ २८
यं वदन्त्युत्तमं भूतं यं वदन्त्यशरीरिणम् ।

25 ") N (except Ś1) T G ईश्वरं ; M4 अधिपं (for ईरणं). — ^b) K1. 2 Ñ V B1. 2 Ds1 D2-4. 6 T3 G M4 रसदं ; Ds2 सदनं ; D5 प्रसवं ; T2 रसगं ; T4 वनदं (for रसनं). V2 T1 M3 विभुम् (for प्रभुम्). — D3 om. 25^c-26^b. — ^c) Ś1 Ñ2 V3 Ds पवित्राणं (for परित्राणं).

20 ^b) K1 [अ]मित- ; K2 [अ]न्तर- ; Ñ1 Ds [आ]युध- ; T2 G M2-4 [अ]काश- ; M1 [अ]यन- (for [अ]म्बर-). K3 चारिणा (for -गामिना). Ś1 रथेनामित्रघातिना. — ^c) D3 M3 श्रिया जाज्वल्यमानोऽथ (M3 'नैः स्वैर्'). — ^d) M1 दीप्यमानेन रश्मिभिः.

21 ") K2 उदयास्तमेकचक्रेण (hypermetric) ; K4 V2 B2 Dn D2 T3. 4 स्तमयं चक्रे ; T1. 2 G1. 3-5 स्ताद्रिचक्रेण. — K2 om. (hapl.) 21^b. — ^b) M1 -पर्वत- (for -पर्यन्त-). — ^c) Ñ1 V2 B1. 2 (marg.) D3 -द्वारि (for -द्वार-). K3 B3 Dn Ds D5. 6 T3. 4 G2 -चक्रेण (for -चित्रेण). Ś1 त्रिदिवचक्रद्वारेण ; K1 V3 D2. 4 त्रिदिवद्वारिचक्रेण ; M1 (marg.) द्वारि युक्तेन. — ^d) T1. 4 G4 भ्रमता (for तपता). Ś1 तपता लोकमव्ययम् ; T2 G1 ता लोकपर्ययम्.

22 ") T2 G1 तप्तेन (for युक्तेन). T3 सहस्ररश्मिर्भगवान्. — ^b) K1 भ्राजमानः स्वतेजसा. — ^c) Ś1 K2 Ñ3 (marg.) V1 B1. 2 Ds रराज (for चचार). — ^d) V2 B2 (marg.) 3 G2. 3 M4 दिवाकरः (for दिनेश्वरः).

23 ") Ñ2. 3 B2 Dn D1. 3. 5 T3 G3 M1. 2 श्वेतहयैर् (for 'हयो'). T1 G4 सोमः श्वेतस्यन्दनेन (G4 'ने तु'). — ^b) T1 G4 स्थितवाक् (for स्यन्दने). Ñ1. 2 शत- ; V3 श्वेत- (for शीत-). — ^c) M2 -प्रयुक्ताभिर् (for प्रपूर्णा). — ^d) T2 G1. 5 M4 अद्भिर् (for भाभिर्). Ś1 K1. 3 आपूरयञ् ; K4 B2 Dn D2. 5 आह्लादं ; D3 संष्ठावं ; T1 आप्यायं ; T1 आस्थाय वै (for आष्ठावयञ्). T3 भाभिरास्थाय वै रथम्.

24 ^b) G2 सशीरांशुं (for शिशिरांशुं). — ^c) N (except D3) T3. 4 G2 M1. 2 जगच्छायाङ्किततनुम् ; T2 G1 शीतच्छायं शीततनुं.

25 ") N (except Ś1) T G ईश्वरं ; M4 अधिपं (for ईरणं). — ^b) K1. 2 Ñ V B1. 2 Ds1 D2-4. 6 T3 G M4 रसदं ; Ds2 सदनं ; D5 प्रसवं ; T2 रसगं ; T4 वनदं (for रसनं). V2 T1 M3 विभुम् (for प्रभुम्). — D3 om. 25^c-26^b. — ^c) Ś1 Ñ2 V3 Ds पवित्राणं (for परित्राणं).

26 D3 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^b) Ñ V1. 2 B1. 2 Dn Ds1 D1. 2. 4. 6 शीतमयं ; B3 M4 सौम्यं (for शैत्यं). K1 (sup. lin. as in text) प्रभुम् ; K4 रथम् (for रसम्). Ś1 सोमः शैत्यमयं रथम् ; K2 V3 Ds2 सौम्यं शीतमयं प्रभुम् (V3 बलम् ; Ds2 रसः) ; D5 T1. 3. 4 G4 सौम्यं शीतमयं शिवम् (D5 शुभम्) ; M3 सौम्यं सत्यमयं रथम्. — ^d) T1 शीत- (for हिम-). Bom. and Poona eds. प्रहरण- (for 'जं'). D3 दिव्यप्रहरणा- निरतम्.

27 ^b) B2 (marg. as in text) तिष्ठते (for भिद्यते). — ^c) Ś1 च्छन्द- ; T4 -संघ- (for -स्कन्ध-). Dn1 लोकस्य ; D1 लोकं (for लोकांस). — ^d) Ś1 K1. 3 Ñ1 चकार च ; K2 Ñ2. 3 V B Ds D2. 4-6 G3 M1-3 चराचरान् ; D3 चराचरम् ; T1. 2 G4 चचार ह (for 'र च'). — After 27, T3 reads 29^{abc}, repeating 29^a in its proper place.

28 T3 om. (hapl.) 28^a. — ^a) K1 यज्ञे ; Ñ1. 3 V1 अग्नि- (for अग्नेर्). — ^b) Ñ2 शब्द- (for सर्व-). M4 सर्व- त्रगतमीश्वरम्. — ^c) T2 G1. 3. 5 -गते (T2 'तै') यस्तु (for -गता यस्य). G2 सप्तस्वरे गते यस्य ; M4 'रो गतो यस्य. — ^d) K3 Ñ3 V3 D1 G2 योगिनीतिर् ; Ñ2 योगिनीतिर् ; D5 योगिनीभिर् ; M4 योऽग्निजिह्विर् (for योगिनीभिर्).

29 T3 reads 29^{abc} after 27, repeating 29^a here. T4 om. 29^c-33^c. — ^c) D3. 4 M4 -गतं (for -गमं). — ^d) T1 शीघ्रजं (for 'गं'). Ś1 K1 M4 -योगिनम् ; K2 Ñ3 V3 B1. 3 Dn Ds D2-6 T1. 3 G4 -योजिजम् ; K3 -गामिनम् ; V3

विष्णोः संनहनम्]

हरिवंशपर्व

[34. 37

यमाहुराकाशगमं शीघ्रगं शब्दयोनिनम् ॥ २९
 स वायुः सर्वभूतायुरुद्धतः स्वेन तेजसा ।
 प्रववौ व्यथयन्दैत्यान्प्रतिलोमः सतोयदः ॥ ३०
 मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणैः सह ।
 चिक्रीडुरसिभिः शुभ्रैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ॥ ३१
 सृजन्तः सर्पपतयस्तीव्रं रोषमयं विषम् ।
 शरभूताः सुरेन्द्राणां चैरुर्व्यात्तमुखा दिवि ॥ ३२
 पर्वतास्तु शिलाशृङ्गैः शतशाखैश्च पादपैः ।
 उपतस्थुः सुरगणान्प्रहर्तुं दानवं बलम् ॥ ३३

यः स देवो हृषीकेशः पन्ननाभस्त्रिविक्रमः ।
 कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो विश्वस्य जगतः प्रभुः ॥ ३४
 समुद्रयोनिर्मधुहा हव्यभुक्क्रतुसत्कृतः ।
 भूम्यापोव्योमभूतात्मा इयामः शान्तिकरोऽरिहा ॥ ३५
 सोऽर्कमग्राविबोद्यन्तमुद्यम्योत्तमतेजसम् ।
 अरिघ्नमसुरानीके चक्रं चक्रगदाधरः ।
 सपरीवेषमुद्यन्तं सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ३६
 सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वासुरविनाशिनीम् ।
 करेण कालीं वपुषा शत्रुकालप्रदां गदाम् ॥ ३७

C 2491
 B I. 44. 39
 P I. 44. 39

योनिगम् (for 'नम्).

30 T4 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) G4 यमाहुः (for स वायुः). K3-भूतानाम्; T2 G1-3.5 M4 त्मा (for 'युर'). — ^b) K2.3 N1.3 V2 B Dn D1.2.4.5 T3 उद्धतः; V3 Ds T2 G1-3.5 उद्धतः; M1 उत्तमः (for उद्धतः). T1 G4 इद्धः स्वेनैव तेजसा. — ^c) K N V1.2 B Dn Ds D1.2.4.6 ववौ प्र-; D3.5 ययौ प्र- (for प्रववौ). V3 T3 ववौ (T3 बभौ) प्रमर्द- (V3 थ) यन्दैत्यान्.

31 T4 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^a) T2 G1.5 M4 गन्धर्व- (for 'र्वा'). — ^c) K4 इषुभिः (for असिभिः). V2 तीक्ष्णैर् (for शुभ्रैर्). — ^d) N2 नियुक्तैर्; D3 विमु (for निर्मु). K2 B Ds D6 निर्मुक्तैः पन्नगैरिव; M1-3 निर्मुक्तो-रगसंनिभैः. — For 31^{ad}, T3 subst.:

496* यक्षैश्च सुमहाभोगैः पन्नगैरुडैरपि ।

32 T4 om. 32 (cf. v. l. 29). — ^a) M3 व्यसृजन् (for सृजन्तः). T3 सृजन्तः सर्वतस्तीक्ष्णं. — ^b) K4 N1.2.3 (marg. as in text) V3 B2 Dn D1 तीक्ष्णं (for तीव्रं). K2 ते तीव्रं रोषजं विषम्. — ^d) D3 घोरमुखा; G1 व्यक्तं; M1.2 व्यात्तानना (for व्यात्तमुखा). T3 तथा (for दिवि).

33 T4 om. 33^{ab} (cf. v. l. 29). — ^a) K1 T2.3 G1 पर्वतैस् (for 'तास्'). S1 K2 T3 च (for तु). D2 शिलो-त्सङ्गैः (for शिलाशृङ्गैः). — ^b) D2 संख्यैश्च (for -शाखैश्च). K2 D3 शतशाखैश्च पादपैः. — ^c) S1 K1 सुरगणाः; T1 G4 M4 प्रहर्तुं वै (M1 ते); G2 प्रवर्तन्ते (for सुरगणान्). T2 G1.3.5 उपहर्तुं प्रवर्तन्ते. — ^d) S1 T1.2 G M4 तदा वै (S1 प्रहर्तुं) दानवे बले; M1-3 निहन्तुं दानवेश्वरान्.

34 ^a) Dn यश्च; M3 स च (for यः स). — ^b) T1 G4 सु- (for त्रि-). — ^c) D3 कृत्स्नात्मा च (for कृष्णवर्त्मा). D2 युगान्तानां; D6 कृतान्ताभो (for युगां). S1 T2 G1.3.5 युगा-न्तकृष्णवर्त्माभो (S1 त्मा च). — ^d) D2 जगतां; T1 ति

(for 'तः).

35 ^b) D4 M1 कव्य-; D6 शक्र- (for क्रतु-). K1.3 -संस्कृतः (for संक्रुतः). D2 हव्यवाद् क्रतुसंस्कृतः. — ^c) K2 N3 (marg.) V1 B1.2 (marg.). 3 Ds D6 T3 भूगपो- (for भूम्यापो-). — ^d) K2.4 N Dn T1 समः; V B1.3 Ds D1.4.6 T3.4 शमः; D3 ध्येयः (for इयामः). D2 इयामः शान्ति करोतिह. — After 35, K2-4 N2.3 V B1.2 Dn Ds D2-6 T1.3.4 G1.3.4 ins.:

497* जगद्योनिर्जगद्बीजो जगद्गुरुद्वारधीः ।

[T4 जगद्बीजो (for 'बीजो'). K3.4 D2-5 जगद्बीजो जग-द्योनिर् (for 'यो'). K3 D2 जगद्भर्ता; N2 V3 दंशुर; D3 दंश्चुर (for 'दुश्चुर').]

36 ^a) K3.4 N3 V1.2 B2.3 Dn D2-4 T1.4 सार्क (K3 V2 B3 D3 सोऽर्कं मग्निम्; N1 G4 सोऽर्कमर्कम्; N2 V3 D1 सार्क (D1 सोऽर्कं) मग्निर्; T2 G1.2 M सोऽर्कमर्काद्; T3 चक्र-मग्निम्; G2.5 सोमार्काभ्याम् (for सोऽर्कमग्नाम्). D6 सार्क-मग्निमिवोद्द्योतम्. — ^b) D1 उदस्य (for उद्यम्य). — ^c) N (except S1) T G4 अरिघ्न (N1 D5 'ष्ट' ममरानीके; G1.2.5 'मसुरानीकं. — ^d) Dn1 शङ्खचक्रं; G3 चक्रशङ्ख- (for चक्रं चक्र). S1 चक्रं क्षिपति शत्रुपु. — S1 om. 35^{ad}. — After 36, N2 (first time) ins. 502*.

37 G2 om. 37-38. — ^a) D2 [उद्यम्य (for [आ]लम्ब्य). — ^b) K1 N V2.3 Dn D1.3-5 विद्यातिनीम् (for विनाशि). — ^c) T1.2 G1.3-5 M1 काल- (for काली). K1 (inf. lin. as in text). 2 B1.3 Dn Ds D1-6 बृहती; K1 N1.3 V1.2 B2 D1.3 Ga महती; N2 V3 सुभीमां (for वपुषा). T3 भीष-यन्तं स्ववपुषा; T4 करीषाकालव; M1-3 करेण कालवपुषं.

38 G2 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) T3.4 च शस्त्राणि (for प्रदीप्तानि). — ^b) T2 G5 M4 भुजंगारि- (for भुजं). — ^c) N (except S1 K1) T1-3 G1.3-5 M1 जालानि

34. 38]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व]

C 2491
B I. 44. 39
P I. 44. 39

शेषैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वजः प्रभुः ।
 दधारायुधजातानि शार्ङ्गादीनि महायशः ॥ ३८
 स कश्यपस्यात्मभुवं द्विजं भुजगभोजनम् ।
 पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभणं खगम् ॥ ३९
 भुजगेन्द्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ।
 अमृतारम्भनिर्मुक्तं मन्दराद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ४०
 देवासुरविमर्देषु शतशो दृष्टविक्रमम् ।
 महेन्द्रेणामृतस्यार्थे वज्रेण कृतलक्षणम् ॥ ४१
 शिखिनं चूडिनं चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ।

विचित्रपत्रवसनं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ ४२
 स्फीतक्रोडावलम्बेन शीतांशुसमतेजसा ।
 भोगिभोगावसक्तेन मणिरत्नेन भास्यता ॥ ४३
 पक्षाभ्यां चारुपत्राभ्यामावृत्य दिवि लीलया ।
 युगान्ते सेन्द्रचापाभ्यां तोयदाभ्यामिवाम्बरम् ॥ ४४
 नीललोहितपीताभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 केतुवेषप्रतिच्छन्नं महाकायनिकेतनम् ॥ ४५
 अरुणावरजं श्रीमानारुरोह रणे हरिः ।
 सुपर्णः स्वेन वपुषा सुपर्णं खचरोत्तमम् ॥ ४६

(for -जातानि).

39 ^a) K₂ कश्यपस्यात्मजं वज्रे; Ñ₃ D₅ T₄ स कश्यपः
 स्वात्मभवं; M₁₋₃ वैनतेयमधिष्ठाय. — ^b) M₁₋₃ महा- (for
 द्विजं). S₁ भोगिनम्; K₁ Ñ₁ भोजिं (for भोजं). — ^c)
 T₃ संकाशं (for -संपातं).

40 ^a) Ñ_{1.3} V_{1.3} महता (for वदने). — ^b) T₂ G₁₋₃
 M₄ निविष्टेन (for निविं). K₄ च (for वि-). — ^c) T₂
 G_{1-3.5} M₄ निर्युक्तं (for -निर्मुक्तं). — ^d) Ñ₂ V₃ D₃ T₃
 [उ]त्थितम् (for [उ]च्छ्रितं).

41 ^b) D₃ दृढ- (for दृष्ट-). T₁ G₄ पौरुषम् (for -विक्र-
 मम्). — K₁ reads 41^{ad} on marg. After 41, K₃ D₂
 ins. 498*.

42 ^a) Ñ₃ (marg.) V₁ B_{1.2} (marg. as in text). 3
 D₃ D₄₋₆ T₂ M_{1.2} (inf. lin.) मौलिनं; D_{1.2} बलिनं; some
 Mss. चूलिनं (for चूडिनं). — ^b) B₂ (marg. as in text)
 M₁ काञ्चन- (for कुण्डल-). — ^c) S₁ K₃ B₃ D_{1.2} T₃
 पक्ष-; M_{3.4} वस्त्र- (for -पत्र-). K₁ शयनं; T₄ पवनं;
 M_{1.2} वदनं (for -वसनं). K₂ विचित्रवसनं चैव; Ñ₁ पद्म-
 सदनं; G₂ सचित्रवस्त्रवसनं. — ^d) S₁ [अ]र्णवम् (for [अ]च-
 लम्). — K₁ Ñ_{2.3} V₁ D₅ D₃₋₅ ins. after 42: K₃
 D₂ after 41 :

498* तीक्ष्णतुण्डोग्रनखरं चलत्पक्षसमाकुलम् ।

[D₃ विराजितम् (for -समाकुलम्).]

43 M_{2.3} om. 43^{ab}. — ^b) T₂ G₁ M₄ तेजसम् (for
 सा). B₃ शीतांशुरिव तेजसा; T₃ तीक्ष्णांशुसमतेजसम्. — ^c)
 K₄ भागाव- (for -भोगाव-). K₂ शिष्टेन; B₁ युक्तेन (for
 सक्तेन).

44 ^a) K_{2.3} Ñ V Dn₁ D₅ D_{2.3} चित्राभ्याम्; T₁ G₄
 वृत्तां (for -पत्रां). T₃ पक्षाभ्यां च विचित्राभ्याम्. — ^b) Ñ₁
 आदृत्य (for आवृत्य). T₃ संस्थितम् (for लीलया). K₃

B_{1.2} (marg. as in text). 3 D₅ D₆ छादयन्तं च लीलया.
 — ^a) S₁ [अ]चलम् (for [अ]म्बरम्).

45 B₃ om. (hapl.) 45-47. — ^b) T₃ कातिभिः समलं-
 कृतः. — ^c) K₃ ध्वज-; T₂ G_{1.3.5} पक्षि- (for केतु-). S₁ K₂
 D_{1.2} वंश- (for -वेष-). V₃ परिच्छन्नं; D₂ प्रविं (for प्रतिं).
 M₁ पक्षवेगप्रतिच्छन्नं. — ^d) K_{1.3.4} महार्णव-; T₂ G_{1.3.5}
 M₁ केतु- (for काय-). D₃ महाकायमिवोरगम्; T₃ यं महा-
 बलम्.

46 B₃ om. 46 (cf. v. l. 45). — ^b) S₁ रथं (for
 रणे). K_{1.3} Ñ_{1.3} (marg. as in text) V_{2.3} Dn D₁₋₅ T
 G M₄ आरुह्य समरे ह (K₃ भगवान्ह) रिः; M₁₋₃ ह्य समरं
 ययौ. — After 46^{ab}, Ñ₃ V₁ T_{3.4} ins. :

499* स्थितः समरदुर्जेयो दैत्यसैन्यं विलोकयन् ।

— ^c) K Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn D_{1-3.5} T₄ स देवः; D₅ T_{1.2}
 G_{2.3.5} सुपर्णं; D_{4.6} M₁ सुवर्णं; T₃ तं देवं (for सुपर्णः).
 — ^d) T_{1.2} भ्राजन्तं (for सुपर्णं). T₃ सुपर्णः खचरोत्तमः; M₄
 भ्राजन्तं खचरेश्वरम्. — After 46, Ñ₃ T₄ ins. :

500* दहंस्तस्थौ सुरानीके दैत्यानतिविभीषयन् ।

47 B₃ om. 47 (cf. v. l. 45). — ^b) D₃ तु (for च).
 S₁ K_{1.3} तपोधनाः (for समाहिताः). — ^c) Ñ₂ मन्द्रामिस्;
 G₁ मात्रां; G₅ तन्त्रां (for -मन्त्रां). — ^d) T_{1.2} G M_{2.4}
 जनार्दनम् (for गदाधरम्). — After 47, T G M₄ G (ed.)
 ins. :

501* नमस्तेऽस्तु हृषीकेश जहि दैत्यबलं विभो ॥

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं हरिब्रह्मशिवात्मने ।

नमस्त्रैविद्यरूपाय ऋक्सामयजुषे नमः ॥

नमोऽस्तु योगिचिन्त्याय तेषां योगप्रदायिने ।

नमो विकल्पशून्याय नमो विज्ञप्तिरूपिणे ॥ [5]

यं च ज्ञानमयं तेजः प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तं नताः स्म जगन्नाथं जहि दैत्यगणान्हरे ॥

त्वां स्तोतुं हि वयं देव शक्ता वर्षशतैरपि ।

विष्णोः संनहनम्]

हरिवंशपर्व

[34. 51

तमन्वयुर्देवगणा मुनयश्च समाहिताः ।
 गीर्भिः परममन्त्राभिस्तुष्टुबुधश्च गदाधरम् ॥ ४७
 तद्वैश्रवणसुश्लिष्टं वैवस्वतपुरःसरम् ।
 वारिराजपरिक्षिप्तं देवराजविराजितम् ॥ ४८
 चन्द्रप्रभाभिर्विमलं युद्धाय समवस्थितम् ।

पवनाविद्वनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ४९
 विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च आजिष्णोस्तेजसा वृतम् ।
 बलं बलवदुद्धृतं युद्धाय समवर्तत ॥ ५०
 स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति स्तुवंस्तत्राङ्गिराब्रवीत् ।
 स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उशना वाक्यमब्रवीत् ॥ ५१

इति श्रीहरिवंशे चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

C 2504
 B 1. 14. 52
 P 1. 44. 52

न हि देव जगन्नाथ जयस्व पुरुषोत्तम ।

इतीरितां गिरं श्रुत्वा गन्तुमभ्युद्यतो हरिः ॥ [10]

[Before line 1, T1 M4 ins. देवाः. — (L. 2) T1 G4
 नित्यं (for तुभ्यं). — (L. 3) T3. 4 नमस्ते विश्वरूपाय (for
 °). — (L. 4) G1 योग- (for योगि-). T4 om. (hapl.) lines
 4^b-5^a. — (L. 5) T1 G3 M4 विज्ञान- (for विज्ञप्ति-). — (L.
 6) T3. 4 यच्च ; M4 यत्तु ; G (ed.) यज्ञ- (for यं च). T1. 2
 G3. 4 देवं ; T3 रूपं ; G1 देवाः (for तेजः). — (L. 7) T4
 नमामि ; G4 त्वां नताः (for तं नताः). — (L. 8) T4 M4 न
 (for हि). — (L. 9) G2 जहि ; G3 M4 देव- (for न हि).
 T3. 4 G1. 4 जगन्नाथं (for ' न्नाथ). T2 G5 न हि देवं जगन्नाथं
 (for °). G2 M4 क्षमस्व (for जयस्व). — (L. 10) T1 G3
 इतीरिता गिरः श्रुत्वा (for °). T3 युद्धायावस्थितो हरिः (for °).]

48 M3 om. 48-49. — °) Ś1 K2 Ñ V Dn D1. 5 तं ;
 K3 ते ; T1 यद् (for तद्). Ś1 K2 V2 B Dn D6 T1-3
 G3-5 -संश्लिष्टं ; G1 -संश्लिष्टं (for -सुश्लिष्टं). — °) K4 -पुरो-
 गमम् (for -पुरःसरम्). — °) G1 देवराज- (for वारि°). T3
 रक्षितं वरुणेनापि. — °) T2 G1 -पुरस्कृतम् (for -विराजि°).

49 M3 om. 49 (cf. v. l. 48). D5 reads 49^a-50^b on
 marg. K4 repeats 49^a after 51^a. — °) Ś1 चन्द्रः ; V1
 चक्र- (for चन्द्र-). V3 विरजं ; M2 अमलं (for वि°). — °)
 K2 Ñ2. 3 (marg.) B D (except D1) युद्धमत्सरवेगि (Ñ2. 3
 [marg.] ' सेवि) तम् ; Ñ1 V3 T1-3 G M1. 2. + युद्धाय समवर्तत ;
 Ñ3 T4 G (ed.) युद्धाय समुपास्थितः ; V1 युद्धमुत्सववेगितम्.
 — Ñ2 (second time). 3 V1. 3 ins. after 49^a : Ñ2 (first
 time) after 36 :

502* ययौ हितं देवपथं दीप्तभास्करतेजसम् ।
 — °) Ñ2 D6 पवनाविद्वनिर्घोषम्.

50 °) Ñ1 D4 T2 G1. 2. 4. 5 M1. 2. 4 जिष्णोर्विष्णोः (by
 transp.). K2 च आजिष्णोर् ; Dn प्रसहिष्णोः (for सहि-
 णोश्च). Ñ2 V3 D2 जिष्णोर्विष्णोः प्रसहिष्णोर् ; T3. 4 विष्णोः
 सहिष्णोर्आजिष्णोर्. — °) T3. 4 विष्णोर्वै (for आजिष्णोस्).
 Ś1 तपसा (for तेजसा). B3 बलम् ; T4 धृतम् (for वृतम्).
 — °) Ñ3 (marg.) V1 Ds D3-6 M1. 3 उद्धृतं (for उद्धृतं).

51 Ś1 om. (hapl.) 51^{ab}. B3 G2 om. (hapl.) 51^{bc}. K1
 reads 51^b on marg. K4 transp. 51^{ab} and 51^{cd}. — °) K3
 Ñ1. 3 V1. 2 B2 Dn D3 T1. 3. 4 G4 स्तुत्वा तत्र ; M1-3 संस्तु-
 वन् (for स्तुवंस्तत्र). K2 Ds D6 जगौ (for [अ] ब्रवीत्). Ñ2
 V3 स्तवं तत्राङ्गिरा जगौ. — For 51^{ab}, T2 G1. 3. 5 subst. :

503* स्वस्त्यस्तिवति स्तुवंस्तत्र देवानाङ्गिरसोऽब्रवीत् ।

— After 51^{ab}, K4 repeats 49^{ab}. K3 om. (hapl.) 51^{cd}.
 — °) K4 Ñ2. 3 V B2 Dn D1-5 T3 M1. 2 आददे (for
 अब्रवीत्). T1. 2 G M4 वचः प्राहोशनाः स्वयम् ; T4 उशना
 भाष्यमादधे. — For 51^{cd}, K1 subst. :

504* स्वस्ति दैत्येभ्य इति चाप्युशना वाक्यमाददे ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ds2.
 — Mention of Khila : Ś1 K1. 3. 4 Ñ3 V B Dn Ds D1. 4. 6.
 — Sub-parvan : K1. 3 T4 आश्चर्यपर्व ; K2 Ñ1. 2 V2. 3 B
 Ds D1. 4-6 M1. 2 तारकामयम् ; K4 Ñ3 V1 Dn D2 आश्चर्य-
 पर्वणि तारकामयम् ; D3 तारकामयः संग्रामः ; D5 (also)
 पारिजात. — Adhy. name : K2 B Ds D4. 6 विष्णोः
 संनहनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3
 D4 T4 43 ; Ñ3 V1. 3 Dn Ds2 Ds 44 ; V2 45 ; D1 42 ;
 T1 G3-5 40 ; T2 G1 M1 39 ; T3 46 ; G2 37 ; M1-3 36.
 — Śloka no. : K1 D4 54 ; Dn 52 ; D3 55.

35. 1]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

३५

C 2503
B I. 45. I
P I. 45. I

वैशंपायन उवाच ।

ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ।
सुराणामसुराणां च परस्परजयैषिणाम् ॥ १
दानवा दैवतैः सार्धं नानाप्रहरणोद्यताः ।
समीयुर्युध्यमाना वै पर्वता इव पर्वतैः ॥ २
तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ ।
धर्माधर्मसमायुक्तं दर्पेण विनयेन च ॥ ३
ततो रथैः प्रज्वलितैर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ।
उत्पतद्भिश्च गगनं सासिहस्तैः समन्ततः ॥ ४
क्षिप्यमाणैश्च मुसलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ।

चापैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ॥ ५
तद्युद्धमभवद्भोरं देवदानवसंकुलम् ।
जगतस्त्रासजननं युगसंवर्तकोपमम् ॥ ६
स्वहस्तमुक्तैः परिवैः क्षिप्रमुक्तैश्च पर्वतैः ।
दानवाः समरे जम्बुदेवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७
ते वध्यमाना बलिभिर्दानवैर्जितकाशिभिः ।
विषण्णमनसो देवा जम्पुरार्ति महामृधे ॥ ८
तेऽस्त्रजालैः प्रमथिताः परिवैर्भिन्नमस्तकाः ।
भिन्नोरस्का दितिसुतैर्वैमू रक्तं व्रणैर्वहु ॥ ९
संदिताः पाशजालैश्च निर्यताश्च शरैः कृताः ।

35

1 After the ref., K1.3 Ñ2 V3 Dn Ds2 D2-6 ins. :

505* सर्वदेवमयो यस्तु सर्वधर्ममयस्तु यः ।
तस्य विष्णोः सुरेशस्य तेजसा विधृताः सुराः ॥
सबलाः सानुगाश्चैव त्रिदशाश्च मदोत्कटाः ।
प्रहर्तुं दानवं सैन्यं तरसा हि समभ्ययुः ॥

[(L. 1) K1 वासुदेव-; V3 स च देव- (for सर्वदेव-). K3 -धर्मयुतसु; V3 -देवमयसु; D3 -वेदमयसु (for -धर्म°). — (L. 2) D4 वर्धिताः (for विधृताः). — (L. 3) D3 सकलाः (for सबलाः). V3 ते; Dn तु (for the second च). — (L. 4) D4 प्रहर्तुं (for प्रहर्तुं). D3 [अ]भि- (for हि). K3 V3 समन्वयुः (for °भ्ययुः).]

— °) G1. 3. 5 द्वाभ्यां (for ताभ्यां). T2 (also as in text) समरे (for संजज्ञे). — °) D2. 3 T2 G1 तथा; M1-3 महान् (for तदा). — °) K2 B Ds D6 असुराणां सुराणां च.

2 °) M3 सर्वैर् (for सार्धं). — °) T4 G1 समेयुर् (for समी°). D3 ते (for वै). — °) M4 तोयदा (for पर्वता). K1. 3 D1 पर्वताः पर्वतैरिव.

3 G2 om. 3^a-4^b. M3 om. 3^ab. — °) K2 Ñ2. 3 V B Ds D2. 4-6 T1 ह्यभूत्; Ñ1 रणे; D3 T3 महत् (for बभौ). G4 अत्यद्भुततमं बभौ. — °) M3 सुरासुर- (for धर्माधर्म-). Ñ1. 2. 3 (marg. as in text) V2. 3 D2-5 T3. 4 धर्माधर्मेण संयुक्तं.

4 G2 om. 4^ab (cf. v. 1. 3). — °) Ś1 B1. 2 Dn Ds1 D6 प्रजवितैर्; K2 Ñ2 Ds2 D2 प्रजवितैर्; B3 G3 प्रजविभिर्;

T1. 2 G1. 4. 5 M4 प्रज्वलद्भिर् (for °लितैर्). T4 ततो रणे प्रज-
वितैर्. — °) K3. 4 D1. 4 प्रणोदितैः; Ñ2. 3 (marg. as in
text) V3 प्रदेक्षितैः; M1-3 प्रधावितैः (for प्रचोदितैः). K1
विमानैश्च प्रणोदितैः. — M1 om. 4^ad. — °) B1 T3 गगने (for
°नं). B3 उत्पतन्ति स्म गगनं. — °) K1. 4 Ñ V1. 3 B2
(marg. as in text) D1-5 T3. 4 चापहस्तैः (for सासि°).

5 K4 om. 5^a-6^b. — °) K2 Ñ V B D T3. 4 वि (T4
नि) क्षिप्यमाणैर्मुसलैः. — °) Ś1 संक्षिपद्भिश्च; K1. 3 Ñs V1
B1 प्रेर्यमाणैश्च; K2 B3 Ds D6 T4 प्रेष्यमाणैश्च; Ñ1 संक्षिप्य-
द्भिश्च; D1 T2 G1-3. 5 संपतद्भिश्च; T3 दीप्यमानैश्च (for
संप्रेष्यद्भिश्च). — °) Ñ1 हन्यमानैश्च (for पात्य°). D3 मुद्गरैश्च
समन्ततः.

6 K4 om. 6^ab (cf. v. 1. 5). — °) Ś1 K1 जगतस्त्रासन-
करं. — °) Ś1 संवर्तकयुगोपमम्; K3. 4 Ñ1. 2. 3 (marg. as
in text) V2. 3 B2 Dn1 D1-3. 5 T3. 4 युगान्तावर्तकोपमम्.

7 °) Ś1 K1 M4 विप्रमु (Ś1 °यु) क्तैश्च; K3. 4 Ñ1. 3 V
B2. 3 Dn D1-5 T3. 4 क्षिप्यमाणैश्च (for क्षिप्रमुक्तैश्च).
Ñ2 क्षिप्यमाणैश्च मुद्गरैः; T1 G4 पट्टसैरपि तोमरैः.

8 °) V2 विषण्ण- (for विषण्ण-). G3 M4 -वदना (for
-मनसो). M1. 3 युद्धे (for देवा). — °) Ś1 K1-3 B1. 3 Ds
D6 परां (for महा-).

9 °) K1. 3 Ñ1. 3 V1 B2 Dn D2-4 तेऽस्त्रजाल-; T1. 4
G4 श (T4 अ) स्त्रजाल-; T3 अस्त्रजालैः (for तेऽस्त्र°). K4 तेऽस्त्र-
जालेन मथिताः; T2 G1-3. 5 M4 ते शस्त्रजालम् (T2 G1 M4
°लैर्म) थिताः. — °) K2-4 Ñ1. 3 V1. 2 B1. 2 (marg. as in
text). 3 D G2. 3 भग्न- (for भिन्न-). — °) K4 भग्नोरस्का

और्वाग्निसंभवः]

हरिवंशपर्व

[35. 20

प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम् ॥ १०
 तत्स्तम्भितमिवाभाति निष्प्राणसदृशकृति ।
 बलं सुराणामसुरैर्निष्प्रयत्नायुधं कृतम् ॥ ११
 मायापाशान्विकर्षश्च छिन्दन्वज्रेण ताञ्शरान् ।
 शक्रो दैत्यबलं घोरं विवेश बहुलोचनः ॥ १२
 स दैत्यान्प्रमुखे हत्वा तदानवबलं महत् ।
 तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३
 तेऽन्योन्यं नावबुध्यन्त देवान्वा वाहनानि वा ।
 घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४
 मायापाशैर्विमुक्तास्तु यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ।

वपुषि दैत्यसंघानां तमोभूतान्यपातयन् ॥ १५
 अपध्वस्ता विसंज्ञाश्च तमसा नीलवर्चसः ।
 पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः ॥ १६
 तद्वनीभूतदैत्येन्द्रमन्धकारमिवार्णवम् ।
 दानवं देवसदनं तमोभूतमिवावभौ ॥ १७
 तदासृजन्महामायां मयस्तां तामसीं दहन् ।
 युगान्तोदयोतजननीं सृष्टामौर्वेण वह्निना ॥ १८
 सा ददाह तमः सर्वं माया मयविकल्पिता ।
 दैत्याश्चादित्यवपुषः सद्य उत्तस्थुराहवे ॥ १९
 मायांमौर्वीं समासाद्य दह्यमाना दिवौकसः ।

C 2524
 B I. 45, 20
 P I. 45, 20

(for भिन्नो°). — ^a) G₂ रणे (for व्रणैर्). Ñ₁ D₁ मुहुः
 (for बहु).

10 ^a) Some Mss. स्यन्दिताः and स्पन्दिताः (for सं-
 दिताः). T₂ शर- (for पाश-). T₁ G₁. 3. 5 स्यन्दिताः शर-
 जालैस्तु (T₁ °श्च); M₁₋₃ स्यन्दिताः शरजालेन. — ^b) T₃
 G₁. 2. 5 M₄ निर्युक्ताश्च (for निर्युक्ताश्च). M₁₋₃ [अ]सुरैः (for
 शरैः). K₂ B₁ D₅ D₆ निष्प्रयत्नाः सुराः कृताः. — ^a) S₁ वै;
 M₁. 3 च (for ते). T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M₄ प्र- (for वि-).

11 ^a) K₂. 4 Ñ V B D_n D₅ D₂₋₆ T₃ G₁. 4 संस्तम्भ-
 तम्; M₁₋₃ विष्टं (for तत्स्तं). — ^a) T₂ निष्प्रयुक्तायुधं
 कृतम्.

12 ^a) K₃ Ñ₁ V₁. 3 D₁. 2 महा- (for माया-). S₁ T₁
 विकर्षद्भिश्च; M₁₋₃ °निह (for °र्षश्च). D₃ मायापाशैर्विमुक्तश्च;
 T₂ G₁₋₃. 5 M₄ महाचापान्विकर्षद्भिर्. — ^b) K₁. 3. 4 Ñ V B₂
 D_n D₁₋₅ T G M₄ भिन्दन् (for छि°). D₂₋₅ बहून् (for
 शरान्).

13 ^a) T₃ प्रमुखान्; M₄ समरे (for प्रमुखे). — ^a) T₂
 G₁₋₃. 5 तमोभूतान् (for °तम्). K₄ D₂ M₁₋₃ इव (for
 अथ).

14 ^a) K₁ (sup. lin. as in text) B₃ [अ]वबुध्यन्त;
 K₃ D₁ [अ]नुपश्यन्ति; D_{n1} T₂ G₁. 5 [अ]वबुध्यन्ते (for
 °ध्यन्त). S₁ ततोऽन्यं नावबुध्यन्ति. — ^b) M₄ च (for वा).
 K₁. 3 देवा (K₃ °वां) स्तान्दानवानपि; K₂ Ñ₃ V₁ B₃ D₅ D₂₋₆
 देवा वा दानवास्त (K₂ °वा य) था; Ñ₁. 2 V₃ B₁. 2 D_n D₁ T
 G₁. 3-5 देवान्वा दानवानपि (B₁ °स्तदा); V₂ देवा वा दानवा
 अपि; G₂ देवानां वाहनानि च. — ^c) K₁ विष्णोः (for
 [आ]विष्टाः).

15 ^a) N (except S₁ Ñ₁) T₃. 4 च (for तु). — ^c)
 K₁ वपुषि (for वपुषि). Ñ₂ V₃ सैन्यानां (for संघानां).

हरिवंश—32

— ^a) S₁ [अ]नाशयन्; G₃ [अ]शातयन् (for [अ]पा°).

16 ^a) Ñ₁ B₁ D₅ D₆ M₃ अवत्रस्ता; B₃ M₁. 2 अपत्रस्ता;
 T₁. 2 G₂ M₄ अथ ध्वस्ता (for अपध्वस्ता). — ^b) K₃ D₃ G₂. 4
 -वर्चसा (for °सः). — ^a) S₁ T₃ [अ]द्रव्यः (for [अ]चलाः).

17 T₂ G₂ om. 17. — ^a) S₁ Ñ₁. 2 G₃ M₄ तं (for तद्).
 Ñ₃ V₁ -दैत्यौवम्; B₂ D₂. 5 -दैत्यानाम् (for -दैत्येन्द्रम्). K₂
 B₁. 3 D₅ D₄. 6 दैत्यानां तद्वनीभूतम्; T₃. 4 तत्त्वलीभूतदैत्यम्.
 — ^b) S₁ [अ]भवत् (for [अ]र्णवम्). K₁. 2 B₁. 2 (marg.). 3
 D_{n2} D₅ D₂₋₅ अन्धकारमहार्णवम्. — ^c) V₂ दानवैर् (for
 °वं). K₂ B D₅ D₄. 6 T₁ प्रविष्टं बलमुन्नस्तं (T₁ °दीप्तं); K₄
 D_n दानवेन्द्रस्य सदनं; T₃. 4 G₁. 4 दानवं बलमुदीप्तं (T₃
 °न्नस्तं). — ^a) S₁ G₁ [अ]भवत् (for [आ]वभौ).

18 ^a) B₃ D₅ D₄. 6 T₁. 2 G₁₋₃. 5 M अथ (for तदा).
 S₁ असृजत्सोऽपरां मायां. — ^b) S₁ महत्; K₄ प्रति; M₃ सृजन्
 (for दहन्). — ^c) K₁. 4 Ñ V D_n D₁₋₅ T₃. 4 युगान्ता-
 ग्निमिवाव्युष्टां; K₂ B D₅ D₆ G₁ °न्ते लोकदह (G₁ °जन) नीं.
 — ^a) M₄ वृताम् (for सृष्टाम्). V₂ तेजसा (for वह्निना).

19 T₃ om. 19^{ab}. — ^a) S₁ K₂ M₄ ततः सर्वं; Ñ₁ ततो
 देवा (for तमः सर्वं). — ^b) V₂ M₂ विनिर्मिता (for -विक-
 ल्पिता). — ^c) K₁ (marg.). 3 V₃ D₂. 4. 5 T₁. 4 दीप्त-;
 M₁₋₃ दिव्य- (for [आ]दित्य-). D₃ दैत्याश्च दसा बहुशः. — ^a)
 K₄ D_n D₁ समुत्तस्थुस्तदाहवे; T₃ समुत्तस्थु रणाजिरे.

20 ^a) K₃ ऊर्वी; D_{n1} D₄ और्वी (for और्वी). S₁
 विलोक्य मायामौर्वीं तां. — ^c) B₂ (marg.). -वपुषं (for
 -विषयं). — ^a) K₂ D₃ शीतांशुं (for °शु-). S₁ -सलिलहदान्;
 K₃ °लाशयान्; K₄ B D₅ D₄ T₂ G₁₋₃. 5 M₄ °लं हृदम्; Ñ₁
 °लं हृदात्; Ñ₂. 3 V₁. 2 B₂ (marg.). D₂. 3 T₃ °लाशयम्;
 D_n D₅ °लेशयात् (for °लहृदम्). K₁ V₃ D₁. 6 शीतांशुं
 सलिलाशयम् (K₁ °यान्); T₄ सितांशुसलिलाशयम्.

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

35. 20]

C 2514
B I. 45. 20
P I. 45. 20

भेजिरे चन्द्रविषयं शीतांशुसलिलहृदम् ॥ २०
ते दह्यमाना और्वेण तेजसा भ्रष्टतेजसः ।
शशंसुर्वज्रिणे देवाः संतप्ताः शरणैषिणः ॥ २१
संतप्ते मायया सैन्ये दह्यमाने च दानवैः ।
चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
पुरा ब्रह्मर्षिजः शक्र तपस्तेपे सुदारुणम् ।
और्वः पूर्वं स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः ॥ २३
तं तपन्तमिवादित्यं तपसा जगदव्ययम् ।
उपतस्थुर्मुनिगणा देवा देवर्षिभिः सह ॥ २४
हिरण्यकशिपुश्चैव दानवो दानवेश्वरः ।
ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५

तमुचुर्ब्रह्मर्षयो वचनं धर्मसंहितम् ।
ऋषिवंशेषु भगवंच्छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६
एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्रापत्यं न वर्तते ।
कौमारं व्रतमास्थाय क्लेशमेवानुवर्तसे ॥ २७
बहूनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेहानि तिष्ठन्ति विविकानि विना प्रजाः ॥ २८
धरत्सुतसन्नभूतेषु तेषु ते नास्ति कारणम् ।
भवांस्तु तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २९
तत्प्रवर्तस्व वंशाय वर्धयात्मानमात्मना ।
आदधत्स्वोर्जितं तेजो द्वितीयां कुरु वै तनुम् ॥ ३०
स एवमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि ताडितः ।

21 °) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V B1. 2 Dn D1. 2. 4. 5 T3 G1. 2. 5
M ह्यौर्वेण; K2 अर्केण (for और्वेण). T1. 2. 4 G3. 4 दं (G3 सं).
दह्यमाना ह्यौ (T4 और्वेण. — °) K1. 4 Ñ1. 3 V1 B2 Ds2
D4. 6 T3 चेतसः (for तेजसः). — °) Ś1 K1 V1. 2 B1 Ds
D2 T1. 2 G1 M1 वज्रिणं (for णे). — °) Ś1 K2 संव्रस्ताः;
D2. 3 सुतप्ताः (for सं).

22 °) Ś1 संव्रस्ते (for संतप्ते). — °) M1. 3 देवेन (for
राजेन).

23 Before 23, some Mss. ins. वरुण उवाच. — °)
Ñ1 T2 ब्रह्मर्षिभिः (for णिभिः). T1. 3. 4 तात (for शक्र).
— °) K1. 3. 4 Ñ2 V3 B2 Dn D1-5 T1. 3 G2. 4 M1-3
ऽति (for सु). — °) K1. 3 Dn2 D2. 3. 5 ऊर्वो मुनिः;
T4 और्वपूर्वः (for और्वः पूर्व). D3 G2. 4 सु-; T3 M3 हि;
M2 तु (for स).

24 °) K2 T2 G1-3. 5 M3 तेजसा (for तपसा). — °)
K1. 3 सुर- (for मुनि-). — °) T1 G4 सिद्धा (for देवा).
Ś1 K1. 3 ब्रह्मर्षिभिः; B2 राजं (for देव). T3 तथा (for
सह).

25 °) T1. 2 G M2. 4 दैत्यो दानवपुंगवः. — °) M3
ऋषीन् (for ऋषिं). — °) T2 M3 तेजसा (for सं).

26 °) B1 Ds D4. 6 ते तमुचुर्ब्रह्मर्षयो; D2 तमुचुश्च ब्रह्म-
र्षयो; T3. 4 ते तमुचुश्च ऋषयो; M1-3 तमुचुर्ऋषयो वाक्यं (M2
यः सर्वे). — °) G5 ब्रह्म- (for धर्म). Ds1 संमितम् (for
संहि). B3 Bom. and Poona eds. वचनं ब्रह्मसंमितम्;
M1. 3 तदा धर्मार्थसंहितम्. — °) K: छिन्नभूतम् (for मूलम्).
Ś1 Ñ1 D1 पदम् (for कुलम्).

27 °) K1 (marg.) गोत्रं यन्नानुकीर्तनम्; K2-4 Ñ2. 3

V B Dn Ds D1-4. 6 T1. 3 G2. 4 गोत्रं (D2 त्रे) यन्नानुवर्तसे;
Ñ1 D5 गोत्राणां यन्न (D5 त्र) वर्तसे; T2 गोत्रिणां नाम वर्तसे.
— K3 V2 om. (hapl.) 27°d. — °) D6 कैशोरं; T2 G1
कौमार- (for रं). — °) G3 शोचसे (for वर्तसे).

28 °) M3 पुत्र (for विप्र). — °) Ñ1 बहु- (for एक).
— °) Ś1 K1. 2. 4 Ñ3 V2 B Dn2 Ds D1. 3-6 G4 विम-
क्तानि; G3 विमु (for विवि). T2 G1 प्रजां विना (for
विना प्रजाः).

29 T3 om. 29°d. — °) K1 B2 वंशेषु; K2 Ñ1 V1 B1
Ds D4 परेषु; K4 सर्वेषु; Dn पूर्वेषु (for धरत्सु). Ñ2 V3
D2 (inf. lin.) वंशेषु छिन्नभूतेषु; Ñ3 D5 कुलेषु छिन्नमूलेषु;
V2 D6 कुलेषु छिन्नभूतेषु; D1 एवमुत्पन्ने देहेषु; D2 चरन्सर्वेषु
भूतेषु; T1. 4 वंशेषु छिन्नमूलेषु; T2 G1 तरत्सु सर्वभूतेषु; M4
सरत्सु सन्नतन्त्रेषु (sic). — °) Ś1 D3 तेषु वै; K1. 3 तेषु
वो; K2. 4 Ñ V B Dn Ds D4-6 T1 G3. 4 तेषु नो; D1
ज्ञाने वो; D2 (inf. lin.) ज्ञानिनो (for तेषु ते). D2 तेषु
नात्रास्ति कारणम्; T4 तन्नास्ते कारणं भवेत्; M3 तेषु नास्ति च
कारणम्. — °) K2 भगवांस; K3 भवान्सु; B1 Ds D6
भवांश्च (for स्तु). K1 तपतां (for सा). Ś1 युक्तः; T1. 4
G1 ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः).

30 °) K3 तत्प्रवर्तय वंशाय; G1 तत्र वर्तस्व वं. — T3
om. 30°d. — °) Ś1 D1 संदधत्स्व; K2 V2 B Ds D4-6 त्वमा-
धत्स्व; K4 Dn समां; Ñ3 V1 त्वमाधत्स्व (for आदधत्स्व). T1
स्वदेहस्यार्जितं तेजो; T2 स्वदेहेनार्जितं तेजो; G1 सर्वे हि चाजित
तेजो; G2-5 M4 संधे ह चोर्जितं तेजो. — °) V1 M3 ते; M4
(for वै). K4 Dn D1 द्वितीयां वै तनुं कुरु.

31 °) D3 ताडिते; T3 कोपितः (for ताडितः). — °)

जगर्हे तानृषिगणान्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
 यथायं शाश्वतो धर्मो मुनीनां विहितः पुरा ।
 आर्षं वै सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनः ॥ ३२
 ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यात्मवर्तिनः ।
 ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्राह्मणमपि चालयेत् ॥ ३३
 द्विजानां वृत्तयस्तिष्ठो ये गृहाश्रमवासिनः ।
 अस्माकं तु वनं वृत्तिर्वन्याश्रमनिवासिनाम् ॥ ३४
 अब्रह्मा वायुभक्षाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ।
 अश्मकुट्टा दशतपाः पञ्चसप्ततपाश्च ये ॥ ३५
 एते तपसि तिष्ठन्तो व्रतैरपि सुदुश्चरैः ।

ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥ ३६
 ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ।
 एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ ३७
 ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ।
 ये स्थिता ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणा दिवि ते स्थिताः ॥ ३८
 नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ।
 नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३९
 यो निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चकम् ।
 ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमतः परमं तपः ॥ ४०
 अयोगे केशधरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

C 2545
B I. 45. 41
P I. 45. 41

G₂ मुनि- (for ऋषि-). M₁₋₃ विजगर्हे त्वृषिगणान्. — ^a)
 T₁ [ए]वम् (for [इ]दम्). K₄ Dn D₁ इदं वचनमब्रवीत्.

32 ^a) N₁ मम (for यथा). — ^c) K₂ B₁ D₃ D₆
 आर्षं हि; N_{2,3} V B₂ Dn D_{1,3-5} T_{3,4} सदा र्षं; B₃ अयं
 हि; T₁ आर्षं तैः (for आर्षं वै). G_{2,3,5} सेवितं; M_{1,2} सेवतः
 (for तां). K₁ सदा र्षं सेवतां धर्मं; K₃ महर्षेः सेवितं धर्मं;
 K₄ सदा र्षं विदितं कर्म; N₁ सदा र्षं कर्म सेवता; D₂ सदा र्षमेव
 तत्कर्म; G₁ एषां वै सेवितं कर्म; M₃ आर्षं चैव हि तत्कर्म.
 — ^d) K₄ कन्द (for वन्य-). N (except S₁ N₁) T_{1,3,4}
 G_{3,4} -फलाशिनाम् (for शिनः).

33 ^a) D₄ ब्रह्मयोनि- (for नौ). D₃ प्रवृत्तस्य (for प्रसू-
 तस्य). — ^b) S₁ B₂ Dn D_{1,6} G₄ [अ]नुवर्तिनः; K₃ N₁
 T_{1,4} [आ]त्मवृत्तिनः; M₁ महारमनः (for [आ]त्मवर्तिनः).
 — ^c) D₅ सुविहितं (for सुचरितं). Dn₁ ब्रह्मचर्यं सुचरिते.

34 ^a) N_{1,2} V₃ D₁ M₃ जनानां (for द्विजानां). — ^b)
 T₂ G₁ -वर्तिनः (for -वासिनः). M₁₋₃ गृहस्थाश्रमवासिनाम्.
 — ^c) S₁ K_{2,3} B_{1,2} (marg. as in text) D₅ D_{3,6} T_{2,3}
 M₄ वने; M₂ तपो (for वनं). — ^d) K_{1,3,4} N₃ V₁ Dn
 D_{5,2} D₁₋₅ T_{1,4} G₄ M₄ वनाश्रमः; N₁ वनान्तर- (for वन्या-
 श्रम-).

35 ^a) K₄ B_{2,3} Dn D₅ T₃ M₄ अम्बुभक्षा वायुभक्षा.
 — ^b) T₃ च ये (for तथा). K_{3,4} N_{1,3} V_{1,2} B D T_{1,4}
 G_{1,3} दन्तोलूखलि (K₄ D₁₋₅ T₄ ल) कास्तथा; N₂ V₃ दूखल-
 कास्तथा. — ^c) K₁₋₃ N₂ D₅ D₃₋₆ निरशनाः; N₁ B₃ Dn
 T_{1,3} M₄ दशनपाः (for तपाः). — ^d) K N V B_{2,3} D
 T_{1,3,4} G₄ पञ्चातपः; B₁ दशपञ्च- (for पञ्चसप्त-).

36 ^a) K₃ D₂ M₄ तिष्ठन्ते; N₃ V₁ न्ति; V₃ वर्तन्तो
 (for तिष्ठन्तो). — ^b) K₄ N₂ Dn T₃ सुदुश्चरैः; D₁ स्तरैः
 (for श्रैः). — D₁ om. 36°-37°. — ^d) K₂ N₂ V B Dn

D₅ D_{2,5,6} T_{3,4} प्रार्थयन्ते; K₄ N_{1,3} D₄ न्तः (for न्ति).
 D₃ प्रार्थयन्ते यशोगतिम्.

37 D₁ om. 37 (cf. v. l. 36). — ^a) G₂ ब्रह्मचर्यं (for
 चर्यात्). — ^c) K₂ N_{2,3} परं (for परे). — ^d) K_{2,4} N_{1,3}
 V B D₅ D₆ T_{3,4} G₂ ब्रह्म ब्रह्म- (for ब्रह्मचर्य-).

38 ^a) D₂₋₅ स्थितो योगो (D₂ गी); T₂ G_{1,2,4,5}
 स्थितो धर्मो (for स्थितं धैर्यं). — ^b) T₃ वरम् (for तपः).
 — ^c) K₂ V₂ B Dn D₅ D_{1,6} T₁ G₃ M₃ ब्रह्मचर्येषु; K₄
 T₂ G_{1,2,5} र्ये तु; G₄ र्ये वै (for र्येण). — ^d) T₂ G M₄
 मुनयो (for ब्राह्मणा). K_{1,4} N V B D T_{3,4} ते दिवि
 (by transp.). K₂ ब्राह्मणास्ते दिवि श्रुताः; T₁ मुनयो दिवि
 तु स्थिताः.

39 ^a) M₄ सर्वं (for सिद्धिर्). — ^b) K₂ T₁ G_{1,2,5}
 M योगं; N₂ D₁ सिद्धेर् (for सिद्धिं). T₄ श्रियः (for यशः).

40 ^a) K_{2,4} N V B D₅ D_{1,2} (marg.). 4. 5 संनि-
 गृह्य; Dn G₄ तन्नं; D₂ T₄ संनियम्य; D_{3,6} संनिवर्त्य (for
 यो निगृह्य). T₃ संनियम्येन्द्रियज्ञानं. — ^b) K_{3,4} N V B
 Dn D₅ D_{2,3,5} T G M₄ पञ्चप्रम् (for कम्). Cn:
 पञ्चकमिति पाठस्त्वनार्थं (?). — ^c) N₂ V_{2,3} D_{1,3}
 ब्रह्मचर्यं (for र्यं). T₁ समावृत्तं; M₁₋₃ पन्नः (for धत्ते).
 K_{1,3} ब्रह्मचर्येण वर्तेत; T₃ र्ये समावृत्तं.

41 ^a) N₁ अग्रतः; G_{1-3,5} अयोगं; M₃ ग- (for
 ने). K_{1,3,4} Dn D₅ D₃₋₅ T_{3,4} G₄ -हरणम् (for -धं).
 D_{1,2} अयोगं केशहरणम्; M_{1,2,4} अयोगहेतुकं (M₂ हं; M₄
 धं) रणम्. — ^b) K_{1,3,4} V₁ D₁ G_{3,5} M_{1,2,4} असंकल्प- (V₁
 ल्पैर्); K₂ योगे (for कल्पे). V₂ -क्रियाः; D₁ -क्रियाम् (for
 क्रिया). S₁ संकल्पश्च व्रतक्रियाः; T₂ अनुकल्पे प्रतिक्रियाः; G₁
 M₃ असंकल्पप्रतिक्रिया. — ^c) K₁ D_{3,4} अग्रहचर्यात्मचर्या;
 K_{2,4} N_{2,3} V B Dn D₅ D_{1,5,6} T_{1,3,4} G₄ M₄ अग्रहचर्ये

35. 41]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2545
B I. 45. 41
P I. 45. 41

ब्रह्मचर्यं च चर्या च त्रयं स्यादम्भसंज्ञितम् ॥ ४१
 क दाराः क च संयोगः क च भावविपर्ययः ।
 यदियं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२
 यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् ।
 सृजध्वं मानसान्पुत्रान्प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३
 मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ।
 न दारयोगं बीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४
 यदिदं लुप्तधर्मार्थं युष्माभिरिह निर्मयैः ।
 व्याहृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिव मे मतम् ॥ ४५
 वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेष कृत्वा मनोमयम् ।

(K₁ D₁ M₁ चर्या च ; D₂ अब्रह्मचर्यात्मतया ; T₂ G₁₋₃ M₁₋₃ ब्रह्मचर्यापचर्या च. — ^a) M₁ वै (for स्याद्).
 K₁ D₅ -संज्ञकम् ; N₂ लक्षणम् (for -संज्ञितम्).

42 K₁ om. 42^{ab}. — ^b) S₁ K₃ -विनिश्चयः (for -विपर्ययः). — D repeats 42^c-43^b after 506*. — ^c) V₃ यदीदं ; B₁ D₁ D₂₋₄ (both times). ^e यथेयं ; D_n यथेयं ; D₂ यथेयं (for यदियं). K₂ यथेयं मनसा सृष्टा. — ^a) K₂ ब्रह्मणा (for मनसा). T₃ मानवा (for सी). D₂ मानसी मनसा प्रजा.

43 For the repetition in D₅, cf. v. l. 42. — ^a) D₁ तपसां (for सी). — ^b) S₁ K₁ N₃ V₁ D₅ D₁ 4. 5 (both times) T₂ G₁ 3. 5 युष्माकमजि (T₂ G₁ 3. 5 कं वि) तात्मनाम् ; K₃ ममितौजसाम्. — After 43^{ab}, D₅ ins. :

506* मुखनेत्रविकारेण स्पर्शनैर्भाषणेन च ।
 स्मरणं सुन्दरीणां च मनसो विकृतिः पुरा ॥
 तस्यामुत्पत्तिमासाद्य तस्यां बीजं क आवहेत् ।
 पापात्मा विकलो मूढो भवादृश इति श्रुतिः ॥
 स्मृत्वा ब्रह्मपदाखिलो दृष्ट्वा शुकं प्रमुञ्चति । [5]
 सृष्ट्वा विद्रावयत्यात्मा तस्यां बीजं क आवहेत् ।
 ब्रह्मचर्यं यदा भूते भवेद्यदि विनिश्चयः ॥

प्राणिनो दधात के रतिं ततो
 योषितां वपुषि निर्घृणेश्चुचौ ।

ब्रह्मचर्यमपरं सुनश्चिताः [10]
 कुर्महे यदभिकाङ्क्षितं हृदि ॥

— ^c) D₁ मनसा (for मानसान्).

44 T₂ om. (hapl.) 44^{ab}. — ^b) N₁ अवाप्तव्या ; G₃₋₅ आदत्तव्या (for आधातव्या). K₃ मनस्विना (for तप). — ^c) K₁₋₃ V₂ B₂ 3 D₁ D₄ 6 M₁ दारयोगो (for गं). S₁ D₁ न दारबीजं योगं वा ; D₃ न दारयोगवीर्येण ; G₁ न

दारयोगं विना स्रक्ष्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६
 एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ।
 वन्येनानेन विधिना दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७
 ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योः हुताशने ।
 ममन्थैकेन दर्भेण सुतस्य प्रभवारणिम् ॥ ४८
 तस्योः सहसा भिच्वा ज्वालामाली निरिन्धनः ।
 जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽग्निः समपद्यत ॥ ४९
 ऊर्वस्योः विनिर्मिय और्वो नामान्तकोऽनलः ।
 दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीञ्जज्ञे परमकोपनः ॥ ५०
 उत्पन्नमात्रश्रोत्राच पितरं दीप्तया गिरा ।

दारयोगो बीजानां ; G₂ दारयोगोऽथ बीजं वा ; G₃₋₅ न दारयोगो (G₄ गे) बीजाय ; M₁ तदा न योगो बीजाय. — ^a) D₂ (sup. lin. as in text) युक्तं (for उक्तं).

45 ^a) N₂ सुप्त- (for लुप्त-). D₂ यदिदं धर्मलुप्त्यर्थं. — ^b) N₁ B₂ 3 D₆ अपि ; G₁ इव ; M₁ अथ (for इह). — ^c) T₁ इत्येवम् ; M₁ अत्यन्तम् (for र्थम्). — ^d) T₁ इति (for इव). S₁ K₁ 3 N₁ मतिः (for मतम्).

46 ^a) N₁ 3 V₁ पुनर् (for वपुर्). T₃ प्रविश्य चान्तरात्मानम्. — ^b) S₁ सनातनम् ; D₂ मनोरथम् (for मयम्). — ^c) T₃ तनूभवम् (for रुहम्).

47 ^a) S₁ स ; K₃ G₄ वै ; T₂ G₁ 2. 5 M₁ 2. 4 [एव (for मे).

48 ^a) D₁ M₁ 2 युक्तो (for [आ]विष्टो). — ^b) M₁ 2 निवेश्योरौ हुताशनम्. — ^c) V₂ द्रव्येण ; G₃ दर्भेण (for दर्भेण). G₂ M₁ ममन्थेन कुशेनैव. — ^d) S₁ K₁ 3 B₃ D₆ T₁ 3. 4 G₃ 4 पुत्रस्य (for सुतस्य). T₂ पुत्रस्य प्रभवाय वै ; M₃ सुतप्रसवकारणम्.

49 ^a) M₃ तपसा (for सहसा). — ^b) M₃ ज्वालामालैरभिस्तृत. — ^c) K₁ 3 T₂ G₁ 3. 5 M₁ जगतो निधनाकाङ्क्षी. — ^d) D₂ (marg. as in text) रुषा (for पुत्रो). K₁ उदपद्यत ; G (ed.) समदृश्यत (for पद्यत).

50 ^a) T₂ G₁ समुद्भिद्य (for विनिर्मिय). — ^c) K₁ N₁ 3 V₁ 2 D_n D₂₋₃ त्रील्लोकाञ् (by transp.). N₂ V₃ दिधक्षुरिव त्रील्लोकाञ्. — ^d) S₁ K₁ 3 रोषणः (for कोपनः).

51 ^a) N₂ V₃ प्रोवाच (for चो). — ^b) T₁ विततो (for पितरं). M₁₋₃ दीनया (for दीप्तया). T₁ 2 G M₁ पितरं दीप्ततेजसम्. — ^c) V₃ M₂ मा ; D₃ T₁ G₂ 3. 5 M₁ मां (for मे). N₃ (marg.) V₁ B₁ वर्तते (for बाधते). T₂ G₁ क्षुधा-

और्वग्निसंभवः]

हरिवंशपर्व

[35. 59

क्षुधा मे बाधते तात जगद्धक्ष्ये त्यजस्व माम् ॥ ५१
 त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश ।
 निर्दहन्सर्वभूतानि ववृधे सोऽन्तकोऽनलः ॥ ५२
 एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिमूर्ध्वं सभाजयन् ।
 पुत्रेदं धार्यतां तेजो लोकानां क्रियतां दया ॥ ५३
 अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साह्यमुत्तमम् ।
 वासं चास्य प्रदास्यामि प्राशनं चामृतोपमम् ।
 तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतां वर ॥ ५४

ऊर्व उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मेऽद्य भगवाञ्छिशोः ।

मतिमेतां ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥ ५५
 प्रभातकाले संप्राप्ते काङ्क्षितव्ये समागमे ।
 भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ॥ ५६
 कुत्र वास्य निवासः स्याद्भोजनं च किमात्मकम् ।
 विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्यं महौजसः ॥ ५७

ब्रह्मोवाच ।

वडवामुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।
 मम योनिर्जलं विप्र तच्च मे तोयपं मुखम् ॥ ५८
 तत्राहमासे निरतः पिवन्वारिमयं हविः ।
 तद्विस्तव पुत्रस्य विसृजाम्यालयं च तत् ॥ ५९

C 2566
B 1, 15, 61
P 1, 45, 61

तुला हि मे तात. — ^a) Ds सृजस्व माम्; D1 T1.2 G1 M4
 स्वतेजसा (for त्यजस्व माम्). T3 भक्षयेऽसंविधत्स्व मे.

52 ^a) K1.3 त्रिदिवारोहितज्वालो; M1-3 लेहिभिर्ज्वालैर्.
 — ^c) K1.3 D. T3 इव; N1 एव (for सर्व-). — ^d) K2
 विवृद्धः (for ववृधे). D3 च (for सो).

53 After 53^a, N (except S1 N1) T1.3.4 G3-5 ins.:

507* सर्वलोकपतिः प्रभुः ।

आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्पुत्रमुत्तमम् ॥
 स ददशोरूमूर्ध्वस्य दीप्यमानं सुताग्निना ।
 और्वकोपाग्निसंतसांल्लोकांश्च ऋषिभिः सह ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा.

[5]

[(L. 1) B1.3 Ds D6 -हितः प्रभुः; D2 -पितामहः (for
 -पतिः प्रभुः). — (L. 2) K1 विसृज्य; G5 विसृजन् (for
 व्यसृजन्). — (L. 3) T3 सुताधिकम् (for 'ग्निना). — (L.
 4) D4 पितृभिः (for ऋषिभिः).]

— ^b) S1 आह (for ऊर्व). — ^c) S1 K1.3 धार्यतां पुत्रजं
 तेजो. — ^d) S1 K1.3 T3 G2 लोकानां हितकाम्यया.

54 M2 om. 54^{abcd}. — ^a) S1 K3 D4-6 पुत्र (for
 विप्र). K1.2 D2.3 अस्य पुत्रस्य ते पुत्र (K2 D2 विप्र). — S1
 N1 D4 M1 om. (hapl.) 54^{cd}. V3 transp. 54^{cd} and 54^{ef}.
 — ^c) T2 G M3.4 स्थानं (for वासं). K1 तस्य; K2 D3
 अस्य; K3 D2 तव (for चास्य). N2.3 V B Ds D6 निवासं
 त (V चा)स्य दास्यामि. — ^d) K2 T1 ह्यशनं; K3 B2 D2.3
 G1-3.5 M3.4 अं (for प्रां). — ^e) K1 तथ्यमेतन्; D तथ्यं
 चैतन्; G2 तत्त्वमेतन्; M1.2 काले प्राप्ते; M3 तथ्यमेवं (for
 'मेतन्). — ^f) V1 शृणुष्व; V3 कुरुष्व (for शृणु त्वं).
 M1.2 शृणु त्वं गृह्यतां च तत्. — After 54, T1.2 G M3.4
 ins.:

508* भोजनं चास्य दास्यामि येन प्रीतो भविष्यति ।

[T2 तु (for च).]

55 G5 om. the ref. — ^b) K2.3 N3 V2 B Dn Ds
 D1-3.6 T4 यस्य मे (for यन्मेऽद्य). K4 V1.3 यस्य मेऽद्य
 भवाञ्छिशोः; N1.2 यस्य मे भगवाञ्छिशुः (N2 न्स्वयम्); D5
 G3 यन्ममाद्य भवाञ्छिशुः; G2 M4 यन्मेऽद्य भगवा (M4 व-
 ञ्छिशौ. — ^c) K1 N3 Ds गतिम्; D3 वृत्तिम् (for मतिम्).
 S1 दधाति (for ददाति).

56 ^a) K1.2.4 N V B Dn Ds D5.6 T1.3.4 G2-5
 प्रभावः; T2 G1 M1-3 अभावः; M4 प्रसाद्- (for प्रभात-).
 — ^d) K1.3 D2.3 T4 G4 द्रव्यैः (for हव्यैः). M4 शुभम्
 (for सुखम्).

57 ^a) K1.2.4 N V B Dn D1-5 T1.3 G3.4 च (for
 वा). S1 K1.3 T3 G4 वै; K4 स्य (for स्याद्). — ^c) B1
 G2.3.5 M1-3 अद्य; D2 अत्र (for अस्य). T2 G1 विधानस्य
 भवानद्य.

58 ^a) Hypermetric. G3 भवति (for वसतिः). T3
 तव पुत्रस्य वसतिः. — ^b) K1.2 G2 समुद्रेऽस्य; K3.4 N V
 B Dn Ds D1.2.4.6 T4 द्रास्ये; D3 T1-3 G1.3-5 M3.4
 द्रस्य; M1.2 द्रे तु (for द्रे वै). — ^c) K2 समये भोजनं
 विप्र. — ^d) K1 N1.3 V Dn Ds T1-3 G3-5 तोयमयं; D1
 मे तोयजं (for मे तोयपं). S1 सुखम् (for मुं). K2 N2 B
 D3-6 T4 G1 तच्च तोयमयं हविः (B1.3 वपुः); K3.4 तच्च मे
 तोयजं सुखम्; D2 तच्च विष्णुमयं हविः.

59 B2.3 Bom. and Poona eds. transp. 59^{ab} and
 59^{cd}. — ^a) K3 N3 V1 B2.3 Ds D3.4.6 [अ]यमास्तां;
 N2 V3 [अ]न्तर्वासः; T4 [अ]यमात्म- (for [अ]हमासे). Dn
 नियतः (for निरतः). N1 तत्राहमास्यनियतः; V2 Ds T3

35. 60]

C 2567
B I. 45 62
P I. 45. 62

ततो युगान्ते भूतानामेष चाहं च सुव्रत ।
सहितौ विचरिष्यावो निष्प्राणनकराविह ॥ ६०
एषोऽग्निरन्तकालस्य सलिलाशी मया कृतः ।
दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥ ६१
एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः संवृतज्वालमण्डलः ।
प्रविवेशार्णवमुखं निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ॥ ६२
प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्षयः ।
और्वस्याग्नेः प्रभावज्ञाः स्वां स्वां गतिमुपाश्रिताः ॥ ६३
हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् ।
और्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६४
भगवन्नद्भुतमिदं निर्वृत्तं लोकसाक्षिकम् ।
तपसा ते मुनिश्रेष्ठ परितुष्टः पितामहः ॥ ६५

यमास्तां नियतः; T1.2 G M अत्राहमाते नियतं (G3 M3 तः). —^b) T4 बभौ (for पिबन्). S1 K1 D3 तोयमयं; T2 G1 वारिमहा- (for मयं). —^a) K1.3 वनम्; K2.4 N V B3 Dn Ds2 D1.2.5 तु तत्; D3 च यत्; T3 महत्; M3 च तम् (for च तत्).

60 ^a) D6 भूतानि (for नाम्). —^b) D3 ह्येष; T4 ततश्च (for एष). S1 K1 सुव्रतः (for त). —^c) K2 सहितो भक्षयिष्यामि; K4 N V B2 Dn D1.3 तौ भक्षयिष्यावो; T2 तौ विचरिष्यन्तो. —^a) B1 Ds D4.6 उभौ (for इह). K2.4 N V B2.3 Dn D1-3.5 T1 लोकानिति (K2 ह) पुनः पुनः; T2 G1-3.5 M4 निष्प्राणि (T2 ण) करणाय वै (G5 हि; M4 च); T3.4 G4 लोकानिति पुनर्मुने.

61 K4 om. 61^a-62^b. —^a) K2 B2 (marg.) -काले-
स्य; K2 (sup. lin.) -काले च; N3 V1 B1.3 Ds D6 M2
काले तु (for -कालस्य). —^c) S1 चर्वणः (for दहनः).

62 K4 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). —^a) G4 एवमप्य-
स्त्विति ह्यग्निः. —^b) T3.4 G2 M2 संहतः; G3 संहत्य (for
संवृत). S1 संवृतोज्ज्वलमण्डलः. —^c) T1 M1 जलं (for
मुखं). —^a) S1 D3 प्रक्षिप्य; K3 सं (for ति).

63 ^b) K3 सर्वे ते च महर्षयः. —^a) K4 तां तां (for
स्वां स्वां). K2 मतिम्; D4 दिशम् (for गतिम्).

64 ^c) S1 सर्वाङ्गं (for ङ्गो). M1-3 और्वं च प्रणतः
पूर्व. —^a) D3 वाचं (for वाक्यं). D2 एनम्; T2 G1.2
M2 चैतद्; G4 एतद् (for चेदम्).

65 Before 64, N2 V2 B1 D2 ins. हिरण्यकशिपुर्-

अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ।

भृत्य इत्यवगन्तव्यः श्लाघ्योऽस्मि यदि कर्मणा ॥ ६६

तं मा पश्य समापन्नं तवैवाराधने रतम् ।

यत्सीदेयं मुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्पराजयः ॥ ६७

ऊर्व उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेऽहं गुरुर्मतः ।

नास्ति ते तपसानेन भयमद्येह सुव्रत ॥ ६८

इमां च मायां गृहीष्व मम पुत्रेण निर्मिताम् ।

निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पर्शां पावकैरपि ॥ ६९

एषा ते स्वस्य वंशस्य वशगारिविनिग्रहे ।

रक्षिष्यत्यात्मपक्षं च परांश्च प्रदहिष्यति ॥ ७०

एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।

वाच. —^b) D2 प्रवृत्तं; M1 संवृत्तं; M3 यद्वृत्तं (for निर्वृत्तं).
—^a) D3 ह्यष्टः (for तुष्टः).

66 ^a) K2 Dn च (for तु). —^b) D2-4 महात्मनः;
Ds पितामह (for महाव्रत). —^c) Ds2 इव च (for इत्यव-).
K3 भृत्य इत्यावगन्तव्यं; Ds1 स्वभृत्य इव मन्तव्यः; D2.3 भृत्य
इत्येव मन्तव्य. (D3 व्यं). —^a) T1 G4 तव (for यदि).

67 ^a) G2 तमपश्यत् (for तं मा पश्य). N3 V1 B Ds
D4.6 त (N3 भ) व वश्यत्व (B3 सं) मापन्नम्; T3.4 तव
भृत्यत्वमापन्नं (T1 ज्ञम्). —^b) S1 तं च; K2 N3 V1 B1.2
D5 तथा (for तव). N3 V1 B Ds D4.6 T3.4 G4 रतः (for
रतम्). —^c) T2 om. 67^a. —^c) K2 N V B1 Dn D1.3-5
T1 G1-3.5 M4 यदि सीदे; B2 सीदे यदि; Ds D6 सीदेयं
चेन्; T3 एवं स्थिते; T4 यदि स्थिते; G4 यदा सीदे; M1-3
त्वग्नि प्रीते (for यत्सीदेयं). —^a) K3 तस्यैव; T3 मम न;
M2 न मम (for तवैव). M1.3 न मम स्यात्पराभवः.
— After 67, G3 ins.:

509* शिष्योऽस्मि ते तपःश्रेष्ठ सुरेभ्यो मे भयं नुद ।

68 T4 G3 om. the ref. T3 om. 68^{ab}. —^c) K3
तद्वास्ति; N2 V3 D3 यद्वास्ति (for नास्ति ते). K1.3 G1
M1.3 तेन (for अनेन). N3 V1.2 B1 Ds2 D6 नास्ति ते मत्प्र-
सादे D6 भावे न; T3.4 न हि (T4 तन्न) ते मत्प्रसादाच्च; G3
नास्ति ते स्य समानेन. —^a) T1 G4 अद्यैव; G3.5 देहिषु (for
अद्येह). T2 G1 अभयं देहि सुव्रत.

69 ^b) T3.4 पुत्रेण मम निर्मिताम्. —^a) S1 दुःस्पर्शां
(for दुःस्पर्शां).

70 ^b) T3 शत्रूणां च (for वशगारि). —^c) K2.4 N

दैत्यसेनापराजयः]

हरिवंशपर्व

[३६. ४]

जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥ ७१
 सैषा दुर्विषहा माया देवैरपि दुरासदा ।
 और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनोर्वसुनुना ॥ ७२
 तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्येषा न संशयः ।

शापो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७३
 यद्येषा प्रतिहन्तव्या कर्तव्यो भगवान्सुखी ।
 दीयतां मे सखा शक्र तोययोनिर्निशाकरः ।
 मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः ॥ ७४

इति श्रीहरिवंशे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रस्त्रिदशवर्धनः ।
 संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरायुधम् ॥ १
 गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै ।

असुराणां विनाशाय जयार्थं च दिवौकसाम् ॥ २
 त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ।
 त्वन्मयं सर्वलोकानां रसं रसविदो विदुः ॥ ३
 क्षयवृद्धिस्तव व्यक्ता सागरे खे च मण्डले ।

C 2586
B I. 46. 4
P I. 46. 4

V1.2 Dn D1.2.4.5 ते (for च). V3 रञ्जिष्यमाणे पक्षं ते.
 —^a) K4 Ñ2.3 V Dn D1.2.4.5 परं (for परांश्). K2 Ñ1
 B Ds D3.6 T3 परं च (B3 रंश्च) प्रहरिष्यति; T4 परं च वध-
 विष्यति.

71 ^a) M3 सं- (for तां). —^a) K1 (sup. lin.) समार्थो
 (for कृतार्थो).

72 Before 72, B2.3 Dn D1 T3 ins. वरुण उवाच.
 —^a) K1 (sup. lin. as in text) B3 D1.3.6 T4 दुर्विषया
 (for हा). T3 चैव (for माया).

73 T3 om. 73^{ab}. —^a) T2 G1-3.5 M4 निहते; T4
 पूजिते; M2 व्यथिते (for व्युत्थिते). —^c) M1.3 ऽपि
 (for हि). —^a) K3 स्पृष्टा; T4 पुष्टा (for सृष्टा). T1 स्वेन;
 T2 तेन (for येन).

74 Before 74, D4 ins. वरुण उवाच. —^a) T3 तेनैव
 (for यद्येषा). Ś1 D5 यद्येषा प्रति (D5 परि) हर्तव्या. —^b)
 K1.3 Ñ3 V1.2 B1.3 D2-6 च भवान् (for भगवान्). K2
 सखा (for सुखी). T3 मयैव भगवानितः. —^c) Ś1 तु (for
 मे). D3 तथा (for सखा). K3 शक्रे; T2 सोम (for शक्र).
 M1.3 दीयतां वै मम सखा (M3 सुखं). —^a) V1 शीत-
 (for तोय-). — After 74^{cd}, N (except Ñ1) T1.3.4
 G1.4 ins.:

510* तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च समाहितः ।

[B1.3 D6 तेनाहं सहितः संखे; D3 हं स समागल्य (for ^a).
 Ś1 K1.3 D4 समावृतः; T3 गताः (for हितः).]
 —^c) B2 (marg.) एनां (for एतां). T2 G1.3.5 हनिष्यावः
 (for मि).

COLOPHON om. in K1.3.4 Ñ1 D1.3.5. — *Mention of the Epic*: Ds2. — *Mention of Khila*: Ś1 Ñ3 V B Dn Ds D4. — *Sub-parvan*: B2.3 Ds D4.6 आश्चर्य-
 पूर्वाणि तारकामयम्; D2 T4 आश्चर्यपर्व. — *Adhy. name*: K2
 Ñ3 V B Dn Ds D4.6 T3.4 और्वामिसंभवः; Ñ2 और्वानल-
 संभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 Ñ3 V1.3 Dn 45; V2 46; D4 T4 44; T1 G3-5 41;
 T2 G1 M4 40; T3 47; G2 38; M1-3 37. — *Śloka no.*:
 K1 80; Dn1 77; Ds2 D3 79; T2 G1 73.

36

1 G1 om. the ref. —^a) V1 D3 T3 M4 तं (for सं-).
 —^b) B3 शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः. —^c) M1-3 ततः (for [अ]ग्रतः).

2 Before 2, Ś1 V2 B D5 T3 ins. शक्र उवाच; Ds
 इन्द्र उवाच. —^a) Ś1 महासत्त्व (for सहायत्वं). M1-3 गच्छ
 साखं महासत्त्व. —^a) K1.3 जयाय (for र्थं).

3 ^a) T2 G1-3.5 रूपश्च (for वीर्यश्च). T3 भवानसि
 महावीर्ये. —^b) D2 T1.2 G1-4 M4 ज्योतिषां च (G2 त्वं)
 सुरेश्वरः; M1-3 षां त्वं (M2 च) तथेश्वरः. —^c) D1 यन्मयं
 (for त्वं). Ś1 देवानां; Ñ3 (marg.) V1 D4 T2 G1.2.4.5
 M1-3 भूतानां (for लोकानां). —^a) Ñ1 M1.3 अर्थः; T1
 आद्यं (for रसं).

4 ^a) Ś1 तथा (for तव). K1.3 Ñ V2.3 B Ds D5.6
 T4 M4 क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते; K2.4 Ñ3 (marg.) V1 Dn
 D3.4 ंद्दी तथा व्यक्ते; D1 ंद्दी तवाव्यक्ते; D3 ंद्दी तवा-
 सक्ते; T1.2 G ंद्दी तव व्यक्ते; T3 ंद्दी तथा व्यक्ते. —^b) Ś1

36. 4]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2586
B I. 46. 4
P I. 46. 4

परिवर्तस्यहोरात्रं कालं जगति योजयन् ॥ ४
 लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंस्थितम् ।
 न विदुः सोम देवाश्च ये च नक्षत्रयोगिनः ॥ ५
 त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ।
 तमः प्रोत्सार्य वपुषा भासयस्यखिलं जगत् ॥ ६
 श्वेतभानुर्हिमतनुज्योतिषामधिपः शशी ।
 अब्दकृत्कालयोगात्मा ईज्यो यज्ञरसोऽव्ययः ॥ ७
 ओषधीशः क्रियायोनिरब्जयोनिरनुष्णभाक् ।
 शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ॥ ८
 त्वं कान्तिः कान्तवपुषां त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ।

सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वमृक्षराट् ॥ ९
 तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरुथिना ।
 शमयस्वासुरीं मायां यया दह्याम संयुगे ॥ १०
 सोम उवाच ।
 यन्मा वदसि युद्धार्थं देवराज वरप्रद ।
 एष वर्षामि शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११
 एतान्मच्छीतनिर्दग्धान्पश्यस्व हिमवेष्टितान् ।
 विमायान्विमदांश्चैव दैत्यसंघान्महाहवे ॥ १२
 ततो हिमकरोत्सृष्टाः सवाष्पा हिमवृष्टयः ।
 वेष्टयन्ति स्म तान्घोरान्दैत्यान्मेघगणा इव ॥ १३

सागरेषु (for 'रे खे). K1. 3 M3 सागरेष्वि (M3 'वे) व मण्डले;
 K2 N V B Ds D1-6 T1. 3. 4 G4. 5 'रस्येव (G5 'स्थे च)
 मण्डले. — °) नूनं (for -रात्रं). G4 परिवृत्तमहोरात्रं; M2
 प्रवर्तयस्यहोरात्रं.

5 °) S1 योगमाया; K3 D1 लोके छाया; K4 जग-
 छाया (for लोक). N1 लक्ष्मीस् (for लक्ष्म). — °) B2
 (marg.) तवाङ्क; T1 G2. 4 M1-3 'ङ्के (for 'ङ्के). K2. 3 T3
 -संज्ञकम्; N V B Ds D2. 4-6 T4 G4 -संज्ञितम्; T1. 2
 G1-3. 5 M1. 2 (inf. lin). 4 -संनिभम् (for -संस्थितम्).
 D3 त्वदङ्के शशसंज्ञितम्. — °) S1 K4 Dn Ds1 D1-3. 5 G2
 M4 [अ]पि; K1. 3 M1-3 त्वां (for च). — °) V1 T4 ये न;
 D3 स्वेन (for ये च). K3 दैवज्ञ (for नक्षत्र). T1. 2 G M4
 -दर्शिनः; M1-3 वेदिनः (for -योगिनः).

6 °) G1 अथादित्य; M1-3 ग्रहसूर्य (for त्वमादित्य).
 T3 -प्रभा यश्च (for -पथादूर्ध्व). D1 आदित्यस्य रथादूर्ध्व. — °)
 N1 ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः (= 3°). — °) K2 N2. 3 (marg.)
 V B Ds2 D6 T2 G1. 3 सहसा; N1. 3 B2 (marg.) T1 G2.
 4. 5 M4 तपसा; T3. 4 तरसा; M1-3 महसा (for वपुषा).
 Ds1 तमश्चोत्सार्य हे देव. — °) N3 V1. 3 T4 G3 भाव-
 यसि; T3 धार (for भास). K4 Dn D1. 2 भाभिर्भासयसे
 जगत्; T1. 2 G1. 4 भासयन्नि (T1 G4 'न्न) खिलं जं.

7 °) B3 Ds M4 हिमज्योतिर; Ds 'वते (for 'तनुर).
 — °) K4 Dn D2. 3 अव्यक्तः; D5 अब्जकृत्; T2 G2. 3. 5
 अन्तं; G1 अन्तक (for अब्दकृत्). — °) K1 Dn1 Ds1
 D3. 4. 6 T3 इज्यो; D5 इष्टो; T1 यज्ञो; M1. 3 इज्या (for
 ईज्यो). M2. 3 -मयो (for -रसो).

8 °) D3 औषधीशः. — °) K1 D5 अष्टयोनिर; K4
 Dn अम्भोयोनिर; N3 V1. 3 छन्दोज्योतिर; B1 रत्नयोनिर; B2
 D3. 4. 6 M3 अब्द; D1 अब्जो ज्योतिर; M2 अब्जज्योतिर;

M4 अब्दज्योतिर (for अब्जयोनिर). K2 अक्षज्योतिरनुष्णभाः;
 K3 D2 G2 अब्दयोनिरनुष्णभाः; B3 अब्दयोनिरनुव्रतान्;
 T2 वंशज्योतिरनुष्णभाः. — °) K2 T4 स्वपतिः; T2 G M1. 2. 4
 शबलः (for चपलः).

9 °) D2 M3 कान्तः (for कान्तिः). K2 N1 T1 G2
 कान्ति- (for कान्त). Ds2 -वपुषा. — °) K2 सोम्यः (for
 सोमः). K2 V1. 3 B Ds D1. 6 -पायिनाम्; B3 (marg.) D3
 T2 G1. 2. 5 M4 -वर्ति (for -वृत्ति). — °) K2. 4 N2. 3 V B
 Dn Ds D1. 4-6 T1. 2 G2. 3. 5 M3 -लोकानां (for -भूतानां).
 N1 D3 सोमस्त्वं सर्वलोकानां; G1 त्वं सोम्यः सर्वलोकानां.

10 K3 om. 10^{ab}. — °) N3 V1. 2 T1. 2 G1-3. 5 M1. 3
 सहायेन (for 'नेन). — °) K1 शमयाथ; Dn2 'यंश्च (for
 'यस्व). — °) D3 मुह्याम; D6 दह्येम (for दह्याम). K1. 4
 B3 संगरे (for संयुगे). K3 यथा मुह्याम संगरे; T2 G1 यया
 दह्यामहे वयं.

11 G1. 5 om. the ref. — °) N (except S1) T
 G1-4 M4 मां (for मा). S1 गदसि (for व). K1 N3 V1
 D2 युद्धार्थं; D3 'र्थी (for 'र्थे). — °) K N2. 3 V B1. 2 D
 (except D6) जगत्पते; T3. 4 शतक्रतो (for वरप्रद). N1
 देवदेव जगत्पते. — °) T1 G2 एवं (for एष). — °) S1
 -मायाव- (for 'प-).

12 °) T3 शिशिर- (for मच्छीत). B2 D4 -दग्धानान्;
 T1. 2 G1. 3-5 -निष्टान् (for -निर्दग्धान्). — °) K1. 3 Dn
 D4. 5 T3. 4 G4 पश्य त्वं; D1 दानवान् (for पश्यस्व). K2
 -वेष्टितान् (for -वेष्टि). — °) M1-3 एतां मायां निहत्याशु.
 — °) S1 मया हतान् (for महाहवे). K N V B D T3. 4
 दानवांस्त्वं (K3 N2 V3 B1. 3 Ds1 D6 'स्तु) महामृधे.

13 Before 13, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °)
 N1 V2 D1 ततो हि हिमकृत्सृष्टाः; D3 ततो हिममयोत्सृष्टाः.

तौ पाशशुक्लांशुधरौ वरुणेन्दू महारणे ।
जम्भतुर्हिमपातैश्च पाशपातैश्च दानवान् ॥ १४
द्वावम्बुनाथौ समरे तौ पाशहिमयोधिनौ ।
मृधे चेरतुरम्भोभिः क्षुब्धाविव महार्णवौ ॥ १५
ताभ्यामाप्लावितं सैन्यं तदानवमदृश्यत ।
जगत्संस्तकाभ्योदैः प्रवृत्तैरिव संवृतम् ॥ १६
तावुद्यतांशुपाशौ तु शशाङ्कवरुणावुभौ ।
तां मायां शमयामास्तां देवौ दैतेयनिर्मिताम् ॥ १७
शीतांशुजलनिर्दग्धाः पाशैश्च प्रसिता मृधे ।
न शेकुश्चलितुं दैत्या विशिरस्का इवाद्रयः ॥ १८

शीतांशुनिहतास्ते तु पेतुर्दैत्या हिमार्दिताः ।
हिमप्लावितसर्पाङ्गा निरुष्माण इवाद्रयः ॥ १९
तेषां तु दिवि दैत्यानां विपरीतप्रभाणि ह ।
विमानानि विचित्राणि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २०
तान्पाशहस्तप्रथितांश्छादिताञ्शीतरश्मिभिः ।
मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः ॥ २१
स शिलाजालविततां गण्डशैलाद्गुहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥ २२
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णा नदन्तीं द्विपयूथपैः ।
ईहामृगगजाकीर्णा पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥ २३

C 2605
B I. 46 23
P I. 46. 23

— ^b) B₂ D₅ T₂. 4 G₂. 5 M₂. 4 सुबाष्पा; Dn₁ सुवर्षा (for सबाष्पा). — ^{cd}) T₃. 4 अर्दयन्ति (for देष्ट). M₁₋₃ दैत्या-
न्गिरीन् (for घोरान्दैत्यान्).

14 ^a) N₁ V₂ B₃ शुक्लाम्बु; S शीतांशु- (for शुक्लांशु).
D₃ करौ (for -धरौ). D₁. 2 पाशशुक्लाम्बरधरौ. — ^b) S₁
महीपते; B₁ D₅ D₆ T₁. 3 G₂. 4. 5 M₁ महाहवे; M₁₋₃ मृधे
(for रणे). T₂ G₁. 3 ववृधातेऽति सं(G₃ तेऽरिसं)क्षये. — T₂
G₁ om. 14^c-16^d. — ^c) D₂. 6 पाशैश्च; D₃ T₃ घातैश्च (for
पातैश्च). — ^d) K₃ जलपातैश्च; K₄ N₁ B₂. 3 Dn D₁ G₂
पाशघातैश्च; T₄ G₅ पातघातैश्च (for पाशपां).

15 T₂ G₁ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K₁. 4 तावम्बु;
G₂ द्वावेव (for द्वावम्बु). — ^b) G₂ द्वौ (for तौ). — ^d)
V D₂ कुदाव् (for क्षुब्धाव्). M₂ (inf. lin. as in text)
महोदधी (for महार्णवौ).

16 T₂ G₁ om. 16 (cf. v. l. 14). K₄ om. 16^d-17^a.
— ^a) K₁ N₁. 3 V B₁ Dn D₅ D₁. 5 T₃. 4 प्रवृष्टैर्; N₂ B₂. 3
D₄. 6 प्रविष्टैर्; D₂ प्रदीप्तैर्; D₃ संभृष्टैर्; M₁. 2 प्रवृष्टैर् (for
तैर्). T₁ G₃. 5 सर्वशः; G₂ M₁ संक्षये (for संवृतम्).

17 K₄ om. 17^a (cf. v. l. 16). — ^a) K₂ N₂ V₂. 3
उद्यताम्बु- (for तांशु-). N₃ T₄ G₅ M₃ द्वौ; T₂. 3 G₂. 3 तौ
(for तु). K₁. 3 V₁ D₂₋₅ तावुद्यताम्बुपाशौ द्वौ (D₄. 5 वै).
— ^b) K₁. 3 रणे (for उभौ). — ^c) K₂ मायां तां (by
transp.). N₂. 3 V B D₅ D₂₋₆ G₅ शमयामासतुर्मायां. — ^d)
N₂ V₃ B₁. 3 तां दैत्य-; D₄ T₁ G₄ दैत्येन (for दैतेय-). N₁
दिव्यां दैतेयदानवीम्.

18 ^a) S₁ निर्दिष्टाः (for निर्दग्धाः). D₅ शीतांशुना
ये निर्दग्धाः. — ^b) N₁ D₂. 3. 5 तु (for च). S₁ K₄ B₂
(marg.) प्रथिता; K₃ B₂ D₁. 4 T₄ प्रसृता; N₂ मथिता; V₂
B₂ (marg.) 3 D₆ संदिता; B₁ सन्दता; D₂ पोथिता; D₅

पतिता; T₃ [उ पद्भुता; M₁ प्रहिता (for प्रसिता). N₂ V₂
B₂. 3 Dn D₁₋₅ T₃. 4 रणे (for मृधे). K₂ N₃ V₁ पाशैश्च
स्व(K₂ स्व)निरिता रणे; V₃ पाशैः प्रमथिता रणे. — ^c) S₁
चरितुं; V₃ स्पन्दितुं (for चलितुं). — ^d) T₁. 2 G₁. 2. 4. 5
M₁ (inf. lin.). 2. 4 धि(M₁. 2. 4 छि)क्षपक्षा (for विशिरस्का).
N₂ V₃ द्रुमाः (for [अ]द्रयः).

19 ^a) S₁ तत्र; N₂ V₂ ते वै; T₃. 4 पेतुम् (for ते तु).
— ^b) T₃. 4 ते दैत्या हिमताडिताः. — ^c) K₁ N₁. 2 V₂. 3 Dn
D₅ D₆ T₄ प्रावृत-; T₂ G₁ बाधित- (for प्लावित-). S₁
पूर्वाङ्गा (for -सं).

20 T₃ om. 20. — ^b) K₁. 3 D₅ T₂ G M₁. 4 प्रभाणि
हि; N₂. 3 V₁. 3 विनाम्; Dn T₁. 4 M₂. 3 णि च (for णि
ह). — ^c) D₂ तु (for वि-). T₁. 2 G M विमानानीह
(M₁₋₃ नीव; M₁ नि च) यानानि. — ^d) N (except
S₁ B₁) T₁ G₃ नि- (for प्र). M₁₋₃ खात् (for च).

21 ^a) S₁ हस्तान् (for हस्त-). N₂ B₃ प्रथितांश्च; D₁
प्रसिं; M₁ मथिं (for ग्रथिं). — ^b) G₅ हिम- (for शीत-).
K₁. 2 N V B Dn D₅ D₁. 2. 4-6 रश्मिना (for श्मिः). K₃
D₃ T₃ G₄ छादितान्हिमरश्मिना. — ^c) K₂. 3 N₂ V₂. 3 Dn
D₁. 5 T₃. 4 मायां वै; K₄ मेधावी; T₂ G₁. 3. 5 मायी तु (for
मायावी). — ^d) M₁. 2 सुधि (for दिवि). S₁ दानवान्दि-
तिनन्दनः; K₁. 2. 4 N₁. 2 V₂. 3 B₂ Dn D₁ T₃. 4 नां महात्म-
नाम्; D₂. 3 दानवः सु(D₃ वान्सु)महामनाः; D₅ वानां महाबलः.

22 ^a) G₄ शैलैः (for स शिला-). G₂ स शैलताल-
विततां; G₅ स शैलजालमथितां. — ^b) S₁ K₄ N₁ M₃ खड्ग-
(for गण्ड-). — ^c) S₁ K₃. 4 N₃ V₁. 2 B₂ Dn D₁₋₄ T₃. 4
पादपोत्क(S₁ पाङ्गु)कूटाग्रां. — ^d) M₃ कन्दराम् (for कान-
नाम्). S₁ कन्दराकीर्णकाननाम्.

23 ^a) S₁ G₂ मृगाकीर्णा; K₃ B₂. 3 D₅ T₂ G₁. 3 M₁

36. 24]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 2606
B 1. 46 24
P 1. 46. 24

निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम् ।
प्रथितां पार्वतीं मायां ससृजे स समन्ततः ॥ २४
साश्मशब्दैः शिलावर्षैः प्रपतद्भिश्च पादपैः ।
निजघ्ने देवसंघांस्तान्दानवांश्चाप्यजीवयत् ॥ २५
नैशाकरी वारुणी च मायेऽन्तर्दधतुस्ततः ।
अश्मभिश्चायसघनैः किरद्देवगणान्रणे ॥ २६
साश्मसंघातविषमा द्रुमपर्वतसंकटा ।
अभवद्द्वोरसंघार्या पृथिवी पर्वतैरिव ॥ २७
नानाहतोऽश्मभिः कश्चिच्छिलाभिश्चाप्यताडितः ।

नानिरुद्धो द्रुमगणैर्देवोऽदृश्यत संयुगे ॥ २८
तदसंस्तधनुषं भग्नप्रहरणाविलम् ।
निष्प्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम् ॥ २९
स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत ।
सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः ॥ ३०
कालज्ञः कालमेवाभः समीक्षन्कालमाहवे ।
देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥ ३१
ततो भगवतादिष्टौ रणे पावकमारुतौ ।
चोदितौ विष्णुवाक्येन तौ मायामपकर्षताम् ॥ ३२

गणां (for गजां). — T₃ M₂ om. (hapl.) 23^b. — ^b)
T₂ G M₄ नदद्भिर् (for नन्तीं). S₁ गज-; K₁ N₃ V₁ B
D₃ D₂. 4. 6 दैत्य-; K₂-4 N₁. 2 V₂. 3 Dn D₁. 5 T₁. 4 इव;
D₃ दन्नि- (for द्विप-). — ^a) K₂ हृदाम् (for द्रुमाम्).
D₃ पवनाचूर्णितद्रुमाम्; T₂ G₁ पवनाकूलितः.

24 ^a) N₁ तव (for स्वेन). D₃ निर्मितां चैव गात्रेण.
— ^b) T₃ प्रदीप्तां (for क्रौञ्चेन). — ^c) K₁-3 N₁. 2 V₃ Dn
D₁ प्रसृतां; K₄ अथ तां (for प्रथितां). — ^d) K₁. 3 D₅
व्यसृजत्; D₂ असृजत् (for ससृजे). M₁-3 मयस्ततः (for
समन्ततः). K₂. 4 N₂. 3 V₂. 3 Dn D₃ D₁ T₃. 4 ससृजे दा-
(D₁ सिस्सुर्द्धा) नवोत्तमः; D₃ व्यसृजत्स मयस्ततः.

25 ^a) S₁ सासिहस्तैः; K₁. 3 साश्मपातैः; K₄ D₁ वर्षैः;
D₂. 3. 5 M₂ संघैः; M₁ शैल-; M₃ शैलैः (for शब्दैः).
— ^b) S₁ K₁. 3 V₁ T₃. 4 सं- (for प्र-). — ^c) K₂. 4 N₂. 3
V B₂ Dn D₁-4 T₄ च (for तान्). — ^d) K₃ N₁ B₁
[अ]जीजयत् (for वयत्). K₄ दानवान्समजीवयत्; D₂ न्स
व्यजीजयत्; M₃ स्तानजीजयत्.

26 ^a) D₁ निशाकरी (for नै). K₂ D₂ सा (for च).
— ^b) K₃ N₁ V₂. 3 B₁ Dn₂ G₂ ऽन्तर्दधतस् (for तुस्). T₃
मायां प्राप्स्यथ यद्युधि (sic). — ^c) K₁ [आ]यसगणैः; K₂. 3
N₂. 3 (marg. as in text) V₂. 3 B₂ (marg.) D₁. 2. 4. 5
शशाङ्कामैः (for [आ]यसघनैः). — ^d) Some Mss. किरन्
(for किरद्). M₁-3 बहून् (for रणे). K₂ N₃ V B D₃
D₂-4. 6 कीर्णा देवगणा रणे.

27 ^a) N₂ संघाट- (for त-). — ^b) D₃ संपात- (for
पर्वत-). M₁-3 गिरिपादसंकटा. — ^c) N (except S₁ D₂)
T G M₁. 2. 4 अभवद्द्वोरसंचारा (M₁. 4 र्या).

28 ^a) T₁ G₄ ऽग्निभिः; G₂. 5 ऽसिभिः (for ऽश्मभिः). S₁
अश्मना नहतो नास्ति. — ^b) B D₃ D₆ शिलावृष्ट्या (for
भिश्च). T₂ G₁-3. 5 M₄ नापि. G₂ M₁-3 न हि (for चापि).
S₁ न शिलाभिर्वशीकृतः; K₂ शिलाभिश्चातिपीडितः; K₃ Dn₂

D₃ भिश्चाथ ता (K₃ भिता) डितः; N₁ वर्षणदानवः; D₆ वृष्ट्या
प्रताडितः. — ^c) N₂ V₁. 3 Dn D₃. 4 नानारुद्धो (for नानि).
K₄ नानाद्रुमैश्च सततं. — ^d) S₁ कश्चन (for संयुगे).

29 ^a) K₁-3 N₁ V B Dn D₃ D₁-3. 5. 6 T₃. 4 तदपभ्रष्टध-
नु (D₁ वपु) षं; K₄ तदा प्रभ्रष्टं; D₄ तदयत्नं तदधनुरः T₁. 2
G M₄ तदपध्वस्तधनुषं; M₁-3 तद (M₂ दु) पत्रस्तहृदयं.
— ^b) G₂ भिन्न- (for भग्न). K₁. 3 T₂ G₁ भग्नप्रहरणायु-
धम्; N₁ रविप्लवः; G₃ णं बलम्. — ^c) D₃ सुरानीके
(for कं).

30 ^a) K₂ युद्धमनाः (for गतः). — ^b) K₃ V Dn
D₂ T₃. 4 व्यकम्पयत्. — ^c) S₁ सहिष्णुत्वे जगत्यर्थं. — ^d)
K₂. 4 N₂. 3 V₁. 2 Dn D₁. 2. 4-6 चुकोप (for चुक्रोध). D₃
न चकम्पे जनार्दनः.

31 ^b) N₂. 3 समीक्ष्य; N₃ (marg.) V₁ B₁. 3 D₁. 6
समीक्षन् (for समीक्षन्). D₅ समीक्ष्य क्षणमाहवे. — ^c) K₄
समृद्धिं (for विमर्दं). K₂ D₃ M₁ च; N₂ V₃ हि; T₁ तं;
T₂ G₁-3. 5 M₂. 4 तु (for स).

32 ^{ab}) T₃ चोदयामास मायाद्यौ रणे मारुतपावकौ.
— After 32^{ab}, N (except S₁ K₁ N₁) S (except M₁-3)
ins. :

511* मायाया मयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वै ।

ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धज्वालेगिनौ ॥

[K₃ repeats line 1 after line 2. — (L. 1) K₂ संप्र-
(for मय-). D₃ प्रवृद्धौ शमनाय वै; T₄ द्वौ प्रशमाय वै (for
^b). K₃ (first time) Dn D₁ शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया
मयसृष्ट्या; K₄ संघट्टनार्थं बद्धानां मायाया मयसृष्ट्या. ❀ Cn:
मयसृष्टयेति षष्ठ्याः सुपां सुलुगित्ययादेश इति प्राञ्चः । गौडास्तु
'मायाया मयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वा' इत्येव पदं व्युत्क्रमेण
पठन्ति । ❀ — D₃ reads line 2 twice. — (L. 2) K₂
V₁ B₁ D₃ D₂. 3 (both times). 4. 6 प्रवृत्ताव् (for द्वाव्).

ताभ्यामुद्भान्तमेवाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महामृधे ।
 दग्धा सा पार्वती माया भस्मभूता ननाश ह ॥ ३३
 सोऽनलोऽनिलसंयुक्तः सोऽनिलश्चानलाकुलः ।
 दैत्यसेनां ददहतुर्युगान्तेऽपि मूर्च्छितौ ॥ ३४
 वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् ।
 चेतुर्दानवानीके क्रीडन्तावनिलानलौ ॥ ३५
 भस्मावयवभूतेषु प्रपतत्सुतपतत्सु च ।
 दानवानां विमानेषु विमानेषु समन्ततः ॥ ३६

वातस्कन्धापविद्धेषु कृतकर्मणि पावके ।
 मायावधे विनिर्वृत्ते स्तूयमाने गदाधरे ॥ ३७
 निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने ।
 संग्रह्येषु देवेषु साधु साधिति सर्वशः ॥ ३८
 जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये ।
 दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ३९
 अपावृते चन्द्रपथे स्वयनस्थे दिवाकरे ।
 प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृषु चारित्र्यबन्धुषु ॥ ४०

C 2623
B I. 46. 41
P I. 46. 41

K3 B2 D3 (second time) T4 G4 प्रवृद्धौ; V2 Ds D6 प्रवृद्धौ;
 B3 प्रदीप्तौ (for प्रवृद्ध). K4 Ñ3 V1.3 Dn M4 -वाहिनौ; Ñ2
 -मालिनौ (for -नेगिनौ). B1 D2 प्रविद्धौ ज्वालवेगितौ (for ^b).]
 — ^c) Ñ3 (marg. as in text) D1.6 नोदितौ; G4 विष्णुना
 (for चोदितौ). T1 विष्णुना प्रेरितां मायां; T2 G1-3.5 M3.4
 विष्णुवाक्येन तौ मायां (T2 M3.4 तां मायां; M3 बलिनौ).
 — ^d) B1.3 Dn Ds D3.5.6 T3 M1.3 तां मायाम्; G2 M4
 पार्वतीम्; T1 मायां ताम् (for तौ मायाम्). S1 K3 D2 T4 G5
 व्यपकर्षताम् (K3 षुः); Ñ2.3 अपकर्षतुः (for ताम्). K1
 M2 तां मायां व्यपकर्षतुः (M2 ताम्); Ñ1 तां मायामपकर्षतुः;
 T2 G1.3 पार्वतीं व्यपकर्षताम्.

33 ^a) S1 K Dn Ds वेगाभ्यां; G1 -देवाभ्यां; G3
 -घोषाभ्यां (for मेवाभ्यां). D3 ताभ्यामुद्भतवेगाभ्यां. — ^b)
 K2 वायवग्निभ्यां; G1.5 प्रवृत्ताभ्यां (for द्वाभ्यां). S1 K1.3
 B2 D6 महाद्वे (for मृधे). — ^c) T2 G1 दग्धा हि; T3
 निवाता (for दग्धा सा). — ^d) K2-4 Ñ2.3 V. B1.3 D T
 G4.5 M3.4 भस्मीभूता (for भस्म).

34 ^a) S1 Ñ1 G1 अनिलो (for अनलो). G2 -संसक्तः
 (for -संयुक्तः). K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.4.6 T G4.5
 सोऽनि (T3 अनि; G5 सोऽनलोऽनलसंयुक्तः. — ^b) S1 T1
 G1-3.5 M4 सोऽनिलश्चाकुलान (S1 नि)लः; K1.4 Ñ3 V
 B2.3 Dn1 Ds1 D2.4.5 T3 M2 सोऽनलश्चाकुलः; M1.3
 सोऽनिलोऽग्निसमाकुलः. — ^c) K3 D2 M4 -लैन्यं (for सेनां).
 S1 दैत्यान्निर्दहतः संलये.

35 ^a) T1.2 G M वायुः प्रधावति ह्यग्निं (T1 G4 M1-3
 त्र). — M3 om. 35^b-36^c. — ^b) S1 सोऽग्निकल्पश्च मारुतः;
 Dn M1 पश्चादग्निः समारुतः (M1 तम्). — ^c) K3 विचेरुर
 (for चेतुर). — ^d) K1 B3 D2-4 G5 M1.2.4 क्रीडन्ताव
 नलानिलौ.

36 M3 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^a) T2 G M4
 भस्मावशेषभूतेषु. — ^b) S1 नि (for प्र). — ^c) K3 Ñ
 V1.2 B2 D1 विनाशेषु (for विमानेषु). Dn Ds दानवेषु विन-

ष्टेषु. — After 36^c, N (except S1) T3.4 read 37^a and
 37^b transposed. — ^d) D5 विनष्टेषु; T2 G1.3-5 समानेषु;
 G2 M4 समरेषु; M1.2 विनश्यत्सु (for विमानेषु). — After
 36, K1.3 read 38^{cd}.

37 For the sequence in N (except S1) T3.4, cf.
 v. l. 36. M3 om. 37^a. — ^a) M1.2 वातस्कन्धविभग्नेषु.
 — After 37^{ab}, S1 reads 38^{cd}. — ^c) K3 V2 B2 T2.3
 मायायुद्धे; Ñ1 B2 (marg.) D2.3 T4 बन्धे; G1 वासे (for
 वधे). V3 त्रिसंवृत्ते; B1 D6 सोमेनिर्वृत्ते; Dn1 च नि; G3.5
 सपि नि (for विनि). K2 मायाभावे च निवृत्ते; Ñ2 युद्धेऽ-
 भिसंवृत्ते; D1 युद्धे निवृत्ते तु. — ^d) G2 स्तूयमाने (for
 स्तूय).

38 S1 reads 38^{cd} after 37^{ab}; K1.3 read the same
 after 36. M4 om. (hapl.) 38^d-41^c. — ^d) D3.5 T3.4
 सर्वतः (for शः).

39 M4 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^a) G5 जये शत-
 दशाग्रस्य. — ^b) D3 दैत्यानां (for मयस्य). — ^d) K3 T2
 G1.5 प्रवृद्धे (for त्ते). K4 यज्ञ (for धर्म). K1 (sup. lin.
 as in text) प्रस्तरे; V2 B2 (marg.) संभवे; M1.2 सत्यथे;
 M3 संस्थिते (for संस्तरे). Ñ2 प्रवृद्धे धर्मसंस्तवे. — After
 39, D2 ins. 512*.

40 M4 om. 40 (cf. v. l. 38). — ^a) M1-3 Poona ed.
 स्वर्ग- (for चन्द्र). T2 पदे (for पथे). G2 अपावृत्तेषु भूपेषु.
 — ^b) K1.2.4 Ñ V B D T3.4 G4 अयनस्थे; K3 गगनस्थे;
 T1 ह्ययनस्थे; G3 स्वपथस्थे (for स्वयनस्थे). — ^c) K2.4 Ñ
 V1.3 B2 Dn D1-4 T3.4 भूतेषु (for लोकेषु). — T4 om.
 (hapl.) 40^d. — ^d) D2 T2 नाना (for नृषु). — K1 ins.
 after 40: D2 after 39:

512* विराजमाना देवास्तु ततो मुनिगणैः सह ।

41 M4 om. 41^{abc} (cf. v. l. 38). — ^a) K4 प्रभिन्न-
 (for अ). K2 बान्धवे (for बन्धने). D3 प्रभिन्नबन्धने
 मत्थैर. — ^c) K4 शोभितः; Ñ3 V1 B Ds D1-6

36. 41]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2624
B 1. 46. 42
P 1. 46. 42

अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ।
यज्ञशोभिषु देवेषु स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ॥ ४१
लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु ।
भावे तपसि शुद्धानामभावे पापकर्मणाम् ॥ ४२
देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विपीदति ।
त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ ४३
अपावृते महाद्वारे वर्तमाने च सत्पथे ।
स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेऽस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ४४
प्रजारक्षणयुक्तेषु आजमानेषु राजसु ।
प्रशान्तकल्मषे लोके शान्ते तमसि दारुणे ॥ ४५

G4. 5 भागिषु (for शोभिषु). N1 देवेषु (for देवेषु). B2 (marg.) यज्ञभागेषु द्रव्येषु; D2 प्रज्ञाशोभितदेवेषु. —^a) T3 सदा सं-; T4 स्वार्थं; M1-3 स्वर्गं सं- (for स्वर्गार्थं). G5 संदधत्सु (for दर्शयत्सु).

42 ^a) M1 देवेषु (for सर्वेषु). —^b) S1 K1 (sup. lin.). 3. 4 D1. 4. 5 संघात-; K1 संघात-; N2. 3 (marg. as in text) V3 D3 संघात-; D2 संस्थान-; D6 संयान-; M1. 3 चर्यानु- (for संयान-). T1. 2 G1-3 M3-वृत्तिषु (for -वर्तिषु). M2 दिक्षु चर्यानुवृत्तिषु. —^c) D6 तु परि- (for तपसि). K1. 3. 4 B1 सिद्धानाम्; T1. 2 G1. 2. 4. 5 M3. 4 वृत्तानाम्; M1. 2 वृद्धानाम् (for शुं). —^d) K1. 3 दुष्ट- (for पाप-). N1. 2 D5 D6 M3 -कर्मिणाम् (for -कर्मणाम्). D5 अभावे फलकर्मिणाम्.

43 ^b) K2. 4 V2 Dn2 D1. 2. 4 T3. 4 च सीदति; N1 B D5 D6 पराजिते; N2. 3 V1. 3 Dn1 D3 स्वसीदति (for विषीं). —^c) S1 K1-प्रग्रहे (for -विं).

44 ^a) K1 स्वर्गद्वारे (for महां). —^c) V1 कर्मस्थेषु (for -धर्मं). K1 सर्वेषु; B2 (marg.) भूतेषु (for वर्णेषु). S1 लोकप्रवृत्तवृत्तेषु; V2 स्वधर्मस्थेषु भूतेषु. —^d) S1 वर्णेष्वेव (for लोकेऽस्मिन्).

45 After 45^{ab}, N (except S1) T2. 4 G1. 3-5 M4 ins.:

513* गीयमानासु गाथासु देवसंस्तरनादिषु ।

[V2. 3 देवसंभवनादिषु (for ^b).]

—^c) K N V1. 3 B3 Dn D1-5 T2-4 G1. 3-5 M1. 4 कलुषे (for -कल्मषे). —^d) N1 V2 D5 G1 M2 तपसि (for तमसि).

46 ^a) M1 अस्मिन्; M2 तत्र (for तस्मिन्). — M1. 3 om; 46^{ad}. —^c) D3 निर्भया (for तन्मया). M3 तमसा

अग्निमारुतयोस्तस्मिन्वृत्ते संप्रामकर्मणि ।

तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृतक्रियाः ॥ ४६

पूर्वदेवभयं श्रुत्वा मारुताग्निभयं महत् ।

कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ॥ ४७

भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताभरणाङ्गदः ।

मन्दरोत्कीर्णसंकाशो महारजतसंवृतः ॥ ४८

शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः ।

शतशीर्षः स्थितः श्रीमाञ्जशतशृङ्ग इवाचलः ।

कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः ॥ ४९

धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्दंष्ट्रालौघपुटाननः ।

विपुला लोकास् (sic). —^a) K1 कृतजय-; D1 जयकृताः (for कृत-). N3 (marg.) V3 B1. 3 D5 D5. 6 T2 G1. 3. 5 Cn प्रियाः; Cnp क्रियाः (as in text). V2 ताभ्यां कृतजयप्रियाः; D3 ताभ्यां जयकृतालयाः. ❀ Cn : क्रिया इति पाठे जयकृतपदं कृतजयक्रिया इति व्याख्येयम् । ❀

47 ^a) S1 K2-4 D1. 6 G1. 3 पूर्व-; G4 पूर्व- (for पूर्व-). —^b) S1 K1. 3. 4 N1 V1 D1. 4. 5 T3-भयं; K2 N2. 3 V2. 3 B Dn D5 D6 T1. 2 G M4-कृतं (for -भयं). K2 भयम् (for महत्). —^d) B2 (marg.) प्रत्यपद्यत.

48 ^a) T1 G2 M1-3-मुकुटः (for -मुं). —^b) B1. 2 (marg. as in text). 3 D5 D6 शिञ्जिताङ्गदभूषणः; T2 G1 भरणैर्युतः. —^c) K2. 4 N V B D (except D1) T G मन्दरा (D3 लया)चलसंकाशो; M1 रोचण्डसंकाशो. —^d) K2 N2 V3-संनिभः (for संवृतः).

49 ^a) G2 शर- (for शत-). —^b) K1 (sup. lin. as in text) सताननः (for शताननः). —^c) N2. 3 T1. 3 G2. 3 M1 शतशीर्षा; D1 वीर्यः (for शीर्षः). M3 शतग्रीवः (for स्थितः श्रीमाञ्ज). D5 T4 शतशीर्षावृत् (T1 श्रि)तः श्रीमाञ्ज. —^d) D3 शतशीर्षा (for शृङ्ग). —^e) T4 संहृद्यो (for संवृद्धो). —^f) S1 हेमन्तः; K2. 4 N1 V3 Dn D1 हिमान्तः; K3 N2. 3 (marg. as in text) घर्मान्त (for निदाघ). M1. 3 महानिब हुताशनः.

50 ^a) Some Mss. धूम- (for धूम्र-). N1 M1-केतुर (for -केशो). —^b) T3 संदंष्ट्रौ; M1. 3 कराळौष्ठः; M4 दंष्ट्रोष्ठौष्ठ (for दंष्ट्रालौष्ठ). —^c) S1 D5 T3. 4 G1. 3 M4-विस्तारो; K1. 2 T1. 2 G2. 5 रि (for रि). —^d) V3 निपुणं (for निपुलं). N3 (marg.) V1 B1. 2 (marg. as in text). 3 D4 गानयन्वपुषा क्षितिम्.

51 ^a) M3 बाहुभ्यां (for भिस्). S1 K1. 4 D1. 4 तोर-

कालनेमिप्रादुर्भावः]

हरिवंशपर्व

[36. 60

त्रैलोक्यान्तरविस्तारि धारयन्विपुलं वपुः ॥ ५०
 बाहुभिस्तुलयन्वयोम क्षिपन्पद्भ्यां महीधरान् ।
 ईरयन्मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमन्तो बलाहकान् ॥ ५१
 तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवक्षसम् ।
 दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्वान्देवगणान्मृधे ॥ ५२
 तर्जयन्तं सुरगणांश्छादयन्तं दिशो दश ।
 संवर्तकाले तृषितं दसं मृत्युमिवोत्थितम् ॥ ५३
 सुतलेनोच्छ्रयवता विपुलाङ्गुलिपर्वणा ।
 लम्बाभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्मणा ॥ ५४
 उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता ।
 दानवान्देवनिहतानुत्तिष्ठत इति ब्रुवन् ॥ ५५

तं कालनेमिं समरे द्विपतां कालसंमितम् ।
 वीक्षन्ति स्म सुराः सर्वे भयवित्रस्तलोचनाः ॥ ५६
 तं स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् ।
 त्रिविक्रमे विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५७
 सोच्छ्रयन्प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरम् ।
 प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन्सर्वदेवताः ॥ ५८
 स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन्रणे ।
 कालनेमिर्वर्भौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः ॥ ५९
 अथ प्रविष्यथुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ॥ ६०

C 2644
 B I. 46 62
 P I. 46 62

इति श्रीहरिवंशे षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

यन् (for तु°). D₁ बाहुभिर्वयोम चाक्षिप्य. — ^δ) D₅ पद्भ्यां
 क्षिपन् (by transp.). — ^c) T_{1.2} G_{1.3.4} वारयन्; T₄
 दीप°; M₄ हार° (for ईर°). — ^d) Ś₁ K_{1.3} Ñ₃ V₁ वृष्टि-
 युक्तान्; K₂ दृष्टिमात्राद् (for वृष्टिमन्तो). T₁ बलाहका. (for
 कान्).

52 ^a) D₃ निशङ्गायतरक्ताक्षं. — ^δ) B₁ मन्दरोदर (for
 म्र). K_{2.4} Ñ₁ V₃ Dn D_{1-3.5} T_{3.4} G_{2.4} -वर्चसम् (for
 वक्ष°). — ^d) T₂ G_{1-3.5} M₁ रणे (for मृधे).

53 ^a) G₂ सुरगणं (for °णांश्). — ^δ) M₁ नादयन्तं;
 M₃ पाल° (for छाद°). — ^c) D₆ संहार (for संवर्त°). K₄
 B₂ D₄ G₄ क्षुधितं; B₁ T_{3.4} रुषितं (for तृषितं). Dn संवर्त-
 कालक्षुधितं. — ^d) Ś₁ D₅ D₂ तप्तं; K₃ B₁ रुष्टं (for दप्तं).
 Ñ₁ मृत्युर् (for मृत्युम्).

54 ^a) Ś₁ सुतलेन; K₂ Ñ_{1.3} V₁ सुतलेन (for सु°).
 K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V_{2.3} B D_{1.2.4.5} T₂₋₄ G [उ]च्छ्रितवता (for
 [उ]च्छ्रय°). — ^δ) Ñ V Dn D₁₋₅ M_{1.4} विमलाङ्गुलिपर्वणा.
 — T_{3.4} om. (hapl.) 54^d. — ^c) N (except Ś₁ D₂₋₄)
 मालयाभरणपूर्णेन. — ^d) K₃ मौलिता; Ñ_{1.2} V₂ B₂ D₅ D₆
 G₄ M₃ -वर्मणा; Dn पर्वणा (for -वर्मणा).

55 ^a) D₃ उचितेन; D₂ उत्थि° (for उत्थि°). K₂
 [अ]थ (for [अ]ग्र). G₁ उत्थितैकाग्रहस्तेन. — ^δ) K₁ च युध्यता
 (for वपुष्मता). D₄ उत्थितेन धनुःमता. — ^d) K₁ Ñ₂ V_{1.2}
 B D₅ D₂₋₆ T₁ G₄ उत्तिष्ठवम् (for °त). K₃ इवाववीत्;
 Ñ₃ Dn₁ D₁ T₂ G₁ इव ब्रुवन् (for इति ब्रुवन्). Ś₁ उत्तिष्ठ
 इति चाववीत्.

56 ^a) B D₅ D₆ समरे कालनेमिं तं. — ^δ) Ś₁ D₆ काल-
 नेमिनम्; K Ñ₂ V_{2.3} B Dn D₁₋₄ T_{3.4} G₄ °संनिभम् (for
 °संमितम्). Ñ₃ V₁ आगतं कालसंनिभम्. — D₄ reads 56^{cd}
 and 57^{ab} transposed after 60^{ab}. — ^c) K₂ D₅ D₂ T₁
 G₄ वीक्षन्ते (for °न्ति). V हि (for स्म). D₄ वीक्षन्ते स्म
 सुरास्सर्वे. — ^d) K_{1.2} Ñ V₂ B D₅ D_{1-3.5} T_{3.4} M₃
 -विह्वल; K₃ D_{4.6} -विह्वल (for -वित्रस्त). Ś₁ भयत्रस्तवि-
 लोचना; K₄ Dn °विह्वमानसाः.

57 For the sequence in D₄, cf. v. l. 56. — ^a) Ś₁
 M_{1.3} वीक्षन्ति स्म (by transp.); K_{3.4} Ñ_{1.3} V₃ B₁
 (marg.) Dn D₁₋₃ T₄ तु वीक्षन्ति. G₁ तस्मिन्वीक्षन्ति भूतानि.
 — ^δ) D₄ कालं तं; G₂ भ्रमन्तं (for क्र°). — ^c) K_{1.3} Ñ₃ V₁
 B_{2.3} D₅ D_{1.4.6} T_{1.4} M₁₋₃ त्रिविक्रमं; T₂ G₂₋₅ M₃ °क्रमान्
 (for °क्रमे). K₂ Ñ_{1.2} V_{2.3} B₁ Dn D_{3.5} त्रिविक्रमं क्रममाणं;
 T₃ °क्रमकृतोत्साहं; G₁ °क्रमान्विक्रमतो.

58 T₃ om. 58. — ^a) K₄ उच्छ्रयन्; M₂ स्वेच्छया; M₄
 ततश्च (for सोच्छ्रयन्). — ^δ) Ś₁ K_{1.3.4} Ñ V_{1.3} B Dn
 D₅ D_{3.5.6} T₁ G_{1.4} मारुताघूर्णिताम्बरः (Ś₁ °ज्जदम्). — ^c)
 D₂ प्राक्रामद् (for प्राक्रा°). G₂ आसुरे (for असुरे). — ^d)
 D₅ आमयन् (for त्रास°).

59 ^δ) K₂ समं रणे; T₃ परंतपः; M₃ तदा रणे (for क्रम-
 न्रणे). — ^c) T_{2.3} G_{1.2.4.5} दीप्तः (for दैत्यः). — M₄
 om. 59^d. — ^d) K₃ V₂ D_{1.3} T_{3.4} सहिष्णुर् (for सवि°).

60 B₃ om. 60^a-37.1^b. — ^a) K_{2.4} Ñ V Dn D_{1.3.5}
 T_{3.4} प्रव्यथिता (Ñ₃ V₁ T₃ °दे); B_{1.3} D₅ D₆ विष्यथिरे; D₄

87. 1]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

३७

C 2645
B 1. 47. 1
P 1. 47. 1

वैशंपायन उवाच ।

दानवानां तु पिप्रीषुः कालनेमिः स दानवः ।
व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो यथा ॥ १
तं त्रैलोक्यान्तरगतं दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः ।
उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २
ते वीतभयसंत्रासा मयतारपुरोगमाः ।
रेजुरायोधनगता दानवा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३

प्रत्यर्थिता (for प्रविच्यथुर). M1. 1 सर्वे (for देवाः). — ^δ)
M1. 2 देवाः (for सर्वे). N1 B2 Ds D6 T2 G1-3. 5 M सेन्द्र ;
D4 T1 G4 इन्द्र (for शक्र). — After 60^{ab}, D4 reads
56^{cd} and 57^{ab} transposed. — ^c) T3. 4 कालनेमिम् (for
दृष्ट्वा कालम्).

COLOPHON om. in B3. — Mention of the Epic : K1.
3. 4 Ds2 T3. — Mention of Khila : Ś1 K1. 3. 4 N2. 3 V B1
Ds D1. 5 T3. — Sub-parvan : N1. 2 V3 B1. 2 D6 तारका-
मयम् ; D5 पारिजात ; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : K2. 4
N3 V1. 2 Dn D1-4 कालनेमिप्रकरणम् ; N1. 2 V3 B1. 2 Ds D6
कालनेमिसमुद्योगः (N1 'मिविक्रमः'); D5 कालनेमिप्रादुर्भावः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : K3 44 ; N3
V1. 3 Dn Ds2 46 ; V2 47 ; D1 43 ; Ds. 4 T4 45 ; T1 G3-5
42 ; T2 G1 M4 41 ; T3 48 ; G2 39 ; M1-3 38. — Śloka
no : K1 42 ; Dn1 Ds2 62 ; D3 41 ; D4 60 ; T2 58 ;
G1 59.

37

1 B3 om. 1^{ab} (cf. v. l. 36. 60). T3 om. the ref.
— ^a) V2 B1. 2 Ds D2. 4-6 दानवांस्तांस् (for 'वानां'). T1. 2
G M2. 4 प्रियप्रेप्सु (for तु पिप्रीषु). K N2. 3 V1. 3 Dn D1
T3. 4 दानवाश्चापि (K3 'त्र') पिप्रीषुः ; D3 'वांस्तांस्तु पप्रच्छ ;
M1. 3 'नय पिप्रीषुः'. — ^b) K2. 4 N V B1. 2 D T1. 3. 4 महा-
सुरः (for स दानवः). — ^d) K2 तोयान्ते (for तपान्ते).

2 ^a) Ś1 K1. 3 D6 त्रैलोक्यान्तरगतं तं तु (hypermetric);
D3 त्रैलोक्यस्यान्तरगतं ; T3 तत्र लोकान्तरगता ; T4 तं त्रिलो-
क्यान्तरं गन्तुं. — ^b) M1. 3 प्राप्य (for दृष्ट्वा). B2 (marg.)
वै ; T2 तं (for ते). K2. 4 N V Dn D1-5 T1. 3. 4 दृष्ट्वा ते
दानवोत्तमाः (T1 'वाधिपाः'). — ^c) D2 उपतस्थुः परिश्रान्ताः.
— ^d) K2 N1. 3. 3 (marg. as in text) V3 B2 (marg.)
D2-3 T2. 4 मययम् (for उत्तमम्).

मन्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च परिधावताम् ।
प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमिनम् ॥ ४
ये तु तत्र मयस्यासन्मुख्या युद्धपुरःसराः ।
तेऽपि सर्वे भयं त्यक्त्वा हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५
मयस्तारो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्यवान् ।
विप्राचित्सुतः श्वेतः खरलम्बावुभावपि ॥ ६
अरिष्टो बलिपुत्रश्च किशोरौघौ तथैव च ।

3 ^a) D6 व्यीत- ; G4 ते भीता (for ते वीत-). N3 सं-
भ्रान्ता ; V2 संत्रासा ; T1 G2. 5 संत्रस्ता ; Cnp संत्रासा
(as in text). N1 V3 Dn D1. 2 T3. 4 ते भीता भ (N1
'तम') संत्रस्ता ; V1 G3 ते भीता भयसंत्रासा (G3 'मोहाश्च').
— After 3^{ab}, N (except N1) T G1. 3-5 ins. :

514* तारकामयसंग्रामे सततं जितकाशिनः ।

[T3 ततस्ते ; T4 चेरुस्ते (for सन्तं). N3 V B1 Ds2 T2
G1. 4 जय- (for जित-). K1. 3. 4 N2 Dn Ds1 D3-5 सततं
जयकाङ्क्षिणः ; B2 सर्वे ते जितकाशिनः (also जयकाशिनः and जय-
काङ्क्षिणः) (for ^b).]

— ^d) K2. 4 N V B D T3. 4 दुर्मदा (for काङ्क्षिणः).

4 D1 reads 4^{ab} twice. — ^a) N (except Ś1 ; D1
[second time] T3. 4 अस्त्रम् (for मन्त्रम्). D1 (first time)
पक्षमाश्रयतां तेषां. — ^b) K2 B Ds D6 व्यूहांश्च ; K4 N V1
Dn D2-4 व्यूहे च ; V2 व्यूहेन ; V3 व्यूहेषु (for व्यूहं च). D1
(first time) भाषताम् (for धावताम्). — ^c) Ś1 [अ] व्य-
यप्रीति (for [अ] भवत्प्रीतिर्). — ^d) D3 दैत्यानां (for दानवं).

5 ^a) Ds2 ते (for ये). — ^b) T1 M4 युधि (for युद्ध-).
K1. 2. 4 N V B D T3. 4 विशारदाः ; B2 (marg.) पुर-
स्कृताः (for -पुरःसराः). — ^c) Ś1 K2 तु (for 5पि). — ^d)
Ś1 T1 अवस्थिता ; N3 B3 उपागताः ; T2 G1. 2. 4 व्यवस्थिताः
(for उप).

6 ^a) D3 तस्मिन् (for तारो). — ^c) B1 D3 विप्रचितेः
(for 'चित्ति'). Ś1 K3 T2 G1. 2. 5 M4 चैव (for श्वेतः).
— ^d) T1. 2 G1. 3 क्षुरलम्बाव् ; M3 क्षुरलुम्बाव् (for खरल-
म्बाव्).

7 ^a) Ś1 बलिपुत्रश्च (for बलि°). K N3 B1. 3 T1 M1-3
तु (for च). D2 अरिष्टबलिपुत्राश्च. — ^b) T1 G3. 5 M4 किशो-
रोग्रस् ; T2 G1 'राख्यम्' ; G2 किशोरोद्ग्रस् (for 'रोद्ग्रौ'). — ^c)
Ś1 Dn1 T3 [अ] सुरा- ; Ds महा- (for [अ] मर-). — ^d) V3
T3 वक्रयोधी ; D2 चक्र° ; G2 वज्र° (for वक्र°). K1 महाबलः

स्वर्भानुश्चामरप्रख्यो वक्त्रयोधी महासुरः ॥ ७
 एतेऽस्त्रविदुषः सर्वे सर्वे तपसि संस्थिताः ।
 दानवाः कृतिनो जग्मुः कालनेमिनमुत्तमम् ॥ ८
 ते गदाभिश्च गुर्वीभिश्चकैश्च सरश्चधैः ।
 कालकल्पैश्च मुसलैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ ९
 अश्मभिश्चाद्भुतदृशैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ।
 पट्टिसैर्भिण्डपालैश्च परिवैश्चोत्तमायसैः ॥ १०
 घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ।

युगैर्यत्रैश्च निर्मुक्तैर्गलैश्चाग्रताडितैः ॥ ११
 दोर्मिश्चायतपीनाभिः प्रासैः पाशैश्च मुद्गरैः ।
 सपैलैर्लिहमानैश्च विसर्पाद्भिश्च सायकैः ॥ १२
 वज्रैः प्रहरणीयैश्च दीप्याद्भिश्चापि तोमरैः ।
 विकोशैश्चासिभिस्तीक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥ १३
 ते वै संदीप्तमनसः प्रगृहीतोत्तमायुधाः ।
 कालनेमिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ १४
 सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुशुभे चमूः ।

C 2659
B I. 47. 15
P I. 47. 15

(for 'सुरः'). K2. 3 व (K3 च) क्रयोधी महाबलः.

8 ^a) B1. 2 Ds चास्त्रविदुषः; B2 (marg.) चास्त्रविदुषः (hypermetric) (for स्त्रविदुषः). — ^b) Ś1 M4 सुस्थिताः; K1. 4 Ñ V B2 (marg.) Dn D1-5 T3. 4 सुवताः; K3 सुस्थिराः (for संस्थिताः). — ^a) Ñ2 D2. 4 T1. 4 कालनेमिनमुत्तमम्; T3 'मि महासुरम्.

9 ^a) Ñ2 V3 चक्रैश्च; T1 शक्तीभिश्च (for गुर्वीभिश्च). — After 9^a, Ś1 reads 11^{bcd} followed by 10^a-11^b (11^b repeating), and K1. 3 read the same followed by 515*. Ś1 om. 9^b. M3 om. (hapl.) 9^b-11^a. — ^b) Ñ2 V3 पाशैश्च; D2 चित्रैश्च (for चक्रैश्च). K1. 3 T1. 2 G1-3. 5 M1. 4 अथ; K4 D1 असि-; M2 अपि (for च स). — After 9^{ab}, Bom. Poona eds. G(ed.) read 10^{ab}.

10 For the sequence in Ś1 K1. 3, cf. v. l. 9. M3 om. 10 (cf. v. l. 9). Poona and Bom. eds. and G(ed.) read 10^{ab} after 9^{ab}. — ^a) K V2. 3 B3 Dn D1. 2. 5 T3 G2. 4 M1. 2 चाद्रि-; D3 वज्र- (for चाट-). B1. 3 Ds D6 संकाशैर् (for सदृशैर्). — ^b) M2 गज- (for गण्ड-). K1. 3 D1 संहतैः; K4 Dn दारुणैः (for दं शतैः). — ^c) S (M3 om.) पट्टिसैर् (for पट्टिसैर्). Some Mss. पट्टिसैर्भिण्डपालैश्च. — ^d) K2 Ñ1 V2 B Ds D4-8 T3. 4 [उ]त्तमायुधैः (for 'यसैः'). T1. 2 G1-3. 5 M4 परिवैश्चैव कर्पणैः; G4 'र्मर्मभेदिभिः.

11 For the sequence and the repetition in Ś1 K1. 3, cf. v. l. 9. M3 om. 11^a (cf. v. l. 9). T3 om. 11^{ab}. — ^a) D1. 2. 4 M1 घातनीभिश्च; T1 G1-3. 5 M4 शतघ्नी-; G4 दशघ्नी-; M2 शातनीयैश्च (for घातनीभिश्च). — ^b) M4 शातनीयैश्च (for शतघ्नीभिश्च). T1 शातनीभिः परैस्तथा; T2 G1 निशितैर्नखैरेस्तथा; G3-5 शातनीनखैरेस्तथा. — ^c) Ś1 युगैश्च; G5 M4 योक्त्रैश्च (for यन्त्रैश्च). M1-3 निर्यूहैर् (for निर्मुक्तैर्). — ^d) K2 Ñ3 V1 D2. 3 [उ]ग्र-; K3 [अ]पि (for [अ]ग्र-). V3 हस्तगैः (for ताडितैः). Ś1 लघुद्वैप्रताडितैः; T2 अर्गलैश्चाग्रतः स्थितैः; G1. 3-5 धव (G3. 5 शव)लैश्चाग्रतः

स्थितैः; M1-3 अर्गलैर्हस्ततोळितैः; M4 अग्रतश्चाग्रताडितैः. — After 11, K1. 3 ins.:

515* दानवा युद्धदुर्धर्षाः संग्राममुखतः स्थिताः ।

12 K1 reads 12 on marg. — ^a) M3 [आ]यस- (for 'त-'). K2 V B Dn Ds D6 T1. 2 G1. 3-5 -पीनासैः; T3. 4 -पीनैश्च (for -पीनाभिः). D3 दोर्मिश्च परिघप्रख्यैः. — ^b) K1. 3 Ñ1. 2 B2 D1. 4 T1. 3 पाशैः प्रासैश्च (by transp.). Ñ1 च वध्यताम् (sic); B1 M2 समुच्छितैः; B2 (also as in (text). 3 Ds1 T2 G1-3 M1. 4 च मूर्च्छितैः (for च मुद्गरैः). Ds2 प्रासैः पट्टिसैर्मूर्च्छितैः; D6 G4. 5 M3 पाशैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः. — ^c) K1 G2. 5 M4 सपैलैर्लिहमानैश्च; D3 सपैश्च लेलिहानैश्च; T2 संसपैलैर्लिहानैश्च (sic). — D2 reads 12^a and 13^a transposed after 13. — ^d) T2 G संपतद्भिश्च (for विसर्प-). D3 पावकैः (for सायकैः).

13 For the sequence in D2, cf. v. l. 12. T3 repeats 13^{ab} after 13^{cd}. — ^a) T3 (second time) उग्रैः (for वज्रैः). — Ds1 om. 13^b-14^c. — ^b) M1. 2 [ए]व (for [अ]पि). K1. 3 Ñ3 V1 B D2-8 T3 (first time) दीप्यमानैश्च तोमरैः (D2. 4 मुद्गरैः); K2 'द्विश्च बलोत्तमैः. — ^c) T1 विशालैश्च (for विकोशैश्च). — ^d) Dn निशित-; D5 चाशनि- (for च शित-).

14 Ds1 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). — ^a) K1. 3 Ñ3 (last two marg.) V1 वपुषः; M2 तपसः (for मनसः). — ^b) B1 (marg. as in text). 2. 3 D6 सं (for प्र-). T1 प्रगृहीतशिलायुधाः.

15 ^a) D1 सं- (for सा). Cnp प्रचरा (for प्रवरा). M3 दीप्तशस्त्रप्रहरणाः. ☞ Cn : दीप्तशस्त्राण्येव प्रवरा विधुतो यस्याम् । प्रचरेति युक्तः पाठः । ☞ — ^b) G8 सा नून (for दैत्यानां). प्रचरेति युक्तः पाठः । ☞ — ^c) G8 सा नून (for दैत्यानां). K Ñ V B1. 2 D M1. 3 रुहवे (for शुशुभे). B8 दासवानां महाचमूः. — ^d) D1 उन्मीलित- (for निमी-). Ñ1. 3 (marg. as in text) V3 D4 T1. 2. 4 G2-4 M1-3 सर्वज्ञा (T1 G5 'ज्ञी) (for तक्षका-). G4 धौर्विमीलितसर्पणैः

37. 15]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2660
B 1. 47. 15
P 1. 47. 15

द्यौर्निमीलितनक्षत्रा घननीलाम्बुदागमे ॥ १५

देवतानामपि चमूर्मुमुदे शक्रपालिता ।

दीप्ता शीतोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करतेजसा ॥ १६

वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी ।

तोयदाविद्वसना ग्रहनक्षत्रहासिनी ॥ १७

यमेन्द्रवरुणैर्गुप्ता धनदेन च धीमता ।

संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरायणा ॥ १८

सा समुद्रौघसदृशी दिव्या देवमहाचमूः ।

रराजास्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९

तयोश्चम्बोस्तदानीं तु बभूव स समागमः ।

द्यावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥ २०

तद्युद्धमभवद्धोरं देवदानवसंकुलम् ।

क्षमापराक्रममयं दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१

निश्चक्रमुर्वलाभ्यां तु ताभ्यां भीमाः सुरासुराः ।

पूर्वापराभ्यां संरब्धाः सागराभ्यामिवाम्बुदाः ॥ २२

ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टाश्चेरुस्ते देवदानवाः ।

वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां पुष्पिताभ्यां यथा गजाः ॥ २३

समाजघ्नुस्ततो भेरीः शङ्खान्दध्मुश्च नैकशः ।

स द्वां दिवं भुवं चैव दिशश्च समपूरयत् ॥ २४

ज्याघाततलनिर्घोषो धनुषां कूजितानि च ।

M₄ अनिमीलितसर्वाङ्गा. — ^a) K₁ यामिनीवाम्बुदागमे;
K₃ Ñ₃ V_{1.2} B D₃ (marg.), 5. 6 T₃ सघनेवां; V₃
D_{2.4} घनानीवां; M_{1.2} ह्यसितेवां; M₄ नवनीलां.

16 T₄ om. 16-18. — ^b) K_{2.4} Ñ₃ V_{1.2} D (except
D₃) रुहे (for मुमुदे). — T₂ om. (hapl. ?) 16^c-18^b.
— ^c) Ś₁ तेजोभिश्च; Ñ₃ (marg.) V₁ B D₃ D_{4.6} रूपेण
(for तेजोभ्यां). — ^a) K Ñ_{1.3} V_{1.2} B D (except D₃)
वर्चसा (for तेजसा). G₁ M₂ चन्द्रभास्करयोस्तथा; G₂ M₄
योः सदा; G₃₋₅ योस्तदा.

17 T_{2.4} om. 17 (cf. v. 1. 16). G₃ om. (hapl. ?)
17^c-19^d. — ^c) Ñ₂ V₃ D₃ तोयदाबद्ध-; G₄ वस्थ- (for
विद्ध-). K₂ रसना; G₂ नभसा; M₄ चदना (for वसना).
— ^a) T_{1.3} भासिनी; G_{1.4.5} M₄ मालिनी; M₂ वासिनी
(for हां).

18 T₄ om. 18; T₂ om. 18^{ab} (for both, cf. v. 1. 16).
G₃ om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) D₄ यमेन्दु- (for न्द्र-).
Ś₁ K_{1.3} D_{3.5} T₁ धनदैर् (for वरुणैर्). — ^b) Ś₁ K_{1.3}
D₃ वरुणेन (for धनदेन). — ^c) K₄ V₁ T₃ M_{1.3.4} चयना;
Ñ₁ चरणा; T_{1.2} G_{1.2.4.5} सदृशा; M₂ नयना (for पवना).

19 G₃ om. 19 (cf. v. 1. 17). — ^a) Ñ₂ D_{n1} T₄
सदृशा (for शी). — ^b) T_{2.3} G₁ दीप्ता (for दिव्या). Ñ₁
देवमयी (for महा-). M₄ दिव्यदेवगणा चमूः.

20 ^a) K₃ तयोः सैन्ययोस् (hypermetric); M_{1.3} अनी-
कयोस् (for तयोश्चम्बोस्). Ś₁ K_{1.3} तदा तत्र; M₄ तदा राजन्
(for तदानीं तु). — T₄ om. (hapl. ?) 20^b-22^a. — ^b) K₄
तदभूव; Ñ₃ V₁ D_{n2} M₄ बभूव सु-; V₃ स बभूव (by
transp.); D₃ बभूव च. — ^a) K₂ T₁ युगवि- (for स्याद्युग-).

21 T₄ om. 21 (cf. v. 1. 20). — ^b) D₃ निर्मितम् (for
संकुलम्). — ^c) M_{1.2} क्षमापरममक्षाम्यं. — ^a) G₂ मदस्य

(for दर्पस्य).

22 T₄ om. 22^a (cf. v. 1. 20). — ^a) K₂ ते; D₂₋₅
च (for तु). — ^b) K₂ सौम्य (for ताभ्यां). T₄ महासुराः
(for सुरां). — ^c) D₃ संरुद्धा (for संरब्धाः). D₃ पूर्वापर-
तडागाभ्यां. — D₃ om. (hapl.) 22^d-23^c.

23 D₃ om 23^{abc} (cf. v. 1. 22). — ^a) K₁ T₁ संर-
ब्धाश्च; T₂ संसृष्टाश्च (for संहं). — ^b) M₃ निश्चेरुः (for
चेरुस्ते). Ś₁ दैत्य- (for देव-). — ^c) Ñ_{2.3} D₂ बलाभ्यां
(for वनाभ्यां). — ^a) T₃ महा- (for यथा). D₃ यथा वन-
गता गजाः.

24 ^a) K₃ D₅ T_{1.3} समाजघ्नुस्; V₂ B₂ (marg.) D₃
हन्त्युस् (for जघ्नुस्). B_{1.2} D₃ तदा (for ततो). G₁ भेरीं
(for भेरीः). — ^b) Ś₁ T₂ G₁₋₃ M₄ सहस्रशः; Ñ_{2.3} V_{1.3}
D₄ T_{1.3.4} G₄ अ (D₄ त्व) नैकशः; M_{1.2} च नैकधा (for च
नैकशः). D₃ शङ्खान्दध्मुः नैकशः; G₅ शङ्खं दध्मुः सहस्रशः.
— K₄ om. 24^c 25^b. — ^c) K_{2.3} Ñ_{1.3} V_{1.2} B D₃ D_{1.2}.
5. 6 शब्दो द्वां (for द्वां दिवं). M₂ चापि (for चैव). Ś₁ स
द्वां भुवं च खं चैव; K₁ Ñ₂ V₃ D_n D_{3.4} स शब्दो द्वां भुवं
खं च; T_{3.4} सद्यो भुवं दिवं चैव. — ^a) T₁ दिशं (for दिशश्च).
Ś₁ शब्दः समभिपूरयत्.

25 K₄ om. 25^{ab} (cf. v. 1. 24). — ^a) T_{3.4} ज्याघो-
षस् (for ज्याघात-). — ^b) D₄ कूजितेन (for तानि). Ś₁
धनुषां कूजितेन तु; Ñ₁ कूजितानां च निस्वनम्; B_{1.3} D₃ D₆
धनुषामपि निस्वनः. — ^c) K₄ Ñ_{2.3} V₁ B₂ D₄ T_{1.3} M₄
च निनदो; Ñ₁ V₂ च निनदैर् (V₂ स्); V₃ च नादेन; B_{1.3}
D₃ M₁₋₃ च नदतां; D₅ निनदतां (for च निनदा). — ^a) G₂
M₄ दिव्यम्; C_{np} दैत्यम् (as in text). Ñ₃ V₁ M₄ स्वयम्
(for स्वनम्). Ś₁ दैत्यानां निनदुः स्वनम्; K₂ B₁ D₃ D₆
दैत्यान्तर्दधुः स्वनाः; K₄ दैत्यानां निनदो महान्; V₂ तीव्रम्

दुन्दुभीनां च निनदा दैत्यमन्तर्दधुः स्वनम् ॥ २५
 तेऽन्योन्यमभिसंपेतुः पातयन्तः परस्परम् ।
 बभञ्जुर्बाहुभिर्बाहून्द्वन्द्वमन्ये युयुत्सवः ॥ २६
 देवतास्त्वशनीघोराः परिघांश्चोत्तमायसान् ।
 ससर्जुराजौ निखिंशान्गदा गुर्वीश्च दानवाः ॥ २७
 गदानिपातैर्भग्नान् बाणैश्च शकलीकृताः ।
 परिपेतुर्भृशं केचिन्नुबजाः केचिच्च जज्ञिरे ॥ २८
 ततो रथैः सतुरगैर्विमानैश्च शुगामिभिः ।
 समीयुस्ते सुसंरब्धा रोषादन्योन्यमाहवे ॥ २९

संवर्तमानाः समरे विवर्तन्तस्तथापरे ।
 रथा रथैर्निरुध्यन्ते पदाताश्च पदातिभिः ॥ ३०
 तेषां रथानां तुमुलः स शब्दः शब्दवाहिनाम् ।
 नभः सखान हि यथा नभस्ये जलदस्वनैः ॥ ३१
 बभञ्जिरे रथान्केचित्केचित्संमृदिता रथैः ।
 संघाधमेके संग्राप्य न शेकुश्चलितुं रथाः ॥ ३२
 अन्योन्यमन्ये समरे दोभ्यामुत्क्षिप्य दर्पिताः ।
 संह्रादमानाभरणा जघ्नुस्तत्रासिचर्मिणः ॥ ३३
 अस्त्रैरन्ये विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुर्हता युधि ।

C 2678
B I. 47. 34
P I. 47. 34

न्तर्दधुः स्वनाः; B₃ D_n D₅ G₄ दैत्यानां निर्दधुः स्वनान् (B₃ नाः); D_{1.3} दैत्यानां पिद (D₃ रुरु)धुः स्वनम्; D₄ दैत्यानां निनदेन च; T_{1.3.4} दैत्यानां तद्धनुःस्वनम् (T₁ नान्); V₁₋₃ दैत्यानामभवत्स्वनः. * C_n : दैत्यमन्तर्दधुः स्वनमिति पाठे दैत्यानामिमं दैत्यमित्यर्थः । *

26 °) Ñ₃ V₁ om. ते. M₂ जल्पन्तः (for संपेतुः). M_{1.3} अन्योन्यमपि ज (M₃ भिज)ल्पन्तः. — °) D₁ प्राद्विषन्तः; M₁₋₃ पोथयन्तः (for पात°). — °) K₂ बभञ्जुर्बाहून्न्योन्यं. — °) S₁ स्वस्वे सैन्ये; K₂ दानवास्ते; K₃ Ñ₂ युद्धमन्ये; D₄ द्वन्द्वमेत्य (for मन्ये).

27 °) T₂ G₁ त्वशनीन् (for नीर्). S₁ K₂ D₅ T₁ घोरान् (for घोराः). Ñ_{1.3} V_{1.2} B D₅ D₆ देवताश्च Ñ_{1.3} V₁ स्त्व)सृजन्घोरान्; D₂ G₃ स्त्वशनीन्घोरान्; T₃ श्वापि निर्घातान्; T₄ श्च विनिर्घातान्. — °) B₂ (marg.) G₃ M₄ परिघांश्चोत्तमायुधान्; D₃ मानरण; D₅ मांस्तथा. — °) D₅ निशितान् (for निखिंशान्).

28 °) T₂ G₁ निघातैर् (for निपातैर्). T₄ भग्नान् (for ग्ना). T₁ गदाभिघातैर्भग्नान्; G_{3.5} M₄ भिघातैर्भग्नान्. — °) K₂ कवली (for शकली). — °) K₄ D₁ परिवेश (for परिपेतुर्). M₁₋₃ निपेतुरवशा केचिन्. — °) K_{3.4} Ñ_{1.2} V B D_n D_{1.5.6} T₃ सस (D₅ च स)जिरे; D₂ तु जज्ञिरे; D₃ विजज्ञिरे (for च ज°). K₂ Ñ₃ पक्षात्के (Ñ₃ मुक्ताः के)चित्ससजिरे; T_{1.2} G M_{3.4} मुद्रैश्च निजज्ञिरे; T₄ मुद्रैश्च विदारिताः; M₁ संज्ञां केचिद्विजज्ञिरे.

29 °) S₁ K₁ D_n D₁ T_{1.2.4} G_{1.5} च तुरगैर्; K₂ विमानैश्च; G₃ तुरगैश्च (for सतुरगैर्). — °) K₂ तुरगैश्च; D₃ द्रवमानैर् (for विमानैश्च). — °) K₂ समेयुस्; Ñ_{1.3} (marg.) V₁ B D₅ संपेतुस् (for समीयुस्). S₁ K_{1.3} Ñ₁ V₁ B₃ D_{n2} D₅₂ D_{4.5} T₄ G₃ तु (for सु). — °) D₁ सागराभ्यामिवाशुदाः (sic).

30 °) K_{1.3} ते (for सं). T₁ वर्तमाने (for नाः). M_{1.2} त्वपरे (for समरे). — °) S₁ K₁ B₂ D_{1.2.6} T₁ निवर्तन्तस्; K₃ D₅ न्यव°; D₃ निवृत्ताश्च; T_{2.4} G₄ विवर्तन्तः; G₃ विवदन्तस् (for तन्तस्). G (ed.) [अ]परैः (for रे). — °) K_{1.3} V₁ D₃ अयुध्यन्तः; Ñ₂ V₃ विरुध्यन्ते; Ñ₃ D₅ D₆ न्यरुध्यन्तः; D₂ अरुध्यन्तः; T₃ प्रवर्तन्ते (for निरुध्यन्ते). — °) K₂ Ñ₂ V₁ B₂ D₂ पादाताश्च; V₂ पत्तयश्च (for पदाताश्च). S₁ पदातैश्च पदातिनः.

31 °) G₃ M_{1.2.4} गदानां (for रथानां). — °) K₃ शुभः; K₄ D_{1.6} साधुः; D₂ सत्त्वः; T₂ G₁ (sup. lin.). 3. 5 जवः; G₁ देव (for शब्द). T₃ स शब्दोऽपूरयद्दिशः; M₁₋₃ स शब्दः शस्त्रपाणिनाम्. — T₄ M₃ om. 31^{cd}. For 31^{cd}, N (except S₁ Ñ₁) subst.:

516* बभूवाथ प्रसक्तानां नभसीव पयोमुचाम् ।

[K₂ [अ]शु (for [अ]थ). D₃ ग्रीष्मान्ते च (for नभसीव).]

32 °) D_{1.4} रथाः; T_{3.4} तदा (for रथान्). — °) K_{3.4} D₃ T₂ G₁ संमर्दिता; B_{1.3} संमुदिता; T₁ M₄ संपा (M₄ सा)दिता; T₃ संमृदिरे (for ता). — °) K₃ om. from मेके up to अन्योन्यमन्ये (in 33^a). K₄ Ñ₂ D_{1.4.5} M₃ एव; Ñ₁ V₃ एवं; V₂ B₂ (marg.) अन्ये; B₁ T₁ एकं (for एके). T₃ संपेतुः (for संग्राप्य). — °) M₃ बाधितुं (for चलितुं). S₁ भयात्; K₂ D₁ G_{4.5} रथान्; T₂ G₁₋₃ M₄ रथात्; T₄ तथा (for रथाः).

33 K₃ om. up to अन्योन्यमन्ये (in 33^a) (cf. v. l. 32). — °) D₃ चापि; T₄ एव (for अन्ये). K_{3.4} Ñ₁ V_{1.3} D_n D_{1.2.5} T₃ अन्योन्यस्याभिस (K₂ थ स; Ñ₂ V₃ पि स)मरे; V₂ B D₃ D_{4.6} न्यं समरेऽन्ये तु (D₄ रे त्वन्ये). — °) K₂ संक्षिप्य (for उत्क्षिप्य). B₃ दर्शिता (for दर्पिताः). — °) V₁ D_{n1} जग्मुस् (for जघ्नुस्). K₁ M₃ चर्मिणः; K₂ च°; D₁ T₁ चर्मणः; D₃ चर्मणा (for चर्मिणः).

34 °) S₁ K₁ शस्त्रैर् (for अस्त्रैर्). D₃ M₄ अस्त्रैरन्यैर्वि-

37. 34]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2679
B I. 47 34
P I. 47. 34

क्षरजलानां सदृशा जलदानां समागमे ॥ ३४
तदस्त्रशस्त्रग्रथितं क्षिप्तोत्क्षिप्तगदाविलम् ।
देवदानवसंक्षुब्धं संकुलं युद्धमावभौ ॥ ३५
तदानवमहामेघं देवायुधविराजितम् ।
अन्योन्यबाणवर्षं तद्युद्धदुर्दिनमावभौ ॥ ३६
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः कालनेमिः स दानवः ।
व्यवर्धत समुद्रौघैः पूर्यमाण इवाम्बुदः ॥ ३७
तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदीप्ताशनिवर्षिणः ।
गात्रान्नागशिरःप्रख्या विनिष्पेतुर्वलाहकाः ॥ ३८
क्रोधान्निःश्वसतस्तस्य ध्रुमेदस्वदवर्षिणः ।
साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चरुर्चिषः ॥ ३९

भिन्नाश्च (M₁ 'ङ्गा). — ^δ) B Ds Ds वेसू रक्तं (by transp.); Ds रक्तमृदुर. Ks हता भुवि: M₁ वृणैर्बहु; M₂ वृणैर्युधि (for हता युधि). T₃ शस्त्रं चापि तथापरे. — ^c) T₃ साधर्म्याज् (for सदृशा). — ^a) K B₂ (marg.) Dn D₁₋₅ जलागमे (for समां).

35 ^a) M₃ अस्त्रमस्त्र- (for 'शस्त्र-). N₃ सदृशं; T_{3.4} -मथितं (for ग्रं). — ^c) K₂ -संवाधं; K₄ N₂ V Dn₁ D₁ -संरब्धं; D_{2.3.5} -संकुदं; T₂ -संविद्धं; G₁ -संसिद्धं (for -संक्षुब्धं). — ^a) T_{3.4} तुमुलं (for संकुलं).

36 D₃ reads 36 on marg. — ^δ) N_{1.2} (marg. as in text) Dn D_{2.5} T₄ देवासुर-; T₂ G₁ देवयुद्धे (for देवायुध-). V B Ds -तडित्प्रभम् (for -विराजितम्). K₂ देवासुरतडित्प्रभम्; D₃ देवासुरसविद्युतम्; D₄ देवसंघतडित्प्रभम्. — ^c) S₁ -वर्षं च; D₃ M₁ -वर्षं तु; M₃ -वर्षेण (for -वर्षं तद्). — ^a) V₂ B Dn₁ Ds D_{1.3-5} S युद्धं (for युद्ध-).

37 ^δ) S₁ च दानवः; K N_{2.3} B_{1.2} (marg. as in text). ³ D G₂ महासुरः; N₃ (marg.) V₁ महाबलः (for स दानवः).

38 ^a) D_{3.5.6} तस्य विद्युल्ला (D₆ 'जला) पीडाः; M₁₋₃ तस्य विद्युच्चलाविद्धाः. — ^c) N_{1.3} (marg.) D₂₋₅ गात्रैर्ना- (D_{2.3} 'नै' ग-; N₃ V₃ Dn T_{1.3.4} गात्रे न (V₃ ना) ग-; V₂ B₂ M₄ गात्रान्नग- (for 'ज्ञाग-). K₄ -गिरिप्रख्या (for -शिरः). S₁ गात्रैर्नागगिरिप्रख्यैर्; K_{1.3} नादैर्नागगिरिप्रख्या; B_{1.3} Ds D₆ गात्रान्नगशिर प्रख्याद्; T₂ G M₁₋₃ 'ज्ञगशिखाप्रख्या. — ^a) S₁ निष्पतन्ति; N Ds D_{4.5} T₁ G_{2.3.5} M₄ विनिष्पेतुर्; V_{1.3} D_{2.3} विनिष्पेतुर् (for 'स्पेतुर्).

39 ^a) S₁ निष्पततस् (for निःश्वसं). — ^δ) T₂ G_{1.3.5}

तिर्यगूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ।

पञ्चास्याः कृष्णवपुषो लेलिहन्त इवोरगाः ॥ ४०

सोऽस्त्रजालैर्वहुविधैर्धनुभिः परिवैरपि ।

दिव्यमाकाशमावत्रे पर्वतैरुच्छ्रितैरिव ॥ ४१

सोऽनिलोद्धूतवसनस्तथौ संग्राममूर्धनि ।

संध्यातपग्रस्तशिखः साक्षान्मेरुरिवाचलः ॥ ४२

ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाप्रपादपैः ।

अपातयद्देवगणान्वज्रेणेव महागिरीन् ॥ ४३

बहुभिः शस्त्रनिस्त्रिशैश्छिन्नभिन्नशिरोरसः ।

न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४

मुष्टिभिर्निहताः केचित्केचिद्धि विदलीकृताः ।

-वेग-; M₃ -क्षेप (for -भेद-). — ^c) K₄ N₂ Dn अग्नि- (for साग्नि-). S₁ N₂ V₁ B₁ -पवनान्; T₂ G₁ -पवन- (for -पवना-). — ^a) T₂ G₁ M₂ निष्पेतुर् (for निश्चरुर्).

40 ^a) G₄ भवने (for गगने). — ^δ) K₄ ववृधुस्; G₃ विवृतास् (for ववृधुस्). — ^c) D_{3.4} हृष्ट- (for कृष्ण-). — ^a) K_{1.3} D_{2.3.5} M₄ लेलिहाना; K_{2.4} N₂ V B Dn Ds D_{1.4.6} M₃ 'ह्यन्त (for 'हन्त).

41 ^a) D₃ शस्त्रजालैर्; T₃ शरं; T₄ शतप्रयातैर् (hyper-metric) (for सोऽस्त्रजालैर्). — ^δ) T₄ प्राथितैः; M₄ गर्भैश्च (for धनुभिः). K₃ इव (for अपि). S₁ धनुभिः पट्टिसैस्तथा. — T₂ om. 41^c-42^d. — ^c) K_{1.3} B₃ D₂₋₅ दिव्यैर्; T₁ M₁₋₃ दिवस् (for दिव्यम्). G M₄ गदाभिश्च समावत्रे. — ^a) D₆ M₁ अपि (for इव). K_{1.3.4} N₂ V B_{1.2} Dn D₁₋₅ उच्छ्रितैः पर्वतैरिव (K₁ 'रपि); K₂ निःसृतैः पर्वतैरिव.

42 T₂ om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a) V₁ अनिलोद्धूत- (for 'द्धूत-). — ^c) S₁ M_{1.3} -शिलः; V₁ B₂ (marg.) D_{3.4} G₁₋₄ M_{2.4} -शिराः (for -शिखः). K₁ संध्यातमोग्रस्तशिखाः; D₂ संध्यान्ते ग्रस्तशिखः. — ^a) D₃₋₅ साचिर् (for साक्षान्). S₁ K₂ N₃ V_{1.2} T₃ [अ]परः; M₄ [अ]मलः (for [अ]चलः). K₄ V₃ B₃ Dn Ds D₁ T₁ साचिर्मेरुरिवापरः.

43 ^a) K₃ दैत्य- (for ऊरु-). S₁ B_{2.3} Ds T_{2.4} G_{1.3.5} -परिक्षितैः; D₅ -प्रतिक्षिप्तान्; M₄ -प्रविक्षितैः (for -प्रति). K₁ दैत्यवेगपरिक्षितैः. — ^δ) M₃ -शृङ्गैश्च (for -शृङ्गाप्र-). K₁ शैलशृङ्गैश्च पर्वतैः. — ^c) M₄ अपानयद् (for 'तयद्). — ^a) K₂ D₃ च (for [ए]व).

44 G₂ reads 41^{ab} twice. — ^a) S₁ K_{1.2} N_{1.3} D₁ Cnp बालेभिः; N₂ V₂ B_{2.3} Dn D_{5.6} T_{3.4} G₄ बाहुभिः (for

यक्षगन्धर्वपतगाः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५
तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ।
न शेकुर्यन्तवन्तोऽपि यत्नं कर्तुं विचेतसः ॥ ४६

तेन शक्रः सहस्राक्षः संदितः शरवन्धनैः ।
ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ॥ ४७
निर्जलाम्भोदसदृशो निर्जलार्णवसप्रमः ।

C 2692
B 1. 47. 48
P 1. 47. 48

ब^०). — ^०) D₁ खङ्गच्छिन्नः (for छिन्नभिन्नः). V₁ T_{3.4} -शिरो-
रुहः; T₂ G_{1.3.5} M₁₋₃ धराः; G₂ (both times) धरैः
(for रसः). — G₃ om. (hapl.) 44^c-46^b. — ^c) T₃ योधाः
(for देवाः). — ^d) T₃ सुराः (for युधि). K₄ कालनेमि
महायुधि.

45 G₃ om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a) D₁ च (for नि-).
— ^b) K₁ N_{2.3} V_{1.3} B D (except D₁ D₂) T G_{1.2.4.5} M₄
च; V₂ तु (for हि). V₁ D₁ D_{1.5} द्विदली; D₂ विरली;
T_{3.4} विकली- (for विदली-). — ^c) S₁ M_{1.3} -पतगैः; K_{1.2.4}
N₅ V B D यः; G₁ गान् (for गाः).

46 G₃ om. 46^{ab} (cf. v. l. 44). — ^a) D₂ च (for
वि-). — ^b) T_{3.4} संग्रामे; G₂ क्षुभिताः (for समरे). — ^c)
T_{1.2} G M सत्त्ववन्तो; T₃ स्पदिन्तुं च (for यत्नवतो).
— ^d) K_{1.3} D₃ प्रतिकर्तुं; K₂ D₁ युद्धं कर्तुं; N₂ V₁ D_{2.4} कर्तुं
यत्नं (by transp.). — After 46, T G M₄ G(ed.) ins.:

517* जित्वेत्यं देवतानीकं गदामाविध्य दानवः ।
ऐरावतगतं शक्रमुवाचासुरसत्तमः ॥
धागच्छागच्छ देवेन्द्र निर्जितोऽसि मया रणे ।
अद्यप्रभृति देवेन्द्रो न त्वं भवसि वृत्रहन् ॥
एष ते गदया शक्र शिरो भेत्यामि पश्यतः । [5]
अद्यप्रभृति देवेन्द्रो दानवेन्द्रोऽहमच्युतः ॥
भविष्यामि न संदेहो हत्वा त्वामुग्रपौरुषम् ॥
इति ब्रुवाणं समरे वृत्रहा वज्रमाददे ।
जघान तरसा शक्रो वज्रेण हि स दानवम् ॥
वज्रं तद्वज्रमि प्राप्य बहुधा समपद्यत । [10]
अशक्तं वज्रमासीनु दानवं हन्तुमोजसा ॥
पुनः पपात सहसा शक्रस्यैव तदा करम् ।
कालनेमिस्तु सहसा गदामादाय यत्नतः ॥
ऐरावतस्य रभसा जघानैकं स मस्तकम् ॥
स विनिर्भिन्नकुम्भस्तु पपात धरणीतले । [15]
सुखाव रुधिरं तीक्ष्णं गजराजस्तदा बली ॥
पुनश्च गदया राजंस्तदा समरमूर्धनि ।
जघान दानवेन्द्रस्तु वृत्रहन्तारमोजसा ॥
उत्सृज्य सहसा शक्रो गजराजं पुरंदरः ।
भिन्नवर्मास्थितिचयो सुखाच्छोणिमुद्गमन् ॥ [20]
पपातोऽर्ध्यां महाराज किञ्चिद्विश्रम्य भूतले ॥
उत्सृज्य सहसा शक्रः स्वर्गलोकं महीपते ।
मनुष्यलोकं संग्राप्य मानुषीं तनुमानजम् ॥

[(L. 2) T_{1.3.4} जगाद (T₁ जगाव) वारससदि; T₂ G_{1.4}
उवाच सुरसत्तमम् (for ^b). — (L. 3) T_{3.4} देवेश (for ^cन्द्र).

— (L. 4) T_{3.4} रभः- (for रभ-). T₃ om. lines 4^b-5^a. T₃
वृत्रहा (for ^bहन्). T₁ अद्य त्वां निहन्मिष्यामि कालनेमिश्च वृत्रहन्.
— (L. 6) T_{1.3} G₃ देवेन्द्र (for ^cद्रो). G₁ ed.) दानवो (sub-
metric) (for दानवेन्द्रो). — (L. 7) T₃ अय- (for उग्र-).
— (L. 8) G₁ आददत; G₄ ^bधन् (for ^cदे). — (L. 9) T_{3.4}
समरे (for तस-). T₁ सह; T₃ [र]रसि (for हि स-).
— (L. 10) T₃ बहुधा समपद्यत (for ^b). — (L. 11) G₁ तं
(for तु). — (L. 12) T₃ तु दानवः; G₄ तदा रणम् (for तदा
करम्). T₃ शक्रं हन्तुं स दानवः (for ^b). — T₃ repeats line
13 after line 23 — (L. 13) T₃ (second time) पुनश्च
कालनेमिस्तु (for ^a). — (L. 14) T₁ G₄ M₄ सहसा; T₂ G₁
तरसा (for रभसा). G₂ स वि- (for [र]रसि). M₄ जघानैकः स
मस्तके (for ^b). — (L. 15) T₃ स विनिर्भिन्नकुम्भतकः (for ^a).
— (L. 16) T₃ तीक्ष्णं (for तीक्ष्णं). — (L. 17) T_{1.4} तथा
(for तदा). — (L. 20) T₄ -वर्मास्थि-; G₁ ed.) -वज्रास्थि-
(for -वर्मास्थि-). T₄ परं (for सुखाच्). — (L. 22) T_{1.3}
महीपते (for ^bपते). T₄ स्वर्गलोकान्महीपते (for ^b). — (L.
23) T₄ उद्गमन् (for आददत). T₃ मानुषवतुपेयिवान् (for
^b).]

47 T G M₄ om. 47^{ab}. — ^b) S₁ K₄ V_{1.3} D₁ D₃
D₁₋₄ स्पन्दितः; K₁ B₃ स्तम्भितः; N₅ B₁ D₁ D₃ स्पन्दितः
(for संदितः). K₂ स्पन्दितः शरवन्धनैः; K₃ स्तम्भितः शर-
वन्धने. — ^c) S₁ D₃ ऐरावत- (for ^bत-). T G_{1.3} ऐरावत-
स्तदा संख्ये. — ^d) T₃ चरितुं (for चलितुं).

48 ^a) D₃ निर्मलाम्भोदसदृशो. — ^b) V₃ G₃ -संनिभः;
D₆ T₄ -संभ्रमः; G₄ -सुभ्रमः (for ^bसं). T₃ विषादमगमत्यरन्.
— After 48, T_{1.3.4} G₃ ins.:

518* अग्निमारुत्योर्नासं कृत्वा स दितिजेधरः ।
जघान देवराजं च सोमं वरुणमग्निनौ ।
आदित्यवसुधराजीनरोषांश्च दिवौकसः ॥
ततोऽतीव प्रकुर्वीत आपो वसुरभिन्ना ।
कालनेमि जघानाजो शक्या गुह इवापरः ॥ [5]
शक्या निर्भिन्नहृदयो धातुमानिव पर्वतः ।
सुखाव रुधिरं भूमौ कालनेमिर्महासुरः ॥
ततोऽतिक्रोधताम्राक्षः शक्तिमुद्यम्य वेगवान् ।
स्वशक्या ताडयामास वसुधरां पपात सः ॥
धनदश्च कृतान्तश्च वरुणश्च शचीपतिः । [10]
एकदैव निज्जुस्ते सायुधैरनिवर्धनैः ॥
निवार्य तानि शस्त्रानि ताजघान पृथक्पृथक् ।
यमेन प्रेषितं दण्डं जग्धे स महासुरः ॥

३७. ४८]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 2693
B I. 47, 48
P I. 47, 48

निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे ॥ ४८

रणे वैश्रवणस्तेन परिधैः कामरूपिभिः ।

विलपल्लोकपालेशस्त्याजितो धनदक्रियाम् ॥ ४९

यमः सर्वहरस्तेन मृत्युप्रहरणो रणे ।

याम्यामवस्थाममरो नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५०

स लोकपालानुत्साद्य हत्वा तेषां च कर्म तत् ।

दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्धा विदधे तदा ॥ ५१

स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्मानुदर्शितम् ।

जहार लक्ष्मीं सोमस्य तं चास्य विषयं महत् ॥ ५२

चालयामास दीप्तांशुं स्वर्गद्वारात्स भास्करम् ।

सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥ ५३

सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा चकारात्ममुखेशयम् ।

तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे लोकपाला महौजसः ।

जघान वज्रेण रुषा देवराजः शतक्रतुः ॥ [15]

वज्रेण निहतो दैत्यो न चकम्पे गिरिर्यथा ॥

पुनर्वज्रेण तं दैत्यमिन्द्रो मारुतवर्त्मनि ।

स्थितस्तदा जृम्भणेन जिगीर्षे सायुधं हरिः ॥

प्रविवेश सुसुक्ष्मेण कुक्षिं रूपेण वृत्रहा ।

तत्क्षणादेव देवेन्द्रः पार्श्वं निर्भिद्य निर्ययौ । [20]

कवचेनाभिगुप्तः स नारायणमयेन च ॥

ततः शूलममोघं तु शंकरो हन्तुमाददे ।

प्रजापतिरुवाचेदं मया दत्तवरो बली ।

न शूलेन न चान्येन हन्तुं शक्यो महासुरः ॥

शूलमेतदमोघं च मा प्रयुङ्क्ष्व महासुरे ॥ [25]

इत्युक्तः शूलपाणिः स संजहात्सायुधं स्वकम् ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवाः कालनेमिमयातुराः ।

ऊचुः कृष्णं महात्मानो गीर्भिः स्तुत्वा जनार्दनम् ॥

[T₃ repeats line 3 after line 28. — (L. 3) T₃ (second time) जघान सः (for द्विवौकसः). — T₄ G₅ om. line 4. — (L. 8) T₁ वेगतः (for वान्). — (L. 11) T₃ सायकैरविर्हर्षैः (for ^δ). — (L. 13) T₁ जगृहे तं महासुरम् (for ^δ). — After line 14, T₁ ins.:

518A* मुमुचुः स्वानि शस्त्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

— (L. 17) T₃ दैत्येन्द्रमिन्द्र- (for तं दैत्यमिन्द्रो). — (L. 20) G₅ तत्क्षणे देवदेवेन्द्रः (for ^α). — (L. 21) T₃ सन् (for स). T₃ सः (for च). — (L. 24) T₃ वज्रेण (for चान्येन). — (L. 25) T₄ मा प्रयुज्यस्व मासुरम् (for ^δ). — (L. 28) T₃ ऊचु- विष्णुं महात्मानं (for ^α).]

49 K₄ om. (hapl.) 49^α-50^α. — ^α) M₁₋₃ तथा (for रणे). — ^δ) K₁₋₃ V₃ B D (except Dn₂ D₁) T G₁ 3-5 कालः (for काम-). M₁ 2 परिवैर्भिन्नमस्तकः. — ^α) B₃ G(ed.) व्यलपल्लः; Bom. and Poona eds. व्यलभल्लः (for विलपल्लः). D₃ पालः स (for पालेशः). T₄ विचरल्लोकपालैश्च. — ^α) K₂ V₂ B₁ 2 Dn₂ Ds₂ D₆ G₂ 3, 5 धनदः (for द-). K₁ 3 श्रियम् (for क्रियाम्). M₁₋₃ त्याजितो धनसंचयात् (M₃ न्). — For 49^α, T₃ subst.:

519* तदैव लोकपालाश्च निहतास्तेन संयुगम् ।

50 K₄ om. 50^α (cf. v. I. 49). — ^α) K₁ 3 दमस् (for -हरस्). — ^δ) K₁ Ds₂ D₅ दण्ड- (for मृत्यु-). G₄ मृधे (for रणे). — ^α) S₁ यामीम् (for याम्याम्). V₂ Dn D₂ 3 समरे; T₃ 4 अचिरान् (for अमरो). — ^α) K₂ लीनः (for नीतः). S₁ आवसन्; K₃ आहरत्; V₃ आदिशत्; G₃ M₄ आवजन् (for आविशत्). — After 50, T G G(ed.) ins.:

520* लोकपालास्तु ते सर्वे मानुषीं तनुमास्थिताः ।

विहाय स्वपदं राजन्विवदन्ति स्म मानुषे ॥

[(L. 1) G(ed.) आश्रिताः (for आस्थिताः). — (L. 2) T₁ देव (for राजन्). T₁ 3 विहरन्ति; T₂ G₄ G(ed.) विचरन्ति; G₃ 5 विचिन्वन्ति (for विवदन्ति).]

51 M₄ om. 51^α. — ^α) S₁ आसाद्य; B₁ 2 Ds D₆ निर्जित्य; D₁ T₃ 4 G₁ उत्सार्य (for द्य). — ^δ) S₁ हित्वा; K₂ N₁ V₁ 3 B Dn Ds D₂ 4-6 T₃ G₂ 4 कृत्वा (for हत्वा). K₁ 3, 4 V₂ D₃ कृत्वा तेषां च कर्मकृत्. — ^α) S₁ देहं तं; M₁₋₃ देवत्वं (for देहं स्वं). — ^α) M₁₋₃ चतुर्धु (for धी). K₄ ततः (for तदा).

52 ^α) M₄ पदं (for पथं). V₂ कृत्वा (for गत्वा). — ^δ) S₁ दिवं (for दिव्यं). N₃ (marg.) V₁ स्वर्गार्थ- (for स्वर्मानु-). N₁ M₄ दर्शनम् (for दर्शितम्). — ^α) V₃ दधार (for जहार). S₁ लोकस्य (for सोमस्य). — ^α) B₂ (marg.) Cal. ed. यच्च; D₆ M₁ 3 तच्च (for तं). S₁ D₁ बलात् (for महत्). N₃ (marg. as in text) विषयं सहसागमत्.

53 ^α) K₁ 3 D₅ P₁ 4 शीतांशुः; G₄ दीप्तांशु (for शंशुं). T₃ लालयामास शीतांशुः; M₁ 2 चालयित्वा च दीप्तांशुः; M₃ यित्वा स दीप्तांशुः. — ^δ) B₁ D₂ 4 T₁ 3 M₁₋₃ द्वारं (for द्वारात्). T₁ 3 च (for स). — ^α) S₁ सोमं तु; K₁ D₆ शासनं; D₃ समा; T G₁ 3-5 M₄ जहार (for सायनं). B₂ तस्य (for चास्य). — ^α) M₄ साधनं (for जहार). T₃ [इ]तरः; G₁ जन- (for दिन-). T₁ तत् (for च).

54 ^α) S₁ मुखादृष्ट्वा; K₄ मुखादृत्वा; B₁ 2 (marg.) D₁ मुखं दृष्ट्वा; D₄ मुखे दृत्वा; S मुखं ह (T कृत्वा (for मुखे दृष्ट्वा). — ^δ) K₁ 3 N₁ 2 V₁ 3 B₂ Dn D₃ 5 G₃ 5 मुखे स्वयम्; K₂ मुखे स्थितम्; V₂ मुखे तदा; G₁ मुखाशयम्; M₄ मुखे हुतः (for मुखेशयम्). — S₁ om

कालनेमिवधः]

हरिवंशपर्व

[38. 3]

वायुं च तरसा जित्वा चकारात्मवशानुगम् ॥ ५४
 स समुद्रान्समानीय सर्वाश्च सरितो बलात् ।
 चकारात्मवशे वीर्याद्देहभूताश्च सिन्धवः ॥ ५५
 आपः स वशगाः कृत्वा दिविजाताश्च भूमिजाः ।
 स्थापयामास जगतीं सुगुप्तां धरणीधरैः ॥ ५६
 स स्वयंभूरिवाभाति महाभूतपतिर्महान् ।

सर्वलोकमयो दैत्यः सर्वलोकभयावहः ॥ ५७
 स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहात्मवान् ।
 पावकानिलसंघातो रराज युधि दानवः ॥ ५८
 पारमेष्ठ्ये स्थितः स्थाने लोकानां प्रभवाप्यये ।
 तं तुष्टुवुदैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ५९

इति श्रीहरिवंशे सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

पञ्च तं नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ।
 वेदो धर्मः क्षमा सत्यं श्रीश्च नारायणाश्रया ॥ १

स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेश्वरः ।
 वैष्णवं पदमन्विच्छन्त्ययौ नारायणास्तिकम् ॥ २
 स ददर्श सुपर्णस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

C 2707
B 1. 48. 1
I. 48. 1

54^{ad}. D₃ om. (hapl. ?) 54^c-56^a.

55 D₃ om. 55 (cf. v. l. 54). — ^a) K Ñ V B₁ D_n
 D_s D₂. 4 G₂. 4 M₄ समुद्रात् (for 'द्रान्). — ^b) M₃ स
 सत्त्वात् (for सर्वांश्च). T₄ सर्वांश्च स सरिजलान्. — ^c) Ñ₂. 3
 V₁ T₄ G₁. 3. 4 M₄ मुखे; T₂ G₅ मुखं; G₂ बलं (for वशे).
 — ^d) D₆ T₃. 4 M₁. 2 देव- (for देह-). G₃-5 सिद्धयः (for
 सिन्धवः). T₂ G₁ देवभूताश्च सिद्धयः.

56 D₃ om. 56^a (cf. v. l. 54). — ^a) Ś₁ स ह्यपो; Ñ₁. 3
 D_n D_s G₂ M₄ आपः स्व-; Ñ₂ V₃ B D_n D_s T₁-3 G₁. 3-5
 अपः स्व-; V₂ D₆ M₃ अपः स; T₄ अपश्च (for आप. स).
 — ^b) Ś₁ K₁-3 V₂ B D₁. 2. 5. 6 दिविजायाश्च (for 'ताश्च).
 D₄ भूमिगाः (for 'जाः). D₃ दिविजांश्चैव भूमिजान्; T₃ 'जान्भू-
 मिजाश्च यः; T₄ 'जा भूमिजाश्च याः. — ^c) Ś₁ जगती- (for
 धरणी-). T₃ G₁. 5 तले (for 'धरैः).

57 ^c) T₁ लोकक्षयो (for 'मयो).

58 D_s reads 58^{ab} twice. — ^b) D₃ ग्रहात्मकः (for
 'वान्). — K₃ om. 58^{ad}. — ^c) K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 D_n
 D₁-5 T₂-4 G₁. 3. 5 M₄ संकाशो; G₄ संपातो; M₁-3 संयुक्तो
 (for संधातो). T₁ पावकाचलसंकाशो; G₂ पवनानिलसंधातो.
 — ^d) M₁. 2 दिवि (for युधि).

59 ^a) K₁. 4 D₁ परमेष्ठ्ये; Ñ₂ पारमेष्ठ्य- (for 'मेष्ठ्ये).
 V₂ B₂. 3 D_s D₆ M₂. 3 स्थितं; G₅ स्थिताः (for स्थित-).
 B₁ पारमेष्ठ्यं स्थितं स्थाने. — ^b) K₁-3 V₂ B₁. 3 D_n D₁. 2. 4. 6
 लोकानां प्रभववाप्यये; K₄ V₃ B₂ 'नां प्रभववाप्यये; Ñ₁ T G
 M₁-3 'नां प्रभवोपमे (T₂ G₁. 2. 4. 5 मः); Ñ₂ 'नां प्रभवोऽ-

व्ययम्; M₄ 'नां प्रभवोऽपरम्. — ^c) K₁. 3 G₁ तुष्टुवुस्तं (by
 transp.). V₁ D₂ (before corr. as in text). ^s T₁ देव-
 (for दैत्य-).

COLOPHON om. in T₄. — Mention of the Epic : K₁. 3
 Ñ₂. — Mention of Khila : All Mss. (T₄ om.). — Sub-
 parvan : K₁-3 G₄ आश्चर्यपर्व; K₄ Ñ₁ V₂ B D_s D₄-6
 तारकामयम्; Ñ₂. 3 V₁. 3 D_n D₁-3 आश्चर्यं तारकामयम्.
 — Adhy. name : K₂ Ñ₂ V₂ B D_s D₆ कालनेमिप्रभावः; D₄
 कालनेमिप्रक्रमणम्. — Adhy. no. (figures, words or both):
 K₃ 45; Ñ₃ V₁. 3 B₂ D_n D_s 47; V₂ 48; D₃ 46; D₄ T₁
 G₂. 4 40; T₂ G₁. 3 M₄ 42; T₃ 49; M₁-3 39. — Śloka
 no. : K₁ D_s D₄ 60; D_n 59; D₃ 66.

38

1 ^a) K₁. 3 [अ]न्ववर्तन्त; K₄ [अ]भिवर्तन्ते. — ^c) K₃
 Ñ₂ V₁ B₃ D_s D₃. 6 G₂. 5 M₁. 4 वेदा; T₂ G₁ दया (for
 वेदो). G₃ क्रिया (for क्षमा). G₁ सत्त्वं (for सत्यं). — ^d)
 T₃. 4 श्रीश्च नारायणात्मिका.

2 T₂ om. 2^{ab}. — ^a) M₁-3 स्थाने (for स्थानात्).
 — ^b) Ś₁ सरोषो (for सक्रोधो).

3 ^b) M₁-3 स्वस्थं (for शङ्ख-). — ^c) Ś₁ वधार्थाय (for
 विनाशाय). — ^d) D_s D शुभां गदाम् (by transp.).

4 ^b) T₂ G₁ चलित- (for सद्दश-). K₁. 3 Ñ₁ V₃ D₁-3
 T₃ चर्चसम् (for वास-). M₄ विद्युच्चलितवर्चसम्. — ^c) Ñ₂. 3
 (marg.) V₁. 3 आरुढं; T₃ G₁ गरुडं (for स्यारुढं). T₄. 4

88. 3]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2707
B I. 48 3
P I. 48. 3

दानवानां विनाशाय भ्रामयन्तं गदां शुभाम् ॥ ३
सजलाम्भोदसदृशं विद्युत्सदृशवाससम् ।
स्वारूढं स्वर्णपत्राढ्यं शिखिनं काश्यपं खगम् ॥ ४
दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे स्वस्थमवस्थितम् ।
दानवो विष्णुमक्षोभ्यं बभाषे क्षुब्धमानसः ॥ ५
अयं स रिपुरस्माकं पूर्वेषां दानवर्षिणाम् ।
अर्णवावासिनश्चैव मधोर्वै कैटभस्य च ॥ ६
अयं स विग्रहोऽस्माकमशम्यः किल कथ्यते ।
येन नः संयुगेष्वद्य बहवो दानवा हताः ॥ ७
अयं स निर्घृणो युद्धे स्त्रीबालनिरपत्रपः ।
येन दानवनारीणां सीमन्तोद्धरणं कृतम् ॥ ८

पत्रस्थं (for पत्राढ्यं). D₃ स्वारूढं काश्यपखगं. — ^a) G₁.
3-5 M₄ काश्यपि (for पं). D₃ प्रसन्तमिव पावकम्; M₂
शिखिनं काश्यपात्मजम्.

5 ^b) Ñ_{2,3} B₂ D₅ G₂ सुस्थम् (for स्व). K₃ उप- (for
अव). — ^a) K_{3,4} D_{1,4,5} क्रुद्ध-; T_{3,4} युधि; Cal. ed.
लुब्ध- (for क्षुब्ध-).

6 ^b) D₅ सर्वेषां (for पूर्वेषां). Ś₁ K_{1,3} पू (Ś₁ स र्वेषां
विबुधद्विषाम्; K_{2,4} षां दैवतद्विषाम्; Ñ₃ (marg.) V₁
दानवानां महात्मनाम्; D₁ पूर्वेषां विष्णुविद्विषाम्. — ^c) Ś₁
ताभ्यां चार्णवशाधिभ्यां; T₁ G₅ M अर्णवावासिनोश्चैव. — ^a)
Ś₁ मधुनः; D₃ मधोश्च (for वै). T₃ वै; T₄ नः (for च).

7 ^a) V₁ रिपुर; D₄ G₁ M₃ निग्रहो; D₆ च ग्रहो (for
विग्रहो). — ^b) V₃ शम्यश्च; D₁ असाध्यः; G₂ अशान्तः (for
अशम्यः). G₄ वत्स्यते (for कथ्यते). Ś₁ K₄ पश्यामः श्रूयते
किल; T₃ G_{1,5} अशान्तः किल वत्स्यते; G₈ शान्तः किल निव-
त्स्यते. — ^c) K_{1,3} Ñ_{1,3} B Dn Ds₂ D₂₋₆ G₅ M_{1,2} [अ]द्या
(for [अ]द्य). — ^a) Ś₁ दानवा बहवो हताः.

8 ^a) Ś₁ लोके (for युद्धे). — ^b) K₃ M₄ स्त्रीबाले (for
ल-). K₁ V₂ B_{1,2} (marg. as in text).³ D₅ D₂₋₆ स्त्री-
बालवधकारकः.

9 ^a) D₂ T₂ G₁ च; M₄ हि (for स). — K₃ om.
(hapl.) 9^b-10^a. — ^b) Ś₁ स (for च). — ^c) B₂ नाम (for
अप्सु). — ^a) Ñ₃ स्वयंभूः; V₁ स्वयं प्रभुः; V₃ स्वयंभवः;
M₁₋₃ भुवाम् (for भुवः).

10 K₃ om. 10^a (cf. v. l. 9). — ^a) D₃ देवो (for
नाथो). — ^b) K₂₋₄ Ñ₂ V_{2,3} B D T_{3,4} अस्माकं विप्रः Ñ₃

अयं स विष्णुर्देवानां वैकुण्ठश्च दिवौकसाम् ।
अनन्तो भोगिनामप्सु स्वयंभूश्च स्वयंभुवः ॥ ९
अयं स नाथो देवानामस्माभिर्विप्रकृष्यताम् ।
अस्य क्रोधं समासाद्य हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १०
अस्य च्छायां समाश्रित्य देवा मखमुखे स्थिताः ।
आज्यं महर्षिभिर्दत्तमभुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११
अयं स निधने हेतुः सर्वेषां दैवतद्विषाम् ।
अस्य चक्रं प्रविष्टानि कुलान्यस्माकमाहवे ॥ १२
अयं स किल युद्धेषु सुरार्थं त्यक्तजीवितः ।
सवितुस्तेजसा तुल्यं चक्रं क्षिपति शत्रुषु ॥ १३
अयं स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ।

प्रलये स्थितः; Ñ₃ (marg.) V₁ अस्माकं विप्रिये रतः. — ^c)
M₄ समाश्रित्य (for साद्य). K₂ Ñ₂ V_{1,3} B Ds D₆ अस्य
क्रोधेन महता. — M₄ om. (hapl.) 10^a-11^a.

11 M₄ om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) M_{1,2} भावं
(for च्छायां). Ś₁ Ñ₁ T_{1,2} G उपाश्रित्य; K_{1,3} Ñ₃ D₃
समासाद्य; B Ds D₆ अपाश्रित्य (for समा). T_{3,4} अस्य भावं
समासाद्य. — ^b) K₂ हव्य- (for मख-). D₂ सर्वे देवाः सुखं
स्थिताः. — ^c) T₄ आद्ये (for आज्यं). M₄ मनीषिभिर् (for
महर्षिभिर्). T₄ दग्धम् (for दत्तम्). — ^a) D₃ अश्नन्ति च
(for अश्रुवन्ति). D₂ विधौ (for त्रिधा). G₅ नृणाम् (for
हुतम्). T₃ अश्नाति बहुधा हुतम्; T₄ अश्नन्ति च हुताहुतम्.

12 ^a) Cal. ed. नो (for स). — ^b) Ś₁ विबुध-; K
Ñ_{2,3} V Dn D₁ T₂ G_{2,4,5} M₄ देववि-; D₂ T₁ देवता- (for
दैवत-). G₃ सर्वेषां दानवर्षिणाम्. — ^c) Ś₁ यस्य चक्रं; K₁
D₅ यस्य तेजः; K₃ अस्य तेजः; Ñ_{1,3} V₁ D₁ यस्य चक्र-; Ñ₂
अस्य चक्रे; V_{2,3} B₃ D₂ अस्य चक्र-; G₂ अस्य च्छिद्रं (for
अस्य चक्रं).

13 ^a) Ñ₁ M₄ किल सु; D₄ स खलु (for स किल).
T₃ संमर्दे; T₄ संमृष्टे (for युद्धेषु). T₂ G देवतासुरयुद्धेषु.
— ^b) V₃ सुरार्थं (for र्थे). K₄ जीवनः (for जीवितः).
— ^c) D₃ अशनेस् (for सवितुस्). Ñ_{1,3} (marg.) V₁ B₁
Ds D₆ युक्तं (for तुल्यं). — ^a) G₂ त्रिदश- (for क्षिपति).
G₃ शत्रुणा (for पु). T₃ चक्रं दीपयतेऽरिषु.

14 ^a) B₂ (marg.) हि (for स). K₂ Ñ₃ (marg.)
V₁ G₃ भूतानां; T₁ देवानां; G_{1,5} लोकानां (for दैत्यानां).
— ^b) M₃ नैष कश्चिन् (for कालभूते). M_{1,2} नैष कश्चिस्थिते
मयि. — ^c) T₂ G_{1-3,5} तस्यैव (for कालस्य). — ^a) G(ed.)

कालनेमिवधः]

हरिवंशपर्व

[38. 24

अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ १४
 दिष्ट्येदानीं समक्षं मे विष्णुरेव समागतः ।
 अद्य मद्भाणनिष्पिष्टो मय्येव प्रणमिष्यति ॥ १५
 यास्याम्यपचितिं दिष्ट्या पूर्वेषामद्य संयुगे ।
 इमं नारायणं हत्वा दानवानां भयावहम् ॥ १६
 क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणं शरैः ।
 जात्यन्तरगतो ह्येष मृधे बाधति दानवान् ॥ १७
 एषोऽन्तकः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ।
 जघानैकार्णवे घोरे तावुभौ मधुकैटभौ ॥ १८
 द्विधाभूतं वपुः कृत्वा सिंहाद्यं नरसंस्थितम् ।

पितरं मे जघानैको हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ १९
 शुभं गर्भमधत्तैनमदितिर्देवतारणिः ।
 त्रील्लोकांश्च जहरैष क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २०
 भूयस्त्विदानीं समरे संप्राप्ते तारकामये ।
 मया सह समागम्य सदेवो विनशिष्यति ॥ २१
 स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिपन्नारायणं रणे ।
 बाग्भिरप्रतिरूपाभिर्युद्धमेवाभ्यरोचयत् ॥ २२
 क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न चुकोप गदाधरः ।
 क्षमावलेन मनसा सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
 अलं दर्पवलं दैत्य स्थिरं मत्क्रोधजं बलम् ।

C 2729
B I. 48. 24
P I. 48. 24

दानवः (for दुर्मतिः).

15 ^a) T_{3.4} दिष्ट्येवाद्यं समायातो. — ^b) D₆ M₄ एव (for एव). T₃ समाग्रतः (for समागतः). — ^d) Ś₁ ममाद्यं ; N₁ ममेव ; V_{2.3} B Dn Ds D₄₋₆ मामेव (for मय्येव). K₂ स मे प्रणवमेध्यति ; D₃ मामेव प्रलक्ष्यति ; T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M मामेव प्रणमिष्यते ; T₃ मयैव प्रविनश्यति ; G₃ मयैव प्रणमिष्यति.

16 Ś₁ om. 16^{ab}. — ^a) D₅ यास्यामो (for 'मि). G₄ दिव्यां (for दिष्ट्या). T₃ येषामपचितिं कुर्यां. — ^b) V₃ Ds₂ D₅ अथ ; T₃ अभि ; G₃ अस्य (for अद्य). — ^c) T₁ जित्वा (for हत्वा).

17 ^a) T_{1.3.4} G₂ एनं (for एव). Ś₁ K₃ हनिष्यामि (for वधि). M₄ क्षिप्रमेनं हनिष्यामि. — ^b) N (except K₃) रणे नारायणाश्रयान् (Ś₁ K₁ D₁ 'श्रितान्'); T_{3.4} M₃ रणे शक्रं शितैः शरैः. — K₄ om. 17^{cd}. — ^c) N₁ V₂ B Ds T_{1.2.4} G_{1-3.5} M₄ अपि (for हि). — ^d) K₂ T₃ M₂ (inf. lin. as in text) रणे (for मृधे). D_{3.5} धावति (for बाधति). N₃ (marg.) V₁ रणे बाध (V₁ धावति) वेगवान्.

18 T₂ G_{1.4} om. 18-19. — ^a) Ś₁ K_{1.3.4} N₃ V_{1.2} B D T_{3.4} G₂ सन्तः (for सन्तकः). K₂ एषोऽनन्तो नरो भूत्वा. — ^b) G_{2.3} M_{1.3} श्रुतः ; M₂ श्रुतिः (for स्मृतः). — ^c) Ś₁ D₁ लोके (for घोरे). — After 18; K₂ N_{2.3} V B Dn Ds D_{4.6} ins. :

521* विनिवेश्य स्वके ऊरौ निहतौ दानवेश्वरौ ।

[K₂ Dn जानौ (for ऊरौ). V_{1.3} तौ (for नि). N₂ तौ हतौ दानवेश्वरौ (for ^b).]

19 T₂ G_{1.4} om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) N₃ M₃ भूतः ; Ds रूपं (for भूतं). G₃ अन्यज्ज्ञतं पुनः कृत्वा. — ^b)

D₃ सिंहास्यं ; G₂ M₄ सैहं तं ; M₁₋₃ सैहं तु (for सिंहाद्यं). K_{1.3} -संहितम् ; T₃ -संज्ञिकम् ; T₁ G_{3.5} -संज्ञितम् (for -संस्थि). — ^c) Ś₁ M₄ [ए]ष ; M₃ [ए]कं (for [ए]को).

20 ^a) B₃ D₃ G₃ शुभः (for शुभं). D₃ अधाच्च (for अधत्त). K_{1.4} B₂ Dn D₁ T₄ G₄ [इ]मम् ; N₁ [इ]यम् ; (for [ए]नम्). D₂ (marg. as in text) शुभं गर्भाश्रमं धत्ते. — After 20^{ab}, N_{2.3} V B Dn Ds D_{4.6} T₂ G M₄ ins. :

522* यज्ञकाले वलेयो वै कृत्वा वामनरूपताम् ।

[D_{3.2} यो हि ; D₄ ज्ञात्वा ; M₄ योगे (for यो वै). D₆ धृत्वा (for कृत्वा). Ds₂ -रूपिणम् (for -रूपताम्).]

— ^c) T₂ G₁ M₃ त्रि- (for त्रील्लो). K₂ विजहार ; N₁ V B D_{2.6} G₄ आजं ; Dn₁ स जं ; Dn₂ संजं ; D₅ यो जं (for च जं). B₂ (marg.) T_{1.2} M₄ [ए]कः ; T₃ [आ]शु (for [ए]ष). K_{1.3} त्रील्लोकानाजहारैः ; D₃ त्रील्लोक्यमाजहारैः ; D₄ त्रील्लोक्यं संजहारैः. — ^d) V₃ त्रिविक्रमैः ; T₂ G_{1.2.4.5} M₄ त्रिविक्रमम् (for त्रिभिः क्रमैः).

21 ^a) Ś₁ संप्राप्ते (for समरे). T_{3.4} इदानीं समरे घोरे. — ^b) Ś₁ G₂ संप्राप्ते ; T₁ संप्राप्तः (for 'स्ते). — ^c) K₃ समागत्य ; M_{1.2} (inf. lin.)₃ साद्य (for 'गम्य). — ^d) N (except Ś₁) G₅ सह देवैर्विनश्यति ; T₁ सहदेवो विनश्यति.

22 K₃ om. 22. B₃ om. 22-24. Before 22, V₂ ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) V₁ G₃ एवमुक्त्वा स बहुधा. — ^b) T₄ क्षिप्रं (for क्षिपन्). T₁ हरिम् (for रणे). — ^c) Ś₁ कूलाभिर (for -रूपाभिर). — ^d) Ś₁ K₄ D₃ [अ]न्वरोचयत् ; K₁ V₁ [अ]भि ; N₁ [अ]भ्यरोजयत् (for 'रोचयत्).

23 B₃ om. 23 (cf. v. l. 22). Before 23, T₃ ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) T₃ क्षिप्यमाणो (for क्षिप्यमाणो). — ^b) T_{1.2} G M न चुकोध ; T_{3.4} चुकोध स (for न चुकोप).

88. 24]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 2729
B I. 48. 24
P I. 48. 24

हतस्त्वं दर्पजैर्दोषैः क्षमां योऽतीत्य भाषसे ॥ २४
अधमस्त्वं मम मतो धिगेतत्तत्र वाग्वलम् ।
न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र गर्जन्ति योषितः ॥ २५
अहं त्वां दैत्य पश्यामि पूर्वेषां मार्गगामिनम् ।
प्रजापतिकृतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्ब्रजेत् ॥ २६
अद्य त्वां नाशयिष्यामि देवव्याघातकारिणम् ।
स्वेषु स्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः ॥ २७
एवं ब्रुवति वाक्यं तु मृधे श्रीवत्सधारिणि ।
जहास दानवः क्रोधाद्वस्तांश्चक्रे च सायुधान् ॥ २८
स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ।

—^a) K Ñ1. 2 V2. 3 B1. 2 D T2-4 G4 M4 महता; T1 सहसा (for मनसा). Ñ3 V1 क्षमा बलं हि महतां; M3 क्षमां च लेभे मनसा. —^d) T1. 2. 4 G1-3. 5 M चेदम् (for वाक्यम्).

24 B3 om. 24 (cf. v. l. 22). —^a) Ñ2 V2 Ds M4 अल्पं दप; D6 अल्पं दैत्य (for अलं दर्प). T2 G1. 3-5 बल. दत्यः (for -बलं दत्य). S1 D1 चरं (D1 लं) दर्पबलं दैत्यः; K Ñ1. 3 V1 B2 Dn D3. 5 T1 M2 अल्पदर्पबलो दैत्यः (K3 V1 B2 Dn D3 ल्य); G2 अल्पदर्पबलं दैत्य. —^b) S1 Ñ2 V2. 3 B1. 2 Ds D1. 2. 4. 6 T1. 4 G2 M1. 2. 4 अक्रोधजं (for मक्रो). K Ñ1. 3 V1 Dn D3. 5 स्थितः क्रोधादसद्वदन्; T2 G1. 3 स्थिरक्रोधम (G3 बं लं बलम्; T3 वीरमक्रोधजं बलम्; G4. 5 स्थितः क्रोधावलं बलम् (sic). —^c) G1. 4. 5 तु (for त्वं). K Ñ V B1 D (except D6) T1 आत्मनो (for दर्पजैर्). —^d) D1 हि न (for स्तीत्य). G1 भाषसि (for से).

25 ^a) M3 अबलस् (for अधमस्). T2 G1 मदोन्मत्तः; G3-5 इमं मत्तः (for मम मतो). —^b) T2 G M4 किम् (for धिम्). S1 दैत्य (for एतत्).

26 D6 om. 26. T4 om. 26-27. —^a) Ñ3 भित्त्वा कः (by transp.); S (T4 om.) को हित्वा. S1 K2-4 V3 B3 D5 G2 भवेत् (for ब्रजेत्). V1 हित्वा कः स्वस्तिमान्भवेत्.

27 T4 om. 27 (cf. v. l. 26). —^a) D6 अहं (for अद्य). D2 अद्य त्वां घातयिष्यामि. —^b) Ds2 व्यापार- (for व्याघात-). K1. 2 Ñ3 V1. 2 D2. 3. 5 कारकम्; K3 T1 कारणम् (for कारि). S1 K4 V3 देवव्यापारकण्ट (K4 घात) कम्; Ñ1. 2 Dn D1 T3 व्यापार (Ñ2 T3 दं) कारकम्; T2 G M देवा (G1 हि) नामपकारिणम्. —^c) V1 एव (for च). T1. 2 G स्थानेषु स्वेषु च स्वेषु (G2 स्वेषु स्वान्); M4 स्थानेषु प्रापयिष्यामि. —^d) M4 स्वेषु स्वेषु च देवताः.

28 Before 28, Ñ2 V2 B1. 2 Ds ins. वैशंपायन उवाच.

क्रोधाद्बुधिरक्ताक्षो विष्णोर्वक्षस्यताडयत् ॥ २९
दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशः सर्वे विष्णुमभिद्रवन् ॥ ३०
स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्वायुधोद्यतैः ।
न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१
संसक्तश्च सुपर्णेन कालनेमिर्महासुरः ।
मर्वप्राणेन महतीं गदामुद्यम्य बाहुभिः ।
मुमोच ज्वलितां घोरां संरब्धो गरुडोपरि ॥ ३२
कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मयमागमत् ।
येन तस्य सुपर्णस्य पतिता मूर्ध्नि सा गदा ॥ ३३

—^a) S1 K1. 3 B2 तद्वाक्यं; B3 D3. 6 वाक्ये तु (for वाक्यं तु). T3. 4 इति ब्रुवति वा तस्मिन्. —^d) T3 बाहुंश्च (for हस्तांश्च). G1. 4. 5 M4 अथ; M3 स (for च). K3 D1 सायकान् (for सायुधान्). K4 Ñ1. 2. 3 (marg. as in text) V3 Dn D2-4 हस्ते कृत्वा च सायकान्; V2 हस्तांश्चक्रे तु सायकान्; T1 G3 हस्तं चक्रे च सायुधम्.

29 ^a) T4 चयम् (for शतम्). —^b) D2 प्रग्रहं; T2 G M4 ग्रहणं (for ग्रहणं). M1. 2 उत्प्लव्ङ्गगणं रणे. —^c) S1 K1. 3 Ñ3 V1 B Ds D4-6 T G2. 3. 5 M3. 4 द्विगुण- (for रुधिर-). G1. 4 क्रोधाद्विगुणताम्राक्षो. —^d) N (except S1) T4 G3 विष्णुं (for विष्णोर्).

30 ^b) M1. 3 सर्वे मय- (for मयतार-). — After 30^{ab}, G1 reads line 1 of 523*, repeating it in its proper place. —^d) K2. 3 Ñ V2. 3 B1. 2 Ds1 D2-6 दृष्ट्वा विष्णुम्; Ñ3 (marg.) V1 दृष्ट्वा कृष्णम् (for सर्वे विष्णुम्). S1 उपाद्रवन् (for अभि). K4 Dn Ds2 D1 दृष्ट्वा विष्णुमुपा (Ds2 मथा) द्रवन्; T G M2. 4 विष्णुमभ्यद्रवन्रणे.

31 ^a) T3 हास्यमानो (for ताड्य). K1 अपि बलैर्; K2 ऽरिबलैर्; Ñ1. 2 ऽरिगणैर्; V3 विमलैर् (for ऽतिबलैर्). —^b) K4 दैत्यः (for दैत्यैः). —^d) K2. 4 V1 B2 Dn1 D1. 2. 4. 6 ऽकम्पमान (for ऽकम्प्य).

32 ^a) T2 संरक्तश्च; T3 स संसक्तः; T4 स संयुक्तः (for संसक्तश्च). K4 असकृच्च सुपर्णे तु. —^c) Ñ1 महता (for ती). —^d) T3 दानवः (for बाहुभिः). —^e) D6 T G1. 3. 4 M4 ज्वलतीं (for ज्वलितां). —^f) T2 G1 सशब्दो; M3 संशुब्धो (for संरब्धो). Ñ1 संरब्धो गरुडोरसि. — After 32, G1. 2 ins. 523*.

33 ^a) S1 T4 G3 तस्य (for तेन). — S1 om. 33^b. —^b) G5 हरिर (for विष्णुर्). K2. 3 Ñ2. 3 V B1. 3 D3. 6 T1. 2. 4

कालनेमिवधः]

हरिवंशपर्व

[38. 41

सुपर्णं व्यथितं दृष्ट्वा क्षतं च वपुरात्मनः ।
 क्रोधात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्रमाददे ॥ ३४
 व्यवर्धत च वेगेन सुपर्णेन समं विभुः ।
 भुजाश्चास्य व्यवर्धन्त व्यामुवन्तो दिशो दश ॥ ३५
 स दिशः प्रदिशश्चैव खं च गां चैव पूरयन् ।
 ववृधे स पुनर्लोकान्क्रान्तुकाम इवौजसा ॥ ३६
 तं जयाय सुरेन्द्राणां वर्धमानं नमस्तले ।
 ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुवर्मधुमुदनम् ॥ ३७

स थां किरीटेन लिखन्साभ्रमम्बरमम्बरैः ।
 पद्मचामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिः ॥ ३८
 स सूर्यकरतुल्याभं सहस्रारमरिक्षयम् ।
 दीप्ताग्निसदृशं घोरं दर्शनीयं सुदर्शनम् ॥ ३९
 सुवर्णरेणुपर्यन्तं वज्रनाभं भयावहम् ।
 मेदोस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसंभवैः ॥ ४०
 अद्वितीयं प्रहारेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ।
 स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ॥ ४१

आगतः ; D₅ आविशत् (for आगमत्). — T₁, 2 G₃₋₅ M ins. after 33^{ab} : G₁, 2 after 32 :

523* स तेन ताडितः पक्षी चचाल च पुनः पुनः ।

हरिणा वर्धितबलो न मोहमुपगच्छति ॥

[G₁ reads line 1 for the first time after 30^{ab}. — (L. 1) G₃ मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — M₃ om. line 2. — (L. 2) M₁ अधि- (for उप-).]

— °) Ś₁ येन नाम ; K Ñ V B₂ D य (K₁ त) दा तस्य ; T G M₁ यदा तेन ; M₁₋₃ यदा चास्य (for येन तस्य). — °) K₁, 2 V₂ B₃ D₅ T₂ M₁, 2 पातितः (for प°). — After 33, K₁₋₃ Ñ₂, 3 V B D (except D₁) T₃, 4 ins. :

524* तदागमत्पदा भूमिं पक्षी व्यथितविग्रहः ।

[D₅ अगमच्च तदा भूमौ (for °). B₂ (marg. as above) -विक्रमः (for -विग्रहः).]

Ñ₂ V₃ D_n D . 6 cont. :

525* लांष्टैः सष्टिशिलाभिश्च वज्रप्रहरणैस्ततः ।
 जघ्नुस्ते समरे विष्णुं गोपालं च महारणे ।
 भ्रमन्तं घूर्णमानं च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥
 जय देव महाबाहो मधुकैटभनाशन ।
 हिरण्यकशिपोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ [5]
 उत्तस्थौ च रणाद्विष्णुरमरैः संस्तुतः पुरा ।
 हतं विष्णुं समाज्ञाय शङ्खं दध्मौ स दानवः ॥
 मृदङ्गांश्च त्रिधा तत्र वादयन्तो महासुराः ।
 तालाश्रयाश्च ननृतुर्महोत्सव इवावभौ ॥

[(L. 1) D₆ इष्टा- (for सष्टि-). — (L. 3) Ñ₂ तं ; V₃ तु (for च). D₅ भ्रमन्स घूर्णमानस्तु (for °). — (L. 6) D₅ स (for च). — (L. 7) Ñ₂ च दानवः ; V₃ महासुरः (for स दानवः).]

34 °) B₂ पतितं (for व्यथितं). — °) K₂ क्षतं तेन दुरात्मना. — °) T₁, 2, 4 G M₁ क्रोध- (for क्रोधात्). — °) K₁ चेदम् (for चक्रम्).

हरिवंश—35

35 °) Ñ₂ D₁ T₂ G₁ स (for च). D₂, 6 योगेन (for वे°). — °) D₂ सह (for समं). K₂, 4 Ñ V B D (except D₅) प्रभुः (for विभुः). — °) M₁ प्रवर्धन्त (for व्यव°). — °) G₁₋₃, 5 प्रासवन्तो (for व्यामु°).

36 °) Ñ₂ V₂, 3 दिशश्च वि- ; D₁ M₁ दिशश्च प्र- (for स दिशः प्र-). — °) M₁ भुवं (for च गां). K₃ [अ]भि- ; B D₅ M₁₋₃ प्र- ; T₁ [अ]नु- (for [ए]व). K₂ खं गां चैव प्रपूरयत् ; D₁ खं च गां चावभासयन् ; T₂ G₁, 4, 5 भूर्भुवं चा(G₁ वश्चा) नु- पूर° ; T₁ द्यां गां च प्रतिपूर° ; G₂, 3 खं भुवं चानुपूर°. — °) Ś₁ K₂, 3 M₂ च ; B₁, 2 D₅ D₆ स्य (for स). D₁ प्रभुर (for पुनर्). — °) Ñ₂ त्रातुकाम ; D₂ (marg. as in text) हन्तु° (for क्रान्तु°).

37 °) K₂ संगम्य ; D₁ गन्धर्वास (for गन्धर्वैस्). — °) Ñ₃ V₁ तमूचुर (for तुष्टुवुर). — After 37, T G₁₋₃, 5 M₁ ins. :

526* नमोऽस्तु देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
 विष्णो कृष्ण हृषीकेश जहि दैत्यं महाबलम् ॥
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष शंकराय जगत्पते ।
 पाहि नः सकलान्साङ्गहि दैत्यं महाबलम् ॥

[(L. 1) G₃ ते (for स्तु). — (L. 2) T₁ विष्णो जिष्णो ; G₂ कृष्ण विष्णो (by transp.). T₁ महासुरम् (for °बलम्).]

38 T₃ om. 38^{ab}. — °) D₂ स गां ; T₁ सद्यः (for स द्यां). M₁₋₃ [आ]च्छाद्य (for लिखन्). — °) Ś₁ साकम् (for साभ्रम्). K₂ अम्बरम् (for °रैः). M₁₋₃ खं च कोष्ठेन पूरयन्.

39 °) T₃ तुल्याभं (for °भं). N (except Ś₁) सूर्यस्य रश्मितुल्याभं. — °) T₁ सहस्रांशुम् (for °सारम्). Ś₁ अरिद- मम् (for अरिक्षयम्).

40 °) K₂ Ñ₂ V₂ B D_n D₅ D₆ नेमि- (for रेणु-). — °) K₁, 3 D₅ G₃ मेदोमज्जारुधिरैः. — °) Ñ₃ (marg.) V₁ B D₅, 6 T₁ दिग्धं (for सिक्तं).

41 °) K₁ प्रहारेण (for °पु). — °) Ś₁ दर्शनम् (for मण्डलम्). T₁ उदम्रादित्यसंनिभम्. — °) D_n, 3 चक्रं तैः

38. 42]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2748
B 1. 48. 43
P 1. 48. 43

स्वयं स्वयंभुवा सृष्टं भयदं सर्वविद्विषाम् ।
महर्षिरोषैराविष्टं नित्यमाहवदपितम् ॥ ४२
क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजंगमाः ।
क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महामृधे ॥ ४३
तमप्रतिमकर्माणं समानं सूर्यवर्चसा ।
चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः ॥ ४४
संमुष्णन्दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ।
चिच्छेद बाहूंश्चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः ॥ ४५
तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाद्ब्रह्मासि यत् ।
तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः ॥ ४६
स छिन्नबाहुर्विशिरा न प्राकम्पत दानवः ।

कबन्धावस्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥ ४७
तं वितत्य महापक्षौ वायोः कृत्वा समं जवम् ।
उरसा पातयामास गरुडः कालनेमिनम् ॥ ४८
स तस्य देहो विमुखो विशाखः स्वात्परिभ्रमन् ।
निपपात दिवं त्यक्त्वा क्षोभयन्धरणीतलम् ॥ ४९
तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्पिगणास्तदा ।
साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन् ॥ ५०
अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दृष्टपराक्रमाः ।
ते सर्वे बाहुभिर्व्याप्ता न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ५१
कांश्चित्केशेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठे न्यपीडयत् ।
पाटयन्कस्यचिद्वक्त्रं मध्ये कांश्चिदगृह्यत ॥ ५२

T₃. 4 G₅ कामदं (for 'गं').

42 ") M₁₋₃ धौतं (for स्वयं). N₂ दृष्टं ; D₄ सृष्टं ; T₃ दत्तं (for सृष्टं). T₄ स्वयंभुवा स्वयं दत्तं. — °) V₃ आमृष्टं ; T₄ संविष्टं (for आं).

43 ") V₃ D₂ T₁ अस्य ; T₂ G₁ येन (for यस्य). — °) T₂ G₁ लोकस्थाः (for लोकाः स-). D₄ सर्वे दानवपुंगवाः. — °) S₁ सत्त्वानि (for भूतानि). — °) K N V B₂ D_n D_s D₁. 2. 5 T₂ महाहवे (for 'मृधे').

44 °) G₂ तेजसा (for -वर्चसा). — D₃ om. (hapl.)
44°-45°. — °) N₂ T₂. 4 G₁ क्रोधाद् ; M₁. 3 कोप- (for क्रोध-).

45 D₃ om. 45° (cf. v. l. 44). — °) S₁ K₂. 4 V₁. 3 B₁ D_n D_s D₁ T₃. 4 M₁ स मुष्णन् ; K₁. 3 समस्तः ; D₂ स तूर्णं ; D₄. 5 समन्ताद् ; G₁ सहिष्णुर् (for संमुष्णन्). — °) D₄ शमयन् (for समरे). — °) B₁ रूपिणः (for -नेमिनः).

46 T₄ om. (hapl.) 46-48. — °) D₂ M₄ तस्य ; D₃ तथा (for तच्च). K₁ वक्त्रं तस्य ; K₂ वक्त्रं सितं (for वक्त्र-शतं). K₄ राजन् (for घोरं). T₃ तस्य वक्त्रं महाघोरं. — °) T₂ G₁. 5 -पूर्णाद् (for -चूर्). K₁ -हासितम् ; K₂ V₂ B D_n D_s D₆ -हासि वै ; K₃. 4 N V₁. 3 D₁₋₃ M₃ C_n -हासिनम् ; D₄ -हासिनः (for -हासि यत्). T₃ साम्निज्वालाद्ब्रह्मासिनम्. ❧ C_n : साम्निचूर्णानि आग्नेयौषधबलेन गोलकोत्क्षेपणयन्त्राणि, तेषामिव अद्ब्रह्मासो महाशब्दः, तद्युक्तम् । पुंस्त्वमार्षम् । ❧

47 T₄ om. 47 (cf. v. l. 46). — °) G₃. 5 M₃ सं (for स). G₁ मिन्न (for छिन्न). K₄ M₃ विशाखो (for 'रा'). — °) D₂ प्राकम्पत्स (for 'म्पत'). D₃ दारुगः (for

दानवः). — °) K₂ N V₂. 3 B D_n D_s D₃₋₆ T₁₋₃ G M₄ कबन्धोऽवस्थितः संख्ये.

48 T₄ om. 48 (cf. v. l. 46). — °) N₁. 3 V₁ B₁. 2 D₆ स (for तं). K₃ D₃. 4 महापक्षैर् (for 'क्षौ'). K₁ तं प्रपत्य महापक्षैर्. — °) K₂ समज्जवम् (for समं जवम्). M₁₋₃ छिन्न-बाहुशिरोधरम्. — °) K₂ N₂ B तरसा (for उ°). D₂ (marg. as in text) उरसा पोथयामास ; T₃ पुरतो वार° ; G₄ त्वरन्व्या-पार°. — °) S₁ गरुडं कालनेमिनः (sic).

49 ") N₃ D₃ स्मि (for त्रि-). K₁. 3 N₁ V₁. 3 D₂. 4 स तस्य देहाभिमुखो. — °) B₂ T₂ G M₄ विबाहुः ; T₃ त्रिभुजश्च (for विशाख). K₂ खे ; T₃ च (for खात्). M₁₋₃ विबाहुश्चो-द्विरक्षसृक्. — °) M₂ निःपपात (for निप°). — °) N₁ B₁ D₂. 3. 5. 6 शोभयन् ; D_s मोक्ष° (for क्षोभ°). T₂ G₁₋₃ वसुधा (for धरणी). G₄ क्षोभयामास भूतलम् ; G₅ शोभयन्वसुधा°.

50 ") T₄ तस्मिन्पतिते दैत्येन्द्रे. — °) K₁. 2 V₂ B₁ D_s तथा (for तदा). — °) D₂ M₁ समेत्य (for 'ता').

51 ") D₃ स्मि (for ये). S₁ T₃ दैत्येन्द्रा (for दैत्या वै). — °) K₂ N₂ दृष्ट- ; N₁. 3 V₃ B₁. 3 D₅ T₁ G₃ दुष्ट- (for दृष्ट-). — °) M₃ दृष्टा (for व्याप्ता). — °) T₂. 4 चरितुं ; M₂ चेष्टितुं (for चलितुं). G₃ भयात् (for रणे). M₁. 3 न शेकुश्चेष्टितुं बलात्.

52 S₁ om. 52°-39. 2°. — °) K₄ N₃ T₁. 3. 4 G₃₋₅ न्यपीडयत् ; G₁ M₁. 2 ह्यपी° ; M₃ ऽन्यपी° (for न्यपी°). — °) N पाटयन् ; M₁ वर्तयन् ; M₁ (inf lin.). 2 चकर्त° ; M₃ वर्धयन् (for पाटयन्). T₃ वक्त्राणि कांश्चिच्छेद (sic). — °) K₁₋₃ N₂ V₂. 3 B D_s D₂₋₅ T₁. 4 G₅ अथाग्रहीत् ; K₄ N₃ V₁ D_n D₁ अवाग्रहीत् ; T₃ G₃ तदाग्रहीत् ; G₄

ते गदाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ।
 गगनाद्भ्रष्टसर्गाङ्गा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५३
 तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ।
 तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ॥ ५४
 तस्मिन्निमर्दे निर्वृत्ते संग्रामे तारकामये ।
 तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५५
 सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
 देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५६
 कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ।
 वधेनानेन दैत्यानां वयं च परितोषिताः ॥ ५७

योऽयं त्वया हतो विष्णो कालनेमिर्महासुरः ।
 त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५८
 एष देवान्परिमवल्लोकांश्च सचराचरान् ।
 कवीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति ॥ ५९
 तदनेन तयोप्रेग परितुष्टोऽस्मि कर्मणा ।
 यदयं कालतुल्यामः कालनेमिर्निपातितः ॥ ६०
 तदागच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिवमुत्तमम् ।
 ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्थाः प्रतीक्षन्ते सदोगताः ॥ ६१
 किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ।
 सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥ ६२

C 2769
B I. 48 64
P I. 48. 64

अजिग्रहीत्; M₁ अहन्यत (for अगृह्यत). T₂ G₁ तन्मध्ये
 कांश्चिदग्रहीत्.

53 Ś₁ om. 53 (cf. v. l. 52). —^a) D₃ -निहता (for
 -निर्दग्धा). —^b) N₂ गतायुषः (for 'सवः'). —^c) T₂
 G₂₋₄ वसुधा (for धरणी). D₄ निपेतुर्दानवा भुवि; G₁ संपे-
 तुर्धसुधातले.

54 Ś₁ om. 54 (cf. v. l. 52). —^a) B₁ T₁ M₁₋₃ तेषु
 दैत्येषु सर्वेषु. —^b) T₂ G₁ हतेषु मधुसूदनः. —^c) K_{1, 3} D₂
 -श्रियं दृष्ट्वा; D₃ -प्रियं दृष्ट्वा (for -प्रियं कृत्वा).

55 Ś₁ om. 55 (cf. v. l. 52). —^a) K_{1, 3} V₃ T
 G₂₋₅ M_{2, 4} संवृत्ते (for निर्वृत्ते). —^c) T₂ G M₄ [अ]थ
 (for [आ]शु). —^d) T₂ G_{1, 3-5} सर्वः (for ब्रह्मा).

56 Ś₁ om. 56 (cf. v. l. 52). —^a) D₄ T₁ महर्षिभिः
 (for ब्रह्म). —^b) K₃ G₅ M₁₋₃ गन्धर्वैरप्सरोगणैः. —^c)
 T₁ भक्त्या (for देवं). T_{3, 4} ब्रह्मा हरिं देवदेवं.

57 Ś₁ om. 57 (cf. v. l. 52). Before 57, some Mss.
 ins. ब्रह्मोवाच. —^c) D₄ दैत्यानां (for दैत्यानां). —^d)
 K_{1, 3} N₂ V_{1, 3} B₂ D_{1, 5, 6} T_{3, 4} G₃ M₂ हि; K₂ ते (for
 च). K₃ -रक्षिताः (for -तोषिताः).

58 Ś₁ om. 58 (cf. v. l. 52). —^a) B_{1, 3} D₅ D₆
 M_{1, 2} हतस्त्वया (by transp.); M₃ हतस्तथा. T G M₄ तात
 (for विष्णो). —^c) D₄ ससि (for सस्य). K₃ वधे हन्ता;
 K₄ निहन्ता च (for मृधे हन्ता). —^d) K₄ D₃ कश्चिच्च (for
 कश्चन).

59 Ś₁ om. 59 (cf. v. l. 52). —^a) D₄ देव (for
 एष). G₃ लोकान् (for देवान्). —^b) K₃ त्रीन् (for च).
 —^d) K₃ N₁ D₁ T_{2, 3} G_{1, 2, 4, 5} मम (for माम्).

60 Ś₁ om. 60 (cf. v. l. 52). —^a) G₂ किम् (for

तद्). Dn₁ तपोऽप्रेग; T₁ M_{3, 4} तपोप्रेग (for तपो). —^b)
 K₃ -पुष्टो (for -तुष्टो). K₂ तुष्टोऽस्मि हरिकर्मणा. —^c) M₃
 यो ह्यहं (for यदयं). Dn -कल्पश्च; D₄ T G_{1, 3, 5} M₄
 -कल्पस्ते; G₂ -कल्पान्ते (for -तुल्यामः). —^d) K₂ B_{1, 3} D₅
 D₆ M₁₋₃ त्वया हतः; K₃ D₃ महासुरः (for निपातितः).

61 Ś₁ om. 61 (cf. v. l. 52). —^a) T₁ G₂₋₅ M₄
 तस्माद् (for तद्). K₃ हतो गच्छस्व भद्रं ते; T₂ G₁ तस्माद्-
 च्छाशु भद्रं ते. —^b) V₂ गच्छावो; B₂ D₄ T₂ G_{1, 2, 5} M₂ मि;
 D_{1, 2, 5} मो; M₃ व (for म). D₃ T_{3, 4} गच्छाम (T₃ व)
 छिदिशोत्तमम् (D₃ व पुनः). —^c) M₃ महर्षयस् (for ब्रह्म).
 B₂ (marg. as in text) D₅ T₄ M_{1, 3} तु (for त्वां). —^d)
 T₃ दिवं गता; G₂ नभोगताः (for सदो). — After 61, N
 (except N₁; Ś₁ om.) S (except M₁₋₃) ins.:

527* अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर ।

विधिवच्चार्ययिऽयन्ति गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत ॥

[(L. 1) K₄ B_{1, 2} (marg.) D₅ ब्रह्मर्षयस् (for मह). T₂
 G_{1, 3-5} ऋषयश्चैव सततम्; G₂ जहर्षयश्चैव (for म). K₃
 तत्र ते; K₄ Dn D₁ त्वां तत्र (by transp.); N₂ V₃ G₂ M₄
 सततं; T₂ G_{1, 3-5} अहं च. D₁ वरम् (for वर). — K₂ om.
 line 2. — (L. 2) N₂ Dn D₄ G M₄ [अ]र्चयिष्यामो (for
 ष्यन्ति). B D₃ D₅ अर्चयिष्यामि (B₃ D₅ म) विधिवद्; T₂
 विधिभिश्चार्ययिष्यामो (for म).]

62 Ś₁ om. 62 (cf. v. l. 52). K₂ om. (hapl.) 62^{ab}.
 —^a) M₂ कं (for किं). K₃ वा (for च). —^b) M₂ वराणां
 वरदो वरम्. —^c) V₂ G₃ च (for स). —^d) V₁ T₃ G₁.
 2. 5 सुराणां (for वं). D₂ भव (for भवान्).

63 Ś₁ om. 63 (cf. v. l. 53). —^a) D₃ नियम्य च
 (for निर्यातय). G₁ + निर्यातवान् वै त्रैलोक्यं. —^b) T₁ G₂
 M₁ स्थितं; T₃ + त्रितं (for स्तीतं). G₁ शिगत- (for निहत-).

38. 63]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

निर्यातयैतत्रैलोभ्यं स्फीतं निहतकण्ठकम् ।
 अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६३
 एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरीश्वरः ।
 देवाञ्चक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥ ६४
 श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः ।
 श्रवणावहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥ ६५
 अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा हताः ।
 दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि महत्तराः ॥ ६६
 अस्मिन्महति संक्रन्दे द्वावेव तु विनिःसृतौ ।
 वैरोचनिश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः ॥ ६७
 तदिष्टां भजतां शक्रो दिशं वरुण एव च ।

याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च धनाधिपः ॥ ६८
 क्रक्षैः सह यथायोगं कालं चरतु चन्द्रमाः ।
 अब्दं ह्यतुमुखं सूर्यो भजतामयनैः सह ॥ ६९
 आज्यभागाः प्रवर्तन्तां सदस्यैरभिपूजिताः ।
 हूयन्तामग्नयो विप्रैर्वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ७०
 देवाश्च बलिहोमेन स्वाध्यायेन महर्षयः ।
 श्राद्धेन पितरश्चैव तृप्तिं यान्तु यथासुखम् ॥ ७१
 वायुश्चरतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः ।
 त्रयो वर्णाश्च लोकान्स्त्रीस्तर्पयन्त्वात्मजैर्गुणैः ॥ ७२
 क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभिः ।
 दक्षिणाश्चापि वर्तन्तां यथोक्तं सर्वसन्निभाम् ॥ ७३

— °) $\tilde{N}_1$ B₁ Dn₁ D₆ T₃ M₃ तस्मिन् (for अ°). — °) T₃. 4 शक्रायारिनिषूदनः; M₁. 2 य सुकृतात्मने; M₃ य सुर-सूदन.

64 $\tilde{S}_1$ om. 64 (cf. v. l. 52). Before 64, Dn ins. वैशंपायन उवाच. — °) K₁. 3 B Ds D₆ S अव्ययः (for ईश्वरः). — °) T₃. 4 परया (for शुभया).

65 $\tilde{S}_1$ om. 65 (cf. v. l. 52). Before 65, some Mss. ins. विष्णुरुवाच and some भगवानुवाच. — °) K₂ सः; $\tilde{N}_1$. 2 V B₂. 3 Ds D₁. 5. 6 वै; $\tilde{N}_3$ तु; B₁ Dn M₁ सत्र; D₂ च; T₃ G₂ ते (for स्थ). — °) K₃. 4 $\tilde{N}_3$ V B₂ D₂ देवैः; D₁ गात्रैः; T₁. 3. 4 G₂-5 M₁. 2 श्रोत्रैः; T₂ G₁ M₄ स्तोत्रैः; M₃ दिव्यैः (for देहैः).

66 $\tilde{S}_1$ om. 66 (cf. v. l. 52) T₂ om. 66. — °) D₃ M₄ तु (for नः). M₁-3 दिव्ये (for सर्वे). K₄ (marg.) T₃. 4 अस्मिन्नवसरे सर्वे. — °) K₁ G₃-5 गताः (for हताः). — °) M₄ महत्तमाः (for उत्तराः).

67 $\tilde{S}_1$ om. 67 (cf. v. l. 52). — °) K₄ $\tilde{N}_1$ B₃ Dn D₁. 6 तस्मिन् (for अ°). $\tilde{N}_3$ T₃. 4 G₃ M₁ (inf. lin.). 2. 4 संग्रामे (for संक्रन्दे). T₂ G₁. 4 तस्मिन्महति संग्रामे. — °) K₂. 4 विरोचनश्च; B₂. 3 D₁ T₁ G₂-5 वैरोचनश्च (for निश्च). — °) T₂ G₁ स हि ग्रहः; T₃. 4 महासुरः (for ग्रह).

68 $\tilde{S}_1$ om. 68 (cf. v. l. 52). — °) T₃ स्वर्भानुं वरुण-स्तथा; T₄ पूर्णि वरुणमेव च. — °) T₃ अलंकां स; M₂ उत्तरां तु (for रां च). K₃ जनाधिपः; D₁ (sup. lin. as in text) T₁ G₃ नराधिपः (for धनां).

69 $\tilde{S}_1$ om. 69 (cf. v. l. 52). — °) K₂ $\tilde{N}_3$ (marg.) V₁. 3 B₁ Ds गतो योगं; T₄ (also as in text) यथाश्लोकं (for

योगं). — °) K₂. 4 V₂ B Dn Ds D₆ T₁. 3 G₂. 3 काले (for कालं). T₄ कालचक्रं तु चन्द्रमाः. — °) K₁ ऋतुमुखः; K₃ D₃ ऋतुमुखं; K₄ Dn₂ ऋतु; $\tilde{N}_1$. 3 G₃ चतुर्मुखं ($\tilde{N}_3$ खे); V₁ ह्यतुमुखे; D₂. 6 ह्यतुमुखं; T₃ यस्तु सुखं (for ह्यतु-मुखं). T₂ G₁. 2. 5 M₄ अब्दानृतुमुखः सूर्यो; T₄ अब्दयोस्तु सुखं सूर्यो. — °) D₃ च जनैः (for अयनैः).

70 $\tilde{S}_1$ om. 70 (cf. v. l. 52). — °) D₂ आत्म- (for आज्य-). V₁ D₄ प्रवर्तन्तां (for तन्तां). — After 70°, $\tilde{N}_3$ reads 73°, repeating it in its proper place. G₂ om. (hapl.) 70°-73°. — °) G₃. 4 अपि (for अस्मि-). B₂ प्रोक्ष-णीयैर्द्विजातिभिः. — °) T₂ G₁. 3. 5 वह्नयो (for अग्नयो).

71 $\tilde{S}_1$ om. 71 (cf. v. l. 52). G₂ om. 71 (cf. v. l. 70). — °) $\tilde{N}_2$ सर्वैः; $\tilde{N}_3$ V₁ तृप्तिं (for चैव). — °) $\tilde{N}_3$ यान्तु चैव; G₁ तृप्ता यान्तु (for तृप्तिं यान्तु). Dn यथापुरा (for यथासुखम्).

72 $\tilde{S}_1$ om. 72 (cf. v. l. 52). G₂ om. 72 (cf. v. l. 70). — °) D₁ T₁. 2 G₁. 4. 5 M मार्गं स्वं (for मार्गस्थम्). — °) K₁. 3 दीप्यतां पावकस्त्रिधा. — °) D₃ लोकानां; T₁ G₃-5 M₁-3 त्रील्लोकान् (by transp.). $\tilde{N}_3$ V₁ T₂ G₁ त्रयो वर्णास्तु (D₁ T₃ णांश्च) त्रील्लोकांस्. — °) K₁ हर्षयन्तु; K₁ (inf. lin.) वर्धयित्वा; $\tilde{N}_1$ B₁ तर्पयित्वा; B₂. 3 T₁ G₃ M₄ वर्धयन्तु (for तर्पं). K₂ $\tilde{N}_2$. 3 V D₂-5 [आ]त्मनो (for जैर्). D₆ तर्पयित्वात्मकैर्गुणैः.

73 $\tilde{S}_1$ om. 73 (cf. v. l. 52). G₂ om. 73° (cf. v. l. 70). — °) $\tilde{N}_1$ Dn -वर्तन्तां (for -वर्तन्तां). — $\tilde{N}_2$ reads 73° for the first time after 70°. — °) T₃. 4 दक्षिणीयैर् (for दीक्षं). D₂. 3 महर्षिभिः (for द्विजातिभिः). — °) K₁.

गाश्च सूर्यो रसान्सोमो वायुः प्राणांश्च प्राणिषु ।
 तर्पयन्तः प्रवर्तन्तां शिवैः सौम्यैश्च कर्मभिः ॥ ७४
 यथावदनुपूर्वेण महेन्द्र सलिलोद्वहाः ।
 त्रैलोक्यमातरः सर्वाः सागरं यान्तु निम्नगाः ॥ ७५
 दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीतिः शान्तिं व्रजत देवताः ।
 स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ७६
 स्वर्गहे स्वर्गलोके वा संग्रामे वा विशेषतः ।

विश्वम्भो वो न गन्तव्यो नित्यं क्षुद्रा हि दानवाः ॥ ७७
 छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां संस्थितिर्ध्रुवा ।
 सौम्यानामृजुभावानां भवतां चार्जवा मतिः ॥ ७८
 एवमुक्त्वा सुरगणान्विष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं महायशाः ॥ ७९
 एतदाश्चर्यमभवत्संग्रामे तारकामये ।
 दानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ८०

इति श्रीहरिवंशे अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

C 2789
B I. 48. 84
P I. 48. 84

2.4 Ñ1.2 (both times). 3 V1.3 B Dn Ds D1.4-6 [उ]प-;
 V2 प्र-; T3 M2 [अ]भि- (for [अ]पि). G1 वर्धन्तां (for
 वर्तन्तां). T2.4 G1.5 M1 दक्षिणाश्चाभिवर्धन्तां; G3 आज्य-
 भागाः प्रवर्तन्तां. — ^a) K1.3 G3 यथाहं; K4 Dn D1
 यथोक्ताः; T2 G1.4.5 M1 फलार्थं; G2 वलार्थं (for यथोक्तं).
 K2 B2 D2.3.5 यथोक्तं सत्र (K2 क्रतु) याजिनाम्; Ñ2.3 यथाहं
 (Ñ3 °थोक्ताः) सर्वसत्रिणः; Ñ3 (marg.) V2 B1.3 Ds यथार्थं
 (Ñ3 B3 Ds2 °हं) सत्रयाजिनाम्; V1 यथाहं मन्त्रयाजिनाम्;
 D1 यथोक्ताश्चात्र याजिनाम्; D6 यथार्थं तत्र याजिनाम्; M1-3
 यथाहं सदसि प्रियाः.

74 Ś1 om. 74 (cf. v. l. 52). — ^a) K2.3 Ñ3 T1.2
 G1-3 M गावः (for गाश्च). K1.3 रसं (for रसान्). — ^c)
 T1 शिवैः सौम्यैः (for प्रवर्तन्तां). — ^d) T4 सौम्यैः (for
 शिवैः). T1 प्रवर्तन्तां च कर्मभिः.

75 Ś1 om. 75 (cf. v. l. 52). — ^a) Some Mss. आनु-
 पूर्व्येण. — ^b) K4 Dn1 महाद्रि- (for महेन्द्र). K3 Ñ1.3 V
 B2 (marg.) 3 Ds D2-6 T1.4 महेन्द्रसलिलोद्वहाः. — ^d)
 B1.3 D6 T1 M1-3 सिन्धवः (for निम्नगाः).

76 Ś1 om. 76 (cf. v. l. 52). — ^a) K2-4 Ñ V B1.3
 T1 G3 M1.3 भीश्च (for भीतिः). Dn D1 दैत्येभ्यस्त्यजतां
 भीश्च. — ^c) K4 भविष्यामि; G3 गमिष्यामो (for गमि).

77 Ś1 om. 77 (cf. v. l. 52). — ^a) K4 Ñ1.2 V3 Dn
 Ds D1.4 M1 स्वे (for स्व-) Ñ2 V2 B1.3 Ds T1 सर्व (for
 स्वर्ग-). K2 चासे (for -लोके). — ^c) Some Mss. विश्वम्भो
 (for विश्वम्भो). K2 V2 Ds D1.6 हि; K4 D1 T1 M3 वा
 (for वो). V2 B1.3 Ds D2-1.6 T1 कर्तव्यो; G1 हन्तव्यो
 (for गं). B2 विश्वम्भो न हि कर्तव्यो; T3 विश्वम्भो नैव
 कर्तव्यो; G2 °म्भो नावगन्तव्यो.

78 Ś1 om. 78 (cf. v. l. 52). — ^b) K1 [ए]षामस्ति;
 K2 Ñ3 V1 Ds.6 तेष सं; K. B. Ds D2.4.5 M1-3 [ए]तेषां
 सं (for चैषां सं). T2 G1.3-5 नैषां स्वर्गस्थि G3 गं तिर्ध्रुवा.

— ^c) Ds -पूर्वाणां (for -भावानां). — ^d) K3.4 V3 Dn Ds
 चार्जवे; B2 M3.4 आर्जवा; D3 T2 G M1.2 सां (for चां).
 T3.4 भवतां चार्जवी गतिः. — After 78, Ñ (except Ñ1;
 Ś1 om.) S (except M1-3) ins.;

528* अहं तु दुष्टभावानां युष्मासु सुदुरात्मनाम् ।
 असम्यग्वर्तमानानां मोहं दास्यामि देवताः ॥
 यदा च सुदुराधर्षं दानवेभ्यो भयं भवेत् ।
 तदा समुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम् ॥

[(L. 1) Ñ3 D4 युष्माकं (for सु). — (L. 2) D4 अस्ये
 (for °म्यन्). D3 नृयुं (for मोहं). — D3 om. lines 3-4.
 — (L. 3) D2 T1 तु सु-; D4 वः सु-; D5 तेभ्यो (for च सु-).
 D2 भवेद्भयम् (by transp.); T2 भयं महत्. — (L. 4) T4
 M4 तदा सम्यगुपागम्य; T3 वदतां समुपागम्य (for °). T3
 निरस्ये (for विधास्ये). K4 Ñ3 Ds G3.5 च ततो; Ñ2 V3
 भवतो; Dn इह ततो (for वस्ततो). M4 व्यपनेष्यामि वै भयम्
 (for °).]

79 Ś1 om. 79 (cf. v. l. 52). Before 79, some Mss.
 ins. वैशंपायन उवाच. D3 om. 79^{ab}. — ^b) M4 -पराक्रमात्
 (for °म.). — ^c) G3 जगाम ब्रह्मसदनं.

80 Ś1 om. 80 (cf. v. l. 52).

COLOPHON om. in Ś1 Ds T2; T3 ins. it after 528*.
 — Mention of the Epic: K1.3.4 V3 Ds2 D1. — Men-
 tion of Khila: K1.3.4 Ñ2.3 V B Ds D1.2. — Sub-
 parvan: K3 D1 T4 आश्चर्यपूर्वः; Ñ1 देवासुरम्; Ñ2 B1.3
 Ds तारकामयम्; Ds पारिजात. — Adhy. names: K Ñ V
 B Dn Ds D1-5 T1.4 G1-3 कालनेमिवधः. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K3 T4 46; Ñ3 V1.3 Dn
 Ds2 48; V2 49; D1 T1 G3.5 44; D3.4 47; G1 M4
 43; G2.4 41; M1-3 40. — Śloka no.: K1 Dn1 D4 84;
 Ds2 G1 85; D3 82.

जनमेजय उवाच ।

ब्रह्मणा देवदेवेन सार्धं सलिलयोनिना ।
 ब्रह्मलोकं गतो ब्रह्मन्वैकुण्ठः किं चकार ह ॥ १
 किमर्थं चादिदेवेन नीतः सलिलयोनिना ।
 विष्णुर्देत्यवधे वृत्ते देवैरकृतसत्क्रियः ॥ २
 ब्रह्मलोके च किं स्थानं कं वा योगमुपास्त सः ।
 कं वा दधार नियमं स विभुर्भूतभावनः ॥ ३
 कथं तत्रासतस्तस्य विश्वं जगदिदं महत् ।
 श्रियमाप्नोति विपुलां सुरासुरनरार्चिताम् ॥ ४
 कथं स्वपिति घर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदक्षये ।

कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५
 चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि ।
 विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ।
 ब्रह्मलोकं यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ७
 कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरानुगा ।
 यत्तु शक्ष्याम्यहं वक्तुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८
 एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्मयास्त्रयः ।
 एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥ ९

39

1 Ś1 om. 1^a-2^b (cf. v. l. 38. 52). Ds om. 39. 1^a-47. 8^a. — ^b) K1.3 D1 कमलः; V1 नलिन- (for सलिल-). — G2.4 om. (hapl.) 1^c-2^b; M4 reads the same after 4. — ^c) K2.4 B2.3 Dn2 D3.5 T3 G5 M4 लोक- (for लोकं). — ^d) T3 सः (for ह).

2 For the sequence in M4, cf. v. l. 1. Ś1 G2.4 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) T1 G3 M4 किमर्थं (for 'र्थ'). K3 यदि; B3 T1 चापि; T4 वापि (for चादि-). Dn ब्रह्मणा देवदेवेन. — ^b) Dn सार्धं (for नीतः). K1.3 V3 B3 G3 कमल- (for सलिल-). — ^c) T4 युक्ते (for वृत्ते). — ^d) All Mss. (except Ś1 M1-3; Ds om.) च कृत- (for अकृत-).

3 Before 3, Ś1 ins. जनमेजयः. — ^a) K4 सथ; Dn D1 स्य; D3 तु (for च). K2 T1.4 सं- (for किं). — ^b) K4 V2 Dn2 T4 किं (for कं). M3 च (for वा). Ś1 उपायते; G4 इहागतः; M1.2 उपास्त च; M4 उपागतः (for 'स्त सः'). K1.3 D1.2 T3 G1.5 किं वा योगमुपागतः (K3 D2 'सते'); G3 कं वा लोकमुपागतः. — K3 om. 3^c-4^a. — ^c) V2 T3.4 G5 किं (for कं). — ^d) G2 विश्व- (for भूत-).

4 K3 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^a) K2.4 Ñ V B D (Ds om.) T1.2.4 G M3.4 तस्य (for तत्र). K2.4 Ñ V B D (Ds om.) T G M3 तत्र (for तस्य). — ^b) Ś1 विलोर् (for विश्वं). — ^c) Ś1 वराचिताम्; K1-3 V Dn Ds D2.3.5 T3.4 -गणां (for चरां). — After

4, M4 reads 1^c-2^b.

5 ^b) Ñ2 V3 चाम्बुद-; B1.3 D5 जल- (for चाम्बुद-). K4 Ñ1.3 V1 B2 Dn G3 -ल्लवे (for क्षये). Ś1 K1.3 D1 बुध्यते चा(K3 वा)म्बुदालये. — ^c) Ds कथंस्विद् (for कथं च). — ^d) T4 कालिकीम् (for लौकिं).

6 ^a) V2 विप्रेक्ष (for 'न्द्र). — ^b) Ds विधम् (for दिवि). — ^c) T3 यथावच्च (for 'तत्त्वं). — ^d) T3 श्रोतुम् (for सर्वम्).

7 ^b) K2 Ñ2.3 V2.3 B1.3 Ds प्रवृत्तिं वि(V3 'त्तिर्वि-) स्तरेण तु; T1-3 G M1.2.4 प्रवृत्तिं (T3 चरितं) विस्तरेण वै. — ^c) Ñ1.2.3 (marg.) V1.3 B Ds यथा गत्वा; D4.5 यदारूढो (for यथां).

8 ^a) D1 कामं त्वस्य; G1 कामं सत्य-; M1.2 अन्यक्ता सा; M1 (sup. lin.) तदन्तस्व- (for कामं तस्य). K2 कामं गतिस्तस्य सूक्ष्मा. — ^b) K1-3 Ñ2.3 (marg.) V B Dn Ds D5 T1.3 + G2 दुरासदा; K4 D2.3 दुरत्यया; D1 M4 दुर- न्वया (for दुरानुगा). — ^c) T1.2 च (for तु). Ś1 K1 (sup. lin. as in text). 3 वक्ष्यामि (for शं). K1 राजंस; K3 Ñ1 ब्रह्मंस; Ds1 (inf. lin.) भूप (for वक्तुं). K2.4 Ñ2.3 V B D (Ds om.) T3.4 यच्च (T3.4 सर्वं) वक्ष्याम्यहं राजं- (D1 ब्रह्मं) स.

9 ^b) K2 हि (for च). V3 दिवि (for त्रयः). — ^d) K2 हि (for च).

10 K2.4 Ñ V B D (except D1; Ds om.) S read 10-15 after 24. — ^a) D2.3.5 देवेषु (for देवेन). T3

देवेन वर्धते यद्वि सर्वं तद्वि जनार्दनात् ।
 यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्वि मधुसूदनात् ॥ १०
 अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ।
 तं सोममग्निं लोकं च वेद विष्णुं पितामहः ॥ ११
 क्षीराद्यथा दधि भवेदध्नः सर्पिर्यथा भवेत् ।
 मध्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥ १२
 यथेन्द्रियैश्च भूतैश्च परमात्मा विधीयते ।
 तथा वेदैश्च देवैश्च लोकैश्च विदितो हरिः ॥ १३
 यथा भूतेन्द्रियावाप्तिर्विहिता भुवि देहिनाम् ।

तथा प्राणेश्वरावाप्तिर्देवानां दिवि वैष्णवी ॥ १४
 सत्रिणां सत्रफलदः पवित्रं परमात्मवान् ।
 लोकतन्त्रग्रो ह्येग मन्त्रैर्मन्त्र इवाच्यते ॥ १५
 अस्य पारं न पश्यन्ति बहवः पारतन्त्रिणः ।
 एष पारं परं चैव लोकानां वेद माधवः ॥ १६
 अस्य देवान्धकारस्य मार्गितन्त्रस्य दैवतैः ।
 शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ॥ १७
 स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ।
 ववन्दे तानृषीन्सर्वान्विष्णुरर्षेण कर्मणा ॥ १८

C 2801
B I. 49. 12
P I. 49. 12

G1.3 वर्तते (for वर्धते). K2.4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.4
 T3.4 G2.4 देवेषु वर्तते यद्वि (B Dn Ds 'द्वै'; T3 'च').
 —^b) K2.4 Ñ2 V2.3 Dn D1-5 तद्वि सर्वं (by transp.);
 T3.4 तच्च सर्वं; G3 सर्वं तस्माज्. Ñ3 V1 तद्वि सर्वं जनार्दने.
 — Ñ1.3 V1 D1 T1.3 om. (hapl.) 10^{cd}. —^c) K3 तत्प्रवृत्तं
 (for यत्प्रवृत्तं). Ñ2 वेदेषु; T4 देवेषु (for 'भ्यस्'). K2 यद्य-
 त्प्रवृत्तं देवेभ्यस्. —^d) T4 तद्वि सर्वं जनार्दनात्.

11 For the sequence in K2.4 Ñ V B D (except
 D1; Ds om.) S, cf. v. l. 10. —^a) K3 विश्वं (for
 लोकं). —^b) T3.4 विद्वांसो यं विदुर्जनाः. —^c) G3 अग्नी-
 षोमं (for अग्निं लोकं). T2 G1.5 तं लोकमग्निं सोमं च. —^d)
 T3 सर्वं (for विष्णुं). K2.3 G5 पितामहम्; Ñ1 B2 (marg.)
 Dn D1.2.5 सनातनम् (B2 'नः') (for पितामहः). Ś1 देवं
 विष्णुः पितामहम्; Ñ2 V2.3 D3 वेदं वि (V2 देवं वि; D3
 विदुर्वि) षण्णुं सनातनम्; D4 देवो विष्णुः सनातनः.

12 For the sequence in K2.4 Ñ V B D (except
 D1; Ds om.) S, cf. v. l. 10. —^b) K1 T1-3 G
 M1.2 भवेद्यथा (by transp.). K3 M4 दक्षि सर्पिर्मवेद्यथा;
 M3 सर्पिश्चैव यथा भवेत्. —^c) Ñ2 (marg.) V1 लोकेषु
 (for भूतेषु). —^d) Ñ1 B1 यथा (for तथा). Ś1 Ñ2 V
 B2.3 Dn1 Ds1 D1.2 लोका (for लोको).

13 For the sequence in K2.4 Ñ V B D (except
 D1; Ds om.) S, cf. v. l. 10. —^a) Ñ1 भूतानां; G2
 भूतेभ्यः (for भूतैश्च). —^b) K1.2.4 Ñ2 B1.2 (marg.).3
 Dn Ds D3 T1.3.4 G4.5 [अ]मि. (for वि). —^c) Ś1 B1
 Dn1 तथा देवैश्च लोकैश्च; K4 Ñ2.3 V1.2 B2.3 Dn3 Ds
 D1.3-5 T1.3.4 G1.4.5 M1.3 तथा देवैश्च वेदै (V2 दैवै) श्च.
 —^d) Ś1 वेदैश्च; B1 वेदेषु; Dn1 देवैश्च (for लोकैश्च). B2
 T1.3.4 विदितो (for विदितो). V1 अहम् (for हरिः).

14 For the sequence in K2.4 Ñ V B D (except
 D1; Ds om.) S, cf. v. l. 10. —^a) M4 यथा वेदेन्द्रियावा-

सिर्. —^b) K2 सर्वं (for भुवि). —^c) D4 तथा प्राणेश्वर-
 प्राप्तिर्. —^d) K3 D2 (sup. lin. as in text) भुवि; G2
 M4 विद्वि (for दिवि). Ś1 विद्विता भुवि वैष्णवी.

15 For the sequence in K2.4 Ñ V B D (except
 D1; Ds om.) S, cf. v. l. 10. —^b) D2 T2 G1 पवित्रः
 (for 'त्रं'). T3 पवित्रं परमं स्मृतः. —^c) Ñ2 D1 -मन्त्रपरो;
 Ñ3 (marg. as in text) D3 T2 G1.2.5 M1.2.4 -तन्त्रपरो;
 V -त्रयपरो; B3 -तन्त्रकरो (for 'धरो'). T3.4 लोकतन्त्रं
 विलोक्यैष; M3 'तन्त्रपरो ह्येवं. —^d) K3 D1 इवेज्यते; K4
 इहोच्यते; Ñ1 Dn Ds T4 इवेज्यते; Ñ2.3 (marg. as in
 text) V3 इवेज्यते (for इवाच्यते). K1 D2-5 मन्त्रैर्मन्त्र-
 वद्विष्य (D2 'वद्विष्य'; D3 'विद्विष्य' ते; T1.2 G M मन्त्र-
 विद्विरिहोच्य (T1 'हेज्य' ते; T3 मन्त्रैः सर्वैरिहोच्यते.

16 ^a) K4 Ñ V1.3 B1 Dn D1.2.5 T1-3 G3 तस्य (for
 अस्य). T4 तस्य पारं न गच्छन्ति. —^b) Ś1 दर्शिनः; K2.4
 Ñ2.3 V B2 (marg.) Dn D1-5 T3.4 काङ्क्षिणः; B D3
 -चिन्तकाः (for -तन्त्रिणः). —^c) T3 पारावरश्च; T4 पारगमं
 (for पारं परं). —^d) K3 चैव; K4 V2 देव (for वेद). Ś1
 लोकानां पदमेव च.

17 ^a) Ś1 Ñ1 तस्य; T1 यस्य (for अस्य). K1.3 D2-4
 अ (K1.3 त) स्य देवार्थकारस्य; K3 B2 Ds अस्य वेदार्थः; T2
 G M4 अस्य देवादिदेवस्य. —^b) G2 वै स्मृतेः (for दैवतैः).
 —^c) Ś1 मे यत्तदा; K2 वै यत्र तद्; K4 वै गदतोः D3 चैवं
 तदा; T1 चैतद्यथा (for वै यत्तदा). —^d) Ñ1 सनातनम्
 (for पुरां).

18 ^a) B3 स दृष्ट्वा; G2 सकलं (for स गत्वा). K1.2.4
 M3.4 स गत्वा ब्रह्मलोकं तु (K1 च; M3 तद्). —^b) K3 Ds
 गत्वा (for दृष्ट्वा). T2 G M4 गृहम् (for पदम्). —^d) K3
 पारमेष्ठ्येन कर्मणा.

19 ^a) T1 यो (for सो). T2 G1 योऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा;
 G2 M3 विष्णुः (M3 अग्निं) प्राक्सवने दृष्ट्वा. —^b) K3 ह्यसमाने

89. 19]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2802
B 1. 49. 13
P 1. 49. 13

सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ।
 अवन्दत महातेजाः कृत्वा पौर्वाहिकं विधिम् ॥ १९
 स ददर्श मखेध्वाज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः ।
 भागं यज्ञियमश्नानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ २०
 अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ।
 परिचक्राम सोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ २१
 स ददर्शोच्छ्रितान्युपांश्चपालाग्रविभूषितान् ।
 मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणान् ॥ २२
 आज्यधूमं समाधाय शृण्वन्वेदान्द्विजेरितान् ।

यज्ञैरिज्यन्तमात्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह ॥ २३
 तमूर्चुरूपयो देवाः सदस्याः सदसि स्थिताः ।
 अधोद्यतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरिताननाः ॥ २४
 स्वागतं ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते ।
 इदं यज्ञियमातिथ्यं मन्त्रतः प्रतिगृह्यताम् ॥ २५
 त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्रं पाद्यस्य पावनः ।
 अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः स दृष्टः सततं मतः ॥ २६
 त्वयि योद्धुं गते विष्णो न प्रावर्तन्त नः क्रियाः ।
 अवैष्णवस्य यज्ञस्य न हि कर्म विधीयते ॥ २७

(for 'नं'). D₃ मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — After 19^{ab},
 T₁ reads 20^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c)
 Ś₁ V₃ अविन्दत (for अव°). — ^d) G₂ पूर्वाहिकं. K Ñ₂
 D₁. 2. 4. 5 कृत्वा पूर्वाहिकं D₁. 2 °हिकीं क्रियाम्; Ñ₁. 3 V B
 Dn₂ D₃ D₂ कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम्; Dn₁ G₁ कृत्वा
 पौर्वाहिकां (G₁ °क)क्रियाम्; T₃ अवस्थानमथाकरोत्.

20 T₄ reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}. — ^a)
 Ś₁ [आ]ज्यम्; K₁. 3. 4 B₃ D₃. 5 M₃ [आ]ज्यैर्; T₁ (both
 times) [अ]द्य (for [आ]ज्यैर्). — ^b) Ś₁ इज्यमानो (for °मानं).
 — ^c) K₂ T₂ G₁-3 M याज्ञि M₁-3 °ज्ञी यम्; G₅ याज्ञिकम्
 (for याज्ञिथम्). D₃ भागं यज्ञार्थमश्नन्तः; T₄ भागक्रियं सम-
 श्नानं. — ^d) Ñ₃ V₁ D₁ परमं; T₂ पुरतः (for अपरं). Ś₁
 K₄ Ñ₁. 2 Dn D₁ स्वदेहप (D₄ °हे प रमं स्थितम्; V₃ °हं
 परिसंस्थितम्; B₃ (marg.) °हेन परं स्थितम्.

21 ^a) D₁ सोऽभिवाद्य (for अभि°). G₄ अभिवाद्याभि-
 वाद्यैव. — ^c) T₁. 2 G₁. 3-5 यो (for सो). D₄. 5 Sचिन्त्यं
 (for °न्यो). — ^d) K₂ सनातनः; K₃ पुरातनम् (for सना°).

22 ^b) G₈ चपालाश्रयविष्ठितान्. — ^c) D₃ यज्ञेषु (for
 मखेषु). K₃ M₃ मखेषु तव ब्र (M₃ देव ब्र)हर्षिः; Dn T₂
 G₁. 5 °षु ब्रह्मर्षिभिः; T₃. 4 वंशेषु ब्रह्मर्षिभिः; M₁. 2 मखेषु
 देवो मुनिभिः.

23 ^b) M₁-3 मन्त्रान् (for वेदान्). — ^c) K₂ यज्ञेषु
 (for यज्ञैर्). T₁. 4 यज्ञः समिज्यमानं च. — ^d) D₃ ससार
 (for चचार). Ś₁ सः (for ह).

24 ^a) Ñ₁ B D₃ T₃. 4 ऊचुस्तम् (by transp.). — ^c)
 Ś₁ K₁. 3 T₁. 2 G M₁ अधोद्य (Ś₁ °धोदि)तकरा सर्वे. — ^d)
 N (except Ś₁ Ñ₁) T G M₁ पवित्रान्तरपाणयः. — After 24,
 K₂. 4 Ñ V B D (except D₁; D₆ om.) S read 10-15.

25 Before 25, some Mss. ins. ऋषयः; some देवाः.
 — ^b) T₃ महामते; G₈ सुरेश्वर (for महाद्युते). — After

25^{ab}, Ś₁ ins. :

529* नमोऽस्तु ते हृषीकेश मधुकैटभसूदन ।
 दामोदर नमस्तेऽस्तु पद्मपत्रायतेक्षण ॥
 प्रभुस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां प्रभुरन्ययः ।
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

— M₄ reads 25^c-27^d after 40. 4. — ^c) V₂ Dn₁ T₁. 2. 4
 G₁-3. 5 M याज्ञि (G₂. 3 M °ज्ञी यम् (for यज्ञि°). — ^d) T₃
 भवता (for मन्त्रतः). Ñ₁ V₁. 2 B₂ (marg.) D₃. 4 T₂. 4
 G₁. 2. 4. 5 परि- (for प्रति-).

26 For the sequence in M₄, cf. v. 1. 25. — ^a) D₃
 (sup. lin.) T₁. 2 G₁. 3-5 M मन्त्र- (for यज्ञ-). K₁ Ñ₃
 भूतस्य (for -पू°). G₂ त्वमत्र मन्त्रभूतस्य. — ^b) T₃ सर्वस्य
 (for पाद्यस्य). K₄ (marg.) वारिणः; D₃ G₁. 3 M₁. 2 पाव-
 नम्; G₂. 4. 5 भावनम्; M₃. 4 भाजनम् (for पावनः). — ^c)
 G₁ आधितस् (for अनिथिस्). K₄ त्वं च; T₃ सर्व- (for त्वं
 हि). D₂. 3 नः प्रोक्तः; M₄ मन्त्राणां (for मन्त्रोक्तः). — ^d)
 K₁-3 V₁ D₂ 3 सुदृष्टः; V₃ संदृष्टः; Bom. and Poona eds.
 संदृष्टः (for स दृष्टः). B₁ T₃. 4 परमो; D₅ संततं (for सत-
 तम्). Ñ₁ मया; Ñ₂ महत् (for मतः). Ñ₃ सुदृष्टः संततं
 मतः; D₅ D₄ सुदृष्टः परमो मतः; T₁. 2 G M₁. 2. 4 सदस्यः
 सद आगतः; M₃ वेददृष्टेन कर्मणा.

27 For the sequence in M₄, cf. v. 1. 25. — ^a) G₁. 3
 अथ (for त्वयि). K₂. 4 V₂ Dn युद्धः; Ñ V₁. 3 D₁. 3 युद्धं (for
 योद्धुं). Ś₁ विप्रा; Ñ₁ V₂ B₁ D₃ T₁. 3 G₃ M₂ विष्णो (for
 विष्णो). — ^b) Ś₁ K₄ D₂ सत्क्रियाः (for न क्रियाः). — ^c)
 M₄ वैष्णवस्य च यज्ञस्य. — D₂ transp. 27^d and 28^a.
 — ^d) B प्रवर्तते (for विधीयते).

28 D₂ transp. 27^d and 28^a. — ^a) Ñ₂ सवैष्णवस्य
 यज्ञस्य. — ^b) K₂ V₃ D₂. 2. 5 M₃ त्वत्प्रसूतिः; K₃ Ñ₁ B₂. 8
 °सूतिः; D₁ T₁. 4 °सूत- (for °सूतं). T₂ G₃ लभेत् (for भवेत्).
 Ś₁ त्वत्प्रसूतिफलं महत्; Ñ₂. 8 V₁ B₁ D₃ D₄ त्वत्प्रसूतिः

सदक्षिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतं फलं भवेत् ।
यद्यात्मानमिहास्माभिरिज्यमानं निरीक्षसे ॥ २८

एवमस्त्विति तान्विप्रान्भगवान्प्रत्यपूजयत् ।
मुमुदे ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मैव हि पितामहः ॥ २९

इति श्रीहरिवंशे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वरः ।
पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम् ॥ १
स तत्र विविशे हृष्टस्तानामन्त्र्य सदोगतान् ।
प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २
स्वेन नाम्ना परिज्ञातं स तं नारायणाश्रमम् ।
प्रविशन्नेव भगवानायुधानि व्यसर्जयत् ॥ ३

स तत्राम्बुपतिप्रख्यं ददर्शालयमात्मनः ।
स्वधिष्ठितं भूतगणैः शाश्वतैश्च महर्षिभिः ॥ ४
संवर्तकाम्बुदोपेतं नक्षत्रस्थानसंकुलम् ।
तिमिरौघपरिक्षिप्तमप्रधृष्यं सुरासुरैः ॥ ५
न तत्र विषयो वायोर्नेन्दोर्नापि विवस्वतः ।
वपुषा पद्मनाभस्य स देशस्तेजसा वृतः ॥ ६
स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्रहन् ।

C 2825
B I. 50. 7
P I. 50. 7

फ(Ds 'तिफ)लं लभेत्. — For 28^{ab}, T₃ subst. :

530* सदक्षिणमहायज्ञास्त्वत्प्रसूतर्जनादन ।

— °) K₂ (by corr.) D₆ यथा; Ñ_{1.2} V₂ B Dn Ds D₂₋₄ T₁₋₃ G_{3.4} M_{1.4} अद्य (for यदि). G_{1.2.5} अद्यात्मानमिवा-
स्माभिर्. — °) K₃ विलोक्यसे; G(ed.) इहेक्ष्यसे (for
निरीक्षसे).

29 °) Ś₁ K_{1.3} D_{2.3.5} T_{1.4} सर्वान् (for विप्रान्).
— °) Ś₁ ब्रह्मेव प्र-; K₁ Ñ_{1.3} V_{1.3} D₄ T_{1.2.4} G_{3.5} ब्रह्मा
लोक-; K₃ V₂ B D_{2.5} M₁₋₃ ब्रह्मेव हि; K₄ Dn D₁ T₃
ब्रह्मलोक-; G₂ ब्रह्मेव च; G₄ ब्रह्मा देव-; M₄ ब्रह्मा इव (for
ब्रह्मेव हि).

COLOPHON om. in D₆. — Mention of the Epic : K_{1.3}
Ds₂. — Mention of Khila : Ś₁ K_{3.4} Ñ_{2.3} V B Dn₂
Ds D_{1.2.5} T₄. — Sub-parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy.
name : K₂ Dn ब्रह्मलोकगमनम्; K₄ Ñ V B Ds D₁₋₅ ब्रह्म-
लोकवर्णनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃
T₄ 47; Ñ₃ V₁ Dn₂ Ds₂ 49; V₂ 50; V₃ D_{3.4} 48; D₁
T₁ G_{3.5} 45; T₂ G₁ M₄ 44; T₃ 51; G_{2.4} 42; M₁₋₃ 41.
— Sloka no. : K₁ Dn Ds₂ D_{3.4} 29.

40

☞ D₆ om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1).

1 T₃ om. the ref. — °) D₃ विष्णुर्; M_{1.2} तत्र (for
तैस्तु). — °) T₈ संविवेश इरिस्तदा. — °) D₃ पुराणं (for

हरिवंश—36

पौ). Ñ_{1.3} (marg. as in text) B₁ Dn Ds D_{1.2} (sup.
lin.). 4. 5 T₁ G₂₋₅ M₄ गुह्य-; B₃ दिव्य- (for ब्रह्म-). T₂ G₁
पुराणगुह्यसदनं. — °) G₂ गुह्यं (for दिव्यं). Ś₁ K_{1.3.4}
Ñ_{2.3} V_{1.3} B₃ Ds D₁₋₅ T₁₋₃ G₃ दिव्यं (D₂ नित्यं) नारा-
यणाश्रमम्.

2 B₃ om. (hapl.) 2^a-3^b. — °) Dn च तद् (for तत्र).
Ś₁ सहसा दिवि संहृष्टस्; Ñ_{1.3} V_{1.2} B_{1.2} Ds D₂₋₅ स तद्दि-
वेश हृष्टात्मा (B₂ संहृष्टस्); T_{1.3.4} तत्र (T₄ 'तः') प्रविश्य
हृष्टात्मा; M₁₋₃ तत्राविवेश संहृष्टस्. — °) K₃ D₄ ब्रह्म- (for
पद्म-). Ñ₁-योनये (for -योनये).

3 B₃ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — °) K₄ स्वेतं (for स्वेन).
— °) T_{1.2} G₁ तस्मान्; M दिव्यं (for स तं).

4 °) B₂ तदा (for तत्र). K₂ पद-; K₃ Ñ₁ T₂ पति-;
T₃-धर- (for -पति-). — °) T₂ [आ]श्रयम् (for [आ]लं).
M₁₋₃ उत्तमम् (for आत्मनः). — °) B₂ (marg.) अधिष्ठितं
(for स्वं). K Ñ_{1.3} V B D T_{3.4} G₄ देवगणैः (for भूतं).
Ñ₂ अधिष्ठितं देवगणैः. — °) T_{1.2} G M शाश्वतैः परमर्षिभिः.
— After 4, M₄ reads 39. 25°-27°.

5 °) G₁ मण्डलम् (for संकुलम्). — °) K₂ अप्रचष्टे;
D₁ 'धर्वे'; D₂ अप्रचष्टं च (for अप्रचष्ट्यं).

6 °) Ñ_{1.2} V₃ D_{1.3} विषयं (for 'यो'). D₁ नेम्योर (for
वायोर). — °) K Ñ₃ V B₃ Dn D₂₋₅ 8 (except M₂)
[इ]न्दोर्न च; Ñ₂ 'नेव'; B₁ 'रपि'; D₁ 'क्षेव' (for 'नोपि'). — °)
K₂ Ñ₃ (marg. as in text) Dn D_{1.2} T_{1.3} G₂ M_{1.6}
वपुषः (for 'षा'). Ñ₁ वपुषो महत्सत्त्वः.

40. 7]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2825
B I. 50. 7
P I. 50. 7

स सहस्रशिरा भूत्वा शयनायोपचक्रमे ॥ ७
 लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी ।
 उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८
 स शिश्ये शयने दिव्ये समुद्राम्भोदशीतले ।
 हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ॥ ९
 तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ।
 उपासांचक्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १०
 तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम् ।
 आद्यस्य सदनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यसंनिभम् ॥ ११
 ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वप्नेव महामुनिः ।

आवर्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२
 विवृतात्तस्य वदनान्निःश्वासयवनेरिताः ।
 प्रजानां पङ्क्तयो ह्योर्ध्वैर्निष्पतन्ति विशन्ति च ॥ १३
 ते सृष्टाः प्राणिनामोघा विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ।
 चतुर्धा स्वां गतिं जग्मुः कृतान्तोक्तेन कर्मणा ॥ १४
 न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्ययाः ।
 विष्णुं निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसावृतम् ॥ १५
 ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः ।
 न विदुस्तं क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासने ॥ १६
 जागर्ति कोऽत्र कः शेते कः श्वसन्कश्च नेङ्गते ।

7 °) K₃ पुरा वहन्; M₁₋₃ अथोद्ध° (for समुद्ध°). Ś₁ G₂ जटाभारपुरोद्धहः; T₁. 3. 4 °मण्डलमुद्धहन्; T₂ G₁. 3-5 °भारधरो हरिः; M₄ °भारपरोऽभवत्. — °) K₂ D₅ G सहस्रशिरसा (G₂. 8 °सो) भूत्वा; N₁ V₂ B Dn T₁. 4 M₁₋₃ सहस्रशीर्षो (Dn °र्षो) भूत्वा तु (N₁ स; V₂ B₁ M₁₋₃ च).

8 °) K₃ निद्रा (for काली). T₃ -वारिजे (for -शालिनी). — After 8°, K₁ ins. :

531* विश्वस्य जगतः प्रभुम् ।

नारायणं विश्वबीजं.

— °) K₁. 3. 4 D₅ M₁₋₃ तत् (for तं). D₂ (sup. lin. as in text) काम- (for काल-). K₂ निद्रालुं कामरूपिणी.

9 °) D₂ स शेषः; T₃. 4 शिश्ये वै; G (ed.) स शेते (for स शिश्ये). K₁. 8 शुभ्रे (for दिव्ये). — °) T₂ G₁ समुद्राम्भसि शीतले. — °) T₃ G₁ हरिरेकार्णवे तेन.

10 °) Ś₁ K₁. 3 महायोगं (for °त्मानं). — °) K₄ N₂ V₃. 3 D₁₋₃. 5 विश्वस्य; T₃ विश्रुतं; T₄ विस्सयं (for भवाय). T₁. 2 G जलाशयगतं प्रभुम्; M₁₋₃ जयाय जगतां प्रभुम्. — °) V₂ D₃ देवा विष्णुं (by transp.). K₃ ऋषिगणास (for सर्षि°).

11 °) Ś₁ शयने; V₃ दृश्ये (for शुशुभे). — °) B₃ समन्वितम्; D₁. 2 समुच्छि°; T₂ G₁ समण्डि° (for समुत्थि°). — °) Ś₁ आसाद्य (for आद्यस्य). K₂. 4 N V B D (D₅ om.) T₄ G₄ आद्यं तस्यासनं पद्मं; T₃ स्थानं तच्चासनं पद्मं. — °) K₂. 4 N V Dn D₁₋₃. 5 -वर्चसम् (for -संनिभम्). — After 11, K₁₋₃ N₂. 3 V B Dn D₅ D₂₋₅ T₁. 3. 4 G₃. 5 ins. :

532* सहस्रपत्रं वर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषितम् ।

[T₁. 2. 4 G₃ -वर्ण (for -पत्र). K₂ V₃ वर्णाढ्यं (for व°). N₂ D₅ सुविस्तृतम्; V₃ सुपुष्पि°; T₃ प्रभाक् स; T₄ च भूषितम् (for विम्). K₁. 8 D₂₋₃ सुकुमारवर्धम् (for °).]

12 K₁ reads 12^{ab} twice. — °) Ś₁ K₄ सोऽक्षः; K₁ (second time). 3 D₁ साक्ष- (for ब्रह्म-). K₂ -तनुं (for -करः). — °) T₄ स्वप्नेन च (for स्वप्नेव). K₃ पितामहः; M₁₋₃ महाद्युतिः (for °मुनिः). — °) K₂ आवर्जयति; N₁ संवर्त° (for आवर्त°). K₃ भूतानां (for लोकानां). — °) K₂ -वर्जनम्; K₄ -वर्चसम्; N₂ V₁ D₄ पर्यये (for °यम्).

13 °) K₂ (before corr.) N V₁. 2 Dn D₅ D₂₋₄ निश्चेरुः; M₁ विविक्तात् (for विवृतात्). — T₁. 2 G read 13^{cd} twice. — °) B₁. 2 पतयो (for पङ्क्तयो). K₁ ह्येतं; N₃ (marg.) T₄ ह्युच्चैर्; V₃ Dn₂ D₃ ह्येवं (for ह्योच्चैर्). K₂₋₄ N₂. 3 V₂ Dn₁ D₁. 2. 5 T₃ प्रजानां पतयो ह्येवं (T₃ ह्याद्या); T₁. 2 G (all both times) मेघानां पङ्क्तयो व्योम्नि. — °) K₂. 3 N B D (D₅ om.) T₃ [उ]त्पतन्ति च; T₁ G (all both times) M सहस्रशः; M₂ (inf. lin.) पतन्ति च (for विशन्ति च).

14 °) K₁. 4 N₂ V₃ D₁ ते सृष्टा ब्रह्मणा मेघा; K₂ N₃ V₂ Dn D₅ T₁ G₄ ते सृष्टाः प्राणिनो मेध्या. — °) K₁ विभक्ताः पालयन्ति तत्. — K₃ om. 14°-15°. — °) B₃ चतुर्वर्गा (for °र्धा स्वां). — °) N₂ वेदोक्तेन च कर्मणा.

15 K₃ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — °) N₂ V₃ न वेद तं; T₁. 2 G₁₋₃. 5 M तं न वेद; T₄ स यद्ब्रह्म (for न तं वेद). — °) Ś₁ V₂ T₁. 2 G₁₋₄ M₄ स्मलाः; B₂ (marg.) विदुः; D₁ ऽव्ययम् (for °याः). — °) Ś₁ B₁. 2 T G₃ विष्णोर् (for विष्णुं). G₂ लोकं (for योगं).

16 °) T₃. 4 ते च; G₁ तेषु (for ते तु). — T₃ om. 16^{cd}. — °) B₂ पुरा (for क्वचित्). T₁ शान्तं; T₄ द्रष्टुं (for सुप्तं).

17 °) K₂. 4 N₂. 3 V D (D₅ om.) च (for ऽत्र). V₁ ऽत्रैव (for शेते). — °) K₁ कश्चित्सुप्तः; K₃ Dn T₁ कश्च शक्तः; K₄ कस्य शक्तिः; N V B D₅ D₂. 3. 5 T₃. 4 कश्च सुप्तः; D₄

को भोगवान्को द्युतिमान्कृष्णात्कृष्णतरश्च कः ॥ १७
 विमृशन्ति स्म तं देवं दिव्याभिरुपपत्तिभिः ।
 न चैनं शेकुरन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि वा ॥ १८
 कथाभिस्तत्प्रदिष्टाभिर्ये तस्य चरितं विदुः ।
 पुराणं तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९
 श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ।
 महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ॥ २०
 यच्चास्य वेद वेदोऽपि चरितं स्वप्रभावजम् ।

तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिका लौकिकाश्च याः ॥ २१
 भवकाले भवत्येष लोकानां भूतभावनः ।
 दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२
 यदैर्न वीक्षितुं देवा न शेकुः सुप्तमच्युतम् ।
 ततः स्वपिति घर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥ २३
 तस्मिन्सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः क्रतुक्रियाः ।
 शरत्प्रवृत्तयज्ञो हि जागर्ति मधुसूदनः ॥ २४
 तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेश्वरः ।

C 2844
 B I. 50. 26
 P I. 50. 26

कः सुप्तः कश्च (for कः श्वसन्कश्च). T₂ G₁ कश्च सन्यः क नेहते ;
 G₂. 4. 5 कश्च सन्यश्च नेहते ; M₄ कश्च शक्तश्च नेहते. — °)
 V₃ को भवान्कश्च द्युतिमान् ; T₃ को ह्ययं द्युतिमान्को वा. — °)
 Ds₁ D₅ कृष्ण- ; G₂ M₄ कृष्णः (for कृष्णात्). M₁₋₃ कृष्णत-
 मश्च (for °तरश्च).

18 °) Ñ₂ V₂ B₁. 2 (marg. as in text). 3 Ds D₅ G₃
 देवा (for देवं). S₁ K₂ T₄ विमृशन्तश्च तं देवं (S₁ °वा).
 — After 18^{ab}, S (except T₃. 4) ins. :

533* वाक्यैर्ब्रह्मपदैश्चापि प्रमाणैः सर्वलक्षणैः ।

[M₃ ब्रह्मविदश्च (for °पदैश्च).]

— °) Ñ₂ V₃ [ए]वं (for [ए]नं). M₁. 2 (inf. lin. as in
 text). 3 न शेकुस्तं समन्वेष्टुं. — °) D₁ कर्मणा (for °तो).
 S₁ D₂ जन्मत कर्मतोऽपि वा.

19 °) Ñ₂ V₂ B₁. 2 Dn गाथाभिस् (for कं). K₁
 M₁. 2 तत्प्रवृत्ताभिर् ; Ñ₃ D₁. 3 T₃ विष्टाभिर् ; T₁. 2 G₁. 2. 4. 5
 M₃. 4 युक्ताभिर् (for °दिष्टाभिर्). K₂ B₃ Ds गाथाभिः स-
 व्यतिष्टाभिर् ; Ñ₁ V₃ गाथाभिस्तत्र दृष्टाभिर्. — °) K Ñ V
 B₁. 2 Dn Ds D₁. 2. 4. 5 T₁. 3. 4 G₃ पुराणास् (for °णं). D₃
 T₂ G₁. 4. 5 तत् (for तं). — °) M₁₋₃ मुनयः (for ऋषयः).
 V₂ D₃ तं (for सं).

20 °) T₃. 4 श्रूयतां तस्य चरितं. — °) D₅ [ह]व (for
 [अ]पि). — °) K₄ Dn₁ M₄ त्वस्य ; D₃ तस्मान् (for तस्य).
 — For 20^{ad}, M₁₋₃ subst. :

534* तत्पुराणाद्वेदे तस्य चरितं नैव विद्यते ।

21 °) Ñ₂ वेदोऽपि ; T₁. 3 G₁. 3-5 चरितं (for वेदोऽपि).
 K₂ B₃ यथास्य (B₃ °साच्च) देवदेवस्य ; Ñ₁. 3 V B₁. 2 Ds
 D₃₋₅ यच्चास्य (V₃ °पि ; D₄. 5 °दौ) देवदेवस्य ; T₃. 4 चरितं
 देवदेवस्य ; G₂ M₄ देवस्य देवचरितं ; M₁₋₃ यच्चास्य चरितं वेद-
 — °) Ñ₁. 3 V₁ स्वं ; Ds₁ च ; Ds₂ तु (for स्वं). K₃ प्रसाद-
 जम् (for °प्रभाव°). T₁. 2 G M₃ (inf. lin.). 4 तत्तस्यैव प्र-
 (G₃. 5 स्व)भावजम् ; M₁ स तस्यैव प्रसादजः ; M₂ स तस्यैव
 प्रभावजम् ; M₃ तत्तस्यैव प्रसादजम्. — °) K₁. 3 ते वेद ; Ñ₁

तेन वा (for तेनेमाः). — °) S₁ Ñ₁ लौकिका वैदिकाश्च याः ;
 Ñ₂ B₃ Dn D₁ T₁. 3. 4 G₂. 3. 5 वैदिक्यो लौकिकीश्च याः ; V₃
 B₁. 2 Ds लौकिक्यो वेदजाश्च याः ; T₂ G₁. 4 लौकिका (G₁ °क)-
 श्र तथैव च.

22 D₃ om. 22. — °) G₃ भजति (for भवति). — °)
 V₁ B₁. 2 Ds M₂ (inf. lin. as in text) भूतानां (for
 लोकानां). K₃ Bom. and Poona eds. लोक- (for भूत-)-
 — °) K₄ भयायैव (for अभावाय).

23 °) S₁ ये च ; K₄ यच्च ; Dn Ds₂ D₁. 3 यत्र (for
 यदा). — °) K₂. 4 Ñ₂. 3 V B D (D₃ om.) T₂. 4 अभ्यस्य
 (for अभ्युत्तम्). S₁ K₁. 3 न शेकुरमितौजसम्. — °) K₃
 Ñ₃ V₁. 3 B₃ Dn D₁. 3 तत्र ; D₂ तदा (for ततः). — °)
 K₃ त्वदसं- (for जलद-). Cal. ed. जागर्ति मधुसूदनः .
 — After 23, N (except S₁ Ñ₁ ; D₃ om.) T₁. 3. 4 G₃. 5
 ins. :

535* स हि यज्ञाश्च वेदाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः ॥

[(L. 1) K₁. 3 B₂ D₁. 4. 5 स हि वेदाश्च यज्ञाश्च (for °).
 K₄ वेदाङ्गानि (for यज्ञा°). — (L. 2) K₃ Ñ₂. 3 V B D₃
 D₄ या हि ; D₂ याभिर् ; T₁ G₃. 5 या च (for या तु). K₂. 3
 Ñ₂ V₁. 3 B₂ G₃ एव ; T₁ एकः (for एष).]

24 B₃ om. 24^{ab}. — °) K₂. 4 V₂. 3 Dn D₁. 4 निव-
 र्तन्ते ; D₅ न वर्धन्ते ; T₃. 4 निवृत्ते तु (for न वर्तन्ते). V₁
 अस्मिन्सुप्ते विवर्तन्ते. — K₃ om. 24^b-25^a. — °) K₁. 4 Ñ₃
 V₃ (sup. lin. as in text). 3 D₁. 3 T₃ मन्त्रपूर्वाः ; Ñ₃
 (marg.) °वृत्ताः (for °पूताः). — °) K₂ यज्ञान्ये ; B₃ T₄
 यज्ञोऽयं ; T₃ यज्ञा हि (for यज्ञो हि). D₃ शरत्प्रवृत्तौ यज्ञानां .
 — For 24^{cd}, T₁. 2 G M subst. :

536* शरत्प्रवृत्ति यज्ञा हि जाग्रति श्रीधरे हरी ।

[M₁₋₃ तस्मिन्जाग्रति केशवे ; M₄ जागर्ति श्रीधरो यदि (for °).]

25 K₃ om. 25^a (cf. v. l. 24). — °) Ñ₁ तदा हि ; T₁
 M₁₋₃ यदिदं (for तं). M₁ (inf. lin.) कर्म (for °कर्म) .

40. 25]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

वैष्णवं कर्म कुर्वाणः सुमे विष्णौ पुरंदरः ॥ २५
 या ह्येषा गह्वरी माया निद्रेति जगति स्थिता ।
 अकस्माद्वैष्णिनी घोरा कालरात्रिर्महीक्षिताम् ॥ २६
 अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशादिवसनाशिनी ।
 जीवितार्धहरी घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २७
 नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ।
 शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ॥ २८
 अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन ।
 नैशा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी ॥ २९
 स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ।

—^b) K₂ प्रकरोति; K₄ V₁ B₃ D_{1.2} T₃ धारयति (T₄ यन्) (for कां). N₁ V₃ कारयत्यम्बुजेक्षणः; D₂ (marg. as in text) धारयत्यम्बुदक्षये; T₃ धारयन्विबुधेश्वरः. —^d) T₁ M₄ तस्मिन् (for विष्णौ).

26 ^a) K_{2.4} Dn D₅ T₄ G₂ गह्वरा; V शांकरी; T₂ G_{8.4} भास्वरी (G₄ ती) (for गह्वरी). D₃ ग्राह्यैषा गहना माया. —^c) K₂ N V B D (D₆ om.) साकस्माद् (for अं). T_{1.2} G M₄ सा ध (G₂ क) मर्त्यवैष्णिनी घोरा; M₁₋₃ सा तस्य वैष्णवी घोरा. —^d) T₁ G M महीपते; T₂ तले (for क्षिताम्).

27 ^a) K_{2.4} N₁ V₂ B Dn D₅ D_{1.5} T_{1.2} M₄ तस्यास् (for अं). D₁ तत्र (for तनुस्). S₁ K_{1.3} तमोद्वारि (for द्वारा). N_{2.3} V_{1.3} T₄ तस्यास्तनुस्तमोद्वारं; D₂ तस्यास्तत्र तमोद्वारि; D₃ तस्यास्तनुसमा वीर. —^b) M₃ सादिनी (for नाशिनी). —^c) K_{1.3.4} V₂ Dn D_{1.3.5} T_{2.4} हरा (for हरी). N₁ सा तु (for घोरा). S₁ जीविताहरणी घोरा; B D₅ धहरा सा तु.

28 ^a) N₁ lacuna; D₅ तया (for [ए]तया). —^b) T₂ G_{1.3} ज्रियमाणो (for जृम्भं). —^c) M₄ वेगान् (for वेगं). —^d) G₂ अमुं नावमिवार्णवे.

29 ^b) V₂ श्रमजा च; T₃ श्रमजाना (for जा वा). M_{2.3} कदाचन (for कथं). M₁ श्रमजा वा कदाचन. —^c) S₁ N_{1.3} V_{1.3} Dn D₅ नैषा; K₂₋₄ D₁₋₃ निशा; N₂ T_{1.3} सैषा; V₂ नैशी; T₄ शेषा; G₁ नैका (for नैशा). G₂ कालस्य (for लोकस्य). B D₅ D₄ नैशी भवति मर्त्य (D₁ सर्व)स्य. —^d) N₂ V₃ सत्त्वस्य; D₁ लोकस्य; T₂ G₁ M₂ भवति (for सर्वस्य).

30 ^a) V_{1.2} G₂ सुप्तान्ते (for स्वप्नान्ते). K₂ जायते (for क्षीं). —^b) N₃ V₁ D₂ M_{1.3} प्रायण (for प्रायशो). D₃ प्रायेण भुवि देहिनी. —^c) S₁ काले तु; K₁ कालेन; T₂ G₁ M_{2.2} काले हि (M_{1.2} तु) (for काले च). K₄ लोकानां

मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३०
 देवेष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते ।
 सखी सर्वहरस्यैषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३१
 सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना ।
 लोकानल्पेन कालेन भजते भूतमोहिनी ॥ ३२
 एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ।
 ध्रियते सेवनीयेन पतिनेव पतिव्रता ॥ ३३
 स तया निद्रया छन्नस्तस्मिन्नारायणाश्रमे ।
 शेते स्म हि तदा विष्णुर्मोहयज्जगदव्ययः ॥ ३४
 तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः ।

(for भूतानां). —^d) S₁ स्वानाददे; K₁ G_{2.4} M₁₋₃ स्वापयते; N₁ B₂ (marg. as in text).³ D₅ क्षपयते; G_{1.5} स्वपं (for नाशं).

31 ^c) N₁ T₂ सा तु; G₁ सा ते; G_{3.5} सापि (for सखी). K₁ यमस्य (for -हरस्य). —^d) K₂ पद्मा विष्णोः; K_{3.4} N₂ V_{2.3} Dn D₁₋₅ T_{2.3} G_{1.5} माया विष्णोः; N₃ विष्णो-र्माया; N₃ (marg.) V₁ विष्णोर्जाया; B_{2.3} D₅ पाप्मा विष्णोः; M₁₋₃ पाप्मा विष्णु- (for माया विष्णु-). G₂ माया विष्णोः शरीरिणी.

32 ^a) T_{3.4} या सा (for सैषा). —^b) S₁ सुप्ता; K₁ (sup. lin. as in text) D_{3.5} M_{1.2} तृप्ता; K₄ कृष्णा; G₂ दृष्टा; M₃ सैषा (for दृष्टा). B₃ (marg.) योनिना, M₁₋₃ लोचने (for ना). —^d) K_{2.3} N_{2.3} V₃ B₂ (marg.) Dn D_{1.3-5} T₃ प्रसते (for भजते). N₃ (marg.) भाविनी (for मोहिनी). K_{1.4} D₂ प्रसते लोकमो (D₂ सा तु मो)हिनी; V_{1.3} प्रसते भूतभाविनी; T₄ श्वसते लोकमोहिनी; G₂ भजते भृशमो हिता.

33 ^c) K₂ B D₅ ध्रि (K₂ ची)यते सेवनीया हि; K_{3.4} N_{2.3} V Dn D_{1.3-5} T₂₋₄ G_{1.3.4} M ध्रिय (T_{3.4} M₄ क्षीय; G_{3.4} M₃ प्रीय-; M₂ सेव्य)ते सेवनीया च. —^d) K₂ N₃ V₁ B D₅ D_{2.4} G₄ पत्येव च (N₃ B_{1.3} हि); K_{3.4} N₁ V_{2.3} Dn D_{1.5} T₂ G_{1-3.5} M₁₋₃ पत्या इव; D₃ पत्या देवी; T₁ M₄ यत्पादं च; T_{3.4} यथा नाथं (for पतिनेव).

34 ^c) K_{2.4} N V Dn D₁₋₅ T_{1.3.4} स्वपिति स्म; M₄ शयानः स्म (for शेते स्म हि). K_{1.3} शेते विभुः सदा विष्णुर; B D₅ शेते स्म भगवान्विष्णुर. —^d) K_{2.4} N_{2.3} V_{1.3} Dn D₁₋₄ T_{1.4} G₂ M₄ अव्ययम् (for यः).

35 ^a) T_{3.4} यस्य; G₃ अस्य (for तस्य). —^c) T₂ गतं; G₁ श्रुतं (for जग्मुः). K₂ T₄ चैतत्; D₃ सर्वं (for चैव).

विष्णोः प्रबोधनम्]

हरिवंशपर्व

[40. 46]

जग्मुः कृतयुगं चैव त्रेता चैव युगोत्तमम् ॥ ३५
 स तु द्वापरपर्यन्ते दृष्ट्वा लोकान्सुदुःखितान् ।
 प्राबुध्यत महातेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३६

ऋषय ऊचुः ।

जहीहि निद्रां सहजां भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ।
 इमे ते ब्रह्मणा सार्धं देवा दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३७
 इमे त्वां ब्रह्मविदुषो ब्रह्मसंस्तववादिनः ।
 वर्धयन्ति हृषीकेश ऋषयः संशितव्रताः ॥ ३८
 एतेषामात्मभूतानां भूतानां भूतभावन ।
 शृणु विष्णो शुभां वाचं भूव्योमाग्न्यनिलाम्भसाम् ॥ ३९
 इमे त्वा सप्त मुनयः सहिता मुनिमण्डलैः ।
 स्तुवन्ति देव दिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥ ४०

उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष पद्मनाभ महाद्युते ।
 कारणं किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

स संक्षिप्य जगत्सर्वं तिमिरौघं विदारयन् ।
 उदतिष्ठद्दृषीकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४२
 स ददर्श सुरान्सर्वान्समेतान्सपितामहान् ।
 विवक्षतः प्रक्षुभिताञ्जगदर्थे समागतान् ॥ ४३
 तानुवाच हरिर्देवानिद्राविश्रान्तलोचनः ।
 तच्च दृष्टार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ॥ ४४
 कुतो वो विग्रहो देवाः कुतो वो भयमागतम् ।
 कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्तते ॥ ४५
 न खल्वकुशलं लोके वर्तते दानवोत्थितम् ।

C 2866
B 1. 50, 47
P 1. 50, 47

—^a) T₂ G यथाक्रमम् (for युगोत्तमम्).36 ^a) K₃ सुप्तो; Dn₁ स च (for स तु). —^b) S₁ लोकान्जातान्; K_{1.3} T₁ G ज्ञात्वा लोकान् (for दृष्ट्वा लो).37 G₅ M₁ om. the ref. —^a) S₁ K_{1.3} यजस्व; N₁ जहीश्व (for 'हि). T₁ M₁₋₃ जहि निद्रां तु (T₁ डि) सहजां; T_{3.4} जहीहि सहजां निद्रां. —^b) T₁ श्रियम् (for स्रजम्). —^c) T₁ G_{2.3.5} M च; T₂ G_{1.4} वै (for ते).38 ^a) T₁ G₂ M₁ ये च (for इमे). S₁ N₂ M_{1.2} त्वा; N₁ B_{1.3} D₅ ते; M₃ च (for त्वां). K_{1.3} N₁ B D₅ विद्वांसो; T_{3.4} ऋषयो (for विदुषो). —^b) V₁ संभव (for संस्तव). —^c) S₁ V₂ B₂ D₅ D₃ T₂ G M_{1.3} वर्धयन्ते (for 'न्त). N₂ V₃ M₂ हृषीकेशम् (for 'श). D₂ M₁ वर्धयन्ते हृषीकेशम्. —^d) M₁₋₃ मुनयः (for ऋषयः).39 ^a) D₂ एव (for आत्म). —^b) K_{2.4} N_{2.3} V_{2.3} B_{1.2} (marg.). Dn D₁ T₁ भूतानामात्मभावनः; D_{2.3.5} नामात्मसंभवः; T₃ G M₁ भूतभावनभावन. —^c) S₁ च तां वाणीं; K_{1.3} शुभां वाणीं; K₄ N_{2.3} B D (D₆ om.) T G M₁ शुभा वाचो (for शुभां वाचं). K₂ विष्णो शृणु शुभा वाचो. —^d) N_{1.3} V₁ D₁₋₃ भूव्योमाग्न्यनिलसंभवा.40 ^a) N₁ सर्व (for सप्त). G₃ ऋषयः (for मुनयः). K_{2.4} N_{2.3} V D (D₆ om.) T_{3.4} इमे त्वां मुनयः सप्त. —^b) K₃ N₁ V₂ D₁ मण्डले; D₃ पुंगवैः (for मण्डलैः). —^c) S₁ B₂ (marg.) T₂ G_{1.3-5} M₁ देवं; K_{2.4} D₅ T₁ देवा (for देव). —^d) V₂ B₂ (marg.) T₃ G₄ गाथाभिर (for गेयाभिर). D_{3.4} गोभिर (for गीर्भिर). K₁ ओजसा (for अञ्जसा).41 After 41, T_{1.2} G M ins. :

537* जहि निद्रां जगद्धेतोः केशवेश जनार्दन ।
 त्वयि सुप्ते जगत्सुप्तं त्वयि जाग्रति जागृतम् ॥
 मीलनं कुरु देवानां देवदेव जगत्पते ।
 किं त्वं स्वपिषि गोविन्द नष्टे जगति सांप्रतम् ।
 नष्टप्रायं जगत्पश्य सदेवासुरमानुषम् ॥ [5]

[(L. 1) G₃ शनू (for निद्रां). G₄ केशव त्वं (for 'वेश). — (L. 3) G₄ पालनं (for मी). T₁ M₂₋₄ लोकानां (for देवानां). — (L. 4) G₄ तत् (for त्वं). G₂₋₅ M_{1.4} संप्रति (for सांप्रतम्).]

42 T₂ G_{1.3.4} om. the ref. —^a) N₁ D₁ संक्षिप्यैवं (for स संक्षिप्य). S₁ K_{1.3.4} Dn D₅ जलं; M₁₋₃ तमः (for जगत्). T₂ G स्वपन्निक्षपन्परिक्षिप्तं. —^b) S₁ निरामयम्; K₁ विनाशयत्; T_{1.2} G M₁ विदार्य च (for 'रयन्).

43 ^a) M₁₋₃ ददर्श च (for स ददर्श). —^c) S₁ विवक्षवः; N₁ दिदक्षवः; N₂ D₁ विवक्षून्; T_{3.4} विवक्ष्यांश्च (for 'क्षतः). V_{2.3} B D₅ D₂₋₅ विवक्षून्भुभितःश्चैव. —^d) M₁ समाहितान् (for 'गतान्).

44 ^a) N_{1.3} (marg.) V₁ B_{1.2} Dn D_{1.5} T₁ G_{1.2.5} M_{2.4} देवो (for देवान्). —^b) K₃ D₂ विश्रान्त (for विश्रान्त). —^c) K₁ T₂ तत्र; T_{3.4} स तु (for तत्त्व). T₁ M₁ युक्तार्थया (for दृष्टा). —^d) T₁ संयुतः; M₁ संहतिः (for युक्तया). K₃ धर्महेत्वर्थया गिरा.

45 Before 45, some Mss. ins. विष्णुरुवाच and भगवानु. —^a) N₂ निग्रहो; G₂ अभिभवो (for विग्रहो). —^c) V₂ कार्यार्थ (for वा कार्य). —^d) N₂ न मयि (by transp.); T_{1.2} G M₁ (inf. lin.) मनसि.

40. 46]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2866
B I. 50. 47
P I. 50. 47

नृणामायासजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ४६
एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ।

शिवाय भवतामर्थे स्थितः किं करवाणि वः ॥ ४७

इति श्रीहरिवंशे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४९

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ १
नास्ति किञ्चिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक ।
येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २
शक्रे जयति देवेशे त्वयि चासुरसूदने ।

धर्मे प्रयतमानानां मानवानां कुतो भयम् ॥ ३
सत्ये धर्मे च निरता मानवा विगतज्वराः ।
नाकालधर्मणा मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम् ॥ ४
मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च परस्परम् ।
षड्भागमुपयुञ्जाना न भेदं कुर्वते मिथः ॥ ५
ते प्रजानां शुभकराः करदैरविगर्हिताः ।

46 ^a) K1.3 D3 G4 किं (for न). — ^d) Ś1 K3 तत्त्वम्
(for शीघ्रम्). T1.2 G M शीघ्रमावेद्यतां सुराः (T1 M4 वरम्).

47 ^a) T1.2 G1.2.5 M4 एवं (for एष). — ^b) D3
विहाय शयनोत्तमम्. — ^c) T1 M4 उत्थाय; M1-3 स्थितोऽस्मि
(for शिवाय). K2 मध्ये; D1 अद्य (for अर्थे). — ^d) T3.4
प्रियं; M1 ब्रूत; M2.3 ब्रूहि (for स्थितः).

COLOPHON om. in D6 T3.4. — *Mention of the Epic* :
K3 Ñ2 Ds2. — *Mention of Khila* : K1.3.4 Ñ2.3 V B Dn
Ds D1. — *Sub-parvan* : K1.3 आश्चर्यपर्व. — *Adhy. name* :
K2 Dn विष्णोर्योगशयनोत्थानम्; K4 Ñ1 B3 D1.2.5 विष्णो-
र्योगशयनम्; Ñ2 V3 विष्णुशयनोत्थानम्; Ñ3 V1 योगशय-
नम्; V2 विष्णोः प्रबोधनम्; B1.2 Ds T2 G1 शयनोत्थानम्;
D3 विष्णोः शयनशमनम्; D4 विष्णोर्योगमायोत्थानम्; T1
देवदर्शनम्; G2 भगवद्योगनिद्रोत्थानम्; G3 भगवद्योगशयनो-
त्थानम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K1
Ñ3 V1 Dn1 Ds2 50; K3 48; V2 51; V3 D4 49; D1 T1
G3.5 46; T2 G1 M4 45; G2.4 43; M1-3 42. — *Śloka*
no. : Dn Ds2 48; D3 53; D4 47.

41

 D6 om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1). G4 om.
this adhy.

1 ^a) M1-3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). Ñ3 (marg.) देव-
(for विष्णु). M4 कथितं (for -गदितं). — ^b) K3 Ñ1 V1
G1 ब्रह्मा (for ब्रह्मा). — K2 om. 1^c-13^b. — ^c) D3 च
परं (for परमं).

2 K2 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, Ś1 K1.3 ins.
ब्रह्मोवाच. — ^d) D1 रणे स्थितः; D5 रणाजिरे; G3 यथा
रणे (for रणे रणे).

3 K2 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) Ñ2 B3 D1-3 T4 G5
M1.3.4 देवेश (for शे). G1.3 शक्रे जीवति देवेश. — ^b)
Ñ1.3 V1 -नन्दन; Ñ2 B2 T3 G1.2.5 M4 सूदन (for सूदने).
V3 त्वयि वा मधुसूदन; B1.3 Ds त्वयि चारिनिषूदने. — ^c)
Ś1 धर्मे (for धर्मे). — ^d) Ś1 मानुषाणां (for मानवानां).

4 K2 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^a) V1 G (ed.) सत्य-
(for सत्ते). G1 (sup. lin.) धर्मेण (for धर्मे च). K1.3 V2
B Ds D1.3.4 T3.4 निरतान्; G2 नियतान् (for निरता).
— ^b) K1.3 V2 B Ds D1.4 T3.4 मानवान्विगतज्वरान्.
— ^c) M2 -कर्मणा (for -धं). K1.3.4 Ñ1 B1.2 Dn D1
T1.2.4 G1.3.5 M4 नाकाले धर्मिणो मृत्युः; Ñ2.3 V1.3 B3
(marg.) 3 D2.4.5 T3 ले धर्मिणां (B2.3 T3 र्मणा) मृत्युः;
Ds ले ध (Ds2 लध) र्मिणो मृत्युः. — ^d) K4 Ñ2.3 V B3
(marg.) D1-5 T3.4 शक्नोति प्रतिवीक्षि (D3 बाधि) तुम्.

5 K2 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^a) T1.2 G1-3.5 M हि;
T3.4 नृ- (for च). K1 (marg. as in text) D3-5 भावाय;
K3 तपसा (for पतयः). — ^b) B1.2 Ds वै (for च). Ś1
K1 (marg.) 3 पार्थिवाः पार्थिवैः सह. — ^c) K4 Ñ V2.3 B3
Dn Ds1 D1.4.5 T G3.5 M3 युञ्जाना (for युञ्जाना).
— ^d) K1 Dn D1.3 T1 भयं (for भेदं). Ś1 K1.3 युञ्जते
(for कुर्वते).

6 K2 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^b) K3 इव; Ñ1 अनु-;
B2 T1.2.4 G5 M3 अव-; G2.3 अपि (for अवि-). K4

भूमिभारावतरणम्]

हरिवंशपर्व

[41. 17]

अकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशमापूरयन्सदा ॥ ६
 स्फीताञ्जनपदान्स्वान्स्वान्पालयन्तः क्षमापराः ।
 अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णाञ्जुगुपुरञ्जसा ॥ ७
 नोद्वेजनीया भूतानां सचिवैः साधु पूजिताः ।
 चतुरङ्गवलयैर्युक्ताः षड्गुणानुपयुञ्जते ॥ ८
 धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ।
 यजन्ति च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ९
 वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षीन्ब्रह्मचर्यया ।
 श्राद्धैश्च मेधैः शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १०
 नैषामविदितं किञ्चित्त्रिविधं भुवि विद्यते ।
 वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ॥ ११

ते परावरदृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ।
 भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२
 तेषामेव प्रभावेन शिवं वर्षति वासवः ।
 यथार्थं च ववुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥ १३
 निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च वै ग्रहाः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः ॥ १४
 अनुलोमकरः सूर्यो अयने द्वे चचार ह ।
 हव्यैश्च विविधैस्तृप्तः शुभगन्धो हुताशनः ॥ १५
 एवं सम्यक्प्रवृत्तेषु निवृत्तेष्वपराधतः ।
 तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां कालभयं कुतः ॥ १६
 तेषां ज्वलितकीर्तिनामन्योन्यमनुवर्तिनाम् ।

C 2884
B 1. 51. 17
P 1. 51. 17

-गर्विताः; M₁ -गर्वितैः (for 'ताः'). — °) D_n सुकरैर; D_{s2} स्वाक°; T₃ G₂ अप° (for अक°). S₁ -युक्ताः; T₄ 'र्यान् (for 'र्याः'). G₃ आकरेऽपि प्रमुक्तार्थाः; M₁ अपरे विप्रमु°. — °) N₁ T₄ तदा (for सदा). K_{1.3} N_{2.3} V B D_n D_s D₂₋₅ कोश-मापूरयन्त्युत.

7 K₂ om. 7 (cf. v. l. 1). — °) S₁ K_{1.3} B₃ सर्वान्; D_s स्वाह्वान्; T_{3.4} ग्रामान्; G₂ स्वार्थान् (for स्वान्स्वान्). — °) N₂ G_{1.3.5} पालयन्ति (for 'न्ति'). — °) S₁ अभीक्ष्ण- (for अतीक्ष्ण-). — °) K₄ ओजसा (for अञ्जसा).

8 K₂ om. 8 (cf. v. l. 1). — °) S₁ N₂ V D_{2.3} G_{1-3.5} M_{1.3.4} चतुरङ्गैर (for 'ङ्ग-'). K_{1.3} चतुरङ्गैर्वलयैर्गुप्ताः. — °) D₂ षड्गुण्यम् (for षड्गुणान्). K₁ G₂ -जीवते; K₃ जीवनः; N₁ -युज्जिरे; N_{2.3} V B_{2.3} D_n D_s D₄ T G₃ -युञ्जते (for -युञ्जते).

9 K₂ om. 9 (cf. v. l. 1). — °) D₁ निश्चिताः (for निष्ठिताः). — °) B_{1.2} D_s T₁ यजन्ते (for 'न्ति'). — °) T₁ M₁ सर्वे (for यज्ञैर्). T₂ G_{1-3.5} सर्वे विततदक्षिणैः.

10 K₂ om. 10 (cf. v. l. 1). — °) S₁ ऋषींश्च; K₃ D₃ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁₋₃ ब्रह्मर्षीन् (for मह°). M₄ ब्रह्मर्षीन्परिच-र्यया. — °) N₂ V₂ B D_{s1} T₂ G_{1-3.5} M मेधैश्च (by transp.).

11 K₂ om. 11 (cf. v. l. 1). — °) D₃ नैव; T₁ बहु (for भुवि). S₁ K_{1.3} दृश्यते (for विद्यते). N_{1.3} V₁ B D_s D₄ त्रिषु लोकेषु विद्यते; D_s (marg. as in text) विदितं चैव विद्यते; M₁₋₃ त्रिविधं विद्यते भुवि. — °) S₁ लौकिकं वैदिकं चैव. — °) D₃ धर्मशास्त्रोदितं च यत्.

12 K₂ om. 12 (cf. v. l. 1). — °) V_{1.2} B₂ (marg.)

D_{1.3-5} परापर-; B₂ परात्पर- (for 'वर-'). — °) M₂ ब्रह्मर्षि- (for महर्षि-). K₃ G₂ -तेजसा (for 'सः').

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 1). — °) M_{1.2} प्रसादेन (for प्रभावेन). — °) K_{1.3} D₂₋₅ सुखार्थं; D₁ सुस्पर्शाश्च (for यथार्थं). S₁ यथायथार्थं च ववुर्. — After 13°, S₁ ins.:

538* वाताः शिवसुगन्धिनः ।

निर्मलं चाभवद्वयोम.

14 °) N₃ (marg.) V₁ -प्रभावाश्च (for -प्रचाराश्च). K_{1.2} N₂ V₃ B₁ D_n D_{1.2.4.5} T_{3.4} खे ग्रहाः; N₃ ये ग्रहाः; V₂ खेचराः (for वै ग्रहाः). — °) K₂ N₃ V₁ सनक्षत्रैः (for 'त्रः'). — °) M₂ (inf. lin. as in text) कालं (for सौम्यं). T₁ M₁ नित्यशः (for योगतः). T₂ G_{1-3.5} सौम्यश्चरति नित्यशः.

15 °) T₁ G₂ M₄ -गतः; G₅ -गतिः (for करः). S₁ अनुलोमे चरन्सूर्योः; T₂ G₁ 'कूलगतिः सूर्योः. — °) K₂ D_s T₂ G_{1.3.5} M₁ ह्ययने; K₃ स्व°; B_{1.3} T_{1.4} त्व°; M₁₋₃ सप्य° (for अ°). — °) G₁ [अ]वितथैस् (for विविधैस्). — °) K_{3.4} N₂ D_n D_{1.3} शुभगन्धिर; N_{1.3} (marg. as in text) V₃ B₁ D_{4.5} M₁₋₃ 'न्धी; G₂ हविर्गन्धो (for शुभगन्धो).

16 °) T_{3.4} सुयुक्तेषु (for प्रवृत्तेषु). — °) K_{1.3.4} D_{1-3.5} विवृद्धे (K₃ D_s 'त्ते' ष्वमरादिषु; K₂ कर्मेषु च मखादिषु; N₁ निवृत्तेषु सुरारिषु; N_{2.3} V_{1.2} B₃ D_n D₄ T₂ G_{1-3.5} M₄ विवृद्धे (D₁ 'विधे'षु मखादिषु; V₃ प्रवृद्धेषु सुरादिषु; B_{1.2} D_s निमित्तेषु मखादिषु; T₁ M₁₋₃ निवृत्तेष्वपराधिषु; T_{3.4} 'ष्वमरादिषु. — °) S₁ तेषां (for नृणां).

17 M₃ om. (hapl.) 17°. — °) S₁ B₃ अनि- (for अनु-). K₁ अन्योन्यवशवर्तिनाम्. — °) T₂ बध्यते; M₁ खण्ड्यते (for पीड्यते). T₃ यथा (for -तलम्).

41. 17]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2884
B I. 51. 17
P I. 51. 17

राज्ञां बलैर्बलवतां पीड्यते वसुधातलम् ॥ १७
 सेयं भारपरिश्रान्ता पीड्यमाना नराधिपैः ।
 पृथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविप्लवा ॥ १८
 युगान्तसदृशं रूपं शैलोच्चलितबन्धनम् ।
 जलोत्पीडाकुला खेदं दर्शयन्ती मुहुर्मुहुः ॥ १९
 क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ।
 नृणां च राष्ट्रैर्विस्तीर्णैः श्राम्यतीव वसुंधरा ॥ २०
 पुरे पुरे नरपतिः कोटिसंख्यैर्बलैर्वृतः ।
 राष्ट्रे राष्ट्रे च बहवो ग्रामाः शतसहस्रशः ॥ २१
 भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ।

ग्रामायुताढ्यै राष्ट्रैश्च भूमिनिर्विवरीकृता ॥ २२
 सेयं निरामिषं कृत्वा निश्चेष्टं कालमग्रतः ।
 प्राप्ता ममालयं विष्णो भवांश्चास्याः परा गतिः ॥ २३
 कर्मभूमिरिहस्थानां भूमिरेषा व्यथां गता ।
 यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्तेषां हि शाश्वती ॥ २४
 अस्या हि पीडने दोषो महान्स्यान्मधुसूदन ।
 क्रियालोपश्च लोकानां दूषितं च जगद्भवेत् ॥ २५
 श्राम्यते व्यक्तमेवेयं पार्थिवौघप्रपीडिता ।
 सहजां या क्षमां त्यक्त्वा चलत्प्रमचला गता ॥ २६
 तदस्याः श्रुतवन्तः स्म तच्चापि भवता श्रुतम् ।

18 °) S₁ इयं (for सेयं). — °) T₃ विषमं (for समनु-).
 — °) T₃ [आ]पन्न- (for [आ]सन्न-). N₁ G₂ -विह्वला; B₂
 (marg.) D₅ D_{1.3} T₁₋₃ G_{1.3.5} M -विह्वला (for -विप्लवा).

19 °) K₄ N_{2.3} (marg. as in text) V₃ Dn D₁₋₅
 T_{1.3.4} युगान्तसदृशै रूपैः. — °) K₁ (marg. as in text)
 -विभ्रमम्; K₄ N₁ V_{1.3} Dn D_{1.4.5} T_{3.4} -बन्धना; D₂ °नैः
 (for °नम्). D₃ शैलैश्चलितबन्धना; M₂ शैलाश्चलितबन्धनाः.
 — °) N₃ D_{3.4} खेदाद्; T₃ सैषा (for खेदं). — °) S₁
 K_{1.3.4} Dn धारयन्ती; N_{2.3} V₃ भ्रमन्ती च; V₂ भ्रमयन्ती;
 T_{3.4} भ्रमतीयं (for दर्शयन्ती). D₅ T_{1.2} G_{2.3.5} M_{2.4} पुनः
 पुनः; G₁ परस्परम् (for मुहुर्मुहुः). D₁₋₄ भ्रमतीयं (D₁
 °यन्ती) पुनः पुनः.

20 °) D₁ नृपैश्च (for नृणां). G₁ नृणां च राष्ट्रे विस्तीर्णैः.
 — °) K₄ T₃ [इ]यं (for [इ]व). — After 20, T₃ ins.:

539* यच्चोक्तं ब्रह्मसदने ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

तच्छृणुष्व महाबाहो रहस्यमिदमुत्तमम् ॥

21 T₂ om. 21-22. — °) T₁ कुले कुले; M₄ लोके कुले
 (for पुरे पुरे). N₂ V₃ च नृ-; M_{1.2} हि नृ- (for नर-).
 — °) D₃ नरैर् (for बलैर्). G_{1-3.5} M_{1.2} युतः (for वृतः).
 M₃ असंख्यैर्बलैर्युतः. — S₁ om. 21°-22°.

22 S₁ om. 22^{ab}; T₂ om. 22 (for both, cf. v. l.
 21). — °) M_{1.3} भूमिपालः; M₄ भूपानां च (for भूमिपानां).
 — °) K₂ N₂ B₂ (marg. as in text) D₅ (marg. as in
 text) वरैः; K₄ कुलैः (for बलैः). — °) S₁ B₁ ग्रामायुताढ्य-
 राष्ट्रैश्च; D_{3.5} T₁ M₄ युतैश्च (D₃ °तौघै) राष्ट्रैश्च; T_{3.4} ग्रामै-
 स्तथाढ्यै रां. — °) S₁ K₄ Dn D_{1.4} T₁ निर्विवरा (for °री-).
 K₂ N₁ V_{1.2} B D₅ D_{3.5} भूमिनिर्वेदमागता; T₁ G_{1-2.5} M₄
 दीर्यतीव (T₁ M₄ °ते च) वसुंधरा; T₃ भूमिपैश्च निपीडिता.

23 °) K₂₋₄ N₁ V_{1.3} B Dn D₅ D_{1.4.5} T G₃ M₄

निरामयं (for °मिषं). K₁ भूत्वा (for कृत्वा). V₂ D₃ सेयं
 निरामयं ज्ञात्वा (D₃ दृष्ट्वा). — °) K₂ B₁ Dn D_{1.2.5} G₃
 M₁ निश्चेष्टा; D₃ निश्चलं (for निश्चेष्टं). K₁ निश्चेष्टा किल
 मेऽग्रतः; N₂ V₃ D₄ T M₄ °ष्टा कालमागता. — °) K₂ N_{2.3}
 V_{1.2} B₁ D₅ तवाल्यं; B_{2.3} तमां (for ममां). T₁ M₄
 कृष्ण (for विष्णो). — °) D₅ T₁ M₄ परमा (for [अ]स्याः
 परा).

24 °) K N_{2.3} (marg. as in text) V_{2.3} Dn D_{1-3.4}
 (marg.). T_{1.3.4} G_{2.5} M₄ मनुष्याणां; D₅ इहस्थाने
 (for °नां). — °) N₃ (marg. as in text) व्यवस्थिता (for
 व्यथां गता). — G₁ om. 24°-25°. — °) K₂ N₃ V_{1.2}
 B_{1.2} D₅ कुर्याज्; N_{1.2} V₃ T₂ G_{2.3} M कर्म (for कार्यं).
 T_{3.4} यथा न नश्यते देवा. — °) D₁ जयति; G₂ भजति (for
 जगति). T₃ तथा कुरु (for हि शाश्वती).

25 G₁ om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). N₁ reads 41. 25-42.
 10 after 42. 28. — °) S₁ अस्यां वा; N_{1.3} V D_{4.5} तस्या
 हि; D₁ यस्या हि; G₂ अस्माभिः; M₁₋₃ अस्याश्च; M₄ यथा
 हि (for अस्या हि). — °) D₃ -लोपाश्च; G₃ -लोपैश्च (for
 -लोपश्च). N₁ B_{1.2} (marg. as in text). D₅ भूतानां (for
 लोकानां). — °) S₁ K_{1.3} G_{1.3} पीडितं (for दूषितं). G₂
 जगत्पते (for °द्भवेत्). T_{1.3.4} लोकानां दूषितं (T₃ °व्यते)
 जगत्.

26 For the sequence in N₁, cf. v. l. 25. — °)
 S₁ शुन्यते; K_{1.4} Dn G₁₋₃ M श्राम्यति (for °ते). K₂
 B_{1.2} (marg. as in text) [ए]वा (for [इ]यं). — °) V₂
 पार्थिवौघैः; D₁ पार्थिवैश्च (for °वौघ-). — °) K₃ D₅ T_{1.3}
 च; N₃ V₁ G_{3.5} स्वां; T₂ G₁ M₄ हि; G₂ सा; M₁₋₃ तां
 (for या). — °) D₂ (sup. lin. as in text) अबला (for
 अचला). N₂ भूमिनिर्वेदमागता.

धरणीवाक्यम्]

हरिवंशपर्व

[42. 2

भारावतरणार्थं हि मन्त्रयामस्त्वया सह ॥ २७
 सत्पथे हि स्थिताः सर्वे राजानो राष्ट्रवर्धनाः ।
 नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिनः ॥ २८
 सर्वे सत्यमयं वाक्यं वर्णा धर्मपरास्तथा ।
 सर्वे वेदपरा विप्राः सर्वे विप्रपरा नराः ॥ २९
 एवं जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ।

यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्रः प्रवर्तताम् ॥ ३०
 सतां गतिरियं नान्या धर्मश्चास्याः सुसाधनम् ।
 राज्ञां चैव वधः कार्यो धरण्या भारनिर्णये ॥ ३१
 तदागच्छ महाभाग सह वै मन्त्रकारणात् ।
 व्रजाम मेरुशिखरं पुरस्कृत्य वसुंधराम् ॥ ३२

इति श्रीहरिवंशे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।

बाढमित्येव सह तैर्दुर्दिनाम्भोदनिस्वनः ।

प्रतस्थे दुर्दिनाकारः सदुर्दिन इवाचलः ॥ १

समुक्तामणिविद्योतं सचन्द्राम्भोदवर्चसम् ।

C 2901
B I. 52. 2
P I. 52. 2

27 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. — ^a) $K_2 \tilde{N}_3 V_{1.2} B_{1.2} D_s D_4$ यद् (for तद्). $\tilde{S}_1 K_4$ च; D_4 स्मः (for स्म). $T_{1.2} G_{1-3.5} M_{2.4}$ त ($T_2 G_{1.3.5}$ य) दस्याः श्रुतमस्माभिस्. — ^b) $K_3 D_2$ (*sup. lin.* as in text) तवापि; D_3 तथैव (for तच्चापि). — ^c) $\tilde{S}_1$ अंशावतरणार्थं हि. — ^d) $\tilde{S}_1 K_{1.3}$ सह त्वया (by transp.).

28 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. — ^a) $\tilde{S}_1$ च (for हि). $K_{2.4} \tilde{N}_{1.3} V D_n D_{1-5} T_{3.4}$ ह्येते (for सर्वे). — ^b) $T_{3.4}$ नारायण (for नराणां च). $\tilde{N}_2 V_2$ [ए]व ये (for त्रयो). — ^c) D_3 ब्राह्मणस्य (for णान्).

29 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. — ^a) $\tilde{S}_1 K_{1.3} B_2 T_{1.3}$ सत्यपरं (for मयं). — ^b) V_1 नयास् (for परास्). K_4 स्थिताः (for तथा). — ^c) $T_1 M_4$ परा नृपाः; $T_{2.4} G_1$ परायणाः (for परा नराः).

30 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. T_2 reads 30°-32° twice. — ^a) K_3 यत्र (for यथा). $\tilde{N}_1 T_1 G_{1-3}$ धर्मपरो; $M_{2.4}$ पथो (for वधो). — ^b) K_1 मन्त्रं; $K_{2.4} \tilde{N}_3$ (marg. as in text) $V_3 B_2$ (marg.) $D_{1-3.5} T_{3.4}$ नीतिः; G_2 धर्मः (for मन्त्रः). $B D_s D_4 G_2 M_{1.2.4}$ प्रवर्त्यताम्. $\tilde{S}_1$ तथा नीतिर्विधीयताम्; $\tilde{N}_2 V_2 D_n$ तथा नीतिः प्रवर्त्यताम्.

31 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. For the repetition in T_2 , cf. v. l. 30. — ^a) K_2 सत्यं (for सतां). D_2 सौम्या (for नान्या). — ^b) $\tilde{N}_1 B_3 D_{s2} T_{1.3}$ (both times) $G_{1-3} M_4$ तस्याः; $B_{1.3} D_{s1}$ त्वस्याः; $D_4 T_{3.4}$ तस्मात् (for चास्याः). K_3 प्रवर्तनम्; T_2 (both times)

$G_{1-3.5}$ तु साधनम् (for सुसां). $\tilde{S}_1$ धर्मश्चास्यानुवर्धनम्; M_{1-3} स्येयं हि साधनम्. — ^a) $\tilde{S}_1 D_3 T_2$ (both times) G_1 धरण्यां (for ण्या). V_1 वृत्तये (for निर्णये).

32 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 25. For the repetition in T_2 , cf. v. l. 30. — ^b) K_4 स्वयं; T_4 M_4 सभां (for सह). V_2 धर्मः (for मन्त्रः). — ^c) $K \tilde{N} V B D_s D_5 T_{3.4} G_3$ व्रजामो; $T_{1.2} G_{1.2.5}$ गच्छाम (for व्रजाम). D_{1-4} व्रजामः शिखरं मेरोः. — After 32, $D_{2.5}$ ins.:

540* एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामहः ।

पृथिव्या सह विश्वात्मा विरराम महाद्युतिः ॥

[(L. 2) D_2 प्रजापतिः (for महाद्युतिः).]

COLOPHON om. in D_s . — *Mention of the Epic*: $K_3 \tilde{N}_2 D_{s2}$. — *Mention of Khila*: $\tilde{S}_1 K_{3.4} \tilde{N}_{2.3} V B D_n D_s D_{1-4}$. — *Sub-parvan*: $K_3 T_4$ आश्चर्यपूर्वः; D_5 पारिजात. — *Adhy. name*: $K_{1.2.4} \tilde{N}_{1.3} V_1 D_n D_{1-5}$ भारावतरणम्; $\tilde{N}_2 V_3 B D_s$ पितामहवाक्यम्; V_2 भारावतरणे पितामहवाक्यम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_3 V_3$ 49; $\tilde{N}_3 V_1 D_n D_{s2}$ 51; $V_3 T_3$ 52; $D_1 T_1 G_{3.5}$ 47; D_s 4 50; $T_2 G_1 M_4$ 46; T_4 48; G_2 44; M_{1-3} 43. — *Sloka no.*: $K_1 D_n D_{s2} D_{3.4} T_2 G_1$ 32.

42

De om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1).

1 For the sequence in $\tilde{N}_1$, cf. v. l. 41. 25. — ^a) $\tilde{S}_1 K_{1.3} \tilde{N}_1 B_{1.2} M_4$ सहितैर; $V_2 D_{1-3.5}$ सहितैर; $T_4 G_1$ सहसा (for सह तैर). — ^b) $\tilde{S}_1 K_2 \tilde{N}_2 V_1 B_1 G_2 M_3$

42. 2]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्वे

स जटामण्डलं कृष्णं विभ्रत्कृष्णवर्णहरिः ॥ २
 स चास्योरसि विस्तीर्णे रोमाञ्चोद्गतराजिमान् ।
 श्रीवत्सो राजते श्रीमान्स्तनद्वयमुखाश्रितः ॥ ३
 पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः ।
 हरिः सोऽभवदालक्ष्यः ससंध्याभ्र इवाचलः ॥ ४
 तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ।
 अनुजग्मुः सुराः सर्वे तद्गतासक्तचक्षुषः ॥ ५
 नातिदीर्घेण कालेन ते गता रत्नपर्वतम् ।
 ददृशुर्देवतास्तत्र स्वां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६

मेरोः शिखरविन्यस्तां संसक्तां सूर्यवर्चसा ।
 काञ्चनस्तम्भचरणां वज्रसंघाततोरणाम् ॥ ७
 मनोनिर्माणचित्राढ्यां विमानाकुलमालिनीम् ।
 रत्नजालान्तरवर्तीं कामगां रत्नभूषिताम् ॥ ८
 कृत्स्नरत्नसमाकीर्णां सर्वर्तुकुसुमोत्कटाम् ।
 देवमायाधरां दिव्यां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ९
 तां हृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथावयः ।
 यथानिदेशं त्रिदशा विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ १०
 ते निषेदुर्द्युधोक्तेषु विमानेष्व्वासनेषु च ।

निखनैः; Ñ1 नम् (for नः). — ^a Ñ3 G2.3 M4 सु. (for स). Ñ1 [अ]भवत् (for [अ]चलः).

2 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a Ñ1 विद्योतः (for तं). — ^b Ś1 चन्द्राम्बुद- (for भोद-). B1 निखनम् (for वर्चसम्). — ^c T2 G1.5 M1.2 प्रभा- (for जटा-). K2 Ñ V B Dn Ds T1.3.4 M4 कृत्स्नं; D1-5 चित्रं; T2 G कृष्णो (for कृष्णं). — ^d Ś1 कृष्णं (for कृष्ण-). K2 Ñ1.2.3 (marg. as in text) V2.3 Dn Ds T3.4 स विभ्रच्छ्री-धरो हरिः.

3 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a V3 चास्योपरि; G2 वै चोरसि (for चास्यो). T3 स चोरसि सुविस्तीर्णे. — ^b K2.3 D2.3 G1.2.4.5 M4 रोमाञ्चोद्गम- (K2.3 Ds ति) राजिमान्. — ^c Ś1 राजतः; K1.3.4 Dn D1.3 राजति; D2 भ्राजति (for राजते). — ^d Ś1 मुखोदितः; K1.3 D2 मुखोचितः; K2 T1.2 G1.3.5 M4 मुखान्वितः; Ñ3 V1 चितः (for चितः). K4 तस्यैव हृदयोचितः.

4 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. Ś1 om. 4. — ^a T3.4 लक्ष्म्या युक्तस्तदाभाति. — ^b T4 सचन्द्राभ (for ससंध्याभ्र). G3 [अ]शुमान् (for [अ]चलः).

5 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a T1.2 G M1.3.4 ते (for तं). — ^b V2 योनिं; G2 M योनेर् (for योनि-). Ś1 सहानुगम्; Ds सुखास्तदा (for गतानुगम्). — ^c K2.4 Ñ2.3 V B2 (marg.) Dn D1-5 T3 सुरगणास् (for सुराः सर्वे). — ^d Ś1 मानसाः; K1.3 चेतसः (for चक्षुषः). K4 तद्गतासक्तचक्षुषः; T2 G1.3-5 M4 तत्पदां; T3 M1-3 तस्मिन्नां; G2 तत्समां.

6 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^b K1.3 T1 संग्रस्ता; K2 Ñ V B Ds D1-5 T2.3 G M4 ते गत्वा; K4 Dn गत्वा ते (for ते गता). — ^a Ñ1 Ds.5 T1 तां (for स्वां).

7 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a Ds

शिरसि (for शिखर-). G2 विस्तार-; M4 संन्यस्तां (for वि-). — ^b K2 Ñ2 V3 B2 G3 संयुक्तां; T2 G1 सुवर्णां; G4 मेरुणा (for संसक्तां). G2 वर्चसम् (for सा). — After 7^{ab}, Ds1 reads 9^c-11^b. — ^c K1 चरितां; K2-4 Ñ V B D (Ds om.) T1.3.4 M4 रचितां (for चरणां). — ^d Ñ1.3 (marg.) Dn T2 G M1-3 संधान-; V1.3 संस्थान-; V2 संतान-; some Mss. वैदूर्य- (for संघात-). T1 M4 रत्न-संघानतोरणम्.

8 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a D1 निर्वाण-; M3 संघान- (for निर्माण-). — ^b K Ñ V B Dn Ds D2-5 T1.3.4 G4 M1.2.4 विमानशतमा (Ñ2 V शतशा-; T1 M1.2.4 कुलमा)लिनीम्; D1 नशतसंकुलाम्. — ^d M1.3 भूषणाम् (for भूषिताम्).

9 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1. — ^a K2 गुप्त-; Ñ3 V1.2 B1.2 Ds कुप्य-; D1.2 T3 दीप्त-; D3 दृष्टा; G4 क्षिप्त-; M1-3 नाना- (for कृत्स्न-). — ^b K2 सर्वर्तुकुसुमाकराम्; K3 मोत्कराम्. — D2 ins. after 9^{ab}; D3 after 9:

541* मणिप्रवालसोपानां वैदूर्यमणिशोभिताम् ।

मुक्ताजालसमाकीर्णां किंकिणीशतशोभिताम् ॥

[Ds om. line 2.]

— Ds1 reads 9^c-11^b after 7^{ab}. — ^c K1 दिव्य- (for देव-). Ñ2 V2 मायाधरीं; T1 M1 मालाधरां; G4 मायां सभां (for मायाधरां). — ^d K1.3 Ds2 D4 T1.2 G M विहितां (for निर्मितां).

10 For the sequence in Ñ1, cf. v. l. 1, and for that in Ds1, cf. v. l. 9. — ^a Ś1 K3.4 ते; T2 G सं- (for तां). — ^b K Ñ V B Dn D1-5 यथाविधि; Ds यथा दिवि (for यथावयः). — ^c K2 Ñ V B1.3 D (Ds om.) M4 निवेशं (for निदेशं). T3 विविशुस् (for त्रिदशा). T2 G1-3.5 यथाहवेशं त्रिदशा; G4 यथाहवेशं त्रिं. — ^d Ś1 B1 तां (for ते). B3 D2-4 T2 G1.3-5 शुभां सभाम् (by transp.); T4 सभां शुभाः. K1.3 विविशुस्तां शुभां सभाम्; T3 त्रिदशास्ते

भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११
ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ।
मा शब्द इति सर्वत्र प्रचक्राम सभां शुभाम् ॥ १२
निःशब्दे स्तिमिते तस्मिन्समाजे त्रिदिवौकसाम् ।
वभाषे धरणी वाक्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३
अहमादौ पुरानेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना ।

मां च बध्वा कृतौ पूर्वं मृण्मयौ द्वौ महासुरौ ॥ १४
कर्णस्रोतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मनः ।
महार्णवे प्रस्रपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ ॥ १५
तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ।
तौ दिवं छादयन्तौ तु बध्वाते महासुरौ ॥ १६
वायुप्राणौ तु तौ गृह्य ब्रह्मा परिमृशञ्जनैः ।

C 2923
B 1. 52. 24
P 1. 52. 24

शुभाः सुखम्.

11 For the sequence in Ds₁ (cf. v. 1. 9). — ^a) B₃ विमानेषु यथोक्तेषु (by transp.). — ^c) D₁ रम्येषु (for पीठेषु). K₄ सभासनेषु पीठेषु; M₂ सिंहासनेषु शुभेषु. — ^d) Ñ₂ V₃ कुशेषु; D₃. 5 T₃. 4 M₄ कुशेषु (for कुथासु). T₂ G₁. 3-5 कुथास्वास्तरणेषु च (T₂ G₁ णादिषु).

12 ^a) Ś₁ तथा (for ततः). — ^b) Ś₁ T₂ G परि- (for साधु). K₁. 3 D₁. 3. 4 नोदितः; Ñ₃ (marg. as in text) देशितः (for चोदितः). — ^c) Ś₁ K₁. 4 Ñ₁. 2 V₃ B Dn Ds₂ D₄. 5 T₃. 4 G₅ मा शब्दम्; K₃ अशब्दम् (for मा शब्द). — ^d) M₁. 3 चचारथ (for प्रचक्राम). K Ñ V B₁. 2 (marg. as in text). 3 Dn Ds D₁-4. 5 (sup. lin.) T₁. 3. 4 [अ]थ तां सभाम् (for सभां शुभाम्). T₂ G M₂. 4 परिचक्राम तां सभाम्.

13 ^a) N (except Ś₁ Dn₁ D₂. 3; D₆ om.) T G₁. 2. 4. 5 M₄ निःशब्द- (for 'ब्दे). Ś₁ राजन् (for तस्मिन्). — ^b) Ś₁ (sup. lin.) सभायां (for समाजे). — ^c) T₁ G₃. 5 M₄ पृथिवी; T₂ G₁. 2 करुणं (for धरणी). — ^d) Ñ₁ मधुर- (for करुण-). — K₁. 3 Ñ₂. 3 V B₂ Dn D₂. 3. 5 (marg.) T₈ ins. after 13 : B₁ after 34^{ab} :

542*

धरण्युवाच ।

त्वया धार्या त्वहं देव त्वया वै धार्यते जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥
यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च बलेन च ।
ततस्तव प्रसादेन मया पश्चान्नु धार्यते ॥
त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् । [5]
न हि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते ॥
त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ।
महाभारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥
तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ।
त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ तवैव शरणं गताम् । [10]
दानवैः पीड्यमानाहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ।
त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥
तावन्मेज्जति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुक्षिन्म ।
शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्ष्ये ॥

[(L. 1) Ñ₂ V₂ B₂ D₂. 5 हि (for तु). — (L. 2) V₂

D₂. 5 सुवनानि (for 'नं त्वं). K₁. 8 यत् (for च). — (L. 4) Bom. and Poona eds. यत्नाच्च (for पश्चान्नु). — (L. 6) V₂ तु न; B₁ न तु; Dn नात्र (for नानु-). — (L. 7) V₂ B₁ वीर; D₃ धीर (for देव). K₁. 3 त्वमेव पुरुषो धीर (for ^a). — (L. 8) B₁ Dn मम (for महा-). K₃ जातोऽसि (for जगतो). — (L. 9) K₁. 3 Ñ₃ V क्रान्ता (for क्रान्तां). K₁. 3 Ñ₂. 3 V B₁ गता (for गताम्). — (L. 10) B₁ Dn D₅ (inf. lin. as above) त्वाम् (for तव). K₁. 3 Ñ₂ B₁ Dn₁ गता (for गताम्). — (L. 12) D₃ अद्य (for त्वाम्). D₅ उपास्येऽहं (for उपयास्ये). — V₁. 3 om. lines 13-14. — (L. 13) K₁. 3 D₂ तावतो; Ñ₂ 'च्च (for 'न्ने). — (L. 14) Ñ₂ शतशोऽप्युपलक्ष्ये; V₂ 'शोऽथ सहस्रशः; B₁ 'शो दृष्ट- विक्रमम् (for ^b).]

14 Before 14, Ś₁ ins. पृथिव्युवाच; K₂. 4 Ñ₁ B₃ Ds₃ D₁ T₁. 3 M₄ धरण्यु; T₂ G₁ भूमिहं. — ^a) Ś₁ K₃. 4 Ñ V B Dn D₁. 2 T₃ पुराणस्य; K₁. 3 T₁. 2. 4 G M₃. 4 'जेन; D₅ 'जेज्य (for 'नेन). D₃ अहमेव पुरा ह्यस्य. — ^b) T₂ G₁. 2. 5 M निर्मिता (for संक्षिप्ता). T₃ धर्म- (for पद्म-). — ^c) K₁ Ñ₂ मां च हत्वा; K₂ V₂. 3 B Ds T₂. 3 G₁. 4. 5 मां च कृत्वा; D₄ G मावरुन्धां (sic) (for मां च बध्वा). T₄ मा च कृत्वा पूर्वमद्य. — ^d) T₁ M₄ अम्ययौ; some Mss. मृण्मयौ (for मृण्मयौ). M₃ तौ (for द्वौ).

15 ^a) K₁. 3 -ओत्रे भवौ; K₄ V₁. 3 D₁. 4 -ओत्रोद्भवौ; D₅ (marg. as in text) -तेजोभवौ; T₂ G₁ M₂ -ओतोभवौ (for 'द्भवौ). B₁ द्वौ हि; T₁ G₄ M₄ दैत्यौ; G₂ मृतौ (for तौ हि). — ^c) M₂ एकार्णवे (for महा-). K₃ Ñ₂ D₃ प्रस्रपस्य (for प्रस्रपतः). — ^d) Ś₁ G₃ -कुड्योपमौ; K₁ (sup. lin. as in text). 3 -कुड्यासनौ; K₃ -कुड्यमयौ (for 'ससौ).

16 ^a) Ñ₃ (marg. as in text) V₁ T₂ तं; D₃ प्र- (for तौ). — ^b) Ś₁ B₂ (marg.) T₁. 2 G M₄ परि- (for साधु). K₃ D₃. 4 नोदितः; Ñ₃ (marg. as in text) देशितः (for चोदितः). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 दिवं प्र-; T₂ ताविह (for तौ दिवं). K₃ तौ; B₃ T₂ G₁. 2. 4. 5 हि; M₁. 3 च (for तु).

17 ^a) V₂ तं- (for तौ). — ^b) D₅ (marg. as in text) जप्त्वा (for ब्रह्मा). K₄ पर्यस्परस्य; V₂ D₃ D₅

एकं मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम् ॥ १७
 नामनी तु तयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः ।
 मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत् ॥ १८
 तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेतुर्बलदर्पितौ ।
 सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुनिर्भयौ ॥ १९
 तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २०
 स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते ।
 रोचयामास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ २१
 तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ ।
 बहून्वर्षगणानप्सु शयानौ न चक्रम्पतुः ॥ २२
 अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ।

आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ २३
 दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महान्तौ युद्धदुर्मदौ ।
 उत्पपाताशु शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः ॥ २४
 तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा ।
 एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते ॥ २५
 तदभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसंख्याः सहस्रशः ।
 न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः ॥ २६
 अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ।
 ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं हरिम् ॥ २७
 प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युराहवे ।
 आवां जहि न यत्रोर्वी जलेन समभिप्लुता ॥ २८
 हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयावः सुरोत्तम ।

पर्यमृशच्च (for परिमृशच्च). Ś1 शिशुः; K1 T3 करैः (for शनैः).
 T3 ब्रह्मा पर्यमृशत्करैः. — °) Ds मृदुमयं; D2 तमं (for
 'तरं'). N1.3 मन्ये (for मेने). — °) Ś1 चैव (for वेद).
 G2 -पारगम् (for चापरम्).

18 °) G1 नामानि (for नामनी). Ś1 च (for तु). T4
 तदा (for तयोश्च). — °) G1 स्वयं (for त्वयं). — °)
 M1.2 त्वयम् (for अभवत्).

19 °) K2.4 N2.8 (marg. as in text) V2 Dn D1.2
 T1.2 G1.2.4.5 M -गर्वितौ (for -दर्पितौ). N1 चेतुस्तौ महा-
 बलौ. — °) Ś1 K2-N3 V1.2 D1-3.5 T3 घोरं (for लोकं).
 — °) K2 युद्धकामौ (for योद्धु°). Ś1 K1.3 D4 T3.4 सुदु-
 र्जयौ; T1.2 G M व्यवस्थितौ (for सुनिर्भयौ).

20 °) M1 एकार्णवदार्णनिचये.

21 °) B2 (marg.) T1.2 G1-3.5 M2 -देशान् (for
 -मध्यात्). N2 समुत्थितः (for 'ते'). — °) M1 गुह्ये (for
 गुह्यां). G2.3.5 पितामहः (for चतुर्मुखः). G4 ब्रह्मा लोक-
 पितामहः.

22 °) N V1 -गर्भामौ (for -गर्भस्थौ). — °) Ś1 बहु-
 न्यन्दशतान्यप्सु; N1 T1.2 G1.2.4 M2.4 बहुवर्षायुतान्यप्सु;
 G3.5 M1.8 बहुवर्षयु (G3 'श'तान्यप्सु. — °) G3 शयानौ तौ
 न चक्रम्पतुः (sio).

23 K2 T2 G1.4 om. (hapl.) 23-26. — °) G2
 अति (for अथ). K4 कालेन (for कालस्य). — °) K1 D1
 T1 G2.5 समु (G2 स त) देशं; K2 तदु (for तमु). — °)
 D1 समुत्थिते; M2 चतुर्मुखः (for व्यवस्थितः).

24 K2 T2 G1.4 om. 24 (cf. v. l. 23). — °) M2
 बृहन्तौ (for महान्तौ). N (except Ś1; K3 D6 om.) T3.4
 महाकायौ (B3 'सत्त्वौ') दुरासदौ. — After 24^{ab}, K2 N2.8
 V B Dn Ds D2.5 ins.:

543* ब्रह्मणा ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै पुरा ।

[N2 V3 चोदितो (for ताडितो). K2 V2 B3 Dn D2 तदा
 (for पुरा). V3 Ds2 पद्मनाभेन वै पुरा; D2 'नाले तु वै पुरा
 (for °).]

— °) K1 B2.3 D3 T3.4 [अ]थ; D4 [आ]त्म-; T1 G2.3.5
 M1.2.4 [अ]म्बु (for [आ]शु-). M3 उत्पपाताम्बुनिचयात्.

25 K2 T2 G1.4 om. 25 (cf. v. l. 23). K2 om. 25^{ab}.
 — °) G2 ततः समभवद्युद्धं. — °) B1 वै पुरा; T1 G2.3.5 M3
 (inf. lin.).4 धीमतः (for वै तदा). — °) K4 D1-3.5 घोरे
 (for लोके). — °) N2 V3 त्रैलोक्ये जलसंवृते.

26 K2 T2 G1.4 om. 26 (cf. v. l. 23). — °) K2
 N1.2 V2 B G2 M2 तदाभूत्; N3 V1 बभूव (for तदभूत्).
 M1.3 तदद्भुतमभूद्युद्धं.

27 °) Bom. and Poona eds. [अ]तो दीर्घ- (for
 दीर्घस्य). — °) V2 Ds प्रीति- (for प्रीत-). K3 ऊचतुः
 परमप्रीतौ. — °) N1 B Ds प्रभुम् (for हरिम्).

28 °) G2 देवेन्द्र (for युद्धेन). — °) N (except Ś1;
 Ds om.) T3.4 G4 M2.4 आवयोः (for आहवे). — °) K
 N2.8 (marg.) V B D (Ds om.) T3.4 M3.4 सलिलेन
 परिप्लुता. — After 28, N1 reads 41. 25-42. 10.

29 °) T4 निहतौ (for हतौ च). — °) Ś1 G6 सहितौ;

यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ॥ २९
 स हि गृह्य मृधे दैत्यौ दोभ्यां तौ समपीडयत् ।
 जग्मतुर्निधनं चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३०
 तावुभावाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ ।
 मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मध्यमानौ जलोर्मिभिः ॥ ३१
 मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे तदा ।
 नारायणश्च भगवानसृजत्स पुनः प्रजाः ॥ ३२
 दैत्ययोर्मेदसा छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता ।
 प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती च नृणां कृता ॥ ३३
 वराहेण पुनर्भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ।
 विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥ ३४
 हताहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमग्रतः ।
 बलेः सकाशादैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३५

सांप्रतं खिद्यमानाहमेनमेव गदाधरम् ।
 अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ३६
 अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यो गुरुः स्मृतः ।
 नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ३७
 यदहं धारयाम्येका जगत्स्थावरजंगमम् ।
 मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ३८
 जामदग्न्येन रामेण भारावतरणेप्सया ।
 रोषात्रिःसप्तकृत्वोऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ३९
 सास्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपशोणितैः ।
 भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ॥ ४०
 मांसमेदोस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ।
 रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता ॥ ४१
 स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि त्वमवाञ्मुखी ।

C 2948
B I. 52. 39
P I 52. 39

G₄ विद्धि तौ (for विहितौ).

30 T₃ om. 30. — ^a) K₁. 3. 4 Ñ V B D (D₈ om.) T₄
 दोभ्यां (for दैत्यौ). — ^b) K₄ B₂. 3 Dn दैत्यौ (for दोभ्यां).
 K₁-3 Ñ V B₁ D₈ D₁-5 T₄ दैत्यौ (K₂ विष्णुः) समभिपीड-
 यत्. — ^c) K₂ T₂. 4 G M₂. 4 [ए]व (for [अ]पि).

31 ^a) K₁. 3. 4 Ñ V B₂. 3 D₈ D₁-4 T₃. 4 G₄ M₁ हतौ
 च (M₁ वा); K₂ Dn T₁ G₂. 3. 5 M₄ तौ हताव्; B₁ निहतौ
 च; T₂ G₁ तौ गताव्; M₃ हत्वा वा (for तावुभावाव्). D₈
 तौ हतौ चासुरौ तोये. — ^d) D₁ मज्जमानौ (for मध्यं).

32 ^a) Ś₁ मेदसस् (for सा). — ^b) K Ñ V₁. 2 B D₈
 D₁-5 T₃ ततः; V₃ T₄ सनधः; Dn सनध (for तदा).
 — ^c) Ś₁ K₄ Ñ₃ V₁ G₁ स (for च). — ^d) V₁ च (for
 स). T₁. 2 G M विविधाः (for स पुनः). Ś₁ प्रजाः पुनः (by
 transp.). D₄ सिसृक्षुश्च पुनः प्रजाः.

33 ^b) K Ñ V₂. 3 Dn D₁-5 T₃. 4 परिश्रुता (for ततः
 स्मृता). — ^a) K Ñ₂. 3 V B Dn D₈ D₁-3 T G₁. 3-5
 M₄ जगती (for च नृणां). Ś₁ शाश्वतीति कृता नृणाम्; D₈ ती
 जगती स्थिता; G₂ शाश्वती चक्रिणाङ्किता.

34 ^a) K₃ Dn T₂ G₁. 3-5 M₂ वाराहेण (for व°). Ñ₁
 V₃ B₂ D₈ D₁-5 M₄ पुरा (for पुनर). Ś₁ कृता वाराहेण पुरा;
 K₁ V₁ B₁. 3 T₁. 3 G₂ वाराहेण पुरा भूत्वा; K₄ वराहं च वपुः
 कृत्वा; T₄ वराहवपुषा भूत्वा. — ^b) T₄ धीमतः (for पश्यतः).
 — After 34^{ab}, B₁ ins. 542*.

35 ^a) K₂ Ñ₁ धृता; V₂ Dn D₃ कृता; D₈ कृता (for
 हता).

36 ^a) D₄ संप्राप्ता (for सांप्रतं). K₂ सीदमाना; G₈
 M₁. 3 क्लिश्यं (for खिद्यं). G₁ सांप्रतं क्लिश्यमाना सा. — ^b)
 K₁ इममेव; K₃ तमेकं च; K₄ Ñ V B₁. 2 D₁. 2. 4. 5 T₃. 4
 एतमेव; D₃ इति चैनं (for एतमेव). — ^c) T₂ G₃-5 मन्त्रार्थ
 (for अनाथा). Ś₁ T₁ M₄ मन्त्रार्थं जगतां नाथं. — ^d) D₈
 G₂. 3. 5 M₄ शरण्यं (D₃ णं) शरणागता.

37 ^b) V₃ गुरुः स्थितः; T₂ G M₄ प (T₃ व) रो गुरुः (for
 गुरुः स्मृतः).

38 ^a) D₁ G₄ यदा (for यद्). K₃ [ए]कं; D₄ [ए]षा
 (for [ए]का). T₃. 4 अहं जगद्धारयामि. — ^b) T₃. 4 सर्वं (for
 जगत). — ^c) M₃ यया (for मया). K₃ धृते; D₈ धृतं;
 G₂ भृतं (for धृतं). Ś₁ धारयति (for ते). — ^d) Ñ₂ G₃
 एव; M₂ (sup. lin. as in text) तद्धि (for एतद्).

39 ^b) Ñ₂ V₃ B₁. 2 D₈ T₁-3 G₂. 5 भारावतरणेच्छया; G₈
 M₁ पहरणेच्छ (M₁ प्स) या. — ^c) M₄ रुषा (for रोषाद्).

40 D₃ om. (? hapl.) 40. — ^a) T₃ वेदी; G₁-3. 5 M
 वेदि (for वेद्यां). Ñ₂ समानाव्य (for रोप्य). — G₃ om.
 (hapl.) 40°-41°. — ^c) T₁ M₄ पितु (for पितुः). — ^d)
 Some Mss. काश्यपाय (for क°).

41 G₃ om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). — ^a) Ñ₁ सुगन्धैर्;
 D₄ न्धाद् (for न्धा). — ^b) B₁ om.; G₂ कृता (for
 दिग्धा). — ^c) D₈ T₃ च; G₃ [ह]ति (for [ह]व), K₄ मी

42. 42]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2949
B 1. 52. 49
P 1. 52. 49

वीरपत्नीव्रतमिदं वीरपति निषेवसे ॥ ४२
साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् ।
पतयो मे हता ब्रह्मन्भार्गवेण महात्मना ॥ ४३
साहं विहीना विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ।
विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ॥ ४४
तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगवंस्त्वत्समो नृपः ।
रक्षेत्सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् ॥ ४५
स श्रुत्वा भगवान्वाक्यं बाढमित्यब्रवीत्प्रभुः ।
ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रयच्छत ॥ ४६
सा मनुप्रभवं पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत् ।

विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता ॥ ४७
एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ।
भुक्ता राजकुलैश्चापि महर्षिकुलसंमितैः ॥ ४८
बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः ।
ते स्म कालवशं प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥ ४९
मत्कृते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ।
क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ५०
एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन दैवेन परिणामिता ।
जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणक्षये ॥ ५१
यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशैथिल्यकारणात् ।

V₃ युवती (for °तिः). — K₃ om. (hapl.) 41^d-43^a. — ^a)
B₂ (marg.) D₈ प्रत्युप- (for समुप-).

42 K₃ om. 42 (cf. v. l. 41). — ^b) T₁ G₅ समुद्विग्नम्
(for किमुर्वि त्वम्). K₄ D_n पराङ्मुखी (for अवा°). K₂
किमु वै त्वमधोमुखी; T₂ G₁₋₄ M₂₋₄ समुद्विग्नमवाङ्मु-
(M₂ °धोमु°)खीम्; M₁ किं मे त्वं हि पराङ्मुखी. — ^a) T₃
चारयन्ती (for वीरपति). K_{1.4} Ñ₁ D_n D₁₋₃ T_{1.3.4} M₄
धा (T₁ M₄ चा)रयन्ती निषीदसि (T₁ °ति); K₂ Ñ_{2.3} V
B_{1.2} (marg. as in text) D₈ (marg.) D_{4.5} चारयन्ती
विषीदसि.

43 K₃ om. 43^a (cf. v. l. 41). — ^a) D₄ सा हि; T₁
अहं (for साहं). — ^b) T₄ G_{1.4} पावनम् (for भा°). — ^c)
T₂ G₄ महा- (for हता).

44 ^a) G_{1-3.5} विनापि (for विहीना). — ^b) Ś₁ M₂
सत्त्व-; K₂ शिशु-; G₂ सत्य- (for शस्त्र-). B₂ पालिभिः; D₄
वर्तिभिः (for वृत्तिभिः). M_{1.3} पतिभिः सत्त्ववृत्तिभिः.

45 ^a) T₃ ब्रह्मन् (for भर्ता). — ^a) K₃ D₁ मालिनीम्;
T_{1.2} G M मेखलाम् (for मालिनीम्).

46 ^b) Ñ₂ वचः; D₄ पुनः (for प्रभुः). — ^a) T₂ G
यच्छति (for °त). K Ñ_{2.3} V B D (D₈ om.) T_{3.4} मनवे
संप्र (K₄ D_n D₂₋₄ स प्र)दत्तवान्; T₁ M₄ वे समयच्छत.

47 ^a) K_{1.3.4} B₂ D_n T₁ दिव्यं; Ñ₃ (marg.) V₁ वंशं
(for पुण्यं). — ^b) Ś₁ कुले महत्; K₁ कुलोद्भवम्; K₄ D_n
कुलं नृपम् (for कुलं महत्). — ^a) T₂ G_{1.3-5} पार्थिवान्प्राप्य
निर्वृ (G₃ °हं)ता.

48 ^a) T₄ om.; G₃ रामेण (for मनवे). — ^c) K Ñ
V B D (D₈ om.) T_{3.4} G₄ सहस्रैश्च (Ñ₂ V₃ B₃ D₃ D₅

°स्तु); T_{1.2} G_{1-3.5} M₂ कुलैश्चैव; M₄ °आहं (for °आपि).
— ^a) Ś₁ K₂ Ñ_{2.3} V B D₈ T_{3.4} संभवैः; D_n G₁
संमतैः (for संमितैः).

49 K₃ D₁ not collated. — ^a) T_{3.4} बभूवुः (for
बहवः). M₁ पार्थिवाः (for क्षत्रियाः). — ^b) K₂ मां भुक्त्वा;
Ñ₂ D₅ मां हित्वा; B₁ जित्वा मां (by transp.). Ś₁ D₈ T₁.
3.4 आश्रिताः (for आश्रिताः). — ^c) K₁ तस्मात्; T_{3.4}
तेऽपि (for ते स्म). B₂ (marg.) T₄ M₄ प्राप्ता (for प्राप्य).
— ^a) K₄ T₁ G₁₋₄ M निधनं (for प्रलयं).

50 ^a) K₁ D₃ विग्रहो (for °हा). M₁ नैके (for लोके).
— ^b) K₁ D₃ T₃ वृत्तो (for वृत्ता). Ś₁ वा (for च). Ñ₁
निर्वृत्ता वर्तयन्ति च.

51 ^a) K_{1.3} M₁ एवं (for एतद्). Ś₁ प्रवृद्धेन (for
°त्तेन). — ^b) K_{1.2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_n D₁₋₅ T_{3.4} G₂
दैवेन परिणाम्यते (G₂ °ताम्); Ñ₁ B₃ D₈ T₁ °न परिपालयताम्
(Ñ₁ T₁ °ते); B₁ °न परिशाम्यता. — ^c) Ś₁ K₃ D₅ कुरुते; K₁
कुर्वन्तु; T_{2.3} G कुरुतां (for °त). — ^a) Ñ₂ V₁ बल- (for
रण-). T₁ M₄ राज्ञां नाशमसङ्गिनाम्; T₂ G M₂ राजक्ष (M₃
°ज्ञां क्ष)क्षयमनुत्तमम्; M_{1.3} राज्ञां नाशाय संगरम्.

52 ^b) G₂ कारणम् (for °णात्). — ^c) K_{1.3} M_{1.2}
एष (for एकश्). G₂ देव (for श्रीमान्). — ^a) T₂ प्रयच्छ
तत् (for °च्छतु).

53 ^a) Ś₁ B₁ D₅ यद्; Ñ₂ T₄ यदि; B₃ मम (for यम्).
— ^b) K Ñ V_{1.2} B D (D₈ om.) T_{1.3.4} M_{1.3.4} संप्राप्ता
शरणार्थिनी. — ^c) Ñ₁ (marg. as in text) B₁ रोष्यो मे
(for रोष्यो). M₄ भारो यद्यपरो वाच्यो. — ^a) T₂ G₁ M₁
एव (for एष). V₂ मे (for माम्). — After 53, V₃ T₄
ins.:

एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५२
यमहं भारसंतप्ता संग्राप्ता शरणैषिणी ।

भारो यद्यवरोप्तव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ॥ ५३

इति श्रीहरिवंशे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्व एव दिवौकसः ।
तदर्थकृत्यं संचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन् ॥ १
भगवन्क्रियतामस्या धरण्या भारसंनतिः ।
शरीरकर्ता लोकानां त्वं हि लोकस्य चेश्वरः ॥ २
यत्कर्तव्यं महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च ।
यद्वा कार्यं धनेशेन स्वयं नारायणेन वा ॥ ३

यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्क्रेणानिलेन वा ।
आदित्यैर्वसुभिर्वापि रुद्रैर्वा लोकभावनैः ॥ ४
अश्विभ्यां वा सुराग्राभ्यां साध्यैर्वा त्रिदिवालयैः ।
बृहस्पत्युशनोभ्यां वा कालेन कलिनापि वा ॥ ५
महेश्वरेण वा ब्रह्मन्विशाखेन गुहेन वा ।
यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चारणैर्वा महोरगैः ॥ ६
पर्वतैः शैलमुख्यैर्वा सागरैर्वा महोर्मिभिः ।

C 2967
B I. 53. 7
P I. 53. 7

544*

विष्णुस्वाच ।

मा भैर्धरणि कल्याणि शान्तिं ब्रज समाहिते ।
एष त्वामुचितं स्थानं स्थापयामि वसुंधरे ॥

While T1. 2 G M ins. after 53 :

545* एतस्याहं प्रसादेन श्रमं त्यक्ष्यामि देवताः ।

COLOPHON om. in D8. — Mention of the Epic : K1. 3
Ñ2 V3 Ds2. — Mention of Khila : K3. 4 Ñ2. 3 V B Ds
D1-3. 5 T4. — Sub-parvan : D5 पारिजातपर्वः ; T4 आश्चर्य-
पर्व. — Adhy. name : Ś1 K3 पृथिवीवाक्यम् ; K1. 2 Ñ V B
D (D8 om.) धरणीवाक्यम् ; K4 उर्वीवाक्यम्. — Adhy. no.
(figures, words or both) : K3 50 ; Ñ3 V1 Dn Ds2 52 ;
V2 T3 53 ; V3 D3. 4 51 ; D1 T1 Gs. 5 48 ; D5 G2. 4 45 ;
T2 G1 M4 47 ; T4 49 ; M1-3 44. — Śloka no. : K1 59 ;
Dn D3 60 ; Ds2 D4 53 ; T2 49 ; G1 50.

43

☞ D8 om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1).

1 T3 om. the ref. — °) K2 V2 B1. 3 D (except
Dn ; D8 om.) तच्च (for ते). Ñ3 V1 धरणी- (for पृथिवी-).

2 Before 2, Ś1 ins. देवा ऊचुः. — °) K1. 4 Ñ1 B1
Dn T1 G2 M4 ह्रियताम् ; T3. 4 श्रू° (for कि°). — °)
Ñ1 B2. 3 Ds D3 T1. 2. 4 G M पृथिव्या (for धरण्या). Ś1
(marg.) संवृतिः ; K4 Ñ2 B1 Dn1 Ds2 T1 G2-5 संततिः ;
D1 संनतिम् ; D2 संक्षतिः (for संनतिः). T3 पृथिव्याश्चैव

भारतिः. — °) Ś1 त्वं हि नः परमा गतिः ; Ñ3 (marg.) B
Ds त्वं हि लोकसमुद्भवः.

3 Ds2 reads 3⁶⁰ after 4⁵⁰. — °) Ñ1. 3 V1. 2 Ds D3
T1. 2 G1-3. 5 M1-3 वा (for च). — K2 Ñ3 B3 om. (hapl.)
3⁶⁰. K3 om. (hapl.) 3⁶⁰-4⁵⁰. — °) T1. 4 M4 च (for वा).
— °) Ś1 K1 G4 च (for वा).

4 K3 om. 4⁵⁰ (cf. v. l. 3). V2 M3 om. (hapl.) 4⁵⁰.
— °) D3 च (for वा). — °) Ś1 D1-3 [अ]नलेन च (D1. 3
वा) ; M4 [अ]निलेन च (for न वा). — °) D1 बहुभिर् (for
वसु°). — After 4⁵⁰, Ds2 reads 3⁶⁰. — °) T4 भूत- (for
लोक-). T2-पावकैः ; G1-पावनैः (for भा°).

5 °) Ś1 [अ]मरेशाभ्यां ; B2 Ds M4 सुराग्राभ्यां ; T1
द्याभ्यां (for द्याभ्यां). K1 अश्विभ्यां च सुरेशाभ्यां ; K2-4
Ñ2. 3 V B1 Dn D1-5 T2. 4 G भ्यां देववैद्याभ्यां ; Ñ1 भ्यां
च सुराभ्यां वा ; B2 (marg.) सुरेशाभ्यां देववैद्याभ्यां (hyper-
metric). — °) M4 सिद्धैर् (for साध्यैर्). K3. 4 V3 B2
Dn T4 G4 साध्यैर्वा त्रिदशल्यैः ; B1. 2 (marg.) वा त्रिदि-
वौकसैः. — After 5⁶⁰, T1. 2 G M3. 4 ins. :

546* मरुद्भिर्वा सुरश्रेष्ठैः पावकेनापि च प्रभो ।

[T1 G3 M4 वा (for च).]

— D4 reads 5⁶⁰-7⁶⁰ on marg. — °) K3 D1. 4. 5 बलिना
(for क°).

6 °) K1. 3 च (for वा). — °) T1 G2-3 M3-4 सहोरगैः
(for म°).

7 °) K3 B3 Dn D1. 2. 5 पर्वतैः (Dn3 त°) मौः (for पर्वतैः).

43. 7]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2967
B 1. 53. 7
P 1. 53. 7

गङ्गामुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्धिर्वा सुरेश्वर ॥ ७
क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम् ।
यदि ते पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ॥ ८
कथमंशावतरणं कुर्मः सर्वे पितामह ।
अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां ये च पार्थिवाः ॥ ९
सदस्यानां च विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च ।
अयोनिजाश्चापि तनूः सृजाम जगतीतले ॥ १०
सुराणामेककार्याणां श्रुत्वैतन्निश्चितं महत् ।
देवैः परिवृतः प्राह वाक्यं लोकपितामहः ॥ ११
रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः ।
सृजध्वं स्वशरीरांशांस्तेजसात्मसमान्भुवि ॥ १२

T1. 2 G M1-3 श्वेत- (for शैल-). S1 K1 पतंगैः पर्वतैश्चापि;
K4 पवनैः पद्मगैर्वापि; D3 शैलमुख्यैः पतंगैर्वा; M4 पर्वतैर्वा
श्वेतमुखैः. —^b) N3 V1 च (for वा). D2 महर्षिभिः; G3 M3
सहोर्मिभिः (for मं). —^c) K1 N1. 2 V B1. 2 (marg. as
in text) Dn1 Ds D1-4 मुखीभिर् (for मुखभिर्). M1. 2
सर्वाभिः (for दिव्याभिः). —^d) B2 (marg.) सुरोत्तम; T3
[अ]मरेश्वर (for सुरे).

8 ^a) T1 G4 M4 इष्टं (for कार्यं). K2 D4 -विग्रहैः; V3
G2 M1. 3 -निग्रहे (M1 इः; M3 इम्) (for -विग्रहे). T2
G1. 3. 5 इष्टं पार्थिवनिग्रहे; T3 पार्थिवस्य विनिः; M2 कार्यः
पार्थिवविग्रहः.

9 ^c) S1 K1. 4 -चरा (for -गता). —^d) S1 K1 पृथिव्यां
पार्थिवाश्च ये.

10 ^b) S1 कुलस्य (for कुलेषु). —^c) N (except S1;
D6 om.) T4 [ए]व (for [अ]पि). T3 अयोनिजानां च तनूः.
—^d) K1. 4 N3 V3 B1. 3 D (D6 om.) T1. 4 सृजामो (for मं).

11 Before 11, T2 G1. 5 ins. वैशंपायनः. —^a) Ds
कार्यार्थं (for णां). —^b) K2. 4 N1. 3 V D (D6 om.)
निश्चयं (for निश्चितं). S1 वचः; K1 B1. 2 Ds1 G4 M1-3
मतम् (for महत्). K3 N2 B2 (marg.) श्रुत्वैतन्निश्चयं मतम्
(N3 समम्). —^c) N3 अपि वृतः; N3 Dn T1 G4 M1 परि-
वृतैः (for वृतः).

12 Before 12, S1 N3 V1 ins. ब्रह्मोवाच. —^b)
D1. 2-5 इति; M1. 2 इह (for अपि). S1 D2. 4 G2 निश्चयम्;
G4 निश्चितम् (for निश्चयः). K1 क्रियतामेष निश्चयः. —^c) S1
स्वाम् (for स्व-). N3 G2 शरीराणां; D1 रार्धं (for रंशांस्).
—^d) D6 क्षीणम् (for तेजसा). K4 संमतान् (for [आ]-

सर्व एव सुरश्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत ।

भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनश्रियम् ॥ १३

पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता ।

पृथिव्यां संभ्रममिमं श्रूयतां यन्मया कृतम् ॥ १४

समुद्रेऽहं सुराः पूर्वे वेलामासाद्य पश्चिमाम् ।

आसे सार्धं तनूजेन कश्यपेन महात्मना ॥ १५

कथाभिः पूर्ववृत्ताभिलोकवेदानुगामिभिः ।

इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः ॥ १६

कुर्वतस्तु कथास्तास्ताः समुद्रः सह गङ्गया ।

समीपमाजगामाशु युक्तस्तोयदमारुतैः ॥ १७

स वीचिविषमां कुर्वन्गतिं वेगतरंगिणीम् ।

त्समान्).

13 ^a) K2 सर्वशश्च (for सर्व एव). —^c) T1 G1 गोपा-
यन्तो (for भावं). —^d) D1-3 तथा (for लब्ध्वा).

14 ^b) T2 G2. 5 एवं (for एव). —^c) T2 G1. 2. 4 पृथि-
व्याः (for व्यां). K4 B2 (marg.) D4 T1 संभ्रमम् (for संभ-
वम्). K2 N2. 3 V B1. 2 Ds D2-5 G2 M1-3 इदं (for इमं).
N1 पृथिव्यां संभ्रममपि; Dn व्याः संभ्रममिमं; D1 व्यां संभवा-
म्यत्र; T3. 4 पृथ्व्याः सर्वमिदं श्रुत्वा. —^d) K1 शृणुध्वं; T3
वृत्तान्तं (for श्रूयतां).

15 ^a) S1 K1. 2. 4 N2. 3 V B Dn Ds D1. 3. 4 T3. 4
M3. 4 पुरा पूर्वे (S1 र्वं); K3 D6 सुराः पूर्वे; N1 पुरा सर्वे; B2
(marg.) पुरा काले; D2 T2 G सुराः सर्वे (for सुराः पूर्वे).
—^b) D5 दिशम् (for वेलाम्). —^c) K2-4 N1 V2 Dn
D1. 2. 5 आसे सह; N2. 3 V1. 3 Ds आसं सह; D3 अगां सह;
T3 आद्यैः सार्धं (for आसे सार्धं). T4 आद्यं सार्धं तनूजैश्च.

16 ^a) K3 लोक- (for पूर्व-). —^b) K3 पूर्व- (for
लोक-). S1 N3 V1. 2 -वेदार्थ-; B1. 2 (marg.) Ds -वृत्तानु-;
D4. 5 -वेदाभिः; M3 -देवानु- (for -वेदानु-). T4 -शासिभिः (for
-गामिभिः). —^c) K2 इतिहासैश्च (for वृत्तैश्च). —^d) K1
सुराणां (for पुराण-). — After 16, S (except T3. 4) ins.:

547* निरूपयंस्तं देवेश प्रमाणैर्बहुलक्षणैः ।

[T1 G3 M1. 2 देवेशः (for रंशं).]

17 ^a) B1 पूर्वतस्तु; D4 कुर्वाणस्य (for कुर्वतस्तु). S1
K1 कथास्ता मे; M1. 2 (inf. lin.) कथां तां मे; M3 (also)
कथास्तेन (for कथास्तास्ताः). M3 कुर्वतस्तत्कथां तां मे. —^d)
G2 युक्तैस् (for युक्तस्). K2 प्रयुक्तस्तोयमारुतैः.

18 ^a) K2 V1 D2. 4 स वीचीं; K3. 4 M4 स वीचीं

यादोगणविचित्रेण संछन्नस्तोयवाससा ॥ १८

शङ्खमुक्तामलतनुः प्रवालमणिभूषणः ।

युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णः साभ्रगम्भीरनिखनः ॥ १९

स मां परिभवन्नेव स्वां वेलां समतिक्रमन् ।

क्लृदयामास चपलैर्लावणैरम्बुविस्रवैः ॥ २०

तं च देशं व्यवसितः समुद्रोऽद्भिर्विमर्दितुम् ।

उक्तः संरब्धया वाचा शान्तोऽसीति ततो मया ॥ २१

शान्तोऽसीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः ।

संहतोर्मितरंगौघः स्थितो राजश्रिया ज्वलन् ॥ २२

भूयश्चैव मया शप्तः समुद्रः सह गङ्गाया ।

सकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया ॥ २३

यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ।

गच्छार्णव महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥ २४

तत्रापि सहजां लीलां धारयन्स्वेन तेजसा ।

भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्भवः ॥ २५

शान्तोऽसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः ।

सुतनुर्यशसा लोके शतनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६

इयमप्यायतापाङ्गी गङ्गा सर्वाङ्गशोभना ।

रूपिणी वै सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति ॥ २७

एवमुक्तस्तु मां क्रुद्धः सोऽभिगम्यार्णवोऽब्रवीत् ।

C 2988
B I. 53. 28
P I. 53. 28

V₂ D₃ स वीचिं; T₂ G₁. 2. 4. 5 वीचिं (G₂. 4 °चीं) च (for स वीचि-). T₄ M₄ स वीचिमालां कुर्वन्वै. —^b) G₁ देव- (for वेग-). T₃. 4 कुर्वन्वेदतरंगिणीम्. —^a) K₂ संछन्नं (for °न्नस). T₃. 4 अनन्यस्तेन वाससा.

19 °) D₃. 5 M₃ मुक्ताफलः; G₂ °विल- (for °मल-). —^b) G₃ कृत-; Bom. and Poona eds. -द्रुम- (for °मणि-). S₁ भूषित- (for °भूषणः). —^c) M₁. 2 पूर्ण- (for युक्तश्). —^a) K₁ G (ed.) उग्र-; T₁. 2 सान्द्र- (for साभ्र-).

20 °) N₁ स्व- (for स्वां). K₃. 4 Dn समुप-; B Ds अभ्यति-; D₅ समभि- (for °ति-). M₄ स्वां वेलामति-दारुणाम्. —^c) S₁ लवणैश्; G₁ च जवैर् (for चपलैर्). —^a) K₃. 4 G₁ लवणैर् (for लां). B₂ (marg.) तोय- (for अम्बु-). K₁ N₂ V₃ B₂. 3-विप्लवैः; K₂ D₁ विप्लवैः; D₂ विस्तैः; D₄ विश्रुतैः; D₅ मिश्रितैः (for विस्त्रवैः). S₁ चपलैरम्बुनिखनैः; M₃ लवणैरम्बुविश्रुतैः.

21 °) D₄ T₂ G₁. 4 M₂. 3 प्रमर्दितुम्; T₁ G₅ M₄ प्रवर्ति- (for विमर्दि-). S₁ समुद्रोर्मिभिरर्पितम्; K₂ °द्राम्भःप्रमर्दितम्; K₃ स महोर्मिभिरर्दितुम्; B₃ D₅ समुद्रो हि ममार्दितुम्; D₃ °द्राम्भःप्रवर्तितम्; T₃. 4 °द्रे ह्यभ्यवर्तत. —^c) M₃ संरक्तया (for °ब्धया). —^a) K N₂. 3 V D (except D₅; D₅ om.) मया तदा (for ततो मया).

22 °) T₁. 2 G₁-3 M₂-4 च (for तु). —^c) K₂ D₃. 4 M₂ संहतोर्मि- (for संहं). K₂ D₁ M₃-तरंगौघैः; T₂ G₁. 2. 4. 5 °गश्च (for °गौघः). —^a) T₄ [उ]ज्ज्वलः (for ज्वलन्).

23 °) S₁ [अ]पि; G₅ स (for [ए]व). D₁ [आ]शप्तः; G₁ शप्तः (for शप्तः). —^b) M₄ भार्यया (for गङ्गाया). —^c) K₁ सकारुण्यं (for °रणां). K₄ D₃ गतिं (for मतिं). K₃ सकारुण्यां गिरं कृत्वा; D₁ सकरुणां गतिं कृत्वा; M₂ सकारणां हि तं शप्त्वा; M₃ सागराणां गतिं कृत्वा.

24 °) G₄ यतस् (for यस्मात्). T₃. 4 यस्मात्त्वमवलेपेन. —^b) D₁. 2 मामुप-; G₃-5 समव- (for समुप-). —^c) T₂ G₁. 2. 4. 5 ततो (for गच्छ). —^a) K₂ त्वं वै; K₃. 4 N₂. 3 V त्वं च; Dn च त्वं; T₃. 4 हि त्वं (for [ए]व त्वं).

25 S₁ om. (hapl.) 25-26. —^a) D₅ तथापि; G₂ तथैव (for तत्रापि). T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ धारयल्लं (for सहजां). —^b) T₁ G₃-5 M₄ सहजां स्वेन कर्मणा; T₂ G₁ स राजा स्वे T₃ °जन्स्वेन कर्मणा; G₂ स्फारयन्स्वेन कर्मणा. —^c) T₃. 4 राजा (for भर्ता). —^a) K₁ N₁ V B₁. 3 D₃ D₂. 3 T₄ भरतानां (for भां). K₃. 4 V₃ Dn कुलोद्भवः (for °द्वहः).

26 S₁ om. 26 (cf. v. l. 25). —^a) D₁ [उ]क्ते त्वं; D₃ चोक्तो; G₃ [उ]क्तस्तु (for [उ]क्तस्त्वं). —^b) K₂ यथासि; N₁ V₁ B₁. 2 (marg.) D₅ T₂. 3 G₁-3 M₁ यच्चापि (for यच्चासि). —^c) K₂. 3 B₁ Dn₁ D₅ स (D₅ स्व) तनुर; T₁. 2 G₁. 3-5 M अतः; T₄ तस्मानु (for सुतनुर). B₃ सहसा (for यशसा). —^a) K₂ N₁ V B₁ D₅ शतनुस् (for शं).

27 °) S₁ T₂ G M₃ [आ]यतापाङ्गा (for °ङ्गी). —^b) S₁ शोभिनी (for शोभना). — For 27^{ab}, K₃ subst.:

548* इयमप्यायता गङ्गा तवार्थे वरवर्णिनी ।
—^c) K₁ B₁ D₁-3 च; K₂-4 N₁ V Dn तु (for वै). K₃ T₂ G₁. 4 M₄ सुरश्रेष्ठा (for सरिच्छ्रेष्ठा). T₃. 4 रूपिणी सरितां श्रेष्ठा. —^a) G₄ ततस् (for तत्र). S₁ अभि-; D₁-4 अनु- (for उप-). T₂ G₁ ततस्त्वामनुयास्यति.

28 °) S₁ स क्रुद्धः; K₁ तां क्रुद्धः; K₂-4 N₂. 3 V B₁. 3 Dn Ds D₁ T₄ G₂. 4 M₁-3 मां क्रुद्धः; D₂. 3 T₁ G₅ M₄ मां क्रुद्धः; T₃ संरब्धः (for मां क्रुद्धः). —^b) K₂-4 N₁. 2. 3 (marg. as in text) V₂. 3 Dn Ds₁ D₁-3. 5 T₅ G₂. 5 °सिबीक्ष्य; D₄ °वाच (for °गम्य). —^c) N (except S₁; D₅ om.) T₁. 3 G M₃. 4 -देवानां (for -देवेश). T₂. 4 सांप्रतं देवदेवानां.

48. 28]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 2988
B 1. 53. 28
P 1. 53. 28

मां प्रभो देवदेवेश किमर्थं शप्तवानसि ॥ २८
अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः ।
अशपोऽसदृशैर्वाक्यैरात्मजं मां किमात्मना ॥ २९
भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि वर्धितः ।
यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोऽत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३०
क्षिप्ताभिः पवनेनाद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि ।
अत्र मे भगवन्किं नु विद्यते शापकारणम् ॥ ३१
उद्धूतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः ।
पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः क्षुब्धोऽस्मि कारणैः ॥ ३२
एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रवर्तितैः ।

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्चापोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ ३३
एवं मयि निरालम्बे शापाच्छिथिलतां गते ।
कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवेक्षसे ॥ ३४
अस्याश्च देव गङ्गाया गां गतायास्तवाज्ञया ।
महोपात्समदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३५
तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथाश्रुवम् ।
अकारणज्ञं देवानां त्रस्तं शापानिलेरितम् ॥ ३६
शान्तिं व्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महामते ।
शापेऽस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु कारणम् ॥ ३७
त्वं गच्छ भारते वंशे स्वदेहं स्वेन तेजसा ।

29 °) T₂ G₁ विधेयो हि; G₄ 'याज्ञस् (for 'यात्मा).
— °) V₁ त्वद्गतस्; G₂ त्वद्गतस् (for त्वत्कृतस्). — °)
K₄ Ñ_{1.3} V₂ D₄ शशाप; G₂ अशप्यो (for अशपो). D_{1-3.5}
स्वीदृशैर् (for 'स'). T_{8.4} शापायैनादृशैर्वाक्यैर्. — °) Ś₁
आत्मजैः स; T₃ M₃ 'जं मा; T₄ 'जं वा (for 'जं मां). K₁
आत्मभूः; K₂ T₂ G_{1.2} 'नः; K₃ 'वान् (for 'ना).

30 °) Ś₁ वेदात् (for वेगात्). T₃ चोदितः (for वर्धितः).
K_{2.4} Ñ V B Dn D_{4.5} वेला पर्वणि वर्धिता (D_{4.5} वर्धते);
T_{1.2} G M वर्धमानस्य पर्वणि. — M_{3.4} om. (hapl.) 30°-31°.
— °) T_{3.4} अद्य (for यदि). Dn तथाहं चालितो ब्रह्मन्; T₁
अद्याहं चरितो ब्रं; M_{1.2} चलत्वं मे त्वयोपात्तं. — °) K_{3.4}
को नु दोषो; Ds क्षेत्रदोषो (for कोऽत्र दोषो). Ñ₁ T₄ G₂
महात्मनः; Dn M_{1.2} ममानघ (for 'त्मनः).

31 M_{3.4} om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). Ñ₂ lacuna for
31^{ab}. — °) T₄ क्षिप्वाहं (for क्षिप्ताभिः). Ś₁ D₂ T_{1.3}
पवनैर् (for 'नेन). — °) T₂ G₅ सक्तो; T₄ स्पृष्टो; M₁
सिक्तो; M₂ क्षिप्तो (for स्पृष्टो). K₂₋₄ B₃ D₁ T_{2.4} G_{1.5}
[अ]पि (for [अ]सि). — °) K₂₋₄ Ñ_{1.3} V B₂ Dn D_{1.3.5}
T_{3.4} तत्र; M₄ अद्य (for अत्र). Ś₁ K₁ D₂ M_{1.3} अत्र मे किं
नु भगवन्. — °) K₂ T_{8.4} वर्तते (for विद्यते).

32 °) Ś₁ K₁ B₂ Dn D_{2.3} T_{3.4} G₄ M₄ उद्धूतैश्च;
K_{2.3} T₁ उद्धूतैश्च; B₃ G₅ उद्धू (for उद्धू). Ñ₂ V₃ उद्धूतैः
पवनैरद्भिः. — °) K₂ B₂ (marg.) Dn प्रवृद्धैश्च; T_{3.4} दिव्यै-
श्चापि (for प्रवृद्धैश्च). — °) V₂ T₂ G_{1.3} चन्द्र- (for
चेन्दु-). T_{3.4} -रूपेण (for -युक्तेन). — °) K₃ वृद्धो (for
क्षुब्धो). D₁ च (for 'सि). T₁ कर्मभिः (for कारणैः).

33 °) M₄ एवं सद्यः प्रवृद्धोऽहं. — °) B T₂ तस्य; T₁
तत्र; T₄ तव (for त्वस्य). Ś₁ K₁ D₂ -कल्पितैः; G₃ -कीर्तितैः
(for -प्रवितैः). D₁ कारणैस्तु प्रवर्तितः. — °) Ś₁ वै (for

मे). — °) K₃ G₅ -वर्तताम् (for -वर्त्यताम्).

34 °) M_{1.2} चैव (for मयि). — °) T₃ मे देव (for
देवेश). — °) B₂ (marg. as in text) प्रसादं (for
प्रमाणं).

35 °) Ś₁ देवेश; K_{1.3} B_{1.2} D_{1.2.4} T₁ G_{3.4} तु देव
(for च देव). — °) T₂ G_{1-3.5} शसायाश्च; T₃ आगतायास्
(for गां गतायास्). Ś₁ K₁ D_{2.3} G₄ त्वदाज्ञया (for तवां).
T₄ गतायाश्च त्वदाज्ञया. — °) K₂ V₂ B Ds D₄ T₄ M_{1.2}
महोष- (for महोषात्). K_{3.4} Dn मम दोषाददोषायाः; D₂ महो-
षेण सदो; T₃ ममोपरतदोषायाः. — For 35^{cd}, Ś₁ subst.:

549* प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्विद्यते शापकारणम् ।

36 Before 36, T_{1.2} G_{1.3} ins. ब्रह्मोवाच. — °) Ś₁
K₁ D₂ प्रत्यवोचं (Ś₁ 'त्युवाच) महार्णवम्. — After 36^b,
K₃ reads 37^{bc}, repeating it in its proper place.
— °) Ñ₁ सकारणज्ञं देवानां; T₁ M₄ आकारज्ञो हि दे; T_{3.4}
स कारणं त्वं दे. — °) Ds द्रष्टुं (for त्रस्तं). K₃ Ñ₂ V₃
T_{1.2} G₂₋₅ M त्रस्तं शापानलेरितम्; Dn त्रस्तं शापानलेन
तम्; T_{3.4} तत्र शापाय चोदितः.

37 °) Ds₂ भज (for व्रज). — K₃ reads 37^{bc} for
the first time after 36^b. — °) Ś₁ K_{1.2} Ñ₃ (marg.)
V_{1.2} B Ds D₂ महोदधे (for महामते). — °) D₃ शपे
त्वां (for शापेऽस्मिन्). T_{3.4} श्रेष्ठ (for नाथ). — D₃ reads
37^{cd}-38^c on marg.

38 °) B_{1.3} Ds तद् (for त्वं). K₁ G(ed.) तात (for
गच्छ). K_{3.4} Dn T_{3.4} त्वं ग (T_{3.4} तद्) च्छ भारतं वंशं. — °)
Ñ₁ (marg. as in text).₂ B₃ D₁ M₃ स्वं देहं; T_{1.2} G_{1.2.4.5}
M_{1.2.4} देहवान् (for स्वदेहं). G₃ देवान्स्वेनैव तेजसा. — °)
T₃ श्रेष्ठ (for नाथ). T_{1.2} G M₁ (inf. lin.).₂₋₄ मानवीं
तनुमाधत्स्व (M₂ 'साय).

आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ॥ ३८
 महोदधे महीपालस्तत्र राजश्रिया वृतः ।
 पालयंश्चतुरो वर्णान् रंस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९
 इयं च त्वां सरिच्छ्रेष्ठा विभ्रती मानुषीं तनुम् ।
 तत्कालरमणीयाङ्गी गङ्गा परिचरिष्यति ॥ ४०
 अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाङ्गया ।
 इमं सलिलसंक्लेदं विस्मरिष्यसि सागर ॥ ४१
 त्वरता चैव कर्तव्यं त्वयेदं देवशासनम् ।
 प्राजापत्येन विधिना गङ्गाया सह सागर ॥ ४२
 वसवः प्रच्युताः स्वर्गात्प्रविष्टाश्च रसातलम् ।
 तेषामुत्पादनार्थाय त्वं मया विनियोजितः ॥ ४३

अष्टौ ताञ्जाह्वीगर्भानपत्यार्थं ददाम्यहम् ।
 विभावसोस्तुल्यगुणान्सुराणां प्रीतिवर्धनान् ॥ ४४
 उत्पाद्य त्वं वसूञ्शीघ्रं कृत्वा कुरुकुलं महत् ।
 प्रवेष्टासि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागर सागरीम् ॥ ४५
 एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमाः ।
 भविष्यं पश्यता भारं पृथिव्याः पार्थिवात्मकम् ॥ ४६
 तदेष शंतनोर्विशः पृथिव्यां रोपितो मया ।
 वसवो यत्र गङ्गायामुत्पन्नास्त्रिदिवौकसः ॥ ४७
 अद्यापि भुवि गाङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टमः ।
 सप्तमे वसवः प्राप्ताः स एकः परिलम्बते ॥ ४८
 द्वितीयायां स्त्रियां सृष्टा द्वितीया शंतनोस्तनुः ।

C 3009
B I. 53. 49
P I. 53. 49

39 K₃ D₅ om. (hapl) 39^a-40^b. — ^b) T₃ ज्वलन् (for वृतः). — ^c) Ñ₁ वेदान् (for वर्णान्). — ^d) Ñ₂ V₃ तुष्यसे; D₃ वत्स्यसे (for रंस्यसे). D₁ रंस्यसे सलिले स्वराद्; T₃ से त्वं जलेश्वर.

40 K₃ D₅ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — ^a) Ś₁ K₁ D₂ M₄ ते; T_{1.4} M_{2.3} त्वा (for त्वां). — ^b) D₁ चरन्ती; G₁ विभ्रती (for विभ्रती). V₂ सदृशी (for मानुषीं). Ś₁ K₁ D₂ विभ्रती रूपमुत्तमम्. — ^c) K₁ Ñ₁ B₃ D₅ D₃ T_{1.3.4} तत्कालं (for लं). Ñ₂ V₃ तत्कालं ह (V₃ लह रिणापाङ्गी).

41 ^a) D₃ एनया (for अं). — ^b) B₁ D_{1.3} T₃ मनोज्ञया (for ममां). — ^c) D₁ T₃ G_{1-3.5} M₂ इदं (for इमं). Ś₁ इमं च सलिलक्लेदं; Ñ₁ इदं सलिलसंक्लेदं. — ^d) Ś₁ K₁ D₂ न (for वि-).

42 ^a) Ñ_{2.3} V B D₅ M₄ त्वरया; D_{4.5} G₂ त्वरितं (for त्वरता). T₂ G_{1.3-5} तात चैवं हि कर्तव्यं; T₃ त्वत्कृतेनैव कं. — ^b) T_{1.2} G₁₋₄ M₄ तद्; M₁₋₃ [ए]तद् (for [इ]दं). K₂₋₄ Ñ V B D_n D₅ D_{1.3-5} T_{3.4} मम (for देव-). Ś₁ मयेदं देवशासनात्; K₁ यथेदं मम शासनम्.

43 ^b) Ś₁ धरणी; D₃ ते रसा- (for च रसा-). — ^d) K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B D (except D₂; D₅ om.) T_{3.4} मया त्वं (by transp.); Ñ₁ येषां त्वं.

44 ^a) Ś₁ D₃ ते (for ताव). K₂ पुत्रान्; T₃ गर्भे (for गर्भान्). — ^b) K₄ Ñ_{1.3} V_{1.3} B₁ D_{1.3.5} अपत्यार्थं (for र्थं). V₂ दधात्वियम्; M_{1.2} (marg.) ददानि ते (for म्यहम्). K₂ Ñ₂ B₃ D_n D₄ T₄ अपत्यार्थं दधात्वियम् (Ñ₂ र ये); D₅ निवदधात्वियम्; T₃ धारयिष्यति पावनी. — ^c) K₃ स्वल्प (for तुल्य-). — ^d) Ś₁ पुराणान्कीर्तिवर्धनान्.

45 ^a) Ś₁ बहून् (for वसून्). M₁ पुत्रान्; M₃ सर्वान् (for शीघ्रं). K₃ उत्पद्यतां च तच्छीघ्रं; T₃ जाताजातान्वसूञ्शीघ्रं. — ^b) T₂ G₁ कौतुहलं (for कुरुकुलं). — ^c) Ś₁ Ñ₁ V₁ प्रविष्टोऽसि; K₂ Ñ₂ V₂ B D₅ T_{1.3.4} M₄ प्रवेक्ष्यसि; D₅ प्रवेक्ष्यामि (sic) (for ष्टासि). D_{1.5} तनुं त्यक्त्वा; T_{2.3} G₁₋₃ M₃ पुनस्त्यक्त्वा; M_{1.2} पुनस्तात (for तनुं त्यक्त्वा). V₃ प्रवेक्ष्यसि तनुं त्यक्त्वा. — ^d) T₃ G_{1.2} M₂ तनुं (for पुनः). Ñ₁ सागरम्; D₃ रे (for रीम्).

46 ^a) D_{1.3} प्रोक्तं (for पूर्वं). — ^b) K₂ T_{3.4} हितार्थाय; D₁ र्थं च (for र्थं वः). — ^c) T₃ पृथिवी- (for पश्यता). T_{1.2} G₁ M₄ कार्यं (for भारं). D₁ भविष्यं पश्य भारं च. — ^d) K₃ D_{2.4} T₂₋₄ G_{1.4} पृथिव्यां (for व्यां).

47 ^a) D₁ तदादौ; T₂ G₁ तथैव; T₃ तथायं; G_{2.4.5} तदेवं (for ष). — K₃ om. 47^{bcd}. — ^c) T₁₋₃ G_{1.2.5} M_{2.4} स्यत्र; G₃ तत्र; Bom. and Poona eds. ये च (for यत्र). — ^d) T₂ G_{1-3.5} उत्पन्नास्त्रिदिवं गताः.

48 ^b) Ś₁ तिष्ठते (for तत्रैव). D₂ (marg. as in text) तत्रैव सुरसत्तमः. — ^c) Ś₁ T₂ G_{1-3.5} M₂ [ए]व; K₄ ये; D₃ [ए]ते (for [इ]मे). K₃ Ñ_{2.3} V_{1.3} D₅ सप्त ये वसवः प्रोक्ताः. — ^d) D₃ स एष; T₃ G_{1.2.5} एकश्च; M₁₋₃ तत्रैकः (for स एकः).

49 ^a) B₂ स सृष्टायां; T₁ स्त्रियां प्रेष्टा; T₂ G₁ स्त्रिया स्पृष्टो; G₃ तनोः सृष्टा (for स्त्रियां सृष्टा). Ś₁ D₂ द्वितीयायाः स्त्रियाः (D₂ याः) सृष्टा; K₂ Ñ₂ V₂ B_{1.3} D₅ D₄ T₄ सृष्टा स्त्रियां द्वितीयायां; K_{3.4} Ñ_{1.3} V₁ D_n D_{1.2.5} T₃ सृष्टायां सु (Ñ₁ द्वि; D₃ च) द्वितीयायां. — ^b) D₁ द्वितीयः शंतनोः सुतः. — ^c) K_{3.4} पृथिमान्; D₂ सति (for सुति). — ^d) Ś₁

विचित्रवीर्यो द्युतिमानासीद्राजा प्रतापवान् ॥ ४९
 वैचित्रवीर्यौ द्वावेव पार्थिवौ भुवि सांप्रतम् ।
 पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च विख्यातौ पुरुषर्षभौ ॥ ५०
 तत्र पाण्डोः श्रिया जुष्टे द्वे भार्ये यौवनस्थिते ।
 शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोषमे भुवि ॥ ५१
 धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तु भार्यैका तुल्यचारिणी ।
 गान्धारी भुवि विख्याता भर्तुर्नित्यं व्रते स्थिता ॥ ५२
 अत्र वौडशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।
 पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्भविता विग्रहो महान् ॥ ५३
 तेषां विमर्दे दायाधे नृपाणां भविता क्षयः ।

अस्ति (for आसीद्).

50 ^a) V₂ D₁ T₃ G₅ विचित्र-; some Mss. वैचित्र्य- (for 'त्र-). D₅ T₄ एतौ (for एव). B_{1.3} विचित्रवीर्यौ द्वावेतौ. — ^b) K_{2.4} Ñ V B₂ Dn D₂₋₅ T₃ विश्रुतौ; D₁ तौ श्रुतौ (for सांप्रतम्). K₃ विश्रुतौ भुवि पार्थिवौ. — ^c) K Ñ_{2.3} V B₂ Dn D_{1.3-5} T_{3.4} धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च. — ^d) G₃ प्र- (for वि-).

51 ^a) K₁ ततः (for तत्र). K₂ D₃ युक्ते; K₄ पुष्टे (for जुष्टे). — ^b) Ñ₁ D₅ T_{1.2} G_{2.3.5} M₄ यौवने (for 'न-). T₃ द्वे भार्ये संबभूवतुः. — ^c) Ś₁ K_{3.4} Ñ_{1.2.3} (marg. as in text) Dn D_{1.3} T_{2.4} G₁ M₃ उभे; T₃ ज्येष्ठा (for शुभे). D_{4.5} उभे च (D₅ तु) कुन्ती माद्री च. — ^d) K₁ D₁ तु ते (for भुवि).

52 ^a) Ś₁ राज्ञी (for राज्ञस्). — ^b) T₁ G₃ M₄ धर्म- (for तुल्य-). K_{1.2} Ñ_{1.2} V₃ B₃ Ds₁ D₄ -रूपिणी (for -चारिणी). K₃ भार्यैकासीत्पतिव्रता; K₄ 'काव्यभिचारिणी; Ds₃ 'का कालरूपिणी; T₃ G₁ 'का कुलधारिणी; T₃ भावै-स्तस्यानुकूलिनी; G_{4.5} भार्यैका कुलहा (G₅ 'का) रिणी. — ^d) K₂ V_{1.2} Dn₂ D₄ नित्यं भर्तुः; K_{3.4} Ñ V₃ B Dn₁ Ds D_{1.5} नित्यं भर्तुर् (by transp.). M₄ वशे (for व्रते). Ds T₄ नित्यं भर्तुर्व्रतस्थि (T₄ 'मते स्थि) ता; T₃ तस्याः पुत्रशतं स्मृतम्.

53 T₃ om. 53^{ab}. — ^a) Ś₁ G₂ M₃ अत्र वंशा; K₁ V₃ B Dn Ds D₃ तत्र वंशा; D₁ तेऽत्र वंशा (for अत्र वौड-शा). K_{2.4} Ñ_{1.3} V_{1.2} D_{2.4.5} तत्र वंशा विभज्यन्ते; T_{1.2.4} G_{1.3.5} अत्र (T₁ तत्र; T₄ तेऽत्र) वंशे विभज्येतां; G₄ M₄ अत्र वंशा विभज्येतां. — ^b) Ś₁ K_{1.3.4} Ñ V B Dn Ds D₁₋₃ G₄ M_{1.2} विपक्षाः (for 'क्षः). G₂ -संहतिः (for एव च). K₃ विपक्षाः पक्षवर्धनाः. — ^c) K₃ च (for हि). M_{1.3} राज्ञोस्त्वयोर्हि पुत्राणां.

युगान्तप्रतिमं चैव भविष्यति महद्भयम् ॥ ५४

सबलेषु नरेन्द्रेषु शातयत्स्वितरेतरम् ।

विविक्तपुरराष्ट्रौघा क्षितिः शैथिल्यमेष्यति ॥ ५५

द्रापरस्य युगस्यान्ते मया दृष्टं पुरातने ।

क्षयं यास्यन्ति शस्त्रेण पार्थिवाः सह वाहनैः ॥ ५६

तत्रावशिष्टान्मनुजान्सुप्तान्निशि विचेतसः ।

धक्ष्यते शंकरस्यांशः पावकेनास्त्रतेजसा ॥ ५७

अन्तकप्रतिमे तस्मिन्निवृत्ते क्रूरकर्मणि ।

समाप्तमिदमाख्यास्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ॥ ५८

महेश्वरांशेऽप्यसृते ततो माहेश्वरं युगम् ।

54 ^a) B₃ विमार्गे (for विमर्दे). K₃ D₃ दायादे; D₂ 'दैर्; D₄ 'दैर् (for 'द्ये). — ^c) T_{3.4} प्रशान्तप्र (T₄ 'न्त प्र) यितं चैव — ^d) D₅ महाभयम्; T₂ महद्भयम् (for 'भयम्).

55 ^a) T₃ प्रवरेषु; T₄ प्रबलेषु (for स'). T₂ G_{1.2.4.5} महीन्द्रेषु (for नरे'). — ^b) V₃ B₂ (marg.) पातयत्सु; B₃ घातं; D₃ साधं; T₄ शान्तये तु (for शातयत्सु). D₂ पर-स्परम् (for [इ]तरेत'). — ^c) V₃ Ds विभक्त-; D₂ विविक्त-; D₃ विचित्र-; D₅ विमुक्त- (for विविक्त-). G₁ -वर- (for -पुर-). T₃ -राष्ट्रैस्ते; T₄ -राष्ट्रैशैः; M₄ -राष्ट्राथ (for -राष्ट्रौघा). — ^d) Ś₁ पुनः (for क्षितिः).

56 ^b) K₂ Ñ₃ D_{2.3} (by corr.) T_{1.3.4} M₄ पुरातनम्. — ^c) T₂ G_{1.3-5} सगणाः (for शस्त्रेण). — ^d) K₂ V₂ D₃ T₂₋₄ G_{1.3-5} M₄ बान्धवैः (for वाहनैः). Ś₁ K₁ मानवैः सह मानवाः; D₂ मानुषैः सह मानुषाः; T₁ मानवैः सहबान्धवैः; Bom. and Poona eds. G(ed.) मानवैः सह पार्थिवाः.

57 ^a) Ś₁ अत्र; K₂₋₄ Ñ_{3.3} V_{1.3} Dn D_{1.3.4} T_{3.4} यत्र; M₄ यतो (for तत्र). — ^b) Ś₁ V₃ एव (for निशि). — ^c) K₄ धक्ष्यति (for 'ते).

58 ^b) V₂ Ds₂ निर्वृत्ते (for निवृत्ते). — ^c) Ś₁ D₂ आख्यामि; K₂ Ñ₃ V_{1.2} B Dn Ds D₄ 'नं (for 'स्ये). T_{1.2} G_{1.2.4.5} M समाप्तमिति जानीत (M₄ 'यां). — ^d) V₁ M₄ द्वितीयं (for त').

59 ^a) Ś₁ पतिते; K₁ D_{1.3.5} प्रोद्भूते; M₁₋₃ स्पृहते (for स्पृष्टे). Ñ₂ V₁ G_{1.3.5} माहेश्वरांशेऽप्यहं (G_{3.5} हं) ते. — ^c) D₂ तुर्यं; M₃ शिष्टं (for तिस्र्यं). Ñ₁ प्रवर्तते; Ñ₃ V₁ B Ds D_{3.5} प्रवर्त्यते (for प्रपत्स्यते). K₃ G₃ शिष्यं प्रवर्तते पश्चाद्; K₄ T_{1.2} G M₄ तिस्र्यः (K₄ तुर्यं) प्रवर्तते पश्चाद्; D₁ निष्ठां प्रवर्त्यते पश्चाद्; T_{3.4} तिस्र्यः प्रपत्स्यति युगः. — ^d) K Ñ_{2.3} V B Dn D_{1-3.5} T₁ M₄ -दर्शनम्

तिष्ठं प्रपत्स्यते पश्चाद्युगं दारुगमानुषम् ॥ ५९
 अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मपरिग्रहम् ।
 उत्सन्नसत्यसंयोगं वर्धितानृतसंचयम् ॥ ६०
 महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ।
 भविष्यन्ति नराः सर्वे लोके नस्थविरायुषः ॥ ६१
 तदेष निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां पार्थिवान्तकः ।
 अंशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत माचिरम् ॥ ६२
 धर्मस्यांशोऽथ कुन्त्यां वै माद्यां च विनियुज्यताम् ।
 विग्रहस्य कलिर्मूलं गान्धार्यां विनियुज्यताम् ॥ ६३
 एतौ पक्षौ भविष्यन्ति राजानः कालचोदिताः ।
 जातरागाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ॥ ६४
 गच्छत्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणी ।

सृष्टोऽयं नैष्ठिको राज्ञामुपायो लोकविश्रुतः ॥ ६५
 श्रुत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ।
 पृथिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६
 देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरद्विषाम् ।
 नरं चैव पुराणर्षिं शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७
 सनत्कुमारं साध्यांश्च देवांश्चाग्निपुरोगमान् ।
 वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यांस्तथाश्विनौ ॥ ६८
 ततोऽज्ञानवर्तिं देवाः सर्व एवावतारयन् ।
 यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥ ६९
 अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ।
 दैत्यदानवहन्तारः संभूताः पुरुषेश्वराः ।

C 3031
 B I. 53. 71
 P I. 53. 71

(for -मानुषम्). T3. 4 पश्चाद्धारुणदर्शनः .

60 °) S1 D2 T1 M4 बहुलं (for पुरुषं). T2 G1 अधर्म
 पापपुरुषं. — °) N2 अल्प. (for स्वल्प-). B2 (marg. as in
 text) परायणम् ; D1 पुरस्कृतम् ; T1 प्रतिग्रहम् (for परि-).
 D3 G4 स्वल्पधर्मे पुरस्कृतम्. — °) K2. 4 N2 D2. 4 उच्छिन्न-
 (for उत्सन्न-). T1 सत्त्व- (for सत्य-). M3 संयोगे (for गं).
 — °) S1 मण्डलम् (for -संचयम्). T1 M4 वर्धितानृतसंच-
 यम् ; T1 ऊर्जितानृत- .

61 °) K3 V2 D1 T1 G1 M4 माहेश्वरं (for म-). D4 वा
 (for च). — °) K3. 4 N2. 3 V1. 2 Dn. D4 तु देवौ ; T3 द्वौ
 देवौ ; M4 देवौ च (by transp.). N1 द्वौ तु देवौ समागतौ ;
 M2 द्वौ देवौ समुपाश्रितौ. — °) T3 तस्मिन् (for सर्वे). — °)
 S1 D2 लोकेषु (for लोके न-).

62 °) T1. 2 G1. 2. 5 M1. 2 स एष ; M3 स एव (for
 तदेष). B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds प्रोक्तः (for श्रेष्ठः).
 K2 तदातिदुर्नयः प्रोक्तः. — °) G2 पृथिव्याः (for व्यां).

63 °) K1 T1. 3. 4 तु (for स्य). N2 V3 च (for वै).
 — °) D3 पृथायां ; T4 माद्यां वा (for माद्यां च). T3 [अ]पि
 (for वि-). — S1 T3 om. (hapl.) 63^{ad}.

64 °) K2 T4 G1 एते पक्षा (for एतौ पक्षौ). K3 D4 G3
 M भविष्यन्ति (M1. 3 न्ते) (for भवि-). — °) K D3. 4
 नोदिताः ; N2 V3 योजिताः ; N3 (marg. as in text) देवताः
 (for चोदिताः). — °) N3 V3 T2 G1 पृथिव्यर्थं (for व्यर्थं).
 — °) N3 V1 मानसाः (for लालसाः).

65 °) G3 योग- ; M1-3 भूत- (for लोक-). S1 K1 B1

D3 T3. 4 -धारिणीम् (for णी). — °) K2 -पावनः ; K3. 4
 N V1. 3 B1 Dn D1. 3. 5 T3. 4 -भावनः (for विश्रुतः).

66 Before 66, S1 T1 ins. वैशंपायनः. — °) D4 पैता-
 मह- (for पि-). D5 श्रुत्वा पैतामहं वाक्यं. — °) D2 T1. 3
 G1-4 M यथासुखम् (for गतम्).

67 °) N3 (marg. as in text) अदेशयद् ; T3 त्वचोद-
 (for अचो-). — °) N2 निग्रहाय ; B1 हार्थे ; D3 M3 विग्र-
 हार्थे ; T2 G M1 निरासाय (for निग्रहार्थं). T1 प्रहार्थे सुरवि-
 द्विषाम्. — °) S1 परं (for नरं). K2 पुनर्विष्णुं (for पुरा-
 णर्षि-).

68 °) K1 सुरांश्च (for देवांश्च). B Ds2 T1. 2 G
 M2. 4 अग्नि- (for चाग्नि-). — °) K2-4 N V B1. 2 (marg.) 3
 Dn D1. 3-5 T2. 4 धनदं ; B2 D3 T1. 2 G M च वसुंश्च (for
 च यमं). — °) B2. 3 D1. 3 T1. 2. 4 M1. 3 तदा (for तथा).
 — °) K1 N2 D3 रुद्रान्विश्वे (for दित्यांश्च). G3 [ए]व च
 (for [अ]श्विनौ). B Ds रुद्रान्विश्वानथाश्विनौ.

69 °) Some Mss. अवनी. — °) Dn D4 T2. 3 G1. 3. 5
 सर्वान् (for सर्वं). K1 तारिताः (for तारयन्). K2 सर्व एव-
 मवातारन्. — Before 69°, T3 ins. वैशंपायनः. — °) V3 सर्वम्
 (for पूर्वम्). — °) K N V B Ds D1. 3 M1 अंशावतरणे
 मया.

70 °) S1 (also) तु (for च). — °) T3 ये जाताः ; T4
 ते जाताः ; G4 ते सर्वे (for ते देवाः). — °) S1 G3 संभूताः
 पृथिवीधराः ; B2 ताः पुरुषेश्वरः ; T3 ताः पुरुषर्षभः. — °) T4
 द्वितीया (for श्रीरिका). S1 संवर्षाः ; K1 (sup. lin.) 3
 N1. 3 V B1. 3 Dn Ds D4. 3 G3 संकाशा (for संकाशा)

43. 70]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

C 3031
B 1. 53. 71
P 1. 53. 71

क्षीरिकावृक्षसंघाता वज्रसंहननास्तथा ॥ ७०
नागायुतबलाः केचित्केचिदोघबलान्विताः ।
गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
गिरिशृङ्गप्रहर्तारः सर्वे परिघयोधिनः ॥ ७१
वृष्णिवंशे समुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
कुरुवंशे च देवास्ते पाञ्चालेषु च पार्थिवाः ॥ ७२
याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ।
सर्वास्त्रज्ञा महेष्वासा वेदव्रतपरायणाः ॥ ७३

आचालयेयुः शैलांस्ते क्रुद्धा भिन्दुर्महीतलम् ।
उत्पतेयुरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोदधिम् ॥ ७४
एवमादिश्य तान्ब्रह्मा भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
नारायणे समावेश्य लोकाञ्शान्तिमुपागमत् ॥ ७५
भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महीतलम् ।
प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणधनेश्वरः ॥ ७६
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ।
कुले पूज्ये यशस्कामो जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७७

इति श्रीहरिवंशे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

K₃ B₃ क्षीरिकावृक्षसंकाशा; K₄ D₂ G₃ क्षुरिकावृक्षसंकाशा
(D₂ 'घाश्च'); T_{1.2} G_{1.4.5} M₄ क्षी (G_{1.5} M₄ क्षु) रिकावृक्ष-
संपाता; T₃ क्षितीशाः शैलसंकाशा. — ^f) Ś₁ वृक्ष; B₁
बभ्रु- (for वज्र-).

71 ^b) K₁ (sup. lin. as in text) मेघ-; Ñ₂ V₃ वायु-;
D₅ अर्ध-; G₂ योग- (for ओघ-). — ^d) K_{3.4} Ñ_{1.3} V_{1.2}
B₂ T₂ M₄ संघाः; D_{2.3} T_{3.4} महा- (for सहाः). B₂ (marg.)
योधिनः (for -बाहवः). — ^f) Ñ_{2.3} (marg.) V_{1.3} पर्वत-
(for परिघ-).

72 ^a) Ś₁ -वंश्याः; K₄ Ñ₁ B₂ D_n D_{1.2} T₄ G₃ M₂
-वंश- (for -वंशे). — G₄ M₄ om. (hapl. 1) 72^b-73^c. — ^b)
D₂ सर्वे शत- (for शतशोऽथ). T₃ यज्वानः पुण्यकर्मणा.
— D₂ reads 72^c on marg. — ^c) K₁ V₁ T₁ -वंशेषु; D₁
-देशे च (for -वंशे च). K₂₋₄ Ñ₂ V₂ B₂ D_n D_{1.3} T₃ ते
देवाः (by transp.); V₃ B_{1.3} D_s D_{4.5} ये देवाः. — ^d)
Some Mss. पञ्चालेषु (for पां). Ś₁ K₁ D₂ M_{1.3} सर्वशः
(for पार्थिवाः).

73 G₄ M₄ om. 73^{abc} (cf. v. l. 72). K₃ om. 73^{ab}.
— ^a) Ś₁ K₂ B_{1.2} (marg. as in text) D_s D₄ याज्ञिकानां;
T₄ पार्थिवानां (for याज्ञिकानां). V₂ समृद्धा ये; V₃ च
सिद्धानां (for समृ). — After 73, K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B D_n
D_s D_{1.3-5} T G_{1-3.5} M ins. :

550* सर्वद्विगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मिणः ।

[M₄ om. ^a. K₂ सर्वे वै; D₃ T₄ सर्वे हि; T_{1.2} G_{1-3.5}
M₁₋₃ सर्वत्र; T₃ सर्वेऽपि (for सर्वद्वि-). M₃ यज्विनः (for
यज्वानः).]

74 ^a) K₁ ये शैलान्; K₃ शैलांश्च (for शैलांस्ते). Ś₁
आसारयेयुः शैलांस्ते; T₁ M₄ पातयेयुस्तु शैलेन्द्रान्; T₂ G M₁₋₃

आपातयेयुः शैलांस्ते (G_{1.2} M_{1.2} 'स्तु'); T_{3.4} आनयेयुस्तु
शैलांस्ते. — G₂ om. (hapl.) 74^c. — ^d) K₃ Ñ₁ मही-
तलम्; G₃ महार्णवम् (for महोदधिम्).

75 ^a) T₁ M₄ स ब्रह्मा; T₂ G M₄ तान्सर्वान् (for
तान्ब्रह्मा). — ^b) T₁ M₄ सर्वलोकपितामहः; T₂ G M₂ ब्रह्मा
लो (T₂ G_{1.3} 'ह्रलो') कपितामहः. — Ñ₂ om. (hapl.)
75^c-77^d; K₂ reads the same on marg. — ^c) Ñ₁
नारायणं (for 'णे). Ś₁ समासज्य (for 'वेश्य). T_{3.4} नारायणेन
चाज्ञसो. — ^d) K₄ D₄ लोकाः; D₃ सर्वे; G₄ M_{1.3} भारं
(for लोकाञ्). V₃ G₃ उपागतः (for 'गमत्). K₂ D_s
लोकान्स्वान्समुपागतः; T_{1.2} G_{1.2.5} M₄ भारं शान्तिमुपागतः
(T₁ M₄ 'पेयिवान्).

76 Ñ₂ om. 76 (cf. v. l. 75). — ^a) G₃ तत्त्वम् (for
विष्णुर्). — ^b) Ñ₁ V B₂ (marg.) T₂ G_{1.2.4.5} अवतीर्य
(for 'तीर्णो). K₁₋₃ B₁ D_n D_s T_{3.4} महीतले (for 'तलम्).
T₁ G₃ M₄ अवतीर्य महीतले. — ^c) Ś₁ हि; T₄ च (for वै).
— ^d) Ś₁ भूयः (for प्रभुः). V₃ (before corr. as in text)
-धने रतः; D₅ T₂ G_{1.4.5} -धनेश्वरः (for -धने). K_{3.4} D_n
प्रभुः प्राणि (D_{n2} 'ण') हितेश्वरः; T_{3.4} प्रभुः सर्वजनेश्वरः.

77 Ñ₂ om. 77 (cf. v. l. 75). — ^a) D₂ [अ]र्थे (for
[अ]थ). K₄ ययातिवंशे यस्यायं. — ^c) K₁₋₃ Ñ_{2.3} V_{2.3}
B_{1.2} D_n D_s D_{1.3.5} पूज्य- (for पूज्ये). T_{1.2} G_{1.3-5}
M₁₋₃ जगन्नाथो; T₃ यशः कुर्वन् (for यशस्कामो). K₄
V₁ B₃ D₄ कुले पूज्य (K₄ पुष्ट) यशस्कामा; T₄ कुले पुण्य-
यशः कुर्वन्; G₂ M₄ कुले पूज्यो जगन्नाथो. — ^d) D₃ हरिः
(for प्रभुः).

COLOPHON om. in D_s. — Mention of the Epic : K_{1.3}

४४

वैशंपायन उवाच ।

कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ।
 अंशावतरणे वृत्ते सुराणां भारते कुले ॥ १
 भागेऽवतीर्णे धर्मस्य शक्रस्य पवनस्य च ।
 अश्विनोर्देवभिषजोर्भागे वै भास्करस्य च ॥ २
 पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोधसः ।
 वसूनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते ॥ ३
 मृत्योर्भागे क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ।
 भागे सोमस्य वह्नेश्च वरुणस्य च गां गते ॥ ४

शंकरस्य गते भागे विश्वेषां च दिवौकसाम् ।
 गन्धर्वोरगयक्षाणां भागांशेषु गतेष्वथ ॥ ५
 भागेऽवतेषु गगनादवतीर्णेषु मेदिनीम् ।
 तिष्ठन्नारायणस्यांशे नारदः प्रत्यदृश्यत ॥ ६
 ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः ।
 सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्रहन् ॥ ७
 चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः ।
 वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ॥ ८
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ।

C 3048
B I. 54. 9
P I. 54. 9

Ñ2 Ds2 D2. — Mention of Khila : Ś1 K1. 3 Ñ2. 3 V B Dn Ds2 D1. 3. — Sub-parvan : T. आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś1 पितामहवाक्यम् ; K2-4 Ñ V1. 3 B2. 3 Dn Ds D1. 3-5 देवानामंशावतरणम् ; V2 B1 देवानामंशावतरणे पितामहवाक्यम् ; D2 ब्रह्मवाक्यम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 51 ; Ñ3 V1 Dn Ds 53 ; V2 T3 54 ; V3 D3. 4 52 ; D1 T1 G3. 5 49 ; T2 G1 M4 48 ; T4 50 ; G2. 4 46 ; M1-3 45. — Śloka no. : K1 79 ; Dn Ds2 D3. 4 78.

44

☞ Ds om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1).

1 °) B1 कार्य- (for कार्ये). Ś1 लोके ; K3 कामे ; V2 विष्णौ (for काले). — °) K1 T1. 2 G M यथागतम् ; K2 लये ; K3. 4 Ñ1. 2 V1. 2 B3 Dn1 Ds1 D3-5 T3. 4 लयम् ; D1 जलेशयम् (for यथानयम्). — Ñ2 om. 1°d ; T3 reads it twice.

2 °) T3 अंशे ; M4 गाङ्गे (sic) (for भागे). T4 transp. धर्मस्य and शक्रस्य. Ś1 वरुणस्य ; D5 च परस्य (for पवनस्य). — °) Ś1 अनयोर् (for अश्विनोर्).

3 °) Ś1 निगदिते (for [अ]वनिगते). — °) K3 Ñ1 Dn D1. 3 G4 धरणी- (for °णी). K1. 2 T4 प्रागेव धरणीतले.

4 °) K4 B1 D3 T2 G1. 4 काल- (for कलेर्). — °) Ś1 K1 वातस्य ; K2-4 Ñ3 V1. 2 Dn D2. 4. 5 T3. 4 शक्रस्य ; Ñ1 B1. 3 Ds च तथा (for वह्नेश्च). Ñ2 V3 B2 D1. 3 भागे शक्रस्य सोमस्य. — °) Ś1 K1 धनदस्य (for वरुणस्य).

5 °) Ś1 K1 B2 (marg.) T3. 4 त्वष्ट्रश्चैव (for विश्वेषां च). K2-4 Ñ2. 3 V B2. 3 Dn Ds1 D1. 3-5 मित्रस्य धनद (K3. 4

वरुणस्य च ; D2 धनदस्य दिवौकसः. — °) G2. 4. 5 M1-3 भागेषु तु (G2 च) (for भागांशेषु). Ś1 K1 V2. 3 B3 D2 च ; B1 Ds D1 [अ]पि (for [अ]थ). D3 भागेषु च गतेष्वपि ; T1 M4 भागेष्वथ गतेषु च ; T2 G1 भागेषु च गतेषु च ; T3. 4 प्रागंशेषु गतेष्वपि. — After 5, V2 B1. 2 ins. :

551* भागेऽवतीर्णे मित्रस्य यमस्यांशे तथैव च ।

वरुणस्य गते त्वंशे पृथिवीं जनमेजय ॥

6 °) M4 तेषु (for [ए]तेषु). — °) K2-4 Ñ V1. 3 B1. 3 (marg. as in text). 3 Dn Ds D1. 3-5 T3. 4 गतेषु धरणीतलम् (D4. 5 ले). — G3 repeats 6°d after 8. — °) D1 विष्णुर् ; D2 स्थिते (for तिष्ठन्). T1 G2. 3 (second time) M1-3 [अं]शो (for [अं]शे). T2 G1. 3 (first time). 4. 5 नारायणे तिष्ठति च ; T3 देवं नारायणं तत्र. — °) Ś1 नारदः समपद्यत ; K1 D2 दः समदृश्यत ; T1 G3 (second time) M देनाभ्य- (T1 M4 °प्य) दृश्यत ; G2 दश्चात्र दृश्यते.

7 M3 om. 7°b. — °) K3 T1 ज्वलितार्कः ; M1 ज्वलदग्नि- (for ज्वलिताग्नि-). G2 प्रकाशो वै ; M4 प्रतीकाशं (for शो). T2 G1 ज्वलितार्कप्रकाशो वै. — °) M4 बालार्कसदृशेक्षणम्. — °) T1 G3 M3. 4 सु (G3 अ- ; M3 स) व्यावृत्तं सुविपुलं ; T2 G1. 4. 5 अभ्यावृत्तं सुवि- ; T3. 4 संध्याभ्रविपुलं वृत्तं.

8 °) V D1 T2 G शुक्ल- (for शुक्ले). K3 चन्द्रांशुशुक्ल- वसनो. — °) Ds1 (marg. as in text). s2 D4 शुक्ल- (for रुक्म-). Ś1 K1 भूषिते ; G3 G (ed.) भूषितः (for भूषणः). — °) T1 M3 सतीम् (for सखीम्). — After 8, G3 repeats 6°d.

9 °) T3. 4 कृष्णाजिनोत्तरियाङ्गो. — °) Ñ1 D2. 4. 5 G4 हेमयज्ञोपवीतिमान्. — °) D5 श्रीमाञ् (for साक्षाच्च). D4 शर्व (for शक्र). T1. 3 G1. 3. 5 M सखो (G1 M3 खा) मुनिः ;

३४.०]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्य

C 3408
B 1. 54. 9
P 1. 54. 9

दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः ॥ ९
भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां ग्रहोपमः ।
महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान्गान्धर्ववेदवित् ॥ १०
वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापरः ।
गाता चतुर्णां वेदानामुद्राता प्रथमत्विजाम् ॥ ११
स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ।

स्थितो देवसभामध्ये संरब्धो विष्णुमब्रवीत् ॥ १२
अंशावतरणं विष्णो यदिदं त्रिदशैः कृतम् ।
क्षयाय पृथिवीन्द्राणां सर्वमेतदकारणम् ॥ १३
यदेतत्पार्थिवं क्षत्रं स्थितं त्वयि विधीश्वर ।
नृनारायणयुक्तोऽयं कार्यार्थः प्रतिभाति मे ॥ १४
न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना ।

Ts धरोऽपरः (for इवापरः). G₂ साक्षाच्छन्द्रमुखो मुनिः ; G₄ चक्रिसखो मुनिः. — After 9, S₁ K₁ B₂ D₂ read 11^{cd} and K₄ ins. 553*. While T₁, 2 G M ins. after 9 :

552* मुद्रासमर्पितकरः सुमनोवेष्टिताङ्गवान् ।

[T₁ G₃ M₁₋₃ -समन्वित- (for र्पित-).]

10 S₁ K₁ B₂ D₂ read 10^{ab} after 553*. — ^a) T₁, 2 G₁, 3, 5 M₄ वेत्ता (for भेत्ता). — ^b) K₂ B₃ गुहोपमः (for ग्रहो) — After 10^{ab}, B₁ reads 11^{cd}. — ^d) K₃ N₁ B Ds D₁, 5 गन्धर्व- ; N₂ विग्रह- (for गान्धर्व-). S₁ K₁ D₃ युद्धगा (S₁ ग) गन्धर्वकोविदः ; T₃, 4 ज्ञानवान्सर्ववेदवित्.

11 ^a) N₁, 3 V₁, 2 Ds D₅ वैर- (for वैरि-). K₁, 3 -केलि- कलो ; D₂ करो ; T₁ M₄ रतो (for किलो). S₁ K₂ D₃, 4 वैरिकेलिकलो (D₄ रो) विप्रो ; T₂ G₂ वैरिकेलिरतो विप्रो ; T₃, 4 G₁, 3, 5 M₁₋₃ वैरकृत्रिणु लोकेषु. ❧ Cn : वैरिणां केल्या संग्रा- मेण किलः क्रीडा यस्य स वैरिकेलिकिलः । किल शौक्ये क्रीडायां च इति धातुरिति प्राञ्चः । लीलाकेलिकिला इति तु विश्वः । ❧ — ^b) T₂ G₁, 3-5 M नित्यं कलिर् ; T₃, 4 भ्राजन्नाविर ; G₂ विप्रः कलिर् (for ब्राह्मः कलिर्). — S₁ K₁ N₂, 3 V B Ds D₂, 4, 5 ins. after 11^{ab} : K₄ after 9 : D₁ G₁, 3, 5 after 11 :

553* देवगन्धर्वलोकानामादिवक्ता महामुनिः ।

[S₁ D₂ दिव्य- (for देव-). D₄ दैत्यानाम् (for -लोकां). K₁ कर्ता (for -वक्ता). S₁ D₁ महामतिः ; V₂ B₂, 3 D₅ मुनिः परः (for महामुनिः).]

— After the above, S₁ K₁ B₂ D₂ read 10^{ab} and read 11^{cd} after 9. B₁ reads 11^{cd} after 10^{ab}. — ^c) G₃ होता (for गाता).

12 ^a) K₂ B₁, 3 Ds D₁, 5 स्य विप्रर्षिर् ; K₄ स्प्यथ ब्रह्मा ; N₂ V₃ वै ब्रह्मर्षिर् ; G₃ ब्रह्मर्षिर् (for स्य ब्रह्मर्षिर्). — ^b) D₃ -लोकधरो ; T₂ G₅ गतो (for चरो). — After 12^{ab}, K₃ reads 13^{ab} repeating it in its proper place. — ^c) S₁ स्थित्वा (for स्थितो). — ^d) S₁ संरम्भाद् ; K₂ V₁, 2 B₁, 3 D₅ T₂ G₁, 2, 4 M₁₋₃ संरक्तो (for रब्धो). — After 12, 8 ins. :

554* स्वरैश्च सप्तभिर्विष्णुं जगौ विप्रः स नारदः ।
षड्जं प्रथममाविध्य ऋषभं च ततः परम् ॥
मिश्रयित्वा च गान्धारं ततो धैवतमध्यमौ ।
पञ्चमं च ततः कुर्वन्निषादं तदनन्तरम् ॥
काकर्ली च विमात्रां तु ततो द्वे च श्रुती प्रभो । [5]
तिस्रस्त्रिस्तथा राजल्लयैश्च सह सर्वशः ॥
तानतानागणानां च विविच्य क्रमशः प्रभुः ।
तैश्चापि सप्तभिर्वाच्यं वाचकैश्चापि सर्वशः ।
अनन्तवीर्यं देवेशं जगौ ब्रह्मपुरःसरम् ॥
एतैः सप्तभिर्वाद्यैश्च विचित्रप्रभवं तथा । [10]
एवं समाप्य गेयं तु वाक्यमेतदुवाच ह ॥

[(L. 2) M₄ आविद्य (for ध्य). — T₁ om. lines 3-9. — (L. 3) G₄, 5 श्रमयित्वा (for मिश्रं). T₂-4 G₁, 4 तथैव तनुमध्यमौ (for ^b). — (L. 5) G₅ M₄ विमात्रं (for त्रिं). — (L. 6) T₂-4 G₁, 2 विलयैश्च सहस्रशः (for ^b). — (L. 7) M₁₋₃ तारतान- (for तानतानां-). — (L. 9) G₃ M₁₋₃ अनन्तमीड्यं देवेशं (for ^a). — (L. 11) M₁ ततो वाक्यम् (for वाक्यमेतद्).]

13 Before 13, D₄ ins. नारद उवाच. K₃ reads 13^{ab} for the first time after 12^{ab}. — ^a) K₄ N₂ V₃ B₁ Ds D₅ G₃, 4 विष्णोर् (for विष्णो). — ^c) S₁ K₁ क्षयार्थः ; M₁₋₃ र्थे (for य). K₂-4 N₂ V B D (D₆ om.) T₃, 4 G₃ क्षयाय पृथिवीशानां.

14 ^a) K₂ Ds यदिदं ; K₄ G₃ यच्चैतत् ; T₂ G₁ यद्येतत् ; G₂, 5 M₄ यद्वैतत् (for यदेतत्). M₂ कार्यं (for क्षत्रं). M₁, 3 यच्चैतत्पार्थिवं संघं. — ^b) T₂ G₁, 2, 4 M₂, 4 कृतं (for स्थितं). S₁ तद्वि (for त्वयि). K₃, 4 B₁ Dn यदीश्वर ; B₁ (marg.), 3 Ds₂ D₂ T₁ दिवीश्वर (for विधीश्वर). K₁, 2 N₂, 3 V B₃ Ds₁ D₁, 3-5 T₄ कृतं त्वयि (D₃ दिव्यं) दिवीश्वर ; T₃ M₁, 3 तत्त्वयैव निहन्यते. — ^c) V₃ स (for नृ-). N₃ D₁, 5 नारायण- नृयुक्तोऽयं ; V₁ D₁, 2 T₁, 2 G₁ नारायण न युं ; D₃ G₅ M₄ नारायणेन युं ; T₃ नारायणांशयुं ; G₃ नारायणप्रयुं. — ^d) N₁ V₃ T₁, 2 G₁, 3, 4 M₄ कार्यार्थं (for र्थः). S₁ माम् (for मे).

15 ^a) S₁ युक्तो (for युक्तं). — ^c) तथैव च ; T₁, 2 G₁ M₁₋₃ कुर्वेवत् (for देवदेव). — ^d) V₃ प्रयोज्यं ; D₃ प्रयुक्तं ;

देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमीदृशम् ॥ १५
 त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ।
 श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि ॥ १६
 देवभागान्गतान्दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाग्रगो विभुः ।
 वसुधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नानुयुञ्जसे ॥ १७
 त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मयास्त्वत्प्रचोदिताः ।
 जगत्यां संतरिष्यन्ति कार्यात्कार्यान्तरं गताः ॥ १८
 तदहं त्वरया विष्णो प्राप्ताः सुरसभामिमाम् ।
 तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १९

ये त्वया निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
 तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २०
 पूः पृथिव्यां समुदिता मथुरा नाम नामतः ।
 निविष्टा यमुनातीरे स्फीता जनपदायुता ॥ २१
 मधुर्नाम महानासीदानवो युधि दुर्जयः ।
 तस्य स्म सुमहद्व्यासीन्महापादपसंततम् ।
 घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्तदा ॥ २२
 तस्य पुत्रो महानासील्लवणो नाम दानवः ।
 त्रासनः सर्वभूतानां बले महति तस्थिवान् ॥ २३

C 3064
B I. 54. 22
P I. 54. 22

M₁ प्रयोक्तुं (for प्रयोक्तुं). B₂ (marg.) ईश्वरम् (for ईदृशम्).
 16 ^b) M₁ प्रभवतः (for 'तां). K₂₋₄ Ñ V Dn D_{1, 5}
 T_{3, 4} वरः (for प्रभुः). Ds₁ श्लाघ्यं प्रभुर्जनेश्वरः. — ^c) K₂ Ds₂
 ज्येष्ठो (for श्रेष्ठो). Ś₁ T₄ योगविदां (for 'वतां). — ^d) M₃
 गन्ता (for गतिर्). K_{3, 4} मतिमताम्; Ñ₂ कृतिं (for गतिं).

17 ^b) K_{1, 4} G₂ सर्वाग्रगो; K₂ T₄ सर्वगतो; D₁ सर्वा-
 ग्रतो; T_{1, 2} G_{1, 3, 5} M₄ सर्वत्रगो (for सर्वाग्रगो). D₃ कथं
 सर्वाग्रणीर्विभुः; T₃ किं त्वं सर्वगतो हरे. — ^c) Ñ₃ (marg.
 as in text) T_{3, 4} रक्षार्थम् (for साह्यार्थम्). — ^d) Ś₁ Ñ₁
 अंशार्थं (Ñ₁ 'र्थे); K₄ अंशं स्वे; G_{2, 3} आत्मानं; G₄ आत्मांशं
 (for अंशं स्वं). D₂ -युञ्जसे; D₅ -योक्ष्यसे; T_{1, 3} -युञ्जसे
 (for -युञ्जसे). T₂ G₁ आत्मानं न (G₁ किं) नियुज्यसे.

18 K₃ om. 18-19. — ^a) D₁ देवाः (for त्वया). Ñ₁
 देवास्ते (for देवांशास्). — ^b) T₃ त्वद्गतास् (for त्वन्मयास्).
 Ś₁ K₁ त्वत्परायणाः; Ñ₃ V₁ त्वत्प्रदेशिताः; D₄ 'नोदिताः;
 T_{1, 2} G_{1-3, 5} M 'योजिताः (for 'चोदिताः). — ^c) Ñ₁
 -श्रयिष्यन्ति; Ñ₂ Dn D₃ -भविं; D₂ T₃ -चरिं (for -तरिं).
 T_{1, 2} G M₄ जगत्यां च करिष्यन्ति. — ^d) G₃ कार्यं (for
 कार्यात्). K_{2, 4} Ñ₂ B₁ Ds D_{4, 5} T₃ कार्यतरं; D₁ कार्य-
 वशं (for कार्यान्तरं).

19 K₃ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) Ś₁ Ñ₂ V₃ D₃
 [आ]विष्टः; K₂ युक्तः (for विष्णो). — ^b) T₂ G₁ संग्रासः
 सुसभामिमाम्. — ^c) K_{2, 4} Ñ V B_{1, 3} D (Ds om.) T₂₋₄
 तव संचोद (Ñ₃ V₁ 'देश) नार्थाय.

20 ^d) G₂ ते (for ये). D₄ -तले (for -तलम्).

21 ^a) T₂ G_{1, 3-5} पृथिव्यां (G₃ 'व्या) या (for पूः
 पृथिव्यां). K_{1, 2, 4} Dn₁ Ds₁ D₂ G₂ पुरी पृथिव्यामुदिता; K₃
 Ñ V B Dn₂ Ds₂ D_{1, 3-5} T_{3, 4} पुरी पृथिव्यां मुदि (Ñ₁ D₃
 T₃ प्रथि) ता. — ^b) B Ds T_{3, 4} विश्रुता (for नामतः). Bom.
 Poona eds. and G(ed.) मथुरा नामतः श्रुता. — ^c) Ś₁ Dn₁

D₅ निविष्टा (for निविष्टा). D₃ यामुने (for यमुना). — ^d)
 T₂ G₂ स्थिता (for स्फीता). K₄ D_{1, 3} स्फीता जनपदैर्यु-
 (D₁ 'दावृ; D₃ 'दान्वि) ता.

22 ^b) D_{4, 5} निर्भयः; M₃ निर्जयः (for दुर्). V₃ D₃
 दुर्ज (D₃ निर्भयो) युधि दानवः. — After 22^{ab}, K Ñ_{2, 3} V
 B Dn₁ Ds D_{1, 2, 4, 5} S (except T_{3, 4}) read 23^{cd}, repeat-
 ing it in its proper place. Ñ₁ D₃ om. 22^{cd}. Dn₂
 om. 22^c-23^b. — ^c) K₂ V₂ D₁ तत्र (for स सु). K₁ Ñ₃
 B_{1, 3} Dn₁ D₄ M₁₋₃ तस्य तत्र म (M₁₋₃ स सुम) हचासीन्;
 K_{3, 4} D₅ G₃ तस्य तत्र म (G₃ स सुम) हानासीन्; T_{3, 4} तस्यात्र
 सुमहचासीन्. — ^d) Ds₂ D₁ महत् (for महा). K_{1, 2, 4}
 Ñ_{2, 3} V B_{1, 2} (marg. as in text). Dn₁ Ds D_{1, 2, 4, 5}
 T₂₋₄ G M₂ संकुलम्; M₄ संज्ञितम् (for संततम्). K₃
 महापादपसंकुलम्. — ^e) M₄ सं- (for [अ]सौ). N (except
 Ś₁; Ñ₁ Dn₂ D_{3, 5} om.) T_{1, 3, 4} M₄ पुरा (for तदा). T₂
 G₁ यत्रासौ संन्यतर्तत.

23 Dn₂ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). D_{1, 3, 4} read 23^{ab}
 on marg. — ^b) D₃ राक्षसः (for दानवः). — For 23^{ab},
 S (except T_{3, 4}) subst. :

555* लवणस्तस्य पुत्रोऽभून्महाबलपराक्रमः ।

— K Ñ_{3, 3} V B Dn₁ Ds D_{1, 2, 4, 5} S (except T_{3, 4})
 read 23^{cd} for the first time after 22^{ab}. — ^c) D₁ (first
 time) शासनः; T₂ G₁ (both second time) त्रासकः;
 T_{3, 4} 'यन् (for 'तः). — ^d) K₁₋₃ Ñ_{2, 3} V B Dn₁ Ds
 D_{1, 2} T_{1, 2} G M (all first time) बलेन महतान्वि (M₃ 'ता
 यु) तः; K₄ (first time) Dn₁ (second time). n₃ D₄
 (first time) 'न महता विभो (Dn₂ 'सु); D₅ (first time)
 'न सुमहान्वितः; Bom. and Poona eds. महाबलपराक्रमः.

24 ^a) V₂ तदा (for तत्र). T₂ G₁ घन्वी (for सीवन्).

4.4. 24]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

C 3064
B 1. 54. 25
P 1. 54. 25

स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षपूगाननेकशः ।
 सदैवतगणाल्लोकानुद्वासयति दर्पितः ॥ २४
 अयोध्यायामयोध्यायां रामे दाशरथौ स्थिते ।
 राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे ॥ २५
 स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ।
 प्रेषयामास रामाय दूतं परुषवादिनम् ॥ २६
 विषयासन्नभूतोऽस्मि तव राम रिपुश्च सः ।
 न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम् ॥ २७
 राज्ञा राजव्रतस्थेन प्रजानां शुभमिच्छता ।
 जेतव्या रिपवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥ २८

G₄ स तत्र दानवाधीशो. — ^b) Ś₁ K₁ D₁ T₃ G₃ M₄ वर्ष-
 पूगानि; G₃ ऋषिपूगान् (for वर्ष°). — ^c) K₂ घोरान्; Ñ₁
 G₃ सर्वान् (for लोकान्). — ^d) T_{3,4} दुर्मतिः; M₄ गर्वितः
 (for दर्पितः). V₃ बध्वा संयति दर्पितः; M₁₋₃ उद्वेजयति
 गर्वितः.

25 ^a) Ś₁ T₃ नगर्यां तु; Ñ₃ V₁ महाबाहो (for अयो-
 ध्यायां). — ^b) V₁ D₃ D₃ T₂ G₂ दाशरथे (for रथौ).
 — ^c) D₁ राज्ञि (for राज्यं). — ^d) V₃ दानवानां (for
 राक्षसानां). K₃ महाभये (for भयावहे).

26 ^a) Ś₁ दानव-; D₅ राक्षसो (for दानवो). D₁ वन-
 श्लाघी (for बल°). — ^b) Ñ₃ V_{1,3} बलम् (for वनम्). K₂
 Ñ₁ B_{1,2} (marg.) D₃ अपाश्रितः; T₂ G_{1,4,5} उपागतः (for
 श्रितः). V₂ शिवं वनमुपाश्रितः; D₅ वनं घोरं समाश्रितः.
 — ^d) M_{1,3} भाषिणम् (for वादिनम्). Ś₁ दूतं करुणवेदि-
 नम्; M₄ दूतं परुषवद्भुतम्.

27 Before 27, T G₁ ins. दूतः. — ^a) K₂ Ñ₂ V₃
 ससौ; V₂ B₁ D₃ D₄ हि; D₅ सः (for सस्मि). Ś₁ विषया-
 सन्नभूतोऽस्मि; Ñ₁ यायासभूतोऽस्मि; T_{1,2} G M₄ यान्ते तु
 (G₃ च) संभूतस; T₃ लवणस्य तु दूतोऽस्मि; M₁₋₃ विषयान्ते
 प्रभूतोऽस्मि. — ^b) K₁ Ñ₁ T_{1,2} G_{1-3,5} M_{3,4} ते; K_{3,4}
 वै; D_n T₃ G₄ ह; D₅ यः; M_{1,2} रे (for सः). — ^c)
 D₃ नु; T_{3,4} हि (for च). V₃ संघातुम् (for सामन्तम्).
 Ñ₁ T₂ G_{1-3,5} M_{1,3,4} इच्छामि (for इच्छन्ति). Ś₁ न च
 खं जेतुमिच्छामि. — ^d) Ś₁ D_{4,5} T₄ दर्पिताः; Ñ₁ B D₃ G₄
 शालिनम् (for दर्पितम्). T_{1,2} G_{1,5} M राजानं बलशालिनम्.

28 ^a) K₃ राजा राज्य-; K₄ Ñ_{1,2} B₁ D_{n2} D₃₂ T₁ राज्ञा
 राज्य-; G₂ राजराज-; G₄ राज्ञा राजन् (for राज्ञा राज-). — ^b)
 D₃ हितम् (for शुभम्). Ś₁ K₁ G (ed.) प्रजानां हितकाम्यया.

अभिषेकार्द्रकेशेन राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
 जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि ध्रुवो जयः ॥ २९
 सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषेण महीपतेः ।
 नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३०
 व्यसनेषु जघन्यस्य धर्ममध्यस्य धीमतः ।
 बलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३१
 सहजैर्बध्यते सर्वः प्रवृद्धैरिन्द्रियारिभिः ।
 अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृतिरीश्वरः ॥ ३२
 यच्चया स्त्रीकृते मोहात्सबलो रावणो हतः ।
 नैतदौपयिकं मन्ये महत्ते कर्म कुत्सितम् ॥ ३३

— D₅ T₄ G₃ om. (hapl.) 28^{cd}. — ^d) T₂ M₄ स्थितं; T₃
 स्थिरं (for स्फीतं).

29 T₂ om. 29^{ab}. — ^a) Ś₁ मिश्रेण (for -केशेन). — ^b)
 G M₁₋₃ राज्ञा राजत्व (M₁₋₃ रञ्जन मिच्छता. — ^d) K₄ जयो
 ध्रुवः (by transp.).

30 ^a) D₂ काम्यस्य (for कामस्य). — ^b) Ś₁ विषये च
 (for विशेषेण). K_{1,3} D₅ M_{1,2} (inf. lin. as in text)
 महीपते. — ^c) Ś₁ नयानाम् (for नया°). T₂ G_{1-3,5} M₁₋₃
 नयानामुपदेशेषु. — ^d) Ś₁ K₁ D₄ (marg.) राज-; D_{2,3} G₅
 लोके (for लोक-). T₃ मतः (for गुरुः).

31 ^a) T₄ जघन्येषु (for न्यस्य). — ^b) K₁ D_{2,3}
 नित्यस्य; D₁ चित्तस्य (for मध्यस्य). T₄ धर्माधीनस्य धीमतः.
 — T₃ om. 31^c-35^b. — ^c) K₁ (sup. lin. as in text)
 धर्म-; B₃ फल- (for बल-). — ^d) K₂ सामन्तकं; T₄ देवा-
 न्तजं (for साम°). G₅ बलम् (for भयम्).

32 T₃ om. 32 (cf. v. 1. 31). — ^a) B₃ D₃ बाध्यते;
 G₂ वर्धते (for बध्यते). G₅ M₄ सर्वं (for सर्वः). T₄ सहजैर्बा-
 द्यते सर्वैः; G_{1,3} जैर्विध्यते सर्वैः; M₁ जैर्वर्धते धर्मः; Cal. ed.
 प्रवृद्धैर्हन्यते सर्वैः. — ^b) K₂ D₄ G₂ प्रवृत्तेर्; Cal. ed. सहजैर्
 (for प्रवृद्धैर्). — ^c) G₂ प्रियकरो (for रैर्). — ^d) D₂
 मूढैर्; G₂ मोहो हि (for मोहैर्). D_{3,5} मोहप्रजननैस्तथा; T₁
 मोहैकधृतिरीश्वरः.

33 T₃ om. 33 (cf. v. 1. 31). — ^a) K_{1,2} D₃ यस;
 Ñ₁ स (for यत्). — ^b) K Ñ V B₂ (marg.) D_n D_{1,5}
 T₁ G₅ M₄ सगणो (for सबलो). — ^d) K₁ Ñ₁ D₃₂ D_{1,4,5}
 T₁ वै; B_{1,2} (marg. as in text) D₃₁ तत् (for ते).

34 T₃ om. 34 (cf. v. 1. 31). — ^a) Ñ₁ प्रपन्नेन; T_{1,2}
 G_{1,2,4,5} M₄ चतस्थेन (for प्रवृत्तेन). M₁₋₃ वनवासं प्रप-
 न्नेन. — ^b) Ś₁ M_{1,2} चारिणा (for शालिना). — T₂ om.

वनवासप्रवृत्तेन यच्चया व्रतशालिना ।
 प्रहृतं राक्षसे नीचे नैष दृष्टः सतां विधिः ॥ ३४.
 सतामक्रोधजो धर्मः शुभां नयति सद्गतिम् ।
 यच्चया निहतो मोहादूषिताश्च वनौकसः ॥ ३५
 स एव रावणो धन्यो यस्त्वया व्रतचारिणा ।
 स्त्रीनिमित्तं हतो युद्धे ग्राम्यान्धर्मानवेक्षता ॥ ३६
 यदि ते स हतः संख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ।
 युध्यस्वाद्य मया सार्धं मृधे यद्यसि वीर्यवान् ॥ ३७
 तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं तत्त्ववादिनः ।
 धैर्यादसंभ्रान्तवपुः सस्मितं राघवोऽब्रवीत् ॥ ३८
 असदेतच्चया दूत कथितं तस्य गौरवात् ।
 यन्मां क्षिपसि दोषेण वेदात्मानं च सुस्थिरम् ॥ ३९

यद्यहं सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हतः ।
 यदि वा मे हता भार्या तस्य का परिदेवना ॥ ४०
 न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति साधवः सत्पथे स्थिताः ।
 जागर्ति च यथा दैवं सदा सत्स्वितरेषु च ॥ ४१
 कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम् ।
 नात्मश्लाघिषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधाः ॥ ४२
 अयं ममानुजो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
 तस्य दैत्यस्य दुर्बुद्धे मृधे प्रतिकरिष्यति ॥ ४३
 एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ।
 अनुज्ञातो नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ ४४
 स शीघ्रयानः संग्राहस्तदानवनं महत् ।
 चक्रे निवेशं सौमित्रिर्वनान्ते युद्धलालसः ॥ ४५

C 3086
B I. 54. 46
P I. 54. 46

(hapl.) 34°-36°. — °) Ñ₂ V₃ प्रकृष्टं (for प्रहृतं). K₁. 4 Ñ₃ V₁ Dn Ds D₁. 2. 5 T₄ M₃ प्रहृतं राक्षसानीके; K₂. 3 D₃ T₁ G₁-3. 5 M₄ तं राक्षसानीकं. — °) Dn₁ Ds₂ D₄ T₁. 4 G₂-4 [ए]व (for [ए]ष). T₄ गतिः (for विधिः).

35 T₃ om. 35^{ab} (cf. v. l. 31). T₂ om. 35 (cf. v. l. 34). T₄ om. 35^{ab}. D₅ reads 35 on marg. — °) K₁ D₅ अक्रोधजो (for जो). — °) S₁ शुभो; K₂ स तां (for शुभां). V₃ G₃ संगतिम् (for सद्गतिम्). — °) Ñ₁ G₂ M₁. 2 स त्वया; D₁ त्वया यो; T₃ G₁. 5 यस्त्वया (for यच्चया). M₃ यच्चया निहतो मोहो. — °) N (except S₁ K₂; D₅ om.) T₃. 4 [आ]श्रमौकसः; T₁ दिवौकसः (for वनौ).

36 T₂ om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). D₅ reads 36^{ab} on marg. — °) K₁. 3 Ñ₃ B₁. 3 Ds₁ D₁. 4. 5 T₁. 3 G M एष; K₄ च वै (for एव). — °) K₃-4 Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂ (marg.) Dn Ds D₁-4 T₃. 4 G M₂. 4 शालिना (for चारिणा). — °) K₃. 4 Ñ₁. 3 (marg. as in text) V₁. 3 B Dn Ds D₁. 2. 4 T₁. 3 G₁. 3 -निमित्ते (for त्तं). — °) D₂ T₃. 4 ग्राम्य- (for ग्राम्यान्). Ñ₁ अवेक्षसे (for वेक्षता). M₁. 3 ग्राम्यं धर्ममवेक्षता.

37 °) S₁ K₁. 3 V₂ B₃ T₁ G₃ ते निहितः; T₃ त्वया हतः (for ते स हतः). — °) K₂ मूढ (for मृधे).

38 °) K₂ त्वति-; Ñ₂ V₂ B₂ (marg.) रुक्ष- (for तत्त्व-). S (except T₃. 4) भाषितं बहुभाषिणः. — °) G₂ स्थैर्याद् (for धै°). S₁ धैर्यात्संनतः (sup. lin. च्छिथिल) वपुः. — °) S₁ D₃ वाक्यम् (for राघवो).

39 °) K Ñ V B₁. 2 (marg. as in text). 3 D (D₅

om.) T₃. 4 भाषितं (for कथितं). S₁ कार्य- (for तस्य). — °) S₁ यो (for यन्). M₁-3 मा (for मां). D₃ वक्ष्यसि (for क्षिपसि). — °) K₁. 2 Ñ₂. 3 V B₁. 3 Ds D₃-5 T₁. 2 G₁-4 सुस्थितम् (for रम्). M₄ वेदकानां च सुस्थितः.

40 K₄ om 40^{ab}. — °) S₁ [अ]यं (for [अ]हं). S₁ Ds₂ D₂ T₃. 4 G₁ तत्पथे (for स°). K₃ मूढ. — °) B₃ [अ]-यं (for वा). — °) S₁ मेऽपहता; D₁ मे चाहता (for वा मे हता). G₃. 4 सीता (for भार्या). — °) K₁. 3. 4 Ñ V B₃ Dn D₁. 8. 5 G₅ का तत्र; K₂ का तस्य (by transp.); B₁. 2 Ds M₃. 4 तत्र का.

41 °) D₁ रुष्यन्ति; T₃. 4 M₁-3 तु°; M₄ दू° (for दु°). T₂ G वाङ्मात्रेण न दूष्यन्ति. — °) Ñ₂ सद्गत (for सत्पथे). — T₃ om. 41^{cd}. — °) T₂ G₁. 2. 4. 5 तथा; M₃ तदा (for यथा). K₄ Ñ₃ V₁ B₂ Ds₂ T₁ G₃ देवः (for दैवं). — °) Ñ₁ तदा सत्सु; G₁ M₄ सदसत्सु; M₂ तथा सत्सु (for सदा सत्सु). S₁ वा (for च).

42 °) D₂ T₁ तत् (for यत्). — °) K₄ T₄ दूतेषु; T₁ M₄ मूढेषु (for नीचेषु). — °) S₁ T₂ G₁. 4. 5 हि; M₄ च (for [इ]ह). G₂ प्रहरिष्यन्ति मद्विधाः.

43 °) Ñ₂ परि- (for प्रति-). K₂ वधे तु प्रहरिष्यति.

44 °) T₁ M₄ च; T₂ G₁. 2. 4. 5 तु (for स). G₂. 3. 5 स (for तु). — °) S₁ मृधे (for ययौ). — °) G₃ महीन्द्रेण (for नरे°). — °) T₃. 4 रामेण सु- (for राघवेण).

45 °) V₂ B Ds D₁. 2. 4 T₁. 2 G M₂-4 तदा मधु- (for तदानव-). K₃. 4 Ñ₁. 3 V₁. 3 Dn D₃. 5 T₃. 4 -पुरं (for चनं). K₂ तद्वनं माधुरं महत्. — °) K₂ निवासं (for निवेशं). Ñ₁

C 3086
B I. 54. 47
P I. 54. 47

ततो दूतस्य वचनात्स दैत्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
जघने तद्वनं कृत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ ४६
तद्युद्धमभवद्दोरं सौमित्रेर्दानवस्य च ।
उभयोरेव धृतयोः शूरयो रणमूर्धनि ॥ ४७
तौ शरैः साधुनिशितैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४८
अथ सौमित्रिणा बाणैः पीडितो दानवो युधि ।
ततः स शूलरहितः पर्यहीयत दानवः ॥ ४९
स रुक्मत्सरुमुद्यम्य शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।

ततो निवेश सौमित्रिर्; $\tilde{N}_3$ (marg. as in text) चक्रे सौमि-
त्रिनिवेशं. — ^a) T_{1.2} G M दूतं च प्रा(G₄ संप्रा)हिणोत्तदा.

46 ^b) D_{1.2} दैत्यः क्रोधातिमू(D₂ °त्स मू)च्छितः. — ^c)
K $\tilde{N}_2.3$ V Dn D_{3.4} पृष्ठतस्; B Ds G₄ जघन्ये; T₁ जघान
(for जघने). D₂ गत्वा (for कृत्वा). $\tilde{N}_1$ जघान तद्वनं कृत्वा;
D₁ पृष्ठस्तद्वचनं कृत्वा; D₂ पृष्ठतस्तद्वनं गत्वा; D₅ पृष्ठतस्तद्वच-
कृत्वा; T_{3.4} पृष्ठतः स ध(T₄ °तस्तद्ध)नुः कृत्वा. — ^a) $\tilde{N}_2$ B_{2.3}
D₅ T₁ G_{2.4} [अ]भिमुखे (for °खः).

47 ^b) D₁ तु (for च). D₅ सौमित्रेर्दानवैः सह. — ^c)
Dn₃ रोष- (for एव). K₂ वृत्तयोः; D_{1.2} संवृत्ते (for
धृतयोः). $\tilde{N}_2.3$ (marg.) V_{2.3} B Ds D₃₋₅ T_{3.4} M₄
उभयोर्धनुर्धरयोः. — ^a) V₁ (marg. as in text) -कर्मणि
(for -मूर्धनि).

48 Ds₂ reads 48^{abc} on marg. — ^a) K_{1.3} $\tilde{N}_2.3$
V₁ Dn -विसृतेर; K₄ -निसृ; D₁ -विस्तृ (for -निशि°).
T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ तावुमौ निशितै(T₁ M₄ च शरै)स्तीक्ष्णैर्.
— ^c) T_{3.4} तावुमौ (for न च तौ). D₁ -वैकुण्ठं (for वै-
मुख्यं). — ^a) $\tilde{S}_1$ नाप्युप-; T₁ वा नैव; G₃ वा नोप- (for
वाप्युप-).

49 ^b) $\tilde{S}_1$ K₃ M₁ पीडितो दानवोत्तमः; K₂ T₁ M₄ °तो
युधि दानवः. — ^c) $\tilde{S}_1$ शील-; V₁ तूण- (for शूल-). K₂ स
शूलरहितश्चैव; T₃ कोपं परममास्थाय; T₄ ततः सशूलः कुपितो.
— ^a) T_{3.4} वधायास्य तु दानवः. — After 49, N (except
 $\tilde{N}_1$) S (except M₁₋₃) ins. :

556* स गृहीताङ्कुशं चैव देवैर्दत्तवरं रणे ।
कर्षणं सर्वभूतानां लवणो विररास ह ॥
शिरोधरायां जग्राह सोऽङ्कुशेन चकर्ष ह ।
प्रवेशयितुमारब्धो लवणो राघवानुजम् ॥

[(L. 1) M₄ स गृहीताङ्कुशश्चैव (for °). $\tilde{S}_1$ K₁ T_{3.4} दिव्यं
(for देवैर्). D₄ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ -वरो (for -वरं). G₄ युधि

शिरश्चिच्छेद खड्गेन लवणस्य महामृधे ॥ ५०
स हत्वा दानवं संख्ये सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
तद्वनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान् ॥ ५१
छित्त्वा वनं स सौमित्रिर्निवेशमभिरोचयत् ।
भवाय तस्य देशस्य पुरीं परमधर्मवित् ॥ ५२
तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ।
शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ५३
सा पुरी परमोदारा साङ्गप्राकारतोरणा ।
स्फीता राष्ट्रसमाकीर्णा समृद्धभवनाकुला ॥ ५४

(for रणे). — (L. 2) G₁ कर्षयन् (for °णं). $\tilde{S}_1$ विरराद; K_{1.2}
B Ds विननाद; K₄ D_{1.2} T₂ ऽपि ररास; D₃ ऽपि चचार;
T_{3.4} ऽपि (T₄ वै) ननाद (for विररास). — (L. 3) T₃
शिरोधरां तु जग्राह (for °). — (L. 4) K_{1.2.4} प्रवेष्ट(K₂
°द)यितुमारब्धो; T_{3.4} प्रकर्षयितुमारभे (for °)].

50 ^a) T_{1.2} G M_{2.4} कनक- (for स रुक्म-). K₃
-शरम्; D₅ -खड्गम् (for -स्वरुम्). K₂ D₁ स रुक्मं शरमुद्दिश्य
(D₁ °द्यम्य). — ^b) $\tilde{S}_1$ K₁ $\tilde{N}_3$ (marg.) V₁ B Dn Ds D₄
M₄ शत्रुघ्नः खड्गमुत्तमम्. — ^c) D₁₋₃ दैत्यस्य (for खड्गेन).
— ^a) T₄ तदा (for महा-). — For 50^{cd}, $\tilde{N}_2$ V_{1.3} B_{1.2}
(marg.) Ds D_{4.5} subst.:

557* अङ्कुशं चैव चिच्छेद दैत्यस्य च शिरो महत् ।
[D₅ करं तथा (for शिरो महत्).]

51 ^a) Ds युद्धे; G₂ घोरं (for संख्ये). — ^b) K₁ -वत्सलः;
G₁ -वर्धनः (for -नन्दनः). — ^a) B₂ (marg.) D₄ T₁ M₄
वीर्यवान् (for बुद्धिमान्).

52 ^a) K_{3.4} Dn वनं छित्त्वा (by transp.); M₃ हित्वा
वनं. $\tilde{S}_1$ K₁ B₂ D_{4.5} T₃ G₄ तत्; K₂ $\tilde{N}$ V Dn D₁₋₃ T₄ तु;
B_{1.3} Ds T_{1.2} G_{1-3.5} M_{2.4} च (for स). — ^b) $\tilde{N}_2.3$
-रोचत (for °यत्). $\tilde{S}_1$ निवेशं तत्र चाकरोत्; K₂ निर्देशं सोऽभ्य-
रोचयत्; K₃ Dn निवेशं समं; K₃ D₃ निवासमति(D₃ °धि)
रोचयत्; V_{2.3} निवेशमभ्य(V₃ °ध्य)रो; B Ds T_{3.4} निवेशं
सोऽभ्य; D₁ निवेशमधिरोचयन्; D₂ °शायामभिरोचयत्; T₁ M₄
°शं सोऽभ्यरोचत; T₂ G₁ °शं चास्य रोचत; G₂₋₅ M₂ °शं चाम्भ-
(G₄ °प्य)रोचत (M₂ °यत्). — ^c) T₂ G_{1-3.5} शुभाय (for
भवाय). K₂ वंशस्य (for देशस्य). — ^a) K $\tilde{N}_2.3$ V B D
(Ds om.) T_{1.3.4} G₃ M₄ पुर्याः; T₂ G_{1.4.5} पुरं (for पुरी).
 $\tilde{S}_1$ -शोभनाम् (for -धर्मवित्).

53 ^a) V₁ Dn मधुवने (for °न-). — ^c) K₃ श्रेष्ठा (for
सृष्टा). — ^a) V₃ लवणं (for दानवं).

54 ^b) $\tilde{N}_1$ वप्र-; T₃ G M_{2.4} शुभ- (for साङ्ग-). $\tilde{S}_1$

उद्यानवनसंपन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ।
 प्रांशुप्राकारसंपन्ना परिखार्गलमेखला ॥ ५५
 चयाट्टालककेयूरा प्रासादवरकुण्डला ।
 सुसंवृतद्वारमुखी चत्वारोद्वारहासिनी ॥ ५६
 अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ।
 अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ ५७
 पुण्यापणवती दुर्गा रत्नसंचयगर्विता ।
 क्षेत्राणि रसवन्त्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ५८
 नरनारीसमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ।
 निविष्टो विषयश्चैव शूरसेनस्ततोऽभवत् ॥ ५९

तस्यां पुर्यां महावीर्यो राजा भोजकुलोद्बुधः ।
 उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६०
 तस्य पुत्रत्वमापन्नो योऽसौ विष्णो त्वया हतः ।
 कालनेमिर्महादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६१
 कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्धनः ।
 राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्पष्टविक्रमः ॥ ६२
 राज्ञां भयंकरो घोरः शङ्कनीयो महीक्षिताम् ।
 भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्वाह्यतां गतः ॥ ६३
 दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना ।
 युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां लोमहर्षणः ॥ ६४

C 3107
B 1. 54. 67
P 1. 54. 67

सहस्रद्वारतोरणा; K1 (marg. as in text) B2 (marg.)
 सुवप्रद्वारं; M1.3 सुवर्णद्वारं. — °) K1.2 V2 Ds1 D4
 M2-4 स्फीत- (for स्फीता). S1 -जनाकीर्णा (for -समां).
 — °) K N V B1.2 (marg. as in text).3 D (Ds om.)
 T3.4 समृद्धबलवाहना.

55 °) D2 -शत- (for -वन-). K N V B D (Ds om.)
 T4 -संछन्ना; B2 (marg.) -संस्थाना; G2 -संपूर्णा (for -संपन्ना).
 — G4 om. (hapl.) 55^{bc}. — °) K2 V1 सुशीला; T1
 सुसीमा; T2 G2 सुसमा; M4 सुभूमा (for सुसीमा). — B3
 om. (hapl.) 55^c-57^d. — °) K1 D1-3 T3 -वसना; K2 N3
 V1.3 D4 -संछन्ना; B2 (marg.) -संकुला (for -संपन्ना). S1
 प्राकारप्रांशुवसना; T1 G2 M4 प्राकारप्रांशुसंपन्ना. — °) S1
 परिखागतमेखला; N2.3 V B1.2 °कुलमेखला.

56 B3 om. 56 (cf. v. 1. 55). — °) K2 D1.2 T3.4
 वप्रा (D2 तथा) टालककेयूरा; D3 वप्राट्टालकं; T1 M4 अट्टा-
 लवरं; T2 G विविधाट्टालकं. — °) S1 -भूषिता; K3 M4
 -संकुला (for -कुण्डला). — K3 om. (hapl.) 56^c-57^d.
 — °) T3 सा (for सु-). K1.4 N2 V2.3 D1-5 T3.4 M4
 -द्वारवती (for -मुखी). — °) K1 D3 चत्वारोद्वारहासिनी;
 K2 N1 V2 चत्वारोद्वीतं; D1 चत्वारगागरं; T3 चत्वारोद्वारं;
 G2 चत्वारोद्वारभासुरा; M1.2 चत्वारामलहासिनी.

57 B3 om. 57 (cf. v. 1. 55). K3 om. 57^{ab} (cf. v. 1.
 56). — °) D4.5 आरोग्य-; T4 अरोगा (for अरोग-). — °) D4
 Ds2 -कुण्डला (for -संकुला). — °) D4 -नीर- (for -तीर-).
 T2 G1.3-5 -शोभिनी; M2 (also as in text) -शोभना
 (for -शोभिता). T3.4 यामुनं तीरमाश्रिता.

58 D3 om. 58. — °) T1.3.4 G1.2.4 रम्या (for दुर्गा).
 K1 V2 D4 G3.5 पुण्यापणवती दुर्गा; K4 D2 T2 M1-3
 पुण्यापणवती रम्या; M4 पुण्यामरावतीरम्या. — °) T1.2 G

M -शोभिता (T2 G1 नी); T3.4 -गर्भिता (for -गर्विता).
 — °) K2 D1.2 T1.3.4 G3.5 सस्यवन्ति (for रसं). K1
 N2 V1.3 Dn T2 G1.2 [अ]स्यां (for [अ]स्याः). N3 B Ds
 D4.5 G4 क्षेत्राणि सस्यवन्त्यस्यां. — After 58, T2 ins.:

558* अंशावतरणे वृत्ते सुराणां भावितात्मनाम् ।
 नारायणं समभ्येत्य नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥
 नारदः ।

यमुनायास्तटे रम्ये मथुरा नाम विश्रुता ।

59 °) S1 K2-4 N2.3 V B2 D (Ds om.) T1 G4 M4
 -प्रमुदिता (for -सं). — °) B1 T1.2 G M4 सं-; T4 च (for
 स्म). — °) K1 निर्विष्टो; K2 निर्विष्ट-; K3.4 N V2.3 B
 Dn Ds D1.2.4 T1.2 G1 निविष्ट- (for -ष्टो). T4 निविष्टो
 विषये यस्य. — °) T2 G1 तथा (for ततो). N1 वसन् (for
 ऽभवत्).

60 °) D1 T3.4 M4 -कुलोद्भवः; Ds -कुलोऽभवत् (for
 -कुलोद्बुधः). — After 60^{ab}, G4 reads 62^{cd}.

61 °) N1 हतो दैत्यो; V3 महाबाहुः (for -दैत्यः). — °)
 N1 हतो वै; T2 G1.2.4.5 M4 समरे (for संग्रामे).

62 °) V1 महाबाहो; B T3.4 विशालांसो; T2 G M
 महावीर्यो (for विशालाक्षो). — °) S1 -सुखावहः; T3 G1.2.
 4.5 -कुलोद्बुधः; G3 -कुलोद्भवः (for -विवर्धनः). — G4 reads
 62^{cd} after 60^{ab}.

63 °) K3.4 N1 Ds राजा (for राज्ञां). S1 क्रूरः (for
 घोरः). — °) Ds वाच्यतां (for बाह्यतां).

64 °) T3 -निवेशश्च (for -शेन). — °) M3 शकस्य
 (for यु). S1 रूपेण (for दर्पेण). — °) Ds प्रजेता (for
 प्रजानां). Some Mss. रोम- (for लोम-). M4 प्रजानां
 पार्जिवात्मज.

65 °) T1 कर्माभि; G2 -वंशाभि (for -चर्माभि). V3

44. 65]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 3107

B I. 54. 68

P I. 54. 68

न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ।

नात्मराज्यप्रियकरश्चण्डः कररुचिः सदा ॥ ६५

स कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ।

क्रव्यादो बाधते लोकानासुरेणान्तरात्मना ॥ ६६

योऽप्यसौ हयविक्रान्तो हयग्रीव इति स्मृतः ।

केशी नाम हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ६७

स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः ।

वृन्दावने वसत्येको नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ६८

G1.4.5 -गतो (for -रतो). —^b) T1 [आ]त्मनश्च (for पक्ष-). —^c) Ś1 Ñ B3 Dn2 Ds1 D1-3 T1 G1.2 -राज्ये (for -राज्य-). —^d) D1 कर्म-; D4.5 कलि-; T3 G3 खर-; M4 पर- (for कर-). T2 G1.4 तथा; M4 तदा (for सदा).

66 ^b) Ñ1 B Ds D1.3 यस्ते (for त्वया). K3 D3 युधि (for युद्धे). — After 66^{ab}, T1 G M2-4 ins.:

559* स बध्वा पितरं राजा मथुरामभ्यरक्षत ।

[T1 M2 राज्ये (for राजा). M4 मथुरामभ्युपासत (for ^b).]

—^c) K3 बोध्यते (for बाधते). Ś1 लोके (for लोकान्). —^d) D3 क्रव्यादेन (for आसुरेण).

67 ^a) Ds1 D1.3 सो (for यो). Ś1 T1 M4 हि; T3 तु (for अपि). —^b) Ś1 च दानवः; K1 G(ed.) च नामतः (for इति स्मृतः). —^c) K3.4 महातेजाः (for हयो जातः). —^d) K2 Ñ V B Dn Ds D2.4.5 T4 कंसस्यैव; D1 कंसस्यैव; T3 शुभस्यास्य (for स तस्यैव).

68 ^a) Ds T2 G1.5 सु- (for स). K3.4 B2 (marg.) Dn हसो (for दुष्टो). Ñ2 V1 हेषित- (for हे°). T2 G1 -रवः; G2.4.5 M4 -परः (for -पटुः). —^b) T1.4 G1 M4 हयवि- (for निरव-). M1.3 केसरी भीमविक्रमः. —^c) G3 चरति; M3 वसन् (for वसति).

69 ^a) Ś1 K1 बडि-; G4 बहु-; M4 वृष- (for बलि-). K1.4 Ñ1 V1 B2.3 Dn D1.3.4 T3 G2.5 च (for तु). —^b) T2 G1 M4 ककुब्जान् (for क्वी). Ś1 T2-4 G4 -रूपधृत्; Ñ1 B1.2 (marg. as in text) Ds वान् (for धृक्). —^c) D1 T4 G2 पतित्वम् (for अरि°). —^d) Ñ1 वृष- (for काम-).

70 ^a) Ś1 अरिष्टाख्यो; K4 अरिष्टो नाम (hypermetric); T1 G2.4 M1-3 नि (T1 वि) सुःशेयः; T2 G1.3 M4 निसुम्भो-
-स्य; T3 अरिष्टो यो (for रिष्टो नाम). —^b) Ś1 T1.2 G1.2.4 M4 च (for यः). Ñ3 (marg.) V1 B2 (marg.) वरिष्टो दानवेष्टरः; T3.4 ष्टो दानवोत्तमः; G(ed.) ष्टो दानवर्षभः. —^c) T1.2 G M अगमद् (for आपन्नो). — After 70°,

अरिष्टो बलिपुत्रस्तु ककुब्जी वृषरूपधृक् ।

गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ६९

रिष्टो नाम दितेः पुत्रो वरिष्टो दानवेषु यः ।

स कुञ्जरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ७०

लम्बो नामेति विख्यातो योऽसौ दैत्येषु दर्पितः ।

प्रलम्बो नाम भूत्वासौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ॥ ७१

खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः ।

घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युत्सारयन्प्रजाः ॥ ७२

T2 reads 72^d-73^a repeating it in its proper place. —^d) G2 M1.3 वाहनम् (for नः). — For 70^{cd}, K2-4 Ñ V B D (D6 om.) T3.4 subst.:

560* कुञ्जरत्वमगादैत्यः कंसस्यैव स वाहनः ।

[D2 समापदे (for अगादैत्यः). K2 Ds तु (Ds स) वाह-
नम्; T3.4 हितावहम् (for स वाहनः).]

71 ^a) G2.3.5 [अ]ति- (for [इ]ति). T2 G1 लम्बो नामा-
तिविक्रान्तो; T3.4 प्रलम्बो नाम विख्यातो. —^b) K3.4 Dn
दैत्यः प्र- (for दैत्येषु). Ś1 विश्रुतः; Ñ1 M1.3 दानवः; B Ds1
दारुणः (for दर्पितः). T1.2 G M2.4 योऽसौ (T2 G1 असौ)
दैत्यो महाबलः. —^c) K Ñ V Dn D1-4 T1.4 दैत्योऽसौ; B2
M2 भूत्वा स; Ds दैत्येशो; T3 दैत्येषु (for भूत्वासौ). —^d)
Ś1 Ñ3 V3 B2 (marg. as in text) वनं (for वटं). M1.3
आगतः (for आश्रितः). T1 वटं भाण्डीरसंश्रितः. — After
71, T1.2 G M4 ins.:

561* शिखरो नाम बलवान्य आसीद्दानवर्षभः ।

[T1 G3 M4 सुमहान् (for बलवान्). T1 M4 आसीद्वै (for
य आसीद्). T2 G1.2 आसीद्दानवपुंगवः (for ^b).]

72 ^a) V1 दैत्यैर् (for दैत्यो). —^b) T4 धेनुको दानवो-
त्तमः. —^c) V2 B2 घोरस् (for घोरं). — T2 reads 72^d-
73^a for the first time after 70°. —^d) Ś1 V2 B2.3 M1.3
[उ]त्सादयन्; K2 Ñ V1.3 B1 Dn Ds2 D1-3.5 T1 G4 M3.4
[उ]द्वासयन्; D4 [उ]त्त्रास°; T2 (both times) [उ]त्त्राल°;
G1.3.5 [उ]त्त्राट° (for [उ]त्सार°). K1 चरन्नुच्छादयत्प्रजाः; K4
खरवन्नसायन्प्रजाः; T3 चरन्स्तद्वनमाश्रितः.

73 For the sequence and the repetition in T2, cf.
v.l. 72. —^a) Ś1 रावणश्च; T3 G4.5 वाराहश्च (for व°). Ñ3
V1 किशोरश्च वराहश्च. —^b) K Ñ V Dn D1-3 T4 दानवौ
यौ (K2 द्वौ; Ñ1 तौ) महाबलौ; B Ds यौ तौ दानवसत्तमौ;
D4.5 T3 दानवैर्यौ म (T3 वौ सुम) हाबलौ. — G2 om. 73^{cd}.
—^c) T3.4 मत्तौ (for मत्तौ). Ś1 B Ds M2 -गतौ तत्र; Ds
-गतावेतौ; T1.2 G M4 -चरौ तत्र (for -गतौ तौ तु). M1.3

बराहश्च किशोरश्च तावुभौ दानवोत्तमौ ।
 मल्लौ रङ्गगतौ तौ तु जातौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ ७३
 यौ तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तक ।
 प्राग्ज्योतिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे रतौ ॥ ७४
 एते दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृताः ।
 मानुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानवान् ॥ ७५
 त्वत्कथाद्वेषिणः सर्वे त्वन्मयान्मन्ति मानवान् ।
 तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७६
 तव ते दिवि बिभ्यन्ति त्वत्तो बिभ्यन्ति सागरे ।
 पृथिव्यां बिभ्यति त्वत्तो नान्यस्य तु कथंचन ॥ ७७

दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ।
 दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति मेदिनी ॥ ७८
 व्युत्थितस्य तु मेदिन्यां हतस्य नृशरीरिणः ।
 दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जाग्रति केशव ॥ ७९
 तदागच्छ स्वयं विष्णो गच्छाव पृथिवीतलम् ।
 दानवानां विनाशाय विसृजात्मानमात्मना ॥ ८०
 मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्यादृश्याः सुरोत्तमैः ।
 तासु सृष्टास्त्वया देवाः संभविष्यन्ति भूतले ॥ ८१
 तवावतरणे विष्णो कंसः स विनशिष्यति ।
 सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्मार्थे भूमिरागता ॥ ८२

C 3125
B 1 54 85
P 1. 54. 85

तौ मल्लौ रङ्गचतुरौ. — ^a) D1 उभौ; D3 तौ च; M1. 3 तत्र (for जातौ).

74 ^b) Ś1 T2 G1 तावुभौ (Ś1 बलिनौ) दानवोत्तमौ. — ^c) G4. 5 प्राग्ज्योतिषौ; M4 षं (for षे). D3 पुरे जातौ; T3. 4 स्थितौ तस्य; M1. 3 तु भौमस्य (for तौ भौ). G3 प्राग्ज्योतिषौ च भौमस्य. — ^d) Ś1 K2 B1 Ds D1. 4 पुरे च तौ; K4 V2 Dn पुरे गतौ; T1. 2 G M पुर. सरौ; T3 पुरे तदा (for पुरे रतौ). D3 भौमस्य नरकस्य तौ.

75 ^e) M4 रूपम् (for वपुर). K2-4 Ñ2. 3 V B D (Ds om.) T3. 4 मानुषीं तनुमास्थाय (K2 श्रित्य). — ^d) K2. 4 Ñ V B2. 3 Dn D1-5 T4 G4. 5 M2 मानुषान् (for मानवान्).

76 ^b) V2 B1 Ds D4 M1-3 त्वद्भक्तान् (for त्वन्मयान्). Ñ3 V1 T4 मानुषान् (for मानवान्). K1 B2. 3 D1-3 T1. 2 G M4 त्वद्भक्तान्मन्ति मानुषान् (T1 G3-5 M4 दानवाः). — ^c) Ś1 वै तेषां (by transp.).

77 ^a) K1. 4 Dn त्वत्तस्य (for तव). Ś1 K2 Ñ2 V2. 3 B Ds D2. 4 G1-3. 5 M4 त्वत्तस्ते (G1-3. 5 M4 तव ते) बिभ्यति दिवि; D3 तव ते बिभ्यति रणे; D5 त्वत्तो वै बिभ्यते देव. — Ds om. (hapl.) 77^b. — ^b) K3 V1 D1 M2. 3 तव (for त्वत्तो). K2 V2. 3 B Ds D2. 4. 5 T1. 2 G3 बिभ्यति (for न्ति). Ś1 G1. 2. 4. 5 M1. 4 तव (Ś1 दिवि) बिभ्यति सागरे; Ñ1 त्वत्तो बिभ्यति सागरे; T3. 4 सं (T4 सा) गरे तव बिभ्यति. — ^c) T2-4 G तव (for त्वत्तो). K1. 4 त्वत्तः पृथिव्या बिभ्यन्ति; K3 Ñ1. 3 V1 Dn T1 M1-3 पृथिव्यां तव बिभ्यन्ति. — ^d) M4 च (for तु). K3 Ñ2. 3 V1. 3 Dn D3. 5 T3 कदाचन (for कथं). Ś1 K1 कुतश्चिन्नैव बिभ्यति; K2. 4 Ñ1 V2 B Ds D2. 4 T4 नान्यतस्तु (K4 श्च) कदाचन; D1 नैवान्यस्य कदा.

78 ^a) Ś1 उद्धृतस्य; T3. 4 उद्धृतस्य (for दुर्वृत्तस्य). G1. 2. 5 हि तस्य (for हतस्य). — ^b) G1 देवेन (for नान्येन). D1. 3. 4 M2 माधव (for श्रीधर). D2 त्वया चान्येन माधव; T1. 2 G2-5 M4 त्वया देवेन माधव. — D1 om. (hapl.) 78^c-79^d.

79 D1 om. 79 (cf. v. 1. 78). — ^a) D3 उपितस्य; T1. 2 G1. 3. 4 M4 उत्थितस्य; T3 उत्थितास्ते (for व्युत्थितस्य). B1. 2 T1 च (for तु). — ^b) T3 हन्तव्या; M3 गतस्य; M4 हं (for हं). B1 स; G1. 2. 4. 5 तु (for नृ). K2 T2 G4 शरीरिणाम् (for णः). — ^c) K2. 4 Ñ3 V1. 3 D2. 4 केशवे; B1. 2 Ds T1. 2 G M माधव (for केशव). Ñ1 जागर्ति मधुसूदन; B3 त्वयि जीवति माधव; D5 त्वयि जागर्ति केशवे.

80 ^a) T1 अथ (for तद्). Ś1 स्वयं कृष्ण; T3. 4 हृषीकेश (for स्वयं विष्णो). — ^b) K1 Ñ3 (marg.) V1 G1 गच्छावः (for व). Ñ1 B2 तले (for तलम्).

81 ^a) M1 व्यक्ता (for [अ]व्यक्ता). — ^b) T3 च दैवतैः (for सुरोत्तमैः). — ^c) Ś1 तासु दिष्ट्या; K1 तासु दिष्ट्यासु; K3 सुरश्रेष्ठ्यासु; Dn तास्वादिष्ट्यासु; D2 तासु सृष्ट्यासु; T1 G1 तामिः सृष्ट्यासु; G4. 5 तामिर्दृष्ट्यासु; M4 ता हि सृ (for तासु सृ). M1-3 सहस्रशस्त्रव्या सार्धं.

82 ^a) Ś1 तत्र; D2 T4 तथा (for तव). T2 [अ]वतरणाद्; G4 रणं (for रणे). — ^b) D1-3 असौ; T1. 2 G M तु (for स). Ś1 K2 V2. 3 B1. 2 (marg.) 3 Ds कंसः स न भविष्यति; K1 कंसस्तु प्रविनश्यति; T3. 4 कंसश्चापि निधीयति. — ^c) T3. 4 यस्य ते (for सेत्स्यते). Ś1 देव; Ñ3 V1 B1 Ds D2 स च (by transp.); T1 G1. 3-5 M4 तव.

83 ^a) K2 त्वं भाव्यर्थे; D3 तत्कार्यं त्वं (for त्वं भारते). T2 G1. 3. 5 भारगुरुसु; T4 कार्यकरसु (for गुरुसु). T3 त्वं हि धारयिता सर्वं. — ^b) K1. 4 B3 Ds1 D2-3 T1. 2. 4 G3. 5

44. 83]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व]

C 3125
B I. 54. 86
P I. 54. 86

त्वं भारते कार्यगुरुस्त्वं चक्षुस्त्वं परायणः ।

तदागच्छ हृषीकेश क्षितौ ताञ्जहि दानवान् ॥ ८३

इति श्रीहरिवंशे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।

प्रत्युवाच शुभं वाक्यं वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥ १

त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मा वदसि नारद ।

तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥ २

विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः ।

यां यां तनुं समास्थाय दैत्यः पुण्यति विग्रहम् ॥ ३

जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ।

केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥ ४

हस्तिनं चोत्पलापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ।

अरिष्टं चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ ५

विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ।

सा च मे विदिता विप्र पूतना दुहिता बलेः ॥ ६

कालियं चापि जानामि यमुनाहदगोचरम् ।

वैनतेयभयाद्विप्र सर्पमज्ञातरूपिणम् ॥ ७

विदितो मे जरासंधः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ।

M परायणम् (for 'णः'). — ^a) M₂ क्षितिस्थान् (for क्षितौ ताञ्ज). M₃ शात्रवान् (for दानं). M₁ क्षितिस्थाञ्जहि शात्रवान्.

COLOPHON om. in D₆. — *Mention of the Epic*: K₃ D₅ 2. — *Mention of Khila*: Ś₁ K₃ Ñ₃ V B Dn Ds D₁ 3 5. — *Sub-parvan*: D₅ पारिजातपर्व; T₁ आश्वर्यपर्व; T₁ (also) माधुर्यपर्व. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁ 2. 4 Ñ V B Ds D₁-5 G₂ 3 नारदवाक्यम्; K₃ Dn कृष्णावतरणे नारदवाक्यम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 52; Ñ₃ V₁ Dn D₅ 54; V₂ T₃ 55; V₃ D₃ 4 53; D₁ T₄ 51; D₅ G₂ 4 47; T₁ G₃ 5 50; T₂ G₁ M₄ 49; M₁-3 46. — *Śloka no.*: K₁ 87; Dn D₅ 86; T₂ 93; G₁ 92.

45

1 ^a) Ś₁ वदान्यः; K₂ Ñ₃ V₁ 2 B Ds T₂-4 M₄ देवानां; Ñ₃ V₃ D₃ देवाद्यः; D₁ देवेन्द्रः; D₂ 4. 5 देवेशः (for वरेण्यः). G (ed.) वरेण्यः शुचिरव्ययः.

2 ^a) Ś₁ वधार्थाय (sic) (for हितां). — ^a) V₂ T₂ 3 G₃ 4 M₁ 3 उत्तमं (for 'रं').

3 ^b) Ś₁ ममैव; K₂ मम ते; K₃ ममैते; D₅ मयेति (for मयैते). — After 3^{ab}, K₃ reads 4^{cd}, repeating it in its proper place. — ^c) Ś₁ B₁ 2 Ds₁ D₃ T₂-4 G₁ 3. 4 यां च (D₃ तु) यस्तनुमास्थाय; K₁-3 Ñ V B₃ Dn Ds₂ D₂ 4. 5 G₂ 5 यां च यस्त (Ñ₃ V₁ यां त) नुमादाय; K₄ यावन्तस्तनुमादाय; D₁ मायां च समुपस्थाय; T₁ यां यां च तनुमास्थाय.

— ^a) T₁ 2 G विक्रमम् (for विग्रहम्). K₄ M दैत्याः पुण्यन्ति विक्रम (K₄ 'ग्रह) म्.

4 ^b) G₂ -समं (for सुतं). — K₃ reads 4^{cd} for the first time after 3^{ab}. — ^c) B₂ Ds T₁ 2 G M [ए]व (for [अ]पि). — ^a) K₂ 4 Ñ V B Dn Ds D₁-3. 4 (marg.). ⁵ T₃ 4 -रूपिणम्; D₄ -विक्रमम् (for -विग्रहम्). K₃ (both times) दैत्यं कुञ्जररूपिणम्.

5 ^a) K₂-4 Ñ V B D (D₆ om.) T₃ 4 नागं (Ñ₁ हस्तिं) कुवलयापीडं. — ^c) Ś₁ चाभिः; K₂ 4 Ñ₂ 3 V₁ 3 B₃ चापि (for चैव). — ^a) S (except T₃ 4) दैतेयं वृषरूपिणम्. — After 5, G₂ reads 8^{ab}, repeating it in its proper place.

6 T₂ om. (hapl.) 6-7. — ^b) V₁ महाबलः (for 'सुरः'). — ^c) T₁ G M₂ 4 ब्रह्मन् (for विप्र). — ^a) B₃ विहिता (for दुः).

7 T₂ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) Some Mss. कालीयं (for कालियं). K₂ 3 Ñ₁ 3 V₁ 2 B₁ D (except D₄; D₆ om.) T₄ G₁-4 M₂ 4 चैव (for चापि). B₃ केशिनं चैव जानामि. — ^b) D₃ T₃ 4 -गामिनम्; T₃ 4 -वासिनम् (for -गोचरम्). — ^c) D₅ -सुखाद्; G₂ -बलाद् (for -भयाद्). K₁ 3. 4 Ñ V B D (D₆ om.) T₄ G₄ यस्तु; K₂ अप्सु (for विप्र). — ^a) G₂ बलम् (for सर्पम्). Ś₁ -चारिणम् (for -रूपिं). K Ñ V B D (D₆ om.) T₄ G₄ यमुनाहदमाविशत् (Ñ₃ B₃ D₃ श्रितम्).

8 G₂ reads 8^{ab} for the first time after 5. — ^a) D₅

प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ॥ ८
मय्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ।
तच्च सर्वं विजानामि यथा स्थास्यन्ति ते नृपाः ॥ ९
क्षयो भुवि मया दृष्टः शकलोके च सत्क्रिया ।
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्तिनाम् ॥ १०
संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ।
संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतः ॥ ११
कंसादींश्चापि तान्सर्वान्वधिष्यामि महासुरान् ।

तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ॥ १२
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मम ।
अमीषाममरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ॥ १३
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः ।
सुरदेवर्षिगन्धर्वैरेतच्चानुमतं मम ॥ १४
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया ।
निवासं तु न मे ब्रह्मा विदधाति पितामहः ॥ १५
यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसन् ।

C 3143
B 1. 55. 17
P 1. 55. 17

वे (for मे). — °) V1. 3 प्राग्ज्योतिषे (for 'ष'). T2 G1. 2
यश्च प्राग्ज्योतिषपुरे. — °) V1 चैव (for साधु). — Ñ2. 3
V B Ds D4 T3. 4 ins. after 8 : D2 cont. after 563* :

562* मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।

[Ñ3 V1 T4 पाथिवत्वम् (for मानुष°).]

Ñ2. 3 V B Ds D4 T3. 4 cont. : K Dn D1-3. 5 T1. 2 G
M4 ins. after 8 :

563* बाणं च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ।

दृसं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ॥

[(L. 1) K3 गुरु-; T2 G1 शंभु- (for गुह-). — (L. 2)
D1 च (for सु-). T1 M4 महाबलपराक्रमम् (for °).]

T1. 2 G M4 cont. : M1-3 ins. after 8 :

564* शिशुपालं च जानामि तौ हंसडिमकौ तथा ।

जानामि पौण्ड्रं साल्वं च तं कालयवनं तथा ॥

एकलव्यं च जानामि ये चान्ये दुष्टचारिणः ।

तान्सर्वान्विहनिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥

[T1 M4 read line 1 after 8. — (L. 1) T1. 2
G1. 4. 5 M4 -डिवकौ; G2 -डिविकौ (for -डिमकौ). — T1 om.
(hapl.) line 2. — (L. 3) G2 केशिनं चैव जानामि (for °).
M1-3 -पूरुषाः (for -चारिणः).]

9 °) T4 [आ]विष्टां (for [आ]सक्तां). — °) K2 V2
D4 धुराम् (for धुरम्). — °) K1 V3 सर्वं तच्च (by transp.);
Ñ1 तं च सर्वं; G3 तथा सर्वं. — °) K1-3 Ñ2. 3 V B Dn2
Ds D1-5 T4 G3 M4 यास्यन्ति; Dn1 योत्स्यन्ति (for स्था-
स्यन्ति). S1 चासुराः; T2 G1. 4 वै नृपाः (for ते नृपाः). T3
यथा यास्यन्ति ये नृपाः.

10 °) B2 (marg.) महान् (for मया). G2 क्षया भुवो
मया दृष्टाः. — °) K1. 4 D5 T3. 4 सत्क्रियाः; K2 सत्क्रमः (for
सत्क्रिया). — °) K4 B2. 3 Dn T3 एषां (for तेषां). S1
-सिंहानाम्; S (except T3. 4) -देवानाम् (for -देहां). — °)
K2. 8 D1. 2 -देहिनाम्; B1 -दशिं (for -वर्तिं). K1. 4 Ñ1. 2. 3
(marg. as in text) V2. 8 Dn Ds D8-5 S अपरावृत्तदेहि-

(M1. 2 °वर्ति-; M3 °वृत्ति) नाम्.

11 °) K1 D2-4 T2 G1. 2. 5 M4 -वक्ष्यामि (for -वे°).
M1-3 सम्यग्वक्ष्या (M2 °वक्ष्या) म्यहं योगम्. — °) S1 ऽधि-;
M2 तु (for the first च). — °) K3 V2 B1. 2 Ds1 T2
G1. 3 M4 मानुषं (for पार्थिवं). S1 क्षेत्रं (for लोकं). — °)
M1. 2 मनुष्यत्वम् (for मानुष°). T1 G3-5 दहागतः (for
उपा°). T2 G1. 2 M3. 4 मनुष्यत्वमिहागतः.

12 °) D2 T2 G1 अपि तान्; T1 G2-4 M2 चैव तान्;
M4 च वरान् (for चापि तान्). B1 Ds कंसादींस्तांश्च सर्वांश्च.
— °) S1 सुदारुणान्; T3 न संशयः (for महासुरान्).

13 °) M2 (inf. lin. as in text) तनवो (for गतयो).
K3 Ñ1 B3 Dn T1. 2 G1. 3-5 M मया (for मम). T3. 4
तेषां च (T4 हि) मतमात्मना. — B2 om. (hapl.) 13°-14°. T2
G2 om. (hapl.) 13°-15°. — °) N (except S1 K3;
B2 Ds om.) T3. 4 M4 अमीषां हि (D3 च) सुरेन्द्राणां. — °)
Ñ3 (marg.) V1 मया; T1 भुवि (for युधि).

14 B2 T2 G2 om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K2-4
Ñ V Dn D3 T3. 4 Cn दिवौकसैः (for महात्मभिः). S1 Cn:
दिवौकसैरिति टच् आर्षः । S1 — °) K1. 3. 4 Ñ V D (D6
om.) T1 G4. 5 M4 इ (K4 कृ-; T1 अ) तश्चानुमते (D1 G4
M4 °तो) मया; K2 B1. 3 T3. 4 G3 अतश्चानुगतो मम (B3 °ते
मम; T3. 4 °ते मया).

15 T2 G2 om. 15° (cf. v. l. 13). — °) V2 ऽपि
(for हि). — °) G1. 4. 5 M [ए]वं (for [अ]यं). B1 कृतं
(for कृतो). Ds मम (for मया). D3 नारदावहितो मया.
— °) S1 त्वं मम; K1. न तु मे; Ñ V1. 3 Ds1 D1. 8 ननु
मे; V2 B Ds2 D5 T3. 4 तत्र मे (for तु न मे). D4
T1. 2 G1. 3 ब्रह्मन् (for ब्रह्मा). K3. 4 Dn D2 M4 निवासं
ननु (D2 भव) मे ब्रह्मन्. — °) K3. 4 Ñ V B1. 2 (marg.
as in text) Dn Ds D1. 4. 5 T1. 3. 4 विदधातु (for °ति).

16 G4 om. (hapl.) 16. — °) M3 तत्र (for यत्र). T3. 4

45. 16]

हरिवंश

[हरिवंशपर्व

C 3144
B I. 55. 17
P I. 55. 17

तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १६

ब्रह्मोवाच ।

नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ।

भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥ १७

यत्र वै त्वं महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।

यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥ १८

तांश्चासुरान्समुत्साद्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।

स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥ १९

पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ।

जहार यज्ञिया गावः पयोदाश्च महामखे ॥ २०

अदितिः सुरभिश्चोभे द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ।

प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ २१

ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसानतः ।

उवाच भगवन्गावो गुरुणा मे हता इति ॥ २२

कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः ।

अन्ववर्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥ २३

मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघा विभो ।

चरन्ति सगारान्सर्वान्राक्षिताः स्वेन तेजसा ॥ २४

कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।

अक्षयं याः क्षरन्त्यग्रं पयो देवामृतोपमम् ॥ २५

प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन्गुरुर्वा यदि वेतरः ।

त्वया नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २६

योगैर् (for देशे). — ^b) Ś1 T1 वा समम्; Ds दानवान्; T3 दानवः; G2 चावसत्; M4 वा वद (for वा वसन्). — ^c) G2 वध्यां (for हन्यां).

17 ^a) T4 [ई]श (for [इ]मं). K2 सिद्धार्थम्; K3 युद्धां (for सिद्धां). — ^b) D3 वै (for मे). V3 D1 T2 G1 M3 प्रभो (for विभो). — ^d) Ñ1 जननश्च; T3 जनयित्री; M2 नी वा (for नी च).

18 ^a) K1. 3. 4 Ñ2 B Dn Ds D1-4 त्वं च; K2 Ñ1. 3 V Ds च त्वं; T3 त्वं हि (for वै त्वं). Ś1 यत्रैकस्त्वं त्रिधा जातो (sic); T2 G1 यत्रैव त्वं महाजातो. — ^b) T3. 4 -धरो (for -करो). Ś1 नृषु (for भुवि). — ^c) K3 Ñ2 V3 Dn Ds महावंशम्; K4 इमं वं; G3 बृहद्वं (for महद्वं).

19 ^a) Ś1 समासाद्य; K2 B1. 3 T4 G2 समुत्पाद्य; Ñ1 V2 B2 (marg.) Dn T1. 2 G1. 3-5 M4 त्पाद्य; B2 त्सार्य; D2 त्थाप्य (for त्साद्य). T3 तांश्च सर्वान्समुत्पाद्य. — ^b) G3 om. from त्मनो up to पयोदाश्च (in 20^d). D1 [आ]त्मना मतम्; T1. 2 G1. 2. 4. 5 M1. 2. 4 यदोर्महत (for [आ]त्मनो महत्). — ^d) B3 यथा (for नृणां). Ś1 M4 तां मे; T1 तां वै; T2 G1. 2. 4 त्वं वै; M2 त्वं मे (for तन्मे).

20 G3 om. up to पयोदाश्च (in 20^d) (cf. v. 1. 19). — ^a) T4 विप्रो (for विष्णो). — ^c) K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds1 D4 T3 गा वै; K3 गाश्च; Ñ1 गास्ते (for गावः). Ds बला-जहार या गावः. — ^d) Ś1 पयोदात्रीर; K Ñ1. 2 V3 D (except Ds; Ds om.) G2 दास्तु (for श्च).

21 ^a) Some Mss. सुरभी (for मिश्र). K1. 2 V2 B Ds M1-3 [ए]व; Ñ1 T1 [ए]ते (for [उ]मे). — ^c) K2 T2 G1-3. 5 M ता गास् (by transp.).

22 ^b) Ś1 रुदन्; K1. 2. 4 Ñ1 B3 D2. 3 T1 M4 ततः (for [आ]नतः). — ^c) Ds देवो (for गावो). D5 उवाच चैनं भगवन्. — M4 om. (hapl.) 22^d-24^a. — ^d) V1 मम (for इति). Ñ3 (marg.) गुरुणा प्रहृता मम.

23 M4 om. 23 (cf. v. 1. 22). — ^a) K1 सपि (for हि). K3. 4 Ñ2. 3 V1. 2 B2 Dn D4. 5 ताश्च; Ñ1 तास्तान्; Ds तात; T1. 2 G1. 3-5 तत्र (for तास्तु). Ś1 कृतकार्यास्तु गास्तात; V3 यौ हि गास्ताश्च; D2. 3 M1-3 योऽपि गास्ताश्च (M3 स्तत्र). — ^b) T2 न तु (for नानु). Ś1 नो (for मे). — ^c) D2 द्वे भार्ये (by transp.). — ^d) V3 तदा; B1 यथा (for तथा). K4 Ñ1. 3 V1 Dn1 D1. 4 M4 अदितिः सुरभि-स्था.

24 M4 om. 24^a (cf. v. 1. 22). — ^a) T3. 4 अमृता (for मम ता). — ^b) K1-3 Ñ1. 2 V3 Ds D1 T3. 4 दुहः (for दुघा). K1. 2. 4 Ñ V B D (Ds om.) T3. 4 G4 प्रभो (for विभो).

25 ^a) T1. 2 G M4 धारयितुं (for धर्षं). — ^b) K3 T4 ताः (for गाः). — ^c) K3 गाः; K4 T2 G1. 2 M4 मे; D3 च (for याः). Ś1 [अ]ग्रे; some Mss. [अ]ग्र्यं (for [अ]ग्रं). — ^d) Ñ2 यथा (for पयो). M3 [अ]मृतं बहु (for तोपमम्).

26 ^a) Ś1 K2 व्यथितो; D3-5 G3. 4 M3 [अ]भ्यु-त्थितो; T2 G1 [अ]भ्युदितो; T4 [अ]वच्युतो; M4 [अ]भ्यु-त्थितो (for व्युं). — ^c) K1. 2. 4 Ñ V B2 (marg.)³ Dn D1-3. 5 ते; G3 सपि (for वै). — ^d) Ś1 त्वं हि नः परमो गुरुः.

27 ^a) T2 G1 प्रहरतां; G2 प्रभविता (for वतां). — ^b)

यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ।
 न विद्यते लोकगुरो न स्युर्वै लोकसेतवः ॥ २७
 यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान्प्रभुः ।
 मम गावः प्रतीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ २८
 यस्तेऽऽत्मा देवता गावो या गावः स त्वमव्ययम् ।
 लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥ २९
 त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ।
 गोब्राह्मणपरित्राणात्परित्रातं जगद्भवेत् ॥ ३०
 इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ।
 गवां कारणतच्चज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥ ३१

येनांशेन हता गावः कश्यपेन महात्मना ।
 स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेव्यति ॥ ३२
 या च सा सुरभिर्नाम यादितिश्च सुरारणिः ।
 तेऽप्युमे तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः ॥ ३३
 तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
 वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥ ३४
 गिरिगोवर्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
 तत्रासौ गोषु निरतः कंसस्य करदायकः ॥ ३५
 तस्य भार्याद्वयं चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
 देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥ ३६

C 3165
B 1. 55. 38
P 1. 55. 38

V1 Ds3 लोक- (for लोके). — ^a) Ś1 V2 नास्तीमे; K1 Ñ3 (marg.) V1 D1 नापीमे; Ñ1 M3 नास्ति मे; V3 B Ds नास्ते; D4 नश्येयुर्; M1. 2 न हीमे (for न स्युर्वै). G2-हेतवः (for -से°). K3. 4 Dn नष्टा लोकस्य सेतवः; T4 नापि वै लोक-हेतवः.

28 ^a) M2 वेत्सि (for the first वास्तु). M3 [ए]वास्तु (for the second वा°). T1 यथैवास्तु तथैवास्तु. — ^b) D1 कर्तव्यं; T3. 4 वक्तव्यो (T4 °व्ये) (for कर्तव्ये). — ^c) B3 गन्तासि (for °स्मि).

29 ^a) K2. 4 य आत्म-; K3 Ñ1 Dn2 D3 या आत्म-; Ñ2. 3 V1. 3 य आत्मा; Dn1 आत्मनो; D1 या आत्मा; D2 परात्मा; T1 M1-3 यास्त्वत्तो; G2-5 M4 यास्वेता (for यस्तेऽऽत्मा). V2 B Ds D5 आत्मा यस्ते (V2 B3 [marg.] मम) हि ता गावो; D4 आत्मा हि स च ता गावो; T2 G1 यास्वेता देवता वेधा; T3 आत्मनस्तु पिता गावो; T4 आत्मानस्ते हि ता गावो. — ^b) K2. 3 Ñ2. 3 V1 T2-4 G1. 2. 5 सत्यम्; K4 तास्त्वम्; M2 (inf. lin. as in text) तत्त्वम् (for स त्वम्). D2 उत्तमम्; M3 अव्ययः (for °यम्). D3 गावः सत्यमनुत्तमम्. — ^c) K3 संप्र-; K1 तु प्र- (for त्वत्प्र-). M2 -सूतानाम् (for -वृत्तानाम्). — ^d) T1 G2-5 M4 कुलम्; M1. 2 कृतम्; M3 हितम् (for स्मृतम्). T2 G1 एका गोब्राह्मणं कुलम्; T3 एकं गोब्राह्मणः स्मृतः.

30 ^a) T4 तत्राद्याः (for त्रातव्याः). — K3 om. (hapl.) 30^b-32^a. — ^b) Ś1 तास्तास (for त्रातास). Ś1 G3 च; Ñ1 T2 G1. 2. 5 गा; D1 वा; T1 G4 M4 गो- (for ता). — ^c) B1. 2 (marg.) 3 Ds T G2-4 M परित्राणे (for °णात्). — ^d) G2 M4 परित्राणं (for °त्रातं).

31 K3 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^a) G2 प्रोक्ते (for प्रोक्तो). — ^c) Ś1 गवां कारणमुद्दिश्य.

32 K3 om. 32^a (cf. v. l. 30). — ^a) K2 कृता (for हता). — ^b) K1 T1. 2 G1. 2. 4. 5 M1-3 महर्षिणा (for महात्मना). — ^c) K2-4 Ñ V Dn D1-5 T3. 4 तु महीं; B2 T1 G4 जगति; M3 महतीं (for जगतीं). — ^d) T2 ततो (for गत्वा). K2 एव्यसि (for °ति).

33 ^a) T2 सा तु; T3. 4 चास्य (for च सा). — ^b) K2-4 Ñ V B Dn2 Ds D1-5 T G M2. 4 अदितिश्च (for यादि°). — M4 om. 33^c-34^b. — ^c) B Ds उमे ते; T2 G1. 3 ते ह्युमे (for तेऽप्युमे). K2 जाये द्वे; Ñ V1. 3 Dn D3. 5 भार्ये द्वे; V2 G2 भार्ये वै (by transp.); D2 द्वे भार्ये. K3. 4 D4 T3 G5 ते ह्युमे तस्य भार्ये द्वे (K4 च; T3 G5 वै); T1 उमे वै तस्य भार्ये ते; T4 उमे ते तस्य ते भार्ये. — ^d) K Ñ V B3 Dn D1-5 T3. 4 तेनैव सह यास्यतः. — After 33, K1 (marg.). 2. 3 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 ins. :

565* ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ।

[K1 Ñ3 V1 Ds2 D1 च सह; K3 D2 सहैव (for सह स). B1 गोपत्वं (for °त्वे). V3 हि वि- (for °भुवि). D1 रंस्यताम् (for °ते).]

34 M4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^a) Ś1 K1 (sup. lin.) V1 Dn G2 स तस्य; T3 ततः स (for तदस्य). D4 [अं]-शे (for [अं]शस्). — ^b) Ñ2 तेजसा भास्करोपमः. — G2 om. 34^d-36^d. — ^d) T1. 2 G1. 3. 5 M4 गोपः (for गोषु). B2 (marg.) गोकुले (for भूतले).

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^b) V3 मथुरायाम्दूरतः. — ^c) K2-4 Ñ V B1. 2 (marg. as in text). 3 Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 [अ]भि- (for नि-).

36 G2 om. 36 (cf. v. l. 34). — ^a) Ś1 K1 जातम्; G3 चापि (for चैव). — ^b) Ś1 च ह; K1 B3 T1. 2 G1. 2-3 M च ते (for तथा). — K3 om. (hapl.) 36^c-38^b. — ^c)

45. 37]

हरिवंशे

[हरिवंशपर्व

तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ।
जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्धयन्ति दिवौकसः ॥ ३७
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतलम् ।
देवकीं रोहिणीं चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥ ३८
तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः ।
वर्धयस्व महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ ३९
छादयित्वात्मनात्मानं मायया योगरूपया ।
गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् ॥ ४०
गाश्च ते रक्षतो विष्णो वनानि परिधावतः ।

वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः ॥ ४१
विष्णो पद्मपलाशाक्ष गोपालवसतिं गते ।
बाले त्वयि महाबाहो लोको बालत्वमेष्यति ॥ ४२
त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष तव चित्तवशानुगाः ।
वने चारयतो गास्तु गोष्ठांश्च परिधावतः ।
मज्जतो यमुनायां च रतिमाप्स्यन्ति ते त्वयि ॥ ४३
जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् ।
यस्त्वया तात इत्युक्तः पुत्र इत्येव वक्ष्यति ॥ ४४
अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेरन्यत्र कश्यपात् ।

B₂ Dn [इ]मे (for [ए]व). — After 36, K₃ Dn D₂₋₅ ins.:

566* सुरभी रोहिणी देवी चादितिर्देवकी त्वभूत् ।

[D₃ चैव (for देवी). Dn रोहिणी सुरभिर्देवी (for °). Dn अदितिर्; D₃ ह्य° (for चा°). Dn₁ [इ]ति; Dn₂ हि (for तु). K₃ देवकी चादितिस्त्वभूत् (for °).]

— After the above, K₃ reads 39^{ab}.

37 K₂ om. 37 (cf. v. l. 36). K₄ Ñ V₃ Dn Ds D_{1-3.5} T_{3.4} read 37-38 after 40^{ab}. — °) D₅ तत्र च; G₄ [अ]वर्तत (for °तर). — °) S₁ K₁ एतैर्; B₃ एते; D₃ त्वा तु; T_{1.2} G M₄ स्तुत्यैर्; M_{1.2} स्तुत्वा; M₃ तुत्यैर् (for त्वेते). Dn₁ जयाशीर्वचनैस्त्वेते.

38 For the sequence in K₄ Ñ V₃ Dn Ds D_{1-3.5} T_{3.4}, cf. v. l. 37. K₂ om. 38^{ab} (cf. v. l. 36). — °) S₁ अवतीर्य (for °तार्य). K₁ Ñ₂ V_{2.3} B_{1.2} Dn D_{2.3} T₃ G_{3.4} तले (for तलम्). K_{3.4} Ñ_{1.3} V₁ B₃ D_{1.4.5} T₄ अवतीर्य महीतले. — °) S₁ T_{1.2} G₁ रोहिणीं देवकीं चैव. — °) K₂ भार्याभ्यां (for गर्भाभ्यां). T₃ G M₄ अभि- (for परि-).

39 T₁ G₂₋₄ om. 39^a-40^b. K₃ reads 39^{ab} after 566*. — °) Ñ₁ शुचिर् (for शिशुर्). — °) T₄ गोपालं कृतलक्षणम्. — K₃ om. 39^c-40^b. — °) S₁ वर्तयस्व; T₂ G_{1.5} वर्तय त्वं; M₄ वर्धय त्वं (for °यस्व). — °) K_{2.4} Ñ_{1.2} Dn D₄ T₃ G₁ त्रैविक्रमो (for °मे).

40 K₃ T₁ G₂₋₄ om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — °) K₂ नन्दयित्वा (for छाद°). — °) S₁ घोर°; K₂ Ñ V B_{1.2} Ds D₁₋₃ M गोप°; G₁ गुरु- (for योग-). — After 40^{ab}, K₄ Ñ V₃ Dn Ds D_{1-3.5} T_{3.4} read 37-38. — °) D₃ रमयस्व च मेदिनीम्.

41 °) M₁₋₃ वनं च (for वनानि). — °) D₄ परिक्षिप्तं (for °क्षिप्तं). — °) M₂ धन्यं (for धन्या). K₁ M₃ तद्; Ds वै (for ते). — After 41, T_{1.2} G_{1-3.5} M ins.:

567* पीताम्बरधरं चैव नीलकुञ्चितमूर्धजम् ।

वनमालाकृतोरस्कं मयूरव्यज्जनान्वितम् ॥

[(L. 2) T₁ मयूरव्यज्जनान्वितम् (for °).]

While after 41, G(ed.) ins. 569*.

42 °) Ñ₁ Ds₂ T_{3.4} M₄ विष्णौ (for विष्णो). K₃ विष्णो कमलपत्राक्ष; B₃ Dn₁ D₁ G_{4.5} M_{1.2} विष्णौ पद्मपलाशाक्षे. — °) K₁ Ñ₃ महाबाहौ (for °बाहो). — °) T₂ G_{1.3.5} लोकपालत्वमेष्यति.

43 °) K_{1.4} त्वद्भक्त्या; G₄ त्वद्भक्ताः (for त्वद्भक्ताः). — °) T_{3.4} त्वच्चित्तवशवर्तिनः; G₃ तव चित्तानुगामिनः. — After 43^{ab}, K₃ Ñ_{2.3} V B Dn D_{2.5} (marg.) ins.:

568* गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततं तव ।

— °) K_{1.3.4} Ñ V Dn D₁₋₅ T_{3.4} गाश्च; T₂ यो गा (for गास्तु). — °) K₂₋₄ Ñ V B Dn D_{1.4.5} T₄ गोष्ठेषु; T₃ गोपेषु (for गोष्ठांश्च). D₂ गोष्ठेषु परिचारकः. — °) B_{1.3} Ds तु (for च). — °) K₂₋₄ Ñ_{2.3} V₁ B₃ Dn D₁₋₅ प्राप्स्यन्ति; T₁ यास्यन्ति (for आप्स्यन्ति). B_{1.2} Ds भृशम्; G_{1.3-5} M₁₋₃ जनाः (for त्वयि). T_{3.4} रतिं प्राप्स्य (T₄ दास्य) न्ति ते भृशम्; M₄ रतिं यास्यन्ति ते जनाः.

44 °) B₁ om.; T₁ पूजितम् (for जीवि°). — °) K₂ D₃ यत् (for यस्य). D₃ इत्युक्ते (for °क्तः). — °) N (except S₁; D₆ om.) T_{3.4} स पुत्र इति वक्ष्यति (Ñ₂ वक्ष्यते; D₁ मन्यते). — S ins. after 44: G(ed.) after 41:

569* स हि धन्यतरो लोके यस्य त्वं पुत्रतां गतः ।

स हि पुण्यकृतां श्रेष्ठो यस्त्वां पुत्रेति कीर्तयेत् ॥

ये नमस्यन्ति देव त्वां गोपालकृतलक्षणम् ।

ते हि पुण्यकृतां श्रेष्ठाः प्रणम्याः सर्वजन्तुभिः ॥

[(L. 2) M_{3.4} पुण्यवतां (for °कृतां). T₂ G₁ कीर्तयन्; G₃ वक्ष्यति (for कीर्तयेत्). — (L. 3) T_{3.4} G_{2.4.5} M₄ देवं (for देव). — (L. 4) T₂ G₁ ऽपि (for हि). M_{3.4} पुण्यवतां (for

का च धारयितुं शक्ता विष्णो त्वामदितिं विना ॥ ४५
योगेनात्मसमुत्थेन त्वं गच्छ विजयाय वै ।
वयमप्यालयं स्वं स्वं गच्छामो मधुसूदन ॥ ४६
स देवानभ्यनुज्ञाय विविक्ते त्रिदिवालये ।
जगाम विष्णुः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशम् ॥ ४७

तत्रैव पार्वती नाम गुहा मेरोः सुदुर्गमा ।
त्रिभिस्तस्यैव विक्रान्तैर्नित्यं पर्वसु पूजिता ॥ ४८
पुराणं तत्र विन्यस्य देहं हरिरुदारधीः ।
आत्मानं योजयामास वसुदेवगृहे प्रभुः ॥ ४९

C 3179
B 1. 55. 51
P 1. 55. 51

इति श्रीहरिवंशे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ हरिवंशपर्व समाप्तम् ॥

कृतां).]

45 ^δ) K Ñ V B D (D₆ om.) T₂₋₄ गच्छेथाः कश्य-
पाहते. — Ś1 reads 45. 45^c-46. 15^d after 47. 4. — ^c) Ñ₂
V₃ हि; B_{1.3} D₅ G₅ वा (for च). — ^d) K_{2.4} Ñ_{2.3} V_{1.3}
D_n D_{1.3-5} T₄ त्वां विष्णो (by transp.).

46 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 45. — ^δ) K₁.
3.4 Ñ V B D (D₆ om.) T_{3.4} गच्छ त्वं (by transp.).
T₄ च; G₃ ते (for वै). — ^c) T₂ G M₄ स्वर्गं (for स्वं
स्वं). K₂₋₄ Ñ V B D (D₆ om.) T_{3.4} वयमप्यालयान्स्वा-
न्स्वान् (D₁ °न्स्थानं). — T G_{1.2.4.5} M ins. after 46 : G₃
after 48^{ab} :

570* इत्युक्त्वा देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
जगाम स प्रभुर्गेहं देवाश्चापि यथागतम् ॥

[(L. 2) M₁₋₃ जगाम स्वं प्रभुः स्थानं (for °).]

47 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 45. Before 47,
some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) B_{1.3} D₅ स तु
देवाननुज्ञाय (D₅ °प्य); M₄ स देवानभ्युपाज्ञाय. — ^δ) K₄
Ñ₂ V B₁ T_{1.2} G_{1.2.4.5} विविक्ते त्रिदशालये. — ^c) K₂ तं
देशं; Ñ₁ आकाशं; T_{3.4} तद्देशात् (for स्वं देशं). — ^d) D₁
उत्तरं तटम् (for °रां दिशम्).

48 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 45. — ^a)
K_{1.3} Ñ₃ V_{1.2} B₃ D_n D_{1.2.4.5} T₄ G₃ वै; K₂ [ए]का; Ñ₂
[अ]पि; B₂ (marg.) सा (for [ए]व). — ^δ) D₅ प्रतिष्ठिता
(for सुदुर्गमा). — After 48^{ab}, G₃ ins. 570*. T_{3.4}

om. 48^{cd}. — ^c) T_{1.2} G_{1.4} तत्र (for तस्य). Ś1 K₁ त्रिभिश्च
विक्रमैस्तस्य. — ^d) D₂ एव सु- (for पर्वसु). G₄ सेव्यमाना
सुपूजिता.

49 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 45. — ^c) T₄
तस्य (for तत्र). G₃ निक्षिप्य (for विन्यस्य). — ^δ) K₁
विष्णुर् (for हरिर्). — ^d) Ś1 B₂ (marg.) T_{3.4} कुले प्रभुः;
K₄ G₂ गृहे विभुः; D₄ गृहं प्रति (for गृहे प्रभुः).

COLOPHON om. in D₆. — Mention of the Epic : K₃
Ñ₂ B₃ T₄. — Mention of Khila : Ś1 K₃ Ñ_{2.3} V_{1.3} B
D₅ D_{1.2.5}. — Sub-parvan : G(ed.) आश्चर्यपर्व. — Adhy.
name : Ś1 K_{1.2.4} Ñ V B D (D₆ om.) G₃ पितामहवाक्यम्;
K₃ कृष्णावतरणम्; G₂ ब्रह्मवाक्यम्. — Adhy. no. (figures,
words or both) : K₃ 53; Ñ_{2.3} V₁ D_{n1} D₅ 55;
V₂ T₃ 56; V₃ D_{3.4} 54; D₁ T₁ G_{3.5} M₄ 51; G_{2.4} 48;
M₁₋₃ 47; G(ed.) 59. — Śloka no. : D_{n1} D_{3.4} 51; D₁
T₃ 52; G₁ 62. — After the colophon, G₁ concludes
with श्रीकृष्णाय नमः; Poona ed. concludes with हरिवंशपर्व
समाप्तम् । अतः परं विष्णुपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः—
वैशंपायन उवाच ।

ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ ॥

G(ed.) concludes with प्रथमं हरिवंशपर्व संपूर्णम् । भगवते
श्रीवेदव्यासाय नमः.

C 3180
B 2. 1. 1
P 2. 1. 1

वैशंपायन उवाच ।

ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ ॥ १
त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः ।
प्रेषयामास कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वै ॥ २
स नारदस्यागमनं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ।
निर्जगामासुरः कंसः स्वपुर्याः पद्मलोचनः ॥ ३

46

 Ds om. this adhy. (cf. v. l. 39. 1.). Before the ref., Poona ed. ins. the introductory mantra; while G (ed.). ins. श्रीरस्तु ॥ श्रीवाजिवदनाय नमः ॥ अथ द्वितीयं विष्णुपर्वं समारभ्यते ॥

571* वेदव्यासगुणावास विद्याधीश सतां वश ।

मां निराशं गतक्लेशं कुर्वनाशं हरेऽनिशम् ॥

1 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 45. 45. — ^a) M4 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). K3 ज्ञात्वा कृष्णं भुवि गतं. — ^b) D4 क्षितिगांश्च दिवौकसः. — ^c) Ś1 K2 -शङ्की; B3 -शंसः (for शंसी). T3 शंसितुं तस्य कंसस्य. — ^d) Some Mss. मथुरां (for मथुरां).

2 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^a) Ñ3 V1 Ds त्रिविष्टपाद् (for त्रिवि). K4 स पतितो; T1 अधिगतो (for आपतितो). V3 त्रिविष्टपादापतति. — ^c) Ñ2 D2 कंसाय; Ñ3 V1.2 Ds-3 दूतं स (V2 हि) (for कंसस्य). — ^d) Ñ3 V1 D2.3 सुताय (for सुतस्य). D1 हि (for वै). Ñ2 V2.3 B Ds D4.5 T3.4 दूतं स (V2 D4.5 कंसाय) मुनिपुंगवः; T1 उग्रसेनात्मजाय ह. — K3 Ñ2.3 V B D (Ds om.) T3.4 ins. after 2: G (ed.) cont. after 573* :

572* स दूतः कथयामास मुनेरागमनं नृपे ।

[G (ed.) इत्याह दूतः स मुनेर् (for ^a). K3 Dn D1.2 (marg.) वने; Ñ3 V3 प्रभो; B1 D4.5 T3 नृप; D2 रहः; D3 तु वै (for नृपे). G (ed.) वन आगमनं विभो (for ^b).]

On the other hand, T1.2 G M G (ed.) ins. after 2 :

573* ह्यास्थं विदितविस्तरं द्वारि तिष्ठति नारदः ।
इति श्रुत्वा स कंसस्य द्वारपालस्त्वरारिव ॥
गत्वा तु त्वरितं राजबुवाच मथुरेश्वरम् ।
एष तिष्ठति राजेन्द्र नारदो लोकनारदः ॥

स ददर्शातिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकल्मषम् ।
तेजसा ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् ॥ ४
सोऽभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि ।
आसनं चाग्निवर्णाभं विसृज्योपजहार वै ॥ ५
निषसादासने तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ।
उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् ॥ ६
पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ।

[Before line 1, G (ed.) ins. नारदः. M1 om. (hapl.) lines 2-4. Before line 2, G (ed.) ins. वैशंपायनः. — (L. 2) G (ed.) गिरस्तस्य (for स कंसस्य). M3 त्वरान्वितः (for त्वरन्निव). — (L. 3) T2 G1 स गत्वा (for गत्वा तु). G (ed.) गत्वा कंससमीपे तु (for ^a). T2 G1 M2.3 प्रोवाच (for उ^०). — Before line 4, G (ed.) ins. दूतः. — (L. 4) M2 -विश्रुतः (for -नारदः).]

3 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^b) D4 त्वमित- (for त्वरित-). — ^d) T4 G1 स्वपुर्यां (for ^aर्थी).

4 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^a) T2 G1 स्थितं (for [अ]तिथिं). — ^b) K1 Ñ1 B2 (marg. as in text) Ds G3-5 M1.3 ब्रह्मर्षिः; T1.2 G1.2 M2.4 महर्षि (for देवर्षि).

5 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^a) D2 [अ]र्चया तस्मिन्; D3 ततस्तस्य (for [ऋ]षये तस्मै). — ^b) B1 यथाक्रमम् (for विधि). — ^d) K1 D3 प्रमृज्य; D2 प्रगृह्य; T2 G1.5 विमृज्य; G2 विमृज्य (for विसृज्य). Ñ1 [ह]ह; D1 [ए]ष (for [उ]प-). T1 M4 -चचार (for -जहार). Ś1 च; K Ñ V B1.2 (marg.) D1-5 T3.4 G4 सः; M2 ह (for वै).

6 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^b) M4 -समो (for -सखो). — ^c) K1 G1 सो; V1 [अ]थ (for च).

7 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^b) T2 G1.4.5 ऋषि- (for विधि). — ^c) K4 अङ्ग चैदं; D5 सखे त्वेवं; T1 गदतस्तन्; T2 G1.3.5 गदतो यन् (for गते त्वेवं). — ^d) K4 इति; B1 Ds D4 T2 G1.2.5 M च तत्; Bom. and Poona eds, G (ed.) त्वया (for च वै). — For 7th, T3 subst.:

574* एवं गते महाराज श्रूयतां वचनं मम ।

8 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 1. — ^a) Ś1 अव-स्य; D2 अनुस्मृत्य (for ^aस्य). K2 T1.2 G1.2.4.5 M4 दिवं (for दिवो). — ^b) S (except T3.4) -पुरं गतः (for -पुरोग-मान्). — ^c) T1 G2-5 M ततः; T2 G1 तत्र (for गतः).

गते त्वेवं मम वचः श्रूयतां गृह्यतां च वै ॥ ७
 अनुसृत्य दिवो लोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ।
 गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् ॥ ८
 सनन्दनवनं चैव दृष्ट्वा चैत्ररथं वनम् ।
 आप्लुतं मे सुतीर्थासु सरित्सु सह दैवतैः ॥ ९
 दिव्या त्रिधारा दृष्ट्वा मे पुण्या त्रिपथगा नदी ।
 उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥ १०
 दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 देवगन्धर्वनिर्घोषैरप्सरोभिश्च नादितम् ॥ ११
 सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजं मेरुमूर्धनि ।

संगृह्य वीणां संसक्तामगच्छं ब्रह्मणः सभाम् ॥ १२
 सोऽहं तत्र सितोष्णीपान्नानारत्नविभूषितान् ।
 दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥ १३
 तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ।
 भवतः सानुगस्येह वधोपायः सुदारुणः ॥ १४
 तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां पितृष्वसा ।
 अस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १५
 देवानां स तु सर्वसं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ।
 परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १६
 परतोऽपि परस्त्वेषां स्वयंभूश्च स्वयंभुवाम् ।

C 3197
B 2. 1. 18
P 2. 1. 18

Ś1 K4 -पथं; K2 -शिखं; B1 -सहं (for -सखं). B3 जात; S (except T3. 4) नाम (for तात). —^a) K2 हेम- (for मेरु-).
 9 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) K1. 2 Ñ V1. 2 B2 D1-3 T1. 4 आप्लुतं मेरुतीर्थेषु; K3. 4 Dn 'तः' (Dn 'तं') सुरतीर्थेषु; D5 G3 'तः' सर्वतीर्थेषु; T2 G1. 2. 5 M 'तो मेरुतीर्थेषु' (M1. 3 'र्थानि').

10 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) T4 एका (for दिव्या). —^b) Ś1 D4 गङ्गा (for पुण्या). Ñ3 V B1. 2 (marg. as in text). 3 गङ्गा (Ñ3 धन्या; V1. 3 B1 पुण्या) त्रिपथगामिनी. — For 10^{ab}, T1. 2 G M4 subst.:

575* दिव्यां त्रिपथगां दृष्ट्वा पुण्यां भागीरथीं नदीम् ।

While T3 M1-3 subst. for 10^{ab}:

576* दिव्या त्रिपथगा दृष्ट्वा पुण्या भागीरथी नदी ।

— After 10^{ab}, N (except Ś1 K4 Ñ1; D5 om.) T G M4 ins.:

577* स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी ।

[T2 G M4 सुराणां च (for स्मरणाद्). K2 अघपाश-; D1 पापानां या (for अंहसां या). K1. 3 D2-5 पापं या निर्दहल्लम्; T2 G M4 अघसंचयभेदिनीम् (for ^b).]

—^a) Ś1 G3 उपस्पृश्य; T2 G4 M3 'स्पृष्ट' (for 'स्पृष्टं'). —^a) D1 नदीषु (for दिव्येषु). T2 यथागतम् (for 'क्रमम्').

11 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) D2 तदृष्टं (for दृष्टं मे). V3 दृष्टं मे मेरुशिखरं. —^b) K4 Ñ1. 2 V2 Dn D5 T4 M3 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). —^a) T3 सेवितम्; T4 शोभि- (for नादि-).

12 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^b) K2-4 Ñ V B D5 D1-5 T1. 3. 4 G5 समाजे (for 'जं'). G4 समाजे मेरुसमनि. —^a) Ñ1 प्रहाय; D1 प्रसृज्य; T3. 4 आदाय (for

संगृह्य). Ś1 संसक्तो (for 'क्ताम्'). K1 प्रगृह्य वीणासंसक्तो; D3 T1. 2 G1. 2. 4. 5 M वीणां गृहीत्वा संस(M1-3 'र')क्ताम्. —^a) Ñ3 V T1 अगमं (for 'च्छं'). K1 उन्तिकम् (for सभाम्).

13 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) T4 अहं (for सोऽहं). T2 G2 तात (for तत्र). — G4 om. 13^{cd}.

14 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^b) Ś1 K1. 3. 4 Ñ V1. 3 Dn D5 D4. 5 T3 G1. 4 M3 मया श्रुतम्; K2 यथाश्रुतम् (for मया श्रुतः). D1 T4 देवानां च मया श्रुतम्. —^a) K2 T3 G4 [ह]व; T1. 2 G1. 3. 5 M3 [ए]व (for [ह]ह).

15 For the sequence in Ś1, cf. v. 1. 1. —^a) V3 तत्रैका; M1 तत्रैषा (for तं). K4 T4 जाता (for या ते). Ś1 K1 या चैषा देवकी नाम. —^b) Ś1 K1 माथुरी ते (for मथुरायां). Dn D1 (by corr. marg.) Cn लघु; T3. 4 G4 तव (for पितृ-). ☞ Cn: लघुस्वसा कनिष्ठभगिनी । तवैवेति शेषः । अन्ये तु पितृस्वसेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितभगिनीति व्याचल्युः । ☞ —^a) K2. 4 Ñ V B Dn3 D5 D1-5 M1. 2 योऽस्या; Dn1 T G M3 योऽस्यां; M4 सोऽस्यां (for अस्या). —^a) Ś1 प्रकल्पितः (for भविष्यति).

16 ^a) B1. 2 D5 हि (for तु). —^b) V1 D1 गतिश्च यः; D3 गतिं पराम् (for गतिश्च सः).

17 ^a) M3 परस्य च (for 'तोऽपि'). Ś1 K2. 4 Ñ2. 3 V B D5 D2. 4 तेषां; D3 चैषां (for त्वेषां). K3 Ñ1 Dn D1. 5 परश्चैव परस्त्वेषां; T1. 2 G1. 2. 4 M2. 4 परस्य च परस्त्वेषां. —^b) Ś1 K1 देवानां स (for स्वयंभूश्च). K2-4 Ñ V B D (D5 om.) T3. 4 दिवौकसाम्; T2 G M4 स्वयंभुवः (for 'भुवाम्'). —^a) K1. 4 अतस् (for तं). V3 D1 T1. 3 G1. 4 M2. 4 त्वेतन् (for ते तन्). D5 रूपं (for भूतं). —^a)

46. 17]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3197
B 2. 1. 18
P 2. 1. 18

ततस्ते तन्महद्भूतं दिव्यं न कथयाम्यहम् ॥ १७
 श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ।
 यत्नश्च क्रियतां कंस गर्भस्थे यदि शक्यते ॥ १८
 एषा मे त्वद्रता प्रीतिरित्यर्थं चाहमागतः ।
 भुज्यन्तां सर्वकामार्थाः स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ १९
 इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्यं विचिन्तयन् ।
 जहासोच्चैस्ततः कंसः प्रकाशदशनश्चिरम् ॥ २०
 सस्मितं चैव प्रोवाच भृत्यानामग्रतः स्थितः ।
 हास्यः खलु स सत्त्वेषु नारदो न विशारदः ॥ २१
 नाहं भीषयितुं शक्यो देवैरपि सवासवैः ।
 आहवस्थः शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव वा ॥ २२

योऽहं दोर्भ्यामुदाराभ्यां क्षोभयेऽहं धरामिमाम् ।
 कोऽस्ति यो मानुषे लोके मां क्षोभयितुमुत्सहेत् ॥ २३
 अद्यप्रभृति भूतानामेष देवानुवर्तिनाम् ।
 नृपक्षिपशुसंघानां करोमि कदनं महत् ॥ २४
 आज्ञाप्यतां हयः केशी प्रलम्बो धेनुकस्तथा ।
 अरिष्टो वृषभश्चैव पूतना कालियस्तथा ॥ २५
 अटध्वं पृथिवीं कृत्स्नां यथेष्टं कामरूपिणः ।
 प्रहरध्वं च सर्वेषु येऽस्माकं पक्षदूषकाः ॥ २६
 गर्भस्थानामपि गतिर्विज्ञेया भुवि देहिनाम् ।
 नारदेन हि गर्भेभ्यो भयं नः समुदाहृतम् ॥ २७
 भवन्तो हि यथाकामं मोदन्तां विगतज्वराः ।

K1. 3. 4 तत्; K2 Ñ3 V1. 2 B Dn Ds D3-5 T G1. 3. 5 M4
 च; Ñ2 V3 D1 तु; D2 तं (for न).

18 °) G2 ते (for च). S1 M2 हि स (by transp.);
 M1. 3 [अ]पि स. — °) D2 G2 M संस्मर; T1 संस्मरन्; T2
 G2 संगर; G3. 5 संगरे (for तं स्मर). — °) S1 तु (for च).
 — °) K1. 3. 4 Ñ1 V B1. 2 Dn D1. 2. 4. 5 T3. 4 गर्भेषु; K2
 गर्भस्थ; B3 स गर्भे; D3 गर्भे तु (for गर्भस्थे). B2 (marg.)
 देवक्या गर्भकृन्तने.

19 °) M1. 2 एष ते रक्षयतां यत्नाद्. — °) Dn2 T1 G3
 यदर्थ; T2 G1. 4 M1 प्रीत्यर्थं (for हृ°). T1 अहम् (for चा°).
 — °) B3 भुज्यतां (for भुज्यन्तां). S1 कामाश्च; K2 T1 G4
 कामार्थान्; M1. 2 यज्ञाश्च (for कामार्थाः). — After 19°,
 S (except T3. 4) ins. :

578*

दास्यन्तां दानविस्तराः ।

भुज्यन्तां कंस कामाश्च.

[M1. 2 read lines 1-2 (transposed) twice. — (L.
 1) M1. 2 (both both times) दीयन्तां (for दास्यन्तां). M3
 भुज्यन्तामत्रविस्तराः. — (L. 2) T1 M1. 2 (both both
 times) सर्वकामार्थाः; G5 कंस कामार्थाः; M3 कान्तकामाश्च
 (for कंस कां). G3 इज्यन्तां सर्वयज्ञाश्च.]

20 Before 20, Ñ2. 3 V1. 2 T4 ins. वैशंपायनः. — °)
 T1. 2 G1. 5 M1-3 तदा (for ततः). — °) D1 वदनश्च (for
 दशनश्च). Ñ1 च्छदः; T2 G1. 3 च्छविः (for चिरम्).

21 °) T1 सस्मितश्च; T2 G1 विस्मितं (for स°). D3 G2.
 3. 5 M4 चोवाच (for प्रो°). B1. 3 Ds प्रोवाच सस्मितं चैव.
 — °) Ñ3 (marg.) V1 B1 Ds D2 स भृत्यानामग्रतः स्थितान्
 (D2 तः). — °) T2 M4 किल (for खलु). K2. 4 Ñ V

B Dn Ds D1. 4. 5 T1. 3. 4 G2. 5 सर्वेषु (for सत्त्वेषु). K1
 D2. 3 हास्यः स खलु सर्वेषु; K3 हास्यं कृत्वा तु ते सर्वे. — °)
 D2 तु (for न).

22 °) G1 शक्यं (for शक्यो). — °) T1 सदानवैः (for
 सवासवैः). — °) S1 V2 B2 Dn Ds D2 G1. 3-5 आसनस्थः;
 K1 उपविष्टः (for आहवस्थः). D3 शयानो वा प्रबुद्धो वा.
 — °) K3 B1 Dn2 D2. 5 G5 M1. 2 च (for वा).

23 °) T2 G1. 3-5 M4 सो (for यो). D3 उभाभ्यां च
 (for उदाराभ्यां). — °) K2 T2 G1-3. 5 वसुंधराम् (for धरा-
 मिमाम्). — °) M2 हि (for स्ति). K Ñ2 V2 B2. 3 Dn
 D1. 3 T3 G3 मां; Ñ1. 3 V3 B2 (marg.) D2. 4. 5 मे; T1. 2
 G1. 2. 4. 5 M2. 4 [अ]सौ; M3 वो (for यो). G4 मानुषो (for
 षे). — °) K Ñ V B2 Dn D1-5 T3. 4 यः (for मां).
 T1. 2 G M4 यो मां क्षोभयितुं क्षमः.

24 °) K3 Ñ1. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 5 T G M4 देवा-
 नाम् (for भूतां). — °) B1. 3 Ds D4 अहं (for एष). Ñ2
 अहं भूतानुवर्तिनाम्.

25 °) T4 आहूयतां (for आज्ञाप्यतां). — °) T4 मुष्टि-
 कश्च (for धेनु°). B1 त्वया (for तथा). — °) K4 स्थ बकश्च;
 Ds G2 धेनुकश्च (for वृषभश्च).

26 °) S1 V1 Ds T2 G1. 2. 5 M4 सर्वां (for कृत्स्नां).
 — °) S1 D4. 5 तु (for च). K1 भूतेषु; K3 ते सर्वे (for
 सर्वेषु). — °) D1 अस्माकं; M4 युष्माकं (for येऽस्माकं). S1
 कामः; D3 पक्षिः (for पक्ष-). G4 अस्माकं पक्षदूषकान्.

27 °) M3 गर्भस्थानाद् (for स्थानाम्). G3 भयं (for
 गतिर). — °) S1 विज्ञाय (for विज्ञेया). K3 सर्वैः; B3 तु
 वि; T3 चैव (for भुवि). — °) Ds गर्भस्थाद् (for गर्भेभ्यो).

कंससंकेतः]

विष्णुपर्व

[47. 3

मां च वो नाथमाश्रित्य नास्ति देवकृतं भयम् ॥ २८
 स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः ।
 सुश्लिष्टानपि लोकेषु भेदयल्लभते रतिम् ॥ २९
 कण्डूयमानः सततं लोकानटति चञ्चलः ।

घटयानो नरेन्द्राणां तन्त्रीवैराणि चैव ह ॥ ३०
 एवं स विलपन्नेव वाङ्मात्रेण तु केवलम् ।
 विवेश कंसो भवनं दह्यमानेन चेतसा ॥ ३१

इति श्रीहरिवंशे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

वैशंपायन उवाच ।

सोऽऽज्ञापयत संरब्धः सचिवानात्मनो हितान् ।
 यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १

प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते सर्व एव हि ।
 मूलादेव हि हन्तव्यः सोऽनर्थो यत्र संशयः ॥ २
 देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैरभिरक्षिता ।

C 3214
B 2. 2. 3
P 2. 2. 3

— ^a) K₄ च (for नः). M₁ भयं नः समुदीरितम्.
 28 ^a) K₂ (marg.) B_{1. 2} (marg. as in text). 3 Ds
 D_{1. 5} T₂ G M भवन्तोऽपि; T₁ अभयं वा (for भवन्तो हि).
 V₁ यथाकालं (for कामं). — ^b) K₁ V₂ मोदन्तु (for न्तां).
 K₂ ज्वरम् (for ज्वराः). — ^c) T₄ तु (for च).

29 ^a) K₁ Ñ₂ V₃ D_{4. 5} केलिकलिर्; K₂₋₄ D₂ करो;
 D_{1. 3} कलो; T₁ G₂ M कालहितो; T₂ G_{1. 4} कारुणिको; G_{3. 5}
 कालहिको (for केलिकिलो). * Cn : केलिकिलो युद्धोत्सुकः । *
 — ^c) M₄ सुश्लिष्टान् (for सुश्लि). K₂₋₄ Ñ₁ V_{2. 3} B₁
 D_{1. 2. 5} T₄ लोकेऽस्मिन् (for लोकेषु).

30 ^a) V_{1. 2} D_{2. 4} M₁₋₃ घटयानो (D₄ मानो; some
 Mss. घटमानो (for यानो). — ^a) Ś₁ तन्त्रीर्; K Ñ V_{1. 3}
 B Dn Ds D_{2. 4} T_{1. 3} तन्त्रैर्; D₁ तदा; D₃ मन्त्रैर्; D₅
 अन्यैर्; T₄ प्रीतिर् (for तन्त्री). K₃ Ñ₁ V₂ Ds T₁₋₃
 G₁₋₄ M₄ हि (for ह).

31 Before 31, Ś₁ ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) Ś₁ स
 विलिखन्; K₁ स तु लपन्; B₂ (marg.) स विवदन्; D₃
 विकल्पयन्; T₃ प्रविलपन्; T₄ स विलसन् (for स विलपन्).
 G₄ एवं (for एव). — ^b) Ś₁ न; K₂ तु; D₃ च; D₄
 [ए]व; G₃ स (for तु). — ^c) B Ds विवेश भवनं कंसो.
 — T₃ om. 31^a.

COLOPHON om. in Ds. — Mention of the Epic: K₃
 Ñ₂ Ds₂. — Mention of Khila: K₃ Ñ_{2. 3} V_{1. 2} B Ds
 D_{1. 3}. — Sub-parvan: T₄ आश्रयपर्व. — Adhy. name:
 K₁ नारदकंसयोः संवादः; K_{2. 4} Ñ V B₂ Dn D_{1. 2. 4. 5}
 नारदागमने कंसवाक्यम्; B_{1. 3} Ds D₃ नारदागमनम्; G₂
 नारदाभिगमनम्. — Adhy. no. (figures, words or both):

हरिवंश — 41

K₃ (marg.) 54; Ñ₃ V₁ Dn Ds₂ D₄ 56; V₃ D₃ 55;
 D₁ T₄ 53; T₁ G_{3. 5} M₄ 52; T₂ G₁ 51; T₃ 57; G_{2. 4}
 49; M₁₋₃ 48. — Śloka no. : K₁ Dn Ds₂ D_{3. 4} 32.

47

1 Ds om. 1^a-8^a (cf. v. l. 39. 1). Ś₁ T₃ om. the ref.
 — ^a) K₄ विज्ञापयामास तदा; T₁₋₃ G M₄ आज्ञापयत (M₄
 यित्वा) संरब्धः (G₁ र्ब्धं). — ^b) D₁ हिते (for हितान्).
 G₂ विचरन्नेव मनोहितान्. — ^c) K₂ सजा (for यत्ता). K₄
 D_{1. 2} भवन्तु; Ñ₁ T₂ G_{1. 2. 4} तः; D₃ ध्वं (for त).
 — ^d) T₄ देवकी (for क्या). D_{4. 5} कर्तने; D₄ (marg.)
 -रक्षणे (for कृन्तने).

2 Ds om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ प्रत्ययाद्; Ds
 T₂ G_{1. 3-5} M₄ प्रसवाद् (for प्रथमाद्). G₂ प्रसवादेव कृन्त-
 व्या. — ^b) K₂ T₂ G₁ ते गर्भाः (by transp.). K_{3. 4} Dn
 D₁ T_{3. 4} सप्त (for सर्व). B_{1. 3} तु; Ds₂ च; M₁₋₃ ह (for
 हि). — ^c) K Ñ₁ V B₂ Dn D_{4. 5} T_{1. 3. 4} M₂ तु हन्तव्यः;
 K₁ (sup. lin.) Ñ₂ निहं; D₂ निकृन्तव्याः (for हि हन्तव्यः).
 D₁ मूलाच्चैव तु हन्तव्यः. — ^d) T₂ G_{1-3. 5} M₄ स्वाम्यर्थे;
 G₄ साध्येऽर्थे (for सोऽनर्थो). T₄ येन (for यत्र). T₁ शाम्यते
 ह्यत्र संशयः; T₃ सोऽनर्थाय न सं.

3 Ds om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ सुप्ता; T₁₋₃
 G_{1-3. 5} M गोप्या (for गुप्ता). — ^b) B Ds D₄ प्रच्छन्नम्;
 B₂ (marg.) प्रयत्नाद् (for प्रच्छन्नैर्). K₄ Ñ₂ अपि (for
 अभि). Ñ₃ रक्षताम्; M -रक्षिभिः (for ता). Ñ₃ (marg.)
 V_{1. 2} प्रयत्नेनैव र (V₂ त्नादभिर) क्षिताम्; T_{1. 2. 4} G_{1. 3. 5}

47. 3]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3214
B 2. 2. 3
P 2. 2. 3

स्वैरं चरतु विस्रब्धा मद्गलैर्यत्नमास्थितैः ॥ ३
मासान्वै पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥ ४
वसुदेवश्च संरक्ष्यः स्त्रीसनाथास्तु भूमिषु ।
अप्रमत्तैर्मम हितै रात्रावहनि चैव ह ।
स्त्रीभिर्वर्षवरैश्चैव वक्तव्यं न च कारणम् ॥ ५
एष मानुषको यत्नो मानुषैरेव साध्यते ।
श्रूयतां येन दैवं हि मद्विधैः प्रतिहन्यते ॥ ६
मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ।
यत्नेन चानुकूलेन दैवमप्यनुवर्तते ॥ ७

प्रच्छन्नैरपि र(T2 G1 'रेव र-; T4 'रतिर)क्षिता; T3 प्रच्छन्ना
गृहरक्षिभिः; G4 प्रच्छन्ने वापि रक्षिभिः. — °) D5 चरैश्च; T2
G1 सैवं (for स्वैरं). K2 Dn विश्रम्भाद्; some Mss.
विश्रब्धा (for विस्रब्धा). — °) K Ñ V B Dn Ds D1-4
गर्भकाले च (Ñ1 तु) रक्ष्यताम् (Ñ3 V1.3 'क्षिता); D5 गर्भ-
कालश्च रक्षताम्.

4 D6 om. 4 (cf. v. l. 1). — °) M3 मासाश्च (for
'न्वै). K3 पक्ष- (for पुष्प-). — °) K2 (marg. as in text)
समाः (for मम). — °) B Ds हि (for तु). T4 गर्भे हि
(for गर्भस्य). — °) V2 शेषे; D1 शिवं; M4 शेषाज् (for
शेषं). G3 स्थास्यामहे (for ज्ञां). — After 4, Ś1 reads
45. 45°-46. 15°.

5 D6 om. 5 (cf. v. l. 1). Dn2 om. 5. — °) K1 B2
T G1.3.5 तु (for च). T1 संराध्यः (for संरक्ष्यः). — °) T2
G1.4.5 M4 स (for स्त्री). G3 शयनासनभूमिषु. — °) K1
अप्रचितैर् (for 'मत्तैर्). Ś1 सुसहितैः; M4 अवहितै (for मम
हितै). — °) K Ñ2.3 B2 Dn D3-5 T G M4 हि (for ह).
— M4 om. 5°.— °) K2 विप्र- (for वर्ष-). D1 स्त्रीभिः पुरुष-
वीरैश्च. — °) K1.4 Ñ3 V1 B Dn1 D3.4 न तु; K2 T1.4
च न (by transp.); K3 तत्तु; Ñ2 V2.3 नात्र; D2 G5 तच्च;
T3 तत्र. D5 न वक्तव्यं तु कारणम्.

6 D6 om. 6 (cf. v. l. 1). — °) Ś1 एवं (for एष).
K Ñ1.3 V1.3 B Dn Ds D1.2 G4 M1.4 मानुष्यको; D4
'षिको (for 'षको). Ñ2 V2 एवं मानुष्यको यत्नो; D3 एष
मानुष्यको योगो; T3.4 एष मानुषकार्यार्थो (T4 'दौ). — °) Ds
G2.4 मानुष्यैर; T2 G1.5 M4 मनुष्यैर (for मानुषैर).
— °) T1 G1 वा (for हि). — °) T3 मद्विधैस्तु निहन्यताम्;
T4 मद्विशेषं निहन्यते.

7 D6 om. 7 (cf. v. l. 1). — °) K3 D2 तु; Ds च
(for सु). D3 बहुमिदं (for विहितैर्). — °) K3 तु (for

एवं स यत्नवान्कंसो देवकीगर्भकृन्तने ।
भयेन मन्त्रयामास श्रुतार्थो नारदात्स वै ॥ ८
एवं श्रुत्वा प्रयत्नं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् ।
अन्तर्धानं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ ९
सप्तेमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ।
अष्टमे च मया गर्भे कार्यमाधानमात्मनः ॥ १०
तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ।
यत्र ते गर्भशयनाः पद्मर्भा नाम दानवाः ॥ ११
विक्रान्तवपुषो दीप्तास्तेऽमृतप्राशनोपमाः ।
अमरप्रतिमा युद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः ॥ १२

च). K2 [ए]व; B1 D1 T3.4 प्र- (for सु-). M1 -पूजितैः
(for -यो). — °) Some Mss. [आ]नुकूलेन (for 'कूलेन).
B1 यत्नेन प्रातिकूलेन. — °) M2 [अ]ति- (for [अ]नु-). K2-4
Ñ2.3 V2.3 B D (D6 om.) T3.4 G4 -लोम्यते (for -वर्तते).
G2 देवक्यप्यनुवर्तते; M1.2 (marg.).3 दैवं नः प्रतिहन्यते.

8 D6 om. 8° (cf. v. l. 1). Before 8, K2.3 Ñ2.3 V
B Ds D2.4 ins. वैशंपायनः. — °) K4 च (for स). — °)
V3 B1.2 (marg. as in text).3 Ds देवक्या (for 'की-).
— °) T1 तदा (for स वै). K3 G4 श्रुतार्थे (G4 'र्थो) नारदेन
वै. — After 8, D6 S (except T3.4) ins. :

579* अथ ब्रह्मतनूजस्तु नारदो मुनिपुंगवः ।

विष्णवे सर्वमाचख्यौ यथा कंसविचेष्टितम् ॥

9 °) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा). V1 प्रयत्नान्; D1.2 तु यत्नं
(D2 'त्नान्); Ds सुयत्नं (for प्रं). V2 एवं कृते प्रयत्ने वै.
— °) V1 -संज्ञितान् (for 'तम्). — For 9°b, D6 S (except
T3.4) subst. :

580* श्रुत्वैव कंसराजस्य चेष्टितं जगतीपतिः ।

[T1 M1-3 -राज्ञो वै (for -राजस्य).]

— °) Ś1 K Ñ2.3 V1.2 B3 Dn D1-3.5 G2 M3 अन्तर्धान-
(for 'नं).

10 °) D1.2 [ए]तान्; D3 T1 तान्; T4 वै (for [इ]मान्).
K1.2 D1 M4 -पुत्रान् (for -गर्भान्). — °) D4 T1.2 G M4
हनिष्यति (for वधिं). — °) Ś1 M1.3 तु मया; V3 देवकी;
D1.6 च यदा; M4 च तथा (for च मया). — °) K4 आधे-
यम् (for आधानम्). K1 कार्यमात्मानमात्मना.

11 °) D5 ते च (for यत्र).

12 °) M1-3 -वपुषा (for 'षो). Ś1 V2 D5 दैत्यास् (for
दीप्तास्). — °) D5 अमृत- (for तेऽमृत-). — °) D3 अनल-
(for अमर-). V2 सर्वे (for युद्धे). M3 अपरेऽप्रतिमा युद्धे.

उपासांचक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपितामहम् ।
 तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः ॥ १३
 तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ ।
 ब्रूत वो यस्य यः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ॥ १४
 ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् ।
 यदि नो भगवान्प्रीतः श्रूयतां नो वरो वरः ॥ १५
 अवध्याः स्याम भगवन्दैवतैः समहोरगैः ।
 शापप्रहरणैश्चापि नियतैः परमर्षिभिः ॥ १६
 यक्षगन्धर्वपतिभिः सिद्धचारणमानवैः ।

— ^a) Ś1 सहा वै (sic); D2 पुत्रा ये (for पुत्रा वै). — After 12, all Mss. (except Ś1 M1-3; G4 damaged) ins. :

581* आर्यकं वै परित्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ।

[K1 तेऽपि तं; K4 आचार्य; N1 B3 D3 तेऽर्थकं; D3 कार्यार्थ; D6 G2. 4. 5 ते स्वकं; T1 M4 ते सुता; T2 G1 निःशङ्कं (for आर्यकं). V3 स; D5 ते (for वै). K3 D4 (marg.) तेऽयं कं सनुपासन्ते; V2 B2 त आर्यकं परित्यज्य; Dn ते ताततातं संत्यज्य; T3. 4 दैत्याधिपं परित्यज्य (for ^a).]

13 ^a) D6 देवाः; G1 देवं; G4 वीराः (for दैत्याः). — ^a) K1 D2. 3 वल्कल- (for मण्डल-). K2 भूषिणः (for धारिणः). — After 13, D6 S (except T3. 4) ins. :

582* समाः सहस्रमयुतमम्बुवायुविचारिणः ।

[G3 वायुभक्षा; M4 अम्बुमयु- (for अम्बुवायु-).]

14. G2 reads 14^{ab} twice. — ^b) T1 M वरांश्च वरदो ददौ; T2 G1. 2 (second time). 4 षड्गर्भान्वरदो ददौ. — N (except Ś1) T G1. 3-5 M4 ins. after 14^{ab}: G2 after the second occurrence of 14^{ab}:

583* ब्रह्मोवाच ।

भो भो दानवशार्दूलस्तपसाहं सुतोषितः ।

[K3 N1 T1. 3. 4 G2. 5 M4 om. the ref. K3 अहो (for भो भो).]

— ^a) K4 N2. 3 B1 Ds D4. 5 T4 यो; D6 वा (for वो). K2-4 N V B1. 2 Ds D2. 4. 5 G4 वः (for यः). — ^a) K2-4 N2. 3 V B1. 2 Dn D1. 2. 5 T3. 4 G4. 5 M1. 2. 4 तस्य तं तं (V1 तं तु; Dn1 तं वै; D1 तनु; G4 M1. 2 वा किं) करोम्यहम्; N1 यो यस्य हृदि वर्तते; B2 (marg.). 3 Ds D4 तस्य तं तं द (B2 D4 प्रद) दाम्यहम्; D3 तस्य तं प्रकरोम्यहम्; D6 T1. 2 G1-3 M3 कस्य वा किं करोम्यहम्.

15 K2 reads 15-22 on marg. — ^a) V2 ते ते; T1 ततः; T4 तेतु (for ते तु). — ^a) N2 मे; D6 T2 G1. 4 त्वं;

मा भूदधो नो भगवन्ददासि यदि नो वरम् ॥ १७
 तानुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 भवद्भिर्यदिदं प्रोक्तं सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १८
 षड्गर्भाणां वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः ।
 ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
 मामुत्सृज्य वरो यस्माद्ब्रूतो वः पद्मसंभवात् ।
 तस्माद्ब्रह्माजितः स्नेहः शत्रुभूतांस्त्यजाम्यहम् ॥ २०
 षड्गर्भा इति योऽयं वः शब्दः पित्राभिवर्धितः ।
 स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति ॥ २१

C 3234
B 2. 2. 22
P 2. 2. 22

T3 वै (for नो). K4 D6 T3 M4 भगवन् (for वान्). G2 यदि त्वं भगवन्ब्रह्मन्. — ^a) K N2. 3 V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 दीयतां (for श्रू). T2 G1. 3. 4 यः परो; G2. 5 M1-3 नः परो (for नो वरो). Ś1 श्रूयतां नो वदेश्वर; N1 D6 दीयतां प्रव (D3 यः प) रो वरः.

16 ^b) T3. 4 देवैः सह (for दैवतैः स). — ^a) K N V B2 D1-3. 5 [ए]व; Dn D4 [ए]वं (for [अ]पि). — ^a) K2-4 N V1. 3 B2 (marg. as in text) Dn D1-5 T3. 4 G1 स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः (K3 N V1 D1 T3 पु); V2 नियतैस्तु महर्षिभिः.

17 ^a) K1 पतगैः (for पतिभिः). — ^b) K3 मालुषैः; G3 किन्नरैः (for मानवैः). — ^a) Ś1 T3 वधं (for वधो). D6 अभयद (for भगवन्). — ^a) K4 वरान् (for वरम्). Ś1 K1 यदि दातासि नो वरम्.

18 ^b) K1 प्रसन्नेन (for सुप्रीतेन). — ^a) G5 सत्यम् (for सर्वम्).

19 Before 19, M1. 3 ins. वैशंपायनः. — ^a) M1. 3 सरोषं (for पो).

20 ^a) G2 उद्दिश्य (for उत्सृज्य). K3 वृतो (for वरो). — ^b) K2 D5 वैवृतः; K3 वरो वः; D6 वृतो यत्; T2. 3 G1 वृतो यः (for वृतो वः). — ^a) N1 D4 G1 स्नेहं (for स्नेहः). — ^a) K2 N1 D1 शत्रुभूतास् (for भूतांस्). N3 V2 B2 (marg.) D6 T1. 2 G2. 4 शपामि (for त्यजामि). D3 [अ]ति (for [अ]हम्). N2 G1 M1-3 शत्रुभूताः शपाम्यहम्.

21 ^a) K1 यः (for वः). — ^b) K2. 3 B1. 2 Ds D4. 5 T2 G1. 2 M2. 3 पित्रा वि; V3 पित्रा हि; D6 G4. 5 M4 पितृवि- (for पित्राभिः). V2 पित्रा शब्दो विवर्धितः. — ^a) B2 (marg.) M3 एष (for एव). — ^a) Ś1 जरिष्यति; M3 हनि (for वधि).

22 ^a) T1 M2 एते (for एव). K2 B1. 3 Ds गर्भे

C 3235
B 2. 2 23
P 2. 2. 23

षडेव देवकीगर्भाः षड्गर्भा वै महासुराः ।
भविष्यन्ति ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति ॥ २२
जगामाथ ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः ।
षड्गर्भाः संयताः सन्ति जलगर्भगृहेशयाः ॥ २३
स ददर्श जले सुप्तान् षड्गर्भान् गर्भसंस्थितान् ।
निद्रया कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हि तानिव ॥ २४
स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानथाविशत् ।
प्राणेश्वरांश्च निष्कृष्य निद्रायै प्रददौ तदा ॥ २५
तां चोवाच तदा निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रमः ।

(for -गर्भाः). — ^b) Ś1 K1 ते (for वै). — ^c) K2.4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.4.5 G3 M1.2.4 भविष्यति; K3 Ñ1 G4 M3
व्यति; D2 व्यतस् (for व्यन्ति). T3.4 उग्रसेनमुतः कंसो.
— ^d) Ś1 K1 (marg. as in text) पुत्रान्गर्भान्; D3 गर्भो-
स्तान्स; G3 गर्भस्थाने (for न्वो). — After 22, Ds S ins.:

584* शस्त्रा चैवं ततो दैत्यान्दैत्येशो रोषमूर्च्छितः ।

पाताले जलगर्भस्थांश्चकारामितविक्रमः ॥

ज्ञात्वा हरिस्तु तं शापं कंसस्य च विनिश्चयम् ।

[Before line 1, T3 ins. वैशंपायनः. — (L. 1) T1 G3
M1-3 [ए]व (for [ए]व). T1 तदा (for ततो). T3 शशापैव तदा
दैत्यान् (for ^a). — T3.4 om. lines 2-3. — (L. 2) Ds
विक्रमान् (for मः). — (L. 3) M1 कंसस्य तु चिकीर्षितम्
(for ^b).]

23 Before 23, some Mss. ins. वैशंपायनः. — ^a) D1
(marg. as in text) जगामाथस; D2 जगाम च (for माथ).
— ^c) Ś1 ते तथा; K3 संजिताः; D3 ते यतः; M1.2 संहताः;
M3 सहिताः (for संयताः). G4 यत्र (for सन्ति). D6 T2
G1-3.5 M4 षड्गर्भाः संस्थिता यत्र (M4 ताः सर्वे); T3 गर्भाः
संहताश्चासन्. — ^d) K1.2.4 Ñ B2.3 Dn D1.4.5 T1.3.4
G2.8 M4 जले (for जल). K3 जाने गर्भजलेशयाः; G4 जले
गर्भा जलेशयाः.

24 ^a) K3.4 D1 T4 G3 M1.2 सं- (for स). D2 गृहे
(for जले). — ^b) Ś1 संज्ञितान् (for संस्थि). K2 षड्गर्भा-
न्दानवोत्तमान्; D1 तांस्तान् षड्गर्भसंज्ञितान्. — ^c) Ñ1 M4 काम-
(for काल). — ^d) K2-4 Ñ2 V1.3 B2 (marg.) Dn D1.
3.5 T3.4 स वै; D2 इह; D4 च वै; D6 T1.2 G M2.4 जले
(for इव). M1.8 स तानन्तर्हि तां जले.

25 ^a) Ś1 तु (for वै). — ^b) D2 देहम् (for देहान्).
D1.8 [आ]विशन् (for शत्). — ^c) T3 स (for च). Ś1
निष्काम्य; Ñ2 Ds D6 T2-4 G1.3 M4 निष्काम्य (for निष्कृष्य).
G3 प्राणेश्वरोऽपि निष्काम्य. — ^d) Ś1 ततः; D6 T1.2 G1-4 M

गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकीभवनान्तिकम् ॥ २६
इमान्प्राणेश्वरान्गृह्य षड्गर्भान्नाम देहिनः ।
षट्सु गर्भेषु देवक्या योजयस्व यथाक्रमम् ॥ २७
जातेष्वेतेषु गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम् ।
कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः सफले श्रमे ॥ २८
प्रसादं ते करिष्यामि मत्प्रसादसमं भुवि ।
येन सर्वस्य लोकस्य देवि देवी भविष्यसि ॥ २९
सप्तमो देवकीगर्भो योऽशः सौम्यो ममाग्रजः ।
स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् ॥ ३०

हरिः (for तदा). G5 निद्रां चैव ददौ हरिः. — After 25,
Ś1 ins. an addl. colophon mentioning Khila.

26 Before 26, Ś1 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) K3 तां
प्रोवाच; V2 अथो; D1 T1 ताम् (for तां चो). T2 G1
ततो (for तदा). Ś1 देवी (for निद्रां). — ^b) D6 T1.2 G M
विष्णुर्मायाविलास (M2 [inf. lin.] धान) वित्. — ^c) D6 T1.2
G1-4 M4 गर्भान् (for गच्छ). Ś1 देवि (for निद्रे). K4 Ñ
V1.3 Dn D2 सृष्टा; V2 दृष्टा; D1 दिष्टा (for [उ]त्सृष्टा).
G5 गर्भान्निद्रे मयोत्सृष्टान्. — ^d) T1.2 G M4 देवकीजठरं (T1
रे) नय; T4 शयनान्तिकम्.

27 ^a) D6 G5 चैव (for गृह्य). — K N V B2 Dn Ds
D1.4.5 G4 ins. after 27^a: D6 after 27^b:

585* षड्गर्भान्दानवोत्तमान् ।

सर्वप्राणेश्वरी चैव.

[D5.6 om. line 1. — (L. 1) D1 दानवेश्वरान् (for
वोत्तमान्). — V2 om. line 2. — (L. 2) B2 D5.6 G4
प्राणेश्वरांश्च (for श्वरी). K3 [ए]वा (for [ए]व).]

— V2 om. 27^b. — ^b) B1 दानवान् (for देहिनः). — ^c)
Ds T2 G1.2.4.5 M4 देवक्यां (for क्या). K Ñ V B2
(marg.). 3 Dn D1.4.5 T3.4 षड्गर्भान्देवकीगर्भे; D2 षड्गर्भेषु
च देवक्या.

28 ^a) K2 Ds सर्वेषु (for गर्भेषु). — ^b) Ś1 [ए]व (for
च). — ^c) M3 चाफले (for वि). T3 कंसस्य विफलो यत्नो.
— ^d) T2.3 G1 सफल- (for सफले). D6 देवक्याः सफलोदयो.

29 ^a) M1.2 प्रसादं (for प्रसादं). T3.4 वै (for ते).
— ^b) K2 Ñ3 V B Dn Ds D2-5 T2 G5 M1-3 मत्प्रभावः;
T1 M4 ताप- (for साद-). D1 मत्प्रभावसमं विभुः. — ^c)
Ś1 [अ]स्य सर्व- (for सर्वस्य). — ^d) Ś1 V2 D1.2 दिवि देवी;
K1.3 Ñ2 D3-5 देव देवी; D6 T1.2 G1.3-5 M स्वामिनी त्वं;
T3 चोत्तमा वै; G2 सा निद्रां त्वं (for देवि देवी). — After 29,

संकर्षणात्तु गर्भस्य स तु संकर्षणो युवा ।
 भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः ॥ ३१
 पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयं भयादिति ।
 अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ॥ ३२
 या तु सा नन्दगोपस्य दयिता कंसगोपतेः ।
 यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्भवा ॥ ३३
 तस्यास्त्वं नवमोऽस्माकं कुले गर्भो भविष्यति ।
 नवम्यामेव संजाता कृष्णपक्षस्य वै तिथौ ॥ ३४
 अहं त्वभिजितो योगे निशाया यौवने गते ।
 अर्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् ॥ ३५

अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततः समम् ।
 प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य शासने ॥ ३६
 अहं यशोदां यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् ।
 आवयोर्गर्भव्यत्यासे कंसो गच्छतु मूढताम् ॥ ३७
 ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां निरसिष्यति ।
 निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ३८
 मच्छवीसदृशी कृष्णा संकर्षणसमानना ।
 बिभ्रती विपुलान्बाहून्मम बाहूपमान्भुवि ॥ ३९
 त्रिशिखं शूलमुद्यम्य खड्गं च कनकत्सरम् ।
 पार्श्वीं च पूर्णां मधुनः पङ्कजं च सुनिर्मलम् ॥ ४०

C 3253
B 2. 2. 41
P 2. 2. 41

D₆ S (except T_{3. 4}) ins. :

586* भविष्यन्ति ममास्त्राणि तथा बाहुस्थितानि ते ।

शार्ङ्गशङ्खगदाचक्रमुसलं शूलमेव च ॥

[(L. 1) T₁ मे; T₂ G₁ च (for ते). — (L. 2) M₄ खड्ग-
 (for -शङ्ख-). D₆ T₂ G₁ शार्ङ्गं ख(D₆ °ङ्गख)ङ्ग गदा चक्रं; T₁
 G₃ M₁₋₃ शार्ङ्गं चक्रं गदा खड्गं (for °).]

30 °) T₃ सप्तमे देवकीगर्भे. — °) K_{1. 4} योऽसौ देवि;
 K_{2. 3} योऽशः शेषो; D_{3. 5} वत्से (D₅ योऽसौ) सौम्यो; G₅ यो
 जातोऽसौ (for योऽशः सौम्यो).

31 °) K₁ शत्रुः; V₁ स हि; V₂ स च (for स तु). S₁
 M_{1. 2} (inf. lin.), 3 महान् (for युवा). — °) K₁ B₃ [अ]ग्रतो
 (for °जो). — °) T_{3. 4} संनिभः (for -दर्शनः).

32 °) D₅ मासि (for मयि). — °) B₂ (marg.)
 विधास्यति (for करिष्यति).

33 D₁ reads 33^a on marg. — °) T₁ तस्य (for
 कंस-). D₅ भूपतेः (for -गो°). K₄ D₁ दयिता भुवि विश्रुता;
 N₃ V₁ B_{1. 2} D₅ D₄ वसुदेवानुगस्य वै. — °) T_{3. 4} भद्रा तु
 (for भद्रं ते). — °) V₂ D₅ कुलोद्भवा (for °द्भवा).

34 °) V₁ D₁ G₃ M₁₋₃ तस्यां (for तस्यास्). N (except
 S₁ D₆) T_{1. 3. 4} M₄ गर्भः (for सस्माकं). — °) N (except
 S₁ D₆) T_{3. 4} सस्माकं (for गर्भो). — °) M₁₋₃ संभूयाः (for
 संजाता). B_{1. 2} (marg.) D₅ जायेथाश्च नवम्यां त्वं (B₁ वै).
 — °) D₆ T_{1. 2} G निशि (for तिथौ).

35 °) T₂ G₁ हस्ते (for अहं). K₁ N₃ V_{1. 3} B_{1. 3} D₅
 D_{1-3. 5} त्वभिजिते (for तो). — °) S₁ N₃ T₂ G_{1. 2. 4. 5} M₄
 निशायां (for °या). K₁ N₃ B_{1. 2} (marg. as in text) D₅
 D_{1. 5} स्थिते (for गते). K₂ N_{1. 3} (marg.) V B₃ D₁ T₁.
 3. 4 निशायां यौवने स्थिते. — °) S₁ गमिष्यामि (for करि°).
 — °) T₄ क्षेमं (for -मोक्षं). V₂ यथाक्रमम् (for सुखम्).

36 °) D₅ गर्भस्य (for मासस्य). — °) N₁ ततः
 शिवम्; D₁ समं ततः (by transp.). — K₂ om. 36^a.
 — °) N₁ प्राप्तौ तु; V₃ प्राप्य वो; M₁₋₃ यास्यावो (for
 प्राप्स्यावो). D₅ -संवासं (for -व्यत्यासं). D₁ अष्टमो गर्भ-
 वासोऽयं. — °) B₂ T₂ G₁ नाशने (for शासने).

37 °) T_{1. 4} G₁₋₄ M₃ देवीं (for देवि). K₂₋₄ N₃ V B₂
 D_n D₁₋₅ व्रज; D₆ T_{1. 2} G M याहि (for भज). T₃ त्वं
 देवीं देवकीं व्रज. — °) S₁ वैमुख्यात्; K₁ विन्यासात्; K₂
 N₂ V_{1. 2} B_{1. 2} D₃ D₂₋₄ T_{3. 4} G₄ -व्यत्यासात्; K₃ -संयो-
 गात्; K₄ D_n -संयोगे; N₁ -वैमोक्षे; N₃ (marg. as in
 text) V₃ D₅ -संदेहे (for -व्यत्यासे).

38 °) S₁ चरणाच्च; D₂ T_{1. 2} G_{1. 2. 4. 5} M_{1. 2} (inf.
 lin.), 4 °जौ (for °जे). D₆ ततस्त्वां चरणौ धृत्वा; T₃ स
 त्वां संगृह्य चरणौ. — °) K N V B₂ D_n D_{1-3. 5} T_{3. 4}
 G_{3. 4} शिलायां पा(K₁ घा)तयिष्यति; D₆ T_{1. 2} G_{1. 2. 5} M₃
 (inf. lin. as in text), 4 °यां प्रहरिष्यति. — After 38^a,
 S (except T_{3. 4}) ins. :

587* ततस्तद्वस्तविभ्रथा मद्योगान्नविता शुभा ।

[T₁ G₃ M_{1. 2} शुभे (for शुभा).]

— °) D₅ पात्यमाना च गगने. — °) D₆ M_{1. 2} (inf. lin.), 3
 शोभनम् (for शाश्वतम्).

39 °) G₅ मत्प्रभा (for मच्छवी-). K₃ N₃ V₁ B₁ D₅
 M -सदृशा (for -सदृशी). B₃ कन्या (for कृष्णा). D₆ T₂
 G₁₋₄ मत्प्रभासदृशा कृष्णा. — °) All Mss. (except S₁ K₁
 D_{2. 5}) बिभ्रती विपुलौ बाहू. — °) K_{2. 4} N₃ V B D_n D₅
 D₁₋₅ T_{3. 4} मम बाहूपमौ दि(K₃ V₃ भु)वि; D₆ T_{1. 2} G M
 मम बाहूपमौ हवौ.

40 °) K_{2. 4} N₃ V₁ B₃ D_n D₅ त्रिशिखं; T_{3. 4} त्रि-
 शिखं (for त्रिशिखं). S₁ त्रिशूलमुद्यम्य (sic). — °) K₃

47. 41]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3254
B 2. 2. 42
P 2. 2. 42

वसाना मेचकं क्षौमं पीतेनोत्तरवाससा ।
 शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजता ॥ ४१
 दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ।
 चन्द्रसापत्न्यभूतेन त्वं मुखेन विराजिता ॥ ४२
 मुकुटेन त्रिचक्रेण केशबन्धेन शोभिता ।
 भुजगाभोगनिर्वोषैर्बाहुभिः परिघोषमैः ॥ ४३
 ध्वजेन शिखिबर्हाणामुच्छितेन समीपतः ।
 अङ्गजेन मयूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥ ४४
 कीर्णा भूतगणैर्वोरैर्मन्त्रिदेशानुवर्तिनी ।

प्रभम्; T₃ त्विषम् (for त्सरम्). — °) V₂ पूर्णां च (by transp.). K₄ B₂ T_{1.4} G₃ M₁₋₃ मधुना (for नः). D₆ T_{2.3} G_{1.2.4.5} M₄ पात्रं च पूर्णं मधुना.

41 °) K Ñ_{3.3} V B Dn Ds D_{1.2} (marg.). 3-5 नील-
 कौशेयसंवीता (D₂ °वर्ता). — °) D_{2.5} [अ]न्तर-; G₃ [उ]-
 त्तम- (for र-). — °) K₂ D₃ -प्रतीकाशा (D₃ °श- (for
 प्रकाशेन). — °) K₂ D₂ T₂ राजिता (for राजता).

42 °) Ñ₃ (marg.) V₁ सुवर्णाभ्यां (for श्रवणाभ्यां).
 K₃ विराजिता; V₂ T₄ G₁ विभूषिताम्; T₁ M विराजता (for
 विभूषिता). — °) B₂ इन्दोः (for चन्द्र-). V₃ B₁ Ds D₄
 T_{3.4} इन्दोः सपत्न्यभूतेन. — °) K_{2.4} Ñ₃ V_{1.2} D₄ T_{1.3.4}
 मुखेन त्वं (by transp.). B₃ D₆ M₃ विराजता (for °जिता).
 K_{1.3} Ñ_{1.2} V₃ B_{1.2} Dn Ds D_{1.3.5} M₄ मुखेन त्वं (M₄
 मन्मुखेन) विराजता.

43 °) Some Mss. मकुटेन (for मु°). Ś₁ त्रिचन्द्रेण; K
 Ñ V B Dn Ds D₁₋₃ T₃ विचित्रेण (for त्रिचक्रेण). T₄ G_{3.5}
 मकुटेन विचित्रेण. — °) K₃ D₃ -बन्धन- (for -बन्धेन). K₄
 Ñ₁ V₃ B₂ D_{1.5} T_{3.4} M_{3.4} शोभिना; Ñ₃ V₁ राजता; Ds
 भूषिता (for शोभिता). K₁ D₁ केशबन्धनशो (D₁ °भारेण शो-
 भिना. — °) T₁ M_{1.3} -निर्भोगैर्; M₂ -सदृशैर् (for -निर्वो-
 षैर्). — °) Ś₁ Ñ₁ बाहुभिर्भूषयन्दिशः (sio); B₂ (marg.)
 D₆ भूषयन्ती भुजैर्दिशः. — For 43°^d, K Ñ_{2.3} V B Dn
 Ds D₁₋₅ T_{3.4} subst. :

588* भुजगाभैर्भुजैर्मैर्भूषयन्ती दिशो दश ।

[Dn₂ Ds₁ D₂ T_{3.4} भुजंगाभैर् (for भुज°). K₂ चैव
 (for भीमैर्). K_{1.3} V₂ B₃ Ds भीषयन्ती (for भू°).]
 — After 43, D₆ T_{1.3} G M ins. :

589* अष्टभिः शोभयन्त्युग्रैः शार्ङ्गचक्रासिधारिभिः ।

[T₁ G₃ M₁₋₃ अष्टभिः (for अष्ट°). T₁ G₃ M₁₋₃ चक्र-
 शार्ङ्गासिधारिभिः (for °).]

कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गमिष्यसि ॥ ४५
 तत्र त्वां शतदृक्शक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा ।
 अभिषेकेण दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यते ॥ ४६
 तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ।
 कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ॥ ४७
 स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् ।
 ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि ॥ ४८
 ततः सुम्भनिसुम्भौ च दानवौ नगचारिणौ ।
 तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगौ नाशयिष्यसि ॥ ४९

44 °) K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T G_{1.3-5} M₄
 -बर्हेण (for -बर्हाणाम्). — °) Ś₁ K₁ विराजिता; Ñ₂ V₂
 B_{1.2} (marg. as in text) D₅ T₃ विराजता; D₆ G₂ सम-
 न्ततः; T₂ G_{1.4} समुत्थिता; M₄ समन्विता (for समीपतः).
 D₄ उत्थितेन विराजिता; T₁ ह्युच्छितेन समन्विता; T₄ ऊर्जि-
 तेन विराजता. — °) D₁ मयूरेण (for °राणाम्).

45 °) K Ñ V Dn D₁₋₅ T_{3.4} मन्त्रियोगानुवर्तिनी; D₆
 T_{1.2} G M₂ (inf. lin. as in text).⁴ मांसमेदोवसाशिभिः.
 — °) Ñ₁ D₆ G_{1.2} M₂ कौमार- (for रं). D₃ वपुर (for
 व्रतम्). — °) Ñ₃ त्रिदिवं वै; V₁ D₅ दिवं त्वं वै (D₅ च)
 (for त्रिदिवं त्वं). V₃ त्रिदिवं लङ्घयिष्यसि. — After 45,
 T₄ reads 50°^b, repeating it in its proper place.

46 G₃ om. (hapl.) 46-48; B₃ om. (hapl.) 46-47.
 — °) Ś₁ त्वा (for त्वां). — °) K₂ D₁ योज्यते; T₂ G_{1.4}
 योक्ष्यति; M₁ Bom. and Poona eds. °से (for °ते).

47 B₃ G₃ om. 47 (cf. v. l. 46). — °) G₄ गमिष्यति
 (for ग्रही°). — °) G₂ M₁ कौशिकस्य (for कु°). — °)
 D₆ गमिष्यसि (for भवि°).

48 G₃ om. 48 (cf. v. l. 46). D₄ M₄ om. (hapl.)
 48. — °) G₅ तत्र (for ततः). K₃ Ñ₂ तु (for त्वं). — °)
 T₄ पृथिव्यां चैव शोभसि.

49 K Ñ V_{1.3} B₂ Dn D₁₋₅ T_{3.4} transp. 49 and 50.
 — °) Ś₁ तत्र (for ततः). T₁ M₁₋₃ तत्र सुम्भं निसुम्भं च;
 some Mss. ततः सुम्भनिसुम्भौ च. — °) Ś₁ D_{3.2} D₆ T₂
 G_{1-3.5} M₄ वन- (for नग-). — °) Ś₁ तत्र; B_{1.3} D₅ D_{2.3}
 मां च (for तौ च). B₃ Ds D_{2.3} तौ (for मां). D₆ T₂ G
 M कृत्वा (G₅ तुष्ट्वा) मनसि मां भद्रे.

50 K Ñ V_{1.3} B₂ Dn D₁₋₅ T_{3.4} transp. 49 and
 50. T₄ reads 50°^b for the first time after 45. — °)

त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचिता ।
 भविष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ ५०
 कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
 तिथौ नवम्यां पूजां च प्राप्स्यसे सपशुक्रियाम् ॥ ५१
 ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ ५२

कान्तारेष्ववसन्नानां मयानां च महार्णवे ।
 दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ ५३
 त्वं सिद्धिः श्रीर्धृतिः कीर्तिर्हीर्विद्या संनतिर्मतिः ।
 संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा कालरात्रिस्तथैव च ॥ ५४
 नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ।
 व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि ॥ ५५

C 3300
B 2. 3. 32
P 2. 3. 3 2

M₁₋₃ त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). T₁ -सारिणी; T_{3.4} (both times) -धारिणी (for -चा°). Ś₁ देवी; D₂ च त्वं (for सा त्वं). —^δ D_{3.4} सत्त्वोप- (for सत्योप-). K₃ V₃ D₆ T₂ G M -चायिनी; K₄ Ñ_{2.3} (marg.) V₁ B Dn Ds -याचना; D₅ -योजिता; G₁ (inf. lin.) -दायिनी (for -याचिता). T₁ भुवि सत्त्वोपचायिनी; T₃ भुवि सर्वैः समर्चिता; T₄ (both times) भुवि सत्योमयाचिता. —^ε K₂₋₄ Ñ V B D (except D_{2.3}) T G चरिष्यसि (for भवि°). —^α D₂ T_{3.4} वरदे (for °दा).

51 ^α K₂ Ds M₄ तु (for त्वं). —^δ B₂ (marg.) T₁ G₅ सुरा- (for नित्यं). K₁ G_{1.5} -क्रिया; T_{3.4} M₁₋₃ -क्रियैः (for -प्रिया). Ś₁ **मांसोदनप्रिया; D₆ T₂ G₁ नित्यमांसबलिप्रियाम्. — M₄ om. (hapl.) 51^{αδ}. —^ε K_{2.4} Ñ V B Dn Ds D_{1.2.4-6} T G M₂ (inf. lin.) पूजां त्वं; K₃ पूज्या च; D₃ पूजास्त्वं (for पूजां च). —^α K₁ M₁₋₃ लप्स्यसे (for प्रा°). D₃ -क्रिया: (for -क्रियाम्).

52 ^α Ñ₂ ये च त्वां मत्प्रसादेन. —^δ Ś₁ D₆ G_{1.3-5} M₄ प्रीण(Ś₁ पूज)यिष्यन्ति मानवाः. —^ε K_{3.4} Ñ_{2.3} V Dn D_{4.5} T₄ तेषां न (by transp.); G₂ न तेषु; M₄ नैतेषां. D₃ दुष्कृतं (for दुर्लभं). —^α Ds₂ पुत्रपौत्र-सुतोऽपि वा (sic).

53 T₂ lacuna for 53^{αδ}. —^α D₃ वसन्नानां (for [अ]वसन्नानां). —^δ G₁ महारणे (for °र्णवे). —^ε D₄ [अ]ति- (for ति-). —^α D₂ सा परा (for परमा).

54 K₁₋₃ Ñ_{2.3} V₁ B_{2.3} Dn D₂₋₆ T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M₄ repeat 54, and G₃ 54^{αδ} after 591*. —^α K_{1.8} (both second time) Ñ₁ V₃ Dn (both second time) D_{1.2.3.6} T₂ G M₄ (all [except D₁] second time) हि सिद्धिर; K₂ (second time) सिद्धिस्त्वं; V₁ (second time) श्रीसिद्धिर; D₃ (second time) सिद्धिर्हि (for सिद्धिः श्रीर्). G₂ 4.5 (all first time) गतिः (for धृतिः). T₁ (both times) मेधा; T₄ (first time) M₃ कान्तिर् (for कीर्तिर्). —^δ K₃ (second time) Ñ_{1.3} (second time) V₂ Dn (both second time) D_{1.6} (second time) T₁ (both times) 2 (second time) 3.4 G M₄ (last seven second time) श्रीर्; Ñ₃ D₆ (both first time) धीर्; D₅ (first time) त्वं (for

हीर्). D₂ (second time) गतिः (for मतिः). — After the first occurrence of 54^{αδ}, D₃ ins.:

590* संध्या लक्ष्मीर्वपुर्मैधा कान्तिः श्रद्धा क्रिया गतिः ।

—^ε D₃ (first time) पुष्टी (for संध्या). D₆ T₂ G_{1.2.4.5} M₄ (all second time) तथा (for प्रभा). —^α Ś₁ K₁ B₂ (last two both times) 3 (second time) Ds₂ D₆ (first time) T₃ G₃ M_{1-3.4} (second time) त्वमेव च (Ś₁ वा) (for तथैव च). — After 54, K₁₋₃ Ñ V B D T₂₋₄ G M₄ ins.:

591* त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन वै शुभे ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ।

नारायणीं नमस्यामि देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥

[(L. 1) Ñ₂ D_{2.3.5.6} T₂ G_{1.2} स्तोष्यति यो (T₂ G₁ च) (for स्तोष्यन्ति ये). B_{1.3} Ds D₄ त्वां स्तोष्यति तु (D₄ हि) यो भक्त्या; D₁ त्वां स्तोष्यन्ति च ये भक्ताः; T₃ यस्तु स्तोष्यति भक्त्या त्वां (for °). D₆ T₂ G M₄ सुव्रते (for वै शुभे). — Colophon om. in Ñ₁ M₄. — Mention of the Epic : K₃ Ds₂. — Mention of Khila : K₃ Ñ₃ V_{1.3} B Ds D₁₋₈. — Sub-parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : K_{1.2} Ñ_{2.3} V B_{1.3} Dn Ds₂ D₁₋₅ निद्रासंविधानम्; K₃ विष्णु-वाक्यम्; Ds₁ निद्राभिधानम्; D₆ T₂ G₁₋₃ गर्भोपायकथनम्. — Adhy. no. : K₁ Ñ₃ V_{1.2} Dn₁ Ds₂ D₄ 57; K₃ 55; V₃ D₃ 56; D₁ G_{3.5} 53; T₂ G₁ 65; T₃ 58; T₄ 54; G_{2.4} 50. — Ñ₂ V₃ श्रीकृष्ण; M₄ om. (for वैशंपायन). — (L. 4) K₁ M₄ नमस्कृत्य (for °स्यामि).]

Ś₁ K₄ Ñ₁ V_{2.3} B₁ Ds D₁ T₃ ins. after 54, K₁₋₃ Ñ_{2.3} V₁ B_{2.3} Dn D₂₋₆ T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M₄ after the repetition of 54, G₃ after the repetition of 54^{αδ}, a passage given in App. I (No. 8).

55 D₆ T₂ G_{1-3.6} M₄ read 55-57 and G₃ 55^{αδ} and 56^α-57^α twice. —^α T₁ M₄ (second time) तथा (for वधं). D₆ G₂ M₄ (all first time) रोचं (for कोर्). T₃

47. 56]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3301
B 2. 3. 32
P 2. 3. 32

मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत् ।
स्ववृद्धयर्थमहं चैव करिष्ये कंसघातनम् ॥ ५६

एवं तु तां समादिश्य गतोऽन्तर्धानमीश्वरः ।
सा चापि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति विनिर्गता ॥ ५७

इति श्रीहरिवंशे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतोपमा ।
जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समुदाहृतान् ॥ १
पङ्कभिन्निःसृतान्कंसस्ताञ्जघान शिलातले ।

आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ रोहिणीम् ॥ २
सार्धरात्रे स्थितं गर्भं शातयन्ती रजस्वला ।
निद्रया सहसाविष्टा पपात धरणीतले ॥ ३
सा स्वप्नमिव तं दृष्ट्वा गर्भं निःसृतमात्मनः ।

G₁ (both first time) नराणां बन्धनं रोषं. —^b) G₄ (second time) जन- (for धन-). —^c) K₁ T₁ व्याधिं (for व्याधि-). D_{s1} व्याधिपुत्रमृत्युभयं. — G₄ om. (hapl.) 55^a-56^a. —^d) Ś₁ Ñ₁ B₂ (marg.) T₄ पूजिता नाशयिष्यसि. — After 55, Ś₁ Dn ins. :

592* भविष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ।

[Ś₁ धनदा (for वरदा).]

56 For the repetition in D_s T₂ G M₄, cf. v. l. 55. G₄ om. 56^{ab} (cf. v. l. 55). Before 56, T₃ ins. वैशंपायनः. —^a) K₂ तु तं कंसम्; D_s (first time) तु कंसं च (for च तं कंसम्). —^b) Ś₁ अखिलं; D_s (first time) एवं सं; T₂ G₁₋₃. 5 (all first time) M₁₋₃. 4 (first time) एवं त्वं (for एका त्वं). K₄ रक्षसे; D₁ भोज्यसे (for भोक्ष्यसे). — K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁₋₅ T₃ ins. after 56^{ab}: D_s T₂ G₁₋₃. 5 M₄ after the repetition of 56^{ab}: T₁ after 56:

593* अहमप्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत् ।

[K₁. 4 Ñ₃ V₁ D₁₋₃. 5 वृद्धिः; G₂ वृत्तं (for वृत्ति). K₁. 2 गोष्ठ- (for गोषु).]

—^c) Ś₁ K₂ स्ववृद्धयर्थम् (for स्ववृद्धयं). B₁. 2. 3 (marg. as in text) Ds D₂ तथा; Ds G₂. 3. 5 M₄ (all first time) भयं (for अहं). T₂ G₁ (both first time) स्ववृद्धयर्थं भयं चैव. —^d) K₁₋₃ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅. 6 (second time) T₁. 2 G (last six second time) M₁₋₃. 4 (second time) गोपताम्; K₄ Ds T₂ G M₄ (last eight first time) गोपनम् (for घातं). — After 56, T₁ ins. 593*.

57 For the repetition in D_s T₂ G M₄, cf. v. l. 55. —^a) Ś₁ Ñ₁. 2 V₂ Dn D₁₋₃ T₂ G (last six second time) तु स; K_s om.; B Ds Ds तां तु (by transp.); Ds (second time) शक्त्यै. K₄ T₃. 4 एवं वचन (T₃. 4 समय)मादिश्य.

—^c) T₃. 4 नमस्कृत्वा (for °त्य). —^d) Ś₁ K₁₋₃ Ñ₂. 3 (marg.) V₂ Ds₂ D_s. 6 (first time) T₂ G₁₋₃. 5 (last five second time) विनिश्चिता; K₄ Ñ₃ V₃ B Dn Ds₁ D₁. 2. 4. 6 (second time) M₃ च निश्चिता (for विनिर्गता). D_s तथा चास्त्विति निश्चिता. — Ś₁ D₂. 5 (marg.) ins. after 57: D_s after the repetition of 57:

594* यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।

सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥

[(L. 1) D_s पठति (for °ते).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₁. 3 Ñ₂ D_s. — Mention of Khila : Ś₁ K₁. 3 Ñ₃ V₁. 3 B Ds D₁. 3. 5. — Sub-parvan : D_s पारिजातपर्व; T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś₁ दिव्यास्तोत्रम्; K₁. 2. 4 Ñ₁ स्वप्नगर्भसंविधानम्; K₃ Dn दुर्गास्तवः (K₃ °स्तवनम्); Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂. 3 Ds D₄ स्वप्न (V₃ सप्त)गर्भविधाने (D₄ संविधाने) आर्यास्तवः; V₂ B₁ T₃ आर्यास्तवः (T₃ °स्तुतिः); D₁ सप्तगर्भसंविधानम्; D₂ स्वप्नगतगर्भसंविधानम्; D₃ प्रथमगर्भसंविधानम्; D₅ स्वप्नगतगमनसंविधानम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₁ Ñ₃ V₁ Ds₂ D₄ 58; K₃ 56; V₃ Ds 57; D₁ T₄ 55; D_s 51; T₁ 53; T₃ 59. — Śloka no. : Dn 34; D_s. 4 35.

48

1 Ds T₂. 3 G M₁₋₃ om. the ref. —^c) Ñ₂ V₃ सप्तधा (for सप्त तान्). K₂ पुत्रान् (for गर्भान्). M₄ जग्राह गर्भोस्तान्सप्त. —^d) G₁ समुदाहृतम् (for °तान्).

2 ^b) T₂ G₁ जघान च (for ताञ्जघान). —^c) K₁. 2 B₂ Ds₁ (last two, marg. as in text) D₂. 3. 5 T₃. 4 M₃ आसन्नं; Ds T₂ G M₄ उत्पन्नं (for आपन्नं). —^d) T₁ M₄ निद्रानयत रोहिणीम्.

3 Ds G₂ om. (hapl.) 3^a-5^b. —^a) K₁. 2. 4 Dn Ds D₂. 3. 5 अर्ध- (for सार्ध-). Ds स्थिते; T₁. 2 G₁. 5 स्थिता

कृष्णजन्म]

विष्णुपर्व

[48. 13]

अपश्यन्ती च तं गर्भं मुहूर्तं व्यथिताभवत् ॥ ४
 तामाह निद्रा संविशां नैशे तमसि रोहिणीम् ।
 रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य रोहिणीम् ॥ ५
 कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भे चाहितस्य वै ।
 संकर्षणो नाम शुभे तव पुत्रो भविष्यति ॥ ६
 सा तं पुत्रमवाप्यैव हृष्टा किञ्चिदवाङ्मुखी ।
 विवेश रोहिणी वेश्म सुप्रभा रोहिणी यथा ॥ ७
 तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत्त देवकी ।
 यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः ॥ ८
 तं तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः ।

स तत्र गर्भवसतिं वसत्यात्मेच्छया हरिः ॥ ९
 यशोदापि समाधत्त गर्भं तदहरेव तु ।
 विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्देशकारिणीम् ॥ १०
 गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ ।
 देवकी च यशोदा च सुपुत्राते समं तदा ॥ ११
 यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः ।
 तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत ।
 नन्दगोपस्य भार्या वै कंसगोपस्य संमता ॥ १२
 तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ।
 देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम् ।

C 3317
B 2, 4, 14
P 2, 4, 14

(for स्थितं). — ^δ) K1-3 Ñ V B D (D6 om.) T G1. 3-5
 M4 पातयन्ती; K4 सा न° (for शात°). — G3 om. 3^d-5^d.

4 D6 G2. 3 om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^α) Dn1 Ds2 स्वम्
 (for स्वम्). — ^δ) K2. 3 B T2 G1. 4 M1-3 स्वग (B स्वे ग)-
 भे गर्भमाग (K3 °हि) तम्; Ñ V Ds1 (marg.) D5 T1 G5 M4
 स्वे ग (M4 स्वग) भे गर्भमादधत् (Ñ3 V1 T1 M4 °हितम्; Ds1
 °त्मनः); D3 स्वगर्भे गलितं क्षणात्; D4 स्वे गर्भे पातमागतम्;
 T3. 4 स्वगर्भे गर्भमाददे. — ^α) T2 G1. 4. 5 गतं (for च तं).
 — ^α) G5 मुहूर्ते (for °ते).

5 D6 G2 om. 5^{αδ}; G3 om. 5^α (for all, cf. v. 1. 3).
 — ^α) Ñ3 याम्; D2 सा च (for ताम्). — K3. 4 D3 T3. 4
 om. (hapl.) 5^{αδ}; G1 reads the same on marg. — ^α)
 S1 K2 Ñ1. 2 V2. 3 B Ds D4 G1 धीमतः; M1-3 भामिनीम्
 (for रोहिणीम्).

6 ^δ) Dn स्वे (for स्व). D4 गर्भे (for गर्भे). Dn1 Ds
 वा (for च). K1 स्वगर्भच्यवनेन वै; K1 (marg.). 2. 4 °भेणा-
 (K2 °भस्या) हितस्य वै; K3 °भस्थस्य तस्य वै; Ñ3 V1 B1. 3
 Ds स्वगर्भच्यावि°; T3 तव पुत्रो भविष्यति. — ^α) Ñ1
 शिशुस; V2 सुतः (for शुभे). — ^α) V2 शुभे तव (for तव
 पुत्रो). T3 महाबलपराक्रमः.

7 ^α) D3 तु (for तं). K1. 4 V2. 3 B1. 2 Ds D2-4 T4
 G3-5 M4 [ए]वं (for [ए]व). — ^δ) T4 भूत्वा (for हृष्टा).
 B2 Dn1 G1. 5 अवाङ्मुखा; B3 अधोमुखी (for अवाङ्मुखी).
 — ^α) S1 सुप्रता; K1 Ñ1 D4 सप्रभा; Ñ3 V1. 3 Dn D1-3. 5
 सपुत्रा (for सुप्रभा).

8 ^α) T1 अस्य (for तस्य). — G3 om. 8°-9^d. — ^α)
 S1 गर्भास्ते (by transp.); T4 वै गर्भाः.

9 G3 om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^δ) S1 ते स्म (for तस्य).

हरिवंश — 42

K1. 3. 4 Ñ1. 3 V1. 2 Dn D1-3. 5 मन्त्रिणः (for रक्षिणः).
 — After 9^{αδ}, D6 T G1. 2. 4. 5 M ins. :

595* जाग्रतः प्रयताः सर्वे मासान्संख्याय शखिणः ।

— ^α) S1 K1. 3. 4 Ñ3 V1 Dn D1-3. 5 यत्र; V3 T3 ऽयत्र
 (for तत्र). S1 D2. 6 G4. 5 गर्भे (for गर्भ-). V2 B Ds D4
 T3 -वसतौ; T4 °नो (for °ति). T2 G1 स तत्र गर्भे निवसन्.
 — ^α) D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 M हरिरात्मे (G4 °रित्ये) च्छयावसत्
 (G2 °सन्). — After 9, D6 T G1. 2. 4. 5 M ins. :

596* यस्मिन्नहनि देवेशं गर्भमाधत्त देवकी ।

[M1-3 देवेशो (for °शं). T2 G1. 2 गर्भे चाधत्त देवकी; M1-3
 गर्भे बुद्धिं समादधे (for °)].

10 ^α) D6 हि; T1 तु (for [अ]पि). S1 V2 समाधत्त;
 K3 °धत्ते; G2 तदाधत्त (for समा°). — ^δ) K2 M1-3 च;
 K3 तत्; D6 T1. 2 G1-3. 5 हि (for तु). — ^α) M1. 2 (inf.
 lin. as in text) देवीं (for निद्रां). — ^α) K2. 3 Ñ2. 3 V
 Dn D1-5 T4 G1 M4 विष्णु- (for विष्णोर्).

11 ^α) S1 V3 D2 G5 संपूर्णे (for [अ]सं°). — ^δ)
 T1 ह्यष्टमे (for अ°). — ^α) K1 यदा; D4 ततः (for
 तदा).

12 ^α) K2 B1. 3 Ds विष्णुर; M4 जज्ञे (for कृष्णो).
 — ^δ) D3 जातो; M4 कृष्णो (for जज्ञे). K4 B1 कुलोद्बहः;
 Dn Ds M4 कुलप्रभुः (for कुले प्रभुः). — ^α) K4 मोहिनीं
 (for रजनीं). — ^α) D3 च (for [अ]पि). — ^α) K Ñ2. 3
 V B Dn Ds D1-3. 5 T3. 4 [ए]का; G2 या (for वै). — ^α)
 N (except S1 K1 Ds) T1. 3. 4 वसुदेवस्य चापरा.

13 ^α) Ñ1 D5 T4 तुल्यं (for तुल्य-). S1 K2 काले (for
 कालं). G3. 4 M2 च (for हि). — ^δ) S1 Dn तदा (for
 तथा). — After 13^{αδ}, D6 T2 G1. 3-5 M4 ins. :

48. 13]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3317
B 2. 4. 14
P 2. 4. 14

मुहूर्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्धरात्रे विभूषिते ॥ १३
सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः ।
जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ १४
शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः ।
ज्योतींषि च प्रकाशन्त जायमाने जनार्दने ॥ १५

अनाहता दुंदुभयो देवानां प्राणदन्दि वि ।
आकाशात्पुष्पवर्षं च वर्षं त्रिदिवेश्वरः ॥ १६
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ॥ १७
वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव तु ।

597* अष्टम्यां श्रावणे मासे कृष्णपक्षे महातिथौ ।
रोहिण्यामर्धरात्रे च सुधांशोरुदये तथा ॥
[(L. 1) Ds T2 G1 मासि (for मासे).]

— °) K3 कृष्णं (for विष्णुं). T3. 4 देवी (T4 'वं' जगत्पतिं
विष्णुं. — °) T3 च (for तु). K2-4 N2. 3 V1. 2 B2
(marg.) D1-5 दारिकाम् (for कन्यं). N1 V3 T4 यशोदा
तां च (N1 चापि) दारिकाम्. — °) K3 N1 V2. 3 B Dn
D4 T1-3 G2. 4. 5 M1. 2 ऽभिजिति (T2 'तः') (for 'ते').
— °) K3 B2 (marg.) D3 सार्धरात्रः; T4 अर्धरात्रे (for
सां). D6 T1 G2-3 सुखावहे (for विभूषिते). T2 G1 M4
अर्धरात्रे सु (G1 'त्रिसु') खावहे; T3 ह्यर्धरात्र उपस्थिते; M1. 2
सर्वलोकसुखावहे; M3 चार्धरात्रे समागते.

14 After 14, Ds ins. 598*.

15 Ds om. (hapl.) 15. — °) K1 D2 T3. 4 च (for
सं.). V2 चचलुर् (for प्रववुर्). — °) G2 नृप (for रजः).
— °) K3. 4 N2 [अ] ति-; G4 हि (for च). N1 T2 G1 प्रका-
शन्ते; B1 व्यकाशन्त (for प्रं). N3 V Dn D2. 5 T4 M3
ज्योतींष्यति (V2 'मि') व्यकाशन्त; B2. 3 Ds D4 ज्योतींषि व्यत्य-
काशन्त; D6 T1. 3 G2. 3. 5 M4 'व्यतिप्र' (D6 M4 'व्यपि प्र-; T3
'व्यय प्र-; G5 'व्यभिप्र') काशन्ते; M1. 2 'व्यतीव भासन्ते.
— K1. 2 V1. 2 B Ds D2. 4. 5 ins. after 15 : N2 Dn after
line 1 of 601* : N3 after 16^{ab} : Ds after 14 :

598* अभिजिह्वा नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।
मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥
अव्यक्तः शाश्वतः सूक्ष्मो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
जायते भगवांस्तत्र नयनैर्मोहयञ्जगत् ॥

[(L. 3) N2. 3 V1 B1. 3 Ds कृष्णो (for सूक्ष्मो). B2
(marg. as above) ऽव्ययः (for प्रभुः). — (L. 4) N2 Ds
एव; N3 V1 एव (for तत्र). K1 B2 D2-5 जायमानो हि भग-
वान्; Dn जातमात्रस्तु भगवान् (for °). Dn नन्दयन्; Ds
(marg.) रक्षकान् (for नयनैर्). B2 विभुः; Ds D4 प्रजाः;
D2. 3. 5 प्रभुः (for जगत्).]

16 V1 om. 16^{ab}. — °) K1 देवानां प्रणदन्मुवि; K2. 3
'नां प्राणदुस्तदा (K3 'था'); K4 B3 'नां प्रणदंस्तदा; N1 'नां
प्रणदुस्तथा; N2. 3 V2. 3 B1. 2 Dn Ds D2-5 'नां प्राणदंस्तथा;
D6 T1. 2 G M 'नां नेतुरुचकैः. — After 16^{ab}, N3 ins.

598*. — °) Ds2 T1. 4 G3 M4 -वृष्टिं (for -वर्षं). N1 वै
(for च). V3 आकाशे पुष्पवृष्टिं च. — °) S1 K4 N2 V B
Dn Ds D4. 5 T3. 4 G2. 3. 5 M1. 2. 4 वर्षं त्रिदशे (S1 च सुरे-
श्वरः; K1 प्रववर्ष सुरेश्वरः; T1. 2 G1 ववर्षुस्त्रिदिवेश्वराः. — Ds
T2-4 G M ins. after 16 : T1 after line 2 of 601* ;

599* अन्तर्धानगताः सर्वे मुनयः संशितव्रताः ।
अस्तुवन्निशि देवेशं जायमानं जनार्दनम् ॥
एष एव जगत्स्वामी वसुदेवस्य वेश्मनि ।
बाल्यं वपुः समास्थाय तूष्णीमास्तेऽथ पश्यत ॥
पश्यतैनं सुविश्रब्धाः साक्षाल्लोकेश्वरं प्रभुम् । [5]
मानुषीं तनुमास्थाय लम्बन्तं देवकीकरे ॥
एष हन्तुं दुरात्मानं कंसमाविर्भविष्यति ॥
नमस्तस्मै जगद्धात्रे विष्णवे कृष्णरूपिणे ।
अचिन्त्यविभवे तस्मै विश्वकर्त्रे नमो नमः ॥

[(L. 1) T2 अन्तर्धानं (for 'न-'. D6 T1. 4 M देवा (for
सर्वे). — (L. 2) T4 दिवि (for निशि). T4 जायमाने जनार्दने
(for °). — After line 2, M4 reads 17^{ad}. — (L. 3)
T3. 4 देवो (for एव). — (L. 4) T2 G1 स (for स्य).
— (L. 5) T3 पश्यन्ति (for 'त'). D6 [ए] वं (for [ए] नं). T1
M1-3 सुविश्रब्धं; T3. 4 सुवृत्तज्ञाः (for सुविश्रब्धाः). T4 G3
M2. 3 परम्; G2 महत् (for प्रभुम्). T3 G1 साक्षाल्लोकेश्वरः
प्रभुः (for °). — (L. 6) T1 मानुषं वपुःस्थाप्य (for °).]

17 For 17^{ab}, Ds S subst. :

600* अर्थाभिर्गीर्भिरेवं तं जायमानं जनार्दनम् ।

[D6 अर्थाभिर्; M3 अर्थादिभिर् (hypermetric) (for
अर्थाभिर्).]

— Ds om. 17^{ad}; M4 reads the same after line 2 of
599*. — °) T3 च (for स-). S1 K1 ऋषयो देवगन्धर्वाः.
— °) S1 Dn ह्युपतस्थुः (for उं). K1 Cnp सुराङ्गनाः; Ds
महोरगाः (for सहाप्सराः). K2 उत्तस्थुः सहाप्सराः; T1. 3. 4
संप्राप्ताः साप्सरोगणाः. — S1 K1-3 N2. 3 V B Dn Ds D2-4
T1. 3. 4 G4 ins. after 17 : Ds after 17^{ab} :

601* जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत् ।

इन्द्रश्च त्रिदशैः सार्धं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥
वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् ।

यशोदाया गृहं भीतो विवेश सुतवत्सलः ॥ १८

यशोदायास्त्वविज्ञातं तत्र निक्षिप्य दारकम् ।

C 3330
B 2. 4. 26
P 2. 4. 26

श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः ॥

[D₅ om. lines 1-2. — (L. 1) T₁. 3. 4 सं- (for प्र-).
— After line 1, Ñ₂ D_n ins. 598*. — (L. 2) V₁
त्रिदिवैः (for त्रिदशैः). K₁ उवाच; K₃ तुष्टुवे (for तुष्टाव).
— After line 2, B₂ ins. :

601A* देवकी च ततो दीना तमुवाच शुचिस्मिता ।

उपसंहर सर्वासु दिव्यं रूपमिदं हरे ॥

जानातु मावतारं ते कंसोऽयं दितिजान्तक ।

While T₁ ins. 599* after line 2. — (L. 3) Ś₁ तु तं
गृह्य; Ñ₃ V₁ च संगृह्य; D_n च तं रात्रौ; D₂. 5 सुतं रात्रौ (for तु
तं रात्रौ). Ś₁ Ñ₃ V₁ रात्रौ जातम्; V₂ पुत्रं जातम् (by transp.).
T₁. 3. 4 अवाप्य (T₁ °प) सः (for अधोक्षजम्). — (L. 4) K₁
युक्तं; V₃ सुतं; B₁ D₅ पुत्रं (for युतं). Ñ₁ V₁ दिव्यैश्च लक्षणै-
र्युतः (Ñ₁ गैतम्); B₂ (marg.) विचित्रैर्लक्षणैर्वृतम् (for °).]
K₁-3 Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₂-5 T₁. 3. 4 G₁ cont. : D₅ T₂
G₁-3. 5 M₄ cont. after 604* :

602* उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ।

भीतोऽहं देव कंसस्य तस्मादेवं वदाम्यहम् ।

मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाम्बुजेक्षण ॥

वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः ।

अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय ॥ [5]

[(L. 1) K₂. 3 V₂ D₅ T₁. 2 G तु; D_n त्वं; D₂. 3. 5
च (for तं). Ñ₂ V₁ विभो (for प्रभो). — (L. 2) G₄ कंसातु
(for कंसस्य). Ñ₂ D₂ G₂ एव (for एवं). K₁. 3 V₂ B₁ D₂-5
T₁. 3 ब्रवीमि (for वदामि). Ñ₃ V₁ D_n T₄ तस्मादेतद्वीम्यहम्
(for °). — (L. 3) M₄ तात (for तेन). T₃. 4 निहता मत्सु-
तास्तेन (for °). K₂ [अ]म्बुजेक्षणाः; T G₁. 3-5 M₄ जनार्दन
(for [अ]म्बुजेक्षण). K₁ त्वज्येष्ठा अम्बुजेक्षण; B₃ ज्येष्ठास्तव
कृतेऽधुना (for °). — Before line 4, V₃ B₂ ins. वैशंपायन
उवाच. — (L. 4) K₃ Ñ₂ V₂. 3 B₃ D₅ D₂. 4-5 G₂. 4. 5 संहरत
(V₂ °ते); B₂ D_n T₁ चाहरद् (for स°). Ñ₃ V₁ D₃ T₃. 4 रूपं
संहतवान्पुनः (Ñ₃ V₁ °न्हरिः) (for °). — (L. 5) D₅ T₁. 2
G अनुज्ञाय; M₄ °ज्ञया (for °ज्ञाप्य). Ñ₂. 3 V₁ आज्ञापितः स
देवेन; T₃ अनुज्ञापितवांश्चैनं; T₄ °ते तदा चैव (for °). K₁. 2
D₃ गृहे (for °गृहं). K₁. 2 Ñ₂ B₁ नयत् (for नय).]
K₁ Ñ₂. 3 V₁ D₃ cont. :

603* उग्रसेनमते तिष्ठन्यशोदायै ददौ तदा ।

[K₁ D₃ यशोदाया गृहे (D₃ मते) तथा (for °).]

— D₅ T₂ G₁-3. 5 M ins. after 17 : T₁. 3. 4 G₄ cont.
after 602* :

604* एवं समाकुले काले सुषुप् रक्षिणस्तदा ॥

न केवलं रक्षितारः सायुधा मोहिताः किल ।

सा पुरी मथुरा सर्वा सुष्वाप हरिमायया ।

वसुदेवाहते तस्मादेवक्याश्च महीपते ॥

वसुदेवस्ततो गत्वा देवकीगर्भवेश्म तत् । [5]

ददर्श देवदेवेशं रात्रौ जातमधोक्षजम् ॥

नीलकुञ्चितकेशान्तमुन्निद्राम्बुजवक्त्रकम् ।

नीलमेघनिभं कान्तं तेजोराशिममानुषम् ॥

शयानमम्बुजे पत्रे वटपत्रे यथा पुरा ।

प्राचीनशिरसं कृष्णं पश्चिमन्यस्तपादकम् ॥ [10]

तत्र दृष्टो जरायुर्न न च प्रसववेदना ॥

देवकी सुमुखी दृष्ट्वा सासीना पुत्रलोकिनी ।

अत्यन्तविस्मयाविष्टा वसुदेवेन साभवत् ॥

[(L. 1) T₄ समागते (for °कुले). — (L. 2) D₅ G₂
M₁. 2 रक्षिनराः (for °तारः). — G₄ reads line 3 twice.
— (L. 3) T₄ मोहिता (for सुष्वाप). — G₅ om. lines 6-8.
— (L. 7) T₄ -जीमूत- (for -कुञ्चित-). T₄ -विक्रमम्; M₄
-बोधकम् (for -वक्त्रकम्). — (L. 10) T₁ -शीर्षकं; G₂
-वर्हिषं; M₁-3 -शीर्षं तं (for -शिरसं). — (L. 11) T₄ तं तु;
G₂ तच्च (for तत्र). T₄ दृष्ट्वा (for दृष्टो). G₂ वा (for the
first न). — (L. 12) T₂ सुमुखा; G₄. 5 खं (for °खी). T₄
M₁-3 देवकीं सुमुखीं दृष्ट्वा (for °). T₂. 3 G₁ आसीना; T₄ M₄
स्वासीना (for सा°). G₂ -लालिनी; G₃ -लोकिनीम्; M₄
-वत्सला (for -लोकिनी). T₁ M₁-3 स्वाधीनां पुत्रलोकिनीम्
(for °). — (L. 13) T₄ वसुदेवस्तदाभवत् (for °). T₁ G₃
M₁-3 अत्यन्तविस्मयाविष्टो वसुदेवस्ततोऽभवत्.]

— After the above, D₅ T₂ G₁-3. 5 M₄ cont. 602*.

18 Ś₁ om. 18^{ab}. — °) B₁ D₂ T₁. 2 G₁ तु तं; D₅
सुतं (for तु सं). — °) G₂ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). V₃ B D₅
D₅ T₁ च; V₂ ह; T₂ तत् (for तु). K₁ (marg. as in
text) रात्रौ जातमधोक्षजम्. — D₅ T₁. 3 G M₄ ins. after
18^{ab} : M₁-3 subst. for 18^{ab} :

605* शयानमङ्गे देवक्या रात्रावादाय यादवः ।

[G₂ रात्र्याम् (for रात्राव्).]

— °) K₃ D_n D₅ D₂ गृहे (for गृहं). K₁ (inf. lin.). 2. 3
Ñ V B D_n D₅ D₁-5 T₃. 4 रात्रौ (for भीतो). — °) D₅
शौरिर्गन्तुं प्रचक्रमे. — After 18, K₃ D₅ ins. :

606* तथा द्रुतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु

द्वाःस्थेषु पौरिवनुशासितेष्वय ।

द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया

बृहत्कपादायसकीलशङ्कलैः ॥

ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते

[5]

48. 19]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

गृह्य तां दारिकां चापि देवकीशयनेऽन्यसत् ॥ १९
परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्रवः ।
वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् ॥ २०
उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुंदुभिः ।
निवेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम् ॥ २१
तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगितः ।
आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् ॥ २२

स्वयं विशीर्यन्त तमो यथा रवेः ।

ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितं

शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ॥

मेघोऽतिवर्षत्यसकृद्यमानुजा

गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ।

[10]

भयानकावर्तशतकुला नदी

मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥

नन्दव्रजं शौरिरूपेत्य तत्र ता-

न्गोपान्प्रसूतानुपलभ्य निद्रया ।

सुतं यशोदाशयने निधाय तं

[15]

सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥

[= (var.) Bhāgavata P. 10. 3. 48-51. — (L. 1) D₂ तथा हत- (for तथा हत-). — (L. 8) K₃ om. from. वारयन् up to फेनिला (in line 10). — (L. 15) K₃ om. तं.]

19 ^a) K₃ Ñ_{2,3} V₃ B Dn D₁₋₅ T G M₁ [अ]विज्ञातस् (G₂ ते) (for तं). K_{2,4} V_{1,2} B₂ (marg.) D₅ D₆ M₄ यशोदया त्व (D₆ अ) विज्ञातस्. — ^b) K₄ बालकम् (for दारं). — ^c) Ś₁ गृहीत्वा; K₁ (sup. lin.) प्रगृह्य (for गृह्य तां). K₂₋₄ Ñ V Dn D₁₋₅ T_{1,3,4} प्रगृह्य दारिकां चैव (V₃ तां तु); B D₅ गृहीत्वा दारिकां तां च (B_{2,3} चैव). — After 19, D₆ S (except T_{3,4}) ins. :

607* सुप्ता एव तदा सर्वे रक्षिणो विष्णुमायया ।

20 ^b) D₂ उभाभ्यां (for गर्भाभ्यां). K_{1,4} -विह्वलः (for -विक्रवः). D₆ T_{1,2} G M गर्भाभ्यां नय (T₂ G₄ तर्क-; G₁ तत्त्व) कोविदः. — ^c) T₃ स्थ (for वै). — ^d) K₃ D₁ निवेशनम्; Ñ₂ V₃ निकेतनात् (for निवेशं). — After 20, K₃ D₂ ins. :

608* बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।

ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥

ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ।

आचक्षुर्भोजराजाय यदुद्दिष्टः प्रतीक्षते ॥

[= Bhāgavata P., 10. 4. 1-2. — (L. 2) K₃ गृहपाला-न्समुत्थितान् (for ^b).]

स तत्र त्वरितो द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत् ।
दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत् ॥ २३
ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीप्रमुखाः स्त्रियः ।
दारिका पुत्र जातेति कंसं तूयाच देवकी ॥ २४
श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो ।
दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे ॥ २५
दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामहृष्यत मुदा युतः ।

21 ^a) K_{1,3,4} Ñ V Dn D₁₋₅ T_{3,4} -सुतस्याथ; B₂ (marg.) -सुतस्यात्र (for -सुतायाथ). D₆ T_{1,2} G_{1-3,5} M उग्रसेनात्मजायाथ. — ^b) K_{1,3} Ñ_{2,3} V Dn D₁₋₅ T_{3,4} कंसस्य (for कंसाय). — ^c) K₄ B₃ T₂ निवेशयामास तदा. — ^d) K₂₋₄ Ñ₃ V_{1,2} Dn D₁₋₅ तां कन्यां (by transp.); T₃ जातां वै; T₄ कन्यां च. — For 21^{ad}, M₁₋₃ subst. :

609* भीतो निवेदयामास जाता नः कन्यकेति ह ।

22 ^a) Ś₁ D₆ T₂ G_{1,2,4} त्वरितं; T₃ चोदितः; T₄ मुदितं (for त्वरितः). — ^b) K_{3,4} Ñ_{1,3} (marg. as in text) V₁ (marg. as in text). ₃ B_{1,2} (marg. as in text). ₃ Dn D_{1,2,5} T_{1,4} G₃ M₄ वेगिभिः; T₂ G₁ वेष्टमतः (for वेगितः). D₅ मन्त्रिभिः सह वेगिभिः; T₃ रक्षिभिः स च वेगिभिः; G₄ भिः संप्रवेशितः. — ^d) Ś₁ K₁ Ñ₁ Dn धीमतः (for वीर्यवान्).

23 D₅ reads 23 on marg. — ^a) D₆ ततस् (for तत्र). K₂₋₄ Ñ V_{1,3} B Dn D₂₋₄ T_{1,4} G_{3,4} त्वरितं; D₁ भगवन्; T₃ संस्थितं (for त्वरितो). — ^b) B₂ इदम्; G₂ इति सो (for इति च). — ^c) K_{1,3,4} नीयतां (for दीं). Ś₁ K_{3,4} Dn₁ D₅ D_{1,2} T₃ [ए]व (for [ए]वं). — ^d) D₆ T_{1,2} G M वाग्भिरुग्रा (M₃ रिष्टा) भिरर्दयत्.

24 ^a) Ñ₁ G₂ सर्वे; D₆ शब्दा (for सर्वा). — ^b) N (except Ś₁ D₆) T_{1,3,4} -भवने (for -प्रमुखाः). — After 24^{ab}, N (except Ś₁ D₆) T_{1,3,4} ins. :

610* उवाच देवकी दीना बाष्पविक्रवया गिरा ।

[D₂ वाक्यं (for वाष्प-). B₁ T_{1,3} -गद्गदया (for -विक्रवया).]

— ^c) K₄ D₅ G₃ तु प्र- (for पुत्र). T₃ [ए]षा (for [इ]ति). — ^d) N (except Ś₁ D₆) T_{1,4} कंसं समभियाचती (D₃ तं); T₃ मा विहंसिर्दयां कुरु.

25 ^a) T₃ नि- (for मे). Ś₁ K₁ हता मे सप्त श्रीमन्तः. — ^c) V₃ च (for [ए]व). T₃ दारिका किं करोत्येषा. — ^d) Ñ₂ V₃ D_{1,3} G₃ पश्य त्वं (for पश्यस्व).

26 ^b) K Ñ V B_{2,3} D_{1-3,5} T₄ स विमृश्य; B₁ G₂ आकृष्यत; D₅ प्राह; T₃ विममर्श; M₃ आहत्य स (for अह-)

हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः ॥ २६
 सा गर्भशयने क्लिष्टा गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्धजा ।
 कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ॥ २७
 पादे तां गृह्य पुरुषः समाविध्यावधूय च ।
 उदच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत् ।
 सावधूता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत् ॥ २८
 हित्वा गर्भतनुं चापि सहसा मुक्तमूर्धजा ।
 जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्त्रगनुलेपना ।
 कन्यैव चाभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिष्टुता ॥ २९
 नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी ।

रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥ ३०
 विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा ।
 पयोधरस्वनवती संध्येव सपयोधरा ॥ ३१
 सा वै निशि तमोग्रस्ते बभौ भूतगणाकुले ।
 नृत्यती हसती चैव विपरीतेन भास्वती ॥ ३२
 विहायसगता रौद्रा पपौ पानमनुत्तमम् ।
 जहास च महाहासं कंसं च रुषिताब्रवीत् ॥ ३३
 कंस कंस विनाशाय यदहं घातिता त्वया ।
 सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायां विनिपातिता ॥ ३४
 तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा ।

C 3347
B 2. 4. 44
P 2. 4. 44

प्यत). Dn प्राहृत्यत स मूढधीः; T1. 2 G1. 3-5 आकृष्य (T2 G1 हृत्य) तदुदाहृतः; T1 (marg.) परिमृश्य उदायुधः. — D5 reads 26^{ca} on marg. — °) D2 हन्तैषा च; G2 गतैवैषा (for ह°). K3. 4 Dn T2 तदा (for यदा). — °) N3 (marg. as in text) [ए]व; T3. 4 [ए]वं (for [उ]क्त्वा).

27 °) K1. 2 B1 Dn D4. 5 M1-3 शयन- (for 'ने'). S1 K1 क्लिष्टा (for क्लिष्टा). — T2 om. (hapl.) 27^c-29^b; G1 reads the same on marg. — °) G3 शयने (for पुरतो). T3. 4 न्यस्य (for न्यस्ता).

28 T2 om. 28 (cf. v. l. 27). — °) K1-3 N1. 3 (marg. as in text) Dn D1. 4 स चैतां; V1 स पादे; V2 स च तां; V3 D5 T1. 4 G4 M4 स चैतां; D6 T3 G2 पदे तां (for पादे तां). G1 च वधूं; G3 परुषं; M1-3 स रुषा (for पुरुषः). D2. 3 गृहीत्वा परुषं (D3 पुरुषः) पादे. — °) Ds1 (before corr. as in text) समागृह्य; T3. 4 कृष्य (for 'विध्य'). — M3 om. 28^c-30^a. — °) T4 तां बालां (for सहसा). — °) K4 पृथिव्यां (for शिलायां). — °) S1 सावधूता; M1. 2 सा पातिता (for सावधूता). — °) D6 G2. 5 M4 निविष्टा; M1. 2 मुक्ता सा (for ऽनिष्पिष्टा). V1. 2 G2 आपतत् (for उत्प°).

29 T2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). M3 om. 29 (cf. v. l. 28). — °) K2. 4 N V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T1. 3. 4 सा तु; K3 सा वै; D3 सा च (for चापि). — °) D3 उद्दिश्य (for आविश्य). K3. 3 N V1. 3 Dn D1. 2. 5. 6 T G4 M1. 2 जगाम कंसमादिश्य; G3. 5 M4 'म खं समाविश्य. — °) N3 V1. 3 गन्धानु- (for -स्त्रगनु-). — After 29^{ca}, Dn D2. 5 ins. :

611* हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषिता ।

[Dn मुकुटाटोपभूषिता (for °).]

— °) K2-4 N V Dn D1-5 T1 M4 सा; T3 [ए]षा; T4 [ह]ह (for च). B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds सा तु (for नित्यं).

— °) T3. 4 दिवि (for दिव्या). S1 K1 दिव्याभरणभूषिता.

30 M3 om. 30^a (cf. v. l. 28). — °) S1 K1 D5 (marg.) काली (for नील-). M2 (inf. lin. as in text) पीतनीलाम्बरधरा. — °) S1 रेजे; D4 पृथु- (for रथ-). — °) K1 चण्डवक्त्रा; T3. 4 चतुर्वक्त्रा (for चन्द्रवक्त्रा).

31 °) S1 विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा; D6 T1. 2 G M4 विद्युद्विष्टित-मेघाभा. — °) N2 M1-3 -स्वरवती (for -स्वन°).

32 °) K1 (inf. lin. as in text) लोके (for निशि). K3. 4 D2-4 T3 तमोग्रस्ता (for 'ग्रस्ते'). — °) K2. 4 N V1. 3 B1 Ds1 D1. 5. 6 T4 सर्व- (for बभौ). Ds2 सर्व- (for भूत-). S1 K1 -गणान्विता; M2 कुला (for 'कुले'). V2 Dn सर्वभूतगणान्विता; B3 D2-4 सर्वभूतगणाकुला. — °) K2 उत्पत्य; K4 Dn1 D2. 4. 6 T3. 4 G3 नृत्यन्ती (for 'ती'). Dn2 T1. 2 G1 M नृत्यन्ती च हसन्ती च; D1 नृत्यतीह हसन्ती वै. — °) D3 शाश्वती; M1-3 शर्वरी (for भास्वती). ❀ Cn : विपरीतेन विशेषेण परितः प्रसर्पणेन । ❀

33 °) K2-4 N V B Dn Ds D1-5 T4 M4 विहायसि (for 'स'). G4 चापि; some Mss. रौद्रो (for रौद्रा). T3 विहायसि गता रात्रौ. — °) S1 K1 T1. 2 G1-4 सा पपौ पान-मुत्तमम्. — °) T2 G1 M4 महानादं (for 'हासं'). — °) T2 G कुपिता (for रुषिता).

34 °) N2 V3 B Dn Ds2 D4 T1 G1 [आ]त्मनाशाय (for वि°). — °) N3 V1. 2 B2 (marg.) Dn Ds. 6 T2-4 G1. 2. 4. 5 M पातिता (for घा°). — °) D6 T1. 2 G1. 3. 5 पादौ चाहं (for सहसा च). D3 समुत्क्षिप्ता (for 'प्य'). S1 शूलं वा ह्यसिमुत्क्षिप्य; G2 पादौ चाहं विनिक्षिप्य; M1-3 मोहाद्वाहू (M3 'त्पादौ) समाक्षिप्य. — °) N (except S1 D6) T3 शिलायामभिपो (N2. 3 V1. 3 B2 [marg.] D1. 4. 6

पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम् ॥ ३५
 एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना ।
 खं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह ॥ ३६
 तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः ।
 विविक्ते देवकीं चैव व्रीडितः प्रत्यभाषत ॥ ३७
 पितृष्वसः कृतो यत्नस्तव गर्भा हता मया ।
 अन्यथैवान्यतो देवि मम मृत्युः समुत्थितः ॥ ३८

T₃ 'यां समुपो-; B₂ 'यामपि पो-; D₂ 'यां संप्रपो)थिता; T₄
 'यां समुपादिता.

35 ^a) D₅ क्षयान्त- (for तवान्त-). — ^c) D₂ नखैर
 (for करैर). Ś₁ K₁ (marg.) ताडयित्वा तलैर्देहं; D₆ T₁. 2
 G M दारयित्वा नखैर्देहं. — ^d) Ś₁ K₁ D₆ T₁. 2 G पास्यामि
 तव (Ś₁ हृदि) शोणितम्; M₁₋₃ पास्ये हृदयशो.

36 ^b) V₃ यथोक्तेन; T₂ G₁. 3 ययौ देव-; M₁₋₃ ययौ
 तेन (for यथेष्टेन). N₂ कर्मणा (for वर्त्मना). — M₄ reads
 36^{cd} after 612*. — ^c) Ś₁ खं च; T₃ खे सा (for खं सा).
 — D₃ om. 36^d. — ^d) T₄ नगरं (for सगणा). D₆ T₁. 2 G
 M विवेश सगणा तदा. — K N₂. 3 V B Dn Ds D₁. 2. 4-8
 T G ins. after 36 : D₃ after 36^{ab} : M₄ after 36^{ab} :

612* सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्वानि पूजिता ।
 पुत्रवत्पाल्यमाना सा देवी देवाज्ञया तदा ॥
 विद्धि चैनामथोत्पन्नमंशादेवीं प्रजापतेः ।
 एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु ॥
 तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः । [5]
 देववद्विष्यवपुषं कृष्णः संरक्षितो यया ॥

[D₃ om. line; 1^a-2^a. — (L. 1) K₁ Dn -सद्वानि; K₃ B₂
 T₁ -सर्वसु-; K₄ -वंशसु- (for -सद्वानि). — (L. 2) K₂ V₃
 D₅ पुत्रवत्परिपालयन्ती (V₃ 'ल्या सा) (for ^a). K₂ D₅ G₃
 वसु-; B₁ T₁. 3. 4 G₁ देव-; D₃ ययौ (for देवी). — G₁ om.
 line 3. Before line 3, D₃ ins. वैशंपायन उवाच. — (L.
 3) T₃ वैताम् (for चैनाम्). K₃ D₂ विन्ध्यशैले त्वथोत्पन्नम्
 (for ^a). D₃. 6 T₁. 3. 4 G₃. 5 अद्वाद्; T₂ G₄ M₄ महा- (for
 अंशाद्). — After line 3, K₂ N₂ Ds D₅ ins. :

612A* एकानंशेति यामादुरुत्पन्नां मानवा सुवि ।

[D₅ मानुषा (for मानवा).]

— (L. 4) K₁ एकदशीं; K₄ आंकाशे तां (for एकानंशां).
 D₆ T₂ G₁. 2 M₄ गोप- (for योग-). K₂ N₂ D₅ योगकन्यां
 दुराधर्षा; D₁ सैकानंशा योगकन्या (for ^a). D₆ T₂ G रक्षार्थं
 केशवोऽवतीत् (for ^b). — (L. 5) K₄ स्तुत्वा (for तां वै).
 V₃ तां वै सुमनसः सर्वे (for ^a). D₃ (marg. as above). 6

नैराश्येन कृतो यत्नः स्वजने प्रहृतं मया ।
 दैवं पुरुषकारेण न चातिक्रान्तवानहम् ॥ ३९
 त्यज गर्भकृतां चिन्तां त्वमिमां शोककारिकाम् ।
 हेतुभूतस्त्वहं तेषां सति कालविपर्यये ॥ ४०
 काल एव नृणां शत्रुः कालश्च परिणामकः ।
 कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतश्च मद्विधः ॥ ४१
 मा कार्षीः पुत्रजां चिन्तां विलापं शोकजं त्यज ।

T₂. 3 G M₄ पूजयिष्यन्ति याद(G₂ मान-; G₄ दान)वाः (for
^b). — (L. 6) K₂ तां देव-; N₃ (marg. as above) B₃
 Ds₂ देवीं च; Ds₁ दिवा च (for देववद्). K₁ देव- (for
 दिव्य-). K₄ V₂. 3 B₂ Dn D₁₋₅ T G₃ M₄ -वपुषा (for ^b).
 V₁ देवीं च देववद्विष्यं (for ^a). V₃ संवर्धितो (for संरक्षितो).]

37 ^b) T₃ मेने तां (by transp.). — ^d) K₂₋₄ N₂ V
 B Ds D₂₋₅ T₃. 4 G₅ व्रीडितः समभाष(D₁ 'याच)त; M₁₋₃
 'तः प्रत्युवाच ह.

38 Before 38, some Mss. ins. कंस उवाच. — ^a)
 Dn D₆ T₃. 4 मृत्योः स्वसः (for पितृष्वसः). — ^b) K₂₋₄
 N₂. 3 V B₂ Dn D₁₋₅ T₁ G₂. 3. 5 M₄ मया हताः (by
 transp.); M₃ वृथा मया. D₆ तव गर्भकृतौ मया. — Ś₁
 om. (hapl.) 38^c-39^b. — ^c) K₁. 2. 4 N₂. 3 V₂. 3 B Dn
 Ds D₁₋₅ T₁. 3. 4 G₄ अन्य एव; V₁ अन्यत्र वा (for 'थैव).
 D₆ T₂ G₁₋₃. 5 M₄ [अ]न्यथा (for [अ]न्यतो). — ^d) K₂ B
 Ds G₄ उपस्थितः (for समुत्थितः).

39 Ś₁ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) K₁ (marg. as in
 text). 4 नैपुण्येन; D₆ नैर्घुण्येन (for नैराश्येन). M₃ वृथा (for
 कृतो). — ^d) D₃. 6 व्यति- (for चाति-). T₃ न चातिक्रमितुं जतैः.

40 ^a) K₁ B₁. 2 Ds D₃ T₄ गर्भगतां (for 'कृतां).
 — K₂ om. 40^b-41^d. — ^b) Ś₁ -कारिताम्; K₁ -संमिताम्
 (for -कारिकाम्). K₃. 4 N₂ V B Dn Ds D₁₋₅ T₁. 3. 4
 संतापं पुत्रजं त्यज; D₆ T₂ G M₄ विला (M₄ संता)पं शोकजं
 त्यज. — N₃ repeats 40^{cd} after 42^{ab}. — ^d) N₁ G₂. 4 स
 तु; V₁ स हि (for सति).

41 K₂ om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) N₂ V₃ एष (for
 एव). D₅ मृत्युः (for शत्रुः). — ^b) M₃ कालश्च परिणामतः.
 — ^c) N₂ V₃ भूतं (for सर्वं). — ^d) N₂ -भूतं तु; D₃
 -भूताश्च (for -भूतश्च). B₂ मद्विधाः. B₁. 3 Ds₁ D₄. 5 हेतु-
 भूतास्तु मद्विधाः. — After 41, K₁. 3. 4 N₂. 3 V B D S
 (except M₁₋₃) ins. :

613* आगमिष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवाः ।
 इदं तु कष्टं यजन्तुः कर्ताहमिति मन्यते ॥

देवकीकंससंवादः]

विष्णुपर्व

[48. 50

एवंप्राया नृणां योनिर्नास्ति कालस्य संस्थितिः ॥ ४२
पतामि पादयोर्मूर्धा पुत्रवत्तव देवकि ।

मद्वतस्त्यज्यतां रोषो जानाम्यपकृतं स्वयम् ॥ ४३
साश्रुपूर्णमुखी दीना भर्तारमभिवीक्षती ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्सेति कंसं मातेव जल्पती ॥ ४४

देवक्युवाच ।

ममाग्रतो हता गर्भा ये त्वया कालरूपिणा ।
कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तो ह्यत्र कारणम् ॥ ४५
गर्भकृन्तनमेतन्मे सहनीयं त्वया कृतम् ।

मूर्धा पद्भ्यां निपतता स्वं च कर्म जुगुप्सता ॥ ४६
गर्भेऽपि नियतो मृत्युर्वाल्येऽपि न निवर्तते ।

युवापि मृत्योर्विशगः स्थविरो मृत एव तु ॥ ४७
अजाते दर्शनं नास्ति यथा नास्ति तथैव सः ।
जातोऽप्यजाततां याति विधात्रा यत्र नीयते ॥ ४८

तद्रच्छ पुत्र मा ते भून्मद्वतं मन्युकारणम् ।
मृत्युनापहते पूर्वं शेषो हेतुः प्रवर्तते ॥ ४९
विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गेण तच्चतः ।

मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तूपपद्यते ॥ ५०

C 3369
B 2. 4. 58
P 2. 4 58

[(L. 1) D₅ -भाग्यम् (for -भागम्). — (L. 2) D₅ D₄ विद्धि; D₂ कृच्छं (for कष्टं). K₃ Ñ₃ V B₃ Dn D₅ D₄, 6 T₂-4 G M₄ शत्रुः (for जन्तुः).]

42 ^b) K₂ D₆ संतापं (for विलापं). K₄ पुत्रजं (for शोकजं). B₂ (marg.) संतापं पुत्रजं त्यज. — After 42^{ab}, Ñ₃ repeats 40^{ab}. — ^c) K₃ एवंविधा; Ñ₁ V₃ D₅ D₄ T₁, 2 G₃, 5 M₄ प्रायो (for प्राया). Ñ₁ लोके; D₆ G₁, 3-5 M₁-3 वृत्तिर (for योनिर). T₃, 4 एवं प्राप्य नृणां योनिं. — ^d) D₆ T₁ G₁, 2, 4, 5 M₁-3 लोकस्य (for कालस्य).

43 K₃ om. 43-44. B₁ om. 43^a. — ^a) D₁ (sup. lin.) नमामि; Bom. and Poona eds. एष ते (for पतामि). — ^c) K₄ मद्वतस्; D₃ मत्कृतस् (for मद्वतस्). G₂ M₁-3 कोपो (for रोषो). — ^d) G₂ [अ]पकृतः (for तं). Ñ₁ मया; K₁, 2, 4 Ñ₂, 3 V₂, 3 B Dn D₅ D₂-5 T₃, 4 त्वयि; Ñ₁ स्वकम् (for स्वयम्). V₁ जानाम्यपकृतस्त्वयि. — After 43, K₄ Ñ₂ V₂, 3 B Ds D₆ T₁, 3 G M₄ ins. :

614* इत्युक्तवन्तं कंसं सा देवकी वाक्यमब्रवीत् ।

[B₁ सहसा (for कंसं सा). Ñ₂ V₂ D₅ D₆ G₂, 3, 5 आददे (D₆ दौ) (for अब्रवीत्).]

44 K₃ om. 44 (cf. v. l. 43). — ^a) B₂ Dn₂ T₁ G₃ मुखा (for -मुखी). Ñ₁ धीरा (for दीना). — ^b) V₃ उप; D₆ G₂ अपि; T₁ अनु- (for अभि-). K₂ T₁, 2 G₁, 4, 5 M₁-3 वीक्ष्य च; T₃ काङ्क्षती; G₃ वीक्ष्य सा (for वीक्षती). — ^c) T₁ [ह]ह (for [ह]ति). — ^d) D₂ सा तं (for कंसं). K₁ (sup. lin. as in text) Ñ₁, 2, 3 (marg. as in text) B₁ Dn D₁, 3-5 T₃, 4 समभि- (for मातेव). G₄ कंस मा मेति जल्पति; M₃ कंसं त्वाच देवकी.

45 B₃ T₂ G₁, 5 om. the ref. — ^a) M₁-3 सस (for [अ]ग्रतो). T₄ गता (for हता). K₂ पुत्रा (for गर्भा). — ^b) K₄ त्वया ये (by transp.); D₆ G₂, 5 M₁-3 यच्चया. Ñ₁

T₁ G₄ M₄ काम- (for काल-). — ^c) Ñ₁ Ñ₁ दारुणस्; K₃ कारकस्; V₃ णस् (for णं). — ^d) Ñ₁ V₃ B₂ ऽपि (for हि). Ñ₁ Ñ₁ दारुणः (for कारणम्).

46 ^a) Ñ₁ B₂ T₁ कर्तनम् (for -कृन्तनम्). — ^b) D₃ महता यत् (for सहनीयं). K₁ कृतं त्वया (by transp.). — ^c) D₁ पादे; G₄ त्वया (for पद्भ्यां). K₂ V₂ B Ds D₄ T₁, 3, 4 M₁-3 पादयोः पतता मूर्धा. — ^d) K₃ स्वयं; K₄ स्वीयं (for स्वं च). M₄ जुगुप्सितम् (for प्सता).

47 ^a) Ñ₁ गर्भस्थे; K₂, 4 Ñ₁ V Dn D₁-3 T₈ M₃ गर्भे तु; B Ds गर्भे च; M₄ गर्भे हि (for गर्भेऽपि). T₁ गर्भे तु निश्चितो मृत्युर. — ^c) T₄ हि (for [अ]पि). Ñ₁ K₁ D₄, 5 G₃ मृत्यु- (for मृत्योर्). — After 47, Ñ₁ K Ñ₂, 3 V B Ds D₂, 3, 5 ins. :

615* कालमूलमिदं सर्वं हेतुभूतस्त्वमेव हि ।

[D₃ कर्म- (for काल-). K₂ B Ds -पकम्; K₃ V₁, 3 -भूतम् (for -मूलम्). Ñ₁ हेतुभूतस्तु त्वद्विधः; K₁, 3 D₂, 3 तौ भवद्विधः; D₅ ता भवद्विधाः (for ^b).]

48 ^a) K₂ अज्ञात-; T₄ अजात- (for ते). — ^b) Ñ₁ K₁, 4 वायुस्; B₁ D₃ जातस्; M₄ [अ]स्ति न (by transp.). K₁ D₅ च (for सः). — ^c) K₄ स्थ; M₁-3 हि (for ऽपि). — ^d) K₂ यदि; V₃ येन (for यत्र). T₃ विधाता यद्विधीयते.

49 ^a) K₁ पुत्र गच्छ (by transp.). D₆ T₂ G M₄ भूते (by transp.). — ^b) Ñ₁ V₃ (before corr. as in text) Dn₁ D₁, 2, 6 T₁-3 G M₄ मृत्यु-; D₃ मयि (for मन्यु-). M₃ मम तावदयं विधिः. — ^c) Ñ₁ प्रकृते; K₁, 3 [अ]पहते; K₄ [उ]पहितं; Ñ₁ V₁, 3 D₁ T₃, 4 [अ]पहते; Dn₁ D₂ प्रहते; D₁ प्रहते (for [अ]पहते).

50 ^a) K₁ T₂ G₁, 2, 4, 5 M -सृष्टेन; D₅ -दि- (for -ह-). — ^d) M₁-3 जन्म तत्र (M₁ जु) (for जन्मतस्तु). Ñ₁ प्रवर्तते (for [उ]पपद्यते). T₁, 2 G₁, 3-5 जन्मत (G₄ न) स्तत्प्रवर्तते; G₄ M₄ नस्तत्प्रवर्तते.

48. 51]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3369
B 2. 4. 64
P 2. 4. 64

निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम् ।

कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ॥ ५१

इति श्रीहरिवंशे अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

वैशंपायन उवाच ।

प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम् ।
प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ १
स नन्दगोपं त्वरितः प्रोवाच शुभया गिरा ।
गच्छानया सह त्वं तु व्रजमेव यशोदया ॥ २

तत्रेमौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः ।
योजयित्वा व्रजे तात संवर्धय यथासुखम् ।
रोहिणेयं च मे पुत्रं परिरक्ष शिशुं व्रजे ॥ ३
बाल्ये केलिकिलः सर्वो बाल्ये मूर्च्छन्त्यमानुषाः ।
बाल्ये चण्डतमः सर्वस्तत्र यत्नपरो भव ॥ ४

51 Ś1 om. 51. Before 51, K1. 3 B3 Dn D2. 6 T3 G4 ins. वैशंपायन उवाच. —^δ) K2 कंसस्तु स्व-; K3 स कंसः स्व- (for स कंसः स्वं). — After 51^{ab}, K2-4 Ñ2. 3 V B D S (except M1-3) ins.:

616* प्रविवेश सुसंरब्धो दह्यमानेन चेतसा ।
[K3 तु; K4 B2 G3 स (for सु-). T3 प्रविवेश महत्कुटो (for ^a).]

— Ts. 4 om. 51^{cd}; Ñ1 reads it on marg. —^c) D3. 6 M3 प्रतिहते (for ते). — After 51, Ñ2 V3 B1 ins.:

617* स्ववधं चिन्त्यमानस्तु कन्यावाक्यमनुसरन् ।

COLOPHON om. in Ś1. — *Mention of the Epic*: K1. 3 Ñ2 Ds2. — *Mention of Khila*: K1. 3 Ñ2. 3 V B Ds D1. 3. — *Sub-parvan*: T4 आश्चर्यपर्व. — *Adhy. name*: K1 विष्णूत्पत्तिः; K2-4 Ñ V B Dn Ds D1-5 श्रीकृष्णोत्पत्तिः; D6 कृष्णावतारः; T2 G1-3 कृष्णावतरणम्; M4 कृष्णावतार-कथनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 64; K3 57; Ñ3 V1 Dn Ds2 59; V3 D3 58; D1 55; D4 T3 60; T1 G3. 5 M4 54; T2 G1 53; T4 56; G2. 4 51; M1-3 50. — *Śloka no.*: Dn 64; Ds2 D3. 5 65; D4 66.

49

1 ^a) D4 च (for तु). —^δ) Ś1 व्रजं (for व्रजे). T3 वै नृपः (for रोहिणीम्). —^c) K2 Ñ1 V3 D1 T3 प्रजातं (for तां). D3 [अ]ग्रं (for [अ]ग्रे). K4 T2 G1. 3. 5 प्रजातपुत्रामेवाग्रे. —^d) K2. 3 Ds D6 T2 G1 चन्द्र- (for चन्द्रात्). T3 चन्द्रकान्ताननं शुभम्; G4 चन्द्रकान्तशुभाननम्.

2 ^a) D2. 5 त्वरितं; D6 T1. 2 G M4 अभितः (for त्वरितः). — After 2^{ab}, M3 ins.:

618* बालस्य तेजसा तं तु विस्मितं विस्मितस्तदा ।

Before 2^{cd}, D5 (marg.) ins. वसुदेव उवाच. —^c) K2-4 Ñ V B D (except D6) त्वं वै; T1 [ए]व त्वं; T3. 4 त्वं हि (for त्वं तु). — D6 T1. 2 G M4 ins. after 2: M1. 2 after 2^{ab}: M3 cont. after 618*:

619* यदा च रोहिणी पुत्रं प्रसूता कमलेक्षणा ।
यशोदापि तदैवेयं प्रसूता तनयं विभो ॥

[(L. 1) G1. 4 प्रासूत (for प्रसूता). G5 प्रसूतं कमलेक्षणा (for ^δ). — (L. 2) T1 M1-3 [आ]र्यो (for [इ]यं). T2 G M4 प्रासूत (for प्रसूता). T1 शुभा (for विभो). M3 प्रसूता कमलेक्षणा (for ^δ).]

3 ^a) K3. 4 Ñ1. 3 V D1. 3 तत्र तौ; Ñ2 ततो वै; B2 (marg.) Dn तत्रैतौ; T3. 4 ताविमौ (for तत्रेमौ). D5 तत्र तौ जातकौ गत्वा. —^δ) D4 -कर्मादितैर् (for -कर्मादिभिर). —^c) G5 भोजयित्वा (for यो). G4 जातं (for तात). T2 G1 भोजयित्वा व्रजे जातौ. — After 3^{cd}, G3 reads 9-10, and om. 3^{ef}. —^e) B2 पुत्रं मे (by transp.). —^f) K2 -रक्ष शुभं; T3. 4 -रक्षस्व च (for -रक्ष शिशुं). D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 M4 तव पुत्रं च यत्नतः. — After 3, D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 ins.:

620* पालयस्व तदा तात प्रमादबहुले व्रजे ।

[T2 यथा; G2 M4 यदा (for तदा).]

— After the above, D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 read 7^e-9^d.

4 K3 om. 4. K1. 2. 4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3. 4 read 4 after 9. —^a) K1 D3. 4 (before corr. as in text) T4 केलिकिलः; K2 Ñ2 V3 D1 कंरः; D5 क्रीडापरः; D6 M3 कलिसमः; T3 केलिरतिः; M1. 2 किल कलिः (for केलिकिलः). Ś1 सर्वे (for सर्वो). K4 D2 बालः केलिकिलः सर्वो; T2 G M4 बाल्ये कलिकराः (G3 समाः) सर्वे. —^δ) D6 T1. 2 G M4 मानुषाः (for [अ]मां). K2 B3 Ds D2. 3 बाल्ये मुह्यति मानवः; K4 बालो मुह्यति मानुषः; Ñ V B1. 2 Dn D1. 4. 5

अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ।
 योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि शिशोर्मुखम् ॥ ५
 हियते हि बलात्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ।
 अस्माद्धि मे भयं कंसानिर्घृणाद्वै शिशोर्वधे ॥ ६
 तद्यथा रौहिणेयं त्वं नन्दगोप ममात्मजम् ।
 गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु ।
 विघ्ना हि बहवो लोके बालानुत्त्रासयन्ति हि ॥ ७
 स च पुत्रो मम ज्यायान्कनीयांस्तव चाप्ययम् ।
 उभावपि समं प्रेम्णा निरीक्षस्व यथासुखम् ॥ ८

वर्धमानावुभावेतौ समानवयसौ यथा ।
 शोभेतां गोत्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु ॥ ९
 न च वृन्दावने कार्यो गवां घोषः कदाचन ।
 तत्र वासे तु भेतव्यं केशिनः पापदाशनः ॥ १०
 सरीसृपेभ्यः कीटेभ्यः शकुनिभ्यस्तथैव च ।
 गोष्ठेषु गोभ्यो वत्सेभ्यो रक्ष्यौ ते द्वाविमौ शिशू ॥ ११
 नन्दगोप गता रात्रिः शीघ्रयानो ब्रजाशुगः ।
 इमे त्वां त्वरयन्तीह पक्षिणः सव्यदक्षिणाः ॥ १२
 रहिते वसुदेवेन सोऽनुज्ञातो महात्मना ।

C 3384
B 2. 5. 14
P 2. 5. 14

T3. 4 बाल्ये मुह्यति मानुषः. — °) K1 चण्डपरः; M1-3 करः
 (for तमः). D6 T2 G M4 बाल्ये चण्डकराः सर्वे. — °) T4
 तस्माद् (for तत्र).

5 °) T3. 4 पुत्र- (for पितृ). K1. 4 पक्षे तु (for पक्षेषु).
 — °) K2 सो (for यो).

6 °) Ds सति-; G3 M1. 4 सपि (for हि). M2 बलान्मे
 हियते प्रज्ञा. — °) D3 G2. 4 ततो (for सतो). T3 प्रज्ञा वै
 निहता मम. — °) K1. 4 V1. 2 D1 T4 M4 हि (for वै).
 D6 T2 G1. 2. 4. 5 वधात् (for वधे). T3 निर्घृणात्पापनिश्चयात्;
 M1-3 च्छिद्युभारकात्.

7 °) B1. 3 Ds यथा च (for तद्यथा). T2 G1. 4 M4 च
 (for त्वं). M1-3 यथा रक्षसि ते पुत्रं. — °) D1 गोपाय त्वं
 (for यसि). S1 D2. 3 सदा; N2. 3 (marg.) V3 B2 Ds D4. 5
 T3 शिशुं; D6 G2. 4. 5 M4 तथा (for यथा). V1 शिशुं (for
 तात). T2 गोपायसि तात यथा; T4 से शिशुं तात. — °)
 B2 (marg. as in text) नन्दगोप; D3 पुत्रान्वेषी; T2 G
 M4 यथा वेत्सि; T3 यथा स्वार्थस् (for तत्त्वान्वेषी). — G3 om.
 7^e-8^d. D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 read 7^e-9^d after 620*.
 — °) D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 विघ्नाश्च बहवस्तत्र. — °) S1 K2
 च; N1. 3 V1. 2 B1. 3 Ds D1. 5 ह (for हि). K4 बालांश्च
 त्रासयन्ति हि; D6 T2 G1. 2. 4. 5 M नुद्वेजयन्ति च (M1-3
 न्यथ); T3. 4 बाल्ये वित्रासयन्ति ह (T4 हि).

8 For the sequence in D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4, cf. v. 1.
 7. G3 om. 8 (cf. v. 1. 7). K2 reads 8-9 on marg.
 — °) K3 Dn ज्येष्ठः (for ज्यायान्). — °) K1 मम (for
 तव). B2 चात्मजः; D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 च (D6 स) प्रभो
 (for चाप्ययम्). K2. 3 N1 D1. 5 कनीयांस्तस्य चात्मजः (K3
 D1 नुजः; N1 व्ययः); N2. 3 V1. 2 B1. 3 Ds D2-4 T3. 4
 श्राप्ययं तव; V3 Dn श्र तवात्मजः; T1 M1-3 श्र तव प्रभो.
 — °) S1 साम्ना; K N V B D (except D6) T1. 3. 4 नाम्ना

(for प्रेम्णा). — °) K3. 4 N V1. 3 B3 Dn D1-3. 5 यथा-
 तथम् (for सुखम्).

9 For the sequence in D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4, cf. v. 1.
 7. G3 reads 9-10 after 3^{ad}. — °) K2 Ds तथा; M1
 तदा (for यथा). — °) D1 तात (for तस्मिन्). — After 9,
 K1. 2. 4 N V B Dn Ds D1-5 T3. 4 read 4.

10 For the sequence in G3, cf. v. 1. 9. — °) Ds
 घोषो (for कार्यो). — °) K4 (marg.) गोष्ठः; M1-3 वासः
 (for घोषः). K1. 3 N V B3 Dn D1. 3. 6 T1 G3 कथंचन
 (for कदा). D5 गवां कार्यः कथंचन. — After 10^{ab}, D6
 S ins. :

621* तत्रासौ वसति क्रूरो मांसभोजी दुरात्मवान् ।

— °) S1 T1 G2. 3. 5 M1. 4 वस्तस्य (for वासे तु). K N
 V B Dn D1-3. 5 T3. 4 भेतव्यं तत्र वसतः (K2 B2 [marg.]
 T4 वासे तु; N1 वस्तव्यं); T2 G1. 4 तत्रैव वसतस्तस्य. — °)
 T1 देहिनिः (for दक्षिणः).

11 T2 G1. 4 om. 11^{ab}. — °) D3 क्रूरेभ्यः; T1 शृङ्गेभ्यः
 (for कीटेभ्यः). — °) K1 D3. 5 रक्ष्यौ मे; K2 D2. 6 G1. 2
 रक्ष्यौ तौ; T3 रक्ष तौ; M4 रक्ष्यौ ते (for रक्ष्यौ ते). G5 अमू
 (for इमौ). T2 G4 रक्ष्यौ तौ द्वाविमौ किल; M1-3 रक्ष्यौ
 द्वावपि ते शिशू. — After 11, D6 T1. 4 G1-3 M ins. :

622* यमुना नैव गन्तव्या तस्यां वसति कालियः ।

[D3 G1. 2 च न; M4 [अ]पि न (for नैव).]

12 °) K1 B1. 2 (marg.) ब्रजानितः; K4 D2. 3. 5. 6 T3
 G1. 2 ब्रज ब्रजम्; N2 V1 ब्रजानुगः; B1 (marg.) Ds श्रितः;
 D4 ब्रजस्थितः; T1. 3 G5 M ब्रजं ब्रज; T4 ब्रजं ततः (for
 ब्रजाशुगः). — °) D3 त्वा; T2 G1 ते; G4 च (for त्वां).
 D4 T4 व्याहरन्ति (for त्वरयन्ति). B3 T1 G1 [इ]व; M4 [ए]-
 व (for [इ]ह). K N V B1. 2 Dn D1. 3. 5 G3 इमे त्वां
 व्याहरन्तीव; T3 इमे त्वां व्याहरिष्यन्ति; M1-3 इमे त्वा त्वार-

49. 13]

हारिवंशे

[विष्णुपर्व

B 3384
B 2. 5. 14
P 2. 5. 14

यानं यशोदया सार्धमारुरोह मुदा युतः ॥ १३
कुमारं स्कन्धवाह्यायां शिविकायां समाहितः ।
संवेशयामास शिशुं शयनीये महामतिः ॥ १४
स जगाम विविक्तेन शीतानिलविसर्पिणा ।
बहूदकेन मार्गेण यमुनातीरशोभिना ॥ १५
स ददर्श शिवे देशे गोवर्धननगोपणे ।
यमुनातीरसंबद्धं शीतमारुतसेवितम् ॥ १६

यन्तीह. — ^a) K₂ वयः श्रोत्रसुखावहाः.

13 Before 13, K₃ D₂ ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) K Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T₄ रहस्यं; D₆ प्रहिते; T₂ G_{1. 2} रहितो; T₃ नन्दोऽपि; M_{1. 2} नन्दोऽथ (for रहिते). — ^b) K₄ अनुज्ञातो; M₁₋₃ संमान्योक्तो (for सोऽनुज्ञातो). — ^a) K₂ V_{1. 3} B₂ G₂ मुदान्वितः; G₄ मुदा धृतः (for मुदा युतः).

14 ^a) D₆ कुमारं स्कन्धमावाह्य. — ^b) V₂ om. from समाहितः up to शयनीये (in 14^a). M₃ महामतिः (for समाहितः). — After 14^{ab}, D₆ T₂ G_{1. 3. 5} M₄ ins. :

623* शयने तं शिशुं चैव संवेश्य मृदुसंस्तरे ।

[T₂ G₁ शयानं (for शयने).]

— Ś₁ T₃ om. 14^a. — ^c) Ñ₁ प्र- (for सं-). — ^a) K₁ D₆ T₂ G शिविकायां; T₁ M₄ नन्दगोपो; M₁₋₃ स्वास्तीर्णायां (for शयनीये). K_{3. 4} Ñ_{1. 3} V_{1. 3} Dn D_{2. 3} T₄ शिविकायां महा-मनाः (D₃ यशाः).

15 ^a) K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T G₁ जगाम च (G₁ स); D₆ आजगाम (for स ज). — ^b) K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{1. 3. 4} G_{2. 5} M₄ शीतलानिलसर्पि (T₃ वर्षि)-णा. — ^a) N (except Ś₁ K_{1. 4}) S (except T₁ M₁₋₃) -गामिना (for -शोभिना).

16 ^a) K₁₋₃ Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3. 4} शुभे देशे; D₆ T₂ G_{1. 3-5} M₁₋₃ शिवं देशं (G₃ शे) (for शिवे देशे). K₄ स गोवर्जं शुभे देशे. — ^b) K_{1. 3. 4} Ñ V B_{1. 2} (marg.) Dn D_{1-3. 5} T_{1. 3. 4} -समीपगे; K₂ B_{2. 3} Ds T₂ M₄ -वनो; D₆ -वनोपमम्; M₁₋₃ -गिरेस्तटे (for -नगोपगे). D₄ गिरौ गोवर्धने महत्. — ^c) Ś₁ K₁ -संबद्धे; K₂ D₆ -संबद्धं; K₃ V₁ Ds D₆ -संबद्धं; B₁ -संनद्धं; B₂ Ds T₁ G_{1-3. 5} M₂₋₄ -संबद्धं; T₂ -संबन्धि (for -संबद्धं). — ^a) K₂ शीतं (for शीत-). Ś₁ K₁ -सेविते; D₃ -शीतलम् (for -सेवितम्).

17 ^a) K₃ Ñ_{2. 3} V B_{1. 3} D_{2. 5} विगत-; K_{3. 4} Ds D_{1. 3} विरुत-; D₆ T_{1. 2} G निरीति-; M₂ विदित- (for विरुत-). Ś₁ K₁ विरुत (K₁ निरुत) श्वापदे रम्ये; B₂ Dn विरुतश्वापदे रम्यं; M₄ निरीति श्वापदारम्यं. — ^b) Ñ₃ V₁ लतागुल्म-; M₁

विरुतश्वापदं रम्यं लतावल्लीमहाद्रुमम् ।

गोभिस्तृणनिमग्नाभिः स्यन्दन्तीभिरलंकृतम् ॥ १७

समप्रचारं च गवां समतीर्थजलाशयम् ।

विषाणस्कन्धघातैश्च वृषाणां घृष्टपादपम् ॥ १८

भासामिषादानुसृतं श्येनैश्चाभिषगृद्धिभिः ।

सृगालमृगसिंहैश्च वसामेदोशिभिर्वृतम् ॥ १९

शार्दूलशब्दाभिरुतं नानापक्षिसमाकुलम् ।

विष्ट-; M₂ श्लिष्ट-; M₃ विष्टं (for वल्ली-). Ś₁ K₁ -महाद्रुमे (for द्रुमम्). B_{1. 3} Ds D₄ लतागुल्मघाता (B₃ D₄ समा) कुलम्. — B₃ om. (hapl.) 17^c-20^b. — ^c) K₁ (sup. lin. as in text) -विमग्नाभिः; K₂₋₄ Ñ V B_{1. 2} D T₂₋₄ G -विलं (for -निमं). T₁ M₄ गोभिस्तृणेषु म (M₄ ल) -ग्नाभिः. — ^a) Ś₁ Dn₁ D_{1. 4} G_{1. 2. 4} M₄ स्यन्दन्तीभिर; K₄ चवं; G_{3. 5} क्रन्दं (for स्यन्दं).

18 B₃ om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) T₂ G₁ -प्रसारं (for -प्रचारं). K₄ तु (for च). — ^c) Ś₁ Ñ V B_{1. 2} Dn Ds D₄ T₃ वृषाणां (for विषाण-). K_{1. 4} D_{2. 3} T₁ G_{1. 2. 5} -पातैश्च; G₄ M₄ -पादैश्च (for -घातैश्च). K₃ D₁ G₃ वृषाणां स्कन्धपातैश्च. — ^a) D₆ T_{1. 2} G_{1. 2. 4. 5} M₄ वृषभैर; T₄ पादपैर (for वृषाणां). D₂ (marg. as in text) कृष्ट-; G₂ M₄ पुष्ट- (for घृष्ट-). Ś₁ K₃ Ñ V B_{1. 2} Dn Ds D_{1. 4} G₃ विषाणो घृष्टपादपम्; T₃ पादपैः सर्वतो वृतम्.

19 B₃ om. 19 (cf. v. 1. 17). — ^a) K₂ -गतं; V₁ -भृतं; V₂ Dn D₁ -सृतैः (for -सृतं). K₁ D_{2. 3. 5} M₄ क्रन्यादसंघा- (D₅ सिंह) नुसु (D₃ तयु) तं; Ds गृध्रामिषादानुसृतं; D₆ T_{1. 2} G_{1. 2. 5} भासचक्रैरनुसृतं; T_{3. 4} भाषचाषाद्यं; G₃ भासचक्रो-रानुसृतैः; G₄ हासचक्रैरनुसृतं. — ^b) D₁ तु (for च). K₂ V₃ B_{1. 2} Ds D_{2. 3} T_{1. 3. 4} M₄ -गृध्राभिः (for -गृद्धिभिः). — ^c) M -संचैश्च (for -सिंहैश्च). — ^a) K₁ D₅ -मेदोशनैर; K₂₋₄ Ñ V₁ B₂ Ds₂ D_{1. 3. 4} T₃ -मेदोस्थिभिर; V_{2. 3} -मेदा-स्थिभिर; B₁ Dn₁ T₄ -मेदाशिभिर (for -मेदोशिभिर). D₂ वसामेदोस्थिभिर्वृतम्; D₆ T_{1. 2} G M₄ मृग (T₁ वसा; G₃ मृत) मेदोवसाशि (T₁ G₃ सादि)भिः.

20 B₃ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 17). K₃ om. (hapl.) 20^a-21^b. Ds om. 20. — ^a) T₄ -युतं (for -रुतं). — ^b) D₆ T₂ G M₄ वानरक्ष- (for नानापक्षि-). K₁ B₁ Ds -गणा-कुलम् (for -समां). — ^c) T₃ सर्व- (for स्वाद्रु-). K₁ (sup. lin. as in text). 2. 4 Ñ V B_{1. 2} (marg. as in text). 3 Dn Ds D_{1. 2. 4. 5} T_{3. 4} -वृक्ष- (for -पुष्प-). Ś₁ -फलाकीर्णं; D₆ T_{1. 2} G_{1. 3-5} M₄ -मधुक्षीरं; G₂ M_{1. 2} -फलक्षीरं; M₃

खादुपुष्पफलं रम्यं पर्याप्ततृणसंस्तरम् ॥ २०
 गोत्रजं गोरुतशिवं गोपनारीभिरावृतम् ।
 हम्भारवैश्व वत्सानां सर्वतः कृतनिस्वनम् ॥ २१
 शकटावर्तविपुलं कण्टकीवाटसंकुलम् ।
 पर्यन्तेष्वावृतं वन्यैर्वृहद्भिः पतितैर्दुमैः ॥ २२
 वत्सानां रोपितैः कीलैर्दामभिश्च विभूषितम् ।
 करीषाकीर्णवसुधं कटच्छन्नकुटीमठम् ॥ २३
 क्षेमप्रचारबहुलं हृष्टपुष्टजनायुतम् ।
 दामनीप्रायबहुलं गर्गरोद्गारनिस्वनम् ॥ २४

तक्रनिस्रावबहुलं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् ।
 मन्थानवलयोद्गारैर्गोपीनां जनितस्वनम् ॥ २५
 काकपक्षधरैर्बालैर्गोपालैः क्रीडितालयम् ।
 सार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसंकुलम् ।
 सर्पिषा पच्यमानेन सुरभीकृतमारुतम् ॥ २६
 नीलपीताम्बराभिश्च तरुणीभिः समन्ततः ।
 वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ॥ २७
 शिरसा धृतकुम्भाभिर्वद्वैरुद्धथिताम्बरैः ।
 यमुनातीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ॥ २८

C 3400
 B 2. 5 30
 P 2. 5. 30

-फलोपेतं (for -फलं रम्यं). — ^a) K₁ D₂. 4. 5 -संवृतम्;
 K₂. 4 Ñ₂. 3 V T₄ -संस्कृतम्; D₁ T₁ -वीरुधम्; G₃ -विस्तरम्
 (for -संस्त°).

21 K₃ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) T₁ गोवृतं (for
 गोत्रजं). D₂ गोरुतं; T₄ गोकुलं (for गोरुत-). K₄ गोत्रजं
 गोरुतै रम्यं; T₃ गोत्रजं गोकुलाविष्टं. — ^b) T₄ घोष- (for
 गोप-). M₁₋₃ गोपनारीसमावृतम्. — ^c) Ś₁ D₃ हम्भारवैश्व;
 K₁ भम्भारां; D₅ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M हम्भारं (for हम्भा°).
 — ^d) T₃ सर्वत्र (for °तः).

22 ^b) D₆ S नेमिस्वनमनोरम (T₃. 4 G₄ °हर)म्. — ^c)
 T₁ पर्यन्ते च (for °न्तेषु). Ś₁ Ñ₂ V₃ रम्यैर्; D₂. 6 T₂ G₁. 2.
 4. 5 चान्यैर् (for वन्यैर्). T₄ पर्यन्तेनावृतं पुष्पैर्. — ^d) Ś₁
 K₂ महद्भिः (for वृ°). K₁ Ñ₂ V₃ पातितैर्; D₆ T₂ G₁. 3-5
 M₁₋₃ फलिं (for पति°).

23 ^a) B₃ कीर्णैर् (for कीलैर्). — ^b) Ś₁ विशोभितम्;
 K₃. 4 D_n निषेवितैः; G₃ विराजितम् (for विभूषि°). D₁
 M₁₋₃ दामनीभिश्च भूषि (M₁ शोभि)तम्. — ^d) K₂ D₅
 (inf. lin.) T₂ G₁ -मुखम्; T₃ -रचम् (for -मठम्).

24 M₄ transp. 24 and 25. — ^a) K₃ Ñ₁ V₁. 2 D_n
 D₂₋₅ G₃ क्षेम्य-; B D₅ T₁ क्षेम्यं (for क्षेम-). — D₃ om.
 (hapl.) 24^{bc}. — ^b) K₄ जनैर्युतम्; Ñ₁ (marg.) V₂ B₁
 (marg.). 2. 3 D_n D₅ D₂. 4. 5 -जनावृतम्; Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁
 D₁. 6 T G M₄ कुलम् (for युतम्). — ^c) K₁. 3. 4 V₂ B₁
 D_n D₂ -पाश-; D₆ T₁. 2 G M -दाम- (for -प्राय-).

25 T₃ om. (hapl. ?) 25^a-26^a. M₄ transp. 24 and
 25. M₄ transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^a) K₁ D₃ G₄ निर्माण-
 (for -निस्राव-). K₃ V₂ D_n D₁ T₁. 4 G₃. 5 M₄ -मलिनं
 (for -बहुलं). — ^b) K₃ -बिन्दुद्वार-; K₄ Ñ₂ V₃ D₁. 2. 4 G₂
 M -पिण्डार्द्र-; V₁ D₆ -मन्थार्द्र- (for -मण्डार्द्र-). — After
 25^{ab}, D₃ T₁. 2. 4 G₁. 2. 4. 5 M ins. :

624* नवनीतपरिक्षिप्तमाज्यगन्धविभूषितम् ।

[M₁₋₃ -मनोरमम् (for -विभूषितम्).]

— T₄ reads 25^{cd} twice. — ^a) V₁ D₃ G₄ -स्वनैः (for
 -स्वनम्).

26 T₃ om. 26^{abcd} (cf. v. l. 25). — ^b) Ś₁ K₁ T₁ G₃
 गोपाल- (for °लैः). K₂₋₄ Ñ₁ V B D_n D₅ D₁₋₅ T₄ गोपालैः
 क्री (K₃. 4 Ñ₃ V₁ B₂ D_n D₁. 2 °लक्री)डनाकुलम्; M₁₋₃ °लैः
 क्रीडितव्रजम्. — After 26^{ab}, D₆ T₂. 4 G M ins. :

625* दारकैर्दारिकाभिश्च परस्परसमाकुलम् ।

[M₁₋₃ -समागतैः (for °कुलम्).]

— K₃ om. (hapl.) 26^{cd}. — ^c) Ñ₂ V₃ B₁ संकुल-; Ñ₃
 (marg.) साकुल-; B₃ साकुलं (for सार्गल-). — ^d) B₂
 (marg.) M₄ संस्थान-; D₁ गोष्ठान- (for गोस्थान-). Ś₁ M₃
 -संकटम् (for संकुलम्). — ^e) T₃ सर्वेषां (for सर्पिषा).

27 ^a) D₄ तु (for च). — ^b) V₃ B₁. 3 अलंकृतम् (for
 समन्ततः). — After 27, D₂. 5 ins. :

626* सीमन्तमधुरालापाः स्मितभ्रूललितेक्षणाः ।

सीत्कारभ्रूविलासैश्च चेतोबुद्धिमनोहराः ।

सर्वास्ताश्चन्द्रवदना गोपनार्यः सुशोभनाः ॥

तासां नूपुरशब्देन मेखलानां स्वनेन च ।

स्वनन्तीनां च शब्देन मयूरा ननुतुस्तदा ॥ [5]

[(L. 4) D₃ मेखलानि- (for °लानां).]

28 ^a) Ś₁ D_n शिरोभिर् (for शिरसा). — ^b) K₃ Ñ₁
 V₂. 3 B D (except D₆) T₃. 4 बद्धैरग्रस्तनाम्ब (T₃. 4 °न्त)रैः.
 — ^c) D₅ D₂ -मार्गेषु (for °ण). — D₆ T₁. 3 G ins. after
 28: T₄ M₁₋₃ after 28^{ab} :

627* तक्रविक्रययुक्ताभिर्दधिसर्पिकयेषु च ।

[T₁ G₃ M₁₋₃ -क्रयसु- (for -विक्रय-).]

49. 29]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3400
B 2. 5. 30
P 2. 5. 30

स तत्र प्रविशन्ष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ।
प्रत्युद्गतो गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धाभिरेव च ।
निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रये ॥ २९

सा यत्र रोहिणी देवी वसुदेवसुखावहा ।
तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गूढं न्यवेशयत् ॥ ३०

इति श्रीहरिवंशे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तस्यासतः कालः सुमहानत्यवर्तत ।
गोव्रजे नन्दगोपस्य बल्लभत्वं प्रकुर्वतः ॥ १
दारकौ कृतनामानौ ववृधाते सुखं च तौ ।

ज्येष्ठः संकर्षणो नाम यवीयान्कृष्ण एव तु ॥ २
मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽभूद्देहान्तरगतो हरिः ।
व्यवर्धत गवां मध्ये सागरस्य इवाम्बुदः ॥ ३
शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृद्धिनी ।

29 ") T3. 4 तत्र प्रविश्य संहृष्टो. — ^b) T1 M4 गोवि-
(for गोप-). D8 व्रजं नन्दः स्वभार्याया; D6 T2 G1. 2. 5 व्रजं
गोप(D6 घोष)विनादितम्; T3. 4 गोव्रजे घोषनादिते (T4 तैः).
— ^c) K2. 3 प्रत्युद्गतैर् (for तो). — ^d) D2 गोपि- (for
स्त्रीभिर्). — D1 om. 29^e-30^b. — ^e) S1 K1. 4 B2 (marg.)
D2 निवासं (for निवेशं). M4 निवेशं कारयामास. — ^f) K1
N2 V3 D2. 3. 5 T3 M3 परिवृत्ते; G2 परावर्त- (for परिवर्ते).
B3 यथाश्रये (for सुखा).

30 D1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^a) S1 K1 N1 B1
D5 T1 सा त(K1 ह्य)त्र; K4 यत्र सा (by transp.). — ^b)
K1 सुखावहे (for हा). — S1 om. 30^{cd}; M1 reads it
twice. — ^c) M4 [ए]व (for तं). — ^d) Ds2 D6 T2. 3
G1. 2. 5 गूढे; D2 गेहे (for गूढं). M4 कृष्णं स्कन्धे निवेशयन्.
— After 30, D6 S ins. :

628* वसुदेवप्रयुक्तश्च तयोर्गौ महातपाः ।
अकरोज्जातकर्माद्याः क्रियाः सर्वा यथाक्रमम् ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा भोजनं च यथाक्रमम् ।
गोपाश्चैवोत्सवं चकुर्गोभ्यो विप्रेभ्य एव च ॥
[(L. 1) D6 G1 M4 गार्ग्यो (for गर्गो).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 N2 Ds2.
— Mention of Khila : S1 K3 N2. 3 V B Ds D1. 4. — Sub-
parvan : D4 विष्णुपर्व; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name :
S1 K1. 2 V2. 3 B2. 3 Ds गोव्रजगमनम्; K3. 4 N1 V1 Dn
D1. 2. 4. 5 गोव्रजीयम्; D3 गोव्रजप्रवेशः; D6 G2. 3 M4 व्रज-
प्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 58;
N3 V1 Dn Ds2 D4 60; V3 D3 59; D1 T4 57; T1 G3. 5
M4 55; T2 G1 54; G2. 4 52; M1-3 51. — Sloka no. :
K1 35; Dn Ds D4 32; T2 G1 38.

50

1 B1 om. 1^{ab}. — ^a) M1 ततस् (for तत्र). — ^b)
K2. 3 V1. 3 Dn Ds1 D2. 4 T3. 4 अभ्यवर्तत (for अत्यं). K4
D1 स महानभ्यवर्तत. — ^c) S1 गोव्रजं; G5 गोवृन्दे (for
गोव्रजे). — ^d) S1 N1 V3 B2 G4 बल्लभत्वं (for बल्लवत्वं).
— After 1, B2 ins. :

629* गर्गश्च [गर्गो] गोपकुले तत्र वसुदेवप्रचोदितः ।
प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत्तयोः ॥
[Cf 628*.]

2 ") T2 G1 बालकौ (for दारकौ). D3 T3 धृत- (for
कृत-). — ^b) T2 G1 व्यवर्धतां (for ववृधाते). S1 सुखो-
चितौ; M1-3 समं च तौ (for सुखं च तौ). — ^d) N (except
S1 D6) T1. 3. 4 G1. 3 M4 कनीयान् (for यवी). S1 K1 V2
B1 Ds2 D2. 3. 5 T3. 4 च; T2 तत् (for तु).

3 ") B1 एवं; T3. 4 नायं (for मेघ-). S1 वर्णस्तु; G1
-कृष्णश्च; G2 पक्षस्तु (for -कृष्णस्तु). S1 सौ (for सभूद्).
— ^c) K2-4 V1. 3 D1. 4 T3. 4 अवर्धत (for व्यं). — ^d)
K1. 3 N2 V B1 Ds D1-4 T3. 4 G4 सागरस्थ; G2 रेत्य (for
रस्य). S1 T2 [अ]म्बरे (for [अ]म्बुदः). G1 सागरस्थ इवा
म्बरे. — After 3, D6 S (except G4) ins. :

630* विस्तरेणाथ वक्ष्यामि बालस्य चरितं महत् ।
अवधानपरो भूत्वा शृणु राजन्यदिच्छसि ॥
स तत्र योगमास्थाय दानवांश्चावधीकिल ॥
कश्चिदतोः सुतो वीरः कृष्णस्य वधकाङ्क्षया ।
नन्दस्य प्रियतामायाच्छाकटं वपुरुद्वहन् ॥ [5]
[M1-3 om. lines 1-2. — (L. 1) D6 [आ]चरितं (for
चं). — (L. 2) T4 यथातथम् (for यदिच्छसि). — (L. 3)

शकटभङ्गः]

विष्णुपर्व

[50. 13

यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां नदीम् ॥ ४
 शिशुलीलां ततः कुर्वन्स्वहस्तचरणौ क्षिपन् ।
 रुरोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ॥ ५
 स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्तयत् ।
 न्युब्जं पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ॥ ६
 एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा शीघ्रगामिनी ।
 स्नाता प्रस्रवदिग्धाङ्गी बद्धवत्सेव सौरभी ॥ ७
 सा ददर्श विपर्यस्तं शकटं वायुना विना ।
 हाहेति कृत्वा त्वरिता दारकं जगृहे तदा ॥ ८

न सा बुबोध तत्तेन शकटं परिवर्तितम् ।
 स्वस्ति मे दारकायेति प्रीत्या भीता च साभवत् ॥ ९
 किं नु वक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपनः ।
 त्वय्यधःशकटे सुप्ते शकटे च विलोडिते ॥ १०
 किं मे स्नानेन दुःस्नानं किं च मे गमने नदीम् ।
 पर्यस्ते शकटे पुत्र या त्वा पश्याम्यपावृतम् ॥ ११
 एतस्मिन्नन्तरे गोभिराजगाम वनेचरः ।
 काषाये वाससी विभ्रन्नन्दगोपो व्रजान्तिकम् ॥ १२
 स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डघटीघटम् ।

C 3415
B 2. 6. 13
P 2. 6. 13

D6 T2 G1 तत्र स्वं; T4 G2. 5 तत्रस्थं; G3 तत्रस्थो (for स तत्र).
 T1 M4 तत्र योगं समास्थाय (for °). T1 M1-3 om. च.
 — (L. 5) T1 M1-3 यातः (for आयाच्). G1. 3 नन्दस्य व्रज-
 मायातः (for °).]

4 °) K4 अधः; D6 T2 G ह्यधः; M4 [अ]प्यधः (for
 त्वधः). — °) K1 Ñ2 V2 B1. 2 (marg. as in text). 3 Ds
 D2-4 कर्म; M3 सुप्त- (for पुत्र-). G6 गर्भिनी (for गृहिणी).
 K2 दारकं कर्मगृहिणी; T3. 4 कदाचित्कर्म कुर्वती. — °) G2
 समुक्षिप्य (for °त्सृज्य). — °) B1 T2 G1 M4 यमुना-
 (for °नां).

5 °) T2 G1. 5 स्वहस्तौ (for °स्त-). — D6 T G M1. 2. 4
 ins. after 5^{ab}; M3 after 6^{ab}:

631* अङ्गुष्ठमास्थे निक्षिप्य पादाभ्यां परिचिक्षिपन् ।
 हास्यं कुर्वन्निशुः कृष्णो नेत्राभ्यां परिविभ्रमन् ॥
 करं करेण संपीडय पादं पादेन पीडयन् ।
 अनेकाभिः स लीलाभिलोकांस्तद्वतमानसान् ।
 कलमर्षं क्षालयन्विष्णुस्तद्वतासक्तचेतसाम् ॥ [5]

[(L. 1) T1 -विभ्रमन्; T2 G3 M4 -विक्षिपन्; G1 -वीक्षयन्
 (for -चिक्षिपन्). — (L. 2) T2 G1 हासं (for हास्यं). M4
 त्वपरि- (for परिचि-). — (L. 4) T1 G3 M1-3 स्व- (for स).
 T3. 4 G3 -मानसः (for °सान्). T1 M1-3 लोकान्तर्गतमानसः
 (for °). — (L. 5) M4 -चेतनः (for °साम्).]

— T4 reads 5^{ad} twice. — °) T1. 2 G1 पादम् (for
 पादाव्). T4 (second time) प्रहारयन् (for प्रसा°).

6 °) D6 T2 G1. 2. 5 वामेन; G3 समेन; M4 स तम्
 (for स तत्र). — °) V3 D1 शकटं पर्यवर्तत. — After 6^{ab},
 M3 ins. 631*. D6 T G M1. 2. 4 ins. after 6^{ab}; M3
 cont. after 631*:

632* अञ्जनेन परिक्षिप्तं मुखमुन्नमयन्हरिः ।
 — °) T2 G1 (sup. lin.) अनिशं (hypermetric) (for

न्युब्जं). K2 मातुः पयोधराकाङ्क्षां. — °) K4 ह (for the
 second च). T2 G1 चकारोच्चैश्च रोदनम्.

7 °) D3 भीता (for प्राप्ता). — °) B Ds D6 T1. 2 G
 M -विक्रमा (for -गामिनी). S1 K3 Dn यशोदा भयविक्रवा.
 — °) Ñ V B1. 3 Dn Ds2 D2. 5 प्रस्रव- (for प्रस्रव-). T2
 M1. 8. 4 -संयुक्ता (for -दिग्धाङ्गी). D3 जाता प्रस्रवदिग्धाङ्गी;
 D6 T1 G2-5 M2 स्नाता प्रस्रवसंयुक्ता. — °) K1 बाल-; K4
 तदा (for बद्ध-).

8 °) D6 G2 यथा (for विना). — °) B3 Ds T4 त्वरितं
 (for °ता). — °) S1 दारकं प्रत्यगुल्लत.

9 °) D2 तं (for सा). S1 K1. 4 Ñ2. 3 V2 B1 Dn Ds
 D2. 4-6 T G3-5 M4 तत्त्वेन; K2 तं येन; K3 V3 B2. 3 D1
 तत्केन; Ñ1 V1 D3 केनेदं (for तत्तेन). — °) B1. 3 Ds
 T1. 2 G1. 2. 5 M1-3 दारकस्य; M4 तनयस्य (for दारकाय).
 — °) Dn1 om. भीता. K1 तदा (for च सा). T4 [अ]वदत्
 (for [अ]भवत्).

10 °) B Ds ते तात; T3. 4 पुत्र त्वां (for ते पुत्र).
 — °) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-5 T3 G4 अकस्माच्च
 (B2 °त्तु) (for शकटे च). K2 कस्माच्च प्रविलोडिते; T4 अक-
 स्मात्प्रविलोकिते.

11 °) Ñ3 M3 दुःस्नातं; T1 M4 °ता (for °नं). Ds किं
 मे स्नानेऽधिकं स्नातं; T3. 4 किं कार्यं मे नदीस्नाने. — °) G4
 नु (for च). K2 Ñ2. 3 V1. 3 B Ds नद्याश्च गमनेन किम्.
 — °) K1 पर्यस्त- (for °स्ते). B2. 3 Ds तात; D6 T2 G M4
 वत्स (for पुत्र). — °) K3 Dn Ds. 3. 6 G2-5 M4 या त्वां;
 V B2. 3 Ds यत्त्वां; B1 यत्ते; D2. 4 G (ed.) ये त्वां; T1
 यदा (for या त्वा). M1-3 [अ]नावृतम् (for [अ]पा°). K1
 यत्त्वां पश्याम्युपागता; K2 पयः पास्याम्यपावृतम्; T3. 4 या
 त्वां पश्यामि पीडितम्.

12 °) D2 नन्दगोपः समाययौ. — °) K1 D1. 3. 5 T1. 3
 G2. 3 काषायः; Ñ1 B1 कषाये (for का°).

50. 13]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

अपास्तधूर्विभग्राक्षं शकटं चक्रमालि वै ॥ १३
भीतस्त्वरितमागम्य सहसा साश्रुलोचनः ।
अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यसकृद्वचनं वदन् ॥ १४
पिबन्तं स्तनमालक्ष्य पुत्रं स्वस्थोऽब्रवीत्पुनः ।
वृषयुद्धं विना केन पर्यस्तं शकटं मम ॥ १५
प्रत्युवाच यशोदा तं भीता गद्गदभाषिणी ।
न विजानाम्यहं केन शकटं पातितं भुवि ॥ १६

अहं गता नदीमार्यं चैलप्रक्षालनार्थिनी ।
आगता च विपर्यस्तमपश्यं शकटं भुवि ॥ १७
तयोः कथयतोरेवमब्रुवंस्तत्र दारकाः ।
अनेन शिशुना यानमेतत्पादेन पातितम् ।
अस्माभिः संपतद्भिस्तु दृष्टमेतद्यदृच्छया ॥ १८
आश्चर्यमिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
स्वस्थाने शकटं चैव चक्रबन्धमकारयन् ॥ १९

13 ^b) V₁ -घटी कटम्; T₁ -कटाकुलम्; G₃ -कटीकटम्; M₄ -घटाकुलम् (for -घटीघटम्). —^c) Ś₁ B₂ D_{5,6} T₁ G_{2,4} विभिन्नाक्षं (for विभग्राक्षं). T₂ G_{1,3,5} M₄ अपास्तधूर्यं मिन्नाक्षं. —^d) Ś₁ K₂₋₄ Ñ₃ V_{1,2} B_{1,3} D_n D_s D_{2,5} T_{1,3} -मौलिनम्; K₁ Ñ₁ V₃ D_{1,3,4} T₄ -मालिनम्; D₆ T₂ G M₄ -पाणिना (for -मालि वै).

14 ^a) Ñ₁ आक्रम्य; V₃ D₆ T₁ आगत्य (for 'म्य). —^b) V₁ D₁ चाश्रु-; V₂ T₂ G₁₋₄ M सास्त्र- (for साश्रु-). —^d) Ñ₂ V₃ D₆ T₄ G₂₋₄ ब्रुवन्; T₂ G_{1,5} अब्रवीत् (for वदन्).

15 ^a) T₃ स्तन्यम् (for स्तनम्). Ñ_{2,3} V B_{1,3} D_s D_{1,5} G₃ आलोक्य (for आलक्ष्य). —^b) T₄ अभवत् (for अब्रवीत्). B₂ (marg.) D₂ वचः; D₃ हृदम्; D₆ T₁ G₂ M₄ ततः; T₂ G_{1,3-5} तदा (for पुनः). M₁₋₃ पुत्रं स्वस्थोऽभवत्ततः. —^d) G₂ भुवि (for मम). M₄ शकटं पातितं भुवि.

16 M₄ om. (hapl.) 16. —^b) T₂ भीतं (for भीता). —^c) K₂ [अ]भि-; Ñ₁ V₂ B_{1,3} D_{s2} हि (for वि-). —^d) K₁ शकटं परिवर्तितम्; K₂₋₄ Ñ₁ V B_{1,2} (marg.). 3 D (except D₆) T_{3,4} 'टं भुवि पा (V₂ विनिपा-; D_{s2} नु विपा) तितम्; B₂ 'टं तु विलोडितम्.

17 Ś₁ M₃ om. (hapl.) 17. —^a) B₁ T₂ G गत्वा (for गता). K₁ अहं नदीगता येन; K₂₋₄ Ñ₁ V B₂ D_n D₁₋₅ T_{3,4} अहं नदीं ग (Ñ₁ V₁ D_{1,2,4} 'दीग) ता सौम्य; D₆ अहं गत्वा नदीमार्गं. —^b) T₂ G M₄ जले; T₃ वस्त्र- (for चैल-). —^c) T₂ G_{1,4} आजगाम (for आगता च). B₁ [अ]हं वि-; D_s भुवि (for च वि-). —^d) D₃ विभो (for भुवि).

18 ^a) T₂ G₁ तु ब्रुवतोर् (for कथयतोर्). —^b) K_{3,4} Ñ₃ V B₂ (marg. as in text) D_n D_{1,2,4,5} T_{3,4} बालकाः (for दारकाः). K₂ Ñ₂ अब्रुवंस्तव (Ñ₂ 'स्य) बालकाः; D₃ अब्रुवंस्तत्र बालकाः. —^d) Ś₁ पीडितम्; K_{1,3,4} Ñ₃ (marg.) B₂ (marg. as in text) D_n D₁₋₄ लोडिं; K₂ Ñ₁ D₆ G₂ पाटिं; V₁ लोलिं; V₂ ताडिं (for पातिं). —^c) N (except Ś₁ D₆) T_{3,4} G₄ च (for तु). —^d) D_{s2} D₅ यये-च्छया (for यदं). — After 18, K₃ V₂ D_n D_{s2} D_{2,4,5}

(marg.) T₂ ins. :

633* नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं ययौ ।
प्रहृष्टश्चैव भीतश्च किमेतदिति चिन्तयन् ।
न च ते श्रद्धयुर्गोपाः सर्वे मानुषबुद्धयः ॥
[(L. 3) D₁ बालक- (for मानुष-).]

19 Ś₁ om. 19^a-20^b. G₅ reads 19^{ab} twice. —^a) D₃ सर्वे ते (by transp.); D₆ T_{1,2} G_{1-4,5} (both times) M₄ मेनेऽसौ; M₁₋₃ मेने स. —^b) T₂ G_{1,2,4,5} (both times) M -लोचनः (for 'नाः). —^c) K_{1,4} Ñ_{1,3} V_{1,2} D_n D_{1,4-6} T_{1,3,4} G_{3,4} M₄ स्त्रे (for स्त्र-). K₂ D_n D_{1,2,4,5} T₃ स्थाप्य; V₁ om.; D₆ T_{1,2} G M चक्रे (for चैव). Ñ₂ V₃ B D_s D₃ स्त्रे स्था (D₃ स्वस्था) ने शकटस्याथ. —^d) K₄ चक्रे बन्धम्; D₁ सर्वभाण्डम् (for चक्रबन्धम्). D₆ T₁ G_{1,2,4,5} बद्धधूर्यं यथाविधि; T₁ M₁₋₃ बन्धं चक्रे य (M₃ 'कुर्य) थाविधि; G₃ कृत्वा धूर्यं यथाविधि; M₄ बद्धचक्रं यथाविधि. — After 19, D₆ S G (ed.) ins. :

634* नन्दोऽङ्गमेनमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च ।
प्रदक्षिणं शिरः कुर्वन्मन्त्रमेतज्जपाप ह ॥
विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
ब्रह्मा च पश्चिमं पायात्स्कन्दो रक्षत्वथोत्तरम् ॥ [5]
उपरिष्ठात्तथा सूर्यः पायाच्चाधश्च वासुकिः ।
पायाच्च त्वामथो वत्स शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ॥
स्वस्ति करोतु भगवान्पिनाकी वृषभध्वजः ।
गावो रक्षन्तु सर्वत्र भूमिः पातु सदाशिवः ॥
एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्वशः ।
स एव मन्त्रो बालानां रक्षायै परिकीर्तितः ॥ [10]

[(L. 2) T₁ M₁₋₃ कृत्वा (for कुर्वन्). T_{2,4} G₁ एतं (for एतज्). D₆ जगाद (for जजाप). — (L. 3) T₃ ते पातु (for रक्षतु). — (L. 4) T₃ G₂ पातु (for पायात्). — G₄ om. lines 5-8. — (L. 5) T₂ G₁ नागश्च; T₄ पादौ; G₂ त्वाधश्च; M₄ वायुश्च (for चाधश्च). D₆ त्वधः पायाच्च वासुकिः; T₃ पाया-त्पादौ च पावकः (for ^b). — G (ed.) om. line 6. — (L. 6) T₃ चोर्ध्वमथो; G₅ तु त्वामथो (for च त्वामथो). — (L. 7)

पूतनावधः]

विष्णुपर्व

[50. 22]

धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ।
ततोऽर्धरात्रसमये शकुनिः प्रत्यदृश्यत ॥ २०
व्याघ्रगम्भीरनिर्घोषा व्याहरन्ती पुनः पुनः ।

निलिल्ये शकटाक्षे सा प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी ॥ २१
ददौ स्तनं च कृष्णाय तत्र सुप्तजने निशि ।
तस्याः स्तनं पपौ कृष्णः प्राणैः सह ननाद च ।

C 3427
B 2. 6. 36
P 2. 6. 26

T1 करोतु स्वरित भगवान् (for °). T1 केशवो गरुडध्वजः; M2. 3 पिनाकी गोवृषध्वजः (for °). — (L. 8) T3 गोपा (for गावो). T2. 4 G1 भूमौ (for भूमिः). G (ed.) भूमि पातु त्रिविक्रमः (for °). — (L. 9) G4 एवमुच्चार्यमाणस्तु (for °). T1 G3 M4 सर्वतः; T3. 4 पाणिना (for सर्वशः). — (L. 10) D6 T1 G3 M1-3 एष; G2 सर्व- (for एव). G2 M4 च प्र- (for परि-). G (ed.) -कल्पितः (for -कीर्तितः). G3 M1. 2 रक्षायै च प्रतिष्ठितः (for °).]

— K1. 2 Ñ2. 3 V B D1-5 ins. an addl. colophon after 19; T3 ins. the same after 634*

[Mention of Khila : Ñ3 V1. 3 B D1. 3. — Sub-parvan : K1 Ñ3 V1. 2 B2. 3 D2-5 वालचरितम्. — Adhy. name : K1 Ñ3 V1. 2 B D2-5 शकटभङ्गः; V3 शकटभञ्जनम्; D1 शकट-परिवर्तनम्. — Adhy. no. : K1 20; V1 D4 61; D1 58; D3 60; T3 63.]

— K1. 2 Ñ2. 3 V B D1-5 T3 ins. after the addl. colophon : K3. 4 Ñ1 Dn Ds after 19 : D6 T1. 2. 4 G M4 cont. after 634* :

635*

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीवेषधारिणी ।

[Ñ1 T1. 2 G1-3. 5 M4 om. the ref. T4 कदाचित् (for कस्य). D3 -चारिणी (for -धा°). D6 T1. 2 G1. 2. 5 M4 शकुनेश्वाङ्गधारिणी (for °).]

20 Ś1 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — °) M1. 2 राजस्तु (for भोजस्य). K2 V2 धात्री भोजस्य कंसस्य; M3 या धात्री कंसराजस्य. — °) K1 प्रति- (for परि-). T3. 4 पूतना चाप्य-दृश्यत. — After 20^{ab}, K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D4-6 T G M4 ins. :

636*

पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणभयंकरी ।

आजगामार्धरात्रे वै पक्षौ क्रोधाद्विधुन्वती ॥

[(L. 1) D6 शकुनिर् (for °नी). Ds पूतना शकुनी नाम (for °). V1. 2 B2 Ds D4. 6 T2 G1 प्राणि- (for प्राण-). T1. 4 G4 -भयंकरी (for °री). T3 G3. 5 M4 घोरा प्राणिभयंकरी (for °). — (L. 2) K2 V1 D4 T3 [अ]र्धरात्रं (for °रात्रे). T2 G1 केशांश्च; G3 क्रोडं च; G5 क्रोधाच्च (for °दि-). K2 तन्वती (for -धुन्वती). T1 G2 राक्षसी क्रोधरूपिणी (for °).]

While, D2 ins. after 20^{ab} :

637*

तस्मै स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्लवणं

घोराङ्गमादाय शिशोर्ददावथ ।

गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीडय

प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिबत् ॥
सा मुञ्च मुञ्च बालमिति प्रभाषिणी [5]
निपीडयमानाखिलजीवमर्मणि ।
विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहु-
र्विक्रिन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥

तस्याः स्वनेनातिगम्भीरहंसा
साद्रिमंही द्यौश्च चचाल सग्रहा । [10]

रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥
निशाचरीत्यं व्यथितस्तना व्यसु-
र्विस्तार्य केशांश्चरणौ भुजावपि ।
प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमाश्रिता [15]
वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥

पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगन्धूत्यन्तरदुमान् ।
चूर्णयामास राजेन्द्र महदासीत्तदद्भुतम् ॥
ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकन्दरनासिकम् ।
गण्डशैलस्तनं रौद्रे प्रकीर्णारुणमूर्धजम् । [20]

अन्धकूपगम्भीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ॥
बद्धसेतुभुजोर्वह्निशून्यतोयहृदोदरम् ॥
बालं च तस्या उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम् ।
गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥
यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः । [25]
रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः ॥
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ।
रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।

[= (var.) Bhāgavata P. 10. 6. 9-16, 18-20]

— °) Ś1 D1 -रात्रि- (for -रात्र-). — °) K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T3. 4 G4 पूतना (for शकुनिः). D3 पूतना संप्रदृश्यते.

21 °) K4 B1. 2 Dn Ds T2. 3 G1. 5 M4 -निर्घोषं (for °षा). — °) M4 व्याहरन्ती ततस्ततः. — °) Ś1 D1 शकटाक्षी (for °क्षे). D6 T1. 2 G2-5 M4 तु (for सा). K3 B1 Dn Ds T3. 4 निलिल्ये शकटस्याक्षे; G1 निलिल्ये शकटाक्षी तत्. — °) D1 -वर्षिणी (for -वर्षिणी). Ś1 K1-3 Ñ3 V2 B1 Dn Ds D3. 5 T1. 3. 4 G5 प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी; V1 प्रस्रवापीड°; V3 प्रस्रवोत्पीडधारिणी; D6 प्रस्रवोत्पीडकर्षिणी; G4 प्रस्तुतोत्पीड-वर्षिणी.

22 °) D1 स्तनौ; M3 स्तन्यं (for स्तनं). K4 B1. 2 Ds सा; G2 तु (for च). Ś1 K4 कृष्णस्य (for कृष्णाय). — °) K3. 8 Ñ V1 B Dn Ds D1-5 T1. 4 M4 तस्मिन्सुप्ते; K4 ततः सुप्तः; V3 Ds2 T3 तस्मिन्सुप्त- (for तत्र सुप्त-). V3

50. 22]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

छिन्नस्तनी सा सहसा पपात शकुनी भुवि ॥ २२
तेन शब्देन वित्रस्तास्ततो बुबुधिरे जनाः ।
स नन्दगोपो गोपाश्च यशोदा च सुविह्वला ॥ २३
ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विपयोधराम् ।
शकुनिं निहतां भूमौ वज्रेणेव विदारिताम् ॥ २४
इदं किं न्विति संत्रस्ताः कस्येदं कर्म चेति च ।
नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्तं पर्यवारयन् ॥ २५
गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ।

यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छागतसंभ्रमः ॥ २६
कोऽयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम् ।
पुत्रस्य मे भयं भीरु भीरुत्वं समुपागतम् ॥ २७
यशोदा त्वब्रवीद्भीता नार्य जानामि किं न्विदम् ।
दारकेण सहानेन सुप्ता शब्देन बोधिता ॥ २८
यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबान्धवः ।
कंसाद्भयं चकारोग्रं विस्मयं च जगाम ह ॥ २९

इति श्रीहरिवंशे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

तस्मिन्सुप्ते व्रजे निशि. — °) K₄ अस्याः (for तस्याः). Ñ₂ V₃ D₃ M₃ स्तनौ; D₁ T₃ M_{2.4} स्तन्यं (for स्तनं). — °) K₃ Ñ₂ V_{1.3} D_n D₂₋₄ T₄ विनद्य; Ñ₃ विभिद्य (for ननाद). K₁₋₃ Ñ₂ V₃ D₁₋₄ सा (for च). — D₆ T_{1.2} G M ins. after 22^{cd}: T₃ after 22 :

638* स्तन्यं तद्विषसंमिश्रं रस्यमासीजगदुरोः ॥
पतन्तीं तां तु संदश्य शकुनीं भयविह्वलाम् ।
प्रयाणे शीघ्रचपलां वाशमानां च विस्वरम् ।
पादाङ्गुष्ठेन तां कृष्णश्चक्राक्रान्तामकारयत् ॥
चक्राक्रान्ता तु शकुनी पपात च ममार च । [5]
ननाद च महानादं पुनः पुनरसौ हरिः ॥

[T₃ reads line 1 after 22^{cd}. — (L. 1) T₃ व्यस्तं (for स्तन्यं). M₄ -मिश्रं स (for -संमिश्रं). T₁₋₃ G_{1.4.5} M₄ रसम् (for रस्यम्). G₂ रसमासीजगत्पतेः (for °). — (L. 2) D₆ पतितां तां; M₁₋₃ संपतन्तीं (for पतन्तीं तां). — T₃ M_{1.2} om. line 3. — (L. 3) T₁ G₁₋₃ क्रोशमानां (for वाश°). M₄ क्रोशमानां च विस्वनाम् (for °). — T₃ M₁₋₃ om. line 5. — (L. 5) D₆ T₁ G_{1.3} सा पपात (for पपात च). — (L. 6) G₁ सु- (for च).]

— °) D₆ T₁ G M छिन्नस्तनी (M_{1.3} °ना) (for छिन्न°). D_n छिन्नस्तना तु सहसा. — °) Ñ₁ T₂ G₁ सहसा (for पपात). G₂ विहता (for शकुनी). G₃ M₁₋₃ पपात च ममारं च.

23 °) Ñ₁ तया; K_{1.3.4} Ñ_{1.3} V₁ D_n D_{1-3.6} T₁₋₃ G₂₋₅ भयात्; M₄ वधात् (for जनाः). — °) K_{3.4} Ñ₂ V B_{1.2} D_n D_{1.5} T_{3.4} गोपा वै; D₃ गोपाला (for गोपाश्च). D₆ नन्दगोपश्च गोपोऽयं; T₂ G M₄ नन्दगोपश्च गोपाश्च. — °) T₄ सा (for च). G₄ -विह्वला (for -विह्वला).

24 °) T_{1.2} विसंज्ञामपयोधराम्. — °) K Ñ₂ V B_{1.3} D_n D₅ D₁₋₅ T_{1.3.4} G₃ पूतनां पतितां भूमौ; B₂ पतितां पूतनां भूमौ; T₂ G₁ शकुनीं च हतां भूमौ. — °) K_{2.3} Ñ_{2.3} V_{1.3}

B₃ D₅ D_{2.5} [अ]व- (for वि-). Ñ₁ निस्सूदिताम् (for विदारिताम्).

25 °) K₁ D₆ T₁ G_{1-3.5} M₄ इदं किं त्वि (K₁ त्व) तिसंभ्रान्ताः; K₂ इदं किं त्विति वित्रस्ताः. — °) K₂₋₄ Ñ_{1.2} V_{1.3} D_{1-3.5} इत्यपि; V₂ B D_n D₅ T_{3.4} चेत्यपि; D₄ वेत्यपि; M₁₋₃ चेति ते (for चेति च). — °) Ñ₁ गोपं सं-; K Ñ₂ V B D_n D₅ D₁₋₅ T_{3.4} G₃ गोपास्ते (for °स्तं). — After 25, N (except Ñ₁ Ñ₁) S (except M₁₋₃) ins. :

639* नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन ।

आश्चर्यमाश्चर्यमिति बुवन्तोऽनुययुर्गृहान् ॥

[(L. 1) K₄ D₆ T_{1.2} G M₄ नाध्यगच्छन्तदा हेतुं; D₂ °गच्छंस्तदा ते तु; D₃ T_{3.4} °गच्छंस्तदा तत्र. K₄ तत्र कश्चित्; D₁ हेतुरत्र; D₃ हेतुं ते तु; D₆ T₂ G₄ नन्दस्तत्र; T₁ M₄ नन्दगोपः (for हेतुं तत्र). T₁ कथंचन (for कदा°). T₃ निपातं तं कथंचन (for °). — (L. 2) K₁ D_{1-3.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ स्य ययुर्; V_{1.2} निर्ययुर् (for सनुय°).]

26 °) Ñ₂ V₁ B₁ [ए]तेषु (for तेषु). K₁ तेषु गतेषु गोपेषु. — °) D₅ यथासुखम्; D₆ T G गतम् (for °गृहम्). — °) Ñ₁ Ñ_{1.3} B_{2.3} D_{n1} T_{1.4} G₅ M₄ गत- (for [आ]गत°). K₃ पप्रच्छ गतविभ्रमः.

27 °) T₂ G₁ विस्मयोऽथ; T₄ °यं तु (for °यो मे). — °) Ñ₁ D₆ T₂ G_{4.5} M₄ भये; K₂ कथं; M_{1.2} महद् (for भयं). Ñ₁ D₅ D₃ तीव्रं (for भीरु).

28 °) K₂ T_{3.4} च (for तु). Ñ₁ दीना; K₂ वाक्यं (for भीता). — °) K₄ Ñ₃ V_{1.2} B₂ (marg.) D_{2.3} G₂ M₄ [अ]हं (for [आ]र्यं). Ñ₁ त्विति; M₄ न्विति (for न्विदम्). K₂ भीता नो वेद्मि किं त्विदम्. — °) K₄ स्वप्नेन (for शब्देन). K₂ बोधिता; T₂ मोहिता (for बोधिता).

29 °) Ñ₁ शङ्कमानो; D₄ चकारायं; M₁₋₃ तदा (M₃ °तो) मेने (for चकारोग्रं). — °) M₄ चकार (for जगाम). Ñ₁ हि;

५१

वैशंपायन उवाच ।

काले गच्छति सौम्यौ तौ दारकौ कृतनामकौ ।
 कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम् ॥ १
 तावन्योन्यगतौ बालौ बाल्यादेवैकतां गतौ ।
 एकमन्त्रधरौ कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ ॥ २
 एकनिर्माणनिर्युक्तावेकशय्यासनाशनौ ।
 एकवेषधरावेकं पुण्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥ ३
 एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधा कृतौ ।

एकचर्यौ महावीर्यावेकस्य शिशुतां गतौ ॥ ४
 एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ।
 कृत्स्नस्य जगतो गोपौ संवृत्तौ गोपदारकौ ॥ ५
 अन्योन्यव्यतिषक्ताभिः क्रीडाभिरभिशोभितौ ।
 अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ ६
 विसर्पन्तौ तु सर्वत्र सर्पभोगभुजावुभौ ।
 रेजतुः पांशुदिग्धाङ्गौ दृप्तौ कलभकाविव ॥ ७
 कचिद्भस्मप्रदिग्धाङ्गौ करीषप्रोक्षितौ कचित् ।

C 3443
 B 2 7. 8
 P 2. 7. 8

T₁ च (for ह).

COLOPHON om. in T₃. 4. — *Mention of the Epic* :
 K₃ Ñ₂. — *Mention of Khila* : Ś₁ K₁. 3 Ñ₂. 3 V B D₅
 D₁. 6. — *Adhy. name* : N पूतनावधः. — *Adhy. no.*
 (figures, words or both) : K₃ D₁ 59 ; Ñ₃ V₁ D₄ 62 ;
 V₃ D_n D_{s2} D₃ 61 ; T₁ G₃ M₄ 56 ; T₂ G₁ 55 ; G₂. 4 53 ;
 G₅ 63 ; M₁₋₃ 52. — *Śloka no.* : D_n D_s 34 ; D₁ 59.

51

1 ^a N (except Ś₁ D₂. 6) तौ सौम्यौ (by transp.) ;
 M₃ सौम्यौ तु. — D₆ T₂₋₄ G₁. 2. 4. 5 M₃. 4 ins. after 1^{ab} :
 M₂ after 10^{ab} :

640* पञ्च संवत्सरान्प्राप्तौ शोभयानौ व्रजं मुहुः ।

[T₃ -पञ्चवत्सरान् (for संवत्). T₃. 4 M₂. 3 जगन् (for
 व्रजं).]

— ^c B₁. 2 (marg.) D₅ D₁. 3. 6 T₂ G₁. 2. 5 M₁₋₃ कृष्णः
 संकर्षणश्चो (D₆ ण उ भौ. — ^d) Ś₁ रूपिणौ ; K₃ D₃ रिङ्गिणौ ;
 Ñ₃ (marg. as in text) V₃ D₄. 6 T₂. 4 G₁. 5 M₄ रङ्गिणौ
 (for रिं). T₁ रिङ्गिणौ समवर्धताम्.

2 ^a K₃ याव् (for ताव्). G₂ अन्योन्यं (for न्य-).
 Ś₁ -मयौ बालौ ; D₃ -बलौ बाल्ये (for -गतौ बालौ). — ^b
 K₁ D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M₁₋₃ बाल्य (for बाल्याद्). D₃ देवा-
 विव च गां गतौ. — After 2^{ab}, K₁ D₃ read 5^a and 5^d
 repeating them in their proper place. — ^c K₂₋₄ Ñ
 V B D (except D₆) T₁. 3. 4 G₄ M₄ -मूर्ति- (for -मन्त्र-).
 T₃. 4 जातौ (for कान्तौ). — ^d K₁ D₂. 3 बालौ (for बाल-).
 Ś₁ -तेजसौ (for -वर्चसौ).

3 ^a K₂₋₄ Ñ V B D_n D_{s1} D₁₋₅ T₃. 4 G₅ M₄ -निर्मु-

हरिवंश — 44

क्ताव् ; D₆ युक्ताश्च ; M₁₋₃ संयुक्ताव् (for -निर्युं). — ^b
 K₃ एकशय्यासनागतौ ; Ñ₃ D₆ T₁. 2 G₄ नादुभौ. — T₃
 repeats 3^{cd} after 4^{ab}. — ^c T₃ (both times). 4 -पुष्प-
 (for -वेष-). D₃ T₃ (both times) एतौ (for एकं). — ^d
 K₃ D₅ शिशुव्रतौ ; Ñ₃ (marg.) व्रजम् ; V₁ T₁ शिशू व्रजम् ;
 B₂ (marg.) शुभव्रतम् (for शिशुं).

4 K₃ om. (hapl.) 4. — ^a G₁ कृताव् (for -गताव्).
 — After 4^{ab}, T₃ repeats 3^{cd}, and om. 4^{cd}. — ^c
 K₁. 2. 4 Ñ V B₁. 3 D₁. 2. 4. 5 T₄ एकचार्यौ ; T₂ G₁ शय्यौ
 (for चर्यौ). D₃ महाचार्याव् (for वीर्याव्). — ^d Ś₁ एकधा
 (for स्त्र्य). — After 4, K₂ reads 6^c-7^b.

5 K₁ D₃ read 5^a and 5^d for the first time after
 2^{ab}. — ^a K₁ D₃ (both first time) पालौ च ; T₄ प्रमाणं
 (for णौ). — ^b D₃ वृत्तौ तु (for वृत्तान्त-). D₆ T₁ G₃₋₄
 M देवौ देव (M₁. 2 लोक हितैषिणौ ; T₂ G₁ देवौ देवहितव्रतौ.
 — ^d) K₄ संवृद्धौ ; T₁ सवृत्तौ (for संवृत्तौ). T₂ G₁ -दारकैः.

6 T₄ om. 6^{ab}. — ^a K₂ T₃ अन्योन्यं (for न्य-). T₂
 G₁ अन्योन्यमनुषक्ताभिः. — ^b Ś₁ K₁ V₂ उप- ; T₁ G₁
 अति- (for अभि-). — K₂ reads 6^c-7^b after 4. — ^d
 T₄ सोम- (for चन्द्र-). D₁ [उ]दितौ (for [अ]म्बरे).

7 For the sequence in K₂, cf. v. l. 6. — ^a D₃
 विसर्पितौ (for पर्वन्तौ). K₂ Ñ₃ V₁ च (for तु). T₃ तौ तत्र
 (for सर्वत्र). — ^b K₃ सर्पराजः ; D_{s1} D₆ M₄ सर्वभोग-
 (for सर्पं). M₁₋₃ भुजोपमौ (for भुजावुभौ). — ^c Ñ₁
 चेरतुः (for रेजतुः). K₂ पङ्क- (for पांशु-). — Ś₁ om.
 (hapl.) 7^d-8^a. — ^d V₂ घृष्टौ ; B₁ तप्तौ ; G₁ दीप्तौ (for
 दृप्तौ). T₃ सुदृप्तौ कलमाविव.

8 Ś₁ om. 8^a (cf. v. l. 7). — ^a K₂. 4 B₂ D₅ T₁. 3. 4
 M₃ प्रदीप्ताङ्गौ ; T₂ G₁. 3. 5 विदिग्धाङ्गौ (for प्रदिं). — D₆

51. 8]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 8490
B 2. 7. 8
P 2. 7. 8

तौ तत्र परिधावेतां कुमाराविव पावकी ॥ ८
 कचिज्जानुभिरुद्धैः सर्पमाणौ विरेजतुः ।
 क्रीडन्तौ वत्सशालासु शकृदिग्धाङ्गमूर्धजौ ॥ ९
 शुशुभाते श्रिया जुष्टावानन्दजननौ पितुः ।
 जनं च विप्रकुर्वाणौ हसन्तौ च कचित्कचित् ॥ १०
 तौ बालकौ ललितकौ मूर्धजव्याकुलेक्षणौ ।
 रेजतुश्चन्द्रवदनौ दारकौ सुकुमारकौ ॥ ११
 अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वव्रजविचारिणौ ।

om. 8^b-9^a. — ^b) K1 D2 -रूपितौ (for -प्रोक्षितौ). B2 (marg.) उभौ (for कचित्). — ^c) T1 M4 -धावन्तौ (for -धावेतां). S1 N1 V2.3 B D5 D6 T4 G3 तौ तत्र पर्यधावेतां; M1-3 तौ तत्र ववृधाते वै. — After 8^{ab}, N1 reads 52. 4^d-7^a. — ^d) N3 V1.3 B2 (marg.) D3 T1 पावकौ (for 'की').

9 D6 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) N1 V1.2 D1.3 उद्धृतौ; V3 उत्सृष्टौ; T2 G1.5 उत्कृष्टौ; G2 M4 उत्कृष्टैः (for (for उद्धृतैः). D5 कचिज्जानूपसंघट्टौ. — ^b) T2 G1.2.5 सरमाणौ (for सर्प). T1 M1.4 विचेरतुः; T3 विरेजिरे (for 'जतुः). — ^c) S1 चेरतुर (for क्रीडन्तौ). K4 -शालायां (for 'सु). — ^d) N1 चर्वसौ (for -मूर्धजौ). D3 रक्षादिग्धाङ्गमूर्धजौ.

10 ^a) G1 क्रिया (for श्रिया). M1-3 युक्ताव् (for जुष्टाव्). — ^b) S1 D3 T2 G1 -जनकौ (for 'नौ). — After 10^{ab}, M2 ins. 640*. — ^c) D3 व्रजं (for जनं). T1 कुर्वन्तौ (for कुर्वाणौ). — ^d) K2 प्रहसन्तौ; K3.4 N1 V1.3 B1.2 (marg.) 3 D (except D6) T1.3 विहसन्तौ; V2 B2 विहरन्तौ; T4 विवर्धन्तौ (for हसन्तौ च).

11 ^a) S1 तौ तन्वकौ ललितकौ; K N V B Dn Ds D1-5 T1.3.4 तौ तत्र कौतूहलिनौ; M1-3 तौ बालौ ललितौ वीरौ. — ^b) S1 K3.4 N2 V3 Dn D1 मूर्धजव्याकुलेक्षणौ. — ^c) D6 T2 G1 चेरतुश्च (for रेजतुश्च). S1 मुखकौ (for चदनौ). — After 11, D6 T1 G2-5 M4 ins.:

641* अतिप्रसक्तौ घोषेषु घोषमापूर्य दारकौ ।

12 ^a) K2 तौ चारु; T2 क्रीडन्तौ; G1 दृष्ट्वा स; M1.2 (inf. lin.) क्रीडायां (for तौ दृष्ट्वा). G2 अतिप्रवृत्तौ संपन्नौ. — ^b) T2 दृष्ट्वा (for सर्व). V2.3 -विहारिणौ; M1-3 -निवासिनौ (for -विचारिणौ). — ^c) K2-4 N V2.3 B Dn Ds D2-3 T3.4 G3 [अ]शक्तौ; D6 T1.2 G1.4.5 M4 च शक्तौ (for [अ]शक्नुवद्). T4 M3 धारयितुं (for वा). V1 नाशकौ धारयितुं. — ^d) B1.3 सुदुर्गमौ; Dn Ds D1 T1.2

नाशकुवदारयितुं नन्दगोपः सुदुर्मदौ ॥ १२
 ततो यशोदा संकुद्धा कृष्णं कमललोचनम् ।
 आनाय्य शकटीमूलं भर्त्सयन्ती पुनः पुनः ॥ १३
 दाप्ता चैवोदरे बध्वा प्रत्यबन्धदुदूखले ।
 यदि शक्नोषि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म साकरोत् ।
 व्यग्रायां तु यशोदायां निर्जगाम ततोऽङ्गणात् ॥ १४
 शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो विस्मापयन्व्रजम् ।
 सोऽङ्गणान्निसृतः कृष्णः कर्षमाण उदूखलम् ॥ १५

'दमौ (for 'मदौ). N1 वसुदेवसुतायुभौ. — After 12, D6 T G M4 G (ed.) ins. passages given in App. I, Nos. 9 and 9A, while M1-3 ins. App. I, No. 9A only.

13 After 13^{ab}, D6 S G (ed.) ins.:

642* उवाच शिशुरूपेण चरन्तं जगतः प्रभुम् ।
 एहि वत्स पिब स्तन्यं दुर्वोदं मम संप्रति ॥
 एतावन्तमितः कालं क्व गतोऽसि गृहाद्वहिः ।
 इत्यादाय करे पुत्रं गृहान्निर्वस्य सा रुषा ॥

[T3.4 M1-3 om. line 1. — (L. 1) T2 जगतां (for 'तः). T1 G2.3 पतिम् (for प्रभुम्). — (L. 2) T3 मधुरं मम पुत्रम् (for 'तः). — (L. 3) T1 G1.3 त्वं (for क्व). — (L. 4) T4 गृहं (for गृहान्).]

— ^c) D6 T1 आनीय (for आनाय्य). K1.4 N V B Ds D1-5 T3.4 M4 -मूले (for -मूलं). Ds1 आनाय्य भृकुटीमूलं. — ^d) N1 तमव्रवीत् (for पुनः पुनः).

14 ^a) D3 तम् (for चैव). S1 [उ]दरं (for 'रे). — ^b) D6 T1.2 G1-3.5 M प्रत्यबन्धाद् (for 'बन्धद्). — ^c) N2 V3 B1.2 Dn Ds D3.5.6 T1 G4 शक्तोऽसि (for शक्नोषि). M4 यदि गच्छेत शक्तोऽपि. — ^d) S1 T1 ततः स्वं; D6 T2 G1.2.5 चोक्त्वा सा (D6 तं; G5 स्वं); M1-3 प्रोक्ता स्वं (for तमुक्त्वा). D6 T1.2 G3.5 च (for सा). M4 चेत्वं स्वं कर्म चाकरोत्. — ^e) K1 बलात्; D6 T1.2 G1.3.5 M4 क्षणात् (for ङ्गणात्).

15 S1 om. 15. T4 om. 15^{ab}. D6 T1.2 G M transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^a) K3 शिशुर (for शिशुः). D2 गतः (for ततः). N3 V1 चक्रे (for कुर्वन्). N1 शिशुलीलाया वसुदेवः (hypermetric). — ^b) K3 N1.3 V1 B2 (marg. as in text). 3 Ds T2.3 G1.2.4.5 सर्वं (for कृष्णो). N3 (marg. as in text) जगत् (for व्रजम्). D6 सर्वं व्यस्मापयद्भ्रजम्. — After 15^{ab}, T3 reads 17^{cd}, repeating it in its proper place. T3 G2 om. 15^c-16^b. G1 om. 15^{cd}. — ^c) K3 सगणो (for सोऽङ्गणान्). K2 निःक्रमन्; M4 निर्गतः (for निःसृतः).

यमलार्जुनभङ्गः]

विष्णुपर्व

[51. 23

स यमाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चरन्वने ।
 निश्चक्राम शिशुर्मध्यात्कर्षमाण उदूखलम् ॥ १६
 तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्यग्गतमुदूखलम् ।
 लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्ष ह ॥ १७
 तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहसा ।
 समूलविटपौ भग्नौ स तु मध्ये जहास वै ॥ १८
 निदर्शनार्थं गोपानां दिव्यं खलमास्थितः ।
 तद्वाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्दृढम् ॥ १९

यमुनातीरमार्गस्था गोप्यस्तं ददृशुः शिशुम् ।
 क्रन्दन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदानिकटं ययुः ॥ २०
 तास्तु संभ्रान्तवदना यशोदामचुरङ्गनाः ।
 एह्यागच्छ यशोदेति संभ्रमे किं विलम्बसे ॥ २१
 यौ तावर्जुनवृक्षौ तु व्रजे सत्योपयाचितौ ।
 पुत्रस्योपरि तावेतौ पतितौ ते महीरुहौ ॥ २२
 दृढेन दाम्ना तत्रैव बद्धो वत्स इवोदरे ।
 जहास मध्ये वृक्षाभ्यां तव पुत्रः स बालकः ॥ २३

C 3459
B 2. 7. 23
P 2. 7. 23

16 T₃ G₂ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). D₃ om. (hapl.)
 16. T₄ om. (hapl.) 16^a-17^b. — ^a) Ś₁ ततस्ताभ्यां; K₂
 यमाभ्यां स (by transp.); Ñ₁ स वृक्षाभ्यां; Ñ₃ V₁ B₂. 3
 D₃ D₅ यमाभ्यां सु- (B₂ सं.); V₂ B₁. 2 (marg.) G₁
 यमलाभ्यां; Dn यमजाभ्यां; D₆ T₂ G₃. 4 संह (G₄ दि-
 ताभ्यां; T₁ G₅ M सहजाभ्यां. D₄ सु- (for प्र-). — Ś₁
 om. (hapl.) 16^b-17^c. M₄ om. 16^b. — ^b) K₂ Ñ V B
 D₅ D₄ निवारितः; D₂ च कर्षता; G₃. 5 M₁₋₃ रमन्वने
 (for चरन्वने). K₄ विचचारान्तरे विभुः. — ^c) K₁. 4
 मध्ये (for मध्यात्). Ñ Dn D₁ मध्ये निष्क्रामत (Ñ₃
 Dn ति) शिशुः; V₁ मध्ये निश्चक्राम शिशुः; V₂ B D₃
 मध्यानिश्चक्राम तयोः; D₂ तयोर्मध्ये निराक्रामत्; D₆ T₁. 2
 G₁. 2 M₄ मध्यानिश्चक्रामत शिशुः (T₁ कृष्णः); G₃ ध्यायन्नि-
 ष्क्रामत शिशुः; M₁₋₃ मध्यात्तयोः स निष्क्रम्य. — M₄ om.
 16^a. — ^a) B D₅ शिशुः कर्षन् (for कर्षमाण). M₁₋₃ अकर्षत
 उदूखलम्.

17 S₁ om. 17^{abc}; T₄ om. 17^{ab} (for both, cf. v. l.
 16). D₆ om. (hapl.) 17^{ab}. — ^a) K₄ तत्रास्य (for
 तत्तस्य). Ñ₁ लग्नं (for बद्धं). — ^b) K₁ नीतम्; K₃ एतम्;
 K₄ V₁ आत्तम्; Ñ₂ D₃ भूतम्; V₃ ऊर्ध्वम् (for गतम्).
 — T₃ reads 17^{cd} for the first time after 15^{ab}. — ^c)
 Ñ₁ लग्नस्य; Ñ₃ V₁ D₅ भग्नं (for लग्नं). Dn₂ प्रवृद्धाभ्याम्
 (for समूला). T₃ (second time) मध्ये ताभ्यां विमूला-
 भ्याम्. — ^a) K₁. 2 Ñ₂. 3 V Dn D₁. 3. 5 T₁. 4 G₃. 4 च;
 K₃ D₂ तत्; B D₅ T₃ (both times) सः (for ह).

18 ^a) V₂ B₂ (marg.) ततो (for ताव्). V₂ D₄ कर्ष-
 माणौ (for कृष्यं). — ^b) M₄ कृष्णेन (for बालेन). M₁₋₃
 लीलया (for रंहसा). — ^c) Ś₁ समूलं; K₄ लौ (for लं).
 K₁ लग्नौ (for भग्नौ). — ^a) K₂ वृक्षः; B₃ D₅ स च (for
 स तु). Ñ₂ T₃. 4 जगाम (for जहास). K₃. 4 Ñ₂. 3 V B₂
 Dn D₁₋₄ च (for वै).

19 ^a) K₂ निजं ददर्श गोपानां. — ^b) T₂ G₁ M₄ स्वं
 (for स्व-). D₄ M₁₋₃ आश्रितः (for आस्थितः). — D₃ om.

19^c-20^b.

20 D₃ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^b) D₆ T₃ G₄. 5
 M₂. 4 गोप्यस्ता; T₄ गोपास्ते (for गोप्यस्तं). — ^c) D₅
 विलपन्त्यश्च (for विस्मयं). — ^a) K₁. 3. 4 Ñ₁. 3 V B₂
 (marg.) Dn D₁. 2. 4 यशोदां ययुरङ्गनाः; D₃ दायै
 पुराङ्गनाः.

21 ^a) Ñ₂ B₁ D₁ तां (for तास्). V₂ B₂ (marg.)
 मनसो; D₃ वचना; T₄ नयना (for वदना). — ^b) T₂
 G₁. 4 आगताः (for अङ्गनाः). T₄ यशोदामङ्गनावदन्; M₁. 3
 मङ्गलानि तदाबुवन्. — ^c) D₃ पर्यागच्छ (for एह्या). N
 (except Ś₁ D₆) T यशोदे त्वं (for देति). — ^a) N
 (except Ś₁ K₂ V₁) T G M₄ संभ्रमात् (for मे).

22 ^a) T₂ G₁ एताव् (for यौ ताव्). Ś₁ K₃ D₁. 2 T₂ G₁
 तौ; K₁ ते; V₂ द्वौ (for तु). — ^b) D₄ सत्वोप- (for
 सत्योप-). G₂. 3 चायिनौ (for याचितौ). K₂ व्रजे सत्येन
 सुन्दरि; V₁ व्रजे सत्योपमाचलौ; D₃ व्रजस्यायतनोपमौ; D₆
 T₁ M₄ व्रजे सत्वोपचायिनौ; T₃ व्रजे संरुढयौवनौ; M₁₋₃ व्रजे
 सहविवर्धनौ. — After 22^{ab}, G (ed.) reads 26^{ab}, and
 D₆ T₁. 2 G M₄ read 30^{cd} repeating them in their
 proper places. — ^a) D₂. 3 तु; G₂ च (for ते). Ñ₃ V₁
 महादुमौ (for महीरुहौ). — For 22^{cd}, Ś₁ K₁ subst.:

643* तावेतौ तव पुत्रस्य पतितावुपरि द्रुमौ ।

23 ^b) D₅ वत्सो बद्ध (by transp.). M₁. 2 (inf.
 lin.). 3 इह (for इव). — ^c) K₁. 3. 4 Ñ₃ (marg.) V₁. 3
 D₁₋₄ जगाम (for जहास). Ś₁ वृक्षाणां (for भ्यां). K₂ V₂
 B D₅ जहास (V₂ B₂ गाम) वृक्षयोर्मध्ये. — ^a) Ś₁ K₁ स्ति;
 K₄ तु; D₆ च (for स). — M₁. 3 subst. for 23^{cd};
 M₂ ins. after 23^{ab}:

644* प्रहसन्नेव वृक्षाभ्यां मध्ये क्रीडन्निवाङ्गणे ।

24 ^a) K₂ [आ]गच्छ (for गच्छ). — ^a) M₁₋₃ सुतं
 (for मुक्तं). T₃. 4 मृत्युभयाद् (for मुखाद्).

51. 24]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि ।
 पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखादिव ॥ २४
 सा भीता सहसोत्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती ।
 तं देशमगमयत्र पतितौ तौ महाद्रुमौ ॥ २५
 ददर्श ताभ्यां सा मध्ये द्रुमाभ्यामात्मजं शिशुम् ।
 दास्ना निबद्धमुदरे कर्षमाणमुदूखलम् ॥ २६
 सगोपीगोपवृद्धश्च सयुवा च व्रजस्तदा ।
 पर्यगच्छततो द्रष्टुं गोपेषु महदद्भुतम् ॥ २७
 जजलपुस्ते यथाकामं गोपा वनविचारिणः ।

25 Before 25, D6 G5 ins. वैशंपायनः. — ^a) G5 हि तं; M1.3 गता (for भीता). T2 G1 सा हि तासां वचः श्रुत्वा. — ^b) K3.4 Dn1 हाहारावं (for 'कारं'). D2 तु (for प्र-). — ^c) K1 V1 D3 आगमद् (for अं). — ^d) B1.3 D5 पातितौ (for पं). K1 सु-; G1 तु (for तौ). V Dn D2-4 T3 उभौ द्रुमौ; T1 G1.2.5 M4 महीरुहौ (for महा-द्रुमौ). K2-4 N1.3 B2 D1.5 T4 पातितौ तावुभौ द्रुमौ; D6 T2 G3.4 पातितौ तौ महीरुहौ.

26 G(ed.) reads 26^{ab} for the first time after 22^{ab}. — ^a) K N V B1.2 Dn T3.4 सा ददर्श तयोर्मध्ये. — ^b) N (except S1 D6) T3 G3.4 द्रुमयोर् (for द्रुमाभ्याम्). T4 द्रुमयाराचितं शुभम्. — ^c) M3 [अ]ति- (for नि-). — ^d) K3 G4 उदूखले (for 'खलम्'). M1-3 प्रतिबद्धमुदूखले.

27 ^a) N3 V1 तु (for च). M1-3 ता गोप्यो गोपवृद्धाश्च. — ^b) S1 K1.4 गो- (for च). T3.4 व्रजे तथा (for व्रजस्तदा). M1-3 सबालयुववृद्धश्च. — ^c) K1 T4 पर्यागच्छत् (for पर्यं). S1 K1 तदा; D3 च ते (for ततो). K2 B1 D5 G2.4.5 पर्य-गच्छत तं द्रष्टुं; K4 D1.4 M1-3 पर्या (D1.4 'र्य') गच्छन्ततो द्रष्टुं; N3 V2 D5 T1.2 G3 M4 पर्यागच्छन्त ते (M4 तं) द्रष्टुं; B2.3 D6 पर्यागच्छत तद्रष्टुं; G1 प्रत्यागच्छत तं द्रष्टुं. — ^d) K4 T4 गोष्ठेषु; D1 गोपाश्च; T3 व्रजेषु; M1.3 गोष्ठे वै (for गोपेषु). S1 K1 सगोपालस्तदद्भुतम्.

28 ^a) K2.3 N2.3 V B2 (marg. as in text).3 Dn D5 D1.3.4 T2 G M4 जजलपुश्च; D6 जजलपुः स्स; M1-3 अन्ये चापि (for जजलपुस्ते). D2 जजलपुश्च यथाकालं. — ^b) D6 G3 M4 गोपा व्रज; T1 गोपा वृद्ध; T2 G1.2.4.5 गोप-व्रज- (for गोपा वन-). — After 28^{ab}, D6 S ins.:

645* जजलपुर्जातसंभ्रान्ताः सर्वे विस्मितचेतसः ।

[M1-3 जलपुर्जातसंभ्रान्ताः (for ^a). T3 G4.5 विदित-; G1 विस्मय- (for विस्मित-). M4 मानसाः (for -चेतसः).]

— ^a) D6 T1.2 G M1-3 [आ]याग- (for [ए]वाग्र-). K1-3

केनेमौ पातितौ वृक्षौ घोषस्यैवाग्रपादपौ ॥ २८
 विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
 विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥ २९
 अहो वत न शोभेतां विमूलावर्जुनाविमौ ।
 इमौ निपतितौ भूमौ वितोयौ जलदाविव ॥ ३०
 नन्दगोप प्रसन्नौ ते द्रुमावेवंगतावपि ।
 यत्र ते दारको मुक्तो विमूलाभ्यामविक्षतः ॥ ३१
 औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्तते त्विह ।
 पूतनाया निपातश्च द्रुमयोः शकटस्य च ॥ ३२

N V B Dn Ds D1-5 T3.4 घोष(T4 व्रज)स्यायतनोपमौ; M4 घोषव्यायाग्रपादपौ.

29 ^a) D6 T2 G1-3.5 विना वर्षं विना वातं (G2 'युं'). — ^c) K1 D2-4 -कृतादोषात्; N2.3 V1.3 D1.5 नन्दोषात् (for -कृतं दोषं). — ^d) G1.5 येन (for केन).

30 ^a) S1 वद (for वत). K1.2.4 N3 V1.2 B Ds D1.4 शोभेते (for 'तां'). — ^b) S1 Dn T3 M1 उभौ (for इमौ). N1 समूलविलयाविमौ; D6 T1.2 G1-3.5 M2.4 विपु- (T1 'मू')लावर्जुनद्रुमौ; G4 विफलावर्जुनौ द्रुमौ; M3 अर्जुनौ विपुलावुभौ. — D6 T1.2 G M4 read 30^{cd} for the first time after 22^{ab}. — ^c) K4 उभौ (for इमौ). D6 T2 G1.2.5 (all second time) च (for नि-). K1-3 N B2 Dn D1.2.4.5.6 T1.2 (last three first time).3.4 G (last five first time) M4 (both times) भूमौ निप (M4 [second time] च प)तितौ वृक्षौ; B1.3 Ds D2.3 भूमाविमौ (Ds D3 'वुभौ') निपतितौ; M3 इमौ निपातितौ वृक्षौ. — ^d) K2 घोष-स्यायतनोपमौ (cf. 28^a). — After 30, B2 Poona, Bom. and Cal. eds. and G(ed.) ins.:

646* यदीमौ घोषरचितौ घोषकल्याणकारिणौ ।

31 ^a) T1 सुतेनेमौ; T2 G1 प्रभिन्नौ तौ; T3 M1-3 व्रज-वने; T4 व्रजे स्वस्ति; G3-5 M4 सुतेनैतौ (for प्रसन्नौ ते). — ^b) V2 इत्थगताव; T4 हि पतिं (for एवंगं). N2 V2 D6 T1-3 G M4 इति (for अपि). — After 31^{ab}, D5 reads 34^{cd}, repeating it in its proper place. — ^c) K1.2 N2 V2.3 B2.3 Dn Ds D4.5 यदाभ्यां; B1 यमाभ्यां; D3 यत्तु ते; M4 यच्च ते (for यत्र ते). K3 D6 T1.2 G यत्र तौ (K3 G4 ते) दारका मुक्तौ; D2 T3.4 यत्र ते दारका मुक्ता. — ^d) K2.3 V2 B1.2 Dn विपुलाभ्याम् (for विमू). S1 विपुलाभ्यामनि-न्दितौ; D5 T1.3.4 G2-5 M4 विपु (T4 समू)लाभ्यामपि क्षितौ; D6 T2 G1 विपुलाभ्यामविक्षतौ.

32 ^a) D4 आत्यन्तिकम्; D5 उत्पातं (for औत्पातिं).

वृकदर्शनम्]

विष्णुपर्व

[52. 3]

अस्मिन्स्थाने निवेशोऽयं घोषस्यास्य न विद्यते ।
 उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो नशोभनम् ॥ ३३
 नन्दगोपस्तु सहसा मुक्त्वा कृष्णमुदूखलात् ।
 निवेश्य चाङ्गे सुचिरं मृतं पुनरिवागतम् ॥ ३४
 ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेश ह ।

स च गोपजनः सर्वो घोषमेव जगाम ह ॥ ३५
 स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामवन्धनात् ।
 घोषे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६
 एतदाश्चर्यभूतं हि बालस्यासीद्विचेष्टितम् ।
 कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७

इति श्रीहरिवंशे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशंपायन उवाच ।

एवं तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंर्षणाबुभौ ।
 तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतुः ॥ १

नीलपीताम्बरधरौ पीतश्चेतानुलेपनौ ।
 बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधराबुभौ ॥ २
 पर्णवाद्यं श्रुतिमुखं वादयन्तौ वराननौ ।

C 3477
B 2. 8. 3
P 2. 8.. 3

K₄ चापि; V₂ मन्थे; T₂ G₁ M₄ घोरं (for घोषे). — ^b)
 Ñ₃ V₁ तृतीयं त्विह वर्तते. — ^c) N (except Ś₁ D₈) T₂-4
 M₄ विनाशश्च (for निपातश्च). — ^d) Ñ₁ दुःसाभ्यां (for
 दुःमयोः). G₅ ह (for च).

33 ^a) K₁-3 Ñ₁, 2 V B₁ D_n D₁-4, 6 T₃ M₁-3 निवासो;
 K₄ ऽधिवासो; D₅ M₄ च वासो (for निवेशो). D₅2 हि (for
 स्यं). T₄ अस्मिन्वने निवासोऽयं. — ^b) K₁, 3, 4 Ñ₂, 3 V B₁, 2
 D_n D₅ D₂, 4 T₃, 4 युज्यते; D₃, 6 T₁, 2 G M शोभते (for
 विद्यते). D₅ घोषस्य न च युज्यते. — ^c) V₃ ह्यस्य; D₅, 6 T₂
 G₁-3, 5 M₄ चात्र; T₁ चाशु; T₄ यत्र; G₄ च हि (for ह्यत्र).
 — ^d) K₃ कथयन्ते; T₃ घोषस्यास्य (for कथयन्तो). K₄
 M₃ ह्यशोभनम् (for नशो°).

34 D₅ reads 34^{cd} for the first time after 31^{ab}.
 — ^c) K Ñ V₂, 3 D_n D₁, 2, 4 [अङ्गे च (by transp.); D₃
 [अङ्गं स. — ^d) K₂ B D₄ T₂ G₁, 3, 4 इह (for इव).
 — K₁, 4 Ñ₂ V₂ B₂, 3 D_n D₅ D₂, 3 T₃ M₄ G (ed.) ins.
 after 34: D₅ after the repetition of 34^{cd}:

647* नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै कृष्णं कमललोचनम् ।

[Ñ₂ T₃ वीक्षमाणो (for प्रेक्ष°).]

35 ^a) Ś₁ स (for वै). K₁ गर्हमाणो यशोदां स; D₈
 T₂ G M यशोदां गर्हयंश्चाथ (T₂ G₁ M₄ पि); T₁ यशोदां
 धर्षयंश्चापि. — ^b) Ś₁ विचेतनः; D₈ T₂ G M गृहं ययौ
 (for विवेश ह). — ^c) Ś₁ स तु; D₂ ततो (for स च). K₄
 सद्यो (for सर्वो). — ^d) N (except Ś₁ K₁ D₈) T₃, 4
 वज्रम् (for घोषम्). D₈ G₂, 5 च (for ह). M₁-3 स्वं स्वं
 घोषं प्रजग्मिवान्.

36 ^a) Ś₁ Ñ₂ दाम्ना (for नाम्ना). V₁ च (for तु).
 — For 36^{ab}, D₈ S (except T₃, 4) subst.:

648* येन दाम्ना निबद्धोऽसावुदरे सुदृढं व्रजे ।

[T₂ सन्; G₁ स (for साव).]

— ^c) K Ñ V B₂ D_n D₁-5 T₃, 4 गोष्ठे; D₈ T₁, 2 G M
 तेन (for घोषे). — ^d) T₁ योषिद्धिः (for गोपीभिः). Ś₁
 शब्दयते; G₄ कीर्त्यते (for -गीयते). D₈ T₂, G₁-3 M योषिद्धिः
 परिकीर्त्यते (M₁-3 तितः).

37 ^a) D₄-संभूतं (for -भूतं हि). — ^b) K₄ G₁ [अ]पि
 (for [अ]सीद्). V₃ कृष्णस्यासीद्विचेष्टनम्. — V₃ om. 37^{cd}.
 — ^d) V₁ T₃, 4 गोष्ठे (for घोषे).

COLOPHON. — Mention of the Epic: K₃ Ñ₂. — Men-
 tion of Khila: All Mss. — Sub-parvan: T₄ आश्चर्यपर्व.
 — Adhy. name: Ś₁ दुःमपातनम्; K₁ दुःमभङ्गः; K₂, 3 Ñ V
 B D_n D₅ D₁-5 यमलार्जुनभङ्गः; K₄ यमलार्जुनसंभङ्गः; D₈
 G₁, 2 बालक्रीडावर्णनम्. — Adhy. no. (figures, words
 or both): K₁ 39; K₃ D_n2 D₁ 60; Ñ₃ V₁, 3 63; D_n1
 D₅2 D₃, 4 62; T₁ G₃, 5 M₄ 57; T₂ 43; T₃ 64; T₄ 58;
 G₁ 56; G₂, 4 54; M₁-3 53. — Śloka no.: D_n D₄ 37;
 D₅2 38.

52

1 T₁ G (ed.) read 1-3 and M₄ reads 1^a-3^b (with
 ref.) for the first time after line 14 of App. I (No.
 9A). Ñ₁ om. the ref. D₃ reads 1 on marg. — ^a)
 K₂ T₃ उत्तीर्य (for णौ). D₈ एतौ बाल्यसमुत्तीर्णौ; G (ed.)
 (first time) एवं तौ बालकौ तौ तु. — After 1^{ab}, D₂ reads
 3^{ab} repeating it in its proper place.

2 For the repetition in T₁ M₄ G (ed.), cf. v. 1. 1.
 — ^b) Ś₁ श्वेतपीतानुलेपनौ. — ^c) Ś₁ विचेरतुर (for बभूवतुर).

52. 3]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 3477
B 2. 8. 3
P 2. 8. 3

शुशुभाते वनगतौ त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ३
मयूराङ्गदबाहू तौ पल्लवापीडधारिणौ ।
वनमालाकृतोरस्कौ द्रुमपोताविवोदृतौ ॥ ४
अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ।
सशिक्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ५

3 For the repetition in T₁ M₄ G (ed.), cf. v. l. 1. D₂ reads 3^{ab} for the first time after 1^{ab}. — ^a) S₁ श्रुति-मुखौ; K₃ मुखौ; V₂ D₂ (second time) मुखं; D₃ प्रति-मुखं (for श्रुतिमुखं). D₂ (first time) पर्णवाद्यैः श्रुतिमुखैर-^b) T₁ (second time) M₁₋₃ वादयानौ (for यन्तौ). K₄ विचेरतुः; N₁ महीतले (for वराननौ). M₄ (second time) वादयानौ सुखावहम्. — D₆ T₂ G M₁₋₃ ins. after 3^{ab}: T₁ M₄ G (ed.) after the repetition of 3^{ab}:

649* गोपवीथ्यां सुमधुरं गायन्तौ कामरूपिणौ ।

[T₁ (second time) विद्या-; M₁₋₃ वेणुं (for वीथ्यां). M₁₋₃ वादयन्तौ च कामतः (for ^b).]

— K₄ om. 3^c-4^d. — ^c) G₂ श्वः प्रभाते (for शुशु^b). K₂ नगः (for वन-). — ^d) D₂ (inf. lin. as in text) विशी-र्षाव (for त्रि^b).

4 K₄ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) K₃ N₁ B Ds D₄₋₅ T₁ G_{3.4} -कणौ तु (N₁ B₃ Ds₁ तौ); N₃ (marg.) V₁ T₃ -चित्राङ्गौ; V_{2.3} -चित्रौ तौ (V₂ तु) (for -बाहू तौ). K_{1.2} D_{1.3} T₂ G_{1.2.5} M₄ मयूराङ्गजकणौ तु (K₁ D_{1.3} ण्डौ तु; M₄ णौ तौ); N₂ जचित्रौ तौ; T₄ मयूरकण्ठबाहू तौ; M₁₋₃ मायूराङ्गद^c. — ^c) K_{2.3} N₁ V_{1.3} B Dn Ds D₁₋₅ T_{1.3.4} वनमालाकुलो (K₃ धरो-; D₂ वृतो रस्कौ; G (ed.) कुलस्कन्धौ. — N₁ reads 4^d-7^a after 51. 8^{abc}. — ^d) D₆ T₂ G_{1.4.5} M₁₋₃ हरि-; G₂ करि- (for द्रुम-).

5 For the sequence in N₁, cf. v. l. 4. — ^a) N₁ अरविन्दाभनयनौ. — ^c) N₁ T₂ G_{1.2.5} M_{3.4} सशिक्यतुम्ब-कक (N₁ ध रौ. — ^d) D₂ गोपौ (for गोप-). S₁ किञ्चिच्छो-मितशैशवौ; M₄ वेणुवादप्रवीणकौ. — After 5, D₆ S G (ed.) ins.:

650* पर्णवाद्यसमायुक्तौ दध्योदनकरौ कृती ।
किङ्किणीजालसंबद्धकटिदेशविभूषितौ ॥
कक्षकूटसमालम्बिशिक्यस्थघृतपायसौ ।
कालयन्तौ च दण्डेन वत्सान्वत्सौ दिशं प्रति ॥
गुल्मेषु मधुमाध्वीकं मार्गमाणावितस्ततः । [5]
खादन्तौ वन्यमूलानि पिबन्तौ मधुमाक्षिकम् ॥
ददतौ मधुमूलानि दारकेभ्यः समन्ततः ।
खादन्तौ खादयन्तौ च मूलानि च फलानि च ॥
तिन्दुकं भक्षयन्तौ च गोपैरापाल्य भूतले ।

कचिद्वसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ कचित्कचित् ।
पर्णशय्यासु संशुप्तौ कचिन्निद्रान्तरैषिणौ ॥ ६
एवं वत्सान्पालयन्तौ शोभयन्तौ महावनम् ।
चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥ ७
अथ दामोदरः श्रीमान्संकर्षणमुवाच ह ।

कीलैरापाल्य वृक्षेभ्यः खादयन्तौ फलानि च ॥ [10]
[(L. 1) T₃ पर्णपात्र-; G₂ पत्र- (for वाद्य-). T₁ M₄ -समासक्त- (M₄ तौ) (for युक्तौ). D₆ पर्णपात्रसमायुक्त-; T₄ M₁₋₃ पर्णपात्रसमासक्त- (for ^a). T_{3.4} -परायणौ (for -करौ कृती). — (L. 2) T₄ M₁₋₃ -गण- (for -जाल-). D₆ -संबद्ध- (for -संबद्ध-). — (L. 4) G (ed.) वत्सान् (for वत्सौ). — (L. 5) T₁ गुल्मेषु गुल्मेषु तदा; M₄ गुल्मे गुल्मे यदा मार्गे (for ^a). — (L. 6) G₂ वन-; G₄ M₄ फल- (for वन्य-). — T_{3.4} om. (hapl.) lines 6^b-7^a. — (L. 7) T₁ G₃ ददतुर्; M₃ ददन्तौ (for तौ). — (L. 8) T₄ खनन्तौ (for खादन्तौ). G₁ खादयन्तश्च (for यन्तौ). M₁₋₃ खनन्तौ खानयन्तौ च (for ^a). D₆ मधुमन्ति; T₄ च मृदुनि; M₁₋₃ स्वादुवन्ति (for च फलानि). — (L. 9) T_{3.4} तिन्दुकान् (for कं). — (L. 10) G (ed.) आपाद्य (for त्य).]

6 For the sequence in N₁, cf. v. l. 4. — ^a) M_{1.2} चान्योन्यं (for अ^b). — ^b) T₂ G₁ क्रममाणौ (for क्रीड-मानौ). — After 6^{ab}, D₆ S ins.:

651* दध्योदनं प्रभुजानौ कचित्कक्षविलम्बितम् ।

कचिच्च पानसंभ्रान्तौ कचित्पायसमोदितौ ।

कचिद्वृक्षेषु विश्रान्तौ स्थलीष्विव यथासुखम् ॥

[L. 1] D₆ G₁ प्रभुजानौ (for प्रभु^b). T₁ G₃ M₁₋₃ कक्षे (for कक्ष-). — (L. 2) G₁ पायसं (for पानसं). T₁ G₃ M₁₋₃ मोहितौ (for -मोदितौ). — (L. 3) T₁ M₁₋₃ स्थली-ष्वपि; M₄ स्थण्डिलेऽपि (for स्थलीष्विव). — ^c) N₁ -शय्यासन-; M₄ -शालासु सं- (for -शय्यासु सं-). G₁ -वृत्तौ (for -सुप्तौ). — ^d) N₃ T_{1.2.4} G_{1.2.5} M₃ कचि-न्निद्रान्त (T₁ G₅ M₄ तु रक्षणौ. — After 6, D₆ S (except T₃) ins.:

652* वत्साननु यथाकामं चरन्तौ वत्सपालकौ ।

वत्सपुच्छान्समाधूय विक्षिपन्तौ पृथक्पृथक् ॥

[(L. 1) T₁ त्वरन्तौ (for च^b).]

7 For the sequence in N₁, cf. v. l. 4. D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ read 7^{ab} twice. — ^a) M₄ (second time) वने (for एवं). D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ (all first time) वत्सानेव प्रकर्षं (T₁ G₃ M₄ रक्षन्तौ. — ^b) K_{1.2} N_{1.3} V D_{1.4} शोभमानौ; K_{3.4} Dn D_{2.5} T₃ G₁ (second time) यानौ (for यन्तौ). T₁ (first time). 4 M₁₋₃ महद्वनम्; M₄ (first time) प्रजां मुहुः (for महावनम्). D₆ T_{1.2} (all

वृकदर्शनम्]

विष्णुपर्व

[52. 15

आर्य नास्मिन्वने शक्यं गोपालैः सह क्रीडितुम् ॥ ८
 अवगीतमिदं सर्वमावाभ्यां भुक्तभोजनम् ।
 प्रक्षीणतृणकाष्ठं च गोपैर्मथितपादपम् ॥ ९
 गहनानीह यान्यासन्काननानि वनानि च ।
 तान्याकाशनिकाशानि दृश्यन्तेऽद्य यथासुखम् ॥ १०
 गोवाटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृत्तार्गलेषु च ।
 सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ॥ ११
 संनिकृष्टानि यान्यासन्काष्ठानि च तृणानि च ।

तानि दूरावकृष्टानि मार्गितव्यानि भूमिषु ॥ १२
 अरण्यमिदमल्पोदमल्पकक्षं निराश्रयम् ।
 अन्वेषितव्यविश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् ।
 अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रस्थितद्विजम् ॥ १३
 निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ।
 निर्विहंगमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ १४
 विक्रीयमाणैः काष्ठैश्च शाकैश्च वनसंभवैः ।
 उत्सन्नसंचयतृणो घोषोऽयं नगरायते ॥ १५

C 3490
 B 2. 8. 16
 P 2. 8. 16

second time). 3 G₂ (second time). 4. 5 M₁ (last two second time) कृष्णसंकर्षणावुभौ; T₁ G₃ (second time) शोभयानौ महद्वनम्. — For 7^{ab}, Ś₁ subst.:

653* एवं तु वत्सपालौ तौ शोभयामासतुर्वनम् ।
 — °) K₁ B₁ D_s T₁ M_{1.2} चञ्चुर्येते; D₃ घूर्णयन्तौ (for चञ्चुर्यन्तौ). — °) D₅ पावकी; M₄ चाकुलौ (for चञ्चुर्यन्तौ).
 — After 7, D₆ T G_{1-3.5} M ins.:

654* गायन्तौ च कचिद्रेयान्सुखं मधुरस्वरम् ।
 उत्कर्णं मृगसंघं च कुर्वन्तौ गीतनिस्वनैः ॥
 गजान्परवशान्गोयैः कुर्वन्तौ च महावने ।
 लोकमित्थं चरन्तौ च रमयन्तौ च चेष्टितैः ॥
 [(L. 1) G₃ M_{1.2} सुस्वरौ (for रं). G₁ अमर- (for मधुर-). T₁ सुस्वरौ मधुरस्वनम् (for रं). — (L. 2) D₆ उत्कर्णं मृगसंघं (for °). — (L. 3) G₃ M_{1.2} गावः पर-
 वशा गेयैः; M₃ गवां परवशं गेयैः (for °). D₆ T₁ M₁₋₃ कार-
 यन्तौ; G₂ कालयन्तौ; M₄ कुर्वन्तौ तौ (for न्तौ च). — (L. 4) T₁ M रमन्तौ (for चरन्तौ). T₁ G₃ M_{1.2} वि- (for च).]

8 °) Ñ₁ B D_s अभाषत (for उवाच ह). — °) T_{3.4} जीवितुम् (for क्रीडितुं). D₆ T_{1.2} G M₄ गोपालैः क्रीडितुं सह.

9 °) D₅ अनुगीतम्; D₆ T₁ G₂ अप (T₁ नु) नीतम्; T_{2.3} G_{1.3.5} उपनी; M₄ अन्तर्नीतम् (for अवगीतम्). — °) Ś₁ K₁ आवाभ्यां भुक्तिकाननम्; K₂ Ñ₃ V B D_n D_s D_{1.4.5} T_{3.4} आवाभ्यां भुक्त (T_{3.4} व्रज) काननम्. — °) K₄ क्षीणं च; G₃ प्रनष्ट- (for प्रक्षीण-). M₄ प्रक्षीणकाष्ठं च वनं. — °) K₈ पादपैः; K₄ काननम् (for पादपम्).

10 °) T₂ G_{1.3-5} च (for [ह]ह). K Ñ V B D (except D₆) T_{3.4} G₂ घनी (T_{3.4} परि) भूतानि यान्यासन्. — T₄ om. (hapl.) 10^b-12^a. — °) T_{1.3} काष्ठानि च तृणानि च. — K₂ reads 10^a-12^b on marg. — °) D₁ प्रकाशानि; D₃ विकां (for निकां). Ś₁ K₄ V₃ तान्याकाशावकाशानि. — °) K_{1.4} G₂ न; V₂ B_{2.3} D₆ T₂ G_{4.5} स; G₁ अस्मिन् (for स्य). M₄ सुखावहम् (for यथासुखम्).

11 T₄ om. 11 (cf. v. l. 10). — °) Ś₁ K₁ V₂ B D_s च (for [अ]पि). — °) K_{1.3.4} Ñ₂ V₂ D₁ M_{1.2} परिवर्ता-
 गलेषु च; V₁ B₃ वृत्ताकुलेषु च; D₃ गिरिवर्त्मार्गलेषु च; T₁ परिवृत्तार्गलैः सह. — °) K₄ काष्ठाग्निषु (for गो). — °) M₁₋₃ सर्वे च क्षीणवर्चसः.

12 T₄ om. 12^a (cf. v. l. 10). — °) D₆ प्रकृष्टानीह यान्यासन्. — °) K₄ सवनानि (for काष्ठानि च). Ñ₁ कान-
 नानि वनानि च. — °) M_{1.2} दूराप- (for दूराव-). Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{2.3} D_s D_{2.3.5} T_{1.2} G₂₋₄ कृष्टासु (for नि). D₆ G_{1.5} तानि दूरापकृष्टासु. — °) M₁₋₃ भूतले (for भूमिषु).

13 °) Ś₁ काष्ठं; K₄ D₂ (sup. lin.). 6 T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ वृक्षं (for कक्षं). K₂ वनाश्रयम् (for निरां). D₃ स्वल्प-
 कक्षं दुराशयम्. — °) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁₋₃ अरण्यं (for दारुणं). D₄ विमल-; T₄ विदल- (for विरल-). M₄ अरण्यं तरलद्रुमम्. — °) K₄ सर्वेषु; D₆ T₂ G_{1.4.5} M₄ विप्रेषु (for वृक्षेषु). Ś₁ भारणकेषु वृक्षेषु. — °) T_{3.4} G₂ सं- (for वि-). — K_{1.2} Ñ₂ (last two first time) V₂ B D_n D_s D_{2.3} T₁ G₄ ins. after 13: K₂ (second time). 3 Ñ_{1.2} (second time) after 16^{ab}: Ñ₃ V₁ after 14^{ab}: V₃ D_{1.4.6} T₂ G_{1-3.5} M₄ cont. after 656*:

655* संवासस्यास्य महतो जनेनोत्सादितद्रुमम् ।

[K₁ D_{2.3} संवाधस्य (for संवासस्य). M₄ महादोषो (for [अ]स्य महतो).]

14 Ś₁ om. 14-15. — °) K₄ निरासनं (for नन्दं). — After 14^{ab}, Ñ₃ V₁ ins. 655*. — °) D₆ अव्यञ्जनम् (for निर्व्यं). D₃ [आ]स्पदम् (for [अ]शनम्). B₁ निर्व्यञ्जन-
 निराशनम्.

15 Ś₁ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) K₁ विकीर्यमाणैः (for विक्रीयं). V₃ शाकैश्च (for काष्ठैश्च). — °) V₃ काष्ठैश्च (for शाकैश्च). D_{n2} नव- (for वन-). — °) T₃ G₂ उत्पन्न- (for उत्सन्न-). K_{1.3} Ñ₂ V₂ B_{1.2} D_n D_{2.5} T₂ G₃ तृणैर् (for तृणो). K₄ T_{1.4} उत्पन्न (K₄ चिच्छ) संचयतृणैर्;

52. 16]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

शैलानां भूषणं घोषो घोषाणां भूषणं वनम् ।
 तस्मादन्यद्वनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धनम् ॥ १६
 इच्छन्त्यनुपभुक्तानि भोक्तुं गावस्तृणानि च ।
 तस्माद्वनं नवतृणं गच्छन्तु धनिनो व्रजाः ॥ १७
 न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ।
 प्रशस्ता वै व्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ १८
 शकृन्मूत्रेषु तेष्वेव जातं क्षाररसायनम् ।
 न तृणं भुञ्जते गावो नापि तत्पयसो हितम् ॥ १९
 स्थलीप्रायासु रम्यासु नवासु वनराजिषु ।

चरामः सहिता गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां व्रजः ॥ २०
 श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्ततृणसंस्तरम् ।
 नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलोदकम् ॥ २१
 अक्षिल्लिकण्टकवनं सर्वैर्वनगुणैर्युतम् ।
 कदम्बपादपप्रायं यमुनातीरसंश्रितम् ॥ २२
 स्निग्धशीतानिलवनं सर्वतुनिलयं शुभम् ।
 गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् ॥ २३
 तस्य गोवर्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान् ।
 भ्राजते दीर्घशिखरो नन्दनस्येव मन्दरः ॥ २४

D₃ उच्छिन्नपादपतृणैर्.

16 °) T₃ घोषा; M₁₋₃ वृक्षा (for घोषो). — After 16^{ab}, K₂ (second time). ³ Ñ_{1.2} (second time) ins. 655*, while K₁ Ñ₃ V B D T₂ G M₄ ins. after 16^{ab}: K₂ Ñ₂ cont. after 655*: T_{3.4} after 28^{ab}:

656* वनानां भूषणं गावस्ताश्चास्माकं परा गतिः ।
 — After the above, V₃ D_{1.4.6} T₂ G_{1-3.5} M₄ cont. 655*. K₄ om. 16^{cd}. — °) K₁ Ñ₂ G₁ अन्यवनं; Ñ₁ अन्यं वनं (for अन्यद्वनं). D₅ यावः (for यामः). — °) T₃ प्रत्यग्रयवसोदकम्.

17 °) K Ñ_{2.3} V Dn Ds₁ D₁₋₅ T_{1.3.4} गावो भोक्तुं (by transp.). Ñ₁ Ds M₄ वै (for च). — °) K₂ वरः; D_{3.5} बहु- (for नव-). — °) Ñ₁ धनाः; V₃ जनाः; D₃ T₁ M₄ व्रजात् (for व्रजाः).

18 °) S₁ K₂ V₁ D_{1.6} न द्वारबन्धावः (S₁ भ-; K₂ स्तरणा; M₃ न द्वारबन्धावः. — °) S₁ स- (for न). Ñ₃ V₁ वयम्; D₁ तदा (for तथा). — °) K₁ प्रशस्यन्ते; V₂ स्तान (for स्ता वै). Dn D_{1-4.6} T₂ G_{1.2} M₄ प्रजा (for व्रजा). K₃ प्रशान्ता वै प्रजा लोके; K₄ प्रशस्यन्ते प्रजा लोके. — °) D₂ (sup. lin. as in text). ⁴ (marg.) गो- (for वै). V₁ कारिणः; D₂ -धा° (for -चा°).

19 °) K₂ T₂ G_{1.2} [ए]वं (for [ए]व). K_{1.4} D_{2.3} शकृन्मूत्रोपलिप्तेषु; M₁₋₃ न्मूत्ररसेष्वेव. — °) Ñ₁ B₂ Dn₁ G_{1.5} M₄ जात- (for जातं). D_{4.6} T₃ G₂ क्षीरं; T₂ क्षारं (for क्षार-). S₁ रसादरम्; K₂ V_{1.3} B₃ Ds नुगम् (for यनम्). Ñ_{2.3} V₂ B₁ T₃ जातक्षारर (T₃ जातं क्षीरं र)सानुगम्. — °) K₁₋₃ Ñ₁ V_{1.2} B Dn Ds D_{1.4.5} T G_{3.4} पयसे (for सो). K₄ नो पिबन्ति तथा जलम्.

20 °) D₅ T_{1.2} G_{1.2} M₁₋₃ स्थल- (for स्थली-) V₁ Ñ₃ B₂ D₃ G₅ रम्यासु (for रम्यासु). G₅ स्थलप्रायासु रम्यासु. — °)

D₃ उद्यान-; D₅ वन्यासु; T₄ om. (for नवासु). — °) T₄ चरावः (for मः). K_{2.3} Ñ₁ V B D T₂ G M₄ चरावः (D₁ [marg.] रमावः; T₂ चरन्तौ) सहितौ गोभिः; K₄ वनाच्च सहितौ गोभिः. — °) Ñ₃ (marg. as in text) संचाल्यतां; T_{3.4} संत्यज्यतां; G₂ संगृह्यतां (for संवाह्यतां). S₁ व्रजम् (for व्रजः). T_{1.2} G₁ क्षिप्रं संविश (T₁ वार्य) तां व्रजम्.

21 °) B_{1.2} D₅ T₁ G₄ M_{1.2} पर्याप्तं (for स-). Ñ₂ B₃ संचयम्; Ñ₃ V_{1.3} संभवम्; T₂ G_{1.3} विस्तरम् (for सं-). G₅ पर्याप्तं तृणविस्तरम्. — °) D₅ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ श्रीमद् (for नाम्ना). K₂ चैव (for नाम). — °) S₁ K₃ मूलः; G₂ M पुष्प- (for वृक्ष-). G_{3.5} फलद्रुमम् (for फलोदकम्). D₅ T₂ G_{1.4} स्वादुपुष्पफलद्रुमम्.

22 °) K₁ V₂ उत्सन्न-; K₂ अभेद्य-; K₄ अच्छेद्य-; Ñ₂ अक्षिल्ल-; D₅ अच्छिल्ल-; T₂ G_{1.3.5} असिद्ध-; M₄ अक्षिष्ट- (for अक्षिल्लि-). S₁ उज्झितं कण्टकवरैः; K₃ D₂ अक्षिल्लि (D₁ त्यल्प) दंशमशकं; V₁ उज्झिन्नक्षिल्लिकवनं; D₃ D₁ T_{3.4} आवां (T_{3.4} तत्र) निष्कण्टं; T₁ अक्षिष्टकण्टकयुतं. — °) K₂ सर्वाश्चर्य-; G_{2.3.5} M₄ सर्वैर्ऋतु- (for र्वेन-). D₃ गतैर्वृतम् (for गुणैर्यु-). T₁ सर्वैर्ऋतुगुणैः सह. — °) B₁ च्छायं (for प्रायं). — °) S₁ K₄ G₄ M₄ संश्रयम्; D₄ T₄ संस्थितम् (for संश्रि°). K₂ V₃ M₁₋₃ यमुनातीरमाश्रितम्.

23 °) K₄ स्निग्धं; M₁₋₃ सुख- (for स्निग्ध-). D₁ गुणं; D₃ जलं; T₂ G₁ घनं; G_{3.5} M₄ मयं (for वनं). — °) T₄ कुसुमं (for निलयं). S₁ सर्वतुनिलयोपमम्; D₃ कुसुमोपमम्; T₃ कुसुमं फलम्. — °) B₁ Dn₁ गोपानां (for गोपीनां). D_{3.6} T₂ G₂ शुभ- (for सुख-). B₂ संचारि (for रं). — °) G₁ सानु- (for चारु-). K₁ वनाकरम्; K₁ (marg.) वनोत्तरम् (for वनान्तरम्).

24 °) K₂ यत्र; K_{3.4} Ñ₁ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{1.3.4} G₅ तत्र (for तस्य). — °) D₅ महागिरिः (for गिरिर्महान्).

मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ।
 भाण्डीरो नाम शुशुभे नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २५
 मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ।
 प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितां वरा ॥ २६
 तत्र गोवर्धनं चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् ।
 कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्चरतः सुखम् ॥ २७
 तत्रायं वसतां घोषस्त्यज्यतां निर्गुणं वनम् ।
 संवाहयाम भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् ॥ २८
 एवं कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमतः ।
 प्रादुर्बभूवुः शतशो रक्तमांसवसाशनाः ॥ २९

घोराश्विन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तदा ।
 विनिष्पेतुर्मयकराः सर्वतः शतशो वृकाः ॥ ३०
 वृकान्निष्पतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो नृषु ।
 गोपीषु च यथाकामं व्रजे त्रासोऽभवन्महान् ॥ ३१
 ते वृकाः पञ्चवद्वाश्च दशवद्वास्तथापरे ।
 त्रिंशद्विंशतिवद्वाश्च शतवद्वास्तथापरे ॥ ३२
 निश्चेरुस्तस्य गात्राद्वि श्रीवत्सकृतलक्षणाः ।
 कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धनाः ॥ ३३
 भक्षयाद्विश्च तैर्वत्सांस्त्रासयद्विश्च गोव्रजान् ।
 निशि बालान्हरद्विश्च वृकैरुत्साद्यते व्रजः ॥ ३४

C 3510
B 2. 8. 36
P 2. 8. 36

—^a) K₂ सुन्दरः; Ñ₂ मन्दरम्; T₂ G_{1.4} मन्दिरम् (for मन्दरः).

25 ^a) Ñ₂ सव्ये चास्य; D₂ मध्ये चारु; T₂ मध्येनास्य (for मध्ये चास्य). —^b) M₁₋₃ न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः. —^a) K₂ तरु (for नील).

26 ^a) Ś₁ K₂ मध्ये च तस्य कालिन्दी; D₂ T₂ G_{1.3} मध्ये वनस्य का. —^c) D₆ T₂ G_{1-3.5} M प्रयाति (for ता). K₃ D_{2.4} मन्दरस्य (for नन्दनस्य). Ś₁ जगाम मन्दरस्येव. —^a) Ñ₁ कालिन्दी; T₃ नदी च (for नलिनी).

27 ^a) V₂ T₂ G_{1.4} नाम (for चैव). —^b) D₆ वने स्थितम्; G₄ वनस्पतिः (for तिम). —^c) D₃ पुण्यां (for रम्यां). —^a) K₂ द्रक्ष्यामश्; Ñ₁ व; Ñ₃ (marg. as in text) व्रजामश्; D₁ रमामश्; T₄ तस्यां वश (for द्रक्ष्यावश्). D₃ चाक्षुषः; M_{1.2} सहितौ; M₃ चरतां (for तः). D₆ T_{1.2} G M₄ द्रक्ष्यामः सुखिनः सुखम् (M₄ नो वयम्); T₃ रंस्याव निरताः सुखम्. — For 27^{cd}, Ś₁ subst.:

657* सुखं चरन्तं द्रक्ष्यावः कालिन्दीं च नदीं शुभाम् ।

28 ^a) T_{3.4} तद् (for तत्र). K₁ Ñ₂ D₄ काल्यतां; K₂₋₄ D_{1.3} कल्पतां; Ñ₃ V_{2.3} Dn Ds कल्प्यतां; V₁ चाल्यतां (for वसतां). —^b) T₂ G₁ त्यजैतं; G₃ M₄ त्यक्वेदं (M₄ मं); M₁₋₃ त्यक्त्वैतन् (for त्यज्यतां). B₁ M₃ दुर्जनं; T_{3.4} दुर्जलं (for निर्गुणं). Ñ₁ त्यजामो दुर्दंशं वनम्. — After 28^{ab}, D₄ ins. 658* and T_{3.4} 656*. —^c) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T_{1.3.4} संवासायावो (V₁ B_{2.3} Ds व) भद्रं ते; K₂ संवासाय च भद्रं ते.

29 ^a) D₂ तत्र (for तस्य). — D₃ om. (hapl.) 29^b-30^b. —^a) K₂₋₄ Ñ₁ (marg. as in text).² V_{1.3} B₂ (marg.) D₁ वृका (for रक्त). K₁ वसादनाः; T₂ शिनः (for शनाः). M₁₋₃ रक्तास्या भामदर्शनाः.

30 D₃ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^b) Ś₁ B₂ तथा (for तदा). Ñ₂ V₃ स्वतनूरुहकान्तयः; D₆ T_{1.2} G M₄ स्वशरीराङ्गसंभवाः. —^a) K₁₋₃ Ñ V_{1.2} B Dn Ds D_{1.5} T G M₄ सर्वशः (for तः). — Ś₁ K₃ V₂ (marg.) B₁ Dn Ds₂ D₅ ins. after 30 : D₄ after 28^{ab}:

658* निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै ।

[D₄ निर्गमिष्यन्ति शतशो (for ^a).]

31 ^a) D₃ अप्रतिमान् (for निष्पतितान्). —^b) K₃ D₁ नृप (for नृषु). —^c) V₁ गोपेषु (for गोपीषु). —^a) Ś₁ ऽभवद्वाय्; Ñ₁ भविष्यति; D₃ महानभूत् (for ऽभवन्महान्).

32 T₃ reads 32^{ab} twice. —^b) Ś₁ T₃ (both times) शत- (for दश). K₁ D₅ T₁ [ए]व च (for [अ]परे). — Ś₁ V₃ T₂ G₁ om. (hapl.) 32^{cd}. —^c) K_{1.2.4} V₁ D₂ T_{1.3.4} त्रिंशद्विंशतिवद्वाश्च; Ñ₂ D_{3.6} G_{2.3.5} M₁₋₃ त्रिंशद्विंशतिवद्वाश्च. —^a) V₂ B Ds D₄ T₄ च यूथशः (for तथापरे). — After 32, M₁₋₃ ins.:

659* पञ्चाशत्पष्टिवद्वाश्च चत्वारिंशत्तयैव च ।

33 ^a) M₄ निष्पेतुस् (for निश्चेरुस्). Ñ V₂ B Dn Ds D₁₋₃ T_{1.3} G₃ गात्रेभ्यः (for गात्रादि). K₂ निष्पेतुस्तस्य गात्रेभ्यः. — K₃ om. 33^b-34^a. —^b) D₃ दृत् (for कृत). D₆ T₂ G_{1.2.4.5} M₄ श्रीवत्सच्छवक्षसः. —^c) D₆ वृकाश्च; T₁ श्रीकृष्ण- (for कृष्णस्य). T_{3.4} कृष्णस्य वदनांजाता. —^a) K₂ गोकुले (for गोपानां). Ś₁ दशिनः; B Ds कारिणः; D₆ T₂ G दायिनः; T₁ M₄ दर्शनाः (for वर्धनाः).

34 K₃ om. 34^a (cf. v. l. 33). T_{1.2} G M₄ transp. 34^{ab} and 34^{cd}. —^a) Ñ₁ तैः सर्वासः; Ñ₂ V₁ तान्वत्सांस् (for तैर्व). —^b) K₂ B Ds₁ D_{2.6} T₃ G M₁₋₃ गोव्रजम्; V₂ तैर्व्रजान् (for गोव). — Ñ₁ D₆ M₁₋₃ om. (hapl.) 34^{cd}. —^c) T_{1.2} G निशि बालान्हरद्विश्च. —^a) K₁ संवा

52. 35]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

न वनं शक्यते गन्तुं न गाश्च परिरक्षितुम् ॥
न वनात्किंचिदाहर्तुं न च वा तरितुं नदीम् ॥ ३५

एवं वृकैरुदीर्णैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ।
व्रजो निष्पन्दचेष्टः स एकस्थानचरः कृतः ॥ ३६

इति श्रीहरिवंशे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।

ईति वृकाणां दृष्ट्वा तु वर्धमानां दुरासदाम् ।
सखीपुंसोऽथ घोषो वै समस्तोऽमत्रयत्तदा ॥ १
स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम् ।
यच्छिवं च सुखाढ्यं च गवां चैव सुखावहम् ॥ २

अद्यैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधनैः ।
यावद्वृकैर्वधं घोरं न नः सर्वो व्रजो व्रजेत् ॥ ३
एषां धूम्राणुणाङ्गानां दंष्ट्रिणां मुखकर्षिणाम् ।
वृकाणां कृष्णवक्त्राणां विभीमो निशि गर्जताम् ॥ ४
मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽथ गौर्मम ।

स्यते; V₁ उत्सार्यते; T₃ संभाव्यते; T₄ संछाद्यते (for उत्सा°).
Ś₁ व्रजम्; T₁ G₂ गतैः (for व्रजः); K₄ वृकैस्तच्छादितं व्रजम्;
T₂ G₁. 4. 5 °रुद्रास्यते गतैः; M₄ °रुद्रादिता व्रजाः.

35 °) B₂ Dn D₁. 4 वने (for वनं). — °) K₁. 4 Ñ₁. 2
D₁. 3. 6 T₁. 2 G₁-3. 5 गावः; K₂ V₁. 2 B₁. 3 Ds D₂. 4 T₃. 4
च गाः (by transp.); M₄ गोपाः. — °) T₄ शक्तासु; M₃
चापि (for च वा). D₃ नावतारयितुं नदीम्. — After 35,
all Mss. (except Ś₁ M₁-3) ins.:

660* व्रस्ता ह्युद्विग्नमनसो गतास्तस्मिन्वनेऽवसन् ।

[K₁ (marg. as above) D₃ M₄ तत्र हि; K₂ व्रस्ता हि;
T₃. 4 गोपा हि; D₅ तस्माद् (for व्रस्ता हि). K₂ D₁. 2 M₄
गोपासु; D₄ गवां; D₆ G₂. 4. 5 गोप्यसु (for गतासु). T₁ तस्य;
M₄ तत्र (for तस्मिन्). K₁ जातास्तद्वनवासिनः (for °).]

36 °) Ś₁ om.; K₁. 2 B₁. 3 Ds D₆ T₂ G₁-3. 5 च (for
तु). — °) K₂ D₁ -चेष्टस्तु; Ñ₁ -चेष्टो वै; V₃ D₆ T₂. 4 G
M₄ -चेष्टश्च; M₃ -निश्चेष्ट (for -चेष्टः स). — °) T₁ ह्येक-
(for एक-). D₅ -धरः कृतः; T₄ (marg.) -स्थिरीकृतः; M₄
-परः कृतः (for -चरः कृतः).

COLOPHON om. in T₄. — Mention of the Epic: K₃
Ñ₂ Ds₂. — Mention of Khila: Ś₁ K₃ Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁.
— Adhy. name: Ś₁ K₁. 4 Ñ₁. 3 V B Dn Ds D₁. 2. 4. 5
वृकदर्शनम्; K₂ वृकसंदर्शनम्; D₃ वृकदर्शनम्; D₆ T₂ G₁-3
बालक्रीडा. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃
D₁ 61; Ñ₃ V₁ 64; Ds₂ D₃. 4 63; T₁ G₃. 5 M₄ 58;
T₃ G₁ 57; T₃ 56; G₂. 4 55; M₁-3 54. — Śloka no.:
K₁ Dn Ds 38; D₃. 4 39.

53

1 °) T₁ घोराणां; T₂ G₁. 3-5 तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु).
K₂-4 Ñ V B Dn Ds D₁-5 T₃. 4 G₂ एवं (G₂ ईति) वृकांश्च
तान्दृष्ट्वा; M₁-3 तां भीतिं वृकतो दृष्ट्वा; M₄ एवं वृकाणां तां
दृष्ट्वा. — °) K₂-4 Ñ V B D (except D₆) T₃. 4 M₄ वर्ध-
मानान्दुरासदान्. — °) K₃ Dn D₁-3. 5 T₁. 3. 4 G₃. 4 M₁-3
-पुमान्सु; Ñ₂ -पुंसः स; D₆ T₂ G₁. 2. 5 M₄ -पुमांस्तु (for
-पुंसोऽथ). K₄ स (for वै). — °) Ñ₂ V₃ संव्रस्तो (for
समस्तो).

2 °) K₂ D₃ M₄ [इ]ह ततः; D₅ [अ]नेन नः (for [इ]ह
न नः). — °) Ś₁ वनं महत् (by transp.); Ñ₃ V₁ Ds D₆
महावनम्. — After 2^{ab}, D₆ T₂ G₁. 3-5 M₄ G(ed.) ins.:

661* यन्निर्भयं सुखकरं सुखसंचारमारुतम् ।

[G₄ निर्भयं सुखकारं च (for °).]

— °) K Ñ V B Dn Ds D₁. 4. 5 T₁ सुखोऽयं; T₃. 4 सुखोऽयं
(for सुखाढ्यं). D₂ यच्छिवं वः सुखोऽयं च; D₃ यत्सुखं गोप-
गोपीनां; M₄ यत्सुखं च शिवाढ्यं च.

3 °) G(ed.) त्वचिरेण (for किं चि°). D₃ [अ]त्र; D₄
[अ]स्माद्; D₆ T₁. 2 G₁. 5 [अ]स्मिन्; M₁-3 [इ]ह (for स्म).
— °) D₆ T₂ G₁. 2. 5 गोगणः; T₁ बान्धवैः; M₄ गोव्रजैः
(for गोधनैः). K₂ Ñ₃ V₁ D₄. 5 व्रजामो गोधनैः सह. — °)
Ś₁ वधो घोरैरु; D₃ न रुद्रोऽयं; G₁. 5 वधं घोरैरु (for वधं
घोरं). — °) K₂ तत्; Ñ₁ च (for नः). K₂ ऽपि हि; T₁
व्रजे; G₅ व्रजं (for व्रजो). Ñ₂ T₃ भवेत्; T₂ G₁ अजत
(for व्रजेत्). G₄ न नः सर्वः प्रभोजजत.

4 °) Ś₁ K₁ D₄ एषां धूम्राणुणाङ्गानां; T₃ एषां धूमाय-
मानानां. — °) K₃. 4 तुण्डिनां (for दंष्ट्रिणां). Ś₁ Ñ₁. 3

वृन्दावनप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[53. 14

वृकैर्व्यापादितेत्येवं क्रन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥ ५
तासां रुदितशब्देन गवां हम्भारवेण च ।
व्रजस्योत्थापनं चक्रुर्वोपवृद्धाः समागताः ॥ ६
तेषां मतमथाज्ञाय गन्तुं वृन्दावनं प्रति ।
व्रजस्य च निवेशाय गवां चैव सुखाय च ॥ ७
वृन्दावननिवेशाय ज्ञात्वा तान्कृतनिश्चयान् ।
नन्दगोपो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥ ८
अथैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमेव नः ।
शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोषः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ९

ततोऽवघुष्यत तदा घोषे तत्प्राकृतैर्नरैः ।
शीघ्रं गावः प्रकालयन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ १०
वत्सयूथानि कालयन्तां भाण्डं समधिरोप्यताम् ।
वृन्दावनमितः स्थानान्निवेशाय च गम्यताम् ॥ ११
तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषितम् ।
उदतिष्ठद्रजः सर्वः शीघ्रं गमनलालसः ॥ १२
प्रयाह्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे याहि योजय ।
उत्तिष्ठति व्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो ह्यभूत् ॥ १३
उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीसंकटस्तु सः ।

C 3596
B 2. 9. 14
P 2. 9. 14

(marg. as in text) B₁ D₅ T₁ सुखः; Ñ₂ V B₂ Dn D₅ नखः;
D₃ च सु- (for सुख-). K₂ दंष्ट्रिणां सुखवर्मिणाम्. —^d)
K₃ Ñ₂, 3 V₁ B₃ D₆ T₁ G₁, 3-5 गर्जितात्.

5 ^a) G₁ पुत्रा (for पुत्रो). —^b) K₄ D₁ च; D₅ स्र
(for स्र). —^c) K₁, 3 V₂ D₁, 5, 6 T G M₄ हि (for
[इ]ति). M₁-3 वृकैर्विनिहताश्चेति. —^d) Ś₁ क्रन्दन्ते (for
'न्ति). D₄ [इ]व; T₃ च (for स्म).

6 ^b) T₁, 2 G₁-3, 5 M₄ हुम्भा- (for हम्भा-). M₁-3
गवां च मरणेन च. —^c) K₄ [उ]द्वासनं (for [उ]त्थापनं).
T₂ G₁ चक्रे (for चकुर). —^d) Ñ₂ V₃ T₃, 4 गोपवृद्धाः;
D₆ घोषे वृद्धाः; M₄ गोपाः सर्वे (for घोषवृद्धाः). Ś₁ K₃
समन्ततः; G₂ समाहिताः (for 'गताः). T₂ G₁ गोपवृद्ध-
समावृताः.

7 ^a) K₁ D₃ समाख्याय; D₂ समाज्ञाय; D₆ T₁, 2 G₁-3, 5
M₄ अथो (G₅ 'थ) ज्ञात्वा (for अथाज्ञाय). M₁-3 तेषां
मतमथो ज्ञात्वा. —^b) K₁, 4 Ñ₂, 3 V D₁-3 T₄ जग्मुर; Ñ₁
चकुर (for गन्तुं). K₁, 3, 4 Ñ V B D T₁, 3, 4 G₂-5 M₄
वनम्; T₂ G₁ महत् (for प्रति). —^c) Ñ₁ D₃, 5 वि-; D₂
सं- (for च). B D₅ निवासाय (for निवेशाय). Ś₁ K₁
व्रजस्य सं (K₁ सु) निवेशं च. —^d) Ś₁ K₁ D₆ T₁, 2 G M₄
सुखावहम्; K₂-4 Ñ V B Dn D₅ D₁-5 T₃ हिताय च (for
सुखाय च). T₄ गवामपि हिताय च. — After 7, D₆ S
G(ed.) ins. a passage given in App. I (No. 10).

8 ^a) D₃ वृन्दावने (for 'वन-). K₁, 3 Ñ₁ B₁, 2 Dn
D₅ D₂ -निवासाय (for -निवेशाय). —^b) K₂ D₄, 5
तान्दष्ट्या; K₃, 4 Ñ₁, 3 (marg.) V₁, 2 B Dn D₅ D₁-3 T₃, 4
G₄ M₄ तान्ज्ञात्वा (by transp.); Ñ₂ V₃ तान्मत्वा; Ñ₃
तान्कृत्वा; M₃ श्रुत्वा तत्; Cal. ed. तान्श्रुत्वा. — G(ed.)
om. 8^{ad}. —^c) K₄ गृह्णाद्वाक्यं; T₃, 4 महं (for बृहं).

9 Before 9, D₆ T₁ G₂, 5 M₄ ins. नन्दगोपः. —^a)

D₆ T₁-3 G₁-3, 5 M अथैव निश्चयः कार्यो. —^b) Ś₁ इत्यपि;
D₂ एव च; M₄ एव हि (for एव नः). K₂ Ñ₁ D₄ गन्तव्यं
यदि वा (Ñ₁ मे; D₄ वो) वनम्. —^c) D₁ क्षिप्रम् (for
शीघ्रम्). Ñ₃ आगम्यतां; G₅ आप्यायतां (for आज्ञाप्यतां).
K₂ शीघ्रमाज्ञापये घोषाः. —^d) K₄ -भवतु (for 'त). D₂
सज्जो भवतु माचिरम्.

10 T₄ om. 10-11. Before 10, G₂ ins. वैशंपायनः.
—^a) K₂ D₅ D₁ स्वाघुष्यत (for स्व). D₃ ततो बियु-
ज्यतां सर्वो. —^b) G₁ घोषैस् (for घोषे). K Ñ V B Dn
D₅ D₁, 2, 5 T₁, 3 G₃ M₄ जनैः (for नरैः). D₃ घोषोऽयं प्राकृ-
तैर्जनैः; D₄ घोषवत्प्राकृतैर्जनैः. —^c) K₄ Ñ₁ V₃ B₁, 2 D₅
D₁, 3, 5 T₁, 3 प्रकल्प्य (K₄ V₃ D₁, 3 'ल्प)न्तां; D₆ T₂ G
M₄ प्रयुज्यन्तां (for प्रकालयन्तां). — D₁ om. (hapl.)
10^d-11^a. K₂-4 Ñ V B Dn D₅ D₂-5 T₃ transp. 10^d
and 11^b.

11 T₄ om. 11; D₁ om. 11^a (for both, cf. v. l. 10).
—^a) G₁ -यूथा वि- (for -यूथानि). K₃, 4 V₃ D₄ कल्पन्तां
(for काक्ष्यन्तां). T₃ वत्सयूथाः प्रकल्पन्तां. — K₂-4 Ñ V B
Dn D₅ D₂-5 T₃ transp. 10^d and 11^b. —^b) K₂-4 V B
Dn D₅ D₂-5 समभि- (for 'धि-). —^c) D₃ अतः (for
इतः). —^d) D₃ निवासाय; D₆ T₂ G निवेशार्थं (for 'शाय).

12 Before 12, G₂ ins. वैशंपायनः. — For 12^{ad}, G₄
subst.:

662* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नन्दगोपस्य भाषितम् ।
—^c) T₁ M₄ जनः (for व्रजः). D₆ G₂ M₁-3 उपातिष्ठज्जनः
सर्वः; T₂ G₁, 3-5 उपातिष्ठज्जनाः सर्वे. —^d) K₃ T₂ G₁,
3-5 लालसाः (for 'सः).

13 ^a) T₂ G₁ पश्याभ्युत्तिष्ठ गच्छामः. —^b) Ś₁ K₁, 3
Dn D₆ T₁, 2, 4 G M₄ साधु (for याहि). — T₃ repeats
13^c-14^d after 14. —^c) D₆ T₂, 3 (both times) G₁.

53. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान् ॥ १४
 गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तंसितैर्घटैः ।
 निष्पपात व्रजात्पङ्क्तिस्तारापङ्क्तिरिवाम्बरात् ॥ १५
 नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरुद्रथितोच्छ्रितैः ।
 शक्रचापायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी ॥ १६
 दामनीदामभारैश्च केचित्कायावलम्बिभिः ।
 गोपा मार्गगता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः ॥ १७
 स व्रजो व्रजता भाति शकटौघेन भास्यता ।
 ओघैः पवनविक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवार्णवः ॥ १८
 क्षणेन तद्व्रजस्थानमिरिणं समपद्यत ।

द्रव्यावयवनिर्धूतं कीर्णं वायसमण्डलैः ॥ १९
 ततः क्रमेण घोषः स प्राप्नो वृन्दावनं वनम् ।
 निवेशं विपुलं चक्रे निवेशाय गवां हितम् ॥ २०
 शकटावर्तपर्यन्तं चन्द्रार्धाकारसंस्थितम् ।
 मध्ये योजनविस्तारं तावद्विगुणमायतम् ॥ २१
 कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितैर्द्रुमैः ।
 निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ २२
 मन्थैरारोप्यमाणैश्च मन्थवन्धानुकर्षणैः ।
 अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिस्ततस्ततः ॥ २३
 कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ।

8-5 M4 एवमादि (for उत्तिष्ठति). — ^a) K2 Ñ3 V1 B1.2 Ds D1.3 आसीत् ; K4 D4 गोपी- ; D6 T1.2 G1.2.5 एष ; G3 तेषां ; M1-8 एवं (for गोप-). K1.2.4 Ñ V B Ds D1-4 T4 महान् ; D6 T1.2.3 (first time) G1-3.5 M4 अभवत् (for ह्यभूत्).

14 For the repetition in T3, cf. v. l. 13. — ^a) T3 (second time) उत्तिष्ठ गोपसंघानां. — ^b) Ś1 Ñ V2.3 B Dn Ds D4.5 T4 शकटस् (for -सं). K4 तत ; T4 तथा (for तु सः). D2.3 शकटीशकटस्तथा ; D6 T1.2 G M4 शकटीश (T1 टीसं- ; G1 टः श) कटाविलः ; T3 (second time) M1-8 टारोपणोद्यतः. — ^c) Ś1 K3.4 Ñ2 V1 D1 T2 G1.3-5 व्याघ्रघोषो (for घोष-). Dn व्यघ्रगोपीसगोपालो. — ^d) G1.3.5 वेगवान् (for घोष-). T2 G4 स घोषः साङ्गवेगवान्.

15 ^b) Ñ1.3 V3 B2 Dn Ds D5 T1 [उ]त्तम्भितैर् (for चोत्तंसितैर्). V1 मूर्ध्नि चोर्ध्वं च तैर्घटैः ; T4 मूर्ध्नि चोत्तंसिभिः पटैः. — ^d) K3 D2 G4 [अ]म्बरे (for रात्). D3 नक्षत्राणां मिवाम्बरे.

16 ^b) K2-4 Ñ V Dn D2-5 वस्त्रैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ; B Ds T3.4 बद्धै (B2 T3.4 वस्त्रै) रग्रस्तनाम्ब (T3 न्त) रैः. — ^d) G4.5 गोपानां (for गोपीनां). D6 गोपानां मार्गगामिनाम्.

17 ^a) Dn2 शिरस्यैर् ; some Mss. दामिनी- (for दामनी-). Ś1 D6 T2 G1-4 तु (for च). M दामभिः किल भारैश्च. — ^b) K3 V2 B1 D5 T1.3.4 M2.4 कैश्चित् (for केचित्). G3 भारव- (for कायाव-). K2 लम्बितैः (for भिः). — Ś1 om. (hapl.) 17^a-18^a.

18 Ś1 om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^a) V1 T3 व्रजतां ; D4 वान् (for ता). — ^c) K1.4 Ñ2.3 V B D (except D6) T3.4 पोतैः ; K3 तोयैः ; K3 मेघैः (for ओघैः). K1 V1 D6 निक्षिप्तैर् ; T3 G1 विष्पातैर् ; M1.2 संक्षिप्तैर् (for वि-).

— ^a) K1 D2-4 निपतद्भिर् ; Ds तैः पतं ; T3.4 निषीदं (for निष्पतं). Ś1 T4 [अ]र्णवैः (for वः).

19 ^b) K1.2.4 D1-3.6 अरण्यं ; some Mss. ईरिणं (for इरिणं). — ^c) T1 G1.3.5 गृध्रावयवनिर्धूतं. — ^d) K2 कीर्णवायसमण्डलम्.

20 ^a) M1.2 क्षणेन (for क्रमेण). D2 संप्राप्तो ; D6 घोषं स (for घोषः स). M3 ततः क्षणेन घोषेण. — ^b) D2 घोषो ; D3 प्राप्य ; T3 प्राप्तं (for प्राप्तो). B Ds D6 T1 G1.2.4.5 M महत् (for वनम्). — ^c) D3 निवासं (for निवेशं). Ñ2 निपुणं (for विपुलं). — ^d) N (except Ś1 D6) T3.4 गवां चैव हिताय च.

21 ^a) D2 शकटावर्तचन्द्रार्धं. — ^b) D2 परिवाहाकार-संस्थितम् (hypermetric). — ^c) V2.3 D5 विस्तीर्णं (for विस्तारं).

22 ^a) V3 परिवृतं ; G1.2.5 प्रवृत्ताभिस् (for द्वाभिस्). — ^b) Ñ1 B2 T3 G3 M4 कण्टकित- ; V1.2 किमिर् (for कितैर्). D3-5 प्रवृद्धैश्च तथा द्रुमैः. — ^c) K2 खाताभिर् ; K4 Ñ2 V2 D1-4 G5 शाखाभिर् (for ग्रैर्). Ś1 Ñ3 V1.3 G1 निखातोच्छ्रितशाखाभिर् (Ś1 Ñ3 ग्रैर्) ; T3.4 विशालोच्छ्रितशाखाभिर्. — ^d) K3.4 Dn2 D4 अधिगुप्तं ; D6 स्वभिः ; T1.2 G4.5 त्वभिः ; T3.4 अभियुक्तं (for गुप्तं). — After 22, K2 reads 26^a, repeating it in its proper place.

23 ^a) G(ed.) कीलैर् (for मन्थैर्). — ^b) G3 बन्धन- (for बन्धानु-). Ñ2 यन्त्रबन्धविकर्षणैः. — K1 reads 23^a-25^a twice. K2 reads 23^a-28^a on marg. — ^d) K1 (both times). 3.4 Ñ2.3 V B2 Dn D1.2.4.5 G3 Ms इतस्ततः ; K2 Ñ1 B1.3 Ds T3.4 समन्ततः (for ततस्ततः). M4 गर्गरीस्तम्भमूर्धसु.

24 For the repetition in K1, cf. v. l. 23. T4 om. 24. M4 om. 24^a-25^b. — ^b) D2.4 दामिनी- (for दामनी-).

वृन्दावनप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[53. 34]

स्तम्भनीभिर्धृतैश्चापि शकटैः परिवर्तितैः ॥ २४
 नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्धसु ।
 छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटैस्तृणगृहैस्तथा ॥ २५
 शाखाविटङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः ।
 शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुदूखलैः ॥ २६
 प्राञ्जुखैः सिच्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ।
 सवत्सचर्मास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७
 तोयमुत्तारयन्तीभिः प्रोक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ।
 शाखाश्चाकर्षमाणाभिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥ २८
 युवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्यग्रकरैर्भृशम् ।

विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरुनपि ॥ २९
 तद्व्रजस्थानमधिकं चक्राशे काननावृतम् ।
 रम्यं वननिवेशं वै स्वभिवृष्ट्यामृतोपमम् ॥ ३०
 तास्तु कामदुघा गावः सर्वकालतृणं वनम् ।
 वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥ ३१
 पूर्वमेव तु कृष्णेन गवां सत्कारकारिणा ।
 शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२
 पश्चिमे तु ततः पक्षे घर्षमासि निरामये ।
 वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ॥ ३३
 न तत्र वत्साः सीदन्ति न गावो नेतरे जनाः ।

C 3546
B 2. 9. 34
P 2. 9. 34

V₂ T₁ M₁ -दाम-; T₂ -पाद- (for -पाश-). V₃ -पाशिभिः (for 'तैः'). N₂ दामिनीपाशपाणिभिः; N₃ V₁ दामनीपाशमाश्रितैः; D₃ दामिनीदामपाशितैः; T₃ दामनीपाशितानि वै. —^c) V_{2.3} G₁ स्तम्भनीभिर्; D₄ स्तम्भनीय- (for 'नीभिर्'). S₁ K₁ (both times). 2-4 V_{1.3} D_{1.3.4} T₂ G₂ वृत्तैश्चापि; Dn Ds D₅ धृताभिश्च; M₃ प्रवृद्धाभिः (for धृतैश्चापि). B_{1.2} D₂ स्तम्भनीनिवृत्तैश्चापि. —^d) N₂ V₃ -वर्तिभिः (for 'तैः').

25 For the repetition in K₁, cf. v. l. 23. M₄ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). T₄ reads 25^{ab} after 34^{ab}. —^a) K₂ आवृत्तैर् (for आसक्तैर्). T₄ नियोजपाशिकौ तत्र. —^b) T₄ दुर्धर- (for गर्गरी-). — T₄ om. 25^c-26^d. —^c) D_{2.3} छादनार्थैः (D₃ 'र्थैः') (for 'र्थैः'). N₃ V₁ तु (for च). —^d) D₅ T_{2.3} G_{1.2.5} तृणभृतैस् (for 'गृहैस्'). S₁ K₁ D₁ तृणैः कटगृहैस्तथा; K₂₋₄ N₃ (marg. as in text) B₃ Dn D_{2.5} कण्टकैस्तृणसंकटैः (K₂ 'कण्टकैः'); N₁ corrupt; D₃ कण्टकैस्तृणसंचयैः.

26 T₄ om. 26 (cf. v. l. 25). —^b) N_{1.3} V₁ Ds हियमाणैर् (for क्रि°). — K₂ reads 26^{cd} for the first time after 22. —^c) S₁ सेव्यमानैर्; K₂ (first time) D₃ साध्यमानैर् (for शोध्य°). —^d) Some Mss. उदूखलैः (for उदू°).

27 ^a) K₁ D₂ प्राङ्गणैः (for प्राञ्जुखैः). D₁ सेव्यमानैश्च (for सिच्य°). —^b) D_{3.6} T_{1.2} G M दीप्यमानैश्च (for संदीप्यद्भिश्च). —^c) K₄ Dn D₅ G₂ M₄ सवस्त्र-; T₂ G_{1.3.5} सुवस्त्र- (for सवत्स-). D₃ सर्वत्र वस्त्रास्तरणैः. —^d) D₃ अव- (for चाव-). K_{2.4} N_{1.2} B₂ D₁₋₅ T₃ पर्यङ्कैः परिवर्तितैः; M₄ पर्यङ्कैश्चारुशोभितैः.

28 S₁ om. (hapl.) 28^{bc}. —^b) K_{1.3.4} N₁ V₂ B D T G₂ M प्रोक्षन्तीभिश्च; G₃ प्रोक्षणीभिश्च (for 'न्तीभिश्च').

—^c) D₃ पाशैश्च (for शाखाश्च). D₄ om. च. K₄ शाखाभिः कर्षमाणाभिर्; V₁ D_{1.6} T_{1.3} G₃ M_{1.3.4} शाखाश्च (T₃ 'न्ताः') कर्षमाणाभिर्.

29 ^a) V₃ Ds₁ T₂ G_{1.4.5} युवति- (for 'भिः'). M_{1.3} चापि (for चैव). —^b) S₁ तथा (for भृशम्). N₁ गोपैर्व्यापारकारकैः.

30 ^b) N (except S₁ D₅) T_{1.3.4} G₄ शुशुभे (for चक्राशे). —^c) V₂ व्रज- (for वन-). K₂ निवेशान्तं; D₃ निवेशं च (for 'शं वै'). —^d) T₁ G₃₋₅ M₁ स्वादुवारि (for स्वभिवृष्ट्या). K N_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T₂₋₄ स्वादुमूलफलोदकम् (K₃ 'कैः'); D₅ G₂ स्वादुरम्यामृतोपमम्.

31 ^a) M₄ च (for तु). N₂ D₁ कामदुहा (for 'दुघा'). —^b) K₂₋₄ N₁ V B Dn Ds D₁₋₅ T₄ पक्षिरुतं (for 'कालतृणं'). S₁ सर्वकालं नवतृणम्; D₅ T_{2.3} G_{2.3.5} सर्वकालं तृ (T₃ G₃ 'लतृ')णावृतम्; T₁ G_{1.4} M सर्वकालतृणावृतम्. — K₂ reads 31^c-33^d on marg. —^c) T₁ (marg.) अभिलाषम् (for वृन्दावनम्). D₃ अनुप्राप्तो; T₁ M₄ 'प्राप्य (for 'प्राप्ता'). —^d) S₁ D₃ नन्दगोपः स काननम्; D₅ T_{1.2} G M₄ न जहुर्गोपिका वनम्.

32 ^a) K₃ (also as in text) च (for तु). —^b) M₄ गत्वा (for गवां). K_{3.4} N_{2.3} V B D (except D₅) T_{3.4} G₄ वै हित-; N₁ संचार- (for सत्कार-). K₂ गवां वै हितकारणात्. —^c) K₁ ध्यातं; K₃ T₄ दृष्टा; D₅ T₁ G_{1.2.4.5} सृष्टं (for दृष्टं).

33 ^a) K₂ ह्यागते; D₁ ऽपि ततः (for तु ततः). B₁ Dn D₄ (inf. lin. as in text).^c T_{1.3} G M रुक्षे (for पक्षे). K_{1.4} N_{2.3} V B₃ Ds₂ D₂ T₄ पश्चिमेऽपि ततो (N₃ V₃ 'था') रुक्षे; N₁ T₂ पश्चिमेन ततो रुक्षे; D₃ आगते वार्षिके रुक्षे. —^b) K_{2.4} N₁ V₂ B_{2.3} D₁ T_{3.4} घर्षे मासे; N_{2.3}

53. 34]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3546
B 2. 9. 34
P 2. 9. 34

यत्र तिष्ठति लोकानां भवाय मधुसूदनः ॥ ३४
तास्तु गावः स घोषश्च स च संकर्षणो युवा ।

कृष्णेन विहितं वासं तमध्यासन्त निर्वृताः ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

वैशंपायन उवाच ।

तौ तु वृन्दावनं प्राप्तौ वसुदेवसुताबुभौ ।
चेरतुर्वत्सयूथानि चारयन्तौ सुनिर्वृतौ ॥ १
पूर्णस्तु धर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् ।
क्रीडतोः सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतोः ॥ २

ततः प्रावृडनुप्राप्ता मनसः कामदीपनी ।
प्रववर्षुर्महाघोराः शक्रचापाङ्कितोदराः ।
बभूवादृशनः सूर्यो भूमिश्चादर्शयत्तृणम् ॥ ३
पतता मेघवातेन नवतोयानुकर्षिणा ।
संमार्जिततला भूमिर्यौवनस्थेव लक्ष्यते ॥ ४

V₃ B₁ D_n D_{2, 4, 5} धर्मे मासि; D_s धर्ममासे (for °मासि).
D₆ G_{1, 2, 5} निरामिषे (D₆ °वैः) (for °मये). D₃ धर्मे मासि
तथागते; T_{1, 2} G_{3, 4} M₄ धर्मे मा (T₂ G₄ °मेमा) से निरामिषे.
— ^a) S₁ K₁ M₃ [अ]भ्यवर्धत (for व्यव°).

34 ^b) T₄ अपि परे; G₄ चेतरे (for ने°). M₄ द्विजाः (for
जनाः). — After 34^{ab}, T₄ read 25^{ab}. — ^c) D₃₋₅ गोपानां
(for लोकानां). — ^d) S₁ B₁ Cal. ed. हिताय (for भवाय).
— After 34, M₄ ins. 663*.

35 M₄ om. 35. — ^a) K₁ Ñ₁ T₃ च (for तु). K Ñ V
B D_n D_{1, 3-5} G₄ तु (for च). — ^b) S₁ D₆ T₂ G_{1, 2, 4, 5}
तु (for च). T₂ G₁ स्युतः (for युवा). — ^c) V₃ सहितं
(for वि°). K₄ कृष्णेन विहिते वासे. — ^d) K₃ अध्यासन्ति;
Ñ₁ V₂ B D_n D₄ T_{1, 4} G₃ सत (for °सन्त). D₆ तमध्यासत
सत्तमाः; D₆ T₂ G_{1, 2, 4, 5} तदध्यासत निर्वृताः. — D₆ T G
ins. after 35: M₄ after 34:

663* यत्र तिष्ठति देवेशो देवदेवो जनार्दनः ।
न तत्र प्राणिनां दुःखं स च सर्वसुखावहः ॥
[M₄ om. line 1.]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₂. — Men-
tion of Khila : S₁ K₃ Ñ_{2, 3} V B D_s D₁. — Sub-parvan :
T₄ आश्रयपर्व. — Adhy. name : S₁ K Ñ V B D_n D_s
D₄₋₆ T_{2, 4} G₁₋₃ M₄ वृन्दावनप्रवेशः (S₁ °वासः); D₁ वृन्दा-
वननिवेशः; D_{2, 3} वृन्दावननिवासः. — Adhy. no. (figures,
words or both) : K₃ 62; Ñ₃ V₁ 65; V₃ D_n D_{3, 4} 64;
D₁ 61; T_{1, 4} G_{3, 5} M₄ 59; T₂ G₁ 58; T₃ 66; G_{2, 4} 56;
M₁₋₃ 55. — Sloka no. : K₁ 38; D_n D₃ 35; D₄ 36.

54

1 G₂ om. the ref. — ^a) D₆ G_{1, 2, 4, 5} ततो; M₄
तदा (for तौ तु). K₁ V₁ वृन्दावन- (for °नं), — ^b) T₁
वसुदेवकुमारकौ. — ^c) D_{3, 4} रेजतुर (for चेरतुर). S₁
वृन्दानि (for °यूथानि). — ^d) N (except S₁ K₁ D₆)
T_{3, 4} सुरूपिणौ (for सुनिर्वृतौ).

2 ^a) Ñ₃ V₁ संपूर्णो; B₁ पूर्णश्च; M₃ तीर्णस्तु (for पू°).
— ^b) Ñ₁ M₃ ताभ्यां (for तयोस्). — ^c) Ñ₁ क्रीडतां
(for °तोः). — ^d) गाहताम् (for °तोः). — After 2, D₆
T_{1, 2} G_{1-3, 5} M ins. :

664* गते तस्मिन्महाघर्मे रजःपूरैस्तिरोहितैः ।

[T₂ G₁ जलपूरैस् (for रजः°). G₅ M₄ ततो हितैः; M₃
तिरोहिते (for °तैः).]

3 ^b) D₂ -रूपिणी; some Mss. दीपिनी; (for -दीपनी).
— M₃ om. 3°-4°. — ^c) Ñ₃ V₁ ववर्षुश्च (for प्रववर्षुर्).
— ^d) M_{1, 2} जगामादर्शनं सूर्यो. — ^e) K₄ D_s T₃ तृणैः
(for तृणम्). S₁ K₁ दर्शयत्यवानिस्तृणम्; D_n G (ed.)
भूमिश्चादर्शना तृणैः; D₃₋₅ भूमेश्चादर्शनं तृणाम्; T_{3, 4} °दर्शना
तृणाम्; M_{1, 2} भूमिं चाच्छादयत्तृणम्.

4 M₃ om. 4 (cf. v. l. 3). — ^a) K_{1, 2, 4} V_{2, 3}
B_{2, 3} D_{s2} D_{2, 3} T₄ महता (for पतता). T₃ महता जल-
पातेन. — ^b) S₁ (orig.) द्रव-; D₂ [अ]नन्त- (for नव-).
S₁ (marg.) द्रवतोयानुसारिणा; K₂ नवतोयाभिवर्षिणा; Ñ₁
वर्षानुमाविशत् (sic). — ^c) M₄ धर्माजित- (for संमा°).
D₂ संमार्जिता ततो भूमिर्. — ^d) T₃ यौवनस्था प्रदृश्यते.
— After 4, K₂₋₄ Ñ_{1, 3} V B₁ D_{1, 2, 4} read 8^{cd}, K₂ V₂
B₁ D₂ repeating it in its proper place.

प्रावृद्धर्णनम्]

विष्णुपर्व

[54. 13

नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपकुलानि च ।
 नष्टदावाग्निधूमनि वनानि प्रचकाशिरे ॥ ५
 नृत्तव्यापारकालश्च मयूराणां कलापिनाम् ।
 मदरक्ताः प्रवृत्ताश्च केकाः पटुरवाः कृताः ॥ ६
 नवप्रावृषि कान्तानां षट्पदाहारदायिनाम् ।
 यौवनस्थं कदम्बानां नवाग्रैर्भ्राजते वपुः ॥ ७
 हासितं कुटजैः फुल्लैः कदम्बैर्वासितं वनम् ।
 त्रासितं जलदैरुष्णं तोषिता वसुधा जलैः ॥ ८
 संतप्ता भास्करजलैरभितप्ता दवाग्निभिः ।

जलैर्बलाहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वताः ॥ ९
 महावातसमुद्धूतं महामेघगणार्पितम् ।
 महीमहारजः पूरैस्तुल्यमापद्यते नभः ॥ १०
 क्वचित्कदम्बहासाढ्यं सिलीन्ध्राभरणं क्वचित् ।
 संप्रदीप्तमिवाभाति फुल्लनीपद्रुमं वनम् ॥ ११
 ऐन्द्रेण पयसा सिक्तं मारुतेन नवीकृतम् ।
 पार्थिवं गन्धमाघ्राय लोकः क्षुभितमानसः ॥ १२
 दृप्तसारङ्गनिनदैर्दुर्गव्याहतेन च ।
 नवैश्च शिखिभिश्च कृष्टैरेकवर्णा वसुंधरा ॥ १३

C 3561
 B 2. 10. 13
 P 2. 10. 13

5 ^a) Ś1 नाना- (for नव-). K1 D3 -वर्षाभ्यु-; K4 -वृष्ट्या च; D2 -वर्षानु-; D6 T3 G1. 2. 4. 5 M4 -वर्षेण (for -वर्षाव-). K3 वर्धितानि च सस्यानि. — ^b) Ś1 M1-3 शक्रचापाङ्कितानि च; D4 सस्यानि च नृणानि च. — ^c) K2. 3 Ñ V1. 3 B1. 3 D (except D6) T4 -मार्गाणि; M3 -तापानि (for -धूमनि). G3 नष्टधूमनि दवानि.

6 ^a) Some Mss. नृत्य- (for नृत्त-). K2 -काराणां; D6 G2. 5 -काले च; T1 -कालाश्च; T2 G1 -कालेन (for -कालश्च-). — ^b) B1 फलाशिनाम् (for कलापिनाम्). — ^c) Ñ3 V1 मन्दरक्ताः; G3 मदयुक्ताः (for -रक्ताः). Ś1 K1. 4 प्रकाशन्ते (for प्रवृत्ताश्च). — ^d) Ś1 पटुरवाः (for पटु-). K1. 3. 4 Ñ2. 3 Dn Ds D2-5 T1. 3. 4 G4 तथा; K2 Ñ1 V1 (marg.) D1 तदा (for कृताः).

7 ^a) Ś1 Ñ1 D2 वने; T1 पथि (for नव-). Ñ3 V1 कान्तारे (for -नां). — ^b) D5 षट्पदाह्लाददायिनाम्. — ^c) Some Mss यौवनस्थ- (for -स्थं). — ^d) G4 नवाग्रैर् (for -ग्रैर्). D5 नवानां राजते तनुः.

8 ^a) Ś1 भासितं (for हा-). K2-4 Ñ3 V1. 2 B1 Dn D1 T3 वृक्षैः; B2. 3 D3-5 T4 पुष्पैः (for फुल्लैः). D6 G5 M1-3 हा (M1. 2 ह) सितं कौटजैः पुष्पैः; T1 भ्राजितं कौटजैर्वृक्षैः; T2 G1 दाडिमीकुटजैः पुष्पैः; G2. 4 वासितं कौटजैः पुष्पैः; G3 हसितं कौटजैर्वृक्षैः. — ^b) M1-3 भासितं (for वा-). — D5 om. 8^{cd}. K2-4 Ñ1. 3 V B1 D1. 2. 4 read 8^{cd} after 4, K2 V2 B1 D2 repeating the same here; G (ed.) reads it after 9. — ^c) K3. 4 V3 Dn D1 G5 नाशितं; T2 G1 वृषितं; M1 lacuna (for त्रासितं). Ś1 वृष्टं; K2 (second time) M3 उष्णैस् (for उष्णं). — ^d) T1 G3 -तलम् (for जलैः). K1. 2 (second time) Ñ2 V2 (both times) B1 (second time). 2. 3 Ds D2 (second time). 3 T3. 4 तोषिता च वसुंधरा; D2 (first time) T2 G1. 2. 4. 5 तं वसुधातलम्; D6 M1 तापि (M1 शोषि) तं वसुधातलम्.

9 ^b) K4 -युक्ता (for -तप्ता). B1. 3 Ds दवाग्निना (for -भिः). Ś1 V3 अतितप्ता दवाग्निना. — ^d) K4 उच्छ्वसन्ती वसुंधरा. — After 9, G (ed.) reads 8^{cd}.

10 ^a) D2 (*sup. lin.* as in text) महामेघ-; D3 महद्वात- (for महावात-). Some Mss. -समुद्धूतं (for -द्धूतं). — ^b) G1 -गणावृतम् (for -र्पितम्). — ^c) Ś1 K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T1. 3. 4 M4 मही महाराज पूरैस्; D3 महीयं जलपूरैस्तु. ✽ Cn: मही पूरैस्तुल्यं वपुरापद्यते। तत्र दृष्टान्तः महावाताः पताकाः। महामेघा महाप्रासादाः। ✽ — ^d) D4. 6 T1 आपाद्यते (for आप-). K4 क्वचित्; Dn वपुः; G3 रजः (for नभः).

11 K1 transp. 11 and 12. — ^a) B3 Ds2 Cal. ed. कन्दल- (for कदम्ब-). K2 -हास्याढ्यं; Ñ2 Dn2 -हासाश्च; D4 T G1. 3-5 M4 -भासाढ्यं; G2 -शोभाढ्यं (for -हासाढ्यं).

12 K1 transp. 11 and 12. — ^a) G1 इन्द्रेण (for ऐ-). — ^b) K3 B2 Dn च विस्तृतम्; K4 समन्वि-; D6 S (except T3. 4) [आ]कुलीकृतम् (for नवीकृतम्). — ^d) D6 T1. 2 G1. 2. 5 M4 लोकाः क्षुभितमानसाः.

13 ^a) B1 वृत्त-; G1 दीप्त- (for दृप्त-). Ś1 -शार्दूल- (for -सारङ्ग-). N (except Ś1 K1 D6) T3 -नादेन (for -निनदैर्). T4 दृप्तशार्दूलनादेन. — ^b) Some Mss. दुर्दुर- (for द-). K1 Ñ2 B1. 2 Ds2 D2. 4. 5 T1. 3. 4 G1. 3. 5 M4 -व्याहतेन (for -व्याह-). — ^c) Ñ1 वने (for नवैश्च). Ds T1. 3 G M -विक्रन्दैर् (for -विक्रष्टैर्). Ś1 शिखिभिश्च रवोत्सृष्टैर्; D3 T4 नवैश्च शिखिभिः कृष्टैर्. — ^d) K1 नैकवर्णा; K2-4 Ñ2. 3 V B D (except D6) T3. 4 G3-5 अवकीर्णा; Ñ1 नानावर्णा (for एक-).

14 ^a) M1. 2. 4 तत्रि- (for तूर्ण-). K2-4 Ñ2. 3 V B D (except D6) T3. 4 G5 M3 -महावर्ता (for -वेगा). — ^b) K3. 4 वर्षा प्राप्ता; T3 वर्षं प्राप्य (for वर्षप्राप्त-). Ś1 B2 D4 -महारवाः; D2. 3 -महोरगाः; T1 M4 -मनोरमाः (for -महारयाः).

54. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3561
B 2, 10, 14
P 2, 10, 14

भ्रमचूर्णमहावेगा वर्षप्राप्तमहारयाः ।
हरन्त्यस्तीरजान्वृक्षान्विस्तारं यान्ति निम्नगाः ॥ १४
संततासारनिर्यत्नाः छिन्नपत्रोत्तरच्छदाः ।
न त्यजन्त्यगमाग्राणि श्रान्ता इव पतत्रिणः ॥ १५
तोयगम्भीरलम्बेषु प्रस्रवत्सु नदत्सु च ।
उदरेषु नवाभ्राणां मञ्जतीव दिवाकरः ॥ १६
तनूरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला ।
अन्वेष्यमार्गा वसुधा भाति शाङ्गलमालिनी ॥ १७
वज्रेणेवावरुणानां नगानां नगशालिनाम् ।
स्रोतोभिः परिकृतानि पतन्ति शिखराणि च ॥ १८
पतता मेघवर्षेण यथानिम्नानुसारिणा ।

पल्लवोद्गीर्णरक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥ १९
हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ।
भान्त्यातिवृष्ट्या मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥ २०
प्रावृट्प्रवृत्तिं संदृश्य दृष्ट्वा चाम्बुधरान्धनान् ।
रौहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ २१
पश्य कृष्ण घनान्कृष्णान्बलाकोत्पातभूषणान् ।
गगने तव गात्राणां वर्णचोरान्समुत्थितान् ॥ २२
तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ।
त्वमिवाज्ञातवसतिं चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥ २३
एतन्नीलोत्पलश्यामं नीलोत्पलदलप्रभम् ।
संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥ २४

Ñ1 G1. 4 M3 वर्षप्राप्ता मनोरमाः; D6 T2 G2. 5 M1. 2 वर्षे प्राप्ता मनोरमाः. — °) T2 हरन्तीस् (for 'न्त्यस्'). — °) D3 भर्तारं (for विस्तारं). G1 प्राप्य (for यान्ति).

15 °) D6 T2 G1. 3. 5 M4 -निर्युक्ताः (for -निर्यत्नाः). S1 मत्तसारसनिर्यन्त्राः. — °) Ñ2 D5 -यत्नोत्तर- (sic); D3 -पक्षान्तर- (for -पत्रोत्तर-). K4 छिन्नपक्षपरिच्छदाः; T3 छिन्नवृक्षस्तथैव च. — °) K1 दुमाग्राणि; K2 सृगा यामान्; K3. 4 Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T G M4 नगाग्राणि; D3 कुलायानि (for [अ]गमाग्राणि). — °) S1 K2. 4 Ñ2 V1 Dn Ds D1. 2. 4 शान्ता (for श्रान्ता).

16 °) K4 -वेगेन; D1 -लम्बेषु; D4 -नादेन (for -लम्बेषु). — °) K2 M1-3 प्रद्वत्सु; K4 B2 D5 T1 Gs स्रवत्सु च (for प्रस्रवत्सु).

17 °) N (except S1 K3) T G M4 महीरुहैर् (for तनू). — °) K4 सलिलौघेन संकुला. — °) K2 V2. 3 D5 G4 अन्विष्यमार्गाः; T3 G5 अन्वेष्ट्यमाणा; M1 lecuana (for 'मार्गा'). — °) Some Mss. शाङ्गल (for शाङ्गल). Ñ2. 3 (marg. as in text) V3 D3 शालिनी (for -मा').

18 °) S1 [अ]पविष्टानां; K4 [अ]प्युदग्राणां; D3 विभ्रमाणां (for [अ]वरुणानां). G1 वज्रेणेवावरुणानां; G2 वज्रेणेवावभ्रानां. — °) D6 T1. 2 G1. 2. 5 M वन- (for नग-). B3 -शालिनी (for 'नाम्'). — °) S1 Ñ1 स्रोतोभ्यः (for 'भिः'). D3 -कृतानि; D4 -कृतानि (for -कृतानि). — °) B1. 3 D5 G5 [अ]धः (for च).

19 °) S1 -चातेन (for -वर्षेण). — °) Ñ1 -तोयानु- (for -निकानु-). — °) K1. 2. 4 Ñ1. 3 V B1. 2 Ds D1-4 T3. 4

पर्वतोद्गीर्णमुक्ते (K1. 4 V2. 3 D1. 3 'रक्ते'; B1 Ds2 'युक्ते'; D2 'तोये' न; Ñ2 'पर्वतोद्गारमुक्तेन'; B3 Dn D5 G4 पल्लवोत्की (B3 'द्गी' र्णमु. — °) M2. 3 पूर्यन्ति (for 'न्ते').

20 °) M3 -महाचापा (for -मुखा वन्या). — °) Ñ2 -शालिनः; B3 -चारिणः (for -सा'). — °) S1 भ्रान्त्याति-; K4 स्नाताति-; Ñ1 V2 Dn D5 T3 भ्रान्ताति-; Ñ2. 3 V1 B1. 2 Ds D1 भ्रान्त्यति-; B3 G5 भ्रान्त्याभि-; D6 T1 G2. 3 M भ्रान्त्याभि-; T4 विभ्रान्ति-; G1 कान्त्याभि- (for भ्रान्त्याति-). D2 भ्रान्त्यतिद्वसमातङ्गा; D3 प्रभातिमत्तमां; D4 भ्रान्त्यतिवृष्टा मां.

21 °) K1 D2. 3 संप्रेक्ष्य; V3 T2 G5 M3 संदिश्य; T4 आलक्ष्य (for संदृश्य). G1 प्रावृट्प्रवृद्धिं संदिश्य; G (ed.) प्रावृट्प्रवृत्तिं च संदृश्य. — °) M3 दृश्य (for दृष्ट्वा). K4 अथ; D5 घटान्; T1 M4 शुभान् (for घनान्).

22 °) K2 पश्य कृष्णान्धनान्कृष्ण. — °) S1 K3 D1 बलाकोद्गार-; K1. 4 D2 T3 'कापङ्क्ति-; K2 Ñ2. 3 V1. 2 B Ds D3-5 'काङ्गद-; Dn T4 'कोज्ज्वल-; G2 'कोत्पल- (for 'कोत्पात-). Ñ1 काननाङ्गदभूषणान्; M3 बलाकौघानुगामिनः. — °) K2-4 Ñ V B2 Dn D1. 3-5 T3. 4 गात्रस्य (for गात्राणां). — °) S1 Ñ1 G2. 5 समुच्छ्रितान्; K1 B Ds D2. 4 T3 इवोत्थितान्; K2 पुरः स्थितान्. D5 इव स्थितान् (for समुत्थितान्). — After 22, T3 ins. :

665* कामिनां हृदयस्याशु निघ्नतस्तान्समन्ततः (sic) ।

23 °) G1 गात्रसमं (for गात्रोपमं). — °) D6 T3 G1 -वसतिश् (for 'ति'). — °) K4 वर्षति (for वसति). K1. 3 Ds1 G1 M4 वार्षिकी; D6 T2 G2-5 'के (for 'कीम्').

24 °) S1 तत्र; K2 D4 B2 एवं (for एतन्). V2 B

मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ।
भाण्डीरो नाम शुशुभे नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २५
मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ।
प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितां वरा ॥ २६
तत्र गोवर्धनं चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् ।
कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्चरतः सुखम् ॥ २७
तत्रायं वसतां वोपस्यज्यतां निर्गुणं वनम् ।
संवाहयाम भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् ॥ २८
एवं कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमतः ।
प्रादुर्बभूवुः शतशो रक्तमांसवसाशनाः ॥ २९

घोराश्रिन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तदा ।
विनिष्पेतुर्भयकराः सर्वतः शतशो वृकाः ॥ ३०
वृकान्निष्पतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो नृषु ।
गोपीषु च यथाकामं व्रजे त्रासोऽभवन्महान् ॥ ३१
ते वृकाः पञ्चवद्धाश्च दशवद्धास्तथापरे ।
त्रिंशद्विंशतिवद्धाश्च शतवद्धास्तथापरे ॥ ३२
निश्चेरुस्तस्य गात्राद्वि श्रीवत्सकृतलक्षणाः ।
कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धनाः ॥ ३३
भक्षयद्विश्च तैर्वत्सांस्त्रासयद्विश्च गोत्रजान् ।
निशि बालान्हरद्विश्च वृकैरुत्साद्यते व्रजः ॥ ३४

C 35 10
B 2. 8. 36
P 2. 8. 36

—^a) K₂ सुन्दरः; Ñ₂ मन्दरम्; T₂ G_{1.4} मन्दिरम् (for मन्दरः).

25 ^a) Ñ₂ सव्ये चास्य; D₂ मध्ये चारुः; T₂ मध्येनास्य (for मध्ये चास्य). —^b) M₁₋₃ न्यग्रोधो योजनोच्छ्रयः. —^a) K₂ तरु (for नील).

26 ^a) Ś₁ K₂ मध्ये च तस्य कालिन्दी; D₂ T₂ G_{1.3} मध्ये वनस्य कां. —^c) D₆ T₂ G_{1-3.5} M प्रयाति (for तां). K₃ D_{2.4} मन्दरस्य (for नन्दनस्य). Ś₁ जगाम मन्दरस्येव. —^a) Ñ₁ कालिन्दी; T₃ नदी च (for नलिनी).

27 ^a) V₂ T₂ G_{1.4} नाम (for चैव). —^b) D₆ वने स्थितम्; G₄ वनस्पतिः (for तिमि). —^c) D₃ पुण्यां (for रम्यां). —^a) K₂ द्रक्ष्यामश्च; Ñ₁ व; Ñ₃ (marg. as in text) व्रजामश्च; D₁ रमामश्च; T₄ तस्यां वश्च (for द्रक्ष्यावश्च). D₃ चाक्षुषः; M_{1.2} सहितौ; M₃ चरतां (for तः). D₆ T_{1.2} G M₄ द्रक्ष्यामः सुखिनः सुखम् (M₄ नो वयम्); T₃ रंस्याव निरताः सुखम्. — For 27^{cd}, Ś₁ subst.:

657* सुखं चरन्तं द्रक्ष्यावः कालिन्दीं च नदीं शुभाम् ।

28 ^a) T_{3.4} तद् (for तत्र). K₁ Ñ₂ D₄ काल्यतां; K₂₋₄ D_{1.3} कल्पतां; Ñ₃ V_{2.3} D_n D_s कल्प्यतां; V₁ चाल्यतां (for वसतां). —^b) T₂ G₁ त्यजैतः; G₃ M₄ त्यक्त्वेदं (M₄ मं); M₁₋₃ त्यक्त्वैतन् (for त्यज्यतां). B₁ M₃ दुर्जनं; T_{3.4} दुर्जलं (for निर्गुणं). Ñ₁ त्यजामो दुर्दृशं वनम्. — After 28^{ab}, D₄ ins. 658* and T_{3.4} 656*. —^c) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T_{1.3.4} संत्रासयावो (V₁ B_{2.3} D_s व) भद्रं ते; K₂ संवासय च भद्रं ते.

29 ^a) D₂ तत्र (for तस्य). — D₃ om. (hapl.) 29^b-30^b. —^a) K₂₋₄ Ñ₁ (marg. as in text). V_{1.3} B₂ (marg.) D₁ वृका (for रक्तः). K₁ वसादनाः; T₂ शिनः (for शनाः). M₁₋₃ रक्तास्या भामदर्शनाः.

हरिवंश—45

30 D₃ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^b) Ś₁ B₂ तथा (for तदा). Ñ₂ V₃ स्वतनूरुहकान्तयः; D₆ T_{1.2} G M₄ स्वशरीराङ्गसंभवाः. —^a) K₁₋₃ Ñ V_{1.2} B D_n D_s D_{1.5} T G M₄ सर्वशः (for तः). — Ś₁ K₃ V₂ (marg.) B₁ D_n D_{s2} D₅ ins. after 30: D₄ after 28^{ab};

658* निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै ।

[D₄ निर्गमिष्यन्ति शतशो (for अ).]

31 ^a) D₃ अप्रतिमान् (for निष्पतितान्). —^b) K₃ D₁ नृप (for नृषु). —^c) V₁ गोपेषु (for गोपीषु). —^a) Ś₁ ऽभवद्भ्यात्; Ñ₁ भविष्यति; D₃ महानभूत् (for ऽभवन्महान्).

32 T₃ reads 32^{ab} twice. —^b) Ś₁ T₃ (both times) शत- (for दश-). K₁ D₅ T₁ [ए]व च (for [अ]परे). — Ś₁ V₃ T₂ G₁ om. (hapl.) 32^{cd}. —^c) K_{1.2.4} V₁ D₂ T_{1.3.4} विंशत्रिंशतिवद्धाश्च; Ñ₂ D_{3.6} G_{2.3.5} M₁₋₃ विंशत्रिंशतिवद्धाः. —^a) V₂ B D_s D₄ T₄ च यूथशः (for तथापरे). — After 32, M₁₋₃ ins.:

659* पञ्चाशत्पट्टिवद्धाश्च चत्वारिंशत्तथैव च ।

33 ^a) M₄ निष्पेतुस् (for निश्चेरुस्). Ñ V₂ B D_n D_s D₁₋₃ T_{1.3} G₃ गात्रेभ्यः (for गात्रादि). K₂ निष्पेतुस्तस्य गात्रेभ्यः. — K₃ om. 33^b-34^a. —^b) D₃ द्युत- (for कृत-). D₆ T₂ G_{1.2.4.5} M₄ श्रीवत्सच्छत्रवक्षसः. —^c) D₆ वृकाश्च; T₁ श्रीकृष्ण- (for कृष्णस्य). T_{3.4} कृष्णस्य वदनाजाना. —^a) K₂ गोकुले (for गोपानां). Ś₁ दक्षिनः; B D_s कारिणः; D₆ T₃ G दायिनः; T₁ M₄ वर्धनाः (for वर्धनाः).

34 K₃ om. 34^a (cf. v. l. 33). T_{1.2} G M₄ transp. 34^{ab} and 34^{cd}. —^a) Ñ₁ तैः सर्वासः; Ñ₂ V₁ तान्वत्सांस् (for तैर्वत्सांस्). —^b) K₂ B D_{s1} D_{2.6} T₃ G M₁₋₃ गोवृजम्; V₂ तैर्वृजान् (for गोवृजं). — Ñ₁ D₆ M₁₋₃ om. (hapl.) 34^{cd}. —^c) T_{1.2} G निशि बालेन्दुदहंस्तरं. —^a) K₁ संवा-

52. 35]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3511
B 2. 8. 36
P 2. 8. 36

न वनं शक्यते गन्तुं न गाश्च परिरक्षितुम् ॥
न वनार्त्तिकचिदाहर्तुं न च वा तरितुं नदीम् ॥ ३५

एवं वृकैरुदीर्णैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ।
व्रजो निष्पन्दचेष्टः स एकस्थानचरः कृतः ॥ ३६

इति श्रीहरिवंशे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।

इति वृकाणां दृष्ट्वा तु वर्धमानां दुरासदाम् ।
सस्त्रीपुंसोऽथ घोषो वै समस्तोऽमत्रयत्तदा ॥ १
स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम् ।
यच्छिवं च सुखाढ्यं च गवां चैव सुखावहम् ॥ २

अथैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधनैः ।
यावद्वृकैर्वधं घोरं न नः सर्वो व्रजो व्रजेत् ॥ ३
एषां धूम्राणुजाङ्गानां दंष्ट्रिणां मुखकर्षिणाम् ।
वृकाणां कृष्णवक्त्राणां बिभीमो निशि गर्जताम् ॥ ४
मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽथ गौर्मम ।

स्यते; V₁ उत्सार्यते; T₃ संभाव्यते; T₄ संछाद्यते (for उत्सा°).
S₁ व्रजम्; T₁ G₂ गतैः (for व्रजः). K₄ वृकैस्तच्छादितं व्रजम्;
T₂ G_{1.4.5} रुद्रास्यते गतैः; M₄ रुद्रादिता व्रजाः.

35 °) B₂ Dn D_{1.4} वने (for वनं). — °) K_{1.4} N_{1.2}
D_{1.3.6} T_{1.2} G_{1-3.5} गावः; K₂ V_{1.2} B_{1.3} Ds D_{2.4} T_{3.4}
च गाः (by transp.); M₄ गोपाः. — °) T₄ शक्तास्; M₃
चापि (for च वा). D₃ नावतारयितुं नदीम्. — After 35,
all Mss. (except S₁ M₁₋₃) ins.:

660* व्रस्ता ह्युद्भिन्नमनसो गतास्तस्मिन्वनेऽवसन् ।

[K₁ (marg. as above) D₃ M₄ तत्र हि; K₂ व्रस्ता हि;
T_{3.4} गोपा हि; D₅ तस्माद् (for व्रस्ता हि). K₂ D_{1.2} M₄
गोपास्; D₄ गवां; D₆ G_{2.4.5} गोप्यस् (for गतास्). T₁ तस्य;
M₄ तत्र (for तस्मिन्). K₁ जातास्तद्वनवासिनः (for °).]

36 °) S₁ om.; K_{1.2} B_{1.3} Ds D₆ T₂ G_{1-3.5} च (for
तु). — °) K₂ D₁ चेष्टस्तु; N₁ चेष्टो वै; V₃ D₆ T_{2.4} G
M₄ चेष्टश्च; M₃ निश्चेष्ट (for चेष्टः स). — °) T₁ ह्येक-
(for एक). D₅ धरः कृतः; T₄ (marg.) स्थिरीकृतः; M₄
परः कृतः (for चरः कृतः).

COLOPHON om. in T₄. — Mention of the Epic : K₃
N₂ Ds₂. — Mention of Khila : S₁ K₃ N_{2.3} V B Ds₂ D₁.
— Adhy. name : S₁ K_{1.4} N_{1.3} V B Dn Ds D_{1.2.4.5}
वृकदर्शनम्; K₂ वृकसंदर्शनम्; D₃ वृकदंशनम्; D₆ T₂ G₁₋₃
बालक्रीडा. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃
D₁ 61; N₃ V₁ 64; Ds₂ D_{3.4} 63; T₁ G_{3.5} M₄ 58;
T₂ G₁ 57; T₃ 56; G_{2.4} 55; M₁₋₃ 54. — Sloka no. :
K₁ Dn Ds 38; D_{3.4} 39.

53

1 °) T₁ घोराणां; T₂ G_{1.3-5} तां दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु).
K₂₋₄ N₁ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} G₂ एवं (G₂ इति) वृकांश्च
तान्दृष्ट्वा; M₁₋₃ तां भीतिं वृकतो दृष्ट्वा; M₄ एवं वृकाणां तां
दृष्ट्वा. — °) K₂₋₄ N₁ V B D (except D₆) T_{3.4} M₄ वर्ध-
मानान्दुरासदान्. — °) K₃ Dn D_{1-3.5} T_{1.3.4} G_{3.4} M₁₋₃
पुमान्स; N₂ पुंसः स; D₆ T₂ G_{1.2.5} M₄ पुमांस्तु (for
पुंसोऽथ). K₄ स (for वै). — °) N₂ V₃ संव्रस्तो (for
समस्तो).

2 °) K₂ D₃ M₄ [इ]ह ततः; D₅ [अ]नेन नः (for [इ]ह
न नः). — °) S₁ वनं महत् (by transp.); N₃ V₁ Ds D₆
महावनम्. — After 2^{ab}, D₆ T₂ G_{1.3-5} M₄ G(ed.) ins.:

661* यन्निर्भयं सुखकरं सुखसंचारमारुतम् ।

[G₄ निर्भयं सुखकारं च (for °).]

— °) K N₁ V B Dn Ds D_{1.4.5} T₁ सुखोष्यं; T_{3.4} सुघोषं
(for सुखाढ्यं). D₂ यच्छिवं वः सुखोष्यं च; D₃ यत्सुखं गोप-
गोपीनां; M₄ यत्सुखं च शिवाढ्यं च.

3 °) G(ed.) त्वचिरेण (for किं चि°). D₃ [अ]त्र; D₄
[अ]स्माद्; D₆ T_{1.2} G_{1.5} [अ]स्मिन्; M₁₋₃ [इ]ह (for स्म).
— °) D₆ T₂ G_{1.2.5} गोगणः; T₁ बान्धवैः; M₄ गोव्रजैः
(for गोधनैः). K₂ N₃ V₁ D_{4.5} व्रजामो गोधनैः सह. — °)
S₁ वधो घोरैर्; D₃ न रुद्रोऽयं; G_{1.5} वधं घोरैर् (for वर्धं
घोरं). — °) K₂ तत्; N₁ च (for नः). K₂ अपि हि; T₁
व्रजे; G₅ व्रजं (for व्रजो). N₂ T₃ भवेत्; T₂ G₁ अव्रजत्
(for व्रजेत्). G₄ न नः सर्वः प्रभोऽव्रजत्.

4 °) S₁ K₁ D₄ एषां धूम्राणुजाङ्गानां; T₃ एषां धूमाय-
मानानां. — °) K_{3.4} तुण्डिनां (for दंष्ट्रिणां). S₁ N_{1.3}

वृकैर्व्यापादितेत्येवं क्रन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥ ५
तासां रुदितशब्देन गवां हम्भारवेण च ।
व्रजस्योत्थापनं चक्रुर्वोषवृद्धाः समागताः ॥ ६
तेषां मतमथाज्ञाय गन्तुं वृन्दावनं प्रति ।
व्रजस्य च निवेशाय गवां चैव सुखाय च ॥ ७
वृन्दावननिवेशाय ज्ञात्वा तान्कृतनिश्चयान् ।
नन्दगोपो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥ ८
अद्यैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमेव नः ।
शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोषः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ९

ततोऽवधुष्यत तदा घोषे तत्प्राकृतैर्नरैः ।
शीघ्रं गावः प्रकालयन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ १०
वत्सयूथानि कालयन्तां भाण्डं समधिरोप्यताम् ।
वृन्दावनमितः स्थानान्निवेशाय च गम्यताम् ॥ ११
तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषितम् ।
उदतिष्ठव्रजः सर्वः शीघ्रं गमनलालसः ॥ १२
प्रयाद्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे याहि योजय ।
उत्तिष्ठति व्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो ह्यभूत् ॥ १३
उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीसंकटस्तु सः ।

C 3596
B 2. 9. 14
P 2. 9. 14

(marg. as in text) B₁ D₅ T₁ सुखः; Ñ₂ V B₂ D_n D₈ नखः;
D₃ च सु- (for सुख-). K₂ दंष्ट्रिणां सुखचर्मिणाम्. —^d)
K₃ Ñ₂. 3 V₁ B₃ D₈ T₁ G₁. 3-5 गर्जितात्.

5 ^a) G₁ पुत्रा (for पुत्रो). —^b) K₄ D₁ च; D₅ स्र
(for स्र). —^c) K₁. 3 V₂ D₁. 5. 6 T G M₄ हि (for
[इति]). M₁-3 वृकैर्विनिहताश्चेति. —^d) S₁ क्रन्दन्ते (for
न्ति). D₄ [इ]व; T₃ च (for स्म).

6 ^b) T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ हुम्भा- (for हम्भा-). M₁-3
गवां च मरणेन च. —^c) K₄ [उ]द्वासनं (for [उ]त्थापनं).
T₂ G₁ चक्रे (for चक्रुः). —^d) Ñ₂ V₃ T₃. 4 गोपवृद्धाः;
D₆ घोषे वृद्धाः; M₄ गोपाः सर्वे (for घोषवृद्धाः). S₁ K₃
समन्ततः; G₂ समाहिताः (for गताः). T₂ G₁ गोपवृद्ध-
समावृताः.

7 ^a) K₁ D₃ समास्थाय; D₂ समाज्ञाय; D₆ T₁. 2 G₁-3. 5
M₄ अथो (G₅ थ) ज्ञात्वा (for अथाज्ञाय). M₁-3 तेषां
मतिमथो ज्ञात्वा. —^b) K₁. 4 Ñ₂. 3 V D₁-3 T₄ जग्मुर्; Ñ₁
चक्रुर् (for गन्तुं). K₁. 3. 4 Ñ V B D T₁. 3. 4 G₂-5 M₄
वनम्; T₂ G₁ महत् (for प्रति). —^c) Ñ₁ D₃. 5 विः; D₂
सं- (for च). B D₅ निवासाय (for निवेशाय). S₁ K₁
व्रजस्य सं (K₁ सु) निवेशं च. —^d) S₁ K₁ D₆ T₁. 2 G M₄
सुखावहम्; K₂-4 Ñ V B D_n D₅ D₁-5 T₃ हिताय च (for
सुखाय च). T₄ गवामपि हिताय च. — After 7, D₆ S
G(ed.) ins. a passage given in App. I (No. 10).

8 ^a) D₃ वृन्दावने (for वन-). K₁. 3 Ñ₁ B₁. 2 D_n
D₅ D₂ निवासाय (for निवेशाय). —^b) K₂ D₄. 5
तान्दृष्ट्वा; K₃. 4 Ñ₁. 3 (marg.) V₁. 2 B D_n D₅ D₁-3 T₃. 4
G₄ M₄ तान्ज्ञात्वा (by transp.); Ñ₂ V₃ तान्मत्वा; Ñ₃
तान्कृत्वा; M₃ श्रुत्वा तत्; Cal. ed. तान्श्रुत्वा. — G(ed.)
om. 8^d. —^c) K₄ गृहाद्वाक्यं; T₃. 4 महं (for बृहं).
9 Before 9, D₆ T₁ G₂. 5 M₄ ins. नन्दगोपः. —^a)

D₆ T₁-3 G₁-3. 5 M अद्यैव निश्चयः कार्यो. —^b) S₁ इत्यपि;
D₂ एव च; M₄ एव हि (for एव नः). K₂ Ñ₁ D₄ गन्तव्यं
यदि वा (Ñ₁ मे; D₄ वो) वनम्. —^c) D₁ क्षिप्रम् (for
शीघ्रम्). Ñ₃ आगम्यतां; G₅ आप्यायतां (for आज्ञाप्यतां).
K₂ शीघ्रमाज्ञापये घोषाः. —^d) K₄ भवतु (for त). D₂
सज्जो भवतु माचिरम्.

10 T₄ om. 10-11. Before 10, G₂ ins. वैशंपायनः.
—^a) K₂ D₅ D₁ स्वाधुष्यत (for स्व^o). D₃ ततो वियु-
ज्यतां सर्वो. —^b) G₁ घोषैस् (for घोषे). K Ñ V B D_n
D₅ D₁. 2. 5 T₁. 3 G₃ M₄ जनैः (for नरैः). D₃ घोषोऽयं प्राकृ-
तैर्जनैः; D₄ घोषवत्प्राकृतैर्जनैः. —^c) K₄ Ñ₁ V₃ B₁. 2 D₅
D₁. 3. 5 T₁. 3 प्रकल्प्य (K₄ V₃ D₁. 3 ल्प)न्तां; D₆ T₂ G
M₄ प्रयुज्यन्तां (for प्रकालयन्तां). — D₁ om. (hapl.)
10^d-11^a. K₂-4 Ñ V B D_n D₅ D₂-5 T₃ transp. 10^d
and 11^b.

11 T₄ om. 11; D₁ om. 11^a (for both, cf. v. l. 10).
—^a) G₁ यूथा वि- (for यूथानि). K₃. 4 V₃ D₄ कल्पन्तां
(for काश्यन्तां). T₃ वत्सयूथाः प्रकल्पन्तां. — K₂-4 Ñ V B
D_n D₅ D₂-5 T₃ transp. 10^d and 11^b. —^b) K₂-4 V B
D_n D₅ D₂-5 समभि- (for वि-). —^c) D₃ अतः (for
इतः). —^d) D₃ निवासाय; D₆ T₂ G निवेशार्थं (for शाय).

12 Before 12, G₂ ins. वैशंपायनः. — For 12^a, G₄
subst.:

662* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नन्दगोपस्य भाषितम् ।
—^a) T₁ M₄ जनः (for व्रजः). D₆ G₂ M₁-3 उपातिष्ठजनः
सर्वः; T₂ G₁. 3-5 उपातिष्ठजनाः सर्वे. —^d) K₃ T₂ G₁.
3-5 लालसाः (for संः).

13 ^a) T₂ G₁ पश्याभ्युत्तिष्ठ गच्छामः. —^b) S₁ K₁. 3
D_n D₆ T₁. 2. 4 G M₄ साधु (for याहि). — T₃ repeats
13^a-14^b after 14. —^c) D₅ T₂. 3 (both times) G₁.

53. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3526
B 2. 9. 14
P 2. 9. 14

व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान् ॥ १४
गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तंसितैर्घटैः ।
निष्पपात व्रजात्पङ्क्तिस्तारापङ्क्तिरिवाम्बरात् ॥ १५
नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरुद्धथितोच्छ्रितैः ।
शक्रचापायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी ॥ १६
दामनीदामभारैश्च केचित्कायावलम्बिभिः ।
गोपा मार्गगता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः ॥ १७
स व्रजो व्रजता भाति शकटौघेन भास्वता ।
ओघैः पवनविक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवार्णवः ॥ १८
क्षणेन तद्व्रजस्थानभिरिणं समपद्यत ।

द्रव्यावयवनिर्धूतं कीर्णं वायसमण्डलैः ॥ १९
ततः क्रमेण घोषः स प्राप्नो वृन्दावनं वनम् ।
निवेशं विपुलं चक्रे निवेशाय गवां हितम् ॥ २०
शकटावर्तपर्यन्तं चन्द्रार्धाकारसंस्थितम् ।
मध्ये योजनविस्तारं तावद्विगुणमायतम् ॥ २१
कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितैर्द्रुमैः ।
निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ २२
मन्थैरारोप्यमाणैश्च मन्थवन्धानुकर्षणैः ।
अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिस्ततस्ततः ॥ २३
कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ।

8-5 M4 एवमादि (for उत्तिष्ठति). — ^a) K2 Ñ3 V1 B1. 2 Ds D1. 3 आसीत् ; K4 D4 गोपी- ; D6 T1. 2 G1. 2. 5 एष ; G3 तेषां ; M1-3 एव (for गोप-). K1. 2. 4 Ñ V B Ds D1-4 T4 महान् ; D6 T1. 2. 3 (first time) G1-3. 5 M4 सभवत् (for ह्यभूत्).

14 For the repetition in T3, cf. v. l. 13. — ^a) T3 (second time) उत्तिष्ठ गोपसंघानां. — ^b) Ś1 Ñ V2. 3 B Dn Ds D4. 5 T4 शकटस् (for -सं). K4 तत ; T4 तथा (for तु सः). D2. 3 शकटीशकटस्तथा ; D6 T1. 2 G M4 शकटीश (T1 टीसं- ; G1 टः श) कटाविलः ; T3 (second time) M1-3 टारोपणोद्यतः. — ^c) Ś1 K3. 4 Ñ2 V1 D1 T2 G1. 3-5 व्याघ्रघोषो (for घोष-). Dn व्यग्रगोपीसगोपालो. — ^d) G1. 3. 5 वेगवान् (for घोष-). T2 G4 स घोषः साङ्गवेगवान्.

15 ^b) Ñ1. 3 V3 B2 Dn Ds D5 T1 [उ]त्तम्भितैर् (for चोत्तंसितैर्). V1 मूर्ध्नि चोर्ध्वं च तैर्घटैः ; T4 मूर्ध्नि चोत्तंसिभिः पटैः. — ^d) K3 D2 G4 [अ]म्बरे (for रात्). D3 नक्षत्राणामिवाम्बरे.

16 ^b) K2-4 Ñ V Dn D2-5 वस्त्रैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ; B Ds T3. 4 बद्धै (B2 T3. 4 वस्त्रै) रग्रस्तनाम्ब (T3 न्त) रैः. — ^d) G4. 5 गोपानां (for गोपीनां). Ds गोपानां मार्गगामिनाम्.

17 ^a) Dn2 शिरस्थैर् ; some Mss. दामिनी- (for दामनी-). Ś1 D6 T2 G1-4 तु (for च). M दामभिः किल भारैश्च. — ^b) K3 V2 B1 Ds T1. 3. 4 M2. 4 कैश्चित् (for केचित्). G3 भाराव- (for कायाव-). K2 लम्बितैः (for भिः). — Ś1 om. (hapl.) 17^a-18^a.

18 Ś1 om. 18^a (cf. v. l. 17). — ^a) V1 T4 व्रजतां ; D4 वान् (for ता). — ^c) K1. 4 Ñ2. 3 V B D (except Ds) T2. 4 पोटैः ; K2 तोयैः ; K3 मेघैः (for ओघैः). K1 V1 Ds निक्षिप्तैर् ; T2 G1 निष्पातैर् ; M1. 2 संक्षिप्तैर् (for वि-).

— ^a) K1 D2-4 निपतद्भिर् ; Ds तैः पतं ; T3. 4 निषीदं (for निष्पतं). Ś1 T4 [अ]र्णवैः (for वः).

19 ^b) K1. 2. 4 D1-3. 6 अरण्यं ; some Mss. ईरिणं (for इरिणं). — ^c) T1 G1. 3-5 गृध्रावयवनिर्धूतं. — ^d) K2 कीर्णवायसमण्डलम्.

20 ^a) M1. 2 क्षणेन (for क्रमेण). D2 संप्राप्तो ; D6 घोषं स (for घोषः स). M3 ततः क्षणेन घोषेण. — ^b) D2 घोषो ; D3 प्राप्य ; T3 प्राप्तं (for प्राप्तो). B Ds D6 T1 G1. 2. 4. 5 M महत् (for वनम्). — ^c) D3 निवासं (for निवेशं). Ñ2 निपुणं (for विपुलं). — ^d) N (except Ś1 D6) T3. 4 गवां चैव हिताय च.

21 ^a) D2 शकटावर्तचन्द्रार्धं. — ^b) D2 परिवाहाकारसंस्थितम् (hypermetric). — ^c) V2. 3 D5 विस्तीर्णं (for विस्तारं).

22 ^a) V3 परिवृतं ; G1. 2. 5 प्रवृत्ताभिस् (for द्वाभिस्). — ^b) Ñ1 B2 T3 G3 M4 कण्टकित- ; V1. 2 किमिर् (for कितैर्). D3-5 प्रवृद्धैश्च तथा द्रुमैः. — ^c) K2 खाताभिर् ; K4 Ñ2 V2 D1-4 G5 शाखाभिर् (for ग्रैर्). Ś1 Ñ3 V1. 3 G1 निखातोच्छ्रितशाखाभिर् (Ś1 Ñ3 ग्रैर्) ; T3. 4 विशालोच्छ्रितशाखाभिर्. — ^d) K3. 4 Dn2 D4 अधिगुप्तं ; D6 स्वभिः ; T1. 2 G4. 5 त्वभिः ; T3. 4 अभियुक्तं (for गुप्तं). — After 22, K2 reads 26^a, repeating it in its proper place.

23 ^a) G(ed.) कीलैर् (for मन्थैर्). — ^b) G3 बन्धन- (for बन्धानु-). Ñ2 यन्त्रबन्धविकर्षणैः. — K1 reads 23^a-25^a twice. K2 reads 23^a-28^a on marg. — ^d) K1 (both times) 3. 4 Ñ2. 3 V B2 Dn D1. 2. 4. 5 G3 M3 इतस्ततः ; K2 Ñ1 B1. 3 Ds T3. 4 समन्ततः (for ततस्ततः). M4 गर्गरीस्तम्भमूर्ध्वं.

24 For the repetition in K1, cf. v. l. 23. T4 om. 24. M4 om. 24^a-25^b. — ^b) D2. 4 दामिनी (for दामनी).

वृन्दावनप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[53. 34

स्तम्भनीभिर्धृतैश्चापि शकटैः परिवर्तितैः ॥ २४

नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्धसु ।

छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटैस्तृणगृहैस्तथा ॥ २५

शाखाविटङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः ।

शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुदूखलैः ॥ २६

प्राङ्मुखैः सिच्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ।

सवत्सचर्मास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७

तोयमुत्तारयन्तीभिः प्रोक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ।

शाखाश्चाकर्षमाणाभिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥ २८

युवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्यग्रकरैर्भृशम् ।

विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरुनपि ॥ २९

तद्व्रजस्थानमधिकं चक्राशे काननावृतम् ।

रम्यं वननिवेशं वै स्वभिवृष्ट्यामृतोपमम् ॥ ३०

तास्तु कामदुघा गावः सर्वकालतृणं वनम् ।

वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥ ३१

पूर्वमेव तु कृष्णेन गवां सत्कारकारिणा ।

शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२

पश्चिमे तु ततः पक्षे वर्धमानसि निरामये ।

वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ॥ ३३

न तत्र वत्साः सीदन्ति न गावो नेतरे जनाः ।

C 3546
B 2. 9. 34
P 2. 9. 34

V₂ T₁ M₁ -दाम-; T₂ -पाद- (for -पाश-). V₃ -पाशिभिः (for 'तैः'). N₂ दामिनीपाशपाणिभिः; N₃ V₁ दामनीपाशमाश्रितैः; D₃ दामिनीदामपाशितैः; T₃ दामनीपाशितानि वै. —^c) V_{2.3} G₁ स्तम्भनीभिर्; D₄ स्तम्भनीय- (for 'नीभिर्'). S₁ K₁ (both times). 2-4 V_{1.3} D_{1.3.4} T₂ G₂ वृत्तैश्चापि; Dn Ds D₅ धृताभिश्च; M₃ प्रवृद्धाभिः (for धृतैश्चापि). B_{1.2} D₂ स्तम्भनीनिर्वृत्तैश्चापि. —^d) N₂ V₃ -वर्तिभिः (for 'तैः').

25 For the repetition in K₁, cf. v. l. 23. M₄ om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). T₄ reads 25^{ab} after 34^{ab}. —^a) K₂ आवृत्तैर् (for आसक्तैर्). T₄ नियोजपाशिकौ तत्र. —^b) T₄ दुर्धर- (for गर्गरी-). —T₄ om. 25^c-26^d. —^c) D_{2.3} छादनार्थैः (D₃ 'र्थै') (for 'र्थै'). N₃ V₁ तु (for च). —^d) D₆ T_{2.3} G_{1.2.5} तृणभृतैस् (for 'गृहैस्'). S₁ K₁ D₁ तृणैः कट-गृहैस्तथा; K₂₋₄ N₃ (marg. as in text) B₃ Dn D_{2.5} कण्टकैस्तृणसंकटैः (K₂ 'कण्टकैः'); N₁ corrupt; D₃ कण्टकैस्तृणसंचयैः.

26 T₄ om. 26 (cf. v. l. 25). —^b) N_{1.3} V₁ Ds हियमाणैर् (for क्रि°). —K₂ reads 26^{cd} for the first time after 22. —^c) S₁ सेव्यमानैर्; K₂ (first time) D₃ साध्यमानैर् (for शोध्य°). —^d) Some Mss. उदूखलैः (for उदू°).

27 ^a) K₁ D₂ प्राङ्मुखैः (for प्राङ्मुखैः). D₁ सेव्यमानैश्च (for सिच्य°). —^b) D_{3.6} T_{1.2} G M दीप्यमानैश्च (for संदीप्यद्भिश्च). —^c) K₄ Dn D₆ G₂ M₄ सवच्च-; T₂ G_{1.3.5} सुवच्च- (for सवत्स-). D₃ सर्वत्र वस्त्रास्तरणैः. —^d) Ds अव- (for चाव-). K_{2.4} N₁ V_{1.2} B₃ D₁₋₅ T₃ पर्यङ्कैः परिवर्तितैः; M₄ पर्यङ्कैश्चारुशोभितैः.

28 S₁ om. (hapl.) 28de. —^b) K_{1.3.4} N₁ V₂ B D T G₂ M प्रोक्षन्तीभिश्च; G₃ प्रोक्षणीभिश्च (for 'न्तीभिश्च').

—^c) D₃ पाशैश्च (for शाखाश्च). D₄ om. च. K₄ शाखाभिः कर्षमाणाभिर्; V₁ D_{1.6} T_{1.3} G₃ M_{1.3.4} शाखाश्च (T₃ 'न्ताः') कर्षमाणाभिर्.

29 ^a) V₂ Ds₁ T₂ G_{1.4.5} युवति- (for 'भिः'). M_{1.3} चापि (for चैव). —^b) S₁ तथा (for भृशम्). N₁ गोपैर्व्यग्रकारकैः.

30 ^b) N (except S₁ D₆) T_{1.3.4} G₄ शुशुभे (for चक्राशे). —^c) V₂ व्रज- (for वन-). K₂ -निवेशान्तं; D₃ -निवेशं च (for 'शं चै'). —^d) T₁ G₃₋₅ M₄ स्वादुवारि (for स्वभिवृष्ट्या). K N_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T₂₋₄ स्वादुमूलफलोदकम् (K₃ 'कैः'); D₆ G₂ स्वादुरम्यामृतोपमम्.

31 ^a) M₄ च (for तु). N₂ D₁ कामदुघा (for 'दुघा'). —^b) K₂₋₄ N₁ V B Dn Ds D₁₋₅ T₁ -पक्षिरुतं (for -कालतृणं). S₁ सर्वकालं नवतृणम्; D₆ T_{2.3} G_{2.3.5} सार्वकालं तृ (T₃ G₃ 'लतृ') गावृतम्; T₁ G_{1.4} M सर्वकालतृणावृतम्. —K₂ reads 31^c-33^d on marg. —^c) T₃ (marg.) अभिलाषम् (for वृन्दावनम्). D₃ अनुप्राप्तो; T₁ M₄ 'प्राप्य (for 'प्राप्ता'). —^d) S₁ D₃ नन्दगोपः स काननम्; D₆ T_{1.2} G M₄ न जहुर्गोपिका वनम्.

32 ^a) K₃ (also as in text) च (for तु). —^b) M₄ गत्वा (for गवां). K_{3.4} N_{2.3} V B D (except D₆) T_{3.4} G₄ वै हित-; N₁ संचार- (for सत्कार-). K₃ गवां वै हितकारणात्. —^c) K₁ ध्यातं; K₃ T₄ दृष्टा; D₆ T₁ G_{1.2.4.5} सृष्टं (for दृष्टं).

33 ^a) K₂ ह्यागते; D₁ 5पि ततः (for तु ततः). B₁ Dn D₄ (inf. lin. as in text).^c T_{1.3} G M रुक्षे (for पक्षे). K_{1.4} N_{2.3} V B₃ Ds₂ D₂ T₄ पश्चिमेऽपि ततो (N₂ V₃ 'था') रुक्षे; N₁ T₂ पश्चिमेन ततो रुक्षे; D₃ आगते वार्षिके रुक्षे. —^b) K_{2.4} N₁ V₂ B_{2.3} D₁ T_{2.4} चर्मे मासे; N_{2.3}

53. 34]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3546
B 2. 9. 34
P 2. 9. 34

यत्र तिष्ठति लोकानां भवाय मधुसूदनः ॥ ३४
तास्तु गावः स घोषश्च स च संकर्षणो युवा ।

कृष्णेन विहितं वासं तमध्यासन्त निर्वृताः ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

वैशंपायन उवाच ।

तौ तु वृन्दावनं प्राप्तौ वसुदेवसुताबुभौ ।
चेरतुर्वत्सयूथानि चारयन्तौ सुनिर्वृतौ ॥ १
पूर्णस्तु घर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् ।
क्रीडतोः सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतोः ॥ २

ततः प्रावृडनुप्राप्ता मनसः कामदीपनी ।
प्रववर्षुर्महाघोराः शक्रचापाङ्कितोदराः ।
बभूवादर्शनः सूर्यो भूमिश्चादर्शयत्तृणम् ॥ ३
पतता मेघवातेन नवतोयानुकर्षिणा ।
संमार्जिततला भूमिर्यौवनस्थेव लक्ष्यते ॥ ४

V₃ B₁ D_n D_{2.4.5} घर्मे मासि; D₈ घर्ममासे (for °मासि).
D₆ G_{1.2.5} निरामिषे (D₆ °षैः) (for °मये). D₃ घर्मे मासि
तथागते; T_{1.2} G_{3.4} M₄ घर्मे मा (T₂ G₄ °र्मेमा) से निरामिषे.
—^a) Ś₁ K₁ M₃ [अ]भ्यवर्धत (for व्यव°).

34 °) T₄ अपि परे; G₄ चेतरे (for ने°). M₄ द्विजाः (for
जनाः). — After 34^{ab}, T₄ read 25^{ab}. —^c) D₃₋₅ गोपानां
(for लोकानां). —^d) Ś₁ B₁ Cal. ed. हिताय (for भवाय).
— After 34, M₄ ins. 663*.

35 M₄ om. 35. —^a) K₁ Ñ₁ T₃ च (for तु). K Ñ V
B D_n D_{1.3-5} G₄ तु (for च). —^b) Ś₁ D₆ T₂ G_{1.2.4.5}
तु (for च). T₂ G₁ सच्युतः (for युवा). —^c) V₃ सहितं
(for वि°). K₄ कृष्णेन विहिते वासे. —^d) K₃ अध्यासन्ति;
Ñ₁ V₂ B D_n D₄ T_{1.4} G₃ सत (for °सन्त). D₅ तमध्यासत
सत्तमाः; D₆ T₂ G_{1.2.4.5} तदध्यासत निर्वृताः. — D₆ T G
ins. after 35: M₄ after 34:

663* यत्र तिष्ठति देवेशो देवदेवो जनार्दनः ।
न तत्र प्राणिनां दुःखं स च सर्वसुखावहः ॥
[M₄ om. line 1.]

COLOPHON. — *Mention of the Epic* : K₃ Ñ₂. — *Men-
tion of Khila* : Ś₁ K₃ Ñ_{2.3} V B D_s D₁. — *Sub-parvan* :
T₄ आश्चर्यपर्व. — *Adhy. name* : Ś₁ K Ñ V B D_n D_s
D₄₋₆ T_{2.4} G₁₋₃ M₄ वृन्दावनप्रवेशः (Ś₁ °वासः); D₁ वृन्दा-
वननिवेशः; D_{2.3} वृन्दावननिवासः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : K₃ 62; Ñ₃ V₁ 65; V₃ D_{n1} D_{3.4} 64;
D₁ 61; T_{1.4} G_{3.5} M₄ 59; T₂ G₁ 58; T₃ 66; G_{2.4} 56;
M₁₋₃ 55. — *Sloka no.* : K₁ 38; D_n D₃ 35; D₄ 36.

54

1 G₂ om. the ref. —^a) D₆ G_{1.2.4.5} ततो; M₄
तदा (for तौ तु). K₁ V₁ वृन्दावन- (for °नं), —^b) T₁
वसुदेवकुमारकौ. —^c) D_{3.4} रेजतुर् (for चेरतुर्). Ś₁
वृन्दानि (for यूथानि). —^d) N (except Ś₁ K₁ D₆)
T_{3.4} सुरुपिणौ (for सुनिर्वृतौ).

2 °) Ñ₃ V₁ संपूर्णो; B₁ पूर्णश्च; M₃ तीर्णस्तु (for पू°).
—^b) Ñ₁ M₃ ताभ्यां (for तयोस्). —^c) Ñ₁ क्रीडतां
(for °तोः). —^d) गाहताम् (for °तोः). — After 2, D₆
T_{1.2} G_{1-3.5} M ins. :

664* गते तस्मिन्महाघर्मे रजःपूरैस्तिरोहितैः ।

[T₂ G₁ जलपूरैस् (for रजः°). G₅ M₄ ततो हितैः; M₃
तिरोहिते (for °तैः).]

3 °) D₂ -रूपिणी; some Mss. -दीपिनी; (for -दीपनी).
— M₃ om. 3°-4°. —^c) Ñ₃ V₁ ववर्षुश्च (for प्रववर्षुर्).
—^e) M_{1.2} जगामादर्शनं सूर्यो. —^f) K₄ D_s T₃ तृणैः
(for तृणम्). Ś₁ K₁ दर्शयत्यवानिस्तृणम्; D_n G (ed.)
भूमिश्चादर्शना तृणैः; D₃₋₅ भूमेश्चादर्शनं तृणाम्; T_{3.4} दर्शना
तृणाम्; M_{1.2} भूमिं चाच्छादयत्तृणम्.

4 M₃ om. 4 (cf. v. 1. 3). —^a) K_{1.2.4} V_{2.3}
B_{2.3} D_{s2} D_{2.3} T₄ महता (for पतता). T₃ महता जल-
पातेन. —^b) Ś₁ (orig.) द्रव-; D₂ [अ]नन्त- (for नव-).
Ś₁ (marg.) द्रवतोयानुसारिणा; K₂ नवतोयाभिवर्षिणा; Ñ₁
वर्षानुमाविशत् (sic). —^c) M₄ घर्माजित- (for संमा°).
D₂ संमार्जिता ततो भूमिर्. —^d) T₃ यौवनस्था प्रहस्यते.
— After 4, K₂₋₄ Ñ_{1.3} V B₁ D_{1.2.4} read 8°^d, K₂ V₂
B₁ D₂ repeating it in its proper place.

प्रावृद्धर्णनम्]

विष्णुपर्व

[54. 13

नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपकुलानि च ।
 नष्टदावाग्निधूमानि वनानि प्रचकाशिरे ॥ ५
 नृत्तव्यापारकालश्च मयूराणां कलापिनाम् ।
 मदरक्ताः प्रवृत्ताश्च केकाः पटुरवाः कृताः ॥ ६
 नवप्रावृषि कान्तानां षट्पदाहारदायिनाम् ।
 यौवनस्थं कदम्बानां नवाभ्रैर्भ्राजते वपुः ॥ ७
 हासितं कुटजैः फुल्लैः कदम्बैर्व्यासितं वनम् ।
 त्रासितं जलदैरुष्णं तोषिता वसुधा जलैः ॥ ८
 संतप्ता भास्करजलैरभितप्ता दवाग्निभिः ।

जलैर्बलाहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वताः ॥ ९
 महावातसमुद्धूतं महामेघगणार्पितम् ।
 महीमहारजः पूरैस्तुल्यमापद्यते नभः ॥ १०
 क्वचित्कदम्बहासाढ्यं सिलीन्ध्राभरणं क्वचित् ।
 संप्रदीप्तमिवाभाति फुल्लनीपद्रुमं वनम् ॥ ११
 ऐन्द्रेण पयसा सिक्तं मारुतेन नवीकृतम् ।
 पार्थिवं गन्धमाघ्राय लोकः क्षुभितमानसः ॥ १२
 दृप्तसारङ्गनिनदैर्दुर्गव्याहतेन च ।
 नवैश्च शिखिविकुटैरेकवर्णा वसुंधरा ॥ १३

C 3.61
B 2. 10. 13
P 2. 10. 13

5 ^a) Ś1 नाना- (for नव-). K1 D3 -वर्षाव-; K4 -वृष्ट्या
 च; D2 -वर्षानु-; D6 T3 G1. 2. 4. 5 M4 -वर्षेण (for -वर्षाव-).
 K3 वर्धितानि च सस्यानि. — ^b) Ś1 M1-3 शक्रचापाङ्कितानि
 च; D4 सस्यानि च तृणानि च. — ^c) K2. 3 Ñ V1. 3 B1. 3 D
 (except D6) T4 -मार्गाणि; M3 -तापानि (for -धूमानि). G3
 नष्टधूमानि दावानि.

6 ^a) Some Mss. नृत्य- (for नृत्त-). K2 -काराणां; D6
 G2. 5 -काले च; T1 -कालाश्च; T2 G1 -कालेन (for -कालश्च-).
 — ^b) B1 फलाशिनाम् (for कलापिनाम्). — ^c) Ñ3 V1
 मन्दरक्ताः; G3 मदयुक्ताः (for -रक्ताः). Ś1 K1. 4 प्रकाशन्ते (for
 प्रवृत्ताश्च). — ^d) Ś1 पटुरवाः (for पटुं). K1. 3. 4 Ñ2. 3
 Dn Ds D2-5 T1. 3. 4 G4 तथा; K2 Ñ1 V1 (marg.) D1
 तदा (for कृताः).

7 ^a) Ś1 Ñ1 D2 वने; T1 पथि (for नव-). Ñ3 V1
 कान्तारे (for -नां). — ^b) D5 षट्पदाह्लाददायिनाम्. — ^c)
 Some Mss यौवनस्थ- (for -स्थं). — ^d) G4 नवाभ्रैर् (for
 -भ्रैर्). D5 नवानां राजते तनुः.

8 ^a) Ś1 भासितं (for हां). K2-4 Ñ3 V1. 2 B1 Dn D1
 T3 वृक्षैः; B2. 3 D3-5 T4 पुष्पैः (for फुल्लैः). D6 G5 M1-3
 हा (M1. 2 ह) सितं कौटजैः पुष्पैः; T1 भ्राजितं कौटजैर्वृक्षैः;
 T2 G1 दाडिमीकुटजैः पुष्पैः; G2. 4 वासितं कौटजैः पुष्पैः; G3
 हासितं कौटजैर्वृक्षैः. — ^b) M1-3 भासितं (for वां). — D5
 om. 8^{cd}. K2-4 Ñ1. 3 V B1 D1. 2. 4 read 8^{cd} after 4, K2
 V2 B1 D2 repeating the same here; G (ed.) reads it
 after 9. — ^c) K3. 4 V3 Dn D1 G5 नाशितं; T2 G1
 वृषितं; M1 lacuna (for त्रासितं). Ś1 वृष्टं; K2 (second
 time) M3 उष्णैस् (for उष्णं). — ^d) T1 G3 -तलम् (for
 जलैः). K1. 2 (second time) Ñ2 V2 (both times) B1
 (second time). 2. 3 Ds D2 (second time). 3 T3. 4 तोषिता
 च वसुंधरा; D2 (first time) T2 G1. 2. 4. 5 तं वसुधातलम्;
 D6 M1 तापि (M1 शोषि) तं वसुधातलम्.

9 ^b) K4 -युक्ता (for -तप्ता). B1. 3 Ds दवाग्निना (for
 -भिः). Ś1 V3 अतितप्ता दवाग्निना. — ^d) K4 उच्छ्वसन्ती वसु-
 धरा. — After 9, G (ed.) reads 8^{cd}.

10 ^a) D2 (*sup. lin.* as in text) महामेघ-; D3
 महद्वात- (for महावात-). Some Mss. -समुद्धूतं (for
 -द्धूतं). — ^b) G1 -गणावृतम् (for -र्पितम्). — ^c) Ś1
 K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T1. 3. 4 M4 मही महा-
 राज पूरैस्; D3 महीयं जलपूरैस्तु. ✽ Cn: मही पूरैस्तुल्यं
 वपुरापद्यते। तत्र दृष्टान्तः महावाताः पताकाः। महामेघा महा-
 प्रासादाः। ✽ — ^d) D4. 6 T1 आपाद्यते (for आपं). K4
 क्वचित्; Dn वपुः; G3 रजः (for नभः).

11 K1 transp. 11 and 12. — ^a) B3 Ds2 Cal. ed.
 कन्दल- (for कदम्ब-). K2 -हास्याढ्यं; Ñ2 Dn2 -हासाश्च; D4
 T G1. 3-5 M4 -भासाढ्यं; G2 -शोभाढ्यं (for -हासाढ्यं).

12 K1 transp. 11 and 12. — ^a) G1 इन्द्रेण (for ऐं).
 — ^b) K3 B2 Dn च विस्तृतम्; K4 समन्विं; D6 S
 (except T3. 4) [आ]कुलीकृतम् (for नवीकृतम्). — ^d) D6
 T1. 2 G1. 2. 5 M4 लोकाः क्षुभितमानसाः.

13 ^a) B1 वृक्ष-; G1 दीप्त- (for दृप्त-). Ś1 -शार्दूल- (for
 -सारङ्ग-). N (except Ś1 K1 Ds) T3 -नादेन (for -निनदैर्).
 T4 दृप्तशार्दूलनादेन. — ^b) Some Mss. दुर्दुर- (for दं). K1
 Ñ2 B1. 2 Ds2 D2. 4. 5 T1. 3. 4 G1. 3. 5 M4 -व्याहतेन (for
 -व्याहं). — ^c) Ñ1 वने (for नवैश्च). Ds T1. 2 G
 M -विक्रन्दैर् (for -विकुटैर्). Ś1 शिखिमिश्र रवोत्सृष्टैर्; D3
 T4 नवैश्च शिखिभिः कुटैर्. — ^d) K1 नैकवर्णा; K2-4 Ñ2. 3
 V B D (except D6) T3. 4 G3-5 अवकीर्णा; Ñ1 नानावर्णा
 (for एकं).

14 ^a) M1. 2. 4 तीव्र- (for तूर्ण-). K2-4 Ñ2. 3 V B D
 (except D6) T3. 4 G3 M3 -महावर्ता (for वेगा). — ^b)
 K3. 4 वर्षा प्राप्ता; T3 वर्षं प्राप्य (for वर्षप्राप्त-). Ś1 B2 D4
 -महारवाः; D2. 3 -महोरगाः; T1 M4 -मनोरमाः (for -महारयाः).

54. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3561
B 2. 10. 14
P 2. 10. 14

भ्रमचूर्णमहावेगा वर्षप्राप्तमहारयाः ।
हरन्त्यस्तीरजान्वृक्षान्विस्तारं यान्ति निम्नगाः ॥ १४
संततासारनिर्यताः क्लिन्नपत्रोत्तरच्छदाः ।
न त्यजन्त्यगमाग्राणि श्रान्ता इव पतत्रिणः ॥ १५
तोयगम्भीरलम्बेषु प्रस्रवत्सु नदत्सु च ।
उदरेषु नवाभ्राणां मज्जतीव दिवाकरः ॥ १६
तनूरुहैरुत्पातितैः सलिलोत्पीडसंकुला ।
अन्वेष्ट्यमार्गा वसुधा भाति शाङ्गलमालिनी ॥ १७
वज्रेणेवावरुणानां नगानां नगशालिनाम् ।
स्रोतोभिः परिकृतानि पतन्ति शिखराणि च ॥ १८
पतता मेघवर्षेण यथानिम्नानुसारिणा ।

पल्वलोद्गीर्णरक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥ १९
हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ।
भान्त्यातिवृष्ट्या मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥ २०
प्रावृट्प्रवृत्तिं संदृश्य दृष्ट्वा चाम्बुधरान्धनान् ।
रौहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ २१
पश्य कृष्ण घनान्कृष्णान्वलाकोत्पातभूषणान् ।
गगने तव गात्राणां वर्णचोरान्समुत्थितान् ॥ २२
तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ।
त्वमिवाज्ञातवसतिं चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥ २३
एतन्नीलोत्पलश्यामं नीलोत्पलदलप्रभम् ।
संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥ २४

Ñ1 G1. 4 M3 वर्षप्राप्ता मनोरमाः; D6 T2 G2. 5 M1. 2 वर्षं प्राप्ता
मनोरमाः. — °) T2 हरन्तीस् (for 'न्त्यस्). — °) D3 भर्तारं
(for विस्तारं). G1 प्राप्य (for यान्ति).

15 °) D6 T2 G1. 3. 5 M4 निर्युक्ताः (for -निर्यन्ताः). S1
मत्तसारसनिर्यन्त्राः. — °) Ñ2 D5 -यत्नोत्तर- (sic); D3 -पक्षा-
न्तर- (for -पत्रोत्तर-). K4 छिन्नपक्षपरिच्छदाः; T3 छिन्नवक्षा-
स्तथैव च. — °) K1 द्रुमाग्राणि; K2 मृगा यामान्; K3. 4 Ñ
V B Dn Ds D1. 2. 4-c T G M4 नगाग्राणि; D3 कुलायानि
(for [अ]गमाग्राणि). — °) S1 K2. 4 Ñ2 V1 Dn Ds D1. 2. 4
शान्ता (for श्रान्ता).

16 °) K4 -वेगेन; D1 -लम्बेषु; D4 -नादेन (for -लम्बेषु).
— °) K2 M1-3 प्रद्वत्सु; K4 B2 D3 T1 G3 स्रवत्सु च
(for प्रस्रवत्सु).

17 °) N (except S1 K3) T G M4 महीरुहैर् (for
तनू). — °) K4 सलिलौघेन संकुला. — °) K2 V2. 3 Ds G4
अन्विष्ट्यमार्गा; T2 G3 अन्वेष्ट्यमाणा; M1 lecu (for 'मार्गा').
— °) Some Mss. शाङ्गल- (for शाङ्गल-). Ñ2. 3 (marg. as
in text) V3 D3 शालिनी (for -मा').

18 °) S1 [अ]पविद्धानां; K4 [अ]प्युदग्राणां; D3 विभ-
ग्राणां (for [अ]वरुणानां). G1 वज्रिणेवावरुणानां; G2 वज्रे-
णेवावरुणानां. — °) D6 T1. 2 G1. 2. 5 M वन- (for नग-).
B3 -शालिनी (for 'नाम्'). — °) S1 Ñ1 स्रोतोभ्यः (for
'भिः'). D3 -कृतानि; D4 -कृतानि (for -कृतानि). — °)
B1. 3 Ds G5 [अ]भः (for च).

19 °) S1 चातेन (for -वर्षेण). — °) Ñ1 -तोयानु- (for
विस्तार-). — °) K1. 2. 4 Ñ1. 3 V B1. 3 Ds D1-4 T3. 4

पर्वतोद्गीर्णमुक्ते (K1. 4 V2. 3 D1. 3 'रक्ते-; B1 Ds2 'युक्ते-; D2
'तोये' न; Ñ2 'पर्वतोद्गीर्णमुक्तेन; B3 Dn D5 G4 पल्वलोत्की (B3
'ङ्गी' र्णमु'. — °) M2. 3 पूर्यन्ति (for 'न्ते').

20 °) M3 -महाचापा (for -मुखा वन्या). — °) Ñ1
-शालिनी; B3 -चारिणः (for -सा'). — °) S1 भ्रान्त्याति-; K4
स्नाताति-; Ñ1 V2 Dn D5 T3 भ्रान्ताति-; Ñ2. 3 V1 B1. 1
Ds D1 भ्रान्त्याति-; B3 G5 भ्रान्त्याभि-; D6 T1 G2. 3 M
भ्रान्त्याभि-; T4 विभान्ति; G1 कान्त्याभि- (for भ्रान्त्याति-).
D2 भ्रान्त्यातिदृष्टमातङ्गा; D3 प्रभातिमत्तमां; D4 भ्रान्त्य-
तिवृष्ट्या मां.

21 °) K1 D2. 3 संप्रेक्ष्य; V3 T2 G5 M3 संदिश्य; T4
आलक्ष्य (for संदृश्य). G1 प्रावृट्प्रवृत्तिं संदिश्य; G (ed.)
प्रावृट्प्रवृत्तिं च संदृश्य. — °) M3 दृश्य (for दृष्ट्वा). K4 अथ;
D5 घटान्; T1 M4 शुभान् (for घनान्).

22 °) K2 पश्य कृष्णान्धनान्कृष्ण. — °) S1 K3 D1
बलाकोद्धार-; K1. 4 D2 T3 'कापङ्क्ति-; K2 Ñ2. 3 V1. 2 B
Ds D3-5 'काङ्गद-; Dn T4 'कोज्ज्वल-; G2 'कोत्पल- (for
'कोत्पात-). Ñ1 काननाङ्गदभूषणान्; M3 बलाकौघानुगामिनः.
— °) K2-4 Ñ V B2 Dn D1. 3-5 T3. 4 गात्रस्य (for
गात्राणां). — °) S1 Ñ1 G2. 5 समुच्छ्रितान्; K1 B Ds Ds. 4
T3 इवोत्थितान्; K2 पुरः स्थितान्. D5 इव स्थितान् (for
समुत्थितान्). — After 22, T3 ins. :

665* कामिनां हृदयस्याशु निघ्नतस्तान्समन्ततः (sic) ।

23 °) G1 गात्रसमं (for गात्रोपमं). — °) D6 T2 G1
-वसतिश्च (for 'ति'). — °) K4 वर्षति (for वसति). K1. 3
Ds1 G1 M4 वार्षिकी; D6 T2 G2-5 'के (for 'कीम्').

24 °) S1 तत्र; K2 D4 B2 एवं (for एतन्). V3 B

पश्य कृष्ण जलोदग्रैः कृष्णैरुद्धथितैर्धनैः ।
 गोवर्धनो यथा रम्यो भाति गोवर्धनो गिरिः ॥ २५
 पतितेनाम्भसा ह्येते समन्तान्मददर्पिताः ।
 भ्राजन्ते कृष्णसारङ्गाः काननेषु मुदान्विताः ॥ २६
 एतान्यम्बुप्रहृतानि हरितानि मृदूनि च ।
 तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गूहन्ति मेदिनीम् ॥ २७
 क्षरजलानां शैलानां वनानां च जलागमे ।
 ससस्यानां च सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते ॥ २८
 शीघ्रवातसमुद्धृताः प्रोषितौत्सुक्यकारिणः ।
 दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः ॥ २९

हरे हर्यश्चचापेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम ।
 विवाणज्येन धनुषा तवेदं मध्यमं पदम् ॥ ३०
 नभस्ये च नभश्चक्षुर्न भात्येष नभश्चरः ।
 मेघैः शीतातपकरो विरश्मिरिव रश्मिमान् ॥ ३१
 द्यावापृथिव्योः संसर्गः सततं विततैः कृतः ।
 अव्यवच्छिन्नधारौघैः समुद्रौघनिर्भैर्धनैः ॥ ३२
 नीपार्जुनकदम्बानां पृथिव्यां चाभिवृष्टयः ।
 गन्धैः कोलाहला वान्ति वाता मदनदीपनाः ॥ ३३
 संप्रवृत्तमहावर्षं लम्बमानमहाम्बुदम् ।
 भात्यगाधमपर्यन्तं ससागरमिवाम्बरम् ॥ ३४

C 3582
 B 2. 10. 34
 P 2. 10. 34

D₃ T₁. s. 4 नीलाम्बुद- (for नीलोत्पल-). G₃-भ्रान्त्या (for -श्यामं). — After 24^{ab}, M₂ ins. :

666* नीलोत्पलदले काले भाति वृन्दावनं वनम् ।
 — ^a) K₁ T₂ G₁. 4. 5 M₃ संवृतं; D₆ T₁ G₃ M₁ संवृतं; G₂ सांप्रतं; M₄ सुहृतं (for दुर्दिनं).

25 ^a) D₆ T₁. 2 G₁. 2. 5 M₁ वनोदग्रैः (for जलो°).
 — ^b) K₂ सानुस्थितैर् (for उद्धथितैर्). — ^a) V₂ श्रीवर्धनो (for गो°).

26 ^a) G₂ [अ]म्बुना (for [अ]म्भसा). — G₁ om. (hapl. ?) 26^{cd}. — ^c) B₁ राजन्ते (for भ्रा°). Ś₁ मत्त- (for कृष्ण-). — ^a) K Ā₁ V₂ B Dn Ds₁ D₃. 4 T₁. 3. 4 G₂. 5 M₁ मदान्विताः; M₂ (inf. lin.). 3 मुदायुताः (for न्विताः).

27 ^a) Ś₁ [अ]स्य (for [अ]म्बु-). K₁ प्रवृद्धानि; D₅ D₁. 4 प्रकृष्टानि; D₅ प्रवि°; M₁-3 प्रभूतानि (for प्रहृतानि). D₈ एतान्यङ्ग प्रवृद्धानि; G₃ एतान्यम्बुप्रहृतानि. — ^b) Ś₁ मधूनि; K₄ बहूनि (for मृदूनि). — ^a) T₁ तत्प्र-; G₅ पक्षैर (for पत्रैर्). K₂ Ā₁ D₄ गृह्णन्ति; M₃ छादन्ति (for गूहन्ति).

28 ^b) Ś₁ वनागमे; K₂ Ā₁ B₁. 3 Ds D₃ घना° (for जला°). Ā₃ V₁ B₂ Dn D₅. 6 G₁-3. 5 M वनानां जलागमे. — ^c) K₁ सु-; Ā₁ स- (for च). K₄ सवन्यानां लतानां च; D₈ T₂ G₁. 2. 5 सस्यानां च सुसीमानां. — ^a) T₄ सा लक्ष्मीर्नातिरिच्यते.

29 ^a) M₄ शीतवातसमुद्धृताः. — ^b) G₄ -हारिणः (for का°). — ^c) Dn₂ -मुखाः; T₃ रताः (for रवाः). — ^a) Ś₁ प्रागल्भा (for प्रागल्भ्यं).

30 ^a) M₂ व्यासं; M₄ वने (for हरे). T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁ युक्तेन (for -चापेन). — ^b) Cal. ed. त्रिवर्णेन (for त्रिव°). — Ś₁ om. 30°-32^b. — ^c) K₁. 3 Ā₁ V₂. 3 B Dn D₈ D₁-5 T₃. 4 रचितं; K₂ विततं (for धनुषा). K₄ विभाति

येन धनुषा; M₁. 4 विततज्येन ध°. — ^a) K₁ G₂ M₃ तवै-तन्; D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 भाति ते; M₁. 2. 4 भाति तन् (for तवेदं).

31 Ś₁ om. 31 (cf. v. 1. 30). — ^a) Ā₂ B₂ D₁ T₂ G₁ नभस्येष; T₁ स्यश्च; G₂ सेव (for स्ये च). — ^b) D₆ T₃ G M₁. 4 [ए]व (for [ए]ष). K₂ G₃ नभश्चरन्; Ā₁ Dn D₈ चरन्नभः; Ā₂. 3 V D₃-5 नभस्तले (for श्वरः). K₄ अङ्कितं च बलाङ्कैः; B₂. 3 D₁. 2 न भात्येव नभस्तले; T₁ न भात्येव न भास्ततः; T₃. 4 न भात्येव व (T₄ प) रं नभः; M₃ पुनर्भाति चरन्नभः. — ^c) V₃ स्फीतातप- (for शीता°). D₂ करैर (for -करो). — ^a) K₂ मेघवान् (for रश्मिमान्).

32 Ś₁ om. 32^{ab} (cf. v. 1. 30). — ^a) V₃ T₂ G₁. 3 संसर्गं (for रं:). — ^b) T₄ संततं (for स°). K₂ G₃ प्राकृतैः; Dn Ds T₁ प्रततैः; K₃. 4 V₃ B D₂. 4. 6 प्रकृतैः (for विततैः). K₁ D₁ स (D₁ सं) तनं प्रततैः कृतम् (D₁ तः); M₃ प्रततः प्रकृतैः कृतः. — ^a) K₁-3 Ā₁ V₁ B₂ D₁. 3 T₃. 4 घनैर्; K₄ V₂. 3 B₁. 3 Ds D₃-5 समैर (for निमैर).

33 ^a) K₂ निम्बार्जुन- (for नीपा°). — ^b) K₁. 2 Ā₁ V Ds D₁. 4. 5 T₃. 4 चातिः; D₂. 3 वात- (for चाभि-). Ś₁ K₃ पृथिव्या चाभिवृष्टया; K₄ T₁ 'व्यां चातिवृष्टिभिः; D₆ T₃ G M₁. 4 पृथुभिश्चाति (G₃ 'भि) वृष्टिभिः; M₂. 3 पृथिव्याश्चाभि-वृष्टिजाः. — ^c) T₂ गन्धात् (for गन्धैः). K₃ यान्ति (for वान्ति). M₂ गन्धः कोलाहलो वाति. — ^a) Ś₁ जीविनाम् (for दीपनाः) S (except T₃. 4) छ (T₁ मि) आः शिखरिणो घनैः.

34 T₄ om. 34. — ^a) K₃ संप्रवर्त-; K₄ T₃ वृष्ट-; D₄ संवृतं च; D₅ M₃ संप्रवृत्तं; D₆ G₅ M₄ हृष्ट-; G₂ विष्ट-; M₂ (inf. lin. as in text) सृष्ट- (for वृष्ट-). Ś₁ T₁ संप्र-हृष्टमहावर्षं (T₁ वरैर्). — ^b) K₄ Ā₂. 3 V₁. 3 D₁ वक्ताम्बुदम् (for महा°). Ś₁ K₁ V₂ B₁. 3 D₄ T₃ लम्बमानमहाम्बुदम्

54. 35]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3582
S 2. 10. 35
P 2. 10. 35

धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचनिर्मलम् ।
शक्रचापायुधधरं युद्धसज्जमिवाम्बरम् ॥ ३५
शैलानां च वनानां च द्रुमाणां च वरानन ।
प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि घनैर्धनैः ॥ ३६
गजानीकैरिवाकीर्णं सलिलोद्गारिभिर्वनैः ।
वर्णसारूप्यतां याति गगनं सागरस्य वै ॥ ३७
समुद्रोद्धूतजनिता लोलशाङ्गलकम्पिनः ।
शीताः सपृषतोद्गाराः कर्कशा वान्ति मारुताः ॥ ३८

निशासु सुप्तचन्द्रासु मुक्ततोयासु तोयदैः ।
मग्नसूर्यस्य नभसो नाभिभान्ति दिशो दश ॥ २९
वर्मदोषपरित्यक्तं मेघतोयविभूषितम् ।
पश्य वृन्दावनं कृष्ण वनं चैत्ररथं यथा ॥ ४०
एवं प्रावृद्धुगान्सर्वाञ्जश्रीमान्कृष्णस्य पूर्वजः ।
कथयन्नेव बलवान्ब्रजमेव जगाम ह ॥ ४१
तौ रामयन्तावन्योन्यं कृष्णसंकर्षणानुभौ ।
तत्कालं ज्ञातिभिः सार्धं चैरतुस्तन्महद्वनम् ॥ ४२

इति श्रीहरिवंशे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

म्बुदम्. — ^a) D₆ G_{1.2} M_{1.2} (marg. as in text). 3. 4 तत्
(for स-).

35 S₁ K₃ N₁ D₅ M₃ om. (hapl.) 35. — ^a) K₄ D₁
-तोयद-; M_{1.2} -निर्मित- (for -निर्मल-). — ^b) K₁ -दर्पितम्;
K₂ -वर्णिनम्; N₂ V₃ B₁ -चर्मिणम्; N₃ V_{1.2} B₃ D_n D₅
D_{2.4} T_{3.4} -वर्मिणम्; D₃ -दीपितम् (for -निर्मलम्). G₄
विद्युच्चलितनिर्मलम्. — ^c) B₂ -चापाम्बर- (for 'युध-). M₄
शक्रचापायुतपरं. — ^d) D₁ बद्ध- (for युद्ध-). T_{3.4} [अ]-
म्बुदम् (for [अ]म्बरम्).

36 ^a) S₁ T₁ M_{1.2.4} पुराणां; D₄ M₃ द्रुमाणां (for
वनानां). — ^b) M₃ पुराणां (for द्रुमाणां). K₄ N_{1.3} B₁
D₅ वराननम्; T₂ G_{1.3-5} पुरातनम् (for वरानन). D₆ G₂
पुराणां च पुरातनम् (G₂ न). — ^c) K₁ परि- (for प्रति-).
N₁ संप्रच्छन्न इवाभाति.

37 ^a) S₁ जागरुकैर् (for गजानीकैर्). D₅ इवोद्गीर्णं
(for इवाकीर्णं). — ^b) D₂ सलिलोद्गारितैर्धनैः. — ^c) D₂
वर्णसारूप्यमायाति. — ^d) Bom. Poona eds. and G(ed.)
च (for वै).

38 ^a) D_n D₅ D₄ -जनना (for -जनिता). K₄ समुद्र-
जनिता लोल-; N_{2.3} V₁ D₃ 'द्रोद्धूतिजनना. — ^b) D₃₋₅
लोलाः; D₆ T₂ G_{1.2.4.5} नव- (for लोल-). Some Mss.
-शाङ्गल- (for -शाङ्गल-). N₁ T₁ -कम्पिताः (for 'नः). — ^c)
S₁ शीतसंपृषदुद्गामाः; K₁ (sup. lin.). 2-4 N₁ V B_{1.2}
D (except D₆) T_{3.4} M₄ शीताः सपृषतो (V₃ D₅ D₄ 'दु-
हामाः; B₃ शीताः सदृशदुर्दामाः.

39 ^a) K₃ निशासु मुक्ततोयासु; V₁ 'सु चन्द्रसुप्तासु.
— ^b) V₃ B₁ D₃ T₃ युक्त- (for मुक्त-). K₃ सुप्तचन्द्रासु
तोयदैः. — ^c) K₂ मुक्त- (for मग्न-). — ^d) K_{1.2.4} N_{2.3}

V B D_n D₅ D_{1.2.4.5} T_{3.4} G_{3.4} M₄ वि- (for [अ]भि-).
— After 39, K N_{2.3} V B D (except D₆) T_{1.3.4} ins.:

667* चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाध्मातैः समन्ततः ।
न घृणीनां न रम्याणां विवेकं यान्ति कृष्टयः ॥

[(L. 1) N₂ (marg. as above) वितते ; D₂ (marg. as
above). 3 रेचितं (for चेतनं). K_{1.3} कोशैः ; K₂ V₃ D₂
कोषः ; D₃ मेघैः (for कोशैः). K₄ जेमनं पुष्कलं काले (for ^a).
K₁ क्षुधोपेतैः ; D₃ वाताध्मातैः ; D_{4.5} अम्बु^o (for क्षुधा^o). K₄
न लम्बितम् (for समन्ततः). — (L. 2) K₂ D_{n1} च (for
the second न). N_{2.3} V₂ B₃ D_{2.4} विशेषं (for विवेकं).
K₁ निवेशं यान्ति दृष्टयः ; K₂ V₃ B₁ D₃ विशेषं यान्ति वृष्णयः
(for ^b).]
N₂ cont. :

668* संहतानां द्विरेफानां निवेशं यान्ति पङ्क्तयः ।

40 ^a) S₁ -दोषैः (for -दोष-). — ^b) K₂ B D₅ मेघ-
शोभा ; G₃ घर्मतोय- ; G₄ मेघौघेन (for मेघतोय-). T_{3.4}
मेघशोभाविराजितम् ; Cal. ed. 'शोभातिभूषितम्.

41 ^a) T₃ श्रीमान्सर्वान् (by transp.). — ^b) K₃
जगाम ब्रजमेव ह .

42 ^a) K₄ N₂ D₁ रमयन्ताव् (for रा^o). D_n D₅
अन्योन्यं रममाणौ तौ (D₅ तु); T_{1.2} G_{1.3-5} M₃ ततो रम-
न्तावन्योन्यं ; T_{3.4} रमयन्तावथा^o. — ^c) K₄ N₁ B₁ D_n D_{1.4}
T₄ M₂ तत्काल-; D₂ T_{1.2} G M₄ तं कालं ; T₃ तत्काले (for
'लं). — ^d) K N_{2.3} V B₂ D_n D₁₋₅ T_{3.4} वनं महत् (by
transp.); B_{1.3} D₅ M₁ महावनम्. D₆ T₂ G M₄ चेतुः
स्स (T₂ G_{1.4} 'तुस्तौ) महावने ; T₁ 'तुः सुमहावने .

COLOPHON om. in D_{n1}. — Mention of the Epic:
K₃ N₂ D₅. — Mention of Khila : All Mss. (except

५५

वैशंपायन उवाच ।

कदाचित्तु तदा कृष्णो विना संकर्मणं गुरुम् ।
 चचार तद्वनवरं कामरूपी वराननः ॥ १
 काकपक्षधरः श्रीमाञ्जयामः पद्मदलेक्षणः ।
 श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्क इव लक्ष्मणा ॥ २
 साङ्गदेनाग्रपादेन पङ्कजोद्भिन्नवर्चसा ।
 सुकुमाराभिताम्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना ॥ ३
 पीते प्रीतिकरे नृणां पद्मकिञ्जल्कसप्रभे ।
 सूक्ष्मे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ४

Ñ1; Dn1 om.). — *Sub-parvan* : T4 आश्वय्यपर्व. — *Adhy.*
name : N (Dn1 om.) T2 G1-3 प्रावृद्धर्ण(D3 'ध' नम्.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K3 D1 T1
 G3.5 M4 63; Ñ3 V1 66; V3 Dn2 Ds2 D4 65; D3 68;
 T2.4 G1 62; T3 70; G2.4 60; M1 lacuna; M2.3 59.
 — *Śloka no.* : Dn Ds2 43; D4 44. — After the above,
 D3.6 S ins. a passage given in App. 1 (No. 12).

55

1 D3.6 T1-3 G om. the ref. T4 om. 1-3 (with the
 ref.) — °) K4 स वै; D1 [ए]कदा (for तदा). D6 S
 (except T3; T4 om.) कदाचित्तत्र गोविन्दो. — °) N
 (except Ś1 D6) T3 विना संकर्मणं वै. — °) Dn D6 T1
 (except Ś1 D6) T3 विना संकर्मणं वै. — °) Dn D6 T1
 G2.3 M1-3 वनं रम्यं; D4 वनं कामं; T2 G1.4.5 M4 वनं
 सर्वं (for वनवरं). — °) D6 T1.2 G M2-4 जनार्दनः (for
 वराननः). M1 कामरूपं जनार्दनः.

2 T4 om. 2 (cf. v. l. 1). — °) D6 T1.2 G1.3-5
 M1-3 इयामः पद्मनिभेक्षणः; M4 पद्मकिञ्जल्कसंनिभः. — °) K2
 V2 B1.3 Ds श्रीवत्सेनोरसि युतः; T3 'त्सवक्षसा युक्तः. — °)
 K Ñ1.3 V D1-4 T3 लक्ष्यते; D6 राजते (for लक्ष्मणा).

3 T4 om. 3 (cf. v. l. 1). — °) K2 सोद्वतेन; T3 शोभि-
 तेन (for साङ्गदेन). Dn2 [अ]ग्रय. (for [अ]ग्र.). K1.3.4 Ñ
 V Dn Ds D1.2.4 T1 हस्तेन (for पादेन). — °) Ś1 वक्षसा
 (for वर्चसा). — °) B2 D3 M1-3 सुकुमाराभिताम्रेण.
 — °) K4 सिंह; D6 T2 G M नाग. (for क्रान्त.).

4 Ś1 om. 4^{ab}. — °) V3 G4 प्रीतः (for पीते). K1.4
 Ñ2 प्रीतः प्रीतिकरो नृणां; D6 T1.2 G1-3.5 प्रीतः प्रीतिकरः
 श्रीमान्. — K1.3.4 Ñ V1.3 D1.5 transp. 4^b and 4^a. — °)
 K4 B2 T1 M संनिभे; Ñ3 (marg. as in text) D4 T3.4

वन्यव्यापारयुक्ताभ्यां व्यग्राभ्यां दण्डरज्जुभिः ।

भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पूजिताभ्यां दिवौकसैः ॥ ५

सदृशं पुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च ।

रराज तस्य तद्वात्ये रुचिरोष्ठपुटं मुखम् ॥ ६

शिखाभिस्तस्य मुक्ताभी रराज मुखपङ्कजम् ।

वृत्तं षट्पदपङ्क्तीभिर्यथा स्यात्पद्ममण्डलम् ॥ ७

तस्यार्जुनकदम्बाढ्या नीपकन्दलमालिनी ।

रराज माला शिरसि नक्षत्राणां यथा दिवि ॥ ८

स तथा मालया वीरः शुशुभे सर्वपुष्पया ।

C 3600
B 2. 11. 9
P 2. 11. 9

सुप्रभे; G4 संनिभः (for सप्रभे). — °) Ś1 पीते (for
 सूक्ष्मे). T1 द्वे वस्त्रे (for वसने). — °) M3 संध्याभ्रम् (for
 ससंध्य).

5 °) K1 (*sup. lin.* as in text). 2 Ñ V B Dn Ds
 D3-6 T1.3.4 वत्स-; M1.4 वन- (for वन्य-). — °) K4
 चलाभ्यां; D6 T2 युक्ताभ्यां; T3 भुजाभ्यां; G2 संयुक्तो; M3
 वृत्ताभ्यां (for व्यग्राभ्यां). Poona ed. गण्ड- (for दण्ड-).
 Ś1 रज्जुषु; G3 रश्मिभिः (for रज्जुभिः). M1 वृताभ्यामिव
 रज्जुभिः. — °) Ds2 जानुभ्यां; T3.4 शुभाभ्यां (for भुजाभ्यां).
 — °) B Ds सदामरैः (for दिवौकसैः). D6 S (except T3.4)
 रराज मुखमण्डल (M1-3 पङ्कज) म्.

6 °) V3 कुमुदस्य (for कमलस्य). — °) B3 D5 T1 G3
 चास्य (for तस्य).

7 °) Ś1 Dn G3 मण्डलम् (for पङ्कजम्). — G3 om.
 (hapl. ?) 7^{cd}. — °) Ś1 मध्यगम् (for मण्डलम्). K4 यथा
 सरसि पङ्कजम्.

8 °) M1 तस्याञ्जन-; M2 (*inf. lin.* as in text). 3
 तस्यामल-; M4 सर्जार्जुन- (for तस्या). D3 कदम्बानां (for
 'ढ्या). — °) K1.4 Ñ1 D1 नील-; K2 तिल- (for नीप-).
 D6 G3 कुन्तल- (for कन्दल-). Ñ2 V3 नीलकन्दलशालि-
 (V3 'नामि) नी; D2 (*sup. lin.*) M1-3 नव (D2 नील) पङ्कज-
 मालिनी; D3 नीलपल्लवशालिनी; T2 G1.4.5 M4 नीलकुन्तल-
 मालिनी. — °) K2 V2 B2.3 D2.6 T2 G नक्षत्राणि (for
 'णां).

9 °) Ks तदा (for तथा). Ś1 छद्मः; D6 T2 G M4
 युक्तः; T1 M1-3 कृष्णः (for वीरः). — °) Ś1 शुशुभे सक-
 कण्ठया; K1 V2 Dn D2-5 'मे कण्ठस (D3 'मु) कया. — °)
 Ñ2 V3 महा- (for मेघ-). K3.4 D3 कालोऽभ्युद-; V3 B3 Dn

[55. 9]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व]

C 3600
B 2. 11. 9
P 9. 11. 9

मेघकालाम्बुदश्यामो नभस्य इव मूर्तिमान् ॥ ९
एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ।
रराज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥ १०
क्वचिद्रायन्क्वचित्क्रीडंश्चञ्चूर्यश्च क्वचित्क्वचित् ।
पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयानः क्वचिद्वने ॥ ११
गोपवेणुं सुमधुरं कामात्तमपि वादयन् ।
प्रह्लादनार्थं च गवां क्वचिद्वनगतो युवा ।
गोकुलेऽम्बुधरश्यामश्चचार द्युतिमान्प्रभुः ॥ १२
रेमे च तत्र रम्यासु चित्रासु वनराजिषु ।
मयूररवघुष्टासु मदनोद्दीपनीषु च ।

मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितासु समन्ततः ॥ १३
शाङ्खलच्छन्नमार्गासु सिलीन्ध्राभरणासु च ।
कन्दलामलदन्तीषु स्रवन्तीषु नवं जलम् ॥ १४
केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनिःश्वसितोपमैः ।
अभीक्ष्णं निःश्वसन्तीषु योषित्स्वव समन्ततः ॥ १५
सेव्यमानो नवैर्वातैर्द्रुमसंघातनिःसृतैः ।
तासु कृष्णो मुदं लेभे सौम्यासु वनराजिषु ॥ १६
सं कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिव्रजन् ।
ददर्श विपुलोदग्रं शाखिनं शाखिनां वरम् ॥ १७
स्थितं धरण्यां मेघाभं निविडं पत्रसंचयैः ।

D₆ T₁. 4 G₂. 3 -मालाम्बुद-; D₅ -मालाञ्जन-; T₂ G₁ -माला-
म्बर- (for -कालाम्बुद-). —^a) S₁ तापवान्; D₆ G₂-5 रूप-
वान् (G₅ भाक्) (for मूर्तिमान्).

10 ^b) K₂ श्रोणि- (for कण्ठ-). S₁ N₁ M₂. 3 कण्ठसूत्रा-
नुसारि (S₁ कारि-; N₁ कर्षि)णा; D₆ T₂ G₁. 2. 5 M₁. 3 (inf.
lin.). 4 त्रविलम्बिना. —^c) K₃. 4 N₂. 3 (marg. as in
text) D₅ (marg.) D₁ T₄ राजता (for रराज). K₂ -पर्णेन
(for -पत्रेण). N₁ राजतामलपत्रेण. —^d) D₁ मृदु- (for मन्द-).

11 ^b) M₄ संचरंश्च (for चञ्चूर्यंश्च). M₂ (inf. lin.)
पुनः (for the first क्वचित्). D₂ घूर्णयंश्च पुनः पुनः; D₆ T₂
G M₁-3 संचरंश्च पुनः क्वचित् (G₂. 5 पुनः). —^a) K₁ N₂. 3
V₁. 3 B Dn D₁. 2. 4 T₃. 4 G₅ वादयंश्च (for यानः). V₂ D₅
वादयंश्च क्वचित्क्वचित्; D₅ श्च क्वचिन्मुखे.

12 ^a) V₂ वंशं (for -वेणुं). T₁ M₁. 4 समादाय (for
सुमधुरं). D₅ गोपान्वत्सानुसुमधुरं; M₂ क्वचिद्वेणुं समादाय.
—^b) S₁ गायन्तम् (for कामात्तम्). D₃ कामार्तानिव धारयन्;
T₃ कामार्त इव वादं. — N₁ om. 12^c-14^b. M₂ reads
12^c-19^a twice. —^c) D₃ प्रह्लादनार्थं च गवां; T₃. 4 M₂
(both times) प्रसादनार्थं च गवां. —^d) N₂. 3 V₁ अपि वा (for
युवा). —^e) S₁ D₃. 6 G₂ गोकुले मेघकाले स (D₆ G₂ च);
T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁. 3. 4 ले मेघमालेव. — After 12, S₁ ins. :

669* गोवर्धनस्य च गिरेः पर्णवाद्यं श्रुतेः सुखम् ।

13 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. N₁ om.
13 (cf. v. 1. 12). —^a) K₁. 4 स (for च). S₁ तस्याः स
(for रम्यासु). —^b) G(ed.) चचार (for चित्रासु). —^c)
K₂ G₅ M₁. 2 (both times) -पुष्टासु; K₄ -युक्तासु; V₃ D₅
-पुष्टासु (for -पुं). —^d) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₂ (both times). 4
मदनोद्दीपना (T₄ का)सु च. —^e) M₁. 2 (both times)
-ध्वानैर् (for -न्यूहैर्). — After 13, T₁ reads 17^{ab} repeat-

ing it in its proper place.

14 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. N₁ om.
14^{ab} (cf. v. 1. 12). T₁ om. 14^{ab}. —^a) S₁ -मालासु (for
-मार्गासु). — After 14^{ab}, M₁. 2 (both times). 4 read
17^{ab} repeating it in its proper place. —^c) K₃ N₁
V₂ Dn D₅ -पत्रासु; D₁ -वृत्तीषु; D₂ -पङ्क्तीषु (for
-दन्तीषु). S₁ M₃ कदम्बाचलव (M₃ मलद)न्तीषु; K₄ कन्दलीषु
प्रवृत्तासु; T₁. 2 G₁. 3-5 M₁. 2 (both times). 4 तमालमाल्य-
वन्तीषु. — M₃ om. (hapl.) 14^d-15^c.

15 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. M₃ om.
15^{ab} (cf. v. 1. 14). —^b) D₆ T₃ G₁ मन्द- (for मद-);
T₂ मदनिश्वासनोपमैः. —^a) M₄ गोपीषु (for योषित्सु).
K₃. 4 N₁ V B₂ Dn D₁-6 T₁. 3. 4 G₂ कामिनीष्विव नित्यशः.

16 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. —^a) S₁
K₃ D₅ T₃. 4 गन्धैर् (for वातैर्). —^b) S₁ M₃. 4 -निस्वनैः
(for -निःसृतैः). —^a) K₂ D₆ T₂. 4 G₁. 2. 4. 5 M₃ रम्यासु;
D₅ चित्रासु; M₁. 2 (both times) पुण्यासु (for सौम्यासु).

17 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. T₁ reads
17^{ab} for the first time after 13. M₁. 2 (both times). 4
read the same for the first time after 14^{ab}. —^a) M₂
(second and third time). 3 स च वृन्दावने तस्मिन्. —^b) T₁
M₁ (both first time). 2 (second and third time). 4
(first time) गोपिकाभिः (for गोभिः सह). N₃ V₁ B
Dn T₁ (second time). 3. 4 -भ्रमन् (for -व्रजन्). — K₂ om.
17^c-19^a. —^a) V₂ न्यग्रोधं (for शाखिनं). S₁ शाखिनां
शाखिनं वरम्.

18 For the repetition in M₂, cf. v. 1. 12. K₂ om. 18
(cf. v. 1. 17). —^b) D₆ T₂ G M₄ निलीनं; G₂ नीलिनं; M₁. 8
निबद्धं (for निविडं). K₁. 3. 4 N₂. 3 V B₂ Dn D₁-5 एक-

गगनाधोच्छ्रिताकारं पवनाभोगकारिणम् ॥ १८

नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिर्द्विजैः ।

फलैः प्रवालैश्च घनं सेन्द्रचापघनोपमम् ॥ १९

भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ।

विशालमूलावततं पवनाम्भोदधारिणम् ॥ २०

आधिपत्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम् ।

कुर्वाणं शुभकर्माणं तिरो वर्षन्तमव्ययम् ॥ २१

न्यग्रोधं पर्वताकारं भाण्डीरं नाम नामतः ।

दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे निवासाय दिवा प्रभुः ॥ २२

स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघः ।

रेमे वै दिवसं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ २३

तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनम् ।

रमयन्ति स्म बहवो वन्यैः क्रीडनकैस्तदा ॥ २४

अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः ॥

गोपालाः कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः ॥ २५

तेषां स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ।

पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बवीणां च तत्र ह ॥ २६

कदाचिच्चारयन्नेव गावो गोवृषभेक्षणः ।

C. 3619
B. 2. 11. 28
P. 2. 11. 28

(for पत्र-). Ś1 विचित्रं पुष्पसंचयैः. — ^a) K1 Ñ V B Dn Ds D2. 4. 5 T3 -धारिणम् (for -कारिणम्). D3. 6 पर्वताभोगधा(D6 °का)रिणम्; T1 M4 भवनाभोगधा(M4 °का)रिणम्; T2 G4 पवनार्हाङ्गका(G4 °धा)रिणम्; T4 पवनाभावधारिणम्.

19 For the repetition in M2, cf. v. l. 12. K2 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^a) Dn नीलं (for नील-). D3 -चित्रादि-; M1. 3 -पत्राङ्ग- (for -चित्राङ्ग-). Ñ2 -वस्त्रैश्च; M2 (both times) -बह्वैश्च (for -वर्णैश्च). — ^b) Ś1 रोचितं (for सेवितं). K1. 3. 4 Ñ V B2 Dn D1. 2. 4 T3. 4 खगैः; D3 om. (for द्विजैः). D5 सेवितं बहुपक्षिभिः. — ^c) D2 फल-; D3 om.; D6 T1. 2 G M1. 2 (both times). 3 नवैः (for फलैः). Ś1 K1. 3. 4 B1 Dn T1 G3 M4 घनैः; D3 (also) ततम्; D6 वने; G2 वनं; M3 चितं (for घनं). Ñ3 V1 फलैः पुष्पैः प्रवालैश्च. — ^d) K3 इन्द्र- (for सेन्द्र-).

20 ^b) Ś1 -पुष्कर-; K4 -पुष्पैः सु-; V2 -पुष्पैश्च; D2 -पुष्पैस्तु; D6 T3 G -पल्लव- (for पुष्पसु-). D3 -मण्डपम् (for -मण्डितम्). M1-3 पुष्कलं स्क्र(M3 °लस्क)न्धमण्डलम्; M4 लतापल्लवमूर्छितम्. — ^c) K4 Ñ3 V2. 3 G4. 5 M विशालमूल-विततं; Ñ1. 2 B1 Dn Ds2 D2-6 T3. 4 °लावनतं; G2 °लसततं. — ^d) Ś1 पवनाभोगकारिणम्; K4 पतदम्भोविधारणम्; D2 पर्वताकारसंनिभम्; D3. 6 T1. 2 G M दीर्घा(D3 T2 G1 °र्ध)रोहं समन्ततः; T3. 4 गगनाम्भोदधारिणम्.

21 ^a) T3 आधिपत्येन चान्येषां. — ^c) Ś1 कुर्वन्तं (for कुर्वाणं). B2 कुर्वाणं सुखमत्यन्तं. — ^d) V1 T1. 2 G M तिरो (for तिरो). K D1. 3 तिरो(K2 वात)वर्षमनातपम्; Ñ V2. 3 B2 Dn D4. 5 T3. 4 निरा(Ñ3 [marg.] तिरो)व(D5 °ध)र्षमना- (D4 °मिवा)तपम्; D6 शिखामण्डितमव्ययम्.

22 ^a) K2 Ñ3 V1. 2 B D S (except M1-3) न्यग्रोधं पर्वताग्राभं. — ^b) K3 V2 B2 भण्डीरं (for भां). — ^c) Ś1 तं तु (for तत्र). T3. 4 मनश्च (for मतिं). — ^d) V2 निवेशाय (for निवासाय). K1. 4 Ñ2. 3 V2. 3 B1. 2 Dn Ds2

D1. 2. 4. 5 T3. 4 ततः; K2 रतः; Ñ1 B3 Ds2 तदा; D6 T2. G M1. 2. 4 गवां (for दिवा). D3 M3 हरिः (for प्रभुः). K3 निवासाय ततः परम्; V1 निवेशाय ततः प्रभुः; T1 निवासाय गवां पतिः.

23 ^b) V3 [अ]नवैः (for °घः). — ^c) K4 तु; D3 च (for वै). K2-4 Ñ2. 3 V D2. 4. 5 T3. 4 वासरं (for दिवसं). D5 तत्र (for कृष्णः). — After 23, D3. 6 S ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 ^a) K2 गोपालं (for °लाः). Ś1 ते क्रीडमाना गोपालाः. — ^b) Ś1 वासिनः (for °नम्). K1 कृष्णं भाण्डीरमाश्रितम्. — D3 repeats 24^a after 25. — ^c) G3 बहुशो; M1. 3 गोपाला (M3 °लं); M2 देवेशं (for बहवो). D3 (second time) सूक्तैश्च कोमलैरेव. — ^d) V2 रम्यैः; D3 बाल्यैः (for वन्यैः). Ś1 K1. 3. 4 Ñ2. 3 V3 Dn Ds2 D2 तथा; D6 सदा (for तदा). D3 (second time). 6 T1. 2 G M वाद्यैर्नृसै- (D6 G2. 4 °लै)श्च गीतिभिः.

25 M2. 3 om. 25. — ^a) T3 हसन्ति (for स्म परि-). — ^b) D1 बाला (for गोपा). — ^c) Ñ1 च (for स्म). Ś1 Ds T1. 2 G1. 3. 5 वनप्रियाः; D1 रतिं प्रियाम्; D4. 5 रतिप्रियाम्; G2 M1. 4 वनप्रियाः (for रतिं). — After 25, D3 repeats 24^a.

26 ^a) Ś1 D2 तु; Ñ2. 3 Ds D5. 6 G2. 3. 5 M1-3 स- (for स). T4 om. from गायताम् up to वाद्यान्तरे (in 26^a). K4 Ñ2 V1. 3 एवं (for एव). — ^b) D3. 6 T1. 2 G1-3. 5 M केशवः (for वीर्यवान्). — ^c) Ñ B1. 2 Dn D2. 3. 5 T1. 3 G3 तुम्बी; V B3 Ds D4 तुम्बी (for तुम्ब-). Ś1 तदन्तरे (for च तत्र ह). — After 26, Ś1 D3 T3 ins. an addl. colophon [Mention of the Epic : T3. — Adhy. no. : T3 73].

27 Before 27, Ś1 D2 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) Ñ1 धारयन्; D3 कालं (for चारं). — ^b) K Ñ V B Dn Ds D2-3 T1. 3 G3. 4 गाः स; D1 गास्तु; T3 G1 गोपैः; K3 गा वै; M4 गोपो (for गावो). — ^c) M1. 3 कृष्णं (for कृष्णः)

C 3619
B 2. 11. 28
P 3. 11. 28

जगाम यमुनातीरं लतालंकृतपादपम् ॥ २७
तरंगापाङ्गकुटिलां वारिस्पर्शमुखानिलाम् ।
तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् ॥ २८
सुतीर्थी स्वादुसलिलां हृदिनीं वेगगामिनीम् ।
तोयवातोद्धतैर्वेगैरवनामितपादपाम् ॥ २९
हंसकारण्डवोद्धृष्टां सारसैश्च विनादिताम् ।
अन्योन्यमिथुनैश्चैव सेवितां मिथुनेचरैः ॥ ३०
जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः ।

तीरं). — ^a) D₆ S (except T_{3.4}) लतालङ्कृतपादपम्.

28 M₂ om. 28^{ab}. D₃ M₃ transp. 28^{ab} and 28^{cd}. — ^b) T₁ M_{1.4} वान- (for वारि-). N_{2.3} D₂ D₆ T₁ G₂ M_{1.3} मुखानिलाम्; D₅ समाकु° (for मुखानि°). — ^c) T₁ M₁₋₃ क्रौञ्चप (T₁ तां च पद्मोत्पलकीर्णां). — ^d) T₃ जगाम यमुनां शनैः; T₄ जगाम सह गोगणैः.

29 M₂ om. 29^a-30^b. — ^a) T_{3.4} सुतीर्थ- (for तीर्थ°). T₂ G₁ साधु- (for स्वादु-). — ^b) K_{3.4} चाहिनीम्; V₃ शालि° (for गामि°). — ^c) S₁ K₂ B_{2.3} D₅ M₃ कालोद्ध- (S₁ B₂ च तैर्; T₁ G₂ वातोद्धि° (for वातोद्ध°). M₃ मेघैर् (for वेगैर्).

30 M₂ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). B D₂ T_{3.4} transp. 30 and 31. — ^a) K₄ D₄ हंसकारण्डवैर्धृष्टां; D₅ वोत्फुष्टां D₁ वाधुष्टां; D₃ T₁ वाकीर्णां; D₆ T₂ G M_{1.4} क्रौञ्चपद्मोत्पलैः की (G₃ M₁ लाकी°)र्णां; M₃ हंसकारण्डवच्छन्नां. — ^b) K_{1.2} V B D₅ D_{2.4.5} T_{3.4} G₁ विनादिताम्; D₃ विनो° (for विना°). — ^c) K₁ G₃ अनर्घ-; K_{3.4} N_{1.2} V₃ D₁ T_{3.4} अत्यन्त-; D₂ अन्योन्य- (for अन्योन्य-). — ^d) K₁ D₃ सेवितां मिथुनैर्वरैः; T_{1.2} G_{3.4} M_{1.4} सेवितां (T₁ सर्वदा) च जलेचरैः; G_{1.5} तां च वनेचरैः; M_{2.3} तां विपिनेचरैः.

31 D₅ om. 31. T₁ om. (hapl.) 31^{ab}. B D₂ T_{3.4} transp. 30 and 31. — ^b) D_{3.6} G_{1.2.4.5} M_{1.4} स्थलजैर् (for ज°). T₁ स्थलजैः प्राणिनां गुणैः; T₂ स्थलजैः पुष्पितां गणैः. — ^d) M₁ जलजैर्भरितोदकाम्; M_{2.3} परागप्रसृतैर्मुहुः.

32 ^a) V₂ B₂ D_n D₅ D₄ प्रसृत- (for प्रस्थित-). M₃ प्रस्थितां स्रोतचरणैः. — ^c) D₁ नाभिं (for नाभि-). — ^d) S₁ पुष्प-; K V₂ B₃ D₅ D_{1.3.4} T_{3.4} पङ्क- (for पद्म-). Some Mss. रोमानु. D₂ पङ्कलेपानुरञ्जिताम्; D₆ शुक्लपङ्कजमण्डिताम्; T₁ G_{2.5} M_{1.2.4} रत्नां (G₅ M₄ कां) शृङ्गाररञ्जिताम्; T₃ G₁ परकारवरं; G₂ फूत्काररवरं; M₃ रत्नां शुक्लरोमिकाम्.

जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥ ३१
प्रस्थितस्रोतचरणां पुलिनश्रोणिमण्डलाम् ।
आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मलोमानुरञ्जिताम् ॥ ३२
हृदशातोदराक्रान्तां त्रितरंगवलीधराम् ।
चक्रवाकस्तनतटां तीरपार्थीयताननाम् ॥ ३३
फेनप्रहृष्टदशनां प्रसन्नां हंसहासिनीम् ।
रुचिरोत्पलपत्राक्षीं नतभ्रूं जलजेक्षणाम् ॥ ३४
हृददीर्घललाटान्तां कान्तां शैवलमूर्धजाम् ।

33 M₂ om. 33^{ab}. M₃ transp. 33^{ab} and 33^{cd}. K₄ reads 33^{ab} twice. — ^a) K₁ N₁ V_{1.3} D₅ D_{1.2.4.5} तटच्छेदोत्तरीयां तां; K_{2.4} (second time) V₁ B D_n तट- (B₁ हृद)च्छेदोदरां कान्तां (K₄ तां तु); K₄ (first time) हृदशातोदरां कान्तां; D₃ T_{3.4} corrupt; D₆ M_{1.3} हृद्यस्वच्छोदका (M₃ क°) कान्तां; T_{1.2} G M₄ हृद्यस्व (G₂ द्यां स्व)च्छोदकां कान्तां (T₁ रां कान्तां; M₄ कक्रान्त-). — ^b) K₃ N₂ D_{1.5} भ्रूं; M_{1.3} om. (for त्रि-). M₃ कृताम् (for धराम्). S₁ D₆ T_{1.2} G M₄ तरंगभ्रूवलीधरा (M₄ तता)म्; K_{1.4} (second time) N₁ D_n D_{2.3} भ्रूं (N₁ D_n त्रि)तरंगवलीधराम्; K_{2.4} (first time) N₃ V_{1.2} B D₅ D₄ T_{3.4} तरंग (N₃ B₂ गा°; T₄ णि)त्रिवलीधरा (K₄ कृता)म्. — B₃ om. 33^{cd}. K N V D₅ D_{1.2.4.5} T_{3.4} read 33^{cd} after 35^{ab}. — ^c) K_{1.2} B₁ D_n D₅ D_{4.5} T_{3.4} G₂ M₃ तटी (for तटां). — G₄ om. 33^d-35^a. — ^d) S₁ तीर्थ- (for तीर-). K₁ तीर्थप्रस्ववणाननाम्; D₅ तीरपार्थीयतीं नदीम्; D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M सरोरुहशुभाननाम्. — After 33, D₅ ins.:

670* मीनाक्षिचपलां कान्तां कान्तशैवलमूर्धजाम् ।

34 G₄ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^a) V₃ प्रकृष्ट-; D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M प्रतान-; T_{3.4} प्रकाश-; G₂ संनाह- (for प्रहृष्ट-). K₁ B_{1.2} D₅ D_{3.5} चदनां (for दशनां). — ^b) K₃ N₁ V_{1.3} D₅ D_{1.3} T_{3.4} मालिनीम्; D₂ T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ गामि° (for हासि°). — ^c) K₁ दन्तोष्ठीं; K₂ दन्तोष्ठीं; K₃ रक्तोष्ठीं; K₄ N₁ B₂ D_{2.3} दन्तोष्ठीं; N₂ वणोष्ठीं; N₃ D₅ D₄ पत्रोष्ठीं; V_{1.3} पणोष्ठीं; V₂ B₁ D_n D₅ रक्तोष्ठीं; B₃ D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} M₁₋₃ पत्रोष्ठीं; T_{3.4} पत्रोष्ठीं; G₂ वक्रोष्ठीं; M₄ चित्रोष्ठीं (for पत्राक्षीं). — ^d) K₄ तटभ्रूं; D₅ D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M विशाल- (for नतभ्रूं). — After 34, T_{3.4} read 37^{ab}.

35 G₄ om. 35^a (cf. v. l. 33). T_{3.4} om. 35^{ab}. N₁ repeats 35^{ab} after 36^{ab}. — ^b) K₄ N₂ D₅ D_{1.3.4} कान्त- (for कान्तां). K_{1.3} N₃ V₁ D₂ कान्त (N₃ V₁ ल)शैवाल-

यमुनावर्णनम्]

विष्णुपर्व

[55. 43]

दीर्घस्रोतायतभुजामाभोगश्रवणायताम् ॥ ३५
 कारण्डवाकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम् ।
 काशचामीकरं वासो वसानां हंसलक्षणाम् ॥ ३६
 तटजाभरणोपेतां मीननिर्मलमेखलाम् ।
 पारिप्लवक्षौमां सारसारावनूपुराम् ॥ ३७
 झषनक्रानुलिप्ताङ्गीं कूर्मलक्षणशोभिनीम् ।
 निपानश्चापदापीडां नृभिः पीतपयोधराम् ।
 श्वापदोच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसंकुलाम् ॥ ३८
 तां समुद्रस्य महिषीं वीक्षमाणः समन्ततः ।

चचार रुचिरं कृष्णो यमुनामुपशोभयन् ॥ ३९
 तां चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददर्श हृदमुत्तमम् ।
 दीर्घं योजनविस्तारं दुस्तरं त्रिदशैरपि ॥ ४०
 गम्भीरमक्षोभ्यजलं निष्कम्पमिव सागरम् ।
 तोयपैः श्वापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः खगैः ॥ ४१
 अगाधेनाम्भसा पूर्णं मेघपूर्णमिवाम्बरम् ।
 दुःखोपसर्प्य तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्विलैः ॥ ४२
 विषारणिगतस्याग्नेर्धूमन परिवेष्टितम् ।
 अभोज्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ॥ ४३

C 3636
B 2. 11. 45
P 2. 11. 45

मूर्धजाम्; Dn2 D5 M4 कान्त(M4 नील)शैवाल°. — After 35^{ab}, K Ñ V Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 read 33^{cd}. — ^d) S1 तां नदीप्रवणायताम्; K1-3 T2 G1. 4 M आभोगश्रवणायु(K1 'यि-; M1. 3 'न्वि)ताम्; Ñ1. 2 D1 'ननाम्; D2 अभोज-श्रवणाननाम्.

36 B3 om. 36^a-38^b. — ^a) K2 D3 T3. 4 कारण्डवैः कुण्डलिनीं; M3 'वाकुण्डलयुतां (hypermetric). — ^b) M2. 3 -शोभिताम् (for -लोचनाम्). D3 श्रीमतीं कञ्जलोचनाम्. — T4 om. 36^{cd}. After 36^{ab}, Ñ1 repeats 35^{ab}. K2. 4 Ñ V1. 3 Dn D1. 4. 5 read 36^{cd} and B2 Ds D2 repeat the same after 37. — ^c) K1. 2. 4 Ñ3 V2 B1. 2 (both times) Ds D2 (all first time). 4. 5 T3 -पुष्पमयं; D3. 6 T1. 2 G1-3. 5 M -पुष्पावली (for -चामीकरं). — ^d) D2 (first time) कूल- (for हंस-).

37 B3 om. 37 (cf. v. l. 36). T3. 4 read 37^{ab} after 34. — ^b) S1 पीन-; K1 M4 नील- (for मीन-). M3 -निर्मित- (for -निर्मल-). — After 37^{ab}, D2 reads 41^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c) S1 शुभां पारि-; Ñ3 V1. 2 B1 Dn वारिप्लव- (for पारि-). Ñ1 -पुतक्षौमां; D6 -तरंगाढ्यां; T2 G -तरंगौघां; T3. 4 -वृ(T4 -कृ)तक्षौमां (for -प्लव-). K1 D3 वारिप्लुतापुतक्षौ(D3 'क्षा)मां; Ñ2 V3 D5 वारिप्लव(V3 'वा)पुतक्षौमां; D2 पारिप्लवाप्लवक्षौमां; D4 G4 पारिप्लवपुतक्षौमां; T1 M4 आधूर्णिततरंगौघां; M1-3 पारिप्लवोत्तरक्षौमां. — After 37, K2. 4 Ñ V1. 3 Dn D1. 4. 5 read and B2 Ds D2 repeat 36^{ab}.

38 B3 om. 38^{ab} (cf. v. l. 36). T4 om. 38^{ab}. — ^a) K3 एतां; V2 भीम-; Dn मत्स्य- (for झष-). D1. 3 -नक्राव- (for -नक्रानु-). T2 G1 झषेण चानुलिप्ताङ्गी. — ^b) S1 B2 D3. 6 T1. 2 G M4 -शोभिताम्; K Ñ V1. 2 B1 Dn Ds D1. 2. 4. 5 -भूषिताम्; V3 -लक्षिताम् (for -शोभिनीम्). — ^c) D3 T1 G2 M1-3 निबिड-; T3 G1. 4 निबद्ध- (for निपान-). K4

कलोलैश्च महापीडां; V1 B1. 3 D1 T4 निपानश्चापदापीतां; G5 निबिडश्चापदालीढां. — ^d) T2 G1 द्वीपि- (for नृभिः). — After 38, D3. 6 S ins.:

671* सिद्धाराध्यमहादेवसिकतालङ्गमण्डिताम् ।

मुनिमृत्कुण्डिकापूरसमृद्धतमहारवाम् ॥

सिद्धयोषित्कुचस्तकुङ्कुमक्षोदपिङ्गलाम् ।

सुतीर्थो सर्वपापघ्नीं नृणां तद्वत्चेतसाम् ॥

[(L. 2) T2 -कुम्भिका-; M4 -कर्णिका- (for -कुण्डिका-). — (L. 4) D3 कृष्णां तद्वात्रसंनिभाम् (for ^b).]

39 ^a) G3 समुद्दिश्य (for 'द्रस्य). S1 K1 स तां समुद्र-महिषीं. — ^b) K1. 3. 4 Ñ2 V2. 3 Dn D2. 4. 5 T1 -वीक्षमाणः (for वी-). — ^c) D3 सुचिरं; G(ed.) विपुलां (for रुचिरां).

40 ^a) D4. 5 विचरन्; T3. 4 आ (for तां च-). V2 रम्यां; D5 श्रेष्ठो (for श्रेष्ठां). V1 स तां चरन्सदीं श्रेष्ठां. — ^c) D3. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 4. 5 M1. -विस्तीर्णं (for -विस्तारं). — ^d) T4 दुष्प्राप (for दुस्तरं). K2 त्रिदशैरपि दुःसहम्.

41 D2 reads 41^{ab} for the first time after 37^{ab}. — ^a) D2 (first time) -जलां (for -जलं). D1 M1-3 अक्षोभ्यजलगम्भीरं. — ^b) D2 (first time) देवगम्भर्वसेविताम्. — ^c) K1. 2. 4 Ñ V B2. 3 Ds D1-3. 5. 6 T1. 3. 4 G2. 4. 5 M4 तोयजैः; T2 G1 तोयं वै (for तोयपैः). — ^d) S1 त्यक्तं (for शून्यं).

42 K3 om. 42-43. M3 om. 42. — ^a) B3 अनागता (for अगाधेन). — ^b) Ñ2 तोयपूर्णम्; D3 M1. 2 पूर्णमेघैर् (for मेघपूर्णम्). — ^c) M1. 2 तीरे तु (for तीरेषु).

43 K3 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^a) N (except S1 Ñ1 D3; K3 om.) T G M1. 2 (sup. lin.). 4 -भवस्य (for -गतस्य). — ^c) K1. 2. 4 Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4 T3. 4 G4 अभोज्यं; D3 'गं; M1. 2 अभुज्यं; M4 अक्षोभ्यं (for अभोज्यं). T3 अभोज्यं तत्त्वशून्यानां. — ^d) T3 अपेयं (for अ-). K4 हि (for च).

55. 44]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 3636
B 2. 11. 45
P 2. 11. 45

उपभोगैः परित्यक्तं सद्भिस्त्रिषणार्थिभिः ।
 आकाशादप्यसंचार्य खगैराकाशगोचरैः ॥ ४४
 तृणेष्वपि पतत्स्वग्रौ ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 समन्ताद्योजनं साग्रं तीरेष्वपि दुरासदम् ॥ ४५
 विषानलेन घोरैण ज्वालाप्रज्वलितं हृदम् ।
 व्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये ॥ ४६
 तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं हृदम् ।
 अगाधं द्योतमानं च कस्येदं सुमहद्भृदम् ॥ ४७
 अस्मिन्स कालियो नाम कालाञ्जनचयोपमः ।
 उरगाधिपतिः साक्षाद्भदे वसति दारुणः ॥ ४८
 उत्सृज्य सागरे वासं यो मया बाहितः पुरा ।

भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ॥ ४९
 तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा ।
 भयात्तस्योरगपतेर्नायं देशो निषेव्यते ॥ ५०
 तदिदं दारुणाकारमरण्यं रूढशाड्वलम् ।
 सावरोहद्रुमं घोरं कीर्णं नानालताद्रुमैः ॥ ५१
 रक्षितं सर्पराजस्य सचिवैर्वनवासिभिः ।
 वनं निर्विषयाकारं विषान्नमिव दुःस्पृशम् ।
 तैराप्तकारिभिर्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ५२
 शैवालमलिनैश्चापि वृक्षैः क्षुपलताकुलैः ।
 कर्तव्यभागौ भ्राजेते हृदस्यास्य तटावुभौ ॥ ५३
 तदस्य सर्पराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ।

44 ^a) M1-3 उपभोग- (for °नैः). — ^b) B2 D5 T1
 सुरैस् (for सद्भिस्). — ^d) G2 चारिभिः (for -गोचरैः).

45 M2 om. 45^{ab}. — ^a) M3 पतन्ति (for °त्सु). — ^c)
 K2 समन्ताद्योजनायामं; M1 °नानां हि; M2.3 °नस्यापि.
 — ^d) Ś1 Dn D5 T1 G3.5 देवैर् (for तीरेषु).

46 D4 reads 46^a-48^b on marg. — ^a) M2.3 विषान-
 लस्य घोरस्य. — ^b) V3 Dn D5 -द्रुमम् (for हृदम्). K1 V1
 D3 ज्वालाप्रज्वलितं द्रुमम्; K2 B2.3 D4 T3.4 °तोदकम्; V2
 B1 D1 °तोदरम्; M1-3 °ताम्बरम्. — ^c) Ś1 D6 हृदस्य (for
 व्रजस्य). M2 (inf. lin.). 3 तीरे (for तस्य). — ^d) Ñ2
 G2 निरामयम्; D6 T1.2 G1-3.5 M °श्रयम् (for °मये).

47 ^a) Ś1 चिन्तयामास कृष्णो वा. — Ś1 om. 47^{be}. — ^b)
 Ś1 तं दृष्ट्वा (for कृष्णो वै). M3 कृष्णो वै हृदमुत्तमम्. — D6
 M2.3 om. (hapl.) 47^{cd}. — ^c) D2 अगाधे (for °धं).
 K2 चातिघोरं (for द्योतमानं). K1.3.4 Ñ2.3 V1.3 Dn D1-4
 T1.3.4 G1-3.5 M1.4 तु; V2 T2 तं (for च). — ^d) G2
 तस्य (for कस्य). M4 [अ]यं (for [ह]दं). T2 G1 सुमहा- (for
 °हृद). Ś1 तं दृष्ट्वा विपुलं हृदम्; K1.3.4 Ñ2 V2.3 B2 Dn D5
 D2-5 कस्यायं महतो ह (V2 च महाह-; D5 सुमहाह) दः (Ñ2
 Ds1 °दम्); T3.4 कस्यायं विपुलं हृदम्.

48 ^a) D4 अस्मिन्सु; T2 G2.3.5 तस्मिन्स (G3 °नैः)
 (for अस्मिन्स). — ^b) K1.2.4 Ñ V B Ds D2-4 T3 नीला-
 ज्ञन- (for काला). — ^d) T3 दुर्मेनाः; M2.3 भीषणः (for
 दारुणः).

49 ^a) K2 Ñ1.2 V2 D4.5 T1.2.4 G1.3.5 M1.4
 उत्सृज्य सागरावासं. — ^b) K1 Ds D6 G2-4 M2.3 विजितः;
 K2 B Dn T1 G5 विदितः; K3.4 V D1.2.4.5 M1.4 निर्जितः

(for बाहितः). D3 स मया निर्जितः पुरा; T3.4 घोरं वै विजितः
 पुरा. — ^c) Ñ3 V1 पतन्ति; D2.4 पतंग- (for पतंग-).

50 ^b) K3 Ñ3 V B2.3 D3 यमुना सागराङ्गना. — ^d)
 T1 लोकैर् (for देशो).

51 ^a) K1 D1 यद् (for तद्). — ^b) V2 Ds दृढ-; D3
 गूढ- (for रूढ-). T2.4 अरण्यमुरगाशिनः. — ^c) K3 (marg.
 as in text) -हृदं (for -द्रुमं).

52 ^a) M1-3 उषितं (for रक्षितं). — ^b) Ś1 B1.3 Dn
 D6 T2 G चारिभिः (for -वासिभिः). K Ñ V B2 D1-5
 सचिवैराप्तकारिभिः. — ^c) T4 वनं सर्वभयाकारं. — ^d) Ś1
 K1.4 D2.3 T2 G M4 दुःसहम् (for दुःस्पृशम्). — ^e) D3
 तं चाप्त- (for तैराप्त-). M3 -कामिभिर् (for -कारिं).

53 ^a) D4 5 G(ed.) -नलिनैश् (for -मं). V2 B2 D3
 T3.4 [ए]व (for [अ]पि). K2 शैवालविभवैश्चैव. — ^b) K3
 V2 D4 T1 G3 M2.3 क्षुद्र-; D2 नाना-; T2 G1.2.5 M1.4
 पुष्प-; T3 फुल- (for क्षुप-). Ś1 D2 लतावृतम्; K1.2 Ñ2.3
 V1.3 D4 °कुलम् (for -लताकुलैः). K4 Dn वृक्षैः क्षुद्र- (K4
 °वृक्षैः लताकुलम्; D4 वृक्षैः पुष्पफलाकुलैः; T4 वृक्षैः पुष्पलतागमैः;
 G4 पुष्पैः पुष्पलताद्रुमैः. — ^c) Ś1 शोभेते (for भ्राजेते). K2
 कर्तव्यमभौ भ्राजेते; D3 गावो व्रजन्तु व्रजगा; D6 T1.2 G M
 व्रज- (M1-3 वृत्) मागौ (T4 M1.4 °गौ) तु भ्राजेते. — ^d) D3
 च; M3 [अ]थ (for [अ]स्य).

54 ^a) D3 कूरस्य (for तदस्य). — ^b) Ś1 कर्तव्यं चापरं
 मया. — ^d) Ś1 Ñ2 शुभ-; V1.3 T3 शीत- (for शिव-).
 — For 54^{cd}, Ds.8 T1.2 G M subst.:

672* अयं च सेव्यः कर्तव्यो हृदः शीतजलाश्रयः ।
 — After 54, K2 ins.;

यमुनावर्णनम्]

विष्णुपर्व

[55. 57

यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ॥ ५४
 ब्रजोपभोग्या च शुभा नागे वै दमिते मया ।
 सर्वतुसुखसंचारा सर्वतीर्थसुखाश्रया ॥ ५५
 एतदर्थं च वासोऽयं ब्रजेऽस्मिन्गोपजन्म च ।

अमीषामुत्पत्तस्थानां शासनार्थं दुरात्मनाम् ॥ ५६
 एतं कदम्बमारुह्य तदेष्ट शिशुलीलया ।
 विनिपत्य हृदे घोरे दमयिष्यामि कालियम् ॥ ५७

इति श्रीहरिवंशे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

C 3650
B 2. 11. 59
P 2. 11. 59

673* स संकर्षणमामन्त्र्य केशवस्त्विदमब्रवीत् ।
 K2 cont. : Ñ2.3 V2 B1 ins. after 54: V1.3 D2 after
 55: K1 after the repetition of 56^{ab}: K4 D5 after
 56^{ab}: Ds2 cont. after 675* :

674* आत्मानमात्मनो वाक्यं प्रोवाच स प्रियंवदः ।
 इदं वनं नदी चेयं शरण्यमिति मे मतिः ।
 न निसर्पन्ति दृश्यन्ते सत्त्वानीह महीतले ॥

[K2 om. line 1. K1 repeats lines 1-2 after the
 repetition of 56^{ab}. — (L. 1) K1 (both times). 4 Ds2
 D5 आत्मना (for °नो). D2 आत्मानमात्मना वाचम् (for °).
 K1 (both times). 4 B1 Ds2 D2.5 इदं (K1 [second
 time] °मं) प्रोवाच स प्रि (B1 D5 मत्प्रि)यम् (for °). — Ds2
 om. lines 2-3. — (L. 2) K2 नदीनीरं (for नदी चेयं).
 K1 (second time). 2 अभोग्यम् (for शरण्यम्). — K1.4 B1
 D2.5 om. line 3. — (L. 3) V1.2 दृश्यन्ते (for दृश्यन्ते).
 V3 नालं सर्पन्ति दृश्यन्ते (for °).]

55 K1 om. (hapl. ?) 55. — °) K2-4 Ñ V1.2 Dn
 Ds1. s2 (sup. lin.) D1.4 च यथा; V3 B2 हि यथा; Ds3
 च तथा; D5 तु यथा (for च शुभा). D3 ब्रजोपभोग्या
 वसुधा; D6 T1.2 G1.2.4.5 M ब्र (D6 प्र)जोपभोग्यश्च (M1-3
 °स्तु) शुभो (G4 सदा); T3.4 °योग्यश्च यथा. — °) T1 M4 च
 (for वै). — °) K2 Ñ V2.3 B D2.5 T1 G3.4 M4 सर्वत्र;
 Ds D1.4 °तः (for °तु-). — °) T1 M4 जलाश्रया (for
 सुखा). — After 55, V1.3 D2 ins. 674*.

56 K1 repeats 56^{ab} after 674*. D4 om. 56.
 — °) D2.3 अर्थे (for °र्थ). V2 हि (for च). S1 K1
 (both times) D3.6 T1 वसतिरु; K2.8 V1 B1.3 Ds T3.4
 वासो मे; T2 G विधृता (G1.5 °तं; G2 °तो); M1-3 मे वासो
 (for वासोऽयं). — °) S1 K1 (both times) वने मे (for
 ब्रजेऽस्मिन्). T3 जन्मना; G3 M1.4 वेषता; M2.3 वेषिणः
 (for जन्म च). D6 T1.2 G1.2.4.5 ब्रजे मे गोपवेषता (D6 T1
 G2 °षिणः). — After 56^{ab}, K4 D5 ins. 674*. M1 om.

56°. — °) D3 समक्षमुत्तस्थानां. — °) N (except S1
 D3.6; D4 om.) T3.4 G3 M1 निग्रहार्थं (for शासनार्थं).

57 °) K2 D1 T1 एवं; K3 Ñ3 Dn Ds D2.3.5 T3.4
 एनं; K4 Ñ2 V1 D4 एतत्; D6 पतन् (for एतं). — °) S1
 V2 B2 D5 T3.4 तदेव; D3.6 T2 G निरीक्षन्; T1 M निरीक्ष्य
 (for तदेष्ट). — °) T2 निपत्य च (for विनिपत्य). — After
 57, K2 Ñ2.3 V B Ds D4.5 ins. :

675* एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
 — After the above, Ds2 cont. 674* ; while D3.6 S
 (except T3.4) ins. after 57 :

676* मम पादतलस्पर्शादीर्घजीवी भवेदयम् ।
 कदम्बः पुष्पफलवान्समाराध्यश्च मत्प्रियैः ॥
 सोऽयं कदम्बशिखरः सर्वप्राणिसुखावहः ।
 अद्यापि भ्राजते विष्णोः पादसंस्पर्शशोभया ।
 त्वमेनं सर्वदा राजन्प्रणमस्व सुखी भव ॥ [5]

[(L. 1) D6 T2 G चिर- (for दीर्घ-). — (L. 2) D3
 मत्परः (for मत्प्रियैः). — Before line 3, M4 ins. वैशंपायनः.
 — (L. 3) M4 मनोहरः (for सुखावहः). — (L. 4) M1.2
 (marg. as above). 3 शोभनः (for °या). D3 पादस्पर्शेन
 शोभनः (for °). — (L. 5) D6 तमेनं; T1 तमेव; T2 G1.
 2.4.5 M4 तमेव (for त्वमेनं).]

COLOPHON om. in T4. — Mention of the Epic : K1.8
 Ñ2 Ds2 T3. — Mention of Khila : K1.3 Ñ3 V B Ds
 D1. — Sub-parvan : K2.4 Ñ V B D1.2.5 बालचरितम्.
 — Adhy. name : S1 Ñ3 V1 B1.3 Ds कालियहृददर्शनम्;
 K1 कालियदमनम्; K3 D6 G2.3 यमुनावर्णनम्; K3 Ñ3
 बालचरित्रम्; V3 B2 यमुनाहृददर्शनम्; D4.5 कालियदर्शनम्.
 — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 D1 M1-3
 64; Ñ3 V1 T2 G1 67; V3 G2.4 65; Dn Ds2 D4 66;
 D3 72; T1 G3.5 M4 68; T3 74. — Śloka no. : V3 62;
 Dn D4 59; Ds2 61; D3 108; T2 109; G1 102.

C 3652
B 2. 12. 1
P 2. 12. 1

वैशंपायन उवाच ।

सोपसृत्य नदीतीरं बध्वा परिकरं दृढम् ।
आरोहचपलः कृष्णः कदम्बशिखरं युवा ॥ १
कृष्णः कदम्बशिखरालम्बमानोऽम्बुदाकृतिः ।
हृदमध्येऽकरोच्छब्दं निपतन्नम्बुजेक्षणः ॥ २
स कृष्णेनावपतता क्षोभितः स महाहृदः ।
संप्रासिच्यत वेगेन भिद्यमान इवार्णवः ॥ ३
तेन शब्देन संक्षुब्धं तत्सर्पभवनं महत् ।
उत्तिष्ठदुदकात्सर्पो रोषपर्याकुलेक्षणः ॥ ४

स चोरगपतिः क्रुद्धो मेघराशिसमप्रभः ।
ततो रक्तान्तनयनः कालियः समदृश्यत ॥ ५
पञ्चास्यः पावकोच्छ्रासश्चलज्जिह्वोऽनलाननः ।
पृथुभिः पञ्चभिर्घोरैः शिरोभिः परिवारितः ॥ ६
पूरयित्वा हृदं सर्वं भोगेनानलवर्चसा ।
स्फुरन्निव स रोषेण ज्वलन्निव च तेजसा ॥ ७
क्रोधेन तज्जलं तस्य सर्वं शृतमिवाभवत् ।
प्रतिस्रोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ।
तस्य क्रोधाग्निपूर्णेन वक्त्रेणाभूच्च मारुतः ॥ ८

56

1 °) Ś1 [उ]पसृतो; G5 श्रित्य; Cal. ed. [अ]पसृत्य (for [उ]प). — °) Ś1 K1 Ñ3 V1 चपलं (for °लः). K2 T1 M4 आरूढः स(K2 सु) बलः कृष्णः; D2 आरूढ्य चपलं कृष्णः; D5 आरोहयद्वलं कृष्णः; D6 T2 G1. 2. 4. 5 आरूढश्च ब(D6 °श्चप) लं कृष्णः; G3 आरूढश्च बलात्कृष्णः; M1 आरूढत्सबलः कृष्णः. — °) K2 तदा; Ñ2. 3 (marg.) V B Ds D4. 5 T3. 4 मुदा (for युवा).

2 °) T3. 4 -शिखरे (for °राल्). — °) K1. 3. 4 Ñ V B2 D2-5 T3. 4 घनाकृतिः; D6 T2 G M1. 4 ऽम्बुदोपमः (for °दाकृतिः). — After 2, D2 ins. :

677* नीलोत्पलदलश्यामो हृदे तस्मिन्पपात ह ।

3 D6 om. (hapl.) 3-4. — °) K2. 4 V2 B Ds D2. 3 T3 [अ]भि- (for [अ]व-). T1. 2 G M स तु (T2 G1 शृणु) कृष्णेन पतता; Bom. Poona eds. G(ed.) कृष्णेन तत्र पतता. — °) G1. 5 क्षुभितः (for क्षो°). N (except Ś1; D6 om.) T3. 4 यमुना; M1 समभृद् (for स महा-). — °) K1. 4 संप्रासर्प्य- (K4 °क्रोश) त वेगेन; G4 °विध्य स वेगेन. — °) N (except Ś1 V2; D6 om.) T2. 4 G M4 [अ]म्बुदः; T1 [अ]-म्बुभिः (for [अ]र्णवः).

4 D6 om. 4 (of. v. l. 3). Ś1 M3 om. 4^a-5^b. — °) K2 संप्रस्तं; K4 Ñ1 V3 संकुब्धं; V1 संरब्धं; D2 तं क्षुब्धं (for संक्षुब्धं). — °) D5 T1 G4 सर्पस्य (for तत्सर्प-). T3. 4 तत्सर्वं वै (T4 तु) वनं महत्. — °) K3 Dn उत्तस्थान्; G5 उत्तिष्ठन् (for °ष्टद्). K1. 3 Ñ3 V1. 2 B Ds D2. 3. 5 T1 उदतिष्ठजला(Ñ3 V1 °ज्जला) त्सर्पो; Ñ3 V3 उदतिष्ठदुदकात्सर्पो

(hypermetric). — °) D6 बाष्प- (for रोष-).

5 Ś1 M3 om. 5^a (cf. v. l. 4). Ñ2 V2 read 5 twice. — °) Ñ1 क्षुब्धो (for क्रुद्धो). Ñ2 V2 (both second time) फटाविकटदुष्प्रेक्षो. — °) Ñ2 V2 (both second time) T2 G2 -राजि- (for -राशि-). — °) D6 G2 M2 (inf. lin.). 3 रक्तार्क- (for °न्त-). Ñ2 V2 (both second time) क्षुभितः सर्पराजोऽसौ; T3. 4 रक्तान्तनयनः क्रूरः. — °) K2. 4 B3 M3 -पद्यत (for -दृश्यत). V2 (second time) क्रोधपूर्णकृतेक्षणः.

6 °) Ds ललज्जिह्वो (for च°). K4 ऽनलाननः (for ऽनला°). Ñ3 T3 चलज्जिह्वान(T3 °स्थि) ताननः. — °) G3 सुमहा (for पञ्चाभिर). D3 पञ्चभिः पृथुभिर्घोरैः.

7 °) K1 D2. 6 T1. 2 G1-3. 5 M1. 2. 4 घोरं (for सर्व°). — °) Ś1 Ñ1 T2. 4 [आ]भोग-; D6 T2 G1-3 M [अ]भोद-; T1 G5 [अ]म्बुद- (for [अ]नल-). — K3. 4 D1 read 7^{cd} after 10. — °) T1 स्पृशन् (for स्फुरन्). Ś1 K Ñ2. 3 V B1. 2 Ds D1-3. 5 T1. 2. 4 G1. 3-5 M1. 4 च (for स). — °) D6 T2 G4 स; G2 स्व- (for च). K2-4 Ds D1 वर्चसा (for तेजसा).

8 °) K3. 4 V2 Dn T4 G1 M4 ज्वलतस् (for तज्जलं). — °) K3 V2 Dn G5 जलं (for सर्वं). Ñ2 मृतम्; Ds श्वेतम् (for शृतम्). K4 सर्वमुज्ज्वलितं तदा. — °) V1. 3 B3 D3 T3 G1. 2 M2. 3 -स्रोतश् (for -स्रोताश्). — °) K2 तदा (for नदी). — °) Ś1 रोषाग्नि- (for क्रोधाग्नि-). K1. 4 Ñ2. 3 V B D (except D6) T3. 4 G4 -पूर्णेभ्यो (for °न). K2. 3 तस्य क्रोधाग्निपूर्णस्य (K3 °र्णेभ्यो). — °) K1. 3. 4 Ñ V B D (except D6) G4 वक्त्रेभ्यो (for °ण). K2 निःसृतो मुखमारुतः; T3. 4 वक्त्रेभ्यो दृढमां.

9 °) K1 देवं (for कृष्णं). T4 दृष्ट्वा हृदगतं कृष्णं. — °) B1 सधूमं (for °माः). — °) D5 G2 निश्चेदध

दृष्ट्वा कृष्णं हृदगतं क्रीडन्तं शिशुलीलया ।
 सधूमाः पन्नगेन्द्रस्य मुखान्निश्चरार्चिषः ॥ ९
 सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा द्रुमाः ।
 क्षणेन भस्मसानीता युगान्तप्रतिमेन वै ॥ १०
 तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगाः ।
 वमन्तः पावकं घोरं वक्त्रेभ्यो विषसंभवम् ।
 सधूमाः पन्नगेन्द्रास्ते निष्पेतुरभितौजसः ॥ ११
 प्रवेशितश्च तैः सर्पैः स कृष्णो भोगवन्धनम् ।
 निर्यत्नचरणाकारस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
 ददंशुर्दशनैस्तीक्ष्णैर्विषोत्पीडजलाविलैः ।
 ते कृष्णं सर्पपतयो न ममार च वीर्यवान् ॥ १३

एतस्मिन्नन्तरे भीता गोपालाः सर्व एव ते ।
 क्रन्दमाना व्रजं जग्मुर्वाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १४
 एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालियहृदे ।
 भक्षयते सर्पराजेन तदागच्छत माचिरम् ॥ १५
 नन्दगोपाय वै क्षिप्रं बल्लवाय निवेद्यताम् ।
 एष ते कृष्यते पुत्रः सर्पेणेति महाहृदे ॥ १६
 नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा वज्रपातोपमं वचः ।
 आर्तस्खलितविक्रान्तस्तं जगाम हृदोत्तमम् ॥ १७
 सवाल्युवतीवृद्धः स च संकर्षणो युवा ।
 आक्रीडं पन्नगेन्द्रस्य जनस्तं समुपागमत् ॥ १८
 नन्दगोपमुखा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचनाः ।

C. 3671
 B 2. 12. 20
 P 2. 12. 20

ततोऽर्चिः (G₂ °दार्चिः) षः; T₂ G₁. 3. 5 M₁. 2 (inf. lin. as in text). 4 निश्चरः पावका°.

10 °) K₂. 4 M₃ [अ]नेन (for तेन). — °) K₂ (marg.) म्रियन्ते (for समीपे). — °) K₂ D₈ T₃ भस्मतां (for °सान्). — After 10, K₃. 4 D₁ read 7^{cd}.

11 °) B₂ भृत्याश्; G(ed.) दासाश् (for दाराश्). — °) B₂ दाराश् (for भृत्याश्). — °) K₁ मुखेभ्यो (for वक्त्रेभ्यो). — °) K₂-4 Ñ V B Dn D₈ D₁. 3. 5 T₁. 3. 4 G₃. 4 M₃. 4 सधूमं (for °माः). S₁ T₃ तु (for ते). — °) Some Mss. निपेतुर (for निष्पे°).

12 °) S₁ प्रवेष्टितैश्; D₂. 4 °ष्टितश्; M₂. 3 आवेष्टितश् (for प्रवेशि°). D₃. 4 सर्वैः (for सर्पैः). — °) K₂ कृष्णो नागः; D₁ कृष्णोरग- (for कृष्णो भोग-). D₄ -बन्धनैः; D₈ °नः; M₂. 3 -बन्धितः (for -बन्धनम्). T₁ M₁. 2 (inf. lin.). 4 कृष्णो भोगस्य बन्धनम्. — °) T₂ G₁. 3. 5 निर्यत्न- (for निर्यत्न-). D₃-5 निर्यत्नब्राहु (D₃ °हस्त) चरणस्.

13 °) N (except S₁ D₈) T₄ G₄ अदशन (for ददंशुर्). — °) S₁ (sup. lin.) -जलाविलाः (for °विलैः). M₂. 3 विषोत्पीडानलाविलैः. — K₃ om. 13^{cd}. — °) K₂ तान्मृग्यः पन्नगान्सर्वान्. — °) Ñ₁ D₈ T₁. 2 G M₄ पपात (for ममार-). S₁ (sup. lin.) K₄ D₈ G₄ स (for च). M₁-3 ददंशुर्दशनैश्च शम्. — After 13, D₈ S (except T₃. 4) G(ed.) ins.:

678* संदश्यमानो दशनैर्न चचाल स केशवः ।

व्यचरत्सुचिरं कालं कृष्णो वै कालिये हृदे ॥

[(L. 1) D₈ च (for स). M₂. 3 वीर्यवान् (for केशवः). — (L. 2) T₁ ननन्द; M ननर्त (for व्यचरत्). T₁ G₃ M₂. 3 कालियं; T₂ G₁. 2. 4. 5 M₁. 4 °य- (for °ये).]

14 °) K₂ च (for ते). — °) T₂ व्रजे (for व्रजं). — °) K Ñ₂. 3 V B₁. 2 (marg. as in text) D (except D₈) T₃. 4 G₃ -गात्रदया (for -संदिग्धया).

15 Before 15, D₈ ins. गोपा ऊचुः. — °) S₁ D₄ मोहा-द्धरिः (for मोहं गतः). V₁ विष्णुर् (for कृष्णो). — °) S₁ निमग्नः (for मग्नो वै). K₂-4 Ñ₁. 3 B D T₁. 4 G कालिये (for °य-). K₁ निमग्नः कालिये हृदे. — °) S₁ भोक्षयते (for भ°). — °) D₈ आगच्छन्तु (for °च्छत).

16 °) K₃ G₄ बल्लभाय; Ñ₃ V₂ B D₈ D₅ G(ed.) सब-लाय; V₁ शरणाय (for बल्लवाय). T₃ न्यवेद्यन् (for निवे-द्यताम्). T₄ प्रसन्नसलिलाशयम्. — Before 16^{cd}, K₄ ins. गोपा ऊचुः. — °) D₈ T₁. 3 G M₁. 2 (inf. lin. as in text). 3. 4 क्षियते; T₄ नाशितः (for कृष्यते). K₄ D₈ कृष्णः (for पुत्रः). — °) S₁ M₃ जलहृदे; M₂ (inf. lin.) जजल्पिरे (for महाहृदे). D₈ T₁. 2 G M₁. 2. 4 सर्पेणातिबलीयसा.

17 °) D₃ च (for तु). — °) T₁ G₃-5 अन्तः (for आर्त-). K₃. 4 Ñ₂ V₃ Dn D₁. 2 स्वरितः; T₃. 4 -चलित- (for -स्खलित-). S₁ अन्तस्वरितमागम्य. — °) D₂ स (for सं). V₁ महाहृदम् (for हृदोत्तमम्).

18 °) M₂. 3 सबाल्युववृद्धश्च. — °) T₁ आक्रीडन्तं पन्नगेन्द्रं. — °) V₂. 3 B₁. 2 D₈ जलस्यं (for जनस्तं). M₂ (inf. lin.). 3 जनस्तं समुपाव्रवत्.

19 °) B₁. 3 -गोपादयो (for -गोपमुखा). — °) S₁ सर्वे ते (by transp.). T₂ G M₂. 3 सास्त्र- (for साशु-). — After 19^{cd}, K₁ D₂. 3 read 20^{cd}; while D₈ T₁. 2 G₁-2. 5 M₁. 3. 4 ins. after 19^{cd}:

56. 19]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3671
B 2. 12. 20
P 2. 12. 20

हाहाकारं प्रकुर्वन्तस्तस्थुस्तीरे हृदस्य वै ॥ १९
 व्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनः पुनः ।
 केचित्तु कृष्ण हाहेति हा धिगित्यपरे पुनः ।
 अपरे हा हताः स्मेति रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ २०
 स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हतासीति चुक्रुशुः ।
 या पश्यासि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशं गतम् ।
 संदितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृगम् ॥ २१
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं तेऽभिलक्ष्यते ।
 पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे नावदीर्यते ॥ २२
 दुःखितं बत पश्यामो नन्दगोपं हृदान्तिके ।
 न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम् ॥ २३

679* इदं किं त्विति संभ्रान्ताः कस्येदं कर्म चेति वै ।

[D₆ इति; T₁ G₃ M_{1.2} न्विति (for त्विति). T₂ G_{1.3} विभ्रान्ताः (for सं).]

— After the above, M₄ reads 20^{ab}, repeating it in its proper place. S₁ om. 19^{cd}. D₆ T_{1.2} G₁ M₁₋₃ transp. 19^{cd} and 20^{ab}. — ^a) K₂ M_{2.3} च कुर्वन्तस्; G₂ च कुर्वाणास् (for प्रकुर्वन्तस्). — ^d) D₆ G_{1.2.5} M₂₋₄ स्थितास् (for तस्थुस्). G_{2.3.5} M_{1.4} च (for वै).

20 D₆ T_{1.2} G₁ M₁₋₃ transp. 19^{cd} and 20^{ab}. T_{3.4} transp. 20^{ab} and 20^{cd}. M₄ reads 20^{ab} for the first time after 679*. — ^a) G_{1.2.5} M₄ (first time) मीलिता; M₃ पीडिता (for व्रीडिता). — S₁ K_{3.4} Ñ₁ D_n D₁ om. (hapl.) 20^{cd}. K₁ D_{2.3} read 20^{cd} after 19^{ab}. Ñ_{2.3} V₁ transp. 20^{cd} and 20^{ef}. — ^c) K_{1.2} Ñ_{2.3} V B D₅ D_{2.5} च पुत्र; D₄ T₄ G₄ तु पुत्र; T₃ पुत्रक (for तु कृष्ण). — ^d) K₃ D₂₋₄ धिग् (for हा). V₂ जनाः (for पुनः). — ^e) M₃ सर्वे (for स्मेति). — ^f) M_{1.4} रुरुदुर्दुःखिता भृशम्.

21 ^a) K₁ [अ]पि (for [ए]व). D₃ यशोदार्ता (for दां तां). — ^b) K₁ हताः स्म (for हतासि). S₁ हतासीति विचुक्रुशुः. — ^c) K₁ संबद्धं; K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B_{1.2} D G₁ स्पन्दितं; T₁ सहितं (for संदितं). Ñ₁ स्पन्दितं सर्पभोगेषु; M₁₋₃ वेष्टितं सर्पराजेन. — ^f) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} D_n D_{1-3.6} T₁ G M₄ मृतम्; T₃ घृतम् (for मृगम्).

22 S₁ K₃ Ñ₁ M₃ om. 22^{ab}. — ^a) B₂ D₆ T₂ G_{1.2.4.5} M_{1.2.4} सारमिदं; D₄ समं (for मयं). — ^b) Ñ₃ इव; V₁ सव; B₂ D₃ तेऽति; G_{4.5} ते हि (for तेऽभि). — ^c) D₆ T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃ कथं पुत्रम् (by transp.); G₄ कथं कथम्; M₄

यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं हृदम् ।
 प्रविशामो न यास्यामः सर्वा दामोदरं विना ॥ २४
 दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ।
 विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ।
 विना कृष्णं न यास्यामो विवत्सा इव धेनवः ॥ २५
 तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च व्रजवासिनाम् ।
 एकभावशरीरज्ञ एकदेहो द्विधा कृतः ।
 संकर्षणस्तु संकुद्धो बभाषे कृष्णमव्ययम् ॥ २६
 कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिवर्धन ।
 दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥ २७
 इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं प्रभो ।

कथं कृष्णम्. — ^d) D₅ G₂ वि- (for [अ]व-). D₄ (marg. as in text) -सीदति (for -दीर्यते).

23 ^a) K_{1.4} तं च; K₂ D₁ च न; Ñ_{1.2} तव; D_{4.5} च प्र- (for बत). — ^d) D₄ T₁ G₃ इव (for अव-). K₂ M₁ निश्चेतसमुप (M₁ मव) स्थितम्; D₁ निश्चेष्टं तमव; D₆ T₃ G_{1.2.4.5} M_{2.3} ष्टमिव संस्थि (M_{2.3} च स्थि) तम्.

24 ^b) Ñ₂ D_{1.3} M_{1.3.4} सर्पावासम् (for सर्पा). — ^c) S₁ (sup. lin.) सनया साकं (for न यास्यामः). — ^d) K₂ D_n विना दामोदरं व्रजम्.

25 ^c) D₂ कृष्णेन (for वृषेण). — ^d) S₁ K₄ G₄ M₃ गोव्रजः; T₃ गोव्रजम् (for को व्रजः). — ^e) S₁ D₂ कृष्णेन; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} कृता न (for कृष्णं न). G₂ विना कृष्णेन वत्स्यामो.

26 Before 26, G₂ ins. वैशंपायनः. — ^b) M_{3.4} तु (for च). — After 26^{ab}, Ñ_{2.3} V B_{1.2} D₅ D_{3.5} ins.:

680* विलापं नन्दगोपस्य यशोदां रुदतीं तथा ।

[B_{1.2} D₅ यशोदारुदितं तथा (for ^b).]

— ^a) D₆ एकं तावच्; M_{2.3} एक एव (for एकभाव). T₁ M_{1.4} शरीरः सन्; T₂ G_{1.4} रस्था (for रज्ञ). — ^d) T₃ एव (for देहो). — ^e) K₁ D_{1.6} T_{1.2} G M₁₋₃ सु- (for तु). K₃ [अ]संकुद्धो (for संकुद्धो). — ^f) D₆ बभाषे वदतां वरः; M₁₋₃ षे पुष्करेक्षणः.

27 ^a) B₃ वर्धनम् (for न). V₁ गोपालं नन्दिवर्धनः; D₂ गोपीनां नन्दवर्धन; D₃ गोपानां नन्दवर्धनम्. — ^c) Ñ₃ D₈ D₅ T_{1.4} M₄ गम्यताम् (for द). D₃ अथ (for एष). V₂ क्षीघ्रं (for क्षिप्रं).

परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ २८
 तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् ।
 विक्रीड्यास्फोटयद्वाहू तद्धित्वा भोगबन्धनम् ॥ २९
 तस्य पद्भ्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोक्षितम् ।
 शिरोऽस्य कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनाम्य च ॥ ३०
 तस्मारुहोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः ।
 सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णो ननर्त रुचिराङ्गदः ॥ ३१

मृद्यमानः स कृष्णेन श्रान्तमूर्धा भुजंगमः ।
 आस्यैः सरुधरोद्गारैः कातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२
 अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः ।
 दमितोऽहं हतविषो वशगस्ते वरानन ॥ ३३
 तदाज्ञापय किं कुर्यां सदारापत्यवान्धवः ।
 कस्य वा वश्यतां यामि जीवितं मे प्रदीयताम् ॥ ३४
 पञ्चमूर्धान्तं दृष्ट्वा सर्पं सर्पारिकेतनः ।

C 3689
 B 2. 12 38
 P 2. 12. 38

28 ^a) K₁ इमे ते; D₆ T₂ G₁ इमे मे; T₁ M₁. 4 त इमे (for इमे नो). — ^b) K₁ D₆ G₁. 2. 4. 5 मत्वा त्वां (by transp.); K₃. 4 N₁. 3 V₁. 2 B₂ D₁-5 T₁ त्वां ज्ञात्वा; M₁-3 मत्वा त्वा. N (except S₁ N₁ B₂ D₆) T₃. 4 G₁ M₁ विभो (for प्रभो). — ^c) G₁. 2. 4. 5 परिदेवन्ति करुणं (hyper-metric). — ^d) S₁ (sup. lin.) दीन- (for सर्वे). D₃ वृत्तयः (for बुद्धयः).

29 ^a) G₂ तच्छ्रुत्वा बलदेवस्य. — ^b) K₂ वाचं (for वाक्यं). V₁ समन्वितम् (for समीरि°). — ^c) S₁ B₁ D₅ विक्रम्य; V₃ विकृष्य; D₆ G₁. 5 क्रीडया (for विक्रीड्य). K₁ N₁. 3 V₁ D₁. 3 बाहुं (for बाहू). K₁ N₂ T₃. 4 विक्रम्या (N₂ गृह्या; T₃ कृष्या) स्फोटयद्वाहुं; T₁ ववर्धास्फोटयन्बाहू; T₂ G₁. 3 क्रीडयास्फोटयन्बाहू. — ^d) B D₅ D₅ भित्त्वा तद् (by transp.); D₆ G₁. 2 M₃ तं भित्त्वा; T₁ M₁. 2 (inf. lin.). 4 तच्छ्रित्वा; T₂ G₁ तं हित्वा; G₃ स्तम्भित्वा. D₂ नाग- (for भोग-). K₁ N₁ V D_n D₃ T₃. 4 G₅ भित्त्वा तन्नागबन्धनम्; K₂-4 D₁. 4 भित्त्वा तं नागब°.

30 ^a) S₁ N₂ अथा (N₂ उपा) गम्य; B₁. 3 D₅ समाक्रम्य; M₁ अभि° (for अथा). — ^b) K₂ N₁ V B D_n D₅ D₂. 4. 5 G₃ जलोत्थितम्; K₃. 4 °च्छ्रितम्; D₃ G₁ जले स्थि° (for जलोक्षि°). T₂ G₁ भोगिराज्यं जले स्थितम्; G₂. 5 भोगराजं जलोत्थितम्. — ^c) S₁ शिरश्च; K₂ V₁ B₃ D₅ D₃ शिरःसु; K₃ N₁. 3 B₁. 2 D_n D₅ T₃ G₁. 4 शिरस्तु; K₄ V₂. 3 D₁. 2. 4 शिरः स (for शिरोऽस्य). M₃ जग्रास (for जग्राह). T₄ शिरस्तु कृष्णो जगृहे. — ^d) K₁ T₂ G₁ [अ]वमन्य च; D₃ नामयन्; D₆ T₁. 3 G₂-4 M₃ नम्य च (for नाम्य च).

31 D_{n2} om. 31. — ^a) S₁ M₃ तरसा; V₃ स हसन् (for सहसा). — ^c) S₁ सोऽथ; M₁. 2 तस्य (for सोऽस्य). — After 31, D₆ S ins. :

681* लास्यं बहुविधं कृष्णो विदधे तस्य मूर्धनि ॥
 तस्य नृत्तं स्मरन्विष्णोर्हर्षोऽद्य मम जायते ।
 रोम्णां सर्वेषु गात्रेषु राजन्मुद्रमयन्सदा ॥
 [(L. 1) D₆ हास्यं (for लास्यं). — (L. 2) D₆ नृत्यं स्मरन्; T₃ नृत्तोत्तरं (for नृत्तं स्मरन्). T₁ नित्यं (for विष्णोर्).]

M₁-3 यनृत्तं स्मरतो विष्णोर् (for ^a). — (L. 3) T₁. 3. 4 M₄ राजन्नापि नित्यः (for ^b).]

32 ^a) B₂ D₆ नृत्यमानः; D₂ सु (sup. lin. मृ) ज्य° (for मृद्य°). S₁ G₁ तु (for स). T₂. 4 G₁ ताड्य (T₄ मर्द्य) मानस्तु कृष्णेन; M₂. 3 स मृद्यमानः कृ°. — ^b) K₂ N₃ V₁ श्रान्त-; K₄ T₃ क्रान्त-; M₁ श्रान्त- (for श्रान्त-). — ^c) K₄ आस्यैः स तु विषोद्गारैः. — ^d) K₂-4 N₁ V B D (except D₆) T₃. 4 कातरं (for रं°).

33 ^a) T₁ अविज्ञातं; T₄ ज्ञाय (for ज्ञानान्). — ^b) K₂ (by corr.) वर्धितः; D₅ वर्हितः (for दर्शितः). — ^c) M₃ स्यं (for संहं). D₆ T₂ G₅ वीतविषो; G₂ वीतहर्षो (for हतविषो). — ^d) D₆ तव दासो (for वशगस्ते).

34 ^a) K₁. 3. 4 N₁. 3 V₁ D₁. 6 T₂ G M₁. 3. 4 कुर्मः (for कुर्यां). — ^b) K₂. 4 M₂ दासापत्य- (for दारां). T₄ सदापत्यः सबान्धवः. — K₂ om. (hapl.) 34°-36°. — ^c) T₃ तस्य ते (for कस्य वा). K₄ D₅ T₁. 4 वशतां; D₄ दास्यतां (for वश्यतां). — ^d) D₅ M₁ नः; T₁ सं (for मे). — After 34, D₆ T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁. 2. 4 ins. :

682* नमस्ते ब्रह्मरुद्रेन्द्रसुरासुरनमस्कृत ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि जीवितं मे प्रदीयताम् ॥
 अपराधं कृतं यत्तु मूढेनाकृतबुद्धिना ।
 दर्पान्वितेन च मया न तत्संस्मर्तुमर्हसि ॥
 प्रसन्ने त्वयि देवेश वैनतेयो न मां हरेत् । [5]
 तस्माद्विधत्स्व यत्कार्यं मया कर्तव्यमीधर ।
 हत्युक्त्वा स शिरोभिस्तु कृष्णपादावपूजयत् ॥

[(L. 1) M₁-3 om. (hapl.) from नमस्ते up to सुरासुर (in ^b). — (L. 3) T₁ अपराधः कृतो यस्तु (for ^a). — Before line 7, T₁ G₃ ins. वैशंपायनः.]

35 K₂ om. 35 (cf. v. 1. 34). T₁ om. 35-36. Before 35, T₂ M₁. 2. 4 ins. वैशंपायनः. — ^a) K₁ D₆ एवं; D₆ T₃ तं च (for पञ्च). K₂ D_n तं दृष्ट्वा पञ्चमूर्धनं. — ^c) G₃ M₁. 4 आक्रीडन् (for अकुड). — K₃ om. 35°-37°. — ^d) D₆ तदोवाच (for प्रत्यु°).

56. 35]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व]

C 3650
B 2. 12. 38
P 2. 12. 38

अक्रुद्ध एव भगवान्प्रत्युवाचोरगेश्वरम् ॥ ३५
तवास्मिन्यमुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम् ।
गच्छार्णवजलं सर्प सभार्यः सहबान्धवः ॥ ३६
यश्चेह भूयो दृश्येत स्थले वा यदि वा जले ।
तव भृत्यस्तनूजो वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत् ॥ ३७
शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ।
स्थाने त्विह भवेदोषस्तवान्तकरणो महान् ॥ ३८
मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धसु सागरे ।
गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ३९
गृह्य मूर्धा तु चरणौ कृष्णस्योरगपुंगवः ।
पश्यतामेव गोपानां जगामादर्शनं हृदात् ॥ ४०
निर्जिते तु गते सर्वे कृष्णमुत्तीर्य विष्टितम् ।

विस्मितास्तुष्टुगोपाश्चक्रुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ ४१
उचुः सर्वे सुसंप्रीता नन्दगोपं वनेचराः ।
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यस्य ते पुत्र ईदृशः ॥ ४२
अद्यप्रभृति गोपानां गवां घोषस्य चानघ ।
आपत्सु शरणं कृष्णः प्रभुश्चायतलोचनः ॥ ४३
जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता ।
सर्वैस्तीर्थैः सुखं गावो विचरिष्यन्ति नः सदा ॥ ४४
व्यक्तमेव वयं गोपा वने यत्कृष्णमीदृशम् ।
महद्भूतं न जानीमश्छन्नमग्निमिव व्रजे ॥ ४५
एवं ते विस्मिताः सर्वे स्तुवन्तः कृष्णमव्ययम् ।
जग्मुर्गोपगणा घोषं देवाश्चैत्ररथं यथा ॥ ४६

इति श्रीहरिवंशे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

36 K₂ om. 36 (cf. v. l. 34). K₃ T₄ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) $\tilde{N}_2$ एतस्मिन् (for तवा°). $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ तीरे (for तोये). — ^b) $\tilde{N}_2$ V₃ नावस्थानं; D₃ नैव वासं (for नैव स्थानं). — ^c) D₃ सपुत्रः (for सभार्यः). D_{2, 6} G₂ बान्धवैः (for बान्धवः). K₁ सदारापत्यबान्धवः; K₄ B₂ सभार्यश्च सबान्धवः.

37 K₃ om. 37^{abc} (cf. v. l. 35). Before 37, K₂ ins. कृष्ण उवाच. — ^a) $\tilde{N}_2$ T₃ [ए]व (for [इ]ह). D₆ T_{1, 2} G M₄ सपौ (for भूयो). D₃ यदि दृश्यो भवेद्भूयः. — ^b) D₅ T_{1, 4} स्थाने; G₄ जले (for स्थले). D₆ T₂ G_{1-3, 5} M जले (M₄ स्थाने) वा यदि वा स्थले. — ^c) M₄ पुत्रास् (for भृत्यस्). D₂ सुतोऽन्यो (for तनूजो). — ^d) K₁ मा; D₅ नो (for मे).

38 ^a) K₂ जलं चास्तु; G₅ जलस्यास्य (for °स्तु). K₃ D₆ M₄ शिवं चास्तु जलं चास्तु (D₆ चास्यास्य; M₄ वास्य); T_{1, 2} G₁₋₄ M₁₋₃ शिवं चास्तु जल (M₃ °न स्यास्य. — ^b) $\tilde{S}_1$ T₄ तु (for च). K₂ त्वं च गच्छार्णवं पुनः. — ^c) T₁ [ए]व (for [इ]ह). D₂ एष (for दोषस्).

39 ^{ab}) K₂ [ए]व (for च). D₆ T₂ G₂₋₅ दृष्ट्वा सर्प (by transp.). $\tilde{S}_1$ (marg.) मत्पदाङ्गते सर्प (for °). $\tilde{S}_1$ मूर्धनि (for °सु). — After 39, D₆ T₁ G₁₋₃ M_{1, 2, 4} ins. :

682* एवमुक्तस्तु कृष्णेन पतत्रिवरकेतुना ।

40 ^a) K₂ B_{1, 3} D₅ D₄ वचस्तस्य; T₄ स चरणौ (for तु च°). K₁ मूर्धादाय वचस्तस्य; D₆ T_{1, 2} G M_{1, 2, 4} प्रगृह्य (G₂ °णस्य) मूर्धा (D₆ G_{3, 5} °हिं) चरणौ. — ^d) $\tilde{S}_1$ तदा;

D₆ T_{1, 2} G M_{1, 3} (inf. lin.). 3. 4 हृदे (for हृदात्).

41 ^a) K₁ स्त्र (for तु). — ^b) $\tilde{S}_1$ B₃ वेष्टितम्; K D_n D₁₋₅ T₄ G₁ धिष्टि°; D₆ T_{1, 2} G₂₋₅ M₂₋₄ संस्थि°; M₁ निष्टि° (for वि°). — ^c) D_{5, 6} T_{1, 2} G M_{1, 2, 4} पुनं (for एव).

42 ^a) K₄ V₂ B_{2, 3} D_n D₅ M₂ च सं-; G₂ परं (for सुसं-). — ^c) K₁ D_{3, 6} धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो. — ^d) M_{2, 3} सुत (for पुत्र).

43 ^b) K $\tilde{N}$ V B D_n D₅ D₁₋₅ T_{3, 4} गोष्ठस्य (for घोषस्य). D₆ T_{1, 2} G_{1, 2, 4, 5} M ईश्वरः (for चानघ). G₃ गवां गोष्ठस्य चेश्वरः. — ^d) K₂ D₄ आयत-; T₃ कमल- (for चायत-).

44 ^b) $\tilde{N}_2$ यमुना सागरंगमा. — K₁ reads 44°-45° on marg. $\tilde{S}_1$ reads 44° on marg. — ^c) $\tilde{S}_1$ K₂ $\tilde{N}_2, 3$ V B D₅ T_{3, 4} तीरे चा($\tilde{N}_3$ V₁ ह्य) स्याः; K_{1, 4} T₁ G₂ सर्वैस्तीरैः; D₆ T₂ G_{1, 3-5} M₁₋₃ अस्यास्तीरैः; M₄ सर्वास्तीरैः (for सर्वैस्तीरैः). — ^d) D₃ निर्भयाः; M₃ ताः सदा (for नः सदा).

45 ^a) $\tilde{S}_1$ वयं मूढा; K₂ B_{1, 3} D₅ T_{3, 4} वने जाता; T₃ G₄ वयं गोप्यो; M₁₋₃ वयं जाता (for वयं गोपा). — ^b) K_{1, 2} वयं च; B_{1, 3} D₅ वयं यत्; D₂ (sup. lin.). 3 वने यं (for वने यत्). T₃ अव्ययम् (for ईदृशम्). T₄ वयं यत्कृष्णमीश्वरम्. — ^c) M₁₋₃ महाभूतं (for महद्भूतं). K₂ भजेमेमं; D₂ (sup. lin. as in text) च जानीमश्; T₄ न जानन्ति (for न जानीमश्).

धेनुकवधः]

विष्णुपर्व

[57. 9

५७

वैशंपायन उवाच ।

दमिते सर्पराजे तु कृष्णेन यमुनाहदे ।
 तमेव चेरतुर्देशं सहितौ रामकेशवौ ॥ १
 जग्मतुस्तौ तु संरक्तौ गोधनैः सहगामिनौ ।
 गिरिं गोवर्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥ २
 गोवर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।
 ददृशातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥ ३
 तौ तालपर्णप्रतते रम्ये तालवने रतौ ।
 चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोदृतौ ॥ ४

स तु देशः समः स्निग्धो लोष्टपापाणवर्जितः ।
 दर्भप्रायस्थलीभूतः सुमहान्कृष्णमृत्तिकः ॥ ५
 तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैश्चिह्नितैः श्यामपर्वभिः ।
 फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ॥ ६
 तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां वरः ।
 अहो तालफलैः पक्कैर्वासितेयं वनस्थली ॥ ७
 स्वादून्यार्य सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
 तालपक्वानि सहितौ पातयावो लघुक्रमौ ॥ ८
 यद्येषामीदृशो गन्धो मधुरो घ्राणसंमतः ।

C 37.10
B 2. 13. 9
P 2. 13. 9

46 °) D1 G(ed.) एवं वै ; T3 इति ते ; M2 हर्षिता (for एवं ते). V1 गोपाः (for सर्वे). — °) K2 -गणाध्यक्षं ; T2 -गणा गोष्ठं (for -गणा घोषं).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ñ2 Ds2 T3.
 — Mention of Khila : Ś1 K1.3 Ñ3 V B Dn2 Ds D1.
 — Sub-parvan : T4 आश्रयपर्व. — Adhy. name : Ś1 कालिय-
 हृददमनम् ; K Ñ1.3 V B1.2 Dn Ds D1-3.5 कालियदमनम् ;
 Ñ2 B3 कालियमथ (B3 °दर्श) नम् ; D4.6 T4 G2.3 कालिय-
 मर्दनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 T4
 M1-3 65 ; Ñ3 V1 T2 G1 68 ; V3 G2 66 ; Dn Ds2 D4
 67 ; D1 64 ; D3 63 ; T1 G3.5 M4 69 ; T3 75 ; G4 60.
 — Śloka no. : Dn 48 ; Ds2 49 ; D4 50.

57

1 °) D6 T2 G1.3.5 जग्मतुर् (for चेर°). Ś1 तदा विचे-
 रतुर्मागे.

2 °) D6 ते सु- ; M2.3 तत्र (for तौ तु). D5 सहितौ ;
 G2 संरक्तौ (for संरक्तौ). K Ñ V B Dn Ds D1-4 T3.4 G4
 आजग्मतुस्तौ सहितौ. — °) Ś1 G3 M3 Ca-गोमिनौ (for
 गा°). M2 गोधनैः सहितौ तदा. ✽ Ca: गोमिनौ गोस्वामिनौ ✽

3 °) T2 G1 यामुनं (for यमुना-). K1.4 T3.4 आश्रितौ
 (for तम्). — °) B Ds ततो ; D6 T1 G3.5 M1 च तौ
 (for स्य तौ). D2 वीरौ तु (for तौ वीरौ). — °) T1
 (also) शुभम् (for महत्).

4 °) D6 -पत्र- (for -पर्ण-). Ś1 K3 Dn D4 (marg.)
 T4 -प्रकरे ; K2 D3 -प्रततौ ; K4 -प्रसरे ; Ñ2.3 V1.3 D4 G3
 -पतिते (for -प्रतते). — °) G1.2 रम्य- (for रम्ये). K3

शुभौ ; T3 यथा ; T4 तथा (for रतौ). — °) K1 Ñ1.3
 (marg. as in text) V2 Dn1 Ds उद्धतौ ; K2 उद्यतौ ; D6
 T1.2 G M उक्तौ (for उद्धतौ).

5 °) D1.5 G1 M4 सदा (for समः). — K2-4 Ñ V B
 Dn Ds D1-5 transp. 5^b and 5^d. — °) D4 दस्युप्राय- (for
 दर्भ°). — °) Ñ3 V1 सुमहत् (for हान्). Ñ1 तान्न- (for
 कृष्ण-).

6 °) Ñ3 D3.6 G1 विपुलैः ; D1 विरल- (for विपुल-).
 — °) Ś1 सोच्छ्रितैः ; T4 उद्धृतैः (for उच्छ्रितैः). — °) V2
 फलाग्रे ; G3 इय- (for ग्र-). T1 -पालिभिर् ; T2 G2-5 M
 शालि° (for -शाखि°). — °) M2.3 हस्ति- (for नाग-).

7 °) M1-3 भासिता (for वा°).

8 T2 not collated. — °) Ś1 (marg.) [अ]ति- ; K4
 च ; V1 D3 [अ]पि ; D5 [अ]थ (for [अ]र्य). — °) D6 G5
 M1.4 काल- (for ताल-). K Ñ2.3 V B Dn Ds D1-5 T1
 G3.4 पक्कतालानि सहितौ. — °) K3 Ñ1.2 Dn T1.2.4 G1.
 2.5 पातयामो (for वो). Ś1 K1.4 लघुक्रमम् ; K2 चलदुमौ ;
 D3 लघुदुमैः ; D5 महीतले (for लघुक्रमौ).

9 °) D3 यथा (for यदि). — °) Ś1 Ñ1 Ds माधुर्य-
 (for मधुरो). T4 G2-4 M4 -तर्पणः (for -संमतः). K V2.3
 B Dn D1-2.5 T3 माधुर्यघ्राणतर्पणः (D1 °जे) ; Ñ2.3 V1 D4
 माधुर्यं घ्रा (Ñ2 °यं घ्रा ; V1 °यं घ्रा) तर्पणम्. — °) Ds D6
 कल्पानि (for कल्पेन). Ś1 स्वादून्यमृतकल्पानि. — °) Ds2
 हि (for [ह]ति). K Ñ V B Dn Ds1 D1.5 T2.4 भवितव्यं
 च मे मतिः.

10 °) K Ñ2.3 V B Dn Ds D1-5 T1.2.4 G2 पक्कता-
 लानि (for तालपक्वानि). Ñ1 G2 पातयामास पक्कावि.

57. 9]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3710
B 2. 13. 9
P 2. 13. 9

रसेनामृतकल्पेन भविष्यन्तीति मे मतिः ॥ ९
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
 पातयंस्तालपक्कानि चालयामास तांस्तरून् ॥ १०
 तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
 निर्माणभूतमिरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥ ११
 दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपवान् ।
 खरयूथेन महता वृतः समुपसेवते ॥ १२
 स तत्तालवनं घोरं गर्दभः परिरक्षति ।
 नृपक्षिश्चापदगणांस्त्रासयानः स दुर्मतिः ॥ १३
 तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातने ।
 नामर्षयत संकुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥ १४

शब्दानुसारी संकुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
 स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्दारयन्महीम् ॥ १५
 आविद्धपुच्छो हषितो व्यात्तानन इवान्तकः ।
 आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमवस्थितम् ॥ १६
 तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
 रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशदशनायुधः ॥ १७
 पद्भ्यामुभाभ्यां च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
 जघानोरसि दैत्यः स रौहिणेयं निरायुधम् ॥ १८
 ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्दभम् ।
 आवर्जितमुखस्कन्धं प्रैरयत्तालसूर्धनि ॥ १९
 स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।

—^a) $\tilde{N}_1$ lacuna. Ds पातयामास; Gs तोल्या^o (for चाल^o). $\tilde{S}_1$ Ds T1 G2-4 तांस्तदा; G1 तांस्तथा; M1-3 तद्वनम् (for तांस्तरून्). D2 T2 G5 M4 पातयामास तांस्तदा.
 11 ^a) $\tilde{N}_3$ Ds तत्र (for तत्तु). Gs फलं (for वनं).
 — Ks B1 om. (hapl. ?) 11^{ad}. —^c) V3 G1-4 M2-4 निर्वाण- (for निर्माण-). Ds T4 निर्वाणभूतशरणं (T4^o मलिनं).
 — After 11, Ds T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

683* पाषाणैरथ राजेन्द्र बहुभिः पर्वतोपमैः ।

पक्कानि चैव राजेन्द्र पातयामास कामतः ॥

[(L. 1) T1 M2. 3 बहुभिः (for बहुभिः). — (L. 2) T1 तालानि (for राजेन्द्र).]

12 G2 om. 12. —^b) $\tilde{S}_1$ रूपधत्; K2 Dn D2 (sup. lin. as in text) धृक् (for वान्). —^c) $\tilde{S}_1$ खरी- (for खर-). —^d) $\tilde{S}_1$ K1 वृतः समुपधावति; K2 B Ds D2. 3 T3. 4 वृतो बलवतां वरः; K3. 4 $\tilde{N}$ V Dn D1. 4. 5 G3. 4 वृतः समनुसेव (Dn2^o सप्यं) ते.

13 ^a) K1 $\tilde{N}_2. 3$ V B Ds D3. 5 T1. 3. 4 M2-4 तु; K4 D1 तं (for तत्). —^b) D1 रक्षते (for ति). —^c) T2 G1 पश्चादि- (for श्चापद-). D4 गणं (for गणांस). —^d) K2 त्रासनाय (for यानः). K1 Ds T1. 2 G M1-3 सु (T2 G स)-दर्पितः; K3. 4 $\tilde{N}$ V1. 2 Dn D1. 4. 5 T3. 4 सुदुर्मतिः (for स दु). V3 त्रासयामास दुर्मति; B Ds यन्नतिदर्पितः.

14 ^a) Ds स तं कृत्वा; T2. 4 ततः श्रु (T4 कृ) त्वा; M3 स तच्छ्रुत्वा (for स तं श्रुत्वा). Ds तं शब्दं सततं श्रुत्वा. —^b) $\tilde{S}_1$ संघुष्टः; K2 संघुष्टं; D4 संघ्रासं (for संघुष्टं). Ds ताल- (for फल-). K1 Ds T1. 2 G M1. 3 पातनैः; K3. 4 V3 Dn D1 पातनात्; M3 शतनैः (for पातने). M4

संघुष्टः फलपातनैः. —^c) Ds1 स कुद्धस्; Ds G1. 2. 4. 5 M4 सकोधस् (for संकुद्धस्). K2 $\tilde{N}_2$ B2 D1. 3. 5 T1 नामर्षयत्संकुद्धस्. —^d) G2 ताली- (for ताल-). M4 तालध्वनिमवस्थितम्.

15 M4 om. (hapl.) 15-16. —^a) V3 B1 D1 T1 G2. 3 M1. 3 कारी- (for सारी). —^b) K1 Ds दर्पाविद्धः (for विद्ध-). T1. 2 G1. 3-5 M1 दर्पाविद्धः स दानवः. —^c) K3 हषित- (for हेषित-). $\tilde{S}_1$ वपुः; T1. 2 G1. 3 रवः; G5 परः (for पटुः). $\tilde{N}_2$ V3 हेषितपटुः स्त (V3 दुर्लब्धाक्षः).

16 M4 om. 16 (cf. v. l. 15). —^a) Ds संकुद्धो (for हषितो). — Ds2 om. 16^a-17^a. —^d) K2-4 $\tilde{N}$ V B D (except Ds; Ds2 om.) T3. 4 उपस्थितम् (for अव^o).

17 Ds2 om. 17^a (cf. v. l. 16). T4 repeats 17 after 19. —^a) T4 (both times) कृत्वा (for दृष्ट्वा). — V1 om. 17^b-20^a. —^b) T4 (both times) पर्वताकारम् (for सध्वजां). $\tilde{S}_1$ M3 सध्वजाकारदर्शन (M3 वर्चसम्. —^c) T2. 4 (both times) G1-4 M1. 2. 4 रुष्टः (for दुष्टः). —^d) M1-3 ददंश (for ददंश).

18 V1 om. 18 (cf. v. l. 17). —^c) K2 B Ds दैत्योः सौ; K3. 4 $\tilde{N}$ V2. 3 Dn D1-5 T1. 3. 4 दैत्येन्द्रो (for दैत्यः स).

19 V1 om. 19 (cf. v. l. 17). —^a) M1 पद्भ्याम् (for ताभ्याम्). —^b) M1 ताभ्यां (for पद्भ्यां). K3 च स (for दैत्य-). —^c) K2 Ds मुखस्कन्धः; $\tilde{N}_3$ B Ds1 T4 खुरस्कन्धः; T2 G2-5 M1-3 महास्कन्धं (for मुख^o). —^d) K2. 3 $\tilde{N}$ V2. 3 B Dn Ds D1-5 M1 प्रेरयन्स; T3 सोऽक्षिपत्; M2 प्रैषयत् (for प्रैर^o). — After 19, T4 repeats 17.

20 V1 om. 20^a (cf. v. l. 17). —^a) $\tilde{N}_1$ B3 D3

धेनुकवधः]

विष्णुपर्व

[57. 26

खरस्तालफलैः सार्धं पपात धरणीतले ॥ २०
 तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ।
 ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य चिक्षेप तृणराजनि ॥ २१
 सा भूर्गर्दभदेहैश्च तालपकैश्च पातितैः ।
 बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ २२
 तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
 रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥ २३

विप्रमुक्तभयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्शनम् ।
 चरन्ति स्म सुखं गावस्ततालवनमुत्तमम् ॥ २४
 ततः प्रव्याहताः सर्वे गोपा वननिवासिनः ।
 वीतशोका वनं सर्वे चञ्चूर्यन्ते स्म ते सुखम् ॥ २५
 ततः सुखं प्रकीर्णासु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ ।
 द्रुमपर्णासने कृत्वा तौ यथार्हं निषीदतुः ॥ २६

C 3727
 B 2. 13. 26
 P 2. 13. 26

इति श्रीहरिवंशे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

D1. 5 T1. 3 G1. 4. 5 M4 सं-; N̄2 प्र- (for स). —^b N̄1 निराकृतिः (for दुरा). —^c D5 खलस् (for खरस्). M1. 4 साकं (for सार्धं).

21 D6 G3. 4 om. 21. —^a T3 स (for तं). —^c S1 Ds2 अथ (for तथा). —^d T1 M2. 3 -राजसु (for नि). K2-4 N̄ V B D (D6 om.) T3. 4 तृणराजनि सोऽक्षिपत्; T2 G1. 2. 5 M1. 4 चाक्षिपत्तृणराजसु. — After 21, T1. 2 G1. 2. 5 M1-3 ins.:

684* ते सर्वे तालपकैश्च निपेतुर्धरणीतले ।

[M1 काल- (for ताल-). T1 सर्वे तालफलैः पकैर् (for ^a).]

22 ^a D2. 6 T3 M3 [अ]भूद्; T4 तु (for भूर). —^b N (except S1 D6) T3. 4 G1. 4. 5 M4 तालैः (for ताल-). —^c B2 D6 T1 G1 M भिन्न- (for छन्न-). D4 बभासे जलदच्छन्ना. —^d D6 -शार्वरी (for -शारदी).

23 ^b D3 निहते भुवि पातिते.

24 ^a B3 विप्रयुक्तं; G2 विनिर्मुक्तं (for विप्रमुक्त-). S1 K1 -भयं रम्यं; K2 -भयास्तत्र; N̄3 (marg.) -भयं सर्वं (for -भयं शुभ्रं). N̄2 विप्रयुक्तभयं सर्वं. —^b S1 K2 V2 M4 विचित्रा (M4 मुक्ता)कारदर्शनम्; Ds T3. 4 विविक्तं रम्यं. —^d G4 ततस्तालवनं प्रति.

25 ^a K1. 2 N̄1. 3 V B Ds D2-4 T3. 4 प्रहृष्टास्ते; K3. 4 N̄2 Dn D1. 5 प्रविष्टास्ते; M4 त्वव्याहताः (for प्रव्याहताः). —^b S1 K1 खगा; D6 T2 G1-3 M1-3 गावो (for

गोपा). K2-4 N̄ V B D (except D6) T3. 4 G3 विचरिणः (for निवासिनः). — T4 om. 25^{cd}. —^c N̄3 (marg. as in text) -शोकाननाः (for शोका वनं). M1. 4 सर्वं (for सर्वे). S1 K1. 2 B Ds D4 वीतशोकभयायासा (K1 B1 बाधा; K2 बद्धा)श्च; T3 चरन्ति स्म वनं सर्वे. —^d K2 B Ds1 स्म ते व (B1 तद्); B3 तं व नम्; N̄3 V2 Dn1 Ds2 D4. 5 समन्ततः; D6 T2 G M1-3 स्म (D6 च) तत्सुखम्; T1 तदा सुखम् (for स्म ते सु). K3 Dn2 D1. 2 चञ्चूर्यन्तः समन्ततः; K4 D3 विचरन्तः (D3 न्ति) समन्ततः; N̄2 V3 पर्यटन्तः समन्ततः; T3 निर्भयास्ते समन्ततः.

26 ^a T1 संप्रवि- (for सुखं प्र-). — S1 om. 57. 26^c-58. 29^b. —^c K3. 4 N̄2. 3 V3 B1. 2 D3. 5 T1. 3. 4 पर्णासनं; N̄1 नौ (for ने). —^d K1 तौ यथेष्टं; B1. 3 D6 यथार्हं तौ (by transp.). D6 G2 निषेवतुः (for निषीदतुः).

COLOPHON om. in S1 T4. — Mention of the Epic: K3 N̄2 Ds2 T3. — Mention of Khila: K3 N̄2. 3 V B Ds D1. — Sub-parvan: D3 बालचरितम्. — Adhy. name: N (S1 om.) G2. 3 M4 धेनुकवधः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 V2 Dn Ds3 D4 68; N̄3 V1 T3 G1 69; V2 T1 G3. 5 M4 70; D1 M1-3 66; D3 74; T3 76; G2. 4 67. — Sloka no.: Dn Ds. 4 26; Ds3 25; T3 G1 27.

५८

C. 3728
B 2. 14. 1
P 2. 14. 1

वैशंपायन उवाच ।

अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुताबुभौ ।
तत्तालवनमुत्सृज्य भूयो भाण्डीरमागतौ ॥ १
चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभाननौ ।
स्फीतसस्यप्ररूढानि वीक्षमाणौ वनानि च ॥ २
क्ष्वेडयन्तौ प्रगायन्तौ प्रचिन्वन्तौ च पादपान् ।
नामभिव्यहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपौ ॥ ३
नियोगपाशैरासक्तौ स्कन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ।
वनमालाकृतोरस्कौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४

सुवर्णाञ्जनवर्णाभावन्योन्यसदृशाम्बरौ ।

महेन्द्रायुधसंसक्तौ शुक्लकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५
कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरमनोरमौ ।
वनमार्गेषु कुर्वाणौ वन्यवेषधराबुभौ ॥ ६
गोवर्धनस्यानुचरौ वने सानुचरौ च तौ ।
चेरतुल्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ॥ ७
तावेवं मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ।
तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चैरतुर्वनम् ॥ ८
तौ तु भाण्डीरमुचिते काले क्रीडानुवर्तिनौ ।

58

1 Ś1 om. 1^a-29^b (cf. v. 1. 57. 26). — ^a) K1 T3
संहर्षौ; K2.3 हर्षौ तौ; G2 हर्षौ द्वौ (for हर्षौ तु). — M4
repeats 1° after 4. — ^a) M1-3 पुनर् (for भूयो).
D2.6 T2 G M4 (both times) आश्रितौ (for आगतौ).

2 Ś1 om. 2 (cf. v. 1. 1). — ^a) D6 रोचयन्तौ (for
चार). K4 विवृद्भौ तु; T1 समृद्धानि; T2 प्रवृत्तानि; G1.3.5
M4 प्रवृत्तानि; G2 M1.2 प्रवृद्धानि (for वि). — ^b) D3
शुभानि वै; D5 नि च; D6 T2 G M1-3 नि तौ (for ननौ).
M4 गोगणानि शुभानि तौ. — ^c) B1.3 स्फीतशष्प- (for
सस्य-). K2 D3 प्रभूतानि (for प्ररूढानि).

3 Ś1 om. 3 (cf. v. 1. 1). — ^a) K2 D4 T3.4 खेल-
यन्तौ; K4 क्रीडं; N2 V3 उत्प्लवन्तौ; N3 (marg. as in text)
तालयन्तौ (for क्ष्वेडं). — ^b) N2 D6 T4 G2 M1-3 विचि-
न्वन्तौ; T2 G1.4.5 M4 विचरन्तौ; G3 तोलयन्तौ (for प्रचि-
न्वन्तौ). D3 चिन्वन्तौ च कपर्दकान्. — ^c) M4 वारयन्तौ (for
व्याहरन्तौ). N1 D5 T2 G1 तु (for च).

4 Ś1 om. 4 (cf. v. 1. 1). — ^a) K2 वियोग-; K2
(marg.) D1.3 G3 नियोग- (for नियोग-). Dn1 आसक्तैः
(for संक्तौ). K3 N V B Dn2 Ds D2.4.5 T3.4 G4 M4
नियोगपाशैरासक्तैः; K4 नियोगपाशैः संसक्तौ; D6 नियोजपाशैः
संसक्तौ (corrupt). — ^b) K2 लक्ष्मणैः (for लक्षणौ). K1
कण्ठभ्यां च शुभलक्षणौ. — ^c) K2-4 N V B D (except D6)
T1.8.4 वनमालाकृतोरस्कौ. — ^a) D6 स्कन्धाव् (for शृङ्गाव्).
— After 4, M4 repeats 1°.

5 Ś1 om. 5 (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.8.4 N1.2 G4

चूर्णाभ्याम्; K2 V3 D2-4 G5 M -वर्णाभ्याम्; N3 V2 B1 Dn
Ds D1 (sup. lin. as in text) चूर्णाभावः; V1 पूर्णा (for
वर्णा). — ^b) D1.3 अन्योन्यसदृशाबुभौ (D3 म्बरैः).
— ^c) K3 V1 D4 T3 G3 संयुक्तौ (for संसक्तौ). D6 महे-
न्द्राविव संसक्तौ. — ^a) N2 V3 [अ]म्बुदाविव (by transp.).

6 Ś1 om. 6 (cf. v. 1. 1). — ^a) D3 कुशेशयसमानास्यौ.
— ^b) N1.2 V3 B Dn Ds D2.5 T2.3 कर्णपूरौ (for पूर-).
T1.3.4 M1.2 (inf. lin.). 4 मनोहरौ (for रमौ). K2 कर्ण-
पूरं मनोरमम्. — ^c) D1.5 मालां प्र- (for मार्गेषु). D6 S
वनमा(G3 न्यमा-; M4 नवे)लां विचिन्वन्तौ. — ^a) K2 Dn1
वन-; T3.4 नट- (for वन्य-). T1 पुष्प- (for वेष-).

7 Ś1 om. 7 (cf. v. 1. 1). — ^a) M1 lacuna. K3
सानुचरौ (hypermetric); M4 रुचिरौ (for अनुचरौ).
— ^b) G2 वनचरौ (for सानु). K1.4 Ds2 G5 M4 तु तौ;
N3 शुभौ; G1 तदा (for च तौ). T1.2 M3 वने सानुचराचरौ
(T2 रैस्तदा). — D3 om. (hapl.) 7^a-8^c. — ^a) M4 कर्म-
भिर् (for क्रीडाभिर्). K1 क्रीडाभिरितरेतरम्.

8 Ś1 om. 8 (cf. v. 1. 1). D3 om. 8^{abc} (cf. v. 1. 7).
N3 T4 M1.4 om. (hapl.) 8^{ab}. — ^a) V3 ताम्; T3
द्वाव् (for ताव्). K2.3 N2 V1 B3 T2 G1.2 एव; D1 उभौ
(for एवं). — ^b) G2 वसन्तौ (for वहन्तौ). — ^c) M1 तौ
(for तज्). — ^a) K1 वने (for वनम्).

9 Ś1 om. 9 (cf. v. 1. 1). — ^a) K1 D5 M4 आश्रित्य;
K2 आश्रिते; D6 T1.2 G M2.3 अचिरात् (for उचिते). — ^b)
K1 B1 Dn2 T1 M4 बाल-; N1 M1 काल-; M2.3 कालाव् (for
काले). — ^c) T4 प्रासं; M1 रात्रौ (for प्रासौ). D6 T1 G4
शाखाग्रं; T2 G5 M1-3 म्यं (for ह्यं). — ^a) D6 T1.2 G

प्रलम्बवधः]

विष्णुपर्व

[58. 19

प्राप्तौ परमशाखादयं न्यग्रोधं शाखिनां वरम् ॥ ९
 तत्र स्पन्दोलिकाभिश्च युद्धमार्गैश्च दंशितौ ।
 अश्मभिः क्षेपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम् ॥ १०
 युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहिताबुधौ ।
 मुदितौ सिंहविक्रान्तौ यथाकामं विचेरतुः ॥ ११
 तयो रमयतोरेवं तल्लिप्सुरसुरोत्तमः ।
 प्रलम्बोऽभ्यागमत्तेषां छिद्रान्वेषी तयोस्तदा ॥ १२
 गोपालवेषमास्थाय वन्यपुष्पविभूषितः ।
 लोभयानः स तौ वीरौ हास्यैः क्रीडनकैस्तथा ॥ १३
 सोऽवगाहत निःशङ्कस्तेषां मध्यममानुषः ।

मानुषं वपुरास्थाय प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ १४
 प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे सह तेनामरारिणा ।
 गोपालवपुषं गोपा मन्यमानाः स्वबान्धवम् ॥ १५
 स तु छिद्रान्तरप्रेप्सुः प्रलम्बो गोपतां गतः ।
 दृष्टिं परिदधे कृष्णे रौहिणेये च दारुणाम् ॥ १६
 अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ।
 रौहिणेयवधे यत्नमकरो दानवोत्तमः ॥ १७
 हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ।
 प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन् ॥ १८
 कृष्णः श्रीदामसहितः पुष्पवे गोपसनुना ।

C 3746
 B 2. 14. 19
 P 2. 14. 19

न्यग्रोधवरमाशुगौ; M₃ °धवशमाशु तौ.

10 Ś₁ om. 10 (cf. v. l. 1). — °) Ñ₁ तौ तु (for तत्र). K₃. 4 T₃. 4 ततश्चान्दोलिकाभिश्च; D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 तत्र ह्या (D₆ सा)न्दो; M₄ तत्रत्यान्दो. — °) T₁ युद्धमार्गैश्च; T₂. 3 G₁. 3-5 M₄ मार्गै (for मार्गैश्च). M₂. 3 भासितौ (for दंशितौ). K₂ युद्धमार्गस्य दंशिनौ; D₅ मार्गविशारदौ. — °) B D₈ D₁ T₄ व्यायामं कुरुतः स्म तौ; T₁ M₁. 4 लीलामेवं प्रकुर्वताम्.

11 Ś₁ om. 11 (cf. v. l. 1). — °) K₂ मार्गै (for मार्गैश्च). M₁. 4 सहितैर् (for विविधैर्). — °) K₁ D₆ T₂ G₁. 2. 4. 5 M₁. 4 गोपाल- (for लैः). — °) T₂ G₁ नादितौ (for सु). — °) D₆ G₂ M₂. 3 च रेमतुः; M₁. 2 (inf. lin.). 4 च चेरतुः (for विचे).

12 Ś₁ om. 12 (cf. v. l. 1). — °) Ñ₁ ताभ्यां; D₆ ततो (for तयो). T₂ G₂ एव (for एवं). — Ñ₃ om. 12^{ad}. — °) K₁ D₁ अभ्यागतस्; G (ed.) ह्यागमत् (for अभ्याग). — °) M₄ रिपोस् (for तयोस्). K₁ D₁ सदा (for तदा).

13 Ś₁ om. 13 (cf. v. l. 1). — °) K₁-3 Ñ₂. 3 V₁. 3 D₁. 3 वेष- (for पुष्प-). T₃ विभूषितम् (for तः). — °) K₁ तु; Ñ₂ D_n D_s स्म (for स). K₂ लोभयामास तौ वीरौ. — °) B₃ हासैः (for हास्यैः). D₈ प्रक्रीडकैस् (for क्रीडन). D₆ T₁. 3 G₂. 5 तदा (for तथा).

14 Ś₁ om. 14 (cf. v. l. 1). D₂ om. 14. — °) K₂ स्वागाहत (for स्वागाह). V₂. 3 निःशङ्कं (for शङ्कस्). — °) Ñ₁ D₅ मध्ये तु (for मध्यम्). Ñ₃ तेषां मध्ये स मानुषः. — °) T₂ G₁. 3. 5 प्रलम्बो मानुषोत्तमः; M₁. 4 म्बो दानवेष्वरः. — After 14, D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₁. 2. 4 G (ed.) read 18^{ad}, repeating it in its proper place.

15 Ś₁ om. 15 (cf. v. l. 1). T₄ om. (hapl.) 15-17; D₅ reads the same on marg. K₁ reads 15^{ad} on marg. — °) K₄ सु- (for प्र-). Ñ₁ B₃ D₈ T₃ तु; D₆ T₂ G M₁-8 स्म (for च). T₁ M₄ प्रक्रीडन्ति स्म ते सर्वे. — °) K₂ [अ]-नुचारिणा; D₃ सुरारिणा (for [अ]मरा). — °) M₃ वपुषा (for वं). T₃ गोपालवेषमास्थाय; G₂ वपुषा गोपं.

16 Ś₁ om. 16 (cf. v. l. 1). T₄ om. 16 (cf. v. l. 15). — °) G₄ प्रेक्षः (for प्रेप्सुः). M₁. 4 स तु छिद्रं ततः (M₄ छिद्रान्तरं) प्रेक्ष्य. — °) T₁ प्रलम्बो दानवोत्तमः. — °) K Ñ₂. 3 V D_n D_s D₁-5 T₁ G₄ प्रणिदधे; G₂ परिभ्रमन् (for दधे). T₃ स दृष्टिं प्रददौ कृष्णे. — °) K₂ T₂ दारुणे; G₄ णः (for णाम्).

17 Ś₁ om. 17 (cf. v. l. 1). T₄ om. 17 (cf. v. l. 15). — °) V₂ अभिसह्यं; V₃ अधिकं तं (for अविषह्यं). — °) Ñ₂ V₃ कृष्णमक्लिष्टकारिणम्; G₁ कृष्णविक्रममद्भुतम्.

18 Ś₁ om. 18 (cf. v. l. 1). D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₁. 2. 4 G (ed.) read 18^{ad} for the first time after 14. — °) D₈ हरिणाक्रीडितं तत्र; D₆ T₂ G₁-3. 5 M₁. 4 G (ed.) (all second time) हरिणाक्रीडने तस्मिन्; T₃ हरिसंक्रीडनं नाम; M₃ अलिसंक्रीडनं नाम. — °) D₆ T₂ G₁-3 (all second time). 4. 5 M₄ (last two second time) क्रीडनके (for नकं). K₁ Ñ₂ V₃ D₂ तदा (for ततः). — °) K₁ D₆ T₂ B D₈ द्वंद्वं (for सर्वे). K₂ क्रीडिताश्च ते सर्वे; T₃ प्रक्रीडन्ति स्म ते सर्वे; M₁-8 इतां तु सर्वेषां. — °) D₆ T₁-3 G₂-4 M उत्थितौ; G₁ आस्थितौ (for उत्पतन्). Ñ₃ V₁ B D₈ उत्पेतुर्गपत्तथा.

19 Ś₁ om. 19 (cf. v. l. 1). — °) T₂. 4 श्रीदामा स

58. 19]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3746
B 2. 14. 19
P 2. 14. 19

संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलम्बेन सहानघः ॥ १९
गोपालास्त्वपरे द्वंद्वं गोपालैरपरैः सह ।
प्रद्रुता लङ्घयन्तो वै तेऽन्योन्यं लघुविक्रमाः ॥ २०
श्रीदाममजयत्कृष्णः प्रलम्बं रोहिणीसुतः ।
गोपालैः कृष्णपक्षीयैर्गोपालास्त्वपरे जिताः ॥ २१
ते बाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्षात्सहसा द्रुताः ।
भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् ॥ २२
संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ।
द्रुतं जगाम विमुखः सचन्द्र इव तोयदः ॥ २३
स भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ।

ववृधे सुमहाकायश्चन्द्राक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २४
स भाण्डीरवटप्रख्यं दग्धाञ्जनगिरिप्रभम् ।
स्वं वपुर्दर्शयामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ २५
पञ्चस्तवकयुक्तेन मुकुटेनार्कवर्चसा ।
दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २६
महाननो महाग्रीवः सुमहानन्तकोपमः ।
रौद्रः शकटचक्राक्षो नामयंश्चरणैः क्षितिम् ॥ २७
स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बाभरणभूषणः ।
धीरः प्रलम्बः प्रययौ तोयलम्ब इवाम्बुदः ॥ २८
स जहारैव वेगेन रौहिणेयं महासुरः ।

(T₁ मस) हितः कृष्णः. — °) K₂. 3 सु- (for तु). K₁ Ñ₂ बलवान्; D₂ भगं (for द्रुतं).

20 S₁ om. 20 (cf. v. 1. 1). — °) K₂ परमैः (for अपरैः). — °) K₁. 4 आप्लुता; M₁ प्रभूता (for प्रद्रुता). D₈ लङ्घयन्ते (for न्तो). M₂. 3 च (for वै). T₂ आवद्रुता लङ्घयन्तो. — °) K₁ Ñ₁ B₃ D₅ T₂ G₁. 4. 5 M₁ अन्योन्यं (for तेऽन्योन्यं).

21 S₁ om. 21 (cf. v. 1. 1). — °) Ñ₂ सुदामम् (for श्री°). B₁. 2 D₅ T₁ M₃ त्वजयत्; B₃ दुर्जयं; D₆ चारुहत्; T₂ G M₁. 2. 4 चाजयत् (for अजं°).

22 S₁ om. 22 (cf. v. 1. 1). — °) D₁ तौ बाहयन्तौ त्वन्योन्यं. — °) V₁ संकर्षणात् (hypermetric); T₃ M₃ संघर्षात् (for सहं°). Ñ₂ जिताः; V₃ द्रुतम् (for द्रुताः). D₆ संघर्षात्सह विद्रुताः; T₂ G संघ (G₁. 5 ह) र्षात्सह विद्रुताः. — °) D₈ G₂ उत्सृज्य (for उद्दिश्य). D₃ भाण्डीरवटमुद्रम्य. — °) K₄ मर्यादाः (for दां°). K₁. 2 आगताः; G₂ आविशन् (for आगमन्). T₂ G₁. 4 श्रीदामा पुरमा (T₂ नरा) विशत्.

23 S₁ om. 23 (cf. v. 1. 1). — °) K₁ [अ]भिमुखः; Ñ₁ विपुलः; T₃ विफलं; T₄ विपुलं (for विमुखः). — After 23, K₄ ins.:

685* अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगवः ।

वहन्दुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥

[= Bhāgavata P., 10. 18. 25.]

24 S₁ om. 24 (cf. v. 1. 1). — °) G₃ असहत् (for हंत्). — °) K₁ दानवः (for धीमतः). — °) K₄ स्ति; Ñ₂ D_n D₁ स; D₂ तु (for सु). M₄ महान्कश्चिच् (for कायश्च). — °) K₂ Ñ₁. 8 B₂. 3 D_n D₅ D₈-5 T₁. 3 शक्राक्रान्तः; K₄ सचन्द्रान्तः; D₈ T₄ चन्द्राक्रान्त (for चन्द्राक्रान्त).

25 S₁ om. 25 (cf. v. 1. 1). G₃ om. (hapl.) 25-26; K₂ reads the same on marg. — °) K₁ नगः; D₅ चर-; G₂ चन- (for चट-). K₂ प्रस्थं (for प्रख्यं). — °) K₂ Ñ₃ V₁. 2 B D₅ D₃. 4 T₄ स्निग्धाञ्जन-; Ñ₁ दिं (for दं°). K₁ सस-; T₃ गिरेः (for गिरि-). — °) D₆ वपुः सं; T₂ G₁ स्ववपुर् (for स्वं वं°).

26 S₁ om. 26 (cf. v. 1. 1). G₃ om. 26 (cf. v. 1. 25). — °) D₂ एवं; D₃ वज्र- (for पञ्च-). K₁ वर्णेन; D_n लब्धेन; D_n D₅ D₆ T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M लम्बेन (for युक्तेन). — °) K₁ Ñ₂ T₃ [अ]ग्नि- (for [अ]र्क-). — °) D₃. 6 T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M₄ दीप्यमानो बभौ दै (D₃ नस्ततो दै; D₆ नोऽभवद्दैत्यः; T₃ मानोऽथ ददशे. — °) K₄ T₃ सूर्याक्रान्त (for सूर्या°).

27 S₁ om. 27 (cf. v. 1. 1). T₄ om. (hapl.) 27-28. — °) B₃ महाननैर्महाग्रीवैः (corrupt). — °) D_n स (for सु). — °) T₃ चक्रेण (for चक्राक्षो). — °) Ñ₁ T₁ G₄ M₄ नमयंश्च (for नां°). K Ñ₂ V B D_n D₅ D₁-4 T₃ M₃ महीम् (for क्षितिम्). Ñ₃ D_n D₅ नमयंश्चरणैर्महीम्.

28 S₁ om. 28 (cf. v. 1. 1). T₄ om. 28 (cf. v. 1. 27). — °) D₆ स्निग्धः प्र-; T₂ G₁. 3 प्रभूत- (for स्रग्दाम-). — °) D₅ प्रलम्बो नरभूषणः; T₁ M₁. 4 म्बो हारभूषणः. — °) K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 (marg. as in text) V₂. 3 B₁ D_n D₅ D₁-5 T₁. 2 G₃ M₃. 4 वीरः; K₃ प्रीतः; B₂. 3 धीरं (for धीरः). T₃ तु (for प्र-). — °) K₁ D₆ T₁. 2 G M लम्बतोयः; Ñ₂ स तोयदः; V₁. 2 तोयपूर्णः; D₅ लब्धतोय (for तोयलम्ब).

29 S₁ om. 29^{ab} (cf. v. 1. 1). — °) T₂ G₁. 3. 4 स (for स). K₃. 4 D_n D₁. 4. 5 T₁ [अ]थ; Ñ₁ D₃ च (for [ए]व). K₁ जहारैव स वेगेन. — D₄ om. (hapl. ?) 29^b-30^a. 30 D₄ om. 30^a (cf. v. 1. 29). — °) V₂ D₆ T₃-4

प्रलम्बवधः]

विष्णुपर्व

[58. 40

सागरोपप्लवगतं कृत्स्नं लोकमिवान्तकः ॥ २९
 हियमाणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो युवा ।
 उद्यमान इवैकेन कालमेधेन चन्द्रमाः ॥ ३०
 स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ।
 दैत्यस्कन्धगतः श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह ॥ ३१
 हियेऽहं कृष्ण दैत्येन पर्वतोदग्रवर्चसा ।
 प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ॥ ३२
 कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ।
 प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पाद्विगुणवर्चसः ॥ ३३
 तमाह सस्मितं कृष्णः साम्ना हर्षकलेन वै ।
 अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ॥ ३४

अहोऽयं मानुषो भावो व्यक्तमेवानुगृह्यते ।
 यस्त्वं जगन्मयं गुह्यं गुह्यादुद्यतरं गतः ॥ ३५
 स्मरार्यं तनुमात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ।
 अवगच्छात्मानात्मानं समुद्राणां समागमे ॥ ३६
 पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलिलस्य च ।
 आत्मवृत्तप्रवृत्तानि संस्मराद्यं च वै वपुः ॥ ३७
 शिरः खं ते जलं मूर्तिः क्षमा भूर्दहनो मुखम् ।
 वायुर्लोकायुरुच्छ्वासो मनःस्रष्टा मनुस्तव ॥ ३८
 सहस्रास्यः सहस्राङ्गः सहस्रचरणेक्षणः ।
 सहस्रपत्रनाभस्त्वं सहस्रांशुधरोऽरिहा ॥ ३९
 यच्चया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति दिवौकसः ।

C 3767
B 2. 14. 40
P 2. 14. 40

G2-5 M च; G1 ह (for तु). Ś1 K1 B Dn Ds बभौ (for युवा). — °) K2-4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3.4 G3 [आ]-काशे (for [ए]केन).

31 °) M2 संदिग्धमिव चात्मानं. — °) Ś1 यदा; D3 T2 तथा (for तदा). — °) K2 देवम्; V1 चैवम् (for चेदम्). D4 कृष्णं वचनमब्रवीत्.

32 °) K2 D6 T1.2 G1.2.4.5 M हतोऽहं; K3 corrupt; K4 Ñ1 D3.4 T4 हियामि (K4 °म) (for हियेऽहं). — °) Ś1 K2.3 Ñ2.3 V B Dn Ds D2.3 T3.4 M2 (inf. lin.).3 -वर्ष्मणा (for -वर्चसा). K1 मन्दरोदग्रवर्ष्मणा. — °) B1.3 Ds D6 T G M1.4 दर्शयित्वा तु म (B3 Ds सुम) हतीं; M2.3 संदर्शयित्वा मं.

33 °) T2 कथयस्व (for °मस्य). — °) K1 सु; M3 वि- (for प्र-). — °) Ds मोहाद् (for दर्पाद्).

34 °) K1 वाक्यं (for कृष्णः). — °) Ś1 T3 करेण; K3.4 बलेन (for -कलेन). G2 च (for वै). V3 D1.2.5 साम्ना हर्षबलेन च; T1.4 साम्ना हर्षाकुलेन वै. — °) Ś1 K1 V2 वीर्यस्य च; K2 प्रवृत्तस्य; D6 वृत्तं तस्य; G3 वृद्धस्य च (for वृत्तस्य च). V1 रणस्य (for बलस्य). Ñ2 वृत्तस्य वचनस्य च.

35 T2 repeats 35^{ab} after 37^{ab}. — °) K1 [अ]व- (for [अ]नु-). K2 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3.4 -पाल्यते; D6 T1.2 (both times) G M -कृष्यते (for -गृह्यते). — Ds reads 35^c-36^b on marg. — °) K3 Ñ2.3 V1.3 Dn Ds T2.4 G3 देवं; V2 देव (for गुह्यं). K1.4 यस्त्वं जगन्मयो गुह्यो (K4. देवो); M4 यस्त्वं जगन्ममांशस्य. — °) K1 (sup. lin. as in text) गुह्यपरं; D2 वै गुह्यतां (for गुह्यतरं). T3 स्मृतम् (for गतः).

36 °) K1 D4 (marg.) [आ]यतनम् (for [आ]र्यं तनुम्). K2-4 Ñ V B Dn Ds1 D1.5 T3.4 स्मर नारायणात्मानं. — K4 D1 om. (hapl.) 36^{bc}; Ñ1 reads it on marg. — °) D2 M4 च (for त्वं). D3 हि (for वि-). — T3.4 om. 36^{cd}. — °) K2 D3 अय (for अव-). Ñ2 V1.3 अवगच्छसि नात्मानं; D2 अवगच्छ त्वमां. — °) V2 सागराणां (for समुद्राणां).

37 °) T3.4 पुरातनस्त्वं देवानां. — °) K2 शंकरस्य (for सलिलस्य). — After 37^{ab}, T2 repeats 35^{ab}. — °) G2 -वृत्ति- (for -वृत्त-). K2 B Ds -प्रवृत्तं च; K3 Dn D1.5 -प्रभावानां (D5 °णां); Ñ2.3 V D2.3 T4 G4 -प्रवृत्तानां (for °नि). Ś1 K1.4 आत्मवृत्तिप्रवृत्ता (K4 °भावा)नां; D4 °वृत्तं प्रवृत्तं च; T3 °प्रवृत्तिवृत्तानां. — °) D6 T1.2 G1.5 M1.2.4 ते (for वै). K2 पुनः (for वपुः). Ś1 संस्मराद्याथ वै पुनः; G2 स्मरार्याद्य हि ते वपुः.

38 °) V2 शिरस्ते खं; D3 शिरः खं च; T4 शिखरं ते (for शिरः खं ते). Ś1 G3 मूर्ति (for मूर्तिः). — °) D3 पादौ भूर; T1.2 G1.3-5 M1.4 क्षमा पादौ (for क्षमा भूर). — °) K2 वायुर्लोकः पुरं श्वासो; D1 °लोका मरुच्छ्वासो; D3 स्ते च मुखश्वासो. — °) T2 G2 मनुसृष्टे (G2 °ष्टौ); G1.4.5 M मनः सृष्टौ (for मनःस्रष्टा). K2 [अ]मवत्; Ñ V2 B Dn Ds D2-5 ह्यभूत्; V1.3 ह्यहं (for मनुस्). Ś1 तथा (for तव). K3 मनःश्रेष्ठो ह्यभूत्ततः; D1 मनश्चन्द्रो ह्यभूत्तव; D6 T1 मनः सृष्टौ तनुस्तव (T1 मनुस्तदा); T3 मनः सामं विबुस्तव.

39 °) K2 V1.2 T1 सहस्राक्षः (for °स्य). Ś1 Ñ1 D3 सहस्रांशुः; D5 °क्षारः; M4 °क्षदः (for °क्षक्षः). K1 सहस्रांशु-शिरोरुहः. — After 39^{ab}, Ś1 ins.:

686* सहस्रशीर्षो विशास्मा शतखिक्कः शतोदरः ।

58. 40]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 3767
B 2. 14. 40
P 2. 14. 40

यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४०
यद्वेदितव्यं लोकेऽस्मिन्तत्त्वया समुदाहृतम् ।
विदितं यत्तवैकस्य देवा अपि न तद्विदुः ॥ ४१
आत्मजं ते वपुर्व्योम्नि न पश्यन्त्यात्मसंभवम् ।
यत्तु ते कृत्रिमं रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवैर्न दृष्टश्चान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृतः ।
त्वं हि सूक्ष्मो महानेकः सूक्ष्मैरपि दुरासदः ॥ ४३
त्वय्येव पर्वतस्तम्भा शाश्वती जगती स्थिता ।
अचला प्राणिनां योनिर्धारयत्याखिलं जगत् ॥ ४४

— °) K₂. 4 Ñ V B Dn Ds D₁. 3. 4 -पत्र-; D₆ T₁. 2 G₂.
8. 5 M -वर्ण- (for -पत्र-). D₅ सहस्रपात्यन्नामः. — °) S₁
सहस्रार्ध-; T₁ M₂. 3 स्त्रार- (for स्त्रांशु-). B₃ -धरो हरिः;
T₂ G₁. 4. 5 M₁. 4 -शिरोरुह-; T₃. 4 -धरो युवा; G₃ -शिरोमुखः
(for -धरोरिहा). K₁ सहस्रचरणेक्षणः = 39^b.

40 After 40^a, D₂ reads 42^b, repeating 42^b in its
proper place. — °) D₂ तदर्चन्ति (for तत्पश्यन्ति). — D₆
G₅ om. (hapl.) 40^c-42^d. — °) K₄ त्वयैव; T₂ वचो न
(for त्वया न). — °) D₃ वेदितुम् (for अन्वेष्टुम्). M₁. 2 न
तत्पश्यन्ति देवताः.

41 D₈ G₅ om. 41 (cf. v. l. 40). T₃. 4 om. 41^{ab}.
— °) B₂ तद् (for यद्). — °) S₁ Ñ₁ B₂. 3 यत्; K₃ ते
(for तत्). — °) K₂ यत्र च; V₃ यत्तु वा (for यत्तव).
— °) T₁ M₂. 3 चापि (for अपि).

42 D₈ G₅ om. 42 (cf. v. l. 40). D₂ reads 42^b
after 40^a, repeating 42^b here. — °) D₂ (first time)
तत् (for न). — °) M₃ तत् (for ते). — D₂ om. 42^d.
— °) K₁ [ह] देवताः (for दिवौकसः). — For 42^c, T₃
subst. :

687* यस्य चैवंविधं रूपं पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ।

43 °) T₁ अदृष्ट (for न दृ°). K₂ तु (for च). D₃
[अ]न्तस्थस् (for स्ते). K₄ D₅ D₂. 5 यत्तु (D₅ D₅ ते)
देवैर्न दृष्टोऽन्तस् (D₂ दृ° ते). — °) Ñ₁ D₆ G₃-5 श्रुतिः;
D₅ T₂ M श्रुतः (for स्मृतः). — °) Ñ₁ D₆ T₃ G₁. 4. 5 M₃
दुरानुगाः; V₂ B₃ D₄ सदैः; B₁. 2 गमः (for सदः).

44 °) D₆ G₃-5 M₁-3 [ए]षा (for [ए]व). K Ñ V
Dn Ds D₁-3. 5 T₃. 4 त्वय्येव (K₁ षा) जगतः स्तम्भे; T₁
M₄ षा सर्वतः स्तम्भा; T₂ G₁ षा पार्वतीस्तम्भा; G₂ षा
जगती सर्वा. — °) K₄ शाश्वता (for ती). G₂ समव- (for

चतुःसागरभोगस्त्वं चातुर्वर्ण्यविभागवित् ।
चतुर्युगेशो लोकानां चातुर्होत्रफलाशनः ॥ ४५
यथा त्वमसि लोकानां तथाहं तच्च मे मतम् ।
उभावेकशरीरौ स्वो जगदर्थे द्विधा कृतौ ॥ ४६
लोकानां शाश्वतो देवस्त्वं हि शेषः सनातनः ।
आवयोर्देहमात्रेण द्विधेदं धार्यते जगत् ॥ ४७
अहं यः स भवानेव यस्त्वं सोऽहं सनातनः ।
द्वावेव विहितौ ह्यावामेकदेहौ महाबलौ ॥ ४८
तदास्से मूढवर्त्तिकं त्वं प्रागेनं जहि दानवम् ।

जगती). — °) T₁ M₁ त्वमेव (for अचला). — °) T₁
M₁. 4 धारयसि (for ति). T₃ तां धारयति नित्यशः.

45 °) G(ed.) -योनिस् (for -भोगस्). — °) Ñ₂ D₂
चतुर्वर्ण-; G₃ M₃ चातुर्वर्ण- (for वर्ण्य-). T₃ विभागकृत्.
— °) Bom. and Poona eds. चतुर्युगेषु लोकानां; M₁
चतुर्वर्गाय लो°. — G₂ om. (hapl.) 45^a-46^a.

46 G₂ om. 46^a (cf. v. l. 45). — °) K₂-4 Ñ V B
D (except D₆) T₃. 4 M₄ [अ]हमपि (for त्वमसि). — °)
K₂-4 Ñ V B Dn Ds D₁. 2. 4. 5 T₃. 4 G₄ M₄ त्वं (for
[अ]हं). D₆ त्वं (for तच्च). G₄ मतिः (for मतम्). D₃ तथा
त्वं वर्तसे सताम्. — °) S₁ -शरीरौ द्वौ; K₁ रौ हि; K₄
D₂. 3. 6 G₃. 5 M₁. 2. 4 रस्थौ; T₁ रौ वै (for रौ स्त्रौ). — °)
D₆ G₂ M₁. 3. 4 जगतोऽर्थे (for दर्थे). — After 46, Ñ₂. 3
V₂. 3 B Ds D₄ ins. :

688* अहं वा शाश्वतः कृष्णस्त्वं वा शेषः पुरातनः ।

[Ñ₂ हि (for the second वा). D₄ (marg.) सनातनः
(for पुरा°).]

— After the above, Ñ₂ V₂. 3 B₁ read 50^c repeating
it in its proper place.

47 D₄ om. 47^{ab}. — °) D₈ T₂ G₂-5 M₄ ईश्वरो (for
शाश्वतो). — °) D₃ देवः (for शेषः). — After 47^{ab}, K₁
reads 48^c, repeating it in its proper place. D₃ T₄
om. (hapl.) 47^c-48^b. — °) M₁. 2 भेद- (for देह-). — °)
K₄ द्विभेदं (for द्विधेदं). T₁ M₁ पाल्यते; T₂ G युज्यते;
M₂. 3 भिद्यते (for धार्यते). S₁ द्विधेवं वञ्च्यते जगत्.

48 D₃ T₄ om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). D₁ om. 48^{ab}.
— °) B₃ एको; G₃ देवो (for एव). — °) D₂ (marg. as
in text) त्वं हि; M₄ त्वं च (for यस्त्वं). D₆ सनातनः (for
सनातनः). — K₁ reads 48^c for the first time after
47^{ab}. — °) K₁ (both times) [अ]विहितौ; D₆ T₁. 2 G₁. 1. 5

प्रलम्बवधः]

विष्णुपर्व

[58. 57]

मूर्ध्नि देवरिपुं देव वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ४९
 संस्मारितः स कृष्णेन रौहिणेयः पुरातनम् ।
 स बलेन तदा पूर्णस्त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५०
 ततः प्रलम्बं दुर्वृत्तं सुबद्धेन महाभुजः ।
 मुष्टिना वज्रकल्पेन मूर्ध्नि वीरः समाहनत् ॥ ५१
 तस्योत्तमाङ्गं स्वे काये विकपालं विवेश ह ।
 जानुभ्यां जगतीं चैव गतासुः स जगाम ह ॥ ५२
 जगत्यां विनिर्कीर्णस्य तस्य रूपमभूत्तदा ।

प्रलम्बस्याम्बरस्थस्य मेघस्येव विदीर्यतः ॥ ५३
 तस्य भयोत्तमाङ्गस्य देहात्सुस्त्राव शोणितम् ।
 बहुगैरिकसंयुक्तं शैलशृङ्गादिवोदकम् ॥ ५४
 स निहत्य प्रलम्बं तु संहृत्य बलमात्मनः ।
 पर्यष्वजत कृष्णं वै रौहिणेयः प्रतापवान् ॥ ५५
 तं तु कृष्णश्च गोपाश्च दिविस्थाश्च दिवौकसः ।
 तुष्टुबुर्निहते दैत्ये जयाशीर्भिर्महाबलम् ॥ ५६
 बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ।

C 3785
B 2. 14. 57
P 2. 14. 57

सहितौ (for वि°). — ^a) K1 (both times) V2 D8 T1. 2
G M1. 4 द्विधाकृतौ (for महाबलौ).

49 ^a) Ñ2. 3 V1 तदा(V1 °द)सि; V2 B3 M4 तदा स
(V2 सं-); G2 वदसे; G3 तथा चेन् (for तदास्से). Ñ1 T4
त्वं किं (by transp.). T3 तस्मादेनं देवशत्रुं. — ^b) K2. 3 Ñ
V1. 3 Dn D1-5 प्राणेन; V2 D8 T2 G1. 3-5 वेगेन; B Ds
T3. 4 M2 बलेन; T1 G2 M1. 4 द्रोहिणं (for प्राणेन). — ^c)
D8 यं मूर्धनि देवरिपुं.

50 Before 50, K2 B T2-4 ins. वैशंपायनः. — ^a) K4
D1 स (for सं-). K2. 3 Ñ2. 3 V Dn D2-5 G1. 3. 4 M3. 4 तु
(for स). K1 स्मारितः स तु कृष्णेन; T3 संस्मरन्कृष्णवाक्येन.
— ^b) Ñ3 (marg.) V1 T2 G1 प्रतापवान्; V2 Ds D8 T3
G2-5 M1. 2. 4 पुरातनः (for °तनम्). — Ñ2 V2. 3 B1 read
50^{ad} for the first time after 688*. — ^c) V2 (second
time) B1 (first time) Ds G3 M1. 2 स्व- (for स). T1 ततः
(for तदा). Ñ1 क्रान्तस् (for पूर्णस्). K1 Ñ2 V2. 3 (last
three first time) स्वबलेन भवान्पू (K1 ततः पूर्णस्; K2-4 Ñ2
(second time). 3 V1. 3 B1 (last two second time)
Dn D1. 3-5 T4 बलेनापूर्यत तदा; D2 बलेनापूरयंस्तत्र. — ^d)
D8 T1. 2 G M1. 3. 4 पूरिणा (for -चा°). M2 त्रैलोक्यस्यान्त-
कारिणा. — For 50^{ad}, T3 subst. :

689* बलेनायुज्यत तदा महतान्येन दीप्तिमान् ।

51 ^b) Ś1 D2 सुबद्धेन; K1 V2 T1 M4 स्व(M4 स)बलेन;
B3 Dn1 D3 T4 M3 स(M3 स्व)बद्धेन; D8 सुबद्धेन; T2 G
सुबलेन (for सुबद्धेन). D4 महाबलः (for °भुजः). K4 स-
बद्धेन महाभुजम्; M1 सुबलेन महान्मुहुः. — ^a) K1-3 Ñ1. 2
V2. 3 Dn D3 T1. 3. 4 चैनं (for वीरः). K4 Ñ3 V1 B Ds
D2. 5 मूर्ध्नि चैनमताडय(K4 °थाहन)त; D4 मूर्ध्नि चैनं समाव-
धीत्.

52 ^a) Ś1 Ds [उ]त्तमाङ्गे (for °ङ्गं). — ^b) K4 विकरालं;
D8 M1 °लापं; G2 सकपोलं (for विकपालं). — For
52^{ad}, T3 subst. :

690* तेन मुष्टिप्रहारेण कपालं तद्विधाभवत् ।

— ^a) K2-4 Ñ V B D (except D8) T4 जानुभ्यां चाह(K2
B1. 2 Ds च ह)तः शेते; T3 °भ्यामपतद्भूमौ. — ^b) M1-3
पपात (for जगाम). K2-4 Ñ V B D (except D8) T3. 4
गतासुर्दानवोत्तमः.

53 ^a) K2-4 Ñ V B D (except D8) T2-4 G1 विप्र- (for
विनि-). — ^b) K2. 4 Ñ V1. 3 B1. 2 Ds1 D1. 3. 5 T4 देहमभूत्;
Ds2 D4 देहो बभौ; D2 देहो ह्यभूत् (for रूपमभूत्). — ^c)
T4 [आ]हवस्थस्य (for [अ]म्बर°). — ^d) T4 पवनस्य (hyper-
metric) (for मेघस्य). T1 व्यशीर्यत; M4 विदीर्यते (for
°र्यतः).

55 ^a) K2 Ñ1 B2 (marg.) Dn D1. 5 T2 G1. 4 संनि-
हत्य; B1. 2 Ds D2. 3 T1 G3. 5 तं नि°; T3. 4 निहत्य तु; G2
रौहिणेयः (for स निहत्य). K2. 4 D4. 5 T2. 4 तं (for तु).
D8 स निहत्य प्रलम्बाख्यं. — ^b) K1 प्रहत्य वपुरात्मनः; B3
संहृत्य बलवाहनः. — ^c) K1 तं कृष्णं; K2. 4 Ñ V B Dn
Ds D1. 3-5 T3. 4 G4 M4 वै कृष्णं (by transp.). D2
(marg. as in text) भूयोऽवजत वै कृष्णं. — T1 M4 repeat
and G2 reads 55^d-56^c after 58^c. — ^d) T1 (second
time) G2 M4 (second time) रौहिणेयं महाबलम्.

56 For the repetition in T1 M4 and the sequence
in G2, cf. v. l. 55. — ^a) T1 (second time) G2 M3. 4
(second time) ततः (for तं तु). D8 तु (for the first च).
— ^b) D8 दिवि तुष्टा; T3 दिवि सर्वे (for दिविस्थाश्च).
— ^c) T1 (second time) तुष्टुबुर्निजितैर्दैत्यैर (sic). — M1 om.
(hapl.) 56^d-58^c.

57 M1 om. 57 (cf. v. l. 56). — ^a) T3 [अ]सौ (for
[अ]र्यं). D3 बलेनास्मिन्हते दैत्ये. — ^b) K1 B1. 3 D8 बलेन
(for बा°). K3 D4 [आ]कृष्ट- (for [अ]क्लिष्ट°). V3 कारिणा
(for कर्मणा). — After 57^{ad}, Ś1 K1. 3 Ñ2 V2 Dn Ds1
(marg.). 33 D4. 5 (marg.) ins. :

691* विचरन्त्यशरीरिण्यो वाचः सुरसमीरिताः ।

58. 57]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3785
B 2. 14. 58
P 2. 14. 58

बलदेवेति नामास्य देवैश्चोक्तं दिवि स्थितैः ॥ ५७
बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ।

कर्मजं निहते दैत्ये देवैरपि दुरासदे ॥ ५८

इति श्रीहरिवंशे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

चैशंपायन उवाच ।

तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च ।
वने विचरतोर्मासौ व्यतियातौ स्म वार्षिकौ ॥ १
व्रजमाजग्मतुस्तौ तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ।
प्राप्तं शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान् ॥ २
कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र वै ।
कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः ॥ ३

तत्र वृद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ।
श्रूयतां तात शक्रस्य यदर्थं मह इष्यते ॥ ४
देवानामीश्वरः शक्रो मेघानां चारिसूदन ।
तस्य चायं क्रतुः कृष्ण लोकपालस्य शाश्वतः ॥ ५
तेन संचोदिता मेघास्तस्यायुधविभूषिताः ।
तस्यैवाज्ञाकराः सस्यं जनयन्ति नवाम्बुभिः ॥ ६
मेघस्य पयसो दाता पुरुहूतः पुरंदरः ।

[Dn Ds विवदन्ति ; Ds विचरन्त्यो (for रन्ति). N₂ वाच-
स्त्रिदशनिःसृताः (for ^१).]

— ^a) N₂ V B Dn Ds D₁₋₅ T₃ 4 M₄ उक्तं (for चोक्तं).

58 M₁ om. 58^a (cf. v. l. 56). — ^b) G₂ जगुः (for
विदुः). — ^c) K₂ N₃ V₁ D₃ T₃ 4 प्रलम्बे ; K₃ 4 D₁ कंसजे ;
N₂ V₃ B₂ 3 Ds कर्मणा ; D₆ T₁ 2 G₁ 3-5 भिर ; M₂ 3 मुष्टिना
(for कर्मजं). G₂ कर्मभिर्निहतैर्दैत्यैर् ; M₄ भिर्निजिते दैत्ये .
— After 58^c, T₁ M₄ repeat and G₂ reads 55^d-56^c.
— ^d) V₂ दुरासदम् (for सदे).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ N₂ T₃.
— Mention of Khila : Ś₁ K₃ N₃ V B Dn₂ Ds₁ D₁.
— Sub-parvan : K₄ N₃ V Dn D₁₋₃ 5 बालचरितम् ; T₄
आश्रयपर्व. — Adhy. name : N₂ T₄ G₂ 3 M₄ प्रलम्बवधः .
— Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ M₁₋₃
67 ; N₃ V₁ T₂ G₁ 70 ; V₂ T₁ G₃ 5 M₄ 71 ; V₃ Dn
Ds₂ 69 ; D₃ 75 ; D₄ G₂ 4 68 ; T₃ 77 ; T₄ 66. — Śloka
no. : Dn D₄ 58 ; Ds₂ 59 ; D₃ 57.

59

1 K₂ T₁ 3 om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁ ताभ्यामेवं प्रवृ-
द्धाभ्यां. — ^c) D₆ G₂ वै (for वि-). Ś₁ K₁ चत्वारो वै वने
मासा. — ^d) N₂ स्वतियातौ ; D₂ 3-5 व्यतिक्रान्तौ ; G₅
M₁ 2 व्यति (G₅ ती) यातां (for यातौ). K₄ तु ; B₂ च (for
स्म). Ś₁ K₁ T₃ G₂ व्यति (T₃ प्रति- ; G₂ परि) याताः स्म
वार्षिकाः ; K₂ व्यपयातौ तु वार्षिकौ .

2 ^a) M₁₋₃ तत्र (for तौ तु). — ^b) D₄ वने (for व्रजे).
— ^c) D₆ T₁ 3 G₃ शक्रमखं (for महं). T₄ प्राप्तौ शक्रमखं
वीरौ .

3 ^a) T₂ M₃ कौतूहलम् (for लाद्). — ^b) K₂ B
Ds-5 T₃ 4 तान् ; N₃ V₁ G₃ ह (for वै). — ^c) T₄ सो (for
को). T₁ वा ; G₄ वै (for स्यं). D₆ T₃ G₃ M₄ शक्रमखो (for
महो). — ^d) Ś₁ K₃ N₁ 2 V₃ D₂ 5 हर्षम् (for हर्षं).

4 ^a) T₁ 2 G₃ 5 M₁ 2 तं तु ; T₄ ततो (for तत्र).
N₁ वृद्धतरस् (for तमस्). M₃ तं तु वृद्धतरस्त्वेको. — ^b)
D₅ गोपालो वाक्यमब्रवीत्. — ^c) V₂ वत्स (for तात).
— ^d) Ś₁ K₃ यदर्थं क्रियते महः (K₃ खः) ; K₁ 4 यं यत्र
इज्यते ; K₂ N₂ V₂ 3 B Dn Ds D₂ 4 5 T₁ यं ध्वज (D₄
T₁ मख) इज्यते ; V₁ D₃ T₃ 4 M₃ यं ध्वज ईह (D₃ M₃
इज्य) ते ; D₁ यं व्रज ईक्ष्यते ; D₆ T₂ G₁ 3 यं मखमि (G₃
ख इ) प्यते .

5 ^b) K₂ देवानां (for मेघानां). Ds मर्दन (for
सूदन). — ^c) N (except Ś₁ K₄) T₄ G₂₋₅ M₁ 4 महः ;
T₁ 2 G₁ मघः ; T₃ G (ed.) मखः (for क्रतुः). — ^d) N
(except Ś₁ K₁ D₆) T₃ 4 नाथस्य (for पालस्य).

6 ^a) K₃ D₄ नोदिता ; N₃ V₁ देशिता (for चोदिता).
— ^b) K₂ B₂ D₄ 5 T₃ 4 चापवि- ; K₃ 4 N₂ V B₁ Dn Ds
D₁₋₃ T₁ चायुध- ; B₃ चोपरि- (for आयुधवि-).

7 ^c) G₂ संस्मारितः (for संग्रहट्टः).

8 ^a) K₁ संवर्धितं (for संपादितं). — ^b) Ś₁ K₁ B D₃

संप्रहृष्टः स भगवान्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ ७
 तेन संपादितं सस्यं वयमन्ये च मानवाः ।
 वर्तयामोपभुजानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८
 देवो वर्षति लोकेषु ततः सस्यं प्रवर्तते ।
 पृथिव्यां तर्पितायां च सामृतं लक्ष्यते जगत् ॥ ९
 क्षीरवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः ।
 तेन संवर्धिता गावस्तृणैः पुष्टाः संपुंगवाः ॥ १०
 नासस्या नातृणा गावो न बुभुक्षार्दितो जनः ।
 दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ॥ ११

दुदोह सवितुर्गा वै शक्रो दिव्याः पयस्वलाः ।
 ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेध्यं मेघौघधारितम् ॥ १२
 वाय्वीरितं तु मेघेषु करोति निनदं महत् ।
 जवेनावर्जितं चैव गर्जतीति जना विदुः ॥ १३
 तस्य चैवोद्यमानस्य वातयुक्तैर्बलाहकैः ।
 वज्राशनिसमाः शब्दा भवन्त्यगमभेदिनः ॥ १४
 तज्जलं वज्रनिष्पेषैर्विमुञ्चति नभोगतम् ।
 बहुभिः कामगैर्मेघैः शक्रो भृत्यैरिवेश्वरः ॥ १५
 कचिदुर्दिनसंकाशैः कचिच्छिन्नाभ्रसंस्थितैः ।

C 3802
B 2. 15. 16
P 2. 15. 16

D₂ देहिनः (for मानवाः). — °) K₁₋₃ Ñ V B_{1,3} Dn Ds
 D_{2,4,5} T₂ G_{1,3} -युज्जानास् (for -भु). K₄ वर्तयामः प्रयुज्जानास् ; D₃ वर्तनायोपयुं. — °) M₁₋₃ तर्पयन्तश्च (for 'यामश्च).

9 °) Ds T₃ G_{1,4,5} देवे (for देवो). K_{2,4} Ñ V B Dn D₁₋₅ T₄ G₃ M₄ देवे वर्षति लोकेऽस्मिन् (Ñ₃ V₁ 'केऽत्र); K₃ देवा वर्षन्ति लोकेऽस्मिन्. — °) Ś₁ K₂ Ñ₁ B Ds T_{2,4} प्रवर्धते (for 'र्तते). — °) Ś₁ वर्धितायां (for तर्पि). N (except Ś₁ Ds) T_{1,3,4} G₃ M₄ तु (for च). — °) K₂ शाश्वतं ; T_{3,4} तर्पितं (for सामृतं).

10 °) Ś₁ ततः कृष्ण ; K₁ D_{2,3} T₁ M₄ इमाः कृष्ण ; K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D_{1,5} त्विमा गावो ; D₄ स्थिता गावो (for इमा गावो). — °) K₄ V₃ D₁ निर्मिताः (for निर्वृताः). — °) B Dn Ds G₃ तात ; M₁₋₃ कृष्ण (for गावस्). — °) T₁ तुष्टाः (for पुष्टाः). T_{3,4} च ; G_{2,4} M_{1,4} सु- (for स-).

11 °) Ds G_{4,5} नासस्यं (for 'स्या). G₁ नातृणं (for 'णा). K₂₋₄ Ñ V B D (except Ds) T_{3,4} भूमिर् (for गावो). — M₄ om. 11^b-12^c. — °) V₁ Ds T₂ G_{1,2} न बुभुक्षार्दितो जनाः. — °) Ñ₃ V₁ Ds दृश्यन्ते (for 'ते). G₃ दृश्यन्ते यदि सर्वत्र .

12 M₄ om. 12^{abc} (cf. v. 1. 11). — °) K_{2,3} V_{1,3} Dn Ds D_{1,4} स विभुर् (for सवितुर्). D_{2,3,6} G_{2,4} M₁₋₃ गावः ; T₃ गोभिः (for गा वै). — °) T₄ दिव्यं (for दिव्याः). Ś₁ K_{1,3,4} Ñ₂ V₁ Dn D₂ पयस्विनीः (for 'स्वलाः). T₁ शक्रो दिव्यं पयः सदा. — °) Ñ₂ गाः (for ताः). — °) V₂ M₁₋₃ मेघोप- (for मेघौघ-). K_{1,4} धारया ; T₃ वारिणा (for -धारितम्). Ś₁ मेध्ये मेघौघधारया .

13 °) Ś₁ G₂ M₃ तन् ; T_{3,4} च (for तु). K₁ (sup. lin.) देशेषु ; T_{1,2} G_{1,3-5} M_{1,2} (inf. lin. as in text) मेघाम्बु (for मेघेषु). K₂ वाय्वन्तरं तु मेघे तु. — °) Cal. ed. कदनं ; M₁ lacuna (for निनदं). T₃ मुहुः (for महत्). — °) K_{3,4} Ñ_{2,3} V_{1,2} B_{1,3} Dn Ds D_{1,4,5} T_{1,3} G_{2,3,5}

M₂₋₄ [आ]वर्तितं (for 'र्जितं). Ds G₂₋₅ [ए]तद् ; G₁ [इ]दं (for [ए]व).

14 Ñ₂ om. 14^{ab}. — °) Ś₁ Ñ_{1,3} B Dn₂ T₁ G₃ वायु- (for वात-). — °) M₁₋₃ -युताः (for -समाः). — °) Ś₁ K₁ Ñ₁ चरन्ति ; Ds₁ श्रूयन्ते (for भवन्ति). T₂ G_{1,2,4,5} M₄ [अ]ङ्गवि- (for [अ]गम-). K₂₋₄ Ñ_{2,3} V B Dn Ds₂ D₁₋₅ T_{3,4} G₃ श्रूयन्ते नग (Ds₂ D₄ मर्म) भेदिनः. — For 34^{cd}, Ds subst. :

692* वज्राशनिसमाशब्दान्नाजन्तो गगने स्थिताः ।

15 °) T₂₋₄ G_{1,2,4} -निर्वोषैर्- (for -निष्पे). Ds तज्जलं चैव निर्वोषैर्. — °) K_{2,3} Ñ₃ V₁ Dn D_{4,5} M₄ नभोगतः ; Ñ_{1,2} V₃ गताः ; V₂ B Ds D₃ T_{3,4} G₃₋₅ गतैः (for 'गतम्). Ś₁ D_{1,6} T₂ G₁ विमुञ्चन्ति नभोगताः (T₂ G₁ 'तैः); K₄ मुञ्चन्ति च नभोगताः ; D₂ न मुञ्चति नभोगतैः ; G₂ निनदन्तो नभोगतैः. — °) T_{3,4} बलुभिः (for बहुभिः). — °) G₄ भूतैर् (for भृत्यैर्). Ś₁ K₁ विसर्जितैः ; Ñ₁ इतस्ततः (for इवेश्वरः).

16 °) Ś₁ -मेघामैः ; K_{1,4} -संघातैः (for -संकाशैः). — °) K₁ छन्नाभ्र- (for छि). — °) K_{2,4} Ñ V₂ B D (except Ds) -संस्थितैः (for -संस्थितैः). K₃ V₃ T₃ कचिच्छिन्नाभ्रसंस्थितैः ; V₁ 'द्विज्ञाग्रसंस्थितैः ; T₄ 'च्छीकरवर्षिभिः. — Ñ_{2,3} V B D_{2,3} T₃ ins. after 16^{ab} ; Ds after 16 ;

693* कचिद्विज्ञाजनाकारैः कचिच्छीकरवर्षिभिः ।

मण्डयत्येव देवेन्द्रो विश्वमेव नभो घनैः ॥

[Ds om. line 1. — (L. 1) Ds करक- (for शीकर-). — G₃ om. line 2 ; Ds reads it after 16. — (L. 2) V_{1,3} Ds मण्डयन् ; Ds मज्जयन् (for मण्डयति). Ds [ए]तद् (for [ए]व). B₁ -गतैः (for घनैः). Ds विश्वसत्र नभोगतैः (for ').]

— B₃ D₂ om. 16^{cd}. — °) K_{1,2} Ñ_{1,2,3} (marg.) V B₃

59. 16]

हारिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3800
B 2. 15. 16
P 2. 15. 16

क्वचिच्छीकरमुक्ताभं कुर्वद्भिर्गगनं घनैः ॥ १६
 एवमेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदः ।
 पर्जन्यः सर्वलोकानां भवाय भुवि वर्षति ॥ १७
 तस्मात्प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः ।
 महैः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ १८
 गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रपरिग्रहे ।
 प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्यं दामोदरोऽब्रवीत् ॥ १९
 वयं वनचरा गोप गोपा गोधनजीविनः ।
 गावोऽस्मदैवतं विद्धि गिरयश्च वनानि च ॥ २०

कर्षकाणां कृषिवृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् ।
 अस्माकं गौः परा वृत्तिरेतत्त्रैविध्यमुच्यते ।
 विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं परम् ॥ २१
 योऽन्यस्य फलमश्नानः करोत्यन्यस्य सत्क्रियाम् ।
 द्वावनर्थौ स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ॥ २२
 कृष्यन्ताः प्रथिताः सीमाः सीमान्तं श्रूयते वनम् ।
 वनान्ता गिरयः सर्वे सा चास्माकं गतिर्ध्रुवा ॥ २३
 श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिन्कामरूपिणः ।
 प्रविश्य तास्तास्तनवो रमन्ते खेषु सानुषु ॥ २४

Ds D1. 2. 4 T2-4 G1. 2. 4. 5 M -मूकत्वं; K1 (sup. lin.)
 -मुक्तानां; Ks Dn -वर्णाभं; K4 -संसक्तं; Ns -मूलत्वं; G(ed.)
 -मुक्ताभिः (for -मुक्ताभं). Ds क्वचिच्छंकरूपत्वं; Ds °च्छिशिर-
 मूकत्वं; T1 Gs °च्छिखरभृङ्ग (Gs °मूक)त्वं. —^a) S1 कुरुते;
 Ns कुर्वन्ति (for °द्भिर्). K2 Ds. 4 T1. 2 Gs. 4 गगने (for
 °नं) Dn तथा (for घनैः). Ds कुर्वद्भिर्गगनेचरैः; Ds कुरुते
 गगनं घनैः; G1. 5 कुरुते गगने घनैः.

17 ^b) K2 V2. 8 B Ds D1 T3. 4 शाश्वतम्; Ds. 6 T1. 2
 G1. 8. 5 M वारिदैः; G2 °दाः (for °दः). —^c) N (except
 S1 Ds) T1. 8. 4 -भूतानां (for -लोकानां). — After 17, K
 Ns. 8 V B D (except Ds) T3 ins.:

694* यस्मात्प्रावृडियं कृष्ण शक्रस्य भुवि भाविनी ।

[K2 तस्मात् (for यं). V1 सुवि-; Ds तु वि- (for सुवि).]

18 ^b) V3 T2 मुदान्विताः (for मुदा युताः). —^c) Ns ततः;
 Ds T2 G2. 4 G(ed) मल्लैः; T1 M4 मेघैः; T4 om. (for महैः).
 T3 सुरेशमर्चयन्तीह. — After 18, K2-4 N V B Dn Ds
 D1-5 ins. an addl. colophon [Mention of the Epic :
 Ks Ds2. — Mention of Khila : Ks Ns. 8 V B Ds D1.
 — Sub-parvan : K2-4 N V B2 Dn Ds D1-4 बालचरितम्;
 Ds परिज्ञात. — Adhy. name : B1 घोषवाक्यम्; D2
 शक्रयागारम्भः. — Adhy. no. : K2 D1 68; Ns V1 71; V
 72; V3 Dn Ds2 D4 70; Ds 66; G(ed.) 15].

19 Before 19, All Mss. (except G2 M4) ins. वैशं-
 पायन उवाच. —^b) G2 तस्य (for शक्र-). Ks Ds T4 -परि-
 ग्रहः (for °ग्रहे). —^c) Ds T1. 2 G1-8. 5 M1. 8. 4 हि (for
 °पि). Ks प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य.

20 ^a) B3 वनं; Dn1 उप- (for वयं). K Ns V B Dn
 Ds D1-5 T3. 4 गोपा (for गोप). Ds T1. 2 G2. 8. 5 वयं वने-
 चरा गोपा. —^b) K Ns. 8 V B D T G M4 सदा गो-; Ns

गोवित्त- (for गोपा गो-). —^c) M1-3 देवता (for दैवतं).
 Ds T2 G1-4 गाश्चास्मदेवता विद्धि; T3 गावो हि दैवमस्माकं;
 G5 गाश्चास्मिन्देवतावद्धि. —^d) Ds T2 G1-3. 5 M4 गिरीनपि;
 M1-3 गिरीनथ (for गिरयश्च).

21 ^a) S1 कार्षिकाणां; K2. 4 Ns B3 D1. 2. 4. 5 T1-3
 G2-4 कर्षुं (for कर्षं). T3 कृषिं चैव; T4 कृषिं कुर्वन् (for
 कृषिवृत्तिः). —^b) S1 K2 Ns (marg.) G5 M2 विपणः; Ns
 B Ds G2 पण्योप- (for विपणि-). K4 पण्यं च पणिजीवनम्.
 —^c) K2-4 Ns. 8 V B D (except Ds) T3. 4 G1 गावोऽ-
 स्माकं; Ns T1. 2 G2-5 M4 अस्माकं गाः; M1-3 अस्माकं गो- (for
 °कं गौः). —^d) K2 जनो; V3 G5 यथा (for यया). Ds
 यो यया विद्यया युक्तस्. —^e) Ns मतम्; M4 महत् (for
 परम्). — After 21, Ns. 8 V B1. 2 Dn Ds T3. 4 ins.:

695* सैव पूज्यार्चनीया च सैव तस्योपकारिणी ।

[T3. 4 सैवार्चनीया च नवैः (for °). Dn T3 [उ]पकारिका
 (for °रिणी). Ns V1 तस्य सैवोपजीविका (for °).]

22 ^a) M4 अश्नाति (for °नः). T3 यो यस्य फलमश्नाति.
 —^b) S1 [अ]स्य स (for [अ]न्यस्य). —^c) Ns D4 T1 च
 (for स).

23 ^a) S1 दृष्टान्ताः (for कृष्यन्ताः). G2 प्रथमाः (for
 प्रथिताः). K2 Ns V2. 3 B Dn Ds D2-5 T1. 4 G3. 4 कृष्यन्ता
 (Ds °न्ते) प्रथिता सीमा. —^b) Ds2 Ds M3 सीमान्तः (for
 °न्तं). K1 Ds G(ed.) प्रथितं; G3-5 श्रूयतां; M1-3 च पुनर-
 (for श्रूयते). —^c) K1 Ns V1 T1. 2 G2. 5 ते चास्माकं;
 M4 चास्माकं हि; (for सा चास्माकं). T3 गवाम् (for ध्रुवा).
 T1 ते चास्माकं गतिः परा; T4 तेनास्माकं गतिर्गवाम्; G3 ते
 चास्माकं परा गतिः.

24 ^a) Ds श्रूयतां (for °न्ते). B2 [ए]व (for [अ]पि).
 —^c) S1 तास्तु; Ds गास्तास् (for तास्तास्). Ks D1
 तनूस्ते (for तनवो). K2 G2 प्रविश्य मायां (G2 तां ते) तरवो;

भूत्वा केसरिणः सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः ।
 वनानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो द्रुमच्छिदः ॥ २५
 यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः ।
 घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तान्पौरुषादेन कर्मणा ॥ २६
 मन्त्रयज्ञपरा विप्राः सीतायज्ञाश्च कर्षकाः ।
 गिरियज्ञा वयं गोपा इज्योऽस्माभिर्गिरिवने ॥ २७
 तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञं वयं वने ।
 कुर्मः कृत्वा सुखं स्थानं पादपे वाथ वा गिरौ ॥ २८
 तत्र हत्वा पशून्मेध्यान्वितत्यायतने कृते ।

सर्वघोषस्य संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ॥ २९
 तं शरत्कुसुमापीडाः परिवार्यं प्रदक्षिणम् ।
 गावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु वनं पुनः ॥ ३०
 प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुरीर्यतृणा गुणैः ।
 शरत्प्रमुदिता रम्या गतमेघजलाशया ॥ ३१
 प्रियकैः पुष्पितैर्गौरं श्यामं बाणवनैः क्वचित् ।
 कठोरतृणमाभाति निर्मयूररुतं वनम् ॥ ३२
 विमला विजला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः ।
 विवर्तन्ते जलधरा विमदा इव कुञ्जराः ॥ ३३

C 3822
 B 2. 16. 15
 P 2. 16. 15

D₄ इय तास्तनूस्ते वै.

25 ^b) Ś₁ शिखिनां (for न°). M₄ व्याघ्रौघानखिलान्ख-
 रान्. — °) M₁₋₃ रक्षन्ते (for °न्ति). K₂ वनस्थानानि
 रक्षन्ति. — °) K₁₋₃ Ñ V B_{1.2} D (except D₆) T_{3.4} वन-
 (for द्रुम-). K₄ B₃ त्रासयन्ति (B₃ °न्ते) वनच्छिदः.

26 °) K₃ ये ये (for यदा). V₃ तेषां (for चैषां). V₁
 प्र- (for वि-). K₁ यदा तेषां प्रकुर्वन्ति. — °) K₂ V₂ G₂
 ये (for ते). T₁ वनानिल- (for °लय-). K₁ (marg.) देवा
 आलयजीविनः. — °) K₄ तेन; V₁ तानि (for तान्). — °)
 K_{2.4} पुरुषादेन कर्मणा; K₃ D₄ पौरुषाद्येन क°; D₆ पौरुषे-
 णैव क°; T₂ G₁ पुरुषान्देवव (G₁ क°) मर्णा; G₄ M₄ पुरुषान्देव-
 कर्मणः.

27 °) K₂ अत्र (for मन्त्र-). Ś₁-यज्ञकरा; K₄ Dn₁
 -यज्ञाः परं (Dn₁ °रा) (for -यज्ञपरा). — °) Ñ_{2.3} (marg.)
 V₃ D₆ T₂ G_{1.2.5} M_{1.2.4} सीर- (for सीता-). Ś₁ D₅ का-
 (D₅ क°) षिकाः; K_{2.4} Ñ₃ Ds₂ D_{1.2.4} T₁ G₄ कर्षुकाः
 (for कर्षकाः). — °) Bom. Poona eds. G(ed.) तथा (for
 वयं). — °) M₃ याज्यो (for इज्यो). V₃ D₆ T₁ G_{2.4.5}
 ऽस्माकं (for °भिर्). K₁ D₆ धनैः; T₃ सदा (for वने).

28 °) D₆ S (except T_{3.4}) एवं मम मतं गोपा. — °)
 D₆ T_{1.2} G M₄ -यज्ञान् (for -यज्ञं). Ś₁ महा- (for वयं).
 K₂₋₄ Ñ_{1.3} V_{2.3} K_{1.3} D_{1.3.5} गिरियज्ञः प्रवर्तताम्; Ñ₂ V₁
 B₂ Dn Ds D_{2.4} T_{3.4} ज्ञः प्रवर्त्यताम्. — °) D₆ तत्र क्षित्वा;
 T₁ कर्म कृत्वा; T₂ G₂₋₄ M₄ तत्र कृत्वा (for कुर्मः कृत्वा).
 K_{1.3.4} Ñ V_{1.2} B₁ Ds₂ D_{1.3-5} T_{3.4} कर्म कृत्वा सुखं (Ñ₂
 शुचौ; T_{3.4} परं) स्थाने; K₂ V₃ B_{2.3} Dn Ds₂ G_{4.5} कर्म
 (G_{1.5} तत्र) कृत्वा सुखस्थाने (G₅ °नं); D₂ कर्म कृत्वा सुखं
 स्यामः. — °) K_{1.3.4} Ñ V₂ B₁ Dn Ds D₁₋₄ पादपेषु; K₃
 V_{1.3} B_{2.3} D₅ पेऽपि; D₆ पैर्वा (for पे वा).

29 °) T₂ G_{1.4.5} गत्वा (for हत्वा). Ś₁ पशून्दिन्यान्;

Ñ₁ D₆ G₂ M_{1.3} पशुं मेध्यं (for पशून्मेध्यान्). — °) K₁₋₃
 Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} शुभे; D₆ वने (for कृते). K₄
 G₁ विन्य (G₁ °श) स्यायतने शुभे. — K₂ om. 29°-30°.
 — °) G₅ संदोहं (for °हः). — °) T₄ श्रूयतां (for किं).
 Ñ₂ सं- (for किं). K₃ विचार्यताम् (for °यते).

30 K₂ om. 30°^b (cf. v. 1. 29). — °) M_{1.2} ताः
 (for तं). — °) K₂ परिचर्यं; V₁ सीरयज्ञाः (for परिवार्य-).
 — °) D₄ गोपास् (for सर्वास्). M₃ गावो गिरिवरान्सर्वास्.
 — °) K_{3.4} Ñ_{2.3} V B₁ Ds D₁₋₃ G₂ M_{3.4} पुनर्वनम् (by
 transp.); Ñ₁ B₂ Dn D₄ T_{3.4} पुनर्व्रजम्; B₃ पुनर्बलम्; T₂
 G_{1.3-5} पुनः पुनः. K₂ प्रतियान्तु पुनर्व्रजम्; D₆ ततो यान्ति
 पुनर्व्रजम्.

31 ^b) K_{3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3-5} T_{3.4} -तोय-
 (for -वीर्य-). K₂ -तृणैर्गुणैः; D₆ T_{1.2} G M -गुणैस्तृणैः (for
 -तृणा गुणैः). — °) M₁₋₃ गावो (for रम्या). — °) K_{3.4}
 D₁ -जलाश्रयाः (for °शया). T₃ G₁ M गतमेघा जलाशयाः.

32 °) K₂ M₂ (inf. lin. as in text). 3 प्रियकैः (corr-
 upt); D₆ G प्रियङ्गु- (for °कैः). Ś₁ V₂ पुष्पकैः; D₁ पुष्पितं
 (for °तैर्). K₃ प्रियकैः पुष्पितं गौरैः; D₃ पुष्पितं च वनं सर्वं;
 T₁ प्रियङ्गुपुष्पितं गौरं; M₄ प्रियङ्गुपुष्पितैर्गौराः. — °) Ś₁
 बाणवनैः; K_{1.2} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{2.4.5} T₄ G_{1.3.5} बाणा-
 सनैः; T₃ बाणतृणैः (for °वनैः). — °) T_{3.4} कठिनं (for
 कठोर-). — °) Ś₁ G₄ -तृणं वनम्; Ds₁ D₁ -रुतस्वनम्; G₆
 M₂ -युतं वनम् (for -रुतं वनम्). K₂ निर्मलं सरुतं वनम्.

33 °) K₂₋₄ Ñ V B D T G M_{3.4} विज (T₃ G₄ °शा-
 ला विमला (G₆ °दा) व्योम्नि. — °) D₅ दिविद्युतः (for
 विवि°). — °) K₁ M_{1.2} प्रवर्तन्ते; B₃ T₄ G_{1.3} विवर्तन्ते
 (for °तन्ते). — °) K Ñ V B Dn Ds D₁₋₄ T_{3.4} G_{2.4}
 विदन्ता; T₃ G_{1.5} विमला (for विमदा). D₆ विमदायास्त-
 कुञ्जराः.

59. 34]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

पटुना मेघवातेन वार्षिकेणावकम्पिताः ।
 पर्णोत्करघनाः सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः ॥ ३४
 सितवर्णाम्बुदोष्णीषं हंसचामरवीजितम् ।
 पूर्णचन्द्रामलच्छत्रं साभिषेकमिवाम्बरम् ॥ ३५
 हंसैर्विहसितानीव समुत्कुष्ठानि सारसैः ।
 सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये ॥ ३६
 चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रोणिमण्डलाः ।
 हंसलक्षणहासिन्यः पतिं यान्ति समुद्रगाः ॥ ३७
 कुमुदोत्फुल्लमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ।
 सममभ्युत्स्मयन्तीव शर्वरीष्वितरेतरम् ॥ ३८

34 °) K₂ पाण्डुना; D₆ मृदुना (for पटुना). K_{3,4} $\tilde{N}1,2$ V_{1,3} B₁ D_n D_{1,3,4} T₄ G₄ -नादेन (for -वातेन). — °) G₂ च (for [अ]व). $\tilde{S}1$ -कर्षिताः (for -कम्पिताः). K₂₋₄ $\tilde{N}$ V B D_n D_s D₁₋₄ T₄ नवतोयानुक (K₄ 'व) षिणा (D₄ 'णः). — °) K₁ वर्णोत्तम-; K₄ कर्णोत्कर-; D₆ G₂ M₁₋₃ प (M₃ व) णोत्कच- (for 'त्कर-). K₂ B_{1,3} D_s D₂ सर्वाः (for सर्वे). D₃ पद्माकरघनाः सर्वाः; D₄ T₄ पूर्णोत्करघनाः सर्वाः. — °) K₂ $\tilde{N}1$ V₂ B D_s D_{3,4} T₄ निम्नगाः (for पादपाः). — For 34, T₈ subst.:

696* विना च मेघनादेन निर्मयूरुतं वनम् ।
 नद्यो बहुविधाकारा जलं स्वच्छं वहन्ति च ॥

35 °) K_{1,2} $\tilde{N}2,3$ V B_{1,3} D_{s2} D₁ सित (K₁ शत-; V_{1,3} शीत) वर्षाम्बुदोष्णीषं; D₃ सितवृष्टयं; D₆ T₂ G_{1-3,5} M₁₋₃ सितशुभ्रां; T₁ M₄ सितशुभ्रां (M₄ 'वर्णा); T₃ निर्गताम्बुदसंदोहं. — °) K₁ -सारस- (for -चामर-). $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ (marg. as in text) M_{3,4} -जीवितम् (for -वीजि). — °) D₁ चन्द्रामल-; D₆ चन्द्रामलं (for 'मल-). K₂ G(ed.) -च्छत्रं (for -च्छत्रं). — °) T₃ साभिषिक्तम् (for 'षेकम्). — After 35, V₃ reads 39°-41°.

36 °) K₁ B₂ G(ed.) प्र- (for वि-). D₆ G_{2,5} [ह]ह (for [ह]व). — °) K₂ D₆ T₂ G_{1,2,5} समुत्सृष्टानि; D_{s2} D_{1,2} G₃ M₄ समुद्धतानि (for समुत्कुष्ठानि).

37 °) $\tilde{S}1$ K₃ -घनाः (for -तटाः). — °) $\tilde{S}1$ K₂ प्रति- (for पतिं).

38 °) $\tilde{S}1$ कुमुदोत्फुल्लनयनं; K₁ कमलोत्फुल्लमुदकं; D₄ कुमुदोत्फुल्लं चैव. — °) M₁₋₃ ताराभिश्चित्रितं नमः. — K₂ om. 38°. — °) G₁ सम्यग् (for समम्). V_{1,3} अभ्युत्सृष्टम्; B₂ अभ्युत्सृष्टम् (for 'त्सृष्टम्). G₃₋₅ M₄ [ए]व (for [ह]व). T₂ सम्यगभ्युत्सृष्टम्. — °) $\tilde{S}1$ शर्वरीर (for 'रीरु).

मत्तक्रौञ्चावघुष्टेषु कलमापकपाण्डुषु ।

निर्विष्टरमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥ ३९

पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यश्च विकचोत्पलाः ।

केदाराः सरितश्चैव सरांसि च श्रियाज्वलन् ॥ ४०

पङ्कजानि च पद्मानि तथान्यानि सितानि च ।

उत्पलानि च नीलानि भेजिरे वारिजां श्रियम् ॥ ४१

मदं जहुः सितापाङ्गा मन्दं ववृधिरेऽनिलाः ।

अभवद्व्यभ्रमाकाशमभूच्च निभृतोऽर्णवः ॥ ४२

ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्तसमुज्झितैः ।

मयूराङ्गरुहैर्भूमिर्बहुनेत्रैव लक्ष्यते ॥ ४३

39 $\tilde{N}2$ om. (hapl.) 39°. — °) D₂ G₂ कलमापङ्कि- (G₂ 'क्ष) पाण्डुषु. — V₃ reads 39°-41° after 35. — °) V_{1,3} B₁ D_s G₁₋₅ निर्वृष्ट- (G₃₋₅ 'ष्टि-); D_{2,6} G₂ निर्वृष्टि- (for निर्विष्ट-). — °) K₂ तटेषु; $\tilde{N}2,3$ V₂ B D_s D_{1,3,4} T₃ वनेषु; D₂ क्षेत्रेषु; T₄ चक्रेषु (for वनेषु). $\tilde{S}1$ पुनः (for मनः). V₁ वनेषु वसते मनः.

40 For the sequence in V₃, cf. v. l. 39. — °) $\tilde{S}1$ M₃ तडाकानि; D₆ T_{1,2} G M₄ तडाकानि; T_{3,4} तडाकाश्च (for तडागानि). — °) $\tilde{S}1$ K₁ M₄ वाप्यश्च विमलोदकाः (M₄ 'त्पलाः). — °) D₂ [अ]पि (for [ए]व). — °) D₂ G_{1,4,5} श्रियोज्ज्वलाः; M₁₋₃ प (M₂ व) रश्रियः (for श्रियाज्वलन्). T₁ G₃ M₄ सरांसि कुमुदानि च; T₂ सरांसीव श्रियोज्ज्वलाः.

41 For the sequence in V₃, cf. v. l. 39. T₁ om. 41°. — °) $\tilde{S}1$ K_{1,3} पङ्कजानि (for तथान्यानि). — °) M₄ सरांसि (for सितानि). K_{2,4} $\tilde{N}1,3$ V_{1,2} B D_n D_s D_{1,3-5} T₄ [अ]पि; T₃ वै (for च). K₃ पङ्कजानि सितान्यपि. — For 41°, G₃₋₅ subst.:

697* श्रिया ज्वलत्पङ्कजानि ताम्राणि च सितानि च ।
 — °) $\tilde{S}1$ K₁ $\tilde{N}1$ पङ्कजानि; D₆ T_{1,2} G M नीरजानि (for उत्पलानि). $\tilde{N}2$ V₃ [अ]पि (for च). — °) $\tilde{N}2$ V₃ सरितां; T₂ G_{1,5} M₄ वारिणा; T₃ शरदां (for वारिजां).

42 °) V₂ मदं जग्मुः; D₆ G₂ मदं जगुः; T₁ मन्दं जगुः (for मदं जहुः). — °) $\tilde{S}1$ मदं (for मन्दं). D₆ T₁ G_{1,3-5} M₃ ववृतिरे (for 'धिरे). — K₁ transp. 42° and 44°. — °) V₁ व्यग्रम्; M₄ शुभ्रम् (for व्यग्रम्). — °) K₄ विततो; V₃ निर्वृतो (for निभृतो).

43 D₃ om. 43°. — °) T₄ -शिखिनां (for -शिथिलैर्). — °) D_{2,6} G₃₋₅ M₁₋₃ -समुत्थितैः; T₁ 'क्षितैः (for 'ज्झितैः). K₂ T₃ वृत्तनृत्तसमुच्छि (T₃ 'त्थितैः). — °) G₂ -चित्रैव (for -नेत्रैव). K₃ जेष्यते; G₃ दृश्यते (for लक्ष्यते).

गिरियज्ञप्रवर्तनम्]

विष्णुपर्व

[59. 53]

स्वपङ्कमलिनैस्तीरैः काशपुष्पलताकुलैः ।
 हंससारसविन्यासैर्यमुना याति संयता ॥ ४४
 कलमापकसस्येषु केदारेषु वनेषु च ।
 सस्यादा जलजादाश्च मत्ता विरुरुवुः खगाः ॥ ४५
 सिषिचुर्यानि जलदा जलेन जलदागमे ।
 तानि शष्पाण्यबालानि कठिनत्वं गतानि वै ॥ ४६
 त्यक्त्वा मेघमयं वासः शरद्गुणविदीपितः ।
 एष वीतमले व्योम्नि हृष्टो वसति चन्द्रमाः ॥ ४७
 क्षीरिण्यो द्विगुणं गावः प्रमत्ता द्विगुणं वृषाः ।
 वनानां द्विगुणा लक्ष्मीः सस्यैर्गुणवती मही ॥ ४८

ज्योतींषि घनमुक्तानि पद्मवन्ति जलानि च ।
 मनांसि च मनुष्याणां प्रसादमुपयान्ति वै ॥ ४९
 असृजत्सविता व्योम्नि निर्मुक्तजलदे भृशम् ।
 शरत्प्रज्ज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोषयन् ॥ ५०
 नीराजयित्वा सैन्यानि निर्यान्ति विजिगीषवः ।
 अन्योन्यराष्ट्राभिमुखाः पार्थिवाः पृथिवीक्षितः ॥ ५१
 बन्धुजीवाभिताम्रासु बद्धपङ्कवतीषु च ।
 मनस्तिष्ठति कान्तासु चित्रासु वनराजिषु ॥ ५२
 वनेषु च विराजन्ते पादपा वनशोभिनः ।
 असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ५३

C. 3842
B 2. 16. 35
P 2. 16. 35

44 ^a) T1. 2 G3. 5 M4 अपङ्क- (for स्वपङ्क-). V1 सुपङ्क-
 सलिलैस्तीरैः. — ^b) $\tilde{N}_2$ काल-; G5 शाक- (for काश-). D2
 -पुष्पैर् (for -पुष्प-). Ds1 -लतान्तरैः; Ds2 -लताङ्कुरैः (for
 'कुलैः'). — K1 transp. 42^{cd} and 44^{cd}. — ^c) $\tilde{S}_1$ K1. 4 D6
 T1. 2 G1. 2. 5 M4 -विन्यस्तैर् (for -विन्यासैर्). — ^d) $\tilde{S}_1$ संयता;
 K1. 4 संयतम्; K2 शोभिता; $\tilde{N}_1$ B2. 3 Dn2 शोभना; T2
 G1 संयुता (for संयता). K3 $\tilde{N}_2$ Dn1 Ds D1. 5 T1 यमुना-
 तीरशोभना ($\tilde{N}_2$ 'शोभिता; D1 'शोभिना; T1 'संयुता); $\tilde{N}_3$
 V1 यमुना भाति (V1 तात) शोभिता; V2. 3 B1 D4 'ना भाति
 शोभना; D2. 3 'नातीव शोभना (D2 'भिता); T3. 4 'ना
 परिशोभिता; G2 'ना रौति संयुता.

45 ^a) G2 lacuna; M1 damaged. K2. 4 $\tilde{N}_3$ B1 D3-5
 T3. 4 -रस्येषु (for -सस्येषु). K3 V Dn Ds D1 कलमापाक-
 (D1 'पङ्क)रस्येषु; $\tilde{N}_1$ B2 कालपक्षेषु सस्येषु; T1. 2 G1. 3-5
 M2-4 कलमाः सस्यपक्षेषु. — ^b) Poona ed. जनेषु (for व').
 — ^c) D1 जलदाश्चैव; T1 G4 'जाताश्च (for 'जादाश्च). V1
 सस्यदा जलदाश्चैव; D6 T2 G1-3. 5 M4 सस्यजा (G5 M4
 'दा) जलजाताश्च. — ^d) $\tilde{N}_1$ Ds सत्त्वा (for मत्ता). $\tilde{S}_1$ D6
 T1 G2. 5 विरुरुवुः; K2. 4 च रुरुवुः; K3 निरुरुवुः; B1 D3
 विरुरुवुः (for 'रुरुवुः).

46 ^b) K1 सस्यानि; D1 जलैश्च; T3. 4 जलानि (for
 जलेन). $\tilde{S}_1$ जलेन प्रथमागमे. — B1 om. 46^c-48^d. — ^c)
 Dn Ds D1-3 सस्यानि (for शष्पाणि). K4 G4 सस्यानि (G4
 शष्पाणि) तानि बालानि; $\tilde{N}_1$. 2 V2. 3 B D5. 6 T3. 3 G2 M4
 तानि सस्यानि (D6 G2 M4 पुष्पाणि) वा (T3 का) लानि.

47 B1 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^a) $\tilde{S}_1$ सर्वैः; T2 G3
 M1. 2. 4 वासं (for वासः). — ^b) G3 lacuna. T3 om. from
 दुण up to लक्ष्मीः (in 48^c). T4 om. from दुण up to
 यान्ति वै (in 49^d). T2 M3 -विदीपितम्; G3 -विभूषितम् (for

-विदीपितः). K4 सितेन गुणदीपनः. — ^c) $\tilde{S}_1$ Ds1 D4 Ms. 4
 वीतमलो; K2 $\tilde{N}_1$ B2. 3 वै विमले; T2 G1. 3-5 वीतजले (G3
 'ल-') (for 'मले). — After 47^{abc}, K3 reads 50^d, repeat-
 ing it in its proper place. — ^d) K1. 3 D6 T2 G M
 व्रजति (for वसति).

48 T3 om. 48^{abc}; T4 om. 48 (for both, cf. v. l.
 47). — ^a) G1 द्विगुणा (for 'णं). — ^b) T1 प्रवृत्ता (for
 प्रमत्ता). — ^c) V3 बालानां (for वनानां). M4 द्विगुणं (for
 'णा). — ^d) T3 शरद्गुणवती मही.

49 T4 om. 49 (cf. v. l. 47). — ^a) G2 मल- (for
 घन-). — ^c) D3 [ह]व; M4 om. (for च). — ^d) K1 D1
 च (for वै).

50 ^a) K4 शुशुभे (for असृजत्). — K3 reads 50^b
 for the first time after 47^{abc}. — ^b) K2 विमुक्तो जलदैर्भृश-
 शम्; K3 (both times). 4 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4
 G1. 3. 4 निर्मुक्तो जलदैर्भृशम्; M1-3 विनिर्मुक्तजले भृशम्.
 — ^d) D2. 3 T4 तीव्र- (for तीक्ष्ण-). D6 अशोषयन्; T1
 विशोधं; M3 व्यशोषयत् (for विशोषयन्). $\tilde{S}_1$ K1 तीक्ष्ण-
 भातुरनुष्णभाक्.

51 ^a) G2 lacuna. V1 नीराजयन्ति सैन्यानि; M1 (inf.
 lin.) निर्यातयित्वा सै. — ^b) K2-4 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D4. 5
 T3. 4 G2 प्रयान्ति (for निर्यां). K1 (sup. lin. as in text). 4
 निर्यान्ति विजिगीषया; D1 प्रयान्ति च जिगीषवः. — ^d) K1
 पृथिवी; D6 D3 पार्थिवान् (for 'वा:).

52 ^a) V1 -जीवाभ-; D3 -जीवाति- (for -जीवाभि-).
 — ^b) T4 बहु- (for बद्ध-). T1 बद्धभृशवतीषु च; T2 G1 'पङ्क-
 सरस्यु च; G3-5 M 'पङ्कजराजिषु. — G4 om. (hapl.) 52^{cd}.

53 ^a) D6 T3 G3-5 M विराजन्ति (for 'जन्ते). $\tilde{S}_1$ K1

59. 54]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3843
B 2. 14. 36
P 2. H. 36

इषुसाह्वा निकुम्भाश्च प्रियकाः स्वर्णकास्तथा ।
सुमराः पिचुकाश्चैव केतक्यश्च समन्ततः ॥ ५४
व्रजेषु च विशेषेण गर्गरोद्गारहासिषु ।
शरत्प्रकाशयोषेव गोष्ठेष्वटति रूपिणी ॥ ५५
नूनं त्रिदशलोकस्थं मेघकालमुखोषितम् ।
पतत्रिकेतनं देवं बोधयन्ति दिवौकसः ॥ ५६
शरद्येवं सुसस्यायां प्राप्तायां प्रावृषः क्षये ।

फुल्ला ह्यतीव राजन्ते; K₂ वनेषु वृद्धयातेषु (sic). — ^b) K₁ गिरि- (for वन-). V₃ चारिणः (for -शोभिनः). — ^c) K₁, 4 पनसाः (for असनाः). D₂ पनसाः सप्तपर्णासु (for ^c). K₄ सेवनीयाश्च (for कोविदाराश्च). G₂ transp. सप्तपर्णाश्च and कोविदाराश्च. T₁ सायकाः स्वर्णकास्तथा (for ^a). — After 53, Dn Ds₂ ins. 699*.

54 T₃ om. 54^{ab}. T₄ om. 54^a. — ^a) K₂ D₄ इषु-साह्वा; K₄ भृङ्गसेव्या; N₂ V₃ B₁ इषुशाक- (for साह्वा). K₁ विकुम्भाश्च (for नि^o). D₃ इषुप्रसङ्गीः कुम्भ्यश्च; G₂ M₃ इषु-सस्या निकुम्भ्या (M₃ ल्या)श्च. — ^b) S₁ सायकाः; K₁ चम्पकाः (for प्रियकाः). D₄ प्रियकाः स्वर्णयूथिकाः. — For 54^{ab}, D₆ T₁, 2 G M subst.:

698* इक्षुसस्या निकुम्भ्याश्च प्रियङ्गुश्च विशेषतः ।
— ^c) S₁ अपराः; G₂ आम्नाताः (for सुमराः) K₂, 4 N₃ V₁ Dn D₁, 5 पेषुकाश्च; N₁, 2 V₂, 3 B D₅ पेषि^o; D₃ पेषि^o; D₄ पिचि^o (for पिचु^o). K₁, 3 M₁ अमलाः पेषुकाश्चैव; D₂ सुमराः पेषुकाश्चैव; D₆ आम्नाताः पिप्सुका^o; T₁, 2 G₁, 3-5 आताम्नाः (T₂ G₁, 5 आम्नाताः; G₄ आम्नाश्च) पावका^o; T₃ सुमयः परका^o; T₄ स्यमाः परशो^o; M₂, 3 अमराः पेषु (M₂ पु)का^o; M₄ आताम्नाः पादपा^o. — ^a) K₁ केतुकाश्च; K₂, 4 N^o V B₁, 2 D₅ D₃, 4 क्लेदिन्यश्च; Dn₁ केतवाश्च; T₃, 4 रेवताश्च (for केतक्यश्च). T₁ विशेषतः (for समन्ततः).

55 ^a) S₁ व्रजे वैरं; K₁ व्रजेष्वेवं (for पुच). — ^b) D₆, 6 T₁ G₃ -भासिषु; G₄ -गन्धिषु; M₄ -हारिषु (for -हासिषु). D₆ चाङ्गेरीपुष्पहासिषु; T₄ मर्मरोद्गारहासिषु. — ^c) T₄ -प्रकामं; M₁-3 चकाशे (for प्रकाश-). K₂ -रूपेव (for -योषेव). D₆ शरत्प्रकाशा गोष्ठेव. — ^a) T₄ च सु- (for [अ]टति). T₃ गोष्ठेषु च सुहासिनी.

56 ^a) N^o मूलं (for नूनं). K₂, 3 N^o V B Dn D₅ D₁, 2-5 T₃, 4 -भूयिष्ठं (for -लोकस्थं). — ^b) K₄ Dn Ds₁ T₁ M₁-3 काले (for -काल-). V₁ D₁ -सुखोचितम्; D₃ षितैः; D₅ षितः (for षितम्). — After 56^{ab}, V₂ D₂-5 ins. 699*. — ^c) N^o दिव्यं (for देवं). — ^a) S₁ बोधयन्ति; V₃ षोजं (for बोधं).

अर्चयाम गिरिं देवं गाश्चैव सविशेषतः ॥ ५७
सावतंसैर्विषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितैः ।
घण्टाभिश्च प्रलम्बाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा ॥ ५८
शिवाय गावः पूज्यन्तां गिरियज्ञः प्रवर्तताम् ।
पूज्यन्तां त्रिदशैः शक्रो गिरिरस्माभिरिज्यताम् ॥ ५९
कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादपि न संशयः ।
यदास्ति मयि वः प्रीतिर्यदि वा सुहृदो वयम् ॥ ६०

57 ^a) K₂ T₂ G₄ सुसंध्यायां; N^o V₃ सुरम्यायां; T₃ प्र-
न्नायां; M₃ प्रवृत्तायां (for सुसस्यायां). — ^b) S₁ T₂ G₁, 3
प्रावृषि (for षः). — V₃ B₁ ins. after 57^{ab}; V₂ D₂-5
after 56^{ab}; Dn Ds₂ after 53 :

699* नीलचन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजैः ।
फलैः प्रवालैश्च घनमिन्द्रचापघनोपमम् ॥
भवनाकारविटपं लतापरममण्डितम् ।

विशालमूलावनतं पवनाभोगमण्डितम् ॥

[(L. 1) B₁ सुचित्रं; Dn Ds₂ D₂, 3 चरितं (for रचितं).
— (L. 2) Dn Ds₂ [अ]र्चन्तम्; D₂ घनैर् (for घनम्). D₂
ऐन्द्र-; D₃ सेन्द्र- (for इन्द्र-). — D₄ om. lines 3-4. — (L. 3)
Ds₂ D₂ -प्रस्तर-; D₃ -प्रस्तार- (for -परम-). — (L. 4) D₂
वितान- (for विशाल-). V₂, 3 धारिणम्; D₂ -वर्चसम् (for
-मण्डितम्). B₁ Dn Ds₂ D₅ सुप्रचारं गवां नृणाम्; D₃ पर्वताभो-
गवर्चसम् (for ^b).]

— ^c) All Mss. (except S₁ M₁-3) अर्चयामो (D₄ मि) (for
म). — ^a) D₆ T₂ G M₃ गावश्च (for गाश्चैव). S₁ K₁ हि;
D₁ om.; Bom. Poona eds. G (ed.) च (for स-). D₂, 3 M₁
गाः सवत्साः (M₁ गावश्चैव) विशेषतः.

58 ^a) T₃ विषाणोग्रैर् (for णैश्च). — ^b) K₄ भूषितैः;
T₁ G₃ दंशिताः; M₄ दंसिताः; some Mss. दंसितैः (for
दंशितैः). — ^a) D₆ तारादिकैस् (for शार^o). B₂ G₄ तदा
(for तथा).

59 ^a) K₁ (marg.) गाः प्र- (for गावः). K₃ गावः
शिवाय पूज्यन्तां. — ^b) S₁ प्रकुर्वताम् (for प्रवर्त^o). — ^c)
N^o ईज्यतां (for पू^o). — ^a) K₃ पूज्यताम्; V₃ ईज्य^o (for
इज्य^o).

60 ^a) B D₅ गोयज्ञं कारयिष्यामि. — ^b) K₂ V₃ B D₅
D₂, 3 एव; K₃ D₁ एनं; K₄ N° 2 एवं; N^o, 3 V₁, 2 Dn D₄, 6
एतं (for अपि). — ^c) S₁ वा; T₂ G₄, 5 च (for वः).
— ^a) D₆ ह्यहम्; G₂ मम (for वयम्).

61 ^a) N° 1 M₄ ऽमि; T₄ स्थ (for हि). — ^b) K₂ सर्वशो
(for सर्वेषां). D₂ नास्ति (for नात्र). — T₃, 4 om. 61^{ab}.
— ^c) K₁ (sup. lin.) यत्तु नाम; K₃ Dn यदि साह्वा; K₄

गोवर्धनमहोत्सवः]

विष्णुपर्व

[60. 6

गावो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः ।
स्यात्तु साम्ना भवेत्प्रीतिर्भवतां वैभवाय च ।

तत एतन्मम वचः क्रियतामविचारितम् ॥ ६१

इति श्रीहरिवंशे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।

दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः ।
तद्वागमृतमाख्यातं प्रत्युचुरविशङ्कया ॥ १
तवैषा बाल महती गोपानां हर्षवर्धिनी ।
प्रीणयत्येव नः सर्वान्बुद्धिर्वृद्धिकरी नृणाम् ॥ २
त्वं गतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् ।

भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वं चैव सुहृदां सुहृत् ॥ ३
त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेमो मुदितगोकुलः ।
कृत्स्नो वसति शान्तारिर्यथा स्वर्गगतस्तथा ॥ ४
जन्मप्रभृति दिव्यैस्तैर्विक्रान्तैर्भुवि दुष्करैः ।
बोद्धव्याच्चाभिमानाच्च विस्मितानि मनांसि नः ॥ ५
बलेन च परार्धेन यशसा विक्रमेण च ।

C 3859
B 2. 17. 6
P 2. 17. 6

या तु साम्ना; $\tilde{N}_3$ V1. 2 साधूनां च; D3 मनसो नो (for स्यात्तु साम्ना). Ds1 स्यात्तु नामाभवत्प्रीतिर्. — ^a) K3 G1 भवतो (for तां). D4 वै जयाय (for वैभवाय). D1 वै (for च). — ^e) $\tilde{S}_1$ K1 मतं (for वचः) K2-4 $\tilde{N}$ V Dn Ds D1-5 T3. 4 M1. 2 एतन्मम वचस्तथ्यं.

COLOPHON om. in K4. — *Mention of the Epic*: K3 $\tilde{N}_2$ Ds2 T3. — *Mention of Khila*: $\tilde{S}_1$ K1. 3 $\tilde{N}_2$. 3 V B Dn2 Ds D1. — *Sub-parvan*: D5 पारिजात; T4 आश्चर्यपर्व. — *Adhy. name*: $\tilde{S}_1$ गिरिवर्तः; K1 गिरियज्ञः; K2. 3 $\tilde{N}$ V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 G2. 3 शरद्वर्णनम् D3 गिरियज्ञविचारः; D6 गिरियज्ञे दामोदरवाक्यम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 D1 G2. 4 69; $\tilde{N}_3$ V1 T1 G5 M4 72; V2 B2 73; V3 Dn Ds2 T2 G1 71; D3 77; D4 70; T3 78; T4 67; G3 52; M1-3 68. — *Sloka no.*: Dn1 43; Ds2 47; D3 46; D4 55.

60

1 ^b) K3 कृतास् (for हृष्टास्). K1 T1 गोष्ठः; M1-3 घोष- (for गोषु). D3 कृष्टास्ते गोष्ठजीविनः. — ^c) K2 $\tilde{N}$ V B Ds D1-4 T3. 4 अश्नानाः; Dn Ds T1 आसाद्य (for आख्यातं). K1 (sup. lin. as in text). 3. 4 तद्वागमृतस्नाना- (K4 पूता)स्ते. — ^d) D2. 3 T3. 4 अविशङ्किताः (for शङ्कया).

2 ^a) D1 T4 तथा (for तव). D6 T2 G M तवैषा (D6 षां) महती पथ्या; T1 तवैषा भारती पथ्या; T3 तवैषा भारती देवी. — ^b) Dn हित- (for हर्ष-). Some Mss. चर्धनी (for वर्धिनी). $\tilde{S}_1$ K1 गोपानां हितकारिणी. — ^c) D3 प्रीणयत्येव

च नः सर्वान्. — ^a) T1 M1. 2 बुद्धिबुद्धि-; M3 वृत्ति- (for वृद्धि-). $\tilde{S}_1$ K1. 3 B Dn Ds D2. 3 गवाम् (for नृणाम्). K2 बुद्धिबुद्धिकरी गवाम्; D3 बुद्धेर्बुद्धिकरी गवाम्.

3 ^a) K1. 2 T1. 4 मतिश् (for रतिश्). M1-3 [ए]षां (for [ए]व). — ^b) K2 त्राता (for वेत्ता). $\tilde{N}$ V B1. 3 Ds D1. 4. 6 G2. 4. 5 परायणः (for णम्). — ^d) K2-4 $\tilde{N}$ V B D (except D6) T3. 4 M4 एव (for चैव).

4 ^b) K3. 4 $\tilde{N}_1$. 3 V B D (except D6) T1. 3. 4 क्षेमी (for क्षेमो). D6 T2 G M4-गोगणः (for गोकुलः). $\tilde{N}_2$ क्षेमं मुदितकण्टकम्. — ^c) K2 $\tilde{N}_2$ B1 Ds2 हृष्टो (for कृत्स्नो). M3 भवति (for वसति). — ^d) K3. 4 $\tilde{N}_3$ Dn D1 T1. 4 M2 स्वर्गं गतस्; D6 वा स्वर्गतस्; T2 G1 स्वर्गगतस्; G3 दिवि-गतस्; M3 स्वर्गं गतस् (for स्वर्गगतस्).

5 ^a) K3. 4 $\tilde{N}_1$. 2 D1-3. 5 T1. 3. 4 कमैतद्; $\tilde{N}_3$ B Ds D4 दिव्यैस्ते; V2 दिव्यैश्च; D6 G2 धर्मोच्चैर्; T2 G1. 3-5 M कमोच्चैर् (for दिव्यैस्तैर्). — ^b) $\tilde{S}_1$ विक्रमैर्भुवि पुष्कलैः; K3. 4 $\tilde{N}_1$. 2. 3 (marg.) V1 Dn D1-3. 5 T1 देवैरसुकरं भु (T1 रैर्भु)वि; D4 विक्रान्तैर्दुष्करैर्भुवि; D6 T2 G M दिव्यैरसुकरैर्भुवि (G2. 4 रपि). — ^c) T1 G3 M3 बान्धवाच् (for बोद्धव्याच्). — ^d) $\tilde{N}_3$ च; D1 वः (for नः).

6 ^a) $\tilde{S}_1$ बाल्येन (for बलेन). G(ed.) परार्धेन (for ध्येन). — ^b) $\tilde{N}_3$ (marg.) V1 विजयेन (for विक्रमेण). — ^c) $\tilde{N}_3$ हि मर्त्येषु; Dn मनुष्येषु (for च मर्त्येषु). — ^d) $\tilde{S}_1$ M3 च (for [इ]व). T2 दिवाकरः (for पुरंदरः). Ds ज्योतिष्विव निशाकरः. — After 6, K $\tilde{N}_3$. 3 V B D (except D6) T1. 3. 4 G M4 ins.:

60. 6]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3859

B 2. 17. 6

P 2. 17. 6

उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ६
 कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च ।
 उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ७
 वेषेण वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ।
 स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥ ८
 यच्चयाभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ।
 कस्तल्लङ्घयितुं शक्तो वेलामिव महोदधेः ॥ ९
 स्थितः शक्रमहस्तात श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम् ।
 त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्तताम् ॥ १०

700* प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयापि च ।

उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥

[(L. 1) K₂ [इ]व; T₁ M₄ [अ]ति- (for च). G₂ दिव्य- (for दीप्त्या). — N₃ om. line. 2. — (L. 2) Cf. 7^{cd}. V₂ मनुष्येषु (for च मर्त्येषु). V₂ हुताशनः; D₂ निशाकरः (for दिवा).]

7 K₃ N₂ D_{2.3} T₁ om. (hapl.) 7. D₅ reads 7 on marg. — ^a) D₅₁ कोट्या (for कान्त्या). D₈ प्रदानेन (for प्रसादेन). — ^b) K₁ वचनेन; D₄ वपुषा च (for वदनेन). — G₃ om. 7^{cd}. — ^c) M₃ तु (for च). — ^d) S₁ च (for [इ]व). G₁ दिवाकरः (for निशा).

8 ^a) K N V B Dn Ds D_{1.2.5} T_{3.4} बलेन; D₄ अनेन (for वेषेण). D₃ बलेन वपुषश्चैव. — ^b) G₄ बलेन (for बाल्येन). — ^c) K₂ शक्त्या; K₄ स्यात्वं; D₁ स्यात्तु; T_{3.4} कान्त्या; M₁₋₃ तव (for स्यात्ते). — ^d) S₁ K₁ V₃ च (for तु). D₃ ननु कश्चिदमानुषः; D₅ न तु कश्चिन्नरर्षभ.

9 ^a) D₁ स; G₃ यस (for यत्). S₁ V₁ D₂ वि- (for [अ]भि-). — ^c) D₃ M₄ ते (for तल्). D₈ T₁ G₂₋₅ M₁₋₃ चालयितुं (for लङ्). K₂ क उलङ्घयितुं शक्तो; T₂ G₁ कश्च वारयितुं शक्तो. — ^d) K_{3.4} N₃ V_{2.3} B_{2.2} Dn Ds D_{3.5.6} S महोदधिः (for 'धे:).

10 ^a) B₃ स्थितिः (for स्थितः). S₁ शक्रमहं; K₂ शक्ति- (also 'क्र) मयस; D₈ T_{1.3} G_{1.3} शक्रमखस (for 'महस). — ^b) K₂ गिरिमयस; T_{1.3} G_{1.3} 'मखस (for 'महस). D₅₁ M₄ त्वया (for त्वयम्). — ^c) K₄ V₂ स्य गोपानां; N₃ (marg.) V₁ यथान्यायं (स्य गोपानां). — ^d) N₁ यज्ञः (for हेतोः). G₂ प्रकीर्त्यताम्; some Mss. प्रवर्त्य (for प्रवर्त).

11 D₈ T_{1.2} G₁₋₃ M₁₋₃ read 11^{ab} after 12^{ab}. — ^a) K₃ V B₁ D₅₁ भाजनानि (for भो). S₁ K_{1.2.4} D₅₁ D_{3.5} G₃ M₄ कल्पयन्तां (for कल्पयन्तां). D₂ भोजनान्यनु- कल्पयन्तां; M₃ भाजनान्युपनीयन्तां. — ^b) N₃ कलशानि (for

भोजनान्युपकल्पयन्तां पयसः पेशलानि च ।
 कुम्भाश्च विनिवेशयन्तामुदपानेषु शोभनाः ।
 लेह्यस्य पायसस्यार्थे द्रोण्यश्च विपुलायताः ॥ ११
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम् ।
 भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च ।
 त्रिरात्रं चैव संदोहः सर्वघोषस्य गृह्यताम् ॥ १२
 विशस्यन्तां च पशवो भोज्या ये महिषादयः ।
 प्रवर्ततां च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसंकुलः ॥ १३
 आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः ।

पेशलानि). — ^c) T₂ G₁ [अ]भि-; G₃₋₅ [अ]पि (for वि-). — ^d) D₈ G₂ भाजनाः; T₃ शोभिताः (for शोभनाः). K₁ उदपाने च शोभनाः; T₁ G₃ उदपाने (G₃ 'नाः) सुशो; T₂ G_{1.5} M₄ मृदुपानाः सुशो; G₂ उदपात्राः सुशो. — ^e) D₈ G₂ लेह्याश्च (for लेह्यस्य). M₄ [अ]र्थं (for [अ]र्थे). K N_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} पूर्यन्तां पयसा नद्यो (K_{1.4} D_{2.3} वाप्यो; K₂ सद्यो). — ^f) N₁ द्रोण्यश्च परिकल्पयताम्; T_{1.2} G_{1.3-6} 'श्च विपुलाः शुभाः.

12 ^a) S₁ विविधं; K₁ लेह्यं च (for पेयं च). N₁ भक्ष्य- भोज्यश्च पेयश्च. — ^b) M₃ कल्पयताम् (for नीयताम्). G₄ तत्सर्वं परिकल्पयताम्. — After 12^{ab}, D₈ T_{1.2} G₁₋₃ M₁₋₃ read 11^{ab}. G₄ om. 12^c-13^b. — ^c) K_{1.2} N₃ (marg. as in text) B₃ T_{1.3.4} भोजनानि (for भाज). S₁ मांसानि (for मांसस्य). K₄ भोजनानि च मांसानि. — ^d) S₁ K₁ पायसस्य; D₃ युज्यताम् (for न्यस्यन्ताम्). D₈ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ मोदकानि; M₁₋₃ मोदकस्य (for ओदनस्य). K₄ ह (for च). — ^e) V₁ त्रिवारं (for त्रिरात्रं).

13 G₄ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). S₁ om. 13^{ab}. — ^a) G(ed.) विहन्यन्तां (for विशस्यन्तां). — ^b) D₄ भक्षाय; G(ed.) भेद्या वै (for भोज्या ये). T₃ भोज्या ये चाप्यजादयः; G₃ गोपैश्च महिषा दश. — After 13^{ab}, T₃ reads 16^{ab}, repeating it in its proper place, and G₃ reads 15^{ab} followed by 16^{ab}. — ^c) D₂ तु (for च). G₄ भोजनानि प्रवर्तन्तां. — ^d) D₂ सर्वगोपैः (for 'गोप-). S₁ K_{1.4} समाकुलः; D₁ सुसंकुलम्; G(ed.) समाकुलैः (for सुसंकुलः). N₂ सर्वगोपश्च गोकुलः; D₈ T_{1.2} G_{1-3.5} M सर्वतः पशुसंकुलः (T₂ G₁ 'लम्); G₄ यज्ञोऽयं पशुसंकुलः.

14 K₃ V₂ T_{3.4} om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) G₈ जननो (for 'नो). D_{3.4} M_{1.2} घोषे (for घोषो). — ^b) D₃ मानसः (for -गोकुलः). — M₂ om. (hapl.) 14^c-15^d. — ^c) S₁ शिञ्जितैः (for गञ्जितैः).

गिरियज्ञप्रवर्तनम्]

विष्णुपर्व

[60. 22

तूर्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥ १४
 हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्धनः ।
 दधिहदो घृतावर्तः पयःकुल्यासमाकुलः ॥ १५
 मांसराशिप्रकृष्टाढ्यः प्रकाशौदनपर्वतः ।
 संप्रावर्तत यज्ञः स गिरेर्गोभिः समाकुलः ।
 तुष्टगोपजनाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ॥ १६
 अथाधिश्चितपर्यन्ते पर्याप्ते यज्ञसंविधौ ।
 यज्ञं गिरेस्तिथौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह ॥ १७
 यजनान्ते तदन्नं तु तत्पयो दधि चोत्तमम् ।

मांसं च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते ॥ १८
 तर्पिताश्चापि विप्राग्यास्तुष्टाः संपूर्णभोजनाः ।
 उत्तस्थुः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य यथासुखम् ॥ १९
 भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः पयः पीत्वा च कामतः ।
 संतृप्तोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै ॥ २०
 तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम् ।
 गिरिर्मूर्ध्नि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः ॥ २१
 भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः ।
 सह तैः प्रणतो गोपैर्वन्द्यमानमात्मना ॥ २२

C 3878
 B 2. 17. 23
 P 2. 17. 25

15 M₂ om. 15 (cf. v. l. 14). G₃ reads 15^{ab} after 13^{ab}. — ^a) Ś₁ हम्भारवैश्च; T_{1, 2} G_{1, 3} M_{1, 3, 4} हुम्भारवैश्च; G₂ हुम्भा; G₅ हुम्फा (for हुम्भा). D₃ हम्भारवैश्चैव वत्सानां (hypermetric). — ^b) Ś₁ गोमतां (for गोपानां). D₅ वर्धनैः (for नः). — After 15^{ab}, G₃ reads 16^{abcd}. — ^c) K₃ Dn D₅ T₁ दध्नो (for दधि). K₂ Ñ₁ Ds₂ (sup. lin.) T₂₋₄ G_{1, 3-5} M₄ शतावर्तः; Ñ_{2, 3} V B₁ (inf. lin.). 2. 3 Ds D₁ शरा; D₂₋₄ M_{1, 3} समा; D₆ सदा (for घृता). K₄ दधिहदघृतावर्तिः. — ^d) V₃ B_{1, 3} Ds D₅ T_{3, 4} समावृतः; B₂ समन्वितः (for समाकुलः). Ñ₁ पयसः स्थानसंकुलः.

16 T₃ reads 16^{ab} for the first time after 13^{ab}. G₃ reads 16^{abcd} after 15^{ab}. — ^a) Ñ_{2, 3} B_{1, 3} T₁ G_{1, 4, 5} M मांसराशिः (for शिः). K_{1, 4} प्रकृष्टाढ्यः (K₄ ज्यः); K₃ Ds₂ प्रभृताज्यः; Ñ₁ (marg.) प्रकृष्टाढ्यः; D₂ प्रभृताढ्यः; D₃ प्रकृष्टौवः (for प्रकृष्टाढ्यः). Ñ₁ B₂ Dn D_{4, 5} मांसराशिः प्रभृताढ्यः (D₄ ज्यः); D₁ शिः प्रकृष्टाढ्यः; T₂ G₃ शिः प्रतसाढ्यः; T₃ (both times) 4 शिः प्रकृष्टाज्यः; G₂ शिः प्रलिसाढ्यः. — ^c) K₃ D₆ G M_{3, 4} यज्ञश्च; Dn D_{4, 5} T₂ यज्ञोऽस्य; T₁ यज्ञस्तु; T_{3, 4} गोयज्ञो (for यज्ञः स). B₃ संप्रावर्धत यज्ञः स. — ^d) T₄ च संकुलः (for समा). — ^e) K₄ Ñ₃ V₁ D₁ समाकीर्णो; Ñ_{1, 2} V₃ D₂₋₅ T_{3, 4} गणा; V₂ शता (for जना). K₂ तुष्टो गोपगणाकीर्णो; D₆ T_{1, 2} G M तुष्टगोपैः समाकीर्णो. — ^f) K₁ (sup. lin. as in text) नानानारी; M₄ गोपानीकः (for गोपनारी). T₄ समाकुलः (for मनोहरः). — After 16, K₃ Dn D_{2, 5} (marg.) ins.:

701* भक्ष्याणां राशयस्त्र शतशश्चोपकल्पिताः ।
 गन्धमाल्यैश्च विविधैर्धूपैरुच्चावचैस्तथा ॥

17 ^a) D₆ T₂ तथा (for अथ). K₄ [अ]धिसृत् (for श्रितः). — ^b) D₂ प्रजाते; D₅ T₁ G (ed.) संप्राप्ते; M₃ पर्याप्ते (for स्ते). — ^c) K₂ गिरियज्ञस्य; V₃ गिरियज्ञं (by

transp.). Ś₁ तदा सौम्यं; V₃ Ds₁ तिथौ सौम्य; Dn₁ तथा सौम्ये; D₂ तथा सौम्य; D₆ T₂ G_{1, 2, 4, 5} M₄ स्थिताः (G₂ ते) सम्यक्; T₁ M₁₋₃ तिथौ सम्यक् (for तिथौ सौम्ये). K₄ यज्ञे गिरौ तिथौ रम्ये; G₃ यज्ञं गिरौ स्थिताः सम्यक्.

18 ^a) Dn₁ यजन्तस्तत् (for नान्ते). B₃ तत्; G₄ च (for तु). K₂ गोपानां यजतां सर्वैः. — ^c) K₄ सर्वै (for मांसं). T₄ पयसा (for मायया). — After 18, D₂ ins.:

702* ईदृशं ह्यभवत्तत्र गोपानां भरतर्षभ ।

19 ^a) Dn₁ [ए]व; T₂ [अ]त्र (for [अ]पि). D₆ विप्रास्तु; M₁₋₃ विप्रेन्द्रास (for विप्राग्यास). — ^b) K Ñ_{2, 3} V_{1, 3} B₁ Dn D₂₋₅ T_{3, 4} G₃ M₄ मानसाः (for भोजनाः). D_{1, 2} पुष्टाः संपूर्णमानसाः. — ^c) Ś₁ V_{1, 2} B₁ Ds₁ प्रीतिः (for प्रीतः). K₁ उत्तस्थुः प्रीतिमन्तश्च; Ñ₁ तुष्टुः प्रीतिमनसः. — ^d) V₁ G₅ स्वस्ति. K₄ Ds₂ T_{1, 4} M₂ वाच्यं (for वाच्य). — After 19, K₂ reads 22²-23³.

20 ^a) Ś₁ [उ]दाहृतं; Ñ₁ (marg.) D₆ T₁ G₃ [अ]पहतं; T₂ [उ]पहतः; G_{1, 2, 4, 5} M₄ [उ]पहतं; M₁₋₃ च सकलं (for [अ]वभृथे). D₂ भुक्त्वा चापहतं कृत्स्नं. — ^b) T₄ तु (for च). — ^c) Ś₁ K₄ D₆ G_{1, 2, 4, 5} स; D₄ T_{3, 4} सु (for सं). K₁ V₁ तुष्टो (for तुष्टो). K₁ सोऽति (for ऽस्मीति). Ś₁ T₁ रूपेण; D₆ T₂ G M दीप्तेन (for दिव्येन). — ^d) T₁ दीप्तेन (for रूपेण). D₄ वि (for प्र). T₃ रूपेण प्रहसन्निव. — After 20, T₃ ins.:

703* प्रजहास गिरेर्मूर्ध्नि स्थितः कमललोचनः ।

21 ^b) V_{1, 3} स्रगन्धः (for स्रगनु). — ^d) K₂ हृष्टा (for कृष्णं).

22 ^b) T₁ चोदितः; G₃ चोत्थितः (for [अ]च्छादितः); Ś₁ कृष्णरूपेण छादितः; D₆ T₂ G_{1, 2, 4, 5} M₄ कृष्णरूपेण चोत्थि (D₆ G₂ दि)तः; M₁₋₃ रूपेणातीव शोभितः. — K₃ reads 22²-23³ after 19. T₃ G₃ M₄ read 23² twice.

60. 23]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3878
B 2. 17. 26
P 2. 17. 26

तमूर्चुर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे स्थितम् ।
भगवंस्त्वद्वशे युक्ता दासाः किं कुर्म किंकराः ॥ २३
स उवाच ततो गोपान्गिरिः सुप्रभया गिरा ।
अद्यप्रभृति याज्योऽहं गोषु यद्यस्ति वो दया ॥ २४
अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शिवः ।
मम प्रभावाच्च गवामयुतान्येव भोक्ष्यथ ॥ २५
शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने ।
रंस्ये च सह युष्माभिर्यथा दिविगतस्तथा ॥ २६
ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपादयः स्थिताः ।

एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् ॥ २७
पर्याप्नुवन्तु मां क्षिप्रं गावो वत्ससमाकुलाः ।
एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः ॥ २८
ततो नीराजनार्थं वै वृन्दशो गोकुलानि च ।
परिव्रुर्गिरिवरं सवृषाणि सहस्रशः ॥ २९
ता गावः प्रस्रुता वत्सैः सापीडस्तबकाङ्गदाः ।
सस्रगापीडशृङ्गाग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ।
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गा रक्तपीतासिताम्बराः ॥ ३१

— °) B₂ D_{4, 5} G₂ सहितैः (for सह तैः). K₄ Ñ V_{1, 2} D₈ T₁ सहितो (for प्रणतो). K₂ V₃ D_{2, 3, 6} T₂ (both times).
B_{3, 4} G_{1, 3, 5} M₄ (last two first time) स (D₂ सं) हितैः
सहितो गोपैर्; G_{2, 4, 5} M₄ (last two second time) स
तदा सहि (M₄ सेवि) तो गोपैर्; M₁₋₃ कृष्णस्तैः सह गोपालैर्.
— °) G_{2, 5} M₄ (last two second time) ददर्श; M₁₋₃
ववन्दे (for 'न्द).

23 For the sequence in K₂, of. v. l. 22. — °) G₂ M₄ स्वद्विते (for त्वद्वशे).

24 °) Ś₁ यत्रोवाच; K₁ D_{2, 3} स प्रो°; K₄ T₁ स चो°;
Ñ₁ उवाच च (for स उवाच). — °) K₁ D₂ सप्रभया; Ñ₁
D₈ T_{3, 4} सप्रणयं; D₈ T₂ G_{1, 3-5} स शुभया (for सुप्रभया).
K_{2, 4} Ñ_{2, 3} V B Dn D_{4, 5} गिरिप्रभवया गिरा. — °) K₂
भाप्यो; K_{3, 4} Ñ₃ V_{1, 2} B_{2, 3} Dn D₂₋₅ G_{1, 4} चेज्यो; Ñ₂
V₃ पूज्यो; D₁ (before corr.) वेद्यो; T₁ M₄ यज्ञो; T₂
G_{3, 5} वन्द्यो; M₃ युज्यो (for याज्यो). — °) D₁ G_{1, 2, 5}
[अ]स्तु (for [अ]स्ति). V₁ T₁ वै; D₈ वा (for वो).

25 °) Ñ₃ (marg.) V₁ वै; D₂ च (sup. lin. as
in text); G₄ यः (for वः). — °) K Ñ V_{1, 3} B Dn D₈
D_{1, 3, 5} T_{3, 4} शुभः; D_{2, 4} प्रभुः (for शिवः). V₂ सर्वकाम-
प्रदः शुभः. — °) K₁ T_{3, 4} प्रसादाच् (for प्रभावाच्). M₁₋₃
ममभावाच्च सर्वं वै. — °) K₁ च; Ñ₃ (marg.) V_{2, 3}
B_{2, 3} D_{8, 1} G₄ M₄ [उ]प- (for [ए]व). K₂ D₈ T₂ G_{1-3, 5}
अमृतान्युपभोक्ष्यथ (T₂ G₁ 'मुद्क्ष्यत'). D₁ प्रयुतान्युपभोक्ष्यथ;
M₁₋₃ यथेष्टमुपभो°.

26 °) K₂ शिवः श्रेयो; D₈ T_{1, 2} G_{1, 3-5} M₄ शिवाय
वो; G₂ शिवभावो; M₁₋₃ शिवस्तु वो (for 'श्च वो'). — °)
Ś₁ मद्भक्तानां; V₃ मम भक्तानां (hypermetrio) (for मद्भ-
क्तानां). K₄ स्थितो वने; G₂ दिने दिने (for वने वने). — °)
Ś₁ वत्सामि; K₁ B_{1, 3} D₈ D₁ T₄ रंस्येऽहं; D₈ रमेऽहं (for

रंस्ये च). K₄ अहं चरिष्ये युष्माभिर. — °) Ś₁ स्वर्गतस
(for दिवि°).

27 °) Ś₁ K₂ V₂ M₃ मे (for [इ]मे). K₄ कथिता
(for प्र°). — °) N (except Ś₁ D₈) T_{3, 4} नन्दगोपपुरो-
गमाः. — °) D_{4, 6} T₂₋₄ G_{1-3, 5} M_{1, 4} तेषां (for एषां).
T₁ M₄ प्रीतिं (for प्रीतः).

28 °) Ś₁ K₄ M₃ मां क्षिप्रं (by transp.); T₁ M_{1, 3, 4}
क्षिप्रं च. D₃ पर्यागच्छन्तु क्षिप्रं मां; D₈ T₂ G °प्नुवन्ति
क्षिप्रं च. — °) D₃ वत्साः (for वत्स-). — °) Ś₁ T_{3, 4} मे
परमा (for मम परा). — °) Ś₁ जगद्धितम् (for न संशयः).

29 °) M₄ Bom. Poona eds. G (ed.) हि (for वै).
M_{1, 2} ततो नीराजनार्थं वै. — °) K₂₋₄ Ñ V D_{1, 3-5} T_{3, 4}
वै; Dn तत्; T₁ M_{1, 3, 4} तु (for च). — °) D₂ चक्रे (for
-वचुर). — °) T₁ सकृण्णेन; G₂ lacuna (for सवृषाणि).
N (except Ś₁ D₈) समन्ततः (for सहस्रशः). T_{3, 4} स
वृषास्ते समन्ततः.

30 °) Ś₁ तावन्तः प्रदुता दृष्टा; K₁ T₄ ता गावः प्रदुता
दृष्टा (K₁ [sup. lin.] °साः); K₂ ता गावः प्रहतं दृष्टा; K₃
तं गावः प्रदुता दृष्टा; K₄ Ñ V B Dn D₈ D_{1, 2, 4, 5} T₃ ता
गावः प्रदुता दृष्टा; D₃ ता गावः प्रहिता दृष्टा; D₈ T_{1, 2} G
M₄ ता गावः प्रदु (T₃ G_{1, 4} °सृ-; G₅ °ह) ता दीसाः. — °)
D₃ सापीडस्त्रग्वराङ्गदा; G_{4, 5} °स्तबकाङ्गकाः; M₄ °स्तबकाङ्गकाः;
— D₈ om. 30°d. — °) Ś₁ सस्रजोत्पीडशृङ्गाग्राश्च (sic.); K₃
सहस्रगोपीशृङ्गाग्राः; K₄ T₃ स्रगापीडित°; V₁ समग्रापीड°;
V₂ B₁ Dn T₄ M₂ सस्रजा°; D₈ T_{1, 2} G M₄ स (G₄ सु)
निष्का°.

31 °) K₂ तु (for च). — °) M₄ पालयन्तो; G (ed.)
गाल° (for काल°). K₄ Ñ₂ V_{1, 3} T₄ वनानि (for ध°). D₈
G_{1, 2, 4, 5} M₃ पा (M₃ का) लयन्तो धनानि च. — °) V₃

गोवर्धनधारणम्]

विष्णुपर्व

[61. 3

मयूरचित्राङ्गदिनो भुजैः प्रहरणावृतैः ।
 मयूरपत्रवृन्तानां केशवन्धैः सुयोजितैः ।
 बभ्राजुरधिकं गोपाः समवाये तदाद्भुते ॥ ३२
 अन्ये वृषानारुरुहुर्नृत्यन्ति स्मापरे मुदा ।
 गोपालास्त्वपरे गाश्च जगृहुर्वेगगामिनः ॥ ३३

तस्मिन्पर्यायनिर्वृत्ते गवां नीराजनोत्सवे ।
 अन्तर्धानं जगामाशु तेन देहेन सो गिरिः ॥ ३४
 कृष्णोऽपि गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ।
 गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्चर्येण विस्मितः ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।

महे प्रतिहते शक्रः सक्रोधस्त्रिदशेश्वरः ।
 संवर्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १

भो बलाहकमातङ्गाः श्रूयतां मम भाषितम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥ २
 एते वृन्दावनगता दामोदरपरायणाः ।

C 3895
B 2. 18. 3
P 2. 18. 3

भुक्तिः; B₂ शक्ति- (for भक्ति-). — ^a) Ñ₃ V₁ B₃ D₅ D₁. 6
T₁. 3. 4 G₁-3. 5 M₂. 4 रक्तपीतसिताम्बराः; V₃ B₁ रक्तापीडां;
M₃ रक्तपीताम्बरासिताः.

32 ^a) M₁ मायूर- (for म^०). D₂ (sup. lin. as in
text) मयूरचित्राङ्गदितैः. — ^b) D₂. 6 T₂. 4 G₁ भुजैः
प्रहरणायु (T₂ G₁ °न्वि)तैः; D₃ T₃ भुजैः प्रहरणोद्यतैः;
D₄ भुजैः प्रहरणैर्वृतैः. — T₄ om. 32^{cd}. — ^c) K₂ Ñ₃ V₁. 2
B₂. 3 D_n D₅ D₂-4 -चित्रैश्च; K₃. 4 Ñ₁. 2 D₁. 5 -चित्राणां;
V₃ -चित्रैस्तु; D₆ G₂ -वृत्तान्तैः; T₁ -प्रततैः; T₂ G₁. 3-5 M₄
-प्रवृत्तैः; T₃ -चित्राश्च (for -वृन्तानां). Cal. ed. मयूरचित्र-
पत्रैस्तु. — ^d) V₁ M₄ सुयोजितैः; G₂ ततोर्जितैः (for सुयो-
जितैः). — ^e) Ñ₃ V₁ बभ्राजिरे; V₂. 3 विभ्राजुर (for ब^०).
— ^f) D₆ T₂ G₂-4 M₁-3 तथाद्भुते; G₁ तदाद्भुतम् (for ते).
D₃ समवायतयाद्भुतम्.

33 ^b) K₁ तथा परे; K₃. 4 Ñ₃ D_n D₁. 2. 5 T₃. 4 M₄
परे मुदा; D₆ G₁. 5 [अ]परे जनाः; T₁ G₃. 4 परे जनाः; M₁. 2
परे तथा; M₃ [अ]परे तथा (for रे मुदा). D₅ नृत्यन्ति परया
मुदा; G₂ °न्गायन्परे जनाः. — ^c) T₁. 4 च (for तु). Ś₁ गावो;
K Ñ V B₁. 2 D (except D₅. 6) T₄ गावैः; T₃ गोपान् (for
गाश्च). — ^d) D₃ वेष्ट- (for वेग-).

34 ^a) Cal. ed. अस्मिन् (for त^०). K₃ -निर्वृत्तेर् (for
त्ते). — ^b) Ñ₁ (marg. as in text) गोपा (for गवां).
K₂. 3 गवां नीराजनोत्सवैः. — ^c) Ś₁ वै गिरिः; K₁. 3. 4 Ñ₂. 3
V B D (except D₆) T₃. 4 G₅ सोऽञ्चलः (D₃ °लात्) (for
सो गिरिः).

35 ^a) T₃ गोपैः (for गोप-). — ^b) D₅ जगाम (for

विवेश). Ñ₂ V₁ D₅ T₄ हि; D₅ च (for ह). D₆ T₂ G
M₁ व्रजमेव विवेश सः (D₆ G₃ M₄ ह). — ^c) Ś₁ -यज्ञे (for
-यज्ञ-). V₂ -प्रवर्तेन (for -प्रवृत्तेन). T₃. 4 गिरियज्ञेन महता.
— After 35, N (except Ñ₁) S (except M₁-3) G(ed.)
ins.:

704* गोपाः सवालवृद्धा वै तुष्टुमुष्टुसूदनम् ।

[G(ed.) स (for स-). K₁ D₂ ते; D₃ G₄. 5 च; T₂
G₁ तु (for वै).]

K₁ cont.:

705* नृत्यं गीतं प्रकुर्वाणाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ।

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₂ D₅ G₃.
— Mention of Khila : All Mss. (except Ñ₁). — Sub-
parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś₁ K₂ D₆ G₂. 3
M₄ गिरियज्ञः; K₁. 3 Ñ V B D_n D₅ D₁. 2. 5 गिरियज्ञप्रवर्त-
नम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ G₂. 4
70; Ñ₃ V₁ T₁ G₃. 5 M₄ 73; V₂ B₂ 74; V₃ D_n D₅ D₄
T₂ G₁ 72; D₃ 78; T₃ 79; T₄ 68; M₁-3 69. — Śloka
no. : D_n 39; D₅ 38; D₁ 70; D₄ 50.

61

1 D₅ om. the ref. — ^a) K₄ (by corr.) B₃ D₆ T₃
G₂. 4. 5 M₄ मल्ले (for महे). — ^b) D₆ सक्रोधात् (for
सक्रोधस्). V₁ सक्रोधस्त्रिदशेश्वरः; G₂ शक्रेशस्त्रिदशेश्वरः.
— ^c) D₆ T₁. 3. 4 M₄ सांवर्तकं (for सं). — ^d) T₁ तथा
(for अथ). Ñ₁ तोयदानिदमब्रवीत्; M₄ तोयानामथ सोऽ-
ब्रवीत्.

2 ^a) T₂ G₁. 4 हे (for सो). — ^b) G₃ वा (for वो).

61. 3]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3895
B 2. 18. 3
P 2. 18. 3

नन्दगोपादयो गोपा विद्विषन्ति ममोत्सवम् ॥ ३
आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतः स्मृतम् ।
ता गावः सप्तरात्रेण पीड्यन्तां वृष्टिमारुतैः ॥ ४
ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाम्बु दारुणम् ।
स्रक्ष्यामि वृष्टिं वातं च वज्राशनिसमप्रभम् ॥ ५
भवद्विश्रण्डवर्षेण चरता मारुतेन च ।
हतास्ताः सत्रजा गावस्त्यक्ष्यन्ति भुवि जीवितम् ॥ ६
एवमाज्ञापयामास स सर्वाञ्जलदानप्रभुः ।
प्रत्याहते वै कृष्णेन शासने पाकशासनः ॥ ७
ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः ।

आकाशं छादयामासुः सर्वतः पर्वतोपमाः ॥ ८
विद्युत्संपातजननाः शक्रचापविभूषिताः ।
तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा ॥ ९
गजा इवान्ये संसक्ताः केचिन्मकरवर्चसः ।
नागा इवान्ये गगने चैरुर्जलदपुंगवाः ॥ १०
तेऽन्योन्यवपुषा बद्धा नागयूथायुतोपमाः ।
दुर्दिनं विपुलं चक्रुश्छादयन्तो नभस्तलम् ॥ ११
नृहस्तनागहस्तानां वेणूनां चैव सर्वशः ।
धाराभिस्तुल्यरूपाभिर्ववृषुस्ते बलाहकाः ॥ १२
समुद्रं मेनिरे तं हि खमारुढं नृचक्षुषः ।

—^a) D₈ -शक्ति- (for -भक्ति-). S₁ K_{1.3} Dn -पुरस्कृतैः (for °स्कृतम्).

3 ^a) K₂ एवं (for एते). —^a) K_{2.3} महोत्सवम् (for ममो°).

4 ^a) T_{3.4} जीवा गावः; G₃ आजीवं च (for °वो यः). K₁ D₈ G₁ त्वेषां (for तेषां). —^b) T_{3.4} श्रुतम् (for स्मृतम्). G₁ गोपास्ते नु यतः स्मृताः; G₄ गोगोवत्सादयः स्मृताः. —^a) T₁ पाल्यन्तां (for पीड्यन्तां). D₅ वर्ष- (for वृष्टि-). S₁ पीड्यन्तो भयमारुतैः (sic); M₁₋₃ °न्तां वृष्टिभिः सदा.

5 ^a) S₁ K₁ ऐरावण- (for °वत-). K₁ (marg. as in text) [अ]यं (for [अ]हं). —^b) M_{1.2} सु- (for [अ]म्बु). M₃ सायमेव सुदारुणः. —^c) D₃ मोक्ष्यामि (for स्त्रं). K V₃ T₂ G₁ वृष्टिवा (T₂ °पा) तं; T₄ वातं वृष्टिं (by transp.). S₁ वृष्टिं वातं च स्रक्ष्यामि; T₃ स्रक्ष्याम्यनारतं वृष्टिं. —^a) N V B D₈ D₃₋₅ T_{3.4} -स्वनम् (for -प्रभम्).

6 ^a) S₁ तत्र (for चण्ड-). —^b) N₁ सृजता; D₃ T₃ महता; G₄ भवता (for चरता). —^c) S₁ K₃ N₁ B₁ D₃ D_{2.3.6} T₄ G₁ सप्रजा (for सत्रजा). —^a) D₆ त्यजन्ति (for त्यक्ष्यन्ति).

7 Before 7, K₁ ins. वैशंपायन उवाच. —^b) K₂ N_{1.3} V B₁ D₄₋₆ T_{1.2} G M₄ सर्वान्स (by transp.). T₂ G₁ विभुः (for प्रभुः). K_{3.4} N₂ Dn D₁ T_{3.4} सर्वाञ्जलधरान्प्र- (N₂ °गतः प्र)भुः. —^c) S₁ K₁ तु (for वै). —^a) D₆ मखे वै (for शासने). — For 7^{cd}, M₁₋₃ subst.:

706* महे प्रतिहते विष्णोः शासनात्पाकशासनः ।

8 ^a) T₄ partly damaged. V दृष्टा (for कृष्णा). —^b) K₃ घोरा नादः; M₃ घोरं नाद- (for घोरनादा). D₄ महाबलाः (for भयावहाः). —^a) G₂ समन्तात् (for सर्वतः).

9 K₂ om. (hapl.) 9^a-11^b. M₄ om. 9-12. —^a) V₁ वियत्संपातजननाः; V₃ T₄ विद्युत्संघात°. —^b) T₁ -वात- (for -चाप-). —^a) K_{1.2.4} N₂ V₃ D₁ (sup. lin. as in text) M₁₋₃ तथा; V₂ मुदा; B_{1.3} D₈ ततः (for तदा). — After 9, G₄ reads 11^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

10 K₂ M₄ om. 10 (cf. v. l. 9). —^a) T₁ इभा (for गजा). N₁ D₈ [अ]न्य- (for [अ]न्ये). K₄ संन्यक्ताः; D₆ Bom. Poona eds. G (ed.) संयुक्ताः (for संसक्ताः). G₃ गजा इवान्योन्यसक्ताः. —^b) D₃ शकट- (for मकर-). —^c) D₆ T₂ G₁ M₃ नगा (for नागा). V₂ गमने (for गगने). T₄ नागाकारा इवान्योन्यौ.

11 K₂ om. 11^{ab}; M₄ om. 11 (for both, cf. v. l. 9). —^a) S₁ K_{3.4} N₂ V_{2.3} B₂ Dn D_{1.3-5} M₂ तेऽन्योन्यं; D₆ T G अन्योन्यं (D₆ G₂ °न्य-) (for तेऽन्योन्य-). M₁₋₃ दिग्धा (for बद्धा). — G₄ reads 11^{cd} for the first time after 9. —^a) B₂ दारयन्तो (for छाद°).

12 M₄ om. 12 (cf. v. l. 9). T₃ om. 12^{ab}. —^a) K₄ बृहत्तं; T₄ स्वहस्ते; G₃ नृहस्ति- (for °स्त-). Dn D₁ T₃ G₄ -हस्ताभ्यां (for -हस्तानां). —^b) K₁ om. वेणूनां. S₁ वेणूनां च समन्ततः; K₂₋₄ N_{2.3} V Dn D₈ D_{1.5} T₄ G₄ °नां चैव (K₄ खे च) सर्वतः. — For 12^{ab}, M₁₋₃ subst.:

707* स्थूलनागोरुहस्तानां सततं सर्वतोदिशम् ।
— G₃ repeats 12^{cd} after 14^{ab}. —^c) T₃ बहु- (for तुल्य-). S₁ धाराभिरक्षमात्राभिर्. —^a) S₁ बबन्धुसु; T₃ G₁ वचर्षुस (for ववृषुस).

13 ^a) N₃ V₁ T₁ M₄ ते; B_{1.2} D₈ D₁ तद् (for तं). D₁ वै (for हि). S₁ समुद्र इव तं मेने. —^b) K₂ N₁ क्षमा-

दुर्विगाह्यमपर्यन्तमगाधं दुर्दिनं महत् ॥ १३
 न संपतन्ति खगमा दुद्रुवृष्टगजातयः ।
 पर्वताभेषु मेघेषु खे नदत्सु समन्ततः ॥ १४
 सुप्तसूर्येन्दुसदृशे मेघैर्नभसि दारुणैः ।
 अतिवृष्टेन लोकस्य विरूपमभवद्रपुः ॥ १५
 मेघौघैर्निष्प्रभाकारमदृश्यग्रहतारकम् ।
 चन्द्रसूर्याशुरहितं खं बभूवातिनिष्प्रभम् ॥ १६
 वारिणा मेघमुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत् ।
 आबभौ सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा ॥ १७

विनेदुर्वर्हिणस्तत्र स्तोककाल्यरुताः खगाः ।
 विवृद्धिं निम्नगा याताः प्लवगाः संप्लवं गताः ॥ १८
 गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यनिनेदेन च ।
 तर्जितानीव कम्पन्ते तृणानि तरुभिः सह ॥ १९
 प्राप्नोऽन्तकालो लोकानां प्राप्ता चैकार्णवा मही ।
 इति गोपगणा वाक्यं व्याहरन्ति भयादिताः ॥ २०
 हम्भारवैः क्रन्दमाना न चेलुः स्तम्भितोपमाः ।
 निष्कम्पसक्थिश्रवणा निष्प्रयत्नसुराननाः ।
 हृष्टलोमाद्रितनवः क्षामकुक्षिपयोधराः ॥ २१

C 39.14
B 2. 18. 22
P 2. 18. 22

रूढं; G₂ M₄ समा° (for खमा°). — °) M₁₋₃ दुर्विगाहम् (for 'गाह्यम्').

14 °) K Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} G₄ नैवा-
 पतन्वै खगमा; D₆ corrupt. — After 14^{ab}, G₃ repeats
 12^{cd}. — °) M₄ पर्वताभेषु च मेघेषु. — °) S₁ विनदत्सु; D₂
 नदत्सु सु. G₅ खेऽनदत्सु. (for खे नदत्सु).

15 S₁ repeats 15^{ab} after 33. — °) All Mss. (except
 S₁ M₁₋₃) नष्ट-; S₁ (second time) सप्त- (for सुप्त-). S₁
 (both times) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} Dn D_{1.5} सद्दशैर्; K₂ Ñ₃
 V B Ds D₂₋₄ T G_{1.3-5} M₄ नक्षत्रैर्; D₆ G₂ सहितैर्
 (G₂ 'ते') (for सद्दशे). — °) D_{4.6} दारुणैः; M₁₋₃ दारुणे
 (for 'णैः'). — °) S₁ अभि- (for अति-). K₄ वर्षेण; Ñ₃
 V₁ वृष्ट्या तु; D₆ T_{1.2} G M₄ वृष्ट्या च; M₁₋₃ प्रवृष्टे (for
 वृष्टेन). K₂ अदृष्टेन बलाक्रम्यद्; K₃ अतिवृष्ट्यैव लोकानां.
 — °) G₃ अगमद् (for अभवद्). T₂ G₁ विवृद्धं भवद्रपुः
 (sic).

16 °) S₁ मेघाभैर्निष्प्रतीकारम्; V₂ Ds₂ मेघौघैर्निष्प्रभा-
 कारैर्; D₆ T_{1.2} G M₄ मेघैर्निबद्ध (T₁ M₄ 'बिड') माकाशम्;
 M₁₋₃ मेघौघविततं विश्वम्. — °) V₂ तारकैः (for 'कम्').
 — °) M₁₋₃ सूर्याभ- (M₂ 'भि-') (for सूर्याशु). Ñ₁ सचन्द्र-
 सूर्यान्तरहितं; T₁ चन्द्रसूर्यान्तरहितं च; G₂ यान्तरहितं. — °)
 S₁ T₁ M सुनिष्प्रभम्; K₂ [अ]तिदारुणम्; D₃ T₂ G_{1.3.4}
 [अ]थ निष्प्रभम् (for [अ]तिनि°).

17 °) M₄ हरिणा (for वा°). B Ds T₂ G₅ युक्तेन (for
 मुक्तेन). D₃ वारिणाशनियुक्तेन. — After 17^{ab}, D₆ T_{1.2}
 G M ins.;

708* मेघयुक्तेन वातेन घूर्णितं विश्वतोमुखम् ।
 — °) T₁ सर्वशस् (for 'तस्'). — °) T₂ भूयस् (for भूमिस्).
 D₃ जलमयी (for तोय°). D₅ M₄ तथा (for यथा).

18 °) K₁ (marg. as in text) विजहुर; V₃ विरेजुर.
 (for विनेदुर). — °) S₁ D₄ स्तोकका विरुताः खगाः; K_{1.2.4}
 Ñ₂ V_{1.3} D_{1-3.5} M₄ तोयकाल (M₄ 'कल्प') रु (Ñ₂ V_{1.3} 'र-')
 ताः खगाः; K₃ स्तोकका विरता गताः; Ñ_{1.3} तोयकल्प (Ñ₃
 'काल') रुताः खगाः; B₁ Dn Ds D₆ T G_{1.4} स्तोककल्प (D₆
 'र-'; T₁ 'म') ताः खगाः; B₂ स्तोककालरुताः खगाः; G₂ स्तोककल्प-
 दिताः खगाः; G_{3.5} तोककल्पतराः (G₅ 'भृताः') खगाः. — °)
 K₂ विवृद्धौ; G₅ 'त्ति'; M₄ प्रवृद्धा (for विवृद्धिं). — °) K₂
 अबलाः (for प्लवगाः). S₁ संततं; T₂ G₄ M₁₋₃ संहति (for
 संप्लवं). K₄ निर्झरप्लवसंगताः; D₃ प्लवगास्तु प्लवं गताः; D₆
 G_{1-3.5} M₄ प्लवगाः संह (G₅ 'ग') ति गताः.

19 °) T₂ G_{1.4} मेघेन (for मेघानां). — °) K₄ Ñ₂ V₃
 पयसां (for पर्जन्य-). — °) S₁ [प]व; T₃ च (for [इ]व).
 K₄ Ñ₁ कम्पति; D₆ कल्पन्ते (for कम्पन्ते).

20 °) N (except S₁ D₆) T_{1.3.4} व्यक्तम् (for प्राप्ता
 च). G₂ M₄ [ए]कार्णवी (for 'वा'). — °) M₄ वै गो (for
 गोप-). — °) S₁ व्याहरन्तो; T₂ G₁ 'रन्त' (for 'रन्ति').
 — After 20, all Mss. (except S₁ Ñ₁ M₁₋₃) ins.:

709* तेनोत्पाताम्बुवर्षेण गावो विप्रहता भृशम् ।

[D₆ G₁ वातेन; T_{1.2} G_{2.3.5} M₄ -पातेन (for -वर्षेण).
 K₄ जपि (for वि-). K₁ G₁ -हता (for -हता).]

21 °) S₁ D₃ हम्भारवैः; K₁ भम्भारवैः; D₁ रम्भारवैः;
 D₆ G₅ हुम्भा°; T_{1.2} G₁₋₃ M₁₋₃ हुम्भा°; G₄ हुम्भा° (for
 हुम्भा°). — °) D₆ न चेहः; T₂ G_{1.3} निश्चलाः; G₅ न शेकुः
 (for न चेलुः). M₁₋₃ न शेकुश्चलितुं पदैः. — °) K₄ निःकम्प्य;
 some Mss. निःकम्प- (for निष्कम्प-). K Ñ V B D₁₋₃ G₄
 निष्कम्पसक्थि (K [marg. as in text] 'सर्व-'; K₂ V₁ 'सक्ति';
 D₅ 'संधि-'; G₃ साक्षि चरणा; D₆ T₂ G_{1-3.5} 'मसाक्षिश्रवणा
 (T₂ 'सो'). — °) S₁ निष्प्रयत्नाः; K₃ 'यत्ने'; V₃ 'कम्प-';

61. 22]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

काश्चित्प्राणाञ्जहुः श्रान्ता निपेतुः काश्चिदातुराः ।
 काश्चित्सवत्साः पतिता गावः शीकरवेजिताः ॥ २२
 काश्चिदाक्रम्य क्रोडेन वत्सांस्तिष्ठन्ति मातरः ।
 विमुखाः श्रान्तसक्थ्यश्च निराहाराः कृशोदराः ॥ २३
 पेतुरार्ता वेपमाना गावो वर्षपराजिताः ।
 वत्साश्चोन्मुखका बाला दामोदरमुखाः स्थिताः ।
 त्राहीति वदनैर्दीनैः कृष्णमूचुरिवार्तवत् ॥ २४
 गवां तत्कदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं भयम् ।

some Mss. निःप्रयत्न- (for निष्प्र°). — °) Ś1 K1 दृष्ट्वा;
 V1 कृष्ण- (for दृष्ट-).

22 °) K3 V3 D3 D1.4 श्रान्ता (for श्रान्ता). T4
 काश्चित्प्राणाञ्ज संश्रान्ता. — °) Ś1 B1.3 D6 T1 G1.2.5
 निषेदुः; K1 Ñ2.3 V3 T3 निषेदुः; K2 D1 निःपेतुः; M2
 विषेदुः (for निपेतुः). — °) M3 om. पतिता. — °) G1
 शकट- (for शीकर-). D3 G2 वीजिताः; D1 corrupt.; D2
 G4 वेपिताः; T2.3 वेदिताः; T4 M1-3 पीडिताः (for वेजिताः).
 K1 गावः शीतेन पीडिताः; M4 काश्चिच्छिरसि वेजिताः.

23 T3 repeats 23^{ab} after 710*. — °) K4 कायेन; M4
 क्रोडेन (for क्रोडेन). T3 (second time) आक्रम्य गावः
 क्रोडेन. M1-3 क्रोडे (M3 °डे)न काश्चिदाक्रम्य. — °) K3
 वशास् (for वत्सांस्). — °) G5 विदुःखाः (for विमुखाः).
 K1 T3 श्रान्तसक्थ्यश्च; K2 V D1 शा (V3 D1 श्रा)न्तसक्थ्यश्च;
 D4 श्रान्तसंध्यश्च; T3 श्रान्तवक्त्राश्च (for संध्यश्च). T4
 श्रान्तवक्त्राश्च निहाराः. — °) K4 निराहारः; T4 स्तम्भिताश्च
 (for निराहाराः). Ś1 M1-3 कृशाः पराः; D6 T1.2 G M4
 कृशास्तथा (for कृशोदराः).

24 °) D1 सर्वा (for आर्ता). — °) M1-3 [ए]वोन्मुखा
 (for [उ]न्मुखका). Ś1 तत्र (for बाला). V1 B3 वत्साश्चो-
 न्मुखका (V1 om. का) रा; D6 T1.2 G M4 सवत्साश्चोन्मुखा
 गावो (D6 बाला). — °) K1 मुखे; K3 पर- (for -मुखाः).
 D6 T1.2 G M. दामोदरमुपस्थिताः. — °) Ś1 पाहि पाहीति
 वचनं; D6 त्राहीति देवं वदनैः; T2 G1.3.4 M°ति दीनैर्वद (G4
 °च)नैः; G2 °ति देहैर्वदनैः. — °) K Ñ2.3 V B1.2 Dn Ds
 D1-5 T1.4 G5 इवार्दिताः; Ñ1 T3 जला (T3 अथा)र्दिताः; B3
 इवार्जिताः; D6 T2 G1-4 इवार्तकाः (G3 °तुराः) (for °तवत्).
 — After 24, T3 ins. :

710* गवां पश्य महाबाहो वेदनां परमातुराः
 — After the above, T3 repeats 23^{ab}.

25 T3 om. 25^{ab}. — °) K3.4 Dn D1 तु (for तत्).
 G4 कन्दनं (for कदनं). — °) Ś1 K Ñ2-3 V B Dn D1-5

गोपांश्चासन्नवदनान्कोपं कृष्णः समादधे ॥ २५
 स चिन्तयित्वा संरब्धो दृष्टो योगो गवामिति ।
 आत्मानमात्मना वाक्यमिदमाह प्रियंवदः ॥ २६
 अद्याहमिममुत्पाद्य सकाननवनं गिरिम् ।
 कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्धरम् ॥ २७
 अयं धृतो मया शैलो भूमीगृहनिभोपमः ।
 त्रास्यन्ते सत्रजा गावो मदृश्यश्च भविष्यति ॥ २८
 एवं स चिन्तयित्वा तु विष्णुः सत्यपराक्रमः ।

महत् (for भयम्). T2 G1 दृष्ट्वा दुर्दिन (G1 °र्जन)जं भयम्.
 — °) T1.2 G1.3 M4 सन्न- (for [आ]सन्न-). K1.2.4 Ñ V
 B Dn Ds D1-5 T4 G5 M4 निधनान् (for -वदं). Ś1 K3
 D6 गोपा (K3 °पां)श्च सन्नवदनाः (D6 °नान्). — After
 25°, T3 ins. :

711*

गाश्चापि परमातुराः ।

रोषताम्रेक्षणः श्रीमान्.

— °) D6 समादधे (for °धे). — After 25, D6 T1.3.4
 G1-3 M4 ins. :

712* अहो धार्ष्ट्यं सुरपतेर्ममनादृत्य संप्रति ।

गवां वधः कृतस्तस्य गोपानां च तथा कृतः ॥

26 °) K4 Ñ3 V2 M4 सं- (for स). V3 संदृष्टो; D6
 T1.2 G1.2.4 संरुद्धो (for संरब्धो). — °) K3 Dn T1 G5
 मयेति च (for गवामिति). K1.2.4 Ñ V B Ds D1-5 T2-4
 G1-4 M4 दृष्टोपायो मये (T3 °मे)ति च; D6 दृष्ट्वा प्रायो ममेति
 च. — °) K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.3.4 T4 G5 ऊचे (for
 आह). D6 T2.4 G1.4 M4 प्रियं वचः (for प्रियंवदः). T3
 इदमूचे जनार्दनः.

27 °) Ś1 K4 Ñ V3 B1.3 Ds D1.4 अथ; T1 G2-4 M4
 यथा; T2 यदि (for अद्य). K1.2 V2 एनम् (for इमम्). D6
 यथाहमेनमुद्यम्य. — °) Ñ1 D4 गिरिं वनम् (for वनं गिरिम्).
 D1 सकाननमिमं गिरिम्. — D6 om. 27^{cd}. — °) Ś1 कर्षयेयं;
 V2 कारं; M3 कलं (for कल्पं). — °) Ś1 गवां (for वर्षं).

28 °) D1 अयं वृत्तो; M4 अयत्नतो (for अयं धृतो).
 D6 T1.2 G1.3 M1-3 महा- (for मया). D3 अयं ध्रुवो महा-
 शैलः. — °) K Dn D1.2 T4 G5 पृथ्वी; D6 G2 व्रजे (for
 भूमी-). Ś1 निभो महान् (for निभोपमः). Ñ V B Ds Ds-5
 T3 पृथ्वीगृहमिवापरम्; T1.2 G1.3.4 M4 व्रजे गृहनिभो मया.
 — °) D6 T2 G2.4 M4 त्रास्यन्ते (for त्रास्यन्ते). M1-3 जल-
 दाद् (for सत्रजा). K3 Ñ1.2 B2 Dn Ds1 D4.5 T3 G1.5
 गा वै (for गावो). K1.2 V2 B1.3 Ds2 D1 त्रास्यन्ते सत्रजा गा
 (K1 °व्रजो गा; K1 [marg.]. 2 °भयाद्गा; V2 °कलाद्गा) वै.

गोवर्धनधारणम्]

विष्णुपर्व

[61. 34

बाहोर्बलं दर्शयिष्यन्समीपं तं महीधरम् ।
 दोभ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवापरः ॥ २९
 स धृतः संगतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना ।
 गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥ ३०
 भूमेरुत्पाट्यमानस्य तस्य शैलस्य सानुषु ।
 शिलाः प्रशिथिलाश्चैलुर्निष्पेतुश्च सपादपाः ॥ ३१

शिखरैर्घूणमानैश्च सीदमानैश्च सर्वतः ।
 विधृतैश्चोच्छ्रितैः शृङ्गैरगमः खगमोऽभवत् ॥ ३२
 चलत्प्रस्रवणैः पार्श्वैर्मघौघैरेकतां गतैः ।
 भिद्यमानाश्मनिचयश्चाल धरणीधरः ॥ ३३
 न मेघानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्मवर्षिणः ।
 विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ॥ ३४

C 3928
 B 2. 18. 35
 P 2. 18. 35

— ^a) Ś1 D3 मद्भ्रशश्च; D6 मद्भ्रक्थं (for मद्भ्रश्यश्च). V2 गोपाश्चैव **शयः..

29 ^a) K3. 4 V1. 3 B1 D1. 4. 6 T2. 4 G1. 3. 4 M सं- (for स). D3 च (for तु). — ^b) All Mss. (except Ś1 G1. 2 M1-3) कृष्णः (for विष्णुः). — After 29^{ab}, K4 ins. :

713* इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।
 दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥
 [= Bhāgavata P., 10. 25. 19.]

— ^c) V1. 3 D6 बाहोर् (for बाहोर्). N1 दर्शयिष्येऽहं (hypermetric); D2 दर्शयन्स (for 'यिष्यन्). — ^d) Ś1 K1. 3 Dn D1 समूलं तं; K4 समीपस्थं; N2 V B Ds1 D2. 4. 6 T G M4 पे तं; M1-3 समैक्षत (for समीपं तं). N1 गोपानां हर्षवर्धनः; D3 समीपे तं महागिरिम्. — ^e) Ś1 K3 Dn [अ]चलः (for [अ]परः). — After 29, D6 S ins. :

714* समूलवितपस्कन्धश्चाल स महागिरिः ।
 घणाघणकृतः शैलः सप्राण इव निःश्वसन् ॥

[(L. 1) D6 -विद्रुम- (for -वितप-) D6 T4 G2. 4. 5 M4 च (for स). D6 महागिरिम्; M4 महीधरः (for महागिरिः). — (L. 2) D6 खणापणकृतः शैलः; T3. 4 घणाघणि (T4 णा) कृतः शैलः; M1-3 खणाखणीकृतः शैलः (for ^a).]

30 ^a) G4 संगतो (for संगतो). D6 T1 G1-3. 5 M स धृतः सह तोयौघैर्. — ^b) V2 दिवि (for गिरिः). — ^c) D6 G2 -भागगतस् (for -भावं गतस्). M4 तात (for तत्र). Ś1 गृहैकत्वं गतः सर्वो. — ^d) D2 गृहाकारेण; D3. 6 T4 G1-3 गुहा (for गृहा). B2. 3 वर्ष्मणा (for वर्चसा).

31 ^a) Ś1 भूमाव् (for भूमेर्). — ^b) Ś1 D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 सानुजाः; M4 गाः (for 'षु). K4 शैलस्य स्वेषु सानुषु; D3 शैलस्यास्य च सा. — M3 reads 31^{cd} and M1. 2 repeat it after 715*. — ^c) D3 च शिथिलाश्च; T1 प्रमुदिताश्च; T2 G1. 4. 5 M1 (both times). 2 (first time) प्रमथिताश्च (for प्रशिथिलाश्च). Ś1 N1 पेतुर्; K1 B3 चेहुर (for चेलुर). G2 M4 शि (M4 शै) लाः प्रमथिताश्चैव. — ^d) Ś1 M1. 2 निपे- (last two both times) तुश्चैव पादपाः; K1 D2. 3 विनिष्पे- तुश्च पां; K4 निष्पेतुस्तत्र पां; V1 निपेतुश्चलपां; M4 निपेतुश्च सदा वराः. — After 31, D6 S ins. :

715* रक्षिष्यन्गोधनं विष्णुर्गोपानां गोपतिर्हरिः ।
 गोमध्यस्थितगोविन्दो गोपान् रक्षन्सगोकुलान् ॥
 दधार गोधनं विष्णुर्गोधनं च विलम्बयन् ।
 गोपान्विस्मापयन्गोपो गोमार्गे संस्थितो हरिः ।
 आद्यं वपुश्च गृह्णानो लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ [5]
 व्यर्थं चकार गोविन्दो गोधरस्य समीहितम् ।
 गोवर्धनस्यास्य गिरेः खे खणायितविग्रहः ॥

[(L. 1) M4 निरीक्षन् (for रक्षिष्यन्). T1 M4 गोधनो; G2 M3 गोधनं; M1. 2 गोधनं (for गोपानां). — (L. 2) M1. 2 -मध्यस्थः स (for 'स्थित-). — (L. 3) D6 दधार विष्णुर्गोवर्ध- (for ^a). D6 गोकुलं (for गोधनं). G4 विडम्बयन् (for विलं). — (L. 4) D6 गिरिः (for हरिः). — (L. 5) M1-3 लोका- नामीश्वरः स्थितः (for ^b). — (L. 6) T4 यत्नं (for व्यर्थं). — (L. 7) T1 खणखणितविग्रहः; T2 G1 खे घनायितं; G4 खे गणाधिपं; M3 खखणायितं; M4 क्षणखण्डितं (for ^b).]

— After the above, M1. 2 repeat 31^{cd} and M3 reads 31^{cd}.

32 ^a) N2 शिथिलैर् (for शिखरैर्). Ś1 घूर्णमानैश्च; D1. 4. 5 चूर्णं; M4 सीदं (for घूर्णं). — ^b) M4 घूर्णमानैश्च (for सीदं). Ś1 T2 G1. 4 सर्वशः; K3 N2. 3 (marg.) V Dn2 D1. 5 T4 पादपैः (for सर्वतः). K1. 2 D2. 3 शतशालैश्च (D3 शश्चैव) पादपैः; K4 N3 B Dn1 Ds D4 T8 शीर्यमाणैश्च पादपैः (B Ds सर्वशः). — ^c) K3 N3 V1 B2. 3 Ds2 विधू- तैश्च; N2 Dn T3. 4 विधूः; D2 निविष्टैश्च; D6 T1. 2 G1-4 M विधूतैश्च; G5 विश्वं (for विधू). K2. 4 D1. 5 [उ]क्- तैश्च; D2 T3. 4 G3 M2 [उ]च्छ्रितः (for 'तैः). D6 विधूतैश्चा- जुतैः शृङ्गैर्. — ^d) K4 अगम्यः (for 'मः). N1 खगमो (for खगमो).

33 ^a) K1 D1 बलप्रः; K4 जलप्रः; D2 M3 चलप्रः; D4 चरत्प्र- (for चलत्प्र-). Dn D6 पार्श्वे (for पार्श्वैर्). — ^b) G4 रेणुतां (for एकतां). D4. 5 गतः (for गतैः). — Dn om. 33^{cd}. — ^c) D6 T1. 2 G M भिद्यमानो (G2. 4 ना) भानि- (T2 M4 शि) तैश्च. — ^d) चचार (for 'ल). K3 स मही- (for धरणी). — After 33, Ś1 repeats 15^{cd}.

34 ^a) D6 मेघानां वि- (for न मेघानां). K2. 4 N2 प्रवि-

61. 35]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3929

B 2. 18. 36

P 2. 18. 36

मेघैः शिखरसंधानैर्जलप्रस्रवणान्वितैः ।
 मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुदामबर्हिणः ॥ ३५
 आपुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः ।
 गन्धर्वऋषयश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सुखराः ॥ ३६
 स कृष्णतलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितेस्तलात् ।
 रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ ३७
 कानिचिच्छादितानीव संकीर्णार्धानि कानिचित् ।
 गिरेर्मधं प्रविष्टानि तस्य शृङ्गाणि चाभवन् ॥ ३८

ष्टानां; Dn प्रवृद्धानां; D1 प्रवृत्तानां; D4 G2 प्रहृष्टानां; T1 प्रस्र; M3 विवृ (for प्रवृ). — ^b) K2.4 T3.4 [आ]त्म; D2 च (for [अ]श्म). N1 स शैलस्याश्मवर्षिणाम् (sic); D6 T1.2 G M4 शैलानां चाश्मवर्षिणाम्. — After 34^{ab}, M1-3 ins.:

716* वायोश्च घूर्णमानस्य विद्युतां भ्रमतामपि ।

विष्णुतेजोभिभूतानामदृश्यन्त वपुषि च ॥

[(L. 1) M3 [अ]पूर्ण- (for घूर्ण-).]

— ^c) N1.2 V2 B1.3 Dn Ds T3 न विदुस्; M1-3 विदुस्तत् (for विविदुस्). D6 T1 G2-5 M4 विदुस्तत्तेजसा रूपं. — ^d) N1 तेषां (for वायोस्). K4 N3 V गर्जितैः; D6 T1-3 G M4 गर्जितम्; M1-3 गर्जनम् (for 'तः).

35 ^a) K1.2.4 N V B Dn Ds D1-5 मेघैः सशै (N3 V1 B2.3 Dn Ds D2.3 च शै) लसंस्थानैर्; T3.4 मेघोघैः शै (T4 'घैः सशै) लसंछन्नैर्. — ^b) B2 Dn D5 T1 नीलैः; M1-3 गिरि- (for जल-). S1 जलप्रस्रवणादितैः; K1.3.4 N V2.3 B1.3 Ds D1.4.6 T3.4 G 'पितैः. — ^c) K4 छत्रीकृत (for मिश्री). — ^d) K1 (marg. as in text).3 B2 Dn D1.5 -बर्हिवान्; K4 T3 -बर्ह-वान्; N2 V B1.3 D4 T4 -बर्हिमान्; D3 -बर्हिभिः; T1 G3.4 M4 -वर्षिभिः; T2 G1 -वर्षिणः (for -बर्हिणः).

36 ^a) K2 अप्लवो (for आपुतो). D6 T1.2 G वषैर्; M4 वाक्यैर् (for पक्षैर्). — ^c) M1.2 मुनयश्च (for ऋष). N (except S1 D6) गन्धर्वाप्सरसश्चैव. — ^d) K1 B Ds2 D1.4 मुञ्चन्त (for मुञ्चन्ति). K N V B Dn Ds D1.3-5 T3 सर्वशः; T2 सुस्वरम्; T4 सर्वतः; G1.3 सस्वरम् (G3 'राः) (for सुस्वराः).

37 ^a) K N2.3 V1.3 B Dn D2-4 T3 हस्ततल-; N1 Ds बाहुबल-; V2 कृष्णकर- (for कृष्णतल-). S1 संन्यस्तो (for -वि). — ^b) M3 मूल- (for -मूलः). S1 तलः; D3 बलात्; G2 M4 स्थलात् (for तलात्). — ^c) S1 रीतिः; K4 D3 भित्तीर; V2 वीथीर; D6 गिरिर; G4 इति (for रीतीर). — ^d) S1 राजतीम्; K2 'सा; K3 'नी (for 'ती).

गिरिणा कम्प्यमानेन कम्पितानां तु शाखिनाम् ।
 पुष्पमुच्चावचं भूमौ व्यशीर्यत समन्ततः ॥ ३९
 निःसृताः पृथुमूर्धानः स्वस्तिकार्धविभूषिताः ।
 द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समन्ततः ॥ ४०
 आर्ति जग्मुः खगगणा वर्षेण च भयेन च ।
 उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाञ्मुखाः ॥ ४१
 रेजुश्चारोषिताः सिंहाः सजला इव तोयदाः ।
 गर्गरा इव मथ्यन्तो नेदुः शार्दूलपुंगवाः ॥ ४२

38 ^a) K1.2.4 N V B Dn Ds D1-5 T1.3.4 शिथिलानि; K3 M1.3 शोधितानि; D6 छालि; T2 G1-3.5 छेदि; M4 लोलि (for छालि). — ^b) K1.2.4 N V B Dn Ds D1-5 T3.4 संछिन्नाधार्धानि कानिचित्; K3 छिन्नाधार्धानीव कां. — ^c) K4 N2.3 V1 B1.3 Dn2 D1.3.4 T3 G4 गिरेर्मधं; Dn1 गिरिमध्ये (for गिरेर्मधं). K1-3 N1 V2.3 B2 Ds D2.5 T1.2.4 G1-3.5 M गिरेर्मधप्रवृष्टानि. — ^d) S1 शृङ्गाणि विबभुस्तदा.

39 ^a) S1 गिरिणा कम्प्यमानानि; K2-4 N V B D (except D6) T3.4 G2 'णा कम्पमानेन. — ^b) B Ds2 D2 T3 G4 च; D3 सु- (for तु). — ^c) D6 T2 G1-3 M4 पुष्पाणि (for पुष्पम्). K2 भूयो (for भूमौ). — ^d) D1 T2 G2.4 व्यशीर्यन्त; M4 व्यकीर्यन्त (for व्यशीर्यत). S1 शीर्यता निलजीवितम् (sic).

40 ^a) K2 D6 निःस्वनाः; G2 निर्वाताः (for निःसृताः). D3 पञ्च- (for पृथु-). — ^b) K3 स्वस्तिकाङ्क-; D2 'काधैर् (for 'कार्ध-). D6 T2 G2-5 M4 -विभूषणाः (for 'षिताः). — ^c) S1 बद्धाः (for क्रुद्धाः). — ^d) N2 V1 D6 T1 G2-5 M1-3 खचराः (for खे). N2 V3 D3 ते; G2 खं (for खे). S1 Ds1 (by corr.) सस्रजः क्रोधजं विषम्.

41 ^a) T2 उत्पत्योत्पत्य गगनात्.

42 ^a) K3 B2.3 Ds D4.5 T3.4 G2 रेसुश्च; K4 N3 V1 D1 G3 M4 नेदुश्च; N1 गुहासु; N2 B1 रेसुश्च; V2.3 वेसुश्च; Dn चेसुश्च; D6 चेसुश्च; T1 सेदुश्च (for रेजुश्च). K2-4 N1.3 V3 Dn D1.3.6 T1.3.4 G2.3 M1.2.4 रोषिताः (for [आ]रो). S1 रुषिता रुरुदुः सिंहाः; T2 G1.4.5 नेदुश्च रोहिताः सिंहाः; M3 रेसुश्च शोषिताः सिंहाः. — ^b) G1 सु- (for स-). — ^c) V3 गह्वरा; T2 G1.3 घर्गरा (for गर्गरा). N1 G3 मथ्यन्ते; T1 मध्यस्था; M4 नर्तन्तो (for मथ्यन्तो). K4 निर्भरा इव नश्यन्ते. — ^d) D3 विक्रमाः (for -पुंगवाः).

43 ^a) K4 समुद्भूतैः; N1 महीभूतैः; T2 G3 समैर्भूतैः (for समीभूतैः). — ^b) B8 [अ]त्यति- (for 'न्त-). S1 समैश्चात्यन्त-

गोवर्धनधारणम्]

विष्णुपर्व

[61. 53]

विषमैश्च समीभूतैः समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ।
 व्यावृत्तदेहः स गिरी रम्य एवोपलक्ष्यते ॥ ४३
 अभिवृष्टस्य तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह ।
 स्तम्भितस्येव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ॥ ४४
 बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तदा ।
 नीलाभ्रपटलच्छन्नं तदिरिच्छत्रमावभौ ॥ ४५
 स्वमायमानो जलदैर्निमीलितगुहामुखः ।
 बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ॥ ४६
 निर्विहंगरुतैर्वृक्षैर्निर्मयूरुतैर्वनैः ।
 निरालम्ब इवाभाति गिरिः स शिखरैर्वृतः ॥ ४७
 पर्यस्तैर्पूर्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः ।

सज्वराणीव शैलस्य वनानि शिखराणि च ॥ ४८
 उत्तमाङ्गतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः ।
 त्वर्यमाणा महेन्द्रेण तोयं मुमुचुरक्षयम् ॥ ४९
 स लम्बमानः कृष्णस्य भुजाग्रे सघनो गिरिः ।
 चक्रारूढ इवाभाति देशो नृपतिपीडितः ॥ ५०
 स मेघनिचयस्तस्यौ गिरिं तं परिवार्य ह ।
 पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महान् ॥ ५१
 निवेश्य तं करे शैलं तुलयित्वा च सस्मितम् ।
 प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः ॥ ५२
 एतदेवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया ।
 कृतं गिरिगृहं गोपा निवातशरणं गवाम् ॥ ५३

C 3947
B 2. 18. 54
P 2. 18. 54

मुत्तमैः. — °) D3 व्यावृत्तदेहश्चैलैर. — °) K Ñ V2. 2 B
 Dn Ds D1. 3-5 T1. 3. 4 G1 अन्य (for रम्य). T1 M4 लम्ब्यते
 (for लक्ष्यते).

44 °) K4 वृष्ट्यास्य; T1 मृष्टः स (for वृष्टस्य). — °) K3. 4 D1 तथा (for तस्य). Ñ1 तु (for ह). — °) V3
 रोषेण; T3 वज्रेण (for रुद्रेण).

45 °) S1 दण्डं तु (for दण्डेन). — °) Ñ1 सुमहांस
 (for हत्). S1 सर्वाश्चर्यमयं शुभम्; Ds व्यायतं गिरिपञ्जरम्;
 T1. 2 G M4 व्यायताङ्गुलिपञ्जर (G4 अङ्क)म्. — °) M4
 नीलाभ्रपटसंछन्नं. — °) Ñ1 गिरिच्छत्रमिवावभौ.

46 °) T4 शय्यायमानो जलदैर. — °) B3 गुहाम्बरः;
 Ds1 मुखम्; D3 महामुखः (for गुहामुखः). — °) K1. 2
 G1 बाहूपधानं कृष्णस्य; D2. 6 T2 G2. 3 M पधानः कृ (D2
 नात्कृ) णस्य. — °) V2 संसुप्त (for प्र°).

47 °) T1 निर्विहंगै (for हंग). — °) Ñ3 वनम्; V1
 घनम्; Dn2 D1. 4 घनैः; M4 खगैः (for वनैः). — °) Ñ2. 3
 D4. 5 T1 G1. 3. 5 स्वः; M4 च (for स). V2 B1 ख (B1 खे)
 चरैर (for शिखरैर). S1 वरैः; Ds T2 G M3. 4 स्वकैः; M1. 2
 घनैः (for वृतः). Ñ1 B2. 3 Ds स गिरिः खेचरैर्वृतः.

48 °) S1 पूर्णैस्तैर (for पर्यं). D4 पूर्णमाणैश्च (for
 पूर्णमानैश्च). — °) S1 प्रलम्बद्विजः; Ds T2 G1. 4 प्रस्फुरं;
 G3. 5 M4 प्रस्वलं (for प्रचलं). K1. 2 साधुभिः (for सानुभिः).
 G2 प्रस्फुरद्भिश्च बाहुभिः. — °) G1 च (for [ह]व).

49 °) K2 युतास (for गतास). — °) S1 चोद्यमाना;
 D2. 3 T2 G1. 4. 5 M4 प्रेर्यमाणा; Ds G2 वार्यं (for त्वर्यं).
 — °) Ds अक्षसा (for अक्षयम्).

50 °) Ñ1 लम्बमानस्तु कृष्णस्य. — °) Ks D4 संहतो;

हरिवंश.— 51

— 401 —

T2 G1 दधतो; G4 सहितो; M4 स महा (for सघनो). Ds
 भुजाग्रशयने गिरिः. — °) Ds T1. 2 G1. 3. 5 M4 दुर्गारूढ; T3
 चक्ररूप (for चक्रारूढ). — °) V1 पालितः; G4 पीडनात्
 (for पीडितः).

51 °) V1 तु (for तं). V3 प्रविगाह्य (for परिवार्य).
 T4 G5 M4 च (for ह). T3 गिरिं तु परिपाल्य च. — °) M4
 पुरः (for पुरं). — °) K1. 2 D3 स्फीतः; Ds T2 G1. 2. 4. 5
 भीतो; T1 स्थितो (for स्फीतो). — After 51, Ñ1 reads
 54^{ab}, repeating it in its proper place.

52 °) Ds T1. 2 G1. 2. 4 तत् (for तं). — °) Ks D4. 5
 T4 तोलयित्वा; T3 धारं (for तुलं). M1. 3 तु (for च). S1
 Ds तोलयित्वा च संमितम्; K1. 2 Dn D2. 3. 6 T2 G M2
 तोलयित्वा तु सस्मि (K1 Dn संस्मिः; K2 Ds संस्मितम्; T1
 M4 तोलयित्वा स (M1 तु) विस्मितः. — °) M1-3 लोकानां
 (for गोपानां). — °) S1 प्रसुः; V1 Ds [आ]स्थितः; T3
 स्थितम्; G4 [अ]परः (for स्थितः).

53 °) Ds असंसाध्यं (for भाव्यं). G4 एतदेवेशसंभाष्यं.
 — °) Ñ3 B1 Dn Ds2 Ds. 5 निर्वातं; V Ds Gs निवातं;
 B2 निवासः; Ds1 T1 निवात (for नि). Ñ1 निवातकथं
 भवान्. — After 53, K4 ins.:

717* न त्रास इह वः कार्यो मद्यस्तादि निपातने ।
 वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥
 [= Bhāgavata P., 10. 25. 21].

54 Ñ1 reads 54^{ab} for the first time after 51. — °)
 K4 क्षिति (for क्षिप्रं). — °) K4 हि हिमः; Ñ3 V3 पृथ हि;
 Ds T1. 2 G1-3. 5 M3 इह विः; G4 इव वि (for इह हि).
 — °) T3 विवातेषु; some Mss. निवातेषु (for निवां).

61. 54]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3948
B 2. 18. 55
P 2. 18. 55

क्षिप्रं विशन्तु यूथानि गवामिह हि शान्तये ।
निवातेषु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम् ।
यथाव्रजं यथायूथं यथासारं च वै सुखम् ॥ ५४
विभज्यतामयं देशः कृतो वर्षनिवारणः ।
शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ।
त्रैलोक्यमप्युत्सहते प्रसितुं किं पुनर्व्रजम् ॥ ५५
ततः किलकिलाशब्दो गवां हम्भारवाश्रितः ।
गोपानां तुमुलो जज्ञे मेघनादश्च बाह्यतः ॥ ५६
प्रविशन्ति ततो गावो गोपैर्युथप्रकल्पिताः ।
तस्य शैलस्य विपुलं प्रदरं गह्वरोदरम् ॥ ५७

— ^a) V₃ G₃ निविशन्तु (for निवसन्तु). — V₃ reads 54^{ef} on marg. — ^e) K_{1.3} Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ यथा-
श्रेष्ठः; K₄ स्वेच्छं (for व्रजं). K₂ यथाश्रेष्ठं यथारूपं. — ^f)
K Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T₄ यथा; Ñ₁ च तैः (for च
वै). T₃ यथास्थानं यथासुखम्.

55 ^a) Ś₁ अयं घोषः; Ñ₁ यथोद्देशं (for अयं देशः).
— ^b) G₄ M₄ निवारणम् (for रणः). K Ñ V B D (except
D₆) T_{1.4} G₃ कृतं वर्षनिवारणम्; T₃ कृतं वर्षेण वारणम्.
— After 55^{cd}, Ds D₅ Bom. Poona eds. ins. :

718* यूथशश्च विभज्याथ वसध्वं गोपसत्तमाः ।
पञ्चक्रोशप्रमाणेन क्रौशैकं विस्तरो महान् ॥

[Bom. Poona eds. om. line 1. — (L. 2) Bom. Poona
eds. क्रौशैक- (for कं).]

— ^e) M₃ [उ]त्सहेत (for हते). — ^f) K Ñ V B D
(except D₆) T_{1.3.4} G₃ रक्षितुं (for प्रसितुं).

56 ^a) D₁ T₁ G₂₋₅ M_{1.3.4} किलकिला-; D₃ किलकला-
(for किला-). — ^b) T_{1.2} G_{1.2} M हुम्भा- (for हम्भा-).
Ś₁ D₆ G_{3.5} गवां हुम्भा (Ś₁ हम्भा-; G₃ हुम्भा) रमिश्रितः; K
Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} गवां ह (K₁ भ) म्भारवैः सह;
G₄ गवां हुम्फारवः श्रुतः. — ^d) M₃ नादं (for -नादश्च). T₃
वैद्युतः (for बाह्यतः).

57 ^a) K Ñ V_{1.3} B₂ D_{1.2.4.5} T_{1.4} M₄ प्राविशन्त
(for प्रविशन्ति). D₆ T₂ G M₁₋₃ प्राविशन्त यथा (M₁₋₃
तदा) गावो. — ^b) D₁ यूथे; D₃ वत्स- (for यूथ-). Ś₁ प्रक-
ल्पितैः; T₄ प्रकीर्तिताः (for प्रकल्पिताः). B₁ गोपैर्युथोपक-
ल्पिताः. — ^c) Ñ₁ शिखरं; T_{3.4} विवरं (for विपुलं). — ^d)
Ś₁ उदरं; K₂ प्रचरं; K₄ कन्दरं; Ñ₁ T_{3.4} विपुलं; Ñ₂ उदारं;
Ñ₃ V₁ Dn Ds D_{4.5} विवरं; V₃ B विमलं; D₁₋₃ प्रवरं
(for प्रदरं). V₂ रुचिरं गह्वरोदरम्; G₂ प्रदरं गहनो.

कृष्णोऽपि मूले शैलस्य शैलस्तम्भ इवोच्छ्रितः ।
दधारैकेन हस्तेन शैलं प्रियमिवातिथिम् ॥ ५८
ततो व्रजस्य भाण्डानि युक्तानि शकटानि च ।
विविशुर्वर्षभीतानि तद्गृहं गिरिनिर्मितम् ॥ ५९
अतिदैवं तु कृष्णस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वज्रभृत् ।
मिथ्याप्रतिज्ञो जलदान्वारयामास वै विभुः ॥ ६०
सप्तरात्रे तु निर्वृत्ते धरण्यां विगतोत्सवे ।
जगाम संवृतो मेघैर्वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम् ॥ ६१
निवृत्ते सप्तरात्रे तु तिष्ये स्कन्ने शतक्रतौ ।
गताभ्रे विमले व्योम्नि दिवसे दीप्तभास्करे ॥ ६२

58 ^a) Ñ₁ हि (for स्वि). Ś₁ D₆ T₂ G_{2.3.5} M₄ मूलं
(for मूले). G (ed.) स्य गिरेः (for शैलस्य). K₁ D_{2.3} कृष्णोऽ-
पि शैलमूलस्य. — ^b) D₃ नील-; M₄ मूल- (for शैल-). Ñ₁
[उ]च्छ्रितम्; T₂ स्थितः (for [उ]च्छ्रितः).

59 ^b) B₁ मुक्तानि (for युं). — ^c) D₆ G₂ -भूतानि
T₂ G_{1.3-5} M₄ -रुणानि (for -भीतानि). — ^d) G₅ तं (for
तद्). Ś₁ T₄ गृहं गृह-; Ñ₁ गिरिं गृह- (for गृहं गिरि-).

60 ^a) D₃ अतिदैवं; G₂ एवमेतत्; G₅ अतिदैवं (for अं).
V₂ तत्कार्यं; B₁ M₁₋₃ तत्कर्म; T₄ तत्सर्वं (for कृष्णस्य).
— ^b) V₂ B₁ T_{3.4} M₁₋₃ कृष्णस्य (for तत्कर्म). — ^c) D₆ T_{1.2}
G_{1-3.5} प्रयत्नो (for -प्रतिज्ञो). D₃ बलवान् (for जलदान्).
— ^d) Ñ₁ धारयामास (for वां). Ś₁ स प्रभुः; V₃ T_{3.4} वै
प्रभुः; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M वीर्यवान्; G₂ देवराट् (for वै
विभुः).

61 T₂ om. (hapl.) 61^a-64^b. D₆ G om. 61. — ^a)
K_{1.2} ऽतिनिर्वृत्ते; Ñ₂ V₃ D₄ निवृत्ते तु; M₁₋₃ विनिर्वृत्ते (for
तु निं). Ś₁ स सप्तरात्रे निर्वृत्ते. — ^b) B₃ M₄ धरण्यां विगतो-
त्सवैः (M₄ वः); T₁ ण्यां विकलोत्सवैः. — ^c) K₄ D₅ D₁ स
(for सं). — ^d) B Ds एव च (for उत्तमम्).

62 T₂ om. 62 (cf. v. l. 61). Ñ₁ om. 62^a. G₁ reads
62^a-64^a on marg. — ^a) K_{1.3.4} V₁ T₃ निर्वृत्ते (for निवृत्ते).
— ^b) K Ñ₃ V_{1.2} B₁ Dn Ds D₁₋₅ T₁ M₄ निःप्रयत्ने;
D₆ G₂₋₅ निर्गते च (G₄ तु); M₁₋₃ वृष्टिस्कन्ने (for तिष्ये
स्कन्ने). — ^c) K₂ V₃ गताभ्र- (for भ्रे). D_{4.6} T₁ G_{2.5} M
निर्मले (for विमले).

63 T₂ om. 63 (cf. v. l. 61). — ^b) D₆ T_{3.4} G_{2.4.5}
M प्रति- (for परि-). K₃ Dn₂ Ds यथागतम्; V₃ कृतश्रमाः
(for गतं). Ś₁ Dn₁ प्रतिजगमुर्यथागतम्. — ^c) K₂ V_{3.5}
B_{2.3} D_{2.3} G_{3.5} स्थानं गतो; Ñ_{1.2} स्थानगतो; T_{3.4} स्थानं

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 6

गावस्तेनैव मार्गेण परिजग्मुर्गतश्रमाः ।
स्वं च स्थानं ततो घोषः प्रत्ययात्पुनरेव सः ॥ ६३

कृष्णोऽपि तं गिरिश्रेष्ठं स्वस्थाने स्थावरात्मवान् ।
प्रीतो निवेशयामास ध्रुवाय वरदो विभुः ॥ ६४

इति श्रीहरिवंशे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

वैशंपायन उवाच ।

धृतं गोवर्धनं दृष्ट्वा परित्रातं च गोकुलम् ।
कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः ॥ १
स निर्जलाम्बुदाकारं मत्तं मदजलोक्षितम् ।
आरुह्यैरावतं नागमाजगाम महीतलम् ॥ २
स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्धनाशिलातले ।

कृष्णमक्लिष्टकर्माणं पुरुदूतः पुरंदरः ॥ ३
तं दृश्य बालं महता तेजसा दीप्तमव्ययम् ।
गोपवेषधरं विष्णुं परिजज्ञे पुरंदरः ॥ ४
तालस्तम्भवनश्यामं स तं श्रीवत्सलक्षणम् ।
पर्याप्तनयनः शक्रः सर्वैर्नैरुदक्षत ॥ ५
दृष्ट्वा चैनं श्रिया जुष्टं मर्त्यलोकेऽमरोपमम् ।

C 3965
B 2. 19. 6
P 2. 19. 6

पुनर (for स्थानं ततो). D₅ जग्मुः; D₆ घोषं (for घोषः).
G₄ स्वयं च स्थानतो घोषः. — ^a) Ś₁ हि; N₁ D₄ ह (for सः).
D₆ नन्दे व्रजनिवासिनः.

64 T₂ om. 64^{ab} (cf. v. l. 61). — ^a) D₁ गिरि (for गिरि-). — G₁ om. 64^b. — ^b) Ś₁ K₄ N_{2.3} V_{1.2} B_{2.3} D_{2.3} T₃ स्वे (for स्व-). K₃ D₁ स्वे स्थाने स्थाप्य चात्मवान्; N₁ G₃ स्वस्थाने स्थाप्य वीर्यवान्; D_{5.6} T₁ G_{2.4.5} ने स्थाप्य चात्मनः; M_{1.2} (inf. lin. as in text) ने पूर्ववद्विभुः. — ^c) M₄ प्रीत्या (for प्रीतो). — ^d) K₃ D_n D_s G₅ M₁₋₃ शिवाय; D₃ वासाय (for ध्रुवाय).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ N₂ D_{2.3} T₃.
— Mention of Khila : Ś₁ K₃ N_{2.3} V B D_n D_s D₁.
— Sub-parvan : D₄ पारिजात; T₄ आश्चर्यपवे. — Adhy.
name : Ś₁ K₂₋₄ N_{1.3} D_{1.3} G₃ गोवर्धनोद्धरणम्; K₁ N₂ V B D_n D_s D_{2.4-6} T_{1.2} G_{1.2} M₄ गोवर्धनधारणम्. — Adhy.
no. (figures, words or both) : K₃ D₁ G_{2.4} 71; N₃ V₁ T₁ G_{3.5} M₄ 74; V₂ B₂ 75; V₃ D_n D_{2.3} T₂ G₁ 73; D₃ 79; D₄ 72; T₃ 80; T₄ 69; M₁₋₃ 70. — Śloka no. : D_n 66; D_{2.3} D_{3.4} 67.

62

1 ^a) G₃ चैव (for दृष्ट्वा). — ^d) B₁ सस्मितः; D₃ वृत्रहा (for विस्मितः).

2 G₂ om. 2^{ab}. — ^a) D₆ स निर्जलाम्बुदाकारं च. — ^b) M₃ मुक्तं (for मत्तं). D₂ जलोच्छ्रितम् (for क्षितम्). — ^c) Ś₁ [रे]रावणं; D_{n1} वते (for वतं). K₂ N₂ D_s नाम (for नागम्). — ^d) K₃ जगाम महतीतलम्.

3 ^a) D_{n1} [अ]थ (for [उ]प-). T₁ हि; M₄ तद् (for वै). — B₃ om. 3^{a-5}. — ^c) K₃ अकृष्टः; D₆ T₂ G M वैकृत (for अक्लिष्ट-).

4 B₃ om. 4 (cf. v. l. 3). T₁ om. (hapl.) 4. — ^a) Ś₁ D₆ T₂ G_{2.5} M₄ संदृश्य; K N_{2.3} B_{1.2} D_n D_s D₁. 3-5 T_{3.4} G_{1.3.4} तं वीक्ष्य (for तं दृश्य). V₁ D₂ तं वीक्ष्य-माणं महता. — ^b) M₃ तपसा (for तेजसा). D₆ T₂ G₃₋₅ M₄ युक्तम् (for दीप्तम्). — ^c) Ś₁ -वेश- (for -वेष-). N₁ दृष्ट्वा (for विष्णुं). — ^d) K N V B_{1.2} D_n D_s D₁₋₅ T_{3.4} प्रीतिं लेभे; D₆ T₂ G M परिजज्ञे (for 'जज्ञे').

5 B₃ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — ^a) N₁ (marg.) -जल-; M_{1.2} -तल-; M₃ -तलं (for -वन-). K_{1.3} N₂ D_{s1} D_{1.2.4.6} तं साम्बुजलदश्यामं; K_{2.4} D_n तं साम्बुजल (D_{n1} 'तलं'; N₃ V B_{1.2} D_{s2} D_{3.5} तं साम्बु (B₃ D₃ सोऽम्बु) -जलदश्या (V_{1.3} 'लं श्या)मं; T_{1.2} G₁₋₃ M₄ तमम्बुजल (T₂ G₁ M₄ 'दजलं'; T_{3.4} जलदश्यामलं कृष्णं; G₄ तं नीलजलदश्यामं; G₅ तमम्बुजलं. — ^b) K N₂ V_{2.3} B_{1.2} D_n D_s D_{2.4.5} T₁ G_{3.4} कृष्णं; D₁ शुभं (for स तं). N₃ V₁ कृष्णं राजीवलोचनम्; D₃ कृष्णं श्रीवत्सलक्षणम्; D₆ T₂₋₄ G_{1.2.5} M₄ श्रीवत्सलक्षणम्. — ^c) D₃ T₃ कृष्णं; T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃ श्रीमान् (for शक्रः). D₆ G_{3.4} पर्याप्तनयनैः श्रीमान्; T₁ M₄ दर्शनः श्रीमान्; T₃ सहस्रनयनः कृष्णः. — ^d) Ś₁ सर्व- (for सर्वैः). T₂ G₁ अक्षैर (for नेत्रैः). K₁ D_s उदैक्षितः; K₃ उदीक्ष्यते (for उदैक्षत). D₃ सर्वैर्नेत्रैर्वैक्षत.

6 ^a) D_s T_{1.2} G M₄ युक्तं (for जुष्टं). — ^b) K₃ मर्त्य- (for मर्त्य-). D_{n1} नरोपमम्; D₂ नरोत्तमम् (for अमरोपमम्). G₃ मर्त्यलोकेन्द्रमव्ययम्. — After 6^{ab}, D_s T_{1.2} G M₄ ins.;

62. 6]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

सुपविष्टं शिलापृष्ठे शक्रः स व्रीडितोऽभवत् ॥ ६
तस्योपविष्टस्य सुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुंगवः ।
अन्तर्धानगतश्छायां चकारोरगभोजनः ॥ ७
तं विविक्ते नगगतं लोकवृत्तान्ततत्परम् ।
उपतस्थे गजं हित्वा कृष्णं बलनिषूदनः ॥ ८

स समीपगतस्तस्य दिव्यस्त्रगनुलेपनः ।
रराज देवराजो वै वज्रपूर्णकरः प्रभुः ॥ ९
किरीटेनार्कवर्णेन विद्युद्विद्योतकारिणा ।
अथ दिव्येन मधुरं व्याजहार स्वरेण तम् ॥ १०
कृष्ण कृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्धन ।

719* सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं नित्यं कर्मसु निष्ठितम् ।

[T1 G3 नित्य- (for नित्यं).]

— °) T3.4 उपविष्टं (for सु). V1 शैल- (for शिला-). — °) S1 K1.2 D1 सु-; K4 om.; D2.3 M4 सं- (for स). Some Mss. व्रीडितो (for व्रीडितो).

7 °) S1 K1.2 N2.3 V1.3 B2 Ds D2 T4 मुखं; M1-3 मुखे (for सुखं). — °) K1 N Ds D5.6 T1 G2.3 अन्तर्धानं; G4 य (for न-). V3 -गतश्चायं (for 'छायां). T4 अन्तर्धाय गतश्चायं. — After 7, D6 S (except T3.4) ins.:

720* छायाया च तया युक्तं केशवं यज्ञरूपिणम् ।

[G1 छायाया (for छायाया). M2.3 सहसा (for च तया). T1 छायाया च समायुक्तं (for °). D6 -पूरुषम् (for -रूपिणम्).]

8 °) D2 विविक्तं (for °के). S1 गिरि-; K N V B D (except D3) T2-4 G वन- (for नग-). K1.2 -गते (for गतं). T1 M4 तं विविक्तेष्वनुग (M4 वन) तं. — °) N2 -कार- कम् (for -तत्परम्). — °) T3 रूपं (for गजं). D6 T1.2 G M4 त्यक्त्वा (for हित्वा). — After 8, G4 ins. 721*.

9 G4 om. 9^a-10^b. B1 repeats 9^a-10^b, and line 1 of 721* after 18^a. — °) M2.3 श्रीमान् (for तस्य). M1 समीपमागतः श्रीमान्. — °) V1.3 -स्त्रगन्ध- (for -स्त्रगनु-). — °) D3 विभु (for प्रभु:).

10 For the repetition in B1, cf. v. l. 9. G4 om. 10^a (cf. v. l. 9). — °) K N V1.2 B2.3 D (except D8) T3.4 -तुल्येन (for -वर्णेन). — °) K N V1.3 B1 (both times). 2.3 Dn Ds D1.3-5 T1.3.4 G3 M4 विद्युद्विद्योतकारिणा. — N (except S1) T G1-3.5 M4 ins. after 10^a: G4 after 8:

721* कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां सततं शोभिताननः ।

पञ्चस्तवकलम्बेन देवभूषणभूषितः ॥

सहस्रपत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा ।

ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ।

त्रिदशाज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा ॥

[5]

[D8 om. (hapl.) lines 1-3. G4 om. lines 1-2. B1 repeats line 1 after the repetition of 10^a. — (L. 1) V3 वज्राभ्यां; G3 दीप्ताभ्यां (for दिव्याभ्यां). K1.2 D2 सततं शोभिताननः (for °). — D2.6 T2 G1-3.5 M4 om. line 2. N2.3 B1 T1.3.4 transp. lines 2 and 3. — (L. 2) N2

-लम्बेन; V3 -वर्णेन; B3 -युक्तेन (for -लम्बेन). N2 V2 B Dn Ds T1.3.4 हरेणोरासि भूषितः (for °). — K V1.3 B2.3 D1 om. (hapl.) line 3. — (L. 4) K1.2 प्रेक्षमाणः; K3 V1.3 ईक्ष्यं; K4 प्रेक्षं; Ds1 वीक्ष्यं; Ds2 वीक्षं (for ईक्षं). T3 वीक्षमाणः सहस्रैस्तैर् (for °). K1 नेत्राभ्यां; T3.4 नेत्रैस्तं (for नेत्राणां). K3 V3 -रूपिणम्; D3 -रूपिणा (for °णाम्). K2 नेत्राभ्यां कामरूपिणा (for °). — D6 T G M4 ins. after line 4 : M1-3 after 10^a :

721 A* प्रणाममकरोच्छक्रः क्षन्तव्यामिति चाब्रवीत् ।

तुष्टाव च हरिं विष्णुं गोपवेषविभूषितम् ॥

नमस्ते देवदेवेश भूतभावनभावन ।

हिरण्यरेतसे तुभ्यं नमः सोमप्रदायिने ॥

नमो वेदैकतत्त्वार्थ तन्निबोधन बोधन ।

नमः प्रणववाच्याय वाचकाय नमो नमः ॥

नमस्ते विश्वरूपाय नमो लोकहिताय ते ।

नमो गोपविरूपाय नमो गोधरधारिणे ॥

नमः पुराणरूपाय नमस्ते मधुसूदन ॥

किं वानेन जगन्नाथ नमस्कारेण केशव ।

या यास्तु देवदेवस्य मूर्तयो मूर्तिमत्तर ।

नमस्ताभ्यस्तथा विष्णो सर्वाभ्यः सर्वकामद ॥

क्षन्तव्यं मम देवेश कृतं गोपालनन्दन ।

अज्ञानादथ वा ज्ञानाद्रोषाद्वा यदुनन्दन ॥

समर्थेष्वसमर्थेषु रोषः प्रस्फुरति प्रभो ।

न केनचिद्वाक्शास्यः शास्ता सर्वस्य वै प्रभो ॥

त्वन्निमित्तमिदं सर्वमैन्द्रं मम सुदुर्लभम् ।

त्वत्प्रसादाब्जगन्नाथ देवानामीश्वरो यतः ॥

ततश्च देवदेवेश क्षन्तव्यं दास इत्यहम् ।

इत्युक्त्वाथ पुनर्वाक्यं व्याजहार शचीपतिः ॥

कृष्णं कमलपत्राक्षमवालं बालरूपिणम् ।

अतसीपुष्पसंकाशं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।

उपविष्टं शिलापृष्ठे कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥

न हि दासेषु कोपोऽस्ति स्वामिनां स्वामिसत्तम ।

Colophon.

[Before line 1, G1 reads lines 9-10. — (L. 2) D6 विभुं; M3 हरिं (for हरिं). — (L. 5) M3 -तत्त्वार्थ (for °र्थ). T3 नमस्ते देवतत्त्वार्थ (for °). G1.2 तन्निबोधति बो (G1 °ध तपो) धन; M3 बाधन बाधन (for °). — (L. 6) D6 वाक्याय (for वाच्याय). — M1-3 om. (hapl.) lines

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 18

अतिदैवं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमता गवाम् ॥ ११

मया सृष्टेषु मेघेषु युगान्तावर्तकारिषु ।

यच्चया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः ॥ १२

स्वायंभुवेन योगेन यच्चायं पर्वतोत्तमः ।

धृतो वेदम इवाकाशे को ह्येतेन न विस्मयेत् ॥ १३

प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रुषितेन वै ।

अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै सप्तरात्रिकी ॥ १४

सा त्वया प्रतिषिद्धेयं मेघवृष्टिर्दुरासदा ।

देवैः सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते ॥ १५

अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान् ।

समग्रं वैष्णवं तेजो विनिगूहसि रोषितः ॥ १६

साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम् ।

त्वयि मानुष्यमापन्ने युक्तेनैवं स्वतेजसा ॥ १७

सेत्स्यते वीर कार्यार्थो न किञ्चित्परिहास्यते ।

C 3979
B 2. 19. 20
P 2. 19. 20

7^b-8^a. — (L. 8) M₄ -विरूपाय (for °पाय). T₂ G_{1.3} गोधन-; T₄ भूधर- (for गोधर-). D₆ नमो गोपधराय च (for °). — (L. 9) G₂ नमस्ते विश्वसाक्षिणे (for °). — (L. 10) T₃ तपसा वाथ केशव (for °). — (L. 11) M₁₋₃ -देवेश (for -देवस्य). T_{3.4} या यास्तु तव देवेश (for °). G₂ मूर्त्या तु (for मूर्तयो). T₃ मूर्तयः परमात्मनः (for °). — (L. 12) M₂ सदा (for तथा). — (L. 13) T₃ कृतघ्नो गोपनन्दन (for °). — (L. 14) G₂ यदि (for अथ). M₂ दोषाद् (for रोषाद्). — (L. 15) T₂ G₂ समर्थेनासमर्थेषु (for °). T₂ प्रस्फुटति; M₄ रितः (for रति). T₃ प्रसुः (for प्रभो). — T_{3.4} G₄ om. (hapl.) line 16. — (L. 16) D₆ शस्यः; M₄ शक्तः (for शास्यः). M₃ हि; M₄ च (for वै). — (L. 17) D₆ T₁ तन्निमित्तम् (for त्वं). G₂ च (for सु-). — (L. 19) G_{1.2} तु (for च). T₂ क्षन्तव्यो (for °व्यं). D₆ ईश (for दास). — T_{3.4} M₁₋₃ om. lines 20-23. Before line 20, T₁ ins. वैशंपायनः. — (L. 20) M₄ स (for [अ]थ). — (L. 21) G₂ बालं बालकरूपिणम् (for °). — (L. 22) T₂ G₂ -सदृशं (for -संकाशं). T₁ -वक्षसम् (for -लक्षणम्). — (L. 23) T₁ कर्म कृत्वा (by transp.). — (L. 24) T₃ स्वामिनः (for °नां). — Colophon om. in T_{3.4}. — *Adhy. name*: D₆ G_{2.3} M₄ महेन्द्राभिगमनम्. — *Adhy. no.*: T₁ G_{3.5} M₄ 75; T₃ G₁ 74; G_{2.4} 72; M₁₋₃ 71.]

— Before line 5, D₆ T_{1.2.4} G_{1.3.4} M ins. वैशंपायनः. T₄ om. line 5. — (L. 5) K₂ त्रिदशाधिपतिः सोऽथ; N₁ ज्ञापितो वीरो; N₂ V₂ B D₅ D_{4.6} T₂ G_{1.2.5} ज्ञापनोत्थेन (T₂ G_{1.5} °त्थानं); G₄ त्रिदशाज्ञापनोऽर्थानां (for °). B D₅ -घोषिणा; G₄ -कारिणम् (for °णा). K₂ मेवानां घोषकारिणः (for °).]

— Before 10^a, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) T₄ G₂ भूयः स (G₂ सु-) (for दिव्येन). N₃ वै सन्तो (for मधुरं). — °) D₆ T_{1.2} G_{1.2.4.5} M स्वरेण सः (M₁₋₃ वै); T₄ सुरेश्वरः; G₃ स्वतेजसः (for स्वरेण तम्). D_{5.2} मधुरेण स्वरेण च.

11 Before 11, D₄ ins. इन्द्र उवाच. — °) M₁₋₃ जग-

ज्ञाथ (for महाबाहो). — °) M₁₋₃ जगतां भूषणाच्युत. — °) T₁ अतिवेलं; T₃ आदिदेव; Bom. Poona eds. अतिदिव्यं (for °दैवं). K₂ अप्येतदैवतं कर्म. — °) V_{1.2} G₂ प्रीतिमतां (for °ता). T₁ M₄ त्वया प्रीतिग (M₄ °ति ग) ता वयम्.

12 °) S₁ यथा (for मया). K N V B D T [उ]त्सृष्टेषु (for सृष्टेषु). — °) N₁ V₁ T_{1.2} G₃₋₅ M₄ युगान्तावर्तकादिषु.

13 K₂ om. 13-23. — °) G₂ M₃ स्वयंभुवेन. S₁ रूपेण (for योगेन). T₁ M₄ त्वया भुवि नियोगेन. — °) S₁ K₃ N V B D T G_{1.3-5} M₄ यथायं; K₄ यथायं (for यच्चायं). — °) K_{1.3.4} N_{2.3} V B D (except D₆) T_{3.4} G₄ M₄ वेदमवद् (for वेदम इव). — °) S₁ K₃ D₃ T₁ G₄ [अ]नेन (for [ए]तेन).

14 K₂ om. 14 (cf. v. l. 13). — °) K₃ N₁ B₅ D₅ T₂ G M_{3.4} मखे; K₄ हते; T₁ महीं (for महे). T₃ स्वयं तु प्रतिषिद्धेन. — °) K₄ मयोक्ते; D₃ मया च; T₁ मयैव (for मयेयं). M₃ मयेदं रक्षितेन वै (sic). — °) G₅ अथ (for अति-). — °) G_{1.4} गता (for गवां). K_{3.4} B₁ D₂ D_{5.2} D_{5.6} T₃ G_{3.5} M₁ सास- (for सस-). D_{2.1} रात्रिका (for °की).

15 K₂ om. 15 (cf. v. l. 13). — °) G_{2.4} या (for सा). N₂ प्रतिविद्धा (for °विद्धा). S₁ [अ]पि; M₁₋₃ [इ]ह (for [इ]यं). — °) K₄ (marg. as in text) दुराकृता (for °सदा).

16 K₂ om. 16 (cf. v. l. 13). — °) T₃ यत्त्वं (for कृष्ण). — °) N₁ V₃ यस्त्वं; T₁ त्वं च; M₁₋₃ त्वं हि (for यत्त्वं). D₄ (marg. as in text) -वेदमवद्; T₄ रूपवान् (for -वेहं). B T₃ मानुषेषु च देहवान्. — °) N₂ विनिगूहसि रोषितः; D₆ S (except T_{3.4}) व्य (M₄ हा) मृजस्त्वं हि रोषितः (G₂ माधव).

17 K₂ om. 17 (cf. v. l. 13). — °) K₁ साधितं कृष्ण देवानां. — D_{5.1} reads 17^a-18^b after 21^a. — °) K_{1.3} N₃ V₁ B₂ D₂ D_{1-5.6} T_{1.2} M₁ युक्ते चैव; K₄ युक्तेनैव; N₁ न च; V_{2.3} B_{1.3} D₄ T₃ M_{2.3} युक्ते चैव; D₅ G M₃ युक्तेनैव; T₄ युक्तं चैव (for युक्तेनैव).

62. 18]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

देवानां यद्भवानेता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ १८
 एकस्त्वमसि लोकानां देवानां च सनातनः ।
 द्वितीयं नानुपश्यामि धुरं यस्ते समुद्रहेतु ॥ १९
 यथा हि पुंगवः श्रेष्ठो मग्ने धुरि नियुज्यते ।
 एवं त्वमसि देवानां मग्नानां द्विजवाहन ॥ २०
 त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रहरणं त्विदम् ।
 ब्रह्मणा साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् ॥ २१
 स्वयं स्वयंभूर्भगवान्बुद्ध्याथ वयसापि वा ।

18 For the sequence in Ds₁, cf. v. l. 17. K₂ om. 18 (cf. v. l. 13). N₁ reads 18-20 on marg. — ^a) K₃ D₁ देव; N₁ Dn₂ D₁. 5 सर्व-; D₃ चैव; G₅ M₂. 3 दीर्घ- (for वीर). N₂ कार्यं वै (for कार्यार्थो). — ^c) K₄ M₄ एव (for नेता). — After 18^c, B₁ repeats 9^a-10^b and line 1 of 721*. — ^d) K₁. 3 Dn₂ कार्य-; T₄ काम- (for कार्य-).

19 K₂ om. 19 (cf. v. l. 13). — ^a) M₃ अपि (for असि). K₁. 3. 4 N₁ V B Dn Ds D₁-5 T₃ M₄ transp. लोकानां and देवानां. — K₁ reads 19^c-20^d twice. — ^c) N₃ V₁. 2 B₂ Dn D₁. 5 नात्र; T₃ न तु; T₄ तु न (for नानु-). D₂ पश्याम; D₃ मो (for मि). — ^d) N₁ स सेवितः; V₁ समुद्रेत; M₃ द्वहन् (for द्वहेत्). Bom. Poona eds. G(ed.) यस्तेषां च धुरं वहेत्.

20 For the repetition in K₁, cf. v. l. 19. K₂ om. 20 (cf. v. l. 13). M₄ om. 20^{ab}. — ^a) N₃ (marg. as in text) G₂ तथा (for यथा). — ^b) V₂ T₁ G₄ ह्यग्ने; B₁ भग्ने; D₃ भूमेर; D₆ T₂ G₁-3. 5 लग्ने; M₁. 3 जनैर् (for मग्ने). K₃ V₁. 2 B₂. 3 D₁ T₄ नियोज्यते (for नियुं). N₁. 3 Dn D₅ T₃ भग्ने (Dn T₃ ह्यग्ने) धुरि नियोज्यते; D₂ मग्नयां धुरि युज्यते. — ^c) S₁ तेषां; M₁-3 तथा (for एवं). N₂ V₁ M₁-3 अपि; T₂ G₂. 3. 5 M₄ इह (for असि). K₁ (both times) D₂ भूतानां (for देवानां). — ^d) K₄ पक्षि- (for द्विज-). K₃ N₁. 2 B₂ D₁. 2. 4 वाहनः (for न). S₁ मग्नानां सत्रवाहनः; K₁ (both times) लोकानां च सनातनः; D₃ भूतानां द्विजवाहनः; D₆ T₁. 2 G M आर्ता (T₂ G₁ मर्त्या) नां कार्यवाहनः (D₆ M₄ नम्).

21 K₂ om. 21 (cf. v. l. 13). — ^a) D₁ त्वच्छरीरमिदं कृष्ण. — ^b) K₁. 4 D₂. 3 प्रवहणं; K₃ N₃ V₁. 2 B Dn Ds D₄ T₃. 4 प्रकरणं; D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M प्रभवते; G₂ प्रवृत्ते (for प्रहरणं). D₅ लोकानां प्रवणं त्विदम्. — ^c) G₄ धातु- (for साधु). G₁ ब्राह्मणान्साधु निर्दिष्टान् (sic). — After 21^c, D₁ reads 17^d-18^b.

न त्वानुगन्तुं शक्नो वै पञ्चदुर्गतगतिं यथा ॥ २२
 स्थाणुभ्यो हिमवाञ्श्रेष्ठो हृदानां वरुणालयः ।
 गरुत्मान्पक्षिणां श्रेष्ठो देवतानां भवान्वरः ॥ २३
 अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः ।
 नागानामुपरिष्ठाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥ २४
 मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते ।
 आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् ॥ २५
 देवलोकः परस्तस्माद्विमानगहनो महान् ।

22 K₂ om. 22 (cf. v. l. 13). — ^a) M₄ भूतानां (for भगवान्). D₄ स्वयंभूर्भगवानेव; G(ed.) स्वयंभूर्भगवाञ्श्रेष्ठो. — ^b) S₁ वा; K₁ D₂-4 T₂ [अ]पि; N₃ (marg.) V₁ D₆ T₁ G च (for [अ]थ). N₂ V₃ वचसा (for वयसा). T₂ G₁ च; T₃ ह (for वा). — ^c) K₁ पारं न (for न त्वानु-). K₃. 4 N₁ V B D (except D₆) T₃. 4 शक्नोति; T₁ शक्नो वा (for शक्नो वै). — ^d) G₂-5 दूर- (for द्रुत-). T₂ गतो (for गतिं).

23 K₂ om. 23 (cf. v. l. 13). — ^a) D₆ S (except T₃. 4) शैलानां (for स्थाणुभ्यो). G₂ शैलो (for श्रेष्ठो). — ^c) M₃ गरुडः (for गरुत्मान्). — ^d) K₁. 3. 4 N₁. 3 V B Dn Ds D₁-3. 5 M₄ देवानां च (K₁ हि; M₄ त्वं) (for देवतानां). N₂ देवानां च भगवान्वरः (hypermetric); D₄ देवानां भगवान्वरः; D₆ T₁. 2 G देवानां हि भवान्प्रभुः (G₄ भो); T₃. 4 देवानां (T₄ स देवो) भगवान्हरिः.

24 ^a) K₃ V₁ B₂ M₃ लोका वै; D₃ लोकोऽस्ति; M₄ लोकानां (for लोको वै). K₁ अपोऽधस्ताल्लोकोऽयं (submetric). — ^b) K₄ महीरुहाः; D₂ धरान्; T₃ धरः (for धराः). — ^c) K₃ Dn₁ D₂. 3 G₂ M₃ नगानाम् (for नां). K₂ V₂ उपरिष्ठाच्च; B₃ नां (for न्द्रः). — ^d) K₁ पृथिव्योपरि; T₂ G₁. 3 भूमेरुं (for पृथिव्युं). V₁ M₁. 3 मानवाः; T₄ मानुषः (for षाः). D₆ G₂. 4. 5 M₄ भूमेरुपरि मानुषः (M₄ वम्).

25 ^a) K₄ G₄ मानुष्य- (for मनुष्य-). Dn₁ लोकादूर्ध्वं; D₃ लोकस्योर्ध्वं (for लोकादूर्ध्वं). K₁ च; K₄ हि; T₁ वै (for तु). — ^b) M₁. 2 स्वर्गिणां (for खगानां). — ^c) M₄ द्वारं (for रविर्).

26 ^b) K₁-3 N₁ V B D (except D₆) T G₄ M₃ गमनो (for गहनो). — ^c) M₃ [अ]यं (for [अ]हं). K₁ (sup. lin. as in text) V₃ देव (for कृष्ण). K₂ वचनाद् (for देवानाम्). — ^d) K₄ V₂ इन्द्रो (for ऐन्द्रे). K₁. 3 N₁ D₆ G₁. 2. 4. 5 M प्रणिहितः (for विनिं). B₁ पदे (for पदे). G₃ ऐन्द्रेण प्रहितः पदे. — After 26, D₆ T₁. 3

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 36]

यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे ॥ २६
 स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।
 तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥ २७
 तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि ।
 स हि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महान् ॥ २८
 उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी ।
 यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥ २९
 लोकस्त्वर्वाण्डुकृतिनां नागलोकस्तु दारुणः ।
 पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः ॥ ३०
 खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवृत्तिनाम् ।

गतिः शमदमाद्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् ॥ ३१
 ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
 गवामेव हि गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः ॥ ३२
 स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमानः कृतात्मना ।
 धृतो धृतिमता वीर निघ्नतोपद्रवं गवाम् ॥ ३३
 तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन चोदितः ।
 ब्रह्मणश्च महाभाग गौरवात्तव चागतः ॥ ३४
 अहं भूतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदरः ।
 अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरातनः ॥ ३५
 तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते दर्शितवानहम् ।

C 3997
 B 2. 19. 38
 P 2. 19. 38

G M ins. :

722* त्वया हि लोकनाथेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

27 ^a) Ś1 G2 ब्रह्मलोकं (for 'को). — ^b) Ds T2
 G1-3. 5 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K4 -लोक- (for -गण-). Ś1
 T3 G2 -सेवितम्; B1 -पूजितः (for -सेवितः).

28 G4 om. 28. — ^a) Ś1 लोकाः (for लोकः). — ^b)
 M3 तत् (for तं). K1 N̄ V1. 2 B D4-6 T3 M1-3 ह; D2 वै;
 D3 T1 M4 च (for हि). — ^c) T3. 4 त्वं (for स). M3 गतिः
 (for -गतः). Ś1 K2. 3 कृष्णो (for कृष्ण). G2 बहिः सर्वगतेः
 कृष्ण. — ^d) D1 -गतिर- (for -गतो).

29 ^a) Ś1 D1 तस्य (for तत्र). — ^b) Ś1 तस्य; K2
 D4 तत्र; D6 त्वयि (for तव). K1 गतिः प्रोक्ता ह्यपोमयी.
 — ^c) V1 यं (for यां). Ś1 K3 D1. 2. 6 न विद्मः; T1 विद्मो न
 (by transp.). D3 यां न कृष्ण वयं विद्मः. — ^d) G2
 प्रयच्छन्तां (for पृच्छन्तोऽपि). — After 29, Ds S (except
 T4) ins. :

723* पितामहोऽपि भगवांस्त्वत्प्रसादाद्यदृच्छया ।

यां योगनिरता विष्णो भजन्ते ब्रह्मवादिनः ॥

[(L. 1) Ds G2 M1-3 यदिच्छति; T3 प्रयच्छति (for यदृ-
 च्छया). — (L. 2) Ds तां (for यां). T1 तथैव गतिमा विष्णोर्;
 M4 तथैव गमिता विष्णो (sic) (for ^a). T1 भजन्ति (for
 'न्ते').]

30 N̄2 om. 30-32. — ^a) K3. 4 V1. 3 B1. 3 Dn Ds
 D4 T4 लोकास् (for लोकस्). K N̄1. 3 V B D T3. 4 G1. 3. 4
 M1. 2 त्वघो; G2 त्वया; M3 तथा (for त्वर्वाग्). — ^b) Ś1
 D3 सु- (for तु). Ds नागलोकेषु दारुणाः. — ^c) K1 (sup.
 lin. as in text) पृथिवी कर्मतः सिद्धा. — ^d) G(ed.)
 स्वर्गस्य (for सर्वस्य).

31 N̄2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^b) Ś1 Ds -शीलि-

नाम्; Ds T2 G1. 4 -वर्ति-; G5 M4 -वृत्तिना (for 'नाम्'). G2
 वायुना वृत्तिजीविनाम्. — ^c) K2 Dn -दमाद्यानाम्; K4 D4
 'दीनाम्; T2 G1 'ख्यानाम् (for 'व्यानाम्). — ^d) Ś1 स्वर्ग
 (for स्वर्गः). D1 M4 सुकृति-; T1 सुधृत- (for सुकृत-).

32 N̄2 om. 32 (cf. v. l. 30). M4 om. 32^a-33^b.
 — ^b) T3 G4 ब्रह्मलोकं (for 'कः). — ^c) T3. 4 एकस् (for
 एव). K3. 4 N̄3 V B Dn Ds D3-6 T G1-4 तु; D1 जु- (for
 हि). V1 गोलोका; B3 लोको वै (for गोलोको). — ^d) K3
 M2 तु; D3 च (for हि).

33 M4 om. 33^a (cf. v. l. 32). B1 not collated.
 — ^a) M1. 2 विष्णो (for कृष्ण). — ^c) Ś1 V1 Ds. 6 G1. 4
 धृतिमतां; M4 गतिमतां (for धृतिमता). T1 G2. 3. 5 धृतो
 धृतिमतां श्रेष्ठ (G2 वापि). — ^d) K1. 2. 4 N̄3 V2. 3 D1-6
 G4. 5 M4 निघ्नतोपद्रवान् (K2 'द्र'वाम्; K3 N̄1 Dn निघ्नतो-
 पद्रवान्बहून्; T3. 4 यदूनां यदुपुंगव).

34 ^a) K3 समव-; Ds त्वामनु- (for समनु-). M3 -प्राप्तं
 (for -प्राप्तो). — ^b) M4 भवान् (for गवां). K3 D4 नोदितः;
 N̄3 V1 देशितः (for चोदितः). K4 गवां वाक्यैः प्रणोदितः.
 — T3. 3 om. (hapl. 1) 34^{cd}. — ^d) Ś1 B Ds Ds [अ]नघ
 (for [आ]गतः).

35 ^a) K3 -पते (for -पतिः). — K2 om. (hapl.)
 35^b-37^a. — ^b) Ś1 भूत- (for देव-). — ^c) Dn अदित्या
 (for 'तेर'). T3 पर्यायः (for 'ये'). Ś1 अदित्या गर्भसमये.
 — ^d) B3 पुरंदरः; Ds S (except T3. 4) पुरा कृतः (for
 पुरातनः).

36 K2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) Ś1 [ए]व (for
 [ए]व). K1 N̄ V1. 3 Dn Ds. 4 T2-4 स्वते (N̄3 V1. 3 स्व ते-
 जस्तेजसा चैव (N̄3 [marg.] तेन); Ds T1 G M तेजस्ते
 तेजसा चैव. — ^b) N̄1 स ते; M4 यतो (for यत्ते). — ^c)

62. 36]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 3998
B 2. 19. 38
P 2. 19. 38

मेघरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ ३६
एवं क्षान्तमनाः कृष्ण स्वेन सौम्येन तेजसा ।
ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवां च गजविक्रम ॥ ३७
आह त्वा भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि ।
कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः ॥ ३८
भवता रक्षिता गावो गोभिल्लोकाश्च रक्षिताः ।
यद्वयं पुंगवैः सार्धं वर्धामः प्रसवैस्तथा ॥ ३९
कर्षकान्पुंगवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा सुरान् ।
श्रियं शकृत्पावित्रेण तर्पयिष्याम कामगाः ॥ ४०
तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल ।
अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भविष्यसि ॥ ४१

तस्माच्च काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ।
एभिस्त्वमभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ॥ ४२
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ।
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥ ४३
ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः ॥ ४४
ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम ।
एषामर्धं प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ॥ ४५
अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः ।
वर्षार्धे च ध्वजो नित्यं ततः पूजामवाप्स्यति ।
ममाम्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ॥ ४६

D4. 5 देव- (for मेघ-). V1 सार्धं (for सर्वं). — ^a) V1. 3 कृष्णम् (sic) (for क्षन्तुम्). G4 M4 ते (for मे). B1 T1. 4 G2 M1-3 प्रभो (for विभो).

37 K2 om. 37^a (cf. v. l. 35). — ^a) T2 G1 येन (for एवं). Ś1 क्षान्तमनाः; N1 क्षान्तुं (for क्षान्तं). G4 एनं वीक्षस्व मां कृष्ण. — ^b) D2 तेन (for स्वेन). T1 साम्येन (for सौ). T3 चेतसा (for तेजसा).

38 ^a) V1 D5 अहं (for आह). K1. 4 N V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T3. 4 G4 M4 त्वां (for त्वा). — ^a) V3 तरसा (for तव सं.).

39 ^a) K3 N V1. 2 B Dn Ds2 D3. 5 T3. 4 लोका (for गावो). — ^b) K3 N V B Dn Ds D1. 3-5. T3. 4 गोलोकश्च महानयम् (B2 D1 बलः). — ^a) N3 (marg. as in text) V1 G4. 5 तदा (for तथा).

40 ^a) Ś1 कार्षिकान्; B2. 3 D4. 5 T1-3 G1. 2. 4. 5 M4 कर्षुकान् (for कर्षं). K3 N1 V1 D1 सार्धं; D3 कृत्वा (for वाह्यैर्). K2 D2 T4 कर्षुकान्पुंगवैः सार्धं. — ^b) M1-3 श्रिया (for सुरान्). — ^c) K N V B D (except D6) T3. 4 G3 M4 श्रियं (K3 यः) शकृत्पवृत्ते (K2 वर्ते)न; M1-3 शकृता च पवित्रेण. — ^a) N2 V B Ds कामदाः; T3. 4 देवताः (for कामगाः). D4 T2 G1 M1-3 वर्धं (T2 G1 तं) यिष्याम काम- (D4 कर्म) गाः.

41 ^b) Ś1 G4 महाद्युते; K1. 2 द्युतिः; K3. 4 N V B Dn Ds D1-5 T3. 4 बलः (for बल). D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 प्राणदस्त्वं महाद्यु (M4 म) ते. — ^a) Ś1 K1-3 N2. 8 V B Dn Ds D1-5 G4 भव प्रभो (for भविष्यसि). T3. 4 त्वमिन्द्रो भव वै प्रभो.

42 ^a) D3 च; T2 G1. 3-5 M4 तु (for त्वं). — ^c) N (except Ś1 D6) T3. 4 अद्य (for त्वम्). K2-4 N3 V3 B2. 3 D1. 5. 6 T G M4 अभिषिञ्चस्व (for च्यस्व).

43 M2 om. 43^{ab}. — ^b) N2 V3 गवां त्वम् (by transp.). — Ś1 om. 43^c-44^d; D6 T1. 2 G M1. 3. 4 read the same after 46^{cd}. — ^c) D6 T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 लोके (for लोकास्). — ^a) D2 (sup. lin. as in text).^e T1. 2 G M1-3 मानवाः (for शाश्वतम्).

44 For the sequence in D6 T1. 2 G M1. 3. 4, cf. v. l. 43. Ś1 om. 44- (cf. v. l. 43). D6 om. 44^{cd}. — ^c) T2 G1. 3. 4 M4 लोके (for कृष्ण). V3 त्वं (for त्वां). — ^a) T2 G1. 3. 5 M ज्ञास्यन्ति; T4 स्तोष्यन्ति (for गास्यन्ति).

45 ^a) K2 वै मे; K4 V2 च मे (for चेमे). — ^b) Ś1 K1. 2 N1 V1 T3 G3 मया (for मम). — ^c) Dn तेषाम् (for एं). Ś1 सार्धं (for अर्धं). D6 T2 G M4 प्रदा (T3 हि दा)स्यामि (G1 मो) (for प्रयच्छामि). M1-3 तेषामर्धं प्रदास्यामि. — ^a) Ś1 N3 V1. 2 च; D6 T1. 2 G1. 3-5 M1-3 हि (for तु). N1 G2 शरत्कालस्य (G2 न्हिरिह) पश्चिमम्.

46 ^b) Ś1 T3 भुवि (for मम). Ds2 G3 ज्ञास्यन्ति दिवि देवताः. — ^c) Ś1 वर्षान्ते च; T1 धेनं (for धे च). K1. 3. 4 N V B Dn Ds1 D1-5 T3. 4 G3 M4 मह्यं (for नित्यं). K2 Ds2 वर्षाद्धि च (Ds2 धे तु) ध्वजो मह्यं. — After 46^{cd}, D6 T1. 2 G M1. 3. 4 read 43^c-44^d. D6 om. 46^e-47^d. — ^a) D4. 5 मेघाम्बु; M1-3 अम्बुद- (for ममाम्बु). Dn ममाम्बुदोद्भवं दर्पं; T1. 2 G1. 4 M4 म्बुद्भवजं दर्पं; G5 म्बुदभवं दर्पं.

47 D6 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^a) B Ds नानुदमाशः; T2 G1. 4 वीर्या मया (sic); G2 नानुदमाशः; G5 वीर्यदमाशः

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 54

अल्पवीर्यमदाश्चैव ये चान्ये मेघनादिनः ।
 शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति जलकालविचारिणः ॥ ४७
 त्रिशङ्कुगस्त्यचरितामाशां च विचरिष्यति ।
 सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन तेजसा ॥ ४८
 ततः शरदि युक्तानां मौनमूकेषु बहिषु ।
 यावत्सुखतरैस्तोयैर्विभुतेषु भुतेषु च ॥ ४९
 मत्तक्रौञ्चप्रणादेषु मत्तेषु वृषभेषु च ।
 गोषु चैव प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु ॥ ५०

निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ।
 आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु विचरत्सु च ॥ ५१
 जातपद्मेषु तोयेषु वापीषु च सरित्सु च ।
 कलमावनताग्रासु पक्कदेदारपङ्क्तिषु ॥ ५२
 मध्यस्थं सलिलारम्भं कुर्वन्तीषु नदीषु च ।
 ससस्यायां च सीमायां मनोहर्यां मुनेरपि ॥ ५३
 पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां रम्यायां वर्षसंक्षये ।
 श्रीमत्सु पङ्क्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु च ।

C 4017
B 2, 19, 57
P 2, 19, 57

(for 'मदाश्'). K $\tilde{N}_{2,3}$ V Dn D1-5 T3,4 अल्पवाचो गत-
 मदा. —^b) T2 G1 -नन्दिनः (for -नादिनः). —^a) K1
 (sup. lin.) फलकाल-; K3 D1 (marg.) जलकाले; K4 $\tilde{N}$
 V1,2 B Dn Ds D1-4 मम काल- (K4 D1,4 'ले') (for जल-
 काल-). V3 मम कालप्रचारिणः.

48 ^a) K3 दिशं त्वगस्त्याचरिताम्; $\tilde{N}$ V B Dn Ds
 T3,4 त्रिशङ्कुचरितामाशाम्; D2,4 भृशं त्वगस्त्यचरिताम्; M4
 दिशस्त्व. —^b) $\tilde{S}_1$ M4 आशां प्र- (M4 वै); $\tilde{N}$ V B Dn
 Ds T3,4 अगस्त्यो ($\tilde{N}_1$ 'स्तिर') (for आशां च). G4,5 प्र-
 (for वि-). —^c) K4 सह रश्मिभिरादित्यस. —^a) T2 G1,4
 om. from यन्स्वेन up to विभु (in 49^a).

49 T2 G1,4 om. up to विभु (in 49^a) (cf. v. l. 48).
 —^b) $\tilde{S}_1$ मान- (for मौन-). K3 -कामेन; K4 $\tilde{N}_{1,3}$ V1,2 B
 Dn Ds D1-5 T3,4 -कामेषु; $\tilde{N}_2$ -कालेषु; Ds G2,3,5
 M4 -युक्तेषु; T1 -युक्तिषु (for -मूकेषु). V3 मौनकालेषु वर्तिषु
 (sic); M1-3 मौनीभूतेषु बहिषु. —^c) $\tilde{S}_1$ सुखचरैस् (for
 'तरैस्'). T1 G2,3,5 तोयं (for तोयैर्). K $\tilde{N}_{2,3}$ V B
 Dn Ds D1-5 T3,4 याचमाने खगे तोयं; $\tilde{N}_1$ यावत्सुखचरै-
 स्तोयं; Ds विकसत्सु च काशेषु; M1-3 विकसत्सु च पद्मेषु. —^a)
 Dn Ds2 D1,2,4,5 G4 प्लवेषु; M1-3 द्युतेषु (for दु°).
 $\tilde{S}_1$ विप्लवेषु प्लवेषु च; K3 विभुतेषु प्लवे पुनः. — N (except
 $\tilde{S}_1 \tilde{N}_1$) T2-4 G M4 ins. after 49: T1 after 52^{ab}:

724* हंससारसपूर्णेषु नदीनां पुलिनेषु च ।

50 B2 om. (hapl.) 50^{ab}. —^a) $\tilde{S}_1$ T3 -निनादेषु;
 K4 $\tilde{N}_1$ -प्रमा° (for -प्रणा°). —^b) K3,4 D1 प्रमत्त- (for
 मत्तेषु). —^c) T1 प्रमृष्टासु (for प्रह°). —^a) D2 M3
 क्षरन्तीव (for 'न्तीषु').

51 ^a) Ds S (except T3,4) मुक्ततोयेषु मेघेषु. — G2
 om. 51^b-52°. —^b) Dn1 नियोज्य (for निर्यात्य). Ds2
 नगतो (for ज°). T3 निर्याति जगतो जले; T4 'ते जगतीतले'.
 —^c) K1,2 छत्र- (for शस्त्र-). T1 आकाशैः शस्त्रसंकाशैर्.
 —^a) K1 $\tilde{N}_3$ (both marg. as in text) विनदत्सु (for

विचरत्सु). — After 51, $\tilde{S}_1$ ins. 725*.

52 G2 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). $\tilde{S}_1$ om. (hapl.)
 52^{ab}. —^a) M1,3 -पद्मेषु (for -पद्मेषु). —^b) K2 $\tilde{N}_3$
 (marg. as in text) V2 B D2,5 T3,4 G5 M4 च सरःसु;
 M2,3 विमलासु (for च सरित्सु). — K1,2 $\tilde{N}$ V B D T2-4
 G1,3-5 M4 ins. after 52^{ab}; $\tilde{S}_1$ after 51;

725* तडागेषु च कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ।

[$\tilde{S}_1$ तडागेषु; Ds T2,3 G1,3,4 M4 तडागेषु; G5 तडागेषु
 (for तडा°). D4 ह्रदेषु (for तोयेषु). K2 विपुलेषु (for
 विम°).]

— While T1 ins. 724* after 52^{ab}. K2 om. (hapl.) 52^a-
 53^b. —^c) $\tilde{N}_1$ Ds T2 G1,3-5 M4 कलमावनताग्रे ($\tilde{N}_1$ 'ङ्गे')षु;
 M1-3 कलमेषु न (M3 ग)ताग्रेषु. —^a) K3 D2 कृष्ट-; K4
 $\tilde{N}_1$ Dn D1,3-5 T3,4 G4 कृष्ण- (for पक्क-). K1 (marg. as
 in text) पक्कसस्यासु भूमिषु.

53 K2 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). —^a) $\tilde{S}_1$ मध्यमे;
 K4 'स्थः'; $\tilde{N}_1$ 'मं'; D2,6 'स्थ' (for 'स्थ'). K1 मध्यस्थं सलि-
 लावर्तं. —^b) K1,3,4 $\tilde{N}_1,2$ B3 Dn Ds1 D1,2 कुर्वन्तीषु;
 M1-3 'त्सु च' (for 'न्तीषु'). — T2 om. (hapl.) 53^a-
 54^a. —^c) K $\tilde{N}_3$ V B Dn2 Ds D1,3,4 T3,4 सुस-
 स्यायां; Ds सुसंख्यायां (for ससस्यायां). G5 सु-; M4 सु
 (for च). $\tilde{N}_1$ D2 सुसस्यायां सुसीमायां; T1 सस्यायां
 तु सीमायां. — $\tilde{N}_2$ om. (hapl. ?) 53^a-54^a. —^a)
 K2 $\tilde{N}_1$ V2 B3 Dn D2 G1 मनोहार्यां; T3,4 'रम्यां' (for
 'हर्यां').

54 T2 om. 54; $\tilde{N}_3$ om. 54^a (for both, cf. v. l. 53).
 —^a) Ds T1 G M पृथिव्यां शोभमानायां. —^b) K1 (marg.
 as in text) सजाते; K2 रसायां (for रम्यायां). T2,4
 जल- (for वर्ष-). Ds T1 G M प्रतिकाई (M4 प्रीतिकार्यं)
 समन्ततः. —^c) $\tilde{N}_2,3$ (marg. as in text) राज-; T1
 वृक्ष-; T2,4 M1-3 पक्षि- (for पक्षि-). G1,3-5 श्रीमत्सु पुष्पि-
 ताम्रेषु. —^a) K3 फलेषु च (for फलवत्सु). Ds T1 G1,4

62. 54]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4018
B 2. 19. 57
P 2. 19. 57

इक्षुमत्सु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥ ५४
ततः प्रवत्स्यते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि ।
लोकेऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव त्रिदिवे तथा ॥ ५५
नरास्त्वां चैव मां चैव ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
महेन्द्रश्चाप्युपेन्द्रश्च महीयेतां महीतले ॥ ५६
ये चावयोः स्थिता वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः ॥ ५७
ततः शक्रस्तु तान्गृह्य घटान्दिव्यपयोधरान् ।
अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् ॥ ५८

4. 5 M₄ इदेषु; G₃ M₁₋₃ द्रुमेषु (for तृणेषु). — °) D₁ दे-
वेषु (for देशेषु). — °) G₁ प्रवृत्तेषु (for 'त्तेषु). G₃ नदीषु
(for मखेषु).

55 °) K_{1.2} Ñ₁ D₅ T₃ प्रवत्स्यते; K_{3.4} D_{1-3.6} G₂
M_{1.3} प्रवर्तते; M₄ वृत्ते (for 'त्स्यते). Ñ₂ रम्या; T₁ पुण्ये
(for पुण्या). D₄ T₂ G₁ ततः प्रवर्तते रम्या; G_{3.5} ततः
प्रवृत्ते (G₅ तं) ते कृष्ण. — °) T₁ यज्ञे; T₂ G_{1.3.5} M₄ यज्ञः
(for 'शरत्). K₁ संबोधिते (for सुप्तोत्थिते). — °) B₃
तत्र; D₄ तथा; T₁ यदा (for यथा). M₁₋₃ तुष्टपुष्टजनाकुले.

56 °) Ñ₂ नरसु; M₁₋₃ ततसु (for नरासु). M₄
स्वर्चन्ति (for त्वां चैव). — °) M₁₋₃ ध्वजाकारेषु यष्टिषु.
— °) K₁ महेन्द्रश्चापि कृष्णश्च; K₁ (marg.) 'स्याप्युपेन्द्रस्य;
Ñ₃ V_{1.2} B_{1.2} D_n D₅ D_{2.3.5} T_{1.3.4} G_{2.3} महेन्द्रं चा-
(D₃ वा)प्युपेन्द्रं च; M₁₋₃ मखे (M₃ 'है)श्चाप्युत्सवैश्चैव.
— °) Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D₅ पूजयन्ति; D_n D_{2.5} T₁ महयन्ति;
D₅ T₂ G₁ M₄ महीयेते; T_{1.3} M₁₋₃ 'यन्ते (for 'येतां). S₁
K_{1.2} महामहे (for महीतले).

57 °) K_{3.4} Ñ₁ V_{1.2} B_{1.2} D_n D₅ D_{1.3-5} T_{3.4} स्थिरे;
V₃ D₅ G₂ M₁₋₃ स्थिते; T_{1.2} G₁ महे; G₃₋₅ M₄ मखे (for
स्थिता). — °) K₁ (sup. lin. as in text) D₃ T₁ [अ]-
नयागतिः; Ñ₃ (marg. as in text) [अ]न्यथागमः; V₃ D₂ T₃
अयागमः (D₂ 'तिः); D₁ [अ]मया; T₂ G_{1.3} यमागतिः; G₂
[अ]नयागमम्; G₄ यमागमः; G₅ M₄ [अ]ध (M₄ 'व) मा गतिः;
M₁₋₃ [अ]नयोद्धवः (for 'यागमः). — After 57, T₂ ins. :

726* स्वर्गलोकादथानीय मणिपीठं सुराधिपः ।
निवेद्य कृष्णं रत्नैः प्राबुक्ताद्यैरभिषेचयत् ।
कृत्वा नीराजनं दिव्यैरलंकृत्य च भूषणैः ॥

— While after 57, T₂ ins. an addl. oolophon, men-
tioning the Epic and adhy. no. 81.

58 Before 58, D₃ T_{3.4} M₁₋₃ ins. वैशंपायनः. — °)

दृष्ट्वा तमभिषिच्यन्तं गावस्ताः सह यूथपैः ।
स्तनैः प्रस्त्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम् ॥ ५९
मेघाश्च दिवि मुक्ताभिः सामृताभिः समन्ततः ।
सिषिचुस्तोयधाराभिरभिषिच्यन्तमव्ययम् ॥ ६०
वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्त्रावेन्दुनिभं पयः ।
ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे ॥ ६१
स्तुवन्ति मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः ।
एकार्णवविमुक्तं च दधार वसुधा वपुः ॥ ६२
प्रसादं सागरा जग्मुर्वबुर्वाता जगद्धिताः ।

S₁ D₃ शुभान्; D₅ T₁ G_{2.3.5} M स तान्; T₂ G₁ शतान्
(for तु तान्). — °) D₅ -पयोधतान्; M₃ 'धरौ (for
'धरान्). — °) S₁ भोगवित् (for यो).

59 °) D₄ समभि- (for तं). K₃ -षेच्यन्तं; K₄ D_{1.5.6}
T_{1.2} G₁ M₄ -षिञ्च (T₂ G₁ 'ञ्च्य)न्तं; Ñ₁ G₃ -षिक्तं तु (for
-षिच्यन्तं). B D₅ T_{3.4} दृष्ट्वाभिषिच्यमानं तु (B तं). — °)
S₁ प्रसव-; Ñ₁ D_n D₅ D_{1-3.6} T₁₋₃ G_{1.5} प्रस्त्रव- (for
प्रस्त्रव-). M₄ -युक्तैश्च (for -संयुक्तैः). B D₅ T₄ स्तनैः प्र-
वर्षुक्तैश्च (B₃ 'संकाशैः). — °) M₄ ववर्षुः (for सिषिचुः).

60 T_{3.4} om. (hapl.) 60. — °) G₅ देवाश्च (for
मेघाश्च). Ñ₃ V_{1.3} B D₅ D₅ G₃ M₁₋₃ युक्ताभिः (for सु-).
— °) S₁ D₂ अभिषिञ्च (D₂ 'च्य)न्तमच्युतम्; Ñ₃ V₁ B_{1.3}
D₅ सिच्यमानं तमव्ययम्; D₃ अभितश्च तं.

61 °) T₁ M₄ -समं (for -निभं). M₁₋₃ सुत्तुवे सुत्तु (M₄
तु शु)भं पयः. — °) K_{1.2} D_{2.6} T_{3.4} M₄ ववर्षुः; Ñ₂ V
B_{1.3} D₅ D₁ T₂ G₄ M_{1.2} ववर्षं (for 'वुः). — K₂ om.
(hapl.) 61^a-62^a.

62 K₂ om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). — °) S₁ K₁ अस्तु
वन् (for स्तुवन्ति). — °) S₁ K₁ धर्म- (for मन्त्र-). Ñ₃
(marg.) V₁ -पुरोगमाः (for -परायणाः). — After 62^{ab},
D₅ S ins. :

727* वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
विश्वामित्रो भरद्वाजः कण्वोऽत्रिभंगवान्प्रभुः ।

एते च मुनयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥

[(L. 2) M₄ कण्वो (for कण्वो). D₅ G₂ M शुक्रः; T₁
वक्त्रः; T₄ गुहः (for प्रभुः). — (L. 3) M₁₋₃ एते चान्ये च
मुनयः (for °).]

— S₁ om. 62^{ab}. — °) Bom. Poona eds. एकार्णवे (for
'र्णव-). K₃ Ñ_{2.3} V B D_n D₅ D_{4.5} G₅ -विविक्तं च; Ñ₁
-विमुक्तं (for 'क्तं च). T_{3.4} एकार्णवे च विविक्ते च.

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 71

ईतयः प्रशमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः ॥ ६३
 मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो योगेन संगतः ।
 प्रवालपुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः ॥ ६४
 मदं प्रसुप्सुवुर्नागा यातास्तोषं वने मृगाः ।
 अलंकृता गात्ररुहैर्वातुभिर्भान्ति पर्वताः ॥ ६५
 देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतसुतर्पितः ।
 आसीत्कृष्णाभिषेके हि दिव्यस्वर्गरसोक्षितः ॥ ६६
 अभिषिक्तं तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम् ।

दिव्यशुक्लाम्बरधरं देवराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ६७
 एष मे प्रथमः कृष्ण नियोगो गोषु यः कृतः ।
 श्रूयतामपरं चापि ममागमनकारणम् ॥ ६८
 क्षिप्रं संसाध्यतां कंसः केशी च तुरगाधमः ।
 अरिष्टश्च मदाविष्टो राजराज्यं ततः कुरु ॥ ६९
 पितृष्वसि जातस्ते ममांशोऽहमिव स्थितः ।
 स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सख्ये च विनियुज्यताम् ॥ ७०
 त्वया ह्यनुगृहीतः स तव वृत्तानुवर्तकः ।

C 4034
B 2. 19. 74
P 2. 19. 74

63 After 63^a, N₁ reads 63^d, repeating it in its proper place. — ^b) T₁ M₁₋₃ सुगन्धयः (for जगद्धिताः). — K_{3,4} Ñ V B D (except D₆) T_{3,4} transp. 63^{c,d} and 64^{a,b}. — ^c) Ś₁ T₂ M₃ प्रथमं (for प्रशमं). — ^d) Ś₁ K_{1,2} D_{1,2} ययुर; Ñ₁ (first time) यान्ति; D_{4,5} जाता (for जग्मुर्). K₃ ययुर्निर्वैरतां नृपाः; B₂ G_{3,4} M₁ निर्वैररचना (M₁ त्रतां) नृपाः. — After 63, K₄ ins.:

728* कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनन्दन ।
 निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 10. 27. 27.]

64 K_{3,4} Ñ V B D (except D₆) T_{3,4} transp. 63^{c,d} and 64^{a,b}. — ^a) K_{1,2} विमलो; D_{3,5,6} S (except M₁) अपि बभौ (for विबभौ). K₄ सुतेजस्वी बभौ भानुः. — ^b) Ś₁ योगेषु; K₁ (sup. lin. as in text) G₄ नक्षत्र- (for योगेन). M₄ संभवः (for संगतः). K₃ सोमो नक्षत्रसेयुतः; K₄ Ñ V B D (except D₆) T_{3,4} सोमो (D_{3,2} D₅ चन्द्रो) नक्षत्रसंयुतः. — Ñ₂ om. 64^{c,d}. — ^c) Ś₁ प्रबलाः; K_{1,2} प्रवालाः; Ñ₁ प्रमदाः; D₂ लताश्च; M₁₋₃ प्रचलाः (for प्रवाल-). K_{3,4} Ñ₃ V B Dn D₃ D_{1,3-5} G₅ पत्र- (for पुष्प-). T_{3,4} प्रवालपत्रसर (T₄ द) लाः. — ^d) K_{3,4} Ñ_{1,3} V B D (except D₆) T_{1,3,4} पुष्पवन्तश्च (for फलं).

65 D₆ om. 65^{a,b}. — ^a) K₃ D_{3,5} T₁ मन्दं; T₂ G_{1,3-5} मदान् (for मदं). — ^b) Ś₁ ययुस्; V₃ D₄ जातास्; G₂ शान्तास् (for यातास्). D₃ हर्षं (for तोषं). — ^c) B₁ गात्ररुहैर्; M₁ निभैर् (for रुहैर्). — ^d) D₆ नाम (for भान्ति).

66 ^a) Ś₁ लोकसमो (for लोकोपमो). G₄ देवस् (for लोकस्). — ^b) K Ñ_{2,3} V_{2,3} B Dn D₃ D_{1,2,4,5} रसैरिव; Ñ₁ रसोपमः; D₃ रसेद्विव (for सुतर्पितः). V₁ तुष्टोऽमृत- सैरिव; T_{3,4} त्वम्भोऽमृतसरैरिव. — ^c) Ś₁ आसीत्कृष्णाभिषे- केण; K₁ षको हि; K₂ षिको हि; K₄ Ñ V B_{2,3} D (except D₃) T₂₋₄ G₃ M₁ षेको हि; T₁ षेके तु.

67 ^a) D₃ च तं; T₁ ततो (for तु तं). — ^b) Ś₁ D_{3,4} कृष्णं (for शक्रो). T_{3,4} अब्रवीत् (for अव्ययम्). — ^c) N (except Ś₁ D₆) T_{1,3,4} G₃ माल्याम्बर- (for शुक्लां). — ^d) K_{3,4} Ñ V B D (except D₆) T_{1,3,4} देवदे (Ñ₃ V₁ D₂ वं दे) वो (for राजो).

68 ^a) Ś₁ K_{1,2,4} Ñ_{2,3} V B Ds D_{1,3-5} T_{3,4} G_{4,5} M₄ ते (for मे). M₁₋₃ प्रथमं (for मः). — ^b) D₆ T_{1,3} G_{1,4,5} गोषु यत्; M₁₋₃ ज्यं गवां (for गोषु यः). — ^c) K_{3,4} Ñ V B₂ Dn D_{1,2,4,5} T_{3,4} कृष्ण (for चापि). D₃ श्रूयतां परमं कृष्ण.

69 ^a) K Ñ_{2,3} V₁ B_{1,2} Dn D₁₋₄ T_{3,4} M₄ क्षिप्रं प्र-; D₅ क्षिप्रेण (for क्षिप्रं सं-). V₃ क्षिप्रं प्रसाध्यतां कृष्ण; G₃ क्षिप्रं स वध्यतां कंसः. — ^b) K₄ तु (for च). Ś₁ B₁ D₃ केशी च तुरगाधिपः; K₂ केशी च पुरुषाधमः. — ^c) K₃ Ñ₂ Dn D_{1-3,5} T₂ G M_{1,2} सदारिष्टो; Ñ₃ V₁ B₃ D₅ सदाविष्टो; B₁ T₄ सदा हृष्टो; D₃ M₃ सदा दुष्टो; D₄ मदाहृष्टो (for विष्टो). M₁ मुष्टिश्च सदारिष्टो. — ^d) D_{1,6} T₁ G₂ M₄ राजन् (for राज-). T₂ G_{1,4} तथा (for ततः).

70 ^a) G₂ corrupt. Ś₁ पितृष्वसुश्च जातस्ते; Ñ₁ प्वसाया जातस्ते; V₁ सुविजातस्ते. — ^b) T₃ कुमारो (for ममांशो). K₄ M₄ ज्यम् (for श्मम्). Ś₁ Ñ₃ V₁ अव-; T_{1,3} G_{1,3} M₄ इह (for इव). G₂ मदंशोऽहमिति स्थितिः. — ^c) D₆ च (for ते). Ś₁ K₂ पूज्यश्च; K₄ पाल्यश्च (for मान्यश्च). — ^d) D₄ सख्येन (for सख्ये च). Ś₁ D₅ योज्यताम्; D₆ युज्यते (for युज्यताम्).

71 ^a) T₁ [अ]भ्यनु- (for ह्यनु-). Ś₁ गृहीतोऽसि; D₆ T_{1,3,4} G_{1,3} M₃ तस्य; T₂ M₄ तः सन् (for तः स). G₂ त्वयाद्य निहतः कंसस्. — ^b) T₃ सतां; G₂ तस्य (for तव). M₁ वृत्तान्त- (for वृत्तानु-). Ñ₂ वृत्तकः (for वर्तकः). — ^c) Ś₁ T₁ त्वदंशो; K₄ तदंशं (for त्वदंशो). N (except D₆) T_{3,4} M₄ च (for स). — ^d) D₁ प्राप्यते (for प्राप्स्यते). M_{1,3} शतिकलं (for विपुलं).

62. 71]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4035
B 2. 19. 74
P 2. 19. 74

त्वद्वशे वर्तमानः स प्राप्स्यते विपुलं यशः ॥ ७१
भारतस्य च वंशस्य स वरिष्ठो धनुर्धरः ।
भविष्यत्यनुरूपश्च त्वामृते न च रंस्यते ॥ ७२
भारतं त्वयि चासक्तं तस्मिंश्च पुरुषोत्तमे ।
उभाभ्यामपि संयोगे यास्यन्ति निधनं नृपाः ॥ ७३
प्रतिज्ञातं च मे कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेषु च ।
मम पुत्रोऽर्जुनो नाम जातः कुन्त्यां कुरुद्वहः ॥ ७४
सोऽस्त्राणां पारतन्त्रज्ञः श्रेष्ठश्चापविकर्षणे ।
तं प्रवेक्ष्यन्ति वै सर्वे राजानः शस्त्रयोधिनः ॥ ७५
अक्षौहिण्यश्च शूराणां राज्ञां संग्रामशालिनाम् ।

72 °) V3 T2 G1.4 भरतस्य (for भा°). M1-3 हि (for च). — °) K2 वरिष्ठोऽस्ति; M1-3 वरिष्ठो हि (for स वरिष्ठो). — °) Ś1 K1.2 कूलश्च (for रूपश्च). — °) K3.4 Ñ V B Dn Ds D1.4.5 T1.4 G2 M4 त्वद्वते (for त्वामृते). V3 D6 T2 G1.2.5 च न (by transp.). T3 तद्वशे न तु रंस्यति.

73 °) Ñ1 B1.2 Dn [आ]यत्तं (for [आ]सक्तं). B3 Ds2 भरतं (Ds2 भारते) त्वयि चायत्तं. — °) D4 तु (for च). Ñ1 B1 Dn D1.6 T1 G1.2.5 M4 पुरुषोत्तम (for त्तमे). — °) Ś1 K1.2 एव; D3 अथ; D4 उप-; G2 अभि- (for अपि).

74 °) K1.2.4 Ñ1 D1.5 त्वया; K3 Ñ2.3 V B1 (also as in text) Dn Ds D2.4 मया (for च मे). D3 प्रतिज्ञाते त्वया कृष्ण. — T3 reads 74° twice. — °) K1.2.4 Ñ2 V3 D1-3.5 T3 (both times).4 सुरेश्वर; Ñ1 सुरर्षभ (for सुरेषु च). — °) Ñ2.3 V B2 Dn Ds2 D2.3.5 M मया (for मम). M सृष्टो (for पुत्रो). — °) G4 damaged. K1.2 D5.6 T4 G1-3 सृष्टः कुन्त्यां; M1-3 कुन्त्यां जातः (by transp.). K3 Dn Ds T1.4 कुलोद्वहः (K3 ह°) (for कुरु°). K4 Ñ V B D1-4 T1.3 G5 सृष्टः कुन्त्यां कुलोद्वहः (D3 ह°); M4 सृष्टः कुन्त्यां यदुत्तम.

75 °) K4 T2 G1 M3 पर-; M3 भर- (for पार-). K Ñ1.3 V B Dn Ds D1-4.6 T1 G2.3 M4 तत्त्वज्ञः (for तन्त्रज्ञः). Ñ2 D5 T3.4 श (Ñ2 स्व) श्राणां पारतत्त्वज्ञः. — °) Ś1 K Ñ1 D1.4 T2.3 चापि; Ñ2 चारि- (for चाप-). Ñ3 श्रेष्ठश्चापविकर्षणे; V1 मित्रकर्षणः; V3 प्यरिकर्षणे; D2 पि विकर्षिणाम्; T1 कर्षणे स्वयम्. — °) D6 T2 G1.2.5 M4 यं; M3 त्वां (for तं). V3 M ते; D3 ये (for वै). K2 तं प्रयो- स्यन्ति ते सर्वे; T1 यं वक्ष्यन्ति च वै सर्वे; G3 यं प्रवेक्ष्यन्ति वै सर्वे. — °) Ś1 चित्र- (for शस्त्र-).

समरे राजधर्मेण योजयिष्यन्ति मृत्युना ॥ ७६
तस्यास्त्रचरितं मार्गं धनुषो लाघवेन च ।
नानुयास्यन्ति राजानो देवा वा त्वां विना प्रभो ॥ ७७
स ते बन्धुः सहायश्च संग्रामेषु भविष्यति ।
तस्य योगो विधातव्यस्त्वया गोविन्द मत्कृते ॥ ७८
द्रष्टव्यः स यथाहं वै त्वया मान्यश्च नित्यशः ।
ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यशः ॥ ७९
त्वया हि नित्यं रक्ष्यः स आहवेषु महत्सु च ।
रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्युः प्रभविष्यति ॥ ८०
अर्जुनं विद्धि मां कृष्ण मां चैवात्मानमात्मना ।

76 °) K1.2.4 Ñ2 V3 T4 M1-3 तु (for च). K3 Ñ3 V1.2 B Dn Ds D1-3.5 अक्षौहिणीस्तु शूराणां; D4 अक्षौहिणी तु शू°; T2 G1.4.5 अक्षौहिण्यश्च शू°; T3 अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च. — °) Ñ1 गामिनाम्; B M3 योधि°; D6 T1.2 G कारि- णाम्; M1.2 -याजिनाम् (for शालि°). M4 राज्ञां सुयुधिकारि- णाम् (sic). — °) Ś1 समये (for रे). K Ñ V B2 D (except D6) T3.4 स एकः (K3 ष°) क्षत्रधर्मेण; B1.3 सैकः क्षत्रियध°. — °) K1.2.4 Ñ V B Dn Ds D2-5 T3.4 G2-6 M4 योजयिष्यति मृत्युना.

77 °) Ś1 [अ]ति-; K3 D1 [अ]त्र (for [अ]स्त्र-). — °) D6 T2 G M1.2 धनुषा (for षो). B1.3 लाघवस्य (for वेन). — °) Ś1 Ñ1 (marg. as in text) D6 G2.5 M4 अनु- (for नानु-). Dn2 पश्यन्ति (for यास्यन्ति). — °) V1 T1 च; V2 G1 वै (for वा). Ś1 त्वद् (for त्वां). K1 Ñ1.3 V D2-4.6 T1 G1.4 M4 विभो; K3 D1 प्रभोः (for प्रभो). K2 देवा वा त्वद्विना विभो.

78 °) D3 अस्य (for तस्य).

79 °) Ś1 B2 D5 T1 च; G2 त्वं (for स). M1-3 चाहं ([अ]हं वै). — °) D2 तथा (for त्वया). Ś1 K1.2 पूज्यशः (for मान्यशः). M4 स (for च). — K4 B1 D1.8 T3.4 om. (hapl.) 79°d. — °) Ś1 K1 D4 ज्ञात्वा; Ds त्राता; T1.3 G M1-3 ज्ञातिस् (for ज्ञाता). — °) Ñ3 V1 तु (for च). M1-3 न संशयः (for च नित्यशः). Ś1 K1.2 अर्जुनः कृष्ण मान्यताम्.

80 °) K4 G5 M4 च (for हि). Ś1 K1.2 M3 रक्ष्यो नित्यं (by transp.). K4 च (for स). K3 Ñ V B D (except D6) T2.4 त्वया च नित्यं संरक्ष्य; T1 त्वया हि नित्यं संरक्ष्य. — °) Ś1 [अ]पि; K3 Ñ2 V B1.3 Dn D3 T3.4 G4 सः; D6 T1 G2 M4 वै (for च). — °) M4 रक्षितव्यश्च

गोविन्दाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[62. 91

आत्मा तेऽहं यथा शश्वत्तथैव तव सोऽर्जुनः ॥ ८१
 त्वया लोकानिमाञ्जित्वा बलेर्हस्तात्रिभिः क्रमैः ।
 देवतानां कृतो राजा पुरा ज्येष्ठक्रमादहम् ॥ ८२
 त्वां च सत्यमयं ज्ञात्वा सत्येष्टं सत्यविक्रमम् ।
 सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ॥ ८३
 सोऽर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिनीसुतः ।
 इह सौहृदतां यातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥ ८४
 तस्य ते युध्यतः कृष्ण स्वस्थानेऽथ गृहेऽपि वा ।
 वोढव्या पुंगवेनेव धूः सर्वा रणवाहिनी ॥ ८५
 कंसे विनिहते कृष्ण त्वया भाव्यर्थदर्शिना ।

अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ८६
 तत्र तेषां नृवीराणामतिमानुषकर्मणाम् ।
 विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं तु योक्ष्यसे ॥ ८७
 एतन्मे कृष्ण कात्स्न्येन कर्तुमर्हसि भाषितम् ।
 यद्यहं ते सुराश्चैव सत्यं च प्रियमच्युत ॥ ८८
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गतः ।
 प्रीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह ॥ ८९
 प्रीतोऽस्मि दर्शनादेव तव शक्र शचीपते ।
 यत्त्वयाभिहितं चेदं न किञ्चित्परिहास्यते ॥ ९०
 जानामि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसंभवम् ।

C 4054
B 2. 19. 94
P 2. 19. 94

(for 'तस्य'). K₃ कृष्ण; D₂ चास्य (for तस्य). — ^a) D₄ प्रहरिष्यति (for प्रभवि').

81 ^a) M₃ विष्णो (for कृष्ण). — ^b) G₃ मा (for मां). N₁ वेद; D₆ T₁. 2 G₁. 3. 4 त्वम् (for चैव). T₃. 4 आत्मनः (for 'ना'). G₂ त्वां च मामात्मनात्मना; G₅ मां त्वमात्मना-मात्मना; M₁. 3 मां त्वदात्मनामां. — ^c) K₂ D₃ [अ]हं ते (by transp.). N₁ यत्ते; D₁ सत्यं; T₃. 4 सर्वैः; M₄ शक्रस् (for शश्वत्). K₃ आत्मानं सह ते यथा. — ^d) V₃ तव च; D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M भवतो (for तव सो).

82 ^a) M₄ क्रान्त्वा (for जित्वा). — ^b) S₁ बडेर्हस्तात्; K₂ D₁ M₄ बलिहं; N₂. 3 (marg.) V₃ बलिं जित्वा (for बलेर्हस्तात्). N₁ D₆ T₄ G₂. 3. 5 त्रिविक्रमैः (N₁ 'म') (for त्रिभिः क्रमैः). V₁ बलिं जित्वा त्रिविक्रमैः; T₂ G₁. 4 बलिहस्ता-त्रिविक्रमैः. — ^d) K₁. 3. 4 D₁. 3. 6 ज्येष्ठः; T₃. 4 ते वि- (for ज्येष्ठः).

83 ^a) T₄ त्वया (for त्वां च). K₄ सत्यं मतं; N₃ (marg. as in text) सत्यमहं (for 'यं'). N₁. 2 V₃ D₆ D₃-5 त्वां च सत्यमहं ज्ञास्ये (D₃ जाने); D₆ T₁. 2 G₁ M त्वां च यज्ञमयं (G₁ 'हं') ज्ञा (T₂ G₁. 4 या) स्ये. — ^b) S₁ सत्येष्टे; K₁ (sup. lin.) सज्येष्टं; D₃ सत्यस्थं; M₁-3 सत्येहं (for सत्येष्टं). — ^c) N₂. 3 B₁ D₃ [उ]त्पत्य; T₄ [उ]त्पद्य (for [उ]पेत्य). — ^d) V₃ D₆ याजयन्ति (for यो). D₄ योजयिष्यन्त्यरिष्ये; M₁-3 ये यजन्ति विवृक्ष्ये.

84 ^a) V₁ यो; D₆ T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 om. (for सो). S₁ K₁. 2 पुत्रो मे (by transp.); K₃ N₂ मत्पुत्रः. — ^c) S₁ सौहृदतां; D₂ सौहार्दतां (for सौहृदतां). K₃. 4 N₂. 3 V B D₆ D₁. 3-5 T₁. 3. 4 M₂ इह सौहार्दं (M₂ 'हृद') मायातु (T₃. 4 'पक्ष'). — ^d) V₂ B D₃ तव; T₂ पुमान् (for पुरा).

85 ^b) K₁ N₂. 3 V₃ B₁ D₃ D₃. 4 G₄ M₁. 2 स्वे (for

स्व.). K₃ B₁. 2 D₃ D₅ T₁. 3. 4 G₂ स्थानेऽपि; V₃ स्थाने स्व-; D₁. 2 -स्थानेषु; D₃ स्थाने च; D₄ स्थानेऽन्य- (for -स्थानेऽथ). K₁. 2 G₃ स्थ (for स्थि). — ^c) K₂ D₅ [इ]ह; G₁. 2 [ए]व (for [इ]व). — ^d) N₁ T₁ G₃-5 सदा (for सर्वा). K N₂. 3 V B D₆ D₁-5 T₃. 4 धूः सदा रणमूर्धनि; G₂ धूः संवरण-वाहिनी; M₃ धूः सवारणं; M₄ धूश्च संभारं.

86 ^a) D₆ T₁. 2 G₁ M₄ तु; T₄ च (for वि-). — ^b) K₁ M₁. 2 भव्यार्थ-; K₂. 4 D₃-5 G₄ भाव्यार्थ-; M₃ भावार्थ- (for भाव्यार्थ-). M₄ त्वया भाव्यं च दर्शनम्. — ^c) V₂ B₁ त्वां; D₁ ते; T₁ सु-; M₄ तु (for तन्). S₁ K₁. 2 D₃ महायुद्धं (for महद्युद्धं). — ^d) D₃ महीक्षिताम् (for 'क्षिताम्').

87 N₂ om. 87^{ab}. — ^a) T₂ G₁ तस्य (for तत्र). — ^b) S₁ M₄ मानुष्य- (for 'ष-'). T₃ धर्मणाम्; T₄ कर्मणि (for 'णाम्'). — ^c) K₂ गोप्ता (for भोक्ता). — ^d) M₄ यशसस् (for 'सा'). K₃. 4 N₂. 3 V B D (except D₆) T₃. 4 च (for तु). D₅ G₃ भोक्ष्यसे; D₆ योज्यसे; T₃ योक्ष्यसि (for 'से'). K₁. 2 यशसा त्वां तु योक्ष्यति (K₂ 'त्यसि'); G₂ यथा त्वं च न योक्ष्यसे.

88 ^a) S₁ यद् (for यदि). — ^b) M₁-3 ते (for च). K₂ D₁ M₄ उच्यते (M₄ 'ताम्') (for अच्युत).

89 Before 89, D₂ ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) S₁ कृष्णः श्रुत्वा (by transp.). N₁ गोपव्रतं (for गोविन्दतां). — ^c) V₂ महता (for मनसा). B₃ युक्तं; T₂ G₁. 3-5 कृष्णः (for युक्तः). — ^d) N₁ प्रीत्या; V₁ प्रीति- (for प्रति-). G₄ M₄ उवाच (for जगाद). K₄ सः (for ह). D₆ T₃ G₁-3. 5 M₁-3 प्री (M₁-3 त) तो वाक्यमुवाच ह; T₁ प्रतिवाचमुवाच ह.

90 ^a) N₂. 3 B₂. 3 D₁. 2. 4. 5 M₄ देव (for एव). — ^c) D₄ त्वया च (for यत्त्वया). D₆ G₃. 5 विहितं (D₆ 'ते'); M₄ सहितं (for [अ]भिहितं). K₂. 3 देव; D₃ चैव (for वेदं).

[62. 91]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व]

C 4055

B 2. 19. 95

P 2. 19. 95

जाने पितृष्वसा दत्ता पाण्डोर्वसुमतीपतेः ॥ ९१
 युधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिर्मितम् ।
 भीमसेनं च जानामि वायोः संतानजां तनुम् ॥ ९२
 अश्विभ्यां साधु जानामि सृष्टं पुत्रद्वयं शुभम् ।
 नकुलं सहदेवं च मायाः कुक्षिभवानुभौ ॥ ९३
 कानीनं चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम् ।
 पितृष्वसरि कर्णं वै प्रसूतं सूततां गतम् ॥ ९४
 धार्तराष्ट्राश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाङ्क्षिणः ।
 पाण्डोरुपरमं चैव शापाशनिनिपातजम् ॥ ९५

तदृच्छ त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवौकसाम् ।
 नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ ९६
 अर्जुनार्थे च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि ।
 कुन्त्या निर्यातयिष्यामि निवृत्ते भारते मृधे ॥ ९७
 यच्च वक्ष्यति मां शक्र तनूजस्तव सोऽर्जुनः ।
 भृत्यवत्तत्करिष्यामि तव स्नेहेन यन्त्रितः ॥ ९८
 सत्यसंधस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम् ।
 कृष्णस्य साक्षात्त्रिदिवं जगाम त्रिदशेश्वरः ॥ ९९

इति श्रीहरिवंशे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

— M₃ om. 90^a—93^c.

91 M₃ om. 91 (cf. v. 1. 90). — ^a) Ś₁ भागं; K₄ वाक्यं (for भावं). — ^c) N (except Ś₁ K_{1.2}) T G M₄ जाने पितृष्वसारं च. — ^d) Ś₁ पाण्डोर्वसोर्महीपतेः; K_{3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} दत्तां महात्मनः; Ñ₁ दत्ता पाण्डोर्महीपतेः; D₆ G_{1.4} M₄ पाण्डोर्वसुमहीपतेः.

92 M₃ om. 92 (cf. v. 1. 90). — ^b) K_{1.2} संभवम्; D₅ संज्ञितम्; M₄ निजिं (for निर्मिं). — ^c) M₄ जानामि वायोः परमं. — ^d) M₄ भीमः (for वायोः). Ś₁ Ñ₁ D₆ संतानजं; K_{1.2} संभवजां (for संतानजां). K_{3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ G₃ वायोः संतानजं सु (K_{3.4} नसंयु) तम्; T₁ वायोः परममात्मजम्; T_{3.4} वायोः प्रथमजं सुतम्. — After 92, T₄ ins. :

729* नागायुतसमप्रागमनेकासुरमर्दनम् ।

93 M₃ om. 93^{ab} (cf. v. 1. 90). — ^a) Ś₁ चात्र; B D₅ चैव (for साधु). — ^d) D₆ T₂ G_{1.5} M₄ समुद्रवौ; G_{2.4} गतावुभौ (for भवां). K_{3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{1.3.4} G₃ M₁₋₃ माद्रीकुक्षिगतावुभौ (T₁ G₃ M₁₋₃ समुद्रवौ).

94 ^a) B₃ T₂ G₁ [ए]व (for [अ]पि). K₁ Ñ₁ T₁ कानीनं चावगच्छामि. — ^b) Ñ₃ सावित्रं (for सवितुः). Ś₁ G₁ प्रसवं (for प्रथमं). T₂ सवितुः प्रसवं शुभम्. — ^c) Ñ₁ V₂ D₄ च (for वै). Ś₁ K_{1.2} पितृष्वसुः सुतं कर्णम्; V₁ पितृष्वसुर्विकर्णं वै; D₂ पितुः स्वसरि कर्णं वै. — ^d) Ś₁ असूतं; M₁₋₃ न सूतं (for प्रसूतं). M₄ सूततां (for सूततां). K_{1.2} असूतं (K₂

औरसं) सूनुतां गतम्.

95 ^a) Ś₁ ये; V_{1.3} D_{2.3} T₂ G ते (for मे). D₆ धृतराष्ट्राच्च ते सर्वे. — After 95^{ab}, V₂ B₁ ins. :

730* दुर्योधनमुखाः शक्र कौरवाणां महाबलाः ।
 — ^d) G₂ शापानल- (for शनि-). V₁ निपातनम्; Dn₁ तितम् (for तजम्).

96 ^b) Ś₁ K_{1.2} जयाय (for सुखाय). — ^c) Ñ₁ अर्जुनस्य (for नां). — ^d) D₃ समरे; M₄ om. (for ममाग्रे). Ñ₁ न (for प्र-).

97 ^a) B₁ T₄ अर्जुनार्थं (for र्थे). K_{1.2} D₆ T_{1.2} G M₄ सर्वोस्तान् (by transp.); Ñ₁ ते सर्वान्. Ś₁ K₄ D₁ अर्जुनार्थेन तान्सर्वा (Ś₁ सर्वोस्ता) न्. — M₄ reads 97^{cd} twice. — ^c) K₂ ततो; V₂ कुन्त्यां (for कुन्त्या). K₄ कुन्त्यामित्यर्पयिष्यामि; Ñ_{2.3} (marg. as in text) कुन्त्या निष्पा (Ñ₃ वे) दं; V₃ कुन्त्यां निष्पादं. — ^d) V₁ D₃ G_{1.3} निवृत्ते (for निवृत्ते). G₅ भरते (for भां). Ñ₁ तदा; D_{4.5} युधि; M₁₋₃ रणे; M₄ (both times) त्वयि (for मृधे).

98 ^a) D₅ तच्च (for यच्च). Ñ₁ वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). M_{1.2} मा (for मां). — ^b) T₂ G₁ तनयसु (for तनूजसु). — ^c) Ñ₂ D₅ ते; G₃ तं (for तत्). — ^d) K₄ G₅ यत्नतः (for यन्त्रितः).

99 Before 99, Ñ₂ D₆ T_{3.4} ins. वैशंपायनः. — ^a) K₁ मेघस्य (for संधस्य). K₄ सत्यं सत्यस्य तच्छ्रुत्वा; T₄ तस्य नाथस्य तं. — ^b) D₃ स्वयं (for प्रियं). Ś₁ प्रीतेन (for

63. 7]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

लोकपालोपमश्चैव गास्त्वं किं परिरक्षसि ॥ ७
 देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ।
 अस्माकं बान्धवो जातो योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ८
 केनचिद्यदि कार्येण वससीह यदृच्छया ।
 वयं तवानुगाः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ ९
 गोपानां वचनं श्रुत्वा कृष्णः पद्मनिभेक्षणः ।
 प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा ज्ञातीन्सर्वान्समागतान् ॥ १०
 यथा मन्यन्ति मां सर्वे भवन्तो भीमविक्रमाः ।
 तथाहं नावगन्तव्यः स्वजातीयोऽस्मि बान्धवः ॥ ११

यदि त्ववश्यं श्रोतव्यः कालः संप्रतिपाल्यताम् ।
 ततो भवन्तः श्रोष्यन्ति मां च द्रक्ष्यन्ति तत्त्वतः ॥ १२
 यद्यहं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः ।
 परिज्ञानेन किं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम ॥ १३
 एवमुक्तास्तु ते गोपा वसुदेवसुतेन वै ।
 बद्धमौना दिशः सर्वे भेजिरे पिहिताननाः ॥ १४
 कृष्णस्तु यौवनं दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो नवम् ।
 शारदीनां निशानां च मनश्चक्रे रतिं प्रति ॥ १५
 स करीषाङ्गरागासु व्रजरथ्यासु वीर्यवान् ।

8 °) K₃ मानवो (for दा°). — °) Ś₁ K₁ यक्ष-; G₁ रक्षो (for यक्षो). Ś₁ T₂ हि; D₂ च (for वा). — °) Ñ₂ त्राता (for जातो). — °) M₄ योगिध्येय (for योऽसि सोऽसि).
 — After 8, D₆ S ins. :

733* नमोऽस्तु कृष्ण कृष्णेति नमो गोपालबन्धवे ।
 नमो बालाय गोप्त्रे च गोपवेषाय बान्धव ॥
 नमस्ते शिशुसिंहाय नमो भूधरधारिणे ।
 देवायाथ वरिष्ठाय यक्षाय च नमो नमः ॥
 नमस्ते नन्दपुत्राय यशोदायाः सुताय च । [5]
 को भवान्कश्च वा देवः किमर्थं नोऽभिरक्षसि ॥

[(L. 1) M₂ कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति (for °). T₁ M₁ 3-
 बान्धव (for बन्धवे). T₄ नमो गोपालकाय च (for °). — (L. 2) M₄ ऽस्तु बाल- (for बालाय). M₁-3 गोगोप्त्रे (for गोप्त्रे
 च). D₆ T₂-4 G₁ 2, 4, 5 बन्धवे; M₄ ते नमः (for बान्धव).
 — (L. 3) M₁ 3 ऽस्तु (for ते). D₆ -सिंहाय (for -सिंहाय).
 — (L. 4) G₄ नृदेवाय (for देवायाथ). D₆ यज्ञाय (for
 यक्षाय). M₁-3 [अथ (for च). T₁ सनध (for नमः).]

9 °) K₄ केनापि (for केनचिद्). T₂ G₁ त्वथ (for यदि).
 — °) K₄ तपसि (for वससि). M₄ त्वं (for [ह]ह). — °)
 तु सानुगाः; G₄ lacuna (for तवा°). — °) G₅ भवन्तं
 शरणागताः.

10 Before 10, B₁ 3 D₄ 5 T₁ 3 ins. वैशंपायनः. — °)
 K₂-4 Ñ₂ 3 V B₂ D_n D_s D₁-5 T₃ 4 -दलेक्षणः (for -निभे°).
 — °) Ś₁ ज्ञातीन्सांस्तान्; Ñ₁ तान्वै ज्ञातीन्; M₁-3 स्वज्ञातीन्वा;
 M₄ ज्ञातीनेतान् (for ज्ञातीन्सर्वान्). D₁ उपागतान् (for समा°).
 K₁ 2 B ज्ञातीन्सांसमुपागतान्.

11 °) Ś₁ K₃ 4 Ñ₂ 3 V B D (except D₆) T₃ 4 M₄
 मन्यन्ते (T₃ तां) मां यथा सर्वे. — °) Ñ₂ V₂ 3 D₈ T₃ 4
 M₄ -विक्रमम् (for माः). K₁ 2 भवन्तो देवसंनिभम्. — °)
 B₁ यथाहं; T₃ अन्यथा (for तथाहं). Ñ₃ V B₂ T₁ 2, 4 G₁
 M₃ 4 भवन्तव्यः (for वां). M₁ 3 तथाहं नाभिमन्तव्यः.

— °) Ś₁ K₁ 2 V₂ B₁ 3 D_n 1 D_s D₂ 3, 6 T₁ 2 G₁ 2, 4, 5
 स- (for स्व-).

12 °) D₆ T₁ G₃ 4 M₄ [अ]हं वै; G₅ [अ]यं वै; M₁ 3
 [अ]हं वः (M₂ वा) (for [अ]वश्यं). K Ñ V B D_n D_s
 D₁-5 T₃ 4 श्रोतव्यं (for °व्यः). T₂ G₁ 2 M₃ यदि त्वहं
 वै (M₃ वः) श्रोतव्यं. — °) Ñ₂ V₃ G₄ M₃ स परि;
 D₂ 3 T₂ G₁-3, 5 M₁ 2, 4 संपरि- (for संप्रति-). Ś₁ पद्यताम्
 (for -पाल्य°). — °) K₂ सर्वे (for ततो). K₁ सर्वे भवन्तः
 श्रोतव्यं. — °) D₃ तत्र (for मां च). Ś₁ K₄ ज्ञास्यन्ति;
 V₁ रक्ष्यन्ति (for द्र°). K₁ D₆ T₁ 2 G₁-3 M मां द्रक्ष्य-
 (K₁ ज्ञास्यन्ति च तत्त्वतः).

13 °) D_n 2 G₃ 5 [अ]यं (for [अ]हं). — °) Ś₁ संमितः;
 G₁ संभवः (for -सप्रभः). — °) K₃ 4 D₁ 3 T₄ ज्ञातेन (for
 ज्ञानेन). Ñ₁ प्रतिज्ञातेन किं कार्यं. — °) K₁ अथ; K₂ 3 अथ
 (for यदि). T₃ वा (for [ए]षो).

14 °) K₄ V₁ B₂ D₄ ततो गोपा; T₁ तु गोपाला; T₃ तु
 ते सर्वे; T₄ स्तुताः सर्वे (for तु ते गोपा). — °) T₃ च; T₄
 ते (for वै). — °) T₂ G₁ ततः (for दिशः). Ś₁ K₃ Ñ₂ 3
 V₁ 2 B₁ 3 D_n D_s D₃ T₃ 4 M₁ 2 सर्वा (for सर्वे).
 — °) D₆ M₁-3 भेजिरे व्रजवासिनः; T₂ G रे पायसाक्षताः
 (G₂ शिनः; G₃ शयाः).

15 °) V₁ चन्द्रमसो; D₃ T₃ मसं (for मसो). K₁ 1
 V₂ B₁ T₁ M₄ वनम्; D₁ दिवि (for नवम्). K₄ दिवि
 चन्द्रं तथोदितम्; G निशि चन्द्रमसोपमम्. — °) Ś₁ तु
 (for च). K Ñ V B D_n D_s D₁-5 T₁ 4 G₄ शारदीं च
 (T₁ दीनां) निशां रम्यां; T₃ शारदीं रजनीं रम्यां.

16 °) D₃ -रागस्तु (for -रागासु). D₅ करीषाङ्गररम्यासु.
 — °) Ś₁ राज-; T₂ G₁ प्रति-; M₃ व्रजन् (for व्रज-). — D_s
 om. (hapl.) 16°-17°. — °) All Mss. (except Ś₁ M₁-3;
 D_s om.) -दर्पाणां (for -रागाणां). — K₂ reads 16°-17°
 on marg. — °) M₁-3 युद्धाय (for नि). Ś₁ T₂ G₁ युद्धाय

हलीसकक्रीडनम्]

विष्णुपर्व

[63. 26

वृषाणां जातरागाणां युद्धानि समयोजयत् ॥ १६
 गोपालांश्च बलोदग्रान्योधयामास वीर्यवान् ।
 वने स वीरो गाश्वैव जग्राह ग्राहवद्विभुः ॥ १७
 युवत्यो गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
 कैशोरकं मानयानः सह ताभिर्मुमोद ह ॥ १८
 तास्तस्य वदनं कान्तं कान्ता गोपस्त्रियो निशि ।
 पिबन्ति नयनाक्षेपैर्गां गतं शशिनं यथा ॥ १९
 हरितालार्द्रपीतेन कौशेयेन च भास्वता ।
 भद्रवस्त्रेण वसितः कृष्णः कान्ततरोऽभवत् ॥ २०
 स बद्धाङ्गदनिर्गुहश्चित्रया वनमालया ।

शोभमानो हि गोविन्दः शोभयामास तं व्रजम् ॥ २१
 नमो दामोदरायेति गोपकन्यास्तदाब्रुवन् ।
 विचित्रं चरितं घोषे दृष्ट्वा तत्तस्य भास्वतः ॥ २२
 तास्तं पयोधरोत्तानैरुभोभिः समपीडयन् ।
 भ्रामिताक्षैश्च वदनैर्निरीक्षन्ते वराङ्गनाः ॥ २३
 ता वार्यमाणाः पितृभिर्भ्रातृभिर्मातृभिस्तथा ।
 कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ मृगयन्ति रतिप्रियाः ॥ २४
 तास्तु पङ्कीकृताः सर्वा रमयन्ति मनोरमम् ।
 गायन्त्यः कृष्णचरितं द्वंद्वशो गोपकन्यकाः ॥ २५
 कृष्णलीलानुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणाः ।

C 4089
 B 2. 20, 26
 P 2. 20, 26

समरोचयत्.

17 D₅ om. 17^{ab} (cf. v. 1. 16). — ^a) K₁ M₁₋₃
 गोपालां; T₂ G₁ लश् (for लांश्). — ^b) D₅₁ D₄ योजया-
 मास (for योधं). S₁ युद्धवित् (for वीर्यवान्). — ^c) T₁ धीरो
 (for वीरो). K₃ D_{1.4} गाश्वैव; D₆ T₁ G₂ गावश्च; M₁₋₃
 गोपीश्च (for गाश्वैव). — ^d) K₁ ग्राहविद्; K₄ D₆ ग्रहवद्
 (for ग्राहं). M₁₋₃ हरिः (for विभुः).

18 ^a) S₁ K N_{2.3} V B D (except D₆) T_{1.3.4} M₄
 युवतीर् (for ल्यो). — ^b) D₅₁ संकेतः; D₅₂ संकल्प्य (for
 संकाल्य). T₃ रात्रौ संकार्य कामतः. — ^c) K₂ V₃ B D₅ D₆
 D₅ G_{1.4} मानयन्वै (for यानः). K₄ कैशोरवेपैर्मित्रैश्च; T₃
 रममाणस्तु गोविन्दः. — ^d) S₁ संहिताभिर (for सह तां).

19 ^c) M₁₋₃ अपिबन् (for पिबन्ति). D₄ पिबन्ति नयनो-
 त्क्षेपैर्.

20 ^a) T₂ G_{1.3-5} हरितालस (T₂ G₁ सु) वर्णेन; G₂ लप्र-
 पीतेन. — ^b) S₁ [अ]व- (for च). V₃ D_{2.3} G₃ M₄ वाससा
 (for भास्वता). K N_{2.3} V_{1.2} B D₅ D₆ D_{1.4.5} T_{3.4}
 G₄ सकौशेयेन वाससा (K₃ N₁ D₅ D₆ भास्वता); T₂ G₁
 कौशेयेन स लालसः; G₅ कौशेयेन चचाल सः. — ^c) M₃ संवीतः
 (for वसितः). S₁ भद्रं वस्त्रं वसानस्तु; K N_{2.3} V B D₅ D₆
 D₁₋₅ T_{3.4} वसानो भद्रवसन् (K_{1.2} D₅₁ D₃ नः); N₁ D₆
 G₂ भद्रं वस्त्रं निवसितः; T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ भद्रेण भास्वता (T₁
 G₅ M₄ वाससा) वीतः. — ^d) S₁ कान्तिकरो; T₁ कान्तस्ततो
 (for तरो).

21 ^a) K_{1.3} N_{1.3} V B₂ D₅ D₂₋₅ T_{3.4} -निर्युद्धश्च;
 D₆ T_{1.2} G M₁₋₃ -निर्योगश्च (for -निर्युद्धश्च). — ^c) S₁ सपि
 (for हि). — ^d) S₁ D₅₁ तद्वनम्; K₃ D₅₂ T₁ M₁₋₃ तद्व-
 जम्; M₄ तु व्रजम् (for तं व्रं).

22 ^a) N (except S₁ D₆) T_{3.4} G₄ नाम (N_{2.3} V_{1.3}

B₁ D₅ ञ्ना) दामोदरेत्येवं (K_{2.3} D₅₂ D₃ व). — ^b) K₃
 सदा; N₂ D₆ T G_{1-3.5} M तम् (for तदा). — D₅₁ reads
 22^c-24^b on marg. — ^c) K₄ N₂ V_{1.2} D₅₂ D₄ G₂ विचित्र-
 (for त्रं). T₃ घोरं; M₁₋₃ तस्य (for घोषे). — ^d) N₁
 तत्त्व; V₃ तत्तुल्यः; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ कृष्णस्य; M₃ तत्तत्र
 (for तत्तस्य). K_{1.2} D_{2.3} धीमतः; D शाश्वतम् (for भास्वतः).
 S₁ तुष्ट्वा तत्तस्य तुष्टुवः. — After 22, D₆ S ins.:

734* नमस्ते कृष्ण गोपेति प्रसीद प्रभवेति च ।

[T₁ M₄ देवेति (for गोपेति).]

23 ^a) S₁ V_{1.2} D₅ T_{2.3} तास्तं पयोधरोत्तुङ्गे (S₁ V₁ T₂
 तालै) र. — ^b) K₂ पीनश्च; G₂ ऊरुभिः; M₄ महद्भिः (for
 उरोभिः). K_{3.4} N_{1.2} V₃ D₅ D_{1.4} पीनैः स (K₄ नैस्त) म-
 भिपीडयन्; T₃ उरोभिः सह माधवम्. — ^c) S₁ क्षिपिताक्षैश्च;
 K₂ G₃ भ्रमिताक्षैश्च (for भ्रां). D₆ भ्रमितानैश्च नयनैर्; T₁
 तं भ्रामिताक्षं वदनैर्. — ^d) B_{2.3} D₄ निरीक्षन्तः; D₅₂ निरी-
 क्ष्यन्त्यो (for क्षन्ते). S₁ निरीक्षन्ति पुनः पुनः; D₅₁ क्ष्यन्त्यो
 वशं गताः.

24 ^a) T₃ नि- (for ता). T₁ G_{3.5} पतिभिर (for पितृ).
 — ^b) S₁ पतिभिस् (for मातृ). K_{1.4} V₃ B₃ D₅₁ D₄₋₆
 T_{1.2} G_{1-3.5} मातृभिर्भ्रातृभिस्तथा; T_{3.4} पतिभिर्भ्रातृबन्धुभिः;
 M₄ भ्रातृभिर्भ्रातृभिस्तदा. — ^c) N_{2.3} V_{1.2} B_{2.3} D₅ D₂₋₅
 मृगयन्ते; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ रमयन्ति (for मृगं).
 — After 24, B₁ reads 64. 14-15.

25 ^a) T_{3.4} यन्त्रीकृताः (for पङ्की). — ^b) S₁ मनो-
 रमाः (for रमम्). D₆ रमयन्ते रतिप्रियम्. — ^c) D₅ गायन्ति
 (for न्यः). — T₂ G_{1.4} om. (hapl. 1) 25^d-27^c.

26 T₂ G_{1.4} om. 26 (cf. v. 1. 25). — ^b) B₃ कृष्णो
 (for कृष्ण). — ^c) K₂ वराङ्गनाः (for वरां). — After
 26, D₆ T₁ G_{2.3.5} M₄ read 29^{ad}, repeating it in its

63. 26]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः ॥ २६
 वनेषु तालहस्ताग्रैः कुट्टयन्त्यस्तथापराः ।
 चेख्वै चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः ॥ २७
 तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम् ।
 मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः ॥ २८
 भावनिष्पन्नमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः ।
 व्रजं गताः सुखं चेख्वैरुदामोदरपरायणाः ॥ २९
 करीषांसुदिग्धाङ्गयस्ताः कृष्णमनुवत्रिरे ।

रमयन्त्यो यथा नामं सप्रमोदाः करेणवः ॥ ३०
 तमन्या भावविकचैर्नेत्रैः प्रहसिताननाः ।
 पिबन्त्यतृप्ता वनिताः कृष्णं कृष्णमृगेषुक्षणाः ॥ ३१
 मुखमस्यापरा वीक्ष्य तृषिता गोपकन्यकाः ।
 रत्यन्तरगता रात्रौ पिबन्ति रतिलालसाः ॥ ३२
 हाहेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः ।
 जगृहुर्निःसृतां वार्णीं साम्रा दामोदरेरिताम् ॥ ३३
 तासां ग्रथितसीमन्ता रतिचिन्ताकुलीकृताः ।

proper place.

27 T₂ G₁. 4 om. 27^{abc} (cf. v. l. 25). D₄ reads 27-28 on marg. — ^a) Ś₁ तलेषु; M₁₋₃ गायन्त्यस् (for वनेषु). K₄ V₁ तल; Ñ₂ V₃ G₅ M₄ तालान्; G₃ तास्ता (for ताल-). — ^b) Ñ₃ V₁ कुट्टयन्त्यस्; B₃ व्रीडं; D₃. 5 कूर्दं; T₃. 4 कूजं; M₁₋₃ पूजं (for कुट्टं). Ñ₁ दिशः (for [अ]पराः). — ^c) V₂ जगृवै; T₁ पेशलं (for चेख्वै).

28 Ś₁ om. (hapl.) 28. — ^a) K₁. 3 V₁ D_n D₁₋₃ नृत्यगीतं; Ñ₁ G₂₋₅ M₄ गीतं नृत्यं; V₃ गीतनृत्यं; D₆ T₂₋₄ G₁ गीतं नृत्यं (by transp.). — ^b) Ñ₃ V₁. 2 D₄ M₃ विलासं (for 'स'). K₁. 2 D₃ M₁. 2 विलासं स्मितमीक्षितम्. — ^c) T₂ G₁. 3. 5 मोहितं; G₂ M₄ मोहिताश्; M₁₋₃ हर्षिं (for मुदिं). D₆ गूढितं चानुकर्षन्त्यः. — ^d) B₂. 3 D₅ D₄ क्रीडन्त्यो; D₆ T₂ G कृष्णस्य (for क्रीडन्ति).

29 ^a) Ś₁ हाव- (for भाव-). K₁. 3. 4 V₁ D₃ -निष्पन्द-; Ñ₂. 3 B D_n D₅ D₁. 2. 5 T₁ -निस्प- (D₅ T₁ 'न्स्प'न्द-; V₃ -निष्पन्दि- (for -निष्पन्न-). D₄ भावनिस्पन्दमधुरा; T₃. 4 तार-निष्पन्दमधुरं. — ^b) Ś₁ वराननाः (for 'ङ्गनाः'). — D₆ T₁ G₂. 3. 5 M₃. 4 read 29^{cd} for the first time after 26. T₂ om. (hapl.) 29^c-31^b. — ^c) K₃ D₅ G₂ (first time) व्रजाङ्गनाः; K₄ व्रजं तास्तु; T₁ (first time) व्रजागताः; T₄ व्रजं गत्वा (for व्रजं गताः). Ñ₁ सुखं चेख्वैर्व्रजगता. — ^d) D₆ G₂ M₃ (all first time) वने (G₂ व्रजे)षु च वराङ्गनाः. — For 29^{cd}, D₂ subst. :

735* चेख्वैरुदामोदरपराः सुखं नायौ व्रजं गताः ।

30 T₂ om. 30 (cf. v. l. 29). — ^a) K₂. 4 V₁. 3 B₂ D₁-पांशु- (for -पांसु-). D₆-दिग्धाङ्गास् (for 'ङ्गयस्'). K₂ D₆ करीषमसदि (D₃ 'षेणैव दि'ग्धाङ्गास्; M₁₋₃ करीषाङ्गद-चित्राङ्गयस्. — ^d) K Ñ₂. 3 V B₁. 2 D_n D₅ D₁₋₅ T₃. 4 संप्रमत्तं (T₃ 'त्ताः'); B₃ संप्रवर्तं (for सप्रमोदाः).

31 T₂ om. 31^{ab} (cf. v. l. 29). Ś₁ om. 31. — ^a) T₃. 4 तमन्या (for तमन्या). K₄-विकलैर्; D₂. 3 -निकरैर्;

D₅-विम्बाङ्गैर् (for -विकचैर्). K₃ तमन्या हावविविधैर्. — ^b) Ñ₁ V₂ नेत्रैर्विकसिताननाः. — ^c) V₂. 3 D₅ T₄ [अ]तृप्त- (for 'प्ता'). K₄ पिबन्त्यस्तृप्तिरहिताः. — ^d) K₂ D₆ T₂ G₁. 4. 5 -निभेषुक्षणाः (for -मृगे).

32 ^a) K Ñ V₂. 3 B D (except D₆) T₃. 4 [अ]ब्जसंकाशं (for [अ]परा वीक्ष्य). V₁ मुखं तस्याब्जसंकाशं. — ^d) G₃ Bom. Poona eds. रस- (for रति-).

33 ^a) M₄ रुषितस् (for कुर्वं). T₄ तत्र (for तस्य). T₃ एवं रमयतस्तत्र. — ^b) V₂ प्रविष्टास्; B₃ D₆ G₄. 5 प्रहं (for प्रहं). — ^c) K₁. 2. 4 D₃ निभृतां; Ñ₂ निशि तां; V₁ गलितां (for निःसृतां). — ^d) T₁. 4 G₃ नाम्ना (for साम्ना). M₄ साम्ना दामोदरोदिताम्.

34 ^a) Ś₁ V₁. 2 G₃ ग्रथित-; T₄ प्रसिद्ध-; G₂ विविक- (for ग्रथित-). — ^b) K₃ Ñ₁. 2 V₃ रतिशान्त्या (Ñ₁ 'ता-कुलीकृताः; K₄ Ñ₃ V₁ B D_n D₅ D₁₋₄ T₃ रतिश्रान्तां; V₂ रतिक्रीडां; T₄ रतिक्रान्त्या. — ^c) T₂ G₁₋₃. 5 सखंसिरे (for विं). D₁ विखंसिरे चारुकेशाः; M₄ चारु सखंसिरे चैव. — ^d) D₆ कुचान्ते; T₁. 2 G₁ कुञ्चिता (for कुचाग्रे). M₄ केशान्कुञ्चितयोषितः. — D₆ T G M₄ G (ed.) ins. after 34: M₁₋₃ subst. for 33-34:

736* अथ दामोदरः काश्चिजग्राह रतिलालसः ॥
 एवं गोपाङ्गनाः कृष्णं रमयन्ति मनोरमाः ।
 अलंकृताः सुमधुरं गायन्त्यो मधुविह्वलाः ॥
 कृष्णोऽपि मधुरक्ताक्षो गोपीनां हर्षवर्धनः ।
 पपौ तासां मुखं विष्णुर्धूर्णयन्नेत्रपदपदम् ॥ [5]
 अपरां वाससी गृह्य चुचुग्मे गोपकन्यकाम् ।
 आलिलिङ्गेऽथ कांचितु कृष्णो मदविलोचनः ॥
 अन्यया सह गोविन्दः शेते लीलाविधानवित् ।
 अन्यस्या वाससी गृह्य दृष्ट्वा चारु पपौ मुखम् ।
 अन्यां लिलेख गोविन्दो नखैः शतैश्च केशवः ॥ [10]
 अन्यां च केशे संगृह्य मुखमुद्धम्य लीलया ।
 आलिलिङ्गेऽथ गोविन्दो गोपवेषतिरस्कृतः ॥

अरिष्टवधः]

विष्णुपर्व

[64. 3

चारु विसंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम् ॥ ३४
 एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ।

शारदीपु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।

प्रदोषार्थे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे ।

त्रासयन्समदो गोष्ठानरिष्टः प्रत्यदृश्यत ॥ १

निर्वाणाङ्गारमेघाभस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचनः ।

धुरतीक्ष्णाग्रचरणः कालः काल इवापरः ॥ २

लेलिहानः सनिष्पेवं जिह्वयौष्ठौ पुनः पुनः ।

C 4101
B 2.21.3
P 2.21.3

एकां संगृह्य संत्यज्य कांचिदन्यामवासृजत् ।
 पश्यन्त्या रमयामास कांचिदन्यामरीरम् ॥
 आहूय कांचिद्देशः कांचिदन्यामरीरम् । [15]
 तां पुनः सहसा गृह्य तत्समक्षमरीरम् ॥
 ताश्च गोप्यः स्वभर्तृश्च संत्यज्य हरिमेव ह ।
 अयमेव हि नो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति वराङ्गनाः ।
 कृष्णे च देवदेवेशे परं भावं समाययुः ॥

[M1-3 om. line 1-4. — (L. 1) T3.4 कांचिज् (for काश्चिज्). T4 -लालसाम् (for 'सः). — T3.4 om. lines 2-4. — (L. 3) M4 सुमधुरा (for 'र'). T1 G4 M4 मद- (for मधु-). — (L. 4) D6 T1 G2.3 M4 मद- (for मधु-). — (L. 5) T3.4 M1-3 तस्या (for तासां). T2 G1 -पदपदैः (for 'दम्). G4 घूर्णयन्निव पदपदः (for 'द'). — (L. 6) M4 अपरा (for 'रां). D6 M4 -कन्यकाः (for 'काम्). — T3.4 om (hapl.) lines 6^b-9^a. — (L. 7) D6 T1.2 G1.2.4.5 M4 कांचित् (for कांचित्). — (L. 8) G2 -विनोदवित् (for -विधानं). — (L. 9) T2 G1 अन्याया (for अन्यस्या). — D6 om. (hapl.) lines 9^b-11^a. T1 M1-3 चोरू (for चारु). M4 पयोधरौ (for पयौ सुखम्). — (L. 10) M1-3 लिखति (for लिलेख). — T4 om. line 11. — (L. 11) M1-3 अपरां (for अन्यां च). G4 केशान् (for केशे). T3 वरां स गृह्य केशेषु (for 'अ). D6 T1.2 G3.5 M1-3 उच्चाय्य (D6 'य) (for उन्नम्य). — G2 transp. lines 12^b and 15^b. — (L. 13) D6 एकान्तं (for एकां सं-). M2.3 अरीरम् (for अवासृजत्). — G3 transp. lines 14 and 15. T1-3 om. (hapl.) line 15. T4 M2 om. (hapl.) lines 15-16. — (L. 15) G2 तत्समक्षं (for कांचिदन्याम्). — M1.3 om. (hapl.) line 16. — (L. 16) T1 अपरां (for तां पुनः). T3 उपागमत् (for अरीरम्). — (L. 17) G(ed.) काश्च गोप्यः स्वभर्तारं (for 'अ). T3 स्वयम् (for हरिम्). T1.3.4 G3.4 M च; G2 हि (for ह).

— T3.4 om. line 18. — (L. 19) T3 कृष्णस्य देवदेवस्य (for 'अ). T2 G1 उपाययुः (for समा').]

35 ') V1 हृष्टो (for कृष्णो). N1 D6 T1.2 G M गोपीभिश्च (for 'नां). — ') D6 T1 G2-5 M चन्द्रपादैर्; G1 चन्द्रसारैर्; G1 (marg.) चन्द्ररागैर् (for चक्रवालैर्). — ') K3 D3 सु- (for स-). — ') D5 भृशम्; D6 T1.2 G1-3.5 M4 सुखम् (for सुखी).

COLOPHON om. in T4. — Mention of the Epic : K3 Ds2 T3. — Mention of Khila : S1 K3 N3 V B Ds D1. — Adhy. name : S1 K4 गोपी (K4 हर्ष) क्रीडनः; K1 N1 हल्लीसंकीडनः; K2.3 D1 हर्ष (K2 हेल) संकीडनः; N2 हरिसन्नः (sic); N3 V1.3 B1.2 D3 कृष्ण (B1 D3 गोपी; B2 हरि) संकीडनः; B3 Dn Ds2 D2 हल्लीसकक्रीडनम्; Ds1 हल्लीसक्रीडनम्; D1.5 उल्लासक्रीडनम्; D6 T2 G1-3 रतिक्रीडा; M4 कृष्णक्रीडा. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 D1 M1-3 73; N3 V1 G1 76; V2 B2 T1 G3.5 M4 77; V3 Dn Ds2 T2 75; D3 81; D4 G2.4 74; T3 83. — Śloka no. : Ds2 D3.4 35.

64

1 ') D2 प्रदोषाग्रे (for 'धे). D5 नु कस्मिंश्चित् (for कदाचित्तु). — ') D3 रासासक्ते जनार्दने. — ') M1-3 उन्मथो (for समदो). B2 D1-4 T3 गोष्ठम्; G1 घोषान् (for गोष्ठान्). — ') D1.4.5 अरिष्टः सम (D4 संप्र) दृश्यत; D2 'ष्टः प्रत्य-पद्यत. — After 1, the sequence in T2 G1 is : 3^{ad}, 2^{ad}, 3^{ad}, 2^{ad}.

2 For the sequence in T2 G1, cf. v. l. 1. — ') K2 -सर्वाभस् (for -मेघां). — ') S1 -शृङ्गोर्मिः; V1 B1 D4.6 T3 G2-5 M -शृङ्गोश्च (for 'र्क). — G3 repeats 2^{ad} after

64. 3]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

गर्विताविद्वलाङ्गूलः कठिनस्कन्धबन्धनः ॥ ३
 ककुदोदग्रनिर्माणः प्रमाणादुरतिक्रमः ।
 शकृन्मूत्रोपलिप्ताङ्गो गवामुद्वेजनो भृशम् ॥ ४
 महाकटिः स्थूलमुखो दृढजानुर्महोदरः ।
 विषाणावलिगतगतिर्लम्बता कण्ठचर्मणा ॥ ५
 गवारोहेषु चपलस्तरुघाताङ्किताननः ।
 युद्धसज्जविषाणाग्रो द्विषद्वृषभसूदनः ॥ ६
 अरिष्टो नाम हि गवामरिष्टो दारुणाकृतिः ।

दैत्यो वृषभरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ॥ ७
 पातयानो गवां गर्भान्दृष्टो गच्छत्यनार्तवम् ।
 भजमानश्च चपलो गृष्टीः संप्रचचार ह ॥ ८
 शृङ्गप्रहरणो रौद्रः प्रहरन्गोषु दुर्मदः ।
 गोष्ठेषु न रतिं लेभे विना युद्धं स गोवृषः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु गावः कृष्णसमीपगाः ।
 त्रासयामास दुष्टात्मा वैवस्वतपथे स्थितः ॥ १०
 सेन्द्राशनिरिवाम्भोदो नर्दमानो महावृषः ।

3. — °) Ś1 क्षरंस्; Ñ2 V3 Ds D5.6 T3 G1.3 (first time). 5 M1-3 खुर-; G2.3 (second time). 4 खर- (for खुर-).

3 For the sequence in T2 G1, of. v. l. l. — °) Ś1 G4.5 सनिष्पेवैर; D1 सुनिष्पेवं; T2 स पुष्पेषु; G2 सनिष्पे-
 षाज् (for सनिष्पेवं). — °) K4 Ñ1.2 V2.3 B1.2 Ds D1.2
 G1 [ओ]ष्ठं (for [ओ]ष्ठौ). — °) D1 गर्जिताविद्वलाङ्गूलः.
 — After 3, G3 repeats 2°d.

4 °) Ñ2 M4-निर्माणः (for -निर्माणः). — °) G2 प्रमदाद्
 (for प्रमाणाद्). V1 त्वरितवि- (hypermetric) (for दुरति-).
 — T3.4 repeat 4°d after 5°b. — °) T3 (second time)
 -मात्राव- (for -मूत्रोप-). Ds T1.2 G1-3.5 M -दिग्धाङ्गो
 (for -लिप्तां).

5 °) V1 स्थूलमुखो; M1-3 स्थूलशिरा (for 'मुखो).
 — After 5°b, T3.4 repeat 4°d. — °) Ś1 Ds2 Ds G1.2.5
 M2-4 विषाणावलि (Ś1 लम्बि) तगति (M4 तनु) र्; K3 णाव-
 स्थितगतिर्. — °) K4 लम्बिना (for लम्बता). T3 G2.5
 M4 कर्ण- (for कण्ठ-).

6 °) Ś1 Ks D1.2.4.6 G2 गवां यूथेषु चपलस्; K1.2 V
 B1.2 Ds D3 गवारूढेषु च; Ñ2.3 गवां कण्ठेषु च; T1.2
 G1.3-5 M4 गवामारोह (T2 G1 हार) च; T3 M1-3 गवा-
 मुद्वेगजननस्; T4 युद्धे जनकटाक्षेषु. — °) G5 तट- (for तरु-).
 K4 तरुघाताङ्किताननः; T2 G1 तटभेदाङ्कितानं; M4 तटोपाता-
 ङ्कितानं. — °) D4 -सज्जो; T3 -स्थिर- (for -सज्ज-). — °)
 Ś1 K2.4 वृषो वृषभसूदनः; K1 वृषो वृषभदानवः.

7 °) Ñ2 अरिष्टो दानवाकृतिः. — T3 transp. 7°d and 8°b.
 — °) K3 गोष्ठं वि-; V B2 D2 गोष्ठानि; D3 गोष्ठेऽस्मिन् (for
 गोष्ठान्वि-). B1 गोष्ठेऽवति दारुणः.

8 °) B Ds D1 पातयन्स (for 'यानो). T1 गर्भं (for
 गर्भान्). — T3 transp. 7°d and 8°b. — °) K1 D1 दृष्टो;
 D4.5 T1 दृष्टो (for दृष्टो). K2 आच्छद् (for गच्छति).
 Ś1 Ks Ds D4.6 T2 G2-4. M1.3.4 [अ]नार्तवत् (for 'तवम्).

T3 दृष्टोऽगच्छत्तदा व्रजम्. — °) Ś1 K1.3.4 Ñ2.3 V1.3 Dn
 D1-4 T2-4 G1.3-5 भजमानश्; D5.6 T1 जृम्भमाणश् (for
 भजमानश्). D3 तु (for च). — °) Ñ1 गृष्टयः; D6 पृथ्यां
 सं-; D6 T1.2 G1.2.5 गृष्टीश्च (for गृष्टीः सं-). G3 M1-3
 गृष्टीश्च प्रचचाल ह.

9 °) V3 सिंह- (for शृङ्ग-). — °) M1-3 प्रहारी (for
 प्रहरन्). B3 Ds D2.6 दुर्मदः (for दुर्मदः). — °) T2 G3.4
 गोष्ठे न च (for गोष्ठेषु न). — °) Ś1 युद्धात्स; K2.4 Ñ2.3
 V B Ds D1-4 T3.4 युद्धेन (for युद्धं स). Dn D5 विना
 युद्धेन गोवृषः (D5 भारत). — After 9, K1.2 D2-4 ins.:

737* कस्यचित्त्वथ कालस्य स वृषः केशवाग्रतः ।

आजगाम बलोद्वग्नो वैवस्वतवशे स्थितः ॥

K1 D2-4 cont. : K3.4 Ñ V B Dn Ds D1.5.6 T G M4
 ins. after 9 :

738* स तत्र गास्तु प्रसभं बाधमानो मदोक्तः ।

[D3 सततं (for स तत्र). B2.3 सततं; T1 वृषभो; G2 प्रह-
 सन् (for प्रसभं). T2 संववाध (for बाधमानो).]

— After the above, K1.3.4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3.4
 M4 read 11°d; while Ds T1 G2.3.5 read the same,
 repeating it in its proper place.

10 K2 om. 10-11. T2 G1.4 om. (hapl.) 10°-11°.
 — °) V2.3 Ds D4 गा द्वै; D6 G2.3.5 M4 गाश्च (for गावः).
 — °) K4 Ñ2.3 V B D (except D6) T3.4 -वशे (for -पथे).

11 K2 om. 11; T2 G1.4 om. 11°d (for all, of. v. l.
 10). — °) T4 वर्धमानो (for नर्दं). K3.4 Dn D1 महा-
 सुरः (for 'वृषः). — Ś1 om. 11°d. K1.3.4 Ñ V B Dn
 Ds D1-5 T3.4 M4 read 11°d after 738*; while Ds
 T1 G2.3.5 read the same for the first time after 738*.
 — °) D1 निर्गवं; Ds T1 G2.5 (all second time) M1-3
 गोवृषो; G3 (first time) निःसृतिः; G3 (second time)
 गोव्रजे (for निर्वृषं). D2 घोषं (for गोष्ठं). — °) G2 (first
 time) निर्वंशं (for निर्वत्स-). — V2 B1 D4 T2 G1 M

अरिष्टवधः]

विष्णुपर्व

[64. 20

चकार निर्वृषं गोष्ठं निर्वत्सशिशुपुंगवम् ॥ ११
 तालशब्देन तं कृष्णः सिंहनादैश्च मोहयन् ।
 अभ्यधावत् गोविन्दो दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ १२
 स कृष्णं गोवृषो दृष्ट्वा हृष्टलाङ्गललोचनः ।
 रुषितस्तलशब्देन युद्धाकाङ्क्षी ननर्द ह ॥ १३
 तमापतन्तमुद्धृतं दृष्ट्वा वृषभदानवम् ।
 तस्मात्स्थानान्न व्यचलत्कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ १४
 स वृषः कक्षयोर्दृष्टिं प्रणिधाय धृताननः ।
 कृष्णस्य निधनाकाङ्क्षी तूर्णमभ्युत्पपात ह ॥ १५

तमापतन्तं प्रमुखे प्रतिजग्राह दुर्धरम् ।
 कृष्णः कृष्णाञ्जननिभं वृषं प्रतिवृषोपमः ॥ १६
 स संसक्तस्तु कृष्णेन वृषेणेव महावृषः ।
 मुमोच वक्त्रजं फेनं नस्ततोऽथ स शब्दवत् ॥ १७
 तावन्योन्यावरुद्धाङ्गौ युद्धे कृष्णवृषावुभौ ।
 रेजतुर्मधसमये संसक्ताविव तोयदौ ॥ १८
 तस्य दर्पवलं हत्वा कृत्वा शृङ्गान्तरे पदम् ।
 अपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ १९
 शृङ्गं चास्य पुनः सव्यमुत्पाद्य यमदण्डवत् ।

C 4119
B 2. 21. 21
P 2. 21. 21

ins. after 11: D₆ T₁ G₂. 3. 5 after the second occurrence of 11^{cd} :

739* तमारादभिधावन्तं नर्दमानं महावृषम् ।

[M₄ अथ (for अभि-). V₂ B₁ D₄ स(B₁ त)मायान्तं महा-
 कायं (for ").]

12 G₄ om. 12^{ab}. —^a) K₂₋₄ D_n D₁. 3. 4. 6 T₁ G₂. 5
 M तल- (for ताल-). —^b) V₂ D₅ -नादेन (for -नादैश्च).
 S₁ K₃ D_n D₄ सिंहनादेन रोषयन्. — S₁ om. 12^{cd}. — After
 12, M₃ reads 14^{cd}.

13 ") D_{n1} T₂ गोवृषं (for "षो). K₂ स कृष्णो गोवृषं
 दृष्ट्वा. —^c) S₁ K₂. 3 D₁. 3 T₄ G₂ रोषितस् (for रुं).
 K₁. 4 N̄ V B D_n D₅ D₂. 4 G₃ रोषितस्तलशब्देन. —^d)
 D_{n1} D₆ T₁. 2 G₁₋₃ M युद्धाकाङ्क्षी (for युद्धा).

14 B₁ reads 14-15 after 63. 24. —^a) K N̄₂. 3 V₂. 3
 B₂. 3 D_n D₅ D₁₋₄ T G₃ दुर्वृत्तं; N̄₃ (marg.) V₁ नर्दन्तं;
 D₅ निर्वृत्तं (for उद्धृतं). —^b) K N̄ V B D_n D₅ D₁. 3-5
 T₁. 3. 4 -रूपिणम् (for -दानवम्). D₂ दृष्ट्वा च वृषरूपिणम्.
 — M₃ reads 14^{cd} after 12. —^c) N̄₁ [अ]विचलन्; M₃
 चलितः (for व्यचलत्). D₅ T₁ G₂. 5 M₄ तस्मान्नाप्य (D₅ "न्न
 व्य)चलत्कृष्णो. —^d) T₁ G₂. 5 वीरो; M₄ धीरो (for कृष्णो).
 K₂. 4 V₁ D₂ [अ]परः (for [अ]चलः). D₅ स्थितो गिरि-
 रिवापरः.

15 For the sequence in B₁, cf. v. 1. 14. —^a) S₁
 कुक्षिगां (for कक्षयोर्). K N̄ V B₂. 3 D (except D₆)
 T₃. 4 स कुक्षौ (D₂ संनद्धो; D₂ [marg.] संकुद्धो) वृषभो
 दृष्टिं; G₂ स वृषश्चपलाक्रान्तं. —^b) D₃. 6 [उ]द्धृताननः; C_a
 धुतां (for धृतां). C_a : धुताननः कम्पितमुखः । C₁

16 ") N (except D₆) T₄ वेगेन (for प्रमुखे). —^b)
 K₄ दुर्मदम्; D₂ (marg. as in text) दुर्मदम्; D₆ T₁. 2
 G₁₋₃. 5 M₄ पाणिना (for दुर्धरम्). —^c) K₃ D₅ (by

corr.) D₁. 5 T₃ M₁₋₃ -निभो (for -निभं). D₆ T₁. 2 G M₄
 कृष्णः कृष्णाम्बुदाकारं (G₃ "रो). —^d) D₃ वृषः प्रतिवृषं
 यथा.

17 ") K₃ प्रसंसक्तस्; N̄₁ G₃ स संहृष्टस्; N̄₃ (marg.)
 V₁ सुसंहृष्टस्; D₅ स संयुक्तस्; D₆ T₁ G₂. 5 स संस्पृष्ट (T₁ "वृ-
 G₅ "सृ)ष्टस्; M₄ संस्पृष्टः स (for स संसक्तस्). K₄ D₅
 कृष्णो वै (for कृष्णेन). T₂ G₁ संस्पृष्टस्तु स कृष्णेन; T₃ स
 संयुक्तस्तु वेगेन; G₄ स संस्पृष्टस्तु कृष्णो वै. —^b) D₂ च (for
 [इ]व). —^c) T₂ G₁ मुमोच गर्जंभ्रुम्भेण; M₁₋₃ "च वक्त्रा-
 त्फेनं स. —^d) K₃ निःस्वनं स (corrupt); D_n D₅ नस्त-
 श्राथ; D₃ नस्तः सोऽथ; T₃. 4 धनस्तोयं (for नस्ततोऽथ). S₁
 शृङ्गंकारकृताननः; K₁. 2. 4 D₂ स सूत्कार (D₂ संसक्तार्थं) कृता-
 ननः; D₁ नर्दयन्वनशब्दवत्; D₆ T₁. 2 G M सशब्दो हस-
 (G₁ दीर्घ)लोचनः.

18 ") K₂ [अ]न्योन्यं च (for "न्याव-). T₃. 4 -रुद्धासौ;
 M₄ -धूताङ्गौ (for -रुद्धाङ्गौ). S₁ उभौ तावननद्धाङ्गौ. —^b) D₃
 महावृषौ (for -वृषावुभौ). —^c) S₁ घन- (for मेघ-). —^d)
 N̄₂ (marg.) V₁ संहतात् (for संसक्तात्).

19 N̄₃ om. 19^{ab}. —^a) K₄ D₃. 4. 6 T₁. 2 G₁. 2. 5 M₄
 दर्पं (for दर्प-). K₂ हित्वा; V₂ D₆ T₁. 2 G₁. 3. 5 M दृष्ट्वा
 (for हत्वा). —^b) K₃ शृङ्गोत्तरे; D₃ शृङ्गवरे (for शृङ्गा-
 न्तरे). — N̄₂ om. 19^{cd}. —^c) B D₅ सोऽपीडयद्; D₂. 4. 6
 T₂. 3 G₁. 3-5 आपी (for अपी). —^d) N̄₁ वक्त्रं (for कण्ठं).
 S₁ कण्ठसूत्रं पुनः पुनः.

20 ") S₁ सम्यग्; N̄₁ श्रीमान्; D₂ सद्यः (for सम्यग्).
 —^b) T₁ G M [आ]यस (for यम-). D₆ उत्पादय्य स दण्ड-
 वत्. — S₁ om. 20^{cd}. —^c) K₃ वक्त्रं (for वक्त्रे). K₄
 तेनैवास्याहनद्वक्त्रं. —^d) K₁ D₆ T₁ G₂₋₅ भृशाहतः; K₃. 4
 N̄ V B D₅ D₁₋₄ T₃ वृषो हतः; D_n वृषो वरः (for भृशं
 हतः).

64. 20]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4119
B 2. 21. 21
P 2. 21. 21

तेनैव प्राहरद्वक्त्रे स ममार भृशं हतः ॥ २०
विभिन्नशृङ्गो भग्रास्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः ।
पपात रुधिराद्वारी साम्बुधार इवाम्बुदः ॥ २१
गोविन्देन हतं दृष्ट्वा दृष्टं वृषभदानवम् ।
साधु साध्विति भूतानि तत्कर्मास्याभितुष्टुः ॥ २२

स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तवक्त्रो निशामुखे ।
अरविन्दाभनयनः पुनरेव रराज ह ॥ २३
तेऽपि गोवृत्तयः सर्वे कृष्णं कमललोचनम् ।
उपासांचक्रिरे हृष्टाः स्वर्गे शक्रमिवामराः ॥ २४

इति श्रीहरिवंशे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानमिवानलम् ।
उद्वेगमगमत्कंसः शङ्कमानस्ततो भयम् ॥ १
पूतनायां हतायां च कालिये च पराजिते ।
धेनुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २

धृते गोवर्धने चैव विफले शक्रशासने ।
गोषु त्रातासु च तथा स्पृहणीयेन कर्मणा ॥ ३
ककुब्जिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु मुदितेषु च ।
दृश्यमाने विनाशे च संनिकृष्टे महाभये ॥ ४
कर्षणेन च वृक्षाभ्यां बालेनावालकर्मणा ।

21 °) Ś1 G5 विभिन्न-; K1. 3. 4 Ñ1. 3 V1. 2 B1. 2 Dn
Ds D1. 3. 4 T2. 4 स भिन्न-; Ñ2 V3 स च्छिन्न-; B3 D2. 5 स
भग्न- (for विभिन्न-). K2 स भिन्नशृङ्गो भिन्नास्यो. — °) Ś1
दारुणः (for दानवः). — °) D1 पपात रुधिराद्वारं.

22 °) D3-6 T2 G1-3. 5 M4 दुष्टं (for दृष्टं). B2 गोवृष-
(for वृषभ-). K4 [अ]रिष्टं वृषरूपिणम्. — °) D3 तत्कृतानि
(for तत्कर्मास्य). D6 T2 G1. 3-5 M1-3 [अ]तीव; T1 [अ]-
स्याति- (for [अ]स्याभि-). Ś1 तुष्टुश्च जगत्पतिम्; V2 तस्य
कर्माणि तुष्टुः; G2 M4 कर्म त(M4 मैत) चातितुं.

23 °) B3 गोपेन्द्रो (for चो). G4 हतं दृष्ट्वा (for वृषं
हत्वा). — °) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V B Dn Ds D2-5 T2. 4 -चन्द्रे
(for -वक्त्रो). — °) K Ñ2. 3 V1 B Dn D1-4 रराम; Ñ1
V3 Ds D6 ररास; T3. 4 चचार (for रराज). V2 व्रजमेव
जगाम ह.

24 °) K1. 2 Ñ2. 3 V B1. 3 Ds D2-5 T1. 2 G M तु
(for सपि). Ś1 ते गोपा निवृत्ताः सर्वे; D6 ते तु गोवृषभाः सर्वे;
T3. 4 हते तु वृषभे सर्वे. — °) D6 कृष्णं (for दृष्टाः). — °)
K3 B3 Dn1 D1. 6 सर्वे (for स्वर्गे). Ñ1 शक्रं देवगणा इव.

COLOPHON. — Mention of the Epic: K3 Ñ2 Ds2
T3. — Mention of Khila: Ś1 K3 Ñ V B Ds1 D1. 3.
— Sub-parvan: T1 आश्वर्यपर्व. — Adhy. name: T2 M
अरिष्टवधः. — Adhy. no. (figures, words or both):

K3 D1 M1-3 74; Ñ3 V1 G1 77; V2 B2 T1 G3. 5 M4
78; V3 Dn Ds2 T2 76; D3 82; D4 G2. 4 75; T3 84;
T4 71. — Śloka no.: Dn Ds2 G1 24; D3 25; D4 26;
T2 23.

65

1 °) K2 T3. 4 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — °) Ś1 D1 यथा
(for इव). K2 [अ]रुणम्; D3 T4 [अ]चलम् (for [अ]नं).
— °) Ś1 कृष्णात्कमललोचनात्.

2 °) Ś1 D6 T2 G2-5 M4 तु (for च). T3 हतायां पूत-
नायां च. — °) V3 सपि (for च). — °) D3 निधनं (for
प्रलयं). — °) V2 वि- (for च). M4 पराजिते (for
निपातिते).

3 °) K1. 2 चापि; K3. 4 Ñ2. 3 V B D (except D6)
T3. 4 G4 शैले (for चैव). — °) D4. 5 T1 M1-3 निष्फले
(for विफले). — °) M4 त्रातासु (for त्रातासु).

4 °) D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 [अ]तिगुणेषु; G3 [अ]धिगुणेषु;
M1-3 द्विगुणेषु (for मुदितेषु).

5 °) K Ñ2 V2. 3 Dn D1-3. 5 T3. 4 कर्षणे वृक्ष (Ds
इस)योश्चैव; Ñ1 णेनापि वृक्षस्य; Ñ3 (marg. as in text)
V1 B Ds वृक्षयोः कर्षणेनापि; D4 यमलार्जुनयोश्चैव; D6 कर्षणे

कंसवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[65. 15

अचिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५
 प्राप्सारिष्टमिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः ।
 विसंज्ञेन्द्रियभूतात्मा गतासुप्रतिमोऽभवत् ॥ ६
 ततो ज्ञातीन्समानाय्य पितरं चोग्रशासनः ।
 निशि स्तिमितमूकायां मथुरायां जनाधिपः ॥ ७
 वसुदेवं च देवामं कङ्कं चाहूय यादवम् ।
 सत्यकं दारुकं चैव कङ्कावरजमेव च ॥ ८
 भोजं वैतरणं चैव विकटुं च महाबलम् ।
 भयेसखं च राजानं विपृथुं च पृथुश्रियम् ॥ ९
 बभ्रुं दानपतिं चैव कृतवर्माणमेव च ।

भूरितेजसमक्षोभं भूरिश्रवसमेव च ॥ १०
 एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य शृणुतेति च ।
 उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः ॥ ११
 भवन्तः सर्वकार्यज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
 न्यायवृत्तान्तकुशलास्त्रिवर्गस्य प्रवर्तकाः ॥ १२
 कर्तव्यानां च कर्तारो लोकस्य विबुधोपमाः ।
 पर्वता इव निष्कम्पा वृत्ते महति तस्थुषः ॥ १३
 अदम्भवृत्तयः सर्वे गुरुकर्मसु चोद्यताः ।
 राजमन्त्रधराः सर्वे सर्वे धनुषि पारगाः ॥ १४
 यशःप्रदीपा लोकानां वेदार्थानां विवक्षवः ।

C 4138
B 2. 22. 15
P 2. 22. 15

ऽर्जुनवृक्षाभ्यां; G₂ संकर्षणेन वृ° — ^δ) Ñ₁ कृष्णेनाकृष्टकर्मणा;
 Ñ_{2.3} V_{2.3} B Ds D₄ शकटस्य तथैव च. — ^c) D₃ स्मृत्वा
 (for श्रुत्वा). — ^a) D₆ G₂ बाध्यमानेषु शत्रुषु.

6 ^a) K₁ प्राप्सारिष्टम्; D₁ प्राप्तं रिष्टम् (for प्राप्सारिष्टम्).
 — ^δ) Ś₁ मनसो भूतमीश्वरः (sic); D₅ मेने तमसुरेश्वरः. — ^c)
 K₂ विकलेन्द्रियभूतात्मा; M₁₋₃ संविष्टे. — ^a) K Ñ V B
 Dn Ds₂ D₁₋₅ T_{3.4} बभौ (for सभवत्). Ds₁ पावकप्रतिमो
 बभौ.

7 ^a) Dn₁ ज्ञातीः (for ज्ञातीन्). K₄ समासाद्य; D₆ T₁
 नीय; T₂ G₁ हूय (for नाय्य). — ^δ) K_{3.4} D₁ T₂₋₄ G₁
 शासनम् (for नः). — ^c) Ñ₂ निशा- (for निशि). K₂
 स्वनित- (for स्तिमित-). K₄ भूतायां (for मूकायां). G₄ स
 निस्तिमितमूकात्मा.

8 ^δ) K_{1.2.4} Ñ_{1.3} V_{2.3} B Dn D₁₋₅ T₄ कङ्कं; Ñ₂ V₁
 T₃ कंसश् (for कङ्कं). M₁₋₃ दानवः (for यादवम्). K₃ D₆
 T_{1.2} G M₄ कङ्कं चा (T₁ कङ्कं त्वा; G_{1.3} कंसश्चा; G₅ कम्पं
 चा) हूय दानवः (K₃ G₂ M₄ वम्); D₅ कङ्कं चाहूय यादवान्.
 — ^c) D₃ सात्यकिं (for सत्यकं). K_{1.2} बाहुकं; K₃ दर्पकं; D₄
 चाहुकं (for दारुकं). Ś₁ सात्यकिं मधुकं चैव; G₂ सत्यं चाणूरकं
 चैव. — ^a) D_{1.5} T₂ G_{1.3} कंसावरजम्; G₂ जिह्वा; M₄
 कम्पा; some Mss. कङ्का (for कङ्का°).

9 T₄ repeats 9^{ab} after 11^{ab}. — ^a) Ś₁ चैव रणं; T₂
 G_{1.4} वैतरणी; G₃ णि (for णं). G₃ [अ]पि (for [ए]व).
 — ^δ) K₄ विकुण्डं; T₄ (second time) विकथं; G₅ M₄ विदुं
 (for विकटुं). — ^c) K₃ D₄ भागशङ्खं; K₄ भयसेनं; Ñ₃
 V_{1.3} जयद्रथं; B₁ भयशङ्खं; D₁ भयेशङ्खं; D₆ हयेसखं;
 T₂ G₁ भयेनखं; T_{3.4} जयसख्यं; M₁ भयेसुखं (for सखं).
 D₂ धर्मज्ञं (for राजानं). Ś₁ भयं मगधं धर्मज्ञं; K_{1.2} D₅
 भये (K₂ य) शङ्खं च धर्मज्ञं; D₃ भयं शङ्खं च कर्मज्ञं; G₂ हरेः

सखं च धर्मज्ञं. — ^a) M₃ विप्रियं (for विपृथुं). D₅ पृथु-
 प्रियम्; M₄ पृथुं तथा (for पृथुश्रियम्).

10 ^a) K₄ यदुपति (for दान°). — ^δ) Ñ₂ V_{1.3} T₄
 कर्मणम् (for व°). — G₄ om. (hapl.) 10^{cd}. — ^c) G_{3.5}
 श्रवसम् (for तेज°). — ^a) K_{1.2} हरि- (for भूरि-). B₁
 G_{3.5} तेजसम् (for श्रव°).

11 ^a) Ñ₂ V₃ वै (for स). M₄ एतान्सर्वान्समाहूय.
 — ^δ) G₂ आहूय (for आभाष्य). — After 11^{ab}, T₄
 repeats 9^{ab}.

12 ^a) Ś₁ कार्येषु; B₃ शास्त्रज्ञाः (for कार्यज्ञाः). — ^δ)
 K_{3.4} Ñ V_{1.3} Dn D₁₋₅ T_{3.4} वेदेषु परिनिष्ठिताः; V₃
 B Ds सर्ववेदेषु निष्ठिताः. — ^c) D₅ वृत्ताश्च (for न्त-).
 — ^a) D₁ त्रिवर्गसं; M_{2.3} र्गणां (for र्गस्य).

13 ^δ) D₅ लोके च (for लोकस्य). K₁ [इ]ति; K₂
 [अ]पि (for वि-). D₂ (marg. as in text) लोकस्य च विधि-
 क्षमाः. — ^a) Ś₁ वृत्ते च महति स्थिताः. — For 13^{cd}, K
 Ñ_{2.3} V_{1.3} B D (except D₆) T_{3.4} subst. :

740* तस्थिवांसो महावृत्ते निष्कम्पा इव पर्वताः ।

14 ^a) G₁ आरम्भ-; M₁₋₃ अदम्भ- (for अदम्भ-). — ^δ)
 G₁ चारिताः; G_{4.5} चोदिताः (for चोद्यताः). N (except Ś₁
 D₆) T₂₋₄ सर्वे गुरुकुलोषिताः (K₁ लोद्वहाः; Ñ₂ लायिताः).
 — ^c) D₆ G M साम- (for राज-). Ś₁ धर्मपराः; D_{1.2} M₃
 मन्त्रप (D₁ क) राः (for धराः).

15 T₂ om. 15-16. — ^a) T₄ शास्त्र- (for यशः-). Ñ₂
 D₃ प्रदीपा (for पा). — ^δ) B₃ वेदार्थान् (for र्थानां). Ñ₃
 (marg.) V_{1.2} D₆ G_{1.2.4.5} M विचक्षणाः; T₁ विशारदाः
 (for विवक्षवः). G₃ सर्वार्थानां विचक्षणाः. — ^c) T₄ निस-
 र्गस्था; M₂ विसर्गज्ञा (for नि°).

65. 15]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4138
A 2. 22. 15
P 2. 22. 15

आश्रमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमपारगाः ॥ १५
प्रवक्तारः सुनियता नेतारो नयदर्शिनः ।
भेत्तारः परराष्ट्राणां त्रातारः शरणार्थिनाम् ॥ १६
एवमक्षतचारित्रैः श्रीमद्भिरुदितोदितैः ।
द्यौरप्यनुगृहीता स्याद्भवद्भिः किं पुनर्मही ॥ १७
ऋषीणामिव वो वृत्तं प्रभावो मरुतामिव ।
रुद्राणामिव वः क्रोधो दीप्तिरङ्गिरसामिव ॥ १८
व्यावर्तमानं सुमहद्भवद्भिः ख्यातकीर्तिभिः ।
धृतं यदुकुलं वीरैर्भूतलं पर्वतैरिव ॥ १९
एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ।
वर्धमानो ममानर्थो भवद्भिः किमुपेक्षितः ॥ २०

एष कृष्ण इति ख्यातो नन्दगोपसुतो व्रजे ।
वर्धमान इवाम्भोदो मूलं नः परिक्रन्तति ॥ २१
अनमात्यस्य शून्यस्य चारान्धस्य ममैव तु ।
कारणानन्दगोपस्य स सुतो गोपितो गृहे ॥ २२
उपेक्षित इव व्याधिः पूर्यमाण इवाम्बुदः ।
नदन्मेघ इवोष्णान्ते स दुरात्मा विवर्धते ॥ २३
तस्य नाहं गतिं जाने न योगं न परायणम् ।
नन्दगोपस्य भवने जातस्याद्भुतकर्मणः ॥ २४
किं तद्भूतं समुत्पन्नं देवापत्यं न विद्महे ।
अतिदेवैरमानुष्यैः कर्मभिः सोऽनुमीयते ॥ २५
पूतना शकुनी बाल्ये शिशुना स्तनपायिना ।

16 T₂ om. 16 (cf. v. l. 15). M₁. 2 om. 16^{ab}. — ^a) D₃ प्रवेत्तारः (for प्रवक्तारः). K₁ सुनिपुणा; Ñ B₁ D_n D₅ T₁ G₃ सुनियतां; B₃ यमान; T₃. 4 सुनीतानां (for सुनियता). — ^b) K₃ T₄ दर्शनाः; B₁. 3 D_n D₅ D₃. 5. 6 T₁ G₁ -दर्शिनाम्; M₄ -दर्शने (for -दर्शिनः). — ^c) D₆ G₁. 2. 5 भोक्तारः (for भेत्तारः). — ^d) K₂ शतानां (for त्रातारः). D₆ S (except T₃. 4; T₂ om.) त्रातारः शरणैषिणाम्.

17 ^a) T₃. 4 अन्यत्र; G₁ अक्षय- (for त-). T₂ यशः-प्रदीपचारित्रैः. — ^b) S₁ भवद्भिरुदितोदितैः; K₄ D₆ T₁. 2 G₁-3 M₄ श्रीमद्भिरुदितैर्गुणैः (K₄ स्तथा); D₃ द्विर्यदुनन्दनैः; T₃. 4 द्विरुदितोपमैः.

18 M₃ om. 18^b-19^a. T₃. 4 om. (hapl.) 18^{cd}. D₅ reads 18^c-19^d on marg. — ^c) S₁ K₁. 2 D₁. 6 T₂ च; K₄ सं- (for वः). G₂ M₄ कोपो (for क्रोधो). — ^d) D₃. 4 इष्टिर (for दीप्तिर). K₂ आङ्गिरसाम्.

19 M₃ om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) S₁ B₁ तु (for सु-). K₁. 2. 4 D₅ D₁. 4. 5 व्यावृत्त (K₄ D₅ प्रवर्तमानं सुम (K₁. 3 तु म) हद्; D₆ T₁. 2 G₁ M₁. 2. 4 व्यावर्तमानै-रनिशं. — ^b) B₂. 3 D₅ पुण्य- (for ख्यात-). Ñ₁ भवद्भिः पुण्यकीर्तिभिः; D₃ भवद्भिर्यदुनन्दनैः. — ^c) M₄ श्रुतं (for धृतं).

20 S₁ om. 20^{ab}. — ^a) V₃ D₅ युक्तेषु (for युक्तेषु). — ^b) Ñ₁ D₆ G₂ M₁-3 वृत्तानु- (for चित्तानु-). D₃ -वृत्तिषु (for -वर्तिषु). — ^c) M₃ वर्तमानो (for वर्धं). K₄ मम द्वेषी; Ñ₁ D₆ D₁. 6 T₃. 4 G₁. 2. 5 M₄ महानर्थो (for ममां). T₃ वर्तमानो महानर्थो. — D₃ om. (hapl.) 20^d-21^c. — ^d) M₁-3 युष्माभिः (for भवद्भिः). S₁ K₁ उपेक्ष्यते; K₂ अपे-

क्षते; G₂ उपेक्षितम् (for तः).

21 D₃ om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — ^c) T₁ Bom. Poona eds. G (ed.) [अ]म्भोधिर (for दो). — ^d) Ñ₂ नूनं (for मूलं).

22 ^a) K₁ (sup. lin.) D₅ D₄ (sup. lin. as in text) शूरस्य; D₆ T₂ G₁. 3-5 M₄ मूर्खस्य; T₃. 4 मूढस्य (for शून्यस्य). G₂ अन्यमान्यस्य मूर्खस्य; M₁-3 अनपत्यस्य शूरस्य. — ^b) D₃ कार्यान्धस्य (for चारां). — ^d) T₃. 4 वर्धते (for गोपितो). Ñ₃ व्रजे; G₃ ऽभवत् (for गृहे). M₁-3 सुतो गुरुपेक्षितः.

23 ^a) K₄ इति (for इव). — ^b) Ñ₂ B₂ D₅ T₁-3 G₁. 3-5 [अ]म्बुधिः; V₂ [उ]दधिः; D₅ D₃ M₄ [अ]म्बुभिः (for दः). — ^d) T₁ G₁ सु- (for स). S₁ M₄ विवर्धितः (for र्धते).

24 G₃. 5 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^a) K₄ न वैव (for तस्य न). T₃ बलं (for गतिं). — ^b) M₁-3 [अ]गतिं (for योगं). N (except S₁ Ñ₁ D₆) T₃. 4 पराक्रमम्; G₄ च कारणम् (for परायणम्). — T₂ G₁. 4 om. 24^{cd}. — ^c) D₃ सदने (for भवने).

25 ^a) K₄ तद्भूतं; B₁ त्वद्भूतं; B₂ M₄ त्वद्भूतं; M₁-3 तु भूतं (for तद्भूतं). N (except S₁ D₆) समु (K₃ मह) द्रुतं (for समुत्पन्नं). — ^b) D₃ देवो दैत्यो; D₆ M₁. 3 देवक्या तन (for देवापत्यं). T₂ G₃ देवक्यानकदुन्दुभेः; G₁. 4. 5 M₄ देवक्या नानुविद्महे. — ^c) S₁ न मनुष्यैः; K₂ अमानुषैः (for ंष्यैः). D₆ अतिदैवं न मानुष्यैः. — ^d) D₃ -मन्यते (for -मीयते). — After 25, G₁ ins. 741*.

26 G₁ om. 26. — ^a) D₁. 3. 6 M₁-3 शकुनिर् (for

कंसवाक्यम् ।

विष्णुपर्व

[65. 34

स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैः सह दुरासदा ॥ २६
 यमुनायां हृदे नागः कालियो दमितस्तथा ।
 रसातलचरो नीतः क्षणेनादर्शनं हृदात् ।
 नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा च पुनरुत्थितः ॥ २७
 धेनुकस्तालशिखरात्पातितो जीवितं विना ॥ २८
 प्रलम्बं यं मृधे देवा न शेकुरभिर्वीक्षितुम् ।
 बालेन मुष्टिनैकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ २९
 वासवस्योत्सवं भङ्क्त्वा वर्षं वासवरोषजम् ।

निर्जलं गोकुलं कृत्वा धृतो गोवर्धनो गिरिः ॥ ३०
 हतस्त्वरिष्टो बलवान्विशृङ्खलश्च कृतो व्रजे ।
 अवालो बाल्यमास्थाय रमते बाललीलया ॥ ३१
 प्रबन्धः कर्मणामेष तस्य गोव्रजवासिनः ।
 संनिकृष्टं भयं चैव केशिनो मम च ध्रुवम् ॥ ३२
 भूतपूर्वश्च मे मृत्युः स नूनं पूर्वदैहिकः ।
 युद्धकाङ्क्षी हि स यथा तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ ३३
 क्व च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ।

C 4157
B 2. 22. 34
P 2. 22. 34

नी). — ^δ) M₂ स्तन्य- (for स्तन-). D₆ -पायनी (for -पायिना). K $\tilde{N}$ _{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T₂₋₄ G₄ शिशुनो-
 त्तानशायिना. — ^ε) T₂ G_{2.3} M₄ स्तन्य- (for स्तन-). K₂
 ततस्तेन स्तनौ पीतौ. — D₆ T_{1.2} G₂₋₅ M_{2.4} G (ed.) ins.
 after 26 : G₁ after 25 :

741* तथैव तेन बालेन पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।
 शयने वै शयनेन शकटं परिवर्तितम् ॥
 तथा बालेन बलिना वने जातौ बृहत्तरौ ।
 समूलविटपौ भग्नौ सहजौ यमलार्जुनौ ॥

[G₁ om. lines 1-2. — (L. 1) D₆ पादेन (for बालेन).
 — (L. 2) M₄ शिशुत्वे तु (for शयने वै). — (L. 4) D₆
 T₁ M₄ सहसा; M₂ सहितौ (for सहजौ).]

27 ^α) K_{1.2} $\tilde{N}$ _{2.3} V B_{2.3} Dn Ds D₂₋₆ T G_{4.5} M
 यमुनाया (for 'यां). — ^δ) D₆ कालियो. T₃ तदा (for
 तथा). — ^ε) $\tilde{S}$ ₁ M₂ -तलं; D₆ T₂ G_{1.3.5} M_{1.3.4} -गतो
 (for -चरो). M₁ नागः (for नीतः). — ^α) $\tilde{S}$ ₁ D₆ T_{1.2}
 G M₄ जले; K₂ तदा (for हृदात्). M₁₋₃ क्षणेनादर्शयतां गतः.
 — ^γ) K₂ $\tilde{N}$ ₂ B₂ Dn₂ D_{1.5} T₁ G₃ स; K_{3.4} Dn₁ G₂
 [आ]शु (for च).

28 ^α) D₂ धेनुकं (for 'कंस). — ^δ) D₂ पातितं (for
 तो). — After 28, D₆ S (except T_{3.4}) ins. :

742* तस्याग्रजो महावीर्यो बलभद्रो दुरात्मवान् ।
 [T₂ अस्य (for तस्य).]

29 ^α) $\tilde{S}$ ₁ प्रलम्बो (for 'म्बं). K₃ स; D₆ च (for यं).
 K₄ रणे (for मृधे). — ^δ) M₁₋₃ अपि (for अभि-). $\tilde{N}$ ₃
 V₁ -वर्तितुम् (for -वीक्षि-). $\tilde{S}$ ₁ K $\tilde{N}$ _{1.2} V_{2.3} Dn Ds D₁₋₅
 T_{3.4} न शेकुरत्तिवर्तितुम्. — ^ε) V₃ Dn₂ D₂ G₂ बलेन;
 M₁₋₃ तेनैव (for बालेन).

30 ^α) T₄ सुखं (for [उ]त्सवं). K₂ B₃ D₃ T₃ भुक्त्वा;
 D₆ G₆ भित्त्वा; T₂ G₁₋₄ M₄ हत्वा (for भङ्क्त्वा). — ^δ) D₆
 जलं (for वर्षं). T₁ -रोषितम् (for -रोषजम्). — $\tilde{N}$ ₂ om.
 30^α-34^δ. — ^ε) D₆ गोधनं (for गोकुलं). K $\tilde{N}$ _{1.3} V B

Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} G₄ निर्जलं गो गृ (D₃ 'त्यासां गृ) हार्याय.
 — After 30, T₂ G_{1.4} ins. 743*.

31 $\tilde{N}$ ₂ om. 31 (cf. v. l. 30). T₂ G_{1.4} om. 31^{αδ}.
 — ^δ) K_{3.4} $\tilde{N}$ ₃ V₂ B_{1.2} D₁ T_{3.4} G_{2.3} निःशृङ्खल (for
 विशृ-). $\tilde{N}$ ₁ मृधे (for व्रजे). D₂ विगर्वं (marg. as in
 text)श्च ततो व्रजे; D₅ निःशृङ्खलश्च हतो व्रजे. — D₆ T₁ G₂.
 3.5 M ins. after 31^{αδ} : T₂ G_{1.4} after 30 :

743* केन वा नररूपेण शक्यो गोवर्धनो गिरिः ।
 उद्धर्तुं गोव्रजे सत्यं न जानेऽप्यद्भुतं ततः ॥
 इदमत्यद्भुतं सर्वं वर्षं वासवनिर्मितम् ।
 निवारितं सप्तदिनं किमतः परमद्भुतम् ॥

[T₂ G_{1.4} om. (hapl.) line 1. — (L. 2) T₂ G₁ गोवृधो;
 G₄ गोवृधे (for 'व्रजे). T₁ G₃ M₁₋₃ द्यद्भुतं; T₂ G₁ ऽप्य-
 (for सत्यं). — (L. 3) D₆ G₄ अप्यद्भुतं (for अत्य-). T₁
 G₃ M₁₋₃ सत्यं (for सर्वं).]

— ^ε) D₆ स बालो; G₅ अबाल्यो (for 'लो). — ^α) N
 (except $\tilde{S}$ ₁ D₆; $\tilde{N}$ ₂ om.) T_{1.3.4} G₄ शिशु- (for बाल-).

32 $\tilde{N}$ ₂ om. 32 (cf. v. l. 30). — ^α) T_{3.4} प्रभावः;
 (for प्रबन्धः). K $\tilde{N}$ ₃ V_{1.3} B_{2.3} Dn D_{1.4.5} G₄ एवं (for
 एष). $\tilde{S}$ ₁ प्रवृद्धवर्मणामेवं (sic); D₆ प्रवृद्धाः कर्मणा तस्य; T₁
 प्रवृद्धकर्मणामेषां (sic); G₃ प्रवृद्धः कर्मणानेन. — ^δ) D₆ एते
 गोः; M₂ तस्याहो (for तस्य गो-). — ^ε) $\tilde{S}$ ₁ फलं (for
 भयं). D₆ T_{1.2} G M₄ [अ]पि (for [ए]व). — ^α) D₆ T_{1.3}
 G M वा (for च).

33 $\tilde{N}$ ₂ om. 33 (cf. v. l. 30). — ^α) M₁₋₃ हि (for
 च). $\tilde{S}$ ₁ नो (for मे). — ^δ) D₆ G₃ सततं; T_{3.4} समानं
 (for स नूनं). $\tilde{N}$ ₃ V B Dn Ds पूर्व- (for पूर्व-). G₂
 (for स नूनं). — ^ε) K_{1.3} युद्धकाङ्क्षी (for युद्ध-).
 स नूनं भूतदैहिकः. — ^α) K_{1.3} युद्धकाङ्क्षी (for युद्ध-).
 K₃ D₁ G_{3.5} च स; T₁ M₄ स्वयम् (for हि स). T₁ इह;
 T₂ G₁ तथा; M₄ इव (for यथा). K₄ $\tilde{N}$ ₃ V B Dn Ds
 D₂₋₅ T_{3.4} G₄ M₁₋₃ युद्धकाङ्क्षी च स (V₂ B₂ Dn₁ D₆ T₃

65. 34]

हरिवंश

[विष्णुपर्व]

C 4157
B 2. 22. 34
P 2. 22. 34

क्व च देवप्रभावेन क्रीडितव्यं ब्रजे मम ॥ ३४
अहो नीचेन वपुषा छादयित्वात्मनो वपुः ।
कोऽप्येष रमते देवः श्मशानस्थ इवानलः ॥ ३५
श्रूयते हि पुरा विष्णुः सुराणां कारणान्तरे ।
वामनेन तु रूपेण जहार पृथिवीमिमाम् ॥ ३६
कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
हतो हिरण्यकशिपुर्दानवानां पितामहः ॥ ३७
अचिन्त्यं रूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्धनि ।

भवेन च्याविता दैत्याः पुरा तत्रिपुरं घ्नता ॥ ३८
पालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ।
प्रविश्य चासुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥ ३९
अनन्तः शाश्वतो देवः सहस्रवदनोऽव्ययः ।
वाराहं रूपमास्थाय उज्जहारार्णवान्महीम् ॥ ४०
अमृते निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ।
सुराणामसुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ॥ ४१
अमृतार्थे पुरा चापि देवदैत्यसमागमे ।

स च) यथा (D₈₁ T₃ तथा; D₃ यदा); G₂ युद्धकाले समु-
त्पन्ने. — ^a) K_{3.4} Ñ₃ V B D (except D₈) M₄ [इ]ह;
Ñ₁ T₃ च (for [इ]व). K₂ [अ]श्रुतः (for [अ]प्रतः).

34 B₃ reads 34^{ab} twice. — ^a) B₃ (second time)
देवत्वम् (for गोपं). D₂ (marg. as in text) क्व च गोपं
मनुष्याभं. — D₄ om. 34^{ab}. — ^b) Ś₁ मानुषं (for °व्यं).
D₃ क्व च (for मृत्यु-). K_{2.3} T_{3.4} दुर्लभम् (for दुर्बलम्).
B_{1.3} (both times) D₅ मानुष्यं प्राप्य दुः (D₅ °व्यमति-
दुर्लभम्; D₈ T_{1.2} G M °व्यं सुखदुर्लभम्. — ^c) K₂ देवत्व-
(for °प्र-). K₄ भावैश्च; D₁ भावोऽयं (for भावेन). — ^d)
D₃ वने (for ब्रजे). K₃ भवेत्; G₄ मया (for मम).

35 ^b) M₁₋₃ छादयति (for °यित्वा). — M₄ om. 35^{cd}.
— ^c) Ñ₁ M₁₋₃ को ह्येष; D₁ गोष्ठेषु; T₂ G_{1.4.5} गोपेषु
(for कोऽप्येष). — After 35, D₅ ins. :

744* अहो यादवश्रेष्ठा वै कथयन्तु समाहिताः ।

While D₈ T_{1.2} G M₁₋₃ ins after 35 :

745* इदमप्यपरं मन्ये श्रोतव्यं यदुपुंगवाः ।

यथा मम तथा यूयं जानीथ सकलं वचः ॥

[(L. 2) M₁₋₃ त(M₁ य)था यादि (for यथा मम).]

36 K₂ om. 36^b-37^b. — ^b) V₁ सुराणां कार्यगौरवे;
G₃ °णां कार्यसिद्धये. — ^c) Ś₁ K₁ [इ]ह; D₈ T₂ G_{1-3.5} M
[ए]व (for तु). — ^d) D₅ च महीम् (for पृथिवीम्).
— After 36, D₈ T_{1.2} G_{1-3.5} M G (ed.) ins. :

746* देवराजाय तु तदा दत्तवान्किल केशवः ।

37 K₂ om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — G (ed.) cont.
after 746* : D₈ T_{1.2} G M ins. after 37 :

747* हत्वा तु दानवं संख्ये राजानं कृतवान्हरिः ।

[D₈ T₁ M₁₋₃ तं (for तु). D₈ T₁ G₃ M_{1.2} हरिम् (for
हरिः).]

38 ^a) K₁ Ñ_{2.3} V₃ B₂ D_n D_{2.5.6} T₂₋₄ G_{1.2} M₄
अचिन्त्यः; K₃ अन्यत्तद् (for अचिन्त्यं). — ^b) D₈ T_{1.2} G

M-पर्वत- (for शैलस्य). — ^c) K₁ Ñ₁ B₁ व्याधिता; K₁
(sup. lin.). ² Ñ₂ V₁ B₂ D₃₋₅ बाधिता; D₄ T_{3.4}
घातिता; D₂ पोथिता (for च्याविता). K₄ भवेन घातितो
दैत्यः. — ^d) K_{1.3.4} V₂ B₂ D_{1.4} तं; V₁ च (for तत्).
D₈ T₄ पुरा तु त्रिपुरं घ्नता (D₆ °तः); T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ पुरा
त्रिपुरघातिना.

39 ^a) K_{1.2} Ñ_{1.2.3} (marg. as in text) V_{2.3} B
D_n D₈ D_{4.5} T_{3.4} चालितो; K₄ घातितो; D_{1.3} वारितो
(for पालितो). K₃ चालितो गुरुरूपेण. — ^b) G₅ च (for
वै). Ñ₁ भार्गवोऽङ्गिरसैस्तथा. — ^c) Ñ_{2.3} V B D_n D₈
D₂₋₅ T₃ दार्दुरीं; D₁ दौर्दुरीं; T₄ दारूकीं (for चासुरीं).

40 ^a) M₄ जायते (for शाश्वतो). — ^b) K₄ Ñ V B
D_n D₈ D₄ T_{1.4} शिरसो (for चदनो). — ^d) K Ñ_{2.3} V
B D (except D₈) T₁ G_{3.4} M₁₋₃ प्रोज्जहार (for उं).
— After 40, D₆ S (except T_{3.4}) ins. :

748* सम्भूधरवनामुर्वी शक्राय प्रददौ हरिः ।

41 ^a) D₈ T₂ G_{1.3.5} मथिते (for निर्मिते). — ^b) T₄
श्री- (for स्त्री-). T_{1.4} G₂ M₁₋₃ आश्रितः (for आस्थितः).
— After 41^{ab}, G₂ ins. 749*. — G₂ om. 41^c-42^d. — ^c)
T चासुराणां (for असुं). B₂ असुराणां सुराणां च.

42 G₂ om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a) G₄ अमृतार्थं (for
°र्थं). D₈ देवो (for चापि). — ^b) M₄ देवदैत्यैः समागतैः.
— ^c) T₃ चापि; T₄ om. (for विष्णुर). — ^d) G₅ M₄
कूर्मरूप (for अकूपार). D_{1.3} स्मृतम्; D₁ (sup. lin. as in
text) स्मृतिः; D₅ T₄ M_{1.2} श्रुतः; M₃ श्रुतम् (for श्रुतिः).
— N (except Ś₁) T G_{1.3-5} M₄ ins. after 42 : G₃
after 41^{ab} :

749* वपुर्वासनमास्थाय निन्दनीयं पुरा वपुः ।

त्रिभिः क्रमैस्तु त्रील्लोकाञ्जहार त्रिदिवालयम् ॥

[(L. 1) Ñ₁ B₃ D₈ सैव; V₂ सैव; D_{2.3} स च; D₄ पुनर्;
D₈ T_{2.3} G_{1.2.4.5} पुरा; T₁ M₄ रूपं (for वपुर्). K_{2.4} B₃
D_{1.4.5} T_{1.3} G_{2.4} नन्दनीयं (for निं). D_{5.6} T₂ G_{1.4} M₄

कंसवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[65. 52

दधार मन्दरं विष्णुरूपार इति श्रुतिः ॥ ४२
 चतुर्धा तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ।
 स एव रामसंज्ञो वै रावणं व्यशसत्तदा ॥ ४३
 एवमेष निकृत्वा वै तत्तद्रूपमुपागतः ।
 साधयत्यात्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये ॥ ४४
 तदेष नूनं विष्णुर्वा शक्रो वा मरुतां वरः ।
 मत्साधनेप्सया प्राप्तो नारदो मां यदुक्तवान् ॥ ४५
 अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति प्रभो ।
 अस्य बुद्धिविशेषेण वयं कातरतां गताः ॥ ४६
 अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः ।

द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ४७
 यत्त्वयानुष्ठितो यत्नः कंसं गर्भकृते महान् ।
 वसुदेवेन ते रात्रौ कर्म तद्विफलीकृतम् ॥ ४८
 दारिका या त्वया रात्रौ शिलायां कंसं पातिता ।
 तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च वसुदेवजम् ॥ ४९
 रात्रौ व्यावर्तितावेतौ गर्भौ तव वधाय वै ।
 वसुदेवेन संधाय मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ ५०
 सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।
 हत्वा शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ ॥ ५१
 कृताभिषेका वरदा भूतसंघनिषेविता ।

C 4176
B 2. 22. 53
P 2. 22. 53

पुनर् (for पुरा). K V2. 3 B2 Dn Ds1 (sup. lin.) D1 बलेः;
 T3. 4 च यः; M4 पुनः (for वपुः). — T4 om. line 2. — (L.
 2) Ñ3 D6 T2 G3-5 त्रिविक्रमैस् (for त्रिभिः क्र°). V2 B1 D3
 च त्रील्लोकाञ्; Ds चरल्लोकाञ्; D4 च लोकानां (for तु त्रील्लो-
 काञ्).]

43 °) K2 D6 G2 चतुर्थं (for °र्धा). — °) V2 एष
 (for एव). G2 यो (for वै). — °) Ś1 जन्निवांस; K4 V
 D6 T1. 2 G M4 व्यनशत्; D1. 4 व्यहनत्; D3 M1. 2 व्यधमत्;
 M3 व्यमथत् (for व्यशसत्). T3. 4 रावणं च व्यनाशयत्.
 — After 43, D6 S (except T3. 4) ins. :

750* स एव भगवान्विष्णुर्भूत्वा भार्गवनन्दनः ।

परश्वधेन शातेन जघान कृतवीर्यजम् ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं हत्वा क्षत्रियपुंगवान् ।

हयमेधे तदा यज्ञे काश्यपाय ददौ किल ॥

[(L. 1) T1 M1-3 -संभवः (for -नन्दनः). — (L. 2) D6
 T2 परशुना निशातेन; G1 परशुना निहता तेन (hypermetric);
 M1-3 परशुना निशितेनाजौ (hypermetric) (for °). — (L.
 4) T1 M महा-; G1 तथा (for तदा). G3 महीम् (for किल).]

44 °) D6 T2 G M2. 3 एव (for एष). K4 विकृत्वा;
 D4 (sup. lin.) G5 M2. 3 निकृत्वा (for °त्वा). Ñ1 एष एव
 निकृत्वा वै. — °) D1 चैतद् (for तत्तद्). Ś1 इहागतः;
 D6 T2 G M4 समास्थितः; T3 इवाश्रितः (for उपागतः).
 V3 तत्तद्रूपत्वमागतः. — °) Ñ V3 B1 D5 T1. 3 G3 M4
 साधयित्वा; T2 G1. 4. 5 धारयति (for साध°). — °) K3
 G3 कार्यं (for अर्थ-).

45 °) Ñ3 V1 T4 M4 एव (for एष). K3 वै (for वा).
 D3 तदयं मे वनं विष्णुः. — °) K4 D1 सक्रोधो (for शक्रो
 वा). N (except Ś1) S (except T1 M1-3) पतिः (for
 वरः). — °) K1 जातो (for प्राप्तो). Ś1 K3 ब्रह्मा वधे (K2

तत्साधने)प्सया जातो; V3 Ds D2. 3. 5. 6 T1-3 G1. 3-5 M4
 मत्साध (G1. 3. 5 °द)नेच्छया प्राप्तो; G2 पूर्वमेव हि संप्राप्तो.
 — °) Ś1 T2 G1. 4 वा; K3 om. (for मां). V3 B3 प्रयुक्त-
 वान्; D6 T1. 2 G1-4 M यथो° (for यदु°).

46 °) T3. 4 संगता (for शङ्कते). — After 46°, T4
 ins. 762*. In T4, the portion from 65. 46° to 66. 25°
 is lost. — °) Ś1 T2 G2-5 M4 प्रभुम्; K1-3 Ñ2. 3 V1. 2 B Ds
 D3-5 T3 ध्रुवम्; K4 V3 Dn D1. 2 ध्रुवा (for प्रभो). — °)
 K4 D3 बुद्धेर (for बुद्धि-). — °) D3 वयं सर्वे प्रतारिताः.

47 T4 om. 47 (cf. v. 1. 46). — °) Ś1 कण्टकः; D4
 गन्धर्व- (for खट्वाङ्ग-). K4 अहं हि च पुरोधाने. — °) M4
 समागमम् (for गतः). — °) Dn1 द्वितीये स; D4. 5 स
 द्वितीयं (by transp.); T1 G2 M4 हि द्वितीये. T2 G2 M4
 स; T3 G3-5 तु (for हि). Ś1 M1. 2 मा (for मां).

48 T4 om. 48 (cf. v. 1. 46). — °) K3. 4 Ñ2. 3 V
 B Dn Ds D1-5 T1. 3 G4 M1. 3 यस्य (for यत्). V3 D6 हि
 कृतो (for [अ]नुष्ठितो). — °) Ñ2. 3 V1 -क्षये; M4 -वधे
 (for -कृते). — °) D6 T2 G1. 3. 5 रात्रौ तु; G2 तं रात्रौ;
 M1-3 रात्रौ हि (for ते रात्रौ). — °) V1 om. कर्म. T3 G1. 5
 विफलं (for °ली).

49 T4 om. 49 (cf. v. 1. 46). — °) M4 च (for या).
 — °) Ds विनि- (for कंस). Ś1 K1. 2. 4 B2 घातिता (for
 पा°).

50 T4 om. 50 (cf. v. 1. 46). — °) D2 M4 उभौ (for
 गर्भौ).

51 T4 om. 51 (cf. v. 1. 46). — °) Ś1 V1 G2 यशो-
 दायां (for °या). — °) K1. 3 D6 विन्ध्य- (for विन्ध्ये). K4
 विन्ध्ये च पर्वतोत्तमे; D3 विन्ध्यपर्वतसंनिधौ. — °) K3 तौ;
 K4 D6 T2 G2-5 च; M1-3 तु (for द्वौ). — °) Ś1 व-

65. 52]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

अर्च्यते दस्युभिर्घोरैर्महापशुबलिप्रिया ॥ ५२
 सुरापिशितपूर्णाभ्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता ।
 मयूराङ्गदचित्रैश्च बर्हभारैश्च भूषिता ॥ ५३
 ह्रस्वकुटसंनादं वनं वायसनादितम् ।
 छागयूथैश्च संपूर्णमविरुद्धैश्च पक्षिभिः ॥ ५४
 सिंहव्याघ्रवराहाणां नादेन प्रतिनादितम् ।
 वृक्षगम्भीरनिविडं कान्तारैः सर्वतो वृतम् ॥ ५५
 दिव्यभृङ्गारचमरैरादशैश्च विभूषितम् ।
 देवतूर्यनिनादैश्च शतशः प्रतिनादितम् ।
 स्थानं तस्या नगे विन्ध्ये निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ ५६

रिपूणां त्रासजननी नित्यं तत्र मनोरमे ।
 वसते परमप्रीता दैवतैरपि पूजिता ॥ ५७
 यस्त्वयं नन्दगोपस्य कृष्ण इत्युच्यते सुतः ।
 अत्र मे नारदः प्राह सुमहत्कर्म कारणम् ॥ ५८
 द्वितीयो वसुदेवाद्वै वासुदेवो भविष्यति ।
 स हि ते सहजो मृत्युर्बान्धवश्च भविष्यति ॥ ५९
 स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ।
 बान्धवो धर्मतो महां हृदयेनान्तको रिपुः ॥ ६०
 यथा हि वायसो मूर्ध्नि पद्भ्यां यस्यैव तिष्ठति ।
 नेत्रे तुदति तस्यैव वक्त्रेणामिषगृद्धिना ॥ ६१

(for नगः).

52 T₄ om. 52 (cf. v. l. 46). — ^b) M₁₋₃ -यूथ- (for -संघ-). — ^c) K₈ D₈ अर्च्यते (for अर्च्यते). K₄ यादवैर् (for दस्युभिर्). — ^d) S₁ पशुयुक्त-; N₁ V₃ D₅ T₃ बलि-पशु-; T₁ पशुचय-; T₂ G-परशुघृत् (T₂ G₃ क्); M-पशु-सुरा- (M₄ पतेः) (for -पशुबलि-). D₈ महापरशुधारिणी.

53 T₄ om. 53 (cf. v. l. 46). — ^a) D₈ सुधा- (for सुरा-). T₂ -विहित-; G₁ -पिहित- (for -पिशित-). — ^b) S₁ K₁ D₁. 3. 4. 6 कुण्डाभ्याम्; K₃ भण्डा (for कुम्भा). G₆ अति- (for उप-). K₂. 4 कुण्डलाभ्यां च शोभिता; N₁ कुण्डलाभ्यामलंकृता. — T₃ om. (hapl.) 53^{cd}. — ^c) K₁. 3. 4 D₁ T₂ G₂. 4 मयूराङ्ग (K₃ रग) जचित्रैश्च; G₁ ङ्गविचित्रैश्च. — ^d) K N₂. 3 V B D (except D₆) वि- (for च).

54 T₄ om. 54 (cf. v. l. 46). — ^a) V₃ D₁. 5 हृष्ट- (for हस्त-). Some Mss. कुकुट- (for -कुकुट-). — ^b) D₈ G₂ खग-; T₂ G₁. 3. 5 खङ्ग- (for वनं). S₁ सेवितम् (for -नादि). — ^c) K V Dn D₁. 2 G₄ मृग-; N₂. 3 (marg.) G₁ M₁₋₃ नाग-; M₄ खग- (for छाग-). V₃ संघैश्च (for -यूथैश्च). D₆ T₁. 2 G₂. 3. 5 नागयूथै (T₁ पूगै) श्व संकीर्णम्. — ^d) N₂ V₁ D₃. 5 अधिरुद्धैश्च (for अविरुद्धैश्च). T₂ G₁ विस्तृतैश्चैव पक्षिभिः.

55 T₄ om. 55 (cf. v. l. 16). — ^c) D₆ T₁ G M₄ -निखिलं; T₂ -निनदं (for -निविडं). — ^d) T₃ पर्वतैर् (for सर्वतो).

56 T₄ om. 56 (cf. v. l. 46). — ^a) V₃ Dn₂ D₆ भृङ्गार-; G₂ -भृङ्गैश्च (for -भृङ्गार-). D₆ T₂ G₁. 4. 5 M₄ दिव्य-शृङ्गारचनैर्. — ^b) M₄ श्वापदैश्च (for आदशैश्च). K N₂. 3 V Dn D₁₋₅ T₃ उप- (for च वि-). D₆ T₁. 2 G श्वापदै- (D₃ आदशै) श्व निषेवितम्. — N₂ om. (hapl.) 56^{cd}.

— ^c) N₁ M₁ दिव्ये (for विन्ध्ये). — ^f) K₁. 2 D₂. 3 कर्मणा; M₄ चेतसा (for तेजसा).

57 T₄ om. 57 (cf. v. l. 46). N₂ om. 57^{ab}. — ^a) V₂ शत्रूणां (for रिपूणां). K₄ रिपूणां त्रासिनी नित्यं. — ^b) K₄ शृङ्गे (for नित्यं). D₈ तस्य (for तत्र). S₁ K₁. 2 N₃ V₁. 2 Dn D₂. 3. 5 मनोरमा (for मे). N₁ भक्तानां चोप-कारिणी. — ^c) D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M₁₋₃ आस्ते सा (for वसते). Dn₂ परमं (for म-). G₂ आस्ते सा परमं प्रीता. — ^d) N₁. 3 V₁. 2 B D₄. 6 T₃ G₄. 5 M अभि-; D₈ अति- (for अपि). K₈ देवैरपि च पूजिता.

58 T₄ om. 58 (cf. v. l. 46). — ^a) B₂ (marg. as in text) T₂ G₁ M₄ त्वया (for त्वयं). — ^c) D₃ तत्र (for अत्र). — ^d) N₁ B D₈ -कार्य- (for -कर्म). K N₂. 3 V₁. 2 D₁. 2. 4. 5 दारुणम् (for कारं). D₃ तन्महत्कर्म दारुणम्; T₃ तस्य वै कर्म दारुणम्.

59 T₄ om. 59 (cf. v. l. 46). — ^a) V₂ द्वितीयो वासु-देवस्य; M₁₋₃ वसुदेवाद्वितीयो वै. — D₆ T₁. 2 om. (hapl.) 59^{cd}. — ^c) K₁ G₁ ह ते; K₂ च मे (for हि ते). G₂₋₅ M₁₋₃ सहसा; M₄ भवता (for सहजो). — ^d) K₄ वै (for च).

60 T₄ om. 60 (cf. v. l. 46). — ^a) D₁. 6 T₁ G₂. 3 एष (for एव). M₁₋₃ स एष देवदेवो वै. — ^c) G₄ नित्यं (for महां). — ^d) T₁ [अ]न्तरो (for को). D₂. 3 हृदयेनान्तकोपमः.

61 T₄ om. 61 (cf. v. l. 46). — ^a) D₆ T₁. 2 G₅ M₄ यथेह; T₃ यदा हि; G₁ यदेह; G₂. 3 M₁₋₃ यथैव (for यथा हि). D₂ पद्भ्यां (for मूर्ध्नि). — ^b) K₂ तस्य (for यस्य). K₁. 3 N₂. 3 V B Dn D₈ D₁. 3-5 T₃. 4 [अ]व-; K₄ [उ]प-; G₈ [ह]ह (for [ए]व). N₃ V₁. 2 B₃ D₈ D₅ तिष्ठते (for

कंसवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[65. 71

वसुदेवस्तथैवायं सपुत्रः सहबान्धवः ।
 छिनत्ति मम मूलानि भुङ्क्ते च मम पार्श्वतः ॥ ६२
 भ्रूणहत्यापि संतार्या गोवधः स्त्रीवधोऽपि वा ।
 न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति बान्धवस्य विशेषतः ॥ ६३
 पतितानुगतं मार्गं निषेवत्याचरेण सः ।
 यः कृतघ्नोऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति दारुणाम् ॥ ६४
 नरकाध्युषितः पन्था गन्तव्यस्तेन दारुणः ।
 अपापे पापहृदयो यः पापमनुतिष्ठति ॥ ६५
 अहं वा स्वजनः श्लाघ्यः स वा श्लाघ्यतरः सुतः ।
 नियमैर्गुरुवृत्तेन त्वया बान्धवकाम्यया ॥ ६६

हस्तिनां कलहे घोरे वधमृच्छन्ति वीरुधः ।
 युद्धव्युपरमे ते तु सहाश्रन्ति महावने ॥ ६७
 बान्धवानामपि तथा भेदकाले समुत्थिते ।
 वध्यते योऽन्तरप्रेप्सुः स्वजनो याति विक्रियाम् ॥ ६८
 कलिस्त्वं हि विनाशाय मया पुष्टो विजानता ।
 वसुदेव कुलस्यास्य यद्विरोधयसे भृशम् ।
 अमर्षी वैरशीलश्च सदा पापमतिः शठः ॥ ६९
 स्थाने यदुकुलं मूढ शोचनीयं त्वया कृतम् ।
 वसुदेव वृथावृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः ॥ ७०
 श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशती भवेत् ।

C 4196
B 2. 22. 72
P 2. 22. 72

ति). D₂ यस्यायं स च तिष्ठति; D₂ (marg.) यस्य मूर्ध्नि च तिष्ठति. —^c) G₂ नुदति (for तु). —^d) B₃ -गन्धिना; D₃, 6 T₁, 2 G₁, 2, 4, 5 M₄ -गृध्ना (for -गृद्धिना).

62 T₄ om. 62 (cf. v. l. 46). —^a) V₁ च (for [ए] व). —^b) Ś₁ ससुतः; G₅ स ह्यत्र (for सपुत्रः). K Ñ V B Dn Ds D₁, 2, 4, 5 सपु (D₂ 'मि)त्रज्ञातिबान्धवः; D₃ ममापि ज्ञाति. —^c) D₆ T₁, 2 G₁-3, 5 M₄ भिनत्ति (for छि). —^d) M₄ पश्यतः (for पार्श्वतः).

63 T₄ om. 63 (cf. v. l. 46). —^a) T₃ ब्रह्म- (for भ्रूण-). K₂ च; B₂ ति-; G₁ M₃ हि (for [अ]पि). K₁, 2, 4 संवार्या (for संतार्या). —^b) Dn₁ च (for वा).

64 T₄ om. 64 (cf. v. l. 46). —^a) G₂ पतितेन (for पतितानु-). —^b) Ś₁ निपतति (for निषेवति). —^c) K₁, 2 G₅ यत् (for यः). G₂ ऽति- (for स्नु-). M₁, 2 यः कृतघ्नानु-गस्तेन. —^d) D₂, 3 T₂ G₁, 3, 5 M₃, 4 दारुणः (for 'णाम्). Ś₁ करोति प्रीतिधारणम्; K₁ (marg. as in text) जार्ति वहति कारणम् (sic); K₂ यात्यन्धं चातिदारुणम्.

65 T₄ om. 65 (cf. v. l. 46). G₁ om. (hapl.) 65^{ab}. —^a) D₆ नरकाभ्युत्थितः पन्था. —^c) K₂ G₄ अपापः (for 'पे). — After 65, D₆ T₁, 2 G₁-3, 5 M₁, 2 ins. :

751* स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।

66 T₄ om. 66 (cf. v. l. 46). —^a) T₁ अयं (for अहं). Ś₁ वः (for वा). —^b) Ś₁ D₂ सर्व-; K₁, 2, 4 स च; D₆ T₂ G₁, 2, 5 तव; T₃ तदा (for स वा). M₄ श्लाघ्यतमः (for 'तरः). K₄ ततः; D₁ तथा; G₄ स्मृतः (for सुतः). —^c) Ś₁ नियमे; K₁, 2 D₂, 3 'तं (for 'मैर्). Ñ V₁, 3 B Dn Ds D₁ T₂, 3 G₃ M₄ गुण- (for गुरु-). K₃ -वृत्ते च (for -वृत्तेन). K₄ V₂ D₅ नियतं (K₄ 'मे) गुणवृत्तेन (D₅ 'त्ते च). —^d) M₁-3 कामया (for काम्यया). K₁, 2, 4 D₂, 3 त्वया नात्र

विचारितम्.

67 T₄ om. 67 (cf. v. l. 46). —^b) K₃ B₂ Ds₁ D₄ अहन्ति; K₄ गच्छन्ति; Ñ₂, 3 V₁ D₁, 6 इ° (for क्र°). —^c) Ś₁ K₃ तेषां; K₁, 2 D₃ तत्र; M₄ वै ते (for ते तु). —^d) K₃ D₄ सदा शान्तिर (for सहाश्रन्ति).

68 T₄ om. 68 (cf. v. l. 46). —^b) Ñ₃ (marg.) V₁ भय- (for भेद-). —^c) T₃ विद्यते (for वध्यते). K₂ च (for यो). —^d) Ś₁ K₁, 2, 4 मार्दवम् (for विक्रियाम्). K₃ Ñ V B D (except D₆) T₃ स्वजनो यदि वेतरः.

69 T₄ om. 69 (cf. v. l. 46). —^a) Ñ V B Dn Ds D₃-5 कालस् (for कलिस्). G₁ विनाशोऽयं (for 'शाय). —^b) Ñ₂, 3 (marg.) V₁ प्राप्तोऽसि (for पुष्टो वि-). — After 69^{ab}, T₁, 2 G M₁-3 ins. :

752* गच्छ गच्छ यथाकामं वसुदेव नराधम ॥

तद्वत् कृपणं पिण्डं यद्वत् तव जानता ।

तच्छब्दो यदि दत्तं स्याच्छ्रेयो मम भविष्यति ॥

[(L. 1) G₂ गृहं (for the second गच्छ). — (L. 2) G₂, 3 जानतः (for 'ता). M₁-3 यद्वत् मम जानतः (for 'त).]

— M₄ om. 69^{cd}. —^a) Dn₁ D₄ यदि (for यद्वि-). D₃ यदि रोचयसे मृधम्; D₆ याद्विरोधयसे भृशम्. —^c) K₄ अमर्ष- (for 'र्षी). M₁-3 धर्षशीली (for वैरशीलश्च). K₃ अमर्षश्च कुशीलश्च. —^d) K₃ D₆ T₁, 2 G M₁-3 रतिः (for 'मतिः). K₄ तु सः; D₅ भृशम् (for शठः).

70 T₄ om. 70 (cf. v. l. 46). —^a) M₁-3 इदं (for स्थाने). V₁ यद्वहुलं (for यदुकुलं). D₂ मूढं; D₆ T₁, 2 G M₁, 2, 4 कृत्स्नं; M₃ सर्वं (for मूढ). Ñ₂ स्थानं यदुकुले मूढ. —^c) Ś₁ K₃ B Ds Dn D₁-4 G₁ वृद्धो (for वृद्ध). —^d) K₁ (sup. lin. as in text), 2 यन्मया च; D₃ यो मयात्र

65. 71]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

यस्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतमो नृणाम् ॥ ७१
 त्वं तु कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः ।
 केवलं वयसा वृद्धो यथा शरदि तोयदः ॥ ७२
 किं च त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते ।
 हते कंसे मम सुतो मथुरां पालयिष्यति ॥ ७३
 छिन्नाशस्त्वं वृथावृद्ध मिथ्या ह्येवं विचारितम् ।
 जिजीविषुर्न स ह्यस्ति यो हि तिष्ठेन्ममाग्रतः ॥ ७४
 प्रहर्तुकामो विश्वस्ते यस्त्वं स्वस्थेन चेतसा ।
 तत्ते प्रतिकरिष्यामि पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७५
 न मे वृद्धवधः कश्चिद्विजस्त्रीवध एव वा ।

कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु बान्धवे ॥ ७६
 इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः ।
 पितृष्वसुर्मे भर्ता च यदूनां प्रथमो गुरुः ॥ ७७
 कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम् ।
 गुर्वर्थं पूजितः सद्भिर्दुर्भिर्यदुभिर्बुद्धिभिः ॥ ७८
 किं करिष्यामहे सर्वे सत्सु वक्तव्यतां गताः ।
 यदूनां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तमीदृशम् ॥ ७९
 मद्रधो वा जयो वाथ वसुदेवस्य दुर्णयैः ।
 सत्सु यास्यन्ति पुरुषा यदूनामवगुणिताः ॥ ८०
 त्वया हि मद्रधोपायं तर्कयानेन वै मृधे ।

(for यन्मया त्वं). Ś1 पुरःस्थितः; M1-3 सुसत्कृतः (for पुरस्कृतः). M1 यन्महत्त्वं पुरा कृतम्.

71 T4 om. 71 (cf. v. l. 46). —^b) K3 Dn2 D4 वर्ष-
 शतैर; D5 °शतो (for °शती). Dn1 को न वर्षशतैर्भवेत्; D3
 नापि वर्षशताद्भवेत्. —^c) M1-3 सुनिष्णाता (for परिणता).
 —^d) N (except Ś1 D6) T3 G2 वृद्धतरो; M1 प्रियतरो
 (for वृद्धतमो). M1-3 मतः (for नृणाम्). —After 71,
 Bom. Poona eds. ins.:

753* न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

72 T4 om. 72 (cf. v. l. 46). —^a) K2 यस् (for
 त्वं). N1 V3 D3.5 T1 च (for तु). —^b) T1 न च (by
 transp.).

73 T4 om. 73 (cf. v. l. 46). —^a) V2 G2 किंचित्त्वं;
 D1 कश्चित्त्वं; T3 न किंचित् (for किं च त्वं). —^b) D3 एव-
 मेव (for वसुदेव). —^c) D4.5 T1.3 मृते; Bom. ed. हते
 (for हते).

74 T4 om. 74 (cf. v. l. 46). —^a) N (except Ś1 D6)
 T1.3 G3.4 वृद्धो (for वृद्ध). —^b) Ś1 मया; K1 वृथा; K2
 यथा (for मिथ्या). K3.4 N2 V2.3 B1 D1 तु (for हि).
 B2.3 D3 [ए]तद्; Dn1 G5 [ए]व (for [ए]वं). —^c) Ś1
 मे; K1 N1 V1 Dn D1.2.4 T3 सो (for स). K4 N2 V3 B2
 D5.6 T1.2 G1.3-5 M सपि (for हि). K2 जिजिषुर्यदि सो ह्यस्ति
 (sic); G2 जिगृक्षुर्न च सोऽप्यस्ति. —^d) K1.2.4 V3 B1.2
 D3 वै; K3 N V1 B3 Dn D1.2.4.5 T1.3 G3 स्व-; G5 सभि-
 (for हि). G5 तिष्ठन् (for तिष्ठेन्). D3 यो दृष्टोऽभून्ममाग्रतः.

75 T4 om. 75 (cf. v. l. 46). —^a) T3 स हन्तु- (for
 प्रहर्तु-). —^b) N (except Ś1 D6) T1.3 G4 दुष्टेन (for
 स्वस्थेन). —^c) D6 T2 G1.4 यत्; M3 तं (for तत्). K
 N2.3 V B Dn D5 D1.3-5 T3 करिष्येऽहं (for र्ष्यामि).
 —^d) Ś1 पुत्रेषु; D6 T1.2 G पुत्रस्य (for पुत्रयोस्). M1-3

पुत्रे तव च पश्यतः.

76 T4 om. 76 (cf. v. l. 46). G2 om. 76^{ab}. —^b)
 K4 तद्वत्; D6 विप्र- (for द्विज-). K1.3.4 N3 V B D
 (except D6) T3 G3 च (for वा). M1-3 स्त्रीवधो गोवधोऽपि
 वा. —^c) K2 V2 G2.4 M1 कृतपूर्व; D6 M3 कृतः पूर्व; G6
 कृतं पूर्व (for कृतपूर्वः).

77 T4 om. 77 (cf. v. l. 46). —^a) T1 G4.5 जातु
 (for जात-). D1 -संबन्धो (for -संवृद्धो). M1-3 इह त्वं
 जातो वृद्धश्च. —^b) N2 मात्रा (for पित्रा). —^c) N1 च;
 T1.2 G1-3.5 M त्वं (for मे). K3.4 N2.3 V B Dn
 Ds D1-5 T3 G4 पितृष्वसुश्च मे भर्ता; D6 यत्त्वं स्वसुश्च भर्ता
 च. —^d) Ś1 प्रभवो; K1.2 प्रवरो; M4 परमो (for प्रथमो).

78 T4 om. 78 (cf. v. l. 46). —^a) N1 व्याख्यातः;
 D6 T1.2 G1-3.5 M1-3 विख्याते (for तः). —^b) K3
 प्रथमे; D6 T2 G M4 प्रथितः (for ते). —^c) M1-3 गुरुवत्
 (for गुर्वर्थं). M4 सम्यग् (for सद्भिर्). —^d) N1 V3 D5
 D5 महद्भिर् (for यदुभिर्). M2.3 काङ्क्षिभिः (for बुद्धिभिः).

79 T4 om. 79 (cf. v. l. 46). —^a) Ś1 N1 किं करि-
 ष्याम (N1 मि) वै सर्वे. —^b) D3 त्वं तु (for सत्सु). D3 G3
 गतः (for गताः). —^c) D3 यदु- (for यूथ-). M4 यदूनां
 यदुवृद्धस्य. —^d) K4 उत्तमम् (for ईदृशम्).

80 T4 om. 80 (cf. v. l. 46). —^a) V2 वधो वा मे
 (for मद्रधो वा). D1.6 विजयो (for वा जयो). —^c) D3
 एते (for सत्सु). N3 (marg. as in text) प्राप्स्यन्ति (for
 यास्यन्ति). —^d) D6 T1 G1-3.5 M4 कुण्ठिताः; M1.3
 कुण्ठताम्; M2 (inf. lin.) कुण्ठनाम्; M3 कुण्ठनम् (for
 गुण्ठिताः).

81 T4 om. 81 (cf. v. l. 46). —^a) V3 मद्रधोपायात्
 (for यं). —^b) K4 N2.3 V B1 Ds2 D1.4-6 T3 G4 तर्क-

कंसवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[65. 91

अविश्वास्यं कृतं कर्म वाच्याश्च यदवः कृताः ॥ ८१
 अशाम्यं वैरमुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः ।
 शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः ॥ ८२
 गच्छत्वयं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं व्रजात् ।
 नन्दगोपं च गोपांश्च करदानमम शासनात् ॥ ८३
 वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम् ।
 शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैः सर्वैः समन्वितः ॥ ८४
 कृष्णसंकर्षणौ चैव वसुदेवसुताबुभौ ।
 द्रष्टुमिच्छति वै कंसः सभृत्यः सपुरोहितः ॥ ८५
 एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ ।

दृढप्रतिकृती चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ ॥ ८६
 अस्माकमपि मल्लौ द्वौ सज्जौ जयधृतोत्सवौ ।
 ताभ्यां सह नियोत्स्येते तौ युद्धकुशलाबुभौ ॥ ८७
 द्रष्टव्यौ च मयावश्यं बालौ तावमरोपमौ ।
 पितृध्वसुः सुतौ मुख्यौ व्रजवासौ वनेचरौ ॥ ८८
 वक्तव्यं च व्रजे तस्मिन्समीपे व्रजवासिनाम् ।
 राजा धनुर्महं नाम कारयिष्यति वै सुखी ॥ ८९
 संनिकृष्टे व्रजास्तत्र निवसन्तु यथासुखम् ।
 जनस्यामन्त्रितस्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम् ॥ ९०
 पयसः सर्पिषश्चैव दध्नी दध्युत्तरस्य च ।

C 4216
B 2. 22. 93
P 2. 22. 93

माणेन; M1-3 चिन्तयानेन (for तर्कं). B3 मे (for वै). K3 तर्कमाणेन वैरिणाम्. — °) S1 T1. 2 G3-5 M4 वृत्तं; G2 M1. 2 वृद्ध; M3 वृद्धं (for कर्म). D6 अवश्यं त्वत्कृते वृद्ध. — °) S1 याच्याश्च (for वां). T3 स्युर (for च). N2. 3 V B Ds D2-4 T3 यादवाः (for यदवः).

82 T4 om. 82 (cf. v. l. 46). — °) D6 T1. 2 G M अवश्यं (for अशाम्यं). — °) S1 तयोर् (for शान्तिम्). K1. 2 D2 चैव; G2 शान्ते (for शान्तिं). — °) K1. 2 हते (for गते). K1. 2 साधवः; N1 D6 T2 G M1-3 मानवाः (for यादवाः). — After 82, D6 S (except T3; T4 om.) ins.:

754* तिष्ठ वा गच्छ वा मूढ यथेष्टं मम पार्श्वतः ॥

हन्तुं स्वजनमुद्धृतं सोऽयं यदुकुलोद्बहः ।

मा भूदयं परीवादो लोके यादवसत्तमाः ।

अन्यथा वधयोग्योऽसि नात्र कार्या विचारणा ॥

[(L. 1) T2 G1 [अ]थ (for the first वा). — (L. 2) T2 G1 इत्युक्तं; G2 इत्युक्त्वा; G3 M1-3 उद्युक्तः; M4 उद्युक्तं (for उद्धृतं). D6 वन्धुं स्वजनमित्युक्तं; T1 वृद्धं स्वजनमुद्युक्तं (for °). D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 कंसो (for सोऽयं). — (L. 3) M4 सत्तमम् (for °माः).]

83 T4 om. 83 (cf. v. l. 46). — °) K N2. 3 V Dn D1-5 T3 M1-3 गच्छ दानपते क्षिप्रे (T3 शीघ्रं). — °) K1. 3. 4 N2. 3 V Dn D1-5 T3 ताविह; K2 तमिह; M1-3 इह च (for क्षिप्रम्). G3 आनीयतां (for आनयितुं). S1 व्रजम्; K2 D6 G2 M1. 2 व्रजान्; G4 प्रजाः (for व्रजात्). — °) D1 (sup. lin.) करदानाय शासनात्.

84 T4 om. 84 (cf. v. l. 46). — °) M1-3 तु (for च). M1-3 हि (for वै). S1 K1. 2 नन्दगोपश्च वाच्योऽसौ (S1 च्यो मे). — °) G3 नगरीं (for रं). — °) K3 N3 V3 Dn T1. 3 गोपैः सह; V1 सर्वगोपैः (for गोपैः सर्वैः). K1. 2

समावृतः (for समन्वितः). K4 D1 गोपैः सह समन्वितः.

85 T4 om. 85 (cf. v. l. 46). — °) S1 K1. 2 N2 D3 T1 कृष्णं संकर्षणं चैव. — °) K3 संपुत्रः (for सभृत्यः).

86 T4 om. 86 (cf. v. l. 46). — °) G2 यौ तौ (for एतौ). N1 युद्धवरौ (for विदौ). — °) D6 T1. 2 G M निर्मितौ (for योधिनौ). — M4 om. 86°-87°. — °) Ds कृत- (for दृढ-). N1 प्रतिकृतौ (for ती). K N2. 3 V Dn D1-5 T3 ददौ च कृतिनौ चैव (Ds युद्धैः). — °) D3 श्रूयेते (for शृणोमि). K3 शृणोमि व्यायतोद्यमः; D6 T2 G1. 3-5 M1-3 मि व्यायतोद्यमौ.

87 T4 om. 87 (cf. v. l. 46). M4 om. 87 (cf. v. l. 86). — °) Ds1 मित्रौ द्वौ; T1 तौ मल्लौ; T2 G1 बालौ द्वौ; G4 कालौ द्वौ (for मल्लौ द्वौ). — °) K N V B Dn Ds D1-5 T1. 3 सज्जौ युद्धकृतोत्सवौ (N1 V2 B Ds D4 शमौ); D6 T2 G1. 2. 4. 5 सज्जौ (G2 युद्धे) धृतजयोः; G3 सज्जौ चापि धृतायुधौ. — °) M1-3 नियुध्येते (for नियोत्स्येते). — °) S1 D3. 6 G3-5 निः; D2 वां; G1 सु- (for तौ).

88 T4 om. 88 (cf. v. l. 46). — °) M1-3 तौ बालाव् (by transp.). S1 बालौ तावपराजितौ; D2 बालौ तौ च सुरोपमौ. — °) K1. 2 वीरौ (for मुख्यौ). B2. 3 पितृध्वसुतौ वीरौ. — °) S1 वनवासौ; N2 व्रजवास- (for सौ).

89 T4 om. 89 (cf. v. l. 46). — °) B1 T1 वने (for व्रजे). S1 वक्तव्यौ च व्रजे चैव. — °) V1 समाजे (for समीपे). — K3 om. 89°. — °) V3 B2 T1-3 G1. 3-5 M2-4 वज्र-मखं (for मंहं). — °) V2 महत्; Dn2 D6 T2 G सुखम् (for सुखी).

90 T4 om. 90 (cf. v. l. 46). G4 om. (hapl.) 90°. — °) D6 T1. 2 G1-3. 5 M1. 2 संनिकृष्टा; M4 कृष्टं (for

65. 91]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

यथाकामप्रदानाय भोज्याधिश्रयणाय च ॥ ९१
 अकूर गच्छ शीघ्रं त्वं तावानय ममाज्ञया ।
 संकर्षणं च कृष्णं च द्रष्टुं कौतूहलं हि मे ॥ ९२
 ताभ्यामागमने प्रीतिः परा मम कृता भवेत् ।
 दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्यामि यद्वितम् ॥ ९३
 स्यान्नाम वाक्यं श्रुत्वैवं मम तौ परिभाषितम् ।
 नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम ॥ ९४
 सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधानं प्रथमो नयः ।
 मधुरेणैव तौ मन्दौ स्वयमेवानयाशु वै ॥ ९५

अकूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम् ।
 यदि वा नोपजप्तोऽसि वसुदेवेन सुव्रत ॥ ९६
 एवमाकुश्यमानस्तु वसुदेवो वसूपमः ।
 सागराकारमात्मानं निष्प्रकम्पमधारयत् ॥ ९७
 वाक्शल्यैस्ताड्यमानस्तु कंसेनादीर्घदर्शिना ।
 क्षमां मनसि संधाय नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९८
 ये तु तं ददृशुस्तत्र क्षिप्यमाणमनेकशः ।
 धिग्धिगित्यसकृत्ते वै शनैरुचुरवाङ्मुखाः ॥ ९९
 अकूरस्तु महातेजा जानन्दिव्येन चक्षुषा ।

°कृष्टे). Ś1 व्रजास्तस्य; K1.2 व्रजास्ते तु; V3 वने ते तु (for व्रजास्तत्र). D5 T3 संनिकृष्टं वने ते तु; M3 °ष्टो व्रजस्तत्र. —^b) D3 वसतां च (for निवसन्तु). —^c) G2 [अ]भिमत्तस्य; M4 [अ]पि हितस्य (for [आ]मन्त्रितस्य).

91 T4 om. 91 (cf. v. l. 46). —^b) D3 वा (for च). Ś1 K3 D4 दध्मोऽथ मथितस्य च. —^c) K1.2.4 Ñ2.3 V1 B1.2 D3.4 G3.5 यथाकामं (for °म-). —^d) T3 -क्रयणाय (for -श्र°). D5 भोज्यविश्राणनाय च.

92 T4 om. 92 (cf. v. l. 46). —^a) M4 शीघ्रं (for गच्छ). M1-3 त्वं शीघ्रं (by transp.). —^d) V2 मम (for हि मे).

93 T4 om. 93 (cf. v. l. 46). —^a) K3 Ñ2.3 B Dn Ds D4.5 तयोर् (for ताभ्याम्). Ś1 तयोरगमनप्रीतिः; V1 तयोरानयने प्रीतिः; D3 ततो दानपते प्रीतिः; D6 T1 G2 आन-यस्व मम प्रीतिः. —^b) D2.6 T1.2 G M परमा मे (T1 °मार्था) (for परा मम). K2 Ñ2 V3 D3.5 परमा (K2 D3 °मे) मत्कृता भवेत्. — After 93^{ab}, M1-3 ins. 756* and om. 93°-96°. —^c) Ś1 T1 हि; D6 T2 G1-3.5 M4 च (for तु). G4 दृष्ट्वा च तौ महावीरौ. —^d) D6 T1.2 G1-3.5 M4 सं- (for तद्). K2 नन्वहम्; Ñ1 V3 D2 तद्वितम्; D6 T2 G1.2.4.5 M4 निश्चयम्; T1 G3 निश्चितम् (for यद्धि°). Ś1 संविधास्ये विनिश्चयम्*.

94 T4 om. 94 (cf. v. l. 46). M1-3 om. 94 (cf. v. l. 93). —^a) Ś1 च; V2 B2.3 D3.4 [ए]व (for [ए]वं). K3 D2 अथ दानपते श्रुत्वा; K4 स मद्राक्यं तु श्रुत्वैवं; V3 Dn Ds D5 T3 शासनं यदि वा श्रुत्वा; D1 स्यान्मे वाक्यं तु श्रुत्वैव; D6 T2 G1.4 एतद्वाक्यामृतं श्रुत्वा; T1 G2.3.5 एतद्वाक्यं मम श्रुत्वा; M4 तद्वाक्यं मम च श्रुत्वा. —^b) G3.5 M4 यदि (for मम). D6 वै (for तौ). Ś1 G2 -भाषितौ (for °तम्). D6 T2 G1.4 मम तौ बालकौ यदि. —^c) Ś1 यथाकामं (for °लं).

—^d) K2 निगृह्याव (for निग्रा°). Ś1 D1.2 त्वया; Ñ1 V2 B Dn मया; D6 T1 G3.4 समम्; G1 समौ (for मम). D3 निग्राह्यौ हि च तौ मया; T2 G2.5 M4 निगृह्यावपि तौ समम्.

95 T4 om. 95 (cf. v. l. 46). M1-3 om. 95 (cf. v. l. 93). —^a) B1 शान्तम् (for सान्त्वम्). D2 एवं (for एव). T3 हि (for तु). K4 बाले तु (for बालेषु). —^b) D2 वृद्धानां (for प्रधानं). D3 परमो (for प्रथमो). Ś1 प्रधानं प्रथमं नयम्. —^c) V2 तौ बालौ; D2 मन्दौ तौ (by transp.).

96 T4 om. 96 (cf. v. l. 46). M1-3 om. 96^{ab} (cf. v. l. 93). —^b) Ñ1 मम सु- (for परम-). D6 T1.2 G M4 महतीं च सुदुर्लभाम्. — After 96, N (except Ś1) T1-3 G M4 ins. :

655* तथा कर्तव्यमेतद्धि यथा तावागमिष्यतः ।

[D3 तथ्यं (for तथा). V3 यथा तातागमिष्यति (for °).] — T1.2 G1.4.5 M4 cont. : D6 G2.3 ins. after 98 : M1-3 after 93^{ab} :

756* इत्युक्त्वा विररासैव कंसः स मधुरेश्वरः ।

97 T4 om. 97 (cf. v. l. 46). —^a) K1.4 V3 D3.5 G(ed.) एवमाक्षिप्यमाणोऽपि (K1.4 D3 °णस्तु); K2 °ख्याप्यमानस्तु. —^c) G4 सागरक्षिप्तमात्मानं.

98 T4 om. 98 (cf. v. l. 46). —^a) K1.2 D3 वाक्श-रैस् (for वाक्शल्यैस्). V2 पीड्यमानस्; B3 T2 G तुद्य° (for ताड्य°). V3 M1-3 वाक्शल्यैस्तुद्यमानोऽपि; D6 वाक्शल्यैस्तुद्यमानः. —^d) B2.3 T3 G3.4 नोत्तरं प्रत्यपद्यत. — After 98, D6 G2.3 ins. 756*.

99 T4 om. 99 (cf. v. l. 46). D6 T2 G1.3-5 om. 99^{ab}. —^b) N (except Ś1 K1 B1.3; D6 om.) T1.3 G2 अने-कधा (for °शः). —^c) K1.2 D3 [ए]व ते सर्वे (for [अ]सकृते वै). M1-3 धिगित्यसकृदेवैते. —^d) D2 (sup. lin. as in

अन्धकवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[66. 4

जलं दृष्ट्वैव तृषितः प्रेषितः प्रीतिमानभूत् ॥ १००
तस्मिन्नेव मुहूर्ते तु मथुरायाः स निर्ययौ ।

प्रीतिमान्पुण्डरीकाक्षं द्रष्टुं दानपतिः स्वयम् ॥ १०१

इति श्रीहरिवंशे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

वैशंपायन उवाच ।

क्षिप्तं यदुवृषं दृष्ट्वा सर्वे ते यदुपुंगवाः ।

निपीड्य श्रवणान्हस्तैर्मैनिरे तं गतायुषम् ॥ १

अन्धस्त्वनाविग्रमना धैर्यादविकृतं वचः ।

प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः समासात्कंसमोजसा ॥ २

अश्लाघ्यो मे मतः पुत्र तवायं वाक्परिश्रमः ।

अयुक्तो गर्हितः सद्भिर्बान्धवेषु विशेषतः ॥ ३

अयादवो यदि भवाञ्छृणु तावद्यदुच्यते ।

C 4236
B 2. 23. 4
P 2. 23. 4

text) चक्रुर (for ऊचुर). M1-3 अधोमुखाः (for अवाङ्मुखाः).
— After 99, G(ed.) reads lines 9-12 of 757*.

100 T4 om. 100 (cf. v. l. 46). Ds om. 100^{cd}.
— ^d) Ds प्रीतिमानभवत्तदा. — After 100, Ds T1. 2 G M
G(ed.) ins. :

757* पश्यामि देवदेवेशं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
योगिनां योगगम्यं तमीश्वरं सकलेश्वरम् ॥
पश्यामि बालं गोविन्दं गोपवेषविभूषितम् ।
संकर्षणसहायं तं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥
अद्य मे सफलं जन्म दृष्टो येन मया हरिः ॥ [5]
मयूराङ्गदचित्राङ्गं तुम्बवीणाविमिश्रितम् ।
द्रक्ष्यामि लोकनाथं तं गोपीस्तनविलालसम् ॥
यदि मां चक्षुषा सम्यक्प्रीतियुक्तेन पश्यति ।
तदानीं सफलं जन्म मम तं पश्यतो हरिम् ॥
यं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे विरमन्ते तपोबलात् । [10]
स मां वक्ष्यति किञ्चित् वचनं वाग्विदां वरः ॥
एवं विचिन्त्य मनसा गन्तुं शीघ्रतरोऽभवत् ।

[M1-3 om. line 4. — (L. 5) G4 om. (hapl.) lines
5^b-9^a. — (L. 7) T2 G1. 5 तु (for तं). Ds T1 G3 M4
G(ed.) -विलासिनम् (for लसम्). — G(ed.) reads lines
9-12; after 99, and transp. lines 9-10 and 11-12. — (L.
9) M4 यदा हि मम तज्जन्म (for ^a). G4 सस्मितं; M3 मम
तत्; M4 सफलं (for मम तं). G(ed.) हरिः (for हरिम्).
— (L. 11) T1 M1-3 पतिः (for वरः). — (L. 12) M3. 4
संचिन्त्य (for वि^o).]

101 T4 om. 101 (cf. v. l. 46). — ^a) V3 Bom.
ed. निशीथे (for मुहूर्ते).

COLOPHON om. in T3. 4. — Mention of the Epic :
K3 Ñ2 V2 Ds2. — Mention of Khila : Ś1 K3 Ñ2. 3 V
B Ds D1. 3. — Sub-parvan : D3 बालचरितम्. — Adhy.

name : Ś1 K1. 2 अक्रूरप्रेषणम्; K3 Ñ1 V2 Ds2 D3-5 अक्रूर-
प्रस्थानम्; K4 Ñ2. 3 V1 B Dn Ds1 D1. 2 अक्रूरप्रस्थापनम्;
Ds G2. 3 M4 कंसवाक्यम्. — Adhy. no. (figures, words
or both) : K3 D1 M1-3 75; Ñ3 G1 78; V1. 3 Ds2 T2
77; V2 B2 T1 G3. 5 M4 79; Dn1 70; D3 83; D4 G2. 4
76. — Śloka no. : Dn1 102; Ds2 103; D4 104; T2
119; G1 123.

66

1 T4 om. 1-25 (cf. v. l. 65. 46). — ^a) K1. 4 Ñ1
V2. 3 B3 Dn D1. 5. 6 T1. 3 G3 क्षिप्तं (for क्षिप्तं). Ds M3
कुलं (for वृषं). — ^c) K4 D1-4 निःपीड्य; M1-3 पिधाय
(for निपीड्य). Ś1 T1 श्रवणं (for णान्).

2 T4 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) V1 B2 T3 [अ]नुद्विग्न-
(for [अ]नाविग्र-). Ś1 Ñ1. 3 Ds अन्धकोऽनुद्विग्नमना; K1. 2. 4
Ds अन्धको विमनास्तत्र; K3 Ñ2 V2. 3 B1 Dn Ds D3. 4
अन्धकस्तद्विग्रमना; D2 अन्धकस्त्वनु^o (hypermetric). — ^b)
D2 वीर्याद् (for घै^o). V1 अधिकृतं; G2 आविष्कृतं (for
अविकृतं). Ś1 दैवादवकृतं वचः; G1 (marg. as in text)
दैत्यारिविकृतं वचः. — ^c) M1-3 अवदद् (for प्रोवाच). — ^d)
All Mss. (except Ś1 M1-3; T4 om.) समाजे (for सात्).

3 T4 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 Ñ3 V1. 3 B1. 3
Ds D3. 4. 6 T1 G वदतः; K1. 2 भवतः; M1-3 नो मतः (for
मे मतः). K4 B2 अश्लाघ्यो मह (B2 वद) तः पुत्र; M4 अश्लाघ्यं
मे मतः. — G3 repeats 3^b after 5^a. — ^b) Ś1 तथा (for
तव). V1. 3 तवायं वाक्यविश्र (V3 अ) मः; Ds तवायं कः
परिश्रमः. — Ś1 om. 3^{cd}. Ds T1. 2 G M transp. 3^{cd} and
4^{ab}. — ^c) K4 अयुक्तो (for अयुक्तो).

4 T4 om. 4 (cf. v. l. 1). Ds T1. 2 G M transp.

66. 4]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

न हि त्वां यादवा वीर बलात्कुर्वन्ति यादवम् ॥ ४
 अश्लाघ्या वृष्णयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ।
 इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्ववंशकृत् ॥ ५
 भोजो वा यादवो वासि कंसो वासि यथातथा ।
 सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६
 उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः ।
 दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः सुतः ॥ ७
 न चात्मनो गुणांस्तात प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 परेणोक्ता गुणा गौण्यं यान्ति वेदार्थसंमिताः ॥ ८

पृथिव्यां यदुवंशोऽयं निन्दनीयो महीक्षिताम् ।
 बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता ॥ ९
 साधुस्त्वमेभिर्वाक्यैश्च त्वया साध्विति भाषितैः ।
 न वाचा साधितं कार्यमात्मा च विवृतः कृतः ॥ १०
 गुरोरनवलितस्य मान्यस्य महतामपि ।
 क्षेपणं कः शुभं मन्येद्विजस्येव वधं कृतम् ॥ ११
 मान्याश्चैवाभिगम्याश्च वृद्धास्तात यथाग्रयः ।
 क्रोधो हि तेषां प्रदहेल्लोकानन्तर्गतानपि ॥ १२
 बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्युच्छ्रितात्मना ।

3° and 4°. — ^a) T₂ G₁. 8 स यादवो (for अयां). — ^b)
 Ś₁ शृणु यानवमन्यसे; N₁ शृणु ते यद्यदुच्यसे; T₃ शृणुयाद्य-
 दिहोच्यते. — ^c) D₆ G₁. 5 त्वा (for त्वां). K₁. 2. 4 N V₁. 2
 B₁. 3 Dn D₁. 3. 5 G₁. 3. 4 M₄ यादवं (for वा). T₁ वीरा
 (for वीर). K₃ D₂ न हि त्वां यादवं वीरं. — ^d) K₁. 2. 4
 N₁. 3 V₁. 2 Dn D₁-6 T₃ G₁ M₄ यादवाः (for वम्).

5 T₄ om. 5 (cf. v. l. 1). — ^a) G₅ अश्लाघ्यं (for
 'व्या). Ś₁ यादवाः (for वृष्णयः). V₂ सर्वे (for पुत्र).
 — After 5^a, G₃ repeats 3^b and om. 5^b. — ^b) Ś₁ यथा
 (for येषां). D₁ -शासिता (for शां). — ^c) V₃ ययाति-
 (for इक्ष्वाकु). M₁-3 वापि (for राजा). — ^d) V₂ विनि-
 वृत्तः (for वृत्तः). K₃ D₆ T₂. 3 G₁. 2. 5 च (T₃ स) वंशकृत्;
 K₄ N₂ B₂ Dn D₁. 5 स्वयं सकृत्; D₂ स्ववंशतः (for कृत्).
 G₃ विनियुक्तश्च वंशकृत्.

6 T₄ om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) B₂ यदि वान्यो (for यादवो
 वा). D₆ T₁ G M [अ]पि (for [अ]सि). T₂ भोजा वा यादवा
 वापि. — ^b) N₃ (marg.) V₁ योऽसि सोऽसि; D₆ T₁. 2 G M₄
 कंसो वास्तु (for कंसो वासि). M₁-3 कंसो वास्तु यथासुखम्.
 — ^c) Ś₁ K₁. 2 सहजस्ते; M₄ भुजते स्म (for सहजं ते). K₄
 स प्रशान्तः शिरःस्नातो. — ^d) V₃ M₁. 2 स्य (for अपि).
 T₁. 2 G M₃. 4 भवेत्; M₁. 2 भवेः (for भव). K₂ जटी मुण्डी
 च भावि च; D₆ जटी मुण्डीति वा भवेत्.

7 T₄ om. 7 (cf. v. l. 1). — ^a) G₁ त्वया (for त्वयं).
 V₃ श्लाघ्यो; G₃. 5 वाच्यो (for शोच्यो). — ^b) D₆ om.;
 D₂ हि (for यो). K₁ V₁ D₁. 5 -पांशुलः; V₃ -पांसलः (for
 -पांसनः). — ^c) V₂ अज्ञातीयेन येन त्वम्; D₃ दुर्नयो वेत्ति
 नो तत्त्वम् (sic).

8 T₄ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^b) K₁ सं- (for प्र-).
 K₄ विपश्चितः (for मनीषिणः). — B₁ om. 8°-10^b. — ^c)
 G₁ गुण्यं; G₃ गण्यं (for गौण्यं). — ^d) Ś₁ वेदान्तः; N₂

नु; V₂ B₂. 3 D₆ D₄ सर्वार्थ- (for वेदार्थ-). N₁ D₆ M₃
 -संमिताः (for -संमिताः).

9 T₄ om. 9 (cf. v. l. 1). B₁ om. 9 (cf. v. l. 8).
 — ^a) Ś₁ Dn₁ पृथिव्या (for 'व्यां). D₆ यदि (for यदु-).
 — ^c) Ś₁ K₁. 2 कृतान्तकृन् (for कुलं). M₁. 2 मूर्खो (for
 मूढो). T₃ बालः कुलस्यान्तकृद् (submetric). — ^d) K₄
 यस्य (for येषां). T₁ -शोचताम् (for -शासिता).

10 T₄ om. 10 (cf. v. l. 1). B₁ om. 10^{ab} (cf. v. l.
 8). — ^a) Ś₁ T₁ त्वसद्भिर् (for त्वमेभिर्). K₁. 2 यदप्यस-
 द्भिर्वाक्यैः स्वैस्; K₄ यदसद्भिः कृतैर्वाक्यैस्; N₂. 3 V B₂. 3 D₆
 D₄ एतैरसाधुभिर्वाक्यैस्; Dn D₆ (marg.) D₂ (marg.)
 असाधुमद्भिर्वाक्यैश्च; D₃ वदस्यसद्भिर्वाक्यैस्त्वं; T₂ G₁. 3. 5 M₄
 साधुष्वसाधुभिर्वाक्यैस्. — ^b) D₂ तथा; G₅ स्वयं (for
 त्वया). K₁. 2. 4 मन्यते; M₁. 2 [अ]भाषत (for भाषितैः).
 D₃ स्वयं साध्विति मन्यसे. — ^c) Ś₁ D₂ चैव (for वाचा).
 D₆ T₂ G₁. 2. 4. 5 M [अ]वसितं (for साधितं). K₁. 2
 V₂ B₂. 3 D₆ D₃ न चाप्य (K₁. 2 D₃ 'ध्य) वसितं कार्यम्;
 K₃. 4 N₂. 3 (marg.) V₁. 3 Dn D₁. 5 T₁. 3 G₃ न चाप्या
 (V₁. 3 'व) साधितं कार्यम्; N₃ D₄ तव चासा (D₄ 'चैवासा)-
 दितं कार्यम्. — ^d) K₄ N₂. 3 D₁-3. 5 विकृतः (for विवृतः).
 D₆ T₁. 2 G M कथम् (for कृतः).

11 T₄ om. 11 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₁ G₃ अप्यव- (for
 अनव-). B₃ त्वं गुरोरवलितस्य. — ^b) G₄ महता (for
 मान्यस्य). V₂ महतो हि (for महताम्). — ^c) Ś₁ क्षेपणे; K₃
 T₁ क्षपणं (for क्षे°). N₃ (marg.) V₁ किं शुभं; T₁ M₁-3
 वाशुभं (for कः शुभं). — ^d) Ś₁ K₃ Dn D₆ D₅ वधे
 कृते; K₄ V₁ D₃ [अ]शुभं कृतम्; N₃ V₃ [अ]शुभे (N₃ 'भं)
 कृते (for वधं कृतम्). K₁. 2 द्विजस्यैवाशुभं कृतम्; T₃ 'स्येह
 कृतं शुभम् (sic).

12 T₄ om. 12 (cf. v. l. 1). — ^a) V₃ [अ]पि (for
 [ए]व). — ^b) T₃ चैव (for तात). — ^c) M₁. 2 अपि (for

अन्धकवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[66. 21

धर्मस्य गतिरन्वेष्ट्या मत्स्यस्य गतिरप्सिव ॥ १३
 केवलं त्वं तु गर्वेण वृद्धानभिसमानिह ।
 वाचा दुनोषि मर्मद्वया अमत्रोक्ता यथाहुतिः ॥ १४
 वसुदेवं च पुत्रार्थे यदि त्वं परिगर्हसे ।
 तत्र मिथ्याप्रलापं ते निन्दामि कृपणं वचः ॥ १५
 दारुणेऽपि पिता पुत्रे नैव दारुणतां व्रजेत् ।
 पुत्रार्थे ह्यापदः कष्टाः पितरः प्राप्नुवन्ति हि ॥ १६
 छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रः शिशुस्तदा ।

मन्यसे यद्यकर्तव्यं पृच्छस्व पितरं स्वकम् ॥ १७
 गर्हता वसुदेवं च यदुवंशं च निन्दता ।
 त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषमर्जितम् ॥ १८
 अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ।
 किमर्थमुग्रसेनेन शिशुस्त्वं न विनाशितः ॥ १९
 पुत्राग्नौ नरकात्पुत्रो यस्मात्प्राता पितृन्सदा ।
 तस्माद्ब्रुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥ २०
 जाल्या हि यादवः कृष्णः स च संकर्षणो युवा ।

C 4253
B 2. 23. 21
P 2. 23. 21

हि). — ^a) D₃ नाकगतान् (for अन्तर्गं). B₃ M₁₋₃ लोका-
न्तरकृतानपि.

13 T₄ om. 13 (cf. v. l. 1). — ^a) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5}
तेन (for तात). M₁₋₃ लोकेऽस्मिन् (for दान्तेन). — ^b)
K_{1.2} Ñ_{2.3} V B D_{2.6} T₃ G₂ M₄ नित्यमभ्युत्थि (D₆ G₂
‘द्य’तात्मना; T₂ G_{1.3-5} ‘प्युदयात्मना; M₁₋₃ न कथंचन
दुर्मते. — ^c) M_{1.2} अन्विष्ट्या (for अन्वेष्ट्या). — ^d) S₁
गतिम् (for गतिर्). M₄ वा (for [इ]व).

14 T₄ om. 14 (cf. v. l. 1). — ^a) G₂ अस्माकं (for
केवलं). — ^b) Ñ₁ B₃ समाहितः; D_{5.2} निव; M₁₋₃ नपि
(for निह). D₃ वृद्धमग्न्युपमं त्विह. — ^c) N (except S₁
D₆) T₃ तुदसि (for दुनोषि). D₆ G₄ धर्मद्वया; T₂ G_{1-3.5}
M₄ धर्मज्ञ; M₁₋₃ धर्मज्ञान् (for मर्मद्वया).

15 T₄ om. 15 (cf. v. l. 1). — ^a) S₁ K₃ Dn Ds
तु (for च). — ^b) S₁ Ñ₂ V₃ यदेवं; Ñ₃ V₁ D_{4.5} यदिमं
(for यदि त्वं). Ñ₁ G₁ गर्हसि (for से). K V₂ B Dn Ds
D₁₋₃ T_{1.3} यदीमं परिगर्हसि. — ^c) V₂ अत्र (for तत्र). D₆
T_{1.3} G₂₋₅ M तत्र मिथ्यावल्लिप्तं ते; T₂ G₁ तत्पश्यामि प्रलापं ते.

16 T₄ om. 16 (cf. v. l. 1). — ^a) Ñ₁ B₂ D₅ च; B₃
न; D₆ om. (for सपि). G₂ दारुणे चैव पुत्रेऽपि. — ^b) G₂
को वा (for नैव). — For 16^{ab}, S₁ subst.:

758* दारुणेऽपि पितुः पुत्रः कः पुत्रे दारुणः पिता ।
 — ^a) D₃ तु (for हि). M₄ कष्टं (for कष्टाः). — ^d) T₂
G₁ पितरं (for रः). K₃ Ñ₁ V₂ B D_{1.2} ह; Ñ₂ G_{1.3.5}
M₄ च (for हि). D₆ पितरं प्रापयन्ति च. — For 16^{cd}, T₁
G₂ M₁₋₃ subst.:

759* पुत्रास्ते ह्यापदः कष्टापितरं तारयन्ति तु ।
 [T₁ पुत्रार्थे (for स्ते). M₃ कष्टाः (for कष्टाव). T₁ G₂
पितरं पालयन्ति हि (G₂ च); M₃ रं प्रापयन्ति तु (for ^b).]

17 T₄ om. 17 (cf. v. l. 1). — ^b) K_{1.2} शिशुव्रजे;
 Ñ₂ V₃ व्रजे शिशुः; B शिशुः पुरा; D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M शिशुः
 स्वकः; G₂ स्वकः शिशुः (for शिशुस्तदा). — ^c) V₂ D_{5.2}

T_{1.2} G₃ कर्तव्यं (for [अ]कं). — ^a) N (except S₁ D₆)

T_{1.3} G₄ तत्पृच्छ (for पृच्छस्व).

18 T₄ om. 18 (cf. v. l. 1). — ^a) M₄ गर्हितं (for
गर्हता). K₃ यदुवंशं (for वसुदेवं). V₁ D_{5.2} गर्हता वसुदेवेन.
 — ^b) K₃ वसुदेवं (for यदुवंशं). M₄ निन्दितम् (for निन्दता).
 S₁ यादवांश्चैव कुलसता. — ^c) K₂ भैरवं (for वैरजं). D₆
 वैरं च समुपार्जितम्; D₅ वैरं विषमिवां; M₄ वैरजं विषमं
 स्थितम्.

19 T₄ om. 19 (cf. v. l. 1). T₃ om. 19-22. — ^a)
 T₂ G₁ तत्कर्तव्यं (for अकं). — ^b) D₃ पुत्रकम्; D₆ S (T_{3.4}
 om.) धीमता (for पुत्रजम्). — ^c) S₁ शिशुत्वे (for स्त्वं).
 K₄ विशेषितः; D₆ T_{1.2} G₁₋₄ M निपातितः (for विना-
 शितः). G₅ शिशुकस्त्वं निपातितः.

20 T₄ om. 20 (cf. v. l. 1). T₃ om. 20 (cf. v. l.
 19). — ^a) D₃ त्राति (for पुत्रो). — ^b) S₁ T₁ M₄ पाति;
 K_{1.2} (marg.) V₂ B₂ Dn Ds D₂ T₂ G_{1.2.4.5} M₃ त्राति;
 K₃ D₁ माता; D₃ पुत्रः (for त्राता). K₃ Ñ₃ D_{5.6} T₁
 G_{1.5} M₄ तदा; G₂ स्वकान् (for सदा). — ^c) S₁ Ñ₁ तातेति
 (for पुत्रेति). — ^d) K_{1.2} Dn पुत्र- (for पुत्रं). — After
 20, D₆ T_{1.2} G M G(ed.) ins.:

760* पित्रा पुत्रस्तु गोसश्चेत्को दोषो वद सांप्रतम् ।

रक्षितस्तव पित्रासि किमर्थं वद बालिश ॥

अनेन तव वाक्येन शत्रवो यादवाः कृताः ॥

[(L. 1) M₄ जाला (for पित्रा). G₂ M_{1.3} पुत्रेण (for
 पुत्रस्तु). T₁ गोप्यश्च; G₂ M₁₋₃ गोप्येति (for गोसश्चेत्). D₆
 पिता पुत्रेण गोप्योऽस्ति (for ^a). — (L. 2) T₂ G_{3.5} M₄
 पुत्रासि (for पि). T₂ G_{1.2.4.5} M₄ वद (for वद).]

21 T₄ om. 21 (cf. v. l. 1). T₃ om. 21 (cf. v. l. 19).
 — ^a) K₂ जातो; K₃ Dn G_{3.4} M₄ जाल्यां; D₃ योग्यो (for
 जाल्या). D₃ स (for हि). — ^b) Ñ₂ तु (for च). — ^c) Ñ₃
 (marg.) V₁ विकृतस; V₃ B D_{1.2} विवृ (for विवृ).
 K_{1.2} चाभ्यां; G_{2.5} तेभ्यो (for ताभ्यां). D₆ T_{1.2} G_{1.3}

66. 21]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा ॥ २१
 उद्धूतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ।
 वसुदेवे त्वया क्षिप्ते वासुदेवे च कोपिते ॥ २२
 कृष्णे च भवतो द्वेषाद्रसुदेवविगर्हणात् ।
 शंसन्ति हीमानि भयं निमित्तान्यशुभानि ते ॥ २३
 सर्पाणां दर्शनं तीव्रं स्वप्नानां च निशाक्षये ।
 पुर्या वैधव्यशंसीनि कारणैरनुमीमहे ॥ २४

M1-3 त्वं चापि पितृ (G3 विकृ) तस्तेभ्यो. — ^a) G4. 5 -वैरोऽसि (for -वैरेण). B3 D6 तेजसा (for चेतसा). T1 M4 जातवैरोऽसि तेजसा.

22 T4 om. 22 (cf. v. l. 1). T3 om. 22 (cf. v. l. 19). — ^a) K1 (marg.) V1 D2. 4 उद्धूतानि; V3 Dn1 D3. 5 उद्धू (for उद्धू). T2 G2. 5 M1-3 हि; G3 ह (for [इ]ह). S1 D6 उद्धूतानि ह (D6 हि) सर्वेषां. — D5 reads 22^b on marg. — ^b) K3 नः (for वै). — ^c) K3. 4 Dn Ds D1-4 त्वया क्षिप्ते व (D2 वा) सुदेवे. — ^d) Dn1 om.; D2 वसुदेवे (for वासु). T3 गोपिते; G1. 4. 5 M4 गोपिते (for को).

23 T4 om. 23 (cf. v. l. 1). V3 om. 23^{ab}. — ^a) V2 सपि (for च). K1. 4 V1 D1. 2. 5 द्वेषो; N V2 B1 Dn Ds G1 द्वेष्ये; G4 द्वेषा (for द्वेषाद्). D3 कृष्णे च चरता द्वेषं; D4 कृष्णाच्च भवतो मृत्युर; D6 T1 G2. 3. 5 M4 कृष्णोऽपि भवतो द्वेषा; M1-3 कृष्णोऽपि भवता द्विष्टो. — ^b) S1 N1 Ds वसुदेवे च ग (Ds विग) हिते; D3 देवातिगर्हणात्; D6 T1. 2 G2. 3. 5 M देवश्च गर्हि (M1 रक्षि) तः. — After 23^{ab}, D6 T1. 2 G1-3. 5 M G (ed.) ins.;

761* त्यक्ष्यामहे वयं सर्वे भवन्तं यदि साधवः ।
 असन्तो वयमेवात्र लोके ख्याता नराधम ॥
 यदि शक्ताः परित्यक्तं पुत्र त्वां सांप्रतं वयम् ।
 सर्वानस्मान्परित्यज्य गच्छसीति न संशयः ॥

[L. 2) G2 नराधमाः (for धम). — (L. 3) D6 यद-शक्ताः; M1-3 यदा शक्ताः (for यदि शक्ताः). T1 G3 M2 पुत्र त्वा; G2 M1. 3 पुत्रत्वात् (for पुत्र त्वां).]

— ^a) N (except S1) T1. 3 G3 चेमानि; T2 G1. 2. 4. 5 M4 भीमानि (for ही). — ^d) B2. 3 [अ]शिवा नि; T2 G1. 5 [अ]शुभाय (for नि). D2 तु (for ते).

24 T4 om. 24 (cf. v. l. 1). M1. 2 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^a) G1. 2 दर्शनं (for दर्शनं). K2 शीघ्रं (for तीव्रं). — ^b) K2 सुप्तानां च; K3 N3 Dn Ds T1. 3 M4 दुःस्वप्नानां; D1 स्वप्नान्ते च; M1-3 सर्पाणां च (for स्वप्नानां च). D6 G2. 5 निशाक्षये (for क्षये). — ^c) K2 D2 T2 G5 पुर्या

एष घोरो ग्रहः स्वातीमुल्लिखन्खे गमस्तिभिः ।
 वक्रमङ्गारकश्चक्रे व्याहरन्ति खरं द्विजाः ॥ २५
 शिवा श्मशानान्निष्क्रम्य निःश्वासाङ्गारवर्षिणी ।
 उभे संध्ये पुरीं घोरा पर्येति बहु वाशती ॥ २६
 उल्का निर्घातनादेन पपात धरणीतले ।
 चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च ॥ २७
 प्राक्संध्या परिघग्रस्ता भाभिर्वध्नाति भास्करम् ।

(for पुर्या). K3 वैधत्य-; G4 वैशस- (for वैधव्य-). — ^d) D6 T2 G M1. 2 अनुमीयते (for मीमहे). M3 दारुणैरनुमीयते.

25 T4 om. 25 (cf. v. l. 1). — ^a) Some Mss. स्वातिम् (for स्वातीम्). S1 एष रौद्रो ग्रहस्तात. — ^b) S1 K1. 2 खं; D6 T2 G M4 वै (for खे). — ^c) K4 D5 T1 G1 M4 चक्रम् (for वक्रम्). D3 याति (for चक्रे). — ^d) D6 व्याहरन्ते (for रन्ति). G3 भयं; M1 मृग- (for खरं). K N V B Dn Ds D1-5 T1. 3 चित्रा (Ds निशा) यां घोरदर्शनः; T2 G1. 4. 5 M2-4 व्याहरन्ते भयं द्वि (G4 भयद्वि-; M2. 3 मृगद्वि) जाः. — N (except S1) T1-3 ins. after 25 : T4 after 65. 46^a :

762* बुधेन पश्चिमा संध्या व्याप्ता घोरेण तेजसा ।

वैश्वानरपथे शुक्रो ह्यतिचारं चचार ह ॥

केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ।

भरण्यादीनि भिन्नानि नानुयान्ति निशाकरम् ॥

[(L. 1) T4 om. line 1^a. Ds1 प्राप्ता; T1 दीप्या (for व्याप्ता). — (L. 2) K2 -विधैः (for -पथे). V3 मुक्तो (for शुक्रो). K4 विशाखाविषये शुक्रो (for ^a). K4 अतिचारं; V2 B2 ह्यभिः; T3. 4 ह्यविः (for ह्यति). B3 चकार (for चचार). — (L. 3) T1 केतुश्च (for केतोस्तु). K2 D2 T3. 4 केतुनां (T3. 4 तनं) धूमकेतोस्तु (for ^a). T3 नक्षत्राणां (for णि). N3 (marg.) V1 D3 दिशो दश (for त्रयोदश). — (L. 4) N2 चान्यानि (for भिन्नानि). D1 नूनं (for नानु-).]

— After the above, K1. 2. 4 N1 B1 Dn Ds D2. 4. 5 read 28 and N2. 3 V B2. 3 read 28^{cd}. While M1-3 read 29^{ab} after 25.

26 D3 T3. 4 G4 om. 26-27. G5 transp. 26 and 27. — ^a) D2 निर्गल्य (for निष्क्रम्य). — ^b) D6 T1. 2 G1-3. 5 M -वर्षिणः (for णी). K3. 4 D1 निःश्वासाङ्गारवर्षिणी. — ^c) K1. 2. 4 V B3 D1. 2. 4 T1 G3 M3 घोरां; D6 T2 G1. 2. 5 M4 घोराः (for घोरा). — ^d) K4 वासिनी (for वाशती). D6 T1. 2 G1-3. 5 M पर्यटन्तो नदन्ति च.

27 D3 T3. 4 G4 om. 27 (cf. v. l. 26). G5 transp. 26 and 27. — ^a) D1 -वातेन; D6 T2 G1-3. 5 M3. 4 -पातेन (for -नादेन). — ^c) G2 भूमिर् (for मही). S1 D2 चालया

अन्धकवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[66. 38

प्रतिलोमं च यान्त्येते व्याहरन्तो मृगद्विजाः ॥ २८
 ग्रस्तः स्वर्भानुना सूर्यो दिवा नक्तमजायत ।
 धूमोत्पातैर्दिशो व्याप्ताः शुष्काशनिसमाहताः ॥ २९
 प्रस्रवन्ति घना रक्तं साशनिसनयित्ववः ।
 चलिता देवताः स्थानाच्यजन्ति विहगा नगान् ॥ ३०
 यानि राजविनाशाय दैवज्ञाः कथयन्ति हि ।
 तानि सर्वाणि पश्यामो निमित्तान्यशुभानि वै ॥ ३१
 त्वं चापि स्वजनद्वेषी राजधर्मपराङ्मुखः ।
 अनिमित्तागतक्रोधः संनिक्ष्टभयो ह्यसि ॥ ३२
 यस्त्वं देवोपमं वृद्धं वसुदेवं धृतव्रतम् ।

मोहात्क्षिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते शान्तिरात्मनः ॥ ३३
 त्वद्गतो यो हि नः स्नेहस्तं त्यजामोऽद्य वै वयम् ।
 अहितं स्वस्य वंशस्य न त्वां वयमुपास्महे ॥ ३४
 स हि दानपतिर्धन्यो यो द्रक्ष्यति वने गतम् ।
 पुण्डरीकपलाशाक्षं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ३५
 छिन्नमूलो ह्ययं वंशो यदूनां त्वत्कृते कृतः ।
 कृष्णो ज्ञातीन्समानाय्य स संधानं करिष्यति ॥ ३६
 क्षान्तमेव तदानेन वसुदेवेन धीमता ।
 कालसंपक्वविज्ञानो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि ॥ ३७
 मयं तु रोचते कंस वसुदेवसहायवान् ।

C 4272
B 2. 23. 40
P 2. 23. 40

मास च तरुन् (D2 महीं); K2 साचलत्पर्वणि मही; D1 चचाल
 पर्वणि मही; M1-3 पतन्त्यतितरामेषां.

28 K1. 2. 4 Ñ1 B1 Dn Ds D2. 4. 5 read 28 after
 762*. D6 reads 28^{ab} twice. — ^a) Dn1 परिधिः; D6
 (second time) परितो; T2 G1. 4 परिसं (for परिघ-). K1
 D2. 3 प्राक्संध्यां परिघग्रस्तां (D3 घस्तात); M1-3 प्राक्सं-
 ध्यायाः परिग्रस्तो. — ^b) D6 (second time) T2 G3-5 M4
 गोभिर् (for भाभिर्). K3 Ñ V2. 3 B Dn Ds D1. 4. 6
 (first time) बाधति (for बध्नाति). M1-3 भास्करः (for
 रम्). S1 K1. 2. 4 D2 भाभिर्विध्य (K4 D2 र्बाध)ति भास्करः;
 V1 भाभिर्भाति न भास्करः; G2 गोभिर्बध्नाति भास्करः.
 — Ñ2. 3 V B2. 3 read 28^{cd} after 762*; K3 D1. 4 read
 the same twice. — ^c) K3 (first time) प्रतिलोमश्; K4
 D1 (first time) लोमा (for लोमं). K3 (second time)
 Ñ2. 3 V B3 D1. 4 (last two second time) व्रजन्त्येते; B2
 Dn च यान्त्येव; D2 T1 चरन्त्येते (for च यां).

29 M1-3 read 29^{ab} after 25. — ^b) Ñ3 V1 व्यजायत
 (for अ). — ^a) K4 T1 उल्काशनिः; T4 शक्रां; G3 शुष्का-
 निलः (for शनि-).

30 ^a) K4 प्रस्रवन्ति (for प्रस्रं). — ^b) S1 सायाहे
 (for साशनि-). — ^c) M1-3 चलन्ति (for चलिता). M4
 चलन्ति देवताः स्थानं.

31 ^a) Ds तानि (for यानि). K3 V1 Ms राजन् (for
 राज-). S1 विनाशीनि (for शाय). — ^b) K1. 2. 4 Ñ1. 3 V2
 B Dn Ds D1-5 T1. 3 G3. 4 M1. 2 ह; K3 V3 वै (for हि).
 — ^c) K3. 4 V2 D1 पश्यामि (for मो). — ^d) M1 ते
 (for वै).

32 ^b) K4 राजधूर्षु (for धर्म-).

33 ^a) K2 देवमसुं (for देवोपमं). — ^b) K Ñ V1. 3
 B Dn Ds D1-5 T3. 4 M4 वसूपमम्; D6 T1. 2 G दृढव्रतम्

(for धृत°). — ^a) K4 आत्मजा (for नः).

34 ^a) Ds2 त्वत्कृतो (for त्वद्गतो). T4 च (for हि).
 — ^b) S1 B1. 2 सं- (for तं). S1 B तं (for वै). D6 T2 G
 M1. 3. 4 त्यजामोऽद्य हि तं वयम्. — ^a) S1 K3 Dn Ds Ts
 क्षणम् (for वयम्).

35 ^a) M4 यदु- (for दान-). — ^b) K3 दृष्ट्वा तु (for
 द्रक्ष्यति). K1. 2. 4 D2. 3 वनेचरम्; S (except T3. 4) महा-
 द्युतिम् (for वने गतम्). — ^c) D6 T1. 3 G2. 3 M4 विशालाक्षं
 (for पलाशाक्षं). — After 35, D6 S (except T3. 4)
 G (ed.) ins. :

763* बालं चाबालसद्वृत्तमीश्वरं सकलेश्वरम् ।

योगिध्येयं सदादृश्यं सन्तं सदसदात्मकम् ॥

यो हि द्रक्ष्यति तं कृष्णं तस्मै भूयो नमो नमः ॥

आद्यानामाद्यमादिं च सकलं निष्कलं हरिम् ।

यो हि द्रक्ष्यति तं देवं तस्मै भूयो नमो नमः ॥ [5]

वयमेव निरानन्दास्त्वया गुप्ता यतः सदा ।

येषां त्वमीश्वरोऽध्वन्यस्तेषां शान्तिः कुतो रतिः ॥

[(L. 2) T1 G3 M1 -ज्ञेयं (for -ध्येयं). — (L. 4) M4
 आदिमाद्यं (by transp.). — (L. 5) D6 देवेशं (for तं देवं).]

36 ^a) T2 G1. 4. 5 छिन्नभूतो (for मूलो). S1 ऽपि (for
 हि). — ^b) D4 यत्कृते (for त्वत्कृते). — ^c) D6 T1 समानीय
 (for नाय्य). D3 कृष्णं समानाय्य भवान्. — ^d) D3 न
 संधानं; G4 संधानं न (for स संधानं).

37 ^a) N (except S1 Ñ1 D6) T3. 4 G4 तव; M1. 3
 सदा (for तदा). — ^b) B2 D6 संकल्पः; D1. 4 संपर्कः (for
 संपक्व-). K1. 2. 4 त्वं वै मोहसमापन्नो; Ñ2. 3 B1 Dn Ds Ds
 Cn कालसम्यक्परिज्ञानो. ❀ Cn : कालेन सम्यक्परिगतं नहं
 ज्ञानं यस्य सः । कालः सम्यक्परिज्ञात इति पाठः । ❀ — ^d) K1
 वै (for त्वं). K4 तद्ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि.

66. 38]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

गच्छ कृष्णस्य निलयं प्रीतिस्ते तेन रोचताम् ॥ ३८
अन्धकस्य वचः श्रुत्वा कंसः संरक्तलोचनः ।
किञ्चिदप्यब्रुवन्क्रोधाद्विवेश स्वं निवेशनम् ॥ ३९

ते च सर्वे यथावेश्म यादवाः श्रुतविस्तराः ।
जग्मुर्विगतसंकल्पाः कंसवैकृतशंसिनः ॥ ४०

इति श्रीहरिवंशे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशंपायन उवाच ।

अक्रूरोऽपि यथाज्ञप्तः कृष्णदर्शनलालसः ।
जगाम रथमुख्येन मनसस्तुल्यगामिना ॥ १
कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै ।
पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम् ॥ २
प्रागेव च नरेन्द्रेण माथुरेणौग्रसेनिना ।

केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् ॥ ३
स तु दूतवचः श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम् ।
वृन्दावनगतो गोपान्वाधते स्म दुरासदः ॥ ४
मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ।
दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसौ करोति कदनं महत् ॥ ५
निम्नंगा वै सगोपाला गवां पिशितभोजनः ।

38 ^a) K₃ नु; K₄ च (for तु). — ^d) K_{1.2} G₃ संधिस (for प्रीतिस्). D₅ तेन च; T₂ G₁ तेन हि; G₅ तेऽनेन (for ते तेन). S₁ संधिस्तेनैव रोचताम्. — After 38, S₁ K Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} ins. the colophon. While D₅ S (except T_{3.4}) G (ed.) ins. after 38:

764* अन्यथा तु गतिः कंस तव नास्तीति निश्चयः ।

[M₄ च (for तु). M₄ कचिन् (for तव). D₅ निश्चितम्; T₁ काचन; M₁₋₃ निश्चिनु (for निश्चयः).]

39 Before 39, N (except D₅) T₂₋₄ G_{1.3.4} M₁₋₃ ins. वैशंपायनः. — ^b) T₄ श्रुत्वा रक्तान्तलोचनः. — ^c) D₅ T₁ G_{1.3} M₁₋₃ कोपात्; G₅ गोपात् (for क्रोधाद्). K Ñ V B Dn Ds D_{1.2.4.5} G₄ न किञ्चिदब्रवीत्क्रोधाद् (Ñ₂ 'कोपाद्; D₂ 'क्रुद्धो); D₃ न किञ्चिद्वदति क्रुद्धो. — ^d) D₅ T₁ G₃ M जगाम (for विवेश). Ñ₂ स्व; Ñ₃ (marg. as in text) च (for स्वं). T₃ G₄ निकेतनम् (for निवेश). D₅ प्रविवेश गृहं स्वयम्.

40 ^a) B D₃ तु (for च). — ^b) K₃ V₂ D₁ T_{3.4} श्रुति- (for श्रुत). Ñ₁ विस्मयाः (for विस्तराः). — ^c) S₁ K_{1.2} विकृत-; K₄ विकल्प-; Ñ_{1.2} V₃ B_{2.3} विदित-; D₅ T₂ G_{1.3.5} विहत- (for विगत). — ^d) K₄ वैकृति- (for 'त-). M₄ शासनम् (for शंसिनः).

COLOPHON ins. in S₁ K Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} after 38. — Mention of the Epic : K_{1.3} Ds₂ T₃. — Mention of Khila : S₁ K_{1.3} Ñ₃ V B Ds D_{1.3}. — Sub-parvan : V₃ बालचरितम्; T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy.

name : N (except V₃) G_{2.3} M₁₋₃ अन्धकवाक्यम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ D₁ M₁₋₃ 76; Ñ₃ V₁ G₁ 79; V₂ B₂ T₁ G_{3.5} M₄ 80; V₃ Dn Ds₂ T₂ 78; D₃ 84; D₄ G_{2.4} 77; T₃ 85; T₄ 72. — Śloka no. : Dn Ds₂ 40; D₃ 38; D₄ 41; T₂ 48; G₁ 47.

67

1 N (except D₅) T_{1.3.4} G_{1.3.4} om. the ref. — ^a) D₅ G₃₋₅ यदा (for यथा). T₁ M₄ अक्रूरो यादवाज्ञप्तः. — ^d) K₄ Ñ₃ V₁ D_{1.3.5} T₂₋₄ G_{1.3.5} M₄ मनसा (for 'सस).

2 ^b) K_{3.4} चोद्ग (K₄ चेङ्गितानि; T_{3.4} [आ]त्मगतानि (for [अ]ङ्गित). G₅ M₄ च (for वै). — ^c) G₅ पुत्र- (for पितृ-).

3 ^a) T₂ G₁ प्रायेण (for प्रागेव). S₁ K_{1.2} B_{1.3} Dn Ds तु (for च). — ^b) D₅ G_{1.5} M₄ माथुरेण; M₁₋₃ माधवेन (for माथुरेण). — ^c) D₅ केशिने; T₄ कंसेन (for केशिनः).

4 ^a) K₂ तु दूतो; D₃ तु दूतं; T₂ G₂ दूतस्य; Bom. and Poona eds. G (ed.) च दूत- (for तु दूत-). — ^b) K_{1.3} महान् (for नृणाम्). — ^c) K₄ वृन्दावनं; T₂ 'वने (for 'वन-). G₁ वृन्दावने गते गोपान्. — G₄ om. (hapl.) ^d 4^a-6^a.

5 G₄ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) G₅ मानुष्यमांसमश्नानं. — ^c) G₅ M_{1.2} दुर्दान्त- (for 'न्तो). K₂ ऽस्ति; D₃ वै (for ऽसौ). D₅ G₂ M_{3.4} दुर्दान्तवाजी दैत्योऽसौ (M₃ 'त्यो वै).

केशिवधः]

विष्णुपर्व

[67. 15

दुर्मः कामचारी च केसरी निरवग्रहः ॥ ६
 तदरण्यं श्मशानाभं नृणामस्थिभिरावृतम् ।
 यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः ॥ ७
 खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान् ।
 हेषितैः स्पर्धते वायुं फुतैर्लङ्घयते नभः ॥ ८
 अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्चो वनगोचरः ।
 आकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः ॥ ९
 हरिणं तद्वनं सर्वं तेन सौदासकर्मणा ।
 कृतं तुरगदैत्येन सर्वाङ्गोपाञ्जिघांसता ॥ १०

तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
 न नृभिर्गोधनैर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभिः ॥ ११
 निःसंपातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ।
 मदाचलितवृत्तेन नृमांसान्यश्नता भृशम् ॥ १२
 नृशब्दानुसरः क्रुद्धः स कदाचिदिनागमे ।
 जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा ॥ १३
 तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह ।
 क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः ॥ १४
 तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च ।

C 4289
B 2. 24. 17
P 2. 24. 17

— ^a) K2-4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T1. 3. 4 अकरोत्;
 D3 चकार (for करोति).

6 G4 om. 6^a (cf. v. l. 4). — ^a) D3 सह- (for वै
 स-). K3 Ñ2.3 V1.3 B D2.5 T3 M4 -गोपालान् (for
 ला). S1 K1.2 Ñ1 निघ्नङ्गोपांसगोपालान्; K4 ँगाश्चैव
 गोपालान्; V2 ँस गा वै गोपालान्; D1 विनिघ्नङ्गाः सगो-
 पाला; D6 T1 G2.3.5 निघ्नङ्गाश्च सगोपालान्; T2 G1
 ँगाश्च सगोपाश्च; T4 निघ्नङ्गस्तान् वै सगोपालान्; M1-3 निघ्नस
 गाश्च गोपालान्. — ^b) D3 सदा (for गवां). — ^c) S1 K2
 D5 T1 G4.5 M4 दुर्मदः; K4 Ñ2 D2. T4 उद्दाम-; Ñ3 V1.2
 B D4 उद्दामः; D1 दुर्मदः; T3 उद्धतः (for दुर्मदः). — ^d)
 K3.4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3.4 G3.4 M4 स
 केशी; T1 केशी स (for केसरी). D3 शक्राशनिसमस्वनः.

7 ^b) Ñ3 D5 T8 नृणां मांसास्थिभिरवृतम्. — ^c) Ñ2 हि
 स (by transp.). — After 7, S (except T3.4) read
 20^{ab}, repeating it in its proper place. After the first
 occurrence of 20^{ab}, the sequence in M4 is : 9^{cd}; 8^{cd};
 9^{ab}; 8^{ab}.

8 For the sequence in M4, cf. v. l. 7. — ^a) Ñ3 V1
 पृथ्वी (for भूमि). — ^b) K1.2 दन्तैर् (for वेगेन). D5
 G2.4.5 [आ]रुजते; T2 G1 M4 रुरुजे (for [आ]रुजते). S1
 दन्तैरारुजति द्रुमान्. — T2 om. (hapl.) 8^c-19^d. — ^c)
 Ñ2 V1.2 हेषितैः (for हे). G4 M1-3 स्पन्दते (for स्पर्धते).
 K1.2 वायोः (for वायुं). T1 M4 हेषितैर्व (M4 ते व) धर्तते
 चाम्बु; G1.5 हेषितैः स्पन्दते वायुः.

9 For the sequence in M4, cf. v. l. 7. T2 om. 9
 (cf. v. l. 8). — ^a) K2 अभि- (for अति-). T4 प्रसिद्धो;
 M3.4 प्रवृत्तो (for द्रो). — ^b) Ñ1.3 B3 T1.4 G3 दुष्टो-
 श्चो; Ñ2 दुष्टात्मा; D6 शो (for श्चो). — T4 om. 9^c-11^d.
 — ^c) Ñ1 D2 M1-3 आकम्पित-; V2 T3 प्रा (T3 प्र) कम्पित-

(for आक). K3 आकम्पितः सटारौद्रः.

10 T2 om. 10 (cf. v. l. 8). T4 om. 10 (cf. v. l. 9).
 — ^a) K2 हतं च (for हरिणं). S1 भुवनं (for तद्वनं). D6
 कृत्वा; G M कृत्स्नं (for सर्वं). D3 दुर्विदीर्णं वनं सर्वं. — ^b)
 K1.2.4 Ñ2.3 V B1 Dn Ds1 D4 T3 [आ]सीत्पाप-; Ds2
 [अ]तिपाप-; D1 भूयोऽपि; D2 सोद्दाम-; D3 G1.3-5 M4 वै
 पाप-; D5 [अ]थोत्पात-; D6 [अ]सौ पाप-; T1 [ए]वं पाप-;
 G2 [आ]जौ पाप- (for सौदास-). S1 तेन तन्नष्टकर्मिणा; K3
 तेनाभूद्दोरूपिणा; B2.3 तेनासीत्पापकारिणा. — ^d) S1 K1.2
 सर्व- (for सर्वान्). D2.3 लोकाञ् (for गोपाञ्).

11 T2 om. 11 (cf. v. l. 8). T4 om. 11 (cf. v. l. 9).
 — ^a) G2 -प्रकारेण (for -प्रचा). — ^b) D4 धर्षितं (for
 दूषितं). — ^d) V1 वन्य- (for वन-).

12 T2 om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{ab}) M4 निःसंवाधः
 (for पातः). K2 तेन पन्थास (by transp.). D3 [आ]सीद्
 (for तद्). Ñ1 तेन तद्विषयाश्रयः; Ñ2.3 V2.3 B1.3 Dn
 D1.4.5 T3 तेन तद्विषयाश्रयात् (B1.3 T3 याश्रितः) (for ^b).
 — ^c) D3 मदावलिसवृत्तेन.

13 T2 om. 13 (cf. v. l. 8). — ^a) K4 Ñ1 M1-3
 -चरः; D6 T1 G1.3-5 -गतः (for -सरः). — ^b) S1 K1.2.4
 D1 दिनक्षये; B2 वनागमे; D5 वनान्तिके; D6 T1 G M वना-
 न्तरे (for दिनागमे). — ^c) Ds1 जघान (for जगाम). T4
 घोषं (for घोष-). Ñ1 -संवाधं; T1 -संवादं; G2 हं (for सं).
 D1 जगाम घोषजं वासं. — ^d) V1 देशितः (for चोदितः).
 K4 Ñ2 D5 T4 -कर्मणा (for -धं).

14 T2 om. 14 (cf. v. l. 8). — ^b) V3 पशुभिः (for
 शि). — ^c) K2 जगत्सर्वं (for ज्ञाथं). — ^d) S1 नाथं
 कृष्णम् (by transp.); K4 कृष्णं चैवम्; T4 विष्णुं नाथम्.
 D5 समाश्रिताः (for उपा). T1 शरण्यं समुपाश्रिताः.

67. 15]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

दत्त्वाभयं तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे ॥ १५
 केशी चाम्युद्यतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः ।
 हेषमाणो जवोदगो गोविन्दाभिमुखो ययौ ॥ १६
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् ।
 प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदः शशिनं यथा ॥ १७
 केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् ।
 मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितौषिणः ॥ १८
 कृष्ण तात न खल्वेष सहसा ते हयाधमः ।
 उपसर्प्यो भवान्बालः पापश्चैष दुरासदः ॥ १९
 एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात बहिश्चरः ।

उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि ॥ २०
 त्रासनः परसैन्यानां तुरगाणां महाबलः ।
 अवध्यः सर्वसत्त्वानां प्रथमः पापकर्मणाम् ॥ २१
 गोपानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः ।
 केशिना सह युद्धाय मतिं चक्रेऽरिसूदनः ॥ २२
 ततः सव्यं दक्षिणं च मण्डलानि परिभ्रमन् ।
 पञ्चामुभाभ्यां स हयः क्रोधेनारुजते दुमान् ॥ २३
 मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धदेशे घनावृते ।
 वलयोऽभूतरंगाभाः सुसुबुः क्रोधजं जलम् ॥ २४
 स फेनं वक्त्रजं चैव ववर्ष रजसावृतम् ।

15 T₂ om. 15 (cf. v. 1. 8). — °) Ñ₂ च; D₃ स (for तु). D₆ T₁ G M अभयं प्रदाय कृष्णो वै (hypermetric). — °) D₅ G₅ सोऽपि; D₃ चापि; T₁ संप्र- (for सोऽभि-). T₃ दुद्रुवत् (for वै).

16 T₂ om. 16 (cf. v. 1. 8). — °) K₁ चाम्युद्यत-; K₂ स चावृत-; K₃ Ñ₃ V₂ B₁ D₁ चाप्युद्यत-; Ñ₁ V₁ D₃ D₅ T₃ चाप्युद्यत-; D₂ चाप्युद्यत-; D₄ वाप्युद्यत-; D₆ G₂ चाप्युद्यत-; T₁ G₁ M₄ चाम्युद्यत- (for द्यत-). — °) D₆ प्रकाशवदनेक्षणः. — °) M₁₋₃ हयोदगो (for जवो). — °) V₃ D₅ मुखं (for मुखो).

17 T₂ om. 17 (cf. v. 1. 8). — °) D₃ स्वर्भानुः (for तोयदः).

18 T₂ om. 18 (cf. v. 1. 8). — °) D₄ तं तदा; M₁ तु ततो (for तु तम्). — °) T₃ G₁ उप- (for अव-). — °) D₆ G₁ M₁₋₃ मानुष्य- (for म-). K₁ (sup. lin. as in text). 2 मतयो (for बुद्धयो). — °) K₃ हितैषिणः (for षिणः). — After 18, V₂ ins.:

765* कृष्ण कृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्धन ।

जगतामभयदोऽसि त्वं त्रायस्वास्मान्विशेषतः ॥

19 T₂ om. 19 (cf. v. 1. 8). — °) V₂ पश्य (for कृष्ण). — °) K₁ 2. 4 हयोत्तमः; D₁ हयोऽधमः (for हयाधमः). T₄ सहसा च त्वयाधमः. — °) M₁₋₃ उपसर्प्यो (for सप्यो). — °) Ñ₁ V₁ D₆ G₄ [ए]व; V₂ [अ]यं (for [ए]ष).

20 S (except T₃ 4) read 20^{ab} for the first time after 7. — °) K₃ वै आता (for सहजः). T₁ M₁₋₃ (all first time) य एष कंसस्य हयः; T₂ G M₄ (all first time) य (G₂ M₁ स) एष कंसः सहजः; T₂ (second time) य एकः कंससहजः. — °) D₆ तनु-; D₆ T₂ G (last

six both times) M₄ (first time) तस्य (for तात). T₁ (first time) M₁₋₃ (all both times) प्राणास्तात बहिश्चराः. — T₂ om. 20^c-23^d. — °) K₃ D_n उत्कटशः; K₄ उन्मत्तश (for उत्तमश). K₁ 2 नरेन्द्राणां; D₄ महे (for हये). D₆ सर्वेषां चासुरेन्द्राणां. — °) K₃ Ñ₁ V₃ भुवि; B₁ रणे (for युधि). Ñ₂ दानवोऽप्रतिमं भुवि; D₆ G₄ M₁₋₃ वप्रति (G₄ थ)मो युधि.

21 T₂ om. 21 (cf. v. 1. 20). — °) K Ñ₂ V₁ D_n D₁ 2 T₃ G₃ सर्व-; M₃ सुर- (for पर-). D₃ 6 T₄ त्रा (D₃ शा)सनः सर्वभूतानां. — °) N (except S₁ D₆) T₁ 3. 4 G₂₋₄ भूतानां (for सत्त्वानां).

22 T₂ om. 22 (cf. v. 1. 20). S₁ om. (hapl.) 22^{ad}. — °) K₄ D₅ युद्धेन; D₆ T₁ G₁ 3-5 M युद्धे वै (for युद्धाय). — °) D₆ T₁ G₁ 3-5 महाबलः (for ऽरिसूदनः). M₄ मनश्चक्रे महाबलः.

23 T₂ om. 23 (cf. v. 1. 20). — °) S₁ सव्यं दक्षिणतः शीघ्रं. — °) K Ñ₂ 3 V B₁ D (except D₆) T₁ 3. 4 मण्डलं स (K₂ D₂ च) (for लानि). — °) V₂ सहसा (for स हयः). — °) S₁ D_n 1 [अ]रुजत; B₃ M₂ 3 [आ]रुजे; D₄ आरुजति; D₆ [अ]रुजद्; M₄ हरुजे (for [आ]रुजते).

24 °) Ñ₁ लम्बसटा; T₁ M₄ च जठरे (for लम्बसटे). K₃ वा स्युः (for चास्य). K₁ 2. 4 D₄ मुखं लम्बसटं चास्य. — °) V₂ B D₃ 5 T₃ स्कन्धे केश- (for स्कन्धदेशे). D₃ 6 T₂ G M सटावृते (for घना). K₁ 3 स्कन्धदेशघनावृतम्; K₂ केशसमुद्यतम्; D₄ स्कन्धं देशे घनावृतम्; T₁ स्कन्धे केश- सटावृते. — °) D₆ T₁ 2 G M ऽब्धि- (for ऽभ्र-). S₁ वलय- भूतरंगाभ्यां; K₂ बलेन रोमकूपाश्च; K₃ बलवद्भूतरंगाभ्यां; T₄ नयनोद्भवमग्न्याभाः. — °) S₁ K₃ T₃ 4 G₄ सुत्ताव (for

केशिवधः]

विष्णुपर्व

[67. 33

हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः ॥ २५
 गोविन्दमरविन्दाक्षं हेपितोद्गारशीकरैः ।
 स फेनैर्गात्रनिर्गीणैः प्रोक्षयामास सर्वतः ॥ २६
 खुरोद्गारणमुक्तेन मधुरक्षोदपाण्डुना ।
 रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्धजम् ॥ २७
 पुतवलिगतपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः ।
 दन्तान्निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् ॥ २८
 स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः ।
 पूर्वाभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत् ॥ २९

पुनः पुनश्च स बली ग्राहिणोत्पार्थतः खुरान् ।
 वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै ।
 अदशद्वाहुविवरं कृष्णस्य रुषितो हयः ॥ ३०
 स लम्बकेसरसटः कृष्णेन सह संगतः ।
 रराज केशी मेघेन संसक्तः ख इवांशुमान् ॥ ३१
 उरश्चास्योरसा हन्तुमियेष बलवान्हयः ।
 वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्विगुणविक्रमः ॥ ३२
 तस्योत्सिक्तस्य बलवान्कृष्णोऽप्यमितविक्रमः ।
 बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे कुद्धः समादधत् ॥ ३३

C 4308
B 2, 24, 36
P 2, 24, 36

सुखुः).

25 °) D₃ स फेनं वक्त्रलालं च. — °) Ś₁ D₄ [आ]वृत्तः
 (for °तम्). — °) Ś₁ तु हिमवान् (for यथा व्योम्नि). — °) T₃ M₄ नीहार (for °रम्). K₄ नीहारेण यथा रविम्.

26 °) K_{3.4} Ñ₂ हेषितासार (Ñ₂ झार) शीकरैः. — °) Ś₁ सहजैर (for स फेनैर). K Ñ_{2.3} B Dn Ds D_{1.4.5} T₃ वक्त्र-
 (for गात्र). D₆ T_{1.2} G M -निर्मिणैः (for -निर्गीणैः). V₂
 स फेनैर्वक्त्रनिर्घातैः; D_{2.3} सफेनवक्त्रनिर्माणैः (D₃ स्तीणैः); T₄
 फेनैर्वक्त्रनिर्निर्गीणैः. — °) K₁₋₃ Ñ_{1.3} V₁ B Dn Ds D₁₋₅
 T₄ भारत; K₄ संततम्; V₃ G₄ सर्वशः (for °तः). D₆ T₂
 G_{1.2} प्रेषयामास सर्वशः; T₁ G₃ M₄ सेचयामास सर्वशः; T₃
 छादयामास भारत; G₅ सेचयामास दानवः.

27 °) T₁ -सिक्तेन; T₂ G₃₋₅ M₄ -धूतेन; G₁ -भूतेन
 (for -मुक्तेन). N (except Ś₁ D₃) खुरोद्गार (Ds D₂ °द्ग-
 D₃ °द्ग) तावसि (K_{3.4} Ñ_{1.3} V₁ Ds D₁₋₃ °स) केन. — °) K₃ Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3-5} T_{3.4} मधु (K₃ T₄ °धू) क-
 (for मधुर). — °) M₁ (inf. lin.) सहसा (for चकार).
 V₁ -विग्रहम् (for -मूर्धजम्). M₃ सहसारुणमूर्जितः.

28 °) T₄ वृत् (for पुत). D₃ -पातैस् (for -पादस्).
 K₄ Ñ₃ V₁ B_{1.3} D_{2.4} पुतावलिगतपादस्तु. — °) Ñ₂
 (marg.) खण्डमानं; V₁ तक्षमाणो; D₃ क्षोदं; T₁ कर्षं
 (for तक्षं). G₄ नखाङ्कुरैः (for धरां खुरैः). — K₁ repeats
 28°-29° after 31. — °) K₁ (second time) विदशमानसः;
 K₃ निदर्शं; Dn₂ निर्दशयानस् (for °मानस्). Ñ₁ स (for
 तु). D₆ T_{1.2} G₂₋₅ M₄ दन्तान्वि (D₆ T_{1.2} °न्वि) दर्श-
 यामास; T₄ दन्तैश्च दश्यमानस्तु. — °) D₆ T₁ G₂₋₅ M
 अभिद्रवन् (G₃ °वत्); T₂ G₁ च दुद्रवन् (for उपाद्रवत्).

29 For the repetition in K₁, cf. v. l. 28. — °) Ñ₂
 G₃ संसक्तसः; V₃ संयुक्तस् (for संस°). D₁ संसक्तस्तु स कृष्णेन;
 T₁ M₄ संसक्तः सह कृ°, — °) K₁ (second time) S (except

T_{3.4}) -दानवः (for -सत्तमः). — T₄ om. 29°-30°. — °) Ś₁ T₁ तु; K₁ (second time) D₆ T₂ G_{1-3.5} M च (for
 वै). — °) V₃ D₄ कृष्ण- (for कृष्णं).

30 T₄ om. 30°^{abcd} (cf. v. l. 29). — °) D₂ स च
 (by transp.). K₂ पुनश्च स बली दैत्यः. — °) Ñ_{1.3} V₁
 Dn Ds D_{1.5} खुरैः (for खुरान्). — After 30°^{ab}, N (except
 Ś₁ Ñ₁ D_{2.6}) T₃ ins.:

766* कृष्णस्य दानवो घोरं प्रहारममितौजसः ।

[Ñ₃ V₁ अमितौजसम्.]

— °) Ñ₂ D_{5.6} T_{1.2} G M च (for वै). — °) N (except
 Ś₁ Ñ₁ D₆) T_{3.4} G_{4.5} M₄ -शिखरं; T₁ -युगलं (for -विवरं).
 — °) G₂ हृषितो (for ह°).

31 °) Ñ₃ V_{1.2} प्र- (for स). Ñ_{2.3} T₁ -जटः (for -सटः).
 — °) M₄ केशी कृष्णेन संगतः. — °) D₆ T_{1.2} G_{1.2.4.5}
 M कृष्णः; G₃ कृष्णो (for केशी). K_{1.2} संसक्तो (for मेघेन).
 — °) K₁ मेघेन; V₁ B_{2.3} D₄ संयुक्तः; D₅ स सक्तः (for
 संसक्तः). Ś₁ इह ले; T_{1.2} G₁ M_{1.2.4} इव च (for ख इव).
 K₂ मेघेनैव तथांशुमान्; Ñ₂ संसक्त इव चन्द्रमाः; D₆ G₂₋₅ स
 संसक्त इवांशुमान्. — After 31, K₁ repeats 28°-29°.

32 °) Ś₁ V_{2.3} G₃ उरस्तस्य; Ñ₁ कृष्णं चास्य; D₅ उग्र-
 श्चास्य; D₆ T₄ उत्तम (T₄ °र) श्वः; T₃ प्रमत्तश्च (for उरश्चास्य).
 — °) D₃ कायेन (for वेगेन). — °) K_{1.2.4} -विग्रहः (for
 -विक्रमः).

33 B₃ om. (hapl.) 33°^{ab}. — °) D₂ हि (for ऽपि).
 — °) T₂ हत्वा (for कृत्वा). — °) T₁ मुखं (for मुखे).
 T₄ G₄ कृष्णः (for कुद्धः). D₁ समादधत्; D₅ दधे (for
 °दधत्).

34 °) T₂ तु (for तं). Ś₁ असक्तं वै; Ñ₁ असंक्रिष्टं; D₂
 असक्तो वै (for अशक्तो वै). — °) K₄ Ñ₂ Dn₁ D₂ भक्तुस्;
 V₂ B Ds T₃ भेतुस् (for भोक्तुस्). Ñ₂ Dn₂ Ds₂ D₁ च

67. 34]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4309
B 2, 24, 37
P 2, 24, 37

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भोक्तुमेव वा ।
 दशनैर्मूलनिर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन् ॥ ३४
 विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः ।
 अक्षिणी विकृते चक्रे विसृते मुक्तबन्धने ॥ ३५
 निरस्तहनुराविष्टः शोणितास्राविलेक्षणः ।
 उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत ॥ ३६
 उत्पत्य चासकृत्पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ।

स्त्रिभार्द्रलोमा श्रान्तस्तु निर्यतचरणोऽभवत् ॥ ३७
 केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत ।
 व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्धनः ॥ ३८
 केशी च कृष्णसंसक्तः श्रान्तगात्रो व्यरोचत ।
 प्रभातावनतश्चन्द्रः श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः ॥ ३९
 तस्य कृष्णभुजोद्धूताः केशिनो दशना मुखात् ।
 पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव ॥ ४०

(for वा). K₃ T₄ खादितं भु (T₄ भ) क्तमेव च ; D₆ T_{1.2} G
 M हन्तुं (D₆ M₁₋₃ भङ्कुं) खादितुमेव वा. — After 34^{ab},
 D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M G(ed.) ins. :

767* पुनराभोगिनं बाहुं तद्वक्त्रगतमञ्जसा ।
 कृष्णः प्रसारयामास लीलया दानवं हसन् ॥

[G(ed.) om. line 1. — (L. 2) M₁₋₃ यादवो (for
 दानवं).]

— D₅ reads 34^{ad} on marg. — ^c) D₆ G_{2.3.5} M₁₋₃ स
 दन्तैर् ; T₂ G₁ रदनैर् (for दशनैर्). T₁ दन्तैर्मूलविनिर्मुक्तैः.
 — After 34, the sequence in Ñ₂ V₃ is : 40, 38, 39, 37,
 lines 1-2 of 769*, 35, 36, lines 3-8 of 769*, and 41.

35 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34. — ^b)
 K₂ T₂ कराभ्यां ; K₄ Ñ₂ V₁ कर्णाभ्यां ; V₃ T₃ G₁ कटिभ्यां ;
 D₁ (sup. lin.) सहसा ; M₁₋₃ कृष्णेन (for कटाभ्यां). D₅
 विदलीकृतान् ; D₆ कृतम् ; T₁ विवरीकृतः ; M₄ विफली
 (for विदली). — ^c) D₆ T₂ G_{1-3.5} M विवृते (D₆ तं)
 (for विकृते). K₁ Dn₂ वक्त्रे (for चक्रे). — ^d) S₁ विसृते ;
 K_{2.4} V₂ Dn T₃ निःसृते ; Ñ₂ V_{1.3} विवृते ; M₁₋₃ पृथुनी
 (for विसृते). D₆ T_{1.2} G_{1.2.4.5} M₄ पृथुनिर्मुक्तबन्धने.

36 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34. — ^a)
 D₄ निरोष्ठ- (for निरस्त-). K₃ G₂ हनुना ; D₆ तनुर (for
 हनुर). S₁ आयस्तः (for आविष्टः). T_{3.4} नीरन्ध्रतास्फुरद्भीवः.
 — ^b) N (except S₁) T G M₄ शोणिताक्तवि (K₄ D₁ सक्तः ;
 T₁ G_{1.2.5} M₄ स्रविलोचनः. — ^c) V₁ उत्स्कन्धो ; D₆ M₃
 उत्कण्ठो ; T₂ टो ; T₄ उत्तलो (for उत्कर्णो). K₄ G(ed.)
 नष्टचेष्टस् (for चेतास्). V₁ च (for तु). — ^d) K_{1.3.4}
 [अ]चेष्टयत् ; D₆ चेष्टितः ; G₄ [अ]चेतसा ; M₄ [अ]कर्षत (for
 [अ]चेष्टत). K₂ G(ed.) स केशी चक्रवद्धमन् ; Ñ₁ स केशी
 दानवोत्तमः.

37 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34. — ^a)
 S₁ V₂ उत्पपात ; K Ñ_{1.3} V₁ B Dn D₅ D_{1.3-5} T₄ उत्पतन् ;
 D₆ T₂ G उत्पाद्य च (for उत्पत्य च). — ^b) D₆ T_{1.2} G
 अवाधजत् ; M_{1.3} समासजत् (for समुत्सृजन्). — ^c) K₂

B_{1.3} D₅ G₃ स्त्रिभार्द्र- ; Ñ₁ छिन्नार्द्र- ; T_{3.4} भिन्नान्त्र- (for
 स्त्रिभार्द्र-). Some Mss. रोमा (for लोमा). D₃₋₅ च (for
 तु). — ^d) T₂ G₁ निर्युक्त- (for निर्यत-).

38 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34. S₁ om.
 (hapl.) 38. G₄ reads 38 twice. — ^a) K₂ निमग्नस् (for
 -विल-). V₂ स केशी वक्त्रलग्नस्तु. — ^b) G₁ कृष्णो (for कृष्ण-).
 Ñ₁ भुजः कृष्णस्य शोभनः. — ^c) K_{1.2} D₂ M₄ व्याभग्न ; K₄
 वितोय ; Ñ₂ व्याघूर्ण ; V₂ आभुग्न ; B₃ व्याभुक्त (for ग्न).
 D₆ व्यावृत्त इव निर्भ्रान्तश्. — ^d) K_{3.4} D₄ चन्द्रार्क- (for
 'ध-). D₆ T₂ G_{1-3.4} (both times). 5 M -किरणो (for 'णैर्).
 Ñ_{2.3} V₂ घनैः (for घनः). D₃ T₄ चन्द्रार्ककिरणैर्धनैः.

39 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34. — ^a)
 S₁ स केशी (for केशी च). M₁₋₃ तेन (for कृष्ण-). D₄
 संयुक्तः (for संसक्तः). D₅ केशी तु कृष्णसंयुक्तः. — ^b) S₁
 Ñ_{2.3} V₁ T_{1.3} G₂₋₅ शान्त- (for श्रान्त-). Ñ₁ कायो ; D₃
 बाहुर (for गात्रो). K₃ स्यरोचत ; Ñ₃ V_{1.3} D₂ व्यरोचयत्
 (for 'चत). — ^c) V₂ D_{1.4} प्रभावावनतश्चन्द्रः ; M_{1.2} (inf.
 lin. as in text). 3. 4 प्रभयाव. — ^d) T₄ श्रान्तो ; M₁ शान्तो
 (for श्रान्तो). V₂ [आ]श्रितः (for [आ]श्रितः).

40 For the sequence in Ñ₂ V₃, cf. v. l. 34 — ^a)
 D₃ Bom. ed. भुजोद्धूताः ; G₂ 'द्धूतात् (for 'द्धूताः).
 — For 40^{ab}, M₁₋₃ subst. :

768* केशिनो वक्त्रनिर्धूता विविधा दशना भुवि ।
 — ^a) D₁ G₂ सिताभ्रा इव तोयदाः (G₂ वायुना) ; T₄ स्त्रीता
 प्रावयवा इव. — S₁ K Ñ_{1.3} V_{1.2} B D T G M₄ ins. after
 40 : Ñ₂ V₃ ins. lines 1-2 after 37 and lines 3-8 after
 36 :

769* स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
 स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ॥
 स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः ।
 केशी नदनमहानादं दानवो व्यथितस्तदा ॥ [5]
 विघूर्णमानः सस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्रमन् ।
 भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्तार्ध इवाचलः ॥
 व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना ।

केशिवधः]

विष्णुपर्व

[67. 48]

बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमावभौ ।
 पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना ॥ ४१
 द्विपादपृष्ठपुच्छार्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ।
 केशिनस्ते द्विधाभूते द्वे अर्धे रेजतुः क्षितौ ॥ ४२
 केशिदन्तक्षतश्चापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः ।
 वृद्धस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः ॥ ४३
 तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः ।
 कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥ ४४

तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियश्च ताः ।
 बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना हतकुमाः ॥ ४५
 दामोदरं च श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ।
 अभ्यनन्दन्प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः ॥ ४६
 अहो तात कृतं कर्म हतोऽयं लोककण्टकः ।
 दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हयरूपं समास्थितः ॥ ४७
 कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्यं सर्वनृपक्षिणाम् ।
 घृता पापमिमं तात केशिनं हयमाहवे ॥ ४८

C 4327
B 2. 24. 55
P 2. 24. 55

निपपात यथा कृत्तो नागो हि द्विदलीकृतः ॥

[(L. 1) Ś1 वलाक्रान्तः; Ñ B2 Dn1 D2-5 T2.3 G1.2.4
 भृशं शान्तः; V3 वृद्धं श्रान्तः; T4 भृशं भ्रान्तः; M4 च संभ्रान्तः
 (for भृशं श्रान्तः). K3 स केशी वलिनाक्रान्तः (for °).
 — (L. 2) K4 V2 Dn Ds D1.3.4 T4 तं; V1 स्वं (for
 स्व-). T2.3 G1.5 व्यायतं (for स्वा°). D6 स मुजोत्पाटनं
 कृत्वा; M4 स मुजं व्यायतं कृत्वा (for °). D6 T1.2 G1.
 2.4.5 ताडितो; T4 पातितो; M4 दंसितो (for पाटितो).
 K1.2.4 D3 वलवांसं (for वत्). — (L. 3) D6 T1 G1-3.5
 M4 ताडितो; T4 पातितो (for पाटितो). V3 शुभेनाजौ; D3
 दैत्यपतिर; T2 वलेनाजौ (for मुजे°). D3 मुजेन (for कृष्णेन).
 — (L. 4) T1 M4 सभवत् (for तदा). Ś1 Ñ1 दानवो दयि-
 ताहवः; T2 G °वो दक्षिताहवः (G4 ताभयः) (for °).
 — After line 4, Ś1 ins. :

769A* स पपाताशु वेगेन भुजायामेन पाटितः ।

— (L. 5) Ds2 स तदा; D3.5 T3.4 श्रान्ताङ्गो; T2 G1 वस्ता-
 स्यो (for ङ्गो). D3 शोणितम् (for रुधिरम्). K4 Ñ3 V1 Ds
 उद्रहन् (for मन्). — (L. 6) Ś1 केशी (for भृशं). Ś1 T1
 तनुर् (for -वपुर). T2 G1.2.4 M4 निकृताङ्ग; T3.4 विनिकृत्त
 (for निकृतार्थ). — (L. 7) T4 हतः (for सुरः). Ś1 आक्रोश-
 वक्त्रः क्षीणायुः केशी कृष्णस्य बाहुना. — (L. 8) T2 G1 तदा
 (for यथा). K4 मत्तो; Ñ2 D6 वृत्तो; D3 नागो (for कृत्तो).
 Ś1 D1 वेणुवद्वि-; V1.3 नागो द्विवि-; B नागो हि वि-; D3
 विकृतो द्वि-; D6 G2 ना (G2 न) गो वे द्वि-; T3 नागवद्वि- (for
 नागो हि द्वि-). T1.2 G1.3-5 M4 नगो दम्भोलिदारितः (for °).]

41 For the sequence in Ñ2 V3, cf. v. l. 34. — °)
 T3.4 कृष्णस्य बाहुना तस्य. — °) D6 T2 G M4 देहम् (for
 रूपम्). — °) D6 G M4 महाराज; M1-3 पुरा राजन् (for
 महाघोरं). — For 41°d, Ś1 subst. :

770* द्रोणीभ्यां मांसपूर्णाभ्यां पिनाकिभवने यथा ।

42 °) K1.2 D6 T2 G2-5 द्विपादे पुच्छपृष्ठार्धे. — °) Ś1
 एकश्रोत्राक्षिनासिके. — °) K1.2 D6 T2 G1.4.5 तु; K3.4

Ñ B Dn Ds D1.5 T1.3.4 G2.3 M2 तद् (for ते). — °)
 K3.4 Ñ1.3 V2 B1 D G1.3.4 द्वे चार्धे; Ñ2 V3 B2 T3.4
 देहार्धे; V1 B3 द्वे स्वर्धे (for द्वे अर्धे). T1 द्वे चार्धे रेजतुस्तदा.
 — After 42, D6 S (except T3.4) G(ed.) ins. :

771* वज्रेण विनिकृत्तार्धौ पर्वताविव भूतले ।

[T1 G3 M1-3 वज्रेण विनिकृत्तेऽर्धे (for °). G3 M1-3 पर्व-
 तस्य (for ताव्).]

43 °) K3 V2 D5 T1 G1.4 क्षतस्य (for श्र). Ś1 K1.2
 स केशिदन्तोऽलिखितः. — °) D3 करः (for भुजः). M1.2
 कृष्णबाहुरशोभत. — D5 reads 43°d on marg. — °) Ñ2
 D5 साल (for ताल).

44 °) K2 Ds2 कल्पित्वा (for कल्प°). — °) D2 विशा-
 लाक्षो (for पलाशाक्षो). — °) M1.2 स्वयं; M3 सयंस
 (for हसंस).

45 °) Ś1 हतं तं (by transp.). T2 G1 तं केशिनं हतं
 दृष्ट्वा. — °) N (except S1 D6) T1.3.4 M4 तथा (D5 दा)
 (for च ताः). — °) Ñ1.2 D6 T2 G1.2.4.5 M [अ]त्यर्थं;
 G3 नित्यं (for सर्वे). — °) K1.2 T2 G4 गतविघ्ना (for
 हत°). K3 Dn T1.3 G1 M गतकुमाः (for हत°). D6 T4
 G2.3.5 गतविघ्ना गतकुमाः.

46 °) K3.4 Ñ1.3 V2 B1 D (except D6) T3.4 G3.4
 M4 तु (for च). — °) G2 वर्धयन्तः (for पूज°).

47 Before 47, Ñ2.3 V1.3 Ds ins. गोपा ऊचुः. — °)
 K1.2 महत् (for तात). — °) B1 देव (for लोक°). — °)
 T2 क्षितिभरः; G1 घरः; G2 परः (for चरः). K3 D1 M4
 कृष्णो (for कृष्ण). D3 दैत्यः क्षितिकरः कृष्णो. — °) Ñ1 हय-
 वेवं (for रूपं). K4 D4 समाश्रितः (for स्थितः). K1.2
 महावीर्यः सुसंवृतः; Ñ2 V3 हयवेवेण संवृ (V3 स्थितः); D6
 G2 रूपी सुसंवृतः; T1.2 G1.3.5 M रूपेण संवृतः; G4 रूपेण
 वत्सलः.

48 °) K3 B3 M4 क्षेम्यं (for क्षेमं). — °) K3.4 Ñ3
 V B Dn Ds D1.4 T3.4 G3 नृमृगः; Ñ1.2 च मृगः; D3

67. 49]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

4328
2. 24. 56
2. 24. 56

हता नो बहवो गोपा गावो वत्साश्च वत्सलाः ।
 नैके चान्ये जनपदा हतानेन दुरात्मना ॥ ४९
 एष संवर्तकं कर्तुमुद्यतः किल पापकृत् ।
 नृलोकं निर्नरं कृत्वा चर्तुकामो यथासुखम् ॥ ५०
 नैतस्य प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ।
 अपि देवसमूहेषु किं पुनः पृथिवीतले ॥ ५१
 अथाहान्तर्हितो विप्रो नारदः खगमो मुनिः ।
 प्रीतोऽस्मि विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णेति चासकृत् ॥ ५२

नृपशुः; M₄ सर्वत्र (for सर्वत्र-). — G₄ om. 48^{cd}. — °)
 T₂ G₁ कृत- (for घृता). D₁ घृता तात इमं पापं. — °) K₃. 4
 V₂ B Dn Ds D₁₋₅ T₃. 4 केशिनं हयदानवम्; N₃ V₁ नं
 हयरूपिणम्; D₆ T₁. 2 G₁₋₃. 5 M नं भवता रणे.

49 °) M₁. 2 बान्धवा (for बहवो). — °) K₃. 4
 N V B D (except D₆) वत्सेषु (for वत्साश्च). K₁. 2
 केवलाः (for वत्सलाः). S₁ वत्सा गावश्च वत्सलाः. — °)
 S₁ D₅ एकेन; D₆ नैकाश्च; T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ एते च (for
 नैके च). — °) N₂ V₃ D₂₋₆ T₁. 2 G M तेन (for
 [अ]नेन).

50 °) T₂ G₁ एवं (for एष). S₁ T₄ संवर्तनं; M₃ सं-
 सक्तकं (for संवर्तकं). T₂ G₁ तर्तुम् (for कर्तुम्). — °) M₄
 उद्युतः (for उद्यतः). B₁ G(ed.) खलु (for किल). N₂ कर्म-
 कृत् (for पापं). — °) S₁ K₃ Dn D₁. 2 त्रिलोकं; D₃
 लोकं च; D₅ अलोकं; D₆ निर्लोकं (for नृलोकं). K₄ Ds₁
 निर्भयं (for निर्नरं). Ds₂ त्रिलोकं निर्भयं कृत्वा. — °) K₁. 2. 4
 वस्तुकामो (for चर्तुं).

51 °) S₁ तस्य; K₁. 2 T₃ [ए]वास्य (for [ए]तस्य).
 — °) S₁ K₁. 2 अपि दानवदेवेषु. — After 51, S (except
 T₃. 4) ins.:

772* एवं ते तुष्टुर्गोपाः कृष्णं कमललोचनम् ।

52 Before 52, N₂. 3 V B₃ ins. वैशंपायन उवाच.
 — °) D₆ T₂ G₁₋₃. 5 M₄ च (for [आ]ह). N₂ V₃ अथा-
 काशस्थितो विप्रो. — °) S₁ T₄ खगतो (for मो). — °)
 D₃. 6 देव; T₂ G₁ कृष्ण (for विष्णो). K N₁. 3 V₁. 2 B₂. 3
 Dn Ds D₄ T₃. 4 देवेति (for श). — °) N (except S₁
 K₁₋₃) T G M₄ [अ]ब्रवीत् (for [अ]सकृत्). — After 52,
 D₆ S G(ed.) ins.:

773* नमस्तुभ्यं जगन्नाथ देवदेव जनार्दन ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ॥
 नमस्ते ज्ञानरूपाय केशवाय च चक्रिणे ।
 नम आधाय बीजाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥

यदिदं दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ।
 त्वय्येव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकेऽपि वा ॥ ५३
 अहं युद्धोत्सुकस्तात तर्पितेनान्तरात्मना ।
 इदं नरहयं युद्धं द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ ५४
 पूतनानिधनादीनि कर्माणि तव दृष्टवान् ।
 अहं त्वनेन गोविन्द कर्मणा परितोषितः ॥ ५५
 हयस्यास्य महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदनः ।
 कुर्वाणस्य वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः ॥ ५६

नमः सहस्रशिरसे त्वां नतोऽस्मि जनार्दन । [5]
 नमामि लोकनाथं त्वां नमस्ते देवरूपिणे ॥
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश पाहि नः सर्वतो हरे ।
 इति स्तुत्वा जगन्नाथं पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥

[M₄ om. lines 3-5. — (L. 3) G₃ यज्ञ- (for ज्ञान-).
 D₆ T₁. 2 G₁ M₁₋₃ [आ]दि- (for च). — (L. 6) D₆ G(ed.)
 लोकनाथ (for थं). M₁. 2 गोप- (for देव-).]

53 Before 53, Bom. Poona eds. and G(ed.) ins.
 नारद उवाच. — °) S₁ K₁. 2 कृतं वै (S₁ ते) केशिनं घृता;
 M₁₋₃ कृतमश्नं जिघांसता. — °) S₁ त्वय्येतत्; K₁. 2 तवैव;
 K₃ त्वय्येवं; K₄ त्वयैव; T₂ G₁ यस्त्वया (for त्वय्येव).
 D₂ देव; D₃ कर्म (for युक्तं). — °) S₁ K₁₋₃ D (except
 D₅. 6) त्र्यम्बकस्य; T₃. 4 चाम्बरेऽपि (for त्र्यम्बकेऽपि). K₄
 त्रिदिवं निर्भयं कृतम्; G₂ वे त्र्यम्बकेश्वरम्.

54 °) K₄ D₁ अहो; T₁. 2 G₁. 4 अयं (for अहं). — °)
 S₁ K₃ D₄ (marg.) हर्षितेन; K₁ (sup. lin.). 4 N V B
 Dn Ds₁ D₂₋₅ T G₃ M₄ त्वद्; Ds₂ D₁ तद् (for तर्पिं).
 — M₁. 2 om. 54^{cd}. — °) S₁ K₂ नारहयं; T₃ तव कृतं
 (for नरहयं). K₄ युद्धे (for युद्धं). D₆ M₃ इदं (M₃ मं)
 (for नरहयाघातं); T₁. 2 G₁. 3 केशिनश्च त्वया घातं (T₂ G₁ सार्धं);
 G₂. 4. 5 M₄ केशिनं च त्वया घा (G₄ शा)तं. — °) G₅ [आ]-
 गतम् (for तः).

55 °) S₁ K₁ (marg. as in text). 2 पूतनादीनि
 कर्माणि; D₅ नाधेनुकादीनि. — °) D₃ परि- (for तव). S₁
 K₁. 2 मया दृष्टानि तत्त्वतः.

56 °) N (except S₁ N₁ D₆) T₁. 3. 4 हयादस्मान् (for
 हयस्यास्य). — °) Ds₂ D₂ T₄ मधु- (for बल-). S₁ बिभेति
 सततं रणे; N₁ कर्मणा तात बिभ्यति; D₆ T₁. 2 G M वृत्रहा
 चापि (M₁. 2 चैव; M₃ तेन) बिभ्यति. — °) V₂ B Dn D₅
 D₅ कुर्वाणाच्च (for णस्य).

57 °) T₁ यस्त्वया; G₅ त्वया च (for यस्त्वया). S₁
 स्फालितो; T₂ बाधितो (for पाटितो). K₂ N₂. 3 V₂. 3 B₆

केशिवधः]

विष्णुपर्व

[67. 68]

यत्त्वया पाटितो द्वैधं भुजेनायतपर्वणा ।
 एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना ॥ ५७
 यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
 केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि ॥ ५८
 स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधयाम्यहमाशुगः ।
 कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि माचिरम् ॥ ५९
 त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवौकसः ।
 विडम्बयन्तः क्रीडन्ति लीलां त्वद्वलमाश्रिताः ॥ ६०
 अभ्याशे वर्तते कालो भारतस्याहवोदधेः ।
 हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम् ॥ ६१

पन्थानः शोधिता व्योम्नि विमानारोहिणोर्ध्वगाः ।
 अवकाशा विभज्यन्ते शकलोके महीक्षिताम् ॥ ६२
 उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव ।
 अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ६३
 त्वां चाप्रतिमकर्माणं संश्रयिष्यन्ति पार्थिवाः ।
 भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ६४
 त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रीं वहति प्रभो ।
 श्रियं त्यक्ष्यन्ति राजानस्त्वत्प्रभावान्न संशयः ॥ ६५
 एष मे कृष्ण संदेशः श्रुतिभिः ख्यातिमेष्यसि ।
 देवतानां दिविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ६६

C 4345
B 2. 24. 73
P 2. 24. 73

Dn Ds Ds. 6 देहो; V1 B2 देहं; T3 देव (for द्वैधं). K1. 3
 N1 B1 D1-4 यत्त्वया पाटितं देहं (K3 D4 [marg.] वक्त्रं);
 K4 G3. 4 त्वया च (G3 यत्त्वया) पातितो देहो; M1-3 स त्वया
 पातितो द्वैधं; M4 यस्त्वयोत्सादितो देहो. —^b) K1 (marg.
 as in text). 2 D2 -भोगिना; D5 पाणिना; D6 S (except
 T3. 4 G3) -वर्ष्मणा (for -पर्वणा). —^c) S1 N2 त्वम्; N1
 वधो (for एषो). —^d) K4 -कर्मणा (for -योनिना).

58 ^a) N2 V3 D6 S (except T3. 4 G3) हतस्त्वया (by
 transp.). —^b) D5. 6 G2-5 M कुरु (for शृणु). —^c)
 S1 D6 T1. 2 G M4 नामतश्च; M1-3 अनुमतश्च (M3 तः स)
 (for नाम नाम्ना). K2. 4 Dn D1 वै (for त्वं). —^d) S1
 गेयो; M1-3 अस्मिन् (for ख्यातो). D3 लोके ख्यातिं
 गमिष्यसि.

59 ^b) K N3 V1. 2 B Dn Ds D1. 5 T1. 3 G3 साधु
 यामि; M4 बोधयामि (for साधु). N1 साधु यास्याम मा शुचः;
 N2 V3 साधु यास्याम्यहं विभो. —^c) V1 त्वया कार्यं
 (hypermetric); M1-3 कार्यं ते (by transp.). —^d)
 N1 अपि (for असि).

60 ^b) K1 (sup. lin. as in text). 2 इह (for इव).
 —^c) D3 क्रीडन्तः; M1-3 न्ते; M4 न्तस् (for न्ति). —^d)
 N2 क्रीडां (for लीलां). V1. 3 B1 (marg.) हीनवीर्यपराक्रमाः;
 S (except T3. 4) तव लीलां समाश्रिताः.

61 ^a) S1 लोको; D3 काले; T3. 4 भावो (for कालो).
 —^b) K2 N1 महोदधेः; T2 G1. 4 क्षयोदधेः (for [आ]हवो-
 दधेः). T4 भवितव्यो हतादरः. —^c) T2 G3 हस्ते (for हस्त-).
 V1. 3 प्राप्यानि (for -प्राप्तानि). —^d) D3 द्रक्ष्यामि दिवि-
 गामिनाम्.

62 M1-3 om. 62^{ab}. —^a) K1 (sup. lin. as in
 text). 3 शोभिता (for शोधिता). D5 पन्थाश्च सेव्यतां व्योम्नि.

—^b) S1 Ds D1 T2 विमानारोहणो (S1 णे) ऽध्वगाः; K1 B2
 D2. 5 T1. 3. 4 G2. 3 M4 हणोर्ध्वगाः; K2 हणोत्सुकाः; K3
 हणोपगाः; K4 हणोऽधुना; N2 B1. 3 Dn हिणो ध्वजाः; D6
 हणाध्वगाः. —^c) T2 G4 विभज्याश्च; T3. 4 भविष्यन्ति (for
 विभज्यन्ते). —^d) S1 स्वर्ग- (for शक्र-). K4 महीभृताम्;
 T4 यते (for क्षिताम्).

63 K2 D3 om. (hapl.) 63. —^a) N1 शस्ते; D6
 T1. 2 G M कंसे (for शान्ते). —^b) D1 हते त्वयि च केशव;
 D6 T1. 2 G M त्वया कृष्ण विनाशिते; T3. 4 यदस्ति त्वयि
 तच्छृणु. —^c) S1 तन्महा; D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 तु महा-
 (for तन्महद्).

64 ^a) Ds1 वा; D2 हि (for च). —^b) K1. 3. 4
 N2. 3 V B D T G M4 पाण्डवाः (for पार्थिवाः). K2
 शंसिष्यन्ति च पाण्डवाः; M1-3 आश्रयिष्यन्ति पार्थिवाः. —^d)
 K2. 3 D1. 3. 4. 6 T2. 3 G1. 2. 4 भविष्यति (for सि).

65 ^b) D6 G5 M4 महती; G3 महति (for व). S1 राज-
 लक्ष्मीर्महीक्षितः; K N2. 3 V B Dn Ds D1-5 T3. 4 राज-
 श्रियमनुत्तमाम्; N1 T2 G1. 2. 4 श्रीर्महती प्र (N1 ती वि-; G4
 तीं प्र) भो. —^c) K1-3 N V B Dn Ds D2-3 T1. 3. 4
 G1-3. 5 शुभां; K4 हृष्टा; G4 शुभास् (for श्रियं). S1 शुभा-
 स्त्यक्ष्यन्ति सहजास्; D1. 6 M4 शुभां त्यज (D6 शुभ-; M4
 द्रक्ष्य) न्ति राजासः; T2 आशु भोक्ष्यन्ति रां. —^d) S1 K1
 (sup. lin. as in text) D6 T2 G1. 2. 4. 5 त्वत्प्रसादान् (for
 भावान्).

66 ^a) D3 एवं (for एष). N1 D2 ते (for मे). —^b)
 T1 श्रुतिषु (for भिः). —^c) S1 V2. 3 Ds D4 विविधानां
 (for स्थानां). —^d) S1 जगत्याश्च (for तश्च).

67 ^a) D6 S (except T3. 4) हि (for मे). —^b) K2. 4
 G4 M3 [अ]पि (for [अ]सि). D6 विभो; S (except T3. 4)

67. 67]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4346

B 2. 24. 74

P 2. 24. 74

दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ।

कंसे भूयः समेष्यामि शासिते साधयाम्यहम् ॥ ६७

नारदस्य वचः श्रुत्वा देवसंगीतयोगिनः ।

गोपान्कृष्णः समासाद्य ब्रजमेव विवेश ह ॥ ६८

इति श्रीहरिवंशे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।

अथास्तं गच्छति तदा मन्दरश्मौ दिवाकरे ।

संध्यारक्ततले व्योम्नि शशाङ्के पाण्डुमण्डले ॥ १

नीडस्थेषु विहंगेषु सत्सु प्रादुष्कृताग्निषु ।

ईषत्तमः संवृतासु दिक्षु सर्वासु सर्वतः ॥ २

घोषावासेषु सुप्तेषु वाशन्तीषु शिवासु च ।

नक्तंचरेषु हृष्टेषु पिशितामिषकाङ्क्षिषु ॥ ३

शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोषेऽभ्याशतस्करे ।

संध्यामयीमिव गुहां संप्रविष्टे दिवाकरे ॥ ४

अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहमेधिनाम् ।

हरे (for प्रभो). Ś1 दृष्टश्चासि त्वया विभो. — °) M1. 2 प्रपश्यामि (for समेष्यामि). — °) Ś1 K1-3 V1. 2 B1. 3 D1-4. 6 T1-3 G2-4 M4 साधिते; G1 सादिते; G6 शायिते (for शासिते). K4 Ñ V3 B2 Dn Ds T4 साधिते (V3 °धु ते) साधु याम्यहम्. — After 67, D6 S (except T3. 4) ins.:

774* बहुनापि किमुक्तेन पाहि विप्रान्यथासुखम् ।

जानामि त्वां महाबाहो देवानामपि देवतम् ॥

[(L. 1) M3 हि; M4 [अ]त्र (for [अ]पि). — (L. 2) M4 जानीते (for जानामि).]

D6 T1. 2 G M4 cont.: K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-5 T3. 4 ins. after 67:

775* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ।

[Some Mss. om. the ref. D6 T1 M4 स तु (by transp.).]

68 Before 68, M1. 2 ins. वैशंपायनः. — °) K1. 2 D6 G1 देवः (for देव-). T4 -संज्ञात- (for -संगीत-). K3 -योनिजं; Ñ V B Ds D1. 4 T1-3 G4 -योनिनः (for -योगिनः). Dn G3 दिव्य (G3 गीत) संगीतयोगिनः. — After 68^{ab}, K1. 2. 4 Ñ1 D5 M4 ins.:

776* तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्समासदत् ।

[K1. 4 तं (for स). K4 कृष्णो गोपान्समासदत् (for °).] — D5 reads 68^{cd} on marg. — °) K Ñ3 V1. 2 B Dn D1-5 T1. 3. 4 गोपाः कृष्णं (for गोपान्कृष्णः). Ñ1. 2 समानाय्य (for साद्य). V3 गोपाः कृष्णं समानाय्य. — °) Ś1 जगाम (for विवेश). K Ñ2. 3 V B1 Dn D1-5 विविशुर्वज- (Ñ3 V3 गृह) मेव ह (V1 D5 च).

COLOPHON. — Mention of the Epic: K3 Ds1 T3. — Mention of Khila: All Mss. — Sub-parvan: D3 बालचरितम्; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name: N (except B3) T2. 3 G1-3 M4 केशिबधः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 D1 M1-3 77; Ñ3 V1 D4 G1 80; V2 B1. 2 T1. 2 G3. 5 M4 81; V3 Dn Ds2 79; D3 85; T3 86; T4 73; G2. 4 78. — Śloka no.: Dn1 75; D4 76.

68

1 Ś1 K4 G4 om. the ref. — °) Ñ1 तथा (for तदा). — After 1^{ab}, the sequence in D6 T1. 2 G1. 3-5 M is: 9^{cd}, 4^c-5^b, 1^c-4^b, 9^{ab} (M1-3 repeating 9 and M4 repeating 9^{cd} in their proper place) and in G4 is: 9^{cd}, 4^{cd}. G3 M1-3 om. 1^{cd}. — °) K2 -रक्ताविले (for -रक्ततले).

2 °) D6 T1. 2 G M -प्रविष्टासु (for -संवृतासु). — °) N (except Ś1) T G M4 सर्वशः for तः).

3 °) K1. 2. 4 Ñ1 D1-3 घोषवृद्धे (Ñ1 D1 °भागे) सुप्तेषु; Ñ2. 3 V1. 3 B Dn Ds D4. 5 T1. 2 G1 घोषवासि (Ñ2. 3 V1. 3 °चारि) सु सु; T3. 4 भूतभागेषु सु; G2-5 M3 घोषवासेषु सु; M4 घोषयामास सु. — °) Ś1 व्याहृतासु (for वाशन्तीषु). — °) D2 हृष्टेषु (for हृष्टेषु). — °) T4 -कान्तिषु (for -काङ्क्षिषु). Ñ1. 2 V3 B2 D5 T1 G5 पिशिताशनकाङ्क्षिषु; D5 मेदःपिशितकां; M4 चिततामिषकां.

4 For the sequence in D6 T1. 2 G M, cf. v. 1. 1. — °) D2 (sup. lin.) G5 M1-3 शक्रगोपाह्वयामोदे; D3 गोपाह्वयाभासे; D6 T G1-3 चक्रगोत्रा (T3. 4 वाका) ह्वया

अक्रूरागमनम्]

विष्णुपर्व

[68. 14

वन्यैर्वैखानसैर्मन्त्रैर्हूयमाने हुताशने ॥ ५
 उपावृत्तासु वै गोषु दुह्यमानासु च व्रजे ।
 असकृद्व्याहरन्तीषु बद्धवत्सासु धेनुषु ॥ ६
 प्रकीर्णदामनीकेषु गास्तथैवाह्वयत्सु च ।
 सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७
 करीषेषु प्रकृषेपु दीप्यमानेषु सर्वशः ।
 काष्ठभारानतस्कन्धैर्गोपैरभ्यागतैस्तथा ॥ ८
 किञ्चिदभ्युत्थिते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ।
 ईषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९

प्राप्ते दिनव्युपरमे प्रवृत्ते क्षणदामुखे ।
 भास्करे तेजसि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥ १०
 अग्निहोत्राकुले काले सौम्येन्दौ प्रत्युपस्थिते ।
 अग्नीषोमात्मके संधौ वर्तमाने जगन्मये ॥ ११
 पश्चिमेनाग्निना दीप्ते पूर्वणोत्तरवर्चसा ।
 दग्धाद्रिसदृशे व्योम्नि किञ्चित्तरागणाकुले ॥ १२
 वयोभिर्वासशुभतां बन्धुभिश्च समागमम् ।
 शंसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम् ॥ १३
 प्रविशन्नेव पप्रच्छ सांनिध्यं केशवस्य सः ।

C 4361
B 2. 25. 14
P 2. 25. 14

मोदे; M₄ चक्रगोत्राह्वया गोषु. — M₄ om. 4^b. — ^b) D₃ दिन- (for सभ्याश-). T₂ G₁ प्रदोषाभ्याशतस्करे; M₁₋₃ प्रदोषागततस्करे. — V₃ om. 4^{cd}. — ^a) Ś₁ प्रविष्टे वै; K₁ B₂ D₅ T₄ संप्रतिष्टे (for विष्टे).

5 For the sequence in D₆ T_{1.2} G M, cf. v. l. 1. — ^a) T₃ हविः- (for अधि-). — M₄ om. 5^c-6^a. — ^c) Ś₁ N₂ D₆ धन्यैर्; N₁ T₁ वाच्यैर् (for वन्यैर्).

6 M₄ om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^b) K₃ N₂ V₃ D₂ (sup. lin. as in text) T₃ गो-; K₄ D₁ G₄ M₁₋₃ वै (for च). T₂ G₁ दृश्यमानासु च व्रजे. — ^a) G₄ दीप्यमानेषु सर्वशः.

7 ^a) Ś₁ प्रकीर्णा दामनीयेषु; M₁₋₃ प्रकीर्णदामकीलेषु. — ^b) D₅ च (for [ए]व). — ^c) M₁₋₃ नादेषु च (for निनादेषु). V₃ D₆ गोष्ठेषु (for गोपेषु). — ^a) B₃ कल्पमाने (for काल्य). T₃ G (ed.) तु (for च). D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₄ गोकुले (for गोधने).

8 ^a) B₃ कारीषेषु (for क). K₂ प्रकृषेपु; K₄ च कृषेपु; D₁ प्रक्षिप्तेषु; D₃ [अ]ग्निदीप्तेषु; T₁ प्रकल्पेषु (for प्रकृषेपु). G₂ कुररेषु प्रसुप्तेषु; M₄ शरीरेषु प्रसक्तेषु. — ^b) G₃ नित्यशः; M₁₋₃ सर्वतः (for शः). — ^a) B₂ G₄ तदा (for तथा). Ś₁ गोपेवभ्यागतेषु च; N₂ V₃ गोपालैरा (N₂ 'लैर्वा') गतैस्तथा.

9 For the sequence and the repetition in D₆ T_{1.2} G M, cf. v. l. 1. M₄ om. 9^{ab}. — ^a) Ś₁ K₄ D_{3.6} T_{2.4} G_{1.2.5} अभ्युदिते; T₃ G₄ द्यते (for द्यते). — ^b) Ś₁ मन्दज्योत्स्ने; N₂ दिव्यरश्मौ (for मन्द). K₁ D₂ विराजिते; K₂₋₄ D₄ M₂ (second time) दिवाकरे (for विराजति). D₆ चारित्रेषु भवत्सु च; T_{1.2} G M₁₋₃ (last three first time) चलितेषु तमःसु च. — ^c) K₄ ईषद्विकाशमानायां; M₁ ([second time] inf. lin. as in text) ईषद्विराजमानायां.

10 ^a) M₄ प्राप्ते दिनस्योपरमे. — ^c) D₅ भास्करे गतते-

जस्के; G₆ रे तेजसा गुप्ते. — ^a) Ś₁ [अ]वस्थिते (for [उ]प).

11 T₂ om. (hapl.) 11^{ab}. — ^a) D₃ लोके (for काले). — ^b) K B₁ D_n D_s D₁ समुप- (for प्रत्युप-). Ś₁ सौम्ये रौद्रमुपस्थिते; M₁₋₃ मुहूर्ते रम्यदारुणे. — ^c) K₄ M₁₋₃ काले; N₁ D₁ T₁ G₂ M₄ संध्ये; D₆ G₃₋₅ संध्ये (for संधौ). T₂ अग्निहोमात्मके संध्ये.

12 V₃ repeats 12^{ab} after 26^{ab}. — ^a) K N_{2.3} V_{1.2.3} (both times) B D_n D_s D_{1.3-6} T_{3.4} G₄ [अ]ग्निदीप्ते- (D₃ वर्णे)न; M₂ [अ]ग्निदीप्ते (for ना दीप्ते). — ^b) N_{2.3} V_{1.2.3} (both times) B D_{n2} D₂₋₅ [उ]त्पल-; T_{3.4} [ओ]-षधि- (for [उ]त्तर-). Ś₁ पूर्वणोत्तमतेजसा. — ^c) Ś₁ दग्धाग्नि-; K_{1.2.4} V B D_{2.3} T₄ ध-; D₁ द-; D₆ T₂ G₁ दुग्धाग्नि- (for दग्धाग्नि-). — ^a) V₃ समाकुले (for गणा). M₁₋₃ तारागणसमाकुले.

13 ^a) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} वायुभिर् (for वयो). K_{1.3.4} N₁ V₁ D_{2.5} सुखतां; K₂ B_{1.2} (marg. as in text). D₄ सुखितां (for शुभतां). V₂ वयोभिर्वासमानैश्च; V₃ D_n D_s वासमुशता, D₃ सवयोभिः समायाते; T_{3.4} वयोभिर्वास्तु-सुखतो. — ^b) N₁ V₃ समागमः; B₃ कुलम्; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} गमे; G₄ गते (for गमम्).

14 ^a) M₁₋₃ चापृच्छत् (for पप्रच्छ). K₂ विशन्नेव च पप्रच्छ. — ^b) T_{3.4} संनिधि (for सांनिध्यं). Ś₁ D₆ T₂ G ह; K₃ B₃ D_{1.5} T₁ M च (for सः). — ^c) D₅ T₂ G_{1.2.4.5} M बलभद्र (M₂ देव)स्य चाकूरो. — ^a) N₁ D₆ T₂ G M [अ]भिभूः (for [अ]सकृत्). — After 14, D₄ ins.:

777* पदानि तस्याखिललोकपाल-

किरीटजुष्टानिलपादरेणोः ।

ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि

विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः ॥

तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः

प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः ।

[5]

68. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

रौहिणेयस्य चाक्रूरो नन्दगोपस्य चासकृत् ॥ १४

स नन्दगोपस्य गृहं वासाय वसुदोपमः ।

अवरुह्य ततो यानात्प्रविवेश महाबलः ॥ १५

प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शादोहने गवाम् ।

वत्समध्ये स्थितं कृष्णं सवत्समिव गोवृषम् ॥ १६

स तं हर्षपरीतेन वचसा गद्गदेन वै ।

एहि केशव तातेति प्रव्याहरत धर्मवित् ॥ १७

उत्तानशायिनं दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा श्रिया वृतम् ।

रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत

प्रभोरमून्यङ्गिरजांस्यहो इति ॥

देहभृतामियानर्थो हित्वा दम्भं भयं शुचम् ।

संदेशाद्यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः ॥ [10]

[Bhāgavata P., 10. 39. 25-27]

On the other hand, Ds T1. 2 G M ins. after 14:

778* ततो निवेदितो गोपैरिदं तदिति यादवः ।

[G1 याचतः (for यादवः).]

15 °) T3. 4 नन्दगोपस्य च गृहं. — °) K3 Ds D4 वासाय विबुधोपमः; K4 यं च सुरोपमः; N1 Ds T1. 2 G M धे वासवोपमः. — °) N (except S1 Ds) T3. 4 अवतीर्य (for 'रुह्य'). G1 यानं (for यानात्). — °) N2 महामतिः; V3 'द्युतिः; M1-3 च (M2 स) यादवः (for महाबलः). — After 15, N2. 3 V B Dn Ds1 (marg.). s2 D3-6 T1. 2 G M4 ins. :

779* हर्षपूर्णेन वक्त्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि ।

[V2 B Dn D2 T2 G2-5 चैव ह; D4 बाष्पहा (for चैव हि).]

16 °) D1 स द्वारि; T1 च द्वारे; M4 तद्वारि (for च द्वारि). — °) K2 ददशे; T3 अपश्यद् (for ददर्श).

17 M2 om. 17^{ab}. — °) K2 सं- (for तं). — °) B1. 3 Ds. 6 T2 G1. 2. 5 च; G4 वा (for वै). — After 17^{ab}, Ds T1. 2 G M G (ed.) ins. :

780* नेत्राभ्यां यादवो विष्णुमाकुलं समुदैक्षत ॥

अचिन्तयत्तदाक्रूरो लोके मत्सदृशो न हि ।

य एनं लोकनाथं तं सकलं दृष्टवानहम् ॥

नारायणमणीयांसं स्थूलास्थूलतरं हरिम् ॥

कोऽयं मत्सदृशो लोके दृष्टवान्योऽहमीश्वरम् ॥ [5]

[(L. 1) T1 आमूलं; M1-3 आ मूलात् (for आकुलं). — (L. 2) T1 M1-3 च (for हि). — (L. 3) T2 एवं and तु (for एनं and तं). — (L. 5) Ds अयं; T1 M1-3 को हि

अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशशंस ह ॥ १८

अयं स पुण्डरीकाक्षः सिंहशार्दूलविक्रमः ।

संपूर्णजलमेघाभः पर्वतप्रवराकृतिः ॥ १९

मृधेष्वधर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वक्षसा ।

द्विषन्निधनदक्षाभ्यां भुजाभ्यां साधु भूषितः ॥ २०

मूर्तिमान्सरहस्यात्मा जगतोऽयस्य भाजनम् ।

गोपवेषधरो विष्णुरुदग्राग्रतनूरुहः ॥ २१

किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ।

(for को सं).]

— °) K N3 V1. 2 B2 D1. 3-5 T3. 4 नाथ (for तात).

— °) V1 कर्मवित्; G2 तत्त्व° (for धर्म°). S1 N3 V1 Ds2 प्रव्या (S1 'त्या') हरति धर्मवित्; B D4. 5 व्याजहार स धर्म; D3 प्रीत्याह परिदेववत्.

18 °) M4 देवं (for दृष्ट्वा). — °) S1 न तु (for पुनर्). K4 B3 D6 T1. 2 G M4 [अ] न्वितम्; N1 युतम् (for वृतम्). — °) M1-3 सुव्यक्त (for अ°). S1 -यौवने (for 'नं').

19 Before 19, N2. 3 V1. 3 ins. अक्रूर उवाच. — °) T3. 4 अपश्यत्पुण्डरीकाक्षं. — °) T3. 4 -विक्रमम् (for 'मः'). N3 V3 शार्दूलसमविक्रमः. — °) V2 स (for सं-). T3. 4 -मेघाभं, (for 'भः'). S1 अमृतध्मातमेघाभः. — °) S1 K1. 2 D2. 3 T1 पर्वतप्रतिमाकृतिः; T3. 4 'प्रवराकृतिम्'.

20 °) K4 मृधेष्वधर्षणीयः स; G4 मणिना प्रेक्षणीयेन. — °) K3 वर्चसा (for वक्षसा). K4 D1 G1. 3. 5 श्रीवत्सेन च वक्षसा; N2 स श्रीवत्सलवक्षसा; V2 श्रीवत्साङ्गेन वक्षसा. — K4 om. 23^{cd}. Ds repeats 20^{cd} after 23^{ab}. — °) S1 K3 Dn Ds (both times) -भूताभ्यां; N2 V3 -योग्याभ्यां; T2 G1 -दीक्षाभ्यां; T3 -प° (for -द°). — °) G3 बाहुभ्यां (for भुजाभ्यां). D6 T1. 2 G2. 4 पूजितः; T3 भूषितम् (for 'तः'). G1. 5 बाहुभ्यां साधु पूजितः; G3 (marg.) श्रवणाभ्यां विभूषितः.

21 M1-3 om. (hapl.) 21-22. — °) D1 सु-; D3 तु (for स-). D2 G2 -हरस्यात्मा (for -रह°). G4 मूर्तिभ्यां सरह-स्याभ्यां. — G4 om. (hapl.) 21^b-22^c. — °) S1 Ds जगति; D5 तेजसो (for जगतो). K1. 4 N V1. 3 D3 ऽयस्य; D1 ऽग्र- (for ऽयस्य). D2 T2 G1-3. 5 M4 जगत्प्र (D2 'तोष') भाजनम्. — °) Some Mss. उदग्राग्र- (for 'ग्र'). D1 उदग्र-प्राग्र्यतनूरुहः (hypermetric).

22 G4 om. 22^{ab}; M1-3 om. 22 (for all, cf. v. 1. 21). — °) S1 किरीटग्राहमुक्तेन; V1 'देनाञ्छनेनापि; Ds

अक्रूरागमनम्]

विष्णुपर्व

[68. 32

कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२
 हाराहेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां वृत्ताभ्यामुपशोभितः ॥ २३
 स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाग्निना ।
 पीते वसानो वसने सोऽयं विष्णुः सनातनः ॥ २४
 धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामरिंदमः ।
 त्रैलोक्याक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यामवस्थितः ॥ २५
 रुचिराग्रकरश्चास्य चक्रोचित इवेक्ष्यते ।
 द्वितीय उद्यतश्चैव गदासंयोगमिच्छति ॥ २६
 अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ।

शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः ॥ २७
 अयं भविष्ये दृष्टो वै भविष्यकुशलैर्बुधैः ।
 गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८
 तेजसा चास्य यदवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 वंशमापूरयिष्यन्ति ओघा इव महार्णवम् ॥ २९
 अस्मिदं शासने सर्वं जगत्स्यास्यति शाश्वतम् ।
 निहतामित्रसामन्तं स्फीतं कृतयुगे यथा ॥ ३०
 अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्वशे ।
 राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१
 नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा यथानेन कृतः प्रभुः ।

C 4380
B 2. 25. 32
P 2. 25. 32

G1-3. 5 °टोद्वाहयु (D6 °र) केन; T1 M1 °टोत्तमयुकेन. — °) N2. 3 चन्द्र-; V1 चक्र-; V3 सूर्य-; T3. 4 च सु- (for छत्र-). D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 शिरसा स श्रियो निधिः. — °) K1. 2. 4 V1. 3 Dn2 Ds2 D1. 5. 6 T G1. 5 -योगाभ्यां (for -योग्याभ्यां). — °) K4 निषेवितः; Cal. ed. विशेषतः (for विभूषितः).

23 °) S1 महार्हेण; D2 हाराहेण (for °हेण). K1 च पीतेन; K4 T2 G1 M1-3 सुपीनेन; B3 च पीनेषु; D6 T1 G2-5 सुपीतेन (for च पीनेन). — °) T4 वर्चसा (for वक्षसा). B3 विस्तीर्णेन च वक्षसा. — After 23°b, Ds repeats 20°d. — °d) S1 K4 V3 B2 D1. 5 G4 वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्याम् (by transp.); M1-3 पीनाभ्यां वृत्ताभ्याम्. K3 D1 -शोभितम् (for °तः).

24 °) S1 -भोग्येन; M3 -चार्येण (for -चर्येण). — °) T4 चक्षुषा (for वपुषा). K1. 3 V B Dn Ds D2-4 वपुषा मन्मथाग्निना (D3 °कः); D6 T1-3 G M श्रीवत्सेन विराजता (T2 G1 °जितम्; M4 °जितः). — °) K2 यो (for सो). T3. 4 कृष्णः (for विष्णुः).

25 G4 M1-3 om. (hapl.) 25°b. M4 om. 25°c-26°d. — °) V2 -योग्याभ्यां (for -भूताभ्यां). — °) S1 K2 अकम्पाभ्याम्; D6 T2 G1. 2. 5 M1-3 महीं पद्भ्याम् (for भुवि प°). K3. 4 N3 V B Dn Ds D1-5 T4 व्यवस्थितः; N1 अपि स्थितः; T1 इव स्थितः (for अवस्थितः). T3 भुवं पद्भ्यां व्यवस्थितः; G3 महीं पद्भ्यामुप°.

26 M4 om. 26 (cf. v. 1. 25). — °) D2 M1 रुचिराग्रः (for °राग्र-). — °) K1. 2. 4 D5 G4 चक्राङ्कित (for चक्रोचित). D3. 5 [आ]वभौ; D6 T2 G M1. 3 [इ]क्ष्यते; T1 [ऊ]र्ध्वगः (for [ई]क्ष्यते). S1 चक्राङ्क इव लक्ष्यते. — After 26°b, V2 repeats 12°b. — °) D6 T2 G1-3 सभ्युद्यतश्च; G4

सभ्युत्थि°; G5 सभ्युदि° (for उद्य°). K3. 4 N2. 3 V1. 3 B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 [अ]पि; V2 B1 M1-3 [अ]स्य (for [ए]व). D3 द्वितीयश्चापि हस्तोऽस्य; T1 द्वितीयोऽभ्युद्यतश्चापि. — °) T1 G3. 5 -संसर्गम् (for -संयोगम्). D4 एक्ष्यति (for इच्छति).

27 °) D6 T2 G M [ए]व (for [इ]ह). — °) K1 V3 T2 G1. 3 पादम् (for पदम्). D2 आत्मना (for °नः). — °) S1 G2 विशुः; K3 भुवं (for भुवि). D6 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्). — °) S1 T3. 4 पुरंधरः (for धुरंधरः).

28 °) M1 भविष्यो (for °व्ये). K Dn Ds कथितो (for दृष्टो वै). S1 भविष्य एष कथितो; T1 अयं मनुष्यो दृष्टा स; T4 अहं भविष्यदृष्टा वै; M2 अयं भुवि प्रविष्टो वै. — °) D6 T1. 2 G2-5 भविष्यत् (for °व्य-). S1 K Dn Ds D4 (marg.) G द्विजैः; N2. 3 V B D1-5 T3. 4 M1. 2 नरैः (for बुधैः). — °) S1 K3 D1 गोपालं (for °लो). — °) B1 M1-3 क्षीणमभ्युदिरिष्यति; D3 क्षमामप्यभ्युदिरिष्यति.

29 °) S1 यस्य (for चास्य). K3 N3 V1. 2 B Dn Ds D1-4 T3. 4 G4 M4 तेजसा यादवाश्चा (D3 °वास्त)स्य; K4 °सा यादवान्प्राप्य; N2 V3 यादवास्तेजसा चास्य. — °) K3 B Dn Ds2 D2. 4 T3 M4 होघा; K4 (by corr.) नदा; V2. 3 D6 T1 मेघा; D1 घोषा; T2 दीर्घा (for ओघा). Ds1 होघा इव जलार्णवम्; D3 नदा नद्य इवा°.

30 °) K1. 2 यस्य; T1 तस्य (for अस्य). B2 D2 T3. 4 [ए]व (for [इ]दं). G2. 4 शासनं (for °ने). — °) D6 G1. 2. 4. 5 M स्थितं; T3 स्वस्थं (for स्फीतं). K1 V3 B1. 3 Dn Ds D5. 6 T1. 4 G1. 8. 5 M तथा (for यथा). T2 स्थितिं कर्तुं युगे तथा.

31 °) D6 T1. 2 G M अयं तु वा (G4 तद्) जमास्थाय.

68. 32]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२
 तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वां त्रिभिः क्रमैः ।
 स्थापयिष्यति राजानमुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३
 प्रमृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिः श्रुतः ।
 ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४
 स्पृहणीयो हि लोकस्य भविष्यति च केशवः ।
 तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपसेवितुम् ॥ ३५
 अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ।

विष्णुत्वं मनसा चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६
 यच्च जातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावाश्च वै नृषु ।
 अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७
 सोऽहं कृष्णेन वै रात्रौ संमन्य विदितात्मना ।
 सहानेन गमिष्यामि सत्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८
 एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ।
 विवेश नन्दगोपस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९

इति श्रीहरिवंशे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

— ^a) Ñ₂ राजराजो (for न च राजा).

32 ^a) D₂ G₂ त्रिविक्रमैर् (for त्रिभिः क्रमैर्). V₁ भूत्वा;
 M₄ नीत्वा (for जित्वा). — ^b) M₃ तेन (for [अ]नेन).
 K₁₋₃ Ñ₃ V_{1.2} B₁ D_n D_s D₁₋₅ T_{3.4} प्रभुः कृतः (by
 transp.); K₄ बलिं कृतः; G₂ कृतः पुनः; M₄ जगत्प्रभुः. D₆
 T₂ G_{1.3-5} यथा तेन कृतः (G₃ 'तं') पुनः; T₁ यथा तेन प्रभुः
 कृतः. — ^c) Ś₁ T₁ यथा (for पुरा). — D₅ reads 32^a-33^c
 on marg.

33 ^b) K₃ D_{2.3.6} T₂ त्रिविक्रमैः (D₃ 'मः') (for त्रिभिः
 क्रमैः).

34 M_{1.2} om. 34^{ab}. — ^a) V_{1.3} -दोषो; D₃ -घोषो
 (for -गाधो). Ś₁ विसृष्टवैरा रागैर्या; K₁ Ñ₁ B D_n D_s D_{4.5}
 T₃ G₂ M₃ प्रमृष्टवैरगाधोऽयं (Ñ_{2.3} T₃ 'दोषोऽयं'; G₂ M₃
 'नाथेन); K₂ प्रमृष्टवैरातिशयं; K₃ D₄ (marg.) प्रकृष्टवेदा-
 गाधोऽयं; K₄ D₁ सृष्टं वैरस्य गाधोऽयं; D₆ T₂ G_{1.3.4} M₄
 प्रकृष्टवैर (G₁ 'ष्टे वैर'; G₃ M₄ 'ष्टवैर') नाशेन; T₁ प्रकृष्टवैरिणा
 तेन; G₅ प्रमृष्टवैरिनाशेन. — ^b) G₄ ब्रजैश्च (for प्रश्नैश्च). Ś₁
 श्रुतम्; Ñ₁ D₁ श्रुतैः; B₃ श्रुतिः; D₅ G₂ वृतम्; T₁ ततः
 (for श्रुतः). T₂ G₁ प्रजाभिर्बहुभिर्वृतः; G_{3.5} M₄ ब्रजैश्च
 बहुभिर्वृतः (M₄ 'स्ततः'). — Ñ₁ reads 34^c-35^d on marg.
 — ^c) Ś₁ K₃ ब्रह्मकल्पैश्च; K₂ वेदवादैश्च; B_{2.3} D₆ T_{1.2}
 G_{1.3-5} M₄ ब्रह्मविद्भिश्च (for 'वादैश्च'). G₂ पुराणैर्धर्मविद्भिश्च.
 — ^d) K₃ पुराणेश्यं; D₂ 'णे यो; T₄ 'णेषु; G₂ 'णोक्तं' (for
 'णोऽयं'). D₅ च गीयते; M₄ महीयते (for हि गी'). Ś₁
 पुराणेश्यं हि धीयते.

35 ^b) T_{3.4} हि केशवः; M₃ न संशयः; M₄ [अ]द्य केशवः
 (for च के'). — T_{3.4} om. (hapl.) 68. 35^c-69. 1^b. — ^c)
 T₁ यथा (for तथा). M₁₋₃ तस्य (for ह्यस्य). V₃ [उ]चिता;
 D₁ [उ]च्छ्रिता; T₂ G_{1.3-5} M₄ [उ]दिता (for [उ]त्थिता).
 — ^d) N (except Ñ₁ D₆) -जीवितुम्; T₁ M₄ -सेवतः (for

-सेवितुम्).

36 T_{3.4} om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) K₃ G₂ M₁₋₃
 त्वासाद्य; V₁ अस्याद्य; T₄ चा' (for त्व'). — ^c) K₃ T₁
 विष्णुं तं (for विष्णुत्वं). — ^d) K_{1.4} Ñ_{1.3} V B D_s D_{2.6}
 T₂ G₁ M_{3.4} मन्त्रवित्; D₃ मित्रवत् (for मन्त्रवत्). — For
 36^{cd}, Ś₁ subst. :

781* विष्णुं त्वां पूजयिष्यामि मनसा चैव मन्त्रवान् ।

37 T_{3.4} om. 37 (cf. v. l. 35). — ^a) Ś₁ D₂ यस्य
 जाल्या; K₂ तच्च ज्योतिः; Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.2} D_n D_{s1} T₂
 G_{2.3} M₂ यच्च जातिः; D₅ यस्य जातिः (for यच्च जाति').
 D_{s2} D₁ -परं ज्ञानं (for -परिज्ञानं). K_{1.3.4} यच्च ज्योतिःप (K₃
 याति प) रं ज्ञानं; T₁ यच्च जातिपरिज्ञानात्. — ^b) Ñ₁ V₂ D_n
 D_{1.5} T₁ G_{2.3} प्रादुर्भावाश्च; B₁ D₃ G_{4.5} M₄ 'र्भावां; D₆ 'भूतं
 (for 'र्भावाश्च'). V₁ प्रादुर्भावांश्च वै नृषु. — ^c) D₆ T_{1.2} G₁
 M₄ अवैमि चैनमीशेशं. — ^d) K₄ तथा; G₂ यथा (for ये च).
 — After 37, D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M G (ed.) ins. :

782* स्तोम्ये देवं जगन्नाथं वाराहं वामनं हरिम् ।

नमामि पुण्डरीकाक्षं नरनारायणाकृतिम् ।

नमामि वामनं विष्णुं त्रैलोक्याकान्तपौरुषम् ॥

[(L. 1) M₃ चैनं (for देवं). T₁ M_{3.4} वरदं (for वामनं).
 M_{1.2} वाचाहं वरदं हरिम् (for ^b). — (L. 2) T₁ M₁₋₃ न-
 (M₃ ना) रसिंहं नराकृतिम् (for ^b).]

38 T_{3.4} om. 38 (cf. v. l. 35). — ^a) Ś₁ संमन्य
 (for वै रात्रौ). — ^b) Ś₁ D₆ G_{1.2.4.5} M₁₋₃ मन्त्रं (Ś₁
 रात्रौ) मन्त्रविदात्मना (G₁ 'नः'); T₂ मन्त्रं मन्त्रमिवात्मनः;
 M₄ मम मन्त्रविदात्मना. — ^c) D₄ सह तेन; D₆ T₂ G₁
 सहायेन (for 'नेन'). M₄ ब्रजिष्यामि (for गमि'). — ^d)
 D₃ प्रभाते (for सत्रजो). K₁ (sup. lin.) Ñ_{1.2} V₂ D₁ T₂
 मन्यते (for मंस्यते).

६९

वैशंपायन उवाच ।

स नन्दगोपस्य गृहं प्रविष्टः सहकेशवः ।
 गोपवृद्धान्समानीय प्रोवाचामितदक्षिणः ॥ १
 कृष्णं चैवाब्रवीत्प्रीतो रौहिणेयेन संगतम् ।
 श्वः पुरीं मथुरां तात गमिष्यामः शिवाय वै ॥ २
 यास्यन्ति च व्रजाः सर्वे सगोकुलपरिग्रहाः ।
 कंसाज्ञया समुचितं करमादाय वार्षिकम् ॥ ३

समृद्धस्तस्य कंसस्य भविष्यति धनुर्महः ।
 तं द्रक्ष्यथ समृद्धं च स्वजनं च समेक्ष्यथ ॥ ४
 पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम् ।
 दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामथ समेक्ष्यथः ॥ ५
 सततं पीड्यमानं च कंसेनाशुभवुद्धिना ।
 दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःखैः शिथिलतां गतम् ॥ ६
 कंसस्य च भयात्रस्तं भवज्यां च विनाकृतम् ।

C 4394
B 2. 26. 7
P 2. 26. 7

39 T3.4 om. 39 (cf. v. l. 35). Before 39, D2 ins. वैशंपायन उवाच. — °) K4 प्रविशन् (for विवेश). — °) N1 संसदि; V3 मन्दिरम्; T2 G1.4.5 M3 संविदम् (for संसदम्). S1 K1.2 सह कृष्णेन संसदम्.

COLOPHON om. in T3.4. — Mention of the Epic: K3 N2 Ds2. — Mention of Khila: S1 K3 N1.3 V B Dn Ds D1.3. — Adhy. name: S1 N1 अकूरनाक्यम्; K N3 V1.2 B Dn Ds D1-5 अकूरा (K4 D2 र)गमनम्; N2 कृष्णदर्शनम्; V3 दानपतेः कृष्णदर्शनम्; D6 G2.3 M4 अकूर-प्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 D1 M1-3 78; N3 V1 G1 81; V2 B2 T1 G3.5 M4 82; V3 Dn Ds T2 80; D3 86; D4 G2.4 79. — Śloka no.: Dn Ds2 39; D3 40; D4 42; T2 43; G1 44.

69

1 T3.4 om. 1^{ab} (cf. v. l. 68. 35). — °) B3 नन्द-गोपस्य च गृहं. — °) S1 समानाय (for नीय). — °) T1 G3.5 विक्रमः (for दक्षिणः).

2 °) D5 [अ]पि (for [ए]व). B1.2 Dn D5 T1.4 G3 प्रीत्या (for प्रीतो). — °) D2 संयुतम्; M3 संगतः (for तम्). T2 G1.3 रौहिणेयं तु (G3 च) संगतम्. — °) K1 स्वपुरं; K2-4 D1.2.6 स्वपुरीं (for श्वः पुरीं). Some Mss. मथुरां (for मथुरां). — °) D6 गमिष्यामः; T2 G1.3.4 M2.4 ष्यामि; G2.5 M1 ष्याम (for ष्यामः). K2 N3 V B D1-4 T3.4 सुखाय (for शिवाय). K1.3.4 N1.2 Dn Ds D5 गमिष्याम (K1.4 वः; K3 D5 मि) सुखाय वै; T1 मि शुभाय वै.

3 °) S1 प्रयास्यन्ति; K2 V2 यास्यन्ति ते (V2 स-) (for न्ति च). K3 व्रजाः (for व्रजाः). — °) K N V B D (except D6) T3.4 गोपालाः स- (for सगोकुलः). D6 T1.2

G M परिच्छदाः (for प्रहाः). — °) D6 T1 G3-5 M1-3 कंसस्याज्ञा- (for कंसाज्ञया). D2 समुदितं (for चितं). T2 G1.2 कंसस्याज्ञासमुदितं; M4 कंसस्य भोजस्य **. — °) K2 करदानाय वार्षिकम्. — After 3, N2.3 V2 B1.2 Ds D4 T3.4 ins.:

783* वयं चैव प्रगन्तारो रथमास्थाय संगताः ।

[T3 प्रयास्यामो (for प्रगन्तारो). B1.2 आरुह्य; D4 आदाय (for आस्थाय).]

4 °) K N2.3 V1.2 B D (except D4) T1.2 M4 तत्र (for तस्य). S1 प्रवृद्धस्तात कंसस्य; T4 समृद्धस्य च कंसः; G3 प्रवृद्धस्तत्र कंसः. — °) K2 वर्तते च (for भविष्यति). N1 D6 धनुर्महत्; T1-3 G3 M3.4 खः (for हः). — °) S1 D6 T2 G2 तद् (for तं). K1 B3 Ds1 द्रक्ष्यथः (for थ). G3 तद्रक्ष्यथ समृद्धस्य. — °) N (except S1 N1 D6) T1.3.4 स्वजनैश्च (for नं).

5 D3-5 om. (hapl.) 5. After 5^{ab}, V2 reads 9^{ab}, repeating it in its proper place. — °) T4 देवं (for दीनं). N2.3 V1.3 वधाङ्गीतं; D6 वधाच्छ्रान्तं (for वधश्रान्तं). — °) K1.2 B2 T4 G4 अद्य; Dn अपि (for अथ). K3 T1.2 G1-3.5 समेक्ष्यथ (for व्यथः). D1 युवामथ समेक्ष्यथ; D6 यूयमथ समेक्ष्यथ; T3 शोचमानमहर्निशम्. — After 5, D3 reads 7^{cd}, repeating it in its proper place.

6 S1 om. 6^a-7^b. — °) D4 शामितं (for शोषितं).

7 S1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — °) K N2.3 V B Dn Ds D1.4 5 T3.4 भयसं-; D2 M4 च भय- (for च भयात्). D3 कंसस्य भयविग्रस्तां. — °) D6 T2 G1.2.5 M4 युवाम्यां (for भवज्यां). — Ds reads 7^{cd} for the first time after 5. — °) D3 (first time) दृश्यमानां (for मानं). D6 T1.3 G1.2.5 M3 दिवारात्रं (for दिवा रात्रौ). — °) N2

69. 7]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

दहमानं दिवा रात्रौ सोत्कण्ठेनान्तरात्मना ॥ ७
 तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुनैरमृदितस्तनीम् ।
 देवकीं देवसंकाशां सीदन्तीं विहृतप्रभाम् ॥ ८
 पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्वदर्शनपरायणाम् ।
 वियोगशोकसंतप्तां विवत्सामिव सौरभीम् ॥ ९
 उपप्लुतेक्षणां नित्यं नित्यं मलिनवाससम् ।
 स्वर्मानुवदनग्रस्तां शशाङ्कस्य प्रभामिव ॥ १०
 त्वदर्शनपरां नित्यं तवागमनकाङ्क्षिणीम् ।
 त्वत्प्रवृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम् ॥ ११
 त्वत्प्रलापेष्वकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ।
 अरूपज्ञां तव विभो वक्त्रस्यास्येन्दुवर्चसः ॥ १२

यदि त्वां जनयित्वा सा क्लिश्यते कृष्ण देवकी ।
 अपत्यार्थो नु कस्तस्या वरं ह्येवानपत्यता ॥ १३
 एकः शोको हि नारीणामपुत्राणां विधीयते ।
 सपुत्रा त्वफले पुत्रे धिक्प्रजातेन तप्यते ॥ १४
 त्वं तु शक्रसमः पुत्रो यस्यास्त्वत्सदृशो गुणैः ।
 परेषामप्यभयदो न सा शोचितुमर्हति ॥ १५
 वृद्धौ तवाम्बापितरौ परभृत्यत्वमागतौ ।
 त्वत्कृते भर्त्यमानौ तौ कंसेनादीर्घदर्शिना ॥ १६
 यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवात्मधारिणी ।
 तां शोकसलिले मग्नानुत्तारयितुमर्हसि ॥ १७
 तं च वृद्धं प्रियसुतं वसुदेवं महाबलम् ।

सशोकेन (for सोत्कण्ठेन). Ds (first time) देवकीं च तथा भृशम्.

8 ^a) V₂ द्रक्ष्यथ (for 'सि'). — ^a) K₂ G(ed.) च हतः; B₁ निहतः; D₆ T₂ G₁. 2. 4. 5 M₂. 4 विगतः (for विहृतः). V₁. 2 D₁. 4 प्रजाम् (for प्रभाम्).

9 V₂ reads 9^{ab} for the first time after 5^{ab}. — ^a) S₁ पश्यन्तीं (for शुष्यन्तीं). — ^b) N₂ दुर्दर्शनः (for त्वद्). S₁ त्वां च पुत्रमपश्यतीम्. — ^c) B दुःखः; G₁ योगः (for शोकः). — ^a) S₁ धेनुकाम् (for सौरभीम्).

10 ^a) K N₂. 3 V B Dn Ds D₂-4. 6 T₃. 4 G₄ दीनां (for नित्यं). N₁ D₁ उपप्लुतेक्षणां नित्यं. — ^b) N₁. 2 वाससा; N₃ V₁ G₄ M₄ सीम्; D₆ T₁. 2 G₁. 2. 5 वासिनीम् (for वाससम्). G₃ आर्ता मलिनवासिनीम्. — ^c) K₁. 2 न्रस्तां; K₁ (sup. lin.). 3 D₁ सस्तां (for ग्रस्तां).

11 ^b) M₁-3 त्वदागमनकाङ्क्षिणीम्.

12 ^a) N₂ V B₂. 3 Ds कुशलां (for [अ]कु°). Ds T₁. 2 G M त्वद्विताशंसनपरां. — ^b) K₃ सतियोजिताम्; D₆ विवर्जि; M₁-3 विनाकृ° (for वियोजि°). — ^c) T₃. 4 अवित्रस्तां (for अरूपज्ञां). — ^a) M₄ पुत्रस्येन्दुविवर्चसः.

13 ^a) G₄ damaged. M₁-3 त्वा (for त्वां). T₄ तु; M₁-3 [अ]सौ (for सा). — ^b) D₆ तप्यते (for क्लिश्यते). K N₁. 3 V₁. 2 B Dn Ds D₁-5 T₃. 4 देवकी तात त (K₃ परितः; D₄ [inf. lin.] नाथ त प्यते. — K₂. 4 om. (hapl.) 13°-14°. — ^c) V₃ B₂ Ds D₂ (sup. lin.) M₄ स्र; D₃ स्य (for तु). T₄ किं (for कस्). T₂ तस्यां (for तस्या). — ^a) G₆ वरा (for वरं). N₂ B₃ [अ]नपत्यताम्; G₂ पायिनः (for पत्यता).

14 K₂. 4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Bom. Poona eds. G(ed.) अपुत्राणां (for एकः शोको). T₄ अपि (for हि). — ^b) T₂. 4 सपुत्राणां; Bom. Poona eds. G(ed.) एकः शोको (for अपुत्राणां). — ^c) D₄ सपुत्रा सा; D₅ अपुत्रस्तु (for सपुत्रा तु). D₆ T₁. 2 G₁. 5 सपु (T₂ G₁ त्पु)त्रा सत्यः पुत्रे (D₆ त्रै)व; G₂. 3 M सपु (G₂ त्पु)त्रा सा त्व (G₃ ह्य) पुत्रेव. — ^a) V₃ प्रजाते तु; Dn सुतं येन; T₃ प्रयातेन; T₄ स यातेन (for प्रजातेन). D₂ धिक्प्रजातेति भण्यते; D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M दह्य (D₆ खिद्य)ते धिगपुत्रताम्.

15 ^a) S₁ om.; B₁ च (for तु). — ^b) N₂ यथा (for यस्यास्). S₁ D₂ T₂ G₁. 4 M₁. 3. 4 तत्सदृशो; K₁ D₁ च सं; V₁ त्वं सदृशं; D₃ तु सदृशो (for त्वत्स°). — ^a) G₂ शोचि तुम् (for शोचि°).

16 ^a) K N₂. 3 V₁ Dn Ds D₁. 2. 4. 5 तवाद्य; D₃ च माता- (for तवाम्बा-). — ^b) D₆ T₂ G₁. 2. 5 आश्रितौ (for त्वत्कृतेनैव (K₁ वं); K₃ भर्त्येते वै कृते तव; K₄ N₃ V₁. 2 Dn D₂-4 भर्त्येते त्वत्कृते तेन; N₁ भर्त्येते भर्त्सितौ नित्यं; N₂ V₃ पीड्यते त्वत्कृतेनैव (V₃ ते तेन); D₅ T₃. 4 भर्त्सितौ त्वत्कृते नित्यं (T₄ वृद्धौ). — ^a) K N₃ V₁. 2 Dn Ds D₁-3 T₃. 4 G₁ कंसेनाशुभ (D₄. 5 हित) बुद्धिना.

17 ^a) N₂ V₃ D₃ सा (for ते). S₁ माता (for मान्या). — ^a) D₃ संतारयितुमर्हसि.

18 ^a) N₂ V₃ तथा; Ds M₂ त्वं च; D₄ तं वि (for तं च). D₅ प्रियं तातं (for प्रियसुतं). — ^b) S₁ महामतिम्; K N₂. 3 V Dn D₁-5 T₃. 4 सुखोचितम्; B Ds सुदुःखितम् (for महाबलम्).

मथुराप्रस्थानम्]

विष्णुपर्व

[69. 28

पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८
 यथा नागः सुदुर्वृत्तो दमितो यमुनाहरे ।
 विपुलश्च धृतः शैलो यथा वै भूधरस्त्वया ॥ १९
 दर्पोद्धृतश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः ।
 परप्राणहरः केशी दुष्टात्मा च हतस्त्वया ॥ २०
 एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धाबुद्धयः दुःखितौ ।
 यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम् ॥ २१
 निर्भर्त्स्यमानो यैर्दृष्टः पिता ते कृष्ण संसदि ।
 ते सर्वे चकुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम् ॥ २२
 गर्भावकर्तृनादीनि दुःखानि सुबहूनि सा ।

माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहतेऽवशा ॥ २३
 मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन निभृतेन वै ।
 क्रणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४
 एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ।
 परित्यजेतां तौ शोकं स्याच्च धर्मस्तवातुलः ॥ २५
 कृष्णस्तु विदितार्थो वै तमाहामितदक्षिणम् ।
 बाढमित्येव तेजस्वी न च चुक्रोध केशवः ॥ २६
 ते च गोपाः समागम्य नन्दगोपपुरोगमाः ।
 अक्रूरवचनं श्रुत्वा संचेलुः कंसशासनात् ॥ २७
 गमनाय च ते सज्जा बभूवुर्वजवासिनः ।

C 4416
B 2. 26. 28
P 2. 26. 28

19 °) G₄ यदा (for यथा). N₂ नागं (for नागः).
 K_{2.3} Dn स (for सु). S₁ दुर्वृत्तं (for दुर्वृत्तो). — °) D₂ जले (for हृदे). — °) K_{1.2} D₂ निर्मूलश्च कृतः शैलो;
 K_{3.4} N₁ V₁ B Dn Ds D_{1.3-5} विमूलश्च (N₁ लः स) कृतः
 शैलो; T₁ विमूलो यो धृतः शैलो. — °) D₄ [अ]यं (for वै).
 Dn गोहिते (for भूधरस्य).

20 °) K N_{1.3} V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D₁₋₅ T_{2.3} G_{1.3}
 दर्पोत्सिक्तश्च; N₂ हृतश्च; V₃ हृतश्च; B₃ दर्पेणोक्तश्च (for
 दर्पोद्धृतश्च). T₄ दर्पोत्सिक्तश्च दुष्टात्मा. — °) V₂ वै नि-; G₃
 भुवि (for विनि-). — °) D₆ त्राणहरः; T₂ G₁ प्रहरणः (for
 प्राणहरः). T₃ तदैव निहतः केशी. — °) N₂ दुष्टात्मा ते;
 D₆ T_{1.2} G_{1.2.5} M चारो; G₃ श्वो वि- (for त्मा च). S₁
 D₂ हतो यथा; K N V B Dn Ds D_{1.3-5} हयो हतः
 (for हतस्त्वया). T₃ दुष्टात्मा दुर्जयो रणे; T₄ त्मा विनिपा-
 तितः.

21 °) V₁ अत्यन्त- (for उद्धृत्य). — °) K_{1.2} तत्कृते;
 V₁ D₄ तत्कृत्यं (for ण).

22 °) D_{1.5.6} T₂ G_{1.3-5} M₁₋₃ वै दृष्टः; D₄ निर्दिष्टः
 (for यैर्दृष्टः). — °) N (except S₁) T G M₄ कंस- (for
 कृष्ण). — °) S₁ D₅ दुःखान्वितैर् (for न्विता). — After
 22, D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M G(ed.) ins.:

784* अन्धेन किंचिदुक्स्वैव कंसो निर्भर्त्सितः किल ।

23 °) K₄ गर्भाणां (for व-). B_{1.3} Ds D_{2.6} T_{1.3}
 G_{2.4.5} M गर्भावकृन्तनादीनि. — °) N₂ V₁ च (for सु).
 T₁ [इ]ह; G₄ G(ed.) [अ]पि (for सा). — °) T₂ त्वन्माता
 (for माता ते). M₁₋₃ तात (for कृष्ण). — °) D_{1.2} च सा
 (for स्वशा).

24 °) T₂ G₁ ताभ्यां (for माता-). D₁ -पितृणां (for
 -पितृभ्यां). N₂ V₃ जातेन सर्वेण (by transp.); T₄ सर्वेश

जातेन. K N_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{1.3.4} तनयेन; D₆
 विभृतेन (for नि). S₁ च (for वै). — °) K_{3.4} D_{1.2}
 (marg.) त्राणं वै; D₂ (orig.) ऋषीणां (for क्रणं वै).
 D₆ हर्तव्यं (for कं). K₂ क्रणं चैव प्रकर्तव्यं; G₁ नृणां वै
 प्रतिहर्तव्यं. — °) S₁ उपाहृतम् (for उदा).

25 °) S₁ एतत् (for एवं). — °) K₄ त्वनु- (for अनु-).
 — °) T₄ तं (for तौ). — °) K₂ एष; K₄ स्यात्स्व-; D₆
 T_{1.2} G_{1.2.4.5} M अस्तु; T₃ श्लाघ्यो (for स्याच्च). D₁ कृष्ण
 (for धर्मस्य). K N_{1.3} V₁ B_{1.2} Dn D₁₋₅ T_{3.4} [अ]नघ;
 N₂ [उ]त्तमः; M₁₋₃ [अ]खिलः (for [अ]तुलः). — After
 25, T₃ ins.:

785* धर्मस्ते विपुलोऽनन्तो भविष्यति न संशयः ।

26 Before 26, N₂ V_{2.3} B Dn Ds ins. वैशंपायनः.
 G₅ damaged. M₄ om. 26^{ab}. — °) K₁ B₂ D₄ T₃ सु-;
 K₂ च; D_{2.3} स (for तु). M₁₋₃ तच्छ्रुतार्थो (for विदि).
 K₄ ऽपि (for वै). — °) D₁ लक्षणम्; T₃ M₁₋₃ विक्रमः (for
 दक्षिणम्). D₆ T_{1.2} G₁ तमाहातुलविक्रमः (D₆ मम्).
 — °) N₃ (marg.) V₁ तद्वाक्यं (for तेजस्वी). — °) K₂
 तेन (for न च). T₁ माधवः (for केशवः). N₂ V₃ B₂ Ds.
 G_{1.2.5} M न चुक्रोध च (M₁₋₃ हि; M₄ स) केशवः; T_{1.3}
 G(ed.) न च क्रोधवशं गतः.

27 °) N (except S₁ D₆) T₃ पुरःसराः; T₁ पुरस्कृताः
 (for पुरोगमाः). — °) D₃ प्र- (for सं). V₁ T₁ M₄ कृष्ण-
 (for कंस-). K_{3.4} N₁ Dn D₁ T₃ चेलुः कंसस्य शासनाद्.

28 V₂ om. 28. — °) V₁ समागम्य (for गमनाय).
 S₁ सज्जास्ते च; K₄ च ते सर्वे; M₄ ततः सज्जा (for च ते
 सज्जा). — °) D₃ T₄ वन- (for वज-). — °) N₃ V_{1.3}
 घोष- (for गोप-).

29 °) V₂ करान् (for करं च). D₃ दाधि पयः (for

69. 28]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व]

सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे ॥ २८
करं चानडुहः सर्पिर्महिषांश्चोपनायिकान् ।
यथासारं यथायूथमुपनीय पयो घृतम् ॥ २९
तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ।

ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३०
अक्रूरस्य कथाभिस्तु सह कृष्णेन जाग्रतः ।
रौहिणेयवृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१

इति श्रीहरिवंशे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ।
नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहते ॥ १
नभस्यरुणसंस्तीर्णे पर्यस्ते ज्योतिमण्डले ।
प्रत्यूषपवनासारैः क्लेदिते धरणीतले ॥ २

क्षीणाकारासु तारासु सुप्तानिष्प्रतिभासु च ।
नैशमन्तर्दधे रूपमुदगच्छद्दिवाकरः ।
शीतांशुः शान्तकिरणो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ३
गोभिः समवकीर्णासु व्रजनिर्याणभूमिषु ।
मन्थावर्तनपूर्णेणु गर्गरेषु नदत्सु च ॥ ४

चानडुहः). Ś1 K2 सर्वे; T2 G1. 3. 5 सर्वान् (for सर्पिर्).
—^b) D6 G2. 5 M -दायकान्; G(ed.) -नायनान् (for -नायि-
कान्). —^c) D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 M4 -योगम् (for -यूथम्).
—^d) K V2 B2. 3 Ds D1. 2. 4. 6 T G1-3 उपानीय (for
उपं). D3 दधि (for घृतम्). Dn1 उपानीय पयो दधि; G4
उपानीय पुरो घृतम्; M1-3 उपादाय हतं च यत्.

30 ^a) K2 D4. 5 ते; T1 M1-3 तत् (for तं). —^b) T2
G1 वै (for च). —^c) Ś1 अक्रूरं (for ते सर्वे). T2 G1 ते च
सर्वे गोपतयो. —^d) K1 प्रतस्थिरे; Ñ2 V3 प्रचक्रमुः; D6 T1. 2
G M प्रचक्रिरे (for [उ]पतस्थिरे).

31 ^a) Ds2 अक्रूरस्तु (for °स्य). K2 यथावत् (for कथा-
भिस्). Ñ1 V2. 3 D5. 6 T4 M1-3 च (for तु). —^b) Ñ1
सकृष्णेनैव जाग्रतः; T3 कृष्णेन सह जा°. —^d) B3 D6 T2
G1. 3 M निशा सा (by transp.). G2. 4. 5 निशा साप्यत्यवर्तत.

COLOPHON om. in all Mss. (except Ś1 D2. 4).
— Adhy. name : Ś1 गोयानम्; D2 व्रजोपायनम्; D4
शोकवर्णनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) :
D4 80. — Śloka no. : D4 31.

70

1 Some Mss. om. वैशंपायनः. —^a) M4 ततः प्रभात-
समये. —^b) T3 -व्यापार- (for -व्याहार-). Ś1 पक्षिव्याहृत-
संकुले. —^c) D6 -काले; G1 -जाते (for -जाले). —^d) K1. 2
-क्षण-; Ds2 -भय- (for -क्षय-). Ñ2 Dn2 D5 T3 -संवृते;
D2. 3 M1. 3 -संकुले (for -संहते). Ś1 क्षणदायां क्षयं गते.

2 ^a) K2 Ñ2 D3 T4 G3 M2. 3 -संकीर्णे; V3 -संतीर्णे
(for -संस्तीर्णे). —^b) D6 T2 G1. 2. 5 M1. 3. 4 पर्यस्त- (for
°स्ते). Ś1 K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 पर्यस्ते (V1
°न्ते) ज्योतिषां गणे. —^c) Ds प्रत्यूषे (for °ष-). Ś1 K1. 2
प्रत्यूषपवनासार-. —^d) Ś1 -क्ष्वेलिते; T3 विजिते (for क्लेदिते).

3 ^a) Dn2 रात्रीषु (for तारासु). G3 क्षीणासु तारतारासु.
—^b) D2 स्वप्न-; D6 T2 G1. 4. 5 स्वप्न- (for सुप्त-). K2
सुप्तवन्निष्प्रभासु च; K4 सप्रभानिष्प्रभासु च. —^c) T1 शनैर्
(for नैशम्). M1-3 दोषं (for रूपम्). —^d) Ś1 T3 उदति-
ष्ठद्; Ñ2 V3 D3 उपागच्छद्; Dn1 D6 T2 G1. 2. 4. 5 उदा;
T4 G3 उद्गच्छति; M1-3 समुद्रच्छन् (for उदगच्छद्). Bom.
Poona eds. G(ed.) उद्गच्छति दिवाकरे. —^e) K2 D2 T1. 4
श्रान्त-; K4 D3 M1-3 शीत- (for शान्त-). K1 शीतांशुः
श्रान्तकिरणो. —^f) Ś1 किरणाढ्यो दिवाकरः; D6 T1. 2 G M
निष्प्रभोऽभून्निशाकरः. — After 3, N T1. 3. 4 G2 M4 ins.:

786* एको नाशयते रूपमेको वर्धयते वपुः ।

[Ś1 सत्र नाशयद् (for नाशयते). M4 रूपैर् (for रूपम्).
D1 नाशयते (for वर्ध°). Ś1 अपरोऽदर्शयद्गुः (for °).]

4 ^a) Ś1 K4 B2 Dn D1 T3 G2 G(ed.) च सम-; Ñ2
समभि- (for समव-). Ñ1 -तीर्णासु (for -कीर्णासु). — D6
om. (hapl.) 4^b-5^c. —^b) Ñ V B D6 T4 G2 -निर्माण-;
M1 -निर्वास-; M2. 3 -निर्वाण- (for -निर्याण-). D1 चक्रनिर्माण-
भूमिषु. —^c) Ś1 D6 G5 -घूर्णेणु (for -पूर्णेणु). K Ñ1. 3 V
B Dn Ds D2-4 T3 M4 मन्था (Ñ1. 3 V2 B2. 3 T3 °न्य-)
नावर्तपूर्णेणु (D3 °वेण); Ñ2 सनानावर्णपुण्ड्रेषु (sic); T4

अक्रूरश्चर्यदर्शनम्]

विष्णुपर्व

[70. 15

दामभिर्यम्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ।
 गोपैरापूर्यमाणासु घोषरथ्यासु सर्वशः ॥ ५
 तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटारोपितं बहु ।
 त्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुः स्यन्दनवाहनाः ॥ ६
 कृष्णोऽथ रौहिणेयश्च स चैवामितदक्षिणः ।
 त्रयो रथगता जग्मुस्त्रिलोकपतयो यथा ॥ ७
 अथाह कृष्णमक्रूरो यमुनातीरमाश्रितः ।
 स्यन्दनं तात रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ॥ ८
 हयेभ्यो यवसं दत्त्वा हयभाण्डे रथे तथा ।
 प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्षताम् ॥ ९
 यमुनाया हृदे ह्यस्मिन्स्तोष्यामि भुजगेश्वरम् ।

दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैः सर्वलोकप्रभुं यतः ॥ १०
 श्रीमत्स्वस्तिकमूर्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
 सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ११
 धर्मदेवस्य तस्यास्याद्यद्विषं प्रभविष्यति ।
 सर्वं तदमृतप्रख्यमशिष्याम्यमरो यथा ॥ १२
 स्वस्तिकायतनं दृष्ट्वा द्विजिह्वं श्रीविभूषितम् ।
 समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति ॥ १३
 आस्तां मां समुदीक्षन्तौ भवन्तौ संगतावुभौ ।
 निवृत्तो भुजगेन्द्रस्य यावदस्मि हृदोत्तमात् ॥ १४
 तमाह कृष्णः संहृष्टो गच्छ धर्मिष्ठ माचिरम् ।
 आवां खलु न शक्तौ स्वस्त्वया हीनाविहासितुम् ॥ १५

C 4436
B 2. 26. 47
P 2. 26. 47

घनावघातपूर्णेणु. — ^a) Ñ₁ गर्गरीषु; V₃ गह्वरेषु (for गर्गं).
 5 D₅ om. 5^{abc} (cf. v. l. 4). K₄ D₁ om. (hapl.)
 5^{ab}. — ^a) K₁, 2 B₂ दम्यमानेषु; Ñ₁, 2 T₄ याम्यं; V₂ D₃
 (marg.) दाम्यं; D₆ T₁ G₂ बध्यं; T₄ G₁, 3-5 M₄ युज्यं
 (for यम्यं). — ^a) Ś₁ वज्र; Ñ₂ घोषे (for घोष-). V₁
 D₈ D₃-5 T₁ G₃-5 सर्वतः (for शः).

6 ^a) D₄ तथा (for तत्र). K₂ [हृ]व गौरवं; D₆ [अ]व-
 घुष्टकं (for गुरुकं). K₃ सस्यं (for भाण्डं).

7 ^a) D₆ च (for सथ). — ^b) T₄ तथैव; M₁-3 स चापि
 (for स चैव). T₁, 2 G₂-5 M₄ -विक्रमः (for -दक्षिणः). G₁
 सहैवामितविक्रमः. — ^c) D₂, 3, 6 T₂ G M₄ रेजुस् (for
 जग्मुस्). — ^a) Ś₁ D₂, 3 त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-).

8 ^c) D_{n1} D₅ T₁, 3 G₃ चात्र (for तात). D₃ मे रक्ष
 (for रक्षस्व).

9 ^a) D₁ हयानां (for हयेभ्यो). — ^b) D₃ हये; T₁
 ह्युप; T₄ उप- (for हय-). V₃ G₅ -भाण्ड-; D₅ M₁-3 -भाण्डं
 (for -भाण्डे). G₂ हयभाण्डरथं तथा; G₄ भाण्डी रथे यथा.
 — ^c) K₃ G₂ प्रगाढ- (for ढं). V₂ M₁-3 रथम् (for यत्नम्).
 Cal. ed. आदाय (for आस्थाय). — ^a) T₄ तावत् (for
 तात). K₁-3 Ñ₆ V₂ B₁D_n D₃, 5 T₂ G₁, 2, 4, 5 M₁-3 प्रतीक्ष
 माम् (for प्रतीक्षताम्).

10 ^a) V₁ यमुनायां (for या). K₂ B₂ D₃, 6 G₁, 3, 4, 5
 तस्मिन्; T₃ चास्मिन् (for ह्यं). Ś₁ यमुनायां हृदे ह्यस्ति; T₂
 नाहृदे ततस्तस्मिन् (hypermetric). — ^b) D₄ (marg. as
 in text) स्तोष्यामि भुजगाधिपम्; T₂ म्मि जगतीपतिम्. — ^c)
 T₂ एतैर् (for दिव्यैर्). Ś₁ भावगतैर् (for भागवतैर्). — ^a)
 D₂ सर्वलोके (for लोक-). K₁ Ñ₃ (marg.) V₁ D_{n2} D₆

M₁, 2 -प्रभुर (for -प्रभुं). Ñ₁ यथा (for यतः). — After
 10, V₂, 3 B D (except D₁) T₁, 3, 4 M₄ ins. :

787* गुह्यं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ।

[D₂ पावनम् (for भां).]

11 ^b) K₄ संप्रणिष्यामि भोगिनम् (sic); D₁ प्रणमामि
 च भो.

12 ^a) G₂ धर्माद् (for धर्म-). K₁ V₂ B₂ D₅ D₂, 4
 [अ]द्य; K₄ Ñ B₃ D₅ D₁, 3, 5 G₃ M₄ [अ]स्य; B₁ D_n [अ]-
 थ; T₃ [अ]यं (for [अ]स्याद्). T₄ अथ देवस्य तस्यायं. — ^b)
 D₆ G₂, 4 M विषं न; T₂ G₁ विषं नः (for यद्विषं). T₁ G₃, 5
 विषं न (G₃ यद्विषं) प्रहरिष्यति. — K₁ reads 12^c-13^a on
 marg. — ^c) D₆ T₂ सर्वं तम्; G₂ सलिलं तद् (hyper-
 metric) (for सर्वं तद्). — ^a) Ñ₁ प्रशिष्यामि; V₂ भक्षि-
 ष्यामि (for अशि). D₆ T₁ G₂, 5 M₄ यथामरः (by transp.).
 T₂ G₁, 3 पश्यामि हि (T₂ मीह) यथामरः; G₁ स्तोष्यामि च
 यथामरः.

13 T₄ om. 13^a. — ^b) Ñ₁ द्विशिरःश्रीः; V₂ द्विजिह्वैस्तु
 (for हं श्री). T₁, 4 -विभूषणम् (for षितम्). Ś₁ द्विगिरं
 शृङ्गभूषितम्. — ^a) T₃, 4 गमिष्यति (for भविं).

14 ^a) Ś₁ वै (for मां). D₁, 2 आसीनौ (D₂ सेतां)
 मामुदीक्षन्तौ. — ^b) D₂ सर्वतः (for भवन्तौ). D₆ T₁, 2 G
 सहिताव् (for संगं). Ś₁ इह (for उभौ). M₄ युवां वै
 सहितावुभौ. — ^c) G (ed.) निकृष्टो (for निवृत्तो). — ^a)
 K₂ D₂, 6 G अस्माद् (for अस्मि). D₁ सुरोत्तमौ; M₁-3
 पुरोत्तमात् (for हदो). T₂ यावदस्माद्रथोत्तमात्.

15 K₄ om. 15. — ^c) D₆ T₂ G₁, 2, 4, 5 transp. खलु
 and न. — ^a) K₃ Ñ₁ V₂ B₁ D_n D₃ D₁ (sup. lin.). 8-5

70. 16]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

स हृदे यमुनायास्तु ममज्जामितदक्षिणः ।
 रसातले स ददृशे सर्पलोकमिमं यथा ॥ १६
 तस्य मध्ये सहस्रास्यं हेमतालोल्लिखितध्वजम् ।
 लाङ्गलासक्तहस्ताग्रं मुसलापाश्रितोदरम् ॥ १७
 असिताम्बरसंवीतं पाण्डुरं पाण्डुराननम् ।
 कुण्डलैकधरं मत्तं सुसप्तम्बुरुहेक्षणम् ॥ १८
 भोगोदरासने शुभ्रे स्वेन देहेन कल्पिते ।
 स्वासीनं स्वस्तिकाभ्यां च वराभ्यां च महीधरम् ॥ १९
 किञ्चित्सव्यापवृत्तेन मौलिना हेमचूलिना ।

जातरूपमयैः पद्मैर्मालया छन्नवक्षसम् ॥ २०
 रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं दीर्घबाहुमरिंदमम् ।
 पद्मनाभं सिताग्राभं भाभिर्ज्वलिततेजसम् ॥ २१
 ददर्श भोगिनां नाथं स्थितमेकार्णवेश्वरम् ।
 पूज्यमानं द्विजिह्वेन्द्रैर्वासुकिप्रमुखैः प्रभुम् ॥ २२
 कम्बलाश्वतरौ नागौ तौ चामरधराबुधौ ।
 अवीजयेतां तं देवं धर्मासनगतं प्रभुम् ॥ २३
 तस्याभ्याशगतो भाति वासुकिः पद्मगेश्वरः ।
 वृतोऽन्यैः सचिवैः सैर्पैः कर्कोटकपुरःसरैः ॥ २४

T1.4 G3 उपासितुम् (for इहा°). T3 त्वया सह उपासितुम्.
 — After 15, D6 T2 G M1.2.4 ins. :

788* एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रणम्य मनसा हरिम् ।

[G1 शिरसा (for मनसा).]

16 M4 om. 16-17. — °) Ñ3 V1 यमुनायां (for °यास्).
 — °) Ñ3 V1 संपूज्य (for ममज्ज). — °) T1.2 G1.2.4.5
 M1-3 रसातलं (for °ले). D2 ददृशेऽसौ (for स ददृशे). D6
 रसातलं तदृशे. — °) Ñ2.3 V3 B1.2 Dn Ds D3.4 T
 नाग-; G2 स्वर्ग- (for सर्प-). K2.4 तथा (for यथा). B3
 नागलोकमिमं वहत्. — For 16°d, D5 subst. :

789* रसातले हृदान्तश्च दर्शनागमनं यथा ।

17 M4 om. 17 (cf. v. l. 16). — °) Ñ1 -तालद्विप-;
 Ds D2.3.6 -तालोल्लिखितं; G4 °द्धृत- (for °च्छित-). S1 हेम-
 तालध्वजं प्रभुम्. — °) D5 लाङ्गलाश्रितहस्ताग्रं. — B1 om.
 17°d-20°b. — °) K2 Ñ1.3 V2 D3 T1.3.4 G1-4 M1-3 मुस-
 लोपाश्रितोद (M1.2 °ताप)रम्; D6 मुसलेनाश्रितोदरम्; D6
 मुसलावासितो°.

18 B1 om. 18 (cf. v. l. 17). — °) Some Mss.
 पाण्डुरं. D6 पाण्डुरं पाण्डुराननम्. — °) D3 शान्तं (for
 मत्तं). D5 कुण्डलैः प्रवरैर्युक्तं; G2 °लैर्हेमरचितैर्. — °) K4
 Ds1 (sup. lin.) शुभ्रम् (for सुसप्तम्). S1 सुसप्तम्बुरुहेक्षणम्;
 D6 T1.2 G M4 असिताम्बुरुहे°.

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 17). — °) K2.3 Ñ V B2.3
 Dn Ds D3.4.6 T G M4 भोगोक्त (K2 °ने न)रासने शुभ्रे;
 D5 M1-3 भो (D5 ना)गाकारासने शुभ्रे. — °) Cal. ed.
 शोमिते (for कल्पिते). — °) S1 K2 स्वाधीन-; Ñ2.3
 (marg. as in text) V3 आसीनं; D6 G1.2.4.5 M1-3
 सर्पितं; T2 M4 सर्पितं (for स्वासीनं). D3 स्वासीनं च स्वस्ति-
 काभ्यां. — °) S1 चरणाभ्यां; K3 Ñ2.3 Dn Ds1 D2 (sup.
 lin.) T1.3.4 वराहाभ्यां; K4 Ñ1 V1.3 B2.3 D1.4 वरा-

हाभ्यां; D3 शिरःस्थाभ्यां; D6 G1.2.4.5 पराभ्यां च (for वराभ्यां
 च). V2 वराहाभ्यां विभूषितम्.

20 B1 om. 20°b (cf. v. l. 17). — °) D3 विचित्रेण
 प्रवृत्तेन. — °) Ñ2 -चूडिना; Ds -चूलिनम्; D1 -धूलिना;
 D2 -मौलिना; T4 -मालिना (for -चू°). S1 B2 मौलिना देह-
 धूलि (B2 °चूडि)ना. — °) T4 हेम- (for जात-). — °) D1
 -वर्चसम् (for -वक्षसम्).

21 D4 om. (hapl.) 21. — °) Dn2 om. from दिग्धाङ्गं
 up to पूज्यमानं (in 22°). K4 -सर्वाङ्गं; Ñ1 -दीसाङ्गं; B2
 -स्त्रिधाङ्गं; T2 G2.4.5 M4 -लिसाङ्गं; G1 -लेपाङ्गं (for -दिग्धाङ्गं).
 — °) B1 T3 G1.3 M4 पद्मनाभ-; Dn1 °मालं (for °नाभं).
 V1 सिताग्राभं; D2 °वासं; D2 (sup. lin.) °भासं (for °आभं).
 — °) D3 चाति- (for भाभिर्).

22 Dn2 om. up to पूज्यमानं (in 22°) (cf. v. l. 21).
 — °) M4 नागं (for नाथं). D6 T1.2 G1.2.4.5 M1-3 ददर्श
 भोगिनं नागं. — °) K3.4 Ñ V B3 Dn1 D1-5 T4 एकम्;
 M1.2 (inf. lin. as in text).3 स तम् (for स्थितम्).
 K1.2 D6 T2 G M4 स्थि (D6 G2.4.5 सि)तमेकार्णवेश्वरम्;
 Ds T3 एक (T3 °त)मेकार्णवेश्वरम्. — °) S1 वन्द्यमानं (for
 पूज्य°). — °) D6 T G1.2.4.5 M4 विभुम्; Gs वृतम्; M1-3
 द्विजैः (for प्रभुम्).

23 °) K1 Ñ2.3 B Dn Ds D6 T G M4 -कराव (for
 -धराव). M1-3 श्वेतचामरकावुभौ. — °) V3 तौ देव-; D6
 T1.2 G नागेन्द्रं; M1-3 नागं तं (for तं देवं). D3 आवीजते
 च तं देवं. — °) D5 G2 विभुम् (for प्रभुम्).

24 °) K4 V3 [आ]सन्न-; Dn [अ]भ्यासं (for °श).
 S1 K1.2 D6 T1.2 G M1-3 तस्याभ्याशे बभौ त (S1 स्थितस्)प्र-
 — °) T4 ततो (for वृतो). K2-4 V3 D5.6 M1.2.4 सर्वैः
 (for सैर्पैः). D3 सैर्पैः संसेव्यमानो वै. — °) S1 T2 G1-3.5
 M4 कर्कोटक- (for क°). Ñ2 V3 -धनंजयैः (for -पुरःसरैः).

नागलोकदर्शनम्]

विष्णुपर्व

[70. 33

तं घटैः काञ्चनैर्दिव्यैः पङ्कजच्छन्नमूर्धजम् ।
 राजानं स्नापयामासुः स्नातमेकार्णवाम्बुभिः ॥ २५
 तस्योत्सङ्गे घनश्यामं श्रवित्साच्छादितोदरम् ।
 पीताम्बरधरं विष्णुं सूपविष्टं ददर्श ह ॥ २६
 आसीनं चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रभुम् ।
 संकर्षणमिवासीनं तं दिव्यं विष्टरं विना ॥ २७
 स कृष्णं तत्र सहसा व्याहर्तुमुपचक्रमे ।
 तस्य संस्तम्भयामास वाक्यं कृष्णः स्वतेजसा ॥ २८
 सोऽनुभूय भुजंगानां तं भागवतमव्ययम् ।

उदातिष्ठत्पुनस्तोयाद्विस्मितोऽमितदक्षिणः ॥ २९
 स तौ रथस्यावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ।
 उदीक्षमाणावन्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ ॥ ३०
 अथामज्जत्पुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलात् ।
 इज्यते यत्र देवः स नीलवासाः सनातनः ॥ ३१
 तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ।
 ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं यथाविधि ॥ ३२
 भूयश्च सहस्रोत्थाय तं मन्त्रं मनसा वहन् ।
 रथं तेनैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः ॥ ३३

C 4454
B 2. 26. 65
P 2. 26. 65

25 ^a) Ś1 घनैः (for घटैः). — ^b) Ś1 पङ्कजैश्च (for °ज-).
 B2 T3.4 -मस्तकैः; D6 M3 -मूर्धजैः (for °जम्). Ñ V B1.3
 Dn Ds D1.3-5 पङ्कजोद्भूतमस्तकैः. — ^c) Ś1 B3 T2 G1.3-5
 राजानं स्ना (Ś1 B3 स्न) पयामासुः; K1.2 °नं पूर (K2 °ज-)
 यामासुः. — ^d) Ś1 स्नातं यादोर्णवाम्बुभिः; K1.2 छन्नं मेघार्णं.
 26 B1 om. (hapl.) 26^a-28^b. — ^a) Ñ1 B2 T1 [उ]त्सङ्गं
 (for °ङ्गे). — After 26^a, T4 ins.:

790*

कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ।

दक्षिणावर्तसुस्निग्ध-

— ^b) K2 D3 M1 श्रीवत्सच्छादितोरसम्; T4 °त्साच्छादितान-
 नम्. — After 26^{ab}, D6 T1.2 G M4 G(ed.) ins.:

791* सहस्रशुभनामानमर्कचन्द्रेक्षणद्युतिम् ।

— ^c) M1-3 कृष्णं (for विष्णुं). Ś1 नीलाम्बरधरं कृष्णम्.
 — ^d) Ś1 K1.2 उपविष्टं; T3.4 तस्योत्सङ्गे (for सूपविष्टं).
 K3.4 Dn Ds Ds सः (for ह).
 27 B1 om. 27 (cf. v. 1. 26). — ^a) K3.4 Ñ2.3 V

B2.3 D (except D6) T3.4 अपरं (for आसीनं). M1-3
 सोमस्य (for सोमेन). — ^b) Ś1 -संदर्शनं (for -संहननं).
 D6 T1.2 G2-5 M4 विभुम्; G1 शुभम् (for प्रभुम्). M1-3
 तुल्यसंहननप्रभम्. — ^c) Ś1 K1.2 B2 D5 M4 उपासीनं; D3
 अथा (for इवा). — ^d) D6 G5 तद् (for तं). Ñ2 M1-3
 विस्तरं (for विष्टरं). D2.3 दिव्यं वि (D6 °व्यवि) ष्टरसंस्थितम्;
 G2 तदीयं विस्तरं विना.

28 B1 om. 28^{ab} (cf. v. 1. 26). — ^a) Ñ V B3 D1-5
 तरसा (for सहसा). — ^c) Ñ1 स तु ते (for तस्य सं). T4
 M4 तस्य संभावयामास. — ^d) Ś1 गिरं; D6 G2.3.5 वाचं;
 T2 G1 वाचा (for वाक्यं). — After 28, D6 S (except
 T3.4) G (ed.) ins.:

792* स च भागवतैर्मन्त्रैरर्चयित्वा गदाधरम् ।

स्तुत्वा च देवमीशानं वरदं भक्तवत्सलम् ।

आत्मानं कृतकृत्यानामग्रेसरममस्त सः ॥

[(L. 3) M1-3 अमन्यत (for अमस्त सः).]

29 ^b) T1 M4 भगवन्तं तमव्ययम्. — ^c) Ś1 ततस्तो-
 याद्; D3 अमेयात्मा (for पुनस्तोयाद्). — ^d) K1 ओघ-;
 D6 T1.2 G1.2.4 M समेय- (for समित-). K2 विस्मितोऽमोघ-
 दर्शनः; G3.5 °न्मीलितेक्षणः.

30 ^b) K4 तावेव (for तत्रैव). — ^c) K3.4 Ñ1.3 V1.2
 B Dn Ds D1-5 T1.3.4 निरीक्षमाणावन्योन्यं. — ^d) Ñ3
 (marg. as in text) D5.6 -विक्रमौ; G3 -रूपिणम् (for
 °णौ). Ś1 ददर्शामितविक्रमौ.

31 ^a) D3 तथामज्जत्; T1 M3.4 अथ मज्जन् (for अथा-
 मज्जत्). — ^b) M1-3 तदा कुतूहलान्वितः. — ^c) K3 इज्यते;
 D1 ईड्यते; M1-3 वन्द्यते (for इज्यते). K1.4 Ñ2.3 (marg.)
 V1.3 D1 T4 तत्र (for यत्र). K4 Ñ2.3 V B D1.2.4.5
 T1.3.4 G4 ससौ (for स). K3 Dn Ds D3 इज्य (D3 ईड्य-)
 ते तत्र देवेशो. — ^d) K1.4 Ñ V B Dn Ds D1.2.5 T1.4
 G3 सिताननः; D4 T3 सिताननः (for सनातनः). D3 नीलपी-
 ताम्बरावृतौ.

32 ^a) T1 M तत्र (for तथा). — ^b) D3 च (for वै).
 T1 M1 सहस्रास्यस्य तस्य वै. — ^c) Ś1 तथैव (for ददर्श). M4
 विष्णुम् (for कृष्णम्). — ^d) K1.2 यथा भुवि; K3.4 Ñ1.3
 V1.2 B Dn Ds D1-4 T3.4 तदा (K4 D3 तथा; T4 सदा)
 प्रभुम्; D5 महात्मभिः (for यथाविधि).

33 ^a) T3 स तदा (for सहसा). — ^b) Ñ1 स (for तं).
 D3 अर्थं (for मन्त्रं). K1.2.4 Dn Ds T4 जपन् (for वहन्).
 K3 D6 T1.2 G M4 तं मन्त्रं सहसा वहन् (K3 सा जपन्; T3
 G1 सावदत्); T3 मनसा विस्मितोऽभवत्. — ^c) T1 अथ
 (for रथं). — ^d) Ñ3 (marg. as in text) V1 D3 (marg.
 as in text). 3 -विक्रमः (for -दक्षिणः).

34 ^a) Dn हृष्टं (for हृष्टः). — ^b) Ñ3 V1 D1.3 अग्रतः;
 D6 G2 आगमत् (for तम्). — ^c) V2 हृष्टं (for वृष्टं). Ś1
 भागवतं; D6 भोऽर्थपते; G2-5 M भोग (G3-5 °ति) पतेद् (for

70. 34]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागतम् ।
 कीदृशं नागलोकस्य वृत्तं भागवते हृदे ॥ ३४
 चिरं तु भवता कालं व्याक्षेपेण विलम्बितम् ।
 मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथाचलम् ॥ ३५
 प्रत्युवाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ।
 किं भविष्यति लोकेषु चरेषु स्थावरेषु च ॥ ३६

तत्राश्चर्यं मया दृष्टं यत्कृष्ण भुवि दुर्लभम् ।
 तदिहापि यथा तत्र पश्यामि च रमामि च ॥ ३७
 संगतश्चास्मि लोकानामाश्चर्येणैह रूपिणा ।
 अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे ॥ ३८
 तदागच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ।
 यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ३९

इति श्रीहरिवंशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

भागवते). T₄ पदे (for हृदे). Ds₂ वृत्तं भागवतस्य ते; T₂ G₁ वृत्तं भोगिपतेर्गृहे.

35 ^a) K $\tilde{N}$ _{1.3} B_{1.2} Dn Ds D₁ च (for तु). $\tilde{N}$ ₁ B_{1.2} Dn Ds कालो (for कालं). T_{3.4} सुचिरं (T₄ चरितं) भवता कालो. — ^b) G₂ अव्याजेन (for व्याक्षेपेण). $\tilde{N}$ ₁ B₁ Dn Ds T₃ M₁ विलम्बितः (for तम्). — ^a) K₁ तथाचलम्; $\tilde{N}$ ₃ (marg. as in text) यथाविलम्बितम् (for चलम्).

36 ^a) $\tilde{S}$ ₁ च तं; K_{1.2} ततः (for स तं). — ^a) K_{3.4} $\tilde{N}$ ₃ V_{1.2} B_{2.3} D (except D_{2.3}) T G M₁ स्थावरेषु चरेषु च.

37 ^a) K_{1.2} अत्र (for तत्र). — ^b) $\tilde{S}$ ₁ K₂ कृष्णस्य; $\tilde{N}$ _{1.2} V₃ B G₃ M₁₋₃ कृष्ण यद् (by transp.). — ^c) Ds₁ D₄ यद् (for तद्). $\tilde{N}$ ₃ V₁ [अ]द्य (for [अ]पि). $\tilde{S}$ ₁ K₁ D₄ तथा (for यथा). — ^a) $\tilde{S}$ ₁ K₁ रमेऽपि; M₁ चरामि (for रमामि).

38 ^a) K₂ $\tilde{N}$ ₁ B₂ Dn Ds D_{1.5} T₁ G₃ M₁₋₃ [अ]पि (for [अ]स्मि). K₄ संगतिश्चापि लोकानाम्; D₃ संमतश्चास्मि लो. — ^b) D₃ ह (for [ह]ह). — ^a) K₂ अर्हसि (for उत्सहे). — After 38, T₁ G_{2.3} M ins. :

793* को वायं त्रिषु लोकेषु विस्मयं भवता विना ।

[G₃ अन्योऽस्ति (for वायं).]

T₁ G_{2.3} M cont. : D₆ T₂ G_{1.4.5} G (ed.) ins. after 38 :

794* नमः सर्वात्मने तुभ्यं विस्मयाय जगत्पते ।

नमोऽस्तु देवदेवेश तुभ्यं सर्वात्मने नमः ।
 नमोऽस्तु विष्णवे तुभ्यममेयाय जगत्पते ॥
 किं वानेन जगन्नाथ कृतकृत्योऽस्मि सांप्रतम् ।
 कृत्यशेषं सदा विष्णो किमुत्सृजसि सांप्रतम् ॥ [5]

[(L. 1) T₁ M₁ सर्वात्मनस् (for त्मने). T₂ विस्मयोऽयं (for स्माय). — (L. 4) G₂ कृतं नाथ (for जगन्नाथ). — T₃ G₄ G (ed.) om. (hapl.) line 5. — (L. 5) D₆ कृत्यशेषं; G₂ कुरु शेषं; G₆ कृष्ण शेषं (for कृत्यशेषं). G₁ M₁ कृत (M₁ इत्य) शेषं सदा विष्णुं (for ^a). D₆ मां व्रजसि; G_{2.5} M_{1.2} मां पृच्छसि (for उत्सृजसि).]

39 ^a) $\tilde{N}$ ₁ D₃ T₄ गमिष्यामि (for मः). — ^b) K_{1.2} प्रति; D₆ T_{1.2} G_{1.2.5} M_{3.4} विभो (for प्रभो). — ^a) G (ed.) तमोहर्ता (for दिवसान्ते).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K_{3.4} $\tilde{N}$ ₂ B₃ T₃. — Mention of Khila : $\tilde{S}$ ₁ K_{3.4} $\tilde{N}$ ₃ V B Ds D₁. — Sub-parvan : V₃ बालचरितम्; T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : $\tilde{S}$ ₁ हृददर्शनम्; K_{1.2} भागवतहृदवर्णनम्; K_{3.4} $\tilde{N}$ ₃ V Dn Ds D₁₋₅ नागलोकदर्शनम्; $\tilde{N}$ ₁ मथुराप्रवेशः; $\tilde{N}$ ₂ अक्रूरप्रत्यागमनम्; D₆ T₁ G₂ M₄ अक्रूरविस्मयदर्शनम्; G₃ अक्रूरश्चर्यदर्शनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ M₁₋₃ 79; $\tilde{N}$ ₃ V₁ G₁ 82; V₂ B₂ T₁ G_{3.5} M₄ 83; V₃ Dn Ds D₄ T₂ 81; D₁ 78; D₃ T₃ 87; T₄ 74; G_{2.4} 80. — Śloka no. : Dn₁ Ds₁ 71; D₄ G₁ 40; T₂ 76.

मथुराप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[71. 6

७१

वैशंपायन उवाच ।

ते तु युक्त्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ।
 विविशुः पूःप्रधानां वै काले रक्तदिवाकरे ॥ १
 तौ तु स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
 प्रवेशितौ बुद्धिमता अकूरेणार्कतेजसा ॥ २
 तावाह वरवर्णाङ्गौ भीतो दानपतिस्तदा ।

त्यक्तव्या तात गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ३
 युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ।
 भर्त्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्यात्तव्यमित्यपि ॥ ४
 तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावोऽऽवामतर्कितौ ।
 प्रेक्षन्तौ मथुरां वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ ५
 अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकावुभौ ।

C 4469
B 2. 27. 9
P 2. 27. 9

71

1 ^a) Ś1 ते तं युक्त्वा; Ñ1. 2 B1 G2. 3 ते तं युक्त्वा; Ñ3 D2 (marg.). 3 स तु युक्त्वा; V2 B3 स तु युक्त्वा; M1-3 ते तु सर्वे (for ते तु युक्त्वा). — ^b) Ś1 K1. 2 महौजसः (for [अ]-मितौ). Ñ3 V2 B D2-5 आरुह्यामितदक्षिणः (B3 D2-4 विक्रमः); D6 T1. 2 G1-3. 5 M1-3 सर्वे (M1-3 युक्त्वा) चामित-तेजसः. — After 1^{ab}, all Mss. (except Ś1 Ñ1 M1-3) ins. :

795* कृष्णेन सहिताः प्राप्तास्तथा संकर्षणेन च ।

[B सार्धं सं- (for सहिताः). K3 Ds D5 G4 प्रायंस; Ñ3 (marg.) V2 गोपास; D1 सायं (for प्राप्तास). Ñ2 D2-4 कृष्णेन सहितः प्रायान् (for ^a). — After ^a, Ds reads 2^b repeating it in its proper place. G1 तदा (for तथा).]
 Ñ2. 3 V1. 2 B D2-6 T2-4 cont. :

796* आससाद पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ।

[B2 T2-4 आसेदुस्ते (for आससाद).]

— K2 om. (hapl.) 1^c-2^a. — ^c) T1 तां (for पूः). K1. 3. 4 Ñ2. 3 V B D T2. 3 विविशुस्ते (B D2. 5. 6 स्तां) पुरीं रम्यां; Ñ1 शुस्ते प्रभातायां. — ^d) Ñ1 पुरीं (for काले). D2. 5. 6 रक्ते; T2 M1 नक्तं (for रक्त-).

2 K2 om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^a) T1 M4 च (for तु). Ds स्वं (for स्व-). Dn Ds T2 G1. 2. 4. 4 M1-3 भवने (for नं). — Ds reads 2^b for the first time after ^a of 795*. — ^c) D2 प्रविशन्तौ; Ds विवेशितौ (for प्र). T2 बुद्धिमन्ताव् (for मता). — ^d) Ś1 [अ]थाकूरेण; K3 Ñ1 V2 B Dn Ds D1-4 ह्यकू (for अकू). Ñ2 T2 वर्चसा (for तेजसा). K1 [अ]थाकूरेणार्कवर्चसौ; K2. 4 V3 Ds T1. 3. 4 G M ह्यकूरेणार्कवर्चसा (K2 V3 T1. 4 सौ).

3 ^a) K4 Ñ V B Dn Ds1 D1-5 T3. 4 G2. 4 वर्णाभौ (for ङ्गौ). Ds2 तावाहामरवर्णाभौ. — ^b) D3 उभौ; D4 भीतौ; T4 प्रीतो (for भीतो). K3 T3 तथा (for तदा).

— ^d) T4 गृहस्पृहा; M1-3 गृहेप्सुता; M4 गृहे त्वया (for गृहे स्पृहा).

4 ^a) Ds वीरः (for वृद्धः). — ^b) K B2. 3 Ds D1 T3 M4 स कंसेन (by transp.). — ^c) T1 हि; M1 स (for च). Ds T1 G1-3. 5 M1-3 रात्रं (for रात्रौ). — After 4, all Mss. (except Ś1 Ñ1 M1-3) ins. :

797* तद्युवाभ्यां हि कर्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम् ।

यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हिताहितम् ॥

[(L. 1) Ds पुत्राभ्यां (for युवाभ्यां). Ñ3 Dn च (for हि). T1 पुत्रार्थं (for पित्रर्थं). D1 अवययम् (for उत्तमम्). — (L. 2) Ñ3 Dn2 तद्धि; B3 तं वै (for तद्वै). Ds2 हिताहितम्; T4 धिभिः (for न्वितम्).]

D2 cont. :

798* नाहं युवाभ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां पुरीम् ।

त्यक्तुं नाहंसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥

आगच्छ याम गेहाज्ञः सनाथान्कुर्वधोक्षज ।

पुनीहि पादरजसा गृहाब्जो गृहमेधिनाम् ॥

यच्छौचेनानुवृष्यन्ति पितरः साध्वयः सुराः । [5]

आपस्तेऽङ्घ्रयवनेज्यस्त्रीनलोकाञ्चुचयोऽपुनन् ।

शिरसाधत्त याः शर्वः स्वयं ताः सगरात्मजाः ॥

देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन ।

यदूनामुत्तमश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते ॥

[= Bhāgavata P., 10. 41. 11, 12^{ab}, 13, 15-16.]

5 ^a) D2. 3 तदा (for ततः). — ^b) Ś1 Ñ2 यास्यामो; K1. 2 V3 B3 D1. 5 T3. 4 G3. 4 व; Ñ3 म (for वो). Ds T1. 2 G1. 2. 5 M4 नाव् (for ऽऽवाम्). M1-3 यास्यावो भावतर्कितौ. — ^c) K4 V2 G1-3. 5 M1-3 वीरौ (for वीर). Ś1 K1. 2 प्रेक्षन्तौ मथुरामार्गान् (Ś1 मं). — ^d) Ś1 om.; T2 तु (for च). T2 G1-3. 5 M सर्वतः (for धार्मिक). — K Ñ V B D T3. 4 ins. after 5 : T1 G2-5 after 5^{ab} :

799* तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ।

[Ds तवैव; G2-5 कंसस्य (for तस्यैव). K2. 3 V3 T3 च (for तु). Ds यास्यावो; Ds T1 G2-5 गच्छाव (for वो).]

71. 6]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

4469
2. 27. 9
2. 27. 9

आलानाभ्यामिवोत्सृष्टौ कुञ्जरौ युद्धकाङ्क्षिणौ ॥ ६
तौ तु मार्गगतं दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् ।
अयाचेतां ततस्तानि वासांसि विरजानि वै ॥ ७
रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ ।
राज्ञो वासांसि यौ मूर्खौ याचेतां निर्मयावुभौ ॥ ८
अहं कंसस्य वासांसि नानादेशोद्भवानि च ।
कामरागाणि शतशो रजामि विविधानि च ॥ ९

— After the above, Ks ins. an addl. colophon, mentioning the Epic and adhy. no. 80.

D₂ cont.

800* एवमुक्तो भगवता सोऽकूरो विमना इव ।
पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मवेद्यं गृहं ययौ ॥
[= Bhāgavata P., 10. 41. 18.]

V₂ Dn D₆ cont. after 799* : T_{1.2} G G(ed.) ins. after 6^{ab} : M₁₋₃ after 5 :

801* वैशंपायन उवाच ।

अकूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा विष्णुमव्ययम् ।

जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

[Some Mss. om. the ref. — (L. 1.) V₂ तु (for स्फि).
Dn D₆ T₁ G₁ G(ed.) कृष्णम् (for विष्णुम्). — (L. 2)
G₂ कृष्ण- (for कंस-).]

T_{1.2} G M cont. :

802* तौ च देवौ जगन्नाथौ बलकेशवसंज्ञितौ ।

6 Before 6, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. K₂ om.
6. — ^a) V₂ M₁₋₃ तु (for च). — ^b) G₃ प्रेक्ष्य ताव् (for
प्रेक्षकाव्). N₁ V₃ कृष्णसंकर्षणावुभौ (= 2^b). — After 6^{ab},
T_{1.2} G G(ed.) ins. 801*. — ^c) T₂ G_{1.4} अग्नेणाभ्याम् (for
आलानां). K_{1.3.4} N_{1.3} V_{1.2} B Dn Ds D_{1.3-5} T₁ G₃
[उ]न्मुक्तौ; T_{3.4} [आ]यातौ (for [उ]त्सृष्टौ). — ^d) S₁ K₁
लालसौ (for काङ्क्षिणौ). — After 6, D₆ S (except T_{3.4})
ins. :

803* दारकाश्च तयोर्मार्गमनुव्रुः समन्ततः ।

[D₆ T_{1.2} G₂₋₅ M₁ सन्तुः (for -व्रुः).]

7 ^a) S₁ N_{1.3} V₁ D₆ T₂ G₅ M_{2.3} -गतौ (for -गतं).
— ^b) D₅ -कारिणम् (for -कारकम्). T₁ रजकं रङ्गनाकरम्; M₄
कं राजकारकम्. — D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁₋₃ read 7^{cd} twice.
— ^c) K_{1.2} तं तु; K₄ N_{2.3} V B₂ Dn D₁₋₅ T_{3.4} तौ तु
(for तानि). D₆ G₂ (both first time). 4. 5 M₁₋₃ (last
four first time) बहुन्यन्यतुल्यानि; T₁ (first time) M₄
बहुन्यादाय गच्छन्तं; T₂ G_{1.3} (all first time) सुबहुन्यप्य-

युवां कस्य वने जातौ मृगैः सह विवर्धितौ ।
जातरागाविदं दृष्ट्वा रक्तमाच्छादनं बहु ॥ १०
अहो वां जीवितं त्यक्तं यौ भवन्ताविहागतौ ।
मूर्खौ प्राकृतविज्ञानौ वासो याचितुमर्हथ ॥ ११
तस्मै चुक्रोध वै कृष्णो रजकायाल्पमेधसे ।
प्राप्तारिष्टाय मूर्खाय सृजते बाह्यं विषम् ॥ १२
तलेनाशनिकल्पेन स तं मूर्धन्यताडयत् ।

तुल्यानि. — ^a) K N V B Dn Ds D_{1.5.6} T_{1.2} (last
three second time). 3. 4 G_{1-3.5} (last four second time)
रुचिराणि वै (N₁ V₂ D₆ T_{1.2.4} G_{1-3.5} च); T₁ M_{1.2}
(all first time) विरजांसि वै; G₄ M₁₋₃ (last three
second time) विविधानि च (G₄ वै); M₄ बलकेशवौ (for
विरजानि वै).

8 ^a) K_{1.2} D₂ स च; G₄ च तु (for स तु). K₄ रजकः
प्राह स तु तौ; D₃ रजकस्तौ प्राह कोपाद्. — ^c) G₂₋₅ राज्ञां
(for राज्ञो). K_{1.2} D_{2.3} T_{3.4} मोहाद्; K₄ B Ds T₁ G₁
मौख्याद्; N V Dn मौख्याद् (for मूर्खौ). K₃ D_{1.5} T₂
राजवासांसि यौ मौख्याद्. — ^d) S₁ Dn G₃ याचेथे; K_{1.2} D₆
G_{4.5} ते; N₃ D_{1.5} T_{1.3} थां (for तां). M₄ निर्दयाव्
(for निर्भं).

9 ^b) S₁ ह; K N₁ V₂ B₁ Dn Ds D_{1.2.4.5} T_{3.4} वै
(for च). B_{2.3} नानादेशभवानि च. — ^c) K₄ नाना (for
काम-). D₃ -रागैश्च (for -रागाणि). — ^d) D₆ रजामि;
T_{1.2} G_{1.4} M₄ रम्याणि; G₂ यानि वै (for रजामि). M₁₋₃
वै (for च). K N V B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} रजयामि
विशेषतः; G_{3.5} रज्ज (G₅ ज) यामि बहूनि वै.

10 ^a) N_{1.2} V₃ कस्मिन् (for कस्य). V₂ यौ तौ (for
जातौ). — ^b) D₃ सदा वनचरावुभौ. — ^c) M₄ इमौ (for इदं).

11 ^a) D₃ अतो (for अहो). Ds₁ D₅ M₄ व्यक्तं (for
त्यक्तं). — ^b) Ds₂ गतागतौ (for इहां). — ^c) V₁ मुग्धौ
(for मूर्खौ). T₃ प्रकृति- (for प्राकृत-). — ^d) K₁ Ds₁ D₁.
3. 6 इच्छथ; K₂₋₄ N_{2.3} V_{1.3} B Dn Ds₂ D_{2.4} इच्छथ;
N₁ D₂ (sup. lin.). 5 T₄ इच्छतः; G_{1.3.5} M₂ अर्हथः (for
थ). T₃ वासनां नार्हथो युवाम्.

12 ^a) Bom. Poona eds. G(ed.) चुक्रोप (for चुक्रोध).
V₁ कृष्णो वै (by transp.). — ^c) V₁ मुग्धाय (for
मूर्खाय).

13 ^b) M_{1.2} स तु मूर्धन्यपातयत्; M₄ सततं मूर्धन्यताडं.
— ^c) K_{1.2.4} N₂ V₃ D_{2.3.5} स गतासुः (by transp.).
— ^d) S₁ K_{1.2} M₄ ध्वस्तः; N_{2.3} V_{1.3} भिन्न- (for व्यस्त-).

मथुराप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[71. 23

गतासुः स पपातोर्व्या रजको व्यस्तमस्तकः ॥ १३
 तं हतं परिदेवन्त्यो भार्यास्तस्य विचुकुशुः ।
 त्वरितं मुक्तकेश्यश्च जग्मुः कंसनिवेशनम् ॥ १४
 तावप्युभौ सुवसनौ जग्मतुर्माल्यकारणात् ।
 वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ द्विपाविव ॥ १५
 गुणको नाम तत्रासीन्माल्यवृत्तिः प्रियंवदः ।
 प्रभूतमाल्यापणवाल्लक्ष्मीवान्माल्यजीवनः ॥ १६
 तं कृष्णः श्लक्ष्णया वाचा माल्यार्थमभिसृष्टया ।
 देहीत्युवाच तत्कालं मालाकारमकातरम् ॥ १७
 ताभ्यां प्रीतो ददौ माल्यं प्रभूतं माल्यजीवनः ।

भवतोः स्वामिदं चेति प्रोवाच प्रियदर्शनः ॥ १८
 प्रीतस्तु मनसा कृष्णो गुणकाय वरं ददौ ।
 श्रीस्त्वां मत्संश्रया सौम्य धनौघैरभिवर्त्यते ॥ १९
 स लब्ध्वा वरमव्यग्रो माल्यवृत्तिरधोमुखः ।
 कृष्णस्य पतितो मूर्धा प्रतिजग्राह तं वरम् ॥ २०
 यक्षाविमाविति तदा स मेने माल्यजीवनः ।
 स भृशं भयसंविशो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ २१
 वसुदेवसुतौ तौ तु राजमार्गगतावुभौ ।
 कुब्जां ददृशुर्भूयः सानुलेपनभाजनाम् ॥ २२
 तामाह कृष्णः कुब्जेति कस्येदमनुलेपनम् ।

C 4486
B 2. 27. 26
P 2. 27. 26

14 °) D6 T2 G1. 2. 5 M हतं तं (by transp.). — °) M4 तत्र (for तस्य). — °) S1 त्वरिता (for तं). K3 om. ; D6 तं; T1. 2 G1-3. 5 M1-3 ता (for च). — After 14, D6 S (except T3. 4) ins. :

804* कृष्णोऽपि बलभद्रश्च वासांस्यादाय सर्वतः ।
 परिधाय तु तौ पूर्वं शोभयेतां महामती ॥
 दारकेभ्यस्ततो दत्त्वा सुश्लक्ष्णानि मृदूनि च ।
 ते च सर्वे सुवसना विरेजुः शतशस्तथा ॥
 शेषाणि तु तदा कृष्णो वासांसि सुबहून्यपि । [5]
 आच्छिद्याच्छिद्य सहसा चिच्छेद च पिपेष च ॥
 भस्मसादकरोत्तस्य रजकस्य निवेशनम् ।

[(L. 1) M1-3 स्य (for ऽपि). D6 T1 G3 M1-3 सर्वतः (for तः). — (L. 2) T1 G3 च तौ ; T2 G1. 2. 4. 5 M4 कृतौ (for तु तौ). — (L. 3) T2 G1 सुश्लक्ष्णानि च (for सुश्लक्ष्णानि). — (L. 4) M4 सुवदना (for सना). — (L. 5) M4 [अ]पि (for तु). — (L. 6) T1 G3 M चिच्छेद (for चिच्छेद).]

15 °) S1 D6 T2 G1. 2. 4 सुनयनौ ; M1-3 सुनियतौ (for सुवसनौ). T3 तौ वासांसि गृहीत्वा च. — °) S1 कारणौ (for णात्). — After 15^{ab}, V2 ins. :

805* यथायोग्यं यथाभोग्यं यथायोगं नि[दृश्यं] च ॥
 — °) S1 D4 T2 G1. 2. 4. 5 वीथीर (for वीथी). S1 च ; D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 तु ; M1-3 तौ (for वै).

16 °) V2 मालावृत्तिः ; T2 माल्यवृत्तेः (for वृत्तिः). — °) D6 T1. 2 G1. 2. 4 M4 जीविकः (for जीवनः). K N V B Dn Ds D1-5 T3. 4 लक्ष्मीवान्प्रियदर्शनः.

17 °) T2 G2 मालार्थम् (for माल्यां). V1 मृष्टया (for सृष्ट्या). K4 माल्यार्थमपि याचितः ; D5 मालार्थमुपसृष्टया. — °)

K1. 2. 4 N2 V2. 3 Ds D2-5 तं काले ; Dn T1. 3. 4 तत्काले ; G3 तं कालं ; M4 तं माल्यं (for तत्कालं). — °) S1 अकारकम् ; K Dn D3 अकातरः (for रम्). M1. 2 मालाकारस्वकातरम्.

18 °) S1 भवद्वां (for तोः). N1 स्वमिमं ; D3 सदृशं ; M4 तदिदं (for स्वमिदं). — °) N (except S1 V2) T3. 4 दर्शनौ (for नः).

19 °) N1. 3 Ds D3 सु- (for तु). B3 वाचा ; D6 हृष्टो (for कृष्णो). — °) D3 त्वा (for त्वां). K N V B D T3 मत्संभवा ; T1 श्रयात् ; M4 श्रयं (for श्रया). S1 श्रीमेष्सादतः सौम्य. — °) K B1 Dn Ds D2. 3 T3. 4 पत्स्यते (K1. 2 ति); T1. 2 G1. 2. 4. 5 M चर्षतु (for वर्त्त्यते). S1 धनौघैः प्रतिवर्त्यति ; N3 V1 रूपपत्स्यते ; G3 रत्नौघैरभिवर्षतु.

20 °) T1. 2 G1. 3-5 M1 अवाङ्मुखः ; G2 पराङ्मुखः (for अधोमुखः). — °) T3. 4 पश्यतो (for पतितो).

21 °) N3 D4. 5 उभावपि ; V1 उभाविति (for इमां). T3 गृहं चेमाविति तदा ; M1-3 यक्षाविति तदा तौ तु. — °) N2 Ds1 T3 सदृशं (for स भृशं). K1 हर्ष- (for भय). — After 21, D6 S (except T3. 4) G(ed.) ins. :

806* अद्यापि तस्य प्रभवो वंशो भवति रत्नवान् ।
 कीर्तिमान्बलवाञ्छितं केशवेन तदा कृतः ॥
 विष्णोः प्रसादः सुमहान्सदारक्षत्तदन्वयम् ॥

[(L. 3) T1 कृष्ण- (for विष्णोः). T2 M4 तदा (for सदा).]

22 °) K3. 4 V3 B Dn Ds D1. 2. 5 T1. 3. 4 G3 तौ च ; D3 वीरौ (for तौ तु). — °) S1 मार्गः ; K4 D1. 5 मार्गे (for मार्गः). — °) K3. 4 Ds1 D3 G1. 5 M4 दृशतुर (for

71. 23]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4484
B 2. 27. 26
P 2. 27. 26

नयसम्बुजपत्राक्षि क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ २३
सा स्थितावेक्षिणी भूत्वा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणम् ।
कृष्णं जलदग्म्भीरं विद्युत्कुटिलगामिनी ॥ २४
राज्ञः स्नानगृहं यामि तद्गृहाणानुलेपनम् ।
स्थितास्म्यागच्छ भद्रं ते हृदयस्यासि मे प्रियः ॥ २५
कुतश्चागम्यते सौम्य यन्मां त्वं नावबुध्यसे ।
महाराजस्य दयितां नियुक्तामनुलेपने ॥ २६
तामुवाच हसन्ती तु कृष्णः कुब्जामवास्थिताम् ।

ददशतुर).

23 ^b) D₅ उप. (for अनु-). — After 23^{ab}, T₂ reads 25^c-26^d, repeating it in its proper place. N₁ om. (hapl.) 23^c-25^b. — ^a) T₁ समाख्यातुं त्वमर्हसि.

24 N₁ om. 24 (cf. v. l. 23). — ^a) K_{1, 2} N₂ V_{2, 3} B₃ D_n D_s D₄ सा स्थितावेक्षिणी (K_{1, 2} D_n D_s 1^o क्षि)णी भूत्वा; K₄ N₃ V₁ B_{1, 2} D_{1, 3, 5} T_{3, 4} सस्थितावेक्षणी भूत्वा; D₂ सा स्थितावेक्षणा भूत्वा; T₂ G_{1, 4} सा स्थिता लेपनं दत्त्वा. — ^b) M_{1, 2} [अ]म्बुजेक्षणा (for °णम्).

25 N₁ om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). T₁ G_{3, 5} G(ed.) read 25^{ab} twice; Bom. Poona eds. repeat it after 807*. — ^a) K₄ स्थानमहं; D₁ तात गृहं (for स्नानगृहं). T₁ G_{3, 5} G(ed.) (all second time) वाञ्छा चेत्तव कल्याण; Bom. Poona eds. (both second time) यत्त्वमिच्छसि मे वीर. — ^b) T₁ (first time). 2 G₃ (first time) M₄ तस्येदम्; T₄ तद्गृहीत्वा; Bom. Poona eds. (both second time) त्वं गृहाण (for तद्गृहं). — After the first occurrence of 25^{ab}, Bom. Poona eds. ins.:

807* दृष्ट्वैव त्वारविन्दाक्ष विस्मितासि वरानन ।

— T₂ reads 25^c-26^d for the first time after 23^{ab}. — ^a) N₂ V_{1, 3} [अ]स्य (for [अ]सि). B₃ प्रभुः; D_s प्रिय (for प्रियः).

26 For the repetition in T₂, cf. v. l. 25. — ^a) D_n च गम्यते; D₅ त्वमागतः (for चागम्यते). K₄ कुतश्चागम्य सौम्येह. — ^b) M₁₋₃ मा (for मां). — ^c) S₁ K₄ T₂ (both times) G_{1, 5} M₄ दयिता (for तां). — ^d) K₄ नियुक्ता तु (for °क्ताम्). T₂ (both times) G_{1, 5} नित्ययु- (G₅ त्वं यु) क्तानुलेपने.

27 D_s reads 27-29 on marg. — ^a) V₁ च (for तु). — For 27^{ab}, K_{1, 2} subst.:

808* तामुवाच ततः कृष्णः सैरन्ध्रीं प्रहसन्निव ।

आवयोगात्रिसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ २७
वयं हि देशातिथयो मल्लाः प्राप्ता वरानने ।
द्रष्टुं धनुर्महं दिव्यं राष्ट्रं चैव महर्द्धिमत् ॥ २८
प्रत्युवाचाथ सा कृष्णं प्रियोऽसि मम दर्शने ।
राजार्हमिदमग्यं च तद्गृहाणानुलेपनम् ॥ २९
तावुभावनुलिप्ताङ्गावार्द्रगात्रौ विरेजतुः ।
तीर्थगौ पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ ॥ ३०
तां तु कुब्जां ततः कृष्णो ब्रुजुलेनाग्रपाणिना ।

— After 27^{ab}, G₄ ins.:

809* सुगन्धमेतद्वाजाहं रुचिरं रुचिरानने ।

— K_{1, 2} transp. 27^{cd} and 28^{ab}.

28 K_{1, 2} transp. 27^{cd} and 28^{ab}. T₂ reads 28-29 twice. — ^a) N_{2, 3} V₃ वि- (for हि). — ^b) K₁ (sup. lin. as in text). 2 मान्याः; T₄ महीं (for मल्लाः). N₂ V₃ शुभानने; D₆ T_{1, 2} (both times) G_{1-3, 5} वराङ्गने (for °नने). M_{1, 2} प्राप्ताः स वरवर्णिनि. — ^c) N₂ V₂ B_{1, 3} D_n D_{5, 6} T₂ (both times). 3. 4 G_{1, 2, 4} धनुर्महद्; T₁ G_{3, 5} M_{3, 4} °मेखं (for °मेहं). S₁ K_{1, 2} रम्यं (for दिव्यं). — ^d) N₁ राष्ट्रे; N₂ B₂ (marg. as in text) राज्ञश्च (for राष्ट्रं). K₄ D₁ T₃ समृद्धिमत् (for महर्द्धिं). S₁ राष्ट्रं चेदं सहाविष्मः; T₄ राज्यं चैव समृद्धिमत्.

29 For the repetition in T₂, cf. v. l. 28. — ^a) T₂ (both times). 3 G_{1, 2, 4, 5} तं कृष्णं; G₃ कृष्णं सा (by transp.). — ^b) M₂ दर्शनात् (for °ने). — After 29^{ab}, D₅ (marg.) ins.:

810* ततः सा प्रणता भूत्वा प्रददावनुलेपनम् ।

— ^a) K_{3, 4} N₁ V₁ B₁ D (except D₆) T_{3, 4} G₄ अन्यग्रं (for अग्र्यं च). T₁ राजार्हं मद्गृहमपि; M₄ °हमग्र्यमपि (sub-metric). — ^d) M₄ गृहाणाद्य (for तद्गृहाण). — T₁ G₁ M G(ed.) ins. after 29: T₂ after the second occurrence of 29:

811* कृष्णोऽथ बलभद्रश्च तदादायानुलेपनम् ।
अङ्गानि चाप्यलिम्पेतां शुभं च सुसुगन्धि च ॥
मालयाथ तदा विष्णुर्बद्धया बहुपुष्पया ।
गोविन्दो गोपतिः कृष्णो रराज कृतशेखरः । [5]
संकर्षणोऽथ बलवान्नराज बहुमालया ॥

[(L. 1) M₄ तामादाय (for तदा°). — (L. 2) M₄ शुभं (for शुभं). — (L. 3) T₁ G_{2, 3} च (for [अ]थ). T₁ M₄ सुगन्धः; M₁₋₃ गन्धवद् (for बद्धया). — (L. 5) M₁₋₃ मालया (for बल°).]

मथुराप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[71. 38

शनैः संतोलयामास कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ ३१
 सा तु मग्नस्तनयुगा स्वायताङ्गी शुचिस्मिता ।
 जहासोच्चैःस्तनतटा ऋजुयष्टिर्लता यथा ॥ ३२
 प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मत्तकाशिनी ।
 क्व यास्यसि मया रुद्धः कान्त तिष्ठ गृहाण माम् ॥ ३३
 तौ जातहासावन्योन्यं सतलाक्षेपमव्ययौ ।
 वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः श्रुतविस्तरौ ॥ ३४

कृष्णस्तु कुब्जां कामार्तां सस्मितं विससर्ज ह ।
 ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम् ॥ ३५
 तावुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ ।
 गूढचेष्टाननौ भूत्वा प्रविष्टौ राजवेश्म तत् ॥ ३६
 धनुःशालां गतौ तौ तु बालावपरिशङ्कितौ ।
 हिमवद्वनसंभूतौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ३७
 दिदृक्षन्तौ महत्तत्र धनुरायागभूषितम् ।

C 4501
 S 2. 27. 42
 P 2. 27. 42

30 ^b) K₃. 4 Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁₋₅ T₃. 4 चारुगात्रौ;
 Ñ₁ D₆ T₁. 2 G₂₋₅ M आर्द्राङ्गौ च; G₁ चार्वाङ्गौ च (for आर्द्र-
 गात्रौ). — ^c) Ś₁ तीरे; K₁. 2. 4 तीर- (for तीर्थ-). T₄ लिप्ताङ्गौ
 (for दिग्धाङ्गौ). M₁₋₃ तीर्थपङ्कविदिग्धाङ्गौ. — After
 30, D₆ S (except T₃. 4) G(ed.) ins. :

812* दारकाश्च तथा सर्वे विरेजुः कृतशेखराः ।

विकृतं भूषयन्तोऽपि प्रभावाच्छार्ङ्गधन्वनः ॥

[T₁ reads line 2 twice. — (L. 2) T₁ (first time)
 शेखरीकृतमस्तकाः (for ^b).]

31 ^a) V₂ B Dn₂ D₃₋₅ T₃. 4 G च (for तु). K₁. 2. 4
 Ñ₁ V₂ B₁. 2 Dn Ds T₃ G₃ स्थगो(Ñ₁ V₂ B₂ Dn₂ Ds ^{डो})-
 मध्ये; K₃ D₁₋₃ T₄ हनोर्मध्ये; Ñ₂ तलैर्मध्ये; Ñ₃ V₁ B₃ ततो
 मध्ये; V₃ तनोर्मध्ये; D₆ T₁. 2 G₁. 2. 4. 5 M₂ तदा (T₁. 2 M₂
^{था}) कृष्णो (for ततः कृष्णो). — ^b) V₂ द्वयङ्गुलाग्रेण पाणिना;
 T₁ M₄ द्वयङ्गुलोत्तानपाणिना; G₂ ^{लोन्नत}पाणिना. — ^c) K₁.
 2. 4 Ñ V B D₁₋₃. 5. 6 T₃. 4 शनैः संपीडयामास; T₁ M₂ शनैः
 संतोषं. — ^d) V₁ हृष्टो; D₆ T₁. 2 G M₁₋₃ प्रीत्या (for
 कृष्णो).

32 ^a) Ś₁ K₃ D₄ -द्वंद्वा (for -युगा). K₁. 2. 4 Ñ₁ V₂
 B Dn Ds D₂ सा तु भग्नं स्थंडं (K₁. 2 V₂ B₂ भग्नं स्थंडं; Dn
 भग्नं स्थंडं) मत्वा; Ñ₂ V₁. 3 D₁ सा तु भग्नं वपुर्म (V₁ तनुं
 म-; D₁ हनुं म) मत्वा; Ñ₃ सा च भग्नं स्थगुं मत्वा; D₃ सा
 तु वाक्यपटुं मत्वा; T₁ स्वात्ममग्नस्तनयुता; T₃ सा तु भग्नं तनुं
 मत्वा; T₄ सा तु भग्नं तनुं हित्वा; M₄ सा तन्मग्नस्तनद्वंद्वा.
 — ^b) Ñ₃ (marg. as in text) सुवि- (for शुचि-). — ^c)
 Ñ₂ V₂. 3 B₂. 3 Dn Ds T₁ M₄ -तटी (for -तटा). T₃. 4
 पीनोन्नतस्तनतटी. — ^d) Ñ₁ लता इव; T₁ M₃ यथा लता (by
 transp.). T₃ ऋजुगात्रा बभूव ह.

33 ^a) G₂ सा कुब्जा (for कृष्णं सा). D₃ प्रीणयामास
 कृष्णं सा. — ^b) K₄ D₂. 3 5 -गामिनी; V₂ -कामिनी (for
 -काशिनी). — ^c) Ś₁ त्वं (for क्व). — ^d) Ñ₂ V₃ तिष्ठ
 कान्त (by transp.). Ñ₁ D₆ T₁ G₂. 3. 5 M [अ]नुगृह्ण (for
 गृहाण). T₂ कान्त दृष्टानुगृह्ण माम्; G₄ कान्त तिष्ठानुगृह्णताम्.

34 ^a) K₁. 2. 4 Ñ₃ V₁. 2 B₁. 3 Ds D₁. 3. 4 G₄ जात-

हर्षाव्; V₃ ^{हास्याव्}; T₃ ^{रागाव्} (for ^{हासाव्}). — ^b) V₂
 D₂. 3 -ताला(D₂ ^ल)क्षेपम्; T₂ -पटा^ल (for -तला^ल). K₃. 4 D₁
 अव्ययम् (for ^{यौ}). — ^c) Ś₁ D₆ T₂ G₂. 5 M₃ कुब्जया
 (for कुब्जायाः). B₁ D₂. 4. 5 श्रुति- (for श्रुत-). T₁ कुब्जया
 श्रुतिविस्तरौ.

35 ^a) Dn कुब्जां तु (by transp.); D₃ कुब्जां स.
 — ^b) V₁ T₃ सस्मितां; G₂ तथा तां; G₃ विस्मितं (for सं).
 T₁ M₄ विस्मितां (M₄ सुस्मितं) वाक्यमवधीत्. — After
 35^{ab}, D₆ T₁. 2 G M G(ed.) ins. :

813* यथेष्टं गम्यतां भद्रे नाहं तादृग्विधो नरः ।

[T₁ जनः (for नरः).]

— After the above, M₁₋₃ ins. an addl. colophon,
 mentioning adhy. no. 80. — ^c) D₆ G₂ तु (for तौ).
 Ñ₂ V₃ त्यक्तौ (for मुक्तौ). Ś₁ ततस्तौ जातसंरम्भौ; Ñ₁ स्त्रौ
 मुक्तसंबन्धौ. — ^d) T₃ प्रहृष्टौ (for प्रविष्टौ). K₃ V₃ D₁. 3. 5
 -संसदि (for ^{दम्}). — After 35, D₃ reads 38^{ab}.

36 D₅ reads 36^{ab} on marg. — ^a) T₃ प्रविष्टौ; T₄
 ततस्तौ (for तावुभौ). — ^b) V₂ गोपवेषधरावुभौ. — ^c) Ś₁
 D₆ मूढ-; T₂ G₁. 4 दृढ-; G₅ दृष्ट- (for गूढ-). — ^d) K Ñ
 V B Dn Ds D₁₋₄ T₃. 4 नृप- (for राज-). D₅ श्रिया वैश्रव-
 णोपमौ.

37 D₃ om. 37. — ^a) Ś₁ K₃ D₂ -शाला- (for -शालां).
 Dn तत्र; D₄. 5 बालौ (for तौ तु). — ^b) K Ñ₁. 3 V B
 Dn Ds D₁ T₃. 4 M₄ -तर्कितौ; D₂ -तर्जितौ (for -शङ्कितौ).
 D₄. 5 द्वावेव परितर्कितौ. — ^c) D₄ (sup. lin. as in text)
 -संजातौ (for -संभूतौ). T₂ G₁ भीमौ विपिनसंभूतौ. — ^d)
 B₂ D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M मदोत्कटौ (for बलौ).

38 D₃ reads 38^{ab} after 35. — ^a) Ś₁ दृष्टवन्तौ; K₃
 B₂ D₅ दिदृक्षु तौ; V₁ ^{क्षु}भौ (for ^{क्षन्तौ}). Ñ₁ D₂. 3. 5 महं;
 T₃ मखं (for महत्). D₆ T₁. 2 G M ददर्शतुर्धनुस्तत्र. — ^b)
 Ś₁ D₃ आयास-; K₄ Ñ V B Dn Ds D₂. 4 Gn आयोग-;
 D₁. 5 आभोग- (for आयाग-). K₁. 2 धनुरायोगभूषितौ; K₃
 धनुरायामविस्तरम्; D₃ T₂ G₁. 3-5 महदायोगभू G₃ ^{दाय}भू;
 G₄. 5 ^{यागभू}षितम्; T₁ G₂ M महदायाम. ^ऊ Gn : आयोग-

71. 38]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4501
B 2. 27. 42
P 2. 27. 42

पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधागारिकं तदा ॥ ३८
भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामावयोर्वचः ।
कतरत्तद्वनुः सौम्य महोऽयं यस्य वर्तते ।
आयागभूतं कंसस्य दर्शयस्व यदीच्छसि ॥ ३९
स तयोर्दर्शयामास तद्वनुः स्तम्भसंनिभम् ।
अनारोप्यमसंभेदं देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
तद्गृहीत्वा ततः कृष्णस्तोलयामास वीर्यवान् ।
दोभ्यां कमलपत्राक्षः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४१
तोलयित्वा यथाकामं तद्वनुर्दैत्यपूजितम् ।

भूतं प्रख्यातं धनुः । महनिमित्तमित्यर्थः । ॥ — °) D₆ T₁. 2
G तदा (for च तौ). — °) D₆ T₁ M₁₋₃ ततः; T₄ तथा
(for तदा). N₂ G₂ आयुधागारिकांस्तदा (G₂ तः); T₂ G₁. 4
आयुधागारिणं तदा.

39 °) T₄ धनुषः (for षां). D₆ पालाः (for पाल).
N₂ V₃ भोः भोः कंसधनुष्पाल. — °) K₁ N₁ D₁. 3. 6 T₃
कतरं; K₂ क च वै; V₃ कतमत् (for रत्). G₂ धनुषः (for
तद्वनुः). — °) D₂ (marg. as in text) T₃ G₃ M₄ मखो
(for महो). T₂ G₁ मघो यत्र विवर्तते. — °) K N V B Dn
Ds D₁. 3-6 T₃. 4 G₃. 4 M₄ आयोगः; D₂ आयाम- (for ग-).
T₁ आयामभूतौ कंसस्य. — °) N₁. 2 V₃ दर्शयावां; T₄ दर्शय
त्वं (for यस्य).

40 °) S₁ N₁ ताभ्यां (for तयोर्). — °) N₃ (marg.)
M₁ संमितम् (for संनिभम्). S₁ तद्वनुः स्तम्भयन्त्रभः; V₃
तद्वनुःस्तम्भमन्वितम्. — °) D₂ असंभोज्यं; M₁₋₃ बाध्यं
(for भेद्यं).

41 °) V₃ तु तत्; D₅ T₁ G₃ तदा (for ततः). N₁. 2
स गृहीत्वा तु तं कृष्णं (N₂ कृष्णेन); D₁ स तद्गृहीत्वा कृष्णस्तु.
— °) N₂. 8 V₁ B Ds तुलयामास (for तो). D₁ धर्मवित्;
D₆ T₁. 2 G₂₋₃ M लीलया (for वीर्यवान्).

42 °) K₃. 4 N₃ V₁. 3 B₁ Ds तुलयित्वा (for तो).
N₁ तुलयित्वा तु तं कामं. — °) K₃. 4 D₁. 5 बलान्; D₃
सकृल; G(ed.) तदा (for बली). S₁ D₂ आरोप्य चातिवेगेन.
— °) D₆ T₁. 2 G₁. 2. 5 M नमयामास (for नां). D₃ लीलया
पञ्चलोचनः; G₃. 4 नमयामास वीर्यवान् (G₁ लीलया).

43 T₂ G₁. 4 om. 43^a-44^b. — °) N (except S₁ D₆)
T₃. 4 G₃ आना (N₁ तं ना) मयमानं कृष्णेन; M₄ अनुद्यमानं
कृ. — °) K₁ (marg. as in text). 4 N₃ V₁. 3 D₁. 6
G₃ प्रहर्षाद्; T₁ G₃ M₁ प्रभावाद् (for प्रकर्षाद्). — After
43^a, T₁ G₂ M₂ read 52^a, repeating it in its proper

आरोपयामास बली नामयामास चासकृत् ॥ ४२
आनम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षादुरगोपगम् ।
द्विधाभूतमभून्मध्ये धनुरायागभूषितम् ॥ ४३
भङ्क्त्वा तु तद्वनुः श्रेष्ठं कृष्णस्त्वरितविक्रमः ।
निश्चक्राम महावेगः स च संकर्षणो युवा ॥ ४४
धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घोषकारिणा ।
चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुष्परिरे ॥ ४५
स त्वायुधागारनरो भीतस्त्वरितविक्रमः ।
समीपं नृपतेर्गत्वा काकोच्छ्वासोऽभ्यभाषत ॥ ४६

place. — °) S₁ D₂ धनुर (for अभून्). K₂ द्विधाभून्-
ध्यतो नूनं. — °) K N V B D₁. 3-6 T₃. 4 M₁ आयोगः;
T₁ आयाम-; G₃ आदाय (for आयाग-). S₁ शब्देन महता
तदा; D₂ शब्देन नादयन्दिशः. — After 43, D₂ ins. :

814* धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ।
पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥
तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः ।
ग्रहीतुकामा आववृणुह्यतां बध्यतामिति ॥ [5]
अथ तान्दुरभिप्रायान्विलोक्य बलकेशवौ ।
कुद्वौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः ॥
बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः ।
निष्क्रम्य चेतुर्दसौ निरीक्ष्य पुरसंपदः ॥
तयोस्तद्वनुतं वीर्यं निशम्य पुरवासिनः ।
तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥ [10]
[= Bhāgavata P., 10. 42. 18-22.]

44 T₂ G₁. 4 om. 44^a (cf. v. l. 43). — °) D₂. 4 च
(for तु). D₅ भङ्क्त्वा तद्वनुषां श्रेष्ठं. — °) V₁ हृष्टस् (for
कृष्णस्). — S₁ om. (hapl.) 44^c-46^b. — °) K₁. 2. 4 T₄
महाभागः; D₁ वेगात्; D₆ T₁. 2 G M वीर्यः (for वेगः).

45 S₁ om. 45 (cf. v. l. 44). — °) D₁ धनुषां (for
षो). T₁ खर- (for भङ्ग-). — °) M₄ नादिना (for
कारिणा). — °) D₃ तत्पुरं (for [अ]न्तःपुरं). — °) K₃. 4
V B₁. 3 Ds D₂. 3. 6 T₁ G₃ M₄ प्रपूरिरे (D₃ T₁ ताः; M₁
तम्) (for पुष्परिरे). — After 45, Bom. Poona eds.
G(ed.) ins. :

815* निर्गम्य त्वायुधागाराज्जग्मतुर्गोपसंनिधौ ॥
वेगेनायुधपालस्तु गच्छन्संभ्रान्तमानसः ।

46 S₁ om. 46^a (cf. v. l. 43). — °) D₅ स च; T₃
गत्वा (for स तु). D₆ चारो (for नरो). — °) D₃ समीपे

कंसधनुर्भङ्गः]

विष्णुपर्व

[71. 53]

श्रूयतां मम विज्ञाप्यमाश्चर्यं धनुषो गृहे ।
 निर्वृत्तमस्मिन्काले यज्जगतः संभ्रमोपमम् ॥ ४७
 नरौ कस्यापि सहितौ शिखाविततमूर्धजौ ।
 नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ॥ ४८
 देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव हुताशनौ ।
 स्थितौ धनुर्गृहे सौम्यौ सहसा खादिवागतौ ।
 मया दृष्टौ परिव्यक्तं रुचिराच्छादनस्रजौ ॥ ४९
 ताभ्यामेकस्तु पद्माक्षः श्यामः पीताम्बरस्रजः ।

जग्राह तद्वन्नूरत्नं दुर्ग्रहं दैवतैरपि ॥ ५०
 तत्स बालो बृहद्रूपं बलाद्यन्त्रमिवायसम् ।
 आरोपयित्वा वेगेन नामयामास लीलया ॥ ५१
 कृष्यमाणं तु तत्तेन विवाणं बाहुशालिना ।
 मुष्टिदेशे विकृजित्वा द्विधाभूतमभज्यत ॥ ५२
 स तु तच्चापरत्नं वै भङ्क्त्वा स्तम्भमिव द्विपः ।
 निष्पपातानिलगतिः सानुगोऽमितविक्रमः ।
 जगाम तद्विधा कृत्वा न जाने कोऽप्यसौ नृप ॥ ५३

C 4521
B 2. 27. 61
P 2. 27. 61

(for 'पं'). — ^a) K₁ काकश्यामो; Ñ₁ D₆ जातोच्छ्वासो; D₃ सनिःश्वासो; T₁ कुतोच्छ्वासो; T₂ G_{3.4} त्रासो; G_{1.2.5} कंसो (for काको). K_{1.2} काकोच्छ्वासमभाषत.

47 ^c) D₆ T_{2.3} G M₁₋₃ तु (for यजू).

48 ^a) K_{1.2.4} D₂ [अ]सदृशौ; Ñ₃ V_{1.3} हि सुतौ; T₁ G₃ सदृशौ (for सहितौ). — T₃ reads 48^b twice. — ^b) S₁ पिहित; K₂ लम्बित- (for वितत-). T₃ (first time) आगतौ देवरूपिणौ; M₁₋₃ विशिखौ वीतमूर्धजौ. — ^a) D₅ श्वेतपीतानुलेपनौ. — After 48, Ñ_{2.3} V B D₅ D_{2.4-6} T_{1.3.4} ins.:

816* तावन्तःपुरमज्ञातौ प्रविष्टौ कामवेगिनौ ।

[D₂ तावन्तःपुरविज्ञातौ (for ^a). V₂ T_{3.4} -रूपिणौ; D₅ T₁ -वेगिनौ (for -वेगिनौ).]

49 ^a) T₃ -पुत्रसमौ (for -पुत्रोपमौ). D₃ धीरौ (for वीरौ). — ^c) G₃ धृतौ (for स्थितौ). Dn₁ धनुर्ग्रहं (for 'गृहे'). D₃ सौम्य (for सौम्यौ). — ^a) S₁ T₃ सहस्राक्षा (T₃ भाव् (for सहसा खाद्). — After 49^a, D₃ ins.:

817* सौम्यौ महस्य चोद्युक्तावागतौ पुरुषर्षभौ ।

— ^c) S₁ T₂ G_{1.3.4} परित्यक्तौ; K_{1.2.4} Ñ₂ D₅ D₆ G₅ M₄ व्यक्तौ; V₃ गतौ (for 'व्यक्तं'). — ^c) T₃ रुचिराच्छादितस्रजौ.

50 ^a) All Mss. (except S₁ M₁₋₃) तयोर् (for ताभ्याम्). M₄ रक्षाक्षः (for पद्माक्षः). — ^b) T₁ M₄ श्यामः पीताम्बर-वृतः. — ^c) M₄ स जग्राह (for जग्राह तद्). S₁ तज्जग्राह धनु-र्नूलं; T₁ धनूरत्नं तु जग्राह. — ^a) K Ñ V B Dn D₅ D_{1.2.4.5} T_{1.3.4} G₃ दुर्ग्राहं (for दुर्ग्रहं). S₁ त्रिदशैर् (for दैव-तैर्). D₃ दुर्ग्राहं यत्सुरैरपि.

51 ^a) K Ñ₁ B_{2.3} Dn D₅ D_{2.4.5} T_{3.4} G₁ महचापं (for बृहद्रूपं). Ñ₂ V₃ M₄ स तद्बालो महचापं; Ñ₃ V₁ भासमानो महचापि; V₂ B₁ D_{1.3.5} तस्य (D_{1.3} 'च') बालो महचापं; T₁ तद्बालोऽपि महद्रूपं; M₄ तद्बालस्तु महचापि. — ^c) S₁ समारोप्याणु वेगेन. — ^a) D₂ नामयामास; D₃ तोलं; D₆ रमं; T_{1.2} G M नमं (for नामं).

हरिवंश — 59

52 ^a) G_{2.5} तुष्यमाणं (for कृष्यं). K Ñ_{2.3} V B D (except D₆) T_{3.4} आकृष्यमाणं तत्तेन. — ^b) S₁ K₄ विशालं; D_{1.6} विभ्राणं; T_{3.4} निर्वाणं (for विवाणं). — T₁ G₂ M₃ read 52^a for the first time after 43^a. — ^c) K₂ विकृष्टं तद्; Ñ₂ V₃ विकृज्याथ; D₅₁ (marg. as in text) स्य कृजित्वा; D₃ वक्रयित्वा; T₁ (first time) सकृजित्वा; T₂ स्वगर्जित्वा; G₁ विगर्जित्वा; M_{1.2} (both times). ³ विकृ-ञ्चित्वा (for विकृजित्वा). B₃ Cal. ed. मुष्टिदेशेन कृजित्वा. — ^a) Ñ₁ अभूततः (for अभज्यत). — After 52, K₁₋₃ Ñ_{2.3} V B D S (except M₁₋₃) ins.:

818* ततः प्रचलिता भूमिनैव भाति च भास्करः ।

धनुषो भङ्गनादेन भ्रमतीव नभस्तलम् ॥

तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।

भयाद्भयदशचूर्णां तदिहाख्यातुमागतः ॥

न जानामि महाराज कौ तावमितविक्रमौ । [5]

एकः कैलाससंकाश एकोऽञ्जनगिरिप्रभः ॥

[(L. 1) M₄ प्रज्वलिता (for प्रचं). K₂ ततो भूमिः प्रच-लति (for ^a). B₃ न प्रभाति (for नैव भाति). V₁ D₄ स्म (for च). Ñ₂ निष्प्रभोऽतीव भास्करः; V₃ न प्रभातीव भां (for ^b). — (L. 2) V_{1.3} B₃ T₁ G₃ नभःस्थलम् (for 'स्तलम्'). T₂ G_{1.4.5} भ्रमन्तीव नभःस्थले (G_{4.5} 'लम्') (for ^b). — (L. 3) K₃ Ñ_{2.3} V₁ B_{2.3} Dn D₁ G_{1.3} M₄ महद्; V₃ इमं (for अहं). D₃ तदद्भुततमं दृष्ट्वा (for ^a). — (L. 4) T₃ मयं च (for भयद-). K₃ Dn D_{2.3} -शत्रुभ्यस् (for -शत्रूणां). K_{1.2} V₂ D₁ भयाद्भयं च शत्रुभ्यस् (for ^a). M₄ त्वां हि विख्यातुमागतः (for ^b). — B₁ om. line 5. — (L. 5) V₃ महाभाग; M₄ 'वीर्यं (for 'राज'). T₂ G₁ कौ वा; G_{2.3.5} तौ काव् (by transp.). — (L. 6) V₁ -सदृश (for -संकाश). T₂ वीरे (for एको).]

53 ^a) B तु (for वै). D₃ धनुः स च परं तद्वै. — ^c) V₃ निश्चक्राम (for निष्पपात). S₁ [अ]मित- (for [अ]निल-). — ^a) Ñ₃ (marg.) साप्रजो; D₁ T_{3.4} सानुजो (for 'गो').

71. 54]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4522

B 2. 27. 62

P 2. 27. 62

श्रुत्वैव धनुषो भङ्गं कंसोऽप्युद्विगमानसः ।

विसृज्यायुधपालं वै प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ ५४

इति श्रीहरिवंशे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।

स चिन्तयित्वा धनुषो भङ्गं भोजविवर्धनः ।

प्रेक्षागारं जगामाशु मञ्चानामवलोककः ॥ १

स दृष्ट्वा सर्वनिर्युक्तं प्रेक्षागारं नृपोत्तमः ।

श्रेणीनां दृढसंयुक्तैर्मञ्चवाटैर्निरन्तरम् ॥ २

सोत्तमागारयुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितम् ।

Ñ1 सानुजोऽनिलविक्रमः; V3 साग्रजो भीमविं. — °) K1-3 V2 Dn D1. 3-5 M अगमत्तद्; Ñ1 D6 T1. 4 G1. 4. 5 अगमत्तु; Ñ2. 3 V1. 3 B Ds T3 स धनुस्तद् (for जगाम तद्). — °) K4 को ह्यसौ; D3 काविमौ (for कोऽप्यसौ). Ñ2. 3 V1. 3 B Ds न जाले कापि निर्गतः.

54 °) Ś1 K4 Ñ2 V3 Dn D3 [ए]वं; K1. 2 [ए]तद्; G3 तु (for [ए]व). D6 T1. 2 G भेदं (for भङ्गं). — °) K3 Ñ V B Dn Ds D1. 3-5 T3. 4 M1-3 कंसो विदितविस्तरः; D6 T1. 2 G M4 कंसो विदितविक्रमः. — °) Ś1 K1. 2 तं (for वै). Ñ1 विसर्जायुधपालं.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3. 4 Ñ1. 2 B3 Ds2 T3. — Mention of Khila : K4 Ñ3 V B Dn Ds D1. 3. — Sub-parvan : V3 बालचरितम्; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : N T1. 4 G2. 3 धनुर्भङ्गः; M4 धनुर्भेदः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K3 (marg.) G2. 4 M1-3 81; Ñ3 V1 G1 83; V2 B2 T1 G3. 5 M4 84; V3 Dn Ds2 D4 T2 82; D1 79; D3 T3 88; T4 75. — Śloka no. : Dn 59; Ds2 D3 61; D4 62; T2 75; G1 70.

72

1 °) V1. 2 सं-; T3. 4 वि- (for स). D6 T2 G चिन्तयित्वा तु धनुषो. — °) Ś1 कंसस्तं भोजवर्धनः; K4 भङ्गं तं भोजं. — After 1^{ab}, N (except Ś1 Ñ1) S (except M1-3) ins. :

819* बभूव विमना राजा चिन्तयन्मृशदुःखितः ॥
कथं बालो विगतभीरवमत्य महाबलम् ।
प्रेक्षमाणस्तु पुरुषैर्धनुर्भङ्गत्वा विनिर्गतः ॥
यस्यार्थे दारुणं कर्म कृत्वा लोकविगर्हितम् ।
पितृस्वप्तात्मजान्भीतः षडेवाहं व्यपातयम् ॥ [5]
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितम् ।

नारदोक्तं च वचनं नूनं मह्यमुपस्थितम् ॥

एवं राजा विचिन्त्याथ निष्क्रम्य स गृहोत्तमात् ।

[(L. 1) K4 D1 राजञ् (for राजा). — (L. 2) K1. 2 Ñ2. 3 V B2. 3 Ds D5. 6 अवगम्य; K3 °नाम्य; D1 °मान्य (for °मत्य). K4 अवगम्य महद्वलम्; T3 अनाम्यं च महारथैः; T4 अव-नाम्य महद्वलुः (for °). — (L. 3) D4 प्रेक्षमाणैस्; D6 °माणं (for °माणस्). D3 स्व-; T4 च (for तु). — (L. 4) K2-4 Dn D4. 5 T1 G3 कृतं (for कृत्वा). D1 लोके (for लोक-). — (L. 5) T3. 4 वृथा (for पितृ-). B Ds T1. 3 G1. 3 वीरान् (for भीतः). K1. 2. 4 D1. 2. 6 G2 पितृष्वसात्मजान्भीतः (for °). K1 निपातयम्; K3 Dn. D4 T4 न्य (D4 व्य)पोथयम्; K4 V2 B Ds D6 M4 न्यपातयम् (for व्यपातं). — (L. 6) V1 अभि- (for अति-). — (L. 7) K4 कृतं (for नूनं). B1 सत्यम्; D6 G2. 4. 5 अद्य; T1 अद्यापि; T2 G1. 3 M4 अद्य हि (for मह्यम्). Ñ2 V3 तन्मह्यं समुपस्थितम् (for °). — (L. 8) K4 चिन्तयित्वा; D3 विचिन्त्येव (for °न्याथ). K4 विनिष्क्रम्य; Ñ3 V2 B1. 2 Dn D3. 5 T1. 3. 4 G3. 4 निष्क्रम्य स्व- (for °म्य स).]

— °) Ñ2 V3 [अ]थ (for [आ]शु). — °) K4 अवलोकने; T4 °नः (for °कः).

2 °) Ñ2. 3 V2. 3 B D1-3. 5. 6 T1 G4 M4 -निर्युक्तं (for -निर्युक्तं). K4 स दृष्ट्वा सुविनिर्मुक्तं; T3. 4 दृष्ट्वा सर्वनिर्युक्तं स- — °) D6 T1. 2 G नरोत्तमः (for नृपो). — °) K1. 2. 4 श्रेणीभिः (for °नां). Ñ2 V1. 3 गृह- (for दृढ-). T1 -निर्युक्तैर् (for -संयुं). D3 श्रेणीभिर्दृढसंयुक्तं. — °) Ds2 मञ्चवाटैः (for मञ्च-). T3. 4 मञ्चास्थानं; G4 मञ्चावाटैर् (for मञ्च-). D6 T1. 2 G1-3. 5 M4 अनन्तरम् (निरं).

3 °) D3 M1-3 सूत्तमागारयुक्ताभिर्; T2 G1. 2. 5 M4 सोत्तरां. — V2 T1 om. (hapl.) 3^{ad}; D1 repeats it after 6. — °) K1. 2 Ñ2. 3 V1 B Ds D4. 5 कुटीभिः सं- (D4 सु-); K3. 4 D1 (first time) कुनटीभिः; Ñ1 वडभीभिः;

कंसजन्मवृत्तम्]

विष्णुपर्व

[72. 12]

कुटीभिश्च प्रवृद्धाभिरैकस्तम्भैश्च भूषितम् ॥ ३
 सर्वतः सारनिर्युक्तं स्वायत्तं सुप्रतिष्ठितम् ।
 उदक्प्रवणसंश्लिष्टं मञ्जारोहणमुत्तमम् ॥ ४
 नृपासनपरिक्षिप्तं संचारपथसंकुलम् ।
 छन्नं तद्वेदिकाभिश्च मानवौघभरक्षमम् ॥ ५
 स दृष्ट्वा भूषितं रङ्गमाज्ञापयत बुद्धिमान् ।
 श्वः सचित्राः समाल्याश्च सपताकास्तथैव च ॥ ६
 सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।
 क्रियन्तां मञ्जवाटाश्च बलभीवीथयस्तथा ॥ ७

अक्षवाटे करीपस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः ।
 पटास्तरणशोभाश्च बलयश्चानुरूपतः ॥ ८
 स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च महाकुम्भा यथाक्रमम् ।
 उदभारसहाः सर्वे सकाञ्चनघटोत्तराः ॥ ९
 बलयश्चोपकल्प्यन्तां कषायाश्चैव कुम्भशः ।
 प्राशिकाश्च निमन्त्र्यन्तां श्रेण्यश्च सपुरोगमाः ॥ १०
 आज्ञा च देया मल्लानां प्रेक्षकाणां तथैव च ।
 समाजे मञ्जशोभाश्च कल्प्यन्तां सूयकल्पिताः ॥ ११
 एवमाज्ञाप्य राजा स समाजविधिमुत्तमम् ।

C 4538
B 2. 28. 16
P 2. 28. 16

V₃ D₂ काञ्चनीभिः; D₁ (second time) स्तम्भादिभिः; T₂ G_{2.4} M₁₋₃ भृकुटीभिः (for कुटीभिश्च). D₃ कुटीभिः संप्रवृत्ताभिर्; D₆ G_{1.3.5} M₄ भृकुटीभिः प्रवृत्ताभिर्; T_{3.4} कूटैश्च संप्रवृद्धैश्च. — ^a) M₁₋₃ ऋजु- (for एक-). N₃ V_{1.3} D₄ G₄ वि- (for च). D₃ भूषितैः (for तम्).

4 ^a) S₁ K_{1.2} साधु- (for सार-). K_{3.4} N₂ V₁ Dn₂ D₁-निर्युहं; N₃ B₃ D₆ M₄-निर्युक्तं; N₃ (marg.) V₃ B₁ Dn₁ Ds D_{2.3.5} T₂₋₄-निर्युहं (for निर्युक्तं). — ^b) D₆ सुजातं (for स्वायत्तं). — ^c) B_{2.3} Ds-सुश्लिष्टं; D₄-सुश्लिष्टं; T₃-संसृष्टं (for संश्लिष्टं). S₁ K₃ उदग्रिष्ठं (K₃ कूट-). सुश्लिष्टं; N₁ वरत्राभिः सुसंश्लिष्टं; Dn D₆ T₄ उदग्रिष्ठ-सुश्लि (Dn₂ सुश्लि-; T₄ संसृष्टं); D₁ उद्यन्निश्रेणिसुश्लिष्टं; D₃ उदक्प्रवणसुश्लिष्टं; D₆ T₂ G_{1.3-5} M₁₋₃ सुसोपानं सुसं; T₁ M₄ सोपानेन सुसं; G₂ सोपानकसुसं. — ^d) S₁ मध्ये स्थानमनोपमम्; K₄ D₆ T_{1.2} G M सुखा (K₄ M₄ मञ्जा-). रोहमनुत्तमम्.

5 ^a) S₁ K₄ D₂-परिकृतं; D₆ T_{1.2} G M-विनिक्षिप्तं (for परि-). — ^b) G₆-पृथु- (for पथ-). D₃ संचारपटलाकुलम्. — After 5^c, T₃ reads 8^d repeating it in its proper place. — ^d) G₂ मानवौघ- (for मानवौघ-). S₁ T_{1.2} G-चरक्षमम्; D₁-परि; M₁₋₃-बल (for भर-). D₆ विमानौघचरक्षमम्; M₄ मानवौघैः सुरक्षितम्.

6 D₃ om. 6. — ^a) S₁ तं (for स). — ^b) G₄ आज्ञापयति (for त). — ^c) D₁ T₂ G M सचित्राश्च (for श्वः सचित्राः). K₄ श्वः सुचित्राः सुमाल्याश्च; D₆ सविचित्राश्च माल्याश्च; T₁ सुचित्राश्च सुमा. — ^d) S₁ पताकाभिस् (for सपताकास्). — After 6, D₁ repeats 3^{cd}.

7 ^a) S₁ K₂ सुवासिता; D₆ T_{1.2} G M सुवाससो (for सिता). — ^c) T₄ अर्ध- (for मञ्ज-). T₂-वाटं (for वाटाश्च). — ^d) S₁ K_{1.3.4} N₂ V_{1.2} B₁ Dn Ds D₁₋₄ T_{3.4} बलभ्यो;

N₁ बडभी-; B_{2.3} बडभ्यो (for बलभी-). T₁ G_{1.5}-विधयस्; G₃-विषयास् (for वीथयस्). K₂ वाटाश्च विविधास्तथा.

8 T₂ om. 8^{ab}; G₁ reads it on marg. — ^a) K_{3.4} Dn D₂₋₄ G₄ M₁₋₃ रङ्गवाटे (for अक्ष-). T_{3.4} अक्षवाटैः करीपैश्च. — ^b) D₂₋₄ G_{2.5} कल्पन्तां. T₃ तालयो (for राशयो). M₁₋₃ तथा (for उव्ययाः). — ^c) S₁-शरयाश्च (for शोभाश्च). K₃ N₁ V B Dn Ds D_{1.4.6} T_{3.4} घण्टातोरणशोभाश्च; D₅ मञ्जास्तरं; M₁₋₃ कटास्तरं. — N₂ om. (hapl.) 8^d-9^a. T₃ reads 8^d for the first time after 5^c. — ^d) S₁ वर्गनाम्; some Mss. बलयश्च (for बलयश्च).

9 N₂ om. 9^a (cf. v. l. 8). — ^a) V₃ Ds₂ स्थाप्यन्तां. — ^b) K N_{2.3} V B D (except D₆) T₂₋₄ G_{1.3} M₄ पानकुम्भा (for महा-). — ^c) D₂ T₄ उदपान- (for भार-). N₂ V₂ M₁₋₃-वहाः (for सहाः). — ^d) S₁ K_{3.4} B₂ D₁ T₃ G_{3.4} M₄-घटोत्तमाः; M₁-पटात्तराः (for घ-).

10 K₄ om. 10^{ab}. — ^a) S₁ K_{1.2} [ए]व (for [उ]प-). Ds₁ D₆-कल्पन्तां. D₃ पञ्चवश्चोपकल्पन्तां. — ^b) N₂ Ds₂ G_{1.3.5} काषायाश्च; V₂ सहा (for कषा-). K₃ D₂ कुण्डशः (for कुम्भशः). G₂ काषायाश्चैव सर्वतः. — ^c) K₄ वि- (for च). — ^d) K_{2.4} श्रेण्यश्च सु-; D₃ श्रेयांसश्च; D₆ T₂ G_{1.2.4.5} सश्रेण्यः स-; T₁ सहश्रेण्यः (for श्रेण्यश्च स-).

11 ^a) G_{4.5} आज्ञाश्च (for आज्ञा). T₃ देयाश्च; M₁₋₃ कार्या च (for च देया). — K₂ om. 11^b-13^a. — ^c) T₄ मञ्जु- (for मञ्ज-). K₁ N₃-वाटश्च; K_{3.4} N_{1.2} V Dn Ds D₁₋₅ T₃-वाटाश्च; T₄-वाटैश्च (for शोभाश्च). — ^d) K₃ D_{3.4} कल्पन्तां (for कल्प्यन्तां). D₁ मद्य-; M₁₋₃ सुवि-; M₄ साधु- (for सूय-). D₂-कल्पिता (for ताः). T_{3.4} कल्प्यन्तामुपकल्प्यन्ताम्.

12 K₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) N₂ V₃ T_{1.2} M₄ राजासौ; B₁ स राजा (by transp.); D₅ तानराजा. — ^b)

12. 12]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

समाजवाटान्निष्क्रम्य विवेश स्वं निवेशनम् ॥ १२
 आह्वानं तत्र संचक्रे तस्य मल्लद्वयस्य वै ।
 चाणूरस्याप्रमेयस्य मुष्टिकस्य तथैव च ॥ १३
 तौ तु मल्लौ महावीर्यौ बलिनौ युद्धशालिनौ ।
 कंसस्याज्ञां पुरस्कृत्य हृष्टौ विविशतुस्तदा ॥ १४
 तौ समीपगतौ मल्लौ दृष्ट्वा जगति विश्रुतौ ।
 उवाच कंसो नृपतिः सोपन्यासमिदं वचः ॥ १५
 भवन्तौ मम विख्यातौ मल्लौ वीरध्वजोचितौ ।
 पूजितौ च यथान्यायं सत्काराहौ विशेषतः ॥ १६
 तन्मत्तो यदि सत्कारः स्मर्यते सुकृतानि वा ।
 कर्तव्यं मे महत्कर्म भवद्भ्यां स्वेन तेजसा ॥ १७

यावेतौ मम संवृद्धौ ब्रजे गोपालकावुभौ ।
 संकर्षणश्च कृष्णश्च बालावपि जितश्रमौ ॥ १८
 एतौ रङ्गगतौ युद्धे युध्यमानौ वनेचरौ ।
 निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १९
 बालाविमौ चपलकावक्रियाविति सर्वथा ।
 नावज्ञा तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यत्न एव हि ॥ २०
 ताभ्यां युधि निरस्ताभ्यां गोपाभ्यां रङ्गसंनिधौ ।
 आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो मम भविष्यति ॥ २१
 नृपतेः स्नेहसंयुक्तैर्वचोभिर्हृष्टमानसौ ।
 ऊचतुर्युद्धसंमत्तौ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ २२
 यद्यावयास्तौ प्रमुखे स्थास्येते गोपकिल्बिषौ ।

V₂ D₄ समाजे (for 'ज'). D₆ वशम् (for 'विधिम्'). — °)
 D₃ -मध्यान् (for 'वाटान्'). — °) D_{1.5} विवेशान्य; G₁
 विविशे स्वं (for विवेश स्वं). T₁ विवेश स्वनिकेतनम्.

13 K₂ om 13^a (cf. v. 1. 11). T₁ om. 13^{ab}. — °)
 T₂ G₁ तत्र (for तस्य). D₆ T₂ G M च (for वै). — °)
 D₃ चाणूरमुष्टिकस्याथ. — °) D₃ प्रलम्बस्य (for मुष्टिकस्य).

14 °) S₁ ततो मल्लौ; K₄ तौ तु वीरौ; B₁ तौ मल्लौ सु;
 D₅ M₄ तौ च मल्लौ (for तौ तु मल्लौ). S₁ -वीरौ (for 'वीर्यौ').
 — °) N (except S₁ D₆) T_{3.4} M₄ बाहु- (for युद्ध-).

15 °) T₃ तौ तौ समागतौ दृष्ट्वा; T₄ मल्लौ समीपतो दृष्ट्वा.

16 °) D_{2.3} लोक- (for मम). K₄ विज्ञातौ (for वि-
 ख्यातौ). — G₅ om. 16^b-18^a. — °) G₁ मल्लवीर; G₃ मल्लौ
 मल्ल- (for मल्लौ वीर-). K₃ V₃ D_n T_{1.3.4} -ध्वजोच्छ्रितौ;
 N₁ D₂ -ध्वजाविव; V₁ G₂ -ध्वजाचितौ; D₈ -द्विजोत्तमौ; D₅
 -ध्वजाङ्कितौ (for -ध्वजोचितौ). S₁ वीरौ मल्लध्वजोच्छ्रितौ.
 — °) D₅ संस्काराहौ (for सत्काराहौ). S₁ सुसत्कृतौ (for
 विशेषतः).

17 G₅ om. 17 (cf. v. 1. 16). — °) S₁ अस्मत्तो (for
 तन्मत्तो). K N V B_{2.3} D_n D₅ D₁₋₅ T_{3.4} M₃ सत्कारा;
 G₂ रं (for 'रः'). — °) K N V B_{1.3} D (except D₈)
 T_{3.4} M₁₋₃ स्मर्यन्ते (for 'ते'). K₂ D_n D₅ D_{1.6} T₂ G_{3.4}
 च; K_{3.4} V₂ B₁ D_{3.5} T_{3.4} वै; G₁ ह (for वा). T₁ M₄
 स्मर्यते सुकृतं हि वः; G₂ ते सुकृतमिव. — °) K_{3.4} D_n D₁
 कर्तव्यं च; D_{3.5} व्यं सु-; M₁₋₃ तत्कर्तव्यं; M₄ कर्तव्यं यन्
 (for 'व्यं मे'). — °) N₂ कर्मणा (for तेजसा).

18 G₅ om. 18^a (cf. v. 1. 16). — °) D₅ D₁ द्वाव

(for द्वाव). G₁ संवृत्तौ (for 'द्धौ'). T₂ यावन्तौ मम संवृत्तौ
 G₂ यावेतौ मत्पुरीं प्राप्तौ. — °) D₆ T₂ G M₄ ब्रजे गो (G₂
 'जगो') पालदारकौ (T₂ 'काः'); T₁ M₁₋₃ ब्रजे गोपकदारकौ;
 — °) D₆ T₁ G_{1-3.5} M बलभद्रश्च (for संकर्षणश्च). — °)
 N₂ एव (for अपि). S₁ K₄ कृतश्रमौ; V₃ विरेजतु; B₃
 D₅ जितकुमौ (for 'श्रमौ'). D₆ G_{2.4.5} बालावविदितश्रमौ;
 T₁ M 'मितविक्रमौ'.

19 °) V₂ रङ्गं (for रङ्ग-). — °) G₂ M₃ निर्घातानन्तरं
 शीघ्रं.

20 °) K₂ (also as in text). 3 उभौ (for इमौ). K N
 V B₁ D_n D₁₋₅ T_{1.3.4} सुच (N_{1.3} V₁ D_{3.4} च च पलाव-
 T₂ G₁ अवलकाव (for चपं). — °) V₁ D₆ T_{1.2} G_{1-3.5}
 M सर्वदा (for 'था'). — °) S₁ कार्या वै (for कर्तव्या).
 — °) N₂ V₃ D₆ T₁ G M_{1.4} तु; T₂ तत्; M₁₋₃ च (for
 हि). S₁ यत् एवानुगम्यताम्.

21 °) S₁ निहताभ्यां (for निरस्ताभ्यां). — B₃ om.
 (hapl.) 21^b-24^c. — °) T₄ मम (for रङ्ग-). — °) T_{3.4}
 तदन्ते (for तदात्वे). N₂ निपातान्ते च हन्तव्यौ; M₁₋₃ प्रीतिर्मे
 महती तत्र. — °) M₁₋₃ चैव (for मम).

22 B₃ om. 22 (cf. v. 1. 21). Before 22, T₄ ins.
 वैशंपायनः. — °) D₆ G₂₋₅ नृपति- (for 'ते'). M₁₋₃ तव
 (for स्नेह-). K₄ D₁ -संयुक्तौ (for 'क्तैर्'). — °) T₁ M₄
 वचनैर् (for वचोभिर्). D₃ हत- (for हृष्ट-). M₁₋₃ चेतसौ
 (for -मानसौ). — °) S₁ -संरब्धौ; K₃ -संपूर्णौ; K₃ (also)
 D₂ -संपन्नौ; K₄ T₃ G₂ -संसक्तौ; B₂ T_{1.2} G₃ M₄ -संयुक्तौ;
 D₆ G_{1.4.5} M₁₋₃ -संरक्तौ (for -संमत्तौ). — °) T₄ मत्तौ
 (for मल्लौ).

कंसवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[73. 4

हतावित्यवगन्तव्यौ प्रेतरूपौ तपस्विनौ ॥ २३
यदि वा प्रतियोत्स्येते तावरिष्टपरिपुतौ ।
आवाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखस्थौ वनौकसौ ॥ २४

एवं वाग्विषमुत्सृज्य तावुभौ मल्लपुंगवौ ।
अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वगृहं प्रतिजग्मतुः ॥ २५

इति श्रीहरिवंशे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

महामात्रं ततः कंसो बभाषे हस्तिजीविनम् ।
हस्ती कुवल्यापीडः समाजद्वारि तिष्ठतु ॥ १
बलवान्मदलोलाक्षश्चपलः क्रोधनो नृपु ।

दानोत्कटकटश्चण्डः प्रतिवारणरोषणः ॥ २
स संचोदयितव्यस्ते तावुद्दिश्य वनौकसौ ।
वसुदेवसुतौ नीचौ यथा स्यातां गतायुषौ ॥ ३
त्वया चैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोषु जीविनौ ।

C 4555
B . 8. 8. 32
P 2. 28. 33

23 B₃ om. 23 (cf. v. l. 21). — ^a) K₁ (marg.)
यथा; T₁ अद्य (for यदि). M₁ तु (for तौ). G₂ प्रमुखौ.
— K₁ transp. 23^{cd} and 24^{ab}. K₂. 4 repeat 23^{cd} after
24^{ab}. — ^c) K₁ D₁. 5 G₃ [ए]व; D₂ च (for [अ]व).
V₃ -मन्तव्यौ (for -गन्तव्यौ). N₃ (marg. as in text)
V₂ B₁ T₁. 4 हतावित्येव मन्तव्यौ. — ^d) S₁ गोप- (for
प्रेत-). D₂ -भूतौ (for -रूपौ). K₁. 2 N₃ V T₃ G₂. 3 तर-
स्विनौ; M₁ वनेचरौ (for तपस्विनौ). K₂. 4 (both second
time) भवता तौ नृपोत्तमौ.

24 B₃ om. 24^{abc} (cf. v. l. 21). K₁ transp. 23^{cd}
and 24^{ab}. — ^a) K N V B₁. 2 D (except D₆) T₃. 4
[आ]वां प्रति-; M₁. 2 चाप्यभि- (for वा प्रति-). — ^b) G₂
M₁. 2 तवारिष्ट- (for ताव-). K₂ -पुरस्कृतौ (for -परिपुतौ).
— After 24^{ab}, K₂. 4 repeat 23^{cd} and om. 24^{cd}.
— ^d) K₁. 3 N₃ V B Dn Ds D₂. 3. 5 T₃ प्रमुखे तौ; D₄
खं तौ (for खस्थौ). T₁ M₁ वनेचरौ (for वनौकसौ). N₁. 2
T₁ प्रमुखे तौ वनेचरौ. — After 24, D₆ T₁. 2 G M G(ed.)
ins. :

820* हत्वा तौ गोषु संवृद्धौ दास्यावस्तव भूतलम् ।
व्यपैतु ते भयं राजन्नावां मल्लोत्तमौ मृधे ॥
इत्युक्त्वास्फोटनं चक्रे मत्तमल्लद्वयं तथा ।
सिंहनादं च तच्चक्रे भृगोलकविदारकम् ॥

[(L. 1) T₁ G₃ गोप- (for गोषु). T₁ G₃ दास्यामस् (for
वस्). — (L. 2) T₁ उभौ (for मृधे). — (L. 3) D₆ G₂
M₁-3 [आ]स्फोटनकं (for [उ]क्त्वा स्फोटनं). — G₅ G(ed.)
om. (hapl.) lines 3^b-4^a. D₆ मत्तं (for मत्त-). T₁ G₂. 3
M₁-3 तदा (for तथा). — (L. 4) G₁ च चक्र; G₂ ततश्चक्रे;
G₄ च तौ चक्रे (for च तच्चक्रे). G₅ विदारकौ; M₃ रितम् (for
रकम्).]

25 ^a) K₁. 2 वाग्वज्रम् (for वाग्विषम्). G₁ उत्सृज्य
(for उत्सृज्य). S₁ एवं वाग्वज्रमुत्सृज्य. — ^b) Dn₂ बल- (for
मल्ल-). — ^c) D₄ स्वे- (for स्व-). D₁ तौ प्र- (for प्रति-).

COLOPHON om. in N (except V₂ D₆) T₃. 4. — Mention
of Khila : V₂. — Adhy. name : V₂ चाणूरमुष्टिकवाक्यम्;
D₆ G₂ कंसमल्लसंवादः; G₃ मल्लसंवादः. — Adhy. no.
(figures, words or both) : V₂ G₁ 84; T₁ G₃. 5 M₁ 85;
T₂ 83; G₂. 4 M₁-3 82. — Śloka no. : Dn Ds₂ D₃ 29;
G₂ 32.

73

1 N (except V₂ D₆) T₃. 4 om. the ref. — ^b) K₄
Dn Ds₁ D₄ T₃ G₄ जीविनम् (for जीवि-). — ^a) S₁ D₄
समाजे (for ज-). K₁. 2 N₁. 2. 3 (marg. as in text) V₁. 3
D₂. 3. 5 T₃ M₁-3 तिष्ठताम् (for तु). T₂ समाजे धुरि तिष्ठतु.

2 ^b) D₆ T₁. 2 G भृशम् (for नृपु). — ^c) S₁ N₃
मदोत्कट- (for दानो-). N₁ दन्तोत्कटतमश्चण्डः. — ^d) K₂
N₁ D₁ वारित- (for वारण-). B₁. 3 D₂. 3 वारणः (for
रोषणः).

3 ^a) T₁ G₃. 5 तौ (for ते). N₁ V₂ D₃-5 स संनोदयि-
तव्यस्ते. — ^b) G₁. 3. 5 द्वाव् (for ताव्). N₁. 2 V₃ B₁. 3
D₂-4. 6 T₁. 2 G M₁ व्रजौकसौ; N₃ (marg.) V₁ वने व्रजौ;
M₁-3 तु गोपकौ (for वनौकसौ). — ^c) N₂. 3 V₁. 3 B₁ Ds₁
D₁ T₃. 4 वीरौ (for नीचौ).

4 ^b) S₁ यथा (for यदि). D₂ ते (for तौ). K₄ N₃. 3 V
Dn D₁-5 T₃. 4 G गोप-; B₁ गोष्ठ- (for गोषु). K₁-3 B₃
यदि तौ गोष्ठ- (K₃ B₂ प जीविनौ; D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M यदि
तौ गोपदारकौ. — ^c) D₄ पातितौ (for भवेतां). K₁ Dn
D₂. 3 T₃. 4 पातितौ; K₂. 4 N₂. 3 V₂. 3 B₂ पतितौ (for घां).

73. 4]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4555
B 2. 28. 33
P 2. 28. 33

भवेतां घातितौ रङ्गे पश्येयमहमुत्कटौ ॥ ४
ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवः सवान्धवः ।
छिन्नमूलो निरालम्बः सभार्यो विनशिष्यति ॥ ५
ये चेमे यादवा मूर्खाः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
विनशिष्यन्ति छिन्नाशा दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ६
एतौ हत्वा गजेन्द्रेण महैर्वा स्वयमेव वा ।
पुरीं निर्यादवां कृत्वा विचरिष्याम्यहं सुखी ॥ ७
पितापि मे परित्यक्तो यो यादवकुलोद्भवः ।
शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवाः कृष्णपक्षिणः ॥ ८
न चाहमुग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना ।
मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारदः ॥ ९

सुयामुनं नाम गिरिं मम माता रजस्रला ।
प्रेक्षितुं सह सा स्त्रीभिर्गता वनकुतूहलात् ॥ १०
सा तत्र रमणीयेषु रुचिरद्रुमसानुषु ।
चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ ११
किंनरोद्गीतमधुराः प्रतिश्रुत्यानुनादिताः ।
शृण्वन्ती कामजननीर्वाचः श्रोत्रसुखावहाः ॥ १२
बर्हिणानां च विरुतं खगानां च विकूजितम् ।
अभीक्ष्णमभिशृण्वन्ती स्त्रीधर्ममभिरोचयत् ॥ १३
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वनराजिविनिःसृतः ।
हृद्यः कुसुमगन्धाढ्यो ववौ मन्मथबोधनः ॥ १४
द्विरेफाभरणाश्चैव कदम्बा वायुघटिताः ।

M1.2 एतौ (for रङ्गे). K3 घातितौ पतितौ रङ्गे; N1 जग्मतुः पतितौ रङ्गे; V1 भवेतां पतितौ वीरौ; D1 पतेतां पतितौ रङ्गे; T1 G3 भवेतां पतितावेतौ; T2 G1.4.5 तां खादितावेतौ; G2 M3.4 तां घाति (M4 साधि) तावेतौ. — ^a) D1 पश्येदहम्; (for पश्येयम्). N1 पश्येय मम शान्तौ; B1.2 Ds न पश्येयं सदोत्कटौ; T1.2 G M रङ्गे पश्येयमुत्कटौ.

5 ^a) N1 B1 Dn Ds D3.4 पातितौ; M1-3 निहतौ (for पतितौ). — ^c) K3 N1 छिन्नमूल- (for लो). M1-3 निरालम्बः (for लम्बः). — ^d) M1-3 चापि (for भार्यो). N2 V8 सभार्यश्च विनक्ष्यति; D2 र्यो विलपिष्यति; G2 र्यो विनशिष्यते.

6 ^a) S1 मूढाः; N3 (marg. as in text) मुग्धाः (for मूर्खाः). — ^b) N1 कृष्णपक्ष- (for सर्वे कृष्ण-). — ^c) B3 ते (for वि-). D1 ते छिन्ना; D6 T1.2 G3-5 M भिन्नाशा (for छिं). S1 विनक्ष्यन्ति निरालम्बः; T3 छिन्नाशा विनशिष्यन्ति. — ^d) M1 कृष्णं दृष्ट्वा (by transp.).

7 ^a) T3 इह (for एतौ). — ^b) K4 D1.2 च (for the second वा). — M4 om. 7^c-8^b. — ^c) K1.2.4 N2.3 V2 Dn D2-5 T1-3 G3 निर्यादवां (for वां). — ^d) T1 वै (for अहं). K1.2 D2 M1-3 सुखम् (for सुखी). N2 V3 निवसिष्याम्यहं सुखी.

8 M4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) S1 K N2.3 V1 Dn D1-5 T Gs M1 हि (for अपि). — ^b) K3.4 N3 V1.2 B Dn Ds D1-5 T1.3.4 यादवानां (for यो यादव-). D6 कुलोद्भवः (for उद्भवः). — ^c) T1 M4 एव; T2 G1.3-5 ये (for मे). — ^d) M3 यदवः (for यादवाः).

9 ^b) D6 किल (for किल). — After 9, N (except S1

N1) S (except M1-3) ins. a passage given in App. I (No. 14).

10 ^a) K4 N3 V1 B3 Ds D1.3-5 T3.4 G4 नगं (for गिरिं). — ^b) All Mss. (except S1 M1-3) तत्र (for मम). — ^c) K N3 V1.2 B D T1.3.4 G4.5 M4 सहिता; N1.2 च सह; M3 सह या (for सह सा). — ^d) M1-3 याता (for गता). K1-3 N2 V3 B2.3 Ds D1.2.4 T1-3 G1-3.5 M3 वै स; K4 D6 वै सु; N3 V1 Dn1 T4 G4 वै सा; B1 चैका; Dn2 वै स्व; D3 चैव (for वन-).

11 ^b) S1 विचित्र- (for रुचिर-). — ^c) S1 वन-; M4 गिरि- (for नग-). B3 पृष्ठेषु (for शृङ्गेषु). — ^d) B1 वनेषु; D3 नगेषु (for नदीषु). S1 कन्दरासु गुहासु च; Ds1 नदीषु कन्दरेषु च.

12 ^b) K4 हि; N3 V1 B Dn Ds D5 T3.4 [अभि-; D1 नि- (for अनु-). V2 D4 प्रतिश्रुत्याभिनन्दिताः. — ^c) S1 K V1.3 B3 Dn1 D1.2 T4 G2 M3 शृण्वती; B1 तां (for न्ती).

13 ^a) N1 रुदतां; G2 मधुरं (for विरुतं). K N2.3 V B D (except Ds) T1.3.4 G4 बर्हिणां चैव विरुतं. — ^b) T4 एव (for वि-). — ^c) N1 D6 T2 G1-3.5 M1-3 उप- (for अभि-). — ^d) K1.3 चाभ्यरोचयत्; K2 B1.3 सा व्य-; N2 V3 चाप्य-; V2 साभ्य-; B2 D2.4 T2 G3 अभ्य-; D1 प्रति-; D5 सम-; M4 चाप्य- (for अभि-). K4 स्त्रीधर्मस्थाम्य-रोचयत्; D6 G2.5 M1-3 मिष्यभ्यरोचयत्; T1 मं चाभ्य-चोदयत्.

14 S1 om. 14^{cd}. — ^c) K1 कुमुद- (for कुसुम-). — ^d) Dn2 बभौ (for ववौ). T4 मदन- (for मन्मथ-). N3 V1

कंसजन्मवृत्तम्]

विष्णुपर्व

[73. 25

मुमुचुर्गन्धमधिकं संततासारमूर्छिताः ॥ १५

केसराः पुष्पवर्षैश्च ववृषुर्मदबोधनाः ।

नीपा दीपा इवाभान्ति पुष्पकण्टकधारिणः ॥ १६

मही नवतृणच्छन्ना शक्रगोपविभूषिता ।

यौवनस्थेव वनिता स्वं दधारार्तवं वपुः ॥ १७

अथ सौभपतिः श्रीमान्द्रुमिलो नाम दानवः ।

उग्रसेनस्य रूपेण मातरं मे प्रधर्षयत् ॥ १८

सा पतिस्त्रिगुहदया भावेनोपसर्प तम् ।

शङ्किता चाभवत्पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात् ॥ १९

सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम् ।

कश्च त्वं विकृताकारो येनास्मि मलिनीकृता ॥ २०

एकपत्नीव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया ।

पत्युर्मे रूपमास्थाय नीच नीचेन कर्मणा ॥ २१

किं मां वक्ष्यन्ति रुपिता बान्धवाः कुलपांसनीम् ।

जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता ॥ २२

धिकत्वामीदृशमक्षान्तं दौष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ।

अविश्वास्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ २३

स तामाह प्रसजन्तीं क्षिप्तः क्रोधेन दानवः ।

अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरुर्जितः ॥ २४

किं मां क्षिपसि दोषेण मूढे पण्डितमानिनि ।

-बोधकः; D1 -वर्धनः; T1 -भेदनः (for -बोधनः).

15 G2 om. (hapl.) 15^a-16^b. —^b) Ñ3 V1 वात्- (for वायु-). K2 -चोदिताः; K3 B3 -मण्डिताः (for -घटिताः). —^a) Ñ2 संभृतासारमूर्छिताः.16 G2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) Ś1 V2 D2.3 पुष्पवर्षैः; Ñ1 'बर्हेश्' (for 'वर्षैश्'). —^b) Ñ1 D4 ववृषुर् (for ववृषुर्). M1 -बोधिताः; M4 -बोधिकाः (for -बोधनाः). Ś1 मुमुचुर्मदबोधनात्; D6 ववृषुर्मदभोजनाः; T1 M2.3 ववृषुर्मदबोधि (T1 'चोदि') ताः; —^c) M4 नीपार्जुन- (for नीपा दीपा). Ś1 बभुः (for [आ]भान्ति). —^a) Ś1 T1 M4 -स्तबकः; Ñ2 V B2.3 D2.3 -कर्णिक- (for -कण्टक-).17 ^a) T4 च बर्हिण- (for नवतृण-). T1 M4 मही च तृण-संछन्ना. —^b) Ś1 -गोपकः; D4 -गोपैर्विः; D6 -चापवि- (for -गोपवि-). —^a) V1 B3 D4.6 G2.4.5 संदधार; T1 संदधौ च; T2-4 G3 सा दधार (for स्वं द°). D2 पुनः (for वपुः). Ś1 संदधारान्तरं वपुः.18 ^b) Some Mss. द्रुमिलो (for द्रु°). Ñ2 D6 T2 G2.4.5 M नामतः (M1.2 'कः') (for दानवः). — After 18^{ab}, N (except Ś1 Ñ1) S (except M1-3) ins. a passage given in App. I (No. 15). — M4 om. 18^c. —^a) K1.2.4 Ñ2.3 V B2.3 D2.3.6 T1-3 G1.3-5 ते (for मे). Dn Ds D5 T4 G2 मातरं ते व्यधर्षयत्.19 D4 om. 19. —^a) K Ds1 D1.2 पतिं (for पति-). —^b) K Ñ V1 B1 Dn Ds D3.5 T1.3.4 तं भावेनोपसर्पती; V2 D6 T2 G M तज्जा (T2 G1.4 सज्जा; G3 तं भा) वेनोपसर्पिता (V2 'प्यं तं; M1-3 'पति; M4 'पति'). —^c) D2.3 [इ] व; D5 T1 सा (for च). —^a) K4 ततो (for तस्य). Ś1 -यन्त्रितात् (for -दर्शनात्).20 ^a) D4 M1-3 स्थिता (for [उ]त्थिता). D6 T1.2G1-3.5 M4 एन (D6 G3 'त') माह स्थिता भीता. —^b) G4 पति-र्मम (by transp.). K4 तत्र सौभपतिं ध्रुवम्. —^c) D1 कश्चित्त्वं विष्टताचारो. —^a) K3 [अ]हं (for [अ]स्मि). V3 विमली-; G2 विफली- (for मलिनी-).21 ^a) K3.4 Ñ2.3 V B3 Dn Ds D1.4.5 T3 G5 एक-भर्तु-; T4 एवं भर्तु- (for एकपत्नी-). —^b) D5 किं (for सं). D6 T1.2 G1.2.5 M त्वया संदूषितं मम. —^a) D6 नीता (for नीच). D1 त्वं नीचेन च कर्मणा; D3 निन्दनीयेन कं.22 ^b) K4 D2.4 G2 -पांसिनीम्; Ñ3 Dn1 -पांसनाम्. V1.2 -पांशुलाम्; V3 -पांसुलीम्; D1 -पांशुनीम्; T1 -पायिनीम्; T3.4 -पांमुलाम् (for -पांसनीम्). —^c) V1 T1.4 वक्ष्यामि; V3 धक्ष्यामि; Cal. ed. वत्स्यामि (for वत्स्यामि). —^a) Ś1 पितृ-; K1.2 प्रति-; G5 -पक्षे (for पति-). M1-8 पतिक्षेमविना (M3 'पनिरा') कृता.23 ^a) T2 धिग्धिक्त्वामीदृशं क्षान्तं; T3.4 धिक्त्वामीदृश-मर्यादं; G2 धिक्च त्वामीदृशं क्षान्तं. —^b) Ś1 दौष्कुल्यं; K3 Ñ V2 B Dn Ds2 D2.5 दुष्कुलं (for दौ°). K1.2.4 Ds1 D1.3.4 T3.4 दुष्कुलं (T4 'कृतं') व्युत्थितेन्द्रियम्; V3 D6 T1.2 दुष्कुलं (D6 दौष्कुल्यं) व्याकुलं; G M4 दौष्कुलं (G1.2 'ल्यं; M1 'व्या') व्याकुलं. —^c) M4 अयशस्यम् (for अविश्वा°). V1 अनाद्युष्यं; Cal. ed. 'यं च (for 'युष्यं). —^a) Ś1 V2.3 B3 D1-3 -मर्षणम्; Ñ1.3 V1 -मर्दनम्; Dn -मर्षिणम्; D6 T3 -मर्शकम् (for -मर्शनम्). T4 G4 परदाराविमर्शन (G4 'क') म्; G2.5 M1-3 'वमर्शन (G2.5 'क') म्.24 ^a) B1 T1 प्रज्वलन्ती; D4.5 G3.5 M4 प्रज्वलन्ती (for प्रसजन्ती). —^b) Ds2 G1 क्षिप्तः; D4 T3 G3 क्षिप्तः (for क्षिप्तः). —^c) Ñ1 द्विमिलो; D3 द्रुमिनो (for द्रुमिलो). —^a) Ś1 सौभाग्य- (for सौभस्य).25 ^a) K2.3 क्षपसि (for क्षिपसि). K4 Ñ1.3 V1.3C 4622
B 2. 28. 99
P 2. 28. 99

73. 25]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4623
B 2. 28. 99
P 2. 28. 99

मानुषं पतिमाश्रित्य हीनवीर्यपराक्रमम् ॥ २५
व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते ।
न ह्यासीन्नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः ॥ २६
श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः ।
प्रसूता देवसंकाशान्पुत्रानमितविक्रमान् ॥ २७
अतीव त्वं हि लोकेऽस्मिन्पतिधर्मवती सती ।
शुद्धा केशान्विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि ॥ २८
कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ।
कंसो नाम रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति ॥ २९
सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दती तस्य तं वरम् ।

उवाच व्यथिता देवी दानवं दुष्टवादिनम् ॥ ३०
धिकते वृत्तं सुदुर्वृत्तं यः सर्वा निन्दसे स्त्रियः ।
सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः ॥ ३१
यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्तेऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः ।
धृतास्ताभिस्त्रियो लोकाः सर्वे वै कुलपांसन ॥ ३२
यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशनः ।
न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते ॥ ३३
उत्पत्स्यति पुमान्नीच पतिवंशे ममाव्ययः ।
भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः ॥ ३४
द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु ।

B2. 3 Ds D1. 3. 4 T1. 3 G3 रोषेण (for दो°). N2 V3 किं मां
पश्यसि रोषेण. — °) M2 आस्थाय (for आश्रित्य). — °)
N (except S1 D6) T3. 4 नीचं मृत्युवशे (D5 पथे) स्थितम्.

26 °) T3. 4 M1 -मद- (for -मान-). Ds -गर्विता; D6
-गर्विते (for -गर्विते). — T4 om. 26°-28°. — °) K N2. 3
V B D T1. 3 M4 न ह्यासां; T2 G1 तामसी; M1-3 नाप्यासीन्
(for न ह्यासीन्).

27 T4 om. 27 (cf. v. l. 26). — °) K2 वै (for हि).
K2. 3 बाह्या (for बह्व्यो). — °) D6 T1. 2 G M4 व्यभि-
चाराद् (for चार-). M3 व्यभिचारो व्यतिक्रमः. — °) N1
M1-3 -सदृशान् (for -संका°). B3 प्रसूतादित्यसदृशान्. — °)
K3 om. (hapl.) from पुत्रान् up to केशा- (in 28°). B2
निश्चल- (for अमित-). M1-3 पुत्रानेवामितौजसः.

28 T4 om. 28° (cf. v. l. 26). K3 om. up to केशा
(in 28°) (cf. v. l. 27). — °) K4 हि त्वं (by transp.).
V2 स्त्रीलोके (for लोकेऽस्मिन्). K1. 2 N V1. 3 B D (except
D6) T1. 3 अतीव हि त्वं स्त्रीलोके. — °) S1 -धर्मपरा (for
वती). — °) S1 K1. 2. 4 N V2 B1. 3 Dn D1. 2 T G1. 3. 5
शुद्ध-; V1. 3 D5 शुद्धान्; G4 इत्थं; M4 शुभ- (for शुद्धा).
Ds शुद्धान्विधुन्वती केशान्. — °) G3 सद्य (for the first
यद्). V8 [इ]ष्यसि (for [इ]च्छसि).

29 °) T3 मत्कोपात् (for यच्चाहं). — °) T2 G1
त्वयोक्तं; M1-3 उक्तो वै (for त्वयोक्तो). V2 -कामिनि (for
(for -काशिनि). S1 त्वयोक्तो मन्दभाषिणि. — °) K1-3 N
V B Dn Ds D1. 3-6 T G M4 तस्माद् (for नाम). K4 कंसो
तस्मात्कुलध्वंसी; D2 कंसो तस्माद्विषध्वंसी.

30 °) M1-3 ततो (for पुनर्). — °) V3 चास्य (for
तस्य). S1 N1. 3 V1 M3 तद्वरम् (for तं वरम्). T3. 4 निर्द-
हन्तीव तद्वनम्. — °) K1. 3. 4 N V1. 2 B Dn Ds D1-4

दृष्ट- (for दुष्ट-). S1 G2 -चारिणम्; N3 (marg. as in text)
-दानवम् (for -वादिनम्).

31 °) D6 किं (for धिक्). B1 वृत्तिं (for वृत्तं). V1. 2
Ds1 D1. 4 T3 G1 सुदुर्वृत्तं (for °त्त). — °) S1 K3 B2 Dn
T1 निन्दसे (for °से). K4 N1 D1 सर्वा निन्दयसे स्त्रियः.
— °) T3. 4 सन्ति चैव स्त्रियो नीचाः; M1-3 सन्तीह दुःस्त्रियो
नीच. — °) D6 T2 G2-5 [इ]ह च; T1 चाथ (for चैव).
K1. 2. 4 D2 दृढव्रताः (for पति°).

32 °) M3 हरुन्धती (for रु°). — T4 om. 32°-34°. — °)
G4 धृता याभिस्त्रि; M1-3 ताभिर्धृतास् (by transp.).
K1. 2 N1 V Ds D3 प्रजाः सर्वाः (for त्रयो लोकाः). K3 N2. 3
B2 Dn D1. 2. 4. 5 T3 धृता याभिः प्रजाः (K3 D1 स्त्रियः)
सर्वा; K4 धृता याभिरिमे सर्वे; B1. 3 याभिर्धृताः प्रजाः सर्वा.
— °) N (except S1 D6) T3 लोकाश्चैव (D3 श्चापि)
कुलाधम.

33 T4 om. 33 (cf. v. l. 32). — °) G2 स (for वस).
— °) M4 दृष्टो (for दत्तो). S1 D1 मदृत्त-; D4 वृत्तिवि-;
T2 G1 वित्तवि- (for वृत्तवि-).

34 T4 om. 34 (cf. v. l. 32). — °) K2 N V1. 3
B2. 3 Ds2 D4. 6 T1. 2 G1. 4 नीचः; D1. 3 एष; D2 (by
corr.) वीर (for नीच). — °) S1 K1. 2 N2 -पक्षे (for
-वंशे). S1 V2 [अ]द्य यः; D4 [अ]धमः (for [अ]व्ययः).
— °) D6 S (except T3. 4) स तस्य मृत्युर्दुर्वृत्त.

35 D2 reads 35° on marg. — °) D6 सद्य; T1 G M
हि; T2 वै (for the second तु). — °) S1 K1. 2 हि; N1
वा; N2 V3 D2. 3. 5 T3. 4 च (for तु). D6 T1. 2 G M स
जगामाशुविक्रमः. — After 35°, N (except S1 N1) S
(except M1-3) ins. :

821* तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ।

कंसजन्मकथनम्]

विष्णुपर्व

[73. 38

जगाम च पुरीं दीना माता तदहरेव मे ॥ ३५
 क्षेत्रजोऽहं सुतस्त्वेवमुग्रसेनस्य हस्तिप ।
 मातापितृभ्यां संत्यक्तः स्थापितः स्वेन तेजसा ॥ ३६
 उभाभ्यां चापि त्रिद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः ।

एतानपि हनिष्यमि हत्वा गोपालकाबुधौ ॥ ३७
 तदृच्छ गजमारुह्य साङ्कुशप्रासतोमरः ।
 स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि माचिरम् ॥ ३८

इति श्रीहरिवंशे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

C 4641
 B 2. 28. 118
 P 2. 28. 118

[Ñ2 V2. 3 B [आ]काश- (for [अ]प्रति-).]

— °) G3 [आ]शु (for च). M1-3 पुनर् (for पुरीं). D2. 3 रम्यां (for दीना). — °) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V B Dn Ds D6 T1-3 G M4 ते; D2. 3 तु; T4 च (for मे). — After 35, N (except S1 Ñ1) S (except M1-3) ins. :

822* मामेवमुक्त्वा भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ।
 दीप्यमानस्तपोवीर्यात्साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
 वलकीं वाद्यमानस्तु सप्तस्वरविमूर्छिताम् ।
 गायनो लक्ष्यवीथीं च जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 शृणुष्वेदं महामात्र निबोध वचनं मम । [5]
 तथ्यं चोक्तं नारदेन त्रैकालज्ञेन धीमता ॥
 अहं बलेन वीर्येण नयेन विनयेन च ।
 प्रभावेणैव शौर्येण तेजसा विक्रमेण च ॥
 सत्येन चैव दानेन नान्योऽस्ति सदृशः पुमान् ।
 विदित्वा सर्वमात्मानं वचनं श्रद्धास्यदम् ॥ [10]

[(L. 1) B2. 3 स; G1 तम् (for माम्). D5 देव- (for मुनि-). Ñ2 V3 नारदः सुविशारदः (for °). — T2 reads lines 2-6 twice. — (L. 2) K4 तथा; D1 G4 ततो (for तपो-). D1 -वीर्यः (for -वीर्यात्). — (L. 3) K3. 4 Ñ3 (marg.) V1 B1 Dn D1. 4. 5 T1 हि; T3. 4 ससौ (for तु). Ñ2 V3 वलकीं वादयानो हि; Ñ3 कीं वाद्यमातन्वन्; D6 T2 (both times) G M4 वलकीं (D6 वलवीं; M4 विपञ्चीं) वादयन्नेव (for °). K1. 2 D3 -विमूर्छिताम्; K3 B1 Ds D1 G2 -विमूर्छितात् (for °छिताम्). — (L. 4) B2 स (for च). K1-3 गायनो लक्ष्यमाणेन (K3 वीर्यं च); K4 Ñ2. 3 V1 गायमानो लक्ष्म (K4 नमो-; V1 लक्ष्य) वीथीं; D3 गायन्नक्षत्रवीथ्या च; D5 गायन्नेव स्ववीथ्यां च; D6 गायन्नक्षत्रवीथीश्च; T1. 2 (both times) G1. 3-5 M4 गायमानो (T1 न्नथ; G4. 5 M4 नोऽथ) मुनिः श्रीमाञ् (for °). — (L. 5) G3 [इ]ह; M4 [ए]वं (for [इ]दं). — (L. 6) T1. 3. 4 M4 तथा (for तथ्यं). Ñ3 V3 तत्तथ्यं नारदेनोक्तं (for °). K3 D1. 2. 5. 6 T1. 2 (both times). 3. 4 G M4 त्रैलोक्यज्ञेन; Ñ2. 3 (marg.) V1. 3 Ds D3 त्रिकालं (for त्रै°). — (L. 7) D1 अहो; D3 माया-; D5 महां; D6 महा-; T1 G3 अलं; T2 G1 मत्वा; G4

मत्तो (for अहं). K3. 4 B3 D1 om. (hapl.) lines 7^b-8^a. V2 B1. 2 Ds मदेन (for नयेन). — (L. 8) K1. 2 V3 D3 च (for [ए]व). T2 G1 वीर्येण (for शौ°). Dn प्रमाणैर्वीर्य-शौर्येण; D5 भावेन चैव शौ° (for °). — (L. 9) K4 मत्सदृशः (for ऽस्ति स°). K1 (marg. as above). 2 नान्यं हि गणयेऽधिकम् (for °). — (L. 10) D6 T2 G1 M4 चैवम्; G2. 4. 5 चैनम् (for सर्वम्). T3. 4 हित्वा सर्वज्ञमात्मानम् (for °). G2 श्रद्धायामि (for श्रद्धास्यमि).]

36 °) K Ñ2. 3 V Dn D1-5 T3. 4 तस्य; D6 T1. 2 G M तात (for त्वेवम्). — °) T4 हि स्त्रियः (for हस्तिप). M1-3 नोऽग्रसेनस्य हस्तिप. — K2 om. 36^a-37^b. — °) Ñ1. 3 V3 B स्थितोऽहं (for स्थापितः). S1 कर्मणा (for तेजसा).

37 K2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — °) K1 Ñ2. 3 V Dn Ds D2-5 T1. 3. 4 अपि; K3. 4 इति; Ñ1 B1 चैव; D1 अति- (for चापि). — After 37^{ab}, K1. 2 Ñ2. 3 D2. 3 ins. :

823* तदिमौ घातयित्वा तु हस्तिना गोपकिंविधौ ।

[Ñ2. 3 तदिमौ पातयित्वाहं (for °).]

While D6 T1. 2 G M1-3 ins. after 37^{ab} :

824* बध्वा च पितरं राज्ये स्थितोऽस्मि च बलीयसा ।

[T2 स्थापितश्च (for स्थितोऽस्मि). M3 बलादहम् (for बलीयसा).]

— °) S1 गोवर्धनाव्; Ñ1 B वनचराव् (for गोपालकाव्). K1. 2 Ñ2 V3 D2. 3 यादवान्कृष्णपक्षिणः; D6 T1. 2 G1. 3-5 M हत्वा तौ गोपदारकौ.

38 °) D6 रथम् (for गजम्). — °) Ds3 -तोमरैः (for रः). — °) K1. 4 D3 T2 स्थितो; Ñ1 स्थिरी (for स्थिरो). — After 38, Ds1 (marg.) ins. :

825* समागतौ च तौ दृष्ट्वा जहि गोपालकाबुधौ ।

COLOPHON. — Mention of the Epic: Ñ2 Ds3 T3. — Mention of Khila: S1 K3. 4 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 3. — Sub-parvan: V3 बालचरितम्; D5 पारिजात-हरणम्; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name: S1 K Ñ V B Dn Ds D1-4 कंसवाक्यम्; D6 T1 G2. 3 M4 कंसोत्पत्तिकथ-

74. 1]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

७४

C 4642
B 2. 29. 1
P 2. 29. 1

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते द्वितीये समुपस्थिते ।
संकीर्यत महारङ्गः पौरैर्युद्धदिदृक्षुभिः ॥ १
सचित्राष्टासिचरणाः सार्गलद्वारवेदिकाः ।
सगवाक्षार्धचन्द्राश्च सतलोत्तमभूषिताः ॥ २
प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावृतंसितैः ।

अलंकृतैर्विराजद्भिः शारदैरिव तोयदैः ॥ ३
मञ्चागारैः सुनिर्युक्तैर्युद्धार्थं सुविभूषितैः ।
समाजवाटः शुशुभे स मेघाधैरिवार्णवः ॥ ४
स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्निरन्तरम् ।
श्रेणीनां च गणानां च मञ्चा भान्त्यचलोपमाः ॥ ५
अन्तःपुरगतानां च प्रेक्षागाराण्यदूरतः ।

नम्; T₁ कंसजन्मकथनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 82; N₃ V₁ T₂ 84; V₂ T₁ G_{3.5} M₄ 86; V₃ D_n D_{s2} D₄ G_{4.4} M₁₋₃ 83; B₂ G₁ 85; D₁ 80; D₃ T₃ 89; T₄ 76. — *Sloka no.*: D_n D_{s2} 117; D_{3.4} 118; T₂ 90; G₁ 89.

74

1 G₄ om. the ref. — “) K₃ T₄ M₁₋₃ संवृत्ते (for निर्वृत्ते). — ^b) D₃ द्वितीये समुपागते. — ^c) S₁ D₆ G₂ आकीर्यत; K N_{2.3} V B D_n D_s D₁₋₅ T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ आपूर्यत (D₁ ते); T₄ अपूर्यत (for संकी). K_{3.4} महान् (for महा). — After 1, V₂ D₅ ins.:

826* राजभिर्विषयान्तस्थैः प्रधानपुरुषैस्ततः ।
नारीभिर्माधुरीयाभिः श्यामाभिः संघसंस्थिताः ॥
पीनस्तनीभिः कंसस्य तथा बिल्वपयोधरैः ।
अपराखण्डिताभिस्तु मञ्जरीसदृशैः स्तनैः ॥

[(L. 2) V₂ श्यामाभिर्बोवनस्थितैः (for ^b). — (L. 4) V₂ अपराः सन्ति ता भान्ति (for ^a).]

D₅ cont.:

827* भ्रू धनुर्दृष्टिविशिखं नासा ज्या सिञ्जति ततः ।
घ्नन्त्याकृष्य च कृष्णं ताः कंसेन विनियोजिताः ॥
कन्दलीदण्डकाण्डेन बध्वा तं मोहपाशकैः ।
नाभीद्वदे च गम्भीरे कालयात्र्ये पराजिते ॥
कंसधात्रीसृतां स्नात्वा दन्तैश्छिन्नस्तनीं ततः । [5]
पाणिभ्यां तत्कुचौ गोपो न समर्थः प्रधर्षितुम् ॥
शकटस्य च भङ्गं स यथा कारितवान्निशुः ।
अस्माकं शकटीभङ्गं युग्मयोः कुचयोस्ततः ॥
अरिष्टं हतवान्योऽयं ककुदा सदृशौ स्तनौ ।
घातयिष्यति गोपोऽयं मल्लाभ्यां बलवत्तरः ॥ [10]

2 “) S₁ सं; K₄ सु- (for स-). K₃ सचित्रा विविधा-
सरणाः (hypermetric); K₃ D_{s1} (by corr.) D₄ सचित्रा

भान्ति वै मञ्चाः; D₁ विचित्राष्टा आवरणाः (sic.); D₂ सुचित्रा-
व्यासिच^१; D₃ सचित्रतोरणैर्मार्गैः; D₆ T₁ G₂ सचित्राष्टाल-
चरणाः (T₁ कण्ठैः); T₂ G_{1.3-5} M₄ सचित्राष्टालसरणैः (G₃
सारेण); T_{3.4} स्वचितास्वात्तचरणाः. — ^b) N₂ साकुला (for
सार्गल-). T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ -तोरणैः; G₂ M_{1.2} -तोरणाः (for
वेदिकाः). N₃ B₃ साकुलद्वारवेदिकाः; D₁ स्वर्गवद्वारिवे.
— ^c) V_{1.2} B₂ D₅ -चन्द्राश्च; T₂ G_{1.3-5} M₄ -चन्द्रैश्च (for
-चन्द्राश्च). — ^d) S₁ K₃ D_n शयनोत्तमभूषिताः; K_{1.2.4}
V₂ सतलोत्तमभूषिताः; N₁ सतलोत्तमभूषिताः (T₁
तैः); D₆ T₂ G सुतलोत्तमभूषिकैः (D₆ G₂ काः); T₃ पर-
तोरणभूषिताः; M₄ सुतलोत्तमभूषितैः.

3 “) T_{3.4} प्राङ्मुखैश्च (for प्राङ्मुखैश्च). G₂ च वि-; G_{3.5}
M₄ चापि (for चारु-). S₁ K₁ -निर्युक्तैर्युद्धैः; K₄ D₃ M₂ -निर्युक्तैर्युद्धैः;
D₂ (marg.) -निर्युक्तैर्युद्धैः (for -निर्युक्तैर्युद्धैः). K₂ D_{s2} प्राङ्मुखैश्चारु-
भिर्युद्धैः (D_{s2} मुं) कैर्युद्धैः; K₃ प्राङ्मुखैर्द्वारि संयुक्तैर्युद्धैः. — ^b) V₁
-मालाव- (for -दामाव-). S₁ -तंसकैः; G₆ -दंशितैः (for
-तंसितैः). — ^c) D_{s2} अलंकृतं (for कृतैर्युद्धैः). — ^d) D₃ सचापैर्युद्धैः
(for शारदैर्युद्धैः).

4 “) S₁ मञ्चागारैः (sic); D₆ मञ्चाकारं (for गारैः).
K₄ N_{2.3} D_s D₅ T₂ G₁ सुनिर्युक्तैर्युद्धैः; D₂ तु निर्युक्तैर्युद्धैः (for
सुनिर्युक्तैर्युद्धैः). K₂ मञ्चागारेऽस्त्रनिर्युक्तैर्युद्धैः. — ^b) K N_{1.3} V_{1.2} B
D (except D₆) T_{3.4} G₄ युद्धाय (for युद्धं). S₁ कल्पितैः (for
भूषितैः). — ^d) K N V B D (except D₃) T₁ G₄ समे-
घौघः; T_{3.4} सनिघौघ (for स मेघौघैर्युद्धैः). S₁ समेघौघ इवाचलः;
T₂ समेघौघैर्युद्धैः.

5 “) K_{1.2} T₂ G₁ सु- (for स्व-). N₁ द्रव्यकर्म; D₆
(sup. lin.) -कर्महस्तः; T₄ -कर्मभग्न- (for -कर्मद्रव्य-). D₆
-सुष्टाभिः; G₂ -रक्ताभिः (for -यु-). — ^b) N₃ (marg. as
in text) D₆ T₁ G₂₋₄ M अलंकृताः; T₂ G_{1.5} अलंकृतम्
(for निरन्तरम्). — ^c) N₂ V₃ T₁ चागतानां; M₁₋₃ निग-
मानां (for च गणानां). — M₁₋₃ om. (hapl.) 5^a-6^a.

कुवल्यापीडवधः]

विष्णुपर्व

[74. 16

रेजुः काश्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च ॥ ६
 तानि रत्नौघकृतानि ससानुप्रहराणि च ।
 रेजुर्जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव खे नगाः ॥ ७
 तत्र चामरहासैश्च भूषणानां च शिञ्जितैः ।
 मणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चेरुचिषः ॥ ८
 गणिकानां पृथङ्मन्त्राः शुभैरास्तरणाम्बरैः ।
 शोभिता वारमुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ॥ ९
 तत्रासनानि मुख्यानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः ।
 प्रकीर्णाश्च कुथाश्चित्राः सपुष्पस्तवकद्रुमाः ॥ १०
 सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः ।

फलावदंशपूर्णाश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ॥ ११
 अन्ये च मञ्चा बहवः काष्ठसंचयबन्धनाः ।
 रेजुः प्रस्तरशस्तत्र प्रकाशा मञ्चमंचयाः ॥ १२
 उत्तमागारिकाश्चान्ये सूक्ष्मजालावलोकितः ।
 स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति राजहंसा इवाम्बरे ॥ १३
 प्राखञ्जुश्चारुनिर्युक्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ।
 रुक्मपत्रनिभस्तम्भश्चित्रनिर्योगशोभितः ॥ १४
 प्रेक्षागारः स कंसस्य प्रचकाशेऽधिकं श्रिया ।
 शोभितो माल्यदामैश्च निवासकृतलक्षणः ॥ १५
 तस्मिन्नानाजनाकीर्णं जनौघप्रतिनादिते ।

C 4657
B 2. 29. 16
P 2. 29. 16

6 M1-3 om. 6^a (cf. v. 1. 5). — ^a) K1, 2 D2, 3 -चराणां; G2 M4 -गणानां (for -गतानां). N1 अन्तःपुराणां च तथा. — ^b) B Ds T1 [अ]नेकशः (for [अ]दूरतः). — ^c) Ds T1, 2 G1, 2, 4, 5 M -युक्तानि (for -चित्राणि). — M1-3 om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^d) Ds T1 G2, 3, 5 रत्नजा (T1 मा) -लाकुलानि वै; M4 मालाकृतानि च. — After 6, D2 reads 7^c, repeating it in its proper place.

7 M1-3 om. 7^a (cf. v. 1. 6). — ^a) K3 -कृष्णानि; V3 -चित्राणि; G2 -पूर्णानि (for -कृतानि). — ^b) S1 D1, 6 T3 G1, 4 समानः; K4 समप्र- (for ससानु-). D4, 5 M1-3 सानुप्रहराणि च; G5 समानप्रहराणि च. — D2 reads 7^c for the first time after 6. — ^d) S1 वै नराः; K1, 2, 4 N V B Ds D1, 2 (second time) T3, 4 खे घनाः; D3 खेऽचलाः; D4 खे गणाः (for खे नगाः).

8 ^a) S1 Ds1 (sup. lin.), s2 D1, 4 -हारैश्च; K1 -हंसैश्च; D2 -हाराणां; Ds, 6 T2 G1, 3-5 M4 -भासैश्च; T3 G2 -हस्तैश्च (for -हासैश्च). — ^c) Bom. Poona eds. G (ed.) वाणीनां (for मं). K N V B D (except Ds) T4 वराहानां (for विचित्राणां). M1, 2 मणिकाञ्चनचित्राणां. — ^d) G5 M विमिश्राश्च (for विचित्राश्च). T2 G1 विमिश्रा रेजुरचिषः.

9 T2 G1, 5 om. 9^a-11^b. G4 om. 9-11. — ^b) Ds M1-3 शुभैर; T4 शुभैर (for शुभैर). V1 शुभैरास्तरणान्वितैः.

10 T2 G1, 4, 5 om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^a) D1 T1 ख्यातानि; D2, 3 दिन्यानि (for मुख्यानि). — ^d) B3 Ds, 4, 6 T1, 8, 4 M1 -स्तवका (for क-). K3 Dn सपुष्पस्तवकैर्वृताः; N2 V3 का दुमैः; M4 काश्रयाः.

11 T2 G1, 5 om. 11^a; G4 om. 11 (for all, cf. v. 1. 9). — ^b) S1 K3 D2 -भूमिषु; K4 -भूम्याः स-; N2 -कुम्भाश्च;

D1 -भूमौ सु- (for -भूम्यश्च). K2 T1 G2, 3 M2-4 पानभूमिश्च शोभना (G2 भिता). — M1-3 om. 11^c-12^b. — ^c) Ds, 6 T1, 2 G1, 3, 5 M4 फलोप- (for फलाव-). K2 कलशाश्चाशु- पूर्णाश्च; K4 फलवन्तश्च पूर्णाश्च; N3 (marg.) V1 T3, 4 फलावर्तसंपू- — ^d) K3 D4 (marg.) रङ्गे ये; D2 वराङ्गयः (for चाङ्गेर्यः). N1 -भूमयः (for -योजिताः). K2 पानपात्रेण योजिताः; Ds T1, 2 G1, 2, 5 M4 भृङ्गार्यः पानशोभिताः (M4 नः); G3 भृङ्गाराः पानयोगिनाम्.

12 M1-3 om. 12^a (cf. v. 1. 11). — ^a) T3, 4 विभवः (for बहवः). — ^b) D1 कोश- (for काष्ठ-). S1 -बन्धन-; N1 T1, 2 G M4 -संबन्ध-; V2 -मञ्चाः स- (for -संचय-). Ds -संभृताः (for -बन्धनाः). Ds काष्ठसंबन्धवर्धनाः. — ^c) K1, 2, 4 N2, 3 V B Dn Ds D1, 2, 4-6 T3, 4 G3 प्रस्तरणाश्च; G2 प्रस्थानशसः; M4 पर्वत- (for प्रस्तर-). K3 रेजुः प्रकाशवक्राश्च; Ds रेजुः प्रस्तरणैर्युक्ताः. — ^d) K N V B D (except Ds) T3, 4 शतशोऽथ सदसशः.

13 ^a) B2 D1, 4 T1 [ए]व (for [अ]न्ये). S1 K1, 2 उत्तमागारिणश्चान्ये.

14 ^a) K1 N2 B1 D1, 2 T2, 3 -निर्युक्तो; V2 -निर्युक्तो (for -निर्युक्तो). N3 V3 प्राखञ्जुश्चात्र निर्युक्तो; V1 खं चात्र निर्युक्तो. — ^b) D1 -शृङ्गमिव; Ds -शृङ्ग इव; Ds T1 G2, 4, 5 -शृङ्गनिभ-; T2 G1, 3 M1 निभः (for सम-). — ^c) D1 M1-3 रुक्मयन्त्र- (for रुक्मपत्र-). N2 D2 -निभस्तत्र (for -स्तम्भश्च). K4 रुक्मयन्त्रनिभैः स्तम्भैर; G2 रूपपत्रनिभस्तत्र. — ^d) B1, 2 D3 चारु- (for चित्र-). M4 -निर्युद्ध- (for -निर्योग-).

15 ^a) K4 N1, 2 V3 D4 T2 G1 तु; N3 V1 D1 om. (for स). — ^b) S1 प्रकाशति (for प्रचकाशे). D1 श्रियाधिकम् (by transp.). Ds T1, 2 G1, 2, 4, 5 M शोभतेऽप्य (M1, 4 ते ह्यधिकं श्रिया. — ^c) S1 -दामैर्हि; K1, 2 N3 V B1, 2 Ds

74. 16]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4657
B 2. 29. 16
P 2. 29. 16

समाजवाटे संस्तब्धे कम्पमानार्णवप्रभे ॥ १६
 राजा कुवल्यापीडो रङ्गस्य द्वारि कुञ्जरः ।
 तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमथाययौ ॥ १७
 स शुक्ले वाससी विभ्रच्छेतव्यजनचामरः ।
 शुशुभे श्वेतमुकुटः श्वेताभ्र इव चन्द्रमाः ॥ १८
 तस्य सिंहासनस्थस्य सुखासीनस्य धीमतः ।

D1-4 -दामौघैर्; Ñ1 -दामाभिर; D6 T2 G1. 3-5 M4 -माला-
 भिर (for -दामैश्च). T1 G2 शोभते माल्यमालाभिर; M1-3
 तेस्तीव मालाभिर. — ^a) Ñ3 T1 M3 -लक्षणैः (for 'णः').
 S1 नृपासनकृतक्षणः.

16 ^a) K3. 4 Dn D1 संपूर्णे; V3 D1. 3 संस्तब्धे; T1 सुस्तम्भे
 (for संस्तब्धे). — ^a) D5 T1. 2 G M4 कम्पमानार्णवोपमम्.
 — After 16, D2. 5 ins. :

828* नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहताः ।

निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन्मञ्च आविशन् ।

[= Bhāgavata P., 10. 42. 38. — (L. 1) D5 -सम-
 प्रभाः (for -समाहताः).]

17 ^a) D3 गजः (for राजा). — ^b) K Ñ2. 3 V B D
 (except D6) T3. 4 समाज- (for रङ्गस्य). — ^c) S1 समा-
 ह्याप्य (for 'ज्ञाप्य'). — ^d) K Ñ V B Dn Ds D1-5 T3. 4
 उपाययौ; D6 T1 G2-5 M4 अथो ययौ (for अथाययौ).

18 ^a) B2 M1 सु- (for स). V1 T1 शुक्ल- (for शुक्ले).
 M1 शुभ्रे (for विभ्रच्). — ^b) D1 शतः; D2. 3 छत्रः; D4
 सित- (for श्वेत). D2 T1 चामरैः; M1-3 -वीजितः (for
 -चामरः). — ^c) D3 चारु- (for श्वेत). T4 -मुकुटैः; some
 Mss. -मुकुटः (for 'मु'). — ^d) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V1 B1. 3
 Dn D1. 2. 4 श्वेताद्रावू (for 'अ'). D6 S (except T3. 4)
 चन्द्रमा इव (by transp.).

19 ^a) V3 ततः; T1 तत्र (for तस्य). — ^b) S1 स्वासी-
 नस्य महीपतेः. — ^c) S1 ऊचुर; Ñ2 V3 चकुर (for प्रोचुर).
 T2 G1 जयैषिणः (for जयाशिषः). M1-3 पौराः प्रवृथुराशिषः.
 — After 19, D6 T1. 2 G M G(ed.) ins. :

829* ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

पुरंदरं पुरस्कृत्य जग्मुर्बुद्धदिदक्षवः ॥

विमानस्थास्तु ते सर्वे विरेजुः सितचामराः ।

शक्रोऽप्यैरावतगतः शुशुभे च समातलिः ॥

ऊर्वशीप्रमुखाः सर्वा वारमुल्यास्तदाभवन् ।

शक्रपार्श्वगतास्तास्तु सितचामरपाणयः ॥

दिलीपप्रमुखास्ते तु मुनयो राजसत्तमाः ।

अनेकयुगपर्यन्तं स्थिता दिवि च शक्रवत् ।

[5]

रूपमप्रतिमं दृष्ट्वा पौराः प्रोचुर्जयाशिषः ॥ १९

ततः प्रविविशुर्मल्ला रङ्गमावलिगताम्बराः ।

तिस्रश्च भागशः कक्ष्याः प्राविशन्बलशालिनः ॥ २०

ततस्तूर्यनिनादेन क्ष्वेडितास्फोटितेन च ।

वसुदेवसुतौ हृष्टौ रङ्गद्वारमुपस्थितौ ॥ २१

तावापतन्तौ त्वरितौ प्रतिषिद्धौ वराननौ ।

भगवन्तं जगन्नाथं द्रष्टुं गोपविभूषितम् ।

नारदाद्यास्तु मुनयो युद्धं द्रष्टुं व्यवस्थिताः ॥ [10]

मल्लाभ्यां देवयोः सार्धं रङ्गमध्ये समुत्थितम् ।

अमरौघैस्तदाकाशं निविडं समपद्यत ॥

रङ्गवाटस्तदा चैव जनैः सर्वैः समावृतः ।

द्यौश्चापि देवसंघैश्च निविडाभूद्विचरैः ।

एकाकारं समभवद्भूतलं च नभःस्थलम् ॥ [15]

Colophon.

[(L. 2) M1-3 -दिदक्षया (for 'वः'). — (L. 3) G1. 5
 श्रित- (for सित-). G2 -मानसाः (for -चामराः). — (L. 4)
 D6 सथ (for सपि). D6 महामनाः (for समातलिः). — (L. 6)
 M4 स्थिताश्च (for सित-). — (L. 9) G2-4 G(ed.) गोपा (for
 गोप-). G5 M4 द्रष्टुं गोपा विभूषिताः (for ^b). — (L. 10)
 M1-3 समागताः (for व्यवस्थिताः). — (L. 11) G3. 5 M4
 G(ed.) मल्लाश्च (for मल्लाभ्यां). T1 मल्लाश्च देवतैः सार्धं (for ^a).
 T1. 2 G1. 3. 4 M4 योद्धुं रङ्गे स (T2 G1 'ङ्गस')मुत्थिताः (T2 G1
 'तम्'); G5 G(ed.) योद्धुं रङ्गे समुद्यताः (for ^b). — (L. 12) D6
 अमरैश्च (for 'रौघैस्'). T2 G1 सदा (for तदा). — (L. 13) D6
 रङ्गवाटैस् (for 'वाटस्'). D6 समावृतम्; G(ed.) समन्ततः (for
 समावृतः). — (L. 15) D6 T2 G1 स- (for च). — Colophon.
 — Adhy. name : D6 G2. 3 रङ्गवाटवर्णनम्. — Adhy. no. : T1
 G3. 5 M4 87; T2 85; G1 86; G2. 4 M1-3 84; G(ed.) 39.]

20 Before 20, T1. 2 G M ins. वैशंपायनः. — ^a) T3
 तत्र (for ततः). — ^b) K3 Ñ2. 3 B Dn D3. 5 T1. 3. 4 M4
 रङ्गमावलि (M1 'जि')ताम्बराः. — ^c) D1 भागतः (for 'शः').
 D3 तस्थुश्च भागशः सर्वैः; T3 अग्रभागेषु कक्ष्याणां. — ^d) K3
 Ñ V B D T2. 3 G M प्रविश्य (for प्राविशन्).

21 ^a) T1 M4 तत्र (for ततस्). D5 -निनादैश्च; M1-3
 -प्रणादेन (for -निनादेन). K1. 2 D2. 3 ततस्तूर्यस्य नादेन.
 — ^b) S1 प्रेक्षतां क्ष्वेडितेन च; V1 क्षोभितास्फोटितेन च;
 D6 T2 G1. 5 M4 क्ष्वेडितास्फोटितेन च; D6 G2 M1-3 प्रेक्षक-
 (D6 M2 'क्षित')क्ष्वेडितेन च. — ^c) K3 V1 D4 हृष्टौ (for
 हृष्टौ). — ^d) S1 Ñ2 V3 T3. 4 उपागतौ (for उपस्थितौ).
 — After 21, Ds Ds Bom. Poona eds. G(ed.) ins. :

कुवल्यापीडवधः]

विष्णुपर्व

[74. 30

तेन मत्तेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ २२
 स मत्तहस्ती दुष्टात्मा कृत्वा कुण्डलिनं करम् ।
 चकार चोदितो यत्नं निहन्तुं बलकेशवौ ॥ २३
 ततः प्रहसितः कृष्णस्त्रास्यमानो गजेन वै ।
 कंसस्य मत्सरं चैव जगर्हे स दुरात्मनः ॥ २४
 त्वरते खलु कंसोऽयं गन्तुं वैवस्वतक्षयम् ।
 यो मामनेन नागेन प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ २५
 संनिकृष्टे ततो नागे गर्जमाने यथा घने ।

सहस्रोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वनं प्रभुः ॥ २६
 क्ष्वेडितास्फोटितरवं कृत्वा नागस्य चाग्रतः ।
 करं च श्रीधरस्तस्य प्रतिजग्राह वक्षसा ॥ २७
 विषाणान्तरगो भूत्वा पुनश्चरणमध्यगः ।
 बबाधे तं गजं कृष्णः पवनस्तोयदं यथा ॥ २८
 स हस्ताच्च विनिष्क्रान्तो विषाणाग्राच्च दन्तिनः ।
 विमुक्तः पादमध्याच्च कृष्णो द्विपममोहयत् ॥ २९
 सोऽतिकायस्तु संमूढो हन्तुं कृष्णमशकुवन् ।

C 4671
B 2. 29. 31
P 2. 29. 31

830* बलवौ वस्त्रसंवीतौ सुरवन्दनभूषितौ ।
 ऊर्ध्वपीडौ स्रगापीडौ बाहुशस्त्रकृतोद्यमौ ।
 आस्फोटयन्तावन्योन्यं बाहू चैवार्गलापमौ ॥

[(L. 1) D₅ G(ed.) -चन्दन- (for -वन्दन-). — (L. 2)
 G(ed.) ऊर्ध्वपीडौ (for ऊर्ध्व°). D₅ ऊर्ध्वजूटौ स्रगाविष्टौ (for
 °). — (L. 3) D₅ बाहुभ्यां (for अन्योन्य°).]

22 °) D₂ बलिनौ (for त्वरितौ). — After 22^{ab}, D₂
 ins. :

831* रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन्गजमवस्थितम् ।
 अपश्यत्कुवल्यापीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रणोदितम् ॥
 बध्वा परिकरं शौरिः समूह्य कुटिलालकान् ।
 उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥
 अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नौ देहपाक्रम माचिरम् । [5]
 नो चेत्सकुञ्जरं हत्वा नयामि यमसादनम् ॥
 एवं निर्भत्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कुपितं गजम् ।
 नोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥
 [= Bhāgavata P., 10. 43. 2-5.]

— °) D₃ महामात्रेण नागेन. — °) D₂₋₄ नोद्यमानेन (for
 चोद्य°).

23 °) D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M मण्डलिनं (for कु°). — °)
 K₂ वेगतो; K₃ D_{3.4} नोदितो; T₂ चोदितं (for तो°). — °)
 Ś₁ K₃ ग्रहीतुं (for निहन्तुं).

24 °) K₁ स हसितः; M₁₋₃ प्रणिहितः (for प्रहसितः).
 — °) D₃ च (for वै). — °) K₁₋₃ Ṇ V B Dn D₅
 D_{1.2.4.5} T₄ तन्मतं; K₄ चरितं (for मत्सरं). D₃ कंसस्य तं
 गजं हृष्टा; T₃ स्य तन्मतं ज्ञात्वा. — °) K₄ D₃ जगाद स (D₃
 सु°); Ṇ₂ जगर्हे स; V_{1.3} D₂ जगर्हे सु (for °र्हे स). — For
 24^{cd}, D₆ T_{1.2} G M subst. :

832* अनेन गजमुख्येन हन्तुं व्यवसितः किल ॥
 अहो तु कंसो दुर्मेधाः किमतो विस्मयः परः ।
 इति संचिन्त्य भगवान्बलभद्रमुदैक्षत ॥

तस्य तां जगृहे बुद्धिं बलभद्रो दुरात्मनः ।

[(L. 2) T₁ M₄ दुर्धर्षः (for दुर्मेधाः). G₂ परम् (for परः).
 D₆ किमतो विस्मयं परम् (for °). — (L. 3) D₆ G_{1.2.4.5}
 M₄ बलवान् (for भग°). — (L. 4) M₁₋₃ बलदेवो महात्मनः
 (for °).]

25 °) Ṇ₃ D₅ त्वरितः (for त्वरते). — °) K₃ D₅ वैव-
 स्वतं (for °त°). — °) K₁ मामेतेन; D₁ ज्यमेतेन; D₆
 T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃ स्वामनेन (for माम°). — °) T_{3.4}
 प्रध्वंसयितुमिच्छति; G₃ प्रतिषेधि°.

26 °) T₃ तथा; G₃ तदा (for ततो). — °) B₂ D₆
 तथा (for यथा). — °) K₂ [उ]त्पपात (hypermetric);
 M₁₋₃ [उ]पेल्य (for [उ]त्पत्य). — °) D₃ तार- (for ताल-).
 Ś₁ महत् (for प्रभुः).

27 °) V₁ B₁ क्षोभितास्फोटितरवं. — °) K₁₋₃ Ṇ_{2.3}
 V_{1.2} B D₅ D_{2.4} T₄ M सो (for च). — °) K Ṇ V
 B_{1.2} D (except D₆) ससीकरं; B₃ स केवलं (for च श्रीध-
 रस्). — °) Ś₁ वक्षसि; V₂ संसरन् (for वक्षसा).

28 °) T₄ ततश्च (for पुनश्च). — °) K₃ Ṇ V₁ Dn
 D₅ D₁₋₃ M_{1.2} बबाध तं; G₂ स बाधेत (for बबाधे तं).

29 °) K Ṇ V B_{2.3} Dn D₅ D₁₋₄ T_{3.4} हस्ताग्राद्;
 B₁ च हस्ताद् (by transp.). D₆ स हस्ताग्राच्च निष्क्रान्तो.
 — °) V₃ तु (for च). D₆ T₂ G M_{2.3} हस्तिनः (for
 दन्तिनः). — °) Ś₁ Dn₂ D₅ T₁ पद- (for पाद-). — °)
 D₆ T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃ विष्णुर् (for कृष्णो). K_{3.4} Ṇ₃ V₁
 B₂ Dn D_{3.5} T_{1.4} M₄ अपोथयत्; Ṇ_{1.2} V_{2.3} B_{1.3} D₅ T₃
 अयोधं; D₁ अघातं (for अमोह°).

30 °) V₃ B₃ सोऽभि-; T₃ हत-; T₄ अति- (for सोऽति-).
 Ś₁ सु, Ṇ₁ सति- (for तु). D₆ T₂ G₂₋₅ M₄ संकुडो (for
 संमूढो). — °) K₁ गन्तुं कृष्णम्; T₁ M₄ कृष्णं हन्तुम् (by
 transp.). D₃ च नाशकत् (for अशकुवन्). — °) T₃ तु
 स्वेष्टु; T_{3.4} पुनः स्व- (for स्वेवेव). Ṇ_{1.3} V₁ स गजः स्वेष्टु

74. 30]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4671
B 2 29. 31
P 2. 29. 31

गजः स्वेष्टेव गात्रेषु मध्यमानो ररास ह ॥ ३०
पपात भूमौ जानुभ्यां दशनाभ्यां तुतोद ह ।
मदं सुस्त्राव रोषाच्च धर्मापाये यथा घनः ॥ ३१
कृष्णस्तु तेन नागेन क्रीडित्वा शिशुना यथा ।
निधनाय मतिं चक्रे कंसद्विष्टेन चेतसा ॥ ३२
स तस्य प्रमुखे पादं कृत्वा कुम्भादनन्तरम् ।
दोभ्यां विषाणमुत्पाद्य तेनैव प्राहरत्तदा ॥ ३३
स तेन वज्रकल्पेन स्वेन दन्तेन कुञ्जरः ।

हन्यमानः शकृन्मूत्रं चकारार्तो ररास ह ॥ ३४
कृष्णजर्जरिताङ्गस्य कुञ्जरस्यार्तचेतसः ।
कटाभ्यामतिसुस्त्राव वेगवद्भूरि शोणितम् ॥ ३५
लाङ्गूलं चास्य वेगेन निश्चर्ष हलायुधः ।
शैलपृष्ठार्धसंलीनं वैनतेय इवोरगम् ॥ ३६
तेनैव गजदन्तेन कृष्णो हत्वा तु कुञ्जरम् ।
जघानैकप्रहारेण गजारोहमथोल्वणम् ॥ ३७
सोऽऽर्तनादं महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिनां वरः ।

गात्रेषु. — ^a) M₁ मध्यमानो (for मध्य^०). D₃ सः (for ह).

31 ^a) K₄ Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.3} D_{1.2.5} T₃ भूमिं (for भूमौ). — ^b) M₄ दन्ताभ्यां तु (for दशनाभ्यां). K₃ मुमोच (for तुतोद). S₁ K_{1.4} Ñ_{2.3} V_{1.3} B Dn Ds D_{1.2} T₄ च; D₅ सः (for ह). D₃ दन्ताभ्यां चैव ताडयन्. — ^c) T₃ मूत्रं (for मदं). D₆ T_{1.2} G M तु (for च). T₄ मूत्रं सुस्त्राव कोशाच्च. — ^d) S₁ [अ]म्बुदः (for घनः).

32 ^b) N (except S₁ D₆) T_{3.4} क्रीडित्वा शिशुलीलया. — ^c) D₃ विनाशाय; T₃ वधायस्य (for निधनाय). — ^d) G₄ विद्वेष (for द्विष्टेन).

33 ^a) V₁ नतस्य; G₃ त्रस्तस्य (for स तस्य). D₃ च (for प्र-). T₃ नादं; T₄ नाम (for पादं). — ^b) Ñ₂ कृत्वा कुम्भे पदान्तरम्; V₃ B T₃ कृत्वा कुम्भान्तरे तदा (V₃ पुनः; T₃ वधम्); T₄ कृत्वा कुम्भोदरे पदम्. — ^d) Ñ₃ च (for [ए]व). D₆ ततः (for तदा).

34 ^a) Dn₁ एतेन; D₃ तेन वै (for स तेन). V₂ स तेन स्वेन दन्तेन वज्रकल्पेन दन्तिना. — ^c) D₆ T_{1.2} G_{1.2.4} भज्यमानः (for हन्य^०). — ^d) K_{3.4} Ñ_{2.3} (marg.) V B Dn Ds D_{1.2.4.5} T₃ G_{3.4} मुमोचार्तो; T₂ G₁ ससर्ज च; G₂ निरार्तो वै; G₅ ससर्जार्तो (for चकारार्तो). K_{1.2} M₁₋₃ च (for ह). Ñ₁ D₃ मुमोचार्तो ररास च (D₃ सः); Ñ₃ मुमोचार्तरवैः सह; T₁ M₄ विससर्ज ररास च; T₄ मुमोचार्तो ररोद ह.

35 G₁ om. 35^{ab}. — ^a) B₃ स कृष्णजर्जरिताङ्गस्य; D₁ कृष्णेन निर्जिता^०. — ^b) S₁ K₃ D₂ T₃ [अ]ल्प-; V₃ वि- (for [आ]र्त-). K_{1.2} कुञ्जरस्याल्पमेधसः. — ^c) K_{1.2.4} अथ; Ñ_{2.3} V₃ B₃ T₁ M₄ अभि- (for अति-). D₃ कुम्भाभ्यामथ सुस्त्राव. — ^d) D₁ मुखे च; M₁₋₃ फेनवद् (for वेग^०).

36 ^b) D₆ G_{4.5} निचकर्त; T₂ चकर्त च; T₄ M विचकर्ष; G₁ चकर्ष च; G₂ निचकर्ष (for निश्च^०).

37 ^b) Bom. Poona eds. G(ed.) दन्तिनम् (for कुञ्जरम्). — ^a) K_{3.4} D₁ तमुल्वणम्; T₂ मदोद्भवम्; G₁ अथो

बलः (for अथोल्वणम्). Ñ₃ V_{1.3} B Dn Ds D_{2.4.5} T_{1.3.4} गजारोहणमुल्वणम्; D₃ नागारोहिण्यु^०.

38 ^a) K₄ सोऽर्ति-; V₁ D₃ सार्त-; V₃ T_{3.4} स तु; T₂ G₁ सोऽथ; M₁₋₃ स च (for सोऽर्त-). G₃ ततः (for महत्). — ^b) Ñ₃ (marg. as in text) निरुदन्; D₆ T₁ G_{2.5} M₁₋₃ विनदन्; T₂ G₁ व्यनदद् (for विदन्तो). — ^c) Ñ₁ गजारोहो (for महामात्रो). — ^d) S₁ T₁ M₄ वज्राहत; G₁ वज्रच्छिन्न (for भिन्न). — K Ñ_{2.3} V B D S (except M₁₋₃) ins. after 38: Ñ₁ after 39^{ab}:

833* ततस्तौ तु गजाङ्गानि प्रगृह्य रणकर्कशौ ।
गजस्य पादरक्षांश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥
तांश्च हत्वा विविशुर्मध्यं रङ्गस्य तावुभौ ।
नासत्यावश्विनौ स्वर्गादवतीर्णाविवेच्छया ॥
वृष्ण्यन्धकाश्च भोजाश्च ददृशुर्वनमालिनौ । [5]
क्ष्वेडितोत्क्रुष्टनादेन बाहोरास्फोटितेन च ॥
सिंहनादैश्च तालैश्च हर्षयामासतुर्जनम् ॥
तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विषसाद वृथामतिः ।
पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ॥

[(L. 1) Ñ₂ तु तौ (by transp.). K_{3.4} Ñ₁ V₂ Dn D_{1.4.6} T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ ततस्तौ तो (K₄ V₂ D_{4.6} वा) रणाङ्गानि; V₃ स्तौ गजदन्तौ तु; D₂ स्तौ तु विषाणं च; G₂ ततस्तौ तोरणौवानि (for ^a). — (L. 2) D₂ T₁ गजांश्च (for गजस्य). Ñ₃ (marg.) V_{1.3} रक्षौघाञ्च; D_{4.5} रक्षान्वै; T_{3.4} रक्षांस्ताञ्च (for रक्षांश्च). — D₆ T₂ G om. (hapl.) line 3. — (L. 3) T₁ मध्यरङ्गं च (for मध्यं रङ्गस्य). — M₄ om. lines 4-5. — (L. 4) Ñ_{1.2} V₃ T₁ यदृच्छया (for हवेच्छया). — (L. 5) D₃ च तौ बालौ; T₂ G₁ कौकुराश्च (for च भोजाश्च). Ñ_{2.3} V_{1.3} ददृशुर्वलशालिनौ (for ^b). — (L. 6) B₁ क्षोभितोत्क्रुष्टनादेन; T₂ क्ष्वेडिता कृष्णनादेन; G₂₋₅ M₄ क्ष्वेलितोद्बुष्ट (for ^a). D_{5.6} T₁ M₄ आस्फोटनेन (for स्फोटितेन). Ñ₁ वेलावाधैश्च तौ नरौ (sic) (for ^b). — (L. 7) Ñ₁ हर्षयामासुरञ्जसा (for ^b). — (L. 8) D₃ दृष्ट्वा तौ (by transp.). T₁ महामतिः (for

चाणूरवधः]

विष्णुपर्व

[75. 5

पपात समहामात्रो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ३८
तं हत्वा पुण्डरीकाक्षो नदन्तं दन्तिनां वरम् ।

अवतीर्णोऽर्णवाकारं समाजं सहपूर्वजः ॥ ३९

इति श्रीहरिवंशे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्तं तु वेगेन मारुतावलिगताम्बरम् ।
पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥ १
गजदन्तकृतोल्लेखं सुभुजं देवकीसुतम् ।
लीलाकृताङ्गदं वीरं मदेन रुधिरेण च ॥ २

वल्गमानं यथा सिंहं गर्जमानं यथा घनम् ।
बाहुशब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम् ॥ ३
औग्रसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतायुधम् ।
कृष्णं भृशायस्तमुखः सरोषं समुदैक्षत ॥ ४
भुजासक्तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ।

C 4690
B 2. 30. 5
P 2. 30. 5

वृथा°). — (L. 9) K₂ भावतः (for भारत).]

39 Ñ₁ reads 39^{ab} for the first time before 833*.
— ^b) Ś₁ K₃ विदन्तं; K_{1.2} दन्तिनं (for नदन्तं). — ^a)
D₃ स रङ्गं (for समाजं). B₁ स समाजं सपूर्वजः. — After
39, D₂ ins. :

834* मल्लानामशनिर्नुणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमा-
न्गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्त्रा स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं प्रविष्टो हरिः ॥

[= Bhāgavata P., 10. 43. 17.]

On the other hand, D₆ S (except T_{3.4}) ins. after 39 :

835* देवाश्च मुनयः सर्वे नमस्कृत्वा गदाधरम् ।
विमानस्थास्ततो युद्धं दृष्टिं द्रष्टुं समादधुः ॥
ततः कृष्णो महाबाहुर्बलदेवेन संयुतः ।
जनांश्च मनसा पूज्य कंसं हन्तुं समुद्यतः ॥

[(L. 1) D₆ G_{1.5} M₄ नमस्कृत्वा (for °स्कृत्वा). — (L.
2) M₁₋₃ द्रष्टुं (for युद्धं). T₂ G₁ द्रष्टुं दृष्टिं (by transp.);
M₁₋₃ युक्तं तत्र. T₁ M₄ संद्रष्टुं वै मनो दधुः (for °). — D₆
G₂ M₁₋₃ om. line 3. — (L. 3) T₂ G₁ संयुतः (for संयुतः).
— (L. 4) D₆ G₂ M₁₋₃ मनांसि; G₃ जनं च (for जनांश्च).
M₄ वचसा (for मनसा). D₆ G₂ समुद्यतम् (for °तः).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₂ B₃ D₅
T₃. — Mention of Khila : K_{3.4} Ñ_{2.3} V B D₅ D₁₋₃.
— Sub-parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : N
(except D₆) T₄ M₄ कुवल्यापीडवधः; G₂ कुवल्यापीडगज-

वधः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ 83;
Ñ₃ V₁ G_{2.4} M₁₋₃ 85; V₂ 87; V₃ D_n D₅ D₄ 84;
B₂ T₂ 86; D₁ 81; D₃ T₃ 90; T₁ G_{3.5} M₄ 88; T₄
77. — Śloka no. : D_n 43; D₅ 45; D_{3.4} 44.

75

1 D₅ om. the ref. — ^b) D_n D₃ मारुतावलिगताम्बरम्.
— ^c) V₃ पृष्ठतः (for पुरतः). — ^a) Ñ₁ D₅ D₁ कृष्णः
कमललोचनः.

2 ^a) D₃ कृताश्लेषं (for कृतोल्लेखं). — ^c) V₁ हताङ्गदं
(for कृता°). Ś₁ युद्धसामर्थ्यवेगेन; K_{1.2.4} G(ed.) युद्ध-
समर्दयोगेन; T_{1.2} G M लीलाकृताङ्गरागं तं. — ^a) D₄ रुधिरेण
(for रुधि°). Ñ₁ तु (for च).

3 ^a) Ñ₃ (marg.) रङ्गमाणं; D₃ गर्जन्तं च (for वल्गमानं).
— ^b) Ś₁ स्फूर्जमानं; K Ñ V B D_n D₅ D_{1.3-5} T_{3.4} व्यूढं
(for गर्ज°). D₂ व्यूहमानं घनं तथा. — ^c) Ś₁ K_{1.2} D_{2.3}
प्रणादेन; T₁ G_{1-3.5} प्रकारेण; T₂ प्रमाणेन (for प्रहारेण).

4 ^a) K₄ उग्रसेनः; D₃ रङ्गे तु तं; D₅ औग्रसेनिं; T₄
सेनः (for °सेनिः). Ś₁ K_{1.2} तु तं दृष्ट्वा (for समालोक्य).
— ^b) V₂ दन्तिदन्तोद्यतं युधि. — ^c) V₃ B₃ G_{3.4} मुखं
(for मुखः). D₃ भृशायस्तमुखः कंसः; T₂ G₁ कृष्णमायोधन-
मुखं. — ^a) D₃ सरोषः (for °षं). — After 4, D₆ S
(except T_{3.4}) ins. :

836* रङ्गस्था अपि ते सर्वे नेत्रैरनिमिषैस्तथा ।
ददधुः पुण्डरीकाक्षं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

75. 5]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

G 4490
S 2. 30. 5
P 2. 30. 5

चन्द्रार्धबिम्बसंयुक्तो यथैकशिखरो गिरिः ॥ ५
वल्गमाने तु गोविन्दे स कृत्स्नो रङ्गसागरः ।
जनौघप्रतिनादेन पूर्यमाण इवावभौ ॥ ६
कंसेनापि समाज्ञसन्ध्याणूरः पूर्वमेव तु ।
योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥ ७
स रोषेण तु चाणूरः कषायीकृतलोचनः ।
अभ्यवर्तत युद्धाय अपां पूर्णो यथा घनः ॥ ८

[(L. 1) T1 सर्वे ते (by transp.).]

5 °) S1 शोभते (for शुशुभे). — °) S1 स कृष्णो
नागदन्तेन. — °) K3. 4 N3 V1. 2 B D (except D3. 4)
S (except G3) संसक्तो (for संयुक्तो). — °) T3 ह्युदग्र-
(for यथैक). M2 (sup. lin. as in text) घनः (for
गिरिः). T4 यथैकशिखरोदरे.

6 °) T1 च (for तु). — °) D6 T1. 2 G1-3. 5 M3. 4
घनौघ- (for जं). — °) S1 [अ]र्णवः (for [आ]वभौ).
— After 6, all Mss. (except S1 M1-3) ins. :

837* ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥
अन्ध्रं मल्लं च निकृतिं मुष्टिकं च महाबलम् ।
बलदेवाय सक्रोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥

[(L. 1) Ds2 Cal. ed. क्रोधाति- (for °भि-). D6 T1. 2 G
M4 ततः कोपानि (T1 G3 M4 नलोद्धतः (for °). K2
त्तापनः (for -को). — (L. 2) D1 द्रष्टे (for युद्धे). T3. 4
कृष्णेन (for कृष्णस्य). Dn1 स- ; D3 तु (for सु-). K3 महा-
बलः ; D6 T1. 2 G M4 त्मनः (for °बलम्). — (L. 3) K3. 4
V1 Dn1 D1-4 T4 अन्ध्र- (for अन्ध्रं). D5 सु- (for the both
च). D6 T1. 2 G M4 अन्ध्रकं (D6 G4 अन्ध्रकं : T1 मुष्टिकं ;
T2 G1 अथान्ध्रं ; G3 आन्ध्रकं) च महामल्लं मुष्टियुद्धविशारदम्.
— (L. 4) K3 स क्रोधाद् ; Ds2 संसक्तो ; T1. 2 G M4 संकुद्धो
(for सक्रोधो).]

7 °) N1 स कंसेन ; D3 कंसेन च ; M1-3 न तु (for
नापि). — °) D3 यः ; T2 तत् ; G2 हि ; M1 ह (for तु).
— °) T1 M कृष्णेन सह योद्धव्यं. — °) B1 यत्नकृता ; T3. 4
बलवता (for यत्नं). S1 K1. 2 भृशम् ; B3 D6 [ह]ति च ;
D6 T2 G M1-3 [ह]ति ह (for [ह]ति वै).

8 °) K1. 2 N1 D6 T2 G2 M1-3 च (for तु). S1 स
चाणूरः प्रयत्नेन ; D3 ततः स रोषेण तदा. — °) N2 अभ्या-
वर्तत ; D6 T1. 2 G1. 5 M स न्यं (for अभ्यं). K1. 2. 4 V2
B3 D1-3 युद्धार्थं (for °य). K3 N1. 3 V1 B2 Dn Ds D5
T2. 4 G3. 4 अभ्या (G3. 4 स न्य) वर्तत युद्धार्थं. — °) D6 T2

अवघुष्टे समाजे तु निःशब्दस्तिमिते जने ।
यादवास्तत्र सहिता इदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
बाहुयुद्धमिदं रङ्गे सप्राश्निकमकातरम् ।
क्रियाबलसमाज्ञातमशस्त्रं निर्मितं पुरा ॥ १०
अद्विश्वापि श्रमो नित्यं विनेयः कालदर्शिभिः ।
करीषेण च मल्लस्य सततं प्रक्रिया स्मृता ॥ ११
स्थितो भूमिगतश्चैव यो यथामार्गतः स्थितः ।

G1. 2. 5 M1-3 तोयपूर्णो ; T1 तोयदः स्वे (for अपां पूर्णो). S1
अपांपूरो यथा घटः. — After 8, D5 S (except T3. 4)
G(ed.) ins. :

838* आह चैनं स गोविन्दं व्यपनेष्यामि ते मदम् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे गोप मम वैवस्वतं बलात् ॥
तच्छ्रुत्वा तु गोविन्दो वभाषे तं गतायुषम् ।
तादृशं तव सामर्थ्यं द्रक्ष्यामि बलमुत्तमम् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे मल्ल त्वया वाथ मयाधम ॥ [5]
दर्शयस्व समर्थश्चेत्त्वद्वलं कथ्यसेऽधम ।
एवमुक्त्वा तु गोविन्दो ननाद विविधं बहु ॥

[(L. 1) T1 उवाच (for आह च). — (L. 2) T1 G2 यमं
(for मम). M4-3 प्रभुम् (for बलात्). — (L. 3) T1 [ए]नं
स ; G2 स च (for [ए]व तु). M4 om. (hapl.) 3⁵-7⁶.
— (L. 4) T1 बलवत्तमम् (for बलम्). — (L. 5) T1 M1-3
G(ed.) यमः (for [अ]धम). — (L. 6) G2 कथय स्वयम् (for
कथ्यसेऽधम).]

9 B3 om. 9-10. — °) S1 G1 M4 अवघुष्टः ; N1 M3
अथ घुष्टे (for अवघुष्टे). K3 समस्ते (for समाजे). — °)
M1-3 निःशब्दे (for °ब्द-). K3 स्तनिते (for -स्तिमिते). — °)
D3 मञ्जस्था (for सहिता). K3. 4 Dn Ds D1. 5. 6 T1. 2
G1-3. 5 M यादवाः सहितास्तत्र. — °) D3 परस्परमथाब्रुवन् ;
M1-3 वचनं चेदम्. — After 9, B2 ins. :

839* बाणपक्षं परित्यज्य च युद्धं साम्ना निरीक्ष्य च ।
10 B3 om. 10 (cf. v. l. 9). — °) K4 उदीक्षन्तः (for
इदं रङ्गे). — °) K1 D6 M2 सं (D6 अ) प्राश्निकम् ; V3 सप्राश्नि-
कम् ; D2 संप्राप्तकम् (for सप्राश्निकम्). K4 शपन्तः कंस-
मातरम् (sic). — °) Ds2 क्रियाबलं (for °बल-). D2 समा-
क्रान्तम् ; M4 ज्ञसम् (for °ज्ञातम्).

11 °) B2 D5 T3 [अ]तिश्रमो ; T2 [अ]भिक्रमो ; T4 [अ]पि
पुरा ; G1 विक्रमो (for [अ]पि श्रमो). — °) K3 विधेयः (for
विनेयः). T1 दर्शिना (for °भिः). — °) D2. 3 तु (for च).
— °) K2 N V2 B Dn D5 स (K2 त) क्रिया (for प्रक्रिया).
D3 मता (for स्मृता). K1 V1. 3 D1. 2. 4 सततं स (K1 त)
क्रियाः स्मृताः.

चाणूरवधः]

विष्णुपर्व

[75. 21

नियुध्यतश्च पर्यायः प्राश्निकैः समुदाहृतः ॥ १२
 बालो वा यदि वा मध्यः स्थविरो वा कृशोऽपि वा ।
 बलस्थो वा स्थितो रङ्गे ज्ञेयः कक्ष्यान्तरेण वै ॥ १३
 बलतश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविधिर्युधि ।
 निर्घातानन्तरं किञ्चिन्न कर्तव्यं विजानता ॥ १४
 तदिदं प्रस्तुतं रङ्गे युद्धं कृष्णान्ध्रमल्लयोः ।
 बालः कृष्णो महानन्ध्रस्तत्र न स्याद्विचारणा ॥ १५
 ततः किलकिलाशब्दः समाजे समवर्तत ।
 प्रावल्गत च गोविन्दो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १६

अहं बालो महानन्ध्रो वपुषा पर्वतोपमः ।
 युद्धं मम सहानेन रोचते बाहुशालिना ॥ १७
 युद्धव्यतिक्रमः कश्चिन्न भविष्यति मत्कृतः ।
 न ह्यहं बाहुयोधानां दूषयिष्यामि यन्मतम् ॥ १८
 योऽयं करीषधर्मश्च तोयधर्मश्च रङ्गजः ।
 कषायस्य च संसर्गः समयो ह्येष कल्पितः ॥ १९
 संयमः स्थिरता शौर्यं व्यायामः सत्क्रिया बलम् ।
 रङ्गे च नियता सिद्धिरेतद्युद्धमुखे व्रतम् ॥ २०
 यदयं बाहुभिर्युद्धं सर्वैरं कर्तुमुद्यतः ।

C 4708
B 2. 30. 23
P 2. 30. 23

12 °) D₁ T₁ स्थिरो (for स्थितौ). Bom. Poona eds. G(ed.) -गतेन (for -गतश्च). $\tilde{N}_1$ किं तु भूमिगतैश्चैव. — °) K₃ मार्गस्थं; T_{3.4} वा(T₁ चा)घ्नतः (for मार्गतः). $\tilde{S}_1$ याति यो मार्गमास्थितः. — For 12^{ab}, D₆ T_{1.2} G M subst. :

840* स्थितौ भूमिगतौ चैव यथा तौ मार्गमास्थितौ ।

[T₁ स्थितौ (for स्थितौ). T₁ -गतश्च (for -गतौ). D₆ आस्थितौ (for आस्थितौ). T₃ यथा तौ मार्गतः स्थितौ (for °).] — °) D₅ G₃ संयुज्यतश्च; T_{1.2} G_{1.2.5} M नियुध्यतोश्च (for °तश्च). $\tilde{S}_1$ निघ्नतस्तस्य पर्यायः. — °) V₃ D₃ पार्श्विकैः (for प्राश्निकैः).

13 °) T_{3.4} मध्यस्थः; Bom. Poona eds. G(ed.) वा वृद्धो (for वा मध्यः). — °) Bom. Poona eds. मध्यो वापि (for स्थविरो वा). B_{1.2} Cal. ed. किशोरः (Cal. ed. कृशो वा) स्थविरोऽपि वा. — °) $\tilde{N}_1$ V₂ T₂ ऽपि (for वा). $\tilde{S}_1$ D₂ T₄ G₂ M₃ स्थिरो (for स्थितौ). D₃ युद्धे (for रङ्गे). — G₄ om. (hapl.) 13^a-15^a. — °) V₂ यतः (for ज्ञेयः).

14 G₄ om. 14 (cf. v. l. 13). — °) D₆ G(ed.) क्रियाभिश्च (for °तश्च). — °) K $\tilde{N}_2.3$ V Dn Ds D_{1.3-5} T_{3.4} -विशारदैः (for -विधिर्युधि). $\tilde{S}_1$ D₂ बाहुयुद्धेन वै युधि. — °) K $\tilde{N}_2.3$ V₂ B Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} M₃ निपातानन्तरं किञ्चिन्; D₆ T_{1.2} G_{3.5} M_{1.2} निर्घा(T₁ °पा)तादुत्तरं किं; G₂ M₄ निर्घा(M₄ °पा)तमुत्तरं किं. — °) D₆ T₂ G_{1.2.5} वक्तव्यं (for कर्तव्यं). $\tilde{N}_1.3$ (marg. as in text) B कदाचन (for विजानता).

15 G₄ om. 15^a (cf. v. l. 13). — °) $\tilde{S}_1$ D₂ यद् (for तद्). D₆ G₂ प्रस्तुते (for °तं). D₅ युद्धं (for रङ्गे). — °) $\tilde{N}_1$ युद्धे; D₆ रङ्गे (for युद्धं). — °) D₃ एष; G_{2.3} आन्ध्रस्य (for अं). — °) $\tilde{N}_3$ V_{2.3} B D₅ कथं (for तत्र). K_{1.4} तु स्याद्; D₁ काचिद्; D₆ युद्ध- (for न स्याद्). D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M तस्मादत्र विचारणा (M₄ °णम्).

16 °) $\tilde{S}_1$ कलकला-; K₄ किलकिल-; $\tilde{N}_1$ D₆ T₁₋₃ G_{2.3.5} M किलिकि($\tilde{N}_1$ °क)ला (for किल°). — °) D₆ समरे (for समाजे). — °) $\tilde{S}_1$ अवर्तत; D₆ D₁ G₄ M₄ प्रा(G₄ प्र)वल्गातश्च; T₂ G_{1.2} M₄ प्रावल्गातश्च; G(ed.) प्रवल्गात (for प्रा°). V₃ न (for च). K₄ प्रवल्गातस्तु गोविन्दो. — °) D₆ S (except T_{3.4}) एतद् (for चेदम्).

17 °) M₄ अयं (for अहं). $\tilde{N}_1$ भवान् (for महान्). D₆ एष; G_{2.3} आन्ध्रो (for अन्ध्रो). — °) K_{3.4} $\tilde{N}_2.3$ V₂ B Dn Ds₁ D_{1-3.5} T₄ G₄ [अ]नेन सह (by transp.). V₁ Ds₂ D₄ युद्धं समानेन सह. — °) $\tilde{N}_1$ मल्ल- (for बाहु-). D₆ S (except T_{1.3.4}) रोच(D₆ वर्त)ते रङ्गशालिना.

18 °) K₃ किञ्चिन् (for कश्चिन्). $\tilde{S}_1$ स मे धतिक्रमः कश्चिन्. — °) $\tilde{N}_1$ D₆ G_{2.3.5} M₁₋₃ -योधीनां; V₁ B₁ युद्धानां (for -योधानां). T₂ G_{1.4} न ह्यहं ब(G₄ बा)हुना धीरा.

19 °) K₂ सो (for यो). — °) D₆ योऽयं (for तोय-). V₃ नु (for च). V₃ M₃ रङ्गतः (for °जः). — °) V₂ [उ]प-; T₄ [ए]व (for [ए]ष).

20 °) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ समयः; Ds₂ संशमः; D₆ T_{1.2} G_{1.2-5} M मनसः (for संयमः). T₃ समयस्थैश्च कर्तव्यं; T₄ समये स्थिरता कार्यं; G₂ मनसः स्थिरता शोभ्या. — °) $\tilde{S}_1$ रङ्गं सु-; D₃ रङ्गे वि- (for रङ्गे च). G₁ वृद्धिर (for सिद्धिर). — °) N (except $\tilde{S}_1$) -विदां मतम् (for -मुखे व्रतम्).

21 °) D₂ इदं; D₆ T_{1.2} G M₄ अहं (for अयं). $\tilde{S}_1$ यदिदं बहुभिर्युद्धं; K₁ यदयं वै ससंकसः (marg. बाहुयुद्धं) (sic); K_{2.4} $\tilde{N}_1.3$ V_{1.2} B D_{1.2} (marg.) 3-5 T_{3.4} यदयं (D₁ °हं) बाहुयुद्धं वै; K₃ Dn Ds अवैरमेवं यदयं. — °) $\tilde{S}_1$ सर्वैरं रङ्ग उच्यते; D₂ (marg. as in text) °रं भवता कृतम्. — °) $\tilde{S}_1$ अत्र नात्र; K₃ B_{1.2} अत्र नाभि- (B₃ °ति); D₃ तत्र वै नि-; D₄ अत्र मा नि-; D₆ T₂ G_{1.2.4} M₁₋₃ असुना वि- (for अत्र वै नि-). D₂ -ग्रहं कार्यं (for -ग्रहः कार्यम्).

75. 21]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4708
B 2. 30. 23
P 2. 30. 23

अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोपयिष्याम्यहं जगत् ॥ २१
करूपेषु प्रसूतोऽयं चाणूरो नाम नामतः ।
बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चानुचिन्त्यताम् ॥ २२
एतेन बहवो मल्ला निहता युद्धदुर्मदाः ।
रङ्गप्रतापकामेन मल्लमार्गश्च दूषितः ॥ २३
शस्त्रसिद्धिस्तु योधानां संग्रामे शस्त्रयोधिनाम् ।
रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिघातजा ॥ २४
रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
हतस्यापि रणे शस्त्रैर्नाकपृष्ठं विधीयते ॥ २५

T1 G8. 5 M4 अमुना विग्रहं कृत्वा. — ^a) M1-3 जनम् (for जगत्).

22 Before 22, M1. 2 ins. जना ऊचुः. — ^a) S1 Dn करीषेषु; K4 D1 कारू; N1 दारूकेषु (for करूपेषु). K3 प्रसूतो (for प्रसूतो). D6 S (except T3. 4) चाणूरेषु (D6 रूकेषु; T2 G1. 4. 5 M4 णूरेण) प्रसूतो वै. — ^a) S1 D2 साधु; K D5 T3. 4 चारु; N3 V1 च वि; V2 B Dn D3 D4 चात्र (for चानु). D3 कर्मभिश्चात्र निघ्नता; T2. G1. 3-5 कर्म चानु विचिन्त्यताम्.

23 ^b) S1 निर्घातादुत्तरं हताः; K N2. 3 V B D (except D6) T8. 4 निपा (T3 पाति) तानन्तरं (K3 रा) हताः. — ^c) T2 G रङ्गे; M4 मल्ल (for रङ्ग). D32 कालेन (for कामेन). D6 रङ्गप्रतापमन्तेन; T1 रङ्गे प्रपततानेन. — ^a) K2 M1-3 रङ्ग (for मल्ल). G2 दर्शितः (for दूषितः).

24 ^a) N3 (marg.) V1 अस्त्र; M1-3 यात्रा; M4 राग (for शस्त्र). D1 शुद्धिस् (for सि). N2. 3 V1. 3 B1. 3 Dn Ds D2. 3 च (for तु). N1 यत्र सिद्धिस्तु मल्लानां. — B1 om. (hapl. ?) 24⁶⁰. — ^c) B3. 3 Dn Ds T3. 4 रङ्गे (for रङ्ग). B3 च (for तु). T1 योधानां (for मल्लानां). — ^a) K1. 2. 4 N V B D (except D6) T3. 4 M4 निपातजा (for निघा). K3 प्रतिमल्ला निपातिताः.

25 ^a) D5. 6 T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 रङ्गे; G2 रङ्ग (for रणे). S1 वै (for वि). V1 रणे विजयकामस्य. — ^c) S1 हि (for [अ]पि). T2 हतेऽस्यापि रणे शस्त्रे. — ^a) D4 पृष्ठे; T1. 3 G2 पृष्ठो (for पृष्ठं).

26 ^a) S1 रङ्गे (for रणे). D4 च; D6 T2 G1. 3-5 सपि; G2 om. (for हि). G5 तस्य (for सिद्धिर्). — ^b) S1 K1. 4 N1 हनतो; K2 निहतो; K3 N2. 3 V1. 2 Dn Ds D1. 5 [ह] हनतो; D2. 3 [ए]व हनतो (for [अ]पि हनतो). — ^c) S1 प्राणाधिका; K4 N V1. 3 B D (except D4) T G1-4 M4 प्राणान्ति-

रणे ह्युभयतः सिद्धिर्हतस्यापि घ्नतोऽपि वा ।
सा हि प्राणान्तिका यात्रा महद्भिः साधु पूजिता ॥ २६
अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ।
मृतस्य रङ्गे कः स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः ॥ २७
ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ।
प्रतापार्थे हता मल्ला मल्लहन्तुर्वधो हि सः ॥ २८
एवं संजल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ।
उभाभ्यामभवद्दोरं वारणाभ्यां यथा वने ॥ २९
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च ससंकटैः ।

(G2 न्त) की (for न्तिका). V2 सा हि प्राणान्तिकी पूजा. — ^a) N3 (marg.) V1 Ds2 सा तु; S (except T3. 4) प्रति- (for साधु).

27 ^a) G1 च; M4 om. (for तु). V1 रङ्गे (for मार्गो). S1 अयं तु बालो बलवान्; K2 D1. 2 M3 अयं मार्गो बलवतः. — ^b) S1 D1 विनिर्मितः; D2 विनिश्चितः; D4 [अ]पि निःसृतः; D5 विनिर्जितः; M4 विनिश्चुतः (for विनिःसृतः). K4 क्रियान्ते सुविनिश्चितः; D6 क्रिया तत्र विनिश्चुता. — ^c) K3 N2 Dn Ds T3 रङ्गे कः; T1 रङ्गके; G2 मार्गो कः (for रङ्गे कः). — ^a) K3 N3 V1. 3 D1. 2. 6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 जा (D2. 6 ज) यते; D5 जीवतो (for जयतो). D3 रतिः कुतः (by transp.).

28 ^a) K4 यदि (for ये तु). K3 Dn2 Ds2 कैश्चित्स्व; D6 T1. 2 G M ते (M1. 2 के) चास्य (for केचित्स्व). S1 अन्याये वास्य दोषेण. — ^b) V1 प्राज्ञाः; T4 बहु; G4 राज्ञां (for राज्ञः). — After 28⁶⁰, D6 T G M4 G (ed.) ins. :

841* योत्स्याम बाला बलिभिर्बाहुभिः सह संकटे ॥
एवमुक्त्वा ततः कृष्णश्चाणूरं समपद्यत ॥
आस्फोट्य बाहुं राजेन्द्र चाणूरः कृष्णमभ्ययात् ॥
तावुभौ सिंहविक्रान्तौ मत्ताविव महागजौ । [5]
युयुधाते तदान्योन्यमेभिर्मल्लपरिश्रमैः ॥

[(L. 1) T1 बालं (for बाला). G2 बहुभिः (for बा). G1 बहु- (for सह). T1 G3 M4 संकटैः; T2 कण्टके (for संकटे). — (L. 3) G3 बाहुं (for बाहु).]

— ^c) Ds1 M1-3 प्रतापार्थं (for 'र्थ'). D6 G3 महा (for हता). K2. 4 M4 प्रतापार्थं हतो मल्लो. — ^a) D6 G2 हन्तुपरो; T1 हन्तापरो; T2 G1. 3-5 भर्तुपरो; M1-3 हन्तुर्वधो (for हन्तुर्वधो).

29 ^a) T4 सत्त्ववताम् (for संजल्प). S1 Ds2 तेषां; M1-3 ताभ्याम् (for एव). K1. 2 V2 B2. 3 D3 एवं संज कल्पतस्तस्य. — ^b) M1-3 एवं (for ताभ्यां). V2 om. युद्धं.

चाणूरवधः]

विष्णुपर्व

[75. 39

संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ ३०
 क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ।
 कीलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ ३१
 शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
 जानुभिश्चाश्मनिघोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ॥ ३२
 तद्युद्धमभवद्धोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
 बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसंनिधौ ॥ ३३
 संरज्यत जनः सर्वः सोत्कुष्ठनिनदोत्थितः ।
 साधुवादांश्च मञ्चेषु घोषयन्त्यपरे जनाः ॥ ३४

ततः प्रस्विन्नवदनः कृष्णप्रणिहितेक्षणः ।
 न्यवारयत तूर्याणि कंसः सव्येन पाणिना ॥ ३५
 प्रतिषिद्धेषु तूर्येषु मृदङ्गादिषु तेषु वै ।
 खे संगतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ३६
 युध्यमाने हृषीकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ।
 स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषाश्च सर्वशः ॥ ३७
 अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः ।
 चेरुर्विद्याधरैः सार्धं कृष्णस्य जयकाङ्क्षिणः ॥ ३८
 जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं मल्लदेहिनम् ।

C 4726
B 2. 30. 41
P 2. 30. 41

— ^a) G₃ महा- (for यथा). V₂ B₂ रणे (for वने).

30 ^a) M₁ तत्र (for कृत-). D₃ चैव; T₃ चित्रं (for चित्रैर्). — ^b) K_{1, 2} V_{2, 3} B₂ D₆ T₂ G M₄ सु-; T₄ om. (for स-). K₃ Ñ_{2, 3} B₁ D_n D_{s2} D_{1, 5} T_{1, 3, 4} M_{1, 3} कण्टकैः; D_{s1} D₂ M₂ कङ्कटैः (for संकटैः). D₃ वज्राभैश्चैव बाहुभिः. — ^d) D₄ (sup. lin.) तदा (for तथा). S₁ D₁ प्रमाथोन्माथनैस्तथा; Ñ₂ प्रथमोन्मेषणैः; D₃ S (except T₄) प्रसृष्टो (T₁ हृष्टो; T₃ मादो; M₂ घृष्टो; M₄ कृष्टो) न्मथनैः. — After 30, N (except Ñ₁ D₆) T_{3, 4} ins.:

842* तावुभावपि संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ।

[K₁ अति- (for अपि). K₃ संस्पृष्टौ (for संश्लिष्टौ). S₁ उभाभ्यामेव संस्पृष्टं (for ^a). S₁ शैलमयं (for यौ). D₃ समये तु यथा घनौ (for ^b).]

31 M₄ om. 31^b-32^c. — ^b) D₁ दोर्भिरद्धूत-; D₃ G₃ वराहोद्धूत- (for ^aद्धूत-). Some Mss. निःखनैः (for निखनैः). — ^c) S₁ K₃ तलैर्; T_{3, 4} शैल-; Bom. ed. G(ed.) कील- (for कीलैर्). M₁₋₃ कीलैर्वज्रनिकाभिश्च. — K₄ D₁ om. (hapl.) 31^d-32^a. — ^d) S₁ V₂ G₅ प्रसृष्टाभिस्; D₆ T₂₋₄ प्रह-; M_{1, 2} प्रघ-; M₃ प्रघुं (for प्रसृं).

32 M₄ om. 32^a^b; K₄ D₁ om. 32^a (for all, cf. v. l. 31). — ^b) T₄ सु- (for च). S₁ प्रमाथोन्मथनैस्तथा (cf. 30^d). — ^c) S₁ [अ]श्च-; T₂ G_{1, 3, 4} [आ]त्म- (for [अ]श्म-). V₂ M₁₋₃ निःस्पेषैः (for निघोषैः). D₆ T_{1, 3} G₅ जानुभिश्चाश्मनिघोषैः (T₁ श्रैव). — ^d) Ñ₂ B_{1, 2} D_{n2} T₄ Cal. ed. शिरोभ्यां (for भिश्). D₃ [अ]भि- (for [अ]व-). K₄ G₁ घुट्टितैः; Ñ₁ घट्टनैः (for घट्टितैः). B₃ शिरोभ्यां चावघूर्णितैः.

33 ^b) V₃ योधिनीः (for तेजसा). Ñ₁ अशस्त्रं निर्मितं पुरा. — ^c) K_{1, 2, 4} Ñ₃ V B D_n D_{s1} D₂₋₄ बाहु- (for बल-). Ñ_{1, 2} D_{s2} D₅ बाहुप्राणेन शूराणां; T_{3, 4} बाहुवारैः

^aप्राणैश्च शू. — ^d) D₄ समाजे कंससंनिधौ.

34 ^a) K₃ D_n D_s D₅ T₁ अरज्यत; D₃ स संरब्धो; T₃ ससंरब्धो; M₁₋₃ संरज्यते; M₄ संरजितो (for ^aज्यत). V₁ T₂ G_{1, 4} संरज्यन्ते (G_{1, 4} ^aन्त) जनाः सर्वे. — ^b) M₁₋₃ सोत्कुष्ठ-; M₄ सोत्कुष्ठ- (for सोत्कुष्ट-). D_{3, 6} T₁ G_{2, 5} सोत्कुष्ठ (D₃ ^aत्कुष्ट) निनदः स्थितः; T₂ G_{1, 3} सोत्कुष्ठनिनदाः स्थिताः. — ^c) S₁ Ñ₁ साधयाना (Ñ₁ न) श (for साधुवादांश्). D₃ मञ्चेषु (for मञ्चेषु). — ^d) K₁ D₆ घोषयन्तः परे जनाः. — After 34, D₆ S (except T_{3, 4}) ins.:

843* दिविद्याश्च तथा देवाः साधु साध्विति चाबुवन् ।

35 G_{2, 4, 5} M₄ read 35^a^b twice. — ^a) S₁ सस्विन्न-; T₄ G_{4, 5} M₄ (last three second time) प्रसन्न- (for प्रस्विन्न-). — ^b) D₆ G₂ (both times). 4 (second time). 5 (both times) M_{2, 3, 4} (second time) कृष्णे (for कृष्ण-).

36 ^a) G₁ अनिषिद्धेषु (for प्रति^a). T₄ कार्येषु (for तूर्येषु). — ^b) K_{1, 2, 4} V₁ D_{2, 3} तेन (for तेषु). — ^c) D₆ T₁ G₂ संहतानि (for संग^a). — ^d) G(ed.) देवास (for देव-). S₁ संघशः (for [अ]नेकशः).

37 ^a) S₁ [अ]भ्यवर्तन्त; K₃ [अ]प्यवाद्यन्त; V₂ न्यवर्तन्त; D_s D₃ अ (D₂ त्व) वाद्यन्त; D₆ S (except T_{3, 4}) प्रवर्तन्ते (G₄ ^aन्त) (for प्रवाद्यन्त). — ^d) K Ñ₂ B D_n D_s D_{1, 4, 5} तु सर्वशः (D_s ^aतः); T₁ M₄ सहस्रशः; G₄ समन्ततः (for च सर्वशः). Ñ₁ T₃ देवतूर्याण्यनेकशः. (= 36^d).

38 ^b) Ñ₁ D_n D_s रूपिणः (for भिः). — ^c) S₁ खगा (for चेरु). T₂ सिद्धाः (for सार्धं). D₆ G M₄ चेरुर्विद्याधराः सिद्धाः. — ^d) V₂ काङ्क्षिभिः (for णः).

39 ^a) D_{2, 5} जयाशु (for जयस्व). — ^b) N (except S₁ D₆) T_{1, 3, 4} G₃ रूपिणम् (for देहिनम्). — ^c) K₂ D₆ चैवम्; T_{1, 2} G M₄ चैनम् (for सर्वे). — ^d) S₁ सम्पराचुर; Ñ₁ V₃ ऊचुश्चैव; D₁ उच्चैश्चैव (for ऊचुं).

75. 39]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4727
B 2. 30. 41
P 2. 30. 41

इति सप्तर्षयः सर्वे ऊचुश्चैव नभोगताः ॥ ३९
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा देवकीसुतः ।
बलमाहारयामास कंसस्याभावदर्शिवान् ॥ ४०
ततश्चाल वसुधा मञ्चाश्चैव जुघूर्णिरे ।
मुकुटाच्चापि कंसस्य पपात मणिरुत्तमः ॥ ४१
दोभ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणूरं पूर्णजीवितम् ।
प्राहरन्मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ॥ ४२

निःसृते साश्रुरुधिरे तस्य नेत्रे सवन्धने ।
तापनीये यथा घण्टे कक्ष्योपरि विलम्बिते ॥ ४३
स पपात च रङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचनः ।
चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ॥ ४४
देहेन तस्य रङ्गस्य चाणूरस्य गतायुषः ।
संनिरुद्धो महामार्गः स शैलेनेव लक्ष्यते ॥ ४५

इति श्रीहरिवंशे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।

रौहिणेयो हते तस्मिन्चाणूरे बलदर्पिते ।

जग्राह मुष्टिकं रङ्गे कृष्णस्तोसलकं पुनः ॥ १
संनिपाते तु तौ मल्लौ प्रथमे क्रोधमूर्छितौ ।

40 ^b) Ś1 गर्जित्वा (for क्रीडित्वा). T2 G1 M1.2
क्रीडित्वा मधुसूदनः. — ^a) D1.2 G2.4.5 भय-; G3 बल-
(for [अ]भाव-). K2 कंसस्य भावदर्शनात्.

41 ^b) D2 तु घूर्णिरे; D6 T2 G M [अ]वधूयिरे; T1 [अ]-
वधूयिरे (for जुघूर्). — ^c) K1 (marg. as in text)
मुकुटस्य; T1 G1-3.5 M मुकुटाच्च (for मु°).

42 ^a) Ś1 D2 आक्रम्य; K1 आनाम्य; Ñ2 V3 आलम्ब्य
(for आनम्य). K4 Ñ3 V2 B1.3 Dn2 Ds2 D1.4 T4 M1-3
च; Dn1 om. (for तु). T3 कृष्णस्तु दोभ्यामाक्रम्य. — ^b)
K3 B2 D4 क्षीर्ण-; Ñ2 D5 T1 G2-5 M घूर्ण-; D2 चीर्ण-
(for पूर्ण-). D3 चाणूरं घूर्णिलोचनम्; T3 गिरिशृङ्गोपमं बले.
— ^a) Ś1 [आ]रभ्य; K3 M4 [आ]हन्य; D4 [आ]हत्य; D6
तस्य (for [आ]हत्य). Ñ1 वक्षस्यानाम्य बाहुना. — After 42,
T3 reads 76. 3^c-76. 4^d.

43 ^a) D3 निर्गते; D6 निवृत्ते (for निःसृते). K2 V2.3
S (except T3.4) सास्त्र- (for साश्रु-). — ^b) K1.2.4 T4 नेत्रे
सु- (T4 नि-); K3 नेत्राग्र- (for नेत्रे स-). D6 T1.2 G M
नयने मुक्तबन्धने. — ^c) D3 उपनीते (for तापनीये). T1 G1.
4.5 कर्णे (for घण्टे). — ^d) Ś1 K1.2 D2 कक्षाक्षेप-; D3
वक्षोपरि (for कक्ष्यो°). V1 विडम्बिते (for विल°).

44 ^a) Ds T1 तु (for च). K Ñ V B Dn D1-5 T3.4
M1-3 पपात स तु (Ñ2 V3 M2 स च; M1.3 च स) रङ्गस्य.
— ^c) D2.6 T1.4 G2.5 M3 ऽपि गत-; D5 निर्गत- (for
विगत-). D1 चाणूरे विगतप्राणे.

45 ^b) K2 पतितेन (for चाणूरस्य). — ^c) M1.2 संनि-
षिद्धो (for रुद्धो). N (except Ś1 D6) T3 महारङ्गः (for
मार्गः). T4 संनिवृत्तो महारङ्गः. — ^d) Ś1 D6 शैल इव (for
शैलेनेव). T3 घोररूपो व्यदश्यत.

COLOPHON om. in N (except D6) T3.4. — Mention
of Khila : D6 T1.2 G M. — Adhy. name : D6 T1 G2.3
M4 चाणूरवधः. — Adhy. no. (figures, words or both) :
T1 G3.5 M4 89; T2 87; G1 88; G2.4 M1-3 86. — Śloka
no. : T2 54; G1 55.

76

1 N (except D6) T3.4 om. the ref. — ^a) D6 S
(except T3.4) बलभद्रो (for रौहिणेयो). Ñ2 रणे (for हते).
— ^b) Ś1 -गर्विते (for -दर्पिते). — ^c) T4 जहार (for जग्राह).
Ś1 मौष्टिकं (for मु°). Ñ2 रङ्गं (for रङ्गे). — After 1^{abc},
D2 ins. :

844*

मुष्टिना चाहनमृशम् ।

पपात रुधिराद्वारी तत्क्षणाद्गतजीवितः ।

अगमद्वलदेवोऽन्ध्रः.

— ^a) B1 Cal. ed. तोषलकं; T1 कौसलगं; some Mss.
तोषलकं (for तोस°). G5 तथा (for पुनः). T2 G1-4 M
कृष्णः को (M4 कौ) सलकं तथा; T3 न च संकर्षणं पुनः.

कंसवधः]

विष्णुपर्व

[76. 12

समेयातां रामकृष्णौ कालस्य वशवर्तिनौ ॥ २
 कृष्णस्तोसलमुद्यम्य गिरिशृङ्गोपमं बली ।
 भ्रामयित्वा शतगुणं निष्पिपेष महीतले ॥ ३
 तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य बलीयसा ।
 मुखाद्बुधिरमत्यर्थमाजगाम मुमूर्षतः ॥ ४
 संकर्षणस्तु सुचिरं योधयित्वा महाबलः ।
 अन्ध्रमल्लं महामल्लो मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ५
 मुष्टिनैकेन तेजस्वी साशनिस्तनयितुना ।
 शिरस्यभ्यहनद्वीरो वज्रेणेव महागिरिम् ॥ ६
 स निष्पतितमस्तिष्को विस्त्रस्तनयनाननः ।

पपाताभिमुखस्तत्र ततो नादो महानभूत् ॥ ७
 अन्धतोसलकौ हत्वा कृष्णसंकर्षणाबुधौ ।
 क्रोधसंरक्तनयनौ रङ्गमध्ये ववलगतुः ॥ ८
 समाजवाटो निर्मलः सोऽभवद्भीमदर्शनः ।
 अन्ध्रे तदा महामल्ले मुष्टिके च निपातिते ॥ ९
 ये च संप्रेक्षका गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ।
 भयक्षोभितसर्वाङ्गाः सर्वे तत्रावतस्थिरे ॥ १०
 हर्षजं वारि नेत्राभ्यां वर्तयाना प्रवेपती ।
 प्रस्रवोत्पीडिता कृष्णं देवकी समुदैक्षत ॥ ११
 कृष्णदर्शनयुक्तेन बाष्पेणाकुलितेक्ष्णः ।

C 4745
B 2. 30. 59
P 2. 30. 59

2 T₃ om. 2^a-3^b. — ^a) K₁ D₅1 ततो; D₃ च तौ (for तु तौ). — ^b) D₅ प्रथमं; T₁. 2 G₁ M₄ प्रधने; G₂ प्रथमौ (for मे). — ^c) D₅ कृष्णरामौ (for रामकृष्णौ). — ^d) D₃ कीनाश- (for कालस्य). D₆ T₁. 2 G M कालस्य वशमागतौ. — K₁ (marg.) Ñ₂. 3 V B D_n D₂. 4. 5 ins. after 2: K₃ after 9:

845* निर्घातावनतौ भूत्वा रङ्गमध्ये ववलगतुः ।

[K₃ विघातोपरतौ भूत्वा; Ñ₂ V₃ निपातावनतौ भूत्वा (for ^a). K₁ D₂ चचालतुः (for ववलगतुः).]

3 T₃ om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). — ^a) D₄. 5 उत्क्षिप्य (for उद्यम्य). M₄ कृष्णः कौसलमुद्दिश्य. — ^b) Cal. ed. कूटोपमं (for शृङ्गो). — T₃ reads 3^c-4^d after 75. 42. — ^c) Ś₁ गुणशतं (for शतगुणं).

4 For the sequence in T₃, cf. v. 1. 3. — ^a) D₆ T₁. 2 G₁-3. 5 M₁-3 तस्य कृष्णविभिन्न (T₁ पूत)स्य. — ^b) K Ñ V B₂. 3 D₅1 D₁. 3-6 T₁. 2. 4 G बलीयसः (for सा). T₃ विदितस्य महीतले. — ^c) D₃ अत्युष्णं (for अत्यर्थम्). — ^d) K Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₁. 2. 4 T₃. 4 G₁. 4 M₄ उज्जगाम; D₃ G₃. 5 निर्जं (for आजं).

5 ^b) K₁. 2 मोहयित्वा; Ñ₃ (marg. as in text) क्रीडं (for योधं). K₃ महाबलः; V₂ T₂ G₁ महाबलम् (for लः). — Ñ₁ T₃ om. 5^{cd}. — ^c) K₄ अन्ध्रो; D_n1 आन्ध्रः; T₂ G₁. 5 अन्ध्रं (for अन्ध्र-). Ś₁ D₂ महामल्लं; V₁ लौ (for लो). — ^d) Ñ₂. 3 V₁. 3 B D₂-5 T₂ G₁ व्यदर्शयत्; G₂ [ह]व दर्शयन् (for विदर्शं).

6 ^b) T₁ समेध- (for साशनि-). Ñ₂ साशनिस्तनयितु-मान्; T₃ महाबलपराक्रमः. — ^c) K₁. 2. 4 D₅ [अ]भ्याहनद् (for [अ]भ्यं). Ś₁ कुब्धो; T₄ धीरो (for वीरो).

7 T₃ om. 7-8. — ^a) Ñ₃ निपातितः; D₃ निष्कासितः;

T₁ M₄ तु निष्पिष्ट- (for निष्पतित-). — ^b) K₁. 2 D₃ विस्त्र-स्तनयनो महान्; K₃. 4 Ñ₁. 2 V₃ D₁. 2. 4. 5 B₁ नोऽभवत्; Ñ₃ V₁ नो ह्यभूत्; D_n D₅ नो भुवि; D₆ T₁. 2 G M नाशयः. — ^c) Ś₁ तस्य; M₁-3 तेन (for तत्र). K Ñ₃ V₁. 2 B D T₁. 4 G M₄ पपात निहतस्तेन. — ^d) T₂ महा- (for ततो).

8 T₃ om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^c) D₃ क्रोधात् (for क्रोध-). — ^d) K₂ चचालतुः (for ववलगतुः).

9 ^a) D₂ समाजवाटा निर्मलः. — K₄ D₁ om. (hapl.) 9^{bc}. — ^b) Ś₁ K₃ क्लीव- (for भीम-). — ^c) Ñ₂ V₃ हते तदा; Ñ₃ B₁ हते महा-; D₄ तदा हते (for तदा महा-). — ^d) Ñ₃ V₁ D₁ मुष्टिके वि-; D₄ M₁-3 चाणूरे च (M₂. 3 वि-) (for मुष्टिके च). — After 9, K₃ ins. 845*.

10 ^a) Ś₁ च ते; T₁. 2 G₁-3. 5 M₄ त्वासन्; M₁-3 तु सं- (for च सं-). B₃ रक्षका; D₃ प्रेक्षणा (for प्रेक्षका). D₆ ये त्वासने प्रेक्षकाश्च. — ^b) D₆ पुरःसराः (for पुरोगमाः). — ^d) Ś₁ भीता (for तत्र).

11 ^a) K₄ वर्षन्ती चारुनेत्राभ्यां. — ^b) Ś₁ K₁-3 D_n D₅ D₂-5 T₁ वर्षमाणा; K₄ Ñ₁. 3 (marg.) B₁ T₃. 4 G₁. 3 वर्त-माना; Ñ₂. 3 V₃ मुञ्चमाना (for वर्तयाना). D₆ प्रवेपिता (for पती). — ^c) M₁. 2 देवं (for कृष्णं). Ś₁ प्रमुखात्पी-डिनी कृष्णं; D₃ प्रस्रवोत्पीडना देवी; M₃ त्पीडनी देवं. — ^d) D₃ देवकी कृतदर्शना.

12 ^a) K₁. 2 D₂. 3 जातेन; Ñ₃ V₃ B₁. 2 T₃. 4 मुक्तेन; T₁ रुद्धेन (for युक्तेन). — ^b) K₁ (sup. lin. as in text) बाष्पेणाकुलितेन्द्रियः; K₃ D₁-5 T₁-3 G₁-3 M₁. 3. 4 तेषणा. — ^c) T₄ जरां मुक्त्वा; M₄ जराक्रान्तः (for जरां त्यक्त्वा). — ^d) D₂ क्षणेन (for स्नेहेन). M₁-3 स्नेहेन तरुणोऽभवत्.

13 ^a) M₁-3 ततः (for च ताः). — D_n1 om. (hapl.)

C 4745
B 2. 30. 59
P 2. 30 59

वसुदेवो जरां त्यक्त्वा स्नेहेन तरुणायते ॥ १२
वारमुख्याश्च ताः सर्वाः कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ।
पपुहिं नेत्रभ्रमरैर्निमेषान्तरगामिभिः ॥ १३
कंसस्यापि मुखे स्वेदो भ्रूभेदान्तरगोचरः ।
अभवद्रोषनिर्यासः कृष्णसंदर्शनेरितः ॥ १४
केशवायासधूमेन रोषनिःश्वासवायुना ।
दीप्तमन्तर्गतं तस्य हृदयं मानसाग्निना ॥ १५
तस्य प्रस्फुरितौष्ठस्य भिन्नालीकस्य तस्य वै ।
कंसवक्त्रस्य रोषेण रक्तसूर्यायते वपुः ॥ १६
क्रोधरक्तान्मुखात्तस्य प्रसृताः स्वेदविन्दवः ।

उद्यतस्येव सूर्यस्य प्रसृताः पादपङ्कजः ॥ १७
सोऽऽज्ञापयत संकुद्धः पुरुषान्वयायतान्वहून् ।
गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां वनेचरौ ॥ १८
न चैतौ द्रष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शिनौ ।
गोपानामपि मे राज्ये न कश्चित्स्थातुमर्हति ॥ १९
नन्दगोपश्च दुर्मेधाः पापेष्वभिरतो मम ।
आयसैर्निगडाकारैर्लोहपाशैर्निगृह्यताम् ॥ २०
वसुदेवश्च दुर्वृत्तो नित्यं छद्मचरो मम ।
अवृद्धार्हेण दण्डेन क्षिप्रमद्यैव बध्यताम् ॥ २१
ये चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ।

13^b-14^c. — ^c) G₃ -भृङ्गारैर् (for -भ्रमरैर्). S₁ पिबन्ति
नेत्रप्रवरैर्. — ^d) S₁ N₁ V₂ D₂ निमेषान्तर- (for निमेष-).
V₃ -चारिभिः (for -गामिभिः).

14 Dn₁ om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) K₁. 2. 4 N₁. 3
B Dn₂ Ds D₁. 2. 4-6 T₃. 4 G₁ [अ]थ; D₃ [अ]भून् (for
[अ]पि). K₁. V₁ D₄ Cal. ed. मुख-; K₂ N₂ V₃ मुखात्
(for मुखे). — ^b) S₁ भ्रूलतान्तरलोचनः. — ^c) S₁ क्रोध-;
T₁ G₅ रोम- (for रोष-). G₂ अभवद्वै विपर्यासः.

15 G₂ om. 15-16. — ^a) S₁ K₃. 4 N₃ V₁ B₁. 2 Dn
Ds D₁. 5 केशवायसधूमेन; D₆ T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₄ क्लेशे-
(T₂. 4 G₁ श नायासं; T₃ क्लेशायाससमुत्थेन. — ^b) K₁. 2. 4
N₂. 3 D₁. 2. 5. 6 T₁. 2. 4 G₁. 4. 5 M -वह्निना; N₃ (marg.)
V B -वाहिना (for -वायुना). N₁ T₃ रोषनिर्यासवह्निना.
— M₁-3 om. (hapl.) 15^{cd}. — ^c) K₁. 4 चास्य (for तस्य).
— N₂ om. (hapl.) 15^d-16^a.

16 G₂ om. 16; N₂ om. 16^a (for both, cf. v. l. 15).
— ^a) V₃ तस्य वि-; D₆ T₁ G₃-5 M रोषवि-; T₂ रोषप्र- (for
तस्य प्र-). — ^b) K₁. 3. 4 N₂. 3 V D₁-4 T₄ स्विन्नाधरत-
(D₃ °दलस्य वै (T₄ च); K₂ तथा स्विन्नाधरस्य वै; B₁. 3 Dn
Ds G₁ स्वि (G₁ मि)न्नालिकतलस्य वै; B₂ स्विन्नतालुतलस्य वै;
T₃ प्रस्विन्नवदनस्य च. — ^d) D₆ T₂ G₄. 5 M₄ रक्तं (for रक्त-).

17 ^a) N₁. 3 V₁ G₃-5 M₄ -रक्त- (for -रक्तान्). — ^b)
N₂ V₃ D₅ निःसृताः; V₁ प्रसृताः; T₁ M₁. 2 प्रसृताः (for
प्रसृताः). S₁ तोय- (for स्वेद-). — ^d) T₁ M₁. 2 प्रसृताः (for
प्रसृताः). S₁ सरोषाः पादपाङ्कजाः. — For 17^{cd}, K N₂. 3
V₁. 3 B Dn Ds D₁-5 T₃. 4 subst.: N₁ T₁ G₄ ins.
after 17^{ab};

846* यथा रविकरस्पृष्टा वृक्षावद्यायविन्दवः ।

[K₁. 2. 4 D₂. 3 वृक्षात्रीहारविन्दवः (for °).]

18 ^a) D₆ T₁. 2 G₂-5 M₂. 3 om. सो. S₁ D₂ (marg.
as in text) संरुद्धः (for संकुद्धः). G₁ M₁ आज्ञापयत्सु-
संकुद्धः. — ^b) K₄ व्यावृत्तान्; D₂. 6 T₂ G₁-3. 5 M आयतान्
(for व्यां). — After 18^{ab}, D₄ ins. an addl. colophon
[Mention of Khila. — Adhy. name : चाणूरवधः. — Adhy.
no. : 85]. — D₁ om. 18^c-19^d. Before 18^{cd}, D₄ ins.
वैशंपायन उवाच. — ^c) N₃ V₁ जनौघात्; T₄ समाजौघे (for
घान्). S₁ गोपौ वै तेजसा घोरो. — ^d) D₆ T₁. 2 G M₁-3
निष्कृष्येतां (for निष्क्राम्येतां).

19 D₁ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K₁. 4 N₂ V₃ B
Ds₂ D₂. 6 नैवैतौ; V₁ न चेसौ; D₅ M₁ न च तौ; T₁
G₂. 4 M₄ नैव तौ; M₂ निहतौ (for न चैतौ). — ^b) K₂-4
B₂. 3 D (except Ds; D₁ om.) T₁. 3. 4 G₁. 3 M₁. 4 -दर्शनौ
(for -दर्शिनौ). — ^c) K₁. 2 T₄ राज्ये मे (by transp.);
M₄ राज्ये तु. — ^d) G₂ न कश्चित्स्थातुमर्हति.

20 ^a) S₁ V₂ तु; D₂ T₄ सु- (for च). — ^b) D₆ T₁. 2
G₁-4 M मयि (for मम). K₄ पापेभ्योऽभिरतो मया. — ^c)
S₁ निश्चलाकारैर्; D₆ G₂ निर्गलां; some Mss. निगलां (for
निगडां). — ^d) S₁ K₁. 2 नियम्यताम्; K₃ M₃ च गृह्यं;
M₁. 2 च बध्यं (for निगृह्यं).

21 S₁ om. (hapl.) 21. K₁. 2 transp. 21 and 22.
— ^a) V₁ B₃ तु (for च). D₃ निर्वृत्तो (for दुर्वृत्तो). K₁
वसुदेवस्य दुर्वृत्तौ. — ^b) G₄. 5 नित्य- (for नित्यं). K₁. 2. 4
B₁ G(ed.) द्वेषक (K₁. 4 °च)रो; K₃ व्यङ्गपरो; N₁. 3 व्यङ्ग-
करो; N₂ त्वनुचरो; V₁ त्वङ्गचरो; V₂ Dn D₅ व्यङ्ग-
अङ्गचरो; V₃ B₂. 3 D₁. 2 त्वङ्गचरो; D₃ व्यङ्गचरो;
धृत्तिचरो; D₄ त्वङ्गचरो; T₂ धर्मचरो; T₃. 4 त्वघं (for छघं).
T₁ M₃ मयि (for मम). — ^c) D₁ अवध्यार्हेण (for अवृद्धां).

कंसवधः]

विष्णुपर्व

[76. 29

एषां हियन्तां गावश्च यच्चास्ति वसु किंचन ॥ २२
 एवमाज्ञापयानं तु कंसं परुषभाषिणम् ।
 ददर्शयस्तनयनः कृष्णः सत्यपराक्रमः ॥ २३
 क्षिप्ते पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः ।
 ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञां चैव देवकीम् ॥ २४
 स सिंह इव वेगेन केसरी जातविक्रमः ।
 आरुरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः ॥ २५

रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिकम् ।
 असज्जन्वायुना क्षिप्तो यथा विद्युद्वनाद्धनम् ॥ २६
 ददृशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ।
 केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः ॥ २७
 सोऽपि कंसस्तथायस्तः परीतः कालधर्मणा ।
 आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं विभुम् ॥ २८
 स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसंनिभम् ।

C 4762
B 2. 30. 76
P 2. 30. 76

— ^a) K1. 2, 4 Ñ2. 3 V3 B2. 3 Dn Ds D2. 4, 5 T2. 4 शास्य-
ताम्; V1 D1. 3 शास्यं; B1 नाश्यं (for वध्यं). G2 क्षिप्र-
मेव प्रवर्त्यताम्.

22 K1. 2 transp. 21 and 22. — ^a) Ds [ए]व (for
[इ]मे). — ^b) Ds T1. 2 G M4 -बलाश्रयाः; T3. 4 -वशा-
नुगाः (for -परायणाः). M1-3 दामोदरमुपाश्रिताः. — ^c)
Ds तेषां (for एषां). K1. 2 गावश्चैव (for गावश्च). K3. 4
Ñ2. 8 V B Dn Ds D1-5 T3. 4 G(ed.) हि (B3 क्रि) यन्तां (K4
D4 तां) गाव एते (D2 इत्ये)षां. — ^d) S1 V3 [अ]न्यद् (for
[अ]स्ति).

23 D3 om. 23^a-24^b. — ^a) K2-4 Ñ V1. 2 B Dn1 Ds
D2. 4 T3. 4 G1. 2 तं (for तु). V3 Dn2 T1. 2 G2-5 M एव-
माज्ञापयन्तं तु (V3 Dn2 तं). — ^b) T2 G2-5 M1. 2 (also
as in text). 3 रुषित- (for परुष-). S1 -मानिभम्; T4 -भाष-
णम् (for -भाषि-). Ds T1 कंसं रुषितभाषणम्. — B3 om.
23^c-25^b. — ^c) K2 रक्त-; T3. 4 [आ]रक्त- (for [आ]यस्त-).
K3 G2. 3, 5 -नयनं (for नः). — ^d) G2 क्रूर- (for सत्य-).
V1 B1 -परायणः (for क्रमः). V2 कृष्णः क्रोधपरायणः.

24 D3 om. 24^a; B3 om. 24 (for both, cf. v. l. 23).
— ^a) G3 मनसि (for पितरि). — ^b) T4 नन्दगोपं. G1 सपि
(for च). — ^c) T1 M4 [अ]पि (for [ए]व).

25 B3 om. 25^a (cf. v. l. 23). — ^b) Ñ2. 3 V B1. 2
Dn D3-5 T3 केशवो; T1. 2 G1. 3-5 M4 खेचरो (for केसरी).
K2 गज- (for जात-). — ^c) Ñ1 आरुरोह (for रुरुह). G2
महामञ्जं (for बाहुः). — ^d) T1 lacuna. S1 K3 Ñ3 V1
उद्यतः (for अच्युतः). D3 कंशनाशाय चाच्युतः.

26 ^a) Ñ2 समुत्पत्य; V3 समुत्तस्थौ; B3 निष्पपात (for
उत्प). — ^b) Ñ1 T2 G1. 3 कृष्णः कंसस्य चान्तिकम्. — ^c)
K3 Ñ2. 8 V1. 2 B Dn Ds D1-5 T3. 4 G1 असज्जद्; K4
D2 आसज्जद्; Ñ1 ससर्ज; T1 जगर्ज (for असज्जन्). S1 K1. 2
असज्जमानं (S1 नो) वेगेन. — ^d) K3. 4 T4 यथा खस्थो (T4
स्थं) घनाघनम्; Ñ V B Dn D2-5 T3 यथा खस्थो घनाघ-
(B3 D2-4 द)नः; Ds यथा खस्थो यथा घनः; Ds T1. 2 G

M2 (inf. lin.) यथा खस्थो घनो महान्; M1. 2 यथा घनघनं
महत्; M3 यथा खस्थो महाघनान्.

27 ^a) S1 न हि ते; K1 B3 निहितं; K2 Ñ3 V1 Ds
निहतं (for न हि तं). Ds S (except T3. 4) न तं पश्यन्ति ते
(T2 G1 तं) सर्वे. — ^b) Ñ2 उपप्लुतम्; V3 उपस्थितम्; Ds
समुप्लुतम्; M1-3 अथोत्पु (for अवपु). — ^c) Ñ2. 8
(marg. as in text) V3 D2. 3, 5 G1. 3 केशवं (for केवलं).
S1 -पार्श्वस्थो (for स्थं). — ^d) S1 दृष्टः पौरैः स केशवः.

28 ^a) K1. 2 V2 B3 D2. 4 तदायस्तः; Ñ2 (marg. as in
text) तदापश्यत्; B1 भयप्रस्तः; G1-3 तदा (G3 था) यस्तः (for
तथायस्तः). — ^b) Ñ2. 3 V प्रेरितः; T4 पतितः (for परीतः).
K3 B1. 3 -कर्मणा (for -धर्मणा). — ^c) S1 Ñ2. 3 V Ds2
D2. 4, 6 T2 G प्रभुम्; M हरिम् (for विभुम्). — After 28,
D2 ins. :

847* तमाविशान्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।
मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु

इयेन यथा दक्षिणसन्ध्यमन्त्रे ।

समग्रहीदुर्विषहोप्रतेजा

यथोरगं ताड्यसुतः प्रसह्य ॥

[= Bhāgavata P., 10. 44. 35-36.]

While Ds ins. after 28 :

848* किंचिद्वयापराधो हन्तुं नैच्छत्स केशवः ।
आत्मभ्रातरमाज्ञाय नायुधं पातयत्तदा ॥
कामाचारप्रवृत्तिन्या स्त्रिया वै लालितो नरः ।
कामाचारेषु निःशक्तः श्वसन्निव विषीदते ॥
स्थितः कंसस्तु मञ्जेषु प्रसिद्धः सर्वगात्रकैः । [5]
इति चिन्तासमाविष्टं दयाविष्टं च केशवम् ॥
अन्तरिक्षसमुत्पन्ना तत्र वाणी बभूव ह ।
जहि कंसं यवीयांसमायुधैश्च विवर्जितम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु कंसं स सहसोत्थितवांसतः ।
वदन्वाक्यं जनान्वीक्ष्य वेपमानो यथा नरः ॥ [10]
जहि केशव देवानां कुरु कार्यानुशासनम् ।

76. 29]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4762
B 2. 30. 76
P 2. 30. 76

मूर्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ २९
मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।
शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ॥ ३०
स हस्तग्रस्तकेशश्च कंसो निर्यत्नतां गतः ।
तथैव च विसंमूढो विह्वलः समपद्यत ॥ ३१
निगृहीतश्च केशेषु मन्दासुरिव निःश्वसन् ।
न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा ॥ ३२
विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा ।
प्रलम्बाभ्यां च बाहुभ्यां गात्रैर्विसृतभूषणैः ॥ ३३

देवमूर्जस्तरं ज्ञात्वा यथा यत्नो हि पौरुषः ॥
एकदैवेषु भेजाते सर्वलोकशुभावहः ।
जहि गोप महाबाहो प्राणा [हि] त्वरयन्ति माम् ।
कैवल्यमाप्नुयां स्वर्गे त्वत्कराम्बुजसायकैः ॥ [15]

29 °) D₅ इष्टा (for कृत्वा). D₁ निनादं भैरवं कृत्वा.
— °) K₁₋₃ V₃ राज-; V₁ रण- (for रङ्ग-). M₁₋₃ -संसिधौ
(for -संसदि).

30 °) S₁ मुकुटे; some Mss. मकुटश् (for मु°). G₂
तत्र (for तस्य). — °) D₁ रत्न-; D₃ बहु- (for वज्र-). S₁ T₁
काञ्चनं रत्नभूषण (T₁ षित)म्. — °) K₄ V₁ B₂ D₁ तत्र
(for तस्य). — °) T₁ -मृष्टान्तु (for -मृष्टस्य).

31 °) K₂₋₄ D₅ D₁ T₂ G₁. 3-5 सहसा; Bom. Poona
eds. स ग्रह- (for स हस्त-). K₁. 2 D₂. 4 T₁ तु; T₃ स (for
तु). S₁ सहसा सस्तकेशश्च. — °) D₃₋₅ विषण्णोऽसौ; T₄
स संमूढो (for विसं). D₂ तथैव विह्वलो मूढो. — °) K₃
D_n D₅ वैकल्यं; D₂ दुरात्मा (for विह्वलः). S₁ N₂ T₁. 2 G
M₄ विह्वलः (T₁ वैह्वल्यं) प्रत्यपद्यत.

32 °) K N V B D_n D₅ D₁₋₄ T₃. 4 M₄ गतासु (V₁
यु)र; M₁ महाहिर (for मन्दासुर). D₅ स गतासुरिव श्वसन्.
— T₂ om. 32°-34°. — °) D₆ G₁₋₃. 5 M₁₋₃ हरेर; T₁
हरि (for मुखं). — °) G₃ मुखम् (for तदा). D₆ G₁. 2. 4. 5
M कंसः कुक्षस्य वै मुखम्.

33 T₂ om. 33 (cf. v. l. 32). — °) T₄ विकूलाभ्यां
विकर्णाभ्यां. — N₂ om. (hapl.) 33°. — °) G₁ छिन्ना-
भरणवक्षसा. — °) K₁ विसृ (sup. lin. °)ष्ट-; K₂ विमृष्ट-;
K₃ D₅. 6 T₁ G M विगत-; K₄ D₅ (before corr.) D₈
विसृस्त-; N₂. 3 V₁. 3 विकृत- (for विसृत-).

34 T₂ om. 34° (cf. v. l. 32). — °) D₃ भ्रमता च
(for भ्रंशितेन). — °) S₁ K N V₁. 3 B D₅ D₁. 3. 6 T₃
सहसा चलिताननः; V₂ D_n D₄ T₄ साव (V₂ सा चा)लिताननः;

भ्रंशितेनोत्तरीयेण सहसा चलितासनः ।
वेष्टमानः समाक्षिप्तः कंसः कृष्णेन तेजसा ॥ ३४
चर्कष च महारङ्गे मञ्चान्निष्क्रम्य केशवः ।
केशेषु बलवद्बल्य कंसं क्लेशार्हतां गतम् ॥ ३५
कृष्यमाणः स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः ।
समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह ॥ ३६
समाजवाटे विक्रीड्य विकृष्य च गतायुषम् ।
कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः ॥ ३७
धरण्यां मृदितः शेते तस्य देहः सुखोचितः ।

D₅ सा चलितेन च; G(ed.) सा वलिगताननः. — °) K₂₋₄
N₁. 3 V₁. 2 B D_n D₅ D₁. 2. 4. 5 T₁. 3. 4 G₄ M₄ चेष्टमानः;
D₆ वेप° (for वेष्ट°). D₃ समाक्षिप्तस्तदा रङ्गे. — °) K₁. 2. 4
N₂ V₂ B₂ D_n D₅ D₁. 2. 4. 5 T₂ G₁ काङ्क्षेन; V₃ कात्स्न्येन;
D₆ T₁ G₂₋₅ M कृष्णस्य (for कृष्णेन). T₄ चेतसा (for
तेजसा). N₃ V₁ कंसः काङ्क्षेन चेतसा. — After 34, D₆ S
(except T₃. 4) ins. :

849* शिरस्यभ्यहनत्कृष्णो मुष्टिना बलवद्बली ।
येनैव मुष्टिना विष्णुर्यथा स्यात्प्राणसंशयः ॥

[(L. 2) T₁ M₂. 4 एकेन (for येनैव). G₂ जिष्णुर्; M₂
विष्णोर् (for विष्णुर्). M₁. 3 येनैकमुष्टिना विष्णोर् (for °).]

35 °) N₂ V₃ G₃ स चर्कष (for चर्कष च). K₁. 2
महारङ्गं (for °ङ्गे). — °) S₁ कंसं (for मञ्चान्). D₃ निष्कृष्य
(for निष्क्रम्य). — °) K₃. 4 N₃ V₁. 2 B D (except D₆)
T₃. 4 G₁ तं बलाद् (for बलवद्). — °) K₃ V₁ D₁ T₃
G₂. 4. 5 M₁₋₃ कंसः; D₂ कामं (for कंसं). D₃ क्लेशार्ति (for
क्लेशार्हतां). S₁ V₁ D₁ T₂. 3 G₂. 5 M₁₋₃ गतः (for गतम्).
D₆ कंसः क्लेशार्ततां गतः.

36 °) K₁. 2 क्लिश्यमानस्तु कृष्णेन. — °) S₁ महाबलः
(for °द्युतिः). — After 36°, G₃. 5 G(ed.) ins. :

850* वैतनेयकरोद्धतः पतगेन्द्र इवाभवत् ।

[G₃ पतगेन्द्र (for पत°).]

— °) D₃ परितो (for °खां). M₁₋₃ समाजवाटोपरि तं. — °)
K₃ देहे कष्टं; D₂ देहोत्कृष्टां; M₁₋₃ देहं कृष्णं (for देहकृष्टां).
D₆ G₂. 4. 5 देहं कृष्णं (D₆ °हः कृष्णां) चकार सः; T₁. 3
G₁. 3 देहं कृष्णश्चर्कष ह; T₃ गतासुर्निपपात ह.

37 °) S₁ D_n D₅ G(ed.) क्रीडित्वा; N₃ (marg.)
विश्रिप्य; V₃ निष्क्रीड्य; D₅ G₃ निष्क्रम्य; D₆ निष्कृष्य;
T₁ G₁. 4 M₄ निष्पिड्य (for विक्रीड्य). N₂ यस्य मध्ये विनि
ष्क्रम्य; G₅ समाजमध्ये निष्पिड्य. — °) S₁ K₁. 2 कर्षित्वा;

कंसवधः]

विष्णुपर्व

[76. 46]

क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः ॥ ३८
 तस्य तद्वदनं श्यावं सुसाक्षं मुकुटं विना ।
 न विभाति विपर्यस्तं विपलाशं यथाम्बुजम् ॥ ३९
 असंग्रामे हतः कंसः स बाणैरपरिक्षतः ।
 कण्ठग्राहानिरस्तासुर्वीरमार्गान्निराकृतः ॥ ४०
 तस्य देहे प्रकाशन्ते सहसा केशवार्पिताः ।
 मांसच्छेदघनाः सर्वे नखाग्रा जीवितच्छिदः ॥ ४१
 तं हत्वा पुण्डरीकाक्षः प्रहर्षाद्विगुणप्रभः ।
 ववन्दे वसुदेवस्य पादौ निहतकण्ठकः ॥ ४२

मातुश्च शिरसा पादौ निपीड्य यदुनन्दनः ।
 सासिञ्चत्प्रस्त्रवोत्पीडैः कृष्णमानन्दनिःसृतैः ॥ ४३
 यादवांश्चैव तान्सर्वान्यथास्थानं यथावयः ।
 पप्रच्छ कुशलं कृष्णो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ४४
 बलदेवोऽपि धर्मात्मा कंसभ्रातरमूर्जितम् ।
 बाहुभ्यामेव तरसा सुनामानमपोथयत् ॥ ४५
 तौ जितारी जितक्रोधौ चिरं विप्रोपितौ व्रजे ।
 स्वपितुर्भवनं वीरौ जग्मतुर्हृष्टमानसौ ॥ ४६

इति श्रीहरिवंशे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

C 4779
B 2. 30. 93
P 2. 30. 93

V₁ विक्षिप्य (for विकृष्य). T₂. 3 G₅ गतायुषः (for षम्).
 D₅ विक्षिप्य च जगद्यमम्. — ^a) V₁ सुदूरतः (for अ°).

38 ^a) K₃ Dn Ds D₄ संख्ये; Ñ₂ तस्य; Ñ₃ V₁. 3
 D₂. 5. 6 T₂-4 G शिश्ये; D₃ Cal. ed. शिश्ये (for शेते).
 T₁ M₁ धरण्यां स मृतः शिश्ये. — ^b) Ñ₂ शिश्ये; B₁. 3 कंस-
 (for तस्य). ^c) कंसदेहः सुखोपितः. — M₄ om. 38°-39°.
 — ^c) D₁ कर्मणा (for क्रमेण).

39 M₄ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) M₁-3 तत्तस्य
 (by transp.). K Ñ V B Dn Ds D₁-4. 6 T G श्यामं
 (for श्यावं). — ^b) D₃ स्वच्छं च; T₂. 4 शुभ्राक्षं; M₁-3
 स्वधाक्षं (for सुसाक्षं). — ^a) K₁ (sup. lin. as in text)
 विपलाशी; D₂ विपलाशं (for विप°). ^c) V₁. 2 T₃ इव
 (for यथा).

40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z)
 40 ^a) ^{c</}

C 4780
B 2. 31. 1
P 2. 31. 1

वैशंपायन उवाच ।

भर्तारं पतितं दृष्ट्वा क्षीणपुण्यमिव ग्रहम् ।
कंसपत्न्यो हतं कंसं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
तं महीशयने सुप्तं क्षितिनाथं गतायुषम् ।
भार्याः स्म दृष्ट्वा शोचन्ति मृग्यो मृगवधे यथा ॥ २
हा हताः स्म महाबाहो हताशा हतबान्धवाः ।
वीरपत्न्यो हते वीरे त्वयि वीरव्रतप्रिये ॥ ३
इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां तव नैष्ठिकीम् ।

हत्वा केशिनमुन्मदं विषतरं चोद्धृत्य गोवर्धनं
यः कंसं सगजेन्द्रमलमवधीत्तस्मै नमो विष्णवे ॥ [5]
प्रलम्बधेनुकप्राणहारिणे मुष्टिकाद्रिषे ।
सुनामोन्माथिने नित्यं धीमते हलिने नमः ॥
इति स्तुत्वा बहुविधं ते देवा दृष्टमानसाः ।

[(L. 1) G₁ विष्णुं (for कृष्णं). — (L. 2) D₈ दानवौ
(for 'वान्').]

— (L. 2) T₁ M₄ वै (for the second स्वं).]

COLOPHON. — *Mention of the Epic* : K₃ Ñ₂ Ds₂ T₃.
— *Mention of Khila* : All Mss. — *Sub-parvan* : V₃
बालचरितम् ; D₈ G_{2.3} M₁₋₃ बालक्रीडा ; T₄ आश्चर्यपर्व.
— *Adhy. name* : All Mss. कंसवधः. — *Adhy. no.*
(figures, words or both) : K₃ 84 ; Ñ₃ V₁ D₄ 86 ; V₂
T₃ 88 ; V₃ Dn Ds₂ 85 ; B₂ G_{2.4} M₁₋₃ 87 ; D₈ T₃ 91 ;
T₁ G_{8.5} M₄ 90 ; T₄ 78 ; G₁ 89. — *Śloka no.* : Dn
Ds₂ 93 ; T₂ 50 ; G₁ 52.

77

1 ^a) Ś₁ M_{1.2} निहतं (for पतितं). — ^b) Ś₁ K_{1.2}
यथा (for इव). Ñ₁ क्षीणपुण्यो यथा ग्रहः. — ^c) K₂ om.
(hapl.) from. हतं up to पत्न्यो (in 3°). Ś₁ हते कंसे (for
हतं कंसं). T₁ कंसं सपत्न्यो मृतकं. — ^d) Ñ₁ B₁ G₄ पर्यदेव-
यन् (for 'वारयन्').

2 K₂ om. 2 (cf. v. 1. 1). — ^a) K₄ Ñ₃ (marg.)
V₁ D₈ महा- (for मही-). — ^c) D₈ T_{1.2} G_{1.3-5} च (for
स्म). Ś₁ B_{1.3} D₈ शोचन्ति ; M₁₋₃ शोचन्त्यो (for 'न्ति').
— ^d) K_{1.3.4} Ñ₁ V₁ B₁ D₈ D₁₋₅ T_{1.3.4} मृगपतिं (for

कृष्णं राजशार्दूल विलषामः सवान्धवाः ॥ ४
छिन्नमूलाः स्म संवृत्ताः परित्यक्ताः स्म शोभनैः ।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने नाथेऽस्माकं महाबले ॥ ५
को नः पांसुपरीताङ्गयो रतिसंसर्गलालसाः ।
लता इव विचेष्टन्त्यः शयनीयानि नेष्यति ॥ ६
इदं ते सततं सौम्य हृद्यनिःश्वासमारुतम् ।
दहत्यर्को मुखं कान्तं निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥ ७
इमौ ते श्रवणौ शून्यौ न शोभेते विकुण्डलौ ।

'वधे'). Dn हतं मृगपतिं यथा .

3 K₂ om. up to पत्न्यो (in 3°) (cf. v. 1. 1). — ^a)
T₃ आहताः (for हा हताः). — ^b) Dn₁ om. हताशा. G(ed.)
सहसा गतबान्धवाः. — D₁ om. (hapl.) 3^c-4^d. — ^c) Ñ₃
V₁ नाथे ; D₈ S (except G₃ M₄) वीर (for वीरे). — ^d) K₄
वीरे हते ; D₄ वीरजन- ; G₄ वीरहत- ; M₂ 'व्रते (for 'व्रत-'.
Ś₁ T_{1.4} G_{2.3} -प्रिय (for -प्रिये). Ñ₁ त्वयि वीरव्रते स्थिते ;
Ds₁ त्वयि वीर बलप्रिय ; T₂ त्वयि वीर हते प्रियाः .

4 D₁ om. 4 (cf. v. 1. 3). — ^b) M₁₋₃ तव वीरस्य
नैष्ठिकीम्. — ^c) G_{2.3} कृष्णा (for 'णं').

5 ^a) G₆ भिन्न- (for छिन्न-). B₃ T_{3.4} च (for स्म).
— ^b) D₈ T_{1.2} G₂ M_{1.2.4} भोगैस्त्यक्ताः ; G₅ भोगैः सक्ताः
(for परित्यक्ताः). Ś₁ स्म शोभया ; K Ñ V B Dn Ds
D₁₋₅ T_{3.4} त्वया वि (B₂ प्र) भो (for स्म शोभनैः). M₃
भोगैस्त्यक्ताश्च शोभनैः. — ^d) G₃ महीतले (for महाबले).

6 ^a) G_{2.4.5} -परीताङ्गी (for 'ङ्गयो'). K Ñ V B Ds
D₂₋₅ T_{1.3.4} M₄ को नः (T_{3.4} तु) कोप (T₁ M₄ शोक) परी-
ताङ्गी ; Dn D₁ को वः (D₁ शेते) कोपपरीताङ्गा (Dn₁ 'ङ्गी').
— ^b) B₂ -संकुल- ; D₈ G₂ -संसक्त- (for -संसर्ग-). Ś₁ हर्षिताः ;
K₃ -तर्पिताः (for -लालसाः). — ^c) Ś₁ विवेष्टन्त्यः ; K₁ G₁.
3.5 विवेष्टन्ती ; K₂₋₄ Ñ V B Dn Ds D_{1.2.4.5} T₁ G₄ M₄
विवेष्टन्ती ; D₈ G₂ विवेष्टन्त्यः (for विचे'). — ^d) K₂ D₈
शयनानि (D₃ 'य') विनेष्यति .

7 ^a) K_{1.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{4.5} T₂₋₄ ससदृशः ;
K₂ D₃ सुदृशः ; D₁ हृदयं ; T₁ M₄ व्यथितं (for सततं). M₄
सौम्यं (for सौम्य). — ^b) Ś₁ T_{3.4} हृद्यं ; Ñ₁ T₁ G_{1.5} हृदि
(for हृद्य-). — ^c) Ś₁ [अ]र्कोपमं (for [अ]र्को मुखं). Ñ₁
Ds G₂ कान्तं (for कान्तं). — ^d) D₃ निस्तोयमुखपङ्कजम् .

कंसखीविलापः]

विष्णुपर्व

[77. 16]

शिरोधरायां संलीनौ सततं कुण्डलप्रिय ॥ ८
 क ते स मुकुटो वीर सर्वरत्नविभूषितः ।
 अत्यन्तं शिरसो लक्ष्मीं यो दधात्यर्कसप्रभः ॥ ९
 अनेन स्त्रीकलत्रेण तवान्तःपुरशोभिना ।
 कथं दीनेन कर्तव्यं त्वयि लोकान्तरं गते ॥ १०
 ननु नाम स्त्रियः साध्व्यः प्रियभोगेष्ववश्रिताः ।
 पतीनामपरित्याज्यास्त्वं तु नस्त्यज्य गच्छसि ॥ ११
 अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा ।

कालतुल्यः सपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे ॥ १२
 वयं दुःखेष्वनुचिताः सुखेष्वेव तु योजिताः ।
 कथं वत्स्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः ॥ १३
 स्त्रीणां चारित्रलब्धानां पतिरेकः परा गतिः ।
 त्वं हि नः सा गतिश्छिन्ना कृतान्तेन बलीयसा ॥ १४
 वैधव्येनाभिभूताः स्मः शोकसंतप्तमानसाः ।
 रोदितव्ये ध्रुवे मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना ॥ १५
 सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्गे क्रीडितं गतम् ।

C 4795
B 2. 31. 16
P 2. 31. 16

8 T₁ om. 8^{ab}. — ^a) K₁. 2 शूर (for शून्यौ). K₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₃ T₁₋₃ G₁. 2 M₁. 4 इमे ते श्रवणे शून्ये (V₃ सौम्ये). — ^b) K₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₃ T₁₋₃ G₁. 2 M₁. 4 विकुण्डले (for लौ). — ^c) K₄ Ñ V B Dn Ds D₁₋₃ T₁₋₃ G₁. 4 M₁. 4 संलीने (for नौ). — ^d) K₂ Ñ V B₁ Dn D₂₋₅ T₂. 4 G₁ प्रिये; K₃ G (ed.) -प्रियौ (for प्रिय).

9 ^a) D₅ स ते (by transp.). T₃ यस्य स मुकुटं वीर (sic). — ^b) K₃ T₃ -विभूषितम् (for तः). — ^c) Ś₁ शिरसा (for सो). — ^d) Ś₁ V₂ B Dn Ds D₂. 3 G₃ दधार; T₁ ददाति (for दधाति). Ñ₁ D₁ -वर्चसः (for सप्रभः). K₁ यो दधारार्कसंभवः (sup. lin. सप्रभः); K₂. 4 Ñ₂. 3 V₁. 3 D₄. 5 T₂. 3 यो दधारार्कसुप्रभः (K₂ D₅ सप्रभम्; Ñ₂ V₃ तेजसा); K₃ यो दधार क स प्रभो; G₄ योऽदधारार्कसप्रभः (sic).

10 ^a) K₁. 2. 4 B Ds₁ D₁₋₅ T₃. 4 हि; Ds₂ [ए]व (for स्त्री). K₃ Ñ₂. 3 V Dn D₆ T₁. 2 G M₂₋₄ -सहस्रेण (for कलत्रेण). — ^c) Ñ₂ V₃ M₃ वस्तव्यं; M₁. 2 वर्तव्यं (for कं). — ^d) D₃ G₄ लोकान्तरे (for न्तरं).

11 ^a) K₂ नन्वेताश्च; D₃ वयं नाम (for ननु नाम). D₆ T₂ G₁. 3-5 प्रियाः (for स्त्रियः). K₄ D₁ तत्र नाम स्त्रियः साध्वीः. — ^b) Ś₁ [अ]वस्थिताः; V₁. 2 B₁. 3 Ds₁ D₂ वञ्चिताः (for [अ]व). Ñ₂ V₃ D₆ T₁. 2 G₂₋₅ M₄ र (Ñ₂ V₃ प) तिभोगेषु वञ्चिताः. — D₂ reads 11^c-12^d after 18. — ^d) Ñ₃ (marg.) V₂ D₁. 2. 5 G₁. 3 स त्वं; B₂ त्वं नु; D₄ त्वं क (for त्वं तु). B₃ संत्यज्य (for नस्त्यज्य). Ñ₂. 3 V₃ त्वं नस्त्यज्य क गच्छसि.

12 For the sequence in D₂, cf. v. l. 11. — ^a) M₂ ऽतिबलवान् (for महावीर्यो). — ^b) T₃ M₁₋₃ -धर्मणा (for कं). — After 12^{ab}, Ñ₂. 3 V₁. 3 B₂ ins. :

855* अस्मासु प्रेक्षमाणसु त्वमाक्षिप्याशु नीयसे ।

[B₂ [ए]व (for [अ]शु). V₁ लीयसे (for नी).]

— ^c) K₁ -भूतः (for तुल्यः). V₂ T₄ सपत्नीनां (for त्नानां). K₂ कालः प्रभूतः शत्रूणां. — ^d) Ś₁ K₃ Dn D₁ उप- (for अप-). — After 12, Ñ₂. 3 read 18^{cd}, Ñ₃ repeating it

after 857* and D₂ ins. 856*.

13 ^b) G₁ [इ]व (for [ए]व). Ś₁ त्वया धृताः; K₁₋₃ Ñ₂. 3 V₂. 3 B Dn Ds D₂. 4. 5 त्वयैधिताः; D₁ त्वया विना; D₃ त्वयोषिताः; T₃. 4 त्वयेरिताः; G₃. 4 च यो (G₄ प्रयो) जिताः (for तु यो). K₄ सुखे त्वेव त्वयैधिताः; V₁ सुखेषु च त्वयेरिताः. — ^c) K₄ D₁ वा स्याम; V₁ वत्स्याम (for वत्स्याम). B Ds वत्स्यामो (B₂. 3 म) विधवा नाथ. — ^d) B Ds कथं (for नाथ). K₄ आस्थिताः (for आश्रिताः).

14 ^a) V₃ चरित्र-; T₁ च रति- (for चारित्र-). V₁ -लब्धानां (for लु). K₃ स्त्रीणां चरित्रलब्धानां; T₂ G₁ स्त्रीणां चान्यत्र ल; T₃ स्त्रीणां चात्र कलीनानां (sic). — ^b) G₃ सदा (for परा). — V₃ om. (hapl.) 14^c-16^d. — ^c) D₃ चास्मद्गतिश्च (for नः सा गतिश्च).

15 V₃ om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) Ś₁ [अ]वधूताः; K₃ [अ]भिधूताः; D₃ तप्ताः; D₆ [अ]नुभूताः (for [अ]भि). — Ś₁ K₂ om. (hapl.) 15^b-17^c. — ^b) D₅ -संविप्त-; M₁. 2 -संताप- (for संतप्त-). — Ñ₂ V₁. 2 B Ds ins. after 15^{ab}: D₂ after 12 :

856* अहो कृतान्तस्य वशं गन्तव्यं सर्वजन्तुभिः ।

[Ds -जन्तुना (for भिः).]

— After the above, D₂ cont. 857*. — ^c) Ñ₁ T₃ G₃ हृदे; D₆ T₄ ध्रुवं (for ध्रुवे). T₁ M₄ रोदितव्यस्त्वया जन्तोः. — ^d) Dn गच्छाम (for मस्).

16 V₃ om. 16 (cf. v. l. 14). Ś₁ K₃ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K₃ सोऽयं त्वया; Ñ₂ त्वया सह (by transp.). D₆ T₁ कामस (for कालस). — ^b) D₃. 6 G₂ त्वदङ्गे (for ङ्के). V₂ Bom. Poona eds. G (ed.) कृतम् (for गतम्). — ^c) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V₁. 2 B Dn Ds D₁₋₅ T₃. 4 क्षणेनाथ; Ñ₁ त्वयि चाय; D₆ G₃ क्षणेनात्म-; T₁ जैव; M₃ नार्य (for न च). B₂ Ds D₅ स्मः (for स्म). T₂ G₁. 3-5 क्षणेनात्मविभिन्नाः स्म; M₃ क्षणेन विधिहीनानां; Bom. Poona eds. G (ed.) न त्व (Poona ed. त) विधिहीनाः स्मः. — After 16^c,

77. 16]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4796
B 2. 31. 16
P 2. 31. 16

क्षणेन च विहीनाः स्म अनित्या हि नृणां गतिः ॥ १६
अहो बत विपन्नाः स्म विपन्ने त्वयि मानद ।
एकदुष्कृतकारिण्यः सर्वा वैधव्यलक्षणाः ॥ १७
त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्लालिताः स्म रतिप्रियाः ।
त्वयि कामवशाः सर्वाः स नस्त्यज्य क्व गच्छसि ॥ १८
आसां विलपमानानां कुररीणामिव प्रभो ।
प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥ १९
एवमार्तकलत्रस्य श्राम्यमाणेषु बन्धुषु ।

गमनं ते महाराज दारुणं प्रतिभाति नः ॥ २०
नूनं कान्ततराः कान्त तस्मिँल्लोके वरस्त्रियः ।
ततस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायेमं गृहे जनम् ॥ २१
किं नु ते करुणं वीर भार्यास्वेतासु भूमिप ।
आर्तनादं रुदन्तीषु यन्नेहाद्यावदुध्यसे ॥ २२
अहो निष्करुणा यात्रा नराणामौर्ध्वदेहिकी ।
ये परित्यज्य दारान्स्वान्निरपेक्षा व्रजन्ति ह ॥ २३
अपतित्वं स्त्रियाः श्रेयो न तु शूरः स्त्रियाः पतिः ।

T₄ reads 17^b, repeating it in its proper place. M_{1.2} om. (hapl.) 16^a-17^a. — ^a) B₂ ह्यनित्या; D₂ अचिनित्या; D₆ T_{1.2} G धिक्कृष्टा; M₄ अक्किष्टा (for अनित्या).

17 S₁ K₂ om. 17^a (cf. v. l. 15). M_{1.2} om. 17^a (cf. v. l. 16). — ^a) N₁ Ds₂ D₅ T_{1.2} G₁ बल- (for बत). G₅ विभिन्नाः (for विपन्नाः). V₃ D₅ D_{4.5} स्मो (for स्म). N₂ अहो रतिविलापज्ञा. — T₄ reads 17^b for the first time after 16^c. After 17^{ab}, M₃ reads 20^a-21^b. — ^c) V₃ एका; D₃ T₃ एता; M₂ एवं (for एक-). S₁ N₃ V₁ D₆ G₂ दुष्कृति- (for त-). — ^d) B₃ कारणाः (for लक्षणाः).

18 N₂ om. 18^{ab}. — ^a) S₁ D₂ त्वयि स्वर्गं प्रतिच्छन्दे; D₆ S (except T_{3.4}) त्वयि स्वर्गं न (D₆ G₂ र्गं गते वीर. — ^b) S₁ D₂ (marg. as in text) विलपाम; K₄ ललिताः स्म; V₁ लोलिताः स्म; B_{1.3} लालिताः स्मो (B₃ ताश्च); T_{1.2} G_{1.3.4} M₄ व्रीडिताः स्म (for लालिताः स्म). D₆ G_{2.5} M₁₋₃ व्रीडित । स्म रतिप्रिय. — N_{2.3} read 18^{cd} after 12, N₃ repeating the same after 857*. — ^c) S₁ पति- (for त्वयि). V₃ कामगमाः (for वशाः). — ^d) S₁ N₂ V₃ D₁ त्यक्त्वा (for त्यज्य). D₆ T_{1.2} G त्वं तु नस्त्यज्य गच्छसि; M₄ त्यक्त्वा त्वमनुगं. — After 18, D₂ reads 11^c-12^a; while N₃ V_{2.3} B Dn Ds D₄ ins. after 18: V₁ after 18^{ab}; D₂ cont. after 856*:

857* अस्माकं त्वमनाथानां नाथो ह्यसि सुरोपम ।

[N₃ V_{1.3} [अ]मरोपमः; V₂ Ds₂ सुरोपमः; Dn सुहृत्तमः; D₁ नरोत्तम (for सुरोपम).]

19 N₂ om. 19. — ^b) G₃ M₃ कुमारीणाम् (for कुरं).

20 M₃ reads 20^a-21^b after 17^{ab}. — ^a) K₄ कलत्रेषु (for त्रस्य). — ^b) S₁ श्रोत्र्यमाणेषु बन्धुषु; K_{1.2} N₁ V B Ds D_{1.3-5} T₃ G₁ श्राम्य (V₁ स्य) मानेषु बं; K₄ शोच्यमानेषु बं; D₂ श्राम्यमाणेषु बं; D₂ (marg.) श्राम्यमाणेषु बं. — G₁ om. 20^c-22^b. — ^c) K₂ महातेजा; D₅ Bom. Poona eds. G(ed.) भाग (for राज). — ^d) Poona ed. दारुणे

(for णं). N₁ भाषितम् (for भाति नः).

21 For the sequence in M₃, cf. v. l. 20. G₄ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) D₂ कान्तास् (for कान्त). D₃ नूनं कान्तपरे लोके. — ^b) K N₁ V B_{1.2} Dn Ds₂ D₁ T_{1.4} G₃ परलोके; D₃ सन्ति ते च (for तस्मिँल्लोके). M₄ स्मरः- (for वर-). B₃ Ds₁ D_{2.4} T₃ परलोके वराः स्त्रि (B₃ T₃ परस्त्रि) यः. — ^c) K_{1.3.4} N_{1.3} V B Dn Ds D_{1-3.6} T G₁ M₄ यतस्; N₂ D_{4.5} तत्र (for ततस्). D₂ वीरो (for वीर). — ^d) T₄ [इ]त्थं (for [इ]मं). S₁ T₁ गृहं जनम्; K₃ D₃ T₃ जनं गृहे (by transp.).

22 G₄ om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) S₁ न; N₂ तु (for नु). K_{1.2} Dn₂ तत्कारणं; V_{2.3} B₃ Dn₁ D_{2.3.6} T_{3.4} G_{1.2} M_{3.4} ते कारणं; B₁ ते करुणा (for ते करुणं). K₃ N₃ V₁ B₂ Ds किं न ते (N₃ नस्ते) करुणा वीर; K₄ N₁ D_{1.4.5} T_{1.2} G_{3.5} किं नु ते (G₃ कूजिते) कारणं वीर; M_{1.2} किं नु ते कारणं भूप. — ^b) S₁ [आ]सासु (for [ए]तासु). K_{1.2} B₃ भूरिद; K₄ N_{2.3} V B_{1.2} D (except D₆) T_{3.4} भूरिषु; N₁ वै प्रभो; M₂ मानद (for भूमिप). — ^c) S₁ B₃ नदन्तीषु (for रुं). T₁ M₁₋₃ आर्तासु वि (T₁ तैवद्वि) नदन्तीषु. — ^d) K_{1.2.4} N₁ V B_{1.2} Dn D_{1.3-5} T_{3.4} मोहान्न (for नेहाद्य). D₆ T₂ G₂₋₅ प्र-; M₁₋₃ [अ]पि (for [अ]व-). G₁ यन्नेहाद्य प्रबुध्यसे.

23 ^a) K_{2.4} निष्कारणा (corrupt); T₄ निष्करुणं (for णा). — ^b) K_{1.2.4} B₃ G₃ M₄ ऊर्ध्व-; N₁ पूर्व- (for और्ध्व-). K₃ -देहनी; some Mss. -दैहिकी (for -दे). — ^c) S₁ All Mss. (except S₁ N₁ D₃ M₁₋₃) यत् (for ये). S₁ दारान्वै; D₃ दारांस्तु; D₆ T₃ G_{2.3.5} M₁ दाराणि; T₂ M₁₋₄ दारांश्च; T₄ तान्दारान् (for दारान्स्वान्). — ^d) K_{1.2.4} N₃ V_{1.3} B₁ Dn D_{1-3.5.6} G_{1.2.4} M हि (for ह).

24 ^a) B Ds D₃ खलु; D₆ T_{1.2} G M₁₋₃ परं (for स्त्रियाः). S₁ अपतिस्त्वाश्रमः श्रेयो. — ^b) K₄ T_{3.4} G₁ M_{1.3.4} स्त्रियः पतिः; Dn प्रियः पतिः; D₃ पतिः स्त्रियः; Bom.

कंसखीविलापः]

हरिवंशे

[77. 34

स्वर्गस्त्रीणां प्रियाः शूरास्तेषामपि च ताः प्रियाः ॥२४
 अहो क्षिप्रमदृश्येन नयता त्वा रणप्रियम् ।
 प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वासामन्तरात्मसु ॥ २५
 हत्वा जरासंधबलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे ।
 कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं जगतीपते ॥ २६
 इन्द्रेण सह संग्रामं कृत्वा सायकविग्रहम् ।
 अमर्त्यैरजितो युद्धे मर्त्येनासि कथं हतः ॥ २७
 त्वया सागरमक्षोभ्यं विशोभ्य शरवृष्टिभिः ।
 रत्नसर्वस्वहरणं जित्वा पाशधरं कृतम् ॥ २८
 त्वया पौरजनास्थार्थं मन्दं वर्षति वासवे ।

सायकैर्जलदान्मित्रा बलाद्वर्षं प्रवर्तितम् ॥ २९
 प्रतापावनताः सर्वे तत्र तिष्ठन्ति पार्थिवाः ।
 प्रेषयाणा वरार्हाणि रत्नान्याच्छादनानि च ॥ ३०
 तथैवं देवकल्पस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः ।
 कथं प्राणान्तिकं घोरमीदृशं भयमागतम् ॥ ३१
 प्राप्ताः स्मो विधवाशब्दं त्वयि नाथे निपातिते ।
 अप्रमत्ताः प्रमत्ताः स्म कृतान्तेन निराकृताः ॥ ३२
 यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम् ।
 वाक्यमात्रेण यास्येति कर्तव्यो नः परिग्रहः ॥ ३३
 प्रसीद नाथ भीताः स्म पादौ ते याम मूर्धभिः ।

C 4814
B 2. 31. 34
P 2. 31. 34

Poona eds. G(ed.) पतिः स्त्रियाः (by transp.). — °) G2 वराः (for प्रियाः). — °) Ś1 मताः (for च ताः). G4 प्रजाः (for प्रियाः).

25 °) K4 अवनौ (for नयता). Some Mss. त्वां (for त्वा). Ś1 नयप्रिय ; K1. 2 Ñ1. 2 रणे प्रिय ; V3 B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4 T3 रणप्रिय ; T1 G2. 3. 5 M1-3 इतः प्रियम् ; T2 G1 अतिप्रिय (for रणप्रियम्). K3 D3 नय(D3 हर)ता त्वां रणप्रिय ; G4 M4 नयता त्वामितः प्रिय. — °) Ñ2 कृतं तेन (for कृतान्तेन). — °) K2 सर्वासामन्तरप्रियम् ; T3 रात्मनि.

26 °) D1 मित्रा (for जित्वा). Ś1 रक्षांसि (for यक्षांश्च). — For 26^{ab}, K2 subst. :

858* जरासंधबलं जित्वा हत्वा राज्ञां च संयुगे ।

While D6 S (except T3. 4) subst. for 26^{ab} :

859* जित्वा देवगणं युद्धे यक्षानपि च संयुगे ।

[T1 M4 स्वर्गे (for युद्धे). M1-3 अथ (for अपि).]

— °) M1-3 किं त्वं (for कथं). — °) D6 T2 G1. 2. 4. 5 M4 जितस्त्वं ; M1-3 जितो हि (for हतस्त्वं). K4 D1. 5 -तले (for -पते). Ñ2 V3 हतस्त्वं पृथिवीतले ; D2 स्त्वं जगतां पते ; T3. 4 स्त्वं जगतां पतिः.

27 °) Ś1 K1. 3 Dn संग्रामे ; B3 Ds Ds G2. 4. 5 M गङ्गायां ; T2 G1. 3 गङ्गायाः (for संग्रामं). — °) D6 सागर ; G2. 5 साधक- (for सायक-). — Ñ1 om. 27^{cd}. — °) Ñ2 V2. 3 अमर्त्यैः ; M4 अमर्त्येन (for 'त्यैर्'). G3 वीर (for युद्धे). — °) T4 च (for [अ]सि). K2 D6 T1 G2 M कथं जितः ; T2 G1. 3-5 जितः प्रभो (for कथं हतः).

28 M3 om. (hapl.) 28. — °) K1. 2 V2 D2. 3 संक्षोभ्य ; G(ed.) विशोभ्यं (for 'भ्य'). — °) G(ed.) त्वया (for जित्वा).

D6 T1. 2 G M1. 2. 4 कृ(T1. 2 G1. 3. 4 जि)त्वा पाशधरो जितः.

29 °) Ñ1. 3 D3 T3 जित्वा (for मित्रा). — °) G2 जल- (for बलाद्). M1-3 प्रपातितम् (for प्रवर्ति°). Ś1 बलादिन्द्रः प्रचोदितः.

30 °) V1 प्रभावावनताः सर्वे. — °) Ś1 त्वयि (for तव). D6 T1. 2 G1. 2. 4. 5 तिष्ठन्ति तव पार्थिवाः. — B3 om. 30°-31°. — °) N (except Ś1 ; B3 om.) T1. 2 G1-3 M4 प्रेषयन्तो ; T3. 4 प्रयच्छन्तो ; G4. 5 प्रेक्षयन्तो (for प्रेषयाणा). Ś1 महार्हाणि (for वरा°). — °) G1 [आ]भरणानि (for [आ]च्छादनानि).

31 B3 om. 31 (cf. v. 1. 30). — °) K4 तव वै ; Ñ1 तवेदं ; V1 अथैवं ; T2 G1 तदैव ; G2. 4. 5 M4 तवैव (for 'वं'). V3 M2 तवेदं (M2 'वैवं' दृष्टवीर्यस्य. — °) V3 M2 देवकल्पस्य शत्रुभिः. — °) B1. 2 T1. 2 प्राणान्तिकं (for 'न्तिकं'). — °) Ś1 प्राणान्तं (for ईदृशं).

32 °) D6 T1-3 G1-3. 5 M स्म (for स्मो). — °) Ś1 V3 वीर (for नाथे). T1. 2 M4 दिवं गते (for निपातिते). D6 G2. 3. 5 त्वयि नाथ दिवं गते ; M1-3 त्वयि पञ्चत्वमागते. — °) Ś1 अप्रमत्तं ; K3 Ds T2 G2 M1. 2. 4 मत्त- (for 'मत्ताः'). Ñ V1. 2 B Ds D4 प्रमत्तेन ; D3 'त्ताश्च (for 'त्ताः स्म). V3 प्रमत्ताः स्म प्रमत्तेन.

33 °) G2. 5 [ए]व (for [ए]वं). Ś1 M3 नाथ- (for नाथ). — °) D6 T2 G M4 यामीति (for यास्येति). K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 वाक्यात्रेणापि यामीति. — °) N (except Ś1 Ñ1) T3. 4 वक्तव्ये कः (K3 'व्ये न ; D1 'व्यः कः) परिश्रमः.

34 °) Ś1 अमी च (for प्रसीद). T2 भीताभिः (for भीताः स्म). — °) V1. 3 यामि (for याम). Ś1 D1 मूर्धभिः

77. 34]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 14
B 2. 31. 34
P. 2. 21. 34

अलं दूरप्रवासेन निवर्त मथुराधिप ॥ ३४
अहो वीर कथं शेषे निषण्णस्तृणपांसुषु ।
शयानस्य हि ते भूमौ कस्मान्नोद्विजते मनः ॥ ३५
केन सुप्तप्रहारोऽयं दत्तोऽस्माकमतर्कितः ।
प्रहृतं केन सर्वासु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥ ३६
रुदितानुशयो नार्या जीवन्त्याः परिदेवनम् ।
किं वयं सति गन्तव्ये सह भर्त्रा रुदामहे ॥ ३७
एतस्मिन्नन्तरे दीना कंसमाता प्रवेपती ।
क मे वत्सः क मे पुत्र इति रोरुयते भृशम् ॥ ३८

(for मूर्धभिः). — °) B₃ दूरं (for दूर-). — °) B₂ D₁
निवर्तस्व नराधिप; D₆ T₂ G M₄ निवर्त मथुरेश्वर.

35 °) S₁ सुखस्वप्ने; M₁₋₃ सुखं शेषे (for कथं शेषे).
— °) S₁ निमग्नस् (for निषण्णस्). V₂ निमग्नः स्थलपांसुषु;
D₃ विषमेषु च पांसुषु. — °) T₄ हि मे; G₄ ह ते; G₅ कथं
(for हि ते). — °) N₁ कस्य; B₂ D₅ कथं (for कस्मान्).
K N V B D (except D₆) T_{2, 3} G_{1, 3-5} M₄ वपुः (for
मनः). T₄ कस्मान्नो भिद्यते वपुः.

36 °) G₆ तेन (for केन). K₁ सम्यक्; D₁ गुप्त-; T₁
वा सं- (for सुप्त-). — °) S₁ केन; V₁ दत्तम् (for दत्तो).
N₂ V₃ अलक्षितः; G₂ अकीर्तितः (for अतर्कितः). — °) D₆
प्रहृतः; M₄ प्रवृत्तं; Bom. Poona eds. G(ed.) प्रदत्तं (for
प्रहृतं). — °) S₁ D_{1, 2} G₃ [ए]व (for [ए]वं).

37 °) D₅ D₅ नार्यो (for नार्या). D_{1, 2} T₁ रुदिता-
नुशया नार्यो. — °) M_{1, 2} जीवन्त्याः (for 'न्त्याः). N_{1, 3}
(marg.) -देवितम्; V -देविताः (for -देवनम्). — °) D₃
किमर्थं (for किं वयं). S₁ सह कर्तव्ये; B₁ प्रतिगन्तव्ये; G₃
सह गन्तव्यं (for सति गन्तव्ये). — °) N₁ सदा भर्तृ; N₃
(marg. as in text) सुभर्तारं (for सह भर्त्रा). T₁ M₁₋₃
सति भर्तृरि रोदिमः (T₁ तुम्). — After 37, N_{2, 3} V_{1, 3}
ins. an addl. colophon [Mention of Khila: N₃
V_{1, 3}. — Adhy. name: N_{2, 3} V_{1, 3} कंसस्त्रीवि (N₂ प्र)लापः.
— Adhy. no.: N₃ V₁ 87; V₃ 86].

38 Before 38, N_{2, 3} V_{1, 3} ins. वैशंपायन उवाच. — °)
D₂ (marg. as in text) देवी (for दीना). — °) K₄ कम्प-
माना (for कंसमाता). D₃ [अ]थ (for प्र-). — °) V₁ स
(for मे). D₅ T_{1, 3} M कंसः (for वत्सः). K_{1, 2, 4} D_{2, 3} क
मे पुत्रः क मे वत्सः; D₆ T₂ G क मे कंसः क पुत्रेति. — °)
D₅ T₂ G दीना (for इति). K N₃ (marg.) V_{1, 2} B D_{2, 5}
T_{3, 4} रोरुदती; N₃ [ए]वं रोरुदती (for रोरुयते). S₁ रोरुवत

सापश्यत्तं हतं पुत्रं निपीतं शशिनं यथा ।
हृदयेन विदीर्णेन श्राम्यमाणा पुनः पुनः ॥ ३९
पुत्रं समभिवीक्षन्ती हा हतास्मीति वाशती ।
स्तुषाणामार्तनादेन विललाप रुरोद च ॥ ४०
सा तस्य वदनं दीनमुत्सङ्गे पुत्रगृद्धिनी ।
कृत्वा पुत्रेति करुणं विललापार्तया गिरा ॥ ४१
पुत्र शूरव्रते युक्तं ज्ञातीनां नन्दिवर्धन ।
किमिदं त्वरितं तात प्रस्थानं कृतवानसि ॥ ४२
प्रसुप्तश्वासि विवृते किं पुत्र शयनं विना ।

मुहुर्मुहुः; N₁ इति रोरुदती पुनः; N₂ इति सा रुदती बहु;
D₃ कातरा रुदती भृशम्.

39 °) S₁ D₃ सापश्यत्; K N_{2, 3} V B_{1, 3} Dn D₃
D_{1, 4-6} T_{1, 2} G_{1, 5} M₄ सापश्यन्नि-; N₁ D₂ G₃ सा पश्यन्ती;
B₂ नापश्यन्नि-; G₂ सापत्यं नि-; G₄ सा पश्यति (for
सापश्यत्तं). T_{3, 4} सापश्यन्निहतं वत्सं. — °) K N₃ V_{1, 2}
B Dn D₅ D_{1, 3-5} T_{3, 4} निष्प्रभं; D₆ T_{1, 2} G₁₋₄ पतितं
(for निपीतं). K₁ तथा (for यथा). G₅ M₄ पतितं
शिखरं यथा. — °) K_{1, 2} N_{1, 2} V₃ B_{1, 3} D₅ D_{2, 4, 5} G_{1, 3}
[अ]वदीर्णेन; K₄ D₁ [अ]वशी°; V₁ D₆ T_{3, 4} G₄ M₄ [अ]
वती°; M_{1, 2} [अ]तिदीर्णेन; M₃ [अ]तिदीनेन (for विदीर्णेन).
— °) S₁ K₃ N_{2, 3} V B₃ Dn D_{1, 4-6} T₂ G₁ श्राम्यमाणा;
N_{1, 3} (marg.) श्राम्यमाना; T₃ श्राम्यमाना; T₄ त्रासमाणा
(for श्राम्य°). K_{1, 2} D₃ मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). D₅
श्राम्यमाणा मुहुर्मुहुः.

40 °) B₂ पश्यन्ती (for -वीक्षन्ती). — °) K₃ वादिनी;
N₃ (marg.) V₁ वेपती (for वाशती). T₄ आहतास्मीति
वादिनी. — For 40^{ab}, D₆ T_{1, 2} G M subst.:

860* हा हतास्मीति वाशन्ती पपात भुवि दुःखिता ।
[M₄ शंसन्ती (for वाशन्ती).]

— °) N₃ (marg. as in text) सा क्षणाद् (for स्तुषाणाम्).
— °) D₃ सा (for च).

41 °) T₄ हतस्य (for सा तस्य). N₁ नीत्वा; G₃ दीना
(for दीनम्). — °) D₅ गार्धिनी; T₁ गन्धिनी (for -गृद्धिनी).
— °) M₄ त्वया (for कृत्वा). K₂ N_{2, 3} (marg. as in text)
V₂ B_{2, 3} Dn D₅ D_{4, 5} T_{3, 4} G₃ कारुण्यं (for करुणं). S₁
कृत्वा पुत्रस्य वदनं; D₁ नीत्वा पुत्रेति कारुण्यं.

42 °) M₃ शोक- (for शूर-). D₃ व्रते युक्तो (for -व्रते
युक्त). T_{3, 4} पुत्रं शूरव्रते युक्तं. — T₄ om. 42^{ad}. — °)

कंसमातृविलापः]

विष्णुपर्व

[77. 53]

तात नैवंविधा भूमौ शेरते कृतलक्षणाः ॥ ४३
 रावणेन पुरा गीतः श्लोकेऽयं साधुसंमतः ।
 बलज्येष्ठेन लोकेषु राक्षसानां समागमे ॥ ४४
 एवमूर्जितवीर्यस्य मम देवनिघातिनः ।
 बान्धवेभ्यो भयं धोरमनिवार्यं भविष्यति ॥ ४५
 तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमतः ।
 ज्ञातिभ्यो भयमुत्पन्नं शरीरान्तकरं महत् ॥ ४६
 सा पतिं भूपतिं वृद्धमुग्रसेनं विचेतसम् ।
 उवाच रुदती वाक्यं विवत्सा सौरभी यथा ॥ ४७
 एह्येहि राजन्धर्मात्मन्यस्य पुत्रं जनेश्वरम् ।

शयानं वीरशयने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८
 अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशीं क्रियाम् ।
 प्रेतत्वमुपपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ४९
 वीरभोज्यानि राज्यानि वयं चापि पराजिताः ।
 गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्णः कंससंस्कारकारणात् ॥ ५०
 मरणान्तानि वैराणि शान्ते शान्तिर्भविष्यति ।
 प्रेतकार्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥ ५१
 एवमुक्त्वा पतिं भोजं केशानारुज्य दुःखिता ।
 पुत्रस्य मुखमीक्षन्ती विललापैव सा भृशम् ॥ ५२
 इमास्ते किं करिष्यन्ति भार्या राजन्सुखोचिताः ।

C 4833
B 2. 31. 53
P 2. 31. 53

N (except S₁) T₃ वत्स; G₁₋₃ चास्मान् (for तात). — ^a)
 T_{1, 2} G अ(T₁ ह्य) नुक्त्वा गतवानसि.

43 M₃ om. 43^{ab}. — ^a) K₄ Ñ₂ V_{1, 2} B₃ D_{1, 4}
 [अ]पि; M₄ Bom. Poona eds. G(ed.) [अ]ति- (for [अ]-
 सि). S₁ T₁ G विवृत्तं (for °ते). D₅ प्रसुसश्चापि भूमौ त्वं;
 D₆ °पि वृत्तं किं; M₁₋₃ °पि विवृत्तं. — ^b) N (except S₁ D₆)
 T_{3, 4} नियमं (for शयनं). — ^c) N (except S₁ D₆) T_{3, 4}
 G₃ M₄ वत्स; T₂ तत्र (for तात).

44 ^b) K₃ सार- (for साधु-). Ñ₂-पूजितः (for संमतः).
 — ^c) K_{1, 2, 4} Ñ V B D₅ D₁₋₅ T_{3, 4} लोकस्य (for लोकेषु).
 — ^d) M₁₋₃ बान्धवानां (for राक्षसानां).

45 ^a) D₃ -वीर्योऽहं; M₁₋₃ -सत्यस्य (for -वीर्यस्य).
 — ^b) S₁ K₃ D₅ D₄ (last two sup. lin.) महासुरः; Ñ₁
 D₅ D₁ ममासुर-; Ñ₂ V_{1, 3} B_{1, 2} D₅ D₄ ममामर- (for मम
 देव-). D₆ वि- (for नि-). K₄ महासुरविघातिनः; Ñ₃ D_n
 D₅ T_{3, 4} ममाम(D_n °सु)रविघातः; D₃ मानवेन विघातितः.
 — ^c) K₄ D₁ वधं (for भयं). — ^d) K Ñ_{2, 3} V_{1, 2} B D_n
 D₅ D₂₋₅ T_{3, 4} M दुर्निवार्यं; D₁ दुर्निवासं; G₂ दुर्निवार्यो
 (for अनिवार्यं).

46 ^a) M₁ खलु (for ज्ञाति-). S₁ V₂ B₁ तथैव मम
 पुत्रस्य. — ^b) S₁ V₂ B₁ ज्ञातिलुब्धस्य धीमतः; D₆ T₂ G₁.
 2. 5 M₁ मत्पुत्रस्यापि धी°; T₁ मत्पुत्रानपि धी°; M_{1, 3} पुत्र-
 स्यापि च धी°. — After 46, V₂ ins.:

861* विनम्रस्य ह्यनौकस्य (?) वक्तुर्विग्रहमृच्छतः ।

जातिविग्रहभूतस्य [नूनं] मृत्युर्भविष्यति ।

47 ^a) D₁ [अ]पि तं (for पतिं). S₁ V₃ पतितं; B₃
 नृपतिं (for भू°). — ^b) B T₄ विचेतनम्; T₃ G₃ अचेतसम्
 (for वि°). — ^c) D₆ T₁ G_{2, 3, 5} M₂₋₄ दीना; M₁ मीता
 (for वाक्यं). T₂ G₁ उवाच रुदिता दीना. — ^d) K₄ Ñ₃

V₁ B D₅ D_{1, 3, 5} T_{3, 4} हरिणी; Ñ₂ V₂ D₄ T₁ M₄ सुरभी
 (T₁ M₄ °भिर्) (for सौ°). K₁ विवत्सा हरिणी तथा; K₂
 विवशा हरिणी यथा.

48 ^a) K_{1, 4} Ñ V_{1, 2} B_{1, 2} D₃ D₁₋₅ T G M₄ शुद्धा-
 त्मन्; V₃ श्रद्धा°; B₃ M₁₋₃ दुःखा° (for धर्मा°). — ^b) D₅
 D₆ T_{1, 2} G_{1-3, 5} M₁₋₃ नरेश्वर (for जनेश्वरम्). G₄ मम पुत्रं
 नरेश्वर; M₄ पुत्रं पश्य नरेश्वर.

49 ^a) S₁ तस्य (for अस्य). D₆ कथं वीर; M₄ महातेजा
 (for °राज). — ^b) K_{1, 2, 4} D_n D_{2, 3, 6} T_{3, 4} G₁ निर्वाण-;
 T₂ गीर्वाण- (for निर्याण-). M₄ निर्याणसदृशाः क्रियाः. — ^c)
 G₅ शासनम् (for -साद°).

50 ^a) K₃ Ñ_{2, 3} V_{1, 3} B₂ D₅ T₁ भोग्यानि (for
 भोज्यानि). Ñ₁ रत्नानि (for राज्यानि). — ^b) K₂ भोक्ष्यन्ति
 न (for वयं चापि). T₃ प्रपूजिताः (for परा°). — ^c) D₆
 गच्छ विज्ञापितुं कृष्णं. — ^d) K_{1, 2} Ñ V B D_n D₅ D_{1, 2, 4}
 G₂ -सत्कार- (for -संस्कार-).

51 ^a) K Ñ V B D₅ D₁₋₄ T₂₋₄ G M₄ विजयान्तानि
 वैराणि; T₁ M₁₋₃ अमित्रान्तानि वै°. — ^c) V₂ कर्माणि (for
 कार्याणि). — ^d) K_{1, 2} Ñ_{1, 3} V₁ B D₅ D₁₋₅ अपराध्यति
 (for °ते).

52 ^a) D₅ भार्या (for भोजं). — ^b) K₂ G₁ श्लोकेन (for
 केशान्). G(ed.) दुःखितम् (for °ता). D₃ T_{3, 4} कंसमाता
 (D₃ वेपमाना) सुदुःखिता. — K₂ om. (hapl.) 52°-53°.
 — ^c) B₂ मुखं पुत्रस्य पश्यन्ती. — ^d) Ñ₁ तदा भृशम्; V₃
 सुदुःखिता; D₆ T_{1, 2} G M पुनर्भृशम् (for [ए]व सा भृशम्).

53 K₂ om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). — ^a) K₄ ताः (for
 ते). — ^b) K_{1, 4} Ñ_{1, 2} V₂ B D_n D_{2, 4} T_{3, 4} सुखोचिताः;
 M₄ गुणोचिताः (for सुखो°). S₁ भार्या राजगुणोचिताः; K₃
 भोजराज सुखोचिताः; D₆ T_{1, 2} G M₁₋₃ भार्या राजीवलोचनाः

77. 53]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4833
B 2. 31. 58
P 2. 31. 53

त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य या विपन्नमनोरथाः ॥ ५३
इमं ते पितरं वृद्धं कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
कथं द्रक्ष्यामि शुष्यन्तं कासारसलिलं यथा ॥ ५४
अहं ते जननी पुत्र किमर्थं नाभिभाषसे ।
प्रस्थितो दीर्घमध्वानं परित्यज्य प्रियं जनम् ॥ ५५
अहो वीराल्पभाग्यायाः कृतान्तेनानिवर्तिना ।
आच्छिद्य मम मन्दाया नीयसे नयकोविद ॥ ५६

दानमानगृहीतानि तृप्तान्येतानि ते गुणैः ।
रुदन्ति तव भृत्यानां कुलानि कुलयूथप ॥ ५७
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो महाबल ।
त्राहि दीनं जनं सर्वं पुरमन्तःपुरं तथा ॥ ५८
रुदतीनां भृशार्तानां कंसस्त्रीणां सविस्तरम् ।
जगामास्तं दिनकरः संध्यारागेण रञ्जितः ॥ ५९

इति श्रीहरिवंशे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

(T₁ G₂ न). — °) D₆ T₂ G_{2.3} सत्पतिं; G_{1.4.5} सद्गतिं (for सुपतिं). — °) T₁ याभिपन्न-; G₁ त्वया भिन्न- (for या विपन्न-). — After 53, T_{1.2} G M₄ read 55^{ab}.

54 Ś₁ Ñ₁ om. (hapl.) 54. — °) V₁ अहं; M₃ कथं (for इमं). D₃ त्वत्पितरं; D₆ T_{1.2} G M₄ च पिं (for ते पिं). K₃ दृष्ट्वा (for वृद्धं). — °) M₃ ननु (for कथं). B₁ D₃ द्रक्ष्याम (for म्). K₃ शुष्कं तं; D₆ T₂ G_{1.2.4.5} M₄ शुष्यन्ती (for न्तं). — °) V₃ D₆ T G M₁₋₃ कान्तारे (T₃ रं; T₄ रं); D₁ कासारे; D₅ सरसः (for कासार-).

55 D₆ om. 55^{ab}. T_{1.2} G M₄ read 55^{ab} after 53. — °) K₃ om. पुत्र. — °) T₃ किं मां त्वं (for किमर्थं). D₄ [अ]व- (for [अ]भि-). T₄ किं मां त्वं नावभाषसे. — D₆ reads 55^c-56^b on marg. — °) B₃ D₅ दूरम् (for दीर्घम्).

56 °) Ś₁ हीनाल्प- (for वीराल्प-). — °) K₄ Dn₁ D_{1.2} T₄ [अ]भि-; Ñ₁ D₅ T_{2.3} G_{3.5} M₄ [अ]नु- (for [अ]नि-). — °) D₅ नीयते (for से). M₃ मम (for नय-). K_{2.3} Ñ₂ V_{1.3} B_{1.3} D_{1.2} T₁ G₄ M₂ (inf. lin. as in text) कोविदः; V₁ दम्; G₄ दा (for द). T₂ नीयते नयकोविदः.

57 °) Ś₁ K₄ दृष्टानि; K₃ Dn₂ दृष्टानि (for तृष्टानि). K₃ D_{3.5} T₂ तैर्; V_{2.3} D₄ T₁ M₄ वै (for ते). Ñ₂ दृष्टान्येतानि वै गुणैः; Dn₁ दृष्टान्येतानि तैर्गुणैः. — For 57^{ab}, M₁₋₃ subst. :

862* नामानि च गृहीतानि सम्यग्वृत्तानि तैर्गुणैः ।
— °) M₃ पार्थिव (for यूथप).

58 °) K₁₋₃ Ñ V B_{1.3} Dn D₃₋₅ T₃ M₃ नृप- (for नर-). — °) G₄ दिव्य- (for दीर्घ-). — °) D₆ G₂ पाहि (for त्राहि). K₂ दीनं जगत्; T₂ दीनजनं; M₁₋₃ जनमिमं (for दीनं जनं). V₃ त्राहि सर्वं जनं दीनं; G₅ पाहि दीनजनं सर्वं; M₄ पाहि दीनं जनमिमं. — °) G₅ पुनर् (for पुरम्). K₂ Ñ_{1.2.3} (marg.) V₁ D_{1.3.5} T_{3.4} G₃ M₄ यथा; Ñ₃ T₂ तदा (for तथा).

59 °) Ñ₁ Dn D_{3.4} T₁ G_{1.2} M₄ रुदन्तीनां (for तीनां). K₂ एवं तासां रुदन्तीनां; B_{2.3} D₅ एवं विलपतीनां तु; D₂ रुदन्तीनां भृशं तासां. — °) K_{1.2.4} Ñ V_{1.2} B Dn₂ D₅ D_{1-3.5} T₄ सुविस्तरम्; D₆ T₂ G₂ तु विस्तं; T₁ तु निस्वनम्; T₃ G_{1.3-5} M₄ तु वि (T₃ सुवि) स्वरम्; M_{1.2} सुदारुणम्; M₃ सुदुस्तरम् (for सविं). — °) Ñ₃ V₁ अस्तं जगाम तिग्मांशुः. — °) D₆ T₁ G₃₋₅ M-रांगानु; T₂ G₁ रागसु- (for -रागेण). Ñ₃ (marg. as in text) रञ्जितः (for रञ्जितः).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ B₃ D₅ T₃.
— Mention of Khila : Ś₁ K₂₋₄ Ñ₃ V B Dn D₅ D_{1.3}.
— Sub-parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś₁ K_{3.4} D₄₋₆ G_{2.3} स्त्रीप्र (K_{3.4} D_{4.5} वि) लापः; K₁ Ñ₁ V₁ B D₅ D_{2.3} T₄ M₄ कंसस्त्रीवि (M₄ प्र) लापः; K₃ D₁ कंस स्त्रीणां विलापः; Ñ₂ V₃ कंसमातृप्र (V₃ वि) लापः; Ñ₃ V₁ कंसमाताविलापः; Dn विलापः; T₁ कंसस्त्रीविलपनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ 85; Ñ₃ V₁ G_{2.4} M₁₋₃ 88; V₃ 87; Dn D₅ D₄ 86; D_{1.2} 83; D₃ 92; T_{1.3} G_{1.5} 90; T₂ 89; G₃ M₄ 91. — Śloka no. : Dn T₂ 59; D₅ D₄ 60.

७८

वैशंपायन उवाच ।

उग्रसेनस्तु कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो विषपीत इव स्खलन् ॥ १
 स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैरभिसंवृतम् ।
 पश्चानुतापाद्भ्यायन्तं कंसस्य निधनाविलम् ॥ २
 कंसनारीप्रलापांश्च श्रुत्वा सुकरुणान्वहून् ।
 विगर्हमाणमात्मानं तस्मिन्यादवसंसदि ॥ ३
 अहो मयातिबाल्येन नररोषानुवर्तिना ।
 वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य कृते कृतम् ॥ ४
 कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ।

एवमार्ते रुदन्तीषु मया भर्तरि पातिते ॥ ५
 परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ।
 कृतान्तस्यानभिज्ञातः स्त्रीणां कारुण्यसंभवः ॥ ६
 कंसस्य हि वधः श्रेयान्प्रागेवाभिमतो मम ।
 सतामुद्वेजनीयस्य पापेष्वभिरतस्य च ॥ ७
 लोके पतितवृत्तस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 अक्लिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम् ॥ ८
 कंसः पापरतिश्चैव साधूनां चाप्यसंमतः ।
 धिक्शब्दपतितश्चैव जीविते चास्य का दया ॥ ९
 स्वर्गे तपोभृतां वासः फलं पुण्यस्य कर्मणः ।

C 4849
 B 2. 32. 10
 P 2. 32. 10

78

1 ^a) T₄ च (for तु). ¹ S₁ वीरस्य (for कृष्णस्य). — ^c)
¹ S₁ दुःख- (for पुत्र-). — ^d) K₃ D_n D₅ T₃ M₁₋₃ श्वसन्;
¹ N₃ (marg. as in text) ज्वलन् (for स्खलन्).

2 T₁ om. 2^b-4^c. — ^b) N (except ¹ S₁ D₅) T₃
 यादवैः परिवारितम्. — ^c) ¹ S₁ D₂ भूयोऽनुतापाद्भ्यायन्तं;
 K_{1.4} V₃ पश्चात्तापं तु ध्यां; K₂ B₂ D₅ T₃ G₂ पश्चात्तापात्
 ध्या (K₂ B₂ 'नुध्या' यन्तं; D₃ 'त्तापेन तप्यन्तं; T_{1.2} G_{1.3-5}
 M₄ 'त्तापात्तु सं (T₂ G_{1.3} M₄ 'नुसं) तसं. — M₃ om. (hapl.)
 2^d-4^c.

3 T₄ M₃ om. 3 (cf. v. l. 2). — ^a) K ¹ N_{2.3} V_{1.2}
 B_{1.2} D (except D₅) T₁₋₃ G M₄ वि- (for प्र-). — ^b)
 K_{2.4} ¹ N₃ V₃ B D_n D₅ D_{3.5} T₃ स; V₁ om.; V₂ D₅ T_{1.2}
 G [अ]ति- (for सु-). M₄ श्रुत्वातिकरुणं बहून्. — ^c) K ¹ N₃
 V B D₁₋₅ T₃ गर्हमाणं तथा (K₁ D₅ 'णस्तथा'; D₂ 'णं तदा';
 D₃ 'णस्तदा' त्मानं; ¹ N₂ गर्हमाणमथा; D₅ G_{2.4.5} विगर्ह (G₄
 'गृह्य' माणसां. — ^d) ¹ N₂ V₃ तस्यां (for तस्मिन्). — After
 3, D₂ ins. :

863* कृष्णः प्रोवाच निखिलं सर्वेषामुपशृण्वताम् ।

4 T₄ M₃ om. 4^{abc} (cf. v. l. 2). Before 4, ¹ N₃ B₂
 ins. श्रीकृष्ण उवाच; V_{1.3} वैशंपायन उवाच. — ^a) T₂
 G₁ तु (for [अ]ति-). B_{2.3} D₅ D_{2.3.5} T₁ M₄ बालेन (for
 'बाल्येन). — ^b) ¹ S₁ D_{3.5} ननु; K₂ नरान्; ¹ N_{1.3} B_{1.2} D₅
 नव-; D₅ न च (for नर-). M_{1.2} रूपात्तु- (for रोषात्तु-).

हरिवंश — 63

K₃ रोषदोषानुवर्तिना; ¹ N₂ D_n T₃ रोषादोषात्तु; D₅ T_{1.2} G
 M₄ तथा को (T₁ G₂ मदको) पानु. — ^c) M_{1.2} सहस्रस्य
 (for 'स्राणां). — ^d) K₃ D_n D_{4.6} T_{1.2} G_{1.2.4.5} M [अ]प-;
¹ N₁ च; G₃ [अ]पि (for [अ]स्य). ¹ N₂ वधे कृते; T₄ गृहे कृतम्
 (for कृते कृतम्).

5 ^a) M₁₋₃ नारीणां (for 'पु). B₃ खलु नारीषु सर्वासु;
 D₃ करुणा खलु नारीणां. — ^b) D₂ प्राकृतेषु (for 'तस्य).
 — ^c) D₅ T_{1.2} G M₄ रुदन्ती (M₄ 'ती) ज्वेवमार्तासु. — ^d)
 V₁ घातिते (for पां).

6 ^a) M₄ देवन- (for देवित-). T₄ मात्रे तु (for
 मात्रेण). — ^c) ¹ S₁ K₃ D_n D₅ D_{2.5} T₁ [अ]नभिज्ञानां (D₂
 'तै:); D₃ न विज्ञातः; D₅ T₂ G M₄ [अ]नभिज्ञानात्; M₁₋₃
 परिज्ञानात् (for [अ]नभिज्ञातः). — ^d) D₅ S (except
 T_{3.4}) स्त्रीणां कारुण्यमागतम्.

7 ^a) B_{1.3} निधनः; D₅ M₄ तु वधे; T₂ G तु वधः (for
 हि वधः). — ^b) D₅ G_{1.3-5} प्रायेण (for प्रागेव). — ^d)
 T_{1.2} G M वै (for च).

8 ^a) ¹ S₁ परुष- (for पतित-). D₅ कल्पस्य (for वृत्तस्य).
 — ^b) ¹ S₁ पतितस्य; ¹ N₁ B₂ D_n D_{2.5} G₁ परुषस्य (for पुं).
 — ^c) D₃ अद्विष्टं; T_{1.2} G_{1.3.5} अक्लिष्ट-; G₂ अश्लिष्ट-; M_{1.3}
 अरिष्टं (for अक्लिष्टं). D₃ श्रेयान् (for श्रेयो). — ^d) G₁
 विद्विष्टस्य (for विद्विष्टं). M₄ येन विद्विष्टजीवितम्.

9 ^a) K ¹ N₃ V_{1.2} B D_n D₅ D₁₋₄ T₄ रुचिश्च; D₅
 मतश्च; T_{1.3} G₂ M₄ रतश्च; Bom. Poona eds. G (ed.)
 परश्च (for रतिश्च). — ^b) K_{1.2.4} ¹ N₃ V B D₁₋₅ T_{3.4}

78. 10]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4849
B 2. 32. 10
P 2. 32. 10

इहापि यशसा युक्तस्तत्रस्थैरुपधार्यते ॥ १०
यदि स्युर्निर्वृता लोकाः स्युश्च धर्मपराः प्रजाः ।
नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न नृपो विकृतो भवेत् ॥ ११
गुणेषु दुष्टवृत्तानां कृतान्तः कुरुते पदम् ।
इष्टधर्मेषु लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥ १२
अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ।
कर्तारः सुलभा लोके दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥ १३
हतः सोऽयं मया कंसः साध्वेतदवगम्यताम् ।
मूलच्छेदः कृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः ॥ १४

तदेष सान्त्वयतां सर्वः शोकार्तः प्रमदाजनः ।
पौराश्च पुर्यां श्रेण्यश्च सान्त्वयतां सर्व एव हि ॥ १५
एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ।
उग्रसेनो यदून्गृह्य पुत्रकिल्बिषशङ्कितः ॥ १६
स कृष्णं पुण्डरीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा दीनया सज्जमानया ॥ १७
पुत्र निर्यातितः क्रोधो नीतो याम्यां दिशं रिपुः ।
स्वधर्माधिगता कीर्तिर्नाम विश्रावितं भुवि ॥ १८
स्थापितं सत्सु माहात्म्यं शङ्किता रिपवः कृताः ।

अपि (for चापि). — °) D₃ धिक्शब्दः ; D₆ °ब्दं (for °ब्द-).
S₁ -पातितश्च ; M₄ -प्रथितश्च (for -पतितश्च). — °) K₁. 2. 4
N₃ V₁. 2 D₁-4. 6 T₂-4 G₁. 2. 4 M₁. 2. 4 तस्य (for चास्य).

10 °) K₃ तथा ; V₃ क्रमं (for फलं). — °) K₃ तपसा ;
D₆ G₁-3. 5 M₄ श्रेयसा (for यशसा). S₁ मुक्तस्य ; D₁ सवैस्य
(for युक्तस्य). — °) N₃ स्वर्गस्थैर् (for तत्र). S₁ V₂ B₂
T₁. 2 अव- ; K₂. 4 अपि ; B₃ एव (for उप-). K₃ B₁ D_n D_s
D₄ M₄ स्वर्गस्थैरुपधार्यते ; T₃ तत्रस्थैः परिपाल्यते ; G (ed.)
स्वर्गस्थैरुपयुज्यते .

11 °) S₁ T₁ निर्भृता ; M₄ निर्जिता (for निर्वृता).
— °) K₁ सुखधर्मे ; K₂ D₃ स्युः स्वधर्म- ; B₂ स्युश्च कर्म- ;
D_n D_{s2} स्युः स्वधर्म- ; D_{s1} स्वधर्मस्य ; D₆ स्वस्वधर्म- ; M₁
स्व च धर्मे (for स्युश्च धर्मे). N₃ -रताः ; T₄ -भृतां (for
-पराः). N₁ स्युश्च कर्मफलाः प्रजाः ; V₁ स्युः स्वधर्मरताः
प्रजाः ; B₁. 3 स्युः स्वधर्मपरायणाः . — °) S₁ न चाधर्मे (for
नरा धर्मे). — °) D₆ नयो (for नृपो). S₁ K₃ न नृपाद्विकृ-
तिर्भवेत् ; K₁. 2. 4 N₃ V B D_n D_s D₁-5 T₃. 4 न राज्ञामनयः
स्पृशेत् ; T₁ नानृतं विकृतं भवेत् .

12 °) K N₃ V₁ D_n D₁-4 T₄ निग्रहे (for गुणेषु).
T₁. 2 G₁-5 M₄ -वृत्तीनां (for -वृत्तानां). V₂. 3 B D_s D₆
निग्रहे दुष्टवृत्तीनां . — °) K₁. 2. 4 V₂. 3 B₁ D_n D_{s1}. s₂
(marg.) D₁. 3. 4 T₃. 4 फलम् ; N₁. 3 V₁ B₂. 3 वधम् ; N₂
दयाम् (for पदम्). — °) V₃ -धर्मप्र- (for -धर्मेषु). S₁ देशेषु ;
D₆ T₁. 2 G M देवेषु (for लोकेषु).

13 °) K₃ D₁ रक्षन्ते (for °न्ति). — °) D₆ नित्यं (for
नरं). G₄ कुर्यात् (for धर्मे). D_{n1} -परायणाः (for °णम्).
— °) K₁. 3. 4 N₃ V₁ B₁. 2 D_n D₁. 3-5 T₁ हि ; D₆ G₂ M
[एव ; T₃ च (for [ह]ह).

14 S₁ om. (hapl.) 14. — °) V₁. 3 मूलोच्छेदः (for
मूलं). M₁-3 मूलोच्छेदं कृतं च (M₁ त) स्य . — After 14, D₆

S (except T₃. 4) G (ed.) ins. :

864* न चेद्वन्यां दुराचारं विनङ्क्ष्यति तदा जगत् ।
कः कुर्यात्स्वल्पदं कार्यं बध्वा पितरमोजसा ।
राज्यं सकलसामन्तं करिष्यति सदा हि सः ।

[(L. 1) G₁. 4 हन्याद् (for हन्यां). G₂ दुराचारान् ; M₁-3
°त्मानं (for °चारं). T₂ G₅ न चेद्वन्यादुराचारान् (for °). D₆
विनश्यति (for विनङ्क्ष्यति). — M₄ om. lines 2-3. — (L.
3) D₆ भृशम् (for हि सः). G₄ को रक्षति सदा हितः (for °).]

15 M₄ om. 15. — °) N₂ G (ed.) तदेव ; G₃ तदेव ;
G₄ तदेतत् (for °ष). K₂. 4 D₁. 3-5 शाम्यतां (for
सान्त्वयतां). — °) D₆ शोकार्हाः (for °र्तः). — °) K₃ D₁. 6
पुर्याः (for पुर्यां). S₁ पौराश्च पुण्याः सर्वे हि . — °) S₁ ते
(for हि).

16 °) V₃ D₃ वदति (for ब्रुवति). — After 16^{ab}, D₆
ins. :

865* उग्रसेनो महातेजाः कृष्णमस्त्राविलेक्षणम् ।
प्रलपन्तं जगामैवं यादवानां च संसदि ॥
— °) T₁ M हिया युक्तः (for यदून्गृह्य). — °) N₃ V₁
-कल्मष- (for -किल्बिष-). — After 16, D₆ S (except T₃. 4)
ins. :

866* वृष्णिभिः सहितः सर्वैः शिनिप्रभृतिभिस्तदा ।
[T₁ G₃ सखिभिः (for सहितः). G₂ वृष्णिभिः सहिताः सर्वैः ;
M₄ °भिः सह सर्वैश्च (for °).]

17 °) G₃. 5 जन- (for यदु-). — °) S₁ भृशं वै (for
दीनया). D₆ S (except T₃. 4 G₃) दीनया सीदमानया .

18 M₃ om. 18-19. — °) K₂ D_n पुत्रे (for पुत्र).
B₃ क्रोधान् (for क्रोधो). D₃. 4 पुत्रे निपाति (D₄ °यापि) तः
क्रोधो ; T G पुत्रो निर्याति (T₁. 3 G₃. 4 °पि) तः क्रोधान् ; M₄
पुत्रो निर्यापितः कोपान् . — °) S₁ यामीं (for याम्यां). T₂ G₁. 3. 4

उग्रसेनाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[78. 27]

स्थापितो यादवो वंशो गर्विताः सुहृदः कृताः ॥ १९
 सामन्तेषु नरेन्द्रेषु प्रतापस्ते प्रकाशितः ।
 मित्राणि त्वां भजिष्यन्ति संश्रयिष्यन्ति चार्थिनः ॥ २०
 प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातयः ।
 संधिविग्रहमुख्यास्त्वां प्रणमिष्यन्ति मन्त्रिणः ॥ २१
 हस्त्यश्वरथसंपूर्णं पदातिगणसंकुलम् ।
 प्रतिगृहाण कृष्णेदं कंसस्य बलमव्ययम् ॥ २२
 धनं धान्यं च यत्किंचिद्रत्नान्याच्छादनानि च ।
 स्त्रियो हिरण्यं वासांसि यच्चान्यद्रसु किंचन ॥ २३

एवं हि विहिते योगे पर्याप्ते कृष्ण विग्रहे ।
 प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूनां शत्रुसूदन ॥ २४
 शृणु तद्ब्रुवतां वीर कृपणानामिदं वचः ।
 अस्य त्वत्क्रोधदग्धस्य कंसस्याशुभकर्मणः ।
 तव प्रसादाद्भोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत ह ॥ २५
 अस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 सस्तुषोऽहं सभार्यश्च चरिष्यामि मृगैः सह ॥ २६
 प्रेतसंस्कारमात्रेण कृते बान्धवकर्मणि ।
 आनृण्यं लौकिकं कृष्ण गतः किल भवाम्यहम् ॥ २७

C 4868
B 2. 32. 29
P 2. 32. 29

M₁ पुरीम् (for रिपुः). — °) K₁ D₂ -कर्माधि- (for -ध°).
 G₂ स्वधर्माभिगतां कीर्तिः; M_{1.2} स्वकर्मनिहिता कीर्तिरु. — °)
 M_{1.2} बहु (for भुवि).

19 M₃ om. 19 (cf. v. l. 18). — °) Ś₁ दर्शितं (for
 स्थापितं). D₃ च स्वः; T₁ स्वस्य (for सत्सु). — Ñ₁ T₂ om.
 (hapl.) 19^{ad}. — °) T_{3.4} निर्वृताः (for गर्विताः).

20 °) Ñ₃ (marg. as in text) प्रभावस् (for प्रतापस्).
 Ś₁ D₃ प्रदर्शितः (for प्रकाशितः). — °) Ś₁ मित्राणि त्वा
 श्रयिष्यन्ति; D₃ मित्राणि ते भवि°. — Ñ₂ om. (hapl.)
 20^{ad}-21^{ad}. Ñ₁ reads 20^{ad} and 21^{ad} (by transp.) twice.
 — °) K Ñ₁ (both times).₃ V₃ B Dn Ds D₁₋₄
 T_{1.3.4} पार्थिवाः; Ñ₃ (marg.) V₁ मानवाः (for चार्थिनः).
 V₂ संभजिष्यन्ति पार्थिवाः; D₅ मन्त्रयिष्यन्ति पार्थिवाः.

21 For the sequence and repetition in Ñ₁, cf. v. l.
 20. Ñ₂ om. 21^{ad} (cf. v. l. 20). — °) Ś₁ प्रकृतीश्च; Ñ₁
 (both times) प्राकृताश्च; D₃ T₂ G प्राकृता ये (for प्रकृतयो).
 K₄ T₃ भविष्य (T₃ उपास्य) न्ति प्रकृतयः; T₄ पार्थिवाः प्रकृतं
 यान्ति. — °) Ś₁ Ñ₁ B_{1.3} D₃ च; M_{1.2} त्वा (for त्वां).
 — °) K₂ मुख्याश्च; D₆ T_{1.2} G_{1.3.4} युक्तास्त्वां (T₂ G_{1.4}
 स्त्वा) (for मुख्यास्त्वां). — °) D₆ S (except T_{1.3.4})
 मानयिष्यन्ति मन्त्रिणः.

22 °) Ś₁ संकीर्णं (for -संपूर्णं). — °) Ñ₂ V_{2.3} T₁ G₃
 जन- (for -गण-). — °) K₄ transp. कृष्णेदं and कंसस्य.
 D₆ T_{1.2.4} G M दत्तं मया गृहाणेदं; T₃ कृष्ण प्रतिगृहाणेदं
 (for °). Ñ₂ V₃ Ds₂ अक्षयम्; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁ ऊर्जि-
 तम् (for अव्ययम्).

23 °) T₁ M₄ रत्नम् (for रत्नानि). Ś₁ विविधानि; T₁
 [आ]भरणानि (for [आ]च्छादनानि). — After 23^{ad}, all
 Mss. (except Ś₁ Ñ₁ M₁₋₅) G(ed.) ins. :

867* प्रतीच्छन्तु नियुक्ता वै त्वदीयाः कृष्ण पूरुषाः ।

[V₁ प्रतीक्षन्तु (for °च्छन्तु). D₄ च ते युक्तास् (for नियुक्ता
 वै). Ñ₂ प्रयच्छन्तु नियोगज्ञास् (for °). D₃ मन्त्रिणः; G(ed.)
 क्षितीशाः (for त्वदीयाः). T₄ यत्तया कृष्ण पूरिताः (for °).]

— °) K_{1.2.4} Ñ₁ V₁ B_{2.3} Ds D_{1.2.4} T_{3.4} यानानि; Ñ₃
 ग्रामाणि; V₂ रत्नानि; G(ed.) धान्यानि (for वासांसि). Ñ₃
 B₁ D_{3.5} स्त्रियो हिरण्ययानानि (Ñ₂ ग्रामाणि). — °) Ñ₃
 V₂ T₁ M₄ यद्; D₂ तथा (for यच्च).

24 °) K₂ एवं च; K₄ B_{1.2} Ds एवं सु; G₁ इत्येवं
 (for एवं हि). D₆ T₂ G₂₋₅ M₁ इत्येवं विहि (M₁ दि) ते लोके.
 — °) Dn कृत- (for कृष्ण). Ś₁ सं- (for वि-). — °) B₃
 प्रतिष्ठितानां (for यां). — °) Ñ₂ कर्शनः; M₃ संसदि (for
 सूदन). Ś₁ G₄ यदूनां यदुनन्दन; K₄ त्वय्यैव स्वामिनि स्थिते.
 — After 24, N (except K₄ D₂) T₁₋₃ G_{1-3.5} M₁ ins. :

868* त्वं गतिश्चागतिश्चैव यदूनां यदुनन्दन ।

[D₁ मतिश्च (for [आ]न°). D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} M₁ त्वं गति-
 ह्यंग (T₁ श्व ग) तीनां च (for °). V₃ कुल- (for यदु-). Ñ₁
 B₂ पुंगव (for -नन्दन).]

25 K₄ om. 25^{ad}. — °) K₁ D_{2.3} शृणु त्वं; K₃ Ñ₁
 Ds D₁ T_{1.3.4} शृणुष्व; D₆ T₂ G₂₋₅ शृणु च (for शृणु
 तद्). K₂ Ñ_{2.3} V Dn D_{4.5} G₁ शृणुष्व वदतां वीर; B° स्व
 बुव (B₃ वद) तां श्रेष्ठ. — After 25^{ad}, T₂ (first time)
 ins. 869*. — °) Ñ_{1.3} V_{1.3} B_{2.3} Dn Ds D₂₋₅ T_{1.3.4}
 G_{1.3} त्वत्क्रोध-; V₂ शोकाप- (for त्वत्क्रोध-). — °) M₁₋₃
 G_{1.3} त्वत्क्रोध-; V₂ शोकाप- (for त्वत्क्रोध-). — °) M₁₋₃
 दक्षिणः (for कर्मणः). — °) K₁ B₁ D₂ T_{3.4} क्रियेत वै (K₁
 D₂ तत्); K₄ करोम्यहम्; D₆ T_{1.2} G_{1.2.4} M क्रियेमहि (for
 त ह).

26 V₂ om. 26-27. — °) N (except Ś₁ D₆; V₂
 om.) T_{3.4} M_{1.4} तस्य (for अस्य). — °) K₄ विचरामि
 (for चरिष्यामि). T₃ द्विजैः; M₄ गणैः (for मृगैः).

27 V₂ om. 27 (cf. v. l. 26). — °) Ś₁ K_{1.4} Ñ_{2.3}

78. 28]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4868
B 2. 32. 29
P 2. 32. 29

अस्याग्निं पश्चिमं दत्त्वा चित्तिस्थाने विधिं विना ।
तोयप्रदानमात्रेण कंसस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥ २८
एतन्मे कृष्ण विज्ञाप्यं स्नेहोऽत्र मम युज्यताम् ।
प्राप्नोतु सुगतिं तत्र कृपणः पश्चिमां क्रियाम् ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कृष्णः परमहर्षितः ।

प्रत्युवाचोग्रसेनं वै सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३०
सदृशं राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ।
यच्चमेवंविधं ब्रूषे गतेऽर्थे दुरतिक्रमे ॥ ३१
प्राप्स्यते नृप संस्कारं कंसः प्रेतगतोऽपि सन् ।
ब्रवीमि यदहं तात तदनुष्ठीयतां वचः ॥ ३२

V1.3 B Ds D1.4.5 T3.4 -सत्कार- (for -संस्कार-). D6 T2 G4 -मन्त्रेण (for -मात्रेण). G3 प्रेतसत्कारमन्त्रेण. — D2 om. (hapl.) 27^b-28^c. — ^c) K4 ते भवेत् (for लौकिकं). D6 T1.2 G यत्तद् (for कृष्ण). M4 आनृण्यं लौकिके यत्तद्. — ^d) D6 ततः; T2 G1.4.5 गतिः (for गतः). S1 भवत्विह (for भवास्यहम्). K1-3 N V1.3 B Dn Ds D1.3-5 गताः किल भवन्ति हि (K3 N1 V3 B Ds D1.3.4 ह); K4 लौकिकं किल शाश्वतम्.

28 D2 om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). — ^a) K N V Dn D1 T3.4 M4 तस्य; D3 कृत्वा (for अस्य). K N1.3 V1.2 B Dn Ds D1.4.5 T3.4 G1 कृत्वा; D3 तस्य (for दत्त्वा). — ^b) K4 Ds2 T1 G5 M1-3 चित्ता (for चित्ति-). N (except S1; D2 om.) T3.4 विधानतः (for विधिं विना). — ^c) V3 om.; T2 G1.3 -मन्त्रेण (for -मात्रेण). — ^d) N1 V3 Ds M3 आप्नुयात् (for 'याम्).

29 ^a) S1 K1.2.4 N3 V B1 D1-5 T4 एतत्ते (T4 'तु); N3 (marg.) तत्र ते (for एतन्मे). T3 एतत्तु मम विज्ञाप्यं. — ^b) S1 विनि-; B3 Dn T1 M4 मयि (for मम). T3 संस्कारेण स युज्यताम्. — ^c) N2 V T4 M4 प्राप्नोति (for 'तु). S1 संगतस्य; Ds2 D5 स गतिं; T1 सगणं (for सुगतिं). K4 प्राप्नोतु संगतिं कृष्ण; D6 T2 G2-5 'तु सगणः कंसः; M3 'ति स गतिं कंसः. — After 29^{abc}, N1 ins. 870*. N1 om. 29^d-31^b. — ^d) D6 T2 G पश्चिम- (for 'मां). K4 कृपणस्त्वप्सदादतः; M 'णो लुप्तसत्क्रियः.

30 N1 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) D3 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य. — ^b) D6 G2 M1.3 विष्णुः (for कृष्णः). K N2.3 V B Dn Ds D1-5 T3.4 -विस्मितः (for -हर्षितः). — ^c) K3 D3 तं; D2 तु (for वै). — K2.3 N2.3 V1.2 B D T1.2 (second time) G M ins. after 30: T2 (first time) after 35^{ab}:

869* कालयुक्तमिदं तात त्वयैतद्भाषितं वचः ।

[G4 [इ]दं; M4 [ए]वं (for [ए]तद्). K2 N2.3 V1 B3 D2.3 प्रतिभाषितम्; Dn Ds यत्प्रभाषितम् (for भाषितं वचः). V2 B2 D1.4.5 तवैत (D1 त्वयि त-; D5 तयैत) यत्प्रभाषितम्; B1 त्वयि तत्प्रतिभाषितम् (for ^b).]

— K4 reads lines 20-27 of 870* after 30.

31 N1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 29). B1 repeats 31^{ab} after 870*. — ^b) B1 (second time) नयस्य (for कुलस्य). — After 31^{ab}, D6 S (except T3.4) read line 1 of 870*. V3 repeats 31^c-32^b after 870*. — ^c) V3 (second time) यस्य (for यत्). B1 कथं; B2 D5 विधोः; M4 गते (for -विधं). N1 G2 M2.3 ब्रूया; D6 ब्रूयाद् (for ब्रूषे). — ^d) M4 गतार्थे (for गतेऽर्थे). B3 -क्रमे (for -क्रमे).

32 For the repetition in V3, cf. v. l. 31. — ^a) D6 G2.5 M1.3 प्राप्यतां (for प्राप्स्यते). S1 K1-3 N V1.2.3 (both times) B D (except D3.6) T1.3 सत्कारं (for संस्कारं). K4 T4 G4 M2 प्राप्यतां (K4 'प्नोतु; T4 'प्यते) नृप सत्कारं; T2 G1 प्राप्नुतां नृप सत्कारं; G3 M4 प्राप्य (G3 'प्नु) तां नृप संस्कारः. — ^b) D6 T2 G2.3.5 हि सः; T4 G1 M3 'पि सः (for 'पि सन्). — D6 T2 G1-3.5 M4 repeat 32^{cd} after 870*; T1 (first time) M4 (third time) repeat it after 33^{ab}. K N2.3 V1.2 B Dn Ds D1-5 T1.3.4 G4 M1-3 G(ed.) ins. after 32^{ab}: N1 after 29^{abc}; D6 T2 G1-3.5 M4 after the first occurrence of 32^{cd}; V3 after the first occurrence of 32^{ab}:

870* कुले महति ते जन्म वेदान्वितवानसि ।
कथं न ज्ञायते तात नियतिर्दुरतिक्रमा ॥
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च पार्थिव ।
पूर्वजन्मकृतं कर्म कालेन परिपच्यते ॥ [5]
श्रुतवन्तोऽर्थवन्तश्च दातारः प्रियदर्शनाः ।
ब्रह्मण्या नयसंपन्ना दीनानुग्रहकारिणः ॥
लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्षितिपालाः कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तम ॥
धार्मिकाः सर्वभावज्ञाः प्रजापालनतत्पराः । [10]
क्षत्रधर्मपरा दान्ताः कालेन निधनं गताः ॥
स्वयमेव कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
प्राप्ते काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥
एषा ह्यन्तर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि । [15]
यथायं सुहृते लोको ह्यत्र कर्मैव कारणम् ॥
कालेनाभिहतः कंसः पूर्वकर्मप्रचोदितः ।
न ह्ययं कारणं तत्र कालः कर्म च कारणम् ॥
सूर्यसोममयं तात कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
कालेन निधनं गत्वा कालेनैव च जायते ।

उग्रसेनाभिषेकः]

विष्णुपर्व

[78. 36

न हि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं राज्यलालसः ।
 न चापि राज्यलुब्धेन मया कंसो निपातितः ॥ ३३
 किं तु लोकहितार्थाय कीर्त्यर्थं च सुतस्तव ।
 व्यङ्गभूतः कुलस्यास्य सानुजो विनिपातितः ॥ ३४

अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ।
 प्रीतिमान्विचरिष्यामि कामचारी यथा गजः ॥ ३५
 एतावच्छतशोऽप्येवं सत्येन प्रव्रीमि ते ।
 न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥ ३६

C 489 I
B 2. 32. 51
P 2. 32. 51

कालस्तु सर्वभूतानां निग्रहे प्रग्रहे रतः ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि कालस्य वशगानि वै ॥ [20]
 स्वदोषेणैव दग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ।
 नाहं वै कारणं तत्र कालस्तत्र तु कारणम् ॥
 अथ बाहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ।
 पलायनपरः कालः किं करिष्यत्यकारणम् ।
 कालस्तु बलवान् राजन् दुर्विज्ञेया हि सा गतिः ॥ [25]
 परावरविशेषज्ञा यां यान्ति समदर्शिनः ।
 गतिः कालस्य सा येन सर्वं कालस्य गोचरम् ॥

[$\tilde{N}1$ om. lines 1^a-16^a. D₆ S (except T_{3.4}) read line 1 after 31^{ab}. — (L. 1) K₃ D_n वेद्यं (for वेदान्). — M₁₋₃ om. lines 2-27. — (L. 2) D₆ T₂ G_{1.3.5} M₄ कैश्चिन्; T₁ कंसे; G₂ कंसं (for कथं). K₁ तु; K₄ सा (for न). V₁ ज्ञास्यसे; V₃ ज्ञाप्यते (for ज्ञायते). — (L. 3) G₄ महतां (for भूतानां). — (L. 4) $\tilde{N}2$ देह- (for -जन्म-). M₄ om. (hapl.) lines 4^b-11^a. $\tilde{N}2$ V₃ परिणाम्यते (for पच्यते). — K₄ om. lines 5-19. — (L. 5) $\tilde{N}2$ V₃ उदाराः (for दातारः). K₃ V₃ D_{5.6} दर्शिनः (for दर्शनाः). — (L. 6) D₅ ब्रह्माध्ययनसंपन्ना (for ^a). — (L. 7) $\tilde{N}2$ V₃ लोकपालोपमास्तात (for ^a). D₅ दीनानुग्रहकातराः (for ^b). — D₁ om. line 8. — (L. 8) T₂ G₁ नीताः पुरुषसत्तमाः (for ^b). — (L. 9) B₃ सत्य- (for सर्व-). $\tilde{N}2$ B₁ धर्मज्ञाः (for भावज्ञाः). T₂ om. lines 9^b-13^a. — (L. 10) $\tilde{N}3$ (marg.) V_{1.3} B₂ D₅ T₁ G_{1.2} रता (for -परा). T₁ शान्ताः (for दान्ताः). — (L. 11) K_{1.3} V₂ D_n D_{1-4.6} T_{1.3.4} G आत्म- (for एव). — (L. 12) $\tilde{N}3$ V₁ D₂ G_{1.3} प्राप्त- (for प्राप्ते). B D₅ प्राप्तकालस्य (B₃ ले तु) तत्सर्वं (for ^a). G_{1.4} सर्वं ते (for दृश्यते). $\tilde{N}2$ तु वि-; V₃ भूरि (for सर्व-). B_{1.3} D₅ दृश्यते खलु देहिनाम् (for ^b). — (L. 13) K_{1.3} D_{1.3-5} T₄ G(ed.) सा (for हि). — (L. 14) $\tilde{N}2$ G₅ ययायं; D₂ यययं; D₃ T_{3.4} यथा सं-; D₆ यया सं-; T₁ यया च; M₄ यथा च (for ययायं). V₁ B_{1.2} D₅ T₄ G₁ यत्र; V₃ तत्र; G₄ ह्यात्म- (for ह्यत्र). B₁ च (for [ए]व). — T₃ om. (hapl.) lines 15-16; D₅ reads the same on marg. — (L. 15) K₁ प्रतोदितः; $\tilde{N}2$ प्रणो^o (for -प्रचो^o). K₂ स्वकर्मण प्रणोदितः (for ^b). — (L. 16) K₁ (marg. as above). ₃ B₃ तत्र तु (B₃ च); D₆ कर्मैव (for कर्म च). — B₃ om. (hapl.) lines 17-22. — (L. 17) D₅ सोमसूर्य- (for सूर्यसोम-). D₃ सूर्यसोमात्मकं विष्णुः; D₆ सूर्यः सोमोऽप्ययं तात; T₁ सूर्यसोमौ च यत्तात (for

^a). — (L. 18) D₃ कालेन ग्रस्यते चैव; M₄ न नियतिं कृत्वा (for ^a) K₃ तु; $\tilde{N}1$ [इ]ह; D₃ प्र-; G₄ स (for च). — (L. 19) K₂ D₃ कालश्च; Bom. Poona eds. G(ed.) स कालः (for कालस्तु). D₆ S (except T_{3.4}) कालस्तु बलवान् राजन् (for ^a). K_{1.3} $\tilde{N}2$ D_n D₅ T₄ G₂ निग्रह- (for 'हे'). D₁₋₅ T₃ निग्रहानुग्रहे रतः (for ^b). — K₄ reads lines 20-27 after 30. — (L. 20) K₄ जगच्चराचरमिदं कालस्य वशमागतम्. — (L. 21) $\tilde{N}1$ B₂ दोषैरपि; T₄ दोषेण च (for 'णैव'). — V₃ om. line 22. — (L. 24) D₅ शुभाशुभफलः कालः (for ^a). K₂ $\tilde{N}1.2$ V₂ B_{1.2} D_n D₅ D₆ T₂ G [अ]कारणः (G₄ 'णैः'); T₁ M₄ कारणम् (for [अ]का^o). — (L. 25) D₅ भगवान् (for बल^o). — (L. 26) K₂ $\tilde{N}2.3$ (marg.) V_{2.3} D₄₋₆ T_{2.3} G ज्ञास्यन्ति; D₅ यास्यन्ति; T₄ यान्ति ते (for यां यान्ति). $\tilde{N}3$ D_{1.4} दर्शनाः (for -दर्शिनः). M₄ ज्ञास्यन्ति विधिदर्शिनः (for ^b). — (L. 27) K₂ $\tilde{N}3$ D₅ T₂ G₁ ये सिद्धा; $\tilde{N}1$ येनेह; D₅ ज्ञापेन; M₄ सिद्धा ये (for सा येन). $\tilde{N}2$ V₃ G₅ गतिं कालस्य वै सिद्धा; D_{2.3} गतिं कालस्य तां जन्म (D₃ जाने) (for ^a). K₂ गौरवम् (for गोचरम्). $\tilde{N}2.3$ V B D₅ D₆ T_{1.2} G M₄ मोक्षतत्त्वस्य पारगाः (for ^b).]

— After the above, B₁ repeats 31^{ab}. K₄ om. 32^a-33^a. — ^c $\tilde{S}1$ तत्र (for तात). $\tilde{N}1$ तत्तु तावदहं ब्रूमि; D₆ T_{1.2} G_{1-3.5} (all second time) M_{1-3.4} (second and third time) यत्तु तावदहं वक्ष्ये. — ^d K₂ यद् (for तद्). T₂ (second time) गतः (for वचः).

33 K₄ om. 33 (cf. v. l. 32). T₄ om. 33-34. — ^a $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ मे; $\tilde{N}2$ V₃ च; M₁ [ए]व; M₃ वै (for हि). $\tilde{S}1$ वै (for मे). M₂ न मे राज्येन कार्यं वै. — ^b D₁ काङ्क्षितः (for लालसः). $\tilde{S}1$ न वयं नृपकाङ्क्षिणः; K₃ $\tilde{N}1$ V_{1.3} B D_n D₅ D₆ T_{3.4} नाप्यहं नृपकाङ्क्षितः (K₃ तम्). — After 33^{ab}, T₁ repeats 32^{cd} and M₄ reads it third time. — ^c $\tilde{S}1$ K₃ वा (for च). $\tilde{S}1$ लोभेन (for लुब्धेन). — After 33, $\tilde{S}1$ reads 35^{ab}.

34 T₄ om. 34 (cf. v. l. 33). K₃ om. (hapl.) 34. — ^a M_{1.3} हितार्थं वै (for 'र्थाय'). — ^b $\tilde{S}1$ K₁ कृत्यार्थं च; D₅ कीर्त्यर्थेन (for 'र्थं च'). — ^c $\tilde{S}1$ त्यागरिक्तः; D₄ न्यूनभूतः; D₆ T₂ G_{1.3-5} त्यक्तः; T₃ शल्यं; G₃ त्यक्तधर्मः; M_{1.2} (inf. lin.) न्यक्कृतश्च; M₂ न्यङ्कभूतः; M₃ सत्कृतश्च (for व्यङ्गभूतः). — ^d K₂ B_{1.4} D₅ सानुगो (for 'जो').

78. 37.]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4891
B 2. 32. 52
P 2. 32. 52

भवान्राजास्तु मे मान्यो यदूनामग्रणीः प्रभुः ।
विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्ये राजसत्तम ॥ ३७
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते व्यथा ।
मया निःसृष्टं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम् ॥ ३८
व्रीडिताधोमुखं तं तु राजानं यदुसंसदि ।
अभिषेकेण गोविन्दो योजयामास योगवित् ॥ ३९
स बद्धमुकुटः श्रीमानुग्रसेनो महीपतिः ।
चकार सह कृष्णेन कंसस्य निधनक्रियाम् ॥ ४०
तं सर्वे यादवा मुख्या राजानं कृष्णशासनात् ।
अनुजग्मुः पुरीमार्गे देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४१

35 Ś1 reads 35^{ab} after 33. — ^a) D3 गोपालो (for गोमध्ये). — ^d) K3 Dn Ds1 (marg. as in text). s2 खगः (for गजः). Ś1 कामरूपो यथा खगः.

36 ^a) D6 G2-5 M1. 2 (inf. lin.). 3. 4 एतच्च (for एतावच्च). Ds एतावच्च शपेऽहं वै. — ^b) K1 सत्यमेतद्; K2. 4 Ñ1. 3 V1. 2 B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 सत्येनैतद्; Ñ2 V3 D3 नैव (for न प्र-). Ś1 वः (for ते). — ^c) D3 त्वर्थो (for कार्यं).

37 ^a) K1-3 Ñ3 V2 B Dn Ds D1. 2. 5 T3. 4 [अ]स्तु मान्यो मे; K4 Ñ1 V1 D4 तु (Ñ1 नु; D4 च) मान्यो मे; D6 T1. 2 G2-5 M तु नो मान्यो (for [अ]स्तु मे मान्यो). D3 भवांस्तु राजमान्यो मे. — ^b) Ś1 ध्रुवः; Ñ3 (marg.) V1 कृतः; D6 T2 G M असि; T1 अपि; T3 प्रभो (for प्रभुः). — ^c) D5. 6 T1 G2-5 [अ]भिषिच्यस्व (for 'षिच्यस्व). — ^d) D2 नरः; D5 सह; Bom. Poona eds. G(ed.) नृप- (for राज-). K3 राज्ये राज्यस्य सत्तम.

38 ^b) D4 T4 ते (for वा). D4 वा (for ते). — ^c) Ś1 K1 V2 D3 विसृष्टं (for नि'). G4 M4 स्वं राज्यं (by transp.). D6 T2 G1-3. 5 M1-3 मयातिसृष्टं स्वं राज्यं. — ^d) T1 पद्यताम् (for गृह्यताम्). — After 38, K1. 2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D2-4. 5 (marg.). 6 ins. :

871*

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नोत्तरं प्रत्यभाषत ।

[K2 D6 om. the ref.]

D4 cont. :

872* व्रीडितोऽधोमुखस्तस्थौ कृष्णस्य पुरतो नृपः ।

39 Before 39, K3. 4 D1 T2. 4 G2. 4. 5 M4 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) V1 तत्र; G4. 5 तत्तु (for तं तु). M4 व्रीडिताधोमुखं तं तु. — ^b) K1. 4 D1 जन- (for यदु-). — ^d) N (except Ś1 D6) T2-4 G1 M4 धर्मवित् (for योग).

रजन्यां तु प्रभातायां ततः सूर्ये चिरोदिते ।
पश्चिमं कंससंस्कारं चक्रुस्ते यदुपुंगवाः ॥ ४२
शिविकायां समारोप्य कंसदेहं यथाक्रमम् ।
नैष्ठिकेन विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्क्रियाम् ॥ ४३
स नीतो यमुनातीरमुत्तरं नृपतेः सुतः ।
संस्कृतश्च यथान्यायं नैधनेन चिताग्निना ॥ ४४
तथैव भ्रातरं चास्य सुनामानं महाभुजम् ।
संस्कारं लम्भयामासुः सह कृष्णेन यादवाः ॥ ४५
ताभ्यां ते सलिलं चक्रुर्वृष्णयन्धकमहारथाः ।
अक्षयं चापि प्रेतेभ्यो भाषमाणाः प्रतस्थिरे ॥ ४६

40 ^b) Dn G(ed.) महाद्युतिः (for महीपतिः).

41 ^a) D3. 4 ते (for तं). — ^c) Ñ1 पराजग्मुः (for अनु). D6 M3 G(ed.) पुरीं (for पुरी-).

42 ^a) K1. 3. 4 Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T3. 4 निवृत्तायां; G4 प्रयातायां; M1. 3 व्यती; M2 प्रवृत्तायां (for प्रभातायां). K2 रजन्यां तां तु वृत्तायां; D3 न्यां संनिवृत्तायां. — ^b) K Ñ2. 3 B1. 2 D T2. 3 G1-3. 5 M2-4 विराजति; B3 T1 M1 G(ed.) विराजिते (for चिरोदिते). G4 ततः सूर्योदयं प्रति. — ^c) G2 प्रेत- (for कंस-). K1 Ñ V B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4 -सत्कारं (for -संस्कारं). B1 पश्चिमं राजसत्कारं.

43 K4 D1 om. 43. — ^a) K1. 2 Ñ2. 3 V B Ds D2-5 T3. 4 G3 अथारोप्य (for समा). — ^b) D6 T1. 2 G1. 3-5 M1. 3 यथाविधि; G2 मृतं च तत् (for यथाक्रमम्). — ^d) K3 Ñ3 (marg.) V1 Dn D6 T1. 2 G M2. 4 कंस- (for तस्य). Ś1 संस्क्रियाम् (for सत्क्रि). M1. 3 चक्रुस्ते कंससंस्क्रियाम्.

44 ^b) D5 उत्तमं (for उत्तरं). Ñ3 (marg.) V1 उग्रसेनसुतो नृपः. — ^c) Ś1 K Ñ2. 3 V2. 3 B D (except D6) T1. 3. 4 सत्कृतश्च; V1 सत्कृत्य (for संस्कृतश्च). — ^d) Ś1 T1. 2 G1. 3-5 M4 नैष्ठिकेन; D5 ऐन्धनेन (for नैधं).

45 ^a) Ś1 K3 तत्र (for तथा). D6 T1 G1-3. 5 M तस्य (for चास्य). — ^b) Ñ2 महाप्रभुम् (for 'भुजम्). — ^d) Ds हतं (for सह). Ñ1. 2 V3 B2 D6 T2 G M कृष्णेन सह यादवाः.

46 ^a) T4 ताभ्यां च; G5 तस्यान्ते (for ताभ्यां ते). — ^b) K Ñ3 V B2. 3 D (except D6) T3. 4 -पुरोगमाः (for -महारथाः). — B3 reads 46^{cd} twice. D4. 5 G(ed.) repeat 46^{cd} after 874*. — ^c) Dn [अ]स्तु (for [अ]पि). Ñ2 V3 B2 T4 प्रेताभ्यां; D4. 5 G(ed.) (all second time) विप्रेभ्यो (for प्रेतेभ्यो). — ^d) K1. 2. 4 Ñ V B1. 2. 3

रामकृष्णयोर्विद्याध्ययनम्]

विष्णुपर्व

[79. 2

तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा दीनमानसाः ।

पुरस्कृत्योग्रसेनं वै विविशुर्मथुरां पुरीम् ॥ ४७

इति श्रीहरिवंशे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वैशंपायन उवाच ।

स कृष्णस्तत्र बलवान् रौहिणेयेन संगतः ।

मथुरां यादवाधीनां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १

प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया ज्वलन् ।

C 4905
B 2. 33. 2
P 2. 93. 4

(both times) Dn Ds D1-3. 4. 5 (last two second time) T3. 4 पुनः पुनः (for प्रतस्थिरे). K3 D4. 5 (both first time) दत्त्वा श्राद्धे विधानतः. — For 46^{cd}, Ds S (except T3. 4) subst. :

873* अक्षयं भाषमाणाश्च प्रेतेभ्यश्च प्रतस्थिरे ।

[D6 G2 M3 अक्षयं (for 'यं').]

G3 cont.: K3 D4. 5 (marg.) G(ed.) ins. after 46: B3 after the second occurrence of 46^{cd} :

874* हिरण्यस्य सुवर्णस्य दश कोटीस्तथा हरिः ।

गावो रत्नानि वासांसि ग्रामान्नगरसंमतान् ॥

ददौ कंसं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तमः ।

47 ") B3 तयोस्तु; T2 G1 तस्य ते (for तयोस्ते). Ś1 Ñ1 कृत्वा (for दत्त्वा). — ") K3 Dn च; Ñ1 तु; Ñ2 तं; V3 ते (for वै). M4 उग्रसेनं पुरस्कृत्य. — ") Ñ1 M4 मथुरा; V3 यादवाः; D6 माधुरी; M1-3 मथुरां (for मथुरां). — After 47, D2 ins. :

875* सर्वान्स्वजातिसंबन्धान्दिग्भ्यः कंसभयार्दितान् ।

यदुवृण्यन्धकमधुदाशार्हकुरादिकान् ॥

सभाजितान्समाश्रय विदेशावासकर्शितान् ।

न्यवासयत्स्वगेहेषु चित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् ॥

कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः । [5]

स्वगृहे रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥

वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजम् ।

नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥

[= (var.) Bhāgavata P. 10. 45. 15-18.]

COLOPHON. — Mention of the Epic: K3 Ds2 T3. — Mention of Khila: Ś1 K3 Ñ3 V B Ds D1. — Subparvan: V3 बालचरितम्; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name: K Ñ3 V B2. 3 Dn Ds D1. 3-5 कंससत्का (D1. 3 संस्कार उग्रसेनाभिषेकश्च; Ñ1. 2 B1 D6 T2 G1-3 M4 उग्रसेनाभिषेकः; D2 कंससत्क्रिया; T4 कंससंस्कारः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 86; Ñ3 V1 B2 G2. 4 M1-3 89; V3 90; V3 88; Dn Ds2 D4 87; D1 85; D3 T3 93; T1 G3. 5 M4 92; T2 G1 91; T4 80. — Śloka no.: Dn Ds2 62; D4 G1 65; T2 63.

79

1 K2. 4 om. the ref. After the ref., D2 ins. :

876* अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः ।

संकर्षणश्च राजेन्द्र परिव्रज्येदमूचतुः ॥

पितुर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम् ।

पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि ॥

स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् । [5]

शिश्नन्बन्धुभिरुत्सृष्टानाकल्पैः पोषरक्षणैः ॥

यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।

ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥

एवं सान्त्वय्य भगवान्स नन्दव्रजमच्युतः ।

वासोलंकाररूपाद्यै रक्षयामास सादरम् ॥ [10]

इत्युक्तस्तौ परिव्रज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।

पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 10. 45. 20-25.]

N (except Ś1 Ds D6) T3. 4 Bom. Poona Cal. eds. repeat 1-2 after the ref. of 80. 1. — ") K1. 3. 4 Ñ1 V2 B1. 3 Dn D1-5 T4 Bom. Poona and Cal. eds. (all second time) सहितो; B2 (second time) सुसुखी; T1. 2 G1-3. 5 M भगवान् (for बल). — ") D6 T1. 2 G M1. 2 (inf. lin. as in text). 3. 4 रौहिणेयसहायवान्. — T3 (second time) om. 1^{cd}. — ") D6 M1-3 मथुरां (for मथुरां). K Ñ1. 2 (all first time). 3 (marg. as in text, both times) V1 (first time). 2 (both times). 3 (first time) B1 (both times). 2. 3 (both first time) Dn (both both times) Ds D1-5 (last five first time) G1. 4 मथुरां यादवाकीर्णौ. — ") K4 Ñ1. 3 (marg. as in text) V1 (all first time) D1 (second time) T3 आविशत् (for आवसत्).

2 For the repetition in N (except Ś1 Ds D6) T3. 4 Bom. Poona Cal. eds., cf. v. l. 1. D1 (first time) om. 2^{cd}. — ") Ś1 K Ñ1. 3 V1. 2 B1. 2 Dn (all [except Ś1] second time) Ds D1-3 (last three second

79. 2]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4905
B 2. 33. 2
P 2. 33. 2

चकार मथुरां वीरः स रत्नाकरभूषणाम् ॥ २
कस्यचिच्चथ कालस्य सहितौ रामकेशवौ ।
गुरुं सांदीपनिं काश्यपमवन्तिपुरवासिनम् ।
धनुर्वेदचिकीर्षार्थमुभौ तावभिजग्मतुः ॥ ३
निवेद्य गोत्रं स्वाध्यायमाचारेणाभ्यलंकृतौ ।
शुश्रूषु निरहंकारावुभौ रामजनार्दनौ ।
प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्याः प्रादाच्च केवलाः ॥ ४

time). 4. 5 (second time). 6 T1. 2. 4 (second time)
G M1. 4 विभुः; N2 V3 (both second time) प्रभुः;
B3 (second time) वृतः (for ज्वलन्). — °) K N V B
Dn Ds D1-5 (all except Ds both times) T1. 3. 4 (both
both times) चचार (for चकार). K N V B1. 2 D
(except Ds D6) T3. 4 Bom. Poona eds. (all
second time) प्रीतः (for वीरः). — °) K2 (second
time) वनान्तरः; K3 (second time). 4 (both times)
N1 (first time). 2 (both times). 3 V1 B Dn (last
seven second time) D1. 2 (both both times). 3 (first
time). 4. 5 (both both times) T4 (second time)
M1. 3 वनाकरः; T1. 2 G M2. 4 धनागारः (for रत्नाकरः).
N3 (marg.) V1. 3 B3 (all second time) -भूषिताम् (for
-भूषणाम्). K1 (second time) स वनाकारतोरणाम्; D3
(second time) सर्वलोकस्य भूषणम्; D6 सदानागारभूषणाम्;
T3 (second time) धर्मो विग्रहवानिव.

3 °) S1 K1. 2. 4 D2 सांदीपनिं; K3 D1. 6 G1 पनं (for
पनिं). — °) D3. 4. 6 T2 G1. 3 अवन्ती. — °) B1 तम्; T2
G2. 8. 5 [ए]व (for ताव्). S1 अपि; N1 T1 अधि-; M1. 2
प्रति- (for अभि-).

4 °) S1 K1 [अ]भिसंवृतौ; D6 T1. 4 G3. 5 M4 [अ]प्यलं-
कृतौ; T2 G1 हलं (for [अ]भ्यलं). — °) D1 T2 G1 M
शुश्रूषा- (for पू). N1 शुश्रूषु निरभिमानाव्. — °) N1 सुतौ
(for उभौ). — After 4°d, D6 T1. 2 G M ins. :

877* चक्रतुः पुण्डरीकाक्षौ विद्याग्रहणलालसौ ।
— °) T3 विद्यां (for विद्याः). T2. 3 केवलाम्; G1 लौ (for
लाः).

5 V3 om. 5°-7°. — °) K1 तु (for च). K2 N2 D2
T1 G5 M श्रुतधरौ; K3 श्रुतिधरौ; D3 श्रद्धाधरौ; T2 G1 व्रतं;
G4 मूलं (for श्रुतिं). — °) K1. 2 N3 V1 B3 Ds D2 G4. 5
M प्रत्यपद्यताम् (for प्रतिं). D3 यथान्यायं प्रपद्यताम्. — °)
S1 K1 B3 अहोरात्र- (for त्रैश्व). — °) K2. 4 N Ds
D1 साङ्ग- (for साङ्गं). S1 अधीयतुः (for ताम्). K3 D4
साङ्गवेदमधीयतुः. — For 5°d, D6 T1. 2 G M subst. :

तौ च श्रुतिधरौ वीरौ यथावत्प्रतिपद्यताम् ।
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या साङ्गं वेदमधीयताम् ॥ ५
चतुष्पादे धनुर्वेदे चास्त्रग्रामे ससंग्रहे ।
अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत् ॥ ६
अतीवामानुषीं मेधां तयोश्चिन्त्य गुरुस्तदा ।
मेने तावागतौ देवावुभौ चन्द्रदिवाकरौ ॥ ७
ददर्श च महात्मानावुभौ तावपि पर्वसु ।

878* साङ्गं वेदमधीयेतां चतुःषष्ट्या दिनैस्तथा ।

6 V3 om. 6 (cf. v. l. 5). — °) N3 (marg.) चतु-
र्वेदे (for ष्पादे). S1 K3 B1. 2 Dn D4. 5 Cn चतुष्पादं धनु-
र्वेदं; V1 ष्पादचतुर्वेदे. * Cn : चतुष्पादं दीक्षासंग्रहसिद्धिप्रयो-
गाख्यैश्चतुर्भिः पादैरुपेतम् । * — °) K2 D1 शास्त्रग्रामे; N V1. 2
B Ds D3. 4 T3. 4 G2 M4 शस्त्रं; D6 T1 G3-5 अ (T1 G3
ह्य) स्त्रं (for चास्त्रं). S1 K3 Dn Cn श (K3 शा) स्त्रग्रामं
ससंग्रहम्; K4 T2 G1 सास्त्र (T2 हस्त; G1 अस्त्र) ग्रामे सुसंग्रहे;
D2 शस्त्रग्रामे च संग्रहे; D5 शस्त्रसंग्रामसंग्रहे. * Cn : ससंग्रहं
सरहस्यम् । * — After 6°d, D6 S (except T3. 4) G (ed.)
ins. :

879* लेख्यं च गणितं चोभौ प्रामुतां यदुनन्दनौ ।
गान्धर्ववेदं कृत्स्नं च तथा लेख्याश्च तावुभौ ।
हस्तिशिक्षाश्च शिक्षाश्च द्वादशाहेन चामुताम् ॥
तावुभौ जग्मतुर्वीरौ गुरुं सांदीपनिं ततः ।
धनुर्वेदचिकीर्षार्थं धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ॥ [5]
ताविष्वासवराचार्यमभिगम्य प्रणम्य च ।
तेन तौ सङ्कृतौ राजन्विचरन्ताववन्तिषु ॥
पञ्चाशद्भिरहोरात्रैर्दशाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
सरहस्यं धनुर्वेदं सकलं ताववामुताम् ॥

[(L. 1) G (ed.) लेखं (for लेख्यं). — (L. 2) D6
लेख्यांश्च; T1 G3 लेख्यं (for लेख्याश्च). — T1 om. (hapl.)
lines 4-9. — (L. 4) D6 तथा; G2 मुनिम् (for ततः).
— G3 om. lines 8-9. — (L. 9) T2 [अ]थामुताम् (for
[अ]वां).]

— °) B1 सुचिरेण (for अं). G4 काले तु (for कालेन).
— °) S1 गुरुस्तावन्वजानत; K3 भ्यामशिक्षयत्.

7 V3 om. 7°d (cf. v. l. 5). — °) D6 T1 G2 M1
अतीवामानुषीं मेधां (T1 मायां); T2 G1. 3-5 M2. 3 तां मातुषीं
मेधां. — °) G1. 4 तथा (for तदा). K N2. 3 V1. 2 B D
(except D6) T3. 4 चिन्तयित्वा तयोर्गुरुः. — °) N (except
S1 D6) T3. 4 वीराव् (for देवाव्). — °) K N V1. 2 B D
(except D6) T3. 4 देवौ; V3 मेने (for उभौ).

पूजयन्तौ महादेवं साक्षात्त्यक्षमवस्थितम् ॥ ८
 गुरुं सांदीपनिं कृष्णः कृतकृत्योऽभ्यभाषत ।
 गुर्वर्थं किं ददानीति रामेण सह भारत ॥ ९
 तयोः प्रभावं स ज्ञात्वा गुरुः प्रोवाच हृष्टवत् ।
 पुत्रमिच्छाम्यहं दत्तं यो मृतो लवणाम्भसि ॥ १०
 पुत्र एको हि मे जातः स चापि तिमिना हतः ।
 प्रभासे तीर्थयात्रायां तं मे त्वं पुनरानय ॥ ११
 तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णो रामस्यानुमते स्थितः ।
 गत्वा समुद्रं तेजस्वी विवेशान्तर्जलं हरिः ॥ १२

समुद्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा दर्शयामास तं तदा ।
 तमाह कृष्णः कासौ भोः पुत्रः सांदीपनेरिति ॥ १३
 समुद्रस्तमुवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
 तिमिरूपेण तं बालं प्रस्तवानिति माधव ॥ १४
 स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
 न चाससाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ॥ १५
 स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्दनः ।
 यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥ १६
 ततो वैवस्वतं देवं निर्जित्य पुरुषोत्तमः ।

C 4921
B 2. 83. 18
P 2. 33. 18

8 °) D₆ T₂ G₁₋₃ M₁₋₃ स ददर्श (for ददर्श च).
 — °) D₂ (marg. as in text) सर्वज्ञः; T₄ [अ]तीव च (for
 पर्वसु). — °) N₁ महादेवौ; V₁ यथा देवं (for महादेवं).
 — °) S₁ D₂ (marg.) क्षिण्येषु; D₁ 3. 5 T₄ विष्णुम् (for
 व्यक्षम्). K₁ 2. 4 N₁ V₁ 2 B D_n D_s D₄ T₃ साक्षाद्विष्णुं
 व्यवस्थितम्; K₈ °द्विष्णुं च संस्थितम्; M₁ °व्यक्षाविवापरौ;
 M₈ °व्यक्षमिवापरम्.

9 °) S₁ वचोऽब्रवीत्; K₂ 3 N₃ V₁ D_n D₁ 4. 5 °न्वभा-
 षत; V₈ °नुचोदयन्; D₆ T₁ 2 G₁ M₁ 3 °भ्य (D₆ G₂ ह्य) चोद-
 यत् (for °भ्यभाषत). — °) K₁ N₂ 3 V₁ 3 D₁ 2. 4-6 T₃ 4
 G₁ 4 M₂₋₄ ददामि (for °नि). D₈ गुर्वर्थे ऽक ददामीति. — °)
 S₁ सह रामेण भारत; D₆ S (except T₃ 4) रामेण सहित-
 स्तदा.

10 °) S₁ हर्षितः; B₁ D₂₋₄ 6 G₂ M₁ 3 हृष्टवान्; T₁
 दुष्करम् (for हृष्टवत्). — °) V₈ B₃ T₃ 4 दातुं (for दत्तं).
 — °) V₂ मृतो यो (by transp.). S₁ यो हतो लवणाम्भसा;
 T₂ G₁ यो मृतो लवणाम्बुधौ.

11 °) S₁ मम; N₁ 2 B₃ T₃ 4 G₅ M₁ 2. 4 °पि मे (for
 हि मे). — °) K₁ 3. 4 N₁ 2 V₃ D_n D_s 2. 3. 5 G₅ हतः
 (for हतः). — °) S₁ तमेतं; K₂ त्वमेवं; N₂ V₃ तस्मात्त्वं;
 B₁ तमेव (for तं मे त्वं). D₄ पुत्रम् (for पुनर).

12 °) T₂ G₁ तं तथेति; G₄ तथेति च (for °त्येव). M₁₋₃
 विष्णु (for कृष्णो). — °) D₆ G₂₋₄ M₁₋₃ प्रविश्य (for
 विवेश). S₁ विवेशान्तर्जले ततः.

13 °) K₃ D_n 2 D_s स्वं (for तं). — °) T₃ तदा (for
 तम्). V₃ कोसौ; T₂ G₁ 3-5 M₄ कास्ते (for कासौ).
 — °) V₂ सुतः (for पुत्रः). — After 13, G₄ ins. 881*.

14 G₁ om. 14-16. — °) N (except S₁ V₃ D₆) T₃ 4
 G₂ 5 प्रत्युवाच (for तम्). G₃ 5 [ए]वं (for [इ]दं). — °)
 N₃ V₁ तं बालं तिमिरूपेण. — °) K₁ 2. 4 N₁ V B D₁₋₃ 5

T₃ 4 भारत; D₆ T₁ 2 G₁₋₃ 5 M₁₋₃ केशवम् (T₂ G₁ 3. 5
 °व); M₄ मे मतिः (for माधव). D₈ गुरुपुत्रं तदाच्युत.
 — After 14, D_s G₅ ins. :

880* उन्मथ्य सलिलादस्माद्रस्तवानिति भारत ।

15 G₄ om. 15 (cf. v. 1. 14). — °) K₁ D₁ तं (for
 स). — °) N₃ (marg.) V₁ जगाम (for जघान). — T₄
 om. (hapl.) 15^a-17^b. G(ed.) om. 15^a.

16 G₄ om. 16 (cf. l. 14). T₄ om. 16 (cf. v. 1. 15).
 K₂ om. 16^a-17^b. — °) B₁ 2 च (for तु). — °) T₂
 G₁ 4. 5 M₄ तु (for स). N₂ V₃ यथासौ देवमानुष्ये.
 — °) D₆ श्रुतिः; T₁ 3 G₃ 5 स्मृतः (for श्रुतः). — D₆ T₁ 3
 G₁₋₃ 5 M ins. after 16 : G₄ after 13 :

881* गत्वा यमपुरं विष्णुः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

आसनस्थं ततो विष्णुः प्रोवाच यममूर्जितम् ।

दीयतां पुत्र इत्येवं काश्यसांदीपनेरिति ॥

तमुवाच ततो विष्णुं मृत्युना चाहतो हरे ।

एवमुक्तस्तदा कृष्णो यमेनामितविक्रमः । [5]

अहो धार्ष्ट्यं ततो मृत्योरित्युक्त्वा धनुराददे ॥

आदाय निशितं बाणं दीयतामिति चाब्रवीत् ।

क्रुद्धं विष्णुं समाज्ञाय दत्तवान्किल बालकम् ॥

[G₄ om. (hapl.) lines 1-3. — (L. 1) T₂ -पुरं (for -पुरं).
 M₄ कृष्णः (for विष्णुः). M₂ om. (hapl.) 1^b-2^a. T₁ कोप- (for
 क्रोध-). — (L. 2) T₂ G₅ आसनस्थस्य (for °स्थं). G₂ अदाद्य
 (for ततो). — (L. 4) T₁ स (for तम्). G₅ विष्णुर् (for
 विष्णु). T₂ [आ]हतो हरे; G₁ [आ]हतं हरे; G₃ हतो हरे (for
 [आ]हतो हरे). — M₁₋₃ om. line 5.]

17 T₁ om. 17^a (cf. v. 1. 15). K₂ om. 17^a (cf. v. 1.
 16). T₂ om. 17^a. K₁ N₂ 3 V₁ 2 B₂ 3 D_n D_s 3 T₃
 G₂ read 17^a twice. — °) B₃ (second time) Bom.
 Poona eds. चोरं (for देवं). K₁ B₃ D_s 3 (all first time)

79. 17]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4924
B 2. 33. 21
P. 2. 33. 21

आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरनष्टं यमक्षयात् ॥ १७
ततः सांदीपनेः पुत्रः प्रसादादमितौजसः ।
दीर्घकालगतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ॥ १८
तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ।
सर्वेषामेव भूतानां विस्मयः समजायत ॥ १९
स गुरोः पुत्रमादाय पाञ्चजन्यं च माधवः ।
रत्नानि च महार्हाणि पुनरायाजगत्पतिः ॥ २०
रक्षसस्तस्य रत्नानि महार्हाणि बहूनि च ।

आनाय्यावेदयामास गुरवे वासवानुजः ॥ २१
गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च तावुभौ ।
अचिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोके धनुर्मृताम् ॥ २२
ततः सांदीपनेः पुत्रं तद्रूपवयसं तदा ।
प्रादात्कृष्णः प्रतीताय सह रत्नैरुदारधीः ॥ २३
चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यः सांदीपनिस्तदा ।
समेत्य सुमुदे राजन्पूजयन् रामकेशवौ ॥ २४
कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामय्य सुव्रतौ ।

ततो वैवस्वतं पुरं; Dn (both first time) ततो जगाम
भगवान्. — ^b) K1 D2. 5 T3 (all first time) जगाम; N2
(first time) गत्वा स; N3 V1. 2 B3 (all first time) गतः
स; G2 (both times) निर्भर्त्य (for निर्जित्य). Dn (both
first time) वैवस्वतपुरं महत्. — N1 B1 Ds ins. after 17^{ab}:
N2. 3 B2. 3 after the second occurrence of 17^{ab}:

882* आससाद च तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ।

[N1 न चाससाद तं बालं (for ^a). B3 तथा (for तदा).]

— Dn ins. after the first occurrence of 17^{ab}:

883* शङ्खमापूय गोविन्दस्त्रासयामास वै जनम् ।

Dn cont.: K1 N2. 3 V1. 2 B2. 3 D2 ins. after the first
occurrence of 17^{ab}:

884* ततो यमोऽभ्युपागम्य वचन्दे तं गदाधरम् ।

किमागमनकृत्यं ते किं करोमीति चाब्रवीत् ॥

तमुवाचाथ वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ।

तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्धोरतरं महत् ॥

[K1 N2 B3 D2 om. line 2. — (L. 3) D2 स (for
तम्). B2 गोविन्दो; D2 तं कृष्णो (for वै कृष्णो). — K1
reads line 4 on marg. — (L. 4) K1 D2 (marg.) श्रुत्वा
तयोस् (for तयोस्तत्र). N2. 3 V1. 2 B2 श्रुत्वाथ तद्वचो युद्धम्
(for ^a). K1 D2 (also marg.) तत्रासीद्धुतं महत्; N2
अभवद्भरतर्षभ; N3 V1. 2 B2 अभव (V2 करो) सुमहत्तदा
(for ^b).]

— ^c) V3 आनित्ये तं; G2 आनीय तं (for आनिनाय). — ^d)
K2 B2 Ds T1. 2 G1. 3. 5 M4 चिरं (for चिर-).

18 ^a) T3. 4 M4 पुत्रं (for पुत्रः). — ^b) S1 K1-3 Dn
D2. 5 प्रसादाद्; G3 प्रतापाद् (for प्रसादाद्). M4 प्रादादमित-
तेजसः. — ^c) K1. 2 V2 B1 D2-5 कालं गतः; M3 कालं
कृतः (for कालगतः). T4 पुत्रः (for प्रेतः). T3 दीर्घकालं गतं
लेभे. — ^d) N3 (marg.) एवासीच्च; Dn पुनरायाच (for
सीच्च). V3 च वीर्यवान् (for शरीरं). T3 यथारूपशरीरिणम्.

19 ^a) K2 तददृष्टम्; D3 त्रिदशानाम् (for तदशक्यम्).

— ^b) D1 च; D6 T1 G2 M1-3 [अ]स्य (for सु-). K4 दृष्ट्वा
च सुमहाद्भुतम्. — ^c) D2 (marg. as in text) M4 देवानां
(for भूतानां). — ^d) V2 विस्मयः समपद्यत.

20 ^b) K2 T2. 4 केशवः (for माधवः). — ^a) K N1. 3
V1 B1. 3 Dn Ds D1. 2. 4 जगत्प्रभुः; N2 V3 D5 दुरुः; D3
गुरुं प्रभुः; T2 (also as in text) महाकविः (for जगत्पतिः).

21 ^a) K1. 3 N2. 3 V B Dn Ds Ds. 4 T4 राक्षसैस् (for
रक्षसम्). K2 राक्षसेशस्य रत्नानि; K4 D1. 2 राक्षसेर्वर (D1
सैस्तानि र; D2 सैः सर्वरत्नां; T1 M4 अक्षयाण्यथ रं. — ^c)
T1 आनीय (for आनाय्य). D3 आनीय वेदयामास; T2 G1
आनाय्य दापं.

22 T1 M4 read 22 after 24. — ^a) S1 शक्तीषु; D2
युक्तेषु (for युद्धेषु). — ^b) D6 T2 G1-3. 5 M1-3 सर्वशस्त्रेषु
तावुभौ. — ^c) D3 श्रेष्ठौ (for सर्व-). K V1 D1. 2. 4. 6 T4
G2 M1. 3 लोक- (for लोके). S1 धनुष्मताम् (for भृताम्).
B3 सर्वलोकधनुष्मताम्.

23 B3 om. 23^a-26^b. — ^b) T1 Cal. ed. तथा; G2
सदा (for तदा). K4 हतं तं लवणाम्बुधौ. — ^c) N (except
S1 D6; B3 om.) T1. 3. 4 प्रतीतात्मा; M2 प्रसन्नाय (for
प्रतीताय).

24 B3 om. 24 (cf. v. 1. 23). — ^a) T2 G1 चिरं (for
चिर-). K2 दृष्टेन (for न-). — ^b) T3 समेत्य मुनिपुंगवः.
— ^c) K3 आमन्त्र्य (for समेत्य). T3 पूजयामास धर्मात्मा.
— ^d) K2 युजयन्; T3 तावुभौ (for पूजयन्). K3 रामकेशव-
योरपि. — After 24, T1 M4 read 22.

25 B3 om. 25 (cf. v. 1. 23). — ^a) D2 कृताथौ (for
सौ). M4 तौ महा- (for तावुभौ). V2 देवौ (for वीरौ). D3
कृताथौ तत्र तौ वीरौ. — ^b) K2 सायुधौ; Dn1 सव्रतौ; D2
तावुभौ; D6 T1. 2 G M2. 4 माधवौ; M1. 3 पूज्य च (for
सुव्रतौ). D3 तमामन्याशु जग्मतुः. — N1 om. 25^{ad}. — ^c)
T3 M1. 2 आयातां (for तौ). M2 वीरौ (for भूयो).

आयातौ मथुरां भूयो वसुदेवसुताबुधौ ॥ २५
 ततः प्रत्युद्ययुः सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ।
 सवाला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ २६
 श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणोऽथ पुरोहिताः ।
 सवालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥ २७
 नन्दितूर्याण्यवाद्यन्त तुष्टुबुध जनार्दनम् ।
 रथ्याः पताकामालिन्यो भ्राजन्ति स्म समन्ततः ॥ २८
 प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ।
 गोविन्दागमनेऽत्यर्थं यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ २९
 मुदिताश्चाप्यगायन्त राजमार्गेषु गायनाः ।
 स्तवाशीःप्रथमा गाथा यादवानां प्रियंकराः ॥ ३०

गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ।
 स्वे पुरे निर्भयाः सर्वे क्रीडध्वं सह बान्धवैः ॥ ३१
 न तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ।
 मथुरायां बभौ राजन्गोविन्दे समुपस्थिते ॥ ३२
 वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्विपाः ।
 नरनारीगणाः सर्वे भेजिरे मनसः सुखम् ॥ ३३
 शिवाश्च वाताः प्रववुर्विरजस्का दिशो दश ।
 दैवतानि च सर्वाणि हृष्टान्यायतनेष्वपि ॥ ३४
 यानि लिङ्गानि लोकस्य बभूवुः कृतयुगे पुरा ।
 तानि सर्वाण्यदृश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनार्दने ॥ ३५
 ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनः ।

C 4943
B 2. 33. 39
P 2. 33. 39

26 B₃ om. 26^{ab} (cf. v. 1. 23). — ^a) G₂ ताबुद्ययुः (for प्रत्यु^०). — ^c) K₂. 3 Ñ₂. 3 V₂. 3 B₁ D_n D_{s1} D₄ T₂ G₁. 2. 5 M₂ सवाला; K₄ T₃ सर्वे सं-; Ñ₁ D₁. 5 T₄ यादवा; B₃ ते सर्वे; T₁ M₄ सवाल-; G₄ सकला (for सवाला).

27 ^b) N (except S₁ Ñ₁ D₆) T₃. 4 स-; T₁ सपि; G₄ च (for सथ). — ^c) K₄ T₂ G₃-5 M₃ सा चैवं; Ñ₂. 3 B₂ D₄ युवतिः (for सा चैव). K₂ V₁. 2 B₃ D₂. 3 सवालवृद्ध-युवतिः; T₃. 4 लवृद्धसचिवाः; G₂ लवृद्धाः सर्वेऽपि. — ^d) K₁ D₆ T₂ G₁. 2 वर्धत; D₁. 3 M₂ (inf. lin.) Bom. ed. वर्तते (for त). T₄ पुरी समभवत्ततः.

28 ^a) T₁. 2 G₁. 3 M₄ ततस् (for नन्दि-). — ^b) T₁ तं (for च). — ^c) K₂ M₃ वीथ्यः (for रथ्याः). Some Mss. पताक- (for पताका-). — ^d) N (except S₁ D₆) T M₄ भ्राजन्ते (for न्ति).

29 ^c) K₄ गोविन्दाभिगमेऽत्यर्थं. — ^d) D₂. 6 T₄ G₄. 5 [इन्द्रमहे; T₁. 2 G₁ M₂ (inf. lin. as in text). 4 [इन्द्रागमे; T₃ [इन्द्रपुरी (for [इन्द्रमहे). D₆ महेन्द्रस्य महे तथा; G₃ यथैवेन्द्रागमे पुरा.

30 ^a) B₂ Bom. Poona eds. G (ed.) मुदिताश्चाथ गायन्ति. — ^b) D₂ -मार्गेण (for पुं). D₁. 3. 6 S गायकाः (for नाः). — ^c) S₁ तथाशीः- (for स्तवाशीः-). K₁. 2. 4 Ñ₂. 3 V B D_n D_s D₄. 5 T₁. 3 प्रथिता; M₁ प्रभवा; M₃ प्रथना; M₄ परमा (for प्रथमा). K₃ Ñ₁ D₁-3 तथासीत्य- (Ñ₁ तथाशीःप्र-; D₁. 3 तत्रासीत्य-; D₂ [marg.] स्तवाशीःप्र-थिता गाथा; T₁ स्तवाशीःप्रथिता गावो. — ^d) D_s प्रियं-करी (for करः).

31 ^a) B₁ संगीतौ (for संप्राप्तौ). — ^c) K₁. 2 V₁. 2 B₁

D_{s1} D₃. 4 T₂-4 M₁. 3. 4 स्व- (for स्वे). — ^d) S₁ M₁ क्रीडध्वं सहबान्धवाः; D₃ ध्वं यादवान्धकाः; D₆ T₁ G₁-4 M₂. 4 न्ति स्म सवान्धवाः; G₅ किं वदन्ति स्म बान्धवाः; M₃ भेजिरे मनसः प्रियाः. — After 31, T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ G (ed.) ins.:

885* तेभ्योऽगच्छन्विदेशेभ्यः कंसेनोद्विजिताश्च ये ।

[T₁ G₃ तेऽपि; G (ed.) ते हि (for तेभ्यो).]

32 ^a) K₄ कश्चित्तत्र (by transp.). — ^b) S₁ K₁ [अपि मानवः (for विचेतनः). — ^c) N (except S₁ Ñ₁ D₆) T₁. 3. 4 G₂. 5 M₄ अभूद् (for बभौ). — ^d) S₁ गोविन्दे समुपागते.

33 ^b) D₃ प्रहृष्टा गृहमेधिनः. — ^d) Ñ₃ (marg. as in text) मानसं; D₄ मनसा (for सः). B₁ स्वयम्; D₆ T₁. 2 G M प्रियम् (for सुखम्).

34 ^a) Ñ₃ V₁ सुखदाः प्रववुर्वाता. — ^c) K Ñ₃ V₁. 2 B D (except D₆) T₃. 4 प्रहृष्टानि (for च सर्वाणि). — ^d) K Ñ₃ V₁. 2 B D (except D₆) T₃. 4 सर्वेषु (for हृष्टानि). Ñ₁ [आयतनानि (for नेषु). N (except S₁ D₆) T₃. 4 च (for [अपि).

35 ^a) V₂ यानि लोकस्य लिङ्गानि. — ^b) K₂ भुवः; Ñ₂ B₃ भुवि; D₂ M₁ बभूवुः (hypermetric) (for बभूवुः). Ñ₃ (marg.) तदा (for पुरा). S₁ चतुःकृते युगे तदा; D₆ T₁. 2 G M₃. 4 संबभूवुः (M₃ बभूवुश्च) कृते युगे. — M₃ om. 35^c. — ^c) G₃ दृश्यन्ते (for [अ]दृश्यन्त).

36 ^a) K₁ D₂. 3 प्राप्ते (for पुण्ये). — ^b) S₁ सूदनः (for मर्दनः). — ^c) T₁ वाजि- (for हरिः). — ^d) D₃ बल-मद्रसमन्वितः.

79. 36]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4943
B 2. 33. 39
P 2. 33. 39

हरियुक्तेन गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥ ३६
विशन्तं मथुरां रम्यां तमुपेन्द्रमरिंदमम् ।
अनुजगुर्यदुगणाः शक्रं देवगणा इव ॥ ३७
वसुदेवस्य भवनं ततस्तौ यदुनन्दनौ ।
प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥ ३८

तावायुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ ।
मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ३९
एवं तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ ।
उग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं मुमोदतुः ॥ ४०

इति श्रीहरिवंशे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

37 ") $\tilde{N}_1$ नगरीं (for मथुरां). $K_1 V_3 D_2$ पुण्यां (for रम्यां). $\tilde{S}_1 M_{1.3}$ विशन्तं नगरं पुण्यं ; D_3 विवेश मथुरां पुण्यां ; $D_6 T_{1.2} G M_{2.4}$ विशन्तं नगरीं पुण्यां. — ^{b}) D_3 यथा चेन्द्रोऽमरावतीम्. — ^{d}) V_1 सुर- (for देव-).

38 ") $D_{8.6} T_2 G M_4$ सदनं (for भवनं). — ^{b}) $\tilde{S}_1$ पुरुषौ ; K_3 पितुस्तौ (for ततस्तौ). — ^{c}) $K_{3.4} V_3 D_{1.2}$ 4.6 $T_2.3 G_{1.2.4.5}$ प्रहृष्टौ (for प्रविष्टौ). V_2 मनसौ (for वदनौ). — ^{d}) $D_3 T_{3.4} G_2$ [अ]स्वरम् (for [अ]चलम्). — After 38, $K_2 \tilde{N}_{2.3} V B D_n D_s D_4 T_4$ ins. :

886* परेण तेजसोपेतौ सुरेन्द्राविव रूपिणौ ।

[$K_2 D_n$ रवीन्द्राव् (for सुरे).]

39 V_2 om. 39^{ab}. — ^{b}) $V_3 M_{1.2}$ स्वे गृहे (by transp.). D_3 सुख- (for स्वैर-). $T_2 G_{1.3-5} M_4$ गृहेषु स्वेषु चारिणौ. — ^{c}) D_3 मुमोदतुः (for मुमुदाते). — After 39, N (except $\tilde{S}_1 \tilde{N}_1$) S (except M_{1-3}) ins. :

887* उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनामिषु ।
चेरतुः सुमहात्मानौ यादवैः परिवारितौ ॥
रैवतस्य समीपेषु सरित्सु विमलासु च ।
पद्मपत्रसमृद्धासु कारण्डवयुतासु च ॥

[(L. 1) $K_3 V_2 D_6$ फलपुष्पवनेषु च (D_6 °नादिषु) (for ^{b}). — (L. 2) T_4 रेजतुः (for चेरतुः). — V_2 om. line 3. — (L. 3) $K_3 \tilde{N}_3 V_{1.3} B_1 D_n D_s D_{5.6} G_{1.4}$ समीपे तु (for °पेषु). T_2 om. lines 3^b-4^b. D_6 विमलासु (for विम°). — $\tilde{N}_2$ om. (hapl.) line 4. — (L. 4) D_4 तत्र तत्र (for पद्मपत्र-). $K_3.4 D_n D_s D_1$ प्रवृद्धासु ; $B_1 T_3 G_4$ विवृ° ; D_2 -समि° ; G_5 सताम्रासु (for -समृद्धासु). $V_3 D_1$ -लतासु च ; D_6 -रतासु च ; $T_1 M_4$ -सुगन्धिषु (for -युतासु च).]

$D_6 T_1 G M_4$ cont. : M_{1-3} ins. after 39 :

888* एवं तौ वात्यमुत्तीणौ बलभद्रजनार्दनौ ।

40 T_2 om. 40^{abc}. — ^{a}) $D_6 T_1 G M$ ततस् (for एवं). V_2 -निर्माणं ; D_3 -कर्माणौ (for -नि°). — ^{b}) D_3

सनातनौ (for शुभाननौ). — ^{d}) $K_{1.4} V_{1.3} M_3$ किंचित् (for कं°). $K_3 \tilde{N}_3 V_{1.2} B_{2.3} D_3$ अधोषतुः ; $\tilde{N}_2$ तथोषतुः ; V_3 तदोषतुः ; $D_6 T_1 G M$ अ ($G_{1.4} M_4$ मु) मोदताम् (for मुमोदतुः). — After 40, $D_6 T_{1.2} G_{1.3-5} M_4$ ins. :

889* उषित्वा चतुरो मातामहन्तगोप उदारधीः ।
रामकृष्णौ समालिङ्ग्य यदुभिश्चानुमोदितः ।
वसुदेवाभ्यनुज्ञातः स्वमेव शकटं ययौ ॥

[(L. 2) $T_1 M_4$ अथालिङ्ग्य (for समा°).]

$D_6 T_{1.2} G_{1.3-5} M_4$ cont. : $G_2 M_{1-3}$ ins. after 40 :

890* सूतः ।

एतद्वो बालचरितं सकलं मुनिपुंगवाः ।
यथाश्रुतं यथायोगं यथाज्ञानमुदाहृतम् ॥

[(L. 1) $T_{1.2} G_1$ वै (for वो). — (L. 2) $T_2 G_{1.3-5}$ यथाश्रुतं (for °श्रुतं). M_{1-3} ख्यातं शौनकसत्तमाः (for °).] M_3 cont. :

891* कृष्णं केशवमच्युतं मुररिपुं शौरिं हरिं शार्ङ्गिणं
विष्णुं विश्वसृजं चतुर्भुजमजं श्रीवल्लभं श्रीधरम् ।
जिष्णुं दैत्यरिपुं त्रिधामनिलयं त्रैलोक्यनाथं परं
गोविन्दं पुरुषं नमामि शिरसा नारायणं चक्रिणम् ॥

COLOPHON. — Mention of the Epic : $K_3 D_{s2} T_3$. — Mention of Khila : $\tilde{S}_1 K_3 \tilde{N}_3 V B D_{n2} D_{s1} D_{1.3}$. — Sub-parvan : $D_3 M_2$ बालचरितम् ; $D_6 G_{2-4} M_{1-3}$ बाल-क्रीडा ; T_1 आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : $\tilde{S}_1$ इष्वस्त्रशिक्षा ; $K_1 B_1 D_2$ कृष्णप्रत्यागमनम् ; $K_{2-4} \tilde{N} V B_{2.3} D_n D_s D_{1.4.5}$ T_4 रामकृष्णप्रत्यागमनम् ; D_3 रामकृष्णाभ्यागमनम् ; $D_6 T_{1.2} G_{1-3}$ गुरुपुत्रानयनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K_3 87 ; $\tilde{N}_3 V_1 B_2 G_{2.4} M_{1-3}$ 90 ; $V_2 T_2$ 91 ; V_3 89 ; $D_{s2} D_4$ 88 ; D_1 85 ; $D_3 T_3$ 94 ; $T_1 G_{3.5} M_4$ 93 ; T_4 81 ; G_1 92. — Śloka no. : D_n 43 ; D_{s2} 45 ; T_2 52 ; G_1 46.

८०

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ।

शुश्राव निहतं कंसं जरासंधः प्रतापवान् ॥ १

आजगाम षडङ्गेन बलेन महता वृतः ।

जिघांसुर्हि यदून्कुद्रः कंसस्यापचितिं चरन् ॥ २

अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्नास्तां मागधस्य सुते नृप ।

जरासंधस्य कल्याण्यौ पीनश्रोणिपयोधरे ।

उभे कंसस्य ते भार्ये प्रादाद्बार्हद्रथो नृपः ॥ ३

स ताभ्यां सुमुदे राजा बध्वा पितरमाहुकम् ।

समाश्रित्य जरासंधमनादृत्य च यादवान् ।

C 4957
B 2. 34. 7
P 2. 34. 7

80

☞ T₁ M read adhyayas 80-82 after App. I (No. 18); T₃ repeats the same after App. I (No. 19); G₃ repeats adhy. 80. after App. I (No. 18).¹

1 K₄ Ds₁ om. the ref. After the ref., N (except S₁ Ds D₆) T₃. 4 Bom. Poona Cal. eds. repeat 79. 1-2. S₁ om. 1^{abc}. D₂ repeats 1^{ab} after 892A*. — ^a) K₁ D₂ (first time). 3 एतस्मिन्नेव काले तु. — ^b) D₃ -गृहे वसन् (for -गृहेश्वरः). D₂ (second time) स राजा मागधेश्वरः; D₆ T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 4 राजा स मागधेश्वरः; T₃ जरासंधः प्रतापवान्. — ^c) D₆ स (for नि-). — K Ñ V B Dn Ds D₁₋₆ T₃. 4 M₄ (first time) ins. after 1^{abc}: S₁ after the ref. :

892*

दुहितृभ्यां महीपतिः ।

ततो नातिचिरात्कालाज्.

[S₁ om. line 1. — After line 1, D₂ ins. :

892A* अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ।

हते भर्तरी दुःस्वार्ते ईयतुः स्वपितुर्गृहान् ॥

[= (var.) Bhāgavata P., 10. 50. 1.]

— T₁ M₄ repeat from line 2 to 3^b after App. I (No. 18). — (L. 2) T₁ M₄ (both first time) राजाज् (for कालाज्).]

— After 1, D₆ T₁ (first time). 2 G₁. 2. 3 (first time). 4 M₁₋₃. 4 (first time) ins. :

893* स साधनेन महता पाकशासनविक्रमः ।

After the above, M₄ (first time) cont. 894*.

2 For the repetition in T₁ M₄, cf. v. l. 1. — ^a) K₂ [अ]थ वेगेन (for षडङ्गेन). — ^b) K₂ Ñ₁ B₂ Ds बलेन स महाबलः. — T₁ G₃ (both second time) ins. after 2^{ab}: G₃ cont. after 895*. M₄ cont. after 893* :

894* कृष्णस्य वधमन्विच्छन्मधुरामन्ववर्तत ।

— ^c) K₂ जिघांसया; D₅ सन्धि (for सुर्हि). T₁ M₄ (both first time) जिघांसुरभवत्कुद्रः. — ^d) K₄ [उ]पचिति (for [अ]प^c). K₂ Ñ₂ V₃ B Ds D₁. 5. 6 T₁ (first time) G₂ M₁₋₃. 4 (both times) स्मरन् (for चरन्). — After 2, D₆ T₁. 2. 3 (second time) G₁. 2. 3 (second time). 4. 5 M ins. :

895* अयशो ह्यात्मनो रक्षल्लोकनिर्वादाङ्क्या ।

दुहितृप्रीतिकामार्थं मधुरामवरोधकः ।

अक्षौहिण्यैकविंशत्या सेनया च तदा सह ॥

[M₁. 2 om. line 1. M₃ om. lines 1-2. — (L. 1) T₁. 3 M₄ सपि (for हि). G₂ -निर्धार- (for -निर्वाद-). D₆ लोकनिर्वादकं तथा (for ^b). — D₆ T₃ G₂ om. lines 2-3. — (L. 2) T₁ M₁ -प्रिय- (for -प्रीति-). G₅ दुहितृप्रीतिमाकाङ्क्षन् (for ^a). T₁ M₁. 2 अवरोधयत् (for ^cधकः).]

After the above, G₅ cont. 894*.

3 For the repetition in T₁ M₄, cf. v. l. 1. — ^a) D₆ G₂. 4. 5 प्राप्ति (for प्राप्तिश्च). S₁ नामोभे; K₃ नामोभे; K₄ Ñ₂ V₃ B T₁ (second time) नाम्ना ते; D₆ T₃ (second time) नामास्तां; T₁ (first time) M₁. 4 (first time) नाम्ना हि (for नाम्नास्तां). — ^b) D₆ T₁ (first time). 2 G₁. 2. 3 (both times). 4. 5 M₁₋₃. 4 (first time) उभे (for नृप). M₄ (second time) ते मागधसुते नृप. — T₁ (first time) M₁₋₃. 4 (first time) ins. after 3^{ab}: G₃ (second time). 5 cont. after 897* :

896* ते द्वे च कंसराजाय ददौ दृष्टः स मागधः ॥

तेन ते विधवे स्यातामभे कृष्णेन मागधे ।

जीवत्येव तथा राजन्वीरे राज्ञां पुरोगमे ॥

[G₃ om. line 1. — (L. 1) T₁ तु द्वे (for द्वे च). M₄ ददौ दृष्टः सुमागधः (for ^b). — (L. 2) M₁₋₃. ते कृते (for तेन ते). — (L. 3) G₃ (second time). 5 M₄ तदा (for तथा). G₅ वीरो (for वीरे).]

— ^c) V₁ कन्ये द्वे (for कल्याण्यौ). — ^d) K₃ भार्ये द्वे; B₃ द्वे भार्ये; D₂. 6 T₂ G₁. 2. 4. 5 M₁. 3 भार्ये ते (by transp.); D₃ भार्यार्थः.

80. 4]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4958
B 2. 34. 7
P 2. 34. 7

शूरसेनेश्वरो राजा यथा ते बहुशः श्रुतः ॥ ४
ज्ञातिकार्यार्थसिद्धयर्थमुग्रसेनहिते स्थितः ।
वसुदेवोऽभवन्नित्यं कंसो न ममृषे च तम् ॥ ५
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य हते कंसे दुरात्मनि ।
उग्रसेनोऽभवद्राजा भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ॥ ६
दुहितृभ्यां जरासंधः प्रियाभ्यां बलवानृषः ।
प्रियार्थं वीरपत्नीभ्यामुपायान्मथुरां ततः ।

4 ^a) D₆ भार्याभ्यां (for स ताभ्यां). S₁ ताभ्यां; D₂ राजन् (for राजा). — ^b) D₃ आहुकिम्; T₃ G₃ (both second time). ⁵ M भोजसा (for आहुकिम्). — ^c) V₁ T₄ -सेनश्च यो (for -सेनेश्वरो). — ^d) D₆ M₃ सुबहुः; T₂ G₃₋₅ स बहु- (for बहुशः).

5 ^a) D₃ -कार्यस्य (for -कार्यार्थः). G₃ ज्ञातिकार्यार्थमुद्युक्त. — ^b) K Ñ_{1,3} V_{1,2} B D T₃ (first time). ⁴ -हिते रतः; Ñ₂ T_{1,3} G₃ (last two second time) -मते स्थितः; V₃ -मते रतः; T₂ G₁ -स्थिते सुते; G_{2,3} (first time). ⁴ -सुते स्थिते; G₅ M₄ -मते स्थिते (for -हिते स्थितः). — T₁ om. (hapl. ?) 5^c-6^d. — ^c) T₂ G_{1,3} (both times). ⁴ उग्रसेनो (for वसुदेवो). — ^d) K_{1,4} M₃ तत् (for तम्).

6 ^a) S₁ K₁ Ñ₃ (marg. as in text) V₂ B₁ D_{2,3,5,6} T₃ G_{1,2,3} (first time). ^{4,5} समाश्रित्य; V₃ ह्यपां; T₃ (second time). ⁴ M₂ उपां (for व्यपां). — ^d) S₁ ततो (for भोज-). B₃ ततः; D₃ T₃ G₃ (both second time) M₄ सह (for वृतः). D₅ भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः. — D₆ T_{2,3} (second time) G_{1,2} M₁₋₃ ins. after 6:

897* मथुरां पालयामास केशवानुमते स्थितः ।

After the above, G₃ (second times). ⁵ cont. 896*.

7 ^b) D₅ वृतः (for नृपः). — ^c) K Ñ₁ V₂ B_{2,3} Dn D₃ D_{1-3,5,6} T₃ (first time). ⁴ चोदितो; Ñ₂ B₁ D₄ M₃ नोदितो; Ñ₃ प्रेरितो; V₃ विदितो; T_{1,3} (second time) G₃ (both times) प्रियाभ्यां (for र्थं). G₄ प्रियाभ्यां वीर-पत्न्यर्थम्. — ^d) B₃ M₄ उभाभ्यां; T₃ (second time). ⁴ उद्ययौ (for उपायान्). D₅ तदा (for ततः). — After 7^{c,d}, D₂ ins.:

898* स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृपः ।
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥
अक्षौहिणीभिर्विशल्या तिसृभिश्चापि संयुतः ।
यदुराजधानीं मथुरां रोद्धुमभ्यागतो नृपः ॥

[= Bhāgavata P., 10. 50. 3-4.]

कृत्वा सर्वसमुद्योगं क्रोधादभिययौ यदून ॥ ७
प्रतापावनता ये हि जरासंधस्य पार्थिवाः ।
मित्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा ॥ ८
त एनमन्वयुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः ।
महेष्वासा महावीर्या जरासंधप्रियैषिणः ॥ ९
कारूपो दन्तवक्त्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गाधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनां वरः ।

— ^c) T₁ श्रुत्वा (for कृत्वा). Ñ₂ V₂ B_{2,3} D_{4,5} T₃ (second time). ⁴ M₄ सर्वं (for सर्व-). D₆ T₂ G_{1,2,4,5} M₁₋₃ बलोद्योगं (for -समुं). D₃ स कृत्वा सर्वसमुद्योगं. — ^d) K₁ Ñ₃ (marg.) V₁ T₃ (second time). ⁴ क्रोधादभिरिव ज्वलन्; K₂₋₄ Ñ_{2,3} V_{2,3} B Dn Ds D₁₋₅ भिसमो ज्वलन्; D₆ G₂ क्रोधादभि यदून्ययौ; T₁ G₃ (second time) क्रोधा-दिव ययौ रिपून्; T₃ (first time) G₁ दम्बुद्युतं ययौ; G₃ (first time). ^{4,5} दम्बुद्युतं ययौ.

8 T₃ (second time) om. 8^{ab}. — ^a) K Ñ V B Dn Ds D₁₋₅ च; T₄ न (for हि). D₆ T₂ G_{1,4,5} प्रभावावनता ये हि; T₃ प्रतापानलतापेन; M₃ पादानता ये हि. — ^b) D₅ D₃ पार्थिव (for वाः). — ^c) S₁ T₁ ये च (for चैव). — ^d) K_{1,3,4} Ñ_{1,3} V₁ B₂ Dn D_{1,3,5} T₄ संयुक्ताः (for सं). S₁ T_{1,3} G₃ (both second time) M₄ च ये (for तथा). D₆ T₂ G_{1,2,3} (first time). ^{4,5} M₁₋₃ सुहृत्संबन्धिनस्तथा.

9 D₃ om. 9^{ab}. — ^a) K₁ D₆ T₂ G_{1,3} (first time). ^{4,5} तमेवम्; T₃ (second time) तदा तम्; G₂ M_{1,2} तमेनम्; M₃ त एवम् (for त एनम्). K_{2,4} Ñ V₃ B_{1,3} Dn Ds D_{1,4,5} T₃ (first time). ⁴ तमेवानुययुः सर्वे; V_{1,2} B₂ D₂ तमेव चान्वयुः सर्वे; T₁ G₃ (second time) M₄ तदा त (M₄ क)-मन्वयुः सर्वे. — ^b) V₂ प्रमुदितैर् (for सं). D₆ G_{2,3} (first time). ⁴ M₁₋₃ तथा; T₂ G_{1,3} (second time) सदा; T₃ (second time) यथा; G₅ तदा; M₄ मुदा (for वृताः). — After 9^{ab}, T_{1,3} G₃ (last two second time) M ins.:

899* ये नृपाः पर्वतात्तस्माद्रोजन्ताद्भीलिता गताः ।

ते च सर्वे यदूनहन्तुं जरासंधं समन्वयुः ॥

— G₂ om. 9^c-13^b. — ^d) D₆ G_{4,5} राजपुत्र-; T₂ G₁ जरा-पुत्र- (for -संध-). D₁ प्रधर्षिणः; D₂ हितैषिणः (for -प्रियैः). D₃ सत्यसंधा हितैषिणः; G₃ (first time) जरापुत्रजयैषिणः.

10 G₂ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) Ñ₁ G_{4,5} M₃ अकूरो; T₂ G₁ M_{1,2} करुशो; T₃ (both times) M₄ कारुशो; G₃ (both times) करुषो (for कारुषो). — After 10^{ab}, G₁ reads 12^{cd}, repeating it in its proper place. V₃ om. (hapl.) 10^c-14^d. T₂ G_{1,3} (first time). ^{4,5} om.

आहूतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः ॥ १०
 पुत्रश्च भीष्मकस्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम् ।
 वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्धते स सदा बले ॥ ११
 वेणुदारिः श्रुतर्वा च क्राथश्चैवांशुमानपि ।
 अङ्गराजश्च बलवान्वज्जानामधिपस्तथा ॥ १२
 कौसल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
 सुहृथश्च विक्रान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥ १३

मद्राजश्च बलवांस्त्रिगर्तानामथेश्वरः ।
 साल्वराजश्च विक्रान्तो दरदश्च महाबलः ॥ १४
 यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 सौवीरराजः शैब्यश्च पाण्ड्यश्च बलिनां वरः ।
 गान्धारराजः सुबलो नग्नजिच्च महाबलः ॥ १५
 एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ।
 तमन्वयुर्जरासंधं विद्रिपन्तो जनार्दनम् ॥ १६

C 4972
 B 2. 34. 21
 P 2. 34. 21

10°-12°. — ^a) T1 पौण्ड्रको (for °श्च). — ^e) K2 Ñ2 D3
 आहूतिः; V3 सांक्रुतिः; Ds1 आहूतिः (for आहूतिः). K4
 आवन्त्यः कैशिकश्चैव; Ñ3 Dn2 सांक्रुतिः के°. V1 B1. 2 D3
 सांक्रु (Ds marg. आहूतिः) कौ°; Ds2 M4 आहूतिः कौ°; D2
 आहूतिः के°; T1 G3 (second time) M2. 3 आहु (M2 °ह) तिः
 कौ°; T3 (first time) अलंकृतः कैशिकश्च; T3 (second time). 4
 आहु (T1 अहु) तः कैशिकश्चैव; G (ed.) कैशिकश्चैव कुटिलो.
 — ^f) M1. 2 जनाधिपः (for नरा°). K2 भीमकश्च नराधिप.

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 9). V3 T2 G1. 3-5 om.
 11 (cf. v. l. 10). — ^a) Ñ2 V2 D5. 6 T3 (second
 time) भीमकश्च; T4 भीष्मकश्च (for °स्य). V1 पुण्ड्रश्च
 भीष्मकश्चैव. — ^b) S1 Ñ1 T1 M3 धनुर्भृताम् (for
 °भृताम्). T3 (second time) मुख्यः सर्वधनुर्भृताम्. — ^c)
 K1 D2-4 च; K2 स (for यः). — ^d) K3 D6 महादवे; T1
 सदा बली (for सदा बले). K1 स्पर्धते यः सदादवे; K2. 4 Ñ
 V1. 2 B Dn Ds D1-5 T3 (first time). 4 स्पर्धते स म (Ñ3
 V1 B1 सुम-; B3 च म-; D2. 3 यो म) हाह (Ds °ण) वे; T3
 (second time) G3 M1 °ते सर्वदा बले.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 9). V3 om. 12. T2 G1. 3-5
 om. 12^{ab} (for all, cf. v. l. 10). T3 (second time) om.
 12^{ab}. — ^a) K2 D2. 4 सुवर्वा; V1 D1 T3 सुपर्वा (for श्रुतर्वा).
 D1 [अ]थ (for च). — ^b) Some Mss. क्रथश्च (for क्रा°).
 — G1 reads 12^{cd} for the first time after 10^{ab}. — ^c) V3
 तु (for च). T2 G1 (second time). 3-5 मा (G1 म) गधाधिपतिः
 श्रीमान्. — S1 om. (hapl.) 12^d-14^a. — ^d) K1. 2 G5
 अङ्गानाम्; G4 नागा° (for वज्रा°). T1 वज्जराजश्च वीर्यवान्.

13 G2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 9). V3 om. 13 (cf. v. l.
 10). S1 om. 13 (cf. v. l. 12). B3 M1. 3 om. (hapl.)
 13. T1 om. (hapl.) 13^{ab}. T3 G3 (both second time)
 M2 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^a) K1-3 D1. 2. 4 M4
 कौशल्यः; K4 कौशिकः; T3 (second time). 4 कौशलः;
 some Mss. कौशल्यः (for कौसल्यः). D2. 3 तु (for च).
 — G1 om. (hapl.) 13^{cd}; D2 reads it on marg. — ^c)
 K1 सुहृथराजश्च; K2 G4 सुहृथश्च; Ñ2. 3 (marg.) V1 B1. 2

D1. 3 सौभे°; Dn सुरे°; Ds1 (marg.) भौमेश्वरश्च; D2 तथा
 शूरश्च; G2 सिंहेश्वरश्च (for सुहृ°). D5 बलवान् (for विक्रान्तो).
 K3 Ñ1 V2 T1 M2 सु (Ñ1 V2 सौ) ह्यश्च राजा विक्रान्तो; K4
 सौभश्च रथवि°; T3 (first time). 4 तदासौ (T4 स तदा)
 सौम्य वि°; T3 G3 (both second time) M4 सुहृ (M4 सिंह) च
 राजातिबलो.

14 V3 om. 14 (cf. v. l. 10). S1 om. 14^a (cf. v. l.
 13). — ^a) T2 G1. 4. 5 तु (for च). — ^b) K1 जनेश्वरः;
 B3 D2 T1. 2. 3 (second time). 4 G1. 2. 3 (second time)
 अधी°; D3 महे°; T3 (first time) M2 अपी°; M1. 3 पतिस्तथा
 (for अथेश्वरः). — After 14^{ab}, D2 ins. 901*. V2 om.
 14^c-15^b. D2 om. 14^{cd}. — ^c) D3 तु (for च). — ^d)
 T2. 3 (second time) G1. 2. 3 (second time). 4. 5 महारथः
 (for °बलः). S1 K3 काश्मीरा (K3 विदर्भा) धिपतिस्तथा.

15 V2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). K2 om. (hapl.) 15.
 D5 reads 15^a-16^b on marg. — ^a) T2 G1. 2. 3 (second
 time). 5 मालवाधिपतिश्चैव. — ^c) T2 G1. 4 शूरश्च; T3
 (second time) शल्यश्च; G3 (second time). 5 शौर्यश्च
 (for शैब्यश्च). K3 सौवीरो राजसेव्यश्च. — ^d) G2 पौण्ड्रश्च
 (for पाण्ड्यश्च). — T1 om. 15^{ef}. — ^f) Dn1 T2 नाग्नजिच्च;
 G1 नाग्नि° (for नग्न°). T3 G3 (both second time). 4 M
 महारथः (for °बलः). — After 15, K3 Dn Ds Ds ins.:

900* काश्मीरराजो गोमर्दो दरदाधिपतिर्नृपः ।

[D5 तथा (for नृपः).]

K3 Dn Ds Ds cont.: K1. 4 Ñ V B D1. 3. 4. 5 T3. 3
 (both times). 4 G1. 2. 3 (first time). 5 ins. after 15:
 K2 after 14: D2 after 14^{ab}:

901* दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

[Ñ1 V3 [अ]न्ये (for [ए]व). T3. 4 सुयोधनादयश्चैव (for °).]

16 ^a) S1 बहवो (for राजानो). — ^b) Ñ1. 3 (marg.)
 V1 D5 T4 महाबलाः (for °रथाः). S1 राजानो बलगर्विताः.
 — ^d) D2 यवनाधिपतिस्तथा (cf. 15^a).

17 ^c) S1 न्यधुः (for ऊधुः). G3 (second time) M4

C 4973
B 2. 34. 22
P 2. 34. 22

ते शूरसेनानाविश्य प्रभूतयवसेन्धनान् ।

ऊषुः संरुध्य मथुरां परिक्षिप्य बलैस्तदा ॥ १७

इति श्रीहारिवंशे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।

मथुरोपवने गत्वा निविष्टांस्तान्नराधिपान् ।

अपश्यन्वृष्णयः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १

ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत् ।

त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ २

यथायं संनिकृष्टो हि जरासंधो नराधिपः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम् ॥ ३

एतानि शशिकल्पानि नराणां विजिगीषताम् ।

छत्राण्यार्य विराजन्ते प्रोच्छ्रितानि सितानि च ॥ ४

अहो नृपथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ।

अभिवर्तन्ति नः शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः ॥ ५

काले खलु नृपः प्राप्तो जरासंधो महीपतिः ।

संक्षिप्य (for संरुध्य). Ds अन्वसुधंस्तु मथुरां. — ^a) T₃ (second time) परिवृत्य (for °क्षिप्य). N (except S₁) T_{2, 3} (first time). 4 G_{1, 2, 4, 5} पुरस्कृत्य बलं तदा.

Colophon om. in K₃ D_{1, 4, 6} T_{2, 3} (first time). 4 G_{1, 2, 3} (first time). 4, 5. — *Mention of the Epic*: N₃ Ds₂ T₃. — *Mention of Khila*: S₁ K₄ N₃ V B Dn Ds₁ D₃. — *Adhy. name*: S₁ N₃ V₁ B जरासंधोद्योगः; K_{1, 4} जरासंधोद्यमः; K₂ N_{1, 2} V_{2, 3} Dn Ds D_{2, 3, 5} G₃ (second time) मथुरोपरोधः; M₃ मथुरायुद्धम्; M₄ मथुरानिरोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): N₃ V₁ B₂ 91; V₂ 92; V₃ 90; Dn Ds₂ 89; D₃ 95; T₁ G₃ (second time) M₄ 106; T₃ (second time) 109; M₁₋₃ 107. — *Sloka no.*: Dn D₃ 22; Ds₂ 21. — After adhy. 80, G₃ (first time) ins. a passage given in App. I (No. 16).

81

For the sequence in T₁ M and the repetition in T₃, cf. v. l. adhy. 80.

1 D₆ T₂ G_{1, 4, 5} M₄ ins. a passage given in App. I (No. 16) after the ref. — ^a) S₁ सर्वान्; K₃ N_{1, 3} V₁ B₁ Ds D₂₋₄ G₂ मत्वा (for गत्वा). D₆ T_{1, 2, 4} G_{1, 3-5} M मथु (D₆ M₁₋₃ °धु) रोपवनं ग (G₄ म) त्वा. — ^b) S₁ महानुगान्; T_{1, 3} (second time) G₃ M₄ महारथान् (for नराधिपान्). T₃ (first time) निविष्टान्सर्वपार्थिवान्; M₁₋₃ °ष्टास्ते महारथाः. — After 1, T₁ G₃ M₁₋₃ ins.:

902* तानागतामृतपानराजन्मागधानराजसत्तमान् ।

[T₁ G₃ दृष्ट्वा (for राजन्). T₁ नृप- (for राज-).]

2 ^b) M_{1, 2} वचनं चेदमब्रवीत्. — ^c) K₃ देव-; T₂ सखिल-; G_{1, 4} किल (for खलु). D₄ त्वरन्ते खलु कार्यार्थ- — ^a) D₃₋₅ असंशयम् (for न संशयः). N₃ (marg.) V₁ D₆ T₂ G_{1, 2, 4, 5} देवानां नात्र संशयः.

3 ^a) T₃ (first time) M_{1, 2} यथा स; T₄ यथा हि; M₃ तथा स (for यथायं). D₆ वै (for हि). — ^b) K₄ निपातितः; V₃ महाबलः (for नराधिपः). — ^c) N₃ V₁ D₄ च (for हि). — ^d) K₃ V₁ B₁ T₄ रंहसा (for °साम्). — After 3, T₁ M₁₋₃ ins. a passage given in App. I (No. 16).

4 T₃ (second time) om. 4^{ab}. — ^a) N₃ (marg.) V₁ D₆ [अ]शनि- (for शशि-). — ^b) K₂ Ds D₃ नां (for वि-). K₄ जयैषिणाम्; N₁ G₃ M₂₋₄ जिगीषुणाम् (for °षताम्). M₁ रथानां विजिगीषुणाम्. — ^c) D₆ T₂ चित्राणि (for छत्र-). D₃ [अ]ग्र वि-; D_{4, 5} [उ]परि (for [आ]यं वि-). — ^d) K₁ प्रोत्थितानि; N₁ V₃ T₁ उत्थि°; T₂ G₁ प्रोच्छि° (for प्रोच्छि°). G₃ वै (for च). S₁ व्युच्छ्रितानि च तानि च; M₄ उच्छ्रितानि च तानि वै.

5 T₃ (second time) om. 5. — ^a) V₃ बलोदग्रा; D₅ G₃ M₄ चरोदग्रा (for °रथो°). K_{1, 4} अमी नृपवरोदग्रा; N₁ अहो रथनृपो°. — ^b) K₃ शत- (for छत्र-). — K₃ G₃ om. (hapl.) 5^{cd}. — ^c) N₃ (marg.) V₁ G₁ वर्धन्ति; T₁ नोदन्ति (for वर्धन्ति). S₁ नस्तत्र; N₃ ते शुभ्रा; D₃ नः शुक्ला; G₂ नहन्तो (for नः शुभ्रा). G₄ आहवार्थाय नः शुभ्रा. — ^d) V₁ रथाः (for यथा). D₃ T₁ M₁₋₃ वै; T₃ ते; G₄ [अ]भ्रे (for खे).

जरासंधपराजयः]

विष्णुपर्व

[81. 15

आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमः समरातिथिः ॥ ६
 आर्य तिष्ठाव सहितावनुप्राप्ते महीपतौ ।
 युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णः स्वस्थः संग्रामलालसः ।
 जरासंधमभिप्रेप्सुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ८
 वीक्षमाणश्च तान्सर्वानृपान्यदुवरोऽव्ययः ।
 आत्मानमात्मना वाक्यमुवाच हृदि मन्त्रवित् ॥ ९
 इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ।
 ये विनाशमिहेष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १०
 प्रोक्षिताः खल्विमे मन्ये मृत्युना नृपुंगवाः ।

स्वर्गगानि तथा ह्येषां वपूषि प्रचकाशिरे ॥ ११
 स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ।
 एषां नृपतिमुख्यानां बलैर्वैरभिपीडिता ।
 भूमिर्निरन्तरा चेयं बलराष्ट्राभिसंवृता ॥ १२
 खल्वेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ।
 भविष्यति नरेन्द्रौघैः शतशो विनिपातितैः ॥ १३
 जरासंधस्ततः क्रुद्धः प्रभुः सर्वमहीक्षिताम् ।
 नराधिपसहस्रौघैरनुयातो महाद्युतिः ॥ १४
 व्यायतोदग्रतुरगैः सयन्त्रैः सुसमाहितैः ।
 रथैः सांग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गतिभिः क्वचित् ॥ १५

C 4989
 B 2. 35. 16
 P 2. 35. 16

6 T₃ (second time) om. 6^{ad}. — °) D₃ -कुशलः; G₅ M₄ -निकषः; M₁₋₃ -निकषे (for 'षः'). T₂ G₁ आवयोर्युद्ध-
 माकाङ्क्षन्. — °) G₃ M द्वितीयः (for प्रथमः). T₃ प्रथमः सम-
 रोद्धहः.

7 °) Ś₁ तिष्ठाम; K₁ तुष्ट्याव (for तिष्ठाव). — °) Ś₁
 अनुप्राप्ते; N₁ अनुप्राप्तौ (for 'प्राप्ते'). T₃ (second time)
 महाबलः (for महीपतौ). G₃ M₄ अनुप्राप्तौ महीपतिः. — °)
 K₂ D₃ प्रक (D₃ 'व' तस्यो (for प्रयोक्तव्यो). — °) Ś₁ तद्वि
 (for तावद्).

8 °) K_{3.4} D₁ शूरः (for स्वस्थः). — °) Ś₁ -प्रेक्ष्य (for
 -प्रेप्सुश्च). K_{3.4} N_{1.2} V Dn D₁₋₄ T_{1.3} (first time). 4
 G_{1.3} जरासंधबलं प्रे (N₁ 'बलप्रे'; Dn D₃ T_{3.4} 'वधं प्रे')प्सुश्च;
 D₅ 'संधवधे'प्सुश्च.

9 °) V₂ तु (for च). — °) T₂ G_{4.5} युद्धपरो; G₂
 यदुपुरे (for 'वरो'). G (ed.) नृपान्यदुवरोत्तमः. — °) N
 (except Ś₁ D_{2.3}) T_{1.2.3} (both times). 4 G आत्मनै-
 वात्मनो (K₁ 'ना' वाक्यम् (T₂ 'चम्'). — °) T₃ (first
 time) गुरु (for हृदि). N₁ मन्त्रयन्; T_{1.3} (second time)
 M₁₋₃ मन्त्रितम् (for मन्त्रवित्).

10 T₃ (second time) om. 10^{ad}-12^{ad}. — °) D₅ T₂
 G_{1.2.4.5} च (for ते). — °) T₁ G₃ M₄ युद्धवर्त्मनि संस्थिताः.
 — °) N (except Ś₁) T₂₋₄ G_{1.2.4.5} गमिष्यन्ति (for इहे-
 ष्यन्ति). G₃ M₄ सहसा नाशमेष्यन्ति. — °) D₃ मत्प्रदिष्टेन
 कर्मणा.

11 T₃ om. 11 (cf. v. l. 10). — °) Ś₁ सर्वे (for मन्ये).
 K N V B D T G M₄ प्रोक्षि (K₄ D_{3.6} T_{1.2} G प्रेषि).
 तान्खल्विमानमन्ये. — °) K₁ D_{2.3} -सत्तमान्; K₂₋₄ N V
 B Dn Ds D_{1.4-6} T G M₄ पुंगवान् (for 'वाः'). — °) M₂
 [अन्येषां (for ह्येषां). N (except Ś₁) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M₄

स्वर्गगामीनि चाप्ये (T₁ G₃ M₄ सर्वे) षां; G₂ 'कामानि वाप्येषां'.
 12 T₃ om. 12^{ad} (cf. v. l. 10). G₄ om. 12^{ad}.
 — °) G₁ स्थिते (for स्थाने). T₂ स्थिता भारत विश्रान्ता.
 — °) Ś₁ चिरं गता; D₅ दिवो गता (for दिवं गता). — °)
 D₃ एषा (for एषां). K₁ D₂ नृवरः; K_{3.4} N V_{1.3} D₁.
 4-6 T₂₋₄ G_{1.2.4.5} M₄ नृपाणां (for नृपतिः). — °)
 Ś₁ प्रतिः; K₂ V₁ Ds₂ D₄ अतिः; V₃ अवः; Ds₁ D_{2.6} T₂
 G₅ अपि; T₄ अधि (for अभि). — °) K_{1.3.4} N_{2.3} V
 Dn Ds D₁₋₅ T₃ (both times). 4 G₃ M₄ मही (for
 भूमिर्). N₁ वसुधा च निरस्त्येयः; D₅ T₂ G_{1.2.4.5} निरन्तरेयं
 वसुधा. — °) Ś₁ बहु (for बलः). K₄ D₃ संनता; N_{1.3} V
 B D₅ T₂ G_{1.4.5} M_{1.2} संतता; D₂ संमता (for संवृता).
 T₁ बलराष्ट्राभिसंतता; T₃ (second time) G₃ बलै राज्ञां हि
 संतता; T₃ वनराष्ट्राभिसंक्रता.

13 °) B₂ G₂ अल्पेन; T₁ सर्वेण (for खल्वेन). — °)
 G₄ घातितैः (for -पां). — After 13, K₃ ins. an addl.
 colophon, mentioning the Epic, Khila and adhy. no.
 82. While T_{1.3} (second time) G_{1.3.5} M₄ ins. after
 13 :

903* एवं चिन्तयतस्तस्य कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ।
 While M_{1.2} ins. after 13 :

904* एवं संचिन्त्य भगवान्युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 संकर्षणेन सहितस्तस्यौ गिरितिवाचलः ॥

14 Before 14, some Mss. ins. वैशंपायनः. — °) K₃
 शत्रुः (for प्रभुः). — °) N₃ (marg.) V₁ अनुप्राप्तौ; D₅ T₁.
 2.3 (both times) G_{1.2.4.5} M अभियातो (for अनुयातो).
 N_{1.2} V_{2.3} महीपतिः; Ds₂ महामतिः (for 'द्युतिः').

15 T₃ (second time) om. 15^{ad}. — °) K_{1.3} N₃ V₂
 Ds D_{2.4.5} G_{2.3} सुयानैः; K₄ सुजातैः; N_{2.3} (marg.)
 V_{1.3} B Dn T₁ सादिभिः; D₂ (sup. lin.) सुनागैः; D₅

81. 16]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 4990
B 2. 35. 16
P 2. 35. 16

हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारिणैर्वारिदोषमैः ।
महामात्रोत्तमारूढैः कल्पितै रणकोविदैः ॥ १६
स्वारूढैः सादिभिर्युक्तैः प्रेक्षमाणैः प्रवर्णितैः ।
वाजिभिर्मेषसंकाशैः पुत्राङ्गिरि पत्तिभिः ॥ १७
खड्गचर्मधरोदग्रैः पत्तिभिर्वर्णिताम्बरैः ।
सहस्रसंख्यासंयुक्तैरुत्पतद्भिरिवोरगैः ॥ १८
एवं चतुर्विधैः सैन्यैः कम्पमानैरिवाम्बुदैः ।
नृपोऽभियातो बलवाञ्जरासंधो धृतव्रतः ॥ १९
स रथैर्मेषनिर्घोषैर्गजैश्च मदाशिञ्जितैः ।

सयानैः; T₂ G₁. 4. 5 साधनैः; M₁₋₃ सुयात्रा- (for सयत्रैः).
D₁. 3 सुयानैः सुमहाहितैः. — °) S₁ K₁ V₁ Dn₂ संग्रामिकैर्
(for सां). — G₄ om. (hapl.) 15^a-17^a. — °) D₂
उत्पतद्भिः पतत्रिभिः; D₃ उत्पतद्भिरिवाम्बरम्.

16 G₄ om. 16 (cf. v. l. 15). — °) T₂ महाभावैर्
(for 'घण्टैर्'). — T₃ (second time) om. 16^a-20^b.

17 G₄ om. 17^a (cf. v. l. 15). T₃ om. 17 (cf. v. l.
16). — °) K₁. 2. 4 सारूढैः; V₁. 3 भां (for स्वां).
— °) K₂ हेममाणैः; N₂. 3 V B Dn Ds₁ D₃. 6 T₃. 4 G₂. 4. 5
प्रेक्षं; D₄ प्रेषं; T₁ G₃ M₄ प्रेक्षणीयैः; T₂ G₁ हर्षमाणैः; M₁. 2
प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष). — °) K₂ संघातैः; V₂ निर्घोषैः (for
संकाशैः). — °) T₁ पतद्भिर् (for पुत्राङ्गिरि). K D₁ पत्तिभिः;
B₃ D₃ पर्वतैः; D₆ G₅ पक्षिभिः; G₁ पक्षिभिः (for पत्तिभिः).
G₃ पतद्भिरिव पत्तिभिः; M₁₋₃ प्रवर्णितैश्च पक्षि (M₂ 'त्ति'भिः).

18 T₃ om. 18 (cf. v. l. 16). — °) K₁₋₃ N₁ V₂
Dn Ds D₁₋₃. 6 G₁. 2. 4. 5 M₁₋₃ चर्मखड्ग- (for खड्गचर्म-).
— °) K₁ पत्रिभिर्; D₆ पक्षिभिर् (for पत्तिभिर्). S₁ पत्ति-
भिर्वर्णितैः; N₂ V₂ B₂ T₁. 2 G₃ M₄ 'भिर्वर्णितानां वरैः;
Dn₁ 'भिर्वर्णिताम्बरैः. — °) K₁. 4 मुख- (for संख्या-).
— °) M₁₋₃ [अ]म्बरम् (for [उ]रगैः).

19 T₃ om. 19 (cf. v. l. 16). — °) Ds₂ बहुविधैः
(for चतुर्विधैः). — °) V₃ कल्पमानैर् (for कम्पं). T₃
[अ]म्बुभिः (for 'दैः). S₁ कल्पमानैरिवार्षणैः. — °) T₂ नृपैः
(for नृपो). K₁. 2. 4 N₂. 3 V₁. 2 B₁ D₁₋₃ T G₁. 2. 4. 5 प्र-
(for सभिः). — °) D₂. 3 T₃ दृढव्रतः; D₅ वृत्तस्तः; T₂ G₁
M₃ प्रतापवान्; M₁. 2 महाद्युतिः (for धृतव्रतः).

20 T₃ om. 20^a (cf. v. l. 16). — °) V₃ संघोषैर्;
T₃ संकाशैर् (for निर्घोषैर्). — °) K₁ संहितैः; K₂
दंशितैः; K₄ G₃ संयुतैः; D₃ गर्वितैः; D₄ संज्ञितैः; T₁
गजितैः; T₂ G₁ दपितैः; G₃ M₄ वृद्धितैः (for शिञ्जितैः).

हेममाणैश्च तुरगैः क्ष्वेडमाणैश्च पत्तिभिः ॥ २०
नादयानो दिशः सर्वास्तस्याः पुर्या वनानि च ।
स राजा सागराकारः ससैन्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २१
तद्वलं पृथिवीशानां दृश्योपधजनाकुलम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितरवं मेघसैन्यमिवावधौ ॥ २२
रथैः पवनसंयातैर्गजैश्च जलदोषमैः ।
तुरगैश्च जवोपेतैः पत्तिभिः खगमैश्च ॥ २३
विमिश्रं सर्वतो भाति मत्तद्विपरथाकुलम् ।
घर्मान्ते सागरगतं यथैवाभ्रवलं तथा ॥ २४

T₃. 4 हस्तिभिर्मेषाशिञ्जितैः. — °) V₂. 3 हेममाणैश्च (for हेमं).
— °) K₃ D₄. 5 खेलमानैश्च (for क्ष्वेडमाणैश्च). D₆ T₂
पत्तिभिः (for पत्तिं).

21 °) S₁ K₂ Dn T₁. 2. 3 (second time) G₁. 4 M₄
नादयन्तो; N₃ V₁. 3 मानो (for यानो). — °) N₂ V₃
बलानि (for वनानि). — After 21^a, T₁. 3 (second time)
G₃. 5 M G (ed.) ins.:

905* अक्षौहिण्या च विंशत्या अनुयातो नराधिपः ।

[M₁. 3 अक्षौहिणीभिर्विंशत्या (for °). T₁. 3 M₄ G (ed.)
द्युनु- (for अनु-). M₁₋₃ महाद्युतिः (for नराधिपः).]
— °) V₂ समदृश्यत; T₄ प्रत्यपद्यत (for दृश्यत).

22 °) S₁ अनन्तः; K₄ D₁ तद्वलं (for तद्वलं). — °) K₁
(marg. as in text). 2. 4 V₃ B₂ Dn D₁ T₁ G₃ हृष्टः; B₁
Ds₁ नृस- (for दस-). N₂ समार्गणम्; D₅ बलाकुलम् (for
'जनां'). — °) S₁ K₁. 2 N₃ V₁. 2 B₁. 3 Ds D₅ T₃ (second
time) G₃ M₄ रवैर् (for रवं). — °) T₃ (first time)
सैन्यं मेघ (for मेघसैन्यम्).

23 T₃ (second time) om. 23-24. — °) B₃ संघा-
तैर्; D₅ T₃. 4 संकाशैर् (for संघातैर्). — N₂ om. (hapl.)
23^b. — °) K₁ चलपर्वतवद्गजैः. — V₂ om. 23^a. — °)
K₁ सदृशैश्च (for तुरगैश्च). — °) K N₂ V₁. 3 B Dn Ds
D₁. 2. 4-6 T₁. 3 G₂. 4. 5 पत्तिभिः खगमोप (K₃ B₂ 'त्त'मैः;
T₂ G₁ 'भिः खेचरोत्तमैः; T₄ 'भिश्च खगोत्तमैः).

24 T₃ om. 24 (cf. v. l. 23). — °) M₁₋₃ मिश्रितं
(for विमिश्रं). — °) N₁. 2 पत्ति- (for मत्त-). Bom.
Poona eds. G (ed.) समाकुलम् (for रथां). — °) D₃
गतैः; M₁. 2 गतो (for गतं). T₃ घर्मान्ते सागरं गन्तुं. — °)
N₁. 2 V₃ चयं; M गणस (for बलं). K N₃ V₁. 2 B D
T₂-4 G₁. 2. 4. 5 यथाभ्रपटलं तथा.

25 °) M₁₋₃ तु (for ते). — °) G₃ पुरं (for पुरीं). V₁

जरासंधपराजयः]

विष्णुपर्व

[81. 34

सबलास्ते महीपाला जरासंधपुरोगमाः ।
 परिवार्य पुरीं सर्वे निवेशायोपचक्रिरे ॥ २५
 बभौ तस्य निविष्टस्य बलश्रीः शिविरस्य वै ।
 शुक्लपर्यन्तपूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥ २६
 वीतरात्रे ततः काले समुत्तस्थुर्महीक्षितः ।
 आरोहणार्थं पुर्यास्ते समीपयुद्धलालसाः ॥ २७
 समवायीकृताः सर्वे यमुनामनु ते नृपाः ।
 निविष्टा मन्त्रयामासुर्बुद्धकालकुतूहलाः ॥ २८
 तेषां सुतुमुलः शब्दः शुश्रुवे पृथिवीक्षिताम् ।
 युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां यथा स्वनः ॥ २९

तेषां सकञ्चुकोष्णीपाः स्थविरा वेत्रपाणयः ।
 चेरुर्मा शब्द इत्येवं ब्रुवन्तो राजशासनात् ॥ ३०
 तस्य रूपं बलस्यासीन्निःशब्दस्तिमितस्य वै ।
 लीनमीनग्रहस्येव निःशब्दस्य महोदधेः ॥ ३१
 निःशब्दस्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे ।
 जरासंधो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥ ३२
 शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ।
 सर्वतो नगरी चेयं जनौघैः परिवार्यताम् ॥ ३३
 अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्राः ।
 ऊर्ध्वं चापानि बाह्यन्तां प्राप्ता वै तोमरास्तथा ॥ ३४

C 5009
B 2. 35. 34
P 2. 35. 34

Ds1 D6 T2 G1. 2. 5 सर्वा (for सर्वे). — ^a) D4. 5 निवासाय (for निवेशाय). S1 तस्थिरे; K2 V2 B1. 2 Ds T1. 3 (second time) G3 M4 चक्रमु; B3 चुक्रुः (for चक्रिरे).

26 ^a) K3 N1 D5 बहिस्तस्य; D1 व्यङ्गितस्य; T4 सहितस्य (for बभौ तस्य). G3 M4 प्र- (for नि-). M1-3 ततस्तस्य बभौ रूपं. — ^b) K1 Dn1 फलश्रीः; B1 वनश्रीः; D1. 5 बभौ श्रीः; D3 T1. 3 (second time) G3 M4 बलस्य (for श्रीः). B1 T3 (both times). 4 M च (for वै). — ^c) D3 T1 G3 M-पर्वणि; T3 (first time). 4 पक्षे तु (for पर्यन्त-). — ^d) S1 पूर्ण- (for रूपं).

27 ^a) V2 वीतमात्रे (for रात्रे). D5 तथा (for ततः). — ^c) T3 (first time) ते पुर्याः; T4 ते पुर्याः (by transp.). S1 आरोहमाणाः पुर्यास्ते; K1. 3. 4 N1 Dn2 अभिरोहणार्थं पुर्यास्ते (K3 पुर्याश्च; K4 वै पुर्याः) (hypermetric). — ^d) D3 सर्वे ते (for समीयुर).

28 T3 (second time) om. 28^a. — ^a) S1 D5 काले (for काल-). K3 V1 B3 G2 M4 कुतूहलात् (for लाः). K1. 4 D2. 3 योद्धुकामाः कुतूहलात्; D6 युद्धकाले महाबलाः.

29 ^a) S1 K3 D3 T2 G4 M4 तु; K2 V2 D4. 5 T3 (first time). 4 G2 M2 स (for सु). T1 तेषां तु तुमुले शब्दे. — ^b) V1 D6 T2 G1. 4. 5 शुश्राव (for शुश्रुवे). — After 29^{ab}, T2 reads 33^{cd}, repeating it in its proper place. D5 reads 29^c-30^b on marg. — ^d) T3 (second time) समुद्राणां (for सागराणां). K N1 V1. 2 B D T1. 2. 3 (first time). 4 G इव स्वनः; N3 V3 इव ध्वनिः (for यथा स्वनः). M4 समुद्राणामिव स्वनः.

30 ^c) V3 D4 शब्दम् (for शब्द). — ^d) K1-3 N2. 3 V B1. 2 Dn Ds D1. 2. 4-6 T1. 2. 3 (both times) G

M4 वदन्तो; K4 वहन्तो; D3 चरन्तो (for ब्रुवन्तो).

31 T3 (second time) om. 31. — ^a) G5 [अ]स्य (for [आ]सीन्). — ^b) T2 G1. 4. 5 निःशब्दस्य च तस्य वै. — ^c) K1. 4 N2. 3 V B D T2-4 G भुजंगस्य (for ग्रहस्येव). N1 निमीलितग्रहस्तस्य. — ^d) K3. 4 N3 V1. 2 B Dn Ds D1 T यथोदधेः (for महो).

32 ^a) K2 D3 M1 निःशब्दे (for षब्द-). Ds2 राजन्; T1. 3 (second time) G3 M4 सैन्ये (for तस्मिन्). — ^b) D2 (sup. lin. as in text) महोदधेः; M1-3 बलार्णवे (for महा). T1. 3 (second time) G3 M4 नियोगादिव चार्णवे. — ^c) K2 N1 V3 B3 D6 T2 G1. 2. 4. 5 महद्वाक्यं; K3 बृहद्वाचं; T3 (first time) M4 स्रवीद्वाक्यं (for बृह).

33 ^a) K2. 3 समति- (for समभि-). N3 V1 वीक्ष्यन्तां; D6 T2 G1. 4. 5 वर्धन्तां (for वर्तन्तां). — T2 reads 33^{cd} for the first time after 29^{ab}. — ^d) V3 जलौघैः परिवार्यताम्.

34 ^a) M2 साराणि (for यन्त्राणि). — After 34^{ab}, N2. 3 V1. 2 B Ds D4-6 T1 G3 G(ed.) ins. :

906* कार्या भूमिः समा सर्वा जलौघैश्च परिभुता ।

[V1 पुर्या (for कार्या). V1 D6 जनौघैश्च (for जलौ). N2 D6 जलौघैः परिभुता (D6 वार्धताम्); D4 जनौघैः परिभुता (for ^b).]

— ^c) K2 चापि च; B1 चापि प्र; Cal. ed. चापि नि- (for चापानि). T1 हन्यन्तां; M2 धार्यन्तां (for बाह्यन्तां). N3 (marg.) V1 B3 D6 G ऊर्ध्वं चापि नियुज्य (B3 निवार्य; D6 प्रयुज्य; G निपात्य)न्तां. — ^d) K2 प्राप्ता (for प्राप्ता). T3 (both times). 4 प्राप्तावैस्तोमरेस्तथा.

35 ^a) S1 V3 [अ]पि (for [ए]व). K1. 3 V2 B3 Dn टक्कावै; D6 G2 टक्केन (for टक्कैवै). N3 V1 विदा (V1 दी).

C 5009
B 2. 35. 35
P 2. 35. 35

दार्यतां चैव टङ्कौवैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम् ।
नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥ ३५
अद्यप्रभृति सैन्यैर्मै पुरीरोधः प्रवर्त्यताम् ।
आकाशमपि बाणौघैर्निःसंपातं यथा भवेत् ॥ ३६
मयानुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु पार्थिवाः ।
तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां पुरी ॥ ३७
मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानः सवाहिकः ।
कश्मीरराजो गोनर्दः करुषाधिपतिस्तथा ॥ ३८

र्यतां च टङ्कौवैः; T₁ पात्यतां चैव टङ्कौवैः; T₂ G₁. 4. 5 दार्या
चैव विटङ्केन. — ^b) V₁ मही (for पुरी). T₃ (both times)
M₄ ध्रुवम् (for द्रुतम्). — ^c) K₁. 2 B₂ D₁ दुर्गज्ञा;
T₁ दुर्गस्था; G₄ मार्गय (for मार्गज्ञा). V₁ D₂. 3 T₄ G₁ M
नृपाश्च दुर्गयुद्धज्ञा (M₄ स्था). — ^d) T₂ G₁. 4 सं- (for वि-).
36 ^a) T₁ G₁ M₁. 2 सैन्यं (for सैन्यैर्). — ^b) T₁ रोधे
(for रोधः). S₁ K₃ T₁ G₄ प्रवर्तताम् (for प्रवर्त्यं). D₃
पुरी चैवानुस्यूताम्; T₃ (second time) G₃ M₁-3 पुरीरोधे
प्रवर्तं. — After 36^{ab}, N (except S₁ N₁) T₁. 2. 3 (first
time). 4 G ins. :

907* यावदेतौ रणे गोपौ वसुदेवसुताबुभौ ।

संक्षर्पणं च कृष्णं च घातयामि शितैः शरैः ॥

[(L. 1) N₂ om. line 1^a. K₂ पुरी गोपौ; D₆ T₂ G₁. 2.
4. 5 महामायौ (for रणे गोपौ). — (L. 2) K₂ D₂ T₂ G₁. 2.
4. 5 पातयामि; K₄ शरं; D₃ घातयेम (for यामि). K₃ शनैः
शनैः (for शितैः शरैः).]

— ^c) K₂. 3 N₁ V₁. 3 B₁. 8 D_n D_s D₁. 4. 6 T₂. 3 (first
time). 4 G₁. 4. 5 M₃ टङ्कौवैर् (for बाणौघैर्). — ^d) K₄
चिन्त्यासं च; D₆ T₂ G₁. 2. 4. 5 संनिपातं (for निःसं). S₁ N₁
भकुर्वत (N₁ तास्); T₁. 3 (second time) G₃ M विधी (M₄
नी) यताम् (for यथा भवेत्).

37 ^a) S₁ निमुक्तास्; K₄ शिष्टा हि (for [अ]नुशिष्टास्).
— ^b) S₁ रिपु- (for पुरी). N (except S₁ V₃) T₂. 3 (both
times). 4 G₁. 2. 4. 5 भूमिपाः (for पार्थिवाः). — ^d) D₃
आरुह्यतां (for ह्यतां).

38 ^a) M₃ कद्रुः (for मद्रः). — ^b) K₂ D₂ च (for
स). — ^c) K₃ गोनर्दः; D₃ गोमर्दः; D₄ (marg.) गोनन्दः;
T₃ (first time). 4 बलवान् (for गोनर्दः).

39 ^b) K₁. 2. 4 N₁ V B D_s D₁-6 T₂. 4 G₁. 2. 4. 5
ह्यनामयः (V₃ कः; G₄ तः); D_n च दानवः; D₄ (marg.)
ह्यदामनः; T₃ (first time) महाबलः (for च दामनः). T₁. 3
(second time) G₃ M पार्वतीयाश्च मा (T₁ याः समा) लवाः.

द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयश्च दामनः ।

नगर्याः पश्चिमं द्वारं क्षिप्रमारोहयन्त्विति ॥ ३९

पौरवो वेणुदारिश्च वैदर्भः सोमकस्तथा ।

रुक्मी च भोजाधिपतिः सूर्याक्षश्चैव मालवः ॥ ४०

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ।

छागलिः पुरुमित्रश्च विराटश्च महीपतिः ॥ ४१

कौशाम्ब्यो मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः ।

भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ ४२

— ^d) N (except S₁) S (except M₁-3) शीघ्रम् (for
क्षिप्रम्). K₃. 4 N₁ D_n D_s D₁. 2. 4. 6 T₁. 2. 4 G₁-3. 5
आरोहयन्तु (for आरोहं).

40 ^a) S₁ पोडरो; M₄ भौवनो (for पौरवो). D₅ वेणु-
दारिश्च; D₆ T₂. 3 (first time) G₂. 5 M₂ दारी (for दारिश्च).
T₁. 3 (second time) भा (T₃ य) वनो वेणुदारिश्च; M₁. 3
पौनदो वेणुदारी च (sic). — After 40^{ab}, M₄ reads 42^{cd}
repeating it in its proper place. K₃ om. (hapl.)
40^c-42^d. — ^c) D₅ रुक्मी च चैद्याधिपतिः. — ^d) K₄
गालवः; M₁ यावनः (for मालवः). N₂. 3 V D₆ T₂. 3
(first time). 4 G₁. 2. 4. 5 सूर्याक्ष (T₃. 4 सुवर्चा)श्च महाबलः;
D₁ ऋक्षश्चैव गालवः. — After 40, N₂. 3 D₄ ins. :

908* पाञ्चालानामधिपतिर्द्विपदानां महाबलः ।

[D₄ द्रुपदश्च महीपतिः (for ^b).]

41 K₃ om. 41 (cf. v. l. 40). — ^a) D₁. 3 चावन्त्यौ
(for आ). — After 41^{ab}, D₁. 5 ins. :

909* दक्षिणं नगरद्वारं शीघ्रमारोहयन्त्विति ।

[D₅ आरोहयन्तु (for आरोहं).]

— D₄ T₃ (second time) om. 41^{cd}. — ^c) S₁ कलिङ्गः;
K₄ छागलिः; D₆ जाङ्गुलिः; T₁. 4 G₃ M₄ छागलिः; T₂ G₁. 4. 5
जाङ्गलः; G₂ एकर्द्धिः (for छागलिः). — ^d) T₂. 3 G₁. 5
वीरश्च स (for विराटश्च).

42 ^a) Bom. Poona eds. G (ed.) कौरव्यो (for कौ-
शाम्ब्यो). K₂ B₃ D_s मागधश्च (for मालवश्च). V₃ D₃. 5
कौशाम्ब्यो मागधश्चैव; T₁ M₁. 4 कौशाम्ब्यो मालवेयश्च; T₃
(second time) काम्बोज्यो मालवेयश्च. — M₄ reads 42^{cd}
for the first time after 40^{ab}. — ^d) S₁ वाहः (for बाणः).
K₄ पञ्चवनस्; T₁. 3 (second time) G₃ M जनस् (for
नदस्).

43 ^b) G₄ दुष्प्रसहा (for दुर्ग). K₁. 4 V₁ B₃ D₃ एते
दुर्गं महानृपाः (K₁ रथाः). — ^c) N₁ V₁ आरुह्य च; T₃

जरासंधपराजयः]

विष्णुपर्व

[81. 51]

उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ।
 आरोहन्तां विमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ४३
 उलूकः कैतव्यश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ।
 एकलव्यो बृहत्क्षत्रः क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥ ४४
 उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा ।
 वैदिशो वामदेवश्च साकेतश्च सिनीपतिः ॥ ४५
 पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु वः ।
 त्वरयन्तोऽभिधावन्तु वाता इव बलाहकान् ॥ ४६
 अहं च दरदश्चैव चेदिराजश्च संगताः ।

दक्षिणं नगरद्वारं पालयिष्याम दंशिताः ॥ ४७
 एवमेवा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टिता बलैः ।
 वज्रावपातप्रतिमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ४८
 गदिनो ये गदाभिस्ते परिधैः परिघायुधाः ।
 अपरे विविधैः शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीमिमाम् ॥ ४९
 अथैव तु नगर्येषा विषमोच्चयसंकटा ।
 कार्या भूमिसमा सर्वा भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ ५०
 चतुरङ्गबलं व्यूह्य जरासंधो व्यवस्थितः ।
 अथाभ्ययाद्यदन्कुदः सह सर्वैरराधिपैः ।

C 5027
B 2. 35. 52
P 2. 35. 52

(first time) आरुह्यतां (for आरोहन्तां). K Ñ₃ V₃ D_{1.2.6} T₁ G₄ आरुह्य चापि मर्दं (D₆ नर्दं; T₄ वर्धं; G₄ वर्तं) - न्तां; Ñ₂ V₂ B Dn Ds D₃₋₅ T_{1.2} G_{1-3.5} आरुह्य चाभि- मर्दन्तां. — ^a) T₃ (second time) राजानो मम शासनात्.

44 ^a) Ds₂ कूलकः (for उलूकः). D_{5.6} T₂ G_{4.5} M₄ उलूकः कैतव्यश्च; G₁ कः कौतुकश्चैव. — ^b) D₄ तथा (for सुतः). — ^c) V_{1.3} बृहत्क्षेत्रः (for 'क्षत्रः). — ^d) K₁ क्षत्रधर्मा; M₃ 'वर्मा (for 'धर्मा). V₂ B₃ G₂ बृहद्रथः (for जयं). M_{1.2} क्षत्रधर्मा बृहद्रथः.

45 ^a) D₆ शैव्यश्च (for शल्यश्च). — ^b) T₂ G₁ कौरव्याः (for 'वाः). V₃ G_{2.5} कैकयास् (for कै). Ñ₁ कैकया हैहयस्तथा; T₁ कौरव्याः शिवयस्तथा; G₄ कौरव्याः कैकयास्तथा; M कौरव्यः कैकय (M₂ 'तव)स्तथा. — ^c) K₂ D₁ वैदेहो (for वैदिशो). — ^d) Dn T₃ सांकुतिश्च (for साके- तश्च). Ś₁ शिवीवहः; Ñ₁ D₁ (sup. lin.) [अ]शनीपतिः (D₁ 'निस्तथा); G₃ शिनिर्वहः; M_{1.3} निरुद्धहः (for सिनीपतिः). T₃ (first time) साकेतः शिनिपुंगवः; T₃ (second time) M₄ संकेतश्चाशनिर्वहः.

46 ^a) Ś₁ नित्यं; G₃ पुनर् (for पूर्व). B_{1.2} Ds G₄ M_{2.3} -निर्यूहम् (for -निर्यूहं). Ñ₃ V₁ T₃ (first time) पूर्वं च (T₃ तु) नगरद्वारम् (V₁ 'व्यूहम्). — ^b) N (except Ś₁ D₃) T_{1.2} G नः (for वः). T₃ (first time) एते यान्तु महा- बलाः; T₃ (second time) आरोहन्तु समन्ततः; T₄ एतेषां तु महाबलाः. — T₃ (second time) om. 46^{ad}. — ^c) Ñ_{2.3} V B_{2.3} Dn Ds D_{1.4} T₄ G₄ दारयन्तो; D₃ चालं; T₃ वारं (for त्वरं). T₄ Bom. Poona eds. G (ed.) वि- (for ऽभि). K_{1.4} D₂ चाल (D₂ दार) यन्तोऽभियान्त्वद्य; G₃ M₄ त्वरन्तो ह्यभि (G₃ 'न्तोऽभ्य) धावन्तु. — ^d) K₄ बलाहकम् (for 'कान्). D₆ वातादिव बलाहकाः.

47 ^a) Ś₁ नरपतिश्च (for च दरदश्च). — ^b) Ñ₃ Dn

D₂ T₄ G₂ -राजेन (for -राजश्च). K₂ B_{2.3} Ds D₅ T₁ G₃ M₁₋₃ वीर्यवान् (for संगताः). K_{1.3.4} Ñ₂ V D_{1.4.6} T₃ (first time) G_{1.4.5} चेदिराजेन संगतः. — ^a) K₂ B Ds T₁ पालयामः सुदंशिताः; K₃ Dn D₄ (sup. lin.) ⁶ T_{2.3} (second time) G M चालयिष्याम (D_{4.6} T₂ 'मि) दं; K₄ Ñ₃ V₁ D_{1.4} पालयिष्याम्यदं (Ñ₃ V₁ D₄ 'मि दं) शिताः; T₃ (first time) पीडयामि सुदंशितः; T₄ पीडया दुःखदंशिताः.

48 ^b) T₁ M वेष्टयतां (for वेष्टिता). — ^c) K Ñ_{2.3} V B_{2.3} D (except D₅) T_{2.3} (first time) G_{1.2} 4.5 -विषमं (for -प्रतिमं). Ñ₁ B₁ M₄ वज्रप्रपातप्रति (Ñ₁ 'विष) मं; Ñ₃ (marg.) T_{1.3} (second time) G₃ वज्रा- वघातप्रति (Ñ₃ 'विष) मं. — ^d) Ñ₂ V₁ D₅ T_{1.3} (second time) G₃ M विपुलं (for तुमुलं). K₂ महत् (for भयम्). T₂ G₁ प्राप्ते तुमुलजं भयम्.

49 ^a) V₃ तु (for ते). — ^c) Ś₁ T₁ G₃ M₁₋₃ अक्षैर् (for क्षै). — ^d) D₆ T_{1.2.3} (second time) G M नृपाः (for इमाम्).

50 T₃ (second time) om. 50^{ab}. — ^a) Ś₁ हि (for तु). K Ñ V B D T₂₋₄ G_{1.2.4.5} अथैव नगरी ह्येषा. — ^c) G₂ संसद् (for सर्वा). — After 50, T_{1.3} (second time) G_{3.5} G (ed.) ins. :

910* एवमुक्त्वा जरासंधः शक्रतुल्यपराक्रमः ।

51 B₁ T₁ om (hapl.) 51^{abcd}; D₂ reads it on marg. Before 51, G₂ ins. वैशंपायनः. — ^a) D_{2.6} चतुरङ्गं (for 'ङ्गं). Ś₁ K_{1.4} B₃ D₁ बलं व्यूहं; Ñ₂ D₆ T₁ G₃ बलै- र्यूहं; T₃ (first time) बलैर्ह्येष (for -बलं व्यूह्य). Ñ₁ चतुरङ्गं बलं व्यूहं; D₅ 'ङ्गं बलैर्व्यूह्य. — After 51^a, T₁ G₃ M read 51^c and 51^d transposed. — ^b) Ś₁ ततो नृपः; K₂ Ñ₂ V₁ Ds महाबलः; M प्रतापवान् (for व्यवस्थितः). T_{1.3} (second time) G₃ सुसंकुदः प्रतापवान्. — ^c) K₁ D_{2.3} [अ]द्रवद् (for [अ]भ्ययाद्). Ñ₂ B₂ D₅ T₁ G₃ यन्-

81. 51]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 5027
B 2. 35. 53
P 2. 35. 53

प्रतिजगुर्दशार्हास्तं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ५१
तद्युद्धमभवद्धोरं तेषां देवासुरोपमम् ।
अल्पानां बहुभिः सार्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् ॥ ५२
नगरानिःसृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताबुभौ ।
क्षुब्धं नरवरानीकं त्रस्तसंमूढवाहनम् ॥ ५३
रथस्थौ दंशितौ चैव चेरतुस्तत्र यादवौ ।
मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणाबुभौ ॥ ५४
ताभ्यां मृधे प्रयुक्ताभ्यां यादवाभ्यां मतिर्वभौ ।
आयुधानां पुराणानामादाने कृतलक्षणा ॥ ५५

नकुद्धैः; T1.3 (second time) जरासंधः; M1-3 सुसंकुद्धः
(for यदून्कुद्धः). N3 V1 अथाभ्युपाययौ कुद्धः; M4 अथाभ्य-
धावत्स कुद्धः. —^d) G4 सर्वैरेतैर् (for सह सर्वैर्). —^e)
T3 (second time) प्रत्याजगमुर् (for प्रति). D1 यदुवरा;
D3 T2.3 (first time). 4 G1 च (D3 तु) दाशार्हा (G1 हं)
(for दशार्हास्तं). T1 G3 M प्रत्युज्ज (T1 G3 त्याज) गमुश्च
दाशार्हा. — After 51, D2 ins.:

911* तावागतौ तदा दृष्ट्वा यादवौ सैन्यमग्रौ ।
रुषाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम ।
न त्वया योद्धुमिच्छामि बालकेनेति लज्जया ॥
तव राम यदि श्रद्धा युद्धे स्थैर्यं ससुद्रह ।
हतो वा मच्छरैश्छन्ददेहः स्वर्गाहि मां जहि ॥ [5]
श्रीभगवानुवाच ।

न वै शूरा विकस्यन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य सुमूर्धतः ॥

[Cf. Bhāgavata P., 10. 50. 17^c-20^d.]

52 °) G2 अधिकैः (for बहुभिः). —^d) G5 प्रतिपत्त-
(for व्यति). — After 52, D6 T1.2.3 (second time)
G1.3.5 M G(ed.) ins.:

912* उग्रसेनं पुरस्कृत्य वासुदेवहलायुधौ ।
रथस्थावभिवर्तेतां युद्धाय रणकोविदौ ॥

[G(ed.) om. line 2. — (L. 2) D6 M2 अभ्यवर्तेतां (for
अभि). T2 G1.5 रथस्थितौ ह्यवर्तेतां; M4 रथस्थितावभिवं
(hypermetric) (for °).]

53 °) S1 नगर्यां (for रान्). T1 G5 निर्गतौ (for निःसृतौ).
—^c) K N1.2 V2.3 B Dn Ds D1-3.6 T1.3 (first time)
G2.3 क्षुभितं नृ- (D1 तु); N3 क्षुब्धं नृप-; T2 G1.4 निहितं
नृ-; G4 रुषितं नृ- (for क्षुब्धं नर-). S1 वराकीर्णं (for नीकं).
V1 क्षुभितं प्रबलानीकं. —^d) V3 B1 Dn D2.5 त्रस्तं; T1
दृष्ट- (for त्रस्त-). S1 संपूर्ण- (for संमूढ-).

54 V3 om. 54^{ab}. —^a) T2 दलितौ (for दंशितौ).

ततः खान्निपतन्ति स्म दीप्तान्याहवसंप्लवे ।
लेलिहानानि दिव्यानि महान्ति सुदृढानि च ॥ ५६
क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ।
तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृशम् ॥ ५७
दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति नभश्चरान् ।
प्रभया भासमानानि दंशितानि दिशो दश ॥ ५८
हलं संवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ।
धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी च ह ॥ ५९
चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि च ।

K4 T1.3 (second time) G3 M रथस्थौ चेरतुस्तत्र. —^b)
D3 रेजतुस् (for चेर). K4 दंशितौ चैव यादवौ; T1.3
(second time) G3 यादवौ तौ तु दंशितौ; M1-3 यादवावम-
राविव. — T3 (second time) G4 M1-3 om. 54^{cd}. —^c)
D3 गरुडाव् (for मकराव्). S1 संक्षुब्धौ; D3 संकुद्धौ (for
संरब्धौ). —^d) K2 क्षेपणाव् (for क्षोभं).

55 °) N1 T1 G3 M प्रवृद्धा (T1 G3 M4 °त्ता)भ्यां; T3
(second time) स्पृष्टाभ्यां (for प्रयुक्ताभ्यां). —^b) K2
अभून्मतिः; M3 मतिर्दधे (for र्वभौ). — For 55^{ab}, K1.3.4
N2.3 V B D T2.3 (first time). 4 G1.2.5 subst.:

913* तयोः प्रयुध्यतोः संख्ये मतिरासीद्धृतात्मनोः ।

[D6 युयुध्यतोः; T2 G1 च यु°; G2 तैर्यु° (for प्रयु°). D4
महात्मनोः (for धृता°).]

—^d) K1.2 N V B Dn Ds D1.3-6 T1.3 (second time). 4
G2.3.5 आदान-; G4 तुं (for ने). K4 दानमानकृतक्षणा.

56 °) Some Mss. निपतन्ति. —^b) N (except S1
D6) T1.2.3 (first time). 4 G3 M4 दिव्यानि (for दीप्तानि).
T3 (second time) दिव्यान्यायुधसंप्लवे. —^c) N (except
S1 N1) T1.2.3 (first time). 4 G दीप्तानि (for दिव्यानि).
— T2 G1 om. (hapl.) 56^d-57^a. —^d) T3 (first time). 4
च (for सु-). T1.3 (second time) G3 M वै (for च).

57 T2 G1 om. 57^a (cf. v. l. 56). —^b) M4 महान्ति
(for बृहन्ति).

58 T3 (second time) om. 58. —^a) Dn1 -गन्ध-
(for -दाम-). S1 -गन्धीनि (for -धारीणि). —^b) K1-3 N
V B Dn Ds D1.2.6 T G च (D2 स्म) खेचरान् (for नभश्च°).
K4 त्रासयन्निव खेचरान्; D3-5 त्रासयन्तीव खेचं. —^d)
K1.3.4 N V B2.3 Dn Ds D1.2.4-6 T2-4 G पत (T3.4
दीप्यमानानि चास्वरात्; D3 समाजगमुर्थास्वरात्.

59 °) G4 मौसलं; some Mss. मुशलं. —^c) T4 धनुश्च

ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महारणे ॥ ६०
जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं हलम् ।
तं सर्पमिव सर्पन्तं दिव्यमालाकुलं मृधे ॥ ६१
सौनन्दं च ततः श्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम् ।
सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ॥ ६२
दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जलदनिखनम् ।
नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं विष्णुर्जग्राह वीर्यवान् ॥ ६३
देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ।
विषक्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ ६४
तौ सप्रहरणौ वीरौ साक्षाद्विष्णोस्तनूपमौ ।

समरे रामगोविन्दौ रिपूस्तान्प्रत्ययुध्यताम् ॥ ६५
सायुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्यमयावुभौ ।
पूर्वजानुजसंज्ञौ तौ रामगोविन्दलक्षणौ ।
द्विषत्सु प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ ६६
हलमुद्यम्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपितः ।
चचार समरे वीरो द्विषतामन्तको यथा ॥ ६७
विकर्षन्त्ययूथानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥ ६८
कुञ्जराल्लङ्गलक्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडितान् ।
रामो विराजन्समरे निर्ममन्थ यथाचलान् ॥ ६९

C 5046
B 2. 35. 71
P. 2. 35. 71

(for 'षां). — ^a) K1-3 Ñ2.3 V3 B D T1.2.3 (first time) G1.2.4 M4 तथा; T3 (second time) तदा (for च ह). K4 Ñ1 V1.2 G3.5 गदां कौमोदकीं तथा.

60 ^b) V2.3 T1.2.3 (second time) G1.3 M वै (for च). — ^c) Ś1 K2 Ñ1 B3 D1 T1 M3 -कीर्णानि (for -तीर्णानि). V1 ताभ्यां समवतीर्णानि. — ^d) K1 महाहवे; K2-4 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.3-6 T1.2.3 (first time). 4 G 'मृधे (for (for 'रणे). D2 M3 यादवानां महामृधे (M3 'रणे).

61 ^a) Ds2 मुद्रं (for प्रथमं). — ^b) T1 बली (for हलम्). K1 Ñ3 D6 T3 (second time) G1.3.5 हलमप्रतिमं रणे (Ñ3 D6 हली; Ñ3 [marg.] T3 G5 बली; G1 गदाम्); K4 लीलायाप्रतिमं हलम्; T2 ललामप्रतिमां गदाम्; T3 (first time) हलमध्यं ह्यवारुणम् (sic); T4 लीलायात्यन्तदारुणम्; M4 बलमप्रतिमं बली. — T3 (second time) M1 om. 61^{ab}. — ^c) N (except Ś1 D6) T1.3 (first time). 4 G3 सर्पन्तमिव सर्पे (B3 राजे 'न्द्रं; M3 स सर्पमिव सर्पेन्द्रो. — ^d) D6 T1 G3 M4 -मालयाकुलं (for -माला). K2 T3 (first time). 4 रणे; M2.3 हलम् (for मृधे).

62 ^a) G5 सौनन्दं (for 'न्दं च). V1 [अ]पि ह्यमलं (for ततः श्रीमान्). Ñ3 सौनन्दं चापमुसलं. — ^b) M1-3 रिपोः (for द्विषाम्).

63 T3 (second time) om. 63^{ab}. — ^a) N (except Ś1) T2-4 G1.2.4.5 कृष्णो (for विष्णुर).

64 ^a) Ś1 देवैर्निगदिता सम्यग्; K1.4 'रनिन्दितार्था च; T4 'निगदितार्था सा. — ^b) Ś1 [आ]यसी (for तस्य). M3 om. करे. — ^c) K1.3.4 Ñ V B D T2.3 (first time). 4 G1.2.4.5 M4 निक्षिप्ता (for विषक्ता). Ś1 विषक्ता पुष्कराक्षस्य. — ^d) Ñ1 तु सा; B2 D2 G4 तथा; D3 तदा; T3 (both times) [इ]ति च (for [इ]ति सा).

65 ^a) Ñ1 (also as in text) युद्ध-; V3 रोष-; G2 तौ सु- (for तौ स-). — ^b) K1 B2 Dn विष्णु- (for विष्णोस्). Ś1 तनूद्भवौ; T3 (second time) M 'मयौ (for 'पमौ). K3 साक्षाद्विष्णुतनूद्भवौ. — ^c) K3 रिपून्स्वान्; B1 रिपुभिः (for रिपूस्तान्). Ñ1 रिपुभिः प्रत्ययुध्यताम्; Ñ3 (marg.) V1 रिपूस्तान्पर्यकर्षताम्; V2 'न्प्रत्यरोधताम्; T2 G5 'न्प्रत्यरुध्यताम्; M रिपूस्तान्सम (M3 'न्संप्र) युध्यताम्.

66 T3 (second time) om. 66. D5 om. 66^{ab}. — ^a) G3 -प्रवरौ (for -प्रग्रहौ). — ^b) B2 Dn1 T1 G3 तावन्योन्याश्रयावुभौ. — ^c) V3 Ds1 D6 G5 -संज्ञातौ; M1-3 -संज्ञानौ (for -संज्ञौ तौ). — ^d) G2 -कुर्वन्तौ (for -कुर्वाणौ). — ^e) D2 परिक्रान्तौ (for परा). — After 66, N (except Ñ1) T1.2.3 (first time). 4 G ins.:

914* विचेरतुर्थया देवौ वसुदेवसुतावुभौ ।
[K4 वीरौ (for देवौ).]

67 ^b) Ś1 K1.3 G2 सर्पेन्द्र (for 'न्द्रम्). K2 Ñ3 V1.3 B1.3 Ds D5 T4 G3.5 M कोपितम्; D2 क्रोधितः; T3 (first time) रोषितम् (for कोपितः). T1 समुद्रमिव कोपितम्. — ^c) D3 चेरतुः समरे वीरौ. — ^d) B2 Ds.6 T1 G3 विद्विषाम् (for द्विषताम्). D3 द्विषतामन्तकोपमौ.

68 ^a) N (except Ś1) T3 (both times). 4 G2-5 -वृन्दानि (for -यूथानि). T2 G1 वीराणां रथवृन्दानि. — ^b) D1 क्षितिपानां (for क्षत्रियाणां). — ^c) D4 कोपं (for रोषं). T1.3 (second time) G3 M4 स हली; M1-3 स बली (for सफलं). T2 G5 चकार रोषसंफुल्लं; T3 (first time) चकार सफलं रोषं. — ^d) D3 गजेषु (for नागेषु).

69 ^b) D3 -पीडितान् (for -तां). — ^c) D3 रराज; D4 व्यराजत्; D5 G5 अपि राजन्; T1.3 (second time) G3 M स्थ राजन् (for विरा). — ^d) K1 महाबलः; Ñ1 V1 यथा-

81. 70]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 5047
B 2. 35. 72
P 2. 35. 72

ते विध्यमाना रामेण समरे क्षत्रियर्षभाः ।
जरासंधान्तिकं वीराः समरार्ताः प्रजग्मिरे ॥ ७०
तानुवाच जरासंधः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
धिगेतां क्षत्रवृत्तिं वः समरे कातरात्मनाम् ॥ ७१
परावृत्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ।
भ्रूणहत्यामिवासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७२
भीताः कस्मान्निवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ।
क्षिप्रं समभिवर्तध्वं मम वाक्येन चोदिताः ।
यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ ७३

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे जरासंधेन चोदिताः ।
सृजन्तः शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः ॥ ७४
ते हयैः काश्चनापीडै रथैश्चाम्बुदनादिभिः ।
नागैश्चाम्भोदसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः ॥ ७५
सतनुत्राः सनिस्त्रिंशः सपताकायुधध्वजाः ।
स्वारोपितधनुष्मन्तः सतूणीराः सतोमराः ॥ ७६
सच्छत्रोत्सेधिनः सर्वे चारुचामरवीजिताः ।
रणे तेऽभिगता रेजुः स्यन्दनस्था महीक्षितः ॥ ७७
ते युद्धरागा रथिनो व्यगाहन्त युधां वराः ।

चलम् (for °चलान्). D₃ निर्मन्थन इवाचलः.

70 °) D₁ G₂. 5 मध्यमाना (for विध्य°). D₅ T₁. 3 (second time) G₃ M₄ समरे (for रामेण). — °) T₁. 3 (second time) G₃ रामेण (for समरे). K₂-4 Ñ V B D (except D₂. 3) T₂. 3 (first time). 4 G₁. 2. 4. 5 रणे (Ñ₁ क्षणे) क्षत्रियपुंगवाः. — °) N (except Ś₁) T₂. 3 (first time). 4 G₁. 2. 4. 5 भीताः (for वीराः). — °) T₁ समरे तान् (for °रार्ताः). T₃ (second time) G₃ M₄ प्रतस्थिरे (for प्रजग्मिरे). K₁ Ñ₂. 3 V₁. 2 B Dn Ds D₂. 4-6 G₂. 4. 5 सम-
रार्त्तजिग्मिरे; K₂ D₃ समरे प्रति°; K₃. 4 शरणं प्रति°; V₃ विरथाः प्रति°; T₂ G₁ समन्तात्प्रतिपेदिरे; T₃ (first time) समरार्त्तिं प्रदुदुवुः; M₁. 3 समार्ताः प्रतिजग्मिरे.

71 °) Ś₁ K₂-4 V₂. 3 B₃ D₁. 5 T₃ (first time) G₅ धर्मे (for धर्मे). M₄ व्यवस्थितान् (for °स्थितः). — °) K₄ D₃ इमां (for एतां). K₂ D₃ T₂ च (for वः). K₁ धिगिमं क्षत्रधर्मे वः. — °) K₃. 4 Ñ₁. 3 (marg. as in text) Dn D₁. 4. 5 T₃ (first time). 4 समरे युद्धकातरान्; T₁. 3 (second time) G₃ रणे कातरतां गताः; M समरे कातरं गताः (M₄ रान्वितान्).

72 °) D₃ कातरस्य (for विरथस्य). — °) Ś₁ महासह्यां (for इवा). T₁ M भ्रूणहत्यासमं पापं. — °) D₃ प्रदिशन्ति (for प्रवदन्ति). M₃ प्रभवन्ति मनीषिणम्.

73 °) V₃ वीराः (for भीताः). — K₁ B₁ M₁-3 om. (hapl.) 73^{bc}. — °) D₃ एतां (for एतां). T₁. 3 (second time) G₃ M₄ क्षत्रिया यूयमेव हि. — °) K₂. 4 Ñ₂. 3 V B₂. 3 D T₂. 3 (first time). 4 G₁. 2. 4. 5 सर्वे नि- (for समभिः). — °) Ñ₁. 2 V₃ वाक्यप्र- (for वाक्येन). K₃ D₃. 4 नोदिताः (for चो°). — After 73^a, N (except Ś₁ Ñ₁ D₁) T₁. 2. 3 (first time). 4 G₁. 2. 5 ins. :

915* अथ वा तिष्ठत रथैः प्रेक्षकाः समवस्थिताः ।

— D₁ om. (hapl.) 73^e-74^b. T₂ G₁. 4. 5 om. (hapl.) 73^e-74^d. — °) D₂ प्रापयामि (for प्रेष°). — After 73, M₁-3 ins. :

916* स्थितोऽस्मि युद्धे संरब्धः क्षत्रिया विजयाय हि ।

74 T₂ G₁. 4. 5 om. 74; D₁ om. 74^{ab} (for all, cf. v. l. 73). Before 74, G₃ ins. वैशंपायनः. — °) K₃ B₂ D₄ T₁ G₃ नोदिताः (for चो°). — B₃ om. (hapl.) 74^c-77^b. — °) K₂ D₃ उपस्थिताः (for व्यय°).

75 B₃ om. 75 (cf. v. l. 74). — °) D₃ D₃ तैर (for ते). — °) V₃ T₁ नादितैः (for °भिः). — °) M₁. 3 गजैश्च (for नागैश्च). K₂ V₃ B₂ D₂ T₃ (first time). 4 [अ]म्बुद- (for [अ]म्भोद-). — °) D₄ प्रचोदितैः (for प्रचो°).

76 B₃ om. 76 (cf. v. l. 74). — °) Ś₁ सपताका धराम्बराः; T₁. 3 (second time) G₃ M₄ का युधां वराः; M₁-3 काः ससायकाः. — °) V₂ B₂ आरोपित- (for स्वां). — °) T₁. 3 (second time) G₃ M सचामराः (for सतो°).

77 B₃ om. 77^{ab} (cf. v. l. 74). T₃ (second time) om. 77^{ab}. — °) K₁. 4 सच्छत्राः सादिनः सर्वे; Ñ₂ V₃ °त्रध्वजिनः सर्वे; D₃ °त्राः शोभिताः सर्वे; D₃ T₂ G₁. 2. 4. 5 सचित्रोष्णीषिणः सर्वे; T₁ सच्छत्रा अच्छदाः सर्वे; T₃ °त्राच्छा-
दनाः सर्वे; G₃ M °त्रोरच्छदाः सर्वे; Bom. Poona eds. G (ed.) °त्राः सादिनश्चैव. — °) K₂ रणं (for रणे). Ś₁ Ñ₂. 3 (marg.) V₁ B₂. 3 Dn D₂ T₁. 3 (both times). 4 ऽधि- (for ऽभि-). K₄ V₂ D₁. 4 रणे तेऽभिगता जग्मुः; Ñ₃ D₃ T₂ G₁. 2. 4. 5 रणं तेऽभिमुखा (Ñ₃ °हिता; G₂ °मुखं) जग्मुः; D₃ रणे प्रेषित-
शस्त्राश्च; D₃ रणावनिगता जग्मुः; G₃ M रणक्षिति (G₃ M₄ °णाजिर) गता रेजुः.

78 T₃ (second time) om. 78^{ab}. — °) K₂ V B Dn Ds D₂-4. 6 T₂. 4 G₂. 5 M₁-3 रागाद्; D₁ गाढाद्; G₁. 4

गदाभिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च सुदुरैः ॥ ७८

सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथमुत्तमम् ।

C 5057
B 2. 35. 82
P 2. 35. 82

-रङ्गाद् (for -रामा). $\tilde{N}_1$ ते योधान्प्रथिनो वीरा. — ^{b}) K1 G3 M1-3 विगाहन्तो (for व्यगाहन्त). Ds रणं बलात् (for युधां वरा:). — ^{c}) $\tilde{S}_1$ V1 [अ]ति- (for [ए]व). K1 शक्तीभिः; T4 सुसलैः (for गुर्वीभिः). T3 (second time) ते गदाभिश्च गुर्वीभिः. — After 78, $\tilde{N}_2$. 3 V B Dn Ds D2-5 T3 (first time). 4 ins. :

917* एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिवर्धनः ।

[D3 चैव (for तत्र).]

While D6 T1. 2. 3 (second time) G1. 3. 5 M G(ed.) ins. after 78 :

918* एतस्मिन्नन्तरे राजा जरासंधः प्रतापवान् ।

दध्मौ शङ्खं महानादं दिशः सर्वा विनादयन् ॥

तच्छ्रुत्वा देवदेवोऽपि पाञ्चजन्यमनुत्तमम् ।

यस्य नादेन वित्रस्ता दिविस्थाः सर्वदेवताः ।

किमु सैन्यानि सर्वाणि वित्रस्तानीति का कथा ॥ [5]

[(L. 1) T2. 3 G1. 5 राजञ् (for राजा). — (L. 2) D6 T2. 3 G1. 5 महाधौ (for नादं). — (L. 3) D6 T2. 3 G1. 5 वासुदेवो (for देव). — (L. 4) T2 G1 तस्य (for यस्य). T3 G5 वित्रस्तं (for स्ता). — T1. 2 om. line 5. — (L. 5) T3 G3. 5 M4 तस्यासन् (for सर्वाणि). D6 सर्वसैन्यानि तान्यासन्; G1 किं सर्वसैन्यानीत्यासन् (for ^{a}). G1 विचित्राणि (for वित्रस्तानि).]

79 T2 om. 79. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ (marg. as in text) आसाद्य (for आस्थाय). — ^{b}) D6 ध्वजम् (for रथम्). V3 कृष्णस्तु रथसत्तमम्. — G4 om. 79 ^{a} . — ^{c}) $\tilde{S}_1$ K1 D1 ततोऽभ्ययाज्; V2 T3 (second time) G3 M1-3 तमभ्य; Dn समभ्य; D6 अथाभ्य; T1 अभ्ययाच्च (for तदाभ्ययाज्). — D6 T1. 3 (second time) G1. 3. 5 M ins. after 79 : T2 cont. after 918* : G4 ins. after 79 ^{a} :

919* सोऽपि विध्वाष्टभिर्विष्णुमुग्रसेनं ददर्श ह ।
पार्श्वस्थं च हरेराह शृणु राजन्वचो मम ॥
त्वं किमासीन्नृपो राजन्वृणीनां सांप्रतं वद ।
अज्ञानामग्रणीः स त्वं कोऽन्यस्त्वत्सदृशो भुवि ॥
यत्तु दत्तं किलानेन पिण्डमात्मजघातिना । [5]
तच्छ्रुत्वे तद्वचोऽन्त्यं वदान्ध किमतः परम् ॥
हत्वा चायं सुतं शौरिस्तव राजक निर्दयः ।
त्वामेव राज्ये संस्थाप्य सांप्रतं युद्धलालसः ॥
तस्य भृत्यत्वमायासि राजशब्दं समुद्रहन् ।
केवलं वयसा वृद्धो न तु ज्ञानेन राजक ॥ [10]
निर्लज्ज भोगसंसक्त क्षुद्रजन्तो नृपाधम ।
इतो याहि वृथावृद्ध त्वां द्रष्टुं नाहमुत्सहे ॥
अथ युद्धं समालिप्सुः क्षणं तिष्ठ ममाग्रतः ।

हनिष्ये त्वां हि सबलं सहर्षं सबलं तथा ॥

इत्युक्त्वा धनुरादाय तस्थौ तत्पुरतस्तदा ॥ [15]

तच्छ्रुत्वा रोषताम्राक्षो बभाषे मागधं हरिः ।

अन्तर्धानं गतस्तस्माद्भोमन्तात्पर्वतोत्तमात् ॥

त्वमिदानीं समायासि बलैः सर्वैः समन्वितः ।

स्थितोऽस्मि युद्धसंरब्धः क्षत्रियाणां क्षयावहः ॥

स एवास्मि शिशू राजन्भवानपि स एव हि । [20]

नैतद्युक्तं वृथा राजञ्चुप्रसेनं प्रभाषितुम् ॥

मामेव वद राजेन्द्र शत्रुरस्मि तव प्रभो ।

द्रक्ष्यसे यत्कृतं राजन्मया सांप्रतमीदृशम् ॥

अथ किं बहुनोक्तेन शिरश्छेत्स्यामि ते नृप ।

न करोषि यदि त्वं हि राजेन्द्राद्य पलायनम् ॥ [25]

इत्युक्त्वा पञ्चविंशत्या नृपं विव्याध केशवः ।

[T2 om. lines 1-2. — (L. 1) M4 कृष्णम् (for विष्णुम्). D6 G1. 4. 5 आविध्य चाष्टभिः कृष्णम् (for ^{a}). — (L. 2) D6 पार्श्वस्थं; T3 स्थं तु; G4. 5 M3. 4 स्थं तं (for स्थं च). G1 पार्श्वस्थं तं रथेनह (for ^{a}). — (L. 3) T1. 3 M1-3 किलापि (T3 M1 सि) (for किमासीन्). T2. 3 G4. 5 M4 राजा (for राजन्). T1 M3 यतः; G3 वदन् (for वद). — (L. 4) D6 G5 अर्होनामग्रणीश्च त्वं; T2 G1 यदनामग्रणीश्च त्वं (G1 णीयश्च) (for ^{a}). M4 तु सदृशो (for त्वत्सं). — (L. 6) T3 च; G4 हि; M1. 2 तु (for the second तद्). D6 T2 G1. 5 तच्छ्रुत्वेह (D6 छे ह) तदा नित्यं; M1 क्ते तु तदा नित्यं (for ^{a}). D6 G4. 5 यदाह; T1 M1-3 वदाच्च; T2. 3 G1 यदा हि (for वदान्ध). — (L. 7) D6 [अ]ष्ट- (for [अ]यं). T2 सुतः (for सुतं). D6 हन्तुश्च; T2 G1. 5 प्राह मु-; T3 G3 M4 राजन्वि-; G4 प्रादातु (for राजक). T1 तव राजन्विनिर्जयः (for ^{b}). — (L. 8) T2 G1 M4 त्वम् (for त्वाम्). D6 त्वमेव राज्यं संप्राप्य (for ^{a}). — (L. 9) D6 T2 G1. 4. 5 अस्य (for तस्य). — (L. 10) T3 G1. 4. 5 कालेन (for ज्ञानेन). T2 न कालेन न राजक (for ^{b}). — (L. 11) D6 निर्लज्ज भोगावासक्त; T2 ज्ञ भोगानासक्त; T3 G4. 5 ज्ञ भोगासंसक्त; G1 ज्ञ भोगेनासक्त; M4 ज्ञ लोलसंयुक्त (for ^{a}). T1 G3 M2 क्षत्र- (for क्षुद्र-). T2 G1. 4. 5 M4 नराधम (for नृपा). — (L. 12) M3 त्वा (for वृथा-). — (L. 13) D6 युद्ध- (for युद्धं). T1 G3 अथ वा युद्धमालिप्सुः; T3 M4 अथ वा युद्धलिप्सा ते (for ^{a}). D6 T2. 3 G1. 4. 5 चिरं (for क्षणं). — (L. 14) T3 M4 सह- (for हि स-). D6 सहर्षं बलसंवृतम्; T3 G3 M4 सबलं सहर्षं तथा (for ^{b}). — (L. 15) D6 T2 G1. 4. 5 तस्थौ केशवतः पुरः (for ^{b}). — D6 T2 G1. 4. 5 om. lines 17-18. M4 om. line 19. — (L. 20) D6 च शूरोऽहं; T2 G1 च संरब्धो; G5 शिशू राजा; M1. 3 यद् राजन् (for शिशू रा). G4 क्षत्रियाणां भयावहः (for ^{b}). — (L. 21) T2. 3 G1 तथा राजन्; G4. 5 महाराज (for वृथा राजन्). D6 न तद्युक्तं वथा राजन् (for ^{a}). — (L. 23) T2 G1. 4 द्रक्ष्यते (for से).

81. 79]

हरिवंशे

[विष्णुपर्वे

C 5058
B 2. 35. 83
P 2. 35. 88

तदाभ्ययाजरासंधं शरैर्विव्याध चाष्टभिः ॥ ७९
सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
जघान तुरगांश्चाजौ यतमानस्य वीर्यवान् ॥ ८०
तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ।
सेनानीः कैशिकश्चैव कृष्णं विव्याधतुः शरैः ॥ ८१
त्रिभिर्विव्याध संसक्तं बलदेवं च कैशिकः ।

D₆ दहसे यत्कृते राजन् (for ^a). — (L. 24) D₆ T₂ G₁. 4. 5 वा (for कि). D₆ T₂ G₁. 4. 5 राजक (for ते नृप). — G₄ om. lines 25-26. — (L. 25) D₆ T₂ G₁. 5 करोपि यत्न (D₆ यत्न) राजेन्द्र (for ^a). D₆ T₂ G₁. 5 पलायनपृ निन्दितम् (G₁ संधितुम्) (for ^b).]

80 T₃ (second time) reads 80^{ab} twice. D₆ T₁. 3 (second time) G₃ M om. 80^{ad}. — ^c) S₁ चापि; K₄ चासौ; D₂ आजौ; D₃ बाणैर्; T₂. 3 G₁ चास्य (for चाजौ). — T₂ G₁. 4. 5 ins. after 80; D₆ T₁ G₃ M after 80^{ab}; T₃ (second time) after the second occurrence of 80^{ab}:

920* धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र जरासंधस्य केशवः ।
ध्वजं चास्य प्रचिच्छेद सारथिं च जघान ह ॥
रथं चास्य प्रचिच्छेद सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
विरथो विधनुष्कश्च तस्थौ भूतलमास्थितः ॥

[M₄ om. line 1^a. — (L. 2) T₂. 3 G₁. 4. 5 वि- (for प्र-). D₆ T₁ G₃ M₁₋₃ om. (hapl.) lines 2^b-3^a. — (L. 3) M₄ सर्वतः समपश्यतः (for ^b). — (L. 4) T₁ G₃ M₂ संस (for च). D₆ T₂ G₁. 4. 5 M₁. 4 आश्रितः (for आस्थितः).]

81 ^a) K₂ आस्थाय (for आज्ञाय). — ^b) S₁ बलदेवो (for चित्रसेनो). K₁ T₁. 3 (second time) G₃ M₁₋₃ महा-बलः; D₆ मतिः (for रथः). — ^c) Some Mss. कैशिकश् (for कै). — ^d) K₁ D₂ विध्यद्वनुः; K₃ N₃ V₂ B Dn Ds D₁. 3-5 M₄ विविधतुः; D₆ विव्यधयन् (for विव्याधतुः).

82 ^a) K₂ N₂. 3 B₁. 3 Dn₂ Ds संयुक्तं; V₃ संरक्तं; D₃ संयुक्तैर्; T₃ (second time) G₃ M₄ संरब्धो (for संसक्तं). D₆ त्रिधा विव्याध संरक्तं. — ^b) S₁ K₁ वीर्यवान्; M₄ कैशिकः (for कः). — ^c) M₁₋₃ देवदेवो (for बल). S₁ चाजौ; N₁ D₆ तस्य (for चास्य). — ^d) S₁ [अ]स्य [आ]जौ. M₄ द्विधाकृतम् (for करोत्). — After 82^{ad}, D₂ reads 86. T₃ (second time) om. 82^{ef}. — ^e) D₂ वेगेन; D₆ बलेन (for जवेन). K₃ अभ्यद्रवच्; N₃ (marg.) V₁ हनच्; T₃ पतच् (for दंयच्). — ^f) N₃ (marg. as in text) शरैस्तान्परिपन्थिनः. — After 82, N (except N₁) T₃ (first time) G ins.:

921* बहुभिर्बहुधा वीरः समन्तात्स्वर्णभूषणैः ।

बलदेवो धनुश्चास्य भलेनाजौ द्विधाकरोत् ।
जवेनाभ्यर्दयचापि तानरीज्जरवृष्टिभिः ॥ ८२
तं चित्रसेनः संरब्धो विव्याध नवभिः शरैः ।
कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासंधश्च सप्तभिः ॥ ८३
त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्विभेद जनार्दनः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवः शितैः शरैः ॥ ८४

[D₂. 4 बाहुभिर् (for व). S₁ G₃ वीरान् (for वीरः). K₂ समरे (for समन्तात्). K₄ भूषितैः (for भूषणैः). T₃ समन्ता-त्पर्यवाकित् (for ^b).]

83 D₂ reads 83^a-84^b on marg. — ^a) N₃ V₁ सं-म्भाद्; M₂ संकुद्धो (for संरब्धो). — ^b) K₁ बहुभिः; G₃ M₄ दशभिः (for नवभिः). — ^c) K₂ B₃ [अ]स्य; V₂ [ए]व (for [अ]पि). D₂ कौशिकश्चापि नवभिर्; D₅ पञ्चभिः कौशिकश्चापि. — ^d) V₂ D₂. 6 T₄ जरासंधं (for संधश्). K₂ M₁ पञ्चभिः (for सप्तभिः). M₃ जरासंधं च पञ्चभिः.

84 D₆ T₁. 3 (second time) G₁. 4. 5 M repeat 84^{ab} and T₂ reads it after 922*. — ^a) D₆ (first time) नाराचांस् (for चैस्). — ^b) D₆ (first time) विव्याध च; G₁ (first time) तांश्चिच्छेद (for तान्विभेद). — After 84^{ab}, D₆ T₁. 2. 3 (second time) G₁. 4. 5 M ins.:

922* धनुरन्यत्समादाय मगधेन्द्रो महीपतिः ।
उग्रसेनं समाजघ्ने शरेण निशितेन ह ॥
स शरोऽथ महाराज राजानं स व्यचूचुदत् ।
पिता कंसस्य राजेन्द्र शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ [5]
सप्तत्या च जरासंधं पुनश्च नवभिः शरैः ।
जरासंधः समाजघ्ने राजानं यदुनन्दनम् ।
शरैर्दशसहस्रैश्च माधवस्य हि पश्यतः ॥
उग्रसेनो धनुष्पाणिर्धनुश्चास्य द्विधाकरोत् ॥
पुनरादाय चापं तु जरासंधः प्रतापवान् । [10]
उग्रसेनं विंशतिभिः शरैः सुनिशितैरपि
विव्याध राजराजानं बलदेवस्य पश्यतः ।
धनुश्चास्य द्विधा राजन्मुष्टिदेशे तथाकरोत् ॥
आदाय निशितं बाणं जरासंधः प्रतापवान् ।
विव्याध राजनराजेन्द्रो राजानं हृदये प्रभुः ॥ [15]
अश्वाश्चैव प्रचिच्छेद शरेण नतपर्वणा ।
रथं चास्य द्विधा चक्रे ध्वजं च प्रादुनोन्नतः ॥
रथाच्चैव प्रदुद्राव वृष्णीनां नृपसत्तमः ॥
कैशिकश्चित्रसेनश्च जरासंधो महीपतिः ।
जनार्दनं महाराज समाजघ्नुस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥

[T₂ om. (hapl.) lines 1-4. — (L. 1) D₆ महामतिः (for

जरासंधयुद्धम्]

विष्णुपर्व

[81. 89

रथेषां चापि चिच्छेद चित्रसेनस्य वीर्यवान् ।
 बलदेवो धनुश्चाजौ भलेनास्य द्विधाकरोत् ॥ ८५
 स छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान् ।
 अभ्यद्रवत्ससंकुद्धो जिघांसुर्मुसलायुधम् ॥ ८६
 सिसृक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैषिणः ।

धनुश्चिच्छेद रामस्य जरासंधो महाबलः ।
 गदया च जघानाश्चान्कोपात्स मगधेश्वरः ॥ ८७
 आदाय मुसलं रामो जरासंधमुपाद्रवत् ।
 तयोस्तु युद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥ ८८
 ततः सैन्येन महता जरासंधोऽभिसंवृतः ।

C 5071
 B 2. 35. 96
 P 2. 35. 96

महीपतिः). M3 om. (hapl.) lines 2^b-6^a. — T3 om. line 3. — (L. 3) D6 राजानं समचूचुदत्; T1 राजानं सव्यमां; M1. 2 राजानं हृद्यचू (for ^b). — T3 om. line 5. — (L. 5) M1. 2. 4 जरापुत्रं (for ^aसंधं). — (L. 6) M3 श्रेण (for राजानं). T1 M2 पुंगवम् (for नन्दनम्). — (L. 7) M4 शरैर् (for शरैर्). D6 T2 G1. 4. 5 स शरैर्दश-साहसैर् (for ^a). D6 [अ]पि; T3 [ए]व (for हि). T2 G1 मागधं ह्यपि पश्यतः; G4 मागधं ह्यभिषं; G5 मागधस्य हि पं (for ^b). — After line 9, T3 reads lines 14-15 and om. lines 10-12. — (L. 10) T1 पुनः (for अपि). M4 शरैश्च निशितैः पुनः (for ^b). — (L. 11) D6 T1. 2 M2 राजन्; M1. 3 राजा (for राजन्). M4 राजेन्द्र (for राजानं). M4 राजानं समरे प्रभुम् (for ^b). — (L. 12) D6 तदा; M4 तथा (for द्विधा). G1. 4. 5 M1 राजा (for राजन्). T1 द्विधाकरोत्; M1-3 समां (for तथा). — (L. 13) T3 आदाय निशितान्वाणाञ् (for ^a). — (L. 14) D6 G1. 4. 5 M3. 4 राजा (for राजन्). T1 प्रभो (for प्रभुः). — (L. 15) T1 M4 अश्वांश्चास्य जघानासु (for ^a). D6 [आ]नत- (for नत-). T1 M4 शरैश्च नतपर्वभिः (for ^b). — (L. 16) G5 शरं (for रथं). T2. 3 G4. 5 M4 रथं (for ध्वजं). T1. 2 M1-3 प्राधुनोन् (for प्रादु). — After line 17, T1. 3 M2. 4 ins.:

922A* जरासंधः शरैर्भग्नो बालुदेवस्य पश्यतः ।

— (L. 19) M2 जत्रे बाणैस् (for समाजघ्नैस्). T2 G1. 4. 5 त्रिभिस्त्रिभिरथोऽहनन् (for ^b).]

— T3 (second time) om. 84^c-85^b. G3 om. 84^c. Ds1 reads 84^c-85^b on marg. — ^a) D6 M1-3 बलभद्रः (for ^bदेवः).

85 T3 om. 85^{ab} (cf. v. l. 84). — ^a) T3 तुरगांश्च; T4 तथेयुं (for रथेषां). K3. 4 Ñ V B Dn Ds D1-5 T3. 4 [ए]व (for [अ]पि). K2 रथं जघां चैव चिच्छेद; T1 M4 रथं चास्यापि चि (M4 स्य प्रचि)च्छेद; T2 G1 रथोवांश्चैव चिच्छेद; G3 रथं चैवास्त्रं चि. — ^c) K2-4 Ñ2. 3 V B1. 2 Dn D1-4 T2. 3 (first time). 4 G1. 2. 4. 5 धनुश्चास्य; D6 T1 G3 M ^aपाणिर् (for ^aश्चाजौ). — ^d) K3. 4 Ñ2. 3 V B2. 3 Dn D1-4 T2. 3 (first time). 4 G1. 2. 4. 5 भलेनाजौ; D6 T1 G3 M धनुरस्य (T1 न्यद्) (for भलेनास्य).

86 Ds2 reads 86 after 82^{cd}. — ^c) G3 अभ्यधावत्

(for ^aद्रवत्). K2-4 Ñ V B1. 2 Dn Ds D1-4 T4 G4 सुसं- (Dn1 T4 स सं)रब्धो (for ^aकुद्धो). D5 अभ्यधावत् संरब्धो; T3 (first time) Bom. Poona eds. G(ed.) अभ्यधावत्सु-संरब्धो. — ^d) D3 जिघांसुस्तु हलायुधम्.

87 ^a) K2 स सिसृक्षं; V1 विसृजतस् (for सिसृक्षं). T3 (first time). 4 च (for तु). — After 87^{ab}, Ñ1 reads 89^{ab}, repeating it in its proper place. K4 Ds om. 87^{cd}. — ^c) K2 चाजघान; D4 स जं (for च जं). — ^d) K2. 3 Ñ V B D (Ds om.) T2. 3 (first time). 4 G1. 2. 4. 5 क्रोधात् (for कोपात्). — K2. 3 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-4. 6 T2. 3 (second time). 4 G1. 2. 4. 5 ins. after 87 : K1 after 88 : K4 Ds after 87^{cd} :

923* रामं चाभ्यद्रवद्वीरो जरासंधो महाबलः ।

[D6 वीरो (for वीरो).]

88 G5 om. 88^a. — ^a) Ñ3 (marg.) V1 वीरो; T1 M1-3 सोऽपि; T3 (second time) M4 सोऽथ; G3 वीरं (for रामो). — ^b) T3 (second time) G3 M अभिद्रवत् (for उपां). S1 K1. 2 Dn Ds1 (marg.) प्रचस्कन्द रथो-त्तमात्. — After 88^{ab}, T1 G3 M read 92^c-93^b and T3 (second time) reads 92^{cd}. — ^c) K2-4 Ñ1. 2 V B1. 3 Ds D1-4 T2. 3 (both times). 4 G M1. 2 तद्; D5 च (for तु). — ^d) K1. 4 Ñ3 (marg.) V1. 2 B1 D3. 5 T2. 4 G4 M4 जयैषिणोः; Ñ3 हि जयैषिणोः (for वधै). — After 88, K1 ins. 923*. K2-4 Ñ2. 3 V B D T2. 3 (first time). 4 G1. 2. 4. 5 ins. after 88 : K1 cont. after 923* :

924* चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मागधम् ।

रथमन्यं समारुह्य जरासंधमवारयत् ॥

ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।

उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत् ॥

[(L. 1) K2 Ñ3 (marg. as above) V3 संयुक्तं; T4 संरब्धं (for संसक्तं). — (L. 2) K3 D5 अवारयत्; D1 उपा-द्रवत्; T2 G1. 4 अहारं (for अवारं). — (L. 3) V2 रामेण (for बलेन). — (L. 4) K4 समरे; Ñ2 अन्तरं (for रे).]

89 K1 om. 89. Ñ1 reads 89^{ab} for the first time after 87^{ab}. — ^b) V2 D3. 5 T4 ऽपि (for ऽभि). G3 जरासंधेन संगतः. — D2 reads 89^{cd} twice. — ^c) K3 कृष्णाग्रजान्; V1 D1 जुगान् (for ^aग्रजान्). D3 (first time) योधान् (for

81. 89]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 5072
B 2. 35. 96
P 2. 35. 96

रामकृष्णाग्रगन्धानाससाद् महाबलः ॥ ८९

ततः प्रक्षुभितस्येव सागरस्य महास्वनः ।

प्रादुर्भव तुमुलः सेनयोरुभयोस्तयोः ॥ ९०

वेणुभेरीमृदङ्गानां शङ्खानां च सहस्रशः ।

उभयोः सेनयो राजन्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ९१

क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।

उत्पपात रजश्चापि खुरनेमिसमुद्धतम् ॥ ९२

समुद्धतमहाशस्त्राः प्रगृहीतशरासनाः ।

अन्योन्यमभिगर्जन्तः शूरास्तत्रावतस्थिरे ॥ ९३

रथिनः सादिनश्चैव पत्तयश्च सहस्रशः ।

गजाश्चातिबलास्तत्र संनिपेतुरभीतवत् ॥ ९४

स संप्रहारस्तुमुलस्त्यक्त्वा प्राणानवर्तत ।

वृष्णिभिः सह योधानां जरासंधस्य दारुणः ॥ ९५

ततः शिनिरनाघृष्टिर्बभ्रुर्विपृथुराहुकः ।

बलदेवं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्धेन दंशिताः ॥ ९६

दक्षिणं पक्षमासेदुः शत्रुसैन्यस्य भारत ।

पालितं चेदिराजेन जरासंधेन चाभिभो ॥ ९७

उदीच्यैश्च महावीर्यैः शल्यसाल्वादिभिर्नृपैः ।

सृजन्तः शरवर्षाणि समभित्यक्तजीविताः ॥ ९८

आगावहः पृथुः कङ्कः शतद्युम्नो विदूरथः ।

हृषीकेशं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्धेन दंशिताः ॥ ९९

भीष्मकेणाभिगुप्तस्य रुक्मिणा च महात्मना ।

प्राच्यैश्च दक्षिणात्यैश्च गुप्तवीर्यबलान्वितैः ॥ १००

तेषां युद्धं समभवत्समभित्यक्तजीवितम् ।

भोजान्). D₂ (second time) रामकृष्णावग्रगताव्. —^a)
N₁ V₃ स दुर्मतिः (for महाबलः).90 ^a) K₄ N₂ G₃ तत्र (for ततः). —^b) D₆ [इ]त्र नि-
(for महा-). — D₁ om. (hapl.) 90^c-91^d. —^c) D₂, 6
G₁ तुमुलं (for लः). V₁ प्रादुर्भूतुमुलः शब्दः. —^d) K₂→
N₁ V B D (D₁ om.) T₂, 3 (first time), 4 G₁, 2, 4, 5 अपि;
T₁, 3 (second time) G₃ M₄ तदा (for तयोः).91 D₁ om. 91 (cf. v. l. 90). T₃ (second time)
om. 91. —^a) T₁ M₁-3 बाण- (for वेणु-). —^b) D₅ शङ्खा-
दीनां (for नां च). —^d) S₁ महाध्वनिः (for स्वनः).92 ^a) S₁ K₁ क्ष्वेडितास्फोटितरवैस्; T₂ G₂ तोदुष्टैस्.
—^b) S₁ K₁, 3 D₂, 3 तुमुलं (for लः). G₄ सर्वतस्तुमुलोऽ-
भवत्. — T₁ G₃ M read 92^c-93^b and T₃ (second
time) reads 92^cd after 88^{ab}. —^d) D₃ रथ- (for खुर-).
D₆ T₁ M₃ समुद्धवम्; T₄ G₃ स्थितम् (for द्रुतम्). S₁
खुरतोऽपि समुत्थितम्.93 For the sequence in T₁ G₃ M, cf. v. l. 92. T₃
(second time) om. 93. —^b) D₂, 3 सं- (for प्र-). —^d)
S₁ च (for [अ]व-).94 ^a) K₁ (sup. lin. as in text) सहयाश् (for सादि-
नश्). —^c) S₁ चात्र (for तत्र). B Ds गजाश्चाचलसंकाशाः.
—^d) T₃ (second time) समुत्पेतुर् (for संनिपे). K₂ B
Ds समन्ततः; T₁ अभिद्रवन् (for अभीतवत्). Bom. Poona
eds. G(ed.) समुत्पेतुः समन्ततः. — After 94, D₂ ins.:

925* ततस्तेषां महाराज नृपाणां जयकाङ्क्षिणाम् ।

95 B₁ om. 95-96. —^a) S₁ K₁ संनिपातस् (for
संप्रहारस्). —^b) K₄ निवर्तते (for अवर्तत). —^d) S₁ K₁
D₄, 5 शासनात् (for दारुणः).96 B₁ om. 96 (cf. v. l. 95). —^b) D₃ वसुर् (for
बभ्रुर्). —^d) K₁ संस्थिताः (for दंशिताः).97 T₃ (second time) om. (hapl.) 97-99. —^a)
G₃ आपेतुः (for आसेदुः). —^d) K₂, 3 N₁, 3 V₃ B₂ Dn₂
Ds D₄, 5 T₃ वा विभो; K₄ चाभितः; N₂ V₁, 2 B₁, 3 च
प्रभो; D₃ चापि भो; D₆ T₂ G₁, 2, 4, 5 वै विभो (for चाभि-
भो). T₁ M₄ पाण्ड्यराजेन चावि (M₁ भि)भो.98 T₃ om. 98 (cf. v. l. 97). —^b) V₃ वृताः (for
नृपैः). —^c) V₃ जालानि (for वर्षाणि). —^d) V₃ समरे
(for समभि-).99 T₃ om. 99 (cf. v. l. 97). —^a) K₄ Dn₂ अङ्गा-
वहः; V₁ अपा; V₃ Ds₂ T₃ अवगाहः; M₃ आशावहः (for
आगा). K₁, 2, 4 N₁ V₁, 3 Dn₂ Ds₂ D₁-5 T₃ कङ्कः (for
कङ्कः); K₃ G₂ आगवः पृथुकः कङ्कः; N₂, 3 V₂ B Dn₁ Ds₁
अगावहः पृथुः कङ्कः; D₆ T₁, 2, 4 G₁, 3-5 आशावहः पृथुः कङ्कः;
M₄ आशरावः पृथुः खट्वः. —^b) T₄ महारथः; some Mss.
विदूरथः (for विदू). —^d) G₃ सैन्येन (for सैन्यस्य). V₃
सैन्यस्यार्धे व्यवस्थिताः.100 ^a) S₁ K₃ Dn D₄ [अ]भिगुप्तं तद्; V₃ [अ]पि
गुप्तस्य; B₂ [अ]भिगुप्तश्च; D₆ M₁ गुप्तं च (for गुप्तस्य).
— After 100^{ab}, S₁ K₁-3 N₂, 3 B Dn Ds D₂, 4 ins.:

926* देवकेनापि राजेन्द्र तथा मद्रेश्वरेण च ।

[N₂ च (for [अ]पि). K₃ N₂ चेदीश्वरेण (for मद्रे).]

जरासंधपराजयः]

विष्णुपर्व

[82. 2

शक्त्यृष्टिप्रासवाणौघान्सृजतां तुमुलं महत् ॥ १०१
 सात्यकिश्चित्रकः श्यामो युयुधानश्च वीर्यवान् ।
 राजाधिदेवो मृदुरः श्वफल्कश्च महाबलः ॥ १०२
 सत्राजिच्च प्रसेनश्च बलेन महता वृताः ।

व्यूहस्य पक्षं ते सव्यं प्रतीयुर्द्विपतां मृधे ॥ १०३
 व्यूहस्यार्धं समासेदुर्मृदुरेणाभिरक्षितम् ।
 राजभिश्चापि बहुभिर्वेणुदारिमुखैः सह ॥ १०४

इति श्रीहरिवंशे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।

ततो युद्धानि वृष्णीनां बभूवुः सुमहान्त्यथ ।

मागधस्य महामात्यैर्नृपैश्चैवानुयायिभिः ॥ १

रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकस्याहुकेन च ।

C 5090
B 2. 36. 2
P 2. 36. 2

101 ^a) K₂₋₄ Ñ_{2,3} V_{1,2} B D T_{2,4} G_{1,2,4,5} तेषां च
 यु (K₂ तद्यु) ऋमभवत्. — ^b) Ñ_{1,2} जीविनाम् (for °तम्).
 V₃ समरे त्यक्तजीविनाम्. — T₃ (second time) om. 101^{cd}.
 — ^c) D₆ शरष्टि- (for शक्त्यृष्टि-). V₃ -पाश- (for -प्रास-).
 Ś₁ K₁ -वाणान्वै; T₁ G₃ M -नाराचान् (for -वाणौघान्). D₁
 शक्त्यृष्टिपाशवाणौघैः. — ^d) K₂ B Ds सृजतामशनिस्वनान्.

102 ^a) Ñ₂ D₂ M₁₋₃ सत्यकश्च (for सात्यकिश्च). D₃
 चाजौ; T₁ G₃ M₁ सोमो (for श्यामो). — ^c) G₃ M₄ -राजो
 (for -देवो). K₂ Ñ_{2,3} V B Dn₂ Ds D_{2,6} M₁₋₃ मृदुरः;
 T₂ मृदुलः (for °रः). T₃ (second time) राजाधिराजो
 मृदुलः. — ^d) K_{3,4} Ñ V B Dn Ds D_{1,4-6} T_{2,3} (first
 time). 4 G महारथः (for °वलः). T₃ (second time) श्व-
 फल्कश्चापि वीर्यवान्.

103 ^a) K₁ शत्रुजिच्च (for सत्रा°). K₂ B_{1,3} Ds चित्र-
 सेनश्च (for च प्र°). — ^c) Ś₁ K₁ D₁ G₃ सर्वैः; V_{2,3} B₃ T₂
 सर्वै (for सव्यं). Ñ₃ V₁ T_{1,3} (second time) व्यूहस्य सव्यं
 पक्षं तं (T_{1,3} ते); M₄ व्यूहस्य सर्वं पक्षं ते. — ^d) K₄ परियुर
 (for प्रती°).

104 ^a) V₂ व्यूहस्यार्धं; T₂ G₁ व्यूहैः सार्धं (for व्यूह-
 स्यार्धं). Ś₁ M₄ समासेदुर् (for °सेदुर्). D₅ व्यूहस्य चार्धमा-
 सेदुर्. — ^b) K₁ G₃ दुर्मृदुरेण; K₄ मन्दु°; D₆ मृदुरेण; some
 Mss. मृदुरेण (for मृदुरेण). K₃ -रक्षिते; D₆ T₂ G₁ -रक्षि-
 तुम् (for °तम्). — After 104^{ab}, T_{1,3} (second time)
 G₃ M₄ ins.:

927* तत्र युद्धं समभवन्महदेवासुरोपमम् ।
 अल्पानां बहुभिः सार्धं वासुदेवव्यपाश्रयात् ॥
 एवं युद्धमभूत्तेषां शूराणां हर्षवर्धनम् ।
 भीरूणां त्रासजननं यमराष्ट्रविवर्धनम् ।
 [(L. 4) T₁ भीतानां (for भीरूणां.)]

— Ś₁ M₁₋₃ om. 104^{cd}. — After 104, Ñ₃ V_{1,2} B_{2,3}
 Cal. ed. ins.:

928* प्रतीच्यैश्च बलोदग्रैर्धार्तराष्ट्रैश्च पालितम् ।

COLOPHON om. in Ñ₁ M₁₋₃. — Mention of the
 Epic : K₃ B₃ Ds₂ T₃ (both times). — Mention of
 Khila : Ś₁ K_{3,4} Ñ₃ V B Dn D_{1,3}. — Sub-parvan :
 D₅ पारिजातः; T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś₁ K₁ जरा-
 संधयुद्धम्; K₂₋₄ Ñ_{2,3} V_{1,3} B Dn Ds D_{1,3-6} G₂ मथुरोप-
 रोधः; V₂ G₃ जरासंधमथुरोपरोधः; D₂ मथुरावरोधः; M₄
 द्वितीयजरासंधयुद्धे मथुरारोधः. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : K₃ D₄ G₄ 89; Ñ₃ V₁ B₂ T₂ 92; V₂
 G₁ 93; V₃ G₂ 91; Dn Ds 90; D₁ 87; D₃ 96; T₁ G₃
 M₄ 107; T₃ (first time) 110; T₄ 82; G₅ 95. — Śloka
 no. : Dn 111; Ds₂ Ds 113; D₄ 135; T₂ 182; G₁ 185.

82

For the sequence in T₁ G₃ M and the sequence
 and the repetition in T₃, cf. v. l. 80. 1.

1 T₄ M₁₋₃ om. the ref. — ^b) K₁ च; K₃ B_{2,3} D_{4,5}
 [अ]पि (for [अ]थ). Ñ_{1,2} V₃ सैनिकैर्भरतर्षभ; B₁ (marg.
 as in text) नृपैर्भरतसत्तम. — Ñ₁ om. 1^{cd}. — ^c) K_{2,3}
 Ñ_{2,3} V B₂ D (except D_{2,5}) T_{1,2,4} G M₄ महामात्रैर्
 (for °त्रैर्). B₃ मागधैश्च महामात्रैर्. — ^d) G₄ om. [ए]व.
 — After 1, T_{1,3} (second time) G_{3,5} M G(ed.) ins.:

929* द्वंद्वयुद्धं समभवत्सेनयोरुभयोस्तदा ।

2 ^b) M₃ भीष्मकेण (for °कस्य). N (except Ś₁ K₁)
 T_{2,3} (first time). 4 G_{1,2,4,5} भीष्मकेणाहुकस्य च (D₅ ह).
 — ^c) T₄ क्रोधस्य; G_{2,3} काश्य (G₃ °श)स्य; some Mss.

82. 2]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 5090
B 2. 36. 2
P 2. 36. 2

क्राथस्य वसुदेवेन कौशिकस्य च वधुणा ।
गदेन चेदिराजस्य दन्तवक्त्रस्य शंभुना ॥ २
तथान्यैर्वृष्णिवीराणां नृपाणां च महात्मनाम् ।
युद्धमासीद्वि सैन्यानां सैनिकैर्मरतर्षभ ॥ ३
गजैर्गजा हयैरश्वाः पदाताश्च पदातिभिः ।
रथा रथैर्विमिश्राश्च योधा युयुधिरे नृप ॥ ४
जरासंधस्य राज्ञस्तु रामेणासीत्समागमः ।

क्राथस्य (for क्रा°). Ś1 G5 M4 क्राथ (M4 काश)स्य वासुदेवेन;
K4 क्रोधेन वसुदेवस्य; B2.3 Ds क्रा (B2 क्र)थेन वसुदेवस्य.
—^d) Some Mss. कौशिकस्य (for कै°). D6 om.; G3
G(ed.) तु (for च). —^f) Ś1 K1.4 V2 D2 शंभुना (for
शंभुना). T3 (second time) G2 दन्तवक्त्रेण शूलि (G2
शंभु)ना. — After 2, D6 T1.2.3 (second time) G1.3-5
M ins.:

930* विन्दानुविन्दावावन्त्यौ युयुधानेन संगतौ ।

एकलव्यो महाराज प्रद्युम्नेनाथ संगतः ॥

[(L. 2) T2.3 G1.4.5 सुद्युम्नेन (for प्र°).]

3 ^a) Ñ1 ततोऽन्यैर्; T1.3 (second time) M4 अन्येषां
(for तथान्यैर्). T2 G1.4.5 तथान्यैर्वृष्णिभिर्वीरैर्. — T3
(second time) om. 3^d. —^c) T1 युद्धसिद्धिश्च सैन्यानां.
—^d) K1 सैन्येन (for सैनिकैर्). K2 B2.3 Ds नृपैर्मरत-
सत्तम; K4 V2 D1-5 T3 G2 सेनानीकैर्मरतर्षभ; Ñ2 V3 सेना-
नीकैश्च भारत; Ñ3 V1 नृपैश्चैव नरर्षभ. — N (except
Ś1 K8 Ñ1) T1.2.3 (first time). 4 G M4 ins. after 3:
T3 (second time) after 3^{ab}:

931* अहानि पञ्च चैकं च षट् सप्ताष्टौ च दारुणम् ।

[D3 वै चैकं (for चैकं च). V1 T2 G1 सप्त चाष्टौ सुदा (V1
च दा)रुणम् (for ष°).]

4 K3 om. 4^{ab}. —^a) D5 गजा गजैर् (by transp.).
—^c) K2-4 Ñ V B D (except D5) T1.2.3 (both
times). 4 G रथै रथा (by transp.). M1-3 च संमिश्रा (for
विमिश्राश्च). —^d) T3 (second time) G3 द्वंद्वैर् (for
योधा). K2-4 Ñ V B D (except Ds2) T4 G2.4.5 ततः;
T1 इपि च; T2 तथा; T3 (second time) G3 M1 नृपाः (for
नृप). T3 (first time) योधा योधैस्तथापरे. — After 4,
D5 ins. 932*.

5 D5 om. 5. —^a) K2-4 Ñ2.3 V1.2 B D (D5 om.)
T2.3 (first time). 4 G नृपते; M1-3 राज्ञो वै (for राज्ञस्तु).
—^d) T1 M1-3 यथा स्याद्दारुणागमः (M2 हवः). — After
5, T1.3 G3.5 M ins. a passage given in App. I (No.

महेन्द्रस्यैव वृत्रेण दारुणो लोमहर्षणः ॥ ५

अन्येषां सुमहानासीद्वलौघानां परिक्षयः ।

उभयोः सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ॥ ६

कबन्धानि सप्रुत्तस्थुः सुबहूनि समन्ततः ।

तस्मिन्विमर्दे योधानां संख्याव्यक्तिर्न विद्यते ॥ ७

रथी रामो जरासंधं शरैराशीविषोपमैः ।

आवृण्वन्नभ्ययाद्वीरस्तं च राजा स मागधः ॥ ८

17). While Ś1 K Ñ V B Dn Ds D1-4 T4 G1.2 ins.
after 5 : D5 after 4 :

932* अवेक्ष्य रुक्मिणीं कृष्णो रुक्मिणं न व्यपोथयत् ॥

ज्वलनार्कशुसंकाशानाशीविषविषोपमान् ।

वारयामास कृष्णो वै जरासंधस्य तु शिक्षया ॥

[D5 om. line 1. — (L. 1) Ś1 K1 Ñ2 रुक्मिणं चाप्य-
शा (K1 नैव शा-; Ñ2 न व्यशा)तयत्; V1 णं चाभ्यपोथयत्;
G2 णं तमपोथयत् (for ष°). — Ś1 Ñ1 om. line 2. — (L. 2)
T4 G1 ज्वलनादित्यसंकाशान्; G2 ज्जारसंकाशान् (for °).
— (L. 3) K2 वै कृष्णो (by transp.). K2 Dn [अ]नु-;
D3 च; D5 [अ]ल- (for तु). Ś1 K1 तस्य वाणांस्तु शिक्षया
(for ष°).]

— After the above, D6 T2 G1.4.5 ins. a passage
given in App. I (No. 17).

6 T3 (second time) om. 6. —^a) G3 Bom. Poona
eds. G(ed.) ह्येषां (for अन्येषां). —^b) Ś1 K1 बलानां
तु; D3 योधानां च; T1 G3 बलानां च; M1-3 पलायन-; M4
तद्वलानां (for बलौघानां).

7 ^b) Ñ1.2 V3 बहूनीह (for सुबहूनि). — After 7^{ab},
T3 (second time) G3.5 M ins.:

933* पिशाचा राक्षसाश्चैव मांसशोणितलालसाः ।

— T3 (second time) om. 7^{cd}. —^c) K1 सुहूर्ते (for
विमर्दे). —^d) K4 वृत्तिर् (for व्यक्तिर्). K2 V2 B D6
T2-4 G1.2 संख्यातीतानि भारत; Ñ V1.3 B1 (marg.) Dn
Ds D1.2 (marg. as in text). 3.5 T1 G3.5 M4 वृत्ति-
कराणि वै (Ds च); G4 असंख्यातानि भारत; M1-3 संख्या-
व्यक्तिकराणि वै.

8 ^a) G2 अथ (for रथी). —^c) K1 आवृण्वानो; D3
आवर्षन् (for आवृण्वन्). T3 (second time) अभ्यधावत्स;
M3 याद्वीरं (for याद्वीरस्). — After 8, N (except Ś1
Ñ1) T2.3 (first time). 4 G1.2.4.5 ins.:

934* अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।

अन्योन्यं विविधैरस्त्रैर्विध्वा विध्वा विनेदतुः ॥

[(L. 1) V1 B Ds अभ्यवर्तत; V3 D4 वर्पत (for वर्तत).

तौ क्षीणशस्त्रौ विरथौ हताशौ हतसारथी ।
 गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 कम्पयन्तौ भुवं वीरौ तावुद्यतमहागदौ ।
 ददृशाते महात्मानौ गिरी सशिखराबुधौ ॥ १०
 व्युपारमन्त युद्धानि प्रेक्षन्तौ पुरुषर्षभौ ।
 संरब्धावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ ॥ ११
 उभौ तौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ।
 मत्ताविव गजौ युद्धे अन्योन्यमभिधावताम् ॥ १२
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 समन्ततश्चाप्सरसः समाजग्मुः सहस्रशः ॥ १३
 तदेवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ।

शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गगैरिव ॥ १४
 अभिदुद्राव रामं तु जरासंधो महाबलः ।
 सव्यं मण्डलमावृत्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ १५
 तौ प्रजहतुरन्योन्यं गदायुद्धविशारदौ ।
 दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दश ॥ १६
 गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशनिनिस्वनः ।
 जरासंधस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १७
 न स्म कम्पयते रामं जरासंधकरच्युता ।
 गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवाचलम् ॥ १८
 रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधेश्वरः ।
 सेहे धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥ १९

C 5111
 B 2. 36. 22
 P 2. 36. 22

— (L. 2) K₂ D₃. 4 शस्त्रैर् (for अ°).]

9 °) D₅ विभ्रान्ताव् (for विक्रा°). — ^a) K₃ Dn₁ अभ्यधावताम् (for अभि°).

10 °) Ś₁ (sup. lin. as in text) तु तौ वीरौ; K₄ N₁ महावीरौ (N₁ °यौ) (for भुवं वीरौ). — ^b) Ś₁ -कराबुधौ; G₄ Bom. Poona eds. G(ed.) -गदाबुधौ (for -महागदौ). — °) K₄ B₂ G₂. 3 ददृशाते (for ददृशाते). M₁₋₃ महारज्जे (for °त्मानौ). — ^a) D₃ गिरीन्द्रशिखरा इव.

11 °) K₃ सैन्यानि (for युद्धानि). Ś₁ D₁ T₁ व्य (T₁ उ-) पारमन्त युद्धानि. — ^b) K₂ N₃ V₁ B₂. 3 D₅ D₅ T₃ (first time) पश्यतां न्तौ महाभुजौ; K₃ प्रेक्षयन्तौ महाभुजौ; K₄ N₂ V₂. 3 B₁ Dn D₁₋₄. 6 G₁. 2. 4. 5 प्रेक्षतां (G₂ °न्तौ) तौ महाभुजौ; N₁ °न्तौ पुरुषर्षभ; T₁ सैनिकान्प्रेक्ष्य पूरुषौ; T₃ (second time) G₃ M सैनिकाः प्रेक्षकाभवन्. — T₃ (second time) om. 11^a. — °) K₂. 4 D₆ इव; D₂ अपि (for अभि-). V₁ D₃ -धावेतां (for -धावन्तौ). D₁ संरब्धावत्र समरे. — ^a) K₂ युद्धेन (for °धु).

12 °) K₅ Dn D₄ उभौ तौ समराचार्यौ; D₆ T₂ G₁. 2. 5 उभौ तौ परमाचार्यौ. — ^b) Ś₁ लोकव्यक्तौ; K₂ लोकख्यातौ; V₃ लोके ख्यात- (for लोके ख्यातौ). K₁ M₃ महारथौ; M₁ रणे (for °बलौ). — °) Ś₁ K₁ वन्याव् (for मत्ताव्). K₄ गदायुद्धे; T₁. 3 (second time) G₃ M गजौ योद्धुम् (for गजौ युद्धे). — ^a) Ś₁ ह्यन्योन्यम् (for अ°). K₂₋₄ N₂. 3 V B D T₂. 3 (first time). 4 G₁. 2. 4. 5 तावन्योन्यमयुध्यताम्.

13 ^b) D₅ T₁. 2. 3 (first time) सिद्धाश्च समर्षयः. — °) Ś₁ T₃ (second time) M₄ समागतश्च; N₁ M₁₋₃

समासतश्च (for समन्ततश्च). V₃ स (for च). D₃ समं गणेश्चाप्सरसां; T₁ सगन्धर्वाश्च पुरुषाः. — ^a) Ś₁ समन्ततः (for सहस्रशः). — After 13, V ins. :

935* पितामहश्च भगवान्युद्धं द्रष्टुं समागतः ।

14 T₃ (second time) om. 14. — ^b) D₃ -महर्षिसमलंकृतम्. — °) D₂ सत्यधिकं; D₃ चाभ्य°; D₆ M₁ ह्यभ्य° (for अभ्य°). — ^a) N₂ V₃ नभो (for दिवं).

15 ^b) M₁₋₃ नराधिपः (for महाबलः). — °) N (except Ś₁) T₂. 3 (both times). 4 G₁. 2. 4. 5 आश्रित्य (for आवृत्य).

16 °) T₁ G₃ प्रजग्मतुर्; T₃ (second time) M₄ घतुर् (for हतुर्). K₂ N₃ V₁ B D₅ प्राहरेतां ततोऽन्योन्यं; K₃. 4 N₁. 2 V₂. 3 Dn D₁₋₆ T₂. 3 (first time). 4 G₁. 2. 4. 5 प्रहरन्तौ ततोऽन्यो (D₃ तु तेऽन्यो; D₄ T₂ G₁. 2 तदान्यो) न्यं. — °) N₁ हस्ताभ्याम् (for दन्तां).

17 ^b) D₅ शुश्रुवे अशनिस्वनः. — D₃ T₃ (second time) om. 17^a. — °) M₁. 3 च तदा; M₂ च तथा (for चरणे).

18 °) D₃ नाकम्पयद्रणे रामं. — °) N₁ रामं (for गदा). D₅ G₅ गदाभृतां; T₁. 3 (second time) M विदां (for भृतां). — ^a) K₂₋₄ N B Dn D₅ D₃₋₆ T₂. 3 (first time). 4 G₁. 4. 5 [अ]निलः; G₂ [अ]चलः (for °म्).

19 °) M₁. 3 रामं स तु गदावेगाद्. — ^b) K₄ N₁. 3 V₁. 3 Dn D₁. 5 T₁ धैर्यात्स; D₅ G₂ स राजा (for वीर्यात्स). T₂ G₁. 4. 5 स राजा मागधेश्वरः. — °) Ś₁ मोहं; K₁. 2 D₃ M सह; T₂ G₁. 5 स च; T₃ (second time) स हि (for सेहे). — ^a) Ś₁ [अ]प्यपोहयत्; K₁. 4 G₃ M व्यमोहं; V₁. 3 D₅

C 5116.
B 2. 36. 29
P 2. 36. 29

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुखरा लोकसाक्षिणी ।

न त्वया राम बध्योऽयमलं खेदेन माधव ॥ २०

D₃ 'T₁ व्यपोथं' (for 'हयत्'). — K. Ñ_{2.3} V B Dn Ds
D₁₋₅ T₃ (first time).⁴ G₂ ins. after 19: D₆ T₂ G₁.
4, 5 cont. after 937* :

936* एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ।
मण्डलानि विचित्राणि विचरन्तुरिदमौ ॥
व्यायच्छन्तौ चिरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थुः ।
समाश्रय्य सुहृते तु पुनरन्योन्यमाहताम् ॥
एवं तौ योधमुख्यौ तु समं युयुधतुश्चिरम् । [5]
न च तौ युद्धवैमुख्यमुभावेन प्रजग्मतुः ॥
अथापश्यद्वायुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ।
रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह सुसलोत्तमम् ॥
तमुद्यतं तदा दृष्ट्वा सुसलं घोरदर्शनम् ।
अमोघं बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥ [10]

[(L. 1) T₂ तत्र तु (for तौ तत्र). Ñ₃ V₁ एवं च (V₁ तौ)
सुमहाबाहू (for ''). Ñ₃ V₁ महासत्त्वौ (for विचरन्तौ).
— (L. 3) K_{1.4} D₁ व्याजेच्छन्तौ (for व्यायच्छन्तौ). D₅
महाबलौ (for च तस्थुः). — (L. 4) K₂ B_{1.2} Ds
D_{3.6} T₂ G_{1.2.4.5} अ (G_{2.4} आ) व्रताम्; T₄ आसताम्
(for आहं). B₃ D₄ पुनरन्योन्यज (D₄ नि) व्रताम् (for '').
— (L. 5) B₃ रणे (for समं). T₂ G₁ समन्तायुयुधश्चिरम् (for
''). — (L. 6) K₂ उभौ प्रत्यभिजग्मतुः (for ''). — After
line 7, G₃ reads lines 24-27 of 937*. — (L. 9) V₃ अथो
(for तदा).]

While D₆ T_{1.2.3} (second time) G_{1.3-5} M ins. after
19 :

937* क्रुद्धोऽथ रामभद्रस्तु गदया तं जगाम ह ।
जरासंधोऽथ गदया बलभद्रं समाहन्त् ॥
प्रथमस्त्वथ रामेण गदापादः समाददे ।
द्वितीयो मगधेन्द्रेण तृतीयं तु हलायुधः ।
चतुर्थं तु जरासंधः पञ्चमं तु यदूद्धहः ॥ [5]
तयोः पादप्रहारश्च चालयामास मेदिनीम् ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षाश्च परमर्षयः ।
भीताः स्वस्तीति चैवाहुर्लोकानां ब्रह्मणश्च ह ॥
ततः क्रुद्धो जरापुत्रस्ताडयामास वक्षसि ।
शोणितं चोद्धमन्रामः श्रमं च समवाप ह ॥ [10]
विश्रम्य भूमौ किञ्चित् पुनरुत्थाय यादवः ।
आहत्य गदया मूर्ध्नि सिंहनादं समानदत् ॥
पपात च महीं वीरो गतासुरिव निःश्वसन् ।
हतो हतो जरासंध इत्युचुर्यादिवेश्वराः ॥
संज्ञां च प्रतिलभ्याशु जरासंधः प्रतापवान् । [15]
गदया च समाजज्ञे वक्षसेव हलायुधम् ॥
मूर्ध्नि चैव समापेदे संज्ञां च प्रतिलब्धवान् ।
ततो रुधिरराशिस्तु बभौ जलमिवोद्धतः ॥

गदाजर्जरसर्वाङ्गो रजतुः किंलुकाविव ।
समादीप्तौ तु राजेन्द्र विरथौ विधनुर्धरौ ॥ [20]
गदाहतौ महावीरौ केवलौ युद्धरङ्गिणौ ।
शुशुभाते गदाहस्तौ परस्परवधैषिणौ ॥
द्वावेव सृत्यु राजेन्द्र संगताविव शोभितौ ॥
ततः क्रुद्धो हलधरश्चेतुमैच्छजरासुतम् ।
ऊरु च पोथयामास गदया राजसंसदि ॥ [25]
ऊर्वो रक्तं समापेदे मज्जा समभवत्ततः ।
ततो हली जरासंधं शिरश्चेतुमुदैक्षत ॥

[(L. 1) T₂ G₁ बलभद्रम् (for रामं). T₁ क्रुद्धोऽथ रामस्तु
तदा; T₃ G₃ M₄ बलभद्रस्तु गदया (for ''). T₃ G₃ M₄ जरा-
संधं (for गदया तं). — (L. 3) T₁ G₃ M₄ प्रथमं तु तथा रामो;
T₃ M₃ 'मस्तु तदा रामो (for ''). D₆ T₂ G₁ गदापातः; T₁ G₃
M₄ 'पातं; G₄ 'पादं (for 'पादः'). — (L. 4) T_{1.3} G₃ द्वितीयं
(T₃ 'यो) मगधेन्द्रेऽपि (for ''). T₁ G₃ तृतीयं मुसलायुधः
(for ''). — (L. 5) T_{1.3} G₃ M₄ जरापुत्रः (for 'संधः').
D₆ T_{1.3} G₃ M₄ यदूद्धहः (for 'द्रहः'). — (L. 6) M₁₋₃ ततः
(for तयोः). — (L. 8) T₂ M_{1.2} (inf. lin. as above).³
लोकानां ब्राह्मणैः सह; T₃ 'नां हितकाम्यया (for ''). — (L.
10) T₃ मोहं (for श्रमं). — (L. 11) G₁ पुरस्ताद्याद-
वोत्थितः (for ''). — (L. 12) D₆ T₃ G₅ अथानदत्; T₂
G_{1.4} चकार ह (for समानदत्). — (L. 13) T₁ G₃ M₄ स
पपात (for पपात च). T₃ G₃ M₁₋₃ राजा (for वीरो). T₂
G_{1.5} गतासुर (for 'सुर'). — (L. 15) T₃ [अ]थ (for [आ]शु).
— T₃ om. line 17. — (L. 17) T₂ G_{1.4} 'पेदिवान् (for
'लब्धवान्'). — (L. 18) T₁ G₃ [उ]द्यतः; T₃ [उ]द्यतम् (for
[उ]द्धतः). M₁₋₃ बभौ जा (M₂ चा) प श्वोत्कटः (for ''). — (L.
19) T₁ G₃ M₁₋₃ तौ जर्जरितसर्वाङ्गौ (for ''). — T₃ om.
line 20. — (L. 20) T₁ G₃ M श्रमात्तौ तौ (for समादीप्तौ).
D₆ M₄ राजेन्द्रौ (for 'द्र). — (L. 21) D₆ -राणिणौ; G₄
-काङ्गिणौ (for -रङ्गिणौ). — T₃ om. line 23. — (L. 23)
D₆ मन्तौ गजौ द्वौ राजेन्द्र (for ''). — D₆ T₂ G_{1.4} M₄ om.
lines 24-27; G₅ reads the same after line 7 of 936*.
— (L. 24) T₃ हन्तुम्; G_{3.5} भेतुम् (for छेतुम्). M₃ गदा-
धरं (for जरासुतम्). — T₃ om. line 26. — (L. 27) T₃
हन्तुं (for हली). G_{3.5} M₁₋₃ भेतुम् (for छेतुम्).]

20 '') T₃ (first time) अथ; M₃ तत्र (for ततो).
D_{2.6} ऽन्तरिक्ष-; M₁₋₃ 'रिक्षाद् (for 'रिक्षे). — '') D₆
सुस्थिरा (for सुखरा). V₁ सुर- (for लोक). S₁ K₁ -साक्षिकी
(for 'णी). M₁₋₃ सुखरा लोकिकी विभो. — After 20^{ab}, S₁
K₂ Ñ_{2.3} V_{1.2} B Dn Ds D_{2.5.6} ins. :

938* उवाच बलदेवं तं समुद्यतहलायुधम् ।

[Ñ_{2.3} V_{1.2} B Ds -महायुधम् (for -हलां).]
— '') S₁ वै देव (for खेदेन). K₂ Ñ_{2.3} V B Ds T₂ G

जरासंधपराजयः]

विष्णुपर्व

[82. 28

विहितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मात्साधु व्युपारम ।
 अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥ २१
 जरासंधस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपद्यत ।
 न प्रजहे ततस्तस्मै पुनरेव हलायुधः ।
 तौ व्युपारमतां चैव वृष्णयस्ते च पार्थिवाः ॥ २२
 प्रसक्तमभवद्युद्धं तेषामेव महात्मनाम् ।
 दीर्घकालं महाराज निम्नतामितरेतरम् ॥ २३
 पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ।

अस्तं याते दिनकरे नानुसस्रुस्तदा निशि ॥ २४
 समानीय स्वसैन्यं तु लब्धलक्ष्या महाबलाः ।
 पुरीं प्रविशिशुर्दृष्टाः केशवेनाभिपूजिताः ॥ २५
 जरासंधं तु ते जित्वा मन्यन्ते नैव तं जितम् ।
 वृष्णयः कुरुशार्दूल राजा ह्यतिबलः स वै ॥ २६
 दश चाष्टौ च संग्रामाञ्जरासंधस्य यादवाः ।
 ददुर्न चैनं समरे हन्तुं शेकुर्महारथाः ॥ २७
 अक्षौहिण्यो हि तस्यासन्विशतिर्भरतर्षभ ।

C 5127
B 2. 36, 38
P 2. 36, 38

मागधे; $\tilde{N}_1$ Dn D2. 3 मानद (for माधव).

21 D4 om. (hapl.) 21. — ^a) Bom. Poona eds. G(ed.) विहितो (for विहितो). K3 च (for स्य). — ^b) $\tilde{N}_2$ V3 T1 M1-3 साधो; D3 साध्ये (for साधु). — ^d) K3 प्राणं (for प्राणांस). K1 M4 त्यज्यति (for त्यक्ष्यति).

22 ^a) B3 सपि; D2. 3 च (for तु). — ^b) M4 समरात् (for विमनाः). K2 T4 प्रत्यपद्यत (for समं). — ^c) T3 (second time) पुनस् (for ततस्). B2. 3 D6 T2 G2 तस्मिन् (for तस्मै). V1 न संजघ्ने ततस्तस्मिन्; V3 प्रजहे न पुनस्तस्मै; M1-3 न प्राहरत्ततस्तस्मिन्. — ^d) V1 एष; M1-3 स तु (for एव]. K2 महायुधः; T3 (first time). ⁴ महाबलः (for हलायुधः). G3 M4 पुनस्तु (M4 श्र) मुसलायुधः. — ^e) T1 तद् (for तौ). K2. 3 $\tilde{N}_2$. 3 V1. 2 B Dn D1-6 T1. 2. 3 (first time). ⁴ G1. 2. 4. 5 युद्धे; Ds युद्धाद् (for चैव). $\tilde{N}_1$ तौ तु व्युपरमेयातां; V3 ततो व्युपारमेतां वै. — ^f) D3 चेति; G3 चैव (for ते च). V2 पुनरेव च पार्थिवाः.

23 ^a) K1. 4 $\tilde{N}_2$ D1. 2 (sup. lin.). 3. 6 T2 G2. 4. 5 प्रवृत्तम्; K2 $\tilde{N}_3$ V1. 3 B Ds प्रशान्तम्; K3 V2 Dn D2 असक्तम्; $\tilde{N}_1$ D4. 5 T3 (first time). ⁴ G1 प्रवृद्धम् (for प्रसक्तम्). — ^b) K1 एवं तेषां; T3 (second time) G3 तेषामेवं (for व). K2-4 $\tilde{N}_2$. 3 V1 B2 Ds2 D1. 2. 4. 5 G1. 4 सुदारुणम् (for महात्मनाम्). $\tilde{N}_1$ V2. 3 B1. 3 Dn Ds1 D2. 6 T2. 3 (first time). ⁴ G2. 5 तेषामेवं सुदारुणम्. — ^d) D6 प्रवृत्तम् (for निम्नताम्). — After 23, T1. 3 (second time) G3 M4 ins.:

939* ते सर्वे निर्जिता राजनृक्षणेन रिपुघातिना ।

जरासंधेन सहिता विप्रजगमुर्यथागतम् ॥

24 ^a) D2 ते न शेकुस्; T1. 3 (second time) G3 M4 परिसस्रुस्; M1-3 नाप (M1 व) सस्रुस् (for नानु). — After 24, T1. 3 (second time) G3 M4 ins.:

940* वृष्णयश्च महाभागाः कृष्णसंकर्षणाश्रयाः ।

25 ^a) K2-4 $\tilde{N}_3$ V1. 2 B D T2. 3 (both times). ⁴

हरिवंश — 67

G1. 2. 4. 5 M4 स्वकं सैन्यं; M1-3 स्वसैन्यानि (for 'न्यं तु). — ^b) $\tilde{S}_1$ वृष्णयस्ते महारथाः. — ^d) $\tilde{N}_3$ V1 B Dn Ds D2. 3 पालिताः (for -पूजिताः). $\tilde{S}_1$ K1 केशवेनानुपालिताः. — After 25, N (except $\tilde{S}_1$ K2 $\tilde{N}_1$) T2. 3 (first time). ⁴ G1. 2. 4. 5 ins.:

941* स्वायुतान्यायुधान्येव तान्येवान्तर्दधुस्तदा ॥

जरासंधोऽपि नृपतिर्विमनाः स्वपुरं ययौ ।

राजानश्चानुगा येऽस्य स्त्राष्ट्राण्येव ते ययुः ॥

[(L. 1) $\tilde{N}_2$ V2 D2 सर्वाणि; T3. 4 तयोर् (for तान्येव). — D4 repeats line 2 after 28. — (L. 2) V2. 3 D6 T2 स्वपुरीं; G2 स्वं पुरं (for स्वपुरं). — (L. 3) Ds2 राजानं (for 'नश्). T4 स्वानुगा (for चां). D1 ये च; D6 T2 G2. 4. 5 तस्य (for येऽस्य).]

26 K2 om. 26; D5 reads it on marg. — ^a) V2 तु जित्वा ते; T2 ते विजित्वा; M1-3 च ते जित्वा (for तु ते जित्वा). — ^b) T3 (second time) मेनिरे (for मन्यन्ते). K1. 3. 4 $\tilde{N}_3$ V1. 2 B Dn Ds D1. 2. 5. 6 T2. 3 (first time). ⁴ G1. 2. 4. 5 मेनिरे नैव (T2 G1 खलु) निर्जितम्; $\tilde{N}_1$ मन्यते नैव निर्जितः; D3 नैव तं मेनिरे जितम्; D4 मेनिरे न विनिर्जितम्. — ^d) K4 महाबलः; G1 बलस्तु वै; G3 बलैः सह (for बलः स वै). $\tilde{N}_3$ V1 राजा क्षत्रबलस्य वै; Dn D3 T4 राजो ह्यतिबलस्य (D3 लेन) वै; T3 (second time) M4 तदा राजबलैः सह. — After 26, T1. 3 (second time) G3 M ins.:

942* कौं नाम हि जरासंधं रणे जेतुं महीपतिः ।

शक्रयाह्लोकविख्यातः साक्षादपि शतक्रतुः ॥

[(L. 1) M1-3 transp. जरासंधं and रणे जेतुं. T3 M4 महीपतिम् (for 'पतिः). — (L. 2) T3 M4 विख्यातं (for 'तः).]

27 ^a) K2 सप्त (for दश). — ^b) T1 G3 M1 जरासंधेन (for 'धस्य). — T4 om. 27^{ad}. — ^c) T1 संग्रामे (for

82. 28]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 5127
B 2. 36. 38
P 2. 36. 38

जरासंधस्य नृपतेस्तदर्थं याः समागताः ॥ २८
अल्पत्वादभिभूतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ।
बार्हद्रथेन राजेन्द्र राजभिः सहितेन वै ॥ २९

जित्वा तु मागधं संख्ये जरासंधं महीपतिम् ।
विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिर्सिंहा महारथाः ॥ ३०

इति श्रीहरिवंशे द्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु स्मृत्वा गोपेषु यत्कृतम् ।
जगामैको ब्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्वयम् ॥ १
स तत्र गत्वा रम्याणि ददर्श विपुलानि वै ।

भुक्तपूर्वाण्यरण्यानि सरांसि सुरभीणि च ॥ २
स प्रविष्टः प्रवेगेन तं ब्रजं कृष्णपूर्वजः ।
वन्येन रमणीयेन वेषेणालंकृतः प्रभुः ॥ ३
स तान्सर्वानावभाषे यथापूर्वं यथाविधि ।

समरे), T₃ (second time) G₃ M चक्रुर्न चैवं (G₃ चेमं)
संप्राप्तं. — ^a) Ś₁ Bom. Poona eds. G(ed.) महाबलाः; N₂
नराधिपाः (for महारथाः). — After 27, T₁. 3 (second
time) G₃. 5 M₁. 2. 4 ins. :

943* कृष्णस्तु समरे राजञ्शक्तिमानपि मागधम् ।
अन्यो मृत्युरिति ज्ञात्वा न च हिंसितवान्प्रभुः ॥

28 ^b) D₃ बह्व्यो राजर्षिसत्तमः; Bom. Poona eds.
G(ed.) विंशतिश्च महामते. — ^c) G₄ समरे (for नृपतेस्).
— ^d) Ś₁ समाहिताः (for गताः). — After 28, D₄ re-
peats line 2 of 941*.

29 ^a) V₃ परि- (for अभि-). K₁. 4 D₃ T₄ ते (for तु).
— ^b) T₃ (second time) G₃ M₄ वृष्णयो जनमेजय. — N₂
Bom. Poona eds. G(ed.) ins. after 29 : K₂ after the
first occurrence of line 9 of App. I (No. 18) :

944* भूयः कृत्वोद्यमं प्रायाद्यादवान्कृष्णपालितान् ।

30 ^a) Ś₁ ससारथिः; V₃ M च मागधं (for तु मा^o).
V₁ सैन्यं; T₃ (first time) युद्धे (for संख्ये). — ^c) T₄
विचरन्ति (for विह^o). K₃ सुखिता (for नो). — ^d) V₂
वृष्णिर्संधा; D₃ वृष्णयस्ते (for वृष्णिर्सिंहा). — After 30,
K₁ reads line 9 of App. I (No. 18), repeating it in
its proper place. While M₃ ins. after 30 :

945* ओजस्तेजो बलं धीर्दृष्टिरिति महिमा श्रीर्यशोरूपमाज्ञा
वीर्यं चेत्येवमादीन्परमगुणगणान्ये स्मरन्तो लभन्ते ।
यद्भक्तानां यमाज्ञाप्यखिलजनमनःशोभणी नैति पार्श्वं
चेतस्त्वं तस्य शश्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गतां याहि विष्णोः ॥

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ D₃ T₃ (both
times), — Mention of Khila : All Mss. (except N₁).

— Sub-parvan : T₄ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : Ś₁ जरा-
संधपराजयः; K₁. 3. 4 V₂. 3 B₂. 3 D_n D₁. 5. 6 मथुरोपरोधे
जरासंधोपयानम् (V₃ पचयः); K₂ मथुरोपरोधः; N₁. 3 V₁ B₁
D₃ G₂ जरासंधोपयानम्; N₂ जरासंधोपचयः; D₂ मथुरारोधजरा-
संधपराजयः; D₃ मथुरोपरोधो भारापयनम्; G₃ M₄ मथुरायुद्धे
जरासंधपलायनः; M₁. 2 मथुरायुद्धं समाप्तम्. — Adhy. no.
(figures, words or both) : V₁ T₂ 93; V₂ D₄ G₁ 94;
V₃ G₂. 4 92; D_n D₃ 91; D₁ 88; T₁ G₃ M 108; T₃
(first time) 96; T₃ (second time) 111; T₄ 83; G₅
95. — Śloka no. : D_n D₄ 40; D₃ 41. — After adhy.
82, N (except Ś₁) S G(ed.) ins. a passage given in
App. I (No. 18).

83

1 ^a) N (except Ś₁) T₂. 4 G₁. 2. 4 कस्यन्त्रि (T₂ G₁. 4
दा चित्त्व कालस्य. — ^b) K N₁. 3 V₂ B D_n D₃ 2 D₁-3.
5. 6 सौहृदम् (for यत्कृतम्). N₂ V₁. 3 D₃ D₄ स्मृत्वा
गोपस्य सौहृदम्. — ^c) K₁. 4 D₃ गो-; V₁ [ए]कं (for
[ए]को). Ś₁ वनं (for ब्रजं). N₂ V₃ प्रयातो गोब्रजं रामः.
— ^d) N (except Ś₁ N₁. 2 V₃) S स्थितः (for स्वयम्).
2 ^a) K N V B D T₂-4 G₁. 2. 4 गतस्तत्र (for तत्र
गत्वा). M₃ [अ]रण्यानि (for रम्याणि). T₁ G₅ तत्र गत्वा स
रम्याणि. — ^b) K₂ पुलिनानि; G₃ M₄ विमलानि (for विपु^o).
— ^c) K₂ रम्याणि (for [अ]रण्यानि). — ^d) T₁ G₃ M
काम्यानि विविधानि वै; G₅ रम्याणि विविधानि च.

3 ^a) K₃ T₁ G₁. 3. 5 M सं- (for स). B₁ प्रहृष्टः (for
प्रविष्टः). K N V B D_n D₃ D₁-3. 5. 6 T₂-4 G₁. 2. 4. 5 तु;
T₁ स (for प्र-). — ^b) V₂ तद्; V₃ स्व- (for तं).

गोपांस्तेनैव विधिना यथान्यायं यथावयः ॥ ४
 तथैव प्राह तान्सर्वास्तथैव परिहर्षयन् ।
 तथैव सह गोपीभी रोचयन्मधुराः कथाः ॥ ५
 तमूचुः स्थविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषिणः ।
 रामं रमयतां श्रेष्ठं प्रवासात्पुनरागतम् ॥ ६
 स्वागतं ते महाबाहो यदूनां कुलनन्दन ।
 अद्य स्मो निर्वृतास्तात यत्त्वां पश्याम निर्वृतम् ॥ ७
 प्रीताश्चैव वयं वीर यत्त्वं पुनरिहागतः ।

विख्यातस्त्रिषु लोकेषु रामः शत्रुभयंकरः ॥ ८
 वर्धनीया वयं नूनं त्वया यादवनन्दन ।
 अथ वा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मभूमिषु ॥ ९
 त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवमद्यामलानन ।
 ये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणास्तवागमम् ॥ १०
 दिष्ट्या ते निहता मल्लाः कंसश्च विनिपातितः ।
 उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च माहात्म्येनानुजेन वै ॥ ११
 समुद्रे च श्रुतोऽस्माभिस्तिमिना सह विग्रहः ।

C 5750
B 2. 46. 12
P 2. 46. 12

4 ^a) K1. 4 समाभाष्य (for आबभाषे). ¹तान्सर्वांस-
 माभाष्य; K2. 3 ²2. 3 V B D T2-4 G1. 2. 4 स तानभाषत
 प्रीत्या; T1 G3 M4 तान्सर्वांसं (T1 'ना)बभाषे च. — ^b)
 K2. 3 ²2 V B D T2-4 G1. 2. 4 अरिदमः; G3 M यथावयः
 (for 'विधि). — ¹1 om. 4^c-7^b. — ^a) ¹1 यथासुखम्; G3
 M 'विधि (for 'वयः). T1 यथापूर्वं यथोदये.

5 ¹1 om. 5 (cf. v. 1. 4). ²2 T1 om. (hapl.) 5^{ab}.
 — ^a) ¹1 प्राहसत्; D1. 2 व्याहरन्; G3. 5 M4 प्रहसन् (for
 प्राह तान्). — ^b) K1 च प्र- (for परि-). V3 -हासयन्; T3
 -तोषयन् (for -हर्ष-). ¹1 D3 तथैव प्रजहर्ष यत्. — K4 om.
 (hapl.) 5^{cd}; K1 reads it on marg. — ^a) K1-3 ²2. 3
 V B D S (except G5) योजयन् (for रोच-). D4 M2
 (inf. lin.) विविधाः (for मधुराः).

6 ¹1 om. 6 (cf. v. 1. 4). — ^a) ²2 V3 आहुः (for
 ऊचुः). — ^b) K1. 3. 4 B1. 2 Dn1 D1-5 T2 G1 -भाषिणम्
 (for 'णः). ²2 V3 प्रियं मधुरया गिरा; T1. 3 G3. 5 M नन्द-
 गोपपुरोगमाः.

7 ¹1 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 4). Dn2 om. (hapl.)
 7^a-8^b. — ^b) G5 M4 नन्दि- (for कुल-). K1. 4 B1 D5
 M1-3 -वर्धन (for -नन्दन). ²2 V3 T1. 2 G1. 3. 4 यदूनां
 नन्दिवर्धन. — After 7^{ab}, V2 ins. :

946* जीवितस्य फलं प्राप्तमद्य ते दर्शनेन च ।

— T2 om. (hapl.) 7^c-9^b. — ^a) K4 तस्माद् (for तात).
 G1 अद्य मे सफलं जन्म. — ^a) K2. 3 ²2. 3 V B Dn1 D5
 D1-6 T3. 4 G1. 2. 4. 5 यत्त्वां पश्यामहे वयम्.

8 Dn2 om. 8^{ab}; T2 om. 8 (for both, cf. v. 1. 7).
 — ^a) K1. 4 प्रीताश्चापि; ²2 अतिप्रीता (for प्रीताश्चैव). T1
 च यत् (for वयं). T1 G3. 5 M तात (for वीर). V3 अति-
 प्रीता वयं चैव. — ^b) K1. 2 V3 यस् (for यत्). — V2 ins.
 after 8 : B2 after the first occurrence of 9^{ab} :

947* यादवाश्च बलोदग्राः सर्वे संप्रामलालसाः ।
 तिष्ठन्ति नृपशार्दूला ह्यप्रमत्ता महाबलाः ।

9 T2 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 7) B2 repeats 9^{ab} after
 947*. — ^a) ²2 V3 B2 (second time) अनुग्राह्या
 (for वर्धनीया). ¹1 K3 Dn वीर; V1 भूरि (for नूनं).
 — ^b) K1 ¹1 V3 B2 (second time) M1-3 तव (for त्वया).
 — After the first occurrence of 9^{ab}, B2 ins. 947*.
 — ^c) K4 ते तु (for तात).

10 ^a) T3 ध्रुवं (for वयं). — ^b) V3 वरानन (for [अ]-
 मलं). — ^a) ¹1 त्वदागमम्; K1 (sup. lin. as in text). 4
 तवागतम्; T1 G3 M4 वयं विभो; M1. 2 त्वया विभो; M3
 तथा विभो (for तवागमम्). ¹1 काङ्क्षन्तस्त्व दर्शनम्.

11 ^a) ¹1 K1. 2 M4 दिष्ट्या वो (K1 वां; K2 वि-; M4
 नो); ²2 V3 ते दिष्ट्या (by transp.). Cal. ed. मन्दाः (for
 मल्लाः). — ^b) K2 D1 [ए]व; T2 G1. 2. 4 [अ]पि (for वि-).
¹1 कंसश्चापि पराजितः. — ^a) G2. 3 M4 केशवेन (for माहा-
 त्म्येन). ¹1 माहात्म्यमनुजेन ते; G5 M1-3 केशवेनानुजेन ते.
 — T1 G3 M1-3 ins. 949* and M4 reads 13^{ab} after 11,
 M4 repeating it in its proper place.

12 After 12^{ab}, K3 ¹1 V2 Dn D1 (marg.) T2 G2
 M4 ins. :

948* वधः पञ्चजनस्यैव जरासंधेन विग्रहः ।

K3 V2 Dn D1 (marg.) T2 G2 M4 cont. : K1. 2. 4
²2. 3 V1. 3 B Ds D1 (orig.). 2-6 T3. 4 G1 (marg.). 4. 5
 ins. after 12^{ab} : T1 G3 M1-3 after 11 :

949* गोमन्ते च श्रुतोऽस्माभिः क्षत्रियैः सह विग्रहः ।

दरदस्य वधश्चैव जरासंधे च या मतिः ॥

[(L. 1) K2 स्मृतो (for श्रुतो). — T1 G3 M1-3 transp.
 lines 2^a and 2^b. — (L. 2) G3 M4 सर्वदस्युः; G5 सर्वस्यापि
 (for दरदस्य). T2 G1. 4 सर्वदस्युभयं चैव (for ^a). G2. 4 गतिः
 (for मतिः). ²2. 3 V B1 D4. 5 जरासंधप (D5 'धे प) राजयः;
 Dn2 'धेन या मतिः; D2 'धस्य संयुगे; T1 G3 M4 'धे च विग्रहः;
 T2 G1 'धेन या गतिः (for ^b).]

— ¹1 om. 12^{cd}. — ^c) K3 D2 (sup. lin.) तथा; ¹1. 3

तच्चायुधावतरणं श्रुतं नः परमाहवे ॥ १२
 मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयः सुरैरपि ।
 प्रतिष्ठिता च वसुधा शङ्किताः सर्वपार्थिवाः ॥ १३
 तव चागमनं दृष्ट्वा सभाग्याः स्म यथा पुरा ।
 तेन स्म परितुष्टाश्च हृषिताश्च सवान्धवाः ॥ १४
 प्रत्युवाच ततो रामः सर्वास्तानभितः स्थितान् ।
 यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥ १५
 सहास्माभिर्गतं बाल्यं सहास्माभी रतं वने ।

भवद्भिर्वर्धिताश्चैव कथं यास्याम विक्रियाम् ॥ १६
 गृहेषु भवतां श्रुतं गावश्च परिरक्षिताः ।
 अस्माकं बान्धवाः सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ॥ १७
 एवं ब्रुवति तत्त्वं वै गोपमध्ये हलायुधे ।
 संहृष्टवदनास्तत्र बभूवुर्गोपयोपितः ।
 ततो वनान्तरगतो रेमे रामो महाबलः ॥ १८
 एतस्मिन्नन्तरे गोपा रामाय विदितात्मने ।
 गोपालैर्देशकालज्ञैरुपानीयत वारुणी ॥ १९

Dn D1 T1 तत्र; Ñ2 V3 यच्च; D4 यदि; T3.4 तव (for तच्च). K1.4 तच्चायुधानां च रणं; G5 तच्च युद्धावतरणं. — ^a) Ñ3 च; V1 वः (for नः). — After 12, K Ñ2.3 V B D S ins.:

950* वधश्चैव शृगालस्य करवीरपुरोत्तमे ।

[M3 वधं (for वधश्च). D2.4 करवीरे.]

K2 Ñ2.3 V1.3 B1.2 D2.5 (marg.) G2 cont.:

951* तत्सुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम् ।

[G2 तत्पुत्रस्य (for तत्सुतस्य).]

While V2 Ds D6 cont. after 950*:

952* तत्पत्नीनां प्रलापश्च शक्रदेवाभिषेचनम् ।

[V2 विलापश्च (for प्र°).]

V2 cont.; Ñ2 Vs cont. after 951*:

953* मथुरायावरोधश्च जरालंघनं धीमता ।

युद्धं सर्वैर्नरेन्द्रैश्च यादवानां महात्मनाम् ॥

[(L. 1) V2 मथुरारोधश्च पुनर्; V3 मथुरोपरोधश्च पुनर् (hypermetric) (for °).]

13 V3 om. 13^{ab}. M4 reads 13^{ab} for the first time after 11. — ^b) K2 Ñ2.3 V1 B1.3 Ds D6 G2 M4 (both times) सुरोत्तमैः (for सुरैरपि). — ^a) K2.3 Ñ V B D T2-4 G1.3.4 पार्थिवाश्च वशीकृताः; T1 G3.5 M सर्वा शङ्कितपार्थिवा.

14 ^a) Ñ1 विधेया यत्त्वया दृष्ट्वा. — ^b) Ñ1 वयं रामे (for सभाग्याः स्म). Ñ2 V1.3 यथासुखम्; B3 सवान्धवाः; D5 पुरा यथा (by transp.); M1-3 यथापुरम्. — ^c) D2 ततश्च; T1 G3.5 M ते वयं; T3 तेन सं- (for तेन स्म). — ^d) V2 प्रहृष्टाश्च; B1 Ds D6 हृषिताश्च (for हृषि°).

15 S1 T4 om. (hapl.) 15; D5 reads it on marg. — ^a) K1.4 T3 G3 M4 [अ]य तान्; T1 तथा; M1-3 स तान् (for ततो). — ^b) K1.4 प्रीतिमान्प्रतिपूजयन्; T1 G3.5 M1.3 प्रीतास्मा प्रत्यपूजयत्; T3 पूजितः प्रतिपूजयन्; M2.4 पूतास्मा प्रतिपूजयन्. — D3 om. (hapl.) 15^d-17^c.

16 D3 om. 16 (cf. v. 1. 15). — ^a) K1.4 इहास्माभिरु; K2.3 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.2.4-6 T2-4 G1.2.4.5 इहावयोर्; Ñ1 इहास्माकं (for सहास्माभिरु). — ^b) K1.4 इह (for सह). K2.3 Ñ3 V1.2 B D (D3 om.) T2-4 G1.2.4.5 इह चैवावयो रतम्; Ñ1 इहैव च वयं रताः; Ñ2 V3 रतिश्चैवावयोरिह. — ^c) Ñ2 V3 वर्धितौ (for °ताश्च). — ^d) Ñ2 V3 यास्याव (for °म). K4 निःकृतिम्; M निर्वृतिम् (for विक्रियाम्). K2.3 Ñ3 V1.2 B D (D3 om.) T2-4 G1.2.4.5 यास्यामो विक्रियां (D6 °याः) कथम्; T1 G3 कथं यास्यामि सत्क्रिया (G3 निर्वृति)म्.

17 D3 om. 17^{abc} (cf. v. 1. 15). — ^a) K2 G3 गृहेऽपि; Ñ1 G2 गृहे च (for गृहेषु). T1 M4 भुक्त्वा (for भुक्तं). K4 गृहेषु भुक्तं चास्माभिरु. — ^c) Ñ1.2 V3 प्रथमा बान्धवास्माकं. — ^d) Ñ1.2 V3 भवद्भिर् (for °न्तो). Ñ2 B1 बद्ध-; T1 M3 बन्धु- (for बद्ध-).

18 ^a) K1.4 इति (for एवं). T1 G5 M1-3 गोपान्वै; G3 M4 गोपालैर् (M4 °ले) (for तत्त्वं वै). K2.3 Ñ V B D T3.4 G2.4 ब्रुव (T3.4 वद)त्येवं यथातत्त्वं; T2 G1 ब्रुवत्येवं यथा रामे. — ^b) T1 G3.5 M तत्त्वं सर्वान् (M4 °र्वं) (for गोपमध्ये). — ^c) K2.3 Ñ V B D T2-4 G1.2.4.5 भूयो (for तत्र). — ^d) K3 D1 व्रज- (for गोप-). — After 18^{cd}, Ñ2 ins.:

954* एवं बहुविधालापं कृत्वा गोपैस्तु लाङ्गली ।

जगाम यमुनातीरं पश्यन्वृन्दावनं मुदा ॥

— Ñ1.2 T1 om. 18^{ef}; G3 M read the same after 20^{ab}. — ^c) G3 M वनान्तरगतो रेमे. — ^f) G2 हलायुधः (for महाबलः). — After 18, S1 wrongly reads lines 518-575 of App. I (No. 18); D2 reads the same here, repeating the same in its proper place.

19 Before 19, D4 T1 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) K2.3 Ñ V B D T2-4 G1.2.4.5 प्राप्ते; M1-3 राजन् (for

सोऽपिवत्पाण्डुराभ्रभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः ।
 वनान्तरगतो रामः पानं मदसमीरणम् ॥ २०
 उपजहुस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च ।
 प्रत्यग्रमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ २१
 मेध्यांश्च विविधान्मक्षान्गन्धांश्च हृदयंगमान् ।
 सद्योद्धृतावमुक्तं च प्रभूतं कमलोत्पलम् ॥ २२
 शिरसा चारुकेशेन किञ्चिदावृत्तमौलिना ।
 श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विराजता ॥ २३
 चन्दनागरुशीतेन वनमालावलम्बिना ।

विवभावुरसा रामः कैलासेनेव मन्दरः २४
 नीले वसानो वसने प्रत्यग्रजलदप्रभे ।
 रराज वपुषा शुभ्रः शशीव वनमालया ॥ २५
 लाङ्गलेनावसक्तेन भुजगाभोगवर्तिना ।
 तथा भुजाग्रश्लिष्टेन मुसलेन च भास्वता ॥ २६
 स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजावूर्णिताननः ।
 शैशिरीष्विव रात्रीषु यथा खेदालसः शशी ॥ २७
 स मत्तो यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।
 इहैव माभिगच्छस्व रूपिणी सागरंगमे ॥ २८

C 5769
B 2. 46. 80
P 2. 46. 30

गोपा). — Ś1 om. 19^c-20^d.

20 Ś1 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^b) G2 सह (for वृतः). — After 20^{ab}, G3 M read 18^{ef} and om. 20^{cd}.

21 ^a) K2.3 Ñ V B D T2 G उप(D3 G1.4 पा)-
 निन्युस; T3.4 तदा निन्युस (for उपजहुस). — ^b) K3
 [आ]भरणानि (for विविधानि).

22 ^a) K3 D1 G(ed.) सेव्यांश्च (for मेध्यांश्च). T1 G3
 M1-3 रुचितान्; G5 M4 रुचिरान् (for विविधान्). K2.3 Ñ3
 V1.2 B Dn Ds D1-4.6 T2-4 G1.2.4 गन्धान्; D5 हृदयान्
 (for भक्षान्). D2 (marg.) गन्धांश्च विविधान्मेध्यान्. — ^b)
 K2.3 Dn1 Ds1 D1-3 भक्ष्यांश्च; Ñ1.2 V3 वन्यांश्च; D4
 रसांश्च (for गन्धांश्च). — ^c) Ś1 K1.4 सद्योद्धृताव(Ś1 उद्धृताव)-
 मुक्तं च; K2.3 Ñ2.3 V B Dn Ds D2-6 T2-4 G1.2.4.5
 सद्योद्धृताव(D2 द्योजा; D5 द्योभूतानि पद्मा(G2 मूला)नि;
 Ñ1 सद्यो वृत्तानि युद्धानि (sic); D1 सद्योद्धृतावमुक्तानि.
 — ^d) T1 G3 M प्रभूत- (for तं). K2.3 Ñ2.3 V B D
 T2-4 G1.2.4.5 विकचान्युत्पलानि च; Ñ1 पद्मानि कुसुमानि
 च.

23 ^a) K2 वक्र- (for चारु-). K1.4 केशेषु (for केशेन).
 — ^b) K1.4 व्यावृत्त-; V3 आवर्त-; T1 G3 M चलित- (for
 आवृत्त-). Ś1 लोचनः (for मौलिना). — After 23^{ab}, Ñ1
 reads 24^b. — ^c) G2 श्रवणैकावलम्बेन. — ^d) Ñ1 V3 कुण्डलै-
 कावलम्बिना.

24 Ñ1 om. 24^a. — ^a) K2.3 Ñ3 V1.2 B Dn Ds
 D1.2.4-6 T1.3.4 G2-5 M4 चन्दनाद्रिण पी(T1 G3 M4
 शी)तेन; Ñ2 V3 उरसा चन्दनाद्रिण; T2 G1 चन्दनाद्रि-
 लम्बेन; M1-3 नेन च शीतेन. — Ñ1 reads 24^b after
 23^{ab}. — ^b) K1.3 वनमालाविलम्बिना; Ñ1 भुजगाभोग-
 मौलिना; T2 G1 नीलेन वनमालिना. — K2 om. 24^{cd}. — ^c)
 T1 G3 M4 विराज; G1 बभ्राज (for विवभावू). T3.4 वपुषा

(for उरसा). Ñ1.2 V3 शिरसा च विशालेन; M1-3 उरसा
 सुविशालेन. — ^d) T4 भूधरः; G2 शंकरः (for मन्दरः). T1
 G3 M कैलास इव पर्वतः.

25 ^a) Ś1 K4 स वै (for नीले). — ^b) T1 G3.5 M
 नीलजीमूतसंनिभे. — ^c) Ñ1 तत्र (for शुभ्रः). Ñ2 V3 रराज
 शुभ्राकं(V3 भ्र)वपुः; D3 जं शुभ्रवपुषा. — D3 om.
 25^d-26^c. — ^d) Ś1 (sup. lin.) मेघ- (for घन-). K2.3
 Ñ1.3 V1.2 B D (D3 om.) T2-4 G1.2.4.5 तिमिरौघे य-
 (K2.3 D1.5 T2 G5 धैर्य)था शशी.

26 D3 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). T3 repeats 26
 after 33. — ^b) T4 दर्शिना; M1.3 वर्ष्मणा; M2 वर्चसा
 (for वर्तिना). K4 भुजगोपान्तवर्तिना. — ^c) Ñ1 सद्ये (for
 तथा). T1 G3.5 M मध्ये भुजाग्रसक्तेन; T2 ततो भुजाग्रा-
 श्लिष्टेन. — ^d) D1.2 [अ]ति- (for च). Ñ1 T1 G3.5 M
 मुसलेनार्कं(Ñ1 द्वि)वर्चसा.

27 G3 om. 27^a-29^b. — ^a) D4 संमतो; T1 M4 समदो;
 G1 समितो (for स मत्तो). — ^c) M2.3 शैशिरासु (for रीषु).
 K2-4 Ñ2.3 V B D T3.4 G2.4 त्रियामासु (for [इ]व रात्रीषु).
 Ñ1 शैशिरासु त्रियामासु; T2 G1 शैशिरेषु त्रियामेषु. — ^d)
 Ś1 K2 वै चालसः; K1 खे चामलः; Ñ3 B1.2 T1 G1 M4
 Bom. Poona eds. G(ed.) खेदालसः; D2 मन्दालसः; T3
 खे पूर्णिमा-; G4 खे शीतलः; G5 मेवालयः (for खेदालसः).

28 G3 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) Ś1 Ñ3 V1.2 B
 D T G (G3 om.) M3 रामस्तु (for स मत्तो). D1 प्राह (for
 आह). — ^b) Ś1 स्नानम् (for स्नातुम्). Ñ2 D2 G2 इच्छामहे;
 V2 G5 इच्छामि हे (for इच्छे महा-). T2 G1 नदीम् (for
 नदि). — ^c) G5 गच्छ त्वं (for गच्छस्व). K2-4 Ñ3 V B
 D T2-4 G1.2.4 एहि (K2 G2 इह) मामभि(V2 व-; V3 नु)-
 गच्छ त्वं; Ñ1 इहैव चाभिगच्छ त्वं; Ñ2 एवं मामनुगच्छस्व;
 M4 इहैव मा समागच्छ. — ^d) Ś1 Ñ2 V1 B2 D2.3 रूपिणी
 सागराङ्गने.

C 5779
B 2. 46. 31
P 2. 46. 31.

संकर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ।
नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥ २९
ततश्चक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार च हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥ ३०
तस्यां तु पानमेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ।
मुमुचुः पुष्पकोशैश्च स्वं रजोरञ्जितं जलम् ॥ ३१
स हलेनानताग्रेण तीरे गृह्य महानदीम् ।
चर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥ ३२
सा विह्वलजलस्रोता हृदप्रस्थितसंचया ।

व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥ ३३
लाङ्गलाकृष्टमार्गा सा वेगवक्रानुगामिनी ।
संकर्षणभयव्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥ ३४
स्रोतःपुलिनविम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः ।
फेनमेखलसूत्रैश्च चिह्नैस्तीरानुहासिभिः ॥ ३५
तरंगविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी व्रस्तमीनविहंगमा ॥ ३६
सा तु हंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोज्झिताम्बरा ।
तीरजोद्धृतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी ॥ ३७

29 G₈ om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). — ^a) M₄ [ए]वमुक्तां (for मत्तोक्तां). T₁ संकर्षणनैवमुक्तां. — ^b) T₂ G₁ -हासयन् (for -भूय सा). — ^c) K₃ तं देवं; V₁ तं देवी; D₈₁ तं देशे; T₂ G₁ देवेशं (for तं देशं). — ^d) Ś₁ शोभिता (for मोहिता). K₂ स्वभावेन विमोहिता.

30 ^a) K₁ कुद्धः स (for चुक्रोध). Ñ₃ V₁ M_{1.2} भगवान् (for बलं). — ^b) D₃ G₂ M₁₋₃ बल- (for मद-). G_{4.5} -समन्वितः (for -समीरितः). K₁ T₂ G₁ रामो बलसमन्वितः. — ^c) T₂ G₁ चर्ष (for चकार). N (except Ś₁) T_{3.4} G_{2.4} स (for च). Ś₁ बली (for हलं). T₁ चकार हल-हस्तेन. — ^d) Ś₁ K₁ हलम्; T₂ G₁ हली (for बली). K₄ कर्षणायोन्मुखं बली; D₃ माणस्तु तां बली; T₁ G_{3.5} M^o गार्थ-मधोमुखम्.

31 G₄ om. 31. — ^a) K₁ (marg. as in text). 2-4 Ñ V B D T_{3.4} G₂ उपरि (for तु पान-). — ^b) T₁ G_{3.5} M कमलान्युत्पलानि च. — ^c) M₄ विमुच्य (for मुमुचुः). K_{1.4} -वर्षैश्च (for -कोशैश्च). — ^d) Ñ V B Dn Ds D₄ (marg. as in text). 5 T_{3.4} वासरेणवरुणं जलम्; D₁₋₃ केसरेणा(D₃ रैरुणं जं.

32 ^a) D₃ हलेन वेल्लिताग्रेण; T₁ M₁₋₃ स हलस्य ततोऽग्रेण; G₃ M₄ लाङ्गलेन (M₄ लस्य) ततोऽग्रेण. — ^b) K₂₋₄ Ñ₃ V_{1.2} B D T₂₋₄ G_{1.2.4.5} M₄ कूले (for तीरे).

33 ^b) D₃ हुम-; T₃ हल-; G₂ हुत- (for हृद-). — ^c) Ds महा- (for नदी). K₂ भिन्ना (for भीता). — After 33, T₃ repeats 26.

34 ^a) T₄ [अ]सौ (for सा). Ś₁ K Ñ_{2.3} V B_{1.8} Dn Ds D_{1.2.4-6} T₃ G₂ लाङ्गलादिष्ट (V₁ संक्त)मार्गा सा; B₂ Bom. Poona eds. G(ed.) लाङ्गलादिष्टवर्त्मा सा. — ^b) G₃ M₄ वेगाद् (for वेग-). K_{2.3} Ñ_{2.3} V₂ B Dn Ds D_{1.2.4.6} T_{2.3} G_{1.4.5} वेगगा वक्रगामिनी; V₁ वेगगा वक्ररूपिणी; V₃ D₃ वेगेनावक्रगामिनी; T₁ वेगाद्वक्रानुसारिणी; T₄ G₂

सावेगा वक्रगामिनी. — D₅ reads 34^c-37^d on marg. — ^e) V₃ D_{1.2} -भयात् (for -भय-).

35 ^a) Ś₁ K₁ -विम्बोष्ठा; G₅ M₄ -विम्बोष्ठी. K₂₋₄ Ñ V B Ds D₁₋₅ T_{3.4} G₁ पुलिनश्रोणिविम्बोष्ठी (K₂ विवशा; Ñ V B Ds₂ T₃ G₁ विम्बोष्ठी); Dn D₃ T₂ G_{2.4} पुलिनैः श्रोणिविम्बैः सा (Dn₂ विम्बोष्ठी; T₂ विम्बास्या). — ^b) D₃ -पीडितैः (for -ताडितैः). Ś₁ मृदिता तोयताडिता. — After 35^{ab}, V₃ reads 38^a-39^b, repeating it in its proper place. — ^c) M₄ -सारिभिः (for -हासिभिः). K_{1.2} Ñ₁ V₁ B Dn Ds D₈ T_{3.4} G₂ छिन्नैस्तीरान्त (T_{3.4} नु)गामिनी (K₁ Ñ₁ हासिभिः); K₃ छिन्नैः सा चारुहासिनी; K₄ Ñ₂ V₂ D_{1.2.5} वेगगाम्बुदगामि (K₄ वासि)नी; Ñ₃ छिन्नैरम्बुदगामिनी; V₃ D₄ वेगेनाम्बुद (D₄ धि)गामिनी; D₃ वेगेनाम्बुजहासिनी; T₁ G₃ चिह्नैः सीरानुसारिभिः; T₂ G_{1.4} भि (G₄ छि)न्नैस्तीरसहासिभिः; G₅ भिन्नैस्तीरानुवासिभिः.

36 B₃ repeats 36^{ab} after 37. — ^a) Dn तरंगविषमा पीता; G₂ तरंगविक्रमापीना. — ^b) Ś₁ चक्रवाकमुखस्तनी; M₁₋₃ कद्वयस्तनी. — T₄ om. 36^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁ मेघ- (for वेग-). — ^d) Ñ₁ कूर्म-; V₃ स्तम्भ-; M₁₋₃ स्रस्त- (for व्रस्त-). K₂₋₄ Ñ₃ V₂ B Dn Ds D₁₋₅ T₁ G₁₋₄ -विभूषणा; Ñ_{1.2.3} (marg.) V_{1.3} -विभूषिता (for -विहंगमा). T₂ G₅ अ (G₅ स्र)स्तमीनविभूषणा.

37 D₆ om. (hapl.) 37^a-38^b. — ^a) K_{2.3} Ñ V B_{1.2} D (D₆ om.) T₂₋₄ G₁₋₄ सित- (for सा तु). K₄ G₅ सित-सिंहेक्षणापाङ्गी; B₃ सितहंसेक्षिता. — ^b) K₂ काशक्षौमाङ्गिताम्बरा; K_{3.4} Ñ_{2.3} V₃ B_{1.2} Dn D₂ काशक्षौमोच्छिता (K₄ ज्वला)म्बरा; D_{1.4} काशकान्तोज्झिता; D₃ काशक्षौमावृता; T₁ G₃ M₄ धौतरोधःसिता; G₂ काशक्षान्विता; M₁₋₃ धौत-क्षौमसिता. — ^c) K₃ G₂ M₄ नीरजोद्धृतकेशान्ता; K₄ Dn₂ D_{2.3} T₁ G₃ नीरजोद्धृत; Ds G_{1.4} तीरजोद्धृत; T₃ तीरजो-

लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरंगमा ।
 मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥ ३८
 कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी ।
 उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥ ३९
 वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
 रोरुयमाणैः खगमैरन्विता तीरवासिभिः ॥ ४०
 सा यदा समतिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ।
 ततः स्त्रीविग्रहा भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥ ४१
 प्रसीद राम भीतास्मि प्रतिलोभेन कर्मणा ।

विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते ॥ ४२
 असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय त्वया कृता ।
 कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ॥ ४३
 प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्विताः ।
 फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥ ४४
 प्रसादं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वज ।
 कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ ४५
 एषा मूर्धाभिगच्छामि चरणौ ते हलायुध ।
 मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज ॥ ४६

C 5787
 B 2. 46. 49
 P 2. 46. 49

द्वर्तं. — ^a) Ñ₂ -मेदिनी (for -गामिनी). — After 37, B₃ repeats 36^{ab} and M₁₋₃ ins. 943*.

38 D₆ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D₄ om. (hapl.) 38^a-39^b. M₁₋₃ om. 38^{ab}. V₃ reads 38^a-39^b for the first time after 35^{ab}. — ^a) Ś₁ G₃ M₄ लाङ्गलोल्लिखि- (M₄ ल्लिखितापाङ्गी; V₁ न्मथितापाङ्गी; T₁ ल्लिखिताङ्गी सा; G₁ ल्ललितापाङ्गी; G₄ ल्लुलितापाङ्गी. — ^b) Ś₁ K₃ V_{1.3} (both times) B_{1.2} D₁₋₃ क्षुभिता सागराङ्गना; K₄ ता सा वराङ्गना. — T₃ M₄ ins. after 38^{ab}; M₁₋₃ after 37:

955* शैवालमलदिग्धाङ्गी धनबुद्बुदविकृवा ।

[M₁₋₃ -पङ्कोष्ठी (for -दिग्धाङ्गी).]

— ^c) Ñ₂ T₁ G₃ M मत्तेव कुटिलापाङ्गी.

39 For the repetition in V₃, cf. v. l. 38. D₄ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) Ñ_{1.2} V₃ (both times) कृष्य-माणा (for कृष्यते सा). Bom. Poona eds. [अ]ति- (for स्म). — ^b) T₂ G_{1.4} -वेगिनी (for -गामिनी). Ñ₁ स्खलित-स्रोतगामिनी. — ^c) K₁ उन्मार्गनीता मार्गा सा; M₁₋₃ र्गा सा जगामाशु. — ^d) T₂ साधु; T₄ न च; G₃ तेन (for येन). T₂ गता; G₃ M₄ शुभम् (for वनम्).

40 ^a) T₂ G_{1.3} M_{1.2.4} मध्ये तु (for मध्येन). — ^b) T₂ सा दीना; G₃ M₂ नीता सा (by transp.). — ^c) D₃ च खगैर् (for खगमैर्). K₂₋₄ Ñ₁ V B Dn D₃ D_{1.2.4-6} T₂₋₄ G_{1.2.4} रोरुयमाणेव (D₆ G₁ णा च) खगैर्. — ^d) K_{2.4} Ñ₃ (marg. as in text) V₂ B D T_{3.4} G₂ तोय-; K₃ नीर- (for तीर-). Ś₁ -गामिनी; K₁ -गामिभिः (for वासिभिः). T₂ G_{1.4} अभितस्तोयवासिभिः.

41 Ś₁ om. 41^{ab}. — ^a) B₃ Dn₁ T₁ G₅ समभि- (for ति-). — ^b) T₂ G_{1.4} वृन्दावनाद् (for वनं). T₁ G_{3.5} M तदा (for वनम्). — ^c) M₄ तदा (for ततः). K₂₋₄ Ñ₁ V B D T₂₋₄ G_{1.2.4} तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा. — ^d) D₃ T₂ G₁

वाक्यम् (for रामम्).

42 ^a) K₂₋₄ Ñ₁ V B_{2.3} D T₂₋₄ G₁₋₄ नाथ (for राम). — ^b) K₂ धर्षिता; T_{3.4} कर्षणात् (for कर्मणा). — ^c) M₁₋₃ तोयं रूपं (by transp.). D_{1.2} तोयं च समजायत (for ^d).

43 ^a) V₁ वसाम्यहं; G₃ हसिताहं (for असत्यहं). — ^b) Ś₁ त्वया धृता; K₃ निराकृता; D₃ कृता त्वया (by transp.). — For 43^{ab}, Ñ₁ subst.:

956* रौहिणेय हसिष्यति मां नन्दः संगता त्वया ।

— ^c) K₁ कर्षणाच्च; D₃ संकर्षण (for कर्षणेन). M₁₋₃ स्वमार्गव्यति (M₁ भि)चरेण. — ^d) Ś₁ K₁ Ñ₁ स्वमार्गव्रत-चारिणी; D₃ स्याभिचारिणी.

44 ^a) V₁ प्राप्तां तां; T₁ G₃ M₁₋₃ संप्राप्ता (for प्राप्तां मां). D₄ सागरं (for रे). T₃ प्राप्तां मां सागरानूपं; M₄ संप्राप्ता सागरानूपं. — ^b) Ñ₁ पत्न्यो वै (for सपत्न्यो). — After 44^{ab}, G(ed.) ins. 945*. — ^c) G₃ तोय- (for फेन-). — ^d) G₃ M₄ फेन- (for तोय-).

45 ^a) T₁ G_{3.5} M₁₋₃ राम (for वीर). — ^b) T_{3.4} जाने (for याचे). Ś₁ त्वा (for त्वां). — K₂ Ñ_{2.3} V B Dn D₃ D_{4.6} T_{3.4} G₂ ins. after 45^{ab}: G(ed.) after 44^{ab}:

957* सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ।

[K₂ V₂ B₃ Dn G₂ भव त्वं सुरोत्तम; D₄ T₄ भवस्व (T₄ भव त्वं) पुरुषोत्तम (for ^b).]

— D₃ om. (hapl.) 45^c-46^d. — ^c) Ñ₂ V₃ -क्लिष्टास्मि (for -कृ°). B₁ लाङ्गलायुधकृष्टास्मि. — ^d) T₃ सं-; G₃ स (for सयं).

46 D₃ om. 46 (cf. v. l. 45). — ^a) K₂ Ñ₁ V B Dn D₃ D₄₋₆ T₂₋₄ G_{1.2.4.5} गच्छामि चरणौ मूर्धा; K_{3.4} D_{1.2} G₃ मूर्धा गच्छामि चरणौ. — ^b) K₂ Ñ₃ V_{1.3} B D₃ D₆ G₄

83. 47]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 5788
B 2. 46. 49
P 2. 46. 49

तामेवं ब्रुवतीं दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः ।
प्रत्युवाचाणवधूं मदाक्रान्तालसो बलः ॥ ४७
लाङ्गलाकृष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने ।
देशमम्बुप्रदानेन निखिलं भावयस्व नः ॥ ४८
एष ते सुभ्रु संदेशः कथितः सागरंगमे ।
शान्तिं व्रज महाभागे गम्यतां च यथासुखम् ।
लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे यशः ॥ ४९
यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ।
साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥ ५०

तवाहं लाङ्गलायुधः ; Ks. 4 Ñ1. 2 V2 Dn D1. 2. 4. 5 T2-4 G1.
4. 5 तवैषा लाङ्गलायुधः. — °) S1 उद्दिष्टम् ; G3 M आदेष्टम्
(for आदिष्टम्). T1 G1. 5 मार्गमादिश गच्छेयं (G1 °च्छामि ;
G5 °च्छेऽहं). — °) K2 गमिष्यामि ; K4 गच्छामि च (for क
गच्छामि). K3 T2 G1 हलायुध (for महाभुज).

47 Before 47, K1 T3 ins. वैशंपायन उवाच. — °) K
Ñ V B Dn Ds D2 (marg.). s-6 T2-4 G1. 2. 4 प्रणामा-
Ñ2 B2 T4 णया वनतां दृष्ट्वा ; D1. 2 प्रणतां च न (D2 वनि) तां
दृष्ट्वा. — °) G6 M1-3 यमुनां स हलायुधः. — °) T1 बली
(for बलः). S1 यमुनां तामसौ बलः ; K1. 3. 4 Ñ1. 3 V2. 3
B1. 2 Dn Ds2 D1-3 T3. 4 G1. 2. 5 मदक्रा (K1 °क्रा) न्त इदं
वचः ; K2 Ñ2 V1 B3 Ds1 D4-6 T2 G4 मदक्रान्तमिदं वचः.

48 °) S1 [आ]शु (for त्वम्). K2. 3 Ñ V B D T G1.
2. 4. 5 M1 लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वम्. — °) G4 इहैव (for इमं मे).
— °) Ñ1-प्रसादेन ; T2 G1. 2. 4. 5-प्रवाहेन ; G3 M4-प्रपातेन
(for-प्रदानेन). M1. 3 देशमम्बुजपत्राक्षि. — °) T1 पातयस्व ;
G3 M4 प्लाव (for भाव). K2-4 Ñ V B D T3-4 G1. 2. 4. 5
प्लावयस्वाखिलं शुभे (Ñ1 तदा ; G2 शुभम्).

49 °) K4 एवं हि (for ते सुभ्रु). — °) G1 यमुने ; G4
नित्यं स्यात् (for कथितः). V1 B2 D1-3 कथितः सागराङ्गने ;
T1 साधितः सागरोत्तमे. — °) T3. 4 भज (for व्रज). — °)
K3. 4 Ñ2 V3 B2 Dn D1-5 T3 यावत्स्थास्यति लोकोऽयं (Ñ2
V3 B2 D4 T3 °को हि) ; V2 T4 यावत्स्थास्यन्ति लोका हि (T4
लोके मे) ; T2 G1 यावत्तिष्ठन्त्यमी लोकास्व ; G3 M1-3 यावत्स्था-
स्यन्त्यमी लोकास्व. — °) K2. 3 Ñ1. 3 V1 B1. 3 Ds D6 T1 G2
तिष्ठतु ; T2 G1 तिष्ठति (for स्थास्यति). — After 49, T1. 3
G3. 5 M4 ins. :

958*

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सा तथा चक्रे यमुना रामशासनम् ।
अनुज्ञाता तु रामेण यथामार्गं जगाम सा ॥

तां विसृज्य महावेगां तांश्च सर्वान्ब्रजौकसः ।
ततः संचिन्त्य मनसा बुद्ध्या निश्चित्य चैव ह ।
पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५१
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ।
परिवर्तमानं ददृशे पृथिव्याः सारमव्ययम् ॥ ५२
तथैव वनवेपेण सोपसृप्तो जनार्दनम् ।
प्रत्यग्रवनमालेन वक्षसाभिविराजता ॥ ५३
स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ।
सहसोत्थाय गोविन्दो ददावासनमुत्तमम् ॥ ५४

[G3 om. the ref. — (L. 2) T3 G5 [अ]य (for तु).]
50 °) K3 D4 वन- (for व्रज). — After 50, T1-3
G1. 3. 5 M ins. :

959* नमोऽस्तु ते जगन्नाथ बलभद्र हलायुध ।
प्रसीद देवदेवेश राम रामेति गोपकाः ॥

[(L. 2) T1 देवेति (for °श). T1 G3 M1-3 गोपिकाः (for
गोपकाः). G5 M4 प्रसीद राम रामेति (M4 °श) देवदेवेति (M4
°श) गोपकाः.]

51 °) K2-4 Ñ V Dn D1. 2. 3. 5 T2-4 G1 M4 महा-
भागां (for वेगां). — °) Ñ2 V1 Ds वनौकसः (for ब्रजौ).
— G1 om. 51°d. — °) K1. 3. 4 Ñ1. 2. 3 (marg.) V B2
Dn D1-5 T2. 4 G4. 5 रामः प्रहरतां वरः.

52 °) Hypermetric. Ñ2 V1 B2 D5 वि- ; V3 प्र-
(for परि-). K3 D2 (marg.) उपविष्टं स ददृशे. — °) S1
T1 G3 पृथिवी- ; K Ñ V B Ds D1-6 T2. 3 G1. 4. 5 M4 °व्यां
(for °व्याः).

53 °) K1 तेन (for तथा). K2 Ñ V1. 2 B1. 2 Dn Ds
D4-6 T2. 3 G2. 4 [अ]ध्वन्य- ; V3 [अ]ध्वग- ; D2 (sup. lin.).
वन्- ; T1 G5 M व्रज- ; T4 [आ]गम- (for वन-). G3 M4
तेनैव व्रजवेपेण. — °) K1. 3 D2. 4 (marg.) सोपसृत्य ; K2
G1. 4 °क्षिप्तो ; K4 V3 B2 Dn D2 (before corr.) °क्षिप्तो ;
Ñ1. 3 V1 B1. 3 Ds D4-6 G2 °सृष्टो ; Ñ2 °क्षिप्ता ; V2 °विष्टो ;
D3 सोऽपि सृष्टो ; T1 सोपविष्टं ; T3. 4 °क्षिप्य ; G3 M4 सखजे
तं (for सोपसृत्यो). D1 सोऽपि क्षिप्तो जनार्दनः ; T2 सोपक्षिप्य
जनार्दनः. — D1 om. (hapl.) 53°-55°d. G4 repeats
53°-54°d including 949* after 55. — °) K2 M4 विरा-
जितम् (for जता).

54 For the repetition in G4, cf. v. l. 53. D1 om.
om. 54 (cf. v. l. 53). — °) K1 तं (for स). — °) Dn
T3 G1 आत्मनः (for उत्तमम्). Ñ3 V1 B1. 3 Ds D6 प्रददा-

द्वारवतीप्रयाणसंकल्पः]

विष्णुपर्व

[84. 4

उपविष्टं ततो रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे ।
बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥ ५५
प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम् ।

सर्वत्र कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५६
ततस्तयोर्विचित्राश्च पौराण्यश्च कथाभवन् ।
वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ५७

इति श्रीहरिवंशे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचिच्चथ कालस्य सभायां यदुसंसदि ।
बभाषे पुण्डरीकाक्षो हेतुमद्राक्यमुत्तमम् ॥ १
यादवानामियं भूमिर्मथुरा राष्ट्रवर्धनी ।

वयं चैवेह संभूता व्रजे च परिवर्धिताः ॥ २
तदिदानीं गतं दुःखं शत्रवश्च पराजिताः ।
नृपेषु जनितं वैरं जरासंधे च विग्रहः ॥ ३
वाहनानि च नः सन्ति पादात् चाप्यनन्तकम् ।

C. 6389
B 2. 56. 4
P. 2. 56. 4

वासनोत्तमम्. — After 54, D₆ T₁₋₃ G_{1.3.4} (both times). 5 M ins. :

960* अभिवाच महात्मानं बलभद्रं जनार्दनः ।

पुनः प्रणाममकरोत्स्वागतं ते हलायुध ॥

[T₂ G_{1.4} (first time) om. line 1. — (L. 1) D₆ M₁₋₃ महादेवं (for 'त्मानं'). M₂ बलदेवं (for 'भद्रं'). T_{1.3} M₄ पुनः पुनः (for जनार्दनः). — T₃ om. line 2. — (L. 2) D₆ प्रणाममकरोच्चैव (for '').]

55 For the repetition in G₄, cf. v. l. 53. D₁ om. 55 (cf. v. l. 53). — ' ' K_{3.4} V₂ D_n D_{2.3} T₃₋₄ G_{1.2.4.5} M₄ तदा (for ततो).

56 ⁶ D₄ शुभ- (for साधु-). K₄ D₃ T₃ भाषितम्; V₁ णः; B₃ ता (for णम्). — ' ' Ñ₂ D₂ (sup. lin.) सर्वेषां (for सर्वत्र). B₃ वीर (for कृष्ण).

57 ' ' K₂ Ñ_{2.3} V B D_n D_s D₂ (sup. lin.). 3. 4. 6 T₁ G₁₋₃ विचित्रार्थाः (for 'त्राश्च'). — ⁶ K₄ पौराण्यश्च (for 'ण्यश्च'). K₁ Ñ_{2.3} V₂ D_{3.3} G₃ [अ]भवन्कथाः (by transp.); T₁ [अ]भवन्विभो; T_{2.3} G_{1.4} तथाभवन्. K₂ V₁ B D_s D₆ G₂ पौराण्यो ह्यभवन्कथाः; D₆ णी च कथाभवत्; G₅ M कथास्तत्रा (G₅ स्वप्य-; M₄ श्राप्य)भवन्विभो.

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₁ B₃ D_{s2} T₃. — Mention of Khila : Ś₁ K_{3.4} Ñ₃ V B D_n D_s D_{1.3}. — Sub-parvan : T₄ आश्रयपर्व. — Adhy. name : N T_{1.4} G_{2.3} M₄ यमुनाक (D₃ 'ध'र्षणम्; M₁₋₃ बलदेव-क्रीडनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ (marg.) D₄ 100; Ñ₃ V_{1.3} B₂ 103; V₂ G₁ 104; D_n D_{s2} 101; D₃ 108; T₁ G₃ M_{2.4} 109; T₂ G₄ 192; T₃ 112; T₄ 93; G₂ 106; G₅ 195; M_{1.3} 99. — Śloka

हरिवंश — 68

no. : D_n 60; D_{s2} 61; D₄ 59. — After this adhy., N (except Ś₁ Ñ₁) T₂₋₄ G_{1.2.4.5} M G(ed.) ins. a passage given in App. I (No. 20).

84

G₅ reads this adhy. after line 770 of App. I (No. 20).

1 K₁ om. the ref. K₂ reads 1^a-7^b on marg. — ⁶ Ñ₃ V₁ B₃ D_s T₁ G₂ सभ्यांस्तान्; D₆ समस्तान् (for सभायां). — ⁶ K₂ D₆ यादवो य (D₅ 'वान्य' दुपुंगवः. — After 1, D₆ T₁₋₃ G_{1.3.6} M ins. :

961* श्रूयतां यादवा वाक्यं सर्वे चावहिता मम ।

[M₄ मया (for मम). T₃ G_{1.5} सर्वैश्चापि हितैर्मम (for ⁶).]

2 ⁶ Ś₁ यादवी; K₁ माथुरी (for मथुरा). K₂₋₄ D_n D_{1.2.4.5} T₄ मालिनी; Ñ₁ T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ शोभिनी; Ñ_{2.3} V_{1.3} B D_s D₆ G₂ वार्धिनी; V₂ D₃ शालिनी (for वर्धनी). M₁₋₃ मथुरा राष्ट्रशोभिनी. — ' ' D₂ व्रजे (for वयं). Ś₁ वै च (for चैव). Ñ₁ [ए]क- (for [ह]ह). G_{1.8} M₄ संजाता (for संभूता). — ⁶ M₄ तु (for च).

3 ' ' V₂ यद्; B₁ D_{s1} तं तु; G₅ M₁₋₃ तत्तु (for तद्). — ' ' K₂ नित्यं* (for जनितं). — ⁶ T_{2.3} G_{1.3.4} M₄ तु (for च). K_{1.4} Ñ₁ V B D_n D_s D_{1.3-6} T_{1.4} G₂ जरासंधेन विग्रहः.

4 ' ' K₂ D₅ वः सन्ति; Ñ₁ सन्ति स्म (for नः सन्ति). — ⁶ T₂ G₁ [अ]नन्तकाः (for 'कम्). T₃ G₃₋₅ M पादा-ताश्राप्यनन्तकाः. — ⁶ K₂ Ñ₁ V_{1.3} B_{1.8} D_s D₆ T_{1.4} G₂ सुब (D_s T_{1.4} च ब) हूनि (for बहुलानि).

84. 4]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6389
B 2. 56. 4
P 2. 56. 4

रत्नानि च विचित्राणि मित्राणि बहुलानि च ॥ ४
इयं च माथुरी भूमिरल्पा गम्या परस्य नः ।
वृद्धिश्चापि परास्माकं बलतो मित्रतस्तथा ॥ ५
कुमारकोट्यो याश्चेमा गणाश्चैव पदातिनाम् ।
एषामपीह वसतां संमर्दमुपलक्षये ॥ ६
तन्मे न रोचते ह्यत्र निवासो यदुपुंगवाः ।
पुरीं निवेशयिष्यामि मम तत्क्षन्तुमर्हथ ॥ ७
एतद्यद्यनुकूलं वो ममाभिप्रायजं वचः ।
भवाय भवतां काले रोचतां यदुसंसदि ॥ ८
तमूचुर्यादवाः सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ।

5 °) D₁ वै (for च). D₃ T₂ G₁ मथुरा; G₃ M मथुरा (for माथुरी). — °) Ś₁ अप्यगम्या; K₁ अभ्यागम्या; Ñ₂ V₃ D₃ अनागम्या (for अल्पा गम्या). T₁. 3 G₄ जनस्य (for परस्य). K₄ Ñ₁. 2 T₁. 3 G₁. 4 च; Ñ₃ V B D T₄ G₂ तु (for नः). K₂. 3 M₄ अल्पगम्या परस्य तु (M₄ च); T₂ G₃. 5 M₁-3 अल्पगम्या जनस्य नः (T₂ G₃ च; G₅ तु). — °) K Ñ₃ V₁. 2 B₂ D_n D₁. 3. 5 T₄ M₂ [ए]व; D₂ [ए]वां (for [अ]पि). T₁ तदा (for परा).

6 °) T₄ [ए]व (for [इ]मा). K₂ कुमारकोट्यो याश्च. — °) Ñ₁ पदातिनः; Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁. 3 D₅ D₅ G₂ तयः; T₁ पताकिनाम् (for पदाति). K₂-4 V₂ B₂ D_n D₁. 2 (marg.). 3. 4 T₄ पदाती (D₃ ता)नां गणाश्च ये.

7 °) M₁-3 न नो (for मे न). K₂ Ñ₂. 3 V₁. 3 B D₅ D₄-6 T₁ G₂. 3 तन्मह्यं (B₃ अत्र नो; T₁ G₃ तनु मे) रोचतेऽन्यत्र; K₃. 4 D_n D₁ अत्र नो (K₃ D₁ तत्र नो; K₄ तत्र वै) रोचते मह्यं; Ñ₁ तत्र रोचयते मह्यं; V₂ D₃ एतन्न (D₃ तदन्यो) रोचते मह्यं; T₂. 3 G₁. 4 M₄ तनु मे रोचते पुत्र (M₄ मह्यं); T₄ तन्मात्र रोचते मह्यं. — °) Ś₁ V₁ निवासं (for सो). — T₄ reads 7^{cd} twice. — °) K₁. 2 T₂ G₃ पुरं (for पुरीं). — °) K₂ च क्षन्तुम्; M₁. 3 तन्मन्तुम् (for तत्क्षन्तुम्). Ś₁ Ñ₁ अर्हसि (for थ).

8 °) Ś₁ एतदस्य; K₁. 2 एवमपि; V₂ B₁ D₅2 एतद्यद्; G₂ च्छद् (for छदि). K₃ Ñ₁ D_n2 D₄ अनुरूपं (for कूलं). K₄ Ñ₃ V₁ B₂ D_n1 D₁. 3. 5 T₁. 3. 4 G₁. 3-5 M एतद्यदनुकूलं वो (T₃ G₄ वै); D₂ एतद्यदनुकूलं वो. — °) K₂ G₂ लोके; V₁ कार्ये (for काले). — °) Ś₁ K Ñ₃ V₁. 2 D_n D₁-3 T₄ G₃ यदुक्तं; Ñ₁. 3 V₃ B D₅ D₅ G₂ मयोक्तं (for रोचतां).

साध्यतां यदभिप्रेतं जनस्यास्य भवाय च ॥ ९
ततः संमन्त्रयामासुर्वृष्णयो मन्त्रमुत्तमम् ।
अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्वलम् ॥ १०
कृतः सैन्यक्षयश्चापि महानिह नराधिपैः ।
बलानि च ससैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ।
न शक्यामो ह्यतस्तेषामपयानेऽभवन्मतिः ॥ ११
एतस्मिन्नन्तरे राजा स कालयवनो महान् ।
सैन्येन तद्विधेनैव मथुरामभ्युपागमत् ॥ १२
ततो जरासंधबलं दुर्निवार्य महत्तदा ।
ते कालयवनं चैव श्रुत्वैवं प्रतिपेदिरे ॥ १३

9 °) K₂ यदा; V₂ सदा; T₃ सह (for तदा). Ñ₁. 2 V₃ B₁. 3 D₅ G₂ प्रहृष्टमनसस्तदा (B₃ था). — °) Ś₁ तद् (for यद्). — °) Ś₁ K₃. 4 V₂ B₂ D_n D₁. 3. 4. 5 G₂ वै (for च).

10 °) D₃ T₁-3 G₁-3. 5 M ते (for सं-). — °) D₃ यादवा (for वृष्णयो). — °) Ś₁ Ñ₂. 3 V₁. 2 B D₅1 D₂. 6 T₄ G₂. 4 नृपो; K₁. 2 रिपुर (for कृतो). — °) D₂ सुमहद्धि; D₃ महच्चापि (for सुमहच्च).

11 °) Ś₁ Cal. ed. ततः; Ñ₁ तत्र (for कृतः). K₂ सौम्य (for सैन्य-). D₃ भरश्च (for क्षयश्च). — °) K₄ अतिः; D₃ एष; T₄ इति (for इह). — °) Ś₁ K D_n D₁. 2 T₂-4 G₁-4 M₄ बहु (T₂. 3 G₃. 4 अस्त्रि)लानि च सैन्यानि; G₅ अस्त्रि लानि च सर्वाणि. — °) V₂ B₁. 2 D₂ (marg.). 3. 4 शक्यामो; D₂ क्षमामो (for शक्यामो). K₂ Ñ₂ V₃ यतस्; T₁ G₃ M₄ सन्यतस् (for ह्यतस्). G₄. 5 न शक्यामोऽन्यतस्तेषाम्. — °) G₂ आवयोर्नो (for अपयाने). K₂ भवत्यतः; T₁ G₃. 5 M₂. 4 ह्यभून्मतिः; T₂. 3 सुदुर्मतिः (for सभवन्मतिः).

12 Before 12, D₂ ins. वैशंपायन उवाच. — °) Ś₁ K Ñ₂ V₂ B₂ D_n D₁-5 त (Ś₁ अ)स्त्रिश्चैव (for एतस्मिन्). T₁. 3 G₁. 4 एतस्मिन्नेव काले तु. — °) K₃ Ñ₂. 3 V B₁. 2 D_n D₅ D₁. 2. 4. 6 T₁. 2. 4 G M₃. 4 तदा; K₄ सभवत्; B₃ D₅ T₃ M₁. 2 तथा; D₃ नृप (for महान्). Ñ₁ जरासंधो महाबलः. — °) T₁. 2 G₁. 3-5 M विविधेन (for तद्विधेन). — °) D₃ मथुरामागतः पुरीम्; T₁ G₅ भ्याशमागमत्.

13 °) K₁. 2 T₄ अभूत्तदा; G₅ M₄ महत्तरम् (for तदा). V₂ दुर्निवार्यतरं तदा; T₁-3 G₃. 4 M₁-3 र्यामहत्तराः. — °) K₃ तं (for ते). T₁-3 G₁. 4. 5 M प्राप्तं (for चैव). — °) Ś₁ K₃. 4 V₃ D_n D₁. 3 T₄ श्रुत्वेदं; Ñ₁ तत्र

केशवः पुनरेवाह यादवान्सत्यसंगरान् ।
 अद्यैव दिवसः पुण्यो निर्याम सपदानुगाः ॥ १४
 निश्चक्रमुस्ते यदवः सर्वे केशवशासनात् ।
 ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिवारणाः ॥ १५
 संगृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ।
 सुसंनद्धैर्गर्जैर्मत्तै रथैरश्वैश्च दंशितैः ॥ १६
 आहत्य दुन्दुभीन्सर्वे सधनज्ञातिबान्धवाः ।
 निर्ययुर्यादवाः सर्वे मथुरामपहाय वै ॥ १७
 स्यन्दनैः काञ्चनापीडैर्मत्तैश्च वरवारणैः ।

सूतपुत्रैश्च तुरगैः कशापाणिप्रचोदितैः ॥ १८
 स्वानि स्वानि बलाघ्राणि शोभयन्तः प्रकर्षिणः ।
 प्रत्यङ्मुखा ययुर्हृष्टा वृष्णयो भरतर्षभ ॥ १९
 ततो मुख्यतमाः सर्वे यादवा रणशोभिनः ।
 अनीकाग्राणि कर्षन्तो वासुदेवपुरोगमाः ॥ २०
 ते स्म नानालताचित्रं नारिकेलवनायुतम् ।
 कीर्णं नागवनैः कान्तैः केतकीषण्डमण्डितम् ॥ २१
 पुंनागतालीबहुलं द्राक्षावनधनं क्वचित् ।
 अनूपं सिन्धुराजस्य प्रपेदुर्यदुपुंगवाः ॥ २२

C 6408
 B 2. 56. 22
 P 2. 56. 22

सं-; M3 श्रुत्वैतत् (for श्रुत्वैवं). — After 13, N1 wrongly reads lines 51 and lines 56-74 of App. I (No. 20). While G2 ins. after 13 :

962* एतस्मिन्नन्तरे चैव यदूनां नन्दिवर्धनः ।

14 ^b) Ś1 K V2.3 B2 D (except D6) T G1-4 M4 संगरः (for 'रान्). — ^c) K3 अद्यैव पुण्यदिवसो; T2 G1 'व दिवसे पुण्ये. — ^d) N1 G2 M1.2 निर्यामः; T2.3 G1.3.4 M4 गच्छामः (M4 'म) (for निर्याम). Ś1 K2 B1 Ds D1 निर्याम सबलानुगाः; K1.3.4 N2.3 (marg.) V2 Dn D2.3.6 T4 निर्यामः (D6 'त) सबलानुगाः; V1 गच्छामः सबलानुगाः; V3 B2.3 D4.5 G5 निर्यामः सबलानुगाः (V3 'लैवृताः).

15 ^a) Ś1 संहृष्टाः (for यदवः). K1.3.4 N V B D (except D2) T4 G2 ततो निश्चक्रमुः सर्वे; K2 विश्रब्धा यादवाश्चैव. — ^b) K3.4 N V B Dn D1.3-6 T4 G2 यादवाः कृष्णशासनात्; Ds यादवाः केशवाज्ञया. — Ds transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — ^c) D3 कुल्या (for ओघा). — ^d) N V B Dn Ds D1.2 (sup. lin.). 3.5.6 T4 G2 नादिताः; D4 नोदिताः; T1.2 G1.3.4 चारिणः; M2 (inf. lin. as in text). 3.4 चारिणः (for चारणाः). — After 15, Ds reads 18^{ab}.

16 N1 om. 16^{ab}. Ds transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — ^a) Ds संगृह्य च; T4 प्रगृह्यन्ते (for संगृह्य ते). Ś1 D2 संगृहीतकलत्रा हि. — After 16^{ab}, T2.3 G1 read 21^{ab} repeating it in its proper place. — ^d) M1-3 सु- (for च). Ś1 K1.2 N2 B D2.6 G2 दंशिताः (for 'तैः).

17 ^a) K2 N2 Ds D1.2.4 T2.3 G2 M3 दुन्दुभीः; V3 भि (for 'भीन्). K4 आतोद्यदुन्दुभीः सर्वे. — ^b) K1 N1.3 (marg. as in text) V2 B2 D1.4.5 T4 G स्वजनः; D2 (marg.) T1.2 M4 सजन- (for सधन-). K2 ख्यात- (for ज्ञाति-). D3 स्वजनज्ञातिबान्धवैः. — ^c) Ś1 D2 शूरा (for सर्वे).

18 Ds reads 18^{ab} after 15. N2 reads 18^b-20^b twice. — ^c) K1 D4 कृत-; K3.4 D2 जव-; N1 V3 सितैः; D3 श्रित-; T4 सूतैः (for सूत-). T1-3 G1.3-5 M दुतयायिभिरश्वैश्च. — D4 om. 18^d-19^a. — ^d) D1 कशयाभिः; D3 कशासुणि (for 'पाणि-). K3 T4 प्रणोदितैः (for प्रचो').

19 For the repetition in N2, cf. v. l. 18. D4 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) T1-3 G1.3-5 M तानि तानि (for स्वानि स्वानि). G2 बलाघ्राणि (for 'ग्राणि). — ^b) D3 चालयन्तः (for शोभ-). V3 प्रकाशिताः; T1-3 G3-5 M प्रदक्षिणम् (for प्रकर्षिणः). — ^c) D5 प्रतिजग्मुस्ततो हृष्टा. — ^d) D5 यादवा (for वृष्णयो).

20 For the repetition in N2, cf. v. l. 18. — ^a) K3.4 N3 V1.2 D1.3 T4 G2 मुख्यतराः (for 'माः). — ^b) K2 शोभनाः; B1 Ds2 D6 G2 कोविदाः (for शोभिनः). — ^c) Ś1 D2 M3 [अ]कर्षन्तः; N1 [अ]शोभन्त (for कर्षन्तो). K2 अनीकान्यवकर्षन्तो; V3 शोभमानान्यनीकानि; D3 अनीकान्यभिकर्षन्तो. — After 20, D2 ins. 963*.

21 T2.3 G1 read 21^{ab} for the first time after 16^{ab}. — ^a) K2 वनं; B3 कृतं; G4 लतं (for लता). — ^b) Some Mss. नालिकेर (for नारिकेल). V1 D3 बलायुतम्; T1.2.3 G1 (last three both times). 3-5 M समाकुलम्; G2 वनाकुलम् (for युतम्). — ^c) K3.4 N3 V1.3 Dn D1.3-5 T3.4 G2 शतैः; N2 V2 B बलैः (for वनैः). D1 T G1.3 M4 कान्तं (for कान्तैः). — ^d) K3 कदली (for केतकी). Some Mss. खण्ड- (for षण्ड-). Ds केतकीषण्डमाश्रितम्.

22 ^a) N1 Ds1 ताल- (for ताली-). Ś1 बकुलं (for बहुलं). K3.4 N2 V2.3 B2 Dn D1.3-5 T4 ताली (T1 'ल-). पुंनागबकुलं (B2 'हुल-); Ds2 पुंनागतालबहुल-; T1-3 G1.4.5 M 'नागबकुल- (M1 'लं). — ^b) N1.2 V3 वनयुतं; M2

ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ।
 मुमुदुर्यादवाः सर्वे देवाः स्वर्गगता इव ॥ २३
 पुरवास्तु विचिन्वन्स कृष्णस्तु परवीरहा ।
 ददर्श विपुलं देशं सागरानूपभूषितम् ॥ २४
 वाहनानां हितं चैव सिक्ताताम्रमृत्तिकम् ।
 पुरलक्षणसंपन्नं कृतास्पदमिव श्रिया ॥ २५
 सागरानिलसंवीतं सागराम्बुनिषेवितम् ।
 विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्षणैः ॥ २६
 तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिदूरतः ।
 मन्दरोदारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते ॥ २७

तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् ।
 बभूव पुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः ॥ २८
 विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञः सुनिर्मिता ।
 नाम्ना द्वारवती नाम स्थायताष्टापदोपमा ॥ २९
 केशवस्य मतिस्तत्र पुर्यर्थे विनिवेशिता ।
 निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवाः ॥ ३०
 ते रक्तसूर्ये दिवसे तत्र यादवपुंगवाः ।
 सेनापालाश्च संचक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ ३१
 ध्रुवाय तत्र न्यवसत्केशवः सह यादवैः ।
 देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विभुः ॥ ३२

घनवनं (for -वनघनं). T₂ G₁. 3-5 M₄ द्राक्षापनससंकुलम्;
 T₃ वनसमाकुलम्. — Ś₁ ins. after 22^{ab}: D₂ after 20:

963* सुसंनद्धैर्बलैस्तत्र तदा नृपवरोत्तमाः ।

— G₁ repeats 22^c after the first occurrence of 27^b.
 —^c) K₁ M₁₋₃ आनूपं (for अं). — After 22^c, G₁ reads
 26^d–27^b, repeating it in its proper place. —^d) Ś₁
 K_{1.2} D₂ संपेतुर; K_{3.4} Ñ₂ B₂ D_{1.4} T G₁. 3-5 M₄ प्रपेतुर;
 D_n G₂ प्रययुर (for प्रपेतुर).

23 ^b) D₃ सह- (for सुख-). —^d) B_{1.3} D₅ G₂ यथा
 (for इव).

24 ^a) Ś₁ G₂ पुरे (G₂ रं) वस्तुं; K_{3.4} Ñ_{2.3} D₄ पुर-
 वासं (for वास्तु). V₂ विचिन्वन्वै; T_{2.3} G_{3.5} M विचि-
 न्वानः (for न्वन्स). D_{2.5} पुरवासं विचिन्वन्वै; D₃ सवि-
 धिज्ञः स. —^b) D₂ केशवः; D₅ स कृष्णः (for कृष्णस्तु).
 —^c) Ś₁ विमलं (for विपुलं). —^d) K_{3.4} Ñ₃ V₁ B₂ D_n
 D_{1.4.5} T₄ शोभितम्; D₃ वासिनम् (for भूषितम्).

25 ^b) T₂ सैकतं (for सिक्ता-). —^c) K_{1.2} परं (for
 पुर-). —^d) K₂ कृतमेवम् (for कृतास्पदम्).

26 ^a) Ñ₃ (marg. as in text) B_{1.3} D₅ D_{5.6} संपातं;
 V₁ संप्रीतं (for संवीतं). — G₁ reads 26^d–27^b for the
 first time after the first occurrence of 22^c. —^d)
 V₂ G₂ सेवितं (for शोभितं).

27 For the repetition in G₁, cf. v. l. 26. —^a)
 T₁₋₃ G₁ (both times). 3-5 M यत्र (for तत्र). —^b) G₁
 (first time) पुरतो (for पर्वतो). —^c) K_{1.2} D₃ मन्दरो-
 दारशिखरः. —^d) Ñ₃ (marg. as in text) D₅ T₂ G₂
 सर्वतो हि; D_{3.5} सर्वतोऽति-; D₄ पर्वतोऽति-; M₄ सहितो हि
 (for सर्वतोऽभि-). D₁ पर्वतो भुवि राजते.

28 ^a) D₂ T₁ G_{3.5} M यत्र (for तत्र). T_{2.3} G_{1.4}
 एकलव्यस्य संवासो. —^c) K_{3.4} Ñ₂ V₃ B₂ D_n D_{1.2}
 (sup. lin.). 3-6 T₄ G_{2.3} M₄ प्रभूत- (for बभूव). —^d)
 T₄ विभूषितः (for समाकुलः). T_{2.3} G₄ सर्वतुकुसुमाकुलः.

29 ^b) K₂ तत्र; V₂ तेन (for तस्य). V₂ राज्ञा (for
 राजः). T₁₋₃ G_{3.4} M सुनिर्वृता; T₄ श्रिता (for मृिता).
 — K₄ om. 29^c–32^d. —^d) K₂ स्थायता चामरोपमा; Ñ₂
 T₁ ताष्टापदोत्तमा.

30 K₄ om. 30 (cf. v. l. 29). K₁ reads 30^a–31^b
 on marg. —^a) K₃ B D_n D₅ D_{2.6} T_{1.4} G₂ केशवेन
 (for वस्य). M₁₋₃ तात (for तत्र). Ñ₃ V₁ केशवेन मन-
 स्तत्र. —^b) D_{n1} पुर्यर्था; D₃ र्थं (for र्थे). Ñ₁ D₅ G₂
 अभि- (for वि-). T_{1.2} G_{1.3.4} M पुर्याश्चैव ति (T₁ M₁₋₃
 श्राभिनिवेशने; T₃ पुर्यर्थे विनिवेशने; G₅ पुर्याश्चैवाभिवेशने.
 —^c) V₃ निवासं (for निवेशं). —^d) Ś₁ रोचयन्ते.

31 K₄ om. 31 (cf. v. l. 29). Ś₁ om. 31^{ab}. —^a)
 B₃ व्यक्त- (for रक्त-). Ñ_{1.2} B₃ T₂ G_{1.3} सूर्य- (for सूर्ये).
 — After 31^{ab}, T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ ins.:

964* निवेशाय मतिं चक्रुः कृष्णस्यानुमते स्थिताः ।
 —^c) D₂ सगोपालाश्च; T₄ सेनावासांश्च (for पालाश्च). Ś₁
 मोदन्तः; T₂ G_{1.4} वै चक्रुः (for संचक्रुः). —^d) K_{1.2}
 Ñ₃ T₄ G₂ निवेशने (for शनम्).

32 K₄ om. 32 (cf. v. l. 29). —^a) T₂ G_{1.3-5} M₄
 सुखाय (for ध्रुवाय). —^b) T₄ तत्र (for सह). Ñ₂ केशवो
 यादवैः सह. —^c) K₃ Ñ₁ D_{n2} D_{1.5} T₁ G₃ M₃ देशं (for
 देशे). V_{1.2} B₃ D₂ (marg. as in text). 3 T₂ G₄ निवासाय
 (for निवेशाय). Ñ₃ V₃ T₃ G₅ M₄ देशं पुरनिवासाय. —^d)
 Ñ₁ भुवि (for विभुः). V₃ स यदुप्रवरेरितः.

कालयवनवधः]

विष्णुपर्व

[85. 6

तस्यास्तु विधिवन्नाम वास्तूनि च गदाग्रजः ।
निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः ॥ ३३
एवं द्वारवतीं चैव पुरीं प्राप्य सवान्धवाः ।

सुखिनो न्यवसन् राजन्स्वर्गे देवगणा इव ॥ ३४
कृष्णोऽपि कालयवनं ज्ञात्वा केशिनिषूदनः ।
जरासंधमयाचापि पुरीं द्वारवतीं ययौ ॥ ३५

इति श्रीहरिवंशे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

जनमेजय उवाच ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महात्मनः ।
चरितं वासुदेवस्य यदुश्रेष्ठस्य धीमतः ॥ १
किमर्थं च परित्यज्य मथुरां मधुसूदनः ।
मध्यदेशस्य ककुदं धाम लक्ष्म्याश्च केवलम् ॥ २
शृङ्गं पृथिव्याः स्वालक्ष्यं प्रभूतधनधान्यवत् ।

आर्याद्व्यजनभूयिष्ठमधिष्ठानवरोत्तमम् ।
अयुद्वेनैव दाशार्हस्त्यक्तवान् द्विजसत्तम ॥ ३
स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥ ४
द्वारकां च समाश्रित्य वारिदुर्गा जनार्दनः ।
किं चकार महाबाहुर्महायोगी महामनाः ॥ ५
किंवीर्यः कालयवनः केन जातश्च वीर्यवान् ।

C 4427
B 2. 57. 6
P 2. 57. 6

33 ^a) K₂. 3 तस्यां; Dn तस्मिन् (for तस्यास्). ^N₂ Ds D₆ विविधं (for विधिवन्). ^N₁ D₃ नाम्ना; G₂ तावद् (for नाम). — ^b) ^N₁ M₄ बहूनि; D₂ गुहाणि; G₂ वसूनि (for वास्तूनि). T₁. 3 G₁. 3-5 M₁-3 गदाधरः; T₄ जनार्दनः (for गदाग्रजः). T₂ वसूनीव गदाधरः. — ^d) T₂. 3 G₁. 3-5 M₁. 2. 4 मनसा यादवैश्वरः.

34 ^a) G₂ M₄ एतां (for एवं). ^S₁ चापि; T₂ G₁. 4. 5 M₄ नाम (for चैव). — ^b) M₁-3 पुरीं संप्राप्य यादवाः. — ^c) ^S₁ अखिला (for सुखिनो). V₂ सर्वे (for राजन्). — ^d) K₁ (marg. as in text). 2 सर्वे (for स्वर्गे). M₃ यथा (for इव).

35 K₂ om. 35. — ^c) K₁. 3. 4 ^N V B Dn Ds D₁. 3-5 T₄ G₂ M₄ [ए]व (for [अ]पि).

COLOPHON. — Mention of the Epic: K₂. 4 Ds₂ T₃. — Mention of Khila: ^S₁ K₂. 4 ^N₃ V B Dn₁ Ds₂ D₁-3. — Sub-parvan: T₄ आश्वर्यपर्व. — Adhy. name: ^S₁ मथुरापयानम्; K₁. 2 मथुरोपयानः; K₃ ^N₂ B₂ Dn₁ Ds D₃ द्वारवतीप्रयाणम्; K₄ D₁. 2. 4. 5 द्वार(D₄ रा)वतीप्रयाणकम्; ^N₁ मथुरोपक्रमणम्; ^N₃ मथुरोपक्रमणो द्वारवतीनिर्माणम्; V₁ मथुराप्रकरणं द्वारवतीनिर्माणम्; V₂ द्वारकाप्रयाणम्; V₃ मथुराप्रकरणम्; B₁ मथुराक्रमणम्; B₃ मथुराप्रक्रमणम्; D₆ मथुराप्रक्रमणं द्वारकाप्रवेशः; G₃ द्वारवतीनिवेशः; M₂ मथुराव्युत्क्रमणम्; M₄ द्वारवतीनिवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): ^N₃ V₁. 2 B₂ 114; Dn₁ Ds₂ D₄ 111;

D₁ (marg.) G₂ 108; D₃ 120; T₁. 2 G₃ M 110; T₃ 119; T₄ 103; G₁. 4 112; G₅ 113. — *Śloka no.*: Dn₁ D₄ 35; Ds₂ 36; G₁ 37.

85

1 D₃ om. 1. — ^b) ^N₁ V₃ B D₆ G₂ तपोधन (for महात्मनः). — ^d) ^N₁ V₃ -सिंहस्य (for -श्रेष्ठस्य).

2 ^a) K D₂ M₁. 3 स; T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 4 सं- (for च). — ^c) G₅ तिलकं (for ककुदं). — ^d) ^S₁ लक्ष्म (for लक्ष्म्याश्). D₃ तु; M₁ स्म (for च). M₂ केशवः (for केवलम्). K₃ प्रधानं धाम केवलम्; ^N₁ कमलाक्षः स केशवः.

3 ^a) G₂ गुहं (for शृङ्गं). T₁-3 G₃-5 M₄ संरक्ष्यं; M₁-3 स्वारक्ष्यं (for स्वालक्ष्यं). ^S₁ शृङ्गैः पृथिव्यां स्वालक्ष्यं. — ^b) T₁-3 G₁. 3. 4 M₄ धनधान्यसमृद्धिमत्. — ^N₃ om. 3^{cd}. — ^c) T₁-3 G₃. 4 M₄ आराध्य- (for आर्याद्व्य-). D₂ -धन- (for -जन-). — ^d) B₁ G₃ M₄ -पुरोत्तमम् (for -वरो). T₁ अधिष्ठानात्पुरोत्तमम्; G₁ प्रतिष्ठानं पुरो. — ^N₂ reads 3^{ef} twice. — ^e) G₅ च (for [ए]व). — ^f) ^S₁ त्यक्तवान्मधुसूदनः; G₂ वान्केन हेतुना.

4 ^S₁ om. 4^a-5^b. — ^a) G₅ क्रूरः (for चापि). — ^b) ^N₂. 3 V₁. 3 B Ds D₃ किं कृष्णे (by transp.). ^N₁ कृष्णेन परमद्युतिः.

5 ^S₁ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) K₂. 4 V₂ B₂ Dn D₁-5 T₄ G₁ समासाद्य (for श्रित्य). — ^c) T₄ G₅

85. 6]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 6417
B 2. 57. 6
P 2. 57. 6

यमसहं समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दनः ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

वृष्णीनामन्धकानां च गुरुर्गार्ग्यो महातपाः ।

ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म दारान्स विन्दति ॥ ७

तथा हि वर्तमानं तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ।

स्यालोऽभिषत्तवान्गार्ग्यमपुमानिति भूपते ॥ ८

सोऽभिषत्तदा राजन्नगरे त्वमितंजये ।

लिप्सुः पुत्रं ततो गत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ९

ततो द्वादश वर्षाणि सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।

महायोगी (for 'बाहुर'). — ^a) $\tilde{N}_1$ महात्यागी; T_4 G_5 'बाहुर' (for 'योगी'). K_4 $\tilde{N}_3$. V_1 . 2 B_2 D_n D_1 . 2. 4. 5 T G_1 . 3 M महातपाः (for 'मनाः').

6 ^a) T_2 किं कालः; G_1 . 4 किंकार्यः (for किंकीर्यः). — T_2 . 3 G_1 . 4 om. 6^{cd}. — ^c) D_5 T_1 G_2 . 3. 5 M_4 समा-
लोक्य (for 'लक्ष्य'). D_4 यमशक्यमिहालक्ष्य. — ^d) B_1 व्यपनीतो (for 'यातो').

7 T_4 om. the ref. — ^b) $\tilde{N}_2$ T_2 G_1 गर्गो (for गार्ग्यो). $\tilde{S}_1$ K_1 . 2 $\tilde{N}_1$ महायशाः; D_n D_{s2} D_1 . 2. 4. 5 T_4 'मनाः' (for 'तपाः'). K_3 . 4 गुरुर्गार्गो महामनाः. — ^c) K_2 $\tilde{N}_3$ (marg. as in text) V_2 D_3 -5 G_3 . 5 M सदा भूत्वा; K_3 . 4 D_n D_1 . 2 स भूत्वा वै (for पुरा भूत्वा). T_2 . 3 G_1 . 4 ब्रह्मचारिव्रतो भूत्वा. — ^d) $\tilde{S}_1$ K T_1 . 2 G_1 . 3. 5 M अविन्दत (for स विन्दति). D_2 न स दारांश्च विन्दति.

8 ^a) T_1 -3 G_1 . 3-5 M_4 च; G_2 [ए]व (for हि). K_2 वसमानं (for वर्तं). V_2 तु (for तम्). K_1 $\tilde{N}_2$ V_3 तथा निवसमानं तम्; M_1 -3 तथा विवर्धमानं तम्. — After 8^{ab}, D_4 ins.:

965* गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं स्यालः षण्ढमित्युक्तवान्द्विजः ।

यदूनां संनिधौ सर्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥

एवं वर्षसहस्रं मे षट्शतं भूपसंमितम् ।

वत्सरा द्वादशाश्चैव चूर्णं लोहरजोद्भवम् ॥

— ^c) $\tilde{S}_1$ D_5 सालो; some Mss. श्यालो (for स्यालो). V_2 T_1 . 2 M_4 हि; D_{s2} G_4 ऽपि (for ऽभि-). K_1 . 2. 4 $\tilde{N}$ V_2 . 3 B D_{s1} D_1 . 5. 6 T_4 G_1 . 2. 5 M_4 -शस्तवान् (for -शस्तं). — ^d) $\tilde{S}_1$ K_2 $\tilde{N}_1$. 3 V_1 . 2 B D_n D_{s1} D_1 . 6 T_4 G_2 राजनि; $\tilde{N}_2$ V_3 D_{s2} D_3 -5 संसदि; G_5 भूतले (for भूपते). K_1 . 3. 4 D_2 न पुमानिति राजनि.

9 ^a) T_1 हि (for ऽभि-). K_1 . 2. 4 $\tilde{N}$ V_3 B D_{n2} D_{s2} D_1 . 5. 6 T_4 M_1 . 3 -शस्तस् (for -शस्तस्). — ^b) $\tilde{S}_1$ नगरे

आराधयन्महादेवमचिन्त्यं शूलपाणिनम् ॥ १०

रुद्रस्तस्मै वरं प्रादात्समर्थं युधि निग्रहे ।

वृष्णीनामन्धकानां च सर्वतेजोमयं सुतम् ॥ ११

ततः शुश्राव तं राजा यवनाधिपतिर्वरम् ।

पुत्रप्रसवजं देवादपुत्रः पुत्रकामुकः ॥ १२

तमुपानाय स नृपः सान्त्वयित्वा द्विजोत्तमम् ।

गोपमध्ये यवनराड् गोपस्त्रीषु समुत्सृजत् ॥ १३

गोपाली त्वप्सरास्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ।

धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ १४

समितंजये; K_1 M_4 'रे त्वजितेन्द्रिये; D_2 'रे जनसंसदि. — ^c) $\tilde{N}_1$ अलिप्सद्विस्; D_4 लिप्सन्पुत्रं; T_1 -3 G_1 . 3. 4 M अनपत्यस् (for लिप्सुः पुत्रं). K_3 राजंस् (for गत्वा). K_4 D_n D_{s1} (marg.) D_1 . 2. 5 अलि (K_4 'नी') प्संस्तु स्त्रियं (D_5 सुतं) चैव; G_5 अनपत्यस्तदा गत्वा. — ^d) T_1 . 2 G_3 M_1 -3 सति- (for सु-).

10 ^b) D_5 अयश्चूर्णम् (for सोऽयश्चूर्णम्). T_1 -3 G_1 . 3-5 M तोय (T_3 G_5 जल-; M_1 -3 वायु) अक्षो जितेन्द्रियः. — ^d) $\tilde{S}_1$ K_1 . 2 गिरीशं (for अचिन्त्यं). $\tilde{N}_2$ -धारिणम् (for -पाणिनम्).

11 ^b) D_4 M_1 -3 रिपु-; T_1 . 2 G_3 -5 M_4 अरि- (for युधि). V_1 निग्रहे (for नि). $\tilde{N}_2$ V_3 समर्थं रिपुसूदने. — ^d) K_2 -तेजोभवं; $\tilde{N}_2$ V_3 D_{s1} D_2 T_1 -3 G_1 . 3. 5 M_1 (inf. lin. as in text). 4 'हरं' (for 'मयं').

12 ^c) G_1 M_1 . 3 प्रसादजं (for प्रसवजं). T_1 -3 G_4 . 5 M_2 पुत्रं प्रसादजं देवाद्. — ^d) $\tilde{N}_1$ V_3 D_2 . 3 -कामतः; $\tilde{N}_3$ (marg. as in text) D_n -कामिता; D_1 -कामनः; T_2 G_1 -कामकः; M_3 -कामुकम् (for 'कः').

13 ^a) $\tilde{N}_1$ समादाय (for उपानाय). K_3 . 4 $\tilde{N}_2$ V_2 . 3 B_2 D_n D_5 D_1 . 2. 4. 5 स नृपस्तमुपानाय; $\tilde{N}_3$ V_1 B_1 . 3 D_6 T_1 -3 G M स तमानाय (T_2 G_1 . 4 'राध्य') नृपतिः; D_3 स नृपस्तं समाराध्य. — ^b) K_1 $\tilde{N}$ V_1 . 3 B_1 . 3 D_6 G_2 द्विजर्षभम् (for द्विजोत्तमम्). $\tilde{S}_1$ सान्त्वय चापि द्विजर्षभम्; K_2 सान्त्वयपूर्वं द्विजर्षभम्. — ^c) T_2 . 3 G_1 . 3-5 M_4 घोषमध्ये (for गोपं). $\tilde{S}_1$ गोपमध्येन यवनं; K_3 . 4 $\tilde{N}_1$. 3 V_1 D T_1 . 4 G_2 तं (D_6 स) घोषमध्ये यवनो; $\tilde{N}_2$ V_2 . 3 B घोषमध्ये स्त्रियं राजा ($\tilde{N}_2$ V_3 स यवनो). — ^d) K_3 . 4 $\tilde{N}$ V B D T_4 G_2 समासृजत् (for समुत्सृजत्).

14 = 25. 10. — ^a) $\tilde{S}_1$ K_1 . 2 नाम (for तत्र). — ^d) K_1 गर्भे (for गर्भे). $\tilde{S}_1$ दुर्वारम् (for दुर्धरम्).

15 15^{abcd} = (var.) 25. 11^{abcd}. — ^a) $\tilde{N}_2$. 3 V D_1 .

कालयवनवधः]

विष्णुपर्व

[85.24]

मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ।
 स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः ।
 अपुत्रस्याथ राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥ १५
 तस्मिन्नुपरते राजन्स कालयवनो नृपः ।
 युद्धाभिकामो राजा तु पर्यपृच्छद्विजोत्तमम् ।
 वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदो वै न्यवेदयत् ॥ १६
 ज्ञात्वा तु वरदानं तन्नारदान्मधुसूदनः ।
 उपप्रेक्षत तेजस्वी वर्धन्तं यवनेषु तम् ॥ १७
 स विवृद्धो यदा राजा यवनानां महाबलः ।
 तत एनं नृपा म्लेच्छाः संश्रित्यानुययुस्तदा ॥ १८
 शकास्तुषारा दरदाः पारदास्तङ्गणाः खशाः ।

पल्लवाः शतशश्चान्ये म्लेच्छा हैमवतास्तथा ॥ १९
 स तैः परिवृतो राजा दस्युभिः शलभैरिव ।
 नानावेषधरैर्भीमैर्मथुरामभ्यवर्तत ॥ २०
 गजवाजिखरोघ्राणां सहस्रैरयुतैरपि ।
 पृथिवीं कम्पयामास सैन्येन महता तदा ॥ २१
 रेणुना सूर्यमार्गं तु समवच्छाद्य पार्थिवः ।
 मूत्रेण शकृता चैव सैन्येन ससृजे नदीम् ॥ २२
 अश्वोष्ट्रशकृतो राशेर्निःसृतेति जनाधिप ।
 ततोऽश्वशकृदित्येव नाम नद्या बभूव ह ॥ २३
 तत्सैन्यं महदायाद्वै श्रुत्वा वृष्ण्यन्धकाग्रणीः ।
 वासुदेवः समानाय्य ज्ञातीनिदमुवाच ह ॥ २४

C 6446
 B 2. 57. 25
 P 2. 57. 25

2. 4 गोप-; B1 D3 G2 राज- (for गार्ग्य-). — After 15^{ad},
 Ś1 repeats 25. 11^{ef}. — °) T2. 3 [इ]व; G1 स (for
 [अ]थ).

16 °) G5 बली (for नृपः). — °) T1. 2 G1. 3. 4 M4
 स युद्ध- (for युद्धाभि-). K3. 4 Ñ2. 3 V B D T4 नृपतिः
 (for राजा तु). G2 युद्धार्थी तत्र गत्वा तु. — °) D3 पप्रच्छ
 स (for पर्यपृच्छद्). K Ñ3 V1. 2 B D T1. 4 G2. 3. 5 M
 द्विजोत्तमान् (for °मम्). — °) K4 तस्मै; M1 तत्र (for तस्य).
 — °) D3 स्य; T1. 2 G3. 4 M4 अपि (for वै). Ñ V1. 3 B1. 3
 D8 D6 G2 नारदेन निवेदितम्.

17 °) Ñ3 V1 विज्ञाय (for ज्ञात्वा तु). Ś1 D3 -दानेन;
 K1. 2 V2 D1. 5 T4 M3 -दानं तु (for -दानं तन्). B1. 3 D8
 D6 G2. 4 विज्ञाय वरदानं तु. — °) V3 नियोगाच्छूलपाणिनः
 (= 15^b). — °) K1. 2 G2. 4 उपेक्षत (G2 °ते) च तेजस्वी.
 — °) Ś1 K2 वर्धितं; D3 विदितं (for वर्धन्तं). K4 V3
 T1. 3 G3. 5 M वर्धन्तं यवनेश्वरम्; T2 G1. 4 °यन्यवनेश्वरः (G1
 °रम्).

18 °) K1 G4 स च वृद्धो; K3. 4 Ñ3 D1 समृद्धो हि;
 Ñ2 समृद्धोऽयं; V1 Dn D2-5 स वृ(Dn D3 संवृ)द्धो हि; V3
 संवृद्धोऽयं; B2 संविद्धो (for स विवृद्धो). T2. 3 G1 स च
 वृद्धो महाराजो. — °) Ś1 K1 Ñ2 T1. 4 G3 एवं (for एनं).
 T2 G1 नृपश्रेष्ठाः; G4 नृपं म्लेच्छाः; G5 नृपं म्लेच्छं (for नृपा
 म्लेच्छाः). — °) Ś1 K1. 2 संश्लिष्य; V3 D8 D3. 4 T4
 संसृत्य; D8 संसृत्य; T2 G1. 2 संश्रुत्य (for संश्रित्य).

19 K4 om. 19. — °) K1. 2 यवनाः (for दरदाः).
 — °) Ñ2 तङ्गणाः; V3 B2 तङ्गलाः; B1 ते गणाः (for
 तङ्गणाः). K1. 2 तथा (for खशाः). D8 तङ्गणाः पारदाः खसाः;

D4 पारदास्तङ्गणाः खसाः; T1 G3. 5 M पार्वतीया ग(M4
 °यग)णाः कषाः (G5 खषाः; M3 खगाः); T2. 3 G1. 4 पार्वतीया
 गणाः शकाः; T4 पारदाः शङ्खलाः खसाः; G2 °दास्तङ्गणाः खगाः.
 — °) G2 पुल्कसाः; M1-3 पल्लवाः (for पल्लवाः). — °) Ś1
 प्रभो (for तथा).

20 °) K3. 4 Ñ3 V1. 2 B1. 2 Dn D1-5 T3. 4 G1. 4
 -वेषायुधैर् (for -वेषधरैर्). G5 वीरैर् (for भीमैर्). T1. 3
 G3 M नानावेषायुधैर्वीरैर्. — °) M4 मथुरामन्ववर्तत.

21 °) Ś1 K1. 2 -मनुष्याणां; V2 G2 -रथोघ्राणां (for
 -खरो). — °) Ś1 K1. 2 खरोघ्रैर्; B1 अयुतैर् (for सहस्रैर्).
 T2. 3 G1. 3-5 M4 नियुतैर् (for अ°). K3. 4 V2 Dn D1-5
 T1. 4 अयुतैर्बुद्धैरपि. — °) Ś1 K1 ततः; K2-4 Ñ3 V1. 2 B2
 Dn D1-5 T4 वृतः (for तदा).

22 °) K2 [आ]पूर्य (for सूर्य-). G4 -मार्गोस (for
 -मार्गं). — °) K2 पार्थिवैः (for °वः). D81 अवरुध्याथ
 पार्थिवः; D1 समवस्थाच्च पार्थिवः; M3 समाच्छाद्य स पार्थिवः.
 — °) Dn2 G2 सैन्यस्य; D3 T2. 3 G1. 4. 5 सैन्यानां; D5
 सैन्ये स (for सैन्येन). K3 तदा (for नदीम्). Ś1 D4 सैन्यं
 (D4 °न्ये) समसृजन्नदीम्.

23 °) Ñ1. 3 V2 B Dn D8 D1-3. 6 T1. 2. 4 G1 M4
 शकृतां; V1 -संहतां (for -शकृतो). Ñ2 स्वाश्वोष्ट्रशकृतां राशेर्.
 — °) T2. 3 G1. 3 M4 निःसृते तु; T4 निर्गतां वै (for निः-
 सृतेति). Ś1 K1 नराधिप (for जना°). Ñ3 V1 B D8 D6
 सृतेति). Ś1 K1 नराधिप (for जना°). Ñ3 V1 B D8 D6
 G2 निःसृता वै यतो नृपः; V2 °ता वै नराधिप. — °) Ñ V2. 3
 B D8 D8 T1 G1. 3. 5 M4 [ए]वं (for [ए]व). — °) V1 B3
 D8 D6 (marg. as in text) G2 तस्या (for नद्या).

24 °) K2 M1-3 महदायातं; K3 °पदै; Ñ2 V3 °गच्छच्

85. 25]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 4647
B 2. 57. 26
P 2. 57. 26.

इदं समुत्थितं घोरं वृष्ण्यन्धकभयं महत् ।
 अवध्यश्चापि नः शत्रुर्वरदानात्पिनाकिनः ॥ २५
 सामादयोऽभ्युपायाश्च विहितास्तस्य सर्वशः ।
 मत्तो मदबलाभ्यां च युद्धमेव चिकीर्षति ।
 एतावानिह वासश्च कथितो नारदेन मे ॥ २६
 जरासंधश्च नो राजा नित्यमेव न मृष्यते ।
 तथान्ये पृथिवीपाला वृष्णिचक्रप्रतापिताः ॥ २७
 केचित्कंसवधाचापि विरक्तास्तद्रता नृपाः ।
 समाश्रित्य जरासंधमस्मानिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २८

(for 'याद्वै'). T1-3 G1. 3. 4 M4 सैन्येन महतायान्तं. — °)
 D5 T2. 3 G1. 3. 4 M4 समानीय; G2 'साद्य (for 'नाय्य').
 — °) G(ed.) वृष्णीन् (for ज्ञातीन्).

25 °) D3 एवं (for इदं). — °) M3 -महद्भयम् (for
 -भयं महत्). — °) T1. 2 G1. 5 M4 अपि हि; G4 ह्यपि (for
 चापि).

26 °) K3 T2 G1 सामादाय; G2 इत्यादयो (for सामा-
 दयो). N1 सामदानाभ्युपायाश्च. — °) K2 विदितास् (for
 विहिं). K3 Dn2 तेस्य; K4 तेसपि (for तस्य). T1. 3 G1. 3. 5
 M4 सर्वतः (for 'शः'). — °) D3 T2. 3 G5 M1-3 मत्तो
 बलमदाभ्यां च. — °) T1-3 G1. 3-5 M [अ]भिवा (T2 M4
 हि वा) ञ्छति (for चिकीर्षति). — °) T1-3 G1. 3. 4 M एतच्च
 मम सर्वं हि (T1 G3 वै). — °) T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 कथितं
 (for 'तो'). — N2. 3 V B D3 D3. 5. 6 G2 ins. after 26 :
 Dn after 27^{ab}:

966* एतावति च वक्तव्यं सामैव परमं मतम् ।

[N3 एतावतैव; D5 'दिह (for 'ति च). D3 एतावदेव
 वस्तव्यं (for °). D3 ममैतत् (for सामैव).]

27 °) K3 N2 V3 Dn D1-4 T3 राजा नो (by transp.);
 K4 राजास्मान्; D5 राजा मे. — °) N3 V1. 3 B2 D2-5 T1-3
 G1. 3. 5 M मृष्यति (for 'ते). — After 27^{ab}, Dn ins. 966*.
 — °) T1-3 G1. 3. 5 M -प्रमाथिनः; G2 -प्रपीडिताः (for
 -प्रतापिताः).

28 °) S1 [अ]शु; N1. 2 [ए]व; D2 [अ]स्य (for [अ]-
 पि). — °) V1. 3 विविक्तास् (for विरं). K1. 2 सर्वतो;
 N2 तद्रणा; T1. 3 G3. 4 M4 च ततो; M1. 2 तत्र ते (for
 तद्रता). N1 विकृताः प्रहता नृपाः; T2 G1. 5 विमुक्ताश्च ततो
 नृपाः. — °) D1. 3 समासृज्य (for 'श्रित्य).

29 °) K4 हि (for नि-). K2 नृपाः (for नृपैः). — °)
 S1 K2 निवर्तितुं; N1 बाधितुं हि; M3 प्रवर्धितुं (for विवं).

बहवो ज्ञातयश्चैव यदूनां निहता नृपैः ।
 विवर्धितुं न शक्यामः पुरेऽस्मिन्निति केशवः ।
 अपयाने मतिं कृत्वा दूतं तस्मै ससर्ज ह ॥ २९
 ततः कुम्भे महासर्पं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
 घोरमाशीविषं कृष्णं कृष्णः प्राक्षेपयत्तदा ॥ ३०
 ततस्तं मुद्रयित्वा तु स्वेन दूतेन हारयत् ।
 निदर्शनार्थं गोविन्दो भीषयाणश्च तं नृपम् ।
 स दूतः कालयवनं दर्शयामास तं घटम् ॥ ३१
 कालसर्पोपधः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ।

K4 शक्यामि; V1 T1 'म (for 'मः). K3 विहर्तुं नैव
 शक्यामः; N2 V2. 3 Dn T4 M4 वधितुं न हि (Dn T4 M4
 नैव) शक्यामः. — °) K2 D5 स्थाने (for पुरे). — After
 29^{ad}, S1 K3. 4 D2 ins. :

967* ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ।
 समेत्य मन्त्रयामासुर्जरासंधभयेन च ।
 कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनमरोचयन् ॥
 विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ।
 कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ [5]

[(L. 1) S1 पुत्रं (for कृष्णं). — S1 om. line 5.]

— °) G4 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — °) D4 तस्मिन् (for तस्मै).
 S1 K1. 2 व्यसर्जयत् (for ससर्ज ह).

30 °) T1-3 G1. 3-5 M1-3 भीमं (for कुम्भे). — °)
 K3 N1 नीलाञ्जन- (for भिन्ना). — S1 om. 30°-31°. — °)
 D2 कुब्धं; T2. 3 G1. 4. 5 M1. 3 कृष्णो (for कृष्णं). — °)
 T2. 3 G1. 3-5 M घटे प्राजीहरत्तदा.

31 S1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — °) N3 V1. 2 B
 D5 D2. 6 G2 स्वदू (D6 स दू) तेनाभ्यहारयत्. — °) N V Dn
 D1-5 T4 G1 भीषयामास तं नृपम्. — °) K3. 4 N V B D
 T4 G1 -यवने (for 'नं). — After 31, T1-3 G1. 3-5 M
 ins. :

968* इदं चोवाच राजानं राज्ञां संसदि दूतकः ।
 भो राजन्नाह कृष्णस्त्वां किमेभिः शलभैस्त्व ।
 अहमेकस्त्वैतेषां समर्थो वारणे प्रभुः ॥
 त्वां च हत्वा नृपश्रेष्ठ सबलं ससुहृद्गणम् ।
 इदं तव बलं राजन्प्रहीष्यामीति निश्चितम् ॥ [5]
 अन्यथा गच्छ राजन्स्त्वं बलेनानेन संयुतः ।
 इत्युक्त्वा दर्शयामास घटं कृष्णप्रचोदितम् ॥

[(L. 1) T2. 3 G1. 4. 5 सदासि (for संसदि). — (L. 2)
 T1 M2 सह (for तव). — M4 om. lines 3-6. — (L. 3)

कालयवनवधः]

विष्णुपर्व

[85. 40

तत्कालयवनो बुध्वा त्रासनं यादवैः कृतम् ।
 पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ॥ ३२
 स सर्पो बहुभिस्तीक्ष्णैः सर्वतस्तैः पिपीलिकैः ।
 भक्षयमाणः किलाङ्गेषु भस्मीभूतोऽभवत्तदा ॥ ३३
 तं मुद्रयित्वाथ घटं तथैव यवनाधिपः ।
 प्रेषयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥ ३४
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा योगं विहितमात्मनः ।
 उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ३५
 वैरस्यान्तं विधित्संस्तु वासुदेवो महायशः ।

निवेश्य द्वारकां राजन्वृष्णीनाश्वास्य चैव ह ॥ ३६
 पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ।
 आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्टः स कालयवनो रुपा ।
 प्रेक्षापूर्वं च कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबलः ॥ ३८
 अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः ।
 न चैनमशक्रद्राजा ग्रहीतुं योगधर्मिणम् ॥ ३९
 मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः ॥ ४०

C 6464
B 2. 57. 43
P 2. 57. 43

M1. 3 प्रभो (for प्रभुः). — (L. 4) T2 G1 नृपश्रेष्ठं (for 'ष्ठ').
 — (L. 7) T3 G1. 4. 5 M4 तं घटं कृष्णचोदितः (G1 'तम्')
 (for 'ष्ठ').]

32 G2 om. (hapl.) 32. — °) K Ñ3 V1 B3 D5
 D5. 6 T1-3 G1. 3-5 M कृष्ण- (for काल-). — °) D5 M1. 3
 दृष्ट्वा (for बुध्वा). — °) M4 बह्वीनां (for चण्डानां). K3
 पिपीलिकैः प्रचण्डैश्च ; D5 'लिकाभिश्चण्डाभिः . — °) K2 भक्ष-
 णाय निवेदितः . — After 32, D51 (marg.) ins. :

969* श्लोकमेकं लिखित्वा तु घटमध्येऽक्षिपत्तदा ।

33 °) K4 बहुभिस् (for सर्वतस्). S1 K1 पिपीलिकैः
 (for 'लिकैः'). — °) Ñ1 पिपीलैस्तु (for किलाङ्गेषु). — °)
 G3 भस्मीभूतो (for भस्मी°).

34 °) K2 मुद्रयित्वाथ घटकं. — °) T1-3 G1. 3-5 दूतेन
 (for तथैव). D3 तथैव यवनेश्वरः . — °) D3 कृष्णस्य (for
 कृष्णाय). — After 34, D51 (marg.) ins. :

970* दूतानीतं हरिर्दृष्ट्वा पत्रं तद्वाचयंस्तदा ।

बहुभिर्न विरोद्ध्यं दुर्जयोऽपि महाजनः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयिष्यन्ति कीटिकाः ॥

35 °) S1 च (for तु). — °) K3 V3 Dn T4 M विह-
 तम् ; Ñ2 विगं ; D3 निहं (for विहि°). Ñ3 V1 B1. 3 D52
 D5 G2 विहितं योगमात्मनः (Ñ3 [marg.] V1 'ना ; G2 'ने');
 T1-3 G1. 3. 4 विदित्वा योगमात्मनः . — V2 om. from मथुरा
 (in 35°) up to आजगाम (in 37°). — °) S1 T2 G1 उप-
 (for अभि-). — After 35, T1-3 G1. 3-5 M ins. an
 addl. colophon [Mention of the Epic : T3. — Adhy.
 name : T1 दूताभियानम् ; G3 कालयवनदूताभिधानम् ; M4
 दूताभिधानम् . — Adhy. no. : T1. 2 M 111 ; T3 120 ; G1. 4
 113 ; G5 114].

36 V2 om. 36 (cf. v. l. 35). Before 36, T1-3 G1.
 3-5 M1. 2. 4 ins. वैशंपायन उवाच . — °) S1 K1. 2 विवि-
 (S1 'धि') स्तन्स ; K3 Ñ2 V1. 3 D1-3. 5 T2 G1 M4 विधि-

हरिवंश — 69

त्सुस्तु ; K4 विवित्सुश्च (for विधित्संस्तु). — °) T1. 3 G1.
 3-5 M1. 2. 4 वृष्णीन् (for राजन्). — °) K2 संस्थाप्य (for
 आश्वास्य). T1-3 G1. 3-5 M1. 2. 4 विष्णुस्तस्य वधाय च .

37 V2 om. up to आजगाम (in 37°) (cf. v. l.
 35). — °) V2 Dn T3 M3 महावीर्यो (for 'योगी').

38 °) B1 दृष्ट्वा तं (by transp.); D5 तं श्रुत्वा . V1. 3
 B3 कृष्णः ; D3 कृष्णं (for हृष्टः). — °) D3 प्रेक्ष्य सर्वं (for
 प्रेक्षापूर्वं). — °) K Ñ1 V3 Dn D1. 2. 4 निश्चकर्ष ; D52 G2
 निर्जगाम (for निश्चक्राम). T1-3 G1. 3-5 M निर्गच्छति चकर्ष
 तम् .

39 °) D3 G2 [अ]भ्यगच्छद् (for [अ]न्व°). T1. 2 G1. 3-5
 M4 अन्वगच्छच्च गोविन्दं . — °) T2 G1. 5 M2. 4 जिघृक्षन् (for
 'क्षुर'). M1. 3 जिघृक्षन्यवनाधिपः . — °) S1 राजन् (for
 राजा). T1-3 G1. 3-5 M1-3 न च शक्तः स राजा तु (T2 तं);
 M4 न च शक्तस्त्वयं राजा . — °) K4 काल- (for योग-).
 T1-3 G1. 4. 5 M ग्रहीतुं विष्णुमूर्जितम् . — After 39, D2
 ins. :

971* हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदे पदे ।
 नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्विकन्दरम् ॥
 कालयवन उवाच ।

पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ।

इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापादताशुभः ।

एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्विरिकन्दरम् ॥

[= (var.) Bhāgavata p., 10. 51. 7^a-9^b.]

While D5 T G1. 3-5 M ins. after 39 :

972* को हि नाम जगन्नाथं बलाघातुं प्रियादते ।

हस्तप्राप्त इवाभाति तस्य गच्छज्जनार्दनः ॥

[(L. 1) T1 बलाघातुं (for 'घातुं').]

40 °) K3 M1. 3 राजन् (for राजा). — °) D3 महा-
 बलः ; T1-3 G1. 3-5 M 'तपाः' (for 'यशाः'). — After 40^a,
 T4 ins. :

85. 41]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 6465
B 2. 57. 44
P 2. 57. 44

वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्रामेव गृहीतवान् ।
 श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत्किल ॥ ४१
 प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।
 चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः ॥ ४२
 एवमस्त्विति शक्रस्तमुवाच त्रिदशैः सह ।
 स सुरैरभ्यनुज्ञातो लोकं मानुषमागमत् ॥ ४३
 स पर्वतगुहां कांचित्प्रविश्य श्रमकश्चितः ।
 सुष्वाप कालमेतं वै यावत्कृष्णस्य दर्शनम् ॥ ४४
 तत्सर्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् ।
 वरदानं च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः ॥ ४५
 अनुगम्यमानः कृष्णश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा ।

तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् ॥ ४६
 शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशवः ।
 संदर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः ॥ ४७
 अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् ।
 प्रखपन्तं कृतान्ताभमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४८
 वासुदेवं तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् ।
 पादेनात्मविनाशाय शलभः पावकं यथा ॥ ४९
 मुचुकुन्दश्च राजर्षिः पादस्पर्शविबोधितः ।
 चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च ॥ ५०
 संस्मृत्य च वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः ।
 स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन संप्रजज्वाल सर्वतः ॥ ५१

973* यत्र तिष्ठति राजेन्द्रस्तत्र चाशु विवेश वै ।
 — ^a) T₁, 3 G₁, 3. 4 कृतकृत्यो (for 'कर्मा').

41 ^b) D₁ हृदम् (for निद्राम्). S₁ (sup. lin.) वृणीत-
 वान्; T₁-3 G₁, 3-5 M [अ]वृणोत्तदा (for गृहीतवान्).
 — ^c) D₂ तस्य श्रान्तस्य वागेवं; M₁, 3 युद्धश्रान्तस्य वां.
 — ^d) K₁, 2 T₁-3 G₁, 3-5 M पुरा (for तदा). S₁ तदा
 प्रादुर्भूव ह.

42 ^a) N₂ V₃ सुप्तं प्र- (for प्रसुप्तं). T₃ G₄ बोधयन्
 (for 'येद्'). — ^b) K₂ V₂ B₂, 3 D₅ D₆ T₁-3 G M₁-3
 [ह]त्येवम् (for एवम्). M₂ सुरान् (for the second पुनः).

43 ^a) N₁ V₁, 3 B₁ D₅ D₁, 2, 6 T₁-3 G M तं शक्र
 (by transp.). — ^b) T₁ G₅ M प्रोवाच (for उ°). G₂
 त्रिदिवैः (for त्रिदशैः). S₁ उवाच त्रिदशेश्वरः; T₂ G₁ प्रोवाच
 त्रिदिवैः सह. — ^c) N₁, 2 V₂, 3 B₁, 3 D₅ D₆ T₁-3 G₁, 3-5
 M आदिराजो ह्यपाक्रमत्; N₃ V₁ B₂ D₁, 4 T₄ आदिराजो
 व्यपागमत्; D_n D₅ अद्विराजमुपागमत्; D₂ आदिराजमुपा-
 (marg. 'स्तदा') गमत्; D₈ आदिराजस्तदा गतः; G₂ मानुषं
 लोकमागतः.

44 ^a) D₃ T₁, 2 M₁, 2 पर्वतस्य (for स पर्वत-). G₂
 रम्यां (for कांचित्). — ^b) T₁ प्राविशत् (for प्रविश्य).
 — T₂ om. 44°-46°. — ^c) T₃ G₁, 3-5 M₄ एवं (for एतं).
 D₃ स (for वै). K₁, 2 सुष्वाप चैतं कालं वै.

45 T₂ om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a) G₁-3 तत्सर्वं
 वासुदेवाय. — ^b) N₂ V₃ समीरितम् (for निवेदि°). — N₁
 om. 45°. — ^c) N₂ D₂ (marg.) G₁, 3 M₄ देवस्य (for
 देवेभ्यस्).

46 T₂ om. 46° (cf. v. l. 44). — ^a) K₃, 4 N₂, 3
 V B₂ D_n D₁-5 T₄ कृष्णोऽनुगम्यमानश्च; G₅ अन्वीयमानः

कृष्णस्तु. — ^b) T₁ G₁, 3-5 M वीरेण (for म्लेच्छेन).
 — After 46, D₅ (marg.) ins. :

974* पीताम्बरेण स्वीयेन तमाच्छाद्य स भूपतिम् ।

47 ^b) T₂, 3 (also as in text) G₄ धीमतः (for केशवः).
 — ^c) K₂, 4 D₆ स दर्शन-; D₆ (marg.) T₁ G₃ तद्दर्शन-
 (for संद°). N₁ D_n D₁-4 G₁, 4 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). T₂, 3
 G₅ M तद्दर्शनपथं मुक्त्वा. — ^d) D₄ मतिमतां (for बुद्धि°).

48 ^a) T₁-3 G₁, 3 M₄ अनुप्रविष्टमालक्ष्य. — ^b) T₁-3
 G₁, 3 M₄ कृष्णं स (G₁ वै) (for ददर्श). — ^c) K₄ N₂, 3
 (marg.) V B₂, 3 D_n D₁, 5 स तं सुप्तं; N₁ T₁-3 G₁, 3-5
 M₄ स्वपमानं; N₃ B₁ D₅ D₆ G₂ स्वपन्तं तं; D₃, 4 स तु सुप्तं;
 T₄ सुखसुप्तं; M₁, 2 स्पन्दमानं; M₃ स्पर्धमानः (for प्रखपन्त°).
 S₁ कृतान्तं तम् (for 'न्ताभम्'). K₂ प्रसुप्तं च कृतान्तं तम्.
 — ^d) D₁, 2 T₁ M₁-3 च; T₂ [आ]शु (for सु).

49 ^a) K₁, 2 यं (for तं). — ^b) N₂ M₁, 3 तं नृप;
 T₁-3 G₁, 3-5 M₂ (inf. lin.) तं नृपम्; M₂ दुर्मतिः; M₄ तं
 नृपः (for पार्थिवम्). K₂ D₂ (marg.) घात(D₂ ताड)यामास
 पार्थिवम्.

50 ^a) D₃ स (for च). — ^b) S₁ K N₃ V₁, 2 B₂ D_n
 D₁-5 T₃, 4 G₂ -प्र- (for -वि-). — S₁ om. 50°. — ^c)
 K₃, 4 V₂ B₂ D_n D₁-5 T₄ G₂ निद्राच्छेदेन चुक्रोध. — ^d)
 D₆ सः; M₂ ह (for च).

51 ^a) S₁ स संस्पृष्टः; K₂ N₃ V₁ B₁, 3 D₅ D₃ G₂ स
 संस्मृत्य; K₃ N₁, 2 V₂, 3 B₂ D_n D₁, 2, 4 T₄ G₄, 5 संस्मृत्य
 स (for 'त्य च'). — ^b) T₁, 2 G₃, 5 M₁-3 उदैक्षत (for अवै°).
 — ^c) D_n T₂ G₄ क्रोधेन (for क्रुद्धेन). — ^d) K₃, 4 N₁,
 2, 3 (marg.) V₁, 2 D_n D₁, 2, 4, 5 G₄ सर्वशः; G₂ तत्त्वतः
 (for सर्वतः).

कालयवनवधः]

विष्णुपर्व

[85. 60

ददाह पावकस्तं तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः ।
 क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः ॥ ५२
 तं वासुदेवः श्रीमन्तं चिरसुप्तं नराधिपम् ।
 कृतकार्योऽब्रवीद्धीमानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ५३
 राजंश्चिरप्रसुप्तोऽसि कथितो नारदेन मे ।
 कृतं मे सुमहत्कार्यं स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ ५४
 वासुदेवमथालक्ष्य राजा ह्रस्वं प्रमाणतः ।
 परिवृत्तं युगं मेने कालेन महता ततः ॥ ५५
 उवाच राजा गोविन्दं को भवान्किमिहागतः ।

कश्च कालः प्रसुप्तस्य यदि जानासि कथ्यताम् ॥ ५६
 वासुदेव उवाच ।
 सोमवंशोद्भवो राजा ययातिर्नाम नाहुषः ।
 तस्य पुत्रो यदुज्येष्ठश्चत्वारोऽन्ये यवीयसः ॥ ५७
 यदुवंशे समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो ।
 वासुदेवं विजानीहि नृपते मामिहागतम् ॥ ५८
 त्रेतायुगे समुत्पन्नो विदितो मेऽसि नारदात् ।
 इदं कलियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ॥ ५९
 मम शत्रुस्त्वया दग्धो देवदत्तवरो नृप ।

C 6484
B 2. 57. 63
P 2. 57. 63

52 ^a) D₃ तत्र (for तं तु). — ^b) D₃ [अ]नलः (for [अ]शनिः). — ^c) M_{1.3} ददाह (for क्षणेन). — ^d) B_{1.3} D₃ G₂ -विनिर्गतः; D₅ -विमोहितम्; T_{2.3} G_{1.3.4} -विनिर्गतम् (for -विनिर्गतः).

53 ^b) T₁ G₂ चिरं (for चिर-). T₁₋₃ G_{1.3-5} M मही-पतिम् (for नराधिपम्). — ^d) Ś₁ अब्रवीत् (for उत्तमम्).

54 ^c) Ś₁ ((sup. lin.) त्वया (for कृतं). N₁ V₃ ते (for मे). M₁₋₃ कृतमेतन्महत्कार्यं.

55 ^a) T₄ G_{4.5} M₄ उपालक्ष्य (for अथा^o). Ś₁ K_{1.2} स वासुदेवमालक्ष्य (Ś₁ 'लोक्य'). — ^c) Bom. Poona eds. परिष्कृतं (for वृत्तं). — ^d) T₁ G₃ M₄ वृत्तः; T_{2.3} G₁ वृत्तम् (for ततः). — After 55, D₂ ins. :

975* तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
 श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥
 चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ।
 चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥
 प्रेक्षणीयं त्रिलोकेशं सानुरागस्मितेक्षणम् । [5]
 अपीच्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥
 पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ।
 शङ्कितः शनैः कृष्णं दुर्धर्षमिव तेजसा ॥
 [= (var.) Bhāgavata P., 10. 51. 24-27.]

56 ^b) K₁ त्वमिह; K₂ इह च (for किमिह). — ^c) N₂ V_{2.3} B₁ D₂₋₅ कं च का (D₃ कंचित्का) लं प्रसुप्तोऽस्मि (N₂ V₃ 'सोऽहं'). — ^d) D₅ शंस मे (for कथ्यताम्). — After 56, D₂ ins. :

976* निःशङ्को गतभीः प्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ।
 पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकुण्डके ॥
 किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवांस्त्वं विभावसुः ।
 सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥
 मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् । [5]
 यद्वाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥

शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव ।
 स्वं जन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥
 [= (var.) Bhāgavata P., 10. 51. 28-31.]

57 Ś₁ T_{2.3} G_{1.4} श्रीभगवानुवाच; B₂ D₄ T₄ श्रीकृष्ण उवाच (for वासुदेव उवाच). — ^b) G₅ नामतः (for नाहुषः). N₁ ययातिर्नाहुषः सुतः; M_{1.3} 'तिर्नाहुषात्मजः'. — ^c) K₂₋₄ V₃ B₃ D_n D₃ G₅ श्रेष्ठश्च (for ज्ये^o). — ^d) N_{2.3} (marg.) V D_{2.3} M₂ स्य; D_n ते (for अन्ये). K₃ बलीयसः; N₃ B_{1.3} D₃ D₅ G₂ जघन्यजाः; T₁ G_{3.5} M₄ यशस्विनः (for यवीयसः).

58 ^a) K₄ N₁ V₂ D_n D₁ T₂ यदुवंशः; T_{1.4} G₃ वंशात् (for वंशे). K_{1.2} T₁₋₃ G_{1.3.5} समुत्पन्नो (for वंशं). — ^b) Ś₁ मतम्; V₃ प्रभो (for विभो). K_{1.2} वसुदेवात्मजो मतः; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ वसुदेवः पिता मम. — ^d) Ś₁ K_{3.4} N₂ V B₂ D_n D₃ D_{1-3.5.6} T_{3.4} G₂ त्वाम्; K_{1.2} N_{1.3} B_{1.3} D₃ D₄ त्वम् (for माम्). Ś₁ D_n D₄ [आ]गतः (for तम्).

59 ^a) N₂ V₂ B D_n D₃ D_{1.6} T_{1.4} G₂ प्रसुप्तोऽसि (for समुत्पन्नो). — ^d) T_{2.3} G_{1.3.5} अद्य (for अन्यत्). N₃ (marg.) V_{1.3} कथयामि (for करवाणि).

60 ^a) M₄ त्वयं (for त्वया). G₅ दग्धो (for दग्धो). — ^b) Ś₁ D_n D₃ D_{2.3} T₄ G₂ वरो नृपः; T₁ G_{3.5} M₄ वरेण ह (for वरो नृप). — ^c) Ś₁ स्यं (for यो). — After 60, D₃ ins. :

977* मुचुकुन्द उवाच ।

यदुवंशोद्भवं देवं जानामि शाश्वतं विशुम् ।
 आद्यं पुरुषमीशानमच्युतं मधुसूदनम् ॥
 पुरा गर्गेण कथितमष्टाविंशतिमे युगे ।
 द्वापरादौ हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ॥ [5]
 नमस्तस्मै भगवते पुरुषाय महात्मने ।
 अनन्ताय महाबाहो विष्णवे प्रभवविष्णवे ॥

C 6484
B 2. 57. 63
P 2. 57. 63

अवध्यो यो मया संख्ये भवेद्वर्षशतैरपि ॥ ६०
इत्युक्तः स तु कृष्णेन निर्जगाम गुहामुखात् ।
अन्वीयमानः कृष्णेन कृतकार्येण धीमता ॥ ६१
ततो ददर्श पृथिवीमावृतां ह्रस्वकैर्नरैः ।
अल्पोत्साहैरल्पबलैरल्पवीर्यपराक्रमैः ।
परेणाधिष्ठितं चैव राज्यं केवलमात्मनः ॥ ६२
विसर्जयित्वा गोविन्दं प्रविवेश महद्वनम् ।
हिमवन्तमगाद्राजा तपसे धृतमानसः ॥ ६३
ततः स तप आस्थाय विनिर्मुच्य कलेवरम् ।

आरुरोह दिवं राजा कर्मभिः स्वैर्जितं शुभैः ॥ ६४
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा उपायेन महामनाः ।
घातयित्वात्मनः शत्रुं तत्सैन्यं प्रत्यपद्यत ॥ ६५
प्रभूतरथहस्त्यश्ववर्मशस्त्रायुधध्वजम् ।
आदायोपययौ धीमांस्तत्सैन्यं निहतेश्वरम् ॥ ६६
निवेदयामास ततो नराधिपे
तदुग्रसेने प्रतिपूर्णमानसः ।
जनार्दनो द्वावतीं च तां पुरी-
मशोभयत्तेन धनेन भूरिणा ॥ ६७

इति श्रीहरिवंशे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा विष्णुर्मुचुकुन्देन धीमता ।
वरेण च्छन्दयामास भगवानच्युतस्तदा ॥
पुनरप्यब्रवीत्कृष्णो मुचुकुन्दं महाभुजम् ।
त्वदर्धेऽप्यागतो वीर नारदेन प्रबोधितः । [10]
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते यथाकामं चरत्विह ॥

61 Before 61, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) $\tilde{N}1.2$ $V3$ एवमुक्तः स कृष्णेन; $D6$ सोमवंशोद्भवो राजा. — $M1$ om. (hapl.) 61^{bc}. — ^b) $T2.3$ $G1.4$ महाबिलात् (for गुहामुखात्). — ^c) $T1$ $G3$ $M4$ -वीर्येण (for -कार्येण).

62 $D3$ om. 62. — ^c) $K2-4$ $\tilde{N}3$ (marg.) $V1.2$ Dn $D1.2.4.5$ $T3$ $G2.4$ स्वल्पोत्साहैर (for अ^o). — ^c) $D6$ [अ]-
ध्युषितं (for [अ]धिष्ठितं). $\tilde{N}2$ चापि; $M1-3$ राज्यम् (for
चैव). — ^f) $T2$ $G1.4$ $M1-3$ आत्मानं केवलं तु तत् ($M2$ तम्).
— After 62, Ds ins. :

978* यत्स्यात्त्वदर्शने पुण्यं तन्मे कृष्ण भवेदिति ।

63 ^a) $K2.4$ $\tilde{N}3$ $V1.2$ B DS प्रीत्या ($V1$ ततो) विसृज्य
($D2.5$ सज्य) गोविन्दं. — ^b) $K3.4$ $\tilde{N}3$ $V1.2$ B Dn Ds
 $D4-6$ $M2$ महावनम्; $D1.2$ वनं महत् (by transp.); $G2$
महाचलम्. — ^c) $T1-3$ $G1.3.4$ $M4$ नृपश्रेष्ठस्; $G5$ $M1-3$
नग ($G5$ गिरि) श्रेष्ठं (for अगाद्राजा). — ^d) $G3.5$ कृत- (for
धृत-).

64 ^b) $\tilde{N}1$ विनिर्मुक्तः; $\tilde{N}2$ युज्य; $D4.5$ मुक्त्वा (for
मुच्य). — ^d) $\tilde{S}1$ $K1.2$ स्वैर्जितं कर्मभिः शुभैः.

65 ^b) $\tilde{S}1$ ह्युपायेन (for उ^o). $T3$ $M4$ महाद्युतिः (for

मनाः). $T1.2$ $G1.3-5$ $M1-3$ ह्युपायेन महाद्युतिः. — After
65^{abc}, $Ds1$ (marg.) ins. :

979*

मुचुकुन्देन महात्मना ।

मथुरां पुनरागत्य .

66 ^a) $K4$ $\tilde{N}1.2$ $V1.3$ Ds $D4.5$ $G1$ $M3$ -हस्त्यश्वं (for
श्व-). — ^b) $B2$ $M4$ -चर्म- (for -वर्म-). — ^c) $D5$ प्रददौ;
 $T1-3$ G M यादवो (for [उ]पययौ). $V3$ $D4$ श्रीमांस (for
धी^o). — ^d) $K1.3.4$ $\tilde{N}2$ $V2$ $B1.3$ $D1-3$ $T4$ $G4$ $M4$ ससैन्यं
(for तत्सैन्यं).

67 ^a) $G1.2$ निवेशयामास (for निवेद^o). $\tilde{S}1$ $V3$ तदा
नराधिपे; $\tilde{N}1$ $V1$ $B3$ Ds $D6$ $G2$ $M1-3$ नराधिपे तदा (for ततो
नराधिपे). — ^b) $D3$ $T2$ $G1.5$ $M1$ तम्; $D4$ स (for तद्).
 $G2$ उग्रसेनं. $K1$ $\tilde{N}2$ V $B3$ $D6$ $G2.5$ परि- (for प्रति-).
— ^c) $T1-3$ $G1.3-5$ M अशोभयद् (for च तां पुरीम्). — ^d)
 $\tilde{N}2.3$ $V1.3$ बलेन (for धनेन). $T1-3$ $G1.3-5$ M बलेन तेन
($M1$ पूर्णं) प्रतिपूरयन्बली.

COLOPHON. — Mention of the Epic : $K3$ $Ds2$ $T3$.
— Mention of Khila : $\tilde{S}1$ $K2-4$ $\tilde{N}3$ V B Dn Ds $D1.2$.
— Adhy. name : $\tilde{S}1$ K $\tilde{N}2.3$ V $B2.3$ Dn Ds $D2-6$
 $T1.4$ $G2.3$ M कालयवनवधः; $\tilde{N}1$ यवनवधः; $B1$ रुक्मिणी-
स्वयंवरे कालयवनवधः; $D1$ कालयवनदहनम्. — Adhy. no.
(figures, words or both) : $K3$ 111; $\tilde{N}3$ 116; $V1.2$ $B2$
 $G5$ 115; Dn $Ds2$ $D4$ $T1.2$ $G8$ M 112; $D1$ 108; $D3$ $T3$
121; $T4$ 104; $G1.4$ 114; $G2$ 119. — Sloka no. : $Dn1$
70; $Ds2$ 78; $D4$ 73; $G1$ 34.

द्वारवतीनिवेशः]

विष्णुपर्व

[86. 10

८६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते विमले भास्करेऽभ्युदिते तदा ।
 कृतजप्यो हृषीकेशो वनान्ते निपसाद ह ॥ १
 परिचक्राम तं देशं दुर्गस्थानदिदक्षया ।
 उपतस्थुः कुलप्राप्त्या यादवा यदुनन्दनम् ॥ २
 रोहिण्यामहनि श्रेष्ठे स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ।
 पुण्याहवोषैर्विपुलैर्दुर्गस्यारब्धवान्क्रियाम् ॥ ३
 ततः पङ्कजपत्राक्षो यादवान्केशिसूदनः ।
 प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो देवान्वृत्ररिपुर्यथा ॥ ४
 कल्पितेयं मया भूमिः पश्यध्वं देवसन्निवत् ।

नाम चास्याः कृतं पुर्याः ख्यातिं यदुपयास्यति ॥ ५
 इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया ।
 भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती ॥ ६
 तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च ।
 चत्वरान् राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च ॥ ७
 देवा इवात्र मोदन्तु भवन्तो विगतज्वराः ।
 बाधमाना रिपुगणानुग्रसेनपुरोगमाः ॥ ८
 गृह्यन्तां वेश्मवास्तूनि कल्प्यन्तां त्रिकचत्वरः ।
 मीयन्तां राजमार्गांश्च प्राकारस्य च या गतिः ॥ ९
 प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्याश्च नियुक्ता वेश्मकर्मसु ।

C 6502
B 2. 58. 10
P 2. 58. 10

86

1 K2 om. the ref. — After the ref., D4 ins. :

980* कृष्णाय च नमस्तुभ्यं रामरामाय ते नमः ।
 वामनाय नमस्तुभ्यं कपिलाय नमोऽस्तु ते ॥
 नानारूप नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मसाक्षिणे ।
 विश्वरूप नमस्तुभ्यं हृषीकेशाय ते नमः ॥
 एवं संस्तुयमानश्च मुचुकुन्देन धीमता । [5]
 उत्तरां दिशमाश्रित्य तपमाचर सात्त्विकम् ॥

—^b) $\tilde{N}1$ G5 उदिते (for सभ्युदिते). $\tilde{S}1$ G4 तथा (for तदा).
 —^c) K $\tilde{N}2$ V B D1. 2. 5 T1. 4 कृतजाप्यो; $\tilde{N}1$ M2
 (inf. lin. as in text) कृत्यो (for जप्यो).

2 ^a) D4 देशं तं (by transp.). —^b) G5 -जिघृक्षया
 (for -दिदृ). —^c) $\tilde{S}1$ $\tilde{N}1$ G2 कुलप्राप्त्या; $\tilde{N}3$ V1 D3. 5
 प्राज्ञा; T1-3 G1. 3-5 M यदुश्रेष्ठं (for कुलप्राप्त्या). —^d)
 $\tilde{S}1$ नन्दनाः (for नम्).

3 ^a) T1-3 G1. 3. 5 M सहैव रोहिणेयेन. —^b) $\tilde{S}1$ द्विजो-
 त्तमम्; D6 नृपोत्तमान्; T1-3 G1. 3-5 M द्विजोत्तमैः (for
 त्तमान्). —^c) K1. 3 -शब्दैर् (for -वोषैर्). D4 विमलैर्;
 D5 M2 (inf. lin. as in text) विविधैर् (for विपुलैर्).
 —^d) $\tilde{N}2. 3$ V1. 3 Dn D3 T4 क्रियाः (for क्रियाम्).

4 ^a) T1-3 G1. 4. 5 M ततः पद्मपलाशाक्षो. —^b) V2
 मधु- (for केशि-). —^c) K1. 2. 4 देवपतिर् (for वृत्ररिपुर्).

5 ^a) D4 T2 G2. 3 महा- (for मया). —^c) $\tilde{N}1$ तस्याः
 (for चास्याः).

6 ^a) $\tilde{S}1$ एवं (for इयं). B1 द्वारवती (for द्वार). $\tilde{S}1$

नाम्ना (for नाम).

7 ^a) K2 मन्ये चास्याः; V2 तथैवास्याः; G1. 3 M2 तान्ये-
 वास्यां (for स्याः). D4. 5 करिष्येऽहं (for कारयिष्ये). —^b)
 $\tilde{S}1$ K पुण्यानि; M2 चैत्यानि (for चिह्नानि). T3 [आ]यतनाय
 (for नि). — After 7^{ab}, B1 ins. :

981* स्थानानि विदधुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
 — D3 om. 7^{cd}. —^c) V2 Ds1 Ds. 6 G2 चतुरो; T1. 2
 G1. 3 M चत्वारो (for चत्वरान्). — B1 om. (hapl.) 7^d-9^c.
 —^d) $\tilde{S}1$ D2 पुरम्; $\tilde{N}1$ V2 Dn T1 सम्यग्; $\tilde{N}2. 3$ V1. 3
 Ds D4 T4 G2 समानि; T2. 3 G1. 3-5 M तथैव (for समान्).
 G5 वः (for च).

8 B1 om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) D4 G5 [अ]नु- (for
 [अ]त्र). K4 $\tilde{N}2$ V2 B3 Ds D6 T1 G2. 3 मोदन्तां (for न्तु).
 $\tilde{N}3$ V1 T2. 3 G1. 4 M देवा इवानुमोदन्तां. —^c) K3. 4 $\tilde{N}1$
 V2 Dn D1-5 T1. 4 रिपूनुग्रान् (for रिपुगणान्). —^d) $\tilde{S}1$
 -पुरस्कृताः (for -पुरोगमाः).

9 B1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 7). —^a) K3 चयन्तां (for
 गृह्यन्तां). $\tilde{N}3$ V1 B3 Ds D6 G2 गृह- (for वेश्म-). K4
 V3 D5 G3 M3 -वस्तूनि (for -वां). —^b) K2. 3 कल्पन्तां;
 $\tilde{N}1. 2. 3$ (marg. as in text) V3 B3 D6 कार्यन्तां (for
 कल्प्यन्तां). D3 चैव; T1 G3. 5 M4 अपि; G1 इव (for
 त्रिक-). $\tilde{S}1$ कल्प्यन्तां वृद्धिमत्तराः; T2. 3 न्तामपि चत्वरान्.
 —^c) $\tilde{S}1$ K1. 2 D3 नीयन्तां; K3 सीमन्ता; T1 G1. 3-5 M
 क्रियन्तां; T2 श्रं (for मी). —^d) $\tilde{S}1$ प्रचारस्य; K $\tilde{N}3$
 (marg.) V1. 2 B2 Dn Ds D1-5 T1. 3. 4 G1. 4 M प्रासा-
 दस्य (for प्राकारस्य).

10 ^a) K1. 2 Dn D1 T1 M1-3 मुख्यानां; $\tilde{N}2. 3$ V2 B

86. 10]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6502
B 2. 58. 10
P 2. 58. 10

नियुज्यन्तां च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जनाः ॥ १०
 एवमुक्तास्तु कृष्णेन गृहसंग्रहतत्पराः ।
 यथानिदेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिग्रहान् ॥ ११
 सूत्रहस्तास्ततो मानं चक्रुर्यादवसत्तमाः ।
 पुण्येऽहनि महाराज द्विजातीनभिपूज्य च ॥ १२
 वास्तुदैवतकर्माणि विधिना कारयन्ति च ।
 स्थपतीनथ गोविन्दस्तत्रोवाच महामतिः ॥ १३
 अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् ।
 विभक्तचत्वरपथं सुनिविष्टेष्टदैवतम् ॥ १४
 ते तथेति महाबाहुमुक्त्वा स्थपतयस्तदा ।

दुर्गकर्मणि संभारानुपलभ्य यथाविधि ॥ १५
 यथान्यायं निर्मिमिरे द्वाराण्यायतनानि च ।
 स्थानानि विदधुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ १६
 अपामग्रेः सुरेशस्य दृषदोल्लखलस्य च ।
 चतुर्दैवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते ।
 गृहक्षेत्रेन्द्रभल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च ॥ १७
 तेषु वेश्मसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ।
 पुर्याः क्षिप्रं निवेशार्थं चिन्तयामास माधवः ॥ १८
 तस्य दैवी स्थिता बुद्धिश्चपला क्षिप्रकारिणी ।
 पुरी सा वै प्रियकरी यदूनामभिवर्धनी ॥ १९

Ds D2. 5. 6 T4 G2. 4 -मुख्या वै (for -मुख्याश्च). S1 युज्यन्तां राजमुख्याश्च; K3. 4 प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्यानां; V1. 3 प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्यान्वै; D3 पूज्यतां शिल्पिमुख्या वै; D4 प्रेष्यन्तां शिल्पिबुद्धीनां. — ^b) S1 युक्ता ये; K V3 Dn D1. 4. 5 M1-3 युक्तानां; T1-3 G1. 3-5 M4 युज्यन्तां (for नियुक्ता). — ^c) T1. 2 G1. 3-5 M प्र- (for च). N2 V3 युज्यन्तां वास्तुदेशेषु. — ^d) T3 G4. 5 प्रेष्याः (for प्रेष्य-). K2 -कराजनान्; D3 -परा जनाः (for -करा जनाः). S1 प्रेष्यकर्मकरो जनः.

11 ^a) K N1. 3 (marg.) V1. 3 B1 Dn Ds D4-6 T3. 4 G2 तु यदवो; N2 V2 D3 माधवेन; B2 यादवास्तु (for तु कृष्णेन). S1 D2 माधवेनैवमुक्तास्तु; N3 एवमुक्त्वा यादवाश्च; D1 एवमुक्त्वा तु यदवो; Bom. Poona eds. G(ed.) एवमुक्ते तु यदवो. — ^c) K1. 2 N1. 3 V1. 2 B D T4 G2 -निवेशं (for -निदेशं). N2 हृष्टाश्च (for संहृष्टाश्च). V3 यथानिवेशं हृष्टाश्च; T1-3 G1. 3-5 M संग्रहृष्टा यथोद्देशं. — ^d) S1 N3 (marg. as in text) B1. 3 D6 T1. 4 G3 M4 -परिग्रहम् (for 'ग्रहान्).

12 ^a) S1 शिल्पि- (for सूत्र-). — ^b) N3 V1 B1. 3 D3 G2 -पुंगवाः; T1-3 G1. 3-5 M -तन्दनाः (for -सत्तमाः). — ^d) Cal. ed. प्रति- (for अभि-). S1 वै (for च).

13 ^a) N1 ततस्तु देवकर्माणि. — ^b) V2 विधिवद् (for 'ना). B D6 S विधिनाकारयस्तदा. — ^d) N3 (marg.) V1 तदोवाच; G3 M1. 2 स प्रोवाच (for तत्रोवाच). K2 G4 M4 महाद्युतिः; N2 महीपतिः (for महामतिः). T1-3 G1. 5 M3 स प्रोवाच महाद्यु (M3 'हीप)तिः.

14 ^a) K2 D3 सुविदितं (for 'हितं). — ^b) N2 अग्र- (for अत्र). T1-3 G1. 3. 4 M4 क्रियतां मन्दिरं शुभम्. — ^c) K1. 2 N3 (marg. as in text) B2 D1-3. 5 T4 G1. 2. 4 M1-3 विविक्त- (for विभक्त-). — ^d) M4 -चत्वरम् (for -दैवतम्). M1-3 सुनिविष्टं सुदैवतम्.

15 ^a) N2. 3 V1 Ds D6 G2 तथेति ते (by transp.). — ^c) S1 संचारान्; K1. 2 N1. 2. 3 (marg.) V B2 Dn D1. 2 T3. 4 संस्कां; D3 सत्कारान् (for संभां). — ^d) S1 K3. 4 N2 Dn D6 T1 M1. 4 उपकल्प्य (for 'लभ्य).

16 ^a) K1-3 N2 V2. 3 B2 Dn D1-5 निर्मिमिरे यथान्यायं. — ^b) S1 K3. 4 N3 Dn T3. 4 G2. 3 दुराणि (for द्वाराणि). — ^c) K3. 4 N2 D4 T1. 4 G3 निदधुश्च (for विं). N1. 2 V3 M4 तत्र; N3 (marg. as in text) B1. 3 Ds D6 G2 तस्यां (for चात्र).

17 ^b) N1 मुषलोल्लखलानि च; V1. 3 B3 दृषदोल्लखलानि (V1 'मुषलस्य च; T1 G3 M4 मुषलोल्लखलस्य च. — ^c) S1 खम्भोर्मयानि चत्वारि (sic); K1. 2 चतुर्दैवानि द्वाराणि; K3. 4 D4 च (D4 चा)तुर्दिकानि चत्वारि; N1 चतुर्द्वाराणि च; D1. 2. 5 चतुर्विधानि च; T1. 3 G3. 4 M2 चातुर्दै (G3. 4 'दै)वानि च. — ^d) K2. 4 N1 V1 Dn D1. 2 T4 निदधुश्च; T1-3 G1. 3-5 M [अ]दधुरत्र (for विदधुश्च). K1. 2 चत्वारि निदधुश्च ते. — ^e) S1 -भल्लाटान् (for 'टं). K1. 3 गृहाक्षमेन्द्रं भल्लाटं; K2 गृहक्षमेन्द्रभल्लाटं; K4 N2. 3 V B D T4 G2 शुद्धा (D2 गृहा)क्षमेन्द्रं भल्लाटं; N1 गृहक्षमेन्द्रभल्लाटं; T1 G3 गृहक्षेत्रं तु भल्लाटं; T2. 3 M4 ब्रह्मक्षेत्रं (T2 'क्ष)त्रं तु भल्लाटं; G4. 5 गृहक्षेत्रं तु भल्लाटं.

18 ^a) S1 G3 वेश्मनि; T4 कर्मसु (for वेश्मसु). — ^b) M2 देवतानां महात्मनाम्. — ^c) V3 T1 G3 प्र- (for नि-). — ^d) B2 T2. 3 G1 यादवः; G4 पार्थिवः (for माधवः).

19 ^a) K N2. 3 V B Dn Ds D1. 3. 5. 6 T4 G2. 4 दैवी स्थिता; D2 दिव्या स्थिता; T1 G3. 5 M नैव स्थिता; T2. 3 G1 नैवास्थिता (for दैवी स्थिता). — ^b) K N2 V2. 3 B Dn T3. 4 G1. 2. 4 M4 विमला; N1 सुयशा; N3 V1 निर्मला (for चपला). — ^c) K N2. 3 V B D T4 G2 पुर्याः (for पुरी). D3. 5 वैव;

द्वारवतीनिवेशः]

विष्णुपर्व

[86. 29

शिल्पिमुख्योऽस्ति देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः ।
विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति ॥ २०
मनसा तमनुध्याय तस्यागमनकारणम् ।
त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते समपद्यत ॥ २१
तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पाचार्यो महामतिः ।
विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः ॥ २२

विश्वकर्मावाच ।

दैवेन मनसा क्षिप्रं तव विष्णो धृतव्रत ।
किंकरः समनुप्राप्तः शाधि मां किं करोमि ते ॥ २३
यथा स्यादेवदेवेशस्यम्बकश्च यथाव्ययः ।

तथा त्वं देव मान्योऽसि विशेषो नास्ति मे प्रभो ॥ २४
त्रैलोक्यज्ञापिकां वाचमुत्सृजस्व महाभुज ।
एषोऽस्मि परिदृष्टार्थः किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ २५
श्रुत्वा विनीतवचनं केशवो विश्वकर्मणः ।
प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठः कंसारिरतुलं वचः ॥ २६
श्रुतार्थो देवगुह्यस्य भवान्यत्र वयं स्थिताः ।
अवश्यं त्विह कर्तव्यं सदनं मे सुरोत्तम ॥ २७
तदियं भूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ।
मत्प्रभावानुरूपैश्च गृहैश्चैयं समन्ततः ॥ २८
उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गेऽमरावती ।

C 6522
B 2. 58. 29
P 2. 58. 29

G₂ या वै (for सा वै). Ś₁ पुरी विचित्रकरणे; Bom. Poona eds. G (ed.) पुर्याः प्रियकरी सा वै. — ^a) Ś₁ चाभि-; V₁ अति-; T₂ G_{1.4} हर्ष- (for अभि-). T₄ यदूनां नन्दिवर्धनी.

20 ^a) Ñ₂ D₃ हि; Ñ₃ V_{1.2} B_{1.3} D₅ D₄₋₆ T_{1.2} G₁₋₄ M₄ तु; G₅ सपि (for सस्ति). — ^b) Ñ_{1.2.3} (marg. as in text) V₃ B D₅ D_{3.6} G₂ M₄ -समः (for -सुतः). — Ñ₁ om. (hapl.) 20^a-22^b. — ^c) Ś₁ स वेत्येनां; D_{1.2} G (ed.) स्वसामर्थ्यात्; D₄ स्वयमेव (for स्वमत्या वै).

21 Ñ₁ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) K_{1.2} V₂ B₂ D₁₋₅ T₄ समनु- (for तमनु-). Ś₁ Ñ₃ V₁ B_{1.3} D₅ D₆ G_{2.5} मनसा तं समाध्याय; T₁₋₃ G_{1.3.4} M^० सा तं समाध्याय. — ^b) K₄ Ñ_{2.3} V B₃ D_n D_{5.6} T₄ G₂ -कारणात् (for -णम्). T₁₋₃ G_{1.3-5} M तस्यागमनमावहत्. — ^c) T₁₋₃ G₃ M₄ त्रिदशाभिमुखे कृष्णे. — ^d) K₂₋₄ B₃ D₃ विविक्तं (for -क्ते). Ś₁ विधिं तं प्रत्यपद्यत; T_{1.2} G_{3.4} M₁₋₃ विविक्ते समुपस्थिते; T₃ G_{1.5} M₄ -क्ते समवस्थिते (G^० तः).

22 Ñ₁ om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) T₂ G₁ एतस्मिन्नेव काले तु. — ^b) Ñ₂ V₃ M_{1.3} महाद्युतिः (for -मतिः).

23 ^a) K Ñ_{2.3} V B₂ D S शक्रेण प्रेषि(Ñ₃ [marg.] V₁ प्रहि)तः क्षिप्रं. — ^b) G₅ दृढव्रत (for धृत^०). — ^c) Ś₁ Ñ₃ V₁ B_{1.3} शासनं (for शाधि मां). D₃ [अ]हं (for ते). Ñ₁ किं करोमि प्रशाधि माम्.

24 ^a) Ś₁ Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{2.3} D₆ G₂ प्रभुः स (for स्यादेव-). K V₂ B₁ D_n D₅ D₁₋₅ T₄ यथासौ देवदेवो मे; Ñ₁ यथाहं देवदेवोऽस्य (sic). — ^b) T₁ शंकरश्च (for त्र्यम्बकश्च). K₄ धृतव्रतः; Ñ₁ यथानुगः; T_{2.3} G₁ [अ]यमव्ययः (for यथाव्ययः). — ^c) T₁₋₃ G_{1.3-5} M [ए]वं (for त्वं). K₄ मे; T₄ ऽन्यो (for ससि). Ñ₁ तथा ते देवदेवेश. — ^d) K_{1.2.4} D_n D₅ D_{1.3.5} नास्ति वः; K₃ यस्तव; V₂ D₂ T₄

नास्ति च (for नास्ति मे). Ś₁ विभो (for प्रभो). T₁₋₃ G_{1.3-5} M विशेषेण जगत्पते.

25 ^a) T_{1.2} G_{3.5} M₂₋₄ -हितकृद् (for -ज्ञापिकां). T₃ G_{1.4} M₁ त्रैलोक्यहि (G₁ क्यं हि) तत्कृद्वाक्यम्. — ^b) V₂ उत्सृज त्वं (for -जस्व). D₃ G₄ महाबल (for -भुज). — ^c) Ś₁ -दृष्टश्च; Ñ₃ B₃ D_{5.6} -तुष्टार्थः (for -द^०). — ^d) T_{1.2} G_{1.3} किंकरोऽहं (for किं करोमि). G₅ मे (for माम्).

26 Before 26, G₂ ins. वैशंपायनः. — ^a) N (except Ś₁) T₂₋₄ G_{2.4.5} M₄ विनीतं (for -त-). Ñ₃ V₁ B_{2.3} D₆ तद्वाक्यं (for -वचनं). — ^c) Ñ₁ नर- (for यदु-). — ^d) G₂ कंसारिरतुलः प्रभुः.

27 ^a) Ñ₁ श्रुत्वार्थः; G₃ श्रुतार्थे (for -र्थे). — ^d) G₂ भवनं (for सदनं). G₃ नृपोत्तम (for सुरो^०).

28 ^a) Ś₁ एवं; V₃ इदं (for इयं). Ś₁ K_{3.4} Ñ₁ V B D_n D₅ D_{2-4.6} T₄ G₂ पूः (for भूः). T₁₋₃ G_{1.3.5} M येयं पुरी नि (M₂ प्र) कामार्था (T_{1.3} G₁ थं); G₄ येयं पुरी प्रकाशार्था. — ^b) B_{1.2} मम; T_{1.2} G_{1.3.5} M₁₋₃ तव (for मयि). G₂ निवेशस्यापि सुव्रत. — ^c) Ś₁ Ñ₁ मत्प्रसादानुरूपैश्च; T_{2.3} G_{1.3} M₁₋₃ मत्प्रभावानुरूपैश्च. — ^d) M₃ शनैश्च (for गृहैश्च). Ñ₃ V₁ B_{1.3} D₆ T₁₋₃ G_{1.3.4} M [ए]षां; D_{3.4} G₂ [ए]व; D₅ [ए]वं (for [इ]यं). K₁ गृहैश्चैवासमन्ततः; K₂ गृहैश्च परमैरिह.

29 ^a) T₁₋₃ G_{1.3-5} M स्यात् (for च). Ñ₃ V₁ B_{2.3} G₂ स्याद्; D₆ सा; M₄ च (for वै). — ^c) T₁ G₃₋₅ M₄ [ए]व च; G₂ [ए]व हि; M₁₋₃ [इ]यं च (for [इ]यं हि). T_{2.3} तथैव च त्वया कार्यं. — ^d) T₁₋₃ G_{1.3-5} M समर्थो (for शक्तो हि). V₃ महाद्युते (for -मते).

30 ^a) Ś₁ K_{1.2} समाधानम्; M₄ Cal. ed. समस्थानम् (for मम स्थानम्). — ^b) Ś₁ Ñ₁ V₃ च; K_{1.2} Ñ₃ V₁

C 6522
B 2. 58. 29
P 2. 58. 29

तथेयं हि त्वया कार्या शक्तो ह्यसि महामते ॥ २९
मम स्थानभिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा ।
मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्या यदुकुलस्य च ॥ ३०
एवमुक्तस्ततः प्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः ।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं देवामित्रविनाशनम् ॥ ३१
सर्वमेतत्करिष्यामि यच्चयाभिहितं प्रभो ।
पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति ॥ ३२
भविष्यति च विस्तीर्णा वृद्धिरस्यास्तु शोभना ।
चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति रूपिणः ॥ ३३
यदीच्छेत्सागरः किञ्चिदुत्सृष्टमिह तोयराट् ।
ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम ॥ ३४
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतबुद्धिमान् ।

सागरं सरितां नाथमुवाच वदतां वरः ॥ ३५
समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये ।
प्रतिसंहियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥ ३६
अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम् ।
पर्याप्तविषयाकारा समग्रा विसर्हिष्यति ॥ ३७
ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः ।
समारुतेन योगेन उत्ससर्ज महार्णवः ॥ ३८
विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्याः संदृश्य वास्तु तत् ।
गोविन्दे चैव संमानं सागरः कृतवांस्तदा ॥ ३९
विश्वकर्मा ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समधिरोहत ॥ ४०
मनसा निर्मिता चेयं मया पूःप्रवरा विभो ।

B₂. 3 D₆ [ए]व (for वै). D₅ G₃-5 M₂. 4 त्रिदिवं (for 'वे').
T₁. 2 G₁ M₁. 3 तथैव त्रिदिवं तथा (T₁ कृतम्). — °) T₁. 8
G₁. 3-5 M वीर्यं; T₂ कार्यं (for लक्ष्मीं). — °) K₄ D₄ T₄
M₄ पुर्या (for पुर्या). K₂ परां यदुकुलाय च.

31 °) D₄ चाह; T₁-3 G₁. 3. 4 M₄ प्राज्ञो (for प्राह).
— °) K D₁. 2 (marg.). 3 G₂ तमीश्वरम्; N₂ B₃ महीश्वरः;
T₁-3 G₁. 3. 5 [अ]मरेश्वरः; T₄ नरेश्वरः; M₂ कृतीश्वरः (for
मतीश्वरः). — °) D₃ देवतारि- (for देवामित्र-).

32 °) K₁. 2 विभो; D₃ वचः (for प्रभो).

33 °) S₁ K₁. 2 सु- (for च). T₄ संपूर्णा (for विस्तीर्णा).

34 G₃ om. 34-37. — °) D₃ प्रयच्छेत् (for यदी).
— °) D_{n2} T₁ अपि (for इह). S₁ K₁-3 अपसर्पितुमम्बुराट्;
D₃ G₁ उत्सृष्टमिहतोऽपरम्. — °) D₅ लावण्या; T₁-3 G₁
M₁. 2 वास्तु स्यात् (for लक्षण्या). S₁ K₁. 3 ततः (S₁ 'तु')
स्वायतना पुण्या; G₁. 5 M₃ ततस्स्वायतवास्तु स्यात्. — °)
T₁-3 G₁. 4. 5 M [इ]यं (for स्यात्).

35 G₃ om. 35 (cf. v. l. 34). — °) T₂. 8 G₁. 4. 5 M
प्रोवाच (for प्रागेव). K₃. 4 N₂. 3 V B D T₄ G₂ -निश्चयः
(for बुद्धिमान्). — °) V₁ B₁. 3 D₆ G₂ प्रोवाच (for उ').
T₁-3 G₁. 4. 5 M सर्वलोकगुरुर्हरिः.

36 G₃ om. 36 (cf. v. l. 34). — °) S₁ क्षमस्व (for
समुद्र). D₁. 2. 5 त्वं दश (for दश च). — °) N₃ G₂ M₂
योजनानां (for 'नि'). N₂ V₁. 3 T₁. 3 M₁. 3 योजनानां जला-
श्रये. — °) N₁ परि-; T₁-3 G₁. 5 M₁-3 क्षिप्रं (for प्रति-).
— °) S₁ N₁ D₃ मम (for मयि).

37 G₃ om. 37 (cf. v. l. 34). — °) T₁-3 G₁. 4. 5 M
पुरीयं मामकैर्जनैः (M₁-3 'बलैः'). — °) S₁ K₁. 2 पर्याप्तविष-
याधाना (S₁ 'रा'); K₃ D₁. 2. 4. 5 'या रम्या; K₄ N₂ V₂. 3
B D_n D₅ D₂ (sup. lin.). 3. 6 T₄ G₂ 'यारामा; V₁
'यावासा. — °) K₃ N₂. 3 V₁. 2 B D₅ D₆ T₄ G₂ समग्रं
(for 'ग्रा). K₂. 4 D_n D₁. 3 समग्रपि (K₂ 'ग्रा सा; D₃ 'ग्रा
तु) भविष्यति; N₁ 'ग्रा विचरिष्यति; T₁-3 G₁. 4. 5 M समग्रैव
(M₂ 'ग्रैव; M₁. 3 'ग्रैयं) भविष्यति.

38 °) K₂ कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा. — °) K₂ कृत्वा (for
श्रुत्वा). — °) S₁ वेगेन (for योगेन). K₄ समारुतेन योगेन;
D₂ मारुतेन स योगेन. — °) S₁ D₆ G₂ हुत्ससर्ज (for उ').
K₃. 4 N₃ (marg. as in text) V₂. 3 B D₂-5 T₄ G₄
जलाशयम्; D₁ जलाशयः (for महार्णवः). T₁ G₃ प्रोत्ससार
जलाशयम्; T₂ G₁. 5 M₄ प्रोत्ससर्ज जलाशयः (G₁ M₄ 'यम्');
T₃ उत्ससार जलाशयः; M₁-3 प्रोत्ससर्प जलाशयः.

39 °) K₂ B₃ D₅ संदिश्य; Bom. Poona eds. G(ed.)
संलक्ष्य (for संदृश्य). — °) D₃ गोविन्दस्यैव संमानं. — °)
T₁-3 G M किल (for तदा). K₁. 2 कृतवान्सागरस्तदा.

40 °) N₂. 3 (marg.) V₁ D₃ प्रीत (for कृष्णम्). T₁-3
G₁. 3-5 M₄ इति संचिन्त्य तं कृष्णम्; M₁-3 इति संचिन्त्य
गोविन्दम्. — °) D₃ उवाच मधुसूदनम्. — °) K₂ यथानुभूतं
गोविन्द. — °) K₁ V₃ सर्वे समधिरोहताम्; N₁ सर्वेषामधि-
रोहणाम्; T₁-3 G₁. 3-5 M सर्वेषामभिरोचताम्.

41 °) T₃ [ए]वं (for [इ]यं). — °) K₄ [अ]त्र; G₂ भूः
(for पूः). K₁. 2 भुवि; D₁. 2. 4. 5 G₄ M₃ प्रभो (for विभो).

अचिरेणैव कालेन गृहसंवाधमालिनी ॥ ४१
 भविष्यति पुरी रम्या सुद्वारा प्राग्यतोरणा ।
 चयाट्टालककेयूरा पृथिव्याः ककुदोपमा ॥ ४२
 अन्तःपुरं च कृष्णस्य परिचर्याक्षमं महत् ।
 चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते ॥ ४३
 ततः सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारवती तदा ।
 मानसेन प्रयत्नेन वैष्णवी विश्वकर्मणा ॥ ४४

कान्तनारीनरगणा वणिगिभरुपशोभिता ।
 नानापण्यसमाकीर्णा खेचरीव च गां गता ॥ ४५
 प्रपावापीप्रसन्नोदैरुद्यानैरुपशोभिता ।
 समन्ततः संवृताङ्गी वनितेवायतेक्षणा ॥ ४६
 समृद्धचत्वरवती वेश्मोत्तमघनाचिता ।
 अप्रकाशं तदाकाशं प्रासादैरुपशोभिता ॥ ४७
 पृथिव्यां पृथुराष्ट्रौघा जनौघप्रतिनादिता ।

C 6544
 B 2. 58. 51
 P 2. 58. 51

— °) K₄ D₁ च (for [ए]व). — °) B₃ -शालिनी (for -मालिनी).

42 °) K₃ प्राञ्जु-; K₄ प्राज्य-; Ñ₁ B₂ प्राग्र-; V₁ प्राक्सु-; D₂ (sup. lin. as in text) चाग्र- (for प्राग्र-). K_{1.2} सम्यक्प्रागद्वारतोरणा; Ñ₃ (marg.) D₅ सुद्वाराप्रा (D₅ साट्टप्रा)-कारतोरणा; D₃ सुद्वारप्रान्ततोरणा; T_{2.3} G_{1.2} M_{1.3} सद्द्वारप्राग्रतोरणा; T₄ सुद्वारा प्राग्यतोरणे; G₃ M₂ सद्द्वारा प्राग्र-तोरणा; G₅ M₄ सुद्वारप्राग्र- — °) Ñ_{2.3} (marg.) V_{1.3} T₄ वप्राट्टालककेयूरा; D₁ चैत्याट्टालक-; T₁ G_{3.5} M₄ परिघाट्टाल-कयु (G₅ वृ) ता; T_{2.3} G₄ M₁₋₃ परिखाट्टालककेयूरा; G₄ वप्रप्राट्टाल-.

43 °) K₄ -बर्हाङ्कितं; D_n D_s D₁ T₄ -चर्याक्षयं (for ° मं). G₄ च तत् (for महत्). — °) Ś₁ तस्याः पुर्या; D_{1.2} G₄ पुर्यां तस्यां (by transp.); D₃ रम्यं पुर्यां. T₁₋₃ M₁₋₃ चकार पुर्यां तस्यां हि.

44 °) Some Mss. द्वारावती (for द्वार°). G₅ शुभा (for तदा). — M₄ om. 44°-45°. — °) T₁₋₃ G_{1.3.5} M_{1.2} मनसैव; M₃ मनसा वै (for मानसेन). — °) D₅ विहिता (for वैष्णवी). — After 44, G_{1.3-5} M₁₋₃ read 47°. While Ś₁ K_{1.2.4} Ñ V B D T_{1.4} G₂ ins. after 44 :

982* विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता ।
 परिखाचयसंगुप्ता साट्टप्राकारतोरणा ॥

[(L. 1) D₁ -पिहित- (for -विहित-). Ś₁ -शोभिनी; Ñ₁ -तोरणा (for -शोभिता). — (L. 2) K₁ -यन्न- (for -चय-). B₁ -संक्षिप्ता; T₁ -संयुक्ता (for -संगुप्ता). G₂ परिघायससंयुक्ता (for °). D₂ महा-; T₁ सप्त- (for साट्ट-). Ñ₁ G₂ -शोभिता (for -तोरणा).]

T₁ cont. 983* after the above.

45 M₄ om. 45 (cf. v. l. 44). — °) M₂ (inf. lin. as in text) काननारामरमणा. — °) Ś₁ K₁ अभि- (for उप-). K₂ वणिगिभरतिशोभना. — G_{2.4} om. (hapl.) 45°-46°. — °) D_{1.5} T₄ -गणाकीर्णा (for -समा°). — °) V₂ धरां गता; D₃ वराङ्गना; D₅ समागता; M₃ महीं गता (for च गां

गता). Ñ₃ (marg. as in text) B D_s गगनादिव गां गता; T₁₋₃ G_{1.3.5} पुरी द्वारवती तदा; M_{1.2} खेचरेव महीं गता.

46 G_{2.4} om. 46° (cf. v. l. 45). — °) K₃ Ñ_{2.3} V B₂ D_n D₁₋₃ T₄ -प्रसन्नोदा; K₄ -सदोन्नादा (for -प्रसन्नोदैर-). T₁ प्रपाभिः सुप्रसन्नाभिर्; T_{2.3} G₅ प्रवापीभिः प्रसन्नाभिर्; G₁ प्रभावद्भिः प्रसन्नाभिर्; M₁₋₃ वापीभिश्च प्रसन्नाभिर्. — °) Ñ₂ V₃ उद्यानशतशोभिता. — M_{1.3} om. 46°; T_{2.3} G_{1.4.5} M₄ read it after 49°. — °) K_{1.3} सुवृत्ताङ्गी; V₁ समृ-द्धाङ्गी; T₂ G₄ संहताङ्गी (for संवृताङ्गी).

47 T₂ om. 47. M₄ om. 47°; G_{1.3-5} M₁₋₃ read the same after 44. — °) T₄ देशोत्तम- (for वेश्मो°). D₃ -घना-वृता; T₁ -घटान्विता; G₂ -चयान्विता (for -घनाचिता). K₄ वेश्मोदैव घनाविला; D₅ वेश्मोत्तरसमावृता; G₁ देशोत्तरघटान्विता. — N T₁ G₂ ins. after 47°: T₁ cont. after 982* :

983* रथ्याकोटिसहस्राख्या शुभराजपथोत्तरा ।
 भूषयन्ती समुद्रे सा स्वर्गमिन्द्रपुरी यथा ॥
 पृथिव्यां सर्वरत्नानामेका निचयशालिनी ।
 सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तक्षोभकारिणी ॥

[T₁ om. lines 1-3. — (L. 1) Ś₁ K_{1.2} रथकोटी-; V₃ रथकोट्या (for रथ्याकोटि-). K_{1.3} Ñ_{2.3} D_{n2} D_{4.6} -पथा-न्तरा; D_{1.2} -पथोत्तमा (for ° त्तरा). Ś₁ K₂ अग्रराजपथान्तरा; K₄ Ñ₁ V_{1.3} B₂ D_{3.5} शुभराजपथान्तरा; T₄ शंभुराजीपरान्तरा (sic) (for °). — (L. 2) Ś₁ समग्रं; D₁ समुद्रे (for ° द्रं). V₃ या (for सा). K₂ स्वर्गस्येन्द्र- (for स्वर्गमिन्द्र-). — (L. 3) K₄ एकत्र चयशालिनी (for °). — (L. 4) T₁ नरनारी-गणान्विता (for °).]

— G_{1.4} om. 47°. — °) Ś₁ सुप्रकाशार्ककाकाशं; T₁ G_{2.3} M₄ कचिदेकप्रतीकाशैः (G₃ M₄ शा) ; G₅ M₁₋₃ कचिन्मेघ-प्रतीकाशैः. — °) K_{1.3} Ñ V B D_n D_s D₄₋₆ G₂ प्रासादैर-भिकुर्वती; K_{2.4} D₁₋₃ T₃ प्रासादैरुपकु (K₁ ° श्वापि कु) र्वती.

48 °) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} (marg.) V_{2.3} D (except D₅)

C 6544
B 2. 58. 51
P 2. 58. 51

ओघैश्च वारिराजस्य शिशिरीकृतमारुता ॥ ४८
अनूपोपवनैः कान्तैः कान्ता जनमनोरमा ।
सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥ ४९
प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन संवृता ।
हिरण्यप्रतिपूर्णैश्च गृहैर्गम्भीरनिस्वनैः ॥ ५०
शुभ्रमेघप्रतीकाशैर्द्वारैः सौधैश्च शोभिता ।
क्वचित्क्वचिदुदग्राग्रैरुपावृत्तमहापथा ॥ ५१
तामावसत्पुरीं कृष्णः सर्वयादवनन्दनः ।
अभिप्रेतजनाकीर्णां सोमः खमिव भासयन् ॥ ५२
विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ।

T4 G2 -राष्ट्रायां; N1 -राष्ट्रौघैर् (for -राष्ट्रौघा). T1-3 G1. 3-5 M पृथुला (T2. 3 G1. 4 रा) यामविस्तीर्णा. — ^b) S1 K1. 2 धनौघ-; V3 जलौघ- (for जनौघ-). D5 -नन्दिता (for -नादिता). — ^c) T1 ओघौघैर्; G5 जलैश्च (for ओघैश्च). K2 सिन्धु- (for वारि-). — ^d) T1-3 G1. 3-5 M -गोपुरा (for -मारुता).

49 T2 om. 49. — ^a) N1 T3 G1. 4. 5 कान्ता (for कान्तैः). N2 अनुत्पातबलैः कान्तैः; D2. 3 M1. 3 आनूपोपवनैः कान्तैः (M1. 3 न्ता); T1 G3 M4 पुरी चोपवनैः कान्तैः (M4 न्ता). — ^b) N1 V2 कान्त्या (for कान्ता). V3 B2 D3 T3 G1. 3. 5 M -मनोहरा (for रमा). S1 K1. 2 T1 G3 कान्त्या जनमनोहरा. — After 49^{ab}, T2. 3 G1. 4. 5 M4 read 46^{cd}. T3 G4 om. 49^{cd}. — ^c) T1 G3. 5 M सतारा द्यौरिव शुभा (T1 G3 M4 बभौ). — ^d) S1 K1. 2 D3 द्वारकाभिविराजते; N2 V3 D4 का प्रत्यदृश्यत; T1 G3 M4 का प्रतिभासिता; G5 M1-3 का प्रत्यभासत.

50 ^b) V1 संभृता; D4. 5 M1. 2 शोभिता (for संवृता). — ^c) N2 V3 परि- (for प्रति-). S1 K1 T4 वर्णैश्च (for -पूर्णैश्च). T1-3 G1. 3-5 M हिरण्यपूर्णैश्च गृहैर्. — ^d) T1-3 G1. 3-5 M अति- (for गृहैर्). S1 K2 -निस्वना (for नैः).

51 ^a) D5 शरन्मेघ- (for शुभ्रमेघ-). — ^b) D4 द्वारैः शुभ्रैश्च; D5 द्वारसंघैश्च (for द्वारैः सौधैश्च). S1 द्वारैर्दशैश्च संवृता.

52 ^a) S1 उवास; T1 G5 अध्यास्ते; T2. 3 G1. 4 M अध्यास्त (for आवसत्). — ^b) N1 B2. 3 T4 सर्वे (for सर्व-). Bom. Poona eds. G(ed.) -नन्दनाः (for नः). T1-3 G1. 3-5 M4 सर्वदेवनमस्कृतः. — ^c) M1-3 अभिरूप- (for प्रेत-). — ^d) N2 शोभयन् (for भास). — After 52, S1 Dn D5 D2 ins.:

जगाम त्रिदिवं देवो गोविन्देनाभिपूजितः ॥ ५३
भूयस्तु बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विदितात्मनः ।
जनानिमान्धनौघैस्तु तर्पयेयमहं यदि ॥ ५४
स वैश्रवणवस्तव्यं निधीनामुत्तमं निधिम् ।
शङ्खमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वभवने विभुः ॥ ५५
स शङ्खः केशवाह्वानं ज्ञात्वा गुह्यकराद् स्वयम् ।
आजगाम समीपं वै तस्य द्वारवतीपतेः ॥ ५६
स शङ्खः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवनिं गतः ।
कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवणं तथा ॥ ५७
भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा ।

984* विश्वकर्मकृतां दिव्यां रत्नजालसमाकुलाम् ।

[S1 रत्नजालावतंसकाम् (for ^b).]

53 ^a) K2 गत्वा (for कृत्वा). — After 53, S (except G2) ins. an addl. colophon [Mention of the Epic: T2 M4. — Adhy. name: T1 G3 M1. 3 द्वारकानिर्माणम्. — Adhy. no.: T1. 2 G3. 4 M 113; T3 122; T4 105; G1 115; G5 116].

54 Before 54, S (except G2) ins. वैशंपायनः. — ^a) N V1. 3 B D6 T4 G2 सस्य (for तु). M3 विष्णोर् (for बुद्धिर्). — ^b) B1 धनौघेन (for घैस्तु). T1-3 G1. 4. 5 M1-3 इमं जनं धनौघैश्च; G3 इमाञ्जनान्धनौघैश्च. — ^c) N2 V3 B D6 G2 यथा; Dn Ds कृशान्; D3-5 त्विति (for यदि).

55 ^a) K1 N2 V2. 3 B2 D1. 3. 4 G2 -संसृष्टं; K2 -वित्ताढ्यं; K3. 4 N3 V1 Dn Ds D2 -संसृष्टं; B1. 3 D6 T4 -संसृष्टं; G5 -वशगं (for -वस्तव्यं). N1 स वक्तव्यस्त्विति विभो; T1-3 G1. 3. 4 M2-4 स वैश्रवणवत्क्षिप्रं. — ^c) K2 शङ्खमाह्वय देवेन्द्रो. — ^d) K1. 2 T1-3 G1. 3-5 M1 (inf. lin.). 3. 4 पितुः; K3 पुनः; K4 N3 V2 B1. 2 Dn Ds D1-5 T4 प्रभुः (for विभुः).

56 ^a) M4 शङ्खराद् (for स शङ्खः). — ^b) K1. 3. 4 N2. 3 V B D T4 G2 ज्ञात्वा हि (N2 V3 वै) निधिराद् स्वयम्; T2 G5 ज्ञात्वा गुह्याधिराद् स्वयम्. — ^c) K1. 2 तस्य द्वारवती तदा.

57 ^b) T1-3 G1. 3-5 M विनयावनतः स्थितः. — G2 om. 57^c-60^b. — ^c) K4 M1-3 विष्णुं (for कृष्णं).

58 G3 om. 58 (cf. v. 1. 57). — ^b) K2 धन- (for वित्त-). K4 रूपिणा; V3 काङ्क्षिणा; D1 T2. 3 M4 -रक्षणं; G2 -हारिणा (for -रक्षिणा). S1 K1 सुराणां धनरक्षणात्. — ^c) D5 निबोधय (for नियोजय). — ^d) N3 V1 B D6 G4

नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ५८
 तमुवाच हृषीकेशः शङ्खं गुह्यमुत्तमम् ।
 जना येऽस्मिन्कृशधनास्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ५९
 नेच्छाम्यनाशितं द्रष्टुं कृशं मलिनमेव वा ।
 देहीति चाभिभाषन्तं नगर्यां निर्धनं नरम् ॥ ६०
 शिरसा शासनं गृह्य निधीनः केशवस्य सः ।
 निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ।
 धनौघैरभिवर्षध्वं चक्रुः सर्वे तथा च ते ॥ ६१
 नाधनो विद्यते तत्र हीनभाग्योऽपि वा नरः ।
 कृशो वा मलिनो वापि द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६२
 चकार वायोराह्वानं भूयश्च पुरुषोत्तमः ।

तत्रस्थ एव भगवान्यादवानां प्रियंकरः ॥ ६३
 प्राणयोनिस्तु भूतानामुपतस्थे गदाग्रजम् ।
 एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम् ॥ ६४
 किं मया देव कर्तव्यं सर्वगेनाशुगामिना ।
 यथैव दूतो देवानां तथैवासि तवानघ ॥ ६५
 तमुवाच ततः कृष्णो रहस्यं पुरुषोत्तमः ।
 मारुतं जगतः प्राणं रूपिणं समुपस्थितम् ॥ ६६
 गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य सहामरैः ।
 सभां सुधर्मादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ॥ ६७
 यादवा धार्मिका ह्येते विक्रान्ताश्च सहस्रशः ।
 तस्यां विशेषयुरेते हि न तु या कृत्रिमा भवेत् ॥ ६८

C 6566
B 2. 58. 72
P 2. 58. 72

यन्मया कार्यमच्युत (D⁵ °द्य ते); T₂. 3 G₁. 4 यत्कार्यं मधुसूदन.

59 G₃ om. 59 (cf. v. l. 57). — °) G₅ तं च (for शङ्खं). T₁ तं शङ्खं गुह्यमुत्तमम्. — °) T₁₋₃ G₁. 4. 5 M₄ पुरेऽस्मिन्ये; M₁₋₃ जनेऽस्मिन्ये (for जना येऽस्मिन्). K₃. 4 V₂ B₂ D_n D_s D₁₋₅ T₄ जनाः कृशधना येऽस्मिन्. — °) Ś₁ M₃ पूजय (for पूरय).

60 G₃ om. 60^{ab} (cf. v. l. 57). — °) K₂ [हृ]त्यशिवं; D₁. 3 G₂ [अ]नशिनं; D₅ T₁₋₃ M₁₋₃ [अ]नाशिनं; some Mss. [अ]नशितं (for [अ]नाशितं). — °) D₃ क्लिष्टं (for कृशं). — °) K₁ (sup. lin. as in text) D₂ याचन्तं (for भाषन्तं). K₃. 4 Ñ V B D_n D_s D₁. 3-6 T₄ G₂ देहीति चैव (Ñ₂ V₃ वापि) याचन्तं. — °) Ś₁ (inf. lin.) दरिद्रं; V₃ निर्गतं (for निर्धनं). Ś₁ V₃ D₁₋₅ T₃ G₅ जनम् (for नरम्).

61 Before 61, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) K₄ V₂ B₂ D (except D₆) T G₁. 3-5 M गृहीत्वा शासनं मूर्ध्ना; V₃ आज्ञां गृहीत्वा शिरसा; G₂ शिरसाज्ञां समागृह्य. — °) K Ñ V B D T G₁. 3-5 M निधिराट्; G₂ निधीशः (for निधीनः). ❧ Ś₁ निधीनामिनः स्वामी. ❧ — °) K₄ Ñ₃ (marg.) V₁. 2 D_n D_s D₁₋₃ इह (for अभि). — °) Ś₁ K₁ Ñ₁. 2 V₃ B D₆ G₁. 4 सर्वं (for सर्वे).

62 °) K₃. 4 Ñ₁. 3 V₂ B₁. 2 D (except D₆) T₂. 4 G₁. 3 क्षीण- (for हीन-). K₄ भागो (for भाग्यो). — °) Ś₁ K₁. 2 कथंचन (for गृहे गृहे). — For 62^{cd}, K₃. 4 Ñ V B D T₄ G₂ subst.:

985* द्वारवत्यां पुरि पुरा केशवस्य महात्मनः ।

63 °) V₃ भूयश्च मधुसूदनः. — T₂. 3 G₁ om. 63^{cd}.

G₄ om. (hapl.) 63^{cd}-66^b. — °) Ñ₂ ततस्तत्रैव भगवान्.

64 G₄ om. 64 (cf. v. l. 63). — °) Ñ₁ भगवान् (for भूतानाम्). T₂. 3 G₁ प्राणः स सर्वभूतानाम्; G₂ स प्राणः प्राणभूतानाम्. — °) K₃. 4 Ñ V B D T₄ G₂ गदाधरम्; T₁₋₃ G₂. 3. 5 M जनार्दनम् (for गदाग्रजम्). — °) K₄ गुह्यं परं; Ñ₁ V₃ D₁₋₃ गुह्यवरं (for धरं). T₁₋₃ G₁. 3. 5 M यादवानामथाधिपम्.

65 G₄ om. 65 (cf. v. l. 63). — °) D₃ सर्वाङ्गेन (for सर्वगेन). — For 65^{bc}, T₁₋₃ G₁. 3. 5 M subst.:

986*

शाधि मां पुरुषोत्तम ।

यद्ववीषि महाबाहो.

[T₂ om. line 2. — (L. 2) T₁ G₃ महाराज (for बाहो).]
 — T₂ om. 65^{cd}-66^b. — °) T₁. 3 G₁. 3. 5 M सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ.

66 G₄ om. 66^{ab} (cf. v. l. 63). T₂ om. 66^{ab} (cf. v. l. 65). — °) T₁ G₃ M₄ हृषीकेशो (for ततः कृष्णो). — °) T₁ G₃. 5 M₁₋₃ प्रहस्य (for रहस्यं). K₃. 4 Ñ₁. 3 V₁ B D T₄ G₂ M₄ रहस्यं पुरुषो हरिः. — °) K₄ मारुतं च जगत्प्राणं. — °) G₃ रूपेण (for रूपिणं). Ñ₂ V₃ रूपिणं समवस्थितम्; D₅ णं पुरतः स्थितम्.

67 °) Ś₁ महासुरैः (for सहामरैः). — °) G₂ त्विह च (for त्वमिह).

68 M₂ om. 68-69. — °) T₁₋₃ G₁. 3. 5 M₁ विनताश्च (for विक्रान्ताश्च). — °) K₄ वसेयुर; D₁ विविशुर (for विशेषयुर). — °) Ś₁ K₄ T G₁. 3-5 M₄ सा (for या). V₁. 2 D₁. 3 कृतका (for कृत्रिमा). Ñ₂ स तथा कृतिमान्भवेत्; D₃ मनुष्याः कृतकृत्यकाः.

C 6566
B 2. 58. 73
P 2. 58. 73

सा ह्यक्षया सभा वायो कामगा कामरूपिणी ।
सा यदून्धारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ॥ ६९
स गृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ।
वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ७०
सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्यं निवेद्य च ।
सभां सुधर्मादाय पुनरायान्महीतलम् ॥ ७१
सुधर्मा तां सुधर्माय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७२
द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ।
सुधर्मा यदुमुख्यानां देवानां त्रिदिवे यथा ॥ ७३

69 M₂ om. 69 (cf. v. 1. 68). —^a) V₃ B_{1.2} D_n D_s D₈ T_{1.4} G₄ या (for सा). K_{3.4} Ñ V B₂ D (except D₆) T₄ रम्या (for वायो). G₂ या ह्यक्षया देवसभा.

70 ^a) Ś₁ T₃ चरणं (for वचनं). —^b) Ś₁ K_{1.2} [अ]-
द्भुत- (for [अ]क्लिष्ट-). B_{1.3} -कारिणः (for -कर्मणः). — K₂
T₃ om. (hapl.) 70^c-72^b. —^d) Ñ₂ V₃ D₄ T_{1.2} G_{1.3.4}
M जगाम त्रिदशालयम्.

71 K₂ T₈ om. 71 (cf. v. 1. 70). K₄ om. 71. —^b)
Ñ₁ निशाम्य (for निवेद्य).

72 K₂ T₈ om. 72^{ab} (cf. v. 1. 70). —^a) Ñ₁ सुधर्मा
सा (for 'मीं तां). Ñ₃ (marg. as in text) सुधर्मेण (for
'मयि). K_{1.3.4} Ñ₂ V_{2.3} D₃ सुधर्मेण (K₄ Ñ₂ 'मिणे) सुधर्मा
तां; B₂ D_{4.5} T₄ G₄ सुधर्माय सुधर्मा तां; D_n D_{1.2} सुधर्मेणे
सुधर्मा तां. —^b) K₁ Ñ_{1.3} V_{1.2} B D₄₋₆ M₄ -कर्मणः; D_{s2}
-कर्मणः (for -कारिणे). D_{s1} G₂ कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः. —^c)
Ś₁ देवं; D_{3.4} देव- (for देवो). Ñ₁ D₂ देवे (for देव-).
M₃ दृष्ट्वा (for दत्त्वा). —^d) K_{1.2} तत्रैव (for वायुर).
— After 72, D₄ ins.:

987* न भयं विद्यते यत्र सभा सा धर्मवत्सला ।

73 Ś₁ D₂ repeat 73^{ab} after 74. —^a) Ś₁ D₂
(both second time) T₃ द्वारवत्यां (for 'वत्यास्). D₃
द्वारवत्यां सभामध्ये. —^b) Ś₁ D₂ (both second time)
सुधर्मा वि-; T₁₋₃ G_{1.3-5} M वायुना सं- (for केशवेन). —^d)
Ś₁ G₃ त्रिदिवं (for 'वे).

74 ^a) Ñ_{1.2} V₃ D_{n2} D_s D_{3.4} M₂ दिव्यैश्च (for स
दिव्यैर्). Ñ₃ (marg. as in text) V₁ D₈ M₄ भोगैश्च (for
भोगैश्च). K₂ एवं स देवैर्भूतैश्च; K_{3.4} V₂ D_{n1} D_{1.2.5} T₄
एवं दि (K₄ 'तैर्दि) व्यैश्च भोगैश्च. —^c) Ś₁ K_{1.2} रत्नैर्; B₃
दिव्यैर् (for द्रव्यैर्). —^d) Ś₁ द्वारकां; K₁ V₂ स्वां पुरीं

एवं स दिव्यैर्भोगैश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ।

द्रव्यैरलंकरोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥ ७४

मर्यादाश्चैव संचक्रे श्रेणीः प्रकृतयस्तथा ।

बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥ ७५

उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चैव पुरोहितम् ।

सेनापतिमनाधृष्टिं विकटुं मन्त्रिपुंगवम् ॥ ७६

यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ।

स्थापयामास मतिमान्सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ७७

रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै ।

योधमुख्यश्च योधानां सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ७८

(by transp.); K₂ तां पुरीं; D_{1-3.6} पुरीं तां. — After
74, Ś₁ D₂ repeat 73^{ab}. After the repetition of 73^{ab},
Ś₁ D₂ ins.:

988* शुशुभे सा पुरी रम्या रत्नजालसमाकुला ।

नानापक्षिसमाकीर्णा प्रासादैरुपशोभिता ॥

75 ^a) Ñ₂ V₃ मर्यादां (for 'दाश्). —^b) Ś₁ पुण्याः
(for श्रेणीः). Ñ_{2.3} (marg.) V B D_n D_s D_{4.6} T G₁₋₄
M₄ च प्रकृतीस् (for प्रकृतयस्). —^c) D₃ बलाध्यक्षं च युक्तं
वै. —^d) B₃ D₃ T₁₋₃ G M प्रकृतीनां (for 'शांस).

76 ^a) Ś₁ D₃ च नृपतिं (for नरपतिं). —^b) T₁₋₃ G₁.
3-5 M₄ गार्ग्यं चैव; M_{1.3} काश्यं च (for काश्यं चैव).
—^c) B₁ अनाधृष्टं (for 'धृष्टिं). —^d) K₃ D₁ मित्र-; K₄
यदु- (for मन्त्रि-). B₃ -पूर्वकम् (for -पुंगवम्). T₁₋₃ G_{1.3-5}
M विकटुं मन्त्रिणं तथा.

77 ^b) M₁₋₃ दश शूरांश्च तत्र वै. — After 77^{ab}, V_{2.3}
ins.:

989* उद्धवो वसुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च ।

श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक एव च ।

बलदेवः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वनन्तरा दश ॥

—^c) K_{3.4} B₂ D_n D₁₋₅ T₄ मतिमान्स्थापयामास. —^d)
Ś₁ K₄ [अ]नन्तरम्; T_{2.3} G_{1.3-5} M केशवः (for [अ]नन्तरान्).

78 ^a) D₃ विष्वक्सेनरथे यन्ता. —^c) Ś₁ -मुख्येषु; T₃
G₄ -मुख्यं (for -मुख्यश्च). K₄ Ñ₁ B₃ D_{1-3.6} T₄ G₅ मुख्यानां
(for योधानां). —^d) K₃ B₃ सात्यकिः प्रवरः कृतः; K₄
Ñ_{2.3} V B_{1.2} D T₄ G₂ प्रवरः सात्यकिः कृतः (Ñ₂ 'किस्तथा;
D₃ 'किः स्मृतः); Ñ₁ सध्वजं सात्यकिः कृतः; T₁ G₃ M₄
सात्यकिं सत्यविक्रमम्. — After 78, T₁₋₃ G_{1.3-5} M ins.:

990* आचार्यो धनुषां वेदे साक्षाद्गोण इवापरः ।

रुक्मिणीहरणम्]

विष्णुपर्व

[87. 5

विधानमेवं कृत्वा स कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ।
मुमुदे यदुभिः सार्धं लोकस्रष्टा महीतले ॥ ७९

रेवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ।
प्राप्तवान्वलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८०

इति श्रीहरिवंशे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः प्रतापवान् ।
नृपानुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥ १
भीष्मकस्य सुतायां वै रुक्मिण्यां रुक्मभूषणः ।
शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल ॥ २

दन्तवक्त्रस्य तनयं सुवक्त्रममितौजसम् ।
सहस्राक्षसमं युद्धे मायासु च विशारदम् ॥ ३
पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ।
सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४
एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं बलान्वितम् ।

C 6583
B 2. 59. 5
P 2. 59. 5

सात्यकिः सत्यसंधश्च शत्रुहा युद्धदुर्मदः ॥

[(L. 2) M1. 3 शास्त्रवान् ; M2 मतिमान् (for शत्रुहा) .]

79 ^a) K3. 4 Ñ3 (marg.) V1. 2 Dn Ds2 D1-5 T4
G4. 5 [अ]थ ; Ñ1. 2 M1. 3 च ; T1-3 G1. 3 M2. 4 तु (for स) .
— ^b) K1. 2. 4 अरिंदमः (for अनिन्दितः) . S1 विष्णुः पुर्या-
मरिंदमः . — ^c) K1. 2 T1-3 G1. 3-5 M मुमुदे (for मुमुदे) .
— ^d) K1. 4 G2 लोकस्रष्टो (for 'स्रष्टा') .

80 ^a) Some Mss. रैवतस्य (for रे) . T1. 3 G3-5 M1. 4
कन्यां वै ; M3 तां कन्यां (for कन्यां च) . S1 रैवतस्यान्तरे
कन्यां . — ^d) T1-3 G1. 3. 4 M स्थितः (for तदा) . — After
80, M3 ins. :

991* यः सर्गजैः सुरगणप्रियकृद्भिरुच्चै-

द्रव्यैः समुद्रनिहितैश्च समुद्रजातैः ।

हृद्यामकारयदशेषजगल्लालामां

श्रीद्वारकां पुरवरीं तमुपैमि विष्णुम् ॥

COLOPHON. — Mention of the Epic : K3 Ñ2 Ds2 T3.
— Mention of Khila : K3. 4 Ñ3 V B Dn Ds D1-3.
— Sub-parvan : D5 पारिजातः ; T4 आश्चर्यपर्व. — Adhy.
name : S1 K3 B3 D4. 6 T4 G2 M2 द्वारकानिर्माणम् ; K1. 2
द्वारवतीनिर्वास्यम् ; K4 द्वारकावर्णनम् ; Ñ V B1. 2 Dn Ds
D1-3. 5 द्वारवतीनिर्माणम् ; T1 G3 M3 सुधर्मानयनम्. — Adhy.
no. (figures, words or both) : K3 112 ; Ñ3 V1 B2
G1 116 ; V2 115 ; Dn Ds2 D4 113 ; D1 110 ; D3 122 ;
T1. 2 G3. 4 M 114 ; T3 123 ; T4 105 ; G2 120 ; G5 117.
— Śloka no. : Ds 83 ; D4 89.

87

From this adhy. onwards, variants in Mss. of
the verse-filling particles such as च, वै, तु, हि; doublets
तथा, तदा; यथा, यदा; मा, मां; त्वां, त्वा; corrupt readings
and scribes' errors have been ignored.

1 ^c) S1 नृपानुद्योजयामास ; D1. 2 स नृपान्यो . — ^d)
D4. 6 -प्रियेच्छया (for 'प्सया') . — After 1, T3 ins. :

992* यथाहं च यथायोगं प्रश्रयं प्रददौ नृपः ।
विवाहं घोषयामास शिशुपालस्य मागधः ॥
सर्वमन्तःपुरं चैव विवाहे उत्सुकं किल ।
श्रोभूते तु विवाहस्य वैद्यस्येति च भूमिपाः ।
संनद्धाः समपद्यन्तां विभवैः स्वैर्यथाक्रमम् ॥ [5]
शिशुपालोऽपि राजा तु वरवेषेण संयुतः ।
कुमारैरात्मतुल्यैश्च नियमस्थोऽभवत्तदा ॥
Colophon.

[Adhy. no. : 124.]

2 ^a) S1 सुतां चैद्यां ; Ñ2 V3 M2 सुतायास्तु ; T1. 2 G1.
3-5 M1. 3. 4 'याश्च (for 'यां वै) . K3. 4 V1 D (except Ds)
T3. 4 सुता (K4 'त') या भीष्मकस्याथ . — ^b) K4 Ñ2 V B2
Dn D1. 3-6 T2. 4 G1-3. 5 M1-3 रुक्मिण्या (for 'ण्यां') .
K3 T1 G4 M4 रुक्मिण्या रुक्मभूषितः (K3 'मालिनः') .

3 ^b) V3 सुबन्धुम् (for सुवक्त्रम्) . — ^d) Ñ1. 2 V3
B Dn2 Ds D5. 6 T4 G2. 4 मायाशतः ; V2 D2 T1-3 G1. 3. 5
M 'युद्ध' (for 'सु च') .

4 ^c) S1 सुवीर्यं (for सुदेवं) . T2 दिव्य- (for वीर्य-) .
— ^d) B1. 3 D1 पृथुम् (for पृथग्) .

87. 5]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५

कृताप्रियं च कृष्णेन वेणुदारिं नराधिपम् ।

अंशुमन्तं तथा क्राथं श्रुतर्वाणं च भारत ॥ ६

निकृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ।

पटुशं च महाबाहुं काश्याधिपतिमेव च ॥ ७

जनमेजय उवाच ।

कस्मिन्देशे नृपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वर ।

कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभूतो द्विजसत्तम ॥ ८

5 ^δ) K_{3.4} Ñ₂ V_{2.3} B₂ D (except G₂) महाबलम् (for बलान्वितम्). — D₃ om. 5^c-6^b. — ^c) T₂ G_{1.4} पुत्रं च पौण्डराजं च. — ^d) K_{3.4} V₂ Dn D₁ विभुम्; B₂ D₄ प्रभुम् (for तथा).

6 D₃ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). G₂ om. (hapl.) 6^a-7^b. — ^a) Ś₁ हतप्रियं; K₃ Ñ₃ (marg. as in text) B Dn D₅ D₆ कृतवैरं (for कृताप्रियं). T₃ G₁ कृष्णे च (for कृष्णेन). — ^b) K₂ D₅ M₄ वेणुदारं; some Mss. वेणुदारिं (for वेणुं). — ^c) K₄ V₂ कान्तं; M₃ क्रान्तं (for क्राथं). — ^d) K₂ G₁ श्रुतर्वाणं; T₁ सुपर्वाणं (for श्रुतं). M₂ तथैव च (for च भारत). K_{1.3} Ñ₂ V_{1.3} B₂ Dn D₁₋₃ श्रुतव (K_{1.3} D_{1.2} धं) मणिमेव च; D_{4.5} सुधर्माणं तथैव च.

7 G₂ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). D₃ om. (hapl.) 7. — ^a) Ś₁ नितुन्न; K₃ Ñ₃ V₂ B Dn T₄ G₄ निवृत्त-; K₄ निर्धूत-; Ñ₁ D_{2.6} त्रिगर्त-; Ñ₂ निवृत्त-; Ñ₃ (marg.) आनर्त- (for निकृत्त-). K₂ जितशत्रुं च कालिङ्गं. — ^b) T_{1.2} G_{1.3.5} M₄ गान्धाराणां (for राधि-). — Dn reads 7^{cd} twice. — ^c) Ś₁ कारुषं च K₁ प्रदासं च; K₂ पुरेशं च; Ñ₃ (marg.) पराशरं; T_{2.3} G_{1.4} M₁ परचक्रं; G₃ परशक्रं; G₅ पराक्रमं; M₂ (inf. lin. as in text) पटुहं च (for शं च). Ñ_{2.3} B₁ D₅ D₆ महावीर्यं (for बाहुं). K_{3.4} D_{1.2} प्र (K₄ D₂ सु) दासं च महावीर्यं; Ñ₁ V_{1.3} D_{4.5} प (D₄ पा) राशरं महावीर्यं; V₂ Dn₁ (first time) T₄ G₂ प्रसह्य च महावीर्यं; B_{2.3} पटुसं (B₃ हलं) च महावीर्यं; Dn₂ (first time) D₄ (sup. lin.) प्रघसं च महावीर्यं; Dn₂ (second time) यदुसं महावीर्यं; T₁ परशक्रं महाबाहो. — ^d) K_{3.4} Ñ₂ V_{1.2} D₅ D_{1.4.5} कौशाभ्याधिपमेव च. — Ds₂ D_{5.6} ins. after 7 : Dn after the second occurrence of 7^{cd} :

993* सभार्हान्सकलान्सर्वान्धातैराष्ट्रान्महाबलान् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाहिकान्सह बाहिकैः ॥
संशसकास्तु ते सर्वे आस्यन्दा यवनास्तथा ।
यवनस्य सुतश्चापि आर्षायणस्तथा शकाः ॥
स्वभावश्चन्द्रहासश्च पारसीकास्तथापरे ।

वैशंपायन उवाच ।

राजर्षेयादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः ।

विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भान्यो न्यवेशयत् ॥ ९

क्रथकैशिकमुख्यास्तु पुत्रास्तस्य महाबलाः ।

बभूवुर्वीर्यसंपन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः ॥ १०

तस्यान्ववाये भीमस्य वृष्णयो जज्ञिरे नृप ।

क्रथस्य त्वंशुमान्वंशे कैशिकस्य तु भीष्मकः ॥ ११

हिरण्यलोमेत्याहुर्न्ये दाक्षिणात्येश्वरं जनाः ।

विराटो द्रुपदश्चैव जयद्रथविदूरथौ ॥

[(L. 1) D₆ सभार्याः सपरिवारा धातैराष्ट्रा महाबलाः. — (L. 2) Ds₂ बाहिकः (for 'कान्'). — (L. 3) Dn₂ अस्यन्दत नृपास्तदा (for 'δ'). — (L. 4) Ds₂ सर्वायनमहानसः; D_{5.6} आर्षाः (D₆ 'र्षा') यणमहांशकः (for 'δ'). — (L. 5) D₆ चेन्द्रहासश्च (for चन्द्र'). Ds₂ D₅ स्वसाश्च चन्द्रहासाख्याः (for 'a').]
— Dn Ds₂ D_{5.6} Bom. Poona eds. cont. : Ds₁ G₂ ins. after 7 :

994* भगदत्तो महासेनः शलः शाल्वो महाबलः ।
भूरिश्रवा महासेनः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ॥
अक्षौहिणीनां षष्टिं च सप्ताधिकदशानुगाः ।
स्वयंवराय संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥

[(L. 1) Dn महावीर्यः (for 'सेनः'). Dn D₅ शल्यो (for शाल्वो). — (L. 2) Bom. Poona eds. G (ed.) कुन्तिवीर्यश्च (for 'भोजश्च'). — Ds D₅ om. line 3. — (L. 4) Dn निवेशनम् (for 'ने').]

8 T₄ om. the ref. — ^a) K₃ नृपोत्पन्नो (for नृपो जज्ञे). — ^b) D₃ शस्त्रभृतां (for वेदविदां). — ^c) Ś₁ [अ]न्वये च (for 'वाये'). — ^d) B₁ संवृत्तो; D_{4.5} संजातो (for संभूतो). T_{1.3} G_{1.3-5} M पुंगव (for सत्तम). T₂ संजातो द्विजपुंगव.
9 ^a) K_{1.4} Ñ₃ (marg. as in text) V₂ Dn D_{1.2.5} T₄ प्रथमो; Ñ₁ रुक्मीयो (for राजर्षेर्). M_{1.2} ज्यामघस्य (for यादवस्य). D₃ प्रथमः सात्वतस्यासीद्. — ^b) Ś₁ K₃ वैदर्भो (for वि'). — ^c) D₆ वैदर्भान् (for वि').

10 Ñ₁ om. 10^a-16^b. — ^a) Ś₁ क्राथ- (for क्रथ-). — ^b) Ñ₃ (marg.) B_{1.3} Ds D₆ महात्मनः; S (except T₄ G₂) रथाः (for 'बलाः'). — T_{2.3} G₁ repeat 10^{cd} after 12^{ab}.

11 Ñ₁ om. 11 (cf. v. 1. 10). — ^a) K₄ Ñ₂ V_{2.3} Dn₁ D_{1-3.5} T₄ तत्र (for तस्य). — ^b) K₁ T₁₋₃ G_{1.3-5} M नृपाः (for नृप). K_{3.4} Ñ₂ V B D T₄ G₂ जज्ञिरे वृष्णयो नृप (Ñ₂ V B₂ D_{2.3} T₄ 'पाः'). — ^c) D₂ (marg.) पुत्रः (for वंशे). — ^d) D₃ कैशिकश्चैव भीष्मकः; Bom. Poona

[5]

अगस्त्यगुप्तामाशां यः कुण्डिनस्थोऽन्वशाचृपः ।
 रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशां पते ॥ १२
 रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि द्रुमात्प्राप महाबलः ।
 जामदग्न्यात्तथा रामाद्वाह्यमस्त्रमवाप्तवान् ।
 प्रास्पर्थत्सह कृष्णेन नित्यमद्भुतकर्मणा ॥ १३
 रुक्मिणी त्वभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
 चक्रमे वासुदेवस्तां श्रवादेव महाद्युतिः ॥ १४
 स चाभिलषितस्तस्याः श्रवादेव जनार्दनः ।
 तेजोवीर्यबलोपेतः स मे भर्ता भवेदिति ॥ १५
 तां ददौ न तु कृष्णाय रुक्मी द्वेषान्महाबलः ।

याचमानाय कंसस्य प्रेक्ष्योऽसाविति चिन्तयन् ॥ १६
 चैद्यस्यार्थे सुनीथस्य जरासंधस्तु भूमिपः ।
 वरयामास तां राजा भीष्मकं भीमविक्रमम् ॥ १७
 चेदिराजस्य हि वसोरासीत्पुत्रो बृहद्रथः ।
 मगधेषु पुरा येन निर्मितं तद्विरिञ्जम् ॥ १८
 तस्यान्ववाये जज्ञेऽथ जरासंधो महाबलः ।
 वसोरेव तदा वंशे दमघोषोऽपि चेदिराट् ॥ १९
 दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
 भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ॥ २०
 शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ।

C 6601
B 2.59.23
P 2.59.23

eds. G (ed.) भीष्मकः कैशिकस्य तु.

12 $\tilde{N}_1$ om. 12 (cf. v. 1. 10). — ^a) $\tilde{S}_1$ K1.3 वै (for यं). D2 हिरण्यरोमा चेत्याहुर. — ^b) K1.2 नृपम् (for जनाः). $\tilde{S}_1$ दाक्षिणात्येश्वरो नृपः; T1-3 G1.3-5 M ^a त्या महा-
 नृपाः (G4 ^a बलाः); T4 G2 ^a त्येश्वरा जनाः. — After 12^{ab},
 T2.3 G1 repeat 10^{cd}. — ^c) $\tilde{S}_1$ शान्तामाशां; K1 शान्तां
 त्वाशां (for गुप्तामाशां). D4 स (for यः). D2 अगस्त्याश्रित-
 माशां यः. — ^d) K4 D3 स्वसन् (for ^aन्वशान्). — ^e) K4
 Dn D1.5 ततः (for [अ]भवत्). — ^f) S (except T4 G2)
 सुताभवत् (for विशां पते).

13 $\tilde{N}_1$ om. 13 (cf. v. 1. 10). — ^a) D3 शस्त्राणि (for चां). — ^b) K2 D1.2.4 G2 रामात्; K4 नाम्ना; D3 क्रथात्;
 D6 T1-3 G1.3.5 M4 रुद्रात् (for द्रुमात्). — ^c) $\tilde{N}_2$ प्रस्पर्थे;
 V3 सस्पर्थे; T1.2 G1.3.5 M पस्पर्थे (for प्रास्पर्थे). K2
 यः स्पर्थयन्स कृष्णेन; K3 V2 B Dn Ds D1-5 T4 प्रा (B
 Dn1 Ds D3 अ)स्पर्थत स कृं; K4 प्राप्यास्पर्थत कृं; $\tilde{N}_3$ V1
 प्रस्पर्थते स कृं; D6 स्पर्थते हि स कृं. — ^f) V3 नित्यमेव
 महात्मना.

14 $\tilde{N}_1$ om. 14 (cf. v. 1. 10). — ^b) B1.3 Ds D3.6
 S (except T4 M4) [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी). — ^d) K2
 श्रुत्वा देवो (for श्रवादेव). D3 स्वसारं च महामते; T1-3 G1.
 3-5 श्रुत्वा सौन्दर्यमेव च.

15 $\tilde{N}_1$ om. 15 (cf. v. 1. 10). — ^a) $\tilde{S}_1$ तस्मात् (for
 तस्याः). K1.3 $\tilde{N}_2.3$ V B D T4 G2 स तथा चाभिलषितः;
 T1 G3.5 M1.3.4 स चापि धर्षिता तस्य; T2.3 G1.4 M2 स
 चाभिलषिता तस्य. — ^b) K2 श्रुतो देवो; D3 सर्वदैव (for
 श्रवादेव). $\tilde{N}_2$ महाद्युतिः; S (except T4 G2) महाद्युतेः (for
 जनार्दनः). — ^c) K4 ततो वीर्य- (for तेजोवीर्य-). — ^d)
 K1 V2.3 भविष्यति (for भवेदिति).

16 $\tilde{N}_1$ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 10). — ^b) K3.4 Dn
 D1.2.4.5 तदा रुक्मी; G1 द्वेषाद्रुक्मी (by transp.).
 — After 16^{ab}, K3 Dn ins.:

995* कंसस्य वधसंतापात्कृष्णायामिततेजसे ।

— ^a) K2 सेन्योऽसाव्; K3 Dn D1 T4 द्वेभ्योऽयम्; K4 D6
 प्रेक्ष्योऽयम्; $\tilde{N}_2$ D4 T1-3 G1.3.5 M4 द्वेभ्योऽसाव् (for प्रेक्ष्यो-
 साव्).

17 ^b) B1.3 D5.6 महाबलः; T1.2.4 G1.3.5 M4 तु
 भूपतिः (for तु भूमिपः). — ^d) B1.3 दर्शनम्; B2 D6 G3
 विक्रमः (for मम्).

18 ^a) $\tilde{N}_3$ (marg.) V1 चैद्य- (for चेदि-). — B3 om.
 18^c-19^b. — ^d) K3.4 $\tilde{N}_2.3$ V B1.2 D T4 G2 निर्मितोऽसौ
 गिरिव्रजः.

19 B3 om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). — ^a) K4 $\tilde{N}_2$ V2.3
 B2 Dn D1.2.4.5 T4 जज्ञेऽसौ; $\tilde{N}_3$ V1 B1 Ds D3.6 G2.4
 संजज्ञे; M4 जज्ञेऽयं (for जज्ञेऽथ). — ^c) G2 वंशे वसोरेव
 तदा. — ^d) $\tilde{N}_1$ B Ds G2 श्रवच्छपः (for अपि चेदिराट्).
 — After 19, $\tilde{N}_1$ reads 23, repeating it in its proper
 place.

20 ^b) $\tilde{N}_1$ पञ्चमो मेघविक्रमः (sic); D4 पञ्च ये च महा-
 बलाः.

21 ^a) D5 दशग्रीवो (for दशं). K1-3 D1.3.4 शिशु-
 पालहय (D1 दश-; D3 रथ)ग्रीवौ. — ^b) V1 चैद्यो (for
 रैभ्यो). G3.5 प्र- (for [उ]प-). T1-3 G1.4 M शौभ्योऽथ
 प्रदिशो बली. — ^c) $\tilde{S}_1$ मायार्थः; V2 Dn सर्वार्थः; T2.3 G1.
 3.5 M1 सर्वैःस्त्र- (for सर्वैस्त्र-). D4 G3 M4 धीरा (for वीरा).
 — ^d) V3 महाबलपराक्रमाः.

22 After 22^{ab}, D4 ins.:

996* तस्यान्ववाये संभूता बहवो राजवंशजाः ।

87. 21]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6601
B 2. 59. 23
P 2. 59. 23

सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ २१
ज्ञातेः समानवंशस्य सुनीथं प्रददौ सुतम् ।
जरासंधः स्वसुतवद्दशैर्न जुगोप च ॥ २२
जरासंधं पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रुं महाबलम् ।
कृतान्यागांसि चैद्येन वृष्णीनां तत्प्रियैषिणा ॥ २३
जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन्हते युधि ।
कृष्णार्थं वैरमभवजरासंधस्य वृष्णिभिः ॥ २४
भीष्मकं वरयामास सुनीथार्थेऽथ रुक्मिणीम् ।
तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान् ॥ २५
ततश्चैद्यमुपादाय जरासंधो नराधिपः ।
ययौ विदर्भान्सहितो दन्तवक्त्रेण यायिना ॥ २६

अनुयातश्च पौण्ड्रेण वासुदेवेन धीमता ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गानामीश्वरः स महाबलः ॥ २७
मानयिष्यंश्च तान् रुक्मी प्रत्युद्गम्य नराधिपान् ।
परया पूजयोपेतानानिनाय पुरीं प्रति ॥ २८
पितृष्वसुः प्रियार्थं च रामकृष्णानुभावपि ।
प्रययुर्वृष्णयश्चान्ये रथैस्तत्र बलान्विताः ॥ २९
क्रथकैशिकभर्ता तान् प्रतिगृह्य यथाविधि ।
पूजयामास पूजार्हान्यवसन्त बहिश्च ते ॥ ३०
श्रोभाविनि विवाहे तु रुक्मिणीं निर्ययौ बहिः ।
चतुर्युजा रथेनैन्द्रं देवतायतनं शुभा ॥ ३१
इन्द्राणीमर्चयिष्यन्ती कृतकौतुकमङ्गला ।

While D₆ S (except G₂) ins. after 22^{ab}:

997* जरासंधस्य राजेन्द्र दमघोषो महाबलः ।

[M₃ संप्रित्या ; M₄ सुतवद् (for राजेन्द्र) . T₂ G₁ जरासंधस्तु
सुतवद् (= 22°) . M₃ चेदिराजो (for दमघोषो) .]— ^a) K₄ Ñ₂ V_{2.3} D_{1.3.5} ददर्श च ; D₆ T₄ M_{1.3} ददर्शे तं ;
T₁₋₃ G_{1.3-5} M₂ जगृहे तं (for ददर्शेन) .23 Ñ₁ reads 23 for the first time after 19. — ^a)
K₁₋₃ D_n D₂ समाश्रित्य (for पुरस्कृत्य) . — ^b) K_{1.2} वृष्णि-
वंशं ; M₃ शत्रुर् (for शत्रुं) . — ^c) K₂ वै येन (for चैद्येन) .
T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ कृतवैरोऽथ चैद्योऽभूद् ; M₁₋₃ आगस्कृदभव-
चैद्यो . — ^d) K_{1.2} Ñ₃ D₃ वृष्णीनां चाप्रियैषिणा ; D₆ नां तु
जयैषिणा ; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ नां तत्प्रि (G₅ चाप्रि) ये रतः .24 ^a) K₂ स च मान्यो (for जामाता तु) . Ñ₁ तत्र (for
तस्य) . — ^c) K_{2.4} Ñ₂ V_{2.3} B₂ D_{1.3-5} कृष्णार्थे
(for रथे) .25 ^b) K₃ पुत्रार्थेऽथ ; T₂ सुतस्यार्थे ; T₃ G₁ सुनीथार्थं
(for रथार्थे) . — ^c) T₁ एनां ददौ भीष्मकश्च .26 ^a) K₃ तदा चैवम् ; K₄ स तं चैवम् (for ततश्चैवम्) .
Ñ₁ V₈ उपागम्य (for दाय) . — ^b) K_{1.2} V₂ D₃ महाबलः ;
S (except T₄ G₂) महीपतिः (for नराधिपः) . — ^c) M₄
राजेन्द्र (for सहितो) . — ^d) K₂ योधिना ; Ñ₂ V_{1.2} B₂
मायिना ; B₁ धीमता ; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ पालितान् (for
यायिना) . M₁₋₃ दन्तवक्त्रेण पालितः .27 ^a) V₂ D₃ D_{1.2} (sup. lin. as in text) . 4 अनु-
ज्ञातश्च (for यातश्च) . T_{1.3} G₃₋₅ M₄ पौण्ड्रेण (for च
पौण्ड्रेण) . T₂ G₁ अनुज्ञातः पौण्ड्रेण . — ^d) Ñ₂ V₈ नरा-
धिपः (for महाबलः) . Ñ₁ ईश्वरश्च महारथः .28 ^a) Ñ₁ मानयित्वाथ तं रुक्मी . — ^b) K_{1.2} D₃ G₄
नराधिपः (for पान्) . — ^c) K_{1.4} V_{1.3} D₁ T₄ वरया (for
पं) . T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ पूजया परयोपेतान् . — ^d) K_{1.3.4}
Ñ₁ V₁ B₁ D₁ T_{3.4} तान्निनाय (for आनि) . Ñ₁ G₅ M₂ पुरं
(for पुरीं) . T₂ G_{1.3.4} तान्निनाय पुरं प्रति .29 For 29-59, D₆ (also) T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ subst. a
passage given in App. I (No. 21) . — ^a) D₃ प्रियार्थे
(for रथे) . — ^d) K₃ जनास्तत्र ; D₆ मान्यास्तेजो (for रथै-
स्तत्र) . Ñ₁ जन्यास्तत्र महाबलाः . — Aft (1 : 1)]

998* दृष्ट्वा तानागतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ।

30 ^b) Ñ₁ प्रत्यगृह्णाद् ; K₄ D₃ प्रगृह्य च (for प्रतिगृह्य) .
D₃ नराधिपान् (for यथाविधि) . — ^c) Ñ₁ K_{1.2} Ñ₁ पूज-
यन्पू (Ñ₁ या पू) जनाहींश्च . — ^d) Ñ₁ न्यविशन्त ; K₄ हव-
सन्त ; V₁ न्यवसन्तु ; D₅ आविशन्त (for न्यवसन्त) . Ñ₃ B
D₃ G₂ बहिश्चैव न्यवेशयत् ; D₆ निविष्टानासने च तान् .
— After 30, D₆ ins. :999* न्यवेशयच्च तान्सर्वान्भीष्मको नगराद्वहिः ॥
स्थिते तस्मिज्जरासंधे रिपौ तेषां महात्मनि ।
संभाराश्चैव सर्वत्र विवाहाय समाहृताः ॥
शङ्काश्च पटहाश्चैव सखनाः सर्वतस्तदा ।
ब्राह्मणाश्च समायाता नानादिग्भ्यस्तथैव च [5]
उत्थिताश्चैव सर्वत्र ध्वजाश्च समलंकृताः ।31 ^a) Ñ_{1.3} B₁ D_n D₃ D_{2.5} रथेनैन्द्रे ; Ñ₂ नैव ;
V₈ न्द्रेण (for नैन्द्रे) . — ^d) Ñ₁ D₆ शुभम् (for शुभा) .
K₃ Ñ_{2.3} V₈ B₂ देवतायतने शुभे ; V₂ B₁ D_n D_{1.2.5} नै-
शुभा . — After 31, D₄ ins. :

दीप्यमानेन वपुषा बलेन महता वृता ॥ ३२
तां ददर्श ततः कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम् ।
रूपेणाग्रेण संपन्नां देवतायतनान्तिके ॥ ३३
वह्नेरिव शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ।
पृथिवीमिव गम्भीरामुत्थितां पृथिवीतलात् ॥ ३४
मरीचिमिव सोमस्य सौम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ।
श्रियमग्न्यामिवापन्नां भविष्यां श्रीसहायिनीम् ।
कृष्णेन मनसा दृष्टां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ३५

श्यामावदाता सा ह्यासीत्पृथुचार्वायतेक्षणा ।
ताम्रौष्ठनयनापाङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ॥ ३६
बृहती चारुसर्वाङ्गी तन्वी शशिनिभानना ।
ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
तीक्ष्णशुक्लैः समैर्दन्तैः प्रभासद्भिरलंकृता ॥ ३७
अनन्या प्रमदा लोके रूपेण यशसा श्रिया ।
रुक्मिणी रूपिणी देवी पाण्डुरक्षौमवासिनी ॥ ३८
तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य शुभदर्शनाम् ।

C 6620
B 2. 59. 42
P 2. 59. 42

1000* दासीशतसहस्रौघैर्वेष्टिता तु जगाम ह ।
अम्बिकापूजनार्थाय पादचारी यथास्थिति ॥

32 °) D1 रुद्राणीम् (for, इन्द्रा°). — After 32, D6 ins. :

1001* केशवो मे भवेद्भर्ता नान्यः कश्चिद्भवेदिति ।
एवं मनसि संस्थाप्य पुष्पाञ्जलिपुटामवत् ॥

33 °) K4 Ñ V2. 3 B1. 2 D1-3. 5. 6 G2 तदा (for ततः).
— °) D6 च्युताम् (for स्थिताम्). — °) K1. 3 V2. 3 D3
[अ]ग्रेण (for [अ]ग्रेण). D6 एवंप्रकारेण संपन्नां.

34 °) Ñ2 V3 साक्षाद् (for मायां). — °) S1 धरणी-
(for पृथिवी-). Ñ2 उद्धृतां धरणीतलात्.

35 °) K3. 4 Ñ V B D G2 श्रीमिवाग्न्यां विना पद्मं.
— °) Ñ2 V2 सहसा (for मनसा). K3 Dn1 दृष्टा (for
दृष्टां). — °) K1 Dn1 दुर्निरीक्ष्या (for क्ष्यां).

36 °) Ñ2 V2. 3 B1 D2 (marg. as in text). 3. 4
श्यामावदातामासीनां ; B2. 3 Ds D6 G2 तां ह्यासीनां. — °)
K1. 2 D6 पृथुचार्वायतेक्षणा ; V2. 3 B1. 3 Ds D2. 4 G2 चार्वा-
यतेक्षणां. — °) D2 तां स्निग्ध- (for ताम्रौष्ठ-). — °)
K3 Ñ2 V B2 Ds D2-6 G2 पीनोरुजघनस्तनीम् (V1. 3
स्थलीम्); B1. 3 Cal. ed. पूर्णचन्द्रनिभाननाम्.

37 B1. 3 om. 37^{ab}. — °) Ds1 तां दृष्ट्वा (for बृहती).
Ñ2 V2. 3 B2 Ds2 D3-5 G2 बृहतीं चारुसर्वाङ्गीं. — °) Bom.
Poona eds. G(ed.) -सितानना (for -निभा°). Ñ1 Ds G2
पूर्णचन्द्रसमा (Ñ1° निभा) ननाम् ; Ñ2 V2. 3 B2 D3-5 तन्वीं
शशिनिभाननाम्. — °) Ñ2 V2. 3 B Ds D3-6 G3 नखीं
(Ds1 खां) सुभ्रुं (for -नखी सुभ्रूर). — °) Ñ1. 2 V2. 3 B
Ds D2-6 G2 मूर्धजाम् (for जा). — After 37^{cd}, N
(except S1 Ñ1) G2 ins. :

1002* अत्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रोणिपयोधरा ।
[Ñ2 V2. 3 B1. 3 Ds D3-6 G2 कान्तां (for कान्ता). K1. 3
अत्यर्थं रूपसंपन्ना (for °). Ñ2 V2. 3 B1. 3 D2-6 -पयोधराम्

(for °धरा).]

— °) V1 B2 तीक्ष्णैः (for तीक्ष्ण-). S1 Ñ2 V3 -शुक्ल- (for
-शुक्लैः). — °) K1 Ñ3 V1 D6 प्रभासद्भिर ; K2 प्रभावह्नेर
(for प्रभासद्भिर). V3 B2. 3 Ds D2-4 अलंकृताम् (for तां).
Ñ1 V2 B1 D6 G2 प्रभाव (Ñ1 G2 काश) द्भिरलंकृताम्.

38 °) Ñ1 अत्यन्त- ; V1 D1 अनन्य- ; D6 न्यां (for न्या).
Ñ2 V3 नास्त्यन्या सदृशी लोके ; B1. 2 Ds D2-5 अनन्यां प्रमदां
लोके ; G2 अनन्यप्रतिमां लोके. — °) Ds1 रुक्मिणी (for
°णी). K3. 4 Dn D1 रूपिणी रुक्मिणी देवी ; Ñ2 V2 B Ds2
D6 G2 रुक्मिणीं रूपिणीं देवीं ; D2-5 रूपिणीं रुक्मिणीं देवीं.
— °) Ñ2 V2. 3 B Ds D2-6 वासिनीम् (for नी).

39 °) G2 दृष्ट्वा तां (by transp.). — °) N (except
S1 K1. 2) G2 प्रिय- (for शुभ-). — °) S1 अथादधत् ; K1.
2. 4 Ñ3 (marg. as in text) V1 D6 G2 समादधे (V1° धौ)
(for दधत्). — After 39, D6 ins. :

1003* रुक्मिणी च तदा देवी ददशे कृष्णमश्वरम् ॥
अचिन्तयच्च सा देवी दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् ।
सोऽयं विष्णुर्जगन्नाथः साक्षाद्रामानुजः कृती ॥
अस्य चक्रं सदा शङ्खं भुजयोरुभयोरपि ।
शोभयेतां सदा तौ तु दैत्यदानवदारिणौ ॥ [5]
अस्य हस्ते स्थितं शार्ङ्गं दैत्यदानवभूषणम् ।
सदा भाति महच्छापं लोके ख्याततरं हरेः ॥
यमाश्रित्य गदा देवी सदा कौमोदकीति सा ।
दैत्यदानवहृद्भी च तद्भुजोपरि दारुणा ॥
यदनुज्ञां समाश्रित्य खड्गो नन्दकसंश्रकः । [10]
रिपून्हन्ति महावीर्यानि सख्यान्दैवतैरपि ॥
अस्य स्याद्वाहनं विष्णोर्गुरुमान्ध्रपुंगवः ।
शक्रादींश्च सुराजित्वा जहारासुतमुत्तमम् ॥
सोऽयं विष्णुर्गुरुः साक्षाद्रूपवेष्टेण भूषितः ।
गोपस्त्रीस्तनभारेषु विजहार यथासुखम् ॥ [15]
यो ननर्त हरे तस्या यमुनायास्तदा हरिः ।
अमध्नात्कालियं तस्मिन्विषासिज्वालमालिनम् ॥

C 6620
B 2. 59. 42
P 2. 59. 42

हविषेवानलस्यार्चिर्मनस्तस्यां समादधत् ॥ ३९
रामेण सह निश्चित्य केशवः सुमहाबलः ।
तत्प्रमाथेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभ्यः प्रणिधाय च ॥ ४०
कृते तु देवताकार्ये निष्क्रामन्तीं सुरालयात् ।
उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय रथोत्तमम् ॥ ४१
वृक्षमुत्पाद्य रामोऽपि जघानापततः परान् ।
समनद्यन्त दाशार्हास्तदाज्ञाय तु सर्वशः ॥ ४२
ते रथैर्विविधाकारैः समुच्छ्रितमहाध्वजैः ।
वाजिभिर्वारणैश्चापि परिववृहलायुधम् ॥ ४३
आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति ।
रामे चासज्य तं भारं युयुधाने च वीर्यवान् ॥ ४४

अकूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्मणि ।
चक्रदेवे सुनक्षत्रे सारणे च महाबले ॥ ४५
निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः ॥ ४६
राजाधिदेवे मृदरे प्रसेने चित्रके तथा ।
अतिदान्ते बृहद्गुणे श्वफल्के चित्रके पृथौ ॥ ४७
वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः ।
गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वावर्तीं प्रति ॥ ४८
दन्तवक्त्रो जरासंधः शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
संनद्धा निर्ययुः क्रुद्धा जिघांसन्तो जनार्दनम् ॥ ४९
अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ।

अयं गोवर्धनं शैलं दधावेकेन बाहुना ।
लीलया स जगन्नाथो कोलकं बालको यथा ॥
अयं स पुण्डरीकाक्षो यो हयं प्रजघान ह ॥ [20]
यश्चाणूरं मृधे इत्वा कंसं चैव महाबलम् ।
ननर्त रङ्गे गोविन्दो गोपैः सार्धं सयादवैः ॥
अयं स यादवश्रेष्ठः पद्मकञ्जललोचनः ।
इयामावदातः सश्रीकः साक्षादिन्द्रानुजः कृती ॥
युवा कृती पुराणात्मा पद्माक्षः पद्मसप्रभः । [25]
सोज्यमद्य जगन्नाथः प्राप्तो मामिह यादवः ॥
अमुष्य पादयोः पद्ममुद्रहामि न संशयः ।
शुश्रूषां प्रतियोक्ष्यामि पादयोः पद्मसंज्ञयोः ॥
पुनं विचिन्तयित्वा सा ववन्दे तां शर्ची तदा ।

40 °) $\tilde{N}1.2 V_3 B1.3 D_3 G_2$ संमन्य (for निश्चित्य).
— °) $\tilde{S}1 B_3 G_2$ वृष्णिभिः (for भ्यः). $K_2-4 \tilde{N}1 V_3$
 $D_3 D_3$ प्रविधाय; V_1 परि (for प्रणि). $K_1 B1.3$ वृष्णिभिः
प्रविधाय च.

41 °) $K1.3 \tilde{N}1 V1 B D_3 D_5 G_2$ कृते तु देवकार्ये तां;
 D_6 कृत्वा तु देवताकार्यं. — °) $\tilde{S}1 K_3 \tilde{N}2 D_n D_{s1} D1$
निष्क्रामन्ती (for न्ती). — $D1$ om. 41°-44°. — °) $K1.$
2.4 $\tilde{N}2 V_3$ तां (for स्वं).

42 $D1$ om. 42 (cf. v. l. 41). — °) K_3 जवेन (for
जघान). D_5 [अ]थ ततः (for [आ]पततः). D_2 जवेनापोथ-
यत्परान्. — °) K_2 समनद्यन्त दाशार्हस. — °) $\tilde{N}1.3 V1.3$
 $B D_3 D_2$ (marg.). 4-5 G_2 तदाज्ञसाश्च सर्वशः (D_5 'तः');
 D_3 तदा रामानुयायिनः.

43 $D1$ om. 43 (cf. v. l. 41). — °) K_3 द्वैरथैर्; K_4
रथैश्च; $D_{s2} D_4.5$ ते रथैर् (for ते रथैर्), $\tilde{N}1$ ते रथैर्नगराकारैः.

— °) $K_2 V_2 D_3$ समुत्थित-; K_4 'द्धत-; D_n 'च्छित्त (for
'च्छित्त).

44 $D1$ om. 44° (cf. v. l. 41). $\tilde{N}1$ transp. 44°
and 44°d. — °) D_3 स्व- (for [आ]शु). — °) $\tilde{S}1$ सभ्या-
सज्य (for चां). $\tilde{N}1.2 V_3$ आसज्य रामे तं भारं; $\tilde{N}3 V1 B_3$
 D_3 रामे भारं त (B_3 स) मासज्य; $B1 G_2$ रामे भारं समासाद्य
(G_2 'वेद्य').

45 °) $\tilde{S}1$ वरे च; K_2 गदेऽथ (for गदे च). — K_3 om.
45°-46°. — °) $K_4 \tilde{N}2.3 V B D$ (except D_4) G_2 सुदेवे
च (for सुनक्षत्रे).

46 K_3 om. 46° (cf. v. l. 45). — °) $K_4 D_3$ त्रिगर्त-
(for निवृत्त-). D_6 निवर्त्य शत्रौ निष्क्रान्ते. — °) K_2 अकूरे
(for कङ्के). — °) K_2 शतपद्मे (for 'द्युम्ने').

47 °) $K_4 \tilde{N}1.3 B1 D1.5$ मृदुरे; $\tilde{N}2$ मृदवे (for मृदुरे).
— °) $\tilde{S}1$ सात्यके (for चित्रके). — °) $\tilde{S}1$ मुनिर्दान्ते; $V1.3$
अरिदान्ते; $D_3.4$ अनिर्दान्ते (for अतिदान्ते). — °) $K_3.4$
 $\tilde{N}2.3 V_2 B D$ सत्यके (for चित्रके). $V1$ श्वफल्के सत्यके
तथा.

48 °) $\tilde{S}1$ सर्वेषु (for चान्येषु). — °) $K1 B_3 G_3$
आसाद्य (for आसज्य). — After 48, D_6 ins. :

1004* ततश्च यादवाः सर्वे युद्धाय समुपस्थिताः ।

Colophon.

[Adhy. name : रुक्मिणीहरणम्]

— After the above, D_6 ins. a passage given in App.
I (No. 22).

49 K_4 om. (hapl.) 49°-50°; D_4 reads the same

रुक्मिणीहरणम्]

विष्णुपर्व

[87. 60

निर्ययौ चेदिराजः स भ्रातृभिः सुमहारथैः ॥ ५०
 तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ।
 संकर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मरुतो यथा ॥ ५१
 आपतन्तं हि वेगेन जरासंधं महाबलम् ।
 षड्भिर्विव्याध नाराचैर्युधानो महामृधे ॥ ५२
 अक्रूरो दन्तवक्त्रं तु विव्याध नवभिः शरैः ।
 तं प्रत्यविध्यत्कारुषो बाणैर्दशभिराशुगैः ॥ ५३
 विपृथुः शिशुपालं तु शरैर्विव्याध सप्तभिः ।
 अष्टभिः प्रत्यविध्यत्तं शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ५४
 गवेषणोऽपि चैद्यं तु षड्भिर्विव्याध मार्गणैः ।

अनिदान्तस्तथाष्टाभिर्बृहदुर्गश्च पञ्चभिः ॥ ५५
 प्रतिविव्याध तांश्चैद्यः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 जघान चाश्वांश्चतुरश्वतुर्भिर्विपृथोः शरैः ॥ ५६
 बृहदुर्गस्य भस्त्रेण शिरश्चिच्छेद चारिहा ।
 गवेषणस्य सूतं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ५७
 हताश्वं स रथं त्यक्त्वा विपृथुस्तु महाबलः ।
 आरुरोह रथं क्षिप्रं बृहदुर्गस्य वीर्यवान् ॥ ५८
 विपृथोः सारथिश्चापि गवेषणरथं द्रुतम् ।
 आरुह्य जवनानश्वाभिनियन्तुमुपचक्रमे ॥ ५९
 ते क्रुद्धाः शरवर्षेण सुनीथं समवाकिरन् ।

C 6641
 B 2. 59. 63
 P 2. 59. 63

on marg. — °) V₃ हृष्टा (for क्रुद्धा). — °) K₁. 2 D₄
 हलायुधम् (for जनार्दनम्).

50 K₄ om. 50^{ab} (cf. v. 1. 49). — °) Ś₁ K₂ D₆
 कलिङ्गेशैः (for 'क्षैश्च'). — °) D₃. 6 पौण्ड्रेण (for पौण्ड्रैश्च).
 N₂ V₃ B₁ वीर्यतः (for 'वान्'). — °) K₃ N₃ (marg. as
 in text) V₁ B₁. 3 D₅ निर्ययुश्च (for 'यौ'). — °) G (ed.)
 शत्रुभिः (for भ्रातृभिः). N₃ B₁. 3 D₅ G₂ भ्रातरः सुमहारथाः.
 — After 50, D₆ ins. :

1005* क वासुदेवः क च गोपकास्ते
 कुतो नु राजा यदुवंशजन्मनाम् ।
 कुतो नु रामो मदमत्तगर्हितः
 कुतो नु वीरो युधि सात्यकिः किल ॥ [5]
 इति ब्रुवन्तो नृपसत्तमास्तदा
 रणाय युक्ताः सबलाः समागधाः ।
 शरैश्च खड्गैर्युधि पातयन्तो
 महारथा निर्ययुस्त्रयीर्याः ॥
 Colophon.

वैशंपायनः ।

अथ सैन्ये महाराज मागधस्य महात्मनः ।
 शङ्खदुन्दुभयश्चैव सस्वनुर्युद्धशंसवः । [10]
 यादवाश्च महाराज शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥
 भेरीणां च मृदङ्गानां झञ्झरीणां च सर्वशः ।
 नादाः समभवन्तश्च यदूनां सैन्यसंचये ॥
 ततो युद्धं समभवत्सेनयोरुभयोरपि ।
 जरासंधप्रमुखतो वृष्णयः प्रथितास्तदा ॥ [15]

[Colophon. — Adhy. name : रुक्मिणीहरणम्.]

51 °) V₁. 2 B₂ D₅ D₁ संरब्धान् (for 'ब्धा'). D₅ D₆
 तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धान्. — °) V₂ वीरान् (for 'वीरा'). K N₁

B₂ D_n D₅ D₂. 4. 5 G₂ महाबलाः (for 'रथाः'). D₅ D₁. 6
 वृष्णिवीरान्महाबलान्. — °) V₃ Bom. Poona eds. मारुतो
 (for म').

52 °) D₅ यदवो (for वेगेन). V₂ आयान्तं तं तु वेगेन.

53 °) Ś₁ K₁. 2 दशभिः; D₆ निशितैः (for नवभिः).
 — °) D₃ प्रविव्याध (for प्रत्यविध्यत्). D₆ अक्रूरो; G₂
 कारुषो (for 'षो'). — °) N₁ नवभिर् (for दश').

54 °) Ś₁ D_n अष्टाभिः (for अष्टभिः).

55 °) K₂. 3 N₃ B₁. 2 D_n D₂ अतिदान्तस्; K₄ अनि-
 दान्तं; N₁ अतिदत्तं; N₂ V₂ अनिदान्तं; V₁ D₅ G₂ अभि-
 दान्तस्; V₃ अरिदान्तस्; B₃ अतिदान्ते (for अनिदान्तस्).
 — °) N₂ V₃ बृहदुर्गं; B₂ D_n D₃ दुर्गश्च (for 'दुर्गश्').

56 °) K₁. 2. 4 N₂. 3 D₅ G₂ [अ]श्वांश्च (by transp.).
 V₂ जघान चतुरश्वाश्वांश्च; B₁. 3 D₅ D₄ नाश्वांश्चतुर्भिश्च. — °)
 B₁. 3 D₅ D₄ चतुरो (for 'भिर्'). Ś₁ D₆ विपृथुः; K₁. 2. 4
 निशितैः (for विपृथोः). G₂ चतुरो विपृथुः शरैः.

57 °) K₁ D₅ वीरहा; N₃ (marg. as in text) B₁. 3
 D₅ D₆ G₂ वीर्यवान्; D₄ सारथेः (for चारिहा). — °) N₁
 गवेषणं च (for 'णस्य'). D₆ विपृथोः सारथिं चैव.

58 °) K₃. 4 N₂ V₂. 3 D_n D₁. 2. 4. 5 हतसूतं (for हताश्वं
 स). — °) V₁ B₃ D₅ D₃ स; B₁ G₂ सु (for तु). Ś₁ K₁. 3
 महारथः (for 'बलः'). — °) K₃. 4 N₂ V₂ B₂ D_n D₅ D₁. 5
 क्षिप्रं (for क्षिप्रं).

59 After 59^{ab}, K₄ N₂ V₂ D₅ D₁. 2 read 69^{ab} (all
 except K₄ D₁) repeating it in its proper place. D₅ D₂
 repeats 59^{ad}, after the first occurrence of 69^{ab}. — °)
 N₃ (marg. as in text) B₂. 3 D₅ D₂ (second time) D₄. 5 G₂
 आरुह्य जव (B₂. 3 रथ; G₂ द्रुत) मास्थाय; D₅ D₂ (first time)

87. 60]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6641
B 2. 59. 63
P 2. 59. 63

नृत्यन्तं रथमार्गेषु चापहस्ताः कलापिनः ॥ ६०
चक्रदेवो दन्तवक्त्रं विभेदोरसि कर्णिना ।
पटुशं पञ्चविंशत्या विव्याध युधि मार्गणैः ॥ ६१
ताभ्यां स विद्धो दशभिर्बाणैर्मर्मातिगैः शितैः ।
ततो बली चक्रदेवं विभेद दशभिः शरैः ॥ ६२
पञ्चभिश्चापि विव्याध सोऽविदूराद्विदूरथम् ।
विदूरथोऽपि तं षड्भिर्विव्याधाजौ शितैः शरैः ॥ ६३
त्रिंशता प्रत्यविध्यत्तं बली बाणैर्महाबलम् ।
कृतवर्मा विभेदाजौ राजपुत्रं त्रिभिः शरैः ॥ ६४

न्यहनत्सारथिं चास्य ध्वजं चिच्छेद चोच्छ्रितम् ।
प्रतिविव्याध तं क्रुद्धः पौण्ड्रः षड्भिः शिलीमुखैः ॥ ६५
धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य भलेनायतपर्वणा ।
निवृत्तशत्रुः कालिङ्गं विभेद निशितैः शरैः ।
तोमरेणांसदेशे तं निर्विभेद कलिङ्गराट् ॥ ६६
गजेनासाद्य कङ्कस्तु गजमङ्गस्य वीर्यवान् ।
तोमरेण विभेदाङ्गं विभेदाङ्गश्च तं शरैः ॥ ६७
चित्रकश्च श्वफल्कश्च सत्यकश्च महारथः ।
कलिङ्गस्य तथानीकं नाराचैर्बिभिदुः शितैः ॥ ६८

यवनस्याश्वात्. — ^a) K₁ Ñ₃ (marg. as in text)
Ds₁. s₂ (both times) D₁. 2. 4. 5 निहन्तुम् (for नियं).

60 ^a) Ś₁ तं (for ते). — ^b) B₁ सुनीथं पर्यबाधयन्.
— ^c) K₃ D₃ नृत्यन्ते; D₂ न्ति; D₄. 5 न्तो (for न्तं). Ñ₁
मार्गेण (for पुं). — ^d) V₂ हस्तं (for हस्ताः). Ś₁ तु
दुन्दुभिम् (for कलापिनः). K₁ चापहस्तास्तु दुन्दुभिम्; K₂ स्तः
सदुन्दुभिः; Ñ₁ B₃ आ (B₃ प्र)हता तत्र दुन्दुभिः.

61 ^a) Ś₁ वक्त्रदेशे; K₂ वक्रदेवो; D₆ शक्रं (for चक्रं).
— ^b) Ñ₃ (marg. as in text) V₁ B₁. 3 D₆ G₂ पत्रिणा
(for कर्णिना). — ^c) K₃. 4 V₂ D₁. 2. 4 (marg.). 5 षडथं;
D_n प्रघसं (D_n २ सः); D₄ यदुपं (for पटुशं). K₄ Ñ₁ V₁. 2
B₃ D₅ D₆ G₃ पञ्चभिश्चापि; V₃ B₁. 2 D_n D₁-5 भिश्चैव
(for विंशत्या). — K₃ om. (hapl.) 61^a-63^a. — ^d) Ñ₁
स तु (for युधि).

62 K₃ om. 62 (cf. v. l. 61). — ^b) Ñ₃ D₃ शतैः;
Ds₂ शरैः (for शितैः). — Ñ₂ om. (hapl.) 62^a-63^a. Ś₁
om. 62^a. — ^c) Ñ₁ चक्रवक्त्रं; D₃ देवो (for देवं).
— ^d) B₁ विव्याध (for विभेद). D₆ कुधा (for शरैः).

63 K₃ om. 63^a (cf. v. l. 61). Ñ₂ om. 63 (cf. v. l.
62). K₄ om. (hapl.) 63. — ^b) D₅ सोऽपि कोपाद्; D₃
भलेन तु; D₆ सोऽतिदूराद्; D₆ अविदूराद् (for सोऽविदूराद्).
— D₃ om. 63^a. — ^d) D₄ नि- (for [आ]जौ). Ś₁ त्रिभिः;
K₂ शतैः (for शितैः). — V₂ ins. after 63: Ñ₂ after
64^a.

1006* दन्तवक्त्रोऽपि विव्याध भानुमन्तं विदूरथम् ।

[Ñ₂ भलेन तु (for भानुमन्तं).]

64 K₂ om. (hapl.) 64. — ^a) Ś₁ विंशत्या (for
त्रिंशता). — ^b) Ś₁ बालो (for बाणैर्). D₅ D₆ महारथम्
(for बलम्). K₁ बलैर्बाणैर्महाबलः. — After 64^a, Ñ₂

ins. 1006*. — ^c) D₆ [आ]शु (for [आ]जौ). — ^d) K₁
शतैः (for त्रिभिः).

65 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77.
G₂ om. (hapl.) 65^a-66^a. — ^a) K₃. 4 V₂ B₃
D_n D₁-4 निजघ्ने; V₃ अहनत् (for न्यं). — ^b) K₂
चोच्छ्रितैः; K₄ Ñ₁ B₁. 2 D₁. 6 सोच्छ्रितम् (for चो). D₃
ध्वजं चैव समुच्छ्रितम्. — ^c) Ś₁ अभि- (for प्रति). Ñ₁ शक्रः
(for क्रुद्धः). — ^d) K₃ षड्भिः शिलीमुखैः शरैः.

66 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. G₂ om.
66^a-67^a (cf. v. l. 65). — ^a) K₁ सोऽप्यस्य; Ñ₁ तं तस्य;
Ñ₃ V₁ B₁. 3 D₅ तत्तस्य (for चाप्यस्य). D₆ धनुश्चास्य प्रवि-
च्छेद. — ^b) K₁-3 D_n D₃ नत-; Ñ₂ D₁. 4 [आ]नत- (for
[आ]यत-). Ś₁ Ñ₃ V₁ B D₅ भलेन कृ (Ś₁ न) तवर्मणः. — ^c)
D₂ त्रिगर्त- (for निवृत्त-). — ^d) Ś₁ [अ]ङ्गः; V₂ D₃. 4
[आ]जौ (for नि-). Ñ₁ V₁. 3 B D₅ विव्याध नवभिः शरैः;
D₆ विभेदाङ्गं च मार्गणैः. — ^e) Ds₂ देशं (for देशे). K₄
D₁. 2. 4 स (for तं). — ^f) K₁. 2. 4 Ñ₁ V₁. 3 B D₅ D₁-4. 6
G₂ कलिङ्गः (for ङ्गराट्).

67 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. — ^a)
K₂ पुण्ड्रस् (for कङ्कस्). — ^b) Ś₁ गजान् (for गजम्).
— D₁ om. (hapl.) 67^a-68^a. — ^c) K₁. 2. 4 Ñ₁ V B D₅
D₄ (marg. as in text). 6 G₂ जघान (for विभेद). — ^d)
K₁ (marg.) जघान (for विभेद). V₂ [अ]ङ्गं च तं; D₃
च शितैः (for [अ]ङ्गश्च तं). K₂. 4 जघानाङ्गः शतैः शरैः.

68 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. D₁
om. 68 (cf. v. l. 67). K₄ om. (hapl.) 68. — ^b) Ś₁ K₁
V₃ D_n 2 सात्यकि (V₃ क) श; D₂ (marg.) त्रिगर्तश्च (for
सत्यकश्च). Ñ₁. 3 V₁. 2 B D₅ D₃ G₂ महाबलः; G₂ (ed.) रथम्
(for रथः). D₆ सात्यकिश्च महाबलः. — ^c) Ś₁ Ñ₂ V₃ B₃
D_n D₂. 6 रथानीकं; Ñ₃ (marg. as in text) V₂ B₁. 3

विसृष्टेन द्रुमेणाजौ वङ्गराजस्य कुञ्जरम् ।
जघान रामः संकुद्धो वङ्गराजं च संयुगे ॥ ६९
तं हत्वा रथमारुह्य धनुरादाय वीर्यवान् ।
संकर्षणो जघानोग्रैर्नाराचैः कैशिकान्वहून् ॥ ७०
षड्भिर्निहत्य कारूपान्महेष्वासान्स वीर्यवान् ।
शतं जघान संकुद्धो मागधानां महारथः ।
निहत्य तान्महाबाहुर्जरासंधं ततोऽभ्ययात् ॥ ७१
तमापतन्तं विव्याध नाराचैर्मागधस्त्रिभिः ।

तं विभेदाष्टभिः कुद्धो नाराचैर्मुसलायुधः ।
चिच्छेद चास्य भस्त्रेण ध्वजं रत्नविभूषितम् ॥ ७२
तद्युद्धमभवद्धोरं तेषां देवासुरोपमम् ।
सृजतां शरवर्षाणि निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७३
गजैर्गजा हि संकुद्धाः संनिपेतुः सहस्रशः ।
रथै रथाश्च संरब्धाः सादिभिश्चापि सादिनः ॥ ७४
पदातयः पदातींश्च शक्तिचर्मासिपाणयः ।
छिन्दन्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेर्युधि ते पृथक् ॥ ७५

C 6657
B 2. 59. 79
P 2. 59. 79

D₄ तदा^१; D₃ तदा सैन्यं (for तथानीकं). — K₂ om.
87. 68^a-88. 12^b. — ^a) K₃ णि₃ शतैः; णि₃ (marg.)
V₁ स्वयम्; D₂ G₂ शरैः (for शितैः).

69 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂
om. 69 (cf. v. l. 68). K₁ om. 87. 69^c-88. 12^b. K₄
D₁ read 69^{ab} after 59^{ab}; णि₂ V₂ D₃ D₂ read it for
the first time after 59^{ab}. — ^a) णि₁ स विसृष्टः; णि₂
V₂ (both first time) B₃ D₁. 2 (first time) तं विसृष्टः;
णि₂ (second time) विसृष्टस्तु; णि₃ V₁ ०^१ तं; V₂ (second
time) ०^२ तं; V₃ ०^३ तु; D₃ विशिष्टेन (for विसृष्टं). K₃
रथेन; D₆ हलेन (for द्रुमेण). K₄ विसृष्टं दुद्रुचे चाजौ; D₅
(both first time) तं विसृष्टं दमेनाजौ; D₄ तं विसृष्टौ क्रमे-
णाजौ (sic). — ^b) णि₁ K₃ D_n D₂ (second time). ०^c वार-
णम् (for कुञ्जरम्). K₄ णि₂ V₂ (last two first time) D₁. 2
(first time) भङ्गराजस्य कुञ्जरम्; D₅ (both first time)
भङ्गराज (D₂ ०^d कार)स्य कुं. — K₄ om. 69^c-71^c. D₁ om.
69^c-70^b. — ^c) D₃ संरब्धो (for संकुद्धो). — ^d) णि₁ जरा-
संधं (for वङ्गराजं). V₂ B₁ वङ्गराजस्य संगरे (B₁ युगे).

70 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂ om.
70 (cf. v. l. 68). K₁. 4 om. 70; D₁ om. 70^{ab} (for all,
cf. v. l. 69). — ^a) D₅ आस्थाय (for आरुह्य). — ^c) D₃
[उ]च्चैर (for [उ]ग्रैर). — ^d) D₆ सैनिकान्; some Mss.
काशिकान् (for कै).

71 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂
om. 71 (cf. v. l. 68). K₁ om. 71; K₄ om. 71^{ab} (for
both, cf. v. l. 69). — ^c) णि₂ V₁. 2 D₃ D₃. 4 स तं (for
शतं). णि₁ संकुद्धो; K₃ स कुद्धो; D₆ संरब्धो (for संकुद्धो).
— ^d) B₁. 2 G₂ मगधानां (for मां). णि₃ V₁ B₃ महाबले;
Bom. Poona eds. G (ed.) ०^e बलः (for रथः). D₅ मगधानां
महाबले. — ^e) K₃ D₃ निहत्य (for त्य). D₆ महाराज (for
बाहुर). — ^f) D₃ अभ्ययात् (for यात्).

72 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂

om. 72 (cf. v. l. 68). K₁ om. 72 (cf. v. l. 69). — ^b)
णि₁ तथा (for त्रिभिः). — ^c) णि₁ विभेद च (for तं विभेद).
— ^d) K₃ णि₃ V₁. 2 B D_n D₃ D₁-4 G₂ ध्वजं हेमपरिष्कृतम्.
— After 72, D₆ ins.:

1007* चापं च महदायत्तं शरैरेव हलायुधः ।
रथं चास्य महाराज तिलशश्च समाहन्त ॥
स छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय मागधः ।
विभेद बलभद्रं तु जघान च पुनः पुनः ॥
रथं च चूर्णयामास गदयास्य स मागधः ॥ [5]
पात्यमानाद्रथात्तस्मादवपुत्य हलायुधः ।
सात्यकेस्तु रथं प्रायात्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥
सात्यकिस्तु महाराज शरैर्विव्याध मागधम् ॥
बलदेवो महाराज गदां संगृह्य सत्वरम् ।
जघान मागधं सत्ये वज्रेणेव गिरिं हरिः ॥ [10]

73 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂
om. 73 (cf. v. l. 68). K₁ om. 73 (cf. v. l. 69). — ^{ab})
णि₁ D₆ तेषां घोरं (by transp.). — After 73^{ab}, णि₁ ins. :
1008* अनिवार्यं शरैरेव प्रहर्षोवो महोदधेः । (sic)
— ^a) णि₁ निजघान (for निघ्नताम्).

74 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂ om.
74 (cf. v. l. 68). K₁ om. 74 (cf. v. l. 69). — ^a) V₂
संरब्धाः (for संकुद्धाः). — ^b) V₃ संनिपेतुः; D₃ विनिपेतुः
(for सं). — ^c) V₃ रथाश्च; D₆ अश्वाश्च (for रथाश्च). णि₃
(marg.) संकुद्धाः; V₁ संरब्धाः; D₃ संकुद्धाः (for संरब्धाः).
णि₁ रथा रथैश्च संरब्धाः. — ^d) K₃. 4 णि₃ V₁. 2 B₂ D₁.
3. 4 सादिनश्चापि सादिभिः; D₂ नः सादिभिः सह.

75 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂
om. 75 (cf. v. l. 68). K₁ om. 75 (cf. v. l. 69). — ^a)
णि₁ D₆ तथा पत्तीन्; णि₂ पदातांश्च; V₂ तैश्च; B₁. 3 D₃ G₂
तीनां (for तींश्च). — ^d) D₆ विनेदुर (for विचेरु).

76 For the substitution in D₅, cf. v. l. 77. K₂
om. 76 (cf. v. l. 68). K₁ om. 76 (cf. v. l. 69). — ^a)

87. 76]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6658
B 2 59. 80
P 2. 59. 80

असीनां पात्यमानानां कवचेषु महास्वनः ।
शराणां पततां शब्दः पक्षिणामिव शुश्रुवे ॥ ७६

भेरीशङ्खमृदङ्गानां वेणूनां च मृधे ध्वनिम् ।
जुगूह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ॥ ७७

इति श्रीहरिवंशे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णेन हियमाणां तु रुक्मी श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ।
प्रतिज्ञामकरोत्क्रुद्धः समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १

अहत्वा युधि गोविन्दमनानीय च रुक्मिणीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्व्रीमि ते ॥ २
आस्थाय स रथं वीरः समुद्रग्रायुधध्वजम् ।

D₄ (marg.) खङ्गानां; G₂ असिना (for असीनां). V₃ असीनां पात्यमानानां. — ^b) B₃ महाबलः (for 'स्वनः'). — ^c) D₆ शस्त्राणां (for शराणां). Ś₁ चापि; N̄ V_{1.3} B₁ D₂ G₂ चाजौ; V₂ D₆ आजौ (for शब्दः).

77 K₂ om. 77 (cf. v. l. 68). K₁ om. 77 (cf. v. l. 69). — ^b) Ś₁ महा- (for मृधे). K₄ N̄₃ V B_{2.3} D₁ D₂ 2. 6 ध्वनिः; G₂ स्वनः (for ध्वनिम्). — ^c) V₂ B G₂ जुघोषः; D₆ बभूव (for जुगूह). N̄₂ घोषः; B₃ om. (for घोषः). Ś₁ जुगूह घोषमस्त्राणां; N̄₃ V₁ जुघोष घोषं (V₁ 'रं') शस्त्राणां. — ^d) D₂ ज्याघोषाश्च (for 'षश्च'). — For 65-77, D₅ subst.:

1009* तं प्राविध्यत ससत्या बाणैर्गाढं जनार्दनः ।
यतमानश्च चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ।
जहार च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ॥
तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय परिव्रज्य जनार्दनम् ।
दाक्षिणात्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव ते ॥ [5]
तमं शुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ।
श्रुतवां पञ्चभिः क्रुद्धो वेणुदारिश्च सप्तभिः ॥
ततोऽशुमन्तं गोविन्दो बिभेदोरसि वीर्यवान् ।
निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥
श्रुतर्वणो जघानाश्चाश्रुतुर्भिश्चतुरः शरैः । [10]
वेणुदारिर्ध्वजं छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥
तथैव च श्रुतर्वाणं शरैर्विव्याध सप्तभिः ।
शिथिल्ये च ध्वजं श्रान्तो न्यषीदच्च व्यथान्वितः ॥
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ।
क्रथकैशिकमुख्यास्ते रथवंशेन सर्वशः ॥ [15]
बाणान्बाणैश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ।
जघान चैषां संरब्धो यतमानान्यतान्वहून् ॥
पुनरन्यांश्चतुःषष्ट्या निजघान शितैः शरैः ।
क्रुद्धानापततो वीरो प्राद्रवत्तद्वलं ततः ॥

— After 77, D₆ ins.:

1010* एतस्मिन्नन्तरे वीरो बलभद्रो महायशः ।

जघान गदया वीरं जरासंधं महामृधे ॥
मूछां जगाम राजा तु निपपात च भूतले ॥
सात्यकिर्वङ्गराजं तु जघान निशितैः शरैः ।
तत्सैन्यं विमुखं चासीजरासंधे पतत्यपि ॥ [5]
सात्यकिर्वलभद्रश्च जित्वा योधान्सहस्रशः ।
शङ्खं दध्मत् राजानौ सर्वेषामग्रतः स्थितौ ॥
ततश्च विद्रुते सैन्ये जरासंधे पराजिते ।
तयोः शङ्खध्वनिं श्रुत्वा गच्छन्नेव जनार्दनः ।
जितं मगधराजस्य सैन्यं बहुनृपाश्रयम् ॥ [10]
इत्येवं चिन्तयित्वा तु वासुदेवः प्रतापवान् ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं दध्मौ यदुकुलोद्भवः ॥

COLOPHON om. in K₁, 2 D₅. — *Mention of the Epic*: K₃ N̄₂. — *Mention of Khila*: Ś₁ K₃, 4 N̄ V B Dn Ds D₁₋₄, 6 G₂. — *Adhy. name*: Ś₁ K₄ N̄₃ V_{1.2} B Dn Ds D₁₋₄ G₂ रुक्मिणीहरणम्; K₃ N̄₂ V₃ रुक्मिणीस्वयंवरम्; D₆ रुक्मिणीहरणे जरासंधपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): N̄₃ V₁ B₂ 117; V₂ 116; Dn Ds₂ D₄ 114; D₁ 111; D₃ 123; G₂ 120. — *Śloka no.*: N̄₃ 117; Dn₁ 78; Ds₂ 87; D₃, 4 80.

88

1 K₂ om. 1-12^b (cf. v. l. 87. 68). K₁ om. 1^a-12^b (cf. v. l. 87. 69) — ^a) K₃ V_{1.2} B₂ Dn D₁ 2. 5 G₃, 4 तां (for तु). K₄ कृष्णेन गृह्यमाणां तां. — ^b) Ś₁ श्रुत्वा रुक्मसु (for रुक्मी श्रुत्वा). — T₂ repeats 1^a after 2^{ab}. — ^c) T₁, 2 (both times). 3 G₄, 5 मूढः (for क्रुद्धः).

2 K₁, 2 om 2 (cf. v. l. 1). Before 2, Ś₁ ins. रुक्मः; N̄_{1.2} V B Ds D₃ G₅ रुक्मी. — ^a) K₄ यदि (for युधि). — ^b) D₅ अप्रत्यूह्य यवीयसीम्. — After 2^{ab}, T₂ repeats 1^a. — ^d) D₃ चैतद्; T₁ एव (for एतद्). K₃, 4 V₂, 8 Dn D₁₋₆ G₂ [अ]हम् (for ते).

रुक्मिपराजयः]

विष्णुपर्व

[88. 13

जवेन प्रययौ क्रुद्धो बलेन महता वृतः ॥ ३
 तमन्वयुर्नृपाश्चैव दक्षिणापथवासिनः ।
 क्राथोऽशुमाञ्श्रुतर्वा च वेणुदारिश्च वीर्यवान् ॥ ४
 भीष्मकस्य सुतश्चापि रथेन रथिनां वरः ।
 क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ ५
 ते गत्वा दूरमध्वानं सरितं नर्मदामनु ।
 गोविन्दं ददृशुः क्रुद्धाः सहैव प्रियया स्थितम् ॥ ६
 अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी बलमदान्वितः ।
 चिकीर्षुर्द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम् ॥ ७
 स विव्याध चतुःपट्या गोविन्दं निशितैः शरैः ।

तं प्रत्यविध्यत्सप्तत्या बाणैर्युधि जनार्दनः ॥ ८
 यतमानस्य चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ।
 जहार च शिरः कायात्सारथेश्चास्य वीर्यवान् ॥ ९
 तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय परिववृर्जनार्दनम् ।
 दाक्षिणात्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव ते ॥ १०
 तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ।
 श्रुतर्वा पञ्चभिः क्रुद्धो वेणुदारिश्च सप्तभिः ॥ ११
 ततोऽशुमन्तं गोविन्दो बिभेदोरसि वीर्यवान् ।
 निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥ १२
 श्रुतर्वणो जघानाश्चाश्वतुर्भिश्चतुरः शरैः ।

C 6673
B 2. 60. 13
P 2. 60. 13

3 K1.2 om. 3 (cf. v. l. 1). — °) K4 भयेन (for जवेन).

4 K1.2 om. 4 (cf. v. l. 1). D5 om. 4-17. — °) V1.2 B2 Ds D3.4.6 T3 सर्वैः; T2 G1 तत्र (for चैव). — °) K3.4 D1.2 -वर्तिनः (for -वासिनः). — °) K3 Dn1 G2 M2.3 क्रथोऽशुमाञ्श्रुतर्वा; T1-3 G1.3-5 M4 अंशुमांश्च; M2 (inf. lin.) ततोऽशुमाञ्श्रुतर्वा (for क्राथोऽशुमाञ्श्रुतर्वा). D2 श्रुतपर्वा; D3 सुपर्वा च (for श्रुतर्वा च). — °) M1-3 वेणुदारी; some Mss. वेणुदारिश्च (for वेणु).

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). D5 om. 5 (cf. v. l. 4). — °) K3 V1 सुतश्चान्यो; N1.2 V2.3 B Ds D3.4.6 G2 सुताश्चान्ये (N1°स्य); Dn1 T2.4 G1.4.5 सुताश्चापि; T1 सुतस्यासीद् (for श्चापि). — °) N2 V2.3 B1.2 D3.4.6 T1.2 G1-3.5 वराः (for वरः). N1 V1 B3 Ds स्यन्दनै (B3°ने) रथिनां वराः.

6 K1.2 om. 6 (cf. v. l. 1). D5 om. 6 (cf. v. l. 4). — °) S1 ययुः; T1 अथ (for अनु). — °) D3 सर्वे (for क्रुद्धाः). — °) G1 युतम् (for स्थितम्). S1 सह नियमवस्थितम्.

7 K1.2 om. 7 (cf. v. l. 1). D5 om. 7 (cf. v. l. 4). — °) S1 T1 -समन्वितः (for -मदा°). K3.4 N2 V B Dn Ds1 D1-4 T2.4 G M4 रुक्मी मदबलान्वितः. — After 7°b, D5 T G1.3-5 M ins. :

1011* आदाय निशितं बाणमिदमाह जनार्दनम् ॥

अरे गोपकदायाद परदारप्रधर्षण ।

विमुच्यतामियं बाला स्थातव्यं च क्षणान्तरम् ।

शिरश्छेत्स्यामि ते बाणैः स्थितोऽसि यदि मत्पुत्रः ।

इत्युक्त्वा निशितं बाणं संदधे धनुषि प्रभो ॥ [5]

[T4 om. lines 1-4. — (L. 2) T2 रे रे (for अरे).

D5 -प्रधर्षक (for °ण). — (L. 4) M1.3 स्थातासि (for स्थितोऽसि). — (L. 5) T4 आदाय (for इत्युक्त्वा).

— °) V1.2 B2 Ds D3 चिकीर्षन् (for °षुर्). S1 द्वैरथे (for °थं).

8 K1.2 om. 8 (cf. v. l. 1). D5 om. 8 (cf. v. l. 4). — °) D5 T G1.3.5 M1-3 विव्याध च (for स विव्याध). — °) D3 युद्धे (for युधि).

9 K1.2 om. 9 (cf. v. l. 1). D5 om. 9 (cf. v. l. 4). — °) D4 T1.3 G2.3 यतमानस्य (for य°). — °) K3 [अ]पि; N2 सु-; V3 स (for [अ]स्य). V1 महात्मनः; T1-3 G1.3-5 M °रथः (for °बलः). — °) S1 N3 V1 D4 अस्य; K3.4 N1.2 V2.3 B Dn Ds D1-3.6 T2.4 तस्य (for चास्य).

10 K1.2 om. 10 (cf. v. l. 1). D5 om. 10 (cf. v. l. 4). — °) V1 आस्थाय (for आज्ञाय).

11 K1.2 om. 11 (cf. v. l. 1). D5 om. 11 (cf. v. l. 4). — °) D4 महाबाहो (for °बाहुर). — °) N1 V1.2 B2.3 G2 नवभिः (for दशभिः). — T2 om. (hapl.) 11°-13°b. — °) D3 सुपर्वभिश्च संक्रुद्धो. — °) D3 पञ्चभिः (for सप्तभिः).

12 K1.2 om. 12°b (cf. v. l. 1). D5 om. 12 (cf. v. l. 4). T2 om. 12 (cf. v. l. 11). — °) N2 V3 विव्याध; D5 जघान (for बिभेद). D3 सायकैः; M1.3 (inf. lin.) कर्णिना (for वीर्यवान्). i- °) T4 विदितः (for व्यथितः).

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 4). T2 om. 13°b (cf. v. l. 11). — °) D3 सुपर्वणो (for श्रुत°). — °) K3 पत्रिभिश्च; M2 निशितैश्च (for चतुर्भिश्च). — °) V3 शुभं (for भुजं). T2.3 M1-3 चिच्छेद; G3-5 M4 छित्वा च (for विव्याध).

88. 13]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6673
B 2. 60. 13
P 2. 60. 13

वेणुदारेर्ध्वजं छित्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥ १३
तथैव च श्रुतवर्णं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ।
शिथ्रिये स ध्वजं क्लान्तो न्यषीदच्च व्यथान्वितः ॥ १४
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ।
क्रथकैशिकमुख्यास्ते रथवंशेन सर्वशः ॥ १५
बाणैर्वाणांश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ।
जघान चैषां संरब्धो यतमानांश्च ताञ्शरान् ॥ १६
पुनरन्यांश्चतुःषष्ट्या जघान निशितैः शरैः ।
कुद्धानाद्रवतो वीरानाद्रवत्स महाबलः ॥ १७

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 4). —^a) Ś1 K1.2 आप-
तन्तं (for तथैव च). Ds सुपर्वाणं (for श्रुतं). —^b) Ń1.3
V1 B Ds D6 G2 सप्तभिः (for पञ्चभिः). —^c) M1-3 स
शिथ्रिये (by transp.). K1.2 T1.3 G2.4 M4 श्रान्तो; B1.2
T2.4 G1.3.5 शान्तो (for क्लान्तो). —^d) K2 न्यषीदच्च व्य-
थान्वितः.

15 Ds om. 15 (cf. v. l. 4). V1 Ń3 B1.3 Ds D6 G2
transp. 15^{ab} and 15^{cd}. —^a) D3 M1-3 मुञ्चन्तं (for न्तः).
—^b) T1 ऽभ्ययम्; M2 ययुः (for ऽभ्ययुः). —^d) K3.4 Dn
D1.2.4 सर्व एव महारथाः; T1.2 G1.3-5 M4 रथिनश्चैव सर्वशः.

16 Ds om. 16 (cf. v. l. 4). —^c) T2.3 [ए]तान् (for
[ए]षां). V1 सरथो; V3 D4.6 T1 G4 M4 संक्रुद्धो (for
संरब्धो). Ń2 G1.3.5 M1-3 जघान चैतान्संक्रुद्धो. —^d)
K1.2 शितान् (for च तान्). Ń2 V1.2 D2-4 नरान्;
V3 G2 हयान्; B2.3 Ds परान्; D6 अरीन् (for शरान्).
Ś1 यतमानांश्चराचरान्; T1-3 G1.3-5 M यतमानान्प (T1 G3
न्व ऋशरैः).

17 Ds om. 17 (cf. v. l. 4). —^a) K3 एतांश्च; Dn
एतांश्च (for अन्यांश्च). —^b) K3.4 V1.2 Dn D1-4.6 निज-
घान (for जघान नि-). Ś1 K1.2 क्रुद्धो विव्याध मार्गणैः. —^c)
K1.3.4 Ń2 V B Ds D1-4 T3.4 G2 आपततो; Dn अथ ततो
(for आद्रवतो). T2 G1.5 भीतान् (for वीरान्). —^d) K4
D1.2 प्राद्रवत्स; V3 द्रवतः सु-; T1 G3 अद्रिवत्स; G1.4.5
आद्रवत्सु; G2 द्रवन्तं तं (for आद्रवत्स).

18 ^a) K2 द्रवितं; T1 विधूतं; M1-3 पीडितं (for
विद्रुतं). M2 (inf. lin.) स्वजनं (for स्वबलं). — Ń1 om.
(hapl.) 18^b-20^c. —^b) Ń2 V3 रोष- (for क्रोध-). Ś1 K1.2
वशानुगः; T2.3 G4.5 वशान्ततः (for वशं गतः). —^d) Ń2
V3 जघान (for विव्याध).

19 Ń1 om. 19 (cf. v. l. 18). —^b) Ds नाराचैर् (for

विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा रुक्मी क्रोधवशं गतः ।
पञ्चभिर्निशितैर्वाणैर्विव्याधोरसि केशवम् ॥ १८
सारथिं चास्य विव्याध सायकैर्निशितैस्त्रिभिः ।
आजघान ध्वजं चास्य शरेण नतपर्वणा ॥ १९
केशवश्चापि तं षष्ट्या क्रुद्धो विव्याध मार्गणैः ।
धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य यतमानस्य रुक्मिणः ॥ २०
अथान्यद्वनुरादाय रुक्मी कृष्णजिघांसया ।
प्रादुश्चकार दिव्यानि दीप्तान्यस्त्राणि वीर्यवान् ॥ २१
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तस्य कृष्णो महाबलः ।

सायकैर्). K4 शरैः (for त्रिभिः). —^c) K3.4 B2 Dn
D1-4 शरेणास्य; V2 T1-3 G1.3-5 M ध्वजं चापि (V2 जौ)
(for ध्वजं चास्य). —^d) K3.4 Dn D1-4 T4 ध्वजं च (for
शरेण). Ń2 V1.3 B Ds D5.6 [आ]नत- (for नत-).

20 Ń1 om. 20^a (cf. v. l. 18). —^a) K1.2 तु स तं;
K3.4 Ń3 (marg.) D1.2 T3.4 त्वरितं (K3 तः); Ń2 Dn2
त्वपि तं (for चापि तं). D3 पश्चात्; D5 M1-3 दृष्ट्वा (for
षष्ट्या). Dn1 केशवस्त्वपि तं दृष्ट्वा; T1.2 G1.3-5 M4
श्चापि संक्रुद्धः. —^b) T1.2 G1.3-5 M4 षष्ट्या (for क्रुद्धो).
D3 सायकैः (for मार्गणैः). D5 शरैर्विव्याध संयुगे. —^c) T1
गोविन्दो; Cal. ed. चापं च (for चाप्यस्य). — K3 om.
20^d-21^c.

21 K3 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). —^b) T2.3 G1
तस्य (for कृष्ण-). —^c) K1.2 दीप्तानि; K4 Ń3 V2 B2
Dn D1-4.6 T4 G3 चान्यानि; Ń1 B1.3 Ds D5 स तथा;
Ń2.3 (marg.) V1.3 स तदा; G2 शतशो (for दिव्यानि).
—^d) K Ń2.3 V B D T2-4 G2.3 दिव्यानि (for दीप्तानि).
— After 21, D6 T G1.4.5 M ins.:

1012* वायव्यं वारुणं चैव माहेन्द्रमथ नैर्ऋतम् ।
पैशाचं राक्षसं चैव रौद्रं माहेश्वरं तथा ॥
एतान्यस्त्राणि दिव्यानि विव्याध युधि केशवे ।
तैरेव तानि गोविन्दो निजघान जनार्दनः ॥

[(L. 1) M4 om. (hapl.) lines 1^b-2^a. — (L. 3)
M1-3 सर्वाणि (for दिव्यानि). M1-3 दिव्यानि (for विव्याध).
T2-4 G4.5 प्रयुज्यो जाय केशवे (for ^b). — (L. 4) D6 निववार
(for निजघान).]

22 Ds reads 22^a-23^b on marg. D6 T1.2.4 G1.3-5
M om. 22^{ab}. —^a) D5 अस्त्राणि; G2 अस्त्रेण (for अस्त्रैर्).
K4 D1 संवार्य (for संवार्य). D2 शस्त्रैरस्त्राणि संरुध्य (sup.
lin. धाय). —^b) V3 क्रुद्धो (for कृष्णो). K1.2 महामुधे
(for बलः). —^d) K1.2 परेषां च; Ń2 V3 D4.6 T2-4

रुक्मिपराजयः]

विष्णुपर्व

[88. 32

पुनश्चिच्छेद तं चापं रथेषां च त्रिभिः शरैः ॥ २२
 स चिच्छेदधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च ।
 उत्पपात रथाद्वीरो गरुत्मानिव वीर्यवान् ॥ २३
 तस्याभिपततः खड्गं चिच्छेद युधि केशवः ।
 नाराचैश्च त्रिभिः क्रुद्धो बिभेदैर्नमथोरसि ॥ २४
 स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
 विसंज्ञो मूर्छितो राजा वज्रेणैव हतो गिरिः ॥ २५
 तांश्च राज्ञः शरैः सर्वान्पुनर्विव्याध केशवः ।
 रुक्मिणं पतितं दृष्ट्वा व्यद्वन्त नराधिपाः ॥ २६
 विवेष्टमानं भूमौ तं भ्रातरं वीक्ष्य रुक्मिणी ।

पादयोर्न्यपतद्भर्तुर्भ्रातुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥ २७
 तामुत्थाप्य परिष्वज्य सान्त्वयामास केशवः ।
 अभयं रुक्मिणे दत्त्वा प्रययौ स्वां पुरीं ततः ॥ २८
 वृष्णयोऽपि जरासंधं भङ्क्त्वा तांश्चापि पार्थिवान् ।
 प्रययुर्द्वारकां हृष्टाः पुरस्कृत्य हलायुधम् ॥ २९
 प्रयाते पुण्डरीकाक्षे श्रुतर्वाभ्येत्य संयुगे ।
 रुक्मिणं रथमारोप्य प्रययौ स्वपुरं ततः ॥ ३०
 अनानीय स्वसारं तु रुक्मी वीर्यमदान्वितः ।
 हीनप्रतिज्ञो नैच्छत्स प्रवेष्टुं कुण्डिनं पुरम् ॥ ३१
 विदर्भेषु च वासार्थं निर्ममेऽन्यत्पुरं महत् ।

C 6692
 B 2. 60. 22
 P 2. 60. 32

G1. 3-5 M4 रथं चास्य; D2 रथं चैव; T1 रथं चान्यत् (for रथेषां च). K4 अन्येषां च तथा त्रिभिः.

23 K4 om. 23^a-24^b. — °) K3 D1 उत्पत्य च (for 'पात). N1 D2 तदा (for रथाद्). — °) D4 वेगवान् (for वीर्यं).

24 K4 om. 24^{ab} (of. v. 1. 23). — °) D5 निष्पततः (for [अ]भिप). S1 K1. 2 तूर्णं (for खड्गं). — °) S1 K1. 2 खड्गं चिच्छेद केशवः. — K2 V2 M3 om. (hapl.) 24^c-26^b. — °) G1 चिच्छेद; M1. 2 विव्याध (for बिभेद). — For 24^c, K4 subst.:

1013* क्रुद्धो बिभेदैर्नमथो शरैरुसि पञ्चभिः ।

25 K3 V2 M3 om. 25 (cf. v. 1. 24). — °) B3 पपात स (by transp.). — °) N1 पतितो (for मूर्छितो). V3 वीरो; D3 T1-3 G1. 3. 5 M4 राजन् (for राजा). G2 विसंज्ञः पतितो राजन्. — °) N1 Dn D1-5 महासुरः; N2. 8 (marg.) V1. 3 महागिरिः; T4 हतोऽचलः (for हतो गिरिः). T1-3 G1. 3-5 वज्राहत इवाचलः.

26 K3 V2 M3 om. 26^{ab} (of. v. 1. 24). — °) B3 शरैः सर्वैः; T1 G3 M1. 2 शितैर्बाणैः (for शरैः सर्वान्). T2. 8 G1. 4. 5 तं शरैः (T3 तं शितैः; G5 तान्शरैः) निशितैर्बाणैः. — °) G1. 5 माधवः (for केशवः). — After 26^{ab}, K1 D3 ins.:

1014* साध्वजरांश्चैव ससूतान्सपदानुगान् ।

[D3 भङ्क्त्वा तान् (for ससूतान्).]

— °) N2. 3 (marg. as in text) V3 B1. 8 व्यथितं (for पतितं). — °) S1 V1 B3 D6 G2 व्य (G2 प्रा)द्वन्तस्ते; D2 विद्वन्ते (for व्यद्वन्त). — After 26, T G1. 3-5 M4 ins.:

1015* कृष्णवाणविभिन्नाङ्गा वीक्षमाणाः परस्परम् ।

27 °) G1 भूमौ तु; G2 M4 तं भूमौ (by transp.). K

हरिवंश—72

N1. 2 V B Dn Ds D1. 4-5 T G3-5 विचेष्टमानं तं भूमौ (D5 'यो); D3 M1. 2 विचेष्टमानं भूमौ तं. — °) D3 T3 G3-5 M1. 4 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). — °) K3. 4 V2 Dn D1-4 T2. 4 G2 विष्णोर् (for भर्तुर्). — °) D3 भ्रातृ (for भ्रातुर). V2 B2 D6 M1-3 जीवन- (for जीवित-).

28 °) N1 तां तदा (for केशवः); — °) S1 दक्षिणां (for रुक्मिणे).

29 °) N3 (marg. as in text) B3 D6 G2 जित्वा (for भङ्क्त्वा). K2-4 N1. 2 Dn D1-4 T4 तांश्चैव; V3 चान्यांश्च (for तांश्चापि). V2 B2 Ds जित्वा तांश्चैव (Ds चान्यांश्च) पार्थिवान्; T1-3 G1. 3-5 M जित्वा तांश्चापि भूपतीन् (M1-3 'मिपान्). — After 29^{ab}, S (except G2) ins.:

1016* जित्वा तु सात्यकिर्वीरः शिशुपालं महाबलम् ।

बलदेवोऽपि वार्ष्णेयो जित्वा मगधपुंगवम् ।

तेऽपि वीरा यथायोगं जित्वा तान्यादवोत्तमाः ॥

[M4 om. line 2-3.]

— G5 om. 29^{cd}. — °) N2 V3 Ds ययुर्द्वारवतीं हृष्टाः.

30 °) D3 सुपर्वा (for श्रुतर्वा). N2 संयुगम्; G1 संगरे (for संयुगे). K2 श्रुतवानेत्य संयुगे. — °) V1. 3 M1-3 स्व-पुरीं; B2 स्वां पुरीं (for स्वपुरं). S1 K1. 3. 4 V2 Dn D1-4 T G M4 प्रययौ स्वां पुरीं प्रति; K2 प्रययौ द्वारकां पुरीम्.

31 °) K3. 4 N3 (marg.) V1. 2 B2 Dn D1-4. 6 T4 मान- (for वीर्य-). K1. 2 N3-समन्वितः; N2 V3-बलां (for-मदां).

32 °) K1 T G1. 3-5 M नि-; N2 V3 [अ]थ (for च). — °) D3 स्व- (for सन्यत्). N1. 2 B1. 3 Ds महत्पुरम् (by transp.); N3 V1. 3 महापुरम्. — °) K1. 2 भोजकट (for 'कटम्). — After 32, D6 T1-3 G1. 3-5 M ins.:

88. 32]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

तद्भोजकटमित्येव बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३२
 तत्रौजसा महातेजाः सोऽन्वशादक्षिणां दिशम् ।
 भीष्मकः कुण्डिने चैव राजोवास महामनाः ॥ ३३
 द्वारकामभिसंप्राप्ते रामे वृष्णिबलान्विते ।
 रुक्मिण्याः केशवः पाणिं जग्राह विधिवत्प्रभुः ॥ ३४
 ततः सह तया रेमे प्रियया प्रीयमाणया ।
 सीतयेव पुरा रामः पौलोम्येव पुरंदरः ॥ ३५
 सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी कृष्णस्य भामिनी ।

पतिव्रतागुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥ ३६
 तस्यामुत्पादयामास पुत्रान्दश महारथान् ।
 चारुदेष्णं सुदेष्णं च प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥ ३७
 सुषेणं चारुगुप्तं च चारुबाहुं च वीर्यवान् ।
 चारुविन्दं सुचारुं च भद्रचारुं तथैव च ॥ ३८
 चारुं च बलिनां श्रेष्ठं सुतां चारुमतीं तथा ।
 धर्मार्थकुशलास्ते तु कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ३९
 महिषीः सप्त कल्याणीस्ततोऽन्या मधुसूदनः ।

1017* जन्मास्पदं भगवतो भृगुसूनुर्महात्मनः ।
 तच्छास महावीर्यो रुक्मी जीवति तत्र वै ॥

[M1-3 om. line 1. — (L. 2) D8 M1-3 तत्प्रशासन्; T1 G8 तच्छासने; M4 तत्प्रसादं (for तच्छास).]

33 °) Ñ2 V3 D8 तत्रस्थः स (for तत्रौजसा). — °) Ś1 K1.2 प्रशासद्; T1-3 G1.3.5 M2.4 प्राविशद्; G2 सोऽन्व-
 गाद्; M1.2 (sup. lin.). 3 प्राशिषद् (for सोऽन्वशाद्). K3.4
 Ñ2 V2.3 B2 Dn Ds D1-4.6 T4 G4 दक्षिणां दिशमन्वशात्
 (K4 Ñ2 V2.3 D8 T4 G4 यात्). — °) T2 G1 कुण्डिनं (for
 'ने). V3 Ds सप्येवं; M1-3 त्वेव (for चैव). Ś1 K1 भीष्मकः
 कुण्डिनं त्वेव. — °) T3 तत्र (for राजा). K1.2 महाद्युतिः;
 K3.4 V1.2 B D T4 G1.2 °भुजः; V3 °मतिः (for °मनाः).
 — After 33, D8 T G1.3-5 M ins. :

1018* जरासंधोऽपि संप्राप्य संज्ञां प्राप स्वकं पुरम् ।
 सर्वैर्नृपतिभिः सार्धं लज्जयावनताननः ॥
 शिशुपालोऽपि मन्दात्मा लज्जाविष्टः सबान्धवः ।
 पौरजानपदैर्दृष्टः सोऽयं भोजसुतापतिः ।
 इदानीमन्यथा वृत्तः स्वां पुरीं निर्ययौ बहिः ॥ [5]
 को नु नाम समर्थोऽत्र कृष्णे जीवति सांप्रतम् ।
 रुक्मिणीमन्यथाकर्तुं सबले सहसात्यकौ ॥
 इति पौराश्च तं दृष्ट्वा सुनीथं मन्दविक्रमम् ।
 आहुः परस्परं सर्वे गच्छन्तं स्वपुरं नृपम् ॥

Colophon.

[(L. 1) D8 संप्राप्तः (for °प्य). — M1-3 om. line 2.
 — (L. 3) M1 स्ववान्धवैः (for सबान्धवः). — (L. 4) T2.4
 G1.4.5 जुष्टः (for दृष्टः). M1-3 -वरः (for -पतिः). T4 सोऽयं
 राजसुतारतिः (for °). — (L. 5) T2-4 G1.4.5 M4 -वृत्तिः
 (for वृत्तः). — (L. 6) T1 G3 M3 कृष्णेन युधि सांप्रतम् (for
 °). — (L. 7) D8 बलदेवे ससात्यकौ; T1 G3 सबलेन महात्मना
 (for °). — (L. 9) T2-4 G1.3.4 M4 गच्छन्तः (for
 गच्छन्तं). — Colophon om. in D8 G3. — Adhy. name:
 T1-3 G1 रुक्मिपराजयः; M2.3 रुक्मिणीहरणम्. — Adhy. no.:

T1.2 G4 M2.4 121; T3 130; T4 114; G1 123; G5 124;
 M1 108; M3 120.]

34 Before 34, D8 T1-3 G1.3-5 M ins. वैशंपायनः.
 — °) T2.3 G1.4.5 द्वारक्यां च संप्राप्ते. — °) G2 वृष्णीनां
 च (for रामे वृष्णि-). Ś1 T1.2 G1.3.5 कुलान्विते (for -बं).
 — °) G4 जगृहे (for जग्राह). Ñ2 V3 Ds तदा (for प्रभुः).
 G2 जग्राह विधिपूर्वकम्. — After 34, D8 S (except G2)
 ins. a passage given in App. I (No. 23).

35 °) K4 सीताम् (for सीतया). — After 35, D8
 T1-3 G1.3-5 M ins. :

1019* दमयन्त्या यथा राजा पुण्यश्लोको नलस्तथा ।
 [T2.3 G1.4.5 राजन् (for राजा).]

36 °) D3 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा). — °) Ñ V1.2 B T3
 भाविनी; Dn2 भागिनी (for भामिनी). — °) K3 Ñ1 D1
 गुणोदि (Ñ1 °चि)ता; B1 -समन्विता (for -गुणा). Ś1 K1.4
 रूपेणासदृशी भुवि.

37 °) V3 M3 दश पुत्रान् (by transp.). — °) K3
 सुदोष्णं; K4 Ñ V1.3 D1.4 सुचारुं (for सुदेष्णं). — °)
 K1.2 Ñ2 V3 Ds D8 T G3-5 M4 महारथम् (for °बलम्).

38 °) Ś1 सुचारुं; K2 सुवेलं; Ñ2 अथैनं (for सुषेणं).
 K1 सुदंष्ट्रं चारुदंष्ट्रं च. — °) Ś1 G4.5 M1.2.4 चारुबाहुं (for
 °बाहुं). T2.3 G1 चारुबाहुं तथैव च. — °) K2 चारुविन्दुं
 (for °विन्दं). Ś1 शरावासं; Ñ3 (marg.) V1 सुविन्दं च; V3
 सुदेष्णं च; T1 शरारं च; M1-3 शरावं च; M4 च विन्दं च (for
 सुचारुं च). K1 चारुविन्दुं सुराचापं. — °) D8 वज्रचारुं; G2
 रौद्रं; M4 चारुभद्रं (for भद्रचारुं).

39 D8 reads 39 on marg. — °) T2.3 G1.5 M कन्यां
 (for सुतां). — °) K3 -सहितास (for -कुशलास). — °)
 Ś1 D3 कृतार्था (for °स्त्रा). D8 युधि (for युद्ध-).

40 °) K1 Ñ1 महिष्यः सप्त कल्याण्यसः. — °) T2.3
 G1.4 ततोऽन्या यदुनन्दनः. — °) Ś1 K1 कुलोद्बहाः; M3 गुणो

रुक्मिपराजयः]

विष्णुपर्व

[88. 44

उपयेमे महाबाहुर्गुणोपेताः कुलोद्भवाः ॥ ४०
 कालिन्दीं मित्रविन्दां च सत्यां नाग्रजितीमपि ।
 सुतां जाम्बवतश्चापि रोहिणीं कामरूपिणीम् ॥ ४१
 मद्रराजसुतां चापि सुशीलां शुभलोचनाम् ।
 सत्राजितीं सत्यभामां लक्ष्मणां चारुहासिनीम् ।
 शैब्यां सुदत्तां रूपेण श्रिया ह्यप्सरसोपमाम् ॥ ४२

स्त्रीसहस्राणि चान्यानि षोडशातुलविक्रमः ।
 उपयेमे हर्षकेशः सर्वा भेजे स ताः समम् ।
 परार्धवस्त्राभरणाः कामैः सर्वैः समेधिताः ॥ ४३
 जज्ञिरे तस्य पुत्राश्च तासु वीराः सहस्रशः ।
 सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे बलवन्तो महारथाः ।
 यज्वानः पुण्यकर्माणो महाभागा महाबलाः ॥ ४४

इति श्रीहरिवंशे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

C 6706
B 2. 60. 45
P 2. 60. 45

द्भवाः (for कुलो°). K₄ जनोपेताः कुलोद्भवाः; T₂ G₁, 4
 कुलशीलगुणान्विताः .

41 °) K₄ मित्रविन्दां; V₃ ° वृन्दां (for ° विन्दां). — °)
 S₁ K₁ N₂ V₃ B₂ नम्रजितीम्; N₁ M₃ न(M₃ ना)म्रजिताम्
 (for नाग्रजितीम्). — °) S₁ स तां जाम्बवतीं चापि. — °)
 K₂ G₂ -रोहिणीम् (for -रूपि°). K₁ कामरूपां तु रोहिणीम्.

42 °) T₂, 3 G₁, 4 चारु-; Cal. ed. भद्र- (for शुभ-).
 M₄ -शोभनाम् (for -लोच°). — M₄ repeats 42°^d after
 43°^b. — °) V₁ B D T₁, 2, 4 G₁, 3 M₁, 2, 4 (both times)
 सत्राजितीं (for सत्रा°). — °) N₁, 3 V₁ B Dn Ds G₂
 जाल- (for चारु-). S₁ K₁, 3 लक्ष्मणां ज(K₃ जा)लवासिनीम्.
 — °) K₂-4 N₂ V B D T₄ G₂ शैब्यस्य च सुतां तन्वीं; N₁
 रूपेण शैब्यस्य सुतां. — °) K₄ V₂ B₂ D₁-5 रूपेण; N₁, 2
 V₃ T₁ G₃ श्रिया च; T₂, 3 G₁, 4, 5 श्रियं च (for श्रिया हि).
 S₁ श्रिया अप्सरसोपमाः; K₁ प्रिया ह्यप्सरसोपमाः; K₂, 3 N₃
 V₁ B₁, 3 Dn Ds रूपेणाप्सरसः (K₃ ° सा; B₃ Dn Ds ° सां)
 समाम्.

43 °) N₂ Ds [अ]मित- (for [अ]तुल-). — After 43°^b,
 M₄ repeats 42°^d. — °) K₂ सर्वाभिश्चैव ताः समाः. — G₂
 om. 43°-44°^f. — °) K₃, 4 N₂, 3 (marg.) V Dn Ds D₁-5
 सुखोचिताः; N₁ समाहिताः; N₃ B Ds समन्विताः; T₁ समो-
 दिताः; M₃ समेधिकाः (for ° ताः). K₂ कामैः सर्वाः समन्विताः.

44 G₂ om. 44 (cf. v. l. 43). — °) K V₂ B₂ Dn
 D₂, 3 T₂ तासु; M₄ तत्र (for तस्य). D₁ जज्ञिरे तास्तु पुत्रांश्च;
 D₄ ° रे तासु वीराश्च. — °) K₁, 3, 4 V₂ B₂ Dn D₁-5 T₄ G₁
 M₄ तस्य वीराः; K₂ वीराः शतः; B₃ सुवीराश्च (for तासु
 वीराः). — After 44°^b, S₁ D₂ ins. :

1020* अशीतिं च सहस्राणि षोडशान्यानि भारत ।

[D₂ अशीतिञ्च (for ° ति). D₂ दश च (for षोडश).]

— °) K₂, 4 N₁ V B₂ Ds D₁, 2, 4-8 T G₁, 3-5 शास्त्रार्थ-;
 B₁, 3 शस्त्रार्थ-; D₃ शस्त्रास्त्र- (for सर्वास्त्र-). — °) N₂ वीर्य-
 वन्तो (for बल°). S₁ D₃ महाबलाः; T₁ G₃, 4 महत्तराः (for
 महारथाः). Ds T₂, 3 G₁, 5 M वीर्यवन्तो महाबलाः (T₂, 3
 G₁, 5 M₄ ° हत्तराः). — S₁ N₁ om. (hapl.) 44°^f. — °)
 V₃ T₁-3 G₁, 3-5 M विनीताः (for यज्वानः). — °) T₂, 3
 G₁, 3-5 देवभोगा (G₃ ° लोका) (for महाभागा). M₁-3 देव-
 भा(M₂ ° भो)गा महारथाः. — After 44, D₆ T G₁, 3-5
 M ins. :

1021* एवं विवाहं यदुपुंगवस्तदा

कृत्वा तु रामेण च यादवैः सह ।

पुरे तु तस्मिन्विवस्त्वुखं हरि-

र्यथैव शक्रः स्वपुरे जगद्गुरुः ॥

[(L. 2) M₁, 3 करोति (for कृत्वा तु). — (L. 3) M₁-8
 सुखमावसद् (for न्यवसत्स्वुखं). — (L. 4) T₄ जगत्प्रभुः (for
 ° गुरुः).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ N₂ Ds₂ T₃.
 — Mention of Khila : K₃, 4 N₃ V B Dn Ds D₁, 2.
 — Adhy. name : S₁ K₂ N₁ V₁ B Ds D₁-8 T₁, 4 G₂-4
 M रुक्मिणीविवाहः; K₁ रुक्मिण्यादिविवाहः; K₃ रुक्मिणी-
 स्वयंवरः; K₄ V₂, 3 Dn D₁-3 रुक्मिणीहरणम्; T₂, 3 G₁
 रुक्मिणीविवाहोत्सवः. — Adhy. no. (figures, words or
 both) : K₃ 114; N₃ V₁, 2 B₂ 118; Dn Ds₂ D₄ T₄ 115;
 D₁ 112; D₃ G₁ 124; T₁, 2 G₃, 4 M 122; T₃ 131; G₂
 121; G₅ 125. — Śloka no. : Dn Ds₂ D₃ 45; D₄ 46.

वैशंपायन उवाच ।

ततः काले व्यतीते तु रुक्मी महति वीर्यवान् ।
 दुहितुः कारयामास स्वयंवरमरिंदमः ॥ १
 तत्राहूताश्च राजानो राजपुत्राश्च रुक्मिणा ।
 समाजग्मुर्महावीर्या नानादिग्भ्यः श्रियान्विताः ॥ २
 जगाम तत्र प्रद्युम्नः कुमारैरपरैर्वृतः ।
 सा हि तं चकमे कन्या स च तां शुभलोचनाम् ॥ ३
 शुभाङ्गी नाम वैदर्भी कान्तिद्युतिसमन्विता ।
 पृथिव्यामभवत्ख्याता रुक्मिणस्तनया तदा ॥ ४
 उपविष्टेषु सर्वेषु पार्थिवेषु महात्मसु ।
 वैदर्भी वरयामास प्रद्युम्नमरिसूदनम् ॥ ५
 स हि सर्वास्त्रकुशलः सिंहसंहननो युवा ।

रूपेणाप्रतिभो लोके केशवस्यात्मजोऽभवत् ॥ ६
 वयोरूपगुणोपेता राजपुत्री च साभवत् ।
 नारायणी चन्द्रसेना जातकामा च तं प्रति ॥ ७
 वृत्ते स्वयंवरे जग्मू राजानः स्वपुराणि ते ।
 उपादाय तु वैदर्भी प्रद्युम्नो द्वारकां ययौ ॥ ८
 स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ।
 अनिरुद्धमिति ख्यातं कर्मणाप्रतिभं भुवि ।
 धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगम् ॥ ९
 अभवत्स यदा राजन्ननिरुद्धो वयोनितः ।
 तदास्य रुक्मिणः पौत्रीं रुक्मिणीं रुक्मसंनिभाम् ।
 पत्न्यर्थं वरयामास नास्मा रुक्मवतीति सा ॥ १०
 अनिरुद्धं गुणैर्दातुं कृतबुद्धिर्नृपस्तदा ।

89

- 1 ^a) D₃ अनुत्तमम् (for अरिंदमः).
 2 ^a) D₃ नानादेश्याः (for 'दिग्भ्यः'). K₄ समाश्रिताः (for श्रियान्विताः).
 3 B₃ G₂ om. (hapl.) 3^a-4^b. — ^a) K₂₋₄ Ñ V B₁. 2 D T₄ M₄ तत्राजगाम प्रद्युम्नः. — ^a) K₂ स हि तां चकमे वीरः. — ^a) K₂ सुश्रोणीं मृगलोचनाम्; G₅ स हि तां शुचिलो.
 4 B₃ G₂ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^a) Ñ₁ तन्वङ्गी; D₄ (marg. as in text) विदर्भी (for शुभाङ्गी). D₄ (marg.) तन्वङ्गी; M₄ वैदेही (for वैदर्भी). K_{2.4} D₁ शुभाङ्गी नाम वैदर्भी. — ^b) T_{1.3} G₃₋₅ M काले (for कान्ति). K_{2.4} D₁ -समन्विताम् (for 'ता'). — ^c) K₁ साभवत् (for अभ).
 5 ^b) B₃ महात्मनः; D_{4.5} महत्सु च (for महात्मसु). — ^a) T G_{1.3-5} M₄ -मर्दनम् (for -सूदनम्).
 6 ^a) Ñ₂ सर्वार्थः; G₃ सर्वत्र (for सर्वास्त्र). — ^a) Ś₁ K₁ सुतो (for [आ]त्मजो). Ñ₁ यशसा विक्रमेण च.
 7 D₁ om. (hapl.) 7^{ab}. — ^a) D₂ (sup. lin. as in text) तदा (for वयो). — ^b) D₂ रुक्मपुत्री (for राज). — ^c) K_{1.3.4} Ñ_{1.3} V_{1.2} B₃ D_n D_{1.3.4.6} G₃ M₃ चेन्द्रसेना (for चन्द्र). Ñ₂ V₃ B_{1.2} D₅ M_{1.2} नारायणीवेन्द्रसेना. — ^a) B₃ D₆ जातरागा (for 'कामा'). D_{5.2} च संप्रति; T₄ वरं प्रति (for च तं प्रति). D₃ जाता भोजकटं प्रति.

8 ^c) D₃ वैदर्भी तु समादाय. — After 8, K_{3.4} D_{2.5} (marg.) T₃ ins. :

1022* रेमे सह तया वीरो दमयन्त्या नलो यथा ।

[K_{3.4} D₂ धीमान् (for वीरो).]

9 T₃ om. 9^{ab}. — ^b) K₁ शुभम् (for सुतम्). — ^c) K₁ D₃ T_{1.2} G_{1.3} अनिरुद्ध (for 'द्वम्'). M₄ अनिरुद्ध इति ख्यातः. — ^a) Ñ₂ सुतम् (for भुवि). — ^f) Ñ₂ -मार्गे च; B₁ -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). D_{3.4} T₁ G_{3.4} M_{1.2.4} पारगः (for 'गम्'). M₃ नीतिशास्त्रेषु पारगः.

10 ^a) K₃ ततो; Ñ₁ D_n D_{5.2} D₂ तदा (for यदा). — ^c) Ñ₁ तं तदा रुक्मिणः पुत्रीं; M₃ तदास्य रौक्मिणः पुत्रीं. — ^a) Ś₁ K₁ Ñ V B_{1.3} D_{2.6} T_{1.4} G₄ रुक्मिणीं; K₃ D_n D_{5.1} (sup. lin.) D_{4.5} (marg.) श्रीमतीं; B₂ रूपिणीं (for रुक्मिणी). G₃₋₅ -संभवाम्; M₃ -संनिभा (for 'भाम्'). T_{2.3} G₁ रुक्मिणीं रौक्मसंभवाम्. — ^c) K₁ D₅ पौत्रार्थे; K₂₋₄ Ñ V_{1.2} B D_n D_{1.2.5.6} T₁ G₂ पत्न्यर्थे; D₄ पुत्रार्थे; M_{1.2} पुत्रार्थं (for पत्न्यर्थं). — ^f) K₁ (marg. as in text) सा च तं चकमे पतिम्; K₃ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ नास्मा रुक्मवतीं सतीम् (K₃ तु ताम्).

11 ^a) K_{1.2.4} Ñ V_{1.3} B_{1.3} D₅ D_{1.2.5.6} G₂ दान्तं (for दातुं). T₁ अनिरुद्धाय दातुं स. — ^b) Ñ₂ V₃ B₁ D₆ G₃ कृतबुद्धिं (for 'बुद्धिर्'). Ś₁ नृपैः सह (for नृपस्तदा). K₁ सर्वास्त्रकुशलं तथा. — ^a) Ś₁ K₁ T_{2.3} G_{1.4.5} M₄ अनु (for

रुक्मिवधः]

विष्णुपर्व

[89. 24]

प्रीत्या च रौक्मिणेयस्य रुक्मिण्याश्चाप्युपग्रहात् ॥ ११
 विस्पर्धन्नपि कृष्णेन वैरं तदपहाय सः ।
 ददानीत्यब्रवीद्राजा प्रीतिमाञ्जनमेजय ॥ १२
 केशवः सह रुक्मिण्या पुत्रैः संकर्षणेन च ।
 अन्यैश्च वृष्णिभिः सार्धं विदर्भान्सबलो ययौ ॥ १३
 संयुक्ता ज्ञातयश्चैव रुक्मिणः सुहृदश्च ये ।
 आहूता रुक्मिणा तेऽपि तत्राजग्मुर्नराधिपाः ॥ १४
 शुभे तिथौ महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते ।
 विवाहायानिरुद्धस्य बभूव परमोत्सवः ॥ १५
 पाणौ गृहीते वैदर्भ्यास्त्वनिरुद्धेन भारत ।
 रेमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथामराः ॥ १६
 अथाश्मकानामधिपो वेणुदारिरुदारधीः ।
 अक्षः श्रुतर्वा चाणूरः काथश्चैवांशुमानपि ॥ १७

जयत्सेनः कलिङ्गानामधिपश्च महाबलः ।
 पाण्ड्यश्च नृपतिः श्रीमानृषीकाधिपतिस्तथा ॥ १८
 एते संमन्व्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्धयः ।
 अभिगम्याब्रुवन्सर्वे रुक्मिणं रहसि प्रभुम् ॥ १९
 भवानक्षेषु कुशलो वयं चापि रिरंसवः ।
 प्रियद्युतश्च रामोऽसावक्षेष्वाग्निपुणोऽपि च ॥ २०
 ते भवन्तं पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम तं वयम् ।
 इत्युक्तो रोचयामास द्यूतं रुक्मी महारथः ॥ २१
 ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताजिराम् ।
 सभामाविविशुर्हृष्टाः सिक्तां चन्दनवारिणा ॥ २२
 तां प्रविश्य ततः सर्वे शुभ्रसगनुलेपनाः ।
 सौवर्णेष्वासनेष्वासांचक्रिरे विजिगीषवः ॥ २३
 आहूतो बलदेवस्तु कितवैरक्षकोविदैः ।

C 6731
B 2. 61. 25
P 2. 61. 25

उप-).

12 ^a) K₂ Ñ₃ V₁ B D₆ स्पर्धमानो; T₃ पस्पर्ध (for विस्पर्धन्). K₁ सह; Ñ₁ चैव (for अपि). — ^b) K₃ Ñ_{2.3} V B₂ D_n D_s D₁₋₅ T₄ G₂ वैरं त्यज्य (D₃ क्त्वा) महायशाः. — ^c) K₂₋₄ D_n D_{s1} D₁₋₅ T₂₋₄ G M₄ ददामि (for नि). — ^d) K₂ मतिमाञ्ज (for प्री°).

13 ^a) K₁ B₃ D₁ G₂ रुक्मिण्याः (for ण्या). — ^d) K₁ सहितो; T₄ सबलं (for लो).

14 ^a) Ś₁ चोभयोश्च (for ज्ञातयश्च). — ^d) D₃ समाजग्मुर् (for तत्रा°).

15 ^a) T G_{1.3-5} M_{1.2.4} तथा राजन् (for महाराज). — ^b) Ś₁ K₁ ऋक्षे चैव (for नक्षत्रे च). T₁ विधिः; G_{3.5} M₄ ऽदिति- (for चाभि-). T_{2.3} नक्षत्रेऽदितिदैवते. — ^c) Ś₁ विवाहे तु; K₂ विवाहश्च; K₄ Ñ V B D_n D_s D_{1.2.4-6} T_{1.4} G_{2.3} M₄ विवाहः सो; T_{2.3} G_{1.4.5} हाद् (for हाय). — ^d) K₁ बभूव स महोत्सवः.

16 K₄ D₃ om. 16^{ab}. — ^a) D₅ गृहीत्वा (for ते). — ^b) K₁ पार्थिव; K₃ V₂ B₁ (marg.) D_n D_{1.2.4.5} T₄ तत्र वै (for भारत). — After 16^{ab}, K_{2.3} Ñ_{2.3} V B_{1.2} D_n D_s D_{1.2.4-6} T₄ G₂ ins. :

1023* वैदर्भ्यादवानां च बभूव परमोत्सवः ।

[D₂ वैदर्भ्याणां यादवानां (for °).]

17 ^b) D₃ महायशाः (for उदारधीः). — ^c) D₃ अक्षः सुपर्वा चाणूरः. — ^d) Ś₁ इति (for अपि).

18 ^a) K₂ Ñ₂ V_{1.3} D_{s2} जयत्सेनः (for जयत्सेनः). — ^b) D₄ मागधश्च (for अधिपश्च). — ^d) D₃ कारुषाधिपतिस्तथा; D₆ उषिका°; T₄ G_{4.5} M₂₋₄ इषिका°.

19 ^a) Ñ₃ V₁ ते तु (for एते). — ^b) M₄ महारथाः (for महर्द्धयः). Ñ_{2.3} (marg.) V_{1.3} D_s दाक्षिणापथवासिनः. — ^d) G_{4.5} M₄ सदसि (for रहसि). Ñ₂ स्थितम् (for प्रभुम्). G₃ रुक्मिणं सदसि प्रभो.

20 ^b) G₂ परीप्सवः (for रिरंसवः). — ^c) K₄ विश्व द्यूते; G₂ द्यूतप्रियश्च (for प्रियद्युतश्च). — ^d) Ś₁ V₃ M₂ निपुणो; V₁ B_{1.3} D₆ [अ]कुशलो (for [अ]निपुणो). D₃ सन् (for च). K₂ अक्षेष्वाकुशलस्तथा; K_{3.4} D_{1.2.4} G₂ अनक्ष-निपुणो (G₂ कुशलो)ऽपि च; Ñ₃ अक्षे स कुशलोऽपि च; D₆ अनक्षनिपुणश्च ह.

21 ^b) K₂ V₃ D₅ M_{1.2} इच्छामहे (for म तं). T_{2.3} G₁ बलम् (for वयम्). G₄ जेतुमिच्छामि तं बलम्. — ^c) V₃ [उ]क्त्वा (for [उ]क्तो). K₄ D₁ इत्युक्त्वा चोदयामास. — ^d) K_{2.4} Ñ_{1.3} V_{1.2} B D_{1.3-6} रुक्मी द्यूतं (by transp.). Ñ₂ V₃ D_s रुक्मी द्यूतं महाबलः.

22 ^a) B_{1.2} सभां (for शुभां). D₃ ते काञ्चनमयस्तम्भां. — ^b) K₃ कुसुदैर् (for कुसुमैर्). K₄ कुसुमाभूषिताजिराम्; D₅ T₄ मैर्भूषिताम्बराम्. — ^c) K₁ Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.3} D_s D₆ G₂ सभां तां (G₂ ते) विविशुर्हृष्टाः; K₃ सभायां वि°.

23 ^b) D₃ शुचि- (for शुभ्र-). V₁ स्त्रगन्ध- (for स्त्रगनु-).

24 ^a) K₂ Ñ₃ V₁ B₁ D₆ बलभद्रस् (for देवस्). — ^c)

C 6732
B 2. 61. 95
P 2. 61. 25

बाढमित्यब्रवीद्धृष्टः सह दीव्याम पण्यताम् ॥ २४
निकृत्या तं जिगीषन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ।
मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्युः सहस्रशः ॥ २५
ततः प्रावर्तत द्यूतं तेषामरतिनाशनम् ।
कलहायास्पदं घोरं दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥ २६
निष्काणां तु सहस्राणि सुवर्णस्य दशादितः ।
रुक्मिणा सह संपाते बलदेवो ग्लहं ददौ ॥ २७
तं जिगाय ततो रुक्मी यतमानं महारथम् ।
तावदेवापरं भूयो बलदेवं जिगाय सः ॥ २८
असकृज्जीयमानस्तु रुक्मिणा केशवाग्रजः ।
सुवर्णकोटिं जग्राह ग्लहं तस्य महात्मनः ॥ २९
जितमित्येव हृष्टोऽथ तमाहूतिरभाषत ।

श्लाघमानश्च चिक्षेप प्रहसन्मुसलायुधम् ॥ ३०
अविद्यो दुर्बलः श्रीमान्हिरण्यमभितं मया ।
अजेयो बलदेवोऽयमक्षयूते पराजितः ॥ ३१
कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा ।
दन्तान्विदर्शयन्हृष्टस्तत्राकुध्यद्वलायुधः ॥ ३२
रुक्मिणश्च वचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम् ।
निगृह्यमाणस्तीक्ष्णाभिर्वाग्भिर्भीष्मकस्तनुना ।
रोषमाहारयामास जितरोषोऽपि धर्मवित् ॥ ३३
संकुद्धो धर्षणां प्राप्य रौहिणेयो महाबलः ।
धैर्यान्मनः संनियम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ३४
दशकोटिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ।
एतं संपरिगृहीष्व पातयाक्षान्नराधिप ।

K₃ विद्वान् (for हृष्टः). — ^a V_{1.3} सह दिव्याम पश्यताम्;
T_{2.3} G₁ M₁ सभां दिव्याम पश्यताम्.

25 ^a) T_{1.4} G₁ वि- (for तं). — ^c) K_{1.2} Ñ₃ V_{1.2}
B D₆ T₄ सुवर्णानि; T_{1.3} G_{2.4} णीश्च (for णं च). Ś₁
मणिमुक्तप्रवालं च.

26 ^a) Ś₁ Ñ₁ प्रवृत्ते; K₃ प्रावर्तयद् (for र्त्तत).
— ^b) K_{1.3} Dn Ds₁ D_{1.2} T₁ रतिवि-; K₂ Ñ₂ V₃ B_{2.3}
Ds₂ D₄₋₆ T₄ तद्रति-; K₄ T_{2.3} G_{1.3-5} मतिवि-; Ñ₃ V₁
B₁ तत्र वि-; V₂ च रति-; D₈ वै रति-; G₂ तत्प्रीति- (for
अरति-). — ^c) K_{1.4} Ñ_{2.3} Dn D₃₋₅ T₄ G₂ कलहस्य (for
हाय). D₆ T₁₋₃ G_{1.3-5} M कलहायतनं घोरं. — ^d) Ñ₁
T₁₋₃ G₃₋₅ M क्षयाय च (for वहम्).

27 ^b) K₃ Ñ₂ V_{2.3} D_{2.4} (marg. as in text).
दशायुतम्; Ñ₁ T_{3.4} धिकम्; B₃ नि च; T_{1.2} G_{1.3-5} M₁
शताधिकम् (for दशादितः). M₃ सुवर्णानां दशा जितः.

28 ^a) D₅ रणे (for ततो). — ^b) V₂ बलदेवं; D_{1.2}
जितमानं (for यं). N (except Ś₁) T₄ G₂ महाबलम् (for
रथम्). — Dn₂ repeats 28^a after 29. — ^d) K₄ बल-
देवो (for देवं).

29 ^a) T₂ G₁ M₁ जयमानस् (for जीं). — ^c) Ñ₁ V_{1.3}
B D₅ कोटीर् (for कोटिं). — ^d) Ś₁ Dn महाबलः; T₁₋₃
G_{1.3-5} M₁ दुरात्मनः (for महां). — After 29, Dn₂
repeats 28^a.

30 K₃ om. 30^a-31^a. — ^a) D₅ तं हृष्टस्; T₄ द्यूताय;
M₁₋₃ संहृष्टस् (for हृष्टोऽथ). — ^b) Ñ₂ M₁ तदाहूतिर; D₃

तमद्भुतम्; D₁ रामं कृतिर् (for तमाहूतिर्). K₄ तमाहूया-
भ्यभाषत; V₃ तदा रुक्मी व्यं; D₁ (marg.) तमाहूयति भारत;
D₅ तदानीं स ह्यभाषत; T₁₋₃ G_{1.3.4} तमाहूयाभ्यभां. — ^c)
Ś₁ ग्लहमानश् (for श्लाघं).

31 K₃ om. 31^a (cf. v. 1. 30). — ^a) Ś₁ अविद्या-
D₃ दुर्विद्यो; G₃ अविद्यो (for द्यो). K_{1.4} स्यं बलः (for
दुर्बलः). — ^b) D₁ (marg. as in text) ददौ (for मया).

32 ^b) D_{1.2} प्राहसन्स (for प्रजहास). K₁ G₁ बलं (for
भृशं). T₃ तथा (for तदा). K₄ प्रहसन्स भृशं तथा. — ^c)
K₂₋₄ Ñ₁ V B Dn Ds D_{1.3.5.6} T₄ G₂ प्र-; Bom. Poona
eds. G(ed.) सं- (for वि-). D₂ हृष्टस्; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₁
वीरस्; M₁₋₃ क्रूरस् (for हृष्टस्). K₁ D₁ दन्तान्प्रदर्शयन्कृ-
त्त्वांस (D₁ न्कुद्धस्). — ^d) T₁₋₃ G_{1.3-5} तदा कुद्धो (for
तत्राकुध्यद्).

33 ^a) K Ñ_{1.3} V_{1.2} B Dn D₁₋₆ T_{1.4} G₂₋₄ तद्वचः
(for च वचः). — ^b) K₄ निमित्तताम्; D₁ कम् (for जम्).
— ^c) Ś₁ संकुध्यमानस्तीक्ष्णाभिर्; T₂ G₅ विगृह्यमाणं; G₁
विगर्हं. — ^d) V₃ क्रोधम् (for रोषम्). — ^e) Ñ₂ V₃
क्रोधो (for रोषो).

34 ^a) K₂ स कुद्धो; Ñ₂ अकुद्धो; D₆ स क्षुब्धो (for
संकुद्धो). — ^b) K₂ G₅ बलदेवो (for रौहिणेयो). — T₁
repeats 34^a-38^b after 38^a. — ^c) Ś₁ G₂ संनिधाय (for
यम्य).

35 For the repetition in T₂, cf. v. 1. 34. — ^a) T₁
(both times) G₅ शत- (for दश-). — ^b) G_{1.5} कोऽपि (for

रुक्मिवधः]

विष्णुपर्व

[89. 42

कृष्णाक्षल्लोहिताक्षांश्च देशेऽस्मिंस्त्वमपांसुले ॥ ३५
 इत्येवमाह्वयामास रुक्मिणं रोहिणीसुतः ।
 अनुक्त्वा वचनं किञ्चिद्वाढमित्यब्रवीत्पुनः ॥ ३६
 अक्षान् रुक्मी ततो हृष्टः पातयामास पार्थिवः ।
 चातुरक्षे निर्वृत्ते तु निर्जितः स नराधिपः ॥ ३७
 बलदेवेन धर्मेण नेत्युवाच ततो बलम् ।
 धैर्यान्मनः संनियम्य स न किञ्चिदुवाच ह ।
 बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति स्मयन् ॥ ३८
 बलदेवस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्वं वाक्यं नराधिपात् ।

भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह ॥ ३९
 ततो गम्भीरनिर्घोषा वागुवाचाशरीरिणी ।
 बलदेवस्य तं क्रोपं वर्धयन्ती महात्मनः ।
 सत्यमाह बलः श्रीमान्धर्मेणैष पराजितः ॥ ४०
 अनुक्त्वा वचनं किञ्चित्प्राप्तो भवति कर्मणा ।
 मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम् ॥ ४१
 इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम् ।
 संकर्षणस्तदोत्थाय सौवर्णेनोरुणा बली ।
 रुक्मिण्या आतरं ज्येष्ठं निष्पिपेष महीतले ॥ ४२

C 6753
B 2. 61. 46
P 2. 61. 46

एको). — °) K1 V3 T1 G3 M2. 3 एवं सं-; K2 Ñ2. 3 B1
 Dn Ds2 D2. 3. 5 T4 G2 एनं सं-; D1 पणं तं (for एतं सं-).
 K4 संप्रति (for संपरि-). S1 जग्राह (sic) (for गृहीष्व).
 T2 (both times). 3 G1. 4. 5 M4 एवं संप्रति गृहीष्व. — °)
 Ñ1 महाबल (for नराधिप). — °) V2 D6 अधिपांसुले; Dn
 Ds T4 G1. 3 त्वाधि; T1. 3 G4 M अपि पां; G5 अवि (for
 त्वम). D3 देशे चास्मिन्सुपांसुले.

36 For the repetition in T2, cf. v. l. 34. — °) M1-3
 रुक्मिणं केशवाग्रजः. — °) S1 अकिञ्चिद्वत्वा वचनं.
 — °) Ñ1 उच्यते (for अब्रवीत्). V1 D1 वचः; D4 परः (for
 पुनः). S1 बाढं बाढेति तं पुनः; K1 Ñ2 B1. 3 T1. 3. 4 G2-4
 M1-3 बाढं वा ने (K1 नो वे) ति वा पुनः; T2 (both times)
 बान्धवोऽसीति वा पुनः.

37 For the repetition in T2, cf. v. l. 34. — °) D3
 सोऽक्षान् (for अक्षान्). T1. 2 (both times). 3 G1. 3-5 M4
 कृष्णान् (for हृष्टः). — °) S1 K1. 3 समाप्ते (for निर्वृत्ते).
 — °) T1 जितः स च (for निर्जितः स).

38 For the repetition in T2, cf. v. l. 34. — °) G3
 देवोऽपि (for देवेन). — °) S1 प्रत्युवाच (for नेत्यु). — °) S1
 om. 38^{ad}. — °) G2 समाधाय (for संनियम्य). — °)
 Ñ2. 3 V2 B1 Ds न स (by transp.); B2. 3 न च. Ñ1 T2
 (both times). 3. 4 G1. 3-5 M ततो वचनमब्रवीत्. — After
 38^{ad}, S (except G2) ins. :

1024* एते ब्रुवन्तु राजानो ये तथ्यवचना इह ।
 [T3 G4. 5 M4 यथार्थ- (for ये तथ्य-).]
 — °) S1 स्थितः (for स्मयन्). T1-3 G1. 3-5 मया जित इति
 स्थितः.

39 M4 reads 39^{ad}-40^{ad} twice. — °) M4 (second
 time) इति तस्य वचः श्रुत्वा. — °) Ñ3 G1 नराधिपः (for
 पात्). D3 रुक्मिवाक्यं नराधिप. — After 39^{ad}, Ñ2. 3 V

Ds D1. 2. 4 read 45^{ad} repeating it in its proper place.
 — °) Ñ2 V3 Ds सः (for ह). V1 नोत्तरं प्रत्यपद्यत; T2. 3
 G1. 3-5 M4 (both times) रं प्रत्यभाषत.

40 For the repetition in M4, cf. v. l. 39. — °)
 K4 ततो निर्घोषगम्भीरा. — °) K2-4 Ñ V B D क्रोधं (for
 क्रोपं). — °) S1 वारयन्ती; M4 (both times) खण्डं (for
 वर्धं). — M4 om. 40^{ad}-41^{ad}. Ñ1 om. 40^{ad}. — °) T2 G1
 तथ्यम् (for सत्यम्). M2 एव (for आह). — °) G4 सत्येन
 (for धर्मेण). D3 T1 M1. 3 [ए]व (for [ए]ष).

41 M4 om. 41 (cf. v. l. 40). — °) S1 K2 Ñ3 V1
 B Ds G2 [अ]पि वचः (for वचनं). — °) S1 कर्मणि; Dn1
 णाम् (for णा). — °) D3 तत्सदिति; T1 G4 M2 तस्येदम्;
 T2 G5 तस्यैवम्; M1 तत्तस्यापि; M3 तत्तस्याद् (for तत्स्या-
 दिति).

42 °) M4 तस्य (for श्रुत्वा). Ñ V1. 3 B3 Ds2 G2
 M1. 3 सत्यम्; B1 Ds1 D3 तस्य (for तथ्यम्). — °) S1 K1
 प्र- (for सु). — After 42^{ad}, D2 ins. :

1025* तामनाहत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यनोदितः ।
 संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालनोदितः ॥
 नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ।
 अक्षेः क्रीडन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥
 रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः । [5]
 [= (var.) Bhāgavata P., 10. 61. 34^{ad}-36^{ad}.]

— °) K1 बलभद्रस्ततोत्थाय. — After 42^{ad}, K2 V3 Ds1
 Ds. 6 G2 read 43^{ad}, V3 Ds1 repeating it in its proper
 place. — °) K1 (sup. lin. as in text) Ds श्रेष्ठं (for
 ज्येष्ठं). — °) S1 K1. 4 V2. 3 Dn D1-4 T1. 4 निजघान (for
 निष्पिपेष).

43 °) G3 विवशः (for विवादे). — °) Ñ1. 2 V2. 3
 Ds D2 (marg.). 3. 4 रुक्मिणं (for क्षेप्तारं). V1 भाषिणः;

C 6753
B 2 61. 46
P 2. 61. 46

विवादे कुपितो रामः क्षेप्तारं क्रूरभाषिणम् ।
जघानाष्टापदेनैव प्रसह्य यदुपुंगवः ॥ ४३
ततोऽपसृत्य संकुद्धः कलिङ्गाधिपतेरपि ।
दन्तान्वभञ्ज संरम्भादुन्ननाद च सिंहवत् ।
खङ्गमुद्यम्य तांश्चापि त्रासयामास पार्थिवान् ॥ ४४
स्तम्भं सभायाः सौवर्णमुत्पाद्य बलिनां वरः ।
गजेन्द्र इव तं स्तम्भं कर्षन्संकर्षणस्ततः ।
निर्जगाम सभाद्वारात्रासयन्क्रथकैशिकान् ॥ ४५
रुक्मिणं निकृतिप्रज्ञं स हत्वा यादवर्षभः ।

वित्रास्य द्विषतः सर्वान्सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४६
जगाम शिविरं रामः स्वमेव स्वजनावृतः ।
न्यवेदयत् कृष्णाय तच्च सर्वं यथाभवत् ॥ ४७
नोवाच स तदा किञ्चित्कृष्णो रामं महाद्युतिम् ।
निगृह्य च तदात्मानं क्रोधादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४८
न हतो वासुदेवेन यः पूर्वं परवीरहा ।
स रामकरमुक्तेन निहतो घूतमण्डले ।
अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः ॥ ४९
तस्मिन्हते महामात्रे नृपतौ भीष्मकात्मजे ।

T₃. 8 कर्मणा (for -भाषिणम्). K₈. 4 D₁. 2 (marg. as in text) क्षे (D₁ क्षि) सारं किल रुक्मिणम्. — K₂ V₃ D₃₁ D₅. 6 G₂ read 43^{ca} after 42^{ca}, V₃ D₃₁ repeating it here. — ^a) K₁. 2. 4 Ñ V₁. 2. 3 (second time) D₃₁ (first time). ₈₃ D₁-6 T₁. 4 G₂. 3 M₄ प्रमथ्य; T₁. 3 G₁. 4. 5 M₁-3 प्रगृह्य (for प्रसह्य). Bom. Poona eds. G (ed.) प्रमथ्य यदुनन्दनः; V₃ (first time) प्रमथ्य यदुपुंगवैः.

44 ^a) K₄ तं कुद्धः; T₄ संरब्धः; G₂ तं कुद्धं (for संकुद्धः). — ^c) T₃ G₁. 4 तरसा (for संरम्भाद्). — ^d) V₃ B₃ D₅. 6 प्रोन्ननाद (for उ^o). G₂ स (for च). — ^e) T₂ G₁. 3. 5 M₁-3 उद्गृह्य (for उद्यम्य). K₃. 4 Ñ₂ V₂. 3 B₂ D_n D₈ D₁-5 T₄ G₂ सर्वोस (for चापि). G₄ खङ्गमुद्यम्य तांश्चात्र. — ^f) Ñ₁ वीर्यवान् (for पार्थि^o). — After 44, D₆ T G₁. 3-5 M ins. :

1026* रङ्गमध्ये हलधरः परिवभ्राम सिंहवत् ।

[M₁-3 -चक्राम (for -वभ्राम).]

45 ^a) S₁ सभायां; K₁ उत्पाट्य (for सभायाः). Ñ₁. 2 V₃ स्तम्भं सभायामुत्पाट्य. — ^b) K₁ सभायां; Ñ₁. 2 V₃ सौवर्णं; D₆ उद्यम्य (for उत्पाट्य). D₄ वदतां (for बलिनां). — Ñ₂. 3 V D₈ D₁. 2. 4 read 45^{ca} for the first time after 39^{ab}. G₂ repeats 45^{ca} after 53^{ab}. — ^c) S₁ स्वं स्तम्भं; Ñ₂. 3 D₈ D₂ (all first time) संस्तम्भ्य; D₄ (first time) M₁ स स्तम्भं (for तं स्तम्भं). T₂ गजेन्द्रेणैव सुस्तम्भं. — After 45^{ca}, T G₁. 3-5 M ins. :

1027* तेनैव तु जघानाशु तत्रस्थान्क्रथकैशिकान् ।

— T₂ G₄ om. 45^{ef}. — ^e) Ñ₂ V₃ सभाद्वारं; D₅ गारात्; G₁. 3. 5 M₄ स्थानात् (for द्वारात्). — ^f) K₃. 4 Ñ₁ V₂ D_n D₈ D₁. 4 T₃ त्रासयामास कैशिकान्; D₈ अपश्यत्क्रथकैशिकौ. — T₁. 3. 4 G₁. 3. 5 M ins. after 45 : T₂ G₄ after

45^{ca} :

1028* केशेषु रुक्मिणं गृह्य चकर्ष च पुनः पुनः ।

तमादाय सभाद्वाराच्छरपातं ससर्ज ह ॥

[(L. 1) M₂ (inf. lin. as above) हलायुधः (for पुनः पुनः).]

46 ^a) K₄ प्रकृति- (for नि^o). — ^b) T₂. 3 G₁. 4 स हत्वा यादवेश्वरः. — ^c) B₁ विवास्य; T₁. 2. 4 G₁. 5 M₄ विद्राव्य (for वित्रास्य). K₁ पार्थिवान्; K₄ V₂ D₁ G₃ विद्विषः (for द्विषतः). G₄ विद्राव्य द्रवतः सर्वान्. — ^d) K₂ D₃ कुद्धो (for क्षुद्र-). B₃ -मृगं यथा (for -मृगानिव).

47 ^b) K₂ स्वमेव ध्वजिनीवृतः; K₃. 4 Ñ₃ V₁ D₁ T₄ स्वमेव जनावृत् (Ñ₃ [marg.] V₁ नैवृत्तः; Ñ₂ V₃ M₂ स्वमेव स्वजनैवृतः. — ^c) K₂ Ñ V₁. 3 B₂ D₅ T G₁-3 न्यवेदयत्स (Ñ₃ V₁ ञ्च; T₁ G₁ ञ्चु) कृष्णाय. — ^d) K₄ Ñ₁. 3 V₁ D_n D₈ D₁. 2. 4 T₃. 4 G₂. 3. 5 M₄ तत्र (for तच्च).

48 ^a) Ñ₁ T₁-3 G₁. 3. 5 M₁-3 च (M₁-3 ह) तदा; Ñ₂ V₃ वचनं (for स तदा). K₂-4 V₂ B₂ D (except D₈) T₄ G₂ कृष्णः (for किञ्चित्). — ^b) K₃ D₁. 2. 4 किञ्चिद् (for कृष्णो). K₁ Ñ V₁. 3 B₁ D₆ महाद्युतिः; M₁. 3 हलायुधम् (for महाद्युतिम्). K₂. 4 V₂ B₂. 3 D_n D₈ D₃. 5 T₄ G₂ किञ्चिद्रामं महाद्यु (G₂ म) तिः; T₁-3 G₁. 3-5 M₂. 4 कृष्णो राजन्हलायुधम्. — After 48^{ab}, Ñ₂ V₂ B₂ D_n D₈ D₆ ins. :

1029* रुक्मिणी तु ततः श्रुत्वा निहतं भ्रातरं प्रियम् ।

[Ñ₂ भ्रातरं निहतं प्रियम् (for ^b).]

— ^a) K₃ दुःखाद्; D₅ T₁ G₂. 3 कृच्छ्राद् (for क्रोधाद्).

49 ^a) T₂ [आ]हूतो (for हतो). — ^b) G₂ सर्व-; M₁. 2 पुरा (for पूर्वं). — After 49^{ab}, K₁ (marg.) V₃ D₂. 8 ins. :

1030* ज्येष्ठो भ्राताथ रुक्मिण्या रुक्मिणीस्नेहकारणात् ।

बलदेवमाहात्म्यम्]

विष्णुपर्व

[90. 4

द्रुमभार्गवतुल्ये वै द्रुमभार्गवशिक्षिते ॥ ५०
 कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ।
 वृष्णयश्चान्धकाश्चैव सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ ५१
 एतत्ते सर्वमाख्यातं रुक्मिणो निधनं यथा ।

वैरस्य च समुत्थानं वृष्णिभिर्भरतर्षभ ॥ ५२
 वृष्णयोऽपि महाराज धनान्यादाय सर्वशः ।
 रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५३

इति श्रीहरिवंशे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

जनमेजय उवाच ।

भूय एव तु विप्रर्षे बलदेवस्य धीमतः ।
 माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शेषस्य धरणीभृतः ॥ १
 अतीव बलवन्तं हि तेजोराशिमनिर्जितम् ।
 कथयन्ति महात्मानं ये पुराणविदो जनाः ॥ २

तस्य कर्माण्यहं विप्र श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ।

अनन्तं यं विदुर्नागमादिदेवं महौजसम् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

पुराणे नागराजोऽसौ पठ्यते धरणीधरः ।

शेषस्तेजोनिधिः श्रीमानकम्प्यः पुरुषोत्तमः ॥ ४

C 6789
B 2. 62. 4
P 2. 62. 4

50 ") K₂₋₄ Ñ V B D T_{1,4} G₂ M₄ महावीर्यं (for 'मात्रे). — ") T₁₋₃ G₃₋₅ M₄ रुद्र-; G₂ राम- (for द्रुम-).
 — ") T_{1,3} G_{3,5} रुद्र-; G₂ राम- (for द्रुम-).

51 ") K_{1,4} Ñ_{2,3} V₁ B₁ D_{1,3-5} G₂ क्षितौ (for कृतौ).
 T_{1,2} G_{1,3-5} युद्धे च (for च युद्ध-). M₄ कृतयुद्धे च कुशले.
 — ") D₆ याजिते; T₁ G_{1,3-5} M पाथिवे (for पातिते). D₁.
 3.4 निहत्य (D₃ पदा च) विनिपातिते. — After 51, S₁ K₃
 D_{4,5} T₄ ins. :

1031*

वैशंपायन उवाच ।

रुक्मिणी च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा ।

विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा सान्त्वयामास केशवः ॥

[S₁ D_{4,5} T₄ om. the ref. — (L. 1) D₅ महामाता (for 'भागा). S₁ K₃ D₅ विललाप (for 'पन्ती). D₄ विललापाति-
 दुःखिता (for ").]

52 ") D₄ एवं (for एतत्). K₄ D₁ पूर्वम् (for सर्वम्).
 — ") V₁ B_{1,3} मया (for यथा). — ") Ñ₂ वैरस्य (for
 वृष्णिभिर्). K₂ वृष्णेर्भरतसत्तम.

53 ") B₃ D₆ महाभाग (for 'राज). S₁ K₁ वृष्णयोऽथ
 समाज्ञाप्य. — ") S₁ रत्नान्यादाय वीरवत्; Ñ₁ T₁₋₃ G_{1,3-5}
 तौ समादाय सर्वशः; M_{1,2} धनमादाय स. — After 53^{ab}, G₂
 repeats 45. — ") Ñ₃ (marg.) V₁ समासाद्य; M_{1,3} (sup.
 lin.) व्यपाश्रित्य (for समा). — ") T₁ प्रति (for पुरीम्).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ Ñ₂ V₃ D₃
 T₃. — Mention of Khila : S₁ K₃ Ñ₃ V B D₂ D₃
 D_{1,4}. — Adhy. name : S₁ रुक्मवधः; K_{1,3,4} Ñ_{1,3} V

हरिवंश—73

B_{1,2} D_n D₃ D_{1,4-6} T_{1,4} G_{2,3} M_{1,2,4} रुक्मिवधः; K₂
 D_{2,3} रुक्मिणो वधः. — Adhy. no. (figures, words
 or both) : K₃ 115; Ñ₃ V_{1,2} B₂ 119; D_n D₃ D₄
 T₄ 116; D₁ 113; D₃ G₁ 125; T_{1,2} G_{3,4} M₃ 123; T₃
 132; G₂ 122; G₅ 126. — Śloka no. : D_n 57; D₃ D₃
 60. — After the above, V_{1,3} D₃ D₆ ins. a passage
 given in App. 1 (No. 24).

90

1 Ñ₂ G₂ Bom. Poona eds. G(ed.) राजा (for जनमे-
 जय). — ") K₃ तु देवर्षे; M₁₋₃ द्विजश्रेष्ठ (for तु विप्रर्षे).
 — ") K_{3,4} V₁ B_{1,3} D_n D₃ -भृतः (for -भृतः).

2 ") K_{1,3,4} Ñ V B D_n D₃ D_{1-4,6} T₄ G₂ अतीव
 बलदेवं तं (K₃ हि; D₁ च); K₃ D₅ व बलदेवेन. — ") B₂
 अनिन्दितम्; D₃ उपस्थितम्; M₂ मनीषिणः (for अनिर्जितम्).
 K₃ D₆ यशोराशिरुपाजितः; Ñ₃ V₁ D₂ तेजोराशिविनिर्जि-
 (D₂ समुत्थितम्. — D₆ om. 2^c-3^b. — ") T_{1,3} G M₁.
 3.4 महात्मानो (for 'नं). — G₅ repeats 2^d after 3^a.
 — ") K₁ यं (for ये).

3 D₆ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). After 3^a, G₅ re-
 peats 2^d. G₅ om. 3^b. S₁ om. 3^{cd}. Before 3^{cd}, K₁ ins.
 वैशंपायन उवाच. — ") D₄ नाम (for नागम्). — ") T₄
 महौजसः; G₂ Poona ed. G(ed.) नगेश्वरम्; Bom. ed.
 जनेश्वरम् (for महौजसम्).

4 K₁ om. the ref. — ") D₃ सुराणां; D₃ G₃ पुराणो

90. 5]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

योगाचार्यो महावीर्यः सुबलो बलवान्वली ।
 जरासंधं गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत् ॥ ५
 बहवश्चैव राजानः पार्थिवाः पृथिवीपते ।
 अन्वयुर्मार्गं संख्ये ते चापि विजिता रणे ॥ ६
 नागायुतसमप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
 असकृद्वलदेवेन बाहुयुद्धे पराजितः ॥ ७
 दुर्योधनस्य कन्यां तु हरमाणो न्यगृह्यत ।
 साम्बो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागसाह्वये ॥ ८
 तमुपश्रुत्य संकुद्ध आजगाम हलायुधः ।
 रामस्तस्य विमोक्षार्थमागतो नालभच्च तम् ।

ततश्चक्रोध बलवान्द्रुतं चाकरोन्महत् ॥ ९
 अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बली ।
 लाङ्गलास्त्रं समुद्यम्य ब्रह्मदण्डानुमन्त्रितम् ॥ १०
 प्राकारवप्रे विन्यस्य पुरस्य स महाबलः ।
 प्रक्षेपुमैच्छद्गङ्गायां नगरं कौरवस्य तत् ॥ ११
 तदाघूर्णितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ।
 साम्बं निर्यातयामास सभार्यं तस्य धीमतः ॥ १२
 ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः ।
 गदायुद्धे कुरुपतिः प्रतिजग्राह तं च सः ॥ १३
 ततःप्रभृति राजेन्द्र पुरमेतद्विघूर्णितम् ।

(for 'जे'). — ^b) Ñ₃ V₁ B D₈ T₄ कथ्यते (for पठ्यते).
 K₂ -तले (for -धरः). — K₄ om. 4°-5°. — ^c) Ś₁ धीमान्
 (for श्री°). — ^d) K₂ D₅ अकथ्यः; V₁, 3 B₁ अकल्प्यः (B₁
 'ल्प'); D₈ अनन्तः; G₂ कथ्यते (for अकल्प्यः).

5 K₄ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) D₅ योगवीर्यो (for
 योगाचार्यो). — ^b) T₁, 2 G₃, 4 हली; G₁ हरिः (for बली).
 Ś₁ सुबालवसुखो बली (corrupt); K₁-3 Ñ V B₁, 2 D T₄
 G₂ वेद (V₂ B₁, 2 D₃ T₄ देव) मन्त्रमुखो बली; B₃ वेदमात्रो
 महाबलः; M₂ सुबलो भीमविक्रमः. — ^d) K₁ (marg.
 as in text) [अ]ब्रवीत् (for [अ]वधीत्).

6 ^b) Ñ₃ V₁ B₁, 2 D₈ D₂, 6 पृथिव्यां; T₃ भूमृतः (for
 पार्थिवाः). M₂ -तले (for -पते). Ś₁ K₁, 3 Dn T₁, 2, 4 G M₄
 प्रथिताः (T₂ G₄, 5 M₄ भूमृतः) पृथिवीतले. — ^c) K₂-4 Ñ
 V B Dn D₈ D₁-3, 5, 6 T₁, 2, 4 G₂, 3, 5 M₂, 4 सर्वे (for
 संख्ये). — ^d) G₁ निर्जिता (for विजिता).

7 ^a) K₂-4 Ñ V B D T₄ G₂ -बल- (for -सम-).
 — ^b) Ñ₁ असकृदीयमानस्तु. — ^d) T₂, 3 G₁, 3-5 M₁-3
 गदा- (for बाहु-). Ñ₃ V₁ B₁, 3 D₈ विनिर्जितः (for परा-
 जितः). Ñ₁ बलदेवेन निर्जितः.

8 ^a) T₁ कन्याश् (for कन्यां). — ^b) K₁ (marg. as in
 text) हरश्चैव (for हरमाणो). D₅ न्यगृह्यत; T₁, 2 G₁, 3-5
 M₄ बलात्किल (for न्यगृह्यत). — After 8, K₁ (marg.). 2
 Ñ₂, 3 V B D₈ D₂-6 T G M₄ ins. :

1032* राजभिः सर्वतो रुद्धो हरमाणो बलात्किल ।

[B₁ T₄ G₂, 4 रुद्धे; D₅ युद्धे; T₁-3 G₁, 3, 5 M₄ मूढो (for
 रुद्धो). T₁-3 G₁, 3, 5 M₄ मदमत्तो न्यगृह्यत (for ^b).]

9 ^a) K₂, 3 Ñ₂ V₂, 3 B₃ D₈ D₄-6 G₂ M₄ तद् (for
 तम्), K₁, 4 Dn₂ D₁, 2 T₄ संरुद्धम्; T₁ G₃, 5 संरुद्ध; T₂, 3

संकुध्य; M₁, 2 संरुद्ध; M₃ संकुद्धम् (for 'द्ध'). Ñ₃ B₁, 2 Dn₁
 D₈ तदुपश्रुत्य संकुद्धम् (B₂ Dn₁ 'रुद्धम्; D₃ 'रुद्ध'). — ^b)
 K₁ Ñ₂ V₂ B₂ Dn D₈ D₁-5 T₄ G₂ महाबलः (for हला-
 युधः). — ^c) K₄ तु मोक्षार्थं (for विमोक्षार्थम्). — M₄ om.
 9^d-10°. — ^d) K₄ स (for च). Ś₁ अब्रवीत् न चालभत्;
 Ñ₃ V₁ B₁, 3 D₈ T₁-3 G₁, 3-5 M₁-3 न लेभे चागतोऽपि सन्.
 — ^e) M₁-3 भगवान् (for बल°).

10 M₄ om. 10^{abc} (cf. v. l. 9). — ^a) Ś₁ असंभेद्यं
 (for अभेद्यं च). — ^b) D₈ दीप्तम् (for दिव्यम्). K₁ V₁
 रणे; K₁ (marg.). 2, 4 Ñ₃ Dn₁ D₁-3, 5 T₄ G₅ बले; K₃
 Dn₂ बलम्; D₄ बलः (for बली). G₂ ह्यनीशप्रतिमं बले (sic).
 — ^c) K₁ लाङ्गलं तं; T₁, 2 G₃, 5 'लाप्रं (for 'लास्त्रं'). — ^d)
 K₂-4 Ñ₁, 3 V B D T G M₂, 4 -दण्डाभिः; Ñ₂ -मन्त्राभिः
 (for -दण्डानु-).

11 ^a) K₃ -मूले (for -वप्रे). B₁ संन्यस्य (for वि°).
 — ^b) K₂-4 Ñ V₂, 3 B D T₄ G₂ महाद्युतिः; Ñ₃ (marg.)
 V₁ महामतिः (for 'बलः'). — ^d) M₂ नगरं नागसाह्वयम्.

12 ^a) Bom. Poona eds. G(ed.) तद्विघूर्णितम् (for
 तदा°). B₂ T₁, 3 G₁, 4, 5 M₁, 4 आलोक्य (for आलक्ष्य). G₃
 तद्विघूर्णितमालोक्य. — ^b) T₂, 3 G₁, 4 महत् (for नृपः).
 — ^c) K₂ D₅ साम्बं निर्मोचयामास; G₄ साम्बं निर्याप°. — ^d)
 G₂ सभार्यं भ्रातृभिः सह.

13 T₃ om. 13-18. — ^a) K₄ राज्यं (for शिष्यं). Ś₁
 सह (for तदा°). M₁-3 ददौ शिष्यत्वमात्मानं. — T₂ G₁, 4, 5
 om. (hapl.) 13°-18°. — ^c) K₃ Ñ V₁, 2 B D (except
 D₅) T₄ G₂, 3 M₃, 4 कुरुपतिं (for 'पतिः'). — ^d) K₄ Ñ₃
 V₁, 2 B D T₄ G₂, 3 शिष्यं; V₃ परि- (for प्रति-). K₃
 शिष्यं जग्राह तं हसन्.

14 T₂, 3 G₁, 4, 5 om. 14 (cf. v. l. 13). K₄ om.

आवर्जितमिवाभाति गङ्गामभिमुखं नृप ॥ १४
 इदमत्यद्भुतं कर्म रामस्य प्रथितं भुवि ।
 भाण्डीरे कथ्यते राजन्यत्कृतं शौरिणा पुरा ॥ १५
 प्रलम्बं मुष्टिनैकेन यज्जघान हलायुधः ।
 धेनुकं च महाकायं चिक्षेप नगमूर्धनि ॥ १६
 लवणजलगमा महानदी
 द्रुतजलवेगतरंगमालिनी ।
 नगरमभिमुखा यदाहता

हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १७
 बलदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ।
 अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य सुमहात्मनः ॥ १८
 इति पुरुषवरस्य लाङ्गले-
 बहुविधमुत्तममन्यदेव च ।
 यदकथितमिहाद्य कर्म ते
 तदुपलभ्य पुराणविस्तरात् ॥ १९

C 6786
 B 2. 62. 20
 P 2. 62. 20

इति श्रीहरिवंशे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

(hapl.) 14^b-15^c.

15 T_{2.3} G_{1.4.5} om. 15 (cf. v. l. 13). K₄ om. 15^{abc}
 (cf. v. l. 14). — ^b) B₁ T_{1.4} कथितं; G₂ [अ]प्रतिमं (for
 प्रथितं). — ^c) Ś₁ D₃ D₃ T_{1.4} कथितं (for कथ्यते). — ^d)
 M₁₋₃ कृतं यत् (by transp.). G₂ सीरिणा (for शौ). Ñ₂
 V₃ B_{2.3} D₃ D_{2.3.6} सह (for पुरा).

16 T_{2.3} G_{1.4.5} om. 16 (cf. v. l. 13). — ^b) Ś₁
 निजघान; D₃ वज्रघातं; G₃ संजहार; M₄ स जघान (for
 यज्). — ^c) K₄ T₄ G (ed.) महावीर्यं (for कायं).
 — After 16, K_{2.3} Ñ_{2.3} V B D T₄ G₂ ins.:

1033* स गतासुः पपातोव्यां दैव्यो गर्दभरूपधृक् ।

[K_{2.3} D_n D₃ D_{1.4} ध्वस्तायुः; D₂ T₄ G₂ गतायुः; D₃
 व्यसुर्नि- (for गतासुः). D₅ -भृत्; T₄ -धृत् (for -धृक्).]

17 T_{2.3} G_{1.4.5} om. 17 (cf. v. l. 13). K₄ om. 17-18.
 — ^a) Ś₁ D₃ -जलधिगमा; Ñ₂ V₃ D₂ T₁ G₃ M₄ धिगा (for
 -जलगमा). — ^b) Ñ₂ V₃ G_{2.3} द्रुततर- (for -जल-). B_{1.3}
 D_{1.5.6} -गामिनी (for -मालिनी). — ^c) K_{1.2} Ñ₁ B₁ D_n
 D₃ D_{1.4-6} अभिमुखी; T_{1.4} G₃ M₄ मुखं (for -मुखा).
 V_{1.3} B_{2.8} D_{2.3} नगरमभिमुखा यदा कृता (D₂ कृता यदा;
 D₃ कृता यदासीद्).

18 T_{2.3} G_{1.4.5} om. 18 (cf. v. l. 13). K₄ om. 18

(cf. v. l. 17). — ^b) Ñ₂ V₃ पुरा (for मया). — ^d) V₂
 T₁ G₃ M₄ तु (for सु). Ś₁ K₁ शेषस्य धरणीभृतः (= 1^a).

19 T₄ om. 19. — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Ñ_{2.3} V B D_n D₃ D₂.
 3. 5. 6 G₂ सीरिणो (for लाङ्गलेर्). — ^b) G₅ उक्तमथ (for
 उत्तमम्). Ñ₁ बहुविधमन्यतमस्य चैव ह. — ^c) K₃ यदकथ-
 यम्; G₂ यदिह कथितम् (for यदकथिं). V₃ [अ]स्य (for
 [अ]द्य). Ś₁ K₂ कर्मणा (for कर्म ते) K_{1.4} कथितमिह यदद्य
 कर्म ते. — ^d) M₃ शृणुष्व (for पुराण-).

COLOPHON. — Mention of the Epic : K₃ B₃ D₃ T_{3.4}.
 — Mention of Khila : Ś₁ K₄ Ñ₃ V B D_n D₃ D_{1.6}.
 — Adhy. name : K_{1.3.4} Ñ₁ V B D_n D₃ D_{1.6} T₄ G₂
 बलदेवमाहात्म्यम्; K₂ बलदेवस्य माहात्म्यम्; T₁ G₃ M₄ राम-
 (G₃ बलराम) पराक्रमसंक्षेपकथनम्; T_{2.3} G₁ रामपराक्रमः; G₄
 रामविक्रमः; M₁₋₃ बलदेवविक्रमः. — Adhy. no. (figures
 words or both) : Ñ₃ V₁ B₂ 121; V₂ 120; D_n D₃ D₄
 T₄ 117; D₁ 113; D₃ G₁ 126; T_{1.2} G_{3.4} M 124; T₃
 133; G₂ 123; G₅ 127. — Śloka no. : D_n 19; D₃ 20;
 D_{3.4} 21. — After the above, M₃ ins.:

1034* आलोलतुलसीमालमारूढविनतासुतम् ।
 ज्योतिरिन्दीवरश्याममाविरस्तु ममाग्रतः ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रत्येत्य द्वारकां विष्णुर्हते रुक्मिणि वीर्यवान् ।

अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्मे वद महामुने ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

स तैर्वृतः पुरीं गत्वा सर्वयादवनन्दनः ।

द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवैक्षत वीर्यवान् ॥ २

प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च ।

यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्यपादयत् ॥ ३

तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेयाः सह दानवैः ।

ताञ्जघान महाबाहुर्वरदत्तान्महासुरान् ॥ ४

विघ्नं तत्राकरोत्तस्य नरको नाम दानवः ।

त्रासनः सुरसंघानां देवराजरिपुर्महान् ॥ ५

स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदैवतवाधिता ।

ऋषीणां मानुषाणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६

त्वष्टुर्दुहितरं भौमः कशेरुमगमत्तदा ।

गजरूपेण जग्राह रुचिरार्ज्जुं चतुर्दशीम् ॥ ७

प्रमथ्य च वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत् ।

नष्टशोकभयो मोहात्प्राग्ज्योतिषपतिस्तदा ॥ ८

यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ।

विभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्वसु ॥ ९

91

1 ^a) Ś1 द्वारिकां (for द्वारकां). K1 कृष्णो; T1-3 G1. 3-5 M4 रम्यां (for विष्णुर्). — ^b) Ś1 रुक्मे च (for रुक्मिणि). T1-3 G1. 3. 4 वासुदेवोऽथ वीर्यवान्; G6 वासुदेवो महाबलः. — ^d) V3 नो (for मे).

2 ^a) G1 पुरं (for पुरीं). K2-4 Ñ2. 3 V2. 3 Dn Ds D1. 3-5 T4 G2 स तैः परि (D3 तैरभि)वृतः श्रीमान्; D2 सेनापरिवृतः श्रीमान्. — ^b) K2-4 Ñ2. 3 V2. 3 Dn Ds D1-5 T2. 4 G2 पुरीं; Ñ1 V1 स वै; B1 सर्वैर् (for सर्व). T1 नन्दनैः (for नः). — ^c) V1 D3. 6 कृष्णः (for विष्णुः).

3 K2 transp. 3 and 4. — ^b) Ś1 K3 Ñ2 D3 बहूनि च; K1 बहून्यपि; Ds धनानि च (for वसूनि च). T1-3 G1. 3-5 M4 वस्त्राणि (T3 रत्नानि) विविधानि च. — ^d) K3 D4 यदूनां (for नैर्ऋतान्). K1. 2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D2. 3 T4 G2 नैर्ऋतान्प्रत्यपादयत्; K4 न्प्रत्यपद्यत; Ñ1 D5 न्प्रत्यहारयत्; D6 यादवान्प्रत्यपूजयत्; T1-3 G1. 3-5 M4 यादवेभ्यो जनार्दनः.

4 G3 om. 4^a-6^b. K2 transp. 3 and 4. — ^a) Ś1 व्रते (for तत्र). — ^b) D3 दैत्या ये (for दैतेयाः). D6 T2. 3 G1 दैतेया दानवैः सह. — ^c) K2 ख्यातवीर्यान् (for ताञ्जघान). — ^d) K2. 4 D2-4 वरदत्तान्; T1 G5 M4 मत्तान् (for दत्तान्). T3 महौजसः (for महासुरान्). Ś1 वरदत्तो महाबलः; T2 G1. 4 मत्तान्महौजसः.

5 G3 om. 5 (cf. v. 1. 4). — ^a) Ś1 T2. 3 चास्य (for तत्र). K1 चास्य (for तस्य). K2-4 Ñ V B D T4 विघ्नं

चास्या (K4 ण्य)करोत्तत्र. — ^b) Ds1 नरको दानवः स च. — ^c) Ś1 T4 त्रासनः; K2 त्रासन्नः (for त्रासनः). T1-3 G1. 4. 5 M4 त्रासनः सर्वदेवानां. — ^d) M1 (inf. lin. as in text) -समन्वितः (for -रिपुर्महान्).

6 G3 om. 6^{ab} (cf. v. 1. 4). M1. 2 om. 6^{ab}. — ^a) K4 D3 भूमेर्; D4 बलो; D4 (marg.) भौमो (for बभौ). D1 मूर्ध्नि; D2 मर्त्य- (for मूर्ति-). K3 स भौमो मर्त्यलिङ्गस्तु; D5 (marg.) स भौमो लिङ्गमूर्तिस्थः; T1-3 G1. 4. 5 M3. 4 स बभौ मूर्तिमान्विघ्नः. — K3 om. 6^b-9^d. — ^b) K3 D5 देवाति-; Ñ2 Dn Ds D1. 4 M4 देवाधि-; V B2 D2. 3 देवाभि- (for दैवत-). Ñ1 सर्वदैवप्रबोधिता; B1. 3 देवप्रधान- (B3 बाध)कः; D6 देवप्रबोधकः; T1-3 G1. 4. 5 देवप्रबाधनः; G2 देवानबाधत; M3 देवप्रबाधिता. — After 6^{ab}, D6 S ins. a passage given in App. I (No. 25). — ^c) Ś1 K1 Ñ2 B1. 3 मानुषाणामृषीणां च; K2. 4 Ñ V B2 D T4 G2. 4 देवतानामृषीणां च.

7 K3 om. 7 (cf. v. 1. 6). D5 reads 7-8 on marg. — ^b) D2 वरोरुम् (for कशेरुम्). T1. 3 G1. 3-5 M कुशे शयगतां तदा. — G4 om. 7^{cd}. T2 om. (hapl.) 7^c-8^d. — ^c) G1. 5 गूढ- (for गज-).

8 K3 om. 8 (cf. v. 1. 6). T2 om. 8 (cf. v. 1. 7). — ^a) V1 B Dn Ds T3 G4 M2 तां (for च).

9 K3 om. 9 (cf. v. 1. 6). G4 reads 9^c-11^d twice.

10 For the repetition in G4, cf. v. 1. 9. — ^b) T2. 3

नरकवधः]

विष्णुपर्व

[91. 18]

अद्यप्रभृति तानीह सहिताः सर्वनैर्ऋताः ।
 ममैवोपहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवैः ॥ १०
 एवमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
 संजहार तदा भौमस्तच्च नाधिचचार सः ॥ ११
 गन्धर्वाणां च याः कन्या जहार नरको बली ।
 याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणाः ॥ १२
 चतुर्दश सहस्राणि एकविंशच्छतानि च ।
 एकवेणीधराः सर्वाः सतां मार्गमनुव्रताः ॥ १३
 तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणिपर्वतम् ।

अलकायामदीनात्मा मुरस्य विषयं प्रति ॥ १४
 ताश्च प्राग्ज्योतिषपतिर्मुरोश्चैव दशात्मजाः ।
 नैर्ऋताश्च यथामुख्याः पालयन्त उपासते ॥ १५
 स एष तमसः पारे वरदत्तो महासुरः ।
 अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थं महासुरः ॥ १६
 न चासुरगणैः सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा ।
 कृतपूर्वं तदा घोरं यदकार्षीन्महासुरः ॥ १७
 यं मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्ज्योतिषं पुरम् ।
 तस्यान्तपालाश्चत्वारस्तस्यासन्पुद्गदुर्मदाः ॥ १८

C 6804
S 2. 63. 18
P 2. 63. 18

-सैनिकाः; G₁ -निर्जराः (for नैर्ऋताः). D₄ सहिताः सर्वतो-
 गताः. — °) K₁ M_{1.4} तव (for मम). N₁ तथैवोपनयि-
 ष्यन्ति; T₂ तवैवोदाहरिष्य°.

11 For the repetition in G₁, cf. v. l. 9. — °) S₁
 K₁ B₁ उक्त्वा तु (for उत्तम-). K_{2.3} N₁ V₃ D_n D_s D₁.
 4.6 T₄ G₂ -वस्त्राणि; V₂ वस्तूनि (for -रत्नानि). N₂ V₁ B_{2.3}
 D₂ एवमुक्त्वा तु (N₂ स; D₂ च) वस्त्राणि. — °) K_{2.3} N_{1.2}
 V B_{2.3} D_n D_s D_{1.2.4-6} G₂ रत्नानि; K₄ धनानि; M₃
 वसूनि (for वस्त्राणि). K₁ M_{1.2} विविधानि वसूनि च. — °)
 T_{2.3} G_{1.4} संज (T₃ स ज) हाराश्च भौमस्तत्. — °) K₄ D₁
 [अ]भि; T₄ [अ]ति- (for [अ]धि-). K₁ N₁ V B D_n D_s
 -चकार (for -चचार). K₂ D_{2.3.5} तच्च (D_{2.3} स्वध) नानि चकार
 सः; K₃ ताश्च नारीर्जहार सः; D₄ G₂ तन्मना विचचार सः; D₆
 M₁₋₃ ताश्च नातिचचार सः; T₁ G₃ M₄ तच्च नातिचकार ह; T_{2.3}
 G_{1.4.5} ताञ्जनान्वै चचा (G₄ का) र ह.

12 °) B₁ जग्राह (for जहार). — °) M₃ -मनुष्येषु (for
 ष्याणां). M_{1.2} यानि देवमनुष्येषु. — °) K₂ D₁ सप्तधा;
 G₂ स्त्रियश्च (for सप्त च). T_{2.3} G₅ M₄ गणान् (for गणाः).
 D₃ प्राप्ताश्चाप्सरसां गणान्.

13 °) V_{1.3} B सैक-; D₆ चैक- (for एक-). N₂ सैक-
 विंशति तानि च. — °) K₂₋₄ N₁ V B D_n D_s D_{1-3.6} T₁
 G_{2.3} सती- (for सतां). D₅ सुमार्गास्मनुव्रताः.

14 Before 14, K₄ N₂ V B_{1.3} D₁₋₃ ins. वैशंपायन
 उवाच. — °) K₂ T₁ G_{1-3.5} M₄ चकार (for ऽकारयन्).
 K_{1.4} M₁₋₃ -पर्वते (for तम्). T_{2.3} G₄ चकार मणिपर्वते.
 — °) T₁ G_{3.5} M₄ अलकाभम् (for थाम्). M₃ अदीनं
 वै (for नात्मा). — °) S₁ पुरि स; K₁ मुरोः स-;
 K_{2.3} D_{3.4} मुरोश्च; K₄ N₁ V₂ B_{1.2} D_n D_s D_{1.2.5} T₄ G₂
 मुरोः स्व-; V₁ मेरोश्च (for मुरस्य).

15 °) K_{2.4} N₁ V_{1.2} B D_n D_s D₂₋₄ T_{1.4} G_{2.3} M₂
 -पति (for -पतिर). — °) S₁ द्वावेव च दशात्मजाः; D₆ S
 मुरस्य दश चात्मजाः. — °) D₃ -मुख्यं (for -मुख्याः). — °)
 K₂ N₁ D₅ पुरा ये त (N₁ यत्त) म्; K₄ V_{1.3} B₂ D₁₋₃ पुरो-
 पेता; B₁ पालयन्ति (for न्त).

16 °) K₁ D₃ G₂ वरमत्तो; K₄ D_n D_s D_{2.4} T₄ दसो
 (for दत्तो). T_{2.3} G_{3.5} M₄ महाबली (for सुरः). T₁ G₁
 वरदसो महाबली. — After 16° N (except S₁ D₆) G₂
 read 17, K₁ N₁ repeating it in its proper place. — °)
 S₁ कुण्डलार्थं (for र्थे). N₂ V₁ B₃ महाबलः; T₁ G₃ M₄
 दनुः (for सुरः). — After 16, D₆ T G_{1.2.4.5} M ins. :
 1035* ये हि देवमनुष्येषु कुण्डले ते शुभे उभे ।

[T₂ महाशुभे; T₃ G_{1.4.5} शुभे इमे; T₄ शुभे शुभे; M_{3.3}
 उभे शुभे (by transp.); M₄ इमे शुभे. D₆ कुण्डले च सुदुर्लभे
 (for °).]

17 For the sequence in N (except S₁ D₆) G₂, and
 the repetition in K₁ N₁, cf. v. l. 16. T₄ om. 17. — °)
 M₃ T₁ G₃ संमितैः (for सहितैः). — °) S₁ अभूद्; K₁
 (both times) भयं; N₁ (second time). 2 B D₃ T₁₋₃
 G_{1.3-5} M महा- (for तदा). — °) T₁ G₃ M₁₋₃ तथा-
 कार्षीन् (for यद°).

18 °) N₁ तत्र; M₃ यत्र (for तस्य). S₁ K₁ N_{2.3} V_{2.3}
 B D (except D₆) T₄ G₂ द्वार (S₁ अनु) पालाश्च चत्वारसः;
 V₁ द्वारपालाश्च तस्यासंश. — °) V₁ चत्वारो; D₆ T_{1.4}
 M₁₋₃ तत्रासन् (for तस्यासन्).

19 °) T₁ G₃₋₅ M₄ निसुम्भश्; T_{2.3} G₁ निकुम्भश्; T₄
 निसुम्भश् (for निसुन्दश्). — °) S₁ K_{1.3} तारः; D₆ T_{2.3}
 G₃₋₅ M घोरः (for वीरः). K_{2.4} N_{2.3} V B D₁₋₅ T_{1.3}
 G_{2.3} पञ्चनदस् (for जनस्). N₁ पारः पञ्चबलस्तथा; G₁ घोरः
 पञ्चनदस्तदा. — °) K_{2.3} D_{2.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M मुरः (for

91. 19]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6805
B 2.63. 18
P 2. 63. 18

हयग्रीवो निसुन्दश्च वीरः पञ्चजनस्तथा ।
 मुरुः पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तो महासुरः ॥ १९
 आदेवयानमावृत्य पन्थानं समवस्थितः ।
 वित्रासनः सुकृतिनां विरूपै राक्षसैः सह ॥ २०
 तद्वधार्थं महाबाहुः शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
 जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवाञ्जनार्दनः ॥ २१
 तस्याथ पुरुषेन्द्रस्य लोके प्रथिततेजसः ।
 निवासो द्वारका देवैरुपायादुपपादिता ॥ २२
 अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ।
 महार्णवपरिक्षिप्ता पञ्चपर्वतशोभिता ॥ २३

मुरुः). — ^d) Ds₂ -हसो (for -दत्तो). K₁₋₃ Ñ V B D₁. 2.
 4. 5 G₂ M₁. 2 सुरो महान् (for महासुरः). K₄ Dn Ds₁ Ds
 वरदत्तोऽसुरो महान्. — After 19, S₁ ins. :

1036* अदितिं धर्षयामास सोऽसुरो मददर्पितः ।

20 ^b) K₁ पञ्च ते समवस्थिताः; K₁ (marg.). 2-4 Ñ
 V B D T G M₄ पन्थानं समुपस्थितः. — ^a) G₃. 4 M विरूपो
 (for 'पै).

21 ^b) S₁-गदादिभृत्; T₃. 4 M₁₋₃ सिधक् (for 'सिभृत्).
 — ^c) D₁ देवेशो (for देवक्यां). — ^a) K₃ V₁. 3 D₂. 3 T₂
 G₃. 5 वासुदेवो (for वसुदेवाज्). — After 21, D₆ S
 (except G₂) ins. an addl. colophon [Mention of the
 Epic : T₃. — Mention of Khila : T G₃₋₅ M. — Adhy.
 name : T₁ G₃ M नरकबलकथनम्; T₄ नरकासुरयुद्धे इन्द्रपरा-
 जयः. — Adhy. no. : T₁. 2 G₃ 136; T₃ 135; T₄ 119;
 G₁ 128; G₄ M 126; G₅ 129]. — After the addl.
 colophon, D₆ S (except G₂) ins. a passage given in
 App. I (No. 26).

22 ^a) D₆ T₃ G₁. 3-5 M या सभा; T₁ यादवाः (for
 तस्याथ). — ^b) K₃. 4 Dn₁ D₁ T₁. 4 G₂. 3. 5 लोक- (for
 लोके). S₁ K₁ D₃ अतिम- (for प्रथित-). — ^c) K₂ V₃
 निवासे (for 'सो). D₆ T G₁. 3-5 M निवासो (T₁. 2 M₄ 'सं'
 द्वारकायां हि. — ^a) Ñ₂ उपायैर् (for 'याद्). S₁ K₃ D₁
 -पादितः (for 'ता). B₁ उपायैरुपशोभिता; D₆ T G₁. 3-5 M
 स्वर्गादि D₆ 'नै दे' वैनिवेशिता (G₁ 'ताम्).

23 ^a) D₃ अवैहि त्वं पुरीं रम्यां. — ^b) S₁ द्वारका माधव-
 क्षयम्; M₂ 'का वासलक्षणा. — ^c) Dn₁ D₃ परिक्षिप्ता (for
 'सा). — ^a) D₆ -शोभिताम् (for 'ता). S₁ पञ्चाभिन्नत-
 शोभिता. — After 23, T₂₋₄ G₁. 3-5 M ins. :

तस्यां देवपुराभायां सभा काञ्चनतोरणा ।
 सुदाशार्हीति विख्याता योजनायुतविस्तृता ॥ २४
 तत्र वृष्ण्यन्धकाः सर्वे रामकृष्णपुरोगमाः ।
 लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ २५
 तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ।
 दिव्यगन्धो वयौ वायुः पुष्पवर्ष पपात ह ॥ २६
 ततः किलकिलाशब्दः प्रभाजालाभिसंवृतः ।
 मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २७
 मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं गजमास्थितः ।
 वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः प्रत्यदृश्यत ॥ २८

1037* तस्यैव देवदेवस्य निर्मिता विश्वकर्मणा ।

24 ^a) T₁₋₃ G₁. 3-5 M₄ तस्यां देवपुरानीतां (T₂
 'ता). — ^b) D₆ T₃ G₃ M₄ -तोरणाम् (for 'णा). T₁. 2
 G₁. 4. 5 सभां (G₄ तस्यां) काञ्चनतोरणाम्. — ^c) S₁ सु-
 दाशार्हा; K₁ सुधर्मा हि; K₂. 4 Ñ V₂. 3 B Dn Ds
 D₁₋₃. 5 G₂ सा दाशार्ही (for सुदाशार्ही). D₆ T₁₋₃ G₁. 3-5
 M₄ सुधर्मेति हि विख्याता (T₁ G₃ 'तां). — ^a) T₃ वि-
 श्रुताम् (for -विस्तृता). K₂₋₄ V₂. 3 B₂. 3 D (except D₆)
 T₁. 2. 4 G₂. 4. 5 M₄ योजनायामविस्तृता (G₂ 'स्तरा).
 — After 24, D₆ S (except G₂) ins. a passage given
 in App. I (No. 27).

25 D₆ om. 25. — ^a) K₂ परिचरन्त उपासते (hyper-
 metric). — For 25^{ad}, T G₁. 3-5 M₄ subst. :

1038* नरकस्य वधं सर्वे चिन्तयन्तस्तदासते ।

[T₁ G₃ मन्त्रयन्तस् (for चिन्त°). T₄ समासते (for तदा°).]

26 ^a) K₄ B₃ [आ]सनेषु (for [आ]सी°). G₂ आसीनेषु च
 सर्वेषु. — ^c) Ñ₁ पुण्यः; D₆ वातः (for वायुः). K₂ दिव्य-
 गन्धवहो वायुः.

27 ^a) D₅ T₁ G₁. 3. 5 M किलकिला- (for किल°).
 — ^b) K₂ -निसृतः (for -संवृतः). T₁ सभायामभिसंवृतः.
 — ^a) D₆ T₁. 3. 4 G₁. 3-5 M₄ अतिष्ठत (for प्रतिष्ठितः). T₂
 तदा भूमावतिष्ठत.

28 ^b) B₃ G₁. 2 M₁₋₃ पाण्डुरं (for पाण्डुरं). D₃ यानम्
 (for गजम्). — ^c) V₁ D₂. 3 ततो (for वृतो). — ^a) K₄
 Ñ₂. 3 V₂. 3 B₁ D (except D₆) G₂ वासवः समदृश्य (D₃
 'पद्य' त. — After 28, D₆ T G₁. 3-5 M G (ed.) ins. :

1039* पीडितो नरकेणाजौ लोकपालसमन्वितः ।

इच्छन् रक्षां जगन्नाथाद्यादवाद्रामसंयुताव

नरकवधः]

विष्णुपर्व

[91. 37

रामकृष्णौ च राजा च वृष्ण्यन्धकगणैः सह ।
 प्रत्युद्ययुर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥ २९
 सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ।
 सखजे बलदेवं च तं च राजानमाहुकम् ।
 वृष्णीनन्यान्सखजे च यथास्थानं यथावयः ॥ ३०
 पूजितो रामकृष्णाभ्यामाविवेश सभां शुभाम् ।
 तत्रासनमलंकृत्य सभां तां स सुरेश्वरः ।
 अर्घ्यादिसमुदाचारं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ३१
 अथोवाच महातेजा वासवो वासवानुजम् ।
 सान्त्वपूर्वं करेणास्य संस्पृशन्वदनं शुभम् ॥ ३२

देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ।
 येन त्वाभिगतोऽस्म्यद्य कार्येणामित्रकर्शन ॥ ३३
 नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
 अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः ॥ ३४
 देवानां विप्रिये नित्यमृषीणां च स वर्तते ।
 तव चैवान्तरप्रेक्षी जहि तं पापपूरुषम् ॥ ३५
 अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः ।
 कामवीर्योऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ॥ ३६
 अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽसुरः ।
 निषूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ३७

C 6824
B 2. 63. 37
P 2. 63. 37

हननं च तथा विष्णोर्नरकस्य दुरात्मनः ॥

आगतं तं वृत्रहणं पीडितं दानवोत्तमैः ।

[G(ed.) om. line 1. — (L. 1) D₆ लोकपालैः (for 'पाल-'. — (L. 3) T₄ G₄ महा- (for तथा). — G(ed.) om. line 4.]

29 °) Ś₁ च राजाथ; K₂ रराजेते; D₆ G₁ च राजा स (for च राजा च). — °) D₃ कुलैः (for -गणैः). — °) D₂ महात्मानः (for नं).

30 °) T₁. 2 G₁. 3-5 M₄ अवतीर्य (for सोऽव). — °) V₁ परिरक्ष्य (for 'वज्य). — °) K₁ वासुदेवं; D₄ T₁ बलभद्रं (for 'देवं). — °) D₃ आहुकिम् (for 'कम्). D₂ राजानमाहुकं तथा. — After 30°d, D₆ T₁. 4 G₁. 4 M₁. 2. 4 ins. :

1040* प्रद्युम्नमथ देवेशस्तत्पुत्रं च महाद्युतिम् ।
 — K₂. 4 Ñ V D₆ D₄ om. 30°f; K₁ D₁-3 read it after 31; D₅ reads it on marg. — °) D₅ स्वान्स्वान् (for अन्यान्). D₂ वृष्णीस्तान्सखजे चैव. — °) B Dn D₂. 3 T₂. 4 G₂ यथाकालं (for 'स्थानं).

31 °) T₁-3 G₅ प्रविवेश; M₄ विवेश स (for आविवेश). V₂ स तां सभाम्; B₃ स तां शुभाम्; G₂. 5 शुभां सभाम् (by transp.). — °) K₂. 4 V B₂ Dn D₆ D₁. 2. 5 तत्रासीनोऽभ्यलंकृत्य (K₂ 'त्वा); D₃. 4 'सीनस्त्वलंकृत्य. — °) Ś₁ बभौ च; K₁ Ñ₁ B₁. 3 सभां च (for सभां तां). K₄ Ñ₂ G₂ सभां ताममरेश्वरः. — For 31°d°f, D₆ T G₁. 3-5 M subst. :

1041* अर्घ्यादिभिस्तथा राजन्मधुपर्केण वृत्रहा ।
 आसनं लम्भयामास स्वात्मतुल्यं शचीपतिः ॥
 — After 31, K₁ D₁-3 read 30°f. While K₂ Ñ₂ V B D₆ T G₁. 3-5 M ins. an addl. colophon after 31 [Mention of the Epic : T₃. — Mention of Khila :

V B. — Adhy. name : K₂ देवेन्द्रागमनम्; V₁. 2 G₄ इन्द्रागमनम्; V₃ M₁-3 नरकवधम्; D₆ नरकवधे इन्द्राभिगमनम्; T₁-3 G₁. 3 M₄ इन्द्राधि (M₄ 'मि) गमनम्; T₄ इन्द्रगमनम्. — Adhy. no. : V₁ B₂ 122; V₂ 121; V₃ 120; T₁. 2 G₃-5 M 130; T₂ 138; T₄ 123; G₁ 132].

32 Before 32, Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) T₁ महाराज (for 'तेजा). — °) K₂-4 Ñ V B D (except D₆) T₁ G₂. 5 संस्पृश्य (for 'शन्).

33 °) Ś₁ त्वय्यागतो; D₆ T₁. 2 G₁. 5 M₄ त्वामां (for त्वामिं). D₃ येन त्वामभियातोऽस्मि. — °) K₃ नाशन (for -कर्शन). M₄ कार्येण मधुसूदन.

34 After 34°d, D₆ T G₁. 3-5 M ins. :

1042* बाधते नो हृषीकेश लोकपालान्समन्ततः ।
 स्वर्गश्रेणिं विहायाशु निर्गताः सा वयं दिशः ॥

[T₄ om. line 1. — (L. 2) D₆ दिवः (for दिशः).]
 — °) T₂. 3 G₅ M₄ आ (G₅ M₄ अ) हरद् (for जहार). Ñ₂ V₁ B₃ D₆ जहार मधुसूदन; T₄ 'र नरकासुरः.

35 °) Ś₁ G₂ विप्रियो (for 'ये). — After 35°d, G₂ ins. :

1043* नाहं शक्नोमि तं जेतुं तस्मात्त्वां शरणं गतः ।
 — Ś₁ om. 35°-37°. — °) Dn₁ D₁ तत्र (for तव). T₃ [अन्ततः (for 'र-). M₄ प्रेम्सुर (for -प्रेक्षी). K₄ T₄ तं च देवान्तरं प्रेक्ष्य (T₄ 'रप्रेक्षी).

36 Ś₁ om. 36 (cf. v. l. 35). — °) V₁ यं गत्वा (for अयं त्वां). — V₃ om. (hapl.) 36°d. — °) T₃ स्ति (for सति). — °) T₄ महाबलः (for अन्तरिक्षगः).

37 Ś₁ om. 37°d (cf. v. l. 35). — °) K₃ देवानां (for -भूतानां). — °) D₆ अयमः (for असुरः). D₁ सौमः स

91. 38]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6825
B 2. 63. 38
P 2. 63. 38

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः ।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निर्वहणम् ॥ ३८
ततः सहैव शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ३९
क्रमेण सप्त स्कन्धान्स मरुतां सहवासवः ।
पश्यतां यदुसिंहानामूर्ध्वमाचक्रमे बली ॥ ४०

नरकेश्वरः ; T₁ G₁ M₁ भौमः स नरकासुरः. — °) T₂. 3 G₃-5 M₁ घोरं (for पापं).

38 °) D₄ -देवेन (for -राजेन). — °) T₂ G₁. 4. 5 M₁ प्रतिज्ञाय (for 'जज्ञे'). — °) Dn₁ निर्वहणे (for 'णम्').
— After 38, D₆ T₁-3 G₁. 4. 5 M G (ed.) ins. :

1044* इदं प्रोवाच शक्रं तं केशवः केशिसूदनः ।
एतदर्थमिहागम्य मुनयः संशितव्रताः ॥
बदरीवासिनः शक्रमासुक्त्वा निर्गता हरे ॥
अभयं च मया देव दत्तं तेभ्यः शतक्रतो ।
तदर्थमुद्यतो देव तं हन्तुं दानवं रणे ॥ [5]
तदर्थमागतो देव गरुडः पक्षिपुंगवः ।

[T₁ om. lines 1-2. — (L. 1) M₁-3 चोवाच (for प्रो). — Before line 2, G (ed.) ins. भगवान्. — (L. 2) T₂. 3 G₁. 4. 5 G (ed.) [आ] याता (for [आ] गम्य). — (L. 3) T₂. 3 G₁. 4. 5 M₁ इमे (for हरे). — (L. 5) D₆ T₃ G₁ om. (hapl.) lines 5^b-6^a. M₁-3 हन्तुं तं (by transp.).
— After line 5, T₄ ins. :

1044A* कामरूपोऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।]

39 K₄ G₂ transp. 39^{ab} and 39^{cd}. — °) G₁ M₁-3 -गदासिभृत् (for 'भृत्'). — After 39^{ab}, T₁-3 G₁. 3-5 M₄ ins. :

1045* नरकस्य वधार्थाय ययौ वै स हि केशवः ।

[T₁ G₃ यादवैः सह केशवः (for °).]

— K₃ om. 39^{cd}. — °) T₁. 3 G₁. 3. 5 प्रतस्थे गरुडारूढः.

40 °) T₁ G₄ शक्रेण (for क्रमेण). T₂ स्कन्धानां ; G₂ स्कन्धांस्तान् (for स्कन्धान्स). K₂ D₅ क्रमेण स गजस्कन्धम् ; T₃ G₁. 3 M₁ शक्रेण सप्त स्कन्धानां. — °) K₄ Ñ₁. 2 V₁. 3 Dn Ds D₁. 3. 5 G₂ आरुरोह स वासवः ; B D₂. 4 मारुतानां सवासवः. — °) S₁ वशी ; D₆ T G₁-3. 5 M नभः (for बली).

41 °) S₁ K₁ देरावण- (for वारणेन्द्र-). — T₃ om. 41^{cd}. D₆ repeats 41^b after 42^{abc}. — °) T₂ G₁. 3. 5 M गरुडेन (for 'दस्थो'). — G₂ om. 41^c-42^b. — °) K₂-4 Ñ₂ V₂. 3 Dn Ds D₄-6 M₁-3 विदूरत्वात् ; D₁. 2 'रात्सं' ; D₅

वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ।
विदूरस्थो प्रकाशेते सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४१
अथान्तरिक्षे गन्धर्वैरप्सररोभिश्च माधवः ।
स्तूयमानो यथा शक्रः क्रमेणान्तरधीयत ॥ ४२
समाधायेतिकर्तव्यं वासवो विबुधाधिपः ।
स्वमेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्राण्योतिषं ययौ ॥ ४३

'रात्तौ (for 'रस्थौ'). B प्रकाशेतां विदूरत्वात् ; T₁. 2 G₁. 3-5 M₁ विरेजतुस्तदाकाशे. — °) S₁ K₁ चन्द्रसूर्याविवोदितौ.

42 G₂ om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). — °) D₆ गोविन्दो (for गन्धर्वैर्). K₃ V₁ B D₅ अन्तरिक्षे च गन्धर्वैर्. — °) K₂-4 Ñ V B Dn Ds D₁-5 T₄ G₁ केशवः (for माधवः). D₆ गन्धर्वैरप्सरैरपि. — °) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V₂. 3 Dn Ds D₁-4 T₄ G₂ सथ शक्रश्च ; K₂ D₅. 6 T₁-3 G₁. 3-5 M₄ सथ शक्रेण ; Ñ₁ V₁ B₁ च शक्रोऽथ (for यथा शक्रः). — After 42^c, D₆ repeats 41^b. — °) S₁ V₁ क्षणेन (for क्रमेण).

43 °) T₂-4 G₁. 4. 5 संप्रधार्य (for समाधाय). — °) K₁ D₄ वासवो वसुधाधिपः. — °) D₅ प्राप (for प्रायात्). — °) M₁-3 विष्णुः (for कृष्णः). K₁-3 Ñ V B Dn Ds D₁. 4-6 G₂ प्रति ; K₄ D₃ पुरम् (for ययौ). — After 43, M₁-3 ins. 1047*. While K₂ Ñ₂. 3 V₁. 2 B Dn Ds D₂. 5. 6 T G M₄ ins. after 43 :

1046* पश्चानिलहृतो वायुः प्रतिलोमं ववौ तदा ॥

ततो भीमरवैर्मैधैर्वभ्रसुर्गगनेचराः ।

क्षणेन समनुप्राप्तो दिवमाकाशगेन वै ॥

दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रययौ यत्र ते स्थिताः । [5]

अपश्यत्पर्वतद्वारि हस्त्यश्चरथवाहनम् ॥

[(L. 1) D₅ प्रतिलोमो (for 'मं'). G₂ ययौ तदा ; G₄ तदा ययौ (for ववौ तदा). — (L. 2) T G₁. 3-5 M₄ -रवा मेवा (for -रवैर्मैधैर्). — (L. 3) K₂ ध्वजेन ; D₅ T₃. 4 G₂ M₄ द्विजेन ; T₁. 2 G₁. 3-5 सुवम् (for दिवम्). T₁. 3 G₁. 3. 5 M₄ सः (for वै). — (L. 4) D₆ राक्षसाः (for ते स्थिताः) — After line 4, D₆ ins. 1047*. — (L. 5) T₁ G₃-5 M₄ नगर- ; T₂. 3 नगरी- (for पर्वत-). B₃ -द्वारं ; D₂ -द्वारे (for -द्वारि). K₂ Dn D₅ G₂ अपश्यद्वारि तत्रस्थां ; G₁ 'न्नगरीद्वारं' (for °). K₂ Dn D₂. 5 T G M₄ -वाहिनीम् (for -वाहनम्).]

T G₁. 5 M₄ cont. : D₆ ins. after line 4 of 1046* : M₁-3 after 43 :

1047* आरक्षकान्महाराज नरकस्य दुरात्मनः ।

[T₂ G₁ महामनाः (for दुरात्मनः).]

While after 1046*, V₃ D₃. 4 read 45^{ef}.

नरकवधः]

विष्णुपर्व

[91. 44

सोऽयान् रक्षोगणान् हत्वा नरकस्य महाबलान् ।

धुरान्तान्मौरवान्पाशान्पट्सहस्रान्दर्श ह ॥ ४४

C 6833
B 2. 63. 46
P 2. 63. 46

44 K₂ Ñ_{2.3} V B_{2.3} Dn Ds₂ D_{5.6} G₂ read 44^{ab} after 45^{ab}. — ^a) T G_{1.3-5} M हत्वा रक्षोगणानुग्रान्. — ^b) K_{3.4} Ñ₁ Ds₂ D₁₋₄ T G_{1.3-5} M महासुरान् (for 'बलान्). — After 44^{ab}, T G_{1.3-5} M ins. :

1048* प्रदध्मौ देवदेवेशः पाञ्चजन्यं महास्वनम् ।

— B₂ repeats 44^{cd} after 1049*. — ^c) K₂ D₅ धुरा-
भान्; D₁ क्षौरान्तान्; D₆ धुराक्तान् (for 'न्तान्). — ^d) K₁
B₂ (both times) साहस्रान्; T₂ सहस्रं (for सहस्रान्).
K_{2.3} B_{1.3} Dn Ds D₅ G₂ सः (for ह). — K₂ Ñ_{2.3}
V B_{1.3} Dn Ds D_{5.6} T G M₄ ins. after 44 : B₂ after
the first occurrence of 44^{cd} :

1049* वैशंपायन उवाच ।

गरुडस्योपरि श्रीमान्छङ्खचक्रगदासिभृत् ।
विभ्रन्नीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥
वनमालाकुलोरस्कः श्रीवत्सेन्दुनिभोरसः ।
किरीटमूर्धा सूर्याभः सविद्युदिव चन्द्रमाः ।
ज्यां विकूजन्महाशब्दः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ॥ [5]
ज्ञात्वा च दानवः सर्वे स्वयं विष्णुरिहागतः ।
क्रोधाद्गुरिरक्ताक्षो मुरः कालान्तकप्रभः ॥
अभ्यधावत वेगेन शक्तिं गृह्य महासुरः ।
चिक्षेप च महाशक्तिं वज्रकाञ्चनभूषिताम् ॥
तामापतन्तीं शक्तिं तु महोल्कां ज्वलितामिव । [10]
समाधत्त शरं चैव रुक्मपुङ्खं जनार्दनः ॥
द्विधाच्छिनत्क्षुरप्रेण वासुदेवः स वीर्यवान् ।
शक्तिं चिच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन् ॥
पुनस्तु क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्गृह्य महागदाम् ।
इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्ट इव निस्वनः ॥ [15]
आकर्णमुक्तं चिक्षेप अर्धचन्द्रं सुरोत्तमः ।
मध्यदेशे तु चिच्छेद गदां तां रुक्मभूषिताम् ।
पुनश्चिच्छेद भस्त्रेण दानवस्य शिरो रणे ॥

[Some Mss. om. the ref. — (L. 1) T₄ G₃ गदाधरः
(for 'सिभृत्). — (L. 2) Ñ₂ D₅ T₂ G₄ विभ्रन्नीलाम्बुदाकारः;
B₃ D₆ 'म्बुदाकारः; T₄ M₄ विमुनीलाम्बुदाकारः (for 'a). T_{1.2}
G_{1.3-5} जनार्दनः (for चतुर्भुजः). — (L. 3) V₂ T₁ G_{3.5}
-कृतोरस्कः (for 'कुलो'). Ñ₂ निभाननः; V₁ Dn D₆
-निभोरसा (for 'सः). T₁ G₃₋₅ M₄ श्रीवत्सोद्द्योतितो हरिः;
T_{2.3} G₁ 'त्सेनान्वितो हरिः; Bom. Poona eds. G(ed.) श्रीव-
त्साङ्कितभूषणः (for 'b). — (L. 4) T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ तोयदः
(for चन्द्रमाः). — D₆ om. line 5. — (L. 5) T₃ G₁
विकूजन् (for विकूजन्). T₂ G(ed.) महाशब्दः (for 'शब्दः).
T₁₋₃ G_{1.3.4} M₄ G(ed.) धनुर्विस्फारयस्तदा (for 'b). — T₁₋₃
G_{1.3-5} M₁ ins. after line 5 : D₆ after line 4 : M₁₋₃
after 44 :

1049A* स पिशाचगणं सर्वं जघान युधि केशवः ।
नियुतं चार्तुदं चैव स मुरस्य दुरात्मनः ॥
आच्छिद्य पाशान्सर्वास्तान्मुरेण सह संगतः ।
स मुरो दानवो राजन्ददर्श यदुनन्दनम् ॥

[D₆ om. lines 1-2 and 4. — (L. 2) M₁₋₃ मुरस्य तु
(for स मुरस्य). — (L. 3) T₂ G₁ संगतान् (for 'तः).]

— (L. 6) V₂ सोऽपि (for सर्व). K₂ Dn D₆ ज्ञात्वा च
(Dn 'तश्च) दानवैः सर्वैः; Ñ₃ V_{1.3} Ds ज्ञात्वा च दानवाः सर्वैः;
D₆ T_{1.2.4} G_{1.4.5} M₄ ज्ञात्वा तं दानवप्रेष्ठः (for 'a). T_{1.2}
G_{1.4.5} M₄ सोऽयं (for स्वयं). — (L. 7) K₂ Dn D₆ T₄
G_{1.2} M₄ द्विगुणः (for रुधिरः). Some Mss. मुरुः (for मुरः).
Ñ₃ V₁ B₂ T_{2.4} G₈ M₄ मुरः कालान्तकोपमः (for 'b). — (L.
8) B₃ महागदाम्; T₄ 'वलः (for 'सुरः). — B₃ om. (hapl.)
lines 9-14. — (L. 9) K₂ महर्ती; V₂ सहसा (for च महा-).
Dn शुद्धः (for वज्र-). V₁ सप्रभाम् (for भूषिताम्). — (L.
11) V₃ D₆ G_{3.5} समाधाय; T₁₋₃ G_{1.2.4} M₄ 'दाय (for
'धत्त). Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} T₄ G₄ [ए]कं (for [ए]व). Ds समा-
धाय शरांश्चैव (for 'a). Ds पुङ्खान् (for पुङ्खं). — (L. 12)
K₂ Ds₂ छिन्नः (for [अ]च्छिनत्). V₁ क्षुरालेण; V₃ B₁ क्षुरा-
प्रेण (for क्षुरप्रेण). — T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ om. line 13.
— (L. 13) Dn [आ]जौ (for [अ]सौ). — (L. 14) K₂
Dn₁ चुक्रोध; V₂ B₂ Dn₂ D₅ च क्रोधः (for तु क्रोध-). T₁₋₃
G_{1.3-5} तत्राक्षा (for रक्ताक्षो). T₄ सोऽमुरो रोपताम्राक्षो; M₄
दानवः क्रोधताम्राक्षो (for 'a). D₆ T₂₋₄ G_{1.4.5} M₄ मुरो (for
मुरुः). — T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ ins. after line 14 : T₄ after
line 15 : M₁₋₃ cont. after 1049A* :

1049B* सिंहनादं ततश्चक्रे गदया तं जघान ह ।
गरुडं च समाजघ्ने मूर्ध्नि देशे महासुरः ।
केशवं पोथयामास प्रासशक्त्यृष्टिमौरैः ॥

[(L. 1) T₄ महच् (for ततश्च). T₁ G₃ सं- (for तं).
— (L. 3) T₄ पुनश्च पीडयामास (for 'a).]

— (L. 15) T₁₋₃ G_{1.3} इन्द्राशनम् (for 'निर). K₂ Ñ₃ B₁
Ds D₅ विस्त्रिष्ट; V_{2.3} Dn₂ T₄ विकृष्ट (for विस्त्रिष्ट). V₁ विनि-
गृह्य महासुरः; T₁ G₃ M₄ विस्त्रिष्टं भीमनिस्वनम्; T_{2.3} G_{1.5}
विस्त्रिष्टमभिनिस्वनम्; G₂ विकृष्टः सुमहास्वनः; G₄ विकृष्टमभिनि-
स्वनः (for 'b). — (L. 16) B₃ युक्तं; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄
-पूर्णं (for -मुक्तं). T₂ G_{1.4} दनूत्तमः (for सुरो). T₁ G_{3.5}
M₄ त्वर्धचन्द्रं दनूत्तमः (T₁ 'मम्) (for 'b). — (L. 17) D₆
चिक्षेप (for चिच्छेद). T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ पुनरन्यांश्च (T₁ G₃
M₄ 'न्यां च) चिक्षेप (for 'a). T₁₋₃ G_{1.3.5} M₄ स गदां
(for गदां तां). G₄ स गदां रुक्मभूषणाम् (for 'b). — (L. 18)
T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ कृष्णोऽप्या (T₁ 'ष्णोऽस्या) चिच्छिद्य भस्त्रेण (for 'a).
T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ शरं गदाम् (for शिरो रणे).]

91. 45]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6843
B 2. 63. 56
P 2. 63. 56

संछिद्य पाशान्सर्वास्तान्मुरं हत्वा सहान्वयम् ।

शिलासंघानतिक्रम्य निसुन्दमवपोथयत् ।

T G1. 3-5 M4 cont. after 1049*: M1-3 after 1049B* :

1049C* ततः क्रुद्धो हृषीकेशः क्षुरप्रेणाहरच्छिरः ।
तस्य दानवमुख्यस्य दध्मौ शङ्खं तदा हरिः ॥
क्षुब्धाश्च दानवाः सर्वे तेन शब्देन पर्वताः ।[(L. 2) T3 G4. 5 शङ्खं दध्मौ (by transp.). — (L. 3)
T4 दिशश्च (for क्षुब्धाश्च). M1-3 सागराः (for दानवाः). T1
भारत (for पर्वताः).]45 M1-3 om. 45^{ab}. — “) V3 transp. सर्वान् and
तान्. Ds संछिद्यमानान्सर्वास्तान्. — “) K1 महाबलम्; K2-4
Ñ2. 3 V B D T G M4 सबान्धवम् (for सहान्वयम्).
— After 45^{ab}, K2 Ñ2. 3 V B3. 3 Dn Ds2 D5. 6 G2 read
44^{ab}. After 45^c, K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D5. 6 S ins. :

1050* भगवान्देवकीसुतः ।

अपश्यद्दानवं सैन्यं.

[(L. 1) T1-3 G1. 3-5 M4 भगवान्यदुनन्दनः; M1-3 ददर्श
यदुनन्दनः. — (L. 2) M1-3 निसुन्दं च गदापाणि.]— “) K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D5. 6 T G M4 निसुन्दं च
महाबल (K2 सुर) म्; K3 नैसुन्दनमपोथयत्; M1-3 आपतन्तं
रणाजिरे. — After 45^{cd}, K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D5. 6 T
G M4 ins. :

1051* हयग्रीवं च दितिजं तथान्यांश्चित्रयोधिनः ।

रोधयामास तन्मार्गं स्वसैन्येन महाबलः ॥

निसुन्दो बलिनां श्रेष्ठो रथमारुह्य सत्वरम् ।

जग्राह कार्मुकं दिव्यं हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥

विन्याध दशभिर्बाणैर्निसुन्दो मधुसूदनम् । [5]

केशवश्चापि सप्तत्या विन्याध निशितैः शरैः ।

अप्राप्तांश्चान्तरिक्षे तावन्शरांश्चिच्छेद माधवः ॥

ते सर्वे सैनिकाः कृष्णं समन्तात्पर्यवारयन् ।

शरजालेन महता छाद्यमानः सुरोत्तमः ॥

दृष्ट्वा तान्दानवान्सर्वान्सक्रोधो मधुसूदनः । [10]

ततो दिव्येन चाख्येण पार्जन्येन जनार्दनः ।

महता शरवर्षेण वारयामास तद्वलम् ॥

पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्बहून् ।

पार्जन्यस्य प्रभावेण सर्वान्मर्मस्वताडयत् ।

दुद्रुबुर्भयत्रस्ता भस्मास्ते दानवा रणे ॥ [15]

स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मृधे ।

विसृजन्शरवर्षाणि छादयामास केशवम् ॥

न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दश ।

शरैः संछादयामास निसुन्दो गरुडध्वजम् ॥

सावित्रं नाम दिव्यास्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः । [20]

तेन बाणेन तान्बाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ॥

बाणर्बाणांस्तु संछिद्य तस्य कृष्णो महाबलः ।

छत्रमेकेन बाणेन रथेषां च त्रिभिः शरैः ।

पुनश्चिच्छेद तान्बाणांश्चतुर्भिश्चतुरः शरैः ॥

सारथिं पञ्चभिर्बाणैर्ध्वजमेकेन चिच्छेद । [25]

शरैकेन पुनः कृष्णः सुतीक्ष्णेन शितेन वै ।

शिरश्चिच्छेद भस्मेन निसुन्दस्य सुरोत्तमः ॥

स ममार महादैत्यः पपात च महीतले ॥

[K2 D5 om. line 2. — (L. 2) G5 मार्गं तं (for तन्मार्गं).
T1-3 G1. 3-5 वासुदेवो (for स्वसैन्येन). — (L. 3) D5 बल-
वान् (for बलिनां). Ñ2 B2. 3 सत्वरः (for रम्). — (L. 4)
T3 G3-5 दुरासदम् (for सदम्). — (L. 6) V3 दशभिः (for
निशितैः). — (L. 7) T1. 3 G1. 3-5 M4 अप्राप्तगात्रान्सर्वास्ताञ्च
(for “). Ds सर्वाश्च (for शरांश्च). — (L. 9) Ds छाद्यमानाः
सुरोत्तमम् (for “). — (L. 10) V2 B3 सक्रोधं (for “ धो).
T1-3 G1. 3-5 M4 संदधे श (M4 चा) छत्रमुत्तमम् (for “). — (L.
11) B3 जितो (for ततो). T1. 2 G1. 3. 4 शख्येण (for चा “).
T1 G3 M4 समाहितः; T2. 3 G4 स माधवः (for जनार्दनः).
— (L. 12) K2 वज्रयामास; G1 पातं (for वारं). — (L.
13) T1. 3 G3 एकम् (for तेषु). T2 G1. 5 M4 पञ्चपञ्चशरैरेकम्
(for “). Ñ2. 3 V1. 3 B1 Dn Ds D5. 6 G2. 4 एकैकेषु (for
“ केन). — (L. 15) Ñ2. 3 V1 B -वित्रस्ता (for -सं “). V3
Ds D6 T G1. 3-5 M4 विद्रुबुर्भयत्रस्ता (for “). T4 भयविह-
लमानसाः (for “). — (L. 16) T1. 2 G1. 3 M4 निसुम्भो
(for स्वसैन्यं). G2. 4 महा- (for पुनर्). — (L. 17) M4 -वर्षेण
(for -वर्षाणि). G1 निकुम्भः शरवर्षेण (for “). — (L. 18)
T1. 2 G1. 3-5 व्योम्नि नापि (for नापि व्योम). — (L. 21)
Ds D6 T2. 4 M4 तद्बाणांश्च (for तान्बा “). T1. 3 G1. 3-5 स्वेन
बाणेन तद्बाणांश्च (for “). B1 Ds2 भगवान् (for समरे).
— (L. 22) K2 चिच्छेद; G1 संभिय (for संछिद्य). — (L.
23) D6 रथं चैव; T1-3 G1. 3-5 M4 रथं चास्य (for रथेषां च).
— After line 23, T3 reads line 25. — (L. 24) Ds2
धनुश्च (for पुनश्च). K2 V3 बाणांश्च (for अश्वांश्च). — (L.
25) T1-3 G1. 3-5 M4 ध्वजं चिच्छेद माधवः (for “). — D6
T1. 2. 4 G1. 3-5 M4 ins. after line 25 : M1-3 after 45^{cd} :

1051A* निसुन्दं तु गदापाणिमापतन्तं रणाजिरे ॥

ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैः शरैर्विन्याध केशवः ।

निसुन्दोऽपि महाराज गदयापोथयद्धरिम् ॥

सत्यभामा ततः क्रुद्धा गदया बाहुमुक्तया । [5]

प्राहरद्दानवेन्द्रं तं केशवस्यैव पश्यतः ॥

ततस्तुष्टो हृषीकेशः सत्यभामामुदैक्षत ।

स तया गदया विद्ध उद्धमन्शोणितं बहु ।

मुख्यन्तंशामवाप्याथ निसुन्दस्त्वभ्यधावत ।

ततः क्रुद्धो हृषीकेशस्तं जघान शिलीमुखैः ॥

[(L. 1) D6 आयातं तं (for आपतन्तं). — (L. 2) T4
शरैः (for ततः). — (L. 5) D6 M1-3 प्राहरद्दानवं तं तु (for
“). — (L. 6) D6 M1-3 अवैक्षत (for उदै “). — (L. 7)

नरकवधः]

विष्णुपर्व

[91. 50

यः सहस्रसमास्त्वेकः सर्वान्देवानपोथयत् ॥ ४५

यथा देवासुरं युद्धमभवद्धरतर्षभ ।

नानाप्रहरणाकीर्णं तथा घोरमवर्तत ॥ ४६

ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ।

गरुडस्थो महाबाहुर्निजघान महासुरान् ॥ ४७

महालाङ्गलनिर्भिन्नाः शरखड्गनिपातिताः ।

विनेशुर्दानवास्तत्र समासाद्य जनार्दनम् ॥ ४८

केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पेतुरम्बरात् ।

संनिकर्षगताः केचिद्रतासु विकृताननाः ॥ ४९

तं जघान महाघोरं हयग्रीवं महासुरम् ।

C 6873
B 2. 63. 86
P 2. 63. 86

T1 वीर (for विद्ध). — D6 om. lines 8-9. T4 om. line 9.]

— (L. 26) Ñ3 V1 ततः ; B3 T1 G3 वपुः (for पुनः). D6 अथान्येन वपुः कृष्णः ; T2. 3 G1. 4. 5 M4 शरैर्नैकेन कृष्णस्तु (for "). Dn [आ]शुगेन (for शितेन). — (L. 27) V3 पुनश्च (for शिरश्च). — (L. 28) G4 M4 पपात (for ममार). G5 M4 ममार (for पपात).]

— T1 om. (hapl.) 45^{cf}. V3 D3. 4 read 45^{cf} after 1046*. — ") K Ñ2. 3 V1. 3 B1. 2 Dn1 Ds D1-5 T4 G2 सहस्रं (for 'स्र'). M1-3 समस (for समास). — ") K1-3 Ñ V B Dn Ds D2. 5 T3. 4 G2. 4. 5 अयोधयत् ; D3 अपीडयत् ; D6 अबाधयत् (for अपोथयत्). D1 सर्वान्देवानयोधयत्. — After 45, K2 Ñ2. 3 V B Dn Ds D6. 6 T G M4 ins. :1052* निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयग्रीवः प्रतापवान् ।
शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ॥
आविध्य सहसा युक्तः शिलां शैलसमप्रभः ।
गृहीत्वा दिव्यपार्जन्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥
दिव्यास्त्रेण शिलां विष्णुः सप्तधाकृत तेजसा । [5]
तद्विदार्य महच्छास्त्रं पातयामास भूतले ॥

[(L. 1) T4 निहतं (for पतितं). Dn G2 सुस्रोतमः (for प्रतापवान्). — (L. 2) Ds तीक्ष्णां तु (for महतीं). V3 B2 Dn1 Ds तुलयामास (for तो). — (L. 3) T1 G5 आविध्यत् (for 'ध्य'). Ñ3 V1 Dn Ds T3 G2 [अ]मुञ्चत् ; T2 G1. 4 युक्तां (for युक्तः). K2 G3 आविध्यत्सहसामुञ्चत् (for "). Ñ3 V Dn Ds G2-महाप्रभः (for समप्रभः). T4 G1 शिलां शैलसमां प्रभुः (for "). — (L. 4) T1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा). T2. 4 G1. 3-5 M4 प्रगृह्य दिव्यं पार्जन्यम् (for "). Ds M4 अस्त्रविदां (for अं). — (L. 5) V2 B2 T G1. 3-5 सप्तधा कृतवांस्तदा (for "). — After line 5, T1-3 G1. 3-5 M4 ins. :

1052A* ततः क्रुद्धो हयग्रीवः संदधे धनुषि क्षुरम् ।

[G4 हपीकेशः (for हयग्रीवः).]

— (L. 6) T1-3 G1. 3. 5 M4 हरिश्चापं (for महच्छास्त्रम्).]

T1 G1. 3-5 M4 cont. : M1-3 ins. after 45 :

1053* ततः क्रुद्धो हयग्रीवश्चापमादाय चापरम् ।

केशवं विविधैश्चास्त्रैराजघान तदा युधि ।

[(L. 2) G4 अक्षैर् ; M1-3 शं (for चां).]

G5 cont. ;

1054* तच्चापि च धनुश्छित्वा पातयामास केशवः ।

— After 45, S1 reads 47^{ab} and B1 reads the same after 1052*, both repeating it in its proper place.

46 M4 om. 46-49; T4 G2 read the same twice. — ") K2 पूर्वम् (for युद्धम्). — ") D6 T2. 3. 4 (second time) G5 अभवत्पुरुषर्वभ. — ") T1. 4 (second time) G1. 3. 5 M1-3 अति- ; G2 (second time) तदा (for तथा). V3 युद्धम् (for घोरम्).

47 For the repetition in T4 G2, cf. v. l. 46. M4 om. 47 (cf. v. l. 46). S1 B1 read 47^{ab} for the first time after 45 and 1052* respectively. — ") S1 (both times) K1. 4 Ñ1 B1 (second time) D1. 2. 4 T1-3. 4 (second time) G1. 2 (second time) M1-3 तत्र (for ततः). K2 Ñ2. 3 V B1 (first time) 2. 3 Dn Ds T4 G2 (last two first time) ततस्तैः शार्ङ्गनिर्मुक्तैर्. — ") D6 T1-3. 4 (second time) G1. 3-5 शिलीमुखैः (for महाशरैः). — After 47, G3 ins. 1055*.

48 For the repetition in T4 G2, cf. v. l. 46. M4 om. 48 (cf. v. l. 46). G3 om. 48-49. — ") K1 हल- (for महा-). S1 विच्छिन्नाः ; K3 D1 निर्भिन्नाः (for निर्भिन्नाः). — ") K1 शङ्खखड्ग- ; K3. 4 Ñ1 Dn2 Ds1 D1 T4 (first time) शङ्खशक्ति- ; V2 शरशङ्ख- ; D2. 3 खड्गशक्ति- ; D4 शङ्खध्वनि- (for शरखड्ग-). — ") D6 T1. 3. 4 G2 (last two second time) 5 विनेदुर् (for 'शुर'). K2 Ñ2. 3 V B2. 3 Dn Ds1 Ds. 6 T4 G2 (last two first time) सर्वे (for तत्र). — ") T4 (second time) तमासाद्य (for सं).

49 For the repetition in T4 G2, cf. v. l. 46. M4 om. 49 (cf. v. l. 46). G3 om. 49 (cf. v. l. 48). — ") K1 केचिच्चक्राग्निनिर्भिन्ना ; K3. 4 Ñ1. 2 B Ds D1-3 क्राशिना दग्धा ; V3 चाग्निनिर्दग्धा. — ") K1 आहवे (for अम्बरात्). — ") K3 D3. 4 G2 (first time) 4 गदासि- (for गतासु). S1 गतासुविकृता हताः ; T1-3. 4 (second time) G1. 2 (first time) 5 M1-3 गदासिविनिपातिताः. — D6 T G1. 5 M1-3 ins. after 49 : G3 after 47 :

1055* गरुडस्य हताः पक्षैः केचिन्मथितमस्तकाः ।

केचिद्धनुःप्रहारैश्च पातिता धरणीतले ।

केचित्तलनिपातैश्च पक्षपातैश्च पक्षिणः ॥

91. 50]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

अपारतेजा दुर्धर्षः सर्वयादवनन्दनः ॥ ५०

मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्देवकीसुतः ।

अलकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ॥ ५१

[(L. 2) D₆ शातिता; T₁. 3. 4 G₁. 3. 5 पतितैर् (for पातिता). — (L. 3) T₁-3 G₁. 3 M₂ -वातैश् (for the first -पातैश्). T₄ ताडिता: (for पक्षिणः). T₂. 3 G₁. 5 तलवातैश् ताडिता: (for ^b).]

D₆ T₂. 3 G₁. 5 cont.: K₂ Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₅ T₄ G₂. 4 ins. after 49:

1056* असृजन्शरवर्षाणि वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ।
विकृताङ्गासुराः सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः ॥
शोणिताक्ताश्च दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ।
व्यद्रवन्त सुवित्रस्ता भस्मास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥
पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः । [5]
दशव्यामोच्छ्रितं वृक्षं समारुह्य वनस्पतिम् ।
वृक्षमुत्पाट्य वेगेन प्रतिगृह्याभ्यधावत् ॥
चिक्षेप सुमहावृक्षं शिक्षया तु घनाकृतिः ।
वृक्षवेगानिलोद्धतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ॥
ततः शरसहस्रेण त्वरमाणो जनार्दनः । [10]
नैकधा तं प्रचिच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ॥
पुनश्चैकेन बाणेन हयग्रीवस्य चोरसि ।
विश्राध स्तनयोर्मध्ये सायको ज्वलनप्रभः ।
विवेश सोऽतिवेगेन हृदं भित्त्वा विनिर्गतः ॥

[(L. 1) G₄ व्यसृजन् (for अं). T₂. 3 G₁. 5 व्यसृजन्रक्त- (T₃ G₅ न्वृक्ष) वर्षाणि (for अं). — (L. 2) V₂ विकृता दानवाः सर्वे (for अं). — (L. 3) T₄ शोणिताङ्गाः स्म दृश्यन्ते (for अं). — (L. 4) Ñ₂ युधि; T₃ G₅ भय- (for सुवि-). Dn G₂ विद्रवन्ति स्म वित्रस्ता; T₂ G₁ विद्रवन्तो भयत्रस्ता (for अं). — T₂. 3 G₁. 4 om. lines 5-14. — (L. 5) K₂ Ds चुक्रोध; Ñ₂ V₁. 3 B G₅ तु क्रोध- (for च क्रोध-). D₆ T₄ पुनस्तु क्रोध- ताम्राक्षो (for अं). — (L. 6) K₂ व्यामायतं; T₄ व्यामिश्रितं; G₅ व्यामोजितं (for चिच्छ्रितं). V₁ Ds₁ G₂ समारुह्य (for रुह्य). — (L. 7) Ñ₂ V₁. 2 B₁ तं प्रगृह्य; B₂ संप्र- (for प्रति). V₃ Ds D₆ प्रगृह्य तमधावत्; G₅ तं प्रगृह्य च नाधवे (for ^b). — (L. 8) Ñ₂ D₅. 6 T₄ G₅ स; Dn₁ G₂ [आ]शु (for सु-). V₂. 3 शिखरान्ते घनाकृतिम् (for ^b). — (L. 10) K₂ D₅ T₄ यतमानो (for त्वरमाणो). — (L. 11) G₅ अनेकधा तं चिच्छेद (for अं). D₆ -निभास्थितः; T₄ G₅ -निभाकृतिः (for कृतिम्). — (L. 13) K₂ सायकैर्ज्वलनप्रभैः (for ^b). — (L. 14) K₂ Dn D₅ हृदि (for हृदं).]

— After the above, T G₁-3. 5 M₁-3 read 52^{abc} repeating 52^{ab} in its proper place.

50 G₄ om. 50-51. — ^a) D₆ [अ]सुरं (for महा-).

अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परंतपः ।

निहत्य पुरुषव्याघ्रः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ।

तं च पञ्चजनं घोरं नरकस्य महासुरम् ॥ ५२

— ^b) K₂ Ñ₂ V₁. 2 B₂. 3 Dn Ds D₅. 6 T₄ G₂ महाबलम्; D₃ सवान्धवम् (for महासुरम्). — Ñ₁ om. 50^c-51^d. Dn₁ om. 50^c-53^d. — ^c) T₁-3 G₁-3. 5 अवार्थ- (for अपार-). K₃ अपारतेजोदुर्धर्षः; M₄ अवतार्य महातेजाः. — ^d) K₂ V₃ B₃ Ds₂ D₅. 6 T₄ स वै (for सर्व-).

51 Ñ₁ Dn₁ G₄ om. 51 (cf. v. l. 50). — ^a) K₃. 4 D₄ -गन्धस्य; D₃ -रागस्य; D₆ T₁-3 G₁. 3 M₄ -गङ्गाया; G₅ -भागाया; M₁-3 -गङ्गायां (for -गङ्गस्य). — K₂ om. 51^{cd}. — ^c) Ñ₂. 3 V B Dn₂ Ds D₄. 5 औदकायां; D₁ तोदकायां; D₂ औदकेयं; D₃ ऊर्ध्वकायां; T₄ घोरकायां; G₂ उदकायां (for अलकायां). — After 51, D₆ T G₁. 3-5 M read 52^{ef}.

52 Dn₁ om. 52 (cf. v. l. 50). T G₁-3. 5 M₁-3 read 52^{abc} after 1056* repeating 52^{ab} here. — ^a) K₄ V₃ अष्टौ दश-; D₆ T₁-3 G₁-3. 5 (last seven both times) M₁-3 (all second time) अष्टाशीति- (for अष्टौ शत-). — ^b) D₆ T₁-3 (last three second time) G₂ (first time). 3. 5 (both second time) दुरात्मनाम्; G₁ (second time). 4 M₁-3 (last three second time) महात्मनाम् (for परंतपः). — T G₂-5 M ins. after 52^{cd}: D₆ after 52^{ab}:

1057* बाह्यप्राकारमध्ये तु जघान पुरुषोत्तमः ।

— After the above, D₆ T G₁. 3-5 M₁-3 ins. a passage given in App. I (No. 28), while D₃ ins. it after 52^{cd}. — After App. I (No. 28), T₁. 2 G M₄ ins.:

1058* जनसेजयः ।

भगवन्श्रोतुमिच्छासि विस्तरेण कथामिमाम् ।

अवधीन्नरकं कृष्णः कथं वद तपोधन ॥

— D₆ T G₁-3. 5 M read 52^{ef} after 51. — ^c) V₂ B₃ हत्वा (for तं च). D₆ T G₁. 3-5 पञ्चनदं (for जनं). V₂ B₃ नाम (for घोरं). K₂ Ñ₂. 3 V₁. 3 B₁. 2 D (Dn₁ om.) हत्वा (Dn₂ ततः) पञ्चनदं नाम (B₁ Ds₂ D₁-4 चैव); K₃. 4 G₂ ततः पञ्चजनं चैव. — ^f) D₆ T G₃-5 M नरकं च; G₁ हयग्रीवं (for नरकस्य). K₂ D₅ महत्तरम् (for महासुरम्). S₁ K₁ निजघान महाबलम् (K₁ लः). — After 52, K₂ ins. 1058*.

53 Before 53, some Mss. ins. वैशंपायनः. Dn₁ om. 53 (cf. v. l. 50). D₆ om. 53. — ^a) B₂ T₄ पुरं (for ततः). — K₂ D₅ om. 53^{cd}. — ^c) T G₁. 3-5 पुरमासाद्य कृष्णस्तु. — ^d) K₃. 4 Ñ₂ Dn₂ Ds D₁-4 G₂ युद्धं तत्राभ- वन्महत्. — K₂ ins. after 52: Ñ₂. 3 V B Dn₂ Ds G₂

नरकवधः]

विष्णुपर्व

[91. 54

ततः प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया ।
पुरमासादयामास तत्र युद्धमभून्महत् ॥ ५३

तत्रासीन्नरकेणास्य युद्धं परमदारुणम् ।
यत्समासेन वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५४

after 53 : Dn1 after 50^{ab} : D5 after 53^{ab} :

1058* ततः प्राध्मायच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः ।
शुश्रुवे सुमहाशब्दः संवर्तनिनदो यथा ॥
श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरनिस्वनः ।
तं श्रुत्वा नरकश्चासीत्कोधसंरक्तलोचनः ॥
लोहचक्राष्टसंयुक्तं त्रिनलवप्रतिमं रथम् ।
रत्नकाञ्चनचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ॥
वज्रध्वजेन महता काञ्चनेन विराजितम् ।
हेमदण्डपताकाढ्यं वैदूर्यमणिकूबरम् ॥
युक्तमश्वसहस्रेण रथं पररथारुजम् ।
लोहजालैश्च संलभं चित्रभक्तिविराजितम् ॥
रथमध्यगतो वीरः ससंध्य इव भास्करः ।
नानाप्रहरणाकीर्णं रथं हेमपरिष्कृतम् ॥
वज्रं तथोरश्चदमिन्दुवर्णं

व्यानद्वसुक्तानलतुल्यतेजाः ।

किरीटमूर्धार्कहुताशनाभः

कर्णौ तथा कुण्डलयोर्ज्वलन्तौ ॥

धूम्रवर्णा महाकाया रक्ताक्षा विकृताननाः ।
नानाकवचिनः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥
खड्गचर्मधराः केचिकेचित्तूणीरसंवृताः ।
शक्तिहस्तास्तथा केचिच्छूलहस्तास्तथापरे ॥
गजवाजिरथौघैश्च चालयन्तश्च मेदिनीम् ।
निर्ययुर्नगराच्छूराः सुसंनद्धाः प्रहारिणः ॥
वृत्तो दैत्यगणैः सार्धं नरकः कालसंनिभः ॥
भेरीशङ्खमृदङ्गानां पणवानां सहस्रशः ।

वाद्यमानान्सु शुश्राव जीमूतनिनदोपमम् ॥
यतः कृष्णस्ततो गत्वा सर्वे ते विकृताननाः ।
परिवार्यं गरुत्मन्तं सर्वेऽयुध्यन्त संगताः ।
महता छादयामासुः शरवर्षेण सैनिकाः ॥
शक्तिशूलगदाप्रासांस्तोमरान्सायकान्वहून् ।
आकाशं छादयामासुर्विमुञ्चन्तः सहस्रशः ॥

कृष्णः कृष्णाम्बुदाकारः शार्ङ्गं गृह्य धनुस्ततः ।
विस्फार्य सुमहच्चापं धनुर्जलदनिस्वनम् ॥
व्यसृजच्छरवर्षाणि दानवानां जनार्दनः ।
शरवर्षेण तत्सैन्यं व्यद्रवन्तु महाहवात् ॥
तद्युद्धमभवद्द्वोरं घोररूपेण रक्षसा ॥

भग्नयूहाश्च ते सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः ।
केचिच्छिन्नभुजाश्चैव च्छिन्नप्रविशिराननाः ।
केचिच्छक्रद्विधाच्छिन्नाः केचिद्वाणादितोरसः ॥
केचिद्विधाकृताः शक्त्या गजाश्वरथवाहनाः ।
केचित्कौमोदकीभिन्नाः केचिच्छक्रविदारिताः ॥

एवं विपोथिता सर्वा गजाश्वरथवाहिनी ॥

[(L. 1) K2 Dn Ds G2 ततः प्रध्माय तं शङ्खं (G2 शङ्खं
स्वं) (for ^a). — (L. 2) K2 V3 संवर्तनिनदोपमः (for ^b).
— (L. 3) Dn मेघ- (for भीम-). — (L. 4) G2 श्रीमान्
(for चासीत्). — (L. 5) Dn2 लौहं च काष्ठसंयुक्तं (for ^a).
— (L. 7) N2 चक्र- (for वज्र-). G2 विराजता (for ^a जितम्).
— (L. 10) V3 रश्मि- ; G2 पङ्क्ति- (for -भक्ति-). — (L.
11) V2 मध्ये गतो (for -मध्यगतो). V1 तोयदः (for भास्करः).
— (L. 13) V3 तथोरःस्थलम् (for ^a रच्छदम्). — (L. 14)
V1.2 व्यानद्वमिन्द्रा (V1 मुक्ता) नल- (for ^a मुक्तानल-). — (L.
15) V1 हुताशनप्रभः ; Dn शनाभं (for ^a शनाभः). — (L. 16)
K2 कर्णैः ; Ds1 कर्ण (for कर्णौ). K2 D5 ज्वलन्तम् (for ^a न्तौ).
V3 कर्णं तथा कुण्डलमुज्ज्वलं च. — (L. 19) K2 B1.2 Dn Ds
D5 G2 केचित्तूणधनुर्भूतः (for ^b). — (L. 21) Ds सह-
स्रौघैश्च (for -रथौघैश्च). Ds1 कालयन्तश्च (for चा^a). — (L.
22) Bom. Poona eds. G(ed.) सर्वे (for शूराः). K2 स्वव-
नद्धाः ; Dn G2 संनद्धाः सं- (for सुसंनद्धाः). — (L. 23) K2
Dn D5 सर्वैः (for सार्धं). — (L. 24) K2 Dn D5 पट्टहानां
(for पणवानां). — (L. 25) Bom. Poona eds. G(ed.) वाद्य-
मानानि शुश्राव (for ^a). V3 निनदोपमान् ; Ds D5 ^a पमः (for
^a पमम्). — (L. 27) D5 युध्यन्ति (for ^a युध्यन्त). — (L.
28) K2 सहिताश्च (for महता). — (L. 29) K2 Dn -पाशांसः ;
G2 -पाश- (for -प्रासांसः). — (L. 31) K2 Dn D5 G2 शार्ङ्ग-
धन्वा इतस्ततः (for ^b). — (L. 32) K2 विस्फूर्जयन् (for
विस्फार्य सु-). V2 महा- (for धनुर्). — (L. 34) K2 D5
विद्राव्य तु महाबलः ; Dn G2 विव्यधे तु महद्वलम् (for ^b).
— Line 35 = line 1 of 1060*. — (L. 35) K2 तुमलं लोम-
हर्षणम् (for ^b). — (L. 36) K2 Dn D5 G2 भग्नयुधाश्च
(for भग्नयूहाश्च). — (L. 37) V3 शिरोधराः (for -शिराननाः).
K2 V1 Dn केचिद्विवाशिरोवृताः (for ^b). — (L. 38) K2 B1
Dn D5 G2 चक्रैः (for चक्र-). N2 V1.2 B2.3 केचिच्छक्रैर्दिधा
भिन्नाः (for ^a). — (L. 40) K2 Dn D5 G2 शर- (for
चक्र-). — (L. 41) Bom. Poona eds. G(ed.) विमथिता
(for विपो^a), and नराश्व- (for गजाश्व-).]

54 D3.6 G4 M1-3 om. 54-56. — ^a) Dn [ए]व (for
[अ]स्य). T G1.3.5 M4 तयोरेव (M4 वं) महाराज. — ^a)
T1-3 G1.3.5 M4 तत् (for यत्). K2 सामस्येन (for समा-
सेन).

55 D3.6 G4 M1-3 om. 55 (cf. v. l. 54). — ^a) V1
-सिंहानां (for -संघानां). T2 त्रासनः सर्वभूतानां. — ^a) T1.3
G1.3.5 M4 माधवं (for मधुवन्). — After 55, K2 N2.3
V B Dn Ds D5 G2 ins. :

त्रासनः सुरसंधानां नरकः पुरुषोत्तमम् ।
 योधयामास तेजस्वी मधुवन्मधुसूदनम् ॥ ५५
 मुहूर्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः ।
 अथोग्रचक्रश्चक्रेण प्रदीप्तेनाकरोद्विधा ॥ ५६
 चक्रद्विधाकृतं तस्य शरीरमपतद्भुवि ।

विभक्तं क्रकचेनेव गिरेः शृङ्गं द्विधा कृतम् ॥ ५७
 भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरीक्ष्यादाय कुण्डले ।
 उपातिष्ठत गोविन्दं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५८
 दत्तस्त्वयैव गोविन्द त्वयैव विनिपातितः ।
 इमे ते कुण्डले देव प्रजास्तस्यानुपालय ॥ ५९

इति श्रीहरिवंशे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

C 6898
 B 2. 63. 110
 P 2. 63. 110

1059* क्रोधरक्ताक्षवदनो नरकः कालसंनिभः ।
 जग्राह कार्मुकं वीरः शक्रचापमिवोच्छ्रितम् ॥
 तथार्ककिरणप्रख्यं बाणं जग्राह केशवः ।
 दिव्येनास्त्रेण समरे पूरयामास तं रथम् ॥
 उत्तमास्त्रं महापातं मुमोच नरको बली ॥ [5]
 वज्रविस्फूर्जिताकारमायान्तं वीक्ष्य केशवः ।
 चिच्छेदास्त्रं महाभागश्चक्रेण पुरुषोत्तमः ॥
 व्यहनत्सारथिं चास्य शरैकेण जनार्दनः ।
 सरथं सध्वजं साश्वं जघान दशभिः शरैः ॥
 तनुत्रं चैव चिच्छेद शरेण मधुसूदनः । [10]
 ततो विमुक्तकवचः सर्पस्येव तनुर्यथा ॥
 हताश्वो विरथो वीरो वितनुत्रश्च दानवः ।
 जग्राह विमलज्वालं लोहभारार्पितं दृढम् ।
 आविध्य सहसा मुक्तं शूलमिन्द्राशनिप्रभम् ॥
 तदापतन्तु संप्रेक्ष्य शूलं हेमपरिष्कृतम् । [15]
 द्विधा छिन्नं क्षुरप्रेण कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥

[L. 1) $\tilde{N}2$ -रक्तान्त- (for 'क्ष-'). B1 -नयनो (for -वदनो).
 K2 B2 Dn Ds D5 G2 क्रोधरक्तान्तनयनो (for ' '). K2 Ds2
 घन- (for काल-). — (L. 2) V2 शक्रो वज्रम् (for शक्रचापम्).
 — (L. 4) V1 शरम् (for रथम्). G2 छादयामास दानवम्
 (for ' '). — (L. 5) K2 Dn Ds G2 महीयांसं (for महापातं).
 — (L. 6) V1.3 वज्रविस्फूर्जिताकारम् (for ' '). K2 Dn Ds
 वारयामास तं वीरं वज्रविस्फूर्जितानलम्. — (L. 7) Bom.
 Poona eds. चक्रेण मधुसूदनः (for ' '). — (L. 8) V B1.3
 Ds1 न्यहनत् (for व्य'). Bom. Poona eds. सरथं (for
 सारथि). G2 स शरेण (for शरैकेण). — (L. 9) $\tilde{N}2$ चाश्वं ;
 B3 साश्वं (for साश्वं). — (L. 10) $\tilde{N}2$ दशभिर् (for शरेण).
 — (L. 12) Dn सपि रणे (for विरथो). G2 गताश्वोऽपि रणे
 वीरो (for ' '). — (L. 14) B3 युक्तं (for मुक्तं). K2 शूल-
 शूलनिभप्रभम् (for ' '). — (L. 16) K2 क्षुराप्रेण ; V1 B Dn
 Ds क्षुरास्त्रेण ; V3 कृतास्त्रेण (for क्षुरप्रेण).]

$\tilde{N}2.3$ V1.2 B Ds D5 cont. : $\tilde{S}1$ K1.3 D1.2 ins.
 after 55 :

1060* तद्युद्धमभवद्दोरं घोररूपेण रक्षसा ।

शस्त्रपातमहाघातं नरकेण महात्मना ॥

[K1.3 D1.2.5 om. line 1. — (L. 2) $\tilde{N}2$ उत्तमास्त्रं (for
 शस्त्रपात-). K1.3 D1 -महापातं (for 'घातं'). V1.2 B Ds
 उत्तमास्त्रं महापातं ; D2 शस्त्रघातमहापातं (for ' ').]

56 D3.6 G4 M1-3 om. 56 (cf. v. l. 54). T G1.3.5
 om. 56. M4 om. 56^{ab}. — ' ') $\tilde{S}1$ मुहूर्तं योधयित्वा तु.
 — ' ') $\tilde{S}1$ प्रदीप्त- (for अथोग्र-). — ' ') $\tilde{S}1$ द्विधाकरोत् (by
 transp.).

57 ' ') D3.6 T1-3 G1.3.5 M द्विधाकृतं तु चक्रेण. — ' ')
 $\tilde{S}1$ K3 T G1.3-5 M4 विभक्तं (K3 'भिन्नं' कुलिशेनेव ; V3
 'क्तं कवचेनैव ; G2 'क्तं करपत्रेण. — ' ') $\tilde{S}1$ D3 T2 G1
 गिरेः (for गिरेः). $\tilde{N}2$ V B उत्तमास्त्रं महीभृतः (V3
 'गतम्'). — After 57, K2 $\tilde{N}2$ V B Dn Ds D1.2.4.5 G2
 ins. :

1061* कृष्णमासाद्य देवेशं जगामास्तमिवांशुमान् ॥
 चक्रोत्क्षिप्तनिकृताङ्गमुत्तमं पतितं रणे ।
 वज्रेणेव विनिर्भिन्नं यथा गैरिकपर्वतम् ॥

[(L. 1) D1 राजेन्द्र (for देवेशं). D1 तदासुरः ; D2.5 स
 दानवः (for इवांशुमान्). — (L. 2) D1.2 चक्रोत्क्षिप्तनिकृताङ्गोऽसौ ;
 Bom. Poona eds. चक्रोत्क्षिप्तनिकृताङ्गोऽसौ (for ' '). D1.2 दानवः
 पतितो रणे (for ' '). — (L. 3) V1.2 B2.3 विभिन्नं च (for
 विनिर्भिन्नं). G2 चक्रेणैव च निर्भिण्णं (for ' ').]
 D1.2 cont. :

1062* तं हत्वा नरकं भौमं विष्णुर्यादवनन्दनः ।
 मुमुदे त्रिपुरं हत्वा पुरेव त्रिपुरान्तकः ॥

58 T4 om. 58^{ab}. — ' ') T1 भूमेस (for भूमिस). — ' ')
 B कुण्डलम् (for 'ले'). — ' ') $\tilde{S}1$ उपतिष्ठति गोविन्दं. — ' ')
 K1 D5 देवम् (for चेदम्).

59 After 59^{ab}, K $\tilde{N}2.3$ V B Dn Ds D1-5 G2 ins. :

1063* यथेच्छसि तथा क्रीड बालः क्रीडनकैरिव ।
 [K4 [अ]हंसि (for [इ]च्छसि). K4 दान्तः (for बालः).]
 — After the above, K4 D1.4.5 (marg.) read 92. 8^{ab}
 repeating it in its proper place.

९२

वैशंपायन उवाच ।

निहत्य नरकं भौमं वासवोपमविक्रमः ।
 वासवावरजो विष्णुर्ददर्श नरकालयम् ॥ १
 अथार्थगृहमासाद्य नरकस्य जनार्दनः ।
 ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ॥ २
 मणिमुक्ताप्रवालानि वैदूर्यस्य च संचयान् ।
 महारजतकूटानि तथा वज्रस्य संचयान् ॥ ३
 जाम्बूनदमयान्यत्र शातकुम्भमयानि च ।

प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिप्रभाणि च ।
 शयनानि महार्हाणि तथा सिंहासनानि च ॥ ४
 हिरण्यवर्णं रुचिरं शीतरश्मिसमप्रभम् ।
 ददर्श च महच्छत्रं वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ ५
 जातरूपस्य शुभ्रस्य धाराः शतसहस्रशः ।
 वरुणादाहतं पूर्वं नरकेणेति नः श्रुतम् ॥ ६
 यादृशं तु गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ।
 न वै राज्ञा कुबेरेण न शक्रेण यमेन च ।

C 6922
B 2. 64. 8
P 2. 64. 8

— °) Ś1 दिव्ये (for देव). — °) K3 त्वस्य (for तस्य).
 — After 59, D8 T1-3 G1. 3-5 M ins.:

1064* निर्विघ्नमृषयो देवाश्चरन्तु विगतज्वराः ।
 प्रजाश्चरन्तु सुखिनस्तव देव प्रपालनात् ।
 निर्विघ्नं ब्राह्मणा देव भूयास्तुतव शासनात् ॥
 इत्युक्त्वा सा ददौ तस्मै कुण्डले लोकविश्रुते ।
 अन्तर्धानं गता देवी तदा भर्तृसमीपतः ॥ [5]

[(L. 2) T3 G1. 4. 5 च सन्तु (for चरन्तु). T2 G3 M
 सुखितास् (for 'नस्). D8 देवेश (for देव प्र-). M2 तव देव
 कृपावलात् (for °). — D8 om. line 3. — (L. 3) T1 G3 M
 निर्विघ्ना (for 'घ्न). — (L. 5) D8 अन्तर्धान- (for 'धानं).]

COLOPHON om. in N1. — *Mention of the Epic*: K3
 B3 Ds2 T3. — *Mention of Khila*: K3 V B Dn D8
 D1. 8. — *Adhy. name*: Ś1 K N1. 3 V B D T1 G2. 3 M1-3
 नरकवधः; T2-4 G1 नरकासुरवधः. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): K3 (marg.) 117; V1 123; V2 B2
 122; V3 121; Dn Ds2 D4 118; D1 114; D3 127;
 T1. 2 G3 M 132; T3 G2 124; T4 125; G4 135. — *Śloka*
no.: Dn1 130; D3 120; D4 65.

92

1. N1 om. 1-16. — °) K3. 4 B1 Dn D1 T3 G1. 2. 4
 M4 -विक्रमम् (for 'मः).

2. N1 om. 2 (cf. v. l. 1). — °) Ś1 [अ]ग्र्यगृहम्;
 D1 G2 [अ]स्य गृहम्; T1-3 G1. 3-5 M4 [अ]न्तर्गृहम् (for
 [अ]र्थगृ°). — °) T2. 3 G1. 4 M3 दुरात्मनः (for जनार्दनः).

3. N1 om. 3 (cf. v. l. 1). Ś1 om. (hapl.) 3°-4°. — °) N3 (marg. as in text) B1 D5 -प्रवालस्य; T1-3
 G1. 3. 4 M लांश्च (for °लानि). — °) Some Mss. वैदूर्यस्य.

K1 N1. 3 V1. 3 B D2-6 G3 संचयम्; D3 'यः (for 'यान्).
 — D8 G4 M1. 2 om. (hapl.) 3°; N2 reads it twice. — °)
 K2 N2 (second time). 3 V1 D1. 5 तथा (for महा-). D2
 -कूटं च (for -कूटानि). K1 Ds2 मासारगल्वकूटानि; K3. 4 B
 Dn Ds1 मसारगल्व (K4 'रत्न) कूटानि; N2 (first time)
 सारगल्वकं; V2 तथा राजतं; V3 अथो रजतं; D1 (sec. m.)
 हेमादिधातुं; D3 तथा रजतकूटांस्तांसु; T1-3 G1. 3. 5 M3. 4
 मकुटानि विचित्राणि; T4 विविधानां च वस्त्राणां. — D4 reads
 3° twice. — °) N2 (second time) रत्नस्य; D2 (second
 time) वैदूर्य- (for वज्रस्य). K2 N3 (marg. as in text)
 B2 D5 G2 संचयम्. K3 T1-3 G1. 3. 5 M3. 4 स्फा (G1 स्फ-)
 टिकस्य च संचयान्; B3 तथा रत्नस्य संचयम्.

4. N1 om. 4 (cf. v. l. 1). Ś1 om. 4° (cf. v. l. 3).
 — °) B3 [अ]स्य (for [अ]त्र). K3 Dn1 D4 जाम्बूनदनिभान्य-
 श्यन्. — °) D4 -निभानि (for -मयानि). — K3 B1 om.
 (hapl.) 4°-4°. — °) N3 प्रदीप्तानि (for शयनानि).

5. N1 om. 5 (cf. v. l. 1). — °) K2. 4 B2 Ds D1.
 3-6 T G1-4 M4 -दण्ड-; N2. 3 V1. 3 D2 G5 -दण्डं (for -वर्णं).
 — °) N3 V1 B1. 3 D1. 6 -सु- (for च). V2 D3. 4 M4 ददर्श
 तन्महाछत्रं. — °) K4 [अ]म्बरम् (for [अ]म्बुदम्).

6. N1 om. 6 (cf. v. l. 1). — °) N2 V1 D3 शुभ्रस्य;
 D4 रूपस्य (for शुभ्रस्य). K4 जातरूपसहस्रस्य. — °) G2
 भाराः (for धाराः). — °) T1. 2 G3-5 M4 वि- (for नः).

7. N1 om. 7 (cf. v. l. 1). — °) K1. 4 D1. 4 (marg.)
 यावद्रत्नं; K2 Dn3 D3 G2 यादृगर्थं; N2. 3 V B1. 2 D4. 5
 T4 यावदर्थं; B3 यावद्रत्न-; Ds D2. 6 M1. 3 यावदर्थ-; T1-3
 M4 यावदिष्टं (for यादृशं तु). K3 Dn1 यादृगर्थं गृहे दृष्टो;
 M2 यावदर्थं गृहे दृष्टा. — °) Ś1 धनं महत्; K3 Dn निधि-
 र्मेदान् (for धनं बहु). — °) Ś1 K3 V2 B3 Dn न वै राज्ञः

92. 7]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6922
B 2. 64. 8
P 2. 64. 8

रत्नसंचयस्तादृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ ७
हते भौमे निसुन्दे च हयग्रीवे च दानवे ।
उपनिन्युस्ततस्तानि रत्नान्यन्तःपुराणि च ॥ ८
दानवा हतशिष्टा ये कोशसंचयरक्षिणः ।
केशवाय महार्हाणि यान्यर्हति जनार्दनः ॥ ९

दानवा ऊचुः ।

इमानि मणिरत्नानि विविधानि वसूनि च ।
भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रवालविकृताङ्कुशाः ॥ १०
हेमसूत्रमहाकक्ष्याश्चापतोमरशालिनः ।
रुचिराभिः पताकाभिर्वसाना विविधाः कुथाः ॥ ११
ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः ।

अष्टौ शतसहस्राणि देशजाश्चोत्तमा हयाः ॥ १२
गोषु चापि कृतो यावत्कामस्तव जनार्दन ।
तावतीः प्रापयिष्यामो वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १३
आविकानि च सूक्ष्माणि शयनान्यासनानि च ।
कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ॥ १४
चन्दनागरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्यपि ।
वसु यत्रिषु लोकेषु धर्मेणाधिगतं त्वया ।
प्रापयिष्याम तत्सर्वं वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १५
देवगन्धर्वरत्नानि पन्नगानां च यद्वसु ।
तानि सन्तीह सर्वाणि नरकस्य निवेशने ॥ १६
स तत्सर्वं हृषीकेशः प्रतिगृह्य परीक्ष्य च ।

कुबेरस्य. — ^a) Ś1 K3 V2 B2 Dn न शक्रस्य यमस्य च;
K4 शक्रस्य च यमस्य वा; D2.5 G2 शक्रेण न (D2 °णाथ)
यमेन च; T1 यमेन वरुणेन च; M1.2 न यक्षेण यमेन वा.
— ^e) T3 G1 रत्नस्य (for रत्नसं-). K1 रत्नसंचयमस्माद्गु;
K4 न रत्नानां स निचयस्. — ^f) K4 तादृक्पूर्वो; V2 दृष्टपूर्व
(for °पूर्वो). Ś1 K1 दृष्टपूर्वं न च श्रुतम्.

8 Ñ1 om. 8 (cf. v. l. 1). K4 D1.4.5 (marg.) read
8^{ad} for the first time after 1063*. — ^a) M1-3 रत्ना-
न्यन्तःपुराश्च ते.

9 Ñ1 om. 9 (cf. v. l. 1). M4 om. 9^a-10^a. — ^a)
T1-3 G1.3-5 प्रदुस्ते च दानवाः.

10 Ñ1 om. 10 (cf. v. l. 1). M4 om. 10^a (cf. v. l. 9).
— ^a) Ś1 -चर्याणि (for -रत्नानि). — ^b) K Ñ2 V2.3 B2
Dn Ds D1-3.5 T4 G2.4.5 बहूनि (for वसूनि). Ś1 M4
रत्नानि विविधानि च. — ^a) K2 प्रवाला रुचिराङ्कुशाः.

11 Ñ1 om. 11 (cf. v. l. 1). K4 om. (hapl.) 11.
— ^a) Ś1 K1-3 Ñ2.3 V1 B3 Dn Ds D1-4 T2-4 G1.2.4
हेमसूत्रा (for °त्र-). — ^b) Ś1 तोमराश्चापमालिनः; M1-3
तोमरावापशालिनः. — ^a) Ñ3 शबला; D1 वसना; T1-3 G1.
3-5 M वहन्तो (for वसना). Ś1 वसना विविधाङ्कुशाः; K1
शबला रुचिराङ्कुशाः; K2 (before corr.) Dn Ds1 (marg.
as in text).s2 D2.3.4 (marg. as in text).s G2 शबला
रुचिराङ्कुशाः; Ñ2 वसना रुचिराननाः; V3 सवाला रुचिराः
कुथाः; B1 प्रवालरुचिराङ्कुशाः.

12 Ñ1 om. 12 (cf. v. l. 1). — ^a) T1-3 G1.4.5 M
एते (for ते च). — ^b) K4 Ñ2.3 B Dn D3-5 G2 द्विस्ता-
वच्च; D1 तावत्यश्च (for द्विस्तावत्यः). — ^c) K3.4 V3 B3

D1.2 T G1.3 अष्टादश- (for अष्टौ शत-). — ^a) T4 हयो-
त्तमाः (for [उ]त्तमा हयाः).

13 Ñ1 om. 13 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś1 गोपुरे (for
गोषु च). K1 भवेत्कामो; K2 V1.2 D2 G2 भवेद्यावान्; K3.4
Ñ2.3 V3 Dn Ds D1.3-5 भवेद्यावत्; B M1.2 कृतो यावान्
(for कृतो यावत्). D6 (marg.) T G1.3-5 M4 गवां चापरि-
मेयाणि. — ^b) K1 यावांस्तव; K2 कामस्तावज्; Ñ2 कामतस्ते;
D6 (marg.) T G3 M4 सहस्राणि (for कामस्तव). — ^c) M4
तावन्ति (for °तीः). D6 (marg.) T1-3 G1.3-5 तावन्ति
(D6 पृष्ठतः) प्रेषयिष्यामो (T1 °मि); G2 M1-3 °तीः प्रेष-
यिष्यामो. — ^a) G2.5 -निवेशने (for °नम्).

14 Ñ1 om. 14 (cf. v. l. 1). T1 G4 om. (hapl.)
14-15. — ^c) D3 कामिन्यो हरिणाश्चैव. — ^a) G2 पक्षिणः
शुभदर्शिनः.

15 Ñ1 om. 15 (cf. v. l. 1). T1 G4 om. 15 (cf. v. l.
14). — ^b) V1.3 तथा कालागुरुणि च (V3 °ण्यपि). — ^c)
K2 वस्तु (for वसु). — ^a) T2.3 G1.3.5 M4 [ए]वार्जितं
(for [अ]धिगतं). D2 T4 च यत् (for त्वया). — ^e) Ñ3 V1
B D6 T4 तत्सर्वं प्रापयिष्यामो.

16 Ñ1 om. 16 (cf. v. l. 1). D3 om. (hapl.) 16.
— ^a) T2.3 G1.3-5 M4 -यक्षाणां (for -रत्नानि). — ^b) Ś1
K1 यान्यपि; G2 यद्वनम् (for यद्वसु). — ^c) T1 वस्तुनि
(for सन्तीह). N (except Ś1; Ñ1 D3 om.) T4 G2.5
तानि सर्वाणि सन्तीह. — After 16, D6 S ins.:

1065* इति विज्ञापितस्तैस्तु दानवैश्च जनार्दनः ।
While, Ñ2 ins. after 16 an addl. colophon.

17 Before 17, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच.

सर्वमाहारयामास दानवैर्द्वारिकां पुरीम् ॥ १७
 ततस्तद्वारुणं छत्रं स्वयमुत्क्षिप्य भाधवः ।
 हिरण्यवर्षं वर्षन्तमारुरोह विहंगमम् ॥ १८
 गरुडं पततां श्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवाम्बुदम् ।
 ततोऽभ्ययाद्विरिश्रेष्ठमभितो मणिपर्वतम् ॥ १९
 तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंश्चामलाः प्रभाः ।
 मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ॥ २०
 तत्र वैदूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ।
 सतोरणपताकानि द्वाराणि शयनानि च ॥ २१
 विद्युद्भ्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ।
 हेमचित्रविमानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ॥ २२
 तत्र ता वरहेमाभा ददर्श मधुसूदनः ।
 गन्धर्वासुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ॥ २३

ददर्श पृथुलश्रोणीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ।
 नरकेण समानीता रक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥ २४
 त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 निवसन्त्यो यथा देव्यः सुखिन्यः कामवर्जिताः ॥ २५
 परिववुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ।
 सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ॥ २६
 व्रतोपवासतन्वङ्ग्यः काङ्क्षन्त्यः कृष्णदर्शनम् ।
 समेत्य यदुसिंहस्य सर्वाश्चक्रुः स्त्रियोऽञ्जलिन् ॥ २७
 नरकं निहतं ज्ञात्वा मुरं चैव महासुरम् ।
 हयग्रीवं निसुन्दं च ताः कृष्णं पर्यवारयन् ॥ २८
 ते चासां रक्षिणो वृद्धा दानवा यदुनन्दनम् ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणिपेतुर्वयोधिकाः ॥ २९
 तासां परमनारीणामृषभाक्षं निरीक्ष्य तम् ।

C 6946
B 2. 64. 31
P 2. 64. 31

—^a) K1 एतत्; K2-4 N̄1.2 V2.3 B Dn Ds D1-3.5 T1.4 तच्च; D4 G2 तत्तु (for स तत्). —^b) Ś1 [अ]-भिवीक्ष्य (for परीक्ष्य). K1 प्रतिजग्राह वीर्यवान्. —^c) Ś1 K1 N̄3 (marg. as in text) B3 Dn Ds2 शीघ्रम् (for सर्वम्). Cal. ed. सर्वमारोहयामास. —^d) G4 यादवैर (for दानवैर). V1 प्रति (for पुरीम्).

18 D4 om. 18^{ab}. —^a) K3 विहंगमे (for मम्).

19 ^a) K2.4 N̄ V B D T2-4 G1.4 पततां (for तां). —^b) T2.3 G4 आरुहन्तम् (for मूर्तिमन्तम्). Ś1 [अ]निलम्; K1 [अ]चलम् (for [अ]म्बुदम्). —^c) Ds दिविश्रेष्ठम् (for गिरि).

20 ^a) N̄2 ततः (for तत्र). —^b) T3.4 M1-3 अभवंश्च (for ह्य). D3 मणिजाः; G2 M4 चामल (for लाः). V3 दिशः (for प्रभाः). Ś1 K1 विमलाश्चाभवन्प्रभाः; K2 घृत-वच्छयामलप्रभाः.

21 N̄1 om. 21. —^a) Ś1 N̄2.3 V2 B1.2 Dn2 D4 G3 रत्नानि (for वर्णानि). — D3 om. (hapl.) 21^c-23^b. —^d) K2-4 N̄3 V B Dn Ds D1.2.4.5 G2 शिखराणि; N̄2 विपुलानि; D6 T4 विविधानि (for शयनानि). Ś1 K1 शयना-न्यासनानि च.

22 D3 om. 22 (cf. v. l. 21). —^a) K2 D4 विद्युद्भ्र-थितमेघाभः; V3 विद्युद्भ्रथितः; D6 विद्युद्भ्रमितः; T1-3 G1.3.5 विद्युज्ज्वलितः; M4 विद्युच्चलितः. —^b) D2 T2.3 G1.4.5 M1.8 स (for प्र). —^c) M1-8 हेमचित्रैर (for त्र). Ś1

K1.3 N̄ V1.2 B2.3 Dn T4 G2 -वितानैश्च (for विमां).

—^d) T2 G1.4 च सु- (for उप-).

23 D3 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). —^a) Ś1 तास्तत्र (by transp.); T G1.3-5 M स तत्र. N̄1 वर्णाभा (for हेमाभा). N̄3 V1 B3 Ds1 D6 तत्र ता हेमवर्णाभा; D4 तत्र ता वर्तमाना हि. —^c) Ś1 K1 -यक्षाणां (for मुख्यानां).

24 ^a) K2 D4 T1.2 G1-3.5 M विपुल- (for पृथुल-). —^b) V3 B3 संरुद्धा (for संरुद्धा). T4 गह्वरे (for कन्दरे). —^c) D6 समानीय (for नीता).

25 ^b) K N̄2.3 V B D T1 G2 M4 तिष्ठन्तीर (M4 म-पराजिताः. —^c) Ds2 M2 निर्विशन्त्यो (for निवसन्त्यो).

26 ^a) K1 T3 G5 महात्मानम् (for बाहुम्). —^d) D6 सर्वाश्च विजितेन्द्रियाः.

27 ^a) G3 M2-4 व्रतोपवासात् (for स-). K1 तत्साङ्ग्यः; K3 तन्वङ्गीः (for ङ्ग्यः). —^d) Ś1 अथ; K2 T2 G4 ततो (for स्त्रियो).

28 ^a) Ś1 K1 N̄3 (marg. as in text) B3 Ds D6 मत्वा; K2 B1 D5 G2 हृष्टा; V3 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). —^b) K1 D3 महाबलम् (for सुरम्). —^c) Ś1 सुनन्दं; D6 सुदन्तं (for निसुन्दं). —^d) N̄1 ताः कृष्णं पर्यवारयन्.

29 ^a) K1 ते तासां; K2 D6 ते तत्सं; K4 N̄1 D6 ये तासां; N̄2.3 V B1.3 Dn Ds D1.4.5 T1.3.4 G1.3.5 M4 ये चासां; B2 G2 ये चासन्; D3 एतासां; M1-8 ते च सं- (for ते चासां). Ś1 मुख्या (for वृद्धा). T2 ते च संरक्षणे वृद्धा-

92. 30]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 6946
B 2. 64. 31
P 2. 64. 31

सर्वासामेव संकल्पः पतित्वेनाभवत्ततः ॥ ३०
तस्य चन्द्रोपमं वक्त्रमुदीक्ष्य नियतेन्द्रियाः ।
संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ३१
सत्यं वत पुरा वायुरिहास्मान्वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वभूतरुतज्ञश्च देवर्षिरपि नारदः ॥ ३२
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
स भौमं नरकं हत्वा भर्ता च भविता हि सः ॥ ३३
सुप्रियं वत पश्यामश्चिरश्रुतमरिंदमम् ।
दर्शनेन कृतार्था हि वयमद्य महात्मनः ॥ ३४
ततस्ताः सान्त्वयामास प्रमदा वासवानुजः ।
सर्वाः कमलपत्राक्षीर्दृष्ट्या वाचा च माधवः ॥ ३५

—^b) T₁ पुंगवम् (for नन्दनम्). —^c) N₁ मूर्ध्नि (for सर्वे).
—^d) N₂ प्रणेमुस्ते; D₄ प्रणिपत्य (for पेतुर).

30 ^b) V₁ G₂ वृषभाक्षं (for क्र). —^c) S₁ चैव (for एव). —^d) V₂ [अ]भ्यवर्तत (for [अ]भवत्ततः).

31 ^b) N₃ V₁ B_{1.3} समीक्ष्य; D₆ T₄ निरीक्ष्य (for उदीक्ष्य). B₂ T₁ G₂ उदी (G₂ निरी)क्ष्य मुदितेन्द्रियाः.
—^d) K₂ स्निग्धं; G₂ हृष्टं (for इदं).

32 ^a) K₂ D₆ G₂ एतत्; N₃ (marg.) V₁ तव; V₂ च ते; V₃ वदन्; B₁ Dn₂ च तत्; D₃ वचः; T_{3.4} च यत् (for वत). D₂ चायम् (for वायुर). S₁ K₁ सत्यं किलैतत्स प्राह. —^b) S₁ K₁ वायुराकाशगोचरः. —^c) K_{1.2} N_{1.3} V B Dn Ds D_{2.3.5.6} T₂ G₂ मतज्ञश्च; K₃ om.; K₁ गतिज्ञश्च; N₂ मतिं; T_{1.3} G_{1.3-5} M₄ कृतं (for रुतं). —^d) S₁ महर्षिर् (for देव).

33 ^a) K₄ वृष्णिर्; T_{2.3} G₃₋₅ M जिष्णुर् (for विष्णुर्). S₁ कृष्णः; T_{2.3} G₃₋₅ M विष्णुः (for देवः). —^b) K₂ गदाधरः; N₁ सिमान्; M₁₋₃ सिधक् (for सिभृत्). —^d) K₁ N₃ B₁ T₁ G_{1.3} M हि वः; K₂ G₂ [आ]शु च; K_{3.4} N₁ D₁₋₃ स वः; N₂ B₂ Dn₁ Ds D₆ T₄ [आ]शु वः; V_{1.3} हरिः; V₂ तु वः; B₃ D₅ सुरः; Dn₂ शुभः; D₄ च सः (for हि सः).

34 ^a) M₁₋₃ तत् (for सु). K₂ D₅ तच्च; N_{1.3} V₁ तव; V₃ D₄ G₂ तं च; Dn₂ D₆ च प्र- (for वत). V₃ G_{4.5} पश्यामि (for मश्च). —^b) V₁ चिरं श्रुतम्; T_{2.3} श्रियोच्छिं; M₃ चिराच्छुं (for चिरश्रुं). K_{2.4} Ds₂ D_{4.5} T₄ G₂₋₄ M₃ अरिंदम (for दमम्). D₃ चिरं श्रुतमरिंदम; G_{1.5} श्रियोच्छि-तमरिंदम; M_{1.2.4} चिराच्छुतमरिंदम. —^d) K₁ अस्य (for अद्य). N₁ कृतात्मनः; T G_{1.3-5} M जगत्पते (for महात्मनः).

यथार्हतः सान्त्वयित्वा समाभाष्य च केशवः ।
यानैः किंकरसंयुक्तैस्त्वाह मधुसूदनः ॥ ३६
किंकराणां सहस्राणां रक्षसां वातरंहसाम् ।
शिविकां बहतां तत्र निर्घोषः सुमहानभूत् ॥ ३७
तस्य पर्वतमुख्यस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम् ।
विमलार्केन्दुसंकाशं मणिकाञ्चनतोरणम् ॥ ३८
सपक्षिगणमातङ्गं सव्यालमृगपन्नगम् ।
शाखामृगगणैर्जुष्टं सुप्रस्तरशिलातलम् ॥ ३९
न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
सप्रपातमहासानुं विचित्रशिखरद्रुमम् ॥ ४०
अत्यद्भुतमचिन्त्यं च मृगवृन्दविलोडितम् ।

35 ^a) S₁ स (for ताः). —^d) T₁ G₃₋₅ M_{3.4} दृष्टोवाच (for दृष्ट्या वाचा). K₂ V₃ Ds D_{4.5} G₂ दृष्टा (Ds D₅ दृष्ट-श्रोवाच माधवः; K₃ N_{2.3} V_{1.2} B Dn D_{1.3.6} दृष्टः (B Ds दृष्टाः) प्रोवाच मां; N₁ दृष्टोवाच स मां; D₂ T₂₋₄ G₁ दृष्टा चोवाच मां.

36 T₄ om. (hapl.) 36^{ab}. —^a) B₃ D₆ पूजयित्वा (for सान्त्व). K₂ N₂ V_{2.3} B₂ Dn Ds D₂₋₅ G₂ सान्त्व- (B₂ पूज)यित्वा यथार्हेण; T₁ यथार्हं पूजयित्वा तु; T_{2.3} G_{1.3-5} M यथार्हं सान्त्वयित्वा ताः (M₁₋₃ त्वा च; M₄ त्वाथ). —^b) V₂ D₃ समाभाष्य (for भाष्य). M₄ ताः समाभाष्य केशवः.

37 ^a) D₁ किंकरीणां (for राणां). N (except D₃) S (except M₁₋₃) सहस्राणि. —^c) K₁₋₃ शिविका (for कां).

38 ^a) K₂₋₄ N_{2.3} V_{2.3} B₂ D (except D₆) T₄ G_{2.4} राजस्य (for मुख्यस्य). —^b) S₁ K_{1.4} V₂ D₁ तत् (for यत्). D_{2.3} शृङ्गं यत्परमोजितम्. —^c) S₁ सदाशं (for संकाशं). D₃ विमलार्केण संकाशं.

39 ^b) V₁ B₃ D₆ T₂ G_{1.4.5} पादपम् (for पन्नगम्). K₂₋₄ N_{2.3} V_{2.3} B_{1.2} Dn Ds D₁₋₅ T_{3.4} G₂ समृगव्यालपादपम्. —^c) T₁₋₃ G_{1.3-5} M ईहामृग- (for शाखां). K₂₋₄ N₂ V B D T₄ G₂ गणाकीर्णं (for गणैर्जुष्टं). —^d) B₂ T₁₋₃ G_{1.3-5} M सुप्रस्तस्त्रः; D₁ स्तरं; D₂ शस्य- (for स्तर-). — After 39, D₂ reads 41^{cd}.

40 S₁ om. 40^{ab}. —^b) T_{2.4} G₁ विशेषितम् (for निषेविं). —^c) V₁ Ds₁ G₂ सु- (for स-). K₃ N₂ B_{1.2} Dn T G M₃ प्रपातं; K₄ निर्धर- (for प्रपात-).

41 ^b) G₂ दृष्ट- (for वृन्द-). K₂ N₂ D₅ T₁₋₃ G₁

जीवजीवकसंघैश्च बर्हिभिश्च निनादितम् ॥ ४१
 तदप्यतिबलो विष्णुर्दोभ्यामुत्पाद्य भास्वरम् ।
 आरोपयामास तदा गरुडे पक्षिणां वरे ॥ ४२
 मणिपर्वतशृङ्गं च सभार्यं च जनार्दनम् ।
 उवाह लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः ॥ ४३
 स पक्षबलविश्वैर्महाद्रिशिखरोपमः ।
 दिक्षु सर्वासु संह्रादं जनयामास पक्षिराट् ॥ ४४
 आरुजन्पर्वताग्राणि पादपांश्च समाक्षिपन् ।
 संजहार महाभ्राणि विजहार च कानिचित् ॥ ४५
 विषयं समतिक्रम्य देवयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।
 ययौ वातजवः पक्षी जनार्दनवशे स्थितः ॥ ४६

स मेरुगिरिमासाद्य देवगन्धर्वसेवितम् ।
 देवसन्नानि सर्वाणि ददर्श मधुसूदनः ॥ ४७
 विश्वेषां मरुतां चैव साध्यानां च नराधिप ।
 भ्राजमानान्यतिक्रामदश्विनोश्च परंतपः ॥ ४८
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्देवलोकमरिंदमः ।
 शक्रसन्न समासाद्य प्रविवेश जनार्दनः ॥ ४९
 अवतीर्य स ताक्षर्यात्तु ददर्श विबुधाधिपम् ।
 प्रीतश्चैवाभ्यनन्दत्तं देवराजः शतक्रतुः ॥ ५०
 प्रदाय कुण्डले दिव्ये ववन्दे तं तदाच्युतः ।
 सभार्यो विबुधश्रेष्ठं नरश्रेष्ठो जनार्दनः ॥ ५१
 सोऽर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ।

C 6968
 B 2. 64. 53
 P 2. 64. 53

3-5 M -विलोलितम्; V3 -निषेवि° (for -विलोडि°). — D2 reads 41^{cd} after 39. — °) K4 -संघातैर् (for -संघैश्च). — °) T1 G3 M1-3 बर्हिणैश्च (for -भिश्च). K2 N1. 2 V2 Dn Ds D1-5 T4 G2 निषेवितम्; V3 विलोडि° (for निनादि°). K4 बहुभिश्च निषेवितम्; T2. 3 G1. 4. 5 M4 बर्हिणैश्च विराजितम्.

42 °) K1 ततः प्रति-; B1. 3 D2. 6 T4 G5 M1-3 तम-
 प्यति-; T2. 3 G1. 4 तमप्रति- (for तदप्यति-). D3 दोभ्यां (for
 विष्णुर). — °) K1 (sup. lin. as in text) दोभ्यामुत्पाद्यतभू-
 धरम्; D3 उत्पाद्य सहसा त्वरन्. — N1 om. 42^c-50^b. — °)
 K2. 3 N2 V2. 3 B2 Dn Ds D1. 2. 4. 5 T4 बली; K4 च तं;
 D3 बलाद् (for तदा). — °) M1-2 गरुडे पक्षिणुगवे.

43 N1 om. 43 (cf. v. l. 42). — °) M1-3 मणिपर्व-
 तस्य शिखरं (hypermetric). — °) N2 पक्षिणां (for
 पततां).

44 N1 om. 44 (cf. v. l. 42). — °) V2 -वर-; D6
 -तल- (for -बल-). S1 स च पक्षबलाक्षेपैर्. — °) S1 K1
 हेमाद्रि-; K3 V1 B1 (marg. as in text). 2 D6 T1. 3. 4
 G1. 4. 5 M4 हिमाद्रि- (for महाद्रि-). N3 V2 B2 G2 हिमाद्रि-
 शिखरोपमैः. — °) T2. 3 संह्रादं (for संह्रादं).

45 N1 om. 45 (cf. v. l. 42). — °) D1 T1 आरुहन्;
 D2 आभजत्; D3 प्रभजन् (for आरुजन्). — °) T2 G1. 3-5
 M4 स; M1-3 स्वे (for च). K2-4 N2. 3 V B1. 2 Dn Ds
 D1-5 T1. 4 G2 समुक्षिपन्; D6 समाक्षिपत् (for पन्).

46 N1 om. 46 (cf. v. l. 42). — °) G2 सोम- (for
 चन्द्र-). D5 देवयोः सूर्यसोमयोः. — °) G2 ययौ स ताक्षर्यो
 वेगेन. — °) K3 Dn -मते (for -वशे). D3 नन्दनाम्बरसंस्थितः.

47 N1 om. 47 (cf. v. l. 42). — °) K1. 3. 4 V2. 3

B Dn1 Ds D2. 4-6 मेरुं (for मेरु-). T1-3 G1. 3-5 M
 शृङ्गम् (for -गिरिम्). K2 स मेरुं गिरिमारुह्य. — °) K3
 शोभितम्; N3 (marg. as in text) -पूजितम् (for -सेवि-
 तम्). — °) D3 दिवि (for देव-).

48 N1 om. 48 (cf. v. l. 42). — °) T1 [अ]मराधिपः
 (for नराधिप). — °) K4 V3 B Dn Ds1 T3. 4 G1. 2. 4
 [अ]तिक्रामन्; N2 D4 क्रम्य (for क्रामद्). — °) T1-3 G1.
 3-5 M जनार्दनः (for परंतपः).

49 N1 om. 49 (cf. v. l. 42). — °) S1 K2. 3 N2. 3
 (marg.) V B Dn D3 D1-5 T4 G2 पुण्यतमालं; K4 वतां
 (for कृतां). T2 G1 लोके; T3 G5 M1 लोकं (for लोकान्).
 — °) G2 देवतानाम् (for लोकम्). — G4 om. 49^{cd}.

50 N1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 42). M1. 2 om. (hapl.)
 50-51. — °) D5 ददशे (for ददर्श). K1 N3 V1 B3 D6
 ददर्श त्रिदशाधिपम्. — °) G3 M3. 4 स (for तं). — °)
 T1 M3 देवराजं शतक्रतुम्.

51 M1. 2 om. 51 (cf. v. l. 50). — °) S1 K3 आदाय
 (for प्र). D2 रम्ये (for दिव्ये). — °) G2 वासवाय (for
 ववन्दे तं). — °) K2 सभार्यं; D3 र्यां (for र्यो). — °)
 T2. 3 G1. 3. 5 M3. 4 यदुश्रेष्ठो (for नर°).

52 °) K1 सोऽन्वितो; K2-4 N1. 2 V2. 3 Ds D1-5 T4
 G1. 2. 5 M4 अर्चितो (for सोऽर्चितो). — °) T1-3 G1. 3-5 M4
 रत्नैश्च विवि (T3 बु)धैरपि. — °) S1 K1 V2 -पूजिता (for
 -नन्दिता). — After 52, D6 T1. 2. 4 G1. 3-5 M ins.:

1066* आश्लिष्येते महाराज ते देव्यौ लोकविश्रुते ॥
 इदं प्रोवाच पौलोमी सत्यभामां हरिप्रियाम् ।
 प्रीतास्मि दर्शनादेवि किं भूयः करवाणि ते ॥

92. 52]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

सत्यभामा च पौलोम्या यथावदभिनन्दिता ॥ ५२
 वासवो वासुदेवश्च सहितौ जग्मतुस्ततः ।
 अदित्या भवनं पुण्यं देवमातुर्महर्द्धिमत् ॥ ५३
 तत्रादितिमुपास्यन्तीमप्सरोभिः समन्ततः ।
 ददृशाते महात्मानौ महाभागां तपोन्विताम् ॥ ५४
 ततस्ते कुण्डले दत्त्वा ववन्दे तां शचीपतिः ।
 जनार्दनं पुरस्कृत्य कम चैव शशंस तत् ॥ ५५
 अदितिस्तौ सुतौ प्रीत्या परिष्वज्याभिनन्द्य च ।
 आशीर्भिरनुरूपाभिरुभावभ्यवदत्तदा ॥ ५६
 पौलोमी सत्यभामा च प्रीत्या परमया युते ।
 अगृहीतां वरार्हाया देव्याश्च चरणौ शुभौ ॥ ५७

ते चाप्यभ्यवदत्प्रेम्णा देवमाता यशस्विनी ।
 यथावदब्रवीच्चैव जनार्दनमिदं वचः ॥ ५८
 अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्च भविष्यसि ।
 यथैव देवराजोऽयमजितो लोकपूजितः ॥ ५९
 सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ।
 जरां न यास्यति वधूयावत्त्वं कृष्ण मानुषः ॥ ६०
 एवमभ्यर्चितः कृष्णो देवमात्रा महाबलः ।
 देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ ६१
 वैनेतेयं समारुह्य सहितः सत्यभामया ।
 देवाक्रीडान्परिक्रामन्पूज्यमानः सुरर्षिभिः ॥ ६२
 स ददर्श महाबाहुराक्रीडे वासवस्य ह ।

दिष्ट्या हतो भवत्या तु नरको दुष्टचेतनः ।

इत्युक्ता सा तदा देवी कृतमित्यब्रवीच्च ताम् ॥ [5]

[G3 om. lines 3-5. — (L. 3) D6 एव (for देवि).
 — (L. 4) T4 M2.3 जितो (for हतो). T4 स (for तु). M4
 नष्ट- (for दुष्ट-). — (L. 5) G4.5 तदा (for च ताम्).]

53 ^a) T1 समेतौ (for सहितौ). K2-4 N2 V2.3 B2 Dn
 Ds D1-5 T4 G2.5 जग्मतुः सहितौ तदा. — ^c) K2-4 N V
 B1.3 D T4 G2.3 दिव्यं; B2 देवौ (for पुण्यं). — ^d) N2
 महर्द्धिमत् (for महर्द्धि).

54 ^a) S1 उपासीनाम् (for 'स्यन्तीम्'). N3 V1 B1.3
 D6 उपास्यमानामदितिम्. — ^b) N2 समं तदा (for समन्ततः).
 — ^c) D3 G2 ददृशाते (for ददृशाते). S1 T1 G3 M4 महा-
 भागौ (for 'त्मानौ').

55 ^a) K2.4 N2.3 V1.2 B2 Dn Ds D1.3-5 T4 G2
 दिव्ये; D2 रम्ये (for दत्त्वा). — For 55^b, K2-4 N2.3 V
 B2 Dn Ds D1-5 T G M4 subst.;

1067* प्रदायादितिनन्दनः ।

ववन्दे तां शचीभर्ता मातरं स्वां पुरंदरः ।

[(L. 1) B2 Ds G3 प्रादाद् (for प्रदाय). T1-3 G1.3-5
 M4 ववन्दे यदुनन्दनः (for ^b). — V3 om. line 2. — (L. 2)
 T1.2 G1.3.5 M4 स (for स्वां).]

— ^d) V3 स शंसति (for शशंस तत्).

56 ^a) D3 तु सं- (for सुतौ). — ^c) N (except S1)
 T2-4 G M4 आशीर्भिरनुरूपाभिरु.

57 K3 reads 57^{ab} twice. — ^a) S1 K3 (first time)
 कृष्णं दृष्ट्वा तदा राजन्. — ^b) T2 G1 च परया (for परमया).
 K3 (first time) [अ]न्विता (for युते). — ^c) K3.4 Ds

T3 अगृहीतां; D1 अग्रहीतां (for अगृहीतां). S1 वरार्हाया (for
 'र्हाया'). N1 अगृह्यतां वरार्हौ च. — ^d) K2 Dn D2 तौ;
 K3.4 V3 B2 Ds D1.3-5 T1.4 G2 ते; B3 ता (for च). N2
 T1 G3 M1-3 उभौ (for शुभौ). T2.3 G1.3-5 M4 देव्यास्तौ
 चरणवुभौ.

58 ^a) T1 सा ते च; T2.3 G1.4.5 सा देवी (ते चापि).
 D2 प्रीत्या (for प्रेम्णा). V1.2 B3 सा ते चाप्यवदत्प्रेम्णा; D3
 ते चाभ्यनन्दयत्प्रेम्णा; D6 सत्यां चाप्यवदत्प्रेम्णा; G3 सा ते
 अभ्यं; M4 सुते चाभ्यं.

59 ^a) S1 K1.3 अधृष्यः शत्रुसंघानाम्. — ^d) S1 पूजितो;
 K4 संमतो; D1 (before corr.). 2 समितौ (for अजितो).
 V2 देव- (for लोक-). K1 -विश्रुतः (for -पूजितः). N2 समितौ
 देवपूजितः; V3 मतो लोकप्रपू. — K2.4 N2.3 V B D ins.
 after 59 : G2 cont. after 1069* :

1068* तव चेयं वरारोहा नित्यं च प्रियदर्शना ।

सर्वलोकेषु विख्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ॥

[(L. 1) K4 D4 भवतु; B2 तव तु; D3 तत्र च (for तव
 च). — (L. 2) D2.3 -लोके च (for -लोकेषु). B3 D2 मनोहरा
 (for 'रमा').]

While G2 ins. after 59 :

1069* तत्पुरोगमदेवानामधिपस्त्वं भविष्यसि ।

60 ^a) K4 यावत्त्वं भुवि मानवः.

61 ^b) T1-3 G1.3-5 M महायशः (for 'बलः'). — ^c)
 S1 शक्रेण चाभ्यनुज्ञातो; T2.3 G1.3-5 M3 देवमात्राभ्यं. — ^d)
 Dn परि- (for प्रति-).

62 ^c) K2.3 N V2.3 B Dn Ds D2.3.5.6 T G1.2.
 4.5 देवाक्रीडं; D1 देवक्रीडं (for देवाक्रीडान्). D4 देवाक्रीडं

पारिजातहरणम्]

विष्णुपर्व

[92. 70]

दिव्यमभ्यर्चितं चैत्यं पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ६३
 नित्यपुष्पधरं दिव्यं पुष्पगन्धमनुत्तमम् ।
 यमासाद्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ ६४
 संरक्ष्यमाणं देवैस्तं प्रसह्यामितविक्रमः ।
 उत्पात्वारोपयामास विष्णुस्तं वै महाद्रुमम् ॥ ६५
 सोऽपश्यत्सत्यभामां च दिव्यामप्सरसं हरिः ।
 ततः प्रायाद्धारवतीं वायुजुष्टेन वै पथा ॥ ६६
 श्रुत्वा तद्देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य वै तदा ।

अनुमेने महाबाहुः कृतं कर्मेति चाब्रवीत् ॥ ६७
 स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महर्षिगणसंस्तुतः ।
 प्रतस्थे द्वारकां कृष्णो देवलोकादरिंदमः ॥ ६८
 सोऽभिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमल्पवत् ।
 पूजितो देवराजेन ददृशे यादवीं पुरीम् ॥ ६९
 तथा कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुजः ।
 उपायाद्धारकां विष्णुः श्रीमान्गरुडवाहनः ॥ ७०

C 6988
B 2. 64. 73
P 2. 63. 73

इति श्रीहरिवंशे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

परिक्रम्य.

63 ^a) D₃ महाबुद्धिर् (for 'बाहुर्'). — ^b) G₂ आक्रीडं (for 'डे'). ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

64 T₃ om. (hapl.) 64-65. — ^a) K₁ ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

65 T₃ om. 65 (cf. v. l. 64). — ^a) D₂ सु- (for सं-). V₂ दिव्यैस् (for देवैस्). ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}

वैशंपायन उवाच ।

ददर्शाथ पुरीं कृष्णो द्वारकां गरुडे स्थितः ।
 देवसन्नप्रतीकाशां समन्तात्प्रतिनादिताम् ॥ १
 मणिपर्वतयात्रां हि गते देवकिनन्दने ।
 विश्वकर्माणमाहूय देवराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २
 प्रियमिच्छसि चेत्कर्तुं मह्यं शिल्पवतां वर ।
 कृष्णप्रियार्थं भूयस्त्वं करिष्यसि मनोहराम् ॥ ३

उद्यानवनसंवाधां द्वारकां स्वर्गसंनिभाम् ।

कुरुष्व विबुधश्रेष्ठ यथा मम पुरी तथा ॥ ४

यत्किंचिन्निषु लोकेषु रत्नभूतं प्रपश्यसि ।

तेन संयुज्यतां क्षिप्रं पुरी द्वारवती त्वया ॥ ५

कृष्णो हि सुरकार्येषु सर्वेषु सततोत्थितः ।

संग्रामान्वोरूपांश्च विगाहति महाबलः ॥ ६

तामिन्द्रवचनाद्गत्वा विश्वकर्मा पुरीं ततः ।

— Mention of Khila : K₃ Ñ₃ V B Dn₂ Ds D_{1.3}.
 — Sub-parvan : T_{1.4} G₃ पारिजातहरणम्. — Adhy.
 name : Ś₁ K Ñ V B Dn Ds D_{1.2.4.5} नरकवधः; D₃
 स्वर्गादागमनम्; D₆ देवलोकागमनम्; T_{2.3} G₁ कुण्डलप्रदानम्;
 G₃ देवलोकाक्रमणे अदित्यै कुण्डलप्रदाने पारिजातहरणम्; G₄
 अदित्यै कुण्डलप्रदानम्. — Adhy. no. (figures, words or
 both) : K₃ 118; Ñ₃ V₁ 124; V₂ B₂ 123; V₃ 122;
 Dn Ds₂ D₄ 119; D₁ 116; D₃ 128; T_{1.2} G_{3.4} M
 133; T₃ 140; T₄ 126; G_{1.2} 125; G₅ 136. — Śloka
 no. : Dn 72; Ds₂ D₄ 73; D₃ 74. — After this adhy.,
 All Mss. (except Ś₁ M₁₋₃) ins. a passage given in
 App. I (No. 29).

93

1 K₂ T₃ G₂ om. the ref. — ^a) K₄ स्व- (for [अ]थ).
 — ^b) K₄ समुप-; B₂ गरुड-; D₅ G₅ ङ- (for ङे). — ^d)
 M₁₋₃ अनु- (for प्रति). — After 1, Dn D_{2.3.5} read
 8^{cd} repeating it in its proper place.

2 D₆ reads 2^{ab} twice. — ^a) Ś₁ D_{2.3} -यात्रायां; K₂
 -पार्श्वे हि; Ñ_{2.3} V B Dn₂ Ds D_{5.6} (first time) G₂
 -यन्त्राणि; T₁ G_{1.3-5} M₄ -यन्त्राढ्यां; T_{2.3} -मन्त्राढ्यां (for
 -यात्रां हि). — After 2^a, Ñ₂ V B Ds D_{5.6} T₁₋₃ G_{1.3-5}
 M₄ ins.:

1073* तथा क्रीडागृहाणि च ।

[T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ -गृहावृताम् (for णि च).]Ñ₂ V₁ B Ds D₆ cont. : Dn D_{2.3.5} ins. after the first
occurrence of 8^{cd} :

1074* उद्यानवनमुख्यानि वलभीचत्वरानि च ।

[Dn₁ -मुख्यैश्च (for -मुख्यानि). Dn D₅ वलभीचत्वरैरपि
(for ^b).]Ñ₂ V₁ B Dn Ds D_{5.6} cont. : T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ cont.
after 1073* :

1075* संप्राप्ते तु तदा कृष्णे .

— ^b) V₂ B₂ Ds₁ पुरीं; Ds₂ पुरं (for गते). Ñ₂ V_{1.3}
B_{1.3} Dn D_{5.6} T₁₋₃ G_{1-3.5} M₄ वसुदेवात्मजे पुरीम्; G₄
वसुदेवात्मजः पुरम्. — ^c) K₁ Ds₂ D₂ आज्ञाय (for आहूय).3 ^{ab}) K₃ कर्तुं मयि; D_{2.3} मह्यं कर्तुं (by transp.).
— ^c) M₁₋₃ नगरीं (for भूयस्त्वं). — D₅ om. 3^d-4^a. — ^d)
K₁₋₃ Ñ₂ V B Dn Ds₂ D_{4.6} T_{2.3} G_{1.2.4.5} M₄ प्रकुरुष्व
(for करिष्यसि). Ś₁ मनोरमाम् (for 'हराम्). K₄ कुरु यत्-
नमोहरम्; Ds₁ D₁ T_{1.4} G₃ प्रकुरुष्व मनोहरं (T₄ रमा)म्;
D_{2.3} कुरुष्व सुमनोहरम्.4 D₅ om. 4^a (cf. v. 1. 3). — ^a) Ś₁ -वर-; K Ñ V
B D (D₅ om.) T G M₄ -शत- (for -वन-). — ^b) Ś₁
-संस्थितम्; K₂ Ñ₂ V_{2.3} B Dn Ds D_{1.5.6} T₁₋₃ G_{1.2.4.5}
M₄ -संमिताम्; K_{3.4} -संमताम् (for -संनिभाम्). D_{2.3}
द्वारकां रत्नभूषिताम्; G₃ कां जनसंमिताम्. — ^c) T_{2.3}
G विधिवच् (for विबुध-). — ^d) T₁₋₃ G_{1.4} M₄ तथा पुरी
(by transp.). Ś₁ यथा सौम्यामरावतीम्; Ñ₂ D₂ यथा
मह्यं पुरीं (D₂ रं) तथा.5 B₁ om. 5^c-7^d. — ^c) Ś₁ V₁ D₃ संयोज्यतां; K_{1.2}
D₄ संपूर्यतां (for संयुज्यतां). D₂ क्षीघ्रं; T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄
आशु (for क्षिप्रं). — ^d) Ś₁ वीर (for पुरी). D₃ T₁ तथा
(for त्वया). D₂ कृष्णार्थे द्वारका पुरी.6 B₁ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) T₁₋₃ G₃₋₅ M₄ देव-
(for सुर-). K₁ D₄ -कार्यार्थे; Ñ₁ D₁ -कार्यार्थे (for कार्येषु).7 B₁ om. 7 (cf. v. 1. 5). — ^a) T_{1.2} G_{1.3.4} M₄
तदिन्द्र- (for तामिन्द्र-). B₃ देवो (for गत्वा). — ^c) Ś₁
समस्तां वै; Ñ₂ समन्ताद्धि; M₁₋₃ स रत्नौघैर् (for समन्ताद्धि-).
— ^d) K₁ V_{1.3} D₁₋₃ T_{2.3} G_{1.2.4.5} M₄ [अ]मरावतीम्
(for 'ती). M₁₋₃ इन्द्रस्येवामरावतीम्.

द्वारकाप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[93. 18

अलंचक्रे समन्ताद्वै यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ७
 तां ददर्श दशार्हाणामीश्वरः पक्षिवाहनः ।
 विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरभिप्रायैरलंकृताम् ॥ ८
 तां पुरीं द्वारकां दृष्ट्वा विभुर्नारायणो हरिः ।
 हृष्टः सर्वार्थसंपन्नः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ९
 सोऽपश्यद्दृक्षपण्डांश्च रम्यान्दृष्टिमनोहरान् ।
 द्वारकां प्रति दाशार्हश्चित्रितां विश्वकर्मणा ॥ १०
 पद्मपण्डाकुलाभिश्च हंससेवितवारिभिः ।
 गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिखाभिर्वृतां पुरीम् ॥ ११
 प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन राजता ।
 चयमूर्ध्नि निविष्टेन द्यां यथैवाभ्रमालया ॥ १२

काननैर्नन्दनप्रख्यैस्तथा चैत्ररथोपमैः ।
 बभौ चारुपरिक्षिप्ता द्वारका द्यौरिवाम्बुभिः ॥ १३
 भाति रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः ।
 पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान्मणिकाञ्चनतोरणः ॥ १४
 दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
 इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथाक्षयः ॥ १५
 उत्तरां दिशमत्यर्थं विभूषयति वेषुमान् ।
 मन्दराद्रिप्रतीकाशः पाण्डुरः पार्थिववर्षभ ॥ १६
 चित्रकम्बलवर्णं च पाञ्चजन्यवनं महत् ।
 सर्वर्तुकवनं चैव भाति रैवतकं प्रति ॥ १७
 लतावेष्टं समन्तात् मेरुप्रभवनं महत् ।

C 8953
B 2. 98. 18
P 2. 98. 18

8 ^a) B₃ M₄ महाहार्णाम् (for दशा^०). — Dn D₂. 3. 5 read 8^{ca} for the first time after 1.

9 ^a) K Ñ_{1.2} V B Dn Ds D_{1.2.4-6} T₁₋₃ G तां तदा; T₄ M_{1.3} पुरीं वै (for तां पुरीं). D₃ तां दृष्ट्वा द्वारकां चित्रां; M₄ तां तदा द्वारकां द्रष्टुं. — ^b) V₃ G_{1.2.5} प्रभुर (for विभुर). Bom. Poona eds. G(ed.) विभुः (for हरिः). — T₄ om. 9^{ca}. — ^c) V_{1.2} D₃ कृष्णः; G₄ हृष्टां (for हृष्टः). G₁ M₁₋₃ संपन्नां (for ^०न्नः). T_{1.2} G_{2.3.5} M₄ हृष्टां सर्वार्थसंपन्नां.

10 ^a) T_{2.3} G_{1.3-5} M_{3.4} षण्डैश्च (for -षण्डांश्च). T₁ स्रोतोभिर्वृक्षपण्डैश्च; T₄ सोपेत्य वृक्षपण्डैश्च. — ^b) Ś₁ [अ]प्यन्यान् (for रम्यान्). K₂ वृष्णि- (for दृष्टि-). T G M 3.4 रम्यां दृष्टिमनोहरा (T₄ रमा)म्. — ^c) Ś₁ D₅ चिन्तितां; D₁ निर्मितां (for चित्रितां).

11 ^a) D₂ पद्मचन्द्राकुलाभिश्च. — ^b) G₂ हंसैः (for हंस-). — ^c) D₄ वृता पुरी; T₄ M₁₋₃ अलंकृताम् (for वृतां पुरीम्). Ś₁ सरिद्धिरुपशोभिताम्.

12 ^a) D₆ [अ]ग्नि- (for [अ]र्क-). Ś₁ प्रभातिकार्कवर्णेन. — ^b) Ñ₂ V₂ T₂ G_{3.5} -कुम्भेन (for -कौम्भेन). Ś₁ राजिता; D_{2.3} भास्वता (for राजता). V₁ श्वेतकुम्भेन राजता; T₁ शातकुम्भैश्च राजिता. — ^c) Ś₁ हर्म्यमूर्ध्नि; K_{2.4} V₁ वप्रं; D₂ येन मूर्ध्नि; D₅ वियन्मूर्ध्नि; M_{1.2} नगमूर्ध्नि; M₄ मेरुं (for चयं). D₃ निविष्टया मूर्ध्नि वा द्यां; T₁₋₃ G_{1.3-5} मेरुमूर्धनिविष्टा च; M₃ नगमूर्ध्नि निविष्टेव. — ^d) K₁ D₄ द्यौर्यथा वा; K₃ D₅ T_{2.3} G_{1.3-5} द्यौर्यथैव, (for द्यां यथैव). K₂ द्यां यथा भूमिकालयम्; M₁₋₃ द्यामि (M₃ द्यौरि) वाम्बुदमालया.

13 ^b) Ñ₁ V₂ B_{1.2} चित्र- (for चैत्र-). T₁ रथोत्तमैः (for ^०पमैः). — D₃ om. 13^{ca}. — ^c) V₃ B_{1.3} D₆ वारि-

(for चारु-).

14 ^a) K Ñ₂ V B_{2.3} D (except D_{2.3}) T₁₋₃ G M₄ बभौ (for भाति). D_{2.3} तत्र (for शैलो). — ^b) Ś₁ गुहादिभिः; K₂ -गृहान्वितः; B₁ D₁ -ग्रहाजिरः; D₃ -गृहान्तरः; T_{3.4} M₁₋₃ -गुहाशयः (for ^०जिरः). T_{1.2} G_{1.3-5} रत्नसानुगुहाशयः. — ^c) V₁ -तोरणैः (for ^०णः).

15 ^a) Ñ₁ V₃ Dn₁ D₃ T G₁ M₄ लतावेष्टः (for ^०वेष्टः). — ^b) K₄ पञ्चवर्णः; V₂ रत्नो (for ^०वर्णो). — ^c) D_{2.3} इन्द्रनील- (for ^०केतु-). — ^d) Ś₁ B₂ Ds₂ D₄ G₅ M₂ (inf. lin. as in text) पश्चिमायां (for ^०मस्यां). Cal. ed. तथा क्षुपः (for तथाक्षयः). — After 15, T₁₋₃ G_{1.3.5} M₄ ins.:

1076* चित्रकाननरम्यश्च पञ्चानननिषेवितः ।

16 ^a) Ś₁ उत्तरादिशि चात्यर्थं; D_{2.3} रस्यां दिशि तथा. — ^c) K₄ चित्रकः पञ्चवर्णकः.

17 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Ñ_{1.2} V_{2.3} B D T_{3.4} G₂ चित्रकं पञ्चवर्णं च; K₄ परितस्तस्य विततं. — ^b) K₃ Ñ_{1.2} V₁ B Dn₂ Ds₂ Ds_{5.6} T_{1.4} G_{1.3} पाञ्चजन्यं; D₃ पावमानं (for पाञ्चजन्य-). Ś₁ तथा; M₁₋₃ च यत् (for महत्). — K₂ om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^c) K₄ D₃ सर्वर्तुकं (for ^०क-). — ^d) Ś₁ महत् (for प्रति). Ñ₁ करवीरं करोति च (sic).

18 K₂ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) Ñ₁ समग्रं तु; T₄ M₁₋₃ समीपे तु (for समन्तात्). K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V_{2.3} B_{2.3} Dn Ds D_{1.2.4-6} T₁₋₃ G M₄ लता (K₄ ताल) वेष्टितपर्यन्तं (Dn₁ T_{2.3} G_{1.3-5} M₄ ^०न्ते; G₂ ^०न्ता); V₁ B₁ ^०ष्टप्रमाणं तु. — ^b) D₁ तरु- (for मेरु-). K₁ प्रविभवं (for प्रभवन्). K_{3.4} सुमेरुप्र (K₄ ^०वि)भवं महत्. — T₁ om. (hapl.) 18^c-20^b. G₃ om. (hapl.) 18^c-19^d. — ^c) V₂ भर्गवनं; D₁ G₁ भानुं; T₄ M₁₋₃ गर्गं (for भार्गं). K₁

93. 18]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 8953
B 2. 98. 18
P 2. 98. 18

भाति भार्गवनं चैव पुष्पकं च महद्वनम् ॥ १८
अक्षकैर्वीजकैश्चैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ।
शतावर्तवनं चैव करवीरकरम्भि च ॥ १९
भाति चैत्ररथं चैव नन्दनं च महद्वनम् ।
रमणं भावनं चैव वेणुमद्वै समन्ततः ॥ २०
वैदूर्यपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्यां दिशि भारत ॥ २१
सानवो भूषितास्तत्र केशवस्य प्रियैषिभिः ।
बहुभिर्देवगन्धर्वैश्चोदितैर्विश्वकर्मणा ॥ २२
महानदी द्वारवतीं पञ्चाशद्भिर्महामुखैः ।

भाभिर्गार्गवनं चैव; D₂ भाति भार्गवनं रम्यं; D₃ त्रिमार्गं च वनं रम्यं. — ^a) T₂. 3 G₁. 4. 5 M₁ पुष्करं; M₁ नन्दनं (for पुष्पकं). D₂ T₄ G₂ M₂ वनं महत् (by transp.). D₅ पुष्पकप्रतिमं महत्; M₃ कं पुण्डरीकि च.

19 T₁ G₃ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) Ś₁ D₄ जीवकैश्च; D₁ कैश्च (for बीजं). K₁ अक्षोडैर्जीवकैश्चैव; G₂ M₂ अक्षकैश्चैव मन्दारैः; M₁ अशोकैर्वकुलैश्चैव. — K₄ om. (hapl.) 19^b; D₅ reads it on marg. — ^b) M₂ चम्पकैश्च (for मन्दारैश्च). G₂ कोविदारैश्च शोभितम्. — N₁ om. 19^c–20^b. M₁ om. 19^d. — ^c) D₂ लतावर्तः; T₂. 3 G₁. 4 शतपत्र- (for शतावर्तः). Ś₁ K₃ D₃ श (D₃ ल) तावर्तनकं चैव. — ^d) K₃ करं तथा; D₄ T₂–4 G₁. 4. 5 M₂. 4 -वनं तथा (for करम्भि च). D₁. 5 G₂ करवीराकरं तथा (G₂ हि च); M₃ करवीरं कुसुम्भि च.

20 T₁ om. 20^a (cf. v. l. 18). N₁ om. 20^b (cf. v. l. 19). — ^a) K₃ चैव वनं; K₄ Dn D₈ T₂. 3 G₁. 2. 4 चैत्रवनं; D₃ नागवनं (for चैत्ररथं). — K₃. 4 om. (hapl.) 20^b. — ^b) D₃ बहुवर्णं (for नन्दनं च). K₁. 2 N₂. 3 V B Dn D₈ D₄–6 T₂. 3 G M₂. 4 वनं महत् (by transp.). — ^c) K₁. 2 भवनं; D₂. 3 च वनं; D₅ लावणं; T₁–3 G₁. 4 M₁ भ्रामणं (for भावनं). G₃ भाति भार्गवनं चैव (= 18^c). — ^d) T₁ वेणुमध्ये; T₄ M₁–3 मन्तं (for मद्वै). Ś₁ वेणुकं च महद्वनम्.

21 ^a) B₁ M₃ पत्र- (for पत्रैर्). — ^b) Ś₁ शुभा (for नदी).

22 ^a) N₂ V₁ प्रासादा; D₈ सा वनैर्; M₂ सानल्पा (for वो). G₁ तस्य (for तत्र). — ^b) N₁ प्रियैषिभिः (for षिभिः). D₃ कृष्णस्य परिवारिभिः. — K₃ om. 22^c–23^d.

23 K₃ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) N₁ महानद्यो

प्रविष्टा पुण्यसलिला भावयन्ती समन्ततः ॥ २३
अप्रमेयां महोत्सेधामगाधपरिखायुताम् ।
प्राकारवरसंपन्नां सुधापाण्डुरलेपनाम् ॥ २४
तीक्ष्णयन्त्रशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च भूषिताम् ।
आयसैश्च महाचक्रैर्ददृशे द्वारकां पुरीम् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि नगरे किंकिणीकिनाम् ।
समुच्छ्रितपताकानि यथा देवपुरे तथा ॥ २६
अष्टयोजनविस्तीर्णमचलां द्वादशायताम् ।
द्विगुणोपनिवेशां च ददृशे द्वारकां पुरीम् ॥ २७
अष्टमार्गमहाकक्ष्यां महाषोडशचत्वराम् ।

द्वारवत्यां; T₄ M₁–3 द्वारवत्यां महानद्यः. — ^c) D₃ रत्न- (for पुण्य-). — ^d) T₁ G₁. 3 M₄ भासयन्ती; M₁–3 भावयन्त्यः (for यन्ती). D₂. 3 दिशो दश (for समन्ततः).

24 ^a) G₂ अमेयां च (for अप्रमेयां). K₃. 4 D₁ महामेधा- (K₄ ध्या)म् (for महोत्सेधाम्). D₃ अप्रमेयमहाश्रयाम्. — ^b) N₁ अगाधां (for ध-). T₁–3 G₁. 3–5 वृताम् (for युताम्). — ^c) D₂ चय-; M₂ (inf. lin.). 3 चप्र- (for चर-). K₄ प्राकारावरणोपेतां. — ^d) G₃ पाण्डुवि- (for पाण्डुर-).

25 ^a) K₁ तीक्ष्णबाण-; K₂ शस्त्र-; D₃ पत्र-; M₁–3 कीर्णां यन्त्र- (for तीक्ष्णयन्त्र-). T₁ G₃ M₄ शतघ्नीश्च (for भिर-). — ^b) K N₂. 3 V₂. 3 B₂. 3 Dn D₈ D₁. 4–6 T G M₄ हेम- (for यन्त्र-). Ś₁ वि- (for च). D₃ संवृताम् (for भूषि-). N₁ युद्धजालैश्च संवृताम्; V₁ B₁ मणिजालैश्च सत्कृताम्; M₁–3 युद्धशालासमावृताम्. — ^c) D₂ आयुधैश्च; G₃ आयतैश्च (for सैश्च). — ^d) K N₂. 3 V B D T G₁. 2. 4. 5 M₄ ददृशे; N₁ ददृशुर (for ददृशे).

26 K₂ D₃ G₂ om. (hapl.) 26–27. — ^b) N₁ समरे (for नगरे). T₁–3 G₁. 3–5 M₄ नगरे किंकिणीशतैः. — ^c) B₁ D₂ समुत्थित- (for च्छ्रित-). N₁ समुच्छ्रिते पताकाभिर-.

27 K₂ D₃ G₂ om. 27 (cf. v. l. 26). — ^a) N₁ संकीर्णाम् (for विस्तीर्णाम्). — ^b) Ś₁ सबलां; G₃ M₂ अचल- (for लां). — ^c) T₁ द्विगुणेन (for णोप-). N₂ निवेशानां (for शां च). — ^d) K₁. 3. 4 N₂. 3 V B D (D₃ om.) T₂. 4 G₁ M₄ ददृशे (for ददृशे). M₁. 2 हरिः (for पुरीम्). T₁. 3 G₃–5 M₃ ददृशे द्वारकां हरिः.

28 ^a) T₂. 3 G₁. 5 अष्टमार्गां (for मार्गां). K N V B D G₄ महारथ्यां (for कक्ष्यां). G₂. 3 अष्टमार्गां महारथ्यां. — ^b) Ś₁ बन्धनाम् (for चत्वराम्). — ^c) T₁–3 G₁. 3–5 M रथ्यां T₁ कक्ष्यकोटिसहस्राभ्यां. — ^d) D₃ साक्षाद् द्वै विश्वकर्मणा.

द्वारकानिवेशः]

विष्णुपर्व

[93. 36

एकमार्गपरिक्षिप्तं साक्षादुशनसा कृतम् ।
 स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येरन्किमु वृष्णिमहारथाः ॥ २८
 व्यूहानामुत्तमा मार्गाः सप्त चैव महापथाः ।
 तत्र वै विहिताः साक्षाद्विधा विश्वकर्मणा ।
 तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाशार्हाणां यशस्विनाम् ॥ २९
 वेश्मानि जहृषे दृष्ट्वा ततो देवकिनन्दनः ।
 काञ्चनैर्मणिसोपानैरुपेतानि नृहर्षणैः ॥ ३०
 भीमघोषमहाघोषैः प्रासादवरचत्वरैः ।
 समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लवनिभानि च ॥ ३१
 काञ्चनाग्राणि भास्वन्ति मेरुकूटनिभानि च ।

पाण्डुपाण्डुरशृङ्गैश्च शातकुम्भपरिच्छदैः ।
 रम्यसानुगुहाशृङ्गैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ॥ ३२
 पञ्चवर्णसर्वणैश्च पुष्पवृष्टिममप्रभैः ।
 पर्जन्यतुल्यनिर्घोषैर्नानारूपैरिवाद्रिभिः ॥ ३३
 दावाग्निज्वलितप्रख्यैर्निर्मितैर्विश्वकर्मणा ।
 आलिखद्भिरिवाकाशमतिचन्द्रार्कभास्वरैः ॥ ३४
 तैर्दाशार्हैर्महाभागैर्विभासे भवनहृदैः ।
 वासुदेवेन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेघैरलंकृता ॥ ३५
 ददृशे द्वारका चारुमेघैर्घोरिव संवृता ।
 साक्षाद्भगवतो वेश्म विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३६

C 8973
 B 2. 98. 38
 P 2. 98. 38

— °) K1 D1. 2. 4 T G1. 3-5 M युध्येयुः (for 'रन्').
 29 °) G2 व्यूहानामुत्तमं मार्गं. — °) Ś1 सर्वे (for चैव). K1. 2 Ñ1 V3 B1. 3 Dn Ds1 D1 T1 G5 महारथाः (for 'पथाः'). — °) G2 ततो (for तत्र). D5 मार्गा (for साक्षाद्).
 — °) D3 विहिता; T4 विधिना; G5 विहितं; M1. 2 विधिवद्;
 M3 सुकृता (for विविधा). — °) Ś1 K1 पुरवरे (for 'र').
 V2 तस्मिन्पुरवरे श्रेष्ठे. — °) Some Mss. दशार्हाणां (for दां). T1-3 G1. 3 M4 तरस्विनाम् (for यशं). — After 29, Ś1 reads 32^{ab}.

30 Ś1 om. 30^{ab}. — °) K2 जगृहे (for जहृषे). Ñ1 वेश्मानि ददृशे धीमांस. — °) K2 B1 T1-3 G1. 3-5 M4 प्रहर्षणैः; M3 नृषेवणैः (for नृहर्षणैः). D2. 3 उपशोभितदीर्घिकाम्.

31 After 31^a, V2 reads 33^d. — °) T1-3 G1. 3-5 प्राकार (for प्रासाद). K3. 4 Dn Ds वन; Ñ1 D2. 3 मणि (for वर). — °) D2 समुत्थित (for 'च्छ्रित'). — °) N (except Ś1 D1) T G M3. 4 वनानि (for निभानि).

32 Ś1 reads 32^{ab} after 29. — °) K1 D4 चित्राणि; T1. 2 G1. 3 M1-3 वै भान्ति (for भास्वन्ति). D2 काञ्चनानि च भास्वन्ति; D3 कान्ताग्राणि च भा. — After 32^a, K Ñ2. 3 V B D T G M1 ins. :

1077*

प्रासादशिखराणि च ।

गृहाणि रमणीयानि .

[T3 om. line 2.]

— T3 om. 32^b. — °) K2 शुद्ध; D3 सुधा; D8 T1. 3. 4 G1. 3-5 M चारु (for पाण्डु). — °) Ś1 K4 शातकुम्भ (for 'कुम्भ'). K1-3 Ñ2. 3 V3 B2. 3 Dn Ds D1. 4. 5 G M1. 2. 4 परिच्छदैः (for 'च्छदैः'). — T3 G2 om. 32^{ef}. — °) K2. 3 महाशृङ्गैः; K4 D1 T1. 2 G1 M4 गृहैः शृङ्गैः; D2. 3

गृहैश्चित्रैः (for गुहाशृङ्गैः). Ñ1 वरसानुगुहाशृङ्गैः; V2 वरसानुगुहाभिश्च. — °) K2 चित्रितैः (for विचित्रैः).

33 °) K2 Ñ1 V1 D5 पञ्चवर्णैः (for 'वर्ण'). K1. 3. 4 Ñ2. 3 V2. 3 B Dn Ds D1. 2. 4. 6 T1-3 G M4 पञ्चवर्णैः सुवर्णैश्च; D3 सुरागैः पञ्चवर्णैश्च. — °) Ś1 दिव्यपुष्प; T G1. 3-5 M पुष्पवर्ण (for 'वृष्टि'). — °) Ñ2 निन्दैर; V1. 2 B1 घोषैश्च (for निर्घोषैः). G3 पर्जन्याकल्पनिर्घोषैः. — V2 reads 33^d after 31^a. — °) K2 नानारूपैः; T4 वर्णैः; G2 भूतैः (for 'रूपैः'). — After 33, Ñ1 reads 36^{ab}.

34 °) Some Mss. द्वाग्नि (for दां). — °) K2-4 D1 M4 आलिखद्भिर; T G1. 3-5 M1-3 उलिखद्भिर (for आलि). — °) T2. 3 G1. 4. 5 M4 अग्नि (for अति). K1 D4 चन्द्राग्नि; K2 चन्द्रानु (for 'चन्द्रार्क'). D6 भास्वरैः (for भास्वरैः). Ñ1 D2. 3 पर्वतैरिव भास्वरैः.

35 Ñ1 om. 35. — °) K V1. 2 Dn Ds D1-3. 5. 6 तैर्दाशार्हैः; M4 तद्दाशार्ह (for तैर्दाशार्हैः). G2. 5 महानागैः (for 'भागैः'). T1. 3. 4 G1. 3. 4 M1-3 तद्दाशार्हमहानागैः. — °) Ś1 बभासे नावतंसकैः (sic); K1-3 Ñ3 V B Dn Ds D1. 5. 6 T2 'से तद्वनदुमैः; K4 G2 'से तद्वनं ह (G2 'नह') दैः; Ñ2 'से तद्वनं महत्; D2. 3 चिक्रीडद्भिर्महाघनैः; D4 बभासे तद्वनं हरेः. — °) T3 G1. 4. 5 M पर्जन्य (for 'न्यैः'). — °) T1. 3 G1. 3-5 M4 गृहजालैः (for 'मेघैः'). D3. 4 गृहैर्मेघैरलंकृतम्.

36 Ñ1 reads 36^{ab} after 33. — °) T1 ददृशुर; T3 G3 M2 ददृशे (for ददृशे). K Ñ1 D3. 4 द्वारका (for 'का'). Dn D3 ददृशे (Ds 'दृशे') चारुचित्राङ्गैः; D1 ददृशे द्वारकां चारु; D2 ददृशे द्वारकां चाशु. — °) Ñ2. 3 V3 D5 मेघोघैः (for 'मेघैर्घोर'). K4 Dn D1. 3 T1 संवृताम् (for 'ता'). K1. 3 D4 मेघोघैरिव संवृताम्; K3 D2 मेघैर्घामिव संवृताम्. — Ś1 om. 36^{cd}. — °) T1-3 G5 M1 निर्मितं; G1. 3. 4 निर्मिता

C 8974
B 2. 98. 39
P 2. 98. 39

ददशे वासुदेवस्य चतुर्योजनमायतम् ।
तावदेव च विस्तीर्णमप्रमेयं महाधनैः ॥ ३७
प्रासादवरसंपन्नैर्युक्तं जगति पर्वतैः ।
यश्चकार महाभागस्त्वष्टा वासवचोदितः ॥ ३८
प्रासादं चैव हेमाभं सर्वभूतमनोहरम् ।
मेरोरिव गिरेः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनं महत् ।
रुक्मिण्याः प्रवरं वासं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३९
सत्यभामा पुनर्वेश्म यदावसत पाण्डुरम् ।
विचित्रमाणिसोपानं तद्विदुर्भोगवानिति ।
विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४०
व्यक्तसंजवनोद्देशो यश्चतुर्दिग्ब्रह्माध्वजः ।

स च प्रासादमुख्यो यो जाम्बवत्या विभूषितः ।
प्रभयाभ्यभवत्सर्वास्तानन्यान्भास्करो यथा ॥ ४१
उद्यद्भास्करवर्णाभिस्तयोरन्तरमाश्रितः ।
विश्वकर्मकृतो दिव्यः कैलासशिखरोपमः ॥ ४२
जाम्बूनद इवादीप्तः प्रदीप्तज्वलनोपमः ।
सागरप्रतिमस्तिष्ठन्मेरुरित्यभिविश्रुतः ॥ ४३
तस्मिन्गान्धारराजस्य दुहिता कुलशालिनी ।
गान्धारी भरतश्रेष्ठ केशवेन निवेशिता ॥ ४४
पद्मकूटमिति ख्यातं पद्मवर्णं महाप्रभम् ।
सुभीमाया महाकूटं वासं सुपरमार्चितम् ॥ ४५
सूर्यप्रभस्तु प्रासादः सर्वकामगुणैर्युतः ।

(for विहितं).

37 Ś1 reads 37^a-38^b after 39. — ^a) Ś1 T1 दद-
शुर; Gs Ms ददशे (for ददशे). — ^d) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V1. 2
B Dn Ds2 D1. 2. 5 G2 महाधनम् (for 'धनैः'). K3 Ds1
Ds. 4 अप्रमेयमहाधनम्.

38 For the sequence in Ś1, cf. v. l. 37. — ^a)
K1. 2 D1. 4. 5 -वन- (for -वर-). D3 -संपन्नं (for 'न्नैर्'). D2
प्रासादैर्वनसंपन्नैर्. — ^b) M3 युतं (for युक्तं). D2 चैव तु
(for जगति). — ^c) Ś1 यां; M3 यं (for यश्च). T1. 2
G1. 1-5 M महाभागस्त्वष्टा (for 'भागस्'). — ^d) K1-3 Ds2
D1. 5 Gs Ms -चोदितः (for -चो).

39 ^a) D3 प्रासादं वै महाभागः; M1. 2. 4 प्रासादश्चैव
हेमाभः. — ^b) D3 मनोरमम्; T G1. 4 Ms रमः (for 'हरम्').
— ^c) D2 महत्; D3 महा (for गिरेः). — ^d) D4 उत्कृष्टं
(for उच्छ्रितं). M1-3 उच्छ्रितः काञ्चनो महान्. — ^e) Ñ1
भवने (for प्रवरं). Ñ2 V1 B1 T2. 3 G1. 4. 5 धाम (for वासं).
D2 रुक्मिण्याः प्रवरावासं; D3 रुक्मिण्याश्च सुवासं च; T1 M
रुक्मिण्याः प्रवरो वासो. — ^f) D3 रचितं; T1. 4 M विहितो
(for विहितं). — After 39, Ś1 reads 37^a-38^b.

40 ^b) V3 Ds. 4. 6 T1. 2. 4 Gs. 4 M आविशति (for
आवसत). G1. 5 पुनर्वेश्म पाण्डुरम्. — ^d) Ms यं (for
तद्). Ś1 तद्विष्णोर्भोगवानिति; K2 तद्वेद भगवानिति; K4
परार्थमणिभूषितम्; D6 T4 विद्यु (T2 'द्वि') दुर्भोगं दिवि; T1-3
Gs-5 M1. 2. 4 तद्विदुर्भोगवदिवि (M4 'त्विति'); G1 तद्वि-
दुर्भोगं दिवि. — ^f) Ś1 K2. 3 V3 B1. 3 Dn Ds1 D4 T2. 3
G1. 2. 4. 5 अलंकृतः (for 'तम्').

41 ^a) B2 व्यक्तं; D6 व्यक्तः; G4 सितं (for व्यक्त-).

Ś1 Ñ1 व्यक्तसंजवनोपेतैश्च; D2 'नोपेतो; D3 'पद्मवतो-
पेतं. — ^b) G2 चतुर्दिग्भिर; M1 चतुर्देश- (for यश्चतु-
र्दिग्). Ś1 T4 M3 चतुर्देशसमध्वजम् (T4 'जः'); Ñ1 D3
चतुर्दि (D3 'र्द') क्षमहाध्वजम्; T1-3 G1. 3. 5 M4 चतुर्दिक्षु
समध्वजः. — ^c) K4 D2-4 T1 G4 सर्व- (for स च). D3 ज्यं
(for यो). Ś1 स प्रासादवरो मुख्यो. — M4 om. (hapl.)
41^a-43^d. — ^e) Ñ1 [अ]भ्यहनत्; T1. 3. 4 G2 अभ्यभवत्
(for [अ]भ्यं). D2 प्रभयाभासयत्सर्वं. — ^f) Ś1 भास्वतो
(for भास्करो).

42 M4 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a) Ś1 उद्यद्भास्कर-
वृन्दाभस्. — After 42^a, Ś1 reads 47^a, repeating it in
its proper place. G1 om. 42^b-45^a. Ś1 read 42^b twice.
— ^b) T1 स तु रत्नसमाश्रितः. — ^d) M1. 2 (both inf. lin.)
यं विदुर्भोगवानिति (cf. 40^d).

43 M4 om. 43 (cf. v. l. 41). G1 om. 43 (cf. v. l.
42). — ^a) Ñ1 [अ]दीप्तं (for 'प्तः'). — ^b) D3 दीप्तः;
T2 प्रभया (for प्रदीप्त-). T4 M2 प्रदीप्तज्वलनो यथा. — ^c)
T1 तीर्णो (for तिष्ठन्). M1-3 सागरं प्रति यस्तिष्ठन्.

44 G1 om. 44 (cf. v. l. 42). — ^b) Ś1 -मालिनी;
V2 -पां (for -शां). — D4 om. (hapl.) 44^a-46^a.

45 G1 om. 45^a (cf. v. l. 42). D4 om. 45 (cf. v. l.
44). Ñ1 om. 45-47. — ^a) Ś1 Ñ2. 3 V1. 2 M4 पद्मकूट;
K3. 4 Dn Ds D1 G1. 5 'कूलम्; G2 'कूल (for 'कूटम्'). — ^b)
K1 Ñ2. 3 D2. 5 T3 G2 पद्मवर्ण- (for 'वर्णं'). M4 पद्मवर्ण-
समप्रभम्. — ^c) K4 तद्भीमाया (for सुभीं). Ds. 5 महा-
वासं; T G1. 3. 4 M4 भीमं (for 'कूटं'). Ś1 सुशीलाया मह-
कूटं. — ^d) K1-3 Ñ2. 3 V1 Dn Ds D1. 5 वासं सु (K1. 2

द्वारकानिवेशः]

विष्णुपर्व

[93. 53

लक्ष्मणायाः कुरुश्रेष्ठ निर्दिष्टः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४६
 वैदूर्यमणिवर्णाभिः प्रासादो हरितप्रभः ।
 यं विदुः सर्वभूतानि परमित्येव भारत ॥ ४७
 वासं तं मित्रविन्दाया देवर्षिगणपूजितम् ।
 महिष्या वासुदेवस्य भूषणं तेषु वेश्मसु ॥ ४८
 यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र विहितो विश्वकर्मणा ।
 अतीव सौम्यः सोऽप्यासीद्विष्ठितः पर्वतो यथा ॥ ४९
 सुदत्ताया निवासं तं प्रशस्तं सर्वदैवतैः ।

महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ॥ ५०
 तत्र प्रासादमुख्यो वै यं त्वष्टा विदधे स्वयम् ।
 योजनायतविष्कम्भः सर्वरत्नमयः शुभः ॥ ५१
 स श्रीमान्विरजो नाम व्यराजत्तत्र सुप्रभः ।
 उपस्थानगृहं यत्र केशवस्य महात्मनः ॥ ५२
 तस्मिन्सुविहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ।
 सदने वासुदेवस्य मार्गसंजननध्वजाः ।
 रत्नजालानि तत्रैव तत्र तत्र निवेशिताः ॥ ५३

C 8992
B 2.98. 58
P 2.98. 58

*सं तद्गु)चिरप्रभम्; K₁ आवासं रुचिरप्रभम्; V_{2,3} B वेश्म-
 मिरुचिरप्रभम्; D₂ चक्रे सुरुचिरप्रभम्; D₃ G_{1,2,5} M₃ निवासं
 परमार्चि (G₁ °र्थि) तम्; T G_{3,4} M_{1,2} निवासं परमोत्थि (T₄
 M_{1,2} °चि) तम्.

46 D₁ om. 46^{abc} (cf. v. l. 44). N₁ om. 46 (cf.
 v. l. 45). — °) K₄ सर्व- (for सूर्य-). — °) K N_{2,3} V B
 Dn Ds D_{1,5,6} T₄ G_{2,5} नृप- (for कुरु-). — °) S₁ निर्मितः
 (for निर्दिष्टः).

47 N₁ om. 47 (cf. v. l. 45). S₁ reads 47^a for
 the first time after 42^a. — °) V₃ B₃ D₆ रत्न-; D_{2,3}
 -वर- (for -मणि-). S₁ (first time) -मुक्ताभिः; B₂ -रत्नाभिः;
 M₃ -सोपानः (for -वर्णाभिः). — N₂ om. 47^b. — °) S₁
 राजत- (for हरित-). T₄ प्रासादो भरतर्षभ- — °) K_{1,2} V₂
 M_{2,4} चरम् (for परम्).

48 °) V₃ B Dn Ds वासः स; T G_{1,3-5} M वासार्थं
 (for वासं तं). — °) V₂ B₁ D₅ -सेवितः; V₃ B₁ (marg.).
 Dn Ds T₃ G₄ -पूजितः (for °तम्). — K_{2,4} D₁ G₂ om.
 (hapl.) 48^a-50^a; N₂ reads it twice. — °) K₁ D₄
 स्वेषु (for तेषु). Dn Ds₁ सञ्जसु (for वेश्मसु).

49 For the repetition in N₂, cf. v. l. 48. K_{3,4}
 D₁ G₂ om. 49 (cf. v. l. 48). D₃ om. 49^{ab}. — °) T
 G_{1,3,4} M₄ 5भूद् (for 5न्न). — B₃ om. (hapl.) 49^b-51^a.
 N₃ B₁ D₂ repeat and D₃ reads 49^{cd} after 67. — °)
 T_{1,4} G₃ M सौख्यः (for सौम्यः). K₂ Ds₁ सौम्य (for
 सोऽपि). D₆ T_{2,3} G_{1,4} अतीव सौख्यः सौम्यासीद्; Bom.
 Poona eds. G (ed.) अतीव रम्या रम्योऽसौ. — °) D₆ M₁
 विशिष्टः (M₁ °ष्ठितः) पर्वतोपमः.

50 For the repetition in N₂, cf. v. l. 48. K_{3,4} D₁
 G₂ om. 50^{abc} (cf. v. l. 48). B₃ om. 50 (cf. v. l. 49).
 — °) D₅ सुनन्दाया (for सुदत्ताया). N₂ (both times)
 V₂ D₆ T₁ G_{3,5} M₄ निवासस्तु; V_{1,3} B₂ D₄ °सोऽसौ;

M_{1,2} °सं तत्; M₃ °सो यः (for °सं तं). K₁ B₁ सुनन्दाया
 निवासोऽसौ; Dn Ds सुवार्ताया निवासस्तु; D₃ सुदन्तायाश्च
 वासोऽयं; T_{2,3} G_{1,4} सुदन्ताया निवासस्तु. — °) K₁ V B₁
 D_{3,4,6} T₁₋₃ G_{1,3-5} M_{3,4} प्रशस्तः; N₂ (both times)
 विहितः; Dn Ds प्रशस्तः; T₄ प्रदत्तं (for प्रशस्तं). — °)
 N₁ केतुमन्तमिति श्रुतः.

51 B₃ om. 51^a (cf. v. l. 49). — °) N₁ अत्र; T₄
 ततः (for तत्र). — °) K₄ तं (for यं). K_{1,2} D₃ व्यदधत्
 (for विदधे). — °) K₂ N₃ B₁ -रत्नप्रभः (for -रत्नमयः).
 T G_{1,3-5} M सर्वरत्नविभूषितः.

52 °) M₁₋₃ श्रीमान्स (by transp.). S₁ K₂ N₁ V_{1,3}
 B Dn Ds D₆ T G M₄ विरजा; V₂ विजयो (for विरजो).
 — °) S₁ विरजं (for व्यराजत्). K₂ स प्रभुः; N₂ सर्वतः;
 T₂ G_{1,4} सप्रभः (for सु°). D_{2,3} बभ्राज सुसहाप्रभः; M_{1,2}
 (both inf. lin.) विरजस्य महात्मनः. — °) K₂ यत्तत्;
 K_{2,4} N_{2,3} V₂ B Dn Ds D_{1,2,5} G₂ यनु; V₃ यच्च; D₃
 M₁₋₃ तनु (for यत्र).

53 °) K_{3,4} D₁ रुक्मदण्ड-; T₁ °दन्ताः (for °दण्डाः). K₁
 D₄ (marg.) T₂ प्रतापिनः (for पताकिनः). — T₁₋₃ G₁
 3-5 read 53^{ad} twice. — °) T_{1,3} G_{1,3-5} (all first time)
 M₁₋₃ सदने सर्वैवेन्यानां. — °) D₁ मार्गे (for मार्ग-).
 K_{2,4} -संजनना; N_{3,5} V₂ -संयमन-; V₁ -संचरण-; D₄
 -संचयन-; T₁ G₃ (both second time) M₄ -संदर्शिनो (for
 -संजनन-). S₁ मार्गसंजनना हयाः; D₂ मार्गं संजनना ध्वजाः;
 D₃ प्राणिसंजनना शुभाः; T₁₋₃ G_{1,3-5} (all first time) M₂
 आनीता लोकविश्रुताः; M₁ (inf. lin. as in text) आनीतं
 लोकविश्रुतम् (= 55^{ab}). — °) T_{2,3} G_{1,3-5} M यन्न- (for
 रत्न-). K V₂ B₁ Dn Ds D_{1,5} दिव्यानि; N₂ V₃ D₆ G₂
 तावन्ति; V₁ B_{2,3} यावन्ति; D₁ दिव्यादि (for तत्रैव). N₁
 तस्याञ्जालानि तैश्चैव (sic.); D_{2,3} रत्नजालविभक्तज्ञसु; T₄
 यन्नजालाश्च तत्रैव. — °) S₁ तथैव वि-; K₂₋₄ N₁ V₁ Dn Ds
 D₁₋₃ G₂ M₁ तत्रैव च; N_{2,3} V₂ B_{2,3} D_{5,6} यावन्तस्ते; V₁

C 8993
B 2.98. 58
P 2. 98. 58

आहत्य यदुसिंहेन वैजयन्तोऽचलो महान् ।
हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति ।
षष्टितालसमुत्सेधमर्धयोजनमायतम् ॥ ५४
सर्किनरमहानागं तदप्यमिततेजसा ।
पश्यतां सर्वभूतानामानीतं लोकविश्रुतम् ॥ ५५
आदित्यपथगं यत्तु मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तदप्युत्पाद्य कृष्णार्थमानीतं विश्वकर्मणा ॥ ५६
भ्राजमानमतीवोश्रं सर्वौषधिविभूषितम् ।
तदिन्द्रवचनाच्चष्टा आनयत्कार्यहेतुना ।
पारिजातस्तु तत्रैव केशवेनाहतः स्वयम् ॥ ५७

तावन्तस्ते; B1 तावन्ति च (for तत्र तत्र). K1 D1 तत्रैव च निवेशितम्.

54 ^a) K1 D1 -सिंहेन (for -सिंहेन). — ^b) D2 महा-बलः; D3 निवेशितः (for सचलो महान्). K3. 4 D1 वै जयो विम- (K4 ह्यच; D1 वै च) लो महान्. — ^c) T1 धर्म्यं (for अर्ध-).

55 ^b) S1 K1 D2 -तेजसम् (for °सा). D3 तं दिव्यम-मितौजसः. — ^c) K3 -लोकानाम्; V3 B1 -देवानाम् (for -भूतानाम्). — ^d) M1-3 -पूजितम् (for -विश्रुतम्).

56 ^a) S1 नित्यं; K2. 3 Dn Ds D2. 3 T2-4 G1. 4. 5 M यत्तु; K4 यच्च (for यत्तु). N1 आदित्यस्य पथं यत्र; D1 °त्यपथमायान्तं. — After 56^{ab}, N2. 3 V2 B D2. 3. 6 read 58^{ef} repeating it in its proper place. V1. 3 om. (hapl.) 56^c-58^d. — ^e) S1 मुख्यं; M1. 2 शृङ्गं (for दिव्यं). — ^f) K4 उत्तार्यं (for उत्पाद्य). K1-3 N2. 3 B1 D3. 4 तदुत्पाद्य च कृष्णार्थम्.

57 V1. 3 om. 57 (cf. v. 1. 56). — ^a) K N2. 3 V2 B Dn Ds D2-4. 6 T4 G1. 2. 4. 5 M3. 4 अतीवाश्रयं (K2 T4 M3. 4 ग्रं); M2 इवोदग्रं (for अतीवोश्रं). — ^b) G4 सर्वौषध- (for °धि). K N2. 3 V2 B1 Dn Ds D1. 4. 5 G2 -समन्वि-तम्; M1-3 -विदीपितम् (for -विश्रुषितम्). G5 सर्वौषधसम-न्वितम्. — ^c) S1 यमिन्द्रः; N1 D2. 3 T1-3 G3. 5 M1-3 यदिन्द्रः (for तदिन्द्रः). — ^d) S1 T1-3 G1 M4 त्वानयत्; T4 ह्यं (for आं). K N2. 3 V2 B Dn Ds D1. 4-6 G2. 5 कार्यहेतोः समानयत्; M2 त्वानयत्कार्यगौरवात्. — ^e) D3 पारिजातं (for °तस्). — ^f) D3 [आ]हतं (for °तः).

58 V1. 3 om. 58^{abc} (cf. v. 1. 56). — ^a) S1 नीय-मानेन तत्रासीद्. — ^b) S1 N1 D2. 3 -कर्मभिः; K3 G2. 5 णा; T4 रूपकम् (for -कर्मणः). — ^c) B1. 2 D2. 3 सभ्य-

नीयमाने हि तत्रासीद्युद्धमद्भुतकर्मणः ।

कृष्णस्य येऽभ्यरक्षंस्तं देवाः पादपमुत्तमम् ।

पुण्डरीकशतैर्जुष्टं विमानैश्च हिरण्यैः ॥ ५८

विहिता वासुदेवार्थं ब्रह्मस्थलमहाद्रुमाः ।

पद्माकुलजलोपेता रत्नसौगन्धिकोत्पलाः ।

मणिहेमपुष्पाकीर्णाः पुष्करिण्यः सरांसि च ॥ ५९

तासां परमकूलानि शोभयन्ति महाद्रुमाः ।

सालास्तालाः कदम्बाश्च शतशाखाश्च रोहिणाः ॥ ६०

ये च हैमवता वृक्षा ये च मेरुहास्तथा ।

आहत्य यदुसिंहार्थं विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६१

रक्तपीतारुणप्रख्याः श्वेतपुष्पाश्च पादपाः ।

रक्षन्तः; D1 T1 °रक्षन्ते (for °रक्षंस्तं). K1 कृष्णोऽपि येभ्योऽ-रक्षन्तः; D6 कृष्णस्य चाभ्यरक्षंस्ते; T1-3 G1. 3-5 M1 °स्य रक्षतस्तत्र. — ^a) T1-3 G1. 3. 5 M देव- (for देवाः). — N2. 3 V2 B D2. 3. 6 read 58^{ef} for the first time after 56^{ab}. — ^e) K2 B2 D3 (last two second time). 4. 5. 6 (second time) T4 G2. 4 M1-3 जुष्टा; V2 (first time) युक्तं (for जुष्टं). — ^f) S1 विमानैश्च; K3 Dn Ds G4 विम-लैश्च (for विमानैश्च).

59 ^a) S1 विहितं (for °ता). K1. 2 D1 विहिता वासु-देवस्य. — ^b) T1 G3 रत्नपुष्पा; T2. 3 G1. 4 रत्नपुष्प- (for ब्रह्मस्थल-). K N V B Dn Ds D1. 4-6 T4 रत्नपुष्प-फलद्रुमाः (T4 °मैः); D2. 3 वरपुष्पफला द्रुमाः; M4 रत्नपुष्प-महाद्रुमैः. — ^c) K N V B Dn Ds D1. 2. 4-6 G2 पद्माकुल- (for पद्माकुल-). — ^d) K4 D2. 3 M1-3 रक्त- (for रत्न-). — ^e) B2. 3 -पुराकीर्णाः; M1-3 -पुष्पोत्कीर्णाः (for -पुष्पाकीर्णाः).

60 ^a) K3 कूलानां; K4 D1 -क्लिन्नानि; N1 D1 -कूटानि (for -कूलानि). S1 सोपानान्यनुकूलानि. — ^b) T2 वर- (for महा-). — S1 om. 60^c-61^b. — ^c) D2. 3 तमालाश्च (for कदम्बाश्च). — ^d) K2-4 V B2 Dn Ds2 D4. 5 G2. 5 रोहिणाः; N2. 3 D2. 6 T1 G1. 3. 4 रोहिणः (for °णाः). D3 फलशाखाप्ररोहिणः.

61 S1 om. 61^{ab} (cf. v. 1. 60). — ^a) N1 D4 T1. 3. 4 G1-3. 5 हैमवतो; T2 °परा (for °वता). — ^b) D2 T3 G1. 4. 5 -रुहस्तथा; D3 -रुहोऽपरे (for -रुहास्तथा). — G3 om. (hapl.) 61^c-66^b. — ^c) B1 आहत्वा; D2 आनीय; M4 आरुह्य (for आहत्य). Dn1 -सिंहार्थं (for °र्थं). — ^d) S1 विहितं (for °ता).

62 G3 om. 62 (cf. v. 1. 61). — ^a) K1. 3. 4 N2. 3 V

द्वारकानिवेशः]

विष्णुपर्व

[93. 68

सर्वतुफलसंपन्नास्तेषु काननसंधिषु ॥ ६२
 समाकुलजलोपेताः पीतशर्करवालुकाः ।
 तस्मिन्पुरवरे नद्यः प्रसन्नसलिला हृदाः ॥ ६३
 पुष्पाकुलजलोपेता नानाद्रुमलताकुलाः ।
 अपराश्चाभवन्नद्यो हेमशर्करवालुकाः ॥ ६४
 मत्तवर्हिणसंघैश्च कोकिलैश्च सदामदैः ।
 बभूवुः परमोपेतास्तस्यां पुर्यां तु पादपाः ॥ ६५

तत्रैव गजयूथानि पुरे गोमहिषास्तथा ।
 निवासश्च कृतस्तत्र वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ६६
 पुर्यां तस्यां तु रम्यायां प्राकारो वै हिरण्मयः ।
 व्यक्तं किष्कुशतोत्सेधो विहितो विश्वकर्मणा ॥ ६७
 तेन ते च महाशैलाः सरितश्च सरांसि च ।
 परिक्षिप्तानि भौमेन वनान्युपवनानि च ॥ ६८

इति श्रीहरिवंशे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

C 9010
 B 2. 98. 76
 P 2. 98. 76

B Dn Ds D1. 4-8 T1-3 G1. 2. 4. 5 M1-श्यामाः (for प्रख्याः).
 —^b) Dn Ds श्वेताः पीताश्च (for श्वेतपुष्पाश्च). —^c) D5
 -संपूर्णास् (for संपन्नास्). —^d) K1 ते तु; D3 स्वेषु; M2
 (inf. lin. as in text) तेन (for तेषु).

63 G3 om. 63 (cf. v. l. 61). —^a) K1 समकूट-;
 K2. 4 Ñ V B D G2 समकूल-; K3 समकूप- (for समाकुल-).
 —¹ om. (hapl.) 63^b-64^a; K1 reads it on marg. Ñ2
 reads 63^b after 64^{ab}. —^b) T1 शान्त-; T2. 4 G1. 2. 4. 5
 M सित- (for पीत-). D4 -कर्कर- (for -शर्कर-). D1 शीताः
 कर्करवालुकाः. — K4 om. (hapl.) 63^c-64^b. Ñ2 om. 63^{cd}.
 M1. 3 om. (hapl.) 63^c-64^d. —^c) D3 रम्याः (for नद्यः).
 — After 64^c, D5 ins. :

1078*

नीलोत्पलविभूषिताः ।

नद्यः पद्मचयोद्भवाः.

—^a) B3 -सलिलं; D3 T1 G1 °ल- (for °ला). K3 D2 T4
 दुमाः (for हृदाः).

64 G3 om. 64 (cf. v. l. 61). S1 om. 64^a; K4 om.
 64^{ab}; M1. 3 om. 64 (for all, cf. v. l. 63). T4 om. 64-
 65. Ñ2 transp. 64^a and 64^b. —^a) G2 पुष्पाङ्कुर- (for
 °कुल-). — After 64^{ab}, Ñ2 reads 63^b. —^c) D3
 अग्र्या (for नद्यो).

65 G3 om. 65 (cf. v. l. 61). T4 om. 65 (cf. v. l.
 64). —^a) T3 G4 रत्न- (for मत्त-). —^b) D1 गजैश्चैव
 (for कोकिलैश्च). D3 महामदैः (for सदां). —^d) S1
 पुण्यास्तु; K3 V2 Dn Ds D1. 3. 5 पुर्यां च; G2 पर्यन्त- (for
 पुर्यां तु). K2 नानाद्रुमलताकुलाः.

66 G3 om. 66^{ab} (cf. v. l. 61). —^a) T3 -यूथानां
 (for °नि). —^b) M4 वरा (for पुरे). D2. 3 -महिषीस् (for

°वास). —^c) K3 निवासाश्च कृतास्तत्र; T1. 3 G1. 3-5 M4
 निवासं चक्रुरत्रैव; G2 °सं चक्रिरे तत्र. —^d) Ds2 -पक्षिभिः
 (for °णाम्).

67^a) M1-3 तस्यां पुर्यां (by transp.). S1 पुण्यस्तु
 तस्यां रम्यायां. —^b) K1. 3 Ñ V1. 3 B2 Dn Ds D3-5 T1. 3
 G3. 4 M1 प्रासादो (for प्राकारो). K4 D1. 6 T2 प्रासादा वै
 हिरण्मयाः. — T1 om. 67^{cd}. —^c) Ñ1 T2-4 G1-3. 5 M1. 4
 व्यक्तः (for व्यक्तं). K4 व्यक्तः किष्कुशतोत्सेधो; D2 व्यक्तं
 निष्कशतैः श्रेष्ठो. — After 67, Ñ3 B1 D2 repeat and D3
 reads 49^{cd}.

68 T2 om. 68. —^a) K1-3 Ñ V B Dn Ds D1-4. 6
 G2 ते च (for तेन). T4 चैव; G3 तेन (for ते च). — B1
 om. 68^{cd}. —^c) K V1. 3 B2. 3 D1-6 भौमेन; T1. 3. 4 G1.
 3. 5 M विधिवद् (for भौमेन). Ñ2 प्रक्षिप्तानि च भौमेन.
 —^d) K2 प्रफुल्लानि वनानि च. — T1. 3. 4 G1. 3-5 M ins.
 after 68 : T2 after 67 :

1079* प्रासादाश्चैव संवीता लोकालोकविशारदाः ।

तस्यैव यदुसिंहस्य भवनालोकविश्रुतात् ॥

तस्मादभ्यधिकं सद्य विहितं विश्वकर्मणा ।

रामस्य यदुसिंहस्य शोभतेऽतिमनोहरम् ॥

[T2 om. (hapl.) lines 1-3. — (L. 1) T1 प्रासादाश्चैव संवीतो
 (for °). T1 G3 M1. 2 -विशारदः (for °दाः). — (L. 2)
 M1. 2 -पूजितात् (for -विश्रुतं). — (L. 4) M1-3 -मनोरमम्
 (for °हरम्).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : Ds2 T3. — Men-
 tion of Khila : K1 Ñ2. 3 V B Ds2 D1. 6. — Adhy.
 name : S1 द्वारकानिर्माणम्; K1. 2. 4 Ñ2. 3 V2. 3 B Dn Ds2
 D1 T1-3 G1. 3. 4 द्वारवतीविशेषनिर्माणम्; K3 द्वारवतीविशेष-

वैशंपायन उवाच ।

एवमालोकयामास द्वारकां वृषभेक्षणः ।

अपश्यत्स्वगृहं कृष्णः प्रासादशतशोभितम् ॥ १

मणिस्तम्भसहस्राणामयुतैर्विधृतं सितम् ।

तोरणैर्ज्वलनप्रख्यैर्मणिविद्रुमराजतैः ।

तत्र तत्र प्रभासद्भिश्चित्रकाञ्चनवेदिकैः ॥ २

प्रासादस्तत्र सुमहान्कृष्णोपस्थानिकोऽभवत् ।

स्फाटिकस्तम्भविधृतो विस्तीर्णः सर्वकाञ्चनः ॥ ३

पद्माकुलजलोपेता रक्तसौगन्धिकोत्पलाः ।

मणिहेमनिभाश्चित्रा रत्नसोपानभूषिताः ॥ ४

मत्तबर्हिणसंघैश्च कौकिलैश्च सदामदैः ।

बभूवुः परमोपेता वाप्यश्च विकचोत्पलाः ॥ ५

विश्वकर्मकृतः शैलः प्राकारस्तस्य वेश्मनः ।

व्यक्तकिष्कुशतोत्सेधः परिखायूथवेष्टितः ॥ ६

तद्गृहं वृष्णिर्निर्मितं विश्वकर्मणा ।

महेन्द्रवेश्मप्रतिभं समन्तार्धयोजनम् ॥ ७

ततस्तं पाण्डुरं शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठन्गरुत्मतः ।

प्रीतः शङ्खमुपाध्मासीद्विपतां लोमहर्षणम् ॥ ८

वर्णननिर्माणम्; N1 D2.3 द्वारवतीवर्णनम्; V1 Ds1 D4.5 द्वारवतीनिर्माणम्; D6 द्वारकाविशेषनिर्माणम्; T4 द्वारकाविशेषवर्णनम्; G2 द्वारकाविशेषविश्वकर्मनिर्माणम्; M1-3 द्वारकावर्णनम्. — *Adhy. no.* (figures words or both): K3 151; N3 V3 Ds2 155; V1 157; V2 156; D1 149; D3 162; D4 152; T1 G3.4 165; T2 G1 167; T3 174; T4 M1-3 134; G2 206; G5 M4 166. — *Sloka no.*: K1 54; Dn1 D4 73; Ds2 75; D3 74.

94

1 °) K1.2 N2.3 V B Dn Ds D4-6 T G M3.4 एवमालोकया (B1 °कमा; Dn1 °चया) नः स (T4 सन्). — °) K2 D2.3 द्वारकावृषभेक्षणः. — °) N1 B1 D2.3 प्रासादैरुपशोभितम्.

2 °) K1 D4 सहस्राणि (for °णाम्). — °) T1 G2 विधृतं (for विधृतं). S1 समम्; K1 V3 B1 D4 शतैः; N2 B3 D3.5 M3 सितैः; T4 शतम् (for सितम्). K2 V1.2 B2 M1.2 अयुतैर्विधृतं सितैः (M2 [inf. lin.] °तम् as in text); K3 आचितं विधृतं शतैः; K4 Dn Ds D1.2 अयुतैर्विधृतं शतैः (D2 समम्); D6 अयुतं विधृतं सितैः; T3 °तैर्विधृतः शतम्; M4 °तैर्विधृतं सितैः. — D3 om. 2° def. — °) D1 ज्वलितः; T2 G1.3-5 M अन्तल- (for ज्वलन-). — °) S1 K2.4 T1.2 G2.5 M2.4 -राजतैः (for -राजतैः). — T4 om. 2° def. — °) S1 प्रकाशद्भिः; K1 V3 D4.8 T2 G1.3-5 M4 प्रभावद्भिः (for °सद्भिः). — °) T3 G1.3.4 M1.2.4 मणि-; G5 तप्त- (for चित्र-). K2 तप्तकाञ्चनवेदिभिः; D2 मणिकाञ्चनवेदिकैः.

3 °) K1 D4 च; V1 om. (for सु-). — °) S1 महत्;

N1 Ds2 महान् (for सभवत्). — °) N2 V1 स्फटिक- (for स्फा°). K3.4 Ds D4 T3.4 -विधृतो (for -विधृतो). — °) V3 विकीर्णः (for विस्तीर्णः). G2 काञ्चनैः (for °नः).

4 M1-3 om. 4-6. K2 om. 4^{ab}. — °) B1 पद्माकर- (for °कुल-). K4 -जलोपेता (for °पेता). — °) B1 रत्न- (for रक्त-). K5 रक्तसौगन्धिकोत्पलाः. — After 4^{ab}, T4 reads 6 and repeats 4^{ab}. — °) N2 V3 B1 (marg). 2.3 D6 जाम्बूनदमयाश्चित्रा. — °) S1 रक्त- (for रत्न-).

5 M1-3 om. 5 (cf. v. l. 4). — °) K1.3.4 V1.3 B Dn Ds D1.4-6 T4 G2 -सुष्टाश्च; K2 -संयुष्टाः; N2.3 -दृष्टाश्च; V2 -युक्तैश्च (for -संघैश्च). — °) T4 मदोत्कटैः (for सदामदैः). — M1 om. 5°-8°. K3 T4 om. 5° def. — °) S1 वाप्यश्च कनकोज्ज्वलाः; D2.3 °श्च कुमुदोज्ज्वलाः.

6 M1-3 om. 6 (cf. v. l. 4). M4 om. 6 (cf. v. l. 5). T4 reads 6 after the first occurrence of 4^{ab}. — °) Cal. ed. विश्वकर्मकृताः शैलाः. — °) D6 प्रासादसु; Cal. ed. प्राकारासु (for °रसु). T1 वेश्मनि (for °नः). — °) K1.3 N2.3 V B Dn Ds D2.4.5 व्यक्तं (for व्यक्त-). N1 -शतो व्योमः (for -शतोत्सेधः). — °) K1.3.4 N2.3 V B D T G परि- (for -यूथ-). D3 -वेष्टितः (for -वेष्टितः). K2 परितः परिवेष्टितः.

7 M4 om. 7 (cf. v. l. 5). — °) V1 D1 विहितं (for निर्मितं). — °) Bom. Poona eds. G (ed.) महेन्द्रवेश्म वेश्म.

8 M4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — °) Ds T4 G3 तत्रस्थं (for ततस्तं). D2 दिव्यं (for शौरिद्). D3 ततदा पाण्डुरं दिव्यं. — °) D2 (marg. as in text) मनोहरम् (for गरुत्मतः).

द्वारकाप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[94. 22

तस्य शङ्खस्य शब्देन सागरशुद्धये भृशम् ।
 ररास च नभः कृत्स्नं तच्चित्रमभवत्तदा ॥ ९
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं संश्रुत्य कुरुरान्धकाः ।
 विशोकाः समपद्यन्त गरुडस्य च दर्शनात् ॥ १०
 शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्योपरि स्थितम् ।
 दृष्ट्वा जहृषिरे भौमा भास्करोपमतेजसम् ॥ ११
 ततस्तूर्यप्रणादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे सर्वेषां पुरवासिनाम् ॥ १२
 ततः सर्वे दशार्हाश्च सर्वे च कुरुरान्धकाः ।
 प्रीयमाणाः समाजगुरालोक्य मधुसूदनम् ॥ १३
 वसुदेवं पुरस्कृत्य भेरीशङ्खरवैः सह ।
 उग्रसेनो ययौ राजा वासुदेवनिवेशनम् ॥ १४
 आनन्दिनीं पर्यचरत्स्वेषु वैष्णवसु देवकी ।
 रोहिणी च यथोद्देशमाहुकस्य च याः स्त्रियः ॥ १५

ततः कृष्णः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्ययात् ।
 चचार च यथोद्देशमीश्वरानुचरो हरिः ॥ १६
 अवतीर्य गृहद्वारि कृष्णस्तु यदुनन्दनः ।
 यथार्हं पूजयामास यादवान्यादवर्षभः ॥ १७
 रामाहुकगदाक्रूरप्रद्युम्नादिभिरर्चितः ।
 प्रविवेश गृहं शौरिरादाय मणिपर्वतम् ॥ १८
 तं च शक्रस्य दयितं पारिजातं महाद्रुमम् ।
 प्रवेशयामास गृहं प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः ॥ १९
 तेऽन्योन्यं ददृशुर्भौमा देहबन्धानमानुषान् ।
 पारिजातप्रभावेन ततो मुमुदिरे जनाः ॥ २०
 तैः स्तूयमानो गोविन्दः प्रहृष्टैर्यादवेश्वरैः ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्विहितं विश्वकर्मणा ॥ २१
 ततोऽन्तःपुरमध्ये तच्छिखरं मणिपर्वतम् ।
 न्यवेशयदमेयात्मा वृष्णिभिः सहितोऽच्युतः ॥ २२

C 9033
B 2.99.22
P 2.99.22

D₃ अर्धतिष्ठन्गारुत्मता. — °) M₃ ततः (for प्रीतः). Ś₁ उपादाय; K₁ ध्माय; N₁ D₄ उपाध्मायद्; T₁₋₃ G_{1.3} M_{3.4} दध्मौ (for ध्मासीद्).

9 °) B₃ तस्य शब्देन महता.

10 °) N₁ D_{2.3} नि- (for सं-). — T₄ M₄ om. (hapl.) 10°-13°.

11 T₄ M₄ om. 11 (cf. v. l. 10). — °) G₂ गरुडोपरि संस्थितम्. — °) K₁ D₄ वीरा; K_{2.4} N_{2.3} V B Dn D₃ D_{1.2.5.6} G₂ पौरा; N₁ राजन् (for औमा). Ś₁ तं दृष्ट्वा जहृषे भौमा; K₃ D₃ दृष्ट्वा जहृषिरे पौरा (D₃ राजन्).

12 T₄ M₄ om. 12 (cf. v. l. 10). — °) K₃ N₃ V_{1.2} B Dn D₃ D_{1.4} -प्रणादाश्च; K₄ -प्रवादाश्च; V₃ D₃ -निनादाश्च; D₂ -प्रणादास्तु; D₃ दास्तु (for दश्च). K₂ G₂ तत्र तूर्यप्रणादाश्च. — °) K N_{1.2} V B D T₁ G_{2.3} महास्वनाः; G₅ नम् (for नः). — °) K N₂ V B D G जज्ञिरे सिंहनादाश्च.

13 T₄ M₄ om. 13° (cf. v. l. 10). — °) Ś₁ N₁ सदा (N₁ च दा) शार्हाः (for दशार्हाश्च). K N₂ V B D G₂ ततस्ते सर्वदाशार्हाः. — °) V₂ ते (for च).

14 °) K V_{2.3} B D G₂ शङ्खतूर्य-; N₁ बाणशब्द- (for भेरीशङ्ख-). Ś₁ बालवृद्धजनैः सह; N₂ V₁ शङ्खतूर्यवरैः सह. — °) K₁ D₄ ततो (for ययौ).

15 °) D₃ अथ देवी (for आनन्दिनी). — °) K N_{3.4} V_{1.3} B₂ D (except D₆) G₂ यशोदा च (for यथोद्देशम्).

16 °) K₁₋₃ V₁ B₃ D₂₋₅ T_{1.4} G₁ अभ्यगात् (for यात्). — °) K_{1.2} D₄ यथोद्देशान् (for द्वेषम्). — °) D₅ अक्रूरानु- (for ईश्वर). Ś₁ -मते (for -चरो).

17 °) T₄ यादवान्यादवेश्वरः.

18 °) Ś₁ ऊर्जितम्; V₃ T₂ अच्युतः (for अर्चितः).

19 °) Ś₁ ततः; T₄ तं हि (for तं च). — °) G₂ ततः (for गृहं). — °) V₁ स्वयम् (for -सुतः).

20 °) K₁₋₂ N_{1.2} V B Dn D₃ D₄₋₅ T₂ G₁ वीरा; D₁ T₄ G₂ वीरान् (for भौमा). D₃ अन्योन्यं ददृशुर्वीरा. — °) T_{1.2} G_{2.5} M₄ देहबन्धेन मानुषाः.

21 °) Ś₁ बन्दिभिः स्तूयमानस्तु. — °) V₁ सु- (for प्र-). D₂ -हृष्टो (for -हृष्टैर्). Ś₁ प्रहृष्टैर्यादवान्धकैः; K N_{3.4} V_{1.3} B D G₂ यादवर्षभैः; N₁ यदुपुगवैः; T₄ यादवोत्तमैः. — °) D₃ धीमान्; T₁₋₃ G_{1.2-5} M₃₋₄ श्रीमद् (for श्रीमान्). — °) D₂ विश्वकर्मकृतं तदा.

22 °) K₁ B₂ D₄ सञ्ज्ञ-; K₂₋₄ N₂ V B_{1.3} Dn D₃ D_{1-2.5.6} सञ्ज्ञं (for शिखरं). — °) T₁ G₂ न्यवेदयद् (for शयद्).

23 °) K₄ D₃ दिव्यद्रुमं; G₂ दिव्यं तरुः; M₃ दिव्यं द्रुमं (for दिव्यं द्रुमं). — °) B₂ T₂ G₄ अर्घ्यम् (for अर्घ्यम्).

94. 23]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 9033
B 2. 99. 33
P 2. 99. 33

तं च दिव्यं द्रुमश्रेष्ठं पारिजातमभिवाजित् ।
अर्च्यमर्चितमव्यग्रमिष्टे देशे न्यवेशयत् ॥ २३
अनुज्ञाय ततो ज्ञातीन्केशवः परवीरहा ।
ताः स्त्रियः पूजयामास संक्षिप्ता नरकेण याः ॥ २४
वस्त्रैराभरणैर्भोगैर्दासीभिर्धनसंचयैः ।
हारैश्चन्द्रांशुसंकाशैर्मणिभिश्च महाप्रभैः ॥ २५

पूर्वमभ्यर्चिताश्चैव वसुदेवेन ताः स्त्रियः ।
देवक्या सह रोहिण्या रेवत्या चाहुकेन च ॥ २६
सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सौभाग्येनाभवत्तदा ।
कुटुम्बस्येश्वरी त्वासीदुक्किमणी भीष्मकात्मजा ॥ २७
तासां यथार्हं हर्म्याणि प्रासादशिखराणि च ।
आदिदेश गृहान्कृष्णः परिवर्त्तितं पुष्कलान् ॥ २८

इति श्रीहरिवंशे चतुर्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।

ततः संपूज्य गरुडं वासुदेवोऽनुमान्य च ।
सखिवच्चोपगृह्यैनमनुजज्ञे गृहं प्रति ॥ १
सोऽनुज्ञातो हि सत्कृत्य प्रणम्य च जनार्दनम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे पक्षी यथेष्टं गगनेचरः ॥ २
स पक्षवातसंक्षुब्धं समुद्रं मकरालयम् ।
कृत्वा वेगेन महता ययौ पूर्वं महोदधिम् ॥ ३
कृत्यकाल उपस्थास्य इत्युक्त्वा गरुडे गते ।

K₂ अर्च्यार्हम् (for अव्यग्रम्). Ś₁ अर्च्यमच्युतमत्युग्रम्; Ñ₁ अर्चितार्चितमव्यग्रम्. — ^a) K₄ T₂ M₄ इष्ट- (for इष्टे).
B₁ न्ययोजयत् (for न्यवेश°).

24 °) K Ñ₁ V_{1.3} B_{1.3} Dn Ds D_{2.3.6} G₄ अनु-
ज्ञाय; K₂ M₄ ज्ञया; D₁ ज्ञातस् (for ज्ञाय). D₆ ज्ञातिं
(for ज्ञातीन्). — °) Ds D₁ ताः स्त्रियः पूजयामासुः. — ^a)
K₁ D₁ संगता; K₂₋₄ Ñ₃ V B Dn Ds₂ D_{1.6} G₂ संहता;
Ñ₂ संस्कृता; Ds₁ संहता (for संक्षिप्ता).

25 °) G₅ वणैर् (for वस्त्रैर्). D₄ G₂ दिव्यैर् (for
भोगैर्). — °) T₁₋₃ G_{1.3.4} M₄ च मणि- (for चन्द्रांशु-).
— After 25°, Ś₁ ins. :

1080* भूषणैर्विविधैरपि ।

गन्धैश्च विविधैर्दिव्यैर्.

26 °) M₁₋₃ तेन (for त्रैव). — ^b) M₃ वासुदेवेन (for
व°). — ^a) Ś₁ देवक्या (for रेवत्या).

27 D₂ om. 27^a-28^b. After 27, S (except G_{2.3})
G(ed.) ins. :

1081* सर्वकार्यसमाध्यक्षा केशवस्यातिवल्लभा ।

[M₄ काम- (for कार्य-). T₄ [आ]दि- (for [अ]ति-).]

28 D₂ om. 28^a (cf. v. 1. 27). — ^a) Ś₁ तथा (for
तासां). K₁ D_{3.4} T₃ रम्याणि (for हर्म्याणि). — °) Ś₁
गृहे; T₂ गृहं (for गृहान्). — ^a) Some Mss. परिवर्त्तितं
(for परि°). — After 28, S (except G₂) G(ed.) ins. :

1082* सत्यभामा सदा विष्णोः पार्श्वस्था संसदि प्रिया ।

COLOPHON om. in Ñ₁. — Mention of the Epic : Ds₂.
— Mention of Khila : — All Mss. (Ñ₁ om.). — Adhy.
name : Ś₁ नरकवधः समाप्तः; K_{1.2.4} Ñ₃ V_{1.3} B Dn
D₁₋₆ T₁₋₃ G_{1.3.4} M₁₋₃ द्वारकाप्रवेशः; K₃ द्वारकाप्रवेशवर्ण-
नम्; Ñ₂ द्वारकाप्रवेशनम्; V₂ Ds द्वारवतीप्रवेशः. — Adhy.
no. (figures, words or both): K₃ 152; Ñ₃ V₁ B₂ 158;
V₂ 157; V₃ Ds₂ 156; D₁ 150; D₃ 163; D₄ T₄ 153;
T₁ G₃ 166; T₂ G₁ 168; T₃ 175; G_{2.4} 160; G₅ M₄
167; M₁₋₃ 135. — Śloka no. : Dn₁ Ds₂ D₃ 28.

95

1 °) D₆ संपूज्य गरुडं देवो. — °) Ś₁ [उ]पहास्य; V₁
गुह्य; T₁ G₃ M चर्च; T_{2.3} G_{1.4.5} चार्च (for गृह्य).
— ^a) Ś₁ Ñ₁ D_{2.3} M₃ गृहान् (for गृहं).

2 °) K₁ D₄ T₁ M_{1.3} स्मि; K₂ स्थ (for हि). — ^b)
Ś₁ प्रणिपत्य (for प्रणम्य च). — °) S (except G_{2.4})
ताक्ष्यो (for पक्षी). — ^a) G₂ यथेष्टं विहगेश्वरः.

3 °) K₂ Ñ₁ D₅ पक्षपात- (for वात-). T_{1.2} G_{1.3.5}
M प्रक्षुब्ध; T₄ वि°; G₂ संरब्धं (for संक्षुब्धं). — ^b) K₄
Ñ₂ समुद्रं कमलालयम्. — ^a) K₁ Ñ_{1.2} V B_{1.2} Dn Ds₂
D_{3.5} T₄ G_{1.2.5} M_{3.4} पूर्व- (for पूर्वं).

4 °) K₄ Ñ₂ कृत(Ñ₂ ल्य)कालम् (for कृत्यकाल).

सभाप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[95. 14

कृष्णो ददर्श पितरं वृद्धमानकदुन्दुभिम् ॥ ४
 उग्रसेनं च राजानं बलदेवं च माधवः ।
 काश्यं सांदीपनिं चैव ब्रह्मगार्ग्यं तथैव च ॥ ५
 अन्यांश्च वृद्धान्वृष्णीनां तांश्च भोजान्धकास्तथा ।
 रत्नप्रवेकैर्दाशार्हो वीर्यलब्धैस्तदार्चयत् ॥ ६
 हता ब्रह्मद्विषः सर्वे जयन्त्यन्धकवृष्णयः ।
 रणात्प्रतिनिवृत्तोऽयमक्षतो मधुसूदनः ॥ ७
 इति चत्वररथ्यासु द्वारवत्यां सुपूजितः ।
 चाक्रिको घोषयामास पुरुषो मृष्टकुण्डलः ॥ ८
 ततः सांदीपनिं पूर्वमुपगम्य जनार्दनः ।

ववन्दे वृष्णिनृपतिमाहुकं विनयान्वितः ॥ ९
 अथाश्रुपरिपूर्णाक्षमानन्दगतचेतसम् ।
 ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुजः ॥ १०
 ततः शेषानभिक्रम्य सत्कृत्य च यथार्हतः ।
 सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामधोक्षजः ॥ ११
 ततः सर्वाणि दिव्यानि सर्वरत्नमयानि च ।
 आसनाभ्याणि विविशुरुपेन्द्रप्रमुखास्तदा ॥ १२
 ततस्तद्धनमक्षयं किंकरैर्यत्समाहृतम् ।
 सभां समानयामासुः पुरुषाः कृष्णशासनात् ॥ १३
 ततः स मानयामास दाशार्हान्यदुसत्तमान् ।

C 9058
B 2. 100. 14
P 2. 100. 14

—^b) Ś1 N1 इत्युक्त्वा गरुडो गतः. —^c) Ś1 ददर्श पितरं कृष्णो. —^d) N1 आद्यम्; D3 पूर्वम् (for वृद्धम्).

5 ^b) K1. 4 V B Dn Ds D1. 4. 6 स (for च). N2 V B D (except D3) T4 G2. 5 सात्यकिम् (for माधवः). —^c) K1. 4 D2. 5. 6 सांदीपनिं; K2 D1 सांदिपनिं; Ds सांदीपिनिं; D3 M4 पनं (for पनिं). —^d) K2 ब्राह्मणाग्र्यं; D2 ब्रह्मदत्तं; D3 वधुं गार्ग्यं; D5 भृगवं गार्ग्यं (for ब्रह्मगार्ग्यं). Ś1 गुरुं च तम् (for तथैव च).

6 ^a) T4 अन्यानृद्धान्वृष्णीनां स. —^b) V1 ये (for तांश्च). K4 B3 Ds1 भोजान्धकास् (for कांस्). Ś1 D2. 3 ये च भोजान्धकास्तथा; N1 ये च भोजानुगास्तथा; S (except T4 G2) सर्वान्भो (M4 तांश्च भो) जान्धकैः सह. —^c) Ś1 प्रसेकैर् (for प्रवेकैर्). K1. 3. 4 N1. 2 V B Dn Ds D1. 4. 6 T1. 4 G3 M4 दाशार्हान् (for हौं). D2. 3 रत्नप्रदानैर्दाशार्हान्.

7 ^a) G5 गता (for हता). D3 दुष्टद्विषः (for ब्रह्म). — M1-3 om. 7^{cd}. T1-3 G1. 3-5 M4 G(ed.) repeat 7^{cd} after 1083*. —^c) Ś1 एष प्राप्तः शतघ्नीभिर्; N1 बन्दिमुक्ताभिवासिभिः; T1-3 G1. 3-5 M4 (all second time) एवमुक्तः सह स्त्रीभिर्. —^d) N1 स्तुवन्तो; D3 सत्कृतो; D4 अजितो (for अक्षतो). — T1-3 G1. 3-5 M4 ins. after the first occurrence of 7^{cd}: T4 M1-3 G(ed.) after 7^{cd}.

1083* प्रीताश्च मुनयः सर्वे रक्षिता यदुसत्तमाः ।

इति प्रीता यदुवृषा वर्धयन्ति जनार्दनम् ॥

8 ^a) N1 वीथिः; T1-3 G1. 4. 5 M सर्व- (for इति). N2 रथ्यां च (for रथ्यासु). — Ds reads 8^c-9^b on marg. —^c) K2 चक्रिकैर्; V3 Dn1 चक्रिको; T1 चक्री स (for चाक्रिको). — After 8, S (except G2) G(ed.) ins. :

हरिवंश—77

1084* निर्विघ्नं मुनयो राजंश्चरन्तु विविधं तपः ।

निहतो नरको दुष्टः सानुगः सबलान्वितः ॥

[(L. 2) T4 सानुजः (for नः). T3 G1 सानुगः सबलानुगः (for ^b).]

9 ^a) Some Mss. सांदीपनिं, सांदिपनिं, सांदीपिनिं or सांदीपनं (for सांदीपनिं). —^b) K1 D4 अधिगम्य; K2-4 N1. 2. 3 (marg.) V1 B1 Dn Ds D1. 5 T3 G4. 5 M2 अभिगम्य; N3 V2. 3 B2. 3 D2. 3. 6 अभिवाद्य; T2. 3 उपागम्य (for उप). —^c) T1-3 G1. 3. 4 M4 नृपभम् (for नृपतिम्). —^d) D4 आहुकिं (for कं).

10 Dn3 om. (hapl.) 10^c-11^b. —^a) K1-3 V B Dn1 Ds D4. 6 तथाश्रुः; D1 तथोदः; D5 तथा तु; G2 तथा हि (for अथाश्रुः). —^b) Ds1 G2 चेतसा (for सम्). — N1 om. 10^{cd}. —^d) D2 (marg. as in text) पितरं स सहानुजः.

11 Dn3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^a) T1-3 G1. 3-5 M4 स्वकान्; T4 M1-3 सर्वान् (for शेषान्). D3 उपागम्य (for अभिक्रम्य). K N2. 3 V B Dn1 Ds D1. 4-6 G2 उप- (K1 D4 पा) गम्य तथा शेषान्; N1 ततः संधानतिक्रम्य. —^b) D5 नमस्कृत्य (for सत्कृत्य च). N1 D2. 3 जनार्दनः (for यथार्हतः). —^c) D3 अनु- (for नाम). T1-3 G1. 4. 5 M4 सत्कारं; G3 संस्कारं; M1-3 संग्राहं (for जग्राह). —^d) V1 B3 D3 दशार्हणाम् (for दां). S (except T4 G2) अथाकरोत् (for अधोक्षजः).

12 ^a) M1. 2. 3 (inf. lin. as in text) स्पर्ध्यानि (for सर्वाणि). —^c) K1 D4 आसनानि निविशुर्; G2 विमानाभ्यानि वि.

13 ^a) Ś1 उदाहृतम्; K1 D4 प्रसाधिं (for समाह). — G2 om. 13^c-15^b. —^c) K N1. 2. 3 (marg.) V1. 2 B1. 3 Dn Ds D1. 4. 5 तत्सभामानयामासुः; T2. 3 G3 M1-3

95. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

सर्वान्दुर्भिशब्देन पूजयिष्यञ्जनार्दनः ॥ १४

तामासनवतीं रम्यां मणिविद्रुमतोरणाम् ।

सुदाशार्ही सुदाशार्हा विविशुः कृष्णशासनात् ॥ १५

ततः पुरुषसिंहैः सा यदुभिः सर्वतो वृता ।

शुशुभेऽभ्यधिकं शुभ्रा सिंहैर्गिरिगुहा यथा ॥ १६

रामेण सह गोविन्दः काञ्चनं महदासनम् ।

उग्रसेनं पुरस्कृत्य भेजे वृष्णिपुरस्कृतः ॥ १७

तत्रोपविष्टांस्तान्वीरान्यथाप्रीति यथावयः ।

समाभाष्य यदुश्रेष्ठानुवाच मधुसूदनः ॥ १८

इति श्रीहरिवंशे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वासुदेव उवाच ।

भवतां पुण्यकीर्तीनां तपोबलसमाधिभिः ।

अपध्यानाच्च पापात्मा भौमः स नरको हतः ॥ १

मोक्षितं बन्धनाद्दुष्टं कन्यापुरवरं महत् ।

सभां संमानं.

14 G₂ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Ś₁ K₂ B₂ T₂. 3 G₁. 3 M₄ सं- (for स). — ^b) G₃ M योध- (for यदु-). K₁-3 Ñ₃ V₁. 3 B Dn Ds D₁. 4-6 G₅ -सत्तमः; Ñ₂ V₂ D₃ -नन्दनः (for -सत्तमान्). Ś₁ दाशार्होऽयं यदूत्तमः; K₄ हान्स यदूत्तमः. — ^c) T G₁. 3-5 M₁-3 सभां; M₄ सदा (for सर्वान्). Ñ₁ V₁ D₂ -घोषेण (for -शब्देन). — ^d) G₁ M₁-3 पूरयिष्यञ्; G₅ शोभं (for पूजं).

15 G₂ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^a) Ñ₂ V₃ B₁. 3 D₆ नानासन (B₃ गुणवतीं रम्यां. — ^c) T₄ G₂ partly damaged; K₁ सभां ददृशुर्दाशार्हा; K₂ सभां दाशार्हदाशार्हा; K₃. 4 अदाशार्हाथ दाशार्हा; Ñ₁ सुदाशार्हा हि दाशार्हा; Ñ₂ V₃ B Dn D₆ सभां सर्वद (V₃ Dn दा) शार्हास्ते; Ñ₃ V₁ ते सभां सर्वदाशार्हा; V₂ सदाशार्हा दशार्हास्ते; D₈ अदाशार्हा दशार्हास्ते; D₁ तां सभां च दाशार्हास्ते; D₂ तां सभां ते च दाशार्हा; D₃. 4 सभां दशार्हा दाशार्हा; D₅ सभां दाशार्हमुख्यास्ते; T₁-3 G₁. 3. 4 सुधर्माथ दाशार्हा; M₁-3 दाशार्हमथ दाशार्हा. — ^d) D₂ शासने (for नात्).

16 ^a) Ś₁ B₂ (also as in text) T₄ G₂. 4 या; K₂ T₁-3 G₁. 3. 5 M तु; B₃ च (for सा). — ^b) Ś₁ धृता (for वृता). D₅ यदुभिः संवृतोऽच्युतः; D₆ भिः सर्वतोषिता. — After 16^{ab}, D₁-3. 5 T₁-3 G M₄ ins.:

1085* सर्वार्थगुणसंपन्ना सा सभा भरतर्षभ ।

[M₄ सा सभा पुरुषर्षभ (for ^b).]

— B₃ om. 16^c-18^b. — ^c) T₂. 3 ह्यधिकं (for ऽभ्यं). — ^d) Ñ₁ गुहामिव (for गुहा यथा). T G₁. 3-5 M₄ सिंहैरिव महागुहा; M₁-3 सिंहैरिव गिरिगुहा.

17 B₃ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^b) Ñ₃ (marg. as in text) B₁ T G₁. 3-5 काञ्चनं परमासनम्. — ^c) G₃ नमस्कृत्य (for पुरं). — ^d) K V₃ B₂ Dn Ds D₁ G₂ भोज (for भेजे). T₂. 3 G₁. 4. 5 -नमस्कृतः (for पुरं). Ñ₁ B₁ D₃ G₃ भोज (G₃ भैम) वृष्णिपुरःसरः.

18 B₃ om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) V₁ [उ]परिस्थांस् (for विष्टांस्). — ^b) Ś₁ K₄ यथास्थानं; K₁ Dn₁ D₁. 2. 4 S (except M₄) प्रीतिर्; Ñ₁ Ds प्रीतिं; Ñ₂ वीर्यं; D₃ पूर्व (for प्रीति). — ^c) Ś₁ समानाय्य; Ñ₁ गम्य; D₂ साद्य (for भाष्य). — ^d) K₁-3 V₁. 3 B D (except D₂. 3) G₂ उवाच पुरुषोत्तमः.

COLOPHON om. in Ñ₁. — Mention of the Epic : Ds₂ T₃. — Mention of Khila : All Mss. (Ñ₁ om.). — Sub-parvan : Ś₁ आश्चर्यपर्व. — Adhy. name : K₁. 2. 4 Ñ₃ V B D T G₁. 3. 4 सभाप्रवेशः; K₃ सभाप्रवेशवर्णनम्; Ñ₂ सभाप्रवेशनम्. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ (marg.) 53; Ñ₃ V₁ B₂ 159; V₃ Ds₂ 157; Dn 156; D₁ 151; D₃ G₂ 164; D₄ 154; T₁ G₃. 4 167; T₃ 176; T₄ M₁-3 136; G₁ 169; G₅ M₄ 168. — Sloka no. : Dn₁ Ds₂ D₃ 18.

96

1 K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 4-6 श्रीकृष्ण उवाच; Ñ₁ विष्णुर्; T₄ G₂ श्रीभगवानु (for वासुदेव उ). — ^c) T G₁. 3-5 M अवध्योऽपि (for अपध्यानाच्). D₂ अवध्यश्चैव पापात्मा; D₃ अवध्योऽप्यथ पां. — ^d) G₂ हतः प्रागज्योतिषाधिपः.

2 ^a) T₁-3 G₁. 3 M₄ बन्धनं (for नाद्). Ñ₁ मोक्षितो

मणिपर्वतमुत्पाद्य शिखरं चैतदाहतम् ॥ २
 अयं धनौघः सुमहान्किंकरैराहतो मया ।
 ईशा भवन्तस्तस्येति तानुक्त्वा विरराम ह ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भोजवृष्ण्यन्धका वचः ।
 जहर्पुर्हृलोमानः पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४
 ऊचुश्चैनं नृवीरास्ते कृताञ्जलिपुटास्ततः ।
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ॥ ५
 यत्कृत्वा दुष्करं कर्म देवैरपि सुदुष्करम् ।
 लालयेः स्वजनं भोगै रत्नैश्च स्वयमर्जितैः ॥ ६
 ततः सर्वदशार्हाणामाहुकस्य च याः स्त्रियः ।
 प्रीयमाणाः सभां जग्मुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७

देवकीसप्तमा देव्यो रोहिणी च शुभानना ।
 ददृशुः कृष्णमासीनं रामं चैव महाभुजम् ॥ ८
 तौ तु पूर्वमतिक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ।
 अभ्यवादयतां देवौ देवकीं रामकेशवौ ॥ ९
 सा ताभ्यामृषभाक्षाभ्यां पुत्राभ्यां शुशुभेऽधिकम् ।
 अदितिर्देवमातेव मित्रेण वरुणेन च ॥ १०
 ततः प्राप्तौ नराग्र्यौ तु तस्या दुहितरं तदा ।
 एकानंशेति यामाहुर्नरा वै कामरूपिणीम् ॥ ११
 तथा क्षणमुहूर्ताभ्यां यया जज्ञे सहेश्वरः ।
 यत्कृते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः ॥ १२
 सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णि सन्ननि पूजिता ।

C 9070
 B 2, 101. 13
 P 2, 101. 13

बन्धने गुप्तः ; D2. 3 ता बन्धनाद् (D3 ने गु) सा. — ^δ) D2. 3
 -वरे तथा ; G3 -वरे महत् (for -वरं महत्). K Ñ2. 3 V B
 Dn Ds D1. 4-6 G2. 4 कन्यान्तःपुरमु (V2 स) त्तमम् ; T1-3
 G1 M पुरमेरमहत् ; G5 कन्यान्तःपुरं महत्. — ^ε) G2
 उत्क्षिप्य (for उत्पाद्य).

3 ^a) Ś1 Dn1 वनौघः (for धं). — ^δ) K2. 3 Ñ2. 3
 (marg.) V3 B1. 2 Dn Ds D1. 2. 5. 6 मम ; G2 पुरा (for
 मया). K4 किंकरैराहतो मम. — ^ε) N (except Ś1) T4 G2
 द्रव्यस्य ; T1 तस्यैते (for तस्येति). — ^d) D2. 3 इत्युक्त्वा
 (for तानुक्त्वा).

4 ^b) Ś1 भोजवृष्ण्यन्धकानुगाः. — ^ε) Ś1 Ñ1 G2 जहसुर् ;
 K3. 4 D3 जहर्पुर् (for जहर्पुर्). Some Mss. -रोमाणः (for
 लोमानः). — ^d) D2. 3 गदाधरम् (for जनार्दनम्).

5 ^a) T4 [ए]ति (for [ए]नं). V3 तु वीरास्ते ; B1 (also
 as in text) महाबाहो (for नृवीरास्ते). — T1 om. 5^{ad}. — ^d)
 K4 त्वत्तो ; Ñ1. 3 (marg. as in text) तव (for त्वयि).
 K3 Ds नन्दने (for नं). D2 देवकीनन्दन त्वयि.

6 ^a) V3 D3. 5. 6 T2-4 G1. 3. 5 M1. 3. 4 यत्कृतं (for
 त्वा). K1. 3 Dn D4 G2 दुष्कृतं ; K4 दुस्तरं (for दुष्करं).
 V2 T1 यत्कृतं दुष्कृतं कर्म. — ^δ) Ś1 दुरुत्सहम् ; K4 V1 दुरा-
 सदम् ; T4 सुदुस्तरम् (for ष्करम्). — D3 om. 6°-7^d.
 — ^ε) Ś1 लाडय ; T1 G1. 3. 5 श्लाघय ; M1-3 श्लाघयन् (for
 लालयेः). K2. 4 Ñ V3 B Dn Ds D4 G2 स्वजनान् (for नं).
 G4 भोज्यै (for भोगै). K1. 3 V1. 2 D6 लालय स्व (K1. 3
 येत्स्व) जनान्भोगै ; D1 लालयन्स्वजनान्भोगै ; D2 लालयेत्स्व-
 जनान्भोगान् ; T2. 3 M4 श्लाघय स्व (T3 येत्स्व) जनं भोज्यै ;
 G4 लालयेः स्वजनं भोज्यै. — ^d) K1 अनन्तैः ; V3 D6 अर्थैश्च
 (for रत्नैश्च).

7 D3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) M2 (inf. lin. as
 in text) तेन (for ततः). K1. 2 सर्वा ; G(ed.) सर्वे (for
 सर्व). K4 दशार्हाणां च सर्वेषाम्. — ^δ) M2 (inf. lin. as
 in text) आहूता यादवस्त्रियः. — ^ε) Ñ1 D2 स्वयं जग्मुर् ;
 Ñ3 (marg. as in text) T G1. 3-5 M1-3 समाजग्मुर् (for
 सभां जं). M1 श्रुत्वातिप्रियमाजग्मुर्.

8 ^a) K3. 4 D3. 4 G2 प्रमुखा (for सप्तमा). — ^δ) Ñ3
 V1 B1. 3 (marg.) रोहिणी रुचिरानना. — ^ε) T4 M1-3
 विष्णुम् (for कृष्णम्).

9 ^a) Ñ3 (marg. as in text) V3 B1 Dn Ds D3. 6
 अभिक्रम्य ; T1. 2 G3. 5 M परि (for अति). — ^δ) Ñ1
 अभिगम्य (for वाद्य). — ^ε) Ś1 K3. 4 Ñ2 V2 B2. 3 Dn
 D1. 6 T2. 4 G1. 2. 4 देवौ (for देवौ). Ñ1 V3 D4. 5 T1 G3. 5
 M4 अभिवादयतां देवौ (Ñ1 V3 D5 T1 देवौ).

10 ^a) K2 Dn Ds D1. 4 सा ताभ्यामृषभाभ्यां वै (K2
 D1. 4 ह्याभ्यां). — ^δ) K3. 4 Ñ1 ऽम्बिका ; D3 भृशम् (for
 ऽधिकम्). — ^ε) Ś1 सा ; B3 च (for [ए]व). — ^d) T1
 पुत्रेण (for मि).

11 ^a) K2 अमराग्र्यौ (for नराग्र्यौ तु). T1-3 G M ततः
 प्राप्ता शुभा कन्या. — ^δ) K Ñ2. 3 V2 Dn Ds D1. 4 तस्याः
 सा दुहिता तदा ; D6 S तयोस्तु भगिनी शुभा. — ^ε) T3. 4
 G1. 3. 5 M एकानंशेति यामाहुर्. — ^d) Ś1 नराणां (for नरा
 वै). K1 V1 रूपिणी (for णीम्).

12 ^a) Ñ1 तदा ; T1 G2-3 M4 तथा ; M1. 2 अथ (for
 तथा). T2 तथा क्षणमभूताभ्यां. — ^δ) T1 G1. 2. 5 यथा (for
 यया). Ñ1 D2 T3 M4 महेश्वरः ; Ñ3 V1. 2 B1. 3 Dn Ds
 D1. 4-6 T2 सुरे (for सहे). Ś1 K1. 3 Ñ2 B2 D3 G4
 यथा जज्ञे सुरे (Ś1 Ñ2 महे)श्वरः.

पुत्रवत्पाल्यमाना वै वासुदेवाज्ञया तदा ॥ १३
तामेकामाहुरुत्पन्नामेकानंशेति मानवाः ।
योगकन्यां दुराधर्षा रक्षार्थं केशवस्य च ॥ १४
तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः ।
देववदिव्यवपुषा कृष्णः संरक्षितो यया ॥ १५
तां च तत्रोपसंगम्य प्रियामिव सखीं सखा ।
दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधवः ॥ १६
तथैव रामोऽतिबलस्तां परिष्रज्य भाविनीम् ।
मूर्ध्नुपाग्राय सव्येन परिजग्राह पाणिना ॥ १७
ददृशुस्तां प्रियां मध्ये भगिनीं रामकृष्णयोः ।

रुक्मपद्मकरव्यग्रां श्रियं पद्मालयामिव ॥ १८
अथाक्षतमहावृष्ट्या पुष्पैश्च विविधैः शुभैः ।
अवकीर्य च लाजैस्तां स्त्रियो जग्मुर्यथागतम् ॥ १९
ततस्ते यादवाः सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ।
उपोषदिविशुः प्रीताः प्रशंसन्तोऽद्भुतं कृतम् ॥ २०
पूज्यमानो महाबाहुः पौराणां रतिवर्धनः ।
विजहार महाकीर्तिर्देवैरिव स तैः सह ॥ २१
समासीनेषु सर्वेषु यादवेषु जनार्दनम् ।
नियोगात्रिदशेन्द्रस्य नारदोऽभ्यागमत्सभाम् ॥ २२
सोऽथ संपूजितः पूज्यः शूरैस्तैर्यदुपुंगवैः ।

13 ^b) T₄-सद्वसु (for °नि). — °) K Ñ₂ D (except D₆) G₂ M₁₋₃ पुत्रवत्परिपालयन्ती.

14 °) T₁₋₃ G_{1.3-5} M_{1.3.4} एवम्; T₄ एनाम्; M₂ एताम् (for एकां). — For 14^{ab}, N (except S₁) G₂ subst.:

1086* एकानंशेति यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि ।

[D₃ ताम् (for याम्). D₂ उत्पन्ना (for °न्नां).]

— °) D₅₁ योगकन्या (for °न्यां). — °) S₁ रक्षार्थं केशवाज्ञया.

15 °) T₄ यां (for तां). D_{2.3} तां वै सुमनसः सर्वे; T₁ तां वै देवीं जना लोके. — °) K₄ पूजयिष्यन्ति यादवाः. — °) G_{1.5} दिव्यां वै (for देववद्). S₁ K₂ Ñ_{1.2} D₆-वपुषः; D_n D₅₁ षं; Bom. Poona eds. G(ed.)-पुरुषः (for -वपुषा). D₃ देवो दिव्येन वपुषा; T G_{3.4} M₄ दिव्यां (T_{1.2} °व्या) वै दिव्यपुरुषाः; M₃ दिव्यां वै दिव्यवपुषं. — °) D₂ जनया (for यया).

16 °) D₂ कृष्णः सु-; D₃ कृष्णोऽनु- (for तत्रोप-). Ñ₁ तव पुत्रोऽनुसंगम्य. — °) K₄ श्रियाम् (for श्रि°). S₁ D₅₁ G_{2.5} सखी (for सखीं). Ñ_{1.2} B₂ D_{1.2.4.5} स्वसाम् (for सखा). — K₃ repeats 16^{cd} after 22. — °) S₁ एकेनाग्रे; T G_{1.3-5} M करेणाथ (for कराग्रेण). — °) S₁ D₃ केशवः (for माधवः).

17 ^b) K Ñ V_{2.3} B D G₂ सं- (for तां). V₁ मानिनीम् (for भावि°). — °) K₁₋₃ Ñ V_{2.3} B_{2.3} D_n D₅₁ D_{1.4-6} T₄ G₂ प्रति- (for परि-).

18 °) K Ñ_{2.3} V_{2.3} B_{2.3} D_n D_{1.2.4-6} T₄ M₄ ताः स्त्रियो; V₁ B₁ D₃ D₃ T₁ G₂ तां स्त्रियो (for तां प्रियां). — °) T_{2.3} G_{1.5} भगिनीं कृष्णरामयोः. — °) K₁ रुक्मपद्म- (for °पद्म-). K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B D_n D₅₂ D₁₋₆ T₄ G_{2.5}

-व्यग्रकरां; D₅₁-व्यतिकरां (for -करव्यग्रां). Ñ₁ रुक्मपद्मधर-व्यग्रां. — °) K_{2.3} D_n D₁ M₂ स्त्रियं (for श्रियं). T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ स्त्रि (G₄ M₄ श्रि)यं पद्मकरामिव.

19 °) K₁₋₃ Ñ V B D_n D₅ D_{1-4.6} T₄ G₂ M₄ तथा-क्षत-; K₄ D₅ त(D₅ य)थाक्षतैर् (for अथाक्षत-). — °) K₂₋₄ Ñ V B D_n D₅₁ D_{1.3.5.6} T G ताः (for तां). — °) K Ñ V B_{2.3} D_n D₅ D_{1.2.4-6} G₂ यथालयम्; D₃ स्वमालयम् (for यथागतम्).

20 °) S₁ नैर्ऋताः; T₁₋₃ G_{1.3-5} M विस्मिताः (for यादवाः). — °) K₁ Ñ_{2.3} (marg.) V_{1.2} D_{3.4} उत्थाय (for उपोष-). D₅ प्रीत्या (for प्रीताः). — °) T₃ G₅ कथयन्तो (for प्रशंसन्तो). Ñ₃ महाद्भुतम्; D₂ ऽद्भुतं च ततः; D₃ °तं सकृत् (for °तं कृतम्).

21 ^b) S₁ K₄ D₅ नन्द- (for रति-). — °) Bom. Poona eds. G(ed.) विरराज (for विजहार). — °) D₁ अपि शतैः (for इव स तैः). — After 21, S (except G₂) ins. an addl. colophon [Mention of the Epic: T₃. — Adhy. name: T₁ G₃ एकानङ्गागमनम्. — Adhy. no.: T₁ G₃ 168; T₂ G₁ 107; T₃ 177; T₄ M₁₋₃ 137; G₄ 168; G₅ 169].

22 Before 22, T G_{1.3-5} M ins. वैशंपायनः. — °) K_{1.3} D₄ वीरेषु (for सर्वेषु). — °) S₁ पूजयन्तो; Ñ_{1.3} V₁ B₁ बान्धवेषु (for यादव-). — °) T₄ निदेशात् (for नियोगात्). — °) D₅₁ स्यागमत् (for सभ्या°). D₃ सदः (for सभाम्). — After 22, K₃ repeats 16^{cd}.

23 K₃ om. 23^{ab}. — °) S₁ सोऽभिः; D₂ साधु (for सोऽथ). D₁ संपूज्य तं (for °जितः). S₁ पूज्यैः; K₂ कृष्णो; V₁ तत्र; D_{2.3} सौम्यः; T_{1.4} G₂₋₄ M सर्वैः (for पूज्यः). T₂ G_{1.5} सोऽथ संपूजितैः सर्वैर्. — °) K₁ नरैस्तैर्; K₂ नरैश्च (for शूरैस्तैर्). T₁₋₃ G_{1.3-5} M₄ यादवैर्मुनिपुंगवैः. — °)

नारदागमनम्]

विष्णुपर्व

[96. 32]

करे संस्पृश्य गोविन्दं विवेश महदासनम् ॥ २३

सुखोपविष्टस्तान् वृष्णीनुपविष्टानुवाच ह ।

आगतं शकवचनाज्जानीध्वं मां नरर्षभाः ॥ २४

शृणुध्वं राजशार्दूलाः कृष्णस्यास्य पराक्रमम् ।

यानि कर्माणि कृतवान्वाल्यात्प्रभृति केशवः ॥ २५

उग्रसेनसुतः कंसः सर्वान्निर्मथ्य बान्धवान् ।

राज्यं जग्राह दुर्बुद्धिर्बध्वा पितरमाहुकम् ॥ २६

समाश्रित्य जरासंधं श्वशुरं कुलपांसनः ।

भोजवृष्ण्यन्धकान्सर्वानवमन्यत दुर्मतिः ॥ २७

ज्ञातिकार्यं चिकीर्षस्तु वसुदेवः प्रतापवान् ।

उग्रसेनस्य रक्षार्थं स्वपुत्रं पर्यवक्षत ॥ २८

स गोपैः सह धर्मात्मा मथुरोपवने वसन् ।

अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतवान्मधुसूदनः ॥ २९

प्रत्यक्षं शूरसेनानां श्रूयते महदद्भुतम् ।

यथानेन शयानेन शकटान्तरचारिणा ॥ ३०

राक्षसी निहता रौद्रा शकुनीवेषधारिणी ।

पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला ।

विषदिग्धं स्तनं क्षुद्रा प्रयच्छन्ती महात्मने ॥ ३१

ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनेचराः ।

पुनर्जातोऽयमित्याहुरुक्तस्तस्मादधोक्षजः ॥ ३२

C 9090
B 2. 101. 32
P 2. 101. 32

B₂ Dn₁ T₃. 4 करं सं-; D₃ करेण; G₂ करौ सं- (for करे सं-).
D₄ करं संस्पृश्य स हरेद्. — ^a) K Ñ V B Dn Ds D₁. 4-6
G₂ विवेश परमासने; D₂. 3 उपविष्टो महासने; M₃ निषसाद
वरासने. — After 23, Ds₁ (marg.) ins.:

1087* ततः प्राह महाबाहुराहुको नृपतिर्मुनिम् ।
मुने वाचय किंचिद्वै पुराणं परमोत्तमम् ॥
तथेति हरिणा भूप हरिवंशस्य पुस्तकम् ।
निक्षिप्तमासने पुण्ये नारदोऽवाचयत्तदा ॥
श्रोतव्योऽप्युद्धवश्चाशु भूत्वा मौनमुपाश्रितः । [5]
सुखोपविष्टस्तूष्णीं तां नारदोऽवाचयत्कथाम् ॥

24 ^a) V₂ D₁ सुखोपविष्टांस्तान् वृष्णीन्. — ^b) G₅ उवाच
मुनिपुंगवः. — ^c) K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 4-6 T₄ G₂ संप्राप्तं
(for आगतं). Ñ₁ B₁ सदानाज् (for -वच). — ^d) Ś₁
D₂. 3 जानीध्वं यादवर्षभाः; B₃ T₁-3 G₄. 5 ध्वं मानवर्षभाः;
G₃ ध्वं मनुजर्षभाः.

25 ^a) Ś₁ यदु- (for राज-). — ^c) G₃. 5 बलवान् (for
कृतं). — M₄ reads 25^a-27^a twice.

26 For the repetition in M₄, cf. v. l. 25. — ^b) N
(except Ś₁ D₂. 3) T₄ G₂ यादवान् (for बान्ध-).

27 For the repetition in M₄, cf. v. l. 25. — ^a)
K₁ समासृज्य (for श्रित्य). — ^b) Ñ₂ D₄ -पांसुलः; V₁
-पांसुलः; V₃ -पांसुलः; B₃ -पांसुलः; G₂. 3. 5 M₁. 3. 4 (both
times) -पांसनम् (for नः). — ^d) Ñ₁. 3 V₂ D₅ T G₁. 2.
4. 5 M₁-3 अवमत्य सुदु (Ñ₁ स दु; V₂ च दु) र्मेति; Ñ₂ V₁. 3
B₁. 3 D₂. 3. 6 न्य च दु (V₁ B₁ सुदु) र्मेति.

28 ^a) K₁-3 Ñ B₂ Dn Ds D₁. 4 T₁. 3 G₁. 3-5 विकी-
र्षुस् (for र्षिस्). — Ś₁ om. 28^c-31^d. D₅ reads 28^c-29^b
on marg. — ^d) D₃. 5 स्वं (for स्व-). D₄ स्वपुत्रं पर्यवक्षत.
— After 28, Ñ₂ ins.:

1088* नन्दगोपस्य भवने गोव्रजेषु च वर्धितः ।

29 Ś₁ om. 29 (cf. v. l. 28). — ^a) D₅ वनौकसैः स
धर्मात्मा; D₄ M₁-3 गोपैः सह स ध- — ^b) K₁ स्वसत्; Bom.
Poona eds. G(ed.) स्थितः (for वसन्). — ^c) V₂ कार्याणि
(for कर्माणि).

30 Ś₁ om. 30 (cf. v. l. 28). — ^a) K₁ D₄ प्रत्यक्षे
(for र्षं). — ^b) Ñ₂ यत्तां; V₂. 3 D₆ T₁ श्रूयतां; D₂. 3
दृश्यते (for श्रूयते). T₂. 3 G₁. 3-5 M₄ श्रूयतामिदमद्भुतम्.
— ^c) K₁. 3 Ñ₃ V₁ B Dn Ds D₁. 2. 4. 6 अधोऽनेन; K₂
आत्मनैव; K₄ V₂ T₁ G₁ उत्तानेन; Ñ₁ अथोऽनेन; Ñ₂ V₃
D₃ G₅ अथानेन; D₅ अथोत्तान-; G₂ आसने तु (for यथानेन).
— ^d) K₂ शकटं परिवर्तितम्.

31 Ś₁ om. 31^{abc} (cf. v. l. 28). — ^a) V₂. 3 B₂. 3
Ds D₆ रौद्री; D₂. 3 क्षुद्रा; T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁-3 क्रूरा (for
रौद्रा). — ^c) Ñ₂ V₃ B₃ D₂. 3. 6 T₂-4 G₁. 3-5 M सा घोरा
(by transp.). — ^e) K₂ कुद्रा; K₄ रौद्रं; T G₁. 3-5
M₁-3 पापा (for क्षुद्रा). M₄ विषदिग्धस्तना पापा. — ^f) K
Ñ V B Dn Ds D₁. 4-6 T₁ G₂. 3 जनार्दने; D₃ महात्मनः
(for ने).

32 ^a) Ś₁ ते (for तां). K Ñ₁. 2 V₂. 3 B₂. 3 Dn Ds
D₁. 4-6 T₁ G₂ ददृशुर्निहतां तां ते (K₁. 2. 4 D₁. 4 तां ते तु;
D₅ तां तत्र; D₆ तां तेन; G₂ तामन्ते). — ^b) Ñ₃ V₂ B₁
वनौकसः (for वनेचराः). K Ñ₁. 2 V₁. 3 B₂. 3 Dn Ds D₁.
4-6 G₂ M₄ राक्षसी वनेचराः. — After 32^{ab}, Ñ₂ V₂ B₁
Dn Ds D₁ ins.:

1089* बलेः सुतां महाघोरां भीषणां विकृताननाम् ।
— ^c) T₁-3 G₁. 3. 5 M [उ]क्तस् (for [आ]हुस्). — ^d) S
तेगौपैर्गौपनन्दनः.

C 9091
B 2, 101, 33
P 2, 101, 33

अत्यद्भुतमिदं चासीद्यच्छिशुः पुरुषोत्तमः ।
पादाङ्गुष्ठेन शकटं क्रीडमानो व्यलोडयत् ॥ ३३
दाम्ना चोलखले बद्धो विप्रकुर्वन्कुमारकान् ।
दामोदर इति ख्यातो वसुदेवसुतस्ततः ॥ ३४
कालियश्च महानागो दुराधर्षो महाबलः ।
क्रीडता वासुदेवेन निर्जितो यमुनाह्वे ॥ ३५
अक्रूरस्य च प्रत्यक्षं यन्नागभवने प्रभुः ।
पूज्यमानस्तदा नागैर्दिव्यं वपुरधारयत् ॥ ३६
शीतवातादिता गाश्च दृष्ट्वा कृष्णेन धीमता ।
धृतो गोवर्धनः शैलः सप्तरात्रं महात्मना ।

शिशुना वासुदेवेन गवां त्राणार्थमिच्छता ॥ ३७
तथा सुदुष्टोऽतिबलो महाकायो नरान्तकृत् ।
गोपतिर्वासुदेवेन निहतोऽरिष्टकः क्षितौ ॥ ३८
धेनुकः स महाकायो दानवः सुमहाबलः ।
निहतो वासुदेवेन गवां त्राणाय दुर्मतिः ॥ ३९
सुनामानममित्रघ्नं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ।
वृकैर्विद्रावयामास ग्रहीतुं समुपागतम् ॥ ४०
रौहिणेयेन संगम्य वने विचरता पुनः ।
गोपवेषधरेणैव कंसस्य भयमाहृतम् ॥ ४१
तथा वनगतः शौरिर्दृष्ट्वायुधवलं हयम् ।

33 ^a) D₃ च तत्र (for इदं च). — $\tilde{N}_2$ om. 33^d-35^b.
— ^d) D₃ क्रममाणो (for क्रीडमानो). T₁-3 G₁. 3-5 M व्यपो-
हृत (for व्यलोडयत्). — T₁-3 G₁. 3-5 M₄ ins. after 33 :
T₄ M₁-3 cont. after 1091* :

1090* भक्षयन्दधि गोविन्दः पयःपानं च साग्रजः ।

[T₄ इव; M₁-3 अथ (for दधि). T₄ पयसान्नं (for पयः-
पानं).]

34 $\tilde{N}_2$ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^a) M₁-3 चैवोदरे
(for चोलखले). K₃ बद्धा (for बद्धो). — ^b) D₂ विप्रकर्षन्
(for कुर्वन्). $\tilde{S}_1$ विप्रकर्षं स्वरूपबलात्; M₄ कर्षन्कुमारकम्.
— After 34^{ab}, T₄ M₁-3 ins. :

1091* उल्लखले परामृदावृक्षौ सत्योपचायिनौ ।

— After the above, T₄ M₁-3 cont. 1090*. — ^d) $\tilde{N}_1$
तथा; D₂. 3 T₄ M₁-3 बली (for ततः). — K V B Dn Ds
D₁. 4-6 G₂ subst. for 34^{cd}; T₁-3 G₁. 3. 5 M₄ ins. after
34^{ab} :

1092* बभञ्जार्जुनवृक्षौ द्वौ ख्यातो दामोदरस्ततः ।

[T₁. 3 G₁. 3. 5 M₄ ख्यातौ दानवरूपिणौ (for ^b).]

35 $\tilde{N}_2$ om. 35^{ab} (cf. v. l. 33). — ^a) D₆ महाभागो
(for नागो). — ^b) $\tilde{N}_1$ महावीर्यो; $\tilde{N}_3$ (marg. as in text)
महाकायो (for दुराधर्षो).

36 ^a) K $\tilde{N}_2$ V₂. 3 B₂. 3 Dn Ds D₁. 4-6 T₁-3 G M₄
समक्षं च; T₄ M₁-3 स प्रत्यक्षं (for च प्र). — ^b) T₄ M₁-3
सदने (for भवने). Bom. Poona eds. G (ed.) विभुः (for
प्रभुः). — ^c) K₃. 4 Dn Ds₁ D₁ G₁. 5 M₄ पूज्यमानं (for
मानस्). D₃ पुरा (for तदा).

37 ^a) Ds₂ G₅ चातादिना; D₁ चातादितान् (for दिता).
 $\tilde{S}_1$ K₄ गावो; G₂ गोपा (for गाश्च). — ^b) G₂ दृष्टाः (for
दृष्ट्वा). — ^c) V₂ चण्डः (for शैलः). — ^d) K₁ G₁. 3. 5

महात्मनः (for ना). — M₄ om. (hapl.) 37^f-39^e. — ^f)
 $\tilde{S}_1$ उद्यतः; $\tilde{N}_1$ Dn₁ T₂. 3 इच्छताम्; T₄ इत्युत (for इच्छता).
B₁ गवां त्राणमभीप्सता.

38 M₄ om. 38 (cf. v. l. 37). $\tilde{N}_1$ om. 38-39. — ^a)
 $\tilde{S}_1$ B₁ D₃ तथा प्र; K₁-3 D₄ तथाति; Dn Ds D₅ G₁. 5
तथा स; D₁ यथा स; D₂ तदा प्र; T₁. 4 G₃ M₁-3 अथ प्र;
T₂ G₄ तदा सु; G₂ अथ सु (for तथा सु). K₄ यः सुप्रवृद्धो
बलिनो. — ^b) K₂ महामायो; D₆ कालो (for कायो).
— ^d) K $\tilde{N}_2$. 3 V B₂. 3 Dn Ds D₁. 3-6 T₂. 3 G₁. 2. 4. 5
हतोऽरिष्टो महासुरः (T₂. 3 G₁. 4 बलः); B₁ रिष्टको विनिपा-
तितः.

39 M₄ om. 39^{abc} (cf. v. l. 37). $\tilde{N}_1$ om. 39 (cf. v. l.
38). T₂. 3 om. (hapl.) 39^{ab}. G₅ om. 39^{cd}. — ^c) T₄
M₁-3 निहतो बलदेवेन. — ^d) $\tilde{S}_1$ प्रजानां हितकारिणा; K₁
D₄ गवां त्राणार्थमिच्छता (= 37^{cd}); D₂. 3 गोत्रजानां हिता-
र्थिना; T₁. 4 M₁-3 स्वरूपी (T₁ पो) महाबलः (T₄ सुरः).

40 ^a) D₂ G₅ सुदामानम् (for सुना). K₁. 3 $\tilde{N}_2$. 3 V
B Dn Ds D₄-6 T G₁. 2 अमित्रघ्नः (for णं). K₂ वसमा-
नममित्रघ्नः; D₁ G₄ M₄ सुदामानममित्रघ्नः. — ^b) $\tilde{S}_1$ दैत्य-
(for सैन्य). — ^c) $\tilde{S}_1$ वृकं (for वृकैः). V₂ वृकैर्विद्रा-
यामास. — ^d) K $\tilde{N}$ V B₂. 3 Dn Ds D₁. 4-6 G₂ M₄
ग्रहीतं ($\tilde{N}_3$ ग्रहीतुं) समुपस्थितम्; B₁ संग्रहीतुमुपस्थितम्.

41 ^a) T₂ संगम्य (for म्य). — ^b) K₂ वनं (for वने).
D₃ पुरा (for पुनः). — ^d) K $\tilde{N}_2$. 3 V B Dn Ds D₁. 2.
4-6 T₁-3 G M₄ आहितम् (for आहृतम्). D₃ सदा भयकृतं
सताम्.

42 ^a) N (except $\tilde{S}_1$) T G₁. 3-5 व्रजगतः (D₃ तं)
(for वनगतः). — ^b) K₃ दन्तायुधः; K₄ दंष्ट्रायुधः; $\tilde{N}_1$ Dn₁
D₂ T₁ दृष्ट्वा युद्धः; D₁ दत्तयुद्धः (for दंष्ट्रायुधः). D₃ दृष्ट्वा

प्रग्रहं भोजराजस्य जघान पुरुषोत्तमः ॥ ४२
 प्रलम्बश्च महाकायो रौहिणेयेन धीमता ।
 दानवो मुष्टिनैकेन कंसामात्यो निपातितः ॥ ४३
 एतौ हि वसुदेवस्य पुत्रौ सुरसुतोपमौ ।
 ववृधाते महात्मानौ ब्रह्मगार्ग्येण संस्कृतौ ॥ ४४
 जन्मप्रभृति चाप्येतौ गार्ग्येण परमर्षिणा ।
 याथातथ्येन विज्ञाय संस्कारं प्रतिपादितौ ॥ ४५
 यदा त्विमौ नरश्रेष्ठौ स्थितौ यौवनगौ मुखे ।
 सिंहशावाविवोदीर्णौ मत्तौ हैमवतौ यथा ॥ ४६
 ततो मनांसि गोपीनां हरमाणौ महाबलौ ।
 आस्तां गोष्ठचरौ वीरौ देवपुत्रसमद्युती ॥ ४७
 नैतौ जवे वा युद्धे वा क्रीडासु विविधासु वा ।
 नन्दगोपस्य गोपालाः शेकुः प्रतिसमीक्षितुम् ॥ ४८

व्यूढोरस्कौ महाबाहू सालस्कन्धाविवोद्धतौ ।
 श्रुत्वैमौ व्यथितः कंसो मन्त्रिभिः सहितोऽभवत् ॥ ४९
 नाशकश्च यदा कंसो ग्रहीतुं बलकेश्वौ ।
 निजग्राह ततः क्रोधाद्वसुदेवं सवान्धवम् ॥ ५०
 सहोग्रसेनेन तदा चोरवद्गाढबन्धनम् ।
 कालं महान्तमवसत्कृच्छ्रमानकदुन्दुभिः ॥ ५१
 कंसस्तु पितरं बध्वा शूरसेनाञ्जशास ह ।
 जरासंधं समाश्रित्य तथैवाहूतिभीष्मकौ ॥ ५२
 कस्यचित्त्वथ कालस्य मथुरायां महोत्सवम् ।
 पिनाकिनं समुद्दिश्य कंसश्चक्रे नराधिपः ॥ ५३
 तत्र मल्लाः समापेतुर्नानादेश्या विशां पते ।
 नर्तका गायकाश्चैव कुशला नृत्तसामसु ॥ ५४
 ततः कंसो महातेजा रङ्गवाटं महाधनम् ।

C 9113
 B 2, 101. 56
 P 2, 101. 56

युद्धगतं हयम्.

43 T_{2,3} om. 43^a. — ^a) K_{3,4} Dn Ds महावीर्यो; D₁ G₂ बाहो (for कायो). — ^c) T₁ जघान (for दानवो).

44 ^b) S₁ V₂ D₂ सुतौ सुर-; N_{2,3} V₁ B_{1,3} सुतौ देव-; V₃ B₂ D_{3,5,6} पुत्रौ देव- (for पुत्रौ सुर-). — ^c) S₁ विवृ-
 ण्वाते (for ववृधाते). K N V B D (except D_{2,3}) G₂ M₄
 महावीर्यो (V₂ रौ) (for त्मानौ). — ^d) K₄ Ds मार्गेण
 (for गार्ग्येण). K₃ संस्तुतौ; D₅ सरकृतौ; T₁₋₃ G_{1,3-5} M₄
 शिक्षितौ; T₄ M₁₋₃ धीमता (for संस्कृतौ). K_{1,2} D₄ ब्रह्म-
 मार्गेण संस्थितौ.

45 ^b) K₂ मार्गेण; K₄ गर्गेण; V₁ B₃ G₅ गार्गेण (for
 गार्ग्येण).

46 ^a) S₁ त्वेतौ; D₃ न्विमौ; M_{1,3} [अ]पीमौ (for
 त्विमौ). — ^b) K N_{2,3} V B D (except D₂) T₁₋₃ G M₄
 स्थितौ यौवनसंमुखे (T₁₋₃ G₃₋₅ खौ); T₄ स्थितौ यौवनगोच-
 रम्. — ^c) S₁ [उ]त्तीर्णौ (for [उ]दीर्णौ). D₃ उभौ सिंहा-
 विवोदीर्णौ.

47 N₃ V₁ om. 47^{ab}. — ^a) K_{1,2} गोपानां (for
 गोपीनां). — ^b) K₁ N₂ D₄ रममाणौ (for हर°). — ^c)
 T_{2,3} G₃₋₅ M₁ गोषु चरौ (for गोष्ठचरौ). D₅ पुत्रौ (for
 वीरौ). — ^d) K_{1,3} N V B_{2,3} D (except D₅) T₄ G₂
 पुत्रोपम-; K₃ पुत्रौ महा- (for पुत्रसम-). K₄ देवपुत्रो-
 पमाविव.

48 ^a) K₁ Ds₂ एतौ जवे वायुवेगौ; D₃ नैतौ जवे तथा

युद्धे; D₅ एतौ जवे चायुधे च. — ^d) N (except S₁ D₃)
 T₄ G₂ न शेकुः प्रस(K₂ पृष्ठ)मीक्षितुम्.

49 ^b) Dn [उ]द्यतौ; Ds [उ]द्यतौ; Ds G₄ [उ]द्यतौ
 (for [उ]द्यतौ). — ^c) K₁ V₂ D₁ T₁ G_{1,2,4} [अ]सौ; D_{2,3}
 [ए]व; T₂₋₄ G_{3,5} M₁ तौ; M₁₋₃ [ए]तौ (for [इ]मौ).

50 ^a) V₁ B₁ शशाक (for [अ]शकश्च). — D₃ om.
 50^c-51^b. — ^c) S₁ N₂ कोपाद्; V₁ B₁ क्रुद्धो (for
 क्रोधाद्).

51 D₃ om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). T₄ om. 51^{ab}. — ^b)
 K₂ गौरवाद्; D₅ वैरिवद् (for चोर°). T₁₋₃ G₃₋₅ M बन्धने
 (for नम्). S₁ गौरवाद्गाढबन्धनः. — ^c) S₁ आसदत् (for
 अवसत्). — ^d) V₁ B₁ कृच्छ्रेण (for कृच्छ्रम्).

52 ^a) V₂ D₅ स्व (for तु). — ^b) K₄ तृग्रसेनं; D₅
 T_{2,3} G_{1,4,5} M₄ शूरसेनं (for सेनाञ्). S₁ जगाम (for
 शशास).

53 ^c) N₃ (marg.) V₁ समाश्रित्य (for समुद्दिश्य). S₁
 पिनाकिनेयमुद्दिश्य (sic). — ^d) N (except S₁ D_{1,3})
 चक्रे कंसो (by transp.). T₄ महाबलः (for नराधिपः).

54 ^a) N (except S₁) समाजगमुर; T₁ पेदुर (for
 पेदुर). T₄ G₂ ततो मल्लाः समाजगमुर. — ^c) T₁ G₃ नर्तना
 (for का). S₁ V₂ D₂ G₄ गायनाश्च (for काश्च). K N
 V_{1,3} B Dn Ds D₃₋₅ G₂ नर्तना गायनाश्चैव. — ^d) K_{1,3,4}
 Dn Ds D₂ कर्मसु; V₂ D₅ G₄ गीतयोः; D₃ कर्मणि (for

C 9114
B 2. 101. 56
P 2. 101. 56

कुशलैः कारयामास शिल्पिभिः साधुनिष्ठितैः ॥ ५५
तत्र मञ्चसहस्राणि पौरजानपदैर्जनैः ।
समाकीर्णान्यदृश्यन्त ज्योतिर्भिर्गगनं यथा ॥ ५६
भोजराजः श्रिया जुष्टं राजमञ्चं महर्द्धिमत् ।
आरुरोह ततः कंसो विमानं सुकृती यथा ॥ ५७
रङ्गद्वारे गजं मत्तं प्रभूतायुधकल्पितम् ।
शूरैरधिष्ठितं कंसः स्थापयामास वीर्यवान् ॥ ५८
यदा हि स महाभोजो रामकृष्णौ समागतौ ।
शुश्राव पुरुषव्याघ्रौ सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ५९
तदाप्रभृति यत्तोऽभूद्रक्षां प्रति नराधिपः ।
न च शेते सुखं रात्रौ रामकृष्णौ विचिन्तयन् ॥ ६०
श्रुत्वा तु रामकृष्णौ च तं समाजमनुत्तमम् ।

उभौ विविशतुर्वीरौ शार्दूलौ गोत्रजं यथा ॥ ६१
ततः प्रवेशे संरुद्धौ रक्षिभिः पुरुषर्षभौ ।
हत्वा कुवल्यापीडं ससादिनमरिदभौ ।
अवमृद्य दुराधर्षौ रङ्गं विविशतुस्तदा ॥ ६२
चाणूरान्ध्रौ विनिष्पिष्य केशवेन बलेन च ।
औग्रसेनिः स दुष्टात्मा सानुजो विनिपातितः ॥ ६३
यत्कृतं यदुसिंहेन देवैरपि सुदुःसहम् ।
कर्म तत्केशवादन्यः कर्तुमर्हति कः पुमान् ॥ ६४
यद्वि नाधिगतं पूर्वैः प्रहादबलिशम्बरैः ।
तदिदं शौरिणा वित्तं प्रापितं भवतामिह ॥ ६५
एतेन सुरमाक्रम्य दैत्यं पञ्चजनं तथा ।
शैलसंधानतिक्रम्य निसुन्दः सगणो हतः ॥ ६६

-सामसु). T1-3 G1. 3 M4 कुशला भूपधामसु.

55 °) T2 G3. 5 M4 महाराज; M1-3 भोजो (for तेजा).
— °) S1 वेष्टितैः; B1 D6 G2 निश्चितैः; D5 (marg.)
-धिष्ठितैः (for निष्ठितैः). D2. 3 शिल्पिभिः सह निश्चितैः
(D3 तः).

56 °) Dn पौरैः (for पौर-). — °) Bom. Poona eds.
G(ed.) दृश्यन्ते (for [अ]दृश्यन्त). K4 समाकीर्णाः स्म
दृश्यन्ते. — °) T3 G1. 5 गगने (for नं). K N V B D G2
ज्योतींषि गगने यथा.

57 °) T1. 2 G1. 3 M2. 4 पूर्णं (for जुष्टं). S1 भोजराजं
महात्मानं; T3 G4 M1. 3 भोजराजश्रिया पूर्णं. — °) K N V
B Dn Ds D1. 4-6 T4 G2 रङ्गवाटं; D2 मञ्चवाटं (for राज-
मञ्च). D3 मञ्चवाटं महाधनम्.

58 °) K N V B Dn Ds D4. 6 G2. 4 रङ्गद्वारि; D5 G1
वाटे (for द्वारे). — °) S1 N1 V2 Dn1 Ds T1-3 G1. 3. 4
M1 अधिष्ठितः (for तं). — °) S1 D2. 3 दुर्मतिः; D1 भास्वरः;
T G1. 3. 4 M1-3 पार्थिवः (for वीर्यवान्).

59 °) N (except S1) T1 G1. 2 महातेजा; G4 बाहो
(for भोजो). — °) K1. 2 महाबलौ (for समागतौ). — °)
K3. 4 V2 D (except D6) M1-3 शुश्रुवे (for शुश्राव).

60 °) T1-3 G1. 3. 5 M जनाधिपः (for नरां). — °)
K N2. 3 V B D (except D2. 3) G2 शिष्ये (for शेते).

61 °) K1-3 N V B D T G M4 रामः कृष्णश्च (for
रामकृष्णौ). — °) S1 अनुत्तमौ; T1-3 G M1-3 समागतम्
(for अनुत्तमम्). — °) S1 तथा; D2. 3 ततो (for उभौ).

T G1. 3-5 M हृष्टौ (for वीरौ). — °) D2 गोधनं (for
गोत्रजं).

62 °) K2 N3 V1. 3 B1 T1 प्रवेश- (for शे). S1
संरुद्धौ; B3 M1. 2 संरुद्धौ (for संरुद्धौ). G1 ततः प्रवेशसंरुद्धौ.
— S1 N1 om 62°. — °) K2-4 N3 (marg.) V1 Dn D3
G2 समाहितम् (for ससादिनम्). S1 M1-3 हस्तिपं च (S1
पेन) महाबलौ. — °) K1 अवगुण्ठय; N3 B1 अवासत्य; V1
सृज्य; V2 गृह्य; B3 D2. 6 सृज्य; Dn Ds D4 गृह्य; T2. 3
G1. 3-5 M4 मत्य; M3 सृज्य (for सृष्ट). G2 दुराधर्ष (for
र्षौ). — °) T1-3 G1. 3-5 M4 रषा (for तदा).

63 °) V2 विनिजित्य; D3 M1-3 विष्टौ (for विष्य).
— °) D3 तौ मल्लौ केशवेन च.

64 T1-3 G1. 4. 5 repeat 64 after 1098*; while M1-8
repeat it after 97. 28. — °) S1 दुरुत्सहम्; K N1 V1. 1
B D T1-3 G1 (last four both times). 2. 4. 5 (both
both times) M4 सुदुःकरम्; V3 दुरासदम् (for सुदुःसहम्).
— °) D3 तत्कर्म (by transp.).

65 °) M3 युधि (for यद्धि). K4 नावगतं (for नाधि).
— °) K N2. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 4-6 G2 प्रापितं; D3
बहुशो (for शौरिणा). — °) M4 शौरिणा (for प्रापितं).
K N2. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 4-6 शौरिणा भवतां कृते; G2
भवतां शौरिणा कृते.

66 °) Some Mss. सुरम् (for सुरम्). — °) D3
पञ्चनदं (for जनं). T2. 3 G1 M1. 3 दैत्यः पञ्चजनस्तथा.
— °) T2 शृङ्गान् (for संधान्). K N2 V2. 3 B1. 3 Dn

नारदवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[97. 2

नरकश्च हतो भौमः कुण्डले चाहते शुभे ।
 प्राप्तं च दिवि देवेषु कैशवेन महद्यशः ॥ ६७
 वीतशोकभयावाधाः कुण्णवाहुबलाश्रयाः ।
 यजन्तु बहुभिर्यज्ञैर्यादवा वीतमत्सराः ॥ ६८
 देवानां सुमहत्कार्यं कृतं कुण्णेन धीमता ।
 क्षिप्रमावेदये चेदं भवतां भद्रमस्तु वः ॥ ६९

यदिष्टं वो यदुश्रेष्ठाः कर्तास्मि तदतन्द्रितः ।
 भवतामस्मि यूयं च मम युष्मास्वहं स्थितः ॥ ७०
 इति संबोधयन्कुण्णमब्रवीत्पाकशासनः ।
 मामप्रैषीत्सुरश्रेष्ठः प्रीतास्तुष्टास्तथा वयम् ॥ ७१
 यत्र ह्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र संनतिः ।
 संनतिर्हीस्तथा श्रीश्च नित्यं कुण्णे महात्मनि ॥ ७२

इति श्रीहरिवंशे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।

सादिता भौरवाः पाशा निरुन्दनरकौ हतौ ।

कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ १
 शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिताः स्पर्धिनो युधि ।

C 9133
B 2. 102. 2
P 2. 102. 2

D1. 2. 4-6 M4 निष्क्रम्य शैलसंघातान्; N1. 3 V1 B2 शिलाजा-
 लानतिक्रम्य; Ds निष्क्रम्य शैलशृङ्गाभो. — ^a) S1 निष्पन्दः;
 some Mss. निकुम्भः (for निरुन्दः).

67 ^b) D2 चादितेः (for चाहते). — Ds reads 67^c-68^b
 on marg. — ^c) K3 D5 देवेन (for देवेषु).

68 ^a) K2 -अयावासाः (for वाधाः). — ^b) N3 V1 B1
 बलाश्रिताः; T4 M1. 2 श्रयात् (for श्रयाः). — ^c) K
 N2. 3 V B D T1. 4 G2-5 यजध्वं; N1 द्विर (for न्तु).

69 ^c) T G1. 3-5 M4 [अ]य (for [इ]दं). N (except
 S1 N1) G2 प्रियमावेदयास्येव.

70 ^a) S1 Ds2 यदुश्रेष्ठ (for श्रेष्ठाः). — ^b) B3 अत-
 न्द्रिभिः (for तः). T1-3 G1. 3. 4 M3. 4 सर्वं संपत्स्यते तथा.
 — ^c) T1-3 G1. 3. 4 M4 एवं स्थितास्तु यूयं च. — ^d) D2
 T2 G1. 3. 5 M4 मयि (for मम). K3. 4 D4 [अ]यं स्थितः;
 G3 M1 [अ]वस्थितः (for [अ]हं स्थितः). M2. 3 मयि युष्मा-
 स्वस्थितः.

71 ^a) K1. 3. 4 B2 D1. 2. 4. 6 संराधयन्; K2 V3 B1
 संधारयन्; B3 संपादयन्; D3 सभाजयन्; D5 संवादयन् (for
 संबोधं). — ^c) K N V B D (except D2) G2 स मां
 प्रैषीत्; Bom. Poona eds. G(ed.) स मां प्रैक्षीत् (for माम-
 प्रैषीत्). — ^d) K2-4 N1. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4. 6 T
 G M1. 4 प्रीतस् (for प्रीतास्). D3 प्रीतश्च सुमनास्तदा.

72 ^a) K4 श्रीर्हीः (by transp.); Poona ed. धीः श्रीः.
 N1 स्थितस् (for स्थिता). — ^c) K2 श्रीस; G3 धीस् (for
 हीस्). — ^d) N3 V1 प्रतिष्ठिता (for महात्मनि). — After
 72, Ds T2-4 G M ins. :

हरिवंश — 78

1093* हता ब्रह्मद्विषः सर्वे यजध्वं ब्राह्मणाः सदा ।
 नमस्कुरुध्वं हरये सदा नमत माधवम् ॥
 यजध्वं सततं यज्ञैरेनं लोकनमस्कृतम् ।
 आरण्यकाः सदा सन्तु भवतां ज्ञानहेतवः ॥

[Ds om. line 1. — (L. 1) G3 M1-3 हता (for हता).
 G3 सन्तु (for सर्वे). G3 M1-3 तथा (for सदा). — (L. 2)
 Ds G2 M1 प्रणत (for नमत). — (L. 3) Ds G2 M1-3
 जानीध्वं (for यजध्वं). — (L. 4) Ds G2 आरण्यके (for
 काः). Ds G2 भवन्तो ज्ञानहेतवे (for ^b).]

COLOPHON. — Mention of the Epic : Ds2 T3.
 — Mention of Khila : S1 K1 N1. 2 V1. 3 B1. 3 Ds D1. 3.
 — Sub-parvan : D1. 3 आश्रयपर्व. — Adhy. name : K
 N2 V1. 3 B2. 3 Dn Ds D1-6 T1-3 G1-4 नारदवाक्यम्;
 V2 B1 T4 M1-3 नारदागमनम्. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : K3 V3 Ds2 158; N3 V1 B2 160;
 V2 159; D1 152; D3 G2 165; D4 155; T1 G3. 4
 169; T2 G1 171; T3 178; T4 M1-3 138; G5 M4 170.
 — Sloka no. : K1 75; Dn1 73; Ds2 D1 74; D3 72.

97

1 After the ref., Ds T G1. 3-5 M ins. :

1094* भूयश्च खलु वक्ष्यामि शृणुध्वं यादवोत्तमाः ।
 यत्कृतं शौरिणा सम्यग्लोकानां हितकाम्यया ॥

[(L. 1) Ts G1. 5 शृणु (for खलु). Ds T4 शृणुध्वं यादवे-
 श्वराः (for ^b).]

— ^a) V2 सूदिता (for सां). — ^b) S1 उभौ (for हतौ).

97. 2]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

धनुषश्च निनादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ॥ २
 मेघप्रख्यैरनीकैश्च दाक्षिणात्याभिरक्षिताम् ।
 रुक्मिणीमाजहाराशु केशवो वृष्णिपुंगवः ॥ ३
 ततः पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 उवाह महिषीं भोजां शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ ४
 जारुथ्यामाहूतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः ।
 वक्त्रश्च सह सैन्येन शतधन्वा च दुर्जयः ॥ ५
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभषतिः साल्वः सौभश्च दृढधन्वना ॥ ६

— °) K₃, 4 B₂ D_n D_s D₁, 2 T₁ G₄ क्षेम्यः (for क्षेमः).
 D₃ प्राप्तः (for पन्थाः). N₁ V₁ B₁ कृताः क्षेमाश्च पन्थानः.

2 °) K₄ शासिताः (for त्रा°). T₁ G₃, 4 M₁-3 स्पर्धिता
 (for °नो). N (except S₁) G₁, 2, 5 रणे (for युधि). M₄
 स्पर्धितास्त्रासिता रणे. — °) S₁ धनुषां (for °षश्). N₁ D₃
 [अ]भिपा (D₃ °घा) तेन (for निनादेन). — °) S₁ तथा शङ्ख-
 (for पाञ्चजन्य-). V₂ -रवेण (for -स्वनेन).

3 °) S₁ रथमुख्यैर् (for मेघप्रख्यैर्). K N₁ V₁, 3 B D
 T₁, 4 G₂, 3 अथानीकैर्; V₂ अथाकीणैर्; T₂, 3 G₁, 4 M₃
 अनेकैश्च; M₄ सुरानीकं (for अनीकैश्च). — °) N (except
 S₁ N₁) T G दाक्षिणालैः सुरक्षितम्; M₄ °णालैः सुद-
 क्षिणम्. — After 3^{ab}, all Mss. (except S₁ N₁ M₁-3)
 ins.:

1095* रुक्मिणं युधि निर्जित्य महाबलपराक्रमम् ।

— After the above, T₂, 3 G₁, 4 read 3^{cd}, followed by
 5^{cd}, repeating the same with 1095* after 5^{ab}. — °)
 T₁, 4 G₁ (both times), 3, 4 (both times) M₁-3 रुक्मिणी-
 मानयामास. — °) T₄ केशवो मधुसूदनः.

4 S₁ partly damaged. — °) G₃ Bom. Poona eds.
 अवाप्य (for उवाह). K₁ D₄ भार्या; K₄ N₂ T₁, 4 G₁-3 M
 भोज्यां (for भोजां). — °) M₁, 2 -गदासिधृक् (for °भृत्).

5 For the sequence and the repetition in T₂, 3
 G₁, 4, cf. v. l. 3. — °) K₂ जारुथ्यः सांकृतिः क्राथः; K₄
 रुक्मीयः कैशिकः क्राथः; N₂, 3 (marg.) जारुथ्यश्चाहूतिः
 क्राथः; D₃ कारुषाधिपतिः क्राथः; D₃ कारुष आहूतिः क्राथः;
 D₅ कारुषमानाहूतिः क्राथः; T₃ जारुथ्यामाहूतः क्रोधः. — °)
 D₃ वीर्यवान् (for निर्जितः). — °) K₄ कथश्च; D₂, 3
 काश्यश्च (for वक्त्रश्च). T₁, 2, 3 (last two both times), 4
 G₁ (both times), 5, 6 M सैन्येन; G₂ चैवेन (for सैन्येन).

पर्वतानां सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः ।
 विकीर्य पुण्डरीकाक्षो द्युमत्सेनमपोथयत् ॥ ७
 महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ।
 जघान यो नरव्याघ्रो रावणस्याभितश्चरौ ॥ ८
 इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्यसमौ युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ॥ ९
 अक्षप्रपतने चैव निमिर्हसश्च दानवौ ।
 उभौ तावपि कृष्णेन सराष्ट्रौ विनिपातितौ ॥ १०
 दग्धा वाराणसी चैव केशवेन महात्मना ।

— °) K N₂ V₂, 3 B₂, 3 D_n D_s D₁, 4 G₂ च निर्जितः;
 N₃ V₁ B₁ D₅, 6 विनिर्जितः; T₁, 4 [अ]थ दुर्जयः (for
 च दु°).

6 °) S₁ T₂, 3 G₄ M₁, 3 क्रोधाद्; D₂, 3 पापो (for
 कोपाद्). — °) D₃ सुकेतुमान्; T₁-3 G₁, 3 M₂ (inf. lin.), 3
 कशेरुकः (for °रुमान्). M₁, 2 यवनः कालसंज्ञकः. — °) K
 N₂, 3 (marg. as in text) V B D_n D_s D₁, 4-6 G₂ M₄
 श्रीमान् (for साल्वः). — °) K N₂ V₂ B D_n D_s D₁, 4-6
 G₂ M₄ शाल्वश्च; T₁ संख्ये; T₂, 3 G₁, 4, 5 संघैश्च; T₄ श्रीमांश्च;
 G₃ संघे (for सौभश्च). N₃ (marg.) V₁ शाल्वश्च शतधन्वना;
 D₂, 3 सौभश्च विनिपातितः.

7 N₁ om. 7^c-9^d. — °) K₃ N₂ विदीर्य (for विकीर्य).
 — °) D₂ द्युमसेनम्; D₃ द्युमत्सेनम् (for द्युमत्सेनम्). K₁, 2, 4
 N₂, 3 (marg.) V₁, 2 B₂, 3 D₁, 4, 6 G₂ M₄ व्यपोथयत्;
 M₁, 2 (inf. lin. as in text) अयोध° (for अपोथ°). V₃ D₅
 द्युमसेनं व्यपोथयत्.

8 N₁ om. 8 (cf. v. l. 7). K₃ om. (hapl.) 8^b-10^c.
 — °) S₁ जघ्राह यन्; M₂ निजघान (for जघान यो). K₁, 2, 4
 N₂, 3 V B D T₁, 4 G M₄ जघान पुरुषव्याघ्रो. — °) S₁
 चरान् (for चरौ). D₂ (marg. as in text) रावणं सर्वतश्चरौ.

9 N₁ om. 9 (cf. v. l. 7). K₃ om. 9 (cf. v. l. 8).
 — °) K₂, 4 ऐरावत्यां (for इ°). T₁-3 G₁, 3-5 महावीर्याव;
 M₁-3 भागौ; M₄ कायाव् (for °भोजाव्). — °) S₁ शशि-
 सूर्य-; K₄ वायव्ययर्क-; T₂ G₃ M₁, 3 वह्निसूर्य- (for अग्नि°).
 D₂, 3 वह्नि (D₃ चन्द्र) सूर्यसमद्युती.

10 K₃ om. 10^a (cf. v. l. 8). — °) B₂ D_n D_s T₁
 G M₄ प्रपातने (for -प्रप°). S₁ अक्षप्रपातवेगेन. — °) K₁
 D₄ निमिर्हसौ; D_n डिम्भिर्हसश्च; D₅ डिम्भिर्ह°;
 D₁ T₃ निमिर्ह°; D₃ नेमिर्हिन्नश्च; G₂ डिंभो हंसश्च (for निमिर्ह°).

कृष्णपराक्रमः]

विष्णुपर्व

[97. 21

सानुबन्धः सराष्ट्रश्च काशीनामधिपो हतः ॥ ११
 विजित्य च यमं संख्ये शरैः संनतपर्वभिः ।
 अथैन्द्रसेनिरानीतः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ १२
 सहितः सर्वयादोभिः सागरेषु महाबलः ।
 प्राप्य लोहितकूटानि कृष्णेन वरुणो जितः ॥ १३
 महेन्द्रभवने जातो देवैर्गुप्तो महात्मभिः ।
 अचिन्तयित्वा देवेन्द्रं पारिजातद्रुमो हतः ॥ १४
 पाण्ड्यं पौण्ड्रं च मत्स्यं च कलिङ्गं च जनार्दनः ।
 जघान सहितान्सर्वान्वङ्गराजं तथैव च ॥ १५
 एष चैकशतं हत्वा रणे राज्ञां महात्मनाम् ।

गान्धारीमावहद्वीमान्महिषीं प्रियदर्शनाम् ॥ १६
 तथा गाण्डीवधन्वानं क्रीडन्तं मधुसूदनः ।
 जिगाय भरतश्रेष्ठं कुन्त्याः प्रमुखतो विभुः ॥ १७
 द्रोणं द्रौणिं कृपं कर्णं भीमसेनं सुयोधनम् ।
 चक्रानुयाते सहिताजिगाय पुरुषोत्तमः ॥ १८
 बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छञ्चकगदासिभृत् ।
 सौवीरराजस्य सुतां प्रसह्य हतवान्प्रभुः ॥ १९
 पर्यस्तां पृथिवीं कृत्स्नां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
 वेणुदारिकृते यत्ताजिगाय पुरुषोत्तमः ॥ २०
 अवाप्य तपसो वीर्यं बलमोजश्च माधवः ।

C 9152
 B 2. 102. 21
 P 2. 102. 21

M₄ दानवः (for °वौ). — °) K₄ तावुभाव् (by transp.);
 G₂ गर्विताव्. S₁ अपि हि (for तावपि). — °) K N_{2.3} V
 B D G_{2.5} M₄ सानुगौ; N₁ G₃ सुराष्ट्रौ (for स°).

11 °) D₈ गत्वा वाराणसीं चैव. — °) S₁ सभृत्यश्च (for
 सराष्ट्रश्च). K N V B D (except D_{2.3}) G₂ M₄ सराष्ट्रः
 सानुबन्धश्च. — °) T₁ काश्यानाम् (for काशी°). K₄ काशि-
 नामा व्यपोहितः.

12 °) V₃ निजित्य (for विजित्य). K N_{1.2.3} (marg.)
 V_{1.3} B_{1.2} D_n D_s D_{2.3.6} M₄ मयं; V₂ शरैर्; D_{1.4} महा-
 (for यमं). — °) K₁ D₄ बाणैः; V₂ मयं (for शरैः).

13 K₄ om. 13. — °) N₁ G₄ -यदुभिः (for -यादोभिः).
 — °) D₁ T₄ समरेषु; G₁ संगरेषु; G₂ सगणैः सु- (for साग-
 रेषु). T G_{3.4} M₁₋₃ महामतिः (for °बलः). — °) N
 (except S₁ D₃; K₄ om.) G₂ M₄ -कूटं च (for -कूटानि).

14 °) K₂ N_{2.3} V_{2.3} B₁ D₅ G₁ यातो (for जातो).
 — °) V₁ B₁ देवेशं (for °न्द्रं). — °) S₁ K₂ D₃ पारि-
 जातो (for °त-).

15 °) K₁ N_{1.2} V B_{2.3} D_n D₅ G₂ M₄ कलिङ्गं; B₁
 T₁ G_{1.3-5} M₁₋₃ च मात्स्यं (for च मत्स्यं). K₂ पाण्ड्यं पौण्ड्रं
 च कलिङ्गं; K₃ D₃₁ D_{1.4} पाण्ड्यं पौण्ड्रकलिङ्गं च; K₄ पाण्ड्या-
 न्पौन्द्रकलिङ्गं च; D₃₂ पाण्ड्यपौण्ड्रं कलिङ्गं च; D₂ पाण्ड्यान्पु-
 ण्ड्रंश्च मत्स्यांश्च; D₃ पाण्ड्यान्मत्स्यांश्च पौण्ड्रांश्च; D₈ पाण्ड्य-
 पौण्ड्रकलिङ्गं च. — °) K V_{1.2} B_{2.3} D_{1.4} मत्स्यं चैव; N₁
 शतशोऽथ; V₃ D_n D_s D_{5.6} M₄ मात्स्यं चैव; D_{2.3} कलि-
 ङ्गांश्च; T₁ G₃ कलिङ्गं च; G₂ मात्स्यं चापि (for कलिङ्गं च).
 N₂ मात्स्यं चैव जनार्दनम्. — °) T_{1.3} G_{1-3.5} M₄ अङ्गराजं;
 T₂ नागं (for वङ्ग°).

16 °) V₂ एको नैक-; D_{1.2} G₅ एष चैव; D₈ एवं चैक-; T₁
 G₁ यच्चाप्येक-; T_{2.4} G₄ M_{3.4} यश्चाप्येक-; G₂ एष चैव; G₃
 न चाप्येक- (for एष चैक-). S₁ युक्त्या; D₂ भङ्क्त्वा; G₃
 बध्वा (for हत्वा). N₁ एष नैकशतं भङ्क्त्वा; D₃ एषां चैव
 शतं भङ्क्त्वा; T₃ M₁ यश्चाप्येकशतं युक्त्या. — °) S₁ M₁
 रथे; T₁₋₃ G₃₋₅ M₃ रथं (for रणे). — °) D₅ वीरो (for
 धीमान्).

17 °) K₁ D₃ D₁₋₅ T₂ G₅ -श्रेष्ठः (for -श्रेष्ठं). K₄
 जितवान्भरतश्रेष्ठः. — °) K₂ प्रभवतो; T₁ प्रसुदितो (for
 °खतो). K₄ D₃ प्रभुः; V₂ हरिः (for विभुः).

18 °) N₁ D_{2.3} चैव (for कर्णं). — °) K₁₋₃ N_{2.3}
 V_{1.2} B D_n D_s D_{1.4-6} T_{2.4} G_{2.5} M₄ भीष्मं चैव; K₄ V₃
 भीष्मकं च; N₁ D_{2.3} कर्णं भीष्मं (for भीमसेनं). — °)
 K_{1.3.4} V B D_n D_s D₄₋₆ T₂₋₄ G_{1.2.4.5} M₁₋₃ चक्रानु-
 याने स(K₁ नैः स-; T_{2.3} G_{1.4.5} नस°) दिताव्; K₂ D₂
 चक्रायुते (D₂ धे° न स°; D₃ शक्रात्मजेन सहितो; Bom.
 Poona eds. चक्रानुयानैः प्रह्वणे (hypermetric) (sic).
 — °) G₃ जगाम (for जिगाय). S₁ D_{2.3} जिगाय मधु-
 सूदनः.

19 S₁ K₂ G₂ om. (hapl.) 19-20. — °) T₁₋₃ G_{1.6}
 M₃ शार्ङ्गचक्र- (for शङ्ख°). D_{2.3} शार्ङ्गधन्वा गदाधरः; M_{1.2}
 शार्ङ्गचक्रगदासिभृक् (M₂ °त्). — °) D₈ om. 19°-21°. — °)
 D_{n2} D_s सुवीर- (for सौ°). — °) K₁ प्रगृह्य (for प्रसह्य).
 N₂ जितवान् (for ह°). T_{1.3.4} G_{1.3-5} M₁₋₃ हरिः (for
 प्रभुः). D₅ पुरा प्रहृतवान्प्रभुः; T₂ प्रहृत्याहृतवान्हरिः.

20 S₁ K₂ D₃ G₂ om. 20 (cf. v. 1. 19). — °) B₃
 पर्यन्तां (for पर्यस्तां). D₂ T G_{1.3-5} M₁₋₃ सर्वौ (for
 कृत्स्नां). — °) D₃ यत्ने; D₈ सत्तां; M₃ यत्तो (for यत्ताव्).
 — °) T G_{1.3.4} M₁₋₃ जिगाय मधुसूदनः.

पूर्वदेहे जहारायं बलेस्त्रिभुवनं हरिः ॥ २१
 वज्राशनिगदाशृङ्गैस्त्रासयद्भिश्च दानवैः ।
 यस्य नाधिगतो मृत्युः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २२
 अभिभूतश्च कृष्णेन सगणः स महाबलः ।
 बलेः पुत्रो महावीर्यो बाणो द्रविणवत्तरः ॥ २३
 पीठं तथा महाबाहुः कंसामात्यं जनार्दनः ।
 पैठिकं चासिलोमानं निजघान महाबलः ॥ २४
 जम्भमैरावतं चापि विरूपं च महायशः ।
 जघान पुरुषव्याघ्रः शम्बरं चारिमर्दनः ॥ २५

21 D₃ om. 21 (cf. v. 1. 19). — ^a) Ś1 स्त्रीतं (for वीर्यं). — ^c) D1 [आ]शु (for [अ]यं). — ^d) T1 G₃ बलेस् (for बलेस्).

22 ^a) D₅ -महा- (for -गदा-). K₁. 3. 4 Ñ V B Dn Ds D₁. 2. 4-6 T₁-3 G₁-4 M₄ -खड्गैस्; K₂ -शङ्गैस्; D₃ -शृङ्गैस् (for -शृङ्गैस्). K₂ G₅ चक्राशनिगदाशङ्गैः (G₅ खड्गैः)स्. — ^b) Ś1 ताडयद्भिश्च; T₁ शस्त्रवद्भिश्च (for त्रासयं). Ñ₁ त्रासयानश्च दानवान्. — ^c) M₄ -कृतो (for -गतो). — ^d) T₁ पुरा; M₄ प्रभुः (for प्रति). — After 22, T G₁. 3-5 M read 29.

23 ^b) V₁ T₂ सबलः; T₁ सर्वतः (for सगणः). M₁. 2 (inf. lin. as in text) सबलेन महाबलः. — K₁ D₄ read 23^{cd} after 24. — ^c) K₃ D₂ बलि- (for बलेः). — ^d) Ñ₁ T₁. 4 M₁-3 बाणो द्रविणसंमतः; Ñ₂ M₄ बाणो द्रविणवत् (M₄ वि)त्तमः; D₂ बाणो दानवसत्तमः; T₂. 3 G₁. 3-5 बाणो रुद्रस्य संमतः. — After 23, D₅ S (except G₂) ins.:

1096* जरासंधं महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ।
 असकृज्जितवान्कृष्णो लीलया पुरुषोत्तमः ॥

[(L. 1) D₅ T₄ M₁. 3. 4 वीर्यदुतं (for महावीर्यं).]

24 ^a) K₄ पीठं (for पीठं). — M₄ om. 24^{cd}. — ^c) K₄ कैशिनं (for पैठिकं). Ś₁ पीठिकं चाधिलोमानं; V₁ पैठिकं चासिमादाय. — ^d) D₃ T₂ G₁. 4. 5 महाबलम्; T₁. 4 G₃ M₁. 2 जनार्दनः (for महाबलः). M₃ जघान पुरुषोत्तमः. — After 24, K₁ D₄ read 23^{cd}.

25 ^a) B₃ शुम्भम् (for जम्भम्). K₃. 4 D₁. 4. 6 T₁ G₅ ऐरावणं (for तं). T₁ G₃ M₁-3 जम्भादीनसुरांश्चैव; M₄ जम्भमैरावणं चैव. — ^b) Ś₁ विरुपाक्षं; D₅ वरुथं च (for विरूपं च). T₁ M₁-3 ह (T₄ जि)तवान्केशवः प्रभुः. — ^c) Ś₁ श्रेष्ठः (for -व्याघ्रः). — ^d) Ñ₁ D₂ -सूदनः (for -मर्दनः). K Ñ₂. 3 V B Dn D₃ D₁. 3-3 G₂. 5 M₄ दैत्यं मानुवरूपिणम्.

तथा नागपतिं तोये कालियं च महौजसम् ।
 निजित्य पुण्डरीकाक्षः प्रेषयामास सागरम् ॥ २६
 संजीवयामास मृतं पुत्रं सांदीपनेस्तथा ।
 निजित्य पुरुषव्याघ्रो यमं वैवस्वतं हरिः ॥ २७
 एवमेष महाबाहुः शास्ता सर्वदुरात्मनाम् ॥ २८
 निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
 देवमातुर्ददौ चापि प्रीत्यर्थं वज्रपाणिनः ॥ २९
 एवं स देवदैत्यानां सुराणां च महायशः ।
 भयाभयकरः कृष्णः सर्वलोकेश्वरो विभुः ॥ ३०

26 ^b) Ñ₁ V₁ B₁ D₂ कालियं (V₁ कालियं; D₂ कलिङ्गं) चासितौजसम्. — K₂ G₃ om. (hapl.) 26^c-27^b. — ^c) K₄ Ñ₂ विजित्य (for निजित्य). — ^d) D₃ भारत; T₂. 3 G₁. 2. 4. 5 M₄ सागरे (for रम्).

27 K₂ G₃ om. 27^{ab} (cf. v. 1. 26). — ^a) Ś₁ सुतं; D₂ विभुः (for मृतं). — ^b) D₂ मृतं सांदीपिनेः सुतम्. — ^c) K₃. 4 Dn Ds₁ D₁ विजित्य (for निजित्य). T₁. 4 G₃ निजित्य पुण्डरीकाक्षो.

28 ^b) V₁ B₁ Ds₂ G₂ तेषां (for सर्व-). — K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 3-6 T G ins. after 28 : D₂ cont. after 1098* :

1097* देवांश्च ब्राह्मणांश्चैव ये द्विषन्ति सदा नृप ।
 [K₁ Ds₂ D₃. 4 नृपाः (for नृप).]

While, D₂ ins. after 28 :

1098* दैत्यानां दानवानां च राक्षसानां जनार्दनः ।
 — After the above, T₁-3 G₁. 4. 5 repeat 96. 64 and M₁-3 repeat it after 28.

29 T G₁. 3-5 M read 29 after 22. — ^a) T₁ G₃ M₁-3 भूमावः; M₄ घोरम् (for भौमम्). — ^b) D₅ आजहै (for आहृत्य). — ^c) D₄ देवमात्रे (for तुर). — ^d) Dn प्रीत्यर्थे; D₂ प्रियार्थे (for प्रीत्यर्थे). — After 29, T₁. 3. 4 G₃-5 M₁-3 ins.:

1099* प्राप्तं च दिवि देवेषु केशवेन महद्यशः ।

30 ^a) B₂ Ds₁ D₂. 4 G₁. 5 M₄ सदैव (for स देव-). — ^b) V₁ D₁ M₄ असुराणां (for सुराणां च). — ^c) V₃ D₂. 3. 6 विष्णुः (for कृष्णः). T₁ G₃. 5 सर्वाभयंकरः कृष्णः. — ^d) G₂ -लोककरो (for -लोकेश्वरो). V₂ प्रभुः; B₁ D₃ हरिः (for विभुः). T₁. 4 G₃ M₁-3 सर्वलोकेश्वरेश्वरः.

31 ^a) V₁ B₁ धर्मं (for धर्मान्). D₃ मार्गेषु (for

नारदवाक्यम्]

विष्णुपर्व

[97. 41

संस्थाप्य धर्मान्मर्त्येषु यज्ञैरिष्टासदक्षिणैः ।
 कृत्वा देवार्थमभितं स्वस्थानं प्रतिपत्स्यते ॥ ३१
 कृष्णो भोगवर्ती रम्यामृषिकान्तां महायशाः ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यति ॥ ३२
 बहुरत्नसमाकीर्णा चैत्ययूपशताङ्किता ।
 द्वारका वरुणावासं प्रवेक्ष्यति सकानना ॥ ३३
 तां सूर्यसदनप्रख्यां मतज्ञः शार्ङ्गधन्वनः ।
 विसृष्टां वासुदेवेन सागरः प्लावयिष्यति ॥ ३४
 सुरासुरमनुष्येषु नासीन्न भविता कचित् ।
 य इमामावसेत्कश्चिदन्यत्र मधुसूदनात् ॥ ३५
 एवमेव दशार्हाणां विधाय विधिना विधिम् ।

विष्णुर्नारायणः सोमः सूर्यश्च भविता स्वयम् ॥ ३६
 अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्रकामगमो वशी ।
 मोदत्येष सदा भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७
 न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽयं मधुसूदनः ।
 परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ३८
 स्तव्योऽयमेवं शतशस्तथा शतसहस्रशः ।
 अन्तो हि कर्मणामस्य दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ३९
 एवमेतानि कर्माणि शिशुर्मध्यवयास्तथा ।
 कृतवान्पुण्डरीकाक्षः संकर्षणसहायवान् ॥ ४०
 इत्युवाच पुरा व्यासस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ।
 महायोगी महाबुद्धिः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४१

C 9173
 B 2. 102. 41
 P 2. 102. 41

मर्त्येषु). V3 B3 धर्मं संस्थाप्य मर्त्येषु; G3 संस्थाप्य सर्वं मध्ये
 तु. —^b) K Ñ3 V1 B1 Dn Ds1 D1-3.5 G4 स- (for
 [धा]स-). —^c) V1 हृत्वा; T1 श्रुत्वा (for कृत्वा). K2 अपि
 तं; V1 अमृतं (for अमितं). V3 B3 D6 देवार्थमभितं कृत्वा.

32 ^a) D4 भगवतीं (for भोगं). —^b) D1.2 रत्नचित्रां
 (D2 कान्तां); D5 अन्धकानां (for ऋषिकान्तां). —^c) T1
 द्वारकामात्मसात्कृष्णः. —^d) D2 सागरं (for समुद्रं). S1
 समुद्रं च गमयिष्यति; K4 द्रं शमयिष्यति; D3 सागरो मज्ज-
 यिष्यति.

33 K3 om. (hapl.) 33-34. K2 om. 33^{ab}. —^a)
 S1 K1.4 Ñ2.3 V2 B3 Ds1 D5 T1.2.4 G2.3 M4 समाकीर्णा
 (for र्णा). —^b) T1 G1 M3 चित्रयूप-; T2.3 G4 चित्ररूप-
 (for चैत्ययूप-). S1 K4 Ñ1 B1 Ds1 D5 T1.4 G3 M1 शता-
 ङ्किताम् (for ता). —^c) K2 ततः स; K4 T2.4 G1.5
 M2.4 द्वारकां (for का). —^d) K4 Ds1 G3 M4 सकाननाम्
 (for ना). S1 नयिष्यति सकाननाम्.

34 K3 om. 34 (cf. v. 1. 33). —^a) S1 सवन-; K1
 दर्शन- (for सदन-). —^b) D1 शत- (for शार्ङ्ग-). D3
 T2.3 G1.4.5 महता (D3 जलान्तः) शार्ङ्गधन्वना. —^c) K1
 V B2.3 Dn2 Ds2 D1-3.6 T1-3 G1-3.5 M3 निसृष्टां; K4
 निसृष्टो (for विसृष्टां). —^d) K4 समुद्रः (for सागरः).

35 ^c) K2.4 M3 आवसत्; D2.3 वासयेत् (for आव-
 सेत्). S1 इमां यः साधयेत्कश्चिद्; D4 इमां य आवसत्कं. —^d)
 K Ñ2 V B Dn Ds D1-6 T1.4 G2 M2.4 अन्यो वै; D1
 अन्योऽपि; D2 अन्यश्च (for त्र).

36 ^b) Alf Mss. (except S1 M1-3) विधाय विधिमुत्त-

मम्. —^a) V1 Cal. ed. सविता; G2 भगवान् (for भविता).

37 ^a) N (except S1) G2.5 M4 त्व- (V1.3 वि-; D2
 ह्य) चिन्त्यश् (for अनियोज्यश्). —^b) S1 कामगतो; T2.3
 G1.4 चरो (for गमो). K Ñ V B D G2.5 M4 यथा-
 कामच (D6 प) रो वशी (B2 [marg. as in text] वली).
 —^c) D2 यः; D3 स्यं; G3 M1 [ए]षु (for [ए]ष). Dn1
 Ds2 भूतै (for भूतैर).

38 ^a) K1 प्रज्ञातुं; D2 प्रसोक्तुं; T2 प्रदातुं; G5 प्रमाणं
 (for तुं). —^b) T2.3 G1.4.5 शक्तो (for शक्यो). — After
 38^{ab}, S (except G2) ins.:

1100* प्रमाणं ह्यत्र विच्छिन्नं प्रमाणं सर्ववस्तुषु ।

यतोऽयं देवदेवेशो न प्रमाणे प्रमा भवेत् ॥

[(L. 2) M1-3 देवेश्यो; M4 देवेश्यो (for शो). T1.2
 G3 यतश्च देवदेवेश्य (for अ). T1 G3 न प्रमाणप्र (G3 ने प्र)-
 भाववित् (for व).]

—^c) S1 वरं (for परं). V3 B3 D6 ह्यनम्; D3 परमम्;
 D4 पुरुषम् (for ह्यपरम्). V1 परं ह्यपरते तस्माद्; T G1.3.4
 M पराद्धि परमेतस्माद्.

39 ^a) S1 उक्थ्यौ; K Ñ2 D1.5 G3 श्रुतो; Ñ1.3 V B
 Dn Ds D1.6 M4 स्तुतो; T1 तस्य; G2 lacuna (for स्तव्यो).
 —^b) V3 तस्माच्; G2 तावच् (for तथा). —^c) G3 ततो हि
 कर्मणोऽन्यत्र. —^d) V1 मे कचित्; D1 किं च नः; T2.3
 G1.3-5 कश्चन (for केनचित्).

40 ^b) K2-4 Ñ2.3 V1.2 B1 Dn Ds D1.5 T G1.2.4.5
 M4 मध्यगतस; D2 मध्ये चरत्; G3 मर्त्यगतस (for मध्य-
 वयास).

इति संस्तूय गोविन्दं महेन्द्रवचनादपि ।
यदुभिः पूजितः सर्वैर्नारदस्त्रिदिवं गतः ॥ ४२
ततस्तद्वसु गोविन्दो दिदेशान्धकवृष्णिषु ।

यथार्हं पुण्डरीकाक्षो विधिवन्मधुसूदनः ॥ ४३
यादवाश्च धनं प्राप्य विधिवद्भूरिदक्षिणैः ।
यज्ञैरिष्ट्वा महात्मानो द्वारकामावसन्पुरीम् ॥ ४४

इति हरिवंशे सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

जनमेजय उवाच ।

बहूनां स्त्रीसहस्राणामष्टौ भार्याः प्रकीर्तिताः ।
तासामपत्यान्यष्टानां भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

अष्टौ महिष्यः पुत्रिण्य इति प्राधान्यतः स्मृताः ।
सर्वा वीरप्रजायिन्यस्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ २

रुक्मिणी सत्यभामा च देवी नम्रजिती तथा ।
सुदत्ता च तथा शैब्या लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥ ३
मित्रविन्दा च कालिन्दी जाम्बवत्यथ पौरवी ।
सुभीमा च तथा माद्री रौक्मिण्येयानिमाञ्शृणु ॥ ४
प्रद्युम्नः प्रथमो जज्ञे शम्बरान्तकरः सुतः ।
द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥ ५

41 ^a) * Cn : पुराव्यासः पूर्वकल्पीयो व्यासः । * — ^b) D1 -दिन्येन; D5 -वीर्येण (for -दीर्घेण). — ^d) K4 B2 T1-3 G1. 8-5 M4 सर्वे (for सर्व-). S1 -दर्शिवत् (for -दर्शिवान्). — After 41, Ks ins. an addl. colophon mentioning adhy. no. 55.

42 Before 43, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — ^b) Ds2 मुनिः (for ऋषिः). — ^d) K Ñ2 V2. 3 B2. 3 Dn Ds D1. 4-6 G2. 3. 5 M4 ययौ (for गतः). — After 43, S (except G2) ins. :

1101* नमस्कृत्य जगन्नाथं शिरसा सुप्रसारिणा ।

[T1 शिरसा सुप्रसारिणी ; M1-3 सा सुप्रसारिणम् (for ^b).]

43 ^b) S1 व्यभजत्सर्ववृष्णिषु. — ^d) T4 विविधं; M4 दिदेश (for विधिवन्).

44 ^a) Ñ1 यादवश्च; T3 यथार्हं (for यादवाश्च). — ^b) T3 G1. 4. 5 M1-3 विविधैर् (for विधिवद्). — ^c) Ñ1 विपा-
पात्मा (for महात्मानो). — ^d) S1 K1 D6 M3. 4 अवसत्;
K2-4 T2 G4 अवसन्; Ñ Dn1 Ds2 D1. 2. 5 T1 M1. 2
आवसत् (for सन्). D3 वसेयुर्द्वारिकां पुरीम्.

COLOPHON. — Mention of the Epic: Ds2 T3.
— Mention of Khila: S1 K1 Ñ2. 3 V B Ds1 D1. 3. 5.
— Adhy. name: K Ñ2. 3 V B D नारदवाक्यम्; T1 नारद-
कीर्तनम्; T2. 3 G1. 3. 4 नारदागमने विष्णोर्माहात्म्यकथनम्;
M3 वासुदेवमाहात्म्यम्. — Adhy. no. (figures, words or
both): K3 D4 156; Ñ3 V1 161; V2 160; V3 Ds2 159;

Dn 158; D1 153; Ds 166; T1 G3. 4 170; T2 G1 172;
T3 179; T4 M1-3 139; G2 165; G5 M4 171. — *Sloka*
no. : K1 20; Dn1 43; Ds2 44; D3 42; D4 45.

98

1 ^a) K1 D2. 6 भगवन् (for वान्). G2 प्रब्रवीहि (for
तु). S1 भोः (for मे). T G1. 3-5 M भवान्मे वक्तुमर्हति.

2 ^b) V1 श्रुताः; Dn1 om. (for स्मृताः). D3 प्राधान्येन
ततः स्मृताः. — ^c) K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 3-6 G2 -प्रजा-
श्वैव; D2 -प्रजाधन्यास (for -प्रजायिन्यस).

3 ^b) K1. 2. 4 Ñ1 B1 Dn D1-3. 5. 6 T1. 3. 4 G1-4 M1. 2
नाम्रजिती; G(ed.) सात्राजिती (for नम्र^o). S1 सत्या नम्र-
जिता तथा. — ^c) B1 D2 सुनन्दा (for सुदत्ता). — ^d) G3
सुदत्ता (for लक्ष्मणा). Ñ2. 3 V B Dn Ds D5 (marg. as
in text). 6 G2 जाल- (for चारु-). Ñ1 लक्ष्मणा जालवासिनी.

4 ^a) K2 कालिङ्गी (for न्दी). — ^b) D3 रोहिणी;
भैरवी (for पौ^o). — ^c) S1 सुशीलाथ (for सुभीमा च).
— ^d) T4 M1. 3 अतः; M2 अथो (for इमान्). N (except
S1) T1-3 G M4 रुक्मिणीतनयाञ्शृणु.

5 ^a) K Ñ V1. 3 B D T4 G2. 4 M4 प्रथमं (for मो^o).
— ^b) D2. 3 प्रभुः; T4 सुहृत्; Bom. Poona eds. G(ed.).
शुभः (for सुतः). — ^c) S1 चारुदेष्णश्च (for देष्णश्च).
— ^d) D2. 3 T1 M1. 2 महाबलः (for रथः).

कृष्णस्य वंशः]

विष्णुपर्व

[98. 13

चारुभद्रो भद्रचारुः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ।
 सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च चारुमान् ।
 चारुबाहुः कनिष्ठश्च कन्या चारुमती तथा ॥ ६
 जज्ञिरे सत्यभामायां भानुभीमरथः क्षुपः ।
 रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ।
 चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात् ॥ ७
 जाम्बवत्याः सुतो जज्ञे साम्बः समितिशोभनः ।
 मित्रवान्मित्रविन्दश्च मित्रवत्यपि चाङ्गना ॥ ८
 मित्रवाहः सुनीथश्च नम्रजित्याः प्रजाः शृणु ।

भद्रकारो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥ ९
 सुदत्तायास्तु शैब्यायाः संग्रामजिदजायत ।
 सत्यजित्सेनजिच्चैव तथा शूरः सपत्नजित् ॥ १०
 सुभीमायाः सुतो माद्या वृकाश्चो वृकनिर्वृतिः ।
 कुमारो वृकदीप्तिश्च लक्ष्मणायाः प्रजाः शृणु ॥ ११
 गात्रवान्गात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
 जज्ञिरे गात्रवन्त्येते भगिन्यानुजया सह ॥ १२
 अश्रुतश्च सुतो जज्ञे कालिन्ध्याः श्रुतसत्तमः ।
 अश्रुतं श्रुतसेनायै प्रददौ मधुसूदनः ॥ १३

C 9191
B 2. 103. 14
P 2. 103. 14

6 ") $\tilde{N}_1$ चारुदष्टो ; D2, 3 T1 G3 M1-3 'गर्भो' (for 'भद्रो'). K $\tilde{N}_3$ V B Dn Ds D1, 4-6 T2 G2 M4 चारुगर्भः (for भद्रचारुः). $\tilde{N}_2$ चारुगर्भश्चारुभद्रः. — $\tilde{b}$) B1 संदंष्ट्रो ; Bom. Poona eds. G(ed.) सुदेष्णो (for सुदंष्ट्रो). T1 धूमः ; T3, 3 G1, 4 मद्रः ; M1, 2 (*inf. lin.* as in text) भद्र (for द्रुम). — $\tilde{c}$) B1 D5 G2 चारुदेष्णश्च (for 'गुप्तश्च'). $\tilde{S}_1$ गवेषणश्चारुगुप्तश्च. — $\tilde{d}$) D2 वत्सगुप्तश्च (for चारुविन्दश्च). K1-3 $\tilde{N}_2, 3$ V B Dn Ds D4-6 T4 G2, 5 M4 वीर्यवान् (for चारुमान्). K4 D1 चारुविन्दश्च वीर्यवान्. — $\tilde{e}$) M1-3 चारुबाहुः (for 'बाहुः'). K $\tilde{N}_1, 2$ V B D (except D2, 3) G2, 5 M4 कनीयांश्च (for कनिष्ठश्च). — $\tilde{f}$) D4 चाग्रिमती (for चारु).

7 ") $\tilde{S}_1$ Dn1 D3 जज्ञिरे सत्यभामाया. — $\tilde{b}$) $\tilde{S}_1$ भौमनिकः ; T2, 3 G4 M3 हेमकरः ; G5 हेमः क्षुरः (for भीमरथः). K2 $\tilde{N}_2$ G2 M4 क्षपः ; K4 शुभः ; V3 क्षिपः ; D5 कृपः ; Bom. Poona eds. G(ed.) तथा (for क्षुपः). $\tilde{N}_1$ भानुभीमरथः क्षपः ; D2 'भैमरथः क्षपः ; D3 'भैमरथः कृपः ; T1 'भीमकरः क्षपः ; G1, 3 'हेमकरः क्षपः ; M1, 3 'हेमकरः क्षुवः. — $\tilde{d}$) $\tilde{S}_1$ ताम्रपक्षो ; D2, 3 महात्मा च (for ताम्रजाक्षो). K1 D4 महान्तकः ; K3, 4 D1 जलान्तकः (K4 'म्ब' कः (for 'न्तकः'). B3 ताम्रजाक्षो जलजातकः ; T1-3 G1, 3-5 M1, 3 ताम्रवक्त्रो जनान्तकः ; M4 ताम्रवक्षो जिनान्तकः. — After 7 $\tilde{c}$, K $\tilde{N}_2, 3$ V B D S (except M1-3) ins. :

1102* भानुभीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलंधमा ।

[K1 भानुं (for भानुर). K2 $\tilde{N}_2$ D1, 4 भ्रमणिका ; V1, 3 भीमविका ; B1 D3 M4 भ्र (D3 भै) मरिका ; D5 भीमानुका ; T1-3 G1, 3-5 ग्रामणिका ; Poona ed. G(ed.) भीमलिका (for 'रिका'). K2 ताम्रजाक्षा ; D5 'पर्णी' (for 'पक्षा'). D3 धनान्तका ; T4 जयंधमा (for जलं). T1-3 G1, 3-5 ताम्रवक्षा जलंध (G5 'ज' रा (for $\tilde{b}$).]

— $\tilde{e}$) T1 कन्याः ; T4 तस्य ; G3 तस्यां (for तेषां). — $\tilde{f}$) T1 परसाद् (for स्वसारो).

8 ") $\tilde{N}_2$ V1, 2 जाम्बवत्यां (for 'वत्याः'). — After 8 $\tilde{a}$, K2 ins. :

1103* मित्रबाहुर्मित्रधामा मित्रसेनस्तथैव च ।

— $\tilde{c}$) M3 मित्रायां (for 'मित्रवान्'). T1, 3 G1, 4, 5 M4 मित्रवन्मित्रविन्दायां (G5 M4 'या').

9 ") N (except $\tilde{S}_1$) T4 G2 मित्रबाहुः (for 'बाहुः'). M4 मित्रबाहुः सुनीतश्च. — $\tilde{b}$) K1 D4 प्रजां ; T G1, 4, 5 सुताञ्च (for प्रजाः). — V3 om. (hapl.) 9 $\tilde{c}$ -11 $\tilde{d}$. — $\tilde{c}$) D3 भद्रकरो ; D5 M4 भद्राका (M4 'क' रो) ; G(ed.) भद्रकरो (for 'करो'). $\tilde{N}_1$ मित्रविन्दः ; D2 M3 भद्रविन्दुः (for 'विन्दः').

10 V3 om. 10 (cf. v. l. 9). — $\tilde{a}$) D2 सुनन्दायास् ; T4 सुदत्तायां (for 'यास्'). $\tilde{N}$ V1, 2 B1, 2 Ds D5, 6 T3 G2, 5 M4 सुदत्तायां तु शैब्यायां. — $\tilde{c}$) $\tilde{S}_1$ सर्वविच् (for सेनजिच्). T1 सत्रजित्सत्रजिच्चैव ; M1-3 सत्रजित्सत्यजिच्चैव.

11 V3 om. 11 (cf. v. l. 9). — $\tilde{a}$) $\tilde{S}_1$ सुशीलायाः (for सुभीमायाः). K2 तथा जातो (for सुतो माद्या). $\tilde{N}_1$ अजितायाः सुतो जज्ञे ; D5 सुभीमायां सुतो माद्यां. — $\tilde{b}$) K1 D3, 4 वृकास्यो (for 'श्चो'). $\tilde{N}_1$ D5 G5 M4 'निर्वृतिः' (for 'ति'). — $\tilde{c}$) $\tilde{N}_3$ V1 T1 G4 वृकदीप्तिश्च (for 'सिश्'). — $\tilde{d}$) K2 प्रजां (for प्रजाः).

12 $\tilde{N}_1$ om. 12 $\tilde{a}$. — $\tilde{a}$) D2 गात्रविन्दश्च ; T1 'गुप्तिश्च' (for 'गुप्तश्च'). D3 T4 गोत्रवान्गोत्रविन्द (T4 'गुप्त' श्च. — $\tilde{b}$) $\tilde{S}_1$ गात्रवेगश्च ; K1, 3 $\tilde{N}_1$ D4 'वृन्दश्च' ; K4 'विन्दुश्च' ; D2 'गुप्तश्च' ; D3 T4 गोत्रगुप्त (T4 'विन्द' श्च (for गात्रविन्दश्च). — $\tilde{N}_3$ repeats 12 $\tilde{c}$ after 23. — $\tilde{c}$) K2 $\tilde{N}_1$ Ds G2 जज्ञिरे गात्रवत्याश्च ; K3 D4 'रे' गात्रवत्यां च ; D3 'रे' गोत्रवत्या ते.

13 ") Ds T1-3 G M सुश्रुतश्च (for अश्रु). — $\tilde{b}$) M3 कालिन्ध्यां (for 'न्ध्याः'). M4 सुत (for श्रुत). K1, 3, 4 $\tilde{N}_1, 2$ V B1, 2 Dn Ds D1, 4-6 T1-3 G3, 6 'संमतः' ; K2 'संश्रयः' (for 'सत्तमः'). — $\tilde{c}$) T2 सुश्रुतं कृतसेनायै ; M1, 3 सुश्रुतं

98. 14]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

तं प्रदाय हृषीकेशस्तां भार्या मुदितोऽब्रवीत् ।
 एष वासुभयोरस्तु दायादः शाश्वतीः समाः ॥ १४
 बृहत्यां तु गदस्याहुः शैब्यायामङ्गदं सुतम् ।
 उत्पन्नं कुमुदं चैव श्वेतं श्वेतां तथाङ्गनाम् ॥ १५
 अगावहः सुमित्रश्च सुचित्रिरथस्तथा ।
 चित्रसेनः सुते चास्य चित्रा चित्रवती तथा ॥ १६
 वनस्तम्बस्य जज्ञाते स्तम्बः स्तम्बवनश्च ह ।

श्रुतसोमायै.

14 ^b) K₃. 4 Dn Ds₁ स्वां भार्या; D₂. 3 भार्या तां (by transp.). — ^c) K₂ अथ (for एष). — ^d) V₃ दायादः (for 'दः).

15 ^a) D₂. 3 गदं प्राहुः; T₁ गदं बाहुं; T₂. 3 G₁. 3. 4 गदं चाहुः (for गदस्याहुः). — ^b) K₂ अङ्गजं; B₃ 'दः (for 'दं). B₃ सुतः; D₅ T₁ शुभम् (for सुतम्). V₃ शैब्यायामङ्गदः सुतः; D₃ 'याः सारणं सुतम्. — ^c) D₂ उत्पलं (for 'न्नं). K₂ कुमुदं (for कुमुदं). K₁ om.; D₄ श्वेतं (for चैव). — ^d) D₂ [अङ्गवान्; M₄ 'ना (for 'नाम्). K₂ Ñ₂. 3 श्वेतं श्वेता तथाङ्गना.

16 ^a) Ñ₁. 2 D₃. 5 आगावहः; Dn₂ अङ्गा; D₄ अवगावहः; G₁. 4 आशावहः (for अगा). M₂ सुचित्रश्च (for सुमि). T₁. 3. 4 G₃. 5 M₃ आ (T₄ कु)शावहः सुचित्रश्च; T₂ आशावहः सुशीतश्च; M₁ आगावहश्च चित्रश्च. — ^b) K₂ शुद्धिश्च; Ñ₂ शिशुश्च (for सुचिश्च). D₆ मित्ररथश्च (for चित्र). — T₁-3 om. (hapl.) 16^d. — ^c) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V₁. 2 B₁. 3 Dn Ds D₁. 3. 4. 6 T₄ G₂ M₁ सुदेवायाश्च; V₃ B₂ D₂. 5 सुदेवायां; G₃-5 सुषेणायाश्च; M₃ सुते तस्य (for सुते चास्य).

17 ^a) Ñ₂ V₃ बलः स्तम्बश्च जज्ञाते; V₁ बलस्तनुश्च जं; D₃ घनस्तम्बश्च यज्ञश्च. — ^b) K₃ B₂ D₁ T₁ G₃. 4 सुतः (for स्तम्बः). Ñ₂. 3 V₂ स्तम्बबलश्च (for 'वनश्च). K₄ सुतो स्तम्बहवश्च ह; V₁ B₁ स्तम्बः स्तम्बबलस्तथा; D₂ स्तम्बः स्तम्बभरस्तथा; D₃ जालम्बो भरतस्तथा; D₅ स्तव्यः स्तव्यवनश्च ह. — After 17^{ab}, Ñ₃ V B Dn Ds. 6 G(ed.) ins. :

1104* निवासनो वनस्तम्बः कन्या स्तम्बवती तथा ।

[Ñ₃ निवाशनो; V₃ वैरासनो; Cal. ed. निवेशनो (for निवासनो). B₁ बलस्तम्बः; B₃ वनस्तम्बात् (for 'स्तम्बः). V₁ निवाशनो धनुस्तम्बः; Dn मित्रसेनः पुनः स्तम्बात्; D₆ मित्रसेनो वनस्तम्बात् (for 'स्तम्बः).]

— ^c) D₂ उपसन्नश्च शङ्खश्च; M₁. 2 उपसन्नः (M₂ [inf. lin. 'सङ्ग')स्य तु सुतो. — ^d) T₁ G₃. 5 संक्षिप्तः; T₂. 3 G₁. 4 M₁-3 सुक्षिप्त (for 'प्र). K₁ V₃ B₂ D₄ वज्रायुः क्षिप्त (V₃ B₂ 'प्र) एव च; K₂-4 Ñ₃ V₁. 2 Dn Ds D₁. 3 T₄ G₂ वज्रायुः क्षिप्त

उपासङ्गस्य तु सुतौ वज्रः सुक्षिप्त एव च ॥ १७
 कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्या युधिष्ठिरौ ।
 कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥ १८
 प्रद्युम्नस्य सुतो यस्तु वैदर्भ्या राजसत्तमः ।
 अनिरुद्धो रणे योद्धा जज्ञे स मृगकेतनः ॥ १९
 रेवत्यां बलदेवस्य जज्ञाते निशठोल्मुकौ ।
 भ्रातरौ देवसंकाशावुभौ पुरुषसत्तमौ ॥ २०

एव च; D₂. 5 वज्रायुः क्षिप्त एव च.

18 ^a) T₂ G₂ M₁-3 काशिक्यां; T₄ कौशिक्या (for 'क्यां). Ñ₁. 2 B₂ D₃. 5 T₁ G₃. 5 श्रुतसोमायां; Ñ₃ V₁. 3 B₁ D₂ सु (V₃ शु)तसेनायां (for 'सोमायां). — ^b) K Ñ V B D T G₁-3 M₄ युधिष्ठिरः (for 'रौ). G₅ युधिष्ठिर्या युधिष्ठिरः. — ^c) K₂-4 D₂. 3. 5 T₃ G₅ कपाली; M₁ कापालिर् (for 'ली). — ^d) S₁ om. 18^d-21^c. — ^e) D₄ चित्रयोधिनौ; G₅ धिनाम् (for 'धिनौ). — After 18, K₁. 3 Ñ₂. 3 V B D T G M₄ ins. :

1105* एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधत ।

अयुतं तु समाख्यातं वासुदेवस्य ते सुताः ॥

अयुतानि तथा चाष्टौ शूरा रणविशारदाः ।

जनार्दनस्य प्रसवः कीर्तितोऽयं यथा तथा ॥

[(L. 1) K₁. 3 B₃ Dn Ds D₄ T₄ निबोध मे; V₃ 'ध यत; T₁-3 G₁. 3-5 'ध वै (for 'धत). — (L. 2) K₃ B₃ Dn Ds D₄ (marg.) T₄ दशायुतं; D₆ अयुतं ते (for 'तं तु). T₁ G₃ समाख्याता (for 'तं). Ds श्रुताः (for सुताः). — (L. 3) K₃ Dn Ds D₂ तथाष्टौ च; T₂. 3 G₁ शताष्टौ च; G₃ शतान्यष्टौ (for तथा चाष्टौ). — After line 3, T₂. 3 G₁. 4 read 20^{cd}, T₂ G₁ repeating it in its proper place. — (L. 4) Ñ₂ D₂ T₁. 2 G₁ प्रभवः (for प्रसवः). D₃ नारायणस्य प्रसवः; D₄ जनार्दनोऽयं प्र (for 'प्र).]

19 S₁ om. 19 (cf. v. 1. 18). — ^a) V B सुतो जज्ञे; M₁. 2 शुभाङ्ग्यां तु; M₃ सुतायां तु (for सुतो यस्तु). K₃ यस्तु प्रद्युम्नस्य सुतो. — ^b) T₁-3 G₁. 3-5 M₁-3 बुद्धिः (for राज-). — ^c) K Ñ₂ B₂ Dn Ds D₁. 3. 4 M₁-3 रुद्धो; V₁ जेता (for योद्धा).

20 S₁ om. 20 (cf. v. 1. 18). — ^a) Ñ₁ B₁ रेवत्यां बलदेवानु. — ^b) T₂. 3 G₁ जज्ञाते निकरोल्मुकौ. — T₂. 3 G₁. 4 read 20^{cd} after line 3 of 1105*, T₂ G₄ repeating the same here. — ^d) D₄ पुत्रौ (for उभौ).

21 S₁ om. 21^{abc} (cf. v. 1. 18). — ^a) K₁. 3 V₁ Dn D₁ नरावी च; K₂ D₄ नरा वीरा; K₄ नराधा च; Ñ₃ (marg. as in text) सुतारा च; D₂ नराती च; T₁ M₁ सुराजी च;

वृष्णिवंशः]

विष्णुपर्व

[98. 27

सुतनुश्च नराची च शौरेरास्तां परिग्रहः ।
 पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वासुदेवस्य तौ सुतौ ॥ २१
 नराच्यां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनोः सुतः ।
 तयोर्नृपोऽभवत्पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ ॥ २२
 तुर्यां समभवद्वीरो वसुदेवान्महाबलः ।
 जरा नाम निषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम् ॥ २३
 काश्या सुपार्थ तनयं लेभे साम्वात्तरस्त्रिनम् ।

सानोर्वज्रोऽनिरुद्धस्य वज्रस्त्वादावजायत ॥ २४
 वज्राजज्ञे प्रतिग्रहः सुचारुस्तस्य चात्मजः ।
 अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात् ॥ २५
 शिनेस्तु सत्यवाग्जज्ञे सत्यकश्च महारथः ।
 सत्यकस्यात्मजः शूरो युयुधानस्त्वजायत ॥ २६
 असङ्गो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ।
 भूमेर्युगंधरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ २७

C 9207
B 2. 103. 31
P. 2. 103. 31

इति श्रीहरिवंशे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

T₂ निराजिश्च; G₂. 4. 5 निराजी च; G₃ निजारी च (for नराची च). M₁₋₃ सुतनुर्वनराजिश्च. — ^b) D₂. 3 आसीत् (for आस्तां). D₆ S (except T₁ G₂) परिग्रहौ (for 'ग्रहः'). — ^c) Ñ₁. 2 G₁ पौण्ड्रकः (for 'श्च'). — ^d) D₄ वासुदेव-सुतावुभौ.

22 ^a) K₁₋₃ D₃. 4 नरायां; K₄ 'ध्यां; D₂ नारात्यां; T₁₋₃ G₁. 5 निराज्यां; T₄ नराभ्यां; G₂ तारायां; G₃ M₃ नराज्यां; M₂ (sup. lin.) निराच्यां (for न°). M₁. 2 वन-राज्यां तु कपिलः. — ^b) K₁ Ñ₁ V B₁. 3 D₅ G₂ सुतनू (for 'नोः'). Ñ₂ पौण्ड्रश्च सुतनूज्ञवः. — After 22, S (except G₂) ins. :

1106* समाधिस्थः स भूतेषु दयां कुर्वन्महामतिः ।
 स नृपः समचित्तात्मा विष्णुसायुज्यमाप्तवान् ॥

[(L. 1) T₃. 4 G₃₋₅ M₄ समधीः (M₄ 'मस्थः') सर्वभूतेषु (for 'a'). M₁ महीपातिः (for महामतिः). — (L. 2) M₄ पयिवान् (for आप्तवान्).]

23 ^a) D₂ तस्यां; S रुच्यां (G₂ 'च्याः') (for तुर्यां). — ^c) K₁ V₁ B₂ D₃ D₃. 6 T₂₋₄ G₁. 2. 4 M₄ जरो (for जरा). — After 23, Ñ₃ repeats 12^{cd}.

24 ^a) Ś₁ कन्या (for काश्या). — ^b) K₁₋₃ Ñ₁. 3 V₃ B₁. 2 D_n D₅ D₁. 4. 6 सा हि (for साम्बात्). Ñ₂ लेभे सा हि तरस्त्रिनी. — After 24^{ab}, Ñ₂ ins. :

1107* अनिरुद्धस्य वैदर्भ्या भार्या रुक्मवती शुभा ।

तस्यां वज्रोऽनिरुद्धस्य वज्रस्य तनयं शृणु ॥

— ^c) K₁. 2 Ñ₁ V₂. 3 B D₅ D₆ सानुर्वज्रो (K₂ 'वज्रो'); K₃. 4 D₁₋₃. 5 सानुर्जज्ञे; V₁ सानौ वज्रो; D_n सानुर्जज्ञे; T₁₋₃ G₁. 3. 4 सानोः सुतो; M₄ सुतो वज्रो (for सानोर्वज्रो). — T₂. 3

G₄ om. (hapl?) 24^d-27^a. G₁ reads 24^d-26^a on marg. — ^d) K₃ D₁. 3. 5 G₁ सानोर; K₄ तस्माद्; T₁ G₃. 5 तावद् (for त्वादाव्).

25 T₂. 3 G₄ om. 25 (cf. v. l. 24). M₄ om. (hapl.) 25-26. — ^a) K Ñ₂. 3 V₁. 2 B D T₄ G₁. 2. 5 प्रतिग्रहः; G₃ 'हतः' (for 'वहः'). V₃ वज्रो जज्ञेऽप्रतिग्रहः. — ^b) Ñ₁ D₅ सुबाहुस् (for सुचारुस्). G₃ [आ]त्मवान् (for 'जः').

26 T₂. 3 G₄ om. 26 (cf. v. l. 24). M₄ om. 26 (cf. v. l. 25). — ^b) Ñ₁. 3 V₁ B₁ महाबलः; D₂. 3 'मनाः' (for 'रथः'). — ^c) D₂. 3 सुतः (for [आ]त्मजः). — ^d) V₁ B₁ व्यजायत (for त्व°).

27 T₂. 3 G₄ om. 27^a (cf. v. l. 24). — ^a) K₃ अटगो; V₂ अनङ्गो; T₁ G₁. 3. 5 M संयोगो (for असङ्गो). — ^b) K₃ Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₄₋₆ तूणस्; K₃ D₁. 4 (sup. lin.) T₁. 4 G₂ मणस्; T₂. 3 G₁. 3-5 भीमस् (for भूमिस्). — ^c) K₁. 2 Ñ₂. 3 V B D_n D₅ D₄. 6 T₄ तूणर्; K₃ D₄ (sup. lin.) G₂ M₄ मणर्; T₁₋₃ G₁. 3-5 M₁₋₃ भीमाद् (for भूमेर्). Ś₁ रथंघरः (for युगं°). K₄ सुत (for पुत्र).

COLOPHON. — Mention of the Epic : T₃. — Mention of Khila : N (except Ñ₁) S. — Sub-parvan : D₂ श्रीकृष्णपर्व. — Adhy. name : K Ñ₁ V B₂. 3 D_n D₅ D₂₋₃ T₁₋₃ G₁. 3 वृष्णि (K₂ T₃ om.) वंशानुकीर्तनम्; B₁ कृष्णवंशानुकीर्तनम्; D₁ वृष्णि कुलोत्पन्नश्रीकृष्णवंशानुकीर्तनम्; M₃ वासुदेववंशः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ 157; Ñ₃ 163; V₁ 162; V₂ 161; V₃ D₅ 160; D_n 159; D₃ G₂ 167; D₄ 157; T₁ G₃. 4 171; T₂ G₁ 173; T₃ 180; T₄ 139; G₅ M₄ 172; M₁₋₃ 140. — Śloka no. : K₁ 51; D_n D₅ 31; D₅ 30.

जनमेजय उवाच ।

य एष भवता पूर्वं शम्बरश्चेत्युदाहृतः ।
प्रद्युम्नः स कथं जप्ते शम्बरं तद्व्रीहि मे ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्मीकामो धृतव्रतः ।
शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः ॥ २
तं सप्तरात्रे संपूर्णे निशीथे सूतिकागृहात् ।
जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै कालशम्बरः ॥ ३

विदितं तच्च कृष्णस्य देवमायानुवर्तिनः ।

ततो न निगृहीतः स दानवो युद्धदुर्मदः ॥ ४
स मृत्युना परीतायुर्मययाभिजहार तम् ।
दोभ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं जगाम महासुरः ॥ ५
अनपत्या तु तस्यासीद्भार्या रूपगुणान्विता ।
नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना ॥ ६
ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् ।
तस्या महिष्या नाथिन्या दानवः कालचोदितः ॥ ७

1 °) V३ एष वै (for य एष). Ś१ भगवन् (for भवता).
D२.३ पुत्रः (for पूर्वं). M१-३ यमेवं भगवानाह. — °) N̄१.३
T२.३ G२ M१.२ [उ]दाहृतम् (for °तः). D२.३ शम्बरश्चेत्यु-
(D३ °मो ह्यु)दाहृतः. — °) K१ ब्रवीतु (for °हि).

2 K२ T२ om. the ref. — °) K२ N̄२.३ V B Dn
D५.६ T४ G१-३.५ लक्ष्म्यां (for लक्ष्मी-). D२.३ दृढ- (for
धृत-). Ś१ लक्ष्मीकामाभिधः सुतः; T१.२ लक्ष्म्यां कामो दृढव्रतः;
M१-३ लक्ष्म्यां कामोऽभवत्सुतः. — N̄१ om. 2°°. — After
2, Ś१ D५ ins.:

1108* सनत्कुमार इति यः पुराणे परिगीयते ।

3 G२ om. 3°°. — °) K४ स (for तं). D२ तं सप्तरात्रं
संपूर्णं. — °) Ś१ निशीथे सूतिकागृहे. — °) N̄१ M४ शिशुं
(for सुतं). — °) Ś१ शिशुकं; N̄१ सुतं वै (for शिशुं वै).

4 °) K३ D३ T४ तस्य; D५ न च (for तच्च). D३ T३
G१.३-५ M४ कृष्णेन (for कृष्णस्य). T२ विदितं तं च कृष्णेन.
— °) D३ T२ G१.३-५ वर्तिना (for °नः). — °) D२ तस्मान्
(for ततो). T२ सन्; G२ च (for स). N̄१ बलान्निगृहीतश्च स.

5 °) K३ परीतासुरः; D३ T४ त्सा (for °युर). — °) K
N̄ V B Dn D३ D१.४.६ G२ प्रः; D२ वै; D५ T१.४ सं- (for
[अ]भि-). D३ मायया तं जहार ह. — °) N̄३ (marg.) V१
गगनं; B३ अपरं; D६ (marg. as in text) निलयं; G२
तनयं (for नगरं). — °) K१-३ N̄२.३ V B Dn D३ D१.४-६
T१-३ G M४ निनाय (for जगाम). K४ महार्णवम् (for °सुरः).
N̄१ D२.३ स्वं निनाय महाबलः.

6 °) K३ D१.४ सुख-; D३ प्रिय- (for शुभ-).

7 °) T३ G२ [औ]रसम् (for [आ]त्मजम्). N̄१ पुत्रं पुत्रवतां

वरः; T१.२ G१.३-५ M सुतं पुत्रमिवौरसम्. — °) K१.३ Dn
D४ मायिन्या; K४ दातव्या; N̄३ स ददौ; V३ चार्थिन्या;
D२.३ तं दिव्यं; T१.२ G३ सा(T२ ना)पत्यो; G२ नाथः स (for
नाथिन्या). K२ T३.४ G१.४.५ M तस्यां महिष्यां नापत्यो
(K२ दानव्यां); V१ मायामहिष्याः स ददौ; B१.३ (marg.)
मायावत्या महिष्या स. — °) K२.४ D३.४ -नोदितः; D२ -देशितः
(for -चोदितः). — After 7, all Mss. (except Ś१ N̄१
M१-३) ins.:

1109* मायावती तु तं दृष्ट्वा संप्रहृष्टतनूद्वा ।

हर्षेण महता युक्ता पुनः पुनरुदक्षत ॥

अथ तस्या निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह ।

अयं स मम कान्तोऽभूत्स्मृत्वैवं चान्वचिन्तयत् ॥

अयं स नाथो भर्ता मे यस्यार्थं हि दिवानिशम् । [5]

चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् ॥

अयं भगवता पूर्वं देवदेवेन शूलिना ।

खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टो जात्यन्तरे मया ॥

कथमस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती ।

भर्तुर्भार्या त्वहं भूत्वा वक्ष्ये वा पुत्र इत्युत ॥ [10]

एवं संचिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत् ।

रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवान्ववर्धयत् ॥

धात्र्याः सकाशात्स च तां शृण्वन् रुक्मिणिनन्दनः ।

मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामेव मातरम् ॥

[(L. 1) D३ गृह्य (for दृष्ट्वा). — (L. 2) D३ अवैक्षत
(for उदै°). — (L. 3) T१.२ G१.३.४ M४ अथ तस्यां निरी-
क्षन्त्यां (for °). K४ ज्ञानं (for स्मृतिः). — (L. 4) D३ ममेव
(for स मम). N̄३ V१ B१ वै (for स्मृत्). T२.३ G१.३-५ M४
स्मृत्वैव समचिन्तयत् (for °). — (L. 5) K१ N̄३ T१.३.४
यस्यार्थेऽहं; N̄२ Dn D३ °र्थे हि; M४ तस्याहं तु (for यस्यार्थ
हि). V१ B१ यस्यार्थेऽहमहनिशम्; T२ G१.३-५ °र्थेऽहं दिवा निशि

शम्बरवधः]

विष्णुपर्व

[99. 18

सा तं संवर्धयामास कार्ष्णि कमललोचनम् ।
 मायाश्चास्मै ददौ सर्वा दानवीः काममोहिता ॥ ८
 स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः ।
 चिकीर्षितज्ञो नारीणां सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ ९
 तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी ।
 इङ्गितैश्चापि वीक्षन्ती प्रालोभयत सस्मिता ॥ १०
 प्रसज्जन्तीं तु तां देवीं वभाषे चारुहासिनीम् ।
 मातृभावं परित्यज्य किमेवं वर्तसेऽन्यथा ॥ ११
 अहो दुष्टस्वभावासि स्त्रीत्वेन चलमानसा ।
 या पुत्रभावमुत्सृज्य मयि कामात्प्रवर्तसे ॥ १२
 ननु तेऽहं सुतः सौम्ये कोऽयं शीलव्यतिक्रमः ।

तत्त्वमिच्छाम्यहं देवि कथितं कस्त्वयं विधिः ॥ १३
 विद्युत्संपातचपलः स्वभावः खलु योषिताम् ।
 या नरेषु प्रसज्जन्ते नगाग्रेषु घना इव ॥ १४
 यदि तेऽहं सुतः सौम्ये यदि वा नात्मजः शुभे ।
 कथितं तत्त्वमिच्छामि किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ १५
 एवमुक्ता तु सा भीरुः कामेन व्यथितेन्द्रिया ।
 प्रियं प्रोवाच वचनं विविक्ते केशवात्मजम् ॥ १६
 न त्वं मम सुतः सौम्य नापि ते शम्बरः पिता ।
 रूपवानसि विक्रान्तस्त्वं जाल्या वृष्णिनन्दनः ।
 पुत्रस्त्वं वासुदेवस्य रुक्मिण्या नन्दिवर्धनः ॥ १७
 दिवसे सप्तमे बालो जातमात्रोऽपवाहितः ।

C 9233
 B 2. 104. 25
 P 2. 104. 25

(for ^δ). — (L. 6) D₅ T₁ G₃ -शोकार्णवे (for -शोकहृदे).
 K₂ स्थिति (for रति). — (L. 7) K₂ स भगवान् (for भग-
 वता). K₄ शंभुना (for शूलिना). — (L. 8) K₄ V₃ हतो
 (for कृतो). B₃ D₁ T₂ दृष्ट्वा (for दृष्टो). D_{2,3} जन्मान्तरे
 (for जात्यं). — (L. 10) N₂ D₂ कष्टं (for मर्तुं). K₃
 D₁ भूता (for भूत्वा). N₂ रक्ष्यो; M₄ मोक्ष्ये (sic) (for
 वक्ष्ये). — (L. 11) V₁ B₁ D₃ सा तं (by transp.);
 T₁₋₃ G_{1, 3-5} M₄ हस्ते. — (L. 12) K₂ D₅ [अ]न्ववर्धत;
 K_{3,4} वर्तत; D₃ त्ववर्धत; T₂ समवर्धत; Bom. Poona eds.
 व्यवर्धयत् (for [अ]न्व°). T_{1,3} G_{1,3,4} शीघ्रमेनमवर्धयत्
 (for ^δ). — (L. 13) D₃ तत्सर्वं (for स च तां). K₁ D₄
 धात्र्याः सकाशे चैवैतं (D₄ वं तां) (for ^α). — (L. 14)
 D_{3,4} अविज्ञातां (for ^α नान्).]

8 ^α) S₁ तं वि-; K N₂ V_{2,3} B_{2,3} D_n D_s D_{1,4-6}
 T_{1,4} G_{1,2} च तं (for तं सं). — ^δ) S₁ -लोचना (for ^α नम्).
 — M₄ om. 8^α-9^δ. — ^α) K₁ D₄ [अ]सौ (for [अ]स्यै).
 V₃ साध्वी (for सर्वा). D_{2,3} मायां सर्वां ददौ तस्मै (D₃
 चास्य). — ^α) D₂ T₃ दानवीं काममोहिताम् (corrupt).

9 M₄ om. 9^{αδ} (cf. v. l. 8). — ^α) S (except G₂)
 सर्वास्त्रकुशलो हि सः (T₄ M₁₋₃ ^α लोऽरिहा; G₃ ^α लोऽभितः).

10 ^α) S₁ K₄ सा तं (by transp.); D₅ तं वै. — ^δ)
 S₁ भामिनी (for का°). — ^α) K₂ V₁ T₂ G₃₋₅ M [अ]भि-
 (for [अ]पि). — ^α) N₁ विस्मिता; N₂ T_{1,3} G₃₋₅ M₁₋₃
 सुं; D_{2,3} तं तदा (for सस्मिता). K₂ T₄ G₂ प्रलोभयति
 सस्मिता; D₅ लोभयन्ती शुचिस्मिता.

11 ^α) T₃ G_{2,5} प्रहसन्तीं (for प्रसज्जन्तीं). S₁ D_{2,3}
 दृष्ट्वा (for देवीं). — ^δ) D₅ -भाषिणीम् (for -हासिनीम्).

— Before 11^{αδ}, some Mss. ins. प्रद्युम्न उवाच. — ^α) N
 (except N₁ V₁ B₁) T₄ G₂ व्यतिक्रम्य (for परित्यज्य).
 — ^α) D_{1,3} वृथा (for ^α न्यथा).

12 ^α) S₁ D₃ हि; T₂ स्यात् (for [अ]सि). K₁ D₄
 अन्यथा दुष्टभावासि; K₄ अहो दुष्टतरेवासि. — ^δ) N (except
 S₁) T G M₄ स्त्रीत्वे च (N₃ V_{1,2} B_{1,2} [marg.] T_{2,3} G₁
 3-5 M₄ ^α त्वाच्च) पलमानसा. — ^α) K_{1,2} D₄ पुत्रभावं समु-
 त्सृज्य. — ^α) S₁ स्नेहात्; K N₁ V B D T₄ G₂ लोभात् (for
 कामात्).

13 G_{1,5} read 13^{αδ} twice. — ^α) K₁ [अ]हं ते (by
 transp.). — After 13^α, M₁ reads 15^δ, repeating it
 in its proper place. — ^δ) K N₂ V_{2,3} B_{2,3} D G₂ M_{3,4}
 विपर्ययः (for व्यतिक्रमः). T₄ G_{1,5} (last two second
 time) M_{1,3} नापि (M₁ ननु) मे शम्बरः पिता. — ^α) S₁
 कथितः; D_{n2} T₂₋₄ G₅ तु (for तं).

14 ^α) T_{2,3} G_{1,3-5} M₄ विद्युत्समानसंपातः. — ^δ) G_{4,5}
 स्वभावाः (for ^α वः). B₁ किल (for खलु). T₁ G₃ योषितः
 (for ^α ताम्). T_{2,3} G₁ स्वभावाः खलु योषितः. — ^α) V₃
 मानवेषु (for या नरेषु). N₃ V₁ च मज्जन्ते; D₃ प्रसज्जन्ते;
 T₁₋₃ G_{1,3,4} प्रवर्तन्ते (for प्रसज्जन्ते). — ^α) D₃ नगाग्रेषु
 (for नगाग्रेषु).

15 M₄ reads 15^δ for the first time after 13^α.

16 Before 16, D_{5,6} G₂ ins. वैशंपायन उवाच. N₁
 om. 16^{αδ}. — ^α) D₃ च भीता सा; G₃ सातिभीरुः (for तु
 सा भीरुः). — M₄ om. 16^α-17^δ.

17 M₄ om. 17 (cf. v. l. 16). — ^α) K N₂ V₂ B_{1,2}
 D_n D_s D₁₋₅ T₄ G₂ कान्त (for सौम्य). — ^α) K₂ वीर्य-

99. 18]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

सूतिकागारमध्याच्चं शिशुरुत्तानशायितः ॥ १८
 मम भर्त्रा हृतो वीर बलवीर्यप्रवर्तिना ।
 पितुस्ते वासुदेवस्य धर्षयित्वा गृहं महत् ।
 पाकशासनकल्पस्य हृतस्त्वं शम्बरं ह ॥ १९
 सा च ते करुणं माता त्वां बालमनुशोचती ।
 अत्यर्थं श्राम्यते वीर विवत्सा सौरभी यथा ॥ २०
 स हि शक्रादपि महान्पिता ते गरुडध्वजः ।
 इह त्वां नाभिजानाति बालमेवापवाहितम् ॥ २१
 कान्त वृष्णि कुमारस्त्वं न हि त्वं शम्बरात्मजः ।
 वीर नैवविधान्पुत्रान्दानवा जनयन्ति हि ॥ २२

ततोऽहं कामयामि त्वां न हि त्वं जनितो मया ।
 रूपं ते सौम्य पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्बला ॥ २३
 यन्मे व्यवसितं कान्त यच्च मे हृदि वर्तते ।
 तन्मे मनसि वाष्ण्येय प्रतिसंधातुमर्हसि ॥ २४
 एष ते कथितः सौम्य सद्भावस्त्वयि यो मम ।
 यथा न मम पुत्रस्त्वं न पुत्रः शम्बरस्य च ॥ २५
 श्रुत्वैतन्निखिलं सर्वं मायावत्या प्रभाषितम् ।
 चक्रायुधात्मजः क्रुद्धः शम्बरं स समाह्वयत् ॥ २६
 समस्तमायामायाज्ञो विक्रान्तः समरेऽव्ययः ।
 अष्टम्यां निहतो युद्धे मायया कालशम्बरः ॥ २७

वान् (for रूपं). — ^a) Ś1 M3 -वंशजः; T1-3 G1. 3-5
 -वंशकृत् (for -नन्दनः). — ^f) T1 वंश- (for नन्दि-).
 18 Ñ1 damaged for 18^{ab}. — ^b) V1. 3 B3 -हारितः
 (for -वाहितः). — ^a) Ś1 B1 -शायकः; K2 D2 (by
 corr.). 3 T3. 4 -शायनः; K3. 4 V3 Ds1 D1. 2. 6 -शायिनः
 (for तः).

19 ^a) K1 चासि; K2 D4 चापि; K3. 4 Ñ2 V1. 2
 B1. 2 Dn Ds D1-3. 5 T G M4 सति त्वं (for वीर). Ś1 मया
 त्वं त्रायसे वीर. — ^a) B1 गृहं बलात्; D4 महद्गृहम् (by
 transp.).

20 Ñ1 reads 20 on marg. — ^a) D6 सीदते; G2
 शोचते (for सा च ते). K3 करुणा (for णं). G3. 5 बाला
 (for माता). — ^b) Ś1 पुत्रम् (for बालम्). — ^c) K Ñ2. 3
 V1. 3 B D G2. 4 तप्यते; V2 शोचते (for श्राम्यते). Ś1
 देवी; D1 om.; G3 सौम्य (for वीर). — ^a) Ds2 विवशा
 (for त्सा). G1 सुरभी; G4 M4 सुरभिर् (for सौरभी). T1
 कृता (for यथा). V3 B3 D6 विवत्सा इव सौरभी.

21 The portion of the text from 99. 21^b to the
 end of the work is missing in T3. — ^a) K Ñ2. 3
 V1. 3 B D1-5 G2 [अ]पहारितम्; T2 G1. 3-5 M प्रवासि-
 तम् (for [अ]पवाहितम्).

22 T3 missing (cf. v. l. 21). — ^b) K1. 2 D4 न पुत्रः
 (D4 हि त्वं) शम्बरस्य च.

23 T3 missing (cf. v. l. 21). — ^a) Ñ2. 3 B3 Dn
 Ds D5 T1 G2-4 अतो (for ततो). — ^b) Ś1 मम (for मया).
 — Ñ1 damaged for 23^{cd}. — ^c) Ds2 पश्यामि (for
 पश्यन्ती).

24 T3 missing (cf. v. l. 21). — ^a) T1. 2 G M4
 कार्यं (for कान्त). — ^c) D3 यन्मे; T1. 2. 4 G5 M तत्ते

(for तन्मे).

25 T3 missing (cf. v. l. 21). D3 om. 25. — ^a)
 G5 मे (for ते). K1. 2. 4 Ñ V B D (D3 om.) G2 सर्वः
 (for सौम्य). — ^b) Ś1 संभवस्; K1. 2 स्वभा (for सद्भा).
 B3 यो मया; T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 यो यथा; M1 मे यथा
 (for यो मम). D4 स्वभावस्त्वयि यो मया; M3 संभवस्त्वयि
 यो यथा. — After 25, B3 ins.:

1110* कामदेवश्च वीर त्वं रतिं मां विद्धि वै प्रभो ।
 शंकरस्य च शापेन त्वमनङ्गगतिः पुरा ॥
 तत्कालमायया रूपं कृत्वा दैत्यस्य वेश्मनि ।
 विशीर्णा साहसुषिता दैत्यस्यास्य च वेश्मनि ॥

26 T3 missing (cf. v. l. 21). — ^a) K1. 2. 4 Ñ2. 3
 V1. 2 B1. 3 Dn Ds D1. 2. 4. 5 G2 अखिलं (for निं).
 G3. 5 सौम्य; M4 सोऽपि (for सर्वं). K3 B2 D6 श्रुत्वै-
 वम (D6 नं नि) खिलं वाक्यं; D3 एवमाकर्ण्य तत्सर्वं; T1
 G1. 4 श्रुत्वैवं नि (T1 वम) खिलं सोऽपि. — ^a) Ś1 T1. 2 G1.
 3-5 M4 शम्बरं समुपाह्वयत्; T4 रं स्वयमाह्वयत्. — After
 26, all Mss. (except Ś1 Ñ1 M1-3; T3 missing) ins.
 a passage given in App. I (No. 30).

27 T3 missing (cf. v. l. 21). Before 27, some
 Mss. ins. वैशंपायनः. — ^a) K Ñ V B Dn Ds D3. 4. 6
 T4 G2 समाप्तमायो मायाज्ञो; D1. 2. 5 सर्वमायास्वभिज्ञोऽसौ;
 T1. 2 G1. 3-5 M4 स सप्तम्यां तु मायाज्ञो. — ^b) Ś1 निशाम्य;
 Ñ1 M1-3 विक्रम्य (for विक्रान्तः). T1 रिपुम् (for सव्ययः).
 T2 G1. 3-5 M4 विद्राव्य समरे रिपुम्; M2 (also inf. lin.)
 व्यतिक्रम्य महारथः. — ^c) Ś1 निवृत्ते; D3 हि हतो (for
 निहतो). — ^a) N (except Ś1) T4 G2 मायावी (for
 मायया).

28 T3 missing (cf. v. l. 21). Ñ2 om. 28^d-29^a.

शम्बरवधः]

विष्णुपर्व

[99. 35

तमृक्षवन्ते नगरे निहत्यासुरसत्तमम् ।
 गृह्य मायावतीं देवीं स्वामगच्छत्पुरीं पितुः ॥ २८
 सोऽन्तरिक्षगतो भूत्वा मायया शीघ्रविक्रमः ।
 आजगाम पुरीं रम्यां रक्षितां तेजसा पितुः ॥ २९
 सोऽन्तरिक्षात्प्रपतितः केशवान्तःपुरे शिशुः ।
 मायावत्या सह तथा रूपवानिव मन्मथः ॥ ३०
 तस्मिन्स्तत्रावपतिते महिष्यः केशवस्य याः ।
 विस्मिताश्चैव हृष्टाश्च भीताश्चैवाभवंस्तदा ॥ ३१

ततस्तं कामसंकाशं कान्तया सह संगतम् ।
 प्रेक्षन्त्यो हृष्टवदनाः पिवन्त्यो नयनासवम् ॥ ३२
 तं व्रीडितमुखं दृष्ट्वा सज्जमानं पदे पदे ।
 अभवन्स्निग्धसंकल्पाः प्रहृष्टाः कृष्णयोषितः ॥ ३३
 रुक्मिणी त्वेव तं दृष्ट्वा शोकार्ता पुत्रगृद्धिनी ।
 सपत्नीशतसंकीर्णा सवाष्पा वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४
 धन्यायाः खल्वयं पुत्रो दीर्घायुः प्रियदर्शनः ।
 ईदृशः कामसंकाशो यौवने प्रथमे स्थितः ॥ ३५

C 9465
B 2, 108, 15
P 2, 108, 15

—^a) K₁ Ñ₃ V B D T_{1.2} G M₄ आ(D₅ अ)गच्छन्नगरं पितुः ; Ñ₁ अगच्छत्स्वपुरं पितुः .

29 T₃ missing (cf. v. l. 21). Ñ₂ om. 29^a (cf. v. l. 28). K₄ D₄ om. (hapl.) 29. D₃ om. 29^a-30^b. Ñ₁ damaged. —^a) D_n D₂ विद्वान् (for भूत्वा). —^b) D_{2.5} T₄ G_{2.4} मायावी (for मायया). —^c) M₁₋₃ दिव्यां (for रम्यां).

30 T₃ missing (cf. v. l. 21). D₃ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). Ñ₁ om. 30. —^a) G₄ नि- (for प्र-). —^b) T_{1.2} G_{1.3.4} M विभुः ; M₂ (inf. lin.) पितुः (for शिशुः). G₅ केशवान्तःपुरं विभुः .

31 T₃ missing (cf. v. l. 21). —^a) Ś₁ D₆ तत्राथ ; K₂ सुते च (for तत्राव-). —^b) Ñ₁ T₄ M₁₋₃ ताः (for याः). —^a) D_{2.3} प्रीताश् (for भी°). Ś₁ [अ]पतंस ; K₂ [अ]परास (for [अ]भवंस).

32 T₃ missing (cf. v. l. 21). —^a) G₂ ताः (for तं). —^b) Ñ₁ संयुतम् (for संगतम्). —^c) D₃ प्रेक्षन्त (for प्रेक्षन्त्यो). —^a) Ś₁ Ñ₂ पिवन्त्यो वदनासवम् ; K₃ D_n D₄ T₄ न्यो नयनासवम् ; D_{1.5} T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ न्यो नयनोत्सवम् ; D_{2.3} न्य इव लोचनैः ; G₂ न्यो नयनैः स्वयम्.

33 T₃ missing (cf. v. l. 21). Ñ₁ damaged. —^a) K Ñ₂ V₂ B D_n D₅ D_{2-4.6} T₂ G₂ विनीत- (for व्रीडित-). — K₃ om. (hapl.) 33^b-34^a. —^b) Ñ₂ D_{1.2.4.5} G_{2.3} लज्जमानं (for सज्ज°). —^c) Ñ₂ अभूवन् (for अभ°). D₆ G₄ M₂ (inf. lin.) सिद्ध- ; G₅ M_{1.2} कृष्ण- (for स्निग्ध-). —^a) K_{1.2.4} Ñ_{2.3} V B D T₂ G_{1.2.4.5} M₂ सर्वास्ताः (for प्रहृष्टाः).

34 T₃ missing (cf. v. l. 21). K₃ om. 34^a (cf. v. l. 33). —^{ab}) T_{1.4} G₃ M₁₋₃ transp. तं दृष्ट्वा and शोकार्ता. K₂ Ñ₂ D₅ T₂ G_{1.4.5} गार्धिनी (for गृद्धिनी). M₄ तं दृष्ट्वा पुत्रगार्धिनी (for °). —^c) M₄ संपूर्णा (for संकीर्णा). — Ñ_{2.3} V B D_n D₅ D_{1.3.5} (marg.) °

T_{1.2.4} G M₄ ins. after 34 : K₁ D₄ after 40 :

1111* यादृक्स्वप्नो मया दृष्टो निशाया यौवने गते ।

कंसारिणा समानीय दत्तं साहारपल्लवम् ॥

शशिरश्मिप्रतीकाशं मुक्तादाम च शोभनम् ।

केशवेनाङ्गमारोप्य मम कण्ठे न्यबध्यत ॥

श्यामा सुचारुकेशा स्त्री शुक्लाम्बरविभूषिता । [5]

पद्महस्ता निरीक्षन्ती प्रविष्टा मम वेष्टमनि ॥

तथा पुनरहं गृह्य स्नापिता रुचिराम्बुजा ॥

कुशेशयमयीं मालां स्त्री संगृह्णाथ पाणिना ।

मम मूर्धन्युपाग्राय दत्ता स्रक्सा तथा मम ॥

एवं स्वप्नं कीर्तयन्ती रुक्मिणी हृष्टमानसा । [10]

सखीजनवृता देवी कुमारं वीक्ष्य तं मुहुः ॥

[Before line 1, V₂ ins. रुक्मिण्युवाच, and reads line 11. — (L. 1) V_{1.2} D_{n2} T_{1.2.4} G_{1.3.4} M₄ निशायां (for °या). D₄ G₅ निशायां यौवने गते (for °). — (L. 2) K₁ D₄ समानीतं ; D_n D₅ D_{3.5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ समानीय (D₃ तं) (for समानीय). B₂ मे हार- ; D₃ स्वं हार- (for साहार-). — (L. 3) Ñ₂ D_{1.3} G₂ च शोभितम् ; Ñ₃ V₁ B_{1.2} मुशोभनम् ; B₃ च भूषितम् ; D₅ विभूषितम् (for च शोभनम्). K₁ D₄ मुक्तास्रग्दामशोभितम् (for °). — (L. 5) G₃ वामा (for श्यामा). V₂ D₁-विभूषणा (for °षिता). — (L. 7) D₃ स्नापिता शुचिनाम्बुजा (for °). — (L. 8) K₁ D_{3.4} सा स्त्री संगृह्णाथ पाणिना ; T_{2.4} G_{1.3-5} संगृह्णाथ स्वपा° (for °). — (L. 9) K₁ V₃ D₃ मम मूर्ध्नि समा (V₃ उपा)ग्राय (for °). K₁ [अ]त्र स्नातया ; Ñ₂ D₃ सा स्रक्तया ; M₄ स्रक्च तथा (for स्रक्सा तथा). T₂ G_{1.4.5} दत्ता स्रक्स्थापिता मया (for °). — (L. 10) D_n D_{1.4.5} T₂ G₄ M₄ स्वप्नान् (for स्वप्नं). — (L. 11) T₁ G₃₋₅ M₄ -जना च सा ; T₂ G₁ -जनांश्च सा (for -जनवृता). V₂ ततो देवी कुमारं तं (for °). K₁ D_{3.4} G₂ प्रेक्षते ; V₁ B₁ D₅ G_{3.5} M₄ प्रेक्ष्य तं (for वीक्ष्य तं). V₂ वीक्षमाणा मुहुर्मुहुः (for °).]

Ñ₂ cont. :

1112* इत्यतोऽनन्तरं तत्र अग्रवीद्वाक्यमेव तत्

जीवपुत्रा त्वया पुत्र का सा भाग्यविभूषिता ।
 किमर्थं चाम्बुदश्याम सभार्यस्त्वमिहागतः ॥ ३६
 अस्मिन्वयसि सुव्यक्तं प्रद्युम्नो मम पुत्रकः ।
 भवेद्यदि न नीतः स्यात्कृतान्तेन बलीयसा ॥ ३७
 व्यक्तं वृष्णिकुमारोऽयं न मिथ्या मम तर्कितम् ।
 विज्ञातोऽसि मया चिह्नैर्विना चक्रं जनार्दनः ॥ ३८
 मुखं नारायणस्येव केशाः केशान्त एव च ।
 मूर्ध्वक्षोभुजैस्तुल्यो हलिनः श्वशुरस्य मे ॥ ३९
 कस्त्वं वृष्णिकुलं सर्वं वपुषा द्योतयन्स्थितः ।
 अहो जनार्दनस्यास्य दिव्या त्वमपरा तनुः ॥ ४०
 एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः सहसा प्रविवेश ह ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा शम्बरस्य वधं प्रति ॥ ४१

सोऽपश्यत्तं सुतं ज्येष्ठं सिद्धं मन्मथलक्षणैः ।
 स्तुषां मायावतीं चैव हृष्टचेता जनार्दनः ॥ ४२
 सोऽब्रवीत्सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव ।
 अयं ते देवि संप्राप्तः पुत्रश्चापधरः प्रभुः ॥ ४३
 अनेन शम्बरं हत्वा मायासुद्धविशारदम् ।
 हता मायाश्च ताः सर्वा याभिर्देवानवाधत् ॥ ४४
 सती चेयं शुभा साध्वी भार्या वै तनयस्य ते ।
 मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता ।
 मा च ते शम्बरस्येयं पत्नीत्येवं व्यथा भवेत् ॥ ४५
 मन्मथे तु गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा ।
 कामपत्नी हि कन्यैषा कामकामा रतिः शुभा ।
 मायारूपेण तं दैत्यं मोहयत्यसकृच्छ्रमा ॥ ४६

35 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) T₁ G₃ M
 -सदृशो (for -संकाशो).

36 T₃ missing (cf. v. l. 21). N₁ damaged. — °)
 D₄ (sup. lin. as in text) काम; M₄ का वा (for पुत्र).
 — °) D_{1.5} M₃ स; T_{1.2.4} G_{1.3} M₄ [अ]सौ (for सा).
 K_{1.3.4} N_{2.3} V B D_{2.4.6} -समन्विता (for -विभूषिता).
 K₂ D_n D_s D₃ G₂ कासौ मा (D₃ का स्याद्वा) ग्यसमन्विता.

37 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) G₃ तस्मिन्वयसि
 सुव्यक्तः. — °) D₃ सुव्यक्तं (for प्रद्युम्नो).

38 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) D_n T₁ कृष्ण-
 (for वृष्णि-). N₃ V₃ B₁ D_n D_s त्वं; V₁ तन् (for
 अयं). — °) S₁ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ कीर्तनम्; M₁₋₃ कीर्तितम्
 (for तर्कितम्). — °) D₂ वीक्षितो (for विज्ञातो). S₁ हि
 (for ससि).

39 T₃ missing (cf. v. l. 21). N₁ damaged. — °)
 S₁ केशान्तम् (for °न्त). — °) S₁ मूर्धा; M₄ मूर्ध्नि (for
 मूर्ध-). T₄ G₄ -भुजौ तुल्यौ (for -भुजैस्तुल्यौ). K N_{2.3}
 V B D G₂ ऊरु वक्षो भुजौ तुल्यौ (K₂ कुक्षौ; D₁ जानू).
 — °) D₁ गुल्फौ च स्वसुतस्य मे.

40 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) T_{1.2} G_{1.3-5}
 M₄ वत्स (for सर्व). — °) S₁ धारयन् (for द्योत°). T₂
 G_{1.4} दिशः (for स्थितः). K_{1.2.4} N_{2.3} V B D T₁ G₂
 द्योतयन्वपुषा स्थितः. — °) S₁ [अ]पि; N₁ [ह]व; T₂ G_{4.5}
 M₄ [अ]सि; M₃ [आ]सीद् (for [अ]स्य). K N_{2.3} V B D
 T₁ G₁₋₃ अहो नारायणस्यासि (K_{1.2} N₂ D_n D₄ T₁ G_{1.3}
 °ह्येव; B_{2.3} D_s G₂ °सीद्; D_s °स्यैव). — °) D_s यदि

(for दिव्या). S₁ D_n D₄ T₁ G_{2.3} ते परमा; K₂ सुपरमा
 (for त्वमपरा). D₃ द्वितीया परमा तनुः. — After 40, K₁
 D₄ ins. 1111*.

41 T₃ missing (cf. v. l. 21).

42 T₃ missing (cf. v. l. 21). N₁ damaged. — °)
 D_{1.2} आत्मजं (for तं सुतं). D_{3.4} श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). S₁
 सोऽपश्यच्च सुतं श्रेष्ठं; D₅ °दात्मजं श्रेष्ठं. — °) K_{3.4} D_n
 D_{1.5} हृष्टचित्तो; D₃ °रोमा (for °चेता).

43 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) T₄ G₃ M₁₋₃ देवो
 (for देवीं). — Before 43°^d, D_s ins. कृष्ण उवाच. — °)
 D₃ अयं देवि सुतः सौम्ये. — °) T₄ सुतश्च (for पुत्रश्च).
 K₁ N₂ V_{2.3} B D G₂ M₄ सुतश्चा (D₃ बाणचा) पधरस्तव; K₂
 सुतश्चायं वरस्तव; K₃ सुतो वै वापरस्तव; N₃ V₁ सुतश्च
 परमस्तव.

44 T₃ missing (cf. v. l. 21). — °) D₃ आगतः
 (for अनेन). — °) K₃ बुद्धि- (for युद्ध-). — °) B_{2.3}
 D₃ G₃ M₁₋₃ हता (for हता). Bom. Poona eds. G(ed.)
 हता मायासुताः सर्वा (sic). — °) K₄ तथावधीत्; D_s T₄
 अवाधयत्; T_{1.2} G_{1.3-5} M अयोधयत् (for अवाधत्).

45 T₃ missing (cf. v. l. 21). N₁ damaged for
 45°^{abc}. — °) D_{2.3} स्तुषा; D₅ सदा (for शुभा). — °)
 N₂ विज्ञाता (for विख्याता). — °) K_{1.3.4} N₁ V B D
 पत्नीति भवतु (N₁ °विता) व्यथा; K₂ N₂ G₂ पत्नी भवतु
 मा (G₂ न) व्यथा.

46 T₃ missing (cf. v. l. 21). After 46°^{ab}, T_{1.2.4}
 G_{1.3-5} M ins. :

शम्बरवधः]

विष्णुपर्व

[99. 49

न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना ।
आत्ममायामयं रूपं कृत्वा शम्बरमाविशत् ॥ ४७
पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना ।

लोककान्तस्य साहाय्यं करिष्यति मनोमयम् ॥ ४८
प्रवेशयैनां भवनं पूजया ह्येषा स्नुषा मम ।
चिरप्रनष्टं च सुतं भजस्व पुनरागतम् ॥ ४९

इति श्रीहरिवंशे एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

C 9480
B 2, 108, 32
P 2, 108, 82

1113* नेत्राग्निना त्र्यम्बकस्य शूलपाणेः पुरा युगे ।

[M1-3 तु त्र्यम्बकस्य (for त्र्यम्बकस्य).]

— °) Ś1 [ह]ति तस्य; K1-3 Ñ2.3 V B Dn Ds D1.3-5
T1.2 G M4 न कान्ता; K4 न चात्र (for हि कन्या). D6
कामस्य पत्नी कान्तैषा. — °) K Ñ2.3 V B D T1.2 G M4
शम्बरस्य रतिप्रि(K3.4 V3 B2 °तिः प्रि)या.

47 T3 missing (cf. v. l. 21). Ñ1 damaged. — °)
D3 कामार्थे; M3 भार्येयं (for कौमारे). — °) Ś1 D2
व्रते (for वशे). K3 शोभने (for ना). — °) K2 आत्मना
मायया रूपं. — °) K4 Dn1 आदिशत् (for आवि).

48 T3 missing (cf. v. l. 21). — °) V3 B3 Dn Ds
वराङ्गने; D3 वशं गता (for वराङ्गना). — °) V1 D3 लोके
(for लोक). Ś1 कान्ता च (for कान्तस्य). — °) T1.2.4
G1.3.4 M मनोहरा; G5 च शोभना (for मनोमयम्).

49 T3 missing (cf. v. l. 21). — °) D4 [ए]तां (for
[ए]नां). — T1 om. 49^{ba}. — °) Ñ2 V1.3 B Dn Ds D6 ज्येष्ठा
(for ह्येषा). Ś1 सुता तव; M1.2 मम स्नुषा (by transp.).
Bom. Poona eds. G(ed.) पूज्यां ज्येष्ठां स्नुषां मम. — °)
K1.3.4 Ñ2.3 V B D G2 चिरात्; G3 M4 चिरं (for चिर-).
D3 M1.2 स्व- (for च). — Ñ2.3 V B Dn Ds D1-3.5
(marg.). ° T2.4 G M4 ins. after 49: T1 after 49^a:

1114* वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवी कृष्णेनोदाहृतं तदा ।
प्रहर्षमतुलं लेभे रुक्मिणी वाक्यमब्रवीत् ॥
अहो धन्यतरास्मीति वीरपुत्रसमागमात् ।
अद्य मे सफलः कामः पूर्णश्चाद्य मनोरथः ।
चिरप्रनष्टपुत्रस्य दर्शनं प्रियया सह ॥ [5]
आगच्छ पुत्र भवनं विशस्व सह भार्यया ॥
ततोऽभिवाद्य चरणौ गोविन्दं मातरं च सः ।
प्रद्युम्नः पूजयामास हलिनं च महाबलम् ॥
उत्थाप्य तं परिष्वज्य मूर्ध्न्युपाग्राय वीर्यवान् ।
प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं केशवः परवीरहा ॥ [10]
स्नुषां चोत्थाप्य तां देवीं रुक्मिणी रुक्मभूषणाम् ।
परिष्वज्योपसंगृह्य स्नेहाद्बद्धभाषिणी ॥
समेतं भवनं पत्न्या शच्येन्द्रमदितिर्यथा ।
प्रवेशयामास तदा रुक्मिणी सुतमागतम् ॥

[Some Mss. om. the ref. T1 om. lines 1-6. M4 om.
lines 1-5. — (L. 1) T2 G1.3.4 व्याहृतं (for [उ]दा°).
Ñ2 V2 Ds कृष्णेनोदीरितं ततः (Ñ2 वचः) (for °). — (L.
2) V3 B1.3 Dn Ds D6 T4 G3 लब्ध्वा (for लेभे). — (L.
3) Ñ2 V2 Dn Ds धन्यतमा (for तरा). Ñ2 V2 Ds D1-3.5
-समागमे; Dn गता (for गमात्). — (L. 4) Ñ3 V1.3
T2.4 G अद्य मे सफलं जन्म (for °). D2.3 पूर्णमद्य मनोरथम्;
D5 पूर्णा मेऽद्य मनोरथाः (for °). — (L. 5) Ñ2 V2 Ds
चिरप्रनष्टं पुत्रं या (V2 स्वसुतं) (for °). V3 पश्यामि; V3
B2.3 Dn D1.6 दर्शनात् (for नं). Ñ2 V1 Ds पश्यामि स्नुषया
सह; Ñ3 B1 T2 G दर्शनं सुप्रियं मम (for °). — V3 D6
om. line 6. — (L. 6) B3 Dn D1-3.6 आगच्छ भवनं पुत्र
(for °). Ñ2 V2 Ds सभार्यः प्रविशस्व ह; B1.3 Dn D1.6
प्रविश प्रियया सह; D2 प्रविशान् शु स्वभार्यया (for °). — (L.
7) Ñ2 V2 Ds2 पितरं (for चरणौ). Ds1 ततोऽभिनन्द्य पितरं
(for °). Ñ2 V2 Ds D1.5 T4 ताम् (for सः). D2 गोविन्दं
मातरौ च तौ; D3 न्दं तां च मातरम्; T1 पितरं मातरं च ताम्
(for °). — T2 G1.4 om. lines 8-9. — (L. 8) D1 महा-
त्मानं (for हलिनं च). T1 महामुजम् (for बलम्). — (L.
9) Ñ2 V2 उत्थाय तं परिगृह्य (for °). D2.3 चाग्राय (for
[उ]पा°). — (L. 10) T2 प्रद्युम्नो बलिनां श्रेष्ठः (for °).
— (L. 11) D3 संस्थाप्य; D3 उत्थाप्य (for चो°). B3 Dn Ds1
देवी (for देवी°). V3 स्नुषामुत्थाप्य तां देवी (for °). Ñ1.3
V1.3 D2.5.6 T1.3 G1.3-5 भूषणा; M4 भूषिताम् (for भूष-
णाम्). — (L. 12) D6 परिपूज्य (for °षज्य). V3 B2.3 Dn Ds
पर्यष्वजत संगृह्य; D1 प्रद्युम्नमथ स° (for °). V2.3 B2 Dn1 D6
लेह- (for लेहाद्). — T1.2.4 G M4 om. line 13. — (L.
13) Ñ3 D1 समेल (for तं). V2 प्रवेश्य भवनं तौ तु; D2.3
प्रविश्य (D3 विशस्व) भवनं पुत्रि; D5 समेत्य भवनं पत्न्या (for
°). Ñ2 D5 शचीन्द्रम् (for शच्ये°). V3 शचीन्द्रपुरीं यथा;
D2.3 शची चेन्द्रपुरं यथा (for °). — (L. 14) V1.3 B T1.
2.4 G1.3-5 निवेशयामास तदा (for °).]

D2.3 cont.:

1115* एवमुक्ता तु कृष्णेन रुक्मिणी योषितां वरा ।
पुत्रं प्रीत्या परिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय तां स्नुषाम् ।
गृहं प्रवेशयामास स्नुषया सह भामिनी ॥
[D3 reads lines 1-3 twice.]

वैशंपायन उवाच ।

हतो यदैव प्रद्युम्नः शम्बररेणात्मघातिना ।
तमेव मासं साम्बस्तु जाम्बवत्यामजायत ॥ १
बाल्यात्प्रभृति रामेण मानेषु विनियोजितः ।
रामादनन्तरं चैव मानितः सर्ववृष्णिभिः ॥ २
जातमात्रे ततः कृष्णः शुभं तत्पुरमाविशत् ।
निहतामित्रसामन्तः शक्रोद्यानं यथामरः ॥ ३
यादवीं च श्रियं दृष्ट्वा स्वां श्रियं द्वेष्टि वासवः ।
जनार्दनभयाच्चैव न शान्तिं लेभिरे नृपाः ॥ ४

COLOPHON om. in $\tilde{N}1$. T₃ missing. — *Mention of the Epic*: Ds₂. — *Mention of Khila*: K_{1.2} $\tilde{N}2$ V B Dn₂ Ds D_{1.3.5}. — *Adhy. name*: $\tilde{S}1$ प्रद्युम्नागमनम्; K_{1.3.4} $\tilde{N}2$ V B D M₁₋₃ शम्बरवधः; K₂ शम्बरवधे प्रद्युम्नप्रत्यागमनम्; T₁ G₃ रुक्मिण्याः पुत्र (G₃ प्रद्युम्न) दर्शनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ D₄ 162; $\tilde{N}3$ V₁ 167; V₂ 166; V₃ Ds₂ 165; D₁ 159; D₃ G₂ 172; T₁ G_{3.4} 176; T₂ G₁ 178; T₄ 145; G₅ M₄ 177; M₁₋₃ 141. — *Sloka no.*: Ds₂ D₅ (marg.) 36. — After this adhy., K $\tilde{N}2.3$ V_{2.3} B D (except D₃) S (T₃ missing) ins. a passage given in App. I (No. 24).

100

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21). $\tilde{N}1$ partly damaged for this adhy.

1 $\tilde{N}1$ om. 1^{ab} (with the ref.). — ^c T₁ G₃ तद् (for तम्). T_{2.4} G_{1.3-5} M ऽपि (for तु). K_{1.3.4} $\tilde{N}2.3$ V B D G₂ मासेऽस्मिन्नेव साम्बस्तु; K₂ मासे तदैव साम्बोऽपि; $\tilde{N}1$ तदेवाहनि साम्बश्च. — ^d K₁ जाम्बवत्या प्रजायत.

2 ^b K_{1.2} B₂ D₁ G₅ M₁ सोऽस्त्रेण; K₃ $\tilde{N}2.3$ V B_{1.3} Dn Ds D_{2.3.6} T₂ G_{1.2.4} सोऽस्त्रेषु; K₄ D₁ शास्त्रेषु; $\tilde{N}1$ अस्त्रेषु; D₅ T_{1.4} शस्त्रेषु (for मानेषु). — ^c K_{3.4} Dn D_{1.5} T₄ G_{1.5} M₄ अनन्तरश्च (for रं). — ^d K₂ पूजितः; D₂ पालितः; M₂ आनीतः (for मानितः). — After 2, T_{2.4} G₃₋₅ M ins.:

1116* रामस्यैव प्रियसुतः सोऽभवज्ज्येष्ठ इत्यपि ।

3 ^a T_{1.2} G_{1.3-5} M जाते साम्बे (for जातमात्रे). — ^b

कस्यचित्त्वथ कालस्य पुरे वारणसाह्वये ।

दुर्योधनस्य यज्ञे वै समेयुः सर्वपार्थिवाः ॥ ५

तां श्रुत्वा माधवीं लक्ष्मीं सपुत्रं च जनार्दनम् ।

पुरीं द्वारावतीं चैव निविष्टां सागरान्तरे ॥ ६

दूतैस्तैः कृतसंधानाः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।

श्रियं द्रष्टुं हृषीकेशमाजगमुः कृष्णमन्दिरम् ॥ ७

दुर्योधनमुखाः सर्वे धृतराष्ट्रवशानुगाः ।

पाण्डवप्रमुखाश्चैव धृष्टद्युम्नादयो नृपाः ॥ ८

पाण्ड्यचोलकलिङ्गेशा बाह्लीका द्रविडाः शकाः ।

K_{1.3.4} $\tilde{N}2.3$ V B D T_{2.4} G_{1.2} M₄ शुभां तामा (K_{1.4} $\tilde{N}3$ V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D₅ T_{2.4} ^a म) वसत्पुरीम्; K₂ शुभां ताम-विशत्पुरीम्; $\tilde{N}1$ शुभां तां पुरिमावसत्; G_{4.5} शुभां नामाविश-त्पुरीम्; M₂ सुखं तं पुरमावसत्. — ^c $\tilde{S}1$ -सामन्तं (for ^a न्तः). — ^d T₄ G₃ शक्रोद्याने (for ^a द्यानं). $\tilde{S}1$ इवापरम्; K $\tilde{N}2$ V_{1.2} B Dn₁ Ds D_{1.4} M_{2.4} यथामराः (for ^a रः). D₅ M₁ शक्रोद्याने यथामराः; T₁ ^a ने यथा पुरा.

4 ^b D₂ स्व- (for स्वां). — ^d K₃ शान्तिं न (by transp.).

5 G₃ om. (hapl.) 5-8. — ^a K_{1.3.4} $\tilde{N}1$ V B D T₁ समीयुः; K₂ प्रययुः (for समेयुः).

6 G₃ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a K₂ यादवीं (for माधवीं). — ^b T_{1.2} G_{1.4.5} M समृद्धं (for सपुत्रं). $\tilde{N}2$ V₂ सपुत्रं चैव माधवम्. — ^d G₂ निविष्टां सागरान्तिके.

7 G₃ om. 7 (cf. v. l. 5). — ^a K₃ दृष्टास (for दूतैस्). K_{3.4} V B_{1.3} Dn D_{1.2} ते; M_{1.2} स्तैः (for तैः). — T₁ om. 7^{cd}. — ^c K $\tilde{N}1.3$ V_{1.2} B Dn Ds D_{1.2.4-8} T₂ G_{1.2.4.5} M₄ प्रियं (for श्रियं).

8 G₃ om. 8 (cf. v. l. 5). Ds reads 8^{ab} twice. — ^a Ds (both second time) पाण्डवप्र- (for दुर्योधन-). — ^b $\tilde{S}1$ -पुरोगमाः (for -वशानुगाः). K₂ धार्तराष्ट्रा महाबलाः. — $\tilde{S}1$ om. 8^{cd}. — ^c $\tilde{N}2$ वीरा (for चैव). — ^d $\tilde{N}3$ धृष्टद्युम्नमुखा नृपाः; D_{2.3} M₄ ^a पुरोगमाः.

9 ^a $\tilde{N}1$ B₂ T₁ G_{2.3} M_{2.4} पाण्ड्याश्च (for पाण्ड्य-). K₂ -कलिङ्गाश्च (for ^a ङ्गेशा). $\tilde{S}1$ पाण्ड्येन्द्रकलिङ्गेश- — ^b T₂ G_{1.3-5} M द्रमिलाः; some Mss. द्रविडाः (for द्र^a). Some Mss. खशाः; some खसाः (for शकाः).

अक्षौहिणीः प्रकर्षन्तो दश चाष्टौ च भूमिपाः ।
 आजगुर्यादवपुरीं गोविन्दभुजपालिताम् ॥ ९
 ते पर्वतं रैवतकं परिवार्यावनीश्वराः ।
 विविशुर्योजनाख्यासु स्वासु स्वास्वनीष्वथ ॥ १०
 ततः श्रीमान्हृषीकेशः सह यादवपुंगवैः ।
 समीपं मानवेन्द्राणां निर्ययौ कमलेक्षणः ॥ ११
 स तेषां नरदेवानां मध्ये मधुनिषूदनः ।
 व्यराजत यदुश्रेष्ठः शरदीव नभःशशी ॥ १२
 स तत्र समुदाचारं यथास्थानं यथावयः ।
 कृत्वा सिंहासने कृष्णः काञ्चने निषाद ह ॥ १३
 राजानोऽपि यथास्थानं निषेदुर्विविधेष्वथ ।

सिंहासनेषु चित्रेषु पीठेषु च जनाधिपाः ॥ १४
 स यादवनरेन्द्राणां समाजः शुशुभे तदा ।
 सुराणामसुराणां च सद्ने ब्रह्मणो यथा ॥ १५
 तेषां चित्राः कथास्तत्र प्रवृत्तास्तत्समागमे ।
 यदूनां पार्थिवानां च केशवस्योपशृण्वतः ॥ १६
 एतस्मिन्नन्तरे वायुर्ववौ मेघरवोद्धतः ।
 तुमुलं दुर्दिनं चासीत्सविद्युत्स्तनयित्नुमत् ॥ १७
 तद्दुर्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ।
 संवेष्टितजटाभारो वीणासक्तेन बाहुना ॥ १८
 स पपात नरेन्द्राणां मध्ये पावकवर्चसाम् ।
 नारदोऽग्निशिखाकारः श्रीमाञ्शक्रसखो मुनिः ॥ १९

C 9611
B 2. 110. 19
P. 2. 110. 19

— °) Ś1 अक्षौहिण्यः; B3 T2 G1. 2. 5 M3. 4 'हिणी (for 'हिणी:). — °) T2 गोपाल- (for गोविन्द-).

10 °) T1. 2 G1. 3-5 M4 विविशुर्योजनाध्यासु. — °) K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M4 च भूमिषु (for [अ]वनीष्वथ). D3 शुभासु गिरिभूमिषु. — After 10, D3 T1. 2. 4 G1. 3-5 M ins. :

1117* दूतैराज्ञापितो देवो बलभद्रपुरोगमः ।
 सात्यकिं पुरतः कृत्वा ससैन्यः सपदानुगः ॥
 शार्ङ्गं च धनुरादाय किं स्यादिति विचिन्तयन् ।

[(L. 2) G6 सवलः (for ससैन्यः). T1-पुरोगमः; T4 M1-3 बलानुगः (for पदा).]

11 °) T1 गदी चक्री पतत्रिमान्; T2 G1. 3. 5 M1-3 गदी चक्री तलत्रवान्. — °) Ñ1 T1 समीपं यादवेन्द्राणां; M1 पं मानुषेन्द्राणां. — °) D2 आययौ (for निर्ययौ). K2 V3 B3 D6 आजगामाम्बुजेक्षणः.

12 G3 om. 12^a-14^b. — °) Ś1 मध्यं (for मध्ये). K2 केशि- (for मधु-). K1. 3. 4 Ñ2. 3 V B D T4 G2 मध्यस्थो मधुसूदनः. — °) Ś1 व्यगाहत (for व्यराजत). — °) K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T2 G2 दिवाकरः; D3 निशाकरः (for नभःशशी).

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 12). D3 om. (hapl.) 13^b-14^b. — °) Dn1 यथास्थाने (for 'ने). — °) V1 हृष्टः (for कृष्णः).

14 G3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). D3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — °) Ś1 Ñ1 यथान्यायं (for 'स्थानं). — °) D4 निषेदुर्विविधेष्वथ. — °) K2 सर्वेषु (for चित्रेषु). — °) N (except Ś1) T2 G1-4 M2. 4 नराधिपाः (for जनां).

15 D3 om. 15^c-16^b. — °) Ś1 सदनं; K Ñ2. 3 V B

D (D3 om.) T4 G2 M4 'स्ति (for 'ने). — After 15, T1. 2. 4 G1. 3-5 M G(ed.) ins. :

1118* इदं प्रोवाच भगवानक्षत्रियान्द्रष्टुमागतान् ।
 सर्वमेतन्नृपतयो युष्मार्कं समुदाहृतम् ॥
 यदस्माकं नृपश्रेष्ठास्तुल्यं तद्वदतां सदा ।
 गृह्यतां वसु यद्विष्यं यथेष्टं नृपसत्तमाः ॥
 ते तथेति जगन्नाथमूर्चुर्यादवसंसदि । [5]

[(L. 3) M4 G(ed.) सर्व (for तुल्यं). G(ed.) समम् (for सदा). — (L. 4) G3 भूप- (for नृप-).]

16 D3 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — °) Ś1 तात (for तत्र). — °) Ś1 K2 V3 B2 D3 प्रवृत्ताः सत्समागमे. — °) D3 बहूनां (for यदूनां). — After 16, T2. 4 G3. 4 M G(ed.) ins. :

1119* तं दृष्ट्वा देवदेवेशं प्रहृष्टाः क्षत्रियास्तदा ।

17 °) Ñ1 B1 Ds2 D4-6 रवोद्यतः; V1. 2 B2 वरोद्धतः; D2 T1. 2. 4 G1. 3-5 M4 वरोत्थितः (for रवोद्धतः). K2 ववौ मन्मथबोधनः. — °) D3 तुमुलो दुर्दिनश्चासीत्. — °) Ñ1 D3 G3 M4 स्तनयित्नुमान्; Ñ2 V3 B3 G3 वत् (for 'मत्).

18 °) D2 मुखं; D3 जलं (for तलं). — °) K2. 4 Ds धारी (for भारो). — °) K2 B3 T2 G1. 3-5 M4 पाणिना (for बाहुना). — After 18, T1. 2. 4 G3. 4 M G(ed.) ins. :

1120* गायत्रेव हरिं साम्ना वसन्तं यदुसंसदि ।

[G(ed.) यदुं (for हरिं).]

19 °) V3 महेन्द्राणां (for नरे). — M3 om. (hapl.) 19^b-21^a. — °) K Ñ2. 3 V B1. 3 D T4 G2 संनिभः; T1 G3 M4 वर्चसा (for 'साम्). B3 मध्ये सागरसंनिभः. — °)

तस्मिन्भूमौ निपतिते नारदे मुनिपुंगवे ।
 तदुद्धतमहामेघं दुर्दिनं व्यपकृष्यत ॥ २०
 सोऽवगाह्य नरेन्द्राणां मध्यं सागरसंनिभम् ।
 आसनस्थं यदुश्रेष्ठमुवाच मुनिरव्ययः ॥ २१
 आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तम ।
 धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कश्चन ॥ २२
 एवमुक्तः स्मितं कृत्वा प्रत्युवाच मुनिं प्रभुः ।
 आश्चर्यश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः सहेत्यहम् ॥ २३
 एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्राह मध्ये महीक्षिताम् ।
 कृष्ण पर्याप्तवाक्योऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २४
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य पार्थिवाः प्राहुरीश्वरम् ।

गुह्यं मन्त्रमजानन्तो वचनं नारदेरितम् ॥ २५
 आश्चर्यं इत्यभिहितो धन्योऽसीति च माधव ।
 दक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रत्युक्तेऽपि च नारदे ॥ २६
 किमेतन्नाभिजानीमो दिव्यं मन्त्रपदं महत् ।
 यदि श्राव्यमिदं कृष्ण श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ॥ २७
 तानुवाच ततः कृष्णः सर्वान्पार्थिवपुंगवान् ।
 श्रोतव्यं नारदस्त्वेष द्विजो वः कथयिष्यति ॥ २८
 ब्रूहि नारद तत्त्वार्थं श्राव्यन्तां पृथिवीक्षितः ।
 यच्चयाभिहितं वाक्यं मया च प्रतिभाषितम् ॥ २९
 स पीठे काञ्चने शुभ्रे सूपविष्टः स्वलंकृतः ।
 प्रभवं तस्य वाक्यस्य प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३०

T₄ G₁ M₁ समाकारः (for -शिखा°). — ^a) V₃ Dn₂ मुखो (for -सखो). V₂ बली (for मुनिः).

20 M₂ om. 20 (cf. v. 1. 19). M₁ om. 20. — ^a) N (except S₁) T₄ G₂ तस्मिन्निपतिते भूमौ. — ^c) K₂. 4 V₂ B₂ T₁ G₂. 3 तदुद्धतं; K₃ V₁ तदुद्धत-; N₁ यदुद्धत-; N₂. 3 V₃ B₁. 3 Dn Ds Ds. 5. 6 तदुद्धत-; T₂ G₁. 4 तदुद्धत-; T₄ तमुद्धत-; G₆ तदुद्धतं (for तदुद्धत-). — ^a) N (except S₁) T₄ G₂ व्यपकृष्य (V₃ Ds °कर्ष)त दुर्दिनम्; M₄ दुर्दिनं व्यपकर्षति.

21 M₂ om. 21^a (cf. v. 19). — ^a) K₁ सोऽथ पूज्यं; M₄ सोऽवतीर्य (for °गाह्य). — ^b) S₁ K₁ V₁ Ds₁ T₄ M₃ मध्ये (for मध्यं). B₂ T₁ G₃ मध्ये सागरसंनिभः; B₃ मध्ये पावकसंनिभः. — ^a) K₁. 3. 4 V B Dn Ds D₁. 3-6 अव्ययम् (for °यः). K₂ उवाच मुनिपुंगवः; T₁. 2. 4 G₁. 4. 5 M₁-3 °च मुनिसत्तमः; G₃ °च यदुनन्दनः; M₄ °च यदुसत्तमः.

22 ^b) S₁ एकस्त्वं मुनिपुंगवः; K₁. 3. 4 N₁ D₁-3 T₁ G₃ M₁. 4 °स्त्वं पुरुषोत्तमः; K₂ त्वमेकः पुरुषोत्तमः.

23 ^{ab}) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₁-3 प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा (by transp.); M₄ अवीरकृष्णः स्मितं कृत्वा. K₂ मुनिं विभुः; N₁ महामुनिम्; M₃ मुनिं हरिः (for मुनिं प्रभुः). — ^c) D₅ आश्चर्यं (for °र्यश्च). T₁ [अ]स्मि; T₂ G₃-5 M₄ [अ]पि (for [ए]व). N₂ आश्चर्यं चैव धन्यं च. — ^a) S₁ सहाय्यहम्; K₂ अहं सह; T₄ सहेति तम् (for सहेत्यहम्).

24 ^a) S₁ T₂ G₁ उक्त्वा (for उक्तो). — ^b) V₁ आह (for प्राह). Bom. Poona eds. G(ed.) महीभृताम् (for (for °क्षिताम्). — ^c) D₃ G₄ कृष्ण पर्याप्तवानस्मि. — ^a) M₃ गमिष्येऽहं (for °ष्यामि).

25 ^a) K₂ D₃ प्रस्थितं तम् (by transp.). — ^b) T₄ M₄ प्रभुम् (for प्राहुर). — ^c) S₁ अजानन्तं; D₁ मन्त्रयन्तं (for अजानन्तो). — ^a) N₁ गुह्यार्थं (for वचनं).

26 ^a) N₁. 3 V₃ B₃ Dn Ds D₆ M₁. 4 [अ]भिहिते (for °तो). — ^b) K₂ T₁ G₃ धन्योऽस्मि; N₁ पश्यामि (for धन्योऽसि).

27 ^a) K₁ N₁ D₄ इदं (for एतन्). — ^b) K₂ गुह्यं (for दिव्यं). — ^c) N₂ V श्रव्यम् (for श्राव्यम्). S₁ वचः (for इदं). — ^a) D₃ ते वचः (for तत्त्वतः).

28 ^b) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₁. 2. 4 सत्तमान् (for -पुंगवान्). — ^c) S₁ T₁. 2 G₁. 3-5 श्रोतव्यो; D₃ तथ्यं वै (for श्रोतव्यं). D₁ [अ]द्य (for [ए]ष).

29 Before 29, D₂ ins. कृष्ण उवाच. — ^b) K₁ श्राव्यन्ते; D₃ श्रूयतां; T₂ G₁. 5 M₄ श्रोव्यन्तां (for श्राव्यन्तां). K₃ श्रोतव्यं पृथिवीभुजः; K₄ शृण्वतां पृथिवीक्षिताम्; Dn Ds₁ D₁. 5 T₄ M₃ श्राव्यन्तां पृथिवीभुजः (T₄ M₃ °श्वराः); Ds₂ श्रोतुकामा महीभुजः; T₁ G₃ M₁. 2 श्रोव्यन्तां (T₁ G₃ °न्ति) पृथिवीश्वराः. — ^a) Ds₂ नु (for च).

30 Before 30, T₂ G₁ M₄ ins. वैशंपायनः. — ^a) S₁ मध्ये; K₂ T₂ दिव्ये (for शुभ्रे). — ^b) S₁ उपविष्टः (for सू°). K N₂. 3 V B D₁-6 T₂. 4 G₁. 2. 4. 5 M₁. 3. 4 स्वा G₂ त्व)लंकृते (for °तः). T₁ G₃ सूपविष्टे स्वलंकृते. — ^c) K₁. 2 Ds. 6 T₂. 4 G₁. 2. 3. 5 M₄ प्रभावं; V₁ पुरतस् (for प्रभवं). K₄ V₃ Ds₂ D₁ वन्द्यस्य (for वाक्यस्य). D₅ प्रभावं तस्य वन्द्यस्य.

31 Before 31, some Mss. ins. नारद उवाच. — ^a) K₁. 2 G₄. 5 श्रूयन्तां (for °तां). N₁ नर- (for नृप-). — M₃

श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा यावन्तः स्थ समागताः ।
 अस्य प्रश्नस्य महतो यथा पारमहं गतः ॥ ३१
 अहं कदाचिद्गङ्गायास्तीरे त्रिषवणातिथिः ।
 चराम्येकः क्षपापाये संदृश्यति दिवाकरे ॥ ३२
 अपश्यमश्मकूटाभं कपालद्वयदेहिनम् ।
 क्रोशमण्डलविस्तारं तावद्भुतं समन्ततः ॥ ३३
 चतुश्चरणसंश्लिष्टं क्लिन्नं शैवलपङ्किलम् ।
 मम वीणाकृतिं कूर्मं गजचर्मचयोपमम् ॥ ३४
 सोऽहं तं पाणिना स्पृष्ट्वा प्रोक्तवाञ्जलचारिणम् ।
 त्वमाश्चर्यशरीरोऽसि कूर्म धन्यश्च मे मतः ॥ ३५
 यस्त्वमेवमभेद्याभ्यां कपालाभ्यां समावृतः ।
 तोये चरसि निःशङ्कः किञ्चिदप्यविचिन्तयन् ॥ ३६

स मामुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषवत्स्वयम् ।
 किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चाहं कथं विभो ॥ ३७
 गङ्गेयं निम्नगा धन्या किमाश्चर्यमतः परम् ।
 यत्राहमिव सत्त्वानि चरन्त्ययुतशो जले ॥ ३८
 सोऽहं कुतूहलाविष्टो नदीं गङ्गामुपस्थितः ।
 धन्यासि त्वं नदीश्रेष्ठे नित्यमाश्चर्यदर्शने ॥ ३९
 या त्वमेवं महादेहैः श्वापदैरुपशोभिता ।
 हृदिनी सागरं यासि रक्षन्ती तापसालयान् ॥ ४०
 एवमुक्ता ततो गङ्गा रूपिणी प्रत्यभाषत ।
 नारदं देवगन्धर्वं शक्रस्य दयितं द्विजम् ॥ ४१
 नाहं धन्या द्विजश्रेष्ठ नाप्याश्चर्योपशोभिता ।
 तव सत्ये निविष्टस्य वाक्यं मां प्रतिवाधते ॥ ४२

C 9635
B 2. 110. 43
P 2. 110. 43

om. 31^{bc}. — ^δ) M1. 3 ये चात्रस्थाः (for यावन्तः स्थ). K2 समाहिताः (for 'गताः). S1 यावन्तः समुपागताः. — K2 om. (hapl.) 31^{cd}. — ^ο) S1 T4 कृष्णस्य (for प्रश्नस्य).

32 ^δ) D2. 3. 5 T1. 2. 4 G M3. 4 तीरे त्रिषवणाय वै (D2. 3 'र्थिकः). — ^ο) K2 वसन्नेकः; V2 G2 चराम्येषः; D3 समागच्छं (for चराम्येकः). — ^α) N (except S1 N1) T2 G1. 2. 4. 5 M4 दृश्यमाने (for संदृश्यति).

33 ^α) K N2. 3 V B D T1. 2 G M4 अपश्यं गिरिकूटाभं. — ^α) K N2. 3 V B D T4 G2 तावद्विगुणमायतम्.

34 ^α) K1. 4 N V1. 3 B Dn2 Ds D1. 5. 6 G2. 4 M4 -सुश्लिष्टं; T4 G5 -संविष्टं (for -संश्लिष्टं). D3 (marg. as in text) चतुरस्रं च संश्लिष्टं. — ^δ) T2 G1. 4 M4 शैवालः; Bom. Poona eds. G(ed.) चैव स- (for शैवल-). K1 V1 D2 -पङ्किलम्; K2 M1-3 तम् (for -पङ्किलम्). T1 G3 क्लिन्नं तं शैवलाङ्कितम्. — ^ο) T1. 2 G1. 5 M4 अतिधीरा (G1. 5 M4 'प्रिया) कृतिं कूर्म. — ^α) T1. 2. 4 G1. 3-5 M महाद्विनि- (for गजचर्म-).

35 ^α) K2 D3 G3 M1-3 स्पृश्य (for स्पृष्ट्वा). — ^δ) K5 अम्बु- (for जल-). — ^α) N (except S1) G2 ससि (for च).

36 ^δ) S1 समाहतः (for 'वृतः). — ^ο) T2 तोयं (for तोये). D1 वससि (for चरसि). — ^α) K1. 4 V3 B2. 3 Dn1 Ds1 D1. 4. 6 कंचि (D1 'सि) दन्यमचिन्तयन्; D3 कंचि-जयमचिन्तयन्.

37 ^α) Ds [अ]म्बुधरः (for 'चरः). K2 उवाच वाचाम्बुधरः. — ^δ) Ds1 कूर्मो मानुषवागथ. — ^ο) N1 मम कृते;

T1. 2 G1. 3-5 M मयि विभो (for मयि मुने). — ^α) T1. 2. 4 G1. 3-5 M मुने (for विभो).

38 ^α) D3 विस्तरा (for निम्नगा). — ^ο) T1 G3 इह (for इव). — ^α) K N1. 2 V2. 3 B D T1 G2 द्विजः; N3 V1 विभो; M1 मुने (for जले).

39 ^α) N1 T1 G4. 5 M1. 2. 4 सोऽहं कुतूहलाविष्टो. — Before 39^{cd}, G2 ins. नारदः. — ^ο) N (except S1 N1) T4 G2 सरिच्छ्रेष्ठे (for नदीश्रेष्ठे). — ^α) S1 -दर्शिनि; K1. 3. 4 N2. 3 V B D -भूषिता; K2 -भूषिते (for -दर्शने).

40 ^α) V2 B2 या त्वमेव; B1 यत्त्वमेवं (for या त्व). K1 महारौद्रेः; T4 भागे; M1 भागेः (for 'देहैः). Ds T1. 3 G1. 3-5 M2-4 या त्व (G3. 5 M4 यत्त्व) मेवविधैः सत्त्वैः (D3 'धै रौद्रेः). — ^δ) T1. 2 G1. 3-5 M2-4 समन्ताद् (for श्वापदैर्). M1 -सेविता (for -शोभिता). S1 श्वापदैरभिसंवृता. — ^ο) S1 V2 T2 M3 हृदिनी; D3 देवी त्वं (for हृदिनी). — ^α) T2 G1. 5 M4 रक्षन्ती तापसान्बहून्.

41 ^α) V2 उक्ते (for उक्ता). — ^δ) N1 रूपिणी प्रत्य-पद्यत. — K2 N1 Ds Gs om. 41^{cd}. K1. 3. 4 N2. 3 V B Dn Ds D1-5 T2. 4 G1. 4. 5 M4 read 52^{ab} after 41 and K3 N1 Ds G2 after 41^{ab} repeating it in its proper place.

42 ^δ) T1. 2 G1. 3-5 M नाश्चर्यैरुपशोभिता. — ^α) N3 -पद्यते; D1. 5 -बोधते (for -बाधते). S1 वाक्यं साध्विति भाति मे.

लोकाश्चर्यकरो लोके धन्यश्चैवार्णवो द्विज ।
 यत्राहमिव विस्तीर्णाः शतशो यान्ति निम्नगाः ॥ ४३
 सोऽहं त्रिपथगावाक्यं श्रुत्वार्णवमुपस्थितः ।
 आश्चर्यः खलु लोकानां धन्यश्चासि महार्णव ।
 तेन खल्वसि योनिस्त्वमम्भसां सलिलेश्वरः ॥ ४४
 स्थाने त्वा वारिवाहिन्यः सरितो लोकभावनाः ।
 इमाः समभिगच्छन्ति पत्न्यो लोकनमस्कृताः ॥ ४५
 समुद्रस्त्वेवमुक्तस्तु ततो मामब्रवीद्वचः ।
 खं जलौघतलं भित्त्वा व्युत्थितः पवनेरितः ॥ ४६
 मा मैवं देवगन्धर्व नास्म्याश्चर्यो द्विजोत्तम ।
 वसुधेयं मुने धन्या यत्राहमुपरि स्थितः ।

ऋते तु पृथिवीं लोके किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४७
 सोऽहं सागरवाक्येन क्षितिं क्षितितले स्थितः ।
 कौतूहलसमाविष्टो ह्यब्रुवं जगतो गतिम् ॥ ४८
 धरित्रि देहिनां योनिर्धन्या खल्वसि शोभने ।
 आश्चर्या चासि भूतेषु महत्या क्षमया युते ॥ ४९
 तेन खल्वसि लोकानां धरणीं मनुजाराणिः ।
 क्षमा त्वत्तः प्रसूता च कर्म चाम्बरगामिनाम् ॥ ५०
 ततो भूः स्तुतिवाक्येन सा मयोक्तेन लज्जिता ।
 विहाय सहजं धैर्यमथ मां प्रत्यभाषत ॥ ५१
 देवगन्धर्व मा मैवं संग्रामकलहप्रिय ।
 नास्मि धन्या न चाश्चर्या पारक्येयं धृतिर्मम ॥ ५२

43 V₃ om. 43^a-44^b. — ^a) K₂ Dn₂ T₁ सर्वाश्चर्य-
 (for लोकां). Ś₁ सर्वाश्चर्यमयो लोके.

44 V₃ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). B₃ om. 44^c-45^d.
 — ^c) Ś₁ K₃ Ñ V₂ G_{1.4.5} M_{2.4} आश्चर्यं (for 'र्यः'). Ñ₂
 D_{2.3} सर्व-; T₂ चासि (for खलु). M₃ लोकेऽस्मिन् (for
 लोकानां). — ^e) N (except Ś₁; B₃ om.) T_{1.2.4} G M₄
 येन (for तेन). Ś₁ [अ]पि (for [अ]सि). — ^f) Ś₁ अम्भसां
 निधिरेव च; T_{1.2.4} G_{1.3-5} M 'सो विविधस्य च.

45 B₃ om. 45 (cf. v. l. 44). — ^b) K Ñ_{2.3} V_{2.3}
 B_{1.2} Dn Ds D_{1.3-6} G₂ पावनाः (for -भां). — ^d) Cal.
 ed. नद्यो (for पत्न्यो).

46 K₃ om. 46. — ^a) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M_{3.4} स; M_{1.2}
 संसु (for तु). — ^b) K₁ सोऽब्रवीद्; K₄ Ñ_{2.3} B_{1.2} Dn
 Ds D_{1.5} T₄ G₅ अब्रुद् (for अब्रवीद्). M_{1.2} ततो मामभ्य-
 भाषत. — ^c) M₄ स (for स्वं). D₄ स्वां जलौघतनुं भित्त्वा.
 — ^d) Ś₁ प्रोत्थितः; K₂ ह्यु; T_{1.2} G_{1-3.5} M मूर्तिमान् (for
 व्युत्थितः).

47 ^a) K₂ G₂ वद (for देव-). T_{1.2} G_{1.3-5} M_{1.3.4}
 मा मैवं वद देव (M₃ विप्र)पे. — ^b) K₁ Ñ V B D G₂
 द्विजर्षभ; K₄ द्विजश्रेष्ठ (for द्विजोत्तम). — ^d) D_{2.3} परिसं-
 (for उपरि). — ^e) T₂ G₁ भारते (for पृथिवीं). Ś₁ ऋते हि
 पृथिवीलोकात्. — ^f) B₁ मयि स्थितम् (for अतः परम्).

48 ^b) Ś₁ क्षितौ; G₂ क्षिप्रं; M₃ क्षणात् (for क्षितिं).
 Ñ₁ पथे स्थितः; D₄ (marg. as in text) तलोत्थितः (for
 तले स्थितः). — ^c) K₂ Ds₂ D₂ कुतूहलः (for कौं). — ^d)
 M₁₋₃ ह्यब्रुवं (for ह्यब्रुवं). Ñ₂ जगती (for 'तो). D₃ हितम्
 (for गतिम्). Ś₁ ह्यब्रुवं जगतीमहम्; D₂ 'वं धरणीं ततः; T_{1.4}

अब्रवीजगतो निधिम्.

49 ^a) Ś₁ Ds D₁ धरित्री (for 'त्रि). D₅ T_{1.4} G_{3.5}
 योने (for योनिर्). G₁ धरित्रिं देहिनां योनिं; M₁₋₃ धरे धरित्रि
 देहिनां. — ^b) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M_{1.2.4} त्वमपि; G₂ असि खलु
 (by transp.). Ś₁ धन्या खल्वपि शाश्वती. — ^c) K₁ V₁ B₁
 Dn D₂₋₄ आश्चर्यं (for 'र्या). T₄ [अ]पि (for [अ]सि). K₂₋₄
 Ñ₁ V₃ B_{2.3} Ds D_{1.5.6} T₁ G₁₋₃ आश्चर्यं चापि भूतेषु. — ^d)
 Ś₁ युता (for युते). T_{1.2.4} G_{1.3-5} M महत्या (G₁ 'त्सु)
 क्षमयान्विते.

50 ^a) K₄ ततः (for तेन). N (except Ś₁) T_{1.2.4} G
 M₄ भूतानां (for लोकानां). — ^b) D₃ धारिणी (for धरणी).
 — ^c) K₁ B₁ D_{2.4} प्रभूता (for प्रसूता). — ^d) B₃ T_{1.4}
 G₃ M_{1.2} (inf. lin. as in text) वासिनाम् (for -गामिं).
 Ś₁ कर्मणान्तरगामिनाम्.

51 ^a) Dn Ds भूस्तेन; T₄ भूः स्वस्ति; G_{2.5} M₄ भूमिस्तु
 (for भूः स्तुति-). — ^b) K_{1.3.4} Ñ V B Dn Ds D_{2.3.5.6}
 G₂ तेजिता; K₂ वेजिता; D₁ वर्जिता (for लज्जिता). Ś₁ साग-
 रोक्तेन वै नृपाः; T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ नारदोक्तेन लज्जिता; M₁₋₃
 सागरोक्तेन व्यज्जिता. — ^c) Ś₁ K₂ सहसा (for सहजं). D₃
 बध्ना च सहसा धैर्यम्. — ^d) Ś₁ तं (for मां). T_{1.2} G_{1.3-5}
 M मही (M₁₋₃ अथ) मामभ्यभाषत; Bom. Poona eds.
 G (ed.) प्रत्यक्षा मामभाषत.

52 K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D₁₋₅ T_{2.4} G_{1.4.5} M₄
 read 52^{ab} and K₂ Ñ₁ D₆ G₂ read it for the first time
 after 41 and 41^{ab} respectively. — ^a) N (except Ś₁)
 T_{2.4} G_{1.2.4.5} M₄ (all first time) मा मैवं (K₄ मैवं त्वं)
 देवग (K₂ D_{2.3} वद ग)न्धर्व. — ^c) D₂ [अ]हं; G_{2.5} [अ]क्षि

धन्याश्चर्याख्यानम्]

विष्णुपर्व

[100. 61

एते धन्या द्विजश्रेष्ठ पर्वता धारयन्ति माम् ।
 एष्वार्थ्याणि दृश्यन्ते एते लोकस्य सेतवः ॥ ५३
 सोऽहं पृथिव्या वाक्येन पर्वतान्समुपस्थितः ।
 धन्या भवन्तो दृश्यन्ते बह्वाश्चर्याश्च भूधराः ॥ ५४
 काश्चनस्याग्ररत्नस्य धातूनां च विशेषतः ।
 तेन रत्नाकराः सर्वे भवन्तो भुवि शाश्वताः ॥ ५५
 मम त्वेतद्वचः श्रुत्वा पर्वतास्तस्थुषां वराः ।
 ऊचुर्मा सान्त्वयुक्तानि वचांसि वनशोभिताः ॥ ५६
 ब्रह्मर्षे न वयं धन्या नाप्याश्चर्याणि सन्ति नः ।

ब्रह्मा प्रजापतिर्धन्यः स चाश्चर्यः सुरेष्वपि ॥ ५७
 सोऽहं पितामहं गत्वा सर्वप्रभवमव्ययम् ।
 तस्य वाक्यस्य पर्यायं पर्याप्तमिव लक्ष्ये ॥ ५८
 सोऽहं स्वयंभुवं देवं लोकयोनिं चतुर्मुखम् ।
 पारंपर्यादुपगतः प्रणामावनताननः ॥ ५९
 सोऽहं वाक्यसमाप्त्यर्थं श्रावयाम्यात्मयोनिनम् ।
 आश्चर्यो भगवानेको धन्यश्च जगतो गुरुः ॥ ६०
 न किंचिदन्यत्पश्यामि भूतं यद्भवता समम् ।
 त्वत्तः सर्वमिदं जातं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ६१

C 9655
 B 2. 110. 62
 P 2. 110. 62

(for [अ]स्मि). K2-4 N̄2. 3 V1 B Dn Ds D1 T1. 4 G1. 3-5
 M4 न चाश्चर्यं; D3 तवाश्चर्यं; D5 T2 च नाश्चर्यं (for न
 चाश्चर्या). — ^a) T2 [ए]वं (for [इ]यं). D3 कृतिर (for
 धृतिर).

53 ^a) K4 T4 ते धन्या ये (for एते धन्या). — ^b) Ś1
 पर्वता ये समाश्रयाः. — G2 om. 53^{ad}. — ^c) Ś1 तेभु; D4
 (marg. as in text) पश्य (for एषु). T4 M1-3 सर्वाणि;
 M4 मुह्यन्ते (for दृश्यन्ते). D5 G3 आश्चर्याणि च दृश्यन्ते.
 — ^a) K3. 4 N̄2. 3 B1 Dn Ds D1. 5 T1. 2 G1. 3-5 M4 हेतवः
 (for से).

54 T4 om. 54-63. — ^a) K N̄ V B1 Dn Ds D1. 2.
 4. 6 G2 M4 पर्यायः; D3 पार्थिवः; T2 पृथिविः; Bom. Poona
 eds. G(ed.) धरणी- (for पृथिव्या). — ^b) K4 पर्वतान्भुवं
 वचः; N̄1 क्षितिं क्षितिपथे स्थितः. — ^c) G (ed.) धृत्या (for
 धन्या). Ś1 सञ्ममया; T1. 2 G1. 3. 4 M4 भूतानां; G5 M1-3
 लोकानां (for दृश्यन्ते).

55 T4 om. 55 (cf. v. l. 54). N̄2 om. 55^{ab}. — ^a)
 K2 D1-3 [अ]थ (for [अ]ग्र). — K4 om. 55^c-56^b. — ^d)
 Ś1 युधि (for भुवि). K3 Dn Ds G5 भास्वराः (for शाश्वताः).
 N̄1 भवन्तः शाश्वता भुवि.

56 T4 om. 56 (cf. v. l. 54). K4 om. 56^{ab} (cf. v. l.
 55). — ^a) K1-3 N̄ V B D G1. 2 ते मम (for मम तु).
 — ^c) K2 सामः; D2 भाव- (for सान्त्व-). — ^d) K N̄2. 3
 V B3 Dn D1. 2. 4-6 शोभिनः (for ताः). D3 वचांसि नग-
 शोभिनः. — After 56, K3 reads 58^{bd}.

57 T4 om. 57 (cf. v. l. 54). — ^b) G2 भारत (for
 सन्ति नः). — After 57^{ab}, T1. 2 G1. 3-5 M4 G(ed.) ins. :

1121* अस्माकमीश्वरः शूली गिरिशो वृषभध्वजः ।
 नाश्चर्यो वापि धन्यो वा तस्मात्परतरो भुवि ॥
 विहाय तं महादेवं नास्मान्स्तोतुमिहार्हसि ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा कैलासमहभागतः ।

दृष्ट्वा तं पार्वतीशानमभुवं वचनं तदा ॥ [5]

देवदेव महादेव नीलकण्ठ वृषध्वज ।
 आश्चर्योऽसि भवानेको धन्यस्त्वं जगतीपते ।
 त्वत्तः परतरो नास्ति देवो जगति कश्चन ॥
 यदिदं दृश्यते देव भुवनं सचराचरम् ।
 तस्याधारस्त्वमेवासि सर्वस्य त्रिपुरान्तक ॥ [10]
 अथ मामब्रवीदेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ।
 नाहं धन्यो न चाश्चर्यो नैवं मां वक्तुमर्हसि ।
 मत्तः परतरो ज्ञेयो जगत्स्रष्टा द्विजोत्तम ॥

[(L. 1) G5 गिरिशो (for गिरिशो).]

— ^a) Ś1 D4 सर्वाश्चर्यं; K1. 2 V1 B1 Dn2 D1. 3. 4 G2. 3
 M4 सर्वाश्चर्यः; N̄1 D5 सदाश्चर्यः (for स चां).

58 T4 om. 58 (cf. v. l. 54). K3 om. 58^a. — ^a) T2
 G4 M4 प्रजापतिं (for पितामहं). — K3 reads 58^{bd} after
 56. — ^c) K4 तस्य पर्यायं पर्याप्तो. — N̄2 om. 58^d-59^a.
 — ^d) D3 लक्षणम् (for पर्याप्तम्). K4 अहं तच्चैव लक्ष्ये.

59 T4 om. 59 (cf. v. l. 54). N̄2 om. 59^a (cf. v. l.
 58). K3. 4 D1 om. (hapl.) 59. — ^a) D5 चतुर्मुखं; Bom.
 Poona eds. G (ed.) पितामहं (for स्वयंभुवं). — ^b) D5
 लोकनाथं (for योनिं). — G1 om. 59^c-61^b. — ^c) Bom.
 Poona eds. G (ed.) स्तोतुं पश्चाद् (for पारंपर्याद्). K1. 3
 N̄2. 3 V B Dn Ds D2-4. 6 उपयातः; T1. 2 G3-5 M4
 उपागम्य (for उपगतः). — ^d) Ś1 G2 प्रणामादानताननः; D5
 प्रणतोऽवनताननः.

60 T4 om. 60 (cf. v. l. 54). G1 om. 60 (cf. v. l.
 59). — ^b) K1-3 N̄2 V B Dn Ds D2-4. 6 G2 M4 श्रावये
 (Dn यं) पश्योनये; K4 N̄1 D1. 5 T2 G4. 5 ये पश्योनियन्तम्
 (T2 G4 निनम्). — ^c) N G2-4 M4 आश्चर्यं (for यो).
 — ^d) T1 G3 सति (for च). M1. 2 गुरो (for गुरुः). K3
 धन्यश्च त्वं जगत्पते.

सदेवदानवा मर्त्या लोके भूतेन्द्रियात्मकाः ।
भवन्ति सर्वदेवेश दृश्यं सर्वमिदं वपुः ॥ ६२
तेन खल्वसि देवानां देवदेवः सनातनः ।
तेषामेवासि यत्स्रष्टा लोकानामपि संभवः ॥ ६३
ततो मामाह भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
धन्याश्चर्याश्रितैर्वाक्यैः किं मां नारद भाषसे ॥ ६४
आश्चर्यं परमं वेदा धन्या वेदाश्च नारद ।
ये लोकान्धारयन्ति स्म वेदास्तच्चार्थदर्शिनः ॥ ६५
ऋक्सामयजुषां सत्यमथर्वणि च यन्मतम् ।
तन्मयं विद्धि मां विप्र धृतोऽहं तैर्मया च ते ॥ ६६

पारमेष्ठ्येन वाक्येन चोदितोऽहं स्वयंभुवा ।
वेदोपस्थानिकां चक्रे मतिं संक्रान्तविस्तराम् ॥ ६७
सोऽहं स्वयंभुवचनाद्वेदान्वै समुपस्थितः ।
उवाच चैनांश्चतुरो मन्त्रप्रवचनार्चितान् ॥ ६८
धन्या भवन्तः पुण्याश्च नित्यमाश्चर्यविश्रुताः ।
आधाराश्चैव विप्राणामेवमाह प्रजापतिः ॥ ६९
स्वयंभुवोऽपीह परं भवत्सु प्रश्न आहितः ।
युष्मत्परतरं नास्ति श्रुत्या वा तपसापि वा ॥ ७०
प्रत्यूचुस्ते ततो वाक्यं वेदा मामभितः स्थिताः ।
आश्चर्याश्चैव धन्याश्च यज्ञाश्चात्मपरायणाः ॥ ७१

61 T₁ om. 61 (cf. v. l. 54). G₁ om. 61^{ab} (cf. v. l. 59).

62 T₁ om. 62 (cf. v. l. 54). — ^a) K₁ D₄ यद्देव- (for सदेव-). — ^b) B₁ D₂ G₁-3. 5 लोक- (for लोके). ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

63 T₁ om. 63 (cf. v. l. 54). — ^b) K₄ देवदेवं सना-
तनम्. — V₃ om. 63^{cd}. — ^c) K₄ ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

64 ^a) K₁ ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}

यज्ञार्थे तु वयं सृष्टाः सृष्टा येन स्म नारद ।
 तदस्माकं परा यज्ञा न वयं स्ववशे स्थिताः ।
 स्वयंभुवोऽपीह परा वेदानां च परा गतिः ॥ ७२
 ततोऽहमब्रुवं यज्ञान्गृहस्थाग्निपुरस्कृतान् ॥ ७३
 भो यज्ञाः परमं तेजो युष्मासु खलु लक्ष्यते ।
 ब्रह्मणाभिहितं वाक्यं यन्मे वेदैरिहेरितम् ॥ ७४
 आश्चर्यमेतल्लोकेषु भवद्भ्यो नाधिगम्यते ।
 धन्याः खलु भवन्तो ये द्विजातीनां स्ववंशिनः ॥ ७५
 तेन खल्वग्नयस्तृप्तिं युष्माभिर्यान्ति तर्पिताः ।
 भागैश्च त्रिदशाः सर्वे मन्त्रैश्चैव महर्षयः ॥ ७६
 अग्निष्टोमादयो यज्ञा मम वाक्यादनन्तरम् ।

प्रत्युचुर्मां परं वाक्यं सर्वे यूपध्वजाः स्थिताः ॥ ७७
 आश्चर्यशब्दो नास्मासु धन्यशब्दोऽपि वा मुने ।
 आश्चर्यं परमं विष्णुः स ह्यस्माकं परा गतिः ॥ ७८
 यदाज्यं वयमश्रीमो हुतमग्निषु पावनम् ।
 तत्सर्वं पुण्डरीकाक्षो लोकमूर्तिः प्रयच्छति ॥ ७९
 सोऽहं विष्णोर्गतिं प्रेप्सुरिह संपतितो भुवि ।
 दृष्टश्चायं मया विष्णुर्भवद्भिरभिसंवृतः ॥ ८०
 यन्मयाभिहितो ह्येष त्वमाश्चर्यं जनार्दन ।
 धन्यश्चासीति भवतां मध्यस्थो ह्यत्र पार्थिवाः ॥ ८१
 प्रत्युक्तोऽहमनेनाद्य वाक्यस्यास्य यदुत्तरम् ।
 दक्षिणाभिः सहेत्येवं पर्याप्तं वचनं मम ॥ ८२

C 9676
B 2. 110. 83
P 2. 110. 83

स्थिता येन हि नारद. — °) Ś1 परं यज्ञा; K2 परं ज्ञानं; N1. 2 T4 परो यज्ञो (for परा यज्ञा). — °) V1 स्ववले (for स्ववशे). — K2 om. 72°. — °) K1. 3. 4 N3 V1. 2 B2 Dn D8 D1-5 परं वेदा; N2 B1. 3 D8 G1. 2. 4. 5 M4 परा वेदा; G3 M1-3 इह वरा (for इह परा). — °) B2. 3 परं क्रतुः; D8 T4 परः क्रतुः (for परा गतिः). K1. 3. 4 N2 V B1 Dn D8 D1. 3-5 G2 वेदानां तु परं (D3 रः) क्रतुः; D2 तेषां यज्ञाः परं गताः; T2 G1. 4. 5 M4 वेदानां परमः (G6 मं) क्रतुः; Bom. Poona eds. G(ed.) वेदानां क्रतवः पराः.

73 °) N1 यज्ञं (for यज्ञान्). — °) K3 गृहस्थानां; K4 स्थान्सु; D1. 5 °भिः; T1 बृहद्वाग्भिः (for गृहस्थाग्निः).

74 °) N2 भो भो यज्ञाः परं तेजो. — °) D3 युष्माकं (for सु). K4 D2. 4 दृश्यते; G2 यक्ष्यते; G5 M3 वं (for लं). — °) K N V B D T2. 4 G1. 2. 4. 5 M4 यच्च वेदैरुदीरि (K2. 4 दाह) तम्.

75 °) T1. 2 G1. 3-5 M4 एषु; T4 अन्यल (for एतल). K N V B Dn D8 D1. 3-6 आश्चर्यमन्यलोकेऽस्मिन्; D2 ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्; G2 र्यमन्यलोकेभ्यो. — °) K1. 3 स्ववंशिनः; V सुवंशिनः; D4 T1. 2 G1. 4 स्ववंशिनाम्; D5. 6 शजाः; T4 शदाः; G2 स्वयंयजाः; G3 स्वयं वशे; G5 M सुवंशिनाम् (for स्ववंशिनः). D3 द्विजादीनां हुताशिनः.

76 °) K3. 4 D5 तेऽपि (for तेन). D4 [क्र]षयस् (for [अ]ग्रयस्). — °) D2. 3 भवद्भ्यो; T2 G4 युष्माकं (for भिर). — V3 om. (hapl.) 76°-77°. — °) Ś1 द्विजातयः (for महर्षयः).

77 V3 om. 77 (cf. v. l. 76). — °) N (except Ś1; V3 om.) T4 G2. 5 ततो (for परं). — °) D3 सह (for

सर्वे). T3 M3 सर्वे यूपध्वजाश्चिताः.

78 °) D3 नाश्चर्यं नारदास्मासु. — °) N3 गिरा; D2. 3 स्ति वा (for ऽपि वा). Ś1 दृतः; T1. 2 G M पुनः (for मुने). — °) T4 अपरं (for परमं). — °) T2 G4 परं विभुः (for परा गतिः).

79 °) D2 हव्यं; D3 वस्तु (for आज्यं). N1 च यदु; D6 वरम् (for वयम्). Ś1 अश्रीमो (for अश्रीमो). — °) Ś1 G3 पावकम् (for नम्). — °) D5 तत्सर्वं पुण्डरीकाक्षो. — °) G5 प्रतीच्छति (for प्रयं). — After 79, Dn ins.:

1122* सोऽपि धन्यो महाबाहुर्दक्षिणासहितः क्रतुः ।

यद्रूपं पुण्डरीकाक्षो दक्षिणाप्रियया सह ॥

80 °) V1 B1. 3 Dn2 D2. 3 विष्णु- (for विष्णोर्). — °) K3 D2 पृष्टश् (for दृष्टश्). Ś1 T2 G1. 4. 5 M4 महा- (for मया). K4 N V B Dn D8 D1-3. 5. 6 T4 G2 कृष्णो (for विष्णुर्). — °) K N1. 2 V B D G2 M1 इह; T1 अपि (for अभि). M4 महद्भिः संशितव्रतैः.

81 °) T4 [अ]भिहितं (for तो). T1. 2 G3 M1. 3 यन्मयाभिहितं ह्येतत्. — °) Ś1 अस्माकं; T1. 2 G3. 4 आश्चर्यो (for र्यं). K2. 3 D1-4. 6 T4 जनार्दनः (for र्देन). M4 वाक्यं श्रुत्वा जनार्दनः. — °) D3 मध्यस्थो (for भवतां). Ś1 धन्यश्चासीह भवता. — °) D5 मध्यस्थो यत्र पार्थिवाः; T1. 4 G3 M1-3 प्रत्यक्षं यत्र पार्थिवाः.

82 °) K1 V1 B1 D4 [अ]त्र; T1. 2 G1. 4. 5 M [अ]पि (for [अ]द्य). — D1 reads 82°-83° after 84. After 82°, D4 (marg.) reads 83° repeating it in its proper place. T1 G3 om. (hapl.) 82°-83°. — °) K3 T4 M1-3 च वचो; N1 तद्भ्यो (for वचनं).

यज्ञानां हि गतिर्विष्णुः सर्वेषां सहदक्षिणः ।
दक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रश्नो मम समाप्तवान् ॥ ८३
कूर्मेणाभिहितं पूर्वं पारंपर्यादिहागतम् ।
सदक्षिणेऽस्मिन्पुरुषे तद्वाक्यं पर्ययागतम् ॥ ८४
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति वाक्यस्यास्य विनिर्णयम् ।

तदेतत्सर्वमाख्यातं साधयामि यथागतम् ॥ ८५
नारदे तु गते स्वर्गं सर्वे ते पृथिवीक्षितः ।
विस्मिताः स्वानि राष्ट्राणि जग्मुः सचलवाहनाः ॥ ८६
जनार्दनोऽपि सहितो यदुभिः पावकोपमैः ।
स्वमेव भवनं वीरो विवेश यदुपुंगवः ॥ ८७

इति श्रीहरिवंशे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

83 For the sequence in D1, cf. v. l. 82. T1 G3 om. 83^{ab} (cf. v. l. 82). — ^a) Ś1 यज्ञस्य हि; K2 स यज्ञानां (for यज्ञानां हि). — ^b) K1 V B D1-8 T2 G1. 4. 5 M4 च स-; K2 Ñ2 हि स- (for सह-). — D5 om. 83^c-84^d. — ^c) K3 सदा (for सह). — D4 (marg.) reads 83^d for the first time after 82^c. — ^d) Ś1 समापितः; D3 यथार्थवत्; T4 M1-3 समागतः (for सवान्). T1 प्रश्नो मां समुपागतः; G3 प्रश्नो नान्यमुपागतः.

84 D5 om. 84 (cf. v. l. 83). — ^a) Ś1 दक्षेण; B1 ब्रह्मणा (for कूर्मेण). Ñ1 वाक्यं; D3 सर्वे (for पूर्वं). — ^b) Ś1 G4 इहागतः; G3 उपागतम् (for इहा^०). — ^c) T1. 2 G1. 3-5 M4 गोविन्दे (for पुरुषे). — ^d) K Ñ V B D (D5 om.) T4 G2 तद्वाक्यं प्रतिपादितम्; T1. 2 G1. 3-5 M4 क्यमवाधिं गतम्. — After 84, D1 reads 82^c-83^b.

85 ^a) M1 यस्माद् (for यन्मां). — ^b) D2. 3 विनिश्चयम्; D5 च निर्णयम् (for विनि^०). — ^c) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V B Dn2 D5 D1-4. 6 साधु यामि (for साधयामि). — After 85, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1123* नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं तपः ॥
न च नारायणादन्यत्रिषु लोकेषु विद्यते ।
नारायणात्मकमिदं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
इयं हि वेदार्थगतिः सनातनी [5]
नृपा यदि श्रोष्यथ मद्बचः परम् ।
इदं तु सत्यं सकलं नृपोत्तमा
इत्येवमुक्त्वा स दिवं जगाम ह ॥

[M1-3 om. lines 1-4. — (L. 4) M4 सर्वे (for इदं). — (L. 8) T2 G1. 4. 5 M3 om. ह.]

86 G4 om. 86^{ab}. — ^b) T1 सर्वशः; T2 M1-3 सर्वे च (for सर्वे ते). D3 Bom. Poona eds. G(ed.) सर्वे ते पृथिवीभुजः (D2 श्वराः). — T1. 2. 4 G1. 3. 5 M ins. after 86^{ab}: G4 cont. after 1123* :

1124* विष्णुं जिष्णुं हृषीकेशं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।

परात्परतरं ब्रह्म नारायणमनामयम् ॥
सर्ववेदान्तवेद्यं च नमस्कृत्य गुरुं हरिम् ।
धन्योऽयं नारदो यस्माद्दृष्टः साक्षाद्भरिः स्वयम् ॥
धन्या वयं जगन्नाथं नारदेन विबोधिताः । [5]
सर्वे प्रीता जगन्नाथं तुष्टुः पुरुषोत्तमम् ॥
को नाम विष्णुरित्येवमन्ये मूढा नराधमाः ।
धन्याः सर्वे वासुदेव इति तत्त्वार्थतत्परम् ॥
इति तत्त्वेन विज्ञाय नृपा नारायणं परम् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः । [10]

[T4 M1-3 om. lines 1^b-3^a. — (L. 3) M3 विष्णुं (for गुरुं). — (L. 4) T2 G4. 5 संहं (for सयं). M1-3 सदा (for स्वयम्). — (L. 5) M4 सर्वे (for धन्या). — T4 M2 om. (hapl.) lines 5^b-8^a. T2 G4. 5 विबोधितम् (for ताः). — (L. 6) M1. 3 केचिद्धीता (for सर्वे प्रीता). — (L. 8) M1. 3 अन्ये सर्वे जगन्नाथ (for ^a). T1 G3 M1. 3 -तत्परः (for रम्). — T4 M1-3 om. lines 9-10. — (L. 9) G1. 5 विज्ञेयं (for विज्ञाय).]

— ^c) G3 स्वस्व- (for स्वानि).

87 ^a) Ś1 सहितैर् (for तो). — ^b) V2 यादवैः (for यदुभिः). K2 यादवैस्तेर्महीक्षितैः; V3 यदुभिः पावकोत्तमैः; D2. 4 भिः पावकोपमः. — ^c) Bom. Poona eds. G(ed.) -नन्दनः (for पुंगवः).

COLOPHON. — Mention of the Epic: Ds2. — Mention of Khila: Ś1 K1. 2. 4 Ñ3 V B1. 3 Dn2 Ds1 D1. 3. 5. — Adhy. name: K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4-6 धन्योपाख्यानम्; D3 धन्याश्चर्योपाख्यानम्; T1 G3 आर्याख्याने परमार्थदर्शनम्; T2 G1. 4 M4 आश्चर्योपाख्यानम्; T4 M1-3 आश्चर्यकथनम्. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 D4 164; Ñ3 V1. 2 168; V3 Dn Ds2 166; D1 160; D3 114; T1 G3. 4 178; T2 G1 180; T4 G3 174; G5 169; M1-3 143; M4 179. — Śloka no.: Dn1 D3 88; Ds2 90; D4 89.

१०१

जनमेजय उवाच ।

पुनरेव महाबाहो कृष्णस्य जगतीपतेः ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि परमं द्विजसत्तम ॥ १
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतस्तस्य धीमतः ।
कर्मणामनुसंधानं पुराणस्य महात्मनः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

नान्तः शक्यं प्रभावस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ।
गोविन्दस्य महाराज श्रूयतामिदमुत्तमम् ॥ ३
शरतल्पे शयानेन भीष्मेण परिचोदितः ।
गाण्डीवधन्वा वीभत्सुर्माहात्म्यं केशवस्य यत् ॥ ४
राज्ञां मध्ये महाराज ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं जितामित्रमिति तच्छृणु कौरव ॥ ५

अर्जुन उवाच ।

पुराहं द्वारकां यातः संवन्धीनवलोककः ।
न्यवसं पूजितस्तत्र भोजवृष्ण्यन्धकोत्तमैः ॥ ६
ततः कदाचिद्धर्मात्मा दीक्षितो मधुसूदनः ।
एकाहेन महाबाहुः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
ततो दीक्षितमासीनमभिगम्य द्विजोत्तमः ।
कृष्णं विज्ञापयामास परित्राहीति चाब्रवीत् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

रक्षाधिकारो भवतः परिरक्षस्व मां विभो ।
चतुर्थींशं हि धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ रक्षामि त्वां कुतोऽनघ ।

C 9691
B 2. III. 10
P 2. III. 10

101

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 K₃ श्रीभगवानुवाच (for जनमेजय उ). — After the ref., S (T₃ missing) ins. :

1125* कृतार्थाः सर्वथा विप्र नारायणसमाश्रयात् ।

जाता हि वयमद्यैव तत्कथाश्रवणाद्विज ॥

[(L. 1) T_{2.4} G_{1.4.5} M₄ -समाश्रयाः (for 'श्रयात्'). — After line 1, T₁ ins. :

1125A* इत्युक्तः स स्मितं कृत्वा प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।

— (L. 2) T₁ G_{2.3} M₁₋₃ यत्कथा- (for तत्कथा-).]

— ^a) K Ñ V B Dn D₁₋₆ T₄ G_{2.4} भूय (for पुनर्). M_{1.2} महाबाहोः (for 'बाहो'). D₅ भूय एव महाबाहोः. — ^b) T₄ G₄ जगतां (for 'ती-'). — M₄ om. (hapl.) 1^c-2^d. — ^d) D₃ परमं च द्विजर्षभ.

2 M₄ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^b) T_{1.2} G_{1.3-5} श्रवणे (for शृण्वतस्). — ^c) K_{1.2} V₁ B_{2.3} D_{4.6} T₄ -संतानं; T_{1.2} G_{1.3.4} -संधाने (for 'नं'). D₃ कर्मणा मनसा वाचा; G₂ णामस्य संधाने. — ^d) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M₁₋₃ जगत्पतेः (for महात्मनः).

3 ^a) K_{3.4} Ñ_{1.2} V B Dn D_{2.6} नान्तः शक्यः; T₁ नाहं शक्तः; T_{2.4} G_{1-3.5} नान्तं शक्यं; M₄ नान्तं वक्तुं (for नान्तः शक्यः).

हरिवंश — 81

शक्यं). K_{1.2} D_{1.4.5} नान्तः शक्यः प्रभावानां. — ^b) M₄ शक्यं (for वक्तुं). — Before 3^c, M₁ ins. वैशंपायनः. — ^c) Ñ₃ (marg.) V_{1.2} महाभाग; M₁ 'बाहो (for 'राज). — ^d) K₂₋₄ Ñ_{2.3} V B D G₂ M₃ अद्भुतम् (for उत्तमम्).

4 ^a) K_{3.4} D₅ D_{1.3.5} -तल्प- (for -तल्पे). — ^b) D₃ प्रति- (for परि-). K_{1.2} D₄ -नोदितः; D₅ G₃ -चोदितम् (for 'तः).

5 ^a) Ś₁ महाबाहुर् (for 'राज). T_{1.2.4} G_{1.3-5} M मध्ये राज्ञां महाबाहो (T₄ M₁₋₃ 'भाग). — ^d) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M इति कौरव तच्छृणु.

6 ^a) G₂ हि (for [अ]हं). — ^b) Ñ₂ अवलोकनः (for 'कः). K₁ शार्ङ्गधन्वावलोककः. — ^c) K₁ अवश्यं; K₃ अथ सं; K₃ निवसन्; D₄ अहं सं- (for न्यवसं).

7 ^c) V₃ M₁₋₃ महाराज; T_{1.2.4} G_{1.3-5} M₄ 'तेजाः (for 'बाहुः).

8 ^a) D₃ अप्येनम् (for आसीनम्). — ^b) M₄ द्विजस्तदा (for द्विजोत्तमः). — ^d) Ś₁ V₃ T₂ G₅ ब्राहि ब्राहि; G₂ ब्राहि माम् (for परिब्राहि).

9 M_{1.3} om. the ref. After the ref., G₂ reads 11^{ab}, repeating it in its proper place. G₂ om. (hapl.) 9^{ab}. — ^b) T₁ G₃ -त्रायस्व (for -रक्षस्व). G₁ प्रभो (for विभो). — ^c) D₄ चतुर्थं स (for 'र्थीशं). G₁ धर्मात्मा (for

ब्रूहि तच्चेन भद्रं ते यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १०

ब्राह्मण उवाच ।

जातो जातो महाबाहो पुत्रो मे हियते विभो ।

त्रयो हताश्चतुर्थं त्वं कृष्ण रक्षितुमर्हसि ॥ ११

ब्राह्मण्याः सूतिकालोऽद्य तत्र रक्षा विधीयताम् ।

यथा ध्रियेदपत्यं मे तथा कुरु जनार्दन ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

ततो मामाह गोविन्दो दीक्षितोऽस्मि क्रताविति ।

रक्षा च ब्राह्मणे कार्या सर्वावस्थागतैरपि ॥ १३

श्रुत्वाहमेवं कृष्णस्य ततोऽवोचं नरोत्तम ।

मां नियोजय गोविन्द रक्षिष्यामि द्विजं भयात् ॥ १४

इत्युक्तः स स्मितं कृत्वा मामुवाच जनार्दनः ।

शक्ष्यसीत्येवमुक्तस्तु व्रीडितोऽस्मि नराधिप ॥ १५

ततो मां व्रीडितं ज्ञात्वा पुनराह जनार्दनः ।

गम्यतां कौरवश्रेष्ठ शक्यते यदि रक्षितुम् ॥ १६

त्वत्पुरोगाश्च गच्छन्तु वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

ऋते रामं महाबाहुं प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥ १७

ततोऽहं वृष्णि सैन्येन महता परिवारितः ।

तमग्रतो द्विजं कृत्वा प्रयातः सह सेनया ॥ १८

इति श्रीहरिवंशे एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

धर्मस्य). — ^a) G₂ लभते रक्षिता फलम्.

10 Ś₁ K₂ भगवान् (for वासुदेव). — ^a) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M रक्षामि त्वां (for न भेतव्यं). D₆ सुर- (for द्विज-). — ^b) K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 2. 4-6 G₂ M₄ भयम् (for ज्ञघ). D₃ यद्यत्स्यादतिदुष्करम्; T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₁-3 न भेतव्यं कुतो भयम्.

11 M₄ om. the ref. G₂ reads 11^{ab} for the first time after 9^{ab}. — ^a) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M जगन्नाथ (for महाबाहो). — ^b) T₁ म्रियते (for हि°). Ś₁ प्रभो; K₁. 3. 4 Ñ V B D G₂ (both times) ज्ञघ (for विभो). K₂ पुत्रो मे म्रियतेऽनघ. — ^c) Ds₂ हताश् (for ह°). K₂ त्रयो गताश्चतुर्थं तु.

12 ^a) D₃ ब्राह्मण्याः प्रसूतिकालोऽस्ति (hypermetric). — G₂ om. 12^b. — ^b) M₄ कर्तुं (for तत्र). — After 12^{ab}, G₃ reads 15, repeating it in its proper place. K₃ G₃ om. 12^c. — ^c) K₂. 4 यथा ह्रियेदपत्यं न; T₁. 2. 4 G₁. 4. 5 M न ह्रियेत यथापत्यं. — ^d) D₃ तत्त्वं (for तथा).

13 Some Mss. om. the ref.. — ^a) T₁. 2 G₁. 3-5 M तम् (for माम्). — ^b) K Ñ V B Ds T₁. 4 G₂ M₄ इह (for सस्मि). Ś₁ K₂ V₃ B₃ Ds M₁. 3 इह (for इति). — ^c) V₃ मे (for च). — ^d) Dn G₄ सर्वावस्थां (for °स्था-).

14 ^b) T₁ G₃ वचो (for ततो). G₅ नराधिप (for नरोत्तम). K Ñ₂ V₂. 3 B₁ (marg.) 2. 3 Dn Ds D₁. 2. 4-6 T₄ G₂ M₄ वचोऽवोचं नराधिप (M₄ नृपोत्तम); Ñ₁. 3 V₁ B₁ ततो वचनमब्रुवम्; D₃ प्रभोर्वाक्यं नराधिप. — ^d) Ñ₁ B₁ रक्षिष्येऽहं (for °प्यामि).

15 G₃ reads 15 for the first time after 12^{ab}. — ^a) V₁ प्रत्युक्तः; D₃ इत्युक्त्वा (for °क्तः). — ^c) K₁ G₃ (both times) M₂ शक्यसि; K₄ B₂ Ds D₄ T₁ रक्षसि; V₃ शक्यम् (for शक्ष्यसि). D₃ शक्यं ते ह्येवमुक्ते तु. — ^d) M₂ जनाधिप (for नरा°).

16 ^a) Ś₁ K₂ V₂ दृष्ट्वा; K₃. 4 Ñ₁ D₁. 5 T₁ मत्वा; Ds कृत्वा (for ज्ञात्वा). — ^d) K₁ D₃ T₁ G₃ M₁-3 शक्यं हि (K₁ D₃ ते); V₁ शक्तोऽसि; V₃ B₁ शक्नोषि; D₆ शक्यसे (for °ते). K₂ रक्षितुं यदि शक्यसे.

17 ^a) Ñ₁ D₂ (sup. lin. as in text). 4 T₁ G₃ रक्षन्तु (for गच्छन्तु). — ^c) D₂. 3 महाबाहो (for °बाहुं). — ^d) K₂ Dn Ds T₂ G₁. 3-5 M महारथम्; K₃. 4 °रथाः; T₄ नराधिपम् (for महाबलम्).

18 ^a) K₂ तदा (for ततो). — K₃. 4 om. 18^c-102. 2^d. — ^d) Ś₁ K₁ Ñ₂. 3 V₁ Dn D₂-4 G₂ सैनिकः; K₂ Ñ₁ V₂. 3 B Ds D₆ सैनिकैः (for सेनया).

COLOPHON om. in K₃. 4 Ñ₁. T₃ missing. — Mention of the Epic: Ds₂. — Mention of Khila: K₁. 2 V B Dn Ds D₁. — Adhy. name: N (K₃. 4 Ñ₁ om.) T₁. 2 G₁. 4 M₄ वासुदेवमाहात्म्यम्; G₃ वासुदेवमाहात्म्ये ब्राह्मणपुत्रहरणम्; M₁-3 पुत्रानयनम्. — Adhy. no. (figures, words or both): Ñ₃ V₂ 169; V₃ Dn Ds₂ 167; D₁ 161; Ds G₂ 175; D₄ 165; T₁ G₃. 4 179; T₂ G₁ 181; T₄ 148; G₆ M₄ 180; M₁-3 144. — Śloka no.: Dn Ds₂ Ds₃. 4 18.

१०२

अर्जुन उवाच ।

सुमुहूर्तेन तु वयं तं ग्रामं प्राप्य भारत ।
 विश्रान्तवाहनाः सर्वे वासायोपगतास्तदा ॥ १
 ततो ग्रामस्य मध्येऽहं निविष्टः कुरुनन्दनः ।
 समन्ताद्वृष्णिसैन्येन परिक्षिप्य जनव्रजम् ॥ २
 ततः शकुनयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः ।
 दीप्तायां दिशि वाशन्तो भयभावेदयन्ति मे ॥ ३
 संध्यारागो जपावर्णो भानुमांश्चैव निष्प्रभः ।
 पपात महती चोल्का पृथिवी चाप्यकम्पत ॥ ४
 तान्समीक्ष्य महोत्पातान्दारुणाल्लोमहर्षणान् ।
 योगमाज्ञापयं तत्र जनस्योत्सुकचेतसः ॥ ५
 युयुधानपुरोगाश्च वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

सर्वे युक्तरथाः सज्जाः स्वयं चाहं तथाभवम् ॥ ६
 गतेऽर्धरात्रसमये ब्राह्मणो भयविक्रवः ।
 उपागम्य भयादस्मानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 कालोऽयं समनुप्राप्तो ब्राह्मण्याः प्रसवस्य मे ।
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु न भवेद्वञ्चना यथा ॥ ८
 मुहूर्तादिव चाश्रौषं कृपणं रुदितस्वनम् ।
 तस्य विप्रस्य भवने हियते हियते इति ॥ ९
 अथाकाशे पुनर्वाचमश्रौषं बालकस्य वै ।
 हाहेति हियमाणस्य न च पश्यामि राक्षसम् ॥ १०
 ततोऽस्माभिस्तदा तात शरवर्षैः समन्ततः ।
 विष्टम्भिता दिशः सर्वा हत एव स बालकः ॥ ११
 ब्राह्मणोऽऽर्तस्वरं कृत्वा हते तस्मिन्कुमारके ।

C 9711
B 2. 112. 12
P 2. 112. 12

102

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 K_{3.4} om. 1-2 (cf. v. l. 101. 18). — ^a) K_{1.2} ^ñ_{2.3} V_{1.3} B Dn Ds D_{2.4.6} T_{2.4} G_{1.2.4.5} M₄ सुमुहूर्तेन वयं प्रा(D₂ च तद्वा)मं; ^ñ₁ D_{1.5} तस्मिन्मुहूर्ते तु वयं; V₂ D₃ सुमुहूर्ते तु (D₃ तेन) वयं प्राप्य. — ^b) ^ñ₁ D_{1.5} तद् (for तं). ^ś₁ ते ग्रामं प्रत्युपस्थिताः; K_{1.2} ^ñ_{2.3} V_{1.3} B Dn Ds D_{2.6} T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M₄ तं प्रा(K₂ D₂ T₄ संग्रा)प्य भरत-
र्षभ; V₂ D_{3.4} तं ग्रामं (D₃ ग्रामं तं; D₄ तं प्राप्ता) भरतर्षभ. — ^a) K_{1.2} ^ñ_{2.3} V_{2.3} B_{2.3} Dn₂ Ds D_{2-4.6} T₂ G_{1.2.4.5} M₄ निवासायोपस्थिताः (K₁ तस्थिरे); Dn₁ निवासाया-
गतास्तदा.

2 K_{3.4} om. 2 (cf. v. l. 1). ^ñ₁ damaged for 2^{ab}. — ^b) Dn प्रविष्टः (for नि°). — ^c) D_{2.3} वृष्णिसैन्येन महता. — ^a) K_{1.2} ^ñ_{2.3} V B D_{1.4-6} T_{1.2} G M₄ महता परि-
वारितः; D_{2.3} समन्तात्परिवारितः.

3 ^a) V₁ B₁ दान्ता (for दीप्ता). — ^b) D₄ पक्षिणः (for भाषिणः). — ^c) K₁ V₂ भाषन्तो (for वाशन्तो). G₂ दीप्ताश्च ककुभः सर्वा. — ^a) ^ś₁ ये (for मे).

4 ^a) K₄ T_{1.2} G_{1.3-5} M₁₋₃ व्यकम्पत (for [अ]प्य°).

5 ^a) V₁ तन्मे वीक्ष्य; D₁ तत्समीक्ष्य (for तान्स°). D₃

समैक्षं महोत्पातान्. — K₂ om. 5^b-6^a. — ^c) D₃ योगमाज्ञाय यावन्तस; D₆ पयांचक्रे. — ^a) ^ś₁ मानसः; ^ñ₁ दर्शिनः (for चेतसः). D₃ ते जना युद्धचेतसः.

6 K₂ om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^b) M₄ पुरोगमाः (for महारथाः). — ^c) D₆ सज्जाः (for सज्जाः). K₂ सज्जाश्चा-
संस्तदा सर्वे.

7 ^a) M₂ ततो (for गते). K₄ गते हि चार्धरात्रे तु. — ^b) ^ś₁ विक्रवम्; D₅ विह्वलः (for विक्रवः). — ^c) ^ñ₂ अवगम्य; D_{2.3} उप°; T_{1.2} G_{3.4} M अभि° (for उपा°).

8 Before 8, M₁₋₃ ins. ब्राह्मणः. — ^c) ^ñ_{1.3} V₁ B₁ सज्जा; G₃ युक्ता (for यत्ता). — ^a) K₁ वेदना; ^ñ_{2.3} V₁ B₂ G₁₋₃ M_{1.2.4} वञ्चनं (for ना°).

9 ^c) ^ś₁ ^ñ_{1.3} B₁ सद्ने (for भवने). — ^a) ^ś₁ त्विति; K_{1.2.4} ^ñ_{1.2} V_{2.3} B_{1.2} D T₁ G₂ [इ]ति च; K₂ सुतः (for इति).

10 ^a) ^ñ_{1.3} V₁ B₁ आकाशे च (for अथाकाशे). G₂ वाक्यम् (for वाचम्). D₃ अश्रौषं वाक्यमाकाशे. — ^c) K₂ V₃ B_{1.2} D₆ हुंहेति; ^ñ₂ ब्राहीति; ^ñ₃ V_{1.2} Dn Ds D₂ T₁ G₃ ऊंहेति; D_{1.5} हुंहेति (for हाहेति). — ^a) D_{2.3} बालकम् (for राक्षसम्).

11 ^a) ^ñ₂ V_{2.3} तत्र (for तात).

12 ^a) K₂ ऽथ; K₄ ऽऽति; M₄ ऽपि (for ऽऽर्त°). T_{1.2}

वाचः स परुषास्तीव्राः श्रावयामास मां तदा ॥ १२
 वृष्णयो हतसंकल्पास्तथाहं नष्टचेतनः ।
 मामेव हि विशेषेण ब्राह्मणः पर्यभाषत ॥ १३
 रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च रक्षसि मे सुतम् ।
 शृणु वाक्यमिदं शेषं यच्चमर्हसि दुर्मते ॥ १४
 वृथा त्वं स्पर्धसे नित्यं कृष्णेनामितबुद्धिना ।
 यदि स्यादिह गोविन्दो नैतदत्याहितं भवेत् ॥ १५
 यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ।

पापस्यापि तथा मूढ भागं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ १६
 रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्रोऽपि रक्षितुम् ।
 मोघं गाण्डीवमेतत्ते मोघं वीर्यं यशश्च ते ॥ १७
 अकिञ्चिदुक्त्वा तं विप्रं ततोऽहं प्रस्थितस्तदा ।
 सह वृष्ण्यन्धकसुतैर्यत्र कृष्णो महाद्युतिः ॥ १८
 ततो द्वारवतीं गत्वा दृष्ट्वा मधुनिघातिनम् ।
 व्रीडितः शोकसंतप्तो गोविन्देनोपलक्षितः ॥ १९
 स तु मां व्रीडितं दृष्ट्वा समाश्रय्य च माधवः ।

G1. 3-5 ब्राह्मणो विस्वरं श्रुत्वा. — °) Dn Ds D1-3. 5. 6 T1.
 2. 4 G1. 3. 5 M तीक्ष्णाः (for तीव्राः). — °) D2 सदा; M1-3
 ततः (for तदा).

13 °) T1 गतः (for हतः). — °) S1 तं च; D1. 6 M2
 ततो; T2 तदा (for तथा). K2 क्लिष्टः (for नष्टः). — °)
 N (except S1) T2. 4 G1. 2. 4. 5 M4 ब्राह्मणः प्रत्यभाषत.

14 °) K2 [उ]क्त्वा मां (for [उ]क्तं ते). — °) K N2. 3
 V B2. 3 D G2 न च रक्षि (B3 तत्कृतवानसि. — M4 om.
 14°d. — °) K3. 4 V2. 3 B1 Dn D1. 3. 5 (inf. lin. as in
 text) श्रेयो (for शेषं).

15 °) K2 यथा त्वं मन्यसे नित्यं. — °) K4 वृष्णिना
 (for कृष्णेन). T1. 2. 4 G1. 3-5 M तेजसा (for बुद्धिना).
 — °) D2 अत्र (for इह). — °) D2. 3 औत्पातिकं; T1. 2
 G3-5 M आत्ययिकं (for अत्याहितं).

16 °) K4 मूढो (for मूढ). — °) D3 फलं (for भागं).
 G5 प्राप्स्यति (for प्राप्नोति).

17 °) S1 रक्षितास्मि; V3 T2. 4 G3 M4 करिष्यामि (for
 रक्षि°). K1 D4 [उ]क्तेन; Ds [उ]क्त्वा त्वं (for [उ]क्तं ते).
 — °) K3 N3 (marg.) V1. 2 B3 Dn D1. 2 T1 M4 शक्तोऽसि
 (for शक्रोऽपि). — After 17, S (except G2; T3
 missing) ins. :

1126* अर्जुनोऽस्मीति या बुद्धिः सा वृथा सत्यमित्युत ।

18 °) D4 T1. 2. 4 G M2-4 न किञ्चिद् (for अकि°). D3
 किञ्चिद्वोवाच तं विप्रं. — °) T2 G1. 3-5 M1-3 वृतो (for
 सह). K2 D2 बलैर् (for सुतैर्). — °) D4 महामुनिः; T1
 G3 मतिः (for द्युतिः).

19 °) N2 Ds S4 द्वारकां (for द्वारवतीं). — °) K2
 गत्वा; D2 कृष्णं (for दृष्ट्वा). D4. 5 च मधु- (for मधुनि-).
 S1 N3 V1 B1 D3 दृष्ट्वा मधुनिषू (V1 B1 सू) दनम्. — °) G1
 व्रीडितं शोकसंतप्तं. — °) V1 B1 T1 G3. 5 M4 [अ]भि- (for
 [उ]प-).

20 After 20°, K1 (marg. sec. m.) D1. 2. 5 Bom.

Poona eds. G(ed.) ins. :

1127*

विनिन्दन्कृष्णसंनिधौ ।

मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्धे क्लीबकथनम् ॥
 न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।
 यस्य शक्ताः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥
 धिगर्जुनं वृथावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः । [5]
 दैवोपसृष्टो यो मौल्यादागच्छति च दुर्मतिः ॥
 एवं शपति विप्रसौ विद्यामास्थाय वैष्णवीम् ।
 ययौ संयमिनीं वीरो यत्रास्ते भगवान्यमः ॥
 विप्रापत्यमचक्षणस्तत एन्द्रीमगात्पुरीम् ।
 आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीं तथा ॥ [10]
 रसातलं नाकपृष्ठं धिष्यन्त्यन्यन्यानुदायुधः ॥
 ततोऽलब्ध्वा द्विजसुतमनिस्तीर्णप्रतिश्रवः ।
 अग्निं विविशुः कृष्णेन प्रद्युम्नेन निषेधितः ॥
 दर्शये द्विजसूनुं ते मावज्ञात्मानमात्मना ।
 कीर्तिं त एते विपुलां स्थापयिष्यन्ति मानवाः ॥ [15]
 इति संभाष्य मां स्नेहात्.

[= (var.) Bhāgavata P. 10. 89. 40^b-47^a. — (L. 4)
 Ds (sup. lin.) Bom. Poona eds. G(ed.) यत्र (for
 यस्य). D2 Bom. Poona eds. G(ed.) कोऽन्यस्तद(D2 °म-
 वनेश्वरः (for °). — (L. 5) Bom. Poona eds. G(ed.) नार्द
 (for -वादं). — (L. 7) D1 पश्यति; D2 वदति (for शपति).
 — (L. 8) K1 D2 ययौ संयमनीमा(D2 °नीं चा) शु (for °).
 — (L. 9) D2 अदृष्ट्वैव (for अचक्षणसः). — (L. 10)
 Bom. Poona ed. G(ed.) उदीचीं (for वायव्यां). — (L.
 11) K1 धिष्यन्त्यन्यान् (for °न्यन्यानि). — (L. 12) D2. 5
 प्रतिश्रुतः (for °श्रवः). D1 अनिस्तीर्य प्रतिश्रुतः (for °).
 — (L. 13) K1 D1. 2 प्रत्युक्तः प्रतिषेधितः (for °). — (L.
 14) D2 -पुत्रं (for -सूनुं). — (L. 15) D1. 2. 5 एते ते
 कीर्तिविपु(D2 °मनु) लां (for °). K1 D1. 5 मानवाः (for
 मानवाः).]

— °) D2 स (for च). K3. 4 बान्धवः (for माधवः). — °)

वासुदेवमाहात्म्यम्]

विष्णुपर्व

[103. 6

सान्त्वयित्वा च तं विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 सुग्रीवं चैव शैब्यं च मेघपुष्पबलाहकौ ।
 योजयाश्चानिति तदा दारुकं प्रत्यभाषत ॥ २१
 आरोप्य ब्राह्मणं कृष्णस्त्वरोप्य च दारुकम् ।

मामुवाच ततः शौरिः सारथ्यं क्रियतामिति ॥ २२
 ततः समास्थाय रथं कृष्णोऽहं ब्राह्मणः स च ।
 प्रयाताः स्म दिशं सौम्यामुदीचीं कौरवर्षभ ॥ २३

इति श्रीहरिवंशे अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

अर्जुन उवाच ।

ततः पर्वतजालानि सरितश्च सरांसि च ।
 अपश्यं समतिक्रम्य सागरं मकरालयम् ॥ १
 ततोऽर्धमुदधिः साक्षादुपनिन्ये जनार्दने ।
 प्राञ्जलिः समुपस्थाय किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां तमुवाच जनार्दनः ।

रथपन्थानमिच्छामि दत्तं नदनदीपते ॥ ३
 अथाब्रवीत्समुद्रस्तं प्राञ्जलिर्गुरुध्वजम् ।
 प्रसीद भगवन्मैवमन्योऽप्येवं गमिष्यति ॥ ४
 त्वयैव स्थापितः पूर्वमगाधोऽस्मि जनार्दन ।
 त्वया प्रवर्तिते गाधे यास्यामि गमनीयताम् ॥ ५
 अन्येऽप्येवं गमिष्यन्ति राजानो दर्पमोहिताः ।

C 9728
B 2. 113. 6
P 2. 113. 6

V₃ स तं; D₃ [अ]थ मां; D₄ स मां (for च तं).

21 ^a) K₂. 4 D₁₋₄ T₄ G₂. 4. 5 M सैन्यं च; K₃ सैन्यं वा;
 D₅ सैन्याख्यं (for शैब्यं च). — ^b) D₆ मेघपुष्पं बलाहकम्.
 — ^c) M₄ क्षिप्रं (for तदा). T₁ योजयेति च स तदा.

22 ^a) V₃ दारुकं (for ब्राह्मणं). K₁ D₄ विष्णुस् (for
 कृष्णस्). — ^b) Ś₁ तमारोप्य; T₁ G₃ M₁₋₃ ह्यवरो (for
 त्वव). G₂ ययौ यत्र रणाजिरम्. — G₂ om. 22^a-23^a. — ^c)
 D₂ कृष्णः (for शौरिः).

23 G₂ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^a) T₁ संप्रस्थाय (for
 समा). — ^b) Ś₁ T₁ तदा; K₂ च सः (by transp.); K₄
 च ह; V₂ D₃ M₄ तथा. — ^c) D₂ ततः (for दिशं). — ^d)
 K₂ V₁ प्रतीचीं; V₃ उदीच्यां (for चीं). Ś₁ T₂ G₁. 4 M₄
 उदीचीं भरतर्षभ.

COLOPHON. T₃ missing. — *Mention of the Epic*:
 Ds₂. — *Mention of Khila*: K₁. 2 Ñ₃ V B Dn₂ Ds₁
 D₁. — *Adhy. name*: K₁. 2. 4 Ñ V B Dn Ds D₁₋₅
 वासुदेवमाहात्म्यम्; K₃ श्रीकृष्णदेवमाहात्म्यम्; D₆ कृष्ण-
 माहात्म्यम्; T₁ G₃ ब्राह्मणपुत्रानयनोद्योगः; M₁₋₃ पुत्रानयनम्.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 165; Ñ₃
 V₁. 2 170; V₃ Dn Ds₂ 168; D₁ 161; D₃ G₂ 176; D₄
 166; T₁ G₃. 4 180; T₂ G₁ 182; T₄ 149; G₅ M₄ 181;
 M₁₋₃ 145. — *Śloka no.*: K₁ 49; Dn Ds₂ D₃. 4 23.

103

This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 K₃ om. the ref. — ^b) N (except Ś₁) T₂. 4 G₂
 वनानि (for सरांसि). — ^c) D₁. 4 (marg.). 5 अमितं (for
 अपश्यं). — ^d) Ś₁ सागरं सरितां पतिम्; K₃. 4 D₁ रं कम-
 लालयम्; Ñ₁ V₁ B₁ रं सलिलाकरम्; Ds T₂ रं वरुणालयम्.

2 ^b) K₁ Ñ₁. 2 V₃ B Dn Ds T₄ G₂ [उ]पनीय; V₂
 [उ]पानीय (for उपनिन्ये). K₂ T₁ G₁. 4 M₄ जनार्दनम् (for
 ने). K₃. 4 Ds D₁₋₅ T₂ G₃ उप(D₂ पा)नीय जनार्दनम्.
 — Ś₁ om. (hapl.) 2^a-5^b. D₃ om. (hapl.) 2^a-3^b; D₅
 reads the same on marg. — ^c) K₃ Ds T₂. 4 G₄ स
 प्राञ्जलिः समुत्थाय; G₂ प्राञ्जलिः स समुत्थाय.

3 Ś₁ om. 3; D₃ om. 3^{ab} (for both, cf. v. l. 2).
 — ^a) K₃ Dn Ds परि- (for प्रति-). K₁. 4 Ñ V B D₁. 4. 5
 T₂. 4 G₂. 3 स तां; G₄ कृतां (for तु तां). — K₂ om.
 (hapl.) 3^a-5^b. — ^d) N (Ś₁ K₃ om.) T₂. 4 G₁. 2. 4. 5
 M₄ त्वया दत्तं (for दत्तं नद-).

4 Ś₁ om. 4 (cf. v. l. 2). K₂ om. 4 (cf. v. l. 3).
 — ^a) G₅ ततो (for अथ). — ^b) D₃ प्राञ्जलिर्मधुसूदनम्.
 — ^c) K₄ मेऽद्य; Ñ₁ D₂ देव; B₁ Dn D₃. 6 T₂. 4 G₂
 नैवम्; G₁. 5 मह्यम् (for मैवम्). T₁ G₁. 3 M प्रसीदतु भवा-
 न्मह्यम्. — ^d) T₂ भविष्यति (for गमि). Ñ₃ नान्योऽप्येवं

C 9728
B 2. 113. 6
P 2. 113. 6

एवं निश्चित्य गोविन्द यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ६

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणार्थे मदर्थे च कुरु सागर मद्वचः ।

मामृते न पुमान्कश्चिदन्यस्त्वां धर्षयिष्यति ॥ ७

अथाब्रवीत्समुद्रस्तु पुनरेव जनार्दनम् ।

अभिशापभयाद्भीतो बाढमेवं भविष्यति ॥ ८

शोषयाम्येष मार्गं ते येन त्वं तात यास्यसि ।

रथेन सहस्रतेन सध्वजेन च केशव ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

मया दत्तवरः पूर्वं न शोषं त्वमिहार्हसि ।

मानुषास्ते न जानीयुर्विविधान् रत्नसंचयान् ॥ १०

जलं स्तम्भय साधो त्वं ततो यास्याम्यहं रथी ।

न हि कश्चित्प्रमाणं ते रत्नानां वेत्स्यते नरः ॥ ११

सागरेण तथेत्युक्ते प्रस्थिताः स्म जलेन वै ।

स्तम्भितेन यथा भूमौ मणिवर्णेन भास्वता ॥ १२

ततोऽर्णवं समुत्तीर्य कुरुन्प्युत्तरान्वयम् ।

क्षणेन समतिक्रान्ता गन्धमादनमेव च ॥ १३

ततस्तु पर्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।

जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ॥ १४

महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ।

भविष्यति .

5 Ś1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 2). K2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). —^c) K3.4 Ñ1.2 V B D (except D4) T2.4 G2.4 मार्गे (for गाधे). —^d) K1 D2 यास्यामि वचनीयताम्.

6 ^b) K3 -गर्विताः (for -मोहिताः). D2.3 राजानो बल-
दर्पिताः. —^c) N (except Ś1) G2 संचिन्त्य (for निश्चित्य).
—^d) K3 कर्म; Ñ2 V3 क्षेमं; D4 कृत्यं (for क्षमं). D3
युक्तमेतत्समाचर .

7 K3.4 D1 om. (hapl.) 7-9; D5 reads the same
on marg. Ś1 T1.4 G M भगवान्; D6 कृष्ण (for वासुदेव).
After the ref., K2 D2.3 read 10^{ab}, repeating it in
its proper place. —^a) V2 ब्राह्मणार्थे (for 'र्थे). Ś1 G6
मदर्थेन; K1 Ñ1 V1 D6 T4 G2 ऽस्मदर्थे च (for मदर्थे
च). Ñ2 Dn Ds D3.5 ब्राह्मणार्थे मदर्थे (D3 'मा'र्थे च. —^b)
D2.3 जलं स्तम्भय सागर. —^c) Ś1 मा स्म ते; K1 Ñ2.3 V
B2.3 Dn Ds D4-6 T2 G2 महते (for मामृते). —^d) D3
अन्यस्त्वां लङ्घयिष्यति; T1.4 G1.3-5 M अन्योऽप्येवं गमि-
ष्यति.

8 K3.4 D1 om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) D6 यतो; G2
ततो (for अथ). K2 तं (for तु). —^c) Ñ1 -शापाद् (for
-शाप). —^d) K1 Ñ2.3 V B2.3 Dn Ds D2-4 भवत्विति
(for भविष्यति). K2 बाढमेतद्भवेदिति; T1.4 G1.3 M1-3
मित्येव सागरः; G4.5 M4 'मित्येव चाब्रवीत्.

9 K3.4 D1 om. 9 (cf. v. l. 7). —^a) B1 D5 तं
(for ते). B3 शोषयिष्यामि मार्गं ते. —^b) K1.2 Ñ2.3 V
B D (D1 om.) T2.4 G1.2.4.5 M4 कृष्ण (for तात).
— K2 reads 9^{cd} after 11. —^c) D3 रथेन च सहाश्वेन.
—^d) K3 Dn T1 G3 M2 सध्वजेन (for सध्वं). M1-3
जनार्दन (for च केशव).

10 Ś1 T1.4 G M भगवान्; D6 कृष्ण (for वासुदेव). K2
D2.3 read 10^{ab} for the first time after the ref. of 7.
—^a) K1.2 (both times) Ñ V B Dn Ds D1.2.3 (last
two both times) T1 G1.5 दत्तो (for दत्त). G2 मयोक्त-
वचनं कुर्वन्; G3 मया तु तत्तपः पूर्वं. —^b) K2 (both times)
D2 (second time) गन्तुम्; D3 (first time) T1 G3-5
यातुम् (for त्वमिह). Ñ1.3 V1 B1 [ए]ष्यसि (for [अ]र्हसि).
K1.3.4 V2.3 B2.3 Dn Ds D1.2 (first time). 4-6 T2 G2
न शोषं यास्यसीति ह; D3 (second time) न त्वं शोषं गमि-
ष्यसि; G1 M4 न शोषयितुमर्हसि. —^c) D2 मानुष्यास् (for
'षास्'). Ś1 M1.4 वि-; M2.3 ऽभि- (for न). —^d) G3 नृप
(for रत्न-).

11 Before 11, K2 ins. कृष्ण उवाच. —^a) Ś1 K1.2
साधु (for साधो). — After 11, K2 reads 9^{cd}.

12 ^a) K1 V1 D3.4 T1 G3.5 M4 [उ]क्ताः; Dn Ds
[उ]क्तं; T2 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ते). —^b) T1 G3 रथेन; G2
जवेन (for जलेन). —^c) M1 (sup. lin. as in text).²
(inf. lin.) स्थापितेन (for स्तम्भं). Ś1 यथा भूम्यां;
Ñ1 जलभूमौ; Ñ2 V1 D5 T1 G1.3.5 M2.4 पथा भूमौ; B1
तथा भूमौ (for यथा भूमौ). — Dn1 om. 12^d-15^c. —^d)
V3 रत्नेन (for -वर्णेन). Ñ1 T1.2.4 G1.3-5 M भारत; G4
वर्त्मना (for भास्वता).

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) D2.3 समुत्तीर्णाः
(for 'र्थे). —^b) K2.4 स्वयम्; K3 अथ; T1 G3 कुरुन्;
T4 तदा (for वयम्). Ñ1.3 V1 B1 प्रयाता ब्रु (B1 'ताप्यु')
त्तरान्कुरुन्. —^c) Ñ2 -प्राप्ता (for -क्रान्ता). —^d) K2
D2.3 पर्वतं गन्धमादनम्; T1 G1.3-5 M गन्धमादनपर्वतम्.

14 Dn1 om. 14 (cf. v. l. 12). —^b) Ś1 समव-; Ñ1
V1 प्रत्युप- (for समुप-). —^d) Ñ3 V1 B1 एव च (for

वासुदेवमाहात्म्यम्]

विष्णुपर्व

[103. 27

वर्णरूपाणि विभ्रन्तो विविधान्यद्भुतानि च ॥ १५
 उपस्थाय च गोविन्दं किं कुर्मेत्यब्रवंस्तदा ।
 तांश्चापि प्रतिजग्राह विधिवन्मधुसूदनः ॥ १६
 तानुवाच हृषीकेशः प्रणामावनतान्स्थितान् ।
 विवरं गच्छतो मेऽद्य रथमार्गः प्रदीयताम् ॥ १७
 ते कृष्णस्य वचः श्रुत्वा प्रतिगृह्य च पर्वताः ।
 प्रददुः कामतो मार्गं गच्छतो भरतर्षभ ॥ १८
 तत्रैवान्तर्हितास्ते च तदाश्चर्यतरं मम ।
 असक्तं च रथो याति मेघजालेष्विवांशुमान् ॥ १९
 ततः कदाचिदुःखेन रथमूहुस्तुरंगमाः ।
 पङ्क्तभूतं हि तिमिरं स्पर्शाद्विज्ञायतेऽनघ ॥ २०
 अथ पर्वतभूतं तत्तिमिरं समपद्यत ।

तदासाद्य हया राजन्निप्रयत्नास्ततः स्थिताः ॥ २१
 ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयित्वा तु तत्तमः ।
 आकाशं दर्शयामास रथपन्थानमुत्तमम् ॥ २२
 निष्क्रम्य तमसस्तस्मादाकाशे दर्शिते तदा ।
 भविष्यामीति संज्ञा मे भयं च विगतं मम ॥ २३
 ततस्तेजः प्रज्वालितमपश्यं वदतां वर ।
 सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम् ॥ २४
 तं प्रविष्टो हृषीकेशो दीप्तं तेजोनिधिं तदा ।
 रथ एव स्थितश्चाहं स च ब्राह्मणसत्तमः ॥ २५
 स मुहूर्तात्ततः कृष्णो निश्चक्राम तदा प्रभुः ।
 चतुरो बालकान्गृह्य ब्राह्मणस्यात्मजांस्तदा ॥ २६
 प्रददौ ब्राह्मणायाथ पुत्रान्सर्वाञ्जनार्दनः ।

C 9749
B 2. 113. 28
P 2. 113. 28

-पर्वतः).

15 Dn1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 12). M4 om. (hapl.)
 15^{ab}. — ^a) D3 मेघश्च (for मेरुः स). N2 मेरुमण्डल-
 कैलास. — ^b) T1 G1.3 इन्द्रकेतुश्च (for कूटश्च). — ^c)
 K1.2.4 N V B Dn2 Ds D1-5 T2.4 G2 विभ्राणा वर्णं (K4
 'णार्णव'रूपाणि; K2 चित्राण्यर्णवरू. — ^d) K2 विचित्राणि
 (for विविधानि).

16 ^a) D2 रूपमास्थाय गोविन्दं. — ^b) K2 [अ]ब्रुवन्स
 (for [अ]ब्रवंस्). G1.4 M4 वचः (for तदा). N3 V1 B1 किं
 कुर्म इति चाब्रुवन्.

17 ^a) V1 B1 ततः कृष्णः (for हृषीकेशः). — ^b) M1-3
 प्रभुमावनतान्गमान्. — ^c) M1-3 स्याद् (for सद्य). S1 विवरं
 गच्छतामद्य. — ^d) T1 दृढः (for रथः).

18 ^a) K1 D4 तु कृष्णः (for कृष्णस्य). S1 कृष्णस्य वचनं
 श्रुत्वा; T1 G1.3-5 ते कृष्णवचनं श्रुत्वा. — ^b) M2.3 परि-
 (for प्रति-). — ^d) T4 M1.2 गच्छतः केशवस्य ह.

19 ^a) K3.4 Dn Ds D1.5 G3 सर्वे; T1.4 चैव (for
 ते च). — ^b) K3 N3 (marg.) V2.3 B2 महत् (for मम).
 S1 N1 B1 G5 तदाश्चर्यतमं मम; K2 तदाश्चर्यं मतं मम. — ^c)
 S1 असङ्गं; K2 D2.6 T1.2 G M 'क्तश्च; D3 अधोऽधश्च
 (for असक्तं). — After 19, D1.2.5 ins.:

1128* सप्त द्वीपान्ससिन्धूंश्च सप्त सप्त गिरीन्थ ।
 लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥

[= Bhāgavata P., 10. 89. 48. — (L. 1) D2 सप्त सिन्धून्;
 Poona ed. ससिन्धुं च (for 'सिन्धून्').]

20 ^a) D3 एकीभूतं; T1 G1.3.5 पङ्क्ती (for पङ्क्तं).
 — ^d) T2 G3 नृप (for सनघ).

21 ^b) S1 तिमिरं समजायत; K1 रं प्रत्यपद्यत. — After
 21^{ab}, K2 D2 ins.:

1129* अश्वा नाशकनुवन्गन्तुं ततोऽहं संभ्रमान्वितः ॥

— ^c) K1.2.4 N V B D T2 G1-4 M4 महाराज (for हया
 राजन्). K3 तदा सर्वे महाराज. — ^d) S1 स्थिता न च; K
 N2 V B Dn2 Ds D1-6 G2 हयाः स्थिताः; T1 तु ते स्थिताः;
 G3 ततस्ततः (for ततः स्थिताः).

22 ^a) G5 महता (for गोविन्दः). — ^b) K1.3.4 N1
 V2.3 B2.3 D T2 G2 तमस्तदा; T1 ततस्तमः (for तु तत्तमः).
 K2 पातयित्वा तमस्ततः. — ^d) S1 K2 एव च (for उत्तमम्).

23 D4 om. 23. — ^c) D2 भविष्यामि (for भविं).
 K2 विज्ञाय (for संज्ञा मे). N1 भविष्यतीति संज्ञा ते.

24 ^a) T2 G4 ततः प्रज्वालितं तस्य (G4 तेजो). — ^b)
 K1.3.4 N V2.3 B D1.2.5.6 T4 G2.4 अपश्यं तत्तदाम्बरे;
 K2 'श्यं सर्वतोमुखम्; V1 Dn2 D3.4 'श्यं तं (D3 तु) तदाम्बरे;
 Ds2 तमपश्यं तदाम्बरे. — ^c) T1.4 G3.6 M1-3 लोकान्
 (for लोकं). K2 समाहृत्य; D2 'वृत्त्य (for 'विश्य). — ^d)
 D3 स्थितः पुरुषविग्रहः.

25 ^a) S1 N2 D6 तत्प्रविष्टो; K1 T1 G3 तं प्रविष्टं (for
 तं प्रविष्टो). — ^b) B1 D5 तेजोनिधिस् (for 'निधिं). D2
 दीप्ततेजोनिधिस्तदा.

26 M4 om. 26-27. — ^a) D2.3 मुहूर्तात्तु (for स

103. 27]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 9749
B 2. 113. 28
P 2. 113. 28

त्रयः पूर्वं हता ये च सद्योजातश्च बालकः ॥ २७
 ग्रह्णो ब्राह्मणस्तात पुत्रान्दृष्ट्वा पुनः प्रभो ।
 अहं च परमप्रीतो विस्मितश्चाभवं नृप ॥ २८
 ततो वयं पुनः सर्वे ब्राह्मणस्य च ते सुताः ।
 यथागता निवृत्ताः स्म तथैव भरतर्षभ ॥ २९

ततः स्म द्वारकां प्राप्ताः क्षणेन नृपसत्तम ।
 असंप्राप्तेऽर्धदिवसे विस्मितोऽहं ततः पुनः ॥ ३०
 सपुत्रं भोजयित्वा तं द्विजं कृष्णो महायशः ।
 धनेन तर्पयित्वा च गृहं प्रास्थापयत्तदा ॥ ३१

इति श्रीहरिवंशे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

अर्जुन उवाच ।

ततः कृष्णो भोजयित्वा शतानि सुबहूनि च ।
 विप्राणामृषिकल्पानां कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १
 ततः सह मया भुक्त्वा वृष्णिभोजैश्च सर्वशः ।

विचित्राश्च कथा दिव्याः कथयामास भारत ॥ २
 ततः कथान्ते तत्राहमभिगम्य जनार्दनम् ।
 अपृच्छं तद्यथावृत्तं कृष्णं यदृष्टवानहम् ॥ ३
 कथं समुद्रः स्तब्धोदः कृतस्ते कमलेक्षण ।

मुहूर्तात्). — ^b) $\tilde{N}_2$ D₂ ततः; D₃ महा- (for तदा). V₂
 विभुः (for प्रभुः). — $\tilde{S}_1$ om. (hapl.) 26^c-27^d.

27 $\tilde{S}_1$ M₄ om. 27 (cf. v. l. 26). — ^a) G₂ तान् (for
 प्र-). $\tilde{N}_1$ B₁ ब्राह्मणस्य (for °णाय). — ^c) K₂ हताश्चैव;
 T₁, 2. 4 G₃, 4 M₂ गृहीता ये (for हता ये च).

28 ^a) K $\tilde{N}_2$, 3 V B Ds₂ D₁-6 T₂ G₁, 2. 4. 5 M₄ तत्र;
 Dn Ds₁ सोऽथ (for तात). — ^b) $\tilde{S}_1$ K₁ ततः; V₂ पुरः
 (for पुनः). — ^c) B₃ अयं (for अहं). — ^d) $\tilde{S}_1$ वन्दितश्
 (for विस्मि). D₄ G₂ तदा (for नृप).

29 ^a) K₂ तदा (for पुनः). — ^b) $\tilde{N}_1$ V₁ B₁ बालकाः;
 D₂ तत्सुताः (for ते सुताः). — ^c) K₂ V₁, 3 T₂, 4 G₃, 5 M
 यथागतं (for °ता).

30 ^a) K₂ द्वारवतीं (for स्म द्वारकां). G₅ प्राप्य (for
 प्राप्ताः). — ^b) $\tilde{N}_1$ नर- (for नृप-). $\tilde{N}_3$ V₁ B₁ क्षणेन
 भरतर्षभ. — ^c) G₃ -समये (for -दिवसे). $\tilde{N}_2$ असंप्राप्तार्ध-
 दिवसे. — ^d) V₁, 2 पुनः (for ततः). Dn प्रभुः (for पुनः).
 $\tilde{S}_1$ भूयोऽहं विस्मितोऽभवम्.

31 ^a) M₄ पूजयित्वा (for भोजं). — ^c) Bom. Poona
 eds. G(ed.) वर्षयित्वा (for तर्पं). T₁ G₄ M₄ तं (for च).

COLOPHON. T₃ missing. — *Mention of the Epic* :
 Ds₂. — *Mention of Khila* : K₁ V B Dn₂ Ds₁ D₁, 8.
 — *Sub-parvan* : D₃ पारिजात. — *Adhy. name* : K₁, 2. 4
 $\tilde{N}_1$, 3 V B Dn Ds D₁-5 वासुदेवमाहात्म्यम्; K₃ श्रीकृष्ण-
 देवमाहात्म्यम्; D₆ श्रीकृष्णमाहात्म्यम्; T₁ G₃ वासुदेव-

माहात्म्ये ब्राह्मणपुत्रानयनम्; T₂, 4 G₁, 4 ब्राह्मणपुत्रानयनम्;
 M₁-3 पुत्रानयनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both) : $\tilde{N}_3$ V₁, 2 171; V₃ Ds₂ 169; D₁ 162; D₄ 167;
 T₁ G₃, 4 181; T₂ G₁ 183; T₄ 150; G₂ 177; G₅ M₄
 182; M₁-3 146. — *Śloka no.* : K₁ D₃, 4 30; Dn 31;
 Ds₂ 32.

104

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 $\tilde{N}_2$ om. the ref. — ^a) Ds₁ कृतकृत्यो (for
 °कृत्यो). — After 1, T₁, 2. 4 G₁, 3-5 M ins. :

1130* अर्चयित्वा सहस्रांशुं भास्करं भुवनेश्वरम् ।

2 ^a) K₂ तदा (for मया). — ^b) Bom. ed. G(ed.)
 सर्वदा (for °शः). T₁, 2 G₁, 3-5 M वृष्णिभिश्चैव सर्वशः.
 — After 2^{ab}, S (except G₂; T₃ missing) ins. :

1131* सात्यकिं पुरतः कृत्वा भोजयामास वृष्णिपान् ॥

ततः सभां प्रविष्टाः स्म सह वृष्णिपुरःसरैः ।

[(L. 2) T₂ G₁, 4. 5 M₄ प्रविष्टात्मा (for °ष्टाः स्म).]

— ^c) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_3$ विचित्रार्थाः; $\tilde{N}_1$ चित्रार्थाश्च (for विचित्राश्च).
 — ^d) $\tilde{S}_1$ माधवः; T₁, 2 G₁, 3-5 M₄ केशवः; M₁-3 संसदि
 (for भारत).

3 ^b) D₃ अभिवाद्य (for °गम्य). — ^c) $\tilde{N}_2$ तं तदा; V₃
 तत्तथा-; D₆ तं तथा (for तद्यथा-). K₄ अपृच्छं तं यथातथ्यं;
 D₁ आपृच्छय तं यथातथ्यं. — ^d) K₄ $\tilde{N}_1$, 3 V B Dn Ds

पर्वतानां च विधरं कृतं ते कथमच्युत ॥ ४
 तमस्तच्च कथं घोरं घनं चक्रेण पाटितम् ।
 यच्च तत्परमं तेजः प्रविष्टोऽसि कुतश्च तत् ॥ ५
 किमर्थं तेन ते बालास्तदा चापहृताः प्रभो ।
 यच्च ते दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तत्कथं पुनः ॥ ६
 कथं चाल्पेन कालेन कृतं नस्तद्रतागतम् ।
 एतत्सर्वं यथावृत्तमाचक्ष्व मम केशव ॥ ७
 वासुदेव उवाच ।

मद्दर्शनार्थं ते बाला हतास्तेन महात्मना ।
 विप्रार्थमेष्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेति ह ॥ ८

ब्रह्मतेजोमयं दिव्यमाश्चर्यं दृष्टवानसि ।
 अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥ ९
 प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता च भारत ।
 तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भरतसत्तम ॥ १०
 सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तपस्विनाम् ।
 तत्पदं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥ ११
 मामेव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ।
 समुद्रः स्तब्धतोयोऽहमहं स्तम्भयिता जलम् ॥ १२
 अहं ते पर्वताः सप्त ये दृष्टा विविधास्त्वया ।
 अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥ १३

C 9747
B 2. 114. 14
P 2. 114. 14

4-6 T₂ G₄ कृत्स्नं (for कृष्णं).

4 B₂ om. 4-5. — ^a) K₂ सुस्तम्भः (for स्तब्धोदः).
 — ¹) om. (hapl.) 4^b. — ^b) D₁ दत्तम् (for कृतम्).
 — ^a) K₃, 4 ¹) D_n D_s D₁, 4, 5 T₄ तत् (for ते). T₁ M₂
 कृतम् (for कथम्). D₃ T₂ G M₄ कथं ते कृतमच्युत.

5 B₂ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) D₃ तत्तमश्च (by
 transp.). K₂ विषमं; K₃ D_n D_s D₁, 5 च कृतं; T₁, 4 G₃, 5
 च महा-; T₂ G₁, 4 च तमो (for च कथं). ¹) तमस्तच्च घनीभूतं;
 V₁ B₁ तमः स्तब्धं कथं घोरं; M₄ तमश्च मनसो घोरं. — ^b) ¹)
 K₂ T₃ G₁, 4 M₄ कथं; K₁ तच्च; ¹) परं; G₃ विघ्नं (for घनं).
 — ^c) ¹) V₂, 3 B₁, 2 D₂ G₂ M₄ यत् (for तत्). — ^a)
 K₃, 4 ¹) V B₁, 3 D G₂ कथं (for कुतश्च).

6 After 6^a, M₁ reads 8^b repeating it in its proper
 place. B₃ T₁ om. (hapl.) 6^b-8^a. — ^c) K₁ पर्वते (for
 यच्च ते). — ^a) ¹) प्रभो (for पुनः). — For 6^a, T₂, 4
 G₁, 3-5 M subst. :

1132* योऽयं दीर्घो महामार्गः संक्षिप्तः केन हेतुना ।

7 B₃ T₁ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^a) D₄ कृतं (for
 कथं). — ^b) K₃ V₃ कथं (for कृतं). ¹) D₁, 5 T₂, 4 G₁-3, 5
 M₁, 4 तत्तद्; K₂ तच्च; D₃, 4 तत्र (for नस्तद्). — ^c) D₃
 तत्सर्वं च (for एतत्सर्वं). — ^a) ¹) पृच्छते; T₂ G₁, 4 M₄
 तत्त्वतः (for केशव). D₃ त्वं ममाचक्ष्व केशव.

8 B₃ T₁ om. 8^a (cf. v. l. 6). ¹) K₃ T₃ G₁, 3-5 M₄
 श्रीभगवान् (for वासुदेव). — ^a) ¹) संदर्शनार्थं ते बाला.
 — T₁ reads 8^b twice. M₁ reads 8^b for the first time
 after 6^a.

9 ^a) T₄ दृष्टम् (for दिव्यम्). — ^b) K₁, 3, 4 ¹) V₂ B
 D_n D_s D₁-3 T₁ महद्यद्; K₂ महो यद्; V₁ D₃ अद्य यद्;

हरिवंश—82

D₃ महच्च; G₂ मम यद् (for आश्चर्यं). — ^c) V₃ अहं च; D₅
 स चाहं (for अहं स).

10 ^b) K₂ व्यक्ताव्यक्तं (for °क्ता). K₁, 3, 4 ¹) V B
 D_n D_s D₁-5 T₂ G₁, 2 M₄ सनातनी (for च भारत). ¹) D₆
 व्यक्ताव्यक्तसनातनी. — ^c) V₃ तं; G₅ यां (for तां). K₁
 भजन्ति (for भवन्ति). D₄ यां प्रविश्य भजन्तीह. — ^a) ¹)
 व्यक्ता (for मुक्ता). K ¹) V B₂, 3 D G₂ M₄ मु (¹) D_s यु-
 क्ता योगविदुत्तमाः.

11 G (ed.) om. 11. — ^a) D₂ सा संख्याता; T₁, 2, 4
 G₁, 3-5 सांख्यानां च (for सा सांख्यानां). ¹) सांख्यानां गतयः
 पार्थ. — ^b) D₃ या नित्यं (for योगिनां). T₁ G₃, 5 यशस्वि-
 नाम् (for तप). — ^c) K₂-4 ¹) V₁, 2 B₁ D_n D_s D₁,
 3, 5 G₂ तत्परं (for °दं). K₁ D₄ ततः परं परं ब्रह्म; T₁, 2, 4
 G₁, 3-5 M तत्परं ब्रह्म परमं. — ^a) K₁ ¹) D₃, 4 विजयते
 (for विभजते). — T₁, 2 G₁, 3-5 M₄ ins. after 11 : G (ed.)
 after 10 :

1133* आदित्यवर्णं विमलं तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।

12 ^a) K₃ D_s G₂ ममैव (for मामेव). ¹) V₃ B₁
 (marg.), 2, 3 D₆ T₂, 4 G₁, 3-5 M₄ तत्परं; B₁ परमं (for
 तद्धनं). V₁ ममैव तत्परं तेजो; D₃ ममैतत्परमं तेजो. — ^b)
 D₅ पार्थिव (for भारत). — ^c) K₃ सिद्धयोगो; T₁, 4 G₁,
 3-5 M स्तम्भितो यो (for स्तब्धतोयो). D₃ समुद्रस्य तथा
 तोयम्. — ^a) T₁ G₁, 3, 5 सोऽहं (for अहं). D₃ स्वयम्
 (for जलम्).

13 ^b) D₃ ये दृष्टा भवता नगाः. — After 13^a, N
 (except ¹) ¹) T₂, 4 G₁, 3, 4 M₄ ins. :

1134* पङ्कभूतं हि तिमिरं दृष्टवानसि यद्धि तत् ।

[D₃ तदहं भूमितिमिरं (for °),]

C 9767
B 2. 114. 14
P 2. 114. 14

अहं च कालो भूतानां धर्मश्चाहं प्रकीर्तितः ।
चातुर्वर्ण्यं मत्प्रसूतं चातुराश्रम्यमेव च ॥ १४
चतस्रश्च दिशः सर्वा ममैवात्मा चतुर्विधः ।
चातुर्वेद्यस्य कर्ताहमिति बुध्यस्व भारत ॥ १५
अर्जुन उवाच ।
भगवन्सर्वभूतेश वेत्तुमिच्छामि ते प्रभो ।
पृच्छामि त्वां प्रपन्नोऽहं नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ १६
वासुदेव उवाच ।
ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव तपः सत्यं च भारत ।
उक्त्यं बृहद्रथं चैव मत्तस्तद्विद्धि पाण्डव ॥ १७

प्रियस्तेऽहं महाबाहो प्रियो मेऽसि धनंजय ।
वेत्स्यसे मां यथातत्त्वं तद्व्याख्यास्यामि तेऽनघ ॥ १८
अहं यजूंषि सामानि ऋचश्चाथर्वणानि च ।
ऋषयो देवता यज्ञा मत्तेजो भरतर्षभ ॥ १९
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
चन्द्रादित्यावहोरात्रे पक्षा मासास्तथा क्षपाः ।
मुहूर्ताश्च कलाश्चैव क्षणाः संवत्सरास्तथा ॥ २०
मन्त्राश्च विविधाः पार्थ यानि शास्त्राणि कानिचित् ।
विद्याश्च वेदितव्यं च मत्तः प्रादुर्भवन्ति वै ॥ २१
मन्मयं विद्धि कौन्तेय क्षयं सृष्टिं च भारत ।

— After 13, Ś1 ins. :

1135* यच्च तं दीर्घमध्वानं कृतं चापि गतागतम् ।
योगशक्त्या गतश्चाहं क्षिप्रमागतवांस्ततः ।

14 ^b) Ś1 K Ñ2 V2.3 D T2 G1.2.4 सनातनः (for प्रकीर्तितः). M4 समश्चाहं सनातनः. — After 14^{ab}, N (except Ś1 Ñ1) T2.4 G1.2.4 M4 ins. :

1136* चन्द्रादित्यौ महाशैलाः सरितश्च सरांसि च ।

[Ñ2 V2.3 B2.3 मही शैलाः; V1 B1.2 (marg.) ग्रहाः शैलाः; D1 महातेजाः (for 'शैलाः').]

— D4 om. 14^{cd}. K Ñ2.3 V B Dn Ds D1-3.5.6 T2 G1.2.4 M4 transp. 14^{cd} and 15^{ab}. — ^c) Ñ2 मत्प्रसूतिं (for 'तं').

15 K Ñ2.3 V B Dn Ds D1-3.5.6 T2 G1.2.4 M4 transp. 14^{cd} and 15^{ab}. D4 om. 15^c-17^d. — ^c) Ñ1 वक्ता (for कर्ता). Ś1 K2 चातुर्वर्ण्यस्य कर्ताहम्. — ^d) D3 एतद् (for इति).

16 D4 om. 16 (cf. v. 1. 15). After 16^a, T1.2 G1.3-5 M4 G(ed.) ins. :

1137* प्रियो मेऽसि जगत्पते ।

पुनश्च परमं तत्त्वं.

— ^b) V3 श्रोतुम् (for वेत्तुम्). B3 T1.4 G3-5 M2 विभो (for प्रभो). — After 16^{ab}, M1-3 ins. :

1138* परं तत्त्वं सुरश्रेष्ठ त्वां प्रपन्नोऽस्मि माधव ।

— ^c) Ś1 भगवंस; K2 प्रभवं (for पृच्छामि).

17 D4 om. 17 (cf. v. 1. 15). Ś1 K2 Ñ3 V1.3 B3 T1.2.4 G M4 श्रीभगवान्; D6 कृष्ण (for वासुदेव). — ^a) K1 G1 ब्रह्मा च; G3 ब्राह्मणा (for ब्रह्म च). K2 ब्रह्म च ब्राह्मणार्थं च; K4 ब्रह्मा च ब्राह्मणश्चैव. — ^c) K2 उग्रं (for

उक्त्यं). T1 G2.3 बृहत्तमं (for 'द्रथं'). Ś1 K1 Ñ2 Dn Ds D1.5 उग्रं बृहत्तमं चै(K1 D1.5 'मश्चै' व; K3 D2 उग्रं महत्तपश्चैव; Ñ1.3 V B D3.6 उग्रं बृहदणुश्चैव; T2 G1.4.5 M4 बृहद्रथंतरं चैव. — ^d) K4 सर्वं मां (for मत्तस्तद्). V3 B3 भारत (for पाण्डव).

18 ^b) K4 धर्मे (for मेऽसि). K3 प्रियो धर्मे धनंजयः. — ^c) D2 यथा कृत्स्नं; T4 त्वया तस्मात्; M1-3 तत्त्वमेतत् (for यथातत्त्वं). — ^d) D2 तथाख्यास्यामि भारत; T1.2.4 G1.3.5 व्या(T2 G1 आ)ख्यास्यामि ततोऽनघ. — K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.3-6 G2.4 subst. for 18^{cd}: D2 T2.4 G1 M4 ins. after 18^{ab}:

1139* तेन ते कथयिष्यामि नान्यथा वक्तुमुत्सहे ।

19 ^b) Ś1 ऋतं (for ऋचश्च). — After 19^{ab}, T1.2 G1.3-5 M4 ins. :

1140* ब्रह्मा रुद्रस्तथेन्द्रश्च वरुणश्च तथा यमः ।

कुबेरश्च तथा चान्ये दिक्पालाः सनकादयः ॥
— ^c) M1.3 सर्वा (for यज्ञा). — ^d) Ś1 मत्तो जाता नरर्षभ.

20 ^a) K2 आकाश (for 'शम्'). — ^c) K1.3.4 Ñ2 V B Ds D1.3-6 अहोरात्राः; Ñ1.3 Dn D2 T1 G2 'रात्रं' (for 'रात्रे'). — ^d) K1 D4 पक्ष- (for पक्षा). Ś1 तथा लवाः; K Ñ2.3 V B D T2 G1.2.4 M4 तथर्तवः (for तथा क्षपाः). — ^f) Ś1 B1 T1 G3-5 M1-3 तथा (for क्षणाः). Ś1 B1 T1 G3-5 M1-3 प्रभो (for तथा). T4 तथा संवत्सराणि च.

21 ^a) K2 चैव (for पार्थ). — ^c) V1 D2.6 T1.2 G1.3.5 वेदितव्याश्च (for 'व्यं').

22 ^a) Ś1 Dn2 यन्मयं; K1 D4 मन्मयीं (for 'यं'). — ^b) K2 वृद्धिः; D2 सृष्टिश्च (for सृष्टिं). T1 G1.4.5 M4 रक्षणम् (for भारत). T2 क्षयं वृद्धिश्च रक्षणम्. — ^c) K3

वासुदेवमाहात्म्यम्]

विष्णुपर्व

[105. 2

सच्चासच्च ममैवात्मा सदसच्चैव यत्परम् ॥ २२

एवमुक्तोऽस्मि कृष्णेन प्रीयता भरतर्षभ ।

तथैव च मनो नित्यमभवन्मे जनार्दने ॥ २३

एतच्छ्रुतं च दृष्टं च माहात्म्यं केशवस्य मे ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र भूयश्चातो जनार्दने ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा कुरुश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

पूजयामास मनसा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ॥ २५

विस्मितश्चाभवद्राजा सह सर्वैः सहोदरैः ।

राजभिश्च तथासन्नैर्ये तत्रासन्समागताः ॥ २६

इति श्रीहरिवंशे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

जनमेजय उवाच ।

भूय एव द्विजश्रेष्ठ यदुसिंहस्य धीमतः ।

कर्माण्यपरिमेयानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १

श्रूयन्ते विविधानि स्म अद्भुतानि महाद्युते ।

C 9783
B 2. 115. 2
P 2. 115. 2

सत्यासत्ये; D₂ सत्त्वासत्त्वे (for सच्चासच्च). Ś₁ सत्यासत्यं च कौन्तेय. — ^a) K Ñ₁. 2. 3 (marg. as in text) V₃ B₁. 3 Dn Ds D₁. 3. 4. 6 T₂ G₂. 4 M₁ तत्परम्; V₂ B₂ मं (for यं). D₆ सच्चैव तत्परं मम. — After 22, S (except G₂; T₃ missing) G(ed.) ins.:

1141* इदमप्यपरं भूयः शृणु गुह्यं सनातनम् ॥
सर्वेष्वपि च वेदेषु पुराणेषु च कृत्स्नशः ।
यदग्र्यं कथितं पार्थ सर्वैर्मुनिवरैः सदा ॥
वर्णत्रयसमायुक्तमृग्यजुःसामलक्षितम् ।
प्रणवाख्यं महाबाहो विद्धि मां जगतीपते ॥ [5]
इदं जपन्महाबाहो मां नमस्कुरु यत्नतः ।
ततो मां वेत्स्यसे सम्यक्सत्यमेतच्छपामि ते ॥
अन्यत्सर्वं महाबाहो विहायैतत्परो भव ।
इदमेव परं श्रेयो नात्र कार्या विचारणा ॥

[(L. 3) M₁₋₃ यदग्रे (for इयं). T₁ G₃ नदितं (for कथितं). T₂ G₁. 4 यदग्र्यं महितं चैव; M₁ यदग्र्यमभितश्चैव (for ^a). — (L. 5) T₂. 4 G₁. 4 M₁ प्रणवं च (for वाख्यं). T₁ G₃ पतिम् (for -पते).]

23 Before 23, some Mss. ins. अर्जुनः. — ^b) K Ñ₂ V₃ B D T₂ G₁. 2. 4. 5 M₁ प्रीयमाणेन वै तदा (V₃ B₃ D₆ भारत). — ^c) Ś₁ स्थिरा बुद्धिर् (for मनो नित्यम्). — ^d) T₁ G₃ अहं युजे (for अभवन्मे).

24 K₃ M₁ om. (hapl.) 24.

25 K₂ B₃ om. the ref. — ^a) K₁ D₄ तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा). K₃ T₂ G₅ कुरुश्रेष्ठ (for श्रेष्ठो). — ^b) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₂ धर्मपुत्रो (for रंजो). — ^c) Ś₁ गोविन्दं मनसा (by transp.); Ñ₂ D₅ T₄ धर्मात्मा गोविन्दं.

26 ^c) Ś₁ तथा सर्वैर्; K₁. 2 Ñ₂ Dn D₂. 3 G₁. 4. 5 समा (K₁ D₂. 3 G₁ ँहा) सीनैर्; K₃ T₄ G₂ तदा (K₃ था) सीनैर्; K₄ Ñ₃ V B Ds D₁. 5 य (V₃ र) थासीनैर्; D₄ महासेनैर्; M₁ महावीर्यैर् (for तथासन्नैर्). — ^d) Ñ₁ यावन्तश्च (for ये तत्रासन्).

COLOPHON. T₃ missing. — *Mention of the Epic*: Ds₂. — *Mention of Khila*: K₁. 2 V B Dn₂ D₁. 4. — *Adhy. name*: K₁. 2. 4 Ñ V B Dn Ds D₁. 2. 4-6 T₄ M₂ वासुदेवमाहात्म्यम्; K₃ श्रीकृष्णदेवमाहात्म्यम्; D₃ श्रीकृष्णमाहात्म्यं समाप्तम्; T₁. 2 G₁. 4 M₁ वासुदेवमाहात्म्य-कथनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ñ₃ V₂ 172; V₁ 173; V₃ Ds₂ 170; D₁ 163; D₃ G₂ 178; D₄ 168; T₁ G₃. 4 182; T₂ G₁ 184; T₄ 151; G₅ M₁ 183; M₁₋₃ 147. — *Śloka no.*: Dn Ds₂ D₃ 27; D₄ 25.

105

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. 1. 99. 21). D₆ T₁. 2. 4 G₁. 3-5 repeat this adhy. after App. I (No. 31).

1 ^b) D₂ श्रेष्ठस्य (for सिंहस्य). — ^d) V₃ ते द्विज; T₁. 2. 4 G₁. 3-5 (all first time) M वै मुने (for तत्त्वतः).

2 Ś₁ D₆ T₁. 2. 4 G₁. 3-5 (all [except Ś₁] second time) om. 2-3. — ^a) Ñ₃ V₁ B₁ [ए]वम्; D₂ T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M₁₋₃ [ह]ह (for स्म). Ñ₁ श्रुतानि विविधान्येव. — ^b) Ñ₁ संस्तुतानि (for अद्भुतं). K₁. D₄ महात्मनः; T₄ G₅

असंख्येयानि दिव्यानि प्राकृतान्यपि सर्वशः ॥ २

यान्यहं विविधान्यस्य श्रुत्वा प्रीये महामुने ।

प्रब्रूयाः सर्वशस्तात तानि मे वक्तुमर्हसि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बहून्याश्चर्यभूतानि केशवस्य महात्मनः ।

कर्माण्युक्तानि वै राजन्भूयश्चैव श्रुतानि ते ॥ ४

कथितानि मया साधो नान्तं शक्यं हि कर्मणाम् ।

गन्तुं भरतशार्दूल विस्तरस्य महात्मनः ॥ ५

अवश्यं तु मया वाच्यं लेशमात्रेण भारत ।

विष्णोरतुलवीर्यस्य प्रथितोदारकर्मणः ।

आनुपूर्व्या प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६

द्वारवत्यां निवसता यदुसिंहेन धीमता ।

राष्ट्राणि नृपमुख्यानां क्षोभितानि महीक्षिताम् ॥ ७

यदूनामन्तरप्रेप्सुर्विचक्रो दानवो हतः ॥ ८

पुरं प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनस्तेन महात्मना ।

समुद्रमध्ये दुष्टात्मा नरको दानवो हतः ॥ ९

वासवं च रणे जित्वा पारिजातो हतो बलात् ।

निर्जितश्चैव भगवान्वरुणो लोहितहृदे ॥ १०

M1-3 न्युत; G4 न्ति च (for 'द्युते:'). T1.2 G1.3 M4 चाद्भुतानि महान्ति च (T1 G3 न्युत). — °) T1 G3 शुद्धानि; T4 G2 M1-3 गुह्यानि (for दिव्यानि). N1 असंख्येयानि दिव्यानि; V1.2 ख्यातानि दिव्यानि. — °) N1 V3 D5 T2.4 G1.5 प्रकृतानि (for प्रा). K2 [अ]पि सर्वथा; D3 च सर्वशः; M1-3 [अ]द्भुतानि च (for [अ]पि सर्वशः).

3 S1 D6 T1.2.4 G1.3-5 om. 3 (cf. v. 1. 2). — °) N2 तानि (for यानि). T1.2 G1.4 [अ]स्य; T4 G2 [अ]द्य (for [अ]हं). T1.2 G1.4 [अ]द्य (for [अ]स्य). — °) N1 वृत्तो; D3 प्रीतो (for प्रीये). V1 B2 महामते; V3 B3 D6 द्युते (for 'मुने'). T1.2.4 G1-4 M1-3 त्वत्तः श्रुत्वा द्विजोत्तम; G5 M4 श्रुत्वा प्रीतो भवाम्युत. — °) D3 प्रब्रूहि (for 'या:'). N1 सर्वतस् (for 'शस्'). K2 तानि (for तात). M1-3 प्रब्रूवन्सर्वदा तात. — °) K1.3.4 N2 V B D G5 M4 तानि मे शृण्वतोऽनघ (B1 तो मम); K2 ननु मे शृण्वतोऽनघ.

4 D6 (second time) T1.2.4 G1 (all both times) G2.3 (both times). 4.5 (both second time) M1-3 read 4 after 6. — °) B2 युक्तानि (for -भूतानि). — K1.3.4 V3 B Dn Ds D1.3-5 G4.5 (last two first time) M4 om. 4^{ad}. — °) G1 (second time) यानि ते (for [उ]क्तानि वै). K2 मे राजन्; V1 राजेन्द्र; T1.2.4 (all both times) G1 (first time). 2.3 (both times). 4.5 M1-3 ते राजन् (for वै रा). — °) K2 D2.6 T1.2.4 G1 (last five both times). 2.3 (both times). 4.5 M1-3 शृणुष्व मे (for श्रुतानि ते).

5 S1 K2 om. 5-6. D4 reads 5 twice. — °) K1.3.4 N2 V1.2 B2 Dn Ds T1.4 G3 (last three second time). 4.5 (both first time) M4 महाबाहो; T4 (first time) G2 M1-3 मया राजन् (for मया साधो). T1.2 G1.3 (all first time). 4 (second time) चरितं वासुदेवस्य. — °) D3 नान्तः शक्यो (for नान्तं शक्यं). — °) Bom.

Poona eds. G(ed.) गन्तुं हि भरतश्रेष्ठ. — °) V3 B3 D4.6 (last two first time) विस्तराणां (for 'रस्य'). D6 T4 G4 (all second time) M1.3 च सर्वशः; T1.2 G1 (all both times). 2.4 (first time). 5 (both times) च नित्यशः (for महात्मनः). K1.3.4 N2 V2 Dn Ds D1-3.4 (second time). 5 विस्तराणां (D3.4 रेण) समन्ततः.

6 S1 K2 om. 6 (cf. v. 1. 5). — °) K1 D4 श्राव्यं; K3 D3 वाक्यं (for वाच्यं). — K4 om. 6^{ad}. — °) K1.3 N1 V2 B Dn Ds D1.3-5.6 (first time) T4 (second time) G2.5 (first time) M4 अमित- (for अतुल-). — °) T1 (both times). 2 G1.3-5 (all first time) M1.2.4 आनुपूर्व्यात्; T2 G1.3.5 (all second time) 'र्व्यं (for 'र्व्या). — °) K1 शृणुष्वैकाग्रमानसः. — After 6, D6 (second time) T1.2.4 G1 (all both times) G2.3 (both times). 4.5 (both second time) M1-3 read 4.

7 °) T1 (second time) यदु- (for नृप-). — °) G3 (first time) भक्षितानि (for क्षोभि-). S1 K N2.3 (marg.) V1.2 B2 Dn Ds D1-5.6 (second time) T4 (first time) G4 (second time). 5 (first time) M2.4 महात्मनाम् (for महीक्षिताम्).

8 °) K1 D1.4.5 अन्तरं; T1 (first time) उत्तरं (for अन्तर-). — °) K2 नरको; D1.5 विवज्रो; D4 वज्रो वै; T1.2 G1.2.4.5 (all [except G2] first time) M वक्राख्यो; G3. (first time) वृकाख्यो (for विचक्रो). V2 विचक्रो दानवोत्तमः.

9 D3.5 G5 (second time) om. (hapl.) 9.

10 °) K2 पुरंदरं (for वासवं च). T1.2 G1.3 (all first time). 4 (both times). 5 (first time) M पराजित्य (for रणे जित्वा). G2 वरुणं चैव निर्जित्य. — °) S1 द्रुमो हतः; K3 महाबलात्; T1.2.4 G (all [except G2] first time)

दन्तवक्त्रश्च कारुषो निहतो दक्षिणापथे ।
 शिशुपालश्च संपूर्णे किल्बिषैकशते हतः ॥ ११
 गत्वा च शोणितपुरं शंकरेणाभिरक्षितः ।
 बलेः सुतो महावीर्यो बाणो बाहुसहस्रवान् ।
 महामृधे महाराज जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ १२
 निर्जिताः पावकाश्चैव गिरिमध्ये महात्मना ।
 सात्वश्च विजितः संख्ये सौमश्च विनिपातितः ॥ १३
 विश्वोभ्य सागरं सर्वं पाञ्चजन्यो वशीकृतः ।
 हयग्रीवश्च निहतो नृपाश्चान्ये महाबलाः ॥ १४

जरासंधस्य निधने मोक्षिताः सर्वपार्थिवाः ।
 रथेन जित्वा नृपतीन्गान्धारतनया हता ॥ १५
 अष्टराज्याश्च शोकार्ताः पाण्डवाः परिरक्षिताः ।
 दाहितं च वनं घोरं पुरुहूतस्य खाण्डवम् ॥ १६
 गाण्डीवं चाग्निना दत्तमर्जुनायोपपादितम् ।
 दौत्यं च तत्कृतं घोरं विग्रहे जनमेजय ॥ १७
 अनेन यदुमुख्येन यदुवंशश्च वर्धितः ।
 कुन्त्याश्च प्रमुखे प्रोक्ता प्रतिज्ञा पाण्डवान्प्रति ।
 निवृत्ते भारते युद्धे प्रतिदास्यामि ते सुतान् ॥ १८

C 9800
B 2. 115. 19
P 2. 115. 19

M नगो हतः (for हतो बलात्). — °) Ś1 K1. 3. 4
 Ñ2 V2 Dn Ds D1-5 वरुणश्च (for निर्जितश्च). Ds
 (first time) T1 (second time) G1 (both times). 5
 (both times) M4 बलवान् (for भग°). K2 वरुणं च रणे
 जित्वा. — °) T1. 4 (both second time) निर्जितो (for
 वरुणो). K1. 3. 4 Ñ2 V2 Dn Ds D1-5 निर्जितो लोहिते हते;
 K2 निर्जितो लोहितोदधिः.

11 °) V2 T1 (first time) -शतो; T2 (second time)
 G1 (first time) -शतैर् (for -शते). Ś1 किल्बिषे सबलो हतः.

12 °) Ś1 K2 Ñ2 Ds (second time) T1. 2 (both
 first time). 4 (both times) G1. 5 (both first time)
 M1-3 रक्षितम् (for °तः). — After 12^{ab}, M4 reads 13^{ab}.
 Ś1 K2 Ñ1 T1. 2 G1. 3. 4 (last five first time) M1-3
 om. (hapl.) 12^{cdef}. — °) Ñ2 V3 B2 Ds. 6 (first time)
 पुत्रो (for सुतो). — °) T1. 2. 4 (second time) G3 जितो
 (for बाणो). K4 Ds (second time) G4 M4 सहस्रमृत्
 (for °वान्). — °) D3 महारातिर्; G5 (first time)
 महावीर्यो (far °राज).

13 G5 (first time) om. 13^{ab}; M4 reads it after
 12^{ab}. — °) V2 पापकाश्च (for पाव°). K4 B1. 3 Ds T1. 2
 (last two both times). 4 (second time) G1 (both
 times). 2. 3. 4 (last two both times). 5 M निर्जितः पावक-
 श्चैव (T1. 2 G1. 3) [all second time]. 5 °कश्चापि; M1-3
 °की चैव. — °) Dn Ds1 गिरिं गत्वा; M1. 3 हरश्चैव (for
 गिरिमध्ये). — Ś1 K2 Ñ1 M2-4 repeat and T1. 2. 4 G1. 3-5
 (all third time) read 13^{cd} after 21. — °) K2 Ñ1 T2. 4
 G4 (last three second time) बाणश्च; G5 (first time)
 M4 दानवो; some Mss. शाल्वश्च (for सा°). Ñ2 [अ]पि
 जितः; V2 T1. 2 (last two second time). 4 (both times)
 G1. 3-5 M2-4 (all second time) निहतः; Ds (second
 time) निर्जितः (for विजितः). Ś1 सांख्यश्च निहतः सांख्ये

(sic); T1. 2 G1. 3. 4 (all first time) M1-3 बाणश्च विजितो
 युद्धे; T1 G1. 3-5 (all third time) बाणश्च निर्जितः संख्ये; G2
 बिल्वश्च विजितो युद्धे. — °) Ś1 सौमश्चैव; Ds (second
 time) T1 (second time) पौण्ड्रश्च वि-; T2 G1. 3-5 (all
 second time) शृगालो वि- (for सौमश्च वि-). K2 छिन्नबाहु-
 र्विसर्जितः.

14 V3 om. 14^{ab}. — °) K Ñ V1. 2 B Dn Ds
 D1. 5. 6 T4 (last two first time) G2. 3 (first time). 4
 (second times). 5 (first time) M4 चैव (for सर्व°). — °)
 T1. 2. 4 G1. 3-5 (all second time) महाराथाः (for °बलाः).

15 °) T1. 2 G1. 3. 4 (all first time) M1-3 भवने (for
 निधने). D3 T1. 2. 4 G1. 3-5 (last six second time) जरा-
 संधश्च निहतो. — °) K2 T4 (first time) G2 मोक्षिताश्च
 महीक्षितः; Ñ3 V1 B1 T1 (second time). 2 (both times). 4
 (second time) G1. 3-5 (all both times) M1-3 ताश्च नृपा-
 स्तथा (V1 T4 M2 °दा); T1 (first time) °श्च तथा नृपाः.
 — K2 om. (hapl.) 15°-16°. — °) G2 हत्वा (for जित्वा).
 D3 पृथिवीं (for नृपतीन्). Ś1 T1. 2 G3 (last three second
 time) रथे च युक्त्वा (Ś1 °धा) नृपतीन्.

16 K2 om. 16^{ab} (of. v. l. 15). — °) Ds (second
 time) हतः (for अष्ट-). — °) D2 पार्थिवाः (for पाण्डवाः).
 — °) T2 G1 (both second time) सर्वे (for घोरं).

17 °) Ñ1 T1. 2. 4 G1. 3-5 (last seven both times)
 M दिव्यम् (for दत्तम्). — °) Ñ2. 3 V1. 2 Dn Ds T2
 (first time) G1 (both times). 4 (first time) दौत्यं (for
 दौत्यं). D3 हता बन्धुकृते घोरं.

18 °) K2. 4 Ñ1 B1 Dn D1. 5 T1 (second time)
 वि- (for च). T1. 2 G1. 3 (all second time) यदुवंश-
 विवर्धिना. — °) T1 (first time) चोक्त्वा; T2 G1. 3 (all
 first time). 4 (both times) M1-3 चोक्ता (for प्रोक्ता).
 — °) V2. 3 G3 (second time) निवृत्ते (for निवृत्ते).

105. 19]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 9801
B 2. 115. 19
P 2. 115. 19

मोक्षितश्च महातेजा नृगः शापात्सुदारुणात् ।
यवनश्च हतः संख्ये काल इत्यभिविश्रुतः ॥ १९
वानरौ च महावीर्यौ मैन्दो द्विविद् एव च ।
विजितौ युधि दुर्धर्षौ जाम्बवांश्च पराजितः ॥ २०
सांदीपनेस्तथा पुत्रस्तव चैव पिता नृप ।

गतौ वैवस्वतवशं जीवितौ तस्य तेजसा ॥ २१
संग्रामा बहवश्चैव घोरा नरवरक्षयाः ।
निहताश्च नृपाः सर्वे कृत्वा तद्रूपमद्भुतम् ।
जनमेजय युद्धेषु यथा ते कथितं पुरा ॥ २२

इति श्रीहरिवंशे पञ्चोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

— ¹) K₁ T₄ G₅ (last two first time) तत्सुतान् (for ते सु^०). — After 18, B₁ ins. :

1142* अपि सत्यं च कृतवान् कुन्त्या निर्यात्य पाण्डवान् ।

19 T₁ (first time) om. 19^a-22^b. — ^a) D₃ महात्मा वै (for महातेजा). D₆ T₄ (both second time) transp. महातेजा and नृगः शापात्. B₁ महात्मना (for सुदारुणात्).

20 T₁ om. 20 (cf. v. l. 19). M₁ om. 20-21. — ^a) K_{3.4} Ñ₁ दानवौ (for वानरौ). K₂ द्वौ (for च). Ñ₃ V₁ महाकायौ (for 'वीर्यौ'). — ^c) Ś₁ Ñ₃ B₁ D_{3.6} T_{1.2.4} G_{1.3} (last six second time). 4 (first time) निर्जितौ (for विजितौ). D_{1.5} युद्ध- (for युधि). V₁ G₅ (second time) निर्जितौ युद्धविदुषौ (G₅ दुर्धर्षौ); D₂ निर्जितौ युधि दुर्धर्षौ.

21 T₁ om. 21 (cf. v. l. 21). M₁ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^b) K₂ तथैव च (for तव चैव). K_{1.3} D₃ तथा पिता; K₄ Ñ₁ V₂ Dn D_{2.4} (marg.). 6 (first time) पिता तथा (for पिता नृप). Ñ₂ तथैव च पिता तव; D₄ (marg.) तरसैव समर्पितः. — ^c) B₂ सुखं; D₆ (second time) -पुरं; T₂ G₁ (both first time). 4 (both times) G₅ (first time). M₄ -गृहं (for -वशं). D₄ T₄ (first time) M_{2.3} गतो वैवस्वतं वेश्म. — ^d) D₁ G₁ (first time) विजितौ; D₆ (second time) जीवितौ (for 'तौ'). — After 21, Ś₁ K₂ Ñ₁ M₂₋₄ repeat and T_{1.2.4} G_{1.3.5} (all third time) read 13^{cd}. T₂ G_{1.3-5} ins. after the second occurrence of 13^{cd}: T₁ after 18:

1143* निर्जितौ हंसडिभकौ हिडिम्बश्चैव राक्षसः ।

[T₁ G₃ (both second time) -डिभकौ (for -डिभकौ).]

22 T₁ om. 22^{ab} (cf. v. l. 19). — ^a) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T₂ (second time) G_{2.4} (both both times). 5 (first time) M₄ प्राप्ता (for चैव). T₄ G₅ (both second time) संग्रामाश्चैव बहवो; G₁ (both times) संग्रामे बहवश्चैव.

— ^b) T₂ G₁ (both first time) -परिक्षयाः (for -वर^०). T₄ (second time) नरवाजिरथक्षयाः; G₅ (first time) M₄ घोरा दानवराक्षसाः. — G₄ (first time) om. 22^{cd}. — ^c) Ś₁ चामुना; T_{1.2} G_{1.3.5} (all second time) रिपवः (for च नृपाः). D₃ हताश्चैव नृपाः सर्वे. — ^d) K_{3.4} Dn D_{1.4.5} तज्जयम् (for तद्रूपम्). B₁ D_{3.6} (first time) उत्तमम्; T_{1.2.4} G₁ (all both times). 2.3 (both times). 4.5 (both second time) अन्ययम् (for अद्भुतम्). — ^e) Bom. Poona eds. G(ed.) जनमेजयास्य युद्धेषु (hypermetric). — ^f) D₆ T₄ वर्णितं; T_{1.2} G_{1.4} (all second time) वर्णिता (for कथितं). T_{1.2.4} G₁ (all first time). 2.4 M₁₋₃ मया (for पुरा). K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1-5.6} (first time) G₃ (second time). 5 (first time) M₄ यथा ते वर्णिता (Ñ₂ V₃ B Ds D₆ G₅ 'तं') मया.

COLOPHON. T₃ missing. — *Mention of the Epic*: Ds₂. — *Mention of Khila*: K_{1.2} Ñ₃ V B Dn₂ Ds₂ D_{1.3.6} (both times). — *Sub-parvan*: D₃ पारिजात. — *Adhy. name*: K Ñ V B Dn Ds D_{1-5.6} (first time) वासुदेवमाहात्म्यम्; T₁ G₃ (both first time) वासुदेवमाहात्म्यकथनम्; T_{1.2} G_{1.3} (all second time) भगवत्कीडा-नुवर्णनम्; M₄ विष्णोः कर्मानुकीर्तनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 168; Ñ₃ V₁ 173; V₂ 172; V₃ Ds₂ 171; D₁ 164; D₃ G₂ 179; D₄ 169; T₁ G₃ (both first time) 183; T₁ G₃ (both second time) 243; T₂ G₁ (both first time) 185; T₂ G₁ (both second time) 245; T₄ (first time) 152; T₄ (second time) 223; G₄ (first time) 123; G₄ (second time) 246; G₅ (first time) M₄ 184; G₅ (second time) 244; M₁₋₃ 148. — *Śloka no.*: K₁ 28; Dn Ds₃ 23; Ds₄ 21.

१०६

जनमेजय उवाच ।

कर्माण्यपरिमेयानि श्रुतानि द्विजसत्तम ।
 त्वत्तः श्रुतवतां श्रेष्ठ वासुदेवस्य धीमतः ॥ १
 यच्च तत्कथितं पूर्वं बाणं प्रति महासुरम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ २
 वासुदेवेन स कथं बाणः संख्ये पराजितः ।
 संख्यो द्वंद्वयुद्धार्थी जीवन्मुक्तः कथं च सः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्कृष्णस्यामिततेजसः ।
 मनुष्यलोके बाणेन यथाभूद्विग्रहो महान् ॥ ४
 वासुदेवेन यत्रासौ रुद्रस्कन्दसहायवान् ।
 बलिपुत्रो रणश्लाघी जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ ५
 यथा चास्य वरो दत्तः शंकरेण महात्मना ।
 नित्यं सांनिध्यता चैव गाणपत्यं तथाक्षयम् ॥ ६

C 9815
B 2. 116. 10
P 2. 116. 10

106

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99, 21).

1 After the ref., N (except Ś₁ Ñ₁) T₄ G_{2.4} ins.:

1144* भूय एव महाबाहोर्यदुसिंहस्य धीमतः ।

[K₂ V₁ B₂ D₆ G₄ द्विजश्रेष्ठ (for महाबाहोर्).]

—^a) D₃ [अ]प्रति- (for [अ]परि-). —^b) T₂ श्रुत्वा तु (for श्रुतानि). Ñ₂ V₂ मुनि- (for द्विज-). —^c) G_{1.3.4} श्रावयतां (for श्रुतवतां). — Ñ₂ om. 1^a-2^a.

2 Ñ₂ om. 2^a (cf. v. l. 1). —^a) Ś₁ ते तत्; K_{1.3.4} V_{1.2} Dn D₁₋₅ G_{2.5} त्वया; K₂ Ñ_{1.3} V₃ B_{1.2} D₅ D₆ एतत् (for च तत्). —^b) T₂ G₁ महारणम् (for 'सुरम्'). —^c) V₂ तपोनिधे (for 'धन'). — Dn ins. after 2: V₃ after 3:

1145* कथं च देवदेवस्य पुत्रत्वमसुरो गतः ।

Dn V₃ cont.: Ñ_{2.3} V_{1.2} B D₅ D₅ (marg.).⁶ T₄ G_{2.5} ins. after 2:

1146* योऽभिगुप्तः स्वयं ब्रह्मन्शंकरेण महात्मना ।

सहवासं गतेनेह सगणेन गुहेन च ॥

बलेर्बलवतः पुत्रो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य यः ।

वृत्तो बाहुसहस्रेण दिव्यास्त्रशतधारिणा ।

असंख्यैश्च महाकायैर्मयाशतसहैर्बलैः ॥ [5]

[(L. 1) Ñ₂ गुहेन च (for महात्मना). — (L. 3) G₂ -शतप्रियः (for 'स्य यः'). — (L. 5) Ñ₂ V_{1.2} असंख्यैश्च (for 'ख्यैश्च'). Ñ₃ -शतैर् (for -सहैर्). Ñ_{2.3} (marg.) V₃ D₆ महा(Ñ₃ माया)वीर्यपराक्रमैः; B₃ Dn₂ महामायाशतैर्वृतः; Dn₁ महापापाशनैर्वृतः; D₅ महाबलशतैर्वृतः (for 'वृतः').]
 Ñ₂ V₃ D₆ cont.:

1147* मायाशतबलैर्दैत्यैरमरादिभिरर्चितः ।

[Ñ₂ दैत्यो (for दैत्यैर्). V₃ अर्चितैः (for 'तः').]

3 ^b) K₂ V₃ B_{2.3} संख्ये बाणः (by transp.); D₆ रणे बाणः. — Ñ₁ om. (hapl.) 3^c-5^a. —^c) Ś₁ स नष्टो (for संख्यो). Bom. Poona eds. G(ed.) चैव (for द्वंद्व-). K₁ -युद्धे च (for -युद्धार्थी). K₄ सुसंख्योऽथ युद्धार्थी. —^d) K₂ त्यक्तः (for मुक्तः). D₃ च शंस मे; D₄ कथंचन (for कथं च सः). — After 3, V₃ ins. 1145*.

4 Ñ₁ om. 4 (cf. v. l. 3).

5 Ñ₁ om. 5 (cf. v. l. 3). —^a) D₄ स तथा (for यत्रासौ). —^c) K_{3.4} D₅ रणे; Ñ₃ बल- (for रण-). D₅ बलेः पुत्रो जितश्लाघी. —^d) K₁ D₄ जीवन्जित्वा (by transp.).

6 ^a) Ś₁ यदा; K₁ T₄ G_{3.4} M_{1.2} तथा (for यथा). K₃ [ए]व (for च). — K₄ V₂ B₂ D₅ (before corr.) T₁ G₃ M₃ (second time).⁴ repeat 6^c after 1148*; Ñ₂ D₅ M_{2.3} (first time) repeat it after line 13 of 1148*. —^c) K₄ (first time) V₁ M₃ (second time).⁴ (both times) -सांनिध्यतां (for 'ता'). T₁ (first time).² G_{1.3} (first time).⁴ नित्यं सां (T₁ G₃ 'त्यसां') निध्यमप्य (T₂ 'मास')स्य; T₁ G₃ (both second time) नित्यसांनिध्यमपि च. —^d) T₁ (both times).² G_{1.2.3} (both times).⁴ M [ए]व च (for [अ]क्षयम्). — K₁₋₃ Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.3} D T_{2.4} G_{1.2.4.5} M_{1.2.4} ins. after 6: K₄ V₂ B₂ D₅ T₁ G₃ M₃ (second time) after the first occurrence of 6^c:

1148* यथा बाणस्य तद्युद्धं जीवन्मुक्तो यथा च सः ।

यथा च देवदेवस्य पुत्रत्वं सोऽसुरो गतः ।

यदर्थं च महद्युद्धं तत्सर्वमखिलं शृणु ॥

दृष्ट्वा वपुः कुमारस्य क्रीडतोऽस्य महात्मनः ।

बलिपुत्रो महावीर्यो विस्मयं परमं गतः ॥ [5]

तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपश्चतुर्त्तु सुदारुणम् ।

रुद्रस्याराधनार्थाय यथास्य स्यामहं सुतः ॥

ततोऽलपयदात्मानं तपसा सोऽसुरोत्तमः ।

देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥
 नीलकण्ठः परां प्रीतिं गत्वा चासुरमब्रवीत् । [10]
 वरं वृणीष्व भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥
 अथ बाणोऽब्रवीद्वाक्यं देवदेवं सनातनम् ।
 देव्याः पुत्रत्वमिच्छामि त्वया दत्तं त्रिलोचन ॥
 शंकरश्च तथेत्युक्त्वा रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।
 कनीयान्कार्तिकेयस्य पुत्रोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ [15]
 यत्रोत्थितो महासेनः सोऽग्निजो रुधिरे पुरे ।
 तत्रोद्देशे पुरं चास्य भविष्यति न संशयः ॥
 नाम्ना तच्छोणितपुरं भविष्यति पुरोत्तमम् ।
 मयाभिगुप्तं श्रीमन्तं न कश्चित्सहिष्यति ॥
 ततः स निवसन्बाणः पुरे शोणितसाह्वये । [20]
 राज्यं प्रशासते दिव्यं क्षोभयन्सर्वदेवताः ॥
 अथ वीर्यमदोत्सिक्तो बाणो बाहुसहस्रवान् ।
 अचिन्तयन्देवगणान्युद्धमाकाङ्क्षते सदा ॥
 ध्वजं चास्य ददौ प्रीतः कुमारो ह्यभितेजसम् ।
 वाहनं चैव बाणस्य मयूरं दीप्ततेजसम् ॥ [25]
 न देवा न च गन्धर्वा न यक्षा न च पद्मगाः ।
 तस्य युद्धे न्यतिष्ठन्त देवदेवस्य तेजसा ॥
 त्र्यम्बकेनाभिगुप्तश्च दर्पोत्सिक्तो महासुरः ।
 भूयो मृगयते युद्धं शूलिनं सोऽभ्यगच्छत ॥

[(L. 1) K₂ T₁. 2 G₁. 3 M बाणेन (for बाणस्य). — (L. 2) K₂ D₃ यथा देवस्य पुत्रत्वं सोऽसुरो गतवानपुरा. — (L. 3) K₁ D₂. 4 तदर्थं (for यं). K₂ मे (for च). D_n D₂. 2. 5 T₄ महायुद्धं (for महद्युद्धं). V₂ सर्वं तद् (by transp.) D₃ निखिलं (for अं). — (L. 4) K₃ om. line 4^a. K₄ D_n D₁ G₂ ततः (for वपुः). — (L. 5) K₁. 2 V₃ B₃ D₂-4. 6 बलेः (for बलि-). — (L. 6) D₅ (marg. as above) यस्य (for तस्य). K₂ Ñ₃ V₁. 3 B₁. 3 D₆ तदोत्पन्ना ; T₁. 2 G M अथो (for (for समु)). D₄ कर्तुं (for चर्तुं). K₃ Ñ₃ V₁ B₁. 3 D_n D₃ T₄ सुदुश्चरम् ; K₄ V₂. 3 B₂ D₁-3. 5. 6 सुदुष्करम् ; Ñ₃ सुदुस्तरम् (for सुद्वारणम्). — (L. 7) Ñ₃ V₁ देवस्य ; T₄ यथा च ; G₂ यथार्थः (for 'स्य'). K₁. 3. 4 D_n D₃ (marg.) D₁. 4 देवस्य च (K₁ D₁ स्यां) यथा सुतः ; Ñ₃ B₁ देवस्याहं यथा सुतः ; D₆ देवस्य स्याद्यथा सुतः ; T₁. 2 G₁. 3. 4 तस्याहं तु यथा सुतः ; M एतस्याहं यथा सुतः (for ^b). — (L. 8) G₄. 5 M₂-4 ग्लापयद्. K₄ Ñ₃ V₂. 3 D_n D₁. 5 श्लाघते च यथात्मानं ; G₁ ततोऽग्लापयदत्यर्थं (for ^a). Bom. Poona eds. तपसा श्लाघते च सः ; G(ed.) सा श्लाघ्यचेतसः (for ^b). — After line 8, D₆ T₁. 2 G M Bom. Poona eds. G(ed.) ins. :

1148A* आराध्य च जगन्नाथं शंकरं वृषवाहनम् ।
 शूलिनं भस्मादिग्धाङ्गं गिरिवासरतं सदा ॥
 जटिनं मुण्डिनं नित्यं त्र्यक्षं गिरिसुताश्रयम् ।

तुष्टाव देवमीशानं वरेण्यं वरदं शिवम् ॥

बाणः ।

नमस्ते भस्मादिग्धाङ्ग शूलिने ते नमो नमः । [5]
 नमो विरूपरूपाय श्मशाननिरताय च ॥
 हराय हरिरूपाय शंकराय नमो नमः ।
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष व्याघ्रचर्मनिवासिने ॥
 नमस्तुण्डाय देवाय नन्नाय विकटाय च ।
 ज्ञानप्रदायिने तुभ्यं योगिने यतचेतसे ॥ [10]
 नम आद्याय बीजाय वृषाय वृषरूपिणे ।
 नमो घोराय घोराय घोरघोराय ते नमः ॥
 घोरप्रियाय घोराय रुद्राय वृषणाय च ।
 वृषस्कन्धाय मोघाय गादिने खड्गिने नमः ॥
 मुण्डायाथ विरूपाय वामदेवाय ते नमः । [15]
 नमो दक्षमखट्टाय भगनेत्रहराय च ॥
 नमः स्मरविनाशाय गुहपित्रे नमो नमः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं द्वीपिचर्मनिवासिने ॥
 नमो नमः पशुपते सर्वात्मनसर्वभावन ।
 मनोरथो जगन्नाथ पूर्यतां तव भावनात् ॥ [20]
 एवं स्तुतो जगन्नाथः शूली वृषभकेतनः ।

[(L. 1) T₁ G₃ आराध्य जगतां नाथं (for ^a). G₄ शंकरं वृषभध्वजम् (for ^b). — (L. 2) T₁. 2 G₃ M₃ चिता-; M₁. 2. 4 चिति- (for गिरि-). — (L. 3) D₆ जटिलं (for 'नं'). M₂. 4 त्र्यक्षं गिरिशसंश्रयम् (for ^b). — (L. 4) T₁ M₁ शिवम् (for देवम्). T₁. 2 G₁. 3. 4 विमुग्धः ; M हरम् (for शिवम्). — M₁. 3. 4 om. the ref. — (L. 6) M₄ नमो नमो विरूपाय (for ^a). G(ed.) -निलयाय (for -निरताय). — D₆ om. lines 7-9. G₃ om. lines 7-12. — (L. 7) T₁ M₃ हर-; T₂ G₃ गिरि- (for हरि-). — (L. 10) M नित्यं (for तुभ्यं). — (L. 13) T₁ शुद्धाय (for रुद्राय). G₁. 4 हस्ताय विषणाय च (for ^b). — (L. 18) T₁ G₃ M₁ द्विप- (for द्वीपि-). — (L. 19) G₂ नमः पशुपते शर्वं (for ^a). — (L. 20) D₆ मनोरथं (for 'रथो'). T₂ G₁. 3 शासनात् (for भाव').]
 — (L. 9) V₁. 3 B₂. 3 D₃ तस्य परं (for च परमं). K₃ देवश्च परमप्रीतो ; D₆ D₁. 2 G₁. 3-5 M₂-4 अतीव परमप्रीतो (G₅ 'मां प्रीति') (for ^a). K₁. 2 D₄. 6 T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 3 जगन्नाथः ; D₃ आजगाम (for जगाम च). — (L. 10) K₂ Ñ₃ V₁. 3 B₂. 3 D₆ श्रीकण्ठश्च (for नीलकण्ठः). T₁. 2 G₁. 3-5 M श्रीकण्ठः परमां प्रीतिं (for ^a). K₂ V₃ B₂ D₆ T₂ G₂-5 M [अ]पुरमथ (for चासुरम्). — K₃ T₂ G₃ om. (hapl.) lines 11-14. — Before line 11, D₆ ins. ईश्वरः. — (L. 11) T₁ वरय (for वृणीष्व). — (L. 12) K₂ T₁ G₂. 4. 5 M महेश्वरजसम् ; G₁ महेश्वरम् (for सनातनम्). — Before line 13, D₆ ins. बाणः. — (L. 13) K₂ T₁ G₁. 5 M देव (for देव्याः). K₂ B₂ (marg.) T₁. 4 G₁. 2. 4. 5 M₂-4 तव गन्तुं (K₂ M₃ गन्तुं तव) महेश्वर (for ^b). — After line 13, Ñ₂ D₃ M₂. 3

स रुद्रमभिगम्याथ प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 बलिसुनुरिदं वाक्यं पप्रच्छ वृषभध्वजम् ॥ ७
 असकृन्निर्जिता देवाः ससाध्याः समरुद्रणाः ।
 मया बलमदोत्सेकात्ससैन्येन तवाश्रयात् ॥ ८
 ते पराजयसंत्रस्ता निराशा मत्पराजये ।
 नाकपृष्ठमुपागम्य निवसन्ति यथासुखम् ॥ ९
 सोऽहं निराशो युद्धस्य जीवितं नाद्य कामये ।
 अयुध्यतो वृथा ह्येषां बाहूनां धारणं मम ॥ १०

तद्ब्रूहि मम युद्धस्य कचिदागमनं भवेत् ।
 न मे युद्धं विना देव रतिरस्ति प्रसीद मे ॥ ११
 ततः प्रहस्य भगवानब्रवीद्वृषभध्वजः ।
 भविता बाण युद्धं ते तथा तच्छृणु दानव ॥ १२
 ध्वजस्यास्य यदा भङ्गस्तव तात भविष्यति ।
 स्वस्थाने स्थापितस्याथ तदा युद्धं भविष्यति ॥ १३
 इत्येवमुक्तः प्रहसन्बाणः सुबहुशो मुदा ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा पादयोः पतितोऽब्रवीत् ॥ १४

C 9838
B 2. 116. 22
P 2. 116. 22

(first time) repeat 6^{cd}. While Ds1 (marg.) ins. after line 13 :

1148B* देहि बाहुसहस्रं मे देवेभ्यश्चाप्यवध्यताम् ।

— (L. 15) T1 परि- (for प्रति-). — (L. 16) D1 स्मृतो (for 'जो'). — (L. 17) V1 T2 G1. 3-5 M तस्य (for चास्य). D1 एतच्च ते पुरं बाण (for ''). — T1. 2 G1. 2. 4 M om. lines 18-21. G5 om. line 18. — (L. 18) T4 G2 न संशयः (for पुरोत्तमम्). K2 ततः ख्यातिं गमिष्यति (for ''). — N3 om. line 19. — (L. 19) G2 तथा (for मया). Dn D2-4 न कश्चित्प्रहरिष्यति (for ''). — (L. 21) D2 प्रशासयद्; D3 शशास तद् (for प्रशासते). N3 V1. 2 B1 D5 G5 नित्यं (for दिव्यं). K2 V3 B2. 3 D8 D6 प्रा (K2 V3 प्र) शासदूर्जितं राज्यं; G2 राज्यं प्रशासदूर्मेण (for ''). G2 नृप्यन्ते (for क्षोभयन्). — (L. 22) Bom. Poona eds. G(ed.) अवतीर्य (for अथ वीर्य-). K2 V3 B1. 2 D2. 6 T1. 2 G1-4 M ततो (V3 B1. 2 D6 अथ) देववरोत्सिक्तो (for ''). — (L. 23) K4 N3 V2. 3 B2 D8 D5 G2 अचिन्तयद्; D6 M अवाधयद्; T1 G3-5 बवाधेयं (for अचिन्तयन्). T2 G1 बवाधे यादवगणान् (for ''). D2 आकाङ्क्षते. K2 यदा ((for सदा). — B2 reads lines 24-25 after line 29. — (L. 24) G2 ततः (for ददौ). T4 वीरः (for प्रीतः). K2 [अ]सि; K4 [अ]ति- (for [अ]भि-). T1 G3 कुमारस्यातितेजसः; G1. 4 रस्यामितौजसः (for ''). — T2 G2 om. (hapl.) line 25. — (L. 25) K2 B1 तथा दिव्यं; G3 M च कुमारस्य (for [ए]व बाणस्य). D1 मायूरं (for मं). — (L. 26) Dn राक्षसाः; G2 M किन्नराः (for पद्मगाः). K1. 2 D4 न च यक्षा न राक्षसाः (K2 पद्मगाः) (for ''). — (L. 27) K2 कदापि जनमेजव (for ''). — (L. 28) V1 B1 सौ; T1. 2 G3 M स (for च). G5 महाबलः (for 'सुरः'). — (L. 29) K4 यावद्; T1 युद्धात् (for युद्धं). K2 त्रैलोक्ये नाधिगच्छति; K4 युद्धं शूलिनमभ्यगात्; N3 V3 B2. 3 त्रिलोचनमथागमत्; D6 T1. 2 G M त्रैलोक्ये नाभ्य (D6 G1. 2. 4. 5 M4 'ध्य) गच्छत (for '').]

7 ^a) T2 G1 रुद्रादिभिः; M1-3 रुद्रमुप- (for 'मभि-). G2

—संगम्य (for -गम्याथ). — ^b) T2 G1. 2-5 प्रसाद्य (for [अ]भि-वाद्य). — ^c) K2 बलिपुत्र (for 'सुनुर'). — ^d) T2 G M उवाच (for पप्रच्छ).

8 Before 8, K3 D6 G2 ins. बाण उवाच. — ^b) T4 च (for the second सु-). — ^c) K1-2 N3. 3 V B1. 2 D4 T1 G1. 5 M1. 4 मया मदबलोत्सेकात्. — ^d) N3 मत्सैन्येन; N3 V1 B1 संसैन्याश्च; D1. 5 न्या हि (for 'न्येन). T1 त्वदाश्रयात् (for तवा'). — After 8, K1. 4 N3. 3 V1. 2 B D (except D6) ins.:

1149* इमं देशं समागम्य वसन्ति स्म पुरे सुखम् ।

9 K3 om. 9. T2 om. 9-10. — ^c) G1 उपारुह्य; G5 'क्रम्य (for 'गम्य). K4 D3 नाकपृष्ठे समागम्य.

10 T2 om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^b) T1 G1. 3. 4 M विभवं; G5 विभवान् (for जीवितं). D1. 5 [अ]थ; D6 [ए]व (for [अ]द्य). V1 काङ्क्षये (for कामये). — ^c) V3 यथा; D3 हर (for वृथा). S1 ह्येतद्; K1 येषां; D6 वृथा (for (for ह्येषां)). — ^d) G5 धारणा (for 'णं). S1 मृधे (for मम). V1 बाहूनां मम धारणम्; G1 धारणं नाभिकामये.

11 ^b) K1. 4 कस्यापि; T2. 4 G1. 2. 4 किंचिद् (for कचिद्). — ^d) G2 एति (for अस्ति).

12 ^b) K2 ब्रवीषि; T1. 2 G2. 4 ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). — Before 12^{cd}, D6 ins. शितिकण्ठः. — ^c) B2 D1. 3 T2 वै (for ते). — ^d) K1 N3. 2 V2 D3 D4 M2-4 यदा; K2. 4 B1 D1. 5 T1. 4 G2. 3 यथा; K3 Dn तदा (for तथा). T1. 2 G4-5 M शत्रुहन् (for दानव). D3 दारुणं चैव दानव.

13 ^b) S1 राजन्; G1 M2 तावद् (for तात). — ^c) S1 K2 स्वे (for स्व-). D3 उपि स्थितस्य; D4 प्रापि (for स्थापि). K2 स्वयं स्थानेऽपि तस्याथ. — ^d) Dn D2 अवाप्यसि (for भविष्यति). D3 महद्युद्धमवाप्यसि.

14 ^b) S1 तदा (for मुदा). — ^c) N3 V1 B1. 2 D8 D6 बाणः (for भूत्वा). — ^d) T1. 2 G1-3 प्रणतो (for पतितो).

106. 15]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

दिष्ट्या बाहुसहस्रस्य न वृथा धारणं मम ।
 दिष्ट्या सहस्राक्षमहं विजेता पुनराहवे ॥ १५
 आनन्दजाश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यामरिमर्दनः ।
 पञ्चाञ्जलिशतैर्देवं पूजयन्पतितो भुवि ॥ १६
 महेश्वर उवाच ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ बाहूनामात्मनः स्वकुलस्य च ।
 सदृशं प्राप्स्यसे वीर युद्धमप्रतिमं रणे ॥ १७
 एवमुक्तस्ततो बाणस्यम्बकेन महात्मना ।
 हर्षेणाभ्युत्थितः शीघ्रं नत्वा स वृषभध्वजम् ॥ १८
 शितिकण्ठविसृष्टस्तु बाणः परपुरंजयः ।
 ययौ स्वभवनं येन यत्र ध्वजगृहं महत् ॥ १९

तत्रोपविष्टः प्रहसन्कुम्भाण्डमिदमब्रवीत् ।
 प्रियमावेदयिष्यामि भवतो मनसोऽनुगम् ॥ २०
 इत्येवमुक्तः प्रहसन्बाणमप्रतिमं रणे ।
 प्रोवाच राजन्किं त्वेतद्वक्तुकामोऽसि मत्प्रियम् ।
 विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रहर्षादिव सत्तम ॥ २१
 शितिकण्ठप्रसादेन स्कन्दगोपायनेन च ।
 कच्चित्रैलोक्यराज्यं ते व्यादिष्टं शूलपाणिना ॥ २२
 कच्चिदिन्द्रस्तव भयात्पातालमुपयास्यति ।
 कच्चिद्विष्णुपरित्रासं विमोक्षयन्ति दितेः सुताः ॥ २३
 यस्य चक्रभयत्रस्ता वसन्ति सलिलाशये ।
 कच्चिच्छार्ङ्गगदापाणेः स्थितस्य परमाहवे ।

15 ^b) T1. 2 G2. 3 M मिथ्या (for वृथा). D2 धरणं;
 T1. 2 धारणा (for णं).

16 ^a) K3 B3 आनन्दाश्रुपूर्णाभ्यां; G1 आनन्देनाश्रु.
 — ^b) K3 G5 -मर्दनम् (for नः). — ^c) K4 पञ्चाञ्जलि-; T1
 G8 बद्धाञ्जलि- (for पञ्चा). T2 G1. 4. 5 M बद्धाञ्जलिः शनै-
 र्देवं. — ^d) Ś1 पूजयानः पुनः पुनः; T1. 2 G1-4 M यन्नप-
 तपुनः.

17 K2 महेश; K3 G2 ईश्वर; B1 देव; B2 शिव; D2. 5
 महादेव (for महेश्वर). — ^b) Ś1 K1. 2 V3 D4 T2 G4. 5 च
 (for स्व). — ^c) K4 पुत्र (for वीर). — ^d) K2. 3 Ñ3
 (marg. as in text) V3 B Ds D6 महत् (for रणे).

18 Before 18, K1. 3. 4 Ñ V B D ins. वैशंपायनः.
 — ^a) Ś1 हर्षाद् (for हर्षेण). Ñ1 [अ]वस्थितः; T1 [अ]भ्य-
 र्थितः; Bom. Poona eds. [अ]त्युच्छ्रितं (for [अ]भ्युत्थितः).
 — ^d) Ś1 अवाप्य; K2 Ñ2 V3 B3 D6 पूजयन्; T2 G M
 प्रणम्य (for नत्वा स).

19 ^a) Ś1 -निविष्टस्य; D4 -निस्रं (for -विस्रं). — ^b) D2
 पुरंदर- (for बाणः पर-). T1. 2 G1. 3-5 M बाणः परमदुर्जयः.
 — ^c) K1. 8. 4 Ñ2. 3 V1. 2 Dn D1. 2. 4. 5 T4 G2 तत्र; B2
 हृष्टो; D3 G6 वीरो; T2 G1. 3. 4 वेगाद् (for येन). Ś1 ययौ
 स्वभवनायैव; K2 V3 B1. 3 Ds D6 ययौ स्वमेव भवनं. — ^d)
 T2 -रथं (for -गृहं).

20 M4 om. (hapl.) 20^b-21^a. Before 20^a, D6 ins.
 बाणः. — ^c) K2 B3 प्रियमावेदयाम्येष. — ^d) K Ñ V B
 D (except D6) भवतो यन्मनोनुगम्; Bom. Poona eds.
 G (ed.) भवतो यन्मनोगतम्. — After 20, D6 T1. 2 G1-3. 5
 M1-3 ins.;

1150* येनाहमिह संप्राप्तः कुम्भाण्डं शृणु मे वचः ।

21 M4 om. 21^a (cf. v. l. 20). — ^c) K1 D4 प्रोवाच
 बाण किमिदं. — ^d) Ś1 V1. 3 B2 D6 मे प्रियम्; K1 D4 मां
 प्रिं; Ñ2 यत्प्रिं; Ds तत्प्रिं; T1. 2 G1. 3. 4 M सांप्रतम्; G2
 [अ]तिप्रियम् (for मत्प्रिं). K2 वक्तुमर्हसि मे प्रियम्. — ^e)
 K1 Dn D4 G6 दैत्य- (for इव). K2 Ñ V1. 3 B Ds D1. 5. 6
 भाषसे; D3 संमतः (for सत्तम). D2 हर्षवान्दैत्यसत्तमः.
 — After 21, N (except Ś1) T4 G5 ins.;

1151* त्वत्तस्तच्छ्रोतुमिच्छामि वरं किं लब्धवानसि ।

[K1 D4 त्वद्वचः (for त्वत्तस्तच्). K2 वेत्तुम् (for श्रोतुम्).
 K1 D4 यत्किंचिद्; K2 D5 वरं कं (for वरं किं).]
 Ñ V B2 Ds2 D2. 6 T4 G5 cont.;

1152* देवदेवप्रसादात्तु स्कन्दस्य च महात्मनः ।
 ईप्सितं किं त्वया प्राप्तं तन्मे ब्रूहि महासुर ॥

[(L. 1) D2 -प्रसादेन (for दात्तु). — (L. 2) D2 यद्
 (for किं).]

22 ^a) D3 देवदेव- (for शितिकण्ठ-). G5 त्वत्प्रसादेन
 दैत्येन्द्र. — ^c) G2 तच्च (for कच्चित्). D1 -राष्ट्रं (for -राज्यं).

23 Ñ1 B1 Dn1 T1 G3 om. 23. Ñ2 om. 23^a. B3 T3
 G2. 4 transp. 23 and 24. — ^c) K1 D4 इन्द्र-; D3
 विष्णोः (for विष्णु-). Ś1 -भयत्रस्ता; K1. 3. 4 Ñ3 B2 D3
 D6 -भवं त्रासं; T2 -भयत्रासाद्; M1. 3 -भयात्रासं (for
 -परित्रासं).

24 G2 om. 24-25. B3 T3 G2. 4 transp. 23 and
 24. — ^a) K3. 4 Dn D1. 5 G1. 5 अस्य (for यस्य). K1 D4
 -भयात्रासान्; Ñ3 (marg.) V1. 2 -परित्रस्ता; D6 M3

न विष्णोर्भयसंत्रासात्प्रयास्यन्ति दिशोऽसुराः ॥ २४
पातालवाससुतसृज्य कश्चित्तव बलाश्रयात् ।
विबुधावासनिरता भविष्यन्ति महासुराः ॥ २५
बलिर्विष्णुबलाक्रान्तो बद्धस्तव पिता नृप ।
सलिलौघाद्विनिःसृत्य कश्चिद्राज्यमवाप्स्यति ॥ २६
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यस्रगनुलेपनम् ।
कश्चिद्वैरोचनिं तात द्रक्ष्यामः पितरं तव ॥ २७
कश्चिन्निभिः क्रमैः पूर्वं हताल्लोकानिमान्प्रभो ।
पुनः प्रत्यानयिष्यामो जित्वा सर्वान्दिवौकसः ॥ २८
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं शङ्खस्वनपुरोजवम् ।

कश्चिन्नारायणं देवं जेष्यामः समितिंजयम् ॥ २९
कश्चिद्रूपध्वजस्तात प्रसादसुमुखस्तव ।
यथा ते हृदयोत्कम्पः साश्रुविन्दुः प्रवर्तते ॥ ३०
कश्चिदीश्वरतोषेण कार्तिकेयमतेन च ।
प्राप्तवानसि सर्वेषामस्माकं पार्थिवं पदम् ॥ ३१
इति कुम्भाण्डवचनैश्चोदितः पुरुषर्षभः ।
बाणो वाचमसंसक्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥ ३२
चिरात्प्रभृति कुम्भाण्ड न युद्धं प्राप्यते मया ।
तदा मया मुदा पृष्टः शितिकण्ठः प्रतापवान् ॥ ३३
युद्धाभिलाषः सुमहान्देव संजायते मम ।

-भयात्रस्ता (for -भयत्रस्ता). — ^δ) K1. 3. 4 Ñ3 V2 B1. 2 D T4 G5 निवसन्ति जलाशये. — ^ε) K4 चैव (for शार्ङ्ग-). — ^α) K1 D4 तिष्ठतः (for स्थितस्य). M स्थितस्य दितिज-द्विषः. — Ñ3 B3 T4 G4 M4 om. 24^α. — ^ε) K1. 3. 4 Ñ1. 2 V B1. 2 D T1. 2 G1. 3. 5 -संत्रस्ताः (for -संत्रासात्). — ^γ) G1. 5 भविष्यन्ति (for प्रयास्यन्ति). K1. 3. 4 Ñ1. 2 V B1. 2 Dn Ds D1. 3-8 दितेः सुताः (for दिशोऽसुराः).

25 G2 om. 25 (cf. v. 1. 24). — ^δ) D2. 3 बलाश्रयाः (for 'यात्). — ^α) K1 महासुर; D2 न संशयः; T1. 2 G1. 3 दितेः सुताः (for महासुराः).

26 ^α) K1. 4 Ñ1. 3 V2 D (except D6) T1 G1. 2. 4. 5 -पराक्रान्तो; K3 Ñ2 V1 B1. 2 T2 G3 -पदा; M -भया (for -बला). — ^δ) K3 Ñ1 D3 G5 नृपः; D4 मृषा (for नृप). — ^ε) T2 G1. 4. 5 विनिःसृत्य (for विनिःसृत्य).

27 ^α) Ś1 K3 D1. 2. 5 -माल्याम्बर- (for -माल्या). — ^δ) K3 Ñ2 V3 Dn Ds2 D1. 5 -स्निग्ध-; Ñ3 V1 B1. 2 T1 G1. 2. 4. 5 -गन्धानु-; T2 G3 -माल्यानु- (for -स्निगनु-). — ^ε) K2 D3 वैरोचनं (for 'नि'). — ^α) K2 D2 M4 द्रक्ष्यामि; M1. 3 'म' (for 'मः'). Ś1 द्रक्ष्यामः पुनरागतम्.

28 ^α) G2 M4 त्रिविक्रमैः (for त्रिभिः क्रमैः). K2 जित्वा (for पूर्वं). — ^δ) K3. 4 D1 हताल्ल (for हृ). K1 D4 द्वि-माणां महीं प्रभो. — ^ε) Ś1 K2 पुनः प्रत्याहरिष्यामो; K4 पुनस्तां प्रणयि. — ^α) D3 सर्वः; G2 तांस्त्रि- (for सर्वान्).

29 ^δ) K2 D2. 3 T1 G1. 3-5 -पुरोगमम् (for 'जवम्'). — ^α) D3 जयामः (for जेष्यामः). G2 जेष्यामः समितौ स्थितम्.

30 ^α) M4 तावत् (for तात). — ^δ) K3 ततः; K4 श्मवत् (for तव). — ^ε) K3. 4 D1. 5 नु (for ते). T2 G1.

3-5 यथा ते हृदयोत्कम्पः. — ^α) V2 M साश्रुविन्दुः; D3 साश्रु-दृष्टिः; T1. 2 G1. 3. 4 स्वेदविन्दुः; G5 साश्रुपूर्णः (for 'विन्दुः').

31 ^α) D5 -घोषेण (for -तो). — ^δ) K1 V1 G2 कार्ति-केयेन ते (G2 ये) न च. — ^α) T2 G1. 3 प्रार्थितं; M3 पार्थिवः (for 'वं'). Ñ2 प्रति (for पदम्).

32 ^δ) K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T2. 4 G1. 3-5 चो- (K3 नो) दितः सोऽसुरोत्तमः; D3 T1 'तः' सोऽसुरेश्वरः. — ^ε) B1 इति (for बाणो). K1. 3. 4 Ñ2. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4-6 T1. 2. 4 G वाणीम् (for वाचम्). Ś1 उवाचैनं; M1. 2 असंसक्तं; M3 समासकां (for असं). K2 बाणो मदबलोत्सिक्तः; D3 बाणो वाणीमसंयुक्तां. — ^α) Ś1 कुम्भाण्डं दृष्टमानसः; T1. 3 G1. 3-5 प्रोवाच बलिजं तदा. — Ś1 B1 D6 T4 ins. after 32 and T1. 2 G M ins. after 1153* an addl. colophon [Mention of Khila : B1. — Adhy. name : B1 D6 M बाणयुद्धम्; T1. 2 G1. 3 बाणासुरवरलाभः (T2 'दानम्'). — Adhy. no. : T1 G3 244; T2 G1 246; T4 124; G4 247; G5 245; M1-3 208; M4 207]. While, T1. 2 G M ins. after 32 :

1153* नीतिमन्तमथामाल्यमनयो नीतिमत्तदा ।

Colophon.

[G2 च (for अथ). M4 [आ]दान्तम् (for [अ]माल्यम्). M4 अनयोर्नीतिमत्तरम् (for ^δ).]

33 Before 33, some Mss. ins. बाण उवाच. — ^α) D3 बाल्यात् (for चिरात्). Ds कूष्माण्ड (for कुम्भाण्ड). — ^δ) K4 तद्युद्धं; D2. 3 युद्धं न (by transp.). Ś1 K1. 2 V3 B3 Ds D1. 6 यदा; Ñ2. 3 (marg.) V1. 2 यतः (for मया). — ^ε) K1. 4 Ñ V1. 2 B1 Dn Ds2 D1. 4. 5 T1. 2 G1. 3-5 ततो (for तदा). Ś1 K2 G2 मुदा मया (by transp.); K3 तदा मया; G3 मया सदा; M3 मयासुना. T4 ततो मुदा मया

अपि प्राप्स्याम्यहं युद्धं मनसस्तुष्टिकारकम् ॥ ३४
ततोऽहं देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ।
प्रहस्य सुचिरं कालमुक्तोऽद्य वचनं प्रियम् ॥ ३५
प्राप्स्यसे सुमहद्युद्धं त्वं बाणाप्रतिमं महत् ।
मयूरध्वजभङ्गस्ते भविष्यति यदासुर ॥ ३६
ततोऽहं परमप्रीतो भगवन्तं वृषध्वजम् ।
प्रणम्य शिरसा देवं तवान्तिकमुपागतः ॥ ३७
इत्येवमुक्तः कुम्भाण्डः प्रोवाच नृपतिं तदा ।
अहो न शोभनं राजन्यदेवं भाषसे वचः ॥ ३८
एवं कथयतोरेव तयोरन्योन्यमुच्छ्रितः ।
ध्वजः पपात वेगेन शक्राशनिसमाहतः ॥ ३९
तं तथा पतितं दृष्ट्वा सोऽसुरो ध्वजमुत्तमम् ।

प्रहर्षमतुलं लेभे मेने चाहवमागतम् ॥ ४०
ततश्चकम्पे वसुधा शक्राशनिसमाहता ।
ननादान्तर्हितो भूमौ वृषदंशो जगर्ज च ॥ ४१
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत वासवः ।
शोणितं शोणितपुरे सर्वतः पुरमन्तिकात् ॥ ४२
सूर्यं भित्त्वा महोल्का च पपात धरणीतले ।
स्वपक्षे चोदितः सूर्यो भरणीं समपीडयत् ॥ ४३
चैत्यवृक्षेषु सहसा धाराः शतसहस्रशः ।
शोणितस्यास्रवन्धोरा निपेतुस्तारका भृशम् ॥ ४४
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
लोकक्षयकरे काले निर्घातश्चाभवन्महान् ॥ ४५
दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोऽभवत् ।

पृष्ठः; M2.4 तदात्मना मया पृष्ठः. — After 33, D2.3 ins. :

1154* ततोऽहं पतितो मूर्ध्ना देवदेवस्य धीमतः ।

34 °) Dn1 D5.6 T1 G3 M1.4 अभि- (for अपि).
— °) K Ñ V1.2 B1.2 Dn Ds D1.4.5 T1.2.4 G1.3-5
वर्धनम्; G2-कारणम् (for कम्). V3 B3 D6 मनस्तु (D6
म तु)ष्टिविवर्धनम्. — After 34, D3 ins. :

1155* विज्ञप्तः स मया देव प्राह मां वृषभध्वजः ।

35 D3 om. 35^a-36^b. — °) N (except S1; D3 om.)
T1.2.4 G1.3-5 स्मि (for स्य).

36 D3 om. 36^{ab} (cf. v. 1. 35). — °) V3 B3 D6
बाण प्राप्स्यसि युद्धं त्वं. — °) Ñ2 बाण च; T1 G3 बाण तु
(for त्वं बाण). S1 बाणाप्रतिहतं रणे; V3 B3 D6 महदप्रतिमं
भुवि. — °) D3 यदा ते ध्वजभङ्गः स्यात्तदा तात भविष्यति.
— After 36, N (except S1 K2 D3) T1.2.4 G ins. :

1156* तदा त्वं प्राप्स्यसे युद्धं सुमहद्वितिनन्दन ।

37 °) G2 पुनरेव (for भगवन्तं). V3 भवन्तं वृषभ-
ध्वजम्. — °) D3 पादौ (for देवं).

38 °) D3 एवमुक्तस्तु कुम्भाण्डः. — °) K2 प्राह तं (for
प्रोवाच). S1 G1.4.5 वचनं (for नृपतिं). — °) M1-3
एतद् (for एवं). D3 नृप (for वचः).

39 °) K1.3.4 Ñ2.3 V1.2 D (except D6) T1.2.4
G1.3.5 तत्र (for एव). — °) K2 D2 उत्थितः (for उच्छ्रितः).
— °) D3 हतो यथा (for समाहतः).

40 G2 om. (hapl.) 40^a-41^b. — °) G1.5 तदा (for
तथा). — °) S1 T2 सोऽसुरो ध्वजसत्तमम्. — °) D1 भेजे

(for लेभे).

41 G2 om. 41^{ab} (cf. v. 1. 40). — °) K3 D1 चकम्प
(for ऋपे). D2.3 पृथिवी (for वसुधा). — °) S1 तदा च
(for ननाद). — °) S1 नृपवंशो; Ñ2 वृषो भूमौ (for वृष-
दंशो). D3 भूतवर्गश्च दारुणम्. ❀ Cn : वृषदंशः विडालः । ❀

42 °) K2 V3 D3 सभ्यवर्षत (for स्प्य). — °) S1
व्रणितं (for शोणितं). — °) D3.6 G3 परम् (for पुरम्).
D5 सर्वतः परमं ततः.

43 °) S1 पपातोलका (for महोल्का च). — °) S1 तदा
तु (for पपात). K Ñ V B3 Dn Ds D1.2.4.5 T1.2.4 G1.
3-5 पृथिवी- (for धरणी-). — After 43^{ab}, G2 reads 48.
— °) K1.4 स्वक्षेत्रे; D2 स्वहस्त- (for स्वपक्षे). D3 स्वयं खे
नोदितः सूर्यो. — °) S1 M भरण्यां तु (S1 णीषु) विशां
पते.

44 °) M स्रवन्ति चैत्यवृक्षेषु. — °) S1 निपेतुश्च तथा
लताः. — °) K3 धारा (for घोरा). S1 शोणितं मुमुचुर्वोरं;
K2 तस्याभवंस्तत्र. — °) S1 मेवाः शक्रप्रचोदिताः; G2 M
धाराश्चैव निपेतिरे.

45 °) S1 K Ñ2.3 V B Dn Ds D1.4.5 (sup. lin. as
in text). 6 T1.2.4 G [अ]पतन् (for [अ]भवन्). K4 महीम्
(for महान्).

46 M transp. 46^{ab} and 46^{cd}. — °) S1 D3 आश्रित्य;
V2 आसाद्य (for आस्थाय). — °) G2 महान् (for सभवत्).
— G2 om. 46^{cd}. — °) G5 अशनिश्च (for अनिशं).

47 °) S1 कृष्ण-; D3 सित- (for श्वेत-). — °) T1.2

अनिशं चाप्यविच्छिन्ना ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ ४६
 श्वेतलोहितपर्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्युतिः ।
 त्रिवर्णः परिघो भानोः संध्यारागमथावृणोत् ॥ ४७
 वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयंकरः ।
 बाणस्य जन्मनक्षत्रं भर्त्सयन्निव सर्वशः ॥ ४८
 अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
 अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥ ४९
 एवं विविधरूपाणि निमित्तानि निशामयन् ।
 बाणो बलमदोन्मत्तो निश्चयं नाधिगच्छति ॥ ५०
 विचेतास्त्वभवत्प्राज्ञः कुम्भाण्डस्तच्चदर्शिवान् ।
 बाणस्य सचिवस्तत्र कीर्तयन्बहु किल्विषम् ॥ ५१

बाणः प्रीतमनास्त्वेव पपौ पानमनुत्तमम् ।
 दैत्यदानवनारीभिः सार्धमुत्तमविक्रमः ॥ ५२
 कुम्भाण्डश्चिन्तयाविष्टो राजवेश्माभ्ययात्तदा ।
 अचिन्तयच्च तच्चार्थं तैस्तैरुत्पातदर्शनैः ॥ ५३
 राजा प्रमादी दुर्बुद्धिर्जितकाशी महासुरः ।
 युद्धमेवाभिलषते न दोषान्पश्यते मदात् ॥ ५४
 महोत्पातभयं चैव न तन्मिथ्या भविष्यति ।
 अपीदानीं भवेन्मिथ्या सर्वमुत्पातदर्शनम् ॥ ५५
 इह त्वास्ते त्रिनयनः कार्तिकेयश्च वीर्यवान् ।
 तेनोत्पन्नोऽपि दोषो नः कच्चिद्गच्छेत्पराभवम् ॥ ५६
 उत्पन्नदोषप्रभवः क्षयोऽयं भविता महान् ।

C 9888
B 2. 116. 79
P 2. 116. 79

G1. 3 गभस्तिभिः (for तडिद्युतिः). — °) K1 विवर्णः; K2 विवर्णः; Ds1 त्रिवर्णं (for 'र्णः'). T1 G3 परिधिर् (for 'घो'). K2 D2 T2. 4 G2. 4. 5 भानुं (for भानोः). G1 त्रिवर्णः परिधिर्भानुं. — °) K2 T2. 4 G1. 2. 4 M संध्यागतम्; G5 वृत्तम् (for 'रागम्'). S1 संध्यायां च समावृणोत्.

48. G2 reads 48 after 43^{ab}. — °) S1 चाङ्गारकश्च (for अं). — °) T2 G2 M1. 2 सर्वतः (for 'शः'). S1 पीडयानः पुनः पुनः.

50 °) T2. 4 G1-4 विधानि; G5 सिद्धानु (for विविध-). — °) B1 निशम्य सः (for निशामयन्). — °) G2. 3. 5 M1-3 मदोत्सिक्तो (for 'न्मत्तो'). N (except S1 N1) T4 G4 बाणो मद (G4 हा) बलोन्मत्तो (D3 'त्सिक्तो'). — °) K1 D3. 4. 5 T1 G1. 2 विस्मयं (for निश्चयं). K2 V3 B1. 3 निश्चयं नाध्यगच्छत; D5 (marg. after corr.) विस्मयं नाध्यगच्छत; M विस्मयं नैव जग्मिवान्.

51 °) G3 सत्यभाक् (for त्वभवत्). — °) K2 दर्शनः (for -दर्शिवान्). — °) T2 G1. 3. 4 बाणस्य शतशस्त्रस्य. — °) S1 V1. 2 B1. 2 चिन्तयन् (for कीर्तं). — After 51, K1. 3. 4 N2. 3 V B D T1. 2. 4 G ins. :

1157* उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो नशोभनम् ।
 तव राज्यविनाशाय भविष्यन्ति न संशयः ॥
 वयं चान्ये च सचिवा भृत्या ये च तवानुगाः ।
 क्षयं यास्यन्ति नचिरात्सर्वे पार्थिव दुर्नयात् ॥
 यथा शक्रध्वजतरोः स्वदर्पात्पतनं भवेत् । [5]
 रणमाकाङ्क्षतो मोहात्तथा बाणस्य नर्दतः ॥
 देवदेवप्रसादानु त्रैलोक्यविजयं गतः ।
 उत्सेकाद्दृश्यते नाशो युद्धाकाङ्क्षी ननर्द ह ॥

[(L. 2) N2 V2 ध्रुवं; B1 (marg. as above) ननु (for तव). — (L. 3) D3 राजंश्च (for वयं). Bom. Poona eds. ते (for ये). — (L. 4) G1 सुचिरात् (for नं). — (L. 6) N2. 3 V1 B3 Dn Ds D2 G2 बलम्; D5 वरम् (for रणम्). K3. 4 D1 बलमाकाङ्क्षितो मोहात्; D3 बलादाकाङ्क्षितं मो (for °). D3 तथैवाप्यस्य दर्शनम् (for °). — (L. 7) N2 त्वं (for तु). K1 D4 (sup. lin.) प्रभो; K3. 4 B3 Ds D1. 4 (marg.). 5. 6 G2 गतम् (for गतः). — G5 repeats line 8 after 53^{ab}. — (L. 8) D3 उत्सुको दृश्यते चासौ; T1. 2 G1. 3. 4. 5 (both times) उत्सेको दृष्टनाशोऽयं (for °). K3. 4 Dn2 D3. 5 ननन्द (for ननर्द).]

52 Before 52, G1. 5 ins. वैशंपायनः. — °) M मद्यम् (for पानम्).

53 After 53^{ab}, G5 repeats line 8 of 1157*. — °) V3 Ds2 व्यचिन्तयच्च (for अं). N1 Ds तत्त्वार्थैस्स (for 'र्थ'). — °) S1 N1 V3 B3 तै (V3 त्रि) रूपातनिदर्शनैः; K3 तैरौत्पातिकदं.

54 °) S1 K2 N3 V B D2. 3. 5 मदोत्कटः (for महासुरः). — °) S1 दोषं (for दोषान्). K1. 3. 4 N V B Dn D1. 4. 5 T1. 2 G1. 3. 4 M1 मन्यते (for पश्यते). K2 Ds Ds बहून् (for मदात्). D2 न दोषान्मन्यते बहून्; D3 स दोषादात्मसंभवात्; T4 G5 न दोषं मन्यते मदात्.

55 °) D3 महोत्पाते (for 'त'). — °) K2 नैतन्; D3 न च; M तच्च (by transp.). — °) K3 दर्शने (for 'नम्').

56 °) D3 हरस् (for इह). — °) T1 ज्ञय्यो हि (for अपि दोषो). S1 समुत्पन्नोऽपि नो दोषः; K2 तत्रोत्पन्नेन दोषेण.

57 °) K4 नु भवेन्; D3 प्रभवे (for न भवेन्). — °)

C 9889
B 2. 116. 79
P 2. 116. 79

दोषाणां न भवेन्नाश इति मे धीयते मतिः ॥ ५७
नियतं दोष एवायं भविष्यति न संशयः ।
दौरात्म्यान्नुपतेरस्य दोषभूता हि दानवाः ॥ ५८
देवदानवसंघानां यः कर्ता भुवनप्रभुः ।
स भवः कार्तिकेयश्च कृतवासो हि नः पुरे ॥ ५९
प्राणैः प्रियतरो नित्यं भवस्य तु गुहः सदा ।
तद्विशिष्टश्च बाणोऽपि भवस्य सततं प्रियः ॥ ६०

एतयोश्च हि को युद्धं कुमारभवयोरिह ।
शक्तो दातुं समागम्य बाणसाहाय्यकाङ्क्षिणोः ॥ ६१
एवं स चिन्तयाविष्टः कुम्भाण्डस्तच्चदर्शिवान् ।
स्वस्तिप्रणिहितां बुद्धिं चकार स महासुरः ॥ ६२
ये हि देवैर्विरुध्यन्ते पुण्यकर्मभिराहवे ।
यथा बलिर्नियमितस्तथा ते यान्ति संक्षयम् ॥ ६३

इति श्रीहरिवंशे षडुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

Ś1 Ñ2 इति मे दूय (Ñ2 धार्य) ते मनः .

58 °) K1 D4 G1 नियतो; G2 निपात- (for नियतं) .
— G5 om. 58°-61°. — °) K2 तस्य (for अस्य) . — °)
M1-3 दोषाभूता (for दोष°) .

59 G5 om. 59 (cf. v. l. 58) . — °) D2 भवतः (for
भुवन-) . — °) Ś1 M3 स भवान्; K1. 3. 4 Ñ1. 3 (marg.)
V1. 2 Dn D1. 3-5 T1 G3 भगवान्; Ñ2 D2 प्रभवः; G2
संभवः (for स भवः) . — G1 om. 59°-60°. — °) D2
कृत्तिवासा (for कृतवासो) . Ś1 कृत्तिवासा हि स प्रभुः; G4 कृत-
वासौ स्थितौ पुरे; Bom. Poona eds. °वाह्लोहिते पुरे .

60 G5 om. 60. (cf. v. l. 58) . G1 om. 60. (cf. v. l.
59) . — °) Ñ3 (marg.) V प्रियतमो (for °रो) . — °)
K3. 4 D1. 5 T1 भविष्यति (for भवस्य तु) . — G2 om.
60°-61°. — °) Ś1 D4 T2 G3 शिवस्य (for भ°) . — K1. 2
Ñ V B Ds D2. 4. 5 (marg.) . 6 T1. 2. 4 G1. 3. 4 ins. after
60 : G2 after 60°b :

1158* दपोत्सेकात्तु नाशाय वरं याचितवानभवम् ।
युद्धहेतोः स लुब्धस्तु सर्वथा न भविष्यति ॥
यदि विष्णुपुरोगाणामिन्द्रादीनां दिवौकसाम् ।
भविता ह्यभयप्राप्तिर्भवदस्ताकृता भवेत् ॥

[G1 om. line 1°. — (L. 1) Ñ2 प्रणाशाय; V1 स्वनाशाय;
D2 विना° (for तु ना°) . G2 युद्धं (for वरं) . K2 अयम्; T2
G1 प्रभुः (for भवम्) . — G3 om. lines 2-4. — (L. 2)
K2 त्वनर्थस्; Ñ3 V3 Ds सुलुब्धस् (for स लुब्धस्) . — (L.
3) T4 शक्रादीनां (for इन्द्रा°) . — (L. 4) D5 T2 G1. 4
भवित्री (for °ता) .]

61 G5 om. 61. (cf. v. l. 58) . G2 om. 61 (cf. v. l.
60) . — °) Ś1 हितं कार्यं; T1 हि तद्युद्धं; T4 [अ]पि को युद्धं
(for हि को युद्धं) . — °) Ś1 तपसाराधितो हि सः . — °) Ñ1. 2
V2. 3 B2. 3 Ds D2. 6 T2. 4 G1. 4 कारिणोः; D3 कारणात्
(for कारिणोः) . — N (except Ś1) T1. 2. 4 G1. 3. 4 ins.
after 61 : G5 after 58°b : G2 cont. after 1158* . :

1159* न च देववचो मिथ्या भविष्यति कथंचन ।
भविष्यति महद्युद्धं सर्वदैत्यविनाशनम् ॥

[G2. 5 om. line 1. — (L. 1) D2 देववरो (for °चो) . K1
Ñ3 (marg. as above) D3. 4 T1. 2. 4 G1. 3. 4 न संशयः;
K3. 4 Dn D1. 5 कदाचन (for कथंचन) . — (L. 2) K2 D3
महायुद्धं; K4 हि तद्युद्धं (for महद्युद्धं) .]

62 °) Ś1 कुम्भाण्डः शक्रतापनः; M °ण्डः शत्रुकर्शनः
— °) T1 G1. 3-5 स्वस्तिन् (for स्वस्ति-) . — °) D4 [आ]शु
(for स) .

63 Ñ2 om. 63°b. — °) G2 विवध्यन्ते (for विरु°) .

COLOPHON. T3 missing. — *Mention of the Epic:*
Ds2 D5. — *Mention of Khila:* K1 Ñ3 V B Dn3
Ds D1. 3. — *Adhy. name:* K1. 3 Ñ V1. 2 Ds D1. 3-5 T4
M2. 4 बाणयुद्धम्; K2 V3 B D2. 6 बाणयुद्धे कुम्भाण्डवाक्यम्;
K4 बाणवधः; Dn बाणासुरयुद्धम्; T1 बाणासुरयुद्धे कुम्भाण्ड-
विचारः; T2 G1. 3 कुम्भाण्डविचारः. — *Adhy. no. (figures,*
words or both): K3 169; Ñ3 V1 174; V2 173; V3 Dn
Ds2 172; D1 164; D3 109; D4 170; T1 G3 245; T2 G1
247; T4 215; G2 240; G4 248; G5 246; M1-3 209;
M4 208. — *Śloka no.:* Dn1 86; D3 84; D4 89.

उवाचप्रः]

विष्णुपर्व

[107. 9

१०७

वैशंपायन उवाच ।

क्रीडाविहारोपगतः कदाचिदभवद्भवः ।
 देव्या सह नदीतीरे रम्ये श्रीमति स प्रभुः ॥ १
 शतानि तत्राप्सरसां चिक्रीडुश्च समन्ततः ।
 सर्वर्तुकवने रम्ये गन्धर्वपतयस्तथा ॥ २
 कुसुमैः पारिजातस्य पुष्पैः संतानकस्य च ।
 गन्धोद्दाममिवाकाशं नदीतीरं च सर्वशः ॥ ३
 वेणुवीणामृदङ्गैश्च पणवैश्च सहस्रशः ।
 वाद्यमानैः स शुश्राव गीतमप्सरसां तदा ॥ ४

सूतमागधकल्पैश्चाप्यस्तुवन्नप्सरोगणाः ।
 देवदेवं सुवपुषं स्रग्विणं रक्तवाससम् ॥ ५
 ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः ।
 भवं प्रसादयामास देवी च प्राहसत्तदा ॥ ६
 ततो देव्यास्तु रूपेण लीलया वदनेन च ।
 देवी प्रहासं मुमुचे ताश्चैवाप्सरसस्तदा ॥ ७
 ततः किलिकिलाशब्दः प्रादुर्भूतः समन्ततः ।
 प्रहर्षमतुलं चापि लेभे प्रीतमना भवः ॥ ८
 बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भामिनी ।

C 9910
B 2. 117. 11
P 2. 117. 11

107

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 T₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ नतः (for गतः). — ^b)
 G₂ हरः (for भवः). — T₂ G₃ om. 1^{cd}. — ^d) N₁ M₁₋₃
 रम्ये क्रीडति प्रभुः ; M₄ श्रीमत्या रमते प्रभुः .

2 ^b) Cal. ed. क्रीडन्ति स्म (for चिक्रीडुश्च). K₂ सर्व-
 र्तुकुसुमे रम्ये .

3 ^a) D₂ पारिजातैश्च (for तस्य). — ^c) T₂ G₁ 3-5
 गन्धोदारम् (for दामम्). K₂ अथ (for इव). — ^d) K₂
 सर्वतः (for शः).

4 ^b) B₁ D₃ G₄ 5 समन्ततः (for सहस्रशः).

5 ^a) K₁ -जल्पैश्च ; D₃ T₁ -कल्पाश्च (for -कल्पैश्च).
 — ^b) V₃ स्तुवन्तोऽपि (for [अ]प्यस्तुवन्). K₁ 3 D₂ D₁ 4
 M₁₋₃ स्तुवन्नप्सरसां गणाः (M₁₋₃ ँजैः); K₄ V₁ D₃ स्तुव-
 न्त्यप्स (K₄ ँन्तोऽप्स) रसां गणाः ; B₁ D₂ 5. 6 T₁ 4 G₂
 M₄ [अ]स्तुवन्नप्सरसां गणाः (D₃ T₁ 4 ँजैः). — After 5,
 N₂ V₁ 2 B D₃ D₁ 5. 6 Bom. Poona eds. G(ed.) ins. :

1160* हरं सहोमं वरदं रमयन्ति मनोरमाः ।

[D₁ महेशं वरदं देवमर्चयन्ति मनोरमाः ; D₅ महेशं देववरद-
 मर्चयन्ति मनोरमम् ; Bom. Poona eds. G(ed.) श्रीमहेशं देव-
 देवमर्चयन्ति मनोरमम् .]

6 T₁ 2 G₁ 3-5 read 6 after 7. — ^a) Ś₁ दिव्य- (for
 देव्या). — ^b) K₂ G₄ [अ]प्सरास्तदा ; N₁ B₁ T₁ 2 G₁ 3. 5
 [अ]प्सरा शुभा (for वराप्सराः). — ^c) D₃ (marg. as in
 text) T₁ 2 G M भवं विलोभ (T₁ G₃ 5 क) यामास . — ^d)

K₁ देवीं सं- ; D₂ देवीं च ; T₁ 2 G₁ 3. 5 देवश्च (for देवी
 च). G₄ देवश्च प्राह देविकाः . — After 6, N (except Ś₁)
 T₁ 2. 4 G ins. :

1161* प्रसादयन्तीमीशानं प्रहसन्त्यप्सरोगणाः ।
 भवस्य पार्षदा दिव्या नानारूपा महौजसः ॥
 देव्या ह्यनुज्ञया सर्वे क्रीडन्ते तत्र तत्र ह ॥
 अथ ते पार्षदास्तत्र रहस्ये सुविपश्चितः ।
 महादेवस्य रूपेण तच्चिह्नं रूपमास्थिताः ॥ [5]

[(L 1) D₂ चेशानं (for ईं). K₁ V₃ D₂ 5
 प्रसादयन्ती चेशानं ; K₃ 4 V₁ D₁ ँन्ति चेशानं ; D₃ T₁ G₃ 5
 ँन्तमीशानं ; T₂ G₁ 5 प्रहासयन्तमीं ; G₂ प्रसादयितुमीं (for
 ँ). — (L 2) V₂ नानाकारा ; D₂ मनोरूपा (for नानां).
 — (L 3) D₂ ह्यनुमताः (for ध्या). T₁ 2 G₁ 3. 4 क्रीडमानास्त-
 तस्ततः (for ँ). — (L 4) N₁ पार्वती (for पार्षदास्). K₂
 अथ ते पार्वतीप्रीत्या (for ँ). K₂ धर्मकर्म- ; N₁ D₅ 6 T₁ 2 G
 हरस्य सु- ; V₁ B₁ 3 D₃ 2 D₂ 3 रहस्येषु (for स्ये सु-). K₃ 4
 -विनिश्चि (K₄ स्थि) ताः (for -विपश्चितः). — K₂ om. line
 5. — (L 5) K₄ यच्चिह्नं ; V₃ रूपस्य (for रूपेण).]

T₁ 2 G₁ 3-5 cont. :

1162* नमृतुर्भूतपतयो विचित्राभिनयान्विताः ।

7 ^a) N₂ V₂ D₂ 3 देवस्य ; D₃ देव्याः स्व- ; T₁ 2 G₁ 3-5
 भवस्य (for देव्यास्तु). Ś₁ इतस्तु देव्या रूपेण . — ^b) K₂
 D₂ T₁ M वचनेन (for वदं). D₃ लीलया वचने शुभे . — ^c)
 Ś₁ च (for प्र-). K₂ प्रहासं मुमुचुस्तत्र . — ^d) M शुभाः
 (for तदा). Ś₁ तां चैवाप्सरसं तथा ; N₁ सा चैव सुवराप्सराः .
 — After 7, T₁ 2 G₁ 3-5 read 6 .

8 ^c) K₁ 3. 4 N₁ 2 V₁ 2 B₁ 2 D (except D₃)

107. 9]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 9910
B 2. 117. 12
P 2. 117. 12

देवं प्रक्रीडितं दृष्ट्वा देव्या सह नदीगतम् ॥ ९
 उषा मनोरथं चक्रे पार्वत्याः संनिधौ तदा ।
 धन्या हि भर्तृसहिता रमन्त्येवं समागताः ॥ १०
 विज्ञाय तमभिप्रायमुषायाः पर्वतात्मजा ।
 प्राह देवी ततो वाक्यमुषां हर्षयती शनैः ॥ ११
 उषे शीघ्रं त्वमप्येवं भर्ता सह रमिष्यसि ।
 यथा देवो मया सार्धं शंकरः शत्रुसूदनः ॥ १२

एवमुक्ते तदा देव्या वाक्ये चिन्ताविलेक्षणा ।
 उषा भावं हृदा चक्रे भर्ता रंसे कदा सह ॥ १३
 ततो हैमवती वाक्यं संप्रहस्येदमब्रवीत् ।
 उषे शृणुष्व कल्याणि यदा संयोगमेष्यसि ॥ १४
 वैशाखे मासि हर्म्यस्थां द्वादश्यां त्वां दिनक्षये ।
 धर्षयिष्यति यः स्वप्ने स ते भर्ता भविष्यति ॥ १५
 एवमुक्ता दैत्यसुता कन्यागणसमावृता ।

T1. 2. 4 G लेभे (for चापि). — ^a) K1. 3. 4 Ñ1. 2 B1. 2 D (except D6) भवः प्रीतमनास्तदा (B2 °ना हृदा).

9 °) K4 T2 G1 धन्या (K4 देवी) बाणस्य दुहिता. — ^b) K2 तथा; T1 G3 M तदा (for तत्र). G5 कामिनी (for भा°). — °) K1. 2. 4 Ñ2 D (except D6) T1. 2. 4 G M4 देवं सं; V1. 2 देवेशं (for देवं प्र-). — ^a) K4 G3. 5 नदीं गता; D3 तथा गतम् (for नदीगतम्). — After 9, N (except S1 K2 Ñ1) T1. 2. 4 G ins.:

1163* दीप्यमानं महादेवं द्वादशादित्यतेजसम् ।
 नानारूपं वपुः कृत्वा देव्याः प्रियचिकीर्षया ॥

[(L. 1) V3 B1. 3 D6 महात्मानं (for °देवं) and -वर्चसम् (for तेज°).]

10 °) M1-3 ततो (for उषा). — ^b) G2 देव्याः सा; M सा देव्याः (for पार्वत्याः). — D3 om. 10^{ad}. — °) S1 भर्ता (for भर्तृ-). — ^a) T2. 4 G M समाहिताः; M1 (inf. lin. as in text) वराङ्गनाः (for समागताः). — After 10, N (except S1 K2 Ñ1 D3) T1. 2. 4 G ins.:

1164* मनसा त्वथ संकल्पमुषया भाषितं तथा ।

[Ñ3 (marg.) V1. 2 मनसस् (for °सा). Ñ3 दुष्ट-; D3 तत्र; D2 [अ]प्यथ; D4 प्राप्य (for त्वथ). K4 D6 T4 संकल्प्य (for °ल्पम्). B1 T2 G1. 2. 4 भावितं (for भाषितं).]

11 ^b) T1. 2 G1. 4 [अ]स्या हि (for तम्). — °) S1 धन्यम् (for वाक्यम्). — ^a) T1 हर्षयती (for °यती). G2 ततः (for शनैः). K1 D4 हर्षयन्ती शनैः शनैः.

12 Before 12, D6 ins. पार्वत्युवाच. — °) Dn D1. 5 शीघ्रमुषे (by transp.). G2 अवाप्य (for त्वमपि). Bom. Poona eds. G(ed.) transp. त्वं and शीघ्रं. — ^b) G2 सुरंस्यसे (for रमिष्यसि). — ^a) K4 -मर्दनः; V3 B3 -तापनः; D1. 5 T4 G2 -नाशनः (for -सूदनः).

13 ^{ab}) V3 महा- (for तदा). K2 देव्या वाक्प-; M वाक्ये देव्या (by transp.). S1 बाष्पपूर्णविलेक्षणा; T2 G2 -वाक्ये चिन्ताकुलेक्षणा (for ^b). — °) N (except S1) T1. 2. 4 G तदा (for हृदा).

14 ^b) T1. 4 G1. 3-5 प्रहस्येदमथाब्रवीत्. — °) K1. 3. 4 Ñ1. 2 V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T2. 4 G1. 3-5 वाक्यं मे; K2 D3 T1 मे वाक्यं (for कल्याणि). — ^a) Ds2 संयोगम्; G2 M कल्याणम् (for संयोगम्).

15 °) K1 D4 हर्म्यस्था (for °स्थां). S1 सैषाद्योपरि-हर्म्यस्था; K2 वैशाखमासि द्वादश्यां; K3 °खमासि हर्म्यस्थो; K4 °खमासे हर्म्यस्थां. — ^b) K2 हर्म्यस्थां (for द्वादश्यां). S1 V2 त्वं दिन-; K3. 4 Dn D1. 3 तु दिन-; G2 च दिन-; M1-3 रंजनी- (for त्वां दिन-). — °) K1. 4 Ñ1. 2 V3 B D T1. 2. 4 G रमयिष्यति यः स्वप्ने; V1. 2 रमिष्यति च यः स्वप्ने.

16 °) G2 M1-3 -कन्या (for -सुता). — ^b) D1 -समन्विता; G2 M2 -वृता तदा; M1. 3 -शतैर्वृता (for -समावृता). — After 16, K1. 3. 4 Ñ1. 2 V B D T1. 2. 4 G ins.:

1165* ततः सखीभिर्हास्यन्ती हर्षेणोत्फुल्ललोचना ।
 तालिकासंनिपातैश्च अन्योन्यं जम्बुरुजिताः ॥
 किंनर्यो यक्षकन्याश्च नागदैत्येशकन्यकाः ।
 अप्सरोगणकन्याश्च उषायाः सखितां गताः ॥
 उक्ता च तत्र ताभिः सा भर्ता तव वरानने । [5]
 भविष्यत्यचिरेणैव देव्या वचनकल्पितः ॥
 न हि देव्या वचो मिथ्या भविष्यति कदाचन ।
 रूपाभिजनसंपन्नः पतिः संकल्पितस्तथा ॥
 उषा सखीनां तद्वाक्यं प्रतिपूज्य यथाविधि ।
 दत्तं मनोरथं देव्या भावयन्ती व्यतिष्ठत ॥ [10]

[After line 1, G1. 5 read line 10, G5 repeating it in its proper place. — G2 om. line 2. — (L. 2) D6 (marg.) उद्धताः (for उजिताः). T1. 2 G1. 3-5 नाडि (T1 G2 तालि) कासंनिभास्तस्याः (for °). K1. 3. 4 Ñ1 D1 अन्योन्यमभि- (K4 °भ्य) वर्धत; Dn D3-5 °न्यमभिवर्धती; D2 °न्यमभिजम्बु; T1. 2 G1. 3-5 समया जम्बुरुजिताः; Bom. Poona eds. G(ed.) अन्योन्यमभ्यवर्तत (for ^b). — (L. 3) K3. 4 Ñ1 Dn D1. 5 किंनरी- (for °यों). Ñ1 -दैत्याश्च; B1 -कन्याश्च (for -दैत्येश-). Ñ1 D5 नानादैत्येशकन्यकाः (for ^b). — (L. 4) D3 सहायाः (for उषायाः). G2 उषया सहिताङ्गनाः (for ^b). — K2 G5 om. lines 5-10. T1. 2 G1. 3. 4 om. lines 5-8. — (L. 5) K3. 4

उषास्वप्नः]

विष्णुपर्व

[107. 26

अपाक्रामत हर्षेण रममाणा यथासुखम् ॥ १६
 ततः क्रीडाविहारं तमनुभूय सहोमया ।
 गतेऽहनि पुनः सर्वास्ता नार्यो जग्मुरद्भुताः ॥ १७
 काश्चिदश्वैस्तथा यानैर्गजैरन्यास्तथा रथैः ।
 पुरं प्रविशिशुर्हृष्टाः काश्चिदाकाशमास्थिताः ॥ १८
 ततो हर्म्ये शयानां तु वैशाखे मासि भामिनीम् ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सखीगणवृतां तदा ॥ १९
 यथोक्तः पुरुषः स्वप्ने धर्षयामास तामुषाम् ।
 विवेष्टमानां रुदतीं देव्या वचनचोदितः ॥ २०
 सा स्वप्ने धर्षिता तेन स्त्रीभावं चापि लम्बिता ।

शोणिताक्ता प्ररुदती सहसैवोत्थिता निशि ॥ २१
 तां तथा रुदतीं दृष्ट्वा सखी भयसमन्विताम् ।
 चित्रलेखा वचः स्निग्धमुवाच परमाद्भुतम् ॥ २२
 उपे मा भैः किमेवं त्वं रुदती परितप्यसे ।
 बलेः सुतसुता च त्वं प्रख्याता किं भयान्विता ॥ २३
 न भयं विद्यते लोके तव सुश्रु विशेषतः ।
 भयदस्तव वामोरु पिता देवान्तको रणे ॥ २४
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते विषादं मा कृथाः शुभे ।
 नैवविधेषु वासेषु भयमस्ति वरानने ॥ २५
 असकृदेवसहितः शचीभर्ता सुरेश्वरः ।

C 9934
 B 2. 118. 8
 P 2. 118. 8

Ñ1 Dn D2-3 ताभिश्च तत्र हास्यन्ती; Ñ2 V2 ताभिश्चोक्ता च सा तत्र (for ^a). — Ñ1 om. line 8. — (L. 8) K3 V3 B Ds D5. 6 T4 G2 ते (for सं-). — (L. 9) K1 Ñ2 V3 Ds D4 T4 G2 प्रतिगृह्य (for °पूज्य). — Ñ1 om. line 10. — (L. 10) K3. 4 Dn D1. 5 यत्तन्; T1 दत्तो; G2 तत्तन् (for दत्त). D5 G1. 4 व्यवस्थिता (for व्यतिष्ठत). K3. 4 Dn D1 दत्तं त (K4 °तस्त) व महावने (for ^b).]

17 Ñ1 om. 17-18. — After 17^{ab}, K2 ins. :

1166* जगाम भगवान्देवः स्वपुरं त्रिपुरान्तकृत् ।

On the other hand, D6 T1. 2 G M ins. after 17^{ab} :

1167* देवदेवो जगन्नाथ उपारंसीत्ततो हरः ।

— °) Ds1 G5 हरे (for ऽहनि). N (except Ś1 K2) T1. 4 G2. 3 ततः सर्वा; T2 G1. 4. 5 ततो नार्यो (for पुनः सर्वास्). — ^a) Ś1 K2 V3 B3 ता नार्यः परमाद्भुताः; K1. 3. 4 Ñ1. 2 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 T4 G2 नार्यस्ताः परमाद्भुताः; D6 ताः नार्यः स्वगृहान्गताः; T1. 2 G1. 3-5 या नार्यः कार्यतत्पराः. — After 17, N (except Ś1 K2 D6; Ñ1 om.) T1. 2. 4 G ins. :

1168* ययुः स्वानालयान्सर्वा देवी चादर्शनं गता ।

[V3 राजन् (for सर्वा). T1. 2 G1. 3. 5 सदनं (for [अ]-दर्शनं).]

18 Ñ1 om. 18 (cf. v. 1. 17). — ^a) K4 गता; D3 रथैर् (for तथा). — ^b) D4 T4 अन्यैस् (for अन्यास्). K1. 4 V2 Dn D1. 3-5 T4 G2 पराः (for रथैः). — ^a) V1. 2 D3 आश्रिताः (for आस्थिताः). V3 काश्चिदाकाशसंस्थिताः. — After 18, Dn D6 ins. a passage given in App. I (No. 32).

19 ^a) Ñ1 हर्म्ये (for हर्म्ये). K1 V3 D1. 2. 4 T3. 4

हरिवंश — 84

G1. 3-5 तां (for तु). — ^a) K2. 4 समावृताम्; D3 -युतां तदा (for -वृतां तदा).

20 K2 om. (hapl. ?) 20^a-22^b. K4 Ñ2 om. 20^{ab}. — ^b) K3 शुभाम् (for उषाम्). K1 Ñ1 V B Dn Ds D2-4. 6 T4 रमयामास तां तदा (Dn शुभाम्); D5 T1. 2 G1. 3-5 रमयामास तामुषाम्. — °) K3. 4 Ñ1. 2 Dn D1-3. 5 T1. 2 G1. 3. 4 विचे (T2 G1. 3 °वे) ष्टमाना रुदती. — Ds om. (hapl.) 20^a-21^c. — ^a) Ś1 G2 -चोदिताम्; K1 -नोदिताम्; K3. 4 Ñ1. 2 B2 Dn D1. 2. 5 T1. 2 G1. 3-5 M4 -चोदिता (for °तः). D4 देव्याश्च वचनोदिताम्.

21 K2 om. 21; Ds om. 21^{ab} (for both, cf. v. 1. 20). — ^a) K1. 3. 4 V1. 2 Dn D1. 2. 5 T4 रमिता (for धर्षिता). — ^b) G4. 5 उप- (for चापि). Ś1 स्त्रीभावं चावलम्बिता; T2 वाचाभिलम्बिता; G2 वाच विकम्पिता. — °) K3 D1. 5 च (for प्र).

22 K2 om. 22^{ab} (cf. v. 1. 20). — ^a) Ś1 [इ]वोत्थितां (for रुदतीं). — ^b) K1. 4 Ñ2 V B Dn D2. 3 G4 सखीं (for सखी). Ś1 -समास्थिताम्; B1 (marg. as in text) -समाश्रिताम्; Dn1 G1. 5 M4 -समन्विता (for °ताम्). — °) Ś1 चित्रसेना (for °लेखा). G2 M चित्रम् (for स्निग्धम्). — ^a) B1. 2 (marg.) उवाच मधुराक्षरा (B2 रम्).

23 ^a) D4 मातः (for मा भैः). K2 Ñ2 V1. 2 Ds किमर्थः; T1 इदानीं (for किमेवं). — ^b) T1. 2 G1. 3-5 M सखीह (for रुदती). — °) T4 वत्से (for बलेः). D2. 5 [अ]सि त्वं; D3 त्वं च (by transp.); T1. 2 G1. 3-5 या त्वं; M सा त्वं. G2 बलेः सुतस्त्वज्जनकः. — ^a) Ś1 प्रख्याता व्रीडयान्विता.

24 °) K Ñ2 V B2. 3 Dn Ds D3. 4. 6 T1. 2. 4 G M4 अभयं; D2 M1-3 अभयस् (for भयदस्).

C 9934
B 2. 118. 8
P 2. 118. 8

अप्राप्त एव नगरं पित्रा ते मृदितो रणे ।
अयं देवसमूहस्य भयदस्ते पिता रणे ॥ २६
उषोवाच ।

एवं संदूषिता साध्वी कथं जीवितुमुत्सहे ।
पितरं किं नु वक्ष्यामि देवशत्रुमरिदमम् ॥ २७
एवं संदूषणकरी वंशस्यास्य महौजसः ।
श्रेयो हि मरणं मन्ये न मे श्रेयोऽद्य जीवितम् ॥ २८
कथमेवं कृता नाम कन्या जीवितुमुत्सहे ।

25 °) Ś1 मा (for न). D4 (marg. as in text) सौषु
(for वासेषु). — °) T1. 2 G M वराङ्गने (for °नने).

26 °) K1 Ds1 असत्तद्; T4 अपकृद् (for असं). Ś1
-देवश्च (for -सहितः). T1. 2 G2. 3 M1 असकृदेवि संयातः.
— °) Ś1 अप्राप्तम् (for °प्त). D2 च स्व (for एव). D4
अप्राप्तोपवनागारः. — °) D4 विजितो; D5 मरितो (for
मृदितो). — After 26°d, D6 T1 G1. 2. 4. 5 M G(ed.)
ins. :

1169* ऐरावतः स मृदितो गदया चास्य भामिनि ।
निराशो जीविते सोऽभूद्भ्रपाणिः सहामरैः ॥
[(L. 2) D6 जीविताशो (for °ते सो).]

— T2 G3 om. (hapl.) 26°f. — °) Cal. ed. -समूहेषु (for
°हस्य). — °) Ś1 [अ]नघ; K2 V3 B Ds D4. 6 सखि; N1
तव (for रणे). K1. 3. 4 N2 V1. 2 D1-3. 5 T4 G1 भयदश्च
पिता तव; Dn भयं दत्ते पिता तव. — After 26, N (except
Ś1) T4 G5 ins. :

1170* महासुरवरः श्रीमान्बलेः पुत्रो महाबलः ॥
एवं साभिहिता सख्या बाणपुत्री यशस्विनी ।
स्वप्नरूपं यथा दृष्टं न्यवेदयदनिन्दिता ॥

[(L. 1) K2 दैत्यानामधिपः श्रीमान् (for °). — (L. 2)
D5 साक्षाद् (for सख्या). D4 एवं सख्या तु सा प्रोक्ता (for °).
— (L. 3) N1. 2 V1. 2 B Dn स्वप्ने रूपं; D4 यत्स्वरूपं (for
स्वप्नं). G5 रूपं (for दृष्टं). K2 N1 V3 B D6 तथा सर्वं न्यवे-
दयत् (for °).]

27 T2 om. the ref. — °) Ś1 (sup. lin.) Bom.
Poona Cal. eds. G(ed.) संधर्षिता; T4 damaged (for
संदूषिता). — °) D3 किमु (for किं नु).

28 °) Dn हि; D1 सु- (for सं-). M3 -दूषित- (for
-दूषण-). — °) D3 कुलस्य (for वंशस्य). — °) G3 मरणे
(for °णं). K N1. 2 V B D मह्यं (for मन्ये). — °) N2 V2
D3 T1. 2 G1-4 हि (for स्य). Ś1 न मे श्रेयोऽस्ति जीवितुम्.

कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारा निराश्रया ।
जीवितुं स्पृहयेन्नारी साध्वीनामग्रतः स्थिता ॥ २९
इत्येवं बाष्पपूर्णाक्षी सखीजनवृता तदा ।
विललाप चिरं कालमुषा कमललोचना ॥ ३०
अनाथवत्तां रुदतीं सख्यः सर्वा विचेतसः ।
ऊचुरश्रुपरीताक्ष्य उषां सर्वाः समागताः ॥ ३१
दुष्टेन मनसा देवि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
क्रियते न च ते सुभ्रु कच्चिदुष्टं मनस्तव ॥ ३२

— After 28, K1. 3. 4 N2 V B D T4 G1. 2. 5 G(ed.) ins. :
1171* ईप्सितो वा यथा कोऽपि पुरुषोऽधिगतो हि मे ।

जाग्रतीव यथाहं स्यामवस्थेयं कृता मम ।

निशायां जाग्रती वाहं नीता केन दशमिमाम् ॥

[(L. 1) V3 B Ds D6 कश्चित् (for कोऽपि). — V3 B
Ds D6 T4 G1. 2. 5 om. line 2. N2 D3 transp. line 2
and line 3. — (L. 2) D3 यथैवाहम्; V1. 2 निशायां हि
(V2 तु); G(ed.) यथा चाहं (for यथाहं स्याम्). D2 स्वप्ने
पुंसावमुक्ताहम् (for °). V1. 2 om. lines 2^b-3^a. Bom.
Poona eds. [ए]वं (for [इ]यं). — K1. 3. 4 D1. 3-5 om.
line 3. — (L. 3) G1. 5 जानती (for जाग्रती). D2 जाग्रतीव
निशायां हि (for °). G2 किं तु (for केन).]

29 °) Ś1 -विधा (for कृता). — °) K4 उत्सहेत् (for
°हे). — °) T1. 2 G1. 3. 4 M कुलोपक्रोशनकरी. — °) K
N2 V1. 2 B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T1. 4 G3 कुलाङ्गारी; D3
कुलमारी (for कुलाङ्गारा). — °) K2-4 N2 V B2. 3 D2-4. 6
T2 G2 M1-3 जीवितं (for °तुं). D1-5 न स्पृहेन् (by
transp.).

30 °) Cal. ed. -गण- (for -जन-). K2 T1. 2 G -समा-
वृता (for -वृता तदा). M1-3 सखीगणसमावृता.

31 °) D3 जगुस्व- (for ऊचुरश्रु-). K2 -परीताङ्ग्य;
Bom. Poona eds. G(ed.) °ताक्षी (for °ताक्ष्य). — °) D4
समावृताः (for °गताः).

32 °) N1 चिन्तितं; T1. 2 G1. 3-5 M उषे ते (for दुष्टेन).
— °) K2 [अ]सुखम् (for [अ]शुभम्). — °) K2 N2 V3
B2. 3 D6 T4 G1. 2 तद्भवेत्; G5 न भवेत् (for न च ते). N1
क्रियते तच्छ्रुतं तेन. — °) K2 न प्रः; N1 V3 B3 T4 G1 न
च; D6 नष्ट-; T1 G3 M4 किंचिद् (for कश्चित्). K4 N2
V1 B1 Ds2 D2 शुभे (for तव). Ś1 कच्चिदुष्टमनुव्यतः; B2
न च दुष्टं मनः शुभे; Dn1 कच्चिदुष्टं मनः शुभे; G2 न दुष्टमन-
सस्तव. — After 32, N (except Ś1) T4 G1. 2. 5 ins. ;

उपास्वप्रः]

विष्णुपर्व

[107. 43]

स्वमयोगेन कल्याणि व्रतलोपो न विद्यते ।
 व्यभिचारेण ते देवि नास्ति कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ ३३
 मनसा चैव वाचा च कर्मणा च विशेषतः ।
 दुष्टा या त्रिभिरेतैस्तु पापा सा प्रोच्यते भुवि ॥ ३४
 न च ते दुष्यते भीरु मनः प्रजवितं सदा ।
 कथं त्वं दोषदुष्टा वै नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ३५
 यदि सुप्ता सती साध्वी शुद्धभावा मनस्विनी ।
 इमामवस्थां नीता त्वं नैव धर्मो विलुप्यते ॥ ३६
 यस्या दुष्टं मनः पूर्वं कर्मणा चोपपादितम् ।
 तामाहुरसतीं नाम सती त्वमसि भामिनि ॥ ३७
 कुलजा रूपसंपन्ना नियता ब्रह्मचारिणी ।

इमामवस्थां नीतासि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३८
 इत्येवमुक्तां रुदतीं बाष्पेणावृतलोचनाम् ।
 कुम्भाण्डदुहिता वाक्यं परमं त्विदमब्रवीत् ॥ ३९
 उपे यदुक्ता देव्यासि भर्तारं ध्यायती तदा ।
 समीपे देवदेवस्य स्मर भामिनि तद्वचः ॥ ४०
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य वैशाखे मासि यो निशि ।
 हर्म्ये शयानां रुदतीं स्त्रीभावमुपनेष्यति ॥ ४१
 भविता स हि ते भर्ता शूरः शत्रुनिर्वहणः ।
 इत्युवाच ततो हृष्टा देवी तव मनोगतम् ॥ ४२
 न हि तद्वचनं मिथ्या पार्वत्या यदुदाहृतम् ।
 तत्त्वं किमिदमत्यर्थं रोदिषीन्दुनिभानने ॥ ४३

C 9956
B 2. 118. 31
P 2. 118. 31

1172* प्रसभं देवि संयोगाद्यदि मुक्तासि भामिनि ।
 [Bom. Poona eds. G(ed.) देव- (for देवि). D₆ G₄
 सुप्ता (for मुक्ता).]

33 ^b) T₁. 2 वृत्त- (for व्रत-). K₁ -दोषो (for -लोपो).
 — D₃ om. 33^a. — After 33, N (except S₁) T₄ G₁. 2. 5
 ins. :

1173* न च स्वमकृतो दोषो मर्त्यलोकेऽस्ति सुन्दरि ।
 एवं विप्रर्षयो देवि धर्मज्ञाः कथयन्ति वै ॥
 [D₃ om. lines 1^a-2^a. — (L. 1) D₂ तव (for न च).
 K₃ D₂ स्वमे; N₁ सुप्त- (for स्वप्न-). — (L. 2) K₂ V₃ B
 D₆ T₄ विप्रर्षभा (for °धो). G₁. 5 एवं हि विप्रकर्षभा (for °).
 N₂ प्रवदन्ति (for कथयन्ति).]

34 ^a) D₄ वचसा (for वाचा च). — °) K₂ दुष्टा या
 त्रिप्रकारेण. — °) S₁ सा दुष्टा; D₄ पापास्ता (for पापा सा).
 K₂ V₃ B D₆ D₂. 3. 6 T₄ G₂. 5 M बुधैः; T₁ G₁. 3. 4 त्रिभिः;
 (for भुवि). T₂ पापा संप्रोच्यते त्रिभिः.

35 ^a) K₁. 3. 4 N₁. 2 V₁. 2 B D T₁. 4 G₂. 3. 5 दृश्यते;
 some Mss. दूष्यते (for दु°). — °) K₁. 4 Dn D₃. 6 T₄
 प्रचलितं; K₂ D₂ प्रियमिदं (for प्रजवितं). T₁. 2 G₂. 3 M
 मनो न चलितं क्वचित्; G₁. 4. 5 मनः प्रचलितं क्वचित्. — °)
 K₂ नु; G₃ च (for त्वं). K₁. 3. 4 N₁ V₁. 2 Dn D₁. 4. 5 T₄
 -संदुष्टा; K₂ -दुष्टा त्वं; N₂ B₁ D₃ D₂. 3 -दुष्टासि; G₂ -धर्मज्ञा
 (for -दुष्टा वै). S₁ कथं त्वं दुष्टदोषा वै. — °) D₃ व्रत- (for
 ब्रह्म-).

36 ^a) T₁ G₃ M₁-3 यदा; T₂ यथा (for यदि). G₁
 सुता (for सती). — °) D₅ प्राप्ता (for नीता). S (except
 T₄ G₅) [अ]सि (for त्वं). — °) S₁ G₄ कालो हि दुरतिक्रमः

(= 38¹).37 ^a) S₁ T₂ यस्य; K₁ D₄ G₄ यदा (for यस्या).38 ^b) D₃ व्रत- (for ब्रह्म-). K₂ N₂ V₃ B D₆ सर्वैः
 समुदिता गुणैः. — D₂ om. 38^a. — °) S₁ त्वं (for [अ]सि).39 ^a) K₁. 2 V₃ B₃ Dn D₄. 6 G₂ उक्त्वा (for उक्तां).
 S₁ इत्येवमुक्ता रुदती. — °) S₁ [अ]कुल- (for [अ]वृत्त-).
 V₃ B₃ D₆ बाष्पेणाकुलितेक्षणम्; T₁. 2 G₁. 4. 5 M₁. 3 बाष्प-
 व्याकुललोचनाम्. — D₄ om. 39^a. — °) G₂ वरं त्विदमथा-
 ब्रवीत्. — After 39, N (except S₁) T₄ G₁. 2. 5 ins. :1174* त्यज शोकं विशालाक्षि अपापा त्वं वरानने ।
 स्मृतं मे यदिदं वाक्यं याथातथ्येन तच्छृणु ॥[D₄ om. lines 1^a-2^a. — (L. 1) K₂ विपापा (for अ°).
 — (L. 2) N₁ G₁ श्रुतं (for स्मृतं). K₂ N₁ B₃ D₆ कार्यं
 (for वाक्यं). K₂ N₂ V₂ मे (for तच्च).]40 ^a) S₁ G₃ उक्तं (for उक्ता). N₁ वचनं (for देव्यासि).
 — °) D₃ ध्यायिनी (for ध्यायती). K₄ B₁ सदा; V₃ Dn
 सती (for तदा). — °) V₁ मानिनि (for भामिनि).41 ^a) K₁-पक्षे तु (for -पक्षस्य). — °) V₂ भामिनि (for
 यो निशि). — G₂ om. 41^a-43^b. — °) K₁ D₄ स्त्रीभावं
 (for रुदतीं). — °) K₁ D₄ यः पुमान्; N₁ स्त्रीधर्मम् (for
 स्त्रीभावम्). Bom. Poona eds. G(ed.) स्त्रीत्वं समुपनेष्यति.42 G₃ om. 42 (cf. v. 1. 41). — °) K₂ भविष्यति
 स ते भर्ता. — °) K₁ N₂ V B D₆ D₁. 2. 5. 6 T₄ G₁. 2 वचो
 (for ततो). T₁. 2 G₁. 5 M₁ हृष्टा; M₁-3 ज्ञात्वा (for हृष्टा).
 — °) K₁. 3. 4 N₂ V₁. 2 B₁. 2 D T₄ मनोनुगम्; V₃ रथम्;
 B₃ नुगा (for गतम्).

C 9957

B 2. 118. 32

P 2. 118. 32

इत्येवमुक्ता वचनं स्मृत्वा देवीवचस्ततः ।

अभवन्नष्टशोका सा बाणपुत्री शुभेक्षणा ॥ ४४

उषोवाच ।

स्मरामि भामिनि वचो देव्याः क्रीडागते भवे ।

यथोक्तं सर्वमखिलं प्राप्तं हर्म्यतले मया ॥ ४५

भर्ता तु मम यद्येष लोकनाथस्य भार्यया ।

व्यादिष्टः स कथं ज्ञेयस्तत्र कार्यं विधीयताम् ॥ ४६

इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डदुहिता पुनः ।

व्याजहार यथान्यायमर्थतत्त्वविशारदा ॥ ४७

न हि तस्य कुलं देवि न कीर्तिर्नापि पौरुषम् ।

कश्चिज्जानाति तत्त्वेन किमिदं त्वं विहन्यसे ॥ ४८

अदृष्टश्चाश्रुतश्चैव दृष्टः स्वप्ने त्वयानघे ।

कथं ज्ञेयो भवेद्भीरु सोऽस्माभी रतितस्करः ॥ ४९

येन त्वमसितापाङ्गे मत्तकाशिनि विक्रमात् ।

रुदती प्रसभं भुक्ता प्रविश्यान्तःपुरं सखि ॥ ५०

न ह्ययं प्राकृतः कश्चिद्यः प्रविष्टः प्रसह्य नः ।

नगरं लोकविख्यातमेकः शत्रुनिवर्हणः ॥ ५१

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसौ ।

न शक्ताः शोणितपुरं प्रवेष्टुं भीमविक्रमाः ॥ ५२

सोऽयमेतैः शतगुणो विशिष्टः शत्रुसूदनः ।

प्रविष्टः शोणितपुरं बाणमाक्रम्य मूर्धनि ॥ ५३

यस्या नैवंविधो भर्ता भवेद्युद्धविशारदः ।

कस्तस्या जीवितेनार्थो भोगैर्वा स्याच्छुभेक्षणे ॥ ५४

धन्यास्यनुगृहीतासि यस्यास्ते पतिरीदृशः ।

43 G₃ om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). — ^b) D₃ समुदाहृतम् (for यदु). — ^c) Ś₁ ऊर्ध्व; K_{2.3} Ñ₂ V₃ B₃ D_{1.2.5.6} G₄ सा त्वं (for तत्त्वं). K₂ Ñ₂ V₃ B₃ D₆ किमर्थम् (for किमिदम्). — ^d) V₁ वरानने (for निभा).

44 ^a) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T₄ एवमुक्ता तु वचनं; B₃ इत्येवमुक्ते वचने; Bom. Poona eds. G(ed.) एवमुक्ता तथा बाला. — ^b) T_{1.2} G₁ श्रुत्वा (for स्मृत्वा). Ś₁ स्वयम्; K₂ Ñ₂ B_{1.3} D_n D_{s1} D_{2.3.6} T₄ च तत्; B₂ तु तत्; T_{1.2} G_{2.4.5} तदा; M₂₋₄ चिरम् (for ततः). — ^d) B₂ D_s यशस्विनी (for शुभेक्षणा). K₁ D₄ बाणपुत्र्यम्बुजेक्षणा. — After 44, Ñ₂ V₃ ins.:

1175* स्मृत्वा तु वचनं देव्याः प्रत्युवाच सखीं तदा ।

45 ^b) Ś₁ प्रक्रीडिते; D_{n1} क्रीडागते (for ते). T_{1.2} G हरे (for भवे).

46 ^a) D_n स हि; D_{3.4} यो हि (for यदि). K₂ भर्ता च समयश्चैव. — ^c) K₂ देव्यादिष्टः; D_{2.4} आदिष्टः स (for व्यादिष्टः स).

47 ^b) Ñ₁ ततः (for पुनः). — ^d) D₃ अर्थान्तर- (for अर्थतत्त्व-).

48 ^b) K₁ D_{2.4} कीर्तितं; D_s D_{3.5} न कीर्ति (for न कीर्तिर्). — ^d) K₂ D_{1.5} एवं (for इदं). Ś₁ K₃ D_n D_{1.4} (marg.) विमुह्यसे; K₁ D₄ हि मन्यसे; D_s न मुह्यसे; G_{1.5} विभाव्यसे (for विहन्यसे).

49 ^b) D_n G(ed.) च यः (for त्वया). N (except Ś₁) T_{2.4} G_{1.4.5} शुभे (for [अ]नघे).

50 ^a) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} B D_n D_s D_{2-4.6} G_{3.4} M₄ येन त्वमसितापाङ्गे. — ^b) Ś₁ विक्रमे (for मात्). — T₂ om. 50^{cd}. — ^d) T₁ G_{1-3.5} M महत् (for सखि).

51 ^a) K Ñ_{1.2} V_{1.2} B D T_{2.4} G₁ [अ]सौ (for [अ]यं). — T₂ om. 51^b-53^a. — ^b) Ś₁ K₂ D₂ ते (for नः). D₃ यः प्रसह्य विवेश ह. — T₄ om. (hapl.) 51^c-53^b. — ^c) K₂ विख्यात (for तम्). — ^d) Ś₁ D_s एष (for एकः).

52 T_{2.4} om. 52 (cf. v. l. 51). — ^b) Ś₁ K_{1.2} Ñ₂ D₄ महाबलौ (for महौजसौ). — D_s om. (hapl.) 52^a-53^c. — After 52, D₆ T₁ G_{1.3-5} M₁₋₃ ins.:

1176* पुरीं शासति बाणे तु जित्वा शक्रं शचीपतिम् ।
[D₆ पुरं शासति बाणेऽस्मिन् (for ^a). G_{1.4.5} शत्रुं (for शक्रं).]

53 T₂ om. 53^a; T₄ om. 53^{ab} (for both, cf. v. l. 51). D_s om. 53^{abc} (cf. v. l. 52). — ^a) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V_{2.3} B D_{n1} D_s D_{1.2.5.6} T₁ G_{1.3} M_{1.3} शतगुणैर्; K₂ समगुणो; M₂ शतगुणं (for गुणो). — ^b) N (except Ś₁) चारि- (for शत्रु-). — ^d) Ś₁ बाणेन (for बाणम्). T_{1.2} G_{3.4} M_{2.3} बुद्धिमान् (for मूर्धनि). — After 53, S (except T₄; T₃ missing) ins.:

1177* को नु नाम जगत्सिन्धुनः कर्तुं महासुरे ।
शासत्येतत्पुरं देवि मनुष्यो जीवितस्पृहः ।
प्रविशेत्तमवज्ञाय बाणं किं वापि धर्षणम् ॥

54 ^b) K₃ V₃ भुवि (for भवेद्). — ^d) Ś₁ भोगे वा स्याच्छुभानने; T₁ Bom. Poona eds. G(ed.) भोगैर्वास्त्यम्बु जेक्षणे.

उषास्वप्रः]

विष्णुपर्व

[107. 61

प्राप्तो देव्याः प्रसादेन पार्वत्या मत्तकाशिनि ॥ ५५
 इदं तु ते कार्यतमं शृणु त्वं वै मयेरितम् ।
 विज्ञेयो यस्य पुत्रस्तु यन्नामा यत्कुलश्च सः ॥ ५६
 इत्येवमुक्ते वचने तत्रोषा काममोहिता ।
 उवाच कुम्भाण्डसुतां कथं ज्ञास्यामहे सखि ॥ ५७
 ततः सा चिन्तयाविष्टा वचनं प्राह दुर्वचः ।

चित्रलेखामप्सरसं प्रणयात्तां सखीं सखी ॥ ५८
 परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भामिनि ।
 भर्तारं यदि मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मत्प्रियम् ॥ ५९
 कान्तं पद्मपलाशाक्षं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 त्यक्ष्याम्यहं प्रियान्प्राणांस्ततः कमललोचने ॥ ६०
 चित्रलेखाव्रवीद्वाक्यमुपां तां हसती शनैः ।

C 9979
 B 2. 118. 55
 P 2. 118. 55

55 ^a) K Ñ1. 2 V1 B1. 2 (marg.) Ds D1-6 कन्दर्प-
 समविक्रमः ; V2. 3 B2. 3 Dn T1 कन्दर्पसमविग्रहः ; G5 कन्दर्पस्य
 च विग्रहम् .

56 Before 56, Ś1 ins. उषोवाच . — ^a) Ś1 कार्यमिदं
 (for 'तमं') . — ^b) Ś1 G5 यद्वै ; K1. 3 B2 Dn D1-5 T1
 G2. 3 M1 त्वं तन् ; K4 त्वं च ; Ñ2 Ds त्वं यन् ; V3 B3 D6
 T4 तद्वै (for त्वं वै) . K2 शृणुयास्तन्मयेरितम् ; V2 शृणु वै
 यन्मयोदितम् . — ^c) D2 ज्ञेयोऽयं (for विज्ञेयो) . Ds
 असौ (for तु) . — ^d) B3 यः ; D2 च ; G2 नः (for सः) .

57 ^b) K1 D4 तथा सा ; V3 तथोषा (for तत्रोषा) .
 — After 57^{ab}, T1. 2 G M ins. :

1178* तच्छरैश्च समाविद्धा भ्रान्तलोचनविक्रवा ।
 दशमन्यां समास्थाय निद्रासुखविमोहिता ॥

[(L. 2) M3 -विमोहिता (for -विमोहिता) .]

— ^c) Ñ1 B1 (marg.) उवाच वचनं रामां . — ^d) K1. 3. 4
 Ñ1. 2 V B D (except D2) T1. 4 G1-3. 5 M3 ज्ञास्याम्यहं
 (for 'महे') . — After 57, N (except Ś1) T1 G2. 5 ins. :

1179* त्वमेव चिन्तय सखि नोत्तरं प्रतिभाति मे ।
 स्वकार्ये मुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम् ॥
 उषाया वचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः ।
 उवाच रुदतीं चैव कुम्भाण्डतनया सखीम् ॥
 कुशला ते विशालाक्षि सर्वथा संधिविग्रहे । [5]
 अप्सरा चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥
 अस्याः सर्वमशेषेण त्रैलोक्यं विदितं सदा ॥
 एवमुक्ता तदैवोषा हर्षेणागतविस्मया ।
 तामप्सरसमानाय चित्रलेखां सखीं प्रियाम् ।
 कृताञ्जलिपुटा दीना उषा वचनमब्रवीत् ॥ [10]

[G5 om. lines 1-6 . — (L. 2) K2 Ñ1 V2. 3 B Ds Ds
 सर्वो (for लोको) . B1 लभे हि (for लभामि) . — (L. 3) K2
 दीनं (for रामा) . — (L. 4) D1 चोषां ; T4 G2 उपां (for
 चैव) . K4 Ñ1 om. lines 4^b-5^a . K3 V2 Dn D1. 2. 5 दुहिता
 (for -तनया) . T4 सखी (for सखीम्) . — D2 om. line 5 .
 — (L. 5) D3 सफला (for कुशला) . K3 D1. 3-5 त्वं ; Ds2 मे
 (for ते) . Ñ2 उवाच शिल्पकुशला (for ^a) . Ñ2 सर्वसंधिपु
 विग्रहे (for ^b) . — (L. 6) K2 V3 B2 D6 असौ ; G2 सखे

(for सखि) . — (L. 7) V3 B1. 3 Ds यस्याः (for अस्याः) .
 V3 B3 D6 अशेषं वै ; T4 G2. 3 इदं विश्वं (for अशेषेण) . T4 ते श्रुतं
 (for विदितं) . V3 B3 D6 त्विदम् (for सदा) . G2. 5 विदितं
 तच्छुचिस्मिते (for ^b) . — (L. 8) V2 -विक्रवा (for -विस्मया) .
 K2 हर्षेणागतविमोहिता (for ^b) . — (L. 9) Ñ1 आभाष्य (for
 आनाय्य) . K3 तामाह त्वरिता तत्र (for ^a) . V1. 2 सखीं प्रति ;
 G2. 5 प्रियां सखीम् (by transp.) . — K2 Ñ1 om. line 10 .
 Before line 10, Ñ2 ins. वैशंपायन उवाच . — (L. 10) G5
 वचनं चेदमब्रवीत् (for ^b) .]

B Ds cont. :

1180* सा तच्छ्रुत्वा तु वचनमुषायाः परिकीर्तितम् ।
 आश्वासयामास सखीं बाणपुरीं यशस्विनीम् ॥

58 K2 om. (hapl.) 58. K1. 3. 4 Ñ3 V Dn D1-3. 5. 6
 T4 G2 om. 58^{ab} . Ñ2 reads 58^{ab} after 60 . — ^a) Ñ1. 2 B
 Ds D4 ततः सा विस्मयाविष्टा . — ^b) Ñ1 B3 Ds D4 T1. 2. 4
 G1. 3-5 M1. 3 दुर्वचम् (for 'च') . Ñ2 B1. 3 प्राव्रवीदुर्वचं
 (Ñ2 'दुत्तरं' वचः . — ^d) N (except Ś1 ; K2 om.) G2
 सखीमिदम् (K3 'मिव') (for सखीं सखी) .

59 T1 om. (hapl.) 59^a-62^b . Before 59, D6 G2
 ins. उषा . G2 reads 59^{ab} twice . — ^a) G1 वाक्यं मे
 (by transp.) . — ^d) K2 सुप्रियम् ; D3 चेत्प्रि (for
 मत्प्रि) .

60 T1 om. 60 (cf. v. l. 59) . Ś1 om. 60^{ab} . — ^a)
 G3 पद्मपत्र ; M3 प्रियं पद्म (for कान्तं पद्म) . T2 G1 M1. 2. 4
 पद्मपत्रविशालाक्षं . — ^b) K1 D4 -गामिनम् (for -विक्रमम्) .
 — ^c) Ś1 K1. 3. 4 V1. 2 D1. 2. 4. 5 T4 G2 ततः (for प्रियान्) .
 D3 त्यक्ष्याम्यद्य ततः प्राणम् . — ^d) K1. 3. 4 V1. 2 D (except
 D6) अचिरात्तनु (D1 'तु सु' ; D3 'च सु' मध्यमे ; T4 G2
 M4 नात्र कार्या विचारणा . — After 60, Ñ2 reads 58^{ab} .

61 T1 om. 61 (cf. v. l. 59) . Before 61, V2 ins.
 वैशंपायनः . — ^b) N (except Ś1 K2) T4 G1. 3. 5 M3 हर्षयती
 (for तां हसती) . — ^c) Ś1 शक्यम् (for शक्यते) . T3
 (for तां हसती) . — ^d) K1 कर्तुं ; V3 दातुं ; Ds. 6
 ऽस्मासु (for 'भिर') . — After 61, N (except Ś1)
 ज्ञातुं ; T2 वक्तुं (for वेत्तुं) . — After 61, N (except Ś1)
 T4 G2. 5 ins. :

C 9980
B 2. 118, 55
P 2. 118, 55

नैपोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वेतुं भामिनि सुव्रते ॥ ६१
किं तु शक्यमिदं कार्यं बुद्धिपूर्वं मया सखि ।
प्राप्तुं तच्छृणु मे वाक्यं यथा काममवाप्स्यसि ॥ ६२
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेन रूपेणाभिजनेन च ॥ ६३
यथाप्रधानांस्तान्सर्वानालिखिष्याम्यहं सखि ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥ ६४

सप्तरात्रेण ते भीरु दर्शयिष्यामि तानहम् ।
ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्तारं प्रतिलप्स्यसे ॥ ६५
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वालेख्यगतांस्तु तान् ।
चित्रपट्टगतान्मुख्यानां नयामास शोभना ॥ ६६
ततः प्रास्तीर्य पट्टं सा चित्रलेखा स्वयंकृतम् ।
उषाया दर्शयामास सखीनां च विशेषतः ॥ ६७
एते देवेषु ये मुख्यास्तथा दानववंशजाः ।

1181* न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः ।

न देशतश्च विज्ञातः स हि चोरो मया सखि ॥

[(L. 1) Ds T₁ G_{2.5} शीलेन (for वर्णेन). N₂ कुलेन न च वर्णेन (for ^a). Ds T₁ G₂ वर्णेन (for शीलेन). K₂ स्व- (for न). G₅ न रूपेण न वर्णतः (for ^b).]

62 T₁ om. 62^{ab} (cf. v. l. 59). N₂ om. (hapl.) 62^a-64^b. G₁ om. 62. — ^a) K_{1.3} V_{1.3} B_{1.3} Dn Ds D_{1.3} यथा कर्तुं; K₂ V₂ D₂ इदं कर्तुं; K₄ B₂ D₅ G₄ मया कर्तुं; T₄ om.; M₄ यथा कार्यं (for इदं कार्यं). N₁ किं त्वशक्यमिदं कर्तुं. — ^b) K₄ यथा (for मया). — B₁ om. (hapl.) 62^c-64^b. — ^c) S₁ किं तु (for प्राप्तुं). — After 62^{ab}, D_{1.5} ins.:

1182* उषां हर्षयती शनैः ।

यथा च शक्यतेऽस्माभिर्.

— D₁ reads 62^a twice. — ^a) T_{1.2} G₃ M फलम् (for कामम्). S₁ यथा कार्यमिदं शुभे; K₂ उषे हर्षपरायणा.

63 N₂ B₁ om. 63 (cf. v. l. 62). — ^c) S₁ विशिष्टा ये (by transp.); K₄ ये वै सृष्टाः; M₁₋₃ यो विशिष्टः. — ^d) — ^d) D₃ विभवेन (for [अ]भिजनेन).

64 N₂ B₁ om. 64^{ab} (cf. v. l. 62). — ^a) K_{1.3.4} Dn D₅ प्रधानं तांसु; N₁ V_{1.2} B₂ Ds D_{2.4} G_{2.5} प्रधानतः; D₁ G_{1.4} प्रभावं तांसु; D₃ प्रभावतः (for प्रधानांस्तान्). V₃ B₃ D₆ सर्वोस्तान् (by transp.). K₂ यथाप्रधानं सर्वोस्तान्. — ^b) K₂ अभिलेक्ष्यामि; D₃ विलिखिष्यामि (for आलिखि). — ^d) B₁ प्रबला (for प्रवरा).

65 ^a) T_{1.2} G_{1.3.4} M₁₋₃ तान्सर्वान् (for ते भीरु). — ^b) S₁ K₃ N₁ Dn D₃ [अ]हं प्रियम्; K₁ D₄ तानिह; T_{1.2} G_{1.3-5} M₁₋₃ [अ]हं पटे; M₄ ते पटे (for तानहम्). — ^c) S₁ सत्यात्वाः; K₁ D₂ सदृशं; K₂ चित्रस्थं; V₃ D₃ पटस्थं; Cn पादस्थं (for पटस्थं). K₄ ततो यदृच्छया ज्ञात्वा; T_{1.2} G_{1.3-5} M ततः पटस्थं विज्ञाय. ❧ Cn पादस्थं चित्रफलकस्थम् । ❧ — ^d) N₁ Dn₁ Ds₂ D_{6.6} T_{1.2} G₁₋₃ M पत्स्यसे (for लप्स्यसे). — After 65, Ds₁ ins.:

1183* न दर्शये यदि सखि तर्हि वह्निमहं विशे ।

Ds₁ cont. : K_{1.3.4} N₂ V B Dn Ds₂ D₁₋₆ T₄ G_{1.2.5} ins. after 65 :

1184* सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषाहितचिकीर्षया ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम् ॥
ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समन्ततः ।

[Before line 1, N₂ ins. वैशंपायनः. — (L. 1) V₂ सा चित्रलेखा संप्राप्ता (for ^a). K₁ Ds D₄ प्रिय-; B₁ हर्ष- (for -हित-). G₁ उत्पपात चिकीर्षया (for ^b). — (L. 2) B₁ सखीं शुभाम्; G_{1.5} प्रियां सखीम् (by transp.). — Ds₁ om. line 3. — (L. 3) T₄ [अ]लिख्य (for [अ]लेख्यं).]

While T_{1.2} G_{3.4} M ins. after 65; D₆ T₄ G_{1.5} ins. after line 2 of 1184* an addl. colophon [Adhy. name : D₆ M₄ बाणयुद्धम्; T_{1.2} G_{1.3} उषास्वप्न(G₃ सुप्त)दर्शनम्. — Adhy. no : T₁ G₃ 246; T₂ G₁ 248; T₄ 216; G₄ 249; G₅ 247; M₁₋₃ 210; M₄ 209].

66 Before 66, T_{1.2} G₃ M₁₋₃ ins. वैशंपायन उवाच. — ^b) S₁ नृपान्; T₁ G₃ M अमून् (for तु तान्). — ^c) T_{1.2} G_{1.3-5} M पटे चित्र- (for चित्रपट्ट-). S₁ सर्वान् (for मुख्यान्).

67 G₃ om. 67-71. — ^a) D₃ प्रसार्यं (for प्रास्तीर्य). S₁ तं पट्टं; D₄ पट्टं तं; T_{1.2} G_{1.4.5} M च पटं (for पटं सा). — ^b) T₂ G_{1.3-5} M स्वलंकृतम्; T₄ G₂ कृतं स्वयम् (for स्वयंकृतम्). — After 67^{ab}, T_{1.2} G_{1.4.5} M ins.:

1185* अत्युज्ज्वलं महाचित्रं पिङ्गवर्णविभूषितम् ।

[M पटं (for पिङ्ग-).]

68 G₃ om. 68 (cf. v. l. 67). — ^a) V₃ ततो (for एते). — ^d) T₂ G_{1.5} गन्धर्वाणां (for राक्षसानां). N₂ K_{1.3.4} V_{1.2} Dn D_{1-3.5} T₄ G₂ समन्ततः (for च सर्वशः). D₄ रक्षसां च समन्ततः. — After 68, K_{1.3.4} N₂ V B D T₄ G_{1.2.5} ins.:

1186* गन्धर्वासुरदैत्यानां ये चान्ये भोगिनः स्मृताः ।
[D₄ गन्धर्वाप्सरसां चैव; G_{1.5} राक्षसासुरदैत्यानां (for ^a). Ds D₃ भोगिनां (for नः). V₁ स्मृताः (for स्मृताः). V₃ B₃

उषास्वप्नः]

विष्णुपर्व

[107. 75

किंनरोरगयक्षाणां राक्षसानां च सर्वशः ॥ ६८
 मनुष्याणां च सर्वेषां ये विशिष्टतमा नराः ।
 तदेतान्पश्य सर्वास्त्वं यथाभिलिखितान्मया ॥ ६९
 यस्ते भर्ता यथारूपो यथाभिलषितः सखि ।
 तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं दृष्टवत्यसि ॥ ७०
 ततः क्रमेण सर्वास्तान्दृष्ट्वा सा मत्तकाशिनी ।
 अतीत्य च यदूनसर्वान्ददर्श यदुनन्दनम् ॥ ७१
 तत्रानिरुद्धं दृष्ट्वा सा विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

अब्रवीच्चित्रलेखां तामयं चोरः स वै सखि ॥ ७२
 येनाहं दूषिता पूर्वं स्वप्ने हर्म्यगता सती ।
 सोऽयं विज्ञातरूपो मे कुतस्त्यस्तस्करः शुभे ॥ ७३
 चित्रलेखे वदस्वैनं तच्चतो मम शोभने ।
 गुणशीलाभिजनतो नाम किं चास्य भामिनि ॥ ७४
 चित्रलेखोवाच ।

अयं त्रैलोक्यनाथस्य नप्ता कृष्णस्य धीमतः ।
 भर्ता तव विशालाक्षि प्राद्युम्निर्भीमविक्रमः ॥ ७५

C 9998
 B 2. 118. 72
 P 2. 118. 72

D₅ ये च नागवरात्मजाः (for ^०).]

69 G₃ om. 69 (cf. v. l. 67). — ^a) Ś₁ मानुषाणां
 (for मनुष्याणां). — ^b) K₂ Ñ₁ T₂ G₁ M-तरा (for तमा).
 Ś₁ G₄ भुवि (for नराः). T₁ ये विशिष्टास्तु दानवाः. — ^c)
 Dn₁ D₅ T₁. 2. 4 G₁. 4. 5 M तान्; G₂ damaged (for तद्).
 T₄ देवान् (for एतान्). K₁ D₄ तु; Ñ₂ तान् (for त्वं). — ^d)
 Ś₁ [अ]भिलषितान्; V₂. 3 B₃ D₆ विलिखितान्; Bom. Poona
 eds. G(ed.) [ए]व लिखितान् (for [अ]भिलि^०). T₁. 2 G₁. 4. 5
 M यथारूपं म(M₁. 2 ^aपान्म)या कृतान्.

70 G₃ om. 70 (cf. v. l. 67). — ^b) G₂ हि लिखितः
 (for [अ]भिलषितः). K Ñ₁. 2 V B Dn Ds D₁. 2. 5. 6 T₄
 मयाभिलिखितः सखि; Bom. Poona eds. स मया लिखितः सखि.
 — ^c) K₂ Ñ₂ B₁ D₆ T₁. 2 G₁ M-जानीष्व (for ^०हि).

71 G₃ om. 71 (cf. v. l. 67). — ^a) Ś₁ तान्सर्वान्
 (by transp.); D₃ दृष्ट्वा तान्. — ^b) D₃ सर्वान् (for दृष्ट्वा).
 Ś₁ [इ]मान्; T₁ M [उ]वा (for सा). K₁. 2. 4 D₃-5 का-
 (K₁-गा)मिनी (for काशिनी). — After 71^{ab}, Ñ₂ V B
 Ds ins. :

1187* देवदानवगन्धर्वविद्याधरगणानथ ।

[V₃ B₂ -गन्धर्वान् (for ^०र्व).]

— ^c) T₄ बहून् (for यदून्). — ^d) T₁. 2 G₁. 4. 5 M दृष्ट्वा
 विष्णुं (T₂ ततो दृष्ट्वा) सनातनम्. — After 71, D₆ T₁. 2
 G₁. 2. 4. 5 M ins. :

1188* बलभद्रमथो दृष्ट्वा प्रद्युम्नमथ सात्यकिम् ।
 ददर्श यदुसिंहं तं पौत्रं विष्णोर्महात्मनः ।
 अनिरुद्धं रणे रुद्धं पञ्चबाणमिव स्थितम् ॥
 पटे स्थितं ततो दृष्ट्वा वीरं चित्रात्मना यदुम् ।

[(L. 1) M₁-3 ततो (for अथो). — (L. 3) T₁ M-3 अव-
 (for इव).]

72 ^a) K₂ मत्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) Cal. ed. विस्मया-
 लुल्ललोचना. — ^c) K₁. 3. 4 Ñ₂ V₁. 2 B₂. 3 D (except
 D₆) T₁. 4 उवाच (for अब्रवीत्). K₁ D₄ सा (for ताम्).

— ^d) K₁ Ñ₂ V₁. 2 B₁. 3 Ds D₂-4 G₁. 5 मे; D₆ Cal. ed.
 ते (for वै).

73 ^{ab}) V₂ B₃ D₆ स्वप्ने पूर्वं (by transp.). T₁. 2 G₁. 3
 M₁-3 येन त्वालिङ्गिता चासि (for ^a). K₁ Ñ₂ V₃ B₁ Ds
 D₃. 6 T₁. 2 G₁. 3. 4 M सखि (for सती). — ^c) G₄ अयं
 (for मे). — ^d) T₁. 2 G₁. 3. 4 कृतस्त्रस; M कुतोऽयं (for
 कुतस्त्यस). N (except Ś₁) G₂ कुतोऽयं (K₂ V₁. 3 B₃
 D₂. 6 कोऽयं वै) रतितस्करः; T₄ G₅ कुतस्त्योऽयं हि तस्करः.

74 ^b) Ś₁ वद (for मम). T₁. 2 G₁. 3-5 क्षिप्रमेव वरान-
 (T₁ ^०ङ्ग)ने; M क्षिप्रं मम वरानने. — ^c) G₁ M₁ कुल- (for
 गुण-). — ^d) Ñ₁ कामिनि; D₂ शोभने (for भामिनि).
 — After 74, Ś₁ K₁. 2 Ñ₂ V B Ds D₁. 2. 4-6 T₄ G₁. 2. 4. 5
 ins. :

1189* ततः पश्चाद्विधास्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ।

[G₅ ततः पश्चाद् (for कार्यस्यास्य). K₂ D₁. 5 विनिर्णयम्
 (for ^०श्चयम्).]

75 T₁ G M G(ed.) ins. after the ref. : T₂ after
 74 :

1190* देवदेवो जगन्नाथः साक्षाच्चक्रगदाधरः ।
 दानवानां रणे हन्ता विष्णुर्जिष्णुर्जगत्पतिः ॥
 यो विक्रमं जगन्नाथस्त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 निजैकपदपद्मे यो निलीनमकरोद्विशुः ।
 तस्यायं देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाभूतः ॥

[(L. 1) T₁ G₃ M₁-3 (all also as in text) शङ्ख- (for
 चक्र-). — (L. 4) M निजैकपादकमले (for ^a). T₁ M प्रभुः
 (for विशुः).]
 — ^c) Ś₁ अयं हि लोके विख्यातः. — For 75^{ab}, T₁. 2 G M
 subst. :

1191* पौत्रः कृष्णस्य विख्यातः सर्वलोकेषु भामिनि ।
 — ^c) T₂ G₁ विशालाक्षः (for ^०क्षि). Ś₁ नास्मानिरुद्धो भर्ता
 ते. — G₃ om. (hapl.) 75^a-78^a.

76 G₃ om. 76 (cf. v. l. 75). K₂. 4 om. 76^{ab}. — ^c)

107. 76]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 9999
B 2. 118. 73
P 2. 118. 73

न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति पराक्रमे ।

उत्पाद्य पर्वतानेष पर्वतैरेव शातयेत् ॥ ७६

धन्यास्यनुगृहीतासि यस्यास्ते यदुपुंगवः ।

ज्यक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः पतिः ॥ ७७

उषोवाच ।

यद्येनं मे विशालाक्षि भर्तारममरोपमम् ।

अद्य नानयसि क्षिप्रं प्राणांस्त्यक्ष्याम्यहं शुभे ॥ ७८

उषाया वचनं श्रुत्वा चित्रलेखाब्रवीद्वचः ।

K2 V1 Dn1 D5 G2.5 M4 [अ]स्ति (for [अ]स्य). — ^b)
K3 D5 T4 M1.3 Sस्य (for सस्ति). — ^a) G5 M4 पर्वतान्
(for तैर्).77 G3 om. 77 (cf. v. l. 75). — ^b) Ds यस्यास्ते पति-
रीदृशः; T1.2 G1.2.4.5 M यस्या भर्तार्यमीदृशः. — ^a) S
(G3 om.; T3 missing) सदृशः स (G1.4 शस्तु) जगत्पतेः.78 G3 om. 78^a (cf. v. l. 75). After the ref.,
K1.3.4 Ñ2 V B D T4 G1.2.4.5 ins.:1192* त्वमेवात्र विशालाक्षि योग्या भव वरानने ।
अशक्या हि गतिश्चान्या अगत्या मे गतिर्भव ॥
अन्तरिक्षचरा च त्वं योगिनी कामरूपिणी ।
उपायशिल्पकुशला क्षिप्रमानय मे प्रियम् ॥
उपायश्चिन्त्यतां भीरु अप्रतर्क्यं प्रिये सुखम् । [5]
सिद्धार्था संनिवर्तस्व येनोपायेन सुन्दरि ॥
भवेदापत्सु यन्मित्रं तन्मित्रं शस्यते बुधैः ।
कामार्ता चास्मि सुश्रोणि भव मे प्राणधारिणी ॥[(L. 1) K1 D3.4 चैव; V3 B3 D6 मम (for भव).
— (L. 2) K8.4 B1.2 Dn D1.5 G2 न शक्या हि; D3 अन्य-
त्रापि (for अशक्या हि). D3 अन्यत्रापि गतिर्नान्या (for ^a).
— (L. 3) V1.2 B1.2 Ds D1 -चरी; V3 B3 D6 -गता (for
-चरा). D5 अन्तरिक्षं चरित्वा त्वं (for ^a). V2 -चारिणी (for
-रूपिणी). — (L. 4) D1.5 G2 उपायस्यास्य कुशला (for ^a).
D3 पतिम् (for प्रियम्). — G1 om. lines 5-8. — (L. 5)
K1 D4 (marg. as above) संप्रतीक्षे; Ñ2 Ds संप्रतर्क्यं; D3
संप्रत्येव (for अप्रतर्क्यं). — (L. 7) K3 कथ्यते (for शस्यते).]
— ^a) T2 G1 अद्य (for यदि). — ^c) D1 T1.2 [आ]नयसे
(for ँसि). K4 अद्यैव चेन्नानयसि. — ^a) S1 [अ]हं प्रियान्;
T1.2 G M शोभने (for [अ]हं शुभे).79 ^b) इदम् (for वचः). — K2 om. 79^a.80 ^a) S1 K1.3.4 Ñ2 V2 Dn Ds D1.3-5 T1.4 G2.
4.5 नगरी (for ँरं). — ^a) D1.5 सुरैरपि (for विशेषतः).
— After 80, N (except S1 Ñ1) T4 G2.4.5 ins.:

श्रोतुमर्हसि कल्याणि वचनं मे शुचिस्मिते ॥ ७९

यथा बाणस्य नगरं रक्ष्यते देवि सर्वतः ।

द्वारकापि तथा भीरु दुराधर्षा विशेषतः ॥ ८०

न च शक्यमविज्ञातैः प्रवेष्टुं द्वारकां पुरीम् ।

आत्मानं मां च रक्षस्व पितरं च विशेषतः ॥ ८१

उषोवाच ।

अनिरुद्धस्य वदनं पूर्णचन्द्रानिभं सखि ।

यद्यहं तं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ ८२

1193* अयस्सयप्रतिच्छन्ना गुप्तद्वारा च सा पुरी ।
गुप्ता वृष्णि कुमारैश्च तथा द्वारकवासिभिः ॥
प्रान्ते सलिलसंयुक्ता विहिता विश्वकर्मणा ।
रक्ष्यते पुरुषैर्वोरैः पद्मनाभस्य शासनात् ॥
शैलप्राकारपरिखादुर्गमार्गप्रवेशिनी । [5]
सप्तप्राकाररचिता पर्वतैर्धातुमण्डितैः ॥[L. 1) K3 अश्मसंघ-; D2 अयोमयैः; D4 अश्मयन्त्र-; D4
यसाद्यदु- (for अयस्सय-). K2 सदा; D6 तथा (for च सा).
— (L. 2) K2 वृत्ता (for गुप्ता). D2.3 [अ]न्यैर्द्वार- (for
द्वारक-). K2 Ñ2 V3 B2 D6 तथा द्वारामिरक्षिभिः; K3 द्वारकावा-
सिभिस्तथा (for ^b). — (L. 3) D2 -संपूर्णा (for -संयुक्ता).
— (L. 4) K3.4 Dn Ds D1.5 सद्विहैर् (for पुरुषैर्). K2 V3
B2.3 D6 रक्ष्यते (K2 क्षिता) पुरुषव्याघ्रैः (for ^a). — (L. 5)
K1.3.4 Dn D4 -प्रदर्शिनी; K2 G4.5 -प्रवेशना; D3.5 -प्रदर्शिनी
(for -प्रवेशिनी).81 ^a) S1 न शक्यमपरिज्ञातैः; K2 V3 B3 D3 शक्या सा
न ह्यवि. — ^b) K2 B2 T2 G1.4.5 M प्रवेष्टुं द्वारका पुरी.
— After 18^{ab}, T1.2 G M ins.:1194* नानुयोक्ष्यसि मां देवि साहसेऽस्मिन्तु कर्मणि ।
ततो विरम बुद्धिं त्वं दुःप्रापात्स्वप्नवस्तुनः ॥[(L. 1) T2 G1.3 -युद्धि च (for -योक्ष्यसि). — (L. 2) T3
G1.2 4.5 ततो विरम दुर्बुद्धिं (T2 G1 बुद्ध्या त्वं) (for ^a).]
— ^c) Dn1 रक्ष त्वं (for रक्षस्व). — ^a) T1.2 G1.3 M बाणं
दैत्यपतिं शुभे.82 S1 M4 om. the ref. After the ref., Ñ (except
S1 Ñ1) T4 G1.2.4.5 ins.:

1195* तव योगप्रभावेण शक्यं तत्र प्रवेशनम् ।

किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि कारणम् ॥

[(L. 1) K2 सम्यक्; D4 शिवं (for शक्यं). — (L. 2)
K1 -वृथालापं; D2.5 -प्रलापेन (for वि). B1 बहुना किं प्रला-
पेन; D4 G1.4.5 किमेव बहुलापेन (for ^a). K2 V3 B3 D6
बहुना किं प्र (V3 B3 वि)लापेन प्रतिज्ञा श्रूयतां मम.]

उपास्यप्रः]

विष्णुपर्व

[107. 86

यदि त्वं मे विजानासि सख्यं प्रेम्णा च भाषितम् ।
क्षिप्रमानय मे कान्तं प्राणांस्त्यक्ष्यामि वा प्रियान् ८३
चित्रलेखोवाच ।

एषा गच्छाम्यहं भीरु प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ।

भर्तारमानयाम्यद्य तव वृष्णिकुलोद्भवम् ॥ ८४

सा वचस्तथ्यमशिवं दानवानां भयावहम् ।

उक्त्वा चान्तर्हिता क्षिप्रं चित्रलेखा मनोजवा ॥ ८५

तृतीये तु मुहूर्ते सा नष्टा बाणपुरात्तदा ।

C 10023
B 2. 118. 96
P 2. 118. 96

— ^δ) K1. 3. 4 Ñ1. 2 B1. 2 D (except D6) T4 G4. 5 -सम-
प्रभम् (for -निभं सखि). — ^ε) Ñ1 च न; V3 B3 D6 नैव
(for तं न). — ^α) D1. 5 गच्छेयं; G4. 5 गच्छामि (for
यास्यामि). — After 82, N (except S1 Ñ1) T4 G2. 4. 5
ins. :

1196* दूतमासाद्य कार्याणां सिद्धिर्भवति भामिनि ।

तस्मादौत्येन मे गच्छ जीवन्तीं मां यदीच्छसि ॥

[(L. 1) K2 कल्याणि; B1 कार्याणि (for °णां). — (L. 2)
K2 Ñ2 V3 B1 Dn T4 G4. 5 गच्छ त्वं; B2 गच्छस्व; D3 तां
गच्छ (for मे गच्छ). K2 मां जीवय यशस्विनि (for °).]

83 ^α) K2 Dn मे (for त्वं). S1 अभि-; K2 Dn2 त्वं
वि-; K3 न वि-; K4 D5 मे न; Ñ1 T1 G3 मेऽभि-; T2
G1. 4 नाभि- (for मे वि-). — ^δ) K1. 2 सखी-; Dn सख्यं;
D2 सखि; D3 T2 G4. 5 सख्या; T1 G3 सख्या: (for सख्यं).
S1 G4. 5 [अ]भि-; Dn D1. 2. 5 सु- (for च). — ^α) K2
[अ]हं न चेत्; Ñ1 तेऽग्रतः (for वा प्रियान्). K1. 3. 4 Ñ2. 3
V B D T4 G2. 4. 5 तवा (G4 त्वाम)स्मि शरणं गता.
— After 83, N (except S1 Ñ1) T4 G2. 4. 5 ins. :

1197* जीवितस्य हि संदेहं क्षयं चैव कुलस्य च ।
कामार्ता हि न पश्यन्ति दूषणं वै कुलस्य च ॥
प्रयत्नो युज्यते कार्येऽपि विना शास्त्रनिर्दर्शनम् ॥
त्वं च शक्ता विशालाक्षि द्वारकायाः प्रवेशने ।

संस्तुतासि मया भीरु कुरु मे प्रियदर्शनम् ॥ [5]

[(L. 1) K2 Ñ2 B3 स्वजनस्य (for [ए]व कुलस्य). — (L.
2) D5 प्रणश्यन्ति (for न पश्यन्ति). D5 (marg.) Bom.
Poona eds. G(ed.) कामिन्यो मदविकृताः (for °). — After
line 2, Ñ2 V1 Dn ins. :

1197A* यद्यद्धि युज्यते कर्म तत्तदिष्टं हि कामिनाम् ।

[Dn कामैस् (for कर्म).]

— (L. 3) K2 प्रपन्नो मुह्यते कार्येषु (for °). D4 कार्य- (for
शास्त्र-). K2 विनिर्णयः (for निर्दर्शनम्). — V3 om. lines
4-5. — (L. 4) V1 तत्त्वं (for त्वं च). K2 B3 D6
द्वारवत्याः; D4 G6 °कायां (for °कायाः). K Ñ2 V3 Dn D1.
3-5 G4 om. line 5. — (L. 5) D6 कुरुष्व (for कुरु मे).]

84 K1 Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-3. 5 T4 G2. 4. 5 ins.
after the ref. : D4 cont. after 1197* :

1198* सर्वथा संस्तुता तेऽहं वाक्यैरमृतकल्पकैः ।

कारिता च समुद्योगं प्रियैः कान्तैश्च भाषितैः ॥

[(L. 1) K2 प्रस्तुता (for सं). G2 त्वेवं; G5 वै त्वं (for

तेऽहं). Ñ2 V1 -कल्पिभिः; D4. 5 (marg.) G2. 4 -कल्पितैः
G5 -सोदरैः (for -कल्पकैः). K2 कर्तव्ये मितभाषिणि (for °).
— (L. 2) K2 सखि (for प्रियैः).]

— ^α) M1-3 उपे (for एषा). — ^δ) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1. 2
B3 Dn Ds D3. 4. 6 T4 G5 क्षिप्रं तां; K2 प्रवेक्ष्ये; D1 क्षिप्रतो;
D2 क्षिप्रं तद्; D5 T1 क्षिप्रं वै (for प्रविश्य). V3 G4 क्षिप्रं
त्वां (G4 वै) द्वारकां प्रति; B1. 2 क्षिप्रं द्वारवतीं पुरीम्. — ^α)
V1 वृष्णिवंश- (for तव वृष्णि-). K1 Ñ1. 2 B1. 2 T1. 2 G1. 3
M -कुलोद्भवम् (for °द्भवम्). — After 84, N (except S1
K1 Ñ1) T4 G2. 4. 5 ins. :

1199* अनिरुद्धं महाबाहुं प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ।

85 V3 om. 85^{ab}. — ^α) K3. 4 Dn D1-5 एवं च; D6
T1. 2 G1-3 M अखिलं; G4. 5 अतुलं (for अशिवं). — ^δ)
K3. 4 Dn1 D1. 5 (marg. by corr. as in text) यादवानां
(for दानं). S1 Ñ1 महात्मनाम्; D3 दुरात्मनाम् (for भया-
वहम्). T1. 2 G1. 3-5 M दानवेश्वरकन्यकाम् (G3 °काः).
— After 85^{ab}, D4 ins. :

1200* यादवानां तथैवाहं कुलोद्भूतसमुद्भवम् ।

— ^α) V3 B3 D2. 6 इत्युक्त्वा; D4 उल्लेख (for उक्त्वा च).
K1. 2 इत्युक्त्वान्तर्हिता तत्र. — ^α) G2 जवेन सा (for मनो-
जवा). — After, 85, N (except S1 K2 Ñ1) T4 G2. 4. 5
ins. :

1201* सखीभिः सहिता ब्रूया चिन्तयन्ती स्थिता तु सा ।

[D2 हृष्टा; D3 [अ]न्यूषा; D4 तूषा; G5 चोषा (for ब्रूषा).
K1 D4 स्थिता च सा; Ds2 G2 स्थिता नु सा; D2 स्थिता तदा; D3
स्थिता शुभा; Bom. Poona eds. G(ed.) तु सा स्थिता (for
स्थिता तु सा). V3 B1. 2 D6 चिन्तयामास तं पतिम् (for °).]

86 ^α) Ñ2 मुहूर्तेन (for °ते सा). G4. 5 तृतीयेन मुहूर्तेन.
— ^δ) K2 गत्वा; D4 त्यक्त्वा; T2 गता (for नष्टा). S1 बाण-
पुरे; K3 सुता (for °पुरात्). Ñ2 सा चचाल पुरात्तदा; D2
सखीप्रियचिकीर्षया. — After 86^{ab}, Ñ2 V B Dn Ds D2. 6
T4 G2. 4. 5 ins. :

1202* सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ।

[D1 चित्ते सदाशिवं देवं (for °).]

— ^α) K2 तत्क्षणं (for क्षणेन). — ^α) S1 वृष्णि- (for कृष्ण-).

87 G2 om. (hapl.) 87^{ab}. — ^α) T1. 2 G3-5 M कैला-
सशिखरप्रलयैः. — ^δ) G2 प्राकारैर् (for प्रासादैर्). — ^α) S1
तत्र; T1. 2 G1. 3 M एका; Bom. Poona eds. G(ed.) रम्या

C 10024
B 2. 118. 97
P 2. 118. 97

क्षणेन समनुप्राप्ता द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ ८६
कैलासशिखराकारैः प्रासादैरुपशोभिताम् ।

ददर्श द्वारकां चैव दिवि तारेव संस्थिताम् ॥ ८७

इति श्रीहरिवंशे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्वारवतीमध्ये प्राकारैरुपशोभितम् ।
ददर्श भवनं यत्र प्राद्युम्निरवत्सुखम् ॥ १

ततः प्रविश्य सहसा भवनं तस्य तन्महत् ।
ददर्श मध्ये नारीणां तारापतिमिवोदितम् ॥ २
क्रीडाविहारे नारीभिः सेव्यमानमितस्ततः ।

(for चैव). — ^a) K₁ तारोपम-; K₂₋₄ V B_{1.3} Dn Ds₁ D_{1.4-5} T₄ G₂ तारामिव; B₂ तारामुप-; G₄ तारेव सु- (for व सं-).

COLOPHON om. in $\tilde{N}_1$. T₃ missing. — *Mention of the Epic*: Ds₂. — *Mention of Khila*: N ($\tilde{N}_1$ om.) S (T₃ missing). — *Adhy. name*: $\tilde{S}_1$ उषाहरणम्; K₁. s. 4 $\tilde{N}_2$ V_{1.2} Dn Ds D₃₋₅ बाणयुद्धम्; K₂ द्वारकायां चित्रलेखागमनम्; V₃ B D₆ चित्रलेखागमनम्; D₁ चित्रलेखाप्रयाणे बाणयुद्धम्; D₂ उषाचित्रलेखासंवादः । चित्रलेखाद्वारकागमनम्; T₁ G_{1.3} चित्रलेखाद्वारकाप्रवेशः; T₂ चित्रलेखाद्वारकापुरीप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ 170; V₁ 175; V₂ 174; V₃ Dn Ds₂ 173; D₁ 66; D₃ 191; T₁ G₃ 247; T₂ G₁ 249; T₄ 217; G₂ 241; G₄ 250; G₅ 248; M₁₋₃ 211; M₄ 210. — *Śloka no.*: K₁ 135; Dn₁ 127; D₃ 120; D₄ 122.

108

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 After the ref., all Mss. (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) ins. a passage given in App. I (No. 33). — K_{1.2} $\tilde{N}_2$ V B Dn Ds D₁₋₅ S ins. after App. I (No. 33): D₆ after 1^{ab}:

1203* ततो द्वारवतीमध्ये कामस्य भवनं शुभम् ।
तत्समीपेऽनिरुद्धस्य भवनं सा स्म पश्यति ॥
सौवर्णवेदिकास्तम्भं रुक्मवैदूर्यतोरणम् ।
माल्यदामावसक्तं च पूर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
बर्हिकण्ठानतग्रीवं प्रासादैरेकसंचयैः । [5]
मणिप्रवालसंस्तीर्णं दिव्यगन्धर्वनादितम् ॥

[$\tilde{N}_2$ om. line 1. — (L. 1) M₄ गता (for ततो). D₁ कृष्णवेदसमीपे तु (for ^a). — (L. 2) K₁ V_{1.2} प्रविश्य च;

$\tilde{N}_2$ प्रपश्यति; B₃ [अ]नुप^o; D_{1.4.5} विवेश ह; D₆ G₂ व्यपश्यत; M₁₋₃ ह्यपश्यत; M₄ [अ]प्यपश्यत (for स्म पश्यति). Dn भवनं तत्प्रविश्य सा; T_{1.2} G_{1.3-5} सदनं साप्य (G₁ सा ह्य-; G_{4.5} सा वि) पश्यत (for ^b). — K₂ om. lines 3-6. — (L. 3) D₃ सुवर्ण- (for सौ^o). B₁ (marg. as above) रूप्य- (for रुक्म-). — (L. 4) M_{3.4} -सिक्तं (for -सक्तं). G₂ माल्यदामोपसिक्तं च (for ^a). — (L. 5) $\tilde{N}_2$ V_{1.3} B Dn Ds D_{1.2.4-6} T₄ -कण्ठनिभ-; T₁ G_{2.3} M₄ -कण्ठोन्नत- (for -कण्ठानत-). K₁ -ग्रीव- (for -ग्रीवं). D₃ नीलकण्ठनिभग्रीवैः; T₂ G_{1.4.5} बर्हिकण्ठोन्नतग्रीव- (for ^a). D₄ अर्क- (for एक-). G₂ M -संचयैः (for -संचयैः). D_{1.2.5.6} प्रासादैरेकसंनिभैः; T_{1.2} G_{1.3-5} दैरुपशोभितम् (for ^b). — (L. 6) K₁ B₁ D₆ T₁ -संकीर्णं; $\tilde{N}_2$ V_{1.3} B_{2.3} Dn Ds D_{2.3} T₄ G_{2.5} -विस्तीर्णं; D₄ -निस्तीर्ण- (for -संस्तीर्णं). V₃ Dn₁ T_{1.4} G_{2.4} M₄ देव- (for दिव्य-). D₄ -दिव्यगन्धमनोहरम् (for ^b).] — K₂ T_{1.2} G₁₋₃ M om. 1. V₂ B_{1.2} D₅ om. 1^{ab}. — ^b) K_{1.3.4} $\tilde{N}_2.3$ V_{1.3} B₃ Dn Ds D_{1-4.6} T₄ G_{4.5} प्रासादैर (for प्राकारैर्). — ^c) $\tilde{S}_1$ सदनं (for भवनं). $\tilde{N}_2$ V₁ D₅ तत्र (for यत्र).

2 $\tilde{N}_2$ repeats 2^{ab} after 1204*. — ^a) K₂ $\tilde{N}_2$ (second time) तद्वेश्म (for सहसा). — ^b) K₂ सानिरुद्धं सुतेजसम्; $\tilde{N}_2$ (second time) अनिरुद्धस्य तेजसम् (sic); T_{1.2} G₁₋₃ M प्राद्युम्नेर्भवनं महत्. — K_{1.3.4} V B D S (T₃ missing) ins. after 2^{ab}: $\tilde{N}_2$ after the first occurrence of 2^{ab}:

2204* तत्रानिरुद्धं सापश्यच्चित्रलेखा वराप्सराः ।

[D₅ [अ]प्सरोवरा; G₂ वराङ्गना (for ^oप्सराः).] — ^c) K_{1.3.4} $\tilde{N}_2.3$ V B D T₄ G_{2.4.5} मध्ये परमनारीणां. — ^d) T_{1.2} G_{1.3} ताराधिपम् (for ^oपतिम्). G₂ ताराधिपतिवर्चसम्.

3 ^b) D₅ रोच्यमानम् (for सेव्य^o). — ^d) G₁ च परया

अनिरुद्धानयनम्]

विष्णुपर्व

[108. 7]

पिबन्तं मधु माध्वीकं श्रिया परमया युतम् ।
 वरासनगतं तत्र यथैवैलविलं तथा ॥ ३
 चिन्तयाविष्टदेहा सा चित्रलेखा मनस्विनी ।
 कथं कार्यमिदं कार्यं कथं स्वस्ति भवेन्मम ॥ ४
 सान्तर्हिता चिन्तयित्वा चित्रलेखा यशस्विनी ।

तामस्या छादयामास विद्यया शुभलोचना ॥ ५
 हर्म्ये स्त्रीगणमध्यस्थं कृत्वा चान्तर्हितं तदा ।
 उत्पपात गृहीत्वा सा प्राद्युक्षि युद्धदुर्मदम् ॥ ६
 सा तमध्वानमागम्य सिद्धचारणसेवितम् ।
 सहसा शोणितपुरं प्रविवेश मनोजवा ॥ ७

C 10080
B 2. 119. 55
P 2. 119. 55

(for परमया). — K₂ reads 3^{af} after 1205*. — ^e) K₄ परासन- (for वरा). — ^f) Ś₁ V₂ [ऐ]डविडं (for [ऐ]लविलं). D₄ यथा वै धनं तथा ; D₈ (marg.) G₂ M साक्षात्काममिवोदितम् ; T₁. 2. 4 G₁. 3-5 साक्षात्काममिव स्थितम् (T₄ वापरम्). — After 3, K Ñ₂. 3 V B D (except D₃) T₄ G₂. 4. 5 ins. :

1205* वाद्यते समतालं च गीयते मधुरं तथा ।
 न च तस्य मनस्तत्र तमेवार्थमचिन्तयत् ॥
 स्त्रियः सर्वगुणोपेता नृत्यन्ते तत्र तत्र वै ।
 न चास्य मनसस्तुष्टिं चित्रलेखा प्रपश्यति ॥
 न चाभिरमते भोगैर्न चापि मधु सेवते । [5]
 व्यक्तमस्य हि तत्स्वप्नं हृदये परिवर्तते ॥
 इति तत्रैव बुद्ध्या च निश्चिता गतसाध्वसा
 सा दृष्ट्वा परमस्त्रीणां मध्ये शक्रध्वजोपमम् ॥

[K₂ om. lines 1-2. Ñ₂ om. line 1. — (L. 1) T₄ समतारं ; G₅ च समन्ताच् (for समतालं). D₂ वाद्यते सुमहा-
 तालं (for ^a). D₄ गायन्तं (for गीयते). D₂ परमं (for
 मधुरं). — (L. 2) K₁. 4 त्वन्यम् (for तमेव). V₃ B₃ D₃
 व्यचिन्तयत् (for अ^o). — After line 3, K₁ Ñ₂ B₁ D₈
 ins. :

1205A* प्रियासु गीयमानासु नृत्यमानासु सर्वशः ।

— (L. 4) K₂ तत्र ; B₂ T₄ G₅ चात्र (for चास्य). D₁. 5
 तुष्टिश्च (for तुष्टि). K₂ [अ]स्य (for प्र-). — (L. 5) K₁. 3
 B₂ [अ]पि ; K₂ [ए]व ; K₄ D₁. 5 [अ]ति- (for [अ]भि-).
 K₂ स्त्रीभिर् ; V₁. 2 D₂ भोगे (for भोगैर्). V₃ B₁ D₃ [अ]ति-
 (for [अ]पि). — (L. 6) K₃ एव (for अस्य). V सुस्वप्नो ;
 B₁. 3 D₈ D₄ T₄ स स्वप्नो ; B₂ G(ed.) तत्स्वप्नो (for ^a).
 G₂ वृत्तमस्य हि तत्स्वप्नो ; G₄. 5 व्यक्तमस्याश्च तत्स्वप्नो (for ^a).
 K₂ Ñ₂ V₃ B₃ हृदि सं- (for हृदये). — (L. 7) D₁. 5 T₄
 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). K₂ सा (for च). K₄ निश्चया ; D₅
 निश्चिन्ता (for ता). — (L. 8) Ñ₂ V₁ D₃ दृष्ट्वा सा (by
 transp.). K₂ D₂ मध्ये चक्रधरोपमम् (for ^b).]

4 ^a) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B₁. 3 D T₂ G₂ हृदया ; G₁. 3
 चित्ता सा (for देहा सा). — Ś₁ om. (hapl.) 4^a-5^b. — ^c)
 K₃ कथम् (for कार्यम्). — ^d) K₁. 3. 4 Ñ₂ V B Dn D₃
 D₁. 2. 4-6 T₄ G₂ इति ; K₂ D₃ च मे ; M₄ तथा (for मम).
 5 Ś₁ om. 5^{ab} (cf. v. 1. 4). — ^e) D₈ (marg.)

T₁. 2. 4 G M चित्रलेखा (for चिन्तयित्वा). — ^b) T₄ चिन्त-
 यित्वा (for चित्रलेखा). K₁. 2 Ñ₁ B₂ D₁ मनस्विनी (for
 यश^o). D₈ (marg.) T₁. 2 G M विद्याधरसुता तदा. — ^c)
 G₁. 6 तमध्याच्छादयामास. — ^d) D₃ निद्रया चारुलोचना ;
 T₁. 2 G₁. 3-5 M विद्यया च (M 'याथ) नभोगता. — K
 Ñ₂. 3 V B₁. 3 D₁. 3-5 T₄ G₂. 4. 5 ins. a passage given
 in App. I (No. 34) after 5 ; B₁ Dn D₃ D₂. 6 after
 the first occurrence of 6^{ab} ; T₂ G₁ after 1214*.

6 B₂ Dn D₃ D₂. 6. repeat 6^{ab} after App. I (No.
 34). — ^a) Ś₁ D₄ M₄ हर्म्य- (for हर्म्ये). G₂ मध्ये तु (for
 मध्यस्थं). — ^b) D₈ (both times) T₁ दृष्ट्वा (for कृत्वा).
 T₂ G₁ [अ]न्तर्हिता (for तं) D₃ च तम् (for तदा). B₂ D₂. 6
 (all first time) G₂ दृष्ट्वा (D₂ हृत्वा) चान्तर्हिता तदा. — ^c)
 T₁ तं (for सा). — ^d) D₂ प्राद्युक्षं (for क्षि).

7 ^a) K₁ V₁. 2 D₃. 4 तदध्वानम् ; K₂ Ñ₁ तदा^o (for
 तम^o). T₁ G₁. 3. 5 M आसाद्य (for आगम्य). — T₂ om.
 7^{bc}. — ^b) T₁. G₁. 3-5 विद्याधरनिषेवितम्. — ^c) T₁ आनीय
 (for सहसा). — ^d) D₃ महाजवा (for मनो^o). — After
 7, K Ñ₂. 3 V B D T₄ G₂. 4. 5 G(ed.) ins. :

1206* अदर्शनं तमानीय मायया कामरूपिणी ।
 अनिरुद्धं महाभागा यत्रोषा तत्र गच्छति ॥
 उषायादर्शयच्चैनं चित्राभरणभूषितम् ॥
 चित्राभरणधरं वीरं कन्दर्पसमरूपिणम् ॥

[(L. 1) G₅ तदानीय (for तमा^o). K₂ B₁. 2 D₃ दृष्टुं
 च तां (B₂ ता) नायै (for ^a). — (L. 2) T₄ तमानीय (for
 महाभागा). K₂ अनिरुद्धसमं यान्ती ; Ñ₂ V₃ B D₈ दसमेता
 सा ; D₃ दः समेतां वै (for ^a). K₂ उषां प्रति सुयोगिनी (for
^b). — K₂ om. line 3-4. — (L. 3) Ñ₂ V₁. 3 G₂ उषाये
 (for या). V₁ B₃ भूषणम् ; V₃ B₂ स्रजम् (submetric) ;
 G₂ - सेनम् (for भूषि^o). Ñ₂ चित्रभूषणभूषितम् ; D₂ सिद्धा-
 भरणं ; D₃ विचित्राभरणस्रजम् (for ^b). — K₃. 4 om. line 4.
 — (L. 4) Cal. ed. चित्रायुध- (for स्वर-). G₂ देवं (for
 वीरं). D₃ विग्रहम् (for रूपिणम्). D₁. 5 G(ed.) रहस्यमर-
 रूपिणम् (for ^b).]

G₂. 4. 5 cont. : T₁. 2 G₁. 3 M ins. after 7 : T₄ after
 line 2 of 1206* :

1207* तृतीये तु सुहृते सा प्राप्ता बाणपुरं तदा ।

C 10083
B 2, 119, 58
P 2, 119, 58

तत्रोषा विस्मिता दृष्ट्वा हर्म्यस्था सखिसंनिधौ ।
प्रवेशयामास तदा संप्राप्तं स्वगृहं ततः ॥ ८
प्रहर्षोत्फुल्लनयना प्रियं दृष्ट्वार्थकोविदा ।

उषां तां दर्शयामास पर्यैनं यद्यसौ भवेत् ॥
एवमुक्ता तदा कन्या बाणस्य दुहिता ततः ।

[G4 om. line 1. T4 om. lines 2-3. G2 om. line 2.
— (L. 2) G4. 5 उषां तामब्रवीच्चैव (for "). — (L. 3) T1
नृप (for ततः).]

8 ") K2 तं चोषाभिगतं दृष्ट्वा ; D3 तथोषाभिगतं दृष्ट्वा ; T4
तत्रोषां विस्मितां दृष्ट्वा ; G3 तुतोष विस्मितां दृष्ट्वा ; M4 तत्रोषा
विस्मयाविष्टा. — ") T4 हर्म्यस्थां (for "स्था). T1. 2 G2. 5
M1-8 संवृता (for -संनिधौ). M4 हर्म्यस्था सह संवृता. — ")
K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B Dn Ds D1. 4-6 T4 G2 च तं ; D2 च
तौ (for तदा). — ") S1 वयस्याः ; K1. 3 Ñ2. 3 V1 B2 Dn
Ds D1. 2. 4. 5 G2 तदा सा ; K2 D3 स्वागतं ; Ñ1 V2 तं यतः ;
B1. 3 D6 सा तदा ; M4 संयता (for संप्राप्तं). K4 तदा सान्त-
गृहं ततः. — After 8, Ñ2 ins. :

1208* प्रवेशितेऽनिरुद्धे तु प्रहृष्टा सहिता तथा ।

सखीजनसमायुक्ता लज्जमाना शुचिस्मिता ॥

9 ") D3 हर्षेणोत्फुल्लनयना ; D6 T2 प्रहृष्टो. — ") Ñ1
D2 च ; Ñ2 D3 [अ]थ (for [अ]र्थः). — After 9^{ab}, N
(except S1 Ñ1 D1. 2) T4 G2. 4. 5 G(ed.) ins. :

1209* सा हर्म्यस्था तमर्घ्येण यादवं समपूजयत् ।

चित्रलेखां परिष्वज्य प्रियाख्यानैरयोजयत् ॥

[(L. 1) K1. 2 Ñ2. 3 V2 Ds D3. 4 स्व- (for सा).
— K2-4 D1 om. line 2. — (L. 2) V3 B3 D6 प्रयुज्य च ;
Dn1 Ds2 अतोषयत् ; Dn2 प्रतोष्य च ; Cal. ed. नियुज्य च (for
अयोजयत्). D5 G(ed.) प्रियारुयानैष्वयोजयत् (for ").]

— Ñ1 om. 9^c-10^b. — ") V3 B1. 3 Ds D6 त्वरितं (for
"ता). S1 T1 G3 M4 भामिनी (for कां). K1. 2 D3. 4 T2
त्वरितं भामिनी प्रा (K2 "नीमा)ह. — ") K3 भयाकुला ; V2
T2 G1. 3-5 M भयान्विता (M2 "ताम्) ; D4 भयातुराम् (for
"तुरा).

10 Ñ1 om. 10^{ab} (cf. v. 1. 9). — ") K1 D4 वद (for
[ह]दं वै). Ñ2 V2. 3 B Ds D6 T4 G2. 4. 5 परं ; D3 कृतं
(for कथं). T1. 2 G1. 3 M कार्यं (for गुह्यं). — ") T1 G3
M कार्याकार्य- ; Bom. Poona eds. कार्यं गुह्ये ; G(ed.)
कार्यं गुह्यं (for कार्यं कार्य-). — ") S1 स्वस्ति भवेत् (by
transp.). — ") D2 M3 -क्षयम् (for -क्षयः). — ") G2
प्रकाशे जीविते भयम्. — After 10, T4 ins. an addl.
colophon mentioning adhy. no. 218. — T4 ins. after
the addl. colophon : K Ñ3 V1. 2 B Ds2 D1-5 G2. 4. 5
after 10 : Ñ2 V3 Dn Ds1 D6 after the first occur-
rence of 11^{abod} ;

त्वरिता कामिनी प्राह चित्रलेखां भयातुरा ॥ ९
सखीदं वै कथं गुह्यं कार्यं कार्यविशारदे ।
गुह्ये कृते भवेत्स्वस्ति प्रकाशे जीवितक्षयः ॥ १०

1210* चित्रलेखाब्रवीद्वाक्यं शृणु त्वं निश्चयं सखि ।
कृतं पुरुषकारं हि दैवं नाशयते सखि ॥
न वै देव्याः प्रसादस्ते अनुकूलो भविष्यति ।
अप्रमादात्कृतं गुह्यं न कश्चिज्ज्ञास्यते नरः ॥
सख्या वै एवमुक्ता सा पर्यवस्थितचेतना । [5]
एवमेतदिति प्राह सानिरुद्धमिदं वचः ॥
दिष्ट्या स्वप्नगतश्चोरो दृश्यते सुभगो जनः ।
यत्कृते तु वयं खिन्ना दुर्लभप्रियकाङ्क्षया ॥
कश्चित्तव महाबाहो कुशलं सर्वतोगतम् ।
हृदयं हि मृदु स्त्रीणां तेन पृच्छाम्यहं तव ॥ [10]
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा उषायाः श्लक्ष्णमर्थवत् ।
सोऽप्याह यदुशार्दूलः शुभाक्षरतरं वचः ॥
हर्षविप्लुतनेत्रायाः पाणिनाश्रु प्रमृज्य च ।
प्रहस्य सस्मितं प्राह हृदयग्राहकं वचः ॥
कुशलं मे वरारोहे सर्वत्र मितभाषिणि । [15]
त्वत्प्रसादेन मे देवि प्रियमावेदयामि ते ॥
अदृष्टपूर्वश्च मया देशोऽयं शुभदर्शने ।
निशि स्वप्ने मया दृष्टं सकृत्कन्यापुरं महत् ॥
एवमेवमहं भीरु त्वत्प्रसादादिहागतः ।
न च तद्गुह्यपत्न्या वै मिथ्या वाक्यं भविष्यति ॥ [20]
देव्यास्तु प्रीतिमाज्ञाय त्वत्प्रियार्थं च भाविनि ।
अनुप्राप्तोऽस्मि चाद्यैव प्रसीद शरणं गतः ॥

[Before line 1, D1 ins. चित्रलेखा ; D6 T4 वैशंपायनः.
— (L. 1) D1 निश्चलं (for "यं). V3 B1 D6 शृणु त्वं सखि
निश्चयम् ; G4. 5 शृणु त्वं सखि मद्रचः (for "). — K2 om.
(hapl.) line 2. — (L. 2) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1 B2 Ds D1-5
कृतं पुरुषकोरण ; D6 कृतं च पुरुषाकारं (for "). K3 Dn G4. 5
ध्रुवम् ; Ds D2. 4 T4 G2 क्षणात् (for सखि). — Ñ3 om. lines
3-8. — (L. 3) K2 स चेद् ; K3 विधिर ; K4 D1. 5 विधेर ;
Ñ2 V3 B Dn Ds1 D6 G2 यदि ; V1. 2 T4 G4. 5 न चेद् ; D6
न च (for न वै). K1 द्वेषः (for देव्याः). K3 विधिर्देव्याः प्रसा-
दात्ते ; Ds2 यदि देव्याः प्रसादं ते ; D2 तव देव्याः प्रसादेन (for
"). K4 G2 नानुकूलो ; Dn2 Ds2 D5 ह्यनु ; D2 अनुकूलं ;
Ds प्रतिनूलो (for अनु). — (L. 4) D1. 5 अद्य माया (for
अप्रमादात्). Ñ2 ज्ञायते (for ज्ञास्यते). D3 सखि ; G4 सुरः
(for नरः). — (L. 5) B1 D2 तथा ; G4 [अ]पि च (for वै).
D3 वयस्यैवमुक्ता सा (for "). V3 -लोचना (for -चेतना).
K3 गन्धर्वस्थितचेतना ; T4 समुप (for "). — (L. 6)
K3 D3 एवम् (for एतद्). G4 एवं तदिह च प्राह ; G6 एवं
तदिति हि प्राह (for "). — V3 om. (hapl.) lines 7-12.
— (L. 7) K2 D3 दृष्टः ; B3 दृष्टा (for दिष्ट्या). K3 स्वप्ने (for

इत्युक्त्वा त्वरमाणा सा गुह्यदेशे खलंकृता ।

कान्तेन सह संयुक्ता स्थिता वै भीतभीतवत् ।

C 11000
B 2. 119. 76
P 2. 119. 76

स्वप्न-). K₂ दुर्दर्शः (for दृश्यते). Bom. Poona eds. G(ed.)
पतिः (for जनः). D₃ दृश्यतेऽद्य शुभानने (for ^δ). — (L. 8)
Cal. ed. -काम्यया (for -काह्या). — V₂ om. line 9.
K₂ reads and D₂ repeats line 9 after line 12. — (L. 9)
G₂ ते सु- (for तव). K₂ D₂ (second time) महाभागे (for
बाहो). — (L. 10) D₃ एवं (for तेन). K₂ पृच्छाम्यह-
मनामयम् (for ^δ). — Before line 11, D₂ ins. वैशंपायन
उवाच. — (L. 11) K₃ D₄ सूक्तम् (for रुक्षणम्). — (L.
12) D₃ नृप- (for यदु-). K₂ हृदयग्राहकं वचः; D₂ सुभाषित-
तरं वचः; G₄. 5 शुभाक्षरमिदं वचः (for ^δ). — (L. 13) G₄. 5
हर्षैर् (for हर्ष-). K₃ -नेत्राणि (for ^{याः}). D₂ तु; G₅ सं-
(for [अ]श्रु). V₁ विमृज्य (for प्र^०). — (L. 14) G₅ विस्मितं
(for स^०). D₃ प्रहस्य स्मितहृदयो (for ^α). — K₂ om. line
15. — (L. 15) D₂ त्वां दृष्ट्वा (for सर्वत्र). [~]N₂ [अ]मृत-; V₃
प्रिय-; G₄ सित- (for मित-). D₃ [इ]त्याह तां प्रियभाषिणीम्
(for ^δ). — (L. 16) V₃ B₂. 3 त्वत्प्रदानान्न संदेहः; G₂. 4. 5
सादाच्च मे देवि (for ^α). — (L. 17) B₁ देशोऽयं; D₃ चित्रे-
सपि (for च मया). D₂ अदृष्टश्च मया देशः (for ^α). D₂ श्रुतो
(for देशो). [~]N₂ V₁ D₅ प्रिय- (for शुभ-). V₂ -दर्शनः (for
ने). B₁ न श्रुतश्च कदाचन (for ^δ). — (L. 18) Bom.
Poona eds. G(ed.) यथा (for मया). K₁. 2 D₄ T₄ G₄ दृष्टः
(for दृष्टं). D₃ निशि स्वप्नो मया दृष्टः (for ^α). K₂. 4 D₁. 5
-पुरे च या (K₂ यः); K₃ -पुरं च यत्; [~]N₂ V₁. 2 D₅ -पुरं तव;
D₅ -पुरे तव; D₂ -पुरं च ते; D₃ -पुरे मया (for -पुरं महत्).
— (L. 19) Cal. ed. एव हि (for एवम्). G₄ एवं ह्यहं हि ते
भीरु (for ^α). — (L. 20) D₃ तद्भव-; G₂ रुद्रस्य (for
तद्भद्र-). — (L. 21) [~]N₂ V₁. 3 आस्थाय (for आशाय). G₅
देव्याः प्रीतिं मयि तु सा (for ^α). D₃ भाषितम् (for भाविनि).
— (L. 22) K₁ D₃. 4 अत्र; D₅ आशु (for अनु-). D₅ [ए]-
वाच (by transp.). K₂ तत्प्राप्तो ह्यहमथैव (for ^α). — After
line 22, D₅ ins. an addl. colophon mentioning adhy.
name बाणयुद्धम्.]

B₁. 2 D₅ D₂ T₄ G₂. 4. 5 cont. : D₅ ins. after the
second occurrence of 11^{αδ} :

1211* इत्युक्त्वा रमयामास सोऽनिरुद्धो महायशः ।

[B₂ D₅ D₂ इत्युक्त्वा वरयामास (for ^α). D₂ T₄ G₂. 4. 5
महामनाः (for ^०यशः).]

— After the above, D₂ reads line 1 of 1212*.

11 [~]N₂ V₃ D_n D₅ reads 11^{αδ} for the first
time before 1210*. Before 11^{αδ}, D₅ ins. वैशंपायनः.

— ^α) [~]N₁ रममाणा (for त्वर^०). K₂ इत्युक्त्वा त्वरमाणास्य.

— ^δ) [~]S₁ [~]N₁ V₂. 3 (both times) B₂. 3 G₅ M₁. 2 गुह्ये देशे;
K₂ रहोदेशे (for गुह्यदेशे). B₁ स्वयं गता; D₃ T₁. 2 G₁. 3

M₁-3 खलंकृते (for ता). — K [~]N₃ V₁. 2 B D₅ D₁-5
T₂. 4 G₁. 3-5 G(ed.) ins. after 11^{αδ} : [~]N₂ V₃ D_n D₅ after
the second occurrence of 11^{αδ} : D₅ after 1211* :

1212* ततश्चोद्वाहधर्मेण गान्धर्वेण समीयतुः ।

अन्योन्यं रेमतुस्तौ तु चक्रवाकौ यथा दिवा ॥

पतिना सानिरुद्धेन मुमुदे तु वराङ्गना ।

[D₂ reads line 1 after 1211*. — (L. 1) T₂ G₁.
3-5 ततश्चोद्वाहिकं सर्वं (for ^α). V₃ B₁. 2 समेय च (for समी-
यतुः). — (L. 2) K₃ D₂. 4-6 रमतुस् (for रे^०). K₂ इवे-
शितम्; B₁ इवाप्सु च; D₃ यथा मुदा (for यथा दिवा). — D₅
om. line 3. — (L. 3) K₂ D₃ अनिरुद्धेन पतिना (for ^α).]

[~]N₂ V B D_n D₅ D₅ cont. : T₂. 4 G₁. 3-5 G(ed.) ins.
after line 2 of 1212* :

1213* कान्तेन सह संयुक्ता दिव्यस्त्रगनुलेपना ।

[[~]N₂ V₁. 3 -स्त्रगन्ध- Bom. Poona eds. G(ed.) -वस्त्रानु-
(for -स्त्रगनु-).]

D₅ T₂. 4 G₁. 3-5 G(ed.) cont. : T₁ G₂ M ins. after 11^{αδ} :

1214* एकदेशे गुह्यस्यास्य प्रच्छन्ने चैव भामिनी ।

करेणुद्विरेनेव वरयामास संगता ॥

पपौ तस्य मुखं साध्वी समालिङ्ग्य यथाक्रमम् ।

नेत्रे चुचुम्ब सा देवी बाणस्य दुहिता यदुम् ॥

भूयो भूयः समाश्लिष्य यथेष्टं मदमोहिता । [5]

न वृत्तिमाययौ सा तु समालिङ्ग्य यदुत्तमम् ॥

Colophon.

वैशंपायनः ।

तामस्या विद्यया युक्तः प्राद्युन्निरथ तःक्षणात् ।

चिन्तयामास तं दृष्ट्वा गुह्ये स्त्रीजनमद्भुतम् ॥

कोऽयं विधिर्मम महान्न जाने त्वस्य कारणम् ।

स्वप्नोऽयं किं मया दृष्ट उताहो विभ्रमो मम ॥ [10]

जागर्त्यहं न मे स्वप्नो न च मे विभ्रमो महान् ।

केयमग्रे स्थिता सुभ्रूल्लैव च सुपुष्पिता ॥

उद्धान्तहरिणापाङ्गी भ्रूलतामङ्गभाषिणी ।

पीनस्तनोरुजघना ताम्रपादकराधरा ॥

नीलकुञ्चितकेशाढ्या मधुरस्मितभाषिणी । [15]

मम नेत्रपथाक्रान्ता चन्द्रलेखेव शारदी ।

किमिदं नात्र जानामि केनेदं प्रतिपादितम् ॥

दृष्ट्वास्य ववृधे कामस्तामुषां मदमोहिताम् ।

सा च तत्पुरतः साक्षात्पानं कर्तुं समुद्यता ॥

अथ तामिङ्गितैर्ज्ञात्वा श्रुत्वा चैव यथार्थतः । [20]

रमयामास रमणीं कामतस्तां मनोरमाम् ॥

सा चापि तं समासाद्य हर्षभीताकुलेक्षणा ।

कामतो रमयामास रोमाञ्जोद्गतकेशा ॥

लीलासंलपललितैर्लेलना तं समाचरत् ।

C 11000
B 2. 119. 77
P 2. 119. 77

रममाणानिरुद्धेन अविज्ञाता तु सा तदा ॥ ११
तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्ते यदूनामृषभो हि सः ।

करेणुरिव मातङ्गं वाशिता गिरिगह्वरे ॥ [25]

[(L. 1) G₃ तेन (for चैव). T₂ G₁ प्रच्छन्ना तेन भामिनी (for ^δ). — (L. 4) T₂ G₁ स्वयम् (for यदुम्). — After lines 6, T₁. 2 G₁ ins. :

1214A* अनिरुद्धं महाबाहुं निद्रापरवशं गतम् ।

— Colophon om. in T₄ G(ed.). — *Adhy. name* : T₁. 2 G₁. 3 उषानिरुद्धसंगमः ; M₄ बाणयुद्धम्. — *Adhy. no.* : T₁ G₃ 248 ; T₂ G₁ 250 ; T₄ 219 ; G₄ 251 ; G₅ 249 ; M₁₋₃ 212 ; M₄ 211. — After the ref., T₂ G₃. 4 ins. :

1214B* ततोऽनिरुद्धः स्वप्ने तु स्वपुराचित्रलेखया ।

नीतो बाणपुरं सद्यः संगतश्चोषया सह ॥

दृष्ट्वैव स्वप्नसंसर्गं उषया स्वस्य चान्द्रतम् ।

[G₄ om. lines 1^a-2^a.]

— D₆ T₄ om. lines 7-25. G₁ om. line 7. — (L. 7) T₂ G₁. 3 प्राद्युम्निः प्रतिबुध्य सः (T₂ ^δ ध्यत) (for ^δ). — (L. 8) T₁ G₃ M₁₋₃ गृह- (for गृहे). — G₁ om. (hapl.) lines 14-15. — (L. 18) T₂ अथ (for मद्-). — (L. 19) T₁ पादं ; M₄ पदं (for पानं). — After line 20^a, T₂ G₁. 3 ins. :

1214C* वचनेन विमोहिताम् ॥

स ततश्चित्रलेखां तामवेक्ष्योवाच यादवः ।

द्वारकानगराच्छीघ्रमानीतश्चित्रलेखया ॥

बाणस्य नगरं प्राप्य संगतोऽस्म्युषया रहः ।

एवं स्वप्नो मया दृष्टो विचित्रोऽदृष्टपूर्वकः ॥ [5]

कोऽयं विधिर्ममायातः का त्वं कैषा च भामिनी ।

केयं पुरी गृहं कस्य तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥

शतिं ब्रुवन्तं तं दृष्ट्वा चित्रलेखा वचोऽब्रवीत् ।

अपि ते कुशलं वीर सर्वत्र यदुनन्दन ॥

[(L. 1) T₂ वदनेन (for वचं). G₃ मदनेन विमोहिता. — (L. 2) G₃ ततश्च (for स ततश्च). — (L. 5) G₃ विचित्रो दृष्टिपूर्वकम् (for ^δ).]

— After line 25, T₂ G₁ ins. App. I (No. 34). T₂ G₁. 3 om. lines 20^b-21^b. T₂ G₁ read line 22^a-st. 12 after line 2 of 1217* repeating st. 12 in its proper place. — (L. 22) M₄ [अ]धिकं (for [अ]पि तं). T₁ हर्षाभि-कुशलेक्षणा (sic); T₂ G₁. 3 हर्षभीत्याकुलेक्षणा (for ^δ). — (L. 23) M रामापि (कामतो). T₂ G₁. 3 M₄ रोमाञ्चोद्धेदककशा (for ^δ). — (L. 24) T₂ G₁ प्रीत्या (for लीला-). M -विलास- (for -संलाप-). — (L. 25) G₃ वाहिता (for वाशिता).]

— K₁. 2. 4 D₁. 2. 4. 5 T₄ G₂ om. 11^a. — ^a) S₁ अविज्ञाता (for रममाणा). — ^a) S₁ रममाणा ; B₂. 3 अविज्ञाता (for

दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यस्रगनुलेपनः ।

उषया सह संयुक्तो विज्ञातो बाणरक्षिभिः ॥ १२

अ^a). K₃ G₄ सुता (for तु सा). T₁. 2 G₁. 3. 5 M रराज तरु (M₁. 2. 4 रम) णी भृशम्.

— After 11, T₁. 2 G₁. 3-5 M G(ed.) ins. :

1215* पपौ चास्या मुखं कामी समालिङ्ग्य ददं यदुः ।

परस्परं समाश्लिष्य परस्परमुखं पपुः ॥

तयोद्यतां ततो माध्वीं पपौ शिष्टामपाययत् ।

तयोरेवं तदा कामो ववृधे जनसंसदि ॥

चित्रलेखा ततः साध्वी भूषयामास भूषणैः । [5]

वस्त्रैराभरणैश्चित्रैर्माल्यैश्च बहुगन्धिभिः ॥

रराज यदुवीरस्तु रोहिण्या चन्द्रमा यथा ।

सौधमार्गे ततस्तौ तु दंपती रेमतुश्चिरम् ।

तां तथा रमयामास यथेष्टं यदुनन्दनः ॥

[(L. 1) T₂ G₁ सा हि (for पपौ). T₁ (inf. lin. as above) G₄. 4 M₁ वपुः ; T₂ G₁ वधूम् (for यदुः). — (L. 2) T₁ M₄ G (ed.) -मुखं पपौ ; T₂ G₁. 3 -समन्वितौ (for -सुखं पपुः). — After line 2, T₂ G₁. 3 ins. :

1215A* परस्परस्य वदनं पपतुस्तौ परस्परम् ।

— (L. 3) G₄. 5 तयोद्यतां (for ^a यतां). G₄. 5 तामालिङ्ग्य (for पपौ शिष्टाम्). — (L. 4) M₁₋₃ ववृधे रहसि प्रभो (for ^δ). — (L. 5) T₂ G₁ तु तं (for ततः). — After line 6, T₂ G₁. 3 ins. :

1215B* अलंकृतस्तया तत्र संगतश्चोषया रहः ।]

While T₂ G₁ cont. after line 9 :

1216* पपौ तस्य मुखं साध्वी समालिङ्ग्य यथाक्रमम् ।

नेत्रे च चुम्बितो देवी बाणस्य दुहिता सखी ॥

12 For the sequence and the repetition in T₂ G₁ of. v. 1. 11. — ^a) K₂ D₂. 3 G₅ प्राप्ते (for प्राप्ते). T₂ G₁ (both first time) तस्मिन्क्षणेऽनिरुद्धोऽपि. — ^b) T₂ G₁ (both second time) वृषभोऽपि (for ऋषभो हि). — ^c) K₂. 4 V₂ T₂ (both times) G₁ (second time). ^d) M₁ -गन्धानु- ; N₂ -स्रगन्ध- (for -स्रगनु-). — ^e) K₂ M₁ संयुक्तो ; T₂ G₁ (both first time). ^f) M₄ संयुक्तं (for संयुक्तो). — After 12^a, T₁. 2 G M G(ed.) ins. :

1217* दमयन्त्या नलो यथा ।

विजहार यथाकामं रमयन्तामुषां शुभाम् ॥

Colophon.

वैशंपायनः ।

अथ तस्यामवस्थायां स्थविरा वेत्रपाणयः ।

आमुक्तकञ्चुका राजन्कञ्चुकीयाः समन्ततः ॥

अनिरुद्धं ततो ज्ञात्वा सार्धं कन्यापुरे स्थितम् । [5]

उषया बाणमुतया रमयन्तं यथेष्टतः ॥

अनिरुद्धागमनम्]

विष्णुपर्व

[108. 18]

ततस्तैश्चारपुरुषैर्वाणस्यावेदितं तदा ।

यथादृष्टमशेषेण कन्यायास्तद्व्यतिक्रमम् ॥ १३

ततः किंकरसैन्यं तु व्यादिष्टं भीमकर्मणा ।

बलेः पुत्रेण बाणेन वीरेणामित्रघातिना ॥ १४

गच्छध्वं सहिताः सर्वे हन्यतामेष दुर्मतिः ।

येन नः कुलचारित्रं दूषितं दूषितात्मना ॥ १५

उषायां धर्षितायां हि कुलं नो धर्षितं महत् ।

असंप्रदानाद्योऽस्माभिः स्वयंग्राहमधर्षयत् ॥ १६

अहो वीर्यमहो धैर्यमहो धार्ढ्यं च दुर्मतेः ।

यः पुरं भवनं चेदं प्रविष्टो नः सुबालिशः ॥ १७

नानाशस्त्रोद्यतकरा नानारूपधरास्तु ते ।

दानवाः समभिकुद्धाः प्राद्युम्निवधकाङ्क्षिणः ॥ १८

C 11009
B 2. 119. 85
P 2. 119. 85

रक्षिणः सहसा गत्वा भीता बाणान्तिकं तदा ॥

अथ दीप्तायुधोदग्रा नित्यं सुपरिरक्षकाः ।

ते भीताः कथयामासुरनिरुद्धस्य चेष्टितम् ॥

एष कश्चिन्महाराज उषया सह संगतः । [10]

स्थितः कन्यापुरे राजन्कश्चासौ कुत इत्यपि ॥

आयातः सहसा राजन् विद्वोऽस्य गतिं विभो ॥

श्रुत्वैतद्बोधयुक्तस्तु बलं बाणो निरीक्ष्य तत् ।

[G2. 4 om. line 1. — After line 1, T2 G1. 3 ins. :

1217A* सरस्वत्या यथा ब्रह्मा लक्ष्म्या नारायणो यथा ।

— (L. 2) T1. 2 G1. 2. 4 M1-3 विरराज (for विजहार). T2 G3. 5 यथानन्दं; G1. 2 यथाप्येव (for यथाकामं). M2. 3 प्रियाम् (for शुभाम्). — Colophon. — Adhy. name : T1. 2 G1. 3 उषानिरुद्धसंगमः; M4 बाणयुद्धम्. — Adhy. no. : T1. 3 249; T2 G1 251; G4 252; G5 250; M1-3 213; M4 212. — (L. 4) T1 G3 M1. 3 कञ्चुकेयाः; M2 कञ्चुकीयाः (for कञ्चु). — (L. 5) T1 G3 M1-3 स्थिता (for स्थितम्). — (L. 7) G1 transp. गत्वा and भीता. — (L. 8) T1 G3 अथ दीप्ता यथोदग्रा (for "). — (L. 9) T1 G3 भीतास्ते (by transp.). — (L. 10) T1 G3 M1-3 सुतया (for उषया). — T1 G4 G (ed.) om. line 13. — (L. 13) G1 निरीक्षितैः; M2 निरेक्षत (for निरीक्ष्य तत्).]

— T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 om. 12⁷-13⁴. — ⁷) K2 सचिराज्जातोऽथ रक्षिभिः; G4 विज्ञातो देवर्षिभिः.

13 T1. 2 G1. 3. 5 M1-3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ś1 om. 13. — ^a) K3 तत्र (for ततस्). D1 सन्तश्चरैः (for तैश्चार-). K2 ततस्त्वन्तःपुरचरैर्. — ^b) K1. 3. 4 Ṇ2. 3 V B2. 3 Dn Ds D1. 2. 4-6 G2. 4 M4 द्रुतम्; G2 ध्रुवम् (for तदा). — ^c) K3 यथादृष्टो दृष्टशेषेण. — ^d) K3 व्यतिक्रमः; K3 Ṇ1 G4 M4 अतिक्रमम्; G2 व्यतिक्रमे (for 'क्रमम्'). Ds कन्यायास्ते व्यतिक्रमः.

14 T1 om. (hapl.) 14^b-17^a. — ^b) K3 व्यादिष्टं बलि-सूनुना; Dn 'ष्टं तस्य निग्रहे. — K2 om. 14^c. — ^c) Ṇ1 V8 Ds T2 G1. 3-5 M वीरेण बाणेन (by transp.); Ds शूरेण शूरेण.

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^c) K1 अनेन; B1

D2 येन मे; G4. 5 येनान्तः (for येन नः). — ^d) G5 तेन मे (for दूषितं). D3 दूषितं दुष्कृतात्मना. — After 15, G8 reads 17^{ab}, repeating it in its proper place.

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 14). — ^a) Ds M1-3 दूषितायां (for धर्षि). — ^b) V1 दूषितं (for धर्षितं). T2 G1. 4. 5 M धर्षितं नः कुलं भवेत्. — ^c) Ś1 K2 Ṇ2 V B Ds D2. 6 T4 G3 असंप्रदत्तां योऽस्माभिः. — ^d) K2 D2 T2 G1. 3-5 M1-3 स्वयंग्राहाद् (for 'ग्राहम्').

17 T1 om. 17^a (cf. v. l. 14). G3 reads 17^{ab} for the first time after 15. — ^a) Ś1 रूपम्; D1 वीर्यम् (for धैर्यम्). K2. 4 D3 अहो धैर्यमहो वीर्यं (K4 धार्ढ्यं)म्. — ^b) K4 शौर्यं (for धार्ढ्यं). Ṇ2 D3 सु- (for च). T1 तद्व्यादिष्टं च दुर्मतेः. — ^c) D3 च गृहं (for भवनं). — ^d) Ś1 Ṇ1. 3 Dn1 Ds2 D1. 5 T1. 4 G3 M1. 2 स (for सु-). — After 17, N (except Ś1 Ṇ1) T4 G2. 4. 5 G (ed.) ins. :

1218* एवमुक्त्वा पुनस्तांस्तु किंकरांश्चोदयद्गृहम् ॥

ते तस्याज्ञामथो गृह्य सुसंनद्धा विनिर्ययुः ।

यत्रानिरुद्धो ह्यभवत्तत्रागच्छन्महाबलाः ॥

[(L. 1) K2 निग्रहार्थं; G4. 5 ततस्तांस्तु (for पुन'). Ks Ds नोदयन्; V2 D1. 3 चोदयन् (for 'यद्'). K2 V3 B1. 2 Ds किंकरानभ्यचो (K2 'नो' दयत् (for '). — (L. 2) K1 D4 ते च तस्य वचो गृह्य (for "). G2 संनद्धाश्च (for सुसंनद्धा).]

18 ^a) T1 G3 M ततः; T2 स्थित- (for नाना-). — ^b) V1 D2 G5 -भयंकराः; D3 -भयानकाः (for -धरास्तु ते). Ś1 नानारूपास्तत्रागच्छन्ते; K1. 3. 4 Ṇ2. 3 V2. 3 B Dn Ds D1. 4-6 T4 G2. 4 'पा भयंकराः; K2 'पात्तथा स ते; Ṇ1 'पास्ततस्ततः. — ^c) Ṇ2 V1 Ds समतिः; T2 सर्वतः (for समभि-). — After 18, N (except Ś1 Ṇ1) T2. 4 G1. 3-5 ins. :

1219* रुदते तद्वलं दृष्ट्वा बाष्पेणावृतलोचना ।

प्राद्युम्निवधभीता सा बाणपुत्री यशस्विनी ॥

ततस्तु रुदती दृष्ट्वा तामुषां मृगलोचनाम् ।

हा हा कान्तेति वेपन्तीमनिरुद्धोऽभ्यभाषत ॥

अभयं तेस्तु सुभ्रोगि मा भैस्त्वं हि मयि स्थिते । [5]

संप्राप्तो हर्षकालस्ते न तेऽस्ति भयकारणम् ॥

कृत्स्नोऽयं यदि बाणस्य मृग्यवर्गो यशस्विनि ।

C 11021
B 2. 119. 97
P 2. 119. 97

ततस्तेषां स्वनं श्रुत्वा सर्वेषामेव गर्जताम् ।
सहसैवोत्थितः शूरस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ १९

तमापतन्तं दृष्ट्वैव संदष्टौष्ठं महाभुजम् ।
प्रासादाच्चावरोहन्तं भयार्ता विप्रदुद्रुवुः ॥ २०

आगच्छेत न मे चिन्ता भीरु पश्याद्य विक्रमम् ॥
तस्य सैन्यस्य निनदं श्रुत्वाभ्यागच्छतस्ततः ।
सहसैवोत्थितः श्रीमान्प्राद्युष्मिः किमिति ब्रुवन् ॥ [10]
अथास्यापश्यत बलं नानाप्रहरणोद्यतम् ।
स्थितं समन्ततस्तत्र परिवार्य गृहं महत् ॥
ततोऽभ्यागच्छत्वरितो यत्र तद्वेष्टितं बलम् ।
क्रुद्धः स्वबलमास्थाय संदश्य दशनच्छदम् ॥
ततो युद्धप्रपोढानां बाणायानां निशम्य तु । [15]
सा चित्रलेखा सस्मार नारदं देवदर्शनम् ॥
ततो निमेषमात्रेण संप्राप्तो मुनिपुंगवः ।
स्मृतोऽथ चित्रलेखायाः पुरं शोणितसाह्वयम् ॥
अन्तरिक्षे स्थितस्तत्र सोऽनिरुद्धमथाब्रवीत् ।
मा भयं स्वस्ति ते वीर प्राप्नोऽस्म्यभिमतस्तव ॥ [20]
ततश्च नारदं दृष्ट्वा सोऽभिवाद्य महाबलः ।
प्रहृष्टः सुमना भूत्वा युद्धार्थमभ्यवर्तत ॥

[K2. 4 D1. 3 om. lines 1-2. Before line 1, N2 V2. 3 read lines 9-12, repeating the same in their proper place. B2. 3 Ds2 D4. 6 G5 read lines 1-8 after line 12. — (L. 1) K1 D5 रुदन्ती; K3 B2 Dn D2. 4 G3 रुरोद (for रुदते). D2 अश्रुणा (for बाष्पेण) T2 G1 [अ]दित- (for [आ]वृत्-). — T4 G2 om. (hapl.) lines 3-7. — (L. 3) K2 तत्रासौ (for ततस्तु). K1 D4 मुग्धां; Bom. Poona eds. G(ed.) सुतां (for उपां). D2 चारु- (for मृग-). — (L. 4) T2 G1. 3-5 हा तातेति च रोदन्तीम् (for °). K3 त्वभापत; D3 G4. 5 ह्य° (for सभ्य°). — (L. 5) K1 D4 मायि सं- (for हि मायि). — (L. 6) B2 D5 G3 [इ]ह (for the second ते). — (L. 8) V3 B D1. 5. 6 G2. 4 आगच्छति. K3 आगच्छेत् च मे चिन्ता; T2 G1. 5 °दिति ते चिन्ता (for °). — B1 Ds1 om. lines 9-11. Ds om. lines 9-10. D3 om. line 9. — (L. 9) K1 [अ]स्वागच्छतस्; K4 चाग° (for [अ]भ्या°). K2 श्रुत्वा न्यासगतं तदा; T2 G1. 3 कृत्वा गच्छेयमङ्गने (for °). — After line 9, T2 G1 read 19°d. T2 G1. 3 om. lines 10-14. K2 om. lines 10-12. — (L. 10) N2 V3 (both both times) B1. 3 Ds2 शूरः (for श्रीमान्). — (L. 11) K1 D5 अथासौ; K3 अथास्य; N2 (second time) V1. 2 (both times) ततः सो; D1. 2. 4 अथ सो (for अथास्य). N2 (first time) V3 (both times) B2. 3 Ds2 अथाप(N2 °योऽप)श्यत तत्सैन्यं; G2 °स्यापश्यतस्तत्र; G1. 5 °पतद्वलं क्रुद्धं (for °). — (L. 12) D3 भयंकरं समन्ताच्च (for °). — G3 reads lines 13-22 after 1221*. — (L. 13) K3 N2 V B2. 3 Dn Ds D3. 4 G2 तद्विष्टितं; D2 तिष्ठति तद् (for तद्वेष्टितं). — (L. 14) K3. 4 N2 V1. 2 Dn D1. 3. 5 G4 अदशद्; B8 संदष्ट- (for

संदश्य). — (L. 15) Bom. Poona eds. G(ed.) योद्धुम् (for युद्धम्). K1 D3. 4 बलौघानां; K2 अपोढव्यं; D2 उपेतानां; G2 तु योधानां (for अपोढानां). D2 बाणाद्यानां (for बाणायानां). K2 श्रुत्वा सैन्यस्य निस्वनम् (for °). — (L. 16) K3. 4 N2 V2 B2 Dn Ds D1-3 [अ]स्मरत (for सस्मार). K2 V3 B1 अस्मरच्चित्रलेखा वै (for °). V1 D1 G5 °दर्शिनम् (for °दर्शनम्). — (L. 18) T2 G1 स्मरणाच्च (for स्मृतोऽथ). — (L. 19) K2 N2 V1 अन्तरिक्षगतस्तत्र (K2 °स्तेषां) (for °). — (L. 20) V3 B1. 3 Dn D6 मा भैस्त्वं; G1. 5 अभयं (for मा भयं). G2 अभयं तेऽस्तु हे वीर (for °). K B3 D1-5 [अ]द्य पुरं; Dn [अ]रिपुरं (for [अ]भिमतस्). — (L. 21) N2 सनिरुद्धो; D2 सभिधाय (for °वाद्य). K2 महाभुजः (for °बलः). — (L. 22) K2 संप्रहृष्ट- (प्रहृष्टः सु-). V3 B1 सं(B1 प्र)हृष्टमानसो भूत्वा (for °). K3. 4 V1 B1. 2 Ds T2 G2-5 अभिवर्तते (for अभ्यवर्तते). K2 युद्धाय समवर्तते; V3 B3 D6 °र्थमुपचक्रमे; D1. 2. 5 °र्थं सोऽभ्यवर्तते (for °).]

T2 G1. 4. 5 cont. : M4 ins. after 18 :

1220* वध्यतां वध्यतामेष गृह्यतां गृह्यतामयम् ।
हन्यतां हन्यतां क्षिप्रमित्युचुर्दानवास्तदा ॥

19 T1 G3 M1-3 om. 19°b. — °) S1 D2 G1 M4 वचः (for स्वनं). — °) T4 गच्छताम् (for गर्जताम्). — M4 om. 19°d. T2 G1 read 19°d after line 9 of 1219*. — °) G3 इत्युक्त्वा (for सहसा). T2 G1 इत्युक्त्वा चोत्थितः शूरस्; M1-3 सहसोत्थाय शूरस्तु. — After 19, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1221* निरुद्धोऽपि तथा तत्र बहुशो युद्धदुर्मदः ।
भीतया भीत एवासौ धावति स तथासुरान् ॥

— After the above, G3 reads lines 13-22 of 1219*.

20 °) K3. 4 N2. 3 V1. 2 B2. 3 Dn D1. 3. 5 T4 G2 M4 संप्रेक्ष्य; D2 ते दृष्ट्वा; T1. 2 G1. 3-5 आलोक्य (for दृष्ट्वैव). K1 D4 तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य. — °) D2 महाबलम् (for °भुजम्). K2 T1. 2 G1. 3-5 M संदष्टौष्ठपुटं यदुम् (K2 तथा); D1 °ष्टमहाभुजः. — °) T1. 2 G1. 3-5 अव- (for चाव-). — After 20°, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1222* नदन्तं सिंहवत्तदा ।

तस्य नादेन वै राजन्.

— °) K2 भयार्तास्ते; T2 G1 तं भयार्ता; G2 भयार्ते सं- (for °र्ता वि-).

21 °) D6 T4 G2. 5 सोऽन्तःपुर- (for अन्तः°). T1. 2 G1. 3 M4 °गतद्वारं (for °द्वारगतं). B1 स्थितमन्तःपुरद्वारि. — °) K2 चायतम्; B1 सुप्रभम्; G2 आयुधम् (for चातुलम्).

बाणसैन्यपराजयः]

विष्णुपर्व

[108. 29

अन्तःपुरद्वारगतं परिधं गृह्य चातुलम् ।
 वधाय तेषां चिक्षेप नानायुधविशारदः ॥ २१
 ते सर्वे बाणवर्षैश्च गदाभिस्तोमरैस्तथा ।
 असिभिः शक्तिभिः शूलैर्निजघ्नू रणगोचरम् ॥ २२
 स हन्यमानो नाराचैः परिधैश्च समन्ततः ।
 नाक्षुभ्यत्सर्वभूतात्मा नदन्मेघ इवोष्णगे ॥ २३
 आविध्य परिधं घोरं तेषां मध्ये व्यवस्थितः ।
 सूर्यो दिवि चरन्मध्ये मेघानामिव सर्वतः ॥ २४
 ते हन्यमाना रौद्रेण परिधेणामितौजसा ।

प्राद्रवन्त भयात्सर्वे मेघा वातेरिता यथा ॥ २५
 अनिरुद्धो नदन्हृष्टः सिंहनादं व्यरोचत ।
 घर्मान्ते तोयदो व्योम्नि नदन्निव महास्वनः ॥ २६
 तिष्ठध्वमिति चुकोश दानवान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्राद्युम्निर्व्यहनचापि सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ २७
 तेन ते समरे सर्वे हन्यमाना महात्मना ।
 यतो बाणस्ततो भीता ययुर्युद्धपराङ्मुखाः ॥ २८
 ततो बाणसमीपस्थाः श्वसन्तो रुधिरोक्षिताः ।
 न शर्म लेभिरे दैत्या भयविक्रवलोचनाः ॥ २९

C 10133
 B 2. 119. 109
 P 2. 119. 109

— °) Ñ₁ जग्राह (for चिक्षेप).

22 °) D₂ सर्वे ते (by transp.). V₂ -वर्षेण (for वर्षैश्च). D₃ सर्वे बाणाभिवर्षैश्च. — °) K Ñ_{2.3} V B D T₄ G₂ मुशलैस् (for तोमरैस्). — °) Cal. ed. पट्टिशैः (for शक्तिभिः). T₂ G₁ घोरैर् (for शूलैर्). — °) Ś₁ -कोविदाः ; K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3-5} T₄ -गोचराः ; K₂ रान् ; D₂ -भूमिगाः (for -गोचरम्). G₂ निजघ्नूश्च रणेचराः.

23 °) Ś₁ ताड्यमानो (for हन्य°). — °) T_{1.2} G_{1.3.5} M परिधैः पट्टसैस्तथा. — After 23^{ab}, K₁ Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.4-6} T₄ G_{2.4.5} ins. :

1223* दानवैः समभिकुद्धैः प्राद्युम्निः शस्त्रकोविदैः ।

— °) M₁₋₃ नाक्षुभ्यत हि भूता (M₂ भद्राः स्मा. — °) K₄ D₃ नदन्मेघैरिवोष्णगुः.

24 B_{1.3} repeat 24^{ab} after 27^{ab}. — °) B₃ (second time) तेषां (for घोरं). B₁ (second time) आविध्य परमं तेषां. — °) K₃ मध्ये तेषां (by transp.); B₁ (second time) मध्ये वीरो. K V_{1.3} B₃ (first time) D व्यतिष्ठत ; M₃ व्यवस्थितः (for व्य°). — °) K₁ ह वि- (for दिवि). — °) Ñ₁ देवानाम् (for मेघा°). Ś₁ पर्वतम् ; T_{1.2} G₁ M_{3.4} सर्वशः ; G₂ भारत (for सर्वतः). G₃ M_{1.2} देवानामिव सर्वशः. — K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T₄ G₂₋₅ ins. after 24 : T₂ after 25 : G₁ after 28 :

1224* दण्डकाष्ठाजिनधरो नारदो हृष्टचेतनः ।

साधु साध्विति वै तत्र सोऽनिरुद्धमभाषत ॥

[(L. 1) B₂ Dn Ds D_{2.5} T₄ G₂ -कृष्णाजिन- (for -काष्ठाजिन-). T₂ G₁ ततो दण्डाजिनधरो ; G₃ ततः कृष्णाजिनधरो (for °). B₁ D_{2.6} G₂ -मानस. (for -चेतनः).]

25 °) K₂ वध्यमाना (for हन्य°). — °) Ś₁ K₂ D₆ T₂ [अ]मितौजसा ; K₄ [अ]मिततेजसा (hypermetric); D₃ समन्ततः (for [अ]मितौजसा). — °) K₂ प्राद्रवन्वै (for

वन्त). — °) K₂ Ñ₁ V₃ B₁ D₅ T₁ G₃₋₅ M इव (for यथा). — After 25, N (except Ś₁) T₄ G_{2.4} ins. :

1225* विद्राव्य दानवान्वीरः परिधेणाशुविक्रमः ।

[K₂ Ñ₁ V₃ B₁ 3 विद्राव्य दानवानोक्तं (for °). K_{1.3.4} V₂ Dn Ds 4 T₂ G₄ सु- (for [आ]शु-).]

While T₂ ins. 1224* after 25.

26 °) K₁ ततो हृष्टः ; K_{3.4} D₄ रणे रुष्टः ; Ñ_{2.3} V_{1.3} B₃ Dn Ds D_{1-3.5} M₄ रणे हृ (D₃ तु) रुष्टः ; B_{1.2} T₄ G_{2.4.5} रणे कु (T₄ G₂ रु) रुष्टः (for नदन्हृष्टः). — T₂ om. 26^b-28°. — °) K_{1.3.4} Ñ₂ V_{1.2} B_{2.3} Dn Ds D_{1.3-5} T₄ G_{2.4.5} ननाद च ; K₂ Ñ₁ V₃ B₁ D₅ व्यमुञ्चत ; D₂ मुमोच च (for व्यरोचत). — °) Ś₁ तोयदैर् ; D_{3.2} D₁ दा (for दो). K₃ मूर्ध्नि (for व्योम्नि). — °) D₁ नदन्ति च ; D₃ गर्जन्निव (for नद°). Ñ₂ महासुरः ; G₁ स्वनम् (for स्वनः).

27 T₃ om. 27 (cf. v. l. 26). K₃ om. 27. — °) T₁ G_{1.3.5} M₁₋₃ दुर्मदः (for दान°). — After 27^{ab}, B_{1.3} repeat 24^{ab}. — °) Ś₁ G₄ विहरंश्च ; V₃ व्यवधच्छ ; B₃ न्यह-नच्छ ; D₁ व्यनदच्छ ; D₃ व्याहतश्च ; D₅ न्यवधीच्छ (for व्यह-नच्छ). T₁ G_{1.3.5} M प्राद्युम्निर्व्यहनचापि. — °) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V B Dn₁ D_{1.3-5} T₄ सर्वाङ् (for सर्व°).

28 T₃ om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — °) T₁ G_{1.3} M तात (for सर्वे). — °) D_{3.2} महासुराः (for स्मना). — °) K₂ योधा (for भीता). — °) K₂ ययुर्द्वैपराङ्मुखाः (sic). — After 28, G₁ ins. 1224*.

29 °) D₁ स्ववन्तो (for श्वसन्तो). — °) K₄ -विह्वल- (for विह्वल-). Ś₁ चेतनाः ; G₃ चेतसः (for लोचनाः). T₂ G₁ भयविक्रवलोचनाः.

30 °) K₂ B_{1.3} D₅ [इ]ति च ; K₄ B₂ [इ]ति ते ; T_{1.3} G_{1.3-5} [इ]त्येवं (for इति). V₃ मा भैष्टेति च मा भैष्ट ; D₃ मा भैष्ट च मा भैष्टेति. — °) K₁ V₁ D₃ D_{3.4} तेन प्रः ; Dn

108. 30]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

मा भैष्ट मा भैष्ट इति राज्ञा ते तेन चोदिताः ।
 त्रासं विसृज्य चैकस्या युध्यध्वं दानवर्षमाः ॥ ३०
 किमिदं लोकविख्यातं यश्च उत्सृज्य दूरतः ।
 भवन्तो यान्ति वैक्लव्यं क्लीबा इव विचेतसः ॥ ३१
 कोऽयं यस्य भयत्रस्ता भवन्तो यान्त्यनेकशः ।
 कुलापदेशिनः सर्वे नानायुद्धविशारदाः ॥ ३२
 भवद्भिर्न हि मे युद्धे कार्यं साहाय्यमद्य वै ।
 अब्रवीद्धंसतेत्येवं मत्समीपाच्च नश्यत ॥ ३३
 अथ तान्वाग्भिर्ग्राभिस्त्रासयन्बहुधा बली ।
 व्यादिदेश रणे शूरान्सर्वानयुतशः पुनः ॥ ३४

तेनैव (for ते तेन). K₃ नोदिताः ; T₂ G_{1.4.5} M₄ भाषिताः ;
 M₁₋₃ वारिताः (for चोदिताः). Ś₁ B_{1.2} राज्ञा तेनाभिसान्वि-
 (Ś₁ °भाषि) ताः ; K₂ V₃ B₃ D₆ राज्ञा ते परिसान्विताः ; Ñ₂
 राज्ञा तेन प्रणोदिताः ; T₁ G₈ राज्ञा तेन च भाषिताः . — °)
 K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V B D T₄ उत्सृज्य (for विसृज्य). — °) G₅
 युद्धार्थं (for युध्यध्वं). — After 30, Ñ (except Ś₁ K₂ Ñ₁)
 T₄ G_{2.4.5} ins. :

1226* तानुवाच पुनर्बाणो भयवित्रस्तलोचनान् ।

[Dn₁ Ds₂ T₄ -विस्रस्त- ; D₃ -विक्लव- (for -वित्रस्त-).]

31 °) D₂ -विज्ञातं (for -विख्यातं). D₄ किमिदं लोकमा-
 ख्यातं . — °) D₃ यत्समुत्सृज्य दूरतः . — °) Ś₁ क्लेशाद् (for
 क्लीबा).

32 °) D₂ [अ]वाङ्मुखाः ; T_{1.2} G_{1.3.5} M [अ]नेकधा
 (for °शः).

33 K₂ om. 33. — °) K_{1.3.4} Ñ₂ V_{1.2} B_{2.3} D
 (except D₆) T₂ G_{2.4.5} कार्यं (for युद्धे). — °) K_{1.3.4}
 Ñ₂ B_{2.3} Dn₂ Ds₁ D_{1.2.4.5} T₄ G_{2.4.5} युद्ध- ; V_{1.2} Dn₁
 Ds₂ युद्धे (for कार्यं). D₄ अत्र (for अद्य). Ś₁ साहाय्यं कार्य-
 मद्य वै ; D₃ युद्धसाहाय्यमाहवे . — °) D₂ अंशतः ; D₃ गच्छत
 (for ध्वंसत). — °) D₃ प्रणश्यत ; T_{1.2} G_{1.3} च गच्छत
 (for च नश्यत).

34 °) K₂ संतर्ज्यं (for त्रासयन्). — °) V₂ महा- (for
 रणे). Ś₁ K₃ T₂ शूरः ; K₂ बाणः (for शूरान्). — °) K_{3.4}
 Ñ_{1.2} V B_{2.3} D (except D₄) T₂ G_{1.2.4.5} M₄ अन्यान्
 (for सर्वान्). Ś₁ पुरा ; T₁ G_{1.3} नृप (for पुनः). K₁ अन्यांश्च
 शतशः पुनः ; K₂ शूरानन्यान्पुनः पुनः .

35 K₂ om. 35-37. — °) Ś₁ -भूयिष्ठा (for °ष्टं). — °)
 Ś₁ Ds₁ विग्रहे (for नि°). K₁ Ñ_{1.2} B_{2.3} V_{1.2} Ds D_{2.4.5}
 T₄ G_{2.4} रौद्रं ; Dn₁ राज्ञां ; Dn₂ T_{1.2} G_{1.3} राज्ञा (for

प्रमाथगणभूयिष्ठं व्यादिष्टं तस्य निग्रहे ।

अनीकं सुमहद्रात्रौ नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ ३५

तत्रान्तरिक्षं बहुधा विद्युद्वह्निरिवाम्बुदैः ।

बाणानीकैः समभवद्व्याप्तं संदीप्तलोचनैः ॥ ३६

केचित्क्षितिस्थाः प्राक्रोशन्गजा इव समन्ततः ।

अथान्तरिक्षे व्यनदन्धर्मान्तेष्विव तोयदाः ॥ ३७

ततस्तत्सुमहद्युद्धं समेतमभवत्पुनः ।

तिष्ठ तिष्ठेति च तदा वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ३८

तदाश्चर्यं समभवद्यदेकसैः समागतः ।

अयुध्यत महावीर्यैर्दानवैः सह संयुगे ॥ ३९

रात्रौ . V₃ D₆ स्वमनीकं महारौद्रं ; B₁ अनीकं सुमहारौद्रं ; G₅
 कं तस्य ते रौद्रं . — °) Ś₁ नानाप्रहरणौजसम् ; K_{1.3} V_{1.2}
 B_{2.3} D_{3.4} G₂ णायुत (K₁ D₄ °ध) म् ; K₄ Ñ₂ णैर्युतम् ;
 T₁ णायुतः .

36 K₂ om. 36 (cf. v. l. 35). — °) K_{1.3.4} Ñ_{1.2}
 V B Dn Ds D_{1-4.6} G_{2.4.5} अथ (for तत्र). Ś₁ [अ]न्त-
 रिक्षे (for °क्षं). T_{1.2} G_{1.3-5} M₁₋₃ सहसा (for बहुधा).
 D₅ T₄ M₄ अथान्तरिक्षे बहुधा . — °) Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.3}
 Dn Ds₁ D₆ सविद्युद्वह्निर् (for विद्युद्वह्निर्). — °) Ś₁ M₄
 बाणानीकं ; G₂ अनीकैः (for बाणानीकैः). — °) G₂ तद्
 (for सं).

37 K₂ om. 37 (cf. v. l. 35). — °) V₂ क्षितिशाः
 (for क्षितिस्थाः). — °) D₁ नागा (for गजा). K₃ प्राक्रोशन्त
 गजा इव . — °) Ñ₁ V_{2.3} D₆ अन्ये ; G₂ तदा (for अथ).
 K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V₁ Dn Ds D₁₋₅ T₂ G₄ अन्तरिक्षे व्यनदन्त .
 — °) K_{1.3.4} Ñ₁ V_{2.3} B_{2.3} Dn D₁₋₆ T₄ G_{1.2.4.5}
 धर्मान्तं (for धर्मान्तेषु). Ñ_{2.3} V₁ Ds धर्मान्ते तोयदा इव .

38 °) Ñ₂ D_{3.4} तु (for तत्). D₁ सुमहा- (for सुम-
 हद्). — °) G₂ अभितः (for अभवत्). K₂ संनद्धं चाग-
 मत्पुनः ; T₁ G₃ M समापेदे पुनः पुनः ; T₂ G₁ समापेदे सम-
 तन्तः . — °) Ś₁ सर्वतः (for °शः). — After 38, N (except
 Ś₁ K₂ Ñ₁) T₄ G_{2.4.5} ins. :

1227* अनिरुद्धो रणे वीरः स च तानभ्यवर्तत ।

[K₁ स च तानभ्यमर्दत (for °).]

39 °) K₄ एकसैस्तु ; Ñ_{1.2} Dn₂ G₄ यदेकस्तु ; V_{2.3}
 Ds °स्यैः (for °स्तैः). G₃ समन्ततः (for समागतः). — °)
 K₁ V_{1.2} B₂ Ds D_{3.4} T₄ G M महावीर्यो (for °र्यैः).
 — °) Ś₁ दानवैर्बहुभिः सह .

40 °) Ś₁ तेभ्य (for तेषाम्). K₂ G_{1.3.5} M स जग्राह ;

तेषामेव च जग्राह परिधांस्तोमरानपि ।
 तैरेव च महायुद्धे निजघान महाबलः ॥ ४०
 पुनः स परिधं घोरं प्रगृह्य रणमूर्धनि ।
 स दैत्यसंघान्समरे निजघान महाबलान् ॥ ४१
 निखिंशं चर्म चोत्सृष्टं जग्राह रणमूर्धनि ।
 स तेन व्यचरन्मार्गानिकः शत्रुनिर्वहणः ॥ ४२
 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं प्लुतम् ।
 इति प्रकारान्द्वात्रिंशद्विचरन्मध्यदृश्यत ॥ ४३
 एकं सहस्रशस्त्र ददृशू रणमूर्धनि ।

क्रीडन्तं बहुधा युद्धे व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ४४
 ततस्तेनाभिसंतप्ता रुधिरौघपरिप्लुताः ।
 पुनर्भग्नाः प्राद्वन्त यत्र बाणः स्थितो रणे ॥ ४५
 गजवाजिरथौघैस्ते उद्यमानाः समन्ततः ।
 कृत्वा चार्तस्वरं घोरं दिशो जग्मुर्हतौजसः ॥ ४६
 एकैकस्योपरि तदा तेऽन्योन्यं भयपीडिताः ।
 वमन्तः शोणितं जग्मुर्विपादाद्विमुखा रणे ॥ ४७
 न बभूव भयं तादृग्दानवानां पुरा रणे ।
 यादृशं युध्यमानानामनिरुद्धेन संयुगे ॥ ४८

C 10154
B 2. 119. 128
P 2. 119. 128

T1 परिग्राहान् (for च जग्राह). — ^b) K2 परिधानमुशलान्य-
 सीन्; V1 B1 'धांस्तोमराणि च. — ^c) K1. 3. 4 N1. 2 V1. 2 B3
 D (except D6) T1. 4 G3 च तदा; K2 तान्महा (for च
 महा). — ^d) K1. 3. 4 N2. 3 V2. 3 B2. 3 D T4 G2-5 M4
 ताञ्च (for नि-). — After 40, B1 ins.:

1228* परिगृह्य च तानेव चायुधैरहनद्रणे ।

41 K1. 3 om. (hapl.) 41. — ^a) S1 K1. 4 N1. 2 V
 B D T4 G2. 4. 5 पुनः (S1 ततः) परिधमुत्सृष्टं (V1. 2 B1 Dn
 D1. 5 G2. 4 'त्सृज्य; G5 'त्सृष्टं). — N1 om. (hapl.)
 41^c-44^b. B3 Ds2 D5 om. 41^c-42^b. — ^c) T1. 2 G1-3. 5
 M दैत्यसंघान्स समरे. — ^d) S1 K1 D4 G3 महाबलः (for
 'बलान्). — After 41, T1. 2 G M ins.:

1229* अष्टौ त्रीणि सहस्राणि किंकराणां तरस्विनाम् ।

जघान समरे चैकः साक्षात्पौत्रस्तु शार्ङ्गिणः ।

ननाद विविधं नादं रोदसी च स कम्पयन् ॥

[(L. 2) M2 चक्रिणः (for शार्ङ्गिणः). — (L. 3) G2 M4
 रोदसी समकम्पयत्; M1-3 'सी समपूरयत् (for ^b).]

42 N1 om. 42; B3 Ds2 D5 om. 42^{ab} (for all, cf.
 v. l. 41). B1 om. 42^{ab}. — ^a) S1 Dn1 D3 वर्म; K4 अथ
 (for चर्म). — ^b) K1. 3. 4 N2 V1. 3 B2 Dn Ds1 D1-4 G3
 प्रगृह्य (for जग्राह). — G5 om. (hapl.) 42^c-44^b. — ^c)
 N (N1 om.) T4 G2. 3 विचरन् (for व्यं). D4 मार्गं (for
 मार्गान्).

43 N1 om. 43 (cf. v. l. 41). G5 om. 43 (cf. v. l.
 42). — ^b) S1 K3. 4 V1. 3 Ds D2. 4 स्तम्भ; B3 D5
 स्तम्भ; D3 द्रुतम्; T1 G3 M1-3 एव च (for प्लुतम्)
 K1 आमुवन्ति प्लुतं स्तम्भ; K2 आप्लुतं विस्तृतं स्तम्भ; D1 तं
 निप्लुतं स्तम्भ; T2 G1 M4 प्लुतं चोत्प्लुतमेव च. — ^c) G2 M1-3
 प्रचारान् (for प्रकां). K2 V2 द्वाविंशद् (for द्वात्रिं). — ^d)
 K2 स व्यदृश्यत; D1. 2 सोऽभ्यं (for अभ्यं). T2 G1 M4
 व्यचरन् ह्यदृश्यत.

44 N1 om. 44^{ab} (cf. v. l. 41). G5 om. 44^{ab} (cf.
 v. l. 42). — ^a) K1. 3 B3 एवं; N2 V1 D1 T2 G1. 3 M4
 एकः; T1 वीरः (for एकं). K1 शत्रुं; K3. 4 N2. 3 V1 B1
 Dn Ds D1-3. 5 T4 G1 चात्र; D4 तं तु (for तत्र). — ^b)
 N2 D4 T2 G1 M4 ददृशे (for 'दृशू). — T1 om. 44^c-47^d.
 — ^c) T3 G1. 3 क्रीडन्स (for 'न्तं). — ^d) T2 G1. 3 व्यादि-
 तास्य इवान्तकः.

45 T1 om. 45 (cf. v. l. 44). K2 om. 45^{ab}. — ^a)
 N1 V1 D6 -संत्रस्ता (for -संतप्ता). — ^b) T4 रुधिरण (for
 'रौव-). D6 -प्रवारिताः (for -परिप्लुताः). — ^c) G2 हताः
 (for भग्नाः). N2 V1 व्याद्वन्त (for प्रां). — ^d) K2 N1
 V3 B1 D6 T2 G3 M1-3 यतो (for यत्र). K1. 3. 4 N2. 3
 V1. 2 B2. 3 D (except D6) T2 G1. 5 व्यवस्थितः (for
 स्थितो रणे). G2 यतोऽसौ संस्थितो रणे.

46 T1 om. 46 (cf. v. l. 44). K2 om. (hapl.)
 46^a-48^b. — ^a) S1 D5 -रथौघास; V2 -बलौघैस् (for -रथौं).
 N2 G2 M1-3 तु; Ds Ds तैर् (for ते). — ^b) S1 T2
 वाद्यमानाः; K3. 4 Dn D1 स्पोह्यं (for उद्यं). — ^c) K1. 3
 B2 D4 महौजसः; D3 हतौं (for हतौं). T2 G1-3 M
 हतशिष्टा दिशो ययुः; G1. 5 हतशिष्टा विनिर्ययुः. — After
 46, N2 B1 Ds ins.:

1230* एवं भयमभूत्तेषां दानवानां महारणे ।

47 T1 om. 47 (cf. v. l. 44). K2 om. 47 (cf. v. l.
 46). D2 transp. 47 and 48. G2 om. 47^a. — ^b) K1 V2. 3
 Dn1 D2. 4 T2 G1. 5 'न्योन्य- (for 'न्तं). S1 भार-; K3. 4
 D5 अभि-; M4 परि- (for भय-). D1 तेऽन्योन्यपरिपीडिताः.
 — ^c) V2. 3 B2 Dn1 D6 V विषाद- (for 'दाद्). N2 विमुखं
 (for 'खा). S1 विषादाभिमुखा रणे; D3 विमुखा विह्वला रणे.

48 K2 om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). D2 transp. 47 and
 48. — ^a) K1. 3 N2. 3 V B2. 3 D T4 G2 पुरा देवैर; K4
 पुरा युद्धे; T2 पुरं तादृग् (for भयं तां). N2 B1 नाभूत्पुरा

108. 49]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

केचिद्वन्तो रुधिरमपतन्वसुधातले ।
 दानवा गिरिशङ्गाभा गदाशूलासिपाणयः ॥ ४९
 ते बाणमुत्सृज्य रणे जग्मुर्भयसमाकुलाः ।
 विशालमाकाशतलं दानवा निर्जितास्तदा ॥ ५०
 निःसङ्गभयां महतीं दृष्ट्वा तां बाहिनीं तदा ।
 बाणः क्रोधात्प्रजज्वाल समिद्धोऽग्निरिवाध्वरे ॥ ५१
 कुम्भाण्डसंगृहीतं तु रथमास्थाय वीर्यवान् ।
 ययौ यत्रानिरुद्धो वै सोऽसिमुद्यम्य दारुणम् ॥ ५२

दानवानां. — ^b) T₂ तदा (for पुरा). K₁. 3. 4 V B₂. 3 D
 T₁ G₂. 4 युध्यतां तादृशं भयम्; N₂ युध्यतां दैवतैर्भयम्; B₁
 युध्यतां दानवैर्भयम्. — N₂ om. 48^{ad}. For 48^{ad}, D₂ subst.:

1231* युध्यतामनिरुद्धेन यथावर्तत दारुणम् ॥

— K₂ ins. after 48 :

1232* तादृशं न भयं तेषामभवद्देवसंयुगे ।

49 K₂ om. 49-50. — ^b) S₁ K₁. 3. 4 N₁. 2 V₃ Dn
 D₁-5 G₂. 4 ह्यपतन्; V₁ B₂ T₄ न्य^o (for अ^o). — ^c) T₁
 G M -संकाशा (for -शङ्गाभा). — After 49, T₁. 2 G M
 ins.:

1233* केचिन्मथितमस्तिष्काः केचिद्विन्नगलान्तराः ।

[T₂ G₂. 4. 5 मग्न- (for भिन्न-).]

50 K₂ om. 50 (cf. v. l. 49). — ^a) T₁. 2 G M ते
 रणे बाणमुत्सृज्य. — ^b) B₃ -समन्विताः (for -समाकुलाः).
 — ^c) K₁ (marg. as in text) V₃ D₃ विकाशम् (for
 विशालम्). — ^d) Cal. ed. रणे (for तदा). V₃ D₆ M₁-3
 निर्जिता दानवास्तदा; B₁ दानवास्तत्र निर्जिताः. — After 50,
 S (except G₂) ins. an addl. colophon [Adhy. name :
 D₆ M बाणयुद्धम्; T₁. 2 G₁. 3 बाणासुरकिंकरवधे अनिरुद्ध-
 पराक्रमः. — Adhy. no. : T₁. 2 G₁. 3 256; T₁ 220; G₁
 253; G₆ 251; M₁-3 214; M₄ 213].

51 ^a) K₁. 3. 4 N₂ V B D T₁. 4 G₂. 4 निःशेष- (for
 निःसङ्ग-). T₂ G₁. 5 दृष्ट्वाथ; G₃ दृष्ट्वा तु (for महतीं).
 — ^b) K₁ D₁ तां दृष्ट्वा (by transp.). K₂ स्वकाम् (for
 तदा). T₂ G₁. 3. 5 विनष्टान्दानवांस्तदा. — G₂ om. 51^{ad}.
 — ^c) T₂ क्रुद्धः; G₁ कोपात् (for क्रोधात्). — N (except
 S₁ K₂ N₁) T₄ G₂. 4. 5 ins. after 51 : T₂ G₃ after 68 :

1234* अन्तरिक्षचरो भूत्वा साधुवादी समन्ततः ।

नारदो नृत्यति प्रीतो ह्यनिरुद्धस्य संयुगे ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैव बाणः परमकोपनः ।

[(L. 1) V₃ D₆ गतस्तत्र (for -चरो भूत्वा). — G₂ om.
 lines 2-3. — (L. 2) V₁ D₆ 2 नृत्यत (for नृत्यति). V₃

पट्टिसासिगदाशूलानुद्यम्य च परश्वधान् ।

बभौ बाहुसहस्रेण शक्रध्वजशतैरिव ॥ ५३

बद्धगोधाङ्गुलित्रैश्च बाहुभिः स महाभुजः ।

नानाप्रहरणोपेतः शुशुभे दानवोत्तमः ॥ ५४

सिंहनादं नदन्क्रुद्धो विस्फारितमहाधनुः ।

अब्रवीत्तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ५५

वचनं तस्य संश्रुत्य प्राद्युम्निरपराजितः ।

बाणस्य वदतः संख्ये उदैक्षत ततोऽहसत् ॥ ५६

B₃ D₆ D₆ नारदोऽनृत्यत प्रीत्या (for ^a). V₂. 3 B₁. 3 D₆
 om. हि. — After line 2, D₁ ins. an addl. colophon
 mentioning adhy. name बाणानिरुद्धसमागमे सैन्यविद्रावणम्
 and adhy. no. 172. — K₁ D₂. 3 T₂. 4 G₃-5 om. line 3.
 — (L. 3) N₂ V₂. 3 राजन् (for चैव).]

52 ^b) T₁. 2 G M दानवः (for वीर्यवान्). — ^c) S₁
 येन; G₅ तत्र (for यत्र). K₂ D₂ स (for वै). — ^d) M₃
 च स्थितः (for दारुणम्). N (except S₁ N₁ B₁) T₄ G₂. 4. 5
 उद्यतासी रथे (K₂ N₂ V₂. 3 B₂. 3 G₂. 4. 5 णे) स्थितः.

53 ^a) S₁ पट्टिसानि; T₁. 2. 4 G₃-5 M₁-3 पट्टसासि;
 some Mss. पट्टिशासि- (for ^aसासि-). K₁ Dn D₃ G₁. 5
 -शूलम्; B₁ -शूल- (for -शूलान्). — ^b) D₁ उदस्य (for
 उद्यम्य). K₂ D₆ G₁. 3 M स; G₂ [अ]थ (for च). B₁
 -शक्यद्विमुषलायुधः. — ^d) S₁ सर्वे बाणः; K₁ N₁. 2 V B
 D (except D₁. 5) T₁. 4 G₂-4 शक्रो ध्वज- (for शक्रध्वज-).
 54 ^a) B₁ बद्धगोधाङ्गुलित्राणो. — ^b) D₂ महाध्वजः (for
 भुजः).

55 K₂ om. 55-56. — ^a) S₁ सिंहनादेन संक्रुद्धो.
 — After 55^{ab}, T₁. 2 G M ins.:

1235* विसृजन्शतशो बाणान्दानवोऽथ महाबलः ।

अभ्यद्रवच्च वेगेन प्राद्युम्निर्यत्र संस्थितः ॥

— ^d) D₃ क्रोधात् (for क्रोध-).

56 K₂ om. 56 (cf. v. l. 55). — ^a) S₁ नादं तं; V₃
 B₁. 3 T₁. 2 G₃ M वाचं तां (for वचनं). N₁ D₆ G₁ वाचं तां
 तस्य संसृष्टं (N₁ तच्छ्रुत्वा. — ^c) K₃ N₁ V₂. 3 B Dn D₂. 6
 T₁ G₃-5 M वदन्; T₂ G₁ वचनं; T₄ [आ]पततः (for वदतः).
 — ^d) K₃. 4 N₂ V₁. 2 B₂ D (except D₆) T₄ G₂. 4. 5
 समुदीक्ष्य; G₃ M₁-3 अवैक्षत (for उदै). S₁ N₁ V₃ B₃ D₆
 हसन् (for ऽहसत्). K₁ D₁-4 T₁ समुदीक्ष्य ततो हसन्; T₂
 G₁ M₄ अवैक्षत तदा (M₄ तो) हसन्. — After 56, D₆
 T₁. 2. 4 G M ins.:

1236* उषा च पितरं दृष्ट्वा भयविह्वललोचना ।

किंकिणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ।
 ऋक्षचर्मविनद्धाङ्गं दशनलवं महारथम् ॥ ५७
 तस्य वाजिसहस्रं तु रथे युक्तं महात्मना ।
 आपतन्तं ददर्शार्थं खड्गचर्मधरं तदा ॥ ५८
 खड्गचर्मधरं तं तु दृष्ट्वा बाणः पदातिनम् ।

प्रासादमध्ये संलीना भर्तारं समुदैक्षत ॥
 कर्तव्यमूढा संभ्रान्ता चित्रलेखा वराप्सराः ।
 बभूव विमना भूत्वा मृतास्मीति व्यचिन्तयत् ॥

[(L. 1) D₆ M₄ -विह्व- (for -विह्वल-). G₅ -चेतना (for -लोचना). — (L. 2) D₆ संछिन्ना (for संलीना). — (L. 4) T₁ M₄ भीता सा (for बभूव). D₆ राजन् (for भूत्वा).]

— After the above, T₁. 2 G M read 58^{ab}, T₂ G₁. 5 M₄ repeating it in its proper place.

57 ^a) K₂ T₁. 2 G₁-3. 5 M -जाल- (for -शत-). — ^b) G₁. 3 रत्न- (for रक्त-). — ^c) B₁ D_n ऋक्ष-; M खड्ग- (for ऋक्ष-). D₃ -नद्धं च; G₂ -बद्धाङ्गं (for -नं). T₁. 2 G₁. 3-5 खड्गचर्मपिनद्धाङ्गं. — ^d) K₄ D₁ दशनलवः; D₂ नद्धं; T₁ G M₄ दर्शनीयं; T₂ दर्शयन्तं (for दशनलवं). — After 57, D₆ T₁. 2 G M ins. :

1237* आरुह्य स्यन्दनं वीरो बभौ बाहुसहस्रवान् ॥

58 T₁. 2 G M read 58^{ab} after 1236*, T₂ G₁. 5 M₄ repeating it here. — ^a) D₁ दश- (for तस्य). K₂ -सह-
 स्त्रेण (for 'सं तु). — ^b) K₁. 3 D₄ रथयुक्तं; T₂ G₁ (both
 both times). 3. 5 (second time) रथं दृष्ट्वा (for रथे युक्तं).
 K₁ दृष्ट्वा युक्तं महाबलः. — After 58^{ab}, N (except S₁
 K₂) T₂. 4 G₂. 4. 5 ins. :

1238* पुरा देवासुरे युद्धे हिरण्यकशिपोरिव ॥
 तमापतन्तं ददशे दानवं यदुपुंगवः ।
 संप्रहृष्टस्ततो युद्धे तेजसा चाप्यपूर्यत ॥
 असिचर्मधरो वीरः स्वस्थः संग्रामलालसः ।
 नरसिंहो यथा पूर्वमादिदैत्यवधोद्यतः ॥ [5]

[G₂. 4 read line 1 after 58^{ab}; G₅ after the first occurrence of 58^{ab}, repeating the same here. — (L. 1) G₅ (both times) पुरा (for इव). — T₂ G₄ om. lines 2-5. — (L. 2) N₁ V₃ B₁ D₂ -तन्दनः (for -पुंगवः). D₅ दानवं युद्धकोविदः (for ^b). — (L. 3) D₃ संप्रहृष्ट (for 'हृष्ट'). K₁ [अ]पूर्व-
 वत्; K₃ 'वतः (for [अ]पूर्यत). G₂ न चापि अवदूयत (for ^b).]
 — ^c) K₂ तस्यौ स्थिरोऽनिरुद्धस्तु; T₁. 2 G₁. 3-5 M आपतन्नेव
 ददशे. — ^d) D₁ राज- (for खड्ग-). S₁ K₂ -धरस्तथा (for
 -धरं तदा). T₁. 2 G₁. 3 M बाणः खड्गधरं यदुम् (M₄ तदा).

59 ^a) D₃ एकाकिनं महाबाहुः. — ^b) D₂ रङ्गे; G₅

प्रहर्षमतुलं लेभे प्राद्युस्त्रिवधकाङ्क्षया ॥ ५९
 तनुत्रेण विहीनश्च खड्गपाणिश्च यादवः ।
 अजेयश्चेति मत्वा तं युद्धायाभिमुखे स्थितम् ॥ ६०
 ववर्ष शरजालानि क्षुद्रकाणां समन्ततः ।
 बाणोऽनिरुद्धशिरसि काङ्क्षंस्तस्य रणे वधम् ॥ ६१

बाणं (for बाणः). — After 59^{ab}, T₁. 2 G M ins. :

1239* रागिणं चिह्नितं राजन्प्रियानखपदेस्तथा ।

— K₂ om. 59^{cd}. — ^c) T₂ G₁. 3 कोपं चैव (for प्रहर्षम्).
 — ^d) N₁ -काङ्क्षितः (for -काङ्क्षया).

60 ^a) K₂ विहीनं तु (for 'नश्च). D₆ तनुत्राणविहीनोऽपि.
 — ^b) M₁-3 स (for च). K₁ D₄ मानवः; N₂ V B D₂
 मानुषः (for यादवः). K₂ सुजेयं तममन्यत. — K₂ om. 60^{cd}.
 — ^c) N₁ B₁ कथं वीरो (for [इ]ति मत्वा तं). K₁. 3. 4 V
 B₂. 3 D T₄ G₁. 2. 4. 5 अ (B₁ D_n D₂. 3 G₁. 5 सु) जेय इति
 तं मत्वा; T₁. 2 G₃ M₁-3 सुजेय इति मत्वा तं. — ^d) K₁. 3. 4
 N₁ V₂ B₁. 3 D_n D₅ D₁-5 T₄ G₁. 2. 4. 5 -मुखः स्थितः; N₂
 V₁. 3 D₆ -मुखे स्थितः; T₁ G₃ M -मुखं स्थितम्; T₂ -मुखं
 स्थितः (for -मुखे स्थितम्). — After 60, N (except S₁
 N₁) T₄ G₂. 4. 5 ins. :

1240* अनिरुद्धं रणे बाणो जितकाशी महाबलः ।

वाचं चोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ॥

वाचं च ब्रुवतस्तस्य श्रुत्वा प्राद्युस्त्रिराहवे ।

बाणस्य ब्रुवतः क्रोधाद्धसमानोऽयुदैक्षत ॥

उषा भयपरित्रस्ता रुदती तत्र भामिनी । [5]

अनिरुद्धः प्रहस्याथ समाश्वास्य च तां स्थिताम् ॥

अथ बाणः शरौघाणि क्षुद्रकाणां समन्ततः ।

चिक्षेप समरे क्रुद्धो ह्यनिरुद्धवधेप्सया ॥

अनिरुद्धस्तु चिच्छेद काङ्क्षंस्तस्य पराजयम् ।

[(L. 1) D₂ महारथः (for 'बलः). — K₃. 4 D₁. 3 om.
 (hapl.) line 2. — (L. 2) V₁ वाणं (for वाचं). K₁ नोवाच;
 V₃ D_n D₃ प्रो (for चो). D₄ G₄ उवाच वाचा (G₄ 'चं)
 संक्रुद्धो (for ^a). G₂ हन्यतां गृह्यतामिति (for ^b). — (L. 4)
 V₂ B₃ D₆ वदन्तं; D₃ वचनं; G₄. 5 वदतः (for ब्रुवतः). — (L.
 5) K₄ B₁ D₅ D₂. 5 उषां भयपरित्रस्तां (for ^a). D₄. 6 T₄
 रुदते (for 'ती). G₂ सात्र (for तत्र). K₄ B₁ D₃. 5 रुदती
 तत्र भामिनीम् (for ^b). — (L. 6) N₂ V₁. 3 B D₅ D₂. 6
 स्थितः; V₂ पुनः (for स्थिताम्). — T₄ om. (hapl.) lines
 7-9. — (L. 7) D_n शरौघाणां; G₂ शरैस्तेषां (for शरौघाणि).
 K₁ D₅ सोऽनिरुद्धे; D₃ क्षुरपाणां (for क्षुद्रकाणां). — D_n
 om. lines 8-9. K₁. 3. 4 om. line 8. D₅ repeats line 8
 after 61^{ab}. — (L. 8) V₃ -जिघांसया (for -वधेप्सया).
 — (L. 9) G₅ पराभवम् (for 'जयम्).]

C 10176
B 2. 119. 150
P 2. 119. 150

तानि बाणसहस्राणि चर्मणा व्यवधूय सः ।
बभौ प्रमुखतस्तस्य स्थितः सूर्य इवोदये ॥ ६२
सोऽभिभूय रणे बाणमास्थितो यदुनन्दनः ।
सिंहः प्रमुखतो दृष्ट्वा गजमेकं यथा वने ॥ ६३
ततो बाणसहस्रौघैर्मर्मभेदिभिराशुगैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः प्राद्युन्निमपराजितम् ॥ ६४
सोऽतिविद्धो महाबाहुर्वाणैः संनतपर्वभिः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् ॥ ६५
रुधिरौघप्लुतैर्गात्रैर्वाणवर्षैः समाहतः ।

अभिभूतः सुसंकुद्धो ययौ बाणरथं प्रति ॥ ६६
असिभिर्मुसलैः शूलैः पट्टिसैस्तोमरैस्तथा ।
सोऽतिविद्धः शरौघैस्तु प्राद्युन्निर्भयकम्पत ॥ ६७
आपुत्य सहसा कुद्धो रथेषां तस्य सोऽच्छिनत् ।
जघानाश्वांश्च खड्गेन बाणस्य रथमूर्धनि ॥ ६८
तं पुनः शरवर्षेण तोमरैः पट्टिसैस्तथा ।
चकारान्तर्हितं बाणो युद्धमार्गविशारदः ॥ ६९
हतोऽयमिति विज्ञाय प्राणदन्तैर्कृता गणाः ।
ततोऽवपुत्य सहसा रथपार्श्वे व्यवस्थितः ॥ ७०

61 B1 reads 61^{ab} twice. — ^a) B1 (first time) Dn M -वर्षाणि (for -जालानि). — ^b) K2 निशितानि; B1 (first time) Dn सोऽनिरुद्धे; D3 T1.2 G1.3-5 M धुरप्राणि (D3 M1 °णां) (for धुद्रकाणां). — After 61^{ab}, Ds2 repeats line 8 of 1240*. — ^c) Dn अनिरुद्धस्य शिरसि; Ds2 अनिरुद्धस्तु चिच्छेद. — ^d) K2 N1 D5 वधं रणे (by transp.).

62 ^a) S1 तस्य; G2 ततो (for तानि). — ^b) D3 T1 G3 चावधूय; T2 G1 च वि° (for व्यव°). G2 चारु चर्मावधूय सः; M3 चर्मण्यप्यवधूय सः.

63 ^d) N1 T1 G1.3 M वने यथा (by transp.); N2 यथा रणे.

64 K2 om. 64^{ab}. — ^a) K3 बाणं; N1 V3 B1.3 Dn2 Ds T1 M1-3 बाणः (for बाण-). B2 D1.5 T4 G3 ततो बाणः स बाणौघैर्. — ^c) D2 बाणैः (for तीक्ष्णैः). — ^d) N1 V1.3 प्राद्युन्निर् (for °न्निम्). S1 K1.4 G2 प्राद्युन्निम (K4 G2 °र) पराजितः; D5 °न्नि चापराजितम्. — For 64^{cd}, K2 subst.:

1241* ततो विव्याध निशितैर्बाणैः प्राद्युन्निमास्थितः ।
— After 64, B2 D5 T4 G2.4.5 G (ed.) ins.:

1242* समाहतस्ततो बाणैः खड्गचर्मधरो नृप ।
[B2 D5 सपतत् (for नृप).]

B2 D5 T4 G2.4.5 cont.: K1.3.4 N2 V B Ds2 D1.4.5 ins. after 64: Dn1 after 67^{ab}:

1243* तमापतन्तं निशितैरभ्यघ्नन्सायकैस्तदा ।

[K3 अभ्यहन्; D1 अभ्याहन् (for अभ्यघ्नन्).]

65 K2-4 V2 D1 om. (hapl.) 65^a-67^b. — ^b) G4 शरैः (for बाणैः). S1 बाणैः संनतपतितैः. — ^c) N2 V1 Ds1 D5 G3 [अ]ति; T3 [अ]पि (for [अ]भि). — ^d) S1 V3 D5.6 T1.2 चिकीर्षन् (for °र्षुः).

66 K2-4 V2 D1 om. 66 (cf. v. 1. 65). — ^a) Dn शोणितौघ- (for रुधिरौघ-). T2 G2-5 M रुधिराहुतगात्रैस्तैर् (T2 °स्तु). — ^b) N1 V3 T1.2 G M समन्ततः (for समाहतः). — ^c) T1 G1.3-5 M2-4 अभिभूय (for °भूतः). Ds स्वयं (for सुसं-). S1 अभिभूय स्वयं कुद्धो. — After 66^c, Dn1 reads 67^{cd}. — ^d) G2 ययौ बाणपुरीं तदा.

67 K2-4 V2 D1 om. 67^{ab} (cf. v. 1. 65). — ^a) T1.2 G1.3-5 M1 पट्टसैः; M1-3 मुद्गरैः (for मुसलैः). D2 चापि; T4 G2 तीक्ष्णैः (for शूलैः). — ^b) S1 परिवैस्; T1.2 G1.3-5 M4 मुद्गरैस्; T4 G2 M1-3 पट्टसैस् (for पट्टि°). — After 67^{ab}, Dn1 ins. 1243* and T1.2 G1.3-5 M read 69^{cd} repeating it in its proper place. G2 om. 67^c-69^b. Dn1 reads 67^{cd} after 66^c. — ^c) K2 तैः (for तु). — ^d) S1 D3 व्यकम्पत (for [अ]भ्य°).

68 G2 om. 68 (cf. v. 1. 67). G1 om. 68^b-97^d. — ^b) S1 चिच्छिदे; D3 चाच्छिनत् (for सोऽच्छि°). T1 रथा- तस्य च सोऽच्छिनत्; G (ed.) रथस्थं ध्वजमच्छिनत्. — ^c) N (except V3 B1) T4 चाश्वान् (by transp.). S1 तत्वेन (for खड्गेन). — ^d) S1 जघान (for बाणस्य). K2 बाणस्य रथ- संस्थितान्. — After 68, T2 G3 ins. 1234*.

69 G2 om. 69^{ab} (cf. v. 1. 67). G1 om. 69 (cf. v. 1. 68). — ^a) N1 शक्ति- (for शर-). S1 तं पुनः शक्तिवर्षैश्च. — ^b) N (except S1 N1 V3 B1) T1.4 G3 पट्टिशैस्तोमरै- स्तथा (K3 B3 T1 G3 °रपि). — T1.2 G3.5 M read 69^{cd} for the first time after 67^{ab}. — ^c) N2 [अ]न्तर्हितो (for °तं). S1 Dn बाणैर् (for बाणो).

70 G1 om. 70 (cf. v. 1. 68). — ^b) N1 V3 B1 D2.3.6 प्राणदन्दानवो (N1 B1 D5 °वा) रणे. — ^d) V3 D6 T2 व्यतिष्ठत (for व्यवस्थितः). K2 [अ]ग्नेऽनिरुद्धो व्यतिष्ठत.

71 G1 om. 71 (cf. v. 1. 68). — ^a) S1 शक्तिहस्तस् (for

शक्तिं बाणस्ततः क्रुद्धो घोररूपां भयावहाम् ।
जग्राह ज्वलितां दीप्तां घण्टामालाकुलां रणे ॥ ७१
ज्वलनादित्यसंकाशां यमदण्डोपमां शुभाम् ।
प्राहिणोत्तामसङ्गेन महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ७२
तामापतन्तीं संग्रेक्ष्य जीवितान्तकरीं तदा ।
सोऽभिप्लुत्य तदा शक्तिं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ ७३
निर्विभेद ततो बाणं स्वशक्त्यैव महाबलः ।
सा भित्त्वा तस्य देहं तु जगाम वसुधातलम् ॥ ७४
ततो मूर्छाभिभूतं तं कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत् ।

उपेक्षसे दानवेन्द्र किमेवं शत्रुमुद्यतम् ॥ ७५
लब्धलक्ष्यो ह्ययं वीरो निर्विकारोऽद्य दृश्यते ।
मायामाश्रित्य युध्वस्य नायं वध्योऽन्यथा भवेत् ॥ ७६
आत्मानं मां च रक्षस्व प्रमादात्किमुपेक्षसे ।
वध्यतामयमद्यैव न नः सर्वान्विनाशयेत् ॥ ७७
कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
वाचं रूक्षामभिक्रुद्धः प्रोवाच वदतां वरः ॥ ७८
एषोऽहमस्य विदधे मृत्युं प्राणहरं रणे ।
आदास्याम्यहमेनं वै गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ७९

C 10195
B 2. 119. 169
P 2. 119. 169

शक्तिं बाणम्). — ^b) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1. 2 B3 D (except D6) T4 भयानकाम् (for 'वहाम्'). — ^c) K1. 3. 4 Ñ2. 3 V1. 2 B2 Dn Ds D3. 4 T4 G2. 4. 5 घोरां (for दीप्तां). K2 जग्राह ज्वलनादीप्तां. — ^d) Ś1 T1. 2 G2. 3 -जालाकुलां (for -मालां).

72 G1 om. 72 (cf. v. l. 68). G3 om. 72^{ab}. — ^a) Ś1 ज्वलितादित्यसंकाशां; T1. 2 G4. 5 M ज्वलनार्चिःप्रतीकाशां. — ^b) T1. 2 G5 M4 रणे (for शुभाम्). N (except Ś1 Ñ1) T4 G2. 4 यमदण्डो (K2 D1 'दंष्ट्रा') प्रदर्शनाम्. — After 72^{ab}, Ś1 D2 ins. :

1244* वारयन्तीं दुराधर्षीं चामीकरविभूषिताम् ।
गुर्वी भारसहस्रेण विश्वकर्मकृतां तदा ॥

[(L. 1) D2 वेगयुक्तां (for वारयन्तीं).]

— ^c) D3 असंभ्रान्तो (for असङ्गेन).

73 G1 om. 73 (cf. v. l. 68). K2 सहसा; T1. 2 G3. 5 M वेगेन (for संग्रेक्ष्य). — ^b) K1. 4 Ñ2 V1. 2 Ds2 तथा; Dn सदा; T1. 2 G3. 5 पुनः (for तदा). — After 73^{ab}, T1. 2 G3-5 ins. :

1245* तामेव प्राहिणोच्छक्तिं सर्वशत्रुभयंकरीम् ।

— ^c) T1. 2 G3. 5 M2-4 ऽभिप्लुत्य (for 'प्लुत्य') Ś1 [अ]वजग्राह (for तदा शक्तिं). — ^d) Ś1 शक्तिं तां (for जग्राह). K2 जग्राह यदुपुंगवः.

74 G1 om. 74 (cf. v. l. 68). — ^a) T2 बाणः (for बाणं). — ^b) N (except Ś1 Ñ1 V3 B3) T4 G2. 4. 5 तथा शक्त्या (for स्वशक्त्यैव). T1. 2 G3 हि संयुतः (for महाबलः). — ^c) K1 D4 हृदयं; K3. 4 Ñ2. 3 V1. 2 B Dn Ds D1-3. 5 T4 देहं वै (for देहं तु). — ^d) N (except K2 Ñ1 V3 B1) T1. 4 G2. 3. 5 प्राविशद्वरणातलम्. — T1. 2 G3 M ins. after 74 and Ds T4 after 1246* an addl. colophon [Adhy. name : D6 M4 बाणयुद्धम्; T1 बाणासुरानिरुद्धयुद्धम्; T2 बाणानिरुद्धयुद्धे स्वशक्त्या बाणभेदनम्. — Adhy. no. : T1 G3

351; T2 252; T4 221; M1-3 215; M4 214].

— After the addl. colophon, M3 ins. :

1246*

वैशंपायनः ।

ततो मूर्छां समापेदे बलिपुत्रः प्रतापवान् ।

रुधिराश्रुतगात्रस्तु स्वशक्त्या पीडितो भृशम् ॥

While N (except Ś1) T4 G2. 4. 5 ins. after 74 :

1247* स गाढविद्धो व्यथितो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।

[Ñ1 बाणेन (for व्यथितो). G5 समाश्रयत् (for 'श्रितः').]

75 G1 om. 75 (cf. v. l. 68). Before 75, T1. 2. 4 G3-5 M1. 2. 4. ins. वैशंपायनः. — ^a) M1-3 अथ (for ततो). Ś1 V3 T1 तु (for तं). K2 ततो व्यपेतमूर्च्छं तु. — ^d) K2 Ñ1 T2 G5 M1. 2. 4 एनं (for एवं). Ś1 उद्धतम् (for उद्यं).

76 G1 om. 76 (cf. v. l. 68). — ^a) Ś1 नष्ट- (for लब्ध-). K2 Ñ1 V3 D6 -लक्ष्यो महा-; T2 G3 -लक्ष्योऽप्ययं; G4 -लक्ष्यो रिपुर-; G5 -लक्ष्योऽप्ययं (for -लक्ष्यो ह्ययं). — ^d) K2 हि दृश्यते; V3 व्यदृश्यत; M1-3 सद्य दृश्यते (for सद्य हं).

77 G1 om. 77 (cf. v. l. 68). — ^a) D3 चापि (for मां च). K2 आत्मानं सबलं रक्ष. — ^b) Ś1 स्वमदात् (for प्रमां). — After 77^{ab}, Dn D6 ins. 1253*. repeating it after 94. — ^d) Dn न चेत् (for न नः). V3 सर्वं (for सर्वान्). K3 पुरा सर्वान् हि शातयेत्. — After 77, Ds1 G(ed.) ins. :

1248* अन्यांश्च शतशो हत्वा उषां नीत्वा व्रजिष्यति ।

78 G1 om. 78 (cf. v. l. 68). K3 om. 78. — ^a) Ñ2 चैवं (for एवं). — ^b) K2 D4 प्रणोदितः; B2 प्रबोधितः (for प्रचोदितः). — ^c) D1 रक्तम् (for रूक्षाम्). V3 B2. 3 अति-; G3 अपि (for अभि-). K2 बालावलीढवदनः.

79 G1 om. 79 (cf. v. l. 68). — ^a) V2 अद्य (for अस्य). K2 निधिना (for विदधे). Ś1 एषोऽहमप्यरिवधे. — ^b) K2 मृत्युः पर्वहरेः कृतः (sic). — ^c) Ś1 Ñ2. 3 V1 B2. 3

C 10195
B 2, 119. 170
P 2, 119. 170

इत्येवमुक्त्वा सरथः साश्वः सध्वजसारथिः ।
गन्धर्वनगराकारस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८०
विज्ञायान्तर्हितं बाणं प्राद्युम्निरपराजितः ।
पौरुषेण समायुक्तः स प्रैक्षत दिशो दश ॥ ८१
आस्थाय तामसीं विद्यां तदा क्रुद्धो बलेः सुतः ।
मुमोच विशिखांस्तीक्ष्णांश्छन्नो मायाधरो बली ॥ ८२
प्राद्युम्निर्विशिखैर्बद्धः सर्पभूतैः समन्ततः ।
वेष्टितो बहुधा तस्य देहः पन्नगराशिभिः ॥ ८३
स तु वेष्टितसर्वाङ्गो बद्धः प्राद्युम्निराहवे ।
निष्प्रयत्नः स्थितः स्वस्थो मैनाक इव पर्वतः ॥ ८४

Dn1 Ds D2 T1.4 एतं वै; N1 V3 B1 D6 एतं हि; M1-3 एवैनं (for एतं वै). V2 आदिश्याम्यहमेतं वै.

80 G1 om. 80 (cf. v. l. 68). — °) S1 वचनं (for सरथः). — °) K2 lacuna; K1.3.4 N2.3 V1.2 B D (except D6) T4 G2.4.5 सध्वजः साश्व (B1 सह) सारथिः. — °) K4 गन्धर्वनगराद्वानस. — After 80, K1.3.4 N2.3 V1.2 D (except Dn) T4 read 82°d, repeating it in its proper place.

81 G1 om. 81 (cf. v. l. 68). B1 G2 om. 81°-82°. — °) D3 [अ]भिसंयुक्तः; T2 G3 तदा युक्तः (for समायुक्तः). — °) K1.3 N1.2 V1 B2.3 D (except Dn D6) T1.3.4 G3.4 M1.2.4 सं- (for स).

82 G1 om. 82 (cf. v. l. 68). B1 G2 om. 82°b (cf. v. l. 81). — °) V1 मायां (for विद्यां). — °) K2 N1 ततः (for तदा). K1.3.4 N3 V1.2 B2 D T4 G4.5 महाबलः (for बलेः सुतः). — G3 om. 82°-83°. K1.3.4 N2.3 V1.2 B2 D (except Dn) T2 read 82°d for the first time after 80. — °) K N1.2 V B1.2 Ds D1-5 (all [except K2 N1 V3 B1] first time). 6 (both times) T4 (first time) G2 मुमोच निशितान्बाणान्.

83 G1 om. 83 (cf. v. l. 68). G3 om 83°b (cf. v. l. 82). — °) S1 K1.4 N1 V1.2 D1.3.4 T2 विद्धः; D6 विद्धैः (for बद्धः). — °) D3 सर्पाकारैः (for सर्पभूतैः). — K2 om. 83°-84°. — °) M4 भोगैः (for देहः). — For 83°d, S1 subst. :

1249* देहः संवेष्टितस्तस्य बहुधा शरराशिभिः ।

84 G1 om. 84 (cf. v. l. 68). K2 om. 84°b (cf. v. l.

ज्वालावलीढवदनैः सर्पभोगैर्विवेष्टितः ।
अभीतः पर्वताकारः प्राद्युम्निरभवद्रणे ॥ ८५
निष्प्रयत्नः स्थितश्चापि सर्पभोगमयैः शरैः ।
न विव्यथे स भूतात्मा सर्वतः परिवेष्टितः ॥ ८६
ततस्तं वाग्भिरुग्राभिः संरब्धः समतर्जयत् ।
बाणो ध्वजं समाश्रित्य प्रोवाचामर्षितो वचः ॥ ८७
कुम्भाण्ड वध्यतां शीघ्रमयं वै कुलपांसनः ।
चारित्रं येन मे लोके दूषितं दूषितात्मना ॥ ८८
इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत् ।
राजन्वक्ष्याम्यहं किञ्चित्तन्मे शृणु यदीच्छसि ॥ ८९

83). — °) T2.4 G5 सर्प- (for स तु). K4 -सर्वास्त्रैः; D1 ङ्गैर (for ङ्गो). — °) K1.3.4 N2.3 V B Dn Ds D2-6 T4 G4.5 M4 कृतस्तस्थौ; K2 स्थितो रेजे; N1 T2 G3 M1-3 स्थितस्तस्थौ; T1 तदा तस्थौ; G2 ततस्तस्थौ (for स्थितः स्वस्थो). D1 निष्प्रयत्नं कृतस्तस्थौ.

85 G1 om. 85 (cf. v. l. 68). K2 om. 85. — °) M3 -दशनैः (for -वदनैः). D3 ज्वालावलीढवदनैः. — °) V1 सर्पैर (for सर्प-). K1.3 N1.3 V1.2 B1.2 D (except D2) T1 G2-4 M4 विचेष्टितः (D1 तैः) (for विवे°). S1 सर्वभोगैर-वेष्टितः.

86 G1 om. 86 (cf. v. l. 68). — °) N1 T1.2 G3.4 M निष्प्रकम्पः (for यत्नः). K1.3.4 N2.3 V B D T4 निष्प्र-यत्नगति (B1 कृत) श्चापि. — °) S1 पद्मवक्त्रः; K1.2.4 N V B Dn2 Ds D1-6 T4 G2 सर्पवक्त्रः; G5 भोगि- (for भोग-). Dn1 सर्पवक्त्रसमैः शरैः. — °) D3 धर्मात्मा (for भूतात्मा).

87 G1 om. 87 (cf. v. l. 68). — °) Dn2 संबद्धः (for संरब्धः). K4 D1.5 संरब्धस्तमतर्जयत्; D3 बाणः समभि-तर्जयन्. — °) K2 धनुः; M1-3 रथं (for ध्वजं). S1 अपा-श्रित्य (for समा°). — °) S1 K4 [अ]मर्षितं (for तो°). N2 V1.2 बली (for वचः). T1.2 G3 M स उवाचोत्तरं वचः.

88 G1 om. 88 (cf. v. l. 68). D3 om. 88. — °) K2 स्व (for वै). N2 V2.3 B2 D1.5 -पांशुलः (for -पांसनः). — °) S1 चरितं (for चारित्रं). K2 N1 B D6 G3 M4 नो (for मे). M1-3 चारित्रं दूषितं येन. — °) M1-3 अस्माकं (for दूषितं).

89 G1 om. 89 (cf. v. l. 68). — °) D3 वध्यतामेष इत्युक्ते. — °) S1 ते (for [अ]हं). — °) G2 ब्रूहि (for शृणु).

अयं विज्ञायतां कस्य कुतो वायमिहागतः ।
 केन वायमिहानीतः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ९०
 मयायं बहुशो युद्धे दृष्टो राजन्महारणे ।
 क्रीडन्निव च युद्धेषु दृश्यते देवसूनुवत् ॥ ९१
 बलवान्सत्त्वसंपन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 नायं वधकृतं दोषमर्हते दैत्यसत्तम ।
 विज्ञाय च वधं वास्य पूजां वापि करिष्यसि ॥ ९२
 वधे ह्यस्य महान्दोषो रक्षणे सुमहान्गुणः ।

अयं हि पुरुषोत्कर्षः सर्वथा मानमर्हति ॥ ९३
 सर्वतो वेष्टिततनुर्न व्यथत्येष भोगिभिः ।
 पश्य राजन्यशोवीर्यैरन्वितं पुरुषोत्तमम् ।
 न नो गणयते सर्वान्वधं प्राप्तोऽप्ययं बली ॥ ९४
 शोणितौघप्लुतैर्गात्रैर्नागभोगैश्च वेष्टितः ।
 त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा न चिन्तयति नः स्थितान् ॥ ९५
 इमामवस्थां नीतोऽपि स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 न चिन्तयति राजंस्त्वां वीर्यवान्कोऽप्यसौ युवा ॥ ९६

C 10216
B 2. 119. 191
P 2. 119. 191

90 G₁ om. 90 (cf. v. l. 68). — ^a) T₁ कश्चित्; T₂ G₃ M_{1.2.4} कश्च; G₂ को वा (for कस्य). — ^b) T₂ च किम्; G₂ M चायम् (for वायम्). S₁ K₂ उपागतः (for इहा). — ^c) G₂ निरपायम् (for केन वायम्).

91 G₁ om. 91 (cf. v. l. 68). — ^a) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B Dn Ds D₁₋₅ T₄ G_{2.4.5} राजन्; V₃ D₆ युध्यन् (for युद्धे). — ^b) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B D (except D₆) T₄ G_{2.4.5} युध्यन् (for राजन्). M₁₋₃ महाबलः (for रणे). — ^c) V₃ युद्धेऽस्मिन्; D₂ युद्धे च (for युद्धेषु). — ^d) Ñ₁ दृश्यते च निषूदनः; T_{1.2} G_{3.5} M₁₋₃ ते रविसप्रभः; M₄ ते च रविप्रभः. — After 91, Dn ins. :

1250* कुलशीलतपोवीर्यैः सर्वैरेव समन्वितः ।
 सर्वयुद्धेऽप्यसंहार्यो भवेद्वीर्याधिकस्तव ॥

92 G₁ om. 92 (cf. v. l. 68). — G₄ reads and G₅ repeats 92^{cd} after 1251*. — ^a) K₂ V₃ B₂ D₆ अर्हेद्वै (for अर्हते). — K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T_{2.4} G_{2.3} ins. after 92^{cd} : G₄ after 92^{ab} : G₅ after the first occurrence of 92^{cd} :

1251* गान्धर्वेण विवाहेन कन्येयं तव संगता ।
 अदेया ह्यप्रतिग्राह्या अतश्चिन्त्य वधं कुरु ॥

[(L. 1) T₂ G₃₋₅ तनया (for कन्येयं). D₃ च वधं (for तव सं-). — (L. 2) G_{4.5} अदेयान्यत्र हि सुता (for ^a). T₂ [इत्यनुचिन्त्य; G₃ अनुचिन्त्य; G_{4.5} तेऽनुचिन्त्य (for अतश्चिन्त्य). V₃ B D_{2.6} प्रति (for कुरु).]

— ^c) S₁ बलं (for वधं). T₂ विज्ञाय तु वधं पूजां. — ^d) S₁ चाय; K₁ V B Dn D_{1-4.6} T_{2.4} G_{2.4.5} वास्य; K_{3.4} Ñ₂ Ds D₅ चास्य; T₁ चाय; G₃ चैव; M₄ चापि (for वापि).

93 G₁ om. 93 (cf. v. l. 68). — ^a) K₂ तु; V₂ B₁ D₂ च (for हि). — ^b) S₁ हि; K₂ Ñ₂ V₁ च (for सु-). — ^c) T_{1.2.4} G₃₋₅ अयं हि (T₄ च) पुरुषोत्कृष्टः. — ^d) D₅ सर्वतो (for ^eथा). Ñ₁ T_{1.2} G₃ M सर्वथा वीर्यवान्बली.

94 G₁ om. 94 (cf. v. l. 68). G₃ om. (hapl.) 94. — ^b) T_{1.2} व्यथते नैव भोगिभिः. — After 94^{ab}, K₁ Ñ_{2.3} V B Ds D_{1.4-6} ins. :

1252* कुलशौण्डीर्यवीर्यैश्च सत्त्वेन च समन्वितः ।

[K₁ D₄ सौन्दर्य-; V_{1.3} B D₆ शौटीर्य- (for शौण्डीर्य-). K₁ D₄ समन्वितम्; V₂ समन्ततः (for ^aन्वितः).]

— ^c) K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V₁ B₁ D (except D₆) T_{2.4} G_{2.4.5} महावीर्यैर् (for यशो). — ^d) K₂ अर्जितं; B₁ T₁ अन्वितः (for ^eत्तं). D₅ T₁ G₂ M₄ अन्वितः पुरुषोत्तमः. — ^f) M₃ बन्धं (for वधं). G₂ महा- (for ^gप्ययं). Ñ₃ युवा (for बली). — K_{1.3.4} Ñ₂ V B Dn (both second time) Ds D_{1-5.6} (second time) T₂ G₂₋₅ ins. after 94 : Dn D₆ (all first time) after 77^{ab} :

1253* यदि मायाप्रभावेन नात्र बद्धो भवेदयम् ।
 सर्वासुरगणान्संख्ये योधयेन्नात्र संशयः ॥
 सर्वयुद्धेषु मार्गज्ञो भवेद्वीर्याधिकस्तव ॥

[(L. 1) Dn D₆ (all first time) परं साध्यो; T₂ G₃ नात्र बद्धो (for नात्र बद्धो). — (L. 2) K₄ सर्वान् (for संख्ये). Dn D₆ (all first time) सर्वासुराणां संख्येऽस्मिन् (for ^a). — (L. 3) Dn (both first time) युद्धेऽति- (for युद्धेषु). T₂ G_{4.5} मार्गज्ञो (for मार्गज्ञो).]

95 G₁ om. 95 (cf. v. l. 68). — ^a) D₄ सुतैर् (for भूतैर्). — ^b) Ñ₂ Ds₁ सर्प- (for नाग-). V₁ सर्पभोगैर्विवेष्टितः. — T₂ om. (hapl.) 95^{c-97^d}. — ^c) V₃ D₂ त्रिशिखां; G₅ त्रिरेखां (for त्रिशिखां). — ^d) D₆ यः (for नः). S₁ स्थितः (for स्थितान्).

96 G₁ om. 96 (cf. v. l. 68). T₂ om. 96 (cf. v. l. 95). — ^a) D₁ यामवस्थां च नीतोऽपि. — ^b) S₁ D₃ आस्थितः (for आश्रितः). — D_{3.4} om. 96^{c-97^d}. — ^c) D₃ राज्यं स्वं (for राजंस्त्वां). B₁ न त्वां गणयति राजन्; Dn₁ निश्चिन्तयति राजंस्त्वां. — ^d) K₂ Ñ₁ V₃ D₆ T₁ G₂₋₅

C 10216
B 2. 119. 191
P 2. 119. 191

सहस्रबाहोः समरे द्विबाहुः समवस्थितः ।
रुचितं यदि ते राजञ्ज्ञेयो वीर्यवान्वितः ॥ ९७

कुम्भाण्डस्य वचः श्रुत्वा शुद्धान्ते पन्नगैर्भृशम् ।
अनिरुद्धं योधयित्वा बाणः स्वशृङ्गमाविशत् ॥ ९८

इति श्रीहरिवंशे अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

M [अ]यं (for [अ]सौ).

97 G₁ om. 97 (cf. v. 1. 68). T₂ om. 97 (cf. v. 1. 95). D_{3.4} om. 97^{ab} (cf. v. 1. 96). — ^a) Ś₁ प्रमुखे ; G₃ M महते (for समरे). — ^b) K₂ V₃ B_{1.2} D₆ प्रमुखे ; M समरे (for व-). — Ś₁ K_{1.4} Ñ_{2.3} V₁ B Dn D₃ D_{1.5} T_{1.4} G_{2.4.5} read 97^{cd} twice. — ^c) Ś₁ K_{1.4} Ñ₂ V₁ B₁ Dn D_{1.5} (all second time) उचितं (for रु°). K₂ V₃ D₆ वीर (for राजन्). Ś₁ K_{1.3.4} Ñ₂ V_{1.2} B Dn D₃ D₁₋₅ T_{1.4} G_{2.4.5} (all [except K₃ V₂ D₂₋₄] first time) न चिन्तयति ते वीर (K_{1.3.4} Dn D_{1.5} G₂ ते वीर्यम् ; V₃ राजस्त्वं ; D₄ नो वीर ; T₁ ते राजन्) ; Ñ₁ उचितं यदि ते वीर. — ^d) K_{1.3.4} Dn D_{1.5} (all [except K₃] first time) अयं (for ज्ञेयो). K₁ (both times). 4 (first time) Ñ₂ (both times) V₁ (first time). 2 B_{1.2} Dn D₁ (last five first time). 2.5 G₅ (last two first time) मदान्वितः ; D₃ (both first time) समन्वितः ; D₆ T₁ (first time). 4 (second time) M₂ बलान्वयैः ; G₃ M₄ न्वितैः (for न्वितः). B₃ (first time) वीर्यवान्कोऽप्यसौ पुरा ; Dn (both second time) यदि वीर्यमदान्वितः ; T₄ (first time) ज्ञेयो वीर्यमनुत्तमम् ; G₂ (first time) अयं ज्ञेयो मदान्वितः ; M_{1.3} विज्ञेयो हि बलान्वितैः . — K_{1.4} Ñ_{2.3} V₁ B Dn D₃ D_{1.5} T₄ G_{2.4.5} ius. after the second occurrence of 97^{cd} : K₂ V_{3.3} D_{2-4.6} G₃ after 97 :

1254* कन्या चेयं न चान्यस्य निर्यात्यानेन संगता ॥

यदि चेष्टतमः कश्चिदयं वंशे महात्मनः ।

ततः पूजामयं वीरः प्राप्स्यत्येवासुरोत्तमः ॥

रक्षयतामिति चोक्तवैव तथास्त्विति च तस्थिवान् ।

[(L. 1) V₁ [अ]न्यास्मिन् (for °स्य). G_{4.5} कन्या येन न ते वीर (for °). V₂ Dn₂ D_{3.5} G_{2.3} निर्यात्येतेन संगता ; D₆ (marg. as above) युक्तानेन च सं° ; G_{3.4} नरेणैतेन सं° (for °). — G₃ om. lines 2-4. — (L. 2) G₂ न च वा (for यदि च). — (L. 3) V₃ B त्वत्तः (for वीरः). K₁ D₄ प्राप्स्यत्येष (for °येव). G₅ प्राप्स्यत्येवामरोत्तमः (for °). — (L. 4) G_{4.5} क्षयताम् (for रक्षय°). T₄ तथा चादिश दानवान् ; G_{4.5} कुम्भाण्डस्तत्र तस्थिवान् (for °).]

G₃₋₅ cont. : T₁ M ins. after 97 : T₂ after 95^{ab} : G₁ after 68^a :

1255* बाढमित्यब्रवीद्बाणो हन्तुं व्यवसितः किल ।

उषां बबन्ध निगडैर्द्वैः पाशैश्च संयतैः ॥

व्यादिदेश ततो बाणो रक्षिणः किंकरान्वहून् ।

रक्षयतामेष दुष्टात्मा सा च रक्षया कुलाधमा ॥

इति सर्वान्समादिश्य बाणो मदबलान्वितः । [5]

कुम्भाण्डेन ययौ सार्धं स्वमेव भवनं बली ॥

[G₁ om. lines 1-5. T₂ M₄ om. line 1. — (L. 2) T₁ युगलैर् (for निगडैर्). M_{1.3} सपैः (for दृढैः). — (L. 4) M_{1.3.4} दुष्टा (for रक्षया).]

98 K₂ Ñ₁ T_{1.2} G_{1.3} M_{1.3} om. 98. Before 98, B₁ D₂ ins. वैशंपायन उवाच. — For 98^{ab}, K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V B D T₄ G_{4.5} subst. :

1256* एवमुक्ते तु वचने कुम्भाण्डेन महात्मना ।

K_{1.3.4} Ñ₂ V B D T₄ M₄ cont. : G₂ M₄ ins. after 98^{ab} :

1257* तथेत्याह च कुम्भाण्डं बाणः शत्रुनिपूदनः ॥

संरक्षिणस्ततो दत्त्वा अनिरुद्धस्य धीमतः ।

[(L. 1) B₂ [उ]क्ते (for [आ]ह). V₃ तथैवेत्य हि कुम्भाण्डं (for °). V₃ B₂ D₆ -निवर्हणः (for -निपूदनः). Cal. ed. बाणः शत्रुनिवर्हणः (for °). — M₄ om. line 2. — (L. 2) V₃ B₃ D₆ आरक्षिणस् (for सं°).]

— G_{4.5} om. 98^{cd}. — For 98^{cd}, K_{1.3.4} Ñ₂ V B D T₄ G₂ subst. :

1258* ययौ स्वमेव भवनं बलेः पुत्रो महासुरः ।

[K_{1.3} B₁ D_{4.6} महाबलः ; Bom. Poona eds. G(ed.) यशाः (for °सुरः).]

K_{1.3.4} Ñ₂ V B D T₄ G₂ cont. : Ñ₃ ins. after 98 : T₂

G_{1.3} cont. after 1255* : G_{4.5} after 1257* :

1259* संयतं मायया दृष्ट्वा अनिरुद्धं महाबलम् ।

ऋषीणां नारदः श्रेष्ठोऽब्रजद्धारवतीं प्रति ॥

ततो ह्याकाशमार्गेण मुनिद्वारवतीं गतः ॥

गते ऋषीणां प्रवरे सोऽनिरुद्धो व्यचिन्तयत् ।

नष्टोऽयं दानवः कूरो युद्धं प्राप्य न संशयः ॥ [5]

स गत्वा नारदस्तत्र शङ्खचक्रगदाधरम् ।

ज्ञापयिष्यति तत्त्वेन इममर्थं यथैव तत् ॥

नागैर्विवेष्टितं दृष्ट्वा उषा प्राद्युस्मितातुरा ।

रुरोद बाष्परक्ताक्षी तामाह रुदतीं पुनः ॥

किमिदं रुद्येत भीरु मा भैस्त्वं शुभलोचने । [10]

पश्य सुश्रोणि संप्राप्तं मत्कृते मधुसूदनम् ॥

यस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा बाहुशब्दं बलस्य च ।

दानवा नाशमेव्यन्ति गर्भाश्चासुरयोषिताम् ॥

१०९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽनिरुद्धस्य गृहे रुरुदुः सर्वयोषितः ।

प्रियं नाथमपश्यन्त्यः किंनर्य इव संघशः ॥ १

अहो धिक्किमिदं लोके नाथे कृष्णे व्यवस्थिते ।

अनाथा इव संव्रस्ता रुदिमो भयमोहिताः ॥ २

यस्येन्द्रप्रमुखा देवाः सादित्याः समरुद्रणाः ।

बाहुच्छायां समाश्रित्य वसन्ति दिवि देवताः ॥ ३

तस्योत्पन्नमिदं लोके भयदस्य महद्भयम् ।

यस्यानिरुद्धः पौत्रः स वीरः केनापि नो हतः ॥ ४

अहो नास्ति भयं नूनं तस्य लोके सुदुर्मतेः ।

वासुदेवस्य यः क्रोधं प्रज्वालयति दुःसहम् ॥ ५

व्यादितास्यस्य यो मृत्योर्दंष्ट्राग्रे परिवर्तते ।

C 10286
B 2, 121, 6
P 2, 121, 6

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तानिरुद्धेन उवा विश्रम्भमागता ।

नृशंसं चापि पितरं शोचते सा सुमध्यमा ॥ [15]

[Before line 1, G₁ ins. वैशंपायनः. — (L. 1) G₄ ह्यनिरुद्धं (for अ°). K₁ महावलः (for °लम्). — (L. 2) T₁ देवधिर् (for ऋषीणां). Ñ₂. 3 V₃ B₃ Dn पुरीम् (for प्रति). K₄ D₂ अत्रजद्वारकां प्रति (for °). — After line 3, Ñ₂ V₂ B₂ Ds₁ D₂. 6 ins. :

1259A* वद्धं निवेदयामास प्राद्युस्त्रि गरुडध्वजे ।

— (L. 5) Ñ₂ क्रुद्धो (for क्रूरो). V₃ B₁ D₆ युद्धाद्वै नात्र संशयः (for °). — (L. 6) K₃ B₂ G₂ गदाधरः (for °रम्). — (L. 7) T₁ वाक्येन (for तत्त्वेन). Bom. Poona eds. G(ed.) न संशयः (for यथैव तत्). — (L. 8) G(ed.) आतु-रम् (for °रा). — (L. 9) K₁ वीक्ष्य (for वाष्प-). Ñ₂. 3 V₁. 2 Dn Ds G₁. 5 -पूर्णाक्षी ; B₁ ताम्राक्षी ; B₃ D₁. 5 G₂. 3 -रुद्धाक्षी (for -रक्ताक्षी). K₄ प्रति (for पुनः). — (L. 10) V₃ B₃ D₆ एवं (for इदं). Bom. Poona eds. G(ed.) मृग- (for शुभ-). B₁ मा मैस्त्वं तु वरानने (for °). — (L. 11) D₃ संप्राप्तो (for °प्तं). D₃ मत्कृते मधुसूदनः (for °). — (L. 12) K₃ चक्र- (for शङ्ख-). D₂. 3 T₂ G₁. 2 -स्वनं (for ध्वनिं). — Some Mss. om. the ref. — (L. 15) K₁. 3. 4 V₃ D₁-6 नृशंसं पितरं चैव ; T₂ G₁. 3-5 नाशं संचिन्त्य च पितुः ; G₂ नाशंसत्येव पितरं (for °).]

COLOPHON om. in T₂ G₁. 3 M₁. T₃ missing. — *Mention of the Epic* : Ds₂ D₂ G₂. — *Mention of Khila* : K₁. 2 V B Ds D₁ G₂. — *Adhy. name* : K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V₁ Dn Ds D₁. 2. 4 प्राद्युस्त्रिशरबन्धः ; K₂ D₆ बाणयुद्धे अनिरुद्धबन्धनम् ; Ñ₁ V₂ D₅ T₁. 3 G₂ बाणयुद्धम् ; B₁. 3 बाणयुद्धे प्राद्युस्त्रिशरबन्धः ; V₃ अनिरुद्धबन्धनम् ; D₃ प्राद्युस्त्रिबाणयुद्धम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K₃ 171 ; V₁. 2 176 ; V₃ Dn Ds₂ D₄ 174 ; D₃ 192 ; T₁ 252 ; T₄ 220 ; G₂ 240 ; G₄ 255 ; G₅ 253 ; M₁-3 216 ; M₄ 253. — *Śloka no.* :

K₁ 38 ; K₄ 70 ; Dn₁ 203 ; D₃ 95 ; D₄ 70. — After this adhy., K₁. 3. 4 Ñ₂. 3. B D T₂. 4 G₁. 2. 4. 5 ins. a passage given in App. I (No. 35) ; Ś₁ after adhy. 109.

109

This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 °) D₃ ततोऽनिरुद्धगेहे तु. — °) B₁. 2 Dn₂ T₁. 2 G₁. 3-5 M कुर्यं (for किंनर्य). Ś₁ Ds₂ T₁. 2 G M₄ सर्वशः ; D₄ संगताः (for संघशः).

2 °) D₂ स्वित् (for धिक्). K₁. 4 Ñ V B D (except Dn) T₁ G₃ नाथ ; K₃ om. ; T₂. 4 G₁. 2. 4. 5 M नाथे (for लोके). Ś₁ अहो धिक्कतरं नाथं (sic) ; K₂ धिग्धिक्कृत्स्नमिदं नाथ. — °) T₂ G₁. 2. 4. 5 M₁-3 देवे (for नाथे). — °) Ś₁ G₅ रोदिमो ; K₂ D₃ रुदिताः ; K₄ रुदन्यो ; T₂ G₁. 3 M रुदामो (for रुदिमो). N (except Ś₁) T₄ पीडिताः (for मोहिताः).

3 °) Ñ₁ यथेन्द्र- ; D₁ यमेन्द्र- (for यस्येन्द्र-). T₄ प्रतिमा (for प्रमुखा). T₁. 2 G₁. 4. 5 M रुद्राः (for देवाः). — T₄ om. 3°. — °) Ś₁ K₃. 4 Ñ₁. 2 Dn Ds₂ D₁. 2. 5 G₂ उपाश्रित्य ; K₂ B₁ (before corr.) Ds₁ D₆ अपां (for समां). — °) K₂ Ñ₂ V₃ B Dn Ds D₂. 6 G₂ निवृत्ताः (for देवताः).

4 °) K₂ T₁. 2 G₁. 3 M₄ अस्य ; G₂ यस्य (for तस्य). — °) G₂ महाभयम् ; G₄. 5 भयं महत् (by transp.). — °) K₁. 3. 4 V₂ B₁ Dn D₁. 5. 6 T₄ G₂. 3 M₁ तस्य (for यस्य). K₁ वै ; V₃ Ds D₅ ससौ ; Dn₂ च ; D₆ G₂. 4 तु ; T₂ G₁. 3 M सन् (for स). — °) T₁. 2 G₁. 3-5 M केनाप्यपहतो निशि.

5 °) K₃ T₁. 2 G M लोके ; D₁. 5 भूतं (for नूनं). — °) Ñ₂ लोकेऽस्य ; V₂ लोकेतु (for लोके सु-). D₂ तस्य लोकेषु दुर्मतेः ; T₁. 2 G M नूनं तस्य सुदु (T₂ G₅ च दु- ; M हि दुर्मतेः. — °) Ś₁ यस्य देवः स्वयं क्रोधं. — °) T₄ Bom. Poona eds. G(ed.) उत्पादयति (for प्रज्वालं).

C 10286
B 2, 121. 6
P 2, 121. 6

स वासुदेवं समरे मोहात्प्रत्युदियाद्रिपुः ॥ ६
इदमेवंविधं कृत्वा विप्रियं यदुपुंगवे ।
कथं जीवन्विमुच्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७
कृतागा न स शोच्यस्तु वयं त्वद्य विनाकृताः ।
विप्रयोगेन नाथस्य कृतान्तवशगाः कृताः ॥ ८
इत्येवं ता रुदन्त्यश्च वदन्त्यश्च पुनः पुनः ।
नेत्रजं वारि मुमुचुराशिवं परमाङ्गनाः ॥ ९
तासां बाष्पाभिपूर्णानि नयनानि चकाशिरे ।
सलिलेनापुतानीव पङ्कजानि जलागमे ॥ १०
तासामरालपक्षमाणि राजिमन्ति शुभानि च ।

रुधिरेणापुतानीव नयनानि चकाशिरे ॥ ११
तासां हर्म्यतलस्थानां तूर्णमासीन्महास्वनः ।
कुररीणामिवाकाशे रुदतीनां सहस्रशः ॥ १२
तं श्रुत्वा निनदं घोरमपूर्वं भयमागतम् ।
उत्पेतुः सहसा स्वेभ्यो गृहेभ्यः पुरुषर्षभाः ॥ १३
कस्मादेषोऽनिरुद्धस्य श्रूयते सुमहास्वनः ।
गृहे कृष्णाभिगुप्तानां कुतो नो भयमागतम् ॥ १४
इत्येवमूचुस्तेऽन्योन्यं स्नेहविक्रवगद्गदाः ।
प्रधर्षिता यथा सिंहा गुहाभ्य इव निःसृताः ॥ १५
संनाहभेरी कृष्णस्य सभायामाहता तदा ।

6 ^b) K1 दंष्ट्रायां (for °ग्रे). — After 6^{ab}, D6 T1. 2 G M ins. :

1260* अतिक्रुद्धस्य सिंहस्य घ्नतश्च गजसत्तमान् ।
शोणितं पातुकामस्य दंष्ट्रान्प्रोद्धृत्य दंशतः ॥

[(L. 2) D6 दंशितम् (for दंशतः). T3 G1. 3 दंष्ट्रान्प्रोद्धृते-
मुच्यतः (for ^b).]

— °) G2 तं (for स). Ś1 Dn2 वासुदेवं समासाद्य (Dn2 च
समरे). — °) K3. 4 Dn D1. 5 G2 अभ्युदियाद्; G4 प्रत्युदं
(for प्रत्युदि°). D3 विभुम् (for रिपुः).

7 °) B2 एवम् (for इदम्). — °) Ś1 इव (for अपि).
N (except Ś1) T4 शचीपतिः; T2 G1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

8 °) T1 G1 M1-3 कृतात्मानः (for °गा न). K1. 3. 4 Ñ
V B D T4 G2 हतनाथाः (K4 हतप्राणाः) स शोच्याः स; K2
कृतागसः सुशोच्यास्तु; T2 G1. 4. 5 M4 कृतात्मा नः स शोच्यस्तु
— °) K1. 3. 4 Ñ V B Dn Ds D1. 3. 5 (marg. as in
text). 6 T4 अद्य; T1. 2 G1. 3-5 येन; G2 तेन (for त्वद्य).
D2. 4 वयमद्य निराकृताः. — D1. 5 T2 G1. 3 om. (hapl.)
8^{cd}. D2 repeats 8^{cd} after 20. — °) K3 कान्तस्य
(for नाथस्य).

9 °) K3. 4 Ds T4 च (for ता). Bom. Poona eds.
वदन्त्यश् (for रु°). — °) D3 विलपन्त्यः; T1. 2 G1. 3 M4
नदन्त्यश्च; T1 Bom. Poona eds. रुदन्त्यश्च (for व°).
— G2 om. 9°-11^a.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). — °) N (except Ś1
D6) T4 G1. 5 बाष्पाभ्यु- (for °भि-). — °) Ś1 वदनानि (for
नय°). — D3 om. (hapl.) 10°-11^a. — °) T1. 2 G1. 5
M4 [आ]वृत्तानि (for [आ]वृ°). K2 [इ]ह (for [इ]व).

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 9). D3 om. 11 (cf. v. l. 10).

T2 G1 om. 11^{ab}. — °) K3. 4 V1. 2 अवाल-; D1 असल-;
T1 G3-5 M विरल- (for अराल-). Ñ2 तासां मरालपद्मानि.
— °) Ś1 V2 राजयन्ति; K1. 2 D4 T1 G3-5 रागवन्ति (for
राजिमन्ति).

12 G4. 5 transp. 12^b and 12^d. — °) K3. 4 D1. 2
रुदन्तीनां; Ñ1 V1 D3. 5 रुदतीनां; B2. 3 Ds पूर्ण आसीन्; T4
क्रोशन्तीनां (for तूर्णमासीन्). T2 G1. 3. 5 M1-3 महाध्वनिः
(for °स्वनः). T1 G2. 4 पूर्ण आसीन्महाध्वनिः. — °) K4 V2
कुमारीणाम् (for कुर°). T1. 2 G1-3 यथा (for इव). — °)
K1. 4 D1. 2 M2 रुदन्तीनां; T1 G1-3 क्रोशन्तीनां (for रुद-
तीनां). Ñ1 च संघशः (for सहस्रशः).

13 °) K2 Ñ V1. 2 D3 T4 G3-5 तच्च; Dn2 T1 ते (for
तं). — °) K2 तेभ्यो (for स्वेभ्यो). — °) T1. 2 G1-3 M4
गृहेभ्यः पुरुषोत्तमाः; M1-3 °भ्यः पुष्करेक्षणाः.

14 °) K1 देव्यो; D4 वाच्यो (for एषो). — °) K1.
3. 4 Dn D4 T4 G1. 5 सुमहान्; K2 B Ds D2. 5. 6 रुदित- (for
सुमहा-). T1. 2 G1-3 M -ध्वनिः (for -स्वनः). V2 श्रूयते च
महास्वनम्. — °) K2 भूतानां (for गुप्तानां).

15 °) K1 सर्वे (for °न्योन्यं). — T2 om. (hapl.)
15^b-17^a. — °) K4 भय- (for स्नेह-). K2 लोचनाः (for
गद्गदाः). Ś1 स्नेहविक्रववद्गद्गदाः; K1 भयविक्रवतां गताः.
— After 15^{ab}, K3 reads 16^{cd} repeating it in its pro-
per place. — °) K1 Ñ2 V1. 3 B2. 3 Dn Ds D2. 4-6 M1
आधर्षिता; K3. 4 V2 B1 D1. 3 T1. 4 G1. 4 M2-4 अ° (for प्र°).
— °) K1 Ñ2 V1 इति (for इव). K4 निस्वनाः (for निः-
सृताः). K2 गुहास्येभ्यो विनिर्गताः.

16 T2 om. 16 (cf. v. l. 15). — °) T1 G2. 3 M
-भेरीः (for -भेरी). — °) V2 T1 G2. 3 M आहतास; D1

तस्याः शब्देन ते सर्वे सभामागम्य विष्टिताः ॥ १६
 किमेतदिति चान्योन्यं समपृच्छन्त यादवाः ।
 अन्योन्यस्य हि ते सर्वे यथान्यायमवेदयन् ॥ १७
 ततस्ते बाष्पपूर्णाक्षाः क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 निःश्वसन्तो व्यतिष्ठन्त यादवा युद्धदुर्मदाः ॥ १८
 तूष्णींभूतेषु सर्वेषु विपृथुर्वाक्यमब्रवीत् ।
 कृष्णं प्रहरतां श्रेष्ठं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १९
 किमेवं चिन्तयाविष्टः पुरुषेन्द्र भवानिह ।
 तव बाहुबलप्राणमाश्रिताः सर्वयादवाः ।
 भवन्तमाश्रिताः कृष्ण संविभक्ताश्च सर्वशः ॥ २०
 तथैव बलहा शक्रस्त्वय्यावेश्य जयाजयौ ।
 सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कथं त्वं चिन्तयान्वितः ॥ २१

शोकसागरमक्षोभ्यं सर्वे ते ज्ञातयो गताः ।
 तान्मज्जमानानेकस्त्वं समुद्धर महाभुज ॥ २२
 किमेवं चिन्तयाविष्टो न किञ्चिदपि भाषसे ।
 चिन्तां कर्तुं वृथा देव न त्वमर्हसि माधव ॥ २३
 इत्येवमुक्तः कृष्णस्तु निःश्वस्य सुचिरं पुनः ।
 प्राह वाक्यं स वाक्यज्ञो बृहस्पतिरिव स्वयम् ॥ २४
 विपृथो चिन्तयाविष्ट एतत्कार्यं विचिन्तयन् ।
 तथाहं भवताप्युक्तो नोत्तरं विदधे क्वचित् ॥ २५
 दाशार्हणमध्येऽद्य वदाम्यर्थवतीं गिरम् ।
 शृणुध्वं यादवाः सर्वे यथा चिन्तयान्वितो ह्यहम् ॥ २६
 अनिरुद्धे हते वीरे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
 अशक्तानिव मन्यन्ते सर्वानस्मान्सवान्धवान् ॥ २७

C 10309
B 2. 121. 28
P 2. 121. 28

निहता (for आहता). Bom. Poona eds. G(ed.) आहता
 महती तदा. — K3 reads 16^{ad} for the first time after
 15^{ab}. — °) T1 G1. 3 M तासां (for तस्या). T4 महता (for
 ते सर्वे). S1 तस्याः शब्दे कृते सर्वे; G2 तासां शब्देन तेऽन्योन्यं.
 — °) K2 D2 विष्टिताः (for वि). S1 K1. 3 (both times). 4
 V1. 2 B1 Dn Ds2 D1. 4. 5 T4 G1. 2. 4. 5 समागम्य च धि (V1. 2
 B1 Ds2 T4 G1. 4. 5 वि) ष्टिताः; D3 समागत्य व्यवस्थिताः.

17 T2 om. 17^a (cf. v. 1. 15). — °) K1. 3. 4 N V
 B1. 2 D T4 G2 ते (for च). — °) K1 D4 G2 अन्योन्यस (G2
 न्यं स) हिताः सर्वे. — °) Bom. Poona eds. G(ed.)
 यथावृत्तम् (for न्यायम्). B3 न्यवेदयन्; D6 अचोदयन्
 (for अवेदं).

18 °) S1 रोषः; D3 क्रोधात्; T2 G1 M1-3 स्नेह- (for
 क्रोध-).

19 After 19^{ab}, T1. 2. 4 G1. 3-5 ins. :

1261* नीतिज्ञो हितवक्ता च यादवानां प्रियंकरः ।

— °) N1 श्रेष्ठो (for श्रेष्ठ). — °) G2 पुनः पुनः (for
 मुहुर्मुहुः).

20 °) T1. 4 G5 इदं; G4 एतच् (for एवं). — °) D3
 T1. 2 G1-3 M2-4 पुरुषेन्द्रो (for इन्द्र). S1 न भाति मे (for
 भवानिह). — °) T1. 2 G1. 3 M एते तव (for तव बाहु-). Dn2
 -प्राणम्; T4 -नित्यम्; Bom. Poona eds. G(ed.) -प्राणाः
 (for -प्राणम्). — °) Bom. Poona eds. G(ed.) स्वास्थिताः
 (for आश्रिताः). — °) D6 (marg. as in text) T4 संविभा-
 न्तीह (for भक्ताश्च). — After 20, D2 repeats 8^{ad}.

21 °) N (except S1) S (except M1-3) बलवान् (for

हा). — °) N1 सुखे; Ds स्वयं (for सुखं). T1 G5 निःशङ्कः
 (for निश्चिन्तः). — °) G2 स कथं चिन्तयावृतः.

22 °) T1. 2 G यादवा (for ज्ञातयो).

23 °) S1 अभि- T1. 2 G M1-3 इह (for अपि). — °)
 G2 सर्वदा (for माधव).

24 °) K N V1. 3 B2. 3 Dn Ds D1. 3-6 T1 G2 बहु;
 V2 B1 मुहुः; D2 विभुः (for पुनः). — °) D4 आह (for
 प्राह). K1 D4 हि (for स).

25 Before 25, some Mss. ins. विष्णुरुवाच; some कृष्ण
 उवाच; some श्रीभगवानुवाच. — °) [आ]विश्य (for [आ]-
 विष्ट). — °) G2 इदं (for एतत्). S1 T1 विचिन्तये; K N
 V B D G2 अचिन्तयम् (for विचिन्तयन्). — After 25^{ab},
 S1 K1 N2 V B Dn Ds D1. 2. 4-6 ins. :

1262* विचिन्तयंस्त्वहं चास्य कार्यस्य न लभे गतिम् ।

[K1 स्वयं (for त्वहं).]

— °) S1 ततो; K4 N1 T2 G1. 3 यथा (for तथा). G2
 [अ]पि (for [अ]हं). — °) D3 [अ]न्तरं (for [उ]त्तरं).

26 °) T4 G2 मुख्यो (for मध्ये). K N2. 3 V B D T4
 G2 इहं; G3 तु (for सद्य). — °) S1 दधामि (for वदामि).
 — °) D3 यथा विदितवानहम्.

27 °) S1 Cal. ed. शूरे (for वीरे). — °) K3 पृथिव्याः
 (for न्यां). — °) V1. 2 अशक्ता (for क्तान्). K1. 2. 4
 N1. 2 B Dn Ds D1-4 G4. 5 M1-3 अशक्ता इति (B2 व)
 मंस्यन्ते; V3 Ds. 6 T1. 2. 4 G1-3 M4 क्ता इति मन्यन्ते. — °)
 V2 अन्यान् (for अस्मान्). T2 G5 स्व- (for स-).

C 10309
B 2. 121. 29
P 2. 121. 29

आहुकश्चैव नो राजा हतः साल्वेन वै पुरा ।
प्रत्यानीतस्ततोऽस्माभिर्युद्धं कृत्वा सुदारुणम् ॥ २८
प्रद्युम्नश्चापि नो बाल्ये शम्बरेण हतो ह्यभूत् ।
स तं निहत्य समरे प्राप्तो रुक्मिणिनन्दनः ॥ २९
इदं तु सुमहत्कष्टं प्राद्युम्निः क्व प्रवासितः ।
नैवंविधमहं दोषं स्मरामि मनुजर्षभाः ॥ ३०
भस्मना गुण्ठितः पादो येन मे मूर्ध्नि पातितः ।

28 °) V₃ D₆ स च (for चैव). K₂ राजा नो (by transp.). — °) Ś₁ प्रत्यागतस् (for °नीतस्). K Ñ V B Dn₂ D₃ D₁. 2. 4-6 T₂ G₁ स च; Dn₁ D₃ स वा; T₁ G₂-5 तदा; T₄ सह (for ततो). — °) K₃. 4 Ñ V B Dn D₃. 6 T₄ दत्त्वा (for कृत्वा).

29 °) Ñ₁ T₁. 2 G₁-3. 5 M [ए]व नो; D₃ हतो (for [अ]पि नो). K₄ D₄ T₁ बालः (for बाल्ये). — °) D₁ [आ]-हतो; D₃ ततो (for हतो).

30 °) Ś₁ कृत्वा (for कष्टं). — °) K₂ कुत्र; D₃ विप्र-; G₂ कोप- M₁. 2 क वि- (for क प्र-). Ś₁ सोऽनिरुद्धो हतो ह्ययम्. — K₃ om. (hapl.) 30°-31°. — °) K₄ Ñ₁ V₂ Dn₂ एवं-विधम् (for नै°). V₁ T₁ G₂ महद् (for अहं). K₁. 2 Ñ₂. 3 D₃ एवंविधं महद्दो (K₁. 2 °हादो) षं. — °) K₁. 2. 4 Ñ V₁. 2 Dn D₃ D₁-5 T₄ न स्मरे (for स्मरामि). Ś₁ V₃ स्मरामि पुरुषर्षभाः; D₆ °मि भरतर्षभाः; T₁. 2 G M स्मरामि (T₁ G₃ न स्मरे) यदुपुंगवाः.

31 K₃ om. 31° (cf. v. l. 30). — °) V₃ भस्माव- (for भस्मना). D₆ भस्मावगुण्ठितौ पादौ. — °) T₁. 2 G₁. 3-5 M केन (for येन). B₃ मूर्ध्नि स (for मे मूर्ध्नि). — After 31°, T₁. 2 G M ins.:

1263* मम नेत्रं दुरास्त्रावमन्धतां कोऽनयद्वलात् ।
को वा जडमतिः सत्यं रत्नं मे मकुटाद्धरेत् ॥
को वा बलं दुराधर्षमवमत्याग्रतः स्थितः ।
को नु वा शिनिपुत्रस्य चापं न स्मरति प्रभो ॥

[(L. 1) T₁ M₁-3 दुरात्मानो; T₂ G₁. 3 M₄ °त्मासौ (for °स्त्रावम्).]

— °) N (except Ś₁) T₄ G₄. 5 त (K₄ G₄ अ) स्याहं सानु-बन्धस्य. — °) V₁ ततः (for रणे).

32 °) Ś₁ उक्तेः (for उक्ते). Ñ₃ V₁ B₃ D₃ D₂ वचने; D₅ कृष्णे तु (for कृष्णेन). — Before 32°d, M₄ ins. सात्यकिः. V₂ repeats 32°d after 38°d. — °) Ś₁ D₄ T₁. 2 G₁-3 M₃. 4 चाराः (for चराः). D₁ प्रगृह्यन्ताम् (for प्रयुज्य°). K₄ चरान्कृष्ण प्रयुज्यस्व; G₄. 5 चाराः कृष्ण प्रवर्त (G₅

सानुबन्धस्य तस्याहं हरिष्ये जीवितं रणे ॥ ३१

इत्येवमुक्ते कृष्णेन सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।

चराः कृष्ण प्रयुज्यन्तामनिरुद्धस्य मार्गणे ॥ ३२

आहुकं प्राह कृष्णस्तु स्मितं कृत्वा वचस्तदा ।

आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च व्यादिश्यन्तां चरा नृप ॥ ३३

ततश्चरास्तु व्यादिष्टाः पार्थिवेन यशस्विना ।

अभ्यन्तरं च मार्गध्वं बाह्यतश्च समन्ततः ॥ ३४

°णीय)न्तां. — After 32, Ñ₂ (repeating after 33°d). 3 V B Dn D₃ D₅ (marg.). 6 ins.:

1264* सपर्वतवनोद्देशां मार्गन्तु वसुधामिमाम् ।

While, T₁. 2 G M ins. after 32:

1265* अत्रैव प्रायशस्तत्र यदि स्यात्केनचिद्धृतः ।

ज्ञाते प्रतिकरिष्यामि यत्तु प्राप्तमनन्तरम् ॥

[(L. 2) G₂. 4. 5 M₄ ज्ञात्वा (for ज्ञाते). T₂ G₁. 2. 4. 5 M₄ -करिष्यामो (for °मि).]

33 After 33°d, Ñ₂ repeats 1264* and V₂. 3 B Dn₂ D₃ read line 2 of 1266* after 33°d, repeating it after 33. — °) Some Mss. अभ्यन्तराश्च. K₃ आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च. — °) K₄ व्यादिश त्वं (for °इयन्तां). — After 33, K₁. 2. 4 Ñ₂ V B Dn D₃ D₁. 3-6 ins.:

1266* वैशंपायन उवाच ।

केशवस्य वचः श्रुत्वा आहुकस्त्वरितोऽब्रवीत् ।

अन्वेषणेऽनिरुद्धस्य चरान्व्यादिष्टवांस्तदा ॥

[K₁. 2. 4 D₁. 4. 5 om. the ref. — (L. 1) V₃ B₁. 3 Dn D₂ D₆ सभत् (for स्रवीत्). — V₂. 3 B Dn₂ D₃ D₆ read line 2 for the first time after 33°d. — (L. 2) Dn₁ नृप (for तदा). K₁. 2 V₁. 2 B Dn₂ D₃ D₄. 6 (all [except K₁. 2 V₁ D₄] first time) च (D₆ चा) रान्व्या (B₁. 2 D₃ °ना) दिश माचिरम्; K₄ चरान्संख्यादिदेश सः; D₁ चरं हि व्यादिश माचिरम् (hypermetric); D₃. 6 (second time) चारान्व्यादिष्टवानृपः (D₆ °वांस्तदा); D₄ (marg.) विचरन्तु चरा मम; D₃ अहं च व्यादिशं चरान् (for °).]

34 °) V₃ B₂. 3 D₃ T₁. 4 G₃. 4 चाराश्च (B₂. 3 T₄ °स्तु); D₃ चरास्ते (for °स्तु). — °) Ś₁ V₂ महात्मना (for यशस्विना). — °) D₆ अभ्यन्तराश्च (for °रं). Ś₁ मार्गं च (for मार्गध्वं). — K Ñ₂ Dn D₁-5 T₄ ins. after 34: V B D₃ D₆ after 34°d:

1267* हया रथाश्च व्यादिष्टाः पार्थिवेन महात्मना ।

[D₅ महा- (for हया). B₃ समादिष्टाः (hypermetric)]

वेणुमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
 ऋक्षवन्तं गिरिं चैव मार्गध्वं त्वरिता हयैः ॥ ३५
 एकैकं तत्र चोद्यानं मार्गितव्यं समन्ततः ।
 गन्तव्यं चापि निःसङ्गमुद्यानेषु समन्ततः ॥ ३६
 हयानां च सहस्राणि रथानां चाप्यनेकशः ।
 आरुह्य त्वरिताः सर्वे मार्गध्वं यदुनन्दनम् ॥ ३७
 सेनापतिरनाष्टिष्टिरिदं वचनमब्रवीत् ।
 कृष्णमह्विष्टकर्माणमच्युतं भीतभीतवत् ॥ ३८
 शृणु कृष्ण वचो मह्यं यदि ते रोचते विभो ।
 चिरात्प्रभृति मे वक्तुं भवन्तं जायते मतिः ॥ ३९
 असिलोमा पुलोमा च निसुन्दनरकौ हतौ ।
 सौभः साल्वश्च निहतौ मैन्दो द्विविद एव च ।

हयग्रीवश्च सुमहान्सानुबन्धस्त्वया हतः ॥ ४०
 तादृशे विग्रहे वृत्ते देवहेतोः सुदारुणे ।
 सर्वाण्येतानि कर्माणि निःशेषाणि रणे रणे ।
 कृतवानसि गोविन्द पार्ष्णिग्राहश्च नास्ति ते ॥ ४१
 इदं कर्म त्वया कृष्ण सानुबन्धं कृतं रणे ।
 पारिजातस्य हरणे यत्कृतं कर्म दुष्करम् ॥ ४२
 तत्र शक्रस्त्वया कृष्ण ऐरावतशिरागतः ।
 निर्जितो बाहुवीर्येण स्वयं युद्धविशारदः ॥ ४३
 तेन वैरं त्वया सार्धं कर्तव्यं नात्र संशयः ।
 तत्रानुबन्धश्च महांस्तेन कार्यस्त्वया सह ॥ ४४
 तत्रानिरुद्धहरणं कृतं मघवता स्वयम् ।
 न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति ॥ ४५

(for व्यादिष्टाः). V2 रथिनः सादिनः परैः B3 उग्रसेनेन भीमता (for ^b).]

35 ^a) B2 वेणुवन्तं; T1. 2 G3 रेणुमन्तं (for वे^o). N1 V2 G1. 5 लतावेष्टं (for वेष्टं). S1 वैजयन्तं लतावेष्टं. — ^c) K3 ऋक्षवन्तं (for ऋक्ष^o). S1 च हि गिरिं; (for गिरिं चैव). — G3 om. (hapl.) 35^d-37^e. — ^d) G2 च गता (for त्वरिता).

36 G3 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) D2 तत्तद्; D4 च तथा (for तत्र च). — V3 om. 36^b-39^a. — ^b) K1. 3. 4 N1 V1. 2 B D T4 G4 मार्गध्वं त्वरिता हयैः (= 35^d). — ^c) K N1 B1 D1. 2. 4. 5 T4 यातव्यं (for गन्तव्यं). T1 G4 निःशङ्कम् (for निःसङ्गम्). N2. 3 V1. 3 B2. 3 Dn Ds D3. 6 यातव्यं चापि निःशङ्कं; G2 सरो वापीश्च निःसङ्गम्; G4. 5 M4 कानान्यपि निःशङ्कम्. — ^d) K3. 4 Dn D1. 3-5 T1. 4 G4. 5 उद्यानानि (for नेषु). K1. 2 N1. 3 V1. 2 Ds D2 G2 उद्यानानि ततस्ततः .

37 G3 om. 37^{abc} (cf. v. l. 35). V3 om. 37 (cf. v. l. 36). — ^c) G1 आरुह्य त्वरितं सर्वैः. — ^d) S1 D3 नन्दनाः (for नम्).

38 V3 om. 38 (cf. v. l. 36). — ^a) T1. 2 G1. 3 M1-3 त्वनाष्ट (G1 वृष्टिर् (for अनाष्टिर्). — After 38^{ab}, V3 repeats 32^{cd}. N1 T2 G1 om. 38^{cd}. — ^c) T1 G3 M कृष्णं विष्णुं जगन्नाथं.

39 V3 om. 39^a (cf. v. l. 36). — ^b) K1. 2. 4 N V B1. 3 D (except D2) T4 G3 प्रभो (for विभो). B3 T1 रोचते यदि ते प्रभो.

40 ^a) D2 T2 G5 [अ]नुलोमा; G1 सुलोमा (for पु^o).

— ^b) T1. 2 G3. 5 निसुम्भ- (for नन्द-). S1 उभौ; N1. 2 V3 B1 तथा (for हतौ). — ^c) K3. 4 V1. 2 Dn Ds D1. 3. 5 भौमः; G5 सुम्भः (for सौभः). — ^d) V2 द्विरदः; M1-3 विविद (for द्विविद). — After 40, S1 ins.:

1268* कंसश्च निहतः कृष्ण नरकश्च निपातितः ।
 अन्ये च बहवस्तत्र सैन्याः शतसहस्रशः ॥

41 ^a) M1-3 विभो (for the second रणे). — ^c) V2 T4 मे; D3 T1 G1. 3 M नः (for ते).

42 ^a) D5 कृष्ण (for कर्म). K3 इदं कृष्ण त्वया कर्म. — ^b) K N1 V2 B1 D (except D6) T4 G2. 4. 5 महत्कृतम्; N3 V1 त्वया कृतम्; B2. 3 रणे कृतम् (by transp.). — ^d) T1. 2 G1. 3. 5 यत्कर्म सुदुष्करम्.

43 ^b) S1 N1 K3 ऐरावत- (for त-). — ^c) K4 गजितो; Ds2 निर्गतो; D5 तर्जितो (for निर्). D3 युद्धेन (for वीर्येण). — ^d) K1. 2 N1. 3 V2 Ds2 D3. 5 G3 त्वया; D2 T4 तदा (for स्वयं). S1 विशारद (for दः). K3. 4 V1 B1 Dn D1. 4. 6 त्वया युद्धविशारद.

44 ^a) S1 चैवं (for वैरं). K3 सर्वैः (for सार्धं). — ^b) T1. 2 G M कृतं नास्ति (for कर्तव्यं न). — ^c) N (except S1) T4 G2. 4 वैरानु; T1. 2 G1 तदानु; G3 M तथानु- (for तत्रानु-). D3 सु- (for च). — ^d) G1 M यत्नः (for तेन). K3 कार्यं (for कार्यस). M1. 3 [अ]नघ (for सह).

45 ^b) D3 मायावता (for मघ^o). V3 सह (for स्वयम्). — ^c) D3 बुद्धिर् (for शक्तिर्). — ^d) T1 G3 Ms. 4 त्वयि (for प्रति). M1. 2 वैरनिर्यातने त्वयि.

C 10331
B 2. 121. 49
P 2. 121. 49

इत्येवमुक्ते वचने कृष्णो नाग इव श्वसन् ।
उवाच वचनं धीमाननाष्टृष्टिं महाबलम् ॥ ४६
सेनानीस्तात मा मैवं न देवाः क्षुद्रकर्मिणः ।
नाकृतज्ञा न वा क्लीबा नावलिप्ता न बालिशाः ॥ ४७
देवतार्थं च मे यतो महान्दानवसंक्षये ।
तेषां प्रियार्थं च रणे हन्मि दृष्टान्महासुरान् ॥ ४८
तत्परस्तन्मनाश्चास्मि तद्भक्तस्तत्प्रिये रतः ।
कथं पापं करिष्यन्ति विज्ञायैवंविधं हि माम् ॥ ४९
अक्षुद्राः सत्यवन्तश्च नित्यं भक्तानुयायिनः ।
न तेषु पापं विज्ञेयं बालिशं त्वं प्रभाषसे ॥ ५०

46 °) Ñ₁ वचनं (for °ने). K₄ एवमुक्ते तु वचने; D₁ इत्येव वचने मुक्ते. — °) V₂ D₄ T_{1.2} G_{1.3-5} श्रीमान् (for धी°). — °) T_{1.2} G M यदूत्तमम् (for महाबलम्).

47 °) Ś₁ मैवं वोचस्त्वनाष्टृष्टे; Dn₁ T₄ कृष्णस्तमाह मा मैवं; G₂ सेनानीर्वद मा मैवं. — °) Ñ₂ D₃ T₂ G_{2.3} M -कारिणः (for -कर्मिणः). — °) M_{1.2} ते (for वा). — °) Ś₁ न कृतघ्ना; T₂ G₁ नावदीप्ता (for °लिप्ता).

48 °) Ś₁ हि नो; K₂ मया (for च मे). — °) D₃ असुर- (for दानव-). — °) Ds₁ एषां (for तेषां). G₂ सदा (for रणे). — °) Ś₁ D₃ T₄ हन्मि दुष्टान्; G₂ रणे हन्मि (for हन्मि दृष्टान्). Ds₂ D₅ महाबलान् (for °सुरान्).

49 °) Ś₁ D₃ T₄ [अ]पि; G₂ [अ]हं (for [अ]स्मि). — °) K₁ तद्भक्तस् (for तद्भक्तस्). D₄ हितः (for रतः). Cal. ed. तद्भक्तस्तत्परायणः. — °) T₁ करिष्यामि (for °ष्यन्ति). — °) D₃ ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). D₄ [ए]तद्विधं; D₆ [ए]वं कथं (for [ए]वंविधं).

50 °) M₁₋₃ सत्त्ववन्तश्च (for सत्य°). — °) N (except Ś₁) T₄ तेभ्यो न (V₃ D₆ न तेभ्यो; D₃ न तेषु) विद्यते पापं. — °) N (except Ś₁) D T_{1.4} G₃ M₄ बालिशत्वात् T₂ G_{1.2.4.5} शस्त्वं (for °श त्वं). Ś₁ कृतघ्नता; V₃ प्रपद्यते; Dn₂ प्रभाषते (for °से). — Ñ₂ V₂ B Ds D_{1.2.4.5} ins. after 50: D₆ after 1270*: T_{1.2} G_{1.3-5} after 54^{ab}:

1269* कदाचिदिह पुंश्चल्या अनिरुद्धो हतो भवेत् ।

देवेषु समहेन्द्रेषु नैतत्कर्म विधीयते ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं चिन्तयमानस्य कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ।

[(L. 1) D₂ T₂ G₄ कदाचिद् (for कदा°). T₂ G₁ अपि (for इह). B_{2.3} D₆ पुंश्चल्या (for पुं°). G₁ वृत्तो (for हतो).

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तदाकूरोऽब्रवीद्वचः ।

मधुरं श्लक्ष्णया वाचा अर्थवाक्यविशारदः ॥ ५१

यच्छक्रस्य प्रभोः कार्यं तदस्माकं विनिश्चितम् ।

अस्माकं चापि यत्कार्यं तच्च कार्यं शचीपतेः ॥ ५२

संरक्षयाश्च वयं देवैरस्माभिश्चापि देवताः ।

देवतार्थं वयं चापि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३

एवमकूरवचनैश्चोदितः पुरुषोत्तमः ।

स्निग्धगम्भीरया वाचा पुनः कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ५४

नायं देवैर्न गन्धर्वैर्नापि यक्षैर्न राक्षसैः ।

प्रद्युम्नपुत्रोऽपहतः पुंश्चल्या तु हतः स्त्रिया ॥ ५५

Ñ₂ V₂ B₃ Ds D₆ ह्यभूत् (for भवेत्). — (L. 2) T_{1.2} G_{1.3.4} देवेषु तु सहेन्द्रेषु (for °). — D₂ T_{1.2} G_{1.3.5} om. the ref. D₂ om. line 3. — (L. 3) V₂ चिन्तयानस्य तस्याथ; T_{1.2} G_{1.3} एवं संचिन्तयानस्य (T₂ G₁ °नः सन्); G_{4.5} एवं चिन्ता वभूवास्य (for °).

While, D₆ T_{1.2} G_{1.3.5} ins. after 50 :

1270* न वक्तव्यमिदं पापं त्वद्विधेन यदूत्तम ।

— After the above, D₆ ins. 1269*.

51 °) T_{1.2} G₃ त (T₂ अ)स्य तद् (for कृष्णस्य). G_{1.4.5} भाषितं (for वचनं). — °) Ś₁ T_{1.2} G_{1.4.5} M_{3.4} तत्र; K₃ Ñ₂ V₂ B₂ Dn Ds D_{1.5} G_{2.3} M_{1.2} ततो (for तदा). — °) V₂ सर्व-; V₃ B_{2.3} D_{2.3} सोऽर्थ-; D₆ G₂ सार्थ-; T_{1.2} G₃ M स्वर्थ- (for अर्थ-).

52 °) Ñ_{2.3} V₁ विभो; G (ed.) हितं (for प्रभोः). — °) T₂ सु- (for वि-). — °) Ś₁ D₃ [ए]व (for [अ]पि). K₂ तत् (for यत्). — °) K Ñ V B Dn₂ Ds D_{1.2.4-6} T₄ तद्धि कार्यं; Dn₁ om.; D₃ त्वत्कार्यं च; T_{1.2} G M₄ तत्कार्यं च (for तच्च कार्यं). K₄ विशां पते (for शचीपतेः).

53 °) T₂ सुरक्षयाश्च; M₄ संसक्ताश्च (for संरक्षयाश्च). — °) Ñ₁ M_{1.3} [ए]व (for [अ]पि). — °) Ś₁ Ds₂ Ds T₄ देवतार्थं (for °र्थं). Ñ_{2.3} V_{2.3} B_{2.3} D_{2.3.6} T₄ G_{2.4.5} भवांश्च; M₁₋₃ ऽप्ययं; M₄ ह्ययं (for वयं). K₂ सर्वे (for चापि). — After 53, Ñ₂ V₂ B₁ Ds₆ ins. :

1271* विष्णुर्मधुनिहा वीरो देवदेवः सनातनः ।

54 Before 54, Ñ₂ ins. वैशंपायन उवाच. — °) T₂ G_{1.2.4.5} तोषितः (for चोदितः). K Ñ V B₂ D T₄ चोदितो मधुसूदनः. — After 54^{ab}, T_{1.2} G_{1.3-5} ins 1269*.

55 °) Ś₁ [अ]सौ (for [अ]यं). — °) M_{1.3} दानवैः (for

मायाविदग्धाः पुंश्चल्यो दैत्यदानवयोषितः ।
 ताभिर्हतो न संदेहो नान्यतो विद्यते भयम् ॥ ५६
 इत्येवमुक्ते वचने सूतमागधवन्दिनाम् ।
 मधुरः श्रूयते शब्दो माधवस्य निवेशने ॥ ५७
 ते चराः सर्वतः सर्वे सभाद्वारमुपागताः ।
 शनैर्गद्गदया वाचा इदं वचनमब्रुवन् ॥ ५८
 उद्यानानि शिलाः शैला गुहा नद्यः सरांसि च ।

एकैकं शतशो राजन्मार्गितं न च दृश्येत ॥ ५९
 यदन्यत्संविधातव्यं विधानं यदुनन्दन ।
 तदाज्ञापय नः क्षिप्रमनिरुद्धस्य मार्गणे ॥ ६०
 ततस्ते दीनमनसः सर्वे बाष्पाकुलेक्षणाः ।
 अन्योन्यमभ्यभाषन्त किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ ६१
 संदष्टौष्ठुटाः केचित्केचिद्बाष्पाविलेक्षणाः ।
 केचिच्चाचिन्तञ्जरा आस्थाय भ्रुकुटिं नराः ॥ ६२

C 10353
 B 2. 121. 68
 P 2. 121. 68

राक्षसैः). N (except Ś1) T1. 4 G1. 3-5 न यक्षैर्न च (D6
 °नापि) राक्षसैः. — °) V3 प्रहितः (for स्पहतः). — °) K
 V1. 2 Dn Ds D2-4 T4 G1. 4. 5 महायशः; M स्त्रिया हतः
 (by transp.). Ś1 पुंश्चल्यापहतः स्त्रिया; D1. 6 °ल्यापि स्त्रिया
 निशि; T1. 2 G3 °ल्या तु स्त्रिया तदा.

56 °) T1 नान्यतो विदितो मया.

57 Before 57, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. After
 the ref., N2 ins. 1276* repeating it after 1275*.
 — After 57°, K N2 V B D T4 G2. 4 ins. :

1272* कृष्णेन तु महात्मना ।

अथावगम्य तत्त्वेन यद्भूतं यदुमण्डले ॥

उदतिष्ठन्महानादस्तदा कृष्णं प्रशंसयन् ।

हर्षयन्स तु सर्वेषां.

[(L. 2) D3 [अ]धि- (for [अ]व-). V3 B1. 3 Ds D6
 यद्भूतं (for यद्भूतं). D6 -नन्दने (for -मण्डले). G2 यद्नामथ
 मण्डले (for °). — (L. 4) K2 D2. 4 प्रहर्षयन्स्तु सर्वेषां; G2
 हर्षशब्दो महानासीत्.]

— °) D3 -वन्दिनः (for °नाम्). — °) V3 B3 D6 शुश्रूवे
 (for श्रूयते). K N2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 T4 G2.
 4. 5 M4 घोषो (for शब्दो). Ś1 मधुरोऽश्रूयत रवो. — °) G1.
 4. 5 यादवस्य (for माध°).

58 °) G4. 5 ये (for ते). Ś1 N1 T1. 2 G1. 4. 5 चाराः
 (for चराः). M1-3 गत्वा (for सर्वे). D6 (marg.) T4 M
 ते (T4 ये) चराः समगच्छन्त. — °) K1. 2 D4 पुरद्वारम् (for
 सभा°). — °) D3 ततो (for शनैर्). — °) V3 B1 D6
 वचने चेदमब्रुवन्.

59 °) K1 N1. 2 V B1. 2 Ds D6 T4 G2 सभाः; K2 D4
 च नः; K3. 4 N3 B3 Dn D1-3. 5 गुहाः (for शिलाः). — °)
 Ś1 शुभः; K3. 4 D1. 3. 5 गुहा; N2 D2 महा-; B3 Dn T1 G3
 M4 सभा; D4 गुहा- (for गुहा). — G2 om. 59°. — °)
 Ś1 एकैकशो गतं राजन्. — °) T2 मार्गिता (for °तं). Ś1 K2
 Ds2 D4. 5 च न (by transp.). — After 59, B3 Dn Ds. 6
 G2 ins. :

1273* अन्ये कृष्णं चरा राजचुपागम्य तदाब्रुवन् ।
 सर्वे नो विदिता देशाः प्रायुश्चिर्न च दृश्यते ॥

[G2 om. line 1. — (L. 1) B3 अथ (for अन्ये). D6 कृष्ण.
 B3 D3 उपगम्य (for उपा°). — (L. 2) B3 D3 सर्वे सं-; D6
 सर्वेषां (for सर्वे नो). B3 विचिता (for विदिता). G2 विचि-
 तानि महात्मानः (for °).]

D3 cont. :

1274* तेषां शान्तिमनस्का हि गमयेयुः कथं च नः ।

60 Ds om. 60-61. — °) T1 G3 M3 यदि (for यद्).
 — °) T1. 2 G1. 3 -सत्तम (for -नन्दन). — °) Ś1 K3 D2
 [आ]ज्ञापयत (for °य नः).

61 Ds om. 61 (cf. v. l. 60). — °) Ś1 सर्वे बाष्पाविले-
 क्षणाः; T2 बाष्पपर्याकुले°. — D4 G5 om. (hapl.) 61°-62°.
 — °) Ś1 B1 (marg.) D2. 3. 5 T4 अन्योन्यमभिभाषन्त
 (D2. 3. 5 °न्ते; T4 °न्ति). — °) K4 इतः; D6 अन्यत् (for
 अतः). K1 N V2. 3 D6 T2 G2. 3 M4 उत्तमम् (for °रम्).
 Ś1 किं कार्यमिति चाब्रुवन्; D1 यादवा जातमन्यवः.

62 D4 G5 om. 62° (cf. v. l. 61). — °) K3 क्रुद्धा
 (for केचित्). — °) K N V B D (D1 om.) T G (G5
 om.) केचिद्बाष्पाकुलेक्षणाः. — G2 om. 62°. — °) N
 except Ś1) T4 केचिद्भ्रुकुटिमास्थाय. — °) Ś1 G4 M4
 आस्थाय भ्रुकुटीमुखाः; K N V B D T4 चिन्तयन्त्यर्थसिद्धये
 (N1 °चिन्तकाः). — After 62, N (except Ś1) T4 ins. :

1275* एवं चिन्तयतां तेषां बह्वर्थमभिभाषताम् ।

[K2 स चार्थम्; D3 बह्वर्थान् (for बह्वर्थम्). Bom. Poona
 eds. -भाषितम् (for -भाषताम्).]
 N2 (first time after the ref. of 57) V2. 3 B Ds D2.
 3. 6 T4 cont. : G2 ins. after 62° : G4. 5 after 62 :

1276* अनिरुद्धः कुतश्चेति संभ्रमः सुमहानभूत् ।

[D3 T4 G2. 4. 5 प्रभाता रजनी तदा (for °).]
 N2 V2. 3 B Ds D2. 3. 6 cont. : K N1 V1 Dn D1. 4. 5

C 10356
B 2. 121. 71
P 2. 121. 71

ततस्तूर्यनिनादैश्च शङ्खानां च महास्वनैः ।
प्रबोधनं महाबाहोः कृष्णस्याक्रियतालये ॥ ६३
ततः प्रभाते विमले प्रादुर्भूते दिवाकरे ।
प्रविवेश सभामेको नारदः प्रहसन्निव ॥ ६४
अथाभ्युत्थाय विमनाः कृष्णः समितिदुर्जयः ।
मधुपर्कं च गां चैव नारदाय ददौ प्रभुः ॥ ६५
स विष्टरे स्थितः शुभ्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
ऋज्वासीनो यथान्यायमुवाचेदं वचोऽर्थवत् ॥ ६६

cont. after 1275* :

1277* अन्योन्यमभिवीक्षन्ते यादवा जातमन्यवः ।
तां निशां विमनस्कास्ते गमयेयुः कथंचन ॥
अनिरुद्धो हतश्चेति पुनः पुनररिंदम ।
एवं च ब्रुवतां तेषां प्रभाता रजनी तदा ।

[(L. 1) V1.3 Ds1 -वीक्षन्तो (for 'न्ते'). — N1 D2.3 om. lines 2-4. K3.4 D1.6 om. line 2. — (L. 2) K1.2 Dn1 D4.6 ते निशां; B3 निशां तां (by transp.). V3 Ds विमनसस् (for 'नस्कास्'). — K1.2 N2 V B Ds D4.6 om. line 3. K3.4 D1.5 om. lines 3^b-4^a. — (L. 4) D5 प्रयाता (for प्रभाता).]

63 ^a) S1 -प्रणादैश्च; D2 -निनादेन; G1 ^a दश्च (for 'दैश्च'). — ^c) D3 महाराज (for 'बाहोः'). T4 प्रबोधश्च महाबाहोः. — Dn1 om. 63^a-64^a. — ^d) T1.2 G1.3-5 M [आ]सीत्तदा (for [अ]क्रियत). — After 63, T4 ins. an addl. colophon, mentioning khila and adhy. no. 224. While D6 T1.2 G M ins. after 63 :

1278* कृष्णोऽपि देवदेवेशः कर्तव्ये मूढवस्थितः ॥
किं मया कार्यमित्येव कुतो नु भयमागतम् ।
सर्वथा यत्नमास्थाय यतिष्ये कार्यमुत्तरम् ॥
दिशामन्तं गमिष्यामि सागरं वरुणालयम् ।
यत्रासौ स्थितवान्पौत्रो गमिष्याम्यहमद्य वै ॥ [5]
प्रथमं कां दिशं यास्ये केन स्याच्छ्रूयतेऽखिलम् ।
यदि कश्चिद्विजानीयात्तदा तु सुकृतं भवेत् ॥

Colophon.

[(L. 3) T2 करिष्ये (for यतिष्ये). G1.2 उत्तमम् (for 'रम्'). D6 सर्वात्मना त्वहं चैव यतिष्ये कार्यसिद्धये. — G2 om. line 4. — (L. 4) M1-3 मकरालयम् (for वरुणा^a). — (L. 7) M4 सुकरं (for सुकृतं). — Colophon. — Adhy. name : D6 M4 वाणयुद्धम्; T1.2 G1.3 M1.2 वाणासुरयुद्धे अनुरुद्धमार्गणे कृष्णस्य चिन्ताक्रीडानुभवः. — Adhy. no. : T1 M1.2 235; G1.5 255; G4 257; M3 217; M4 216.]

किमेवं चिन्तयाविष्टा निःसङ्गं तमसावृताः ।
उत्साहनाशात्सर्वे वै क्लीबा इव विचेतसः ॥ ६७
एवमुक्ते तु वचने नारदेन महात्मना ।
वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं श्रूयतां भगवन्निदम् ॥ ६८
अनिरुद्धो हतो ब्रह्मन्केनापि निशि सुव्रत ।
तस्यार्थे सर्व एवास्मि चिन्तयाविष्टचेतसः ॥ ६९
इत्येवमुक्ते वचने केशवेन महात्मना ।
प्रहस्य नारदः प्राह श्रूयतां मधुसूदन ॥ ७०

64 Dn1 om. 64 (cf. v. l. 63). Before 64, D6 T1.2.4 G M ins. वैशंपायन उवाच. — ^c) D3 सभामध्ये (for 'मेको'). — After 64, N2 B Dn Ds D1.5.6 ins. :

1279* दृष्ट्वा तु यादवान्सर्वान्कृष्णेन सह संगतान् ।
N2 B Dn Ds D1.5.6 cont. : K N3 V D2-4 T4 G2.4.5 ins. after 64 :

1280* ततः स जयशब्देन माधवं प्रत्यपूजयत् ।

उग्रसेनादयस्ते च तमृषिं प्रत्यपूजयन् ॥
[D3 G2 om. line 2. — (L. 2) D2 T4 G4.5 चैव (for ते च). G4.5 नारदं (for तमृषिं).]

65 ^b) T4 समरः (for समिति-). — ^d) B3 ददौ तदा; T2 G M4 न्यवेदयत् (for ददौ प्रभुः). M1-3 नारदस्य न्यवेदयत्.

66 G2 om. 66^a. — ^a) N (except S1) T4 सोप-
विश्यासने शुभ्रे. — ^b) S1 K4 B3 D3.6 T1.2.4 G1.3-5 M सिता (S1 सर्वा-; D3 दर्भा) स्तरणसंवृते; K1.2 D1.2.4 परार्ध्यास्तरसंवृते (D2 'रणे शुभ्रे'). — ^c) N (except S1) T2.4 G1.2 सुखासीनो (for ऋज्वा^a). — ^d) K1.2 D4 T2 G3-5 सर्थवित् (for 'वत्'). S1 उवाच वदतां वरः.

67 Before 67, some Mss. ins. नारद उवाच. — ^b) S1 G4.5 निःसङ्गान्तःसमावृताः; K N V B D T4 निःसङ्गा (N2.3 Ds निःसङ्गा; B2 निःशङ्का; D3 विषण्णा) गतमा^aसाः. — ^c) N (except S1) T4 G1.4.5 M4 ह्रीनाः (for -नाशात्). S1 स्थ (for वै). — ^d) N (except S1) T4 समासते (for विचेतसः). — T1.2 G1.3 M1-3 ins. after 67 : G2.5 M4 after 70 :

1281* अतीते दिवसे वीर यादवा अद्भुतं महत् ।

[G2 M4 वीरा (for वीर).]

While G2.4.5 ins. 1282* after 67.

68 S1 N1 T1.2 G1.3 M1-3 om. 68-70. G2 om. 68^a-70^b. G4.5 M4 om. (hapl.) 68-69. — ^a) D1.5 इत्येवमुक्ते वचने.

69 S1 N1 T1.2 G M om. 69 (cf. v. l. 68). — ^a)

निर्वृत्तं सुमहद्युद्धं महापुरुषसेवितम् ।
 अनिरुद्धस्य चैकस्य बाणस्य च महामृधे ॥ ७१
 उषा नाम सुता तस्य बाणस्याप्रतिमौजसः ।
 तस्यार्थे चित्रलेखा वै जहाराशु तमप्सराः ॥ ७२
 उभयोरपि तत्रासीन्महद्युद्धं सुदारुणम् ।
 प्राद्युम्निबाणयोः संख्ये बलिवासवयोरिव ॥ ७३
 अनिरुद्धो भयात्तेन संयुगेष्वनिवर्तिना ।

बाणेन मायामास्थाय बद्धो नागैर्महाबलः ॥ ७४
 उत्तिष्ठतु भवाञ्शीघ्रं यशसे विजयाय च ।
 नायं संरक्षितुं कालः प्राणांस्तात जयैषिणाम् ॥ ७५
 इत्येवमुक्ते वचने वासुदेवः प्रतापवान् ।
 प्रायात्रिकान्वै संभारानाज्ञापयत वीर्यवान् ॥ ७६
 ततश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैश्चापि समन्ततः ।
 निर्ययौ स महाबाहुः कीर्यमाणो जनार्दनः ॥ ७७

C 10376
B 2. 121. 90
P 2. 121. 90

V₃ वीरः (for ब्रह्मन्). —^b) D₂ सुप्रभः (for सुवत).
 — K Ñ_{2.3} V B D T₄ ins. after 69 : G_{2.4.5} after 67 :

1282* एष ते यदि वृत्तान्तः श्रुतो दृष्टोऽपि वा मुने ।
 भगवन्कथ्यतां साधु प्रियमेतन्ममानघ ॥

[Before line 1, G₂ ins. श्रीकृष्णः; G_{4.5} श्रीभगवान्.
 — (L. 1) G₂ [आ]दरात् (for मुने). — (L. 2) D₃ आशु
 (for साधु).]

70 Ś₁ Ñ₁ T_{1.2} G_{1.3} M₁₋₃ om. 70 (cf. v. l. 68).
 G₂ om. 70^{ab} (cf. v. l. 68). Before 70^{cd}, G₂ ins. नारदः.
 —^c) K Ñ_{2.3} V_{1.2} Dn Ds₁ D_{1-3.5} T₄ G_{2.4.5} M₄ [ए]-
 तद्वचः (for नारदः). — After 70, G_{2.5} M₄ ins. 1281*.

71 ^b) N (except Ś₁) T₄ देवासुरसमं महत् (D₂
 विभो). —^a) K Ñ V_{1.2} B_{2.3} D (except D₃) T₄ G₂
 [अ]पि (for च).

72 ^a) K_{1.2} D₄ -नाम्नी (for नाम). —^b) K_{1.2}
 B₃ D₄ बाणस्यामिततेजसः; B₂ स्यामितौजसः. —^c) B₁
 (marg. as in text).₃ V₃ D_{2.6} तदर्थं (for तस्यार्थे). T₂
 G₂ सा (for वै). Ś₁ तदर्थं विह्वला सा वै; G_{1.3.5} तस्य अर्थे
 चित्रलेखा. —^d) Ś₁ वराप्सराः (for तम^०).

73 ^a) Ś₁ एव (for अपि). —^b) K_{1.3} B₂ Dn D_{1-3.5}
 G_{2.4.5} महायुद्धं. — After 73, K Ñ_{2.3} V B D T₄ G₂.
 4.5 ins. :

1283* अस्माभिश्चापि तद्युद्धं दृष्टं सुमहदद्भुतम् ।
 [D₂ दृष्टं च सुमहाद्भुतम् (for ^b).]

74 ^a) D₆ T₄ G_{3.5} M अनिरुद्धभयार्तेन. —^b) K₂
 D_{1.5} संयुगेऽपि (for गेषु). — G₂ om. 74^{cd}. —^c) V₃
 बलेन (for बाणेन). Dn आश्रित्य (for आस्थाय). —^d)
 Ś₁ सपैर्वद्धो (for बद्धो नागैर्). D₅ महाबलैः (for लः). Ñ₂
 V₁ सपै (V₁ नागै)नियमनं कृतम्. — After 74, T_{1.2} G_{1.3-5}
 M ins. :

1284* हत्वा दानवसंघांश्च कोटिशः शतशस्तथा ।
 दष्टमेतन्मया विष्णो प्राद्युम्नेर्युद्धमीदृशम् ॥

[(L. 1) G₄ कोटीशतसहस्रशः (for ^b). — (L. 2) G₃
 दृष्टम् (for युद्धम्).]

T₂ G_{4.5} cont. : K Ñ_{2.3} V B D T₄ ins. after 74 :

1285* व्यादिष्टस्तु वधस्तस्य बाणेन गरुडध्वज ।
 तं निवारितवान्मन्त्री कुम्भाण्डो नाम तस्य ह ॥

[T₂ om. line 2. — (L. 2) K_{3.4} V₁ Ds₁ D_{1.3.5} सं-
 (for तं). K₃ कूम्भाण्डो (for कुम्भाण्डो).]

K Ñ_{2.3} V B D T₄ G_{4.5} cont. : Ś₁ Ñ₁ ins. after 74 :

1286* कुमारस्यानिरुद्धस्य तेनाशक्तेन संयुगे ।
 बाणेन मायामास्थाय सपैरनियमनं कृतम् ॥

[(L. 1) Ś₁ Ñ₃ [अ]शक्तस्य; K₂ [अ]प्युक्तस्य; K₄ सक्तेन;
 D₄ [अ]प्युक्तेन (for [अ]श^०). — Ñ₂ om. line 2. — (L. 2)
 K₃ जवम् (for मायाम्). Ñ₁ नियमितं (for मनं).]

75 Ñ₁ om. 75^{ab}. —^a) V₃ B₁ D₆ क्षिप्रं (for शीघ्रं).
 K_{1.2} D₃ उत्तिष्ठ भगवन्शीघ्रं. —^d) T₂ जयैषिणः. Ś₁ प्राणानां
 विजयैषिणाम् (sic). — After 75, N (except Ś₁ Ñ₁) T₄
 G_{2.4.5} ins. :

1287* प्राणैः किञ्चिद्द्वैतैर्वीरो धैर्यमालम्ब्य तिष्ठति ।

[Ñ₁ V₁ कण्ठगतैर् (for किञ्चिद्द्वैतैर्). K_{3.4} V₂ वीर्यम् (for
 धैर्यम्).]

— After the above K_{3.4} V₁ Dn D₁₋₃ ins. 1290*
 repeating it after 78.

76 Ñ₃ om. 76-78. Before 76, some Mss. ins. वैशं-
 पायन उवाच. —^a) Ñ₂ V₁ इत्येवं वचने चोक्ते; T_{1.2} G₃ M
 इत्युक्ते वचने तेन. —^c) K₄ D₂ प्रयात्रिकान् (for प्रा^०). K₃
 D_{2.4} स (for वै). —^d) Ñ₂ V₂ G₁ आज्ञापयति. T_{1.2} G₁.
 3.4 M बुद्धिमान् (for वीर्यवान्). — After 76, D₆ T_{1.2.4}
 G M₄ ins. :

1288* पुण्याहघोषश्च तदा शुश्रुवे ब्राह्मणे रितः ।
 [T₁ G₂ ब्राह्मणैश्च समीरितः (for ^b).]

77 Ñ₃ om. 77 (cf. v. l. 76). —^a) Ś₁ Ñ₂ V_{1.2} B₂
 Dn₁ D_{2.6} T_{2.4} G M_{3.4} -पूर्णैश्च (for चू^०). —^b) K Ñ_{1.3}

नारद उवाच ।

स्मरणं वैनतेयस्य कृष्ण त्वं कर्तुमर्हसि ।
 न ह्यन्येन तमध्वानं गन्तुं शक्यं महाभुज ॥ ७८
 एकादश सहस्राणि योजनानां जनार्दन ।
 तदितः शोणितपुरं प्राद्युम्निर्यत्र सांप्रतम् ॥ ७९
 मनोजवो महावीर्यो वैनतेयः प्रतापवान् ।
 एकेन स मुहूर्तेन बाणं संदर्शयिष्यति ॥ ८०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राध्यायद्रुडं हरिः ।

V1. 2 B3 D (except D6) T1. 2. 4 G [ए]व (for [अ]पि).
 — °) Ś1 विसिस्सये; V3 D6 विनिर्ययौ; T1. 2 G1. 3-5 M
 रराज सु- (T2 स) (for निर्ययौ स). — °) Ś1 प्रेर्यमाणो; D2
 कीर्त्यमानो; D3 कार्यमिच्छन् (for कीर्यमाणो). M1-3 सक्षतै-
 हरिः (for जनार्दनः). — After 77, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1289* गन्तुमैच्छजगन्नाथो बाणं हन्तुं महासुरम् ।

[M1. 3 हन्तुं बाणं (by transp.).]

78 Ñ3 om. 78 (cf. v. 1. 76). V3 om. the ref. — °)
 Dn कर्तुमर्हसि माधव. — °) G2 नेष्यति त्वां (for न ह्यन्येन).
 K2 D4 महाध्वानं; K3. 4 Ñ1. 3 V2 Dn1 Ds D1. 2 T1. 4 M
 तदं; V1 Dn2 तदां; V3 B स चाध्वा वै; D5. 6 तदध्वा वै
 (for तमध्वानं). — D2 om. 78^d. — °) K3. 4 Ñ1. 2 V B
 Dn Ds D1. 5. 6 शक्यं (V3 Ds °क्यो) गन्तुं (by transp.).
 Ś1 शक्यं गन्तुं कथंचन; T3 गन्तव्यमतिदुर्गमम्. — After
 78, K Ñ2 V B D G2. 4. 5 G (ed.) ins. :

1290* श्रूयतां च तदध्वानं गन्तव्यमतिदुर्जयम् ।

[K3. 4 V1 Dn D1-3 read the above for the first
 time after 1287*. D2 (second time) om. 1^a. Bom.
 Poona eds. G (ed.) आकर्णय (for श्रूयतां च). Dn (both
 first time) D6 G2. 4. 5 तमध्वानं (for तदं). D2 (first
 time) G2. 4. 5 दुर्गमम् (for दुर्जयम्). D3 (first time)
 गन्तव्यमतिदुर्जयम्.]

79 °) D2 चतुर्दश (for एकादश). Ś1 सहस्राणां (for
 णि). — °) Ś1 महाभुज (for जनार्दन). — °) T1. 2 G1. 3-5
 इदं (for इतः). — °) T1. 2 G1. 3 M संस्थितः (for सांप्रतम्).

80 °) Ś1 महाबाहुः; T1 G1. 3 M °बाहो (for °वीर्यो).
 — Ñ2 V B2 Dn ins. after 80^{ab}; B1 (marg.) D2. 3
 after 80 :

1291* समाह्वयस्व गोविन्द स हि त्वां तत्र नेष्यति ।

[B1 तमाह्वयस्व (for समा°)]

— V3 om. 80^d. — °) K1. 3 Ñ1 V1 B1 Dn2 D1-3 T1

स कृष्णपार्श्वमागम्य हर्षेणावस्थितोऽभवत् ॥ ८१

कृष्णकेशः प्रवलयो जिष्णुः कृष्णश्च वर्णतः ।

चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्वेदषडङ्गवित् ॥ ८२

श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्ध्वलोमा मृदुत्वचः ।

समाङ्गुलिः समनखो रक्ताङ्गुलिनखान्तरः ॥ ८३

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषो वृत्तबाहुर्महाभुजः ।

आजानुबाहुः सिंहास्यः सिंहसंहननो युवा ।

सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानः प्रकाशते ॥ ८४

सु-; D6 तु (for स).

81 Before 81, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. T2
 om. 81^{ab}. — °) D3. 5 (sup. lin.) सस्मार (for प्राध्या-
 यद्). K Ñ2. 3 V1. 2 Dn D1. 3. 5 तदा; Ñ1 T1 G1. 3. 5
 ततः (for हरिः). — T1 M1-3 om. 81^{cd}. K Ñ V2 B1. 2
 D (except Ds1) T2. 4 G repeat 81^{cd} after App. I (No.
 36). — Before 81^{cd}, G1. 3 ins. वैशंपायनः. — °) K Ñ
 V2 B1. 2 D (except Ds1) T2. 4 G (all second time)
 कृष्णस्य पार्श्वमागम्य; G2 (first time) ततः स कृष्णपार्श्वस्थः.
 — °) Ś1 तदा (for सभवत्). K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-5
 T2. 4 G (all [except V1. 3 B3 Ds1] first time) प्राङ्-
 लिङ्गः (G4. 5 °लिः प्रणतः) स्थितः; K Ñ2. 3 V B Dn Ds
 D1-5 T2. 4 (all [except V1. 3 B3 Ds1] second time) हर्षा-
 देवास्थितोऽभवत्. — K Ñ V2 B1. 2 Dn Ds2 D1-6 T2. 4 G
 ins. after the first occurrence of 81^{cd} and V1. 3 B3 Ds1
 ins. after 81, a passage given in App. I (No. 36).

82 Ñ1 om. 82-86. G3 om. 82^a-110. 15^b. — °) Ś1
 प्रविली; Ñ2. 3 V B Ds D6 T4 च बलवान्; D2 G2 च भग-
 वान् (for प्रवलयो). K1. 2 D3. 4 कृष्णः स केशिप्रलयो (sic.);
 G5 कृष्णः केशिप्रविलयो (sic.). — °) Ñ2 B1 Ds G4. 5 M3
 विष्णुः (for जिष्णुः). V2 वर्णितः; D2. 4 वल्लभः (for वर्णतः).
 Ś1 K3 वि (K3 जि) णुः कृष्णस्य वर्णतः; K2 T4 G2 जिष्णुः
 (T4 सदा) कृष्णस्य वल्लभः; D3 जिष्णुः कृत्स्नस्य वल्लभः.
 — °) Ś1 चतुर्वर्णश्च (for °दंष्ट्रश्च). T2 G1 चतुर्वेदश्च (for
 °बाहुश्च). — °) G1. 4 चतुर्व्यूह- (for °वेद-).

83 Ñ1 G3 om. 83 (cf. v. 1. 82). — °) T1. 2 G1. 4. 5
 ऊर्ध्वरेता; some Mss. रोमा (for °लोमा). Ś1 मृदुर्विजः
 (for °त्वचः). — °) M1 समाङ्गुलिः. K4 om. (hapl.)
 समनखो रक्ताङ्गुलि. Dn नखेक्षणः; T1 तलोत्तरः; G1. 4. 5
 तलोन्नतः; M1 तलान्तरः (for नखान्तरः).

84 Ñ1 G3 om. 84 (cf. v. 1. 82). — °) K2 D4 बृह-
 द्बाहुः (for वृत्तं). T1. 2 G1. 4. 5 महाबलः (for °भुजः).

यः प्रभुर्भाति भूतात्मा भूतानां भावनः प्रभुः ।
 यस्याष्टगुणमैश्वर्यं ददौ प्रीतः प्रजापतिः ॥ ८५
 प्रजापतीनां साध्यानां त्रिदशानां च शाश्वतः ।
 स्तूयमानः स्तवैः सर्वैः सुतमागधवन्दिभिः ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ८६
 संविधानमथाज्ञाप्य द्वारकायां महाभुजः ।
 गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ८७
 आस्थितो गरुडं देवस्तस्य चानु हलायुधः ।

पृष्ठतोऽनु बलस्यापि प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ॥ ८८
 जय बाणं महाबाहो ये चास्यानुचरा रणे ।
 न हि ते प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो महामृधे ॥ ८९
 प्रसादे ते ध्रुवा लक्ष्मीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 विजेष्यसि रणे शत्रुं दैत्येन्द्रं सहसैनिकम् ॥ ९०
 सिद्धचारणसंघानां महर्षीणां च सर्वशः ।
 शृण्वन्वाचोऽन्तरिक्षस्थः प्रययौ केशवो रणे ॥ ९१

इति श्रीहरिवंशे नवोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

C 10434
B 2. 121. 145
P 2. 121. 145

— ^a) K₁₋₃ Ñ₃ V_{1.2} B Dn D_{1.5.6} T₄ G₂ ताम्राक्षः (for सिंहास्यः). — ^d) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B D (except D₆) T₄ G₂ सिंहविस्पष्टविक्रमः. — ^f) T_{1.2} G_{1.4.5} M स्वतेजसा (for प्रकाशते).

85 Ñ₁ G₃ om. 85 (cf. v. 1. 82). — ^a) T₂ G_{1.4.5} M स (for यः). T₄ प्राहुर (for प्रभुर). V₃ सर्व- (for भाति). B₂ D₆ विश्वात्मा (for भूतात्मा). B₁ D₆ यः प्रभुः सर्व-भूतानां. — ^b) Ś₁ भूतात्मा (for 'नां). D₃ भुवन- (for भावनः). K_{3.4} V₃ B₁ Dn D_{1.5.6} T₄ भूतानां भावनो विभुः; B₃ देवानां प्रभवः प्रभुः; M₁₋₃ भूतानां भूतभावनः. — ^c) T₂ G₁ यश्च (for यस्य).

86 Ñ₁ G₃ om. 86 (cf. v. 1. 82). — ^b) G₅ देवानां शाश्वतः प्रभुः. — ^c) B₁ स्तूयते तु (for 'मानः). V₂ B₂ Dn D_{1.3-5} शुभ्रैः; Ñ_{2.3} V_{1.3} B_{1.3} D₅ D₆ T₄ G₂ M दिव्यैः; D₂ शुद्धैः (for सर्वैः). — ^d) K_{1.2} D₄ सिद्धैः (D₄ देवैः) विद्याधरैस्तथा. — ^f) D₆ वेदान्त- (for 'ङ्ग-).

87 G₃ om. 87 (cf. v. 1. 82). — ^a) Ś₁ स (for सं-). V₃ B₃ D₆ (marg. as in text) अनुज्ञाप्य; D₃ अथाज्ञाय (for 'ज्ञाप्य). — ^b) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B D (except D₆) T₄ G_{2.4} महाबलः (for 'भुजः). — After 87^{ab}, T_{1.2} G_{1.2.4.5} M ins.:

1292* सात्यकौ संनिवेश्याथ रक्षयतां द्वारकेति च ।

[T₁ M₁₋₃ सात्यके (for 'कौ). T₁ रक्षयते (for 'तां).]

— ^c) D₆ T₁ G₂ M मनश् (for मतिं). — After 87, T₄ ins. 1294*.

88 G₃ om. 88 (cf. v. 1. 82). — ^a) T₂ G₁ आरुह्य (for आस्थितो). K_{1.2} D₄ चैव; B₃ वीरस् (for देवस्). — ^b) K₄ ततोऽनु च (for तस्य चानु). — ^c) Ś₁ K₁

2.4 V₂ B_{2.3} Dn Ds₁ D₂₋₄ T₄ स्य; V_{1.3} B₁ D₆ सपि (for सनु). V₃ B₁ [अ]थ (for [अ]पि). Ds₂ पृष्ठतो बलभद्रस्य; D₆ (before corr.) 'तो गरुडस्यापि; T_{1.2} G_{1.4.5} M 'तो हलिनश्चापि. — ^d) V₃ कालनः; T₂ दर्शनः; M₁₋₃ सुदनः (for कर्शनः). — After 88, D₆ T_{1.2} G_{1.5} M ins.:

1293* श्रूयन्ते स्म तदा वाचः सुतमागधवन्दिनाम् ।

— After the above, D₆ ins. 1294*. While after 88, T₄ ins. an addl. colophon, mentioning Khila and Adhy. no. 225 and G_{2.4} (first time) ins. 1294*.

89 G₃ om. 89 (cf. v. 1. 82). — ^a) Ś₁ जहि (for जय). — ^b) Ñ₂ [अ]न्ये (for [अ]स्य). T_{1.2} G_{1.5} गता हरे; T₄ चरास्तदा; M चरा हरे; Bom. Poona eds. G(ed.) गता रणे (for चरा रणे). — ^c) Ś₁ न हि त्वा; M बाणस्य (for न हि ते). — ^d) T₂ G_{1.4.5} M₂₋₄ कश्च (for कश्चिच्). K₂ T_{1.2} G_{1.4.5} M महारणे (for 'मृधे).

90 G₃ om. 90 (cf. v. 1. 82). — ^a) Ñ₂ V_{2.3} B_{2.3} Ds D_{5.6} T₂ G_{1.5} M₃ प्रसादात्ते (for 'दे ते). G₂ प्रसादादेव ते लक्ष्मीर्. — ^b) T₂ G_{1.5} पराक्रमः (for 'से). — ^d) T_{1.2} G_{1.4.5} M सेनया (for सैनिकम्).

91 G₃ om. 91 (cf. v. 1. 82). — ^a) K₃ गन्धर्वैर् (for संघानां). — ^c) D₃ श्रुत्वा (for शृण्वन्). Ś₁ वचो (for वाचो). V₃ B₁ Ds₁ (marg.) नभःस्थानां; D₁ स्तरिक्षाच्च; D₅ क्षे वै; D₆ जयस्थानं (for स्तरिक्षस्थः). — ^d) K₁ Ñ₂ V_{1.3} B₃ Ds D_{2-4.6} T₄ G₂ M रणम् (for रणे).

COLOPHON om. in K_{3.4} Ñ₁ V_{1.2} D_{1.5} T₄ G_{2.3}. T₃ missing. — Mention of the Epic: Ds₂. — Mention of Khila: K_{1.2} V₃ B Dn Ds₁ D_{3.4}. — Sub-parvan: D₃ पारिजात. — Adhy. name: Ś₁ M बाणयुद्धम्; K₁ V₁ B Ds D_{2.6} बाणयुद्धे कृष्णप्रयाणम्; K₂ Ñ₂ D₄ T₁ कृष्ण-

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तूर्यनिनादैश्च शङ्खानां च महास्रनैः ।
बन्दिमागधसूतानां सर्वैश्चापि सहस्रशः ॥ १
स तून्मुखैर्जयाशीर्भिः स्तूयमानो हि मानवैः ।
बभार रूपं सोमार्कशक्राणां सदृशं हरिः ॥ २
अतीव शुशुभे रूपं तस्य चाभ्युत्पत्तिष्यतः ।

C 10435
B 2, 122. 1
P 2, 122. 1

प्रयाणम्; T₂ बाणासुरवधार्थं वासुदेवप्रद्युम्नसंकर्षणप्रस्थानम्; G₁ बाणासुरवधार्थं वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नप्रस्थानम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V₃ Dn₂ Ds₂ 176; D₃ 194; D₄ 175; T₁ 250; G_{1.5} 256; G₄ 258; M₁₋₃ 218; M₄ 217. — *Sloka no.*: K₁ 123; Ds₂ D₃ 143; D₄ 154. — After this adhy., Ś₁ reads App. I (No. 35).

110

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21).

1 G₃ om. 1^a-15^b (cf. v. l. 109. 82). G₂ om. the ref. — ^b) Ś₁ ढेरीणां (for शङ्खानां). — ^c) T₂ G_{1.4.5} M सूतमागधबन्दीनां. — ^d) Ś₁ संस्तवैश्चापि सर्वशः. — T_{1.2} G_{1.4} (second time).⁵ M ins. after 1: D₆ after 1293*: T₄ after 109. 87: G_{2.4} (first time) after 109. 88:

1294* जयाजय जगन्नाथ जय चक्रगदाधर ।
जय लोकत्रयावास जयाशेषजगन्मय ॥
जय नाभिसमुत्थाब्जनिषण्णचतुरानन ।
जय कौस्तुभरत्नांशुविभासितजगन्त्रय ॥
जय श्रीकरपद्मस्थचरणाम्भोरुहद्वय ।
जय त्रिधामन्सर्वेश जय लोकपितामह ॥
जय यज्ञपते देव जय विश्वगुरो हरे ।
जय चक्रगदाशङ्खपद्मदीप्तकराम्बुज ॥
जय शार्ङ्गादिहेत्युद्यत्सहस्रभुजमण्डल ।
जय चक्राग्निनिर्दग्धनिखिलासुरमण्डल ॥
जय योगिमनःपद्मबोधकृच्चरणाम्बुज ।
निजैकपादसंलीनजगन्त्रय हरे जय ॥
जय स्थितिलयोत्पत्तिकारणाशेषकारण ।
जय विष्णो हृषीकेश जय बाणं महासुर ॥

[(L. 1) T₄ [अ]जय (for [अ]जय). — (L. 2) T₄ M₁₋₃ जय चाशेषदृग्ज (T₄ भुज)य (for ^b). — (L. 3) T₄ M₁₋₃

वैनतेयस्य भद्रं ते वृंहितं हरितेजसा ॥ ३
अथाष्टबाहुः कृष्णस्तु पर्वताकारसंनिभः ।
विवभौ पुण्डरीकाक्षो विकाङ्क्षन्बाणसंक्षयम् ॥ ४
असिचक्रगदाबाणा दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ।
चर्म शार्ङ्गं तथा चापं शङ्खं चैवास्थ वामतः ॥ ५
शीर्षाणां वै सहस्रं तु विहितं शार्ङ्गधन्वना ।

नाभी- (for नाभि-). T₁ जय नाथ समुत्थाब्धि- (for ^a). — T₄ om. lines 4-6. — (L. 4) M विराजित- (for विभासित-). G_{2.4} (first time) -कलेवर (for -जगन्त्रय). — (L. 5) G₄ (second time).⁵ -सन्नस्थ (for -प^o). — T₁ om. line 6. G₄ (second time).⁵ om. line 7. — (L. 7) D₆ वज्रपते (for यज्ञ^o). — G₂ om. line 9. — (L. 12) T₄ -वार- (for -पाद-). — (L. 14) T₁ जहि (for the second जय).]

2 G₃ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₂ D₂ स तन्मुखैर; D₆ चतुर्मु^o; T_{1.2} G_{1.4.5} M एवमादि-; Cal. ed. शत्रून्मुखैर (for स तन्मुखैर). D₃ शत्रून्मुखाभिः स्वाशीर्भिः. — ^b) V₃ D₆ स्तूयमानैश्च (for मानो). Ś₁ V₃ B₃ D₆ च; G₅ सति; Cal. ed. स्य (for हि). Ś₁ D₂ मागधैः; B₃ बन्दिभिः; T₁ G₄ M मानुषैः (for मानवैः). T₂ G₁ स्तूयमानोऽतिमानुषैः. — ^c) T_{1.2} G_{1.4.5} M₁₋₃ दधार (for बभार). D₅ सोमार्कस्य (for सोमार्क-). — ^d) T₁ Bom. Poona eds. G (ed.) -शुक्राणां (for -श^o). B_{1.2} V₃ D₃ D₆ तदा; G₂ तथा (for हरिः). K Ñ₂ V_{1.2} B₃ Dn D₁₋₅ T_{2.4} -शक्रा (B₃ -शत्रू-; T₄ -शुक्रा)णां प्रतिमं (K₃ D₃ मितं) तदा; Ñ₁ -शुक्राणां सदृशं तदा.

3 G₃ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) M₄ सदृशं (for शुशुभे). — ^b) Ś₁ ततश्च (for तस्य). K Ñ_{2.3} V B D T₄ G_{2.4.5} व्योम (K₁ Dn₂ D₆ T₄ G_{2.4.5} ^oस्त्रि) तस्योत्पत्तिष्यतः. — ^c) Ś₁ देहस्थं; D₂ तद्रूपं (for भद्रं ते). — ^d) Ś₁ सुमहद् (for वृंहितं). — T_{1.2} G_{1.4.5} M ins. after 3: G (ed.) after 4:

1295* स्मृत्वा स्मृत्वा च तद्रूपं शङ्खचक्रगदाभृतः ।

तृप्तिं नाद्यापि गोविन्द प्रामुख्यमो हरेः सदा ॥

[(L. 2) T₂ सानन्दाः (for गोविन्द). M₁₋₃ तृप्तिर्नाद्यापि राजेन्द्र (for ^a).]

4 G₃ om. 4 (cf. v. l. 1). — ^a) Ś₁ आकाशे बाणमक्षयत्.

5 G₃ om. 5 (cf. v. l. 1). D₅ om. 5. — ^a) Ś₁ असि-

सहस्रं चैव कायानां वहन्संकर्षणस्तदा ॥ ६
 श्वेतप्रहरणोऽधृष्यः कैलास इव शृङ्गवान् ।
 आस्थितो गरुडं राम उद्यन्निव निशाकरः ॥ ७
 सनत्कुमारस्य वपुः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
 प्रद्युम्नस्य महाबाहोः संग्रामे विक्रमिष्यतः ॥ ८
 स पक्षबलविक्षेपैर्विधुन्वन्पर्वतान्वहून् ।
 जगाम मार्गं बलवान्वातस्य प्रतिषेधयन् ॥ ९
 अति वायोरथ गतिमास्थाय गरुडस्तदा ।
 सिद्धचारणसंघानां शुभं मार्गमवातरत् ॥ १०

अथ रामोऽब्रवीद्वाक्यं कृष्णमप्रतिमं रणे ।
 स्वाभिः प्रभाभिर्हीनाः स्मः कृष्ण कस्मादपूर्ववत् ॥ ११
 सर्वे कनकवर्णाभाः संवृत्ताः स्म न संशयः ।
 किमिदं ब्रूहि नस्तत्त्वं किं मेरोः पार्श्वगा वयम् ॥ १२
 भगवानुवाच ।
 अग्रेराहवनीयस्य प्रभया स्म समाहताः ।
 तेन नो वर्णवैरूप्यमिदं जातं हलायुध ॥ १३
 राम उवाच ।
 यदि स्म संनिकर्षस्था यदि निष्प्रभतां गताः ।

C 10449
B 2. 122. 15
P 2. 122. 15

चर्म; $\tilde{N}_2$ चक्रं; D3 असिश्चक्रं (for चक्र-). $\tilde{N}_1$ चैव (for बाणा). — ^b) K2 D4 T1 आश्रिताः (for आस्थिताः). D3 दक्षिणं बाहुमास्थितः. — ^c) $\tilde{S}_1$ शार्ङ्गं चक्रं (for चर्म शार्ङ्गं). K $\tilde{N}_2$ B2 Dn D1-4 T4 G2. 4. 5 च वज्रं च; $\tilde{N}_1$ च सुमहच; $\tilde{N}_3$ V1 च चक्रं च; V2. 3 B1. 3 D6 तथा वज्रं; M तथा पाशः (M4 शं) (for तथा चापं). G1 शार्ङ्गं तथा चर्म चापं. — ^d) K3 V3 B2 D3. 6 M1-3 शङ्खश्च (for शङ्खं). K1 [अ]थ; K2 D4 [अ]पि (for [ए]व). D1 च (for [अ]स्य). T1. 2 G1 सव्यतः (for वामतः).

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^b) V2 T1 सहितं; T2 G1. 5 सहितः (for विहितं). T1 धन्विनम्; G1 धन्विना (for धन्वना). — ^c) $\tilde{N}_1$ V3 B1 D6 [अ]पि (for [ए]व). G1 बाणानां (for कायानां). T1. 2 G4. 5 M सहस्रं चापि बाहूनां. — ^d) K1. 2 D3. 4 धत्ते (for वहन्).

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^a) G2 सृष्टः (for सृष्ट्यः). $\tilde{S}_1$ शिरःप्रहरणोऽदृष्टः (sic); T1. 2. 4 G1. 4. 5 M स लाङ्गलधरः श्रीमान्. — ^c) K4 नाम; B1 नाथ (for राम). Dn2 Bom. ed. G(ed.) प्रथि (Dn2 आस्थितो गरुडे नाथ; D1 प्रस्थितं गरुडं नाम; D5 प्रस्थितं गरुडेनाथ. — ^d) D5 (marg.) Bom. Poona eds. G(ed.) दिवाकरः (for निशां).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^a) K3 सनत्कुमारवपुषा; D6 ततस्तु मारस्य वपुः.

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^a) G2 स्व- (for स). D1. 5 -निक्षेपैर् (for -वि). — ^b) $\tilde{S}_1$ विध्यन्नुरतान्वहून्. — ^d) K2 बाणस्य (for वातस्य). D3 प्रतिषेधतः; T2 G1 कः; M3 यत् (for यन्).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 1). — ^a) $\tilde{N}_1$ T2 M4 अथ (for अति). T4 अति- (for अथ). K2 Ds2 D4 अथ वायोः समगतिम्; K4 $\tilde{N}_2$. 3 V B Dn Ds1 D1. 2. 5. 6 T1 G1. 2. 4. 5

अथ वायोरतिग (K4 पि ग) तिम्; D3 रामकृष्णौ रतिपतिम्. — ^b) K1. 2 $\tilde{N}_1$ D3 गरुडं (for इत्). $\tilde{S}_1$ T1. 2 G1. 4. 5 महान् (for तदा). — D3 reads 10^{ad} twice. — ^d) K2 Dn1 शुभ-; K3 शुद्ध-; K4 D1. 5 शुद्धं (for शुभं). $\tilde{S}_1$ इवोत्तरम्; K4 D3 (both times) अवातरन्; D3 पतत् (for तरन्).

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 1). — ^d) K3 अपूर्वतः (for वत्). T2 G1. 4. 5 कस्माद्वयमपूर्ववत्.

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 1). — ^b) K3 T2 M1-3 च; K4 om.; D2 स्मो (for स्म). K3. 4 Dn समन्ततः (for न संशयः). — ^c) B3 महं त्वं; G5 मे तत्त्वं (for नस्तत्त्वं). — ^d) T2 G1 मेरोः पार्श्वगता वयम्.

13 G3 om. 13 (cf. v. l. 1). D3 G1 om.; V3 B1 D6 कृष्ण (for भगवान्). — $\tilde{N}_2$. 3 V B1. 2 Dn Ds D1. 2. 5 (marg.). 6 ins. after the ref.: D3 after 12:

1296* मन्ये बाणस्य नगरमभ्याशस्थमरिंदम ।

रक्षार्थं तस्य नियतो वह्निरेष स्थितो ज्वलन् ॥

[(L. 1) Dn Ds अभ्याशमरिंदम (for ^b). — (L. 2) D1 यस्य (for तस्य). V1 Ds महतो; Dn Ds निर्यातो; D1-3 नियतं (for तो). $\tilde{N}_2$ V1 D3 एव (for एष).]

— Before 13^a, D3 ins. श्रीकृष्ण उवाच. — ^b) K2 [अ]स्मि (for स्म). K4 T1. 2 समावृताः; G2 M4 गताः (for हताः). $\tilde{S}_1$ प्रभावात्स समाहिताः; G1. 5 प्रभयास्य समावृताः. — T3 reads 13^{ad} twice. — ^c) D2 वैकल्यम् (for वैरूप्यम्).

14 G3 om. 14 (cf. v. l. 1). B3 बलराम; T3 om. (for राम). — ^a) K1. 4 यदि नः; K3 यदस्य; G2 यदग्नि- (for यदि स्म). D2 यदग्निसंनिकर्षत्वाद्.

15 G3 om. 15^{ad} (cf. v. l. 1). G4 om. 15-16. V2 B1 D6 कृष्ण; D2 om. (for भगवान्). — ^b) K $\tilde{N}_2$. 3 V1. 2 B1 T4 G5 यच्च; D5 यत्तत्; D3 यत्तु; D3 इदं; T2 G1 यदि (for

C 10449
B 2. 122. 15
P 2. 122. 15

तद्विधत्स्व स्वयं बुद्ध्या यदत्रानन्तरं हितम् ॥ १४

भगवानुवाच ।

कुरुष्व वैनतेय त्वं यन्नः कार्यमनन्तरम् ।

त्वया विधाने विहिते करिष्याम्यहमुत्तरम् ॥ १५

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं केशवस्य महात्मनः ।

गङ्गामुपागमत्पूर्णं वैनतेयस्ततो बली ॥ १६

गृहीत्वा सलिलं तत्र तमग्निमभिषेचयत् ।

अग्निराहवनीयस्तु ततः शान्तिमुपागमत् ॥ १७

यन्नः). — $\tilde{N}_1$ om. 15^c-16^b. — °) T1. 2 G3 M ततो (for त्वया). — °) T2. G2. 5 M विधास्यामि (for करिष्यामि). K2 $\tilde{N}_2$ V3 D3. 4 G2. 3 उत्तमम् (for रम्). G1 विधास्याम्यहमन्तरम्.

16 G4 om. 16; $\tilde{N}_1$ om. 16^{ab} (for both, cf. v. 1. 15). $\tilde{S}_1$ om. 16^{ab}. Before 16, K $\tilde{N}_2. 3$ V B D ins. वैशंपायन उवाच. — °) T1 ततो (for तदा). — For 16^{ab}, K $\tilde{N}_2. 3$ V B D G2 subst. :

1297* एतच्छ्रुत्वा तु गरुडो वासुदेवस्य भाषितम् ।

[D1 स (for तु).]

K $\tilde{N}_2. 3$ V B D G2 cont. : G5 M4 ins. after 16^{ab} :

1298* चक्रे मुखसहस्रं हि कामरूपी महाबलः ।

[V3 B Ds कृत्वा (for चक्रे). K3 महाबलम् (for लः).]

— °) D3 उपागतस् (for गमत्). — °) K $\tilde{N}_2. 3$ V1. 2 D (except D6) T4 G2 महाबलः (for ततो बली). — K $\tilde{N}$ V B D G2. 6 ins. after 16 : G4 after 14 :

1299* आहुत्याकाशगङ्गायामापीय सलिलं बहु ।
प्रववर्षोपरिगतो वैतनेयः प्रतापवान् ।
तेनाग्निं शमयामास बुद्धिमान्विनतात्मजः ॥

[$\tilde{N}_1$ V1 D3 om. lines 1-2. — (L. 1) K4 आपुत्वा (for ल). K1. 2 D2. 4 कृत्वा सहस्रं वक्त्राणाम् (for °). $\tilde{N}_2$ V2. 3 B D6 T4 G4. 5 पीत्वा च; Dn1 आनीय (for आपीय). — After line 1, D2 ins. :

1299A* स पक्ष्यामुपादाय वर्षं सलिलं बहु ।

— G4 reads 17^{ab} after line 1. — D2 om. line 2].

While $\tilde{N}_1$ reads 18^{ab} after 1299*.

17 N T4 G2. 5 om. 17^{ab}. G4 reads 17^{ab} after line 1 of 1299*. — G2 repeats 17^{cd} after the repetition of line 1^a of 1300*. — °) $\tilde{S}_1$ K1. 2 $\tilde{N}_1$ B2. 3 D2-4 G2 (both

त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।

कृष्णः संकर्षणश्चैव प्रद्युम्नश्च महाबलः ॥ १८

ततः प्रशान्ते दहने संप्रतस्थे स पक्षिराट् ।

खपक्षबलविक्षेपैः कुर्वन्धोरं महास्वनम् ॥ १९

तान्दृष्ट्वाचिन्तयंस्तत्र रुद्रस्यानुचराश्रयः ।

आस्थिता गरुडं ह्येते नानारूपा भयावहाः ।

किमर्थमिह संग्राप्ताः के वापीमे जनास्त्रयः ॥ २०

निश्चयं नाध्यगच्छन्त ते गिरित्रजवह्नयः ।

times) उपागतः (for गमत्). — After 17, N (except $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$) T4 G2. 4. 5 G(ed.) ins. :

1300* तं दृष्ट्वाहवनीयं तु शान्तमाकाशगङ्गाया ।
परमं विस्मयं गत्वा सुपर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥
अहो वीर्यमथाम्नेस्तु यो ददेद्युगसंक्षये ।

[(L. 1) G2 reads line 1^a twice followed by the repetition of 17^{cd}. G2 (second time) [आ]हवनीयम् (for नीयं). — (L. 2) D3 विस्मयं परमं गत्वा (for °). K4 गरुडो; G(ed.) सुकर्णो (for सुपर्णो). — (L. 3) D2 वृहेद्; Cal. ed. सदहद् (for दहेद्).]

$\tilde{N}_2$ V2. 3 B Dn1 Ds D6 cont. :

1301* तदेव वर्णवैरूप्यं चक्रे कृष्णस्य धीमतः ॥

[Dn1 यदेवं (for तदेव).]

18 Dn2 om. 18^{ab}. $\tilde{N}_1$ reads 18^{ab} after 1299*. — °) $\tilde{S}_1$ K3 Dn1 इव (for इति). — $\tilde{N}_1$ om. 18^{cd}. — °) T1 महाबलाः.

19 °) $\tilde{S}_1$ शान्तेस्थ (for प्रशान्ते). $\tilde{N}_2$ विमले (for दहने). — °) $\tilde{S}_1$ प्रविवेश (for संप्रतस्थे). — $\tilde{N}_1$ om. 19^c-43^d. — °) K1. 2 स पक्षि-; B2. 3 D4 स पक्ष- (for स्वपक्ष-). K4 निक्षेपैः; D5 T4 G5 विक्षेपं (for पैः). — °) $\tilde{S}_1$ कृत्वा; D3 चक्रे (for कुर्वन्).

20 $\tilde{N}_1$ om. 20 (cf. v. 1. 19). — °) $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_3$ V2 T1 G2-4 M2 तं (for तान्). K2 $\tilde{N}_2. 3$ D4 G1. 5 विस्मयं (for [अ]चिन्तयंस्). K1. 3. 4 V1 Dn D1-3. 5 G1. 5 तं दृष्ट्वा विस्मयं त (K1. D2 यस्तत्र). — After 20^{ab}, T1. 2 G1. 3-5 M G(ed.) ins. :

1302* नियुक्ताः शूलिना पूर्वं रक्षणे नगरस्य हि ।

ऊतुः परमसंकुद्धा ज्वालयन्तो दिशो दश ॥

[(L. 2) G(ed.) ज्वालयामाकुलाश्च ते (for °).]
— °) K3 D1 केशवादिः; K4 V1. 2 Ds1 D6 के चापीमे; D3

प्रावर्तयंश्च संग्रामं तैस्त्रिभिः सह यादवैः ॥ २१
 अथाज्ञप्तस्तु बाणेन पुरुषो वै मनोजवः ।
 दृष्ट्वा तत्सर्वभागच्छेत्युक्तः प्रहस्ततस्त्वरन् ॥ २२
 तथेत्युक्त्वा स तद्युद्धं वर्तमानमवैक्षत ।
 अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महामृधे ॥ २३
 ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः खसृमस्तथा ।
 दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ।

स्वधाकारस्य विषये प्रख्याताः पञ्च बह्वयः ॥ २४
 अथापरे महाभागाः स्वैरनीकैर्व्यवस्थिताः ।
 पटरः पतगः स्वर्णो अगाधो ब्राज एव च ।
 स्वाहाकाराश्रया पञ्च अयुध्यंस्तेऽपि चाग्रयः ॥ २५
 ज्योतिष्टोमहविर्भागौ वषट्काराश्रयौ पुनः ।
 द्वावग्नी संप्रयुध्यतां महात्मानौ महाद्युती ।
 तयोर्मध्येऽङ्गिराश्चैव महर्षिर्विवभौ प्रभुः ॥ २६

C 10469
 B 2. 122. 34
 P 2. 122. 34

के च वेमे (for के वापीमे). $\dot{S}_1 V_3 B_3 T_2 M_1.3$ नरास्त्रयः;
 $T_1 M_2$ नरोत्तमाः (for जनास्त्रयः).

21 $\dot{N}_1$ om. 21 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K $\dot{N}_3 V_1.2$ Dn
 Ds D1. 2. 4. 5 $T_4 G_2$ [अ]धिगच्छन्ति; D3 [अ]धिगच्छन्तस्
 (for [अ]ध्यगच्छन्तः). — ^{b}) D5 गिरेर् (for गिरि-).
 Cal. ed. बुद्धयः (for बह्वयः). — ^{c}) D2 ते (for च).
 — ^{d}) K1. 2. 4 D1 ते (for तैस्). D3 चैव (for त्रिभिः).
 — After 22, N (except $\dot{S}_1$; $\dot{N}_1$ om.) $T_4 G_2.4.5$ ins. :

1303* तेषां युद्धे प्रसक्तानां संनादः सुमहानभूत् ॥
 तं च श्रुत्वा महानादं सिंहानामिव गर्जताम् ।
 अथाङ्गिराः स्वपुरुषं प्रेषयामास बुद्धिमान् ।
 यत्र तद्वर्तते युद्धं तत्र गच्छस्व माचिरम् ॥

[(L. 1) G_2 ततो (for तेषां). $K_2.3 V_2.3 B_2.3 D_4.6$
 $G_4.5$ युद्ध- (for युद्धे). — After युद्धे, the rest of the
 portion of the parvan in G_2 is missing. K_2 संवादस्
 (for संनादः). — (L. 2) D3 तच्छ्रुत्वा सु- (for तं च श्रुत्वा).
 — (L. 3) $K_2 D_2.3.4$ (marg. as above) अथासुरः;
 G(ed.) अथासुराः (for ऽङ्गिराः). G_4 अथ संस्तूय पुरुषं (for
 ^{a}). — (L. 4) V_1 ततः (for यत्र). K_1 [ए]तद्; D6 प्रः; T_4
 ते (for तद्). $\dot{N}_2$ शब्दं (for युद्धं).]

22 $\dot{N}_1$ om. 22 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l.
 21). Bom. Poona eds. om. 22^{ab}. — ^{b}) N (except $\dot{S}_1$;
 $\dot{N}_1$ om.) $T_4 G_4$ ऽति- (for वै). — ^{c}) $\dot{S}_1$ [ए]तत् (for तत्).
 — ^{d}) $\dot{S}_1$ ततश्चरन्; $T_1.2 G_1.3-5 M$ त्वरान्वितः (for तत-
 स्त्वरन्). K $\dot{N}_2.3 V B_2.3 D T_4$ इत्युक्तः प्रहितस्त्वरन्;
 G(ed.) [इ]त्युक्तः प्राह त्वरान्वितः .

23 $\dot{N}_1$ om. 23 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l.
 21). — ^{a}) T_1 महद्; $G_4.5$ स तैर् (for स तद्). $T_3 G_1.3$
 गत्वावेक्ष्य महद्युद्धं. — ^{b}) K_1 वर्तमाने; G_3 वर्धमानम् (for
 वर्तं). $V_3 B_1 D_3.6$ उदैक्षत; $T_2 G_1$ अवोचत (for अवैक्षत).
 — ^{c}) $\dot{S}_1 D_3$ वासुदेवस्य (for वेन). — ^{d}) $V_3 D_6$ संयु-
 क्तानां (for संसं). $\dot{N}_3 V_1$ महात्मनाम् (for मृधे). $\dot{N}_2$ संर-
 क्तानां महात्मनाम् .

24 $\dot{N}_1$ om. 24 (cf. v. l. 19), G_2 missing (cf. v. l.

21). — ^{a}) $\dot{S}_1$ तत्र; $\dot{N}_2 T_3.4 G_1.3.5 M$ ससुः (for सर्वे).
 — ^{b}) $\dot{S}_1 G_5$ कुमुदस्; K $\dot{N}_2.3 V B D T_1.2.4 G_1.3.4 M_4$
 कुसुमस् (for खसृं). — ^{c}) $T_2 G_3 M_1-3$ तिष्ठनश्; G_1 तिष्ठि-
 नश् (for शोषणश्). $\dot{S}_1 M_4$ देहस्तिष्ठनकश्चैव. — ^{d}) K_3 यव-
 नश्; G_1 तपसश् (for नस्). — ^{e}) N (except $\dot{S}_1$; $\dot{N}_1$
 om.) $T_4 G_4.5$ स्वाहाकारस्य विषये. — ^{f}) $\dot{S}_1 D_3$ वि- (for
 प्र-). $\dot{S}_1 M_1.2$ चाग्रयः (for बह्वयः).

25 $\dot{N}_1$ om. 25 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l.
 21). — ^{a}) G_3 तथा (for अथ). — ^{b}) $T_4 G_5$ अवस्थिताः
 (for व्यव^०). — After 25^{ab}, D3 ins. :

1304* अग्रयः समदृश्यन्त ज्वलमाना महाहवे ॥
 — ^{a}) M_1-3 पर्णादो (hypermetric) (for स्वर्णो). $\dot{S}_1$ मनः
 पतंगः स्वर्णश्च; K $\dot{N}_2.3 V B Dn_1 Ds D_1.4-6 T_4$ पिठ (K_3
 पीठ-; Dn_1 पिठ) रः पतगः (K_3 नः) स्वर्णः (T_4 णम्); Dn_2
 पिठरः स्वर्णपतगश्; D_2 पिठरः पतगश्चण्डो; D_3 पिवरः पतगः
 शौण्डिरः; G_1 पटरश्च पतंगश्च. — ^{d}) $K_4 V_3 B_3 Dn_2 Ds D_6$
 चागाधो; $\dot{N}_2$ आगाधो; T_2 सररो; T_4 आरोहो; G_1 स्वर्णरो;
 $G_4.5$ आरोहो; M अङ्गारो (for अगाधो). D_3 वाज (for ब्राज).
 — ^{e}) G_5 चैव (for पञ्च). $K_3.4 \dot{N}_3 V_2 B_1.3 Dn Ds_2$
 $D_1-3.5.6 T_4 G_4$ स्वधाकाराश्रयाः पञ्च (D_5 यास्तथा). — ^{f})
 $K_2 D_4$ युध्यतस्; $V_2.3 B_1 D_6$ प्रायुध्यंस; $Dn_1 T_4$ आ^० (for
 अं). $\dot{S}_1$ ह्ययुध्यंस्तेऽत्र चाग्रयः .

26 $\dot{N}_1$ om. 26 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l.
 21). $\dot{S}_1$ lacuna for 26. — ^{a}) K $\dot{N}_2.3 V B Ds$
 $D_3-5 M_4$ विभागौ (D_3 सौ) च; $Dn D_2$ विभा (D_2 भो)-
 नैश्च (for हविर्भागौ). D_1 ज्योतिष्टोमिकभागैश्च. — G_3 om.
 (hapl.) 26^c-27^d. — ^{c}) $K_1.3 \dot{N}_2.3 V_1.2 B_1 Ds_1 D_1.4.5$
 $T_4 M_4$ युध्येते; $K_3 D_3$ युध्येते; K_4 बुध्येते (for युध्येतां).
 — ^{d}) D_3 नानाशस्त्रैर् (for महात्मानौ). $T_1.2 G_1.4.5$ महा-
 बलौ (for द्युती). — After 26^{cd}, $\dot{N}_2.3 B Dn D_6$ G (ed.)
 ins. :

1305* आप्रेयं रथमास्थाय शूलमुद्यम्य भास्वरम् ।
 [Dn G (ed.) शरम् (for शूलम्).]
 — ^{f}) K $\dot{N}_2.3 V_1.2 B_2.3 D$ (except D_6) T_4 रणे; V_3

C 10470
B 2. 122. 35
P 2. 122. 35

स्थितमङ्गिरसं दृष्ट्वा स्यन्दने पुरुषोत्तमः ।
कृष्णः प्रोवाच वचनं स्मयन्निव पुनः पुनः ॥ २७
तिष्ठध्वमग्रयो यूयमेष वो विदधे भयम् ।
ममास्त्रतेजसा दग्धा दिशो यास्यथ विक्षताः ॥ २८
अथाङ्गिरास्त्रिशूलेन दीप्तेन समधावत ।
आददान इव क्रोधात्कृष्णप्राणान्महामृधे ॥ २९
त्रिशूलं तस्य तदीप्तं चिच्छेद परमेषुभिः ।

पुनः (for प्रभुः).

27 $\tilde{N}_1$ om. 27 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). G_3 om. 27 (cf. v. l. 26). $\tilde{S}_1$ lacuna for 27^{ab}. — ^b) K $\tilde{N}_2.3$ V B D G_5 विमुञ्चन्तं शि(D_3 श)ताञ्शरान्. — ^c) K1 D_4 संकुद्धः; K2.4 $\tilde{N}_2.3$ V1.3 B1.3 Dn2 Ds D1-3.6 T4 $G_4.5$ संकुद्धः; Dn1 D5 स क्रुद्धः (for वचनं).

28 $\tilde{N}_1$ om. 28 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). — ^a) N (except $\tilde{S}_1$; $\tilde{N}_1$ om.) T4 $G_1.4.5$ सर्वे (for यूयं). — $\tilde{S}_1$ lacuna for 28^b. — ^b) D3 एष वोऽधिष्ठतोऽग्रतः — ^c) K3 महास्त्र- (for ममास्त्र-). $\tilde{S}_1$ दग्धौ; D1 दग्धो (for दग्धा). — ^d) K1.2.4 $\tilde{N}_2.3$ V B Dn Ds D1.2.4-6 T1 G_5 M4 विद्रुताः; K3 चेद्रुताः (for विक्षताः). D3 दिशो यास्यन्त विक्षुवाः; T4 दिशो द्रक्ष्यथ विश्रुताः.

29 $\tilde{N}_1$ om. 29 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). — ^b) D4 (also as in text) अभि-; T1 सह (for सम-). V3 भाषत (for धावत). — ^c) D1 स सं- (for इव). — ^d) T1.2 $G_1.3.4$ M महारणे (for मृधे).

30 $\tilde{N}_1$ om. 30 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). — ^a) K1.2 D_4 संतप्तः; Dn M1 दीप्तं तु; T1.2 $G_3.4$ M2-4 सदीप्तः; G_1 तं दीप्तः; G_5 चिच्छेद (for तदीप्तं). — $\tilde{S}_1$ lacuna for 30^b. — ^b) G_5 तदीप्तं (for चिच्छेद). — ^c) B3 भक्षैर (for तीक्ष्णैर). — ^d) $\tilde{S}_1$ K $\tilde{N}_2.3$ V1.2 Dn D1.3 -निभोपमैः; T1.2 $G_3.4$ M4 -निभैर्मृधे (for युधि). V3 B Ds यमार्कदहनप्रभैः; D2.4-6 T4 G_5 यमा(G_5 काला)र्कदहनोपमैः.

31 $\tilde{N}_1$ om. 31 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). — ^a) K $\tilde{N}_2.3$ V B1.3 D T4 G_5 बाणेन; B2 दीप्तेन (for चास्त्रेण). — ^b) V2.3 B1 Ds D2.6 T2 स (for सु-). $\tilde{S}_1$ दीप्तेन च महर्षयः; K1.2 D1.4 न सुम(D1.4 स म)हाबलः; K3.4 $\tilde{N}_2.3$ V1 B1 (marg.).3 Dn D3.5 T4 न स महामनाः; B2 बाणेन स महायशाः. — $\tilde{S}_1$ lacuna for 31^{cd}. — ^c) V3 B1 D2.6 T2 $G_1.3.4$ -कल्पेन (for तुल्येन). D3 विव्याधान्तकतुल्यं तं. — ^d) T1.2 $G_1.3.4$ M4 [अ]ग्निम् (for

अर्धचन्द्रैस्तथा तीक्ष्णैर्यमान्तकनिभैर्युधि ॥ ३०
स्थूणाकर्णेन चास्त्रेण दीप्तेन सुमहायशाः ।
विव्याधान्तकतुल्येन वक्षस्येनमथोऽनदत् ॥ ३१
रुधिरौघपुतैर्गात्रैस्तदाग्निर्विह्वलन्निव ।
विष्टब्धगात्रः सहसा पपात धरणीतले ॥ ३२
शेषास्ततोऽग्रयः सर्वे चत्वारो ब्रह्मणः सुताः ।
आवाहयंस्तदा शीघ्रं बाणस्य पुरमन्तिकात् ॥ ३३

[ए]नम्). K $\tilde{N}_2.3$ V B D T4 G_5 वक्षस्यङ्गिरसं त(G_5 'सस्त'तः.

32 $\tilde{N}_1$ om. 32 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). $\tilde{S}_1$ lacuna for 32^{ab}. — ^a) K3 व्यासैर् (for गात्रैस्). — ^b) K $\tilde{N}_2.3$ V B D T4 G_5 अङ्गिरा (for तदाग्निर्). D2 प्रज्वलन् (for विह्वलन्). — ^c) $\tilde{S}_1$ विशिष्ट-; K1.2 D4 विस्वस्त-; B3 विश्रब्ध- (for विष्टब्ध-). D1 स हतः (for सहसा). K3 विश्रब्धगात्रः शिरसा; D3 विष्टब्ध गात्रं सहसा.

33 $\tilde{N}_1$ om. 33 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l. 21). — ^a) D5 Cal. ed. [अ]ग्रयस्ततः (by transp.). D1 शान्ताश् (for सर्वे). — ^b) $\tilde{S}_1$ चतुर्थं (for चत्वारो). K3.4 Dn1 D5 चतुर्थो ब्रह्मणः सुतः. — ^c) $\tilde{N}_2.3$ V1.2 Ds अधावन्तः; V3 B1.2 D6 अपाक्र(B1 D6 'क्रा)मंसः; Dn2 T4 G_5 आवाहयंसः; D2 प्राद्वन्तः; T2 $G_1.3.4$ अथ निन्युस्; M अपनिन्युस्; Bom. Poona eds. G(ed.) आधावन्तस् (for आवाहयंस). G4 शीघ्रा (for शीघ्रं). B3 प्रवाहयन्त्रथाञ्शीघ्रं. — After 33, K1.2 Dn D1.4 ins.:

1306* अवगाहत्ततः कृष्णो यत्र बाणपुरं ततः ।

[Dn अथागमत् (for 'गाहत्').]

— K1.2 D_4 ins. an addl. colophon after the above; $\tilde{N}_2.3$ V B Ds Ds ins. it after 33 [Mention of the Epic: Ds2. — Mention of Khila: All Mss. — Adhy. name: K1.2 V2.3 B1.2 Ds1 D6 बाणयुद्धे अग्निपराजयः; Ds2 अग्निपराजयः. — Adhy. no.: V1.2 178; V3 Ds2 177].

— K1.2 $\tilde{N}_2.3$ V B Ds D4.6 ins. after the addl. colophon: K3.4 D2.3.5 T4 G_5 after 33: Dn D1 cont. after 1306*:

1307*

वैशंपायन उवाच ।

अथ बाणपुरं दृष्ट्वा दूरात्प्रोवाच नारदः ।

एतत्तच्छोणितपुरं कृष्ण पश्य महाभुज ॥

अत्र रुद्रो महातेजा रुद्राण्या सहितोऽवसत् ।

गुहश्च बाणगुप्त्यर्थं सततं क्षेमकारणात् ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णस्त्विदमथाब्रवीत् । [5]

ततः शङ्खं समानीय वदने पुष्करेक्षणः ।
वायुवेगेन तं दध्मौ मेघश्चन्द्रमिवोद्गिरन् ॥ ३४
ततः प्रध्माप्य तं शङ्खं भयमुत्पाद्य वीर्यवान् ।
प्रविवेश पुरं कृष्णो बाणस्याद्भुतकर्मणः ॥ ३५

ततः शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
बाणानीकानि सहसा समनद्यन्त सर्वशः ॥ ३६
ततः किंकरसैन्यं तदभ्यागात्समरे महत् ।
कोटिशिवापि बहुधा दीप्तप्रहरणं तदा ॥ ३७

C 10485
B 2. 122, 50
P 2. 122, 50

क्षेमं चिन्तयतामत्र श्रूयतां च महामुने ॥
यदि वावतरेद्बुद्धो बाणसंरक्षणं प्रति ।
शक्तितो वयमप्यत्र सह योत्स्याम तेन वै ॥
एवं विवदतोस्तत्र कृष्णनारदयोस्तदा ।
प्राप्ता निमेषमात्रेण शीघ्रत्वाद्वरुडेन ते ॥ [10]

[K3.4 Dn D1-3.5 T4 G5 om. the ref. — (L. 1) V3 D6 कृष्णं (for दूरात्). N2 कृष्णं च (for प्रोवाच). — (L. 3) Ds2 महाराज (for तेजा). D5 reads lines 3^b-7^a on marg. K4 सभवत् (for स्वसत्). — (L. 4) D3 अवसत् (for सततं). — (L. 5) T4 नारदेनैवमुक्तस्तु (for °). K1.2 D1.4 सस्मितम्; N2.3 V1.2 Dn Ds स प्र(V2 संप्र)हसन् (for त्विदमथ). K3.4 कृष्णः सं(K3 om. सं)प्रहसन्निव; D3 प्रहसन्न-ब्रवीद्विभुः; T4 G5 हसन्कृष्णोऽब्रवीद्वचः (for °). — (L. 6) K3.4 B1 Dn क्षणं (for क्षेमं). N2 B2 Ds D2 नश्चिन्तयताम्; T4 G5 निश्चिन्तयताम् (for चिन्तय°). D5 श्रेयश्चैव (for श्रूयतां च). Ds2 महामुने; T4 °मते (for °मुने). — (L. 7) K3.4 D1.2.4 [अ]भ्यन्तरे (for [अ]वतरेद्). — (L. 10) K3.4 B3 Dn D1.3.5 T4 G5 शीघ्रगा (for °त्वाद्). V2.3 B2.3 Ds D6 गरुडस्य (for °डेन).]

— After the above, T4 ins. an addl. colophon mentioning Khila and adhy. no. 226.

34 N1 om. 34 (cf. v. l. 19). G2 missing (cf. v. l. 21). — °) K1.3 B Dn1 Ds D3.6.6 समाधाय; K2 N3 V Dn2 D1.4 °ध्माय; D2 T4 G5 °दाय (for °नीय). — °) Dn1 वदने पुष्करं क्षणम्. — After 34^{ab}, B1 D2.3 ins. :

1308* प्रदध्मौ समरे कृष्णो नादेनापूरयन्दिशः ॥

[D3 प्रवरं (for समरे). B1 प्रदध्मौ पुण्डरीकाक्षो (for °).]

— K4 om. (hapl.) 34^c-35^b. — °) N2.3 V2 B1.3 T4 वात- (for वायु-). N2 V2.3 B1 T2.4 G1.4.5 सं- (for तं). K1-3 V1 B2 D (except D6) वातवेगसमद्भू(Dn2 Ds D5 °द्भू)तो. — °) T2 G4 मेरुश्चन्द्रम्; T4 वातश्चन्द्र (for मेघश्चन्द्रम्).

35 N1 om. 35 (cf. v. l. 19). G2 missing (cf. v. l. 21). K4 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — °) D6 प्राध्माय (for प्रध्माप्य). V2 ते शङ्खान्; D4 तं शीघ्रं (for तं शङ्खं). — °) B1 दानवानां भयंकरम्. — After 35^{ab}, T1.2 G1.3-5 M G(ed.) ins. :

1309* अग्निं जित्वा तदा विष्णुर्बाणस्य पुररक्षिणः ।

[T1 G3 अग्नीम् (for अग्निं). M1-3 अग्नीजित्वा महाबाहु-

(for °). G(ed.)-रक्षणम् (for -रक्षिणः). G4.5 बाणः स पुर-रक्षितः (for °).]

— °) Dn1 पुरे; T1 G1.3 M4 पुरीं (for पुरं). — °) S1 partial lacuna. T4 क्रूर- (for [अ]द्भुत-). — After 35, T1.2 G1.3-5 M ins. an addl. colophon [Mention of Khila : All Mss. — Adhy. name: T1 G3 अग्निपराजयः. — Adhy. no.: T1 G3 255; G1.5 257; G4 259; M1-3 219; M4 218].

— T1.2 G1.3-5 ins. after the addl. colophon : G(ed.) after 35 :

1310*

वैशंपायनः ।

ततो बाणपुरं प्राप्य शङ्खं दध्मौ जनार्दनः ।

ततो हि बलभद्रस्तु दध्मौ शङ्खमनुत्तमम् ॥

प्रद्युम्नश्चापि संक्रुद्धो दध्मौ शङ्खमनुत्तमम् ।

गरुडः पक्षवातेन बाणसैन्यं व्यधूनयत् ॥

चतुर्णां च महाराज सागराणां यथा स्वनः । [5]

प्रादुर्बभूव तुमुलः शब्दो बाणपुरं प्रति ॥

[G5 om. the ref. — (L. 1) G1.5 स बाणस्य (for ततो बाण-). — G5 om. line 3. — (L. 3) G(ed.) शङ्खं दध्माव् (by transp.). — After line 3, T1 G3 M1-3 read 36^{ab} repeating it in its proper place. G4 om. lines 4-6. — (L. 5) T2 G1.5 महास्वनः (for यथा स्वनः).]

36 N1 om. 36 (cf. v. l. 19). G2 missing (cf. v. l. 21). T1 G3 M1-3 read 36^{ab} for the first time after line 3 of 1310*. — °) T1 G3 (both second time) तेषां (for ततः). K N2.3 V1.2 B2.3 D (except D6) -प्रणा-दैश्च (for °देन). — °) D1 T4 सर्वतः (for °शः). K N2.3 V1.2 Dn D2-5 संनद्यन्त समन्त(V2 ततस्त)तः.

37 N1 om. 37 (cf. v. l. 19). G2 missing (cf. v. l. 21). — °) K1-3 V1.2 Ds2 D1-3.5 T4 G5 तु (for तद्). D2 संकरस्य च सैन्यं तद्. — N2 om. 37^b. — °) S1 B1 M1-3 अभ्ययात्; T1.2 G1.4 अभ्यगात् (for अभ्यां). T1.2 G1.3.5 M तदा (for महत्). K N3 V1.2 B2.3 D (except D6) T4 G5 व्यादिष्टं समरेऽभ्यया(G5 °घा)त्. — °) N2 om.; D2 कोटयश्च (for कोटिशश्च). N (except S1; N1 om.) T1.4 बहुशो; T2 सहसा (for बहुधा). — °) K N2 V2 Dn2 D1.3-5 T1 G3 प्रहरणास्; V1 °णस्; Dn1 D3 °णांस (for °णं). V3 B D6 दीप्तप्रहरणोद्यतम् (V3 °ताः).

110. 38]

C 10486

2. 122. 50

P 2. 122. 50

तदसंख्येयमेकस्थं महाभ्रघनसंनिभम् ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यमप्रमेयं तथाक्षयम् ॥ ३८
ते प्रदीप्तप्रहरणा दैत्यदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणमुख्याश्च तेऽयुध्यन्कृष्णसंगताः ॥ ३९
सर्वतस्तैः प्रदीप्तास्यैः सार्चिष्मद्भिरिवानलैः ।
आपीयत तदा रक्तं चतुर्णामपि संयुगे ॥ ४०
ततो रामो महाबाहुः केशवं वाक्यमब्रवीत् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो विधत्स्वैषां महद्भयम् ॥ ४१
इति संचोदितः कृष्णो बलभद्रेण धीमता ।

तेषां वधार्थमाग्नेयं जग्राह पुरुषोत्तमः ।
 अस्त्रमस्त्रविदां श्रेष्ठो यमान्तकसमप्रभम् ॥ ४२
 स विधूयासुरगणान्क्रव्यादानस्त्रतेजसा ।
 प्रययौ त्वरया युक्तो यतोऽदृश्यत तद्बलम् ॥ ४३
 शूलपाट्टिसशक्त्यृष्टिपिनाकपरिघायुधम् ।
 प्रमाथगणभूयिष्ठं बलं तदभवत्क्षितौ ॥ ४४
 शैलमेघप्रतीकाशैर्नानारूपैर्भयानकैः ।
 वाहनैः संघशः सर्वे योधास्तत्रावतस्थिरे ।
 वातोद्धूतैरिव घनैर्विप्रकीर्णैरिवाचलैः ॥ ४५

38 Ñ₁ om. 38 (cf. v. l. 19). G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^b) D₃ चय-; M₄ Poona ed. वन- (for घन-). — Ś₁ lacuna for 38^c-39^b. — ^d) K₂ Dn₁ अपमेय-
पराक्रमम्.

39 Ñ₁ om. 39 (cf. v. l. 19). G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) S (T₃ G₂ missing) ते सु (T₁ स) दीप्तप्रहरणैरु; Bom. Poona eds. G (ed.) दीप्तप्रहरणाः सर्वे. — ^b) T_{1.2} G_{3.4} M यक्षराक्षसदानवाः. — ^c) B₃ Dn₁ प्रमाथा; D₄ प्रमथा (for प्रमाथ-). G₃ बल (for -गण-). D₁ T_{1.2} G₄ प्रमथा (T₁ ता) बलमुख्याश्च. — ^d) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D_{1.2.4.5} अयुध्यन्; Bom. ed. आयुं (for तेयुं). T_{1.2} G_{1.3.4} संयुताः (for -संगताः). V₃ B₃ D_{3.6} प्रायु-
ध्यन्कृष्णमव्ययम्; M₁₋₃ तेऽयुध्यन्कृष्णमोजसा.

40 Ñ¹ om. 40 (cf. v. l. 19). G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) T₂ G_{1.3-5} विशिखैस्तैः (for सर्वतस्तैः). D₅ प्रदीप्तार्विः (for °स्यैः). — ^b) V₃ B_{1.3} D_{2.6} T₂ G₃₋₅ अर्चिष्मद्भिर्; Cal. ed. रोचि° (for सार्चि°). K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{2.3} D_n D_s D_{1-5.6} (marg.) T₄ G₅ [अ]ग्निभिः (for [अ]नलैः). — After 40^{ab}, Ñ_{2.3} V_{1.3} B D_n D₄₋₆ T₁ G_{1.3-5} ins. :

1311* अभ्युपेत्य तदात्युग्रैर्यक्षराक्षसकिंनरैः ।

[$\tilde{N}_2$ V1.3 अभ्युत्प (V1 °त्पे)य (for °पेत्य). $\tilde{N}_3$ V1 om. from त्युग्र up to the end of the line. B D6 तूर्ण (for [अ]-त्युग्र). T1.2 G1.3-5 अभ्यवर्षस्तदा तूर्ण (for °). $\tilde{N}_2$ V3 B D6 -दानवैः; Dn D4 -पन्नगैः; T1.2 G1.3-5 -पन्नगाः (for -किनरैः).]

— °) Si lacuna ; $\text{K } \tilde{\text{N}}_2 \text{ V}_{1.2} \text{ D T}_{2.4}$ पीयते रुधिरं तेषां;
 $\text{T}_1 \text{ G}_{1.3-5} \text{ M}_1$ तैरपीयत रक्तं च.

41 $\tilde{N}_1$ om. 41 (cf. v. l. 19). G_2 missing (cf. v. l.

21). — For 4 ^{ab}, K $\tilde{N}_{2.3}$ V B D T₄ G(ed.) subst. :

1312* तद्वलं तु समासाद्य बलभद्रो महाबलः ।
प्रोवाच वचनं तत्र परस्य बलनाशनम् ॥

[(L. 1) G₃ वलदेवो (for °भद्रो). — (L. 2) D₃ [अ]-
नन्तरं (for वचनं). K₁ परस्पर- (hypermetric); D₂ प्रहस्य;
G(ed.) पश्यस्व (for परस्य). V_{2. 3} B D_{2. 6} -नाशनः.]

— K₂ om. 41^c-42^b. — ^d) Ś₁ Ñ₂ V₂ B_{1.2} D_{2.5.6} महा-
भयम् (for महद्).

42 $\tilde{N}_1$ om. 42 (cf. v. l. 19). G^2 missing (cf. v. l. 21). K_2 om. 42^a (cf. v. l. 41). — ^a) $K_{1.3}$ D_1 संनोदितः; B_1 संमोहितः (for संचोदितः). — ^b) D_3 बलदेवेन धीमता. — G_5 om. 42^c–43^b. — ^c) D_3 अस्त्रभृतां (for °विदां). — ^f) K_3 $D_{1.2}$ G_1 प्रभः (for प्रभम्).

43 Ñ₁ om. 43 (cf. v. l. 19). G₂ missing (cf. v. l. 21). G₅ om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). — ^a) K V B Dn₂ Ds D₁. 2. 4. 6 T₁ प्रविभूय ; Ñ_{2.3} Dn₁ D₃ प्रविभूय ; T₂ G₄ संविभूय (for स वि°). — Ś₁ lacuna for 43^{bcd}. — ^b) D₁. 3. 6 कव्यादास्त्रेण (D₃ °न्स्वेन) तेजसा. — ^c) T₁. 2 G₃. 4 M₁-3 प्रविवेश पुरीं कृष्णो. — ^d) V₃ B Dn₂ Ds D₆ T₁ यत्र (for यतो). Bom. Poona eds. G(ed.) दृश्येत (for सदृश्यत). D₂ यत्रायुध्यत तद्वलम्.

44 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) T_{1.2} G_{1.3.4}
 -सुद्धर- (for -पट्टिस-). M₄ -हस्तानां (for -शक्त्यष्टि-). S₁
 lacuna; Ñ₁ -परिघायुतम्; M₄ -घौजसाम् (for -घायुधम्).
 — ^a) K₂ D₄ -भूतं च; V₂ -संभूतं (for -भूयिष्ठं). — ^a)
 K_{1.2} बलवत् (for अभवत्).

45 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^δ) Ś₁ V₃ B₁ D₅
D₆ भयावहैः; G₅ भयंकैः (for भयानकैः). — After 45^{ab},
T₂ G₁. 3-5 M G(ed.) ins. :

वैनतेयगतो रामस्तान्दृष्ट्वा कृष्णमब्रवीत् ।
 कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदेतद्दृश्यते बलम् ।
 एतैः सह रणे योद्धुमिच्छामि पुरुषोत्तम ॥ ४६
 ममाप्येषैव संजाता बुद्धिरित्यब्रवीच्च तम् ।
 एभिः सह समागन्तुमिच्छेयं युद्धदुर्मदैः ॥ ४७
 युध्यतः प्राञ्जुलस्यास्तु सुपर्णो वै ममाग्रतः ।
 सव्ये पार्श्वे च प्रद्युम्नस्तथा मे दक्षिणे भवान् ॥ ४८

रक्षितव्यमथान्योन्यमस्मिन्धोरे महामृधे ।
 एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्योन्यमधिरूढाः खगोत्तमम् ॥ ४९
 गिरिशङ्गनिर्भैर्युद्धे गदामुसललाङ्गलैः ।
 युध्यतो रौहिणेयस्य रौद्रं रूपमभूत्तदा ।
 युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ५०
 आकृष्य लाङ्गलाग्रेण मुसलेन व्यपोथयत् ।
 चरत्यतिबलो युद्धे युद्धमार्गविशारदः ॥ ५१

C 10504
B 2. 122. 66
P 2. 122. 66

1313* वेतालैश्च पिशाचैश्च भक्षयद्भिश्च मांसकम् ।

— °) K₂ D₃. 4 सर्वशः (D₃ °तः) (for संघशः). D₅ तत्र (for सर्वे). T₁. 2 G₁. 3-5 संघशः संघशः संख्ये; M संघशः सैनिकाः सर्वे (M₁ संख्ये). — °) T₂ G₁. 3-5 M₁ सर्वे; M₁-3 संख्ये (for योधासु). D₅ ते हि (for तत्र). V₂ वितस्थिरे (for [अ]वतं). — °) D₃ वनैर् (for घनैर्). T₁. 2 G₁. 3. 4 वातोद्धता इव घना. — °) T₁. 2 G₁. 3. 4 विप्रकीर्णा इवाचलाः.
 — After 45, K Ñ₂. 3 V B D T₄ G₅ ins.:

1314* शुशुभे तत्र बहुलैरनीकैर्बहुधन्विभिः ।
 मुसलैरसिभिः शूलैर्गदाभिः परिवैस्तथा ॥
 अधावत्तदसंख्येयं शुशुभे सर्वतो बलम् ॥
 ततः संकर्षणो देवमुवाच मधुसूदनम् ।

[(L. 1) G₅ परिवैर् (for बहुलैर्). V₃ B₁ बहुलैः शुशुभे-
 ऽयर्थम्; T₄ शुशुभे तद्गतजलैर् (for °). K₂. 4 V₂ D₃. 4 अनेकैर्
 (for अनी°). T₁. 4 दृढ- (for बहु-). K₃ V₁ -धन्विभिः (for
 -धन्विभिः). — (L. 2) V₃ B₁ D₆ कुलिशैः पट्टिशैः शूलैः (for
 °). K₃ पट्टिशैः; V₃ B₁ D₆ मुशलैः (for परिवैस्). — (L.
 3) B₁. 2 D₅ G₅ आधावत्; D₂ अवाधं (for अधावत्).
 — K₁ B₁. 3 D₄. 6 om. line 4. K₂ reads line 4 after
 46^{ab}. — (L. 4) D₅ उवाच यदुत्तन्दनम् (for °).]

46 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₅ om. 46^{ab}. — °) S₁ T₁ G₁. 4 M तं दृष्ट्वा; K₁ T₃ तद्दृष्ट्वा; G₅ दृष्ट्वा तत् (for तान्दृष्ट्वा). — After 46^{ab}, K₂ reads line 4 of 1314*. M₄ om. 46^e-47°. G₃ om. 46^{cd}. — °) T₄ एभिः (for एतैः). D₁ हरे (for रणे). — °) K₃ इच्छास्ति (for °मि). V₁ D₃ इच्छेयं योधसत्तम (D₃ °मैः); B₃ इच्छामि मधुसूदन. — After 46, T₁. 2 G₁. 4. 5 M₁-3 ins.:

1315* इति ब्रुवाणं रामं तं कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

47 G₂ missing (cf. v. l. 21). M₄ om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). Before 47, some Mss. ins. कृष्ण उवाच; some विष्णु-
 रुवाच; some भगवानुवाच. — °) B₁ संपन्ना (for संजाता).
 — °) Ñ₁. 2 V B₁ D₅ D₆ T₄ स तम्; D₅ चिरम् (for च
 तम्). T₁. 2 G₁. 3-5 M₁-3 बुद्धिर्बुद्धिमतां वर. — For 47^{ab},

Ś₁ subst.:

1316* एषोऽभिलषितः कामः प्रागेव हि ममाभवत् ।

— D₃ om. 47^{cd}. — °) S₁ समायोद्धुम्; K₃. 4 V₂. 3 B₂. 3 D_n D₂. 4-6 T₄ G₅ M₄ रणे योद्धुम् (for समागन्तुम्). K₁. 2 Ñ₂. 3 V₁ D₁ G₁. 4 एतैः सह रणे योद्धुम्; Ñ₁ एभिः संरक्षणे योद्धुम्. — °) B₁ T₁ विजयं (for इच्छेयं). K Ñ V B₂. 3 D (D₃ om.) T₄ G₅ इच्छेयं योधसत्तमैः.

48 G₂ missing (cf. v. l. 21). S₁ partial lacuna.
 — °) K₁ [आ]शु; V₃ [अ]थ (for [अ]स्तु). — °) D₃ वैनतेयो (for सुपर्णो वै). — °) V₁ सव्य- (for सव्ये). B₁ प्रद्युम्नः सर्वपार्श्वे तु; T₁. 2 G₁. 3. 4 M प्रद्युम्नो मम सव्ये तु (T₁ G₃ M₁. 3 °व्येऽस्तु); G₅ वामे च पार्श्वे प्रद्युम्नः. — °) T₂ G₁. 3 M वै (for मे). T₄ G₁ दक्षिणो (for °णे). Ñ₁ दक्षिण-
 स्यान्ततोऽभवत्; B₁ दक्षिणे वै तथा भवान्.

49 G₂ missing (cf. v. l. 21). — °) S₁ V₁ रक्षितव्या-
 (V₁ °व्य)स्तथान्योन्यम्; K₁. 2 D₄ रक्षितव्यौ मयान्योन्यं.
 — °) K₁. 4 D₄ तस्मिन् (for अस्मिन्). S₁ समागमे (for महामृधे). — Before 49^{cd}, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) G₅ इति (for एवं). — °) S₁ lacuna. T₁. 2 G₁. 3. 4 M अव (T₁ स्कन्धा; G₄ अधि)रूढा गरुत्मतः; G₅ अवरूढाः खगोत्तमात्. — After 49, S (except T₄; T₃ G₂ missing) ins.:

1317* ततो युद्धं महच्छक्रे लाङ्गलेनाथ लाङ्गली ।
 सहस्रमयुतं रामो जघान दितिनन्दनान् ॥

50 G₂ missing (cf. v. l. 21). — °) T₁ गिरेः (for गिरि-). D_n T₁ M₄ घोरैर् (for युद्धे). — °) V₂ रौक्मि-
 णेयस्य (for रोहि°). — °) T₂ युद्धम् (for रूपम्). T₄ महत् (for अभूत्). — °) S₁ K Ñ₁ D_n D₃ D₁. 3-5 T₁ भूतानां (for °नि).

51 G₂ missing (cf. v. l. 21). — °) K Ñ₂. 3 V₂. 3 B₁. 3 D_n D₅ D₁. 2. 4-6 T₄ G₅ [अ]वपोथयत्; D₃ व्ययो-
 धयत् (for व्यपोथ°). — °) K₂ D₄ रमति; K₃ चलति; Ñ₂ V₃ B₁. 2 D₅ D₃. 5. 6 चचार (for चरति). N (except S₁) T₄

C 10505
B 2. 122. 67
P 2. 122. 67

प्रद्युम्नः शरजालैस्तान्समन्तात्प्रत्यवारयत् ।
दानवान्पुरुषव्याघ्रो युध्यमानान्सहस्रशः ॥ ५२
स्निग्धाञ्जनचयप्रख्यः शङ्खचक्रगदाधरः ।
प्रध्माप्य बहुशः शङ्खमयुध्यत जनार्दनः ॥ ५३
पक्षप्रहाराभिहतांस्तुण्डाग्रनखविक्षतान् ।

G₁. 5 रामो (for युद्धे).

52 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) K₁. 2 D₁ -जालेन (for -जालैस्तान्). — ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

53 G₂ missing (cf. v. l. 21). ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

54 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr})

भस्मप्रहरणो घोरः कालान्तकयमोपमः ।
 नदन्मेघसहस्रस्य तुल्यनिर्घातनिखनः ॥ ५७
 हलायुधमभिकुद्धः साक्षेपमिदमब्रवीत् ।
 किमेवं बलमत्तोऽसि न मां पश्यसि संयुगे ।
 तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्मोक्षयसे रणमूर्धनि ॥ ५८
 इत्येवमुक्त्वा प्रहसन्हलायुधमभिद्रवत् ।
 युगान्ताग्निनिर्घोरैर्मुष्टिभिर्जनयन्भयम् ॥ ५९
 चरतस्तस्य संग्रामे मण्डलानि सहस्रशः ।
 रौहिणेयस्य शैद्येण नावस्थानमदृश्यत ॥ ६०

तस्य भस्म तदा क्षिप्तं ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
 शैद्याल्लक्ष्ये निपतितं शरीरे पर्वतोपमे ॥ ६१
 तद्भस्म वक्षसस्तस्य मेरोः शिखरमागतम् ।
 प्रदीप्तं पतितं तत्तु गिरिशृङ्गं व्यदारयत् ॥ ६२
 रोषेणाभिप्रजज्वाल भस्मना कृष्णपूर्वजः ।
 निःश्वसज्जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्मुहुः ॥ ६३
 नेत्रयोराकुलत्वं च मुहुः कुर्वन्भ्रमंस्तदा ।
 संहृष्टलोमा ग्लानाक्षः क्षिप्तचित्त इव श्वसन् ॥ ६४
 ततो हलधरो मत्तः कृष्णमाह विचेतनः ।

C 10520
B 2. 122. 82
P 2. 122. 82

57 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) N (except Ś₁ Ñ₁) G₅ रौद्रः; D₆ (before corr.) T₄ दैत्यः (for घोरः). — ^b) Ś₁ -समो युधि (for -यमोपमः). S (except T₄; T₃ G₂ missing) प्रेषितः शूलपाणिना. — ^c) Bom. Poona eds. G(ed.) -सहस्रेण (for 'सस्य). — ^d) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B₂. 3 Dn Ds D₆ T₁. 2. 4 G₁. 3. 5 M₄ तुल्यो (for तुल्य-). K₂ Ñ₁ D₁. 4. तुल्यो निनद (D₄ [marg.] 'घात) निखनः. — After 57, Ś₁ K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 3-6 T₄ read 63^a-64^d, all (except Ś₁) repeating the same in its proper place.

58 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 58^a-63^b. — ^a) K₃ अति- (for अभि-). — ^b) Ś₁ साक्षेपमिवाब्रवीत्. — After 58^{ab}, T₁ G₁. 3-5 ins. :

1321* किं मां युध्यसि दुर्बुद्धे बलवन्तं महास्वनम् ।

[T₁ G₃ महाज्वरम् (for 'स्वनम्).]

— ^c) V₃ B₁ D₁ त्वं (for ऽसि). — ^e) K₄ [इ]ति मे; T₁ G₄ रणे (for न मे). Ñ₁ वीर (for जीवन्).

59 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 59 (cf. v. l. 58). D₃ om. 59. — ^a) K₃ उक्ते (for उक्त्वा). — ^b) N (except Ś₁) T₄ उपाद्रवत् (for अभि°). — ^c) B₁. 3 D₆ -निभाभिश्च (for -निर्घोरैर्). — ^d) K₁ Ñ₂ B₁ D₄ दृष्टिभिर् (for मु°). B₃ मुष्टिभिर्जनमेजय; G₅ 'भिः पीडयन्बलम्.

60 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 60 (cf. v. l. 58). — ^a) N (except V₂; D₂ om.) T₁. 4 G₃ तत्र (for तस्य). — ^d) Ś₁ lacuna; D₃ अधिष्ठानम्; T₄ न च स्थानम् (for नावस्था°). — After 60, D₆ T₁. 4 G₁. 3-5 M ins. :

1322* सव्येन बाहुना भस्म चिक्षेप बलवक्षसि ।

61 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 61 (cf. v. l. 58). — ^b) M₁-3 ज्वरेणामिततेजसा. — ^c) K₁. 3 Ñ₁ V

B Dn Ds D₁. 4. 5 G₁ M₄ वक्षो; K₄ वपुर् (for लक्ष्ये). — ^d) K₁ D₁ T₄ पर्वतोत्तमे; K₃ 'पमम् (for 'पमे).

62 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 62 (cf. v. l. 58). Ñ₁ illegible for 62. — ^a) Ś₁ lacuna. K₄ संवशस; V₃ रक्षसस् (for वक्षसस्). — ^b) K₁. 4 B Dn D₃. 5. 6 T₁. 4 G₁. 3-5 M आगमत् (for 'तम्). — ^c) Ś₁ तच्च; K₃. 4 V B Ds₁ D₃. 5. 6 T₁. 4 G₁. 3-5 M तत्र (for तत्तु). — ^d) T₁ G₁. 3-5 अपातयत् (for व्यदार°).

63 G₂ missing (cf. v. l. 21). D₂ T₂ om. 63^{ab} (cf. v. l. 58). — ^a) G₁. 3. 5 M शेषेण (for रो°). K₃. 4 D₄ चापि (for [अ]भिप्र-). Ś₁ K₁. 2 Ñ₁ V B Dn Ds D₁. 3. 5. 6 T₁. 4 शेषेण चापि ज (Ś₁ 'भिज् ज्वाल. — Ś₁ reads 63^a-64^d after 57; K Ñ₂ V B Dn Ds D₁. 3-6 T₄ read the same for the first time after 57. — ^c) D₃ (first time) भक्ष्यमाणश्च (for जृम्भ°). — ^d) B₁ (second time) रोमान्वित- (for निद्रा°). Ś₁ महान्; K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 3-6 T₄ (all both times) भृशम् (for मुहुः).

64 G₂ missing (cf. v. l. 21). For the sequence in Ś₁ and sequence and repetition in K Ñ₂. 3 V B Dn Ds D₁. 3-6 T₄, cf. v. l. 63. — ^a) Ś₁ मुकुलत्वं (for आकु°). K V₁ Dn Ds D₁. 4 (all first time) नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं; Ñ₂ V₂. 3 B (all first time) D₂. 5. 6 T₄ (last three first time) नेत्रैः समाकुलं वक्त्रं (D₂ 'ल्वं च); D₃ (first time) नेत्राभ्यां व्याकुलं वक्त्रं. — ^b) Ś₁ मुखैः (for मुहुः). Dn₂ (first time) मुहुर (for भ्रमंस्). K Ñ₂ V B Dn Ds D₁. 3-6 T₄ (all both times) मुहुः (for तदा). — ^c) D₁ (both times). 2. 3 (second time) म्लानाक्षः; D₃ (first time) ताम्राक्षः (for ग्लानाक्षः). T₂ G₁. 4 संहृष्टरोमाञ्चतनुः. — ^d) Bom. Poona eds. G(ed.) भस्म- (for क्षिप्त-).

65 G₂ missing (cf. v. l. 21). — ^a) K₁ V₁ भस्म;

C 10520
B 2. 122. 82
P 2. 122. 82

कृष्ण कृष्ण महाबाहो प्रदीप्तोऽस्म्यभयंकर ।
दह्यामि सर्वतस्तात कथं शान्तिर्भवेन्मम ॥ ६५
इत्येवमुक्ते वचने परिष्वक्तो हलायुधः ।
कृष्णेन परमस्नेहात्ततो दाहात्प्रमुच्यत ॥ ६६
प्रोवाच परमक्रुद्धो वासुदेवो ज्वरं तदा ।
एहोहि ज्वर युध्यस्व या ते शक्तिर्महामृधे ।
तां दर्शयस्व समरे मयि युद्धविशारद ॥ ६७

K2-4 Ñ3 V2 B Dn Ds D1. 3-5. 6 (marg.) G5 ममः; Ñ1 D2 तत्र; Ñ2 ग्लानः; V3 मन्दः; D6 संख्ये; T1 दृष्ट्वा (for मत्तः). S1 ततो हलधरोन्मत्तः. — °) G5 हृषीकेश (for महा-बाहो). T1. 2 G1. 3. 4 M कृष्ण (M1. 2. 4 विष्णो) देव हृषीकेश. — °) T2 संप्राप्तो; G4. 5 प्रतीतो (for प्रदीप्तो). Bom. Poona eds. G(ed.) प्रदीप्तोऽस्म्यभयं कुरु. — °) B1 D6 T2 G1. 3. 4 दह्येऽहं (for दह्यामि). Dn सर्वशस् (for तस्). K2 D4 तस्मात् (for तात).

66 G2 missing (cf. v. l. 21). — °) K3 उक्त्वा (for उक्ते). — After 66°, N (except S1 Ñ1) T4 G5 ins. :

1323* बलेनामिततेजसा ।

प्रहस्य वचनं प्राह कृष्णः प्रहरतां वरः ।

न भेतव्यमितीत्युक्त्वा.

[(L. 3) K1. 2 D1. 4 न हि भेतव्यमित्युक्त्वा.]

— °) Ñ1 परिष्वज्य; B1 मुक्तो (for ष्वक्तो). — °) K4 Ñ2 D3. 4 प्रमुच्यते; V3 B1. 3 D1. 6 व्यमुच्यत; B2 D2 असु-च्यत (for प्र). — For 66°, S1 Ñ1 T1. 2 G M subst. :

1324* कृष्णेन सहसा युद्धे ज्वरं भस्मप्रशान्तये ।

[G1. 5 कृष्णेन परमस्नेहाद् (= 66°) (for °).]

While N (except S1 Ñ1) ins. after 66 : G1. 5 after line 1 of 1326* :

1325* मोक्षयित्वा बलं तत्र दाहात्तु मधुसूदनः ।

[K1. 2 बलवन्तः; V3 B1 D6 ततो दाहाद्; D4 बलं तं तु (for बलं तत्र). V3 B1 D6 बलं तु; B3 D1. 2 T4 दाहात्तं; D3 च (for तु).]

67 G2 missing (cf. v. l. 21). Ñ1 om. 67°. G5 reads 67° after 1326*. — °) G5 वचनं (for परम-). — T1. 2 G1. 3. 4 M subst. for 67° : G5 ins. after 67° : G(ed.) after 1325*.

1326* बलभद्रो हृषीकेशाच्छान्तिं प्राप्तस्तदा रणे ॥
तयोरन्तरमासाद्य तस्थौ युद्धाय केशवः ।
व्याविध्य सहसा बाहुं ज्वरमेतदुवाच ह ॥

सव्येतराभ्यां बाहुभ्यामेवमुक्तो ज्वरस्तदा ।

चिक्षेप चैनं तद्भस्म ज्वालागर्भं महागदः ॥ ६८

ततः प्रदीप्तस्तु विभुर्मुहूर्तमभवत्तदा ।

कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः शमं चाभिर्गतः पुनः ॥ ६९

ततस्तैर्भुजगाकारैर्बाहुभिस्तु त्रिभिस्तदा ।

जघान कृष्णं ग्रीवायां मुष्टिनैकेन चोरसि ॥ ७०

स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ।

[After line 1, G1. 5 ins. 1325*. — (L. 2) M2 आस्थाय (for आसाद्य). — G4. 5 G(ed.) om. line 3.]

— D1 om. 67°-68°. Before 67°, some Mss. ins. भगवानुवाच; some कृष्ण उवाच. — °) M3 एहोभिर (for हि). — °) S1 मम (for मयि). — For 67°, N (except S1) G5 G(ed.) subst. :

1327* यच्च ते पौरुषं सर्वं तद्दर्शयतु नो भवान् ।

[Ds शीघ्रं (for सर्वं). Ñ1 V3 D6 तद्दर्शय यतस्व च; G5 तच्च दर्शयतां भवान् (for °).]

G5 G(ed.) cont. : T1. 2 G1. 3. 4 M ins. after 67 :

1328* ततः क्रुद्धो ज्वरो राजन्दुःखानामग्रणीर्दरिम् ।

[G1. 5 M4 G(ed.) मूर्खाणाम् (for दुःखानाम्).]

68 G2 missing (cf. v. l. 21). D1 om. 68° (cf. v. l. 67). — °) Ñ1 V3 B1 D6 पाणिभ्याम्; Ñ2 om. (for बाहु°). — °) S1 Ds D4 [ए] व महद्; K1. 3. 4 Ñ1 Dn Ds [ए] न महद्; K2 Ñ2 V B D1. 3. 6 [ए] व महद्; D2 च महद्; T2 चैनं यद्; T4 [ए] तन्महद् (for चैनं तद्). — °) S1 lacuna. T1. 2 G1. 3-5 M ज्वालावर्णं (for गर्भं). K Ñ2 V B D महाबलः; Ñ1 यशाः (for गदः). — After 68, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1329* भस्मना विद्धदेहस्तु देवदेवो जनार्दनः ।

69 G2 missing (cf. v. l. 21). — °) N (except S1) T4 ततः प्रदीप्तगात्रस्तु. — °) N (except S1 K3 Ds2) T4 प्रभुः (for तदा). — G5 om. (hapl.) 69°-70°. — °) T1. 2 G3 श (T2 श्र) मं चाभिः; G1. 4 श्र (G4 श) मं चापि (for शमं चाभिर्). N (except S1) T4 ततः (for पुनः). M ज्वरं संपूजयन्निव.

70 G2 missing (cf. v. l. 21). G5 om. 70° (cf. v. l. 69). — °) S1 lacuna; T1. 2 G3. 4 M ज्वरस् (for ततस्). D5 स्वैर् (for तैर्). — °) Ñ1 Ds V3 B1 D6 T4 प्रोच्छ्रितैस्; T1. 2 G4 च त्रितस् (for तु त्रिभिस्). S1 बाहु-भिस्त्रिभिरुच्छ्रितैः. — °) S1 partial lacuna. K2 D4 कृष्णो (for कृष्णं). K3 क्रीडायां (for ग्रीवायां). — °) T1. 2

ज्वरस्य च महानासीत्कृष्णस्य च महात्मनः ।
 पर्वतेषु पतन्तीनामशनीनामिव स्वनः ॥ ७१
 कृष्णज्वरभुजप्राणैर्युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 नैवमेवं प्रहर्तव्यमिति तत्राभवत्स्वनः ।
 मुहूर्तमभवद्युद्धमन्योन्यं सुमहात्मनोः ॥ ७२

ततो ज्वरं कनकविचित्रभूषणं
 न्यपीडयद्भुजबलयेन संयुगे ।
 यमक्षयं समुपनयज्जगत्पतिः
 शरीरभृद्गगनचरं महामृधे ॥ ७३

इति श्रीहरिवंशे दशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

G1. 3-5 वक्षसि (for चोरसि). — After 70, D6 S (T3 G2 missing) G(ed.) ins. :

1330* ततः क्रुद्धो हृषीकेशो मुष्टिना निजघान तम् ।
 वक्षःस्थले स भूतात्मा मूर्ध्नि चैव पुनः पुनः ॥
 ततो ज्वरः समाविध्य बाहू धमनिसंततौ ।
 ताभ्यां वक्षः समाहत्य ददंश च यदूत्तमम् ॥
 ततोऽसहजगन्नाथः आनने समपोथयत् । [5]

[(L. 1) D6 स ; T4 [अ]थ ; G4 [अ]भि- (for ति-). — (L. 2) T2 G1. 5 च (for स). T1 M1 मृधे ; G2. 4 मूर्ध्नि (for मूर्ध्नि). T1 G3 M1-3 [ए]तत् (for [ए]व). — (L. 3) T1 G3 M1. 2 समापीडय (for विध्य). — (L. 4) T4 G5 अदंशच ; G4 दंश-यच् (for ददंश). — (L. 5) G(ed.) तलेन (for आनने).]

71 G2 missing (cf. v. l. 21). — ^δ D6 ततः (for तयोः). — ° K Ñ2. 3 V1. 2 B2 Dn Ds D2-5 T4 महायुद्धे ; D1 बुद्धेः (for नासीत्). — ^α K Ñ2. 3 V1. 2 B3 D (except D6) T4 महौजसः (for महात्मनः). T1. 2 G1. 3-5 M विष्णोश्च जगतीपतेः . — ^γ S1 स्वयम् (for स्वनः). — After 71, T1. 2 G1. 3. 5 M G(ed.) ins. :

1331* अष्टाभिश्च त्रिभिश्चैव बाहुभिश्च तदा रणम् ।
 प्रावर्तत महाघोरं देवानां तत्र पश्यताम् ॥

[(L. 1) T2 G1. 5 रणः (for रणम्). — (L. 2) M2. 3 रञ्जे (for चोरं). G(ed.) इव (for तत्र).]

72 G2 missing (cf. v. l. 21). G4 om. (hapl.) 72^{abcd}. T1. 2 G1. 3. 5 M om. 72^{ab}. Ñ2 transp. 72^{ab} and 72^{cd}. — ^α K1. 4 Ñ2. 3 V Dn Ds D1. 3. 5 -भुजा-घातैर् ; K2 D4 -भुजापातैर् ; B2. 3 D2. 6 -भुजानां वै (D6 हि) (for -भुजप्राणैर्). — ^δ V3 B2. 3 D2. 6 युद्धे तस्मिन्सु (D6

तस्मिन्युद्धे सु)दारुणे . — ^α S1 सुदारुणम् (for [अ]भवत्स्वनः) K N V B D इति तत्र महास्वनः . — ^γ K3 T2 M2 अन्योन्यं तु ; T1 G1. 3-5 M1. 3. 4 न्यस्य (for न्यं सु-). T4 अन्योन्यजय-काङ्क्षिणोः . — After 72, T1. 2 G1. 3-5 M1. 3. 4 ins. :

1332* हन्तुमैच्छत्तदा विष्णुज्वरं लोकभयंकरम् ।

[M3 जगन्नाथो (for तदा विष्णुर्).]

73 G2 missing (cf. v. l. 21). — ^δ D3 प्रपीडयन् (for न्यपीडयद्). K4 V2. 3 B2. 3 Dn Ds1 D4 (marg.). ^ε T4 युगुलेन (for बलयेन). M केशवः (for संयुगे). T1. 4 G1. 3-5 न्यपीडयद्भुजपरिघेण केशवः . — ° K1 युगक्षयं ; K2 D2 ज्वराजयं ; K3 Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4 (marg.). ^ε G1. 3 M3 जगत्क्षयं ; D3 ज्वरं क्षयं (for यमक्षयं). S1 ज्वरः क्षयं स्वयमनयज्जगत्पतिः (sic). — ^α T1 शरीरभृद् (for भृद्). K1. 2 Ñ V B2. 3 Ds1 D1. 4. 6 T1 चरो ; G2 भृतो ; G4 गतो (for चरं). T2 G1 शरीरभृद्गगनगतो महामृधे ; M शरीर-भृद्गगनचरो मं .

COLOPHON om. in K3. 4 Dn D5. T3 G2 missing. — Mention of the Epic : Ds2. — Mention of Khila : S1 K1. 2 Ñ V B Ds D1-1. 6 T1. 2. 4 G1. 3-5 M. — Adhy. name : S1 बाणयुद्धम् ; K1. 2 B1. 3 Ds D1-4. 6 बाणयुद्धे ज्वराभिभवः ; Ñ1 ज्वराभिभवः ; V1. 2 ज्वरयुद्धम् ; V3 बाणयुद्धे ज्वरापक्रमः ; B1 B2 बाणयुद्धे ज्वरपराजयः ; T1. 2 G3 ज्वर G3 रश्री हृषिकेशयुद्धम् ; T4 बाणयुद्धे ज्वरयुद्धम् ; G1 हृषिकेशयुद्धम् ; M4 बाणयुद्धे ज्वरव्ययनः . — Adhy. no. (figures, words or both) : V1. 2 179 ; V3 Ds2 178 ; D1 170 ; Ds 195 ; D4 177 ; T4 267 ; G1. 5 259 ; G4 261. — Sloka no. : K1 18 ; Ds2 D4 55 ; D3 97.

C 10533
B 2. 123. 1
P 2. 123. 1

वैशंपायन उवाच ।

मृत इत्यभिविज्ञाय ज्वरं शत्रुनिषूदनः ।
कृष्णो भुजबलाभ्यां तं चिक्षेपाथ महीतले ॥ १
मुक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश सः ।
अमुक्त्वा विग्रहं तस्य कृष्णस्याप्रतिमौजसः ॥ २

111

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. 1. 99. 21) and also in G₂ (cf. v. 1. 110. 21).

1 °) K Ñ_{2.3} (marg.) V B₃ Dn₂ D_{1.3.4.6} T₄ G₄ मृतम् (for मृत) . Ñ₁ मृतमित्येव विज्ञाय . — °) T₁ G_{1.3.4} M निबर्हणः ; G₅ निषूदनम् (for नः) . — °) Ś₁ Ñ_{1.2} V₁ Dn Ds बलाभ्यां तु ; K_{3.4} ध्मातं ; V₂ तत्र ; V₃ B_{1.2} D_{5.6} G₅ तं तु ; B₃ तूर्णं ; D₁ भ्यां च ; T_{1.2.4} G_{1.3.4} M तं वै (for भ्यां तं) . — °) Ñ₂ च (for [अ]थ) . — After 1, G₅ ins. 1133*.

2 °) G(ed.) मुक्तगात्रस् (for मात्रस्) . V₁ B₁ सु ; K_{3.4} Ñ B₂ Dn Ds D₁₋₃ T₄ स (for तु) . — °) K₂ कृष्णं देशं ; B₃ कृष्णमात्रं ; D₄ कृष्णं देवं (for कृष्णदेहं) . K Ñ_{2.3} V B_{2.3} D (except D₅) T₄ ह (for सः) . — Ś₁ om. 2°^d . — °) D₂ प्रविष्टो (for अमुक्त्वा) . — T_{1.2} G_{1.3.4} M subst. for 2°^d : G₅ ins. after 1 : G(ed.) after 2 :

1333* प्रविश्य हृदयं तस्य बबाधे यदुत्तमम् ।
[M₁₋₃ बबाधे च यदुत्तमम् (for °) .]

3 °) D₁ सहाविष्टस् ; G₅ आविष्टस्तु (for स ह्याविष्टस्) . Ñ₁ [अ]नेन (for तेन) . — °) T₁ G_{1.3.4} M ज्वरेणामित-तेजसा . — °) K₂ इव बहु ; T₁ गर्भगतं (for इव मुहुः) . — °) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B Dn Ds D_{1.2.4.5.6} (marg. as in text) T₄ क्षितौ गाढं व्यवर्तत ; D₃ मुहुः क्षितौ ह्यवर्तत .

4 °) Ś₁ partial lacuna. Ś₁ विष्णुः (for कृष्णः) . K Ñ_{2.3} V B D T₄ जृम्भते श्वस (D₁ स्वप- ; D₆ T₄ स्वल) ते चैव . — °) Ś₁ पुनश्च श्वसति प्रभुः ; K Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.2.4-6} T₄ G₅ M₁ स्वल (B₃ वलग- ; D₆ T₄ श्वस) ते च पुनः पुनः ; D₃ T_{1.2} G_{1.3.4} M₁₋₃ स्वल (T₂ कल्प) ते च मुहुर्मुहुः . — °) Ś₁ V₂ T₁ स रोमाञ्चितनेत्र (V₂ गात्र- ; T₁ देह) स्तु ; K₃ D_{3.4} रोमाञ्चोद्ग (D₃ ज्ञान्नि) तगात्रश्च . — °) T₁ G₃ M_{1.2.4} स्माभि- ; G₁ चापि ; G_{2.5} [अ]प्यभि- (for चाभि-) . K₁ निद्रया चाभ्यभूयत . — N (except Ś₁ K₃ Ñ₁) T₄ G₄ ins. after 4 ; G₅ after 5°^d ;

स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।

कृष्णः स्वलन्निव मुहुः क्षितौ समभिवर्तत ॥ ३
जृम्भते च तदा कृष्णः पुनश्च स्वलते भृशम् ।
रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु निद्रया चाभिभूयते ॥ ४
ज्वराभिमृष्टमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः ।

1334* ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरंजयः ।
विकुर्वन्ति महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ॥

[G₄ om. line 1. — (L. 1) K₁ D₄ तत्र (for ततः) . G₅ धैर्यं (for स्थैर्यं) . — (L. 2) K_{1.2} D₄ विकुर्वन्तः ; Ñ_{2.3} V B D_{2.6} G_{4.5} विकरोति ; Dn विकुर्वन्तः ; Ds वन्तो ; D₁ वन्ति ; D₃ वन्वै (for वन्ति) . T₄ तदा (for महा-) . K₂ जृम्भमाणं (for णः) .]

5 °) K Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.2.4-6} T_{1.2.4} G_{1.3-5} भूतम् (for भृष्टम्) . D₃ ज्वालाभिभूतमात्मानं . — After 5°^d , G₅ ins. 1334* . — After 5, Ś₁ ins. :

1335* स वैष्णवज्वरो गृह्य तं च वै ज्वरमोजसा ।
कृष्णाय न (?) संप्रयच्छन्तं जग्राह पुनर्हरिः ।
While Ñ_{2.3} V B_{1.3} Dn Ds D_{1.5} G(ed.) ins. after 5 :

1336* घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्वप्राणिभयंकरम् ।
सृष्टवानथ तेजस्वी बलवान्भीमविक्रमः ॥

[B_{1.3} om. line 2. — (L. 2) V₂ स सृष्ट्वास्तु तेजस्वी ; D₁ संप्रहृष्टतनुः सोऽथ (for °) . Dn तं बलाद् ; D₁ स ज्वरो (for बलवान्) . D₅ तं ज्वरं भीमविक्रमम् (for °) .]

Ñ_{2.3} V B_{1.3} Dn Ds D_{1.5} G(ed.) cont. : K Ñ₁ B₂ D_{2-4.6} T₄ G_{4.5} ins. after 5 : Ś₁ cont. after 1335* :

1337* ज्वरः कृष्णविसृष्टस्तु गृहीत्वा तं ज्वरं बलात् ।

कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छन्तं जग्राह ततो हरिः ॥
ततस्तं परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः ।

स्वगात्रात्स्वज्वरेणैव निष्कामयत वीर्यवान् ॥

आविध्य भूतले चैनं शतधा कर्तुमुद्यतः । [5]

व्याघ्रोषयज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि ॥

[Ś₁ om. lines 1-4. — (L. 1) Ds तदा ; D₁ महान् (for बलात्) . — Ñ₁ om. lines 2-6. G₅ om. line 2. — (L. 2) V₁ कृष्णः ; V₃ सृष्टः (for हृष्टः) . — (L. 3) T₄ ज्वरं (for ततस्) . — G_{4.5} om. line 4. — (L. 4) Poona ed. निष्कासयत (for निष्काम°) . — After line 4, D₂ ins. :

1337A* माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वराबुधौ ।

सोऽसृजज्वरमन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् ॥ ५
व्याविध्यमाने तु तदा ज्वरे तेनामितौजसा ।

अशरीरा ततो वाणी तमुवाचान्तरिक्षगा ॥ ६
कृष्ण कृष्ण महाबाहो यद्नां नन्दिवर्धन ।

C 10544
B 2. 123. 12
P 2. 123. 12

माहेश्वरः समाक्रन्दन्वैष्णवेन बलार्दितः ॥

— (L. 5) D₂ [ए]व (for [ए]नं). G₅ शतशः (for °धा).
— (L. 6) Ś₁ K₂ Dn₂ D_{1.5} G₅ व्याधोषत (for °यजू).
G₅ तं तु (for तत्र). G_{4.5} सौम्य मां (for भोः परि-). D₅
भोः परित्रायतामिति (for °).]

G_{4.5} cont. : T_{1.2} G_{1.3} M G(ed.) ins. after 5 :

1338* कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्वं गृहीत्वा स्वेन तेजसा ।
ननाद सुमहानादं वैष्णवः स महाबलः ।
चतुर्भुजश्चतुर्वक्त्रः सर्वप्रहरणोद्यतः ॥
तयोस्तु तुमुलं युद्धं ज्वरयोर्बाहुशालिनोः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा दिविस्था युद्धलालसाः । [5]
ददशुश्च महद्युद्धं भूतानि च समन्ततः ।
ततो माहेश्वरो युद्धे ताडयामास वैष्णवम् ।
बाहुना ताडितस्तेन ननाद बहुविस्तरम् ॥
स गतो वैष्णवं राजन्रौद्रं भस्मायुधं रणे ।
द्वाभ्यामथ च बाहुभ्यां गृहीत्वाताडयद्वली ॥ [10]
इतराभ्यां समाहत्य बाहुभ्यां वैष्णवो ज्वरः ।
ननाद सुमहानादं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
ततो रौद्रो ज्वरो राजन्मुष्टिनाथ जघान तम् ।
ददंश दन्तैर्बहुधा ज्वरं केशवमाहवे ॥
बाहुभ्यामेव तौ राजन्ययुधाते महागदौ । [15]
अन्योन्यं ताडयन्तौ च मुष्टिभिर्ज्वरसत्तमौ ॥
चक्रतुश्च महानादं ज्वरौ तौ लोकविश्रुता ।
वैष्णवोऽथ ज्वरो राजन्प्रहीतुं रौद्रसंश्रितम् ॥
यतते बहुधा तत्र मुष्टिनाथ जघान तम् ।
आहत्य बाहुना भूयो निष्पिपेष पुनः पुनः ॥ [20]
निष्पिष्टहृदयस्तूर्णं शूलिनो ज्वरसत्तमः ।
ननाद बहुधा नादं भूमौ विपरिवर्तते ॥
गृहीत्वा तु बलाद्रौद्रमाकृष्य च पुनः पुनः ।
कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छर्त्तिकं करिष्याम्यतः परम् ॥
हनिष्ये देवदेवेश भक्षयिष्येऽथ वा पुनः । [25]
इत्युक्त्वा सुमहानादं चकार रणमूर्धनि ॥
उत्थाय च हृषीकेशो ज्वरं माहेश्वरं रणे ।
हन्तुमैच्छत्तदा लोको निज्वरोऽस्त्विति केशवः ॥

[G₅ om. line 1. — (L. 4) T₁ G₃ ततस (for तयोस्).
— (L. 6) G_{4.5} M₄ महायुद्धं (for महद्युद्धं). — (L. 9)
M₃ ज्वरो वै (for स गतो). T₂ G_{1.4.5} M₄ स गदो वैष्णवो
युद्धे (T₂ राजा ; M₄ राजन्) (for °). T₁ G₃ M_{1.2} रदन् (for
रौद्रं). — G₃ om. (hapl.) lines 12^b-17^a. — (L. 13)
G_{1.4.5} [अ]भि- (for [अ]थ). — (L. 15) T₁ M₂ तौ ततो (for
एव तौ). — (L. 18) G₅ महाराज (for ज्वरो राजन्). — (L.
19) G_{1.5} [अ]भि- (for [अ]थ). — (L. 20) T₁ G₃ M_{2.8}

भूमौ (for भूयो). — (L. 22) M_{1.3.4} विविधं (for बहुधा).
M -वर्तयन् (for °ते). — (L. 24) G(ed.) तं जग्राह ततो हरिः
(for °). — (L. 26) G₄ इत्युक्त्वा सिंहनादं च (for °).]

6 °) Ñ₁ D₅ आविध्यमाने (for व्या°). K Ñ_{2.3} V B
Dn D₁₋₆ T₄ G_{4.5} आविध्यमाने तस्मिंस्तु. — °) Ś₁ ज्वरेणा-
प्रतिमौजसा ; K Ñ V B D T₄ G_{4.5} M₄ कृष्णेनामिततेजसा.
— °) Ś₁ G₁ M_{1.2.4} तदा (for ततो). — °) Ś₁ संबभूव ;
T₁ तमाह च (for तमुवाच). K Ñ_{2.3} V_{1.2} B₂ Dn D₅
D₁₋₅ T₄ अन्तरिक्षादभाषत (V₂ जायत).

7 °) T_{1.2} G_{1.3-5} M कृष्ण देवेश भूतेश. — °) Ñ₁ T_{1.2}
G₃ M_{2.4} वंश- ; T₄ G_{1.4.5} M_{1.2} कीर्ति- (for नन्दि-).
— °) K_{1.2} D₁ एतं त्वं ; K_{3.4} Ñ₂ V₁ B₂ D₅ D_{1.3} एतं तु ;
Ñ₁ अत्र वै ; V₂ Dn D_{5.6} एतं तु (Dn त्वं) ; D₅ T₁ एवं तु ;
D₂ T₂ G₃₋₅ M एतं वै ; T₁ एतं वै (for एतं वै). — °) D₁
इत्येव वचने मुक्ते. — °) V₃ B_{1.3} D₃ G₁ ज्वरम् (for
स्वयम्). T_{1.2} G₅ M_{1.3.4} मुमोचाथ हरिर्ज्वरम्. — After
7, K Ñ_{2.3} V B D T₄ G_{4.5} M₄ G(ed.) ins. :

1339* भूतभयभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः ॥
एवमुक्तो हृषीकेशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् ।
कृष्णस्य पादयोर्मूर्ध्ना शरणं सोऽगमज्वरः ॥
शृणुष्व मम गोविन्द विज्ञाप्यं यदुनन्दन ।
यो मे मनोरथो देव तं त्वं कुरु महाभुज ॥ [5]

[After line 1, G_{4.5} M₄ G(ed.) ins. 1340*. G₄ M₄ om.
lines 2-5. G₅ om. lines 2-3. Ñ₂ V_{1.3} B_{1.2} Dn D₅ D₆
transp. lines 2 and 3. — (L. 2) K₃ D₃ एवमुक्त्वा (D₃
°ते) ; Ñ_{2.3} V₃ B_{1.2} Dn D₅ D₆ प्रणम्य च (for एवमुक्तो).
— After line 2, D₅ ins 1340*. Ñ₂ D₅ om. line 3. G(ed.)
repeats lines 3 after line 23 of 1340*. — (L. 3) V₃ B
D₅ D_{2.6} गतो (for सगमज्). — Before line 4, Ñ₂ ins. ज्वर
उवाच. — (L. 4) T₅ G₅ शृणु त्वं (for शृणुष्व). G₅ विज्ञाप्यं
मधुसूदन (for °). — (L. 5) D₅ कुरुष्व (for त्वं कुरु)].
On the other hand, T_{1.2} G_{1.3} M₁₋₃ ins. after 7 : D₅
after line 2 of 1339* : G_{4.5} M₄ G(ed.) after line
1 of 1339* :

1340* तमुवाच ज्वरो भूयः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥
ज्वरः ।

नमः कृष्णाय हरये विष्णवे प्रभविष्णवे ।
आदिदेवाय देवाय पुराणाय गदाभृते ॥

नमः सहस्रशिरसे सहस्रचरणाय च । [5]

सहस्राक्ष नमो नित्यं लोकानामभयंकर ।

उद्गीथाय नमो देव यज्ञाधिपतये नमः ॥

C 10544
B 2. 123. 12
P 2. 123. 12

मा वधीर्ज्वरमेतं वै रक्षणीयस्त्वयानघ ।
इत्येवमुक्ते वचने तं मुमोच हरिः स्वयम् ॥ ७
तमुवाच ज्वरो भूयस्त्वहमेको ज्वरो भुवि ।

नमस्ते चक्रिणे नित्यमसिहस्ताय ते नमः ॥
अनन्ताय विरूपाय नमस्ते मधुसूदन ।
नमस्ते देवदेवेश तुभ्यं देव कपर्दिने ॥ [10]
नमस्ते राक्षसघ्नाय नमो राघवरूपिणे ।
ज्ञानज्ञेयाय देवाय नम आद्याय विष्णवे ॥
नमस्ते नरसिंहाय दैत्यराजविहारिणे ।
नमस्तुभ्यं वराहाय दंष्ट्रोद्धृतवसुंधर ॥
त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं बलियज्ञविनाशन । [15]
वासुदेवाय देवाय नमः कंसविनाशन ॥
नमः सर्वात्मने देव सर्वकर्त्रे नमो नमः ॥
प्रसीद देवदेवेश भीतानामभयंकर ॥
नमामि देवदेवेशं वरेण्यमभयप्रदम् ।
विष्णो त्वां सकलेशेश त्वां गदाधरमव्ययम् ॥ [20]
नमस्ते देवदेवेश भीतोऽहं भवनाशन ।
इति स्तुत्वा जगन्नाथं नृत्यन्निव तदा ज्वरः ।
पपात पादयोर्विष्णोर्विश्वसन्भीतभीतवत् ॥
प्रसीद विष्णो देवेश पीडितोऽस्मि जनार्दन ।

[D6 om. line 1. — (L. 2) T1 तदा (for स्थितः). — T2 G1 रौद्रज्वरः (for ज्वरः). — (L. 4) D6 सदात्मने (for गदा-भृते). G1 नम आद्याय विष्णवे (for ^δ). — (L. 5) T2 -किरणाय (for -च^०). — (L. 6) G4 भयान् (for नमो). — (L. 7) D6 उज्जीवय (for उद्गीथाय). G(ed.) नमो यज्ञस्वरूपिणे (for ^δ). — G3 om. line 8. — (L. 8) G(ed.) शङ्किने (for नमस्ते). G4. 5 तुभ्यम् (for नित्यम्). — D6 (marg.) M4 read line 11 after line 15. M2. 3 transp. lines 11 and 12. — (L. 12) G1 पुराणाय गदाभृते (for ^δ). — (L. 14) G(ed.) नमोस्त्वादि- (for नमस्तुभ्यं). G(ed.) क्रोडाधृत- (for दंष्ट्रोद्धृत-). — (L. 15) T1 G3 M1-3 -विनाशिने (for ^०शन). — (L. 16) M4 -विनाशिने (for ^०शन). — D6 om. lines 17-19. — (L. 17) G(ed.) तुभ्यं नारायणाय वै (for ^δ). — (L. 18) G(ed.) नमस्ते (for प्रसीद). — M3 om. lines 19-23. — (L. 19) T2 G4. 5 -देवेश (for ^०शं). — (L. 21) D6 M2. 4 प्रपद्ये (for नमस्ते). G(ed.) शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि (for ^०). T1 G3 M1 भीतानां (for भीतोऽहं). M4 -भावन (for -नाशन). — (L. 23) D6 ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् (for ^δ). — After line 23, G(ed.) repeats line 3 of 1339*. Before line 24, T1 M4 ins. ज्वरः. D6 om. line 24. — (L. 24) M3 नमामि देवलोकेश (for ^०).]

8 ^δ) Ñ1 सपि (for तु). — For 8^{ab}, K Ñ2. 3 V B D T1. 2. 4 G1. 3-5 M subst. :

1341* अहमेको ज्वरस्तात नान्यो लोके ज्वरो भवेत् ।

तव प्रसादान्नान्यः स्याज्ज्वरः समितिशोभन ॥ ८

भगवानुवाच ।

एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथासुखम् ।

[G4 damaged. V2 एव (for एको). T1. 2 G1. 3. 5 M3. 4 देव ; M1. 2 लोके (for तात). K1 लोकेश्वरो (for लोके ज्वरो). T1. 2 G1. 3. 5 M भविता प्राणिनां हरे (for ^δ).]

— ^c) T1. 2 G1. 3. 4 M त्वत्प्रसादेन (for तव प्रसादान्). V3 B1 D6 G5 गोविन्द ; T4 देवेश (for नान्यः स्याज्). K Ñ2. 3 V1. 2 B2. 3 D1. 5 त्वत्प्रसादाद्धि देवेश. — ^d) T. 2 G1. 3. 4 M2. 4 -मर्दन (for -शोभन). K Ñ2. 3 V B D T4 वरमेतं (K1 ^०कं) वृणोम्यहम् ; G5 नान्यो लोके ज्वरो भवेत्. — After 8, K Ñ2. 3 V B D T4 G5 ins. :

1342* देव उवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर काङ्क्षसे ।

वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणं गतः ॥

[Some Mss. श्रीकृष्ण ; some भगवान् ; some वासुदेव (for देव). — G5 om. line 2. — (L. 2) D3. 5 वरार्थिने (D5 ^०नो) (for ^०र्थिनां). K4 वरदोऽस्मि (for वरो देवो). K1. 4 Ñ2 V1 T4 भवांश्च शरणागतः (for ^δ).]

9 Some Mss. om. the ref. T1 G3 श्रीकृष्णः (for भगवान्). After the ref., T1. 2 G1. 3. 4 M G(ed.) ins. :

1343* ततस्तुष्टो हृषीकेशः स्तोत्रेणानेन केशवः ।

प्रीतिमांश्चाभवत्कृष्णो रौद्रज्वरमुवाच ह ॥

— ^δ) K Ñ2. 3 V1. 2 B Dn Ds D1-4 यथा पुरा ; D6 ज्वरस्तथा (for यथासुखम्). — After 9^{ab}, T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1344* अन्तकाले मनुष्याणां भूयाद्भोगाय मामकः ।

[T2 G1. 5 M4 भूया (for भूयाद्). M3 भूयाद्वै मामको ज्वरः (for ^δ).]

— ^c) K3 योगमाया- K4 सोऽयं मया ; T4 एवं मया (for योऽयं मया). S1 V3 D6 T1. 2 G3 M1-3 योऽयं ज्वरो मया सृष्टो. — ^d) T1. 2 G1. 3-5 M इहैव प्रविलीयताम्. — After 9, N (except S1 Ñ1) T4 G5 G(ed.) ins. :

1345* वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्रति महायशाः ।

कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥

शृणुष्व ज्वर संदेशं यथा लोके चरिष्यसि ।

सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । [5]

चतुष्पादान्भज्येकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥

तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।

त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥

चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।

योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मयैवैष प्रलीयताम् ॥ ९

C 10550
B 2. 123. 18
P 2. 123. 18

एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥ [10]
मानुषेष्वथ भेदेन वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥
वृक्षेषु कीटरूपेण तथा संकोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च ॥
अपां तु नीलिकां विद्याच्छिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । [15]
पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोवरः ॥
गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
गोष्पपसारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यति ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले ॥
दर्शनात्स्पर्शनाच्चापि प्राणिनां वधमेव्यसि । [20]
ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यस्त्वां विसहिष्यति ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा ज्वरो हृष्टमना ह्यभूत् ।
प्रोवाच वचनं किंचित्प्रणमित्वा कृताञ्जलिः ॥
सर्वजातिप्रभुत्वेन कृतो धन्योऽस्मि माधव ।
भूयश्च ते वचः कर्तुमिच्छामि पुरुषर्षभ । [25]
तदाज्ञापय गोविन्द किं करोमि महाभुज ॥

[G₅ om. the ref. — (L. 2) K₂ अथाब्रवीत् (for उवाच
ह). V₃ B₃ D₅ D₆ वाक्यमाह ज्वरं प्रति (D₆ प्रजाहितम्)
(for ^b). — After line 2, D₅ ins. :

1345A* देव उवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर काङ्क्षसे ।
— (L. 3) K_{1.2} D₄ लोकं ; G₅ केन (for लोके). $\tilde{N}_3$ V_{1.2}
D₅ भविष्यति ; T₄ निवत्स्यसि (for चरिष्यसि). — (L. 4)
D₂ वै न्यस्य (for विन्यस्तम्). — (L. 5) G₅ भाषसे (for
काङ्क्षसे). — (L. 6) G₅ विभज्यैव चतुर्भागं (for ^a). G₅ भजै-
केन (for द्वितीयेन). — (L. 7) G(ed.) प्र- (for [उ]प-).
— (L. 8) D₅ रूपं (for -भूतं). D_{2.6} भज (for भव). G₅
त्रिषु त्वं भव च ज्वर (for ^b). — (L. 9) D₃ स्यं (for यस).
K₁ $\tilde{N}_2.3$ V₂ D₁ ध्रुवः (for ध्रुवम्). K_{3.4} D_n D₅ भविष्यति
स ते ध्रुवः (for ^b). — (L. 10) K₄ $\tilde{N}_2$ V B_{2.3} T₄ एकान्ततश्च
(for ^a). K₃ तृतीयस्तु (for चतुर्भागः). D_n D₆ एकाहि-
को ब्याहिकश्च ; D₃ एकान्ततश्च ते भागः ; G₅ एकश्चतुर्भागगतः (for
^a). D_n D₆ ब्याहिकश्च ; D₁ ऊपरश्च ; D₂ घोरकश्च (for खोर-
कश्च). K₃ Bomb. Poona eds. G(ed.) स वै (K₃ सैव) वातु-
र्थिको ज्वरः (for ^b). — (L. 11) G₅ om. from भेदेन up to
थाव (in line 12). K₁ स्वेदेन ; K₄ $\tilde{N}_2$ V_{1.2} D₅ खेदेन ; V₃
B D₆ T₄ खेदाय ; D_{2.3} पादेन (for भेदेन). D₁ मानुषेष्वेकस्त्वं
देहे (for ^a). D_{n1} om. lines 11^b-12^b. K₄ सत्वरं प्रभ-
विष्यति (for ^b). — K_{1.2} D₄ om. line 12. — (L. 12)
D₂ (sup. lin. as above). ⁵ वस त्वं च (for निवस त्वं).
K₃ D_{n2} तथा शृणु (for शृणुष्व मे). — (L. 13) K_{1.2} D_{3.4}

वृक्षे कीटरूपेण (for ^a). T₄ G₅ -यन्त्रकः (for -पत्रकः).
— (L. 14) $\tilde{N}_2$ -पत्रैश्च (for -पत्रश्च). — K_{3.4} B₁ D₁₋₃ T₄
G₅ om. line 15. K₂ $\tilde{N}_2.3$ V_{1.2} B₃ D_n D₅₁ D₆
transp. lines 15 and 16. — (L. 15) Bomb. Poona
eds. G(ed.) शिखोद्भेदेन (for ^a दश्च). D₅ बर्हिणः (for ^a णाम्).
— K₁ V₃ om. line 16. — (L. 16) Bomb. Poona eds.
G(ed.) पद्मिन्यादौ (for ^a नीषु). — (L. 17) K₂ D_{1.4} मत्प्र-
भावाद् (for ^a सादाद्). — After line 17, V₂ reads line
20. V₃ D_{1.4} om. (hapl.) line 18. — (L. 18) K₄ गोष्ठे
(for गोषु). G₅ ज्वरैकश्च (for खोर^a). — For line 18, K₃
subst. :

1345B* खुरुमान्धादि पशुषु तथापस्मारकोऽभवत् ।

— (L. 19) D₅ T₄ -विधेन ; Bomb. Poona eds. G(ed.) त्वं
बहु- (for विविध-). V₁ -रूपस्त्वं ; B₁ -रूपं ते (for -रूपेण).
— After line 19, K_{1.4} D₄ ins. :

1345C* जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ।

— G₅ om. lines 21-26. K D₂₋₄ om. lines 20-21.
D₁ T₄ om. line 21. $\tilde{N}_2$ transp. lines 21 and 22.
— (L. 21) V_{2.3} B D_n D₅ D₆ -मनुष्यांश्च ; D₅
G(ed.) ^a व्यास्त्वां (for ^a ष्येभ्यो). — K $\tilde{N}_2.3$ V₁ D_{1.4.5}
om. the ref. — (L. 22) D₂ ज्वरः कृष्णमथाब्रवीत् ; D₆
(marg.) ज्वरो वचनमब्रवीत् (for ^b). — K₃ $\tilde{N}_3$ V D_{n1}
D₁₋₆ om. line 23. — (L. 23) B₂ प्रोवाच किंचिद्वचनं
(for ^a). B D₅ प्रणतात्मा (for ^a मित्वा). — (L. 24) B₃
T₄ -भूत- (for -जाति-). K_{1.2} D₄ हृष्टो (for कृतो). — (L.
25) D₃ ते वचनं (for च ते वचः). V₂ पुरुषोत्तम (for
^a षर्षभ).]

K $\tilde{N}_2.3$ V B D G₅ cont. : T_{1.2} G₁ M ins. after 9 :

1346* अहमसुरकुलप्रमाथिना

त्रिपुरहरेण हरेण निर्मितः ।

रणशिरसि विनिर्जितस्त्वया

प्रभुरसि मेऽद्य तवास्मि किंकरः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ज्वरस्य वचनं श्रुत्वा वासुदेवोऽब्रवीद्वचः । [5]

अभिसंधिं शृणुष्ववाच यच्चा वक्ष्यामि निश्चयात् ॥

[(L. 1) M₂ -प्रमर्दिना (for -प्रमाथिना). T₂ G_{1.4.5} M_{1.3}
अहमसुर(T₂ ^a मर) परप्रमर्दिना . — (L. 2) D₆ om. हरेण . K₁
2.4 D₄ निर्मितः पुराहम् (for हरेण निर्मितः). — (L. 3)
K_{1.2} $\tilde{N}_2.3$ V₁ D_{2.4} त्वयाहं (for त्वया). — (L. 4) T₂
M₄ देव (for मेऽद्य). G₁ M₄ [अ]द्य (for [अ]स्मि). K₁ प्रभु-
रसि तदास्मि किं करोमि . — After line 4, T₂ G₁ M₄ ins.
1348*. $\tilde{N}_2.3$ V B₁ D₃ T₁ read lines 5-6 (with ref.)

C 10567
B 2. 123. 33
P 2. 123. 33

ज्वर उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यच्चया मत्प्रियं कृतम् ।
आज्ञापय प्रियं किं ते चक्रायुध करोम्यहम् ॥ १०

भगवानुवाच ।

महामृधे तव मम च द्वयोरिमं

पराक्रमं भुजवलकेवलस्त्रयोः ।

प्रणम्य मामेकमनाः पठेत्तु यः

स वै भवेज्ज्वर विगतज्वरो नरः ॥ ११

एवमुक्तस्तु कृष्णेन ज्वरः साक्षान्महात्मना ।

प्रणम्य शिरसा कृष्णमपक्रान्तस्ततो रणात् ॥ १२

इति श्रीहरिवंशे एकादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

after 10. $\tilde{N}_1$ B₂ D₈ G_{1.3.4} M₁₋₃ om. lines 5-6. G₅ om. line 5. K₂₋₄ V_{1.3} D_n D₁₋₅ T_{1.4} om. the ref. G₅ श्रीभगवान् (for वैशंपायन). D₅₁ repeats line 5 after 10. — (L. 6) K_{1.2} D₄ (marg. as above) अविश्रब्धं; D₃ अभिप्रायं (for संधि).]

T_{1.2} G_{1.3.5} M G (ed.) cont. :

1347* युवां ज्वरौ च भवतां पीडायां मरणे तथा ।
पीडायां च भवान्स्वामी मरणे मामकस्तथा ॥
इहैव लीयतां तावज्ज्वरो मामक एव हि ।

[(L. 1) M₁₋₃ ज्वरपते (for च भवतां). T₁ G₃ M₁₋₃ मारणे (for मं). — (L. 3) M_{1.3} स्थीयतां (for लीं). T₂ G_{1.5} M₄ तात (for तावज्).]

10 K $\tilde{N}_1$ B D_n D_{1.4.6} M₄ om. the ref. D_{2.3} T₄ G₄ om. 10. — ^b) $\tilde{S}_1$ [अ]पि प्रियं; T₁ G₃ M₂ तु प्रियं (for मत्प्रियं). K_{1.2} D_{1.4} यत्प्रियं मे त्वया कृतम्. — After 10, $\tilde{N}_2.3$ V B₁ D₅ T₁ read lines 5-6 of 1346*. T₁ G_{3.5} M₁₋₃ ins. after 10: T₂ G₁ M₄ after line 4 of 1346* :

1348* स्तुवन्मां भक्तियुक्तेन स्तोत्रेणानेन मानवः ।
ज्वरदेवावयोः सम्यक्चिन्तयन्युद्धमद्भुतम् ।
न तस्य ज्वरसंजाता पीडा भुवि भविष्यति ॥

[(L. 1) T₁ G₃ M₁₋₃ -युक्तो यः (for -युक्तेन). T₁ G₃ माधव (for मानवः). — (L. 2) T₁ G₃ M₁₋₃ ज्वरयोर्युवयोः सम्यक् (T₁ सर्वान्) (for °). M₁₋₃ उत्तमम् (for अद्भुतम्). T₁ चिन्तयन्त्याति मामकम् (for °). — M₂ om. line 3.]

11 K₃ V₂ D₆ T₄ कृष्ण; $\tilde{N}_2$ D₅ वासुदेव; T₂ G_{1.3-5} M om. (for भगवान्). — ^a) K₁ $\tilde{N}_2.3$ V B D_n D₅ D_{1.3.5} M₄ महाहवे (for मृधे). $\tilde{N}_1$ इव; K₄ D₆ इदं (for इमं). K₂ D₄ G₅ महाहवे तव मम युद्धयोरिमं (G₅ °ध्यतोर्द्वयोः). — $\tilde{S}_1$ om. 11^{60d}. — ^b) K₄ om.; D₃ तुमुल- (for पराक्रमं). — ^c) K_{3.4} मां नियतमनाः; D₁ चैकमनाः; T₂ G₄ मामचलमनाः; G₁ मामचलः (for मामेकमनाः). D₃ T₁ G_{1.5} M₄ पठेत् (for °त्तु). — After 11, $\tilde{S}_1$ K_{1.3} D₅₁ (marg.) D_{4.5} (marg.) ins. :

1349* त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा रक्तलोचनः ।
स मे प्रीतः सुखं दद्यात्सर्वामयपतिज्वरः ॥

आद्यन्तवन्तः कवयः पुराणाः

सूक्ष्मा बृहन्तोऽप्यनुशासितारः ।

सर्वाज्ज्वरान्घ्नन्तु ममानिरुद्ध-

[5]

प्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः ॥

[K₁ om. lines 1-2. K₂ D₄ transp. lines 1-2 and 3-6. — (L. 1) $\tilde{S}_1$ त्रिशिरो (for °रा). Bom. Poona eds. G(ed.) नव- (for रक्त-). — (L. 4) D₅₁ भवन्तो (for बृहन्तो). $\tilde{S}_1$ K₁ D₅₁ D₄ हि (for सपि). — (L. 5) $\tilde{S}_1$ सर्व- (for सर्वाज्).]

12 K₃ om. 12. Before 12, some Mss. ins. ज्वरः; some वैशंपायनः; some कृष्णः. — ^b) $\tilde{N}_1.2$ V₃ D_n D₅ D₆ महाबलः; D_{1.2.5} °मनाः (for °त्मना). $\tilde{S}_1$ ज्वरोवाचैवम- स्त्विति. — After 12⁶⁰, K_{1.2.4} $\tilde{N}_2.3$ V B D T₄ G₅ M₄ G (ed.) ins. :

1350* प्रोवाच यदुशार्दूलमेवमेतद्भविष्यति ॥

वरं लब्ध्वा ज्वरो हृष्टः कृष्णाच्च समयं पुनः ।

[(L. 2) $\tilde{N}_3$ V₁ D_{1.3} कृत्वा (for कृष्णाच्).]

While T_{1.2} G_{1.3.4} M₁₋₃ ins. after 12⁶⁰ :

1351* एवमस्त्विति गोविन्दं बभाषे केशवं तदा ।

— D₆ reads 12^c on marg. — ^c) D₃ सहसा (for शिरसा). T_{1.2} G_{1.3-5} M विष्णुम् (for कृष्णम्). — After 12^c, T_{1.2} G_{1.3-5} M ins. :

1352*

भक्तानामभयंकरम् ।

वासुदेवं महात्मानं.

— ^d) K₄ ज्वरोऽगच्छत्; B₁ (marg. as in text) अपयातस्य; D₅ अपाक्रामत्; M₄ अपक्रामंस (for °क्रान्तस्य). $\tilde{N}_1$ तदा रणात्; D₁ रणात्ततः (by transp.).

COLOPHON om. in $\tilde{S}_1$ $\tilde{N}_1$ T₃ G₂ missing. — Mention of the Epic : D₅₂ D₅. — Mention of Khila : K_{1.4} $\tilde{N}_3$ V B D_{n2} D₅ D_{1.3}. — Sub-parvan : D₃ पारिजात. — Adhy. name : K₁ ज्वरपराक्रमः; K₂ B₁ D₄ ज्वरापक्रमः

११२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सहिताः सर्वे त्रयस्त्रय इवाग्रयः ।
 वैनतेयं समारुह्य युध्यमाना रणे स्थिताः ॥ १
 ततः सर्वाण्यनीकानि बाणवर्षैर्महाबलाः ।
 अर्दयन्वैनतेयस्था नदन्तोऽतिबला रणे ॥ २
 चक्रलाङ्गलपातैश्च बाणवर्षैश्च पीडितम् ।
 संचुकोप महानीकं दानवानां महात्मनाम् ॥ ३
 कक्षेऽग्निरिव संबृद्धः शुष्केन्धनसमीरितः ।

कृष्णबाणाग्निरुद्धतो विवृद्धिमुपगच्छति ॥ ४
 स दानवसहस्राणि तस्मिन्समरमूर्धनि ।
 युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्दहमानो व्यराजत ॥ ५
 तां दीर्यमाणां महतीं नानाप्रहरणोद्यताम् ।
 सेनां बाणः समासाद्य वारयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
 लाघवं समुपागम्य किमेवं भयविक्रवाः ।
 दैत्यवंशसमुत्पन्नाः पलायध्वं महामृधे ॥ ७
 कवचासिगदाप्रासान्खड्गचर्मपरश्वधान् ।

C 10579
B 2, 124. 8
P 2, 124. 8

(B₁ 'मणम्); K_{3, 4} ज्वराभिभवः; Ñ_{2, 3} V B₃ D₃ D₂ बाण-
 युद्धे ज्वरापक्रमः (V₂ ज्वरपराजयः); B₃ बाणयुद्धे कृष्णवधः;
 D_n ज्वरयुद्धे ज्वरानुग्रहः; D₁ ज्वरयोर्युद्धं ज्वरवरप्रदानम्; D₃
 M₂ बाणयुद्धम्; D₆ ज्वरानुग्रहः; D₆ बाणयुद्धे ज्वरपराक्रमः;
 T₁ G₃ माहेश्वरस्तुतिः; T₂ G₁ माहेश्वरज्वरस्तुतिः. — Adhy.
 no. : K₃ 173; Ñ₃ V₁ 180; V₂ 182; V₃ D₃₂ 179; D₁
 171; D₃ 196; D₄ 178; T₁ G₃ 258; T₄ 229; G₁ 260;
 G₄ 262; G₅ 260; M₁₋₃ 222; M₄ 221. — Śloka no. :
 K₁ 54; D₃₂ 37; D₃ 35; D₄ 36.

112

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21)
 and also in G₂ (cf. v. l. 110. 21).

1 Ś₁ Ñ₁ D₅ T₄ om. the ref. — ^a) K Ñ_{2, 3} V₁ B₁
 D₃ D₁₋₅ T₄ तु (for ते). K Ñ_{2, 3} V B T₁ त्वरिताः (for
 सहिताः). — ^c) N (except Ś₁ Ñ₁) T₄ अथारुह्य (for
 समा). — ^d) M₁₋₃ व्यवस्थिताः (for रणे स्थिताः). K Ñ₃
 V_{1, 2} B D₁₋₅ T₄ युध्यन्ते रणमूर्धनि.

2 ^b) N (except Ś₁) T₄ G₅ अवा (D₃ समा) किरन्
 (for महाबलाः). — ^c) D₃ अथ ते (for अर्दयन्). Ñ₂
 V_{2, 3} B₃ D₃ D_{2, 6} अर्दयन्तो गरुत्मस्थाः; T₂ 'र्यन्वैनतेयस्थं.
 — ^d) K₄ नमन्तो; T₃ वहन्तो; T₄ नर्दन्तो; G₃ M₁₋₃
 दहन्तो (for नदन्तो). K_{2, 3} Ñ₂ B₁ D₃₁ D₄ G₄ बलाद्रणे;
 Ñ₁ बलाद्विषः; V₂ महारणे; G₁ बले रणे (for बला रणे).
 K₁ T₁ M₄ दह (K₁ दंशि) तोऽतिबलान् (T₁ 'द्र) णे.

3 ^a) Ś₁ घातैश्च; T_{1, 2} G_{1, 3-5} M-खड्गैश्च (for पातैश्च).
 — ^b) Ñ₂ D₅ (also as in text) T₄ च पीडयन्; D₁ त्वपी-
 डितम्; G₁ प्रपी (for च पी). — ^c) B_{1, 3} संचुकोच (for
 'कोप). Ś₁ महावीर्यं; V₃ D₆ तदानीकं (for महा). T_{1, 2}

G_{1, 3, 5} M संचुकोच तदानीकं; T₄ G₄ संचुकोच बलं सर्वं.
 — ^d) K Ñ_{2, 3} V_{1, 2} B D (except D₆) T₄ दुरासदम्;
 T_{1, 2} G_{1, 3-5} M महारणे (for 'स्मनाम्).

4 ^a) Ś₁ कक्षाग्निर (for कक्षेऽग्निर). Ś₁ K₄ D₁ T₂ G_{1, 4, 5}
 M₄ संकुद्धः (for संबृद्धः). — ^b) Ś₁ शुष्कानिलः; T₁ G_{1, 3-5}
 समीरणः (for शुष्केन्धनः). T₄ समागतः (for समीरितः).
 — ^c) K₂ उद्धूतो; K_{3, 4} V_{2, 3} D_{n2} D_{4, 5} T₁ G₃ M₁₋₃
 उद्धूतो (for उद्धूतो). Ñ₁ V₁ D₃ D₁₋₃ G_{1, 4} कृष्णबाणाग्नि-
 निर्धूतो; B_{1, 3} D₆ T₄ M₄ 'निलोद्धूतो; T₂ 'ग्निनिर्दग्धो. — ^d)
 N (except Ś₁) T₄ G₅ विवृद्धिः परमां गतः; T₂ धूर्तो वृद्धिम-
 गच्छत.

5 ^a) N (except Ś₁ Ñ₁ B₃) T_{1, 4} G₃ दानवानां (for स
 दानवः). — ^b) M₁₋₃ हत्वा (for तस्मिन्). T_{1, 2} G_{1, 3-5}
 M₁ संग्रामः (for समरः). — ^c) K₂ Ñ_{2, 3} V_{1, 2} D_{4, 5} दह्मा-
 मानो; V₃ D₆ T₄ G₅ दहनैः स (for 'मानो). T_{1, 2} G_{3, 4} M₁₋₃
 व्यरोचत (for व्यराजत). Ś₁ ददाहान्तकसंनिभः; Ñ₁ G₁ दहनैः
 स (G₁ 'हमानो) व्यरोचत. — After 5, T_{1, 2} G_{1, 3-5} M ins. :
 1353* तत्राशीतिसहस्राणि नागानां निहतानि च ।

लक्षं च रथवृन्दं तु हतं केशवसायकैः ॥
 अश्वानां शतसाहस्रमयुतं पत्तिनां तथा ।
 निःशेषिताथ सा सेना पलायनपराभवत् ॥

[(L. 3) G_{4, 5} M₄ साहस्रैर् (for 'सम्). T₂ G_{1, 3} अर्बुदं;
 M₃ नियुतं (for अयुतं). M_{1, 3} हतम् (for तथा).]

6 ^a) Ś₁ कीर्यमाणां; T₁ शीर्यं; G₁ दीप्यं (for दीर्यं).
 — ^b) N (except Ś₁) नानाप्रहरणार्दिताम्. — ^c) T_{1, 2} G_{1,}
 3-5 M समुद्दीक्ष्य (for समासाद्य).

7 G₅ om. 7. — ^a) V₂ लाघवं समुपास्थाय. — ^b) N
 (except Ś₁ Ñ₁ V₃ D_{3, 6}) T₄ किमर्थं (for किमेवं). Ś₁ D₁
 विह्वलाः (for विक्रवाः). G₁ किमेवं भयमेव च. — ^c) K_{1, 3}

C 10579

B 2. 124. 8

P 2. 124. 8

उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति किं भवन्तोऽन्तरिक्षगाः ८
 स्वजातिं चैव वासं च हरसंसर्गमेव च ।
 मानयद्भिर्न गन्तव्यमेषो ह्यहमवस्थितः ॥ ९
 एवमुच्चारितां वाचं शृण्वन्तस्तामचिन्त्य वै ।
 अपक्रामन्त ते सर्वे दानवा भयपीडिताः ॥ १०
 प्रमाथगणशेषं तु तदनीकपुरःसरम् ।

Ñ2.3 V1.3 B D (except Dn) T4 दैत्यवंशे (for 'वंश-').
 —^a) T2 G1 पलायथ (for 'यध्वं'). K Ñ2.3 V B D T4
 महाहवात् (K2 D5 'हवे; Ñ2 'बलाः) (for 'मृधे').

8 ^a) Ś1 कवचानि (for 'सि-'). K Ñ V B Dn Ds D3-6
 T1.2.4 G1.3-5 -प्रास-; D1.2 -पाश- (for -प्रासान्). —^b)
 V2 शङ्ख- (for खङ्ग-). —^c) D3 समुत्सृज्य विगच्छन्ति.

9 ^a) K2 Ñ3 V1 B1 (marg.).3 Ds D1.4.6 T4 भावं
 (for वासं). G5 स्वजातिं च स्वभावं च. —^c) D3 T1 G1.3.5
 मानवद्भिर् (for 'यद्भिर्'). —^d) D3 T2 G1.3.4 ऽस्मि (for
 हि).

10 ^a) K Ñ2 V1.2 Dn Ds D1-4 T4 वाक्यं (for वाचं)
 —^b) Ñ1 अचिन्तयन् (for 'न्त्य वै'). K Ñ2.3 V1 B2 Dn
 Ds D1.3.4 शृण्वन्तस्तदचिन्तयन्. —^d) N (except Ś1) T4
 मोहिताः (for -पीडिताः).

11 ^b) K Ñ2.3 V B D G5 तदनीकमतिष्ठतः; Ñ1 'मशे-
 षतः; T1 स्वैरनीकैरतिष्ठत. — D1 transp. 11^{cd} and 12^{ab}.
 —^d) N (except D1) T4 M4 पुनश्चक्रे मनस्तदा.

12 D1 transp. 11^{cd} and 12^{ab}. —^b) Ś1 D1 महा-
 मात्यश्; Ñ1 सखा मान्यश् (for सखामात्यश्). — D1 om.
 12^c-13^d. —^c) T1.2 G1.4.5 भग्नं बलं (by transp.). K
 Ñ2.3 V1.2 B D (except D5; D1 om.) T4 G3 भग्नं स्व-
 बलमालोक्य. —^d) Ś1 K Ñ2.3 V1.2 B Dn Ds D2-4
 T1.2.4 इदं वचनमब्रवीत्.

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 12). —^b) G8 स्थ (for स्थं).
 —^c) K Ñ2.3 V1.2 B Dn Ds D2-4 T4 G3 बलम्; Ñ1
 सर्वम्; V3 D5.6 सत्त्वम्; G4.5 भयम् (for युद्धम्). —^d)
 K Ñ2.3 V1.2 D (D1 om.) T1.4 G3 यान्ति (for
 भय-). Ś1 भवन्तं युद्धमोहिताः; V3 'न्तो यान्ति मूर्छिताः.
 — After 13, Ñ2 B Dn Ds D5 ins.:

1354* प्राणास्त्यक्त्वा च युध्यध्वं सर्वे दानवपुंगवाः ।

[B2 Dn Ds D5 पलायन्ते (B2 'ध्वं') (for च युध्यध्वं).
 D5 'सत्तमाः (for -पुंगवाः).]

B1.2 cont.:

1355* एवं संस्तूयमानास्ते कुम्भाण्डेन महात्मना ।
 नैव तत्सम्भिरे दैत्याः पलायन्त समन्ततः ॥

भग्नावशेषं युद्धाय मनश्चक्रे पुनस्तदा ॥ ११

कुम्भाण्डो नाम बाणस्य सखामात्यश्च वीर्यवान् ।

बलं भग्नं समालोक्य वचनं चैदमब्रवीत् ॥ १२

एष बाणः स्थितो युद्धे शंकरोऽयं गुहस्तथा ।

किमर्थं युद्धमुत्सृज्य भवन्तो भयमोहिताः ॥ १३

नन्दीश्वरसमायुक्तं रथमास्थाय वीर्यवान् ।

B1.2 cont.: Ñ2 B3 Dn Ds D5 cont. after 1354*:
 K V D2-6 T4 G(ed.) ins. after 13:

1356* एवं कुम्भाण्डवाक्यं ते शृण्वन्तो भयविह्वलाः ।

चक्राग्निभयवित्रस्ताः सर्वे यान्ति दिशो दश ॥

भग्नं बलं ततो दृष्ट्वा कृष्णेनास्मिततेजसा ।

संरक्तनयनः स्थाणुर्युद्धाय पर्यवर्तत ॥

बाणसंरक्षणं कर्तुं रथमास्थाय सुप्रभम् ।

देवः कुमारश्च तथा रथेनाग्निनिभेन वै ॥

[5]

[B1 om. line 1. — (L. 1) V2 -वचनं (for -वाक्यं ते).
 K1.3 D2 -विह्वलाः; Cal. ed. -मोहिताः (for -विह्वलाः). V1.3
 B2.3 D5.6 शृण्वन्तोऽपि भयादिताः (for ^b). — (L. 2).
 Bom. Poona eds. G(ed.) एकान्ते (for चक्राग्नि-). V3 B3
 D5.6 -संविज्ञाः; B2 D2.3 -संरक्ताः (for -वि^b). — (L. 3)
 V3 D5.6 बाणानीकं हतं दृष्ट्वा (for ^a). D3 कृष्णेनास्मितकर्मणा
 (for ^b). — (L. 4) V2 कुद्धो (for स्थाणुर्). K1.2 D4
 युद्धार्थं (for 'य'). K4 V2 T4 युद्धाय परिवर्तते (for ^b).
 — (L. 5) K4 संस्थाय (for आ^b). — (L. 6) Bom.
 Poona eds. G(ed.) -समेन (for -निभेन).]

While after 13, T1.2 G1.3-5 M ins. an addl. colophon

[Adhy. name : T2 G1 कृष्णेन बाणसेनाविनाशः; G3 बाणसेना-
 विमोचनम्; M4 बाणयुद्धम्. — Adhy. no. : T1 G3 259; T2
 G1.5 261; G4 263; M1-3 223; M4 222] and cont.:

1357*

वैशंपायनः ।

ततः कुद्धो हरः साक्षाद्गदी खड्गी परश्वधी ।

शूली निषङ्गी कवची बाणी कार्मुकवाञ्छिवः ॥

14 ^a) D1 युक्तं रथं समास्थाय. —^b) T1.2 G1.3-5 M
 शंकरः (for वीर्यवान्). D1 संप्रतस्थेऽतिवीर्यवान्. —^c) K1.2
 D4 कुद्धः (for रुद्रः). —^d) K1.3.4 Ñ3 V1.2 B Dn D5
 D2.3.5.6 T4 प्राधावत्; Ñ1.2 V3 D1 प्राधावत् (for
 प्रधावति). K2 प्राधावच्च ततो हरम्; D3 प्राद्रवच्च यतो हरिः.
 — After 14, T1.2 G1.3-5 M ins.:

1358* तस्यानुयाता वेताळाः पिशाचाश्चन्द्रमालिनः ।

पिबन्तः शोणितं भूयः कराला निर्णतोदराः ॥

[(L. 1) T1 -भूता (for -याता).]

15 G5 reads 15 after line 15 of 1359*. —^a)

संदष्टौष्ठपुटो रुद्रः प्रधावति यतो हरिः ॥ १४

पिबन्निव तदाकाशं सिंहयुक्तो महास्वनः ।

रथो भाति घनोन्मुक्तः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ १५

वैनतेयस्थमस्यन्तमायान्तमग्रणीर्हरिः ।

हरिं विव्याध कुपितो नाराचानां शतेन सः ॥ १६

स शरैरदितस्तेन हरेणामित्रघातिना ।

C 10600
B 2. 124. 28
P 2. 124. 28

K3. 4 Dn D1-3 यथाकाशं; T1. 2 G1. 3-5 M महा (for तदा).
— ^δ) V2 T4 महाबलः; T1. 2 G3 M5 स्थ शूलिनः (for महा-
स्वनः). — ^ε) N1 ह्येति (for भाति). S1 सरोयुक्तः (sic);
D2 घनैर्मुक्तः; T1. 2 G1. 3-5 समायुक्तः; M1-3 मनोवेगी; M4
मनोयुक्तः (for घनोन्मुक्तः). — ^α) K3. 4 N2 D1 पूर्णमास्यां
(for पौर्ण). S1 D5 T1. 2 G1. 3-5 शशी यथा (by transp.).
— After 15, N (except S1 N1) T4 G5 ins.:

1359* ततो गणसहस्रैस्तु नानारूपैर्भयावहैः ।
नदद्भिर्विधाजादान् रथो देवस्य सोऽभ्ययात् ॥
केचिन्निहमुखास्तत्र तथा व्याघ्रमुखाश्च ह ।
नागाश्चोष्ट्रमुखास्तत्र प्रावेपन्नभिपीडिताः ।
व्यालयजोपवीताश्च केचित्तत्र महाबलाः ॥ [5]
खरोष्ट्रगजधक्त्राश्च अश्वग्रीवाश्च संस्थिताः ॥
छागमार्जारवक्त्राश्च मेषवक्त्रास्तथा परे ।
चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटिलोर्ध्वशिरोरुहाः ॥
भग्नाः परिपतन्ति स्म शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
केचिन्सौम्यमुखास्तत्र दिव्यैः शस्त्रैरलंकृताः ॥ [10]
नानापुष्पकृतापीडा नानाप्रहरणायुधाः ।
वामना विकटाश्चैव सिंहव्याघ्रपरिच्छदाः ।
रुधिरार्द्रमहादंष्ट्रा महामांसवलिप्रियाः ॥
देवं संपरिवार्याथ महाशत्रुप्रमर्दनम् ।
लीलायमानास्तिष्ठन्ति संग्रामाभिमुखोन्मुखाः ॥ [15]
ततो दिव्यं रथं दृष्ट्वा रुद्रस्याक्षिष्टकर्मणः ।
कृष्णो गरुडमास्थाय ययौ रुद्राय संयुगे ॥

[G4 om. lines 1-9. — (L. 1) D3 वृतो (for ततो). V2
D3 भयानकैः (for 'वहैः'). — (L. 2) N3 V1. 2 D1. 3 नदन्तो
(for नदद्भिर्). K3. 4 V1 Dn T4 शोभयन् (for सोऽभ्ययात्).
N2 V2 D1 रथं देवस्य शोभयन्; D3 मृधे देवस्य ते गणाः (for
^δ). — (L. 3) V3 B1 D3. 5. 6 केचिद् (for तथा). K4 D5
च ये; V3 तथा; Bom. Poona eds. G(ed.) परे (for च ह).
— (L. 4) D2 अश्ववक्त्राश्च नागास्या (for ^α). N2 V3 D5
D5 प्रावेपन्तो; D2 प्रापतन् (for प्रावेपन्). K1 D6 प्रावेपन्त
निपीडिताः; K4 वेपयन्नतिपी; V2 प्रावेपन्त च पी; B1 प्रधावन्न-
तिपी; B3 प्रावेपन्नथ पी; D1 युध्येरन्नति; D3 जटिलोर्ध्वशिरो-
रुहाः (for ^δ). — After line 4, D3 reads line 9. — (L.
5) D3 आस्फोटयन्ति बाहूश्च (for ^α). K3 om. (hapl.) lines
5^δ-6^α. B1 महारथाः (for 'वलाः'). — (L. 6) K1 खरः; N2
V1. 3 D5. 6 खगः; Dn शिखिः; D3 श्वानः (for गजः). D2
खरोष्ट्रश्वानवर्णाश्च (for ^α). T4 तथा परे (for च संस्थिताः).
— (L. 7) V3 D2. 5. 6 छागमोमायुमार्जारः (for ^α). D3
ग्रीवास् (for वक्त्रास्). — (L. 8) K3. 4 B2 Dn2 D5 D5

जटालोर्ध्व- (for जटि). D3 भस्मोद्धूलितविग्रहाः (for ^δ).
— (L. 9) K1. 3. 4 B1 Dn लसाः; V1. 3 B2. 3 D5 D1-3. 6
T4 नग्नाः (for भग्नाः). D3 निस्वनाः (for 'नैः'). — D3 om.
lines 10-11. — (L. 10) V3 B3 D5. 6 G5 अस्त्रैर् (for श).
— (L. 11) K4 नानाप्रहरणाङ्किताः (for ^δ). — (L. 13) N2
V2 D1 रुधिरार्द्रा (for 'द्र'). K1. 2. 4 V1 D2-4 T4 रुधिरार्द्रैर्मे-
हादंष्ट्रैर्; Dn 'द्रैर्मेहावक्त्रैर् (for ^α). K1. 2 D1. 4 केचित्केचिद्;
K3. 4 Dn D3 महादंष्ट्रा (for महामांस-). — (L. 14) K1. 2
N2 V1 Dn D2. 4 देवेशं (for देवं सं-). — (L. 15) D1 संयु-
गाभिमुखोन्मुखाः (for ^δ). — After line 15, G5 reads st.
15. — (L. 17) D3. 6 T4 G5 युद्धाय (for रुद्राय). K1. 2 D4
संगरे (for संयुगे).]

16 ^α) V3 Bom. Poona eds. G(ed.) आस्यन्तम्; D2
आसक्तम् (for अस्यन्तम्). — ^δ) D1 मायिनाम् (for आया-
न्तम्). K1. 3. 4 N2. 3 V1. 3 B Dn Ds D2. 5. 6 T4 त्वग्रणीर्
(for अ). K2 आयान्तमग्रणीं हरिः; T1. 2 G1. 3-5 मायां
तत्राभ्यगाद्वरिम्; M1-3 मायां तं चाग्रहीद्वरः; M4 आयान्तं
त्वग्रहीद्वरिम्. — After 16^α, T1. 3 G1. 3-5 M G(ed.) ins.:

1360* तिष्ठ तिष्ठेति चोवाच क्रुद्धोऽहंकारगर्वितः ॥

भगवानपि गोविन्दः स्मयन्निव च संस्थितः ।

स्थितोऽस्मि तव संग्रामे यथेष्टं क्रियतामिति ॥

[(L. 2) T1 G3 M1-3 स स्मयन्निव संस्थितः (for ^δ).
— (L. 3) T1 भव (for तव).]

— ^ε) K1 D2 हरं; K2 हरिं (for हरिं). S1 समरे (for
कुपितो). Bom. Poona eds. G(ed.) विव्याध कुपितो बाणैर्.
— ^α) S1 D5 च; T4 ह (for सः).

17 ^δ) D3 रुद्रेण; T1 शूलिना (for हरेण). K N1. 3
V1. 3 B Dn Ds D1. 4. 6 T4 कर्षिणा (for घातिना). N2
हरिणामित्रकर्षिणा; Bom. Poona eds. G(ed.) हरेणाक्षिष्ट-
कर्मणा. — ^ε) D1 परि- (for हरिर्). S1 परिजग्राह रुषितः;
K1. 2 D4 जग्राह कुपितो ह्यस्त्रं. — ^α) K1. 2 D1 हरिः (for
ह्यस्त्रं). S1 पर्जन्यास्त्रं सुदुर्जयम्; D4 हरिः सायज्यमुत्तमम्
(sic). — N (except S1 N1) T4 G(ed.) ins. after 17:
T2 G1. 4. 5 after the first occurrence of 18:

1361* प्रचचाल ततो भूमिर्विष्णुरुद्रप्रपीडिता ॥

नागाश्चोर्ध्वमुखास्तत्र विचेलुरभिपीडिताः ।

पर्वताः प्रक्षुतास्तत्र जलधाराभिराप्लुताः ॥

केचिन्मुमुचिरे तत्र शिखराणि समन्ततः ।

दिशश्च विदिशश्चैव भूमिराकाशमेव च ॥ [5]

प्रदीप्तानीव दृश्यन्ते स्थाणुकृष्णसमागमे ।

112. 17]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 10600
B 2. 124. 29
P 2. 124. 29

हरिर्जग्राह कुपितो ह्यस्त्रं पार्जन्यमुत्तमम् ॥ १७

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।

निष्पेतुः सर्वतो दिग्भ्यो यतो हरतनुस्ततः ॥ १८

अथाग्नेयं महारौद्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।

मुमोच रुषितो रुद्रस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९

समन्ततश्च निर्घाताः पतन्ति धरणीतले ॥
 शिवाश्चैवाशिवाच्चादान्नदन्ते भीमदर्शनाः ।
 वासवश्चानदद्भोरं रुधिरं चाप्यवर्षत ॥
 उल्का च बाणसैन्यस्य मुखान्यावृत्य तिष्ठति । [10]
 न ववौ मारुतश्चापि ज्योतीर्ग्याकुलतामियुः ।
 प्रभाहीनाश्च ओषधयो न चरन्त्यन्तरिक्षगाः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
 त्रिपुरान्तकमुद्यन्तं ज्ञात्वा रुद्रमुपागमत् ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा विद्याधरास्तथा । [15]
 सिद्धचारणसंघाश्च पश्यन्तोऽथ दिवि स्थिताः ॥
 ततः पार्जन्यमस्त्रं तत्क्षिप्तं रुद्राय विष्णुना ।
 ययौ ज्वलन्नथ तदा यतो रुद्रो रथे स्थितः ॥

[T₂ om. lines 1-12. G₁ om. lines 1-11. G₁ om. lines 2-12. — (L. 2) G₅ नराश्च (for नागाश्च). V₃ प्रचेरुर्; D₆ प्रचेरुर् (for विचेरुर्). B₂ अथ; D_{3.5} T₄ G₅ अति- (for अभि-). D₁ निश्चुरतिपीडिताः (for ^δ). — (L. 3) D₅ प्रसु-
 बुस्; Bom. Poona eds. G(ed.) पतितास् (for प्रसुतास्). D₃
 अदिताः (for आपुताः). — T₄ om. line 4. — (L. 4) K₂
 D₄ शिविराणि (for शिखं). — (L. 5) K_{3.4} V₂ B₂ D₂.
 3.5 T₄ प्र- (for वि-). — (L. 7) G₅ निःसृताः (for निर्घाताः).
 — (L. 8) K₂ D₄ [अ]शिवं रावं (for [अ]शिवाच्चादान्). K₂
 D₄ वदन्ते; D₁ T₄ G₅ नदन्तो (for ^δ). — D₁ om. lines
 9-10. — (L. 9) D₃ तदा (for [अ]नदद्). V₂ मेघाश्चापि
 नदन्धोरं (for ^α). — (L. 10) K_{1.2.4} D_{3.4} मुखेन; K₃
 D_n पुच्छेन (for मुखानि). — (L. 11) D_{3.4} (sup. lin.) प्र-
 (for न). K₃ ^ñ V_{1.2} D₅ D_{2.3.5} T₄ ययुः; V₃ B_{1.3} D₆
 इयात् (for इयुः). — (L. 12) V_{2.3} B_{5.6} तथौषधयो (for
 च ओ^δ). — (L. 13) ^ñ V₃ B₃ D_{1.3.5.6} T₂ G_{1.4.5}
 सर्व- (for सर्वैर्). T₂ G_{1.5} सह; T₄ युतः; G₄ सदा (for
 वृतः). — (L. 14) G₅ उद्युक्तं (for उद्यन्तं). T₂ G_{1.4} G(ed.)
 त्रिपुरान्तकविष्णोश्च; T₄ अन्तकान्तकमुद्यन्तं (for ^α). T₂ G_{1.4}
 युद्धं द्रष्टुं समभ्ययात् (for ^δ). — (15) D₃ गन्धर्वा राक्षसाश्चैव
 (for ^α). — T₂ G_{1.4} om. lines 16-18. — (L. 16) D₂
 सिद्धाश्च (for सिद्ध-). D₁ दिवि सं- (for सथ दिवि). — (L.
 18) K₁ B_{1.3} D₅ D_{2.5} ज्वलदथ; D₄ ज्वलन्दिवि (for ^δ).
 K_{3.4} V₂ B₃ रुद्रो रथ-; V₃ B₁ D₅ D₆ रुद्ररथ- (for रुद्रो
 रथे). D_{1.5} T₄ यतो (T₄ स च) रुद्रो व्यवस्थितः (for ^δ).]

ततो विशीर्णदेहास्ते चत्वारोऽपि समन्ततः ।

नादृश्यन्त शरैश्छन्ना दह्यमानाश्च वह्निना ॥ २०

सिंहनादं ततश्चक्रुः सर्व एवासुरोत्तमाः ।

हतोऽयमिति विज्ञाय आग्नेयान्तर्हिते हरौ ॥ २१

ततस्तद्विषदित्वाजौ ह्यस्त्रमस्त्रविदां वरः ।

18 T₂ G_{1.4.5} read 18 for the first time before
 1361*. T₂ G_{1.4} (second time) om, 18^{ab}. — ^δ) ^ś V₃ D₆
 शराणां तिग्मतेजसाम्; ^ñ सहस्राणां शतानि च; T_{1.2} G_{1.3.4.5}
 (both times) M प्रयुतान्यर्बुदानि च. — ^α) N (except ^ś)
 T₂ (second time). 4 G₁ (second time). 3.4.5 (last
 two second time) निपेतुः (for निष्पेतुः). — ^α) K₁₋₃
^ñ V_{2.3} B D T₄ यतो हररथस्थि (^ñ 2^{थे} स्थि-; V₃ D₅ D₆
^थस्त) तः; K₄ यतो रुद्रो रथस्थितः; V₁ यतो हरबलस्थितः; T₂
 G_{1.4} (all first time) यतो हरिहरौ ततः; G₅ (both times)
 M₁ यतो हर इतस्ततः.

19 ^α) T₂ G₁ तथा; G₁ तदा (for अथ). — ^δ) D₅
 ह्यस्त्रम् (for अ^δ). — ^ś om. (hapl.) 19^c-22^b. — ^α) ^ñ 2
 तत्र; B₂ शंभुस् (for रुद्रस्). — After 19, K ^ñ 2.3 V B
 D S ins.:

1362* ततो विशीर्णदेहास्ते चत्वारोऽपि समन्ततः ।

20 ^ś om. 20 (cf. v. 1. 19). — ^α) D₂ विदीर्ण- (for
 विशीर्ण-). V₃ D₆ हतविध्वस्तदेहास्ते; T_{1.2} G_{1.3-5} M बाणै-
 र्विकीर्णं. — ^δ) V₃ D₆ महाबलाः (for समन्ततः). — ^α) D₆
 शरै रुद्धा; T_{1.2} G_{1.3-5} M शरवातैर् (for शरैश्छन्ना). — ^α)
^ñ 1 शराग्निना (for च वह्निना). — After 20, T_{1.2} G_{1.3-5}
 M ins.:

1363* ततो भूतानि वित्रेसुर्देवाश्च भयविह्वलाः ।

21 ^ś om. 21 (cf. v. 1. 19). M₃ reads 21^{ab} twice.
 — ^δ) T_{1.2} G_{1.3-5} M_{1.2.3} (first time). 4 दानवा युद्ध-
 काङ्क्षिणः. — ^α) V₁ विज्ञात्वा (for य). — ^α) K ^ñ 2 V₁
 B_{1.3} D_n D₅ D_{1-4.6} T₄ आ(B₁ ह्या)ग्नेयास्त्रेण ते (K_{1.3.4}
 D_n D₅ T₄ वै) तदा; V₃ B₂ D₅ ह्या(D₅ आ)ग्नेयास्त्रेण
 तेजसा (B₂ [marg.] ते तदा); T_{1.2} G₃ त्वाग्नेयान्तर्हिते हरौ.

22 ^ś om. 22^{ab} (cf. v. 1. 19). — ^α) V_{1.2} ततस्तं
 प्रवि(V₂ परि)षह्याजाव्; V₃ B D₆ स्तनु विषह्याजाव्; T₄
^{स्तनु} विषह्यास्त्रम्. — ^δ) V B D_{2.5.6} T₄ अस्त्रम् (for
 ह्यं). — For 22^{ab}, T_{1.2} G_{1.3-5} M subst.: T₄ ins.
 after 22^{ab}:

1364* ततः क्रुद्धो हृषीकेशः प्रतिषिध्याग्निसंचयम् ।

[M₁₋₃ प्रतिषिध्य (for प्रतिषिध्य).]— D₁ om. 22^c-23^b. — ^α) K₂ शस्त्रं (for सोऽस्त्रं).

जग्राह वारुणं सोऽस्त्रं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ २२

उद्यते वारुणास्त्रे तु वासुदेवेन धीमता ।

आग्नेयं प्रशमं यातमस्त्रं वारुणतेजसा ॥ २३

पैशाचं राक्षसं चैव रौद्रमाङ्गिरसं भवः ।

मुमोचास्त्राणि चत्वारि युगान्ताग्निनिभानि सः ॥ २४

वायव्यमथ सावित्रं वासवं मोहनं तथा ।

अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवो मुमोच ह ॥ २५

अस्त्रैश्चतुर्भिश्चत्वारि वारयित्वा च केशवः ।

जग्राह वैष्णवं सोऽस्त्रं व्यादितास्यान्तकोपमम् ॥ २६

वैष्णवास्त्रे विमुक्ते तु सर्व एवासुरोत्तमाः ।

C 10619
B 2. 124. 48
P 2. 124. 48

23 D1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^a) K4 प्रयुक्ते (for उद्यते). T1. 2 G1. 3. 4 M च (for तु). G5 उद्यते वारुणे चास्त्रे. — For 22^{ab}, K1. 3 Ñ2. 3 V B D T4 subst.:

1365* प्रयुक्ते वासुदेवेन वारुणास्त्रेऽतितेजसि ।

[V2 प्रयुक्ते; V3 D6 मुक्ते तु (for प्रयुक्ते). Ñ2 V3 B3 D6 महात्मना (for ऽतितेजसि).]

— ^c) D3 याति (for यातम्). Ñ1 आग्नेयं प्रहृतं घोरम्; T1 यः प्रशमं याति. — ^d) D3 T1 ह्यस्त्रं (for अस्त्रं). V3 B2 D6 वारुणास्त्रस्य तेजसा. — After 23, N (except S1 Ñ1) T4 ins.:

1366* तस्मिन्प्रतिहते ह्यस्त्रे वासुदेवेन संयुगे ।

24 ^a) N (except S1) M1 रौद्रं; T4 सर्वं (for चैव). — ^b) N (except S1) T4 M1 तथैव (for रौद्रम्). S1 तथा; K3 Dn महत् (for भवः). — ^d) S1 च; K Ñ2 V1. 2 B D (except D6) T4 G1. 4. 5 वै (for सः). T2 युगान्ताग्निनिभाननः — After 24, K1. 2 Ñ2 B2 D1. 4 ins.:

1367* वासुदेवोऽपि चास्त्राणि दृष्ट्वा विप्रहितानि वै ।

[Ñ2 B2 दृष्ट्वा तानि (for चास्त्राणि). D1. 4 परास्त्राणि (for ऽपि चास्त्राणि). Ñ2 B2 [अ]स्त्राणि (for दृष्ट्वा वि-). D1. 4 दृष्ट्वा प्रणिहितानि वै (for ^b).]

25 ^a) K1 V1 सावित्र्यं (for ंत्रं). — ^d) K1. 3 Ñ2 G1 व्यमुञ्चत; K2. 4 V1 B Dn Ds D1-4 T4 ऽप्यमुञ्चत; V2 ऽप्ययुञ्जत (for मुमोच ह).

26 ^b) K Ñ2 V1. 2 B Dn Ds D3. 4 T4 [आ]शु (K3 V2 तु; K4 Dn स; B3 D3 च) माधवः; Ñ1 V3 D2. 5. 6 महाबलः; G5 [आ]शु केशवः (for च के). — ^c) K Ñ2 V1. 2 B2. 3 Dn Ds D1-4 T4 मुमोच (for जग्राह). K1. 2 D4 T1 G3 च (for सो). — ^d) V2 T1. 2 G3-5 M व्यादितास्य-मिवान्तकम्.

27 ^a) K1. 3. 4 Ñ2 V1 B2. 3 Dn Ds D1. 3-6 T1 M4 प्रयुक्ते; K2 B1 D2 प्रयुक्ते (for वि). V2 वैष्णवास्त्रेण युक्ते तु. — ^b) T1. 2 G1. 3-5 M महासुराः (for [अ]सुरोत्तमाः). — After 27^{ab}, N (except S1 Ñ1) T1. 2. 4 G1. 3-5 ins.:

1368* भूतयक्षाणाश्चैव बाणानीकं च सर्वशः ।

[K3. 4 -पक्षि- (for -यक्ष-). V3 D6 तत्र; T1. 2 G1. 3-5 बाणो (for चैव). T1. 2 G1. 3-5 वैष्णवास्त्रेण संवृताः (for ^b).]

— ^c) T1. 2 G1. 3-5 M वेगाद् (for सर्वे). K Ñ2 V1. 2 B Dn Ds D1. 2. 4. 5 T4 दिशः सर्वाः प्राद्रवन्तः; D3 सर्वा दिशः प्राद्रवन्तः. — ^d) N (except S1 Ñ1 V3 B3 D6) भयमो- (D2 यान्मो)हेन विह्वलाः. — After 27, N (except S1 Ñ1) T4 G4 ins.:

1369*

वैशंपायन उवाच ।

प्रमाथगणभूयिष्ठे सैन्ये दीर्णे महासुरः ।

निर्जगाम ततो बाणो युद्धायाभिमुखस्त्वरन् ॥

भीमप्रहरणैर्वीरैर्देवैर्द्वैन्दैः सुमहाबलैः ।

वृत्तो महारथैर्वीरैर्वज्रीव सुरसत्तमैः ॥

जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभि-

[5]

महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥

स तत्र वस्त्राणि शुभाश्च गावः ।

फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।

बलेः सुतो ब्राह्मणसत्तमेभ्यो

ददौ धनान्याशु यथा धनेशः ॥

[10]

सहस्रसूर्यो बहुकिंकिणीकः

परार्धजाम्बूनदहेमचित्रः ।

सहस्रचन्द्रायुततारकश्च

स्थो महानग्निरिवावभाति ॥

[15]

तमास्थितो दानवसंगृहीतं

महाध्वजः कार्मुकध्वक्स बाणः ।

उद्धर्तयिष्यन्त्यदुपुंगवाना-

मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ॥

स वेगवान्वीररथौघसंकुलो

विनिर्ययो तान्प्रति दैत्यसागरः ।

[20]

महार्णवोद्धूततरंगसंकुलो

यथार्णवो लोकविनाशनाय ॥

भीमानि संत्रासकरैर्वपुर्भि-

स्तान्यग्रतो भान्ति बलानि तस्य ।

[25]

महारथान्युच्छ्रितकार्मुकाणि

सपर्वतानीव वनानि राजन् ॥

विनिःसृतः सागरतोयवासा-

दत्यद्भुतं चाहवं द्रष्टुकामः ।

Colophon.

[Some Mss. om. the ref. G1 om. lines 1-20. — (L. 1) D5 सैन्ये तु (for -भूयिष्ठे). D5 विदीर्णे स; Bom. Poona

C 10620
B 2. 124. 49
P 2. 124. 49

दिशः प्रदुद्रुवुः सर्वे भयमोहितलोचनाः ॥ २७

अन्धकारीकृते लोके प्रदीप्ते व्यम्बके तदा ।

न नन्दी नापि च रथो न रुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ २८

eds. G(ed.) दीर्घे सैन्ये (by transp.). B3 महाभुजः (for 'सुरः). — (L. 2) T4 ययौ रथगतो बाणो (for 'a). — (L. 3) D5 रौद्रैर् (for घोरैर्). K3. 4 Dn T4 दैत्यैश्च (for दैत्येन्द्रैः). D5 दैत्येन्द्रः सुमहाबलः (for 'b). — (L. 4) D1 महाबलैर्; D3 'सुरैर् (for 'रथैर्). K1. 2 D4 घोरैर्; V3 D1 वीरो (for वीरैर्). K4 वज्रतोमरसत्तमैः; D3 वज्रीव च सुरोत्तमैः (for 'b). — (L. 5) K1 V2 D5 जपैश्; K3 होमैश्; K3 (also). 4 N2 V1 D2. 3 जाप्यैश् (for जप्यैश्). Dn2 होमैश् (for मन्त्रैश्). V3 B2 D5. 6 महौषधीभिर् (for तथौ). — (L. 6) T4 महात्मभिः (for 'नः). N2 V1 प्रकुर्युः (for प्रचक्रुः). — (L. 7) T4 तेभ्योऽथ (for स तत्र). V2 D1. 3 शुभानि (for 'श्च). — D3 om. lines 9-14. — (L. 9) V3 D6 दैत्याधिपो (for बलेः सुतो). K2 -संमेतेभ्यो (for -सत्तमेभ्यो). K3. 4 B3 Dn D1. 2 बलेः सुतो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्. — (L. 10) K3. 4 B3 Dn D1. 2 विराजते तेन (for ददौ धनान्याशु). — (L. 12) D5 -रत्न- (for -हेम-). V2 -पृष्ठः (for -चित्रः). — (L. 13) V3 B3 D6 -चन्द्रोऽयुत- (for -चन्द्रायुत-). — (L. 14) D6 प्रभाति (for [अ]व). — (L. 15) D1 तत्र (for तम्). — (L. 16) K1. 2 V3 B3 Dn D1. 3. 4. 6 T4 महाध्वजः; V2 'भुजः; B1. 2 'रथः (for 'ध्वजः). B3 कार्मुकबाणपाणिः (for 'कधृक्स बाणः). — (L. 17) K2 B1 (marg. as above). 2 D4 त्रिदशेन्द्रसेनाम् (for यदुपुंगवानाम्). — (L. 18) N2 रूपं (for रौद्रं). — (L. 19) Bom. Poona eds. G(ed.) मन्थुमान् (for वेगवान्). — (L. 20) Dn दैत्यराजः; T4 सागरेश्वरः (for दैत्यसागरः). — (L. 21) N2 V1 B2 D5 वातप्रवृद्धोभिः; B1 Dn T4 G4 वातप्रवृद्धस्तु (B1 [marg.] -वृद्धोभिः); D3 D6 वातप्रति (D6 'वि)ध्वस्त- (for महार्णवोद्धूत-). K2 D4 महार्णवानीकरथौघसंकुलो; K3 corrupt. — (L. 22) K3 नाश- (for लोक-). — (L. 23) Dn2 भीतानि (for भीमानि). K2 D4 -कराणि संयुगे (for -करैर्वपुभिस्). — (L. 25) N2 Dn D2. 3. 6 -रथाभ्युच्छि (Dn1 D3 'त्थि)त- (for 'न्युच्छिन्त-). — (L. 26) V1 बलानि (for वनानि). — B3 D6 om. lines 27-28. — (L. 27) K2 B2 विनिःसृतं; K4 D2 विनिर्गतः (for विनिःसृतः). T4 -सैन्यमध्याद् (for -तोयवासाद्). — (L. 28) K3. 4 N2 V2 Dn D5 G4 अत्यद्भुतश् (for 'तं). — Colophon om. in K D2. 4 G4. — *Mention of the Epic*: Ds2 D5. — *Mention of Khila*: V B Dn Ds1 D1. 3. — *Adhy. name*: N2 V B Dn Ds D1. 3. 5. 6 बाणयुद्धम्. — *Adhy. no.*: V1 181; V2. 3 Ds2 180; D1 172; D3 197; T4 230.]

28 Before 28, K1. 3. 4 N2 V B D (except D5) T4

द्विगुणं दीप्तदेहस्तु रोषेण च बलेन च ।

त्रिपुरान्तकरं बाणं जग्राह च चतुर्मुखः ॥ २९

संदधत्कार्मुके चैव क्षेमकामस्त्रिलोचनः ।

ins. वैशंपायन उवाच. — 'b) K4 T1. 2 G1. 3. 5 M तथा; N1 ततः (for तदा). D2. 3 वैष्णवास्त्रेण तत्क्षणात्. — 'a) K4 न रुद्रः प्रतिदृश्यते; D4 (marg.) महादेवे तदाभवत्.

29 G4 om. 29^{ab}. — 'a) T1. 2 G1. 3-5 M -तेजास् (for -देहस्). — 'b) B1 पौरुषेण (for रोषेण च). S1 रोषेण परमेण सः. — After 29^{ab}, D6 T1. 2 G1. 3-5 M G(ed.) ins.:

1370* अस्त्रं नारायणं नाम नारायणजिघांसया ।

जग्राह शूली भूतात्मा देवानामथ पश्यताम् ॥

मुमोच च यथाशक्ति रुद्रो ब्रह्मात्मसंभवः ।

विमुक्तं तेन तच्चास्त्रं जगाम च समीपतः ॥

शंकरस्य तदस्त्रं तु प्रहसन्केशवस्तदा । [5]

जग्राह लीलया विष्णुस्तृणौ तच्च व्यनिक्षिपत् ॥

कुपितो रुद्ररूपेण रुद्रः संहारमूर्तिमान् ॥

ततः शूलं समादाय सर्वशत्रुविदारणम् ।

देवदानवगन्धर्वयक्षपन्नगरक्षसाम् ।

भयंकरं मुमोचाथ कृष्णमुद्दिश्य शंकरः ॥ [10]

तच्च शूलं हरिर्दृष्ट्वा निजशक्त्या न्यवारयत् ॥

ततस्त्रिलोचनः क्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ।

अस्त्रं पाशुपतं यत्तु लोके ख्यातं स्ववीर्यवत् ।

जग्राहात्मसमं साक्षाद्वन्तुं केशवमोजसा ॥

विज्ञायथ तदा विष्णुस्तदेवास्त्रं समाददे ॥ [15]

द्वे ह्यस्त्रे प्रशमं याते द्वाभ्यां संधारिते तदा ॥

[(L. 2) D6 T1. 2 G1. 3. 4 शूलात्मा (for भूतात्मा). D6 दिवि; G1. 4. 5 अपि (for अथ). — (L. 3) M रोषात्म- (for ब्रह्मात्म-). — (L. 4) D6 शस्त्रं (for चास्त्रं). — (L. 6) T2 G1. 4. 5 तृणं (for तृणौ). — (L. 7) D6 T2 G1 रौद्र- (for रुद्र-). M2 -रूपोऽथ (for -रूपेण). M1. 3. 4 कुपि (M3 कम्पि). तो रौद्ररूपोऽथ (for 'a). — D6 om. lines 8-14. M3 om. lines 8-12. — (L. 12) T2 युगान्तक- (for काला). — (L. 13) T1 G4 स्ववीर्यवान् (for 'वत्). — (L. 14) T2 अजसा (for ओजसा). — (L. 16) M ते अस्त्रे (for द्वे ह्यस्त्रे). G(ed.) संधारिते (for संधा).]

— 'a) T1. 2 G1. 3-5 M घोरं (for बाणं). D1 त्रिपुरान्तकरो बाणं. — 'a) K1. 2. 3 (also as in text). 4 N1. 2 V B Dn Ds D1-5 स (for च). T4 स वीर्यवान् (for चतुर्मुखः). D6 T1. 2 G1. 3-5 M1-3 जग्राहास्त्रं हरस्तदा; M4 'ह स हरस्तदा. — After 29, T1. 2 G1. 3-5 M ins.:

1371* अग्निमारुतसोमानां विष्णोस्तेजः समुत्थितम् ।

अनेनाहं हनिष्यामि सबन्धुं ससुतं रणे ॥

इति मत्वा विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।

विज्ञातो वासुदेवेन चित्तज्ञेन महात्मना ॥ ३०
जृम्भणं नाम सोऽप्यस्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ।

हरं संजृम्भयामास क्षिप्रकारी महाबलः ॥ ३१
पाञ्चजन्यस्य घोषेण शार्ङ्गविस्फूर्जितेन च ।

C 10637
B 2. 125. 7
P 2. 125. 7

[(L. 2) M1-3 सवलं (for सवन्धुं). T1 G3 सततं (for ससुतं).]

30 °) K1 B2 D6 संदधे (for °धत्). Ñ1.2 Dn Ds2 D5 कार्मुकं (for °के). K2 D4 संदधे कार्मुकं चैव ; T1.2 G1. 3-5 M °धे कार्मुकी (T2 G1. 4. 5 M4 °के) चापि. — °) T1 G3 भेत्तुकामस् (for क्षेप्तुं). — °) S1 विज्ञातं (for °तो). — °) K1 विन्नस्तेन (for चित्तज्ञेन). — After 30, T1.2 G1. 3-5 M G(ed.) ins. :

1372* बाणेनानेन भूतेशो मां हन्तुं किल निश्चितः ।

इति मत्वा तदा कृष्णः प्रतिकारं समारभत् ॥

[(L. 1) M1-3 देवेशो (for भूतेशो). — (L. 2) T1 G3 M1.3 ततः (for तदा).]

31 D2 om. 31. — After 31^{ab}, T1.2 G1. 3-5 M ins. :

1373* तेनास्त्रेण तदा कृष्णो मन्त्रपूतेन केशवः ।

— °) K2-4 Dn2 D3.5 हरं स- ; T1 G3 अनन्तं ; T2 G1.5 M हरं तं (for हरं स-). D6 हरं संस्तम्भयामास. — °) T1.2 G1. 3-5 M जनार्दनः (for महाबलः). — For 31, S1 subst. :

1374* विजृम्भणं नाम ततः सोऽस्त्रं जग्राह केशवः ।

विजृम्भयामास हरं तेनास्त्रेण महाबलः ॥

— K Ñ V B Dn Ds D1. 2-6 T4 ins. after 31 : D2 after 30 :

1375* सशरः सधनुश्चैव हरस्तेनाशु जृम्भितः ।

संज्ञां न लेभे भगवान्विजेतासुररक्षसाम् ॥

सशरं सधनुष्कं च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।

[(L. 1) D2 सधनुः सशरश्चैव (for °). Ñ2 V3 B2 Ds D6 read lines 2-3 after 1376*. — (L. 2) Ñ1 V3 D6 न लेभे भगवान्संज्ञां (for °). — V2.3 D6 T4 read line 3 after 1376*. — (L. 3) D1 सधनुः सशरश्चैव (for °). Ñ1 D2 चैनं (for [आ]त्मानं).]

— After the above, K1 D1-3 read lines 22-24 of the App. I (No. 37) repeating them in their proper place.

— K1 D1-3 ins. after the first occurrence of line 24 of App. I (No. 37) : Ñ2 V2.3 B Ds D6 T4 cont. after 1375* :

1376* बलान्मत्तोऽथ बाणोऽसौ शर्वं चोदयतेऽसकृत् ।

सृष्टिमन्यां सृजस्वेति तदा दर्पविवृद्धये ॥

शक्तिमन्यां सृजस्वेति तदा दर्पविवृद्धये ।

[(L. 1) K1 बलवन्तं तदा बाणं (for °). D3 शर्वं नोदयते यदा (for °). — B2.3 om. line 2. — (L. 2) T4 ससर्ज त्वं (for सृष्टिमन्यां). D2 सृजत्येव (for °स्वेति). D1 प्र- (for -वि-). — K1 D1-3. 6 T4 om. (hapl.) line 3.]

K1 Ñ2 V2.3 B Ds D1-3. 6 T4 cont. : K2-4 Ñ1 V1 Dn D4.5 cont. after 1375* :

1377* ततो ननाद भूतात्मा स्त्रिधगम्भीरनिस्वनः ।

प्रध्मापयामास तदा कृष्णः शार्ङ्गं महाबलः ॥

[(L. 1) V3 D6 T4 नदति (for ननाद). K2 D4 -निस्वनम् (for °नः). Bom. Poona eds. स्त्रिधगम्भीरया गिरा (for °). — (L. 2) V3 D6 शौरिः (for कृष्णः).]

While T1.2 G1. 3-5 M ins. after 31 :

1378* जृम्भिते च हरे तस्मिन्शार्ङ्गं दध्मौ स केशवः ।

शार्ङ्गं च कृजयामास सिंहनादं व्यनीनदत् ॥

पारवश्यं समायातः शूली जृम्भणतेजसा ।

[(L. 1) G4.5 प्रतापवान् (for स केशवः). — (L. 3) T1 M1-3 समायाते (for °तः).]

32 °) T1.2 G1. 3.5 हरं ; T4 तत्र (for देवं). — After 32, T1.2 G1. 3-5 M G(ed.) ins. :

1379* दानवाश्च तथा यान्ति दिशोऽथ विदिशोऽपि च ।

बाणश्चापि तदा राजन्भीतभीतः समाश्रयत् ॥

ततो हाहाकृतं सैन्यं पश्यतः शूलिनस्तदा ।

किं कुर्मः क गमिष्याम इति दानवसत्तमाः ।

स्थिताश्च विमुखा राजन्कर्तव्ये मूढचेतसः ॥ [5]

अथ रुद्रोऽपि सहसा जृम्भणास्त्रेण मोहितः ।

कृत्याकृत्यविमूढात्मा न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥

ध्यात्वाथो मनसा तातं भक्तिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

परात्परतरं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।

नारायणं प्रभुं कृष्णमनन्तं पुरुषोत्तमम् ॥ [10]

यदि धर्मो भवेज्जयायान्युक्तं मदपसर्पणम् ।

इति ध्यात्वा हरः शीघ्रं तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

जृम्भिते तु हरे तस्मिन्कृद्धः शक्तिधरस्तदा ।

[(L. 1) T1 G3 M1-3 G(ed.) याता (for यान्ति). — (L. 2) M1-3 स निःश्वसन् (for समाश्रयत्). — (L. 5) T1 G3 M1-3 तेजसः ; T2 -चेतने ; G5 -तेजसम् (for -चेतसः). — M1. 2.4 om. lines 6-12. M3 om. lines 6-11. — (L. 6) T1 सहितो (for सहसा). — (L. 8) G(ed.) भाव- (for भक्ति-). — (L. 10) T3 G1.4 विष्णुम् (for कृष्णम्). — Colophon om. in M1.2. — Adhy. name. : T2 G1.3 बाणयुद्धे जृम्भणास्त्रेण हरपराजयः ; M4 बाणयुद्धम्. — Adhy. no. : T1 G3.5 260 ; T2 G1 262 ; G4 264 ; M3 224 ; M4 223.]

C 10637
B 2. 125. 8
P 2. 125. 8

देवं विजृम्भितं दृष्ट्वा सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ३२
कुम्भाण्डसंगृहीताश्चे रथे तिष्ठन्गुहस्तदा ।
अभिदुद्राव कृष्णं च बलं प्रद्युम्नमेव च ॥ ३३
शरौघाचितगात्रास्ते त्रयस्त्रय इवाग्रयः ।
शोणितौघप्लुतैर्गात्रैः प्रत्ययुध्यन्गुहं तदा ॥ ३४
ततस्ते युद्धमार्गज्ञास्त्रयस्त्रिभिरनुत्तमैः ।
वायव्याग्नेयपार्जन्यैर्बिम्बिदुर्दीप्ततेजसः ॥ ३५
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ।

शरौघानस्त्रमायाभिर्गसन्ति स्म महात्मनः ॥ ३६
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम कालकल्पं दुरासदम् ।
संदष्टौष्ठपुटः संख्ये जग्राह स गुहस्तदा ॥ ३७
प्रयुक्ते ब्रह्मशिरसि सहस्रांशुसमप्रभे ।
उग्रे परमदुर्धर्षे लोकक्षयकरे तदा ॥ ३८
महाभूतेषु सर्वेषु प्रधावत्सु ततस्ततः ।
केशवः केशिमथनश्चक्रं जग्राह वीर्यवान् ॥ ३९
सर्वेषामस्त्रवीर्याणां वारणे घातने तथा ।

— While N (except \$1 \tilde{N}_1) T_4\$ ins. after 32 a passage given in App. I (No. 37), after which N (except \$1 \tilde{N}_1) T_4\$ G(ed.) ins. :

1380* जनमेजय उवाच ।

अपयाते ततो देवे कृष्णे चैव महात्मनि ।
पुनश्चासीत्कथं युद्धं परेषां लोमहर्षणम् ॥

[(L. 1) Ds अथ (for अप-). G(ed.) न तु (for चैव).
— (L. 2) K₄ प्रवर्तते ; \$\tilde{N}_2\$ V B₁ Dn चावर्तते (for चासी-
त्कथं). K₁ ततश्चावर्तते युद्धं ; K₃ प्रावर्तत पुनर्युद्धं ; D₆ T₄
G(ed.) पुनश्चावर्तत मृधं (for ^a).]

33 Before 33, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — ^a)
K₂₋₄ \$\tilde{N}_3\$ V_{1.2} B_{1.2} D (except D_{2.6}) T₄ M₄ कुम्भाण्ड-
संगृहीते तु. — K₁ (marg.). ² \$\tilde{N}_2.3\$ V B_{2.3} Dn Ds D₄₋₆
ins. after 33 : B₁ after 34 :

1381* ततः शरशतैरुग्रैस्तान्विव्याध रणे गुहः ।

[K₂ D₄ अग्रैर् (for उग्रैर्). K₁ गुहस्तदा (for रणे गुहः).]
\$\tilde{N}_2.3\$ V B Ds D_{5.6} cont. :

1382* अमर्षरोषसंकुद्धः कुमारप्रचरो नदन् ॥

[D₅ अमर्षवेशसंकुद्धः (for ^a). D₅ हसन् (for नदन्).]

While T_{1.2} G_{1.3-5} M ins. after 33 :

1383* शराणां शतसाहस्रैर्विव्याध समरे गुहः ।

वासुदेवं सहस्रेण शतेन बलमेव च ।

प्रद्युम्नं बाणसाहस्रैर्जघान समरे गुहः ॥

[(L. 3) G_{4.5} M₄ बहु- (for बाण.). G₄ विव्याध (for
जघान).]

34 ^a) \$1\$ शरौघावृत्तगात्रास्ते ; K \$\tilde{N}_2.3\$ V B Dn Ds
D₁₋₅ T_{1.4} G₅ शरसंवृत् (K₁ °ह- ; K₃ °ह- ; D₃ °भृ) तगात्रास्ते ;
\$\tilde{N}_1\$ शरौघचित्रं ; D₆ शरीरान्वितं. — ^a) \$1\$ B₁ D₅ G₁ M₄
प्रायुध्यन्त (for प्रत्ययुध्यन्). K \$\tilde{N}_2.3\$ V_{1.2} B₂ Dn Ds
D₁₋₄ प्रायुध्यन्त गुहं ततः ; \$\tilde{N}_1\$ V₃ B₃ D₆ प्रत्ययुध्यन्त तेन ते.
— After 34, B₁ ins. 1381*.

35 ^a) G₅ त्रयस् (for ततस्). B₃ दुर्गज्ञास् (for -मार्ग-
ज्ञास्). — ^b) T₄ बाणैर् (for त्रिभिर्). G₅ त्रयस्त्रय इवाग्रयः
(= 34^b). — ^a) T_{1.2} G_{1.3-5} M विव्यधुर् (for बिम्बिदुर्).
— After 35, N (except \$1\$ K₃ \$\tilde{N}_1\$) T_{1.4} G₅ ins. :

1384* तान्स्त्रांस्त्रिभिरेवास्त्रैर्विनिवार्य स पावकिः ।

शैलवारुणसावित्रैस्तान्स विव्याध सायकैः ॥

[(L. 1) \$\tilde{N}_2\$ V₃ B D₆ अस्त्राणि (for तान्स्त्रांस्). T_{1.4}
G₅ तान्यस्त्राणि त्रिभिश्चास्त्रैर् (for ^a). — (L. 2) K₂ D_{1.4}
T₁ G₅ विव्याध स (by transp.). K₄ पावकिः ; D₆ कोपवान्
(for सायकैः).]

36 K₃ om. 36. — ^b) G₅ -धरस्तथा (for °स्य च).
— ^c) \$1\$ शरौघशस्त्राण्यायान्ति. — ^a) Ds₂ महात्मभिः ; D₁
°भुजाः ; T_{1.2} G_{1.3-5} M तु यादवाः (for महात्मनः). T₄
साकं यान्ति तु यादवाः. — After 36, \$\tilde{N}_2\$ ins. :

1385* बाणौघे विवृते तस्मिन्परमक्रोधदीपितः ।

\$\tilde{N}_2\$ cont. : K_{1.2.4} V B D T₄ ins. after 36 : K₃ after 35 :

1386* यदा तदा गुहः क्रुद्धः प्रज्वलन्निव तेजसा ।

37 ^a) K₃ अलं (for अस्त्रं). — ^b) \$1\$ महाप्रभुः (for
दुरासदम्). — ^a) \$1\$ जग्राह भगवान्गुहः ; K \$\tilde{N}_2.3\$ V B D
T₄ जगृहे पावकिः प्रभुः (V₃ B₃ D₆ °कप्रभम्).

38 ^a) \$1\$ प्रदीप्ते ; \$\tilde{N}_1\$ प्रदीप- (for प्रयुक्ते). — K_{1.2}
\$\tilde{N}_2.3\$ V₁ B₁ Ds D₁₋₄ T₄ transp. 38^a and 39^a. — ^c)
T_{1.2} G_{1.3-5} M तस्मिन् (for उग्रे). — After 38, T_{1.2} G_{1.3-5}
ins. :

1387* प्राधावन्सर्वभूतानि दह्यमानानि सर्वतः ।

39 K_{1.2} \$\tilde{N}_2.3\$ V₁ B₁ Ds D₁₋₄ T₄ transp. 38^a and
39^a. B₂ om. 39^a. T_{1.2} G_{1.3-5} read 39^a after 1388*.
— ^a) \$\tilde{N}_2.3\$ V_{1.3} B₃ Dn Ds D₅ दाहा- (for महा-). \$1\$ T₄
G_{1.3} M सर्वत्र (for सर्वेषु). — ^b) N (except \$1\$ V₃ D₆ ;
B₂ om.) T_{1.4} G_{1.5} समन्ततः (for ततस्ततः). — \$\tilde{N}_2\$ V
B_{1.3} Ds D₆ ins. after 39^a : B₂ after 38 : T_{1.2} G_{1.3-5}
cont. after 1387* :

चक्रमप्रतिचक्रस्य लोके ख्यातं महात्मनः ॥ ४०
 अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तेन निष्प्रभं कृतमोजसा ।
 मेघैरिवातपापाये सवितुर्मण्डलं महत् ॥ ४१
 ततो निष्प्रभतां याते नष्टवीर्ये महौजसि ।
 तस्मिन्ब्रह्मशिरस्यस्त्रे शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ॥ ४२
 महोल्कामिव तां दीप्तां युगान्ताग्निसमप्रभाम् ।
 घण्टामालाकुलां शक्तिं चिक्षेप रुषितो गुहः ॥ ४३
 जृम्भमाणेव गगने संप्रदीप्तमुखी ततः ।

आधावन्ती महाशक्तिः कृष्णस्य वधकाङ्क्षिणी ॥ ४४
 भृशं विषण्णाः सेन्द्राश्च सर्वाभरणपुरोगमाः ।
 शक्तिं प्रज्वलितां दृष्ट्वा दग्धः कृष्ण इति ब्रुवन् ॥ ४५
 अभ्याशमागतां तां तु महाशक्तिं महामृधे ।
 हुंकारेणैव निर्भर्त्स्य पातयामास भूतले ॥ ४६
 पातितायां महाशक्त्यां साधु साध्विति सर्वशः ।
 सिंहनादं ततश्चक्रुः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४७
 ततो देवेषु नर्दत्सु वासुदेवः प्रतापवान् ।

C 10719
 B 2. 126 21
 P 2. 126. 21

1388* अस्त्रतेजःप्रमूढे तु विषण्णे जगति प्रभुः ।

[Ñ₂ V₁ B₁ Dₛ अस्त्रतेजसि संमूढे (for °). V₃ Dₛ विवर्णे;
 G₁. 3. 5 विषमे (for ° ण्णे). T₂ जगतः (for ° ति).]

— °) T₂ G₁. 3 M चक्रमस्त्रं (T₂ G₁. 3 ° मुग्रं) समाददे.

40 °) G₄ हरणे (for वा°). N (except Ś₁ Ñ₁) T₄
 वारणं घात (K₃ D₃ पातः; D₂ शोभ) नं तथा; T₁ G₅ वारणं
 मारणं तथा. — D₁ om. 40°-41°. Ñ₁ om. 40°d. — °)
 Ñ₂ -वीर्यस्य; T₁. 2 G₁. 3. 5 -चक्रं तु (for -चक्रस्य). Ś₁ चक्रं च
 प्रतिचक्रस्य; D₂ चक्रमप्रतिमं तस्य.

41 D₁ om. 41 (cf. v. 1. 40). — °) B₁ नाम (for
 तेन). — °) K₁. 3. 4 Ñ₁. 2 V₁. 2 B₁. 2 Dₙ Dₛ D₁-5 M₄
 घनैरिव; V₃ B₃ D₆ घनौघेन (for मेघैरिव). — °) K Ñ₁. 2
 V B D (D₁ om.) T₄ G₅ यथा (for महत्). Ś₁ दीप्तमादित्य-
 मण्डलम्.

42 °) K₄ वै निष्प्रभे (for निष्प्रभतां). — °) K₂-4 V
 B₃ D (except D₅) T₄ हतौजसि (for महौ). — °) Ś₁
 गुहो; T₂ G₃ अस्त्रं (for तस्मिन्). K₂ -शरीरास्त्रे (for -शिर-
 स्यस्त्रे). D₁ प्रदीप्तानलसंकाशां. — After 42°, K₁. 3 Ñ₂ V₃
 B Dₛ D₄-6 ins. :

1389* क्रोधसंरक्तलोचनः ।

गुहः प्रज्ज्वाल रणे हविषेवाग्निरुल्बणः ॥
 शत्रुघ्नीं ज्वलितां दिव्यां.

[Dₛ om. lines 1-2. — (L. 3) Ñ₂ V₃ B Dₛ D₆ तदा
 (for दिव्यां).]

— °) Ñ₂ V₃ B Dₛ D₆ जग्राह काञ्चनीं शक्तिम्. — After
 42, Ñ₂ V₃ B Dₛ ins. :

1390* अमोघां दयितां घोरां सर्वलोकभयावहाम् ।

43 °) N (except Ś₁ Ñ₁ V₁ B₃ D₆) T₄ तां प्रदीप्तां
 महोल्काभां. — °) K Ñ₁. 2 V₃ B Dₙ Dₛ D₂-6 T₁. 4 G₁. 5
 दिव्यां; V₁. 2 दीप्तां; D₁ तीक्ष्णां (for शक्तिं). — °) G₅
 जग्राह (for चिक्षेप). Ñ₂ D₃ कुपितो (for रुषितो). — After

43, N (except Ś₁) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 ins. :

1391* ननाद ब्रलवच्चापि नादं शत्रुभयंकरम् ॥

सा च क्षिप्ता तदा तेन ब्रह्मण्येन महात्मना ।

[(L. 1) K₁ D₃ ब्रलवांश्; D₄ ° तश् (for ° वच्). G₁. 4
 सा (for च). V₃ B₃ D₆ नादाञ्छत्रुभयंकरान् (for °). — (L.
 2) B₂ शान्ता (for सा च). Ñ₁ V₃ B₂ D₆ शक्तिर् (for तेन).
 T₁. 2 G₁. 3-5 विमुक्ता तु तदा शक्तिर् (for °).]

44 °) D₃ जृम्भमाणा च वेगेन. — °) T₁ संप्रदीप्तोन्मुखी
 तदा. — °) K₁ पपातं च; K₄ आपपात; V₂ B₂. 3 Dₛ T₁. 2
 G₁. 3-5 आधावत; M₁. 2 प्राधावत (for आधावन्ती). K₃
 D₁. 4 आयान्तीं च महाशक्तिं; V₃ D₆ आधावत ततः शक्तिः;
 D₃ आधावन्तीं महाशक्तिं. — °) K₂ D₁. 3. 4 M₃ काङ्क्षिणीम्
 (for ° णी). — T₁. 2 G₁. 3-5 M G(ed.) ins. after 44: T₄
 after 47°d :

1392* ततो विद्याधराः सर्वे गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।

45 °) N (except Ñ₁ D₃) T₄ G₃ भृशं विषण्णः
 शक्रोऽपि (Ś₁ सेन्द्रो वै; K₁ कृष्णोऽपि). — °) K₁. 2. 4
 Ñ₁. 2 V B Dₙ Dₛ D₁. 3-6 T₂. 4 -गणैर्वृतः; K₃ D₂
 -गणैर्युतः; T₁ G₅ गणैः सह (for -पुरोगमाः). — °) T₁ G₅
 कृष्णो दग्ध (by transp.). Ś₁ इव श्वसन्; K₁. 2 Ñ₁ B₃
 D₄. 6 [इ]त्यथाब्रवीत्; K₃. 4 Ñ₂ V B₁. 2 Dₙ Dₛ D₁. 2. 5
 T₄ [इ]ति चाब्रवीत्; D₃ न चाब्रवीत् (for इति ब्रुवन्).

46 °) K₁. 2 D₁. 4 समीपमनुसंप्राप्ता; K₃. 4 Ñ₂ V₁. 2
 B Dₙ Dₛ D₂. 3. 5 T₁. 4 G₁. 3. 5 तां समीपमनुप्राप्ता. — °)
 Ñ₁ V₃ B₃ D₂-6 महाबलः (for ° मृधे). — °) T₂ G₁ [अ]थ
 (for [ए]व). — °) Ñ₁ वीर्यवान्; T₂ G₁. 3. 4 M केशवः
 (for भूतले).

47 °) Some Mss. पतितायां (for पा°). G₁ M₄ महा-
 शक्तौ (for ° शक्त्यां). — After 47°d, T₄ ins. 1392*.
 — °) Ñ₁ देवाः सर्वे (by transp.).

48 °) Ś₁ V₃ B₃ D₆ तु ज (Ś₁ प्रज) ग्राह; G₅ समादाय

112. 48]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 10720
B 2. 126. 21
P 2. 126. 21

पुनश्चक्रं स जग्राह भूतान्तकरणं तदा ॥ ४८
व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनामिततेजसा ।

(for स जग्राह). — ^a) B₃ D₆ दैत्यान्त-; D_n युगान्त- (for भूतान्त-). T₂ G_{1.3.4} M महत् (for तदा). K ^ñ₂ V_{1.2} B_{1.2} D₈ D₁₋₅ T_{1.4} युगान्तकरणं रणे (K₃ T₁ महत्); ^ñ₁ दैत्यान्तकरणे तथा; V₃ दैत्यान्तकरणं रणे. — After 48, D₆ T_{1.2.4} G_{1.3-5} M_{1.3.4} G(ed.) ins.:

1393* मुसलं लाङ्गलं चैव जग्राह रुषितो बलः ।
ततो भीतो गुहो देवः कर्तव्ये विस्मृतोऽभवत् ॥

49 ^a) ^ñ₁ व्यादिश्यमाने चक्रे तु; ^ñ_{2.3} V₁ D₈ आविध्यमाने चक्रे तु. — ^b) N (except ^ñ₁ ^ñ₁ V₃ B₃ D₈) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M_{3.4} कृष्णेनाप्रतिमौ (D₁ 'मितौ') जसा. — After 49^{ab}, K_{1.2} ^ñ_{2.3} V B_{1.2} D (except D_{2.6}) ins.:

1394 कुमाररक्षणार्थाय विभज्य स्वतनुं तदा ।

[V₃ कुमाररक्षणार्थं हि (for ^a). B_{1.2} विभ्रती (for विभज्य).]

— ^c) M दृष्ट्वाथ (for तं दृष्ट्वा). T_{1.2} G_{1.3-5} दृष्ट्वाथ प्रमुखे कृष्णं (T₂ G₁ विष्णुं). — ^d) T_{1.2} G_{1.3-5} M व्य (M₁ प्रा) तिष्ठकोटवी तदा. — For 49^{cd}, K ^ñ_{1.2} V B D T_{1.4} G₅ (also) subst.:

1395* दिग्वासा देववचनात्प्रातिष्ठत्तत्र कौटवी ।

[K_{3.4} V₁ दिग्वासा; T₁ G₅ देवी सा (for दिग्वासा). D_{n2} D₅ प्रविष्टा (for प्रातिष्ठत्). Some Mss. कौटवी (for कौटवी). ^ñ_{1.2} D₃ प्रातिष्ठत् च को (D₃ कौ) टवी; V_{1.2} प्रोत्तिष्ठत्तत्र कोटरी (for ^b).]

K ^ñ_{1.2} V B D T₄ cont. : T₁ G₅ cont. after 1397* :

1396* लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्रा कनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे ॥
अथान्तरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा महाभुजः ।
पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

[(L. 1) B₁ D_{n2} D₅ D₆ लम्बमाना; D₁ लम्बानना (for लम्बा नाम). T₁ G₅ स्वे च दिव्या ततोऽष्टमी (for ^b). — (L. 2) D₆ (marg. as above) नारी (for नग्ना). K₄ तथाम्बरे; D₁ स्थिताम्बरे (for ^cन्तरे). K₂ D₄ सा च दिग्वासिनी स्थिता (for ^b). — (L. 3) K₂ ^ñ₂ V B₂ D_{2.3} अथान्तरे; G₅ अथोत्तरा (for अथान्तरा). D₃ दृष्ट्वा देवीं (by transp.). T_{1.4} महौजसः (for महाभुजः).]

While T₂ G_{2.3.5} M ins. after 49^{cd} : T₁ G₅ cont. after 1395* :

1397* दिग्वासा विकटा धूम्रा कराला निर्णतोदरी ।
बाहू प्रसार्य सहसा ग्रसन्तीवाम्बरं महत्]

— Before 49^{cd}, some Mss. ins. मधुसूदनः; some कृष्णः;

तं दृष्ट्वा प्रमुखे तस्य व्यतिष्ठत् च कौटवी ।

अपगच्छापगच्छ त्वं धिग्धिगित्येव सोऽब्रवीत् ॥ ४९

some भगवान्. — ^f) ^ñ₁ धिगस्त्विति; K₂₋₄ V_{2.3} B D_n D₃₋₆ त्वामिति च (for धिगित्येव). K₁ ^ñ₁ V₁ D₈ D_{1.2} धिक्त्वामिति वचो (^ñ₃ V₁ ततो)ऽब्रवीत्. — After 49, N (except ^ñ₁ ^ñ₁) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M G(ed.) ins.:

1398* किमेवं कुरुषे विघ्नं निश्चितस्य वधं प्रति ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैवं वचनं तस्य कौटवी तु तदा विभो ।

नैव वासः समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात् ॥

[T₂ G_{1.3.4} M₁₋₃ om. lines 1-2. T₁ G₅ om. the ref. — (L. 2) D₃ [ए]तद् (for [ए]वं). K_{1.2} D_{1.4} तु वचस् (for वचनं). — (L. 3) G₃ कुमारत्राणकारणात्; M₁₋₃ 'वध-काङ्क्षणात् (for ^b).]

N (except ^ñ₁ ^ñ₁) cont. : T_{1.4} G₅ cont. after 1402* :

1399*

भगवानुवाच ।

अपवाह्य गुहं शीघ्रमपयाहि रणाजिरात् ।

स्वस्ति ह्येवं भवेदद्य मोक्ष्यसे योत्स्यता मया ॥

तां च दृष्ट्वा स्थितां देवो हरिः संग्राममूर्धनि ।

संजहार ततश्चक्रं भगवान्वासवानुजः ॥

एवमुक्ते तु वचने देवदेवेन धीमता ।

[5]

अपवाह्य गुहं देवी हरसांनिध्यमागता ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैव वर्तमाने महाभये ।

कुमारे रक्षिते देव्या बाणस्तं देशमाययौ ॥

अपयातं गुहं दृष्ट्वा मुक्तं कृष्णेन संयुगात् ।

बाणश्चिन्तयते तत्र स्वयं योत्स्यामि माधवम् ॥ [10]

[V₃ D₆ कृष्ण (for भगवान्). — (L. 1) D₃ अपोवाह (for अपवाह्य). D₃ अपयातु (for 'याहि'). — After line 1, ^ñ₂ V₁ ins.:

4399A* तस्माद्रक्षाक्षि गच्छ त्वं यतः स्कन्दोऽपगच्छति ।

एतदेव परं तस्य भविष्यति न संशयः ॥

[(L. 1) ^ñ₃ V₁ धूमाक्षि (for वक्राक्षि).]

— Before line 2, ^ñ₂ ins. वैशंपायन उवाच. — (L. 2) V₃ D₆ देवि (for ह्येवं). D_n D₅ T₁ योत्स्यतो; D₃ मोक्षितो (for मोक्ष्यसे). K_{2.3} मोक्ष्यसे योत्स्यतामहम्; G₅ योत्स्यते योत्स्यतामयम् (for ^b). — Before line 3, K_{1.2} D₈ D_{2.4} ins. वैशंपायन उवाच. — (L. 3) K_{1.2} D₃ स्थितो (for स्थितां). K₂ D₄ देवी (for देवो). ^ñ₂ V₃ B_{2.3} D_{2.6} एवमुक्त्वा तदा (^ñ₂ D₂ 'तो') देवो (for ^a). — ^ñ₂ om. lines 4-10. — (L. 4) D₃ भगवान्मुमहाभुजः (for ^b). — (L. 5) G₅ कृते (for उक्ते). D₅ कृष्णेन (for वचने). T₁ G₅ वासुदेवेन धीमता (for ^b). — G₅ om. line 7. — (L. 7) V₃ B₁ (marg. ^a

ततस्तूर्यप्रणादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ।

सिंहनादैश्च दैत्यानां बाणः कृष्णमभिद्रवत् ॥ ५०

आयान्तमथ तं दृष्ट्वा यदूनामृषभं रणे ।

वैनतेयसमारुढं कृष्णमप्रतिमौजसम् ॥ ५१

C 10733
B 2. 126. 38
P 2. 126. 38

above). 3 D6 T4 महाहवे (for 'भवे'). — (L. 8) K3 कुमार-
रक्षणे देव्या (for 'अ'). — (L. 9) T1 G5 आयान्तमथ तं दृष्ट्वा (for
'अ'). K1 संयुगम्; Ñ2 D5 'ने (for 'गात्'). — (L. 10) D3 च
वर्गते (for चिन्तयते). T1 G5 योत्स्येऽहं माधवं स्वयम् (for 'अ').
— V B Ds D2. 3. 5. 6 ins. an addl. colophon after
line 10; Ñ2 after line 4. — *Mention of the Epic* :
B3 Ds2. — *Mention of Khila* : V B1. 2 Ds1 D5. — *Sub-
parvan* : D3 पारिजात. — *Adhy. name* : Ñ2 गुहापक्रमणम्;
V2 बाणयुद्धे गुहापयानम्; V3 B1. 3 D6 बाणयुद्धे गुहापयानम्;
Ds गुहापयनयनं क्रोटीदीर्घं च; D2. 3 गुहापयानम्. — *Adhy.*
no. : V2 183; V3 Ds2 182; D3 198].

K1. 2 Ñ2 V1 Dn D1. 2. 4. 5 G(ed.) cont. :

1400*

वैशंपायन उवाच ।

भूतयक्षगणास्तत्र बाणानीकं च सर्वशः ।

दिशः प्रदुद्रुधुः सर्वे भयमोहितलोचनाः ॥

प्रमाथगणभूयिष्ठे सैन्ये दीर्णे महासुरः ।

निर्जगाम ततो बाणो युद्धायाभिमुखस्वरन् ॥

भीमप्रहरणैर्वीरैर्दैत्येन्द्रैः सुमहारथैः ।

महाबलैर्महावीरैर्वज्रीव सुरसत्तमैः ॥

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्त-

स्तथैव चान्ये श्रुतशीलवृद्धाः ।

जपैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभि-

र्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥

[Some Mss. om. the ref. — (L. 1) D5 चैव (for तत्र).
— (L. 2) Poona ed. दिशं (for दिशः). — (L. 3) D2
-भूयिष्ठैः (for 'ष्ठे'). D2 सैन्येर्हीनो (for सैन्ये दीर्णे). — (L.
4) K2 रणे; D4 रणम् (for त्वरन्). — V1 om. lines 5-10.
— (L. 5) D2 तैस्तैः (for भीम-). K1 महाबलैः; Dn मनो-
रथैः (for -महारथैः). K2 D1. 4 दैत्येन्द्रैः सुमहारथैः (D4 'लैः')
(for 'अ') — (L. 6) K1. 3 D1. 4 वृत्तो महारथैर्वीरैः; D2 सार्धं
वीरैर्महाभागैर् (for 'अ'). — (L. 8) K1. 2 D1. 4 श्रुति- (for
श्रुत-). — (L. 9) K1. 2 D1. 4 जप्यैश्च (for जपैश्च).
— After line 10, K1 (marg.) ins. an addl. colophon.]
While T1. 2. 4 G1. 3-5 M cont. after 1398*

1401* शशाप चैनां रुषितो यश्च मां भक्तिसंयुतः ।

द्वादशाब्दं नमस्कुर्यात्तिनाभूद्यत्फलं महत् ॥

तदा संदर्शनात्तस्य तत्फलं नश्यतां महत् ।

सदा दिगम्बरा भूयस्तिष्ठ वा त्वं यथेष्टतः ॥

इत्युक्त्वा देवदेवोऽपि विहाय गुहमच्युतः ।

परावृत्य स्थितस्तूर्णं सबलः ससुतस्तदा ॥

[(L. 3) G1 तत्र (for तदा). T4 M त्वन्नमस्करणात्तस्य (for
'अ'). — G1 om. lines 4-6. — (L. 4) T4 यच्च त्वं दुर्मना

हरिवंश—92

भूयस (for 'अ'). — (L. 5) T4 विहाय गुहमर्दितम् (for 'अ').
— (L. 6) G4 तूर्णी (for तूर्ण).]

T1. 2 G1. 3 M1 cont. :

1402* तदाप्रभृति राजेन्द्र दिग्वासाः साभवत्तदा ।

T2 G1. 3 M1 cont. : T1 G5 ins. after line 6 of 1399* :

M1-3 cont. after 1401* :

1403* अपाक्रामद्गुहो युद्धाद्युद्धायैव च केशवः ।

रामप्रद्युम्नसंयुक्तो गरुडे गरुडध्वजः ॥

Colophon.

वैशंपायनः ।

निर्जिते च उवरे तस्मिन्हरे चैव गुहे तदा ।

[(L. 2) T1 G3 विश्वेशो (for गरुडे). — Colophon om.
in M2. — *Adhy. name* : T1. 2 G1. 3 बाणयुद्धे गुहपलायनम्;
M4 बाणयुद्धम्. — *Adhy. no.* : T1 G3 262; G1. 5 263;
M1. 3 225; M4 224.]

50- Before 50, Ś1 V1. 3 B3 Ds1 D6 ins. वैशंपायनः.
— 'अ') Ś1 -प्रणादे च; V3 B3 D2. 6 -निनादैश्च; G1. 3. 4 -प्रणा-
देन (for -प्रणादैश्च). — 'अ') Ś1 यौधानां; Ñ1 V3 B3 D6
शूराणां; M सैन्यानां (for दैत्यानां). T2 G1. 3. 4 सिंहनादेन
सैन्यानां. — 'अ') V3 B3 D6 अथाद्रवत्; B1 अयोधयत् (for
अभिद्रवत्). — After 50, T1. 2 G1. 3-5 ins. :

1404* शक्तीश्चैव गदाश्चैव चापानि विविधानि च ।

परिघांश्च महाघोरांश्चक्राणि च बहूनि च ।

बाणानां धारयामास सहस्रममितौजसाम् ॥

[(L. 1) M3 शक्तीश्चापि गदाश्चापि (for 'अ'). M3 च महान्ति
(for विविधानि). — (L. 3) M1-3 बाहूनां (for बाणानां).
T2 बाणानां भावयामास (for 'अ').]

T1 G5 cont. : N (except Ś1) T4 ins. after 50 :

1405* दृष्ट्वा बाणं तु निर्यातं युद्धायैव व्यवस्थितम् ।

भारुह्य गरुडं कृष्णो बाणायाभिमुखो ययौ ॥

[(L. 1) K1 Ñ2 D1. 4 T1 तु निर्यातं; K2 समायान्तं (for
तु निर्यातं). — K3 om. line 2. — (L. 2) Ñ2 B2 Ds T1 G5
बाणस्य (for बाणाय). D2 -मुखं (for -मुखो). V1 बाणस्याभि-
मुखं ययौ (for 'अ').]

51 K3 om. 51. — 'अ') D1 अच्युतं (for अथ तं). Ś1 Ñ1
V3 B3 D6 दृष्ट्वैव (for तं दृष्ट्वा). — 'अ') K4 B3 Dn वृषभं
(for क्र). — For 51^{ab}, T2 G1. 3. 4 M subst. :

1406* गत्वाथ किञ्चिद्दृष्ट्वैव सबलं केशवं तदा ।

[G3 दृष्ट्वैव (for गत्वाथ).]

C 10735
B 2. 126. 40
P 2. 126. 40

बाण उवाच ।

तिष्ठ तिष्ठ न मेऽद्य त्वं जीवन्प्रतिगमिष्यसि ।
द्वारकां द्वारकास्थान्वा सुहृदो द्रक्ष्यसे न च ॥ ५२
सुवर्णवर्णान्वृक्षाग्रानद्य द्रक्ष्यसि माधव ।
मयाभिभूतः समरे मुमूर्षुः कालचोदितः ॥ ५३
अद्य बाहुसहस्रेण कथमष्टभुजो रणे ।
मया सह समागम्य योत्स्यसे गरुडध्वज ॥ ५४
अद्य हि त्वं मया युद्धे निर्जितः सह बान्धवैः ।
द्वारकां शोणितपुरे निहतः संस्मरिष्यसि ॥ ५५

— °) K1. 2. 4 Ñ2 V1. 2 B1. 2 D (except D6) T1 G5 वै-
तेयमुपा(K4 Dn D5 T1 °मथा)रूढं. — After 51, N (except
S1 Ñ1) T4 G(ed.) ins. :

1407* अथ बाणस्तु तं दृष्ट्वा प्रमुखे प्रत्युपस्थितम् ।
उवाच वचनं क्रुद्धो वासुदेवं तरस्विनम् ॥

[K3 om. line 1. — (L. 1) K4 D5 प्राङ्मुखे (for प्रमुखे).
K1. 2 D4 प्रमुखे प्रत्यवस्थितम्; Ñ2 D3 सं(D3 प्र)मुखे प्रत्युप-
स्थिते (for °).]

52 Dn T1. 2 G1. 3. 5 om. the ref. After the ref.,
D6 T4 ins. 1409*. — °) T2 G1 त्वद्य (for सद्य त्वं). — °)
K1. 3 D1 त्वं; K2 वै; K4 Ñ2 D3. 5 T2 च (for वा). Ds2
द्वारकां द्वारकास्थान्वा. — °) S1 पुनः; D3 तव (for न च).
K4 T2 G1. 3. 4 M सुहृदो न च (M4 नैव) पश्यसि.

53 °) T1. 2 G1. 4. 5 M वृक्षांस्त्वम् (for वृक्षाग्रान्). S1
सौवर्णान्मर्त्यलोके त्वम्. — °) T1. 2 G1. 4. 5 M पश्यति (for
द्रक्ष्यसि). S1 पादपान् (for माधव). — °) S1 मोहाभि-
(for मयाभि-). M1. 2 पन्नः (for -भूतः). — °) K1-3 V1
D1. 3-5 नोदितः (for -चो°).

54 °) K4 बाण- (for बाहु-). Ñ1 सहस्रस्य (for °स्त्रेण).
— For 53°, B3 D2. 6 T2 G1. 3. 4 M subst. :

1408* त्वमद्याष्टभुजः संख्ये कथं बाहुसहस्रिणा ।
— °) T2 G1. 3 समासाद्य (for °गम्य).

55 °) N (except S1) T4 त्वं वै (K3 त्वेवं) (for हि
त्वं). — °) K1. 3 Ñ2 V1. 2 B1. 2 Dn D1-3. 5 T1. 4 G3. 5
बान्धवः (for बान्धवैः). S1 निर्जितो हतबान्धवः. — °) G1
स हतः (for निहतः).

56 °) D6 नानायुद्धधरं संख्ये. — °) S1 नानाभङ्ग- (for
°ङ्गद-). T2 G1. 3-5 M नानाभूष(G5 °भर)णभूषितम्. — °)
Some Mss. कोटीभूतं (for कोटि°). — T1. 2 G1. 3-5 M

नानाप्रहरणोपेतं नानाङ्गदविभूषितम् ।

अद्य बाहुसहस्रं मे कोटिभूतं निशामय ॥ ५६

गर्जतस्तस्य वाक्यौघाः समुद्रादिव सिन्धवः ।

निश्चरन्ति महाघोरा वातोद्धृता इवोर्मयः ॥ ५७

रोषपर्याकुले चैव नेत्रे तस्य बभूवतुः ।

जगदिधक्षन्निव खे महासूर्य इवोदितौ ॥ ५८

भगवानुवाच ।

बाण किं गर्जसे शूरा न गर्जन्ति रणे स्थिताः ।

एह्येहि युध्यस्व रणे किं मिथ्यागर्जितेन ते ॥ ५९

ins. after 56 : D6 T4 after the ref. of 52 :

1409* नाहं गुहो न च हरो न ज्वरो नापि चाग्नयः ।
बलिपुत्रं तु मां विद्धि बाणमप्रतिमं रणे ॥

[(L. 1) M नाहं ज्वरो न च गुहो (for °). M हरो (for
ज्वरो). — D6 T4 om. line 2.]

57 T1 om. 57. Before 57, M4 ins. वैशंपायनः. — °)
Ñ1 D1. 2 बाणौघाः; D3 वाक्यार्थाः (for वाक्यौघाः). — °) S1
सागरः; Ds1 T1 सिन्धुतः; D6 बिन्दवः (for सिन्धवः). K1. 2
D1. 3. 4 जलौघा इव सिन्धुतः; Dn जलौघा इव सैन्धवाः.
— After 57°, T2 G1. 3-5 M ins. :

1410* पराक्रमरसोपेता मत्तेभादिव शीकराः ।
— °) K1. 2 D1. 2. 4 निःसरन्ति (for निश्च°).

58 °) T1. 2 G1. 4. 5 M क्रोध- (for रोष-). — °) Ds
T1. 4 G5 तस्य नेत्रे (by transp.). K1 D4 बिभ्रन्नेत्रे महात्मनः;
K2-4 Ñ1. 2 V1. 2 Dn D1-3 उभे नेत्रे महात्मनः (K2 °बलः);
T2 G1. 3. 4 M बभूवतु(G4 भवत)स्तस्य लोचने. — °) Ñ1
वह्निं च (for इव खे). Ñ2. 3 V B Ds D6 जगदिधक्षतस्तस्य;
T1. 2 G1. 3-5 M °क्षया दीप्तौ. — °) Ñ2 अग्निसूर्याव्; Ñ3 V
B2. 3 Ds D6 वह्निसूर्याव्; B1 महासूर्याव्; D2 वह्निसूर्य; T1
G4 M1 महासूर्याद्; G1 महाशूराव्; G3. 5 M2-4 °सूर्याव् (for
°सूर्य). K Ñ1 Dn D1. 3-5 इवोदितः (for °तौ). — For
57°-58°, S1 subst. :

1411* अपिबन्मृत्युनाविष्टः कृष्णो बाणमभिद्रवत् ॥
क्षोभविस्फूर्जिते तस्य रक्तनेत्रे बभूवतुः ।
जगदिधक्षू युगपन्महासूर्याविवोदितौ ॥

59 Some Mss. कृष्ण (for भगवान्). — °) N
(except S1) T4 मोहाच्; T1 G5 शूर; T2 G1. 3. 4 M युद्धे
(for शूरा). — °) N (except S1) T1. 2 G1. 3-5 M शूराणां
नास्ति गर्जितम् (Ds2 °र्जना; T2 G1. 3. 4 M °र्जनम्). — °)
D6 योत्स्ये हि (for एह्येहि). — °) K Ñ1 V2 B1. 2 Dn

यदि युद्धानि वचनैः सिध्यन्ति दितिनन्दन ।
भवानेव जयेन्नित्यं बहुबद्धं प्रभाषसे ॥ ६०
एह्येहि जय मां बाण जितो वा वसुधातले ।
चिरायावाङ्मुखो दीनः पतितः शेष्यसेऽसुर ॥ ६१
इत्येवमुक्त्वा वचनं मर्मभेदिभिराशुभिः ।
निर्विभेद रणे कृष्णस्त्वमोघैर्दासतेजसैः ॥ ६२
स्मयन्बाणस्ततः कृष्णं शरवर्षैरवाकिरत् ।

ज्वलद्भिरिव संसक्तैस्तस्मिन् युद्धे सुदारुणे ॥ ६३
तौ ततः शरनिस्त्रिशैर्गदापरिघतोमरैः ।
विनिन्दमानौ संयत्तौ युद्धे चेतुरोजसा ॥ ६४
मुसलैः पट्टिसैश्चापि च्छादयामास केशवम् ॥ ६५
अष्टबाहुः सहस्रेण बाहुनां समयुध्यत ।
बाणेन सह संगम्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ६६
यदस्त्रं परमं दिव्यं तपसा निर्मितं महत् ।

C 10753
B 2. 126. 57
P 2. 126. 57

D1-5 T1. 4 G1. 5 किं वृथा; N2 V1. 3 B3 Ds D6 वृथा किं (for किं मिथ्या).

60 ") S1 गर्जितैर्यदि युद्धानि. — ^b) S1 V3 B3 D6 T2 G1. 3 M सिध्येयुर्; K1-3 N2. 3 V1. 2 D2. 4. 5 T4 सिध्यन्ते (for सिध्यन्ति). — ^c) K2 युद्धे (for नित्यं). — ^d) N2 बहु च त्वं; T2 किमर्थं च; G1. 4 किमबद्धं (for बहुबद्धं). S1 हि जल्पसि; K N1 B1. 2 Dn Ds D1-5 T4 प्रजल्पसि; D6 हि भाषसे (for प्रभाषसे). N3 (marg.) V1. 2 बहुर्थं त्वं प्रजल्पसि.

61 ") S1 V2 जहि (for जय). — ^b) S1 V1 हतो; M4 भीतो (for जितो). — ^c) S1 लज्जया (for चिराय). T2 G1. 3. 5 M [अ]घोमुखो (for [अ]वाङ्मुखो). — ^d) S1 भुवि; Dn ससुरैः; T1 G5 सधुना (for ससुर). K1. 2 पतितः श्रेष्ठ्य- (K2 सेव्य) सेऽसुरैः. — After 61, T1. 2. 4 G1. 3-5 M ins. :

1412* काकगृध्रबलैश्चैव सर्वतः पाटितोऽथ वा ।

[G4. 5 M कङ्क- (for काक-). T1. 2 G1. 3-5 वीर (for चैव). M पाटितः सर्वतोऽथ वा (for ^b).]

62 ") K1. 2. 4 N V B1. 3 D T4 बाणं तु; K3 बाणस्तु (for वचनं). B3 एवमुक्त्वा तु बाणं वै. — ^c) N (except S1) T2 तदा; T4 ततः (for रणे). S1 कृष्णं (for कृष्णस). — ^d) S1 पृष्ठकैर् (for त्वमोघैर्). T1 G3. 5 M तेजसैः (for सैः). K N V B D T4 तममोघैर्महाशरैः. — After 62, N (except S1) T4 G5 ins. :

1413* विनिर्भिन्नस्तु कृष्णेन मार्गणैर्मर्मभेदिभिः ।

63 T4 om. 63-65. — ^a) S1 K1. 2 V2. 3 B2. 3 D1. 6 स्वयं (for स्मयन्). Dn1 बाणं (for बाणस). S1 मुदा (for ततः). — ^c) K1-3 N V B1. 3 Dn Ds D1. 3-5 G4 संयुक्तं; K4 D2 संक्रुद्धस; B2 D6 संयुक्तस; T1 G5 संसिक्तस; T2 G1 M संसिक्तस (for कैस).

64 T4 om. 64 (cf. v. l. 63). S1 transp. 64^{ab} and 64^{cd}. — For 64^{ab}, N (except S1) T1. 2 G1. 3-5 M subst. :

1414* ततः परिघनिस्त्रिशैर्गदातोमरशक्तिभिः ।

[D2 परशु- (for परिघ-). T1 G1. 4. 5 M -निस्त्रिश- (for शैर्). T2 ततः परमनिस्त्रिश- (for ^a). D5 -परिघ- (for तोमर-).]

— N (except S1) T1. 2 G1. 3-5 M om. 64^{cd}.

65 T4 om. 65 (cf. v. l. 63). — ^a) K N1 V B D चैव; N2 घोरैश्; T1 शूलैश् (for चापि). T2 G1. 3-5 M4 मुसलैः पट्टिसैः शूलैश्. — ^b) S1 जघ्नतुस्तौ च केशवम्.

66 ") K1. 2. 4 N2. 3 V B Dn Ds D1. 2. 4. 6 स तु बाहु-; K3 D3. 5 स तु बाणः; N1 अद्य बाहु- (for अष्टबाहुः). T1. 2 G1. 3-5 M ततः (T2 G4. 5 M4 दा) कृष्णो (for सह-स्त्रेण). — ^b) K N V B D T4 गर्वितो बाहुधारणे; T1. 2 G1. 3-5 M रणे बाहुसहस्त्रिणा; Bom. Poona eds. G (ed.) गर्वितो दैत्यसत्तमः. — After 66^{ab}, K N V B D T4 ins. :

1415* योघयामास समरे द्विबाहुमथ लीलया ।

[K1 N2 द्विबाहुर् (for दुम्). K1. 2 V3 B3 D2 इव (for अथ).]

B1 cont. :

1416* ततस्तु समरे हन्तुं हिरण्यकशिपोर्यथा ।

B1 cont. : K1. 2 N2. 3 V B2 Ds D1. 6 cont. after 1415* :

1417* सहस्रबाहुना सार्धमष्टबाहुरयुध्यत ।

[K1 सहस्रबाहुमासाद्य (for ^a).]

— K3. 4 N1 B1. 3 Dn D1-3. 5 T4 om. 66^{cd}. — ^c) K1. 2 N2 V B2 Ds D4. 6 संग्रामे; T1. 2 G1. 3-5 M संयु (M4 स)-क्तः (for संगम्य). — ^d) T1. 2 G1. 3-5 M4 युद्धं चक्रे (for शङ्खचक्र-). — K1. 2 N2. 3 V B2 Ds D4. 6 T1 G1 ins. after 66 : K3. 4 N1 B3 Dn D1-3 T4 cont. after 1415* : B1 after 1417* :

1418 लाघवं वीक्ष्य कृष्णस्य बलिसून् खान्वितः ।

[K1. 2 N1 V1 Dn D1. 3. 4 दृश्य (for वीक्ष्य). K3. 4 Ds लाघवात्तस्य कृष्णस्य (for ^a). V3 B3 D6 दानवेन्द्रो (for बलिसून्).]

T1 G5 cont. : T2 G3. 4 ins. after 66 :

1419* मुमोचास्त्रं तदा युद्धे कृष्णे बाणः प्रतापवान् ।

C 10754
B 2. 126. 57
P 2. 126. 57

तदप्रतिहतं युद्धे सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
ब्रह्मणा विहितं पूर्वं तन्मुमोच बलेः सुतः ॥ ६७
तस्मिन्मुक्ते दिशः सर्वास्तमोपहतमण्डलाः ।
प्रादुरासंस्ततो रौद्रा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६८
साधु साध्विति बाणं तु पूजयन्ति स्म दानवाः ।
अहो धिगिति देवानां चरते वागुदीरिता ॥ ६९
ततोऽस्त्रवलवेगेन सार्चिष्मत्यः सुदारुणाः ।
घोररूपा महावेगा निष्पेतुर्बाणवृष्टयः ॥ ७०

67 G₃ om. 67^{ab}. Ñ₂ V₁ B₁ D_n D₂. 3. 6 read 67^{ab} twice. — ^a) K Ñ₁ D₁. 4. 5 T₄ ततोऽस्त्रं; Ñ₂ D₂. 3 (all second time) तदस्त्रं (for यं). D₂ (first time) अभवद् (for परम्). Ñ₂ V₁ B₁ D_n D₃. 6 (all first time) यदस्त्रमभवत्पूर्वं. — ^b) K D₄ तमसा; D₁ तपसे (for सा). Ś₁ Ñ₂. 3 V₁ B₁ D_n D_s D₂. 3. 6 (all [except Ś₁ Ñ₃ D_s] first time) T₁. 2 G₁. 4. 5 M हिरण्यकशिपोः पुरा (Ñ₂ V₁ B₁ D_s D₆ परम्). — ^c) Ś₁ सच्च; V₃ B₂. 3 D₆ यच्च; B₁ तच्च; D_n D₂ T₁ G₅ M₄ यद्; T₂ G₁. 3. 4 M₁-3 सदा (for तद्). Ś₁ श्रेष्ठं (for युद्धे). Ñ₁ तदाप्रभृति तं युद्धं. — ^d) G₃ M₁-3-निवर्हणः (for णम्). N (except Ś₁) T₁. 4 G₅ सर्वाभिन्नविना (D₃ प्रणा) शनम्. — ^e) D₆ T₂ G₁. 3. 4 निर्मितं (for विहितं). K Ñ₁ V₁. 2 B₁ D (except D₂. 6) T₁. 4 G₅ दिव्यं (for पूर्वं). — ^f) T₁. 2 G₁. 3-5 अमोघं स (for तन्मुमोच). Ś₁ बडेः सुते; K Ñ₁. 2 V₁. 2 D (except D₂. 6) T₄ दितेः सुतः (for बलेः सुतः).

68 ^b) N (except Ś₁) T₄ G₃ तमःपि (K₁ D₂ मोपि)-हितमण्डलाः. — ^c) N (except Ś₁) T₄ सहस्राणि; T₁. 2 G₁. 4. 5 M₄ तदा (T₂ G₄ तो) बाणा; G₃ M₁-3 ततो बाणो (for ततो रौद्रा). — After 68^c, N (except Ś₁) T₄ ins.:

1420* सुघोराणि च सर्वशः ।

तमसा संवृते लोके.

[(L. 1) Ñ₂. 3 V₁ D_s समन्ततः (for च सर्वशः). — (L. 2) K₃ लोको (for लोके).]

— ^d) T₂ प्रज्ञायत न किंचन.

69 ^a) K₁. 2 D₄ तं बाणं (for बाणं तु). — ^b) K₂ D₄ स्म बान्धवाः; B₃ सुदानवाः; T₂ G₁. 3. 4 M दितेः सुताः (for स्म दानवाः). — ^c) N (except Ś₁) T₄ G₁. 3. 4 हाहा (for अहो). Ñ₂ बाणं तु (for देवानां). — ^d) D_n 2 श्रूयते; D₁ गगने; D₂. 6 चरतां (for ते). Ś₁ चरतां वागुदाहता; T₂ G₁. 3. 4 M₄ चरन्ति च तदा गिरः; M₁-3 ण्ति वदतां गिरः.

नाकम्पत तदा वायुर्न मेघाः संचरन्ति च ।

अस्त्रे विमुक्ते बाणेन दह्यमाने च केशवे ॥ ७१

ततोऽस्त्रं सुमहावेगं जग्राह मधुसूदनः ।

पार्जन्यं नाम भगवान्यमान्तकनिभं रणे ॥ ७२

दानवास्त्रं प्रशान्तं तु पर्जन्यास्त्रेऽभिमन्त्रिते ।

ततो देवगणाः सर्वे प्रणेदुर्जहृषुस्तदा ॥ ७३

हते शस्त्रे महाराज दैतेयः क्रोधमूर्छितः ।

भूयः संछादयामास केशवं गरुडे स्थितम् ।

70 ^a) G₃ तत्र (for ततो). Ś₁ तु; K₃ स्त्र- (for स्त्र-). — ^b) V_s D_s अर्चिष्मत्यः; B₂ D_s स्त्रं (for सां). — ^c) K₃. 4 D_n D_s G₃ M₄ महावोरा (for वेगा). — ^d) K Ñ₂. 3 V₁. 3 D (except D_s D₃. 6) T₂ निषेतुर् (for निषेतुर्).

71 ^a) N (except Ś₁) T₄ नैव वाताः प्रवायन्ते (K₃. 4 D_n D₁. 5 ण्ति). — ^c) K Ñ₁ V B D T₄ विमुक्ते (for विमुक्ते). — ^d) D₆ G(ed.) न केशवे; T₁. 2 G₁. 3-5 जग-त्यपि (for च केशवे).

72 ^a) T₁ G₅ घोरं (for वेगं). — ^b) B₁ जग्राह पुरुषो-त्तमः. — ^d) Ñ₁ कालान्तक- (for यमां). Ñ₂ निभो (for निभं). T₂ G₁. 3-5 M युगान्तकरणं रणे. — After 72, N (except Ś₁ Ñ₁) T₁. 4 G₅ ins.:

1421* ततो वितिमिरे लोके स चाग्निः प्रशमं गतः ।

दानवा मोघसंकल्पाः सर्वेऽभूवस्तदा भृशम् ॥

[T₁ G₅ om. line 1. — (L. 1) D_s (marg. as above) निपातिते (for वितिमिरे). D₁ शराग्निः (for स चाग्निः). — (L. 2) K₁. 2 D₄ गतः; V₃ घोर- (for मोघ-). B₁ तदा (for सर्वे). D₃ जातासु (for अभूवस्तदा). D₁ ते वभूवस्तदा भृशम् (for ^b).]

73 ^a) K₄ तत्; T₁. 2 G₁. 3. 4 च (for तु). D₁-3 दान-वास्त्रे प्रशान्ते तु. — ^b) D_s 2 निमन्त्रिते; T₂ G₁ विजृम्भिते (for अभिमन्त्रिते). K₃ D₂. 5 पार्जन्यास्त्रेऽग्नि (D₂. 5 स्त्रे नि) मन्त्रिते. — ^c) T₄ सुर- (for देव-). — ^d) V₃ B₃ D_s T₂ G₁. 3. 4 M जहसुस् (for जहृषुस्). K Ñ₁ V₁. 2 B₁. 2 D T₁. 4 G₅ नदन्ति च ह (K₄ विह) सन्ति च.

74 G₄ om. 74^a-75^b. Ñ₁ T₂ G₁. 3. M₁-3 om. 74. M₄ om. 74^{ab}. — ^a) K₁ V₃ B D_s D₁. 3. 4. 6 T₄ त्वस्त्रे; Ñ₂ V₂ हस्त्रे; D_n D₂ चास्त्रे (for शस्त्रे). Ś₁ हते त्वस्त्रे महा-तेजा. — ^c) G₅ परुषं (for भूयः सं). K₁. 2 Ñ₂ V B₁ D_s D₁. 4 पुनः संचो (K₁. 2 D₁. 4 पुनः संनो; V₃ D_s 2 भूयः संचो) दयामास; K₃ B₂. 3 D_n D₃. 6 T₄ परुषं चो (K₃ D₃ नो) दं. — ^d) Ś₁ वै रथे; D₁. 3 गरुड- (for डे). T₁ G₅ केशवं

मुसलैः पट्टिसैश्चैव शूलमुद्गरकसरैः ॥ ७४
तस्य तां तरसा सर्वा बाणवृष्टिं समुद्यताम् ।
पुनः संवारयामास केशवः शत्रुसदनः ॥ ७५
युद्धं चाभूद्राहनयोरुभयोर्देवदैत्ययोः ।
गरुडस्य च संग्रामे मयूरस्य च युध्यतः ॥ ७६

पक्षतुण्डप्रहारैस्तौ चरणाग्रनखैस्तथा ।
अन्योन्यं जघ्नतुः क्रोधान्मयूरगरुडाबुभौ ॥ ७७
वैनतेयस्ततः क्रुद्धो मयूरं दीप्ततेजसम् ।
जग्राह शिरसि क्रुद्धस्तुण्डेनाभ्यहनत्तदा ॥ ७८
दक्षिणेन च पक्षेण निजघान महाबलः ।

C 10777
B 2. 126. 81
P 2. 126. 81

गरुडध्वजम्. — ^e) D₃ परिघैश्च (for पट्टिसैश्च). S₁ [अ]पि (for [ए]व). — ^f) D₅ कम्पनैः (for कसरैः). K Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.3.4.6} T_{1.4} G₅ M₄ छादयामास केशवम्; D₂ तथा शक्तिपरश्वधैः.

75 G₄ om. 75^{ab} (cf. v. l. 74). Ñ₂ om. 75^{ab}. — ^a) T₂ G_{1.3} M अस्यतस् (for तस्य तां). K₂ D₄ पूर्व; D₅ सृष्टां (for सर्वां). — ^b) K₁ बाणवृष्टिं; T₄ बहुरूपां (for बाणवृष्टिं). S₁ D₅ दुरासदाश्च (for समुद्यताम्). — ^c) S₁ D₅ पुनर्निः; K Ñ V B Dn Ds D_{1-4.6} T_{1.4} G₅ M₄ प्रहसन्; G₄ damaged (for पुनः सं.). — ^d) T₂ G_{1.3.4} M केशि- (for शत्रु-). — After 75, N (except S₁ Ñ₁) T_{1.4} G₅ ins.:

1422* केशवस्य तु बाणेन वर्तमाने महाहवे ॥
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैः शरैरशनिसंनिभैः ।
तिलशस्तद्रथं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम् ॥
चिच्छेद कवचं कायान्मुकुटं च महाप्रभम् ।
कार्मुकं च महातेजा हस्ताच्चापं च केशवः ॥ [5]
विन्याध चैनमुरसि नाराचेन स्मयन्निव ॥
स मर्माभिहतः संख्ये प्रमुमोहाल्पचेतनः ॥
तं दृष्ट्वा मूर्छितं बाणं प्रहारपरिपीडितम् ।
प्रासादवरशृङ्गस्थो नारदो मुनिपुंगवः ॥
उत्थायापश्यत तदा कक्षास्फोटनतत्परः । [10]
वादयानो नखांश्चैव दिष्ट्या दिष्टयेति चाब्रवीत् ॥
अहो मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
दृष्टं मे यदिदं चित्रं दामोदरपराक्रमम् ॥
जय बाणं महाबाहो दैतेयं देवपूजित । [15]
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत्कर्म सफलं कुरु ॥
एवं स्तुत्वा तदा देवं बाणैः खं द्योतयन्निशितैः ।
इतस्ततः संपतङ्गिर्नारदो व्यचरद्गणे ॥
प्रायुध्येतां ध्वजौ तत्र तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।

[Ñ₂ V₁ B Ds repeat and T₁ G₅ read line 1 after line 17. — (L. 1) D₃ बाणैश्च (for बाणेन). V₃ B₃ (first time) महारणे (for हवे). — (L. 3) Ñ₂ कक्षास्फोटनतत्परः (= 10^b) (for ^b). — (L. 4) K₂ D₄ क्रोधान् (for कायान्). — (L. 5) K₂ Ñ_{2.3} V_{2.3} B_{2.3} Dn Ds₁ D₆ T_{1.4} G₅ हस्ताचापं; D₄ हस्ते चापं (for हस्ताच्चापं). — (L. 6) D₆ शिरसि (for उ^o). — (L. 7) T₁ G₅ तेनाभि- (for मर्माभि-).

D₅ वि- (for [अ]ल्य-). — (L. 8) K₂ B₁ Ds D_{1.4} -वर-; D₅ -शर- (for -परि-). — (L. 9) V_{1.2} -मध्यस्थो (for -शृङ्गस्थो). — (L. 10) T₄ हर्षेण (for उत्थाय). K₂ D_{1.4} पश्यति (for [अ]पश्यत). — (L. 11) Some Mss. वादमानो (for धानो). D₅ रवांश्च (for नखांश्च). — (L. 12) K_{1.2} D₄ अद्य (for अहो). — (L. 13) K₄ वासुदेव- (for दामोदर-). — (L. 14) D₁ जहि (for जय). Bom. Poona eds. G(ed.) -क्लिबपम् (for -पूजित). — (L. 15) B_{1.2} Dn Ds D_{3.6} T₄ सफली- (for लं). — (L. 16) K₄ D_{3.6} स्थितैः; T₁ इव (for शितैः). K₃ बाणैः खद्योतसंनिभैः; K₂ D_{1.4.5} बाणैः खद्योतवरिस्थितैः; D₆ (marg.) बाणैः खद्योतितान्तरे; T₄ बाणैः खं द्योतितैः शितैः; G₅ बाणैः खं द्योतयन्निव (for ^b). — (L. 17) T₁ S^{ab}द्रवद्; G₅ ह्यचरद् (for व्य^o). — (L. 18) Ñ₂ युध्यतां तु; B₂ Dn₂ प्रमुध्येतां (for प्रा^o). K₂ D₄ खगौ; D₃ उभौ (for ध्वजौ). K₄ व्योम्नि (for तत्र). V₁ प्रायुध्येतां ततस्त्वाजौ; T₄ प्रमुध्येतां ध्वजं तत्र (for ^a). K_{1.2.4} D_{1.4} अभिद्रवन्; D₆ अभीतवत् (for अभिद्रुतौ).]

76 ^a) N (S₁ damaged) T₄ M₂₋₄ तु (for च). — ^b) B₁ -सैन्ययोः (for -दैत्ययोः). T_{1.2} G_{1.3-5} M देवदैत्येन्द्र (T₁ G₅ श) योस्तदा; T₄ उभयोर्दैत्यदेवयोः. — ^c) Ñ₁ मयूरस्य; T_{1.4} G₃ M₄ च संग्रामो (for मे). — ^d) T_{1.2} G_{1.3-5} भारत; Bom. Poona eds. G(ed.) धीमता (for युध्यतः). Ñ₁ युध्यतश्च परस्परम्.

77 ^b) S₁ damaged; Ds₂ T₁ चरणाग्र-; T₂ G_{1.3-5} चरणैश्च (for णाग्र-). — T₄ om. 77^c-78^d. — ^c) K Ñ V B D T_{1.4} G_{2.5} क्रुद्धौ (for क्रोधान्).

78 T₄ om. 78 (cf. v. l. 77). S₁ om. 78^{ab}. — ^a) K_{1.2} V₃ D₄ तु तं; V₂ च सं-; D₁ तु सं- (for ततः). — ^b) T_{1.2} G_{1.3-5} M मयूरमभि (G₁ मुप) सत्य वै. — ^c) N (except S₁) T₁ G_{4.5} क्षिप्रं (for क्रुद्धस्). — ^d) S₁ K Ñ V B Dn Ds D_{1.4-6} [अ]भिपतंस; D_{2.3} [अ]भिहतं; T₁ [अ]भिभवंस; G₄ व्यहनत् (for [अ]भ्य^o).

79 ^a) N (except S₁ Ñ₁ V₃ D₆) T_{1.4} G₅ उत्क्षिप्य चैव पक्षाभ्यां (B₃ पक्षेण; D₅ हस्ताभ्यां). — T₂ G₄ read 79^{bc} twice. D₁ om. (hapl.) 79^c-80^b. — ^c) V₂ पक्षाभि- (for पार्शाभि-). Ñ₁ V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D_{2.4.5} T₄ M₄ -घाताभ्यां; V₃ B₃ D₆ -घातं च; D₃ -पाताभ्यां; T₂ G₄ (both second

C 10778
B 2. 126. 81
P 2. 126 81

पद्भ्यां पार्श्वभिघातांश्च दत्त्वा घोराननेकशः ॥ ७९
आकृष्य चैनं तरसा विकृष्य च महाबलः ।
निसंज्ञं पातयामास गगनादिव पर्वतम् ॥ ८०
मयूरे पातिते तस्मिन्नरुडेनाथ पक्षिणा ।
बाणः परमसंविग्रश्चिन्तयन्कार्यमात्मनः ॥ ८१
तं दीनमनसं ज्ञात्वा रणे बाणं सुविक्रवम् ।
चिन्तयद्भगवान् रुद्रो बाणरक्षणमातुरः ॥ ८२

time) -भूताश्च ; G₄ (first time) -घातैश्च (for -घातांश्च).
T₁ G₃ पक्षाभ्यां पार्श्वघाताभ्यां (G₃ तांश्च). — ^a) K Ñ V_{1.2}
B Dn Ds D₂₋₅ T₄ कृत्वा घातान् ; V₃ D₆ दत्त्वा घातान् ; T₁
G_{1.5} M₄ कृ (M₄ ह) त्वा घोरान् (for दत्त्वा घोरान्). Bom.
Poona eds. G (ed.) कृत्वा घातान्यनेकशः .

80 D₁ om. 80^{ab} (cf. v. 1. 79). — ^a) K_{1.2} V₃ B₃
D_{4.6} T₁ G₃ आकृष्य (for आकृष्य). Ś₁ B₁ [ए]व (for [ए]नं).
— K₃ om. 80^c-81^c. — ^c) V₃ B_{1.3} Dn₂ D₆ G_{1.4.5}
M₁₋₃ विसंज्ञं (for निःसंज्ञं). — ^d) N (except Ś₁ ; K₃
om.) T₄ भास्करम् (for पर्वतम्).

81 K₃ om. 81^{ab} (cf. v. 1. 80). — ^b) D₆ G_{1.4} M
विष्णुना (for पक्षिणा). Ś₁ K_{1.2.4} Ñ₂ V B Dn Ds D₁₋₅
T₄ पपातातिबलो भुवि ; Ñ₁ ध्वजे च विनिपातिते . — After
81^{ab}, T_{1.2} G_{1.3-5} M ins. :

1423* पपात तस्मात्सहसा वेगेन महता बली ।
— ^c) N (except Ś₁ Ñ₁ V₃ B₃) T_{1.2.4} G_{1.3.5} M₁ समर-
(for परम-). Ds₂ -विसंज्ञश्च (for -संविग्रश्च). M₄ बाणः संवि-
ग्रहदयश्च . — ^d) T₂ G_{1.3.4} चिन्तयत् (for चिन्तयन्).
T_{1.4} G₅ चिन्तयामास धीर्यवान् . — After 81, N (except
Ś₁ Ñ₁) T_{1.4} G₅ ins. :

1424* मयातिबलमत्तेन न कृतं सुहृदां वचः ।

पश्यतां देवदैत्यानां प्राप्सोऽस्म्यपदमुत्तमाम् ॥

[(L. 1) D₄ T₁ G₅ कृतं न (by transp.). — (L. 2)
V₂ सर्व- (for देव-). D₃ पश्यतां सर्वदेवानां (for ^a).]

82 Ś₁ T₂ G_{1.3.4} M om. 82. — ^a) K₄ कृत्वा (for
ज्ञात्वा). — ^b) G₅ सुविक्रमम् (for कृवम्). — ^c) K Ñ
V B Dn Ds D_{1.2.4.6} T₄ चिन्तयन् (for यद्). D₅ चिन्त-
यन्वेगवान् रुद्रो . — ^d) K₄ बाणरक्षणतत्परः .

83 ^a) V_{2.3} B₃ D_{2.6} ततः स नन्दिनं देवः . — ^c) Ś₁
मा याहि ; B₁ त्वं याहि ; Bom. Poona eds. G (ed.) याहि त्वं
(for संयाहि). — ^d) K Ñ_{2.3} V B_{2.3} Dn Ds D_{1.2.4-6}
T_{1.4} G₅ रणे स्थितः ; B₁ रथे स्थितः ; D₃ रथस्थितः (for ततो
रथम्). Ś₁ Ñ₁ यथा (Ñ₁ तो) बाणरथं त (Ñ₁ थस्त) तः .

ततो नन्दि महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।

नन्दिकेश्वर संयाहि यतो बाणस्ततो रथम् ॥ ८३

प्रमाथगणपार्श्वे हि न हि मे स्यास्यते मनः ।

याहि प्रभवसे तात बाणं संरक्ष गम्यताम् ॥ ८४

तथेत्युक्त्वा पुनर्नन्दी रथेन रथिनां वरः ।

यतो बाणस्ततो गत्वा बाणमाह शनैरिदम् ॥ ८५

दैत्येभ्यं रथमातिष्ठ शीघ्रमेहि महाबल ।

— After 83, N (except Ś₁ Ñ₁) T_{1.4} G₅ ins. :

1425* रथेनानेन दिव्येन सिंहयुक्तेन भास्वता ।

बाणं संयोजयाजु त्वमलं युद्धाय चानघ ॥

[(L. 1) K_{1.2} D_{1.4} भद्रेण (for दिव्येन). — (L. 2)
Ds₂ D_{4.6} T₄ बाणे (for बाणं). T₁ G₅ संमोचय (for संयोजय).
K₃ Dn₂ वा नय ; K₄ वान्यतः ; D₃ धीमतः (for चानघ).]

84 ^a) N (except Ś₁) T_{1.4} G₅ मध्येऽहं (Ñ₁
ध्येऽयं) (for -पार्श्वे हि). T₂ G_{1.3.4} M सर्वेण गणसैन्येन .
— ^b) N (except Ś₁) T_{1.2.4} G_{1.3-5} M स्यास्यामि न हि मे
मनः (T_{1.2} G_{1.3-5} M ते भयम्). — ^c) G_{4.5} प्रभवसि (for
वसे). Ś₁ V₃ B Ds D₆ T₄ योद्धुं प्रभवते ह्यद्य (V₃ त्र) ; K
Ñ V_{1.2} Dn D₁₋₅ योद्धुं विचर (K₃ Ñ₁ D_{1.5} तर ; K₄
रम) ते ह्यद्य (D₅ युद्धे). — ^d) D₃ रक्षस्व (for संरक्ष).

85 ^a) K_{1.2} Ñ V B D (except Dn) T_{1.2.4} G₅
M₄ त (D₃ ग) तो नन्दी ; K₄ हि नन्दी तु (for पुनर्नन्दी).
— After 85, D₂ ins. 1426* .

86 ^a) K₂ D₄ दैत्येय ; V₃ D_{1.2} दैत्येन ; Ds दैत्येश ; T_{1.2}
G_{1.3-5} दैत्येन्द्र ; M₂ बाणेभ्यः ; M₄ दैत्यामुं (for दैत्येभ्यः). Ñ₂
V₁ आस्थाय (for आतिष्ठ). Ś₁ दैत्यमानुषमातिष्ठ (sic) ; V₂
दैत्येश रथमास्थाय . — K_{1.2} Ñ₂ V_{1.2} B₂ Dn Ds D_{1.4.6}
ins. after 86^{ab} ; D₂ after 86 :

1426* मया सारथिना वीर एहि युध्यस्व माचिरम् ।

While T_{1.2} G_{1.3-5} ins. after 86^{ab} :

1427* स नन्दिना तथोक्तः सन्बाणः परबलार्दनः ।

On the other hand, Ś₁ Bom. Poona eds. G (ed.) ins.
after 86^{ab} :

1428* ततो युध्यस्व कृष्णं वै दानवान्तकरं रणे ।

— D₃ om. 86^{cd}. — ^c) G_{1.5} आरुरोह (for आरूढः स).
K Ñ V D (D₃ om.) T_{1.4} आरुरोह रथं बाणो . — ^d)
Ñ V B D (D₃ om.) T₄ धीमतः (for तं रथम्). — For
86^{cd}, Ś₁ subst. :

1429* तथेत्युक्त्वा भवरथमारुरोह स दानवः ।

आरूढः स तथेत्युक्त्वा महादेवस्य तं रथम् ॥ ८६
 तं स्यन्दनमधिष्ठाय भवस्यामिततेजसः ।
 प्रादुश्चक्रे तदा रौद्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
 दीप्तं ब्रह्मशिरो नाम बाणः क्रुद्धोऽतिवीर्यवान् ॥ ८७
 प्रदीप्ते ब्रह्मशिरसि लोकः क्षोभमुपागमत् ।
 लोकसंरक्षणार्थं हि तत्सृष्टं पद्मयोनिना ॥ ८८
 तच्चक्रेण निहत्यास्त्रं प्राह कृष्णः प्रतापवान् ।
 लोके प्रख्यातयशसं बाणमप्रतिमं रणे ॥ ८९

कथितानि क ते बाण तानि किं न विकथसे ।
 अयमस्मि स्थितो युद्धे युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ९०
 कार्तवीर्यार्जुनो नाम पूर्वमासीन्महाबलः ।
 सहस्रबाहू रामेण द्विबाहुः समरे कृतः ॥ ९१
 तथा तवापि दर्पोऽयं बाहूनां वीर्यसंभवः ।
 चक्रं ते दर्पशमनं करोति रणमूर्धनि ॥ ९२
 दर्पसंजननान्यावन्नाशयिष्यामि ते भुजान् ।
 तिष्ठेदानीं न मेऽद्य त्वं मोक्ष्यसे रणमूर्धनि ॥ ९३

C 10795
B 2. 126. 98
P 2. 126. 98

While N (except Ś1) T1. 4 G5 ins. after 86 :

1430* आरूढस्य तु बाणस्य तं रथं ब्रह्मनिर्मितम् ।

[V3 B2. 3 D6 आरूढः स तु बाणश्च (for °). N̄2 V1 रथं
 तं (by transp.). T1 G5 प्रति- (for ब्रह्म-). D3 रथं ब्रह्मविनि-
 मितम् (for °).]

D2 cont. :

1431* शुशुभे रूपमत्यर्थमादित्यस्येव चाम्बरे ।

While T1. 4 G5 cont. after 1430*.

1432* रूपमासीत्पुरा यद्वत्त्रिपुरं वै दिवक्षतः ।

[T1 om. °.]

87 D3 om. 87^{ab}. — °) Ś1 महाघोरम् ; D5. 6 M महा-
 रौद्रम् (for तदा रौद्रम्). — °) N (except Ś1) T1. 4 G5
 अस्त्रं सर्वास्त्रघातनम् (N̄2 V1 °कम्). — °) G3. 4 M सथ
 (for ऽति-).

88 K2 N̄1 D1. 3. 4 T1. 2. 4 G1. 3-5 om. 88^{ab}; K1 reads
 it on marg. — °) V3 प्रयुक्ते (for प्रदीप्ते). — °) K1. 3. 4
 V2. 3 B1. 3 Dn Ds D2. 5. 6 लोकाः क्षोभमुपागताः (V2. 3 B1. 3
 Ds1 D2. 5. 6 °गमन्). — °) Ś1 लोकभक्षो भवार्थं हि ; K1-3
 Ds D4 T1. 4 लोकसंरक्षणार्थाय (T1. 4 °र्थं वै); G4. 5 °संहर-
 णार्थाय. — °) D6 T2 G1. 3 यत् (for तत्). Ś1 K1. 2 D4
 ब्रह्म (for पद्म-).

89 °) D5 प्र- (for नि-). T1. 4 G5 [आ]जौ (for [अ]स्त्रं).
 — °) K1 ततः स्थितम् ; K2-4 N̄2. 3 V1. 2 B1. 2 Ds1 D1. 2
 T1. 4 G5 ततस्त्विमम् ; Dn तरस्त्विमम् ; D3 स्तुतस्त्विमम्
 (for प्रतापवान्). — °) Ś1 V1 लोकवि- ; N̄2 Ds1 लोके वि- ;
 M1. 3 लोकप्र- (for लोके प्र-).

90 °) N̄3 कान्येतानि (for कथितानि). K N̄ V B
 Dn Ds D1. 3-6 T1. 4 G4. 5 तानि ; Bom. Poona eds.
 G(ed.) तात (for बाण). Ś1 निकृष्टोत्कृष्टवाक्यं ते ; D3 कथि-
 तानि स्वतेजांसि. — °) N̄ T1. 4 G4. 5 बाण (for तानि).
 N̄2 V1. 3 B1 Ds [अ]द्य (for वि-). — °) K4 D2. 6 अहम्

(for अयम्). Dn1 Ds1 D4 अस्मिन् (for अस्मि).

91 For 91^{ab}, N (except N̄1 V3 B3 D6) T4 subst. :

1433* पूर्वं बाहुसहस्रवान् ।

महाबलः स रामेण .

[(L. 2) Ś1 आसीत्स रामेण रणे .]

— °) M1-3 वि- (for द्वि-). Ś1 द्विभुजेन विमानितः ; T1. 2
 G1. 3-5 हतो युद्धे द्विबाहुना .

92 K2 om. 92^{ab}-93^b. — °) V1. 2 D2 [अ]ति- (for
 [अ]पि). Ś1 तथा तवास्त्वयं दर्पो. — °) Ś1 बहुबाहुसमुद्भवः .
 — °) Ś1 तथा ते ; K1. 3 N̄1 V B D T4 एष ते ; K4 पश्य
 ते ; M चक्रं मे (for चक्रं ते). N̄2 एष ते दर्पजनकान् . — N̄2
 om. 92^{ab}-93^a. — °) K1. 3. 4 N̄1 V2. 3 B Ds D1-6 T1. 2. 4
 G3 करोमि ; G1. 4 °तु (for °ति). Dn करोम्यद्य स्वबाहुना .

93 K2 om. 93^{ab}; N̄2 om. 93^a (for both, cf. v. l.
 91). — °) Ś1 V2 B3 Dn यावत्ते दर्पजननान् ; G1 दर्प-
 संजननान्येव . — °) Ś1 जनयस्यद्य वै भुजान् ; N̄2 V3 B3 Dn
 शातयाम्यद्य वै भुजान् . — For 93^{ab}, K1. 3. 4 V1. 2 B1. 2
 Ds D1-6 T4 subst. :

1434* यावत्ते दर्पशमनं करोम्यद्य स्वबाहुना ।

— °) Ś1 V3 B3 तिष्ठ तिष्ठ ; T1 G3 M1. 2. 4 तावत्तिष्ठ (for
 तिष्ठेदानीं). T2 G1 M3 तावत्तिष्ठ रणेऽद्य त्वं ; G4. 5 तावत्तिष्ठत
 मेऽद्य त्वं . — After 93, N (except Ś1 N̄1) T1. 4 G5 ins. :

1435* अथ तदुर्लभं दृष्ट्वा युद्धं परमदारुणम् ।

तथा देवासुरसमं हर्षावृत्त्यति नारदः ॥

निर्जिताश्च गणाः सर्वे प्रद्युम्नेन महात्मना ।

निक्षिप्तवादा युद्धस्य देवदेवं गताः पुनः ॥

[(L. 1) K1. 2 D4 तं दुर्लभं ; K3. 4 N̄2 D1. 3. 6 तं दुर्लभं
 (for तद्). V1 मत्वा (for दृष्ट्वा). V2 अथ तं दुर्लभं मत्वा (for
 °). — (L. 2) D3 जहर्ष नृप नारदः (for °). — (L. 3) V3
 D3. 6 विजिताश्च ; D5 तजि° (for निजि°). T4 तत्र (for सर्वे).
 — (L. 4) V3 D6 विमुक्त- (for निक्षिप्त-). B3 विमुक्तवाणा

C 10798
B 2. 126. 100
P 2. 126. 100

ततश्चक्रं सहस्रारं नदन्मेघ इवोष्णगे ।
जग्राह पुरुषव्याघ्रो बाणबाहुप्रशान्तये ॥ ९४
ज्योतिष्मतः पतंगस्य शशिनश्चैव यत्तथा ।
प्राजापत्यं च यत्तेजस्तच्चक्रे पर्यवस्थितम् ॥ ९५

युद्धस्य; D3 जीवन्मुक्तास्तदा युद्धात्; T1 G5 निक्षिप्तशस्त्रा दैत्याश्च (for ^a).]

94 ^a) T2 स तत् (for ततश्च). — ^b) S1 इवोष्णगौ; D3 'गं' (for 'गे'). — ^c) T1.2 G1.3-5 M -श्रेष्ठो (for -व्याघ्रो). K V2 B1.2 D T1 कृष्णो जग्राह त्वरितो; N2 V1 जग्राह कृष्णस्वरितो. — ^d) T1.2 G3-5 बाहुदर्पः; G1 बाण-बुद्धि- (for 'बाहु-'). K N2.3 V1.2 B1.2 D (except D6) T4 बाणा(Dn दैत्या)न्तकरणं रणे.

95 T1 G4.5 read 95^{ab} twice. — ^a) T1 (first time). 2 G1.3.4.5 (last two first time) M ज्योतिश्चैव (for 'ष्मतः'). — ^b) S1 पाण्डुना भ्राजितस्तथा (sic); N1 पञ्चरात्रस्थितस्य च. — For 95^{ab}, K N2.3 V B D T1 (second time). 4 G4.5 (last two second time) subst.;

1436* तेजो यज्ज्योतिषां चैव तेजो वज्राशनेस्तथा ।

[K1 इव (for तथा). K2 D4.6 तेजो यच्चाशनेस्तथा; K4 यच्च वज्राशने तथा (for ^b).]

— ^c) K N V B Dn Ds D3-6 T1.2.4 G1.3-5 M सुरेशस्य (for प्राजापत्यं). D1 सुरेशास्त्रस्य यत्तेजस्. — ^d) D3 तच्चक्रे पर्युपस्थितम्. — After 95, N (except S1 N1 V2) T1.4 G4.5 ins.:

1437* त्रेतायेश्चैव यत्तेजो यच्चाग्नेर्ब्रह्मचारिणः ।

ऋषीणां च तपो ज्ञानं तच्चक्रे पर्यवस्थितम् ॥

पतिव्रतानां यत्तेजः प्राणं च मृगपक्षिणाम् ।

यच्च चक्रधरेष्वस्ति तच्चक्रे संनिवेशितम् ॥

नागराक्षसयक्षाणां गन्धर्वाप्सरसामपि । [5]

त्रैलोक्यस्य च यत्तेजः सर्वं चक्रे व्यवस्थितम् ॥

[D6 om. (hapl.) lines 1-2. — (L. 1) N2.3 V1 त्रेतावद्देश्य यत्तेजो; V3 ततोऽग्नेश्चैव यं (for ^a). K2 -चारिणे; B2 T1.4 -चारिणाम् (for 'णः'). D1 यच्च वै ब्रह्मचारिणाम्; G4 यच्चाग्नेः पर्यवस्थितम् for ^b). — (L. 2) V1 Ds2 D2.5 T4 ततो ज्ञानं; B3 तथा ज्ञानं; D1 तपोजाते (for तपो ज्ञानं). B1 D2 ऋषीणां चैव यज्ज्ञानं (D3 'ज्ञानं') (for ^a). K1 यच् (for तच्). K3 Dn Ds2 D5 समव-; D3 पर्युप- (for पर्यव-). — D2 om. (hapl.) lines 3-6. — (L. 3) K3.4 यज्याय्यं; D3 यत्प्राण्यं; D6 पत्नीनां (for यत्तेजः). K2 V3 D4.5 विप्राणां; B1 Dn T1.4 G4.5 प्राणाश्च; Ds1 प्राणं च (for प्राणं च). — (L. 4) G4 [आ]सीत् (for [अ]स्ति). V3 B1.3 D6 T1 G5 तच्चक्रे पर्यवस्थितम् (for ^b). — (L. 5) K D4 -संयुक्तं

तेजसा तेन संयुक्तं भास्वता प्रज्वलद्भूशम् ।

वपुषा तेज आदत्ते बाणस्य प्रमुखे स्थितम् ॥ ९६

चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा भगवन्तं रणाजिरे ।

प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटवी स्थिता ॥ ९७

(for -यक्षाणां). D1 नागराक्षस्य संयुक्तं (for ^a). — (L. 6) V3 B1.3 D5 प्रतिष्ठितम् (for व्यवस्थितम्).

T1 G5 cont. : T2 G1.3 M ins. after 95 :

1438* यच्च तेजस्तथा शंभोर्यमस्य वरुणस्य च ।

96 S1 om. 96^{ab}. — ^a) B1 G4 M3 संयुक्तो (for 'क्तं'). — ^b) V3 B3 D6 शुभम् (for भृशम्). K1.2 D1.3 ज्वलन्निव प्रभा(D1.3 दिवा)करम्; K3.4 N2.3 V1.2 B1.2 Dn Ds T4 G4 ज्वलन्निव च भास्करः; N1 भास्वता प्रज्वलन्ति च; D2 ज्वलन्तमिव भास्करम्. — S1 reads 96^{cd} after 98^{ab}. — ^c) V1 B3 D2 वपुषा तेजसादत्ते; D6 'षं' तेजसा भ्राजन्. — ^d) S1 स्थिता; T1.2 G1.3-5 स्थितः (for स्थितम्). — K B2.3 Dn D1-5 T4 ins. after 96 : N2.3 V B1 Ds D6 T1 G5 after 97^{ab} :

1439* ज्ञात्वातितेजसं चक्रं कृष्णेनाभ्युद्यतं रणे ।

अप्रमेयं ह्यविहितं रुद्राणीमब्रवीच्छिवः ॥

अजेयमेतत्त्रैलोक्ये चक्रं कृष्णेन धार्यते ।

बाणं त्रायस्व देवि त्वं यावच्चक्रं न मुञ्चति ॥

ततस्त्र्यक्षवचः श्रुत्वा देवी लम्बामथाब्रवीत् । [5]

गच्छेहि लम्बे त्वं शीघ्रं बाणसंरक्षणं प्रति ॥

ततो योगं समाधाय अदृश्या हिमवत्सुता ।

कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयन्त्यागतान्तिकम् ॥

[(L. 1) B3 Ds2 तेजसा (for 'सं'). T1 G5 ज्ञात्वा तेजश्च तच्चक्रं (for ^a). Ds2 D1.5 T4 G5 [अ]भ्युदितं (for 'द्यतं'). — (L. 2) K3 V1.2 Dn T4 ह्यवि(V1 'मि')हतं; V3 B D6 अवार्थं च; D3 ह्यविषयं; T1 G5 ह्यविदितं (for 'हितं'). Ds1 कोटवीम् (for रुद्राणीम्). D5 रुद्राणी चाब्रवीच्छिवम् (for ^b). — (L. 3) K1.3.4 D5 G5 एव; K2 D4 एवं (for एतत्). N2 त्रैलोक्यं (for 'क्ये'). — (L. 5) K1.2 B1 D4 T1 G5 तत्त्र्यम्बक-; N2 Ds2 ततस्तस्य; B2 D5 ततस्त्र्यक्षो (for 'क्ष-'). D5 देवीमम्बाम्; Bom. Poona eds. G(ed.) देवी लम्बाम् (for देवी लं). — (L. 6) V2 B1 T1 शीघ्रं त्वं (by transp.). K3 गच्छेहि लम्बे शीघ्रं त्वं; N2 D1 गच्छ लम्बे हि (D1 'म्बेति') शीघ्रं त्वं (N2 त्वं शीघ्रं); V3 B3 D6 त्वं गच्छ लम्बे शीघ्रं वै; B2 गच्छस्व लम्बे त्वं शीघ्रं; D3 गच्छ लम्बे मयादिष्टा (for ^a). — (L. 7) D1 समाधाय; T1 G5 'श्रित्य' (for 'धाय'). K1.3.4 Dn2 D5 अदृश्यं (for 'श्या'). — (L. 8) K2 D4 दर्शयित्वा (for 'यन्ती'). K1.3 Dn D1.3.5 दर्शयन्पार्श्वमागता; D2 दर्शयन्त्यन्तिके गता (for ^b).]

97 S1 K2 B3 D2-5 T4 om. 97^{ab}. — All Mss. (T3

अन्तर्धानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ।
परित्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता ततः ।

भूयः सामर्षताम्राक्षी विवस्त्रावस्थिता रणे ॥ ९८
बाणसंरक्षणपरा वाक्यमेतदुवाच ह ।

C 10811
B 2. 126. 114
P 2. 126. 114

G₂ missing) read 97^{cd} after 98^{cd}, the present sequence being adopted to suit the context. — ^d) K₄ दग्धा सा; Ñ₁ V₃ B₃ D₃ विवासाः (for दिग्वासाः). Ñ₂ V₂ B₂ 3 कोटरी (for °वी). T₁ G₅ तथा (for स्थिता). — After 97, N (except Ś₁ Ñ₁) T₁ 4 G₅ ins.:

1440* तां दृष्ट्वा पुनः प्राप्तां देवीं रुद्रस्य संमताम् ।
लम्बाद्वितीयां तिष्ठन्तीं कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥

[D₃ reads line 1 twice. — (L. 1) K₄ D₁ स (for [अ]थ). — (L. 2) B₁ पश्यन्तीं (for तिष्ठन्तीं).]

98 ^a) Ś₁ अन्तर्धाने परेधाने; T₁ 2 G₁ 3. 5 °नादाविरासीत्; G₄ M₄ °नपरिधानं (M₁ °ना); M₁-3 °नं परिधाने. — ^b) K₁ 2. 4 Ñ₁ V₂ D_n D₁-5 त्यज्य (for त्यक्त्वा). T₂ [अ]सौ (for सा). — After 98^{ab}, Ś₁ reads 96^{cd}. D_n om. 98^{cd}. — ^c) D_s 2 D₃ पुनः (for ततः). K₄ D₄ विज (D₄ °न) याधिपतेस्ततः; Ñ₂ T₂ G₁ 3. 4 °यावस्थिता ततः (T₂ G₃ °दा); D_s 1 G₅ °या विष्ठिता पुनः (G₅ ततः); M °या संस्थिता तदा. — After 98^{cd}, all Mss. (T₃ G₂ missing) read 97^{cd}. — ^e) K₂ D₁ 2. 4 -ताम्राक्षी; G₃ 5 M₁-3 -धून्नाक्षी (for -ता°). Ś₁ मषीकृष्णक्षणा भूयो; Ñ₂ V₁ 3 B₃ D_s D₃ भूयस्त्व- (V₁ D_s 1 °स्ता) मसितापाङ्गि (V₁ D_s 1 °ङ्गी); T₂ G₁ 4 ततः सामर्षधून्नाक्षी. — ^f) V₃ B₂ दिग्वाक्षा (for विवस्त्रा). K₁ च स्थितां; K₂ V₁ D_s D₂ 4 [अ]वस्थितां; K₄ B₁ D₃ च (D₃ त्वं) स्थिता (for [अ]वस्थिता). D₅ दिग्वाक्षा च स्थिता रणे; T₂ G₁ 4. 5 M करा (M पिङ्ग) ला रोमशा तदा.

99 ^a) K₁ V₁ D_s D₁ 2. 4 -परां (for -परा). — After 99^a, N (except Ś₁ Ñ₁) T₁ 4 G₅ ins.:

1441* हन्मि बाणं न संशयः ।

एवमुक्ता तु बाणेन.

[(L. 1) K₁ 2 D₁ 4 बाणं हन्मि (by transp.).]

Ñ₂ cont.:

1442* बाणसंरक्षणार्थिनी ।

गिरा मधुरया देवी.

— ^b) Ś₁ कृष्णाद्युद्धं न्यवर्तयत्; K V B D T₁ 4 G₅ भूयो देव्यब्रवीदिदम्. — After 99^{ab}, N (except Ś₁) T₁ 2. 4 G₁ 3-5 ins.:

1443* जाने त्वां सर्वभूतानां स्रष्टारं पुरुषोत्तमम् ।

महाभागं महादेवमनन्तं नीलमव्ययम् ।

पद्मनाभं हृषीकेशं लोकानामादिसंभवम् ॥

[(L. 1) Ñ₁ यदेतां (for जाने त्वां). V₃ B₃ D₃ T₁ G₁ 3-5 -लोकानां (for -भूतानां). V₁ 2 कर्तारं (for स्रष्टारं). — (L. 2) K₃ महादेवं महाभागम्; T₂ G₁ 3. 4 नारायणं महा-

भागम् (for °). T₁ 2 G₁ 3-5 शुभम् (for नीलम्). D_n अक्षयम् (for अव्य°). — (L. 3) D₃ देवानाम् (for लोकानाम्).] T₂ G₁ 3-5 cont.; M₁-3 ins. 99^{ab}:

1444* देवदेव जगन्नाथं विष्णो जिष्णो जगत्पते ।

[T₂ G₁ 4. 5 देवदेवं जगन्नाथं (for °).]

— Ś₁ om. 99^{cd}. — ^c) K₄ B₁ [अ]र्हसि; V₁ हि मे (for [अ]र्हसे). M₁ 3 गन्तुं (for हन्तुं). T₁ 2 G₁ 3-5 M त्वं (for वै). — After 99, N (except Ś₁ Ñ₁) T₁ 4 G₅ ins.:

1445* प्रयच्छ ह्यभयं बाणे जीवपुत्रीत्वमेव च ॥

मया दत्तवरो ह्येष भूयश्च परिरक्ष्यते ।

न मे मिथ्या समुद्योगं कर्तुमर्हसि माधव ॥

एवमुक्ते तु वचने कृष्णः परपुरंजयः ।

क्रुद्धः प्रभाषते वाक्यं शृणु सत्यं तु भामिनि ॥ [5]

बाणो बाहुसहस्रेण नर्दते दर्पमाश्रितः ।

एतेषां छेदनं त्वद्य कर्तव्यं नात्र संशयः ॥

द्विबाहुना च बाणेन जीवपुत्री भविष्यसि ।

संत्यज्य चासुरं दर्पं न च मां संश्रयिष्यति ॥

एवमुक्ते तु वचने कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।

प्रोवाच देवी बाणोऽयं देवदेवो भवेदिति ॥

अथ तां कार्तिकेयस्य मातरं सोऽभिभाष्य वै ।

[(L. 1) K₁ 2 D₄ प्रयच्छाद्य; Ñ₂ V₁ D_n D_s T₁ °च्छस्व; D₆ °च्छतु (for °च्छ हि). G₅ प्रयच्छस्वाभयं बाणं (for °). D₃ T₁ G₅ -पुत्रत्वम् (for -पुत्रीत्वम्). K₃ D_n मे (for च). D₂ जीवपुत्री भवामि वै (for °). — (L. 2) D₃ स्तूपे (for ह्येष). V₃ D₆ मया च (for भूयश्च). K₃ भूयो रक्ष्यो ह्यतस्त्वया (for °). — (L. 4) V₃ B₃ D_s D₆ G₅ देव्या (for कृष्णः). V₁ -रिपुंजयः (for -पुरं). — After line 4, T₁ G₁ 5 ins. 1446*. — (L. 5) V₃ B₃ D_s D₆ कृष्णः (for क्रुद्धः). Ñ₃ स (for प्र). D₃ क्रुद्धः प्रोवाच वाक्यं च (for °). V₃ D₆ वाक्यं (for सत्यं). — (L. 6) D₆ वर्धते (for नर्दते). K₂ D₁ 4 बलम्; Ñ₂ गर्वम्; V₂ बाहुम् (for दर्पम्). V₁ आश्रितः (for आश्रितः). K₁ नर्दते बलमाश्रितः; B₁ ते दर्पमोहितः (for °). — (L. 7) K₂ D₄ चाद्य; D₁ चाथ; T₁ G₅ मेऽद्य (for त्वद्य). — (L. 8) T₁ G₅ बाणोऽयं (for बाणेन). T₁ G₅ जीवपुत्रो भविष्यति (for °). — T₁ G₅ om. (hapl.) line 9. — (L. 9) K₃ संस्रज्य; T₄ आश्रित्य (for संत्यज्य). Ñ₂ 3 V B D_s D₆ आसुरं दर्पमाश्रित्य; D₃ स तथा चासुरो दर्पं (for °). K₁ चैनं; K₂ D₄ चेम्; K₄ D_n D₃ 5 च वै; D₁ चैवं (for च मां). — D_s om. lines 10-11. — (L. 11) V₃ D₆ T₄ देवदेवं; D_s 2 D₅ देवदत्तो; T₁ G₅ °जीवी (for °देवो). K₁ D_n D₃ भविष्यति; B₁ भवत्विति (for भवेदिति). — (L. 12) V₁ 2

C 10814
B 2. 126. 116
P 2. 126. 116

नार्हसे देव हन्तुं वै बाणमप्रतिमं रणे ॥ ९९
ततः क्रुद्धो महाबाहुः कृष्णः प्रहरतां वरः ।
प्रोवाच बाणं समरे भ्रामयंश्चक्रमुत्तमम् ॥ १००
युध्यतां युध्यतां संख्ये भवतां कोटवी स्थिता ।
अशक्तानामिव रणे धिग्बाण तव पौरुषम् ॥ १०१
एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्तच्चक्रं परमास्त्रवित् ।

निमीलिताक्षो व्यसृजद्बाणं प्रति महाबलः ॥ १०२
अलातचक्रवत्तूर्णं भ्रममाणं रणाजिरे ।
विष्णोरस्त्रं सुनाभं वै शैव्ययोगान्न दृश्यते ॥ १०३
तस्य बाहुसहस्रस्य पर्यायेण पुनः पुनः ।
बाणस्य च्छेदनं चक्रे तच्चक्रं रणमूर्धनि ॥ १०४
शरीरेण प्रस्रवता रुधिरौघपरिप्लुतः ।

D₂ ऽभिवाच वै ; D₃ °तुष्टवे (for °भाष्य वै).]

While T₂ G₁. 3. 4 M ins. after 99 : T₁ G₅ after line 4 of 1145*.

1146* धिग्धिगित्यब्रवीत्तां तु दुष्टे ध्वंसेति केशवः ।

[T₁ G₄. 5 ध्वंस (for दुष्टे).]

100 K V₁ D (except D₄. 6) T₄ om. 100^{ab}. — °) B₁ D₄ G₁ M₄ प्रवदतां (for प्रहरतां). — °) V₂ प्रोवाच वदतां बाणं. — °) K Ñ₁. 2 V B D वदतां (V₂ समरे) प्रवरः प्रभुः ; T₄ कृष्णः सर्वेश्वरः प्रभुः. — For 100, S₁ subst. : 1447* ततः प्रोवाच वचनं बाणं कंसारिसूदनः ।

101 °) K₄ युध्यस्व (for the first °तां). S₁ त्राणं (for संख्ये). — °) Ñ₂ V₁. 2 B₂ कोटरी (for °वी). D₆ तथा (for स्थिता). — °) Ñ₁ यथा त्राणं ; T₂ G₁. 3. 4 इह रणे (for इव रणे). — °) K₁. 2 D₄ बलं (for बाण) K₄ धिग्बाण पौरुषं तव.

102 °) N (except S₁) T₁. 2. 4 G₁. 3-5 M तच्चक्रं पर(D₃ चाय) मात्मवान् (B₁ °मर्थवान् ; T₁. 4 G₅ °मद्भुतम्). — °) S₁ स्पृजद् (for व्यसृ°). — °) K₁ महारथः ; K₃ °बलम् ; Ñ₁ V₃ B₃ D₆ रणे स्थितः ; V₁ महासुरः (sic) ; T₁. 2 G₁. 3-5 M जनार्दनः (for महाबलः). S₁ चक्रमप्रतिमं रणे. — After 102, N (except S₁ Ñ₁) T₁. 4 G₅ ins. :

1448* क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्याणुजङ्गमाः ।
क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महामृधे ॥
तमप्रतिमकर्माणं समानं सूर्यवर्चसा ।
चक्रमुद्यम्य समरे कोपदीप्तो गदाधरः ॥
स मुष्णन्दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । [5]
चिच्छेद बाहुंश्चक्रेण श्रीधरः परमौजसा ॥

[(L. 2) K₄ तृप्तिमायान्ति वै रणे (for °). — D₅ om. line 3. D₁. 5 om. (hapl.) lines 4-5. — (L. 4) Ñ₂ क्रोध- (for कोप-). — D₂ transp. lines 5 and 6. — (L. 5) K₂ D₄ तन्मुष्टा ; G₅ अमुष्णन् (for समु°). D₂ समारब्धेन तेजसा (for °). — (L. 6) B₃ राजंश् (for बाहुंश्).]

103 °) Ñ₁ अलातचक्रवर्णं (sic). — °) Bom. Poona eds. G (ed.) भ्राम्यमाणं (for भ्रम°). K₁. 3. 4 Ñ₂ V₁ D_n D₈ D₁. 5 भ्राम्यचक्रं तदाभवत् ; K₂ D₄ संपश्यत्किं तदाभवत् ; Ñ₁ V₂ B₁. 2 D₂. 3 भ्रामच्च (B₁ °म्य च) तदाभवत्.

— After 103^{ab}, D_n D₈ ins. :

1449* क्षिप्तं तु वासुदेवेन बाणस्य रणमूर्धनि ।

D₈ cont. : Ñ₂ V₂. 3 B D₈ ins. after 103^{ab} :

1450* बाणस्य रथमार्गे च द्वितीय इव भास्करः ।

[Ñ₂ -मार्गे वै ; B₁ D₈ -मार्गेण (for -मार्गे च).]

— After 103^{ab}, T₂ ins. 1452* and om. 103^c-105^b. S₁ reads 103^{cd} twice. — °) M₁. 2 विष्णुनास्त्रं (M₂ °स्तं) ; M₃. 4 विष्णुना तत् (for विष्णोरस्त्रं). S₁ (first time) विष्णुनाभं सुनाभं तत् ; S₁ (second time) K Ñ₁. 2 V₂. 3 B D T₄ विष्णुचक्रं भ्रमत्याशु ; Ñ₃ V₁ भ्रमतो विष्णुचक्रस्य. — °) G₁. 3. 4 M व्यदृश्यत (for न दृश्यते). S₁ (first time) शीघ्ररूपभयावहम् ; (second time) शीघ्रत्वान्न प्रदृश्यते ; K Ñ₁. 2 V B D T₄ शैघ्रयाद्रूपं न दृश्यते.

104 T₂ om. 104 (cf. v. l. 103). — °) S₁ कदनं कृतवान्कृष्णश्. — °) S₁ चक्रेण (for तच्चक्रं). T₁ G₁. 3-5 M तच्चक्रं वैष्ण (G₅ कैश) वं रणे. — After 104, N (except S₁ Ñ₁) T₁. 4 G₅ ins. :

1451* कृत्वा द्विबाहुं तं बाणं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।

पुनः कराग्रं कृष्णस्य चक्रं प्राप्तं सुदर्शनम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

कृतकृते तु संप्राप्ते चक्रे दैत्ये निपातिते ॥

[(L. 1) T₄ च कृन्तनं (for द्विबाहुं तं). B₁ D₂. 3 द्रुमं यथा (for इव द्रुमम्). K₃. 4 D₅ द्रुमं बाहुमयं यथा ; T₁. 4 G₅ द्रुमं वज्रहतं यथा (for °). — (L. 2) Ñ₂ V B₃ D₈ कराग्रे (for °ग्रं). V₃ B₃ D₆ प्राप्तं चक्रं (by transp.). — Some Mss. om. the ref. — (L. 3) Ñ₂ V B D_n D₂ D₁-3. 5. 6 T₄ निपातने (for °तिते).]

— After the above, D₁ ins. an addl. colophon mentioning Khila ; adhy. name कृष्णबाणासुरयुद्धे द्विबाहुकरणम् and adhy. no. 74.

105 T₂ om. 105^{ab} (cf. v. l. 103). G₁ om. 105. — °) T₁ G₃-5 शरीरतः (for °रेण). S₁ शरीरमभवत्तस्य ; K Ñ₂ V₁. 2 B₁. 2 D (except D₆) प्रस्रवता (K₂ D₁. 4 °स्त्राविणा) शरीरेण ; Bom. Poona eds. G (ed.) स्रवता तेन कायेन. — °) K

अभवत्पर्वताकारश्चिन्नबाहुर्महासुरः ॥ १०५
चक्रं भूयः क्षेमकामं बाणनाशार्थमच्युतम् ।
तमुपेत्य महादेवः कुमारसहितोऽब्रवीत् ॥ १०६
कृष्ण कृष्ण महादेव जाने त्वां पुरुषोत्तमम् ।

मधुकैटभहन्तारं देवदेवं सनातनम् ॥ १०७
लोकानां त्वं गतिर्देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ॥ १०८
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमिदं चक्रं समुद्यतम् ।

C 10837
B 2. 126. 137
P 2. 126. 137

Ñ2 B1. 2 D (except D6) T4 शोणितौघः; T1 G3. 5 रुधिरं
(for 'रौघ-'). S1 परिप्लुतम् (for 'तः'). G4 रुधिरं परिक्षतः.
— °) V3 B3 D6 सोऽभवत् (for अभवत्). G4 अभवत्स-
विताकारश्च. — °) Ñ2 V3 D6 महावलः (for 'सुरः'). — T1
G3-5 M ins. after 105: T2 after 103^{ab}: G1 after 104:

1452* छिन्नशाखो यथा वृक्षश्छिन्नपक्षो यथा खगः ॥
छित्त्वा बाहुसहस्रं तु बाणस्य च सुदर्शनम् ।
जगाम देवदेवस्य पार्श्वं रिपुनिघातिनः ॥
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठं चक्रो मेदःसमाकुलः ।
आज्ञापय जगन्नाथ शिरश्छेतुं दुरात्मनः ॥ [5]
ततः कृष्णो हृषीकेशस्तदादत्ते सुदर्शनम् ।

[G1 om. line 1. G3 om. (hapl.) line 3-6. — (L. 3)
G4 पार्श्वं जगाम देवस्य (for °). — (L. 4) T1 श्रेष्ठं (for
श्रेष्ठं). T2 G1. 4. 5 चक्रं मेदःसमाकुलम् (for °). — T1 G5
read line 6 after 106^{ab}. — (L. 6) T1 G5 ततः कृष्णं (for
हृषीकेशं). T1 G5 तदादाय; M समादाय (for तदादत्ते).]
T1 G5 cont.: K Ñ1. 2 V B D T4 ins. after 105:

1453* असृङ्मत्तश्च विविधान्नादान्मुञ्चन्त्यथा घनः ॥
तस्य नादेन महता केशवो रिपुसूदनः ।

[(L. 1) D3 असृङ्मत्तश्च; T4 मुवि मत्तश्च (for असृङ्मत्तश्च).
T1 G5 असृङ्मत्तश्चविधान्नादान् (for °). T1 G5 मुञ्चन्त्यथा
(for नादान्मुञ्चन्). Bom. Poona eds. G(ed.) घनो यथा (by
transp.). — (L. 2) V2 मधुः; V3 विश्व- (for रिपु-).]

While M cont. after 1452*:

1454* व्याविध्य सहसा कृष्णः शिरश्छेतुं समारभत ।
106 °) T1. 2 G1. 3-5 M1-3 क्षेमकामं पुनश्चक्रं. — N
T4 M4 subst. for 106^{ab}: T1 G5 cont. after 1453*:

1455* चक्रं भूयः क्षेमकामो बाणनाशार्थमच्युतः ।
[M4 पुनः (for भूयः). K3 T1 G5 M4 उद्यतः (for
अच्युतः).]

— After 106^{ab}, T1 G5 read line 6 of 1452*. M1 om.
106^{ab}. T1. 2 M4 read 106^{ab} twice. — °) S1 समु-
पेत्य; K1. 2 D4 तमुद्यन्तं; V1 B1 Ds तमुत्पत्य (for 'पेत्य').
K3 T1 (first time) G5 महाबाहुः (for 'देवः'). T2 G3. 4
M2-4 उमापतिर्भूतपतिः; G1 उमापतिं भूतपतिं. — After
106, T1 G1. 4. 5 M2-4 ins.:

1456* सहोमया हरो देवो ज्वरेण च समन्वितः ॥
107 Before 106, some Mss. ins. महेश्वरः; some महा-

देवः; some महेशः; some ईश्वरः; some देवः; some उमा-
पतिः. — After 107^{ab}, K2 ins.:

1457* न ह्येनं वधकामस्त्वं यदिच्छेत्पार्वतीहितम् ॥

कृष्ण उवाच ।

हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारो लोकविश्रुताः ।
हादः प्रहादः संह्रादः अनुहादश्चतुर्थकः ॥
प्रहादाय वरो दत्तश्चैषां मध्ये वरार्थिने ।
अवध्यस्त्वव वंशोऽस्तु दैत्यौघैः सततं मया ॥ [5]
इति प्रतिश्रुतं पूर्वमपराधपराय च ।

— K2 om. 107^c-110^d. — °) Ñ1 B1 Ds वासुदेवं (for
देवं). T1. 2 G1. 3-5 जनार्दनम् (for सनातनम्). — After
107, T1 G1. 3-5 M ins.:

1458* आदिदेवमजं विष्णुं सुराध्यक्षं पुरातनम् ।

108 K2 om. 108 (cf. v. l. 107). T2 om. 108. T1
G3 M1-3 read 108^{ab} twice. — °) T1 (both times) G3
(first time). 4. 5 M1 (first time). 2 (both times). 3
(first time). 4 देवानां (for लोकानां). D3 प्रभुर् (for
गतिर्). — °) V3 Ds D2. 6 त्वत्तः सूतम् (for त्वत्प्रसूतम्).
— °) S1 मानवैः; T1 G3-5 M पन्नगैः (for मानुषैः). K1.
2. 4 Ñ2. 3 V1. 3 B1. 2 D (except D6) T4 ससुरासुरपन्नगैः.
— After 108, S1 ins.:

1459* तव प्रसादजो ब्रह्मा तथाहं क्रोधसंभवः ।

While T1 G1. 3-5 M ins. after 108: T2 after 107:

1460* वन्देऽहं त्वां जगन्नाथं जगतामीश्वरं हरिम् ॥
नमामि निर्गुणं विष्णो त्वामाद्यमखिलं रणे ।
निष्कलं त्वां हरे देवं नमामि पुरुषोत्तमम् ॥
त्रयीमूर्ते पुराणात्मन्ममामि त्वां जनार्दनम् ।
अजेयोऽसि सदा विष्णो याचे त्वां नित्यमव्ययम् ॥ [5]

[T2 om. lines 1-4. — (L. 1) G1. 3 जगद्गन्धं (for
जगन्नाथं). — (L. 2) M1 सकलं (for अखिलं). G1 हरे (for
रणे). M1. 3 त्वामाद्य सकलं हरे (for °). — (L. 5) T1 सत्यम्
(for नित्यम्). M अच्युतम् (for अव्ययम्).]

109 K2 om. 109 (cf. v. l. 107). M1 om. 109^{ab}.
— °) T1. 2 G1. 3-5 M3-4 विष्णो संहर देवेश. — °) B1 Ds
सुदर्शनम् (for समुद्यतम्). T2 G1. 4. 5 M3-3 त्वमिदं चक्रमु-
द्यतम्. — °) S1 भयावहम् (for भयंकरम्). — After
109, S1 ins.:

112. 109]

हरिवंश

[विष्णुपर्व

C 10837
B 2. 126. 137
P 2. 126. 137

अनिवार्यमसंहार्यं रणे शत्रुभयंकरम् ॥ १०९

बाणस्यास्याभयं दत्तं मया केशिनिषूदन ।

तन्मे न स्यान्मृषा वाक्यमतस्त्वां क्षमयाम्यहम् ॥ ११०

भगवानुवाच ।

जीवतां देव बाणोऽयमेतच्चक्रं निवर्तितम् ।

मान्यस्त्वं देव देवानामसुराणां च सर्वशः ॥ १११

1461* ये त्वा देव प्रपद्यन्ते न ते सुव्यक्तिमानवाः ।
भये महति मज्जानां त्राता नित्यं जनार्दनः ॥
ये चाप्यस्मत्कृतं स्तोत्रमभिधास्यन्ति भक्तितः ।
ते सर्वभयनिर्मुक्ता भविष्यन्ति निरामयाः ॥
नाथस्त्वं सर्वलोकानां विशेषेण मम प्रभो । [5]
क्षम्यतां देव बाणस्य मत्कृते पुरुषोत्तम ॥

110 K₂ om. 110 (cf. v. l. 107). T₄ om. 110^a-112^b.
— ^a) D₃ बालस्य (for बाणस्य). — ^b) Ś₁ मधु-; T₁ G₅
शत्रु- (for केशि-). — ^c) T₂ G_{1.3} M₄ वृथा (for मृषा).
— ^d) M₃ तस्मात् (for अतस्). K₁ Ñ₂ V₁ B₁ Dn₂ D₁
क्षमयामि (for क्ष^o). Ś₁ अतो विज्ञापयाम्यहम्; T₂ G_{1.3-5}
तस्मात्त्वां (G₅ अतस्त्वां) शरणं भजे. — After 110, K₁ Ds₁
ins. :

1462* न ह्येनं वधकामस्य यदीच्छेत्पार्वतीहितम् ।

[Cf. line 1 of 1457*. Ds₁ -कामस्त्वं (for °स्य). Ds₁
यद् (for यदि).]

While T_{1.2} G_{1.3-5} M ins. after 110 :

1463* क्षन्तव्यं भवता भूयो यत्कृतं भक्तवत्सल ।

111 T₄ om. 111 (cf. v. l. 110). K_{1.3.4} Ñ₅ V B D
(except D₄) कृष्ण; K₂ om. (for भगवान्). — ^a) Ś₁ रुद्र
जीवतु बाणोऽयं. — ^b) Ś₁ मया (for एतच्). K₁ D₅ निवर्त-
ताम् (for °र्तितम्). — ^c) Ś₁ सर्व- (for देव). D₁ देवे-
शम् (for देवानाम्). — ^d) T_{1.2} G_{1.3-5} M नित्यशः (for
सर्वशः). Ś₁ मम चैव हि सर्वदा. — After 111, T_{1.2} G_{1.3-5}
M ins. :

1464* अन्यथा छेदनं कुर्यां बाणस्यास्य दुरात्मनः ।

यस्यान्मान्यः सदा देव तस्माज्जीवतु बाणकः ॥

[(L. 1) T₁ M_{1.3} कार्यं (for कुर्यां).]

112 T₄ om. 112^{ab} (cf. v. l. 110). — ^a) T_{1.2} G_{1.3-5} M स्वस्ति (for नमस्). Ñ₁ B₃ D₆ गमिष्येऽहं (for
°प्यामि). — ^c) K₁ D₂ तत् (for न). T₂ G_{1.3-5} वृथा (for
तावत्). — After 112, Cal. ed. ins. an addl. colophon
mentioning adhy. name बाणयुद्धे बाणभुजच्छेदः, and adhy.
no. 186.

113 Before 113, Ds ins. वैशंपायनः. — ^a) T₂ G_{1.3}

नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि यत्कार्यं तन्महेश्वर ।

न तावत्क्रियते तस्मान्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११२

एवमुक्त्वा महादेवं कृष्णस्तूर्णं गरुत्मता ।

जगाम तत्र यत्रास्ते प्राद्युष्मिः सायकैश्चितः ॥ ११३

गते कृष्णे ततो नन्दी बाणमाह शुभं वचः ।

बाण बाण प्रनृत्यस्व श्रेयस्तव भविष्यति ॥ ११४

महाबाहुः (for °देवं). — ^b) Bom. Poona eds. G(ed.)
महामनाः (for गरुत्मता). — ^d) T₂ G_{1.3.4} M पन्नगैश्
(for सायकैश्). Ś₁ चितैः; K_{1.4} वृत्तः (for चितः). Ñ₁ V₃
B_{1.3} Ds D₆ प्राद्युष्मिः संयतः शरैः. — After 113, T_{1.2.4}
G_{1.3-5} M ins. an addl. colophon [Adhy. name : T_{1.2}
G_{1.3} बाणनिग्रहे महेश्वर (T₂ G₁ ईश्वर) रक्तकृष्णस्तवः; M₄ बाण-
बाहुच्छेदनम्. — Adhy. no. : T₁ G₃ 262; T₁ 232; G_{1.5}
264; G₄ 266; M₁₋₃ 226; M₄ 225].

114 Before 114, T₁ G_{1.3.5} M₄ ins. वैशंपायनः. — ^a)
Ś₁ पुनर् (for ततो). — ^b) Bom. Poona eds. G(ed.) वचः
शुभम् (by transp.). — After 114^{ab}, K_{3.4} Ñ₂ V_{2.3} B
Dn Ds D_{2.3.5.6} ins. :

1465* गच्छ बाण क्षतेनैव देवदेवस्य चाग्रतः ॥

तच्छ्रुत्वा नन्दिवाक्यं तु बाणोऽगच्छत शीघ्रगः ।

[(L. 1) K₃ Dn₁ D₂ प्रनृत्यस्व; K₄ प्रणमस्व; Dn₂ D₅
प्रसन्नस्य; D₆ क्षणेनैव (for क्षते°). — D_{2.3} om. line 2.
— (L. 2) Dn गच्छति (for ऽगच्छत). K₄ बाणो गमनलालसः
(for °).]

K_{3.4} Ñ₂ V_{2.3} B Dn Ds D_{2.3.5.6} cont. : K_{1.2} Ñ₃ V₁
D_{1.4} T_{1.4} G₅ ins. after 114^{ab} :

1466* छिन्नबाहुं ततो बाणं दृष्ट्वा नन्दी प्रतापवान् ।

अपवाह्य रथेनैव यतो देवस्ततो ययौ ॥

ततो नन्दी पुनर्बाणं प्रागुवाचोत्तरं वचः ।

[(L. 1) D₅ बाणं (for नन्दी). — (L. 2) B₂ [ए]नं; T₁
G₅ [आ]शु (for [ए]व). — (L. 3) V₁ वाक्यं (for बाणं).
K₁ D_{1.4} प्राप्योवाच; V₃ B₃ D₆ प्रोक्तवान्; B₁ G₅ दृष्टोवाच
(for प्रागु°). K₂ प्राप्योवाचोत्तरं पुनः (for °).]
— ^c) K₄ प्रणमस्व (for प्रनृत्यस्व). — ^d) D₁ ते च (for
तव). — For 114^{cd}, Ś₁ subst. :

1467* कृत्तबाण महादैत्य ततः श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ।

Ñ₂ B Dn Ds D₆ T₁ G₃ ins. after 114 : V₂ cont. after
1466* :

1468* एष देवो महादेवः प्रसादसुमुखस्तव ।

115 ^b) K₂₋₄ D₁ प्रणोदितः (for प्रचोदितः). — ^d)
K_{1.2.4} D₄ T₂ G_{1.3} च; M सः (for वै). — For 115,

शोणितौघप्लुतैर्गात्रैर्नन्दिवाक्यप्रचोदितः ।
 जीवितार्थी ततो बाणः प्रमुखे शंकरस्य वै ॥ ११५
 प्रानृत्यत भये जाते दानवः स विचेतनः ।
 अवस्थां कृपणां प्राप्नो भयविक्रवलोचनः ॥ ११६
 महेश्वर उवाच ।
 वरं वृणीष्व बाण त्वं यत्ते मनसि वर्तते ।

प्रसादसुमुखोऽहं ते वरकालोऽयमागतः ॥ ११७
 बाण उवाच ।
 अजरश्चामरश्चैव भवेयं सततं विभो ।
 एष मे प्रथमो देव वरोऽस्तु यदि मन्यसे ॥ ११८
 महेश्वर उवाच ।
 तुल्योऽसि दैवतैर्वाण न मृत्युस्तव विद्यते ।

C 10852
 B 2. 126. 151
 P 2. 126. 151

Ś1 subst. :

1469* एतच्छ्रुत्वा वचो नन्देः शोणिताङ्गः स दानवः ।
 प्रवृत्तो जीवितार्थाय शंकरं प्रमुखे स्थितः ॥

116 Ś1 om. 116^{ab}. — ^a) T2 G1. 3 M अनृत्यत (for प्रा°). K Ñ2. 3 V B Dn Ds D1-4. 6 T1. 4 G5 अ(V3 B3 Ds D6 प्रा नृत्यद्वयसंविभो; D5 ननर्त भयसंविभो; G4 damaged. — ^b) D3 स्य (for स). — After 116^{ab}, D6 T1. 2 G1. 3-5 M ins. :

1470* जय देव जगन्नाथ जयाजेय हराव्यय ।
 जय भक्तिप्रिय सदा जय भूतगणार्चित ॥
 जय भस्मप्रदिग्धाङ्ग जय नम्रविदां मुख ।
 उमापते विश्वपते जयाजेयाव्यय प्रभो ॥
 एवमादि तदा बाणो विलपन्भवतुष्टये । [5]

[Before line 1, G4 ins. बाणः. — (L. 1) T2 G1 जया-जय (for °जेय). — (L. 2) D6 T2 G1 भक्त- (for भक्ति-). — (L. 3) T2 G1 ब्रह्मविदां (for नम्र). M1-3 जय नागविभूषण (for ^b). — (L. 4) T2 G1. 4. 5 M4 जयाजय (for °जेय). — (L. 5) हर- (for भव-). D6 विलपन्बहुशस्तदा (for ^b).]
 — K3. 4 Dn D1-3. 5 om. 116^{cd}. D6 M2 read 116^{cd} twice. — ^c) K1. 2 D4 कारुण्यवशमापन्नो; Ñ1 करुणावश-मापन्नो; D6 (first time) T2 G1. 3 M1. 2 (first time). 3. 4 छि(T2 G1 क्षि)क्षिष्टैस्तदा बाणो; T1 G1. 5 दीनावस्थाम-वापन्नो; M2 (second time) करुणामवस्थामापन्नो (hyper-metric). — ^d) M2 (second time) -मानसः (for -लोचनः). D6 (first time) T1. 2 G1. 3-5 M1. 2 (first time). 3. 4 बाहुभिर्लब्धवेद(T1 G3 °चेत)नः. — After 116, K1. 2 D4 ins. :

1471* ततः प्रवृत्तं बाणं च चक्रमप्रतिमं रणे ।

बाणं द्विबाहुं कृत्वा तु स्वामेव प्रकृतिं गतम् ॥

K1. 2 D4 cont. : K3. 4 Dn D1-3. 5 ins. after 116^{ab} :
 Ñ2. 3 V B Ds D6 T1. 4 G3. 5 after 116 :

1472* तं दृष्ट्वा च प्रनृत्यन्तं भयोद्विग्नं पुनः पुनः ।

नन्दिवाक्यप्रजवितं भक्तानुग्रहकृद्भवः ।

करुणावशमापन्नो महादेवोऽब्रवीद्वचः ॥

[G3 om. line 2-3. — (L. 2) T1 -वाक्यात् (for -वाक्य-).

K1. 2 D1 -प्रजपितं; K3 D4 °विनं (for °वितं). G5 नन्दि-वाक्यात्प्रनृत्यन्तं (for ^a). T1 G5 भक्तानुग्रहवानुनः (for ^b). — After line 2, T1 G5 ins. 1474*. — (L. 3) Dn2 करुणा-वशं समापन्नो (hypermetric.) (for ^a).]

While T1. 2 G1. 3-5 M1. 3. 4 ins. after 116 : M2 after the first occurrence of 116^{cd} :

1473* प्रानृत्यद्बहुशो राजन्यथा प्रीतो भवेद्भवः ।

T2 G1. 3. 4 M cont. : T1 G5 ins. after line 2 of 1472* :

1474* ततः प्रीतोऽभवद्राजन्बाणस्यास्य स लीलया ।

117 K3 om. 117. Some Mss. महादेव; some हर; some ईश्वर (for महेश्वर). — ^a) K1. 2 Ñ2 V1 B1. 2 Dn Ds D1-4 T1. 4 G4. 5 भद्रं ते (for बाण त्वं). D5 वरं वरय कल्याण. — ^b) D5 बाणकर्तेनभूषण (sic); Bom. Poona eds. G(ed.) मनसा यदभीप्ससि. — G1 reads 117^c-119^b twice. — ^c) V2 D3 -प्रमुखो; D2 -सं (for -सु). Ś1 तेऽहं (by transp.); T2 G1 (both times). 3. 4 M ऽहं वै. — ^d) Ñ1 प्राप्तः; V3 B3 D5 प्रेम्णः; D6 प्रश्नः; T2 G1 (both times). 3. 4 M प्रेम- (for वर-). — For 117, K4 subst. :

1475* यत्प्रार्थ्यसे वरं बाण चिराय मनसेप्सितम् ।

तत्तेऽहं त्वां प्रदास्यामि त्रिदशैरपि दुर्लभम् ॥

K4 cont. :

1476* रुद्रवाक्यं ततः श्रुत्वा बाणो मनसि हर्षितः ।
 वरान्मनसि संधार्य प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥

118 For the repetition in G1, cf. v. 1. 117. — ^a) K3 D4 T1 G5 अजेयश् (for अजरश्). — ^b) G3 अजेयं (for भवेयं). Ds G5 प्रभो (for विभो).

119 For the repetition in G1, cf. v. 1. 116. B3 om. 119-120. Some Mss. देव; some देवदेव; some हर; some ईश्वर (for महेश्वर). — ^a) T1 G5 देवतुल्योऽसि मे बाण. — ^b) G1 (both times) वर्तते (for विद्यते). — Ñ2 repeats 119^{cd} after 121. — ^c) K Ñ2 (first time) V B D (except D6) T1. 4 अथापरं; G5 तथा वरं (for अन्यं वरं). Ś1 Ñ1. 2 (second time) D6 त्वं (for [अ]द्य). T2

C 10852
B 2. 126. 151
P 2. 126. 151

अन्यं वरं वृणीष्वद्य अनुग्राह्योऽसि मे सदा ॥ ११९

बाण उवाच ।

यथाहं शोणितादिग्धो भृशार्तो व्रणपीडितः ।

भक्तानां नृत्यतामेवं पुत्रजन्म भवेद्भव ॥ १२०

महेश्वर उवाच ।

निराहाराः क्षमायुक्ताः सत्यार्जवपरायणाः ।

मद्भक्ता ये हि नृत्यन्ति तेषामेवं भविष्यति ॥ १२१

बाण उवाच ।

चक्रपाटनजा घोरा रुजा तीव्रा हि या मम ।

वरेण सा तृतीयेन शान्तिं गच्छतु मे भव ॥ १२२

महेश्वर उवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते न रुजा प्रभविष्यति ।

अक्षतं तव गात्रं च स्वस्थावस्थं भविष्यति ॥ १२३

चतुर्थं ते वरं दन्नि वृणीष्वसुर काङ्क्षितम् ।

न तेऽहं विमुखस्तात प्रसादसुमुखो ह्यहम् ॥ १२४

बाण उवाच ।

प्रमाथगणवंशस्य प्रथमः स्यामहं विभो ।

महाकाल इति ख्यातः ख्यातिं गच्छेयमश्वर ॥ १२५

G1. 3. 4 M वरमन्यं वृणीष्व त्वं. — ^a) Ñ₂ (second time) यत्ते मनसि वर्तते (= 117^b).

120 B₃ om. 120 (cf. v. l. 119). G₄ repeats 120 after 121. — ^a) K Ñ₁ V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T_{2.4} M₄ यथाहं शोणितैर्दिग्धो; G₄ (second time) °हं शोणित-दिग्धाङ्गो (hypermetric). — ^c) T₄ दृश्यताम् (for नृत्य-ताम्). T_{1.2} G_{1.3.4} (both times). ⁵ M भक्तानां नृत्य-मानानां. — ^a) K₁ पुत्रत्वं मे; D₁ पुनर्जन्म (for पुत्रजन्म). T₁ G₅ तदा; T₂ G_{1.3.4} (both times) तव (for भव).

121 Some Mss. ins. भगवान्; some ईश्वर; some हर; some देव; some महादेव (for महेश्वर). — ^a) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T_{1.4} G₅ क्षमावन्तः (for युक्ताः). — ^b) K Ñ₂ V₁ B₂ D (except D₆) T_{2.4} -समाहिताः; V₂ -समन्विताः (for -परायणाः). — ^c) Ś₁ Ñ₁ V₃ B₃ D₆ नृत्येरंस् (for नृत्यन्ति). — After 121, Ñ₂ repeats 119^c and G₃ repeats 120. K V B D T_{1.4} G₅ ins. after 121: Ñ₂ after the repetition of 119^c;

1477* तृतीयं त्वमथो बाण वरं वर मनोगतम् ।

तद्विधास्यामि ते पुत्र सफलोऽस्तु भवानिह ॥

[Before line 1, some Mss. ins. भगवान्; some भव; some हर. — (L. 1) T₁ च वरं (for त्वमथो). K_{1.4} D_{1.3} वृणु (for वर). K₁ D₂ मनोगतम्; K₂ गमम् (for गतम्). Ñ₂ V_{1.3} B D₅ D₆ वरं वरय हृदयम् (for ^b). — (L. 2) Ñ₂ B₂ सफलं यत्त्वयेप्सितम् (for ^b).]

122 G₄ om. (hapl.) 122-123. Ś₁ om. (hapl.) 122. — ^a) K_{1.3.4} Ñ_{1.2} V_{1.2} B_{1.2} D_n D₅ D_{1-3.5} T_{1.2.4} G_{1.3} M₄ -ताडनजा; K₂ D₄ -तापभवा (for -पाटनजा). — ^b) B₃ D₆ रुजस् (for रुजा). K_{1.2.4} Ñ₂ V_{1.2} B_{1.2} D₅ D₁₋₅ T_{2.4} रुजा ती (K_{1.4} D₅ D₁ °जस्ती वा हि मेऽनघ; K₂

D_n व्यथा (K₂ पीडा) तीव्रा हि मेऽनघ; V₃ रुजस्ते सुरसत्तम. — ^c) K Ñ₂ V_{1.2} B_{1.2} D_n D₅ D₂₋₅ T_{2.4} G_{1.5} M₄ [अ]सौ; V₃ B₃ D₆ तास् (for सा). — ^a) K_{1.4} वचः (for भव). — After 122, D₅ T₁ G₅ ins. 1478*.

123 G₄ om. 123 (cf. v. l. 122). T₁ om. 123^{ab}. — ^b) K₄ रुक्ते (for रुजा). — ^c) K₁ सुक्षतं; K₂ D₄ सुक्षतं; D₁ सुरुपं (for अक्षतं). — For 123, Ś₁ Ñ₂ V₃ B₃ T₄ subst.: D₅ T₁ G₅ ins. after 122:

1478* चक्रपाटनजा घोरा रुजा ते सुरसत्तम ।

न भविष्यति गात्रेषु बलवांश्च भविष्यसि ॥

[(L. 1) Ñ₂ V₃ B₃ D₅ रुजस् (for रुजा). — (L. 2) V₃ B₃ D₅ भविष्यन्ति (for °ष्यति).]

124 ^b) Ś₁ गृह्णीष्व (for वृणीष्व). K₃ Ñ₂ B_{1.2} D_n D₅ D_{2.3.5} T₄ यदि; K₄ यच्च (for [अ]सुर). K_{1.2} D₄ शृणुष्व यदि काङ्क्षितम्; V_{1.2} वृणीष्व यदि काङ्क्षसि. — ^c) T₄ त्वद्य (for तात). — ^a) Ś₁ तथा (for ह्यहम्).

125 ^b) V₂ D₅ T₁ G₃ M प्रभो (for विभो). — ^c) K Ñ₂ V B D_n D₁₋₆ T_{1.4} ख्यातिं; D₅ ख्यातं; T₂ G_{1.3-5} M ह्येवं (for ख्यातः). Ś₁ महाकालेति चाप्येवं. — ^a) Ś₁ B₁ श्रीमान् (for ख्यातिं). Ś₁ ख्यातिः स्यान्मे महेश्वर; K Ñ₂ V B_{2.3} D T_{1.2.4} G₅ गच्छेयं शाश्वतीः समाः. — After 125, N (except Ś₁ Ñ₁) T_{1.4} G₅ M₄ ins.:

1479* वैशंपायन उवाच ।

एवं भविष्यतीत्याह देवो बाणं महाद्युतिः ।

दिव्यरूपोऽक्षतो गात्रैर्नीरुजस्त्वं ममाश्रयात् ॥

ममातिसर्गाद्वाण त्वं भव चैवाकुतोभयः ॥

[T_{1.4} G₅ om. the ref. M₄ om. line 1-2. — (L. 1) Bom. Poona eds. G(ed.) बाणं देवो महेश्वरः (for ^b). — (L. 2) K_{1.3} V₁ B₂ D₁ श्रुतगात्रो; K₂ D_n D₂ तैर्गात्रैर्; Ñ₂ तत्तदुर्; T₁ ते गात्रे (for तो गात्रैर्). — T₁ G₅ om. line 3.

महेश्वर उवाच ।

भूयोऽपि ते वरं दक्षि प्रख्यातबलपौरुष ।

तं तं वृणीष्व भद्रं ते यदिच्छसि महासुर ॥ १२६

बाण उवाच ।

वैरूप्यमङ्गजं किञ्चिन्मा भून्मे देवसत्तम ।

द्विबाहुत्वेऽपि मे देहो न विरूपो भवेद्भव ॥ १२७

ततोऽब्रवीन्महादेवो बाणं स्थितमथान्तिके ।

एवं भविष्यते बाण यच्चया समुदाहृतम् ॥ १२८

एतावदुक्त्वा भगवांस्त्रिनेत्रो गणसंवृतः ।

पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२९

C 10866
B 2. 126. 164
P 2. 126. 164

इति श्रीहरिवंशे द्वादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

— (L. 3) V₃ ममाभि- ; D₁ ममात्र (for 'ति-) .]

126 Some Mss. om. the ref. — ^a) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T_{1.4} G₅ ते पञ्चमं (for 'पि ते वरं) . — ^b) K₃ Ñ₁ V₂ D (except D_{3.6}) T₁ G_{1.3-5} M -पौरुषम् (for 'ष) . K_{1.2} D₄ प्रख्यातं बलपौरुषम् ; T₄ सदातिबलपौरुषम् . — For 116^{ab}, S₁ subst. :

1480* एवं भविष्यत्यवश्यं यं वरं त्वमिच्छसि ।

— ^c) B₃ D₆ G₃ M₁₋₃ तत्त्वं ; T₂ G_{1.4} तं ते (for तं तं) . K Ñ₁ V_{1.2} B_{1.2} D_n D_s D₁₋₅ T_{1.4} G₅ वरं व (K₃ T₄ एवं व ; G₅ पुनर्व) रय भद्रं ते . — ^d) Ñ₁ महाश्रयः (for 'सुर) . S₁ दाता ह्यसि तवेप्सितम् ; K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D_n D_s D₁₋₅ T_{1.4} G₅ यत्ते मनसि वर्तते ; V₃ B₃ D₆ मत्तो यदभिकाङ्क्षितम् .

127 ^a) S₁ अङ्गे यत् ; G₄ अङ्गके (for 'जं) . K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T₄ यन्मे (for किञ्चित्) . — ^b) Ñ₁ पश्यतः (for -सत्तम) . S₁ मा भून्मे त्वत्प्रसादजम् ; K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) T_{1.4} G₅ मा भूद्दे (K न मे दे) व तवाश्रयात् ; Bom. Poona eds. G(ed.) मा भूद्दे कदाचन . — B₃ om. 127^{ed} . — ^c) K Ñ₁ V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) द्विबाहुश्चापि मे देहो ; T₄ रपि देहो मे . — D_{n1} om. 127^d . — ^d) M₃ मम (for भव) . — N (except Ñ₁ D_{n1}) T_{1.4} Cal. ed. ins. after 127 : G₅ after 128^{ab} :

1481* हर उवाच ।

भविता सर्वमेतत्ते यथेच्छसि महासुर ।

भक्तस्त्वं मे न चादेयं भक्तानां विद्यते मम ॥

[(L. 1) T₁ एवं (for एतत्) . T₄ भविता सर्वदायं ते (for ^a) . — (L. 2) K₁ D₄ T₄ भवत्येवं (K₁ 'प) ; K₂ D₁ T₁ G₅ भवत्येवं ; K_{3.4} भव त्वं मे ; D₂ सदा त्वेवं ; D₃ भव त्वं च (for भक्तस्त्वं मे) . Ñ₂ V_{1.2} D_s यतः ; Cal. ed. स्तव (for मम) .]

128 Ñ₂ om. 128-129. S₁ om. 128. T₄ om. 128^{ab}.

Before 128, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. T₂ G_{1.3.4} M₄ read 128^{ab} twice. M₁₋₃ repeat 128^{ab} after 1482*. — ^a) M₄ (both times) तम् (for ततो) . K₁ महाबाहुर (for 'देवो) . — ^b) T_{1.2} G_{1.4} (last three second time) . ^c) M (second time) बाणं भक्तिपरायणम् ; T₂ G₁ M₄ (all first time) बाणं पतितमुत्तरे ; G_{3.4} (both first time) बाणं पतितमन्तिक (G₄ मुत्तम) म् . — T₂ G_{1.3.4} M₄ ins. after the repetition of 128^{ab} : M₁₋₃ after 128 :

1482* त्यज मूढां मतिं बाण मा मोहवशगो भव ।

While G₅ ins. 1481* after 128^{ab}. — T₁ G₅ om. 128^{ed}. — ^c) V₃ B₃ D_s D₆ ते भविता ; T₂ G_{1.3.4} M भवतु ते (for भविष्यते) . Bom. Poona eds. G(ed.) सर्वे (for बाण) .

129 Ñ₂ om. 129 (cf. v. l. 128) . Before 129, G₅ ins. वैशंपायनः . — ^a) B₁ इत्येवम् (for एतावद्) . V₃ B₃ D₆ एतावद्भगवानुक्त्वा . — ^c) V₃ D_s -देवानां (for -भूतानां) . — After 129, T_{1.2} G_{1.3-5} M ins. 1483*, T₂ G_{1.4} repeating it after the ref. of 113. 1.

COLOPHON om. in Ñ₂ D₂. T₃ G₂ missing. — *Mention of the Epic* : D_{s2} T₂. — *Mention of Khila* : V B D_{n2} D_{1.3} T₂. — *Sub-parvan* : D₃ पारिजात . — *Adhy. name* : K_{1.2} D₄ बाणयुद्धे वरप्रदानम् ; K_{3.4} Ñ₁ V B₃ D_n D_{3.5} बाणयुद्धम् ; B₁ D_s बाणवरलब्धिः ; B₂ बाणयुद्धे बाणवरलब्धिः ; D₁ बाणयुद्धे बाणवरदानम् ; D₆ बाणयुद्धे महेश्वरवरप्रदानम् ; T_{1.2} G_{1.3} भुजहानिबाणनृत्ते भवप्रसादेन बाणस्य गणेश्वरत्वप्राप्तिर्भुजद्वयस्वरूपप्राप्तिः ; M₄ बाणयुद्धे बाणवरप्रदानम् . — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K₃ D₁ 175 ; V_{2.3} D_{s2} 183 ; D₃ T₂ G₁ 200 ; D₄ 180 ; T₁ G₃ 263 ; T₄ 213 ; G₄ 267 ; G₅ 265 ; M₁₋₃ 227 ; M₄ 226. — *Śloka no.* : K₁ 32 ; D_{n1} 159 ; D_{s2} 132 ; D₃ 127 ; D₄ 66.

C 10875
B 2. 127. 9
P 2. 127. 9

वैशंपायन उवाच ।

ततो दृष्ट्वैव गरुडमनिरुद्धशरीरगाः ।

शररूपा महासर्पा वेष्टयित्वा तनुं स्थिताः ॥ १

113

☞ This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21) and also in G₂ (cf. v. l. 110. 21).

1 D₂ om. the ref. N T₄ ins. and T₂ G_{1.4} repeat after the ref.: T_{1.2} G_{1.3-5} M (T₂ G_{1.4} for the first time) ins. after 112. 129 :

1483* एवं वरान्बहुल्लब्ध्वा बाणः प्रीतमनाभवत् ।

[K₄ इति (for एवं). B_{2.3} D₃ बहुन्वरान् (by transp.); D₅ D₄ राजन्वहन्; T₂ G_{1.4} (all second time) बहुविधान्. T₄ प्राप्य (for लब्ध्वा). T₂ (first time) G_{3.4} (first time) एवं स च वराल्लब्ध्वा (for ^a). T₄ ययौ (for [अ]भवत्). T_{1.2} G₁ (last two first time). 3. 4 (first time). 5 M बाणः प्रीतोऽभवत्तदा; T₂ G_{1.4} (all second time) वरान्बाणो ययौ मुदा (for ^a).]

K_{1.2} Ñ_{2.3} V_{2.3} B Dn Ds D_{1.4.5} cont. :

1484* जगाम सह रुद्रेण महाकालत्वमागतः ।

[V₂ आजगाम स रुद्रेण (for ^a). D₅ (before corr.) -रुदत्वम् (for -काल^o).]

K_{1.2} Ñ_{2.3} V_{2.3} B Dn Ds D_{1.4.5} cont. : K_{3.4} Ñ₁ V₁ D_{2.3.6} T_{2.4} G_{1.4} cont. after 1483* : T₁ G_{3.5} M₁₋₃ G(ed.) ins. after the ref. :

1485* वासुदेवोऽपि बहुधा नारदं पर्यपृच्छत् ।

क्रानिरुद्धस्तु भगवान्संयतो नागबन्धनैः ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन स्नेहकिञ्च हि मे मनः ॥

अनिरुद्धे हृते वीरे क्षुभिता द्वारका पुरी ।

शीघ्रं तं मोक्षयिष्यामि यदर्थं वयमागताः ॥ [5]

अद्य तं नष्टशत्रुं वै द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ।

स प्रदेशस्तु भगवन्विदितस्तव सुवत ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदः प्रत्यभाषत ।

कन्यापुरे कुमारोऽसौ बद्धो नागैश्च माभव ॥

एतस्मिन्नन्तरे शीघ्रं चित्रलेखा ह्युपस्थिता । [10]

बाणस्योत्तमसत्त्वस्य दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ।

इदमन्तःपुरं देव प्रविशस्व यथासुखम् ॥

ततः प्रविष्टास्ते सर्वे अनिरुद्धस्य मोक्षणे ।

बलः सुपर्णः कृष्णश्च प्रद्युम्नो नारदस्तथा ॥

[(L. 1) K₁ D_{1.4} स ततो; K₂ सततं; Ñ₁ M₁₋₃ सहसा;

ते सर्वे सहसा देहात्तस्य निःसृत्य भोगिनः ।

क्षितिं सर्वेऽभ्यधावन्त प्रकृत्यावस्थिताः शराः ॥ २

दृष्टः स्पृष्टश्च कृष्णेन सोऽनिरुद्धो महात्मना ।

V_{1.3} B D₆ मधुहा (for बहुधा). D₅ Ñ₁ M₁₋₃ विवेशान्तःपुरं तदा; T₄ नारदं प्रत्युवाच ह (for ^b). — Ñ₁ om. lines 2-14. M₁₋₃ om. lines 2-10. V₁ om. lines 5-11. — (L. 5) Ñ₂ B₂ D₈ G₃ मोक्षयिष्यामो; D₁ मोक्षयिष्यामि (for मोक्ष^o). D₃ बद्धं पन्नगराशिभिः (for ^b). — (L. 6) K_{1.2} D₄ (marg. as above) नष्टसंज्ञं (for शत्रुं). — (L. 7) D₃ शोभने विदितस्तव (for ^b). — (L. 9) K_{3.4} V₃ D₅ D_{1.6} नागेन (for नागैश्च). T_{1.2.4} G_{1.3-5} नागैर्वद्धो म (T₄ बद्धो नागैर्म) हावलः (for ^b). — K Dn D₁₋₄ T_{2.4} G_{1.3.4} om. line 11. Ñ₂ repeats line 11 after 1486*. T₁ G₆ read line 11 after line 14. — (L. 11) Bom. Poona eds. G(ed.) -शर्वस्य (for -सत्त्वस्य). Ñ₂ (second time) दानवानां (for दैत्येन्द्रस्य). M_{1.3} हि धीमतः (for महात्मनः). T₁ G₅ दैत्येयस्य हि धीमतः (for ^b). — M₁₋₃ om. lines 12-14. D₃ om. lines 13-14. — (L. 13) D₁ मार्गणे (for मोक्षणे). — (L. 14) T_{1.2} G_{1.3-5} बलः कृष्णः सुपर्णश्च (for ^a).]

Ñ₂ M₄ cont. :

1486* वासुदेवोऽपि सहसा विवेशान्तःपुरे रिपोः ।

[M₄ [अ]न्तःपुरं.]

— ^a) Ñ₁ प्रत्यदृश्यत गरुडं. — ^b) Ś₁ खेऽनिरुद्धः; K_{3.4} V B Dn Ds D_{1-3.5.6} T_{1.2.4} G_{1.3-5} M_{2.4} येऽनि^o (for अनि^o). — ^c) B₁ महादंष्ट्रा (for सर्पा). — ^d) D₃ प्रयुतास्ते तनुस्थिताः.

2 ^a) V₃ B₃ D₆ सर्वे ते (by transp.). — ^c) Ś₁ corrupt; K Dn₂ D₁₋₅ T₁ G₃₋₅ क्षितिं समभिवर्तित्वा; Ñ₁ क्षितिं ते समगाहन्त; Ñ₂ V_{1.2} B₁ Ds T₂ G₁ क्षितिं समभिवर्तन्त; V₃ B_{2.3} D₆ क्षितिं समवगाहन्त; T₄ क्षितिं समभिवर्तित्वात्. — ^d) D₃ (marg.) ज्ञात्वा बाणं जितं रणे.

3 Before 3, K_{1.2} D_{1.4} ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) V₂ स (for च). — ^b) K_{1.3.4} Ñ₂ V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D_{1-3.5} T₄ G₃ महायज्ञाः; K₂ D₄ बलः; T₂ G_{1.4} मनाः (for त्मना). — T₄ om. 3°-5^d. — ^c) M₁₋₃ ततः (for स्थितः). T₂ G_{1.4} स्वस्थो (for भूत्वा). G₅ ततोऽनिरुद्धः प्रीतात्मा. — Ñ₃ D_{1.2} T_{1.3} G_{1.3.5} om. 3^d-5^d. D₃ om. 3^d-4^d. — ^d) V₁ ज्ञात्वा बाणं जितं रणे; V₂ ज्ञात्वा प्राञ्जलिरब्रवीत्.

स्थितः प्रीतमना भूत्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३

देवदेव सदा युद्धे जेता त्वमसि कस्तव ।

शक्तो वै प्रमुखे स्थातुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ४

भगवानुवाच ।

आरोह गरुडं तूर्णं गच्छाम द्वारकां पुरीम् ।

इत्युक्तः सोऽधिरुद्धस्तु सह दानवकन्यया ॥ ५

ततस्ते दीर्घमध्वानं प्रययुः पुरुषर्षभाः ।

आरुह्य गरुडं सर्वे जित्वा बाणं महासुरम् ॥ ६

ततोऽम्बरतलस्थास्ते वारुणीं दिशमाश्रिताः ।

वेलावनविचारिण्यो नानावर्णाः सहस्रशः ॥ ७

निशम्य बाणगावस्तु तासु चक्रे मनस्तदा ।

आस्थितो गरुडं देवः सर्वलोकादिरव्ययः ॥ ८

आह मां सत्यभामा च बाणगावो ममानय ।

यासां पीत्वा किल क्षीरं न जीर्यन्ति महासुराः ॥ ९

C 10918
B 2. 127. 48
P 2. 127. 48

4 Ñ₃ D_{1.2} T_{1.2.4} G_{1.3} om. 4 (cf. v. l. 3). V₁ om. 4-5. Before 4, Ñ₂ V_{2.3} B Ds D₆ ins. अनिरुद्ध उवाच. — ^a) V₃ G₅ M महा- (for सदा). — ^b) K_{3.4} V₂ Dn D_{1.5} केशव (for कस्तव). G₅ जयेत्त्वां को नु सत्तमम्; M जेतुं त्वां को नु सत्तम. — ^c) K_{3.4} Dn D₅ न शक्तः; G₅ शक्तो न (for शक्तो वै). S₁ शक्तः प्रमुखतः स्थातुं. — ^d) K_{1.2} Ñ_{1.2} V_{2.3} B Ds D_{4.6} शचीपतिः (for शतक्रतुः).

5 Ñ₃ D_{1.2} T_{1.2.4} G_{1.3} om. 5 (cf. v. l. 3). V₁ om. 5 (cf. v. l. 4). K D_{4.5} G₄ om. 5. D₃ reads 5 after App. No. 36. — ^a) S₁ D₃ आरोह (for आरोह). G₅ गरुडस् (for 'डं). — ^b) S₁ G₅ गच्छामो (for 'म). D₃ प्रति (for पुरीम्). — G₅ om. 5^{cd}. — ^c) Ñ₂ V_{2.3} B Dn Ds D_{3.6} एवमुक्तो (D₃ पुरतः सोऽनिरुद्धस्तु. — ^d) Ñ₂ N_{2.3} B₁ Dn Ds D₆ उषया सह कन्य (Dn भार्य) या. — After 5, S₁ ins.:

1487* गुरुभिः समनुज्ञातास्ततस्ते प्रययुस्तदा ।
While K Ñ₂ V_{2.3} B Dn Ds D₃₋₆ G_{1.5} ins. a passage given in App. I (No. 38) after 5; Ñ₃ D_{1.2} T_{1.2} G_{1.3} ins. it after 3^c; V₁ after 3; T₄ after 3^{ab}. On the other hand, M ins. after 5:

1488* चित्रलेखासमायुक्तो या प्रिया तस्य नित्यशः ।

6 After 6^{ab}, D₅ reads 7^{cd}. — ^a) M आस्थितो गरुडं देवं (M₄ वः). — ^d) K Ñ₂ V B Dn Ds₂ D₁₋₆ T_{1.2.4} G_{1.3-5} महौजसम्; Ñ₁ महामृधे (for 'सुरम्). Ds₁ जित्वा बाणं महौजसः; M सर्वलोकनमस्कृतः. — After 6, S₁ ins.:

1489* चक्रायुधो गृह्य तदानिरुद्धं

निघ्नं चक्रे बाणमुदीर्णचक्रम् ।

छित्त्वा तु बाणस्य स बाहुचक्रं

चक्रायुधो गृह्य तदानिरुद्धम् ।

पुरो महाबाणमुदीर्णचक्र-

निपातिते बाहुविशीर्णगात्रे ॥

7 ^a) K_{1.2} D₁ M तु (for ते). — ^b) K Ñ₂ V_{2.3} B Dn Ds₁ D₂₋₆ T_{1.2.4} G_{1.3-5} आस्थिताः; M ऐक्षत (for आश्रिताः). — After 7^{ab}, N (except S₁ Ñ₁) T_{1.2.4} G_{1.3-5} ins.:

1490* अपश्यन्त महात्मानो गावो दिव्यपयःप्रदाः ।

[D₃ दिव्या गास्ताः सहस्रशः (for ^b).]

— D₃ om. 7^{cd}. D₅ reads 7^{cd} after 6^{ab}. — ^c) S₁ एलावनचरीस्तत्र. — ^d) Ñ₁ M नानारूपाः (for 'वर्णाः). S₁ गदाग्रजम् (for सहस्रशः). V₃ B₃ D₆ (marg. as in text) बाणगाव उपस्थिताः. — After 7, N (except S₁ Ñ₁ D₃) T_{1.2.4} G_{1.3-5} ins.:

1491* अभिज्ञाय तदा रूपं कुम्भाण्डवचनश्रवात् ।

कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठस्तत्त्वतोऽर्थविशारदः ॥

[(L. 1) K D_{1.4} T₁ अविज्ञाय (K₂ D₁ 'तं); D₂ अभिज्ञातं; T₂ G₃ अवज्ञाय (for अभि). — (L. 2) T₂ तत्त्वबोध- (for तत्त्वतोऽर्थ-).]

8 ^a) S₁ lacuna for निशम्य. S₁ D₃ -गास्तास्तु; Ñ₂ -गास्तातः; D₆ -गावस्ता (for 'स्तु). — ^b) D₃ गन्तुं (for तासु). D₁ प्रभुस् (for मनस्). — ^c) K Ñ₂ V B D T_{1.2.4} G_{1.3-5} प्राह (for देवः). — ^d) K Ñ₂ V₁ B Dn Ds₂ D₁₋₅ T_{1.2.4} G_{1.3.4} स तु (for सर्व-). — After 8, N (except S₁ Ñ₁) T_{1.2.4} G_{1.3-5} ins.:

1492* श्रीभगवानुवाच ।

गरुड प्रयाहि तत्र त्वं यत्र बाणस्य गोधनम् ।

यासां पीत्वा किल क्षीरममृतत्वमवाप्नुयात् ॥

[K V Ds D₁₋₅ T₁ G₅ om.; D₆ T_{2.4} G_{1.3.4} कृष्ण (for श्रीभगवान्). — (L. 1) K₁ गरुडस्तत्र याहि त्वं; K₂ गरुड याहि तत्प्रस्थं; V₃ B D₆ गरुड त्वं याहि तत्र (for ^a). — After line 1, D₆ reads 9^{ab}. V₃ om. line 2. — (L. 2) T₁ G_{1.3.5} बाणः (for यासां). T₁ G_{3.4} अवाप्तवान् (for 'प्नुयात्). D₆ (marg.) न जीर्यन्ति महासुराः (= 9^d); G₅ अमरत्वमवाप्तवान् (for ^b).]

9 D₆ reads 9^{ab} after line 1 of 1492*. — ^a) Ñ₁ त्वां (for मां). M प्रोवाच गरुडं देवो. — ^d) M जीर्यन्ते (for 'न्ति). S₁ D₂ न जरां यान्ति मानवाः; Ñ₁ शाश्वतत्वमवाप्नुयात्. — Ñ₂ V₃ B_{2.3} Dn Ds D_{3.5.6} T₂ ins. after 9: Ñ₂ after 9^{ab};

C 10919
B 2. 127. 49
P 2. 127. 49

ता ममानय भद्रं ते यदि कार्यं न लुप्यते ।
अथ कार्यनिरोधः स्यान्नैव तासु मनः कृथाः ॥ १०
दृश्यन्ते गाव एतास्ता मां दृष्ट्वा वरुणालयम् ।
विशन्ति सहिताः सर्वाः कार्यमत्र विधीयताम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु गरुडः पक्षवातेन सागरम् ।
सोऽवगाढो हि सहसा वरुणालयमन्तिकात् ॥ १२
ततस्तु वारुणं सैन्यमभियातं सुदारुणम् ।

प्रमुखे वासुदेवस्य नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ १३
तेषामापततां संख्ये वारुणानां सहस्रशः ।
ते भग्नाः सहसा यान्ति तमेव वरुणालयम् ॥ १४
षष्टिं रथसहस्राणि षष्टिं रथशतानि च ।
वरुणेन प्रयुक्तानि दीप्तशस्त्राणि संयुगे ॥ १५
तद्वलं कृष्णवाणौघैर्दह्यमानं समन्ततः ।
भग्नं वरुणमाश्रित्य नैव स्थानमविन्दत ॥ १६

1493* विजराश्च जरां त्यक्त्वा भवन्ति किल जन्तवः ।

[Dn2 D5 ज्वरं (for जरां). N2 V3 B2. 3 Ds D3. 6 विज्व-
(D3 °ज) रा जरया त्यक्ता ; Dn1 विज्वराश्च ज्वरं त्यक्त्वा (for °).]

10 °) K N2 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 T1 G3 M3 आ-
नयस्व ; B3 V3 D6 T2. 4 G1. 4. 5 त्वमानय (for ममानय).
— °) K N2 V1. 2 B2 Dn Ds D1-5. 6 (marg. as in text)
T1. 2. 4 G1. 3-5 M3 धर्मो (for कार्यं). — °) K N2 V B D
T2. 4 G1. 3 अथ वा कार्यं (B2 D6 [inf. lin.] धर्म) लोपो वै ;
N1 T1 G4. 5 M3. 4 यदि वा कार्यलोपस्ते. — °) M1-3 न कुर्या-
स्तासु वै मनः. — After 10, K N2 V B D T4 ins. :

1494* इति मामब्रवीत्सत्या ताश्चैता विदिता मम ।

11 Before 11, some Mss. ins. गरुड उवाच. T1 om.
11^{ab}. — °) K1. 3. 4 N1. 2 V B D T4 G4 दृष्ट्वा मां (by
transp.); K2 दृष्टुमं ; T2 G1. 3. 5 M या दृष्ट्वा (M °ष्टा). K1
N3 V1. 3 B3 D6 T2 G1. 3. 5 M वरुणालये ; N2 मकरालयम्
(for वरुणा°). — °) K1. 3. 4 N1. 2 V B Dn Ds D2-5 T4
सहसा ; T1. 2 G1. 3-5 सलिलं (for सहिताः). V3 B3 D6
देव (for सर्वाः). K2 विशन्तु सहसा सर्वाः. — °) K1. 2
D3 तत्र ; T1. 2 G1. 3-5 एतद् (for अत्र).

12 °) Bom. Poona eds. G (ed.) इत्युक्त्वा चैव गरुडः.
— °) K1 N1 B1 पातेन (for वा°). S1 शोषयन् (for सागरम्).
— °) S1 सहसैवावगच्छन्तः ; K N2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds
D1-5 T1. 2. 4 G1. 3-6 विक्षोभयित्वा सहसा ; V3 B3 D6
सहसा क्षोभयित्वा च. — °) S1 अक्षयम् (for अन्तिकात्).
K N V B D T1. 2. 4 G1. 3-5 विवेश वरुणालयम्. — After
12, K N2. 3 B D T4 ins. :

1495* दृष्ट्वा जवेन गरुडं प्राप्तं वै वरुणालयम् ।

वारुणाश्च गणाः सर्वे विभ्रान्ताः प्राचलंस्तदा ॥

[V2 repeats line 2 after 14. — (L. 2) K4 वरुणस्य
(for वारुणाश्च). V3 B3 D6 सं- (for वि-). Ds1 प्राचलंस् (for
प्रा°). K1 N2 Ds1 (marg.) भयात् (for तदा).]

13 G3 om. 13^a-14^b. N2 om. 13. — °) N1 D2 उप-
यातं ; T1 अभिज्ञातुं (for °यातं). K V B D T4 सुदुर्जयम्

(for सुदारुणम्). — °) D3 प्रमुखं (for °खे). — K N1. 3
V B2. 3 Dn Ds D1-5 T1. 4 ins. after 13 : B1 D6 cont.
after 1497* :

1496* तद्युद्धमभवद्भोरं वारुणैः पन्नगारिणा ।

[K1. 2 D1. 4 ततो युद्धमभूद्भोरं (for °).]

While, B1 D6 ins. after 13 :

1497* ततस्तु तस्य प्रमुखे वासुदेवस्य धीमतः ।

14 G3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). D2 om. 14^{ab}. — °)
S1 वारुणानां ; T2 दारुं (for वारु°). — T1. 2 G1. 5 M ins.
after 14^{ab} : G4 cont. after 1499* :

1498* देहा विद्योतयन्ति स्म कृत्स्नं वै वरुणालयम् ।

चक्रेण भगवान्शौरिश्चकार कदंनं महत् ॥

T1 G5 M4 cont. ; K N V B D T4 G4 ins. after 14^{ab} :

1499* भग्नं बलमनाष्टुष्यं केशवेन महात्मना ।

— G4 om. 14^c-16^b. N1 om. 14^c. — °) S1 देहाः कृत्ताः
समायान्ति ; K N2 V B D T1 G1 ततस्ते प्रह (N2 B2 D5. 6
प्रह- ; V B1. 3 Dn Ds T4 G1 प्रदु- ; D3 स्थ द्रु) ता यान्ति.
— °) G5 M तमेव वरुणं किल. — After 14, V repeats
line 2 of 1495*.

15 G4 om. 15 (cf. v. l. 14). — °) V3 B2. 3 Ds1 D6
M2. 4 षष्टी (for षष्टि°). — °) V3 B2. 3 Ds1 D6 M2 षष्टी
(for षष्टि°). T1 षष्टिरथशतानि च. — °) V2. 3 D2. 6 T2 G1. 3
M4 वारुणानि (V3 °नां) (for वरुणेन). D3 प्रयुक्तेन (for
°क्तानि). K N V1. 3 B Dn Ds D1. 4. 5 T1. 4 G5 M1-3 वारु-
णानि प्रयुद्धा (K1. 2 B2 D1. 4 T4 च युद्धा ; T1 G5 प्रदीप्ता) नि.
— °) K3 दीप्तमस्त्राणि ; N2 प्रदीप्ता° (for दीप्तश°). — After
15, T1. 2 G1. 3. 5 M ins. :

1500* तान्ययुध्यन्त कृष्णेन प्रद्युम्नेन बलेन च ।

तानि सर्वाणि सहसा निजघान रणे हरिः ॥

[(L. 2) G1 शस्त्राणि (for सर्वाणि).]

16 G4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). K3. 4 V1 B2 D1-3. 6
T4 om. 16. — °) V3 T2 G1 अर्द्यमानं (for दह्य°). T2 G1

क्रुषिभिर्देवगन्धर्वैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
 संस्तूयमानो बहुधा वरुणः पर्यवस्थितः ॥ १७
 छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण वपुष्मता ।
 सलिलस्राविणा श्रेष्ठं चापमुद्यम्य विष्टितः ॥ १८
 अपां पतिरभिकुद्धः पुत्रपौत्रवलान्वितः ।
 आह्वयन्निव युद्धे स विस्फारितमहाधनुः ॥ १९
 स तु प्रध्मापयञ्छङ्गं वरुणः समधावत ।
 हरिं हर इव क्रोधाद्वाणजालैः समावृणोत् ॥ २०
 ततः प्रध्माय जलजं पाञ्चजन्यं महाबलः ।

वाणवर्षाकुलाः सर्वा दिशश्चक्रे जनार्दनः ॥ २१
 ततः शरैर्वैवहुधा वरुणः पीडितो रणे ।
 समयन्निव तदा कृष्णं वरुणः प्रत्ययुध्यत ॥ २२
 ततोऽस्त्रं वैष्णवं घोरमभिमन्त्र्याहवे स्थितः ।
 वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं प्रमुखे तस्य संस्थितः ॥ २३
 इदमस्त्रं महाघोरं वैष्णवं शत्रुमर्दनम् ।
 मयोद्यतं वधार्थं ते तिष्ठेदानीं स्थिरो भव ॥ २४
 ततस्तद्वरुणो देवो ह्यस्त्रं वैष्णवमुद्यतम् ।
 वारुणास्त्रेण संयोज्य ननाद स महाबलः ॥ २५

C 10940
B 2. 127. 68
P 2. 126. 68

सहस्रशः (for समन्ततः). — °) Ñ1 आवृत्य; T1 G1. 4. 5 M3
 आसाद्य (for आश्रित्य). — °) K1. 2 Ñ2. 3 V2. 3 B1. 3 Dn
 Ds D4. 6 त्राणम् (for स्थानम्). — K1. 2 Ñ2. 3 V2. 3 B1. 3
 Dn Ds D4. 6 T1 G4. 5 ins. after 16 : K3. 4 V1 B2 D1-3. 5
 T4 after 15 :

1501* तद्वलं बलिभिः शरैर्बलदेवजनार्दनैः ।
 प्रयुञ्जेनानिरुद्धेन गरुडेन च सर्वशः ।
 शरैर्विविधैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानं समन्ततः ॥
 ततो भग्नं बलं दृष्ट्वा कृष्णेनाह्निष्टकर्मणा ।
 वरुणस्त्वथ संकुद्धो निर्ययौ यत्र केशवः ॥ [5]

[K2 om. line 1. — (L. 1) K1 Ñ2 V3 B3 Dn D4. 6
 ततस्तु (for तद्वलं). D3 बलिनां (for भिः). T4 बलदेवो जघान
 ह (for °). — (L. 2) V3 B3 D6 स प्रयुञ्जानिरुद्धैस्तु (for
 °). — (L. 3) D3 विमलैस् (for विविधैस्). V1 युध्यमानं;
 V2 Dn D2 विध्यमानं (for वध्य°). V3 B1 D6 सहस्रशः
 (for समन्ततः). — (L. 4) K1. 2 D1. 4 तद्वग्नं स्वबलं दृष्ट्वा
 (for °). — (L. 5) V3 B3 D6 संभ्रान्तो (for संकुद्धो).]

17 °) K Ñ2. 3 V B D (except D3) T1. 2. 4 G1. 3-5
 M वरुणः प्रत्यदृश्यत.

18 °) V3 T2. 4 G1. 3-5 M2. 4 पाण्डुरेण (for पाण्डु°).
 — °) D1 श्रेष्ठश्च; D5 दिव्यं (for श्रेष्ठं). G3 सलिलं विश्रुतश्रेष्ठं
 (sic). — °) K Ñ1 Dn D1. 2. 4-6 G3 M4 विष्टितः; D3
 तिष्ठति (for विष्टितः).

19 G1 om. (hapl.) 19ab. — °) K1. 2 V B D1. 6
 T1. 2 G3. 4 M4 अतिः; Ñ2 T4 G5 अपि; D3 इति (for अभि-).
 — °) Ñ2 V1 B3 Ds1 T1. 2 G3. 5 M-समन्वितः (for-बलां°).
 — °) K Ñ2. 3 V1. 2 Dn Ds D1. 3-5 युद्धाय; T1. 2 G1. 3-5
 M युद्धेऽसुः (for युद्धे स). V3 B D6 T4 आह्वयामास युद्धाय;
 D2 यति च युद्धाय. — °) D6 विस्तारितः; T1. G1. 5 विस्फूर्जित-
 (for विस्फारित-).

20 T2 G1. 4. 5 M4 om. 20. — °) Ñ1 Ñ1. 2 V1. 3 B

Dn2 Ds2 प्राध्मापयच्. K2-4 D1. 4 प्रध्माय तं (for °पयच्).
 T1 G3 M1-3 ततः प्राध्मापयच्छङ्गं. — °) T1 G3 M1-3 om.
 (hapl.) 20b-21a. — °) K1 वरुणं (for °णः). Ñ1 B1
 वरुणः समयुध्यत. — D5 reads 20a-23b on marg. — °)
 K1. 2 Ñ2 D1. 4 कुद्धो (for क्रोधाद्). — °) K4 अथावृणोत्
 (for समा°).

21 °) T1 G3 M1-3 om. 21a (cf. v. l. 20). — °)
 K3. 4 Ñ2 V B2. 3 Dn1 Ds D1. 2. 5. 6 T4 प्रध्माप्य (for °य).
 Ñ1 D3 T2 G1. 4. 5 M4 ततः प्रध्मापयच्छ (D3 °प्य तं श)ङ्गं
 — °) K Ñ2. 3 V1. 2 B1. 2 D (except D6) T1. 2. 4 G1.
 3-5 M जनार्दनः (for महाबलः). — K1. 2 om. (hapl.)
 21cd. — °) Ñ1-वर्षान्विताः; Ñ2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds
 D1-4 T4-जालाकुलाः; D5-जालैर्दिशः; G5-वर्षाकुलं (for
 °कुलाः). — °) Ñ1 D5 T2 G3 ततश्च (for दिशश्च). K3. 4
 Ñ2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 T1. 2. 4 G1. 3-5 M महा-
 बलः (for जनार्दनः).

22 °) Ñ1 बहुभिः; K1. 3. 4 Ñ2 V B D T4 विमलैर्
 (for बहुधा). K2 ततः शरैर्हि विमलैर्. — °) Ñ1 पीडितोऽपि
 जलेश्वरः; D2 वरुणः परिपीडितः. — °) Ñ1 तत्समयन्निव रोषेण.
 — °) K2 V2 प्रत्यदृश्यत; V3 B3 D6 °योध्यत; T1. 2 G1. 3. 5
 °विध्यत (for °युध्यत).

23 °) Ñ1 वारुणं (for वैष्णवं). G5 समय्य (for घोरम्).
 — G1 om. (hapl.) 23cd. — °) K Ñ2. 3 V B D T4
 धीमतः; T1. 2 G3-5 M दंशितः (for संस्थितः).

24 °) Ñ1 महद्घोरं; D4 अहं घोरं; G5 M महारौद्रं (for
 °घोरं). — °) K Ñ2. 3 V1. 2 B1. 2 D (except D6) T4 G5 M2
 -सूदनम् (for -मर्दं). — °) Ñ1 Ñ2 G1 स्थितो (for स्थिरो).

25 °) Ñ1 तं वारुणं; K Ñ V2. 3 B3 D1. 3. 5. 6 T1 G3
 तं वरुणो; D2 तद्वैष्णवं; T2 G1 तद्धारुणो; Bom. Poona
 eds. ऽस्त्रं वरुणो (for तद्व). — °) Ñ1 Dn2 T1 उद्यतः; T2
 G1. 3-5 M उत्तमम् (for उद्यतम्). V3 B3 D2. 6 वैष्णवं (D2

C 10941
B 2. 127. 69
P 2. 127. 69

तस्यास्त्रवितता ह्यापो वरुणस्याभिनिःसृताः ।
वैष्णवास्त्रस्य शमने वर्तन्ते समितिजय ॥ २६
दहन्ते वारुणाः सर्वे ततोऽस्त्रे ज्वलिते पुनः ।
वैष्णवे तु महावीर्ये दिशो भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ २७
तांस्तु प्रज्वलतो दृष्ट्वा वरुणो वाक्यमब्रवीत् ।
स्मर तां प्रकृतिं पूर्वामव्यक्तां व्यक्तलक्षणाम् ।
तमो जहि महाभाग रजसा मुखसे कथम् ॥ २८
सत्त्वस्थो नित्यमासीस्त्वं योगीश्वर महामते ।

वरुणो) ह्यस्त्रमुद्यतम्. — ^a) K Ñ V B D T1.4 G1.4.5
विननाद; T2 G3 M3.4 ननाद सु. (for 'द स): Ś1 महास्वनः
(for 'बल:).

26 ^a) Ñ2 B2 D2.5 T1.4 G3 [अ]स्त्रे; D3 [अ]स्त्राद् (for
[अ]स्त्र-). — ^b) K Ñ2.3 V B Dn Ds2 D1-6 T4 विनिः-
सृताः; T2 G1.3.4 [अ]भिमन्त्रिताः (for 'निःसृताः). Ds1
वरुणास्त्रविनिःसृताः. — ^c) Ñ2 वैष्णवास्त्रेण (for 'स्त्रस्य). K1.3.
4 Ñ1 D1.5 समरे (for 'शमने). K2 वैष्णवास्त्रेण समरे; T1.2
G1.3-5 M 'स्त्रप्रशमने. — After 26, K Ñ2.3 V B D
T4 ins.:

1502* आपस्तु वारुणास्तत्र क्षिप्ताः क्षिप्ता ज्वलन्ति वै ।
[Dn2 वारुणीम् (for 'णास्). Ds1 जयन्ति (for 'ज्वलन्ति).]
While T1.2 G1.3-5 ins. after 26:

1503* ततश्चक्रं समादाय ज्वालामालासमाकुलम् ।
मोक्तुकामो जगन्नाथो वारुणे प्रत्यदृश्यत ॥
ततः प्रज्वलिताः सर्वे वारुणाश्चक्रतेजसा ।

[(L. 1) T4 -कुलं रणे; G1 -कुलं महत्; M1-3 -विभूषितम्
(for 'समाकुलम्). — (L. 2) T2.4 वारुणैः (for 'णे).]

27 T1.2 G1.3-5 M om. 27. — ^a) N (except Ś1
Ñ1) T4 तत्र (for 'सर्वे). — ^b) D3 सति (for 'पुनः). Ś1
ततोऽस्त्रं ज्वलितं पुनः. — Ś1 Ñ1 om. 27^{cd}.

28 Ñ2 om. 28^{ab}. — ^a) Ñ1 T1.2 G1.3-5 M प्रज्व-
लितान् (for 'लतो). Ś1 K V B D T4 अस्त्रं प्रज्व (K3.4 T4
तद्वलं ज्व-; Dn Ds ततोऽस्त्रं ज्व-; D2 ततस्तज्ज्व-; D5 तत्र
तज्ज्व)लितं दृष्ट्वा. — ^b) K V B D T4 कृष्णम् (for 'वाक्यम्).
— ^c) Ś1 स्मर स्वां; K1.2 D1 स्मर त्वं; K3.4 Ñ2 V1.2 Dn
D1-3.5 T4 स्मरस्व; V3 अथ त्वं (for 'स्मर तां). — ^e) Ś1
महादेव; Ñ3 V1 D3 'बाहो; D2 'राज; T1.2 G1.3-5 [अ]ङ्ग
भगवन्; M [ह]ह भगवन् (for 'महाभाग). — ^f) K Ñ2.3
V B Dn Ds D3-6 T4 तमसा (for 'रजसा). D1 तमसा
युध्यसे कथम्.

29 ^a) D5 सत्त्वस्थो (for 'सत्त्वस्थो). Ś1 सत्त्वस्थश्चिन्त मे

पञ्चभूताश्रयान्दोषानहंकारं च संत्यज ॥ २९
येयं ते वैष्णवी मूर्तिस्तस्या ज्येष्ठो ह्यहं तव ।
ज्येष्ठभावेन मान्यस्ते किं मां दग्धुमिहेच्छसि ॥ ३०
नाग्निर्विक्रमते ह्यग्नौ त्यज कोपं युधां वर ।
त्वयि न प्रभविष्यन्ति जगतः प्रभवो ह्यसि ॥ ३१
पूर्वं हि या त्वया सृष्टा प्रकृतिर्विकृतात्मिका ।
धर्मिणी बीजभावेन पूर्वधर्मसमाश्रिता ॥ ३२
आग्नेयं चैव सौम्यं च प्रकृत्यैवेदमादितः ।

नित्यं (sic); K4 स्वस्थो नित्यं ममासीर्थो. — ^b) Ś1 योगेश्वर;
V3 B3 D6 G5 M2.4 योगेश्वर (for 'योगी'). K1.2 D1.3.4
(marg. as in text) महातपाः; K3 नमोऽस्तु ते; Ñ1 महा-
त्मनः (for 'मते). — ^c) Ś1 सर्व- (for 'पञ्च-). T2 G1.4.5 M
-भूताश्रितान् (for 'श्रयान्). — ^d) K Ñ2.3 V1.2 B1.2 D
(except D6) T4 वर्जय (for 'संत्यज).

30 ^a) K1.2 D1 दृष्ट्वा तु; B3 येषां ते; D1.3 येषा तु;
T1 या सा ते; G1.3 या या ते; G5 यासौ ते (for 'येयं ते).
Ś1 या यान्ति वैष्णवीं मूर्तिं. — ^b) K4 [आ]द्यो यो; T2 तेजो
(for 'ज्येष्ठो). Ś1 तदा; V3 B1.3 Ds T4 विभो; D6 प्रभो
(for 'तव). — ^c) K Ñ2.3 V1.2 B1.2 Dn D1-5 T1.4 M4
मान्यं तु (M4 ते) (for 'मान्यस्ते). — ^d) Ś1 को (for 'किं).
K Ñ2.3 V1.2 B1 Dn D1-5 T1.4 किं मां त्वं (K1.2 D4 त्वं
मां) दग्धुमिच्छसि.

31 ^a) M4 विरुध्यते (for 'विक्रमते). Ś1 नाग्निर्विश्लेषय-
त्यग्निं; M1-3 'विरुध्यते ह्यग्निं. — ^b) T1.2 G1.3-5 कृपां
कुरु (for 'युधां वर). — ^c) D2 Bom. Poona eds. प्रभ-
विष्यामि (for 'व्यन्ति).

32 ^a) K1.2 D1.3.4 [प]षा (for 'या). — ^b) M4
विकृतिर (for 'प्र'). Ś1 विकृतिर्नियमात्मिका; Ñ2 D4 M3
प्रकृतिर्विकृता (M3 'क्रिया'त्मका; D1.3 'तात्मना; T1.4 G6
'तिश्च या; T2 G1.4 'तिस्तदा; G3 'तिस्तथा; M1.2.4 प्र-
(M4 वि)कृतिर्विक्रियात्मिका. — ^c) K4 धर्मिणां (for 'णी).
V1.2 वीर्य-; M1-3 जीव- (for 'बीज-). T1.2 G1.3-5 धर्मिणी
(T2 'का) पूर्विका तावत्. — ^d) K1 पूर्वभाव-; V1 B2 Dn3
D5 T4 'धर्म-; Dn1 'धर्म-; Ds D2 पूर्व धर्म-; D3 गुणधर्म- (for
पूर्व). Ś1 Ñ1 V3 B3 D6 पूर्वधर्म- (Ñ1 'र्म्य) च संश्रिता; K2
D4 पूर्वभावस (D1 'वं स)मास्थिता; K3 पूर्व धर्म- समास्थिता;
T1.2 G1.3-5 अपरा धर्मसंश्रिता; M पूर्वधर्मश्च संयुतः.

33 T4 om. 33-34. V2 om. 33^{ab}. — ^a) K Ñ2.3 V1
B1.2 Dn Ds D1.2.4.5.6 (marg.) T1 आग्नेयं वैष्णवं सौम्यं
(K2 'र्म्य); T2 G1.3.4 अम्मयीं (T2 'यां) दृष्टवान्सौम्यां; G5

त्वया सृष्टं जगदिदं स कथं मन्यसे मयि ॥ ३३
 अजेयः शाश्वतो नित्यं स्वयंभूतभावनः ।
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव भवानेव महाद्युते ॥ ३४
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं त्वयानघ नमोऽस्तु ते ।
 आदिकर्तासि लोकस्य त्वयैव बहुलीकृतम् ॥ ३५
 किं क्रीडसि महादेव बालः क्रीडनकैरिव ।
 न ह्यहं प्रकृतिद्वेषी नाहं प्रकृतिदूषकः ॥ ३६

प्रकृतिर्या विकारेषु वर्तते पुरुषोत्तम ।
 तस्या विकारशमने वर्तसे त्वं यथाविधि ॥ ३७
 विकारोऽसि विकाराणां विकारायतनेऽनघ ।
 तानधर्मविदो मन्दान्भवान्विकुरुते सदा ॥ ३८
 इयं हि प्रकृतिर्दोषैस्तमसा युज्यते सदा ।
 रजसा वापि संदुष्टा ततो मोहः प्रवर्तते ॥ ३९
 परावरजः सर्वज्ञ ऐश्वर्यविधिमास्थितः ।

C 10956
 B 2. 127. 84
 P 2. 127. 84

आद्यैर्थां सृष्टवान्सौम्यां; M आग्नेय्या चैव सौम्या च. — ^b) D₆ (marg.) प्राकृतम् (for प्रकृत्या). T₁. 2 G₁. 3-5 त्वम् (for [इ]दम्). N₁ V₃ B₃ D₆ सर्वं (for इदं). S₁ त्वयादृतं तदुभयं. — ^a) V₃ B₃ D₆ मुह्यसे (for मन्यसे). S₁ यदि (for मयि). K₁. 2. 4 N₂. 3 V₁. 2 B₁ D_n D_s D₁. 4. 5 स कथं (K₂ D₁ कथं त्वं) मयि वर्तसे; K₃ कथं मयि महाद्युते; B₂ D₂. 3 T₂ स कथं मयि मुह्यसे; T₁ G₁. 3-5 M स कथं मयि मुह्यसि.

34 T₁ om. 34 (cf. v. l. 33). — ^a) K₃ om. from अजेयः up to रक्ष मां (in 35^a). K₄ यज्ञेशः (for अजेयः). K₁. 2. 4 N₂. 3 V B D T₁. 2 G देवः (for नित्यं). — ^c) D₂ अक्षरश्च (for अव्ययश्च). K₁. 2 D₄ अजयं वा (D₄ रयं चा). क्षयं चैव; K₄ N₂. 3 V₁ D_n D_s D₁. 5 अक्षरं च क्षरं चैव; N₁ V₂ अक्षयं (V₂ रं) चाव्ययं चैव; B₁ अक्षरं चाव्ययश्चैव; D₃ अव्ययं चाक्षयं चैव. — ^a) K₁. 2 D₁. 3. 4 भावा (K₂ D₄ नाना) भावं; K₄ N₂. 3 V₁. 2 B₁. 2 D_n D_s D₂. 5 भावाभावौ (for भवानेव). V₃ T₁ G₁. 3. 5 महामते (for द्युते).

35 K₃ om. रक्ष मां (cf. v. l. 34). — ^a) T₁. 2 G₁. 4. 5 M त्वं रक्ष (for रक्ष मां). — ^a) S₁ तव (for त्वया). D₄ त्वया (for [अ]नघ). — ^c) G₄ हि; G₅ [आ]दि. (for [अ]सि). K N₂. 3 V B D B₁ लोकानां; N₁ योगस्य (for लोकस्य). — ^a) V₃ B₃ D_s D₃. 6 T₂. 4 [ए]तद्; T₁ G₁. 3-5 M [इ]दं (for [ए]व).

36 ^a) S₁ V₃ चिक्रीडसि; K₃ D₂ किं क्रीडसे; D_n D₃. 6 विक्रीडसे (D₃ ँसि) (for किं क्रीडसि). T₁. 2 G₁. 3. 5 M₁. 2. 4 मया देव (for महादेव). — ^c) Some Mss. [अ]यं (for [अ]हं).

37 ^a) K₂ [अ]तिकारेषु; K₃ [अ]धि; T₁ G₅ विकारेण (for रेपु). — ^b) K N V B D_n D_s D₁-3. 4 (marg.). 5. 6 T₄ वर्तते पुरुषर्षभ. — ^c) K₃ तस्माद् (for तस्या). D₃ [अ]धिकारः (for वि). D₁ शमनैर् (for ने). S₁ तस्याधिकारशमनं. — ^a) K B₁. 2 D_n D_s D₁-5 T₄ महाद्युते; N₂. 3 V₁. 2 मते; T₁ G₅ प्रभो; M₂ (inf. lin.) कथं विभो (for यथाविधि).

38 T₂ G₃ M read 38^{ab} twice. — ^a) K N₂. 3 V B D T₄ G₄ M (last four both times) विकारो वा (N₂

रोऽसि; D₃ रो हि); T₂ G₃ (both second time) अधिकारो (for विकारोऽसि). M₂ (inf. lin.) विकारेण (for रानां). T₁ G₅ यो विकारो विकारेण; T₂ G₃ (both first time) विकारो वा विकारेषु. — ^b) S₁ विकारो नाम मेऽनघ; K₁. 3 N₂. 3 V B D_n D_s D₂. 4. 6 T₄ विकाराय न तेऽनघ; D₃ रं यतते च यः; T₁ G₅ M₂ (inf. lin.) रानपि यो जयेत्; T₂ G₃ (both first time) तच्छान्त्यर्थं प्रवर्तसे; T₂ (second time) G₁. 3 (second time). 4 विक्रिया वापि दृश्यते; M (all first time) विकारा अपि येऽनघ; M (all second time) विक्रियावान्स दृश्यते. — ^c) K₄ वै धर्म (for अधर्म). V₂ मत्तान् (for मन्दान्). D₃ तमधर्मविदं मन्दं. — ^a) G₃ भवान्विकुरु तेजसा.

39 ^a) B₁ D_s इदं; M₃ इति (for इयं). K₂ B₁ D₃. 4 च (for हि). D₃ सहजैर्; G₅ प्रकृतैर् (for तिर). K₁ N₁ D₄ इयं प्रकृतिर्जैर्दोषैस्; K₃. 4 D_n T₂ इदं (T₂ ये च) प्रकृतिर्जैर्दोषैस्; D₁ इयं च प्राकृतैर्दोषैस्; G₁. 3. 4 ये तु (G₄ च) प्रकृतिर्जैर्दोषैस्; M₁. 2. 4 इतिप्रकृतिभिर्दोषैस्. — ^b) D₁ मुह्यते (for युज्यते). N₃ B₂. 3 D_s D₆ यदा (for सदा). K₁. 2 D_n D₄. 5 तमसा मुह्यते यदा; K₃ तमसा मुह्यतेऽनघ; T₂ G₁. 3. 5 युज्यन्ते तमसा सदा. — ^c) K₁. 2 B₂. 3 D_s D₃. 4 T₁ संस्पृष्टा; K₃ N₁ D_n संस्पृष्टं; K₄ N₂ V₁ B₁ D_s D₁. 5 T₄ संस्पृष्टा; V₂. 3 D₂ संस्पृष्टा; D₃ G₅ संस्पृष्टा; T₂ G₁. 3. 4 संतुष्टा (for संदुष्टा). — ^a) S₁ K N₁. 2 V B D T₄ तदा मोहः (S₁ हात्; D₁ हं) (for ततो मोहः). T₂ G₁. 3. 4 ततो मोहं भजन्ति ये.

40 ^a) K₃ ऐश्वर्यं; D_s धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). — ^b) K₁ पदम् (for विधिम्). V₁. 2 B₃ आश्रितः (for आस्थितः). K₂ D₄ आश्रयपदमास्थितः; D_s ऐश्वर्यं विधिमाश्रितः; D₃ T₂ G₁. 3. 5 M यं परमास्थितः. — ^c) K₂ D₄ तान् (for नः). T₁ G₅ त्वं हि स्रष्टा च नः सर्वान्. — ^a) T₁ G₅ अपि; T₂ M असि; G₁. 3. 4 अजः (for इव). — After 40, K N₂. 3 V B D T₄ ins. :

1504* वरुणेनैवमुक्तस्तु कृष्णो लोकपरायणः ।

भावज्ञः सर्वविद्भीरुस्ततः प्रीतमना ह्यभूत् ॥

[(L. 2) K₃. 4 T₄ सर्वविद् (for विद्). D₃ हारी; Bom.

C 10956
B 2. 127. 84
P 2. 127. 84

किं मोहयसि नः सर्वान्प्रजापतिरिव स्वयम् ॥ ४०
इत्येवमुक्तः प्रहसन्कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

गाः संप्रयच्छ मे देव शान्त्यर्थं भीमविक्रम ॥ ४१
वरुण उवाच ।

बाणेन सार्धं समयो मया देव पुरा कृतः ।

Poona eds. धीरस् (for वीरस्). Ds सममना (for प्रीत°).
D1 स्वयम् (for ह्यभूत्).]

41 Before 41, T1 G5 M ins. वैशंपायन उवाच. — °) S1 च हसन्; Bom. Poona eds. कृष्णस्तु (for प्रहसन्). — °) S1 प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत्; N1 T2 G1.3.4 M प्राञ्जलिर्वाक्यं; Bom. Poona eds. प्रहसन्वाक्य°. — G3 om. 41°d. Before 41°d, B2 G4 Bom. Poona eds. ins. श्रीकृष्ण उवाच. — °) K N1 D1-5 गावः; N2.3 V B D6 T1.2.4 G1.4 गास्त्वं; Dn गा वै (for गाः सं-). K N3 V1.2 B2 D T4 मे वीर; M देवेश (for मे देव). — °) T4 शान्त्यर्थं सर्वतोऽन्व. — After 41, K N2.3 V B D T4 ins.:

1505* इत्येवमुक्तः कृष्णेन वाक्यं वाक्यविशारदः ।
वरुणो ह्यब्रवीद्भूयः शृणु मे मधुसूदन ॥
[(L. 1) N2 V3 उक्ते (for उक्तः).]

42 S1 om. the ref. — °) D2 कृतो; T2 G3 पुरा (for मया). K1.2.4 N2.3 V1.2 B1.2 Dn Ds D1.3-5 T4 कृतः पुरा (by transp.); D2 पुरा मया; T2 G1.3.4 मया कृतः. — °) S1 स कथं (for कथं च). — °) S1 कार्यं (for कुर्यां). V3 B2.3 D6 वितथम् (for विफलम्). — After 42, K N2.3 V B D T1.4 G5 ins.:

1506* त्वमेव वेद सर्वस्य यथा समयभेदकः ।
चारित्रं दुष्यते तात न च सद्भिः प्रशस्यते ॥
धर्मभागीश्वरो नित्यं वर्ज्यते मधुसूदन ।
न च लोकानधामोति पापः समयभेदकः ॥
प्रसीद धर्मलोपश्च मा भून्मे मधुसूदन । [5]
न मां समयभेदेन योक्तुमर्हसि माधव ॥

[(L. 1) K V1 B1 D1.2.4.5 देव; D6 T4 वेत्ति (for वेद). T1 G5 त्वमेव वेत्ति सर्वज्ञ (for °). K2 यत्स्यात् (for यथा). N2 V2.3 B Ds -भेदतः; D6 -भेदिनः; T1 G5 -भेदनः (for °कः). — (L. 2) K2 चरित्रं; N2 V3 Ds D6 चारित्र्यं (for °त्रं). Dn तेन; D3 लोके (for तात). K4 विशिष्यते (for प्रशस्यते). — (L. 3) K3 D1-भागीश्वरो; N2.3 V B Ds D6 T4 G5 -भागैर्नरो; Dn -भागी नरो (for -भागीश्वरो). K4 B2 D2 वर्तते; N2 D6.6 (sup. lin.) वर्धते; Dn Ds वन्द्यते; D1 कथ्यते; D3 वर्धते (for वर्ज्यते). — (L. 4) K2 D4 तव (for न च). D6 लोकम् (for लोकान्). — D3 reads line 6 twice.]

43 °) V3 जीवनं च; B3 D6 जीवन्कथं (for °न्नाहं).

कथं च समयं कृत्वा कुर्यां विफलमन्यथा ॥ ४२
जीवन्नाहं प्रदास्यामि गावो वै वृषभेक्षण ।

हत्वा मां नय गावस्त्वमेष मे समयः कृतः ॥ ४३
वरुणेनैवमुक्तस्तु मुक्त्वा गा वै महायशाः ।
प्रहस्य वरुणं देवं मानयामास माधवः ।

— S1 om. 43°. — °) K2 N1 V2 Dn1 D1-4 G1.4 M गावो गो- N2 B1.3 Ds D6 गा एता (for गावो वै). — °) T1.2 G1.3-5 M3 गा वै (for गावस्). S1 हत्वा मां नय गा वै त्वम्; K1.2 D4 हत्वा मां गां नयस्वाद्य; K3.4 N2.3 V B Dn Ds D1-3.5.6 T4 हत्वा नयस्व मां गाव (N2 V2 Ds मां गा वै; V1 मां गास्त्वं; V3 B D6 मां गास्तु; D1 गां यास्त्वं; D2 मां गाश्च). — °) K3.4 V1 Dn D2.3.5 पुरा (for कृतः). — After 43, N1 ins. an addl. colophon mentioning adhy. name बाणयुद्धम्. — While K N2.3 V B D ins. after 43:

1507* एतच्च मे समाख्यातं समयं मधुसूदन ।
सत्यमेव महाबाहो न मिथ्या तु सुरेश्वर ॥
यद्येवाहमनुग्राह्यो रक्ष मां मधुसूदन ।
अथ वा गोषु निर्बन्धो हत्वा नय महाभुज ॥

[D3 read line 1 twice. — (L. 1) B3 om. up to समयं. D1 एवं तु (for एतच्च). D3 (both times) ते (for मे). V3 B1.2 D6 एष मे शतधा (V3 D6 तव चा) ख्यातः; D2 मयैष ते समाख्यातः (for °). N2 V B2 Ds D2.6 समयो (for °यं). — (L. 3) N2 V1.2 वा; V3 B D2.6 ते; Ds च (for [ए]व). K3 रक्षतां मधुसूदनः (for °). — (L. 4) D1 सोऽस्तु गोषु).]

While T2 (marg.) ins. after 43:

1508* संभावयामि धर्मज्ञं मत्तोऽर्भीष्टो भवानसि ।
सत्यं प्रभाषसे यत्त्वं तस्मान्महावभाविः ॥

On the other hand, T4 ins. after 43:

1509* इति विज्ञापितस्तेन कृष्णः परपुरंजयः ।
बाणवृत्तान्तमखिलं श्रावयित्वा तु पा * ने ॥
बाणासुरं पुरस्कृत्य दत्तं कृष्णाय गोधनम् ।
वरुणेन गृहीत्वा तु ययौ द्वारवतीं हरिः ॥ [5]
उपायाद्वारकां कृष्णः श्रीमान्गरुडवाहनः ।
अवसदृष्णिभिः सार्धं स्तूयमानः समागतैः ॥
एष ते बाणविषयः प्रोक्तस्ते जनमेजय ।
पृच्छतो भवतो राजर्षिः भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

44 From 44, the remaining portion of the work in T4 is missing. G1.4 om. 44°b. Before 44, some Mss. ins. वैशंपायन उवाच. — °) T1.2 G3.5 M गावो मुक्त्वा (for मुक्त्वा गा वै). K N2.3 V B D यदूनां वंशवर्धनः

प्रययौ द्वारकां चापि शक्राद्यैरमरैर्वृतः ॥ ४४
तत्र देवाः समरुतः ससाध्याः समितिंजय ।
अनुगच्छन्ति विश्वेशं सर्वभूतादिमव्ययम् ॥ ४५
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ ।

आयान्तमनुगच्छन्ति यशसा विजयेन च ॥ ४६
दूरादेव तु तां दृष्ट्वा द्वारकां द्वारमालिनीम् ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं चक्रे चक्रगदाधरः ॥ ४७
देवानुयात्रनिर्घोषं पाञ्चजन्यस्य निस्रनम् ।

C 10980
B 2, 127, 107
P 2, 127, 107

— $\tilde{N}_1$ subst. for 44^{ab} :

1510* एवमुक्तोऽथ बाणस्य गावो मुक्त्वा महायशः ।
While K $\tilde{N}_2, 3$ V B D ins. after 44^{ab} :

1511* अभेद्यं समयं मत्वा न्यस्तवादो गवां प्रति ।
[K1 $\tilde{N}_2$ V2 D1 कृत्वा (for मत्वा).]

— For 44^{cd}, K $\tilde{N}$ V B D T1, 2 G1, 3-5 M4 Bom. Poona eds. subst. :

1512* संप्रहस्य ततो वाक्यं व्याजहारार्थकोविदः ।
[T1 G1, 3-5 M4 पुनर् (for ततो). B1 [अ]त्म- (for [अ]र्थ-).]

While M1-3 subst for 44^{cd} :

1513* मानयन्वरुणं देवो गा बाणस्य व्यमुञ्चत ।
K $\tilde{N}_2, 3$ V B D Bom. Poona eds. cont. after 1512* :

1514* तस्मान्मुक्तोऽसि यद्येवं बाणेन समयः कृतः ।
प्रसूतैर्मधुरैर्वाक्यैस्तत्त्वार्थमनुभाषितैः ॥
कथं पापं करिष्यामि वरुण त्वय्यहं प्रभो ।
गच्छ मुक्तोऽसि वरुण सत्यसंधोऽस्तु नो भवान् ।
त्वत्प्रियार्थं मया मुक्ता बाणगावो न संशयः ॥ [5]
ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ।
अर्धमादाय वरुणः केशवं प्रत्यपूजयत् ॥
केशवोऽर्धं तदा गृह्य वरुणाद्यदुनन्दनः ।
बलं पूजयते देवः कुशली च समाहितः ॥
वरुणायाभयं दत्त्वा वासुदेवः प्रतापवान् । [10]

[(L. 1) K3 यस्मान् (for त°). — (L. 2) K4 B1 D3 प्रश्रितैर् (for प्रसू°). K1 D1 अव-; B1 अथ (for अनु°). V1 -भाषिभिः; Dn1 भाषितः (for तैः). Dn2 तत्त्वार्थमनुभाषितः; D3 ततस्तत्त्वार्थभाषितैः (for °). — (L. 3) V3 D3 D6 विभो (for प्रभो). — D3 om. (hapl.) from सत्यसंधो (in line 4) up to वरुणः (in line 7). — (L. 7) V2 B1 अर्धम् (for अर्धम्). — (L. 8) D3, 6 सैर् (for सैर्). — (L. 9) Bom. Poona eds. चापूजयद् (for पूजयते). $\tilde{N}_2$ कुशलं च; D3 कुलाचार- (for कुशली च). — (L. 10) V1 वरुणस्य (for वरुणाया).]

On the other hand, T1, 2 G1, 3-5 M4 cont. after 1512* :

1515* त्वदर्थं धेनवो मुक्ता बाणस्य तु दुरात्मनः ।
इत्युक्त्वा वरुणं देवो गा बाणस्य विमुञ्चत ॥
[M4 om. line 1. — (L. 2) M4 मानयन् (for इत्युक्त्वा).
T2 G1 शरणं (for वरुणं). G1 बाणस्य च (for गा बाणस्य).]

— For 44^{ef}, N (except $\tilde{S}_1$) T1, 2 G1, 3-5 M subst. :

1516* द्वारकां प्रस्थितो देवः शचीपतिसहायवान् ।
[G3 om. (hapl.) from देवः up to तत्र (in 45^a). K $\tilde{N}_2, 3$ V B D T1 शौरिः (for देवः). T1, 2 G1, 4, 5 M सरित्पति- (for शचीपति-).]

45 T4 missing (cf. v. l. 44). G3 om. up to तत्र (in 45^a) (cf. v. l. 44). — ° $\tilde{S}_1$ B1 ततो (for तत्र). T1, 2 G1, 3-5 M सगन्धर्वाः (for समरुतः). — ° T1 G3, 5 M साध्याश्च; T2 G1, 4 सिद्धाश्च (for ससाध्याः). K $\tilde{N}_2, 3$ V B D ससाध्याः सिद्धचारणाः. — After 45^{ab}, K $\tilde{N}_1, 3$ V B D (except D1) T2 ins. :

1517* गन्धर्वाप्सरसश्चैव किंनराश्चान्तरिक्षगाः ।
[V B [अ]न्तरिक्षगाः; D3 [अ]प्सरोगणाः (for अन्तरिक्षगाः).]
While, T1 G1, 3-5 M ins. after 45^{ab} :

1518* ऋषयो नारदमुखा वसिष्ठाद्यास्तपोधनाः ।
— D1 om. 45^c-46^b. — ° K $\tilde{N}_2, 3$ V1, 2 B Dn Ds D2-4, 6 भूतेशं; D5 गोविन्दं (for विश्वेशं). $\tilde{N}_1$ अनुगच्छन्त देवेशं; V3 अनुगृह्यन्ति भूतेशं. — ° $\tilde{N}_2$ -भूतेशम् (for -भूतादिम्).

46 T4 missing (cf. v. l. 44). D1 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). D5 om. 46^{ab}. — ° K $\tilde{N}_2, 3$ V B Dn Ds D2-4, 6 अश्विनौ यक्षराक्षसाः. — After 46^{ab}, K $\tilde{N}_2, 3$ V B Dn Ds D2-4, 6 ins. :

1519* विद्याधरगणाश्चैव ये चान्ये सिद्धचारणाः ।
— ° K $\tilde{N}_2, 3$ V B Dn Ds D1-4, 6 T1 G3, 5 गच्छन्तम् (for आया°). — ° B1 Ds D1, 2 विनयेन (for विज°).
— After 46, K $\tilde{N}_2, 3$ V B D ins. :

1520* नारदश्च महाभागः प्रस्थितो द्वारकां प्रति ।
तुष्टो बाणजयं दृष्ट्वा वरुणं च कृतप्रियम् ॥
कैलासशिखरप्रख्यैर्नीलग्रीवधरैश्च तैः ।

[(L. 2) K3, 4 $\tilde{N}_2$ V1 Dn D2, 5 कलिप्रियः (for कृतप्रियम्).
— (L. 3) K3, 4 Dn शुभैः; D3 गृहैः (for च तैः). K2 $\tilde{N}_2$ B2 प्रासादैर्नीलकन्धरैः; V3 B1, 3 D5 प्रासादैः कन्दरैश्च तैः (B1 °ः शुभैः).]

47 T4 missing (cf. v. l. 44). — ° K B1 Dn Ds D1-5 दूरान्निशम्य (K2 D2 °रीक्ष्य; D1 °शास्य) मधुहा. — ° K4 -पालिनीम्; V2 -वासि°; T2 G1, 3, 4 M -मालि° (for -मालि°). — D1 om. (hapl.) 47^d-48^a. — After 47, $\tilde{S}_1$ K $\tilde{N}_2, 3$ V B Dn Ds D2-6 ins. :

C 10980
B 2. 127. 107
P 2. 127. 107

श्रुत्वा द्वावती सर्वा प्रहर्षमतुलं गता ॥ ४८

वैनतेयसमासीनं नीलाञ्जनचयोपमम् ।

अवन्दन्यादवाः कृष्णं श्रिया परमया युतम् ॥ ४९

ऋषिभिर्देवगन्धर्वैश्चारणैश्च समन्ततः ।

संस्तूयमानो गोविन्दो द्वारकोपरि विष्ठितः ॥ ५०

तदाश्चर्यमपश्यन्त दाशार्हगणसत्तमाः ।

1521* संज्ञां प्रयच्छते देवो द्वारकापुरवासिनाम् ।

While T1. 2 G1. 3-5 M ins. after 47 :

1522* तेनाध्मातो महाशङ्खः पूरयामास रोदसी ।

48 T4 missing (cf. v. l. 44). D1 om. 48^a (cf. v. l. 47). — ^a) K1. 2 D4 देवागमननिर्घोषं; K3. 4 Ñ2 V B1 Dn Ds D2. 5 देवानुयानं. — ^a) G5 सर्वे (for सर्वा). G3 Bom. Poona eds. श्रुत्वा द्वावतीं सर्वे. — ^a) Ñ1 Ds1 D1. 4 G3 M1. 3 गताः; T1 G5 ययौ (for गता). — K Ñ2. 3 V B2. 3 D ins. after 48 : B1 after the first occurrence of 49 :

1523* पूर्णकुम्भैश्च लाजैश्च बहुविन्यस्तविस्तैः ।

द्वारोपशोभितां कृत्वा सर्वां द्वारवतीं पुरीम् ।

सुष्ठिष्टरथ्यां सुश्रीकां कृतरत्नोपशोभिताम् ॥

विप्राश्चार्धं समादाय तथैव कुलनैगमाः ।

जयशब्दैश्च विविधैः पूजयन्ति स्म माधवम् ॥ [5]

[(L. 1) V3 B2 Dn Ds1 D2. 3. 6 पुष्पैश्च बहुविस्तैः (for ^b). — (L. 2) V3 B3 D6 सर्वा कृत्वा (by transp.); D6 द्वावती. K3 पुरम् (for पुरीम्). — (L. 3) V3 संसृष्ट-; B1. 3 Dn2 D6 संसृष्ट-; B2 सुसृष्ट- (for सुष्ठिष्ट-). Ñ2 -रथ्यां (for -रथ्यां). K1. 3. 4 Ñ2 V1. 2 D1-3 कृतरक्षोपशोभिताम्; V3 B Ds D5. 6 बहुरत्नो (D5 °क्षो) पं; Dn कृतरक्षां सुं (for ^b). — (L. 4) D1. 3 तथैव कुलजाङ्गनाः (for ^b). — (L. 5) D1 पूजोपहारैर्विविधैः (for ^a).]

49 T4 missing (cf. v. l. 44). K2 D4 om. 49. B1 reads 49 for the first time before 1523*, repeating it here. — ^a) Ñ1. 2 D3 वैनतेये (for °य-). V3 B3 D6 G1. 4. 5 समारूढं (for °सीनं). K1 D5 वैनतेये तमासीनं; K3. 4 V1 B1 (first time). 2 Dn Ds D2 °यस्थमासीनं; B1 (second time) T1. 2 G3 M °यं समारूढं. — ^b) Ś1 V3 B3 चयप्रभम्; D6 समप्रभम् (for चयोपमम्). T1. 2 G1. 3-5 M बलदेवसमन्वितम्. — ^a) B1 (second time) अन्वयुर्; T1 G1. 3-5 M ननन्दुर् (for अवन्दन्). Ś1 सर्वे (for कृष्णं). K1 वेदान्तस्तवसंघुष्टं; K3. 4 Dn D1 वदन्तस्ते तदा कृष्णं; Ñ2. 3 V B1 (first time). 2. 3 Ds D2. 5. 6 T2 ववन्दिरे तदा कृष्णं; D3 ववन्दुस्तं तदा कृष्णं. — After

वाणं जित्वा महादेवमायान्तं पुरुषोत्तमम् ॥ ५१

द्वारकावासिनां वाचश्चरन्ति बहुधा तदा ।

प्राप्ते कृष्णे महाभागे सात्वतानां महारथे ॥ ५२

धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो येषां नो जगतः पतिः ।

रक्षिता चापि गोप्ता च दीर्घबाहुर्जनार्दनः ॥ ५३

वैनतेयं समारूढ्य वाणं जित्वा सुदुर्जयम् ।

49, K Ñ2. 3 V B D ins. :

1524* त्रयोऽनुपूर्व्या वर्णाश्च पूजयन्ति महाबलम् ।

अनन्तं केशिहन्तारं श्रेष्ठिपूर्वाश्च श्रेणयः ॥

[(L. 1) D1 स्त्रियो लपूर्वरूपाश्च (for ^a). Ñ2 स्म माधवम् (for महाबलम्). — (L. 2) Ñ2 V2 B3 D6 अर्चन्ति; B1. 2 आगतं (for अनन्तं). D6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठि-). K1 Ñ2 V1. 3 B1 D1-3 श्रेष्ठिपूर्वा (V3 D1 श्रेष्ठं पूर्व-; D2 श्रेष्ठपूर्वा; D3 श्रेणिपूर्वा) निवासिनः; B2 श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् (for ^b).]

50 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^a) K Ñ V B D T1. 2 G1. 3-5 M स्तूयते (Ñ1 संस्तूय; D3 स्तूयते; T1 G1. 3-5 M संवृतः) पुण्डरीकाक्षो. — ^a) T1. 2 G1. 3-5 M संस्थितः (for विष्ठितः). K Ñ2. 3 V B D द्वारकोपवने स्थि (V2 D1 °नस्थि) तः.

51 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^a) Ñ1 अदृश्यन्त; T1. 2 G1. 3-5 M अवैक्षन्त (for अपश्यन्त). — ^b) K1. 2 D1. 4 दाशार्हेण च संगताः. — After 51^{ab}, K Ñ2. 3 V B D ins. :

1525* प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णं महाभुजम् ।

[V3 B3 D6 महाबलम् (for °भुजम्).]

— ^a) V3 B3 D6 T1 G1. 4. 5 M3. 4 तदा; M1. 2 ततो (for महा-).

52 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) K2 D4 स्फुरन्ति (for च°). — ^a) Ds1 काले (for कृष्णे). — ^a) K Ñ V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 यादवानां (for सात्वतानां). — After 52, K Ñ2. 3 V B D T2 ins. :

1526* गत्वा च दूरमध्वानं सुपर्णो द्रुतमागतः ।

[D1 त्वया (for गत्वा). K1. 2 D3. 4 सु- (for च). V3 B Dn D6 सुपर्णेनागतो द्रुतम् (for ^b).]

53 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) V B2. 3 D6 T1 G1. 3-5 M1-3 जगती- (for जगतः). D5 पिता (for पतिः). Ñ1 येषां नो जगतीश्वरः. — ^a) K Ñ2. 3 V B D [ए] व; Ñ1 M [अ] भि-; T2 G1. 4 [अ] नु- (for [अ] पि). — ^a) G5 दिव्य- (for दीर्घ-). K1. 2 Ñ2. 3 V B Ds D2-4. 6 महाबलः; K3. 4 Dn D1. 6 महाभुजः; Ñ1 महारथः (for जनार्दनः).

54 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^a) Dn G1 M1-3 वैनतेये (for °यं). — ^b) K Ñ V B D T1 G5 जित्वा वाणं

द्वारकाप्रवेशः]

विष्णुपर्व

[113. 60

प्राप्तेऽयं पुण्डरीकाक्षो मनांस्याह्लादयन्निव ॥ ५४
 एवं कथयतामेव द्वारकावासिनां तदा ।
 वासुदेवगृहं देवा विविशुस्ते महारथाः ॥ ५५
 तानि तेषां विमानानि दिवि संचरतां तदा ।
 स्थितान्येव प्रदृश्यन्ते नानारूपाणि सर्वशः ॥ ५६
 सिंहर्षभमृगैर्नागैर्वाजिसारसवर्हिणैः ।

भासन्ति तानि दृश्यन्ते विमानानि सहस्रशः ॥ ५७
 एते रुद्रास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 साध्या देवास्तथान्ये चाप्यवन्दंस्तान्यथाक्रमम् ॥ ५८
 अहो वै महदाश्चर्यं वासुदेवस्य संश्रयात् ।
 प्राप्यते यदिहास्माभिरिति वाचश्चरन्ति हि ॥ ५९
 ततश्चन्दनचूर्णैश्च पुष्पवर्षैश्च सर्वशः ।

C 11006
B 2, 127, 132
P 2, 127, 132

(by transp.). — ^a) K D₃₋₅ ह्लादयन् (for [आ]ह्ला°). Ś1
 ह्लादितानि मनांसि च ; T1. 2 G1. 3-5 M मनो नो ह्लादयन्निव .

55 T4 missing (cf. v. l. 44). G1 om. 55-66. — ^a)
 T1 G5 तेषां ; T2 G3 M राजन् (for एव). — ^b) N1 -वासि-
 नस् (for नां). — ^c) K3. 4 D5 वसुदेव- (for वा°). Poona
 ed. -गृहे (for -गृहं). K4 चैव ; Ds1 देव (for देवा).
 — ^d) N1 B3 D2. 6 महाप्रभाः ; T1. 2 G3-5 M महर्द्धिमत् (for
 महारथाः). Ś1 विविशुः सपरिच्छदाः . — After 55, K N2. 3
 V B Dn Ds D2-6 ins. :

1527* अवतीर्य सुपर्णां वासुदेवो बलस्तदा ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च गृहान्प्रविशुस्तदा ॥

56 T4 missing (cf. v. l. 44). G1 om. 56 (cf. v. l.
 55). — ^a) K N2. 3 V B D ततो देव- (for तानि तेषां).
 — ^b) K N2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 संचरन्ति दिवं तदा .
 — ^c) V3 B3 D6 T1. 2 G3-5 M व्यदृश्यन्त (for प्रदृश्यन्ते).
 K N2. 3 V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1-5 अवस्थितान्यदृश्यन्त .
 — ^d) Ds G5 सर्वतः (for शः).

57 T4 missing (cf. v. l. 44). G1 om. 57 (cf. v. l.
 55). — ^a) K N1. 2 V B D T1 G3-5 M1 हंसर्षभ- (for
 सिंह°). B3 वाजि- (for नागैर्). — ^b) Ś1 -वर्हिभिः ; K4 D1.
 2. 5 -वर्हणैः ; G4 -वर्हिणः (for णैः). — ^c) N2. 3 V1. 3 B
 Ds2 D6 T1. 2 G3-5 M [अ]दृश्यन्त (for दृश्यन्ते). — ^d) G3
 च सर्वशः (for सहस्रशः). — After 57, K N2. 3 V B D ins. :

1528* अथ कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं कुमारान्स्तान्सहस्रशः ।
 प्रद्युम्नादीन्समस्तांस्तु श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥

[D3 om. line 1.—(L. 2) K2 D6 सहस्रांश्च (D6 °स्तु)
 (for समस्तांस्तु).]

— After the above, D1 reads line 9 of 1529*.

58 T4 missing (cf. v. l. 44). G1 om. 58 (cf. v. l.
 55). — ^a) Ś1 V3 B3 चान्ये (by transp.). V1 साध्या देव-
 गणाश्चान्ये . — ^d) K N2. 3 V B D वन्दध्वं च ; T2 G3. 4
 M1-3 मरुतश्च ; M4 ववन्दुश्च (for [अ]प्यवन्दंस्तान्). T1 G5
 विविशुस्तेऽप्यनुक्रमात् . — After 58, K N2. 3 V B D
 ins. :

1529* सहस्राक्षं महाभागं दानवानां भयंकरम् ।
 वन्दध्वं सहिताः शर्कं सगर्णं नागवाहनम् ॥
 ससर्षयो महाभागा मत्प्रियार्थमिहागताः ।
 ऋषयश्च महात्मानो वन्दध्वं च यथासुखम् ॥ [5]
 एते चक्रधराश्चैव एतान्वन्दत सर्वशः ।
 सागराश्च हृदाश्चैव मत्प्रियार्थमिहागताः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव वन्दध्वं च यथाक्रमम् ॥
 वासुकिप्रमुखाश्चैव नागा वै सुमहाबलाः ।
 गावश्च मत्प्रियार्थं वै वन्दध्वं च यथाक्रमम् ॥
 ज्योतींषि सह नक्षत्रैर्यक्षराक्षसकिन्नरैः । [10]
 आगता मत्प्रियार्थं वै वन्दध्वं च यथाक्रमम् ॥
 वासुदेववचः श्रुत्वा कुमाराः प्रणताः स्थिताः ।
 यथाक्रमेण सर्वेषां देवतानां महात्मनाम् ॥
 सर्वान्दिवौकसो दृष्ट्वा पौरा विस्मयमागताः ।
 पूजार्थमथ संभारान्प्रगृह्य द्रुतमागताः ॥ [15]

[(L. 1) D5 महाबाहुं (for भागं). D2 (inf. lin. as
 above) क्षयंकरम् (for भयं). — (L. 2) D2 सह (for नाग-) .
 — (L. 3) B2. 3 D6 (marg. as above) भृग्वक्त्रिसमाश्रिताः ;
 D1 वन्दध्वं च यथाक्रमम् (for °). — V3 om. (hapl.) lines
 4-6. — (L. 4) K1 तान् (for the second च). K1. 4
 N2. 3 V1. 2 B D3. 6 यथाक्रमम् (for सुखम्). — B3 om.
 (hapl.) lines 5-9. — (L. 5) D1 वन्दन्ति (for °त). N2
 Ds D6 तान्वन्दन्त सर्वशः (for °). — K3 om. (hapl.) from
 मिहागताः (in line 6) up to मत्प्रियार्थं (in line 9). — (L.
 7) K1. 2 D4 om. (hapl.) from वन्दध्वं up to प्रमुखाश्चैव
 (in line 8). Ds2 वन्दयध्वं (for वन्दध्वं च). — D1 reads
 line 9 after 1528* . — (L. 9) Dn1 Ds1 मत्प्रियार्थं
 (for °र्थ). Ds2 वन्दयध्वं (for वन्दध्वं च). — K2 D3 om.
 (hapl.) lines 10-11. — (L. 10) B2 -पन्नगैः ; D2 -किन्नराः
 (for °रैः). — (L. 11) Ds2 वन्दयध्वं (for वन्दध्वं च).
 — (L. 13) K1 सर्वासां (for सर्वेषां). K2. 4 D2. 4 देवानां च ;
 B3 Ds1 दैवतानां (for देव°). — (L. 15) K3. 4 V1 Dn D6
 अर्थ- ; N2 अनु- ; D1 उप- (for अथ).]

59 T4 missing (cf. v. l. 44). G1 om. 59 (cf. v. l.
 55). — ^a) Ś1 चरन्ति तम् ; K1. 2. 4 N2 V B Dn Ds
 D2. 5. 6 न्युत ; T1. 2 G3-5 ऽभवन्नुणाम् (for चरन्ति हि).

C 11006
B 2. 127 133
P 2. 127. 133

किरन्ति पौराः सर्वास्तान्पूजयन्तो दिवौकसः ॥ ६०
लाजैः प्रणामैर्धूपैश्च वाग्बुद्धिनियतास्तथा ।
द्वारकावासिनः सर्वे पूजयन्ति दिवौकसः ॥ ६१
आहुकं वसुदेवं च साम्बं च यदुनन्दनम् ।
सात्यकिं चोलमुकं चैव विपृथुं च महाबलम् ॥ ६२
एतान्परिव्रज्य तदा मूर्ध्नि चाग्राय वीर्यवान् ।
अन्धकं च शुभाक्षं च ततो वचनमब्रवीत् ॥ ६३

60 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 60 (cf. v. l. 55). — ^a) K₂₋₄ V₁ D₅ T₁ G₃ -पूणैश् (for -चूणैश्). — ^b) K $\tilde{N}$ _{2.3} V_{1.2} B D₅ D₁₋₆ पुष्पगन्धैश्; $\tilde{N}$ ₁ V₃ गन्धपुष्पैश्; D_n G₄ पुष्पैर्गन्धैश्; T₁ G₃ M_{1.3.4} पुष्पमाल्यैश् (for °वर्षैश्) — V₂ om. 60^{ad}. — ^d) $\tilde{S}$ ₁ मूर्तिमन्तो; K₁ पूजयंश्च; G₅ °यन्ति (for °यन्तो).

61 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 61 (cf. v. l. 55). $\tilde{S}$ ₁ D₁ om. (hapl.). 61. K₂ transp. 61 and 62. — ^a) K_{1.2} D₄ लाजैः प्रियतमैर्धूपैः. — ^b) K₁ वाग्भिर्वि-; K₂ बलिभिर्; T₂ G₃ स्वबुद्धि- (for वाग्बुद्धि-). D_n -नियमैस् (for -नियतास्). $\tilde{N}$ ₁ V_{2.3} B₃ D_{3.6} T_{1.2} G₅ तदा; D₅ स्थिताः (for तथा). — ^d) $\tilde{N}$ ₁ पूजयन्तो (for °न्ति).

62 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 62 (cf. v. l. 55). M₄ om. 62-64. K₂ transp. 61 and 62. — ^b) $\tilde{S}$ ₁ -सत्तमम् (for -नन्दनम्). K₃ साम्बं च मधुसूदनम्. — G₃ om. (hapl.) 62^c-64^b. — ^c) K_{2.3} सात्यकं; $\tilde{N}$ ₁ M_{1.3} सत्यकं; T₂ सत्यकिं (for सा°). V₃ [उ]न्मुखं; D₅ [उ]ल्लुखं (for °कं). — ^d) T_{1.2} G_{4.5} M₁₋₃ पृथुश्रियम् (for महाबलम्). $\tilde{S}$ ₁ विशठं च महारथम्. — After 62, K $\tilde{N}$ _{2.3} V B D ins.:

1530* अक्रूरं च महाभागं तथा निषधमेव च ।

[K_{1.2} $\tilde{N}$ ₂ V B D_{n2} D₅ D_{2-4.6} निशठम्; D₁ निशितम् (for निषधम्).]

63 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 63 (cf. v. l. 55). G₃ M₄ om. 63 (cf. v. l. 62). — ^a) K₁ D₄ एतान्वै (D₄ °न्स) संपरिव्रज्य; K₂ M₂ एतान्समं (M₂ °न्स तु) परिव्रज्य. — ^b) V_{2.3} B₃ D₆ T₁ G₅ M₁₋₃ [उ]पाग्राय (for चा°). K V₁ B_{1.2} D (except D₅) वासवः; $\tilde{N}$ ₂ सर्वशः (for वीर्यवान्). — K V₁ B₂ D_n D₅ D_{1.3-5} ins. after 63^{ab}; V₂ B₁ T₂ G_{4.5} after 63; D₂ after the repetition of 64^{ab}:

1531* अथ शक्रो महाभागः समक्षं यदुमण्डले ।
स्तुवन्तं केशिहन्तारं तत्रोवाचोत्तरं वचः ॥

वासवः सात्वतान्सर्वानेष वो यदुनन्दनः ।

योजयित्वा रणे चैव यशसा पौरुषेण च ॥ ६४

महादेवस्य मिषतो गुहस्य च तथैव च ।

एष बाणं रणे जित्वा द्वारकां पुनरागतः ॥ ६५

सहस्रबाहोर्बाहूनां कृत्वा क्षयमनुत्तमम् ।

स्थापयित्वा द्विबाहुत्वे प्राप्तोऽयं स्वपुरीं हरिः ॥ ६६

यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मनः ।

[(L. 1) D₁ समस्तं यदुमण्डलम् (for °). — (L. 2) K₄ स्तुवंस्तु; D_n स्तुवते; D₄ स्तुवन्तं (for स्तुवन्तं).]

— K $\tilde{N}$ ₃ V₁ B₂ D_n D₅ D_{1.3-5} om. 63^{cd}. — ^c) $\tilde{N}$ _{1.2} V_{2.3} B_{1.3} D_{2.6} समामध्ये (for शुभाक्षं च). — ^d) $\tilde{N}$ _{1.2} V_{2.3} B_{1.3} D_{2.6} T_{1.2} G_{4.5} M₁₋₃ तदो (T_{1.2} G_{4.5} M₁₋₃ तानु)वाच शुभं वचः.

64 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 64 (cf. v. l. 55). M₄ om. 64; G₃ om. 64^{ab} (for both, cf. v. l. 62). D₂ reads 64^{ab} twice. — ^a) $\tilde{S}$ ₁ महेन्द्रः (for वासवः). T₁ श्रेष्ठान्; G_{4.5} श्रेष्ठः (for सर्वान्). K_{1.2} D₄ सात्त्विकः सत्त्ववानेष; K_{3.4} V_{1.2} B_{1.2} D_n D₅ D_{1.2} (second time). 3. 5 T₂ सात्वतः सा (K_{3.4} V₂ D₃ स) त्वतामेष (D_n °तामेव; D₁ T₂ °तां श्रेष्ठः). — ^b) K_{1.2} D₄ सत्यं वै; K_{3.4} V_{1.2} D₅ D₂ (second time). 3. 5 सर्वेषां; G_{4.5} केशवो (for एष वो). $\tilde{S}$ ₁ D₂ (first time) यदुपुंगवसंनिधौ; $\tilde{N}$ ₁ अथ वा यदुपुंगवः; B_{1.2} सर्वार्थो (B₂ °न्नो) यदुपुंगवः; D_n D₁ T₂ सर्वेषां (T₂ केशवो) यदुनन्दनम्. — After the repetition of 64^{ab}, D₂ ins. 1531*. — ^c) K_{3.4} $\tilde{N}$ ₂ V_{1.2} D_n D₅ T₂ मोक्षयित्वा (for योज°). V₃ B_{2.3} D₅ D₆ T₁ G₃₋₅ M₁₋₃ क्षणेनैव (for रणे चैव). $\tilde{S}$ ₁ एष कृष्णः क्षणाद्वत्वा; K_{1.2} D_{1.4} मोक्षयित्वा रणे बाणं (K₁ वैष; D₁ चैषां); D₂ योधयित्वा क्षणेनैव. — ^d) V₁ विक्रमेण (for पौरुषेण). — After 64, T_{1.2} G₃₋₅ M₁₋₃ ins.:

1532* रमयत्यतितेजस्वी दिवीव च दिवौकसः ॥

65 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 65 (cf. v. l. 55). — ^b) $\tilde{S}$ ₁ कुमारस्य (for गुहस्य च). K $\tilde{N}$ _{2.3} V B D T_{1.2} G_{3.5} M₂ महात्मनः; G₄ M_{1.3.4} तथा विभुः (for तथैव च). — ^c) $\tilde{S}$ ₁ बाणो विद्धो रणे शूरो (sic).

66 T₄ missing (cf. v. l. 44). G₁ om. 66 (cf. v. l. 55). — ^b) K₁ $\tilde{N}$ ₃ V B D_n D₅ D_{1.3.5.6} व्ययम्; K_{2.3} $\tilde{N}$ _{1.2} D₄ द्वयम् (for क्ष°). K₄ कृत्वाव्ययमनुत्तमम्; T_{1.2} G₃₋₅ M कृत्वा व्यसनमुत्तमम्. — ^c) K_{1.2} D₄ द्विबाहुत्वे; K₃ T_{1.2} G₃₋₅ त्वं (for °त्वे). — ^d) $\tilde{S}$ ₁ स्वां (for स्व-). $\tilde{N}$ V_{1.3} B₂ D₅ D₆ T_{1.2} G₃₋₅ M -पुरं (for -पुरीं).

तदप्यवसितं कृत्स्नं नष्टशोका वयं कृताः ॥ ६७

पिबन्तो मधुमाध्वीकं रंस्यामः प्रीतिसंयुताः ।

कालो यास्यत्यविरतं विषयेष्वेव सज्जताम् ॥ ६८

बाहूनां संश्रयात्सर्वे वयमस्य महात्मनः ।

प्रनष्टशोका रंस्यामः सर्वे एवामराः सुखम् ॥ ६९

एवमुक्त्वा परिष्वज्य कृष्णं कमललोचनम् ।

पुरंदरो दिवं यातः सर्वामरगणैर्वृतः ।

द्वारकां प्राप्य कृष्णस्तु रेमे यदुगणैर्वृतः ॥ ७०

C 11021
B 2. 127. 148
P 2. 127. 148

67 T₄ missing (cf. v. l. 44). — ^b) K₃ मानुषेण (for °षेण). — ^c) K_{1.2.4} Ñ₂ V_{1.2} B₁ Dn Ds D_{1.2.4.5} कार्यं (for कृत्स्नं). S₁ तत्संपूर्णं कृतं कार्यं; D₃ यदुपासितकार्यं नो. — ^d) V₂ गताः (for कृताः).

68 T₄ missing (cf. v. l. 44). — ^a) K Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn Ds D₁₋₅ पिबतां (Dn₁ °न्तां) (for °न्तो). — ^b) Ñ₁ रंस्याथ; V₃ D₆ रमध्वं (for रंस्यामः). K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D₁₋₅ भवतां (Ñ₂ रमध्वं; D₂ रमतां) प्रीतिपूर्वकम्; B₃ रमध्वं प्रीतिसंयुताः; T₁ G_{4.5} रमध्वं प्रीतिसंयुतम्. — ^c) K_{1.2} D₄ वै नाशं (for [अ]विरतं). S₁ सुखं यास्यति वः कालो. — ^d) S₁ प्रसज्जताम्; V₂ च मज्जं; B₃ [ए]व मज्जं; D_{1.3} [अ]पि सज्जं; T₁ G_{3.5} [अ]नुषज्यं; T₂ G₄ [अ]नुरज्यं; G₁ [अ]नुरज्जं (for [ए]व सज्जं).

69 T₄ missing (cf. v. l. 44). — ^c) S₁ विनष्ट- (for प्रनष्ट-). T₂ G_{1.3} M रंस्यामहे नष्टशोका. — ^d) K₁ Ñ₂ V_{1.2} D_{1.4} स्वर्गं (for सर्वं). K₃ Ñ₃ यथा; K₄ सुराः (for [अ]मराः).

70 T₄ missing (cf. v. l. 44). — For 70^{ab}, K Ñ_{1.2} V B D subst.:

1533* एवं स्तुत्वा सहस्राक्षः केशवं दानवान्तकम् ।

आपृच्छ्य तं महाभागः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥

ततः पुनः परिष्वज्य कृष्णं लोकनमस्कृतम् ।

[Ñ₁ om. lines 1-2. Ñ₂ om. line 1. — (L. 1) K_{1.3} D₄ केशवं दैत्यनाशनम् (for °). — V₁ om. lines 2-3. — (L. 2) K₂ Ñ₂ B_{1.3} Dn₁ Ds महाभागं (for °गः). V₃ आपृच्छतं महाभागं; Dn₂ Ds₂ आपृच्छतं महाभागं; Ds₁ आपृज्य तं महाभागं; D₂ आपृच्छत महाभाग (for °). Ñ₂ युतः (for वृतः). — (L. 3) D₂ पुनः (for ततः). Ñ₁ पुनः पुनः पुरस्कृत्य (for °).]

While T_{1.2} G_{1.3-5} M subst. for 70^{ab}:

1534* इत्युक्त्वा यादवान्सर्वान्कृष्णं संपूज्य वासवः ।
— V₁ om. 70^{cd}. — ^c) S₁ पुरं (दिवं). — ^d) S₁ -बलैः सह; T_{1.2} G_{1.3-5} M -गणैः सह (for -गणैर्वृतः). K Ñ_{2.3} V_{2.3} B D सह देवम (V₂ सर्वैर्म-; V₃ D₆ दिव्यैर्म-; B_{1.3} Dn Ds D₃ देवैर्म-) रुद्रैः. — After 70^{cd}, T₂ G_{1.3.4} ins. an addl. colophon [Adhy. name : G₃ बाणासुरजयानन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्रवेशे इन्द्रादिसकलदेवतानुयात्रा. — Adhy. no. : G₃ 264; G₄ 268].

T₂ G_{1.3.4} cont. after the addl. colophon : K Ñ_{2.3} V_{2.3} B D T₁ G₆ ins. after 70^{cd} : V₁ cont. after 1534*:

1535* ऋषयश्च महात्मानो जयाशीर्भिर्महौजसम् ।

यथागतं पुनर्याता यक्षराक्षसकिंनराः ॥

पुरंदरे दिवं याते पद्मनाभो महाबलः ।

अपृच्छत महाभागः सर्वान्कुशलमव्ययम् ॥

ततः किलकिलाशब्दं निर्वमन्तः सहस्रशः । [5]

गच्छन्ति कौमुदीं द्रष्टुं सोऽनघः प्रियया सह ॥

[Before line 1, T₂ G_{1.3.4} ins. वैशंपायनः. V₁ om. lines 1-3. B₃ reads line 1-2 twice. — (L. 1) D₁ महाभागा (for °त्मानो). V₃ B₃ (both times) D₆ T₁ G_{1.5} महौजसः (for °जसाम्). — (L. 2) K_{1.2} D₄ यथागताः (for °तं). — (L. 3) B₂ वासुदेवो (for पद्मनाभो). — (L. 4) D₂ महाभागान् (for °भागः). K_{1.3} V₃ B₂ D_{4.6} अव्ययः (for °यम्). — (L. 5) V_{2.3} B₃ Ds₂ D₆ -शब्दैर् (for -शब्दं). Ñ₂ V B₃ Ds निर्वावन्तः (for निर्वमन्तः). D₃ समन्ततः (for सहस्रशः). — (L. 6) K₁ D₄ अनघाः; V₁ तेऽनघं; V_{2.3} B D_{1.2} तेऽनघाः; D₃ अनाघाः; D₆ देवश्च; D₆ (marg.) तनयाः (for सोऽनघः). K₄ D₅ प्रीयते (for प्रियया). K₃ सोऽनघः प्रीयते महान्; Dn °घः प्रीयते सदा; Ds यो (Ds₂ सो) -सन्धः प्रीयते सदा (for °).]

— D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} om. (hapl.) 70^{ef}. — ^c) B₁ स (for तु). Ñ₁ द्वारकां च ततः प्राप्नो. — ^d) K Ñ_{2.3} V B D (D₆ om.) सह (for वृतः). M रेमे वृष्णि कुलोद्भवः. — After 70, S₁ K Ñ₂ V B D M₄ ins.:

1536* विविधान्सर्वकामार्थान्श्रिया परमया युतः ।

[S₁ संग्रामपृथिवी सर्वा; Ñ₂ V₃ B D₆ विविधैः स (B₂ °धान्स-) र्वकामार्थैः; M₄ शशास पृथिवीं सर्वा (for °).]

— K_{3.4} Ñ₂ V B Dn Ds D₂₋₅ ins. an addl. colophon after the above; D₆ T₂ G₁ ins. it after 1535* [Mention of the Epic : Ds₂. — Mention of Khila : K V B Dn Ds₁ D₃₋₅. — Adhy. name : K_{3.4} Ñ₂ V₃ B₃ Dn Ds D₂₋₆ बाणयुद्धम्; V_{1.2} B_{1.2} बाणयुद्धे द्वारवतीप्रवेशः; T₂ G₁ बाणासुरजयानन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्रवेशे इन्द्रादिसकलदेवतानुयात्रा. — Adhy. no. : K₃ (marg.) 176; V_{2.3} Ds₂ 184; Dn D₄ 181; D₃ 201; G₁ 266. — Śloka no. : K₁ 82; Dn₁ 151; Ds₂ 153; D₃ 43; D₄ 152]. — K_{3.4} Ñ₂ V B Dn Ds D₂₋₅ T₂ G₁ ins. after the addl.

113. 71]

हरिवंशे

[विष्णुपर्व

C 11044
B 2. 128. 23
P 2. 128. 23

एवमेवोऽवतीर्णो वै पृथिव्यां पृथिवीपते ।
विष्णुर्यदुकुलश्रेष्ठो वासुदेवेति विश्रुतः ॥ ७१
एतैश्च कारणैः श्रीमान्वसुदेवकुले प्रभुः ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७२
निवृत्ते नारदप्रश्ने मयोक्तं ते समासतः ।
उक्तास्ते विस्तराः सर्वे पूर्वं ये जनमेजय ॥ ७३
विष्णोस्तु माधुरे कल्पे यत्र ते संशयो महान् ।
वासुदेवगतिश्चैव सा मया समुदाहृता ॥ ७४

colophon ; K1. 2 D1 after 1536* ; T1 G3-5 after 70^{cd},
an addl. passage given in app. I (No. 37).

71 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) K1 Ñ1 V3
B1. 3 Dn2 Ds2 D4. 5 G1. 4 पृथिवीं (for °न्यां). K2 पृथ्वीं
पृथ्वीयते विभुः ; K3 पृथिवीं पृथिवीपतौ ; D2 कार्यार्थं पृथिवी-
तले. — ^c) Ñ2 B2 D6 -कुले (for -कुल-). V3 B3 D6
-जातो (for -श्रेष्ठो). — ^d) V3 B3 D6 T1. 2 G1. 3-5 M इति
श्रुतः (for [इ]ति विश्रुतः).

72 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) K1 -कुल- (for
-कुले). V1 विभुः (for प्रभुः). — ^c) B1 (marg.) D2
जज्ञे (for जातो). Ś1 गोविन्दो ; D3 देवार्थं (for देवक्यां).
— ^d) V1 यथा (for यन्मां). M4 अनु- (for परि-).

73 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^a) K2 D2. 4 भारते
(for नारद-). — ^b) K1. 2 D1. 4 मयोक्तं तु ; K3. 4 Ñ V1. 2
B1. 2 Dn Ds D2. 3. 5 यन्मयोक्तं ; T2 G1. 3. 4 M मया प्रोक्तः
(G3 M °क्तं) (for मयोक्तं ते). — ^c) Ś1 K Ñ V B D M4
श्रुतास् (for उक्तास्). — ^d) Ś1 पूर्वं मे ; K Ñ1 V1. 2 B1. 2
D (except D6) G1 ये पूर्वं (by transp.) ; T1 G5 पूर्वं ये.

74 T4 missing (cf. v. l. 44). D2 om. 74^{cd}. — ^d)
Ś1 Ñ1 या (for सा).

75 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^a) K3. 4 Ñ1 V3
B1 Dn D2. 3. 5 आश्चर्यं (for °र्यश्च). Bom. Poona eds.
G(ed.) [अ]न्यद्वै (for [अ]न्योऽस्ति). — ^b) G1. 4 विष्णुश्च
(for कृष्णश्च). Ś1 कृष्णाश्चर्यस्य संनिधौ ; V3 B3 D6 T1 G3
(inf. lin. as in text). 5 आश्चर्यं विद्धि केशवः ; D2 कृष्णस्या-
श्चर्यसंनिधेः.

76 T4 missing (cf. v. l. 44). K2 D4 om. 76. — ^a)
K1 Ñ1 D1 एषैव ; K3. 4 D5 एष वै ; B1 स एष ; T1. 2 G1.
3-5 M अयं हि (for स एष). V1. 2 धन्यानां (for धनिनां).
Ñ2 V3 B2. 3 Ds D6 एषैव (V3 B3 D6 स एष ; B2 स एव)
धन्यो धन्यानां ; Dn एष वै धनिनां धन्यो. — After 76^a,
K1 reads 82^a. — ^b) V2 T1 G1. 3-5 धनकृद् (for धन्य°).

आश्चर्यश्चैव नान्योऽस्ति कृष्णश्चाश्चर्यसंनिधिः ।
सर्वेष्वाश्चर्यकल्पेषु नास्त्याश्चर्यमवैष्णवम् ॥ ७५
स एव धन्यो धनिनां धन्यकृद्द्वयभावनः ।
देवेष्वपि सदित्येषु नास्ति धन्यतरोऽच्युतात् ॥ ७६
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ मरुतस्तथा ।
गगनं भूर्दिशश्चैव सलिलं ज्योतिरेव च ॥ ७७
एष धाता विधाता च संहर्ता काल एव च ।
सत्यं धर्मस्तपश्चैव ब्रह्म चैव सनातनम् ।

D2 विश्व- (for धन्य-). — ^d) T1. 2 G1. 4. 5 M1-3 धन्यतमो
(for °तरो).

77 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) Ś1 चाश्विनौ
(for अं). D5 वरुणस् (for मरुतम्). — ^c) D1 दिवश्च
(for दिशश्च). — After 77, T1. 2 G1. 3-5 M2-4 ins. :

1537* सर्वमेतज्जगद्धाता विष्णुरेव न चापरः ।

[M3. 4 चराचरम् (for न चापरः).]

78 T4 missing (cf. v. l. 44). — ^b) K Ñ V1. 2 B2
Dn D1. 3-5 संहर्ता चैव नित्यशः (Ñ1 एव तु) ; T1. 2 G1. 3-5
M °र्ता चायमेव तु. — ^d) T1 G3 M1. 4 ब्रह्मा (for ब्रह्म).
Ñ3 Dn1 पितामहः (for सनातनम्). K1. 3. 4 Ñ2 V B
Dn2 Ds D1-3. 5 ब्रह्मा चैव पितामहः ; K2 D4 दमश्चैव
पितामहः. — Ś1 Ñ2 B1. 2 D2. 4. 5 ins. after 78^{cd} : Dn
Ds after 78 :

1538* अनन्तश्चैव नागानां रुद्राणां शंकरः स्मृतः ।

जङ्गमाजङ्गमं चैव जगन्नायणोद्धवम् ।

एतस्माच्च जगत्सर्वं प्रसूयत जनार्दनात् ॥

[Ś1 एषोऽनन्तश्च नागानां (for °). B1. 2 रुद्राणां चैव शंकरः ;
Ds °णां शंकरस्य सः (for °). — (L. 2) Ś1 स्थावरं जङ्गमं
चैव. — (L. 3) Ś1 जनाधिप (for °र्दनात्).]

— ^c) K2 जगत्यां (for °च्च). K1 तद्विद्धि ; K3. 4 Ñ1 B1 Ds
D4. 5 T1 G3 M1-3 देवेशो (for °शस्). — ^d) K1 नमस्कुरुत
भारत. — Ś1 K Ñ V B D1-3 ins. after 78 : Dn Ds
cont. after 1538* :

1539* पूज्यश्च सततं सर्वदेवैरेष सनातनः ।

[Ś1 लोके ; V3 D6 देवः (for सर्वैर्). K2 V3 D4. 6 सर्वैर्
(for देवैर्). Ś1 अपि ; K3 V3 D6 एव (for एष).]

While D6 T1. 2 G1. 3-5 M ins. after 78 :

1540* पूज्योऽयं देवदेवेशः पूज्यैरपि सवासवैः ।

इज्यश्च देवदेवेशस्तं नमस्कुरु भारत ॥

आदिकर्ता च भोक्ता च भूतादिर्भूतिरेव च ।

हरिवंशोपसंहारः]

विष्णुपर्व

[113. 81

जगच्च सर्वं देवेशस्तं नमस्कुरु भारत ॥ ७८
 इत्युक्तं वाणयुद्धं ते माहात्म्यं केशवस्य च ।
 वंशप्रतिष्ठामतुलां श्रवणादेव लप्स्यसे ॥ ७९
 ये चेदं धारयिष्यन्ति वाणयुद्धमनुत्तमम् ।

नमस्कुरु जगन्नाथं भूयो भूयो प्रभो नृप ॥
 नमस्कुरु सदा विष्णुं यादवं भूतभावनम् । [5]
 नमस्यामो जगन्नाथं देवकीं च हरिं सदा ॥
 ध्याहि नित्यं जगन्नाथं प्रयत्नपरमो भव ।
 श्रेयस्तव सदा विष्णुर्विधास्यति न संशयः ॥
 मनस्तस्मिन्समाधत्स्व मनोऽनुध्याहि तत्परम् ।
 उपास्यश्च सदा विष्णुर्मनसा राजसत्तमम् ॥ [10]
 नमस्कुरु जगन्नाथं भूयो भूयो जगत्पते ।
 वासुदेवं सदा ध्याहि केशवं केशिसूदनम् ॥
 नारायणमणीयांसं ध्याहि यत्नेन सत्तमम् ।
 ध्यातो हि सर्वपापानि नाशयिष्यत्यसंशयम् ॥

[D6 T2 G1.3 om. lines 1-2. — (L. 1) M1.2.4 पूज्यो
 हि (M1 °ज्योऽयं) सततं सर्वैर् (for °). M1.2.4 देवैर् (for
 पूज्यैर्). — (L. 2) G4 पूजितो (for इज्यश्च). — (L. 3) D6
 T2 M2 विकर्ता (for च भोक्ता). — (L. 4) T2 नृपोत्तम (for
 प्रभो नृप). — (L. 6) D6 हरिं नाथं (for जगन्नाथं). D6 विभुं
 (for हरिं). — (L. 7) G1 ध्याये (for ध्याहि). D6 प्रयतः
 परमोत्तमः (for °). — (L. 10) D6 M1 सर्वदा ; G3 सर्वथा
 (for च सदा). — G4 om. line 11. — (L. 11) D6 T2
 G1 M1-4 नृपोत्तम (for जगत्पते).]

79 T4 missing (cf. v. l. 44). — °) M [ए] वं (for
 [उ] क्तं). — °) M3 अखिलां (for अनुलां). — °) B3 D6
 T1.2 G1.3-5 अस्य (for एव). Ś1 V1.3 B1 D2 लप्स्यते (for
 से). K1 श्रवणादेष लप्स्यते (inf. lin. ° से).

80 T4 missing (cf. v. l. 44). — °) V3 D3 [इ] मं
 (for [इ] दं). — °) K2.4 D3.6 भविष्यति ; D2 जिघृक्षति ;
 D3 विजेयति (for भजि °). — For 80°d, T1.2 G1.3-5 M
 subst. :

1541* तेषां धर्मो भवेद्राजन्नात्र कार्या विचारणा ।

81 T4 missing (cf. v. l. 44). — °) D3 माया (for
 चर्या). — °) T2 G1.4 तव (for तात).

82 T4 missing (cf. v. l. 44). K1 reads 82° after
 76°. — °) M1 आश्चर्यं (for ° र्यं). Ś1-वर्यम् ; T2 G1.3.4
 -भूतम् (for -पर्वम्). D1 त्वखिलं (for अ°). K2 आश्चर्यपर्व
 सकलं ; V3 B2.3 D6 G5 ° र्वं निखिलं. — °) K1.2 D4 च
 (for हि). V3 B3 D6 नरः (for नृप). Ś1 B1 T1.2 G1.3-5
 M1.3.4 यो हीदं शृणुयान्नरः ; B1 T1 G5 M2 यो ब्रूयाच्छृणु-
 यान्नरः. — After 82°d, K2 Ń2.3 V B Dn Ds D2-4.5
 (marg.). G4 M2 ins. :

केशवस्य च माहात्म्यं नाधर्मस्तान्भाजिष्यति ॥ ८०
 एषा ते वैष्णवी चर्या मया कात्स्नर्येन कीर्तिता ।
 पृच्छतस्तात यज्ञेऽस्मिन्निर्वृत्ते जनमेजय ॥ ८१

* * * *

C 11057
B 2. 128. 36
P 2. 128. 36

1542* सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 कल्य उत्थाय यो नित्यं कीर्तयेत्सुसमाहितः ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
 ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रो गच्छेच्च सद्रतिम् ॥ [5]

[G4 om. line 1-2. — (L. 1) K2 D4 -विशुद्धात्मा (for
 -विनिर्मुक्तो). — (L. 2) K2 V2.3 B2.3 Dn1 कल्यम् ; D2.3
 प्रातर (for कल्य). — M2 om. lines 3-5. — (L. 3) Ń2
 V1.2 Dn D3 दुरितं (for दुर्लभं). — (L. 4) K2 D4.5
 -वेदज्ञः (for -वेदी स्यात्). — (L. 5) Ń2 V1 Ds गच्छति (for
 गच्छेच्च). D5 G4 शूद्रः कामानवामुयात् (for °).]

— °) Ś1 lacuna. D5 नाशुभं किञ्चिदामोति. — °) K B1.2
 D (except D6) G3 M4 लभेत सः ; Ń2.3 लभेच्च सः ; V1
 भवेत्तु सः ; V2 भवेत्पुनः (for अवामुयात्). — After 82, T2
 G1.3.4 ins. :

1543* हरिवंशमिमं पुण्यं यः शृणोति महीपतिः ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यमतुलामृद्धिमामुयात् ॥
 [(L. 2) T2 G1 वृद्धिम् (for ऋ°).]

G4 cont. :

1544* अपुत्रो लभते पुत्रमधनोऽपि धनं व्रजेत् ।
 अरिष्टशमनं सर्वं प्राप्नोति शुभसंततिम् ॥
 वासुदेवे परां भक्तिं भोगानप्यनुलान्भुवि ।
 अव्याहतं प्रतापं च यशो विन्देत मानवः ॥ [5]
 हरिवंशमिमं शृण्वन्मण्डलाधिपतिर्भवेत् ।
 आचन्द्रतारकं भूमावशेषामृद्धिमामुयात् ॥

G4 cont. : T2 G1.3 cont. after 1543* :

1545* य इदं शृणुयान्नित्यं विष्णुभक्ताद्विजयभात् ।
 सदा दिग्विजयी भूयाच्चतुरङ्गबलान्वितः ॥
 वेदे रामायणे चैव हरिवंशे च भारत ।
 आदौ मध्ये तथैवान्ते हरिः सर्वत्र गीयते ॥ [5]
 तस्माद्धरिः सदा ध्येयः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आदिकर्ता महीभर्ता श्रिया सार्धं जगत्पतिः ॥
 तस्य वंशमिमं पुण्यमितिहासं पुरातनम् ।
 ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥
 [(L. 1) G4 विष्णुभक्तो (for ° क्ताद्).]

T2 G1.3.4 cont. : D6 T1 G5 M ins. after 82 :

1546* असकृत्पठ राजेन्द्र हरिवंशं महर्द्धिमत् ।
 मनस्ते निश्चलं भूयात्प्रसन्नोऽस्तु जनार्दनः ॥

C 11057
B 2. 128. 36
P 2. 128. 36

आश्चर्यपर्वमखिलं यो हीदं धारयेन्नृप ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिदीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ८२
सूत उवाच ।

इति पारिक्षितो राजा वैशंपायनभाषितम् ।

श्रुतवानमलो भूत्वा हरिवंशं द्विजर्षभाः ॥ ८३
एवं शौनक संक्षेपाद्विस्तरेण तथैव च ।
प्रोक्ता वै सर्ववंशास्ते किं भूयः कथयामि ते ॥ ८४

इति श्रीहरिवंशे त्रयोदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ समाप्तं विष्णुपर्व ॥

[(L. 1) D6 अनुत्तमम् (for महाद्धिमत्) .]

83 T4 missing (cf. v. l. 44). Some Mss. सौतिर् ;
M3 om. (for सूत) . — °) M1. 2 कीर्तितम् (for भाषि°) .
— °) K1. 2 D1. 4 निर्मलो ; D5 अचलो ; G(ed.) अमृतो
(for अमलो) . K3. 4 Dn M2. 3 ऽभूत्स (for भूत्वा) . N1
श्रवणादमलोऽभूत्स ; N2. 3 V B Ds D6 श्रुत्वा प्रीतमना जातो
(Ds नाभूत्स) ; T1 G5 श्रुतवानमलोऽसाहो ; M4 श्रुतवानचलो-
ऽभूत्स . — °) K1. 2 N2. 3 V B Ds D1-4. 6 G5 द्विजर्षभ
(Ds भः) ; K4 Dn D5 द्विजोत्तमाः ; T1. 2 G1. 3. 4 M3. 4
द्विजर्षभात् (for भाः) . N1 हरिवंशस्य वै नृप .

84 T4 missing (cf. v. l. 44) . — °) S1 इति (for
एवं) . — °) N2 तपोधन (for तथैव च) . — For 84^{ab},
T1. 2 G1. 3-5 M subst. :

1547* संक्षेपाद्विस्तरेणापि तत्र सर्वे तपोधनाः ।

— °) K4 सर्वशो (for वै सर्व-) . T1. 2 G1. 3-5 M1. 3 वः (for
ते) . — °) T1. 2 G1. 3-5 M वः (for ते) . K N V B D
किं भूयः श्रोतुमिच्छसि . — After 84, T1. 2 G1. 3-5 M G(ed.)
ins. :

1548* शौनकाद्यास्तु मुनयः प्रीतास्तुष्टास्तदाभवन् ।
नमस्कुर्वन्ति देवेशं भक्तिनम्रा मुनीश्वराः ।
आदिदेवं हरिं विष्णुं नमस्यन्ति स्म माधवम् ॥
[(L. 3) T2 G1 यादवम् (for माध°) .]

T2 G1. 4. 5 cont. :

1549* तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं द्विजानाम् ॥
मुनिं स्निग्धाम्बुदाभासं वेदव्यासमकल्मषम् ।

वेदावासं सरस्वत्या वासं व्यासं नमाम्यहम् ॥
वन्दे सरस्वतीं देवीं भुवनत्रयमातरम् ।
यत्प्रसादाद्वते स्निग्धं जिह्वा न परिवर्तते ॥

COLOPHON. T3. 4 G2 missing. — Mention of the Epic :
V1 Dn2 Ds2 D1 (marg.) . 5. — Mention of Khila : K1
V B Dn Ds D1. 4 M . — Sub-parvan : K1. 2. 4 N V1. 2
D6 D1. 4. 5 T1. 2 G1. 3. 5 आश्चर्यपर्व ; D3 पारिजात ; आश्चर्य-
पर्व . — Adhy. name : S1 K N V B Dn Ds D4-6 बाण-
युद्धम् ; D1 उषाहरणे बाणयुद्धम् ; D2 उषापाणिग्रहणनिरुद्ध-
द्वारकाभिगमनम् ; D3 प्रश्नानन्तरं कृष्णमाहात्म्यम् ; T1. 2 G1.
3. 4 श्रीकृष्णस्य सकलमाहात्म्यकथनम् ; M वासुदेवप्रादुर्भावः .
— Adhy. no. (figures, words or both) : K3 177 ; V2. 3
Ds2 185 ; Dn D4 182 ; D1 176 ; D3 202 ; T1 G3 265 ;
G1. 5 267 ; G4 269 ; M 227 . — Śloka no. : K1 11 ; Dn1
33 ; Ds2 41 ; D3 36 ; D4 35 .

— After the colophon, T1 concludes with :

इति वासुदेवप्रादुर्भावः समाप्तः ।
followed by 1549* .

G1 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवासुदेवप्रादुर्भावः समाप्तः । हरिः ओम् ।
शुभमस्तु ।
कृष्णाय यादवेन्द्राय ज्ञानमुद्राय योगिने ।
नाथाय रुक्मिणीशाय नमो वेदान्तवेदिने ॥
श्रीरामार्पणम् ।

G3 concludes with : जनमेजयः ।

followed by 1549* and cont. :

शौनकः ।

हरेर्वंशस्य शेषस्य कथां पापप्रणाशिनीम् ।
वल्लुमईसि सौते त्वं सर्वाभीष्टप्रदायिनीम् ।

११४

शौनक उवाच ।

जनमेजयस्य के पुत्राः पठ्यन्ते लोमहर्षणे ।

कस्मिन्प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १

सूत उवाच ।

पारिक्षितस्य काश्यायां द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ।

चन्द्रापीडश्च नृपतिः सूर्यापीडश्च मोक्षवित् ॥ २

चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।

जनमेजय इत्येव क्षत्रं भुवि परिश्रुतम् ॥ ३

तेषां ज्येष्ठस्तु राजासीत्पुरे वारणसाह्वये ।

सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ ४

सत्यकर्णस्य दायादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् ।

अपुत्रः स तु धर्मात्मा प्रविवेश तपोवनम् ॥ ५

तस्माद्वनगताद्गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ।

सुचारोर्दुहिता सुभूर्मालिनी भ्रातृमालिनी ॥ ६

C 11069
B 3. 1. 7
P 3. 1. 7G₅ concludes with :

श्रीवासुदेवप्रादुर्भावः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

M₁ concludes with :

श्रीवासुदेवप्रादुर्भावः समाप्तः ।

M₂ concludes with :

श्रीवासुदेवप्रादुर्भावः समाप्तः ।

श्रीमन्मध्वान्तर्गतश्रीगोपालकृष्णः प्रीयताम् । श्रीगोपाल-
कृष्णार्पणमस्तु ।M₃ concludes with :

भग्नपृष्ठकटिप्रीवः स्तब्धदष्टिरधोमुखः ।

कष्टेन लिखितो ग्रन्थो यत्नेन परिपालयेत् ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

114

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21); in G₂ (cf. v. l. 110. 21) and also in T₄ (cf. v. l. 113. 44). M_{1.3} missing for 114-118.

1 G₃ om.; G₄ जनमेजयः (for शौनकः). — After the ref., T₂ G₁ ins. :

1550* हरिवंशस्य शेषस्य कथां पापप्रणाशनीम् ।

— °) Hypermetric. T₂ G_{1.3} M_{2.4} ये; G₄ ते (for के). K_{2.4} T_{1.2} G_{1.3.5} M₂ कथ्यन्ते (for पठ्यन्ते). S₁ G₄ M₄ कथ्यन्ते लोमहर्षण. — °) G₄ अस्मिन् (for कं). — After 1, S₁ K Ñ₂ V B D ins. :

1551* एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं मम ।

त्वत्तः कथयतः सर्वं वेद्यहं तं परिस्फुटम् ॥

[(L. 1) S₁ Vs B_{2.3} D₆ विशातुं (for [अ]हं श्रोतुं). S₁

om. line 2. — (L. 2) K₁ B₂ D_{1.3.4} तु; K₃ तत् (for तं). K₂ वेद्यहं तु परं स्फुटम्; D₃ वेत्ति त्वं तु परिस्फुटम् (for °). — For line 2, Ñ₂ V₃ B₃ D₅ subst. :

1551A* त्वत्तः श्रुतवतां श्रेष्ठ सर्वविचासि मे मतः ।

[V₃ B₃ सर्वज्ञो हि (for सर्वविच्च)].

2 Some Mss. सौतिर् (for सूत). — °) Some Mss. पारिक्षितस्य; K_{2.4} पारिक्षितस्य; K₃ V₃ B₁ Dn₁ D_{1.2} परी-
क्षि° (for पारिक्षि°). — °) V₃ B_{1.3} D₆ स्य (for च). — °) D₁ तथा द्विज (for च मोक्षवित्).

3 °) K₃ T₂ G₁ मोक्षाणां (sic) (for पुत्राणां). — °) K₃ B_{1.2} D_{2.3} T_{1.2} G_{1.4.5} M_{2.4} ज (B₂ D₂ जा) नमेजयम्; Dn₂ Ds₁ D₆ जानमेजय (for जं). S₁ जनमेजयमित्येव. — °) K₁ ख्यातं; K_{3.4} Ñ₂ V B_{1.2} Dn Ds D_{1.2.4.5} क्षात्रं (for क्षत्रं). K₂ क्षात्रं भुवि च विश्रुतम्; T₁ G₅ M_{2.4} क्षत्रलोके परिश्रु°.

4 °) V₁ B₁ D_{1.5} श्रेष्ठस् (for ज्येष्ठस्). V₂ [अ]भूत् (for [आ]सीत्). — K₁ reads 4°d on marg. — °) Ñ₁ जज्ञे बहुलदक्षिणः.

5 °) प्रजेश्वरः (for प्रतापवान्). — G₃ om. (hapl.). 5°-7°.

6 G₃ om. 6 (cf. v. l. 5). D₂ om. 6°-7°. — °) D₃ वनं (for वन-). T₁ गर्भान् (for गर्भं). — °) D₁ पाण्डवी; T₁ G₅ मालिनी (for यादवी). — °) S₁ सुबाहुः; Ñ₂ सुबाहोर; V₃ B₃ D₃ D₆ सुचारुः; T_{1.2} M_{2.4} सुवयोर; G₅ सुवधोर (for सुचारोर). G_{1.5} सुपुत्रेऽयं हिता सुभूर (sic). — °) V₂ मानिनी (for मालिनी). K₃ T₂ शालिनी (for -मां) G_{1.4} मानिनी भ्रातृशालिनी.

7 G₃ om. 7°d (cf. v. l. 5). D₂ om. 7°d (cf. v. l. 6). — °) S₁ संभूतः स तु दायादः; K₃ Ñ₁ V B Ds D₅ T_{1.2} G_{1.4.5} M₂ स तु ज (D₅ सान्यज) न्मनि गर्भस्य. — °) T₂ श्वेतकेतुः (for कर्णः). Ñ_{1.3} M₂ प्रजेश्वरम् (for रः). K Ñ₂ V_{1.2}

C 11070
B 3. 1. 8
P 3. 1. 8

स त्वजन्मनि गर्भस्य श्वेतकर्णः प्रजेश्वरः ।
 अन्वगच्छत तं पूर्वैर्महाप्रस्थानमच्युतम् ॥ ७
 सा दृष्ट्वा संप्रयातं तं मालिनी पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 पथि सा सुषुवे सुभ्रूवने राजीवलोचनम् ॥ ८
 तमपास्य च तत्रैव राजानं सान्वगच्छत ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदीव पुरा पतीन् ॥ ९
 सुकुमारः कुमारोऽसौ गिरिकुञ्जे रुरोद ह ।
 दयार्थं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन्महात्मनः ॥ १०

D1. 4. 5 श्वेत(K4 सत्य)कर्णं प्रजेश्वरम्. — °) T2 M4 अन्वगच्छत
 तं पूर्व. — °) S1 D3. 6 T1. 2 G1. 4. 5 अच्युतः; K4 उत्तमम्
 (for अच्युतम्).

8 °) K4 तं (for सं.). V2 D1 -प्रयान्तं (for °तं). S1
 M2 सा दृष्ट्वा तं प्रयान्तं तु; B2 G3 M4 सा तु दृष्ट्वा प्रयातं तं
 (G3 तु); D3 तं दृष्ट्वा संप्रयातं तु; T1. 2 G1. 4. 5 सा तु दृष्ट्वा
 प्रयान्तं तु. — °) S1 मालिनी (for मालिनी). K N1 V1 Dn2
 D3. 4. 6 सन्वयात्; Dn1 D1 सन्वयात् (for सन्वगात्). — °)
 K1. 2 D4 पार्थिवी; D4 (marg.) पथि वै (for पथि सा).
 — °) K4 वीरं (for वने).

9 °) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 अपोह्य (for अपास्य). N
 (except S1) कुमारं तं (K1. D1. 4 सा) परित्य (D2 °व)ज्य.
 — °) K N1. 2 V2. 3 B2. 3 D भर्तारं च (K4 V3 B2 सा)
 (for राजानं सा). N3 V1 B1 भर्तारं चा(B1 सा)नुगच्छति.
 — °) K1 D1 पुरा सती; K2 D2 G1 महासती (sic) (for
 पुरा पतीन्). S1 द्रौपदी च पुरा सती.

10 °) Bom. Poona eds. G(ed.) स तु राज- (for सुकु-
 मारः). T2 G1 तु; G4. 5 M2. 4 स (for ससौ). — °) S1 T1
 G1. 3. 5 M2 गिरिपृष्ठे; D2 कुञ्जे कुञ्जे (for गिरिकुञ्जे). — °) N1
 वृष्ट्यर्थः; N2 V2 पानार्थः; V1 D3 T1 छायार्थः; V3 B2. 3 Ds D6
 पुष्ट्यर्थः; B1 तुष्ट्यर्थः; D5 यथार्थं (for दयार्थं). K2 D1 मेघौ
 तु (for मेघास्तु). — °) K2 D4 प्रादुरास्तां (for °रासन्). S1
 महावने; Bom. Poona eds. G(ed.) समन्ततः (for महात्मनः).

11 °) T1 M4 पिप्पलादौ (for पैप्प°). S1 पिप्पलादीति
 तौ द्विजौ; K1 संप्राप्तौ पिप्पकौशिकौ (sic); K2 D4 प्राप्तौ
 पैप्पलकौशिकौ; K3 पैप्पलाद्विश्व कौशिकाम् (sic); K4 N1
 Dn2 D1. 4 पिप्पलाद्विश्व कौशिकः; N2. 3 V B2. 3 Dn1 Ds
 D6 पैप्प(B2 पौप्प)लाद्विश्व कै(V1. 3 Dn1 D6 कौ)शिकः;
 B1 पिप्पलाद्विश्व कौशिकः; D2. 3 पैप्पलाद्विश्व कौशिकः. — D6
 reads 11° twice. — °) D6 (marg.) कोपान्वितौ (for
 कृपा°). N1 दृष्ट्वा कुमारं तौ विप्रौ; V3 B3 D6 (both times)
 दृष्ट्वा कुमारं विप्रौ. — °) S1 सं; N1. 2 V1. 3 Ds D6 तौ (for

श्रविष्ठायाश्च पुत्रौ द्वौ पैप्पलादौ च तौ द्विजौ ।
 दृष्ट्वा कृपान्वितौ गृह्य तं प्रक्षालयतां जले ॥ ११
 विघृष्टे तस्य ते पार्श्वे खेलेन रुधिरस्रवौ ।
 अजश्यामौ च पार्श्वौ ताबुभावपि समाहितौ ॥ १२
 तथैव च समारूढावजपार्थस्ततोऽभवत् ।
 ततोऽजपार्थ इति तौ चक्राते तस्य नाम ह ॥ १३
 स तु वेमकशालायामुभाभ्यामभिवर्धितः ॥ १४
 वेमकस्य तु भार्या तमुद्रहत्पुत्रकारणात् ।

तं). D3 प्राक्षालयतां (for प्र°). K4 B3 D4. 6 (both
 times) जलैः (for जले). K1 तं प्राक्षालयतां जलैः; D1 प्रक्षा-
 लय ततो जले (corrupt); D6 (marg.) संप्रक्षाल्य ततो जलैः;
 T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 तमक्षालयतां जलैः.

12 °) M4 निघृष्टे (for वि°). N (except S1) T1 G1.
 4. 5 निघृष्टौ (K2 D4 निस्तौ; D1 निघृष्टौ; D6 विघृष्टौ; T1
 G1 विसृष्टौ) तस्य तौ पार्श्वौ (G5 °श्वे); T1 G3 निस्तौ तस्य तौ
 पार्श्वे. — D4 om. (hapl.) 12°c. — °) S1 स्रुते (for स्रवे).
 K N V B D T1 शिलायां (D6 शैलस्य) रुधिरस्रवौ (N1
 °स्रवे; V3 B3 D6 °द्रुतौ); T1 G3 अजौ रुधिरस्रवौ (G3
 °विस्त्रवे); G1. 4 त्वजौ रुधिरविस्त्रवैः; G5 त्वजौ रुधिरस्रवौ;
 M2 शैलेन रुधिरस्रुते. — °) D3 अजश्यामौ (for °श्यामौ). S1
 corrupt; N1 अजपार्थमथो गृह्य; M2. 4 आजगामास्य पार्श्वभ्यां.
 — °) S1 समास्थितौ; D2 °हतौ (for °हितौ). — For 12°d,
 T1. 2 G1. 3-5 subst. :

1552* आजगामानयो पार्श्वे पिबन्नप्यनयोः स्तनौ ।

13 M2 reads 13° twice. — °) M2 (both times)
 तौ तथेति च संरूढाव्; M4 तौ तथैव प्रसंख्याताव्. — °) D2. 5
 वज्र- (for अज-). N1 D6 (marg.) M2 (both times). 4
 अजपार्थकु(D6 °श्वे कु)मारकौ; V3 B2. 3. D5 अज(D5 घन)-
 श्यामः स बालकः. — For 13°b, S1 subst. :

1553* आजश्यामस्य ते पार्श्वे रूढे वै संबभूवतुः ।

While T1. 2 G1. 3-5 subst. for 13°b :

1554* तं तथैव च तिष्ठन्तमजपार्थं कुमारकम् ।

— °) T1. 2 G1. 3-5 दृष्ट्वा; M2 तत्र (for ततो). — °) T2
 G1. 3-5 चक्रतुः (for चक्राते). S1 नामतः (for नाम ह). N2. 3
 V2. 3 B1. 2 D3. 6 चक्राते नाम तस्य ह.

14 °) S1 K N V1. 2 B1 Dn Ds D1-5 द्विजाभ्याम् (for
 उभा°). T2 G1. 4. 5 M2 -रक्षितः (for -वर्धितः). V3 B2. 3 D6
 द्विजाभ्यां परिरक्षि(V3 °वर्धि)तः; T1 G3 M4 द्विजाभ्याम्
 भिरक्षितः.

वेमक्याः स तु पुत्रोऽभूद्ब्राह्मणौ सचिवौ च तौ ॥ १५
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः ।
स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः ॥ १६
श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना ।

जरासंक्रमणे पूर्वं तदा प्रीतेन धीमता ॥ १७
अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ।
अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥ १८

इति श्रीहरिवंशे चतुर्दशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

शौनक उवाच ।

उक्तोऽयं हरिवंशस्ते पर्वाणि निखिलानि च ।
यथा पुरोक्तानि तथा व्यासशिष्येण धीमता ॥ १

तत्कथ्यमानममृतमितिहाससमन्वितम् ।
प्रीणात्यस्मानमृतवत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २
जनमेजयस्तु नृपतिः श्रुत्वाख्यानमनुत्तमम् ।

C 11084
B 3. 2. 3
P 3. 2. 3

15 ^b) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 उद्वाहापत्यकारणात्. — For 15^{ab}, Ś1 subst. :

1555* सेवकस्य तु तां भार्यामूहस्तस्य कारणात् ।
— ^c) K4 देवक्याः (for वेमक्याः). Ś1 वेमकस्तस्य पुत्रोऽभूद्.
— ^d) Ś1 ब्राह्मणः (for णौ). D1 सचिवौ (for सचिवौ). K4
V2 Dn तु तौ; T1 G1. 3-5 कृतौ; T2 मतौ (for च तौ).

16 ^a) K1 om.; T1. 2 G1. 4. 5 तस्य (for तेषां). K3 तु
पुत्राः (for पुत्राश्च). — ^b) D2 कल्प- (for तुल्य-). Ś1 शत-
शोऽथ सहस्रशः. — ^c) K2 D4 कौरवो (for पौ).

17 ^d) N (except Ś1) भृशं (for तदा). Ś1 शौनक
(for धीमता).

18 ^a) M4 आचन्द्रार्कग्रहं भूमिर्. — ^b) Ś1 यदि; N1
इति (for अपि). V3 B2. 3 D1. 6 T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 भवे-
दियमसंशयम्. — ^c) N2 तु न (by transp.). M4 अपौर-
वाणां तु मही. — After 18, D8 (marg.) ins. :

1556* ततस्तेषूपविष्टेषु सदस्यैः सह शौनकः ॥

COLOPHON om. in K1. 3. 4 N V1 Dn D1. 5. T3. 4 G2
M1. 3 missing. — *Mention of the Epic* : Ds2. — *Men-
tion of Khila* : K2 V2. 3 B Ds1 Ds. 4. — *Sub-parvan* :
V2. 3 B2. 3 Ds D8 भविष्यम्. — *Adhy. name* : K2 Ds. 4
वंशानुकीर्तनम्; B1 Ds परिक्षितवंशानुकीर्तनम्; D2 हरि-
वंशानुकीर्तनम्; T1 जनमेजयवंशकीर्तनम्; T2 G1. 3 जनमेजय-
वंशावलीकीर्तनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): V2. 3 Ds2 186; D3 203; D4 183; T1 G3 266;
G1. 5 268; G4 270; M2. 4 228. — *Śloka no.* : Dn Ds3
D4 18; D3 19.

— After the colophon, Ś1 reads a passage given in
App. I (No. 40).

115

This adhy. is missing in T3 (cf. v. l. 99. 21);
in G2 (cf. v. l. 110. 21); in T4 (cf. v. l. 113. 44) and
also in M1. 3 (cf. v. l. 114. 1).

1 N1 दृष्टो (for उक्तो). — ^b) M2 च खिलानि (for
निखिं). — ^c) V2 यथा प्रोक्तानि तथ्यानि.

2 ^a) K N2. 3 V B D1-5. 6 (marg.) G4 M4 अमितम्
(for अमृतं). T1. 2 G1. 3. 5 तद्वासुदेवचरितम्. — ^b) Dn1
इतिहासं महावतम्. — ^c) D6 प्रीणात्यमृतवत्सर्वं. — K3 D1
om. 2^d-4^c. — ^d) K1. 4 N V B Ds D2. 5. 6 -वि- (for
प्र-). K2 D4 सर्वेषां पापनाशनम्. — After 2, K1. 2. 4 N
V B Dn Ds D2-6 ins. :

1557* सुखश्रव्यतया धीर मनो ह्लादयतीव नः ।

[V3 B3 Ds सौते; Dn वीर (for धीर). N3 V1 D3-6
सुखश्रव्यतया वीर (D6 सौते); D2 सुखश्रव्यन्तरा धीर (for ^a).
Ds1 मे; Ds2 वः (for नः)].

3 K3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). K4 G4 om. 3. G1 om.
3^{ab}. — ^a) Hypermetric. — ^b) D3 श्रुत्वाख्यानकमुत्तमम्;
T1. 2 G3 श्रुत्वा चाख्यानम्. — K1 om. (hapl.) 3^c-4^b. — ^d)
G5 सत्रयागाद् (for सर्पसत्राद्). — After 3, N2 ins. :

1558* यदारभत पारिक्षित्तन्मे कथय सुव्रत ।

4 K3 D1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). K1 om. 4^{ab} (cf.
v. l. 3). Ś1 M2 om. (hapl.) 4 with the ref. M4 om.
(hapl.) 4. T1. 2 G1. 5 om. 4^{ab}. G4 om. the ref. — ^a)
N1 V1 B2 Dn Ds D5 स नृपः (for नृपतिः). — ^b) D3
श्रुत्वाख्यानकमुत्तमम्; G4 श्रुत्वा चाख्यानम्. — Before 4^{cd},
G4 ins. सुतः. — ^c) V2 अभवत्; T2 G1. 5 आहरत् (for

C 11085
B 3. 2. 3
P 3. 2. 3

सौते किमकरोत्पश्चात्सर्पसत्रादनन्तरम् ॥ ३
सूत उवाच ।

जनमेजयस्तु नृपतिः श्रुत्वाख्यानमनुत्तमम् ।
यदारभत्तदाख्यास्ये सर्पसत्रादनन्तरम् ॥ ४
तस्मिन्सत्रे समाप्ते तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यष्टुं स वाजिमेधेन संभारानुपचक्रमे ॥ ५
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यानाहूयेदमुवाच ह ।
यक्ष्येऽहं वाजिमेधेन हय उत्सृज्यतामिति ॥ ६

ततोऽस्य विज्ञाय चिकीर्षितं तदा
कृष्णो महात्मा सहसाजगाम ।
पारिक्षितं द्रष्टुमदीनसत्त्वं
द्वैपायनः सर्वपरावरज्ञः ॥ ७

पारिक्षितस्तु नृपतिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
अर्घ्यपाद्यासनं दत्त्वा पूजयामास शास्त्रतः ॥ ८
तौ चोपविष्टावभितः सदस्यास्तस्य शौनक ।
कथा बहुविधाश्चित्राश्चक्राते वेदसंहिताः ॥ ९
ततः कथान्ते नृपतिश्चोदयामास तं मुनिम् ।
पितामहं पाण्डवानामात्मनः प्रपितामहम् ॥ १०
महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् ।
निमेषमात्रमिव मे सुखश्रव्यतया गतम् ॥ ११
विभूतिविस्तरकथं सर्वेषां वै यशस्करम् ।
त्वया त्वभिहितं ब्रह्मज्ज्ञे क्षीरमिवाहितम् ॥ १२
नामृतेनापि तृप्तिः स्याद्यथा स्वर्गसुखेन वा ।
तथा तृप्तिं न गच्छामि श्रुत्वेमां भारतीं कथाम् ॥ १३

आरभत्). D₅ आख्यामि (for °स्ये). T₁ यथाह तत्तथा-
ख्यास्ये.

5 Before 5, M₂ ins. सूतः. — °) S₁ T₁ G_{3.5} क्रतौ
(for सत्रे). — °) V₁ पारिक्षितस् (for °तस्). — °) V₃
B₃ D₆ संयष्टुं (for यष्टुं स). S₁ ईहितुं वाजिमेधाय; T_{1.2} G₁.
3-5 वाजिमेधेन वै यष्टुं. — D₄ om. (hapl.) 5^d-6^c. — °) V₃ B₃ संभाराय (for रान्). T₁ संप्र- (for उप-).

6 D₄ om. 6^{abc} (cf. v. 1. 5). — °) K_{1.3.4} Ñ B₁
Dn₂ Ds₂ D_{1.3.5.6} G_{1.3-5} M_{2.4} हयम् (for हय).

7 °) D₅ [आ]जगाम ह (for [आ]जगाम). — °) Ñ₁
चैतम् (for द्रष्टुम्). D₃ अहीन- (for अदीन-). S₁ T_{1.2} G_{3.5}
-सत्त्वो (for -सत्त्वं).

8 S₁ om. (hapl.) 8^b-10^a. — °) V₁ -पाद्यादिकं (for
°सनं). K₁ अर्घ्यपाद्याचमनं दत्त्वा (hypermetric); Ñ₁ अर्घ्या-
द्यमासनं दत्त्वा; V₂ अर्घ्यपाद्यादिकं कृत्वा; M₂ अर्घ्याद्यथासनं
दत्त्वा. — °) Ñ₃ V_{1.2} शास्त्रवित्; Dn तं मुनिम्; D₂ तत्त्वतः
(for शास्त्रतः).

9 S₁ om. 9 (cf. v. 1. 8). — °) G₅ हृषितौ (for
अभितः). — °) V₂ तांस्तु (for तस्य). K_{2.3} D₁₋₃ सदस-
(D₁ शंसत)स्तस्य शौनकः (corrupt); T₂ G_{1.4.5} सदस्यैः
सह शौनक. — For 9^{ab}, M_{2.4} subst. :

1559* ततस्तेषूपविष्टेषु सदस्यैः सह शौनक ।

[Cf. 1556* .]

— °) K₈ D₁ चैव (for चित्राश्). — °) K₂ D₄ -संमताः;
K₈ V₃ D₁₋₃ -संमिताः (for -संहिताः). Ñ₁ B_{1.2} (marg.

as in text). 3 चकुर्वेदार्थसंहि (B_{2.3} °मि)ताः; D₆ चातु-
र्वेदार्थसंमिताः; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} चकुस्तेऽमरसंनिभाः.

10 S₁ om. 10^a (cf. v. 1. 8). — °) T_{1.2} G_{1.4.5}
स नृपः (for नृपतिर्). — °) S₁ K₃ D_{1.5} M₄ नोदयामास
(for चोद°). T₁ तृषिम् (for मुनिम्).

11 Before 11, V₂ D₆ ins. जनमेजयः. — °) K_{1.3}
आख्यातं (for °नं). — °) N (except S₁) श्रुति- (for बहु-).
— °) K_{1.2.4} Ñ₁ Dn D_{3.4.6} T₁ G₃ M_{2.4} अपि; D₁ इति
(for इव). S₁ तं (for मे). — °) D_{3.5.6} T₂ G_{1.3-5}
M_{2.4} -श्राव्यतया (for -श्र°). T₁ सुखश्राव्यमिवागतम्.

12 °) S₁ T₁ -विस्तर- (for -विस्तर-). K N V B Dn
Ds D₂₋₆ T₂ M₄ -करं; G₅ -गतं (for -कथं). D₁ विभूति-
विस्तरकरं. — °) S₁ पूर्वेषां च; D₁ T₂ G_{1.4.5} M₂ पूर्वेषां मे;
M₄ सर्वेषां मे (for °षां वै). — °) S₁ च कथितं; K_{1.2.4} Ñ
V B Dn Ds D_{1-3.5.6} G₁ सुविहितं; K₃ D₄ संवि° (for
त्वभि°). T₂ G₃₋₅ M_{2.4} पूर्व (for ब्रह्मज्). T₁ त्वया त्ववहितं
पूर्वं. — °) D₆ सुखे (for शङ्खे). T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} [अ]र्षि-
तम् (for [आ]हि°).

13 °) Ñ₂ om.; B_{2.3} D₅ तु (for न). K Ñ_{1.3} V B₁
Dn Ds D_{1-4.6} अमृतेन न तृप्तिः स्यात्. — °) T₂ G₁ -सुखे-
ऽपि (for -सुखेन). G₅ यथा स्वर्गे सुखे तथा. — °) B₃ गमि-
ष्यामि; D_{1.6} तु (D₆ च) गच्छामि (for न ग°). — °) S₁ V₃
B₃ D₆ शृण्वानो; K₂ श्रुत्वैनां; D₂ श्रुत्वैवं; T_{1.2} G_{1.3-5}
M_{2.4} संशृण्वन् (for श्रुत्वैमां).

14 °) D₂ सर्वज्ञ (for °ज्ञं). — °) K₂ D₄ (marg. as

अनुमान्य तु सर्वज्ञं पृच्छामि भगवन्नहम् ।
हेतुः कुरुणां नाशस्य राजसूयो मतो मम ॥ १४
दुःसहानां यथा ध्वंसो राजन्यानामुपप्लवः ।
राजसूयं तथा मन्ये युद्धार्थमुपकल्पितम् ॥ १५
राजसूयो हि सोमेन श्रूयते पूर्वमाहृतः ।
तस्यान्ते सुमहद्युद्धमभवत्तारकामयम् ॥ १६
आहृतो वरुणेनापि तस्यान्ते सुमहाक्रतोः ।
देवासुरमभूद्युद्धं सर्वभूतक्षयावहम् ॥ १७
हरिश्चन्द्रस्तु राजर्षिरेतं क्रतुमवाप्तवान् ।
तत्राप्याडीवकमभूद्युद्धं क्षत्रविनाशनम् ॥ १८
ततोऽनन्तरमार्येण पाण्डवेनापि दुस्तरः ।

महाभारतसंहारः संभृतोऽग्निरिव क्रतुः ॥ १९
तस्य मूलं हि युद्धस्य लोकक्षयकरस्य ह ।
राजसूयो महायज्ञः किमर्थं न निवारितः ॥ २०
राजसूये ह्यसंहार्ये यज्ञाङ्गैश्च दुरासदैः ।
मिथ्याप्रणीते यज्ञाङ्गे प्रजानां संक्षयो ध्रुवः ॥ २१
भवानपि च सर्वेषां पूर्वेषां नः पितामहः ।
अतीतानागतज्ञश्च नाथश्चादिकरश्च नः ॥ २२
ते कथं भगवन्नेत्रा बुद्धिमन्तश्च्युता नयात् ।
अनाथा ह्यपराध्यन्ते कुनेतारश्च मानवाः ॥ २३

व्यास उवाच ।

कालेनाद्य परीतास्ते तव वत्स पितामहाः ।

C 11106
B 3. 2. 24
P 3. 2. 24

in text) इह (for अहम्). — °) Ś1 G5 हेतुं (for हेतुः).
T1 वंशस्य (sic) (for ना°). — °) T1. 2 G1. 4 महाक्रतुः;
G5 मखोत्तमः (for मतो मम).

15 °) K2 D4 ध्वंसा; T1 G3 ध्वंसे (for ध्वंसो). — °)
T1. 2 G3-5 M2 राज्याग्रा (M2 °द्र्या)णाम् (for राजन्यानाम्).
K Ñ V2 B1. 2 D उपप्लवे (for वः). G1 M4 राज्याग्रा-
णामुपप्लवे. — °) B1 Dn1 राजसूयस्; D1. 4 सूये (for
सूयं).

16 °) D3 स्तूयते (for श्रू°). — D5 reads 16^a-17^c on
marg.

17 D3 om. 17^a-18^b. — °) D2 [अ]द्य (for [अ]पि).
— °) Ś1 Ñ2 महाक्रतौ (for तोः). — °) K1. 3. 4 Ñ B1. 2
Dn D1. 2. 4. 5 महा-; K2 V1 महद्; T1. 2 G3 तदा; G1. 4
तथा; G5 M2. 4 ततो (for अभूद्). V2 वासुदेवं महद्युद्धं (sic).
— °) T2 G1. 3-5 M2. 4 अभूद् (for सर्व-). K2 V2 D2
भयावहम् (for क्ष°).

18 D3 om. 18^{ab} (cf. v. 1. 17). — °) K N V2. 3 B
D क्रतुमेतमु (Ñ1 °द)पाहरत्; V1 क्रतुमेनमुपाचरत्. — °)
V3 D6 तस्य (for तत्र). K Ñ1 V2 Dn Ds D2-4 नाम (for
अभूद्). Ñ2 V1 तत्राप्य (V1 °प्या)लीवकं नाम; B1 °प्याडी-
करं नाम; B2 °प्याभीरकं नाम; D1. 5 °प्याटीवकं नाम; D6
(marg.) तस्य व्यलीकृतभवद्; T2 corrupt. — °) T2 सर्व-
(for युद्धं). K Ñ2. 3 V1. 2 B1. 2 D (except D6) क्षत्रिय-
(for क्षत्रवि-). Ñ1 युद्धं क्षत्रविशारदम् (sic.).

19 °) V3 अतो (for ततो). K1. 3 D2-4 M4 ततोऽनन्त-
रमार्येण. — °) K1. 2. 4 Ñ2. 3 V1. 2 B Dn Ds D4-6 M2
[अ]ति- (for [अ]पि). K3 D1. 2 पाण्डवेनातिविस्तरः; V3 D3

°तिदुस्तरम् G1. 4. 5 °पि दुस्तरम्. — °) Ś1 V3 B2. 3 Ds
D2 संभारः; D6 संभृतो; G5 संहारे (for संहारः). K2 D4
महाभारतमारब्धुं; K3 आहृतोऽत्र महाभाग; K4 Ñ V1. 2 B1
Dn D3. 5 महाभारत आरंभः (Ñ2 °रब्धः); D1 आहृतो भारत-
संभारं (hypermetric). — °) V3 Ds संभृतोऽग्निरु; T1. 2
G1. 3-5 M2. 4 धृतो वह्निरु (for संभृतोऽग्निरु). Ś1 [अ]ध्वरे
(for क्रतुः).

20 °) T1 G3 स; T2 G1 सु- (for हि). K Ñ V B
Dn Ds D1-4. 6 तद् (D3 स त)स्य मूलं युद्धस्य (Ñ1 °द्धं हि);
D6 तदस्य युद्धमूलस्य. — °) K4 परस्य (for करस्य).
— °) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 अनि (M2. 4 न नि)वर्तितः (for न
निवारितः).

21 °) V2 D1 [अ]संहार्यो (for °हार्ये). K Ñ2 B2 Dn
D2. 4. 5 T1 G3 राजसूयो ह्यसंहार्यो (K2 D4 °र्यै); T2 G1.
3. 5 M2. 4 °यो ह्यनाहार्यो. — °) K1. 2. 4 D2-5 दुरत्ययैः (D2
°यः; D3 °ये); K3 Ñ B Dn Ds D1. 6 दुरन्वयैः; T2 G1. 3-5
M2. 4 दुरानयैः (for सदैः). V1. 2 यज्ञाङ्गैः स्वाङ्गदुःसहैः; V3
corrupt. — °) Ñ1 वृथा (for मिथ्या). T2 मिथ्याप्रणिहिते
यज्ञाङ्गे (hypermetric). — °) Ñ1 D3 T2 G1 ध्रुवम् (for
ध्रुवः).

22 °) D2 प्र- (for नः). K1. 4 पूर्वेषां नः प्रपितामहः
(hypermetric). — °) Ñ1 अतीतमागतज्ञानं. — °) T2
G1. 3-5 M2. 4 तथैवादिकरः प्रभुः (M2. 4 °रश्च यः).

23 °) K3 Ñ2 V B Dn Ds D3 ते कथं भवता नेत्रा; D1
ते तथं भवता नेत्रा; D3 G3 ते कथं भवतस्तत्र. — °) K1
च्युताश्रयात्; K3 D1 श्रुतान्विताः (for च्युता नयात्). — °)
Ś1 त्वन्नेतारश्च; K3 D1 विने° (for कुने°). V3 B1. 2 (marg.). 3

115. 24]

हरिवंशे

[भविष्यपर्व

C 11106
B 3.2. 24
P 3.2. 24

न मां भविष्यं पप्रच्छुर्न चापृष्टो ब्रवीम्यहम् ॥ २४
निःसामर्थ्यं च पश्यामि भविष्यस्य निवेदनम् ।
परिहर्तुं न शक्यामि कालनिष्ठां हि तां गतिम् ॥ २५
त्वया त्विदमहं पृष्टो वक्ष्याम्यागन्तु भावि यत् ।
अतश्च बलवान्कालः श्रुत्वापि न करिष्यसि ॥ २६
न संरम्भान्न चारम्भान्न वै स्थास्यसि पौरुषे ।
लेखा हि काललिखिता वेलेव दुरतिक्रमाः ॥ २७
अश्वमेधः क्रतुः श्रेष्ठः क्षत्रियाणां परिश्रुतः ।
तेन भावेन ते यज्ञं वासवो धर्षयिष्यति ॥ २८
यदि तच्छक्यते राजन्परिहर्तुं कथंचन ।

दैवं पुरुषकारेण मा यजेथाश्च तं क्रतुम् ॥ २९
न चापराधः शक्रस्य नोपाध्यायगणस्य ते ।
तव वा यजमानस्य कालोऽत्र परमेश्वरः ॥ ३०
तस्य संस्थापनमिदं कालस्य वशवर्ति वै ।
तत्प्रणयेयं निबोधस्व त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ३१
यथा यष्टा नृपः स्वर्गं गमिष्यति युगक्षये ।
तथा यज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजातयः ॥ ३२
जनमेजय उवाच ।
निवृत्तावश्वमेधस्य किं निमित्तं भविष्यति ।
श्रुत्वा परिहरिष्यामि भगवन्त्यदि शक्यते ॥ ३३

D6 पार्थिवाः (for मानवाः).

24 D3 om. the ref. G4 partly damaged. — ^a) K1.
2.4 Ñ V1.2 B D T1.2 G1.3-5 M2.4 वि-; K3 हि; V3 वै
(for [अ]द्य). — ^b) Ñ2 V3 B3 D5 G1.3-5 पूर्व-; D6 पूर्वे;
T1.2 सर्व- (for वरस). K Ñ1.3 V1.2 B1.2 Dn D1-5
सर्व एव न संशयः. — ^c) N (except S1) पृच्छन्ति (for
पप्रच्छुर्). — ^d) D2 तथा (for न च).

25 ^a) T2 G3.4 पश्यन्ति (for पश्यामि). K Ñ1.2 V B
Dn Ds D1.4.6 सामर्थ्यं च न प (Ñ2 च प्रप-; V3 D1.6 न
च प) श्यामि. — ^b) K Ñ2 V B D G5 निवर्तने (Ñ2 नम्);
Ñ1 निवेशनम्; T1.2 G1.3 निवेदने (for दनम्). — ^c)
K1.3.4 Ñ2.3 V1 B Dn Ds D1.2.4.6 शक्या हि; Ñ1
शक्नोमि; V2 D3.5 T2 शक्यामि (sic); V3 शक्यं हि (for
शक्यामि). — ^d) Ñ1-निर्माणिकां; T1 G3 M2-निष्ठा हि तां;
T2-निष्ठापितां; G1.4.5 M4-निर्वापितां (for -निष्ठां हि तां).
S1 कालविन्मात्ता गतिः (sic); K Ñ2.3 V1.2 B1.2 Dn Ds
D1-5 कालेन विहिता ग (K3 D1.2 म) तिः; V3 B3 D6
कालनिर्माणिका गतिः.

26 ^a) K3 V3 B3 D6 T1.2 G1.3-5 M2.4 त्वहमिदं;
V2 हीदमिदं (for त्विदमहं). — ^b) D6 एतत्तु (for आगन्तु).
V3 वक्ष्यामाणं तु भावि यत्. — ^c) K1 अवश्यं; G1.4 ततस्तु
(for अतश्च). D4 (sup. lin. as in text) भगवान् (for
बल). T2 ततस्तु भगवान्कालः. — ^d) T1 करिष्यसे (for
सि).

27 ^a) V3 T1 G1.4 M4 संभारान्; G5 संहारान् (for
संरम्भान्). K3 om. चारम्भान्. D5 T2 न संभारा न चारम्भा.
— ^b) V3 T2 G1.4.5 M2 [ए]व (for वै). D3 न च स्था-
स्यति पूरुषे. — ^d) K Ñ1 V2.3 B2.3 D सर्वथा; Ñ2.3 V1
B1 सर्वेषां (for वेलेव). B1 क्रमात् (for क्रमाः).

28 ^b) K2 D1 परंतप (for परिश्रुतः). — ^c) S1 V3 B3
T1.2 G3 M2 यज्ञं ते (by transp.); K1 तं यज्ञं.

29 ^a) S1 ते रोचते; Ñ2 ते शक्यते (for तच्छ). K2
यदिदं शक्यते राजन्. — ^d) K3 D1.2 शत- (for च तं).
T1.2 G1.3-5 M2.4 न चाक्षिप्तो भवेत्क्रतुः (M2 त्प्रभुः).

30 G4 partly damaged. D6 G1 om (hapl.) 30^b.
— ^b) T2 G3.4 नोपाध्यायस्य गण्यते. — G4 om. 30^c-32^b.
— ^c) K2.4 V2.3 B2.3 Ds1 D3.4 न च वा; D2 न चैव (for
तव वा). — ^d) K Ñ2.3 V B D कालोऽत्र दु (V2.3 B2.3
Ds हि दु-; Dn2 इतिदु) रतिक्रमः.

31 G4 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^a) S1 संज्ञापनम्;
K Ñ V1.2 B1 Dn Ds D1-5 संस्थाकृतम् (for पनम्). — ^b)
N (except S1) कालस्य परमेश्वरः. — After 31^{ab}, K Ñ
V B D read 32. Before 31^{cd}, T2 ins. वैशंपायनः. — ^c)
K2 प्रायेण; K3 D1-3 प्रणीतं (for प्रणयेयं). V3 B3 D6
निबोध त्वं; T1.2 G1.3.5 धेदं (for धस्व). S1 तत्प्रमाणे
महाबाहो. — ^d) S1 K2 D1 त्रैलोक्ये सचराचरे.

32 G4 om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). S1 M2.4 om. 32.
K Ñ V B D read 32 after 31^{ab}. — ^a) K Ñ V B Dn
Ds D1-5 यथादृष्टं (Ñ2 सृष्टं; B3 दिष्टं) प्रजासर्गः; D6 यथा
सृष्टः प्रजासर्गः. — ^c) T1.2 G1.4-परस्यापि; G6-फलस्यापि
(for -फलानां च). G3 तथा यज्ञे परस्यापि. — ^d) T1.2 G1.
3.5 विधातारो (for विक्रे),

33 T1 om. the ref. — ^a) Ñ1 प्रवृत्ताव् (for नि).
— ^d) K Ñ V1.2 B1.2 Dn Ds D1.2.4.5 मन्यसे (for
शक्यते).

34 ^b) K1 विभो; T2 G1.3.5 M2.4 महत् (for प्रभो).
V1 ब्रह्मणापहतं विभो; B3 ब्रह्मकोपाहितेजसा; T1 ब्रह्मलोककृतं

व्यास उवाच ।

निमित्तं भविता तत्र ब्रह्मकोपकृतं प्रभो ।
यतस्व परिहर्तुं तदित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ ३४
त्वया धृतः क्रतुश्चैव वाजिमेधः परंतप ।
क्षत्रिया नाहरिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ३५

जनमेजय उवाच ।

निवृत्तावश्वमेधस्य विप्रशापाग्निजेजसा ।
अहं निमित्तमिति चेद्भयं तीव्रं च जायते ॥ ३६
कथं ह्यकीर्त्या संयुक्तः सुकृती मद्रिधो जनः ।
लोकानुत्सहते गन्तुं खं सपाश इव द्विजः ॥ ३७
यथा ह्यनागतमिदं दृष्टमत्र प्रणाशनम् ।

यज्ञस्य पुनरावृत्तिर्यद्यस्याश्वासयस्व माम् ॥ ३८

व्यास उवाच ।

उपात्तयज्ञो देवेभ्यो ब्राह्मणेषु निवत्स्यति ।
तेजसाभ्याहतं तेजस्तेजस्येवावतिष्ठते ॥ ३९
औद्भिदो भविता कश्चित्सेनानीः काश्यपो द्विजः ।
अश्वमेधं कलियुगे पुनः प्रत्याहरिष्यति ॥ ४०
तद्युगे तत्कुलीनश्च राजसूयमपि क्रतुम् ।
आहरिष्यति राजेन्द्र श्वेतग्रहमिवान्तकः ॥ ४१
यथावलं मनुष्याणां कर्तृणां दास्यते फलम् ।
युगान्तद्वारमृषिभिः संवृतं विचरिष्यति ॥ ४२
तदाप्रभृति हास्यन्ते नृणां प्राणाः पुराकृतीः ।

C 11125
B 3. 2. 43
P 3. 2. 43

महत्. — °) Ś1 वर्तेथाः; K2 V3 B2.3 D1.4 G1.5 M4
यतेथा; D3 यजेथाः (for यतस्व). K1.3.4 Ñ V1.2 B1 Dn
Ds D2.5 M2 यतेथाः परिहर्तुं तम् (Ñ1 B1 Dn D2 त्वम्).
— °) T1.2 G1.3.4 [ए]वं (for [ए]तद्).

35 °) Ś1 K1.2.4 Ñ V B Dn Ds1 D2-6 त्वया वृत् (B1.2
Ds1 D4-6 'य्यावृत्तं' (D3 कृतं) क्रतुं चैव; K3 D1 त्वया
कृतं कथं चैव; Ds2 त्वय्यावृत्तं कृतं चैव. — °) Ś1 K Ñ V1.3
B D T1 G3 M2 वाजिमेधं; V2 M4 'मेधे' (for 'मेधः').
— °) Ś1 विनश्यति (for धरि').

36 °) N (except Ś1) ब्रह्म- (for विप्र-). — °) N
(except Ś1) मे (for चेद्). — °) Ñ2 V1.2 B2.3 Ds D6
भयं व्रीडा; V3 T1.2 G1.3-5 M2.4 भयं पीडा; D3 भद्रं
तावच् (for भयं तीव्रं). D5 प्र- (for च). Ś1 भयं प्रीत्या न
जायते.

37 °) B3 ह्यनर्थ- (for ह्यकीर्त्या). Ś1 G1 संयुक्तं; K Ñ
V1.2 Dn Ds D1-6 युज्येत; B1 युक्तश्च (for संयुक्तः). — °)
T1.2 G1.3-5 M2.4 नरः (जनः). — °) Ñ1 V खे (for खं).
Ds1 (marg.) द्विपः (for द्विजः). D6 (marg.) बद्धपाश
इव द्विपः.

38 °) T2 दृष्ट्वा; G1.5 द्रष्टुं; M2.4 दृष्टम् (for इदं).
K1.4 Ñ1 V2 D5 यथागतमिदं दृष्टं (K1.4 द्रष्टुं). — °) K1.4
Ñ1 D5 ततो मन्त्र-; K3 D1.3 दृष्टं सन्त्र-; Ñ2 V1 D6 दृष्टमात्र-;
V2 तन्मे मन्त्र-; Dn2 D4 दृष्टं मन्त्र-; Ds1 दृष्टमन्त्र-; D2 दृष्टं
नात्र; D6 (inf. lin.) दुष्टमस्य; T2 G1.5 M2 इदमन्त्र-; M4
इदं पुनः (for दृष्टमन्त्र). — °) Ñ1 दृश्यते (for यज्ञस्य).
— °) K Ñ V B Dn Ds D1.4.5 T1 यज्ञस्य; D3 व्रतस्य;
T2 G1 M1 यद्यस्य; M2 यद्यद् (for यद्यस्ति). D2 यज्ञस्या-

ज्ञापयस्व मे.

39 After the ref., T2 G1.3 ins.:

1560* विहितो यज्ञ एषोऽत्र देवैश्च ब्राह्मणैरपि ।

— °) K Ñ V B Dn Ds D1.3-6 देवेषु; D2 वेदेषु (for
देवेभ्यो). T2 G1.3 अयं च यज्ञो देवेषु. — °) Ñ2 om.; G5
M2.4 ब्राह्मणेभ्यो (for 'पु'). K1.4 D5.6 [उ]पपत्स्यते;
K2.3 Ñ1 Dn D1.3.4 निवत्स्यते; V3 निवर्त्यते; D2 'तते'
(for 'त्स्यति'). Ś1 ब्राह्मणेभ्यो निवत्स्यति; T1 देवत्वं च
गमिष्यति. — T2 G1.4 om. 39°d. — °) Ś1 [अ]भ्यागतं;
K1.4 Ñ1 Ds G3 M4 व्याहतं; K2.3 V1 B2.3 Dn1 Ds1
D1-4 [अ]भ्याहतं; Ñ2 V2.3 व्याहतं; T1 M2 ह्याहतं; G5
ह्यात्मकं (for [अ]भ्याहतं). — °) Ś1 V3 D2.5 T1 G5 M2
तिष्ठति (for ते).

40 °) K1.4 D5 अद्भिजो; K2.3 D1.3.4 उद्भिजो; Ñ1
Dn औद्भिजो; V2.3 G5 M2.4 उद्भिदो; D2 अद्भिजो; T3
G1.3.4 उद्भिदो (for औद्भिदो). — °) K2 V3 B2.3 D2.4.6
T2 G1.3-5 M2 सोऽश्वमेधं (for अ'). — °) K4 पुनः प्रत्याहरि-
ष्यते; T2 G1.3.5 पुनः प्रत्यानयिष्यति.

41 Ś1 G1 om. (hapl.) 41-42. — °) K1.4 तद्युगे;
V1 तत्कुले; D5 योगे वै; D5 (marg.) तद्योगे (for तद्युगे).
K2 D4 तदन्तर्लीनमपि (D4 'थ') स. — °) K3 D5 राजेन्द्रः
(for 'न्द्र'). — °) K3 V3 B2.3 Ds D1.6 श्वेतं (for श्वेत-).
D4 (marg.) काश्यपोऽसौ द्विजोत्तमः.

42 Ś1 G1 om. 42 (cf. v. l. 41). — °) G3 फलं; G5
बली (for -वलं). — °) D2 दाप्यते; T2 दास्यते (for
दास्यते). — °) Ñ1 संवृते; D6 'तो'; T2 G3.4 संत्यक्तं (for
संवृतं). D1 संवृतं विचरिष्यति.

C 11225
B 3.2. 43
P 3.2. 43

विनिवर्तिष्यते लोके वृत्तान्तो वृत्तिमत्स्वपि ॥ ४३
तदा सूक्ष्मो महोदको दुस्तरौ दानमूलवान् ।
चातुराश्रम्यशिथिलो धर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४४

इति श्रीहरिवंशे पञ्चदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

जनमेजय उवाच ।

आसन्नं विप्रकृष्टं वा यदि कालं न विब्रहे ।
तस्माद्वापरविध्वंसाद्युगान्तं स्पृहयाम्यहम् ॥ १
प्राप्ता वयं हि तं कालमनया धर्मतृणया ।
प्राप्ता वयं च धर्मं स्वं सुखमल्पेन कर्मणा ॥ २

प्रजासमुद्वेगकरं युगान्तं समुपस्थितम् ।
प्रनष्टधर्मं धर्मज्ञ निमित्तैर्वक्तुमर्हसि ॥ ३

सूत उवाच ।

पृष्ट एवं भविष्यस्य गतिं तच्चेन चिन्तयन् ।
युगान्ते पूर्वरूपाणि भगवानब्रवीत्तदा ॥ ४

43 ^a) K₂ D₄ (marg. as in text) प्रवृत्ति (for -प्रभृति) . K₁ दास्यन्ति ; D₈ (marg.) लोकेऽस्मिन् ; T₁. 2 G₁. 3-5 हृष्यन्ति (for हास्यन्ते) . — ^b) Ś₁ यताकृती ; K₁. 4 D₅ पुराकृतम् ; K₃ Ñ₂ V पुरा कृता ; D₄ (sup. lin.) पुराकृतिः (for 'ती') . T₁. 2 G₁. 5 M₂. 4 नृणां प्राणायुराकृतिः (T₁ M₂. 4 'ती') (sic) . — ^c) K₁. 3. 4 Ñ₂. 3 V B₁. 2 D_n D_s D₁. 5 न (for वि-) . K₂ D₂ न वि (D₂ विनि) वर्तिष्यते लोको . — ^d) Ś₁ वृत्तान्ते नर्तकेष्विव ; K₁. 4 Ñ₁ D_n वृत्तान्तो वर्तनेष्विव (D_n 'व') ; K₂ D₂ corrupt ; K₃ V₂. 3 B D₁. 3. 5. 6 वृत्तान्तो (K₃ 'न्ते') वर्तते त्विह ; Ñ₂ 'न्तो वर्णितस्त्विह ; V₁ D_s D₄ वृत्तान्तावर्तने (V₁ 'र्तते' ; D₄ 'र्तिते') त्विह .

44 ^b) V₃ विस्तरौ ; T₁. 2 G₁. 4. 5 M₂. 4 दुस्तरौ (for दुस्तरौ) . — ^a) K₂. 4 प्रति ; G₃ परि- (for प्रवि-) . V G₄ चरिष्यति (for चलि) . Ñ₂ D₃ धर्मः परि (D₃ प्रति) चरिष्यति ; D₁ धर्मः प्रविवरि ; D₂ धर्मप्रिय भवि ; D₅ धर्मश्च प्रचरिष्यति .

45 ^a) D₆ [अल्पेन (for ह्य) . K₁ मनसा ; T₁. 2 G₁. 3. 4 M₂. 4 कालेन (for तपसा) . — ^b) K Ñ V₁. 2 B₁. 2 D_n D_s D₁-5 प्राप्स्यन्ति (for यास्यन्ति) . — ^c) D₃ धर्म्या (for धन्या) . Ś₁ धर्मे ; K₃ धर्म्य (for धर्म) . T₁ G₁. 3-5 M₂ करिष्यन्ति (for च) . M₄ धर्माधर्मं करिष्यन्ति .

COLOPHON. T₃. 4 G₂ M₁. 3 missing. — Mention of the Epic : D_{s2} D₅. — Mention of Khila : V₂. 3 B D_n D_s D₁. 3. — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 3. 4 Ñ V B D_n D_s D₁. 2. 4-6 M₂. 4 भविष्यम् ; D₃ भविष्योत्तरम् . — Adhy. name : T₂ G₁. 3 जनमेजययज्ञारम्भे व्यासवाक्यम् ; Poona ed. जनमेजयप्रश्नः . — Adhy. no. (figures, words or both) : K₃ 78 ; V₂ 189 ; V₃ D_{s2} 187 ; D_n 183 ; D₁ 77 ; D₃ 204 ;

D₄. 184 ; T₁ 267 ; G₁. 5 279 ; G₃ 260 ; G₄ 271 ; M₂ 129 ; M₄ 200. — Śloka no. : K₁ 73 ; D_n 64 ; D_{s2} 44 ; D₃. 4 45.

116

This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21) ; in G₂ (cf. v. l. 110. 21) ; in T₄ (cf. v. l. 113. 44) ; and also in M₁. 3 (cf. v. l. 114. 1) .

1 ^a) Ś₁ K₁. 4 Ñ₂ V₁ D₁. 3 वा प्रकृष्टं ; Ñ₁ V₂ वा प्रनष्टं ; D₂ वा प्रविष्टं ; G₄ damaged (for विप्रकृष्टं) . — ^c) Ś₁ अस्माद् (for तं) . K Ñ V₁ D₁-5 -विध्वंसं ; V₂ -विध्वस्तं ; B₁ -संध्यां वा ; B₂ -प्रध्वंसं ; D_n D₄ (marg.) -संविद्धं ; T₁ G₄ -संध्यंशाद् (for -विध्वंसाद्) . V₃ B₃ D_s D₆ तदा द्वापर-विध्वंसं (D₆ 'पर्यन्तं') . T₂ G₁. 3. 5 M₂. 4 अस्माद्वापरसंध्यां-शाद् . — ^d) Ś₁ K₂ D₂. 4 युगान्तं स्पृहयामहे ; T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 4 'न्ताय स्पृहा मम' .

2 ^a) K Ñ V B D_n D_s D₁. 2. 5. 6 T₁. 2 G₁. 3. 5 M₂. 4 तत् ; G₄ damaged (for तं) . — ^b) T₁ धन- (for धर्म-) . — ^c) K Ñ₂. 3 V D_n D₁. 3-5 T₁. 2 G₁. 4. 5 M₂. 4 आद-द्यात्प (T₂ G₁. 4. 5 कुर्महे प रमं धर्मं ; Ñ₁ आदद्यां यं वरं धर्मं ; B D_s D₆ आदास्यामः (D₆ 'म') परं धर्मं ; D₂ corrupt ; G₃ कुर्महे ह परं धर्मं . — ^d) M₂ कथम् (for सुखम्) . Ś₁ lacuna for सुखमल्पेन . Ñ₃ (marg. as in text) अन्येन (for अल्पेन) .

3 Before 3, K Ñ₂. 3 V B D ins. शौनकः ; G (ed.) वैशंपायनः . — ^a) K Ñ V₁ B₂ D_n D₁. 2. 4. 5 त्रासमुद्वेग-करणं ; D₃ समुद्वेगस्य करणं . — ^b) D₁ युगान्ते (for 'न्तं') . — For 3^{ab}, T₁. 2 G₁. 3-5 M₂. 4 subst. ;

व्यास उवाच ।

अरक्षितारो हतारो बलिभागस्य पार्थिवाः ।

युगान्ते प्रभविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ५

अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः ।

शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६

काण्डपृष्ठाः श्रोत्रियाश्च हवींषि भरतर्षभ ।

1561* तस्मात्समुद्वेगकरे युगान्ते प्रत्युपस्थिते ।

— °) Ś1 -धर्म (for -धर्म). K2-4 Ñ2 V1.2 D1 प्रनष्टं नष्ट-
धर्मं च; Ñ1 ण्डनष्टधर्मं च; D3 ण्डनधर्मं च; T1.2 G1.
3.5 M2.4 ण्डधर्मं धर्मत्वं; G1 partly damaged. — °) Ś1
निमित्तं; V1 ण्डे; T1 G3.5 निवृत्ते (for निमित्तैर्).

4 K Ñ V B Dn Ds D1.3-5 सौतिर्; D2 शौनक (for
सूत). Ś1 lacuna for 4^{ab}. — °) D2 पृष्टवन्तं; D3 पृष्ट-
स्त्वेवं (for पृष्ट एवं). M4 पृष्टमेवं भविष्ये तु. — °) Ñ2
चिन्तयेत् (for यन्). M4 गतिं तत्त्वे विचिन्तय. — For 4^{ab},
T1.2 G1.3-5 M2 subst. :

1562* एवं भविष्ये तु गतिं योगेनैव विचिन्तयन् ।

[T2 G1.4 भविष्यस्य (for ण्डे तु). G3 एवं भविष्यति गतिर्
(for °).]

— °) N (except Ś1) युगान्ते सर्वभूतानां (Ñ1 नि).
— °) K1.4 Ñ1 प्राव्रवीत् (for अत्र).

5 °) T2 G5 भर्तारो (for ह). — °) D3 च (for प्र).
— After 5°, K1 reads from युगक्षये (in 6^a) up to
भरतर्षभ (in 7^b), repeating the same in its proper
place.

6 For the repetition in K1, cf. v. l. 5. — °) Ñ1
अरक्षिताश्च (for अक्षत्रियाश्च). — °) D3 बलिभागस्य पार्थिवाः.
— After 6, Ñ2 ins. :

1563* शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ।

While after 6, M4 reads 10^{ab}, repeating it in its
proper place.

7 For the repetition in K1, cf. v. l. 5. — °) K1
(both times). 2-4 Ñ2 V B3 Ds D1-5 काण्डस्पृष्टाः; Ñ1
B1.2 काण्डे स्पृष्टाः; D2 (marg.) भस्मस्पृष्टाः (for काण्ड-
पृष्टाः). Ś1 श्रोत्रियाः काण्डपृष्टाश्च. — °) K1 (both times).
2-4 Ñ V B D निष्क्रियाणि हवींष्यथ (V1 षि च). — °)
Ds (before corr.) एकपङ्क्त्या न दुष्यन्ति.

8 B1 D3 om. (hapl.) 8. — °) K3 नृपवरा (for
ऽनृतपरा). D2 शिल्पवार्तानृतपरा. — After 8^{ab}, Ñ2 ins. :

1564* परं धर्मं हनिष्यन्ति मनुष्या मन्दबुद्धयः ।

एकपङ्क्त्यामशिष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ७

शिल्पवन्तोऽनृतपरा नरा मद्यामिषप्रियाः ।

भार्यामित्रा भविष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ८

राजवृत्ते स्थिताश्चोरा राजानश्चोरशीलिनः ।

भृत्या अनिर्विष्टभुजो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ९

धनानि श्लाघनीयानि सतां वृत्तमपूजितम् ।

— T1.2 G1.3-5 M2.4 read 8^{cd} twice. — °) Ś1 मांस-
चिल्य; Ñ1 V3 B2.3 T2 G1.3.4 (last four both times).
M2 (second time). 4 (both times) मित्रभार्या; G5 M2
(both first time) मासभार्या; G5 (second time) भव्या-
मित्रा (for भार्यामित्रा). Dn1 भजिष्यन्ति (for भवि).
B3 D5 T1 (both times) मित्रभार्या (D5 यी) भजिष्यन्ति.
— °) T1 (both times). 2 G1.3.4 (all first time)
समुपस्थिते; M2.4 (both first time) प्रत्युपस्थिते (for
जनमेजय). — G1.3.5 M2.4 ins. after the repetition
of 8^{cd}: D6 after 8 :

1565* अल्पोदकास्तथा मेवा अल्पसस्या च मेदिनी ।

[G5 om. °.].

9 V1 om. 9^{ab}. — °) D6 राज्य- (for राज). K2 D4
वृत्ताः; Ñ1 T2 वृत्तिः; Ñ2.3 वृत्तौ; V3 D2 वृत्त- (for
वृत्ते). D5 राजवृत्तास्तथा चौरा; T2 त्तिष्ठिराचारो. — °)
Ñ2.3 वृत्तयः; V2 Ds T1.2 G1.3-5 M2.4 जीवनः (for
शीलिनः). D3 राजानश्चौर्यशीलिनः. — Ñ1 om. 9^{cd}.
K Ñ2.3 V2 B1 D1-5 transp. 9^{cd} and 10^{ab}. — °)
K1.4 B1 च निर्दिष्ट-; K2.3 Ñ2.3 V1.3 B2 Dn Ds D1-5
ह्यनिर्दिष्ट-; B3 D6 अनिर्दिष्ट- (for विष्ट-). T1.2 G1.3-5
M2.4 शिष्टाः (M2.4 श्रिताः) परोच्छिष्टभुजो. — °) K Ñ2.3
V1.2 B2 Dn Ds D1-5 कलौ युगे (for युगक्षये). — After 9,
V1 reads 16.

10 Ś1 V1 om. (hapl.) 10. G(ed.) om. 10^{ab}. K
Ñ2.3 V2 B1 D1-5 transp. 9^{cd} and 10^{ab}. M4 reads
10^{ab} for the first time after 6. — °) Ñ1 एतानि (for
धनानि). M4 (first time) [अ]श्लाघनीयानि (for श्लाघ).
D1 श्लाघनीयानि धन्यानि. — °) M2.4 (both times)
दत्तम् (for वृत्तम्). Ds अभूदिदम् (for अपूजितम्).
— After 10^{ab}, T1.2 G1.3-5 M2.4 ins. :

1566* नार्यश्चापि करिष्यन्ति कृषिमेव कलौ युगे ।

— T1.2 G1.4 read 10^{cd} twice; G5 repeats 10^{cd} after
11. — °) G3 अकुत्सितश्च (for त्सना). K1 G3 पतिता
(for ते). K3 D5 अकुली (D5 अकुत्स) नाश्च पतिता; Ñ1
अकुत्सभावपतिते; G5 (second time) त्सितश्च पतितो.

C 11137
B 3. 3. 10
P 3. 3. 10

C 11137
B 3. 3. 10
P 3. 3. 10

अकुत्सना च पतिते भविष्यति युगक्षये ॥ १०
 प्रनष्टचेतना मर्त्या मुक्तकेशा विचूलिनः ।
 ऊनपोडशवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ११
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति युगक्षये ॥ १२
 सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सर्वे वाजसनेयिनः ।
 शूद्रा भोवादिनश्चैव भविष्यन्ति युगक्षये ॥ १३
 तपोयज्ञार्थवेदानां विक्रेतारो द्विजातयः ।

— ^a) K1. 3 Ñ1 D1. 3. 5 T1 (first time) M2 भविष्यन्ति (for 'ति). T1 (second time) [अ]तथोत्तरम्; G3. 5 (second time) [अ]धरोत्तरः (G5 रम्) (for युगक्षये). T2 G1. 4 (all second time) भविष्यन्त्यधरोत्तरम्. — After 10, Ñ2 ins.: 1567* अशान्तास्तापसा नित्यं भविष्यन्ति कलौ युगे ।

11 ^a) Ñ1 D1. 2 वेष्टना (for चेतना). S1 प्रनष्टवेष्टनाः पुंसो; V2. 3 B3 D6 T1. 2 G1. 2-5 प्रनष्टचेष्टाः (D6 [marg.] वेष्टाः; T2 चेष्टाः) पुरुषाः; M2. 4 प्रविष्टवे (M4 चेष्टा जाता. — S1 lacuna for 11^b-13^b. — ^b) V1 विभूतिनः; D1. 5 विभूषिताः; T1 G5 विचूलिताः (for नः); — ^c) K1 सर्वे; K3. 4 D1 जनाः (for ऊन-). — ^d) D3 प्रणश्यन्ति; T2 G1. 3. 4 M2 जनिष्यन्ति (for प्रजास्यन्ति). Ñ1 V2 B3 तदा नराः (by transp.): Ñ2 V3 तदा स्त्रियः; Dn नराः रुदा. T1 जीविष्यन्ति नरास्तथा; G5 जनिष्यन्ति कलौ युगे. — After 11, G5 repeats 10^c.

12 S1 lacuna. — ^a) D1. 5 (both marg. as in text) अक्ष-; G4 अलं (sic) (for अट्ट-). — ^b) K1 (marg.) वेद-; D1 (marg.) मांस- (for शिव-). — ^c) D1. 6 (both marg.) भग- (for केश-). K1 शून्याश्च; K2. 3 V1 शूलिन्यो (for शूलाश्च). M1 केशशूलाः स्त्रियश्चैव. — ^d) K2 V1 D1. 4. 6 T2 G1. 4 कलौ युगे (for युगक्षये). — After 12, K3 ins.:

1568* अट्टमन्नमिति प्रोक्तं शूलो विक्रय उच्यते ।

चतुष्पथा ब्राह्मण इति शिवो वेद उदाहृतः ।

केशो भग इति ख्यातो राजन्नैवात्र संशयः ॥

13 S1 lacuna for 13^{ab}. — ^b) Ñ1 द्विजा (for सर्वे). K3 D1 T1. 2 G1. 3-5 सर्वे वाजसनेयिकाः. — ^c) D3 T1. 2 G1 शूद्राभिः; G3 शूद्रा रे-; G1 शूद्रा हि (for शूद्रा भो-). Ñ1 T1. 2 G3-5 M2. 4 [अ]पि (for [ए]व). — ^d) D3 G1 कलौ युगे; T2 G3. 4 द्विजाः कलौ (for युगक्षये).

14 K3 V1. 3 Ds om. 14. K1. 2. 4 Ñ1. 2 V2 Dn D1-5 T1. 2 G3-5 M2. 4 read 14 after 17; G1 reads it after 16^{ab}. — ^a) K1. 2. 4 Ñ1. 2 V2 Dn D1-5 T2 G4. 5 M4 तपो-

ऋतवश्च भविष्यन्ति विपरीता युगक्षये ॥ १४

शुकुदन्ताजिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः ।

शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति शाक्यबुद्धोपजीविनः ॥ १५

श्वापदप्रचुरत्वं च गवां चैव परिक्षयः ।

स्वादूनां विनिवृत्तिश्च विद्यादन्तगते युगे ॥ १६

अन्त्या मध्ये निवत्स्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।

यथानिम्नं प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति युगक्षये ॥ १७

तथा द्विहायना दम्यास्तथा पल्वलकर्षकाः ।

यज्ञफलानां च. — ^c) Ñ1 अवृथाश् (for ऋतवश्च). — ^d) परिवृत्ता (for विपरीता).

15 S1 om. (hapl.) 15-17. — ^a) K1. 2 Ñ1 V1. 2 B Dn D1 M2 [अ]जिताक्षाश् (for [अ]जि°). — ^b) Ñ1 V1 T1 G1. 3. 5 M2. 4 वासिनः (for वाससः). — ^c) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 शूद्रा धर्मान्प्रवक्ष्यन्ति. — ^d) K1 D3 शाक्त-; D1 सांख्य-; D2 शाक्या; D4 (marg. as in text) शाक्य- (for शाक्य-). D6 शाक्यबुद्धोपजीविनः.

16 S1 om. 16 (cf. v. l. 15). V1 reads 16 after 9. — ^a) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 प्रबलत्वं (for प्रचुरत्वं). — After 16^{ab}, G1 reads 14. G1 om. 16^c-18^d. — ^c) Ñ2 V1 B3 D3 साधूनां (for स्वादूनां). V3 विनिवृत्तः; D3. 2 T2 वृत्तिश् (for वृत्तिश्). T1 नदीनां विनिवृत्तं च. — ^d) T4 भवेदन्तं (for विद्यादन्त-). T1 युगक्षये (for गते युगे). B2. 3 ज्ञातव्यानाग- (B3 व्या तु गते युगे; D6 ज्ञातव्या तु युगक्षये).

17 S1 om. 17 (cf. v. l. 15). G1 om. 17 (cf. v. l. 16). D6 om. (hapl.) 17. K1 om. 17^{ab}. — ^a) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 मध्येषु (for मध्ये नि-). K3 अन्त्या मध्ये वसिष्यन्ति. — ^b) Ñ1 मध्याद् (for मध्याश्च). K2. 3 Ñ2 V1. 3 Dn D1. 3 [अ]न्त्याव- (for [अ]न्ताव-). V2 B D2 मध्याश्चान्तनि (D2 न्ते नि) वासिनः. — ^c) K1. 2. 4 D4 तथा निम्नं; D1 यथानिःस्वं; T2 G5 निष्ठं (for निम्नं). — After 17, K1. 2. 4 Ñ1. 2 V2 Dn D1-5 T1. 2 G3-5 M2. 4 read 14.

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^a) S1 दान्ता; D3 वृषा; G3 अन्ता; M4 यथा (for तथा). D3 नैश्यास (sic.) (for दम्यास). G(ed.) तथा विहाय नद्यास्तु. — Ñ2 om. 18^{bc}. — ^b) V1. 2 कर्षिणः (for कर्षकाः). — After 18, K1 reads 117. 3-25, while K2-4 Ñ V B D T G3-5 M2. 4 ins. after 18:

1569* सर्वे चोरकुले जाताश्चोरयानाः परस्परम् ।

स्वल्पेनाह्वया भविष्यन्ति यत्किञ्चिद्वाप्य दुर्गताः ॥

[(L. 1) V1 गृहे (for कुले). D2. 3 कुले जा (D3 लजा)

चित्रवर्षी च पर्जन्यो युगे क्षीणे भविष्यति ॥ १८
 न ते धर्मं चरिष्यन्ति मानवा निर्गते युगे ।
 ऊषराबहुला भूमिः पन्थानो नगरान्तरा ।
 सर्वे वाणिजकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ १९
 पितृकृत्यानि देयानि विधमन्तः सुतास्तदा ।
 हरणाय प्रपत्स्यन्ते लोभानृतविरोधिताः ॥ २०
 सौकुमार्ये तथा रूपे रत्ने चोपक्षयं गते ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते नार्यः कैशैरलंकृताः ॥ २१

निर्विहारस्य भीतस्य गृहस्थस्य भविष्यति ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते नान्या भार्यासमा रतिः ॥ २२
 कुशीलानार्यभूयिष्ठं वृथारूपसमावृतम् ।
 पुरुषाल्पं बहुस्त्रीकं तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ २३
 बहुयाचनका लोका दास्यन्ते च परस्परम् ।
 राजचोरादिदण्डार्तो जनः क्षयमुपैष्यति ॥ २४
 सस्यनिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 ईहयासुखिनो लोका भविष्यन्ति गते युगे ॥ २५

C 11154
B 3. 3. 26
P 3. 3. 26

ताश्च वै सर्वे; T1. 2 G3-5 M2. 4 चौरजात्याकुलं सर्वं (for °).
 T1. 2 G3-5 M2. 4 om. line 1^b. K1 चौरपालाः; K3 स्वैरपानाः;
 B1. 3 Ds D6 चोरयन्तः; D1 °जाताः (for °यानाः). — N1
 om. line 2. — (L. 2) V2 अल्पेन (for स्व°). T1 G3 इतः
 स्मृताः; T2 G4. 5 M2. 4 इति स्मृताः (for भविष्यन्ति). T1. 2
 G3-5 M2. 4 om. line 2^b. D6 मानवा निर्गते युगे (for °).]

19 S1 illegible up to 38. Ds om. 19^{ab}. D3 om.
 19^a. — °) V3 B3 D2 T1. 2 G3-5 M2 न च; B1 ते न (by
 transp.). Bomb. Poona eds. G(ed.) करिष्यन्ति (for
 च°). G1 ऋतवश्च भविष्यन्ति; M4 न च धर्मं करि°. — °) T1. 2
 G1. 4. 5 M2. 4 मनुष्या (for मानवा). K1 विगते;
 K3 D1 दुर्गते (for नि°). — After 19^{ab}, T1. 2 G4. 5 read
 20. G1. 3 read 19^{def} after 1570*. — °) K4 N1 B Dn
 Ds D1. 5. 6 तुषार्कः; D2 ऊषाक्ता; G1 ऊषरैर्; G4 औषरैर्
 (for ऊषरा). — °) K1-3 N2 V B D (except Dn)
 T2 G1. 3 पन्थानस्तस्करावृताः (D2 °रान्तिकाः). — After
 19^a, G1 reads 20. — °) V2 D6 T1. 2 G3. 4 वाणिज्य-
 काश्; B3 राजानिकाश्; D5 वाणिजि°; G1. 5 °जकाश् (for
 °जकाश्). D1 सर्वे च वाणिज्यकरा. — °) T1. 2 G1. 3-5
 M2. 4 युगक्षये (for कलौ युगे).

20 T1. 2 G4. 5 read 20 after 19^{ab}; G1 reads it after
 19^{cd}. M2 reads 20 and M4 20^{ab} twice. — °) K N1. 2 V
 B D M2. 4 (last two both times) दत्तानि (for कृत्यानि).
 — °) K N1. 2 V1. 3 B D विभजन्ते; V2 विभजन्ति; M2. 4
 (both first time) विधिहीनाः; M2. 4 (both second time)
 विधिमन्तः (for विध°). — °) K1. 4 N1 प्रपत्स्यन्ति; K2
 भविष्यन्ति; N2 V1. 2 Ds M2 (second time) प्रयच्छन्ति;
 D1. 5 प्रपत्स्यन्ते (D5 °न्ति); D4 प्रवत्स्यन्ति; D6 T2 G1. 4. 5
 प्रवर्तन्ते (for प्रपत्स्यन्ते). D2 ऋणाय पश्यन्ति लोभाद्. — °)
 K1. 2 D4 विरोधनाः; V1. 2 Ds1 (marg. as in text) विरो-
 धिताः (for विरो°). V3 B3 D6 लोभादनृतवादिनः; D2
 भ्रातृस्तु विरोधिता; T1. 2 G1. 3-5 M2 (first time) लोभा-
 त्तानि चिकी (M2 °जिही)र्षवः; M2 (second time) लोभा-

दत्तानि बालिशाः. — After 20, T2 G1. 3 ins. :

1570* पितृदत्तानि वित्तानि निघ्नन्तस्तनयाः सदा ।

ग्रहणाय प्रवर्तन्ते लोभादनृतवादिनः ॥

[(L. 2) G3 लोभार्ता भयपीडिताः (for °).]

— After the above, G1. 3 read 19^{def}.

21 °) K1-3 D1. 4 (marg. as in text) वस्त्रे (for रत्ने).
 — °) K1. 3 N2 V B3 D युगान्ते च (for युगस्यान्ते). K2. 4
 भविष्यति युगान्ते च.

22 °) T2 G1. 4 निर्विकारस्य (for °हारस्य). K1. 2. 4
 N2 V1 B2 Dn D2. 3. 4 (marg. as in text) भूतस्य; N1
 रूपस्य; T1 G5 हीनस्य (for भीतस्य). — °) T2 G1. 3. 4
 गता (for -समा). K4 V1 D2. 6 गतिः (for रतिः).

23 °) D6 कुशीलभार्याभूयिष्ठं. — °) B1 D5. 6 रूपं;
 D6 (marg.) व्रतं; T1 G3 रूपैः (for रूप-). G5 समाहृतम्;
 Bomb. Poona eds. G(ed.) समन्वि° (for -समावृ°). N2
 V1 तथा रूपसमन्वितम्; T2 G1 M2. 4 वृथारूपैः समाहृतम्.
 — °) D1 युगान्तस्य च लक्षणम्.

24 °) K1-3 D1. 4 बहुयाचक (D1 °न) लोकेऽस्मिन्; K4
 °नको लोके; N V B Dn Ds D2. 3. 5. 6 T2 M4 °नको लोको.
 — °) K1. 2 B3 Ds2 न दास्यन्ति; K3. 4 N V B1. 2 Dn
 Ds1 D1-6 न दास्यति; T2 दास्यन्ति न (for °न्ते च). — After
 24^{ab}, K1. 4 N2 V2 B Ds D6 T1. 2 G1. 3-5 ins. :

1571* अविचार्य ग्रहीष्यन्ति दानं वर्णान्तरात्तथा ।

[K4 N2 वर्णान्तरं (for °न्तरात्). K1 अथ; T1. 2 G1. 3-5
 अपि (for तथा).]

— °) M2. 4 दण्डार्तिर् (for °तौ). — °) G5 M2 क्षये (for
 जनः).

25 °) N1 निवृत्तिर्; M4 निवृ° (for निष्प°). — °)
 K1. 4 इहाशाः; K2 D4 ईहशाः; V3 D6 समीहाः; T1 तथापि
 (for ईहया). D1 लोके (for लोका). B3 G5 M2. 4 सदाप्य-
 (B3 समीहाः; G5 तथाप्य) सुखितो लोको; T2 G1. 3. 4 तथा

C 11155
B 3. 3. 27
P 3. 3. 27

वर्षासु वाताः परुषा नीचाः शर्करवर्षिणः ।
संदिग्धः परलोकश्च भविष्यति युगक्षये ॥ २६
वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।
युगापक्रमणे पूर्वं भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ २७
अप्रवृत्ताः प्रपत्स्यन्ते समयाः शपथास्तथा ।
ऋणं च विनयभ्रंशो युगे क्षीणे भविष्यति ॥ २८
भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ।

चासुखिता लोकाः — ^a) K₃ Ñ₂ V B Ds D₂ (marg. as in text), 5. 6 T_{1. 2} G_{1. 4} युगक्षये; K₄ युगे गते (by transp.). G_{3. 5} M_{2. 4} भविष्यति युगक्षये.

26 K₃ T₂ om. (hapl.) 26. — ^a) K₂ धाराः (for वाताः). M_{2. 4} पतिता (for परुषा). Ñ₁ ववुर्वाताः सनिपाता; D₃ (marg. as in text) वर्षांश्चुपाताः परुषा. — ^b) Ñ₁ नेत्रैः; D₆ नीचैः; G₄ चण्डाः (for नीचाः). K_{1. 4} V₃ Ds₁ D_{1. 2. 4} -कर्षिणः (for -वर्षिणः). B₃ M₂ नीचैः शर्करकर्षिणः; G_{1. 8} चण्डाः शीकरव°. — ^c) T₁ संदिग्धाः परलोकाश्च. — ^d) T₁ भविष्यन्ति (for °ति). — After 26, Dn Bomb. Poona eds. G (ed.) ins. :

1572* आत्मनश्च दुराचारा ब्रह्मदूषणतत्पराः ।

आत्मानं बहु मन्यन्ते मन्युरेवाभ्ययाद्विजान् ॥

[(L. 1) Dn आत्मन्येव; Bomb. ed. आत्मानश्च (for आत्म°). — (L. 2) Dn वदन्ते लोलुपान्द्विजान् (for °).]

27 ^a) Ñ₁ वैश्यायामथ राजन्या; V₃ B₃ D₆ T_{1. 2} G_{1. 3-5} M_{2. 4} वैश्या इव च रा°. — ^b) Ñ₁ -राज्योप- (for -धान्योप-). — ^c) K_{1. 2} D₄ -करणे (for -क्रमणे). K₄ D₅ (marg.) पूर्वे; Ñ₂ सर्वे; V_{1. 2} D₃ D₅ T₁ G₁ सर्वे; V₃ नित्यं (for पूर्व°). T₂ G₃₋₅ युगापक्रमणे (G₄ °ते) पूर्वा (G₃ °वे; G₅ °वे); M_{2. 4} युगापक्रमणे पूर्वे. — ^d) T_{1. 2} G_{1. 3-5} M₂ न भविष्यन्ति जातयः.

28 ^a) V₃ B₃ D₆ अप्रवृत्तान् (for °त्ताः). K_{1. 4} V₂ Dn D_{3. 5} प्रवत्स्यन्ति; K₂ D₄ प्रजल्पन्ति; K₃ प्रवत्स्यन्ति; Ñ₁ प्रपत्स्यन्ति; D₂ प्रवर्षन्ति (for प्रपत्स्यन्ते). B₁ अप्रवृत्तान्प्रवत्स्यन्ते; D₁ अप्रवृत्ताः प्रवत्स्यन्ति; T_{1. 2} G_{1. 3-5} अप्रवाच्याभिवक्तारः; M_{2. 4} अप्रवक्ताभिवक्तारः. — ^b) T_{1. 2} G_{1. 3-5} M₄ शपन्तः (for समयाः). V₃ B₃ D₆ समयाश्चपथास्तथा; D₂ समेताः शतशो यथा; M₂ शपन्तः शपथास्तथा. — ^c) D₃ नृणां सु- (for ऋणं च). K_{1. 8} Ñ₁ V_{1. 2} B Dn Ds D_{1. 2. 4-6} M_{2. 4} -भ्रंशं; K₄ V₃ -भ्रष्टं (for -भ्रंशो). K₂ ऋणं सविषयभ्रंशं. — ^d) K₂ हीने (for क्षीणे).

29 ^a) D₆ (inf. lin.) भविष्यत्यफलोदर्कः. G₅ °व्यति फलो हर्षे. — ^c) K_{1. 2} D₄ -पाल्यन्ते; K₄ Ñ₂ V_{1. 2} B₁ Dn

अज्ञाश्चैवोपयोक्ष्यन्ते पयसोऽर्थे युगक्षये ॥ २९

अशास्त्रविहिता प्रज्ञा एवमेव भविष्यति ।

शास्त्रोक्तस्याप्रवक्तारो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३०

सर्वः सर्वं विजानाति वृद्धाननुपसेव्य च ।

न कश्चिदकविर्नाम युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ३१

न क्षत्राणि नियोक्ष्यन्ति विकर्मस्था द्विजातयः ।

चोरप्रायाश्च राजानो युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ३२

D₂ -रोत्स्यन्ते; V₃ B_{2. 3} D₆ -दुह्यन्ते; Ds T₁ G₅ M_{2. 4} -रोत्स्यन्ति; D₃ T₂ G_{1. 4} -योक्ष्यन्ति; D₅ -पोष्यन्ते; G₃ -योष्यन्ति (for -योक्ष्यन्ते). Ñ₁ भाविकाश्चैव दुदुहे (sic).

30 ^a) V₃ B₂ -विहित- (for °ता). — ^b) D₂ स्वभावतः (for भविष्यति). — For 30^{ab}, K Ñ_{2. 3} V_{1. 2} B₂ Dn D_{1. 3-5} T_{1. 2} G_{1. 3-5} M_{2. 4} subst. :

1573* अशास्त्रविदुषां पुंसामेवमेव स्वभावतः ।

[M₄ अशास्त्रविदुषां पुंसः (for °). K_{1. 2} D₄ अर्थः; K₃ D₁ अर्थः; K₄ B₂ Dn D₃ एषां; T₁ वृत्ते (for एव).] Ñ₂ V_{1. 2} B₂ Dn D_{3. 5} T₂ G₁ cont. : V₃ B₁ Ds D₃ ins. after 30^{ab} :

1574* अप्रमाणं करिष्यन्ति नीतिं पण्डितमानिनः ।

[B₂ G₁ वदिष्यन्ति; D₃ भवि° (for करि°). B_{1. 2} नराः; Dn D₃ नित्यं (for नीतिं).]

— After 30^{ab}, T₂ G₁ read 31^{cd} repeating it in its proper place. T₁ G₃₋₅ M_{2. 4} om. 30^c-31^b. — ^b) K_{1. 2. 4} Dn D_{3. 5} G₁ प्रवक्तारो; V₂ [अ]प° (for [अ]प्रव°). Ñ₁ शास्त्रोक्तं संप्रवक्तारो. — ^d) Dn भवितारो (for °व्यन्ति). Ñ₁ V₃ B_{1. 3} D₆ T₂ G₁ न संशयः (for युगक्षये).

31 T₁ G₃₋₅ M_{2. 4} om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^a) D_{3. 5} Bom. Poona eds. G (ed.) सर्वे सर्वं विजा (Bom. Poona eds. G (ed.) हि जा) नन्ति. — ^b) V₃ T₂ ते (for च). — Before 31^{cd}, T₂ ins. वैशंपायन उवाच. T₂ G₁ read 31^{cd} for the first time after 30^{ab}. — ^c) Dn₁ नास्ति (for नाम). M_{2. 4} न कश्चन कविर्नाम. — ^d) K₁₋₃ Ñ₁ V₃ B₃ Dn D_{2. 4. 6} T₂ G₁ (last two second time). 4 समुपस्थिते; K₄ Ñ₂ V₁ B_{1. 2} Ds D_{3. 5} पर्युप°; D₁ जनमेजय (for प्रत्युपस्थिते).

32 Ds D₄ M₄ om. (hapl.) 32. — ^b) B₁ तथाभक्ष्य भक्षिणः (= 34^b). — ^c) K_{1. 2} चौरक्रियाश्च; V₃ B_{2. 3} D_{2. 6} चोरप्रियाश्च; T₁ मरुप्रायाश्च (for चोर°). — ^d) K Ñ₂ V_{1. 2} D_{1-3. 5} पर्युप-; Ñ₁ V₃ B_{2. 3} D₆ समुप- (for प्रत्युप-).

33 T₂ om. (hapl.) 33-34. D₁ reads 33 on marg. (sec. m.). — ^a) Ñ₁ corrupt. K₁₋₃ V₃ B Ds D_{6. 6} (inf.

कुण्डा वृषा नैऋतिकाः सुरापा ब्रह्मवादिनः ।
 अश्वमेधेन यक्षयन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ३३
 अयाज्यान्याजयिष्यन्ति तथाभक्ष्यस्य भक्षिणः ।
 ब्राह्मणा धनवृष्णार्ता युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३४
 भोगार्थमभिपत्स्यन्ते न च कश्चित्पठिष्यति ।
 एकशङ्खास्तथा नार्यो गवेधुकपिनद्धकाः ॥ ३५
 नक्षत्राणि विहीनानि विपरीता दिशस्तथा ।

संध्यारागोऽथ दिग्दाहो भविष्यत्यपरे युगे ॥ ३६
 पितृनुपुत्रा नियोक्षयन्ति वध्वः श्वश्रूश्च कर्मसु ।
 वियोनिषु चरिष्यन्ति प्रमदासु नरास्तदा ॥ ३७
 अकृताग्राणि भोक्षयन्ति नराश्चैवाग्निहोत्रिणः ।
 भिक्षां बलिमदत्त्वा च भोक्षयन्ति पुरुषाः स्वयम् ॥ ३८
 पतीन्सुप्तान्वञ्चयित्वा गमिष्यन्ति स्त्रियोऽन्यतः ।
 पुरुषाश्च प्रसुप्तासु भार्यासु च परस्त्रियम् ॥ ३९

C 11169
B 3. 3. 42
P 3. 3. 42

lin.) कुण्डा वृषा; $\tilde{N}_2$ V₁ कुण्डा वृषा; D₃ कुण्डाकरा; D₆ काण्डवृष्टा; T₁ G₃₋₅ कुण्डाशिनो; M₂ (inf. lin.)⁴ कुण्डा वृषा (for कुण्डा वृषा). — °) K₃ T₁ G_{1. 3-5} यक्षयन्ते; D₂ युध्यन्ति (for यक्षयन्ति).

34 T₂ om. 34 (cf. v. l. 33). — °) V₂ अयाज्यं (for 'ज्यान्). $\tilde{N}_1$ बहुयाजकाश्चैव नरास् (hypermetric); V₃ B₃ D₆ M_{2. 4} याजयिष्यन्त्याज्यांश्च; T₁ G_{1. 3-5} याजयिष्यन्ति धन्यांश्च. — °) V₃ B₃ D₆ चाभक्ष्य (for [अ]भक्ष्यस्य). T₁ G_{1. 3-5} M_{2. 4} भक्षकाः (for भक्षिणः). — °) $\tilde{N}_2$ पर्युपस्थिते; T₁ G_{1. 3-5} M_{2. 4} जनमेजय (for समुपस्थिते).

35 T_{1. 2} G_{1. 3. 5} M₂ transp. 35^{ab} and 35^{cd} followed by the repetition of 35^{cd}. G₄ M₁ transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — °) N (Śī illeg.) भोःशब्दमभिधास्यन्ति. — °) V₁ D₆ न कश्चित्प्र- (for न च कश्चित्). T_{1. 2} G₅ भविष्यति (for पठि). $\tilde{N}_2$ न कश्चित्प्रपचिष्यति; G_{1. 3. 4} न स कश्चिद्भवि. — °) K_{2. 4} D₂ (marg.) एकाकारास्; D₃ एकशाखास्; T_{1. 2} G_{1. 3} (all first time).^{4. 5} M₂ (last two first time).⁴ मुखेभगास् (for एकशङ्खास्). T₂ G_{1. 5} (all second time) एकशङ्खायुधा नार्यो. — °) D₆ गात्रेषु मणिबद्धकाः; T_{1. 2} G_{1. 3} (all first time).⁴ M₂ (first time) गवेधुकनि (T₂ वि) बन्धनाः.

36 °) K₁₋₃ $\tilde{N}_2$ V₁ B₁ D_n D_{s2} D_{1. 4. 5} वियोगीनि; K₄ D_{s1} D₃ वियोगानि; $\tilde{N}_1$ V_{2. 3} B_{2. 3} D₆ विवर्णानि (for विहीनानि). — After 36^{ab}, D₃ reads 117. 10^{cd} and reads 36^{cd}-37^{cd} after 117. 10^{ab}. — °) T₂ G_{1. 3. 4} संध्याहारा निशाचा (G₁ हा) रा; G₅ सस्यरागदशाघाताः; M_{2. 4} संध्यारागा दिशाघाताः. — °) K₃ V₁ B_{1. 3} D_s D₁ G₁ [अ]धरे (K₆ D₁ मे) युगे; $\tilde{N}_1$ V₃ B₂ D_n D_s [अ]धरे युगे; $\tilde{N}_2$ V₂ युगक्षये; D₂ [अ]धरे युगे; T₂ [अ]थ ते युगे (for [अ]परे युगे). T₁ G₃₋₅ M_{2. 4} भविष्यन्त्याधरे युगे.

37 For the sequence in D₃, cf. v. l. 36. — °) $\tilde{N}_1$ पितुर्वै प्रेषयिष्यन्ति; T_{1. 2} G_{1. 3-5} M_{2. 4} पितृन्संप्रेषयिष्यन्ति. — °) K₃ D_{1. 3} वध्वः (for वध्वः). $\tilde{N}_2$ V₃ B₃

D₆ कर्मणि (for सु). $\tilde{N}_1$ पुरा श्वश्रू वधूश्च हि (sic). — V₃ B D_s D₂₋₆ ins. after 37^{ab}; $\tilde{N}_2$ V_{1. 2} D_n after 37 :

1575* वाक्शरैस्तर्जयिष्यन्ति गुरुन्निश्यास्तथैव च ।

[B₂ वाक्शरैस्; D₂ वाक्कूरैस् (for वाक्शरैस्). D₂ समन्ततः (for तथैव च).]

V₃ B_{1. 2} D_s D₆ cont. : $\tilde{N}_1$ ins. after 37 :

1576* मुखेषु च प्रयोक्षयन्ति प्रमत्ताश्च नरास्तदा ।

[D_{s2} स्त्रीमुखेषु (for मुखेषु च). $\tilde{N}_1$ प्रपद्यन्ति (for प्रयोक्षयन्ति). V₃ मुखेषु च प्रयोक्षयन्ति (for °). V₃ D₆ प्रमदासु (for °त्ताश्च).]

— $\tilde{N}_1$ T₂ om. 37^{cd}. — °) K_{1. 2} V₁ B_{1. 3} D_{s1} D₆ (marg.) G_{1. 4} च रंस्यन्ति (G_{1. 4} ंन्ते); K₃ च वत्स्यन्ति; K₄ D_n D₄ प्रवत्स्यन्ति; V₂ च रंस्यन्ते; D_{1-3. 5} G_{3. 5} च व- (D₅ निव) रंस्यन्ति (for चरिष्यन्ति). — °) K₃ D₁ स्थिताः (for तदा).

38 T₂ om. 38^{cd}-39^{cd}. — °) K₁ B₁ भोक्षयन्ते; K₂ भोज्यन्ते; D₆ (marg.) होष्यन्ते (for भोक्षयन्ति). D_{3. 4} अकृत्वाग्राणि भोक्षयन्ति; T₁ G_{1. 3-5} आ (T₁ G₃ अ) हुताग्राणि भो; M_{2. 4} अकृत्वाग्राणि भोक्षयन्ति (M₄ ंन्ते). — °) T₁ G_{1. 4. 5} M_{2. 4} द्विजाश् (for नराश्च). — °) K_{1. 2} V₁ भिक्षा- (for भिक्षां). — °) T₁ G₃₋₅ M_{2. 4} भोक्षयन्ते (for ंन्ति).

39 T₂ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). Śī resumes. — °) T₁ G_{1. 3-5} M_{2. 4} भर्तृन् (for पतीन्). K₁ पुत्रान्; B₃ D_{n2} सुतान् (for सुतान्). V₃ सुब्रूयित्वा (for वं). — °) D₂ प्रसुप्ताश्च (for सु). — °) V₃ B₃ D₆ [अ]पि (for च). B₂ परस्त्रियान् (for यम्). D₂ स्वभार्यासु परस्त्रियाम्; T_{1. 3} G_{1. 3-5} M_{2. 4} भार्यास्त्रिपि तथान्यतः (G_{1. 5} M₁ था वृष).

40 °) T_{1. 2} G_{1. 3. 4} नास्वरूपो (for नाप्यरुजो). — °) $\tilde{N}_1$ जनप्राप्यो; V₃ B₃ D₆ सर्व एव (for जनः सर्वो). $\tilde{N}_1$ om. from सस्यसूयकः up to क्षीणे (in 40^{cd}). Śī उद्धृतो नास्वसूयकः; D₁ नरः सर्वोऽप्यसू; T_{1. 2} G_{1. 3. 4} नोबुक्तो नानसू; G₅ M_{2. 4} नान् (M₂ सू) जो नान (G₅ प्य) सू.

नाव्यधितो नाप्यरुजो जनः सर्वोऽभ्यस्यकः ।

न कृतप्रतिकर्ता च काले क्षीणे भविष्यति ॥ ४०

इति श्रीहरिवंशे षोडशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

जनमेजय उवाच ।

एषं विलुलिते लोके मनुष्याः केन पालिताः ।

निवत्स्यन्ति किमाचाराः किमाहारविहारिणः ॥ १

किंकर्माणः किमीहन्तः किंप्रमाणाः किमायुषः ।

कां च काष्ठां समासाद्य प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥ २

व्यास उवाच ।

अत ऊर्ध्वं च्युते धर्मे गुणहीनाः प्रजास्ततः ।

शीलव्यसनमासाद्य प्राप्स्यन्ते हासमायुषः ॥ ३

आयुर्हान्या बलग्लानिर्बलग्लान्या विवर्णता ।

वैवर्ण्याद्व्याधिसंपीडा निर्वेदो व्याधिपीडनात् ॥ ४

निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाद्धर्मशीलता ।

एवं गत्वा परां काष्ठां प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥ ५

उद्देशतो धर्मशीलाः केचिन्मध्यस्थतां गताः ।

विमर्शशीलाः केचित्तु हेतुवादकुतूहलाः ॥ ६

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणमिति निश्चिताः ।

प्रमाणं किं करिष्यति नेति पण्डितमानिनः ।

— °) K Ñ₂ V B D G_{4.5} M_{2.4} कृते; T₁ श्रुते (for कृत-).
— °) Ś₁ युग-; K₄ कलौ; V₂ लोके; V₃ B_{2.3} D₆ T_{1.2} G_{1.4.5} M_{2.4} युगे (for काले).

COLOPHON. T_{3.4} G₂ M_{1.3} missing. — *Mention of the Epic*: D_{5.2}. — *Mention of Khila*: K₁ V_{2.3} B D_{2.3} D₅ D_{1.3}. — *Sub-parvan*: K Ñ_{1.2} V B D_{2.3} D₅ D_{1.2.4-6} G_{4.5} M_{2.4} भविष्यम्; D₃ पारिजाते भविष्योत्तरे; T₂ G_{1.3} भविष्यत्पर्व. — *Adhy. name*: T₂ G_{1.3} व्यास-जनमेजयसंवादे कलियुगान्तधर्मवर्णनम्; M₂ कलियुगवर्णनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₃ (marg.) 79; V_{2.3} D_{5.2} 188; D₁ 78; D₃ 205; D₄ 292; T₁ G₃ 268; T₂ lacuna; G_{1.5} 270; G₄ 272; M_{2.4} 230; — *Śloka no.*: K₁ 51; D₂ 41; D₃ 38.

117

 This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21); in G₂ (cf. v. l. 110. 21); in T₄ (cf. v. l. 113. 44) and also in M_{1.3} (cf. v. l. 114. 1).

1 °) Ñ₂ विलुपिते; D₂ च विलुप्ते (for विलुलिते).
— °) K₁ निवत्स्यन्ति; T_{1.2} G_{1.3-5} M₂ भविष्यन्ति (for निवत्स्यन्ति). D₃ किमाहाराः (for °चाराः). — °) D₃ G₅ किमाचार- (for °हार-). T_{1.2} G_{1.3} M_{2.4} -निषेविणः; G₄ -निषेवणाः (for -विहारिणः). G₅ किमाचारनिषेविणः.

2 °) D₁ T₂ G_{1.3.4} किं कुर्वाणाः (for किंकर्माणः). M_{2.4} किं कुर्वाणाः किमाहाराः (M₂ [inf. lin.] °मीहन्ते). — G₁

om. (hapl.) 2°-3°. — °) K_{2.4} प्रयास्यन्ति; V₃ B₃ D₆ प्रपत्स्यन्ते; D_{2.3.5} प्रपश्यन्ति (for °त्स्यन्ति). D₁ कृते; T_{1.2} G_{3.4} तनुं (for कृतं).

3 G₁ om. 3 (cf. v. l. 2). Ñ₁ T₂ om. (hapl.) 3-5. K₁ reads 3-25 after 116. 18. — °) V₁ स्थिते (for च्युते). — °) Ś₁ हीन- (for शील-). — °) Ś₁ K₃ D₂ G₃₋₅ M_{2.4} प्राप्स्यन्ति (for °न्ते).

4 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3. Ñ₁ T₂ om. 4 (cf. v. l. 3). — °) Ś₁ lacuna; G₁ बलहान्या (for °ग्लान्या). — D₆ om. (hapl.) 4°-5°.

5 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3. Ñ₁ T₂ om. 5 (cf. v. l. 3). D₆ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — °) Ñ₂ संरोधः; D₁ संवाधः (for संबोधः). — °) Ñ₂ संरोधाद्; D₂ तद्वो (for संबो). — °) D₁ ज्ञात्वा (for गत्वा). — °) K_{1.2} D_{1.4} संप्राप्स्यन्ति; K₃ V₃ B₃ D₆ G₅ प्रपत्स्यन्ते; K₄ प्रयास्यन्ति; D_{2.3} D₅ प्रपश्यन्ति (for °त्स्यन्ति). T₁ G_{3.4} तनुं (for कृतं).

6 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3. — °) Ś₁ K₃ उद्देशतो; K₄ उद्देशिनो; D₁ अधोगतो; G₁ उद्देशका (for °शतो). D₄ उद्देशधर्मजाः शीलाः (sic). — °) D₂ मध्यमतां (for °स्थतां). — Ñ₁ om. 6^{cd}. — °) D₂ निसर्गः; T_{1.2} G_{1.3.5} M_{2.4} विमार्ग- (for विमर्श-). — °) Ś₁ वाचा- (for वाद-).

7 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3). — °) K₁ D₁₋₅ चेति; V₂ च वि-; V₃ अनु- (for इति). Ñ₁ प्रमाणं चेति विश्रुताः. — °) K_{1.2.4} Ñ V B D_{2.3} D₅ D_{2-4.6}

अप्रमाणं करिष्यन्ति वेदोक्तमपरे जनाः ॥ ७
 नास्तिक्यपरमाश्चापि केचिद्धर्मविलोपकाः ।
 भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दाः पण्डितमानिनः ॥ ८
 तदात्वमात्रश्रद्धेयाः शास्त्रज्ञानविमूर्छिताः ।
 दाम्भिकासे भविष्यन्ति वादशीलपरायणाः ॥ ९
 तदा विचलिते धर्मे जनाः शेषपुरस्कृताः ।
 शुभान्येवाचरिष्यन्ति दानसत्यसमन्विताः ॥ १०

सर्वभक्षो ह्यसंगुप्तो निर्गुणो निरपत्रपः ।
 भविष्यति तदा लोकस्तत्कपायस्य लक्षणम् ॥ ११
 विप्राणां शाश्वतीं वृत्तिं यदा वर्णावरो जनः ।
 अभिपत्स्यति वृत्त्यर्थं तत्कपायस्य लक्षणम् ॥ १२
 कषायोपप्लुवे काले ज्ञानविद्याप्रणाशने ।
 सिद्धिमल्पेन कालेन यास्यन्ति निरुपस्कृताः ॥ १३
 महायुद्धं महानादं महावर्षं महाभयम् ।

C 11165
B 3. 4. 15
P 3. 4. 15

प्रमाणैकं; K₃ Dn₁ D_{1.5} °णैः किं (for °णं किं). — ^a) Ñ₂ तेऽति-; B₁ येऽति-; D₂ न ते; D₃ ते वै; D₄ तेऽपि (for नेति). — Ñ₁ om. 7^{ef}. T₂ reads 7^f twice. — ^f) Ś₁ सर्वमिति; T_{1.2} (both times) G_{1.3-5} M_{2.4} वेदमपि (for वेदोक्तम्). — After 7, K Ñ₂ V B D ins.:

1577* तदा सुखभगाश्चैव भविष्यन्ति स्त्रियोऽपराः ।

[V₁ तथा; V₂ तावन् (for तदा). K₂ मुख्य-; K₄ D_{1.3} सुख-; D₄ असु- (for सुख-). D₄ भविष्यन्त्यपराः स्त्रियः (for ^b).]

8 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. — ^a) V₃ B₁ नास्तिकाः (for °क्य-). T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} [अ]न्ये (for [अ]पि). Dn नास्तिक्यमपरे चा (Dn₂ वा)पि. — ^b) Ś₁ विलोपिनः (for °पकाः). — ^c) Ñ₁ V₃ D₅ D₄₋₆ G_{1.5} M_{2.4} नरा मन्दा; T₁ परा मन्दा; T₂ G₃ निरानन्दा; G₄ नरा लुब्धा (for नरा मूढा). — ^d) Ś₁ राजन्; Ñ₁ V₃ D₅ D_{4.6} T₁ G_{1.3-5} M_{2.4} मूढा; D₂ लुब्धा (for मन्दा:).

9 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. — ^a) K D_{1.5} तदात्वमनु (K₄ D₅ °त्र) श्रद्धेयाः; Ñ₁ नदन्तमात्रे श्र°; Ñ_{2.3} तदात्वधर्माः श्रद्धायाः; V₁ corrupt; V₂ D₆ T₁ G_{1.3} तदात्वमात्रे श्र°; V₃ तदानुसत्य श्र°. — ^b) K Ñ_{2.3} V B_{1.2} Dn D₁₋₅ M₂ बहिष्कृताः; D₅ D₆ विकूलिनः; D₅ विकूलिनः; D₆ (marg.) विदूषिताः; T_{1.2} G_{1.3-5} M₁ विकुष्टिताः (for विमूर्छिताः). Ñ₁ शास्त्रज्ञानाविकूलिनः. — ^c) D₂ नास्तिकास (for दाम्भिः). — ^d) K Ñ V B D कुतूहलाः (K_{1.2} °लात्) (for परायणाः).

10 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. — ^a) D₃ एवं; T₂ G_{1.3-5} केचिद् (for तदा). Ś₁ B₃ D₆ (inf. lin.) विलुलिते (for विच°). — ^b) D₃ नानादोष- (for जनाः शेष-). Ś₁ नानादेशपरायणाः; D₂ नानाधर्मपरिष्कृताः; T_{1.2} G₃₋₅ सुजना ग (T₂ °नाः कृ) तदुष्कृताः; G₁ सुजनाः कृतनिष्कृताः. — After 10^{ab}, D₃ reads 116. 36^c-37^d and reads 10^{cd} after 116. 36^{ab}. — ^c) Ñ₂ V₂ D_{2.4} शुभानि (for शुभान्येवाचरिष्यन्ति); T₂ G₁ शुभान्येव च°. — ^d) Ś₁ शील- (for सत्य-). Ñ₂ बहिष्कृताः; D_{2.3} विवर्जिताः; D₆ (inf. lin.) पराङ्मुखाः; T_{1.2} G_{1.3-5} परायणाः (for समन्विताः). V₂

B₃ दानभोग (B₃ ज्ञानसत्य) बहिष्कृताः.

11 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. — ^a) Ñ₂ ह्यसंदत्तो; V₁ तुष्टो; V₃ D₆ M₂ स्वयं गुप्तो; B₁ ह्यसंकुदो; D₆ (marg.) °तुष्टो (for °गुप्तो). Ś₁ M₄ सर्वभक्ष्याः स्वयंगुप्ताः; T_{1.2} G_{1.3-5} सर्वभक्ष्याः स्वयंरक्षा (G_{1.5} °भक्ष्या). — ^b) M₂ निर्गुणो (for निर्गुणो). Ś₁ T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ निर्गुणा निरपत्रपाः. — ^c) K₂ D₁ लोके; D₄ लोकं (for लोकस्). T_{1.2} G_{1.3-5} भविष्यन्ति तदा (T₁ G₃ यथा) लोकास्.

12 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. M₄ om. (hapl.) 12. — ^b) K_{1.2} वर्णावरो; V_{1.2} वर्ण (V₂ °र्णा) धरो; Dn वर्णो वरो (for वर्णावरो). Ñ यदा वर्णावरा जनाः; T₂ G_{1.3.4} बाधकाः कर्णवेधिनः. — ^c) K₄ Ñ₁ V₂ D_{3.5} अभिपत्स्यति; V_{1.3} B_{1.2} Dn₂ T_{1.2} G₃₋₅ M₂ पत्स्यन्ति; G₁ प्रतिपत्स्यन्ति (for अभिपत्स्यति).

13 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. T₁ om. 13-15. D₅ M₂ repeat 13^{ab} after 14. — ^a) Ñ₁ B₂ D₂ लोके; V₂ चैव (for काले). K₃ Dn D_{3.4} T₂ G_{1.3-5} M₂ (both times). 4 कषायोपप्लुते लोके. — ^b) T₂ G₃₋₅ M₂ (second time). 4 व्रतयज्ञ- (for ज्ञानविद्या-). D_{2.3} (second time) ज्ञानविज्ञाननाशने. — T₂ G_{1.3-5} M₄ om. 13^c-14^d. — ^c) K_{3.4} B₁ Dn₂ D₅ स्वल्पेन (for अ°). Dn₁ सिद्धिः स्वल्पेन कालेन. — ^d) M₂ प्राप्स्यन्ति (for यास्यन्ति).

14 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ om. 14 (cf. v. 1. 13). — ^a) V₃ महापद्मं (for युद्धं). V₃ B₃ D₆ महावातं; M₂ वर्षं (for नादं). — ^b) K Ñ₁ B_{1.2} Dn D₁₋₅ महातपः; V₁ °फलम् (for °भयम्). M₂ महानादं महत्तपः. — M₂ om. 14^{cd}. — ^c) V₁ D_{2.3} भविष्यन्ति (for °ति). D₁ विप्राणां निन्दनं भूरि. — After 14, D₅ M₂ repeat 13^{ab}.

15 For the sequence in K₁, cf. v. 1. 3. T₁ om. 15 (cf. v. 1. 13). Ś₁ damaged for 15^a. — ^a) T₂ G_{1.3-5} M_{2.4} -रूपेण (for -रूपाणि). D₂ (marg. as in text) वप्र-दुर्गाणि रक्षन्ति. — After 15^a, T₂ G_{1.3-5} M₂₋₄ ins.;

C 11185
B 3. 4. 15
P 3. 4. 15

भविष्यति युगे क्षीणे तत्कषायस्य लक्षणम् ॥ १४
विप्ररूपाणि रक्षांसि राजानः कर्णवेदिनः ।
पृथिवीमुपभोक्ष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ १५
निःस्वाध्यायवषट्कारा मुनयश्चाभिमानिनः ।
क्रव्यादा ब्रह्मरूपेण सर्वभक्षा वृथाव्रताः ॥ १६
मूर्खाः स्वार्थपरा लुब्धाः क्षुद्राः क्षुद्रपरिच्छदाः ।
व्यवहारोपवृत्ताश्च च्युता धर्माश्च शाश्वतात् ॥ १७
हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ।
कामात्मानो दुरात्मानः सोपधाः प्रियसाहसाः ॥ १८

1578*

चरिष्यन्ति वसुंधराम् ।

प्रनष्टवर्णधर्माश्च ।

— ^b) Ds Ds कर्म- (for कर्ण-). T2 G1. 3-5 M4 वेदिनः (for वेदिनः). — ^a) K Ñ V B D समुप- (for प्रत्युप-).

16 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. S1 damaged for 16^b. — ^b) K2. 3 Ñ2. 3 V1. 2 Ds2 अनयाश्; Ñ1 V3 B2. 3 Dn Ds1 D3. 6 (inf. lin.) अनेयाश्; D4 ब्राह्मणाश्; D8 अजेयाश् (for मुनयश्). D2 अनेकाः स्वाभिमानिनः; T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 अन(M2. 4 ने)याश्चाति°. — ^c) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 विप्र- (for ब्रह्म-). Bom. Poona eds. G(ed.) विप्राः क्रव्यादरूपेण. — ^a) Ds2 वृथा जनाः; D2 वृथावृताः (for वृथाव्रताः).

17 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^a) T1 G3 त्वर्थ- (for स्वार्थ-). — ^b) B1 क्षेत्र-; D6 (marg.) क्षुब्धाः (for क्षुद्र-). — ^c) T1. 2 G1. 3. 5 M2. 4 व्यवहार-प्रवृत्ताश्च. — ^a) S1 शाश्वतम् (for तात्). D1 M4 च्युतधर्माश्च शाश्वतान् (M4 ताः).

18 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^b) D3 परदारपकर्षकाः; D5 रापहारकाः; T1. 2 G1. 3-5 राभिर्मर्शनाः (T2 नम्); M2. 4 रावमर्दकाः. — ^c) S1 कूरात्मानो (for कामा). D3 दुराचाराः (for त्मानः). — ^a) G5 सोपधं (for धाः).

19 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^a) S1 प्रभिन्न- (for प्रभव-). T1 G3-5 M2. 4 तेष्वपि प्रभवत्स्वेवं; T2 तेषु विप्रभवत्स्वेवं. — ^b) S1 Ñ1 V3 B3 D4 सर्वशः; T1. 2 G1. 3-5 दा (for तः). — ^a) S1 मानवा (for मुनयो). D5 ब्रह्म-; T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 धर्म- (for बहु-). V3 तदा काल-परिक्षयात्.

20 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^a) D3 कलि- (for कृत-). Ñ1 समुत्पन्नाः कलियुगे. — ^b) Ñ2 प्रधान-पुरुषाश्रयात्; B1. 3 पाः शुभाः; M2. 4 पाः स्त्रियः. — ^c) Ñ1

तेषु प्रभवमानेषु तुल्यशीलेषु सर्वतः ।

अभाविनो भविष्यन्ति मुनयो बहुरूपिणः ॥ १९

उत्पन्ना ये कृतयुगे प्रधानपुरुषाश्रयाः ।

कथायोगेन तान्सर्वान्पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥ २०

सस्यचोरा भविष्यन्ति तथा चैलापहारिणः ।

भक्ष्यभोज्यहराश्चैव भाण्डानां चैव हारिणः ॥ २१

चोराश्चोरस्य हर्तारो हन्ता हर्तुर्भविष्यति ।

चोराश्चोरक्षये चापि कृते क्षेमं भविष्यति ॥ २२

निःसारे क्षुभिते लोके निष्क्रिये व्यन्तरे स्थिते ।

लोकानां; D1 सर्वास्तान् (by transp.). T1 कथायोगरतान्सर्वान्. — ^a) K3 D1 मानिनः; G3 मानवान् (for वाः).

21 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^b) S1 तथा शीलाभिमर्षिणः; T1. 2 G1. 4 तथा चोराभिमानिनः (T1 मर्षिणः); G5 M2. 4 तथा चैलाभिमर्शनाः (M2 मानिनः; M1 मर्षिणः). — ^c) D5 T2 G1. 5 भक्ष्यभोज्यापहाराश्च. — ^a) K Ñ V B Dn Ds D1. 2. 4-6 G3. 5 M2. 4 करण्डानां च; T1. 2 G1. 4 करस्थानां च (for भाण्डानां चैव). K3 हारकाः (for हारिणः).

22 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. S1 om. 22^{ab}. — ^a) D5 चोराश्च (for चो). T1 G3 चोराश्च; G5 चोरस्व- (for चोरस्य). — ^b) K2 V2 Ds D1-3. 5. 6 T2 G4 हर्ता हर्तुर; K3 हर्ता हन्तुर; Ñ2 V1 Dn D4 G5 हन्ता हन्तुर; V3 हर्ता हेतुर; T1 हतहर्ता; G3 हर्तुर्हर्ता; M2. 4 भर्तुहन्ता (M4 र्ता) (for हन्ता हर्तुर). — Ñ1 D6 T2 G3 om. (hapl.) 22^{cd}; D5 reads it on marg. — ^c) V1 वृत्ते (for चापि). — ^a) D2 (marg.) युगे (for कृते). K1. 2 Ñ2. 3 V1 Dn D2. 3 क्षेमो; K4 क्षेमी (for क्षेमं).

23 For the sequence in K1, cf. v. 1. 3. — ^a) D1 G3 निःसारं (for रे). — ^b) K3 V1. 2 Ds D1 चान्तर- (V1 रा; V2 Ds रे); K4 B1 Dn व्यन्तर-; T1. 2 G1. 3-5 ह्यन्तरे (for व्य). D6 (marg.) व्यन्तरे समुपस्थिते. — ^c) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 नरा वनं गमिष्यन्ति. — After 23, K Ñ2. 3 V1 B Dn Ds D1. 3-5 G(ed.) ins. :

1579* पितृनाज्ञापयिष्यन्ति पुत्राः कर्माणि सर्वशः ।

सुधाः श्वश्रूस्तथा चैव युगान्ते पर्युपस्थिते ।

वाकशरैस्तर्जयिष्यन्ति गुरुन्निश्वयाः समन्ततः ॥

[(L. 1) K2 पितृनाज्ञापयित्वा तु; K4 D5. 5 णामर्पयिष्यन्ति (for ण). D3 पौत्राः; D4 नराः (for पुत्राः). K2. 3 Ñ2. 3 V1 Ds D1 कर्मणि (for कर्माणि). — (L. 2) K1. 3 Dn D5

नराः श्रयिष्यन्ति वनं करभारप्रपीडिताः ॥ २३
 यज्ञकर्मण्युपरते रक्षांसि श्वापदानि च ।
 कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ २४
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं सामर्थ्यमथ बन्धुभिः ।
 उद्देशेन नरश्रेष्ठ भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
 स्वयंपालाः स्वयंचोरा युगसंभारसंभृताः ।
 मण्डलैः प्रभविष्यन्ति देशे देशे पृथक्पृथक् ॥ २६
 स्वदेशेभ्यः परिभ्रष्टा निःसाराः सह बन्धुभिः ।
 नरास्तदा भविष्यन्ति सर्वे कालप्रतीक्षिणः ॥ २७
 तदा स्कन्धे समादाय कुमारान्प्रद्रुता भयात् ।

कौशिकीं संश्रयिष्यन्ति नराः क्षुद्रयपीडिताः ॥ २८
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च काश्मीरानथ मेकलान् ।
 ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः ॥ २९
 कृत्स्नं च हिमवत्पार्थ कूलं च लवणाम्भसः ।
 अरण्यानि च वत्स्यन्ति नरा म्लेच्छगणैः सह ॥ ३०
 नैव शून्या न चाशून्या भविष्यति वसुंधरा ।
 गोप्ताश्चाप्यगोप्ताः प्रभविष्यन्ति शासिनः ॥ ३१
 मृगैर्मत्स्यैर्विहंगैश्च श्वापदैः सर्वकीटकैः ।
 मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ३२
 चीरं पर्णं च विविधं वल्कलान्यजिनानि च ।

C 11205
 B 3. 4. 35
 P 3. 4. 35

G(ed.) प्रत्युप-; B₃ D₁ समुप- (for पर्युप-). — (L. 3) Bomb. Poona eds. G(ed.) अर्दयिष्यन्ति (for तर्ज°).]

24 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3. — ^b) V₁ श्वपदानि (for श्वापदानि). — ^c) D₂ कीटा (for कीट-). V₁ B_{2.3} D₅ G_{1.3-5} M₂ -सूचिक-; D₃ -वृश्चिक- (for -मूषक-). — ^d) D₂ धर्षयन्ति च मानवान्; D₃ भक्षयिष्यन्ति मां.

25 For the sequence in K₁, cf. v. l. 3. T₂ om. 25^a-27^b. — ^b) V₃ D_{4.6} बन्धुषु (for °भिः). — ^c) K Ñ V B D T₁ G₃ उद्देशतो (for °शेन). — ^d) D₄ कलौ युगे (for युगक्षये).

26 T₂ om. 26 (cf. v. l. 25). S₁ om. 26^{ab}. — ^b) Ñ_{1.2.3} (marg.) V₁ गृह-; B₁ G_{1.4} M₂ पूग-; D₆ (marg. as in text) युद्ध- (for युग-). K₂ V₃ D_{3.5} -संवृताः; D₄ -तत्पराः; G₃ -सुवताः (for -संभृताः). V₂ G₅ गृह (G₅ युग) -संभारसंवृताः. — ^c) V₂ T₁ G_{1.3-5} मण्डले (for °लैः). K₁. 2. 4 मण्डलैः प्रचलिष्यन्ति.

27 T₂ om. 27^{ab} (cf. v. l. 25). — ^a) B₃ स्वदेशेषु (for °भ्यः). K_{1.4} D_n D₁₋₄ -आन्ता; K₃ D₆ -आन्ता (for -भ्रष्टा). — ^b) K₂ निराशाः (for निःसाराः). — ^c) K Ñ V B D सर्वे (for तदा). — ^d) K_{1.2} D₅ तदा काल-; D₃ तदा काले; T₁ G₃ स्वल्पकाल- (for सर्वे काल-). T₂ -प्रदीपकाः; G_{1.4} -प्रतीक्षि (G₄ °क्ष) काः (for °क्षिणः). K_{3.4} Ñ₂ V_{1.2} B₂ (marg.) D_n D₅ D₄ G₅ M_{2.4} तदा का (G₅ M₂ स्वल्पका) लप्रतीक्षणाः (K₃ °काः); V₃ B_{1.2} D_{2.5.6} तदा कालपरिक्षयात् (D₂ °ये).

28 ^a) V₃ B₃ D₆ M_{2.4} ततः (for तदा). S₁ T₁ G₃ ततः स्कन्धे समारभ्य (T₁ °हार्य); D₄ तदा स्कन्धैरुपादाय. — ^b) V₂ कुमार (for °रान्). K_{1.3.4} Ñ_{2.3} V_{1.2} B D_n D₅ D_{2.3.5.6} विद्रुता; K₂ Ñ₁ D₁ विद्रुतान्; V₃ विद्रुते (for

प्रद्रुता). D₄ कुमारानतिपीडिताः. — ^c) K₃ कैशिकीं (for कौ°). K Ñ_{2.3} V B D_n D₅ D_{1-4.6} (inf. lin.) T₂ G_{1.4} प्रतरिष्यन्ति; Ñ₁ D₆ प्रभवि°; D₅ लङ्घयि°; T₁ G_{3.5} M_{2.4} प्रचरि° (for संश्रयि°). — After 28, M₄ ins.:

1580* प्रचरिष्यन्ति दुर्भिक्षव्याधिभिः परिपीडिताः ।

29 ^a) D₄ अङ्गवङ्ग- (for अङ्गान्वङ्गान्). — ^b) Ñ₁ D₅ कश्मीरान् (for का°). S₁ खश- (for अथ). K₁ D_{1.3} कोशलान्; D₆ केर° (for मेक°). — D₄ om. 29^d. — ^c) K₃ D₁ शिखिकान्त-; V₃ ऋषिकां च D₂ °कान्तर- D₆ °कांस्तु (for °कान्त-). K₂ ऋषिकान्ता गिरिद्रोणिः; K₄ °कान्तिरिद्रोणीश्च; T_{1.2} G_{1.3.5} M_{2.4} °कान्तं गिरिद्रो (G₁ रिरिद्रो) णं (T₂ °णि); G₄ °कान्तं गिरीन्द्राणां. — ^d) D₅ श्रयिष्यन्ति च मानवाः.

30 ^a) K₃ D₁ कृत्स्नं हिमवतः पार्थ. — ^b) S₁ जलं (for कूलं). — ^c) S₁ V₃ D₆ M_{2.4} अशरण्यानि; K_{2.4} Ñ_{1.2} V₂ B₁ D_n D₅ D_{1-3.5} अरण्येषु च; V₁ °ण्येष्वपि; B₂ °ण्येषु नि-; D₄ काननेषु प्र- (for अरण्याणि च). K₁ अरण्येषु निवत्स्यन्ति. — ^d) D₃ नराः स्वेन गणेन ह.

31 ^a) S₁ वासिनः; K B_{1.2} D_n D₅ D₁₋₄ शस्त्रिणः; Ñ₂ राष्ट्रिणः; T₁ शासनाः (for शासिनः). Ñ₁ V B₃ D_{5.6} भविष्यन्ति भयान्विताः (V₁ च राष्ट्रिणः; D₅ च शस्त्रिणः).

32 ^a) S₁ T₂ G_{1.4.5} M_{2.4} मीनैर् (for मत्स्यैर्). — For 32^{ab}, D₄ subst.:

1581* मृगमत्स्यविहंगैश्च कीटश्वापदवंगमैः (?) ।

— ^c) K_{1.2} -शाकैः (for -शाक-). D₃ फलैर्मूलैस्तदा कन्दैर्.

33 ^a) M₁ जीर्णे (for चीरं). K Ñ V₂ D_n D_{1.3-5} च बहुलं; D₂ बहुविधं (for च विविधं). S₁ चीरपत्रं बहुविधं; V₁ B₁ D₃ चीरं पत्रं (V₁ जीर्णे पर्णे) च बहुलं; T_{1.2} G_{1.3-5}

117. 33]

हरिवंशे

[भविष्यपर्व

C 11206
B 3. 4. 35
P 3. 4. 35

स्वयं कृत्वा निवत्स्यन्ति यथा मुनिजनास्तथा ॥ ३३
बीजानामाकृतिं निम्नेष्पीहन्ते काष्ठशङ्कुभिः ।
अजैडकं खरोष्ट्रं च पालयिष्यन्ति यत्नतः । ३४
नदीस्रोतांसि रोत्स्यन्ति तोयार्थं कूलभाश्रिताः ।
पक्वान्नव्यवहारेण विपणन्तः परस्परम् ॥ ३५
तनूरुहैर्यथाजातैः समलान्तरसंवृतैः ।
बह्वपत्याः प्रजाहीनाः क्रूरा लक्षणवर्जिताः ॥ ३६
एवं भविष्यन्ति तदा मनुष्याः कालकारिताः ।
हीनाद्वीनं तदा धर्मं प्रजा समनुवत्स्यति ॥ ३७

जीर्णपर्णाशनैश्चैव. — °) K₁ Ñ V₂ B₂ D₄ M₄ कृतानि; T₂ धृत्वा नि- (for कृत्वा नि-). — °) V₃ T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} गणास्; B₁ जनैस् (for जनान्).

34 °) K₃ Dn₁ D₂ आकृतिर्; Ñ₁ आकृषिं; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} वपनं (for आकृतिं). — °) Ñ₁ दृश्यते प्राणिभिस्तदा.

35 °) K₁ Ñ₁ Dn T_{1.2} G_{1.3.4} M_{2.4} नदीं (for नदी-). V₂ स्रोतानि (for स्रोतांसि). B₁ वत्स्यन्ति (for रो°). — °) S₁ K Ñ_{1.2} V_{1.2} B_{1.2} Dn Ds D_{1.3-5} M₄ तोयार्थं (for र्थं). D₆ (sup. lin.) आगताः (for आश्रिताः). — S₁ reads 35°-37° after 37. — °) K₄ युक्तान् (for पक्वान्).

36 For the sequence in S₁, cf. v. l. 35. — °) T₂ G_{1.3} वृथा (for यथा-). — °) S₁ संश्रितैः; K₁ संस्कृतैः; K₂ संसृतैः; Ds₂ संस्तृतैः (for संवृतैः). K₃ स्वमलान्तरसंवृतैः; Ñ V B_{2.3} Dn Ds₁ D₆ T_{1.2} G₄ समूलां; Ds₂ समूलान्तरसंसृतैः; G_{1.5} स्ववालान्तरसंवृतैः; M_{2.4} स्वबलां. — °) B_{1.3} T₂ G_{1.4.5} M₂ मृजा (for प्रजा-). — °) K Ñ₁ V B Dn Ds D_{1.2.4-6} कुल (for क्रूरा). D₃ सुलक्षणविवर्जिताः.

37 For the sequence in S₁, cf. v. l. 35. — °) K₂ D₁ शोषिताः; D_{2.3} शेषिताः; D₄ नोदिताः; G₃ हारिताः; M₂ कर्षिताः (for कारिताः). S₁ भविष्यत्कालकारिताः; K₁ मनुजाः कालशेषिताः; D₆ (marg.) मनुष्या धर्मवर्जिताः. — °) D_{2.4} हीनं हीनं (for हीनाद्वीनं). — °) B₃ D₆ पश्यति; T₁ G₁ M_{2.4} पत्स्यते (for वत्स्यति). S₁ प्रसूः समनुवत्स्यति; D₃ तदा समनुवत्स्यति.

38 °) T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} त्रिंशच् (for तत्र). V_{2.3} मनुष्याणां; D₄ [ए]व मर्त्यानां (for च म°). D₃ आयुः परं मनुष्याणां. — °) S₁ परित्रिंशद्; Ds₁ D₄ परं विंशद्; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} परं तत्र (for परं त्रिंशद्). — D₆ om. (hapl.) 38°-39°. — °) Ñ₁ विह्वला (for विषय-). — °) K₂-4

आयुस्तत्र च मर्त्यानां परं त्रिंशद्भविष्यति ।
दुर्बला विषयग्लाना रजसा समभिप्लुताः ॥ ३८
भविष्यति तदा तेषां रोगैरिन्द्रियसंक्षयः ।
आयुःप्रक्षयसंरोधाद्विंश चोपरमिष्यति ॥ ३९
शुश्रूषवो भविष्यन्ति साधूनां दर्शने रताः ।
सत्यं चापि प्रपत्स्यन्ति व्यवहारापशङ्कया ॥ ४०
भविष्यन्ति च कामानामलाभाद्दुर्मशीलिनः ।
करिष्यन्ति च संकोचं स्वपक्षक्षयपीडिताः ॥ ४१
एवं शुश्रूषवो दाने सत्ये प्राणाभिरक्षणे ।

V₂ Dn₁ D_{1.3.5} जरसा; V₃ B₃ जरया (for रजसा). M_{2.4} दुताः (for -हुताः). B_{1.2} जरशोकैरभिप्लुताः.

39 D₆ om. 39 (cf. v. l. 38). S₁ om. 39^{ab}. — °) V₂ B₃ Ds संरोधाद् (for संरो°). S₁ आर्यप्रत्ययसंरोधाद्; K_{1.2} V₁ Dn आयुःसंक्षयसंरोधाद् (Dn₂ राद्धि). — °) K_{1.2} D₁ विषादं प्रभ (D₁ च भ) विष्यति; K₃ Ñ V B₁ Dn D_{2.3.5} विषादः प्रभ (K₃ Ñ_{2.3} °दश्च भ-; D₂ °दोश्च भ) विष्यति; K₄ B₂ विंशोश्च (B₂ विधित्सा) प्रभवि°; B₃ Ds हिंसा च न भविष्यति; D₄ गणितं विंशसंमितम्; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} हिंसा चात्रोपरस्यते. — After 39, D₄ ins. :

1582* एवं विप्लाविते लोके पीडिताः संक्षये कलेः ।
ज्ञानिनस्ते भविष्यन्ति पीडया विफलोद्यमाः ॥

40 °) D₂ शुश्रूषन्तो (for षवो). D₄ वाक्यकराः (for भविष्यन्ति). — °) S₁ वाभि- (for चापि). M_{2.4} प्रपत्स्यन्ते (for न्ति). K Ñ V B D सत्यं च (D₂ सत्त्वं तु) प्रतिपत्स्यन्ति. — °) K Ñ_{2.3} V B Dn Ds D_{1.2.5.6} T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} व्यवहारोपसंक्षयात्; Ñ₁ पसंश्रयात्; D₃ पदशानात्; D₄ पसंख्यया.

41 °) S₁ दासानाम्; D₃ काम्या (for कामा°). — °) Ñ₂ B₃ D₆ वृद्ध-; T₂ G_{1.3-5} M_{2.4} दान- (for धर्म-). T₁ आलानस्थानशीलिनः (sic). — D₄ om. 41^{cd}. — °) D₃ प्रापयिष्यति संकोचं. — °) D₃ (sup. lin.) भय- (for क्षय-). V₂ पीडकाः (for पीडिताः). D₂ स्वपक्षं क्षयपीडितम्.

42 °) D₃ वेदे; D₅ दीने (for दाने). — °) S₁ रक्षिणः (for रक्षणे). — °) K₃ B₁ Ds D_{3.5} प्रवृत्तश्च; V₁ त्तिश्च; V₃ त्स्ते; D_{4.6} (marg. as in text) त्त्स्तु; T₂ G₄ त्तिं च (for त्तं च). K_{1.2.4} Ñ B_{2.3} Dn D₁ T₁ G₃ M_{2.4} चतुष्पादप्रवृत्त (Ñ₃ त्तिश्च; V₂ °वदे प्रवृत्तस्तु. — °) S₁ धर्मः श्रेयो भविष्यति; K Ñ V B Dn Ds D_{1-5.6} (marg. as in text) धर्मः श्रेयो (V₂ श्रेयो; D₄ शेषो) अभिपत्स्यते.

व्यासस्योत्तरम्]

भविष्यपर्व

[117. 50

चतुष्पादप्रवृत्तं च धर्ममाप्स्यन्ति मानवाः ॥ ४२
 तेषां धर्माभिमानानां गुणेषु परिवर्तताम् ।
 स्वादु किं न्विति विज्ञाय धर्म एव स्वदिष्यति ॥ ४३
 यथा हानिः क्रमप्राप्ता तथा वृद्धिः क्रमागता ।
 प्रगृहीते ततो धर्मे प्रपत्स्यन्ति कृतं पुनः ॥ ४४
 साधुवृत्तिः कृतयुगे कषाये हानिरुच्यते ।
 एक एव तु कालः स हीनवर्णो यथा शशी ॥ ४५
 छन्नो हि तमसा सोमो यथा कलियुगे तथा ।

पूर्णश्च तमसा हीनो यथा कलियुगे तथा ॥ ४६
 अर्थवादपरो धर्मो वेदार्थ इति तं विदुः ।
 अनिर्णितमविज्ञातं दायादमिव धार्यते ॥ ४७
 इष्टं दानं तपो नाम ब्रह्मचर्यं सुपूजितम् ।
 गुणैः कर्माभिनिर्वृत्तिर्गुणास्तथ्येन कर्मणा ॥ ४८
 आशीस्तु पुरुषं दृष्ट्वा देशकालानुवर्तिनी ।
 युगे युगे यथाकालमृषिभिः समुदाहृता ॥ ४९
 इह धर्मार्थकामानां वेदानां च प्रतिक्रिया ।

C 11222
B 3. 4. 52
P 3. 4. 52

43 ^a) K1. 2. 4 Ñ1 V B Dn D3. 5. 6 लब्धानु-; K3 D1 लब्धानु-; Ñ2 Ds लब्धार्थ-; D2 लब्धाति-; D4 प्राप्ताभि- (for धर्माभि-). T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 तेषां लब्धानुतापानां (T1 रूपाणां). — ^b) S1 D2-वर्तिनाम् (for-वर्तताम्). K4 गुणेष्वपरिवर्तताम्; V1 ^cवपि विवर्धताम्; T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 गुणाभिपरिवर्तिनाम्. — ^c) V1 B3 साधु (for स्वादु). K2-4 D1. 2. 4. 5 किंचित्तु; B3 Dn1 Ds D3. 6 किं त्विति (for किं न्विति). S1 विज्ञानां (for य). Ñ2 V3 साधु किं त्विति विज्ञाय. — ^d) V2 भविष्यति; D6 वदिष्यते; T1 स्वयं विदुः; G1. 4. 5 स्वमिष्यते; G3 स्वमीक्ष्यते; M2. 4 स्वदिष्यते (for ^cव्यति). K Ñ1 B2 Dn1 D1-5 धर्म एवं वदि (Ñ1 भवि)ष्यति; B3 विज्ञाय धर्म एव च.

44 T1 om. 44^a-47^b. — ^a) S1 क्रमप्राप्ता; K3 D1 T2 G3 M2 क्रमाप्राप्ता; Ñ1 क्रमप्राप्ता (for सा). G1. 4. 5 M4 यथा हानिं क्रमाप्राप्ता. — ^b) V1 तथा वृत्तिः क्रमागता; T2 G1. 5 M4 तथा वृद्धिं (M4 हानिं) क्रमागताः. — For 44^{ab}, D4 subst. :

1583* यदा हानिर्भविष्यति कलेः सर्वाणि भूपते (sic) ।
 — ^c) D2 गृहीते च (for प्रगृहीते). — ^d) K1. 2 Ñ2. 3 V1. 3 B1. 2 D युगम् (for पुनः). S1 प्रपत्स्यति पुनः कृतम्; K3. 4 V2 B3 ^cत्स्यति कृतं युगम्; T2 G1. 3-5 M2. 4 कृतं भूयः प्रवर्त- (M4 पत्स्य)ते.

45 T1 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^a) S1-वृत्तः; K1. 4 Ñ2 D2. 4 T2 M4-वृत्तिः; V2-वृत्ते; G3-वृत्तं (for-वृत्तिः). D3 साधुवृत्तं कृतयुगं. — ^b) K D1. 3. 4 कषायो; D2 M2. 4 कषाया (for कषाये). S1 कषायो हानिरिष्यते. — ^c) Ñ1 एवम् (for एक). D4 हीनः (for कालः). — ^d) K3 D1 हीनः पूर्णो; Ñ1 एकवर्णो (for हीन^c).

46 T1 om. 46 (cf. v. l. 44). — ^b) Ñ1 कृतयुगे; V3 B1 Ds T2 G1. 3-5 कलियुगं (for युगे). — S1 Ñ1 V3 B3 Ds D3 G1 M3 om. (hapl.) 46^{cd}. — ^c) K1. 4 सूर्यश्च (for पूर्णश्च). — ^d) V2 कलियुगे; B1 T2 G3-5 कृतयुगं (for युगे).

47 T1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 44). — ^a) Ñ3 V2. 3 D2

अनुवादः (for अर्थवाद-). S1 G4 ब्रह्म (for धर्मो). K Ñ1 B1. 2 Dn Ds D1. 3. 5 अर्थवादः परं ब्रह्म. — ^b) S1 निश्चितः; T2 G1. 3-5 यं विदुः (for तं विदुः). — D4 om. 47^{cd}. — ^c) K3 D1 T1 G5 M2 अनिर्णितम्; D3 अविभक्तम्; G4 अनिश्चितम् (for ^cणिक्तम्). S1 पण्डितेन्दुविज्ञातं (sic); K1. 2 अभि-न्नक्रमविज्ञाते (K2 तं); V2 अनिर्मुक्तमविज्ञानं. — ^d) V2 दायादम् (for ^cद्यम्). T1 G3-5 साध्यते (for धार्यते). T2 G1 दायादमिव (G1 ^cद्यमिति) साध्यते.

48 ^a) S1 तेषु नादस् (sic); K Ñ V B D M2. 4 इष्ट-वादस् (for इष्टं दानं). B1 दानं (for नाम). — ^b) K Ñ1 V B Dn Ds D1. 2. 4-6 T2 M2. 4 तपो हि स्थावरं कृतम्; Ñ2 तपो हि दुरतिक्रमः; D3 तपोभिस्तु वरं कृतम्; T1 स तपोभिः स्वलंकृतम्; G1. 3-5 तपो हि (G3 ह) सवनं कृतम्. — ^c) K2-निर्वृत्तो; Ñ1 V2. 3 Ds M2. 4 ^cत्तैर् (for ^cत्तिर्). S1 गुणैः स्तोत्राभिनिर्वृत्तैर्; K3. 4 D1. 5. 6 गुणैः कर्मभिर्निर्वृत्तैर् (D1. 6 ^cत्तैर्); V1 D2. 4 गुणैः कर्माति (D4 ^cर्मवि)निर्वृत्तैर्; T1. 2 G1. 3-5 गुणाः कर्माभिनिर्वृत्ता. — ^d) T2 G3 सत्येन (for तथ्येन). S1 गुणमुख्येन कर्मणा; K2-4 Ñ2. 3 V B3 D1-3. 5. 6 गुणस्तथ्येन कं; T1 G1. 4. 5 M2. 4 गुणैः सत्येन कं.

49 Ds reads 49 twice. — ^a) K3 दत्त्वा (for दृष्ट्वा). D1 आशीस्तु पुरुषे दत्त्वा; D5 (second time) शीलं तु पुरुषाणां वै. — ^b) D5 (second time) वृत्ति वै (for-वर्तिनी). — ^c) D3 युगे यथा कलियुगे. — ^d) Ñ V1. 2 B3 D1. 5 (second time) समुदाहृतम् (for हृता).

50 ^b) K3 लोकानां च; K3 Ñ V1. 2 B1. 2 Dn Ds D1. 3-6 G3 देवतानां; V3 B3 देवानां च; T2 G1. 4. 5 मोक्ष-स्यापि (for वेदानां च). K4 देवतानां प्रतिक्रियाः; D2 प्रति या आशिषः शुभाः. — ^c) S1 शिवाः; D2 तदा (for शुभाः). T2 G1. 3-5 M2. 4 आशीस्तु (G3 M2 ^cश्च) सुशुभा पुण्या. — ^d) K4 [ए]वास्तु; V3 B3 चायुर; D6 वायुर (for [ए]वायुर). — After 50, D4 ins. :

1584* भविष्यन्ति महाराज नरा बह्वायुषस्तदा ।

C 11223
B 3. 4. 52
P 3. 4. 52

आशिषश्च शुभाः पुण्यास्तथैवायुयुगे ॥ ५०
यथा युगानां परिवर्तनानि
चिरप्रवृत्तानि विधिस्वभावात् ।

क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः
क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥ ५१

इति श्रीहरिवंशे सप्तदशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

सूत उवाच ।

इत्येवमाश्वासयतो राजानं जनमेजयम् ।
अतीतानागतं वाक्यमृषेः परिषदा श्रुतम् ॥ १
अमृतस्येव चास्वादः प्रभा चन्द्रमसो यथा ।
अतर्पयत तच्छ्रोत्रं महर्षेर्वाङ्मयो रसः ॥ २
धर्मार्थकामसंयुक्तं करुणं वीरहर्षणम् ।

रमणीयं तदाख्यानं कृत्स्नं परिषदा श्रुतम् ॥ ३
केचिदश्रूणि मुमुचुः श्रुत्वा दध्युस्तथापरे ।
इतिहासं तमृषिणा पाराशर्येण दर्शितम् ॥ ४
सदस्यान्सोऽभ्यनुज्ञाय कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
पुनर्द्रक्ष्याम इत्युक्त्वा जगाम भगवानृषिः ॥ ५
अनुजग्मुस्ततः सर्वे प्रयान्तमृषिसत्तमम् ।

51 ^a) V₃ B₃ D₆ G_{1, 3, 5} M_{2, 4} तथा; T₁ तदा (for यथा). D₁ गुणानां (for युगानां). — ^b) V₂ B₂ M₄ चिरं (for चिर-). K₄ -स्वभावतः (for 'वात्). ^c) D₁ क्षणे (for क्षणं). K_{1, 2} संतुष्यति (for संतिष्ठति). K₄ -लोके (for -लोकः). ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

COLOPHON. T_{3, 4} G₂ M₁₋₃ missing. — *Mention of the Epic*: D_{3, 2}. — *Mention of Khila*: K₁ Ñ₁ V_{2, 3} B Dn D_{3, 1} D₁. — *Sub-parvan*: K Ñ V B Dn D₃ D_{1, 2}. 4-6 M_{2, 4} भविष्यम्; D₃ भविष्योत्तरम्; T₂ G₁ भविष्यत्पर्व. — *Adhy. name*: ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

118

This adhy. is missing in T₃ (cf. v. l. 99. 21); in G₂ (cf. v. l. 110. 21); in T₄ (cf. v. l. 113. 44) and also in M_{1, 3} (cf. v. l. 114. 1).

1 K₄ om. the ref. Some Mss. सौतिर; some वैजं-पायन (for सूत). — ^a) K₄ इत्येवमाह भो विप्रा. — Ñ₁

om. 1^c-2^b. — ^c) K₄ वाच्यम् (for वाक्यम्), — ^d) G₅ परतराच् (for परिषदा). T₂ G_{1, 3, 4} ऋषेः प्रवदतस्तदा.

2 Ñ₁ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) <

जनमेजयाश्चमेधः]

भविष्यपर्व

[118. 17]

लोके प्रवदतां श्रेष्ठं शिष्टाः सर्वे तपोधनाः ॥ ६
 याते भगवति व्यासे विप्राः सह महर्षिभिः ।
 ऋत्विजः पार्थिवाश्चैव प्रतिजगुर्यथागतम् ॥ ७
 पन्नगानां सुघोराणां कृत्वा तां वैरयातनाम् ।
 जगाम रोषमुत्सृत्य राजा विषमिवोरगः ॥ ८
 होत्राग्निदीप्तशिरसं परित्राय च तक्षकम् ।
 आस्तीकोऽप्याश्रमपदं जगाम च महामुनिः ॥ ९
 राजापि हास्तिनपुरं प्रविवेश जनावृतः ।
 अन्वशासच्च मुदितस्तदा प्रमुदिताः प्रजाः ॥ १०
 कस्यचित्त्वथ कालस्य स राजा जनमेजयः ।
 दीक्षितो वाजिमेधाय विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ ११
 संज्ञप्तमथं तत्रास्य देवी काश्या वपुष्टमा ।

संविवेशोपगम्याथ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
 तां तु सर्वानवद्याङ्गीं चक्रमे वासवस्तदा ।
 संज्ञप्तमथमाविश्य तथा मिथीवभूव सः ॥ १३
 तस्मिन्विकारे जनिते विदित्वा तत्त्वतश्च तत् ।
 असंज्ञप्तोऽयमथस्ते ध्वंसेत्यध्वर्युमब्रवीत् ॥ १४
 अध्वर्युर्ज्ञानसंपन्नस्तदिन्द्रस्य विचेष्टितम् ।
 कथयामास राजर्षेः शशाप स पुरंदरम् ॥ १५

जनमेजय उवाच ।

यद्यस्ति मे यज्ञफलं तपो वा रक्षतः प्रजाः ।
 फलेन तेन सर्वेण ब्रवीमि श्रूयतामिदम् ॥ १६
 अद्यप्रभृति देवेन्द्रमजितेन्द्रियमस्थिरम् ।
 क्षत्रिया वाजिमेधेन न यक्ष्यन्तीति शौनक ॥ १७

C 11241
B 3.5.17
P 3.5.17

D₄ ततो राजा कृतार्हणः. — °) T₂ G_{1.3.4} सहितो (for इत्युक्त्वा). — °) D₄ निर्ययौ बादरायणः.

6 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) K Ñ B₁ D_n D_s D_{1.5} तथा; V₁ यथा; B₂ D_{2.3} तदा (for ततः). V₂ अथ जगमुत्था सर्वे. — °) V₃ B₃ D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} M₂ व्रजन्तम् (for प्रयां). G₆ सत्तमाः (for सत्तमम्). — V₃ om. 6^d-9^a. — °) K Ñ V_{1.2} B D_n D_s D_{1.3.5.6} ये विशिष्टास्; D₂ येषां शिष्टास्; D₄ ये च शिष्टास् (for शिष्टाः सर्वे).

7 S₁ missing (cf. v. 1. 2). V₃ om. 7 (cf. v. 1. 6). — °) B₃ T₁ G_{1.3-5} M_{2.4} गते (for याते). — °) V₂ तदा (for विप्राः). T₂ G_{1.3.4} M₂ सर्वे (for सह). K₁₋₃ D_{s2} D₁ तदा तैर्ऋषिभिः सह; K₄ Ñ V₁ B_{1.2} D_n D_{s1} D₂₋₅ तदा महः (B₂ ब्रह्म) ऋषिभिः सह. — °) D₄ सर्वे (for चैव).

8 S₁ missing (cf. v. 1. 2). V₃ om. 8 (cf. v. 1. 6). — °) M_{2.4} सुघोरां च (for राणां). — °) D_{n1} कृतानां; D₂ कृत्वा तद् (for कृत्वा तां). K_{1.2} Ñ₃ V₁ D₃ कृत्वा तं (D₃ वै) वैरयातनम्; K₃ Ñ₂ D_s D_{1.4} कृत्वा तं वैरया (D_{s2} पा) तनम्; D₅ कृत्वा वैरं सनातनम्; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} कृत्वा वैरानुयातनम्. — °) D₄ राजा वैद्यस्य चोरगः (sic).

9 S₁ missing (cf. v. 1. 2). V₃ om. 9^a (cf. v. 1. 6). — °) D₄ शिखरं (for शिरसं). — °) K₁ स्थ; D₄ स्व; T₁ G₃ हि (for सपि). — °) T₁ G₃ स्वं जगाम (for जगाम स). V₃ B₃ D_s D_{1.3.6} जगाम सहसा मुनिः; T₂ G_{1.4.5} M_{2.4} स्वं जगाम महाद्युतिः.

10 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) K_{1.3.4} Ñ₁ V_{1.2} B₁ D_n D_s D₁₋₅ T₁ जगाम स्व; V₃ B₃ D₆ विवेश स्व (for

प्रविवेश). K₂ B₂ जगाम स्वजनावृतम्. — °) K_{1.2} अन्वशाच्च प्रमुदितस्; V₂ D₂ अन्वशासत्प्रमु. — °) T₁ G_{1.4.5} M₂ स; T₂ सं- (for प्र-).

11 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) K₁ राजा वै; K_{3.4} D_{2.4} राजा स (by transp.). — °) K Ñ_{2.3} V_{1.2} B_{1.2} D (except D₆) -मेधेन (for -मेधाय).

12 S₁ missing (cf. v. 1. 2). K₁ तं तस्य; V_{2.3} B_{1.3} तस्याथ (for तत्रास्य). — °) D₂ काश्या देवी (by transp.); D_{3.4} देवी चास्य. — °) V₃ B₁ D₆ -संगम्य (for -गम्याथ).

13 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) B₂ D₃ ह (for सः).

14 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) D₂ संभूते (for जनिते). — °) K₃ D₁ तथा; V₂ B₁ D_{s.6} च सः (for च तत्). D₃ विदित्वा तत्र तेन तत्; T₁ G_{3.5} M_{2.4} त्वा वै (T₁ G₃ सा) ततश्च तम्. — °) K₁ D₃ तु (for ते). — °) K₃ V₁ D_{1.5} [अ]ध्वर्युर् (for [अ]ध्वर्युम्).

15 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) Ñ₁ शशाप च; M₂ स शशाप (by transp.).

16 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) K₃ यज्ञस्य (for मे यज्ञ-). — °) K Ñ₁ V₂ B₃ D₁₋₄ T₁ [अ]नेन (for तेन). — °) T_{1.2} G_{1.4.5} वक्ष्यामि (for ब्रवीमि).

17 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — °) Ñ₃ V₁ देवेशम् (for इन्द्रम्). — °) V₂ ह (for [इ]ति). K₄ यक्ष्यन्तीति न कौशिक.

18 S₁ missing (cf. v. 1. 2). Before 18, M_{2.4} ins.

C 11242
B 3. 5. 18
P 3. 5. 18

ऋत्विजश्चाब्रवीत्कुद्धः स राजा जनमेजयः ।
दौर्बल्यं भवतामेतद्यदयं धर्षितः क्रतुः ॥ १८
विषये मे न वस्तव्यं ध्वंसध्वं सह बान्धवैः ।
इत्युक्तास्तत्यजुर्विप्रास्तं नृपं जातमन्यवः ॥ १९
अमर्षादन्वशासच्च पत्नीशालागताः स्त्रियः ।
असतीं वपुष्टमामेतां निर्वासयत मे गृहात् ।
यया मे चरणौ मूर्ध्नि भस्मरेणूषितः कृतः ॥ २०
शौण्डीर्यं मेऽनया भग्नं यशो मानश्च दूषितः ।
नैनां द्रष्टुमपीच्छामि परिक्रिष्टामिव स्रजम् ॥ २१
न स्वादु सोऽश्नाति नरः सुखं स्वपिति वा रहः ।
अन्वास्ते यः प्रियां भार्या परेण मृदितामिह ॥ २२

सूतः. — ^a) $\tilde{N}_2$ ऋत्विजं (for °जश्). — ^c) D₆ दौर्बल्याद् (for °ल्यं). K₃ एव; D₅₂ अद्य (for एतद्). — ^d) V₃ यदर्थं; G_{1.4.5} अद्य यं (for यदयं).

19 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^b) K_{1.2} $\tilde{N}_2.3$ V_{1.3} B Dn Ds D₄₋₆ गच्छध्वं; D₁ वसध्वं; G_{1.4} ध्वंसस्व; Cal. ed. गच्छ त्वं (for ध्वंसध्वं). K₄ बान्धवाः (for °वैः). $\tilde{N}_1$ V₂ D₃ गच्छध्वं सहबान्धवाः.

20 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2) — After 20^{ab}, K $\tilde{N}_2.3$ V B D ins.:

1586* राजा परमधर्मज्ञस्तदासौ जनमेजयः ।

[K₁ तामसौ; $\tilde{N}_2.3$ D₅ तस्यासौ; V₁ तस्यात्मा; B₃ D_{4.6} तामसौ; D₁ तस्यास्ते; D₂ तदा स (for तदासौ).]

— ^c) Hypermetric. D₆ M₂ सतीं; T_{1.2} G_{1.3-5} M₄ हृष्टां (for असतीं). K₄ $\tilde{N}_2.3$ B₁ D₅ एनां; V₃ B₃ D₆ चैव (for एतां). — ^d) K_{3.4} $\tilde{N}$ B Dn Ds D_{1.2.3} (before corr.). ^e T_{1.2} G₃ निर्यातयत; V_{1.2} निवारयत (for निर्वास°). — ^e) $\tilde{N}_1$ V B_{2.3} Ds D_{1.6} T₁ चरणौ (for °णौ). T₂ G_{1.3-5} M_{2.4} यथा मे मूर्ध्नि चरणौ (G₃ M_{2.4} °णौ). — ^f) K $\tilde{N}_2.3$ B₁ Dn D₂₋₅ पातितो रेणुगुण्ठितः; $\tilde{N}_1$ V B_{2.3} Ds D_{1.6} पातितौ रेणुगुण्ठितौ; G_{4.5} भस्मरेणूक्षितौ कृतौ.

21 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) K₁ शौर्यं च; B₂ शौटीर्यं; D₁ सौषीर्यं (sic) (for शौण्डीर्यं). V₁ Dn₁ T₂ G_{4.5} यथा; Dn₂ D_{3.6} T₁ G₃ M_{2.4} यया (for ऽनया). K₄ शौर्यं चाप्येतया भग्नं; $\tilde{N}_1.2$ V_{2.3} B_{1.3} Ds D₅ शौटी (D₅ सौवी) र्यं मे यया ($\tilde{N}_1$ B₁ °था) भग्नं; D_{2.4} सौन्द (D₄ °वी) र्यमनया भग्नं. — ^b) T_{1.2} G_{3.5} यशोमानौ च दूषितौ. — ^c) B_{1.2} D_{2.3} [ए]तां (for [ए]नां). T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} इह (for अपि).

एवमुच्चैः प्रभाषन्तं कुद्धं पारिक्षितं नृपम् ।

गन्धर्वराजः प्रोवाच विश्वावसुरिदं वचः ॥ २३

त्रियज्ञशतयज्वानं वासवस्त्वां न मृष्यति ।

न दुष्यतीयं पत्नी ते विहितेयं वपुष्टमा ॥ २४

रम्भा नामाप्सरा देवी काशिराजसुता मता ।

सैषा योषिद्वरा राजनरत्नभूतानुभूयताम् ॥ २५

यज्ञे विवरमासाद्य विघ्नमिन्द्रेण ते कृतम् ।

यज्वा ह्यसि कुरुश्रेष्ठ समृद्ध्या वासवोपमः ॥ २६

विभेत्यभिभवाच्छक्रस्तव क्रतुफलैर्नृप ।

तस्मादावर्तितश्चैव क्रतुरिन्द्रेण ते विभो ॥ २७

मायैषा वासवेनेह प्रयुक्ता विघ्नमिच्छता ।

K₁ $\tilde{N}_2.3$ V₁ D₃ न चैनां द्रष्टुमिच्छामि; K₂ D₄ नैव तां द्रष्टुमि°; K₃ D₁ नैतां द्रष्टुमिहे°. — ^d) D₆ (marg.) परित्यक्ताम् (for °क्रिष्टाम्).

22 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) T₁ M₂ नाश्रीयात्साधु (M₂ °स्वादु) स नरः; T₂ G_{1.3-5} M₄ नाश्रीयात्स्वादु-निरसः (G₃ °रसनः). — ^b) G₅ निशि (for रहः). — ^d) D₅ मर्दिताम् (for मृदि°). — After 22, D₅ (marg.) Bom. Poona eds. G (ed.) ins.:

1587* पुनर्नैवोपभुञ्जन्ति श्रावलीढं हविर्यथा ।

23 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} व्याहरन्तं (for प्रभाषन्तं).

24 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). Before 24, K_{2.3} B₂ D₁ ins. विश्वावसुरुवाच. — ^a) K₄ D₅ -यज्ञानां; D₂ -यज्वा च (for -यज्वानं). — ^b) K_{3.4} D_{4.5} T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} मृष्यते (for °ति). — ^c) D₃ दुष्यतेऽथ (for °तीयं). K_{1.2} $\tilde{N}_1$ V_{2.3} B D₄ (marg. as in text). ^e T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} अप्सरास्तेन पत्नी ते (G₅ °त्नीत्वे).

25 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^b) V₃ B₃ D₆ सती (for मता). — ^c) K_{1.2} D₁ या (for सा). — G₅ योषिच्च ते (for °द्वरा).

26 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^b) K_{1.2} वै (for ते). — D₃ om. 26°-27°. — ^c) K₄ भरस्वैनां (for यज्वा ह्यसि).

27 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). D₃ om. 27^{ab} (cf. v. 1. 26). — ^b) D₆ क्रतुवरैर्; T₁ पतेर; G₅ यज्ञफलैर् (for क्रतु°). — ^c) V₃ D_{2.6} T₁ G_{1.3-5} निवर्तितश्च (for आ°). — ^d) V₂ D₃ G₁ M₂ प्रभो (for विभो).

28 $\tilde{S}_1$ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) K_{1.2} सा च (for

इन्द्रस्य कापट्यम्]

भविष्यपर्व

[118. 35

यज्ञे विवरमासाद्य संज्ञसं दृश्य वाजिनम् ।
 रतिमिन्द्रेण रम्भायां मन्यसे यां वपुष्टमाम् ॥ २८
 अथ ते गुरवः शसास्त्रियज्ञशतयाजिनः ।
 अंशितस्त्वं च विप्राश्च फलादिन्द्रसमादिह ।
 त्वत्तत्तैव सुदुर्धर्षास्त्रियज्ञशतयाजिनः ॥ २९
 विभेति हि सदा त्वत्तो ब्राह्मणेभ्योऽपि वासवः ।
 एकेन वै तदुभयं तीर्णं शक्रेण मायया ॥ ३०
 स एष सुमहातेजा विजिगीषुः पुरंदरः ।
 कथमन्यैरनाचीर्णं नमुदरानतिक्रमेत् ॥ ३१

माया). D4 [इ]यं; G4 [अ]थ; G5 [ए]व (for [इ]ह). — °) K1. 3. 4 Dn D5 क्रतोर्; K2 Ñ1. 3 V1 B2 D1-4 तत्ते; B1 ततो (for यज्ञे). — °) Ñ2. 3 V1 B1. 2 (marg.) Ds D2. 6 विश्व; T2 G1. 3-5 M2. 4 वीक्ष्य (for दृश्य). — °) B3 तव; D2 रतिर्; Cal. ed. कृतम् (for रतिस्).

29 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). — °) D2 [ए]ति (for ते). K1 सर्वे (for शसास्). T1. 2 G1. 3-5 स त्वया वासवः शसः. — °) T2 M2 -याजिना (for 'नः'). — K3 D3 om. 29^{def}. — °) Ñ2 ध्वंसितस्त्वं; T1 G3 अंशितास्ते (for 'तस्त्वं'). — °) Ñ1 B1 D5 T1 G3 बलाद् (for फ'). — D3. 5 om. 29^{ef}. T2 repeats 29^{ef} after 33. — °) K4 सुदुर्धर्ष; Ñ2 V2 Dn2 Ds1 'र्धर्ष' (for 'र्षात्'). K1. 2 D1 विभेति तव दुर्धर्षास् (K2 'र्ष'; D1 'र्षात्'); V3 B3 D6 T2 (first time) G3-5 M2. 4 त्वत्तो यथैव दुर्धर्ष; D2 स्वतश्चैव सुदुर्धर्ष; D4. 5 विभेति तव दुर्धर्षात्; T1 त्वत्तो ह्यसि कुरुश्रेष्ठ; T2 (second time) तथैव तव दुर्धर्ष.

30 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). T2 reads 30^a-32^b twice. — °) K1 V2 [अ]भिभवात्; Ñ2 [इ]ह सदा; D2 हि यदा (for हि सदा). T2 (both times) G4 तद्वत्; G1. 5 तच्च (for त्वत्तो). K2 Ñ1 V3 B3 D3. 4. 6 M2. 4 विभेत्यभि (V3 'द्यदि') भवात्तद्वत् (Ñ1 'च्छक्रो'). T1 G2 विभेति हि सतां (G2 सदा) तद्वत्. — °) T1. 2 (both times) G1. 3-5 विप्रेभ्योऽपि स वासवः. — °) K2 तत्तद्; Ñ2 B2 D3 स्यात्तद्; V1 [अ]थ तद्; V2 om.; B1. 3 Dn D2. 6 तद्यद्; D1. 3 T1. 2 (both times) G1. 3-5 यत्तद् (for वै तद्). K3. 4 एकेन चोभयं तीर्णं; Ñ1 उभयं चैव विज्ञाय; V3 corrupt; D4 एकमत्यां यदुभयं; M2. 4 एतन्ना (M4 'केना') र्या यदुभयं. — °) Ñ1 नीतः; Ds1 D1. 4 (sup. lin.) T1 चीर्णं; G5 तूर्णं (for तीर्णं). K3 शक्रेण मायया तव; K4 शक्रेणैव तु मायया.

31 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). For the repetition in T2, cf. v. 1. 30. Before 31, K1 ins. राजोवाच. — °)

यथैव हि परा बुद्धिः परो धर्मः परो दमः ।
 यथैव परमैश्वर्यं कीर्तिश्च हरिवाहने ।
 तथैव तव दुर्धर्षं त्रियज्ञशतयाजिनः ॥ ३२
 मा वासवं मा च गुरुमात्मानं मा वपुष्टमाम् ।
 गच्छ दोषेण कालो हि सर्वथा दुरतिक्रमः ॥ ३३
 ऐश्वर्येणाश्चमाविश्य देवेन्द्रेणाभिरोषितः ।
 आनुकूल्येन देवस्य वर्तितव्यं सुखार्थिना ॥ ३४
 दुस्तरं प्रतिकूलं हि प्रतिस्रोत इवाम्भसः ।
 स्त्रीरत्नमुपभुङ्क्ष्वेमामपापां विगतज्वरः ॥ ३५

V3 B1 एव (for एष). K3 D1 तु; D6 हि; Bomb. ed. G(ed.) स (for सु-). T1. 2 (both times) G1. 3-5 स एष हि परं (T1 परमं) तेजो; M2. 4 स एवं परमं तेजो. — °) K3 कीर्णं; Dn2 तीर्णं (for चीर्णं). — °) T1 G3 अविक्रमेत् (for अति). D2 पुनर्दाराननुक्रमेत्.

32 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). For the repetition in T2, cf. v. 1. 30. Before 32, K4 B3 ins. विश्वावसुर्वाच. — °) K2 T1 M2 पुरा (for परा). — °) T1 परो धर्मफलोदयः. — °) K3. 4 Ñ V1. 2 B1. 2 Ds D2. 4. 5 T1 कीर्तितं (for 'श्च'). — °) K4 Ñ2 दुर्धर्ष; Ñ1 'र्ष' (for 'र्ष'). K1. 2 V3 B3 D4. 6 तथैव त्वयि दुर्धर्ष. — °) K1. 2 V3 B3 D4-6 -याजिनि; B1 -याजिनम् (for 'नः').

33 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). — °) D1 गुरुं मां च; M4 मा च गुरुन् (for मा च गुरुं). — °) K2-4 V1. 3 B3 Dn1 Ds1 D1. 4 M4 मात्मानं; D3 नां (for आं). T2 G1. 4. 5 वा (for सा). D6 मात्मानं वा वपुष्टमाम्. — °) Ñ2. 3 V1. 3 B3 Ds D6 राजेन्द्र (for कालो हि). — °) Ñ2. 3 V1. 3 B3 Ds D6 कालो हि; M2. 4 सर्वेण (for सर्वथा). D2 सर्वस्मादुरतिक्रमात्. — After 33, T2 repeats 29^{ef}.

34 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). — °) K4 [आ]श्चर्यवता (for [अ]श्चमाविश्य). — °) K4 Ñ V B Dn Ds D2-3 T2 [अ]सि (for [अ]भि-). D6 देवेन्द्रेणासि सेवितः; D6 (marg.) T1 'ण स कोपितः; G1. 3-5 M2. 4 'णासि (M2 'पि) कोपितः. — °) V2 यथार्थिना; G4 सुखादिना (for 'र्थिना).

35 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). — °) Ñ2. 3 V1 दुष्करं प्रतिकूलस्य. — °) D3 M2. 4 [अ]म्भसि (for 'सः'). — °) D6 अद्य; G3 अपि (for उप-). — °) K4 मानिनीं; Dn1 T1 G3 अपापं (for 'पां'). K3 -त्रप (for -ज्वरः).

36 Ś1 missing (cf. v. 1. 2). — °) T1 G3 त्यजेयुर (for शपे). K1 om.; D1 इति (for अपि). — °) V3 D3

C 11262
B 3. 5. 37
P 3. 5. 37

C 11262
B 3. 5. 38
P 3. 5. 38

अपापास्त्यज्यमाना वै शपेयुरपि योषितः ।
अदुष्टास्तु स्त्रियो राजन्दिव्यास्तु सविशेषतः ॥ ३६
भानोः प्रभा शिखा वहेर्वेदीहोत्रे तथाहुतिः ।
परामृष्टाप्यसंरक्ता नोपदुष्यन्ति योषितः ॥ ३७
ग्राह्या लालयितव्याश्च पूज्याश्च सततं बुधैः ।
शीलवत्यो नमस्कार्याः पूज्याः श्रिय इव स्त्रियः ॥ ३८

सूत उवाच ।

एवं स विश्वावसुनानुनीतः
प्रसादमागम्य वपुष्टमायाम् ।
चकार मिथ्याव्यतिशङ्कितात्मा

शान्तिं परां तत्र स धर्मजुष्टाम् ॥ ३९
श्रममभिविनिवर्त्य मानसं स
समभिलषजनमेजयो यशः स्वम् ।
विषयमनुशशास धर्मबुद्धि-
मुदितमना रमयन्वपुष्टमां ताम् ॥ ४०
न च विरमति विप्रपूजना-
न्न च विनिवर्तति यज्ञशीलनात् ।
न च विषयपरिरक्षणाच्युतोऽसौ
न च परिगर्हति वपुष्टमां च ॥ ४१
विधिविहितमशक्यमन्यथा हि कर्तुं

G₃ अदू(V₃ दु)व्याश्च (for अदुष्टास्तु) — ^a) K₁ देव्यस्
(for दिव्यास्). B₁ च स-; T_{1. 2} G_{1. 4. 5} M_{2. 4} चापि (for
तु स). G₃ दिव्याश्च प्रीतिशेषतः.

37 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) D₆ रवेः (for
भानोः). V₃ शिखा शिखा; B₃ शिखा प्रभा (by transp.); G_{4. 5}
प्रभां शिखां. — ^b) D₁ वीतहोत्रे; D₃ अग्निः; D₄ वेदिहोत्रे;
T₁ G_{1. 5} वीतिहोत्रे (for वेदी). V₃ यथाहुतिः; G₃ तथाकृतिः;
G₄ तदाहुतिः (for तथा). — K₃ om. 37^{cd}. — ^c) N₂ परैः
स्पृष्टा; T₂ G_{1. 3. 5} M₂ परस्पृष्टा (for परामृष्टा). K₁ Dn₂
[अ]प्यसंसक्ता; Dn₁ [अ]थ संरक्ता; D₃ ह्यसं (for [अ]प्यसं).
B₃ परा रक्ताप्यसंस्पृष्टा; T₁ M₄ परस्पृष्टाप्यसंसक्ता.

38 S₁ missing (cf. v. 1. 2). — ^a) D₆ मान्या (for
ग्राह्या). — ^b) V₃ B₃ D₉ पाल्याश्; Dn₂ याज्याश् (for पू).
K_{1. 2} D₄ शतशो (for सततं). — ^c) T₂ G_{1. 3-5} गुणैर्युक्ताः
(for नमस्कार्याः). T₁ शीलवर्या गुणैर्युक्ताः. — ^d) N₂ G₅ M₂
स्त्री श्रीरेव (N₂ षा) हि पूजिता; T₂ पूज्याः स्त्रिय इव श्रियः;
M₄ स्त्रीभिरेव हि पूजिताः. — After 38, N_{2. 3} V B D₃
D_{3. 6} T_{1. 2} G_{1. 3-5} M_{2. 4} ins. an addl. colophon [Mention
of the Epic : D_{3. 2}. — Mention of Khila : V B D₃ D_{3. 6}
— Sub-parvan : V₁ B_{1. 3} D_{3. 1} M_{2. 4} भविष्यम्; V₂ माथुरे
भविष्यम्. — Adhy. name : N_{2. 3} V B_{2. 3} D₃ D_{3. 6} T₁
विश्वावसुवाक्यम्; T₂ G_{1. 3} जनमेजयाश्चमेधे (G₃ om. जनमे-
जयाश्चमेधे) वासवगुरुवपुष्टमाशापे विश्वावसुवाक्यम्. — Adhy.
no. : V_{2. 3} D_{3. 2} 190; D₃ 207; T₁ G₃ 270; T₂ G_{1. 5} 272;
G₄ 274; M_{2. 4} 232].

39 S₁ missing (cf. v. 1. 2). Some Mss. सौतिर् (for
सूत). — ^a) V₃ B₃ D₆ हि (for स). — ^b) D₁ आसाद्य
(for आगम्य). K N V_{2. 3} B Dn D₃ D₂ (by corr.). 3-6
M_{2. 4} वपुष्टमायाः (for याम्). V₁ प्रसादमासाद्य वपुष्टमायाः.

— ^c) N₂ V_{1. 2} B₃ G₃ -व्य (G₃ ह्य) भिशङ्कितात्मा (V₁ B₃
याः); V₃ D₃ D₆ -व्यतिशङ्कितायाः; T_{1. 2} G_{1. 4. 5} M_{2. 4}
ह्यभि (T₁ M₄ -व्यति) शङ्कितस्य (for -व्यतिशङ्कितात्मा). — ^d)
N₂ V_{1. 3} D₆ मानव- (for तत्र स). D₃ -हृष्टाम् (for
-जुष्टाम्). T_{1. 2} G_{1. 3-5} M_{2. 4} शान्तिं परां मानवधर्मदृष्टाम्.

40 S₁ missing (cf. v. 1. 2). D₂ transp. 40 and
41. — ^a) N₂ -निवृत्त्य (for -निवर्त्य). N₂ मानरूपं; V₁ D_{3. 1}
D₁ मानसं; D₆ सं यत्; G_{1. 3-5} धर्मपत्नीं (for मानसं स).
V₃ श्रुतिमधिगम्य निवृत्तमानसः; D₃ न हि विरमति वर्त्य मानसं
स; D₃ अनमयति निवर्त्य मानसं स; T₁ ऋतुमतिनिवर्त्य धर्म-
वर्ति; T₂ शतमभिवर्त्य धर्मपत्नीं. — ^b) T_{1. 2} G_{1. 3-5}
यशस्वी; M_{2. 4} वशी (for यशः स्वम्). — ^c) D₃ स्वं विष-
यम् (for विषयम्). T₂ अभि- (for अनु-). M_{2. 4} धर्मतो
(for धर्मबुद्धिर्). G₃ विषयमभिशशास धर्मपत्नी (sic). — ^d)
K₄ Dn [अ]रमयद् (for रमयन्). M₂ om. ताम्. D₂ मुदितो
रमयति तां वपुष्टाम्.

41 S₁ missing (cf. v. 1. 2). D₂ transp. 40 and 41.
— ^a) K Dn D₃ D_{1. 2. 4. 5} M₄ हि; V₂ B_{1. 3} स (for च).
T₂ G_{1. 3. 4} -पूजनायां (for नान्). N₂ V_{1. 3} D_{3. 6} न स (N₂
हि) विरमति विप्रपूजनाय (D₃ द्यान्); B₂ स हि विरमति
विप्रपूजनाय. — ^b) K V₂ B_{1. 2} D_{1. 3. 4} -शीलदानात्; D_{3. 2}
दानशीलनात्; D_{2. 5} -दानशीलात् (for -शीलनात्). N_{2. 3}
V₁ न च विनिवर्तते यज्ञशीलदानात्; V₃ D₆ न च विरमति
शीलयज्ञदानात्; T_{1. 2} G_{1. 3-5} M₂ न च विजहाति स (T₂
G₄ न; M₂ च) यज्ञशीलतां तु (G₅ M₂ om. तु); M₄ न स
विजहातीति यज्ञशीलताम्. — ^c) K₂ युतो (for च्युतो). K₂
वै; K₄ V₂ D₄ M₂ om. ; V₁ D₃ D₂ वा; B_{1. 2} D_{1. 3} M₄
ऽभून् (for ऽसौ). K₁ न च विषयपरिरक्षणाच्युतो. — ^d)
K₃ D_{1. 5} M_{2. 4} om. च. D_{2. 3} न च परिगर्हति वा वपुष्टाम्

यदपिरचिन्त्यतपाः पुराब्रवीत्सः ।
इति नरपतिरात्मवांस्तदासौ
तदनुविचिन्त्य बभूव वीतमन्युः ॥ ४२

* * * * *

इदं महाकाव्यमृषेर्महात्मनः
पठन्नृणां पूज्यतमो भवेन्नरः ।
प्रकृष्टमायुः समवाप्य दुर्लभं
लभेत सर्वज्ञफलं च केवलम् ॥ ४३
शतक्रतोः कल्मषविप्रमोक्षणं
पठन्निदं मुच्यति कल्मषान्नरः ।
तथैव कामान्विविधान्समश्नुते

समाप्तकामश्च चिराय नन्दति ॥ ४४
यथा हि पुष्पप्रभवं फलं द्रुमा-
ततः प्रजायन्ति पुनश्च पादपाः ।
तथा महर्षिप्रभवा इमा गिरः ।
प्रवर्धयन्ते तमृषिं प्रवर्तिताः ॥ ४५
पुत्रानपुत्रो लभते सुवर्चस-
श्रुतः पुनर्विन्दति चात्मनः स्थितिम् ।
व्याधिं न चाप्नोति चिरं च बन्धनं
क्रियां च पुण्यां लभते गुणान्वितः ॥ ४६
पतिमुपलभते च सत्सु कन्या
श्रवणमुपेत्य शुभा मुनेस्तु वाचः ।

C 11274
B 3. 6. 9
P 3. 6. 9

ताम्; T2 corrupt.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 2). — °) K1 ह; Ñ2 M2. 4 om. (for हि). M2. 4 om. कर्तुं. — After 42^a, T1 ins.:

1588* न च तदशक्यमन्यथा हि कर्तुम् ।

— °) K1 ततः; K2 Ds2 माम्. T1 यः (for सः). K4 ऋषि-
रचिन्त्यतपाः पुनरब्रवीत्सः. — °) K1. 2 V2. 3 B1. 2 D3-5
T2 M4 स नृपतिर् (for नरपतिर्). K3. 4 V1 D1. 2 M2
इति स नृपतिरात्मवांस्तदा तत् (V1 स्तदानीं). — °) M4 तीव्र-
(for वीत-). — After 42, T2 G1. 3-5 M2. 4 ins.:

1589* इति नृपतिरदीनविक्रम-

स्तदनुविचिन्त्य बभूव निर्वृतः ।

43 Ś1 missing (cf. v. l. 2). — °) V3 D3 पठेन् (for
पठन्). — K1. 2 D2. 4 om. (hapl.) 43^c-44^b. — °) V3
समाप्य; G3 संप्राप्य (for समवाप्य). G5 केवलं (for दुर्लभं).
— °) Ñ2 लभेत्स; V2 लभेच्च; D6 भवेच्च (for लभेत). K4
सर्वयज्ञ- (for सर्वज्ञ-). K3 D1 दुर्लभम् (for केवलम्).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 2). K1. 2 D2. 4 om. 44^{ab}
(cf. v. l. 43). — °) M2 कल्मषतो वि- (for षविप्र-).
— °) K3 Ñ1 V2 B1. 2 Dn D1. 3. 5. 6 किल्बिषान्; Ñ2 कल्मषं
(for षान्). — °) K1. 2. 4 Ñ1 B1. 2 Dn D2. 4 अवाप्त-
कामश्च; K3 अथाप्तः; V2 M4 ह्यवाप्तः; D5 अवाप्य कामांश्च
(for समाप्तकामश्च). D1 अप्यायुकामांश्च चिराय विन्दते; D3
अवाप्तकामः सुचिराय जीवति.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 2). — °) T1 G3 [ए]व (for
हि). K2 Ñ1. 2 Ds2 D5 M2 द्रुमास् (for द्रुमात्). K3 D1
यथा हि तु (D2 पु)ष्टाः प्रसवं फलं क (D2 द्रु)मात्; T2 यथैव
पुष्पप्रभवाः फलद्रुमाः; G1. 4. 5 यथैव पुष्पप्रसवं फलद्रुमाद् (G4

फलं द्रुमाः); M4 यथा हि पुष्पप्रवरं फलं द्रुमा. — °) K2 स्वतः;
K3 D1 तथा (for ततः). T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 यथा (G3 वृथा)
प्रसूयन्ति फलानि पादपाः. — °) G1. 4. 5 महा- (for इमा).
— °) K3 Ñ2 D1. 2 प्रवर्धिताः; Ñ1 प्रवृत्तम्; D1 (marg.)
प्रदर्शिताः; D6 सुपूजिताः (for प्रवर्तिताः). V3 B3 प्रवर्ध-
(B3 र्त)यन्त्येनमृषिं प्रपूजिताः; T1. 2 G1. 3-5 यन्ते पठतां
फलानि तु; M2. 4 प्रवर्धे (M2 र्त)यन्ते ऋषिभिः प्रकीर्तिताः.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 2). — °) T1. 2 G1. 3-5 M2. 4
सुतान् (for पुत्रान्). — °) Ñ1 ध्रुवं; D3 अन्यतः (for च्युतः).
V2 कृतिम् (for स्थितिम्). — °) V2 D3 G4 M2. 4 चिरं न;
B3 चिरस्य; Dn2 D5 T1 चिरं स; G3 चिराय (for चिरं च).
G1 धर्मं (for बन्धनं). T2 व्याधीन्न चाप्नोति चिराय धर्मं; G5
व्याधिं च चाप्नोति चिरं च धर्मं. — °) V3 B3 D2. 6 T1. 2
G1. 3-5 M2. 4 क्रियाश्च पुण्या लभते गुणान्विताः.

47 Ś1 missing (cf. v. l. 2). — °) K1. 3 Ñ B2. 3
Dn Ds2 D1. 6 अभिलभते; K2 B1 D4. 5 अभिलषते; K4
अप्यभिलभते; Ds1 अपि लं (for उपलं). T3 G1. 4 कन्यका
शुभं (T2 भा) (for सत्सु कन्या). D2 पतिमभिलभते शुभं
च कन्या; D3 पतिमभिलषितं लभेत कन्या; G5 पतिमुपलभते च
कन्यका शुभं; M2. 4 पतिमपि ल (M4 भिल)भते च (M2 om.
च) कन्यका शुभं. — °) V3 B1. 2 D1 च; D3 सु- (for तु).
T2 G1. 4. 5 श्रवणमुपेत्य सुखं (G4 सुखी; G5 सुखा) मुनेस्तु
वाचः. — °) V3 B3 D6 T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 जनयति च सुतं
गुणैरुपेतं. — °) V1 गामिनः (for शालिनश्च). V3. 3 B3 D6
T1. 2 G1. 3-5 M2. 4 स्वजनहितं (G3 ते) द्विषतां प्रमर्दनं च.

48 Ś1 missing (cf. v. l. 2). M2. 4 om. 48. — °)
V3 B3 Dn राज- (for क्षत्र-). T2 om. from च up to वैश्य

C 11274
B 3. 6. 9
P 3. 6. 9

जनयति च सुतान्गुणैरुपेता-

निरपुजनमर्दनवीर्यशालिनश्च ॥ ४७

विजयति वसुधां च क्षत्रवृत्ति-

धनमतुलं लभते द्विषज्जयं च ।

विपुलमपि धनं लभेच्च वैश्यः

सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रजातिः ॥ ४८

पुराणमेतच्चरितं महात्मना-

मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ।

विहाय दुःखानि विमुक्तसङ्गः

स वीतरागो विचरेद्रसुंधराम् ॥ ४९

इत्येतदाख्यानमुदाहृतं वः

प्रतिस्मरन्तो द्विजमण्डलेषु ।

स्थैर्येण जातेन पुनः स्मरन्तः

सुखं भवन्तो विचरन्तु लोकम् ॥ ५०

इति चरितमिदं महात्मना-

मृषिकृतमद्भुतवीर्यकर्मणाम् ।

कथितमिदं हि समासविस्तरैः

किमपरमिच्छसि किं ब्रवीमि ते ॥ ५१

इति श्रीहरिवंशे अष्टादशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ समाप्तं भविष्यपर्व ॥

॥ समाप्तो हरिवंशः ॥

(in 48°). D₃ विजयति च वसुधां शस्त्रवृत्तिर; T₁ विदिशति वसुधान्यवस्तुवृद्धि; G_{1.3-5} विजयति वसुधां नृपस्तु बुद्धि (G₃ वृद्धि). — ^b) T₁ G₃ द्विजश्च धर्म (for द्विषज्जयं च). G_{1.4.5} श्रियमतुलां लभते द्विजश्च धर्मम्. — ^c) K_{1.2} D₄ तथैव; K_{3.4} V_{2.3} B_{1.3} D_n D_{2.3.5} T₁ G₃ लभेत; G_{1.4.5} लभते (for लभेच्च). — ^d) D₆ T_{1.2} G_{1.3-5} योनिः (for -जातिः).

49 ¹ S₁ missing (cf. v. l. 2). — ^a) K₃ ¹ N₁ D_n D_{1.3} महात्मनो (for 'त्मनां). — ^b) K₃ D₃ ह्यधीत्य; K₄ अवेत्य; ¹ N₁ अतीव; D₁ अधीत-; M₂ अतीत्य (for अधीत्य). — ^c) D₃ भवेच्च दुःखाय (for विहाय दुःखानि). V₃ B₃ D₃ D₆ विमुक्त-संशयः; B₁ विमुक्तसंग्रहः; T_{1.2} G₄ [अ]विमुच्य संशयात् (T₁ 'न); G₁ विमुच्य संशुभान्; G₂ M₂ [अ]विमुच्य संकटान्; G₅ M₄ विमुच्य संकटान् (for विमुक्तसङ्गः). ¹ N₂ विहाय दुःखं विमुक्तसंशयः. — ^d) T_{1.2} G_{1.3-5} M₂ महीमिमाम् (for वसुंधराम्). M₄ स वीतमोहो विचरेन्महीमिमाम्.

50 ¹ S₁ missing (cf. v. l. 2). — ^a) ¹ N₂ वचः; V₃ त्वया; B₂ वै; D₆ मया; T_{1.2} G_{1.3-5} हि (for वः). ¹ N₁ M_{2.4} इत्येवमाख्यानमुदाहृतं वै; B₃ इत्येदाख्यानं मुदा मया कृतं. — ^b) D₃ नित्यं (for प्रति-). T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} प्रतिस्मरन्नाश्रममण्डलेषु (G₅ 'ले तु). — ^c) ¹ N₂ धैर्येण (for स्थैर्येण). V_{2.3} B_{1.3} D₃ D₆ धैर्येण (for जातेन). K ¹ N₂ V₁ B₂ D_n D₁₋₅ G₁ स्थैर्येण धैर्येण पुनश्चरन्तः (G₁ 'नः स्थैरेण); T_{1.2} G₃₋₅ M_{2.4} ज्ञानेन भूयश्च चिरं स्थि (T₁ चिरेण). — ^d) K_{3.4} ¹ N₁

B₂ D_n D₆ सुचरन्तु लोकम् (D_n 'के); V₃ विचरन्तुलोके; D₄ सुभवन्तु लोकम्; D₆ विचरन्तु लोके (for 'न्तु लोकम्). K_{1.2} सुसंभवन्तोऽनुभवन्तु लोकम्; D_{2.3} सुखं लभन्तो सु- (D₃ सु) चरन्तु लोकम्; T_{1.2} G_{1.3-5} M_{2.4} सुखं भजन्वै विचरेत्स लोकान्.

51 ¹ S₁ missing (cf. v. l. 2). — ^a) T_{1.2} G_{1.3-5} कथितम् (for चरि°). D₃ इति तव चरितं महानृपाणाम्. — ^b) K₄ धैर्य-; D_{n1} om. (for -वीर्य-); G₁ -शर्मणाम् (for -कर्म°). — ^c) V₂ D_{2.6} G₄ इह (for इदं). D₃ सुकथितमिदं समास-विस्तरैः. — ^d) D₁ परिपृच्छसि (for अपरमि°). ¹ N₂ V₁ D₃ यद्; V₃ यं; D₂ किं तु (for किं). K₄ V₂ तेऽहम् (for ते).

COLOPHON. ¹ S₁ T_{3.4} G₂ M_{1.3} missing. — *Mention of the Epic* : K₄ D_n D₃₂ D_{1-3.5}. — *Mention of Khila* : K_{1.4} ¹ N₁ V_{2.3} B D_n D₃₁ D_{1-3.5.6}. — *Sub-parvan* : K_{1.2.4} V_{1.3} B D_n D₃₁ D_{1.3.5.6} भविष्यम्; V₂ माथुरे भविष्यम्; D₂ पारिजातहरिवंशे भविष्यम्; T₂ G₁ भविष्यत्पर्व. — *Adhy. name* : K₃ D₃₂ भविष्यम्; T₂ G₁ विश्वावसुवचनम्; G₃ जनमेजयराज्यपरिपालने हरिवंशमाहात्म्यकथनम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K₃ 181; V_{2.4} D₃₂ 191; D_n 186; D₁ 180; D₃ 201; D₄ 187; T₁ G₃ 217; G_{1.5} 273; G₄ 275; M_{2.4} 233. — *Sloka no.* : K₁ 57; D_n 54; D₂ 17; D₁ 53. — After the colophon, ¹ N₂ V₃ read App. I (No. 43) followed by App. I (Nos. 41, 42 and 44); G₅ M₄ read App. I (Nos. 41-44).

CRITICAL NOTES

The Critical Notes mainly cover observations on and explanations of the Constituted Text. Exegetical notes figure but occasionally to help the reader to follow the text easily, and they are put in at places where the reader may regard our text a bit out of the way in adopting a particular reading. Additions and corrections to the Constituted Text and critical apparatus are included in rectangular brackets.

Although HV starts with the idea of describing the race of Yadus and the life of Kṛṣṇa which MBh did not narrate, the work was given the form of a Purāṇa text at a later stage; and to be in conformity with the definition of a Purāṇa and its five constituent parts, certain additions may have been made to its earliest form. I give below the analysis of our Critical Text in accordance with that definition. A Purāṇa text consists of five parts :

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

According to the Summary of HV given in Agni P. adhy. xii, its proper beginning is to be found from adhy. 20. It is, therefore, likely that even the first nineteen adhys. may have been added to the original HV, the Khila of MBh, when it was given the shape of a Purāṇa. I, however, give below the five-fold division of the present Critical Text for ready reference :

1 सर्गः—Adhy. 1. 23-39.

2 प्रतिसर्गः—Adhys. 2. 1-6. 48.

3 मन्वन्तराणि —Adhy. 7. 1-47. It should be noted that the Crit. Text of HV contains full description of only six past Manus and the present Vaivasvata Manu. The description of seven future Manus is not found in the Crit. Text, but was added in the Vulgate text at a later date. This is contained in App. I (No. 1).

4 वंशः—Adhys. 9. 1-19. 35.

(a) (यदुवंशः)—Adhys. 20. 1-29. 40.

(b) (विष्णुप्रादुर्भावाः)—Adhys. 30. 1-31. 152.

(c) (देवदैत्यविग्रहाः)—Adhys. 32. 1-45. 49.

हरिवंश—99

(d) (कृष्णावतारः)—Adhys. 46. 1-98. 27.

5 वंशानुचरितम्—Addys. 99. 1-113. 84.

(प्रबुद्धकथा)—Adhy. 99. 1-49.

(अनिरुद्धकथा)—Adhys. 103. 1-113. 84.

भविष्यम्—Adhys. 114. 1-118. 42.

हरिवंशफलश्रुतिः—Adhy. 118. 43-51.

It should be noted that the Bhaviṣya section of Adhys. 114-118 has nothing to do with the genuine part of HV, but must have been added to it at a later stage. I have included it in my Crit. Text because all Mss. contain this portion, as well as the phalaśruti of HV (not by Vyāsa but by a later bard). The original phalaśruti of HV is to be found in adhy. 113. 82.

1

17) Of these five parts, सर्ग means primary creation; it is the creation of five elements, पृथ्वी, अप्, वायु, तेजस् and आकाश, of the sense-organs and their objects, from अहंकार which itself springs from the element महत् as a result of the disturbance in the equilibrium of प्रकृति and its three guṇas, *sattva*, *rajas* and *tamas*. According to HV, however, God is the creator who is eternal, neither existent nor non-existent, and is the primary cause of even प्रधान or प्रकृति and पुरुष. The basic philosophy of the Epic being Sāṃkhya, we get mention here of प्रधान and पुरुष. Unlike Sāṃkhya system of later date, however, both of them are created by God.

22°) आ वृष्णिवंशात्, up to and including the race of Vṛṣṇis, in which Kṛṣṇa is born.

23-39) These stanzas supply details how God,

Harivaṁśa

called here Viṣṇu, created the primary creation. All the objects created by Viṣṇu are created without any sex-action.

40) This stanza is a फलश्रुति. The फलश्रुति stanzas figure in HV every now and then at the close of the adhy. Some seem to be old and found in all the Mss. used for this edition. Such फलश्रुति stanzas are preserved in the Critical Text, while those which are found in a few Mss. only are relegated to critical apparatus.

2

1^b) Here we get mention of शतरूपा as the wife of पुरुष who is called आपव प्रजापति, स्वायंभुव मनु and विराज्.

5) The couple विराज् and शतरूपा got a son who was called वीर. वीर got two sons, प्रियव्रत and उत्तानपाद.

7^{cd}) उत्तानपाद procreated on सूनृता four sons of whom ध्रुव became famous as the centre of seven sages. He also got a fixed place among stars.

12^d) The fame of ध्रुव was so great that even उशनस्, the preceptor of gods and demons, sang it in a stanza as recorded in stanza 13 below.

19^{cd}) वेन was a wicked person who misbehaved with the people, and the world got very much disturbed, so much so that the Brahmins killed him.

20) The Brahmins who killed वेन, churned his right hand and obtained पृथु as his son, who was destined to be a good king.

24) It was this पृथु who obtained from the earth various types of food and milk which enabled people to maintain themselves.

45) दक्षप्रजापति is said here to be the child of ten प्रचेतस् and मारिषा.

47) दक्ष created by his mental power fifty girls of whom ten were given to धर्म, thirteen to कश्यप and the remaining twentyseven to the moon. It is said that from these girls were born gods, birds, cattle, serpents, demons, Gandharvas and Apsarasas as well as all other tribes.

53-55) There are various problems which statements in the Purāṇas give rise. In the first place, the statements re. Creation etc. in different Purāṇas are not uniform or identical. The question of seniority in

age, as for instance in मायावती and प्रद्युम्न (प्रद्युम्न younger in age than मायावती) also goes against popular notions and ethics. To satisfy such problems, we have got these three stanzas. These stanzas state that creation and destruction among beings is an eternal process. Dakṣa and others are born and also die in each yuga or epoch. No question of the status of senior and junior arose. Penance as well as spiritual power was the only principle which determined and decided the problems. These stanzas are repeated in several Purāṇa text because they also make statements which raise such difficulties.

3

3-5) The stanzas state that the creator (here Dakṣa) created creatures only by mental process or merely by thinking, such as the sages, gods, demons, Gandharvas and Rākṣasas. This mental creation, however, was not sufficient to fill the needs of creation. He, therefore, thought of procreating creatures by sex-intercourse, and for that purpose married Asiknī, the daughter of Vīraṇa.

55 भृशाश्च and कुशाश्च are the same words, and Mss. are almost equally divided in giving a particular form. The confusion is due to similarity in कृ and भृ in certain scripts.

111 The creator in his manifestations (व्यक्तः), receives various names such as हरि, पुरुष, वीर, कृष्ण etc. and the whole world belongs to him.

4

2-9) These stanzas mention the rulers or overlords of each species created. For instance, Soma or the moon was crowned as the king of Brāhmaṇas, creepers, stars and planets, sacrifices and austerities. Similarly, Varuṇa was the lord of waters.

10-14) These stanzas mention the guardians of quarters. They are सुधन्वा for the east, शङ्खपद for the south, केतुमान् for the west, and हिरण्यलोमा for the north.

26^d) न स शोचेत्कृताकृतम्, he, who hears the story of पृथु, will not come to any grief for acts which he wrongly does, or for acts which he fails to do. कृताकृतम् indicates all acts, done or not done.

Critical Notes

5

3^a) Vena was the son of Sunithā, the daughter of Death (मृत्यु). He thus inherited the characteristics of his grandfather and acted wantonly with his subjects.

15^a) The sages insulted by Vena, caught hold of him and churned his left thigh from which were born aboriginal tribes like निषाद, residing in the region of mountain Vindhya.

20-21) The sages thereafter churned the right palm of Vena, when a bright child, Prthu, was born.

22^a) आजगव धनुः, the first weapon, bow, was made of the horns of a goat and of a bull and hence was so called.

37) भविष्यैः स्तूयतामिति-सूत and मागध who were born as bards during the sacrifice by पितामह, were requested by sages to praise ऋषु. They were at a loss how to praise ऋषु because, ऋषु was born only recently, and hence they did not know his deeds, nor his behaviour nor his fame. The sages then told them that they could praise ऋषु for the deeds he would do in future. The praise of these bards thus assumed the form of blessings, आशीर्वादः, which would come true.

50) The earth, when pursued by ऋषु, assumed the form of a cow, and requested him not to kill her, because, without her, ऋषु could not feed creatures on the earth. The earth then told ऋषु that all acts succeed only if they are undertaken in a proper manner, and offered herself to feed the creatures.

6

13-14) The people used to sustain themselves in the early epoch on fruit and roots which also were scarce. ऋषु, therefore, milked the cow; i. e. earth, on his own palm, making स्वायंभुव मनु as calf. The milk of the earth-cow was corns of various kinds on which people sustained themselves.

16-37) These stanzas describe further milching of the earth-cow.

40-41) The earth is called पृथ्वी because ऋषु agreed to treat her as his daughter. It was ऋषु who laid out the earth into different regions, cleared

her of obstacles like ups and downs, laid out fields, mines, towns and villages.

7

1-49) This passage describes the fourteen Manus, as well as sages and gods during their times.

50-54) During each epoch of a Manu, there are both creations and destructions; gods and sages, by whose penance, self-control and learning, continue to exist. But when the cycle of thousand yugas is complete, the creation leaves no trace of its existence. All creatures then enter into the lord नारायण.

55-56) We are living in the मन्वन्तर of वैवस्वत. वैशंपायन now offers to narrate to जनमेजय the creation during this वैवस्वत मन्वन्तर with special reference to the race of Vṛṣṇis in which Kṛṣṇa was born.

8

2-7) संज्ञा also called सुरेणु, the daughter of त्वष्ट, was married to विवस्वत् (the sun), but was not very happy with the fiery lustre of her husband, because it charred her beautiful figure. The union of विवस्वत् and संज्ञा, however, produced वैवस्वत मनु, also called श्रद्धादेव, as well as यम and यमुना, the last two being twins.

8-18) संज्ञा who was very unhappy on account of her black complexion, produced from her body a similar woman of similar complexion, सवर्णा or छाया, charged her to remain as wife of विवस्वत् and look to the well-being of her children, and left for her father's house. The union of विवस्वत् and सवर्णा produced a मनु whose name was सावर्ण (v. l. सावर्णि).

18) This सवर्णा or छाया of संज्ञा loved her own son सावर्ण more than the three children of the real संज्ञा.

19^a) मनु here means वैवस्वत, the first son of विवस्वत् and the real संज्ञा.

34) त्वष्ट, The architect of gods, did not like the return of his daughter from the house of her husband, but was convinced that her argument that she could not bear the lustre of her husband was correct. So he arranged with विवस्वत् that he would remove from his body the extra lustre so that संज्ञा could bear it.

39) It appears that the twins born of the union

of संज्ञा and विश्ववत्, were called नासत्य and दत्त. We, however, use both of these words in the dual number as नासत्यौ and दत्तौ because they were twins.

9

From adhy. 9 to adhy. 10, we have an account of the race of इक्ष्वाकु. This is a part of the fourth section of Purāṇa called वंश. It should be noted that several Purāṇa texts, and even Vālmiki's *Rāmāyaṇa*, give an account of the race of इक्ष्वाकु. The list of kings given in these texts is not uniform. In my opinion, the reason for this difference is probably due to different bards reciting the lists from memory adding as well as omitting certain names as the occasion demands, or we may explain away the variation in these lists on the principle उत्पत्तिश्च निरोधश्च (2. 53-55 above).

10

3^a) उपांशुव्रत is a secret vow which is known to oneself. There are several instances of persons who have taken this उपांशुव्रत. Compare MBh 8. 49. 61-62.

51^a) [Read प्रादाच्च for °श्च.]

61^a) [Read सिन्धुद्वीपस्य for सिन्धुद्वी°.]

79^{ab}) Note that the kings of the इक्ष्वाकुवंश given in this adhy. may not include all names, and that only prominent among them (प्राधान्येन) are listed here. If we understand the full significance of the expression प्राधान्येन, it may be possible for us to explain away the discrepancies in the lists of other Purāṇa texts and works like Vālmiki's *Rāmāyaṇa*.

11

6) The question of the institution of श्राद्ध and its procedure (adhys. 11 to 19) forms one of the important features of a Purāṇa text. It may not have formed part of the original HV, because the topic was discussed and treated in full in MBh, 13. 87-92. If, therefore, the present Critical Text of HV is the original text, there was no need to treat the topic here. These adhys. (11-19) therefore must have been inserted later into HV when it was modelled as a Purāṇa. Further, the reference to Bhīṣma offering the pinḍas on the darbha grass instead of on the hand of Śamtanu as narrated in HV. 11. 17-26,

also occurs in MBh 13. 83. 14-24. All the same, the adhys. 11-19 are retained in the Critical Text because all the available Mss. have them.

13

[After the colophon of adhy. 13 on page 11, add "After the colophon, Ds S G(ed.) ins. a passage given in App. I (No. 4)."]

14

This adhy. and the following five adhys. are interesting from several points of view. There are episodes within episodes. The main narrative concerns the seven sons of Bharadvāja; they received a secret lore (योगधर्म), but lost their Brahminhood on account of their misdeeds. They all retain the recollection of their previous births, even though they were born in a lower caste or in species of lower animals. They all lead a pious life, were self-composed, and by their good deeds, were destined to regain the secret lore as well as Brahminhood, after passing through seven births.

15

3) Of the seven sons of Bharadvāja, the seventh was born as king named Brahmadatta, the king of Pañcāla country. He was the son of king Anuṣa and Kṛtvi the daughter of Śuka, Vyāsa's son. For the detailed account of Brahmadatta and his six other brothers, see below.

30) A King named Ugrāyudha was born in the race of Ajāmīdha, and was haughty and wicked in nature. He killed the race of the Nīpas, and was killed by Bhīṣma.

37-60) These stanzas narrate a story not narrated elsewhere in the MBh nor in the Purāṇas. The story runs like this: King Ugrāyudha killed the race of the Nīpas as well as a few other kings, because he was extremely proud of his valour, and sent an insulting message to Bhīṣma at a time when he had just lost his father, Śamtanu. The message was to the effect that Bhīṣma should send his stepmother, known as Matsyagandhā, Gandhakālī or Satyavatī to Ugrāyudhā as his wife; that if Bhīṣma fails to do that, his kingdom, his own life or the whole family would be ruined. The messenger brought this insult-

Critical Notes

ing message to Bhīṣma when Bhīṣma was in mourning and lying on a low bed. On hearing this message of Ugrāyudha through a messenger, Bhīṣma got naturally angry, and finding that Ugrāyudha is bent on waging war with him, ordered his army commanders to immediately march against him. Bhīṣma's ministers, however, persuaded him not to go on war with Ugrāyudha just at that moment because Bhīṣma was in the mourning and hence it was not proper for him to use weapons and sacred missiles, or enter a battle-field. The ministers advised Bhīṣma that during the period of mourning, they would use other ways to pacify Ugrāyudha, and if he does not soften down by these means, Bhīṣma could wage war against him after the expiry of the period of mourning. Bhīṣma followed this advice of his ministers and fought with Ugrāyudha and killed him on the battle-field.

I think this narrative must have a basis in actuality, and must be considered as historical. People with wicked intuition do send messages of this type, and wars are waged on such account. The interest of the narrative lies in the fact that it is narrated for the first time here.

62 I consider that the reading प्राप्य is the original reading and प्राप a later one; for प्राप्य is supported by my best Mss. Ś1 Ñ1 K2.3 M2 etc.; तदवाप्य for पितृप्राप्य also supports the gerund form प्राप्य. With this gerund प्राप्य, the sentence is left incomplete; but in bardic poetry, such lapses are frequent.

66-67) Bhīṣma now starts the narration of ब्रह्मदत्त, गालव and कण्डरीक, their seven previous births who obtained the good fruit of performing a śrāddha, even though it was performed by a wrong act of killing a cow of वसिष्ठ.

16

The story of Brahmadatta. He was one of the seven sons of Bharadvāja in his seventh previous birth. His name was Pitṛvartī. The names of his six other brothers were Vāgduṣṭa, Krodhana, Himsra, Piśuna, Kavi and Khasrma. They were all tending a cow of their teacher. Once they were hungry and wanted to kill that cow and use its flesh as food. Kavi and Khasrma would not approve of the proposal. Pitṛvartī advised his brothers that if they

at all want to kill the cow, let them kill it, but they may use it for the śrāddha of their forefathers. They all agreed and offered the flesh of the cow to their forefathers and themselves enjoyed the rest. They, however, told their teacher a lie that the cow was killed by a tiger and returned the calf to the teacher to prove their good faith. The teacher accepted the story as genuine. But these seven sons had clearly misbehaved with their teacher, told him a lie, and as a result of their sins were born as seven brothers in the caste of hunters or fishermen in the Daśārṇa region. But they retained the recollection of their previous birth, were pious in their behaviour and devoid of greed and falsehood. This happened in each of their subsequent births. The whole story is summarised in the following passage (19. 18):

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ ।

चक्रवाक्काः सरिद्धीपे [हंसाः सरसि मानसे ।

ते स्म जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं] यूयं किमवसीदथ ॥

The portion in the brackets is not supported by Ñ1 M1-3. Perhaps in the older version there were only four previous births. I give below in a tabular form the names of the sons of Bharadvāja in all their seven births :

1st birth as sons of Bhardvāja : वाग्दुष्ट, क्रोधन, हिंस, पिशुन, कवि, खसुम and पितृवर्ती.

2nd birth as hunters : निर्वैर, निर्वृत, क्षान्त, निर्मन्यु, कृति, वैधस and मातृवर्ती.

3rd birth as deer on mount Kālamjara : उन्मुख, नित्यविव्रस्त, स्तब्धकर्ण, विलोचन, पण्डित, घस्मर and नादी.

4th birth as cakravāka birds in a river-island : सुमनाः, मुनि, सुवाक्, शुद्ध, छिद्रदर्शन, सुनेत्र and स्वतन्त्र.

At this stage the text wants to enlighten the reader on some points. कवि who was the fifth son of भरद्वाज in the first birth and who in the fourth birth was named छिद्रदर्शन remained as fifth in all the seven births; the sixth खसुम remained as sixth throughout and the seventh, पितृवर्ती became ब्रह्मदत्त. These three had the recollection of the yoga, continued to entertain good behaviour as well as knowledge of Vedic lore. Now स्वतन्त्र in his birth as cakravāka, saw Vibhrāja, the king of the Nīpas and a scion of Puru's race in his royal splendour, and desired that he also would be a king like him if he is to receive

fruit of his good deeds. His brothers, कवि and खसुम then told स्वतन्त्र (पितृवर्ती in the first birth) that they would also be his companions. This desire for worldly things was disliked by the remaining four, and one of them, सुवाक् cursed these three that they would be born as king of Pañcālas and his companions in their human birth; they cursed स्वतन्त्र further that in his human birth, he would know the meaning of the voice of all the beings. At this stage, there is an addition found in a few (4 only) Mss. in which two more births of the sons of Bharadvāja are mentioned. They are :

Fifth birth as swans in the Mānasa lake : पद्मगर्भ, अराविन्दाक्ष, क्षीरगर्भ, सुलोचन, ऊरुविन्दु, सुविन्दु and हैमगर्भ.

Sixth birth as Brahmins in Kurukṣetra : सुमनाः, सुवाक्, सुशुद्ध, तत्त्वदर्शी, तत्त्ववित्, सुनेत्र and सुहोत्र.

Seventh birth in Kāmpilya divided into three groups: (i) धृतिः, महामनाः, विद्वान् and तत्त्वदर्शी; (ii) पाञ्चाल and कण्डरीक as sons of Brahmins बाभ्रव्य and वत्स; and (iii) ब्रह्मदत्त, king of the Pañcālas and the son of Apuḥa and Kṛtvi. Now the four in the first group were born as sons of a very poor Brahmin, though all of them were well-versed in the Vedas and of good behaviour leading a pious life. Now they desired to lead a life of the yogin and wanted to take leave of their father. Their father, however, told them that they could not leave their father in his old age and poverty. Thereupon they told their father that he should convey a message in verse to Brahmadaṭṭa who would give him wealth sufficient for the rest of his life. The Brahmin, accordingly, waited on king Brahmadaṭṭa. When Brahmadaṭṭa, seated in a chariot with Kaṇḍarika as charioteer and Bābhavya as chowry-bearer, was entering the city, the old Brahmin recited the following stanza :

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरिद्धीपे यूयं तेभ्योऽवसीदथ ॥

HV 19.18

The above verse is found in the Critical Edition, but in the Vulgate text of HV, the following was in-

serted when the seven birth theory to accord with the number of seven sons came into vogue :

हंसाः सरासि मानसे ।

ते स्म जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं .

HV 311*.

The recitation of the stanza served the purpose and Brahmadaṭṭa with his companions पाञ्चाल and कण्डरीक was reminded of his previous births and repaired to the forest to lead a pious life.

The above represents the shorter version in the Critical Edition and longer one in the Vulgate text of HV. The origin of the above story seems to me much older in Indian literature. The older version agreeing with our Critical Text is found in Jātaka No. 498 called *Citta-Sambhūta Jātaka*. The key-note of the story is found in the following stanza :

चण्डालाहुम्ह अवन्तीसु मिगा नेरंजरं पाति ।

उक्कुसा नम्मदातीरे लज्ज ब्राह्मणखत्तिया ॥

Jātaka No 498. st. 16.

In the above story, there is reference only to two persons instead of seven of HV version, and they were caṇḍālas in Avanti, deer in the neighbourhood of Neraṃjarā river, ospreys on the bank of river Narmadā, and Brahmana and Kṣatriya in their present life.

There is also a Jaina version of the story which is slightly inflated in the number of births, which are six. The key-note of the story, according to Devendra's comm. on the *Uttarādhyanasūtra*, xiii, is :

आस्व दासौ मृगौ हंसौ मातङ्गावमरौ ततः ।

एषा नौ षष्ठिका जातिरन्योन्याभ्यां वियुक्तयोः ॥

Or, if we refer to the *Uttarādhyanasūtra*, xiii which is called *Citta-Sambhūjja*, the key-note is :

दासा दसण्णे आसीसु मिया कालिंजरे नगे ।

हंसा मयङ्गवईतीरे सोवागा कासिभूमि ॥

देवा य देवलोग्गि आसि अम्हे महिद्धिया ।

इमा नो छट्ठिया जाई अन्नमन्नेण जा विणा ॥

Uttarādhayana xiii 6-7

Critical Notes

I give below in a Tabular form the different births according to HV (Crit. ed.), Jātaka, Jaina version and Vulgate of HV :

	HV (Crit. ed.)	Jātaka No. 498	Jaina Version (Uttarādhyana xiii)	HV (Vulgate)
1	1 भरद्वाजपुत्र	—	—	1 भरद्वाजपुत्र
2	2 व्याध	1 चण्डाल	1 दाश	2 व्याध
3	3 मृग	2 मृग	2 मृग	3 मृग
4	4 चक्रवाक	3 उक्कुस	—	4 चक्रवाक
5	—	—	3 हंस	5 हंस
6	—	—	4 श्वपाक	6 ब्राह्मण
7	—	—	5 देव	—
8	5 ब्राह्मण-क्षत्रिय	4 ब्राह्मण-क्षत्रिय	6 ब्राह्मण-क्षत्रिय	7 ब्राह्मण-क्षत्रिय

It should be noted that the Buddhist and Jaina narratives mention migration of two souls in their narratives while the HV version refers to seven souls. The older HV version (Crit. Ed.) and the Buddhist version refer to four migrations; the Jaina version to six and the Vulgate of HV to seven. The Crit. ed. of HV and the Jātaka version do not refer to हंस and ब्राह्मण (fifth and sixth births of the Vulgate). The Jaina version has in their place श्वपाक and देव.

For further details, the reader is referred to E. Leumann's article in WZKM, Vols. V and VI; Jarl Charpentier's comm. on Uttarādhyanasūtra, xiii; and Introduction to my edition of वस्मदत्तो, Poona, 1937.

22

11°) इन्द्रोत्तं, one protected by इन्द्र (इन्द्र + उत्तं).

13°) *शुक्रेण, the emendation is based on st. 5^{ab}, even though all Mss. read शुक्रेण here.

28) This is the origin of the view that the race of Yadu cannot get a royal throne.

44) We often get reference to contents of this verse elsewhere, e. g., 8. 56, यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिवृष्णि-कुलोद्भवः, pointing out the main purpose of treating

the topic of the race of वृष्णि, viz., the birth and life of Kṛṣṇa, which was not narrated in MBh.

23

75-79) These sts. narrate the story how Gangā came to be known as Jāhnavī. It runs like this: Jahnu arranged a great sacrificial session. When he started it, Gangā approached Jahnu with a view to obtain him as her husband. Jahnu did not like the idea. Thereupon, Gangā flooded the sacrificial ground with her waters. Jahnu, called here Sauhotri because he was the great grand-father of Suhotra, then got angry and told her that he would compress all her waters and drink them, so that she (Gangā) would obtain the fruit of her mischief. Jahnu actually did so, but the sages intervened and turned Gangā as Jahnu's daughter. We get different versions elsewhere how Gangā come to be called Jāhnavī.

113) This stanza is interesting because it states that in the race of Yayāti there were two kings bearing the name of Ṛkṣa, two bearing the name Parikṣit, three bearing the name Bhīmasena, and two bearing the name Janamejaya. A similar case must have occurred in the names of Ikṣvāku and other races.

25

3) It appears that Rohiṇī, the wife of Vasudeva, got eight sons and one daughter whose name was Citrā, and who was popularly known as Subhadrā. The stanza has a reading दश for नव which is supported by a large number of Mss. including my best Mss. The argument of Nilakantha to support the reading दश is based on a पौराणिकी कथा to the effect that चित्रा being a divine nymph, was cursed by a sage, and was born as daughter of Rohiṇī but died soon. She then desired to be born again as she did not see the dead of Lord Kṛṣṇa. She was then born second time in the womb of Rohiṇī, and was this time named Subhadrā. It is in this way that Rohiṇī got ten children. In my opinion, 3rd clearly states that Citrā was popularly known by her second name, viz., Subhadrā.

8-11) These stanzas explain the circumstances under which Kālayavana was born. There was a pious Brahmin named Śiśirāyana of the race of Garga. He married the daughter of the king of Trigarta. The couple lived a married life for twelve years but there was no child born. A brother-in-law of Śiśirāyana touched the sex-organ of Śiśirāyana to see whether he was a man at all. Thereupon, Śiśirāyana, being wrongly abused as being no man, took Gopālī, a nymph dressed as a cowherd girl and had intercourse with her. She bore a son to him who was later known as Kālayavana. It is said that his horses had a forehead which looked like that of a bull.

26

15-18) King Jyāmagha married a lady called Caitrā. The couple had no child. Once King Jyāmagha fought a battle in which he found a young girl. He brought her home, and when his wife asked him who the young maid was, the king, out of fear of his wife, told her that the maid was his daughter-in-law. His wife thereupon asked him how the maid could be his daughter-in-law, the king told her that the maid would be married to the son of Caitrā when born. The maid realised her position and practised penance with the object that Jyāmagha's wife should get a son to whom she would be married. As a result of her penance, a son was born to the couple

in their old age, and was named Vidarbha. The maid was married to him then.

It is clear from the above narrative that the maid was older than the son of Jyāmagha and Caitrā. The rule of ज्यैष्ठ्य and कानिष्ठ्य mentioned in 2.55, does not arise here or is not applicable in this case.

27

28^{ab}) The line says that king Ugrasena had nine sons, of whom Kaiśa was the first-born. There is no reference whatever here that his wife got this son from Saubha as narrated in adhy. 73. I am, therefore, convinced that that adhy. is added at a later stage.

28

12) The story of the gem Syamantaka and its two versions has been discussed in the Introduction on pp. xxv-xxvi. The properties of this gem, as mentioned in st. 13 below are that it yields gold in the house of Vṛṣṇis and Andhakas, the rains are seasonal in the region, and the region is free from the disease. Kṛṣṇa wanted to possess the gem from Prasena, but he was unwilling to part with it, and Kṛṣṇa also did not want to use force to secure it. This led to a false charge against Kṛṣṇa that he might be responsible for the death of Prasena.

13-40) These stanzas narrate the story of the gem Syamantaka, how it changed hands from time to time. The gem Syamantaka was discovered by Prasena on the foreshore of the newly founded town of Dvārakā. Prasena with this gem on, went for hunting and was killed by a lion. When the lion was running away with the gem, a great bear killed the lion, and with the gem entered its cave. As Kṛṣṇa was harassing Prasena to have the gem, all members of the race of Vṛṣṇis and Andhakas suspected Kṛṣṇa to have killed Prasena for the gem. Kṛṣṇa thereupon promised that he would recover the gem. Pursuing the track of the lion and also of the bear that killed the lion, Kṛṣṇa reached the cave and heard the voice of a lady

सिंहः प्रसेनमवधीर्त्सिहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्त्व ह्येष स्यमन्तकः ॥ 28. 24

Kṛṣṇa thereupon entered the cave, fought with the bear Jāmbavat with his arms alone for twentyone days. As Kṛṣṇa did not come out for long, Vasudeva

Critical Notes

and others thought that he was killed by the bear. Kṛṣṇa, however, fought with the bear, married his daughter Jāmbavatī, obtained from the bear the gem to clear himself of the guilt, and handed it over to Satrājī, Prasena's brother.

45) Another instance of a phalaśruti stanza re : the false accusation of Kṛṣṇa, added to the text by a late writer.

29

This adhy. narrates further change of hands of the gem Śyamantaka. Satrājī, the brother of Prasena, now owned the gem. He deposited it with one of his uncles or cousins named Śatadhanvan. Akrūra also desired the gem and asked Satyabhāmā to persuade her father to give it to him. Śatadhanvan, in the meanwhile, killed Satrājī and handed over the gem to Akrūra on an undertaking from him that he would not give information about the whereabouts of the gem, and agree to go to his help in case Kṛṣṇa attacked him. When Kṛṣṇa actually attacked him, Akrūra did not go to his help. Kṛṣṇa killed Śatadhanvan in the neighbourhood of Mithilā but did not find the gem on his person. Later Kṛṣṇa knew by his divine power that the gem was with Akrūra, and accused him in an open assembly that he did possess the gem and so hand it to him honorably and not to misbehave with him (मयि मानार्थकं कृथाः). The gem was then handed over to Kṛṣṇa by Akrūra, and Kṛṣṇa nobly returned the same to him.

30

In this adhy., Janamejaya asks Vaiśampāyana to narrate to him, in proper sequence, the various incarnations of Viṣṇu as well as his doings when he was born as son of Vasudeva.

56-57) आश्चर्य परमं विष्णुः gives us a clue why HV is called an आश्चर्यपर्वन्.

31

In this adhy., Vaiśampāyana narrates several incarnations of Viṣṇu who is first called a शाश्वत यज्ञ. The Crit. Text mentions only eight past incarnations and one future incarnation. Nilakanṭha wants to find a reference to Buddha (see extract from his Comm. on page 232). The past eight incarnations

are : (1) पौष्कर (sts. 19-20); (2) वाराह (sts. 21-30); (3) नारसिंह (sts. 31-67); (4) वामन (sts. 68-92); (5) दत्तात्रेय (sts. 93-99); (6) जामदग्न्य or परशुराम (sts. 100-109); (7) राम (sts. 110-142); (8) कृष्ण वासुदेव (sts. 143-147); and the future (9) कल्किन् विष्णुयज्ञः (st. 148). The reader should note here that the मत्स्य and कच्छप incarnations of the traditional list are not listed here, while the पौष्कर and दत्तात्रेय incarnations are additions to the traditional list.

32

It is said that gods approached Viṣṇu, offered him prayers, and requested him to kill the demons for the well-being of the world. Viṣṇu then made up his mind to destroy the demons (st. 30), and made a solemn promise to gods that he would do so.

44

60-63) These stanzas state that the demon Kālānemi was born as a son to Ugrasena, a Yādava king and was named Kaṁsa. Several other demons who were partisans of Kālānemi and who were killed by Viṣṇu, were also born on the earth and with their help Kaṁsa was teasing the world. Nārada thereupon requested Viṣṇu to take one more incarnation as a son to Vasudeva and kill these demons.

45

Viṣṇu agreed to take one more incarnation as suggested by Nārada. He arranged that several gods should also accompany him to the earth. This was arranged, Viṣṇu cast away his old body in the cave on mount Meru and was ready to be born in the house of Vasudeva.

46

18^{cd}) Nārada advises Kaṁsa to see if the eighth child of Devakī and Vasudeva which would kill him, could not be destroyed while still in the womb of Devakī. According to this hint, Kaṁsa kept both Vasudeva and Devakī in the prison, and attempted to kill every child as soon as born.

47

5^b) [Read स्त्रीसनाथासु (for 'स्तु').]

26) निद्रा which is the divine power of Viṣṇu plays

an important part in the episode of Kāṁsa killing Devakī's children. First of all, she put the six demons, here collectively called Śaḍgarbhas, one after another, into Devakī's womb; when each of these were born as a child of Devakī, Kāṁsa killed them. The seventh child of Devakī was transferred to Rohinī before it was born. Then निद्रा, also called योगमाया and एकानंशा or एकानङ्गा, and Viṣṇu simultaneously entered into the wombs of Yośodā, wife of Nanda, and Devakī. See the next note on Ekānaṁśā.

48

612*) Ekānaṁśā, (v. l. Ekānaṅgā), is a daughter of Nanda and Yaśoda. She was born on the same night when Kṛṣṇa, the eighth child of Vasudeva and Devakī, was born. Kṛṣṇa was secretly carried to Nanda's house by Vasudeva who exchanged the boy for the newly-born girl; took her away and kept her by the side of Devakī. As the girl began to cry, Kāṁsa came, caught hold of her and fearing that she might be the eighth child of Devakī that was going to kill him, wanted to smash her on a nearby stone. The girl, however, escaped from Kāṁsa's hands, like a flash of lightning, and pronounced to Kāṁsa that his real enemy was growing elsewhere. As this girl goddess was considered as saviour of Kṛṣṇa, she was regarded as a family-deity by the Yādavas. They also built a temple for her in Dvārakā, and worshipped her as a deity on important occasions like victorious return from wars of Kṛṣṇa and Balarāma. Both of them visited her temple (see 96. 117-19).

The etymology of Ekānaṁśā as given by the Comm. is that the word comes from Ekā and Anaṁśā, one and indivisible (भगवता एका सती अविभक्ता). The variant Ekānaṅgā may similarly be derived from Ekā and Anaṅgā, meaning one without a body. In the mythology, she is a śakti or goddess; sometimes, she is wrongly identified with Subhadrā and Rukmiṇī, as well as Lakṣmī, and promiscuously as Durgā, Ambikā etc.

The cult of the goddess Ekānaṁśā was said to be popular in the eastern districts of India. In cave No. 27 at Elora, there is a stone relief of Ekānaṁśā which agrees with the iconographic description as given in the *Viṣṇudharmottara*, III. 85. 71 as :

एकानंशापि कर्तव्या देवी पद्मकरा तथा ।

कटिस्थवामहस्ता सा मध्यस्था बलकृष्णयोः ॥

Or, as in *Bṛhatsaṁhitā*, 57, 37 :

एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये ।

कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्धृती ॥

From the *Mahābhārata* and *Harivaṁśa*, she appears to be a Yogamāyā or *Yoganidrā* and Kṛṣṇa's sister. Whether this deity was originally Śaivait or Vaiṣṇavī Māyā is a question on which opinions may differ, but from the iconographic description given in the *Viṣṇudharmottara* and *Bṛhatsaṁhitā*, it is clear that she is associated with Balarāma and Kṛṣṇa. The rôle of Ekānaṁśā in *Harivaṁśa* justifies the iconographic details as given in the above works. For further details, see (1) J. C. GHOSH, *Ekānaṁśā and Subhadrā*, JASB, Letters, Vol. II (1936), pp. 42-43; (2) S. C. MUKHERJI, *The Cult of Ekānaṁśā*, JHQ. XXXV, iii, pp. 189-208; (3) KRISHNA KUMAR, "An Ekānaṁśā Relief at Elora" JIH, Vol. XLIV, iii, pp. 831-838.

37-51) Kāṁsa seems to have repented for his act to attempt to kill Devakī's children and asked her pardon for his wickedness. Devakī also forgave him.

50-64

These adhys. narrate the childhood of Kṛṣṇa and Rohinī's son Balarāma, and the former's exploits in killing several demons sent to kill him by Kāṁsa.

65

This adhy. narrates Kāṁsa's anxiety to get Kṛṣṇa into his clutches, and sends Akrūra to bring both Kṛṣṇa and Balarāma to Mathurā under the pretext that there was a festival in Mathurā worth seeing. Akrūra agreed to go to Gokula and bring both Balarāma and Kṛṣṇa to Mathurā.

66

2) Andhanka, a member of the race of Yadu (of. Vṛṣṇyandhaka as a joint name of the race) was the only member in the assembly to speak against Kāṁśa.

7) Andhaka ironically abuses Ugrasena here who was the father of Kāṁsa. It may be noted that all Yādavas believed that Kāṁsa was the natural son

Critical Notes

of Ugrasena, and that the account which Kamsa himself gives about his birth from Saubha in adhy. 73 is not known to any member of the race of Yādavas.

68

31) Akrūra's estimate of Kṛṣṇa's valour was that he would keep the whole world under his control, but would not get himself crowned (न च राजा भविष्यति).

70

10-32) Akrūra on his way to Mathurā with Kṛṣṇa and Balarāma stopped his chariot on the bank of Yamunā, and wanted to have a dip in the waters of the river. He did so, but, to his surprise, he saw Kṛṣṇa seated on the lap of the Lord of Snakes. For a moment Akrūra could not believe that Kṛṣṇa who was resting in the chariot on the bank of the river, could also be on the lap of the Lord of Snakes. He, therefore, took a dip second time and again saw Kṛṣṇa there.

35-36) Kṛṣṇa noticing that Akrūra had a wonderful experience in the waters of the river, asked him what the matter was. Akrūra replied that Kṛṣṇa himself was an āścarya, and that he was lucky to see him seated in the chariot as well as on the lap of the Lord of Snakes in the waters of Yamunā.

71

31-35) The incident with Kubjā, a deformed maid-servant of Kamsa, is narrated in these stanzas. But note that even though the maid-servant was enamoured of Kṛṣṇa, he left her only with a smile. Elsewhere, this incident is developed further, and Kṛṣṇa is said to have spent a night with her after the death of Kamsa.

73

9-37) Although it is a practice with scholars not to confound fields of Textual Criticism with those of Higher Criticism while fixing the text of a passage I should like to depart from that practice here. I consider that the whole passage, viz., sts. 9-37, does not belong to the oldest text of HV, though all my Mss. including Ś1 Ñ1 M1-3 give it; Kṣemendra (A. D. 1046) also has a reference to the contents of the above passage in BM (sts. 851-860); firstly because it is out of propriety for Kamsa to refer to the chastity of his own mother

to any body, much less to the low caste rider or keeper of his elephant. Once all rules of decency and good conduct are thrown out by a bard, it is easy for another bard to make further additions to the story to make it more palatable as is found in passage No. 15 in App. I and in the passage marked as 822* in the foot-notes.

Kamsa in these passages wants to justify his hatred towards his father Ugrasena, his mother and other Yādavas, saying that he is not the natural son of his father Ugrasena. He is the child of his mother when she was raped by a demon Drumila, the king of Saubhas, assuming the form of Ugrasena and thereby duping his mother. Believing that Drumila was no other than her husband, Ugrasena, Kamsa's mother met him out of natural love, but at the end she felt that her husband was not so heavy, and suspected the man to be some one else. She asked Drumila who he was and learning from him the truth, cursed him that a descendent from her husband's race (a Yadava, Kṛṣṇa) would kill the child (i. e., Kamsa) as well as his own self (cf. MBh. 3. 16-23). Kamsa concludes the narrative by saying that both his mother and father, because he being not their natural son, did not love him. He, therefore, hated his father, mother and all the Yādavas, and would kill them all and rule over the country. I think the whole story is fabricated by later bards to explain away the wickedness of Kamsa. The truth seems to be that Kamsa and Sunāman, the two sons of Ugrasena, were wicked by nature and the first, i. e. Kamsa, met his death at the hands of Kṛṣṇa and Sunāman at the hands of Balarāma (see adhy. 76.45 below). There is one more reason to call in question the genuineness of the story of the birth of Kamsa, because we have a reference in our text, adhy. 78.38-52, how genuinely, the mother of Kamsa wept on his death and asked her husband Ugrasena to look to the royal funeral for Kamsa.

We have an echo of the above story in Padma P., Bhūmikhanda, adhys. 48, 49 and 50. It may be that the whole story first figured in Padma P. and then influenced the later bards to have a place for it in HV.

75

10-28) The laws of wrestling and its conventions established regarding it are stated in these verses.

Harivaṁśa

There is also a comparison and contrast between wrestling and fighting with weapons. The wrestler does not kill his opponent unless the opponent misbehaves. Kṛṣṇa points out to the audience (st. 23) that चाणूर has killed many a wrestler in the past and has thus violated the conventions of wrestlers.

76

1-7) When Kṛṣṇa Killed चाणूर, Balarāma caught hold of मुष्टिक and ultimately killed him. Kṛṣṇa fought with तोसलक and killed him also. All the wrestlers thereafter ran away from the arena.

18-22) Kaiṁsa then ordered that Kṛṣṇa and Balarāma should be driven away; the belongings of the cowherds be confiscated; Nanda should be put into fetters, and Vasudeva, though aged, should be killed.

23-37) Kṛṣṇa gets angry on account of Kaiṁsa censuring Nanda and Vasudeva. He jumps, comes close to Kaiṁsa, drags him through the hall by pulling him by the hair, and casts him away dead.

42-44) This is an account of the reunion of Kṛṣṇa with his parents, Vasudeva and Devakī as well as the Yādava chiefs.

43) Balarāma kills सुनामन्, Kaiṁsa's brother, who was, presumably, an accomplice of Kaiṁsa.

78

Ugrasena, Kaiṁsa's father, asks Kṛṣṇa's permission to perform the funeral rites of Kaiṁsa, and Kṛṣṇa grants it. Kṛṣṇa was offered kingship of Mathurā by Ugrasena, but refuses it (न मे कार्यं नृपत्वेन, 78. 36).

80

This adhy. and the two following describe an attack on Mathurā by Jarāsaṁdha, the father of Kaiṁsa's two wives who reported to their father that Kṛṣṇa had killed their husband. Jarāsaṁdha was himself a mighty king of Rājagṛha, and had a large following. His army was said to number eighteen Akṣauhiṇīs. Even with this big army, he could not defeat the Vṛṣṇis headed by Balarāma and Kṛṣṇa. There was a critical occasion in the fight when Balarāma attacked Jarāsaṁdha with his plough and gadā

when a devine voice announced that Balarāma could not kill Jarāsaṁdha, and he need not attempt it, because Jarāsaṁdha was destined to be killed by another person (i. e., Bhīma; see MBh. 2. 18-22).

There is a second version of this episode with a few additional incidents in the Vulgate, but it is not supported by my oldest Mss., and hence relegated to App. I (No. 18)

84

This adhy. states that the race of Vṛṣṇis was rapidly expanding, and its capital Mathurā was too small for the growing population. Further, the region round about Mathurā was not sufficient for the expansion of the city. It was also vulnerable to the attacks of the enemy. Kṛṣṇa, therefore, proposed to Vasudeva and other members of the family that a new township, far away from Mathurā, should be founded near about the sea-shore. The proposal was accepted by Vasudeva and others. Kṛṣṇa thereupon selected a suitable site, and the city, Dvārakā, was founded. St. 35 of this adhy. gives two more reasons for Kṛṣṇa's shifting from Mathurā, viz., a possible attack from Kālayavana, and also from Jarāsaṁdha.

85

7-17) A slightly different account of the birth of Kālayavana than is found previously (see page 792) is given here. He received a boon from God Śiva that he would be able to defeat the race of the Vṛṣṇis and Andhakas. He was adopted as son by the ruler of the Yavana king and grew in the house of that king. When the boy Kālayavana grew up, he was joined by the hords of aboriginal tribes and they all levelled an attack on Mathurā. Kṛṣṇa fled from Mathurā, founded the city of Dvārakā, his people migrating there and he came alone to Mathurā to fight with Kālayavana. Kālayavana persued him, but Kṛṣṇa could not be caught. He fled and lured Kālayavana to Mucukunda's cave where Kālayavana met his death from the fire of the wrath of Mucukunda.

974*) Note the ruse of Kṛṣṇa in covering the body of Mucukunda with his own clothes so that Kālayavana might think that the sleeping Mucukunda was no other than Kṛṣṇa. It is noteworthy that this

Critical Notes

line is found only in one Ms. which is a late Ms., and that too on marg.

80) Note that before Kṛṣṇa thinks of his own marriage, he arranged the marriage of his elder brother Balarāma with Revati.

87

This adhy. and the following describe Kṛṣṇa's marriage with Rukmiṇī. Kṛṣṇa had heard (श्रुत्वादेव) about the beauty of Rukmiṇī and cherished love for her. Rukmiṇī also had heard (श्रुत्वादेव) about the valour of Kṛṣṇa and loved him. Her brother, however, had arranged her marriage with Śiśupala, and all his friends headed by Jarāsaṁdha gathered for the marriage. Kṛṣṇa, however, appeared on the scene all of a sudden, and snatched away Rukmiṇī. Her brother Rukmin, pursued Kṛṣṇa, fought with him, but Rukmin was defeated and Kṛṣṇa let him off alive at the request of Rukmiṇī.

40-43) Kṛṣṇa's marriage with other princesses is referred to briefly in these stanzas.

90

The whole adhy. describes special exploits of Balarāma and in st. 19 the bard states that the other exploits of Balarāma could be found in detail from Purāṇas (यदकथितमिहाद्य कर्म ते, तदुपलभस्व पुराणविस्तरात्).

91

6^a) स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः, he (i. e. नरक) lived or ruled over the region from his capital called मूर्तिलिङ्ग. This word मूर्तिलिङ्ग as name of a town appears somewhat unusual; it is not mentioned in any geographical dictionary of ancient India, and even Nilakaṇṭha Caturdhara was not quite sure what the term exactly meant. He first explains the etymology of the word as दृश्यज्ञापकं सत्त्वं मूर्तिलिङ्गम्, तत्स्थः, but not being satisfied with this explanation he gives another, and this time the correct explanation : प्राग्ज्योतिषपुरस्थो वा. Among commentators of MBh, it is Vimalabodha, who in his comm. *Viṣamaśloki*, gives प्राग्ज्योतिषपुरम् as equivalent to मूर्तिलिङ्ग. The word occurs in MBh. 2. App. I (No. 21) lines 936-37, which in my opinion, is an older recension of the present HV. The Dictionary Sanskrit-Wörterbouch of Böhtlingk and Roth record the word and cite Nilakaṇṭha's explanation.

tion. Monier-Williams' Dictionary has the following : मूर्तिलिङ्ग probably = प्राग्ज्योतिष, N of the city of Naraka. Apte's Dictionary seems to have ignored the word altogether.

93

An aerial view of Dvārakā is described in this adhy.

96

11-17) For एकानंशा, see the note before (on page 794).

97

32-34) A reference to the future inundation of Dvārakā.

41) इत्युवाच पुरा व्यासः is clearly the statement of the bard of HV, either सौति or वैशंपायन. But note Nilakaṇṭha's explanation : पुराव्यासः पूर्वकल्पीयो व्यासः.

100

This adhy. and the five following state how Kṛṣṇa is greater than all beings. Of these five adhys. on the greatness of Kṛṣṇa, the first states, in an interesting manner, how he is great as well as wonderful. One day Nārada comes to the assembly of the Yādavas, and says to Kṛṣṇa that he is wonderful (आश्चर्य) and blessed (धन्य). Kṛṣṇa accepted the compliment of Nārada, making an addition to the expression दक्षिणाभिः सह. The members in the assembly did not understand its implications. Thereupon, at Kṛṣṇa's bidding, Nārada narrates a story how he once approached a big tortoise and said to it that it was both आश्चर्य and धन्य. The tortoise said no, and told Nārada that it was गङ्गा who deserved these epithets. From गङ्गा, Nārada went to सागर and so on and finally to Kṛṣṇa who was identified with यज्ञ. As यज्ञ is not complete without दक्षिणा, Kṛṣṇa accepts his identification with यज्ञ, but adds दक्षिणाभिः सह (for detailed description, see Introduction, pp. xxix-xxx).

An echo of this adhy. is to be found in the Brahma-Vaivarta P., Śrīkṛṣṇakhaṇḍa, adhy. 47, as also in MBh. 12. 45-64.

The next four adhys. 101-104 point out how Kṛṣṇa can work wonderful deeds which even great warriors like Arjuna cannot do. Adhy. 105 only recapitulates the exploits of Kṛṣṇa.

Hārivaṃśa

105

This adhy. and the following contain a long episode known as वाणयुद्ध or उषास्वयंवर. The episode is interesting from several points of view. The text as constituted on the basis of our Mss. contains 9 adhys. and 545 stanzas. There are as many as 393 star passages and 8 passages relegated to App. I (Nos. 32-39) containing 547 lines and odds. This means that the original episode, as we know it today, is expanded by the ingenuity of bards through ages, has its volume increased threefold. The older version of the episode, we fear, may be even shorter than the Constituted Text of 545 stanzas. The reader should note that the oral transmission is responsible for such a growth of the volume of the episode.

[At the end of the colophon, *add* "After adhy. 105, Dn Ds2 D6 T1. 2. + G M ins. a passage given in App. I (No. 31)."]

114

This adhy. and the four following constitute a sec-

tion of HV called मविष्य. As this section does not concern with HV, it must have been added at a later stage. We have retained it in our Crit. Text, firstly because all the available Mss. contain it; secondly, there is a mention of मविष्य as a section of HV in Mbh. 1. 2. 233; and thirdly, it became a fashion with later Purāṇa bards to have a similar section in the Purāṇa works.

Of these five adhys., adhy. 114 refers to the genealogy of Janamejaya and his performance of अश्वमेध in which इन्द्र played a mischief and misbehaved with वयुष्टमा, the chief queen of Janamejaya. The second, third and fourth adhys., 115-117, describe the characteristics of कलियुग and the last adhy. 118, pacification of Janamejaya's wrath against वयुष्टमा and their unification.

Stanzas 43 to 49 of the last adhy. contain the फलश्रुति of HV. The author of this फलश्रुति is either सूत or at the most वैशंपायन.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Introduction, page IX, second line from the bottom, *read* "the Introduction" *for* "Vol. II".

Page 112, left column, at the end of colophon, *add* "After the colophon, D₆ S G(ed.) ins. a passage given in App. I (No. 4)."

Page 358, left column, at the end of colophon, *add* "After the colophon, D₃ S ins. a passage given in App. I (No. 11)."

Page 560, right column, at the end of st. 28 (Crit. App.), *add* "— After 28, D₆ S (except G₂) ins. a passage given in App. I (No. 21)."

Page 560, right column, st. 29 (Crit. App.), *read* "For 29-48, T₁. 2 G₁. 3-5 M subst. a passage given in App. I. (No. 22)." *for* "For 29-59, D₆ (also) T₁. 2 G₁. 3-5 M subst. a passage given in App. I (No. 21)."

Page 562, right column, st. 48 (Crit. App.), *read* "After the above, S (except G₂) subst. a passage given in App. I (No. 22A)." *for* "After the above, D₆ ins. a passage given in App. I (No. 22)."

Page 756, left column, Crit. App., second line, *read* "(No. 39)" *for* "(No. 37)."

Page 785, right column, line 4, *read* "Adhy. 105" *for* "Adhy. 103."

